

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१५१

श्रीवाणभट्टग्रणीता

कादम्बरी

‘चन्द्रकला’ ‘विद्योतिनी’ द्वयोपेता

व्याख्याकारः

आचार्यः श्रीकृष्णमोहनउवकुरः एम. ए.

(प्रधानाचार्य, रणवीरसंस्कृतपाठशाला, काशी हिन्दूविश्वविद्यालय, वाराणसी)

चौखम्बा संस्कृत प्रीसिज ऑफिस

वाराणसी-१

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी.

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी.

संस्करण : तृतीय, संवत् २०१७.

मूल्य २५/-

(पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः)

Chowkhamba Sanskrit Series Office,

P. O. Box 8, Varanasi.

(INDIA)

1960

प्रस्तावना

संस्कृत-गद्य

संस्कृत-भाषा का गद्य-साहित्य कुछ अपनी विशिष्टता लिए हुए है। गद्य का प्रथम आविर्भाव हमें वैदिक-संहिताओं में ही प्राप्त होता है। समग्र ब्राह्मण ग्रन्थों की रचना भी गद्य-रूप में ही हुई है। इनका ही नहीं आरण्यक एवं प्राचीन उपनिषद् भी गद्यात्मक ही हैं। लौकिक संस्कृत-गद्यों की अपेक्षा वैदिक साहित्य में गद्य का प्रयोग बहुत व्यापक एवं उदार रूप से हुआ है।

समस्त दर्शन-ग्रन्थों की सिद्धान्तिक विवेचना गद्य-रूप में ही मिलती है। ऐसा होने पर भी आख्येन्द्र एवं ज्योतिष आदि के ग्रन्थ पद्य में ही मिलते हैं। लौकिक संस्कृत-ग्रन्थों की अधिकतर रचना पद्यों में ही हुई, उसका एकमात्र कारण था श्रोत्रता से स्थायीरूप में अभ्यास हो जाना। क्योंकि छन्दोबद्ध पद्य का रूप संगीतमय एवं लघुकाय हो जाता है, जिससे वे स्मृति-पट पर अमिट रूप से अंकित हो जाते हैं।

संस्कृत-गद्य में समासवाले पद अधिक प्रयुक्त होते हैं, जिससे गद्य का लघु रूप हो जाता है। ऐसी स्थिति अन्य किसी भाषाओं में नहीं है। समास संस्कृत-गद्य का जीवन है। इसमें ओजोगुण का आविर्भाव रहता है, जिसके कारण ही अद्भुत-प्रकार की भावग्राहिता और गार्हस्थ्यता का सञ्चार होता है। इससे गद्य का सौन्दर्य पूर्ण-रूप से विकसित हो जाता है। समास की बहुलता रूप ओज ही गद्य का प्राण है। इस बात को दण्डी ने अपने काव्यादर्श में स्पष्ट रूप से बताया है (१)। दण्डी का आविर्भाव गद्य के सुवर्णयुग में हुआ था। इसवीय प्रथम तथा द्वितीय शतक के शिखरालेखों में प्रचुरता से इस गद्य की उपलब्धि होती है। शास्त्रीय ग्रन्थों एवं टीका-टिप्पणियों में गद्यों का ही साम्राज्य है। यद्यपि लेटिन भाषा का ही गद्य अधिक प्रौढ़, सुन्दर एवं ओजस्वी बतलाया जाता है, तथापि यह पक्षपातरहित सत्य है कि संस्कृत-भाषा के गद्य में इन गुणों का उससे कहीं अधिक-मात्रा में सम्भविश हुआ है।

पौराणिक ग्रन्थ में हम वैदिक तथा लौकिक-संस्कृत गद्यों का संमिश्रण पाते हैं। उदाहरण के लिए यह स्पष्ट रूप में कहा जा सकता है कि श्रीमद्भागवत तथा विष्णुपुराण का गद्य तितान्त आलङ्कारिक तथा प्रासादिक है।

गद्य-कथा का अभ्युदय

कात्यायन ने 'कृत्यादिस्त्वान्नाट्यक' (३।२।६०) सूत्र के अपने वार्तिक में 'आख्यानान्ख्यायिकेतिहास-पुराणेष्वथ' में आख्यान और आख्यायिका का एकत्र रूप में स्पष्ट उल्लेख किया है। इससे ऊपर भाष्य करते समय पतञ्जलि (३० पृ० ३००) ने 'यवक्रीत' 'त्रियङ्गव' तथा 'ययाति' का उदाहरण देकर उदाहरण में एवं

(१) 'ओजःसमासभूयस्त्वमेतद्वयस्य जीवितम्।' (कात्यायन)

‘वासवदत्ता’ और ‘सुग्रीवदत्ता’ का आख्यायिका के उद्घरण में नाम निर्देश किया है। इससे पता चलता है कि संस्कृत में गद्यात्मक कथाओं का उदय विगत से लगभग चार सौ वर्ष पूर्व ही हुआ था।

कादम्बरी के मुख्यभाग में बीसमें पद्य में ‘चिन्ता निबन्धेयमतिदुष्का कथा’ ऐसा स्पष्ट उल्लेख किया गया है, इससे पता चलता है कि कादम्बरी गद्य-कथा के पहिले ‘वासवदत्ता’ और ‘बृहत्कथा’ नाम की दो कथाएँ बराबर प्रसिद्ध हो चुकी थीं, जिन्हें अविलम्बन करने के लिए ही बाणभट्ट का प्रयास इस कादम्बरी के रूप में सफल हुआ है।

काव्य-ध्वनि तथा गुणीभूत, अथवा तथा दृश्य भेद से चार प्रकार के हैं। उनमें अन्य गद्य-ध्वन्य भेद से दो प्रकार के होते हैं। अन्योपेक्ष पद्य कहलाता है, वृत्तबन्धोपलब्ध गद्य। गद्य भी कथा-आख्यायिका-भेद से दो प्रकार के हैं। उनमें कादम्बरी कथारूप गद्य काव्य है। कथारूप गद्य काव्य में सरस पदार्थों का आर्वा, वक्त्रक, लघु-वक्त्रक आदि स्वरूपों में ही समावेश होता है और आरम्भ में पद्यों से गमस्कार एवं खलदिकों का वृत्त-मोर्चन होता है। विशेषतया सुक्तक, चूर्णक, वृत्तमन्त्रि, उत्कलिषा भेद से गद्य चार प्रकार के होते हैं। जिनमें कादम्बरी-कथा का गद्य उत्कलिषाप्रधान है। आख्यायिका भी कथा की तरह ही होती है, किन्तु इसमें अन्य कवियों का भी समावेश होता है और कथाओं का विराम जहाँ होता है उसे ‘आभास’ नाम दिया जाता है, इत्यादि। साहित्य-दर्पणकार विश्वनाथ ने कथा और आख्यायिका का पृथक् पृथक् भेद स्पष्ट करते हुए बाणभट्ट की कथा रूप कादम्बरी और आख्यायिका रूप हर्षचरित का ही उद्धरण दिया है(१)।

लौकिक गद्य कथाओं के लेखकों में सुमन्य का ही सर्वप्रथम स्थान है। ‘वासवदत्ता’ इनकी एकमात्र कृति है। बाण ने इसी शब्दावली की शक्ति के तत्पान वक्तृकार हस्तों मङ्गलीय प्रशंसा की है। पारवर्णिक रूप से विचार करने पर पता चलता है कि रस-भाव से पूर्ण अभिनयार्थ की कल्पना इसमें है ही नहीं, केवल श्लेष का ही सर्वत्र चमत्कार दिखलाई देता है। कवि का कौशल गद्य काव्य के द्वारा ही परीक्षित है। प्राचीनों ने गद्य को कवियों की कसौटी माना है(२)। गद्य में कवियों पूरी सफलता मिलने का श्रेय प्राप्त होता है। बाण का सूर्यन्य स्थान गद्य कवियों में ही नहीं है, किन्तु महाकवियों में भी वे चुड़ामणि ही माने जाते हैं।

कादम्बरी

यह संस्कृत-साहित्य का समुच्चल होरक है। इसमें माया-भाव एवं शब्द और अर्थ का समुचित सन्निवेश किया है। ग्रंथ की इस आश्रमवर्णनच्येन्त छोटे से भाग को ही हम देखते हैं तो पता चलता है कि यदि कहीं किन्त्याचल कादम्बरी तथा साहस-प्रेमी शबर-सैन्य का रोमाञ्चकारी वर्णन है तो कहीं धर्म की साक्षात् पूर्ति, सदयता, प्रेम, आध्यात्मिकता के अवलम्ब निदर्शन जाबालिमुनि तथा उनके परम-पावन मनोरम आश्रम की चमत्कारी का हृदय मोह रहा है। इस ग्रन्थ के सभी स्थलों में अलंकारों का मधुर अङ्गार कानों

(१) कथायाः सरसं वस्तु यच्छेत् निमित्तमित् । कानिचन भवेदायां कचिद्वन्नायवयवके ।

काव्योऽप्यन्यैः कथायाः कथायाः सौन्दर्यम् । यथा—कादम्बरीदिः ।

आख्यायिका—तथापि कथायाः सौन्दर्यम् । अथात्मन्येव गीमाळ इति पद्यं कथितं कथितम् ।

कादम्बरी—तथापि कथायाः सौन्दर्यम् । अथात्मन्येव गीमाळ इति पद्यं कथितं कथितम् ।

आख्यायिका—तथापि कथायाः सौन्दर्यम् । यथा—कादम्बरीदिः ।

(२) कविना कविना कथितम् ।

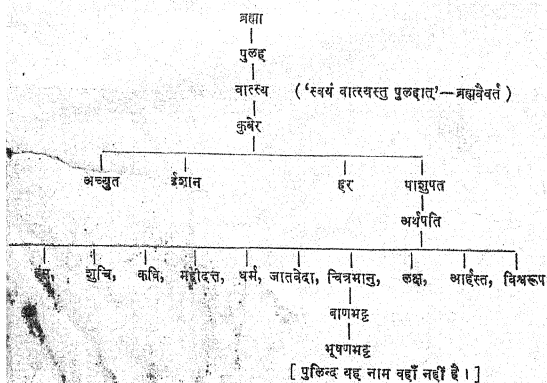
महाकाव्य (आरा) जिले के अन्तर्गत था। इनका कुल वात्स्यायन गोत्रीय था। वात्स्यायन से खड़ी संस्कृति में बाण का स्थान है(१)।

वात्स्यायन में ही इनकी माता राजदेवी का स्वर्गवास हो गया था। जब ये चौदह वर्ष के थे तभी इनके पिता चित्रभाण्डु भी परलोकवासी हो गये। उस समय पैतृक-सम्पत्ति इनके पास अधिक थी किन्तु वेते स्वभाव अभिभावक के न रहने के कारण अपने मित्रों के साथ बाण—ग्राम, नगर एवं देशदेशान्तरों का परिभ्रमण कर बहुत दिनों के बाद अपने नगर लौट आये। इस बीच में हर्ष के दरबार में अन्य विद्वान् इनकी पर्याप्त निन्दा कर चुके थे, जिससे हर्ष को इनके प्रति श्रद्धा नहीं रह गई थी। एक दिन अचानक हर्ष के चचेरे भाई कृष्ण के दूत ने आकर बाण को एक पत्र दिया, जिसमें यह संकेत किया गया था कि—तुम अविलम्ब दरबार में चले आओ। बाण ने पत्र पढ़ने के अनन्तर ही श्रीहर्ष की सभा में उपस्थित होने के लिए प्रस्थान कर दिया। वहाँ पहुँचने पर वधपि पहिले राजा द्वारा इनका अपमान तो अवश्य हुआ किन्तु अपने प्रखर पाण्डित्य के बल से राजा को प्रसन्न कर उन्होंने राजप्रदत्त सर्वोच्च आसन ग्रहण किया। कुछ समय के बाद राजा से विशेष आग्रह किये जाने पर उन्होंने सर्वप्रथम हर्षचरित आख्यायिका का निर्माण किया।

महाकवि बाणभट्ट का समय

बाणभट्ट, मातृप्रतिवाकर और मयूर श्रीहर्ष की सभा में प्रसिद्ध कवि हो गये हैं। राजशेखर ने इन कवियों का उल्लेख स्पष्ट रूप से किया है(२)। चीनदेशीय प्रसिद्ध यात्री 'हेनस्ताङ्ग' ने ६२९-६४५ ई० तक भारत का पर्यटन किया था। उन्होंने अपने लेख में यह स्पष्ट किया है कि—'उत्तर भारत में उस समय श्रीहर्ष ही प्रसूमावधिपति थे, दूसरा कोई प्रशासक नहीं था।' भारतीय इतिहास से यह स्पष्ट पता चलता है कि ६०६ ई० में श्रीहर्ष थानेश्वर में सिंहासनाारुढ़ हुए और ६४८ तक उन्होंने राज्य किया। यद्यपि भारतीय राजाओं में हर्ष नाम के अनेक व्यक्ति हो गये हैं, किन्तु यह निश्चित है कि—थानेश्वर के अधिपति ही बाण

(१) हर्षचरितानुसार बाण का वंशक्रम

(२) 'अहो ! प्रभातो वाग्देव्या यन्मातृप्रतिवाकरः। श्रीहर्षस्याभवत्सम्यः समो बाणमयूरयोः॥'

के हर्षचरित के नायक थे। इस प्रकार यह सिद्ध हो जाता है कि ६०० ई० के अन्तिम एवं ७०० ई० के पूर्वार्ध में बाणभट्ट थे।

हर्षचरित में बाण ने अपने पूर्वग्रन्थकारों में व्यास, भट्टार हरिचन्द्र, सातवाहन, सेतुकुम्भवरसेन, भास, कालिदास और आल्वराज का, एवं ग्रन्थों में वासवदत्ता, बृहत्कथा का नामोल्लेख किया है। बाण के परवर्ती वामन (८०० ई०), आनन्दवर्धन (९०० ई०), भोजराज (११०० पूर्वाध) आदि महाकवियों ने मुक्तकण्ठ से बाण की प्रशंसा की है। इससे भी यही निश्चित होता है कि बाण का समय सप्तम शतक का पूर्वार्ध अवश्य रहा होगा।

जाबाल्याश्रम कथा

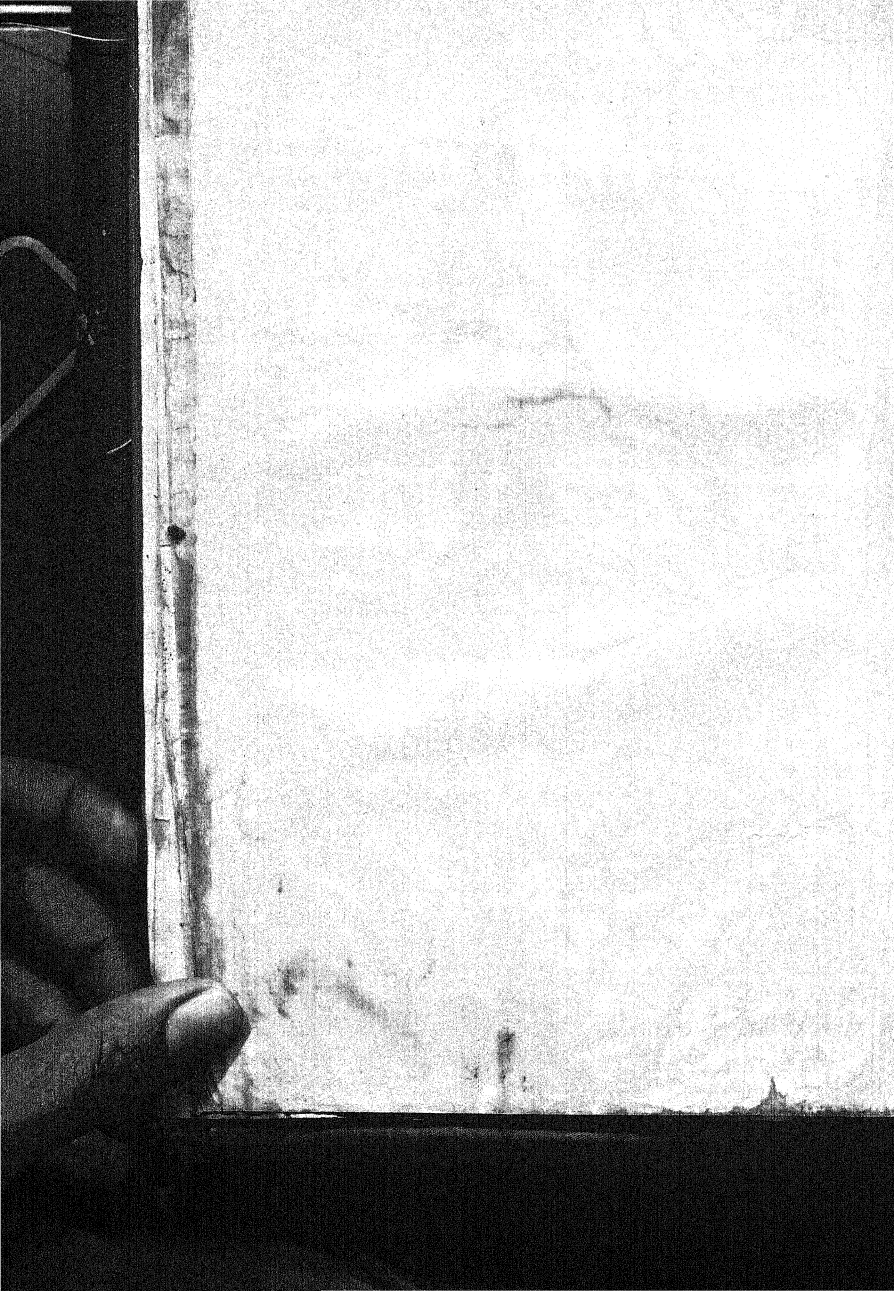
विदिशा नाम की प्रसिद्ध राजधानी में समस्त गुणों का आकर बृद्धक नाम का राजा राज्य करता था। एक समय जब वह सभामण्डप में राजाओं से परिचिष्ट होकर परस्पर वार्तालाप कर रहा था, तब प्रतिहारों ने आकर उससे निवेदन किया—महाराज ! एक चाण्डालकन्या पिंजड़े में वैशम्पायन नामक शुक (तोते) को लेकर एक बृद्ध के साथ द्वार पर खड़ी है और आपका दर्शन करना चाहती है। उस समय कौतुकी राजा ने उसे अविलम्ब प्रवेश कराने की अनुमति दे दी। तदनन्तर आज्ञा पाकर वे दोनों राजा के समक्ष उपस्थित हुए। चाण्डालकन्या के प्रणाम करने के अनन्तर वह बृद्ध प्रणामपूर्वक उस शुक को राजा के आगे रखकर उसकी गुण-बलियों को सुनाकर अतिशोभि बहाँ से चला गया। उनके चले जाने पर उस शुक ने अपने दाहिने चरण को ठाकर राजा की प्रशंसा में इस आर्षी को पढ़कर सुनाया :—

‘स्तनयुगमशुक्लातं सभीपतरवर्ति हृदयशोकान्ते ।

वरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥

इसे सुनकर सभासदों के साथ राजा अत्यधिक आश्चर्यान्वित हो—‘इसे अन्तःपुर में शीघ्र ले जाकर स्वादु भोजनार्थ द्वारा पृथक् कराओ’—ऐसी आज्ञा देकर नित्य कृत्य के लिये सभामण्डप से उठ गया। नित्य-कृत्य सम्पन्न हो जाने के अनन्तर परम बुद्धिमान् कुमारपालित नामक प्रधान मन्त्री के साथ आनन्द से बैठकर राजा ने उस तोते की मँगवाकर उसे अपना समस्त वृत्तान्त सुनाने के लिये आदेश दिया। इसके बाद उसने इस प्रकार अपना वृत्तान्त सुनाना आरम्भ किया :—

विन्ध्य नाम के जङ्गल में एक विशाल शास्त्रमाली (सेमर) वृक्ष के कोटर में मेरे माता-पिता रहते थे। मेरे उत्पन्न होने के अनन्तर ही जब मेरी माता का देहावसान हो गया, तब मेरे वृद्ध पिता ने ही मेरा पालन किया। एक समय शृगया (शिकार) करने के लिए मातङ्ग नामक सेनापति के पीछे पीछे चलने वाला कोई बृद्ध शूबर अपने साथियों से विछुड़ कर उस शास्त्रमाली वृक्ष के निकट उपस्थित हुआ। वहाँ पक्षियों का कोलाहल सुनकर अपनी दुःखसा निवृत्ति के लिए वह उस वृक्ष पर चढ़कर तोतों के प्राण ले-लेकर उन्हें भूमि पर पटकने लगा। मेरे पुत्र पर भी कदाचित् यह दुष्ट आक्रमण न कर दे इस भय से मेरे पिता ने अपने पंखों में मुझे बिपका लिया। उस चाण्डाल के द्वारा जब वे भी मार कर नीचे फेंके गये तब मैं भी उनके साथ ही नीचे चला आया किन्तु संयोगवश उस समय उस दुष्ट ने मुझे नहीं देखा। मैं वहाँ से धीरे-धीरे खिसकर एक तुमल वृक्ष की जड़ में जा छिपा। इतने में वह दुष्ट नीचे उतरकर मरे हुए पक्षियों को लेकर चला गया। तदनन्तर मुझे पिपासा अधिक लगी जिससे अत्यधिक व्याकुल होकर मैंने आसपास में ही जल का अन्वेषण करने के लिए वहाँ से चलने का उद्योग किया, किन्तु उधने का सामर्थ्य उपपन्न न होने के कारण उस स्थान में ही इधर-उधर तड़प रहा था। वहाँ से थोड़े ही दूर पर महर्षि जाबालिका अतिरमणीय पवित्र आश्रम में।

॥ श्रीः ॥

कादम्बरी

चन्द्रकला-विद्योतिनी-व्याख्योपेता

मङ्गलाचरणम्

रजोऽपि जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।

अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ १ ॥

ध्यायेत्सर्वं परमगहनं शुद्धमद्वैततत्त्वं मायातीतं सुरवरनुतं सर्वलोके विभातम् ।

स्थूलं सूक्ष्मं सकलमहसां सच्चिदानन्दरूपं सृष्टयारम्भे गुणगणयुतं तत्त्वबोधेकगम्यम् ॥

श्रीलोकनाथशर्मणं तातं दैवज्ञभूषणम् । यशसा द्योतितं शश्वत् प्रणमामि महाशयम् ॥

साहित्यतत्त्ववेत्तारं विद्वत्कुलविभूषणम् । भट्टाचार्यं सद्गुरुं तं 'ताराचरण'संज्ञकम् ॥

ग्रन्थप्रणयिभेदाय व्याख्याने सुलभाय च । सत्त्ववाचिगमायापि नमामि ब्रह्मरूपिणम् ॥

कादम्बर्यां 'श्रमद्गुल' व्याख्यां 'विद्योतिनीं' तथा । कृष्णमोहनशर्माहं वितनोमि स्फुटाशयाम् ॥

कदाचिन् न लोकेऽस्तु कटुरास्वाद्यते मुदा । व्याख्यातं च तथैवैतज्जिघृक्षिष्यन्ति किञ्च हि ? ॥

अथ तत्रभवान् ग्रन्थकारः निर्विघ्नं प्रारम्भितपरिसमाप्तिकामः 'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्' इति शिष्टाचारानुमितश्रुतियोजितकर्त्तव्यताकं जगत्कारणसगुणब्रह्मनमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्यशिष्यायै ग्रन्थादौ निवर्त्तयति—रजोऽपि इति । प्रजापदमत्र 'प्रजायन्त' इति व्युत्पत्त्या अनित्यपदार्थमात्रोपलब्धकम् । एवञ्च प्रजानां संसारणां जन्मनि प्रादुर्भावसमये रजोऽपि रजोगुणावलम्बित्वेन हिरण्यगर्भाय विरञ्जिरूपिणे, स्थितौ प्रजानां परिपालनकाले सत्त्ववृत्तये सत्त्वगुणयुक्ताय विष्णुरूपिणे, तथा प्रलये प्रजानां संहारसमये तमःस्पृशे तमोगुणयुक्ताय रुद्ररूपिणे, सर्गः सृष्टिः, स्थितिः पालनं, नाशः संहारः तेषां हेतवे निमित्तकारणाय, त्रयीमयाय ब्रह्मविष्णुशिवस्वरूपाय, यथा नृद उत्पद्येऽपि घटे सूक्ष्म्य इति व्यवहारस्तथा त्रयाणां ब्रह्मण उत्पादकत्वेऽपि त्रयीमयत्वव्यवहार इति केचित् । त्रिगुणात्मने त्रिगुणं माया आत्मनि स्वस्मिन् यस्य तस्मै मायावते, अजाय जन्मादिषड्विकाररहिताय नित्याय कूटस्थाय परब्रह्मण इत्यर्थः, नमः नमस्कारः अस्तिवति शेषः ।

यथैकस्मिन् स्फटिके नीलपीतादिगुणयोजाकालः पीत इति व्यपदेशस्तथैकस्मिन्निमित्ते परब्रह्मणि सृष्टि-समये रजोगुणयोगात्प्रजापतिरिति स्थितिसमये सत्त्वगुणयोगाद्विष्णुरिति विनाशसमये तमोगुणयोगाद् रुद्र इति व्यपदेशः । ननु परब्रह्म तु निर्गुणं तदा तस्य त्रिगुणात्मकत्वं यदुक्तं तत्कथमिति चेत् ? सत्यम्,— 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः स्रजमानां सरूपाः ।

सृष्टि के जन्मकाल में रजोगुण-सम्पन्न ब्रह्मा, पालन-काल में तमोगुण-सम्पन्न विष्णु तथा विनाशकाल में तमोगुण सम्पन्न शिव के रूप में व्यक्त होतेवाले—अतः उसके जन्म, पालन तथा विनाश के एक मात्र हेतु उस निर्द्विकार परब्रह्म परमेश्वर को नमस्कार है जो इस रूपत्रयी (ब्रह्मा, विष्णु, महेश तथा वेद भगवान् के स्वरूप हैं, इस नाते ऋक्, यजुः और सामवेद) की तन्मयी (उन तीनों से युक्त) सृष्टि (समूह) तथा गुणत्रयी (सतोगुण, रजोगुण, तमोगुण तथा 'गुणों की प्रथक-प्रथक प्रतीति ही माया है', इस नाते त्रिगुणात्मिका माया) का बनीभूत संस्थान (अस्तित्व) है ॥ १ ॥

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रमुन्मिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो भवच्छिद्रद्वयम्बकपादपांसवः ॥ २ ॥

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशते जहात्येनं शुक्तभोगामजोऽन्यः ॥' इति श्रुत्या,
मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । अस्यावयवव्यूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥
इति स्मृत्या च मायायुक्तसमये तस्य त्रिगुणात्मकत्वाभ्युपगमात् । ब्रह्मणः सृष्ट्यादिनिमित्तत्वे
वीजन्तु—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते वेन जातानि जीवन्ति यस्यान्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्य
तद् ब्रह्म' इति श्रुतिः,
'ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि । रुद्रत्वे संहरत्येव तित्तोऽवस्थाः स्वयम्भुजः ॥' इति स्मृतिश्च ।

तथा श्रीमद्भागवतेऽपि—

'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थे'वभिज्ञः स्वराट्, तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये सृष्टान्ति यत्सूरयः ।
तेजोवारिरुदां यथा विनिश्चयो यत्र त्रिसर्गो सृष्टा, धात्रा स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥'

इति प्रथमस्कन्धारम्ब एव निरूपितम् । अमीषां गुणानां लक्षणन्तु सांख्यकारिकायाम्—

'सत्त्वं लघुप्रकाशमिष्टसुषुप्तभक्तं चलञ्च रजः । गुह्यवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥'

'चत्वारि शृङ्गाच्छयोऽस्य पादाः द्वे शीर्षे सप्तहस्ता अस्थ त्रिधा बहो वृषणो रोरवीति महोदेवो
मर्त्या आविवेश', इति श्रुत्या 'वेद एव परं ब्रह्म' इति स्मृत्या च त्रयीमयत्वं ब्रह्मणो वेदितव्यम् ।

अत्र प्राचा तु केवलमनेन प्रजापतिनमस्कार एव योजयित्वा व्याख्यातम्, तत्तु 'विषेः सृष्टिमात्रकर्तृ-
त्वेन केवलं रजोगुणस्यैव सम्बन्धाच्चिगुणात्मकत्वमिति विरुद्धम्' इति भानुचन्द्रेणैव समाहितम् । युक्तञ्चेत्तत्,
अन्यथा पौराणिकानां 'गुणभेदेनैव मूर्त्तिभेद' इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत ।

अत्र रजोगुणे सर्गहेतवे, सत्त्ववृत्तये स्थितिहेतवे, तमःसृष्टौ नाशहेतवे, इति यथासङ्गत्वेन सम्बन्ध-
संभवात् यथासङ्गयमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे— 'यथासङ्गयमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।'

इतः प्रभृतिषु निखिलपक्षेषु वंशस्थं हृन्दस्तल्लक्षणन्तु—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जतौ' ॥ १ ॥

'ज्ञानमिच्छेत् शङ्करा' इति स्मृत्या विकीर्णितकाम्यविधानोपयोगिज्ञानप्राप्तये तत् पादत्र उक्त-
र्षप्रतिपादनमुखेन महेश्वरस्मरणमाचरति—जयन्तोऽत्यादिना । बाणासुरस्य बाणाख्यपरमशिवभक्तस्य दैत्यस्य
मौलिना मुकुटेन सूर्ध्ना वा ललिताः प्रणामकाले आदरेण स्वीकृताः, दशास्थो रावणस्तस्य चूडाभरणः किरी-
टरत्नानि तेषां चक्रे समूहे च्युन्मन्ति नमस्कारकाले स्पृशन्ति ये तथोक्ताः, सुष्ठु परब्रह्मणि रमन्ते ये ते
सुरा देवाः तद्विद्वा अनुरा दैत्याः तेषामधीशाः स्वासिनः तेषां शिष्याः चूडास्तासाम् अन्तेषु अग्रभागेषु
शयितुं नमनकाले स्थातुं शीलं येषां ते तथोक्ताः, तथा भवच्छिद्रः संसारनिवर्त्तकाः, मोक्षोपयोगितरवज्ञानो-
त्पादनद्वारा भवदुःखविच्छेदिन इत्यर्थः, त्रीणि अम्बकानि नयनानि यस्य तस्य तथोक्तस्य शिवस्य 'अम्बकं
नयनं दृष्टि' इति इत्युक्तं, त्रयाणां लोकानामम्बकस्य पितुरिति वा, यद्वा त्रीन् वेदान् अस्यते शब्दायते
'अवि शब्दे' इत्यस्मात् कर्मण्यणि 'संज्ञायाम्' ५३।७ इत्यनेन के कनि वा तस्येति विग्रहो विधेयः, पाद-
पांसवः चरणरेणवः जयन्ति सन्नोत्कर्षेण वचन्त इत्यर्थः । 'जि जये अस्माद्धति रूपम् । अत्र जय उत्कर्षप्राप्तिः
एवञ्चोत्कर्षप्रतिपादनेन नमस्कारो व्यञ्जनयाऽवगम्यते, तथाहि—उत्कर्षो हि विशेषोपादानात्सर्वप्रतियो-
गिको लभ्यत इति व्यम्बके सर्वोत्कृष्टत्वज्ञाने तुल्यवित्तिवेद्यत्वव्यायेन प्रकारान्तरेण वा व्यम्बकापेक्षया
सर्वस्यापकृष्टत्वज्ञाने सर्वान्तःपाति स्वस्मिन्नप्याराध्यापेक्षयापकृष्टत्वज्ञानं भवति, तथा च 'अपकृष्टत्वज्ञान-
बोधानुकूलो व्यापारः स्वरादिपठितनमः शब्दार्थः', इति मञ्जुपौत्तिदिशा नमस्कारोऽत्र स्फुट एव प्रतीयत इति
अत्र उत्कर्षकथनकार्यं प्रति बाणासुरमौलिलालनादिहेतुचतुष्टयप्रदर्शनेन ससुख्यालङ्कारः ।

तदुक्तं दर्पणे—

'समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खले कपोतकन्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ॥

गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥'

तथा अनेकलकार-चकार-शकारादिव्यञ्जनवर्णानां स्वरूपतः क्रमतश्च साम्यात् वृत्त्यनुप्रासश्च

देवताभिं तथा दैव्यौ के अधिपतियौ के सिर पर क्षयन करनेवाली तथा सांसारिक बन्धनों के काटने में
पट्ट विनैवधारी भगवान् शंकर के चरणों की उस धूल की वज्र हो, जिसे बाणासुर ने अत्यंत आदर के साथ अपने
सिर पर चढ़ाया था तथा जिसे दस सिरवाले रावण की चूड़ामणियों ने भक्ति से बिछल होकर चूसा था ॥ २ ॥

५५ जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो विभित्सया यः क्षणलब्ध-लक्ष्यम् ।
 दशैव कोपारुणया रिपोरुरः स्वयं भयाद्विभ्रमिवास्त्रपाटलम् ॥ ३ ॥
 नमामि भवोश्चरणास्तुजद्रव्यं सरोखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् ।
 समस्तसामन्तकिरीटवेदिका-विटङ्कपीठोद्भूतिारुणाकुलि ॥ ४ ॥

तदुक्तं दर्पणे—

‘अनेकस्थैकधा साम्यसकृद्वाऽप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥’

एवञ्चानयोर्मिथोऽनपेक्षत्वात्संख्येतिरलङ्कारः ॥ २ ॥

दृष्टदेवताध्यानेन सकलकामनासिद्धिर्भवतीति नरसिंहरूपे विष्णुं ध्यायति—जयतं त्वादिना । स विख्यातः अनुजत्वेन इन्द्रमुपपात इत्युपेन्द्रः । ‘कुणतिप्रादयश्च’ इत्यनेन समासः, नृसिंहरूपधारी विष्णुः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यो नृसिंहो विभित्सया भेत्तुमिच्छया दूरतः दूरतः चणं चणकालं लब्धं प्राप्तं लब्धं तदेव वचःस्थलं यथा तथा चणं तदुरःस्थलमनलोकयन्त्या इत्यर्थः, अत एव कोपेन क्रोधेन अरुणया लोहितरूपया दशैव दृष्टयैव न तु नखद्वारा भेदनेनेत्येवकारार्थः, रिपोः वैरिणो हिरण्यकशिपोः उरो वचःस्थलं भयात् नृसिंहप्रासात् स्वयम् आत्मना भिन्नमिव विदीर्णमिव अस्त्रपाटलं स्वीयारुणलोचनरश्मिनिपातेन क्षोणितवत्, श्वेतरक्तं चकार कृतवान् ‘श्वेतरक्तस्तु पाटलः’ इत्यमरः । अनेन ग्रन्थकारस्येष्टदेवो नृसिंह आसीदित्यवगम्यते । इह हिरण्यकशिपूरःस्थलस्य स्वीयस्यासगुणराहित्यात् श्वेतरक्तगुणोपादानेन तद्गुणा लङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘तद्गुणानुहारस्तु हेतौ सस्यप्यतद्गुणः’ इति ।

तथा अस्त्रपाटलमित्यत्र लुप्तोपमा । तथा भावाभिमानिनी क्रिनोमेत्ता, सा च भयात् स्वयं भिन्नमिवेत्यनेन वाच्या, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । यद्यन्त्यन्नापाततो यच्छब्दस्य पूर्वभनुपादानाङ्गाङ्ग्यगतविधेयाविमर्शदोषः प्रतीयते तथाप्यत्र तच्छब्दस्य प्रसिद्धपरासङ्गित्वेन यच्छब्दस्य तूत्तरवाक्यतात्वेन तच्छब्ददोषोच्चाभावाच्च दोष इति विभावनीयम् ॥ ३ ॥

अथ गुरुनमस्कारं विदधाति—नमामोत्यादिना । शोखरैः शिरःखरिभिः वा मुकुटैः सह वर्त्तमानाः इति सरोखराः तैः मौखरिभिः प्राचीन-भारतीय-राजवंशिभिः यद्वा मुखरस्य वेदाद्युच्चारणेन शब्दायमानस्य भावो मौखरं तदेषामस्तीति मौखरिणः ‘अत इन् ठनौ’ इतीन्द्रस्यतः तैः वेदादिष्वनिविधाधिभिः छात्रैः, आसीच्च ह्येव पञ्चमशतकान्तादष्टमशतकमध्ये प्राचीनभारतीयचन्द्रित्रिराजवंशो मौखरीति प्रसिद्धः इत्येतिहासिकानां मतम् । कृतम् अलुपितम् अर्चनं पूजनं यस्य तत् । समस्ताः सकला ये सामन्ता अधिकृता नृपतयः तेषां किरीटानि मुकुटान्येव वेदिकाः परिष्कृतभूमयः तासु यानि विटङ्कपीठानि कपोतपालिकाभूमयः मध्यगतोन्नतभागा इत्यर्थः, तेषु उल्लुठिता अभिवादनकाले संलभ्याः, अहणाः मुकुटरत्नरश्मिसम्पर्कात् स्वभावाच्च लोहितवर्णा अङ्गुलयः करशाखा यस्य तत्, अर्धोः अर्धसंज्ञकगुरोः चरणास्तुजद्रव्यं पादकमलयुगलं नमामि अभिवाह्यामि । एतेन प्रतिदिनाध्यापकत्वं चक्रवर्तिनृपमात्यस्वज्य चोच्यते ।

नन्वत्र ‘कपोतपालिकापास्तु विटङ्कं पुष्पसकसि’ इत्यमरोक्तदिशा विटङ्कशब्दस्य कपोताधारभूतकः छवाचित्वेन किरीटमध्यगतोन्नतभागार्थं कथं प्रवृत्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तत्रार्थो अत्युन्नतत्वप्रतिपादनाय लक्ष्यया प्रयोगात्, अतो नात्र नेयार्थत्वदोषः । यद्यपि—

‘आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिष्कणस्य च । श्रेयस्कामो न गुह्याज्ज्येष्ठापत्यकलभ्योः ॥’

उन नृसिंह रूपधारी भगवान् वाद्यदेव की जय हो, जिन्होंने दूर से ही शत्रु के हृदय की विदीर्ण करने की अभिलाषा से क्षणमात्र में ही लक्ष्य तक पहुँच जानेवाली क्रोध से लाल दृष्टि डाल कर उसकी लाल-लाल किण्वी (ज्योति) से शत्रु के हृदय को ऐसा लाल बना दिया मानों वह भयभीत हो अपने आप फटकर रक्त से भर गया हो ॥ ३ ॥

मैं मौखरी राजाओं के मुकुटों से सदैव पूजित भगवान् ‘भट्ट’ के उन चरणों की वन्दना करता हूँ, जिनकी उँगुलियों समस्त सामन्तों की मुकुट-वेदिका की ऊँची रत्न-पीठिका पर संलभ होने के कारण और भी लाल हो जाती हैं ॥ ४ ॥

१. वद्धः । २. लक्ष्य । ३. भस्तीः, भस्तीः ।

सज्जनदुर्जनयोः स्तुतिनिन्दे

अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात् कस्य भयं न जायते ।
 विपं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं सन्निहितं सदा सुखे ॥ ५ ॥
 कटु कणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्यत्वं बन्धनशृङ्खला इव ।
 सनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥
 सुभाषितं हारि विशत्यथो गलात्तु दुर्जनस्यार्करिपोरियामृतम् ।
 तदेव घत्ते हृदयेन सज्जना हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥

इति स्मृत्या गुरोर्निमग्रहणनिषेधात् प्रकृते कथं तन्नामग्रहणमित्याद्यैः समापतति तथान्यथं निषेधो राशिनामोच्चारणेति शास्त्रकारैरुक्तत्वेन व्यावहारिकनाम्नो व्याहारे लेखे च तस्यभावात् । अत्र गुरोरित्येकवचनमेकस्मादेव सर्वविद्यालाभ इति द्योतनार्थमित्यवश्यम् । पक्षेऽस्मिन् समन्तात् समानताद्योतनाय किरीटेषु वेदिकावारोप इति यथा—कथञ्चित् निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘निरङ्गं केवलस्यैव रूपणम्’ इति ॥ ४ ॥

अथ सज्जनदुर्जनयोः स्तुतिनिन्दे प्रतिपादयति—अकारणैति । अकारणस्य अनित्यत्वमेव आविष्कृतम् उच्चावितं यद्वैरं निन्दादिना विरोधः तेन दारुणात् भीषणस्वभावात् असज्जनात् दुष्टदुष्टात् कस्य सज्जनस्य भयं त्रासो न जायते नोत्पद्यते अपि तु सर्वस्यैवोत्पद्यत इत्यर्थः । महाहेः महासर्पस्य विपं गरलमिव यस्य दुर्जनस्य सुखे वन्दे सुदुःसहम् अतीवोद्वेगजनकत्वेन सहनीयं दुर्वचः कटुवाक्यं सदा निरन्तरं सन्निहितं समीपस्थं विशते । एवञ्च करिष्यमाणकाव्येऽस्मिन् कदाचिकोऽपि दुर्जनो मणं नुद्धेत तस्मान्मे भयं भवतीत्याशयः । इह पूर्वार्द्धे अथापत्तिः, उत्तरार्द्धे चोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
 ‘दण्डाण्यपिकाऽन्यार्थगोऽर्थापत्तिरिष्यते ।’ इति । ‘साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाच्यैक्य उपमा द्वयोः’ इति ।

एवञ्चानयोर्मिथोऽनपेक्षत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

कट्विति कटु दुःश्रवं यथा स्यात्तथा कणन्तः रटन्तः कुत्सितं शब्दायमानाश्च मलदायकाः मिथ्या कलङ्काविकारिणः स्वसंसक्तदेशे मलोत्पादकाश्च खला तुज्जनाः, बन्धनशृङ्खला इव मनुष्यादेर्वन्धनलोहनिगडा इव ‘शृङ्खला पुंसकटीवस्त्वन्धे च निगदे त्रिषु’ इति मेदिनी । अलम् अत्यर्थं तुदन्ति चित्तं वन्धनदेशात् पीडयन्ति ‘तुद्व्यथने’ अस्माद्धि बहुवचनम् । एवं पूर्वार्द्धेन दुर्जनान् सन्निव्योत्तरार्द्धेन सज्जनान् स्तोति—यनसिचति । तु किन्तु सन्तः सज्जनाः मणिनूपुरा इव रत्नसंचितमञ्जरीणीषु पदे पदे शब्दे शब्दे सर्वत्रैवेत्यर्थः प्रतिपद्येष्टं च साधुध्वनिभिः सन्तोषदायिवचनैः मनोहारिशब्दैश्च मनश्चितं हरन्ति आकर्षयन्ति । इह पूर्वार्द्धे तथोत्तरार्द्धे च पूर्णोपमालङ्कारः, उभयोश्चापि परस्परनैरपेक्षत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ॥

सुभाषितमिति । हारि मनोहरं सुभाषितं प्रशस्तसन्दर्भं सुकाव्यानि (कर्तुं) अर्करिपोः राहोः असृष्टं पीयमानं पीयूषमिव दुर्जनस्य असज्जनस्य गलात् कण्ठात् अघो न विशति प्रवशं न प्राप्नोति । यथा राहोः गलाद्वयः स्थानाभावेन पीयमानस्याऽपि चन्द्रस्यामृतं न कश्चित्पिष्टति तथा दुर्जनस्यापि हृदयशून्यत्वेन परिश्रमेण पाठ्यमानमपि सुकाव्यादि बोधयोग्यं न भवतीति स्पष्टार्थः । किन्तु तद्वैपरीत्यं सज्जने दृश्यति—तदेवेति । सज्जनः गुणग्राहकः पुरुषः हरिः विष्णुः अतिनिर्मलम् अतिस्वच्छं महारत्नं कौस्तुभमणिमिव तदेव हारि सुभाषितं हृदयेन वेदासा घत्ते शृङ्गाति, स हृदयगतत्वाच्च तत् कदाचिदपि विस्मरतीत्याशयः ।

अकारण शत्रुता करनेवाले वन भयंकर दुष्टों से भला कौन नहीं भयभीत होमा जिनकी सुख अत्यन्त विप्ले सपों के विष-भरे मुखों के समान सदा ही दुर्जननों से भरे रहते हैं ॥ ५ ॥

कठोर शब्दों में खनखनाती हुई संलक्ष अंगों में काला चिह्न बना देनेवाली तथा उन्हें धावों से भर देनेवाली वेदियों के समान कटुभाषी तथा व्यर्थ ही कलंकित करनेवाले दुष्ट भी हृदय में धाव कर देते हैं किन्तु पग-पग पर मधुर शंकरा से मन सुन्न कर लेनेवाले मणि-नूपुरों के समान सज्जन भी बात-बात में अपनी मधुर वाणी से मन को खींच लेते हैं ॥ ६ ॥

जैसे अमृत भी राख के कंठ से नीचे नहीं उतर पाया वैसे ही निर्मल मनोहर सुभाषित सूक्तियों भी दुष्टों के गले नहीं उतर पातीं । किन्तु हृदय पर निर्मल कौस्तुभमणि धारण करनेवाले भगवान् विष्णु के समान सज्जन उन्हें ही अपने हृदय में धारण कर लेते हैं ॥ ७ ॥

कथाप्रशंसा

स्फुरत्कलापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमनैवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥ ९ ॥

एवञ्च समाप्येतत्काव्यमज्ञानो दुर्जनस्यजेदपि किन्तु सजनस्त्वामूलं ज्ञायमानमवश्यमेव सत्कुर्वीतेति ग्रन्थकर्तुराशयः । इहापि मिथो निरपेक्षतया पूर्ववदेवालङ्कारः ॥ ७ ॥

कथाकाव्ये जनमनः प्रवेशयितुं पूर्वं तत्प्रशंसांमाचरति—स्फुरदित्यादिना । स्फुरन्तः प्रकाशमानाः स्फुटं प्रतीयमाना ये कलाकलाप गीतवाद्यादिचतुःषष्टिविद्यासम्बन्धिवचना निषेधां विलासेन विन्यासेन कोमला मृद्धी संप्रामवर्णनादिवदौहृत्परहितेत्यर्थः, पक्षे स्फुरन्तौ द्योतयन्तौ कलाकलापविलासौ मधुरवचन-व्यापारौ ताभ्यां कोमला हृदयाकर्षिणी, 'कोमलं मृदुमुन्दरे' इति विश्वः । तथा रसेन शृङ्गारादिना शय्यां शब्दगुणैः स्वमाकर्णिकत्वेनावान्तरप्रवन्धानां सम्बन्धमिति तात्पर्यम् । स्वयम् आत्मना अभ्युपागता साक्षिण्यं प्राप्ता, पक्षे—रसेन आश्लेषप्रेम्णा, स्वयम् आत्मनैव शय्यां तत्पं शयनीयमिति यावत् । 'शय्या तत्पं शब्दगुणैः' इत्यनेकार्थः, अभ्युपागता प्राप्ता, अभिनवा नवीना कथा गद्यपद्यादिप्रवन्धाः, उज्ज्वला दीपकाः प्रदीपा उपमाः सादृश्यानि येषां तैः, उज्ज्वलप्रदीपसदृशैरित्यर्थः, नवैर्नूतनैः अमलानैरित्यर्थः, पदार्थैः उपादेय-पदार्थभूतैः चम्पककुड्मलैः हेमपुष्पकमुकुलैः उपपादिताः स्रष्टादिता अयिता इत्यर्थः, निरन्तरम् अव्यव-धानं यः श्लेषः संयोगस्तेन घनाः सान्द्राः, तथा सुष्ठु शोभना जातयः जातीपुष्पाणि यासु ताः तथोक्ताः, महास्रजो महामाला इव कं जनं न हन्ति न वशीकुर्वन्ति अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । एवञ्च सामकीनाऽप्येषा कथा समस्तमेव लोकं वशीकुर्वदित्याशयः । इह पूर्णोपमा अर्थापत्तिश्च, अवयवेकाङ्गिभावेनैकाग्र्यानु-प्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ॥ ९ ॥

यद्यप्यत्र 'रसस्योक्तिः स्वशब्देनैत्यादिप्रणोक्तविशा रसशब्दस्य साक्षादुपादानेन 'तामुद्धीष्य कुरङ्गाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत' इत्यादाविव दोषः प्रतीयते तथापि स्वरूपेणातुभ्यमानस्यैव रसस्य तत्त-च्छब्देन प्रतिपादने तदोपस्वीकारेणात्र तथात्वाभावात् ॥ ८ ॥

हरन्तीति । उज्ज्वलाः प्रकाटाः दीपकालङ्कारविशेषा उपमालङ्कारविशेषाश्च येषु तैः तथोक्तैः, नवैः स्वमनीषयैश्च निमित्तत्वेनापूर्वैः पदार्थैः शब्दाभिधेयैः, उपपादिता विनिर्मिताः निरन्तरेण अव्यवधानेन प्रतिपदे वा प्रायेण सर्वत्रैव वर्तमानेन श्लेषेण तदाख्यालङ्कारेण घना बहुलतराः दुर्बोधा इत्यर्थः, सुष्ठु शोभना जातिः छन्दोविशेषो यासु ताः सुजातयः कथा गद्यपद्यादिप्रवन्धाः, उज्ज्वला दीपकाः प्रदीपा उपमाः सादृश्यानि येषां तैः, उज्ज्वलप्रदीपसदृशैरित्यर्थः, नवैर्नूतनैः अमलानैरित्यर्थः, पदार्थैः उपादेय-पदार्थभूतैः चम्पककुड्मलैः हेमपुष्पकमुकुलैः उपपादिताः स्रष्टादिता अयिता इत्यर्थः, निरन्तरम् अव्यव-धानं यः श्लेषः संयोगस्तेन घनाः सान्द्राः, तथा सुष्ठु शोभना जातयः जातीपुष्पाणि यासु ताः तथोक्ताः, महास्रजो महामाला इव कं जनं न हन्ति न वशीकुर्वन्ति अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । एवञ्च सामकीनाऽप्येषा कथा समस्तमेव लोकं वशीकुर्वदित्याशयः । इह पूर्णोपमा अर्थापत्तिश्च, अवयवेकाङ्गिभावेनैकाग्र्यानु-प्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ॥ ९ ॥

जैसे उत्साह-पूर्ण मधुर वचनों तथा भावभंगियों से रमणीय नवोद्गा अपनेआप श्रेष्ठ्या पर आकर मधुर-रस से नायक के हृदय में उत्कट रति-भावना जगा देती है, उसी प्रकार फड़कते हुए कथोपकथनों की वक्रता से अत्यन्त रमणीय शब्दों की लड़ियों में उतरी हुई नवीन कथा भी अपने रस की मधुरता से लोगों के हृदयों में उत्सुकतापूर्ण आसक्ति उत्पन्न कर देती है ॥ ८ ॥

चम्पा की नवीन कलियों से अत्यन्त घनी गुँथी हुई तथा दीपक के समान उज्ज्वल कान्तिवाली चमेरी की बड़ी माला के समान अत्यन्त प्रशस्त दीपक और उपमा आदि अलंकारों तथा अपूर्व शब्दों एवं अर्थों से गुँथी हुई अत्यन्त खिष्ट गद्य-पद्यमयी कथा भला किसके मन को नहीं हरण कर लेती है ? ॥ ९ ॥

कविवंशवर्णनम्

बभूव वात्स्यायनवंशसम्भवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽप्रणीः सताम् ।
 अनेकगुणाञ्चितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयम्भुवः ॥ १० ॥
 उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
 सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे सुखे ॥ ११ ॥
 जगुर्गुह्येऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवत्तिभिः शुक्लैः ।
 निगुह्यमाणा वटवः पदे पदे यजुषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥

इत्थं कथां स्तुत्वा कीर्त्यनुवृत्त्यर्थं स्वकुलजाभिदिशति—वभूवेत्यादिना । वात्स्यायनस्य पुमान् वात्स्यः सः अयं कुलप्रवर्त्तकत्वेन आश्रयः यस्य स तथोक्तो यो वंशः कुलं तत्र सम्भवः समुत्पन्नः, वरस- वंशीय इत्यर्थः । जगति संसारे गीता जनैः गानविषयीकृताः गुणाः दयाहासिण्यादयो यस्य सः तथोक्तः, सतां सज्जनानाम् अप्रणीः अग्रेसरः तन्मध्ये उत्तम इत्यर्थः । अनेकैः अधिकैः गुणैः गुप्तनामाङ्कितैः वैश्यैः, तदुक्तम्—‘शमन्तं ब्राह्मणस्योक्तं वसन्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ।’

यद्वा गुप्तैः ईस्वीयपञ्चमषष्ठशतकमध्यवर्तिप्राचीनराजवंशिमिरित्यर्थः । अञ्चिते पूजिते पादपङ्कजे चरणकमलयुगले यस्य सः । तथा स्वयंभुवः प्रजापतेः अंशः अंशावतार इव अतिवैदिकवादित्याशयः, कुबेरनामा कुबेरभिक्षेयः द्विजो विप्रो बभूव आसीत् ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजाः’ इत्यमरः, अत्रोक्तद्विजत्व- द्योतनाय द्विजपदोपादानम्, हस्तिमात्रस्य दन्तवत्त्वेऽपि उत्कृष्टदन्ते दन्तीतिपदस्य यथा प्रयोगस्तद्वदिव इह भावाभिमानिनी दृश्योपेक्षा, सा च स्वयंभुवोऽंश इव इत्यनेन वाच्या ॥ १० ॥

उवासेति । श्रुतिभिः वेदैः तदध्ययनैरित्यर्थः ‘श्रुतिस्तु वेद आम्नायः’ इत्यमरः, ज्ञानं विहीनं कलमं पापं यस्य तस्मिन्, नित्यवेदाध्ययनेन वाचनिकपापरहित इत्यर्थः । पुरोडासेन अग्निहोत्रादौ देवैर्मनो हुत- हविरवशिष्टेन हविषा ‘पुरोडाशो हविर्भेदे हुतशेषे च कीर्तितः’ इति विश्वः, पवित्रितौ भक्षणसमये संबन्धेन पावनीकृतौ अधरौ ओष्टौ यस्य तस्मिन्स्थोक्तः । सोमेन सोमयागे सोमनामकलदारसपानेन कषायितं पुष्टम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तस्मिन् तथोक्तः । तथा समस्तानि सकलानि यानि शास्त्राणि व्यासादि- रचितब्रह्मसूत्रादीनि स्मृतयश्च मन्वादिरचितनिबन्धाः तैः तदध्ययनैः पञ्चपुरं भवोदरं तस्मिन्स्थोक्तः । यस्य कुबेरद्विजस्य सुखे वदने सरस्वती वाग्देवी सदा सर्वस्मिन् काले उवास बालं करोतिस्म । अनेना- स्य महारसनः प्रत्यहं वेदाध्ययनशीलः नित्याग्निहोत्रादिकर्मावुष्टापकर्षं समग्रशास्त्रागृह्यस्य स्पष्टीकृतम् ।

जगुरिति । यस्य कुबेरद्विजस्य गुह्ये भवने वटवः द्वात्रिभूता ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणशिष्याः, अभ्यस्तं बहुधा श्रवणाजिह्वाग्रवर्ति समस्तं सम्पूर्णं वाङ्मयं चतुर्दशविधात्मकं शास्त्रं यैस्तैः तथोक्तैः, पञ्जरवत्तिभिः लोहशालाकानिमित्तपश्चिगुह्ये विद्यमानैः, सारिकाभिः सहैति ससारिकैः शुक्लैः कीरपक्षिभिः पदे पदे प्रति- पदाभ्यासे निगुह्यमाणाः ‘भवद्विरशुद्धमभ्यस्यते अत्रैवं भवितव्यम्’ इत्थं निर्भर्यमानाः, अत एव शङ्किताः यद्यद्युद्धं स्वात्तदा पुनरपि मम दोषभाकृत्यं नूनं शुकाः करिष्यन्तीति अययुताः सन्तः, यजुषि यजुर्वेदान् वामानि सामवेदांश्च जगुः अपठन् । तिर्यग्योनीनां शुकानामपि समस्तविद्यापारङ्गतत्वेमिति दर्शनादङ्कुत- मेतन्माहात्म्यमिति द्योतितम् । इह तथाविधशुकैः तादृक्पराभवासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादिति शयोनेत्यलङ्कारः ॥ १२ ॥

अपने गुणों से संसार में विख्यात, सज्जनों में सर्वश्रेष्ठ, अनेक पुत्रवंशी राजाओं से पूजित चरण-कमलोंवाले तथा ब्रह्मा के अंश के समान तेजस्वी कुबेर नाम के एक ब्राह्मण वात्स्यायन वंश में उत्पन्न हुए थे ॥ १० ॥

निरन्तर वेद-पाठ से निष्कलुष, यज्ञ के हविष्मान्भक्षण से पवित्र, अन्तर भाग में सोमपात्र से कसले तथा समस्त शास्त्रों और स्मृतियों से सुशोभित, उसके मुख में भगवती सरस्वती सदैव निवास करती थीं ॥ ११ ॥

जिसके घर मैनाओं के साथ पींजरो में पले हुए (निरन्तर शास्त्र-न्यायों सुनते सुनते) सभी शास्त्रों में अन्वस्त झगों द्वारा पद-पद पर टोके जाने के भय से संशुण्णित बद्ध (बलचारी बालक) यजुः और सामवेद का निरन्तर पाठ किया करते थे ॥ १२ ॥

हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।
अभूत् सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥
विवृण्वतो यस्य विसारि वाङ्मयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
उचस्सु तस्माः श्रवणोऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥
विधानसम्पादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमुत्तिभिः ।
मखैरसंख्यैरजयत सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥

हिण्णेति । भुवनस्य भूयुच इत्यादि-चतुर्दशजगतः अण्डकं ब्रह्माण्डं तस्मात् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः अधिपतिः हिण्यगर्भः प्रजापतिरिव, क्षीरमहार्णवात् दुग्धसागरात् द्विजन्मनां पतिः द्विजराजः क्षपाकरः सुधांशुरिव, विनतोदराः तन्नामिकायाः कश्यपपत्न्या उदरात् कुचेः द्विजन्मनां पतिः पचिराजः सुपर्णः गरुड इव, ततः कुबेरद्विजात् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः श्रेष्ठः अर्थपतिः अर्थपतिसंज्ञकः कश्चित् पुत्रः अभूत् उत्पन्नः । इह हिरण्यगर्भसादृश्येन वेदपाठारामित्वम्, क्षीरसमुद्रोत्थचन्द्रतुलनया सकलजनाह्लादकरत्वम्, गरुडोपमया च नारायणपरायणत्वं द्योतितम् । चतुर्दशभुवनपदेन—

भूयुधः स्वः महः जनः तपः सत्यमित्येते सप्त उपरितना लोकाः, अतलं वितलं सुतलं तलातलं रसातलं महातलं पातालमित्येते सप्त अधस्तना लोका ज्ञेयाः । तदुक्तमभिपुराणि—

‘चतुर्दशविधं ह्येतद् भूतबुन्दं सुकीर्तितम् । भूयुधस्त्वर्महश्चैव जनश्च तप एव च ॥

सत्यलोकश्च सतेते लोकस्तु परिकीर्त्तिताः । अतलं वितलञ्च सुतलञ्च रसातलम् ।

महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम्’ ॥ इति ।

ब्रह्माण्डतः प्रजापतेरुपपत्तौ प्रमाणं यथा मनुः—

‘तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

इहालङ्कारश्च मालोपमा ॥ १३ ॥

विवृण्वत इति । दिने दिने प्रतिदिनम् उपस्तु प्रातःसमयेषु नवा नवा नूतना नूतना उत्तरोत्तरं

धीमन्त इति तात्पर्यम्, एवंविधाः शिष्यगणाः ह्यत्रसद्गृहाः चन्दनपल्लवाः सलयजवृक्षकिसलयानि इव ‘पल्लवोऽस्मि किसलयम्’ इत्यमरः, श्रवणे शास्त्रविचारकर्णेन योषितां कर्णे च लज्जाशासकाः सन्तः, विसारि विस्तृतं वाङ्मयं चतुर्दशविचारमकं शास्त्रं विवृण्वतः व्याख्यानेनार्थ स्पष्टीकुर्वतः पाठयत इत्यर्थः, यस्य अर्थ-पतेः गुरोः अधिकाश्च अत्यर्थं श्रियं शोभां प्रचक्रिरे वितेनिरे । इह वाच्योपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

विधानेति । यः अर्थपतिः विधानेन वेदप्रतिपादितमार्गेण सम्पादितं विहितं यद्दानं विप्रभ्यः सुपर्णादि-वितरणं तेन शोभितैः सण्डितैः, अन्यत्र तु विधानेन मदाविर्भावार्थं दीयमानभक्ष्यभासेन सम्पादितं निष्पन्नं यद्दानं मन्त्रजलं तेन शोभितैः भूषितैः । स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये महावीरा हवनवह्नयः तैः सनाथा युक्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां तैः ‘होमास्मिन् महाउवालो महावीराः प्रवर्गवत्’ इति भातुचन्द्रोदष्टकोशाः, अन्यत्र स्फुरन्तः सक्रियाः ये महावीरा महाशूराः तैः सनाथा अधिष्ठिता मूर्तयः शरीराणि येषां तैः । यूपया यज्ञे पशु-बन्धनाय स्थाणुविशेषाः त एव करा हस्ता येषां तैः, अन्यत्र तु यूपया इव कराः शुण्डादण्डा येषां तैः । गजैः करिभिरिव असंख्यैः अराण्यैः मखैः यज्ञैः सुखेन अखलेष्वेन सुरालयं स्वर्गं अजयत् स्ववशमकरोत् स्वर्ग-
जैः सुवन रूपो ब्रह्मांड से ब्रह्म-वादिषी के अधिपति ब्रह्मा, क्षीरसागर से तारों के अधिपति चन्द्रमा और विनता के गर्भ से पक्षियों के अधिपति गरुड उत्पन्न हुए, उसी प्रकार उस कुबेर से ब्राह्मणों के अधिपति ‘अर्थपति’ उत्पन्न हुए ॥ १३ ॥

मिस प्रकार प्रतिदिन प्रातःकाल कानों में लगी हुई चंदन की नयी नयी कोपलें निरन्तर उनकी शोभा बढ़ाती रहती हैं, उसी प्रकार निरन्तर प्रातःकाल पाठ सुनने में तल्लीन नये नये आये हुए शिष्य, विस्तृत व्याख्या के साथ संपूर्ण वाह्यम् का अध्यापन करनेवाले गुरु अर्थपति की शोभा बढ़ाते रहते थे ॥ १४ ॥

मिस प्रकार राजा, मंद बहा देनेवाले पदार्थों के भक्षण द्वारा उत्पन्न मंद जल से संशोभित, युवोत्साही महावीरों से अधिष्ठित तथा यज्ञ स्तम्भ के समान सृष्टिवाले असंख्य बलिष्ठ बुद्ध के हाथियों द्वारा इन्द्र जैसे पराक्रमी राजा का भी देश सरलता से जीत लेता है, वैसे ही अर्थपति ने विधि-विधान से दिए गए दान से संशोभित, प्रचलित होमाग्नि से सम्पन्न तथा यज्ञस्तम्भों से प्रतिष्ठित असंख्य यज्ञों द्वारा स्वर्ग की भी अपने अधीन कर लिया था ॥ १५ ॥

स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
 अवाप मध्ये स्फटिकोपलामलं क्रमेण कैलासमिव क्षमाश्रुताम् ॥ १६ ॥
 महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कुमुक्तेन्दुकलामलत्विषः ।
 द्विषन्मनःप्राविशुः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नखाङ्कुरांश्च ॥ १७ ॥
 दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
 चकार यस्याध्वरधूमसञ्जयो मलीमंसः शुक्रतरं निज यशः ॥ १८ ॥

प्रासीच्छया विहितानेकयज्ञैरनायासेन तत्प्राप्तमवश्यंभाविनीं कृतवानिति निष्कर्षः । इह कार्येण हस्ति
 सैन्यैरन्यदेशविजयिनः कस्यचिदाज्ञो व्यवहारसमारोपात् समासोक्त्यलङ्कारः, स च पूर्णोपमाऽनुप्रा
 णितेति भावुकाः ॥ १५ ॥

स इति । सः अर्थपतिः क्रमेण सुतोत्पत्तिपरम्परया क्षमाश्रुतां पर्वतानां मध्ये स्फटिकोपलैः स्फटिक-
 मणिभिः अमलं स्वच्छं कलङ्करहितमित्यर्थः कैलासमिव क्षमाश्रुतां क्षान्तिगुणयुक्तानां महात्मनां
 जितेन्द्रियाणां महामनीषिणां श्रुतिशास्त्रशालिनां वेदशास्त्राध्यापकानां सुतोत्तमानाम् उल्लुङ्घ्यमानानां मध्ये
 चित्रभानुं चित्रभानुनामानं तनयम् आत्मजम् अवाप लब्धवान् । 'क्षितिचान्द्रयोः क्षमा' 'आत्मजस्तनयः
 सूनुः' इति चामरः । इहोपमा ।

अर्थपतेरेकाव पुत्रा आसन्निति हर्षचरिते ग्रन्थकृता स्वयमेवोल्लिखितम्, तथाहि—'सोऽजनयद्
 १. शृगुं २. हंसं ३. शुचिं ४. कविं ५. महीदत्तं ६. घर्मं ७. जातवेदसं ८. चित्रभानुं ९. लक्ष्मं १०. अहिदत्तं
 ११. विश्वरूपञ्चोत्थेकादशश्चानिव सोमाश्रुतरसशीकरच्छुरितमुखान् पवित्रान् पुत्रान्' इति । एवष्टमश्चित्र-
 भानुरिति स्फुटमवगम्यते ॥ १६ ॥

महात्मन इति । सुदूरनिर्गता अधिकदूरदेशव्याप्ताः, पक्षे आधिक्येन नखराग्नाद्विभृताः कलङ्केन भृगु-
 लाङ्कुनेन युक्ता वर्जिता या इन्दुकला चन्द्रपोडशांशः तद्वत् अमला स्वच्छात्विद् दृष्टिर्येषां ते, पक्षान्तरेऽ-
 प्येवमेव । तथा कृतं स्वयम्भावाशिषादितम् अन्तरं प्रवेष्टावकाशो यैस्ते, पक्षे तु कृतम् अन्तरं भेदः यैस्ते
 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्भेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । यस्य महात्मनः महाबुद्धिमत्तः चित्रभानोर्गुणाः
 दयादाक्षिणादयः अपिपदाध्याहारेण पितृसुक्त्या अपि नृसिंहस्य नृसिंहस्वरूपधारिणो विष्णोः नखाङ्कुरा
 मृगिवादिस्तुताः 'अङ्कुरोऽङ्गी सृणिः क्षियाम्' इत्यमरः, नखराः पुनर्भवा इव द्विपतां क्षत्रणां मनोऽपि पक्षे
 द्विपतो वैरिणो हिरण्यकशिपोः मनोऽन्तःकरणं वक्षश्च प्राविशिशुः प्रवेशं विदधुः यदुणा वैरिणामपि चित्ता-
 कर्षकाः, तदभावः कथं वर्णनीयः ? इत्याशयः । साधारणधर्मादिसद्भावपूर्णोपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

दिशामिति । दिशां पूर्वादीनां वधूस्वरूपाणामिति यावत्, अलीकेषु ललाटदेशेषु 'अलीकमग्रिषे भाले'
 इति हेमः, ये अलकाश्चूर्णकुन्तलाः तेषां भङ्गतां रचनाविशेषत्वं गतः प्राप्तः । त्रयो वेदत्रयी ऋग्यजुःसामरूपे-
 र्यथाः सैव वधूः स्नुषा तस्याः कर्णे श्रवणे तमालपल्लवः तापिच्छद्रुमकिसलयस्वरूपः, स्थलद्वयेऽपि प्राकृतिक-
 रयामरूपवादिश्याशयः 'तापिच्छोऽपि तमालः स्यात्' इत्यमरः । मलीमंसः प्राकृतिकमलिनो यस्य चित्रभानोः

अन्तर् में उनके क्षमाशील, महातुभाव तथा वेदशास्त्री में पारंगत कई पुनर्जनों में पर्वतों के बीच स्फटिक
 मणियों से अत्यन्त निर्मल कैलास पर्वत के समान चमकते हुए गुणों से अत्यन्त उज्ज्वल चित्रभानु नाम के पुत्र
 उत्पन्न हुए ॥ १६ ॥

चन्द्रकलाओं जैसी अपनी कोरों से दूर तक निर्मल कान्ति बिखेरते हुए शत्रु के हृदय को फाड़ कर
 उसमें प्रविष्ट हो जानेवाले भगवान् नृसिंह के नखरूपी अङ्गुली के समान उस महातुभाव के दूरतक विस्तृत,
 निष्कलंक तथा चन्द्रकलाओं जैसी उज्ज्वल कान्तिवाले गुणों ने विरोधियों के हृदयों को भी खोलकर उसमें अपना
 स्थान बना लिया था ॥ १७ ॥

जैसे कामिनीयों के ललाट पर रची हुई बुँदराली केशरचना तथा नवोद्भा के कान में लगी हुई तमाल-
 पल्लवों की रेखा स्वाभावतः सौवली होती हुई भी शोभा में आचन निखर उठती है, उसी प्रकार दिशाओं की छोरों
 पर दधर-उधर बिखरी हुई एवं आकाश में लगी हुई यक्ष के धुओं की टेढ़ी-मेढ़ी रेखाओं ने स्वाभावतः काली होकर
 भी अपनी शोभा को अत्यन्त उज्ज्वल बना दिया था ॥ १८ ॥

१. स्फटिकोपलोपमम् । २. नखाङ्कुरा । ३. मलीमसन् ।

सरस्वतीपाणि-सरोजसम्पुट-प्रसृष्टहोमश्रमशीकराम्भसः ।

यशोऽशुशुङ्गीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १६ ॥

७७ द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौश्लयया महामनोमोहमलीमसान्धया ।

अलङ्घयैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

—o—o—o—

अध्वरभूमसञ्जयः यज्ञभूमाशिशिः निजं स्वीयं यशः प्राकृतिकस्वच्छां सुकीर्तिं शुक्लतरुम् अतिशयेनोज्ज्वलं चकार विदधे । इह प्रथमचरणेनाजलं यज्ञसमूहसम्पादनेन भूमस्य दिगन्तव्यापित्वं ध्वनितम् । एवञ्च नियतकृतविधानात् धर्माचारतत्परताया अपि क्षोतेने गुणजनिता सुकीर्तिरधिका सञ्जातेति निष्कर्षः ।

इह दिशासु वभूवरोप आर्थाः, अध्वरभूमसञ्जये केशरचनाविशेषवारोपस्तु शाब्द इत्येकदेशविवर्ति-
रूपकम्, भूमसञ्जये तमालपल्लववारोपः, ग्रन्थां वभूवरोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम्, तथा मलिन-
भूमसञ्जयेन शुक्लतरुयशसो जननात् कारणगुणविपरीतकार्यगुणोत्पत्तेर्विषमालङ्कारश्च इति परम्परमेतेषा-
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति तत्त्वविदः ॥ १८ ॥

सरस्वतीति । सरस्वत्या भारतीदेव्याः पाणिसरोजसम्पुटेन करकमलद्वयेन मृष्टानि प्रमाजितानि होम-
श्रमस्य होमादिकसंस्मरणिकशक्त्याश्च शीकराम्भासि प्रस्येदजलानि यस्य तस्मात्, तथा यशसः सुकीर्तः
अंशुभिः सम्युक्तः शुङ्गीकृतानि शुभ्रीकृतानि सप्त विष्टपानि भूप्रभृतीनि सप्त सुवनानि येन तस्मान् 'विष्टपं
भुवनं जगत्' इत्यमरः, ततः चित्रभानोः सकाशात् 'बाण' इति बाणनामधेयः सुतः पुत्रः व्यजायत
अभवत् । इह भारत्याः करकमलयुगलेन स्वेदजलविन्दूनां प्रोञ्जनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्
प्रथमातिशयोक्त्यलङ्कारः, तथा कीर्तिशशिभिः सप्तसुवनानां शुभ्रीकरणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्
द्वितीयातिशयोक्त्यलङ्कारश्चेत्युभयोः परम्परमपेक्षामावेन संसृष्टालङ्कार इत्यवश्येयम् ॥ १९ ॥

सप्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—दिक्तेनेति । तेन द्विजेन ब्राह्मणेन बाणेन, अज्ञानम् अविनष्टं कण्ठ-
कौण्डवं वचनव्यापारे गलस्य मान्द्यं यस्याः सा तथा, महान् उत्कृष्टो यो मनोमोहः तिसृष्वेन चित्तवैकल्यं
तेन मलीमसा मलिना प्रशंसितमुभयोश्च अत एव अन्धा सदस्यप्रतिपादानासमर्था तथा, तथा अलङ्घ्येऽप्राप्तो
यो वैदग्ध्यविलासः वैदुष्यचातुर्यं तेन हेतुना मुग्धा मूढा तथा वैदुष्यचातुर्यासत्वेनात्यन्तकोमलयेत्यर्थः
'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इत्यमरः, धिया प्रज्ञया ह्यं मद्वद्विस्था कादम्बरीरूपा, गह्रितत्वे द्वयीं वृहत्कथां
वासवदत्तां च अतिक्रान्तेति अतिद्वयी अधमत्वे अद्वितीया (अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया) इत्यनेन
समासः, व्यङ्ग्यार्थस्तु—उत्तमत्वे अद्वितीया कथा गद्यपद्यादिप्रबन्धः निबद्धा प्रथिता; पूर्वमपरिणतबुद्धया
विषयीकृत्य पश्चाद्विनिर्मितेत्यर्थः, एतेन शैशवचापकृत्यजातदोषा धीधनेर्मनीषिभिः शोधनीया इत्यभिप्रायः ।
इह—छेको व्यञ्जनसङ्कल्पस्य सकृत्साम्यमनेकधा । अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाऽन्येनेकधा ।

एकस्य सकृद्व्येष बृहत्पुत्रास उच्यते ॥'

इति साहित्यदर्पणोक्तदिक्षा प्रथमचरणे छेकानुप्रासः, शेषे तु बृहत्पुत्रास इत्यनयोर्मिथोऽनपेक्ष
स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ॥ २० ॥

—o—o—o—

निरन्तरं यद्यं हवन करने के परिश्रम से आयी हुई, जिसके पतीने की बूँदों की मगवती सरस्वती
स्वयं अपने संपुटित करकमलों से पोछा करती थीं तथा जिसकी कीर्ति ने सार्वत्रिकों की अपनी निर्मलता से
अत्यन्त उज्ज्वल बना दिया था उन चित्रमानु से बाण नाम का पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ १९ ॥

जिसके कंठ की तुल्यलहट अभी तक नहीं मिट पायी है अर्थात् जिसका कंठस्वर अभी भी वर्णों को स्पष्ट
उच्चारण में मँज नहीं पाया है, जिसका हृदय अज्ञान रूपी अन्धकार से अभी तक ढका हुआ है तथा जिसकी
बुद्धि अभी भी श्रद्धानों की वचनवक्तता सीख न पाने के कारण अत्यंत मूढ़ है अर्थात् जिसकी बुद्धि का अभी
तक विकास नहीं हो पाया है उसी बाण ने अपने से पूर्व रची गयी दो कथाओं (बृहत्कथा तथा वासवदत्ता)
के अतिरिक्त अथवा तुच्छता में अद्वितीय या उन दोनों से अत्यन्त उत्कृष्ट इस कथा की रचना की है ॥ २० ॥

—o—o—o—

कथा-मुखम्

शूद्रकर्णनम्

(आसीदशेष-नरपति-शिरः-समभ्यर्क्षित-शासनः पाकशासन इवापरः, चतुर्दधि-माला-
मेखलाया भुवो भर्ता, प्रतापानुरागावनत-समस्त-सामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः,
चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाण-शङ्ख-चक्र-लाङ्छनः, हर इव जितमन्मथः, गृह इवाप्रति-

अथ सम्प्रति कथां (१) प्रस्तौति — आसीदिति श्रुतक्रियापदस्य 'राजा शूद्रको नाम'
इति दूरस्थेन कर्तृपदेन सम्बन्धः । राजानं विशिनष्टि-अशेषेति । अशेषैः समग्रैः नरपतिभिर्महीपतिभिः
(कर्तृभिः) शिरोभिस्तमाङ्गैः (करणैः) समभ्यर्क्षितं सादरं शूद्रीतं शासनम् आदेशो यस्य स तादृशः ।
समस्तजनाज्ञापको न स्वाज्ञाकर इत्याशयः, अत एव अपरः सुरराजान्निको द्वितीयः पाकशासन इन्द्र इव ।
इन्द्रो हि पाकनामानं दैत्यं हतवानिति पुराणी वार्ता । पाकं शासितवानिति पाकशासनः 'विडौजाः पाकः
शासनः' इत्यमरः । इह शासनपदानृत्या यमकालङ्कारः, भावाभिमानिनी वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षा चेत्युभयोः
वाक्यार्थालङ्कारयोरैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । अत्र हि शासनपदानृत्या लाटानुप्रासो नाशङ्कनीयः,
वाक्यार्थभिन्नाख्ये केवलतात्पर्यतो व्यतिरेक एव तदभ्युपगमेन प्रकृते शक्यार्थस्यापि व्यतिरेकात् ।
चतुरिति । स्वराश्र भूमण्डलचतुर्दिक्षु विद्यमानास्त उदधयश्च समुद्राश्च चतुर्दशयस्तेषां माला
श्रेणिः सैव मेखला काञ्ची अवधिरिति यावत् यस्यास्तथाभूतायाः, भुवो वसुधायाः भर्ता नायकः ।

इह वसुधाशूद्रकयोर्नायकनायिकाख्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।
प्रतापेति । प्रतापः कोशदण्डजतेजः अनुरागः प्रेम ताभ्याम् अवनतं वशीभूतं समस्तं कृत्स्नं सामन्त-
चक्रं स्वाधीनवृत्तिसमूहो यस्य स तादृशः । अन्यदपि लोहचक्रमग्निप्रतापातपादवनतं जायते । तथा च
न केवलं तत्राभाववशाद्दृशीभूताः सामन्तनृपतयः किन्तु तदीयप्रेमवशादपीति ध्वनितम् ।

चक्रवर्ती । चक्रवर्ती सार्वभौमस्तस्य लक्षणैश्चिह्नैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तकरतललौहिव्यादिभिः उपेतो
युक्तः । तथा चोक्तं सामुद्रिकग्रन्थे—

'अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको शूद्रः । चापाङ्कुशाङ्कितः खोऽपि चक्रवर्ती भवेद् भुवम् ॥'
पुनरपि तमेव विशिनष्टि—चक्रधर इति । चक्रमलातकं धरतीति चक्रधरो विष्णुरिव करकमले

शूद्रक नाम का एक राजा था । वह मानों दूसरा इन्द्र था । सभी राजा थदा से सिर छुका कर उसके
आदेश मर्ण करते थे । वह चार समुद्रों से घिरी हुई मानों चौलड़ी करघनी पहिने हुई पृथ्वी रूपी नायिका
का पालन-पोषण करनेवाला (दक्षिण) नायक था । उसके प्रताप अथवा अपनी अनुरक्ति से सभी सामन्त-गण
उसके अधीन थे । वह चक्रवर्ती सम्राटों के सभी लक्षणों से युक्त था । भगवान विष्णु के हाथों में चक्र और शंख
है, उसके करकमलों में शंख और चक्र के चिह्न थे । भगवान शंकर ने कामदेव को जीता था, उसने काम-

१. कपालक्षणं साहित्यदर्पणे—

'कथायां सरतं वस्तु गवैरेव विनिर्मितम् । कचिदत्र भवेदाद्यां कचिद्वक्त्रापववकं ।

आदौ पल्लेनमस्कारः खण्डादेर्वृत्तकोत्तमम् ॥'

इह चतुर्विधान्येव मुक्तादीनि अद्यापि सन्ति, किन्तुवहोत्कलिकाप्रायमेव बहुलम् । तथा च तत्रैव—

'वृत्तबन्धोद्भिन्नतं गद्यं मुक्तं वृत्तगन्धिव च । भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्थकम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभाक्कृतं परम् । अन्यदीर्घतमासाढ्यं त्र्यंशाल्पसमासकम् ॥'

एतेन आद्यपद्यनीयं चम्पूदिधा श्लेषवती च वा । राजवर्णनमादौ स्वाद्यगोवर्णनं ततः ।

तथा चामुकमन्यस्मिन्न तु तत्रापु कुञ्चितम् ॥'

यथा—'शूलसम्बन्धो देवायतनेषु न ययुः' इति नलचम्पूनाम, तथात्रैवाग्रे 'चित्रकर्मसु वर्णसङ्करो न मनुष्येषु'
इत्यादि चम्पूलक्षणसंयुक्ताङ्गानां वृद्धन्तः परास्ताः ।

विदधानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलाराति-
कुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।^१

नाम्रैव यो निभिन्नारातिहृदयो विरचितनरसिंह-रूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तसकल-
भुवनतलो विक्रमत्रयाशसितभुवनत्रयं जहासेव वासुदेवम् ।

अतिचिरकालप्रमतिक्रान्तकुटुम्बपतिसहस्रसम्पर्कलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य निर्मले
कृपाणधाराजले चिरमुवास राजलक्ष्मीः^२ ।

वेन राजात्मजः प्रथुरिव चापकोट्या कोटिसंख्यककामुकैः अराणितधनुर्धरसैनिकैरित्यर्थः, पचे-चापो धनु-
स्तस्य कोटिरग्रभागस्तेन समुत्सारिता विनाशिताः स्थानान्तरं प्रापिताश्च सकलारातयः समग्ररिपवः
कुलाचलाः महेन्द्रादयः कुलपर्वता इव येन स तथोक्तः । कुलपर्वताश्च—'महेन्द्रो मलयः सहाः शुक्तिमा-
नूचपर्वता । विष्णुश्च पारियात्रश्च सहेते कुलपर्वताः ॥' उभयोः साम्यात्पूर्णापमालङ्कारः । पुरा किल
प्रभुः पर्वताकीर्णं वासानहं पृथ्वीं समवलोक्य तस्मत्तलीकरणप्रवृत्तो धनुःकोट्या पर्वतानुत्सारयामा-
सेति पौराणिकी वाचानुसन्धेया ।

नाम्रैवेति । शूद्रकः नाम्रैव निजनामश्रवणमात्रेणैव निर्भिन्नानि भयोत्पादनेन विदारितानि
अरातीनां शत्रूणां हृदयानि वक्षसि येन स तादृशः । विरचितः हिरण्यकशिपुहृदयभेदनाय विहितो नरसिंह-
स्वरूपधारणस्य आडम्बर आटोपो दीर्घव्यापार इति यावत्, येन स तं तादृशम् । एकेनाक्षितीयेन विक्रमेण,
पराक्रमेण आक्रान्तम् अधीनीकृतं सकलं समस्तं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः 'विष्टपं भुवनत्रयम्'
इत्यमरः । विक्रमः पादव्यासः तस्य त्रयं त्रितयं तेन आयासितं खिन्नं कृतं भुवनत्रयं विष्टपं येन तं तथोक्तं
वासुदेवं श्रीपतिं जहासेव हसति स्मेव । अयमाशयः—महीपतिरयं निजनामश्रवणमात्रेणैव शत्रूणां वक्षो
भेदितवान्, वासुदेवस्तु शत्रुवक्षोभेदनाय नृसिंहावताराडम्बरं धृतवान्, तथा महीपतिना चानेनानाया-
सेनैकैव पराक्रमेण चतुर्दशभुवनानि स्वाधीनीकृतानि, वासुदेवेन तु त्रिभिरेव विक्रमैः केवलानि त्रीण्येव
भुवनान्याक्रान्तानीति बोध्यं महीपतिकृतो वासुदेवोपहासः स न्याय्य एवेति ।

विष्णुना बलिं विजेतुं वामनरूपमङ्गीकृत्य लक्ष्म्या तं भुवनत्रयं विक्रमत्रयेण सादित इति पौराणिकी
वाचा । इहोत्तमानाद्वासुदेवावुपमेयस्य महीपतेराभिव्यवर्णनाद्व्यतिरेकालङ्कारः । जहासेवेति क्रियोपेक्षया
चेति उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अतिचिरकालेति । अतिचिरकालो भूयान् समयः तेन लग्नम् आत्मनि संयुक्तम्, अतिक्रान्तं
व्यतीतं यत् कुटुम्बपतिसहस्रं कर्दधनरपतिसमूहः तस्य सम्पर्केण सङ्गन्धेन यः कलङ्को दूषितचिह्नं पापञ्च तं
तथोक्तम्, क्षालयन्तीव प्रक्षालनेन प्रमार्जयन्तीव यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) विमले स्वच्छे कृपाणधारा-
जले खड्गधारारूपे जले चिरं बहुसमयं यावत् लक्ष्मीः राज्यश्रीः उवास वसति चक्रे, अन्योऽपि लोकः पञ्चादि-
लग्नं शरीरं जलेन क्षालयति । खड्गबलेनैव राजा राज्यलक्ष्मीं स्वाधीनीकृतवानित्याशयः । इह क्षालयन्तीवेति
क्रियोपेक्षणात् क्रियोपेक्षालङ्कारः, 'कृपाणधाराजल, इत्यत्र निरङ्गं रूपकच्छेद्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पराक्रामयो का प्रधाना या और चतुर पंडितों का अनुयायी था । गरुड ने अपनी माता विनता को आनन्दित किया
था, उसने अपने अधीनों को आनन्दित किया था । राजा प्रभु ने अपने धनुष की कोरों से पर्वतों को हटाकर
पृथ्वी को समतल किया था, उसने अपने धनुष की कोरों से शत्रुओं का विनाश करके शासन को निष्कटक
बना दिया था ।

उसने अपने नाम के प्रताप से ही शत्रुओं के हृदय को विदीर्ण कर दिया था और अद्वितीय पराक्रम
से सारी पृथ्वी को अपने अधीन कर लिया था । इसी नाते वह शत्रु-वध के लिए वृसिह रूप का आडम्बर
रचनेवाले, तथा तीन पर्वों से तीनों लोकों को नाप लेने के लिए वामन रूप धारण करने का कष्ट उठाने
वाले भगवान् वासुदेव की हँसी सी उड़ाया करता था ।

शुर्गों से दुष्ट राजाओं के सहवास में रहने के कारण राज्यलक्ष्मी में जो कलंक लग चुके थे उन्हें ही मानो
धोती डई वह उसके कृपाण की जलधारा में बहुत दिनों तक निर्वास करती रही ।

१. वैन्यः, प्रभुः ।

२. समुत्सारिताराति ।

३. नरसिंहः ।

४. आयासितं, आसिमानम् ।

५. हसति स्मेव । ६. विष्टपः इति पाठः केष्विध विष्टते । ७. लक्ष्मीः ।

यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, प्रज्ञायां सुरगुरुणा, रूपे मनसि-जेन, तेजसि सवित्रा च वसता सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य ।

यस्य च मदकल-करि-कुम्भ-पीठपाटनमाचरतां लघ्न-स्थूलमुक्ताफलेन, दृढ-मुष्टि-निष्पीडन-निष्ठयूत-धाराजलबिन्दु-दन्तुरेणैव कृपाणेनाक्रुध्यमाणा सुभटोर-कपाट-घटित-

वक्षेति । चकारोऽत्र किञ्चेत्यर्थः । यो राजा (शूद्रकः) इति दूरस्थायाम् 'अनुकरोति' इति क्रियाया-मन्वेति । मनसीत्यादीनि सप्तम्यन्तपदानि दूरस्थवसतेत्यस्याधिकरणप्रतिपादकानि करणवृत्तीयान्तपदानि धर्मेणेत्यादीनि च वसतेत्यस्य विशेष्यानि सन्तीति विभावनीयम् । वसतापदस्य च यथालिङ्गं सर्वत्र सम्बन्धो विधेयः । तथा च मनसि हृदये धर्मेण पुण्येन वसता वासं विदधता, सर्वदेव धर्मचिन्तनादिति भावः । कोपे क्रोधे यमेन धर्मराजेन, अपराधिनां तत्क्षणमेव दण्डदानादित्याशयः । प्रसादे अनुग्रहे धनदेन कुबेरेण, परिचर्यादिना प्रसज्ये सति मनोरथाधिकसमर्पणादित्यभिप्रायः । प्रतापे कोशदण्डजे तेजसि वह्निना अग्निना, सकलवैरितापकत्वादित्याशयः । भुजे बाहौ भुवा मेदिन्या, राज्यभारवहनसमर्थत्वादिति भावः । दृशि लोचने श्रिया लक्ष्म्या, सानुरागदृष्टिमात्रेणैव तत्सम्भवादित्याशयः । वाचि वचने सरस्वत्या गीर्वाण्या 'ब्राह्मी तु आरती भावा गीर्वाणापी सरस्वती' इत्यमरः, निरन्तरगद्यपद्याद्यनेकप्रबन्धनिर्माणदित्याशयः । मुखे आनने शशिना चन्द्रेण तदनुकारित्वासकलजनानन्दकत्वाच्चेति भावः । 'आननं लपनं सुखम्' इत्यमरः । बले शक्तौ मरुता वायुना, अतिबलशालित्वादिति भावः । प्रज्ञायां मतौ सुरगुरुणा, बृहस्पतिना अनु-पमबुद्धिशालित्वादित्यभिप्रायः । 'धीः प्रज्ञा सोम्युची मतिः', 'बृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चामरः । तथा रूपे सौन्दर्यं मनसिजेन अनङ्गेन, मानिनीमानापहरणादित्याशयः । तेजसि प्रतापलक्षणे सवित्रा सूर्येण, विपश्चिनां दुर्मित्रीभ्यस्त्वादिति भावः । 'तपनः सविता रविः' इत्यमरः । सर्वं च ते देवाश्च सर्वदेवास्तत्स्वरूपः सर्वदेव-मयस्तस्य तथोक्तम् । अत्र 'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु' इत्यनेनादिपदास्वरूपार्थेऽपि मयद् प्रत्ययो ज्ञेयः । प्रकटिता प्रकाशिता विश्वरूपा 'पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे' इत्युक्तोक्ता आकृतिः स्वरूपं येन स तस्य तथोक्तस्य श्रमद्वारावते १ । स्कन्धे-सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्चभूतं प्रणमेद्वन्याः' इति । भग ऐश्वर्यादिरस्यास्तीति भगवान् तस्य भगवतः वृणां समूहो नारं तस्य जीवसमुदायस्येत्यर्थः, अयनं गतिरिति नारायणो महाविष्णुस्तस्य 'कृञः प्रतियत्ने' इत्यनेन कर्मणि षष्ठी । अनुकरोति तत्सादृश्यं प्राप्तोतीत्यर्थः । अत्रातीति लट् । इहोपम्यवाचकपदाभावादर्थोपमालङ्कारः ।

यस्य चेति । किञ्चेति चार्थः । यस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) समीपमित्यत्र सम्बन्धः । मदेन दानजलेन कलानि मनोज्ञानि यानि करिणां हस्तिनां कुम्भपीठानि शिरःपिण्डफलकानि तेषां पाटनं विदारणम् आचरता कुर्वता, अत एव लग्नानि संयुक्तानि स्थूलानि विपुलानि हस्तिसम्बन्धीनि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यस्मिंस्तेन तथोक्तेन, दृढमुष्टिना यन्निष्पीडनं धारणं तेन निष्ठयूता इव निर्गता इव धारा निश्चितभागा एव जलबिन्दवः जलकणपङ्क्तयः, ताभिर्दन्तुरेण विषमेण उच्चावचैव कृपाणेन खड्गेन, आक्रुध्यमाणेव समन्ता-

उसके मन में धर्म का निवास था, क्रोध में मृत्यु का वास था, प्रसन्नता में कुबेर का आवास था । प्रताप में अग्नि जलती थी, भुजाओं पर पृथ्वी टिकी थी, आँखों में लक्ष्मी बैसती थी, वाणी में सरस्वती बोलती थी, मुख पर चन्द्रमा खेलता था, बल में वायु की गति थी, बुद्धि में बृहस्पति का विद्यास था, सौन्दर्य में कामदेव उतर आया था, तेज में सूर्य चमक रहा था, इस नाते वह सभी देवताओं से युक्त विश्व रूपधारी भगवान् नारायण की प्रतिमूर्ति सा प्रतीत हो रहा था ।

शूद्र में मतवाले हाथियों के मस्तक को विदीर्ण करने के समय बड़े-बड़े गजमोतियों के दाँतों से भरी हुई तथा मुट्टी में दृढ़ता से पकड़ कर दबाने के समय मूठ से निचुड़ी हुई जल-धारा से और भी पैनी एवं जल-कणों से दंतुरित (ऊँची नीची, लहराती हुई) लगनेवाली शूद्रक की तलवार से खींची गयी, हाथियों के

१. परिन् आचरतः, विदधतः । २. दृढ ।

३. 'निष्पीडनात् निष्ठयूततलः' ।

४. 'जलदन्तुरेण'

५. विषटित ।

कवच-सहस्रान्धकार-मध्यवर्त्तिनी करि-कूरट-गलित-मदजलासार-दुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपमसकृद्वाजगाम राजलक्ष्मीः ।

यस्य च हृदयस्थितानपि पतीन् दिग्भ्रूरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरी-गामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जप्त्वा ।

१२५. यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसङ्कराः, रतेषु

दृगुल्लमाणेव, यद्यपि हृदयस्थिरित्यत्र दृढशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पुंवद्भावनिषेधः प्रामोति तथापि दाह्य-मात्रविवक्षा सामान्ये नपुंसकत्वमास्थाय निर्वाहः कार्यः । तथा सुभटानां प्रशस्तसैनिकानाम् उरसि वचांस्येव कपाटानि तेभ्यो विघटितानि वियोजितानि यानि कवचसहस्राणि लौहवर्मसमुदायास्ताम्येव नैव्यतुल्यत्वात् अन्धकारास्तमांसि तेषां मध्यवर्त्तिनी अन्तःपातिनी, राजलक्ष्मीः शत्रुराजप्रीः, करिणां हस्तिनां करटानि कपोलस्थलानि तेभ्यो गलितं निःसृतं यन्मदजलं दानवारी तस्य आसारे धारासम्पा-तस्तेन दुर्दिनं मेघजनितं तमः यासु तथोकासु, गाढतमोऽभिव्यञ्जनायैतद्विहितम् 'मेघच्छेदोऽङ्घ्रि दुर्दि-नम्' इत्यमरः, समरा युद्धानि निशा रात्रय इव तासु अभिसारिका ध्वान्ते दत्तसङ्केता वनितेव यस्य शूद्रकस्य समीपम् अन्तिकम् असकृत् संग्रामस्थानेकत्वात् सुहृदुर्मुहुः आजगाम आगतवती वशवर्त्तिनी जातेत्यर्थः । अभिसारिकालक्षणं यथा दर्पण—

✓ 'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशांवदा । स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥'

इह 'आकृष्यमाणेव' इति क्रियोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, उरःकपाटेत्यत्र कवचसहस्रेत्यत्र च रूपकद्वयम्, अभिसारिकेवैत्युपमालङ्कारश्चेति परस्परमेघामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

रत्येति । अत्रापि चः किञ्चार्थः । किञ्च यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) प्रतापः कोषदण्डजं तेजस्तदेव अनलो वह्निः, वियोगिनीनामपि पूर्वमेव स्वामिमरणात् विरहिणीनामपि, स्वामिमरणशङ्कया संयुक्तानां किं वक्तव्यमित्याशयः । रिपुसुन्दरीणां वैरिवनितानाम् अन्तर्मनसि जनित उत्पन्नितः दाहो दग्धवर्त्तनं स तथोक्तः, हृदयस्थितानपि तामिर्निरस्तरथ्यानेन अन्तर्वर्त्तिनोऽपि भर्तृन् पतीन् दिग्भ्रुर्दृष्टुमिच्छुरिव दिवा-निशं रात्रिन्दिवं जप्त्वा लक्ष्मीं वभूत् । वियोगिनीनामपीत्यनेन दाहाद्योग्यस्य व्यञ्जितम् । एतेन यत्प्रतापो हृदयवर्त्तनमपि रिपुगणं सोढुमसमर्थ इति तत्प्रतापतिशयवर्णनेन महीपतेरतिशयवर्णनम्, तथा च राजाऽमहाप्रतापशालीति निष्कर्षः । दिग्भ्रुरिति दहातेः सञ्ज्ञन्तात् 'सनाशंसमिच्छ उ' इति उः ।

इह 'प्रतापानल' इत्यत्र केवलं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, 'दिग्भ्रुरिव' इत्यनेन क्रियोत्प्रेक्षणात् क्रियो-त्प्रेक्षालङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पुनस्तद्वतिशयमेव वर्णयति-पस्मिन्नेति । यस्मिन् महीपतौ (शूद्रके) जितजगति निजितसंसारं महीं सुवं पालयति रक्षणं विदधति श्लासति सतीत्यर्थः, एते विषया एतेषु स्थलेषु विद्यमाना आसन् न प्रजा-नामिरयप्रिमेण सर्वत्र सम्बन्धः । तान्येव दर्शयति-विशेषादि । चित्रकर्मसु आलेख्यनिर्माणेषु वर्णानां नील-पीतादीनां सङ्कराः परस्परसम्बन्धाः, न तु जनतासु अनुलोमविलोमेन वा ब्राह्मणादिभ्यः क्षत्रियादीनां तङ्गे-परीत्येन वोत्पत्तिरूपा वर्णसङ्कराः दुराचरणाद्यभावादिति भावः । रतेषु मैथुनेषु केशप्रधाः सुगमताविधानाय कचाकर्णानि, न तु कलहेषु तदनुपलभ्यात् । काव्येषु कविकर्मसु दृढवन्धाः समासाधिवयादिना पदानां प्रगा-

कपोलं से मद वरसावेनीला युद्ध रूपी वर्षा की वनघोर रात में योद्धाओं के हृदयरूपी कपाट पर लगे हुए कवचों के बने अंधकार से होती हुई अभिसारिका नाथिका के समान राजार्थों की राज्यलक्ष्मी बार-बार उसके पास आती थी ।

उसके प्रताप की अग्नि पति-वियोगिनी (विषया) शत्रु-क्षियों के हृदयों में स्थित उनके पतियों को मानो जलाने की अग्निलापा से ही उनके हृदय के बीच अन्तर्ज्वाला (मानसिक संताप) बन कर रात-दिन थकती रहती है ।

संपूर्ण जगत को जीतकर पृथ्वी का पालन करनेवाले शूद्रक के शासनकाल में विपरीत वर्णों के संबंध से संतान उत्पन्न करने की परिप्राटी प्रजावर्ग से उठकर विभिन्न रंगों के मिश्रण से नए रंग बनाने के रूप में केवल

१. करटत । २. सङ्कटात् । ३. भ्रुुरिव । ४. दाहो । ५. पालयति ।

केशग्रहाः काव्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ताः, स्वप्नेषु विप्रलम्भाः, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूतसम्प्रेषणानि, सारथ्यक्षेपेषु शून्य-गृहाः न प्रजानामासन् ।

दसश्रिवेशाः, न तु कारागृहेषु दृढबन्धा अपराधमाभावात् । शास्त्रेषु वेदोपद्रवितधर्मशास्त्रादिषु सिद्धान्तेषु चिन्ता मनोव्यापारः, न तु उदरपोषणादिषु समस्तविषयविद्यमानत्वात् । स्वप्नेषु स्वप्नदृश्यां विप्रलम्भाः दृष्टवस्तूनां दृष्टिति तिरोधानात् वञ्चनाः, न तु अन्यकालेषु वियोगस्याजायमानत्वात् । छत्रेषु आतपत्रेषु कनकदण्डाः सुवर्णयष्टयः, न तु जनेषु कनकदण्डाः दण्डेन सुवर्णपरिग्रहः, स्वकीयपदस्थानेषु तेषां विद्यमानत्वेनापराधमाभावादित्याशयः । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकम्पे चान्द्रहासानि, न तु जनस्वान्तेषु भीतेरसत्त्वादिति भावः । 'ध्वजं चिह्नं पताकायां ध्वजः शौण्डिककफलोः खट्वाङ्गेषु च' इति विश्वः । गीतेषु गानेषु रागाः वसन्तादिरागाः शास्त्रीया धनाश्रीप्रभृतयो देशीयाश्च तेषां विलसितानि व्यवहाराः, न तु जनेषु रागा मास्त्वयं द्यस्तेषां विलसितानि द्वेषाद्याचरणानि समेषामेव अत्यन्तसदाचरणसम्पत्त्वादिति तात्पर्यम् । 'रागाः कलेष्वादिभेदे रक्ते मास्त्वयं लोहितविषु' इति त्रिकाण्डकोशः । करिषु गजेषु मदो दानं तस्य विकाराः तेजोजनितविकृतयः, न तु लोकेषु मदो रागोऽहङ्कारो वा तस्य विकारा विशिष्टानि सर्वस्मिन्समये आसोपदेशा-मृतपानसक्तमनस्कत्वेन तेषामनुपलम्भादिति भावः । चापेषु धनुषु गुणस्य भौवीरूपस्य रजोः छेदः कर्त्तव्यम्, न तु जनेषु गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां छेदा विलोपाः, तथाविधगुणानां सर्वदोषलभादित्याशयः । गवामन्वीचेति विग्रहे 'अचणोऽदर्शनात्' ५५७६ इति पा० सूत्रेणाच्च । गावो जालानि किरणा वाचन्ति व्यानुवन्ति एनमनेन वेति विग्रहे 'अबू व्याप्ती' इत्यस्माद्वातोः अकर्त्तर्यर्थे घञि सति गवाच्च इति 'वातायनं गवाचः' इत्यमरः, तेषु जालमार्गा वातागमनाय बुद्धबुद्धपथाः, न तु जनेषु जालमार्गाः छुन्नकल्पना-मार्गाः समेषामेव सत्यकृतिकत्वादिति भावः । शश्वी चन्द्रः, कृपाणम् असिः, कवचो लोहनिर्मितवर्म एतेषां द्वन्द्वः पुषु कलङ्काशिद्धानि, तत्र चन्द्रं कलङ्को मृगालाञ्जनरूपः स्वाभाविकः, कृपाणकवचयोस्तु अधिक-दिनपर्यन्तं व्यवहाराभावे मान्द्रित्यरूपी कलङ्को, न तु जनाचरणेषु कलङ्काः कुलमालिन्यादिजनका दुरा-चरणादिदूषितव्यवहाराः सर्वेषामेव सदाचरणशीलत्वादित्याशयः । रतिकलहेषु कामविषयकविवादेषु दूत-सम्प्रेषणानि सञ्चारकमनानि, न तु युद्धेषु प्रबलविपक्षिणोऽविद्यमानत्वादिति भावः । सारथ्यः क्रीडन्यः अजा विभीतकाः तेषु गुटिकाक्षेत्रेष्वित्यर्थः शून्यगृहाः गुटिकारहितस्थानानि, न तु ग्रामेषु लोकशून्यसद-नानि केनापि प्रकारेण राजादेयकरजनितव्याघाद्यभावादित्यभिप्रायः । इह 'वर्णसंकरा' इत्यारभ्य 'शून्य-गृहाः' इत्येतेषु चतुर्दशसु श्लेषातुप्रगणितार्थपरिसंख्यालङ्कारस्य मिथोऽनपेक्षत्वेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिः ।

चित्रकला ही में चलती थी, बाल पकड़ने की क्रिया कामिनियों की चोटी पकड़ने के रूप में केवल रतिक्रिया में ही होती थी, कारागार आदि कठोर बन्धन की रीति बंधों (विशिष्ट रचना-शैलियों) के रूप में केवल काव्य में ही बरती जाती थी, जीवननिर्वाह की चिंता अध्ययन और मनन के रूप में केवल शास्त्र-धितन में मग्न थी, वियोग की दशा दृष्ट वस्तुओं को न पा सकने के रूप में केवल सपनों में आती थी, अर्थदंड की व्यवस्था सोने की ढाँड़ियों के रूप में केवल राज-छत्रों में पाई जाती थी, भय से काँपने की स्थिति बाण्ड से हिलने के रूप में केवल पताकाओं में स्थित थी, मद-मोह आदि खटरागों की हलचल, रागरागिनियों की कीड़ाओं के रूप में केवल नीतों में होती थी, अहंकार का दोष गजमद के रूप में केवल हाथियों में मिलता था, युगों से हीनता रोदे के उतरने के रूप में केवल धनुषों में दिखाई पड़ती थी, पोखा-भाड़ी की कारीगरी जालोदार कलनों के रूप में केवल झरोखों में की जाती थी, कलंक की कालिमा काले काले धब्बों के रूप में केवल चंद्रमा, तलवार और कवचों में लगी हुई थी, दूत-संबंध की स्थापना मान-मोचन के लिए दूतों के आवागमन के रूप में केवल कामकलह में ही होती थी तथा घर का धन से सूना होना मुहरों से सूने कोठों के रूप में केवल चौपड़ आदि खेलों में ही पाया जाता था ।

यस्य च परलोकाद्भयम्, अन्तःपुरिकालकेषु भङ्गः, नूपुरेषु मुखरता, विवाहेषु करपीडनम्, अनवरतमस्त्राग्निधूमेनाश्रुपातः, तुरगेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकाल-भयपुञ्जीभूत-कृतयुगानुकीरिणी त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीर्णा मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालन-जर्जरितोर्मिमालया जलावगाहनावतीरित-जयकुञ्जर-कुम्भ-सिन्दूर-सन्ध्यायमान-सलिलया उन्मद-कलहंस-कुल-कोलाहल-

यस्य चेति । यस्य च महीपतेः (शूद्रकस्य) परलोकात् जन्मान्तरादेव भयम्, न तु शत्रुवर्गात् तस्मात् स्वस्यातिशयबलशालित्वमिति तात्पर्यम् । भयमित्यादेहि अभूदित्यग्निमक्रियया सर्वत्र सम्बन्धोऽवसेयः । अन्तःपुरे भवा आन्तःपुरिकाः भवार्थे ढक प्रत्ययः, तासां अन्तःपुरवासिनीनां कामिनीनां कुन्तलेषु अलकेषु चूर्णकुन्तलेषु 'अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः, भङ्गः कुटिलता, न तु समरेषु भङ्गः पराजयः अतिप्रबलतैन्मयकुचवादिता भावः । नूपुरेषु हंसकेषु मुखरता शब्दायमानता, न तु लोकेषु मुखरता वाचालता, समेषामेव प्रियभाविवादित्याशयः, विवाहेषु उपयमनेषु करपीडनं पाणिग्रहणं न लोकेषु करो राजदेयद्रव्यं तेन पीडनं तद्ग्रहणाय बाधनं जनानां समुद्रिशास्त्रित्वेन यथोचितसमय एव तत्समर्पणत्वं नृपतेश्च परिस्थित्यनुकूलेन कार्यविधानादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं मस्त्राग्निधूमेन क्रतुवद्विधूमेन अश्रुपातो नेत्रजलनिःसरणं न तु शोकादिना, असमयप्राणविद्योद्योगाभावादिति भावः । तुरगेषु वोटकेषु कशाभिघातः चर्मदण्डप्रहारः, न तु दस्तुप्रभृतिषु तेषामसज्जावात् । मकरध्वजे कामदेवे चापस्य धनुषो ध्वनिः जनमानसवशीकरणाय टङ्कारः, न तु सैनिकजने प्रायेण सङ्क्रामाद्यभावादित्यभिप्रायः, इहापि पूर्ववदेव सप्तार्थपरिसंख्यालङ्काराः, अपि च 'मकरध्वजे चापध्वनिः' इत्यत्र असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरित्येतेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्य चेति । तस्य च राज्ञो महीपतेः (शूद्रकस्य) विदिशा अभिधानं नाम यस्याः सा विदिशाभिधाना राजधान्यासीदिति क्रियायामन्वयः । तामेव विशेषयति-कलीत्यादिना । तत्र प्रथमान्तं विदिशायाः, तृतीयातन्त्रं वैश्वयत्या विशेषणमिति बोध्यम् । कलिकालात् कलियुगस्थापनाद् यदर्थं भीतिस्तस्मात् पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतम् अवयवसङ्कोचेन सङ्कुचितमिव कृतयुगं सत्ययुगं तदनुकृतं शीलं स्वभावो यस्याः सा तादृशी, अवेनातिशयपुण्यस्थानमेतदिति व्यञ्जयति । त्रयाणां भुवनावां जगतां समाहारश्चिमुचमच 'तद्विताथोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारे तत्पुरुषः, तस्य प्रसवभूमिरिव उत्पत्तिस्थलमिव विस्तीर्णा विपुला । मज्जन्मः स्नानाय अवगाहमानाः मालवविलासिन्यो मालवदेशीयकामिन्यः तासां कुचतटानि वचोऽस्थलानि तेषाम् आस्फालनेन अतिशयवचोजावातेन जर्जरिताः कीर्णीकृता उर्मिणां तरङ्गाणां मालाः पङ्क्तयो यस्याः सा तथा तथोक्त्या । 'भङ्गस्तरङ्ग उर्मिवा' इत्यमरः, 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पादिदामनि' इति हैमः । एतेन कुचानामतिकर्षणत्वं व्यञ्जयति । जलावगाहनाय पानीयावलोडनाय अवतारिता रवकेः प्रवेशिता जयकुञ्जराः विपश्चिद्वनसमर्थहस्तिनः तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषु शोभमानं यस्सिन्दूरं नाग-

उसको शासनकाल में लोगों में यदि भय था तो केवल परलोक से, कुटिलता थी तो केवल महलों की सुंदरियों की दुर्बराकी लड़ों में, वाचालता थी तो केवल नूपुरों में, करग्रहण (पाणिग्रहण करना) था तो केवल विवाहों में, आसनों का गिरना था तो केवल यश के धुंधों से, कीड़ों की चोट थी तो केवल वोड़ों पर और धनुष का शब्द केवल कामदेव के धनुष ही में पाया जाता था (अर्थात् युद्ध का अभाव था; सहज शक्ति थी) ।

विदिशा नाम की नगरी उसकी राजधानी थी । जहाँ के लोग अत्यन्त सार्विक थे मानों कलियुग से भयभीत होकर सत्ययुग सिमित्यकर वहीं आ बसा था । वह इतनी लंबी-चौड़ी थी कि तीनों लोक उसी से उत्पन्न जैसे प्रतीत होते थे । वह वैश्ववती (वैतना) नाम की नदी से विरी हुई थी; जिसकी लहरें खान करनेवाली मालव-सुंदरियों के कठोर कुर्चों के तट से टकरा कर चिन्न-भिन्न हो जाती थीं, जिसका जल स्नान के लिए जल में उतरे हुए जयकुंजरों के मस्तकों में लगे सिंदूर के छल जाने से सन्ध्या के समान लोहित हो जाता था, तथा जिसके किनारे मतवाले हंसों के कलरव से गूँजते रहते थे ।

१. अन्तःपुरिकाकुन्तलेषु । २. करग्रहणम् । ३. अनवरतप्रवृत्त । ४. तुरङ्गेषु । ५. उदभूत । ६. अनुसारिणी । ७. आयात आगत ।

३ का०

मुखरितं—कूलया वेत्रवत्यां परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् । १

स तस्याञ्च विजिताशेष-भुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिवृत्तः, द्वीपान्त-
रागतानेक-भूमिपाल-मौलिमाला-लालित-चरणयुगलः, वलयमिव लीलया भुजेन भुव-
नभारमुद्धतः, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहृष्टिनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचित-नीतिशास्त्र-
निर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चाभात्यैः परिबुतः, समानवयोविद्यालङ्कारैरनेकमुख-
भिषिक्त-पार्थिवकुलोद्गतैरखिल-कलाकलापालोचन-कठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः

सम्भवं रक्तचूर्णकमिति यावत् 'सिन्दूरं नागसम्भवम्' इत्यमरः; 'सिन्दूरं तरुमेदं स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णकं'
इति मेदिनी, तेन सन्ध्यायमानं सन्ध्यावदाचरत् रक्तीभूतं सलिलं जलं यस्यास्तथा तथोक्तया । उन्मदा-
नाम् उन्मत्तमदानां कलहंसाणां कादम्बानां कुलस्य सङ्घस्य यः कोलाहलोऽनभिष्यक्तव्यः तेन मुखरितं
शब्दयामाजीकृतं कूलं तदं यस्यास्तथा तथोक्तया । वेत्रवत्या तन्नामिकया नद्या परिगता पवित्रेष्टिता ।

अत्र कलिकालेत्यादिविशेषणे पुत्रीभूतस्वोत्प्रेक्षालङ्कारः आर्था उपमालङ्कारश्च, त्रिभुवनेत्यादिविशे-
षणे द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः, कुचतटास्फालनेन ऊर्मिमालाया जर्जरितस्वासाभ्यन्धेषि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादति-
शयोक्त्यलङ्कारः, सन्ध्यायमानेति वयङ्गतोपमा चेत्येतेषां परस्परापेक्षाभावेन तिलतण्डुलवत् संसृष्टिरलङ्कारः ।
स तस्यामिति । स राजा (शूद्रकः) तस्यां विदिशानगरायम् अतिचिरं बहुसमयं प्रथमे आद्ये
वयसि प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषे सुखम् आनन्दो यथा स्वात्तया उवाच वसतिं चक्रे इति सम्बन्धः ।
वयस्य केचित् कुमारविभेदेन वयवस्थां मन्यन्ते, तथाहि—

'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थविरं भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥' इति
दर्शनात् । केचित् चतुरवस्थां मन्यन्ते, तथाहि—

'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नाजितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥'

अत्र प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि, तृतीयान्तपदानि च सचिवाणां राजपुत्राणाञ्च विशेषणानि ।
तत्र राजविशेषणं—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निवृत्तः सुनिश्चिन्तः । तत्र कारण-
माह—विजितेति । विजितानि स्वाधीनीकृतानि अशेषाणि सकलानि भुवनमण्डलानि चतुर्दशभुवनानि
येन तस्य भावस्तथा तथोक्तया । एकस्माद्द्वीपाद्विज्ञाये द्वीपास्ते द्वीपान्तराणि तेष्व आगतानां समायाताना-
नाम् अनेकभूमिपालानां बहुतरमहीपतीनां मौल्यो मुकुटानि शिरांसि वा तेषां मालाः स्त्रजः श्रेणयो वा
ताभिरालीकितं सादूरं संस्पृष्टं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तादृशः । वलयं कटकमिव 'कटकं वलयोऽस्त्रि-
याम्' इत्यमरः, लीलया अनायासेन । भुवनभारं संसारबीजवधम् उद्धृत्य धारयन् । प्रज्ञया धिया 'धीः
प्रज्ञा शोभुषी मतिः' इत्यमरः, अमरगुरुं वृहस्पतिमपि उपहसन्निः उपहासं कुर्वन्निः, अनेककुलक्रमागतेः
वंशपरम्परया अमात्यपदारूढैर्न स्वाधुनिकैरित्यर्थः, असकृद् वारंवारम् आलोचितैः अनुशीलितैः नीति-
शास्त्रैः राजोचितव्यवहारबोधकग्रन्थैः निर्मलानि स्वच्छोक्तानि मनसि येषां तैस्तथोक्तैः । अलुब्धैः लोभ-
शून्यैः, अन्यथा प्रच्छन्नरूपेण द्रव्यग्रहणादिना राज्ञः क्षतिमपि विदधुरित्याशयः । स्निग्धैः वत्सलैः 'स्निग्धस्तु
वत्सलः' इत्यमरः, प्रबुद्धैः जागरितैः कार्यज्ञैर्वा । अनेके बहवो ये मूर्धाभिषिक्ताः प्राज्ञेणस्यः क्षत्रियासु
समुत्पन्ना मूर्धाभिषिक्तास्तेषाव, पार्थिवानां महीपतीनाञ्च कुलानि वंशास्तेभ्यः उद्भूता उपपन्नास्तैस्तथोक्तैः,
अखिलानां समग्राणां कलानां नृत्यगीतादीनां कलापस्य समुदायस्य आलोचनेन विमर्शेन कठोराः शास्त्रे
परिष्का मतवो धियो येषां तैस्तथोक्तैः, अतिप्रगल्भैः प्रतिभान्वितैः 'प्रगल्भः प्रतिभान्वितः' इत्यमरः,

वह अपनी उवावस्था में बहुत दिनों तक सुख के साथ उस नगरी में निवास करता रहा । उसने संपूर्ण
पृथ्वी को जीत लिया था इसलिए वह राज्यभार की चिंता से मुक्त होकर निश्चित हो गया था । अनेक हीनों से
आये हुए राजा अपनी सुष्ठु मालाओं से उसके चरणों की पूजा किया करते थे । वह अनेक मंत्रियों से विरा रहता
था जो अपनी प्रतिभा से बृहस्पति की भी किसी सी उड़ानेवाले, वंश-परम्परा से अपने पदों पर आसीन और
निर-तर नीतिशास्त्र का मनन-चिन्तन करने से निर्मल-हृदय, निर्लोभी, हित-चिन्तक तथा जागरूक थे । वह अनेक
राजपूजों के साथ आमोद प्रमोद में लगा रहता था; जो अवस्था, विद्या तथा आभूषणों में उसी के समान थे,
विभिन्न श्रेष्ठ राजाओं के वंशों में उत्पन्न थे, अनेक कलाओं के मनन से परिपक्वबुद्धि तथा अत्यन्त प्रवृत्त थे ।

१. मुखरीकृत । २. वेत्रवत्या सत्या, वेत्रवत्या सरिता । ३. तस्यामवजिताशेष ।

प्रेमानुरक्तहृदयैरग्राम्यपरिहासकुशलैरिङ्गिताकारवेदिभिः काण्ठ-नाटकाख्यानकाव्ययिका-लेख्यव्याख्यानक्रियाभिनिपुणैरतिकठिन-पीवर-स्कन्धोरु-बाहुभिरसकृद्वदन्तित-समद-रिपु-गज-घटा-पीठबन्धैः केशरिकशोरकैरिव, विक्रमैकरसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रति-विम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास ।

तस्य चातिविजिगीषुतया महासस्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः प्रथमे वयसि वर्त्तमानस्यापि रूपवतोऽपि सन्तानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुख-स्योपरि द्वेष इवासीत् ।

कालविक्षिः अवसरज्ञैः, प्रभावेण माहात्म्येन अनुरक्तानि आसक्तानि हृदयानि मनांसि येषान्तैस्तथोक्तैः, अग्राम्येषु नागरिकेषु अश्लीलादिरहितेष्विवति यावत् य उपहासो नर्मबचोविलासस्तत्र कुशलैः अभिज्ञैः 'कुशलश्रुतरोऽभिज्ञ' इत्यमरः । इक्षितं चेष्टितम् आकारो भूतेनादिसङ्कोचादिरूपो रचनाविशेषः तौ विद-न्तीति तैः तथोक्तैः, काव्यं रसात्मकं वाक्यं पद्यमयमहावाक्यं वा, नाटकं रूपकविशेषः अवस्थानुकृतिरिति यावत्, आख्यानकानि चूर्णकानि, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषो वासबदन्तादिः आलेख्यानं चित्रनिर्मा-णानि व्याख्यानानि अर्थपञ्चवित्करणानि इत्यादिका याः क्रियाः कार्याणि तासु निपुणैः निष्णातैः 'निष्णातो निपुणो वृत्तः' इत्यमरः । अतिकठिना नितान्तदृढाः पीवराः पुष्टाश्च स्कन्धोर्बुवाहवो येषान्तैस्त-थोक्तैः, असकृन्सुहृदुः अवदलित्वा विमर्हिताः समदा मदपुक्ता या रिपुगजघटाः शत्रुकरिसमूहाः ता एव पीठबन्धाः पृष्ठस्थितासनानि यैस्तैस्तथोक्तैः । केशरिणां सिंहानां किशोरकैः शिशुभिरिव विक्रमे पराक्रमे एकोऽद्वितीयो रस आसक्तिर्येषान्तैस्तथोक्तैरपि । विनयेन सारख्येन व्यवहारोऽनुरक्तिरस्ति येषां तैस्तथोक्तैः, एतेन सामर्थ्यं सत्यपि विनयातिशयो व्यञ्जितः । आत्मनः स्वस्य प्रतिविम्बैरिव अनेनात्यन्ततुल्यत्वं दर्शितम् । रममाणः क्रीडन् । अन्वयस्तु पूर्वमेव दर्शितः । इह 'वल्यमिव' इत्यत्रोपमालङ्कारः स च वाच्य एव 'अमरगुहमपि प्रशयोपहसज्जिः' इत्यत्र स्वायोंपमालङ्कार आक्षिप्यते " 'रिपुगजघटापीठबन्धैः' इत्यत्र रूपकमलङ्कारः, 'केशरिकशोरकैः' इत्यत्र 'प्रतिविम्बैः' इत्यत्र च वाच्योपमालङ्कार इत्येतेषां मिथोऽपेक्षा-भावेन संस्मरिलङ्कारः ।

तस्य चेति । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजगीषुस्तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्त्या परमोत्कर्षासैरिच्छया व्युपसर्गाज्जयतेः सन्नन्तात् 'सनाशंसभिच्छ उः' इत्युः । महत्सस्त्वमतिशायिधैर्यं यस्य स तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्त्या च । तृणमिव घासमिव लघ्वी विशेषोत्कर्षजनकत्वाभावात् तुच्छतया निःसारेति यावत्, वृत्तिः व्यवहारो यस्य तत्तथोक्त्य, स्त्रेण स्त्रीगणम् आकलयतः निश्चिन्वतः, अनेन तासामकिञ्चिक्तरत्वं योतितम् । प्रथमे आधे ताख्ये वयस्यवस्थायां वर्त्तमानस्यापि, रूपवतोऽपि परमसौन्दर्यवतोऽपि तस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) सन्तानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनमस्ति येषान्तैस्तथोक्तैः अमात्यैर्मन्त्रिभिः अपेक्षित-स्यापि आकाङ्क्षितस्यापि, एतेनामात्यस्यानुकूल्यमुपपादितम् । सुरतसुखस्य आलेशजनितानन्दस्योपरि द्वेष इवासीत् । इह सुरतसुखे द्वेषहेतोरसत्वेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना आहोस्वित् विद्यमानेष्वपि सुरत-हेतुषु ताख्यादिषु तदनुत्पत्तिविशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्कारः, सोऽयं तृणमिवेत्यत्रोपमया च सङ्गीर्णः ।

वे व्यावहारिक, शूद्रक के प्रति आसक्त, शिष्ट-गृहिास करने में कुशल, संकेत और आंगिक चेष्टाओं के ज्ञाता तथा काव्य, नाटक, कथा, कहानी, चित्रलेखन और व्याख्यान आदि क्रियाओं में निपुण थे । उनके कंधे, छाती तथा मुखों अत्यन्त पुष्ट, रम्य एवं वलिष्ठ थीं । वे अनेक बार सिंहों के बलों के समान शत्रुओं के मतवाले हाथियों की पीठ पर अपना आसन जमा चुके थे और अद्वितीय पराक्रमी होते हुए भी अत्यन्त विनय स्वभाव-वाले तथा उसकी ही प्रतिमूर्ति जैसे प्रतीत होते थे ।

विजय प्राप्त करने की उत्कट अभिलाषा एवं अपनी पराक्रम शीलता के कारण वह स्त्रियांसक्ति को घास के समान अत्यन्त तुच्छ समझता था । यद्यपि वह युवा था, सुंदर था और उसके मंत्रियों में उससे संतान उत्पन्न होने की प्रबल अभिलाषा थी भी तथापि उसका संयोगसुख से कुछ वैर सा था ।

सत्यपि रूपविलासोपहसित-रतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने, स कदाचिद्वनवरतदोलायमान-रत्नवलयो घर्षेरिकास्फालन-प्रकम्पमान-भण-कणायमान-मणिकर्णपूरः स्वयमारब्धमुदङ्गवाद्यः सङ्गीतकप्रसङ्गेन, कदाचिद्विरल-विमुक्त-शरासार-शून्यीकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदाद्यविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरचनेन, कदाचिच्छास्त्रालापेन, कदाचिदाख्यानकाव्याधिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिदालेखविनोदेन, कदाचिद्वीणया, कदाचिदशनागत-मुनिजन-चरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्यु-

सुरतसुखस्योपरि विद्वेषसुपादयितुमन्यविषकार्यासक्तिमुपपादयति—सत्यपीति । रूपं सौन्दर्यं विलासः 'धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः।' इति लक्षणलक्षितः ताभ्याम् उपहसितो हास्यास्पदीकृतः, रतेः कामदेवपत्न्याः विभ्रमो विलासो येन स तस्मिन्स्तथोक्ते । विनयो वल्लभागमने आसनादुत्थानादिरूपस्त्वद्वति तद्युक्ते, अन्वयः कुलमस्यास्तीति तस्मिन्स्तथोक्ते, अत्र 'तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप' इत्यनेन प्रसोसायां मतुप, सःकुलमसूत इत्यर्थः, अत्र प्रशस्तकुलोत्पन्नत्वेन रूपलावण्याधिक्यं प्रतीयते । हृदयस्य चित्तस्य हारिणि आकर्षणविधाधिनि, पुतेनाखिललोकरुद्रहणीयत्वं व्यञ्जितम् । अवरोधजने स्त्रीसमूहे सत्यपि । स राजा (शूद्रकः) दिवसम् अनैगीत् वासरमगमयति वक्ष्यमाणक्रिया सर्वत्र सम्बध्यते । प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि तृतीयान्तपदानि च दिवसनयनक्रियाकरणानीत्यवगन्तव्यानि । कदाचित् कस्मिंश्चित्प्रकरणे, अनवरतम् अजस्रम् दोलायमाने वादने हस्तविभूषणान् स्पन्दमाने रत्नवलये उभयहस्तस्थितरत्नमयकङ्कणद्वयं धरय स तादृशः, तथा घर्षेरिका वाद्यविशेषो वीणा तस्या आस्फालनेन हस्तेन वादनेन यः प्रकम्पः शरीरकम्पनात् शिरःकम्पनं तेन झणझणायमानो 'झण झण' एवं शब्दं कुर्वणौ मणिकर्णपूरी मणिमयकर्णभूषणे धरय स तादृशः स्वयमात्मनैव आरब्धं कृतं मुदङ्गवद् वाद्यं वादित्यं येन स तादृशः । गीतमुखवाद्ययुग्मं दर्शनार्थं कृतं सङ्गीतकमभिधीयते, तस्य प्रसङ्गः सम्बन्धस्तेन तथोक्तेन, तथा च सङ्गीतरत्नाकरे—'गीतं नृत्तं च वाद्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इति । अखिलं सान्द्रं यथा स्यात्सति विमुक्ता विस्मिता ये शरा हृदयस्तेषाम् आसरो धारासम्पत्तः तेन शून्यीकृतं हिंस्रजन्तुरिक्तीकृतं काननं वनं येन स तादृशः 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । मृगयाव्यापारेण आस्फटकक्रियया । आचक्षुस् अनुष्ठितं विदग्धानां विदुषां मण्डलं समूहो येन स तादृशः । काव्यं पूर्ववर्णितस्वरूपं, प्रबन्धाः कथास्तेषां रचनेन निर्माणेन, अनेन विद्वज्जनानुरागित्वं व्यञ्जयति । शास्त्रालापेन न्यायाद्यापृच्छनेन 'आपृच्छालापसंलाप' इत्यमरः । आख्यानकं स्फुटकथा, आख्यायिका वासवदत्तादिका, इतिहासः पुरातनम्, पुराणं 'महर्ष्यं महर्ष्यं च' इत्यादिनाष्टादश मत्स्यादि, तेषाम् आकर्षणेन श्रवणेन । आलेख्यं चित्रनिर्माणं तस्य विनोदेन तद्दर्शनानन्देन । वीणया वीणावाद्यश्रवणेन । दर्शनार्थं प्रेक्षणार्थम् आगता आयाता ये मुनिजनाः सायुल्लोकास्तेषां चरणशुश्रूषया पादसेवनया । अक्षरस्य अकारादिवर्णस्य च्युतं च्युतिर्यत्र तदक्षरच्युतकं काव्यम् । यथा—

‘कुर्वन् दिवाकराश्लेषं वषट्कारणदम्बरम् । देव ! यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरस्यसौ ॥’

इत्यत्र करेणुपदस्य ककारच्युलो द्वितीयाथरेणुप्रतीतिः । मात्रायाश्च्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकम् । यथा—

‘मूलस्थितिमधः कुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताक्षरैः । विदः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सेः ॥’

वधपि उत्तका रतिवास सौन्दर्यं और काम-कलाओं में रति एवं उत्तके हावो-भावों की हँसो उड़ानेवाला कमनीय, सलज्ज, कुलीन एवं मन को चुरा लेनेवाली सुंदरियों से भरा था फिर भी खी-सहवास के सुखों से उदासीन होकर वह अपनी मित्र-मंडली में ही सुख से समय बिताता था । वह कभी संगीत-गोष्ठियों में स्वयं मृदंग बजाता जिससे निरन्तर दिल्लते हुए हाथों में रत्नों के कंकण और कभी मस्त होकर घबरी (एक बाजा) बजाता जिससे कानों में शल्लते हुए मणियों के कर्णकूल झनझना उठते थे । कभी शिकार खेल्ने में निरन्तर वाणों की वर्षा द्वारा हिंसक जन्तुओं से जंगलों का जंगल साफ कर देता था । कभी मर्मबद्द बिद्वानों की गोष्ठियों में काव्यप्रबोधों की रचना करता अथवा शास्त्रीय चर्चा में लगा रहता था । कभी कथा, कहानी, इतिहास और पुराणों के सुनने में तड़ोना रहता था, कभी चित्र बनाने अथवा वीणा बजाने में मन बहलाया करता था, कभी अपने दर्शन के लिए आए हुए सुभियों की सेवा में लगा रहता था और कभी अक्षरच्युतक (जिस छन्द

सहस्रमरीचिर्मालिनि, राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्वलम्बिना कोक्षेयकेण सन्निहितविषधरेव चन्दनलताभीषणरमणीयाकृतिः, अविरलचन्दनानुलोपन-धवलित-स्तनतटा उन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव मन्दाकिनी, चूडामणिःसंक्रान्तप्रतिविम्बकङ्गलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती राजभिः शिरोभिरुद्धमाना, शरदिव कलहंसधवलान्बरा, जामदग्न्यपर-शुधारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्यधिदेवतेव विग्रहिणी, प्रतीहारी समुपैस्त्यु स्थितल-निहित-जानु-करकर्मला सविनयमम्रवीत्—

‘देव ! द्वारस्थिता मुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव कुपितशतमलहङ्कार-निर्पातिता राज-

मरीचयो रश्मयस्तेर्मालते शोभते तान् धारयतीति वा यः स तस्मिन्स्तयोक्ते सूर्ये सतीत्यर्थः । अङ्गनाजनः प्रमदाजनः तस्य विरुद्धेन सङ्ग्रामोपकरणत्वाद् व्यवहारप्रतिकूलेन । वामपार्श्वे सव्यप्रदेशेऽवलम्ब्यतेऽवति-ष्ठत इत्येवंश्रीलेन, कोक्षेयकेण तरवारिणा, ‘तरवारिर्मण्डलाग्रः खड्गकोक्षेयकोऽसिः’ इति कोशः । अयम्तु भीषणत्वे हेतुः । सन्निहितः पार्श्ववर्त्ती विषधरः सर्पों यस्याः सा तथोक्ता ‘सर्पः.....आशीविषो विषधरः’ इत्यमरः, चन्दनलतेव भीषणा भयानका स्वभावतो रमणीया मनोहरा च आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता तथा च यथा चन्दनलतायाः स्वभावतो रमणीयत्वेऽपि सन्निहितविषधरत्वेन भीषणत्वम्, तथै-तस्याः प्रतिहारी अपि निसर्गतो मनोहरत्वेऽपि वामपार्श्वस्थितखड्गत्वेन भीषणत्वमित्याशयः । पूर्णोपमा ।

अविरल निविडतरं यन्मलयजय चन्दनस्य अनुलेपनमुद्गर्जनं तेन धवलितं शुभीकृतं स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथोक्ता, अत एव उन्मज्जनं जले प्रविश्य स्नानं कुर्वन् य एरावत इन्द्रहस्तो तस्य कुम्भ-मण्डलं शिरःस्थमालपिण्डो यस्यां सा तादृशी, मन्दाकिनी शुभ्रजला विषद्रङ्गवे । चन्दनशुभ्रकुम्भोपमानेन स्तनतटस्य काठिन्यं ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ।

चूडामणिषु सन्निहितराजमस्तककिरीटरत्नेषु संक्रान्तं पतितं यत् प्रतिविम्बं प्रतीहार्याः प्रतिच्छाया तस्याः कुलेन व्याजेन, राजभिः सन्निहितसामन्तनृपैः शिरोभिर्मस्तकैः उद्धमाना धार्थमाणा मूर्तिमती विप्रवर्त्ता, राज्ञः शूद्रकस्य आज्ञेव आदेश इव हृह सापह्नवोत्प्रेक्षा । शरदिव विगतवर्षासमय इव, कलहंसः कादम्ब इव धवलं स्वच्छम् अम्बरं वस्त्रं यस्याः सा, पक्षे कलहंसा एव धवलम् अम्बरस्य यस्याः सा तादृशी । पूर्णोपमा । जमदग्नेर्गोत्रापत्यं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामस्तस्य परशुः कुटारः तस्य धारा निशितांश इव, वशीकृतं स्वायत्तीकृतं पक्षे दर्शनेनाकृष्टं क्रूरत्वेन व्यामोहेन वा सकलं राज्ञां निश्चिन्तभू-तीनां मण्डलं चक्रवाल् यथा सा तथोक्ता । पूर्णोपमा । विन्ध्यस्य विन्ध्याचलस्य दनं काननं तस्य भूमिः पृथिवीव चैत्राणां वेतसानां लताः सरलद्रुमा यत्र सा, पक्षे वेत्रलता वेत्रयष्टिः हस्ते इति शेषः, यस्याः सा तथोक्ता । उपमा । राज्यस्य अधिदेवताऽऽधिपत्याधिप्राप्ती देवतेव विग्रहिणी मूर्तिमती । इह द्रव्योत्प्रेक्षा । चित्तितले भूमितले निहितौ स्थापितौ जान्म तलकीली, अथ च करौ तावेव कमले पक्षे यथा सा तथोक्ता ।

किमम्रवीत्तयेव दर्शयति—रेवेति । हे देव ! हे स्वामिन् ! द्वारे स्थिता वर्त्तमाना, सुराणां द्योतनां

लाली को कुछ-कुछ छोड़कर मगवान सूर्य अभी आकाश में थोड़ा ही दूर चढ़े थे कि सभा गृह में उपस्थित राजा के पास प्रतीहारी पहुँची । वह अपने वाम भाग में जिर्यों के अनुपशुक्त तलवार धारण किए थी जिससे उसकी आकृति साँप से लिपटी हुई चन्दन की लता जैसी भयंकर भी और रमणीय भी लग रही थी । चन्दन के घने लप से अत्यन्त उज्ज्वल किनारोंवाले उन्नत स्तनों के कारण वह ऊपर उतराये हुए ऐरावत के कुम्भस्थली से युक्त स्वर्ण-गंगा सी प्रतीत हो रही थी । वहाँ बैठे हुए समस्त सामन्त राजाओं की चूड़ा मणियों में पड़ा हुआ उसका प्रतिविम्ब ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों राजा शूद्रक की मूर्तिमती आवा की ही उस प्रतिविम्ब के बहाने उन लोगों ने अपने मस्तकों पर धारण कर लिया हो । वह रवेन कलहंस दुकूल (वह रेशमी वस्त्र जिसके आँवल अथवा किनारों पर चोंच में चोंच डाले हंस के जोड़ों की आकृतियाँ बनी होती थीं) पहिने हुई हँसों की शोभा से युक्त शरदःऋतु जैसी प्रतीत हो रही थी । वह परशुराम के परशु की धार सी सभी राजाओं की आधीन बना लेनेवाली थी । बैठ की खड़ी लिप हुए वह वेतों से भरी विन्ध्य भूमि एवं शरीर धारण करके आयो हुई राज-कुल की देवी सी प्रतीत हो रही थी । उसने घुटने टेककर तथा करकर्मलों से पृथ्वी को छूकर

१. मरीचिः** २. मलयजानुलेपन*** ३. चूडामणिप्रतिविम्ब**** ४. समुपास्त्य । ५. कमलम् ।

६. द्वारि स्थिता । ७. निपतिता ।

तदक्षीर्दक्षिणापथादागता चण्डालकन्यका पञ्जरस्थं शुक्रमादाय देवं विज्ञापयति—‘सकल-
भुवनतल्लो-सर्वरत्नानाम् उदधिरिवैकभाजनं देवः, विहङ्गमश्चायमाश्चर्यभूतो’ निखिल-भुवनत-
लरत्नमिति कृत्वा देवपादमूलमेनमादायागताऽहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुम्’ इति ।
एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्”त्युक्त्वा विरराम ।

उपजातकुतूहलस्तु राजा समीपवर्त्तिनां राज्ञामवलोक्य मुखानि ‘को दोषः, प्रवेश-
ताम्’ इत्यादिदेश ।

लोकं स्वर्गं ‘स्वर्ग्ययं स्वर्गनाक’ इत्यमरः, आरोहत आरोहणं विदधतस्त्रिस्तोत्राज्यस्य सूर्यवंशीयरारज-
विशेषस्य, राज्यलक्ष्मीरिव, त्रिशङ्कोः सूर्यवंशीयस्यायाज्यस्य राजविशेषस्य देवयागात् स्वर्गे वासो न
भवतीत्यतः कुपितः क्रुद्धो यः शतमखो देवराजः तस्य हुङ्कारः क्रोधेन निषेधमञ्जकस्त्वनिः तेन निपातितः
अधः चित्ताः दक्षिणपथादक्षिणमार्गात् आगता समुपस्थिता चण्डालानां दिवाकीर्तीनां कन्यका कुमारौ
पञ्जरे पक्षिणामाधारे तिष्ठतीति तं तथोक्तम् ‘सुपि स्थ’ इति क, शुक्रं कीरम् आदाय गृहीत्वा देवं
स्वामिनं भवन्तं विज्ञापयति निवेदयति ।

पुरा किल त्रिशङ्कुर्नाम कश्चन सूर्यवंशीयो नरपतिः अनेनैव देहेन यज्ञविशेषं विधाय देवलोकं जिग-
मिषुः कुलगुरुमहर्षिबन्धिशिष्टेन प्रत्याह्वयतः । तदनन्तरं तदर्थमेव तत्सुतान् प्रति प्राप्तः परन्तु सर्वं तत्पदोऽ-
वबुध्य तैरेवमभिज्ञातः—‘यतो भवान् कुलगुरुं परिध्ययास्मान् सम्प्राप्तस्ततो भवान् चण्डालो भवतु’ इति ।
ततो राजा विश्वामित्रं प्राप्य स्वाशयं निवेदितवान् । तदाशयं विज्ञाय विश्वामित्रो यज्ञं कारयित्वा देवलोक-
मारोहं समादिदेश । त्रिशङ्कुस्तु यज्ञं कृत्वा देवलोकमारोहन् कुलगुरुपरिस्थागतपुत्राणामभिशापेन
चण्डालमादायपञ्चवत् अयाज्यत्वाच्च सुराधिपेनाधः पातित इति रामायणीया कथाऽनुसन्धेया । एतच्च
स्फुटमन्यत्रापि ।

प्रतीहारी चण्डालकन्यकायाः सामान्यतो विज्ञापनाविषयं दर्शयति—तल्लेति । सकलभुवनतलेषु
समग्रभुवनतलेषु यानि रत्नानि तेषां तथोक्तानाम्, उदधिः समुद्र इव एकभाजनम् एकमुक्तपस्थानम्,
यथा समुद्रः सर्वरत्नानां भाजनं तथा देवो भवानपीत्याशयः । अयं विहङ्गमः विहायमा आकाशेन गच्छ-
तीति विहङ्गमः पक्षी शुक्रः विहायस्—उपपदाद् गमेः खचि ‘अर्हद्विषदजन्तस्त्वेति’ सुमागमः, विहायसो
विहादेशश्च, आश्रयभूतः अङ्गुतावलोकनविषयः अतस्तथाविधविशेषत्वादेव निखिलानि समग्राणि यानि
भुवनतलानि तेषां रत्नमुत्कृष्टम् ‘जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत्तमभिधीयते’ इति स्मरणात्, तं शुक्रम् आदाय
गृहीत्वा देवस्य राज्ञो भवतः पादमूलं चरणमूलमहमागतासंप्राप्ता देवदर्शनसुखं महाराजावलोकनानन्दम्
अनुभवितुम् साक्षात्कृत्स्नं इच्छामि अभिलषामि । एतदाकर्ण्य एतच्छ्रुत्वा ‘देवः प्रमाणम्’ ‘य एव भवत
आदेशः स एव मया कर्तव्यः’ इत्युक्त्वा विरराम मौनमाश्रितवती ।

उपजातेति । उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तथोक्तः, ‘कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च
कुतूहलम्’ इत्यमरः, समीपवर्त्तिनां निकटस्थितानां राज्ञां सामन्तवृत्तीनां मन्त्रिणां च मुखानि आनवानि
आलोक्य निरीक्ष्य तेषामपि तद्विद्वेति विज्ञाप्येवार्थः । अत्र राज्ञां मुखनिरीक्षणन्तु चण्डालत्वेनात्र तत्प्रवेशे
सविनयं निवेदनं किया—‘देव, स्वर्गं लोकं मे सखीर जाते समय कुछ इन्द्र के हुंकार से नाँचे गिरी हुई विशङ्कु
की राक्षसकक्षी के समान दक्षिणापथ से आशी हुई एक चण्डालकन्या पिंजड़े में एक सुग्गा लिये हुए द्वार पर
खड़ी है और धारणा कर रही है कि पृथ्वी पर सभी रत्नों को धारण करने योग्य समझ के समान आप ही एक
मात्र उपजुक्त पात्र हैं तथा यह चमत्कारी सुग्गा भी सारी पृथ्वी का एक उच्छिन्न रत्न ही है; इसलिए इसके
साथ ही मेरा मैं उपस्थित होकर श्रीमान के दर्शन से सुखी होना चाहती हूँ । महाराज की क्या आज्ञा है ?’
ऐसा कह कर वह चुप हो गई ।

उसकी बात सुनकर राजा अत्यन्त उत्सुक हो उठा और अपने सगीप में बैठे राजाओं के मुँह की
देखते हुए (उनकी मनोभावों की टटोलते हुए) उसने प्रतीहारी की आदेश दिया—‘इसमें दर्ज हो क्या है ?
उसे भीतर ले आओ ।

१. चण्डाल””। २. काचित् इत्यधिकः कापि । ३. तल्लक्षानाम् । ४. आश्रयभूता निखिल”” ।

५. मूलमादाय””। ६. आलोचय ।

अथ प्रतीहारी नरपति कथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च सा नरपतिसहस्रमध्यवर्त्तिनमशनिभय-पुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेकरत्नाभरण-किरण-जालकान्तरितावयवमिन्द्रायुध-सहस्र-सञ्छादिताष्टदिविभागमिव जलधरदिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खलानियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगनसिन्धु-फेनपटल-पाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तमणिपर्यङ्किकानिषण्णम्, उद्भूयमान-कनकदण्डचामरकलापम्, उन्मयूखमुख-कान्तिनिर्वय-पराभव-

तेषां विरोधोऽस्ति न वेत्यवबोधार्थम्, सति तु विरोधे नयनेङ्गितेनापि तत्प्रतिषेधसूचनसम्भवादित्याशयः । को दोषो न काप्यापत्तिः प्रवेश्यताम् इति एवं आदिदेश आज्ञापितवान् ।

अथेति । अथ राज्ञः आदेशदानानन्तरम् उत्थाय उत्थानं विधाय प्रतीहारी द्वारपालिका तां मातङ्गकुमारीं चण्डालकन्यकां प्रावेशयत् प्रवेशमकारयत् ।

प्रविश्य चेति । सा चण्डालकन्यका प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा राजानमराक्षीतपश्यदिति दूरस्थकियया सम्बन्धः । अत्र सर्वाणि द्वितीयान्तपदानि क्रियाविशेषणान्तीयवधेयानि । अशनेरिन्द्रायुधाद्भ्रातृ यद्ग्रथं पञ्चच्छेद्वनरूपमातङ्गस्तेन पुञ्जिता एकत्र मिलिता ये कुलशैलाः क्षेत्रसीमाकारिभूधरास्तेषां मध्यगतं तदन्तर्वर्तिनं कनकशिखरिणं सुमेरुपर्वतमिव नरपतीनां नृपाणां यत्सहस्रं तन्मध्यवर्त्तिनं तदन्तःस्थितमित्यर्थः । अत्रोपमाङ्कारः ।

पुरा पञ्चधारिणी भूधरा यथा पञ्चिणः अन्यस्माद्देशादुद्भूय देशान्तरे निपतन्ति तथैव निपतन्तश्चेते यं देशं सम्प्राप्तास्तं तत्क्षणमेव सङ्गृण्णयामासुः । ततः सुरेशः कुलिशेन तेषां पद्मान् कर्त्तुं प्रवृत्तस्तदा व्रतास्ते स्वस्वरचणोपायविचारणाय एकत्र मिलिता आसञ्चिति रामायणीया कथा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि नानाविधानि रत्नाभरणानि मणिलचितालङ्काराः तेषां यानि किरणजालकानि रश्मिसमूहाः स्वार्थं कप्, तैरन्तरिता आवृता अवयवा अङ्गानि यस्य तं तथोक्तम्, अत एव इन्द्रायुधसहस्रेण शक्रधनुःसमूहेन 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः' इत्यमरः, सञ्छादिता अन्तरिता अष्टौ दिग्भागा दिशां प्रदेशा यस्मिंस्तत्तादृशम्, जलधरदिवसमिव मेघावृतदिनमिव (वर्तमानम्) अनेन राजा मेरुवर्णं आसीदित्यवधार्यते । इहाभ्युपमाङ्कारः ।

पुनस्तमेव राजानं विशेषयितुं प्रथमं वितानं विशिनष्टि—अवलम्बितेति । अवलम्बिताः शिल्पिभिरधोलम्बितत्वेन आश्रिताः स्थूलानां स्थविष्ठानां मुक्तानां रसोद्भवानां कलापाः पङ्क्तयो यत्र तस्य तथोक्तस्य, कनकं सुवर्णं तस्य याः शृङ्खला बन्धनरज्ज्वस्ताभिर्नियमिताः चतुर्षु कोणेषु बद्धा मणिदण्डिका रत्नलचिता यद्यस्तासां चतुष्टयं यस्मिंस्तस्य, गगनसिन्धोर्मन्दाकिन्याः फेनपटलवत् अविषकफसमूहवत् 'डिण्डीरोऽविषकफः फेनः' इति कोशः, पाण्डुरं शुभ्रवर्णं तस्य एतानि पृष्ठवन्तानि वितानविशेषाणि ।

अथ राजानं विशिनष्टि—नातीति । नातिमहतः किञ्चिद्बृहत् स्थानोचितप्रमाणस्य दुकूलवितानस्य क्षौमवसननिर्मितोच्छोचस्य 'उल्लोचो वितानं कदकोऽपि' इति कोशः, तस्य अधस्तात् निम्नप्रदेशे इन्दुकान्तमणिपर्यङ्किका चन्द्रकान्तमणिरचितमञ्चिका तत्र निषण्णम् उपविष्टम् । 'फेनपटलपाण्डुरे'त्यत्र लुप्तोपमा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—उद्भूयेति । उद्भूयमानो भूत्यैः संवीज्यमानः कनकदण्डः सुवर्णाञ्जल-म्बनयर्थिषु तथाविधश्चामरकलापः प्रकीर्णकसमूहो यस्य तं तादृशम् ।

राजा का आदेश सुनने के बाद वह उठ खड़ी हुई और उस चांडाल-कन्या को भीतर ले आयी ।

उसने भीतर जाकर वज्रापात के भय से इकट्ठे हुए सभी पर्वतों के बीच स्थित सुमेरु पर्वत के समान सामन्त राजाओं के बीच बैठे हुए राजा शूद्रक को देखा । उसके आठों अंग अनेक रत्नों से जड़े हुए आभूषणों की किरणों से ढक गये थे जिससे वह इस प्रकार जगमगा रहा था मानो आठों दिशाओं में छाये हुए हजारों इन्द्रधनुषों की धारण करनेवाला वर्षा का दिन हो । वह आकाशरूपी समुद्र के फेन की तर्हीं जैसे उज्ज्वल तथा

१. जलधरसमदिवसम् । २. आलम्बित... । ३. पाण्डुरस्य । ४. इन्दुकान्तपर्यङ्किका ।

५. सुवर्णदण्ड... । ६. उन्मयूखमुखविजयपराभवप्रणते, उन्मयूखमुखकान्तिविजिते पराभवप्रणते ।

प्रणते शशिनीव स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणि-कुट्टिम-प्रभासम्पर्क-श्यामायमानैः प्रणत-रिपु-निश्वासमलिनीकृतैरिव चरण-नखमयूखजैलैरुपशोभमानम्, आसनोद्धति-पद्मराग-किरण-पाटलीकृतैनाचिरमुदितमधु-कैटभ-रुधिरारुणेन हरिमिवोरु-गलेन विराजमानम्, अमृतफेन-धवले गोरोचना-लिखित-हंस-मिथुन-सनाथ-पथ्यन्ते चामर-

उन्मयूतेति—उत् ऊर्ध्वं गता मयूखा रश्मयो यस्य तथाविधस्य मुखस्य यः कान्तिनिचयो दीप्तिमसूहस्तेन यो विजयो जयः पराभवः पराजयस्तेन प्रणते चरणतललंसङ्गे शशिनौ चन्द्रमसीव । इह 'शशिनीव' इति द्रव्योपेक्षा ।

अथ राजश्रृङ्गकिरणं विक्षेपयितुमाह—इन्द्रनीलेति । इन्द्रनीलमणीनां या कुट्टिमप्रभा वेदिकाकान्तिः तस्याः सम्पर्केण मिश्रणेन श्यामायमानैः श्यामवदाचरद्भिः, अत्रोपमानांदाचारे वयङ् अत एव वयङ्गते-पमा । कीदृशैरिव इत्यत आह—प्रणतेति । प्रणतानां पराजयेन स्वाधीनानां रिपूणां वैरिणां ये निश्वासा-श्वेतनाः तैर्मलिनीकृतैर्मालिन्यमुपगतैरिव । मूलोक्तोपमालङ्कारेण क्रियोपेक्षा सङ्कीर्णते । चरणनखानां पादपुनर्भागां ये मयूखा रश्मयस्तेषां जालानि समूहास्तैरुपशोभमानं विराजमानम् ।

राज ऊरुगले विनिनष्टि—आसनोद्धतिरिति । आसन उपवेशनस्थले उद्धतिताः प्रकाशमाना ये पद्मारागकिरणः लोहितमगिरश्मयस्तेः पाटलीकृतेन श्वेतरक्तीकृतेन 'श्वेतरक्ततु पाटलः' इत्यमरः, अत एव अचिरमुदितयोः तत्कालमर्दितयोः लङ्घः कृतकण्ठयोरित्यर्थः, मधुकैटभयोः तन्नामकयोरसुरविशेषयोः रुधिरं शोणितेन अरुणं रक्तवर्णं तेन तथोक्तेन, ऊरुगलेन जङ्घाद्वयेन विराजमानं शोभमानं हरिं मधु-सूदनमिव । उपमालङ्कारः ।

पुरा चीरशायिनो भगवतः श्रीविष्णोः कर्णमलोत्पन्नौ मधुकैटभाख्यौ असुरविशेषौ भगवत एव नाभकमलसम्भूतं ब्रह्माणं हन्तुं समुद्यतौ जातौ । ततः आत्सरक्षणाय व्याकुलः रत्नकं कमण्डलुभ्रमणः योगनिद्रया स्थितं जगद्भ्रात्री तद्वृत्ते, प्रसन्ना सा नारायणमुत्थापितवती उस्थाय च भगवान् ताभ्यां सह पञ्चवर्षसहस्राणि युद्ध्वा स्वमायया मोहितौ तौ वरं दिदिस्व आस्ताम् । नारायणो हि तयोर्वधं याचित-वान् । ततो जलमग्रां भूमिमालोक्य आहवुस्तौ 'यत्र सलिलेन परिप्लुता पृथिवी न विद्यते तत्रावां जहि' इति । भगवान् तु पार्थिवोत्सुक्ये निजोरी संस्थाप्य तयोर्मूर्धनी चक्रेणक्लिन्नदिति मार्कण्डेयपुराणकथा प्रायः सर्वत्र प्रसिद्धेव ।

पट्टवसनद्वयं विनिनष्टि—अमृतैति । अमृतस्य पीयूषस्य यः फेनस्तद्वत् धवले श्वेतवर्णं गोरो-चनया गोपितनामकपदार्थेन लिखितानि चित्रितानि यानि हंसमिथुनानि सितच्छद्दयुगलानि तैः सनाथाः सहिताः पर्यन्ताः प्रान्तप्रदेशा ययोस्ते, तथा चामराणां बालव्यजनानां 'चामरा चामरं बालव्यजनं रोम-मुच्छ्रुकस' इति रभसः, पवनेन वायुना प्रनसितौ आन्दोलितौ अन्तर्देशौ प्रान्तभागी ययोस्ते दुक्कले पट्ट-वसने वसानं दधानम् इह 'अमृतफेनधवले' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

मणियों से बने हुए चार डंडों पर सोने की जंजीरों से बाँध कर तावे गये न बहुत बड़े न बहुत छोटे रेशमी वस्त्र के चँदवे के नीचे चन्द्रकान्त मणि से बनी हुई चँक्री पर बैठा था; जिसके ऊपर चँदवे से बड़े-बड़े दानों-वाले मोतियों के गुच्छे लट्क रहे थे । उसके ऊपर सुनहरी मूँठ के चँबर हुआए जा रहे थे । वह, कुछ के कान्ति-मण्डल से छूट कर ऊपर की ओर फैलेवाली किरणों से मानों पराजित होकर चरणों की शरण में आया हुआ चोदनी के समान दहड़ही बिछोरी पाद-पीठिका पर (पैर रखने की छोटी चौकी) अपना हाथों पैर रखे हुए था; जो इन्द्रनील मणियों से पिटी हुई फलों की नीली झलक के प्रभात से कुछ-कुछ सौँवली किरणोंवाले नखों से ऐसा झरोझित हो रहा था मानो उस पर झुके हुए शत्रुओं की लम्बी-लम्बी साँतों की छाया पड़ गई हो । आसन के दोनों ओर जड़ी हुई पद्माराग-मणियों की लाल-लाल किरणों से उधकी दोनों जॉँवे लाल लाल हो रही थीं जिससे वह कुछ ही समय पहिले मारे गये मधु-कैटभ के रक्त से लाल जॉँवों वाले भगवान् विष्णु के समान प्रतीत हो रहा था । वह अमृत के फेन के समान अति उज्जले दो रेशमी वस्त्र धारण किये था जिसके किनारों पर गोरोचन से हंस के जोड़ों की आकृतियाँ उरेही गयी थीं तथा जिनके आँचल

१. स्फटिके पादपीठे । २. निःश्वास । ३. जालकैः । ४. ...सूत ।

पवनप्रनर्त्तितान्तदेशे, दुकूले वसानम्, अति-सुरभि-चन्दनानुलेपन-धवलितोरःस्थलम्, उपरि-विन्यस्त-कुङ्कुम-स्थासकम्, अन्तरानिपतितबालातपच्छेदमिव कैलासशिखरिणम्, अपर-शशि-शङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपल-राज-लक्ष्मी-बन्धनिगड-शङ्कामुपजनयतेन्द्रमणि-केयूरयुगलेन मलयज-रस-गन्धलुब्धेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईषदात्मि-कणोत्पलम्, उन्नत-घोषम्, उत्कुलपुण्डरीक-लोचनम्, अमलकलाधोतपद्मार्थम्, अष्टमीचन्द्र-शकलाकारम्, अशेष-भुवन-राज्याभिषेकसलिलपूतम्,

अतीति । अतिसुरभिचन्दनस्य अतिसुगन्धिमलयस्य अनुलेपनेन अङ्गरागेण धवलितं शुशीकृतम् उदास्थलं वक्षस्थलं यस्य तं तादृशम् ।

उपरिति । उपरि तच्चन्दनलेपनोपरि विन्यस्ता विहिताः कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तविम्बा यस्य तम् 'स्थासकं हस्तविम्बम्' इति कोवा; अपरे तु 'चर्चा तु चाञ्चिकं स्थासकम्' इति । अत एव अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये निपतिताः पर्यस्ता बालातपच्छेदा अभिनवोदितसूर्यमयूखलण्डा यस्य तं कैलासशिखरिणं हिमाचलमिव (वर्तमानम्) इहोपमा ।

भूयस्तमेव प्रकारान्तरेण विनिनष्टि—अपरेति । अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य शङ्कया आन्या प्राप्ता या नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिस्तयेव हारलतया लतावह्न्यमानया मुक्ताञ्जया कृतो मुखस्थ वदनस्य परिवेषः परिधिः परिवेष्टनमिति यावत्, यस्य स तम्, 'परिवेष्टनं परिधिः' इत्यमरः ।

इह मुखे शशिरात्र्या आन्तिमानलङ्कारः, 'नक्षत्रमालयेवे'त्युल्लेखा, अङ्गाङ्गिभावेन चानयोः सङ्करः तेन च मुखस्य चन्द्रसाम्यं हारलतया अत्यन्तनैमैश्यं च ध्वनितमित्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अतीति । अतिचपला अत्यन्तं चञ्चला या राजलक्ष्मीराशिपत्यश्रीः तस्या बन्धो बन्धनं नियमनमिति यावत्, तदर्थं यो निगडः शृङ्खला तस्य शङ्का आन्तिम् उपजनयता कुर्वता, एवमभूतेन इन्द्रमणि-नीलकान्तमणिः तेन युक्तं खचितं यत्केयूरयुग्मम् अङ्गद्वयं तेन तथोक्तेन, अत एव मलयजचन्द्रन्दनसक्तो यो द्रवस्तस्य गन्धेन परिमलेन लुब्ध आसक्तस्तेन तादृशेन भुजङ्गद्वयेन सर्पयुगलेनेव वर्तमानेन वेष्टितं परिचिप्तं बाहुयुगलं भुजङ्गयं यस्य तं तादृशम् । इह राज्यलक्ष्मीस्थिरिकरणाय शृङ्खलाशङ्काः उपजनयतीति आन्तिमानलङ्कारः, 'भुजङ्गद्वयेनेवे'त्युल्लेखा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

ईषदिति । ईषद्विष्टि आलम्बिनी लम्बमाने कर्णोत्पले पङ्कजाकारकर्णभूषणे यस्य तं तथोक्तम्, उन्नता उच्चा घोणा नासिका यस्य स तम्, 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः, उत्कुलं विकसितं यत्पुण्डरीकं तिताभभोजं तद्वत् लोचने नयने यस्य स तम्, इह लुप्तोपमा । अमलं स्वच्छं अमलकलाधोतं कनकं तस्य यः पट्टः फलकं तद्वत् आयतं विस्तीर्णम्, अष्टमीचन्द्रस्य अष्टमीतिथ्यावुदितसुधांशोः यत् शकलं तदर्थभागस्तद्वाकार आकृतिर्यस्य तम् । इह द्वे अपि लुप्तोपमे । अर्धभागत्वन्मूयोरपि अष्टम्यामष्टावेव कला इत्यभिप्रेत्येवधेयम् ।

अशेषाणि समस्तानि यानि भुवनानि भूमण्डलानि तेषां राज्यम् आधिपत्यं तस्य अभिषेकसलिलं मङ्गलखानजलं तेन पूतं पवित्रम्, तथा ऊर्णां अयुग्ममध्ववर्ती लोमावर्तः तथा सनाथं युक्तम्, 'ऊर्णां मेघा-

वैवर की हवा से फहरा रहे थे । उसका वक्षस्थल अति सुगन्धित चंदन के लेप से अत्यन्त उज्ज्वल हो उठा था, जिस पर बीच-बीच में कुंकुम के छापे भी मारे गए थे, जिससे वह कहीं-कहीं प्रातःकालीन सूर्य की धूप से सुशोभित कैलास की चोटी के समान प्रतीत हो रहा था । उसके कंठ में मोतियों की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों तारों ने उसके मुख को दूसरा चन्द्रमा समझ कर उसके चारों ओर मण्डल बाँध लिया हो । वह मानों चन्दन की सुगन्ध के लोम से आये हुए दो सर्पों के समान अपनी दोनों सुधाधाराँ पर इन्द्रनील मणिधों के दो कैयूर (वाजुलन्द) पहिने था जो मतवाली राज्य लक्ष्मी की बाँधने की दो आलानों का भ्रम उत्पन्न कर रहे थे । उसके कानों के कमल कुण्ड-कुण्ड लटकते हुए थे, नाक ऊँची थी, आँखें विकसित श्वेत कमलों के समान खिली हुई थीं तथा निर्मल सोने के पट्ट के समान चौड़े, अष्टमी के अर्धचन्द्र के समान आकृतिवाले एवं सभी ओरों के राज्याभिषेक जल से पवित्र लगाट पर मौहों के बीच ऊर्णां (वालों की मँवरी) सुशोभित हो रही थी ।

१. परिवेष्टम् । २. राज्य । ३. बन्धन । ४. 'नील' इत्यधिकः पाठः । ५. बाहुशिखरम् ।
६. आलम्बित । ७. नेत्रम् । ८. पट्टायितम् । ९. अभिषेकपुत्तम् ।

ऊर्पासनार्थं ललाटदेशमुद्वहन्तम्, आमोदित-मालतीकुसुम-शेखरम् उपसि-शिखर-पथ्यस्त-
तारकापुष्पमिव पश्चिमाचलम्, आभरण-प्रभापिशङ्कितान्कृतया लम्-हर हुताशमिव मकर-
ध्वजम्, आसन्नवर्त्तिनीभिः सेवार्थमागताभिरिव दिग्बध्मिर्वारविलासिनीभिः परिवृतम्,
अमल-मणिकुट्टिमसंकान्त-सकल-देह-प्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुन्धरया हृदयेनेवोद्य-
मानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालङ्कितम्, अपरिमितम्

दिलोत्रि स्यादावर्त्तस्वन्तरा भूवोः' इत्यमरः, 'ऊर्णां भ्रमध्यगावर्त्तं मेपाहीनाञ्च लोमनि' इति हेमचन्द्रश्च,
अथ चक्रवर्त्तयादीनामेव न स्वरिचयस्य कस्यापि । तदुक्तम्—'भ्रूयमभ्ये मृणालतन्तुसूचमं शुश्रावतसेकं
प्रशस्तावर्त्तं महापुहपलक्षणम् ।' इति ।

अथ पुनस्तमेव विशिनष्टि—आमोदितेति । आमोदितानि सुरभीणि यानि मालतीकुसुमानि जाती-
पुष्पाणि ताम्र्येव शेषरः शिरोभूषणं यस्य स तं तथोक्तम्, अत एव उपसि प्रातःकाले शिखरे शृङ्गे पर्यस्ताः
पतित्वा समवेताः तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जा राशयो यत्र तं तथोक्तम्, पश्चिमाचलम् अस्तादिमिव
(वर्तमानम्) ।

अत्र शैलशिखरराजोत्तमाङ्गयोः पुष्पपुञ्जनक्षत्रयोश्च स्फुटमेवोपमानोपमेयभावादुपमालङ्कारः ।

कामदेवतुल्यत्वं प्रकटयति—आभरणेति । आभरणानाम् अलङ्काराणां या प्रभा दीहितस्तया पिङ्गङ्गि-
तानि पिङ्गलवर्णाङ्कितानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्तया हेतुना, लम्भः संसक्तः
हरस्य महेश्वरस्य हुताशस्तुतीयेनैव नक्षत्रिणं तं तादृशं मकरध्वजं जलजन्तुविशेषचिह्नं कामदेवमिति यावत्,
इव (वर्त्तमानम्) । इहापि आभरणप्रभाहरनयनोरपक्षानल्योर्नृपमकरध्वजयोश्चोपमानोपमेयभावा-
दुपमालङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नवर्त्तिनीभिः समीपस्थायिनीभिः सर्वतश्चतुर्दिक्षु सेवार्थं परिचर्यार्थम् आगताभिः
प्राप्ताभिः अत एव व्यापकस्वादिश एव वध्वः स्त्रियो दिग्बध्वस्ताभिरिव वारविलासिनीभिर्मणिकाभिः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह 'दिग्बध्मि' रिचेत्यत्र रूपकस्योत्प्रेक्षायाश्च सत्त्वादेकाग्रयानुपवेशसङ्कररूपः
सङ्करालङ्कारः ।

अमलेति । अमला अतिनिर्मला ये मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तैर्बद्धभूयः कुट्टिमाः तत्र सङ्क्रान्तं
सञ्चरितं यत्सकलदेहप्रतिबिम्बं समस्तशरीरप्रतिच्छाद्यस्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना, पतिप्रेम्णा स्वामि-
प्रीत्या वसुन्धरया भूया हृदयेन चेतसा उद्यमानं धार्यमाणमिव वर्त्तमानम् । इह हृदयेनेवेत्युत्प्रेक्षा ।

अशेषेति । अशेषजनानां समग्रलोकानां भोग्यतां दानादिना भोगयोग्यताम् । उपनीतया प्राप्त-
यापि सर्वसाधारण्येति यावत्, असाधारणया असमानया इति विरोधः, अन्येषामेतादृशी राजलक्ष्मीनं
विद्यत इत्यतः सर्वोत्कृष्टयेति तत्परिहारः, राजलक्ष्म्या राज्यश्रिया समालङ्कितम् उपगृह्यो देहः शरीरं
यस्य तं तादृशम् । इह साधारणाऽसाधारणयोर्विरुद्धधर्मत्वेऽपि तत्परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रे
सर्वस्मिन्नपि द्वितीयान्ते विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमिता अगणिताः परिवारजनाः सेवकलोका यस्य तं तथाभूतमपि अद्वितीयं
द्वितीयजनरहितमिति विरोधः, स्वतुल्य-द्वितीयरहितमिति तत्परिहारः ।

उसके सिर के बीच जुड़े में खिले हुए सुगन्धित चमेले के फूलों की माला लिपटी हुई थी मानीं प्रातःकाल चौदी
पर फैले हुए तारोंवाला अस्ताचल हो । आभूषणों की झलक से निखरे तामड़े (मँजे हुए तौंजे जैसे रंगवाले)
अंगों के कारण बह शंकर जी की नेत्र-ज्वाला में जलते हुए कामदेव के समान प्रतीत हो रहा था । उसके
चारों ओर बारांगनाओं (बैरागों) की मण्डली बैँबी हुई थी मानीं सेवा करने के लिए स्वयं दिग्बध्मं उसके पास
चली आयी हों । पुत्र मणियों की पिटी हुई गच में उसके पूरे शरीर की छाया उगी हुई थी मानीं पृथ्वी रूपी
वधू ने पतिप्रेम के कारण उसे अपने हृदय में रख लिया हो । अनेक लोगों से मोगी जाने पर भी राजलक्ष्मी
एक विशेष ढंग से उसके शरीर का आलिंगन कर रही थी । यद्यपि उसके परिवार में असंख्य लोग थे फिर भी वह

१. अङ्गरागतया ।

२. सेवासङ्गताभिरिव ।

३. संक्रान्तप्रतिबिम्बतया, संक्रान्तदेहप्रतिबिम्बतया ।

४. समालङ्कितदेहम् ।

परिवारजनसम्यद्वितीयम्, अनन्त-गज-तुरग-साधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थित-मपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने^१ स्थितमपि धनुषि निषण्णम्, उत्सादितारोषद्विषदिन्धन-मपि^२ ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनम्, महादोषमपि सकलगुणाधि-ष्ठानम्, कुपतिमपि कलत्रवृक्षमम्, अविरत-प्रवृत्त-दानमप्यमदम्, अत्यन्तशुद्ध-स्वभाव-मपि कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थित-सकल-भुवनतलं राजानमद्राक्षीत् ।

अनन्तेति । अनन्तानि अपरिमितानि गजा हस्तिनस्तुरगा अश्वस्तेषां साधनानि उपकरणानि सहाया यस्य तम् 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः, एवम्भूतमपि खड्गमात्रसहायमिति विरोधः, शुद्धे सर्वविधसैन्यानपेक्षत्वेन केवलतरवारिसहायेनैव विजयिनमिति तत्परिहारः ।

एकदेशेति । एकदेशः सभासमण्डपादिस्तत्र एकस्मिन् जनपदे वा स्थितमपि वर्तमानमपि व्याप्तं समाक्रान्तं भुवनमण्डलं मर्यादभुवनं येन तमिति विरोधः, व्याप्तं भुवनमण्डलं येन तमिति तत्समाधानम् 'व्याप्तं स्यात्ते समाक्रान्ते' इति विश्वः ।

आसने इति । आसने राजसिंहासने स्थितं निषण्णमपि धनुषि चापे निषण्णं स्थितमिति विरोधः, धनुषि विजयविधासिनमिति यद्वा धनुःसंज्ञके स्थितमिति परिहारः 'धनुः संज्ञा भियालाक्षी' इति विश्वः ।

उत्सादितेति । उत्सादितानि व्यापादिनानि अशेषाणि समग्रानि द्विषन्तो रिपव एव इन्धनानि काष्ठानि येन तं तथाविधमपि ज्वलन् प्रतापः प्रभाव एवानलो बह्विः यस्य तं तादृशमिति इन्धनाभावे कथं ज्वलनमिति विरोधः, ज्वलन् दीप्यमानः सर्वत्र प्रबलभावेन वर्चमान इति तत्समाधानम् । शत्रुपु काष्ठवा-रोपः प्रतापे अनलस्वारोपस्य कारणमिति परम्परितरूपकसङ्कीर्णो विरोधाभासः ।

आयतेति । आयते विस्तीर्णं लोचने चक्षुषी यस्य तं तथाविधमपि सूक्ष्मे अविपुले दर्शने लोचने यस्य तमिति विरोधः, सूक्ष्मे अध्यात्मविषये दर्शनं ज्ञानं यस्येति परिहारः । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽप्यास्ये पुंस्यणी त्रिषु चाक्षये' । 'दर्शनं नयन-स्वप्न-बुद्धि-धर्मोपलब्धिषु' ॥ इति विश्वः । महान् बह्वः दोषोऽवगुणो यस्मिन् स तं तादृशमपि सकलगुणाधिष्ठानं समस्तगुणाश्रयमिति विरोधः, महान्तो दीर्घो बाहू यस्य तमिति परिहारः 'दोर्दोषा च शुभो बाहु'रिति धनञ्जयः । कृत्स्नो निम्नितश्चासौ पतिर्भर्ता चेति कुपति-रेवम्भूतमपि कलत्रवृक्षं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः, कुः पृथिवी तस्याः पतिः स्वासीति परिहारः 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः । अविरतं निरन्तरं प्रवृत्तं दानं मदजलं यस्य तमेवम्भूतमपि असदं मदजल-शून्यमिति विरोधः, अयच्छ विरोधो हस्तिसादृश्ये, अविरतं सन्ततं दानम् अर्थिभ्यो द्रव्यादिवितरणं यस्य तं तादृशमपि असदं गर्वशून्यमिति तत्परिहारः । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वः, 'मदे रेतसि कस्तूरी' गर्वं हर्षमदानयोः इति च मेदिनी । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धः स्वच्छः स्वभावः प्रकृतियस्य तं तथाविधमपि कृष्णं मलिनं चरितमाचारो यस्य तमिति विरोधः, कृष्णस्य वासुदेवस्य चरितमिव चरितं यस्य तमिति तत्समाधानम् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने' इति विश्वमेदिन्यौ । न विद्यते करः पाणिर्नस्य तं तादृशमपि हस्ते करे स्थितं शासनेनाधीनं सकलं सस्रपं भुवनतलं यस्य तमिति विरोधः, न

अकेठा था (उन सब में एक था) । असंख्य हाथी घोड़ों के साधनों से भरपूर होते हुए भी युद्ध में वह केवल कृपाण ही को अपना साथी चुनता था । एक ही स्थान पर स्थित होते हुए भी वह (प्रताप द्वारा) सभी लोकों में व्याप्त था । वह आसने रहते हुए भी (उसके विजय का विश्वास) धनुष पर स्थित था । शत्रुत्वपी दैन के युद्ध जाने पर भी उसके प्रताप की अग्नि जलती रहती थी । बड़ी-बड़ी आँखों के होते हुए भी वह सूक्ष्म दृष्टि से देखने-वाला था अर्थात् संसार को चर्मचक्षुओं से न देख कर ज्ञानचक्षुओं से देखनेवाला था, महादोषी (१-महान अवगुणी २-लम्बी बाहोंवाला) होते हुए भी सभी गुणों का निवास-स्थान था, कुपति (१-भुरा पति, शठ नायक २-पृथ्वीपति) होते हुए भी सभी रानियों का प्रिय-पात्र (दक्षिण नायक) था, निरन्तर दान-शील होते हुए भी (१-दान देने में लगा हुआ २-मद गिराने वाला) मद रहित (निरिमानो) था, शिष्ट स्वभाव होते हुए भी कृष्णचरित (१-मलिन आवरण वाला २-भगवान् कृष्ण के समान साधु आचार वाला) था और कर्तवीर्य होते हुए भी (१-विना हाथ के २-विना कर लिए ही) सारी पृथ्वी उसके हाथों में थी ।

१. आसनगतम्, आसनस्थितम् । २. उत्सादितद्विषदिन्धनमपि । ३. सूक्ष्मदर्शनम् । ४. कलत्रवृक्ष-वृक्षम् । ५. अतिशुद्ध । ६. हस्तस्थितभुवनतलम् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्त-कुवलयवृत्त-कोमलेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृन् सभाकुट्टिममाजघान; येन सकलमेव तद् राज्ञकम् एकपदे वनकरियूथमिव तालशब्देन तेन वेणुलताध्वनिना युग-पदावलितवदनमवलिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदाभमुखमासीत् ।

(अवनिपतिस्तु 'दूरादालोक्य' इत्यभिधाय प्रतीहार्यां निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणाम-शुभ्र-शिरसा रक्त-राजीवनेत्रापाङ्गनाननरत-कृत-क्यामासतया यौवनापरागेऽप्यतिथिल-शरीरसन्धिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिना अनुगृहीताद्यैवेतेन शुभ्र-वाससा-विद्यते चक्रश्रित्येन नास्ति करः अन्यस्मै भागधेयः राजप्राज्ञद्वयाद्यर्पणमिति याच्यते यस्य तमिति तत्सना-धानम् । 'वलिः करो भागधेयः' इति कोशः । इहाशेषजनमोक्षतामिस्यादिकेपु अकरमपीत्यन्तेषु द्वादशसु श्लेषेण विरोधपरिहारार्थं सर्वत्रैव विरोधाभासासालङ्कारा बोध्याः ।

आलोक्येति । आलोक्य राजानं दृष्ट्वा सा चण्डालकन्या दूरस्थितैव चण्डालजातिवशात्पसञ्चिधौ गमनं नोचितमिति द्विद्विप्रदेश एव वर्तमाना प्रचलितं पूर्वावस्थितिप्रदेशात् किञ्चित् प्रकशितं रत्नवल्यं मणिनिचितकटकं यस्य तेन 'कटकं वल्योऽस्त्रियाश्च' इत्यमरः, रक्तं लोहितं यत्कुवलयम् उरपलं तद्वत् कोमलेन मृदुलेन । अनेन करस्य लङ्घनोपेतत्वं व्यञ्जितम् । इह लुतोपमा । जर्जरितो जीर्णः मुखभागः अग्रभागे यस्याः सा तां तथोक्तां वेणुलतां वंशयष्टिम् आदाय गृहीत्वा नरपतेः राज्ञः (शूद्रकस्य) प्रति-बोधनार्थं स्वाभिमुखीकरणार्थं सभाकुट्टिमं परिपन्चिवदभूत् 'कुट्टिमोऽङ्गी जिह्वा भूः' इति कोशः, सकृद् एकवारं पाणिना करेण आजवान् आहृतवती । येन आघातेन सकलं समग्रमेव तद्वाजकं नृपतिसमूहः एकपदे तस्मिन्नेव णे 'तत्क्षणेकपदे तुल्ये' इति हलायुधः । तालः कांस्यकरतालो वाद्यविशेषस्तस्य शब्देन तदुत्पन्ध्वनिना वनकरिणां वन्यहस्तिनां यूथं समूह इव, तेन पूर्वोक्तेन वेणुलता वंशयष्टिस्तस्य ध्वनिना शब्देन युगपत् एककालम्, आवलितं परावर्तितं मुखम् आननं येन एवमभूत्तम् अवनिपालमुखात् राजसु-खात् आकृत्य आकर्षणं विधाय चक्षुर्लोचनं तदभिमुखं चण्डालकन्याकायाः सममुखम् आसीत् अभवत् । आकरिमकशब्दविशेषप्रवणे तदभिमुखं जनानां स्वाभाविकमेव । उपमालङ्कारश्च द्वितीयवाक्ये ।

अवनीति । अवनिपतिः राजा (शूद्रकः) अनिमिषलोचनः निमेषोन्मेषवर्जितनेत्रः तां 'चण्डालक-न्या'कं दृष्ट्वा अयलोकयामासेति दूरगान्वयः । दूरादालोक्य 'हे चण्डालकन्ये ! त्वं दूरात् एव शुक्लं दर्शय' नृपतेरन्तःकालस्थीपयजनमज्ञातस्वरूपायास्तवावुचितमित्याशयः । इत्यभिधाय इति कथयित्वा प्रतीहार्यां द्वाररचाकारिण्या निर्दिश्यमानां 'इयं सा चण्डालकन्या' इति सभायां ज्ञाप्यमानाम् । वयसः परिणामेन वार्धक्येन शुभ्रं पकलोमतया येतं शिरो शूर्वा यस्य स तेन, रक्तराजीववत् लोहितकमलवत् नेत्रापाङ्गौ नयनप्रान्तौ यस्य स तेन । इह लुतोपमा । अववरत् सततं कृतो विहितो व्यायामः परिश्रमः येन तस्य भावस्तत्ता तया यौवनस्य तारुण्यस्य अपरामेऽपि समासावपि अतिथिला दृढाः शरीरस्य देहस्य सन्धयो धातूनामस्थ्यादीनाञ्च वन्धा यस्य स तेन । मातङ्गत्वे चण्डालत्वे सत्यपि निशमानत्वेऽपि नातिनृशंसा

वह चाण्डाल-कन्या राजा को देख कर दूर ही पर ठिठक गयी और सभा का ध्यान अपनी ओर आकषित कराने के लिए उसने लालकमल के समान अपने कोमल हाथ में पड़े हुए फटे बॉस के डगड़े को एकबार सभा की गत पर खड़खड़ाया, जिससे ताड़पत्रों की खड़खड़ाहट को इनकर उसकी ओर आकृष्ट हो जानेला जंगली हाथियों के समान उस ढंडे की खड़खड़ाहट से सभी सामन्त राजाओं की दृष्टि एक साथ ही राजा की ओर से खड़ कर उस कन्या की ओर चली गयी ।

दूर ही से देखो—इत प्रकार उस कन्या को सभामंडप में और आगे बढ़ने से रोकती हुई प्रतीहारी ने वहीं से उसे राजा को दिखाया । राजा भी अत्यंत टटकी नवयुवती सर्वलुंदरी कन्या को एक दक देखने लगे । उसके आगे आगों (शिष्टजनों) के समान थेत वक्ष पहिने हुए पकी उमर का एक चाण्डाल था, जिसके सिर के बाल उजळे हो गये थे, आँखों की कोरें लाल-लाल थीं, नियमित व्यायाम के कारण पुष्टीत में भी शरीर की

१. प्रबोधनार्थम् ।

२. राजन्यम् ।

३. 'तेन वेणुलताध्वनिना' इति पाठः कश्चिद् विधत्ते ।

४. वेक्षणपाङ्गे ।

५. वेपेण ।

६. धवल ।

पुरुषेणाभिष्टितपुरोभागाम्, आकुलाकुल-काकपक्षधारिणा कनक-शालाकानिमिर्मतमप्यन्त-
गन्त-शुकप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्रहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्
असुर-गृहीतामृतापहरण-कृत कपट-पट्टं विलासिनीवेशस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानु-
कुर्वतीम्, सञ्चारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकां, आगुल्फावलम्बिना नीलकङ्कुकेनाच्छन्नशरी-
राम्, उपरि रक्ताञ्जुल विरचितावगुण्ठनं नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसन्ध्यातपाम्,
एक-कर्णयसक्त-दन्तपत्रभाषयलितकपोल-मण्डलाम् च्चदिन्दुकिरणच्छुरित-सुखीमिव

नातिक्ररा अभयङ्करा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, अनुगृहीतः अङ्गीकृत आश्वेशः सम्भवेपथ्यं येन स तेन,
शुभ्रवाससा धवलवस्त्रेण केनचित् पुरुषेण अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागो यस्याः सा ताम् ।

आकुलेति । आकुलाकुलः इतस्ततः संलस्रः यः काकपक्षः शिखण्डकः तं धारयितुं शीलं यस्य तेन,
'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः, 'सा बालानां काकपक्षः शिखण्डकशिखाण्डकौ' इति कोशः । कनक-
शालाकाः सुवर्णशालाकाः तामिः निमित्तं रचितमपि अन्तर्गतस्य मध्यस्थितस्य शुकस्य कीरपङ्क्तिः प्रभया
कान्त्या श्यामायमानं श्यामवर्णमिवावलोक्यमानम्, अत एव मरकतमयमिव मरकतमणिजातमिव
पञ्जरं पञ्चिरचणस्थसम् उद्ग्रहता धारयता, केनचित् चाण्डालदारकेण अन्यजपुद्ग्रेण । इह श्यामायमान-
मिति वयङ्गोपमा, मरकतमयमिवेति क्रियोपेक्षा अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अदुरेति । असुरैः राक्षसैः गृहीतं स्वायत्तीकृतं यद् अमृतं सुधा तस्यापहरणे अपहृतौ कृतौ विहितः
कपटो व्याजपूर्णः पट्टः प्रकटो विलासिनीवेशो मोहिनीस्त्रीस्वरूपम् येन तस्य भगवतः ।

'उपपत्ति प्रलयञ्चैव मृतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाचो भगवानिति ॥'

इत्युक्तलक्षणलक्षितस्य हरेः श्रीविष्णोः श्यामतया समानकृष्णवर्णतया अनुकुर्वतीमिव सादश्य-
मनुभवन्तीमिव विद्यमानाम् । इहानुकुर्वतीमिवेति क्रियोपेक्षा ।

पुरा कीरसागरमथनाभिःसुतममृतं दैत्या देवेभ्योऽप्रदाय स्वयमेव गृहीतवन्तः, भगवान् विष्णुस्तु
तस्मिन्निचयात्मनो मोहिनीस्वरूपं धत्वा ताम् प्रतारयन् देवेभ्यस्तदमृतं ददायिति भागवतीया कथा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं गमनशीलाम् इन्द्रनीलमणिपुत्रिकां जङ्गमप्राणिरूपं नीलकान्तमणि-
निमित्तपुत्तलिकांमिव विद्यमानाम् । इह पुत्तलिकात्वजात्युत्प्रेक्षणात् जात्युत्प्रेक्षा ।

आगुल्फेति । आगुल्फावलम्बिना घुटिकापर्यन्तपातिना नीलकङ्कुकेन नीलवर्णकूर्पासकेन आच्छन्नम्
आवृतं शरीरं गात्रं यस्याः सा ताम् उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे शिरसीत्यर्थः, रक्ताञ्जुलेन लोहितवर्णवस्त्रेण विरचितं
कृतम् अवगुण्ठनं सुखाच्छादयन् यया सा ताम्, अत एव निपतितः उपरि प्राप्तः सन्ध्याकालीन जातपः
सूर्यकिरणो यस्यां ताम् एतादृशीं नीलोत्पलस्थलीमिव कुवलयकृत्रिममृमिमिव । इह पदार्थहेतुककाव्य-
लिङ्गालङ्कारेणोपमालङ्कारः सङ्कीर्णो भवति ।

एकेति—एकस्मिन् कर्णे श्रोत्रे अवसक्तं लङ्घं यत् दन्तपत्रं कर्णमरणविशेषस्तस्य प्रभया कान्त्या
धवलितं श्वेतीकृतं कपोलमण्डलं गण्डप्रदेशो यस्याः सा ताम्, अत एव उद्यन् उद्यन् द्रामुवन् य इन्दुश्चन्द्र-
जोडौ अमी तक कसी हुई थीं तथा चांडाल होते हुए भी उसकी आकृति में उसकी कटोरता नहीं थी । उसके पीछे
एक चांडाल बालक था जिसके उलझे हुए बालों में कहीं-कहीं कीवे के पंख लगे हुए थे । वह अपने हाथ में
सोने की तीलियों से बना हुआ एक पिंजरा लिए था, जो उसके भीतर स्थित गहरे हरे रंग के सुग्गे की शलक से
मरकत मणि से बना हुआ प्रतीत हो रहा था । उस कन्या का सौंवाला स्वरूप भगवान् विष्णु के उस मायावी
मोहिनी रूप से मिलवा-जुलता सा प्रतीत हो रहा था जिसे उन्होंने असुरों के हाथ में पड़े हुए असुर के बड़े की
लोहाने के लिए धारण किया था । वह कन्या क्या थी नीलम की चलती-फिरती पुतली ही थी । उसका शरीर पैर
की गोंठों तक नीले कंचुक (जामा) से और सिर लाल रेशमी ओढ़नी के बूँद से ढका हुआ था जिससे वह ऐसी
प्रतीत हो रही थी मानों नीले कमलों की बनावटी भूमि पर हलवती हुई धूप लोट रही हो । उसके दाढ़िने कान
में लगा हुआ हाथी दाँत का पत्ता उसके सौंवेले मुख के दाढ़िने कपोल-मंडल की अपनी श्वेत आभा से
चमका रहा था जिससे वह पूर्ब भाग में निकलते हुए चन्द्रमंडल को धारण करनेवाली चाँदीनी रात के

१. कपटविलासिनी, "वेधस्य । २. सञ्चारिणीमिन्द्र । ३. "पुत्रिकामिव । ४. गुल्फावलम्बिनील ।
५. मुक्त । ६. उषदिन्दुविम्बच्छुरित ।

विभावरीम्, आकपिल-गोरोचना-रचित-तिलक-तृतीय-लोचनाम् ईशानुचरित-किरातवेशामिव भवानीम्, उरःस्थल-निवास-संक्रान्त-नारायण-देहप्रभा-श्यामलतामिव श्रियम्, कुपित-हर-हुताशन-दह्यमान-मदन-धूम-मलिनीकृतमिव रतिम्, उन्मद-हलि-हलाकर्षण-भय-पलायितामिव कालिन्दीम्, अतिबहुल-पिण्डालक्तकर-रस-राम-पञ्चवित-

स्तस्य किरणैः रश्मिभिः छुरितम् अन्धकारनिवृत्त्या सप्रकाशं मुखम् आद्यभागः आनन्दश्च यस्याः सा तां तादृशीं विभावरीं रात्रिमिव विद्यमानामिति शेषः । एतेन रात्रिनायकयोर्दन्तपञ्चन्द्रयोश्च तुल्यरत्नं प्रदर्शितम् । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

आकपिलेति । आकपिलया ईपत्पीतरक्तया गोरोचनाया गोपितेन रचितं निर्मितं यत्तिलकं पुण्ड्रं तदेव तृतीयं लोचनं नयनं यस्याः सा ताम्, अत एव ईशस्य शम्भोः अनुचरितः पश्चाद्गृहीतः किरा तवेशो भस्मिनेपथ्यं यया सैवभूतां भवानीं पार्वतीमिव ।

पुरा किल श्रीकृष्णप्रेरितः पार्थः पाशुपतास्त्रप्राप्तये तपस्तप्तुं गतः, ततः, वराहरूपेण तं हन्तुं यान्तं मूकदानवं मारयितुं भगवान् शिवः किरातवेशं गृहीतवान् तदनु तमेव वेशं धारयित्वा पार्वत्यपि शिव-मनुयथाविति महाभारतव्या कथा । तदाधारेणैवमुपमा ।

उरःस्थलेति । उरःस्थले वक्षसि निवासेन निवसनेन संक्रान्ता प्रतिविम्बिता या नारायणस्य विष्णोः देहप्रभा शरीरकान्तिः तथा श्यामलितां श्यामरत्नं प्राप्तां श्रियं लक्ष्मीमिव । इह लक्ष्मीचण्डालकन्यकयोः साम्यध्वननादुपमालङ्कारः, तथा श्रियः स्वीयगौरकान्तिपरित्यागेन भगवतो नारायणस्य श्यामलगुणा-दानात् तद्गुणालङ्कारः, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कुपित इति । कुपितः धैर्यभङ्गकरणेन क्रोधं प्राप्तो यो हरः सङ्करः तस्य हुताशनेन तृतीयलोचन-वह्निना दह्यमानः उवाच्यमानो यो मदनः कामदेवस्तस्य धूमेन दहनकेतुना मलिनीकृतां मालिन्यमुपगतां रतिं कामपत्नीमिव विद्यमानाम् । इहोक्तविधधूमेन मलिनीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धकथनादति-शयोक्तिरलङ्कारः, उपमा च स्पष्टैवेत्यनयोर्मिथः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल तारकासुरवधाद्येवता देवा ब्रह्माणं ययुः । 'पार्वत्यामुद्भूतः कार्तिकेयोऽस्य निहन्ता नान्य-इति विवाहाय शिवः प्रसादनीय' इत्युच्यते, ततः श्रुत्वा तत्र कस्य साफल्यमभवेदिति वितर्कयन्तो मदनं नियुक्तवन्तः । देवगणानुरोधेन मदनोऽपि पार्थतीसमक्षं सम्मोहनाख्येन महेश्वरस्य धैर्यमपहरन् तदीय-भाललोचनवह्निना दग्ध इति शिवपुराणकथा ।

उन्मदेति । उन्मदस्य प्रबलालङ्कारिणो हलिनो बलभद्रस्य हलेन लाङ्गलेन यदाकर्षणमाकृष्टिस्तस्माद् भवेन त्रासेन पलायितां विलथं गतां कालिन्दीं यमुनामिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः

पुरा मद्यपानगर्वितो बलभद्रो जलक्रीडानिमित्तं यमुनामाहूतवान् यदा हि नागतवती तदा हलाग्रेण तामाकर्षत् सा च तदान्तर्हितेति श्रीमद्भागवतव्या कथा ।

अतिबहुलेति । अतिबहुलोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालक्तकरसः पिण्डीभूतालक्तकद्रवस्तस्य रागेण लौहि-त्येन पञ्चविते अभिनवकिसलयवदाचरितवती पादपङ्कजे धरणकमले यस्याः सा तां तादृशीम्, अत एव अचिरमृदितस्य तत्कालच्छिन्नकण्ठस्य मंहिपासुरस्य तन्नामकजगद्द्रोहिणो राक्षसस्य रुधिरणे गोपितेन रक्तौ रक्तवर्णौ चरणौ पादौ यस्यास्तां कात्यायनीं दुर्गामिव विद्यमानाम् । इह रुधिररक्तपद्मोरथस्य

समान प्रतीत हो रही थी । उसके ललाट पर गोरोचना का पीला टीका तीसरे नेत्र की शोभा दे रहा था जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो भगवान् शंकर के किरातवेश धारण करने के समय किराती का वेश धारण करने वाली भगवती पार्वती हो, अथवा अपने हृदय में स्थित भगवान् नारायण के शरीर की श्यामली झलक से सौंवली बनी हुई भगवती लक्ष्मी हो अथवा क्रुद्ध शंकर की नेत्र ज्वाला में जलते हुए काम के धुँए से काली पड़ी हुई सुन्दरी रति हो अथवा नक्षे में चूर भगवान् बलराम के हल से खींचे जाने के भय से भागी हुई कृष्णप्रिया कालिन्दी हो ! अत्यन्त गाढ़े आलते से रंगे हुए नखे कोंपलों के

१. ईशानरञ्जानुरचित, ईशानुरचित, ईशानाचरितानुरचित । २. श्यामलिता । ३. उन्मत्त ।

४. हलापकर्षणप्रपलायिता । ५. यमुनाम् ।

पादपङ्कजाम्, अचिर-सुदित-महिषासुर-रुधिर-रक्तचरणामिव कात्यायनीम्, आलोहिता-
कुलि-प्रभा-पाटलित-नख-मयूखाम् अतिकठिन-मणिकुट्टिम-स्पर्शमसहमानां क्षितितले
पल्लवभङ्गानिव निधाय सञ्चरन्तीम्, आपिञ्जरेणोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रञ्जित-
शरीरतया पावकेनेव भगवता रूपैक-पक्षपातिना प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थ-
मालिङ्गितदेहाम्, अनङ्ग-वारण-शिरो-नक्षत्रमालायामनेन रोमराजि-लतालवालकेन

श्रवणमाश्रेणैव पुनरुक्तवद्वगमाद्भिन्नाकारपदगतत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः, उपमा च अन्योरेका-
श्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल ब्रह्मणो रूपधरं महिषासुरं जगदुत्पीडयन्तं भगवती दुर्गा स्वयमाविर्भूयासिना कर्त्तव्या-
मासेति मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीकथा ।

आलोहितेति । आलोहिता अतिरक्तवर्णा या अङ्गुल्यः करशाखाः तासां प्रभाभिः कान्तिभिः पाट-
लितः श्वेतरक्तीकृताः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, नखमयूखाः पुनर्भररम्यो यस्यास्ताम्, तथा अति-
कठिनस्य अतिकर्कशस्य मणिकुट्टिमस्य मणिमयवदभुवः स्पर्शसंश्लेषम् असहमानाय अचममाणासु अति-
शुदुलचरणवादिभिः भावः, अत एव क्षितितले पृथिवीतले पल्लवभङ्गान् किसलयखण्डान् 'पल्लवोऽङ्गी
किसलयश्च' इत्यमरः, निधायैव स्थापयित्वेव सञ्चरन्ती गच्छन्तीम्, एवं सति पादव्यथा न भवेदित्या-
शयः । इह निधायैवेति क्रियोपेक्षणाक्रियोपेक्षालङ्कारः । तथा च तथाविधनखकिरणानामेव किसलय-
खण्डसादृश्यप्रतीतिरिति ।

आपिञ्जरेणेति । आपिञ्जरेण ईषस्पीतरक्तेन 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, उत्सर्पिणा
ऊर्ध्वगामिना नूपुरमणीनां हंसकरत्नानां प्रभाजालेन कान्तिसमूहेन रञ्जितशरीरतया क्षोभितदेहतया
हेतुना रूपैकपक्षपातिना केवलसौन्दर्याद्विधायािना, अत एव प्रजापतिं सृष्टिविधातारं ब्रह्माणस्य अग्रमा-
णीकुर्वता 'स्वमेवंविधां रूपधरं निर्मायापि अस्पृश्याम् अन्यजजातिमेव कृतवान् तद्वहेनां शुद्धो करोमि'
इत्यमनिश्चितकर्तृताकं विदधता, विधातृकृतस्यान्यथाकरणकाङ्क्षितत्वादित्याशयः, भगवता माहात्म्यवता
पावकेन वह्निना जातिशोधनार्थम् अन्यजल्येनास्पृश्यायास्तस्याः शुद्धतासम्पादनार्थमित्यर्थः, आलिङ्गित-
देहाम् आश्लेषितशरीरामिव विश्रमानाम् अपवित्रं वस्तु वह्निना पवित्रं भवतीति धर्मशास्त्रे वैटीनसिखच-
नम्—'सर्वमग्नौ प्रतप्तं शुष्यते' इति ऊर्ध्वप्रसारी नूपुरमणीनां मयूखसमूहः सर्वतः शरीरपरिवेष्टनाद्
वह्निवत् प्रतीयमान आसीदिति तात्पर्यम् । इह नूपुरमणिप्रभावबहुतोः परस्परसम्पमानोपमेयभावः प्रतीयते
इत्युपमा उत्प्रेक्षालङ्कारश्च स्फुट एव तथा चानयोरङ्गाङ्गिभावाःसङ्करालङ्कारः ।

अनहेति । अनङ्गस्य कामस्य 'कन्दर्पो दुर्पकोऽनङ्गः कामः' इत्यमरः, यो वारणो हस्ती तस्य शिरसि
शृङ्गि या नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताग्रथितमाला तद्वदाचरता कामसम्बन्धिततया कामोद्दीपकत्वा-
दित्याशयः । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः, रोमराजिः नाभिप्रदेशात् ऋजुभावेनो-
र्ध्वगामिनी या लोमवद्धिः 'वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः, सैव लतावल्ली तस्या
आलवालं मूले जलदानाय आवापः स्वल्पजलाधार इति यावत् 'स्यादालवालमालालमावापः' इत्यमरः,
तत्स्वरूपेण रसनादाद्या कटिमेललाबन्धनरज्ज्वा परिगतं समन्ताद् व्याप्तं जघनस्थलं कटिपुरोभागो यस्याः

समान लाल-लाल चरणकमलों के कारण वह तत्काल ही के मारे गए महिषासुर के रक्त में सने हुए चरणों-
वाली भगवती कात्यायनी के समान प्रतीत हो रही थी । अपनी लालिमा से नखों की गुलाबी रंग का बना
देनेवाली उसके चरणों की अत्यन्त लाल-लाल उँगलियाँ मणियों के गच्च में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत हो
रही थीं मानों चरणों की सुकुमारता के कारण उस गच्च की कठोरता सद्गन न कर पाने से वह उस पर पलकों
की विश्रान्ती हुई चल रही हो । नूपुरों में जड़ी हुई मणियों की लाल-पीली किरणों ने उसके शरीर को चारों ओर
से इस प्रकार लपेट लिया था मानों ब्रह्मा के विधान की मिटा कर उसके रूप मात्र पर लक्ष्मी ने हुए अग्निदेव ने
उसकी जाति को पवित्र करने के लिए उसके शरीर को अपने आलिंगन में बाँध लिया हो । उसकी कमर के
अगले भाग में सत्ताईस मोतियों से गुथी हुई एकलङ्गी करघनी ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो वह कामदेव के

१. प्रभाजालकेनातुरजित*** २. रूप एव पक्षपातिना ।

मेखलादाम्नां परिगतजघनस्थलाम्, अतिस्थूल-मुक्ताफल-घटितेन शुचिर्ना हारेण गङ्गास्रो-
तसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठग्रहाम्, शिरदमिव विकसित-पुण्डरीक-लोचनाम्, प्रावृष-
मिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंसां, नक्षत्रमालामिव चित्र-
श्रवणा-भरण-भूषिताम्, श्रियमिव हस्तस्थित-कमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहारिणीम्,
अरण्यभूमिमिव अवर्त-रूपसम्पन्नम्, दिव्ययोषितामिवाकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनप्राहि-

सा तां तादशीम्, 'कव्याः ह्रीवे तु जघनं पुरः' इत्यमरः । इह रोमराजो लताधारोपः रसनादाक्षि आल-
वालधारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः क्यङ्कतोपमया सङ्कीर्णः ।

अतिस्थूलमिति । अतिवृहन्ति यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैः घटितेन निष्पादितेन
शुचिना श्वेतवर्णेन हारेण चतुःपटिलतेन 'चतुःपटिलतो हारः' इत्यमरः, कालिन्दीशङ्कया चण्डालकन्यकायाः
श्यामस्यात् ययुनाभ्रान्त्या गङ्गास्रोतसेव जाह्नवीप्रवाहेणेव, कृतः कण्ठग्रहो गलसंश्लेषः समीपाश्रयश्च
यस्यास्तां तादशीम् । इह चण्डालकन्यायां तुल्यश्यामत्वेन कालिन्दीभ्रमाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः, हारे
गङ्गाप्रवाहोत्प्रेक्षणाद् द्रव्योत्प्रेक्षा चोभयोः परस्परसङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

शरदमिवेति । विकसिते विस्फारिते पुण्डरीके सिताम्भोजद्वयमिव 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्य-
मरः, लोचने नयने यस्यास्ताम्, अत एव शरदिव वनात्ययमिव तत्र पत्रे विकसितानि प्रस्फुटितानि
पुण्डरीकाणि लोचनानि चञ्चूरीय यस्यास्तां तादशीम् ।

प्रावृषमिति । प्रावृषं वर्षासमयमिव, घनाः सान्द्राः ये केशाः शिरोरुहास्तेषां जालानि समूहा
यस्यास्ताम्, प्रावृषत्वे तु—घना मेघाः केशजालानि यस्यां ताम् ।

मलयमिति । मलयस्य तदाख्यपर्वतस्य मेखलां मध्यभागमिव, चन्दनस्य पल्लवाः किसलयानि तेषा-
मवतंसा भूषणानि यस्यास्ताम्, पत्रे—चन्दनपल्लवास्त एव अवतंसः शिखरो यस्यास्ताम् ।

नक्षत्रमिति । नक्षत्रमालामिव तारकापङ्क्तिमिव, चित्रैर्विविधप्रकारैः श्रवणाभरणैः कर्णभूषणैः भूषितां
शोभिताम्, पत्रे—चित्रश्रवणामिनीसंज्ञकैर्नक्षत्रविशेषैर्भूषिताम् ।

श्रियमिति । श्रियं लक्ष्मीमिव हस्ते पाणितले स्थिता विद्यमाना कमलस्य पद्मस्य शोभा श्रीयस्याः
सा तां, पत्रे—हस्ते करे स्थितं यत्कमलं पद्मं तेन शोभा यस्याः सा ताम् ।

मूर्च्छामिति । मूर्च्छां मोहमिव, मनोहारिणीं सौन्दर्यातिशयेन हृदयाकर्षिणीम्, पत्रे—चेतनालोप-
करणेन मनोवृत्तिभ्रंशिनीम् ।

अरण्यमिति । अरण्यभूमिं काननभुवमिव 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, अवर्तं
केनाढ्यसम्पुक्तं यद् रूपं लावण्यं तेन सम्पन्नां संयुक्ताम्, पत्रे—अवर्तरुभिः रुद्राचवृक्षैः यद्वा विभीतक-
वृक्षैः उपसम्पन्नां संयुक्ताम् 'रुद्राण्ये रावणौ सर्पे विभीतकतरावपि' इति हेमः ।

दिव्येति । दिव्या स्वर्गलोकसम्बन्धिनी या योषिद् स्त्री तामिव, अकुलीनाम् अन्यजन्मास्त्रीचकुलोप-

हायी के मस्तक की नक्षत्र-माला हो अथवा नामि से ऊपर की ओर फैली हुई रोमावली रूपी लता के चारों ओर
चिरी हुई क्यारी हो । उसके गले में बड़े-बड़े मोतियों की माला इस प्रकार पड़ी हुई थी मानों उसे अम-वश
ययुना समझ कर गंगा ही उसके गले से लिट गयी हो । उसकी बड़ी-बड़ी आँखें श्वेत कमलों के समान प्रफुल्लित थीं
जिससे वह शरदऋतु के समान प्रतीत हो रही थी । वह घने काले बालों से चिरी हुई ऐसी प्रतीत होती थी मानो
बादलों से चिरी हुई वर्षा ऋतु हो । वह चंदन के पल्लवों के आभूषणों से सजी हुई थी मानो चंदनों के बनों से
ढकी हुई मलयाचल की मेखला (मध्यभाग) हो । कानों में कई रंगों के जड़ाऊ कर्णमूल पहिने के कारण वह
चित्रा, श्रवण और भरणो से युक्त नक्षत्रों की माला के समान प्रतीत हो रही थी । उसके हाथों में कमल इस
रूप को देख कर दर्शकों का मन मूर्च्छित हो जाता था, जिससे वह मूर्तिमती मूर्च्छा के समान प्रतीत हो रही
थी । वह अयुक्त सौन्दर्य से भरीपूरी थी मानों वन की ऐसी भूमि हो जहाँ अभी तक कोई भी न पहुँच सका
हो । जैसे देव कन्याएँ इस लोक के लिए अकुलीन (स्कायि) होती हैं उसी प्रकार वह भी इस लोक के कुलीन

१. रसनादाम्ना परिगतजघनाम् । २. शुचिहारेण । ३. मनोहराम् । ४. कापि 'अक्षत' पदं
न विद्यते । कचिच्च अन्याक्षतवदुशोभिरूपम् इति पाठो विद्यते ।

णीम्, अरस्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, अमूर्त्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्य-
गतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमास-कुसुम-समृद्धिमिव अजातिम्, अनङ्ग-कुसुम-चाप-
लेखामिव सुष्ठिप्राह्वमध्याम्, यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरपरुद्धयौवनाम्,
अतिशयरूपाकृतिम्, अनिमिष-लोचनो ददर्श / दृष्ट्वा च तां समुपजातं विस्मयस्याभून्मनसि

ज्ञाम्, पचे—कौ पृथिव्यां लीना स्थिता या भवति सा कुलीना पर्वरूपा या न भवतीत्यकुलीना ताम्,
पृथिवीतलस्पर्शाविधायिनीमित्यर्थः । देवयोनीनां पृथिवीतले स्पर्शो न भवतीति पौराणिकाः ।

निद्रामिति । निद्रां प्रमीलामिव, लोचनग्राहिणीं सौन्दर्यातिशयेन कामुकानां नेत्राकर्षिणीम्,
पचे—अचिस्कोचविधानेन निमेषोन्मेषावरोधिनीम् ।

अरण्येति । अरण्यकमलिनीं वनपद्मिनीमिव, मातङ्गकुलेन चण्डालान्वयेन तत्कुलोत्पन्नत्वेनेत्यर्थः,
दूषितां निन्दिताम्, पचे—मातङ्गकुलेन हस्तिसमूहेन दूषितां विमथिताम् । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति श्रे० ।
अमूर्त्तामिति । अमूर्त्ता अशरीरिणी तामिव, स्पर्शवर्जितां शरीरस्पर्शरहिताम्—

दिवाकीर्त्तिसुदृक्याञ्च पतितं सुतिकां तथा । शवं तस्सृष्टिनञ्चैव सृष्ट्वा खानेन शुद्धयति ॥

इति मनुवचनादमृत्यजस्पर्शं ज्ञानप्रतिपादनादित्याशयः । पचे तु—स्पर्शस्त्वमिन्द्रियप्राप्तौ गुणस्तेन
वर्जितां शून्याम् । यस्य शरीरं न भवति तत् कथं सृश्यत, इयमपि नीचजातितया न सृश्यत
इत्याशयः ।

आलेख्यगतामिति । आलेख्यगतां चित्रस्थितां पुत्रिकामिव दर्शनमात्रं चण्डालत्वेन सम्भोगाभावात्
केवलबालोकनमेव फलं प्रयोजनं यस्यास्ताम्, पचे आकुर्यभावेन तत्संछेपाद्यसम्भवाद् दर्शनमात्रफलाम् ।
मधुमासेति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य कुसुमसमृद्धिं पुष्पसम्पत्तिमिव, अजातिं न विद्यते जातिः
मन्वादिपरिगणितब्राह्मणस्वादिर्यस्यां सा ताम्, तथा च—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥

इति मनुवक्तृत्वाद्मृत्यजादीनां जातिहीनत्वमेव प्रतीयते । पचे—न विद्यते जातिमालिनी यस्य सा
ताम् । 'न स्याज्जाती वसन्ते' इत्यादिसाहित्यवर्णनदिशा वसन्ते मालतीपुष्पस्य वर्णनमप्रसिद्धम् ।
'जातिरुद्धमसि सासाध्ये मालत्यां गोत्रजनमनोः' इति मेदिनी ।

अनङ्गकुसुमेति । अनङ्गस्य कन्दर्पस्य 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः, कुसुमचापस्य पुष्पचतुषो या
लेखा लता तामिव, सुष्ठिना संपीडिताङ्गुलिना 'सम्पीडिताङ्गुलिसुष्ठिः' इति हलानुधः, प्राद्यो ग्रहीतुं शक्यः
मध्यः कटिदेशो मध्यप्रदेशश्च यस्याः सा ताम् । अनेन कटिदेशस्थान्यन्तकार्यम् प्रत्याच्यते ।

यक्षाधिपति । यक्षाधिपस्य गुह्यकेशरस्य कुक्षेरस्येत्यर्थः, लक्ष्मीः सम्पत् तामिव, अलक्ष्मणकुन्तलैः
उन्नासते शोभते इत्येवंशीला या सा ताम्, पचे—अलकायां तन्नामिकायां पुण्याम् उन्नासते या सा ताम् ।
इह 'शरदमिव' इत्याशय 'यक्षाधिपलक्ष्मीमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः । केचित्तु छेपोपमां
प्रतिपादयन्ति ।

अचिरेति । अचिरं क्षीणम् उपाकृढम् उपगतं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा ताम्, सज्जातयौवनानि-
त्यर्थः । अतिशयरूपं लक्षणं यस्याः सा एवमभूता आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा ताम् ।

अनिमिषेति । अनिमिषे निमेषोन्मेषवर्जिते लोचने नयने यस्यैवमभूतो राजा ददर्श अवलोक-
यामास ।

दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा अवलोक्य च तां चण्डालकन्यकाम्, जातः उत्पन्नः विस्मयः आश्चर्यं यस्यैवमभूतस्य

लोगो के अयोग्य थी । वह नींद के समान आँखों को पकड़ केनेवाली थी । जैसे जंगल में खिली हुई कमलिनी
हाथियों के कुल से दूषित होती है उसी प्रकार मीलों के कुल में जन्म केने से वह भी दूषित थी । वह अरस्य
थी मानों स्पर्शरहित निराकार की मूर्ति हो । उसे केवल देखा जा सकता था इसलिए मानों वह चित्र में
लिखी हुई सी प्रतीत हो रही थी । जैसे वसन्त ऋतु के फूलों की शोभा अजाति (चमेली के फूलों से रहित)
होती है उसी प्रकार वह भी अजाति (बीन जाति की) थी । उसकी कमर इतनी पतली थी कि काम के पुष्प-

१. विजातिगम् । २. उपाकृढ*** । ३. अनिमेष*** । ४. कापि 'दृष्ट्वा च ताम्' इति पाठो
नोपलभ्यते । ५. जात*** ।

महीपतेः—“अहो ! विधातुरस्थाने रूप-निष्पादनप्रयत्नः । तथाहि, यदि नामेयमात्मरूपोपह-
सिताशेषरूपसम्पदुत्पादिता, किमर्थमपगत-स्पर्श-सम्भोग-मुखे कृतं कुले जन्मं ।

मन्ये च ‘मातङ्गजाति-स्पर्श-दोष-भयादस्पृशतेत्यमुपादिता प्रजापतिना, अन्यथा कथ-
मियमक्षिप्तता लावण्यस्य । नहि करतल-स्पर्श-क्षेपितानामवयवानामौदृशी भवति कान्तिः ।

सर्वथा धिक्विधातारम् असदृशसंयोगकारिणम् । अतिमनोहराकृतिरपि कूरजातिर्नैवा
येनेयमसुरश्रीरिव सतत-निन्दित-सुरता रमणीयाऽप्युद्वेजयति” इति ।

महीपतेः शूद्रकस्य राज्ञः मनसि चित्ते (एवं वृत्तिः) अभूत् उत्पन्ना । तामेव मनोवृत्तिमुपपादयति—
अहो ! इति । अहो ! इति वितर्कं ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः । विधातुर्ब्रह्मणः अस्थाने अपात्रे
सौन्दर्यस्य अद्भुतरूपस्य निष्पादने निर्माणे प्रयत्न आयासः । अथ स्पष्टीकरोति—‘तथाहीत्यादिना ।
नामेति श्रुदुलाभनग्रे । यदि वासरूपेण स्वीयसौन्दर्येण उपहसिता न्यक्कृता अशेषा समग्रा रूपसम्पत्
सौन्दर्यसमृद्धिः यथा सा तादृशी, इयं चण्डालकन्यका उत्पादिता निर्मिता, (तर्हि) किमर्थं किञ्चिमिच्छ,
अपगते दूरीभूते स्पर्शसम्भोगमुखे संक्षेपसुरतमुखे यस्मात् एवम्भूते कुले अन्त्यजवंशे जन्म उत्पत्तिः
कृतं विहितम् तथा च यथेयं सौन्दर्यराशिर्विधिना निर्मिता तथा उच्चकुले जन्मकरणमपि योग्यमासीद्
यथेयं सुन्दरी स्पष्टमुपभोक्तुं च शक्येत ।

राजा एवं विस्मय निश्चिनोति—मन्ये इति । अब्राहमित्यध्याहार्यः मातङ्गजातेः चाण्डालगोत्रस्य
‘मातङ्गः श्वपचे गज’ इति मेदिनी ‘जातिरुद्धसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनो’ इति विश्वः, ‘जातिः
की गोत्रजन्मनो’ इति मेदिनी च, स्पर्शेन संक्षेपेण (जतिः यः) दोषः अपवित्रता तस्माद् यद्वयं ब्राह्म-
तस्मात्, अस्पृशता अस्या देहस्पर्शमकुर्वता प्रजापतिना ब्रह्मणा, इयं चण्डालकन्यका, उत्पादिता मरी-
च्यादिसर्पिवन्मनःसङ्करूपमात्रेण निष्पादिता इति (अहं) मन्ये जाने इत्यर्थः । अन्यथा उच्चवैपरीत्ये
स्पर्शयोग्याये सतीति भावः, इयमेवम्भूता, लावण्यस्य सौन्दर्यस्य अक्षिप्तता अक्षतता कथं स्थात् ? कथ-
मपि नेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—न हीत्यादिना । करतलस्पर्शक्षेपितानां पाणितलसंक्षेपसहितानाम्
अवयवानां करादीनाम्, ईदृशी एवम्भूता, कान्तिः कमनीयता, न हि भवति न स्थात् ।

सर्वेति । असदृशयोः व्यधिकरणत्वेन मिथो विरुद्धयोश्चण्डालत्वात्पन्तमनोहराकृतयोः संयोगश्च
पृक्क सम्बन्धं कर्तुं शीलं यस्य तं विधातारम् अस्या निर्माणकर्तारं ब्रह्माणं धिक् निन्दामि ‘धिक् धिक्’
इति पाठे अत्यधिकं निन्दामीत्यर्थः, येन असदृशसंबन्धविधानेन हेतुना इयं चण्डालकन्यका मनोहरा
चित्ताकर्षिणी आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा एवम्भूताऽपि असुरश्रीरिव दैत्यलक्ष्मीरिव सततं निरन्तरं
गिन्दितं धर्मसाक्षाद्भिर्मुमुक्षितं सुरतसम्भोगो यस्यां सा, पद्मे—सततम् अजस्रं निन्दिता तिरस्कृता

धनुष की लचीली डंडी के समान सुद्धी में आने योग्य थी । वह अपना अलको से ऐसी शोभित हो रही थी मानों
अलकापुरी के वैभव में निवास करनेवाली अगवान कुबेर की राज्यलक्ष्मी हो ।

उसे देख कर राजा चकित हो उठा और मन ही मन विचार करने लगा—कितने आश्चर्य की बात है कि
ऐसे अयोग्य स्थान में विधाता ने ऐसी रूप-रचना का आखिर इतना प्रयत्न किया ही क्यों ? और यदि अपनी
सुन्दरता से सम्पूर्ण सौन्दर्य की खिछी उड़ानेवाली इस सौन्दर्य मूर्ति कन्या की रचना ही की तो इसे ऐसी जाति
में क्यों उत्पन्न कर दिया कि यह सम्भोग की तो बात ही क्या छूने योग्य भी न रह गयी !

मैं तो समझता हूँ कि चाण्डाल-जाति के स्पर्श दोष से भयभीत होकर इसके निर्माण-काल में ही विधाता
स्वयम् इसके छूने में हिचक उठे और बिना हाथ लगाये ही इसकी रचना कर डाली । नहीं तो इसकी सुन्दरता
कदापि इतनी अच्छी न होती । हाथ के स्पर्श से दूषित अंगों में ऐसी निर्मल कान्ति कैसे संभव हो सकती है ?
अर्थात् इसकी रचना में विधाता के हाथों की छाप तो है ही नहीं क्योंकि विधाता के हाथों की रचना इस
प्रकार सर्वथा दोष मुक्त होती ही नहीं (विभि प्रपंच गुण अगुण साना) अतः वह निश्चय ही उसकी
मानसी सृष्टि है ।

१. सौन्दर्य...रूपनिष्पादनप्रयत्नः ।

२. अस्या जन्म ।

३. मनसोत्पादिता ।

४. तथाहि ।

५. धिक्विध विधातारम् ।

६. मनोहरा... ।

७. कूरजातिजा ।

एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषद्वगलित-कर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भनितेव कन्यका प्रणनाम ।

कृतप्रणामायाञ्च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायाम्, स पुरुषस्तं विहङ्गममादाय पञ्चरात-मेवं किञ्चिदुपस्तृत्य रात्रौ न्यवेदयद्वत्रीञ्च—

‘देव ! विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणैतिहासकथात्वापनिपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनाम्, काव्य-नाटकौख्यानक-प्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता

सुरता देवसमूहो यथा सा, एवम्भूता रमणीयाऽपि सुरतयोग्याऽपि क्रूरजातितया वृत्तसान्ध्यजजातितया उद्वेजयति वैचित्र्यसुखाद्यति’ इति ‘महीपतेर्मनसि अभूत्’ इति पूर्वेण सम्बन्धः । इह पूर्णोपमा ।

एवमिति । ईषत् अल्पम् अवगलितौ अधःप्रसृतौ कर्णयोः श्रोत्रयोः पल्लवावतंसौ किसलयभूपणे यस्याः सा, कन्यका चण्डालदारिका प्रगल्भनितेव सम्प्रत्यप्राप्तयौवनवाद्ग्रगल्भापि घट्टनायिकेव तथा विधराजसमायामपि त्रपाद्यभावादिस्थाशयः । एवमादि पूर्वोक्तप्रकारादिकम्, चिन्तयन्तमेव विचारं कुर्वन्तमेव राजानं महीपतिं प्रणनाम प्रणाममकरोत् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यथा सा तथा तस्याम्, मणिकुट्टिमं रत्नवद्भूषितञ्च उपविष्टायानर्त्तमानायाम् तस्यां चण्डालकन्यकायाम्, स अग्रगामी पूर्वोक्तो धवलवासाः वृद्धः पुरुषः, पञ्च-रातमेव पक्षिरक्षणस्थमेव न तु ततः पृथक्कृत्येत्यर्थः, तं विहङ्गमं पक्षिणं शुक्लं कोरम् आहूय गृहीत्वा किञ्चिद्विनयेन (पुरः) उपस्तृत्य आगत्य रात्रौ भूपतेन न्यवेदयत् उपहृतवान् अश्वरीत् अगादीत्येत्यर्थः ।

देवेति । देव हे राजन् ! ‘राजा भट्टारको देवः’ इत्यमरः, ‘विदितसकलशास्त्रार्थः’ इत्यादीनि ग्रन्थ-मान्ताणि शुक्लविशेषणान्यवगन्तव्यानि । तत्र विदितः ज्ञातः सकलशास्त्राणां पङ्क्त्यसहितवेदानाम् अर्थोऽ-भिव्येयो येन सः, राजनीतिप्रयोगे कामन्दक्युक्तशिष्यायां कुशलो निपुणः, पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः, पुराणवृत्तम्, तयोः कथायां वार्तायां य आलापः सम्यग्भाषणं तदर्थप्रतिपादकवाक्यनिर्माणं वा तत्र निपुणः प्रवीणः, गीतं गानं श्रुत्यः स्वरारम्भकावयवीभूताः शब्दविशेषा द्वाविंशतिविधाः तासां वेदिता बोद्धा । श्रुतीनां द्वाविंशतिविधस्ये प्रमाणम्—

‘सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छाश्चैकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद्व्यधिका विंशतिः श्रुतिः ॥ इति ।

अन्यत्र तु—

‘नान्दी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा विचित्रा घना सातङ्गी सरसामृता मधुरी सैत्री शिवा साधवी । बाला शार्ङ्गरथी कला कलरवा माला विशाला जया सात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः ॥ इति ।

काव्यम् अदोषत्वे सति गुणालङ्कारवत्कविकर्म, नाटकम् अभिनयः, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आख्यानकं साम्प्रतिकराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सासुद्धिकादीनाम् (तथा) अपरिमितानाम् अगणितानाम्, सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यबोधकानां च अध्येता पाठकः, कर्त्ता स्वयमेव निर्माता च । परि-

इतनी बेमेल वस्तुओं को एक में मिला रखनेवाले विधाता को विष्कार है । चाण्डाल-कुल में उत्पन्न होने के कारण सम्भोग के सर्वथा अयोग्य यह सौन्दर्य प्रतिमा मनोहर और रमणीय होने पर भी मन को आकुलता ही प्रदान कर रही है मानों निरन्तर देव-वृत्तियों को निन्दा करनेवाली मनोहर रमणीय दैत्य लक्ष्मी हो ।

राजा अभी अपने विचारों में तल्लीन ही था कि उस कन्या ने बिना किसी हिचक के घृष्ट स्त्री के समान झुक कर उसे प्रणाम किया । उस समय उसके कानों में पल्लवों के आभूषण भी कुछकुछ झुक गए ।

जब वह प्रणाम करके मणियों की फाँसी पर बैठ गयी तो उसके साथ के उस वृद्ध पुरुष ने पिंजड़े के उस पक्षी को लेकर और कुछ आगे बढ़ कर राजा से निवेदन किया—

राजन् ! यह अत्यन्त अद्भुत सुग्गा है । इसका नाम वैशाम्पायन है । यह सभी शास्त्रों के मर्म का ज्ञाता है, राजनीति के प्रयोगों में अति कुशल है, पुराण और इतिहास की कथाओं को छनाने में बड़ा ही निपुण है, संगीत की श्रुतियों का भी इसे ज्ञान है, अनेक काव्यों, नाटकों और आख्यानों की असंख्य सूक्तियाँ इसे कण्ठ

१. विहङ्गमादाय, विहङ्गमं शुक्रमादाय । २. रातं किञ्चित्, ३. नाटकाख्यायिकाख्यानकम् ।

स्वयञ्च कर्ता, परिहासालापपेशलः, वीणा-वेणु-मुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणामसमः श्रोता, नृत्यप्रयोगदर्शननिपुणः, चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकैलह-कुपित-कामिनी-प्रसादनोपायचतुरः, गज-तुरग-पुरुष-स्त्री-लक्षणभिज्ञः, सकलभूतल-रत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुक्रः । सर्वरत्नानाञ्च उदधिरिव देवो भाजनमिति कृत्यनेमादायामस्त्वा-मिदुहिता देवपादमूलमायाता, तदयमास्मीर्यः क्रियतामित्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसार्वपससार ।

अपसृते च तस्मिन् स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुच्चमैव्य दक्षिणं चरणमस्तिरपत्र-वर्णं^१ स्वर-प्रस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यात्थमिमां पपाठ—

हासोऽन्येषां विप्रवचनेहंसनं तस्य आलापेषु रसबोधकपदप्रयोगेषु पेशलः दक्षः । वीणा, वेणुः सुगिरमः, मुरजम् आनन्दम्, आदिपदाद्वादनं कांश्चितालादि पराभ्यस्यते, एतेषाम् असमः निरूपमः अद्वितीय इत्यर्थः, श्रोता आकर्णेन तारतम्यगुणदोषविवेचक इत्यर्थः नृत्तं ताळलयाश्रितं तस्य प्रयोगदर्शने प्रयुज्यमानस्य नृत्यस्यावलोकने निपुणः पेशलः अवलोकनेनोत्कृष्टापकृष्टनिर्वाचक इत्यर्थः ।

चित्रकर्मणि आलेख्यकलायां प्रवीणो निपुणः । द्यूतव्यापारे दुरोद्वस्वापारे प्रगल्भः कुशलः प्रतिभा युत इत्यर्थः । प्रणयकहेन स्नेहविषयकविवादेन कुपितानां क्रोधं प्रान्तानां कामिनीनां प्रमदानां प्रसादानोपायेषु साम्प्रदानाभिहितभूतप्रपञ्चेषु चतुरोऽभिज्ञः । गजा अद्भुतातीयाः तुरगाः क्षालिहोत्रप्रतिपादितदेव-मण्यादयः, पुरुषा धीरोदात्तादयः, स्त्रियाः पश्चिन्मादयः तासां लक्षणेषु सासुदिकोक्तेषु अधिष्ठो निपुणः । सकलभूतलं समस्तपृथिवीतले रत्नभूतः अस्त्युत्कृष्टमणिः । अयं पुरोऽवलोक्यमानः वैशम्पायनो नाम वैशम्पायनेतिसंज्ञकः शुक्रः कीरः सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवस्तुनाम् उदधिः सागर इव देवो भवान् भाजनमाश्रयः इति कृत्वा घृतममनसि विचार्य, अस्मत्स्वामिनो वक्ष्यमाणस्य पशुः दुहिता एषा कन्यका पुनं शुक्रम् आदाय गृहीत्वा देवपादमूलं भवभरणान्तिकम् आयाता आगता, तत् तस्मात् कारणात् अयं शुक्रः आस्मीयो ग्रहणेन स्वीयः क्रियतां विधीयताम् इति पूर्वोक्तञ्च उवत्वा अभिधाय नरपतेः राघः (शुद्धकस्य) पुरः अग्रे निधाय स्थापयित्वा पञ्जरं पश्चिच्छेदयामास, असौ पुरुषः अपससार दूरीभूतवान् ।

अपसृत इति । तस्मिन् पुरुषे अपसृते दूरीभूते सति स पूर्वप्रतिपादितो विहङ्गराजः पश्चिराजः राघः शुद्धकनृपतेः अभिमुखः सम्मुखो भूत्वा, दक्षिणम् सत्येतरं चरणं पादञ्च उन्नमय्य उचोह्य । इत्यते हि लोके ब्राह्मणा आसीर्वाद्ग्रन्थान् दक्षिणहस्तोत्तोलनं कुर्वन्ति पूर्वमयञ्च पुण्डरीकनामा ब्राह्मण आसीदिति तस्मत्स्कारानुसारेण जयशब्दोच्चारणे दक्षिणचरणोत्तोलनं कृतवान् चरणपदोपादानम् एकस्यैव करचरणो-भयरूपत्वं पश्चिणामिति नासङ्गतिः । अतिस्पष्टाः सुस्पष्टाः, वर्णा अक्षराणि स्वरा उदात्तादयः तेषां प्रस्कारः परिपाकः व्याकरणशुद्धिरितियावत् इत्यर्थः सा तथा तथा । एतेनान्यशुकाद्यपेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यं प्रदर्शितम् । एवमभूतया गिरा वाचा राजानमुद्देश्य नृपं निमिचीकृत्य कृतजयशब्दः विहित 'जय' इति

है और यह उनको रचना में भी प्रवीण है । यह कुशल विदूषक भी है, वीणा, वेणु और मुरज इत्यादि वाद्यों के सुनने का रसिक और नृत्य-प्रयोगों के देखने में अत्यन्त चाव रखनेवाला भी है । यह चित्र भी बनाना जानता है और जूना खेलने में तो पट्ट ही है । प्रेम-व्यापार में लूटी हुई मानिनियों को मना कर प्रसन्न कर देने के उपायों का ऐसा पण्डित तो मिलना ही कठिन है । कहाँ तक इसकी विशेषताएँ निवेदन करूँ, यह हाथी, घोड़ों, पुरुषों और स्त्रियों के लक्षणों का भी अद्भुत पारखी है । सचमुच यह पृथ्वी का एक विशिष्ट रत्न है और शोभान ही समुद्र के समान सभी रत्नों के संग्रह करनेवाले एकमात्र उचित स्थान हैं इसलिए येरे स्वामी की यह पुत्री इसे लेकर आपके चरणों में आयी है । इसे अपनाने की कृपा करें ।' यह कह कर उसने पिंडदा राजा के सामने रख दिया और स्वयं हट गया ।

उसके हट जाने पर उस पश्चिराज ने अपना मुँह राजा की ओर कर लिया, दाहिने पैर को उठा लिया, अत्यन्त स्पष्ट वर्णों और स्वरों में सुलझी हुई वाणी से 'जय' शब्द का उच्चारण किया और राजा को लक्ष्य करके यह आवां छन्द सुनाया ।

१. मुरजादीनाम् । २. नृत्त । ३. प्रणयकुपित । ४. कामिनीजन । ५. सर्वरत्नानामुदधिरिव । ६. आत्मायत्तः । ७. पञ्जरमससार । ८. तस्मिन् विहङ्गराजः । ९. उन्नमय्य । १०. वर्णप्रस्कारया ।

‘स्तनयुगमशुक्लात् समीपतरवर्त्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥’

राजा तु तां श्रुत्वा सञ्चारं-विस्मयः सहर्षमासन्नवर्त्तिनम् अतिसहार्धहेमासनोप-
विष्टम् अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम् अतिर्वैयसमप्रजन्मानमखिलमन्त्रिमण्डलप्रधान-
ममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—

‘श्रुता भवद्विरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता ! प्रथमं
तावद्विदेव महर्द्दाश्रय्यम्, यदर्थं यसङ्कीर्णवर्णप्रविभागमभिव्यक्तमात्रानुस्वार-स्वर-संस्कार-

शब्दः, इमाम् अग्रे प्रतिपाद्यमानासु, आर्याम् आर्यासंज्ञकछन्दोबद्धं वाक्यम्, पपाठ पठितवान्-स्तनेति ।
अश्रुमिलोच्चनजलैः स्नातं कृतस्नानम्, हृदये चित्ते स्वपतिवियोगजनितः शोक एव अग्निर्वह्निः तस्य, समीप-
वर्त्ति अत्यन्तसन्निहितस्थायि तथा विगतः पतिविनाशात् दूरं गतः मुक्ताहारो मौलिकमाला यस्मात्तत्
भवतस्तव रिपुस्त्रीणां शत्रुवर्जितानां स्तनयुगं कुचयुगं व्रतं नियमं चरतीय अनुतिष्ठतीव । अन्योऽपि यो
व्रती स कालत्रये स्नाति होमाग्निसमीपस्थायी भवति शास्त्रविहितमुपवाससन्न करोति । अत्र विमुक्ताहार-
मिति सभङ्गश्लेषः । हृदयशोकाग्निं निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा वाच्याभिमानिनी क्रियोप्रेक्षा चेति समु-
दिते संसृष्टिरलङ्कारः । आर्यां चात्र छन्दः ।

रुजेति । राजा तु नृपोऽपि तामार्यां माथां श्रुत्वा निराश्रयः सञ्जातः ससुस्पन्नो विस्मयः आश्चर्यं यस्य
सः, सहर्षं सानन्दं यथास्यात्तथा आसन्नवर्त्तिनं निकटस्थायि, अतिमहार्घम् अतिबहुमूल्यं यत् हेमासनं
सुवर्णपीठं तत्र उपविष्टं वर्त्तिनम्, अमरगुरुहृत्पतिस्तमिव अशेषाणि समस्तानि यानि नीतिशास्त्राणि
संसारिकृत्यबोधकानि तन्त्राणि तेषां पारगं तत्त्वज्ञातारम् । अत्यधिकं वयः अवस्था यस्य तस्य, वृद्ध-
मित्यर्थः, अग्रजन्मानं ब्राह्मणम्, सर्ववर्णेषु प्रथमो ब्राह्मणः । अखिलमन्त्रिमण्डले समस्तसचिवसमुदाये
प्रधानं मुख्यम् ‘कुमारपालित’ इति नाम यस्यैवम्भूतम् अमात्यं सचिवम् अब्रवीत् अवोचत् ।

श्रुतेति । भवद्विर्युग्माभिः अस्य पुरो वर्त्तमानस्य विहङ्गमस्य शुक्रस्य वर्णोच्चारणे कादिवक्तव्यतायां
स्पष्टता स्फुटता श्रुता आकर्णिता किमिति काका व्यज्यते, तथा च श्रुता किसित्यर्थः । तथा च पुनः स्वरे
उदात्तादिस्वराविषये मधुरता माधुर्यम् । प्रथमं पूर्वं तावत् हृदमेव प्रत्यङ्गतमेव महर्द्दाश्रय्यम् अतिकौ-
हलम्, यदर्थं शुक्रः असङ्कीर्णः मिथो बेलङ्घयेन श्रूयमाणो वर्णप्रविभागः अक्षरपार्थक्यं यस्यां सा ताम्
अभिव्यक्तः स्फुटमवगम्यमानः, मात्रा ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतरूपाः अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो व्याकरण-
शुद्धिश्च पतेषां योगः सम्बन्धो यस्यां सा ताम् । विशेषेण श्लेषाद्यलङ्कारेण संयुक्तां सहिताम् । अतिपति-
स्फुटानि अत्यन्तस्पष्टानि अक्षराणि वर्णा यस्यां ताम्, गिरं वाणीम् उदीरयति । यद्यपि ‘असङ्कीर्णप्रवि-
भागम्’ ‘अतिस्फुटाराम्’ इत्यनर्थान्तरमिवाभाति तथापि पूर्वेण तालव्यक्ताकारदन्त्यसकारादीनामुच्चा-
रणमेव उच्यते उत्तरेण तु सर्वविधाक्षराणामेव स्फुटोच्चारणमुच्यते इति स्पष्टं भेदः ।

‘आपको शत्रु-स्त्रियों के स्तनों के जोड़े निरन्तर आँदुओं में खान करते हुए हृदय की शोकाग्नि के पास
स्थित होकर हार रूपी आहार का परिस्वागन करके किसी साधना में लगे हुए से प्रतीत होते हैं ।’

राजा इस छन्द की सुनकर आश्चर्य-पूर्ण आनन्द में मग्न हो उठा और उसने पास ही में अत्यन्त
बहुमूल्य सोने के आसन पर बैठे हुए देवगुरु बृहस्पति के समान समस्त नीति-शास्त्रों में दक्ष, वृद्ध ब्राह्मण
प्रधानामात्य कुमारपालित से कहा—

आपने इस पक्षी के उच्चारण में वर्णों की स्पष्टता और स्वरों की मधुरता सुनी? पहले तो यही महान्
आश्चर्य है कि यह अपने कंठ से अलग-अलग व्यक्त होनेवाले वर्णों, मात्राओं और अनुस्वारों से मधुर स्वरों
में सुलझी हुई व्याकरणसिद्ध तथा अलंकारादि विशेष गुणों से भरी-पूरी अत्यन्त स्पष्ट वाणी का उच्चारण
कर रहा है । उस पर यह और भी आश्चर्य की बात है कि पक्षी होने पर भी इसके कृत काव्यों में शिष्ट

१. ताम्, यर्मा श्रुत्वा । २. जातम् । ३. महर्द्दासनोपविष्टम्, अतिमहार्द्धहेमासनोपविष्टम् । ४. अतिप-
रिणतवयसम् । ५. अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम् । ६. महत्तरमाश्रय्यम्, महाश्रय्यम् । ७. असङ्कीर्ण ।
८. स्वसंयोगविशेषयुक्ताम्, स्वरसंयोगम् ।

योगां विशेषयुक्तम् अतिपरिस्फुटाक्षरं गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरम् अभिमतविषये तिरश्चोऽपि मनुष्येव संस्कारवती बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथाहि-अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिण-चरणोनेचाश्चर्यं जयशब्दमिदमार्या मासुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च अथाहार-मैथुन-निद्रा-संज्ञा-मात्र-वेदिनो भवन्ति । इदन्तु महच्चित्रम् !

इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किञ्चित्स्मितवदनो नृपमवादीत्—‘देवं ! किमत्र चित्रम् । एते हि शुक्रशारिकाप्रभृतयो विहङ्ग-विशेषा यथाश्रुताः’ वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्रार्थं न्यजन्मोपात्त-संस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रत्यक्षेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यच्च, एतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाक्षरा

तत्रेति । तत्र उच्चारणविषये पुनः अपरमन्यदाश्चर्यमित्यर्थः । किं तदित्युपपादयति—अभिमतवति । अभिमतविषये उपादेयैर्धै तिरश्चोऽपि तिर्यग्जातेः पक्षिणोऽपि मनुजस्यैव मानवस्यैव संस्कारवती तत्-वर्धविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वती बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिः कथनप्रवर्तनम् । एवं कथं ज्ञात-मित्युपपादयति । तथाहोवादिना । समुत्क्षिप्त उल्थापितः दक्षिणचरणः सम्येतरपादो येन स तेन अनेन शुक्लेन जयशब्दं जयजयेति पदम् उच्चार्य अनिघाय ह्यं पूर्वप्रतिपादितार्था मासुद्दिश्य मानभिलक्ष्य परिस्फुटानि स्पष्टानि अक्षराणि वर्णा यत्र तद्यथास्थात्थेति क्रियाविशेषणम्, गीता उच्चारिता । एवञ्च आशीर्वादसमये दक्षिणहस्तोत्तोलनं ब्राह्मणाः कुर्वन्ते तथैवायमपि प्राक्तनवासनावशेन जयशब्दाभिधान-काले दक्षिणपादमुत्थापितवान्, तथा नृपतेः पूर्वं स्तुतिरेवायं स्फुटस्माभिहितमिति सैषा बुद्धिपूर्वाप्रवृत्तिरित्यतः परं किमाश्चर्यमित्याशयः । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुव्येन पक्षिणः खगाः पशवो मृगाद्याः, भयम् अतिष्टकारणबोधः आहारो भोजनं बुद्धिवृत्त्युपाय इति यावत्, मैथुनं स्त्रीसम्भोगः, निद्रा बाह्येन्द्रियशामः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकसङ्केतः नाम वा एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतत्सर्वमेवावबुद्धयन्ते नातिरिक्तम्, इदन्तु तद्विलक्षणज्ञातृन् महच्चित्रम् अस्याश्चर्यम् ।

इत्युक्तेति । इत्युक्तवति इतिकथितवति भूभुजि नृपे कुमारपालितः एतन्नामकः पूर्वोक्तसचिवः किञ्चित्स्मितवदनः ईषद्धास्थमुखः अवादीत् अवोचत् । आश्चर्यशङ्कां निराकरोति—किमत्रेति । अत्र अस्मिन्निषये किं चित्रमाश्चर्यम्, हि यतः एते शुक्राः कीरपदवाच्या विस्थाताः सारिकाः पीतचरणा एतत्प्रभृतय एतदाद्याः विहङ्गविशेषाः पक्षिविशेषा यथाश्रुताम् अर्थप्रतीतिरहितानां वाचं वाणीम् उच्चारयन्ति उद्गिरन्ति, इति पूर्वोक्तं देवेन स्वाभिना अधिगतमेव ज्ञातमेव । तत्रापि पूर्ववक्तव्यतायाम् अन्यजन्मनि जन्मान्तरे उपात्तस्य गृहीतस्य संस्कारस्य वासनाया अनुबन्धेन अस्मिन् जन्मनि अनुवृत्त्या वा अथवा पुरुष-प्रत्यक्षेन परिपालकजनपाठनापुछोगेन वा संस्कारे शुक्रादीनां वासनायाम् अतिशयेन दार्ढ्यम् उपजायते

मनुष्य के समान बुद्धि-पूर्ण व्यवहार की प्रवृत्ति भी है । क्योंकि अभी इससे दाहिना पैर उठाकर जय-शब्द का उच्चारण किया है और मुझे लक्ष्य करके इस आर्थां छन्द का स्पष्ट अक्षरों में गान भी किया है । एतु और पक्षी प्रायः भय आहार, निद्रा और मैथुन नाम की मूल वृत्तियों के विषय मात्र का ही ज्ञान रखते हैं, उन्हें इनके अतिरिक्त अन्य किसी भी वस्तु का ज्ञान नहीं होता किन्तु इसे तो लोक के शिष्ट-व्यवहार का भी ज्ञान है । यह तो महान आश्चर्य की बात है ।

राजा के इस प्रकार कहने पर कुमारपालित ने कुछ मुस्कराते हुए कहा—देव ! इसमें आश्चर्य ही क्या है । यह तो श्रीमान को ज्ञात ही है कि पक्षियों में तोता मैना आदि बहुत से ऐसे विशेष पक्षी हैं जो सुनी हुई बातों को ठीक-ठीक वैसे ही कह भी देते हैं । पूर्वजन्म के प्राप्त संस्कारों के प्रभाव अथवा इस जन्म में किसी व्यक्ति के उद्योग से यदि उनमें और भी विशेष संस्कार आ जायें तो इसमें कोई विशेष आश्चर्य की बात नहीं । इसको अतिरिक्त ऐसे भी प्रमाण मिलते हैं कि अत्यन्त प्राचीन काल में मनुष्यों के समान ही इन

१. यदयमति, यदयमति परिस्फुटम् । २. पुनर्यदियम् । ३. संस्कारवतः । ४. वाक्प्रवृत्तिः । ५. एतेन । ६. स्फुटाक्षरम्, परिस्फुटाक्षरम् । ७. ‘निद्रामात्र’ इत्येव पाठः कापि विषयः । ८. वदनोऽवादीत् । ९. ‘देव’ इति कश्चिद्वारित । १०. विहङ्गम् । ११. यथाश्रुतं । १२. तत्राप्यन्यजन्मम् । १३. अन्यत् । १४. अतिपरिस्फुटाभिधाना ।

वागासीत्, अग्निशापास्वस्फुटालापता शुक्रानामुपजाता, करिणाञ्च जिह्वापरिवृत्तिः ।

इत्येवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नग्निशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमारूढमावेदयन्, नाडिका-
च्छेद-प्रहत-पटु-पटह-नादासुसारी मध्याह्न-राङ्गध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च समास-
जन्तानसमये विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

१५ अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभस-सञ्चलन-चालिताङ्गद-पत्रभङ्ग-मकरकोटि-

उत्पद्यते ताभ्यां कारणभ्यां वाग्व्यापारयुक्ता जायन्त इत्याशयः । इति हेतोः नातिचित्रम् अस्वैवविधो-
च्चारणं नातीवाश्चर्यम् अन्यच्च हेतुवन्तरञ्चास्ति पुतेषामपि शुक्रादीनां पुरा पूर्वं पुरुषाणां परिपालकजनाना-
मिव अतिपरिस्फुटानि अत्यन्तस्पष्टानि अभिवानानि नामानि यस्यामेवमृता वाग् वचनम् आसीत्, तु
किन्तु अग्निशापात् अस्फुटः अस्पष्ट आलापो वाक्यं यत्र तस्य भावः तत्ता, शुक्रानाम् उपजाता । करिणां
गजानां च जिह्वायाः रसनायाः परिवृत्तिः वेपरीत्येनावस्थितिः उपजातेति सम्बन्धः । भाग्यवशादयं
शुक्रस्तच्छापमतिक्रम्य स्पष्टाचरमुच्चारयतीति नाश्चर्यमित्याशयः ।

पुरा तारकासुरपीडिताः सुराः प्रजापतिशरणं प्राप्ताः । प्रजापतिस्तु 'अग्नेः पुत्रः कातिकेयो भविता
स एव तमसुरं नाशयिष्यति अतोऽग्निं मार्गयित्वा तत्पुत्रं प्रार्थयन्तु' इत्युवाच । अग्निं गन्धेयन्तः सुराः
क्वाऽपि तमलभमानाः महान्तं हस्तिनमेकमवलोक्य काश्चिर्विद्यत इति पप्रच्छुः । स च गजः 'अश्वत्थमुच्ये-
न्तर्हितोऽग्निः'रित्युक्तवान् । अथाग्निस्ततो निर्गम्य 'तव जिह्वापरिवृत्तिर्भवतु' इति शप्यता पुनः शमीगर्भं
प्रच्छन्नः, तदा च सुरैः शुक्रः 'शमीमध्येऽन्तर्हितोऽग्निः'रित्युवाच । ततस्ततोऽप्यग्निर्निष्क्रम्य 'त्वं
वाग्विहीनो भव' इति तं शशाप इति महाभारतीयत्रय कथाऽवगन्तव्या ।

इत्येवमिति । तस्मिन् प्रधानामात्ये कुमारपालिते एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उच्चारयत्येव भापयत्येव,
अग्निशिराणि उष्णानि किरणानि रश्मयो यस्य तं सूर्यमित्यर्थः, अम्बरतलस्य अकाशस्य मध्यं मध्य-
भागम् आरूढं प्राप्तम् आवेदयन् संसूचयन्, तथा नाडिका सभाभङ्गवटिका तस्याः छेदे समीपे तत्समय
इत्यर्थः, प्रहतः करतलादिना ताडितः यो विविधयन्त्रादिरित्यर्थः, यः पटुमहान् पटहो दुन्दुभितस्य नादः
शब्दस्तमसुसूच्यमुगन्तुं बालमस्त्येति सः, मध्याह्नराङ्गध्वनिः मध्याह्नघोतकजलजशब्दः उदतिष्ठत् उत्पन्नोऽ-
भूत् । तं ध्वनिम् आकर्ण्य निशम्य, समासजः समीपवर्ती खानसमयः आम्नवनकालः यस्य सः, विस-
र्जितः निवर्तितः राजलोकः परिजनजनो येन सः, क्षितिपतिः शूद्रकः आस्थानमण्डपात् सभास्थानात्
उत्तस्थौ उद्यितवान् ।

अथेति । अथ उत्थानानन्तरं महीपतौ राजनि शूद्रके चलति सभाभवनात्प्रस्थातुमारभमाणे सति
उत्तिष्ठताम् उत्थानं विदधतां महीपतीनां सामन्तनृपाणाम् अन्योऽन्यं परस्परम् अतिमहान् अतिबहुः
सम्पन्नः सम्पदं आसीदिति सम्बन्धः । अत्र यानि पष्ठयन्तपदानि तानि महीपतिविशेषणानि । अतिरभ-
सेन अतिवेगेन यत् सञ्चलनं प्रस्थानं तेन चलितानां स्वस्थानात्प्रच्युतानाम् अङ्गदानां केयूराणां पत्र-
भङ्गानां भूषणविशेषाणां मकराणां मकराकृतिकर्णभूषणानां कीटभिः अग्रप्रदेवैः पाटिताश्लिष्टा अनेकपटाः

पशु-पक्षिणों में भी वणों का अत्यन्त स्पष्ट उच्चारण करनेवाली वाणी विद्यमान थी । इन तीनों की वाणी से
वणों के उच्चारण की स्पष्टता तो अग्निदेव के शाप से नष्ट हुई है और हाथियों की जीभ उलट कर कंठ की
ओर घूम गयी है ।

अभी कुमारपालित की बात चल ही रही थी कि मध्याह्नाश में तपते हुए सूर्यदेव के आ पहुँचने की
सूचना देते हुए बड़ी की समाप्ति पर बजनेवाले नगाड़ों की ध्वनि के साथ ही दीपहर का शंख बज उठा ।
उसे छुनकर खान की बैठा अति निकट जान सभी सामन्त राजाओं की विदा करके राजा स्वयं सभा-मण्डप
से उठ पड़ा ।

इसके पश्चात् राजा के वहाँ से चलते ही अपने-अपने आसनों से उठ खड़े होनेवाले सामन्त राजाओं में
खलबली सी मच गयी । अत्यन्त श्रुति के से चलने के कारण उन राजाओं के नेपथ्यों (बाजूबंदों) में बनी हुई
मछलियों की नोकों से बहूतों के कपड़े फट गए, आपत की धक्का-बुझी से उनके गर्जों के द्वार झूलने से लगे,

१. अग्निशापादपरि... २. शारिकापात्र । ३. मध्यमध्याह्न । ४. चासत्र ।

पाटितानकैपटानाम्, आक्षेप-दोलायमान-कण्ठदात्राम्, अंसस्थलोहसित-कुङ्कुम-पटवास-धूलिपटल-पिञ्जरीकृत-निशाम्, आलोल-मालतीकुसुम-शेखरोत्पतदलिकदम्बकानाम्, अर्द्धाव-लम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चुम्ब्यमानगण्डस्थलानाम्, गमन-प्रणामै-लालसानाम्, अहमहमिकश-वक्षःस्थलप्रेङ्खोलित-हारलतानाम्, उत्तिष्ठतामासीदतिमहान् सन्प्रभो महीपतीनाम् ।

इतश्चेतश्च निष्पतन्तीनां स्कन्धार्धसक्त-चामराणां चामरग्राहिणीनां कमलमधु-पानै-मत्त-जरस्कलहंस-नाद-जर्जरितेन पदे पदे रणितमणीनां मणिनूपुराणां निनादेन, वारविला-सिनीजनस्य सञ्चरतो जघनस्थलार्स्फालनरसित-रत्नमालिकानां मेखलानां मनोहारिणा

गमन्सूत्रनिमित्तवसनानि येषां तेषाम् । आक्षेपेण परस्परसरीरसञ्चलनेन दोलायमानानि चञ्चलानि कण्ठ-दामानि कण्ठद्वारा येषां तेषाम् । अंसस्थलेभ्यः स्कन्धभागेभ्यः उल्लसितानि उथितानि यानि कुङ्कुमानि केसराणि पटत्रासः सुगन्धचूर्णविशेषः तयोर्धूलिपटलं परागसमुदायः तेन पिञ्जरीकृताः पीतरक्तीकृता दिश आमाः यैस्तेषाम्, सा समन्तात् लोलाश्चञ्चलाः ये मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां शेखराः शिरो-भूषणानि तद्वृत्तिर उत्पतन्त उड्डयमानाः अलिकदम्बका अमरयुया येषां तेषाम्, अर्द्धावलम्बिभिः अर्ध-प्रदेशालैः कर्णस्थलैः श्रवणस्थितकमलैः सुगन्धमानानि मस्तकमनान् स्पृश्यमानानि गण्डस्थलानि कपोलपरभागाः येषां तेषाम्, गमने राज्ञः प्रस्थाने प्रणामाय नमस्काराय लालसानाम् अतिस्पृहाणाम् 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इत्यहमहमिका तथा, 'अहमहमिका तु सा स्यात् यः परस्परं भवत्यहङ्कारः' इत्य-मरः । वक्षःस्थले भुजान्तरे प्रेङ्खोलिता आन्दोलिता हारलता सुक्ताफलमाला येषां तेषाम् । अन्वय-स्तुक्त एव ।

इतश्चेतश्चेति । तत् आस्थानभवनं राज्ञः सभामण्डपं सर्वैतः परितः तदा तस्मिन् काले छमितमिव सौभसुपगतमिव अभवदभूदिति वक्ष्यमाणक्रियायां सम्बन्धः । अत्र च तृतीयान्तं पदं छमितमित्यस्य करण्य, पृथगन्तञ्च तत्करणञ्चापकम् । इतश्चेतः संमदवशात्सर्वासु दिशासु निष्पतन्तीनां स्खलनीयान्, स्कन्धेषु अंसस्थलेषु अवसक्तानि न्यस्तानि चामराणि बालव्यजनानि यासां तासां चामरग्राहिणीनां योषिताम्, कमलमधुपानेन पञ्चरत्नास्वादेन मत्ताः जीवा ये जरन्तो वृद्धाः कलहंसाः कादम्बास्तेषां नादः कण्ठध्वनिरित्यहन् जर्जरितेन सप्रभञ्जेन पृथक् पृथक् श्रयमाणेनेत्यर्थः । लुप्तोपमा । पदे पदे प्रतिपदं रणितः शब्दायमाना मणयो वैद्व्यादयो येषु तथाविधानां मणिनूपुराणां पादकटकानां निनादेन तदु-त्पन्नशब्देन 'शब्दे निनादनिन्द' इत्यमरः ।

कारेति । सञ्चरतो गच्छतः वारविलासिनीजनस्य गणिकाजनस्य 'वारव्री गणिका वेश्या' इत्यमरः, जघनस्थलानां कटिपुरोभागानाम् आस्फालनेन जितान्तसञ्चालनेन रसिता शब्दिता रत्नमालिका मणि-माला यासामेवंविधानां मेखलानां काञ्चीनां मनोहारिणा चित्ताकर्षणेन शृङ्गारेण ज्ञान ज्ञानशब्देन ।

उनके कर्णों से उड़ती हुई वैशर और सुगन्धित चूर्णों की धूल से सभी दिशाएँ पीली-पीली सी हो उठीं, उनके मस्तकों पर चमेरी के फूलों से बने हिलते हुए मुकुटों से भौंरों के छुण्ड विखरने लगे, उनके कानों में आधे लटके हुए कमल हिलने के कारण उनके कपोलों को चूमने से लगे तथा प्रस्थानकालीन प्रणाम की आपसी लाग-डॉट के कारण उनके वक्षस्थलों के हार अस्त-व्यस्त से हो उठे ।

उस समय वह सभामभवन तरङ्ग-तरङ्ग की होनेवाली ध्वनियों से व्याकुल सा हो उठा—कहीं कंधे पर चँवर लिए चँवर डुलानेवाली स्त्रियाँ इधर-उधर फुदक रही थीं जिससे पग-पग पर उनके मणिनूपुरों की मणियाँ कमल रत्न पीकर मतलबे वृद्ध हंसों के मधुर कलरव के समान झनझना रही थीं, कहीं चलती हुई वेश्याओं के जघन-स्थलों पर टकरा-टकरा कर उनकी करपनियों की रत्नावलियाँ मनोहर झंकार कर रही थीं,

१. पाटितांशुकपटानाम्, पाटितांशुकानाम् । २. मालतीकण्ठदाम्नाम् । ३. स्थलोहसित् । ४. धूलि-पटलपिञ्जरीकृतदिशां, धूलिपञ्जरितदिशां । ५. मालतीपुष्प । ६. प्रसरणसदाकालसानाम् । ७. आसीत् सन्प्रभः, अतिमहान् सरभः । ८. स्कन्धदेशावसंक्तः । ९. ममदमत्तः । १०. जर्जरेण । ११. जघनस्थल-स्थलास्फालनः । १२. मणिमेखलानां ।

भङ्गारेण, नूपुररवाकुष्ठानाञ्च धवलितास्थानमण्डप-सोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकलह-
सकानां कोलाहलेन, रशनारसितोत्सुकानाञ्च तारतर-विराविणा मुल्लिख्यमान-कांस्य-केङ्कार-
दीर्घेण गृहसारसानां कृजितेन, सरभसप्रचलित-सामन्तशतचरणतलाभिहतस्य चास्थान-
मण्डपस्य निर्घोषगम्भीरेण कम्पयतेव वसुमती ध्वनिर्ना, प्रतीहारिणोऽपि पुरः ससम्भ्रम-
मुत्सारितजनानां दण्डिनां समारब्धहेलमुच्चैरुच्चैर्यतामालोक्यतालोक्यतेति तारतर-दीर्घेण
भवनप्रासाद-कुल्लेषूच्चरित-प्रतिशब्दतया दीर्घतरतामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञाञ्च ससम्भ्र-
मवर्जित-मौलि-लोल-बूढामणीनां प्रणमताममल-मणिशलाकादन्तुराभिः किरिट-कोटि-

नूपुरेति । नूपुररवैः पादकटकशब्दैः आकुष्ठानां तत्र प्रापितानाम् धवलितानि निजनिजदेहप्रभाभिः
श्वेतवर्णाकृतानि आस्थानमण्डपस्य सभाभवनस्य सोपानफलकानि आरोहणावलयो यैस्तेषां, भवन-
दीर्घिकाकलहसकानां गृहवापीस्थकादम्बानां कोलाहलेन अव्यक्तशब्देन ।

रश्नेति । रशनानां कटिमेखलानां रसितैः शब्दितैः उत्सुकानाम् उत्कण्ठितानाम्, तारतरः अत्युच्चै-
स्तरः विरावः शब्दोऽस्ति येषां तेषाम्, उल्लिख्यमानस्य घर्षणं प्राप्तस्य कांस्यस्य विद्युत्प्रियस्य तैजस-
विशेषस्येति यावत्, केङ्कारः 'कं' 'कं' इत्यस्फुटध्वनिस्तद्वत् दीर्घेण विस्तृतेन, गृहसारसानां सदनस्थ-
लमणपणिनां कृजितेन अस्पष्टशब्दितेन, 'कृजितं स्याद्विहङ्गानाम्' इत्यमरः । इह 'केङ्कारदीर्घेण' इत्यत्र
लुप्तोपमा ।

सरभसेति । सरभसं श्वेषां प्रचलिताः गन्तुमुच्यता ये सामन्ता अचिकुराजानस्तेषां शतं तस्य
चरणतलैः पादतलैः अभिहतस्य ताडितस्य आस्थानमण्डपस्य सभाभवनस्य निर्घोषोऽव्यक्तशब्दस्तद्वत्
गम्भीरेण पुष्टशब्देन तदुत्थध्वनिनेत्यर्थः, वसुमतीं मेदिनीं कम्पयतेव क्षोभं जनयतेव । इह 'निर्घोषगम्भी-
रेण' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कम्पयतेव' इत्यत्र वाच्यक्रियोपेक्षा चानयोरेकाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

प्रतीहारीति । दण्डोऽस्येषां ते दण्डिनस्तेषां यष्टिग्राहिणामित्यर्थः, पुरो नृपाग्रतः ससम्भ्रमं कीदृशं
समुत्सारिता दूरीकृता जना मनुष्या यैस्तेषाम्, समारब्धा प्रवर्तिता हेला क्रीडा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
स्यात्तथा 'आलोकयत पृथ्वीपतिरयं गच्छतीति पश्यत' इत्युच्चैः उच्चारयताम् अभिभाषमाणानां, मार्गाव-
रोधिजनसावधानतानिमित्तमुच्चस्वरेण भाषणमित्याशयः । प्रतीहारिणां द्वारपालकानाञ्च तारतरः शिरः-
समुत्पन्नध्वनिस्तेन दीर्घेण अतिविस्तृतेन, भवनस्य साधारणगृहस्य प्रासादानां देवस्थानां राजसधानाञ्च
कुल्लेषु लताध्वन्तरितस्थानेषु उच्चरित उच्यतः प्रतिशब्दो यस्य तस्य भावस्तथा दीर्घतरताम् अत्यन्त-
विस्तृतस्य उपगतेन प्राप्तेन, आलोकशब्देन जयकारनादेन ।

राज्ञाञ्चेति । संसम्भ्रमं कीदृशम् आवर्जितेषु नमस्काराथावनमितेषु मौलिषु शिरस्सु लोलाः शिरः-
कम्पनेन चञ्चलाः चूडामणयः शिरोरत्नानि येषां तेषाम्, प्रणमतां शूद्रकाय नतिं विदधतां राज्ञाञ्च अमला
निर्मला या मणिशलाका रत्नेषीकास्ताभिः दन्तुरा विषमास्ताभिः किरिटकोटिभिः मुकुटाग्रदेशैः उल्लिख्य-
मानस्य घर्षणं कुर्वतो मणिकुट्टिमस्य रत्नमयवद्भूमेः निःस्वनेन ध्वनिना ।

कहीं घर की बाबूजियों में पल्ले हुए हैंस नुपुरी की शंकारों से अत्यन्त उत्सुक हो सभा-मण्डप की सीढ़ियों तक
आकर अपनी उज्ज्वलता से उनकी फर्श को उज्ज्वल बनाते हुए कोलाहल कर रहे थे, कहीं बरों में पल्ले हुए
सारस वारधनियों की मधुर ध्वनियों से चकित हो होकर उच्च स्वर से कैकौ मचाये हुए थे मानों कोई कतेरा
फूल के बर्तनों को खराद पर चढ़ाये हो, कहीं शटके से चलनेवाले सेकड़ों सामन्तों के पैरों की धमक से
सभा-मण्डप की भूमि काँटा देनेवाली वज्र जैसी गम्भीर ध्वनि हो रही थी, कहीं दण्ड-धारी द्वारपाल अपने-
अपने राजाओं के सामने से लोगों को बड़े सम्मान के साथ हटाते तथा खिलवाड़ सा करते हुए अत्यन्त ऊँचे
स्वर से 'देखिए-देखिए' का शब्द कर रहे थे, जिससे राजमहलों की कुँजों से उठनेवाली उनकी अत्यन्त
तीली प्रतिध्वनियों द्वारा चारों ओर फैली हुई 'देखिए-देखिए' की ही अत्यन्त तीव्र ध्वनि सुनायी पड़ रही।

१. उत्सुकितानाञ्च । २. ...काञ्ची । ३. निर्वातगम्भीरेण, निर्वातनिर्घोषगम्भीरेण । ४. कचित् 'ध्वनिना'
इति पाठो न विद्यते । ५. प्रतीहारिणां, ससम्भ्रमजनानां, ...जनपदानां । ६. उच्चैरुच्चरतामालोकयन्त्विति
७. तारदीर्घेण । ८. प्रतिच्छन्दतया । ९. दीर्घताम्, दीर्घतरयताम् ।

भिरङ्गित्यमानस्य मणिकुट्टिस्य निःस्वनेन, प्रणामपर्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिप-
निपतनरणरायितानाञ्च मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गलपाठकानाञ्च पुरोययिनां जय-^३
जीवेति मङ्गलमधुरवचनानुयातेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन, प्रचलित-जनचरणशत-
संक्षोभ-भयदापहाय कुसुमप्रकरमुत्पतताञ्च मधुलिहां हुङ्कृतेन, संक्षोभादतिस्वरितपदप्रवृत्तै-
रवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां कणित-मुखर-रत्नदाम्नाञ्च मणिस्तम्भानां रणितेन सर्वतः
क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको 'विश्रम्यता'मिति स्वयमेवाभिधाय तां चार्द्धाल-कन्यकाम्,
'वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्' इति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य कतिपयात्तराजपुत्र-
परिवृतो नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् ।

प्रणामेति । प्रणामे नतिसमये पर्यस्तानां स्खलितानाम्, अतिकठिने अतिकर्शसे मणिकुट्टिमे रत्नम-
यबद्धभूमी निपतनेन पातेन रणरायितानां 'रण-रण' इति ध्वनिं विवृधतां मणिकर्णपूराणां तेषां राज्ञमेव
रत्नकर्णभूषणानां निनादेन निःस्वनेन । मङ्गलेति । पुरोययिनाम् अग्रेगामिनां पठतां यशोगानमुच्चारयतां
मङ्गलपाठकानां बन्दिनाञ्च जयजीवेति यम्मङ्गलमधुरवचनं तममुल्लङ्घित्य यातेन प्रवृत्तेन, दिगन्तव्यापिना
सर्वतः प्रसारिणा कलकलेन कोलाहलेन । प्रचलितेति । प्रचलितानां गन्तुं प्रवृत्तानां जनानां मानवानां
चरणशतस्य अनेकनरपादानामित्यर्थः, संक्षोभभयात् प्रहारभीतेः कुसुमप्रकरं उत्पलमुदायं विहाय त्यक्त्वा
उत्पतताम् उड्डयमानानां मधुलिहां अमराणां हुङ्कृतेन हुंकारशब्देन । संक्षोभ इति । संक्षोभात् चक्रवर्तिनः
प्रणामाय मनोवैराग्यहात् अतिस्वरितपदेषु अत्यन्तशीघ्रचरणनित्येषु, प्रवृत्तैः प्रचलितैः अवनिपतिभिः
भूपतिभिः (कर्षुभिः) केयूराणाम् अङ्गदानां कोटयः अग्रेगास्तैः (करणैः) ताडितानाम् आहतानाम्,
कणितेन तदाडनोत्थशब्देन मुखराणि वाचालानि रत्नदामाणि मणिरचितवेष्टनशृङ्खला येषु तेषां मणिस्त-
म्भानां रत्नमयस्थूणानां रणितेन कणितेन च, तदास्थानभवनं नृपोपवेशनमण्डपं सर्वतः परितः क्षुभितं
क्षोभमुपगतमिव अभवत् अभूत् ।

अथेति । अथ अनन्तरम्, 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकार्त्स्न्यारम्भ-
समुच्चये ॥' इति मेदिनी । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येवमथो अथ ।' इति चामरः । विसर्जिता मधुरश-
ब्देन सम्भाष्य विलुष्टा राजलोका नृपतयो येन स तादृशो नरपतिः शुद्भकः, स्वयमेव आत्मनैव तां चण्डाल-
कन्यकां विश्रम्यतां विश्रामं प्राप्नुताम् हृत्प्रमिधाय हृत्पुष्पा, वैशम्पायनः स शुकः अभ्यन्तरं भवनमण्ड-
पं प्रवेश्यतां नीयतामिति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पर्णवीटिकाधारिणीं स्त्रियम् आदिश्य आज्ञाय, कतिपयैः

धी, कहीं प्रणाम करने में झटके के साथ मस्तक झुकाये हुए चंचल नृजामणियों वाले सामन्त राजाओं के;
निर्मल तथा मणि-शलाकाओं से ऊँचे-नीचे मुकुटों के किनारों की टकटों से मणियों की गंच खनक रही थी,
कहीं प्रणाम करने के समय पर इधर-उधर लटकते हुए मणियों के कर्णफूल मणि से पिटी हुई कठोर गन्ध पर
टकरा-टकराकर झनझना रहे थे, कहीं 'महाराज की जय हो, महाराज चिरजीवी बनें, का मधुर स्वर से मंगल-पाठ
करते हुए आगे-आगे चलनेवाले चारणों की कल कल सभी दिशाओं की भरती हुई गूँज रही थी, कहीं आते
जाते सैकड़ों मनुष्यों के पैरों द्वारा कुचल उठने के भय से फूलों की छोड़कर इधर-उधर बिखर जानेवाले भौरों
की हुंकार हो रही थी और कहीं आजुल होकर अत्यन्त शीघ्रता के साथ चलनेवाले राजाओं के कैयूरों की
कोरों की चपेट से मणिखंडों में लटकती हुई रत्नों की लड़ियाँ झनझनाती हुई उनसे बार-बार टकरा उठती थीं
जिससे वे मणिओं के खंडे भी झनक रहे थे ।

सभी सामन्तों की विदा करने के पश्चात् राजा ने स्वयं उस चांडाल-कन्या से विश्राम करने के लिए कहा
और अपनी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पान का डब्बा लेकर राजा के साथ साथ रदनेवाली दासी) को आदेश

१. स्वनेन । २. निपतितम् । ३. जय अथेति । ४. मधुरवचनानुपातेन मधुरवचनानु-
यातेन । ५. दिगन्तरम् । ६. संक्षोभादिहाय । ७. स्वरितपदं प्रवृत्तैः, स्वरितपदं प्रवृत्तैः । ८. चण्डालम् ।
९. अभ्यन्तरं स्नानपाशनाशनादिना च सुखिनमेनं कारयेति, अभ्यन्तरमशनादिना चोपचर्यताम् । १०. करण्ड,

अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्रतारकाशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृत-समुचित-व्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् ।

स तस्याश्च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीषद्वदलितैः सिन्दुवार-कुसुम-वल्ली-विभ्रमाभिः, उरसि निर्द्वयशर्मच्छिन्न-हार-विगलित-सुक्ताफल-प्रकाराशुकारिणीभिः, ललाटपट्टकेऽष्टमी-चन्द्र-शकल-तलोलसदभूतविन्दु-विडम्बिनीभिः स्वेदजल-कणिकासन्ततिमिरलङ्कृत्यमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्वनामोपकरण-

किञ्चिद्विरलपङ्क्त्यैरित्यर्थः, आहैः विश्वस्तैः राजपुत्रैः नृपसुतेः परिवेष्टितः सन् अभ्यन्तरं गृह-मन्थं प्राविशत् प्रवेशं कृतवान् ।

अपनीतंति । अपनीतानि शरीरात् पृथक् कृतानि आभरणाणि भूषणानि येन सः, अत एव विगलितानि सायङ्काले विच्युतानि किरणजालानि रश्मिसमूहाः यस्य स दिवसकरः सूर्य इव स्वतःप्रभाविश्व-दित्यालयः । तथा चन्द्रो निशापतिः तारका नक्षत्राणि तेषां समूहः समुदायस्तेन शून्यो रहितः, गगनाभोग इव आकाशविस्तर इव विस्तृतगगनद्व-प्रियालशरीरत्वादित्यालयः । समुपाहृतानि भूत्वैरेकत्री-कृतानि समुचितानि योग्यानि व्यायामे परिश्रमे उपकरणानि उपयोगिलोहसुद्वरादिद्रव्याणि यस्यां सा ताम्, व्यायामभूमिं परिश्रमविधानयोग्यपृथ्वीम् अयासीत् अवगच्छत् । इह 'दिवसकर इव' 'गगनाभोग इव' इत्युभयत्रोपमालङ्कारयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । आधुनिका राजपुत्रास्तु केवलं स्वेच्छया विहरन्तः प्रचुरतरमननं विधाय स्थूलदेहाः सन्तोऽहर्निशं निद्रयैव कालं यापयन्ति परन्त्वयं राजा तादृशो नेति स्पष्टं वर्णनया प्रतीयते ।

त इति । तस्यां व्यायामभूमौ समानं तुल्यं वयः कौमारादिष्वंशं तैः राजपुत्रैः राजसुतैः सह कृतो विहितो मधुरः सुष्ठुर्यो व्यायामः परिश्रमो येन स राजा ज्ञानभूमिमगच्छद्विस्तृतेण सम्बन्धः । अत्र स्वेदजलकणिकासन्ततिः इति पदम्, अलङ्कृत्यमाणमूर्तिरिति राजविशेषणस्य कर्तुं, एतद्विज्ञानि वृत्तीयान्त-पदानि च तस्योपमानवाचकानीति वेदितव्यम् । श्रमवशात् व्यायामवशात् कपोलयोः गल्लापरभागयोः उन्मिषन्तीभिः प्रकटं भवन्तीभिः, ईषत्किञ्चित् अचदलितं मर्दितं यत् सिन्दुवारस्य निर्गुण्यः कुसुमं पुष्पं तस्य मञ्जरी वल्ली तस्या इव विभ्रमो विलासो यासां ताभिः । उरसि नक्षत्रस्य निर्द्वयश्रेण लङ्का-प्रयासेन अन्यैः कर्तुप्रशक्यव्यायामेनेति तात्पर्यम्, जिज्ञाः क्षेदशुभगतं यो हारो सुक्तामाला तस्माद् विगलितानां विच्युतानां सुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकरं समुदायस्य अनुकर्तुं शीलं यासां ताभिः । ललाटपट्टके भालस्थले अष्टमीचन्द्र अष्टमीतिथिसमुद्भूतः सुधांशुरेव शकलं खण्डं तस्य तले उत्तानस्थले उल्लसन्तो द्योतयन्तो ये अमृतविन्दवः पीयूषकणाः ताम् विदग्धयितुम् अनुकर्तुं शीलं यासां ताभिः । अष्टमीपद्मयोगो हि अष्टमीतिथिसमुद्भिः चन्द्राकार इवास्त्य ललाट इति व्यञ्जयितुम् । स्वेदजलस्य व्यायामजनितशरीरजलस्य कणिकाः सूक्ष्मविन्दवः तेषां सन्ततयः श्रेणयः ताभिः तथोक्ताभिः अलङ्कृत्य-माणा भूष्यमाणा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथोक्तः । इह.....'कुसुममञ्जरीविभ्रमाभिः' इत्यत्र लुप्तोपमा ।... 'सुक्ताफलप्रकाराशुकारिणीभिः' इत्यत्र.....'अमृतविन्दुविडम्बिनीभिः' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या । इतस्तत इति । इतस्ततः सन्ततात् ज्ञानस्य आलवस्तस्य उपकरणानां जलादीनां सम्पादने,

दिया कि वैश्रामायन को रनिवास में ले आओ । फिर कुछ विश्रस्त राजकुमारों के साथ वह स्वयं भी महल के भीतरी भाग में चला गया ।

वहाँ अपने समस्त आभूषणों को उतार कर राजा व्यायाम के सभी समुचित साधनों से सजी हुई व्यायामशाला में पहुँचा । आभूषणों के उतार जाने पर उसका शरीर किरणों से रहित सूर्य तथा चन्द्रमा और तारों से रहित विशाल आकाश के समान प्रतीत हो रहा था ।

उसने अपनी ही अवस्थावाले राजकुमारों के साथ वहाँ थोड़ा सा व्यायाम किया । परिश्रम के कारण उसका सारा शरीर पसीने की नन्हीं-नन्हीं बूँदों की लड़ियों से तर हो गया । उसके कपोलों पर उगी हुई पसीनों की लड़ियाँ उनपर रची गयीं कुछ-कुछ मसली हुई सिंदुवार (निर्गुण्डी) के फूलों की मंजरियों का

सम्पादनसत्त्वरेण पुरःप्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकार-
मुचितमाचरद्भिः दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गः, वितत-सितवितानाम्, अनेक-चारणगण-
निबध्यमानमण्डलाम्, गन्धोदक-पूर्ण-कनकमयी-द्रोणी-सनाथमध्याम्, उपस्थापित-स्फाटिक-
स्नानपीठात्, एकान्तनिहितैरितिसुरभि-गन्ध-सलिलपूर्णैः परिमज्जाकृष्ट-मधुकर-कुलान्धका-
रितमुखैरातपभयाभीलकपटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलसैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् ।

अवतीर्णस्य च जलद्रोणीं वारविलासिनी-कर-श्रुदित-सुगन्धामलकलिर्मिशिरसो राज्ञः

निष्पादने सत्त्वरेण त्वरायुतेन, अत एव पुरःप्रधावता अग्रतः शीघ्रं व्रजता परिजनेन सेवकपुरुषेण,
एतच्च 'उपदिश्यमाना' इत्यस्य कर्तुं । तथा तत्कालं तस्मिन् मध्याह्नकाल इत्यर्थः; विरलजनेऽपि
स्वहृष्टलोकेऽपि तत्र समुत्सारणस्य प्रयोजनाभावेऽपीत्याशयः, राजकुले राजगृहे उचितं योग्यं समु-
त्सारणं लोकसम्बर्द्धनिवारणं तत्र यः अधिकारो नियोगः तस्य आचरद्भिः सम्पादयद्भिः दण्डिभिः यष्टि-
धारिपुरुषैः, उपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानः मार्गः स्नानभूमिमगमनं ध्या यद्य स तादृशः एतच्च राजविशे-
षणं बोध्यम् ।

विततति । अत्र द्वितीयान्तपदानि स्नानभूमेर्विशेषणानि । विततम् ऊर्ध्वं विस्तारं सितं श्वेतं वितान-
म उल्लोचः चन्द्रातप इति भावः यस्यां ताम् । अनेके अगणितानि ये चारणगणाः कुशीलवाः स्तुतिपाठकाः
तैः निवध्यमानं निर्मायमाणं मण्डलं मण्डलाकारेणावस्थितिः यस्यां तां तादृशीम् । गन्धोदकैः सुरभि-
जलैः पूर्णां श्रुता या कनकमयी सुवर्णरचितां द्रोणीं जलकुण्डिकां बृहज्जलपात्रविशेष इति तात्पर्यम्,
तथा सनाथो युक्तः मध्यो मध्यभागो यस्याः ताम् । उपस्थापितं न्यस्तं स्फाटिकं स्फटिकमणिरचितं
स्नानपीठम् आप्लवनचतुष्किका यस्यां सा तां तादृशीम् । एकान्ते स्नानभूमेरेकस्मिन् प्रदेशे निहितैः
न्यस्तैः । इतस्तृतीयान्तानि सकलानि स्नानकलसैरित्यस्य विशेषणानि । अति अतिशयेन सुरभिः प्राणवृत्ति-
जनको गन्धो येषां तादृशैः सलिलैः जलैः पूर्णां श्रुतास्तैस्तथोक्तैः, अत एव परिमलेन सलिलगन्धेन अवकृष्टा
आकृष्टा ये मधुकरा मधुपाः तेषां कुलानि समूहाः तैः अन्धकारितानि अन्धकारीकृतानि मुखानि
वदन्ति येषां तैः, अत एव आतपभयात् सूर्यकिरणसन्तापनासात् नीलकपटैः श्यामवर्णवस्त्रावधैः
अवगुण्ठितानि आच्छादितानि मुखानि येषां तैस्तथोक्तैरिव विद्यमानैः । स्नानकलसैः आप्लवकुम्भैः उप-
शोभितां विराजितां स्नानभूमिम् आप्लवस्थानम् अगच्छत् अयासीत् । इह च भावाभिमानी
वाच्या विद्योत्प्रेषा ।

अवतीर्णंति । जलद्रोणीं जलकुण्डिकाम् अवतीर्णस्य तन्मध्ये प्रविष्टस्य, वारविलासिनीभिः वेश्या-
भिः करैः हस्तैः 'वलिहस्तांश्चक्राः कराः' इत्यमरः, श्रुदितेन श्रुदितेन सुगन्धेन सुरभिणा आमलकेन धात्री-

भ्रम उत्पन्न कर रही थीं, छाती पर दिखाई पड़नेवाला बुँदें बठोर परिश्रम से दूढ़े हुए हार के बिखरे हुए
मोतियों के दानों जैसी प्रतीत हो रही थीं और ललाट के तल पर उभरे हुए श्रम-बिन्दु अष्टमों के खण्ड चन्द्र-तल
पर सुशोभित अमृत-बिन्दुओं को भी मात कर रहे थे । फिर वह स्नान की सामग्री लुटाने की हड़बड़ी में
इधर-उधर आगे-आगे दौड़-धूप करते हुए सेवकों तथा उस समय राजमहल के भीड़ भाड़ रहित होने पर भी
लोगों के हटाने के नियम का भली-भाँति पालन करनेवाले दण्डधारियों के द्वारा वताप हुए मार्ग से
खानागार में पहुँचा । वहाँ श्वेत चंदवा तना हुआ था, चारणों की टोहियों मण्डल-बोंधे खड़ी थीं, बीच में
सुगन्धित जल से भरी हुई द्रोणी (जलकुंडिका) छाया सा जल का कुँड (बनी) बनी थी, उसके समीप ही स्नान के
समय बैठने के लिए विछोरी पीढ़ा रखा हुआ था जिसके एक किनारे अत्यन्त सुगन्धित जल से भरे हुए स्नान
कल के कलशे रले हुए थे, बिनके उँद सुगन्ध के कारण आए हुए औरों से बिर कर काले पड़ गये थे मानो
जल के गरम हो जाने के भय से उन पर काले कपड़े लपेट दिये गये हों ।

जब राजा जल की कुंडिका में उतर गया तो बारवनिताओं ने अपने हाथों से मल-मल कर उसके
सिर पर सुगन्धित आमलों का लेप किया । फिर उनमें से बहुत सी राजा के अगल-बगल खड़ी हो गईं ।

१. प्रधाविना । २. परिजनेनानुगम्यमानः । ३. विरलजनेऽपि । ४. समाचरद्भिः । ५. आवध्यमान-
मण्डलम् । ६. जलद्रोणी । ७. अभिसुरभि । ८. कलशैः । ९. कचिच्च चकारो न विद्यते । १०. उपलपि ।

समन्तात् समुपेतस्थुरशुक-निविड-निबद्ध-स्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारित-वलय-बाहुलताः, समुन्मिर्गकर्णभरणाः कर्णात्सङ्गोत्सारितालकाः, गृहीतजल-कलसाः स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोधितः ।

तामिश्र समुन्नत-कुचकुम्भ-मण्डलाभिर्वोरिमध्यप्रविष्टः करिणीभिरिव वनकरी परि-वृतस्तत्क्षणं राजा राजा ।

द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठमलस्फटिक-धवलं वरुण इव राजहंसमारोह ।

ततस्ताः काश्चिन्मरकतमणि-कलस-प्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्तिमत्यः पत्रपुटैः,

फलेन लिप्तं शिरो मस्तकं यस्य तस्य, राज्ञः शुद्धकस्य समन्तात् परितः । अंशुकैः निजनिजपरिहितवस्त्रैः निविडं दृढं यथा स्यात्तथा निबद्धा दृढभारलघुकरणाय आस्फालनावरोधाय वा संयताः स्तनपरिकराः कुचाभोगा याभिस्तास्तथोक्ताः । एवम्भूतानि प्रथमान्तानि 'वारयोधित' इत्यस्य विशेषणानि । दूरे ऊर्ध्व-प्रदेशे समुत्सारितानि झगकारादिविघ्नदूरीकरणार्थम् उल्लेखितानि वलयानि कङ्कणानि यासु ताः तथोक्ता बाहुलता यासां ताः तथोक्ताः । समुत्क्षिप्तानि लोचनकपोलोपरिपतननिवारणार्थम् ऊर्ध्वमु-त्क्षिप्य बद्धानि कर्णभरणानि श्रवणालङ्कारा याभिस्ताः तथोक्ताः । कर्णात्सङ्गत् श्रोत्रान्तिकात् उत्सारिता लोचनोपरिपतननिवारणाय अपसार्य उपरि न्यस्ता अलकाः चूर्णकुन्तला याभिस्ताः । गृहीता आत्ता जल-कलसाः सलिलपूर्णवटा याभिस्ताः । अभिषेकदेवताः स्नानाधिष्ठान्यो देव्य इव स्नानार्थं राज्ञः आप्लव-विधानार्थं समुपेतस्थुः सम्यक्प्रकारेण उपस्थिता आसन् । इह वाच्या जात्युत्प्रेक्षा स्वभावोक्तिश्च अन-शोरङ्गाभिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

तामिश्रति । वारिमध्ये जलद्रोणीमध्ये प्रविष्टः कृतप्रवेशो राजा शुद्धकः समुन्नतम् अत्यन्तोच्चं कुचकुम्भमण्डलं स्तनकलससमूहो यासां तामिः, तादृशीभिः, तामिः वारयोधिभिः, करिणीभिः हस्ति-नीभिः परिवृतः परिवेष्टितः वनकरी वन्यहस्तीव तत्क्षणं तस्मिन् काले रराज शुशुभे । तथा च यथा हस्तिनीभिः समं मज्जनं कुर्वन् वनकरी शोभते तथैवायमपीत्यर्थः । एवं सति कालभेदेऽपि 'काऽप्यभिरुच्यता योरासीद् व्रजतोः शुद्धवेशयोः' इत्यादिवदुपमागतभग्नप्रक्रमस्वदोष इत्यवधेयम् । इहालङ्कारश्चोपमा ।

द्रोणीसलिलेति । ततो द्रोणीसलिलात् जलकुण्डिकास्थानात् उत्थाय बहिर्निर्गत्य अमलो मलरहितो यः स्फटिकस्तदाख्यो मणिविशेषः तद्वद् धवलं स्वच्छं स्नानपीठम् आप्लवनचतुष्पिकां वरुणः प्रचेताः राजहंसं कलहंसमिव आरुहो आरुढवान्, वरुणो यथा राजहंसमारोहति तथैवायमप्यारुहोहेत्यर्थः । एवं सति कालभेदे सत्यप्यत्र पूर्ववद्भग्नप्रक्रमतादोषः ।

तत इति । ततः आरोहणानन्तरं ताः वाराङ्गना राजानम् अभिविचित्रिचुरित्यग्निमेण सम्बन्धः । वाराङ्गना एव विविधप्रकारेण विशेषयति — काश्चिदरयादिना । काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलसो घटस्तस्य प्रभया दीप्यता श्यामायमानाः अश्यामा अपि श्यामवदाचरन्त्यः, अत एव पत्रपुटैः पर्ण-सम्पुटैः मूर्तिमत्यः श्यामत्वस्याभ्यासस्वरूपधारिण्यो नलिन्यः पद्मिन्य इव (दृश्यमानाः सत्यः) राजानं जहाने अर्पनी छातिर्यो दो देशमो वखो से कस कर बाँध लिया था और कंकणों को दूर तक बाहों पर तथा कानों में लटकते आभूषणों एवं कपोलों पर झूलते हुए बालों को हटाकर कानों पर चढ़ा लिया था । वह अपने हाथों में जलकलशों को लिए हुए ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो राजा को खान कराने के लिए स्वयं अभिषेक-देवियों हीं आ गई हों ।

उस समय जल में स्थित राजा कलशों के समान गोल मटोल बड़े हुए स्तनोंवाली बारवनिताओं के बीच इस प्रकार झुओमित हो रहा था मानो जल में घुसा हुआ हथिनियों के बीच कोई जंगली हाथी हो । इसके बाद वह जलकुण्डिका के जल से निकल कर अत्यन्त निर्मल श्वेत बिछौरी पीढ़े पर आ बैठा मानो श्वेत राजहंस पर स्वयं वरुणदेव ही आका बैठे हों ।

इसके पश्चात् वन में से अनेकों मरकतमणि के बने कलशों से राजा को खान कराने लगीं । उस समय उन घटों की नीली-नीली झार्ई से लौंकी सी दिखार्ई पड़नेवाली वे वनिताएँ उसे नहलाती हुई ऐसी लग रही थीं

१. परितः । २. समुत्तस्थुः । ३. अंशुकविनिबद्धम् । ४. ...वरणभरणाः । ५. जलद्रोणि ।

६. काङ्गन । ७. मरकतकलशम् ।

काश्चिद्रजतकलसहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, काश्चित् कलसोत्क्षेप-श्रम-स्वेदाद्भ-शरीरा जलदेवता इव स्फाटिकैः कलसैस्तीर्थजलेन, काश्चिन्मलयसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन, काश्चिदुत्क्षिप्त-कल-पार्श्व-विन्यस्त-हस्तपङ्खाः प्रकीर्यमाण-नख-मयूख-जालकाः प्रत्यङ्गुलि-विवर-विनिर्गत-जलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव, काश्चिज्जाड्यमपनेतुमाक्षिप्त-बालातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलसहस्ताः कुङ्कुमजलेन वाराङ्गनाः यथायर्थं राजानमभिषिषिचुः ।

शूद्रकम् अभिषिचुः अभिषेकं कारयामासुः । इह नलिनीवाराङ्गनानां मरकतकलस पत्रपुटानाञ्च कृष्ण-वर्णत्वात् सादृश्यम् । वाराङ्गनासु नलिनीत्वज्ञात्युपेक्षणादुत्प्रेक्षा कथङ्गतोपमा च, अनयोराङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वारयोषितो रजतकलशः रूप्यनिर्मितघटः हस्ते करे यासां तास्तथोक्ताः, पूर्णचन्द्रमण्डलात् समस्तशशिबिम्बत्वात् विनिर्गतेन निःसृतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण चन्द्रिकारयेण शोभमाना रजन्यः क्षपा इव । रजनीभिर्वाराङ्गनानाम्, पूर्णचन्द्रेण रजतकलशस्य, ज्योत्स्नाप्रवाहेण तत्सहसलिलस्य सादृश्यमन्नाभिमतं वेदितव्यम् । इह वाराङ्गनासु रजनीत्वज्ञात्युपेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति अन्याः काश्चन कलसस्य घटस्य उत्क्षेपणात् ऊर्ध्वमुत्थापनाद् यः श्रमः आयासस्तेन ये स्वेदा धर्मसलिलाभिर्नैराद्राणि स्विन्नानि शरीराणि वर्षिषि यासां ताः, स्फाटिकैः तदाव्ययमिनिशेषसम्बन्धिभिः कलशैः कुम्भैः तीर्थजलेन तीर्थपयसा च सहिताः, अत एव जलदेवता जलाधिष्ठात्र्य इव, तासामपि सलिलाभिःसरणेन सलिलबिन्दुव्यासदेहत्वात् सादृश्यम् । इहापि वाराङ्गनासु जलदेवतात्वज्ञात्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वाराङ्गनाः चन्दनस्य मलयजस्य रसेन द्रवेण मिश्रं संयुक्तं तेन तथोक्तेन, सलिलेन पयसा मलयसरितः मलयाचलनद्य इव ता अपि चन्दनमिश्रजलान्यादत्ते । तस्मिन् समये मलयसरिसु स्नानासम्भवेन तदापोषणादुत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन उत्क्षिप्ता उत्तोल्य कक्षं नीता ये कलसाः कुम्भास्तेषां पार्श्वेषु वामदक्षिणेषु विन्यस्ता उत्तानभावेन स्थापिता हस्तपङ्खाः करकिसलयानि याभिस्ताः, 'पङ्खवोऽग्नौ किसलयम्' इत्यमरः, प्रकीर्यमाणानि हस्तततो विपर्यस्तानि नखानां पुनर्भवानां मयूखजालानि दीप्तिचया यासां ताः, तथा प्रत्यङ्गुलि प्रतिहस्तभास्त्रं यानि चिवराणि अन्तरालप्रदेशाः छिद्राणि इति यावत्, तेष्वो विनिर्गता निःसृता जलधारा पानीयसम्पातो यासां ताः, अत एव सलिलयन्त्रदेवता जलयन्त्राधिष्ठातृदेव्य इव ता अप्येतादृश्यो भवन्तीत्यर्थः । इहापि तथाविधमणिकासु सलिलयन्त्रदेवतात्वज्ञात्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्याः कनककलसाः सुवर्णकुम्भा हस्तेषु पाणिषु यासां ताः काश्चिद्वाराङ्गनाः दिवसश्रिय इव दिनलक्ष्य इव जाड्यं जलीयशैत्यम् अपनेतुं पृथक्कृतम् आबिस् आकर्षितो बालातपः अभिनवोदितसूर्यरश्मिः यस्मिन् तेनेव कुङ्कुमजलेन केसरमिश्रितसलिलेन यथायर्थं यथायोग्यं राजानं मानो नीली-नीली कमलिन्यां अपने पल्लों के पुटों से राजा को नहला रही हों । कोई-कोई चौड़ी के बड़ों से जल को ढालते हुए राजा को नहलाती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों पूर्णिमा की रातें चन्द्रमण्डलों से ढुलकी हुई चौदनी की धाराओं से उसे खान करा रही हों । कोई-कोई बड़ों को उठाने के परिश्रम से पसीने में लथपथ होकर बिछोरी कलशों से उसे खान कराती हुई ऐसी प्रतीत होती थीं, मानों तीर्थ-जल से भरे कलशों द्वारा जल देवियों खान करा रही हों । कोई-कोई चन्दन के रस से छुगन्धित जल-पत्रों से उसे खान कराती हुई ऐसी लगती थीं मानों मलयजल से निकली हुई तथा चन्दन के रस से भरी हुई नदियाँ अपनी धाराओं से खान करा रही हों । कोई-कोई कलशों के दोनों ओर पल्लों जैसी हथेलियाँ लगाए उन्हें सिर पर रखते हुए खड़ी थीं । उनके नखों की किरणें चारों ओर फैल रही थीं और उनकी उँगलियों के बीच से जल की धारें बह रही थीं जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों सिर पर बड़ा उठाए कौबारों में बनी हुई पुतलियाँ हों । कोई शीतलता दूर करने के लिए सोने के कलशों से कुङ्कुम मिखा हुआ जल छिड़कती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों दिन की शोभा प्रातःकालीन मधुर धूप बिखेर रही हो । इस प्रकार कम-कम से उन वार-वनिताओं ने राजा को खान कराया ।

अनन्तरमुद्रपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेकः प्रहृत-पटु-पटह-भल्लरी-सुदृढ-वेणु-वीणा-पीत-नितादानुगम्यमानो बन्दिबृन्द-कोलाहलाकुलो भुवन-विबरण्यापी ज्ञानशङ्खानामा-मापूर्यमाणानामतिमुखैरो ध्वनिः ।

एवञ्च क्रमेण निर्बर्त्तितैः शिपेको विषधरनिर्मोक्त-परिलघुनी धवले परिधाय धौत-वाससी शरदम्बरैकदेश इव जलैश्चातन-निर्मलतनुः अतिधवल-जलधर-च्छेद-शुचिना दुकूलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्नोतसा कृत-शिरोवेष्टनः सम्पादित-पिष्टजल-क्रियो भग्नपूनेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमत् ।

शब्दकम् अभिपिबिबुः ज्ञानं कारयामासुः । इह 'दिवसश्रिय' इति जात्युत्पेक्षा, 'आक्षिप्तवालातपेनेव' इति क्रियोत्पेक्षा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावात्सङ्कारलङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं ज्ञानानन्तरं ज्ञानशङ्खानां ध्वनिः उद्वादीत्यन्वयः । श्रुतिपथं कर्णविवरं स्फोटयन् द्विधा कुर्वन्निव, अनेकैः पुरुषैः प्रहृता वाहिताः पटवः बाधविधाये समर्थाः पटहाः दुन्दुभयः झल्लरौ बाधविशेषाः (भाषायां 'झाल' इति पदवाच्याः), सुदृङ्गा सुरजाः, वेणवो वंश्यः, वीणा वल्लभ्यः तासां गीतानां गानानाञ्च निनादः ध्वनिभिः अनुगम्यमानः तममुलक्यीकृत्य प्रवर्त्तमानः, बन्दिबृन्दस्य वैतालिकसमूहस्य कोलाहलेन कलकलेन आकुलो व्यासः, अत एव भुवनविबरण्यापी विष्टपान्तराल-प्रसारी, अतिमुखरः अतिशयेन तारतरः, आपूर्यमाणानां मुखवायुभिः बाधमानानां ज्ञानशङ्खानाम् आद्रवकालवाद्भीयशङ्खानां ध्वनिः शब्द उद्वादि उत्पन्नोऽभूत्, 'पदं गतौ' अस्मात्कुञ्जि रूपम् । इह भुवनविबरण्यापनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिरलङ्कारः, 'स्फोटयन्निवे'ति क्रियोत्पेक्षा च, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिरलङ्कारः । 'मिथोऽनपेक्ष्यमेतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते' इति लक्षणात् ।

एवञ्चेति । चो भिन्नक्रमे तस्य च किञ्चेत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाठ्या निर्बर्त्तितः कृतः अभिषेकः ज्ञानं येन स तादृशो राजा देवगृहमगमदिति वच्यमाणक्रियया सम्बन्धः । विषधराः सर्पास्तेषां निर्मोक्तः कण्ठः तद्वत् परिलघुनी अत्यन्तसूक्ष्मे धवले स्वच्छे धौतवाससी प्रचालितवसने परिधाय परिधानं विधाय, देवपूजानिमित्तं वल्लभ्यधारणावश्यकतामाह आह्लिकसुप्तावल्याम्—

'होमदेवाच्चाद्यासु क्रियासु पठने तथा । नैकवचः प्रवर्त्तत यत्ततः सर्वथा बुधः ॥'

शरदि वर्षात्यये अम्बरैकदेश इव आकाशेकभाग इव जलसालनेन अभिषेचनीयसलिलद्वारा प्रसालनेन वर्षासलिलद्वारा प्रचालनेन च निर्मला अपगतमला तनुः शरीरं यस्य स तादृशः, अतिधवलः अतीव स्वच्छो यो जलधरच्छेदः मेघखण्डः तद्वत् शुचिना धवलेन दुकूलपटस्य सौमवसनस्य पल्लवेन विस्तरेण अतिदीर्घसौमवसननेत्यर्थः, 'पल्लवो विस्तरे पिङ्गे किसले विटपे वने' इति श्रिं शेषः । गगनसरित् आकाशगङ्गा तस्याः स्नोतसा प्रवाहेण तुहिनगिरिः हिमालञ्च इव कृतः विहितः शिरोवेष्टनम् उष्णीषो येन स तादृशः । होमार्थमुष्णीषधारणमाह—

'उष्णीषेण विना राजन् ! होमं चेत्कुरुते नरः । होतुश्चक्रुर्विनाशः स्याद् होता च विकलो भवेत् ॥' इति ।

सम्पादिता निष्पादिता पितृजलक्रिया पितृतर्पणादिर्थेन स तादृशः, तथा च—'ज्वात्वा सन्तर्पेद्

उसी समय साथ ही वजाय गए अनेक नगाहों, झाँझों, मृदङ्गों, वेणुओं और बीणाओं की ध्वनियों तथा मंगल-गीतों के स्वरों एवं चारणों के कोलाहल से गूँजती हुई सभी लोकों में छा जानेवाली कानों को पोटती हुई-सी दाँस की अत्यन्त नौखी ध्वनि होने लगी, जो ज्ञान समाप्त होने की सूचना दे रही थी ।

इस रीति से ज्ञान कर चुकने के बाद जल से धुला हुआ उसका निर्मल शरीर शरत्कालीन स्वच्छ आकाश के एक टुकड़े के समान झलकने लगा । उसने सौँप की कैंबुली के समान अत्यन्त शोने तथा उज्जले दो वस्त्र पहिन किये और अत्यन्त उज्जले बादलों की तहों के समान श्वेत रेशमी पगड़ी अपने सिर पर लपेट ली । उस समय वह ऐसा सुशोभित होने लगा मानो अपनी चोटों पर आकाश-गंगा की धाराओं को लपेटे हुए हिमालय पहाड़ हो । इसके बाद उसने पितरों की तर्पण (जल-दान) किया और अंजुली में जल लेकर मनों से अभिमन्त्रित करके भगवान् सूर्य की अर्घ्य दिया । फिर उन्हें नमस्कार करके वह मंदिर में चला गया ।

२. अवस्फोटयन्निव, आस्फोटयन्निव । ३. कोलाहलो । ४. भवनम् । ५. निर्बर्त्तितमभिषेकः । ६. धौतवाससी । ७. जलक्षालनविमलतनुः ।

उपरचित-पशुपतिपूजंश्च निष्क्रम्य देवगृहाश्रित^३तिताम्रिकार्यो विलेपनभूमौ भङ्गारि-
भिरलिकदम्बकैरनुबध्यमानपरिमलेन मृगमद-कर्पूर-कुङ्कुमवास-सुरभिणा चन्दनेनानुलिप्त-
सर्वाङ्गो विरचितामोदि-मालतीकुसुमशेखरः कृतवस्त्रपरिवर्तः रत्नकर्णपूरसात्राभरणः समुचित-
भोजनैः सह भूपतिभिराहारमभितम-रसास्वाद-जातप्रीतिरत्नविभो निर्वर्त्तयामास ।

परिपीतधूमवर्त्ति उपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मात् प्रमुष्ट-मणि कुम्भैर्प्रदेशादुत्थाय

देवान् पितृन् मानवांस्तथा^४ इति मन्त्रैः वेदविहितैः पूतं पवित्रं यत्तयं जलं तस्य अञ्जलिः हस्तसम्पुटः
'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे कुडवेऽपि च' इति मेदिनी । तेन दिवसकरं सूर्यनारायणम् अग्निं सम्मुखं
प्रणम्य अञ्जलीं मन्त्रपूतमर्थ्यरूपं जलं सूर्यनारायणाय दत्त्वा नमस्कृत्येत्यर्थः । तदुक्त्यच—

'अर्थं दद्यात् प्रथमं भास्कराय महारामे । ततो विष्णुं शिवं शान्तः शिवां चैव प्रपूजयेत् ॥' इति ।

देवगृहं चैत्यम् अगमत् अगच्छत् । इह विषयनिर्माकेत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः । शरदम्बरकेश इवे-
त्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः । अतिवज्रजलधरेत्यत्रापि च लुप्तोपमैव । तुहिनगिरिरित्यत्र तृपमा ।

उपरचितेति । उपरचिता सम्पादिता पशुपतेः महेश्वरस्य पूजा अपचितिः 'पूजा नमस्याऽपचितिः'
इत्यमरः, येन स तथाभूतः, तथा च—'असंपूज्य शिवं मोहाद्ये नरा मुक्ततेऽप्यहम् । सौख्यं नैवाप्नु-
वन्तीह भग्नश्रावः पथेट्ति ते ॥' इति । निर्वर्त्तितं निष्पादितम् अग्रिकार्यम् अग्रिहोमादिर्देन सः, 'याव-
जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति श्रुतेरग्निहोत्रस्यापि नित्यत्वादित्याशयः । विलेपनभूमौ अङ्गरागसम्पादन-
स्थाने शङ्कारिभिः शब्दं कुर्वन्तिः अलिकदम्बकैः अमरगणैः अनुबध्यमानः सेव्यमानः परिमलः सौरभं
यस्य स तेन, मृगमदय्य कस्तूर्याः कर्पूरकुङ्कुमयोः हिमबालुककेशरयोश्च वासेन परिमलेन सुरभिणा
प्राणतर्पणेन 'सुरभिप्राणतर्पणः' इत्यमरः, चन्दनेन मलयजेन अनुलिताङ्गः लेपितसकलशरीरावयवः,
विरचितः रचनाविशेषेण विहितः आमोदिभिः परिमलवज्रिः मालतीकुसुमैः जातीपुष्पैः शेखरः शिरो-
भूषणं येन स तादृशः, अङ्गरागादिकं यथाकालं यथावयः कार्यमित्याह्निके स्पष्टम् । कृतो विहितो वस्त्रयोः
पूर्वपरिहितवसनयोः परिवर्तः परिवर्तनं येन सः परिहितान्यवसन इत्यर्थः, पूजावाससः सर्वदा धारणा-
नौचित्यादित्याशयः । रत्नकर्णपूरसात्रं केवलं रत्नलचितं कुण्डलमेव आभरणं तत्समयालङ्कारो यस्य सः,
अन्ननादिसमयेऽनेकभूषणपरिधानेन कष्टसम्भवादित्याशयः । समुचितं योग्यं भोजनम् एकपङ्कजवाशनं
येन तेः तथोक्तेः, आत्मतुल्यकुलसदाचारादिसम्पन्नैरित्याशयः, भूपतिभिः अन्यैः नृपतिभिः सह अभिमता
अभिलषिता ये रसा भक्ष्यादयस्तेषाम् आस्वादेन ग्रहणेन जाता उपपन्ना प्रीतिः सन्तुष्टिः यस्य सः, अव-
निपः भूपतिः शूद्रकः आहारम् अद्यानं निर्वर्त्तयामास सम्पादयामास ।

परिपीतेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय आस्थानमण्डपमयासीदिति वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः ।

'उपरपर्वस्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमनस्यावश्यकत्वं स्वस्वकुलं नारादेन—

'सुपत्या लुत्वा च शुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः । पीत्वाऽपोऽप्येव्यमाणश्च आचामेत् प्रपतोऽपि सन्' इति ।

परि सामस्येन पीता मुखसौगन्ध्यविधानार्थं गृहीता धूमवर्त्तिः अग्निसंयोगेन धूमसंयुक्तमाल-

वर्त्तौ जाकर भगवान् शंकरो की पूजा करके वह मन्दिर से निकला और होमादि कार्यों को पूरा कर विलेपन-
भूमि में पहुँचा । फिर उसने अपने सभी अंगों में सुगन्ध के कारण मीलों के झुण्डों से ढके हुए तथा कस्तूरी, केशर
और कपूर से सुवासित सुगन्धित चन्दन का लेप करके मस्तक पर विशेष ढंग से मालती के फूलों की चोटी
बनायी और वहाँ की बदल कर कानों में केवल रत्नों से जड़ा हुआ कर्णफूल पहिन लिया । इसके बाद भोजन
के समय पङ्क्ति में बैठने योग्य राजाओं के साथ उसने मनोमुकूल रसों का स्वाद लेते हुए सन्तुष्ट होकर भोजन-
क्रिया समाप्त की ।

भोजन कर लेने के पश्चात् उसने धूमवर्त्तिका (एक प्रकार की मिगरेट जैसी कपूर, अगर, चन्दन, मुस्ता,
पूति, प्रियंगु और मांसी मिला कर बनाई गई बत्ती) का पान किया और हाथ मुँह धोकर पान खाया । फिर वह
थुली-मीणिगों की पर्वी से उठकर समा-मण्डप की ओर चले पड़ा ।

तत्काल ही थोड़ी दूर पर खड़ी हुई प्रतिहारो अत्यन्त शीघ्रता से दौड़ी हुई आ पहुँची । उसने राजा की

१. उपरचित^१ २. पूजनम् ३. निर्वर्त्तित । ४. कृतान्तरपरीवर्त्तः । ५. निर्वर्त्तयामास । ६. धूपवर्त्तिः,
धूपधूमवर्त्तिः । ७. कुम्भिका ।

नातिदूरवर्तिन्या ससम्भ्रम-प्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितं बाहुम् अवलम्ब्या नवरत्न-
वेत्रलताग्रहण-प्रसङ्गादतिजराट-किसलयानुकारि-करतलं करेण अभ्यन्तरसञ्चारसमुचितेन
परिजनेनानुगम्यमानः, धवलांशुक-परिगतपर्यन्ततया स्फटिक-मणिर्भय-भित्ति-बद्धमिवोप-
लक्ष्यमाणम्, अतिसुरभिणा सुगनाभिपरिमलेना-भोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरमणि-
भूमिम्, अविरलविप्रकीर्णन विमल-मणिकुण्डिम-गगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण
निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन सज्जितगृहदेवतेनेव^१ गन्धसलिल-श्लि-
तेन कलधौतमयेन स्तम्भसञ्चयेन विराजमानम्, अतिबहलागुरु-धूप-परिमलम्, अखिल-

कूटादिरचितद्रव्यविशेषो येन सः, गृहीतं मुखाम्भ्यन्तरे धृतं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तथोक्तः । प्रमृष्टः
सलिलादिना संस्कृतो यो मणिकुण्डिमप्रदेशः रत्नमयवद्भूषणं तस्मात्, उत्थाय उत्थानं विधाप्य, नातिदूर-
वर्तते या सा तथा, ससम्भ्रमं सन्नालं प्रधावितया शीघ्रं वज्रस्या प्रतीहार्या द्वारपालिन्या प्रसारितं विस्ता-
रितम्, अनवरतं निरन्तरं वेत्रस्य वेतसस्य या लता स्रद्युष्टिः तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गात् अभ्या-
सात्, अतिजराट् अतिकठिनम् अत्यन्तपरिणतमित्यर्थः यत् किसलयं पञ्चवं 'पञ्चवोऽस्त्री किसलयम्'
इत्यमरः, तद्वज्रकर्तुं शीलं यस्य तत्तथोक्तं करतलं हस्ताधःप्रदेशो यस्य तत्तथोक्तम्, बाहुं भुजं 'भुजबाहु
प्रवेशो दोः' इत्यमरः, अवलम्ब्य तदाश्रयं कृत्वेत्यर्थः, अभ्यन्तरे बाह्यजनागम्ये गृहप्रदेशे सः सञ्चारः
सञ्चरणं गमनागमनमित्यर्थः, तत्र समुचितेन योग्येन परिजनेन सेवकलोकेन अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः।

धवलांशुकैति । धवलानि निर्मलानि यानि अंशुकानि वस्त्राणि तैः परिगताः परिवेष्टिताः पर्यन्ताः
प्रान्तभागा यस्य तस्य भावस्तथा तथा कारणेन, स्फटिकमणिमयी या भित्तिः कुल्लवं तथा निवद्धं रचित-
मिव उपलब्धमाणम् अवलोक्यमानम् । अनेन वस्त्राणां शुभ्रत्वं सौन्दर्यातिशयश्च प्रतीयते । इह क्रियो-
मेक्षा, सा च वाच्या । इत आरभ्य द्वितीयान्तपदानि 'आस्थानमण्डपम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यन्ति ।

अतिसुरभिगति । अतिसुरभिणा अत्यन्तग्राणतर्पणेन 'सुरभिग्राणतर्पणः' इत्यमरः, सुगनाभिपरिस-
लेन कस्तूरीगन्धेन 'विमदोऽर्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः, आभोदिना अत्यन्तसुगन्धिना चन्दन-
वारिणा मलयजमिश्रितपानीयेन, सिक्ता अत एव शिशिरा शीतला मणिभूमी रत्नबद्धा भूयश्चरतं तथोक्तम् ।
अविरलैः । अविरलं सान्द्रं यथा स्वात्त्या विप्रकीर्णनं विचिन्तेन, तथा विमलं निर्मलं मणिकुण्डिमं
रत्नवद्भूमिः गगनतलतारागणेन आकाशस्थितचन्द्रमण्डलेनेव कुसुमोपहारेण पुष्पसमूहेन निरन्तरम्
अनवरतं निचितं सान्द्रभावेन व्याप्तम् । इहोपमालुप्तोपमयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उत्कीर्णैति । उत्कीर्णं उत्कीर्य विहितः शालभञ्जिकानिवहः पुत्तलिकापुञ्जो यस्मिन् तथोक्तेन, अत
एव ससिंहिता निकटस्था गृहदेवताः भवनाधिष्ठान्यो देवयो यस्मिन् तथोक्तेनेव स्थितेन, गन्धसलिलैः
सुगन्धवारिभिः शालितेन धौतेन, कलधौतमयेन सुवर्णनिर्मितेन, स्तम्भानां स्थूपाणां सञ्चयेन समुदायेन
विराजमानं शोभमानम् । इह सज्जितगृहदेवतेनेवेत्यत्र क्रियोमेक्षा ।

अतीति । अतिबहलः अत्यन्तप्रचुरो योऽगुरुः कृष्णागुरुः तस्य धूपस्य परिमलः सौरभं यस्मिन्
स्तत् तथोक्तम् ।

ओर अपनों बाईं फैला दीं । राजा ने भी निरन्तर बैठ की छड़ी लेने के कारण घड़े पड़े हुए पछाँ कीं के समान
उसकी हथेली अपने हाथ में ले ली । महल के भीतर तक आ जा सकनेवाले सेवक भी राजा के पीछे-पीछे चल पड़े
उस भुल्लारथान-मंडप (वह सभा-मंडप जहाँ भोजन के बाद राजा का खास दरबार लगता था) के चारों ओर
उजले रेशमी पर्दे पड़े हुए थे, जिससे वह विछौरी दीवारों का बना हुआ प्रतीत हो रहा था । वहाँ की मणियों
से बनो हुई भूमि कारतूरी मिले अत्यन्त सुगन्धित जल से सिंची होने के कारण बहुत ही शीतल थी, जिस पर
थोड़ी-थोड़ी दूर पर फूलों के गुच्छों से सजावट की गई थी, जिससे वह ऐसा प्रतीत हो रही थी मानों मणिभूमि
रूपी निर्मल आकाश में गुच्छे रूपी अत्यन्त बने तारों के झुण्ड दिखाई पड़े हों । उस मंडप में अनेक सोने
के खम्भे बने हुए थे जो सुगन्धित जल से पखारे गए थे । उन पर पुत्तलियों की प्रतिमाएँ गढ़ कर काढ़ी गई थीं

१. प्रसारितबाहुम्, प्रसारितम् । २. 'अनवरत' इति पाठः कचित्रापुलभ्यते । ३. प्रसङ्गान्ति,
प्रसङ्गादनति*** । ४. करतलकरेण । ५. शुक्रजवन्तिकापरिगत*** । ६. स्फटिकमय । ७. निवद्ध । ८. अति-
सुरभि । ९. परिगतेन । १०. शिशिरकर । ११. विमलमणिकुण्डिमं गगनतलं तारागणेनेव । १२. देवतेनेव ।

विगलितजलनिवह-धवल जलधरो-राकलानुकारिणा कुसुमामोदवासित-प्रच्छदपटेन, पट्टो-पधानाभ्यासितशिरोधौञ्चा मणिमय-प्रतिपाटुकप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थ-रत्नपादपीठेन तुहिनिरि-शिलातल-सदृशेन शयनेन सनाथीकृतवेदिके भुक्त्वास्थानसङ्घपमयासीत् ।

तत्र च शयने^१ निषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैरुत्सङ्गं निहितासिलतया खड्गवाहिन्या नव-नलिन-दल-कोमलेन करसम्पुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शने-रवनिपतिभिरमात्यैर्मन्त्रिभ्यः सह तास्ताः कथाः कुर्वन् सुहृत्संमिवासाञ्चके ।

ततो नातिदूरवर्त्तिनीम् 'अन्तःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजाततद्व-वृत्तान्त-प्रश्न-कुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश ।

अखिलेति । अखिलः सम्पूर्णो विगलितो निर्गतो जलनिवहः सलिलसमुदायो यस्मिन् स तादृशः, अत एव धवलो निर्मलो यो जलधरो मेघः तस्य शकलं खण्डम् अनुकर्तुं शीलं यस्य स तेन । इत आरभ्य तृतीयान्तपदानि 'शयनेन' इत्यस्य विशेषाणि बोधयानि । कुसुमानां पुष्पाणां आसोदेन सौगन्ध्येन वासितः सुगन्धीकृतः प्रच्छदपटः आस्तरणवत् यस्य स तेन । पट्टस्य चोर्मवस्त्रस्य यदुपधानम् उच्छीर्षके तेन अध्यासितम् आश्रितं शिरोधाम मस्तकस्थापनस्थलं यस्य स तेन । मणिमयीषु रत्न-चिन्तासु प्रतिपाटुकासु आधारपीठेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादाः पद्मसङ्कपादा यस्य स तेन । पार्श्वस्थं निकटस्थं रत्नपादपीठं मणिपादासनं यस्य स तेन । तुहिनिरिः हिमालयपर्वतस्य यत् शिलातलं हिमव्या-सतया श्वेदः प्रस्तरः, तत्सदृशेन तस्मिन् अत्यन्तधवलवर्णेनेत्यर्थः, शयनेन शययया, सनाथीकृता युक्ता वेदिका परिरुक्तभूमिर्यस्य तत्तथोक्तम् आस्थानमण्डपं सभाभवनम् अयासीत् जगाम । इह 'धवल-जलधरोरकलानुकारिणा' इत्यत्र 'तुहिनिरिशिलातलसदृशेन' इत्यत्र चार्थोपमा बोधया ।

तत्रेति । शयने आस्तरणे निषण्ण उपविष्टो राजा शुद्धः, चित्तले पुष्टीतले उपविष्टया निष-ण्णया, तथा उत्सङ्गे क्रोडे निहिता स्थापिता असिलना लतावत् लम्बमानः खड्गो यया सा तथा पुत्रं भूतया खड्गवाहिन्या कृपाणधारिण्या कयाचित् नायिकया, नवं नूतनं यन्त्रलिनं पद्मे तस्य दलानि पत्राणि तद्वत् कोमलेन सुदलेन, करसम्पुटेन हस्तद्वयेन शनैः शनैः मन्दं मन्दं संवाह्यमानौ सञ्चात्यमानौ चरणौ पादयुगलं यस्य स तेन तथोक्तेन । तत्काले शयनसमये उचितं राज्ञा स्वयमेव निश्चितत्वाद् योग्यं दर्शनं साक्षात्कारो येषां तैः तथोक्तेः । अवनिपतिभिः राजभिः अमात्यैर्मन्त्रिभिः मित्रैः सुहृद्भिश्च तास्ताः प्रस्ता-वोचिता नानाविधाः कथा आलपन् कुर्वन् विदधत् सुहृत्सं चणमिव आसाञ्चके अवतस्ये । वाक्यालङ्कारे ह्वेतिपदम् । 'नवनलिनम्' इत्यत्र लक्षोपमा ।

तत इति । ततः कथासमाप्यनन्तरं नातिदूरवर्त्तिनीं यत्किञ्चिद्वधाधनेनैव स्थितामित्यर्थः, प्रती-हारीं पूर्वोक्तलक्षणां, समुपजातं समुत्पन्नं तस्य शुक्रस्य वृत्तान्तप्रश्ने प्रवृत्तिपृच्छायां 'वार्ता प्रवृत्ति-वृत्तान्त उद्भवः स्यात्' इति, 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इति चासरः, कुतूहलं कौतुकम् आश्चर्यमित्यर्थः, यस्य स तादृशः, राजविशेषणमिदम् । अन्तःपुरात् अवरोधात् तं वैशम्पायनं शुक्रम् आदायागच्छ गृही-त्वाव्रज इति इत्येवं रूपम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

जो ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों सुहृदेवियों की मूर्तिमान हो गयी हों । मंडप में चारों ओर अगर और धूत की प्रचुर गंध उठ रही थी और उसके बीच में एक श्वेत पर्लंग पड़ा हुआ था जो समस्त जल वरस जाने के कारण उजले हो जानेवाले बादल के टुकड़े के समान स्वच्छ चरस से ढका हुआ ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों बर्फी से ढकी हुई हिमालय की कोई सफेद चट्टान हो । उसके तिरहाने रेशमी तकिया और पायतान की भूमि पर मणियों की खड़ाऊँ रखी हुई थी तथा उसके अगल-बगल रत्नों के दो पावदान बने हुए थे ।

१. परिगलित* २. अध्यवसित । ३. शिरोभागिन । ४. रत्नपीठेन, रत्नमयपीठेन । ५. तुहिन-शिलातलसदृशशयनेन । ६. शयनतलनिषण्णः । ७. समुपजात ।

सा क्षितितल-निहित-जानु-करतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्टमकरोत् ।

(अथ सुहृत्तदिवं वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकचेत्रलतावलम्बिता किञ्चिद्वन-
नन्तपूर्वकायेन सितकञ्चुकाच्छ्रङ्ग-वपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसञ्चारिणा विहङ्गजातिग्रीत्या जरकलहंसेनैव कञ्चुकिनामुगम्यमानो राजान्तकमाजगाम ।

क्षितितल-निहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञार्पयत्—'देव ! देव्यो विज्ञापयन्ति,

सेति । सा प्रतीहारी क्षितितले भूमितले विहितौ स्थापितौ जानू ऊरुपर्वणी करतले पाणितले च यथा सा तथोक्ता, एतेन विनयविशेषो ध्वनितः, यथा येन प्रकारेण आज्ञापयति आदिशति देवो भवान् इत्यभिधाय शिरसि मस्तके आज्ञाम् आदेशं कृत्वा विधाय स्वमस्तके करतले स्थापयित्वाज्ञायः, यथा येन प्रकारेण राजा आदिष्टम् आज्ञापितं तथा अकरोत् विदधौ ।

अथेति । अथ अन्तःपुरप्रवेशानन्तरं सुहृत्तदिवं क्षणविलम्ब्यादिव । गृहीतम् आनं पञ्जरं लौहहालाकानिमित्तपचिनिलयो यस्य स तथोक्तः । कनकेन सुवर्णेन सञ्चितं या चेत्रलता वेतसयष्टिः तामवलम्ब्यते धारणं करोतीत्येवं ग्रीलो यः स तेन तथोक्तेन, हतः प्रभृति नृतीयान्तपदानि कञ्चुकिनेत्यस्य विशेषणानि बोधयामि । किञ्चित् हुंपत् अवन्तः चार्द्धवयवशादानघ्नः पूर्वकायो चाभेरुर्ध्वभागो यस्य तेन तादृशेन, सितकञ्चुकेन शुभ्रकूर्पासकेन आच्छन्नम् आच्छादितं वपुर्देहो यस्य स तेन तादृशेन, जरया वृद्धा-
वस्थया धवलितः स्वच्छीकृतः मौलिः केशसमूहो यस्य तेन तादृशेन, गद्गदः अस्फुटः स्वरः कण्ठवनि-
र्यस्य स तेन तादृशेन, कञ्चुकिना—

'अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणाम्बितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥'

इत्युक्तस्वरूपेण सौविद्वल्लकेनेत्यर्थः, मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चारितुं शीलं यस्य स तेन तादृशेन विहङ्गजातिग्रीत्या पक्षिच्छेदेन जरकलहंसेनैव वृद्धराजहंसेनैव अनुगम्यमानोऽनुगम्यमानः 'कलहंसस्तु कादम्ब्ये राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी, वैशम्पायनः शुक्रः राजान्तिकं नृपसमीपम् आजगाम आययौ । इह 'जरकलहंसेनैव' इत्युपमा ।

क्षितिः । क्षितितले धरणीतले 'धरा धरित्री धरणी क्षोणिज्यां काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः, निहितं स्थापितं करतलं हस्ततलं येन स कञ्चुकी पूर्वोक्तलक्षणः राजानं भूमिपं व्यज्ञापयत् न्यवेदयत्—

राजा वहाँ पहुँच कर पलंग पर बैठ गया । उसकी तलवार लेकर साग-साथ चलने वाली सेविका भी तलवार को गोद में रखकर फर्श पर बैठ गयी और गये कमल की पंखुड़ियों के समान कोमल हथेलियों से धीरे धीरे राजा का पैर दबाने लगी । वहाँ मिलने के लिए आने योग्य (विशिष्ट, जिनकी पहुँच दरबारवास तक थी) राजाओं, मन्त्रियों और मित्रों के साथ तरह-तरह की बातें करते हुए राजा ने कुछ देर बिताया किया । फिर निश्चित होकर उस सुगंध का जीवन घुसान्त पूरने की उत्सुकता से उसने समीप ही में खड़ी प्रतिहारी को आदेश दिया—रनिवास से वैशम्पायन को ले आओ ?

प्रतिहारी ने भूमि पर घुटने टेक तथा हाथ से भूमि को छूकर 'श्रीमान की जैसी आज्ञा कहीं हुई हाथ को मस्तक पर रख लिया । मानो राजा के आदेश की माथे चढ़ा लिया और वह आज्ञा के अनुसार सुगंध को लाने के लिए रनिवास की ओर चल पड़ी ।

एक क्षण के भीतर ही वैशम्पायन का पिंजड़ा हाथ में लिये हुए प्रतिहारी राजा के पास आ पहुँची । उसको पीछे-पीछे खेत कीनुक (जामा) से ढका हुआ तथा शरीर का ऊपरी भाग धुक जाने के कारण सोने की सूँट लगी बैठ की छड़ी का सहारा लेकर धीरे-धीरे चलनेवाला एक वृद्ध ब्राह्मण कंजुकी भी था । दुइती के कारण उसको बाल सन हो गए थे और स्वर अत्यन्त गह्वद (अस्पष्ट) हो गया था । वह ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो पछी जाति के प्रति ममत्व होने के कारण कोई डुलड़ा कलहंस वहाँ आ गया हो ।

कंजुकी ने हाथ से भूमि छूकर राजा से निवेदन किया—'देव ! देवियों ने निवेदन किया है कि श्रीमान

१. सुहृत्तदिव । २. आनत... । ३. अवच्छन्न, अवच्छिन्न । ४. चारिणा । ५. विहितकरतलस्तु, निहितकरस्तु । ६. व्यज्ञिजापयत् ।

देवादेशादेव वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यो नीतः^१ इत्यभिधाय गते^२ च तस्मिन् राजा वैशम्पायनमपृच्छत्—‘कश्चित् अभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किञ्चिदशनजातम् ?’ इति ।

सं प्रत्युवाच—‘देव ! किं वा नास्वादितम् ? आसन्न-कोकिल-लोचनच्छविर्नीलपाटलः कषायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः, हरिर्नखरभिन्न-मत्तमातङ्ग-कुम्भ-मुक्त-रक्ताङ्ग-मुकाफल-स्त्रीषि खण्डितानि दाडिम-बीजानि, नल्लिनीदल-हरिन्ति द्राक्षाफल-स्वादूनि च दलितानि स्वेच्छया प्राचीनामलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना, सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानमसृतायते’ इति ।

‘ने देव स्वामिन् ! देव्यो महिष्यः विज्ञापयन्ति सूचयन्ति, देवादेशात् भवतो नियोगात् एव पुरोऽन-लोच्यमानो वैशम्पायनः शुक्रः स्नातः पूर्वं कृतस्नानः पश्चात् कृताहारो विहितभोजनः, देवस्य भवतः पादमूलं सन्निधिं प्रतीहार्य द्वारपालिन्या अन्यया नीतः प्रापितः’ इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन् कञ्चकि-नि गते तस्मात् खानात् निष्क्रान्ते सति, राजा शूद्रकः वैशम्पायनं शुक्रम् अपृच्छत् पृष्ठवान्—अभ्यन्तरे अन्तःपुरे भवता स्वया अभिमतम् इष्टं किञ्चित् अशनजातं भक्ष्यवस्तुसमूहः आस्वादितमिति काकुः सुक्तं किमस्यर्थः ? इति कश्चित् ज्ञातमभिलषामि ‘कश्चित् कासप्रवेदने’ इत्यसरः ।

स इति । स वैशम्पायनः प्रत्युवाच उत्तरं ददौ—‘देव नाथ ! किं वा नास्वादितमिति काकुः ? अर्थात् अन्नभक्ष्ययोग्यं सर्वमेव भक्षितमस्यर्थः । आसन्नः मधुपानेनोन्मत्तो यः कोकिलः पिकः ‘वनप्रियः परभूतः कोकिलः पिक इत्यपि’ इत्यसरः, तस्य लोचनच्छविर्नयनकान्तिः सेव छविर्भस्य स तादृशः नील-श्वासी पाटलः श्वेतरक्तश्रेति नीलपाटलः ‘श्वेतरक्तस्तु पाटलः’ इत्यसरः, कषायोऽम्लश्वासी मधुरो सिष्टर-श्रेति कषायमधुरः जम्बूफलानां रसोऽन्तर्भूतद्रवः प्रकामं पर्याप्तं यथा स्यात्तथा आपीतः समयादं पान-विषयीकृतः । ‘इह’.....‘कोकिललोचनच्छविः’ इत्यत्र लुप्तोपमा ।

हरीति । हरेः सिंहस्य नखरैः नल्लैः भिन्ना विदारिता ये सत्तमातङ्गानाम् उन्मत्तगजानां कुम्भाः शिरःस्था मांसपिण्डाः तेष्वो मुक्तानि अपगतानि यानि रक्ताङ्गानि कोणितस्विन्नानि मुकाफलानि मौक्तिकानि तेषां स्विष इव स्विषः कान्तयो तेषां तानि तथोक्तानि, दाडिमबीजानि दाडिमफलबीजानि खण्डितानि शकलीकृतानि चञ्चुपुटेन मयेति शेषः । उक्ताङ्कारः ।

नल्लिनीति । नल्लिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, तथा द्राक्षाफल-वत् मृद्वीकासस्यवत् ‘मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा’ इत्यसरः, स्वादूनि सुमधुराणि च प्राचीनामलकीफलानि क्षीरधात्रीसस्यानि स्वेच्छया स्वाधीनतया दलितानि चञ्चुपुटेन मर्दयित्वा खादितानात्यर्थः । इह ‘नल्लिनी दलहरिन्ति’ इत्यत्र ‘द्राक्षाफलस्वादूनि’ इत्यत्र च लुप्तोपमा, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षये संसृष्टः ।

किं वेति । बहुना अधिकेन प्रलपितेन कथितेन किं वा फलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । देवीभिः राजद्वारैः स्वयं न त्वम्यतः करतलोपनीयमानं हस्ततलैः स्रष्टुं दीयमानं सर्वं निखिलमेव वस्तु के आदेशानुसारं वैशम्पायन स्नान-भोजनं सं निवृत्तं हो जुग्राह्यं और प्रतीहारी के साथ आप को सेवा में भेज दिया गया है ।^१ ऐसा कह कर कंचुकी के चले जाने पर राजा ने वैशम्पायन से पूछा—क्या रनिवास में आप को अपनी इच्छा के अनुसार भोज्य पदार्थों का स्वाद चखने को मिला था ?

वैशम्पायन ने उत्तर दिया—‘राजन् ! मैंने क्या नहीं खाया ! मधुर-रस पीकर मतवाली कोयल की ओंखों के समान नीले और गुलाबी जामुन के फलों का कसैला और मीठा रस भर पेठ पिया है, सिंह के नखों से विदीर्ण हाथी के मस्तक से निकले हुए रक्त में सने मोती के दानों जैसे गुलाबी अनार के दाने कुतर-कुतर कर खाए हैं और कमल के पत्तों के समान हरे-हरे तथा अंगूर जैसे मीठे पके हुए आमलों को इच्छानुसार चखा है । अधिक कहना तो व्यर्थ है, देवियों ने अपने हाथों से ला-लाकर जो कुछ भी दिया था वे सभी अमृत जैसे मीठे वन गए थे ।

१. पादमूले । २. अपगते । ३. कश्चित् । ४. स तु । ५. करखरनखरनिभिन्न । ६. दाडिमी...
७. चूणितानि, बलितानि, समास्वादितानि ।

एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—‘आस्तां तावत् सर्वमेवेदम्, अपनयतु नः कुतूहलम्, आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कार्स्न्येनात्मनः, जन्म कस्मिन् देशे ? भवान् कथं जातः ? केन वा नाम कृतम् ? का ते माता ? कस्ते पिता ? कथं वेदानामागमः ? कथं शास्त्राणां परिचयः ? कुतः कलाः समासादिताः ? किं हेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम् ? उत वरप्रदानम्, अथवा विहगवैश्वधारी कश्चिच्छत्रो निवससि ? क पूर्वंमुषितम् ? कियद्वा वयः ? कथं पञ्जरबन्धनम् ? कथं चण्डालहस्तगमनम् ? इह वा कथमागमनम् ?’ ।

वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्ठो सुहृत्समिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—‘देव ! महतीयं कथा, यदि कौतुकमार्कण्यताम्—

अमृतायते सुधावदाचरति स्वाहुत्वादित्याशयः—‘अमृतायते’ इत्यत्र वयङ्प्रत्ययत्वादात्मनेपदम् । वर्त्तमानसामीप्ये ‘वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा’ इत्यनेनात्र वर्त्तमानत्वम् । वयङ्कृतोपमाङ्कारः । इति वाक्यसमाधौ ‘इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु’ इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकरणेन वादिनः कथयतः शुक्रस्य वचनं वाक्यम् आक्षिप्य असमाप्तमेव निवार्य अन्यदेव ज्ञातुं नरपतिं राजा अब्रवीत् उवाच—इदं पूर्वोक्तं सर्वमेव तावत् आद्यौ आस्तां तिष्ठतु, नः अस्माकं कुतूहलं कौतुकं पणिणः सर्वशास्त्रविषयकं ज्ञानं कथं जातमित्यर्थमित्यर्थः ‘कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्’ इत्यमरः, अपनयतु दूरीकरोतु । तदेवोपपादयति—आवेदयति । कार्स्न्येन साकश्येन आदितः प्रभृति जन्मसमयादारभ्य सर्वम् आत्मनः स्वस्य आवेदयतु निरूपयतु । कस्मिन् देशे कुत्र जनपदे जन्म उत्पत्तिः ? । कथं केन प्रकारेण भवान् जात उत्पन्नः ? केन महात्मना नाम कृतं वैशम्पायनस्य भिमानं विहितम् ? ते तव का माता जननी ? ते कः पिता जन्मदः ? कथं केन प्रकारेण वेदानाम् ऋग्यजुःसामाथर्वणम् आगम उपलब्धिः प्राप्तिरिति यावत् ? कथं शास्त्राणां न्यायमीमांसाप्रभृतीनां परिचयो विशेषबोधः ? कुतः कस्मात्पुरुषात् कलाः चतुःषष्टिप्रकाराः नृत्यगीतादिविद्याः समासादिताः प्राप्ताः ? किहेतुकं किञ्चित्तकं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मोदन्तरस्य अनुस्मरणं स्मृतिः ? उत किं वरप्रदानं कस्यचिन्महात्मनः प्रसादात् वरदानप्राप्तिः येन जन्मान्तरानुस्मरणमित्यर्थः ‘बाहो उताहो किमुत विकल्पे किं क्रिमुत च’ इत्यमरः । अथवा सिद्ध एव किं वा कश्चित् कश्चन विहगवैश्वधारी पक्षिरूपधारी छत्रो युधः सन् निवससि वासं विदधासि । क वा कस्मिन् स्थाने अत्रागमनात्पूर्वम् उषितम् अवस्थितम् ? वा अथवा कियद् वयः वार्षिकावस्था केत्यर्थः ? कथं केन प्रकारेण पञ्जरबन्धनं पञ्जरमध्ये अवस्थानम् ? कथं चण्डालहस्तगमनम् अन्यजहस्तप्राप्तिः ? इह अस्मिन् प्रदेशे कथं वा आगमनम् उपस्थितिः ? इति प्रश्नसमाप्तिस्सुचनार्थः । उपरितना ये प्रश्नाः सन्ति तेषु कतिपये शुक्रस्त्वानाहारादिसमये तस्मादेवावगतराजपत्नीनां सेविकानां वा सकाशाद्वाज्ञाऽवगताः केचिच्च स्वयम्हिता ज्ञातव्याः, अन्यथा जातिस्मरोऽयं शुक्र इति ज्ञानाभावे तद्विषयकप्रश्नानुपपत्तिः स्यादित्यवधेयम् ।

वैशम्पायनस्त्विति । पुनरर्थे त्विति । तदनन्तरं वैशम्पायनः शुक्रः सबहुमानं सादरम् उपजातं

इत प्रकार कहते हुए वैशम्पायन को बीच ही में टोककर राजा ने कहा—‘अच्छा-अच्छा, यह सब तो हुआ अब आप मेरी उत्सुकता मिटाने की कृपा कीजिये । प्रारम्भ से लेकर अबतक अपना पूरा जीवनचरित सुना जाइए । आप ने किस स्थान पर और कैसे जन्म लिया ? आप का नामकरण किसने किया ? आप के माता-पिता कौन हैं ? आप ने वेदों का ज्ञान और शास्त्रों का अभ्यास कैसे प्राप्त किया ? सभी कलाएँ कहाँ से सीख लीं ? आप में यह अपूर्व स्मरणशक्ति (मेधा) पूर्व जन्म के संस्कारों से आयी है या किसी से वरदान रूप में मिली है ? अथवा आप पक्षी के वेश में छिपे हुए कोई महापुरुष (समधीत शास्त्र चेतन) तो नहीं हैं ? आप पढ़िके । इस पिंजड़े में आने के पहिले) कहाँ रहते थे ? आप को अवस्था क्या होगी ? आप इस पिंजड़े में कैसे फँस गए ? इस चाँडाल के हाथ में कैसे पड़े और यहाँ तक कैसे आए ?

राजा के अत्यन्त सम्मान के साथ उत्सुक हो कर पूछने पर वैशम्पायन ने कुछ देर सोचकर सादर निवेदन किया—‘भगवन् ! यह कथा तो बड़ी लम्बी है लेकिन यदि आप इतने उत्कण्ठित हैं तो सुनिए—

१. सर्वम् । २. का माता । ३. कः पिता । ४. आसादिताः । ५. किहेतुकः । ६. विहगवैश्वधारी ।

७. छत्रं । ८. कथं वा । ९. वन्यकिं । १०. चण्डालः । ११. कौतूहलम् ।

अस्ति पृथ्वी-जलनिधि-वेलावनलम्ना मध्यदेशालङ्कारभूता मेखलेव भुवः,
वन-करिकुल-मदजल-सेक-संवद्धितैरतिविकच-धवल-कुसुमनिकरमयुञ्जतया तारा-गणमिव
शिखरदेशलम्प्रमुद्रहङ्गिः पादपैरुपशोभिता, मदकल-कुररकुल-दृश्यमान-मरीचपल्लवा,
करिकलभ-कामसुदित-तमालकिसलयामोदिनी, मधुमदोपरक्त-केरली-कपोल-कोमल-
च्छविना सञ्चरद्वन-देवता-चरणालकक-रसरञ्जितेनेव पल्लवचयेन संच्छादिता,

समुत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यद्यपि तेन तथोक्तेन स्वयम् आत्मनैव अवतिपतिना भूपतिना पृष्टः कुलप्रभः
सुहृत् चणं ध्यात्वा चिन्तयित्वा सादरं सबहुमानं पुनः अग्रवीक्ष्य उवाच—देव नाथ ! यत्पृष्टं
तद्विपयिणी महती विस्तृता इयं कथा वृत्तान्तः । यदि चेत् कौतुकं कीदृहलं तर्हि आकर्ष्यतां श्रयताम्—
अस्तीति । अस्य दूरस्थेन विन्ध्याटवी-नामैतिकर्तृपदेन सम्बन्धः । तथा च विन्ध्याटवी विन्ध्यारण्यं
नाम प्रसिद्धमस्तीत्यर्थः, 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । इह प्रथमागतपदानि विन्ध्याटवीविशेषणानि
वोप्यानि । पूर्वश्रापरश्च पूर्वोपरौ प्राच्यप्रतीच्यदिग्वर्तिनी यौ जलनिधी समुद्रौ तयोः यद्देवाचनं तद्विपिनं
तावपर्यन्तम् अवलम्बा सम्बद्धा, पूर्वसमुद्रतीरतः पश्चिमसमुद्रतीरं यावत्प्रसृत्येत्यर्थः । तत्समये विन्ध्यावटी
पूर्वविधेवासीदित्यवधेयम् । मध्यदेशस्य—

‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यस्याग्विनशानादपि । प्रत्यग्वे प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥’

इति मनुलक्षितदक्षिणोत्तरयोर्हिमवद्विन्ध्ययोः पूर्वपश्चिमयोश्च प्रयागकुशनेत्रयोश्च मध्यवर्तिस्थानस्य
अलङ्कारभूता अनेकप्रकारवृक्षलतासिद्धाश्रमादिपूर्णत्वेन भूषणस्वरूपा मध्यभूषणस्वरूपवादेव भुवो
मेदिन्याः मेखला रशनादासेव 'स्त्रीकल्पा मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा' इत्यमरः ।

वनेति । वने अरण्ये ये करिणो हस्तिनः तेषां कुलानि यूथानि तेषां मदजलस्य दानवावरिणः सेवेन
संवर्द्धितैः वृद्धिप्राप्तितैः, तथा अयुञ्जतया अयुञ्जततया शिखरदेशलम्प्रशिरोभागस्युकुलं तारागणं
नक्षत्रमण्डलमिव अतिविकचानाम् अतिविकसितानां धवलानां शुभ्राणां कुसुमानां पुष्पाणां निकरं समु-
दायम् उद्बुद्धतिः धारणं कुर्वन्तिः पादपैः वृक्षैः उपशोभिता भूयिता । इह 'शिखरदेशलम्प्र तारागणमिव'
इत्यत्र जायुष्येष्टा ।

मदेति । मदकलैः मदोन्मत्तैः कुरराणां मत्स्यनाशनानां कुलानि समूहाः तैः दृश्यमानाः चक्षुषुतेन
संदृश्य आस्वाद्यमाना मरिचानां कोलकानां पल्लवाः किसलयानि यस्यां सा 'मरिचं कोलकं कृष्णमूर्णं धर्म-
पत्तनम्' 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः ।

करीति । करिणां हस्तिनां कलभाः त्रिशङ्खर्षीयशावकाः 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः, तेषां करैः
शृण्वाद्भ्यः श्रुदितानि महितानि यानि तमालकिसलयानि तापिच्छपल्लवानि 'तमालस्तिलके खड्गे
तापिच्छे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी, तेषाम् आमोदः सुगन्धिः विद्यते यस्यां सा तादृशी ।

मध्विति । मधु मधं तस्य यो मदः पानेन सत्तता तेन उपरक्ताः किञ्चिद्विहितस्वरूपा ये केरलीनां
केरलदेशोपश्रानां सुन्दरीणां कपोला गल्लप्रदेशाः तेषामिव कोमला मृद्वी वृद्धिः कान्तिरस्य तेन, सञ्चरन्मरी-
नाम् हुतस्ततो ब्रजन्तीनां वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठारुदेवीनां चरणालककरसैः पादस्थितयावकद्वैः
रञ्जितेनेव रक्तीकृतेनेव पल्लवचयेन वृक्षलतानां किसलयसमूहेन सञ्छादिता आच्छादिता । इह

समुद्र के पूर्वी किनारे से पश्चिमी किनारे तक लगी हुई मध्य प्रदेश की शोमा बद्धानेवाली विन्ध्याटवी
नाम के बनों की एक पट्टी फैली हुई है । वह पृथ्वी की करधनी के समान प्रतीत होती है । वह मानों बंगच्छी
हाथियों के मदजल से ही सींच कर बढ़ाये गये अनेक प्रकार के वृक्षों से सुशोभित थी, जिनको चोटियों पर
खिले हुए श्वेत-पुष्पों के समूह ऊँचाई के कारण तारों के समान प्रतीत होते थे । वहाँ कहीं सुन्दर बगुलों की
मतवाली शैलीयों मरिच के पत्ते नोच-नोच खाती थीं, कहीं हाथियों के बच्चों की सूझों से मसले गए तमाल के
पत्तों से मथुर सुगन्ध निकलती थी, कहीं मदिरा के नशे से लाल हुए केरल की लियों के कपोलों के समान
लाल-लाल सुकुमार पल्लव छाये थे जो वन में घुमनेवाली वनदेवियों के पैरों की मढ़ावर से रंगे हुए से प्रतीत होते

१. वेलावलम्बा ।

२. तारका ।

३. प्रदेशसंज्ञकम् ।

४. 'छविना' इति पाठः कचिन्नास्ति ।

५. पल्लवचयेन ।

शुककुल-दलितदाडिमीफल-द्रवार्द्राकृत-तलौरतिचपल-कपिकुल-कम्पित-कम्पिष्ठ-च्युतपल्लवफल-
शकैलैः अनवरत-निपतत-कुसुमरेणु-पांशुलैः पथिक-जन-रचित-लवणपल्लव-संस्तरैः
अतिकठोर नारिकेल-केतकी-करीर-यंकुल-परिगत-प्रान्तैः ताम्बूलीलतावनज-पूग-पण्ड-
मण्डितैर्वनलक्ष्मी-वासभर्जनैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मद-मातङ्ग-कपोलस्थल-गलित-
सलिल-सिक्तेनैव निरन्तरमेखलालतावनेन मद्गन्धिनान्धकारिता, नख-मुख-लागेन भ-
कुम्भ-मुक्ताफल-लुब्धैः शबरसेनापतिभिरभिहन्त्यमानकेशरिशता प्रेताधिपनगरीव सदा-
‘...कपोलकोमलच्छविना’ इत्यत्र लुछोपमा, ‘...रञ्जितेनैव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा, अनयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करालङ्कारः ।

शुकैति । शुककुलेन कीरपत्तिसमुदायेन दलितानां चञ्चुपुटेन विदारितानां दाडिमीफलानां द्रवैः रसैः
आर्द्राकृतानि आर्द्रत्वमुपनीतानि तलानि अथोवर्त्तिस्थानानि येषां तैः । इत आरभ्य तृतीयान्तपदानि
अग्रिमस्थ-लतामण्डपैः इत्यस्य विशेषानि बोधयानि । अतिकठोरैः अत्यन्तचञ्चलैः कृपिकुलैः वानरसमूहैः
कम्पितेभ्यः आदोलितेभ्यः कम्पिष्ठेभ्यः कोशफलवृक्षेभ्यः च्युतानि पतितानि पल्लवफलानां किसलयफलानां
शकलानि खण्डानि येषु तैः तथोक्तैः । अनवरतनिपतितानां निरन्तरप्रच्युतानां कुसुमानां पुष्पाणां रेणुभिः
परिग्राभूतिभिः पांशुलैः सरजस्कैः । पथिकजनैः पान्यपुरुषैः रचिता उपवेशनार्थं निर्मिता लवणपल्लवानां
लवणवृक्षविशेषकिसलयानां संस्तरा आसक्तानि येषु तैः तथोक्तैः । अतिकठोरा अत्यन्तकठिनाः परिपक्वा
इत्यर्थः, ये नारिकेला लाङ्गुलिवृक्षाः, केतक्यः क्रकचपर्णाः, करीराः पत्रविहीनाः कण्टकसहिता वृक्षविशेषाः,
वकुलाश्च तैः परिगताः परितो व्याप्ताः प्रान्ताः पर्यन्तप्रदेशा येषां तैः तथोक्तैः, ताम्बूलीलताभिः नागवल्ली-
व्रततीभिः अवतर्द्धं संबद्धं यत् पूगखण्डं क्रमुकवनं तेन मण्डितैः अलंकृतैः, अत एव वनलक्ष्म्या विपिन-
श्रियः वासभवन्नैरिव वसतिगृहेरिव लतामण्डपैः वञ्जितानाश्रयैः विराजिता उपभोगमाना ।

इह दाडिमीफलद्रवेष मध्यभागस्य आर्द्राकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्य-
लङ्कारः, ‘वनलक्ष्मीवासभवन्नैरिव’ इत्यत्र जात्युपेक्षा च, द्वयोरपि परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात्संछिन्नलङ्कारः ।
उन्मदेति । उन्मदात्तां मदोन्मत्तानां मातङ्गानां गजानां कपोलस्थलेभ्यो गण्डप्रदेशेभ्यो गलितैः
च्युतैः सलिलैः मद्गलैः सिक्तेनैव सता, अत एव मद्गन्धिना गजदानजलगन्ध इव गन्धो यस्मिन्
तेन तथोक्तेन, एलालतानां चन्द्रवालावल्लीनां वनेन विपिनेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा अन्ध-
कारिता आच्छादितेत्यर्थः । इह क्रियोपेक्षा ।

नलेति । नखानां नखराणां मुखेषु अग्रेषु लग्नानि आसक्तानि यानि हभकुम्भमुक्ताफलानि सिंहवि-
दारितगजमस्तकमांसपिण्डोद्भवानि भौक्तिकानि तेषु लुब्धैः लोलुपैः शवराणां किरातानां सेनापतिभिः
सन्ध्याध्यक्षैः अभिहन्त्यमानं व्यापाद्यमानं केशरिशतं सूर्योद्गमण्डलं यस्यां सा तथोक्ता ।

प्रेतेति । प्रेताधिपस्य यमराजस्य नगरीव संयमिनीपत्तनमिव, सदा सर्वस्मिन् काले सज्जित-

ये, कहीं स्थान-स्थान पर लताओं की अनेक कुञ्जें सोभित थीं, जिनमें किसी के बोंच की भूमि सुगंध द्वारा कुतर-
कुतर कर गिराये गये अनार-दानों के रस से गांजी सी हो गयी थी, किसी के भीतर उड़ल कूद मचानेवाले
बन्दरों से हिलाये गए कक़ोले वृक्षों से गिरे हुए पत्ते और फलों के टुकड़े बिलरें हुए थे, किसी में निरन्तर झड़ने
वाली फूलों की घूल पट्टी हुई थी, किसी में पथिकों ने आराम करने के लिए लवंग-लता के पत्तों की चटाइयाँ
बिछा रखी थीं, किसी के किनारों पर अत्यन्त कठोर नारियल, केवड़े, करील और मौलुकी के वृक्ष घिरे थे,
किसी में पानकी लताओं से लिपटो हुई सुपारी की छुरछुटे बलक्ष्मी के महलों के समान प्रतीत होती थीं,
कहीं एक में एक सटी हुई सुगन्धित लताओं का घना अन्धकार छाया था जिससे वह वनभूमि मतवाले
हाथियों के कपोलों से बहे हुए मद्गल से सिंचि हुई सी प्रतीत होती थी, कहीं गजमोटियों की लालच से भोलों
के सेनापति हाथी के बच्चों के मस्तकों से फाड़ कर निकाले गए मोतियों की नाखूनों की कोरों में भरे हुए सेकड़ों

१. कम्पित इत्यपि पाठः कचिशोपलभ्यते । २. कक़ोले, कक़ोल । ३. शल्लैः । ४. घूलीलतावनज-
कुसुम । ५. संस्तरैः । ६. लाङ्गिकेर, करिकेसर । ७. ‘करीरवकुल’ इति पाठः कचिपुस्तके नास्ति ।
८. वाससुवनैरिव । ९. विराजितमण्डपैः । १०. लवण, प्रलवण, सलिलप्रलवण । ११. मद्सलिल ।
१२. निरन्तरमेखला ।

सन्निहितस्यु-भीषणा महिषाधिष्ठिता च, समरोद्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुखा विमुक्त-सिंहनादा च, कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालङ्कृता च, कर्णी-सुतकथेव सन्निहित-विपुलाचला शशोपगता च, कल्पान्तप्रदोषसन्ध्येव प्रनृत्यशीलकण्ठा पल्लवारुणा च, अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणी-परिगता च, प्रावृद्धिव घनश्या-

समीपवर्त्ती सृष्टुः यमः तेन भीषणा अयदायिनी पक्षे—व्याघ्रादिहिंसकवर्गोत्तमगणसम्भाव्य भीषणा भयकारिणी, महिषो यमस्य वाहनं तेन अधिष्ठिता सहिता, पक्षे—महिषैः वन्यसैरिभैः अधिष्ठिता व्याघ्रा च 'लुलायो महिषो वाहद्विपस्कारसैरिभाः' इत्यमरः । इतः प्रभृति 'कचिद्वृद्धीतम्रतेव' इत्यन्तं यावत् साधारणधर्मादिसङ्गादावपूर्णोपमालङ्कारः ।

समोवर्त्ति । समरे युद्धे उद्यता प्रवृत्ता या पताकिनी सेना तद्वदिव बाणासनेषु चापेषु आरोपिताः संस्थापिताः शिलीमुखा लोहखण्डाः शरा इत्यर्थः, यथा सा तथोक्ता, तथा विमुक्तः परित्यक्तः सुभटैर्वहित इत्यर्थः, सिंहनादः चैवा इव नादो यथा सा, पक्षे—बाणासु नीलीक्षिणीषु असनेषु पीतशालेषु च तरुषु आरोपिताः पुष्पसौगन्ध्यावस्थापिताः शिलीमुखा अमरा यथा सा तथोक्ता ।

कात्यायनीति । कात्यायनी सिंहवाहिनी दुर्गेव, प्रचलितेन हननाय चञ्चलीभूतेन खड्गेन अस्तिना भीषणा भयानका, तथा रक्तचन्दनानुलेपनेन अलङ्कृता भूषिता इयमपि प्रचलितैः इतस्ततः सेनाप्रकर्षण सञ्चारिणिः खड्गैः गण्डकैः भीषणा तथा रक्तचन्दनैः तत्संज्ञकतस्मिन् अलङ्कृतैर्युग्मयोः साम्यम् ।

कर्णीति । कर्णीसुतः चौर्यशास्त्रप्रवर्त्तकः चत्रियविशेषः तस्य कथा वृत्तान्तः तद्वदिव, सन्निहितौ निरुद्धप्रतिनौ विपुलाचलौ तत्संज्ञकौ सखायौ यस्यां सा तादृशी तथा शशेन शशसंज्ञकेन सचिवेन उपगता विशिष्टा, तथा च बृहत्कयायाम्—

‘कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्य कथातौ सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञितौ ॥

शशो सन्निवरस्तस्य’

पक्षे—सन्निहिताः समीपवर्त्तिनः विपुला विस्तृताः अचलाः पर्वता यस्यां सा तादृशी, तथा शशौ-सृष्टुलोमकैः लोभप्रवृत्तौ उपगता सहितैर्युग्मयोः साम्यम् । ‘शशो लोभे नृपदे च पशौ’ इत्यनेकार्थः ।

कल्पान्तेति । कल्पान्ते युगान्ते प्रदोषो रजनीमुखं तस्य या सन्ध्या सायं समयस्तद्वदिव, प्रनृत्यन् संसारसंहारप्रमोदेन नटन् नीलकण्ठो महादेवो यस्यां सा तथोक्ता तथा पल्लवः किसलयस्तद्विव अरुणा रक्ता, पक्षे—प्रनृत्यन्तः मदेन नटन्तो नीलकण्ठा सयूरा यस्यां सा तथा पल्लवैः अनेकविधलताकिसलयैः अरुणा उपरि रक्तरूपा ।

अमृतैति । अमृतया सुषायै ‘पीयूषममृतं सुधा’ इत्यमरः, यन्मन्थनं वीरसमुद्भूतस्य विलोडनं तस्य वेला समय इव, श्रिया लक्ष्म्या दुर्मेण कल्पद्रुमेण नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणं बोध्यम्, उपशोभिता उपर-जिता, वारुणीं सुरां परिगता सहिता, तस्या अपि तत्समये सतो जातत्वात्, पक्षे—श्रीद्रुमैः वित्तवृक्षैः उपशोभिता, वारुणीं पश्चिमां दिशं परिगता सामस्येन प्राप्ता भारतवर्षस्य पश्चिमप्रान्तपर्यन्तं व्यासत्वात् ।

शेरों का शिकार करते रहते थे, वहीं सर्प व्याघ्र आदि हिंसक जन्तुओं और भैसों से भरी हुई वह वनभूमि यमरक्त यमराज और उनके वाहन भैसों से युक्त यमपुरी के समान प्रतीत होती थी, कहीं भौंरों से ढकी हुई बाण और असना के वृक्षों की पंक्तिओं थीं जिनमें सिंहों की दहाड़ होती रहती थी जिससे वह वनभूमि धनुष पर बाण चढ़ाकर खुद के लिए तैयार गरजती हुई सेना के समान प्रतीत होती थी, कहीं लाल चन्दनों के वृक्षों में श्वर उबर गँड़े घूमा करते थे, जिससे वह रक्त चंदन और तलवार धारण करने वाली भगवती दुर्गा के समान प्रतीत होती थी, कहीं कनेरों से भरी विस्तृत पहाड़ों की श्रेणिओं में खरहे रजश्चन्दना से विचरण किया करते थे अथवा कहीं कनेरों से पूर्ण पहाड़ों के फैले हुए अँबल्लों में लोष के अनेक वृक्ष घूमा करते थे जिससे वह विपुल और अचल नाम के मित्रों तथा शश नाम के प्रधान मंत्री से युक्त कर्णीसुत (चौर्य शास्त्र के प्रणेता) की कथा के समान प्रतीत होती थी, कहीं लाल-लाल पल्लवों की झुरझुरों में मोर फिरकते रहते थे जिससे वह भगवान् शंकर के तांडव नृत्य से युक्त लीला से भरी हुई प्रलयकालीन सन्ध्या के समान प्रतीत होती थी, कहीं श्वर-उपर बेल और वारुणी वृक्ष धिरे थे जिससे वह लक्ष्मी, पारिजात और मदिरा से सुशोभित अमृत मंथन की

१. ...सेतेव । २. समारोपित । ३. विविक्त । ४. प्रनृत्तनीलकण्ठा । ५. वारुण ।

मला अनेकशततहदालङ्कृता च, चन्द्रमूर्त्तिरिव सततमृशसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरिव चमरसृग-बालव्यजनोपशोभिता समदृगजघटा-परिपालिता च, गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दन-मृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरांगुरु-तिलकभूषिता च, सोत्कण्ठेव विविधपल्लवा-

पाश्र्विति । प्राबुद्ध वर्षा समय इव, वनैर्मधेः श्यामला कृष्णवर्णा तथा अनेकभिः शतहृद्भिः तद्विभिः अलङ्कृता मण्डिता, पक्षे—वना वृक्षादिभिः सान्द्रा चासी अत एव श्यामला अत्यन्तकृष्णा तथा अनेका भिन्नाभिस्वरूपाः शतहृदा जलवाहिकाः ताभिः अलङ्कृता ।

चन्द्रेति चन्द्रस्य मूर्त्तिः शरीरमिव, सततं निरन्तरम् शृङ्गाणि ताराः तेषां सार्थः समूहः तेन अनुगता परिवेष्टिता, हरिणेन मृगचिह्नेन अध्यासिता आश्रिता । पक्षे—सततम् शृङ्गा भल्लकाः तेषां सार्थः समुदायः तेन अनुगता व्याप्ता, हरिणैर्मृगैः अध्यासिता ।

राज्येति । राज्यस्थितिः राज्यमर्यादा इव, चमरसृगाणां बालाः चामराणि व्यजनानि तालवृन्तानि च तैरुपशोभिता, तथा समदाभिः मदेन सह वर्तमानाभिः गजघटाभिः करिणमण्डलैः परिपालिता परिरक्षिता । पक्षे—चमरसृगाणां बाला लोमान्येव व्यजनानि तैः तथोक्तैः 'व्यजनं तालवृन्तकम्' दृश्यमरः, अन्यत्पूर्ववदेव ।

गिरौति । गिरितनया हिमाचलसुता पार्वती तद्वदिव, स्थाणुना रुद्रेण 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः, सङ्गता मिलिता, तथा मृगपतिना वाहनीभूतसिन्धेन सेविता वाहनेन शुश्रूषिता, पक्षे—स्थाणुभिः शाखापत्रादिशुश्रूषितरुभिः सङ्गता, तथा मृगपतिभिः सिन्धेः सेविता आश्रिता ।

जानकीति । जानकी मैथिलारामजा सीता तद्वदिव, प्रसूतो गर्भाद्विमुक्तौ कुशलवो तन्नामकुसुमौ यया सा तथोक्ता, निशाचरेण लङ्काधिपतिना रावणेन परिगृहीता पञ्चवटीतोऽपहृता, पक्षे—प्रसूता जनिताः कुशानां वर्धितां लवा अङ्कुरा यस्यां सा तथोक्ता, निशाचरैः उलूकादिपक्षिभिः परिगृहीता आश्रिता ।

कामिनीति । कामिनी शृङ्गारनायिका तद्वदिव, चन्दनानुलेपन-मृगमदानुलेपनाभ्यां परिमलं सौगन्ध्यं वहति धारयतीत्येवंशीला, तथा रुचिरांगुरुणा सुन्दरकाकुत्तुपडसौगन्ध्येन तिलकेन भालपट्टादौ सिन्दूरालिपुङ्गवेकेन भूषिता अलङ्कृता, पक्षे—चन्दनानां वृक्षाणां मृगमदानां कस्तूरीणाञ्च सम्बन्धानां परिमलं सौगन्ध्यं वहति खनिष्ठादाधारस्वाच्च दधातीत्येवंशीला, तथा रुचिराभ्यां मनोहराभ्याम् अंगुरुतिलकाभ्याम् आमोदितरुविशेषपुष्पतरुविशेषाभ्यां भूषिता शोभिता ।

सोत्कण्ठेति । सोत्कण्ठा कामप्राप्तिलमुत्सुका नायिका तद्वदिव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां पल्लवानां किसलयानाम् अनिलैः पवनैः खीजिता सहचरीभिः मदनव्यथापनोदाय स्पृशिता, पक्षे—स्वभावतः स्पृष्टा च, मदनेन कामेन मदनैः तदाभ्यस्तरुविशेषैश्च सह वर्तमाना संयुक्ता ।

बेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं अत्यन्त घने वृक्षों की नोलिका के बीच-बीच निमल जल से भरी अनेक तरुचियों सुशोभित थीं जिससे वह विनलियों से युक्त काले बादलों की घटा के समान प्रतीत होती थी, कहीं रीछों का आवगमन होता रहता था और कहीं हरिन चौकड़ियाँ मरा करते थे जिससे वह नक्षत्रों से घिरी और मृग के चिह्नों से सुशोभित चन्द्रमा की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं पूँछ लुलाबो दुर्रैं चैरौ मृगियों घूमती रहती थीं और कहीं मतवाले हाथियों की कतारें खड़ी रहती थीं जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानों चैरों से सुशोभित और हाथियों से रक्षित राज्य की मर्यादा हो, कहीं ढूँढ़े वृक्षों के बीच सिंह घूमने रहते थे जिससे वह भगवान् संकर के साथ-साथ घूमनेवाली सिंहवाहिनी भगवती पार्वती के समान सुशोभित होती थी, कहीं बौ भूमि कुशों के अंकुरों से ढकी हुई थी जिनमें उल्लूकों ने अपना बसेरा बना रखा था जिससे वह कुशलव को जन्म देनेवाली रावण के क्रन्द में पड़ी देवी जानकी के समान प्रतीत होती थी, कहीं चन्दन और कारतुरी की गन्ध उठती रहती थी और कहीं अंगरु और तिलक के अनेक वृक्ष उगे थे जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानों चन्दन और कस्तूरी का लेख किए हुए अंगरु का तिलक लगाने वाली कोई सुन्दरी हो, कहीं मन्द-मन्द बाजु में पछव हिलोरें लेते रहते थे और कहीं मदन के अनेक वृक्ष लगे थे जिससे वह अत्यन्त शीतलता छापी रहती थी; इसलिए वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो किसी कामातुरा उत्कण्ठिता नायिका पर पल्लवों का पंखा झर

१. पतिगृहीता । २. कृष्णांगुरा । ३. सोत्कण्ठवन्तिव ।

निलधीजिता समदना च, बालधीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च, पानभू-
मिरिव प्रकटित-मधुकोशक-शता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, कचित् प्रलयवेलेव महा-
वराह-दंष्ट्रा समुत्खात-धरणिमण्डला, कचिद्दशमुखनगरी च चटुलवानरवृन्द-भक्ष्यमान-तुङ्ग-
शालाकुला, कचिदचिर-निर्वृत्त-विवाहभूमिरिव हरित-कुश-समित-कुसुम-शमी-पलाश-
शोभिता, कचिदुन्मत्त-सृगपति-नाद-भीतेव कण्टकिता, कचिन्मत्तेव कोकिलकुल-कल-

बालेति । बालाः स्तनम्भयाः तेषां ग्रीवा गलदेशाः तद्वदिव, व्याघ्राः शार्दूलाः तेषां नखाः पुनर्भवाः
तेषां पङ्क्तिः श्रेणिभिः मण्डिता भूषिता 'वीथ्यालिराचलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः,
बालानां गलदेशेषु दैवोत्पातरक्षार्थं व्याघ्रनखपङ्क्तयो बध्यन्त इति सम्प्रदायः; तथा च—श्रीमद्भागवते—
'शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय' इति । गण्डकः तत्तद्देशविशेषविख्यातो गण्डस्थलपर्यन्त-
वर्तितभूषणविशेष आभरणम् अलङ्करणं यस्यां सा, पक्षे—व्याघ्रनखपङ्क्तिः पर्यटनसमयौपनखसचिह्नाव-
लीभिः मण्डिता, गण्डका चार्धणिजाः त एव आभरणानि भूषणानि यस्याः सा तथोक्ता ।

पानेति । पानभूमिः मद्यपानार्थस्थानं तद्वदिव, प्रकटितं पानाय द्योतितं मधु मद्यं तस्य कोशकानि
पानपात्राणि यस्यां सा तथोक्ता, तथा प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि अनेकप्रकाराणि कुसुमानि पुष्पाणि
यस्यां सा, पक्षे—प्रकटितं प्रकाशितं मधूनां पुष्परसानां मासिकाणामित्यर्थः, कोशानां तदाश्रयाणाञ्च श्रतं
यस्यां सा, अन्यत्तुल्यमेव ।

कचिति । कचिच्च कस्मिंश्चित्प्रदेशे एवमग्रेऽपि । प्रलयः सर्वत्र जलमयः तस्य वेला अवसरः तद्वदिव,
महावराहेण परमेश्वरतृतीयावतारेण दंष्ट्रया दग्धतेन समुत्खातं जलादूर्ध्वमानीतं धरणिमण्डलं समस्तपृथ्वी-
मण्डलं यस्यां सा तथोक्ता, महावराहेः पृथुलशूकरैः दंष्ट्राभिः दशनैः समुत्खातं विदारितं धरणिमण्डलं
भूप्रदेशो यस्याः सा 'वराहः शूकरो वृष्टिः' इत्यमरः ।

प्रलयसमये परमेश्वरो हि वराहश्चिन्माश्रित्य सलिलमग्रां सुवमूर्ध्वमानीतवानिति पौराणिकी वार्ता ।
कचिति । दशमुखस्य रावणस्य नगरी लङ्कापुरी तद्वदिव, चटुलाः चञ्चला ये वानराः शाखासृगाः
तेषां वृन्देन समूहेन भक्ष्यमानाः श्लोथ्यमानाः तुङ्गा उन्नता याः शाला भवनैकदेशाः ताभिः आकुला व्यासा,
पक्षे—चटुलवानरवृन्देन भक्ष्यमानास्तुङ्गा उच्चशाला भवनानि ताभिः आकुला व्याकुला । रामरावणयोः
संग्रामकाले कपिवृन्देन लङ्काया भवनसमूहो नाशित आसीदिति रामायणीया कथा ।

कचिति । अचिरनिर्वृत्तः तत्कालनिष्पन्नो यो विवाहः परिणयः तस्य भूमिः स्थानं तद्वदिव, हरिता
नीलवर्णा ये कुशा दर्भाः, सप्तियो यक्षीयकाष्ठानि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी लिया, पलाशा ब्रह्मवृक्षाः तैः
शोभिता भूषिता, पक्षेऽपि तुल्यमेव ।

कचिति । उन्मत्तो मदमत्तो यो सृगपतिः सिंहः तस्य नादेन गजितेन भीतेव व्रस्ता सुन्दरीव,
कण्टको रोमाञ्चः सज्जातोऽस्या इति कण्टकिता, पक्षे—कण्टकमुक्ता च ।

कचिति । मत्ता मधुपानेनोन्मत्ता-नाथिकेव, कोकिलकुलवत् पिकसमूहवत् कलम् अस्तुमममुरं
कर द्योतोपचार किया जा रहा हो, कहीं बाधा के श्वर-उधर धूपने से उनके नखा के चिह्न उभड़े थे, कहीं गँड़े
श्वर-उधर आते जाते थे जिससे वह वनवालों और गँड़ों से सुशोभित बालकों के गले के समान प्रतीत होती
थी, कहीं-कहीं मधु के छत्ते पड़े थे जिनमें से कहीं मधु से भरी जाखियाँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानों मदिरा से
भरे सैकड़ों सकोरे हों और कहीं श्वर-उधर तरह-तरह के फूल बिखरे थे मानो मदिरा की बूँदें टपकी हों जिससे
वह भूमि मदिरा पीने की जगह के समान प्रतीत होती थी, कहीं-कहीं जंगली सुगंधी ने अपने दाढ़ों से भूमि
खोद खोदकर ढूँढ़े बना दिए थे जिससे वह दाढ़ों पर पृथ्वी उठानेवाले भगवान् वराह जैसे लगते थे और उनसे
सुशोभित वह भूमि प्रलय की वेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं कुश, समिधा (हवन की लकड़ियाँ) फूल,
शमी और पलाश के पत्ते पड़े थे जिससे वह भूमि ऐसी विवाह-वेदिका के समान प्रतीत होती थी जहाँ शीघ्र ही
विवाहकार्य सम्पन्न हुआ हो, कहीं चञ्चल बन्दरों ने ऊँचे ऊँचे शाल वृक्षों की तोड़ डाला था जिससे उन वृक्षों
से भरी हुई वह भूमि ऐसी प्रतीत होती थी मानों बन्दरों द्वारा तोड़ी गयी अंगूरियों से भरी रावण की नगरी
लंका हो । कहीं कंटो से भरी हुई झाड़ियों में मयभीत करनेवाली सिंह की दहाह होती रहती थी जिससे वह

प्रलापिनी, कचिदुन्मत्तेव वायुवेग-कृत-नालशब्दा, कचिद्विधवेव उन्मुक्ततालपत्रा, कचिन् समरभूमिरिव शर-शत-निचिता, कचिदमरपति-तनुरिव नेत्रसहस्र-सङ्कुला, कचि-
न्नायरणमूर्तिरिव तमालनीला, कचिन् पार्थरथपताकेव वानराक्रान्ता, कचिद्वानिर्पति-द्वार-
भूमिरिव वेत्रलताशतदुष्प्रवेशा, कचिद्विराटनगरीव कीचकशतावृता, कचिदम्बरश्रीरिव

प्रलपितुम् उन्मत्तवशात् अनर्थकं वक्तुं शीलं यस्याः सा, पक्षे—कोकिलकुलस्य पिकमण्डलस्य कथप्रलापोऽ-
स्फुटमञ्जुलध्वनिरस्या अस्तीति सा तादृशी ।

कचिदिति । उन्मत्ता उन्मादवातव्याधियुक्ता स्त्रीव, वायुवेगेन व्याधिरूपपवनबाहुल्येन कृता
विहिताः तालशब्दाः कर्तृलभ्यवयो यया सा, पक्षे—वायुवेगेन पवनपिङ्गयेन कृताः तालानां तालतरुणां
शब्दा यस्यां सा तादृशी ।

कचिदिति । विगतो विनष्टो धवः पतिर्यस्याः सा सुन्दरीव, उन्मुक्तं स्वामिमरणात् परित्यक्तं तालपत्रं
तादृक् कर्णभरणविशेषो यया सा तादृशी, पक्षे—उन्मुक्तानि युगान्तपवनपिङ्गयेन पातितानि तालानां
तालतरुणां पत्राणि पर्णानि यस्यां सा तादृशी 'पत्रं पलाशं छद्मं दलः पर्णं छद्मः पुमाश्च' इत्यमरः ।

कचिदिति । समरो युद्धं तस्य भूमिः स्थानमिव, शराणां मुञ्जदण्डानां बाणानाञ्च शतेन समुदायेन
निचिता व्याप्ता ।

कचिदिति । अमराणां देवानाम् 'अमरा निर्जरा देवा' इत्यमरः, पतिः प्रभुः इन्द्रः तस्य तनुः शरीर-
मिव, वेत्राणां लोचनानां तन्मूलानाञ्च यदा—जटानां सहस्रं तेन सङ्कुला व्याप्ता । 'जटांशुकयोर्नेत्रम्'
इत्यमरः, 'नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रमेदे मूले दुमस्य च' इति मेदिनी ।

कचिदिति । नारायणस्य श्रीकृष्णस्य मूर्तिः शरीरमिव, तमालं तापिच्छं तद्वञ्जीला श्यामवर्णा,
पक्षे—तन्नामकवृक्षैः नीला ।

कचिदिति । पार्थोऽर्जुनः तस्य रथस्य पताका वैजयन्तीव 'पताका वैजयन्ती स्यात्' इत्यमरः,
वानरेण हनुमता वानरैः शाखासुगौश्च आक्रान्ता अधिष्ठिता ।

कचिदिति । अवनिः पृथ्वी तस्याः पतिः स्वामी राज्ञेत्यर्थः, तस्य द्वारभूमिरिव, वेत्राणि वेतसा लता
वल्क्यश्च तासां शतं समूहस्तेन द्वारपालहस्तगतवेत्रयष्टिसमूहेनेत्यर्थः, दुष्प्रवेशा दुःक्षेन प्रवेष्टुं योग्या,
अन्यपक्षेऽपि तुल्यम् ।

कचिदिति । विराटस्य मरस्याधिपतेः नगरी पुरीव, कीचकशतेन स्वप्रियवान्धवकीचकसमूहेन
राजश्यालकेन, पक्षे—कीचकाः सरन्ध्रवेणवः छिद्रेषु वायुप्रवेशेन शब्दायमानवंशरागा इत्यर्थः, तैः आवृता
व्यासाः 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ग्रे स्वनन्यनिलोद्धताः' इत्यमरः ।

कचिः ति। अश्वत्थम् आकाशं तस्य श्रीलक्ष्मीरिव, व्याधेन व्याधरूपधारिणा शिवेन अनुगम्यमानम्

उस दहाइ से डर कर रोमाञ्चित सी प्रतीत होती थी, कहीं मधु पी-पीकर मतवाली कोयलें मधुर कूक मचाप
रहती थीं जिससे वह मदिरा पीकर बड़बड़ानेवाली मतवाली स्त्री के समान प्रतीत होती थी, कहीं वायु के
थपेड़ों से ताड़ के पत्ते खड़खड़ाया करते थे जिससे वह बात-बात में तालियों पीट-पीट कर ठण्ठा मारने वाली
पगली के समान प्रतीत होती थी, कहीं ताड़ वृक्षों के पत्ते टूट टूटकर गिर पड़े थे जिससे वह कर्णफूल से रहित
विधवा के समान प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों शरपत्रों (सरकंडा नाम का पौधा) से भरी होने के कारण वह
वाणों से भरी युद्ध भूमि के समान दिखाई पड़ती थी, कहीं हजारों नेत्र नाम के वृक्षों के कारण वह हजार नेत्रों
वाले भगवान् इन्द्र के शरीर के समान प्रतीत होती थी, कहीं चारों ओर तमाल वृक्षों की घनी नीलिया के
कारण भगवान् नारायण की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं बन्दरों से भरी होने के कारण बन्दर की
छां लगी अर्जुन के रथ की पताका के समान प्रतीत हो रही थी, कहीं बैतों की लताओं के कारण उसमें प्रवेश
पाना अत्यन्त कठिन था जिससे वह सैकड़ों बैतधारी द्वारपालों से घिरी राज-महलों की देहली के समान
प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों बौतों की झाड़ियाँ लगी हुई थी जिससे वह कीचकों से भरी विराट की नगरी के
समान प्रतीत होती थी, कहीं घने जंगलों में बहेलिये भय से चञ्चल नेत्रोंवाले हरिनों का पीछा करते थे

व्याधातुगम्यमान-तरल-तारक-मृगा, कश्चिदगृहीतव्रतेव धर्म-चीर-जटा-वल्कल-धारिणी, अपरिमित-बहुलपत्रसञ्चयाऽपि सप्रपूर्णभूषिता, क्रूरसत्त्वाऽपि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम ।

तस्याश्च दण्डकारण्यान्तःपाति सकलभुवँनविरूपायतम् उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य, सुरपति-प्रार्थनार्थ-पीत-सकल-सागर-सलिलैः स्य मेरु-र्मत्सरादम्बैरतल-प्रसारित-शिरःसहस्रेण

अनुग्रह्यमानम् अत एव तरलं प्रासेन वलं तारकमृगं मृगशिरोनक्षत्रं यस्यां सा तथोक्ता, पक्षे—व्याधैः भिन्नैः अनुगम्यमाना; अत एव तरला भवेन लोलाश्चञ्चलाः तारका लोचनकनौनिका देपां ते तथोक्ता मृगा हरिणा यस्यां सा तादृशी । पुरा प्रजापतिः परमसुन्दरीं स्वतनयां सन्ध्यां निरीचय कामान्धस्ता-मन्धवावत्, स्वधर्मं रिरचयिषुः सा पुत्री तु हरिणीस्वरूपमाश्रित्य पलायमाना महादेवशरणं गतवती, प्रजापतिरपि हरिणस्वरूपमाश्रित्य तत्राप्यनुजगाम, महादेवस्तु तस्मिन्निरीचय प्रजापतेः शिरःकर्त्तनय स्वध-नुपा वाणं मुक्तवान्, तदा तु प्रजापतिरत्यन्तं लज्जितस्तत्र सन् मृगशिरोनक्षत्रे प्रविष्टवान् शिवस्य वाणोऽपि आर्द्रानक्षत्रस्वरूपेण तदन्वतिष्ठदिति शिवपुराणीया कथाऽनुसन्धेया ।

कथिति । गृहीतं स्वीकृतं व्रतं नियमो यथा सैवंविधा सुन्दरीव, धर्माः कुलाः, चीराणि जीर्णव-सनक्षणाणि, जटाः संहतकेशाः 'शिक्षाजटे संहतौ कचौ' इत्यनेकार्थः, वल्कलानि च परिधेयानि परिधार-यितुं शीलं यस्याः सा तथोक्ता, पक्षे—धर्माः कुलाः, चीराः तृणविशेषाः, जटाः मूलानि वल्कलानि च धार-यितुं शीलं यस्याः सा तादृशी 'मूले लज्जकचे जटा' इत्यमरः ।

अपरोति । अपरमितानि सङ्ख्याक्रान्तानि बहुलानि सधनानि पत्राणि दलानि तेषां सञ्चयः समूहो यस्यां सा तथोक्ताऽपि सप्तभिः पर्णैः भूषितेति विरोधः, सप्तपर्णसंज्ञकतस्मिन्निराजितेति तत्परिहारः । यत्र 'विरोध इव भासेत विरोधोऽसौ' इति लक्षणेन विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रेऽपि । क्रूरसत्त्वेति । क्रूरं दुष्टं सर्वं हृदयं यस्याः सा तथोक्तापि मुनिजनसेवितेति विरोधः 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभा-वयोः' इत्यनेकार्थः, क्रूराः हिंसाः सत्त्वा व्याघ्रादिप्राणिनो यस्यां सा तादृशीति तत्परिहारः । तथा पुष्प-वती रजोधर्मवत्यपि पवित्रेति विरोधः, पुष्पाणि प्रसूनानि अस्याः सन्तीति तत्परिहारः ।

तस्याश्चेति । तस्यां विन्ध्याटव्याम् अगस्त्यस्य कुम्भयोनेः आश्रमपदं तपोभूमिः आसीदिति वक्ष्य-माणेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि आश्रमस्य विशेषणानि । दण्डकारण्यस्य दण्डकसंज्ञकनस्य अन्तःपाति तन्मध्यवर्ति । अत्रेदमितिवृत्तम्—सूर्यवंशीयः कश्यप दण्डको नाम भूपतिः शुक्राचार्यगुरोः अरजाख्यां पुत्रीं बलात्कारेण धर्षितवान्, तच्छ्रुत्वातीव क्रुपितः शुक्राचार्यस्तं नृपमभिशपाम—'त्वं विन-श्यसि, अक्षारभ्य सप्तदिनाभ्यन्तरे चेदं राज्यं महावनतया परिणतं भविष्यती'ति । तच्च विन्ध्याचल-शिखरप्रदेशस्य राज्यं दण्डकारण्यं सञ्जातमिति । रामायणे प्रसिद्धमेतत् ।

सकलेति । सकलानि समस्तानि यानि भुवनानि भूर्भुव आदीनि तेषु विख्यातं प्रसिद्धम् । भगवतो माहात्म्यवतो धर्मस्य सुकृतस्य उत्पत्तिक्षेत्रमिव जन्मभूमिरिव, तत्र सर्वप्रकारधर्मोत्पत्तिरित्याशयः । अत्र जायुग्रेष्ठा, सा च भावभिमानिनी वाच्येत्यवगन्तव्या ।

धरेति । सुरपतिः इन्द्रः तस्य प्रार्थनया याचनया पीतानि सुलुकीकृतानि सकलसागराणां समस्त-जितसे बह्वेसी प्रतीत होती थी मानों व्याध-रूपधारी भगवान् शंकर से खदेड़े गए मृगशिरा से शोभित आकाश की लक्ष्मी हो, कहीं कुश, चीर (चीड़ नाम का वृक्ष) जटाओं और छालों के कारण वह ऐसी प्रतीत होती थी मानों कुश की लंगोटी मारे तथा वल्कलों की काष्ठनी काळे कोई जटाधारिणी तपस्विनी हो, कहीं अत्यन्त बने पत्तोंवाले छितवन के वृक्षों से भरी होने के कारण वह असंख्य पल्ला होते हुए भी सप्तपर्णा प्रतीत होती थी । यद्यपि उसमें दुष्ट प्राणियों के समान अनेक हिंसक जन्तु भरे थे; किन्तु उसमें अनेक मुनियों के आश्रम भी स्थित थे । यद्यपि वह कुलों से लदी होने के कारण रजस्वला स्त्री सी प्रतीत होती थी; किन्तु वह अत्यन्त पवित्र भी थी ।

उत्स विन्ध्याटवी में दंडक वन के बीच सभी लोकों में प्रसिद्ध भगवान् धर्मराज की जन्मभूमि के समान महर्षि अगस्त्य का पवित्र आश्रम था, जिन्होंने भगवान् इन्द्र की प्रार्थना पर सतृप्त का सभी जल दी पी

१. बहुल । २. सप्तपर्णपूषिता । ३. भुवनख्यातम्, भुवनतल्लक्ष्यात् । ४. निपीत । ५. जलस्य । ६. मेरुशिखर । ७. गगनतल... । ८. शिखरस्थ ।

दिवसकर-रथगमन-पथमपनेतुमभ्युद्यतेन अवगणित-सकलसुर-वचसा विन्ध्यगिरिणाऽप्य-
नुज्ञांक्षिताज्ञस्य जटरानल-जीर्ण-वातापिदानवस्य, सुरासुर-मुकुट-मकरपत्र-कोटि-चुम्बित-
चरण-रजसो दक्षिणाशा-वधू-मुख-विशेषकस्य, सुरलोकादेकदुष्कारनिर्पातित-नहुष-प्रकट-

समुद्राणां जलानि सलिलानि येन तस्य । इत आरभ्य षष्ठ्यन्तानि पदानि ऋषेर्विशेषणानि । पुरा लोकान्
पीडयितुं कालेयाख्याः केचनासुरा दिनपर्यन्तं समुद्रजलेऽन्तर्हिताः सन्तो निशि बहिरागत्य लोकद्वय-
मत्यन्तमुपद्रुतञ्चक्रुः । तद्विनाशाय नितरां चेच्छिद्यमानो देवाधिपतिरगस्त्यशरणं ययौ । बहुधा प्रार्थितो
भगवानगस्त्यः निविलसमुद्रसलिलानि तुलुके कृत्वा पपाविति महाभारतीया कथात्रानुसन्धेया ।

मेधिति । मेरोः सुवर्णाद्रेः मस्तकात् उन्नतिविषयकशुभद्वेषात् 'मस्तरोऽन्यशुभद्वेषः' इत्यमरः, अम्ब-
रतले आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि बृहन्ति यानि शिरांसि मस्तकानि तेषां सहस्रं
समूहो येन स तेन, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथगमनपथं स्थन्दनगमनमार्गम् 'श्वक्पूर्वधूःपयामानवै' इत्यच्
प्रत्ययः, अपनेतुं निरसितुम् अभ्युद्यतेन प्रवृत्तेन, तथा अवगणितानि अनादृतानि सकलानां समस्तानां
देवानां सुराणां वचांसि दिवसाधिपतेः गतिमार्गावरोधनिषेधकवाक्यानि येन तेन विन्ध्यगिरिणाऽपि जल-
वालाकाद्रिणापि अनुलुङ्क्षिता अनतिक्रान्ता सम्मानिता आज्ञा आदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।

पुरा पर्यटन् नारदो योगी विन्ध्याचलमासादव्यामास, अथ तेन कृतातिथ्यो नारदस्तं गिरिं प्रत्यु-
वाच—गिरिमणे ! प्रतिदिनं सूर्यो हि सुमेरुं परिभ्रमति त्वं नेति नितरां चेच्छिद्यते मे चेतः, अतस्तदर्थं
यतस्त्वेत्यभिधाय निर्गते तस्मिन् तथैवास्मानं विधातुं सूर्यमसुरन्धन् तेन प्रत्याख्यातोऽतिकोपेन तद्वमन-
पथमवरोद्धुं वृद्धिसुपगच्छन् सूरैर्निवारितोऽपि नितरां वधुधेः तदेकतोऽधिकतापात् प्रबलन्तोऽपरान्त्वका-
रावृत्तत्वात्किमपि कर्तुमशक्ता लोका देवान् तु दुष्टुः, ते च द्रुतमेव काश्यामगस्त्याश्रममाजगमुः, विन्ध्य-
वृद्धवरोधार्थं तमसुरशुश्रूष, अथ तेषामसुरोद्येन सभार्यके भगवत्स्यगस्त्ये तत्रोपस्थिते विन्ध्याद्रेः शिरोऽ-
वनमस्य तस्मै प्रणाममकरोत्, ऋषिस्तु—'प्रिय वत्स ! यावदहं पुनः प्रत्यावृत्तः स्यां तावत्सर्वमेवंविधमेवा-
वन्तो भूधवा तिष्ठ' इत्युक्त्वा दक्षिणाशां प्रस्थितो वेदान्नीमपि प्रत्यावृत्तः, विन्ध्याद्रेरपि तदाज्ञयाऽधुनापि
तथैव तिष्ठतीति स्कन्दपुराणान्तर्गतकान्दीखण्डीयकथा ।

जठरेति । जटरानलेन उद्राग्निना जीर्णः अन्तःपरिषाकं प्रापितो वातापिदानवो वातापिनामकासुरो
येन यस्य तादृशस्य ।

पुरा इत्यलवातापिसंज्ञकौ भ्रातरावसुरविशेषावास्ताम् । तत्रेह्वलो विप्रस्वरूपं कृत्वा सेपस्वरूप-
स्थितं वातापि भारथिवा तन्मांसं पक्त्वा समुपस्थितान् विप्रान् भोजयामास, भक्षितवस्तु तेषु 'वातापे !
निर्गच्छ' इतीह्वलेनाकारितः सुरवरप्रतापेन वातापिस्तेषामुद्राणि विदार्य निर्गतः, ततश्च तौ तेषां वित्ता-
दिकं चोरितवन्तौ । ततो देवा इत्थं निरीक्ष्य भगवतोऽगस्त्यस्य शरणमाययुः, आगत्य च प्रत्यपकटुं
याचितः स तेनैव रूपेण तन्मांसं भक्षयित्वा उदरे जीर्णं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

सुरावरेति । सुरादेवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटेषु किरीटेषु यानि मकरपत्राणि सुवर्णरचिता मकरा-
कारपत्राः 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्यमरः, तेषां कोटयः अग्रभागाः तैः सुषिबतानि स्पक्षितानि चरणरजांसि
पदरेणवो यस्य तस्य, देवदानववृजितपदस्येत्यर्थः । दक्षिणा अवाची आशा दिगेव वधूः स्त्री तस्या मुखे
आनने विद्योपकस्य तिलकस्वरूपस्य 'दिशस्तुः ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः', 'चित्रपुण्ड्रविशेषकाः'
इत्यमरः । अत्रागस्त्ये तिलकत्वारोपस्य दक्षिणदिशि वधूत्वारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् । तदुक्तं
साहित्यदर्पणे—'अत्र कर्मचिदांशोपः परारोपस्य कारणम् । तत्परम्परितम् .....' ।

सुरेति । सुरलोकात् देवनगरात् (स्वर्गात्) एकदुष्कारेण दुष्कृतिमात्रेण निपातिते प्रचयाविते नहुषे
ख्याता । समस्त देवतायां को प्रार्थना अनुसूती करके मेरु पर्वत को ईर्ष्या के कारण अपनी हजारों चोटियों
को आकाश में फैलाकर सूर्य का मार्ग रोक देनेवाला विन्ध्याचल भी जिनकी आशा टालने का साहस न कर
सका और पैरों पर झुका हो रह गया, जिन्होंने अपने पेट की आग में वातापि दानव को भी पका डाला,
देवता और राक्षस दोनों ही अपने मुकुटों में बने हुए मत्स्याभूषणों को पत्रलताओं से जिनके चरणों की धूल

१. गतिपथ । २. ...सुरसमूह... । ३. अस्तङ्गित । ४. मुकुटतटवद्वितमरकतमयपत्रभङ्गकोटि... ।

५. दक्षिणामुखाविशेषकस्य । ६. निपातित । ७. प्रकटन ।

प्रभावस्य भगवतो महासुनेरगस्त्यस्य, आर्य्यया लोपासुद्वयौ स्वयमुपरचितालवालकैः करपुट-
सलिलसेक-संवर्द्धितैः सुतनिर्विशेषैरुपशोभितं पादपैः, तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनापादितौ
पित्र-भस्म-विरचित-त्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुशा-चीवर-वाससा मौञ्ज-मेखलाकलितमध्येन
गृहीत-हरितर्पणपुटेन प्रत्युदजमतता भिक्षां दृढदस्युनाप्रा पवित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्मा-
हरणाच्च यस्येध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, दिशि दिशि शुक्रहरितैश्च कदलीवनेः

प्रकटः स्फुटः प्रभावो माहात्म्यं यस्य तस्य तादृशस्य, भगवतो माहात्म्यवतः महासुनेरुपशमनशीलस्य ।
हृह त्वष्टुः पुत्रे दृष्टे दधीच्यवस्थना वज्रं निर्माय हृते सुराधिपे ब्रह्महत्यापापयुते मानसमरोचरे
निलीने सति सुरैः राजविहीनं स्वर्गं दृष्ट्वा चन्द्रवंशीयो राजा बहुषो निजनिजप्रभावेर्द्धमित्वा स्वर्गराश्वे
नियुक्तः । इन्द्रपदं चारुढो भवानिन्द्राणीं कथं न कामयते ? इति केनचिदुपदिष्टे स कदाचित् प्राथित-
वान्, ततस्तथा कथितम् 'राजन् ! महर्षिभिर्वाहितां शिविकामारुह्य यदि भवान् मद्भवन्मसागन्तुं शक्नोति
तदा भवन्तमहं सेवेय' इति । राजा तु तदेवाभ्युपेत्य सृष्ट्यादीन् देवर्षीन् बाहुकस्येन संयोज्य शिविका-
मारुढः इन्द्राणीं कामयमानः तां प्रति वज्रन् कीदृशं चलितुम् अग्रे गच्छन्तं शृणुं मूर्ध्नि चरणेन 'सर्पं सर्पं'
इति कथयन्नताडयन्, एतन्मध्ये भृगोर्जटासु प्रच्छन्नो भगवानगस्त्यः तच्छरणेन ताडितः 'स्वं सर्पों
भूत्वाऽथः पत' इति ज्ञात्वाप, तेन च राजा सर्पों भूत्वा हिमालयकन्दरायामतदिषि महाभारतीया कथा-
श्रानुसन्धेया ।

भार्यवेति । आर्यया पत्न्या लोपासुद्वया तन्नामिकया स्वयम् आत्मना उपरचितानि निर्मितानि
आलवालानि आवापा मूलसलिलाधारा येषां तैः 'स्यादालवालमावालमावापः' इत्यमरः, करपुटेन निज-
हस्तद्वयेन यः सलिलस्य जलस्य सेकः तेन संवर्द्धितैः वृद्धिं प्रापितैः, सुतनिर्विशेषैः पुत्रसङ्घैः पादपै-
र्वृक्षैरुपशोभितं भूषितं तदाश्रमपदं मुनिस्थानम् ।

तत्पुत्रेणेति । तस्य अगस्त्यस्य पुत्रेण सुनुना, गृहीतम् अङ्गीकृतं व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं येन तेन, आपाढः
पलाशदण्डः अस्यास्तीति तेन 'आपाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति विश्वः, विप्राणां पलाशदण्ड-
स्यैव धारणमाह भुवः—'ब्राह्मणो वैवस्वपालाशौ' इति, पवित्रं पूर्वं यत्नस्म तेन विरचितं विहितं त्रिपुण्ड्रकं
रेखात्रययुतस्तिलकविशेष एव आभरणं भूषणं येन तेन, ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रधारणमाह स्मृतिः—'ब्राह्म-
णानां त्रिपुण्ड्रकम्' इति । कुशा दर्भा एव चीवरं वीरं वासः वस्त्रं यस्य तेन, मञ्ज्या मुञ्जविरचितया
मेखलया कलितो वज्रः मध्यः कटिभागो येन तेन, तथा च मनुः—'मौञ्जी त्रिद्वसमा श्लचगा कार्या विप्रस्य
मेखला' इति । गृहीतं याचिताक्षरवृणार्थमाप्तं हरितं श्यामलं पर्णपुटं पत्ररचितपुटकं येन तेन, प्रत्युदजम्
उदजमुदजं प्रति प्रतिपर्णशालमित्यर्थः । 'पर्णशालोदजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, भिक्षाम् अटता भिक्षार्थं भ्रमणं
विदधता भिक्षासिख्यत्र 'अकथितश्च' इत्यनेन कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया । दृढदस्युरिति
नाम यस्य तेन तादृशेन पवित्रीकृतं तत्र स्थित्या पूतम् ।

अतीति । पिता अगस्त्यः, अतिप्रभूतानि अतिप्रभूतराणि यानि हृष्यानि काष्ठानि तेषाम् आहरणान्
आनयन्वाह हेतोः, हृष्यं वहतीति 'हृष्यमाह' इत्यन्वर्थं द्वितीयम् अपरं नाम अभिषेगं चकार विद्घौ ।
हृष्यमाह इत्यत्र 'कर्मण्यब्' इत्यण् ।

ज्ञाया करते ये जो दक्षिण दिशा रूषी वधू के मुख के तिलक थे (अगस्त्य तारा दक्षिण दिशा में निकलता
है), तथा जिन्होंने एक ही हुंकार में नहुष को स्वर्ग से पृथ्वी पर पटक कर अपना प्रभाव प्रकट कर दिया
था । वह आश्रम अनेक वृक्षों से सुशोभित था । भगवान अगस्त्य की पत्नी लोपासुद्व्या ने स्वयं अपने हाथों से
उनमें थाँतले बना बनाकर अपनी अँजुलीयों के जल से उन्हें सींचा और पाल-पोस कर बढ़ाया था । उन्हें वह
पुत्र के समान ही प्यार देती थीं । उनके पुत्र ब्रह्मवारी इंदुरस्यु की तपश्रया से वह आश्रम और भी पवित्र
हो गया था । वह हाथों में पलाशदण्ड लिये, मस्तक पर भस्म का त्रिपुण्ड्र लगाये, कटि में कुशा की लँगोटी

१. तद्भार्यया । २. लोपासुद्वया च । ३. आपादिव्रतिना । ४.***वीर । ५. वस्त्रक, मुञ्ज*** ।

६. हरिणकण, पत्रपुटेन । ७. शुक्रकुल*** ।

श्यामलीकृत-परिसरं सरिता च कलसयोनि-परिपीत-सागरमार्गाभुगतयेव बद्धवेणिकया गोदावरीयां परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्प्रेष्टराज्यो दशवदन-लक्ष्मी-विभ्रमचिरामो रामो महामुनिमगस्यमनुचरन् सह सीतया लक्ष्मणोपरचित-रुचिर-पर्णशालः पञ्चवट्यां कञ्चित् कालं सुखमुवास । चिरञ्छंयेऽद्यापि यत्र शाखानिलीन-निभृत-पाण्डु-कपोतपङ्क्तयो लसन्तापसाभिहोत्र-धूमराज्य इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्म-कुसुमानुद्वरन्त्याः सीतायाः

दिशीति । दिशि दिशि प्रत्येकदिशि 'नित्यकोप्सयोः' इति द्विवचनम्, शुक्रवत् कीरदेहवत् हरितैर्नीलवर्णैः कदलीवर्णैः रम्भाविपिनैः 'रम्भावृक्षेऽथ कदली' इति मेदिनी, श्यामलीकृतः कृष्णवर्णीकृतः परिसरः प्रान्तभूमिरस्य तत् । शुक्रहरितैरित्यत्र लुप्तोपमा ।

सरितैति । कलसयोनिना अगस्येन परिपीतस्य चुलुकीकृतस्य मृतस्येयाशयः, सागरस्य समुद्रस्य मार्गम् अध्वानम् अनुगतयेव अनुव्रजितयेव बद्धा धृता वेणिका सलिलधारा यथा तथा, बद्धा संकराविधानायेव संयता वेणिका केशरचनाविशेषो यथा तथा च, गोदावर्यां तन्नामिका सरिता नद्या परिगतं परिव्याप्तम् । अगस्येन चुलुकीकृततया निधनमुपगतस्य समुद्रस्य अनुव्रजनं सर्वदा केशसंयमनञ्च पतिव्रतया विधेयमेवेत्याशयः । उक्तञ्च 'न प्रोषिते तु संस्कुर्यान्न वेणीं च प्रमोक्षयेत्' इति । 'अनुगतयेव' इति क्रियोत्प्रेक्षा । समासोक्तिरपि व्यञ्जनया । तदुक्तं दर्पणे—

‘समासोक्तिः समैयत्र कार्यलङ्कविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥’

यत्रेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने दशसु दिशामु अप्रतिहतो रथो यस्य स दशरथः तस्य वचनं वनगमनादेशम् अनुपालयन् पालनं कुर्वन् तथैवानुतिष्ठतिश्चर्यम्, उत्सृष्टं त्यक्तं राज्यं येन सः, दशवदनो लङ्काधिपतिर्दशाननस्तस्य या लक्ष्मीः राज्यश्रीः तस्या विभ्रमस्य विलासस्य विरामोऽवसानं यस्मात् स तथोक्तो रामः, महामुनिं मुनिश्रेष्ठम् अगस्यम् अनुचरन् सेवमानः, लक्ष्मणेन सुमित्रानन्दनेन उपरचिता निर्मिता रुचिरा मनोज्ञा पर्णशाला उज्ज्वला यस्य सः, कञ्चित्कालं पञ्चवट्यां जनस्थाने सीतया जनकनन्दिन्या सह सुखम् आनन्दपूर्वकं यथा स्यात्तथा उवास निवृत्ति स्म । ‘विरामो राम’ इत्यत्र यमकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘सत्यर्थं पृथगर्थयोः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवानुत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥’

चिरेति । चिरशून्ये बहोः कालात् मुनिवृन्दरहिते, यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे अद्यापि इहानीमपि, शाखासु मिलिना अवस्थिता निभृता निःशाव्याः पाण्डवः श्वेता ये कपोताः पारावताः तेषां पङ्क्तयो राज्यः येषु ते, अत एव लज्जाः संलज्जाः तापसानां तपस्विनां यद्विमोहोत्रं दैनिकयज्ञविशेषः तस्य भूमानाम् अग्निशिखानां राज्यः पङ्क्तयो येषु ते तथोक्ता इव तरवो वृक्षा लक्ष्यन्ते अवलोक्यन्ते । इह पदाद्यैरेतुकं काव्यलङ्कमलङ्कारः, तथा धूमपङ्क्तीनां संलज्जवस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चेत्सुभयोर्लङ्काभिभावेन सङ्कलङ्कारः ।

वलीति । बलिकर्मणो देवपूजनकार्यस्य कुसुमानि प्रसूनानि उद्वरन्त्याः सज्जं कुर्वन्त्याः सीताया

तथा मूल को कारवनी पदिने ओर हाथों में हरे पत्तों का दोना लिप ह्रप एक झोंपड़ी से दूसरीं झोंपड़ी तक धूम-धूम कर भील माँगा करते थे । वह जंगल से पिता के अग्निहोत्र के लिए सतिपाओं (हवन की लकड़ियों) का इतना बड़ा गट्टा बाँधकर लाया करते थे कि पिता ने उनका दूसरा नाम ही शम्भवाद् (हवन की लकड़ियों कोनेवाला) रख दिया था । उस आश्रम के चारों ओर सुगों के समान हरे-हरे कैली की घनी बाड़ लगी हुई थी जिसकी घनी हरियाली से वहाँ कुछ-कुछ अन्धकार सा छाया रहता था । उस आश्रम से सड़ी हुई एक ही प्रसर धारा में बहती हुई गोदावरी नदी ऐसी प्रवीत होती थी मानो एक चोटोवाली समुद्र की विषवा पत्नी अपने पति के पीछे-पीछे उसका समस्त जीवन पी लेनेवाले अगस्य के आश्रम में चली आई हो ।

और जहाँ पंचवटी में दशरथ की आज्ञा का पालन करने के लिए राज्य छोड़कर महामुनि अगस्य की सेवा करते हुए रावण की राज्य-लक्ष्मी का वैभव भिटा देनेवाले भगवान रामचन्द्र जी ने सीता जी के साथ लक्ष्मण द्वारा बनाई गई पत्तों की सुन्दर झोपड़ी में कुछ दिनों तक सुख से निवास किया था, बहुत दिनों से मुनियों के न रहने के कारण जिस सूने प्रदेश में ढालियों पर चुपचाप बैठे हुए सफेद कवतूरी की पंक्तियों

१. श्यामीकृत । २. कावेष्प्या । ३. रामो । ४. अतिचिर । ५. पङ्क्तयोऽमलङ्कारः ।

करतत्ताविष सङ्क्रान्तो यत्र रागः स्फुरति त्वाकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधि-जल-
मिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्त्तिषु विभक्तं महाह्रदेषु । यत्र च दशरथ-सुन-निशित-
शर-निकर-निपात-निहत-रजनीचर-बल-बहुल-रुधिर-सिक्त-मूलमद्यापि तद्गर्भाविद्ध-निर्गत-
पलाशमिवाभाति नव-किंसल्यमरण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनव-
जलधर-निर्वह-निनादयाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिसुवन-विवर-व्यापितश्चापवोषस्य स्मरन्तो
न गृह्णन्ति शौण्ड-कलवजस्त्रमश्रुजल-लुलित-दीनहृदयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जरा-जर्ज-

वैदेक्षाः करतलात् हस्ततलात् कलाकिसलयेषु व्रतसिपह्वेषु संक्रान्तो लग्न इव सन् रागो लौहित्यं स्फुरति
दीप्तिमान्भवति । सङ्क्रान्त इवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । यत्र च आश्रमपदे, मुनिना अगस्त्येन पूर्वं पीतं चुलुकीकृतं पश्चादुद्गीर्णम् वाप्तं निखिलं
समग्रं जलनिधिजलं समुद्रसलिलम् आश्रमोपान्तवर्त्तिषु आश्रमनिकटस्थायिषु महाह्रदेषु महातडागेषु
विभक्तमिव विभज्य स्थापितमिव । अत्रापि विभक्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, अत एव हि तडागानामाषासल-
ल्युक्तत्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुस्थङ्गर्थम् ।

यत्र चेति । दशरथसुतयो रामलक्ष्मणयोः निशिताः तीक्षा ये शरा बाणाः तेषां यो निकरः समूहः
तस्य निपातेन वर्णनेन सिद्धानि घातितानि यानि रजनीचरबलानि असुरसैन्यानि तरसम्बन्धीनि वह-
लानि विपुलानि रुधिराणि रक्तानि तैः सिक्तानि मूलानि यस्य तत्, नवानि नूतनानि किसलयानि
पल्लवानि यत्र तत् तथोक्तम् अरण्यं वनं (कर्तुं), अद्यापि इदानीं कालपर्यन्तमपि तेषां रुधिराणां रागेण
रक्तित्वा आविद्धाणि युक्तानि विद्यमानानि निर्गुतानि निःसृतानि पलाशानि पत्राणि यत्र तत् तथोक्तमिव
आभाति शोभते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अधुनापीति । अधुनापि इदानीमपि यत्र आश्रमपदे जलधरसमये वर्षाकाले गम्भीरं मञ्जुलम्
अभिनवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषां निवहस्य समूहस्य निनादं गर्जनम् आकर्ण्य श्रुत्वा भगवतः
पुत्रस्य रामस्य दाशरथेः त्रिसुवनस्य विष्टपस्य विवराणि छिद्राणि तानि ध्याप्नोति प्रयत्नीति स तस्य,
चापवोषस्य धनुःशब्दस्य अत्र शान्तः स्मरतीतिवत् कर्मणि षष्ठी, तेन धनुःशब्दमित्यर्थः, स्मरन्तः चिन्त-
यन्तः दृशद्भिः दृशायाः शून्याः रामलक्ष्मणसीतारहिताः, वीक्ष्य अवलोक्य, अजस्रं निरन्तरम् अधुजलेः
तेषां शोकजनिमननयनसलिलैः लुलितानि विह्वलीभूताः, दीनाः कातराः दृष्टयो लोचनानि येषां ते तथोक्ताः,
तथा जरया बुद्धाचक्षुष्या जर्जरिताः विशीर्णा विषाणानां शृङ्गानां कोटयोऽग्रभारा येषां ते तथोक्ताः,
जानक्या वैदेक्ष्या सम्प्रदिताः शण्डसलिलादिप्रदानेन बुद्धिं प्रापिताः जीर्णसुगाः बुद्धहरिणाः शण्डं बालवृणं
तस्य कवलं घ्रासं न गृह्णन्ति च स्वीकुर्वन्ति तेषां शोकेनेत्याशयः । अत्र गम्भीरजलद्विनादाकर्णनेन
से वृक्ष एते प्रतीतं होतं ये मानो आज मां उनमें उन तपस्वियों के अग्निहोत्रों से ठेठे हुए धूप की रेखाएँ लगा
हुई हों, जहाँ ललाओं की नयी-नयी सुकुमार कोपलों से फूटती हुई लाठी ऐसी प्रतीत होती थी मानो पूजा
के लिए फूल नुनते समय उनमें लगी हुई जानकी के करतलों की लाठी ही आज भी फूट-फूट कर बिखर रही
हो, जहाँ आश्रम के निकटवर्ती सरोवरों में भरा हुआ जल ऐसा प्रतीत होता था मानो भगवान् आगस्त्य ने
समुद्र का पिया हुआ समस्त जल ही उगलकर इन सरोवरों में बौट दिया हो, जहाँ नयी-नयी कोपलों से
भरा हुआ वन लाल भयुक्ता हो उठा था मानो रामचन्द्र जी के तीक्ष्ण बाणों की वर्षा से मारे गए राक्षसों के
गाढ़े रक्त से सिंचे हुए ब्रह्मगले वृक्षों से आज भी उठी रक्त की लाठी में सने हुए लाल-लाल पतंग फूट
पड़े हों, जहाँ आज भी भगवती जानकी द्वारा पालपोस कर बढ़ाए गए लुढ़कीते से कटो-पट्टी सींगोंवाले
आश्रमों के बूढ़े हरिण वर्षा के दिनों में नयी-नयी सौँवली घटाओं की गम्भीर ध्वनि सुन कर मगवान् राम
के धनुष की तीनों लोठों में फैली हुई ध्वनि का स्मरण करते हुए आँसुओं से ललललायी हुई करण दृष्टि द्वारा
अपने बगुनों से सुनी (जिन्हें राम के धनुष ने पड़ले ही मार डाला था, अथवा राम से सुनी) दसों दिशाओं की

१. 'च' इति कचिज् । २. 'निशित' । इति पाठः कचिज् । ३. बलबहुल । ४. रक्त । ५. तद्गंगा
नविद्ध । ६. किसलम् । ७. गम्भीररवम् । ८. 'निवह' इति पाठः कचिज् । ९. सन्त्यक् शण्ड ।
१०. लुलितदृष्टयः

रित-विषाणकोटयो जानकीसंवर्द्धिता जीर्णमृगाः । यस्मिन्ननवरत-मृगया-निहत-शेष-वन-हरिण-प्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघवमतिदूरं जहार । यत्र मैथिली-वियोगदुःखदुःखितौ दशवदन-विनाश-पिशुनौ चन्द्रसुप्योविष कबन्धग्रस्तौ सर्म राम-लक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं महच्चक्रतुः । अत्यायतश्च यस्मिन् दशरथसुत-शरैः निपातितो योजन-बाहोर्बाहुगस्त्य-प्रसादनागतनहुषाजगर-कायशङ्कां चकारां ऋषिगणस्य । जनकननया भर्त्रा विरहविनोदनार्थ-मुदत्ताभ्यन्तरलिखिता यत्र रामनिवास-दर्शनोत्सुका पुनरिव धरणीत-लादुल्लसन्तीव^१ वनचरैरद्याप्यलोक्यते ।

रामस्य चापघोषस्तुतेः स्मरणलङ्कारः, तथा शप्पप्रासग्रहणसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-क्त्यलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘सहस्रासुभवाद्भस्तुसृष्टिः स्मरणमुच्यते’ । ‘सिद्धयेऽप्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते’ ।

पुनस्तोभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारलङ्कारः ।

यस्मिन्नि । यस्मिन् विपिने अनवरतं निरन्तरं या मृगया पशुहजनव्यापारः तस्यां निहतेभ्यः रामेण व्यापदितेभ्यः शेषा अवशिष्टा ये वनहरिणाः काननमृगाः तैः प्रोत्साहित इव जानकीवञ्चनापूर्व-करामदूरनयने प्रकृष्टोत्साहं प्रापित इव कनकमृगः हाटकमयहरिणरूपधारी मारीचः, कृतो विहितः सीताया जानकया विप्रलम्भो वञ्चना येन तथोक्तः सन् राघवं रामचन्द्रम् अतिदूरम् अनतिसमीपं जहार नीतवान् । इह क्रियोत्प्रेषा ।

वञ्चेति । यत्र पञ्चव्यां मैथिली जानकी तस्या वियोगदुःखेन विरहजनितवशेन दुःखितौ क्लेशितौ, दशवदो राघवः तस्य विनाशपिशुनौ ध्वंसघोषकौ रामलक्ष्मणौ कौशल्यानन्दसुमित्रानन्दनौ, चन्द्र-सूर्याविष पुष्पवन्ताविष ‘एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ’ इत्यमरः । कबन्धः राहु राक्षसाविषतः तेन दनुकबन्धेन च प्रस्तौ कवलोकृतौ गृहीतौ च सन्तौ समम् एककालं त्रिभुवनस्य जगत्त्रयस्थितलो-कस्य बहुत उरुकुष्ठं अभयम् आतङ्कं चक्रतुः विदधतुः । इह चन्द्रसूर्याविवेत्सुपमा ।

अत्यायतश्चेति । यत्र च दशरथसुतो रामः तस्य शारेण हवुषा निपातितः कर्तव्येष्टा पातितः अत्या-यतः अतिविस्तृतः योजनबाहोः दनुकबन्धापरनाशो दैत्यस्यैव बाहुर्भुजः, अगस्त्यस्य सुतेः प्रसादनाय शिविकारोहणेन इन्द्राणीं प्रति यानकाले पादप्रहारकृतकोषोपशान्तये आगतः प्राप्तो यो नहुषाजगस्तस्य अजगर (सर्प) रूपिनहुषवृत्तेः कायशङ्कां देहभ्रान्तिम् ऋषिगणस्य मुनिमण्डलस्य चकार कृतवान् । अत्र दनुकबन्धवाहो नहुषाजगरभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘साध्यादत्तस्मिन्तद्विद्विभ्रान्तिमान् प्रतिभोध्यते’ इति । अत्रत्येतिबुचन्तु रामायणरथारण्यककाण्डतोऽवगन्तव्यम् ।

जनकेति । यत्र आश्रमपदे जनकतनया वैदेही, भर्त्रा स्वामिना रामेण, विरहविनोदनार्थं जानक्याः वियोगव्याथालवृत्तसम्पादनार्थम् उट्ताभ्यन्तरे पूर्णशालामध्ये ‘पूर्णशालोडओऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः, लिखिता चित्रीकृता सा रामस्य निवासोऽवस्थानभूमिः तस्य दर्शनाय अवलोकनाय उत्सुका उरुकण्ठिता सती पुन-र्भूयो धरणीतलात् पातालात् उल्लसन्तीव, वनचरैः किरातैः अद्यापि हृदानीकालेऽपि आलोक्यते दृश्यते । अत्र उल्लसन्तीवेति क्रियोत्प्रेषा । अत्र ‘पुनः’ शब्दोपादानेन पूर्व वैदेहा मिथिलायां यत्रभूषिकर्षणकाले देख-देख कर सुँहें भरी हुई पास का चबाना भी भूल जाते हैं, जहाँ नित्य ही शिकार करनिवाले राम से अपने परिवार का विनाश होते देख बचे हुए जंगली हरिणों द्वारा मानो उससाया गया कनकमृग जानकी को बोले में डालकर राम को दूर बढ़ा ले गया था तथा उनके वियोग का कारण बना था, जहाँ जानकी के विरह में दुखी और राहुरूपी कबन्ध से घिरे हुए सूर्य और चन्द्रमा के समान राम और लक्ष्मण ने रात्रि के विनाश की सूचना देते हुए उसके साथ युद्ध में तीनों लोकों को एक साथ ही अत्यन्त भयभीत कर दिया था, जहाँ राम के वर्णों से कटकर गिरी हुई योजनबाहु नाम के राक्षस की अत्यन्त लम्बी बाहु देख कर वहाँ के ऋषिगणों को ऐसा भय होता था मानो भगवान् अगस्त्य को प्रसन्न करने के लिए अजगर रूपधारी नहुष ही

१. निःशेष, अशेष*** । २. प्रोत्सारित । ३. राघवविनाशसूचकौ । ४. अतिमहत् । ५.***बाण*** । ६.***प्रसादेनागत*** । ७. अकरोदृषिजनस्य । ८. तनया च भर्त्रा । ९.***विनोदार्थम् । १०. अभ्यन्तरे । ११. धरणीतलादुल्लसन्ती । १२. उपलक्ष्यते ।

तस्य चैवंविधस्य सम्प्रत्यपि प्रकटोपलब्ध्यमाण-पूर्ववृत्तान्तस्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधि-पान-कुपित-वरुणोत्साहितेन अगस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्षपर इव वेधसा महाजलनिधिरुत्पादितः, प्रलयकाल-विघटितौष्ठ-दिग्भाग-सन्धिबन्धं गगनतलमिव सुवि निपतितम्, आदिवराहसमुद्भूत-धरामण्डल-स्थानमिव सलिलपूरितम्, अनवरत-मज्ज-दुग्ध-शारकामिनी-कुचकलस-लुलित-जलम्, उःकुल-कुसुद-कुवलय-कह्लारम्, उज्ज्वल-विन्द-

पातालादुत्थानम्, लङ्कां विजित्याग्निप्रवेगेन विखट्टायामपि तस्यां लोकापवादमीत्या निर्वासिता रासेन पुनः परीक्षाप्रकरणे भूमितलप्रवेशः ततश्चेदमुत्थानमिति प्रतीयते ।

तथेति । पूर्वविधस्य उत्तररूपस्य तस्य च अगस्त्याश्रमस्य सम्प्रत्यपि अस्मिन् समयेऽपि प्रकटं स्पष्टम् उपलब्ध्यमाणा दृष्टितदिशा ज्ञायमानाः पूर्ववृत्तान्ताः पूर्वोदन्ता यस्य तस्य 'वाचां प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्ताः स्यादः' इत्यमरः । नातिदूरे समीप एव परमाभिधानं पर्येतिसंज्ञकः पद्मसरः कमलकासारः 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, विघटत इति वच्यमाणेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तपदानि पद्मसरोविशेषणानि । जलनिधयः समुद्राः तेषां पानेन लुलुकीकृतेन कुपितः जलाधिपतिस्त्वात् क्रुद्धो यो वरुणः प्रचेताः 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः, तेन उत्साहितः अन्यं महासमुद्रं निर्मातुं दत्तोत्साहः तेन तथोक्तेन, वेधसा प्रजापतिना 'व्यथा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः, अगस्त्यमत्सरात् अगस्त्यं मुनिं प्रति शुभप्रेषात् 'मत्सरोऽन्यशुभ-हेषः' इत्यमरः, तस्य अगस्त्यस्य आश्रमसमीपवर्ती मुनिजनस्थाननिकटवर्ती, अपरोऽन्यो महाजलनिधिरिव महासागर इव उत्पादितः निर्मितः अतिविस्तृतत्वादित्याशयः । इह महाजलनिधिरिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

प्रलयेति । प्रलयकाले कल्पान्तसमये विघटिता विस्तृताः, अधानाम् अष्टसंख्यकानां दिशां हरितां विभागाः प्रदेशाः तत्तत्पर्वतावधिकाः तेषां सम्बन्धः संयोजनानि तेषां बन्धा बन्धनानि यत्र एवम्भूतत्वं, सुवि पृथिव्यां निपतितं गगनतलमिव नभस्तलमिव 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः, स्थितं तिष्ठत् अत्यन्तसुकुलत्वात्ति विस्तृतत्वाच्चेत्यभिप्रायः । अत्रापि गगनतलमिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आदांति । आदिवराहेण विष्णोस्त्वृत्तीयावतारेण महावराहरूपेण समुद्भूतं सम्पद्य प्रकरणे जला-द्वहिनीतं यत् धरामण्डलं भूमण्डलं तस्य स्थानम् अवकाशः सलिलपूरितमिव जलपूरितमिव स्थितम् अतिविस्तृतत्वादिति भावः । अत्र जलपूरितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं सन्ततं मज्जन्त्यः अवगाहमानाः या उन्मदा यौवनगर्वाधिष्टिताः शरकरा-मिन्यः भिन्ननार्यः तासां कुचकलसैः स्तनघटेः लुलितानि आलोडितानि जलानि सलिलानि यस्य तत् तथोक्तम् । इह कुचा एव कलसा इति विग्रहे रूपकम्, किं वा कुचाः कलसा इवेति विग्रहे उपमेति द्वयो-रपि वारयितुमलक्ष्यत्वात् सन्देहसङ्करः ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि प्रस्फुटितानि कुसुदानि श्वेतोत्पलानि कुवलयानि नीलोत्पलानि कह्लाराणि रक्तोत्पलानि च यत्र तत् तादृशम् । 'सिते कुसुदकैरेव', 'स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाश्वजन्म च' इत्यमरः । उद्धिरेति । उद्धिद्राणि विकसितानि यानि अरविन्दानि पद्मानि तेषां मधुबिन्दुभिः सकरन्दकिण-

उस आश्रम में पड़ा हो और जहाँ सीता के वियोग में मन बहलाने के लिए राम ने उनका जो चित्र कुरिया में बना रखा था उसे आज यो कोलकिरात आदि वनचर इस प्रकार देखते हैं मानो राम का निवास स्थान देखने के लिए उत्सुक जानकी पुनः पृथ्वी से बाहर निकल कर वहाँ सुशीभित हो ।

जहाँ पहले की सभी घटनाएँ आज भी स्पष्ट सी दिखाई पड़ती हैं, उस अगस्त्य के आश्रम से थोड़ी ही दूर पर अथाह, अत्यन्त विस्तृत, अद्वितीय और जल का समुद्र सा पंपा नामवाला कमलों से भरा हुआ एक सरोवर था । वह ऐसा प्रतीत होता था मानो समुद्र का समस्त जल पी लेनेवाले अगस्त्य को जलाने के लिए क्रुद्ध वरुण देव से उसकाथि गप ब्रह्मा ने उनके आश्रम के समीप एक दूसरा महान सागर ही उत्पन्न कर दिया हो, अथवा प्रलय काल में आठों दिशाओं की ओरों खल जाने के कारण आकाश-तल ही पृथ्वी पर गिरा पड़ा हो या समुद्र के भीतर से आदिवराह द्वारा उठाये गये पृथ्वीमण्डल का उसको जल से भरा हुआ स्थान हो । उसका जल निरन्तर स्नान के समय खुलकर खेलनेवाली मतवाली भोलिनियों के कुचकलशों (बड़े के समान

१. 'पूर्वविधस्य' इति पाठः कश्चित्प्राप्त्युल्लभ्यते । २. कुपितवरुणोत्साहितेन । ३. जलनिधि । ४. 'विघटिताष्टविधभागः' । ५. बन्धनम् । ६. सलिलपरिपूरितम् ।

मधुबिन्दु-बद्धचन्द्रकम्, अलिङ्गल-पटलान्वकारितलौगन्धिकम्, सारसित-समद-सारसम्, अम्बुवह-मधुपान-मत्त-कलहंसकामिनी-कृत-कोलाहलम्, अनेक-मलचर-पतङ्गशत-सञ्चलनचलित-वाचाल-वीचिमालम्, अनिलोल्लसित-कल्लोल-शिशिर-शीकरारब्ध-बुद्दिनम्, अशङ्कितवतीर्णाभिरम्भैः श्रीङ्गाराणिभीभिः स्नानसमये वनदेवताभिः केशपार्श्वकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीर्णमुनिजनापूर्यमाण-कमण्डलु-कल-जलध्वनि-मनोह्रम्, उन्मिष-दुत्पलवन-मध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कादम्ब-कर्दम्बकैरासेवितम्, अभिषेका-

काभिः यद्वा सलिलोपरि बद्धा विहिताः चन्द्रकाः मथुरवह-चन्द्राकारा यत्र तत् तादृशम् ।

अलीति । अलिङ्गलानां अमरबुन्दानां पटलेन समुदायेन अन्वकारितानि आबुतानि लौगन्धिकानि कल्लाराणि यत्र तत् । 'लौगन्धिकं तु कल्लारम्' इत्यमरः । अत्र कुलपटलयोर्मध्ये कस्याप्येकदयेन कथनेनेष्ट-सिद्धावपरस्य ग्रहणं निरर्थकमेवेति कुशलाः ।

सारसितेति । सारसितेन शब्देन सह वर्तमाना अत एव समदा मन्दोक्ताः सारसा लक्ष्मणाग्रचूतयः यत्र तत् 'हंसस्य योषिहरदा सारसस्य तु लक्षणा' इति कोशः । अत्र छेकानुप्रासः, तदुक्तं दर्पणे—
'छेको व्यञ्जनसङ्गस्य सङ्गस्याभ्यसनेकधा' इति ।

अम्बुवहति । अम्बुवहाणि पद्मानि तेषां यन्मधुमकरन्दः तस्य पानेन मत्ताः मन्दोक्ताः याः कल-हंसकामिन्यः वरदाः ताभिः कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो यत्र तत् तादृशम् ।

अनेवेति । अनेके सहस्रसो ये जलचरा नक्षत्रपादयो जलजन्तवः तेषां पतङ्गानां पक्षिणाञ्च शतस्य मण्डलस्य सञ्चलनेन गमनागमनेन चलित्वा चोर्भं प्राप्ता वाचाया मुखरायमाणा च वीचिमाला लहरि-सन्तन्त्रितयत्र तत् तादृशम् । इह छेकानुप्रासः ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन उल्लासिता उत्थापं प्रापिता ये कल्लोला महातरङ्गाः तेषां शिशिरशीकरैः शीतलाग्निकणैः आरब्धं कृतं बुद्दिनं मेवाच्छन्नदिनं यत्र तत् तादृशम्, वृष्टिजलस्यैव तेषामपि पतनादित्याश्रयः । अत्र वृष्यनुप्रासः, तदुक्तं दर्पणे—

'अनेकस्यैकधा साभ्यससङ्कटाऽभ्यसनेकधा । एकस्य सकृदभ्येव वृष्यनुप्रास उच्यते ॥'

अशङ्कितेति । अशङ्कितं निर्जन्मत्वेन शङ्कारहितं यथा स्यात्तथा अवतीर्णाभिः अन्तःप्रवेशं कृतवतीभिः, अभ्यःश्रीङ्गाराणां जलवेद्यानां राणिगीभिः अत्यधिकमनोरथयुक्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठातृदेवीभिः स्नान-समये सज्जनकाले केशपाशाणां कचसमूहानां कुसुमैः सुमगोभिः सुरभीकृतं लौगन्धं नीतम् ।

यदेति । एकदेशे एकभागे अवतीर्णैः अन्तःप्रवेशं कृतवद्भिः मुनिजनैः तपस्विगणैः आपूर्यमाणा जलेन श्रियमाणा ये कमण्डलवः देवादिपूजनपात्रविशेषाः तेषां कलेः अभ्यक्तमधुरैः जलध्वनिभिः सलिल-पूरणशब्दैः मनोहरं मनोज्ञम् ।

उन्मिषति । उन्मिषतः प्रसकुटत उत्पलवनस्य श्वेतकमलविपिनस्य मध्येऽन्तः चरन्तीभिः गच्छन्तीभिः, अत एव सवर्णतया श्वेतकमलकादृश्यकदम्बकयोः सादृश्येण रसितेन शब्देन अनुमेयैः अनुमातुं

गोल-मटोल बड़े बड़े स्तनों) ने टकरा-टकरा कर चंचल होता रहता था । उसमें कहीं कुसुद (कोई) कहीं कुवलय (नील कमल) और कहीं कल्लार (श्वेतकमल) खिले थे, कहीं फूले हुए कमलों से टपकी हुई मधु की बूंदें (पुष्प रस) जल पर फैलकर मोरचन्द्रिकाओं के समान लगती थी, कहीं भौरों के झुण्डों से ढके श्वेत कमल काले काले दिखाई पड़ते थे, कहीं मतवाले सारत कौ कौ किया करते थे, कहीं कमलों का रस पी-पी कर मदमाती हंसियाँ कल्लारों कोलाहल किया करती थीं कहीं सैकड़ों की संख्या में अनेक जलपक्षियों के साथ-साथ तेरने से चंचल लहरों में कल-कल हुआ करता था, कहीं वायु से उठती हुई बड़ी-बड़ी लहरें उछलती हुई ठण्ठी ठण्ठी बूंदों की झड़ी लगाये रहती थी, कहीं निर्मग्न होकर सरोवर में उतरी हुई जल-झोडा की प्रेमी वनदेवियाँ स्नान करते समय बालों में गुथे हुए फूलों से जल की सुगन्धित बना देती थीं, कहीं एक ओर जल में उतरे हुए मुनियों

१. ...मधुवह, मधुबिन्दुचन्द्रकम्, मकरन्दविन्दुवह । २. आरसित... । ३. ...पतङ्गशत... ।

४. ...सञ्चलित । ५. अनिलोल्लसित... । ६. कल्लोलशिवरशीकाररचित । ७. रन्तः । ८. केशपार्श्वकुसुमैः ।

९. कलध्वनि । १०. उन्मिषितः... । ११. कादम्बैः ।

वतीर्ण-पुलिनद्राज-सुन्दरी-कुच-चन्दनधूलि-धवलित-तरङ्गम्, उपान्त-जात-केतकी-रज-
पटल-वद्ध-कूल-पुलिनम्, आसन्नाश्रमागत-तापसश्चालिताद्-वल्कल-कपाय-पाटल-तट-ज-
लम्, उपतट-निटपि-पल्लवानिल-वीजितम्, अविरल-तमाल-वीथिकोन्धकारिताभिः
बालिनिवासितैर्न संचरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुमीषेणानुप्त-फल-लघुलताभिः,

योयैः न तु पार्थिव्येन चाक्षुषप्रत्यक्षगगयैरित्याशयः, कादम्बकदम्बकैः कलहंससमूहैः आशेषितं समन्ताप-
सुपासितम् । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', 'स्त्रियोऽनु संहतिर्वृन्दं निःकुरम्वं कदम्बकम्' हृष्यमरः । इह ररि-
तामुमेधेरित्यनेन मीलितालङ्कारो ध्वन्यते, तथाहि दण्डे - मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्सुखलक्षणा ।
पृथक् वस्तुना अलङ्कारध्वनिरिति व्याख्यातारः ।

अभिप्रेक्षेति । अभिप्रेक्षाय मज्जनार्थम् अवतीर्णाः सलिलान्तःप्रविष्टा याः पुलिनद्राजस्य श्रबराधि-
पतेः सुन्दर्यैः कामिन्यः तासां ये कुचा वज्रोजाः तेषां चन्दनधूलिभिः लिप्त-शुष्क-मलयजपांसुभिः धव-
लितः शुभीकृताः तरङ्गा ऊर्मयो यस्य तत् ताडयाम् । इह शुष्करूपसम्पादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्ध-
प्रतिपादनाद्विजयोक्तिः ।

उपान्तेति । उपान्ते पानीयनिकटे जातानाम् उत्पन्नानां केतकीनां मालतीपुष्पाणां रजःपटलैः धूलि-
समूहैः बद्धं रचितं कूले तटसमीपे पुलिनं लेकतं यस्य तत् । इह पूर्वोक्तोऽलङ्कारः ।

आलम्बेति । आसन्नाः समीपवर्तिनो ये आश्रयाः तपस्विस्थानानि तेभ्य आगतैरायातैः तापलैः मुनि-
जनैः श्वात्तानां क्षीरानाम् आश्रणां जलाविलानां तत्क्षणं कर्त्तव्यत्वा नयनेन निर्यास-विभोवादिस्थि-
प्रायः, वस्त्रलानां परिधेयवृक्षत्वचां कपायैः तुवरैः 'तुवरस्तु कपायोऽङ्गी' हृष्यमरः, पाटलं श्वेतरक्तं श्वेतर-
क्तस्तु पाटलः हृष्यमरः, तटजलं तीरागतिकसलिलं यस्य तत् ताडयाम्, तटनिकटं पृथ्वा चालनादित्याशयः ।
वपेति । तटस्थ समीपपुत्रपटम् तत्र उपतटे तीरनिकटं हृष्यर्थः, ये वितपिनः पादपाः तेषां पल्लवाः
किसलयानि तैः यः अविलो बायुः तेन वीजितं व्यजनेनेवाचरितम् ।

अविरलेति । अविरला साम्ना या तमालवीथिका तापिच्छुपङ्क्तिः 'कालस्कन्धस्तमालः स्थाना-
पिच्छोऽपि' हृष्यमरः, तथा अन्धकारिताभिः कृतान्धकाराभिः । इतोऽग्रे तृतीयान्तानि बहुवचनपदानि
वनराजिनिस्थिमिस्रस्य विशेषणानि ।

वालीति । वालिना इन्द्रात्मजेन वानराधिपतिना निर्वासितेन राजधानीतो निष्कासितेन, प्रतिदिनं
प्रत्यहं लखरता तन्नागच्छता, ऋष्यमूकाश्चो गिरिस्तत्र वासिना निवसनशीलेन, सुमीषेण वाय्वनुजेन
अथलुप्तानि मूरीकृतानि फलानि याभ्यः ताः, अतः पृथ्वा लब्धव्यः फलभाररहिताः लताः वतल्यो थासु
ताभिः ताडयाम् ।

पुरा कश्चन सायात्री नामासुरः बालिसुमीवाभ्यां सह रणं कुर्वानः तयोः प्रहारेणास्थन्तविकाः केन-
चिद्विलेनायः प्रविष्टः । तदा वाली सुग्रीवमाह—सुग्रीव ! एवं तावत् इहैव विलसुले तित्थ यावद्दहं तं निह-

के कमलं भरणे से कुल कुल को मनोहर ध्वनि सुनाई पड़ती थी, कहीं खिले हुए श्वेत कमलों के बीच समान
रंग होने के कारण केवल मधुर ध्वनि से ही पहिचान में आनेवाले हंसों के झुण्ड तैरा करते थे, कहीं जल में
उतरकर खान करनेवाली पुलिनद्राज (मोलों के स्वामी) की सुन्दरियों के स्तनों पर लगी हुई चन्दन की
बूल लहरों की वजली बना देती थी, कहीं किनारों की रेतियों समीप ही में उगे हुए केवडों की धूल से पटी
रहती थी, कहीं समीप के आश्रमों से आए हुए मुनिलोग गीली-गीली छाँले (तत्काल वा उत्तारी गई वृक्षों
की छाँल) धो-धोकर किनारे के जल को कसेला और गुलाबी बना देते थे, और कहीं किनारों के वृक्ष पंखों
के समान हिलते हुए पल्लवों की मन्द मन्द बायु से जल में कोमल कोमल लहरियाँ उठाया करते थे । उसके
चारों किनारे वन-पक्षियों से घिरे थे, जिनमें कहीं घने तमाल वृक्षों की झुरमुटें अन्धकार से ढकी रहती थीं,
कहीं फलों से रहित हल्की फुस्की लताएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो बालि से निकाले गए ऋष्यमूक पर
धूमने वाले सुग्रीव ने उनके फलों को निमूल कर दिया हो, कहीं जल में खड़े होकर तपस्या करने वाले मुनि

१. "शबरी" २. "धवलिततरम्" ३. 'जाव' इति पाठः किञ्चाप्यस्ति । ४. वृक्षपल्लवपुटानिलम् ।

५. वीथ्यन्धकारिताभिः । ६ इह 'व' ह्रस्वधिकः पाठः कश्चित् । ७. परिलघु ।

उद्वासितापसानां देवतार्चनोपयुक्त-कुसुमाभिः उत्पतज्जलचर-पतङ्ग-पक्षपुट-विगलित-जलविन्दु-सेक-सुकुमार-किसलयभिः लतामण्डप-तल्लै शिखण्डि-मण्डलारब्ध-ताण्डवाभिः अनेक-कुसुम-परिमल-वाहिनीभिर्वनदेवताभिः^१ स्वश्वास-वासिताभिरिव वनराजिभिरुपहृद्धतीरम्, अपरसागरशङ्किभिः सलिलमादातुमश्लीणैर्जलधरैरिव बहल-पङ्क-मलिनैर्वनकरिभिरनवरतापीयमानैःसलिलम्, अगाधमनन्तमप्रतिर्मम् अपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः ।

त्यागच्छामि' इति विज्ञाप्य स्वयं तं हन्तुं तद्विलमेव प्राविशत्, परन्तु व्यतीते बहुकाले तत्प्रतीक्षया तिष्ठन्निपु सुग्रीवः किं कर्तव्यमिदानीमित्येवं विचारयत्येव विलमुखादाविर्भूतं शोणितम्, अथ तत् निरीक्ष्य 'प्रायो मम भ्राता बाली तेन हत' इति निश्चित्य विलमुखे बृहन्तमेकं प्रस्तरं स्थापयित्वा किष्किन्धायामागत्य बान्धवेभ्यस्तद्वृत्तान्तं निवेद्य स्वयमितिस्त्रिषो बालिराज्यं ज्ञाशात् । अधातीते क्रियत्समये बाली तमलुरं निहत्य तेनैवं पथा प्रस्थावृत्तो विलमुखे प्रस्तरं वीक्ष्य क्रुपितः पादावातेन तं दूरीकृत्य किष्किन्धा-मारागत्य सुग्रीवचरितमतिक्रमिष्यवधाय स्वराज्याद्वह्निष्कासयामास सोऽपि तद्दुःखदुःखितः ऋण्यमूक-गिरौ निवासमकरोदिति रामायणीया किष्किन्धाकाण्डीया कथा ।

उद्वासीति । उदके जले वसन्तीत्युद्वासिनश्च ते तापसास्तपस्विनश्चेति तेषां तथोक्तानाम्, 'पेधं वासवाहनधिषु च' इत्यनेनोदकस्थोदादेशो ज्ञेयः । देवतार्चनेषु देवपूजासु उपयुक्तानि आवश्यकानि कुसुमानि पुष्पाणि यासु ताभिः तथोक्तभिः ।

उत्पतति । उत्पतन्त उड्डीय गच्छन्तो ये जलचराः नक्षत्रपाद्याः पतङ्गाः पक्षिणः तेषां पक्षपुटेभ्यः विगलितः च्युता ये जलविन्दवः सलिलकणाः तैः सेकः तेन सुकुमाराणि विशेषतश्चुलानि किसलयानि पङ्कवानि यासौ ताभिः तथोक्तभिः ।

लतेति । लतायां व्रततीनां ये मण्डपाः आच्छादितस्थानानि तेषां तलेषु अधःप्रदेशेषु तिखण्डि-मण्डलेन मयूरगणेन आरब्धं प्रवर्तितं ताण्डवं नृत्यं यासु ताभिः तथोक्तभिः, 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लक्ष्यं नृत्यं च नर्तने' इत्यमरः । इह वृष्यनुप्रासस्तद्वह्निष्कासोक्तं प्राक् ।

अनेवेति । अनेकेषां बहुप्रकाराणां कुसुमानां पुष्पाणां परिमलान् गन्धान् बहन्तीति ताः तादृशीभिः 'विमदांस्थे परिसले गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः, अत एव वनदेवताभिः विपिनाधिष्ठातृदेवीभिः (कर्त्रीभिः) स्वश्वासेन स्वीयश्वासवायुना वासिताभिः सुगन्धीकृताभिरिव वर्तमानाभिः, वनराजिभिः वनपङ्क्तिभिः उपरुद्राणि व्याप्तानि तीराणि तटानि यस्य तत् तथोक्तम्, सरोविशेषणमिदम् । अत्र वासिताभिरितेति क्रियोपेक्षा ।

अपरेति । 'अयम् अपरो भिन्नः सागरः समुद्रः' इति शङ्कां अस्मि जनयन्तीति तैः तथोक्तैः, सलिलं जलम् आदातुं ग्रहीतुम् अवतीर्णैः गगनादुत्तरितैः जलधरैः वारिदैरिव बहलपङ्क्तैः शरीरलाघाधिककर्दमैः सलिलाः श्यामाः तैः तथोक्तैः, वनकरिभिः आरण्यकहस्तिभिः अनवरतं निरन्तरम् आपीयमानानि समन्तात् पानकर्माक्रियमाणानि सलिलानि पानीयानि यस्य तत् तादृशम् । अत्र जलधरैरिवेति जाति-स्वरूपोपेक्षा ।

अगाधमिति । अगाधम् अप्राप्ततलम् अनन्तं शेषरहितम् अतिमहदित्यर्थः । अप्रतिमं स्वसादृश्य-रहितम्, अपां जलानां निधानं शेषविस्वरूपम् अपरमितसलिलयुक्तत्वादित्याशयः । 'पम्पा' इति अभिधानं नामधेयं यस्य तत्, पद्मानां कमलानामाकरीभूतं सः कासारः पद्मसरः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

उनके फूलों को तोड़-तोड़कर देवताओं को चढ़ाया करते थे, कहीं उड़ते हुए जलपक्षियों के पंखों से झड़ते हुए बूटों के कारण उनको मीलों दूरी कोपलें और मो लुचलुकी दो उठों थीं, और कहीं उन लताओं की झुरमुटों में मोर मंडल बँध कर नाचा करते थे । तरह तरह के फूलों की सुगंध से वन-गंकिर्णों इस प्रकार महमहा उठो

१. 'पतङ्ग' इति पाठः कश्चिन्नप्यस्ति । २. 'स्थित' इत्यधिकः पाठः कपि । ३. वनदेवताभिः/श्वास, वनदेवताभिः श्वास । ४. रुद्धम् । ५. पीयमान । ६. अप्रतिष्ठम् ।

यत्र च विकच-कुवलय-प्रभा-श्यामायमान-पशुपुटान्यद्यापि मूर्तिमद्भाभरापप्रस्तानीव मध्यचारिणाभौलोक्यन्ते चक्रवाकैस्ताम्रं पक्षिणां मिथुनानि ।

तस्यैव पद्मसरसः पश्चिमे तीरे राघव-शर-प्रहार-जर्जरित-जीर्ण-तालतैरुषण्डस्य च समीपे दिग्गज-करदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालबाल इव तुङ्ग-स्कन्धावतन्त्रिभिरनिलवेक्षितैरहिनिम्नोर्केधृतोत्तरीय इव दिक्चक्रवाल-परिमाणमिव गृह्णता भुवनान्तरालविप्रकीर्णन शास्त्रासंचयेन प्रलयकाल-ताण्डव-प्रसारित-भुजसदृशमुद्ध-

वयेति । तत्र यस्मिन् पम्पासरसि, विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि 'नीलोत्पलं कुवलयम्' इत्यमरः, तेषां याः प्रभाः कान्तयः ताभिः श्यामायमानानि निकटसञ्चरणात् श्यामवदाचरन्ति पशुपुटानि येषां तानि तथोक्तानि । मध्यचारिणां पम्पासरोवरान्तर्भ्रमणकारिणां चक्र-वाकनाम्नां रथाङ्गसंज्ञकानां पक्षिणां पतरिणां मिथुनानि युगलानि, अद्यापि एतावत्समयपर्यन्तमपि मूर्तिमान् देदीप्यमानरूपो यो रामस्य दशरथतनयस्य शापः अभिसम्पातः तेन प्रस्तानि गृहीतानीव आलोक्यन्ते दृश्यन्ते, तत्र विद्यमानैल्लैरिति शेषः ।

इह रामशापश्यामायमानपशुपुटत्वेन प्रस्तानीवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । यद्यपि 'मालिन्यं व्योम्नि पापे' इति कविसमयप्रसिद्धा पापस्यैव मलिनत्वेन वर्णनं विहितं न तु शापस्य, तथापि तस्यादृश्येन शापस्य तथा वर्णनं कृतमित्यवधेयम् । इह च 'पम्पातटे सीताविरहविह्वलं दाशरथिं वीचय चक्रवाकाः ह्रासं विद्मः तत्प्रस्तानेवं निरीक्ष्य 'यथा मम प्रियाविच्छेदः तथैव भवतामपि चपायां भविष्यति' इति रामः शशापस्यैतिहासिकी वार्ता ।

तत्सर्वेति । तस्य पम्पाभिधेयस्यैव पद्मसरसः कमलकासारस्य, पश्चिमे तीरे प्रतीचि तटे, राघवस्य रामस्य ये क्षरा बाणाः तेषां प्रहारेण वेधेन जर्जरितानां विदारितानां जीर्णानां प्राचीनानां तालतण्डूनां तालदुग्धानां पण्डस्य समुदायस्य समीपे महान् महीयान् जीर्णः पुरातनः शास्त्रमलीवृक्षः रोचनाक्यस्तस्मिन् रस्तीत्यस्मिन्नेव सत्यम् । अत्र प्रथमान्तानि पदानि शास्त्रमलीवृक्षविशेषणानि बोधयानि । दिव्द्रु स्थितो गज प्रेरावतादिः, तथा चामरः—'प्रेरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रती-कश्च दिग्गजाः ॥' तस्य यः करदण्डः शुण्डादण्डः तममुक्तुं शीलं यस्य तेन तथोक्तेन, तत्तस्य विशालने-त्यर्थः, जरन् वृद्धो योऽजगरस्तन्नामकः पशुलसर्पः तेन तादृशेन, बद्धं रचितं महत् दीर्घम् आलवालम् आधाप्यः सूर्ये ललितार्थातस्मृत्परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्य स तथोक्त इव । इह दिग्गजेभ्यः समासगत आर्थी लुप्तोपमा, आलवाल इवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा च, उभयोरप्यङ्गाभिभावे सङ्करालङ्कारः ।

पुरा हि वालिका रात्र्याह्निष्कासित ऋष्यसूक्तिरित्स्यः वालिवधमिच्छन् हनुमद्द्वारा कृताराम-सैत्रीकः सुग्रीवः वालिवधोपयोगि सामर्थ्यं भगवति रामचन्द्रेऽस्ति न वेति सन्दिग्धानो जातः तत्परीक्षणार्थं तेन प्रेरितो रामचन्द्रः एकैनैव वागेन पङ्क्तिवद्भ्यान् सप्ततालवृत्तान् विदारयामास इति रात्र्यावधीया कथा ।

तत्रेति । तुङ्गस्य उन्नतं स्कन्धं प्रकाण्डभागम् अंशभागञ्च अवलम्बितुम् आधारं कृत्वा लम्बमानो-भविषुं शीलं येषां तैः तथोक्तैः अनिलवेक्षितैः पवनचालितैः अहिनिम्नोर्केः सर्पकङ्कुकेः धृतोत्तरीय इव गृहीतोपसंस्थानवच्च इव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिक्चक्रेति । दिशां ककुभां चक्रवालं मण्डलं तस्य परिमाणम् इत्यतःपरिमितं गृह्णतेव धारयता यद्वा विदुषतेव, भुवनान्तराले संसारमध्यभागे विप्रकीर्णं इतस्ततो विस्तारितः तेन, शास्त्रासञ्चयेन लता-

थी मानो वनदेवियों ने उन्हें अपनी ताँसी से सुवासित कर दिया है । वहाँ फूले हुए नीले कमलों की झलक से सँवले पंखोंवाले चक्रवाकों के जोड़े बीच बीच में घूमते हुए ऐसे लगते थे भागों के राम के मूर्तिमान् शाप से प्रस्त हैं ।

उसी पम्पा-सरोवर के पश्चिमी किनारे पर रामचन्द्र जी के बाणों से छिन्न-भिन्न ताड़ वृक्षों की झुरझुर के पास एक पुराना तैमल का वृक्ष था । उसकी जड़ के चारों ओर दिग्गजों की बँड़े के समान एक बृद्धा अजरार

१. 'य' इति पाठः कविचास्थपि । २. मध्यचारिणालोक्यन्ते ३. चक्रनाम्ना । ४. तस्यैवविधस्य सरसः । ५. बालतलपण्डस्य ।

पतिशेखरमिव विडम्बयितुमुद्यतः, पुराणतया पतनभयादिव वायुस्कन्ध-लघ्नः निखिल-शरीर-व्यापिनीभरितिदूरोन्नताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः, जरा-तिलक-बिन्दुभिरिव कैष्टकैराचिततनुः इतस्ततः परिपीतसागरसर्पिल्लैर्नागनागतैः पत्ररथैरिव शाखान्तरेषु निलीयमानैः क्षणमन्तुभारालसैराङ्गीकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशेखरः, तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिवावलोकयितुमभ्युद्यतः, स्वसमीपवर्तिनामुपरि संचरतां गगनतल-

संदोहेन 'शिखाशाखालताः समा' इत्यमरः, प्रलयकाले कल्पान्तसमये तत् ताण्डवम् उद्धतनृत्यं तत्र प्रसारितम् इतस्ततो विपर्यस्तं भुजसहस्रम् अनेकतरवाहको येन स तं तादृशम् उड्डुपतिः तारापतिश्चन्द्रः शेखरो भस्तकालङ्कारो यस्य तं महादेवं विडम्बयितुम् अनुकरणं विधातुम् उद्यतः कृतप्रयत्न इव । इह गुरुतेयेति उद्यत इवेति वाच्या क्रियोपेक्षा, विडम्बयितुमित्यर्थो उपमा, तत्र परस्परमेवामङ्गाङ्गि-भावः सङ्करः ।

पुराणेति । पुराणतया पुरातनतया पतनभयादिव स्थलनक्षत्रेयव वायुः पवनः स्कन्धे प्रकाण्डे लघ्नः यस्य तादृशः । एतेन प्रकाण्डेषु वायुप्रवेगेन प्रकम्पो स्रोतितः । इह सम्यसोक्तिहेतुमेकयोः सङ्करः ।

निखिलेति । निखिलं समस्तं यत् शरीरं वपुः तद् व्याप्तं वीलं यासां तादृशीभिः, अतिदूरोन्नताभिः अतिविप्रकृष्टमुच्यताभिः, वृद्धत्वेनातिरिक्तमुपजाभिश्च, जीर्णतया प्राचीनतया (वृद्धावस्थया) शिराशि-रिव अस्थिवन्धनैरिव व्रततिभिः लताभिः 'वङ्गो तु व्रततिल्लता' इत्यमरः, परिगतः परिवेष्टितः ।

जरेति । जरायां वृद्धावस्थया यै तिलकविन्दुवः समप्रशरीरेषु उत्पद्यमाना श्यामवर्णाभिर्हृद्विशोभाः तैरिव कण्ठकैः लुप्तशृङ्गिः आचिता व्यासा तनुः देहो यस्य स तथोक्तः । 'कण्ठकः लुप्तश्रौ च' इति विश्वः ।

इत इति । परिपीतानि सागराणां समुद्राणां सलिलानि तोयानि यैस्तैः इतस्ततः समन्तात् गमनागतैः विहायसपोषयित्वैः, पत्ररथैः पविभिरिव 'पतस्पर्शथाण्डजाः' इत्यमरः । शाखानां स्कन्धानाम् अन्तरेषु मध्येषु वृणं वृणमात्रं निलीयमानैः गुप्ततया स्थितवद्भिः, अम्बुभारेण पीतसलिलभारेण अलसैः मन्थरगा-मिभिः, आङ्गीकृताभिः वर्णगेन क्षिप्तानि पल्लवानि अधः किसलयानि सैस्तानि तैः, जलधरपटलैः मेघसमूहै-रपि न दृष्ट्य अयुद्यततया नेचितं शिखरं प्रान्तप्रदेशो यस्य स तथोक्तः । अत्र पत्ररथैरिवेति वाच्योपमा-लङ्कारः, जलधरपटलानां शिखरावलोकनसम्बन्धसत्त्वेऽपि तद्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारश्चेत्यु-भयोः सङ्करः । अतिशयाभिधानेन चायुद्यतत्वं गम्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुश्रवणिः ।

तुङ्गेति । तुङ्गतया उन्नततया 'उच्चप्रायुक्तोद्गोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः, नन्दनवनम् इन्द्रोद्यानम् 'अथ नन्दनम्, इन्द्रोद्याने नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः, तस्य था श्रीः शोभा तासु अवलोक-यितुमिव वीक्षितुमिव अभ्युद्यतः तत्परः । अत्र अवलोकयितुमिवेति क्रियोपेक्षा ।

स्वसमीपेति । स्वसमीपवर्तिनां निजान्तिकस्थायिनाम् उपरि ऊर्ध्वं सञ्चरतां गच्छताम्, गगनतले

लिपटा इया ऐसा प्रतीत होता था मानो किसी ने उसकी जड़ में धाँवला बना दिया हो । उसके ऊँचे कंधो पर लटकते हुई वायु से हिलने वाले केंचुलें ऐसी लगती थीं मानो उसका उत्तरीय वस्त्र फहरा रहा हो । दिशाओं के विस्तार की नाप के समान आकाश में फैली हुई डालियों की ठोप ठोप वह ऐसा प्रतीत होता था मानो दवारों भुजाएँ उठाकर ताण्डवनृत्य करनेवाले मगवान शंकर की होड़ लगा रहा हो । वह इतना ऊँचा था मानो बहुत पुराना होने के कारण गिरने के भय से उसने अपने कंधों को आकाश में टेक दिया हो । उसके ऊपर तक चढ़ी हुई लताओं ने उसे चारों ओर से कस लिया था, मानो बुढ़ीतो के कारण शरीर पर उभड़ी हुई उसकी नाड़ियाँ हो । उसके शरीर के कौड़े बुढ़ीतो के मस्तों के समान प्रतीत होते थे । समुद्र का जल पीकर आकाश मार्ग से आनेवाले पक्षियों के समान वादळ उसकी चोटों पर न पहुँच कर बीच ही में श्वर-उपर डालियों पर अटक जाते थे और पानी के बोझ से धकने के कारण वहाँ थोड़ी देर रुक कर उसके पल्लवों को गीला कर जाते थे । वह आकाश-तल तक पहुँची हुई ऊँचाई से ऐसा प्रतीत होता था मानो उचक कर नन्दन वन की शोभा देखने का प्रयत्न कर रहा हो । उसकी चोटों की डालियों की श्वेत पत्राये वाली रुई की तहें विखरी हुई थी

१. उड्डुपतिशङ्कलशेखरमिव । २. पवनस्कन्ध***गगनस्कन्ध*** । ३. निजकण्ठकैः । ४. जलैः । ५. शाखान्तदेशेषु । ६.***शिखरदेशः । ७. उत्तुङ्गतया । ८. समीप । ९. अम्बरतल ।

गमन-खेदाश्रयसितानां रविरथतुरङ्गमाणां सृक्कपरिस्रुतैः फेनपटलैः सन्निहित-तुलाराशिभि-
र्धवल्लोकाश्रयशिरसाश्रयः, वनराज-कपोलकण्डूयन-लभ्रमर्द-निलीन-मत्तमधुरकरमालेन लोह-
शृङ्खलाभ्यन्धननिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः, कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः
सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षित-शकुनिपक्षपातः नलिननाभ इव वन-
मालोपगृहः, नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नतिः, अखिलभुवनतलावलोकनप्रासाद

आकाशतले गमनेन सञ्चारेण यः खेदः परिश्रमः तेन आयासितानां खेदसुपगतानां रविरथतुरङ्गमाणां
सूर्यरथनिष्कृताश्रयानां सृक्कभ्याम् ओष्ठपान्ताभ्यां 'पान्ताओष्ठस्य सृक्कणी' इत्यमरः, परिस्रुतैः पतितैः, सन्दे-
हितः 'अयमेतद्वत्तुचोऽपन्नः तुलसमुदायो न वा' एवमात्मनि सन्देहविषयीकृतः तुलाराशिः कार्पासकण्ठो
यैस्तैः फेनपटलैः श्वेतकफसमूहैः धवल्लोकाः श्वेतीकृताः शिखरशाखा अग्रस्थायिभ्यः शाखा यस्य सः ।
इहाक्षविषकेनपटलैरग्रस्थाशिरसाश्रयः श्वेतीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः,
अत एव चास्तुन्नतत्वं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वनगजेति । वनगजानाम् आरण्याकहेस्तिनां कपोलयोः गण्डयोः कण्डूयनेन खर्ज्वेन लघुनेव सकेषु
मधेपु दानवारिषु निलीना अवस्थिता भक्ताः मधुपानेन जीवा मधुकरमाला भ्रमरपङ्क्तयो यत्र तेन तादृशेन
'मोक्षियोहपसर्जनस्य' इत्युपसर्जनहस्वः, अत एव लोहशृङ्खलाया लोहनिगाधेन 'अथ शृङ्खला, अण्डुको
निगाडोऽङ्गी स्यात्' इत्यमरः, यद्ग्रन्थं नियन्त्रणं तेन निश्चलं स्थिरं तेनेव विषयपानेन, कल्पस्थायिना
प्रलयसमर्थं यावत् तिष्ठता मूलेन समुपेतः संयुक्तः इह काव्यलिङ्गगुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

कोट्येति । कोटराभ्यन्तरे शरीरस्थच्छिद्रमथ्ये निविष्टैः निलीनैः स्फुरद्भिः दीप्यमानैः मधुकरपटलैः
भ्रमरवृन्दैः सजीव इव श्वासादिप्राणयुक्त इव, कोटरे प्राणवन्मधुकराणां निरन्तरस्पर्शनादित्याशयः ।
इह गुणोत्प्रेक्षा ।

दुर्योधन इति । दुर्योधनो धृतराष्ट्रप्रथमसुतः तद्वत्, उपलक्षितो जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनीनां
पक्षिणां पक्षैः छुट्टैः पातः पतनं यस्मिन् स तादृशः, पक्षे उपलक्षितः जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनीनां गान्धा-
राधिपतौ मातुले पक्षपातः प्रणयो यस्य स तथोक्तः । इह पूर्णोपमा ।

नलिनैति । नलिनं कमलं नामौ यस्य स विष्णुरिव, वनमालया अरण्यपङ्क्त्या उपगृह आच्छादितः,
पक्षे वनमाला जानुपर्यन्तावलम्बिनी सर्वतुङ्गुणोऽञ्जला मध्ये स्थूलकदम्बाख्या तया सजा उपगृह आक्षिप्त
इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः । वनमालालङ्घनमाह—

‘आजानुलम्बिनी माला सर्वतुङ्गुसुमोऽञ्जला । मध्ये स्थूलकदम्बाख्या वनमालेति कीर्तिता ॥’

नवेति । नवा नूतना ये जलधरा भेदाः तेषां व्यूहा मण्डलं तद्वत्, नभसि व्योभि दर्शिता
प्रकटिता उन्नतिः उच्चायं येन स तथोक्तः, पक्षे नभसि श्रावणे भासि दर्शिता प्रकटिता उन्नतिः बुद्धिर्येन
स तादृशः । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यमरः । अत्रापि पूर्ववदेवालङ्कार इति केचित्, तत्तद्विदस्तु उप-
रितनेष्वभङ्गश्लेषे प्रवेत्याहुः ।

अखिलेति । अखिलानि समस्तानि यानि सुवचनतलानि जगन्ति तेषाम् अवलोकनं निरीक्षणं तदर्थं

मानो उसके समीप होकर आकाश मार्ग से जानेवाले थके हुए सूर्य के धौहों ने थोड़ी देर ठहर कर उन्हें अपने
ओंठों की कीरो से गिरते हुए झागों से भर दिया हो । जंगली हाथियों के कपोल खुलाने से उसके तने में मद
चिपका रहता था जिससे मतवाले भौंरों से घिरा हुआ वह ऐसा प्रतीत होता था मानों किसी ने लोहे के सीकड़ों
से बाँध कर उसके तने को कस्यात तक के लिए अडिग बना दिया हो । उसकी कोटरों में स्फुरित होने वाले
धौरे उसके प्राणों के समान प्रतीत होते थे । वह पक्षियों के गिरे हुए पंखों से भरा होने के कारण शकुनि का
पक्षपात करने वाले दुर्योधन, वन पंक्तियों से घिरे होने के कारण वनमालाधारी भगवान् विष्णु और आकाश में
ऊँचाई तक छाये रहने के कारण नवीन बादलों की घटा के समान प्रतीत होता था । वह मानों वनदेवियों
का सुवचनतलावलोकनप्रासाद (वह अत्यन्त ऊँचा महल जिसकी चौटी पर बैठ कर राजा लोग समस्त पृथ्वी

१. मदसलिल । २. बन्धनिश्चलेनेव । ३. पतङ्गिः । ४. पक्षनाभ इव । ५. कृतोन्नतिः ।

इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववनस्पतीनाम्, सखेव विन्ध्यस्य, शाखाबाहुभिर्मुपगुह्येव विन्ध्याटवीमवस्थितो महान् जीर्णः शात्मलीवृक्षः ।

तत्र च शाखाश्रेषु कोटरोद्रेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसन्धिषु जीर्णवल्कलैर्विवरेषु च महावकाशतया विश्रब्ध-विरचित-कुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगलितं विनाशभयानि नाना देशतमागतानि शुक-शकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलसंहतिरपि स वनस्पतिविरल-दल-निचय-श्यामलं इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः ।

ते च तस्मिन् वनस्पतावतिवाद्यातिवाह्य निशामात्मनो नीडेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थाया-प्रासादो राजभववसिध अत्युन्नतत्वादित्याशयः । वनदेवतानाम् अरण्याधिपानां देवीनाम् । दण्डकारण्यस्य दण्डकामिधवनस्य अधिपतिः स्वामी इव मुख्यत्वादित्यभिप्रायः । सर्ववनस्पतीनां पुष्पं विना फलं येषामेवंविधसर्वैतृरूपाश्च वनस्पतिवृक्षमात्रं विना पुष्पफलद्वये इति विश्वः । नायकः अध्यक्ष इव, अत्रापि मुख्यत्वादित्याशयः । विन्ध्यस्य जालवालकपर्वतस्य सखा सुहृत् स इव तत्सुखोन्नतत्वादित्याशयः । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षा । शाखा स्कन्धा एव बाहयो भुजाः तैः विन्ध्याटवीं विन्ध्यभूमिम् उपगुह्येव आकृष्येव अवस्थितः विश्रामयः । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा क्रियोत्प्रेक्षा च, अतवारोहान्निभावेन सङ्करालङ्कारः ।

तथेति । तत्र तस्मिन् शाहमलीवृक्षे शाखाश्रेषु बालप्रान्तेषु कोटरोद्रेषु शरीरस्थविल्लवाभ्यन्तरेषु पल्लवान्तरेषु किसलयमध्वेषु स्कन्धसन्धिषु प्रकाण्डमध्वेषु जीर्णानि प्राचीनानि यानि वल्कलानि त्वचः तेषां विवरेषु छिद्रेषु, महान् अतिदीर्घः अवकाशः अन्तर्विस्तारः येषां तेषां भावस्तथा तथोक्तया विश्रब्धं सविश्रामं निःसन्देहं यथा स्यात्तथा विरचितानि निर्मितानि कुलायसहस्राणि नीडसङ्घा यैस्तानि तथोक्तानि दुःखेन अत्यन्तोन्नतत्वात् क्लेशेन आरुह्यत इति दुरारोहः तस्य भावः तत्ता तथा विगलितं हृदयात् प्रच्युतं विनाशभयं रुजादिभ्यो मृत्सुभयं येषां तानि, नानादेशेभ्यो भिन्नभिन्नप्रान्तेभ्यः समागतानि सङ्ग्रामानि, युक्ताः कीराः शकुनयस्तदतिरिक्ताः पतञ्जिनः तेषां कुलानि समूहाः प्रतिवसन्ति स्म वारं कुर्वन्ति स्म ।

यैति । दिवानिशं रात्रिनिद्रां निलीनैः स्थितैः यैः शकुनिकुलैः, परिणामेन पुरातनतया विरला स्वल्पा दलसंहतिः पत्रसमुदायो यत्र स तथोक्तोऽपि तत्पुण्यवृक्षवृद्धभिनवदलानां साम्प्रत्येनोपपन्नत्वाभावात् जीर्णदलानाञ्च यथाक्रमं ह्रासादित्याशयः, स वनस्पतिः शाहमलीवृक्षः, अतिरलानि साम्प्रदायि यानि दलानि पर्णानि तेषां संहतिः सङ्ग्रहः तेन श्यामलः कृष्णवर्ण इव उपलक्ष्यते जलैरवलोक्यते, तत्र तत्र निलीनानां शुकशकुनीनां दलवत् कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । इह श्यामलत्वं गुण इति तस्मैप्रेक्षण-दुष्टेञ्चालङ्कारः ।

ते चेति । ते शुकशकुनयः, 'विचरन्ति स्म' इत्यभिप्रेणान्वयः । अत्र प्रथमान्तपदानि 'ते' इत्यस्य विशेषणानि बोधयामि । तस्मिन् वनस्पतौ शाहमलीवृक्षे आत्मनीकेषु निजनिजकुलायेषु 'कुलायो नीडमल्लियाम्' इत्यमरः, निशां रात्रिम् अतिवाह्य अतिक्रम्य प्रतिदिनं प्रत्यहम् उत्थायोत्थाय उत्थानं विश्रायैत्यर्थः, आहारा-का प्राकृतिक सौन्दर्यं अथवा चोदनो का आनन्द लेते ये) था, अथवा दंडकारण्य का स्वामी था, अथवा संपूर्ण वृक्षों का राजा था, अथवा विन्ध्याचल का मित्र था । उसने अपनी डाली रूपी भुजाओं को फैला कर मानों विन्ध्याटवी को अपने आलिंगन में बाँस लिया था ।

स्वामि अधिक होने के कारण विभिन्न देशों से आये हुए सुगंध और पक्षियों के परिवार उसकी डालियों के सिरों पर, खोंखलों में, पत्तों के बीच में, कंधों की जोड़ों पर और पुरानी छालों के छेदों में हजारों घोंसले बना कर रहते थे उस वृक्ष पर चढ़ना अत्यन्त कठिन था इसलिए वे अपने विनाश के भय से निश्चिन्त थे । यद्यपि वह वृक्ष बुढ़ोती के कारण पत्तों से कुछ खोंखड़ सा हो गया था तथापि उन पक्षियों के निरन्तर रहने के कारण घने पत्तों से छतनार सा दिखाई पड़ता था ।

उस वृक्ष में बनाये गए अपने घोंसलों में रात बिता कर भोजन की खोज में प्रतिदिन प्रातःकाल आकाश में उड़ती हुई कालरव करनेवाली उन सुगंधी पक्षियाँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानों बराम के हल

१. विन्ध्याचलस्य । २. उपगुह्येव । ३. स्थितः । ४. शाहमली । ५. वल्क । ६. 'च' इति पाठः कश्चिन्नापस्तित् । ७. विगतविनाशभयानि, विगतभयानि । ८. विरलसंहतिः, विरलदलसन्ततिः । ९. द्यायामि । १०. तस्मिन् वनस्पतावतिवाह्य । ११. रजनीम् । १२. आत्मनो नीडेषु ।

हारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो मदकल-हलधर-हलमुखोत्क्षेप-विकीर्णबहुकोतसम्भव-
रतले कलित्कन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजोन्मूलित-विगलदाकाशगङ्गा-कम्बलिनीशङ्खामुपजन-
यन्तः, दिवस-कर-रथतुरग-प्रभानुलिप्तमिव गगनतलमुपपादयन्तः, सञ्चारिणीमिव मर-
कतस्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपङ्कजावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, गगनचित्तैः पक्ष-
पुटैः कदलीदलैरिव दिनकर-स्वर-कर-निकर-परिखेदिताभ्यांशामुखानि वीजयन्तः,
वियति विसारिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्तः, सेन्द्रायुधमिशान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति स्म^१
शुकशकुन्तयः ।

नवपणाय भवदमागणाय नभसि आकाशे विरचिता कृता पङ्क्तिः श्रेणी येस्ते तथोक्ताः । मदेन मधुपानेन
कलो सत्तो यो हलधरो बलरामः तस्य हलमुखेन लाङ्गलप्रदेशेन य उच्छेपः ऊर्ध्वदेशे छेपणं तेन विकी-
र्णानि विलिखन्ति बहुनि खोतांसि प्रवाहा यस्याः तां तथोक्तां कलित्कन्यां यमुनामिव अम्बरतले गगने
दर्शयन्तः दर्शनीयतां प्रापयन्तः । इह कालिन्दीद्रव्यस्वरूपोद्येचणाद् द्रव्योद्येचालङ्कारः । अत्रत्यवृत्तान्तस्तु
प्रागेव प्रतिपादितः ।

सुरगजेति । सुरगजेन देवहस्तिना ऐरावतेनेत्यर्थः, उन्मूलिता उत्पादिता अत एव विगलन्ती अथः
पतन्ती या आकाशगङ्गा सन्दाकिनी 'सन्दाकिनी विचद्रङ्गा' इत्यमरः, तस्याः कमलिनी पद्मिनी तस्याः
शङ्खाम स्वेषु पर्याप्तं आन्तिम् उपजनयन्तः उत्पादयन्तः तुल्यकृपावर्णित्वादित्याशयः । एवञ्चात्र आन्ति-
मान् नामालङ्कारः स्पष्ट एव ।

दिवसेति । गगनतलस्य आकाशतलस्य, दिवसकरस्य आदित्यस्य ये रथतुरगाः स्यन्दनयोजित-
सहाश्वाः तेषां प्रभाभिः श्यामरूपाभिः दीप्तिभिः अनुलितं लेपनविषयीकृतमिव उपपादयन्तः विदधतः
निजकान्तिभिरित्याशयः । इह अनुलिसमिवेति क्रियोद्येचा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं पर्यटनशीलं सरकतस्थलीं नीलमणिभूमिं विडम्बयन्तः अनुकुर्वन्त इव
स्वकीयानामपि नीलवर्णत्वादित्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

शैवलेति । अम्बरं गगनमेव सरः स्वच्छत्वाद्द्विपुलत्वाच्च कासारः 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, तत्र
शैवलपङ्कजवत् श्यामकिसलयस्य आवलीं पङ्क्तिं प्रसारयन्तः विस्तारयन्तः इव स्वेपां शैवालकिसलयवत्
श्यामरूपत्वाद् ह्रस्वह्रस्ववाच्चेत्याशयः । इह अम्बरमेव सर इति निरङ्गकेवलरूपकस्य, प्रसारयन्त इवेति
क्रियोद्येचा सौम्यनयोरङ्गाभिभवेन सङ्कारालङ्कारः ।

गगनेति । कदलीदलानि रम्भापत्राणि तैरिव श्यामरूपत्वादित्याशयः, गगने आकाशे विततैः
विस्तृतैः पक्षपुटैः पक्षपुटैः, दिनकरस्य आदित्यस्य स्तराः तीक्ष्णाः ये करनिकराः किरणसमूहाः तैः परिखे-
दितानि खल्वेतिशानि आकाशुखानि दिग्बद्धानि वीजयन्तः श्वोत्पन्नपवनस्पर्शयुतं सम्पादयन्तः । इह
कदलीदलैरिवेशुपमा ।

वियतीति । वियति अम्बरे विसारिणीं विस्तारिणीं शष्पवीथीं अग्निववृणपङ्क्तिं आरचयन्तः
निर्माणं कुर्वन्त इव सृणपङ्क्तिवत् निजपङ्क्तेरपि श्यामरूपत्वादित्वस्वरवाच्चेत्याशयः । इह आरचयन्त इवेति
क्रियोद्येचा ।

सेन्द्रेति । अन्तरिक्षम् । अम्बरं सेन्द्रायुधं शकचतुषा सह विद्यमानमिव 'इन्द्रायुधं शकचतुः'

को नाक से आकाश में फैली गई यमुना की बिजली हुई कई धारायें हों, अथवा ऐरावत गज द्वारा आकाश-गंगा
से उछाड़ कर फैली गई कमलिनियों की कतारें हों, अथवा सूर्य के रथ के घोड़ों की हरी हरी कान्ति से सारा
आकाश ही रंग उड़ा हो, अथवा आकाश में उड़ती हुई सरकतमणि से निर्मित भूमि की ठकठिपों हों, अथवा
आकाश रूपी तालाब में फैली हुई सेवारों की पंक्तियाँ हों । वे आकाश में उड़ते समय केले के पत्तों के समान
अपने हरे हरे खले पंखों को मारते हुए ऐसे प्रतीत होते थे मानों सूर्य की धूप में सुरशाये हुए दिशा रूपी
कामिनियों के मुख पर पंखे झल रहे हों, अथवा आकाश में हरी-हरी वासों की पट्टियों बिजरा रहे हों । वे

१. बलमद्रहलमुखाक्षेप । २. विप्रकीर्ण । ३. उत्पादयन्तः । ४. अनुलिसपगनतल्य । ५. प्रदर्श-
यन्तः । ६. गगनावततैः । ७. 'सर' इति पाठः कविज्ञाप्यसि । ८. परिखेदिताशामुखानि । ९. परिधी-
जयन्तः । १०. विस्तारिणी । ११. 'विचरन्ति स्म' एतावानेव काप्यन्यत्र पाठ उपलभ्यते ।

कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्त्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान् फलरसान् कलममञ्जरीविकारांश्च ग्रहत हरिण-रुधिरानुरक्त-शार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा दत्त्वा अधरीकृत-सर्वस्वेहेनसाधारणेन गुरुणाऽपत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तनिहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म ।

एकस्मिन् जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितुर-हमेवै को विधिवशात् क्षुरभ्रवम् । अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तरमगमत् । अभिमतजायविनाशदुःखितोऽपि खलु तातः सुतस्नेहादन्त-

इत्यमरः, आदधानाः कुवाणाः, निजपङ्क्या विविधरूपत्वादित्याशयः । इह सेन्द्रायुधमिति गुणोपेक्षा ।

कृताहारा इति । कृतो विहित आहारो भोजनं यैस्ते तथोक्ताः, पुनः स्वभोजनानन्तरं भूयः प्रतिनि-वृत्त्य परावृत्त्य, आरम्भया निजा ये कुलाया नीडानि 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः, तत्र अवस्थितेभ्यः वर्तमानेभ्यः शावकेभ्यः शिशुभ्यः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः, विविधान् अनेकप्रकारान् फलरसान् सस्यनिर्यासान्, कलमानां धान्यविशेषाणां मञ्जरीं वज्रयस्तासां विकाराः परिपाकविशेषेण परिपकाः कणाः तांश्च, ग्रहतस्य विनाशितस्य हरिणस्य कुरङ्गस्य रुधिरं शोणितं तेन अनुरक्ता रक्तवर्णीकृता या शार्दूलनखकोटिः व्याघ्रनखाग्रप्रदेशः तद्वत् पाटलेन श्वेतरक्तेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । इह लुप्तो-पमा । चञ्चुपुटे पञ्चाङ्गुलसम्पुटेन 'चञ्चुः पञ्चाङ्गुले श्रोत्र्याम्' इति हैमः, दत्त्वा दत्त्वा मुहुर्मुहुः तेभ्य आहारं वितरीर्यैत्यर्थः । अधरीकृतः निश्रवमपादितः सर्वः स्नेहः सन्तानमिश्रवृत्तिसमस्तप्रेम येन तेन तादृशेन, अत एव असाधारणेन तन्मात्रगतं गुरुणा महता अपत्यप्रेम्णा सन्तानस्नेहेन, तस्मिन्नेव शास्मलीतरा-वेव क्रोडानाम् उत्सङ्गानाम् अन्तर्निहिता मध्येषु रक्षिताः तनया अपत्यानि यैस्ते तथोक्ताः शुक्रशकु-नयः क्षपाः त्रियामाः 'त्रियामा क्षणदा क्षपा' इत्यमरः, क्षपयन्ति स्म अतिवाहयन्ति स्म । इह वस्त्रलो रसः ।

एकस्मिन् । जीर्णकोटरे दीर्घकालीननिष्कुटे जायया भार्यया सह निवसतः वासं कुर्वतः पश्चिमे अन्तिमे वयसि अवस्थायां वार्धक्य इत्यर्थः, वर्तमानस्य विद्यमानस्य कथमपि महता क्लेशेन पितुर्जन-कस्य विधिवशात् दैवसंयोगात् अहमित्यात्मनिर्देशः एक एव चान्यः सृजुः तनयः 'आमजस्तनयः सृजुः' इत्यमरः, अभ्रवम् अजनिपि ।

अतिप्रबलेति । मम जायमानस्यैव उत्पद्यमानस्यैव अतिप्रबलया अतिकठिनया प्रसववेदनया प्रसुति-पीडया अभिभूता आक्रान्ता सती मे मम जननी माता परलोकं लोकान्तरम् अगमत् अजज्ञत् । अमीति । अभिमतया अभीष्टाया जाययाः पत्न्याः विनाशेन लोकान्तरमगमेन दुःखितोऽपि क्लेशि तोऽपि खलु निश्चयेन, तातः जनकः सुतस्नेहात् पुत्रवात्सल्यात्, पटुप्रसरमपि स्पष्टवेगमपि शोकं क्लेशम्

अपनी रंग बिरंगी भक्तियों से आकाश में शृङ्खलुओं का जाल सा बिछा रहे थे ।

वे चारों चुग लेने के बाद फिर लौट कर अपने अपने बोंसलों में स्थित बच्चों को, मारे गए सुग के रक्त में सने हुए बघनखों के समान लाल-लाल चोंचों से तरह-तरह के फलों का रस और धान के कण खिला खिला कर उन्हें अपनी गोद में भर लेते तथा अत्यन्त वात्सल्य के कारण पंखों में छिपाकर उन्हें बोंसलों में रात बिताते थे ।

उसी वृक्ष के एक पुराने खोखले में मेरे पिता मेरी माँ के साथ निवास करते थे । उनकी कुदौती में किसी प्रकार सीमाय से एकलौती संतान के रूप में मेरा जन्म हुआ । मेरे जन्म के समय ही अत्यन्त तीखी प्रसव पीड़ा के कारण मेरी माँ चल बसी । प्रिय पत्नी की मृत्यु से दुखी होते हुए भी पुत्रप्रेम के कारण मेरे पिता ने शोक के

१. कलमफलविकारान् । २. प्रसक्त । ३. दत्त्वा । ४. स्वरिमन्नेव । ५. 'शुखम्' इत्यधिकः पाठः काप्यन्यत्र । ६. 'तत्र' इत्यधिकः पाठः कचित् । ७. अहमेकः । ८. प्रबलया । ९. परलोकमगच्छत् । १०. 'शोकदुःखितोऽपि, दुःखदुःखितोऽपि । ११. अभ्यन्तरे निरुध्य ।

निर्गुह्य पटुप्रसरमपि शोकमैकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत् । अतिपरिणतवयश्च कुशाचीरा-
नुकारिणीमत्प्रावशिष्ट-जीर्ण-पिच्छजाल-जर्जराम् अवस्त्रस्तांसदेशशिथिलाम् अपगतोत्पत-
नसंस्कारां पक्षसंन्तमित् उद्वहन्, उपाकूटकम्पतया सन्तापकारिणीमङ्गलम्रां जरासिव विधु-
न्वन्, अकठोर-शोफालिकाकुसुम-नाल-पिञ्जरेण कलममञ्जरी-दलन-मस्तुणित-क्षीणोपान्त-
लेखेन स्फुटिताप्रकोटिना चञ्चुपुटेन, परनीडनिर्पतिताभ्यः शालिवल्लीभ्यस्तण्डुलकणा ना-
दायादाय तर्क-मूलनिपतितानि च शुक्रकुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमिषु-
मशको मङ्गमर्दन् । प्रतिदिवसमात्मना च मधुपमुक्तशेषम्^१ अकरोदशनम् ।

अन्तर्निगूह्य हृदयमध्य एव निरुध्य एकाकी एककः मत्संवर्धनपर एव मम परिपोषणतत्पर एव अभवत्
आसीत् ।

अतिपरिणतेति । अतिपरिणतम् अत्यन्तपरिपक्वम् अतिवृद्धमित्यर्थः, वयोऽवस्था यस्य स तादृशः,
कुशो बर्हिः चीरं जीर्णवसनखण्डं तदनुकरोति तत्सामान्यमाश्रयति या सा तां तादृशीम् । अत्रार्थो उपमा ।
अल्पं वार्धक्येन भिःसरणात् स्तोकात्रम् अवतिष्ठत् उर्वरितं यत् जीर्णपिच्छजालं पुरातनबर्हिसमुदायः
तेन जर्जरां विशीर्णम् । अवस्त्रस्ते परिणतत्वात् गलिते अंसदेशे स्कन्धस्थाने शिथिलम् अस्थिरावयव-
सम्बन्धम् । अपगतो दूरीभूत उत्पत्तेन आकाशविहरणे संस्कारः सामर्थ्यविशेषो यस्याः सा तां तथोक्ताम्,
पुतादद्यां पक्षसन्तति पतत्रसमुदायम् उद्वहन् धारयन् ।

उपाकूटेति । उपाकूटः परिणतवयस्कवेन स्वभावात् एवाभिभूतः कम्पः शरीरसञ्चलनं यत्र सा तादृशी
तस्या भावस्तथा, सन्तापकारिणीं दुःखदायिनीम् श्लेषच्छ्रया सञ्चालयितुमसमर्थत्वादित्याशयः । अङ्गलम्रां
शरीरे विद्यमानां जरां परिणतावस्थामिव विधुन्वन् तामेव पञ्चधारां कम्पयन् सञ्चालयन् किञ्चिद्वज्र-
नित्यर्थः । इह जरासिवेत्युपमेया ।

अकठोरेति । अकठोरं मृदुलं यच्छेफालिकाकुसुमं निर्गुण्डीपुष्पं तस्य यत् नालं वृन्तं तद्वत्पिञ्जरेण
पिङ्गलज्ज्वलं, अत्र लुप्तोपमा । कलमस्य तदाख्यधान्यविशेषस्य या मञ्जर्यः सिन्धुः तासां दलनेन विदार-
णेन मसृणित्वा पिङ्गणाक्षीणा ज्वं प्राप्ता च उपाकूटलेखा प्रान्तसमीपस्थायिनी रेखा यस्य स तेन तादृशेन ।
तथा चञ्चुपुटेन पञ्चाङ्गुलेन परिभ्रमात् स्फुटिता ज्वं प्राप्ता अग्रकोटिः अग्रिमप्रखरदेशो यस्य तेन तादृशेन ।

परेति । परेषाम् अन्वेषां शकुनीनां नीडानि कुलायाः तेष्वः निपतिताः स्वस्ताः याः शालिवल्लीः
धान्यमञ्जर्यः ताभ्यः तथोक्ताभ्यः तण्डुलकणान् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा तस्मूलनिपतितानि वृक्ष-
मूलच्युतानि शुक्रानां कीराणां कुलेन समूहेन अवदलितानि विदार्य भूमौ पातितानि फलशकलानि फल-
खण्डानि समाहृत्य एकीकृत्य परिभ्रमिषु दूरे सञ्चरितुम् अशक्तोऽसमर्थो मङ्गं वैशम्पायनाय अदात् अच-
यितुं दत्तवान् । एवं प्रतिदिवसं प्रत्यहमुक्तविधिनः, आत्मना स्वयञ्च । मया उपभुक्तस्य भक्षितस्य शेषम्
अवशिष्टम् अशनं भोजनम् अकरोत् कृतवान् ।

कैरते इयं तीव्र वेग की मीतर ही मीतर पो डाला और वह अकेले ही मेरे पालने-पोसने में तल्लो हो गये ।
अत्यन्त बुद्धौती के कारण उनके दोनों पंखों में बहुत थोड़े पुराने पखने बच गए थे जिससे वे कुश के कपड़े की
तह रूखे और छिन्न भिन्न हो गये थे तथा शिथिल कर्णों से लटक जाने के कारण उड़ने की शक्ति खो चुके थे ।
उनका शरीर बुद्धौती के कारण सर्वदा काँपा करता था मानो वह अपने शरीर में विक्रि जानेवाली दुखदायिनी
बुद्धौती को झाड़ कर गिरा देना चाहते थे । उनकी चोंच हरसिगार के फूल की डंडों के समान अब कुछ
पीलापन लिए हुए लालरंग की हो चली थी, जिसके किनारे धान की कलियों कुतरते-कुतरते घिस कर बिकने
हो गए थे तथा उनपर इस चिसावट की एक पतली रेखा सी पड़ गयी थी और उसका अगल्य नुकीला भाग
टूट चुका था । वे इधर-उधर आने-जाने में असमर्थ थे इसलिए दूसरों के बोंसलों के नीचे गिरी हुई धान की
बालियों से अब के कर्णों और सुगंधों द्वारा कुतर-कुतरकर वृक्ष की जड़ पर गिराये गये फलों के डकड़े किसी
प्रकार उसी चोंच से उठा उठाकर खाते और सुखे खिलाने के बाद जो बचता उसे आप भी खा लेते थे ।

१. शोकवैगम् । २. अतिपरिणततया च । ३. जर्जराम् । ४. स्वस्तांसदेशम् । ५. पक्षसंहितम् ।
६. इह 'च' इत्यर्थः पाठः कापि । ७. कुसुमपिञ्जरेण । ८. क्षीणीपान्तलेखेन । ९. पतिताभ्यः ।
१०. वृक्षम् । ११. मङ्गमाहारमदात् । १२. मधुपमुक्तशेषम् ।

✓ एकदा तु प्रभातसन्ध्यारागलोहिते गगने च कमलिनी-मधुरैक-पक्षसम्पुटे वृद्धहंस इव मन्दकिनीपुलिनादपर-जलनिधि-तटमवतरति चन्द्रमसि, परिणत-रङ्गुरोस-पाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले, गजरुधिर-रक्तहरिसटा-लोहिनीभिः प्रतप्त-लाक्षिकै-तन्तु पाटलाभि-राशोभिनीभिः अशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मारागशलाकासम्मार्जनीभिरिव समुत्सार्यमाणो गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणो, सन्ध्यामुपासितुमुत्तराशावलम्बिनि मानससरस्तीर-

एकदैव । एकदा एकस्मिन् काले स्फुटतया ज्ञाते प्रत्युपे मृगयाकोलाहलध्वनिः उदचरदिति वक्ष्यमाणेन दूरेणागच्छति । प्रभातस्य प्रत्युपस्य या सन्ध्या तस्मिन्मन्थी यो रागो रक्तिमा तेन लोहिते रक्तवर्णे, विशेषमिदं गगने चन्द्रमसि च, तदानीमुभयोरपि तथैव सम्भवात् । अत एव च गगने चैत्यत्र चकारोपादानं सार्थकमित्यवधेयम् । अत एव कमलिन्याः नलिन्याः मधुना लोहितवर्णमुपपरसेन अनुरक्तम् अनुरञ्जितं पक्षसम्पुटं पतत्रजुगलं यस्य तस्मिन्, वृद्धहंस इव पुरातनकलहंस इव, अलसगति-व्यञ्जनाय वृद्धपदम् । चन्द्रमसि हिमांशौ मन्दकिनीपुलिनात् विषद्वज्जासैकतात् अपरः पश्चिमो यो जल-निधिः समुद्रः तस्य तटं तीरम् अवतरति उन्नीयं सति । इह वृद्धहंस इवेत्युपमा ।

परिणतनि । परिणतस्य पुरातनस्य रङ्गोभ्यविशेषस्य रोमाणि लोमानि तद्वत् पाण्डुनि पीतशुभ्रे 'पाण्डुरस्तु पीतभागाधः केतकीभूलिसन्धिः' इति शब्दार्णवः । आशाचक्रवाले विद्धमण्डले 'दिशस्तु कुशः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' 'नक्रवाले तु मण्डलम्' इति चामरः, विशालताम् अन्धकारापगमाद्विस्तीर्णतां व्रजति गच्छति सति । अत्र लुप्तोपमा ।

गजेति । गजानां हस्तिनां यदुधिरं शोणितं तेन रक्ता लोहितवर्णा या हरिसटाः सिंहस्कन्धकेसराः तद्वत् लोहिनीभिः रक्तवर्णाभिः, इह रुधिररक्तपदार्थयोरप्रापतः पौनरुप्येऽपि दक्षितदिशा पार्थव्यस्य रपद्भुपलभ्यात् भिन्नाकारशब्दवाच्यं पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः तदुक्तं द्रपणे—

‘आपाततो यदर्थस्य पौनरुप्येन भासन्म् । पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥’ इति ।

हरिसटावदिति लुप्तोपमा चैत्यनयोरङ्गाभिभावेन सङ्करालङ्कारः । प्रतप्ता उष्णीकृता ये लाक्षिका जनु-विकारोपजाः तन्मवाः सुश्राणि तद्वत् पाटलाभिः श्वेतरक्ताभिः । अत्र लुप्तोपमालङ्कारः । आचार्याभिनीभिः विस्तारवतीभिः, अशिशिरा उष्णाः किरणा रश्मयो यस्य तस्य सूर्यस्य दीधितिभिः प्रभाभिः, पद्मारागस्य लोहितकमणेः याः शलाकाः इषिकाः तासां सम्मार्जनीभिः गृहादिशोभिनीभिः 'सम्मार्जनी शोधिनी रयात्' इत्यमरः, तामिरिव विद्यमानाभिः, अत्र जात्युपेक्षा । गगनम् आकाशमेव कुट्टिमं वद्धमूर्तिः (वहिद्वारं) तस्य कुसुमप्रकरः पुष्पसमुद्रायः तस्मिन् तारागणे नक्षत्रमण्डले समुत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे सति । इह नक्षत्रमण्डले कुसुमप्रकरवारोपस्य गगने कुट्टिमस्वारोपो निमित्तमिति परस्पररूपकमलङ्कारः, तदुक्तं द्रपणे—यत्र कस्यचिदारोपः पारोपस्य कारणम् । तत्परस्परितम्..... ॥

सन्ध्यामिति । उत्तराशा उदीची दिक् तदवलम्बिनि तदवस्थिते सप्तर्षिमण्डले ताराभूते मरीच्या-दिसतदेवसिमण्डले सन्ध्यां प्रातः सन्ध्याम् उपासितुं विधातुमिव मानससरस्तीरं मानससरस्तीरं प्रति अवतरति अवरोहति सति तस्मिन्ने सप्तर्षिगणस्य उदीच्यामस्तगमनादेवमभिधानम् । इह च सन्ध्याशु-पासितुमिवेति क्रियोपेक्षा । सप्तर्षिपदवाच्यश्च—

एक वार बड़े तड़के ही उस वन में शिकार का हौका सुनायी पड़ा । उस समय प्रातःकालीन आकाश की लाली में रंगा हुआ चन्द्रमा धीरे धीरे पश्चिम की ओर ढल रहा था मानो आकाश रूपी कमलिनी के पुष्प रस से रंगा हुआ लाल पंखों वाला वृद्ध हंस आकाश गंगा की रेती से पश्चिम समुद्र तट पर उतर रहा हो । दिशाओं के खोर तक फैला हुआ तथा बड़े रंजु (एक प्रकार का मृग) के वालों के समान हल्के पीले रंग का क्षितिज क्रमाशः स्पष्ट दिशाधी पक्षने के कारण विस्तृत सा प्रतीत होने लगा था, हाथी के रक्त में लिपटे हुए सिंह के अवाल (परदन का बाल) के समान लाल तथा तपायी हुई लाख की सलाखों के समान श्वेत और पीले रंग की अत्यन्त लम्बी लम्बी सूर्य की किरणें आकाश से तारों को समेटती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो पद्माराग मणि (लालमणि) की सलाखों से बनी हुईं शाङ्खूलेकर सूर्य आकाश रूपी फर्श पर बिखरे हुए तार-रूपी पुष्पों को बढेर रहा हो ।

१. गगनतले, गगनतल...गगनकमलिनी । २. मधुरैकपक्षपुटे । ३. अतसलाक्षिक, सन्तसलाक्ष, अतसलाक्षा... । ४. आपाभिनीभिः । ५. रत्नशलाकासंमार्जिनीभिः । ६. मानससरसः ।

मिवावर्तरति सप्तर्षिमण्डले, तदगत-विघटित-शुक्ति-तम्बुद्विप्रकीर्णमरुणकर-मेरणाधोगलित-सुडुगणमिव मुक्ताफलनिकरमुद्रहति धवलितपुलिनसु-दम्बति पूर्वतरे, तुषारबिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेशरिणि करिणी-कदम्बक-प्रबोध्यमान-समदकरिणि क्षपाजल-जडकेशरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृ-जति कानने, रासभरोम-भूसरासु वनदेवताप्रासादानां तरुणां शिखरेषु पारावतमालाय-मानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनानिहोत्रभूमलेखासु, अवश्यायशीकरिणि

‘मरीचिरङ्गिरा अग्निः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रमिच्छिण्डिनः ॥’ इति । तदगतेति । पूर्व इतरो यस्मात् तस्मिन् पश्चिमे इत्यर्थः । उदम्बति समुद्रे ‘इतरस्यन्वयीचयोः’ इत्यमरः, बहुव्रीहिसमासत्वादेव नात्र सर्वादिस्वप्रयुक्तकार्यमित्यवशेषम् । तदगतानि तीरस्थितानि विबुद्धानि स्फुटि-तानि यानि विस्तारितामगद्वयानि तत्र शुक्तिसम्पुटेषु समुदमण्डलीपुटेषु मध्ये विकीर्णम् असंयोगान्वेना-वस्थितम्, धवलितं निजकान्त्या श्वेतीकृतं पुलिनं सैकतं येन तं तथोक्तम्, अरुणकरैः दिनकराकिणैः या प्रेरणा नोदना तथा अधोगलितं भूमिपतितम् उडुगणं नक्षत्रमण्डलमिव मुक्ताफलनिकरं मौक्तिकसमूहम् उद्रहति धारणं कुर्वति सति । अत्र उडुगणमिवेति जातिस्वरूपोद्देशः ।

तुषारेति । अत्र काननविषयानि सप्तम्यन्तपदानि । तुषारस्य रात्रिपतिततुहिनस्य बिन्दवः कणाः नान् वर्षति क्लृप्तप्रभागेभ्यः पातयतीति तस्मिन् तथोक्ते, विबुद्धं जागरितं शिखिकुलं मयूरगणो यत्र तस्मिन् तथोक्ते, विजृम्भमाणाय तत्क्षणनिद्रायागेन जृम्भाविधायिनः केशरिणिः सिंहा यत्र तस्मिन् सादृशे, करिणीषु हस्तिनीनां कदम्बकं समूहः तेन प्रबोध्यमाना स्वच्छन्दक्रीडार्थं शुण्डाकर्षणेन जागरणं कुर्वन्तिः समदा दान-जलस्यन्दिनः करिणो गन्ता यस्मिन् तस्मिन् सादृशे, एतादृशे कानने वने ‘काननं गहनं वनम्’ इत्यमरः, क्षपायाः रात्रेः जलेन तत्सम्बन्धितुषारसलिलेन जडाः स्तिमिताः केशराः किञ्चलकाः यस्य तं तथोक्तं कुसुमनिकरं तेषोपलब्धप्रसमूहम्, उदयगिरिः उदयाचलः तस्य शिखरे शृङ्गे स्थितं सिंहाकरं सवितारं सूर्यम् उद्दिश्येव उद्देश्यं क्रुशेव पल्लवानि किसलयान्येव अञ्जलयः तैः समुत्सृजति प्रक्षिप्य समर्पयति सति । इह उद्दिश्येवेति क्रियोद्देशः, ‘पल्लवाञ्जलय’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा समासोक्तिश्चेति परस्परतेषामङ्गलिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

रासमेति । रासस्य गर्दभस्य रोमाणि लोमानि तद्वत् भूसरासु भूधरूपासु । वनदेवतानाम् अरण्याधिपानाणां प्रासादा उन्नतत्वाद्विपुलत्वाच्च अट्टालिकारूपाः तरवो वृक्षाः तेषां शिखरेषु अग्रप्रान्तेषु पारावतानां कपोतानां माला पङ्क्तिः तद्वत् आचरन्तीषु संलघ्नास्ति तासु तथोक्तासु, तपोवनेषु मुन्याश्र-मेषु यानि अग्निहोत्राणि ‘सायं प्रातर्जुहोति, इति श्रुत्या तपस्विनाम् अम्भ्याधानानि अग्निहोत्रहोमाः इत्यर्थः, तेषां भूषलेखासु भूषपङ्क्तिषु, धर्मपताकास्विव यज्ञादीं धर्मोद्घोषणाय वैजयन्तीष्विव समुन्मिष-न्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । इह रासभरोमभूसरास्वित्थत्र लुप्तोपमा पारावतमालायमानास्वित्थत्र च वयङ्गतो-पमा, धर्मपताकास्वित्थत्र जातिस्वरूपोद्देशः चेति परस्परतेषामङ्गलिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

अवश्यायेति । अवश्यायः तुषारः ‘अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारः’ इत्यमरः, तस्य कीकरा अम्बुकणाः आकाश के उत्तरी छोर पर स्थित सप्तर्षियों का मंडल ऐसा पतीत हो रहा था, मानो मानस सरोवर के तट पर सन्ध्योपासन के लिए आया हो । सूर्य के प्रकाश में धुली हुई पथिम समुद्र की रेतियाँ किनारे पर आकर फूटी हुई सपियों से विहरे हुए मोतियों के दानों से ऐसी छुरीभित हो रही थीं मानो सूर्य की किरणों ने आकाश के तारों को समेट कर पथिम की ओर नीचे गिरा दिया हो । वन के वृक्षों से ओस की बूँदें झरने लगी थीं, झुमुरी में सोने वाले मोर जाग गये थे, सिंह जम्हाराँ लेंगे लगे थे, हथिनियाँ मदमाते हाथी की जगा रही थीं और वह वन स्वयम् रात के पाले से छिठुरी हुई केसरवाले फूलों को अपनी पल्लव रूपी अंजुलियों से उदयाचल पर स्थित सूर्यदेव को मानो अर्पित सा करने लगा था । गदहे के रोशों के समान धुमेली तपोवन के अग्निहोत्र की भूष-रेखायें वृक्षों की चोटियों पर जा जाकर टिकने लगी थीं, मानो वनदेवियों के महलों की चोटियों पर मटमैले कनूरों की पंक्तियाँ बैठो हों, अथवा धर्म की पताकाएँ फहरा रही हों । ओस के कणों से

१. अम्भरादवतरति । २. ...पुलिनतटम्, पुलिनतलम् । ३. ...मानमदकरिणि स्पष्टे च जाते प्रभाते । ४. स्थितसवितारम् । ५. उत्सृजति । ६. भूसरासु वनरात्रिषु । ७. पताकासु ।

लुलितकमलवने रतिखिन्न-शबरसीमन्तिनी-स्वेदजलकणापहारिणि वनमहिष-रोमन्थ-
फेनबिन्दुवाहिनि चलितपल्लव-लतालास्योपदेश-व्यसनिनि विघटमान-कमलसंघट्ट-मधु-
शीकरासार्वर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातजडिभि मन्दमन्दसञ्चारिणि
प्रवाति प्राभातिके मातरिन्धनि, कमलवैनप्रबोध-मङ्गलपाठकानाम् इभगण्ड-डिण्डिमानां
मधुलिहां कुसुमोदरेषु विघटमान-दलपुट-निरुद्धपक्षसंहतीनामुच्चरन्सु हुङ्कारेषु, प्रभातशि-
रिरामरुतोऽहृतमुचपततुरसोरिलष्ट पद्ममोलमिव सरोषनिद्राजिह्विततीरं चक्षुर्भूमौलयसु

ते अस्य सन्तीति तस्मिन् तथोक्ते, इत् आरभ्य सप्तम्यन्तपदानि 'मातरिन्धनि' इत्यग्रिमस्य विशेषगानि
बोधयानि लुलितम् आन्दोलितं कमलवनं पञ्चवनं येन तस्मिन् तथोक्ते, रतिखिन्नानां निधुवनश्रान्तानां
शबरसीमन्तिनीनां किरातवधूनां यत् स्वेदजलं घर्मवारि तस्य कणा बिन्दवः तेषाम् अपहारिणि निजस्व-
र्णेन नाक्षविधायिनि तस्मिन् तादृशे, पुतेन वायोस्त्रिविधगुणवत्त्वं व्यञ्जितम् । वनमहिषाणां सैरिभाणां
रोमन्थः चर्वितचर्वणं तत्र ये फेनबिन्दवः कफकणाः तान् वहति धारयतीति तस्मिन् तथोक्ते । चलितानां
स्वेवेगेनान्दोलितानां पल्लवानां किसलयानां लतानां वल्लीनाञ्च यत् लास्यं चाञ्चल्यरूपं नृत्यं तस्य उप-
देशे शिष्येण व्यसनम् आसक्तिरस्यास्तीति तस्मिन् तथोक्ते । विघटमानानि विकाराः प्राप्यमाणानि यानि
कमलखण्डानि पञ्चवनानि तेषां मधु पुष्परसः तस्य शीकराणां विन्दूनाम् आसारं धारासम्पातं 'धारा-
सम्पात आसारः' इत्यमरः, वर्पति क्षिपतीति तस्मिन् तथोक्ते । कुसुमानां पुष्पाणाम् आमोदः सौरभः
तेन तर्पितं प्रीणितम् अलिजालं भ्रमरसमूहो येन तस्मिन् तथोक्ते । निशावसाने रात्रिदोषे जात उत्पन्नः
जडिमा जडत्वं शीतलसलिलाभोदवहनादिना भारवत्त्वं यस्य तस्मिन् तथोक्ते, अत एव मन्दमन्दसञ्चारि-
णि शनैः शनैः प्रवहति प्राभातिके प्रातःसमयके मातरिन्धनि सदागतौ वायावित्यर्थः, प्रवाति प्रवहति
सति 'मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः ।

कमलेति । कमलवनस्य पङ्कजवनस्य प्रबोधे जागरणे विकसने मङ्गलपाठकानां स्तुतिविधायिनां
कियतां मधुलिहां भ्रमराणां नृपतीनां प्रबोध इव तदीयवन्दिजनानामित्याशयः । इभगण्डेषु दानवारि-
सहितहस्तिगणेषु डिण्डिमानां तत्संज्ञकवाद्यविशेषरूपाणाम्, विषयविशेषसूचनार्थं यथा कश्चित्
डिण्डिमं वादयति तथैव भ्रमरा अपि हस्तिजागरणार्थं गृह्णन्तीत्याशयः । तथा कुसुमोदरेषु कैरावभ्यन्त-
रेषु घटमानैः सूर्योदयात् संकोचं प्राप्यमाणैः दलपुटैः पत्रकोशैः निरुद्धा अवरुद्धा पत्रसंहतिः छद्मसमूहो
येषां तथोक्तानाञ्च कियतां मधुलिहां हिरिकाणां हुङ्कारेषु अन्यक्तव्यद्वेषु उच्चरन्सु उधितेषु सन्सु । इह
मधुलिटसु मङ्गलपाठकस्वारोपः शाब्दः, पङ्कजवने नृपस्वारोपस्वार्थं इत्येकदेशविवर्तिरूपकम्, इभगण्ड-
डिण्डिमस्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा चानयोः परस्परमनपेक्षाभावेन संसृष्टिलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
'मियोऽनपेक्षयमेतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते' इति ।

प्रगातेति । उषरा तुणशूण्या या शय्या शयनभूमिः तेन भूसरा मलिनवर्णा क्रोडरोमराजयः हृदय-
लोमपङ्क्तयो येषु तथोक्तेषु वनसुरेषु अरण्यहरिणेषु, प्रभातं प्रातःकालः तस्य यः शिशिरः शीतलो वायुः
लदो हुई प्रातःकाल को हवा धीरे धीरे चलने लगी थी—वह कहीं कमलवनों को उदगुरा आती थी, कहीं रति
में थकी हुई शैलभियों के पसीने की धूँ से भागती थी, कहीं जंगली भैंसों की जुगाली का फेन उड़ा लाती थी,
कहीं लतारूपी नर्तकियों के पल्लव रूपी वस्त्रों को फहरा-फहरा कर उन्हें नृत्य का पाठ पढ़ा जाती थी, कहीं
खिले हुए कमलों के पुष्परस की फुहारें बरसाने लगती थी, कहीं भैंसों के झुण्डों में फूलों की गंध बाँट आती
थी और कभी प्रातःकाल की ठंडक से मानो स्वयम् सिक्कड़ सी उठती थी । कहीं कमलवनों में गूँवने हुए भैंरे
ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों उन्हें जगाने के लिए वन्दिओं की तरह मंगर पाठ कर रहे हों, कहीं हाथियों के
गंडस्थल पर निनमिनाते हुए ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों उन्हें जगाने के लिए डिडिभि बाजा बजा रहे हों और
कहीं संकुचित कुसुमिनियों के सन्पुटी में पंखों के फँस जाने के कारण वे क्रुद्ध होकर हुंकार कर रहे थे । कहीं
प्रातःकालीन वायु के शीतल थपेड़ों से जंगली हरिणों की अलसायी आँखें खुलने लगी थी—उनकी भूरी-भूरी

१. रत... २. 'स्वेदजलकणिका, स्वेदकणिका'... ३. 'वण्ड' । ४. 'वन' इति कच्चित्वात्स्यपि ।

५. मधुलिहा पटलेषु । ६. विघटमान, घनघटमान । ७. निबद्ध... । ८. शङ्कारिपु, टङ्कारिपु । ९. वाय.
वाहत्म् । १०. पद्मजालमिव । ११. जिह्वातरम्, जिह्विततरकम् ।

शनैः शनैरुपरशय्या-यूसर-क्रोडरोमराजिषु वनभृगेषु, इतस्ततः, सञ्चरन्सु वनचरेषु, विजु-
म्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरः कलहंसकोलाहले समुल्लसति नत्तितशिखण्डिमण्डले
मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतल्लभगतरो दिवसकरवारणस्यावचूडे चाम-
रकलाप इवोपलक्ष्यमाणे सञ्चित्रारागलोहिते किरणजाले, शनैः-शनैरुदिते भगवति सवि-
तरि, पम्पासरः पर्यन्त-तक-शिखर-सञ्चरिणि अध्यासित-गिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि
हृततारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रयूपसि, नचिरादिव दिव-

पवनः तेन आहतं तावितं कृतस्पर्शमिष्यर्थः, उत्पन्नेन अग्निना उष्णीकृतेन जलुरसेन लाघाद्वेग आश्लिष्टा
मिथः संयोजकभावेनाश्लेषिता पक्षमाणां लोक्षां माला पङ्क्तिः यस्य तदिव, सगेपया किञ्चिद्व्यतिष्ठया
निद्रया स्वापेन 'स्याच्चिद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः, जिह्विता वकीकृता तारा कनीनिका यस्य तत् तथोक्तं
चतुर्न्रं, शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उष्णीलयस्तु विकासयस्तु सस्तु । इह किमोक्तेन ।

इतस्तत इति । इतस्ततः चतुर्दिक्षु वनचरेषु काननचारिषु सञ्चरन्सु भ्रमन्सु । श्रोत्रहारिणि
मनोहस्तया कर्णकर्षिणि पम्पासरसः पम्पानामकसारस्य कलहंसानां कादम्भानां कोलाहले कलकले
विजुम्भमाणे विस्तृते सति । नत्तितं नाटितं शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहो शेच तस्मिन् तथोक्ते,
मनोहरे कचिरे वनगजानाम् अरण्यकरिणां कर्णयोः श्रोत्रयोः तालवन् करतलध्वनिवत् 'तालः करतलध्वनिः',
इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी, शब्दे रवे समुल्लसति तेषां प्रबोधानन्तरमुत्थिते सति । तालशब्द इत्यत्र लुप्तोपमा ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या गगनतल्लम् आकाशपथम् अवतरत आरोहतः, दिवसकर आदित्यः वारणो
गज इव तस्य तथोक्तस्य, मञ्जिष्टा हि औषधविशेषः, तस्या रागो लौहित्यं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णे, किरणजाले
मयूखगणे, अवनता अधोमुखीभूता चूडा अग्रदेशो यस्य सः अवचूडः स चासौ चामरकलापः चामरगणः
तस्मिन् तथोक्ते इव उपलक्ष्यमाणे अवलोक्यमाने सति । उन्नतप्रदेशारोहणं विदधतो हस्तिनः श्रोत्रा-
न्तिकलक्षित्व्यवनते चामरगण इव गगनमारोहत आदित्यस्यावनते मयूखजाले अवलोक्यमाने सतीति
स्पष्टार्थः । इहोपमालुप्तोपमानां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उदिते उदयं प्राप्ते भगवति महाभ्यवति सवितरि आदित्ये ।

पम्पासरः इति । पम्पासरसः पम्पानामकसरोवरस्य पर्यन्ततरूणां प्रान्तस्थायिभृशानां शिखरेषु उध्व-
प्रदेशेषु सञ्चारिणि व्याप्ते, अध्यासितं पूर्वमाश्रितं गिरेः उदयपर्वतस्य किञ्चिन्धापर्वतस्य च शिखरम् अग्र-
प्रदेशो येन तस्मिन् तथोक्ते, दिवसकरात् आदित्यात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तस्मिन् तथोक्ते, हृता निजप्रभावेण
लोपं प्रापिता अपहृता च तारा नचत्रं तद्विधेया बालिपत्नी च, बालातपे अभिनवादिस्थलोके कपीश्वरे
सुग्रीव इव पुनः वनम् अरण्यम् अभिपतति व्याप्नुवति अभिगच्छति च सति । इह पूर्णोपमा । आदित्या-
जन्म जातं सुग्रीवस्थिति वात्सीकीयरामाणस्योत्तरकाण्डतोऽवगम्यते ।

स्पष्ट इति । प्रयूपसि प्रातःकाले स्पष्टे व्यक्ते जाते सयूपजे सति, आस्वति दिवसकरे, नचिरादिव

बगैनिमौ ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो उन्हें तपायी हुई लास के रस में रंग दिया गया हो । नींद पूरी न होने
के कारण उनकी आँखें पूरी तरह खुल नहीं पाती थीं जिससे वे कनखियों से देख रहे थे । वनचर गण इधर उधर
आने जाने लगे थे । पंपासर में कानों की मधुर लगने वाला हंसी का कलवर बढ़ने लगा था । मोर अत्यन्त उल्लास
के साथ मंडल बाँध कर नाच रहे थे और हाथी कान फटकवाते हुए मानो ताल सा दे रहे थे । मैथिलिया रंग
की लाल लाल किरणें आकाश में धीरे-धीरे उतरने वाले सूर्य रूपी हाथी की मस्तक पर डुलते हुए चँवर के समान
प्रतीत हो रही थीं । सूर्य धीरे धीरे आकाश में उदित होने लगा था, पंपासर के निकटवर्ती वृक्षों तथा पहाड़ की
चोटियों पर बिहार करनेवाली एवं तारों को चुरा लेनेवाली उसकी प्रातःकालीन मधुर धूप बन में फैलती हुई
ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों बलि की पत्नी तारा को चुरा लेने वाला सूर्यपुत्र सुग्रीव डर से जंगल में भाग
बाधा हो । उषा स्पष्ट हो चली थी और दिन के आठवें भाग में (प्रथम प्रहर) सूर्य का प्रकाश निखर छाटा

१. रात्रिपु च । २. कलहंसकुल । ३. नत्तितशिखण्डिनि । ४. गगनतलमार्गम् । ५. अवधूत***

६. सञ्चारिणाम् ।

साष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते, प्रयातेषु रथाभिमतानि दिगन्तराणि शुक्कुलेषु, कुलाय-^१निनीलनिभृत-शुक्-शावकसनाथेऽपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन् वनस्पतेः, स्वनी-
डावस्थित एव ताते, मयि च शैशवादसञ्जातबले समुद्भिद्यमानपक्षपुटे पितुः-समीपवृत्तिनि
कोटरगते, सहसैव तस्मिन् महावने संत्रासितसकलवनचरः सर्वसमुत्पत्तपतत्रिपक्षपुट-
सन्ततः भीत-करिपोत-चीत्कारपीवरः प्रचलित-मत्तालिकुलकणितमांसलः परिभ्रमदुहो-
णवन-वराह-रव-धर्वरः गिरिगुहा-सुप्त-प्रबुद्ध-सिंहनादोपबृंहितः, कम्पयन्निव तरुन् भगीरथा-
वर्ताय्यमाण-गङ्गाप्रवाहकलकल-बहलो भीतवनदेवताकर्णितो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् ।

अल्पसमयेनेव दिवसस्य वासरस्य अष्टमभागं चतुर्वैदिकात्मकं भजत इति तस्मिन् तथोक्ते, अत एव स्पष्टाः
सर्वासु दिक्षु स्फुटा भासः कान्तयो यस्य तथोक्ते, भूते जाते सति । इह नचिरादिवैश्यस्य गुणपदार्थ-
त्वाद् गुणोपेक्षा ।

प्रयतिविविधः । शुक्कुलेषु कीरवृन्देषु यथाभिमतानि यथेष्टितानि दिगन्तराणि दिग्बिभागान्
प्रयातेषु आहारानयनाय गतेषु ससु । कुलायेषु नीलेषु 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः, निवनीतः
प्रच्छन्नाः निभृता निखला निशब्दा इत्यर्थः, ये शुक्लावकाः कीरनिशवः तेऽसनाथेऽपि संयुक्तेऽपि तस्मिन्
वनस्पतौ शास्मलीदुमे शून्य इव निखिलप्राणिवर्जित इव विद्यमाने सति । शून्य इवेति वाच्या क्रियोपेक्षा ।

स्वनीदेति । ताते सम पितरि मयि वैशम्पायने च स्वनीडावस्थित एव स्वकुलाये तिष्ठत्येव शैशवात्
वाल्याङ्गोऽसः अस्मात्सु अत्युत्पन्नबलम् उत्पत्तनादिशक्तिः यस्य तस्मिन् तथोक्ते, तथा समुद्भिद्यमानं यथा-
क्रमं द्योतमानं पक्षपुटं पतत्रद्वयं यस्य तस्मिन् तथोक्ते मयि च, तातस्य पितुर्जनकस्य समीपवृत्तिनि निकट-
स्थामिनि सति कोटरगते स्वकुलायाचारतस्म्यस्थिते सति ।

सहसैवेति । तस्मिन् पूर्वोक्ते महावने महारण्ये सहसैव अकस्मादेव मृगया आखेटकः तस्याः कोला-
हलध्वनिः कलकलमिनाद् उदचरत् उत्पन्नोऽभूत् इत्यन्वयः । अत्र प्रथमान्तपदानि उक्तध्वनेर्विशेषणानि ।
संत्रासिताः त्रासं प्रापिताः सकलाः समस्ता वनचरा अरण्यचारिणो येन स तथोक्तः सरसं त्रासेन स्वयेगम्
उत्पत्तताम् उड्डयनं विद्धतां पतस्त्रिणां पक्षिणां पक्षपुटे पतस्त्रद्वयशब्दैः सन्ततः सत्यन्विधिना
विस्तीर्णः, भीतानां त्रासमुत्पत्तानां करिपोतानां गजविशूनां (कलभानां) चीत्कारैः विगुलव्यथासुचक-
ध्वनिभिः पीवरः स्थूलः पुष्ट इत्यर्थः । प्रचलितस्य त्रासेन स्वस्थानात् प्रयातस्य मत्तस्य पुष्परसपानेनो-
न्मत्तस्य अलिकुलस्य अमरसमुहस्य कणितेन अस्फुटशब्देन मांसलः पीवरः । परिभ्रमतां त्रासेन हतस्ततः
सञ्चरताम् उड्डोणानाम् उन्नतवासिकासहितानां वनवराहाणाम् आरण्यकशृकाराणां रवैः आर्त्तशब्दैः धर्वरः
घरं घरं इत्येधंरूपशब्देन कठिनः । गिरिगुहासु पर्वतकन्दरासु सुप्ताः पूर्वं निद्रिताः पश्चात् प्रबुद्धाः
आखेटकोलाहलेन उत्थिताः ये सिंहः केशरिणः तेषां नादेन ध्वनिना उपबृंहितः वृद्धिं गतः ।

कम्पयति । भगीरथेन तस्मैऽङ्गकसूर्यवंशीयनुपतिना अवतार्यमाणः तुहिनाचलात् पृथिव्यां नीयमानो
यो गङ्गाप्रवाहः जाह्नवीक्षोतः तस्य कलकल इव कल्लोल इव बहलः बहुलीकृतः, तथा भीताभिः व्रस्ताभिः

था । सभी सुनेगे अपनी अपनी मनचाही दिशाओं की ओर उड़ गये थे । यद्यपि बच्चे बोंसलें में ही रह गये थे
लेकिन उनकी चुपई से वह वृक्ष अत्यन्त नीरव (शब्दहीन) और सूना सा जान पड़ता था । मेरे पिता भी
अपने बोंसले में ही थे और मैं भी उसी में उनके पंखों से चिपका हुआ पड़ा था । बचपन के कारण सुझमें
अभी शक्ति नहीं आई थी और पंख तो अभी फूट ही रहे थे । सहसा ही उस हाँके को सुनकर सारे वनचर
मनभीत हो उठे, पक्षी व्याकुल होकर पंख फड़फड़ाते लगे, भयभीत हाथियों के बच्चे एक साथ चिगाड़ने लगे,
उड़ते हुए मतवाले भौंरों की घनी गुंजार वनघनाने लगी, धूमते हुए बनैले सुअर ध्यान उठा-उठाकर डुरडुराने
लगे, पहाड़ी युकाओं में सोये हुए सिंह जागकर दहाड़ने लगे और जंगल के सारे वृक्ष मानो काँपकर हलहलाने
लगे । उस समय की सभी ध्वनियाँ एक साथ मिलकर ऐसी प्रतीत होती थीं मानो भगीरथ के पीछे उतरने-

१. अष्टमभागभाजि । २. इह च इत्यधिकः पाठः कापि विषते । ३. कुलाय निभृतशवक । ४. अस-
जातवृत्तम्... ५. तातस्य । ६. सततं सरभसमुत्पत्तम्... ७. प्रचलितलताकुलित, प्रचलित लताकुल-
मत्तालिकुल... ८. वराहवर्चकटोरः । ९. नादवृंहितः । १०. आवाय्यमाण... ।

आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरभंकतया जर्जरित-कर्णविषरो भयविह्वलः
समीपवर्त्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जर्राशिथिलपञ्चपुटान्तरमविशाम् ।

अनन्तरश्च 'सरभसमितो गजयूथपति-लुलिता कमलिनी-परिमलः', इतः कोटकुल-दश्य-
मान-भद्र-मुस्ता-रसाभोदः, इतः करिकलभ-भ्रम्यमान-शङ्खकी-कषाय-गन्धः, इतो निपतित-शुष्क-
पत्रमर्मर-भ्रम्यनिः- इतो वनसहिप-विषाण-कोटिकुलिश-भिद्यमान वल्मीकयूथः, इतो सुगक-
म्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनसहिपवृन्दम्, इतः शिखण्डि-
वनदेवताभिः अरण्याधिष्ठान्देवीभिः आकण्ठितः श्रवणविषयीकृतः । तस्मै वृक्षान् कम्पयन् चालयन्निव ।
अन्वयस्तुक्तः । इह लुप्तोपमाक्रियोलोचनोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरङ्कारः ।

आकर्ण्यति । अहं वैराग्यायनः, अश्रुतपूर्वम् अनाकण्ठितपूर्वं तम् आखेटकोलाहलशब्दम् आकर्ण्य
श्रुत्वा, उपजातवेपथुः त्रासेन समुत्पन्नकर्मः अभंकतया शवकतया जर्जरितम् विदीर्णं कर्णयोः श्रोत्रयोः
निवरं ग्रन्थं यस्य स तथोक्तः, भयेन त्रासेन विह्वलो व्यग्रः समीपवर्त्तिनः निकटस्थितस्य पितुः तातस्य
प्रतीकारबुद्ध्या त्रासनिवृत्त्युपायबुद्ध्या, जरया परिणतवयसा शिथिलं श्लथं अथ पचपुटं पतन्मृद्वङ्गं तस्य
अन्तरं मध्यम् अविशं प्रविष्टोऽभवत् ।

अनन्तरकृति । अनन्तरं पितुः पतन्नपुटमध्यप्रवेशानन्तरश्च कोलाहलमश्रवणमिति दूरस्थकियया स-
म्बन्धः । कोलाहलमेव विशेषयति—परमसंस्थायिना । इतः अस्मिन् स्थले इत्यमग्रेऽपि सरभसं सवेगं
गजयूथपतिभिः करिकुलोत्तमैः लुलिता सहिता याः कमलिन्यः पक्षिन्यः तासां परिमलः विमर्दोत्थसौरभं
सञ्चरतीति शेषः, अतश्चात्र करिणो विलसन्तीति सम्भाव्यत इत्याशयः । क्रोडकुलेन अरण्यशूकरसमूहेन
दश्यमाना दृष्ट्वा भयमाणा या भद्रमुस्ता गुग्गुलाः लोके 'नागरमोथा' इति प्रसिद्धाः 'गुग्गुस्तेजनके स्त्री तु
भिन्नैर्ना भद्रमुस्तके' इति मेदिनी, तासां रसस्य द्रवस्य आसोदः सौरभम्, एतेन स्पष्टमेवात्र शूकराणामव-
स्थितिसम्भावनेत्यभिप्रायः । करिकलभैः त्रिशद्वर्षीयगजशिशुभिः भ्रम्यमाना आभर्ष्यमाना याः शङ्खन्यः
गजभयवत्सर्वविशेषाः तासां कषायगन्धः निर्व्यासाभोदः अत एवात्र, गजशिशूनामस्तिवत्सम्भव इत्याशयः ।

इत इति । निपतितानि वृक्षादधरस्युतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसद्वानि तेषां मर्मरध्वनिः मर्मरं
हृत्येवं रवाः 'मर्मरो वल्गुभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा' इति कोशः, भ्रुवमत्र कोऽपि चतुष्पादं विचरतीति
ज्ञायत इत्याशयः । वनसहिपा अरण्यसैरिभाः तेषां विषाणकोटयः शृङ्गाग्रानि कुलिशानि वज्राणीव यद्वा
विषाणकोटय एव कुलिशानि तैर्मिथ्यमानानां छिद्यमानानां वल्मीकानाम् ऊर्ध्वकाकृतसृत्तिकास्तूपानां 'वल्मीक
ऊर्ध्वकाकृतसृत्तिकास्तूपः' इति शब्दकल्पद्रुमः, धूलिः रजः इत्यत इति शेषः, तेनैव सह विषाण विद्यमन्त
इत्याशयः । इह लुप्तोपमारूपकयोः द्वयोरपि सम्भवात् सन्देहसङ्कारालङ्कारः । सुगणां हरिणानां कदम्बकं
समूहः । वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां कुलं समूहः । वनवराहानाम् अरण्यशूकराणां यूथं मण्डलम् । वन-

पौलो गंगा के प्रवाह की भाँषण और अत्यन्त बनी हरहराहट हो । उसे वन-देवता भी अत्यन्त भयभीत
होकर घुन रहे थे ।

उस अपूर्व ध्वनि को सुनकर मैं भी काँपने लगा, वचन के कारण मेरे कान उस ध्वनि से बहरे हो उठे
और भय से व्याकुल होकर उससे बचने की आशा से मैं समीप ही मैं स्थित पिता के पंखों के भीतर घुस गया
जो बुढ़ीतों के कारण अत्यन्त ढोले ढोले पड़ गये थे ।

इसके बाद ही सुझे शिकारियों की बहुत बड़ी भीड़ का कोड़ाहल सुनायी पड़ा । वे आपस में बड़ी
कुर्ती से इस प्रकार बिछा रहे थे—यह देखो, इधर हाथियों के स्वाभो ने कमलिनियों को मसल फँका है, जिससे
कैसी मधुर गन्ध उठ रही है; इधर सूअरों ने नागरमोथों को खोद खोदकर कुतर डाला है, जिससे कैसी
महँक आ रही है; इधर हाथियों के बच्चों ने सलई की डालियों तोड़ मरोड़ डाली हैं, जिनसे कैसी कसेली गंध
निकल रही है; इधर गिरे हुए सूखे पत्ते मरमरा रहे हैं; इधर जंगली भैंसों ने अपनी वज्र जैसी सींगों की नोक
से बाँधियों को खोद गिराया है जिससे धूल ही धूल उड़ रही है; इधर हरिणों का झुण्ड है, उधर जंगली हाथियों
का परिवार है, इधर जंगली सूअरों का गिरोह है, इधर जंगली भैंसों का समूह है, इधर मोरों की ध्वनि आ

१. आकर्ण्यते । २. जराशिथिल । ३. इतो वराहयूथम् ।

मण्डक-विरुतम्, इतः कपिञ्जल-कुल-कल-कूजितम्, इतः कुरुरकुल-कणितम्, इतो मृगपति-
नखभिद्यमान-कुम्भ-कुञ्जर-रसितम्, इयमाद्र-पङ्क-मलिना वराहपद्मतिः, इयमभिनव-शाष्पक-
बल-रस-श्यामला हरिण-रोमन्थ-फेन-संहतिः, इयमुन्मद-गन्धगजगण्ड-कण्डूयन-परिमल-
निलीन-मुखर-मधुकार-विरुतिः— एषा निपतितरुधिरबिन्दुसिक्त-शुष्कपत्र-पाटलारुध्रपदवी;
एतद्द्विरद-चरण-युदित-विटप-पल्लवपटलम्, एतत् खड्गिकुलक्रीडितम्, एष नखकोटि-र्वि-
लिखितविकट-पत्रलेखो रुधिरपाटलः कैरिमौक्तिक-दन्तुरो मृगपतिमार्गः, एषा प्रत्यग्रप्रसूत-
वनमृगीगर्भ-रुधिर-लोहिनी-भूमिः, इयमटवी वेणिकानुसारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजल-
महिषाणाम् अरण्यसैरिभाणां वृन्दं कदम्बकम् । शिखण्डिनां मधूराणां मण्डलं समूहः तस्य विरुतं शब्दः ।
कपिञ्जलानां वातकपञ्चिणां 'कपिञ्जलः वातकपञ्चो' इति शब्दकल्पदुग्मः, कुलस्य समूहस्य कलकूजितं
मधुरशब्दितम् । कुरुरकुलस्य मस्यनाशकसमुदायस्य कणितं कूजितम् । मृगपतीनां केसरिणां नखैः
पुनर्भवेः शिद्यमाना विदायसाणाः कुम्भाः शिरस्थकुम्भाकृतिसांसिपण्डः येषां तथोक्तानां कुञ्जराणां
गजानां रसितम् आक्रन्दितम् ।

इयमिति । इयं प्रत्यगदृश्यमाना, एवमग्रेषु । आर्द्रः क्षिब्धः अशुष्क इत्यर्थः, यः पङ्कः कदम्बः तेन
वराहशरीरेभ्य एव च्युतपङ्केनेत्यर्थः, मलिना श्यामवर्णा वराहपद्मतिः वनशूरकरमार्गः । अभिनवानि नूतनानि
यानि शष्पाणि बालवृणानि तेषां ये कवलाः प्रासाः तेषां तथोक्तानां चर्च्यमाणशष्पाणामित्यर्थः, रसेः निघातेः
श्यामला कृष्णवर्णा, हरिणानां मृगाणां यो रोमन्थः चर्वितचर्वणं तस्य फेनसंहतिः कफसमूहः । उन्मदा
मदमत्ता ये गन्धगजाः सुरभिःमद्युक्तहस्तिनः तेषां गण्डकण्डूयनेन कपोलवर्षणेन ये परिमलाः सुगन्धाः
तेषु तत्सुगन्धिषुक्तम्भूमिष्वित्यर्थः । निलीनानां प्रच्छन्नानां मुखराणां वाचाचलानां मधुकराणां भ्रमराणां
विरुतिः झङ्कारः । एषा अवलोक्यमाना, निपतिताः पृथिव्यामस्माकमखलननेन शरीरास्यन्दिताः ये रुधिर-
बिन्दवः कोणितपृषताः तैः सिक्तानि आर्द्राकृतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसदलानि तैः पाटला श्वेतरक्ता
रूपद्वयी हरिणविशेषाश्चाः ।

एतदिति । एतत् निकटतरस्थायि, द्विरदा गजार्शेषां चरणैः पादैः स्तुतिनां अर्दितानां विटपानां
वृक्षस्कन्धानां पल्लवानां किसलयानाञ्च पटलं वृन्दं यत्र पुत्रविधं स्थलमित्यर्थः, एवञ्ज्ञानेन पथा निश्चित-
मनुपदेशेव द्विरदा गता इत्याशयः । एतत् अवलोक्यमानं खड्गिनां गण्डकानां कुलम् समुदायः तस्य
क्रीडितं विहृतं पृथिव्यां क्रीडाचिह्नमवलोक्यत इत्यर्थः, तेन खड्गिनामपीदं विहारस्थानमित्याशयः । एवं
पुरो दृश्यमानः नखकोटिभिः पुनर्भवाग्रैः नखाग्रच्युतशोणितैरित्यर्थः, विलिखिताः चित्रीकृताः विकटा भय-
ङ्कराः पत्रलेखाः पत्राकृतिलक्षणाणि यत्र स तथोक्तः, रुधिरैः व्यापादितप्राणिशोणितैः पाटलः श्वेतरक्तवर्णः,
तथा कर्मोत्तकैः व्यापादितहस्तिसुकाभिः दन्तुरः उन्नतानतः, मृगपतेः केसरिणो मार्गः सञ्चरणपथः,
एवञ्च नूतननेन मार्गेण मृगपतिर्गत इत्यभिप्रायः ।

एषेति । प्रत्यग्रप्रसूता अभिनवप्रसूतवती या वनमृगी अरण्यहरिणी तस्या गर्भश्विरेण भ्रूणशोणि-
तेन लोहिनी रक्तवर्णा एषा भूमिः मेदिनी । वेणिकानुसारिणी कैशवेणीसखा विपमेति यावत्, इयम्
अटवी इदम् अरण्यम् 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । पक्षेण निजमण्डलेन चरति भ्रमतीति तस्य
तादृशस्य यूथपतेः हस्तिराजस्य मज्जलेन दानवारिणा मलिना कृष्णवर्णाः तेनेह हस्तिनो अमन्तीत्याशयः ।
रहो है, श्वर पपीदां को मधुर रट लगी हुई है, श्वर कौन चीख रहे हैं, श्वर बाघ के नखों से फटे हुए गंडस्थलों-
वाला हाथी कराह रहा है, यह गीले कीचड़ में सनी हुई सूजों के आने जाने को राह है, यह नदी नवी घास
खाकर जुगाली करनेवाले हरिणों के मुंह से गिरी हुई घास के रस से हरी हरी झाग की ढेरी है, यह मरवाले
हाथियों के कपोल चुजलने से लगी हुई घुग्गन पर चिपके हुए भौंरों की मधुर गुंजार है, यह टपकती हुई खून
की बूंदों में सने हुए सूखे पत्तों से भरी हुई घायल रक्त हरिणों के भागने की राह है, यह हाथियों के पैरों से
रोड़े हुए पेड़ के पत्तों को ढेर है, यहाँ गैहों ने खिलवाड़ किया है, यह हाथी मार कर लौटे हुए सिंह की राह
है, जो उसके खून से लाल लाल भयंकर पंजों को खापाँ से भरी हुई तथा गिरे हुए गजमोतियों से कैसी चमक

१. वराहकुलपद्मतिः । २. आलोनी । ३. शिखण्डिकुलक्रीडितम् । ४. विकटविलिखितपत्रलेखः ।
५. मौक्तिकदन्तुरः । ६. वेणुकानुसारिणी । ७. पक्षचरस्य समीपचरस्य ।

मलिना, सञ्चार-वीथी-चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृग-करीष-पांसुला त्वरित-तरमध्यास्यतामियं यनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलोक्यतां दिगियम्, आकर्ष्य-तामयं शब्दः, गृह्यतां धनुः, अवहितैः स्थीयताम्, विमुच्यन्तां श्वानः इत्यन्योन्यसभिद्वन्द्वतो-मृगयासक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरित-विप्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमश्रूयन्म् ।

अथ नातिप्रियादेवांनुलेपनाद्दे-शुदङ्गध्वनिधीरेण गिरिविबर-विजृम्भित-प्रतिनाद-गम्भीरेण, शर्वर-शर-बाडितानां केशरिणां निनादेन, संवस्त-यूथ-सुक्तानामेकाकिनश्च सञ्च-

सञ्चरति । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणा, सञ्चारवीथ्यां भ्रमणमार्गे चमरीपङ्क्तिः चमयांस्यश्रृगराजिः अनुगम्यतां हननायानुप्रस्यताम् । उच्छुष्कैः अत्यन्तनीरसैः मृगकरीषैः हरिणपुरीषैः पांसुला सप्लीका इयं दृश्यमाना वनस्थली अरण्यभूमिः त्वरिततरं वेगवत्तरम् अध्यास्यतां हरिणमार्गणाय अवलम्ब्यताम् प्रवि-श्यतामियर्थः । वरोः वृक्षस्य शिखरम् ऊर्ध्वदेश आरुह्यताम् पचिह्ननाय आरोहणिययीक्रियताम् । इयम् अभिमुखी दिक् ककुप आलोक्यतां 'पशवो विद्यन्ते न वे'ति बोधनाय परिदृश्यताम् । अयं शब्दः आक-र्ष्यतां श्रूयतां यतोऽप्येतैः शब्दस्तद्वद्देशो यातव्यमिति भावः । धनुश्चापः गृह्यतां श्रद्धिति पशुवचाय आदी-यताम् । अवहितैः सावधानैः भवद्भिः स्थीयताम् उपविश्यताम् अन्यथा चेत् अन्तिकादेवाविक्रमात्राः पशवः पलायिता भवेयुरित्याशयः । श्वानः कौलेयकाः विमुच्यन्तां परिप्रेष्यन्तां व्यापाद्यपशुमार्गणयेति भावः । 'स्वपालितश्वानो हि पशून् मार्गयित्वा लङ्घेतविशेषेण स्वासिन् बोधयन्त' इति लोकचार्ता । इति अन्धोन्यम् एवं परस्परम् अभिद्वन्द्वतः कथयतः, मृगयासक्तस्य आर्सेटलप्रस्थ महतो विपुलस्य अधिक-देशव्यापिन इत्यर्थः, जनसमूहस्य मनुष्यसमुदायस्य । तरुणां वृक्षाणां गह्वरं वनं तेन अन्तरिता आच्छादितता विग्रहा देहा यस्य तस्य तथोक्तस्य, क्षोभितं काननं येन तं तथोक्तं संचालितवनं कोलाहलं कलकलम् अश्रूयन्म् ।

अथेति । अथ कोलाहलश्रवणानन्तरम् 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्ये'प्यथो अथ इत्यमरः, नाति-चिरादेव स्वल्पसमयेनैव 'सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । इह वृत्तीयान्त-पदानि प्रचलितमिति क्रियायाः करणानि । अनुलेपनं पार्थसुखद्वये द्वन्द्वस्वविशेषलेपनं तेन आर्द्रैः स्वप्नो यो शुद्धो मुरजवाद्यस्य तस्य ध्वनिः शब्दः तद्वत् धीरेण गम्भीरेण । गिरिविबरेषु पर्वतकन्दराखु विजृ-म्भितेन विस्तीर्णेन प्रतिवादेन प्रतिगव्देन गम्भीरो विपुलः तेन सादृशेन । इहाद्यविशेषो ह्युतोपमा ।

शर्वरति । शर्वराणां किरातानां शरा इवपः तैः ताडितानां व्यधितानां केशरिणां मृगपतीनां निवादेन शब्देन 'शब्दो निनादनिनदे' त्याज्यमरः ।

सनस्ततिता संनस्तेन शर्वराक्रमणाच्चकितेन यूथेन स्वर्गायसमूहेन सुक्तानां त्यक्तानाम् अतएव एका

रदा है, यह किसी जंगली हरिणी के गर्भ के टटके खून से भरी हुई जगह है, जहाँ उसने अभी अभी बच्चा पैदा किया है, यह अपने परिवार के साथ घूमनेवाले गजपति के मद-जल से काली पड़ी हुई तथा बेणी के समान प्रतीत होने वाली वनधंकि है, यह हरिणी के पैरों की निशानी से भरी हुई उनके आने-जाने की राह है, इसी रास्ते से उनका पीछा करो, यह हरिणी के लूके कंठो से भरी भरी दिखाई देने वाली वनभूमि है, यहाँ शीघ्रता से बैठ जाओ, वृक्ष की चोटी पर चढ़ जाओ, ऊपर देखो, यह शब्द सुनो, धनुष के लो, सावधान होकर खड़े हो जाओ और कुत्तों को छोड़ दो । वह भौड़ यद्यपि घने वृक्षों में छिप सी गई थी किन्तु उसके कोलाहल से सारा जङ्गल ध्वंस सा हो उठा था ।

योर्हो ह्रीं देर में चारों ओर ओतर ही ओतर होनेवाली ध्वनियों से सारा जङ्गल कांप सा उठा । कहीं भीलों के बाणों से बाधल सिहों की दहाड़ पर्वतों की गुफाओं में और भी भयङ्कर रूप से गुंजती हुई ऐसी प्रतीत होने लगी मानो टटके अनुलेपन से गीले शुद्धों की गम्भीर ध्वनि गुंज रही हो, कहीं भयभीत झुंझों से बिछुड़

१. अभिद्वन्द्वतः ।

२. मृगयाप्रसक्तस्य, मृगयाप्रसक्तास्ते ।

३. 'दिवा' ।

४. 'ध्वान' ।

५. प्रतिनिनादगम्भीरेण ।

६. 'शर्वर' पदं कश्चिन् विधत्ते ।

रतामनवरत-करास्फोटमिश्रेण जलधर-रसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठगजितेन, सरभ-स-सारमेय-विलुप्यमानावयवानां मालोल-कातर-तरलतर-तारकाणामेण कानाञ्च करुण-कूजि-तेन, निहत-यूथपतीनां वियोगिनीनामनुगत-कलभानाञ्च स्थित्वा स्थित्वा समाकर्ण्य कलकलमु-त्कर्णपल्लवानामितस्ततः परिभ्रमन्तीनां प्रत्यग्र-पतिविनाशशोकदीर्घेण करिणीनां चीत्कृतेन, कतिपय-दिवस-प्रसृतानाञ्च खङ्गिषेनुकानां त्रास-परिभ्रष्ट-पोतकान्वेषिणीनामुन्मुक्तकण्ठमार-सन्तीनामाक्रन्दितेन, तरुशिखरसमुत्पतितानां माकुलाकुलचारिणाञ्च पल्लथाणां कोलाहलेन, रूपानुसार-प्रधायितानाञ्च मृगयूथानां युगपदतिरभसपाद-पाताभिहताया भुवः कम्पसिव जन-

किनां सहायरहितानां विभिन्नरूपेणावतिष्ठतामित्यर्थः, सञ्चरतां भ्रमतां गजयूथपतीनां करिबृन्दस्वामिनाम् अनवरतं निरन्तरं यः करास्फोटः शुण्डाघातः तच्छब्द इति यावत् तेन मिश्रं संवलितं तेन तादृशेन जल-धररसितानुकारिणा वारिदगर्जनतुल्येन, कण्ठगजितेन कण्ठनिःसृतविरुत्तशब्देन । इह समासगतायां लुप्तोपमा ।

सरभसेति । सरभसैः वेगवत्तरैः सारमेयैः श्वभिः विलुप्यमाना दन्तैकोष्ठ्यमाना अवयवा अङ्गानि येषां तेषां तादृशानाम्, अत एव आलोलाः अश्रुव्यासाः कातरा दीना दासगव्यथासुचकाः, तरलतराः त्रासेनात्यन्तचञ्चलाः तारकाः कनीनिका येषां तेषां तादृशानाम्, युगकानां मृगविशेषाणां करुणकूजितेन शोकोत्पादकध्वनिना । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

निहतैति । निहताः शबरैर्हंसिताः यूथपतयः स्ववर्गीयगणस्वामिनो गजा यासां तासां तथोक्तानाम्, अत एव वियोगिनीनां स्वामिविरहिणीनाम् अनुगतः पश्चात्संसक्ताः कलभाः त्रिशद्वर्षीयमिश्रानो यासां तथोक्तानाम्, स्थित्वा स्थित्वा यस्मिन् कस्मिन् स्थले अवस्थाय अवस्थाय कलकलं शबरानां कोलाहलं समाकर्ण्य निराश्रय उत्कर्णपल्लवानाम्, ऊर्ध्वोत्कृतिफलयाकृतिकर्णानाम् इतस्ततः समन्ततः परिभ्रमन्तीनां सञ्चरणं कुर्वतीनां करिणीनां हस्तिनीनाम्, प्रत्यग्रेण अभिनवेन पतिविनाशेन स्वामिसरणेन यः शोकः तेन दीर्घं विस्तृतं तेन तादृशेन चीरकृतेन आर्त्तचीत्कारशब्देन ।

कतिपयेति । कतिपयेः कियन्तो ये दिवसाः अहानि तत्र प्रसूतम् उत्पादितं यमिः तासां तादृशी-नाम् । त्रासेन भयेन परिभ्रष्टान् मण्डलाद्विच्यङ्गलितान् पोतकान् स्वस्वाभ्रकान् अन्वेष्य सायंयितुं क्षीलं यासां तासां तादृशीनाम् । अत एव उन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा आरसन्तीनाम् शोकगव्यज्जकशब्देनार-टन्तीनां खङ्गिषेनुकानां दुरधवतीनां गण्डपद्मीनाम् आक्रन्दितेन आर्त्तशब्देन ।

तरुशिखरैति । तरुशिखरैभ्यः वृक्षप्रान्तेभ्यः समुत्पतितानाम् उड्डुनीनाम् आकुलाकुलं यथा स्यात्तथा चारिणां भ्रमणविधायिनां पञ्चस्थानां पक्षिणां कोलाहलेन कलकलध्वनिना ।

रूपेति । रूपानुसारेण मृगानुगमनेन प्रधायितानां प्रचलितानां मृगयूथानां शबरगणम्, युगपत् एक-स्मिन् समये अतिरभसेन अतिवेगेन ये पादपाताः पादव्यासाः तैः अभिहतायाः ताडितायाः भुवो मेदिन्याः कम्पमिव चलनमिव जनयता उत्प्राद्यता चरणशब्देन पादध्वनिना ।

कर अकेले ही भटकनेवाले गजपति अपनी सूझ पटक-पटककर बादलों की गरजन के समान गड़गड़ा रहे थे, कहीं जङ्गली कुत्ते झपट-झपटकर हरिणी की नौच रहे थे जिससे उनकी आंखों की पुतलियाँ अत्यन्त चञ्चल कातर और आंखों से भीग उठी थीं तथा वे बेचारे कराहते हुए चिंछा रहे थे, कहीं मरे हुए गजपतियों की विनोगिनी हविनियाँ पीछे पीछे बच्चों की लिप-दिप इधर उधर भटकती हुईं तथा थोड़ी थोड़ी दूर पर एक एक कर उस कोलाहल की कनौतियाँ खड़ी कर करके सुनती हुईं पति की मृत्यु के दुःख में विह्वल हो हो चिंगवाड़ रही थीं, कहीं कुछ ही दिनों की ब्याई हुई गैंडों की मादारीयें भयभीत होकर साथ से छिड़ख जानेवाले बच्चों की इधर उधर खोजती हुईं गला फाड़ फाड़कर विलाप कर रही थीं, कहीं वृक्षों से उड़े हुए बघराहट में इधर उधर चक्कर काटनेवाले पक्षी कौंव-कचकच मचाए हुए थे, कहीं जङ्गली पशुओं और उनका पीछा करने वाले शिकारियों के एक साथ ही पड़नेवाले पैरों के आघात से पृथ्वी की कंपती हुईं सी धमक हो रही थी; कहीं कानों

१. कापि 'कण्ठ' इति नोपलभ्यते । २. आलोलतरलतारकाणाम्, विलोलतरल... ३. कलभकानाम् । ४. पोतान्वेषिणीनाम् । ५. ...कण्ठकरुण, कण्ठं करुण, कण्ठमतिकरुण । ६. निनादिन । ७. ...प्रस्थितानाञ्च । ८. मृगयूथानां । ९. पादपातात् ।

यता चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्टयानाञ्च मदकल-कुररकामिनी-कण्ठकूजितकलेन शरनिकर-वर्षिणां धनुषां निनादेन, पथनाहति-कणित-धाराणामसीनाञ्च कठिन-महिष-स्कन्धपीठपाति-नां रणितेन, शुनाञ्च सरभसविमुक्त-धर्वर-ध्वनीनां वनान्तरव्यापिना ध्वानेन सर्वतः प्रच-लितमिव तद्वर्ण्यमभवत् ।

अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन् सुगयाकलकले, निर्वृष्ट-मुक्त-जलधर-बुन्दानुकारिणि मथना-वसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपगते कानने, मन्दीभूतभ्योऽहमुपजात-कुन्-हलः पितृश्रुतझादीपविव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य सन्त्रास-तरल-तारकः शैशवान् किमिदमिति सञ्जातदिदृशः तामेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् ।

कर्णान्तेति । कर्णान्ते श्रोत्रपर्यन्ते आकृष्टा आकर्षिता ज्या गुणो येषां तेषां तथोक्तानाम्, शरनिकर-वर्षिणां बाणसमूहपातिनां धनुषां चापानाम्, मदकलानां मद्योन्मत्तानां कुररकामिनीनां मत्स्यादनपचि-णीनां कण्ठकूजितवत् गलतिनादवत् कलेन अन्यकमधुरेण निनादेन ध्वनिना । इह लुप्तोपमा । शब्दस्या-व्यक्तमधुरस्वस्वजनार्थं कुररकामिनीत्यत्र कामिनीति पदमित्यवसेयम् ।

पवनेति । पवनस्य वायोः आहत्या संवष्टनेन कणिताः शब्दिताः धाराः तीर्णानां येषां तेषाम्, कठिनाः कठोरो यो महिषस्कन्धः सैविभवाहुधिरः स एव पीठं स्थलं तत्र पातितं पतनशीलानाम् असीनां सञ्जातां रणितेन शब्देन ।

शुनामिति । तथा सरभसं वेगवत्तरं विमुक्ताः परित्यक्ताः विहिता धर्वरध्वनयः 'धर्व धर्व' इति निनादाः यैः तेषां तथोक्तानां शुनां सारमेयाणां वनान्तरव्यापिनां विपिनमध्यप्रसरणशीलेन ध्वानेन निनादेन सर्वतः समन्तात् प्रचलितमिव कम्पितस्य तद्वर्ण्यं तद्वनम् अभवत् अभूत् । इह प्रचलितमित्येति क्रियोपेक्षा ।

अचिरादिति । अचिरात् अल्पकालेन प्रशान्ते शान्तिं प्राप्ते तस्मिन् सुगयाकलकले आखेटकोलाहले, निर्वृष्ट निःशेषेण सम्प्राप्तितवर्षम् अत एव मूकं निःशब्दं यत् जलधरवृन्दं वारिदसमूहः तदनुकर्षुं शीलं यस्य तस्मिन् तथोक्ते कानने वने 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, मथनस्य सुरासुरैर्मथनस्य अवसाने भयने उपशान्तं निजस्वरूपेणावस्थितं वारि सलिलं यस्य तस्मिन् तथोक्ते सागर इव समुद्र इव स्तिमिततां निस्पन्दताम् उपगते लब्धे सति । मन्दीभूतं मन्दतां प्राप्तं भयं त्रासो यस्य स तादृशः, उपजातम् उत्पन्नं कुन्हलं कौतुकं यस्य स तादृशश्च अहं वैशम्पायनः पितुः तातस्य उत्सङ्गान् क्रोडान् द्वैपदिव किञ्चिदिव निष्क्रम्य उन्नमस्य कोटरो वृक्षविवरं तस्य एव शिरोधरां ग्रीवां प्रसार्य वहिः विस्तार्य, सन्त्रासेन भयेन तरल-चञ्चले तारके कनीमिके यस्य स तादृशः, शैशवात् बाल्यात् हृदय आश्रयभूतं किमिति हेतोः सञ्जाता समुपपन्ना दिदृक्षा अवलोकनेच्छा यस्य स तादृशः, तामेव दिशम् आशां प्रति चक्षुर्लोचनं प्राहिण-वम् संग्रहेपयम् । इह उपमालुप्तोपमयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वाच्च संसृष्टिः ।

तक खिची हुई बाणों की वर्षा करनेवाली धनुषों की टङ्कार से मतवाली कुररियों की मधुर ध्वनि के समान जुड़क हो रही थी, कहीं हवा के झोंकों में खनखनाती हुई जङ्गली भैंसों की कड़ो पीठों पर गिरने वाली तलवारें झनझन रही थीं, और कहीं झटके के साथ दौड़े गए कुत्तों की धर-धराहट हो रही थी ।

थोड़ी ही देर बाद उस शिकार के हॉके के शान्त हो जाने पर वह जङ्गल भी सन्न हो गया मानों जल न बरसने वाली एक दम शान्त विरी हुई काली घटा हो, अथवा मथने के पश्चात् शान्त हो जाने वाला समुद्र हो । उस समय मेरा डर भी कम हो गया और वचपन के कारण 'यह क्या है'—इसे देखने की अमिलपा जग पड़ी । इस लिए कुतूहल वक्ष पिता की गोद से थोड़ा सा निकलकर खोखले में ही गरदन बढ़ाकर भयभीत आँखों से मैं उसी ओर निगाहें दौड़ाते लगा ।

१. ... कूजितकलशवलितेन, कूजितकलशवलेन; कूजितकलकलेनेन; ..... कूजितकलकलशब्देन ।
२. पवनाहत् । ३. ... पीठपाटितानां । ४. तदारण्यम् । ५. उपगते । ६. इह 'तस्मिन्' इत्यधिकः पाठः कचिदुपलभ्यते । ७. ... साध्वसोऽहम्, साध्वसः । ८. ... तरलतर... । ९. किमिति । १०. समुपजातविस्मयो दिदृशः, समुपजातदिदृशः, उपजातदिदृशः ।

✓ अभिमुखमापत्तं तस्माद्वनान्तरादजुनभुजदण्ड-सहस्र-विप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहम्, अनिलचलितमिव तमालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसङ्घातम्, अञ्जनशिला-स्तम्भ-सम्भारमिव क्षितिकम्प-विधूर्णितम्, अन्धकारपूर्वमिव रविकिरणाकुलितम्, अन्तक-परिवारमिव परिभ्रमन्तम्, अवदारित-रसातलोद्भूतमिव दानवलोकोम्, अशुभ-कर्म-समूहमिवैकत्र समागतम्, अनेक-दण्डकारण्यवासि-मुनिजन-शाप-सार्थमिव सञ्चरन्तम्, अतवरत-शर-निकर-वर्षि-राम-निहर्त-खर-दूषण-बलमिव तदपध्यानात् पिशाचता-

अभिमुखमिति । तस्माद्वनान्तरात् अभिमुखमापत्तं शवरसेन्यमद्राक्षित्यप्रिमक्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि शवरसेन्यविशेषाणि बोध्यानि । वनान्तरात् वनमध्यात् अभिमुखं संमुखम् आपत्तं आगच्छत् । अजुनस्य कार्तवीर्यस्य राज्ञो भुजदण्डसहस्रेण सहस्रसंख्यकदण्डसदृशबाहुभिः विप्रकीर्णम् हुतस्ततो विचित्रं नर्मदाया मेकलाद्रिजाया नथाः प्रवाहमिव स्रोत इव, धारावाहिकपङ्क्तिकरवादित्याशयः । इहोपमा । अत्रायं रामायणीयेतिहासः—पुरा किल हैहयानामधिपतिः कार्तवीर्यः सहस्रबाहुभिः नर्मदा-प्रवाहमवकट्वा जलक्रीडां सम्पादितवानिति ।

अनेकेति । अनेकेन पक्षेण चलितं प्रयातम् उपार्जितं सत् स्थानान्तरप्राप्तियोग्यमित्यर्थः, तमालानां तापिच्छानां काननम् अरण्यमिव सान्द्रस्यामवर्णत्वाद्दीर्घस्वरूपत्वाच्चेत्याशयः । इहाप्युपमा ।

एकीभूतमिति । कालरात्रीणां प्रलयक्षपाणाम् अत्यन्तान्धकारत्वेन सान्द्रश्यामानामित्याशयः, एकी-भूतम् एकप्रमिथीभूतं यामसङ्घातं प्रहरसमुदायम् इव । इह जात्युपेक्षा ।

अञ्जनेति । क्षितिकम्पेन पृथिवीकम्पेन विधूर्णितम् आन्दोलितम् अञ्जनवत् कज्जलवत् श्यामवर्णा इत्यर्थः, ये शिलास्तम्भाः पाषाणरचितस्थूणाः तेषां सम्भारं संघातमिव । इहोपमासुतोपमयोः सङ्करः ।

अन्धकाराति । रविकिरणैः सूर्यरश्मिभिः आकुलितं सञ्चार्य व्याकुलीभूतम् अन्धकाराणां तमसां पूर्वं प्रवाहमिव । अत्रान्धकाररज्ज्वासिस्वरूपोपेक्षा । अन्धकारस्य दृश्यत्वेनानेकत्वेन च जातिरव्यक्तं, एतच्च पूर्वोत्तरपक्षाणां सुकदावह्यार्दो निर्णीतम् । तथा चोक्तम्—

‘तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति’ ॥

वैशेषिकादयस्तु आवश्यकतेजोऽभावेनैव चैतस्य सिद्धिं दिशन्ति ।

अन्तर्वेति । परिभ्रमन्त्य हुतस्ततः पर्यटन्तम् अन्तकस्य वैवस्वतस्य वैवस्वतोऽन्तकः इत्यमरः, परिवारं परिजनवर्गमिव निविडश्यामवर्णत्वादित्याशयः । इहापि जातिस्वरूपोपेक्षा ।

अवदारितेति । अवदारितेन विदीर्णनं रसाभाः पृथिव्याः तलेन तन्मार्गेणेत्यर्थः उद्धृतं पातालादुद्धृतं दानवलोकों दैत्यजनमिव । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

अशुभेति । एकत्र एकस्मिन् स्थाने समागतं मिलितम् अशुभकर्माणाम् अधर्मकार्याणां समूहं गण-मिव । उक्तालङ्कारः ।

अनेकेति । अनेकेषां दण्डकारण्यवासिनां दण्डकवननिवासिनां मुनिजनानां तपस्विनानां शापसार्थम् अभिसम्पातसमूहमिव सञ्चरन्तं गच्छन्तम् । उक्तालङ्कारः । ‘सार्थां वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके’ इति मेदिनी ।

अनवरतेति । अनवरतं सततं शरनिकरं बाणसमूहं वर्षतीत्येवंशीलो यो रामो दशरथतनयः तेन

मैंने उस वन के भीतर से अपनी ही ओर आनेवाली अत्यन्त भयदायिनी भीलों की सेना देखी जिसमें अनेकों हजार भील थे । वह सैन्य दल ऐसा प्रवीत हो रहा था मानों कार्तवीर्य अजुन की हजारों बाहुओं से कई धाराओं में बिलटा हुआ नर्मदा नदी का प्रवाह हो, अथवा वायु के झोंकों में कांपता हुआ तमाल वृक्षों का वन हो, अथवा कालरात्रि के एकत्रित पहरों का समूह हो, अथवा भूचाल में हिलते हुए काले पत्थरों के खम्भों की ढेर हो, अथवा सूर्य की किरणों से व्याकुल अंधकार का समूह हो, अथवा धर-उपर भटकता हुआ यमराज का परिवार हो, अथवा पृथ्वीतल को फोड़ कर निकलते हुए दानवों का समूह हो, अथवा अशुभ कर्मों के समूह एकत्रित होकर आ गए हों, अथवा दण्डकारण्य में रहनेवाले अनेकों मुनियों के शापों का झुण्ड एक

१. आपतितम्, आपतन्तम् । २. अनिलबलचलितमिव, अनलवशाच्चलितमिव । ३. ...पुञ्जमिव । ४. ...आकुलम् । ५. ...तलोद्भूतमिव । ६. अशेष... । ७. ...वासित... । ८. ...निहतम्, इतखरदूषणनिबद्धमिव ।

मुपगतम्, कलिकाल-चतुर्बुर्गमिव सङ्गतम्, अवगाहप्रैस्थितमिव वनमहिषयूथम्, अचल-
शिखर-स्थित-केसरि-कराकृष्टि-पतनशीर्णमिव कालमेघपटलम्, अखिलरूपविनाशाय
धूमकेतुजालमिव समुद्रतम्, अन्धकारिताशेषकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभयज-
नकम्, उत्पात-वेतालघातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्यातिमहत् शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्त्तमानम्, अतिकर्कशात्वादायस-
सर्पमिव, एकलव्यमिव जन्मान्तरीगतम्, उद्विग्नमान-रश्मराजितया प्रथम-मदलेखा-मण्ड्य-
निहतं मारितं यत् खरदूषणयोः तन्नामकयोः पाताललङ्काधिपस्योद्वेगयोः बलं सैन्यं तदिव । तस्मिन्
रामचन्द्रे अपत्यानं दुश्शित्तनमशुभचिन्तोत्पन्नपापं तस्मात् पिशाचतां भूतताम् उपगतं प्राणं सत् आग-
तमित्यर्थः । उक्तालङ्कारः । अनेन साधुजनाशुभचिन्तनेन प्रत्यवायः समुदेतीत्याशयो ज्ञेयः ।

कलिकालेति । एकत्र एकस्मिन्नेव स्थाने सङ्गतं सम्मिलितम्, कलिकालस्य कलियुगस्य वस्तुवर्गं
मित्रमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अवगाहति । अवगाहो भजनं तर्था प्रस्थितं प्रयातं वनमहिषयूथमिव अरण्यसैरिभसमूहमिव ।
उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलः पर्वतः तस्य शिखरे शृङ्गे स्थितो विद्यमानो यः केसरी सिंहः तस्य कराभ्यां
पाणिभ्यां या आकृष्टिः अकर्षणं तथा यत् पतनं पृथिव्यां अंशः तेन शीर्णम् अधिकलण्डीभूतं कालमेघ-
पटलमिव श्याममेघमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अखिलेति । अखिलानां समप्राणां रूपानां मृगाणां 'रूपं स्रुतेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः, विना-
शाय व्यापादनाय समुद्रतं समुद्रभूतं धूमकेतुनाम् उत्पातग्रहाणां जालं बुन्दमिव । उक्तालङ्कारः । 'धूम-
केतुः स्फुटो बह्मवुत्पातग्रहमेवयोः' इति विश्वः ।

अन्धेति । अन्धकारितं समुद्रपद्मान्धकारम् अशेषं सप्तमं काननं विपिनं येन तत् तथोक्तम्, अनेकानि
वह्निनि सहस्राणि संख्या अथ्य तत् तादृशम्, अतिभयजनकम् अत्युकृष्टासोपादकम् । उत्पातया अशुभाय
यो वेतालघातः भूताधिष्ठितमृतकणः तमिव शबरसैन्यं भिल्लानीकम् अद्राक्षम् अपश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्ये नेति । अतिमहत् अतिविशालस्य तस्य पूर्वोपवर्णितस्य शबरसैन्यस्य भिल्लानीकस्य मध्ये च
मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यमित्यतिदूरेण सम्बन्धः । इह यानि द्वितीयान्तपदानि तानि शबर-
सेनापतिविशेषणातीत्यवगतव्यानि । प्रथमे वार्धकापेक्षया पूर्वं वयसि अवस्थायां वर्त्तमानं स्थितं तरुण-
मित्यर्थः । अतिकर्कशात्वात् अत्यन्तकठिनशरीरत्वात् आयसमयमिव लौहरचितमिव 'आयसं लौहमिति'
भरतः । इह क्रियोल्लेखा ।

पकेति । जन्मान्तरे अन्यजन्मनि आगतं प्राप्तम् एकलव्यं तन्नामकं द्रोणाचार्यशिष्यं शबरमिव
धनुर्वेदे निपुणत्वादित्याशयः । इह द्वयोर्ल्लेखा ।

अत्रेदमित्युक्तम्—पुरा कलिकलव्यो धनुर्वेदं सिचित् द्रोणाचार्यान्तिकमुपेत्याध्यापयित्वा प्रार्थया-
मास । किन्तु स हि पार्थमेष्टमा तन्नामकीचकार, ततो निराशया तमेव हृदि ध्यायन् शुन्मयीं तन्मुक्तिं विषाय
स्वभवेन प्रतिदिनमर्चयामास । ततश्च प्राप्तमनोरथो जन्मान्तरे तच्छिष्यस्वमुपगतवानिति महाभारतम् ।

उद्धृतेति । उद्धृत्यमानानि उपयुज्यमानानि यानि श्मश्रूणि सुखलोमानि तेषां राज्ञि पक्षिकर्मस्य तस्य
साध वृष राहा हो, अथवा निम्नतर तीक्ष्ण बाणों को वर्षा करने वाले राम ने खरदूषण के जिस सैन्य दल का
विनाश कर डाला था वही मानो राम का अहित सोचने के कारण पिशाचों के रूप में प्रकट हो गया हो, अथवा
कलियुग के भाई-बन्धु शकट्टा हो गए हों, अथवा जङ्गली मैसों का झुण्ड खान के लिए जा रहा हो, अथवा पहाड़
को चोटी पर खड़े सिंह के पंजों द्वारा खींच लेने से गिरकर बिखर जानेवाले प्रलयकालीन काले बादलों का
समूह हो, अथवा संपूर्ण जङ्गली पशुओं का विनाश करने के लिए धूमकेतुओं का जमावड़ा लगा हो । प्रलयकालीन
पिशाचों के समान दिखाई पड़ने वाले उस सैन्य-दल ने सारे जङ्गल को अंधकारमय कर दिया था ।

उस बहुत बड़ी सेना के बीच में मैंने भीलों के सेनापति को देखा । अभी उसकी आगु बिल्कुल नयी थी ।

१. उपागतम् । २. कलिकालवर्गमिव समुद्रतम्, 'वर्गमिवैकत्र समागतम् । ३. अवगाहोत्थितप्रस्थितमिव ।

४. अचलशिखरस्थसिंह । ५. विशीर्णमिव । ६. कालाभ । ७. अन्धकारितकाननम् । ८. 'जननम् ।

९. तस्य महतः । १०. आयसमिव । ११. जन्मान्तरगतम् ।

मान-गण्डभित्तिमिव गजयूथपतिकुमारम्, असित-कुवलय-श्यामलेन देहप्रभा-प्रवाहेण कालिन्दीजलेनेव पूरयन्तं भरण्यम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तल-भारेण केसरिणमिव गजमदमल्लिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतम्, आयतललाटम्, अतिदुष्क-धोरधोणम्, उपनीतस्यैककर्णाभरणतां भुजकर्णगामणोरपाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्या-साल्मन्-पञ्जवरागेशेव वामपार्श्वेन विराजमानम्, अचिर-हृत-गज-कपोल-गृहीतेन सप्तच्छद-परिमलवाहिना कृष्णगुरु-पङ्केतेन सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरि तत्परिमलान्धेन

भावस्तथा हेतुना, प्रथमया नूतनया मदलेखया श्यामलमद्गजलरेखया मण्ड्यमाने अलङ्कृत्यमाणे गण्डभित्ति कपोलदेशौ यस्य तं तादृशम्, गजयूथपतेः हस्तिनायकस्य कुमारः त्रिशद्वर्षीयकलभः तमिव । इहोपमा ।

अस्ति । अस्ति नीलं यत् कुवलयम् उपलं तद्वत् श्यामलेन कृष्णवर्णेन, देहस्य शरीरस्य प्रभा-प्रवाहेण द्युतिस्तोतसा कालिन्दी यमुना तस्या जलेन सलिलेनेव भरण्यं वनं पूरयन्तं पूर्णं विदधतम् । कालिन्दीजलं नीलं शबरशरीरकान्तिरपि तादृशी, अत उभयोः सादृश्यम् । इह यथाक्रमं लुप्तोपमा, द्वयोर्मेषां, तथा उक्तविधशरीरकान्तिप्रवाहेण वनपूर्णसम्बन्धाभ्यावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरित्येतां परस्परमङ्गलभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

आकुटिलेति । गजानां हस्तिनां व्यापादनलक्षणेन तन्मदेन दानजलेन मल्लिनीकृतेन कृष्णीकृतेन केसरकलापेन सयानिकरेण उपेतं सहितं केसरिणं सिंहमिव आकुटिलाग्रेण किञ्चिदुच्चिताग्रेण स्कन्धावलम्बिना बाहुमूलस्थितवता कुन्तलभारेण केशसमूहेन उपेतम् । इहोपमा ।

आयतेति । आयतं विस्तीर्णं ललाटं भालदेशौ यस्य तं तथोक्तम्, अतिदुष्का-अत्युच्चता बोरा विशाल-च्छिद्रतया भयङ्करी च घोणा नासिका यस्य तं तादृशम् । 'बोणा नासा च नासिका' इत्यमरः ।

उपनीतस्येति । एकस्य कर्णस्य श्रोत्रस्य आभरणताम् अलङ्करणताम् उपनीतस्य प्रापितस्य भूषण-तया सम्यश्रोत्रे स्थापितस्येत्यर्थः, भुजगस्य उरगस्य फणामणेः फणास्थितरत्नस्य आपाटलैः किञ्चिच्छेदे-तरक्तैः अंशुभी रश्मिभिः आलोहितीकृतेन किञ्चिद्वक्त्रवर्णांकृतेन अत एव पर्णेषु दृष्टपत्रेषु यच्छयनं स्वापः तस्य अभ्यासात् पुनः पुनरुद्यमानेन संस्कारातिशयात् लघ्नः संसक्तः पञ्चवानां किसलयानां राग आरुण्यं यत्र तेन तादृशेनेव, आस्तरणभूतपत्रेषु किसलयानामपि विद्यमानत्वादित्याशयः । वामपार्श्वेन सव्यपार्श्वेन विराजमानं द्योतमानम् । इह क्रियोत्पेक्षा ।

अचिरिति । अचिरहृतस्य तत्कालमारितस्य गजस्य दन्तिनः कपोलाभ्यां गण्डाभ्यां गृहीतेन आनी-तेन, सप्तच्छदस्य सप्तपर्णतरोः परिमलं सौरभमिव परिमलं वहति धारयतीत्येवंशीलेन कृष्णस्य श्याम-वर्णस्य अगुरोः तत्संज्ञकसुगन्धिद्रव्यस्य पङ्केतेन द्रवेणेव सुरभिणा प्राणतर्पणसौरभवत् 'सुरभिप्राणतर्पणः' इत्यमरः, मदेन दानजलेन कृतो विहितः अङ्गरागः शरीरविलेपनं येन तं तादृशम् । इहोपमालुप्तोपमयोः परस्परनैरपेक्षयेण स्थितेः संसृष्टिरलङ्कारः ।

उपरीति । तस्य मदस्य यः परिमलः सौरभं तेन अन्धेन विद्वलेन, अत एव उपरि शिर ऊर्ध्वभागे उसका शरीर इतना कठोरं था मानों लोहे का बना हो । वह ऐसा प्रतीत होता था मानों दूसरा जन्म लेने वाला एकलव्य हो । अभी उसकी मर्तं भीन रही थी जिससे वह ऐसा सुशोभित हो रहा था मानों पहली मद-रेखा से सुशोभित कपोलोंवाला कोई गजपति-कुमार हो । उसके शरीर का रङ्ग नीले कमल के समान सौंवाला था जिससे निकल कर जङ्गल में चारों ओर फैलने वाली कान्ति की धारा यमुना जल की बाढ़ के समान प्रतीत होती थी । उसके कर्णों तक लटकते हुए पुंशराले बाल गजमद से भीग कर काले पड़े सिंह के अयाक जैसे लगते थे । उसका माथा चौड़ा और नाक बड़ी तथा ऊंची थी । एक कान में पहिनी गयी नागमणि की लाल-लाल किरणों से उसका वार्षां अङ्गरक्तवर्ण का हो गया था जिससे वह ऐसा प्रतीत होता था मानों पल्लवों की शय्या पर सोने से उसमें उनका लाल रङ्ग ही निचुड़ पड़ा हो । उसने अपने शरीर पर काले अगुरु के लेप के समान तत्काल ही के मारे हुए द्वापी के कपोलों के सुगन्धित मद का लेप किया था जिससे स्त्रितवन जैसी गंध उठ रही थी । उस गज-मद की सुगन्ध से विह्वल होकर उसके तिर पर मंडरानेवाले मोरपङ्क्तों के छत जैसी भीरों के झुण्ड ऐसे प्रतीत

१. ...कुमारकम् । २. श्यामेन । ३. प्रतिरारण्यम् । ४. आयतललाटमासिनम् । ५. तुङ्गधोरधोणम् । ६. भुजङ्गफणामणेः, भुजगफणामणेः । ७. अचिराहतम् । ८. कृष्णावर्णम् । ९. पतत् ।

परिभ्रमता मायूरं पिच्छातपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमाल-पल्लवेनेव निवारितातपम्, आलोलैर्पल्लवद्वयाजेन भुजबल-निजितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतलेनापमृश्यमान-गण्डस्थल-स्वेदलैस्त्वम्, आपाटल्या हरिणकुल-काल-रात्रि-सन्ध्यायमानया शोणितार्द्र-येव दृष्टया रज्ज्वन्तर्मिवाशाविभागान्, आजानुलम्बिता दिक्कुर्क्षर-करप्रमाणमिव गृहीत्वा निर्मितेन चण्डिका-रुधिर-बलिप्रदानार्थमसकृन्निशितशङ्खोल्लेख-विषमित-शिखरेण भुजयु-गलेनोपशोभितम्, अन्तरान्तरी तन्नाशयान् हरिण-रुधिरविन्दुना स्वेदजल-कर्णकौचितेन गुञ्जाफलमिश्रैः करिण्मधुकाफलैरिव विरचितभरणेन विन्ध्यशिलार्तलं विशालेन वर्धैः-

परिभ्रमता सञ्चरता, मायूरं मयूरसम्बन्धि यत् पिच्छं वहं तस्य आतपत्रं तद्वितचच्छ्रमम् अनुकर्त्तुं शील-स्येति तेन तथोक्तेन मधुकरकुलेन अमरगणेन तमालस्य तापिच्छस्य पल्लवेन किसलयेन इव निवारितः दूरीकृतः आतपः सूर्यरश्मिः यस्य तं तथोक्तम् । इहोपमाद्वयम्, एका आर्था अपरा च श्रौती, अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण स्थित्या तिलतण्डुलवत् संच्छिद्रलङ्कारः ।

आलोकेत । भुजबलेन शरवसेनाधिपतिबाहुबलेन निजितया स्वाधीनीकृतया, अत एव भवेन प्राप्तेन प्रयुक्ता आरम्भा सेवा श्रुपूर्वा यया तथा तादृश्या विन्ध्याटव्या, विन्ध्यवनराधक्या कन्या, आलोकाः पवनवेगेन सम्यक् चञ्चला ये पल्लवा ये किसल्यानि तेषां द्वाजेन स्वीयवृक्षोपपन्नकिसलयसञ्चालनकपदेने-त्यर्थः, करतलेन हस्तेनेव अपमृश्यमाना मोच्छ्यमाना गण्डस्थलयोः कपोलस्थलयोः स्वेदलेखा वर्मविन्दु-पङ्क्तिः यस्य तं तादृशम् । इहापल्लवोत्प्रेक्षा ।

आपाटल्येति । आपाटल्या ईषच्छवेतरकल्या, अत एव हरिणकुलस्य मृगबन्धस्य कालरात्रेः विना-श्यामिन्याः सन्ध्यायमानया अक्षुरश्मिलोहितीकृतसार्यकालवदाचरन्त्या तथाविधदृष्टिनिक्षेपेणैव निरुप्य मृगविनाशाद्विधाशयः, शोणितार्द्रयेव रुधिरलिस्वेव दृष्टया नेत्रेण आशाविभागान् दिग्विभागान् रज्ज्वन्तं रक्तवर्णोपादानात् शोभयन्तमिव विद्यमानम् । इह सन्ध्यायमानयेत्यत्र कथञ्चतोपमा, शोणितार्द्रयेवेत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, रज्ज्वन्तमिवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेति परस्परमेधामाङ्गाभिवायेन सङ्कारात् सङ्कारालङ्कारः ।

आमाम्निति । आजानुलम्बिता नलकीलपयन्तपातिना अतिदीर्घेण, दिक्कुर्क्षस्य ऐरावताघन्यतम-दिग्माजस्य करप्रमाणं शृण्डापरिमाणं गृहीत्वेव आदायेव निमित्तेन प्रजापतिरचितेन दिग्माजशृण्डाण्डस-दसायितेनेत्यर्थः । चण्डिकायै कालिकायै रुधिरबलेः शोणितोपहारस्य प्रदानार्थं समर्पणार्थं पशुकर्त्तनार्थ-मित्याशयः, असकृन्मुहुर्मुहुः निशितानि सुधारीपादानाय प्रस्तारादौ तेजितानि यानि शाखाणि खन्नादीनि तेषाम् उल्लेखेन वर्णनेन विषमितम् उच्चावचीकृतं शिखरम् अग्रदेशो यस्य तेन तादृशेन । इह गृहीत्वे-वेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये लक्ष्मा संलक्ष्मा आशयाना अशुष्का हरिणस्य मृगस्य रुधिरवि-न्दवः शोणितकणा यस्मिन् तेन तथोक्तेन, स्वेदजलं वर्मजलं तस्य कणिका विन्दवः ताभिः चित्तेन व्याप्तेन, अत एव गुञ्जाफलेः कृष्णलारसैः 'काकचिञ्चागुञ्जे तु कृष्णला' इत्यमरः, मिश्राणि संयुक्तानि तैः तथोक्तैः, हो रद्वे ये मानौ वह तमाल के पत्तौ से पूर रोक रहा हो । उसके कानों में लगी हुई वायु से हिलने वाली कोपलें कानों पर बहते हुए पसीने की पोंछ दिया करती थीं मानो उसके बाहुबल से पराजित होकर भयभरा सेवा के लिए आई हुई स्वयं विन्ध्याटवी अपने हाथों से पसीना पोंछ रही हो । उसकी खून से तर जैसी लाललाल दृष्टि से दिखाई भी लाल हो उठी थीं मानो हरिणों की कालरात्रि की संध्या फूल उठी हो । घुड़नों तक लट्कती हुई उसकी बांहें ऐसी प्रतीत होती थीं मानो दिग्गजों की सूड़ की नाप लेकर बनायी गयी हों और उसकी हथेलियों मगवती चिड़िया की रक्त की बलि देने के लिए हथियारों पर सात चढ़ाते-चढ़ाते अत्यन्त कठोर हो गयी थीं । उसकी विन्ध्य पहाड़ की चट्टान जैसी चौड़ी छाती पर हरिणों के खून के जमे हुए गाढ़े खोंडों में उलझी हुई पसीने की लड़ियों ऐसी छुशोमित हो रही थीं मानों घुँबची के लाललाल दानों के साथ परोई गयी मोतियों की माला

१. भ्रमता । २. मायूरातपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छातपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छवच्छत्रानुकारिणा ।

३. आलोलकर्णपल्लवद्वयाजेन । ४. "सलिललेखम् । ५. मृगकुलक्षरावि" । ६. रज्ज्वन्तमाशाविभागानाम् ।

७. जानुलम्बेन । ८. वनकुञ्जर, कुञ्जर । ९. कालिका । १०. प्रधानाय । ११. अन्तरालम् । १२. कण" ।

१३. विमिश्रैः । १४. रजिताभरणेन । १५. विन्ध्यशिलाविशालेन । १६. चक्षुःस्थलेन, कक्षस्थलेन ।

स्थलेनोद्गासमानम्, अविरत-श्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरम्, इभ-मद-मलिनमालान-स्तम्भ-युगलसुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन, लाक्षा-जोहित-कौशेयपरिवानम्, अकारणोऽपि क्रूरजौति-तया बद्धत्रिपतौकोदप्रभ्रुकुटीकराले ललाटपट्टे प्रबलभक्तचारावितया 'मत्परिग्रहोऽयमिति कात्यायन्या त्रिशूलेनोवाङ्कितम्, उपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः, श्रमवशाद् दूरविनिर्गताभिः स्वभाव-पाटलतया शुष्काभिरपि हरिण-शोणितमिव क्षरन्तीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमानखेदैः

किङ्कभमुक्ताफलैः गजशिरःपिण्डरसोद्भवैः विरचितं निर्मितम् आभरणं भूषणं यस्य तेन तादृशेनैव विश्र-मानेन। इह च हरिणरुधिरविन्दयो गुञ्जाफलसदृशाः वर्मविन्दवश्च करिङ्कभमुक्ताफलसदृशा हृदयवधेयम्। विन्ध्यस्य बालनायजपर्वतस्य शिलातलवत् विशालप्रस्तरतलवत् विशालेन पृथुलेन वक्षःस्थलेन उरःस्थ-लेन उद्गासमानं शोभमानम्। इह विरचितआभरणेनेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, विन्ध्यशिलातलविशालेनेत्यत्र लुप्तोपमा चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संवृष्टिरलङ्कारः।

अविरतेति। अविरतो दिने निरन्तरं यः श्रमः शक्यतिशयार्थं परिश्रमः तस्य अभ्यासात् पुनः पुनरुद्यमानेन संस्कारातिशयात् उल्लिखितं कृत्वात्वेन चिह्नितम् उदरं जठरं यस्य तं तथोक्तम्।

श्रममदेति। ऊनैः जङ्घयोर्दण्डद्वयं दण्डयुगलं तेन, इभमदेन गजदानवारिणा मलिनं श्यामवर्णम् आलानस्तम्भयुगलं गजबन्धनस्तम्भद्वन्द्वम् उपहसन्तमिव पृथुलतायां तिरस्कुर्वन्तमिव गजबन्धनस्त-म्भद्वयाद्भ्रूद्वयस्य पृथुलत्वादित्याशयः। इभमदमलिनमिति विशेषणोपादानं प्राकृतिकश्यामवर्णस्य उरु-दण्डयुगलस्य आलानस्तम्भेन सह सादृश्यत्वबोधनार्थमिति बोध्यम्। इह उपहसन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, आचेपेण आर्थी उपमा चेति द्वयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्कराङ्कारः।

लाक्षेति। लाक्षया जनुना लोहितं रक्तवर्णीकृतं कौशेयं कीटकोशोत्पन्नं क्षौमवसनं परिधानम् अधोऽ-शुक्तं यस्य तं तादृशम्।

अकारणेपीति। अकारणेऽपि कोपसूचकभ्रुकुटीविधानहेत्वभावेऽपि क्रूरजातितया प्रकृत्यैव दृष्टजा-तितया कारणेन, बद्धः विहिताः त्रिपताकाः पताकावत् त्रिवलियंया तथा उद्ग्रया उच्चतया भ्रुकुट्या भ्रूयोः वक्रिणा करालं भीषणं तस्मिन् सथोके, ललाटपट्टे पट्टवद्विपुले भालदेशे, प्रबलभवत्या अत्युत्कृष्ट-प्रेम्णा आराधितया सेवितया कात्यायन्या गौर्या 'उमा कात्यायनी गौरी' इत्यमरः, 'अयं मातङ्गः मत्परि-ग्रहः मदीयकृपापात्रम्' इति कृत्वा त्रिशूलेन स्वीयत्रिशूलाख्यात्रविशेषेण अङ्कितमिव चिह्नितमिव, एवञ्च सति भगवत्यनुग्रहपात्रत्वेन देवादयोऽप्येनं सत्कुर्तुरित्याशयः। अन्यत्रापि यः कोऽपि समर्थो राजादिः स्वसेवकाय स्वीयत्वबोधनार्थं स्वाङ्कितं वस्तु प्रयच्छतीति सम्प्रदायः। इह अङ्कितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा।

उपजातेति। अत्र पुंलिङ्गवृत्तीयान्तविशेषणानि यभिरिति वक्ष्यमाणकर्तृपदस्य, अस्य चान्ययः अनुगम्यमानमित्यग्रिमक्रिययंति ज्ञेयः। उपजातपरिचयैः समुत्पन्नसांगत्यैः एकस्मिन् स्थले बहुकालं वर्त्तनादित्याशयः। अनुगच्छद्भिः पश्चाद्गाभिभिः। न चानुगम्यमानमिति वक्ष्यमाणक्रियैवाव्यये पुनरे-तस्याः क्रियायाः पौनरुक्त्यमिति वाच्यम्, उक्तविधा समाहितत्वात्।

श्रमवशादिति। श्रमवशात् मार्गव्रजनादिवेदवशात् दूरविनिर्गताभिः वदनाद्व्यत्यन्तं बहिर्निस्तृताभिः स्वभावपाटलतया जातिस्वभावेन श्वेतरक्ततया शुष्काभिरपि निर्लेपाभिरपि हरिणशोणितं सुगन्धिरं क्षरन्ती-

हो। निरन्तरं व्यापाम के कारण उसकी पेटी में जड़ी थी मानो खराद पर चढ़ाई गयी हो। उसकी मोटी-मोटी दोनों जाँघें गजमद से काले पड़े हुए हाथी शौंघने के दो सन्धों की हँसी सी उड़ा रही थीं। वह लक्ष्मणरस में रंगे हुए लाल रेशमी वस्त्र पहिने हुए था। कोई अन्य कारण न होते हुए भी केवल जातिगत क्रूरता के कारण अत्यन्त भयंकर दिखाई देने वाले उसको ललाट पर देढ़ी भीड़ों के बीच में स्थित त्रिपताका ऐसी प्रतीत होती थी मानो अत्यन्त भक्ति के साथ आराधना की गयी भगवती दुर्गा ने उसे अपना कृपापात्र समझकर त्रिशूल से दाग दिया हो। उसके साथ-साथ अनेक रंग के शिकारी कुत्ते थे जो इतने परचे हुए थे कि संकेतों पर पीछे पीछे चले आ रहे थे। उनकी लाल-लाल जिह्वायें परिश्रम के कारण पूरी की पूरी मुँह के बाहर लटक रही थीं जो

१. उल्लिखिताभरणम्। २. क्रूरतया। ३. बद्धत्रिपताकाभ्रुकुटिकराले। ४. ललाटफलक। ५. दूरविनिर्गताभिः।

विद्वत्सुखतया स्पष्ट-दृष्ट-दन्तांशू दंष्ट्रान्तराल-लग्न-केसरिसटांनिव सूक्ष्मभागानुवहद्भिः, स्थूल-वराट्क-मालिका-परिगत-कण्ठेर्माहावराह-प्रहारजर्जरैः, अल्पकायैरपि महाशक्तिवाद्-नुपजात-केसरैरिव केसरिकिशोरैकैः, मृगवधून्वैधन्य-दीक्षादान-दक्षैरनेकवर्णैः श्वभिः, अतिप्र-माणाभिश्च केसरिणामभयप्रदान-याचनार्थमगताभिः सिंहीभिरिव कौलेयैककुटुम्बिनीभिर-नुगम्यमानम्, कैश्चिद्वृद्धीत-वमर-बाल-गजदन्तभारैः, कैश्चिद्वल्किद्र-पण-बद्ध-मधुपुटेः, कैश्चि-न्मृगपतिभिरिव गर्ज-कुम्भ-मुक्ताफलनिकर-सनाथ-पाणिभिः, कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीत-

भिरिव स्वपत्नीभिरिव शिङ्गाभिः रसनाभिः आवेद्यमानः परेभ्यो बोध्यमानः खेदः क्लान्तिः यैः तैः तादृशैः । चरन्तीभिरिति क्रियात्प्रेक्षा ।

विद्वतेति । विद्वत्सुखतया विदीर्णवदनतया कारणेन, स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिता दन्तांशवः दशनकिरणा येषु तान् तादृशान्, अत एव दंष्ट्रानां दशनानाम् अन्तरालेषु मध्येषु लग्नाः संसृकाः केसरिणि हिसितसिंहानां सटा स्क्न्धजटा येषु तान् तादृशानिव, सूक्ष्मभागान् बोधयन्तान् 'दन्तवक्त्रं च तस्यान्तो सूक्ष्मी' इति कोशः, उद्वहद्भिः धारणं कुर्वद्भिः । इहाप्युक्तालङ्कारः । स्थूलैः स्थूलानां पीवराणां वराट्कानां कपटैकानां मालिकाभिः स्त्रिभिः परिगताः सहिताः कण्ठा गलप्रदेशा येषां तैः तादृशैः । महावराहाणां वनशूकराणां प्रहारेण दन्ताभिघातेन जर्जराः शिथिलाङ्गा येषां तैस्तादृशैः ।

अल्पकायैरिति । अल्पकायैरपि कुट्टकारीरपि महाशक्तिवात् प्रबलपराक्रमवात् अनुपजातकेसरैः अनुस्पृक्षस्क्न्धजटैः केसरिकिशोरैः सिंहकिण्ठभिरिव । अत्रोपमा ।

मृगवधिति । मृगवधूनां हरिणस्त्रीणां वैधव्यदीक्षादाने विगतस्वामिकव्यव्रतविधाने द्वाः कुलशाः तैः तादृशैः स्त्र्यासिनाशोऽन्यस्तद्वैरित्यर्थः । अनेके बहवो वर्णा रक्पीताद्यो येषु तैः तादृशैः श्वभिः सारमेयैः । अतीति । अतिप्रमाणाभिः विस्मृतदेहाभिः, केसरिणि सिंहानां यत् अभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य याचनार्थं हस्तनिकटे प्रार्थनार्थम् आगताभिः प्राप्ताभिः सिंहीभिरिव सिंहपत्नीभिरिव कौलेयककुटुम्बिनीभिः सारमेय (कुबजुर) भार्याभिश्च अनुगम्यमानम् अनुगम्यमानम् । इह सिंहीभिरिवेति जात्युपेक्षा ।

कैश्चिदिति । इत आरभ्य वृत्तियान्तानि शबरवृन्दैरित्यस्य विशेषणानि उक्तविशेष्यस्य च परिवृत्त-मित्यग्निमक्रियायासम्बन्धः । गृहीता आत्ताः चमराणां चमरहरिणानां बालाः पुच्छकेशाः गजदन्तानां हस्तिदशनानां भाराः समुदायाश्च यैस्तैस्तादृशैः ।

कैश्चिदिति । अचिद्रूपेणै रन्ध्ररहिततरुदलैः बद्धानि मधुपुटानि मधुस्थापनार्थं तस्यपुटानि यैस्तै-स्तादृशैः तदाद्याभिरित्यर्थः ।

कैश्चिदिति । मृगपतिभिरिव केसरिभिरिव गजकुम्भानां हस्तिशिरःपिण्डानां मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां निकरेण वृन्देन सनाथाः संयुक्ताः पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः । इह पृगोपमा अभङ्गश्लेषश्च, अन्वयोश्चेकाश्रयाणुपप्रेक्षारूपः सङ्गः ।

कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव 'राक्षसो यातुधाने स्यात्' इति रामाश्रम्याम् । गृहीतो धृतः

सूखी होने पर भी मानों दरिणों के रक्त जैसी नुई टपका-टपका कर बकान प्रकट कर रही थीं । मुँह खुला होने के कारण स्पष्ट दिखाई पड़ने वाले उनके दातों की किरणों उनके मुँह के दोनों कोनों पर ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो सिंह के दाढ़ों में फँसी हुई उसकी अगल हो । उनके गलों में बड़ी-बड़ी कीड़ियों की काँठियाँ बैँसी हुई थीं । उनका शरीर जंगली सूअरों के आवालों से चोटिला हो गया था । यद्यपि वे कद में छोटे थे किन्तु अत्यन्त शक्ति-शाली होने के कारण आयुर्लहित सिंहेलों जैसे प्रतीत होते थे और वे बेनारी हरिणियों की वैधव्य की दीक्षा देने में बड़े ही पट्ट थे अर्थात् दरिणों के शिकार में सधे हुए थे । उसके पीछे-पीछे ऊँचे कदवाली कुत्तियों का भी झुण्ड चल रहा था । वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो सिंघिनियों सिंघों के प्राणों की ओख मोंगने आई हों । वह सेनापति अनेक ढंगों के भालों से घिरा हुआ था । उनमें से कुछ हाथों में चमर मृग के बाल और हाथीदाँत

१. ...दंष्ट्रांशू । २. दन्तान्तराल । ३. ...सदामिव । ४. किशोरैः । ५. ...वैधव्यदानदक्षैः । ६. कौलेय, कौलेय । ७. आगृहीत । ८. विभिन्नगज ।

परिश्रितभारैः, कैश्चित् प्रमथैरिव कैसरिकृत्तिधारिभिः, कैश्चित् क्षणकैरिव मयूरपिच्छवाहिभिः, कैश्चिच्छुम्भिरिव काकपक्षधरैः, कैश्चित् कृष्णचरितमिव दर्शयद्भिः, समुत्खात-विधृत-गज-दन्तैः, कैश्चिज्जलदागमदिवसैरिव जलधरच्छाया-मलिनान्म्वरैः, अनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः परिबुतम्, अरण्यमिव सखङ्गधेनुकम्, अभिनव-जलधरमिव मयूर-पिच्छ-चित्र-चाप-धारि-णम्, वकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्, अरुणानुजमिवोद्वृत्तानेकमहानाग-दशनम्,

पिशितस्य मांसस्य भारः समूहो यैस्तेस्तादृशैः । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चित्ति । प्रमथैरिव शिवपारिपदैरिव 'प्रमथाः स्युः पारिपदाः' इत्यमरः, कैसरिणां सिंहानां कृतध्वजमणिं हस्ते परिधाने च धरन्तीत्येवंशीलैः । इहाप्युक्तालङ्कारः । अत्र च 'कैसरिकृत्तिधारिभिः' इत्यत्र कैसरिपदस्थाने व्याघ्रपदं निवेशनीयम्, प्रमथानां व्याघ्रकृत्तिधारिवत्स्यैव प्रसिद्धत्वात्, अत एव च नात्र ख्यातिविरुद्धत्वदोष इति विचारणीयम् ।

कैश्चित्ति । क्षणकैरिव दिगम्बरैः संन्यासिभिरिव, मयूराणां बहिर्णां 'मयूरो बहिर्णो बहिर्' इत्यमरः, पिच्छानि छद्मानि वहन्तीत्येवंशीलैः, दिगम्बराणां तद्वारणव्यवहारात् शवरान्णु तदेकक्रीकर-णग्रहिलत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चित्ति । शिशुभिरिव शवकैरिव, काकानां सकृत्प्रजानां पक्षान् ब्रूयान्, काकपक्षान् शिखण्ड-कांश्च धरन्तीत्येवंशीलैः 'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः । शैशवे शिशूनां शिखण्डकधरणव्यवहारात् शबरानाञ्च तदा व्यापादितकाकपक्षस्थापनादित्युभयोः सादृश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चित्ति । समुत्खाताः प्रथमं सम्यक्प्रकारेणोत्पाटिताः विधृताः पश्चाच्च गृहीता गजदन्ता यैस्तैः तादृशैः गजदन्तानुत्खाय धारयद्भिरित्यर्थः, अत एव कृष्णचरितं वासुदेवस्य व्यवहारं दर्शयद्भिरिव प्रका-शयद्भिरिव । अत्र क्रियोधेनौ ।

श्रीकृष्णो हि स्वव्यापादनाय कंसाज्ञापितहस्तपकष्यापारितं कुवलयपीडाभिधानं करिणं विजित्स्व तद्वन्तमुत्पाद्य च जग्राठ, अनन्तरञ्च स्वयमेव तं गर्जं हस्तपकञ्च निहतवानिति भागवतीया कथा ।

कैश्चित्ति । जलदृश्य वारिदृश्य आगम उत्पत्तिर्येभु एवंभूतैः दिवसैर्दिनैरिव, जलधरच्छाया अभि-नवमेधुतिः तद्वत् मलिनानि कश्मलानि अम्बराणि वसनानि येषां तैः तादृशैः, पक्षे तु जलधरच्छायाया मलिनम् अम्बरं गगनं येभु तैः । उपमालङ्कारः ।

अनेकेति । अनेके बहुप्रकारा वृत्तान्ता आचरणानि येषां तैः तादृशैः, शबरवृन्दैः भिल्लगणैः परि-बुतं परिवेष्टितम् ।

अरण्यमिति । अरण्यं काननं तद्भूदिव खड्गधेनुका छुरिका तथा सहेति तं तादृशम्, पक्षे खड्गैः गण्डकैः धेनुकाभिः अरण्यकरिणीभिश्च सहेति तत् तादृशम् । उपमालङ्कारः । 'छुरिका चासिधेनुका' 'धेनुका तु करण्वाञ्च' इति चामरः ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तमिव, मयूराणां बहिर्णां पिच्छानि छद्माः तद्वत् चित्रम् अनेकविधवर्णं चापं धनुः इन्द्रधनुश्च धारयितुं शीलं यस्य तं तादृशम् । उपमालङ्कारः ।

वकराक्षसमिति । वक्रः तत्संज्ञको यो राक्षसः असुरः तमिव, गृहीतं धृतम् एकम् अद्वितीयं चक्रम् लट्काये हुप ये, कुक्ष मीलों जे खद के छत्तों की बने पत्तों में लपेट कर हाथों में लटका लिया था, कुक्ष की मुट्टियाँ सिंह के पंजों की तरह गजमीती से भरी हुई थीं, कुक्ष राक्षसों की तरह मांस का बोझ लादे हुप थे, कुक्ष शंकरजी के गणों के समान बाधम्बर लपेटे हुप थे, कुक्ष क्षपणकों की तरह अपने हाथों में मोरपंख लिये हुप थे, कुक्ष बालों में कौशों के पंख खोसने के कारण काकपक्षधारी बालकों जैसे लग रहे थे, कुक्ष हाथों के दाँत उखाड़ कर हाथों में लटकाए हुप चल रहे थे मानो कुवल्यापीड़ का बंध करने वाले भगवान् कृष्ण का अनुकरण कर रहे हों और कुक्ष मटमैले कपड़ों को पहिने हुप ऐसे प्रतीत होते थे मानों काले काले बादलों की छाया से मैले आकाश वाले वर्षा के ऋषले दिन हों । वह सेनापति कमर की पेंथी में कटारी खोसे था मानो गैडों और हथियारों से भरा साक्षात् जंगल हो, वह मोर के पंखों से सजा हुआ धनुष लिए था मानो इन्द्रधनुष से सुसज्जित नवीन साँवला बादल हो, वह एक हाथ में एक चक्र लिये था मानो एक चक्र नगरी की धारण करनेवाला बकासुर हो, वह अनेक बड़े बड़े जंगली हाथियों के दाँत उखाड़ चुका था मानो अनेक साँपों के दाँत तोड़ने

१. 'पिशिताहारैः । २. 'धारिभिः । ३. 'मलिनैस्वरैः ।

भीष्मसिख शिखण्डि-शत्रुम्, निदाघदिवसमिव सतताविर्भूत-मृगतृष्णम्, विद्याधरमिव मान-
सवेगम्, पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम्, घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणम्, अचलराज-
कन्यका-केशपाशमिव नीलकण्ठ-चन्द्रकाभरणम्, हिरण्याक्ष-दानवमिव महावराह-दंष्ट्रा-
अस्त्रविशेषो येन तस्य, अन्यत्र तु गृहीता निवासाय स्वाधीनीकृता एकचक्रा तत्संज्ञका पुरी येन तं
तादृशम् । उपसालङ्कारः ।

पुरा किल एकचक्राख्यायां नगयां वकाभिधानोऽसुरः नरसंहारेणात्युपद्रवं कृतवान् । ततस्तत्रयो-
राजा प्रतिदिनमेकैकं नरं तद्वीजनाय प्रेष्य तस्मादन्तर्याम्योक्तान् रचयामास । कस्मिंश्चित्समये वृद्धमान-
लाङ्गभवनतः पलायितानां पाण्डवादीनामाश्रयदातुर्विप्रस्यावसरः समापन्नः पारिवारिकस्थित्यात्स्वयं तं
समीप्य कुन्ती निजसेकमात्मनः तत्र प्रेषयितुं स्वीकृत्य तद्वीजनाय भीमसेनं प्रेषितवती । स च तत्रोपेत्य
तं व्यापादितवानिति महाभारतीया कथा ।

अर्णविति । अर्णवानुजो गरुडः तमिव, उद्धृता उल्काता अनेकेषां महानागाताम् अनेकपृथुलगजानां
द्वाना दन्ता येन तं तादृशम्, पक्षे उद्धृतान् खाताक्षिःसारितान् अनेकान् बहून् महानागान् विशाल-
सर्पांश्च दधानि चन्द्रपुटेन सन्दृश्य अच्यतीति तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

भीष्मिति । भीष्मो गात्रेयः तमिव, शिखण्डिनं मयूराणां शत्रुं बहोः कालेन व्यापादयितारम्,
पक्षे शिखण्डिनः तत्संज्ञकापाण्डवपीथ्यद्रुपदात्मजस्य शत्रुं चिरिपुम् । उक्तालङ्कारः ।

पुरा किल अश्वत्थाला काशिराजसुता स्वविवाहाय भीष्मपितामहमेव वद्रे किन्तु तत्प्रत्याख्याता
सती तत्प्राणनाशार्थमेव स्वपाणान् त्यक्त्वा द्रुपदराजसुता सञ्जाता, अनन्तरञ्च गन्धर्वस्य पुंस्रवं जग्राह
ततः शिखण्डीतिसंज्ञकेन लोके प्रसिद्धा आसीदिति संक्षिप्ता महाभारतीया कथा ।

निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालः तमिव, सततं निरन्तरम् आविर्भूता वनात् प्रकटीभूता मृगेषु हरि-
णेषु तद्वननेष्विवल्यर्थः, तृणा अभिलापो यस्य तं तादृशम्, पक्षे सततमाविर्भूता मृगपृष्णा मरीचिका दिन-
कररश्मिषु सलिलध्रमो यस्मिन् तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

विश्वेति । विद्याधरो देवयोनिविशेषः तमिव, मानेन शक्यहङ्कारेण मनोवद्वा सर्वेण सर्वदा तीव्र-
गतिमन्तस्य, अन्यत्र मानसे मानसाभिधाने सरसि वेगो मज्जनादिनिमित्तं वेगेन गमनं यस्य तं तादृशम् ।
मानसवेगाश्चो गन्धर्वः कश्चिद्वेदिति तु न शङ्कनीयः तथा सति पदानुस्मिप्रसङ्गात् ।

पराशरमिति । पराशरो व्यासपिता तमिव, योजनं चतुष्कोशव्यापि 'योजनं परमात्मनि । चतु-
ष्कोश्यां च योगे च' इति मैदिनी, गन्धः सौरभोऽस्यास्तीति योजनगन्धः कस्तूरीगन्धः, अर्श आदित्वादन्-
प्रत्ययः, अन्यत्र-योजनगन्धो तस्मात्किं वृषलकन्यामनुसरतीत्येवं शीलम् । 'व्यासमातरि । कस्तूरीशीत-
योश्च' इति भाष्यचन्द्रतटकोशः । उक्तालङ्कारः ।

कदाचित् पराशरो हि सर्वयोगसमन्वितं पुत्रोत्पादनसमयं बावद्विचारयति तावत् काञ्चिद्वि-
सुन्दरीं धीवरात्मजां सत्यवतीनाम्नीं दृष्ट्वा, दृष्ट्वा च जातश्चरतया रिरसया कुहकं निमाय मैथुनाद्योप-
चक्रमेति महाभारतीया कथा ।

घटेति । घटोत्कचः हिडम्बायां भीमसेनादुत्पन्नोऽसुरः तमिव, भीमं भीषणम्, अन्यत्र आत्मा एव
वीर्यरूपेण स्त्रीयोनौ प्रविशतीति सिद्धान्तात् भीमं भीमसेनतुल्यं रूपम् आकृतिं धारयितुं शीलं यस्य तं
तादृशम् । 'सत्या भामा' इतिवत् भीमेति नामैकदेशे नामग्रहणम् । उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलराजः पर्वताधिपतिर्हिमालयः तस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः कचसमूहः

वाला गरुड हो, वह मोरों का शत्रु था मानो शिखंडी का शत्रु भीष्म हो, उसमें मृगों के मारने की अभिलाषा
निरन्तर उठती रहती थी मानों मृगमरीचिका से परिपूर्ण ग्रीष्म ऋतु का दिन हो, वह अहंकार के वेग में चूर
था मानो मानस सरोवर की ओर वेग से जाने वाला कोई विचार हो, वह योजन-गंध का अनुसरण करने
वाले पराशरमुनि के समान कोसों तक गंध मारने वाली कस्तूरी का पीछा करने वाला था, भीम रूपधारी
घटोत्कच के समान उसकी आकृति अत्यन्त विशाल और भयंकर थी, भगवान् शंकर की चन्द्रकला से विभूषित
भगवती पार्वती के बालों के समान वह भी मोर-चंद्रिकाओं से सुशोभित था, महावराह की दाढ़ों से बावळ

१. पराशरमिव । २. हिरण्याख्य***

विभिन्न-वक्षःस्थलम्, अतिरागिणमिव कृत-बहु-बन्दी-परिग्रहम्, पिशिताशनमिव रक्त-लुब्धकम्, गीतकला-विलासमिव निपादानुगतम्, अम्बिका-त्रिशूलमिव महिष-सैविराद्र-कायम्, अभिनवयौवनमपि क्षपितं-बहुवयसम्, कृत-सारमेय-संप्रहमपि फलभूताशनम्,

तमिव, नीलकण्ठानां मयूराणां चन्द्रका मेचका एव आभरणानि अलङ्कारा यस्य तं तादृशम्, 'सेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे वह्निचन्द्रके' इति हैमः, 'वह्नि-कण्ठसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते लुधाः' इति काश्यः, पक्षे—नीलकण्ठस्य शङ्करस्य चन्द्र एव चन्द्रकः सालस्थः शशी एव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम्, भगवतो-र्द्वन्द्वनारीस्वरूपस्यैकस्य सूर्यः चन्द्रभूषणेनैव द्वयोरपि सूर्यस्तद्भूषणकस्वमिष्याहायः । उक्तालङ्कारः ।

हिरण्याक्षिति । हिरण्याक्षस्तदाक्यो हिरण्यकशिपुसंज्ञकश्चाता दानवो दैत्यः तमिव, महाबराहैः विशालशूकरैः द्रष्टृभिर्दृशनैः करणैः विभिन्नं विहितकृतं वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य तं तादृशम्, पक्षे—महा-बराहेण भगवतो विष्णोर्दंशावतारेषु शूकररूपतृतीयावतारेण द्रष्टृया दन्तेन विभिन्नं विदारितं वक्षःस्थलं यस्य तं तथोक्तम् । उक्तालङ्कारः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल हिरण्याक्षो महासुरो लोकान् संकोभयन् प्रतिदिनमस्वास्थ्यं चक्रे, अत्युन्नतपःशालिन्वेन युवं सलिले मज्जयामास । अथ भगवाञ्जारायणस्तेषां रिरञ्चयिष्या शूकररूपमास्थाय सागराद्भुवमुद्घृत्य पर्वतकम्परायां वर्तमान आसीत्, अनन्तरञ्च सृगयार्थं वन्रता हिरण्याक्षेणावलोकितं गदामादाय ताडितवान्, अथ च द्रष्टृया तद्दृष्टो विदारयित्वा निजजायेति ।

अतिरागिणमिति । अतिरागिणस्य अत्यन्तविषयाधोनम् अर्थपतिमिव, कृतो विहितो बहुनाम् अने-कानां बन्दीनां दृष्टादपहतवधूनां परिग्रहः स्त्रीत्वेन स्वीकारो येन तं तादृशम्, पक्षान्तरे तु-कृतो बहुनां बन्दिनां मङ्गलपाटकानां परिग्रह एकत्रीकरणं येन तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

पिहितेति । पिशिताशनो मांसभक्षकः तमिव, रक्ता अनुरक्ता लुब्धका व्याधा यत्र तं तादृशम्, पक्षान्तरे तु-रक्ते शोणिते लुब्धकं सामिलापम् । उक्तालङ्कारः ।

गीतेति । गीतकला गानविधा तस्या विलासं व्यापारमिव, निपादैः अन्यजैः अनुगतम् 'अनु-सृतम्, पक्षे-निपादस्तन्त्रीकण्ठोद्भवः स्वरः 'निपादपमान्धाराः' इत्यादिप्रसिद्धः, तेन अनुगतं सहितम् । उक्तालङ्कारः ।

अम्बिवेति । अम्बिकायाः चण्डिकायाः 'मृडानी चण्डिकाभिवका' इत्यमरः, त्रिशूलं शस्त्रविशेषः तमिव, महिषाणां सैरिमाणां तदाख्यासुरस्य च रुधिराण्य शोणितेन आर्द्रः क्रुद्धः कायः शरीरं यस्य तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

अभोति । अभिनवं नूतनं मनोहारि वा यौवनं तारुण्यं यस्य पुतादृशमपि क्षपितानि व्यतीतानि बहूनि नानाविधानि वर्यांसि शोशवादीनि येन तं तादृशमिति विरोधः, क्षपितानि व्यापादितानि बहूनि वर्यांसि पक्षिणो येन तं तादृशमिति तत्समाधानम् । 'खगवास्यादिनोर्वथा' इत्यमरः । अत्र विरोधा-भासोऽलङ्कारः, तथा च दुर्पणे—

जातिश्रुतभिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः । क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद्द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ॥

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ,.....

कृतेति । कृतो विहितः साराणां धनानां सेयानां परिमातुं योग्यानां शस्यादीनाञ्च संग्रहः एकत्री-

हिरण्याक्ष राक्षस की छाती के समान उसकी भी छाती जंगली सूत्रों की दाढ़ों के आवाहन से चौड़ी हो गयी थी, जैसे यद्य के अत्यन्त लोभी चाटुकारों से घिरे रहते हैं वैसे ही वह भी अनेक बन्दिनों से घिरा था, जैसे मांसभोजी राक्षस रक्त चाढ़ने वाले होते हैं वैसे ही बहेलिए उसको चाहते थे, संगीत-कला की मीढ़ों में जिस प्रकार गीत के पीछे-पीछे निपाद-स्वर चलता रहता है उसी प्रकार उसके पीछे पीछे चांडाल चल रहे थे और उसका शरीर जंगली भैंसों के खून से लथपथ था मानो महिषासुर के रक्त में सना हुआ भगवती दुर्गा का त्रिशूल हो । वह नौजवान होते हुए भी बहुत अधिक वयस (अवस्था, पक्षी) नष्ट कर चुका था, सारमेयों (धनधान्य, कुत्तों)

१. 'बन्दि'... २. 'विन्यासमिव'... कलामिलाप । ३. बहुरक्त... ४. क्षपित... ५. फलमूलशि-
नम्, फलशिवम् ।

कृष्णमप्यसुदर्शनम्, स्वच्छन्दप्रचारमपि दुर्गैकशरणम्, क्षितिभ्रुत्पादानुपत्तिनमपि राजसे-
वानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचलस्य, अंशावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य,
सारथीमिव कलिकालस्य, शीघ्रमपि महासम्बतया गभीरमिषोपलक्ष्यमाणम्, अतमिम-
वनीचाकृतिः, मातङ्गेनामानं शङ्करसेनापतिमपश्यम् । अभिधानन्तु तस्यै पश्चाद्दह-
नश्रीषम् ।

आसीद्य मे मनसि—‘अहो ! मोहप्रायमेषां जीवितं, साधुजन-विगर्हितञ्च चरि-

करणं येन तं तादृशमपि कलमूलान्धैव अज्ञानं भ्रमणं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, कृतः सारमेयाणां
शुनां संग्रहो येन तादृशमिति तत्समाधानम् । उक्तालङ्कारः ।

कृष्णमिति । कृष्णं नारायणमपि असुदर्शनं सुदर्शनचक्रेण रहितमिति विरोधः, ‘चक्रं सुदर्शनम्’
इत्यमरः, कृष्णं कालवर्णस्य अत एव असुदर्शनं अविरोधादुक्तत्वेन भीमदर्शनमिति तत्समाधानम् । उक्ता-
लङ्कारः ।

स्वच्छन्देति । स्वच्छन्देन स्वाभिप्रायेण प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तथोक्तमपि दुर्गं दुर्गानं नगरम् एकम्
अद्वितीयं शरणं गृहं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, दुर्गा भवानी देवी एकम् अद्वितीयं शरणं रक्षिका यस्य
तं तादृशमिति तत्समाधानम् ‘शरणं गृहं रक्षिका’ इत्यमरः । उक्तालङ्कारः ।

क्षितिभिः । क्षितिभ्रु राजा तस्य पादौ चरणौ तदनुवर्तिनमपि तत्समाधिविधायिनमपि राजसेवा
नृपपरिचयश्च तस्या अनभिज्ञत्वं अज्ञातारमिति विरोधः, क्षितिभ्रु पर्वतः तस्य पादौ प्रत्यन्तपर्वतः ‘पादाः
प्रत्यन्तपर्वताः’ इत्यमरः, अनुवर्तते अवतिष्ठत इति तं तादृशमिति तत्परिहारः । उक्तालङ्कारः ।

अपत्यमिति । विन्ध्याचलस्य जलजालरूपवत्तस्य अपत्यं सन्तानमिव अत्यन्तकठिनकारीरत्वात् ।
कृतान्तस्य यमस्य ‘कृतान्तो यमुपाग्राता हसन्तो यमराह यमः’ इत्यमरः, अंशावतारमिव एकदेशावतार-
मिव लीलसंहरात् । पापस्य अधर्मस्य सहोदरमिव सोदरमिव जीवानां तीव्रघातमाविधासित्वात् । कलि-
कालस्य कलियुगस्य सारथिमिव यन्तारमिव निरन्तराशरणोपाद्वेन तन्त्रालकत्वात् । उक्तस्थलेषु जात्यु-
पदेशः । शीघ्रमपि अत्यन्तकसपि तुणत्तिषेपादिनिकृष्टाचारेण निःसन्धजीवानां प्रासोत्पादत्वात् चञ्चलस्य-
भावमपीत्यर्थः महासम्बतया प्रकलोत्साहस्वभावतया गभीरमिव धैर्यगुणयुक्तमिव उपलक्ष्यमाणम् अन्यैः
परित्यक्तवान् । बृहद् गाम्भीर्यं गुण इति तदुत्प्रेषणादुपगोप्येष्टम् ।

अगभीतिः । अगभिवजनीया अतिरस्फूर्णीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, अत्यन्तकर्कशत्वेन
दुर्द्वर्षेणादित्याशयः । मातङ्गेनामानं मातङ्गेति संज्ञं शङ्करसेनापतिं किरातसैन्यस्वामिनम् अपश्यम्
अज्ञातम् । केवलवर्षेण वासावबोधः कथमित्याशङ्क्यासाह—अभिधानं तस्मिन् । तस्य सेनापतेः अभिधानं
संज्ञां अहं वैराग्यायनः पश्चात् तद्वलोकनानन्तरम् अश्रीं शृङ्खलावाक्यमपश्यम् । एवञ्च सम्प्रति तस्मा-
दाभिधाने न काचिद्विप्रतिपत्तिरित्याशयः ।

आतीति । मे मन मनसि हृदये आसीद् अभूत् चिन्तेति बोधः । तदेव उपपादयति—अहो ! इत्या-
दिना । अहो ! इत्याद्यर्थः, ‘अहो उताहो किञ्चिद्’ इत्यमरः, मोहोऽविवेकः प्रायो बहुलं यत्र तथोक्तम्,
का संवाद रचते द्वे यौ फलमूल खाने का अभिलाषी था, स्वामले शरीर के कारण कृष्ण के समान होते हुए
भी असुदर्शन (सुदर्शनचक्र, कुरुप) था, स्वच्छन्दचात होने पर भी दुर्गैकशरण (किले में रहने वाला,
मगधतो दुर्गा का एक मात्र था) और क्षितिभ्रु (पर्वत-राजा) के चरणों का अनुगमन करते पर भी राजसेवा
से उपरिथित था । वह मानो विन्ध्याचल का पुत्र था, यमराज का अंशावतार था, पाप का सगा भाई था, और
कलिकाल का निजुद्धा हुआ अंश था । भयंकर होते हुए भी वह अत्यन्त पराक्रम के कारण अत्यन्त गंभीर भी
था । उसकी आकृति में ऐसा प्रभाव शाली व्यक्तित्व था जिसकी उपेक्षा नहीं की जा सकती थी । जैसा कि मुखे
पीछे माहूम हुआ, उसका नाम मातंग था ।

उव भोलों को देख कर मैं मन ही मन सोचने लगा—अहो ! इन लोगों का जीवन कितना विवेकहीन

१. स्वच्छन्दप्रचारमपि । २. विन्ध्याचल । ३. सारथिव । ४. अनुभिभवकाकृतिम् । ५. मातङ्गकना
मानम् । ६. सर्वशर । ७. ‘तस्य’ इति पदं कथितोपलभ्यते । ८. गौरपायम्, मोहप्रायम्,
पतेषाम् । ९. ‘निर्वाहितम्’ ।

तम् । तथाहि पुरुष-पिशितोपहारे धर्मबुद्धिः, आहारः साधुजनविर्वाहितो मधुमांसादिः, श्रमो मृगया, शौचं शिदारुतम्, उपदेष्टारः सदसतां कौशिकाः, प्रज्ञा शकुनिज्ञानम्, परिचिताः श्वानः, राज्यं शून्याटवीषु, आपानकमुत्सवः, मित्राणि क्रूरकर्मसाधनानि धनूषि, सहाया विषदिग्ध-युक्ता भुजङ्गा इव सायकाः, गीतमुत्साहकारि मुग्धमृगणाम्, कलत्राणि बन्दि-गृहीताः परयोषितः, क्रूरात्मभिः शार्दूलैः सह संवासः, पशुसंविरेण देव-तार्चनम्, मांसेन बलिकर्म, चौर्येण जीर्वनम् भूषणानि भुजङ्गमर्णयः, वनगर्ज-सदैरङ्ग-

प्रायपदोपादाने तु दुर्गाचंनादौ सात्त्विकवृत्त्यापि कदाचित्पदव्यवलीकनात् क्रियान् विवेकोऽस्तीति व्यस्त-
नार्थम् । एषां शबराणां जीवितं प्राणितम् । च पुनः साधुजनैः सिद्धमण्डलैः गर्हितं जगुप्सितं चरितम्
आचरणम् । पृथदेव विशिष्य समर्थयति—तथाहोत्यादिना । पुरुषस्य नरस्य यत् पिशितं मांसं तस्य य
उपहारो भगवत्यै नैवेद्यनिवेदनं तस्मिन् धर्मबुद्धिः अयं धर्म इति ज्ञानम् । परमार्थतस्तु नरबलिदानमधर्मं
एवेति 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादनादित्याशयः । आहारो भोजनं साधुजन-
विगर्हितः सिद्धजननिन्दितः मधुमांसादिः मद्यपिशितादिः, आदिपदेन कन्दादीनां मत्स्यादीनां वा ताम-
साहाराणां परिग्रहः । मनुजं नि निषिद्धं मांसभक्षणं दिकमुक्तं तथा च—

‘यो यस्य मांसमश्नाति स तस्मासाद् उच्यते । मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्माद् मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥’

श्रमः स्वकात्स्न्यसम्पादनाय व्यायामः मृगया आखेटकः । शास्त्रम् उच्चस्वरवेदपाठः, शिवारुतं श्रृगाली-
शब्दितं शिवाहतातिरिक्तशास्त्रपाठाभावात् तस्य चाशुभसूचकत्वाच्चिन्दितत्वमित्याशयः । इह शास्त्रे शिवा-
रुतस्वारोपस्य प्रस्तुतनिन्दितव्यवहारोपचयोपयोगितया समानाधिकरणः परिणामः । तथा च द्रुपे—

‘विषयात्मतयास्ये प्रकृताथोपयोगिनि । परिणामो भवेत्तुह्यात्तुल्याधिकरणो द्विधा ॥’

सदसतां शुभाशुभानां विषयानाम् उपदेष्टारः शिचकाः कौशिकाः उल्लूकपक्षिणः ‘महेन्द्रगुगुल्ललूक-
न्यालग्राहिषु कौशिकः’ इत्यमरः । उल्लूकानां हि सुसवायसान् प्रत्येवाभिभवावलोकनेनैतेषामपि प्रायः
सुसमृगादीन् प्रत्येवाभिभवादित्याशयः । प्रज्ञा विवेकबुद्धिः शकुनिज्ञानं शाकुनाशास्त्रीयकिञ्चिद्ज्ञानाभावबोधः
पविशब्दं निशम्य आखेटस्थैव सदसन्निरूपणमित्यर्थः, तद्विज्ञापदार्थं गत्यभावादस्या अपि निन्दितत्वमिति
भावः । श्वानः सारमेयाः परिचिताः विश्वासपात्राणि । राज्यम् आधिपत्यं शून्याटवीषु मनुष्यरहितवनेषु ।
उत्सवः प्रमोदव्यापारः आपानकं मद्यपानगोष्ठी । मित्राणि सुहृदः क्रूरं यत्कर्म हिंसादि तत्साधनानि प्रयो-
जकानि धनूषि चापानि । सहायाः अभिलषितकार्यकर्तृत्वात् साहाय्यसम्पादिनः भुजङ्गा बासीविषा इव
विषेण वारलेन विषं लिप्तं सुखम् अग्रभागे येषां तथाभूताः सायकाः बाणाः, एषामभिप्रायाः सरला
एवेति स्वयमूहनीयाः । अलङ्कारश्चात्रोपमा । गीतं गानं मुग्धा मूढाः मृगा हरिणाः तेषाम् उत्साहकारि
ध्वंसविधायि ‘मुग्धः सुन्दरमूढयोः’ इति विश्वः । यदा मृगा हि एतेषां गानं निशम्य निश्चलाः सन्तो
विद्यन्ते तत्समय एवेति तान् हिंसन्तीति गानस्थैव तेषां ध्वंसविधायित्वाच्चिन्दितत्वमित्याशयः । कलत्राणि
स्वस्त्रियः, बन्दिगृहीताः बन्दीभावेनाङ्गीकृताः हठादपहृताः परयोषितः अन्यस्त्रियः । क्रूरात्मभिः दुष्टस्वभावाः
शार्दूलैः व्याघ्रैः सह संवासः सहावस्थानम् । पशवो महिषादयः तेषां रुधिरं शोणितेन देवतार्चनं
देवपूजनम् । मांसेन पिशितेन बलिकर्म पञ्चमहायज्ञमध्यवर्तिभूतयज्ञः । तथा च मनुः—

और कर्म कितने अशुद्ध हैं, नरमांस तक को बलि देना यह धर्म समझते हैं, शिष्टों से निन्दनीय मदिरा और
मांस ही इनका भोजन है, शिकार खेलना ही इनका व्यायाम है, गीदड़ियों का अशुभसूचक रोना ही इनके लिए
वेदपाठ है, उल्लू ही इनके भले-बुरे के उपदेशक हैं, चिड़ियों के बारे में जानना ही इनकी बुद्धिमान्ता है, कुत्ते
ही इनके संगी-साथी हैं, सूने जंगलों पर ही इनका राज्य है, एक साथ मिलकर शराब पीना ही इनका उत्सव
है, क्रूर कर्मों (हिंसा आदि) के साधन धनुष ही इनके मित्र हैं, विषधर साँपों की तरह विष में डूबाये गये
बाण ही इनके सहायक हैं, राग में वेश्वर हो जानेवाले मृगों का प्राण ले लेना ही इनके गीतों की विशेषता है,
बलात् पकड़ कर लायी गयीं हस्तों की खियाँ ही इनकी पत्नियाँ हैं, यह हिंसक बाघों के साथ ही रहते हैं, पशुओं
के रक्त से अपने देवताओं की पूजा करते हैं, मांस की बलि चढ़ाते हैं, चोरी ही इनकी जीविका है, साँपों

१. ***निन्दितः, गर्हितः । २. शास्त्रे । ३. समुपदेष्टारः । ४. शून्यास्वटवीषु । ५. मित्राणि क्रूरक-
र्माणि, धनं धनूषि । ६. ***द्रुपः*** । ७. भुजङ्गमा इव । ८. उत्साहकारि । ९. बन्दी*** । १०. पशु-
रुधिरैरेव । ११. जीवितम् । १२. भुजङ्गफणामर्णयः । १३. वनकरिमदैः ।

रागः, यस्मिन्नेवं कानने निवसन्ति, तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वन्ति' ।

इति चिन्तयत्येव मयि स शबर-सेनापतिरटवीपरिभ्रमण-समुद्भवः श्रममपनिनीषु-
रागस्य तस्यैव शास्त्रमलीतरोरधश्चाथामवतारित-कोदण्डस्वरितपरिजनोंपनीत-पञ्जवासने
समुपाविशत् ।

अन्यतमस्तु शबरयुवा स सम्भ्रममवतीर्य तस्मात् करयुगल-परिक्षोभिताम्भसः सरसो
वैद्युद्व्यवृत्तानुकारि प्रलय-दिवसकर-किरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनम्, इन्द्रमुण्डलादिव
प्रत्यन्दिताम्, द्रुतं तमिव मुक्ताफल-निकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजडम्, अरविन्द-कोश-
रजः-कषायमग्भः-कमलिनीपत्रपुटेन, प्रत्यगोद्भूताश्च धीतपङ्कनिर्मला मृणालिकाः समुपाहरत् ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो वैवो बलिर्भौतो नृपञ्चोऽतिथिपूजनम् ॥ १०७ ॥

चौथेण परद्व्यापहारेण जीवनं जीविकाविवाहः । मृगानि अलङ्काराः सुजङ्गमगन्धः सपरंजानि पर्वतस्था-
विश्वारोपेतां तेजसासलभ्या इत्याशयः । वनगन्धः अरण्यहस्तदानवारिभिः अङ्गरागः अङ्गलेपनम् ।

विरमिति । यस्मिन् अलक्षिताभिधेये कानने अरण्ये निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदैव काननम्
अशेषतः समस्ततः उत्खातम् उत्पाटितं मूलं मध्यदेशो यस्य तथाविधं कुर्वन्ति विध्वंशितम् ।

इति । इति पूर्वोक्तविधिना मयि वैशङ्गायने चिन्तयति तस्यैव स शबरसेनापतिः किरातसैन्य-
स्वामी मातङ्गः, अथवा परिभ्रमणम् इतस्ततः पर्यटनं तस्मात् समुद्भवं सज्जातं श्रमं परिश्रमम् अपनिनीषुः
अपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः तस्यैव शास्त्रमलीतरोः अधश्चायायाम् अधोऽनातपे आगस्य, अवतारितं स्कन्धा-
न्नामितं कोदण्डं कार्युक्तं येन स तथोक्तः, स्वरितेन क्षीप्रतावता परिजनेन सेवकेन उपनीतम् समीपे प्रापितं
यत् पञ्जवासनं किस्लयविष्टरः तस्मिन् तादृशे समुपाविशत् तस्थिवान् ।

अन्यतम इति । अन्यतमः बहुलैकिकमथैव कश्चिदभिहितनामा शबरयुवा शिखतरुणः ससम्भ्रमं
क्षीप्रम् अवतीर्य अन्तः प्रविश्य प्रथममिति शेषः । तस्मात् परंपर्यात् करयुगलेन पाणिद्वयेन पत्रपुटेन
पक्षोभितं तणाद्यपनयनाय विलोडितम् अग्भः सलिलं यस्य तस्मात् तादृशात् सरसः सरोवरात् कम-
लिनीपत्रपुटेन नलिनीदलपुटेन अग्भो मृणालिकाश्च समुपाहरति स्मबन्धः । नपुंसकलिङ्गद्वितीयापानां
पदानि अग्भसो विशेषणानि । वैद्युद्व्यस्य बालवायुजस्य मणेः द्रवं गलितंशम् अनुकरोतीति तत् तादृशम्,
देहीप्यमानत्वादित्याशयः । प्रत्ये कल्पान्तसमये दिवसकरस्य प्रचण्डादित्यस्य किरणैः रश्मिभिः उपता-
पात् प्रखरलन्तापात् विलीनं द्रवीभूय क्षरितम् अम्बरैकदेशं गगनेकभागमिव । इन्द्रमुण्डलात् चन्द्रवि-
म्बात् प्रत्यन्दितां द्रवीभूय पतितमिव । द्रुतं स्यन्दितां मुक्ताफलानां भौतिकानां निकरं वृन्दमिव सर्वतोऽ-
त्यन्तोऽब्जवल्वादित्याशयः । अत्यच्छतया अत्यन्तस्वच्छतया स्पर्शानुमेयं सलिलतया
अनुमातुं योग्यम् आकाशसदृशतया प्रेक्षणाश्रयत्वादित्याशयः । हिमजडं तुहिनवत् शीतलम् । अरविन्द-
कोशस्य कमलकर्णिकाधारस्य रजसा मृणालिका कषायं तुवररसयुतम् अग्भः सलिलम् । प्रत्यगोद्भूताः तस्-
कमुपाविताः धीतपङ्काः क्षालितकर्दमाः अतएव निर्मलाः स्वच्छाः मृणालिकाः शुद्धविसत्तन्तुम् । 'क्षी'
की मणिर्वाही ह्रीं शनके आभूषणं ह्रीं, जंगली हाथियों का मद ह्रीं शनका उपस्थित लेप है और वह जिस किसी भी
जंगल में कुछ दिनों रह जाते हैं उसी को जड़मूल से उखाड़ कर देते हैं ।

यै अभी यह सोच ही रहा था कि जंगल में शबर-उभर भटकने की थकान मिटाने के लिए वह सेनापति
उसी सेमल के पेड़ के नीचे छाया में आकर रुक गया । उसने अपना धनुष उतार कर रख दिया और अपने
संगी-साथियों द्वारा जल्दी से दिखाये गये पत्तों के आसन पर बैठ गया । उनमें से एक भोल नीजवान कुर्ती से
सरोवर के जल में उतर पड़ा और उसे दोनों हाथों से झकोल कर कमल के चौड़े पत्ते से बने दोने में जल भर
लाया । वह जल वैद्युं मणि के रस के समान, प्रलयकालीन सूर्य की किरणों से पिघले हुए आकाशखंड के
समान, चन्द्र मण्डल से टपके हुए अमृत के समान तथा पिघले हुए मोती के समान प्रतीत होता था । वह
इतना निर्मल कि छूने ही पर पहिचाना जा सकता था । वह वर्ष के समान ठंडा और कमल के झड़े हुए

१. इह 'ह' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । २. कुर्वते । ३. इह 'त' इति पाठः कश्चिन्नरितः ।

४. शबरसेनापतिश्च । ५. भ्रमणसमुद्भवश्रमम् । ६. शास्त्रमलि । ७. छायाम् । ८. 'पत्रपुटेन' पञ्जवासने ।

९. अन्यतरन्तु । १०. इतिमिव । ११. जलशिशिरम् । १२. 'पत्रपुटेन' । १३. निर्मलमृणालिकाः ।

आपीत-सलिलस्य सेनापतिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव सैहिकेयः क्रमेणाद्भुतः । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबर-सैन्येनानुगम्यमानः शनैः शनैः भिमतं दिगन्तरमयासीत् ।

एकतमस्तु। जरच्छबरस्तस्मात् पुलिन्द-वृन्दादनात्तदित हरिण-पिशितः पिशिताशन इवाविभूतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तस्मूले मुहूर्त्तमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च तस्मिन् शबरसेनापतौ स जीर्णशबरः पिबन्निवास्माकमायूषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिल-भूर्लता-परिवेषभीषणया दृष्ट्या गणयन्निव शुक्रकुल-कुलायस्थानानि श्येन इव विहगार्मिवा-स्वाद-लासः सुचिरमावहस्तुं वनस्पतिमामूलादपश्यत् ।

स्यात्काचित्मृणात्यादि विपक्षापचये यदि' इत्यनरात् वृद्धविषये स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । सुमुपाहरत् शबरसेना-पतये समर्पितवान् । एतेषु अम्बरैकदेशमिवेत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा, प्रत्यन्दिदमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, मुक्ताफलनि-करमिवेत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, हिमजडमित्यत्र लुप्तोपमेति बोध्या ।

आपीतेति । आपीतं सम्यक्तया पीतं सलिलस्य अम्भो येन स तादृशः सेनापतिः सैन्यनायकः सैहिकेयः सिंहिकापुत्रो राहुः शशिकलाः चन्द्रकला इव ता मृणालिकाः क्रमेण जलपानानन्तरम् अद्भुत-दृशनंभूयन् । राहुर्वाथा चन्द्रकला अश्नाति तथैवायमपीत्युपमालङ्कारः । अपगतो दूरीभूतः श्रमः क्षुण्ण-परिश्रमो यस्य स तादृशः, उत्थाय उत्थानं विधाय परिपीताम्भसा कृतजलपानेन सकलेन समस्तेन तेन प्राक्प्राप्तदितेन शबरसैन्येन भिन्नानोकेन अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अभि-मतम् आभिलषितं दिगन्तरम् अन्यदिशं प्रति अयासीत् अगमत् ।

एकतमस्तित्वेति । तेषु मध्ये एकतमः कश्चिदनिर्दिष्टनामा, तु पुनरर्थः, जरच्छबरः वृद्धकिरातः तस्मात् पुलिन्दवृन्दात् शबरमण्डलात् अनासादितम् अवलम्बहरिणपिशितं क्षुण्णमांसं येन स तादृशः, पिशिताशनो मांसभक्षको व्याघ्रः स इव विकृतं भीमं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तादृशः, पिशितार्थी मांसार्थी तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव तस्मूले शासमकीबृक्षशूले मुहूर्त्तमिव किञ्चित्कालमिव व्यलम्बत विलम्बमकरोत् । तस्मिन् शबरसेनापतौ किरातसैन्यनायके अन्तरिते वृक्षगहनत्वेन व्यवहिते सति स पूर्वोक्तो जीर्णशबरः रुधिरभिन्नाः अस्माकं पक्षिणाम् आयूषि जीवनसमयान् पिबन्निव पानेन विलुप्तं विद्वधिव । रुधिरबिन्दुभिः कोपप्राप्त-शोणितकणैः पाटलया श्वतरकया, तथा कपिले पिङ्गले च भूलसे ताभ्यां परिवेषः परिधिः 'परिवेषस्तु परिधिः' इत्यमरः, तेन भीषणया त्रासकारिण्या, दृष्ट्या लोचनेन शुक्रकुलस्य कोरगणस्य कुलायस्थानानि नीडाधार-स्थलविशेषान् गणयन्निव इत्यतया तत्संख्यां विद्वधिव । श्येन इव मांसभक्षी शशानुपपक्षिविशेष इव विहगानां खगानाम् आभिप्रास्वादे पिशितभक्षणे लालसो लम्पटः 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लाल-सोऽपि सः' इति यादवः । तं व्यवस्पतिं सासनलीतरुम् आरुह्य आरोहुमिच्छुः आमूलात् मूलग्रान्तपर्यन्तं सुचिरं चिरकालम् अपश्यत् अवलोकितवान् । एषु 'पिशिताशन इव' इत्यत्र, 'श्येन इव' इत्यत्र चोपमा-लङ्कारः । 'पिबन्निव' इत्यत्र 'गणयन्निव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

परम के काण स्वाद में कसला था । वह जल के साथ ही दृष्टी निकाली गयी और पानी में पीकर मछी माँत साफ की गयी पवनार (कमल की कोमल जड़) भी लावा था ।

सेनापति जल पीकर धीरे धीरे उस कमल की जड़ को काट काटकर खाने लगा मानो राहु चन्द्रकला का भक्षण रहा हो । थोड़ी देर बकान भिटाकर वह उठ खड़ा हुआ और जल पीकर निश्चित हुई उस भीलसेवा के साथ-साथ धीरे-धीरे अपनी इच्छित दिशा की ओर चल पड़ा ।

उन भौलों के झुण्ड में से पिशाच की तरह भयंकर आकृति वाला एक बड़ा भौल, जिसे हिरन का मांस नहीं मिला था, उसी पेड़ के नीचे मांस पाने की आशा में थोड़ी देर रुका रहा और सेनापति के आँखों से ओझल हो जाने पर वह उस पेड़ पर चढ़ने की अभिलाषा से बहुत देर तक उसे जड़ से ऊपर तक देखता रहा । बाज के समान पक्षियों के मांस का लालची वह बड़ा अपनी भूरी भूरी भौहों से घिरी हुई रक्त की बूँदों जैसी

१. शबरसेनापतिः । २. एकतरुम् । ३. 'इवातिविकृतदर्शनः' । ४. तस्मूले च तस्मिन् । ५. 'तस्मिन्' इति पाठः कश्चिन्नोपलभ्यते । ६. कपिलभ्रुवा परिवेष' । ७. शुक्रकुलायस्थानानि । ८. विहगार्मिवा' विहगा-मिपस्वाद' । ९. सुचिरम् ।

उ.कान्तमिव तस्मिन् क्षणे तदालोकन-भीतानां शुक्रकुलानामनुमिः ।

१५ किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् ? यतः स तमनेक-साल-तुङ्गपञ्चशखाशिखरमपि सोपानैरिवान्नैवैव पादपमारुह्य ताननुपजातोत्पन्नशक्तीन्, कांश्चिदल्पदिवस-जातान् गर्भ-च्छवि-पाटलान् शाल्मली-कुसुमशङ्खसुपजनयतः, कांश्चिद्विद्यमानपञ्चतया नखिन-संवर्त्तिका-नुकारिणः, कांश्चिद्वर्षलसदृशान्, कांश्चिन्नोद्विगमान-चञ्चुकोटीन् ईषद्विघटित-दल-पुट-पाटलसुखानां कमलसुकुलानां श्रियमुद्वहन्तः, कांश्चिदमवरत-शिरःकम्प-व्याजेन निवार-यत इव प्रतीकारासंमर्थान्, एकैकशः फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखासन्निभ्यः कोटरान्त-रेभ्यश्च शुक्र-शावकानग्रहीन्, अपगतासृज्य कृत्या श्रितावपातयत् ।

वदिति । तस्मिन् क्षणे काले 'ब्रूयाः पर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा सानेऽप्यनेहताः' इति रामाश्रमी टीका, तस्य यदालोकनं क्षीर्णं तेन भीतानां त्रासमुपगतानां शुक्रकुलानां कीरगणनाम् अनुमिः प्राणैः उक्ता-न्तमिव निःसृतमिव । इह उक्तान्तमिवेति क्रियोमेवा ।

किमिवेति । हि यस्माद्धेतोः अकरुणानां निर्दयानां लोकानां किमिव दुष्करं कठिनं न किमपीत्यर्थः, सर्ववैव कुकृत्यं संपाद्यन्तीत्याशयः । यतः स वृक्षकिरातः अनेके बहवो ये तादा उपर्युरिनिहिततादा-वृक्षाः तद्वत् उतुङ्गम् उन्नतम्, अन्नं सेवकवन्ति विलिखन्तीति अभ्रङ्कपाणि 'अन्नं सेवो वारिवाहः' इत्यमरः शाखानां संरक्षणां शिखराणि अग्राणि यस्य तं तादृशम्, तं पादपं विटपं लोपानामि आरोहणानि तैरिव 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः, अवलोक्यैव अनायासेनैव आरुह्य आरोहणं विधाय, अनुपजाता अनु-त्पन्ना उपजन्तव्योक्तिः गगनगमनसाध्यं येषां तान् तादृशान् केशिन् अत्यदिवसजातान्, स्वल्पदिवोत्पन्नान्, गर्भस्य तत्क्षणमिवसृतस्य भ्रूगस्य या छविः सोभा तथा पाटलान् श्वेतरक्तवर्णान् अत एव शास्त्रमालीकुसुमस्य आरमललोत्पन्नस्य शङ्खो मिजेषु आलितम् उपजनयतः उपादयतः । कांश्चिन्—उत्सिधमानो प्रादुर्भवन्तो पक्षौ पतन्ते येषां तेषां भावः तथा, नखिनानां पङ्कजानां संवर्त्तिका चवद्वानि 'संवर्त्तिका नवदलम्' इत्य-मरः, अनुकलं शीलं येषां तान् तादृशान्, प्लेनातिस्वच्छत्वं व्यज्यते । अर्कफलसदृशान् सद्योजाततया मन्दारफलसमानद्यतीन् । अलोद्विगता लोद्विगताः समग्रप्रमाणा भवन्तीति लोद्विगतप्रमाणा रकायमानाः चञ्चुनां त्रीटानां कीट्यः अग्रदेशा येषां तान्, अत एव ईषद्विघटितैः किञ्चिद्विघटितैः दलपुटैः पुटफाकारपत्रैः पाटलानि श्वेतरक्तानि सुखानि अग्रभागा येषां तेषां कमलसुकुलानां पङ्कजकुटुम्बलानां श्रियं कान्तिस्र उद्वहन्तः धारयन्तः । अमवरतं निरन्तरं यः शिरःकम्पः बालकतया त्रासेन वा उत्तमाङ्गविधुनं तस्य व्याजेन कपटेन निवारयत इव 'वर्षं शिखा इति कृत्या न हन्तव्या' इत्यादिना स्वव्यापादनं प्रतिषेधत इव प्रती-कारो सारणितुल्यसुपायः तन्नासमर्थान् अक्षतान् शिशुभ्येन चञ्चुपुटेन दंशने कर्तुमक्षमत्वात् उडुभ्यं विधाय फलायितुल्योत्पन्नत्वात्त्याशयः । एकैकशः प्रत्येकं फलानि रसोद्विगानीव तस्य वनस्पतेः शास्त्रमालीतरोः शाखासन्निभ्यः स्कन्धप्रस्थिभ्यः कोटरान्तरेभ्यः विवरमप्येभ्यश्च शुक्रशावकान् कीरशिरस्य् अग्रहीन्

लाल लाल दृष्टि से मानों हम लोगों की आबु की सोख रहा था अथवा सुगों के बोसले गिन रहा था । उसे इस प्रकार अपनी ओर देखते हुए देख कर भयभीत सुगों के प्राण तो सानों उसी समय उड़ गये ।

निर्दयी के लिए कोई भी कर्म असाध्य नहीं होता । बादलों से बात करनेवाली चीटोवाले उस अनेक ताड़ वृक्षों से भी ऊँचे पेड़ पर वह इतनी सरलता से चढ़ने लगा सानों सीढ़ियों पर चढ़ रहा हो । वह ऊपर पहुँचकर टाखियों की जोड़ी और लोखले से सुगों के बच्चों की निकाल निकालकर और उन्हें मार-मारकर पृथ्वी पर गिराने लगा । उन बच्चों में अभी उड़ने की शक्ति नहीं आयी थी । कुछ तो इतने थोड़े दिनों के पैदा हुए थे कि अभी तक उनमें गर्भ की लाली बनी हुई थी, जिससे वे समक के फूल जैसे लग रहे थे, कुछ बच्चों के पंख फट चुके थे जिससे वह कमल के नवीन दलों के समान प्रतीत हो रहे थे, कुछ मदार के फल जैसे माखम पड़ते थे, कुछ की थोड़ी थोड़ी खुली हुई लाल लाल चोंचें कुछ-कुछ खिली हुई कमल की कलियों के समान सुगंधानां लग रहीं थीं अभी कुछ के सिर निरन्तर काँप रहे थे सानों कोई उपाय न चलने के कारण विवश होकर वे सिर धिक्का-

१. तदालोकनीतानां । २. अशिरुह्य । ३. शालमि... । ४. नखिनी... । ५. उद्वहन्तः । ६. निभ-रयन्त इव । ७. प्रतीकारानेकैकशः, एकैकतया । ८. शास्त्रान्तरेभ्यश्च ।

तातस्तु तं मंहान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमवलोक्य द्विगुणतरोप-
जात-वेपथुर्मरणभयादुद्भ्रान्त-तरल-तारकां विषादमूल्यामभ्रजल-जुतां दशमितस्ततो दिक्षु वि-
क्षिपन्, उच्छुष्कतालुतरामप्रतीकाराक्षमः त्रास-स्त्रस्त-सन्धि-शितिलेन पर्वपुटेनाच्छाद्य मां
तत्कालोचितप्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवरो मद्रक्षणाकुलः किंकर्तव्यताविमूढः क्रोडभागेन
मामवष्टभ्य तस्थौ ।

असावपि पापः क्रमेण शास्त्रान्तरेः सञ्चरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णसितभुजङ्ग-
भोग-भीषणं प्रसार्य विविध-वन-वराह-व्रसा-विर्षं गन्धि-करतलम् अनवरत-कोदण्ड-गुणा-

आदत्त, च पुनः अपगतास्तु विगतप्राणान् कृत्वा विधाय क्षितौ पृथिव्याम् अपातयत् अक्षिपत् । एषु हि
‘किमिव हि दुष्करम्’ इत्यत्रार्थापत्तिः ‘सोपानैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, ‘शास्मलीकुसुमशङ्कासुपजनयत
इव’ इत्यत्र पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गसंमिश्रो भ्रान्तिमान्, ‘नलिनसंवत्सिकातुकारिण’ इत्यत्र ‘अर्कफलसद-
शान्’ इत्यत्र च आर्था उपमा, ‘कमलमुकुलानां श्रियमुद्गहता’ इत्यत्र निदर्शना, ‘निवारयत इव’ इत्यत्र
सापह्नवक्रियोत्प्रेक्षा, ‘फलानीव’ इत्यत्रोपमा । ‘किमिव हि दुष्कराणाम्’ इत्यस्यैव हि ‘यतः स’ इत्यादिना
समर्थनान्न सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, अयमेव हि प्रधानम् पुत्रस्यैव चार्थापस्याद्योऽ-
ङ्गमिति सङ्करालङ्कारः ।

तात इति । तातस्तु मज्जनकस्तु क्रोडभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ इति सम्बन्धः । महान्तं दीर्घतरम्
अकाण्ड एव असम्य एव प्राणहरं जीवितविनाशनम् अप्रतीकारम् अचिकित्स्यम् उपप्लव विपदम्
उपनतम् आगतम् अवलोक्य विरीचय, द्विगुणतरः पूर्वं शरीरशैथिल्येन यावान् कम्प आसीत्तद्द्विगुणतर-
इत्यर्थः, उपजात उपप्लो वेपथुः क्रमो यस्य स तादृशः, मरणभयात् मृत्युत्रासात् उद्भ्रान्ते उद्भ्रमिने
तरले चञ्चले तारके कनीतिके यस्याः तां तादृशीम्, विषादेन क्षोभेन शून्यां लच्यरहिताम् । दशं लोचनम्
इतस्ततः समन्ततो दिक्षु आशासु विक्षिपन् विस्तारयन्, उच्छुष्कम् प्रावक्ष्येनाक्षिप्तं तालु काकुटं यस्य
स तादृशः, आत्मनो निजस्य यः प्रतीकारो विपश्चिबुधेषुपाथः तत्र अक्षमः अक्षमः, त्रासेन भीत्या स्त्रस्तः
विदीर्घः सन्धिभिः अस्थिवन्धैः शितिलेन श्लथेन पर्वपुटेन छुद्वयेन मां वैशगपायनम् आच्छाद्य आवृत्य,
तत्काले तत्क्षणे उचितप्रतीकारम् इदमेव योग्योपायं मन्यमानः जानन् स्नेहपरवराः प्रेम्णा परार्थीनः मद्र-
क्षणाकुलो मन्त्राणम्यग्रः किंकर्तव्यताविमूढः किमिदानीं मया कर्तव्यं विवेकमित्यत्र विषये सन्दिग्धबुद्धिः
क्रोडभागेन उरसङ्गप्रदेशेन माम् अवष्टभ्य अवलम्बनं विधाय आवृत्येत्यर्थः, तस्थौ तस्थिवान् ।

असावपि । असौ बुद्धचाण्डालोऽपि पापः पापिष्ठः अतिनुसंसः अत्यन्तक्रूरः, क्रमेण पययिण
शास्त्रान्तरेः स्कन्धान्तरेः सञ्चरमाणः प्रवर्तमानः कोटरद्वारम् अस्मदीयनिष्कुहद्वारम् आगत्य प्राप्य तातं
गतासुमकरोदित्यन्वयः । जीर्णस्य परितवयसः असितस्य श्यामवर्णस्य भुजङ्गस्य सर्पस्य ‘सर्पः पृदा-
कुर्जुजो भुजङ्गः’ इत्यमरः, भोगः शरीरं तद्वत् भीषणं भयदम्, ‘भोगः सुखे’ इत्यादिभृतावद्वैद्य फणका-
हिलाकर ‘नहीं’ नहीं कर रहे हैं । वह बूढ़ा उन्हें एक एक करके इस प्रकार फेंक रहा था मानों सेमल का
फल तोड़ तोड़कर गिरा रहा हो ।

मेरे पिता ने भली भांति समझ लिया कि यह एक बहुत बड़ी आकस्मिक प्राणनाशक विपत्ति आ गयी है ।
अब इससे बचने का कोई उपाय नहीं है, इसलिए भय के कारण उनके शरीर की कम्पनीं दूनी हो गयी; मृत्यु के
भय से उनकी पुतलियाँ उलटने लगीं और वह दुःख से सूनी सूनी आँसू भरी आँखों से इधर-उधर देखने लगे ।
उनका तालू सूख गया, उनमें अपने को बचा पाने की कोई शक्ति न रह गयी । भय के कारण उनके सभी अङ्ग
ढीले पड़ गये तथा पखने और भो लटक गये । वह मेरी रक्षा के लिये व्याकुल हो उठे । मेरे प्रेम ने उन्हें इतना
निर्वश कर दिया कि मुझे अपने पक्षों से ढककर छाती से चिपका लिया और हवा बहा होकर चुपचाप बैठ गये ।
उस समय उन्हें मेरी रक्षा का यही उपाय सूझ पड़ा ।

वह पापी धीरे धीरे डालिनों से होता हुआ मेरे खोंखले के द्वार पर आ पहुँचा । उसने अपनी काले बूँदे

१. अतिमहान्तम् । २. आलोक्य । ३. ***तरलतारको*** तरलतरतारकान्, ***तारकान् । ४. पक्ष-
संपुटेन । ५. तत्कालोचितं प्रतीकारं । ६. मद्रक्षणाकुलः । ७. ***कर्तव्यतामूढः । ८. विभागेन । ९. कविप-
क्रमेणेति पदं न विधत्ते । १०. ***विमिश्र*** । ११. इह ‘अनवरते’ति पदं कचिचरति ।

कर्षण-व्रणाङ्गि-प्रकोष्ठम् अन्तक-दण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसो मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्च्र-प्रहार-
मुत्कृजन्तमार्कष्य तातमपगतानुमकरोत् । मान्तु स्वल्पशरीरत्वाद् भयसम्पीडिताङ्गत्वात्
सार्वशेषत्वाच्चायुषः कथमपि तत्पक्षे-पुटान्तर-गतं नालक्ष्यत् । उपरतञ्च तैमवन्तिले
शियिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् ।

अहमपि तत्चरणान्तरे निवेशितशिरोधरो निभृतमङ्क-निलीनस्तेनैव सहापतम् ।
आयुषोऽवशिष्टतया तु पवनवशात् पुञ्जितस्य महतः शुष्कपत्रैराशुरपरि पतितमैतान्ममपरस्यम् ।
अङ्गानि येन मे नाशीर्यन्ते^{१५} ।

यथो^१ इत्यमरः । विविधा अनेके ये वनवराहाः अरण्यशूकराः तेषां वसाभिः तरत्तणव्यापादनात् स्त्रायुभिः
तत्स्वस्वन्धैरित्यर्थः, विस्त्रगन्धि आसगन्धि 'विस्त्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः करतलं हस्ततलं यस्य तं
तादृशम् । अत्र हि 'विस्त्रगन्धिकरतलम्' इत्यस्य स्थाने 'विस्त्रकरतलम्' इत्येव पाठः साधीयान् उत्कको-
शवलेन 'गन्धि' पदानुपादानेऽप्युक्त्यायत्तरेभावात्, अन्यथाधिकपदत्वदोषं वारयितुं कः शक्नुयात् ।
अनवरतं निमित्तं कोदण्डगुणानां धनुःप्रत्यङ्गानाम् आकर्षणेन आवेपेण व्रणः क्षतः तेन अङ्कितः चिह्नितः
प्रकोष्ठः कूर्परादयः प्रदोषो यस्य तं तादृशम् 'कृष्णान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादयः' इति शाश्वतः,
कूर्परश्च 'कफोपिस्तु कूर्परः' इत्यस्याद् भुजसमर्थगन्धिः अन्तकदण्डानुकारिणं यमदण्डतुल्यम्, वामबाहुं
सम्यमुजं प्रसारं विवरमध्ये विस्तारं मुहुर्मुहुः वारम्वारं दत्तः चञ्च्रप्रहारः प्रोटीप्रघातो येन स तं तादृशम्
उत्कृजन्तम् उच्चैः स्वरेण रुन्तम्, तातं सज्जनकम् आकृष्य कोटरादहिरानीय अपगतानुं विगतप्राणम् ।
अकरोत् कृतवान् । जीर्णसितमुजङ्गमोगभीषणमित्यत्र लुप्तोपमा, अन्तकदण्डानुकारिणमित्यत्र चार्थं
लुप्तोपमा ।

मां गिति । मां वैशम्पायनं तु स्वल्पशरीरत्वात् स्वल्पवयुङ्क्तात् भयेन त्रासेन संपीडितानि सङ्कुचि-
तानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावः तस्मात्, आयुषो जीवितव्यस्य सावशेषत्वात् अवशिष्टत्वेन सह
विद्यमानत्वात्, कथमपि सहता वलेशेन तस्य तालस्य पक्षपुटान्तरे छुद्पुटमध्ये गतं प्राप्तं नालक्ष्यत्
नापश्यत् स जीर्णशब्द इति शेषः, एवमग्रे । उपरतं त्यक्तप्राणम्, अत एव शियिला श्लथा शिरोधरा मीवा
यस्य तं तादृशम्, तं जनकम्, अधोमुखम् अवाङ्मुखम् अवन्तिले पृथ्वीतले अमुञ्चत् अपातयत् ।

अहमिति । तत्चरणान्तरे पितुः पादमध्ये निवेशितशिरोधरः स्थापितमीव, निभृतं निःशब्दम् अङ्क-
निलीनः उत्सङ्गेऽन्तर्हितः, तेनैव जनकेनैव सह साकम् अपतम् अधःपतनफलिकां चेष्टामकरचम् । आयुषः
स्वजीवितसमस्य अवशिष्टतया अवशेषत्वेन हेतुना तु पवनवशात् वायुसंयोगेन पुञ्जितस्य पिण्डितस्य
उष्णधोभावभाषितस्येत्यर्थः, महतो विनालस्य शुष्कपत्रराशेः नीरसदलसम्प्लव उपरि पतितं क्षस्तम्
आत्मानं स्वशरीरम् अपरस्य अवलोकयम् । येन शुष्कपत्रराशुरपरिपतेन हेतुना, मे मम अङ्गानि अव-
यवाः नाशीर्यन्त विगलितानि नाभवन् ।

सांप जैसी बाहू फैला कर पिता को खींच लिया । उसकी हथेली से जंगली सुधरों की चर्बी जैसी बिंदीयों गंध
निकल रही थी, उसके गठ्ठे पर धनुष की डोरी खींचते खींचते धाव के चिह्न से बन गये थे और उसकी बाँह
यराज के ढँठ के समान अयंकर लग रही थी । यद्यपि पिता ने अपने बचाव के लिये बार बार चीच चला
चलाकर उसपर प्रहार किया, किन्तु अन्त में उस हत्यारे ने टैंटें बिछाते हुए पिता को मार ही डाला । एक तो
मैं बहुत नन्हा था, दूसरे भय से मेरा शरीर भी त्रिकुण्ड गया था, तीसरे अभी मेरी आयु भी शेष थी इसीलए
बढ़ पक्षों के बीच में छिपे हुए मुझे देख न सका । उसने झूलती हुई गरदन वाले पिता के मेरे हुनै खारो को उलट
कर नीचे डाल दिया । मैं भी उनके चरणों के बीच अपना सिर रखे चुपचाप छाती से चिपककर उन्हीं के
साथ गिर पड़ा । कुछ आयु बची रहने के कारण मैं वायु द्वारा एकत्रित सूखे पत्तों की एक ढेर पर गिरा था,
जिससे मेरे अङ्ग टूटने से बच गये थे ।

१. तमाकृष्य । २. गताङ्गम् । ३. स्वल्पत्वात् । ४. अवशेषत्वात् । ५. पक्षसपुटान्तरगतम् ।
६. एनम् । ७. तातम् । ८. तत्चरणान्तराले । ९. प्रवेशिताः । १०. अङ्कदेशनिलीनः, अङ्कविलीनः । ११. अव-
शिष्टपुण्यतया तु पवनवश्येन, पवनवशपुञ्जितस्य । १२. पूर्णराशेः । १३. निपतितम् । १४. नावशीर्यन्त ।

यावत्तासौ तस्मात्तृशिश्वरात्रावतरति तावद्ब्रह्मवशीर्ण-पुर्ण-सवर्णत्वाद्स्फुटोपलक्ष्य-
माण-मूर्तिः पितरमुपरतनुस्तुभ्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बालतया काला-
न्तरभुवः स्नेहसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किञ्चिदुपजाताभ्यां
पक्षाभ्यामीषकृतौवष्टम्भो लुठन्नितस्ततः कृतान्तमुख-कुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानः
नातिदूरवर्तिनः, शबरसुन्दरी-कर्णपूर-रवनोपयुक्त-पल्लवस्य, सङ्कर्षण-पट-नीलै-च्छाद्ययोप-
हसत इव गदाधर-देहच्छविम्, अच्छैः कालिन्दी-जलच्छदैरेव विरचितच्छदस्य, वन-
करिमदोर्पसिक-किसलयस्य, विन्ध्याटवी-केशपाशाश्रियमुद्रहंतः, दिवाभ्यन्धकारितशास्त्रा-

यावदिति। यावत् यावत्ता समयेन असौ जीर्णवहः तस्मात् तृशिश्वरात् शाहमलीवृक्षाम्नात्
नावतरति नोत्तरति तावता कालेन अहं वैशास्पायनः तस्माद्विदपिनो मूलदेशमविशमित्यप्रेतनेन
सम्बन्धः। अवशीर्णस्य तत्क्षणविगलितस्य अष्टुक्कस्य सरसः पूर्णस्य तत्पुत्रस्य सवर्णत्वात् तुल्यहरि-
द्वर्णात्वात् अफुटम् अप्रकटम् उपलक्ष्यमाणा अवलोक्यमाना मूर्तिः स्वल्पं यस्य स तादृशः। नृशंस इव
क्रूर इव तत्समये तातपरित्यागादित्याशयः। उपरतं विगतप्राणं पितरं तातम्, उत्सृज्य परित्यज्य, प्राण-
परित्यागे जीवितोत्सर्गे योग्येऽपि उचितेऽपि काले समये तथाविधप्रेमविधायाितातपरित्यागादित्याशयः।
बालतया शिशुत्वेन कालान्तरभुवः बाल्यातिरिक्तावस्थायां जननसमयस्य स्नेहसस्य शयनासनभोजना-
द्विषु प्रेमविषयकरस्य अनभिज्ञः अज्ञाता जन्मसहभुवा उत्पत्तिकालादारभ्य समुत्पन्नेन ज्ञासेनैव केवलं
समन्ततः अभिभूयमानः स्वाधीनीक्रियमाणः, किञ्चित् ईषत् उपजाताभ्याम् उत्पन्नाभ्यां पक्षाभ्यां पत-
त्याभ्याम् ईषत्कृतः किञ्चिद्विहितः अवष्टम्भ आधारो यस्य स तादृशः पृथिव्यां स्वल्पं स्वल्पमवलम्बनं
विधायेत्यर्थः, इतस्ततः पृथिव्यां लुठन् निपतन्। कृतान्तस्य यमस्य मुखमिव सुखं वदन् यस्य तथाभूतात्
कुहरात् विवरात् विनिर्गतमिव विनिःसृतमिव आत्मानं निजं मन्यमानः दुष्यमानः। इह विनिर्गत-
मिवेति क्रियोत्प्रेक्षा।

नातीति। नातिदूरवर्तिनः नातिदुर्विष्टस्थानिनः, शबराणां किरातानां याः सुन्दर्यो रमण्यः तासां
कर्णपूराणि कर्णभूषणानि तेषां रचनायां विनिर्मितौ उपयुक्ता उपयोगिनः पक्षावाः किसलयस्य यस्य तस्य
तादृशस्य, सङ्कर्षणस्य बलभट्टस्य 'सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीमेद्वनो वलः' इत्यमरः, पटवत् दक्षवत्
नीलच्छायाया नीलकण्ठ्या गदाधरदेहच्छविं श्रीकृष्णशरीरशुक्तिम् उपहसत इव उपहासं कुर्वत इव विद्य-
मानम्। अच्छैः निर्मलैः कालिन्दीजलच्छदैः यमुनाजलच्छदैरेव विरचिता विनिर्मिताः बुद्धाः पूर्णाणि यस्य
तस्य तादृशस्य द्वयोरपि नीलरूपत्वादित्यभिप्रायः। वनकरिणाम् अरण्यगजानां मदा दानवारीणि तैरपस्ति-
कानि कृतसेचनकानि किसलयानि पल्लवानि यस्य तस्य तथोक्तस्य। विन्ध्याटव्या दण्डकारण्यस्य केशपाशा-

उस दुष्ट के पेड़ से उतरने के पहिले ही निष्ठुर हृदय के समान मैं मरे हुए पिता की छोड़कर उनकी गोद से
निकल पड़ा। मेरा रंग भी वहाँ मूखे पत्तों के समान ही था अतः मेरा शरीर उसपर स्पष्ट दिखाई नहीं पड़ रहा
था। यद्यपि उस समय मेरा मर जाना ही उचित था, लेकिन मुझमें बचपन के कारण वाद में होने वाले प्रेम का
अनुगम नहीं था, केवल जन्म के साथ ही पैदा होनेवाली भयमात्र थी। इसलिये भयभीत होकर कुछ कुछ
निकले हुए पक्षों के सहारे श्वर-उपर लोटता हुआ अपने वी वमराज के मुँह के भीतर से निकला हुआ समझकर
समीप ही के एक बड़े तमाल वृक्ष की जड़ में घुस गया मानों दूसरे पिता की गोद में चला गया। उसकी नयी
नयी कोंपलें मोलनियाँ के कानों के आभूषण बनने योग्य थीं, वह बलराम के वक्ष की तरह नीली छाया से
भगवान् कृष्ण के साँवले शरीर की खिली सी उड़ा रहा था। उसके गहरे रंग के पत्ते ऐसे लग रहे थे मानों
यमुनाजल के टुकड़ों से बने हों और उनसे निकलती हुई गन्ध के कारण वे ऐसे लग रहे थे मानों जंगली हाथियों
के मद्दजल से सिंचे हों। वह पेड़ विन्ध्याटवो के जूड़े के समान प्रतीत हो रहा था और इतना घना था कि
सूय की किरणें भी उसमें घुस नहीं सकती थीं जिससे उसकी नीचे दिन में ही अन्धकार छाया रहता था।

१. ...पत्र। २. बालकतया। ३. ईषत्कृतगमनावष्टम्भः। ४. नीलच्छायायम्, नीलरच्छायाया,
नीलवा छायाया। ५. कविद् 'इह' इति पाठो नास्ति। ६. ...मदसलिलैरिबोपसिक...; मदसलिलैरिव
संसिक...। ७. उद्वहन्तः।

न्तरस्य, अप्रविष्ट-सूर्य-किरणमतिगहनमपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशाम् ।

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितल-विप्रकीर्णान् संहृत्य तान् शुकरिशूननेक-लता-पाश-संयतानाबद्ध्य पर्णपुटेऽतिस्वरित-गमनः सेनापतिगतैनैव वर्त्मना तामेव दिशमर्गच्छत् ।

मान्तु लब्ध-जीविताशं प्रत्यग्र-पितृमरण-शोक-शुष्क-हृदयम् अतिदूरापातादाँयासित-शरीरं सन्त्रास-जीत-वेपथुं सर्वज्ञोपतापिनी बलवती पिपासा परवशमकरोत् ।

अनया च काल-कलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति परिकलय्य किञ्चिदुन्नमिता-कन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य वृणोऽपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे

श्रियं नीलवर्णत्वात् कुन्तलसमूहकान्तिम् उद्भूतः धारयतः । दिवाऽपि दिवसेऽपि अन्वकारिताति सूर्यकिरणप्रवेशाभावात् समुत्पन्नान्धकाराणि शाखान्तराणि स्कन्धान्तरप्रदेशा यस्य तस्य तथोक्तस्य । अतिमहताः अत्यन्तविशालस्य तमालविटपिनः तमालतरोः अपरस्य अन्यस्य पितुः जनकस्य उत्सङ्गमिव क्रोडमिव भयनिवारकत्वान् पर्याप्तावरणकत्वाच्चेत्याशयः । अप्रविष्टा अन्तरप्राप्ताः सूर्यस्य दिनेशस्य किरणा रश्मयो यस्मिन् स तं तादृशम्, अतिगहनम् अतिशयेनापूर्णावकाशम् । मूलदेशं बुधभागम् अधिशं प्रविष्टवान् । इह सङ्कर्षणादिदृश्यन्ते लुप्तोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः अच्छैरित्यादिदृष्टव्यन्ते जात्युत्प्रेक्षावृत्त्यनुभासयोश्चैकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः । विन्ध्यदण्ड्याः केशपाशश्रियमिव श्रियमिति विन्ध्यप्रति-विम्बस्वभावबोधनाद्विदर्शनालङ्कारः । उत्सङ्गमिवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अवतीर्येति । अवतीर्य उत्तीर्य च स बुद्धकिरातः तेन समयेन तत्कालेन क्षितितले भूतले विप्रकीर्णान् हस्तस्ततो विभिक्षन् तान् बृचपातितान् शुकरिशून् शरीरिभ्याम् संहृत्य एकीकृत्य अनेकैः बहुभिः लतापाशैः वल्लीरूपबन्धनज्जुभिः संयतान् बद्धान् विधायेति शेषः । पर्णपुटे छद्मुदे आवद्ध्य प्रपूर्य, अतिस्वरितम् अतिशीघ्रं गमनं गतिर्यस्य स तादृशः, सेनापतिगतैनैव सैन्यनायको येन वर्त्मना पथा गतस्तेनैव पथा तामेव दिशं सेनापत्याश्रितामेवाशाम् अगच्छत् अव्रजत् ।

माभिति । मां पिपासापरवशमकरोदित्यन्वयः । लब्धा प्राप्ता जीविताशा प्राणधारणसम्भावना येन तादृशम्, तच्छाण्डालस्य गमनादित्याशयः । प्रत्यग्रः अभिनवो यः पितृमरणशोकः तातश्चयुविपादः तेन शुष्कम् अक्षिप्तं संकुचितं वा हृदयं मनो यस्य स तं तादृशम् । अतिदूरापातात् अत्युन्नतप्रान्ततः पतनात् आयासितं परिश्रमितं शरीरं वपुर्यस्य स तादृशः तम्, तथा सन्त्रासेन अतिमयेन जातः समुत्पन्नो वेपथुः कम्पो यस्य स तादृशस्तम् । सर्वज्ञोपतापिनी समस्तहस्तपादादिव्यथादायिनी बलवती शक्ति-शालिनी पिपासा वृत् परवशं पराधीनम् अकरोत् कृतवती ।

अनया चेति । अनया अमुया च कालकलया घटिकया स पापकृत् बुद्धकिरातः सुदूरं दूरदेशम् अतिक्रान्तः अतीत इति परिकलय्य मनसि विचार्य, किञ्चिदुन्नमिता दिगवलोकनायेषदूर्ध्वकीर्ता कन्धरा प्रीवा येन स तादृशः । भयेन त्रासेन चकितया चञ्चलया दृशा नेत्रेण दिशोऽवलोक्य आशा निरीक्ष्य सोऽध्वाऽन्यो वा तथाविध आयाति न वेति ज्ञानार्थमित्याशयः । वृणोऽपि यवसेऽपि चलति कम्पमाने

थोड़ी ही दूर बाद उस पेड़ से उतरकर उस बड़े मील ने पृथ्वी पर फैले हुए सुगन्धों के बच्चों को इकट्ठा किया और पत्तों के दोने में उन्हे रखकर लताओं से बांध दिया । फिर उन्हें लेकर वह अत्यन्त शीघ्रता से उसी ओर चल पड़ा जिधर सेनापति गया था । यद्यपि अमुशमं जीवित वच जाने की कुछ आशा हो चली थी, किन्तु तत्काल ही के मरे हुए पिता के शोक में मेरा हृदय सूख रहा था, बहुत ऊपर से गिरने के कारण शरीर भी दुख रहा था, भय के कारण कँपकँपी लगी हुई थी और सारे शरीर को जलनेवाली जोर की प्यास ने मुझे बिह्वल बना दिया था । इतनी दूर में बह दुष्ट बहुत दूर तक चला गया होगा—ऐसा सोचकर मैंने अपनी गरदन थोड़ी

१. कचित् 'च' इति पाठो नास्ति । २. विकीर्णान् । ३. कचित् 'तान्' इति पाठो न विद्यते । ४. आविन्ध्य । ५. 'तामेव' इत्यपि पाठः कचिन्नास्ति । ६. अन्वगच्छत् । ७. पातायासितशरीरं । ८. सन्त्रा-सजाता सर्वज्ञो । ९. आक्रान्तः । १०. विलोक्य ।

पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतर्कमूलात् सलिल-समीपमुपसर्त्तुं प्रयत्नमकरवम् ।

अजातपक्षैतया च नातिस्थिरतर-चरण-सञ्चारस्य मुहुर्मुहुर्मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्निप-
तन्तमात्मानमेकया पक्षपाल्या सन्धारयतः क्षितितलसंसर्पण-अमातुरस्य अनभ्यासवशादेक-
मपि दत्त्वा पदमनवरतमुन्मुखस्य, स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो ममार्भुम्भनसि—
'अतिकष्टासु दशास्वपि जीवितं-निरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां वृत्तयः । नास्ति
जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम् । एवमुपरतेऽपि सुगृहीतनाम्नि ताते

सति पुनर्भूयः प्रतिनिवृत्तः तथोक्तविदर्शनाप्रत्यावृत्तः, तदागमनभयेनेत्याशयः । इति एवं पापकारिणं
पापविधायिनं तमेव जीर्णशवरमेव पदे पदे प्रतिपदम् उत्प्रेक्षमाणः भयवशेन प्रतिस्थानम् उत्पश्यन्
निष्क्रम्य बहिर्निःसृत्य तस्मात् तमालतरुमूलात् तमालवृक्षाधःस्थलात् सलिलसमीपं जलाम्बिकम् उप-
सर्त्तुं गन्तुं प्रयत्नम् उद्योगम् अकरवम् कृतवान् ।

अजाति । मम मनसि एवमभूदिति सम्बन्धः । अजातपक्षतया अनुत्पन्नच्छुद्धतया नातिस्थिरतरः
किञ्चिदस्थिर इत्यर्थः, चरणसञ्चारः पादस्थापनसामर्थ्यं यस्य स तादृशः, मुहुर्मुहुः वारम्बारं मुखेन
वदनेन पततो भूतले लुण्ठनं विदधतः, मुहुः वारम्बारं तिर्यक् कुटिलं कक्षाधोऽवयवयोरित्यर्थः, निपतन्तं
अश्रयन्तम् आत्मानं स्वयं एकया केवलया 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' इत्युक्तेः, 'एके
मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमराच्च, पक्षपाल्या पक्षप्रदेशेन 'पालिः कर्णलतायां स्यात् प्रदेशे पक्षिचिह्नयोः'
इत्यजयः, सन्धारयतः पतनाद्वाञ्छां कुर्वतः । क्षितितले भूतले संसर्पणेन गमनेन यः श्रमः खेदः तेन
आतुरस्य व्यथितस्य अनभ्यासात् भूयो भूयो विधानाभाववशात् एकमपि एकसंख्याकमपि पदं चरणं
दत्त्वा निवेश्य, अनवरतं निरन्तरम् अधिकसमयमिति यावत्, उन्मुखस्य ऊर्ध्वाननस्य 'आननं लपनं
मुखम्' इत्यमरः । स्थूलस्थूलं दीर्घदीर्घं यथा स्यात्तथा श्वसतः श्रमेण श्वासमोक्षणं विदधतः । धूलिभिः
भूयो भूयः पतनात् लभैः क्षितितलपांसुभिः धूसरस्य धूत्रवर्णस्य । संसर्पतः सलिलान्तिकं व्रजतो मम
मनसि हृदये अभूत् जाता एवं वृत्तिरिति शेषः ।

तां वृत्तिमेव स्पष्टयति—अतिकष्टास्वपि । अतिकष्टास्वपि अत्यन्तं क्लेशजनिकास्वपि दशासु एवं-
विधासु अवस्थासु प्राणिनां जन्तूनां वृत्तयः प्रवर्त्तनरूपाः क्रियाः जीवितनिरपेक्षा जीवने गतस्पृहा न
भवन्ति न जायन्ते, जन्तवो क्लेशकमपि क्लेशमनुभवन्ति तथापि स्वप्राणसत्तामभिलषन्त्येवेत्याशयः ।
अत एव इह जगति अस्मिन् संसारे सर्वजन्तूनां सर्वप्रकारशरीरिणां प्राणि तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्य-
शरीरिणः' इत्यमरः, जीवितात् जीवनात् अन्यत् इतरत् अभिमततरम् अभिलषिततरं वस्तु विषयो नास्ति
न विद्यते । उक्तविषयं संयोजयितुमाह—एवमिति । यत् यस्मात् कारणात् सुगृहीतनाम्नि मम प्रातश्चित्त-

जैची की और डरी हुई निगाहों से श्वर-उपर देखने लगा । एक तिनके के खड़कने पर भी मुझे उस पापी के
फिर लौट आने का सन्देह हो जाता था । इसलिये पग-पग पर उसी पापी की सम्भावना करता हुआ मैं उस
वृक्ष की जड़ से निकल कर जल के पास पहुँचने के लिये प्रयत्न करने लगा ।

अभी तक न तो मुझमें डहड़ी आई थी और न तो पैरों में टिक सकने की शक्ति हो गई थी इसलिये लड़खड़ा
कर बार बार मुँह के बल गिर पड़ता था, कभी तिरछे होकर उलटते समय करवटों के बल अपने को संभाल भी
लेता था । पृथ्वी पर लड़कते लड़कते तथा चलने का अभ्यास न होने के कारण मैं इतना थक गया था कि
एक ही पग चलकर चौंच ऊपर उठा लेता और लम्बी-लम्बी साँसें खींचने लगता था । मेरा सारा शरीर भी
थूल में सन उठा था । अपनी इस दशा पर मैं मन ही मन सोचने लगा—अत्यन्त कष्ट की दशा में भी प्राणियों
की प्रवृत्तियों जीवन की आशा का परित्याग नहीं कर पातीं । सभी प्राणियों के लिए इस संसार में जीवन से
अधिक प्रिय अन्य कोई भी वस्तु नहीं है । तभी तो इतने पुत्र पिता के मरने पर भी मैं छुबुछ के

१. तमालतरुतलमूलात् । २. सर्त्तुं । ३. अनुपजातपक्षतया, अजातपक्षतया । ४. नातिस्थिरचरण... ।
५. अधोमुखेनापततः । ६. अमातुरस्य । ७. मुहुर्मुहुः स्थूलस्थूलं । ८. निःश्वसतः । ९. मम समभु-
म्भनसि । १०. अवस्थास्वपि । ११. स्वजीवितम् । १२. सर्वप्राणिनां । १३. प्रवृत्तयः । १४. सर्वजन्तूनामेव ।

यदहमविक्रमेन्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । विद्धामकरुणमतिनिष्ठमकृतज्ञम् । अहो ! 'सोढ-
पितृमरणशोकदाहणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नैपेक्ष्यते । खलं हि खलु मे हृदयम् ।
अहं हि लोकान्तरं पुनरागतायामम्बायां नियम्य शोकैवेनामाप्रसव-दिवसात् परिणतवयसापि
सता तैतेन तैस्तेरुपायैः संवर्द्धनक्षेत्रामतिसहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत् परिपालितः,
तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिक्रुपणाः खल्वसी प्राणाः, यदुपकारिणसपि तातमयासि-
गच्छन्तं नागुगच्छन्ति । सर्वथा न कश्चित् न खलीकरोति जीवित-तृष्णा, यदीदृशावस्थ'-

नीयसंज्ञके 'स सुगुहीतमामा स्याद् यः प्रातरनुचिन्त्यते' इति निकण्डलोपः, ताते जनके एवम् उक्तः
विचिन्ता उपरतेऽपि स्तुतेऽपि चाण्डालस्य क्रिरातस्य प्रक्षेपेणापस्तुत्वां प्राप्तेऽपीत्यर्थः, अहम् अविकलेन्द्रियः
विषयग्रहणे यथास्थितसमर्थेन्द्रियः पुनरेव साम्प्रतमपि यस्मिन् जीवनायाभिलाषामीत्यर्थः, अतः अकरुणं
निर्युक्तं तथाविधेऽपि समये तातं परित्यज्य स्वप्राणरिरक्षिष्या नाः सरणादित्याशयः । अतिनिष्ठुरम्
अतिक्रूरं निष्करुणत्वादित्याशयः । अकृतज्ञं कृतम् अनेन ममेतादृश उपकारो विहित इति न जानाति
यः स तं तादृशम्, तद्विहितोपकाराचिन्तनादिति भावः । मां वैशम्पायनं भिक्षुं धिक्कारः 'उभसर्वतलोः
कार्यां धिगुपयां दिशु विभु' इति भिद्योगे मामित्यत्र द्वितीया । अहो आश्चर्यम् । येन मया वैशम्पायनेन,
सोढेन असाधारणदुःखमनुभूतेन पितृमरणशोकेन तातमरणविषादेन दाहणं भयङ्करं यथा स्यात्तथा
जीव्यते जीवमानि धार्यन्ते, उपकृतमपि तातविहितोपकारोऽपि नापेक्ष्यते स्मृतिपथे नानीयते अतश्चापि
मां चित्तिस्त्वन्वयः ।

अहमिति । हि निश्चयेन 'हि पादपूरणे हेतौ विनोपेऽप्यवधारणे' इति मेदिनी । मे सम हृदयं मनः
खलम् अधमम् उष्कराज्ञत्वादित्याशयः । 'खलः कश्चे भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदित्यर्थः ।
हि यस्मात् कारणात् लोकान्तरं परलोकम् उपगतायां अस्यायाम् अम्बायां जनन्यां शोकायेवं विषाद-
प्रवाहं नियम्य अन्तर्निश्चय, आप्रसवदिवसात् मज्जनदिनावधि, परिणतवयसापि वृद्धावस्थेनापि अत
एव यमस्मरकर्मयोगेभ्येत्याशयः, एतादृशीनापि सता तैस्तेरुपायैः प्रायश्चित्तैः कीरभुक्तलोपमध्यसंयोजना-
दिभिः संवर्द्धनकलेन मरपरिपालनदुःखम् अगणयता तद्व्रणनामविद्धता तातेन पित्रा अहं यत्परिपालितः
परिपोषितः, एकपदे तत्काले 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, दध्मनि स्त्री स्यात्' इति रामाश्रमी टीका, 'तत्स-
र्गैकपदे तुल्ये' इति हलायुधश्च, तत्सर्वं विस्मृतं मानसपञ्चाङ्गिःसारितं मयेति शेषः, तस्य प्रतीकारा-
विधानादनुव्रजनाभावेत्याशयः ।

अनीति । अनी एते मे प्राणा असवः अतिक्रुपणाः खलु अत्यन्ततृच्छा एव, यत् यस्माद्धेतोः उप-
कारिणमपि तातम् उपकृतिविधायिनमपि पितरम् अहं अस्मिन्नहनि अतिगच्छन्तं मामतिक्रम्य व्रजन्तं
नागुगच्छन्ति नागुगच्छन्ति । सर्वथा सर्वप्रकारेण जीविततृष्णा जीवनेच्छा कश्चित् कमपि जनं न खली-
करोति नाधमीकरोति इति न, किन्तु सर्वथैव खलीकरोति सर्वमित्यर्थः । नष्टयोपादानेन प्रकृतोऽर्थो दृढी-
कृतः । अखलं खलं सगण्यमानं करोतीति खलीकरोति अभूततद्भावे च्चिः । यत् यस्मात् कारणात् जलानि-

साध अमी तक जी रहा हूँ । मेरे जैसे अत्यन्त निर्दय, निष्ठुर और कृतघ्न को धिक्कार है ! पिता की श्रुत्य के
भयङ्कर शोक की भी पीकर मैं अवतक जी रहा हूँ । मुझे उनके उपकारों की अब जैसे कोई आवश्यकता भी नहीं
रह गयी है ! सचमुच ही मेरा हृदय अत्यन्त दुष्ट है । माँ के मरने के बाद सारे शोक की पीकर पिता ने बुढ़
होते हुए भी मेरे जन्म के दिन से ही स्नेहवश बड़े बड़े दुःखों की परवाह न करके अनेक उपार्थों से मेरा पालन-
पोषण किया था । लेकिन आज मैंने वह सब एक साथ ही भुल दिया । सचमुच मेरे प्राण अत्यन्त लोभी हैं जो
इतने उपकारी पिता के चले जाने पर भी आज उन्हीं के साथ नहीं चले जाते । जीवन की तृष्णा किसे नहीं तुच्छ
बना डालती ! तभी तो पेशी दुःखमयी अवस्था में भी मुझे जल की प्यास सता रही है ! मैं तो समझता हूँ कि
पिता की श्रुत्य के अनन्त शोक की भी दवा देने वाली मेरी यह जल पीने की प्रयत्न श्रद्धा कैवल मेरी निष्ठुरता के

१. अकृतज्ञं विनोदपितृ । २. मरणम् । ३. नापेक्ष्यते । ४. मया । ५. लोकान्तरगतायाम् ।
६. शोकवेग । ७. 'तातेन' इति कविवाचित । ८. मे प्राणाः, मम प्राणाः । ९. तातं कापि गच्छन्तमवापि,
मथ कापि' वागन्तम् । १०. सर्वथा कश्चित्, सर्वना न कश्चन । ११. ईदृशवस्थं ।

मपि मामायासयति जलाभिलाषः । मन्ये चागणित-पितृमरण-शोकस्य निर्घृणतैव केवल-
मियं मम सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूरत एव सरस्तीरम् । तथाहि जलदेवतानूपुरैरवातुकारि
दूरेऽद्यापि कलहंस-विरुतमेतत्, अस्फुटानि श्रयन्ते सारसरसितानि, विप्रकर्षादा-
शामुख-विसर्पण-विरलः सञ्चरति नलिनी-षण्डपरिमलः । दिवसस्येयमतिकृष्टा दशा
वर्त्तते । तथाहि रथिरन्तरतलमध्यवर्त्ती स्फुरन्तमातृपमनवरतमनल-धूलि-निकरमिव विकि-
रति करैः, अधिकायुपजनयति तृषाम् । आतपं सन्तप्त-पांसु-पटल-दुर्गमा भूः, अतिप्र-
बल-पिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि, अप्रभुरस्मयात्मनः सीदति मे हृदयम्,

लाषः जलपानेच्छा, ईदृशावस्थमपि अत्यन्तविषादव्यग्रमपि माम् आयासयति जलपानविधानाय सम्प्रेष्य
क्लेशं जनयति । एवञ्च जीवनाभिलाषयैव इयं जलाभिलाषा, सा यदि जीवनाभिलाषा नामविष्यत्तदा
यदा जलतृष्णा सञ्जाता तदैव मृतः सन् तातमन्वन्नजिष्यमिति नूनं जीवनाभिलाषैव सम्प्रति मां दुःख-
मुत्पादयतीत्याशयः । इह जीविततृष्णेति विशेषेण आयासासादनसामान्यसमर्थनात् विशेषेण सामान्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

मन्ये इति । मन्ये जाने च अगणितपितृमरणशोकस्य अज्ञाततातमरणविषादस्य मम केवलम्
इयं सलिलपानबुद्धिः जलाभिलाषा निर्घृणतैव निष्करुणतैव तत्प्रयुक्तैवेत्याशयः, अन्यथा अङ्गिककण्ठो
निष्पाणतातममुद्यमेयमिति तापयन्म् ।

इह निर्घृणताजलाभिलाषयोर्हेतुहेतुमतोस्तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेत्वलङ्कारः । तथा हि दपणे—
'अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह' इति ।

अथापीति । अद्यापि साम्प्रतमपीत्यर्थः, दूरत एव विप्रकर्षादेव सरस्तीरं सरोवरतटम् । तदेव निरु-
पयति—तथाहीति । जलदेवतानां जलाभिष्टात्राणां देवीनां नूपुराणां पादाङ्गदानां 'पादाङ्गदं तुलाकोटि-
मञ्जीरो नूपुरे खिद्याम' इत्यमरः, यो रवो ध्वनिः तमनुकर्तुं शीलं यस्य तत् तादृशम्, दूरेविप्रकर्षे अद्यापि
हृदानीमपि एतत् श्रयमाणम्, कलहंसाणां कादम्बानां विरुतं कूजितम् । अस्फुटानि अव्यक्तानि सारसानां
लघमणानां रसितानि कूजितानि श्रयन्ते आकर्ण्यन्ते । विप्रकर्षात् दूरात् आशामुखेषु दिगाननेषु नाना-
दिविवर्त्यः, विसर्पणेन प्रसरणेन विरलः स्वल्पः नलिनीषण्डानां कमलनिवनानां परिमलः सौरभम् ।

दिवसस्येति । दिवसस्य दिनस्य इयं पुरो दृश्यमाना अतिकृष्टा अत्यन्तं क्लेशादायिनी दशा अवस्था
वर्त्तते अस्ति मध्याह्नसमय इत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । अम्बरतलस्य आकाशस्य मध्य-
वर्त्ती मध्यगामी रविः सूर्यः, अनवरतम् अविच्छिन्नं स्फुरन्तं देहीप्यमानम् आतपं तेजः अनलधूलयो
वह्निक्किणाः तेषां निकरमिव समूहमिव करैः रश्मिभिः भुजैश्च विकिरितं क्षिपति । अत्रोपमालङ्कारः ।
अधिकाम् अत्यर्थां तृषां पिपासां उपजनयति सत्पादयति ।

आतपेति । आतपेन रवितेजसा सन्तप्तैः उष्णैः पांसुपटलैः रजःसमूहैः दुर्गमा दुःखेन गन्तुं योग्या
भूः मही । अतिप्रबलया अत्यधिकया पिपासाया जलपानेच्छया अवसन्नानि खिन्नानि मे मम अङ्गकानि
शरीरकुदावयवाः अल्पमपि किञ्चिदपि गन्तुं चलिन्तं नालं न समर्थानि । आत्मनः शरीरस्य अग्रभुः अल-
मर्थः अस्मि भवामि स्वेच्छया सञ्चलनासमर्थोऽस्मीत्यर्थः । मे मम हृदयं सीदति सखेदं भवति । चक्रुर्नैवञ्च
अन्धकारात् तिमिरताम् उपपायति प्राप्नोति । अपिशब्दः प्रभे, नामशब्दः सम्भावनायाश्च । तथा च—

'अपिः सम्भावनाप्रशशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च ॥' इति विश्वः ।

अतिरिक्त और कुछ नहीं । सरोवर अभी बहुत दूर है क्योंकि जलदेवता के नूपुरों को समान शक्ति होनेवाली
कलहंसों की यह ध्वनि अभी दूर जान पड़ती है, सारसों का कलरव भी अभी स्पष्ट सुनायी नहीं पड़ रहा है और
अधिक दूर होने के कारण दिशाओं में फैलकर अत्यन्त हल्की पड़ जानेवाली कमल-बनों की गन्ध भी नहीं
आ रही है । दिन की हालत अत्यन्त सता देनेवाली हो गयी है । आकाश के बीच में पहुँचे हुए सूर्य की किरणों से
निकलती हुई धूप ऐसी लगी है मानो आग की चिनगारियाँ बरस रही हों । इससे गला और भी सूखता सा

१. मामावाप्तयति, आमयमाप्तयति, मामभिलाषयति । २. निर्घृणतैव । ३. दूर एव सरः ।
४. नूपुरानुकारि । ५. विरुतमेतत् । ६. एतानि चारस्फुटानि । ७. कचिद् 'अयञ्च' इति पाठोऽधिकः ।
८. इयं कष्टा दशा, अतिकृष्टा च दशा । ९. तृषाम् । १०. आतपस्पृशसन्तप्त* । ११. भूमिः । १२. अलमग्रभुरः...

अन्धकारतामुपयाति चक्षुः, अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणसचैव उपपादयेत् ।^१

इत्येवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात् सरसोऽदूर्वचिन्ति तपोवने जावालिर्नाम महा-
तपा मुनिः प्रतिवसति स्म^२ । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकैः सनत्कुमार इव सर्ववि-
द्यावदात्तेना^३, समानवैयोभिरपरैस्तपोधन-कुमारैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव
भगवान् विभावसुरवितेजस्वितया दुर्निरीद्व्यमूर्त्तिः, उद्यतो दिवसकर-मण्डलादिवोत्कीर्णः
तद्विद्विषय विरचितवयवः, तप्त-कनक-द्रवेणैव बहिरुपलिप्त-मूर्त्तिः, आपिशर्ङ्गावदातया

‘नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । सभाभ्यक्तत्वाप्राकाश्यविकल्पेऽपि इत्यते ॥’
इति मेदिनी । खलः अमङ्गलकरणाद् दुर्जनः ‘पिच्छतो दुर्जनः खलः’ इत्यमरः, विधिः विधाता अनिच्छतोऽपि
अनभिलषतोऽपि मे मम मरणं मृत्युम् अचैव उपपादयेत् विद्वत्पात् ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयत्येव विचारयत्येव सति, तस्मात्
पूर्वप्रतिपादितात् सरसः खरोवरात् अदूर्वचिन्ति समीपस्थायिनि तपोवने तपस्विजनाधिष्ठितविपिने जावा-
लिर्नाम जावालिसंज्ञकः महत् उग्रं तपो यस्य एतादृशो मुनिः तपोनिधिः प्रतिवसति स्म निवसति स्म ।

तत्तनय इति । तस्य तपोनिधेः तस्य आत्मजः ‘आत्मजस्तनयः सुतुः’ इत्यमरः, हारीत इति नाम
अभिषेधं यस्य तादृशो मुनिकुमारकः तापसबालकः, ‘तदेव कमलसरः सिन्धुसुखपागमत्’ इत्यप्रैतनेन
सम्यग्भ्यः । तमेव सम्प्रति विशेषयति—सनत्कुमार इत्यादिना । सनतो ब्रह्मणः कुमार इति सनत्कुमारः
प्रभापतेः पुत्र इत्यर्थः ‘सनत्कुमारो वैधात्रः’ यदा—सनत् सर्वसिन्धुः समये कुमारः कौमारवतावलम्बो ।
उक्तञ्च पुराणे—‘तयोत्पन्नस्त्वैवाहं कुमार इति विद्धि माम् । तस्मात् सनत्कुमार इति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम् ॥’
स इव सर्वविद्यावदात्तेनाः निखिलविद्यानिर्मलहृदयः, इह पूर्णोपमा । समानवैयोभिः सवयोभिः अपरैः
तदतिरिक्तैः तपोधनकुमारकैः तापसदारकैः अनुगम्यमानः अनुग्रज्यमानः तेनैव पथा तेनैव वर्त्मना द्वितीय
एतदुपरैः अग्रावत् ज्ञानवान् धर्मवान् वा,—‘अगं श्रीयोनिवीर्यच्छात्रानवैराग्यकीर्त्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययन्त्रेषु
धर्मं मोक्षेऽथ ना रवौ’ इति मेदिनी । विभावसुरिण अग्निरिव अतितेजस्वितया अत्युत्कृष्टदीप्तिमत्तया
‘तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्थासपरकर्मरतसोः’ इति मेदिनी । दुर्निरीद्व्यो योऽसौ योग्या मूर्त्तिः स्वरूपं
यस्य स तथोक्तः । विभावसुराग्निरिवेति द्रव्योपेक्षा । उद्यतः उद्यमं विद्वत्तः दिवसकरमण्डलात् सूर्यविभ्यात्
उत्कीर्ण इव दङ्कनं रचयित्वा उद्यत इव, तद्विद्विः सौदामिनीभिः विरचिता निर्मिता अवयवा अङ्गानि
यस्य स इव, तस्मै उर्णं यत् कनकं सुवर्णं तस्य द्रवेण रसेन बहिः मूर्त्तैरेव बहिः उपलिप्ता लिप्ता मूर्त्तिः
स्वरूपं यस्य स तादृशः । एते त्रयोऽपि क्रियोप्रेक्षालङ्काराः ।

आपिशर्ङ्ग इति । स्फुरन्त्या देदीप्यमानया, आपिशर्ङ्गा कश्चिद्विप्लवर्णा चासौ भवदाता भवला चेति

जा रहा है । धूप में जलनी हुई धूल के कारण पृथ्वी पर चलना अत्यन्त कठिन हो रहा है, अत्यन्त तौली
प्यास के कारण मेरे सभी अंग सूखे से हो गये हैं जिससे अब थोड़ी दूर भी चलने की शक्ति नहीं रह गयी है,
अब मैं अपने वश में नहीं रह गया हूँ, हृदय बैठ जा रहा है, आँखों में अन्धेरा छा रहा है, क्या ही अच्छा
होता कि मर विधाता न चाहते हुये भी मुझे आज मृत्यु ही दे देता !

उक्त तालाब से थोड़ी ही दूर पर तपोवन में जावालि नाम के एक बहुत बड़े तपस्वी मुनि रहते थे । मैं
अभी इस प्रकार सोच ही रहा था कि उनके पुत्र कुमार हारीत अपनी ही अवस्थाबाले अन्य तपस्वी कुमारों के
साथ उसी मार्ग से उसी कमलों से परिपूर्ण सरोवर में स्नान करने के लिए आ रहे थे । सनत्कुमार के समान उनका
हृदय सभी विधाओं से अत्यन्त उच्छन्न हो गया था, अत्यधिक तेज के कारण उनकी ओर देखना भी कठिन था,
मानो वह मृतिमान दूसरे अग्निदेव हों, उनका स्वरूप ऐसा प्रतीत होता था मानो प्रातःकालीन सूर्यमंडल को
गहकर बनाया गया हो, उनके अंग-प्रत्यंग ऐसे कान्तिमान थे मानो बिजली से बने हों और शरीर का रंग ऐसा
चमक रहा था मानो उसपर तपाये हुए सोने का पानी चढ़ा दिया गया हो । वह अपनी फैलती हुई शरीर-
कान्ति से ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो प्रातःकालीन सूर्य की धूप से प्रकाशित दिन हो अथवा दावाभि से

१. अय, अय । २. एवं । ३. नातिदूर्वचिन्ति । ४. ‘स्म’ इति कचित् पाठो नास्ति । ५. तापस
कुमारकः । ६. समवयोभिः । ७. कुमारैः । ८. रचितवयवः । ९. शिक्षावदातया ।

देह-प्रभया स्फुरन्त्या सबालातपमिव दिवसं सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तम-लौह-लोहिनीनामनेक-तीर्थाभिपेकपूतानामसंस्थलावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः, स्वस्मित-शिखा-कलापः, खाण्डववन-दिधक्षया कृत-कपट-वटु-वेश इव भगवान् पावकः, तपोवन-देवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासन-कटकेनेव स्फाटिकेनाक्षवलयेन दक्षिणश्रवणावलम्बिना विराजमानः, सकल-विषयोभोग-निवृत्त्यर्थमुपपादितेन ललाटपट्टके त्रिसंत्येनेव भस्म-

तया 'अवदातः सितो भौरो बल्लो धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः, देहप्रभया शरीरकान्ध्या, दिवसं तत्काल-मित्यर्थः । सबालातपमिव अभिनवसूर्यालोकयुक्तमिव वनं तद्विपिनं सदावानलमिव अरण्याग्निना युक्तमिव उपदर्शयन् प्रकटयन् । इह सबालातपमिवेत्यत्र सदावानलमिवेत्यत्र च गुणोत्प्रेक्षा ।

उचतेति । उत्तमम् उष्णीकृतं यज्ञोद्गम्य अरमसारः,—'लोहोऽस्त्री शस्त्रं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसा-यसी । अश्मसारः' इत्यमरः । तद्वत् लोहिनीनां रक्तवर्णानाम् अनेकानि विविधानि यानि तीर्थानि गङ्गा-दीनि तेषु अभिपेकेण ज्ञानेन पूतानां पवित्रीकृतानाम्, असंस्थले सुजशिरःस्थाने अवलम्बिनीनाम् अव-लम्बमानानां जटानां सटानां 'व्रतितस्तु जटा सटा' इत्यमरः, निकरेण समूहेन उपेतः सहितः । उत्तम-लोहलोहिनीनामित्यत्र लुप्तोपमा ।

स्वस्मितेति । स्वस्मितो बद्धः शिखानां चूडानां कलापः समूहो येन स तथोक्तः—'शिखा शाखा बद्धिचूडालङ्कित्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिखायां च उवालायां प्रपदेषि च ॥' इति मेदिनी । खाण्डव-वनस्य विविधमहौषधिपूर्णखाण्डवाख्यविपिनस्य दिधक्षया दग्धुमिच्छया कृतो विहितः कपटेन व्याजेन वटुवेशो द्विजरूपं येन स तादृशः, भगवान् माहात्म्यवान् पावको बहिरिव दीप्तस्वरूप इत्यर्थः । इहोपमा ।

अत्रायं महाभारतीयेतिहासः—पुरा खलु श्वेतकिंसंज्ञको भूपतिः द्वादशसंवत्सरिकं यज्ञमकृत । तत्र निरन्तरहविर्भक्षणेनाग्नेः मन्दोऽग्निरुपश्रान्तः, ततश्च तत्प्रतिकर्तुं स खट्वाङ्गाया बहुविधमहौषधियुक्तं खाण्डववनं जिवत्सुर्द्विजरूपेण श्रीकृष्णस्य पार्थस्य च साहाय्यमाश्रित्य तद्विपिनं भस्मीचकारेति ।

तपोवनेति । धर्मशासनस्य गुरुकृतविधिनिषेधादिरूपधर्मविशस्य कटकं त्राणाय परिधिरूपेण वर्त-मानं सैन्यं तेनेव 'कटकस्थानिनिस्सवे बाहुभूषणे सेनायां राजधान्यां च' इति हेमः, भूपतेखाणाय दुर्गा-द्विहिः परिधिरूपेण सैन्यं यथा तिष्ठति तथा सन्त्येतरश्रोत्रे गुरुमिनिरूपितस्य विधिनिषेधरूपधर्मस्य त्राणाय सैन्येनेव वलयाकारजपमालिकया विद्यमानसिन्ध्याक्षयः । स्फाटिकेन स्फटिकमणिरचितेन दक्षिणश्रवणाव-लम्बिना सन्त्येतरश्रोत्रस्थायिना, अक्षवलेन वलयाकारजपमालिकया विराजमानः शोभमानः । इह धर्म-शासनकटकेनेवेत्यत्र आर्थी उपमा, जात्युत्प्रेक्षा च, अनयोर्हि अङ्गाङ्गिभावेन साङ्ग्यात् सङ्करालङ्कारः ।

सकलेति । सकलानां समस्तानां विषयाणां सकृच्चन्दनरमणीप्रभृतीनां भोग्यवस्तूनाम् उपभोगनि-वृत्त्यर्थम् उपभोगोपरमार्थम् उपपादितेन विहितेन, त्रयाणां सत्यानां ज्ञापथानां समाहार इति त्रिसत्यं तेनेव, नाहं विषयातुरक्तो भविष्यामि, नाहं विषयातुरक्तो भविष्यामि, नाहं विषयातुरक्तो भविष्यामि इति त्रयत्रयलक्षणेनेत्यर्थः 'सत्यं कृते च ज्ञापथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' इति मेदिनी । ललाटपट्टके भाल-फलके भस्मत्रिपुण्ड्रकेण विभूतित्रितिलकेन भस्मनस्तिर्यग्ग्रेखात्रयेनेत्यर्थः, अलङ्कृतो मण्डितः । इह त्रिसत्येनेवेति गुणोत्प्रेक्षा ।

सुशोभित वन हो । तपाये हुए लोहे की समान चमकीली और अनेक तीर्थों के जल से पवित्र उनको जटाएँ कंधों पर लटक रही थीं तथा सिर पर चोटियों का जूड़ा बना हुआ था जिससे वह ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो खांडव वन जलाने की अमिलापा से भगवान् अग्निदेव ने ब्रह्मचारी का कपट वेश बना लिया हो । उनके दाहिने कान में तपोवन की देवी के नूपुरों के समान स्फटिक मणि से बनी हुई रक्षा की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों कानों में पड़े हुए शृंग के धर्मोपदेशों की रक्षा के लिए सेना का व्यूह हो । उनके ललाट पर भस्म का त्रिपुंड्र इस प्रकार सुशोभित हो रहा था मानो संपूर्ण विषयोपभोग से छुटकारा पाने के लिए उन्होंने त्रिसत्य (तीन बार क्रिये हुये ज्ञापथ) का चिह्न धारण कर लिया हो । उनके बायें

१. जटावलीनां । २.***वटुवेश इव । ३.**अनुलम्बिना, विलम्बिना । ४. निवृत्तिमुप, । ५. उत्पादितेन । ६. ललाटपट्टे । ७. त्रिसत्यकेन ।

त्रिपुण्ड्रकेणालङ्कृतः, गगन-गमनोन्मुखबलाकातुकारिणो स्वर्गमार्गमिव दर्शयता सततमुद्-
ग्रीवेण स्फटिक-मणो-कमण्डलुनाध्यासित-वामकरतलः, स्कन्धदेशावलम्बिना कृष्णाजिनेन
नीलपाण्डुभासा तपस्वृष्णाजिपीतेनान्तर्निष्पतता धूम-पटलेनेव परीतमूर्तिः, अभिनव-विस-
सृज-निमित्तेनेव परिलयुतया पवनलोलेन निर्मास-विरलपाशस्थिपञ्जरमिव गणयता
वामासायलम्बिता यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः, देवताचिन्तार्थमागृहीत-वनलता-कुसुम-पैरिपूर्ण-
पर्णपुट-सनाथ शिखरेणापाहदण्डेन व्यापृत-सन्धेतर-पाणिः, विषाणै-शिखरोत्खातामुद्भूता
स्नानमुद्रमुपजात-परिचयेन नीवारमुष्टि-संवर्द्धितेन कुश कुसुम-लतायार्ष्मणान-लोले-दृष्टिना

गगनेति । गगनगमनांय आकाशोड्डयनाय उन्मुखी ऊर्ध्वानना या बलाका विसकण्टिका तामनुकृत्
शीलं यस्य तेन तादृशेन 'बलाका विसकण्टिका' इत्यमरः, स्वर्गमार्गं दिवौकसपन्थानं दर्शयतेव प्रकटयतेव
उद्ग्रीवस्वादिव्याशयः । सततं निरन्तरम् उद्ग्रीवेण उन्नतकन्धरेण एवंविधेन स्फटिकमणि-कमण्डलुना
स्फटिकतलचितकुण्डला 'अक्षी कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः, अध्यासितम् अवलम्बितं वामकरतलं सत्यहस्त-
तलं यस्य स तादृशः । इह गगनगमनोन्मुखबलाकातुकारिणेत्यत्रार्थोपमा, दर्शयतेवेति क्रियोत्प्रेक्षा च,
अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन साङ्ग्यत् सङ्करालङ्कारः ।

स्कन्धेति । तपस्वृष्णया तपो मे वृद्धिं प्राप्नोष्वितिच्युया निपीतेन निगीर्णेन, पुनरन्तर्निष्पतता
जटारमध्यासितवता धूमपटलेनेव धूमसमुदायेनेव विद्यमानेन, स्कन्धदेशावलम्बिता बाहुमूलभागमाश्रित-
वता, नीला अश्वेता पाण्डुः श्वेता च भाः कान्तिर्यस्य तेन तादृशेन कृष्णाजिनेन कृष्णसारमुद्यमचर्गणा परो-
त्तमूर्तिः व्याप्तशरीरः । धूमपटलेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

अर्धोति । अभिनवैः प्रत्यग्रेः विससृजैः शृणालतन्तुभिः 'शृणालं विसमज्जाद्वि इत्यमरः, निर्मितेनेव
कृतेनेव अत्यन्तसूक्ष्मवादिवाशयः । परिलयुतया अत्यन्तभारशून्यत्वेन अणुतया पवनेन वायुना लोलेन
चञ्चलेन, अतएव निर्मासं प्रायेण व्रतादिवशात् पशितशून्यम् सुतरां विरलम् असङ्कीर्णं पार्श्वेक्येन दृश्य-
मानं यत् पाशोस्थिपञ्जरं पार्श्वगतास्थिनिकरं, तद्गणयतेव तत्संख्यां विदधतेव, वामे सन्धेयं अस्ते स्कन्धे
अवलम्बिता अवस्थानशीलेन यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण उद्भासमानः देदीप्यमानः । यद् 'अभिनवविससृज-
निमित्तेनेव' इत्यत्र 'गणयतेव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षा, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टालङ्कारः ।

देवतेति । देवतानां परमेश्वराणाम् अर्चनार्थं पूजनार्थम् आगृहीतैः आस्तैः वनलताकुसुमानि अरण्यव-
ह्नीप्रस्तुतानि तैः परिपूर्णं श्रुतं यत् पर्णपुटं पत्रपुटं तेन सनाथं युक्तं शिखरम् ऊर्ध्वभागो यस्य स तेन तादृ-
शेन, आपाहदण्डेन पलाशतलरचितदण्डेन 'पालाशो दण्ड आपाहः' इत्यमरः, व्यापृतो व्यापारयुक्तः ।
सन्धेतरौ दक्षिणः पाणिः करो यस्य स तादृशः ।

विषाणैति । विषाणशिखरेण शृङ्गाग्रेण उत्खाताम् उत्खनितानां स्नानमुद्रं हारीतस्यैवाण्वनमृत्तिकाम्
उद्भूता विषाणशिखरेणैव धारयता, उपजातः समुपपन्नः परिचयः अहिंसाजनकत्वेन विशेषपञ्चानं यस्य तेन

हाथ में बिछौरी १ मंठलु था जिसकी गरदन उड़ने की तैयारी में आकाश की ओर देखनेवाले दण्डों की
गरदन के समान ऊपर उठी हुई थी, मानों वह स्वर्ग की ओर देख रहा हो । उनके कंधों से काले मृग का चर्म
लटका हुआ था जिससे वे अपने शरीर से फूटकर फैली हुई धुमैली कान्ति से घिरे हुए थे, मानों अपनी तपस्वा
सफल होने के लिए उन्होंने यज्ञों में जितना धुआँ पिया था वह सभी बाहर निकल पड़ा हो और वे उसी में
घिर गये हों । उनके बाँए कन्धे से बहुत ही महीन अनेक हवा में हिल रहा था मानों वह कमल के कीमल रेशों
से बना हो और उनकी मांसरहित पसलियों की हड्डियाँ गिन रहा हो । उनके दाहिने हाथ में पलाश का डंडा
मुशोभित हो रहा था, जिसके सिरे पर देवपूजा के लिए जंगली लताओं से जुने हुए फूलों से भरा हुआ दोना
बंधा था । उनके पीछे-पीछे तपोवन का पालतू हिरन भी चला आ रहा था, जिसकी नीवार की मुँठें खिला-
खिलाकर मुनियों ने बड़े हौह में पाला था, जिसकी सँगियों की नोकों पर उनसे खुदी हुई स्नानमृत्तिका (मुनि लोग
स्नान के समय अपने शरीर में मिट्टी लगाते थे उसे स्नान-मृत्तिका कहते थे) छिपटी हुई थी और रास्ते में कुशों,

१. ***अनुकारिस्वर्गमार्गमिव । २. 'मणि' इति कश्चित् पाठो नास्ति । ३. नीलया । ४. अन्तरपगच्छता,
अन्तर्निवसता । ५. पार्श्वपंजरमिव । ६. कुसुमपूर्ण । ७. विषाणोत्खाताम् । ८. ***व्यापयमान ।

नरकभयः, प्रदोषारम्भ इव सन्ध्या-पिङ्गल-तारकः, प्रभातकाल इव बालातप-कपिलः, रवि-
रथ इव दृढनियमिताक्षचक्रः, सुराजेव निगूढ-मन्त्रसाधन-क्षपित-विग्रहः, जलधिरेव
कराल-शङ्खमण्डलावर्त्त-नाभिर्गर्तः, भगीरथ इव दृष्ट-गङ्गावतारः, अमर इवासक्त-

समयः कालः प्रावृत्काल इत्यर्थः, तद्वत् प्रशमितः चित्तवृत्तिनिरोधाभ्यासेन निवारितः रजःप्रसरः प्रवर्त्तक-
गुणव्यापारः कामक्रोधादियैन स तादृशः, अपरत्र प्रशमितः वर्णणेन निवारितः रजःप्रसरः पांशुविस्तरो येन
यत्र वा स तादृशः । वरुणः प्रचेताः तद्वत् 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः, कृतो विहित उदके सलिले वासो
व्रतविशेषः जलदेवतात्वेनावस्थानञ्च येन स तादृशः 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इति पा० सूत्रेणोदादेशः । हरि-
वर्षासुदेव इव, अपनीतं दूरीकृतं नरकभयं नरकप्राप्तिभित्तिः तदास्यासुरभीतिश्च येन स तादृशः, पृक्त्र
प्रसूतप्ररोपोज्ज्वलन् अपरत्र तन्नाशादित्याशयः । प्रदोषो रजनीमुखं तस्य आरम्भः प्राक् समयः तद्वत्,
'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः, सन्ध्यावत् दिवसरजनिस्थिवत् पिङ्गले पीतवर्णे तारके कनीमिके यस्य
स तादृशः, पुनर्दि महापुरुषस्य लक्षणम्, तद्वत् सामुद्रिकशास्त्रे—'छुद्रोऽपि चक्रवर्ती स्यात् पीततारक-
चक्षुषि' । अपरत्र सन्ध्या सन्ध्यासमयवर्णेन पिङ्गलः पीताः तारका उद्दिग्नि यस्मिन् स तादृशः । प्रभातं
प्रसूतः तस्य कालः समयः तद्वत्, बालातपवत् अभिनवदिनकरालोकवत् कपिलः पीतरक्तवर्णः, अपरत्र
बालातपेन कपिलः । रवेः दिनाधिपस्य यो रथः स्यन्दनः तद्वत्, दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं निगूढीतम्
अज्ञाणम् इन्द्रियाणां चक्रं समुद्रो येन स तादृशः, परत्र दृढं नियमिताभि निबद्धानि अक्षो मध्यवृण्डः
स्यन्दनवयवश्च यस्मिन् स तादृशः । सुष्ठु सुन्दरो यो राजा स्वकर्मकुशलो भूपतिः तद्वत्, निगूढम्
अतिगूढम् अतिगूढः सन्ध्यासाधनम् इष्टदेवतामन्त्राराधनं तेन क्षपितः व्रतश्रमाधाधिक्यात् कृशीकृतः विग्रहो देहो
येन स तादृशः, भूपतिपक्षे तु—निगूढेन अतिगुप्तेन मन्त्रसाधनेन रहस्यालोचनेन क्षपितः क्षयं प्रापितः
निग्रहः शत्रुजनितक्लेशः संश्राम इत्यर्थः, येन स तादृशः । जलधिः समुद्रः स इव, कपालो दन्तु उच्चनीचो
यः शङ्खः तस्य मण्डलावर्त्तवत् मण्डलसहस्रावर्त्तवत् नाभिर्गतो यस्य स तादृशः, समुद्रपक्षे तु—कराल-
शङ्खः महाशङ्खः मण्डलावर्त्तः मण्डलसहस्रेण जलावर्त्तश्च नाभिर्गत इव नाभिश्च इव यस्मिन् स तादृशः
'गर्तावटौ भुवि श्वेत्रे' इत्यमरः । भगीरथः सगरप्रपौत्रः स इव, दृष्टः अवलोकितः गङ्गाया जाह्नवा अवतारः
अवतरणभूमिः सुरालयाक्षिपतनञ्च येन स तादृशः । अमरो मयुकरः स इव, असकृत् सदृशः अनुभूतः

चित्तकरे श्रुत का चर्म धारण करने से सुशोभित थे), वर्षाकाल के समान उनमें रज का प्रसार शान्त हो चुका
था (वर्षाकाल में पानी पड़ने से धूल का उड़ना भिद जाता है, उनमें योगाभ्यास के द्वारा काम-क्रोधादि रजोगुण
भिद गये थे), वे वरुण के समान उदवासी थे (वरुणदेव जल में निवास करते हैं, वह जल में स्थित होकर
तपस्या करनेवाले थे), वे हरि के समान नरक के भय को दूर कर चुके थे (श्रीकृष्ण ने नरकासुर को मारकर
उसके भय को दूर कर दिया था, उन्होंने अपनी योगसाधना से नरक के भय को दूर कर दिया था),
वे सन्ध्याकालीन तारों के समान पीलापन लिए हलके लाल रंग की पुतलियों के कारण एक ओर प्रदोषकाल के
समान प्रतीत होते थे तो दूसरी ओर निकलती हुई टटकी धूप के समान लालिमा लिए रवेत रंग के शरीर के
कारण प्रातःकाल के समान प्रतीत होते थे । सूर्य के रथ के पहिये जैसे आरों से संयमित और दृढ़ होते हैं उसी
प्रकार उनकी सारी इन्द्रियाँ अत्यन्त दृढता के साथ उनके वश में हो गयी थीं, जैसे कुशल राजा अपने मन्त्री
आदि पुत्र राज्यसाधनों से कुछ ही सम्भावना क्षीण कर देता है उसी प्रकार उन्होंने उग्र मन्त्र-साधना की
क्रियाओं से अपने शरीर को क्षीण कर दिया था । वे कनपटियों के गड्ढों में बनी हुई भौंहों की भौरी (वह
बहुत बड़े तपस्वी का लक्षण है) के कारण शंख और भौरी झुक समुद्र, गंगावतारतीर्थ (हरिद्वार) देखने के कारण
भूमि पर उतरती हुई गंगा को देखने वाले भगीरथ और पुष्करतीर्थ में रहकर कई बार तपस्या करने के कारण
कमलवर्ण में निवास करने वाले भौरे के समान प्रतीत होते थे । वे वन में इधर-उधर घूमते हुए भी ब्रह्मसमाधि

१. 'पिङ्गलः' । २. नियमिताक्षचक्रः, दृढसंयमिता' । ३. 'क्षपितः' । ४. जलनिधिरेव । ५. 'अव-
तर्गत्' । ६. अमरदृष्टः । ७. मयुकरः ।

दनुभूतपुष्कर-वनवासः, वनचरोऽपि कृतमहालयप्रवेशः, असंयतोऽपि मोक्षार्थी, सामप्रयोगपरोऽपि सततावलम्बितदण्डः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः, सन्निहितनेत्रद्वयोऽपि परित्यक्त-
वामलोचनस्तदेव कमलसरः सिन्ध्यासुरपागमत् ।

१३ प्रायेणकारण-मित्राण्यतिकरुणाद्राणि च सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि ! यतः समां

तत्पर्यार्थम् अनुभवविषयीकृतः, पुष्करे तत्संज्ञकतीर्थे वने विपिने चवासः स्थितिः येन स तादृशः, अपरत्र मधुपानायानेकशोऽनुभूतः पुष्करवने पङ्कजवने वासो येन स तादृशः । इह 'विटप इव' इत्यारभ्य 'अमर इव' इत्यन्तं यावत् श्लेषोपमेति केचित् । वर्षणकारोकदिशा पूर्णोपमालङ्कार इति विभावनीयम् ।

वनचर इति । वने विपिने चरतीति वनचरः वनवासी एतादृशः सन्नपि कृतो विहितो महालयेषु उच्चैस्तरभवनेषु प्रवेशो येन स तादृश इति विरोधः, कृतः चित्तवृत्तिनिरोधाभ्यासेन सम्पादितो महालये परमात्मनि प्रवेशः प्रत्यक्षज्ञानविषयता येन स तादृश इति तत्परिहारः 'महालयो विहारे स्यात् तीर्थे च परमात्मनि' इति मेदिनी ।

असंयत इति । असंयतः धारणाध्यानसमाधिरहितोऽपि मोक्षार्थी संसारप्रपञ्चबन्धनासम्बन्धार्थं इति विरोधः, धारणाध्यानसमाधीनामभावे मोक्षासम्भवादित्याशयः । असंयतोऽपि तत्समये संयमविर-
तोऽपि मोक्षार्थी भविष्यत्काले संयमाश्रयणान्मोक्षाभिलाषीत्यर्थः । मोक्षप्राप्तिर्हि संयमेनैव भवतीति सिद्धान्तः । तथा च पातञ्जलयोगदर्शने—'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा', 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्', 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः', 'त्रयमेकत्र संयमः' इत्युक्तम् ।

सामेति । साम सामन्त्वनं तत्प्रयोगपरोऽपि तदनुष्ठानपरायणोऽपि सततं निरन्तरम् अवलम्बितः आश्रितः दण्डः तुरीयोपायो येन स इति विरोधः, साम एतत्संज्ञकनुतीयवेदः तत्प्रयोगपरोऽपि सत-
तालम्बितयष्टिक इति तत्परिहारः ।

सुप्त इति । सुप्तो निद्रितोऽपि प्रबुद्धः कृतजागरण इति विरोधः, सुप्तः शयनावस्थावत् सांसारिक-
ज्ञानरहितोऽपि प्रबुद्धः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति परमात्मविषयकोत्कृष्टतत्वालोचक इति तत्परिहारः । अत्र मानुचन्द्रस्तु—सुष्ठु शोभना सामजटा यथेति विग्रहे परिहारं प्रदर्श्य 'ता' इत्यस्य जटायां प्रयोगे प्राचीन-
पद्यमुदाजहार । तच्चथा शृङ्गारतिलकटीकायाम्—

'राजा राजाचिताङ्गरेणुपचितकलो यस्य नृद्धामगित्वं
नागा नागात्मजार्धं न भसितधवलं यद्गुर्भूषयन्ति ।

सा रामारागिणी भूमतिरिति यमिनां येन वोऽदाहि मारः

स क्षाः सताम्बुनाराङ्गकिरणनिभाः पातु विञ्जन्तिनेत्रः ॥' इति ।

सन्निहितेति । सन्निहितं सम्यग्बिधिना वदने स्थापितं नेत्रद्वयं लोचनयुगलं यस्य तथोक्तः सन्नपि,
परित्यक्तं दूरीकृतं वामं दक्षिणेतर् लोचनं नयनं येन स इति विरोधः, परित्यक्ता वामलोचना रमणी
तत्सम्बन्ध इत्यर्थः, येन स तथोक्तः, ब्रह्मचर्याश्रयणादित्याशयः, इति तत्परिहारः । तदेव परपासंज्ञकं
कमलसरः पङ्कजमयसरोवरं सिन्ध्यासुः स्नातुमिच्छुः सन् उपागमत् प्राप्तवान् ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन अकारणमित्राणि कारणाभावेन स्नेहकारीणि अतिकरुणाद्राणि अतिशय-
परकलेशदूरीकरणेच्छया क्लिप्तानि, खलु निश्चयेन सदा सर्वस्मिन् समये सतां साधूनां चेतांसि हृदयानि
भवन्ति । यतः यस्माद्धेतोः स जाबालितनयो हारीतनामा तदवस्थं विवृतपूर्वकलेशदशापन्नं मां वैशम्पा-

रूपी महल में निवास करने वाले (ब्रह्मर्षी), असंयत (संयमरहित, संसार के बन्धन से रहित) होते हुए भी
मोक्ष के चाहने वाले, अर्थात् मुक्त साम (साम उपाय, सामवेद) का प्रयोग करते हुए भी दंडधारी (दंड, उपाय,
पलायदंड) सोते हुए (संसार के ज्ञान से रहित अर्थात् इन्द्रियों के बाह्य विषयों से मुक्त) भी जागने वाले
(निरन्तर ब्रह्म के चिन्तन में लगे रहने वाले) और दोनों आँखें रखते हुए भी वामलोचन (बाईं आँख) का
परित्याग करनेवाले अर्थात् वामलोचनाओं (स्त्रियों) के प्रति उदासीन थे ।

सज्जनों के हृदय प्रायः सभी प्राणिनों के प्रति सर्वदा निःस्वार्थ भाव से मैत्री का व्यवहार करने वाले
तथा करुणा से अत्यन्त कोमल होते हैं । क्योंकि मुझे ऐसी दशा में देखकर उस ऋषिकुमार को दया आ गयी और

तद्वस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनं मृधिकुमारकमन्यतममब्रवीत् 'अयं कथमपि शुक शिशुरसञ्जात-पक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात् परिच्युतः । श्वेन-मुख-परिभ्रष्टेन वाऽनेन भवितव्यम् । तथा बह्वर्थाद्यप्येषं जीवितम् , अयमासीत्-लोचनो मुहुर्मुहुरत्युल्लस्य चैसिति, मुहुर्मुहुर्मयेन पतति, मुहुर्मुहुश्चक्षुपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् । तदेहि यावदेवायममुमिर्न विमुच्यते तावदेव गृहाणोर्मम् अवतारय सलिलसमीपम्' इत्याभिधाया तेन सां सरस्तीरमनाययत् ।

उपसृत्य च जल-समीपमेकदेश-निहित-दण्ड-कमण्डलुनादाय स्वयं मां मुक्तं प्रयत्नम् उत्तानितं-मुखम् अंगुल्या कतिचित् सलिल-विन्दून् पाययत् । अम्भःक्षोदकृतसेकश्च समुपजात-

यनम् आलोक्य दृष्ट्वा समुपजाता समुत्पन्ना कस्या दया यस्मै तादृशः समीपवर्तिनं निकटस्थायिनम् अभ्यन्तम् बहुपु कमप्येकम् मृधिकुमारकं मुनितनयम् अब्रवीत् अबोचत् ।

अभिमिति । 'अयं पुरो दृश्यमानः शुकशिशुः कीरशावकः कथमपि महता क्लेशेन असंजातपक्षपुट एव असमुत्पन्नपक्षपुट एव अस्मात् प्राप्य चात् तरुशिखरात् वृक्षप्रदेशात् परिच्युतो निपतितः । वा अथवा अनेन शुकशिशुना श्वेनमुखपरिभ्रष्टेन सिञ्जानकवदननिपतितेन भवितव्यम् । तदेकोपपादयति—तथाहोति । अतिदवीयः अत्यन्तदूरः तस्य भावस्तथा तादृश्या अस्य कीरशावकस्य अवपशेषं किञ्चिद्वशितं जीवितं जीवनम् । अयम् आसीत् लोचनः सकुचितनेत्रः मुहुर्मुहुः अनेकशः अत्युल्लस्य नितान्तदीर्घं यथा स्यात्तथा श्वसिति प्राणिति, मुहुर्मुहुः वारम्बारं मुखेन वदनेन पतति परिच्यवते, चक्षुपुटं त्रोट्यपुटं विवृणोति व्याददाति, शिरोधरां प्रोवां धारयितुं सारस्येन स्थापयितुं न शक्नोति न समर्थो भवति । तत् तस्मात् कारणात् एहि आगच्छ यावदेव यावति समये अयं शुकशिशुः अमुषिः प्राणैः न विमुच्यते न त्यक्तो भवति तावदेव तावति समये इमं शुकशिशुं गृहाण धारय, सलिलसमीपं जलान्तिकम् अवतारय प्रापय' इति पूर्वोक्तविधिना अभिधाया उक्त्वा तेन मुनिकुमारकेण सरस्तीरं पश्चात्सरोवरतटम् अनाययत् प्रापयत् ।

उपसृत्य इति । जलसमीपं सलिलान्तिकम् उपसृत्य प्राप्य च, एकस्मिन् देशे भागे निहत्वा स्थापितौ दण्डकमण्डल-दण्डकुण्डिकं येन स तादृशो हारीतः, स्वयम् आत्मना माय आदाय गृहीत्वा, मुक्तः परित्यक्तः प्रयत्नः सलिलपाने उद्योगः वदनविकासदिव्यापार इत्यर्थः, येन तं तादृशम् अत्यन्तावसज्ञत्वादिव्याश्रयः । उत्तानितमुखम् ऊर्ध्वोक्ताननम् अङ्गुल्या कराम्रेण कतिचित् कियन्तः सलिलविन्दून् जलकणान् अपाययत् पानमकारयत् ।

अम्भ इति । अम्भक्षोदः सलिलप्रदानसमये कुमारकराच्चयुतेः जलविन्दुभिः सलिलकणैः कृतो विहितः सेकः सेचनं यस्य तं तादृशं च, अत एव समुपजाता समुत्पन्ना प्रज्ञा प्रकृष्टबोधो यस्य तं तादृशं

उन्होंने अपने पास ही में खड़े एक दूसरे मुनिकुमार से कहा—देखो, इस सुभगे के बच्चे को अभी पक्ष भी नहीं आये हैं। लेकिन न जाने कैसे यह इस वृक्ष की चौटी से गिर पड़ा है, अथवा यह भी हो सकता है कि किसी वाज पक्षी के मुख से छूटकर गिर पड़ा है। अब इसमें बहुत थोड़ी जीवनशक्ति बच गयी है इसलिए यह आँखें बन्द किए हुए बारबार लनी-लनी उल्टी साँसें खींच रहा है, बारबार आँखें मुह उड़क रहा है और बारबार चोंच खोल रहा है। अब यह अपनी गरदन भी नहीं संभाल पा रहा है, इसलिए इसे सरने के पहिले ही उठाकर जल के पास पहुँचा दो। इस प्रकार कहकर वे मुझे सरोवर के किनारे लाया के गये।

उन्होंने जल के किनारे पहुँचकर अपना दंड और कमण्डल एक ओर रख दिया। मैं मरणाश्रय होने के कारण अत्यन्त शिथिल हो चुका था; इसलिए उन्होंने स्वयं मुझे उठा लिया और मेरा मुँह उठाकर अपनी उँगली से पानी की कुछ बूँदें पिलायीं। जल पिनाते समय कुछ बूँदें मेरे शरीर पर भी गिरी थीं जिसकी शोतलता से

१. 'दयः' । २. समीपवर्तिनम् । ३. इह 'प्राप्य' इत्यधिकः पाठः । ४. तथाहि अतिदवीयस्तथा प्रयातस्यावशेषजीवितः । ५. निःश्वसिति । ६. वमति । ७. विवृण्यते । ८. पनम् । ९. कचित् 'च' इति नास्ति । १०. आमुक्तप्रयत्नम् । ११. उन्नतमुखम्, उत्तानितमुखम् । १२. उपजातवनवीनप्राणम् ।

प्रथम उपतट-प्रहृष्ट-नलिनी-पलाशस्य जलशिशिरायां छायायां निधाय यथासमुचितमकरोत् स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायामपूर्वतोऽपि जपमन्त्रमर्पणानि प्रत्यग्रभग्नैरन्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्रपुटेन भगवते सवित्रे दूर्वार्धमुदतिष्ठत् । आगृहीतं धौत-धवल-वल्कलञ्च सज्जोरस्त्रं इव सन्ध्यातपः करतल-निर्धूतन-विशद-सटः प्रत्यग्रस्नानाद्-जटेन सकलेन तेन मुनिकुमार-कदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैः शनैरगच्छत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दिशिदिशि सदा सन्निहित-कुसुमैः ताल-तिलैः कतमाल-हिन्ताल-

माम्, उपतटे तीरनिकटे प्रहृष्टा प्रादुर्भूता या नलिनी कमलिनी तस्याः पलाशस्य पत्रस्य, जलेन सलिल-सेकेन शिशिरा शीतला यस्यां तस्यां तादृश्यां छायायाम् अनातपे निधाय संस्थाप्य यथासमुचितं यथायोग्यं शरीरेषु सृत्तिकालेपनादियुक्तमित्यर्थः, स्नानविधिं मज्जनविधिम् अकरोत् कृतवान् :

अभिषेकेति । अभिषेकस्य स्नानस्य अवसाने अन्ते च, अनेकैः बहुविधैः प्राणायामैः पूरककुम्भकरच-काण्डैः वायुनिरोधानिरोधरूपयोगाङ्गविशेषैः पूर्वतोऽपि पापरहितोऽपि । अर्घं दुष्कृतं मृत्युते प्रमाज्यते एभि-रिति तानि तादृशानि अवमर्षणानि सूक्तानि, एतानि हि 'ऋतञ्च सत्यञ्चाभीक्षात्तपसोऽध्यजायत' इत्या-रभ्य 'दिवश्च तृषिवीज्ज्ञानतरिचमथो स्वः' इत्यन्तानि वरुणदेवतास्तुतिरूपाणि बोध्यानि । अन्यत्रापि 'सर्वै-नसामपर्वसि जप्यं त्रिध्वजमर्पणम्' इति । उन्मुखः उपरिभागकृताननः दिनाधिपामिमुखः सन्नित्यर्थः, प्रत्यग्रभग्नैः तत्कालोत्थातैः रक्तारविन्दैः रक्तवर्णकसलैः, नलिनीपत्रपुटेन रक्तकमलाधारभूतेन कमलदल-पुटकेन भगवते माहात्म्यवते सवित्रे आदित्याय अर्घं पूजां दत्त्वा समर्थ उदतिष्ठत् उचितोऽभूत् ।

आगृहीतेति । आगृहीतं स्नानानन्तरं सम्यक् प्रकारेण परिहितं धौतं चालितं धवलं स्वच्छं वल्कलं वृत्तवक्त्रेन स तथोक्तः, अत एव ज्योत्स्नया, चन्द्रिकया सहेति सज्जोरस्त्रः, सन्ध्यातपः सार्धसम्बन्धि-सूर्यप्रकाश इव । करतलाभ्यां हस्ततलाभ्यां निर्धूतनेन आस्फालनेन ताडनेनेत्यर्थः, विशदा नीरजाः सटा जटा यस्य स तादृशः, प्रत्यग्रेण नूतनेन तत्कालविहितेन स्नानेन मज्जनेन आर्द्रां श्विञ्चा जटा यस्य स तेन तादृशेन, तेन पूर्वोक्तेन मुनिकुमारकदम्बकेन ऋषिपुत्रसमूहेन अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानो हारीतो मां वैशाखायनं गृहीत्वा आदाय शनैः शनैः मन्दं मन्दं तपोवनाभिमुखं निजाश्रमसम्मुखम् अगच्छत् अव्रजत् ।

अनतिदूरमिति । अनतिदूरं किञ्चिद्दूरीयांसं मार्गं गत्वा आश्रमं स्वस्थानमपश्यदिति सुदूरस्थानिन्या क्रियाया सम्बन्धः । इव शब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारः । इह तृतीयान्तानि यानि पदानि सन्ति तानि अभिमस्य 'काननैरित्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । सदा सर्वदा सन्निहितानि अवस्थितानि समीपवर्तीनि कुसुमानि पुष्पाणि फलानि रसोद्भवानि च येषु तैः तादृशैः, तालाः स्वनामप्रसिद्धाः तिलकाः श्रीमद्बृच्चविशेषाः, तमालाः तापिच्छाः, हिन्तालाः फलतरुविशेषाः, बकुलाः केसराश्च बहुला अधिका येषु तैः

मै होश में आ गया । तब उन्होंने मुझे किनारे पर उगी हुई कमलिनी को पत्ते की जल से ठंडी छाया में रख दिया, फिर स्वयम् विधिपूर्वक स्नान किया, स्नान के पश्चात् अनेक प्राणायामों से अपने को पवित्र करके भी अवमर्षण (पापों को दूर करने वाला) मन्त्रों का जप किया और भगवान् सूर्य की ओर मुँह उठाकर टटके कमल के लाल-लाल फूलों और जल से भरे कमलिनी के पत्ते के दोने से उन्हें अर्घ्य दिया । इसके पश्चात् उन्होंने उठकर धुली हुई उमली छाल पहन ली । उस समय वह ऐसे प्रतीत होने लगे थे मानो चौदनी से मुक्त सार्यकाल की धूप हो । फिर उन्होंने अपनी जटाओं को फटकार कर साफ किया और सभी मुनिकुमारों के साथ मुझे लेकर तपोवन की ओर प्रस्थान किया । पीछे-पीछे चलने वाले उन सभी मुनिकुमारों की जटायें अभी अभी स्नान करने के कारण गीली ही थीं ।

कुछ ही दूर जाने पर मैंने दूसरे ब्रह्मलोक के समान एक रमणीय आश्रम देखा । उसके चारों ओर फूलों-फलों से लदे हुए घने वृक्षों के जंगल स्थित थे । उन जंगलों में ताड़, तमाल, तिलक, हिताल और मौलसरी के

१. उपतटप्रहृष्टस्य यत्नबलनलिनीदलस्य । २. स्वीचितम्, समुपचितम् । ३. अभिमताभिषेक । ४. ...पूर्वो जपन् पवित्राण्यवमर्षणानि । ५. अर्घ्यम् । ६. आगृहीतधवलः । ७. सहज्योस्त्र इव । ८. ...विधूतविशदजटः । ९. कमण्डलुमा पूर्व्यकमलकिञ्चलसुरभिणा शुचिना सरोवारिणा प्रत्यग्रस्नानार्द्रजटेन । १०. कुमारक । ११. कचित् 'शनैः' इत्येकमेव पदमुपलभ्यते । १२. कुसुमपटलैः । १३. ...तिलकतालीतमाल ।

वकुल-बहुलैः, एलातलाकुलित-नारिकेल-फलापैः, औलोल-लोध्र-लवली-लवङ्ग-पुष्पैः, उल्ल-सत्-चूत-रेणु-पटलैः, अलिकुल-फङ्कार-मुखर-सहकारैः, उन्मद-कोकिल-कुल-फलालाप-कोला-हलिभिः, उफुल्ल-केतकी-कुसुम-मञ्जरीरजः-पुष्प-पिङ्गरैः, पूरिलता-दोलाधिबुध-वनदेवतैः, तारकापर्वसिमाधर्म-विनाश-पिशुनं कुसुम-निकरमनिल-चलितमनवरतमतियवलमुत्तज्जिः, संसक्तपादपैः काननैरुपगृहम्, अचकित-प्रचलित-कृष्णसार-शत-शबलाभिः, उत्फुल्ल-स्थूल-कमलिनी-लोहिनीभिः, मारीचनौयामृगावल्लन-प्ररुद्ध-वीरुहलाभिः, दारारथि-चाप-कोटि-श्वत-

तादृशैः एलातलाभिः चन्द्रशालावल्लीभिः आकुलितानां व्यासा नारिकेलानां लाङ्गलीनां लक्षणां कलापाः समूहा येषु तैस्तादृशैः आलोलाः पवनवेगेन समन्ताच्चपलाः लोप्राणां गालवानां लवलीनां लताविशेषाणां लवङ्गानां श्रीसंज्ञकानां पल्लवाः किललानि येषु तैः तादृशैः । उल्लसन्ति पवनवेगेन प्रचलन्ति चूतानाम् आग्रपुष्पाणाम् आग्रश्वतो रसालोऽसौ इत्यमरः, रेणुपटलानि परागसमूहा येषु तैः तादृशैः । अलिकुलस्य अमरगणस्य सङ्घारैः 'क्षम' इत्येवंविधशब्दैः सुखरा वाचालाः सहकारा अतिसुगन्धिरसाला येषु तैः तादृशैः 'आग्रश्वतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसीरम' इत्यमरः । उन्मदस्य मदोन्मत्तस्य कोकिलकुलस्य पिकनगस्य कलाकाः अथक्कमपुष्पवन्निरूपः कोलाहलः कलकलः पश्यामस्तीति तैः तादृशैः । उत्फुल्लानां प्ररुद्धितानां केतकीकुसुमानां मालतीपुष्पाणां वा मञ्जरीः बल्ल्यां 'बल्लिरिमञ्जरी स्त्रियौ' इत्यमरः, तासां रजःपुल्लैः परागपटलैः पिङ्गराणि पीतवर्णानि येषु तैः तादृशैः । पूरिनां क्रमुकानां वा लता बह्वी तद्वत् कृशतवः सा एव दोला अधिरोहिण्यः 'दोला प्रेङ्खः पुमान् प्रेङ्खः, निश्रेणिरधिरोहिणी' इति रत्नकोशः, स्थानविशेषे दोलावदनेकानां कुटिलीभूतत्वादित्याशयः, तत्र अधिरुद्धा आश्रिता वनदेवता अरण्याधिष्ठायो देवता येषु तैः तादृशैः । अधर्मस्य पापस्य विनाशो ध्वंसः तस्य पिशुनं सूचकं देवाद्यनौपयोगित्वादित्याशयः, अलिचलितं पवनादोलितस्य, अतिधवलस्य अत्यन्तशुद्धं कुसुमनिकरं प्रसुनद्वन्द्वम्, तारकावर्षमिव उल्कापातमिव वनवरतं निरन्तरम् उत्सृजन्तिः परित्यजन्तिः । संसक्ता मिथो मिलिताः पादपाः तरवो येषु तैः तथोक्तैः काननैः वनैः उपगृहम् आश्लिष्टम् आच्छादितमित्यर्थः, 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । 'पूरिलता-दोलाधिबुध-वनदेवतैः' इत्यत्र वनदेवतानां तथाविधदोलाधिरोहणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । 'तारकावर्षमिव' इत्यत्र पूर्णपमालङ्कारः ।

अचकिति । अचकितेत्यारम्य 'गर्तविषे'त्यन्तानि स्त्रीलिङ्गपदानि दृग्दकारणस्थलीभिरित्यस्य विशेषणानि । अचकितानाम् अभीतानां हिंसाभावादित्याशयः, प्रचलितानां सञ्चरानां कृष्णसारानां तदाक्य-हरिणानां शतेन आश्रित्येन समुद्रायेत्येत्यर्थः । शबलाभिर्विचित्राभिः उत्फुल्लभिः प्ररुद्धिताभिः स्थलकमलिनीभिः स्थलपद्मिनीभिः लोहिण्यो रक्तवर्णाः ताभिः तादृशीभिः । मारीच पृथग्नामाऽसुर एव मायाभृगः व्याजैन युगरूपधारी तेन अवल्लतानि पूर्वं प्राप्ताय छिद्रानि पश्चात् प्ररुद्धानि समुज्जातानि वीरुधानां दलानि पर्णानि यासु ताभिः तादृशीभिः 'पत्रं पलाशं छद्मं दलः पर्णं छद्मः पुमान्' इत्यमरः ।

पेड़ों की अधिकता थी । इसके अतिरिक्त कहीं इलायची की लताओं से घिरे हुए नारियल के पेड़ थे, कहीं लोध, लवली और लवंग की लताओं के पत्ते हवा के झोंकों में लहरा रहे थे, कहीं आम की मंजरियों की झूल खाद्यो थी, कहीं उमपर की मरीचों की मधुर गुंजार हो रही थी, कहीं मतबली कोयलें मधुर स्वर से कूक रही थीं, कहीं खिले हुए केवड़ा के फूलों की मंजरियों की झूल से सारा वन पीला-पीला सा हो उठा था, कहीं सुपारी लताओं के फूलों में वनदेवियों विराजमान थीं और कहीं बाघ के झोंकों से लगातार झड़ने वाले फूलों से सारा वन उज्जला हो उठा था मानो अधर्म के विनाश की सूचना देने वाली उल्कापै बरस रही हों । उस आश्रम के पिछले भाग में दंडकारण्य की भूमि थी, जहाँ कहीं कहीं सैकड़ों हरिण निर्भय होकर खलों में मार रहे थे, कहीं कहीं स्थल-कमलों के खिलने से सारी भूमि लाल हो उठी थी, कहीं कहीं आज वे लगायें फिर पछमें से हरी भरी हो उठी थीं जिनके पत्तों की मायावी युग का रूप धारण करने वाले मारीच ने नोच डाला था और कहीं कहीं की भूमि

१. नालिकेरी... २. लोल । ३. पुष्पैः । ४. उल्लसन्ति... ५. कुलकलाप... ६. केत

कमञ्जरीरजः, केतकीरजः... ७. तारकाश्लिष्टम् । ८. कचिव 'काननै' इति पाठो नास्ति । ९. सारसारङ्ग । १०. कचिव, स्थल इति पाठो न विधत्ते । ११. मारीचि । १२. लल ।

कन्दर्गार्त्तविषमित-तलाभिः, दण्डकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम्, आगृहीतसमिक्काकुसु-
ममृद्धिः अध्ययन-मुखर-शिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविंशद्भिः मुनिभिरशून्योपकण्ठम्, उत्कण्ठित-
शिखण्डिमण्डल-श्रूयमाणजल-कलशपूर्णध्वानम्, अनवरताज्याहुतिप्रतीतिश्चित्रभानुभिः स-
शरीरमेव मुनिजनममरलोकं निनीयुभिः, उद्भूयमान-धूम-लेखाच्छलेनावबद्धयमान-स्वर्ग-मार्गा-
गमन-सोपान-सेतुमिषोपलद्यमाणम्, आसन्नवर्त्तिनीभिस्तपोर्धन-सम्पदोद्दिवागगतकालु-
ष्याभिः, तरङ्ग-परम्परा-संकान्त-रविचिम्ब-पङ्क्तिभिः, तापसदर्शनागतसप्तर्षि-मालाविगाहा-

तथा दाशरथेः रामचन्द्रस्य चापकोट्या काशुंकाप्रेण क्षतानि उखातानि यानि कन्दानि दृष्टमूलानि
तेषां गतैः भूविषयैः विषमितानि उच्चनीचतौ प्राप्तानि तलानि उध्वदैशा यासां ताभिः तादृशीभिः,
दण्डकारण्यस्य दण्डकसंज्ञकवनस्य स्थलीभिः भूमिभिः उपशोभितः शोभां लभितः प्रान्तः पश्चात्प्रदेशो
यस्य स तं तादृशम् ।

आगृह्णाति । आगृहीताः पार्थक्येनाग्निहोत्रादिकार्यसाधनाय सम्यगात्ताः समिधः पद्यांसि, कुशा
दर्भाः, कुसुमानि प्रसूनानि, मृदो मृत्तिकाः यैस्ते तेस्तादृशैः । अध्ययनेन गुरुमुखोच्चारणान्तरं तथा-
विषयेद्वारापणेन मुखराः शब्दायमाना ये शिष्या अन्तेवासिनः तैरनुगतैः युक्तैः, सर्वतः समन्तात्
प्रविशद्भिः प्रवेशं विदधद्भिः मुनिभिः ऋषिभिः अशून्यः अविरहितः परिपूर्णः उपकण्ठो निकटदेशो यस्य
तं तादृशम् । उत्कण्ठितैः । उत्कण्ठितैः घटपूरणध्वनौ जलद्वगर्जनभ्रान्त्या समुपपन्नोत्कण्ठेन शिखण्डि-
मण्डलेन मयूरगणेन श्रूयमाणः निशम्यमानः जलैः सलिलैः कलशपूर्णस्य घटपूरणस्य ध्वनिः शब्दो
यस्मिन् तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरम् आज्यानां सर्पिषां हविषाम् आहुतिभिः हवनैः प्रीताः सन्तुष्टाः
तैः तादृशैः चित्रभानुभिः दक्षिणाग्निगार्हपत्याभ्याहवनीयाभिरूपैः त्रिभिर्वह्निभिः सशरीरमेव सविग्रहमेव
मुनिजनम् ऋषिगणम् अमरलोकं देवलोकं निनीयुभिः नेतुमिच्छुभिः, उद्भूयमाना पवनेन सञ्चात्यमाना
या धूमलेखा उपरिगामिनी पारस्पर्येण वह्निकेतनश्रेणिः तस्याः छलेन कपटेन आवद्वयमानः विरच्यमानः
स्वर्गमार्गगमनाय देवलोकमार्गगमनार्थं सोपानसेतुमिव सोपानसदृशीं लोकद्वयसंयोजकपङ्क्तिमिव उपल-
ब्यमाणम् ।

इह धूमलेखां संगोप्य स्वर्गगमनसोपानसेतुस्त्वोत्प्रेक्षणात् सापङ्क्तोत्प्रेक्षा ।

आसद्येति । आसन्नवर्त्तिनीभिः निकटस्थायिनीभिः, तपोधनानां तापसानां मुनीनां सम्पर्कादिव
सम्बन्धादिव अपगतं चिलीनं कालुष्यं सालिन्त्यं यासां ताभिः । तरङ्गपरम्परासु कङ्गोलपङ्क्तिषु सङ्क्रान्ताः
प्रतिफलिताः रविचिम्बपङ्क्तयः सूर्यविश्वराजयः यासु ताभिः तादृशीभिः, अत एव तापसानां जायाख्यादि
मुनिजनानां दर्शनाय सजातिप्रेम्णा साक्षात्काराय आगतया प्राप्तया सप्तर्षिमालया मरीचिप्रभृतिदेवर्षि-

उन गड्ढों से आज भी जंची-नीची लग रही थी जहाँ राम ने अपने धनुष की नोक से करं मूल खंडे थे । उस
आश्रम के पास ही एक ओर आ आकर मुनि लोग इकट्ठे हो रहे थे, उनके पीछे-पीछे उनके शिष्य भी चले आ
रहे थे, जो अपने हाथों में कुश, समिधा फूल और मिट्टी लिये हुए थे तथा उच्च स्वर से वेद का पाठ भी कर
रहे थे । कहीं मोरों के झुंड कलकों के सरने के कारण जल से उठने वाली ध्वनि को वाद्यों की गरजन समझ
कर उत्सुकता के साथ गरदन उठा उठाकर सुन रहे थे, कहीं यक्षकुण्डों से उठने वाली पुथें की रेखायें ऐसी
प्रतीत हो रही थीं मानो निरन्तर धी से हवन करने के कारण प्रसन्न होकर अग्निदेव ने मुनियों को सशरीर स्वर्ग
पहुँचाने के लिए मार्ग में सीढ़ियों का पुल बना दिया हो । उस आश्रम के समीप ही चारों ओर वावलियाँ बनी
हुई थीं जो तपस्वियों के सम्पर्क से मानो अत्यन्त निर्मल हो गयी थीं । उनकी लहरों में पड़ने वाले सूर्य के
प्रतिबिम्ब ऐसे प्रतीत होते थे मानों वहाँ के तपस्वियों का दर्शन करने के लिये आये हुए सप्तर्षिगण उनमें स्नान
कर रहे हों और उनमें खिले हुए कुसुमों के फूल ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों रात में ऋषियों को सेवा के लिए

१. कन्दर्ग... २. शिष्यागतैः । ३. प्रसरद्भिः । ४. अविचल्य । ५. उत्कण्ठ... ।
६. मण्डलीमण्डल... । ८. तपोवन... । ९. क्वचित् 'विम्ब' इति पाठो नास्ति ।

मानाभिरिव, अतिर्विकच-कुमुद्वनमृषिजनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासुद्वहन्तीभि-
र्दीर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावतमित-शिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः, अनवरत-
मुक्त-कुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आबद्ध-पल्लवैश्चलिभिः उपास्यमानमिव विटपैः, उटज-
जिर-प्रकीर्णैश्चुष्यच्छदयामाकम्, उपसंगृहीतामलक-लवली-लवंग-कर्कन्धू-कदली-लकुच-चूत-
पनस-तालफलम्, अध्ययनमुखर-वटुजन्म, अनवरत-श्रवण-गृहीत-वषट्कार-वाचाल-
शुककुलम्, अनेक-सारिकोदुष्यमाण-सुगन्धपत्रम्, अरग्य-कुक्कुटोपभुज्यमान-वैश्वदेव-

पङ्कथा विगाह्यमानाभिः विलोड्यमानाभिरिव वर्तमानाभिः । अनेन सप्तर्षीणां रविप्रतिविम्बतुल्यत्वं सूचि-
तम् । तथा निशासु चण्डासु ऋषिजनं जाबाल्यादिसुनिमण्डलम् उपासितुं सेवितुम् अवतीर्णम् उपरिष्ठा-
स्थांसं ग्रहगणमिव नक्षत्रमण्डलमिव अतिविकचकुमुद्वनं पूर्णविकसितकैरवविपिनम् उद्वहन्तीभिः धारय-
न्तीभिः दीर्घिकाभिः वापीभिः परिवृतं परिवेष्टितम् ।

इह 'तपोधनसम्पर्कादिव' इत्यत्र हेतुश्रेष्ठा, 'विगाह्यमानाभिः' इत्यत्र क्रियोश्रेष्ठा, 'ग्रहगणमिव'
इत्यत्र जात्युश्रेष्ठा ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन अवनमितानि अवनम्योभूतानि शिखराणि अग्रभागा यासां ताभिः
तादृशीभिः वनलताभिः वनव्रततिभिः प्रणम्यमानमिव नमस्क्रियमाणमिव । इह क्रियोश्रेष्ठा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं सुकानि स्वकानि कुसुमानि पुष्पाणि यैस्तेस्तादृशैः पादपैः तृभिः
अभ्यर्च्यमानमिव पूज्यमानमिव ।

अत्र क्रियोश्रेष्ठाङ्कारः ।

आबद्धेति । आबद्धा विनिर्मिताः पल्लवा एव किसलयान्येव अञ्जलयः यैस्तेस्तादृशैः विटपैः स्कन्धैः
उपास्यमानमिव सेव्यमानमिव । इह 'पल्लवा एवाञ्जलयः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'उपास्यमानमिव'
इत्यत्र क्रियोश्रेष्ठा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्कारालङ्कारः ।

उटजेति । उटजानां पर्णशालानां 'पर्णशालोटजोऽखियाश्च' इत्यमरः, अजिरेषु प्राङ्गेषु प्रकीर्णाः
प्रसारिताः अत एव शुष्यन्तः सूर्यतेजसा शुष्कतां प्राप्नुवन्तः श्यामाका धान्यविशेषाः यत्र स तादृशम् ।
उपसंगृहीतेति । उपसंगृहीतानि यत्र तन्नेकरीकृतानि, आमलकं धात्री, लवली लताविशेषः, लवङ्गं
स्वनामप्रसिद्धम्, कर्कन्धूवदरी, कदली रम्भा, लकुचो वटुः, चूत आन्नम्, पनसं कण्टकी, तालं वृणारजम्
एतानि फलानि यत्र स तं तादृशम् । भक्षणार्थमेतेषामेकत्रानयनम् ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन वेदानां गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणेन मुखराः शब्दायमाना वटुजवा ब्रह्मचारि-
वर्गाः यत्र स तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतश्रवणेन निरन्तराकर्णनेन गृहीताः शिवाः प्राप्ताः ये वषट्काराः हविःसमर्पण-
मन्त्राः सौ तदभ्यासैरित्यर्थः, वाचालं शब्दायमानं शुककुलं कीरगणो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकाभिः यक्षीभिः सारिकाभिः पीतपद्माभिः उच्चस्पृशमाणम् उच्चस्पर्शेणाभ्यस्यमानं
सुगन्धपत्रं वेदो यत्र स तं तादृशम् । तासामपि तदाकर्णनेन शिष्यादित्याशयः ।

अरण्येति । अरण्यकुक्कुटैः वनचरणाद्युषैः 'कुक्कुटश्ररणाद्युषः' इत्यमरः, उपभुज्यमाना अभ्यसागा
वैश्वदेववलिपिण्डाः पञ्चमयामाहृतदेवयज्ञोद्देश्यकहन्तकारा यत्र तम् । एष विधिः नित्यकर्मपद्धत्यादौ स्पष्टः ।

तारे उतर आये हों । कहीं लताओं की चोटियों हवा के झोकों से झुक झुक जाती थीं मानों सिर झुका-झुकाकर
उस आश्रम को प्रणाम कर रही हों, कहीं पेड़ों से फूल डड़ रहे थे मानों वे फूल चढ़ा-चढ़ाकर उसकी पूजा कर
रहे हों और कहीं लटकते हुए कोमल कोमल पत्ते ऐसे लग रहे थे मानों उनमें वे हाथ जोड़कर उसकी उपासना
कर रहे हों । उस आश्रम की कुटियों के आँगन सूखने के लिए डाले गये साँवों नामक अन्न से भरे थे तथा
शोषणियों के भीतर आवना, लवली, लौंग, बैर, कैला, लकुच, आम, कटहल और ताड़ के फल शकट करके रखे
हुए थे । कहीं ब्राह्मणों के बालक एक स्वर से पाठ का अभ्यास कर रहे थे, कहीं सुग्गे बार बार छनने से याद

१. विकच*** । २*** शिखामिः । ३...पल्लवपुटाशलिभिः । ४. 'लवङ्ग' इति पाठः कचित्रास्ति ।

५ 'पनस' इत्यस्यापि पाठः कचित्रास्ति ।

वलपिण्डम्, आसन्न-वापी-कलहंसपोत-मुच्यमान-नीवारबलिम्, एणी-जिह्वापल्लवोपलिह्य-मानमुनिबालकम्, अग्रिकाथ्योर्द्ध्वधसिमसिमायमान-कुश-संमिच्छुसुमम्, उपल-भग्र-नारिकेलै-रसङ्गिधशिलातलम्, अचिर-क्षुरण-बलकल-रस-पाटलभूतलम्, रक्तचन्दनोप-लिप्तादित्यमण्डलैर्निहित-करवीर-कुसुमम्, इतस्ततो विक्षिप्त-भस्मलेखा-लङ्कृतै-मुनिजन-भोजन-भूमिभागम्, परिचित-शाखाभृग-कराकृष्टयष्टि-निष्काश्यमान-श्रवैर्यमान-जरदन्ध-तापसम्, इभ-करैभकाद्धोपमुक्तपतितैः सरस्वती-भुजलता-विगलितैः शङ्खवलयरैरिव मृणाल-

आसरेति । आसन्नवापीनां निकटवर्तिवृद्धिकाणां ये कलहंसपोताः कलहंसशिलावः तैः सुच्यमाना भव्यमाणा नीवाराणां मुच्यमानां वलय उपायनानि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

एणाति । एणीभिः हरिणीभिः जिह्वापल्लवैः प्रसारिताभिः रसनाभिः उपलिह्यमाना आस्वाद्यमानाः स्पृश्यमाना इत्यर्थः मुनिबालका कपिकुमारा यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अशीति । अग्रिकार्यं हवने अर्द्धदग्धानि अर्द्धभस्मीभूतानि अत एव सिमसिमायमानानि 'सिम सिम' इत्येवं शब्दं कुर्वाणानि कुशसमिकुसुमानि वर्धयामुष्पाणि यत्र तं तादृशम् ।

उपलेति । उपलैः प्रस्तारैः भस्मानि प्रस्तरान्तरेषु निधाय मर्दितानि यानि नारिकेलानि लाङ्गुली-फलानि तेषां रसैः द्रवैः सलिलैर्वा स्निग्धानि चिकणानि तैलाकीकृतानि वा शिलातलानि शय्याभूत-प्रस्तरा यत्र तत्र ।

अचिरैति । अचिरक्षणानां तद्वयः तत्कालनिःसारितानां वलकलानां त्वचां रसैः नियतैः पाटलं श्वेतरकरूपं भूतलं पृथ्वीतलं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

रवेति । रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन उपलिते आलिखिते आदित्यमण्डले रविचित्रे निहितम् आदित्याय समर्प्य स्थापितं करवीरकुसुमं हयमारपुष्पं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इत इति । इतस्ततः समन्तात् विक्षिप्ताभिः प्रचूताभिः भस्मनां भूतीनां 'भूतिर्भसितभस्मनि' इत्यमरः, लेखाभिः पङ्क्तिभिः अलङ्कृताः सीमाविधानात् भूषिताः मुनिजनानाम् कपिगणानां भोजन-भूमिभागा भवणस्थलदेशा यस्मिन् स तं तादृशम् । पादस्पृश्यादिनिवृत्तये भस्मरेखाचिह्नितत्वनित्याशयः ।

परिचितेति । परिचितैः पूर्वत एव समुत्पन्नपरिचयैः शाखाभृगैः कपिभिः कराकृष्टयष्ट्या हस्ता-कर्षितलगुणेन निष्काश्यमानाः केचिद्वचनाद्बहिः निःसार्यमाणाः प्रवेश्यमानाः केचिद्वनमन्थे नीयमानाश्च जरन्तः परिणतवयसः अन्धाः नेत्रहीनाः तापसाः तपस्विनो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इतेति । इभकरभकैः हस्तिशायकैः अर्द्धोपमुक्तैः अर्द्धचर्वितैः पश्चात् पतितैः कथमपि तन्मुखेभ्य-श्च्युतैः, सरस्वत्या भारत्या भुजलताया बाहुवत्याः सकाशात् विगलितैः स्वस्तैः शङ्खवलयरैरिव त्रिरेख-कटक्षैरिव विद्यमानैः मृणालशकलैः विसखण्डैः कलभाषितं कर्तुरितम् । 'शङ्खवलयरैरिव' इत्यत्र जात्युपेक्षा । ततश्च सरस्वत्या अनवरतस्थितत्वं गम्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

हो जाने वाले आहुति देने के मंत्र पढ़ रहे थे, कहीं मैनायें वेद-मन्त्रों का पाठ कर रही थीं, कहीं जलमूर्ग वैदवदेवों के लिए दूध बोवलि खा रहे थे, कहीं पास ही की बावलियों से आये हुए कलहंसों के बच्चे नीवार की बलि खा रहे थे, कहीं हरिणियों पछों के समान लाल लाल कोमल जीभों से मुनियों के बच्चों को चाट रही थीं, कहीं हवनकुण्डों की आग में पड़े हुए अधजले गीले कुश, समिधा और फूल 'सिमसिम' का शब्द कर रहे थे, कहीं शिलाओं के तल पत्थरों द्वारा तोड़े गए नारियलों के जल से गोले हो गये थे, कहीं तत्काल ही के निचोड़े गये बकलों के जल से भूमि लाल हो उठी थी, कहीं लाल चन्दन से उरेहे गये सूर्यमण्डल पर करने के फूल चढाये गये थे, कहीं श्वर-उपर भस्म की रेखाओं द्वारा मुनियों के भोजन करने की जगहों को वेर दिया गया था, कहीं परचे हुए बन्दर आश्रम के बूढ़े और अन्धे तपस्वियों की छड़ी पकड़कर उन्हें आश्रम से बाहर ले जाते और फिर भीतर ले आ रहे थे, कहीं हाथियों के बच्चों द्वारा आये चबाकर छोड़े गये मृणाल के डुकड़ों से आश्रम चित्रित हो रहा था । वे ऐसे लग रहे थे मानो सरस्वती की बुझाओं से गिरे

१. "सिमसिमायमान" सिमसिमायमान । २. "समिच्छुसुम" ३. "नारिकेल"

४. मण्डलनिहित । ५. "लेखाङ्कृत" भोजनभूमिपरिहारम् । ६. "कराकृष्टिनिष्काश्यमान" ७. कलभक ।

८. "बाहुलताविभूषणैः" ।

शकलैः कल्माषितम्, ऋषिजनार्थमेणकैर्विषाण-शिखरोःखन्यमानविविध-कन्दमूलम्, अम्बु-
पूर्णपुष्कर-पुदैर्वनकरिभिरापूर्यमाण-विटपालवालकम्, ऋषिकुमारकाकृत्यमाणवनवराह-
दंष्ट्रान्तराल-लज्ज-शालकम्, उपजात-परिचयैः कलापिभिः पक्षपुटपवन-सन्धुच्यमान-सुनि-
होम-हुताशनम्, आरुघामृत-चरु-चारुगन्धम्, अर्द्धपक्ष-पुरोडाश-पुण्य-परिमलामोदितम्,
अविच्छिन्नाज्यधारा-हुति-हुतभुङ्क्ष्वर-सुखरितम्, उपचर्यमाणानतिथिवर्गम्, पूज्यमान-
पितृ-दैवतम्, अर्च्यमान हरि-हर-पितामहम्, उपदिश्यमान-श्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमान-

ऋषीति । ऋषिजनार्थं सुनिगणभक्षणार्थं पुणकैः हरिणैः (कर्तृभिः), विषाणशिखरैः शृङ्गप्रान्तैः
(करणैः) उत्खन्यमानानि उपाख्यमानानि विविधानि अनेकानि विचित्राणीत्यर्थः, कन्दाः शालकाणि
पङ्कजादीनां मूलातीत्यर्थः, मूलाणि मूलकप्रभृतीनि च यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अम्बुर्णेति । वनकरिभिः अरण्यहस्तिभिः (कर्तृभिः) अम्बुभिः सलिलैः पूर्णानि शृतानि यानि
पुष्करपुटानि शुण्ढाग्राणि तैः तादृशैः (करणैः) 'शुण्ढाशं त्वस्य पुष्करम्' इत्यमरः, आपूर्यमाणानि
श्रियमाणानि विटपानां खण्डयित्वा समादाय रोपितानां स्कन्धानाम् आलयालानि आवापस्थानानि
तरुमूलसलिलधारणगतातीत्यर्थः, यस्मिन् स तं तादृशम् ।

ऋषीति । ऋषिकुमारकैः सुनिकिशुभिः आकृत्यमाणानि आकर्षणं प्राप्यमाणानि वनवराहाणाम्
अरण्यशुक्राणां दंष्ट्रान्तराललग्नानि दशनसम्यक्संस्कानि शालकाणि पश्यानां कन्दा मूलाणीति तात्पर्यम्
यस्मिन् तं तादृशम् । 'शालकमेवो कन्दः स्यात्' इत्यमरः ।

उपजातेति । उपजातपरिचयैः पूर्वस्मादेव कालात् ऋषीणामहिंस्त्रस्वभावज्ञापिभिरिति यावत् ।
कलापिभिः मयूरैः पक्षपुटानां छन्दपुटानां पवनेन वातेन सन्धुच्यमाणाः प्रवाह्यमाना ऋषीणां हवनार्थं
हुताशनाया अग्नौ यत्र तं तादृशम् । उक्तविशेषणद्वानैः तपोवनस्याख्यन्तशान्तस्वञ्चञ्जितम् ।

आरुच्येति । आरुच्यः पचनाय प्रवर्तितः योऽमृतचरुः आशुयुक्तयवौदनः तस्य चार्कः मनोहरः गन्ध
आमोदो यत्र स तं तादृशम् ।

अर्द्धेति । अर्द्धपक्षः अर्द्धविक्रितमापन्नो यः पुरोडाशः हवनीयद्रव्यविशेषः तस्य पुण्यपरिमलेन सौर-
मेघेण आमोदितं हविषम् ।

अविच्छिन्नेति । अविच्छिन्ना अश्रुतिता या आज्यधारा सर्पिःसम्पातः तस्या आहुत्या हवनेन यो
हुतशुभ्रः अग्नेः हुङ्कारः 'हुम्' इति शब्दः तेन सुस्तरितं वाचालितम् । अत्र 'हुतभुङ्क्ष्वर' इति पाठो न
निर्दुष्टः, अग्नेः दंष्ट्रारोप्यदनाभावनात् ।

उपचर्येति । उपचर्यमाणः सत्कारं प्राप्यमाणः अतिथिवर्गः अश्यागतसम्मूहो यत्र तं तादृशम् ।

पूज्यमानेति । पूज्यमानानि आभ्युदयिकादिश्राद्धेन षोडशोपचारादिना पञ्चोपचारादिना वा अर्थ-
मानानि पितरः पितृपितामहादयः दैवतानि देवताश्च यत्र तं तादृशम् । षोडशोपचाराणां पञ्चोपचारा-
णाञ्च आह्निककृत्यादौऽनियमा द्रष्टव्याः ।

अर्च्यमानेति । अर्च्यमानाः पूज्यमानाः, हरिर्नारायणः, हरो महेश्वरः, पितामहः प्रजापतिश्च एते
यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपदिश्येति । उपदिश्यमानः पाठ्यमानः श्राद्धकल्पः आखलायनादिनिर्मितः श्राद्धविधिर्न्यत्र तं तादृशम् ।

व्याख्यायेति । व्याख्यायमाना अर्थद्वारा प्रतिपाद्यमाना यज्ञविद्या दक्षपौर्णमासादियज्ञविधायक-
शास्त्रं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

हुप शंख के कानन हों, कहीं हरिण अपनी सींगों से ऋषियों के लिए कई प्रकार के कन्दमूल उखाड़ रहे थे,
कहीं जंगली हाथी अपनी सूँड़ों में पानी लेकर आश्रम के वृक्षों को सींच रहे थे, कहीं ऋषियों के वृक्षों द्वारा
जंगली गुराँठों की दाढ़ियों के अन्दर लगे हुए कमलों के कंद खींचे जा रहे थे, कहीं परते हुए मोर अपने पंखों
को हवा से सुनियों के हवन की आग छलगा रहे थे, कहीं चरु की मनोहर गन्ध चारों ओर फैल रही थी,
कहीं आधे पके हुए पुरोडाश की पवित्र गन्ध से वह आश्रम सुगन्धित हो रहा था, कहीं हवनकुण्डों में
 लगातार अटूट धारा से घी की आहुति दी जा रही थी जिससे अग्नि में से 'हुँ' का शब्द हो रहा था, कहीं

१. ...पुण्यपरिमला, पुरोडाशपरिमला... ।

२. उग्रहुङ्कार... शङ्कार... ।

३. अभ्यर्च्यमान... ।

४. उद्दिश्यमान... ।

यज्ञविद्यम्, आलोच्यमान-धर्मशास्त्रम्, पठ्यमान-विविध-पुस्तकम्, विचार्यमाण-सकल-शास्त्रार्थम्, आरभ्यमाण-पर्णशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपमृज्यमानोदजाभ्यन्तरम्, आबध्यमानध्यानम्, साध्यमान-मन्त्रम्, अभ्यस्यमान-योगम्, उपह्रियमाण-वनदेवतावलिम्, निर्वर्त्यमान-भौज्य-मेखलम्, प्रक्षाल्यमान-वल्कलम्, उपसंगृह्यमाण-समिधम्, संस्क्रियमाण-कृष्णाजिनम्, गृह्यमाण-गवेषुकम्, शोष्यमाण-पुष्कर-बीजम्, प्रथ्यमानाक्षमालम्, गृह्यमाण-

आलोच्येति । आलोच्यमानानि हृदये विचार्यमाणानि धर्मशास्त्राणि मन्त्रादिप्रणीतसंहिता यस्मिन् स तं तादृशम् ।

पठ्येति । पठ्यमानानि अधीयमानानि विविधानि अनेकप्रकाराणि पुस्तकानि शास्त्राणि यत्र स तं तादृशम् ।

विचार्येति । विचार्यमाणा युक्त्या स्थाप्यमानाः सकलशास्त्रार्थाः समस्तवेदादिविषया यस्मिन् स तं तादृशम् ।

आरभ्येति । आरभ्यमाणाः विरचितं प्रवर्त्यमानाः पर्णशालाः उदजा यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपलिप्येति । उपलिप्यमानानि शोभयादिना संस्क्रियमाणानि अजिराणि प्राङ्गणानि यत्र स तं तादृशम् । 'अजिरं चत्वारोऽङ्गणम्' इत्यमरः ।

उपमृज्येति । उपमृज्यमानानि शोधय्यादिना परिष्क्रियमाणानि उदजानां पर्णशालानाम् अभ्यन्तराणि मध्यानि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

आबध्येति । आबध्यमानं विधीयमानं ध्यानम् एकप्रत्ययधारा यत्र स तं तादृशम् ।

साध्येति । साध्यमानः हवनादिना सिद्धिं लभ्यमानः मन्त्रो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अभ्यस्येति । अभ्यस्यमानः सुहुमुहुः क्रियमाणः योगश्चिन्तनचिन्तिरोधो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपह्रियेति । उपह्रियमाणा सम्पत्समाणाः वनदेवताभ्यः अरण्याधिपान्नीभ्यो वलयः पूजायस्त्वि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

निर्वर्त्येति । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमाना मौजू मुञ्जनिर्मिता मेखला यस्मिन् स तं तादृशम् ।

प्रक्षाल्येति । प्रक्षाल्यमानं जलेन निर्मलक्रियमाणं वल्कलं स्वम् यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपेति । उपसंगृह्यमाणा उपादीयमानाः समिध एवासि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

संस्क्रामेति । संस्क्रियमाणं वर्षणादिना विशुद्धीक्रियमाणं कृष्णाजिनं कृष्णसारमृगचर्म यस्मिन् तं तादृशम् ।

गृह्येति । गृह्यमाणा आदीयमाना गवेषुकाः कन्दा धान्यविशेषा यत्र तं तादृशम् ।

शोष्येति । शोष्यमाणानि धर्मेषु शोषं प्राप्यमाणानि पुष्कराणां कमलानां बीजानि फलानि यस्मिन् तं तादृशम् । अपमालाविरचनायैतदित्यवगन्तव्यम् ।

प्रथ्येति । प्रथ्यमाना ग्रन्थि प्राप्यमाणा विरच्यमाना अक्षमाला रुद्राक्षमाला यत्र तं तादृशम् ।

गृह्यमाणेति । गृह्यमाणं भाले धार्यमाणं त्रिपुण्ड्रकं भस्मना रेखात्रयं यस्मिन् तं तादृशम् ।

अतिथियों की सेवा हो रही थी, कहीं पितरों की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं आद्व के नियमों का उपदेश दिया जा रहा था, कहीं यज्ञविद्या की व्याख्या हो रही थी, कहीं धर्मशास्त्रों की सीमाशा हो रही थी, कहीं तरह-तरह की पुस्तकों पढ़ी जा रही थी, कहीं शास्त्रों के अर्थों पर विचार किया जा रहा था, कहीं शोधय्यों बनायी जा रही थी, कहीं आँगन लोपे जा रहे थे, कहीं शोधय्यों के भीतर सफाई हो रही थी, कहीं वृद्धदेवताओं का ध्यान किया जा रहा था, कहीं मंत्र सिद्ध किए जा रहे थे, कहीं योग का अभ्यास किया जा रहा था, कहीं वनदेवताओं की वलि दी जा रही थी, कहीं भूँज की करपनियों बनायी जा रही थी, कहीं छाल के वस्त्र धोये जा रहे थे, कहीं समिधायें इकट्ठी की जा रही थी, कहीं काले हस्तिन के चमड़े सिखाये जा रहे थे, कहीं गवेषुक (एक प्रकार का धान, जो पकने पर अपने आप शङ्क जाता है) इकट्ठे किए जा रहे थे, कहीं कमलों के पके हुए कमलगट्टे सुखाये जा रहे थे, कहीं रुद्राक्ष की मालायें गूँथी

१. अवलोक्यमान । २. वाच्यमा । ३. अपमृज्यमान । ४. उपह्रियमान । ५. मुख ।

६. क्षाल्यमान । ७. उपसंस्क्रियमाण । ८. निगृह्यमाण । ९. पोष्यमाण ।

त्रिपुण्ड्रकम्, न्यस्यमान-वेत्रदण्डम्, आपूर्यमाण-कमण्डलम्, अष्टद्वयं कलिकालस्य, अप-
रिचितसमूतस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अञ्जयोनिसिव त्रिभुवन-चन्द्रितम्, असुरारिसिव प्रक-
टितवराहं नरसिंहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम्, मधुरोपवनमिव बलावलीढ-दुर्षित-
धेनुकम्, उदयनमिवानन्दितवत्स-कुलम्, किम्पुरुषाधिराज्यमिव सुनिजनगृहीतकलाश-

न्यस्येति । न्यस्यमानः दूरादेयं पृथिव्यां स्थाप्यमानः वेत्रदण्डः वेतसल्लगुडो यस्मिन् तं तादृशम् ।
आपूर्यति । आपूर्यमाणः सलिलैः त्रिभूतमाणाः कमण्डलः पूजनार्थं जलाधारपात्रविशेषो यत्र तं ताद-
ृशम् । प्लुतेषु यत्र यथायोग्यं तत्र कर्तृपदं 'कैश्चित्' 'केनचित्' इत्यादिकं निवेदनीयम् ।
अष्टद्वयं । कलिकालस्य कलियुगस्य नास्ति दृष्टम् अवलोकनं पूर्वं यस्मिन् तं तादृशम् । एवमपरयो-
रपि । कलिप्रवेशानर्हमित्याशयः, अनेन सर्वथा अधर्माभाव इति प्रतीयते । अतुल्य असत्यस्य अपरि-
चितस्य अपरिचयः, सततं सत्याचारादित्याशयः । अनङ्गस्य कामदेवस्य, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वम्,
कामजनितविकारानुपलम्भादित्याशयः ।

अञ्जयोनिसिति । अञ्जयोनिसिव प्रजापतिसिव, त्रिभुवनचन्द्रितं जगत्त्रयपूजितम्, असामान्यधर्म-
स्थानत्वात् सृष्टिकर्तृत्वाच्चित्याशयः ।

असुरेति । असुराः राज्ञाः तेषाम् अरिः शत्रुः विष्णुः तमिव, 'रिपौ वैरिसपत्नारि' इत्यमरः, प्रक-
टितानि प्रकाशितानि वराहाः शूकराः, नरा मनुष्याः, सिंहः सुमेन्द्राः, रूपाणि मृगाश्च येन तं तादृशम्
'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलद्युयः, पक्षे—प्रकटिते व्यक्तीकृते वराहनरसिंहयोः शूकरावतार-
नृसिंहावतारयो रूपे स्वरूपे येन तं तादृशम् ।

सांख्यमिति । सांख्यं कपिलदर्शनम् तदिव, कपिलया कनकाङ्कृत्या गावा, कपिलेन सांख्यशास्त्र-
निर्मात्रा ऋषिदेशेणेन च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

मधुरेति । मधुराया पृतन्नामप्रसिद्धाया नगर्याः उपवनमिव द्वादशवनेषु गर्भितम् अरण्यमिव,
बलावलीढा शारीरिकाशक्तियुक्ता अत एव दुर्गताः समुत्पन्नगावो धेनवो नवप्रसवा गावो यत्र तं ताद-
ृशम् । अत्र 'शेवादिभाषा' इत्यनेन वैकल्पिककम्पत्थ्यायः । पक्षे तु—बलावलीढः शक्तिमान् दुर्गितो गर्भितश्च
धेनुक एतन्नामा दैव्यो यस्मिन् तं तादृशम् ।

मधुरायां धेनुकासुरं श्रीकृष्णो निहतवानिति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

उदेति । उदयनम् पृतत्सञ्जकं पाण्डवकुलोत्पन्नं कौशाम्बीनृपतिसिन्धु, आनन्दितं तुणसल्लदाना-
दिना परितोषितं वत्सकुलं गोवत्सगणो यत्र तं तादृशम्, पक्षे—आनन्दितं सदाचरणादिना सन्तोषितं
वत्सकुलं वत्सप्रान्तीयजनमण्डलं येन तं तादृशम्, तस्य वत्सप्रान्तनृपतित्वात् ।

पुरा किल वत्सदेशाधिपतिरुदयनः स्वाः प्रजाः नीक्षिमार्गेण संरब्धन् ताः सन्तोषयामासेति कथा
सोमदेवभट्टविरचिते कथातरिस्तामरे जिज्ञासुभिरवलोकनीया ।

किम्पुरुषेति । किम्पुरुषाणां किञ्चाराणाम् अविराज्यं यशुवमिव, सुनिजनेः ऋषिगणैः गृहीता आत्मा-
कलशाः सलिलपूर्णवदाः तैः अभिषिच्यमाना अभिषेकं प्राप्यमाणा नुमा वृद्धा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—सुनि-
जनगृहीतकलशैः ऋषिगणगृहीतवटैः अभिषिच्यमानः नुमो नामाधिपतिः यस्मिन् तत् तादृशम् ।

जा रही थी, कहीं त्रिपुण्ड्र धारण किया जा रहा था, कहीं बँत के डंडे रहे जा रहे थे और कहीं कमण्डलुओं
में जल भरा जा रहा था । उस आश्रम को कलियुग ने कभी देखा भी न था, सृष्टि ने कभी उभर शौका भी
न था और काम ने उसके विषय में कभी सुना भी न था । वह ब्रह्मा के समान तीनों लोकों द्वारा बन्दनीय
था । वह भगवान् विष्णु के समान नृसिंह, वराह रूप प्रकट करने वाला था (भगवान् विष्णु ने नृसिंह और
वराह का रूप धारण किया था, उस आश्रम में मनुष्य, सिंह, शूकर और मृग पाये जाते थे), वह सांख्य दर्शन
के समान कपिलाधिष्ठित था (कपिल मुनि सांख्य दर्शन के प्रणेता थे, उस आश्रम में अनेक सीधी-सादी सफेद
गायें थीं), मधुरा के उपवन के समान शक्तिशाली और अभिमानी धेनुक वाला था (मधुरा के उपवन में
अत्यन्त बली और अभिमानी धेनुक नाम का राक्षस रहता था, उस आश्रम में तगड़ी और मस्तानी हथिनियाँ

१. त्रिपुण्ड्रकपूर्णमाणा ।

२. त्रिदण्डकम्, सत्क्रियमाणपरिप्राञ्जकम् ।

३. नरहरिवराहरूपम् ।

४. मधुरोपवनमिव ।

५. ...जलकलशा... ।

भिषिच्यमान-द्रुमम्, निदाघसमयावसानमिव आसन्न-जलप्रपातम्, जलधरसमयमिव वन-
गहन-मध्य-सुखे-सुप्त-हरिम्, हनूमन्तमिव-शिला-शकल-प्रहार-सञ्चूर्णिताक्षा-स्थिसञ्चयम्,
खाण्डव-विनाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धामिकाण्ड्यम्, सुरभिविलेपनधरमपि सतताविर्भूत-

किंपुरुषाणां द्रुमो नाम राजाऽभूद्विद्यस्ति प्रसिद्धिः । तस्य च सुनयः किंपुरुषराज्ये अभिषेकञ्चक्रु-
रिति कथा तत्रैव कथासरिसागरे उपलभ्यते ।

निदाघेति । निदाघसमयो ग्रीष्मकालः तस्यावसानं शेषमिव, आसन्नौ समीपस्थाभिनौ, जलं
वापीसलिलं प्रपातो निर्झरश्च तौ यस्य तं तादृशम् 'प्रपातो निर्झरेऽन्ते' इति मेदिनी, पक्षे—आसन्नः
समीपस्थो जलप्रपातः मेघजलपतनं यस्य तत् तादृशम् ।

जलधरेति । जलधरसमयो वर्षाकालः तमिव, वने विपिने यद्गहनं गह्वरं तस्य मध्येऽन्तः सुखेन विप्रा-
भावादशङ्कितेन सुप्ता निद्रासुपगताः हरयः सिंहा मृगेन्द्रा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—वनस्य क्षीरसमुद्रज-
लस्य गहने गह्वरं हव गम्भीरे मध्येऽन्तः सुखेन आनन्देन सुप्तो निद्रितो हरिविष्णुः यस्मिन् तं तादृशम् ।
'वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽभसि कानने' इति हैमः, 'गहनं गह्वरे दुःखे वने' इति टिकाण्डशेषः ।
आपादश्रावणमासौ वर्षासमयौ, तत्रापादे हरिः स्वपिति; भाद्रे च पार्श्वं परिवर्तयति; कार्तिके च
उत्तिष्ठतीति पुराण प्रसिद्धिः ।

हनूमन्मिति । हनूमन्तमिव वायुतनयमिव, शिलाशकलस्य पाषाणखण्डस्य प्रहारेण निपातनेन
सञ्चूर्णितः तैलसम्पादनार्थं पिष्टः अक्षाणां विभीतकफलानाम् अस्थिसञ्चयो मध्यप्रदेशसमूहो यस्मिन् तं
तादृशम्, पक्षे, शिलाशकलप्रहारेण सञ्चूर्णितः भक्षितः अक्षस्य अक्षामिधदशाननसुतस्य अस्थिस-
ञ्चयो येन तं तादृशम् । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पविभीतकतरावपि ॥'
इति हैमः ।

वायुतनयो हि लङ्कादाहानन्तरं यथेच्छया चैत्यप्रासादभञ्जने प्रवृत्तस्तदा राक्षसा रावणमुपेत्य
प्रोद्युः । राजन् ! नायं वानररूपधारी किन्तु लङ्काविनाशाय कश्चित् काल एव, अतस्तत्प्रतीकारोऽनुपदमेव
चिन्तनीयः । तन्निशम्य जातक्रोधोऽप्यनामानामासजं सबलं तद्धननाय प्रेषयामास । तत्रोपेत्य च सयुधुधे,
युध्यमानं तं हनूमात् नृहतवान् इति रामायणीयलङ्काकाण्डेया कथा ।

खाण्डवेति । खाण्डवस्य पुत्रसंज्ञकवनस्य विनाशे भस्मीकरणे उद्यतः तत्परो योऽर्जुनः पार्थः
तमिव प्रारब्धम् उपक्रान्तम् अग्निकार्यं हवनं यस्मिन् तं तादृशम्, पक्षे—प्रारब्धं भस्मोपद्रवनिराकरणेनो-
पक्रान्तम् अग्निकार्यं बद्धितर्पणं येन तं तादृशम् । अत्रत्येतिवृत्तं प्रागेव प्रतिपादितम् ।

'अञ्जयोनिमिव' इत्यारभ्य 'खाण्डव-विनाशोद्यतार्जुनमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः । 'जलधर-
समयमिव' इत्यत्र हि पूर्णोपमा, 'वनगहन' इत्यत्र पुनरुक्तवदाभासालङ्कारश्चेत्यनयोः सङ्कारः ।

सुरभीति । सुरभि घ्राणवृत्तिजनकं 'सुरभिघ्राणतर्पणः' इत्यमरः, विलेपनम् अङ्गरागोचितं चन्दना-
दिकं धरतीति सः, तं तादृशमपि, सततं निरन्तरम् आविर्भूतः प्रकटितो भूमगन्धः वह्निकेतनसौरभो

रहती थीं), राजा उदयन के समान वत्सकुल को सुखी बनाने वाला था (राजा उदयन ने अपने वत्सकुल को
आनन्दित किया था, उस आश्रम में सुख के साथ बछड़े बिचरते रहते थे), किन्नरों के राज्य के समान वहाँ
जल के घड़ों से ऋषि लोग द्रुमाभिषेक किया करते थे (किन्नरों के राज्य में द्रुम नामक राजा का अभिषेक
हुआ था, उस आश्रम में ऋषि लोग जल के घड़ों से वृक्षों को सींचा करते थे), ग्रीष्म ऋतु के अन्त के समान
वहाँ जल-प्रपात समीप ही था (गर्मी के अन्त में वर्षा होती है, उस आश्रम के समीप झरने शर रहते थे),
वर्षा ऋतु के समान वहाँ घने वनों के बीच हरि सुख से सो रहे थे (वर्षा ऋतु में अगवान विष्णु गहरे जल
के बीच सोते हैं, उस आश्रम में घने जंगलों के बीच सिंह सुख को नींद लिया करते थे), हनुमान के समान
वहाँ पत्थरों के टुकड़ों से अक्ष की अस्थियाँ तोड़ी जाती थीं (हनुमान ने रावण के पुत्र अक्ष कुमार की हड्डियाँ
तोड़ डाली थीं, उस आश्रम में बड़े-छोटे की गुट्टलियाँ तोड़ी जाती थीं) और खाण्डव वन जलाने के लिये तैयार
अर्जुन के समान वहाँ अग्नि के कार्य हो रहे थे (खांडव वन जलाने में अर्जुन ने अग्नि को सहायता पहुँचायी
थी, उस आश्रम में मुनि लोग होम आदि अग्नि द्वारा होने वाले कार्यों के लिए आग जला रहे थे), वहाँ सुरभि

गाध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसित-धूमकेतुशतंमपि प्रशान्तोपद्रवम्,
सनाथमपि सदा-सन्निहित-तरु-गहनान्धकारम्, अतिरमणीयमपर-
यम् ।

हविर्धूमेषु न चरितेषु, सुखरागः सुकेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशामेषु
न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्षुरागः कोकिलेषु न परकलनेषु, कण्ठग्रहः
कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नैष्योक्लहेषु, स्तनस्पर्शा होमवेषु न वर्तितानु,

यस्मात् तादृशं सौरभप्रकटनसम्भवे धूमगन्धप्रकटनाद्विरोधः, सुरभेः गोः 'सुरभिर्गन्धि च स्त्रियाश्'
इत्यमरः, विलेपनं गोमयं यस्यां सा तथोक्ता धरा पृथ्वी यत्र तं तादृशमिति तत्परिहारः ।

मातङ्गः । मातङ्गकुलेन अन्यजगणेन अध्यासितमपि आश्रितमपि पवित्रं पूतमिति विरोधः, मात-
ङ्गकुलेन गजयूथेन अध्यासितम् इति तत्परिहारः । 'मातङ्गः श्वपच गजे' इति विश्वः ।

उल्लसितेति । उल्लसितम् ऊर्ध्वसुस्थितं धूमकेतुशतम् उत्पातप्रहशतं यत्र तथोक्तमपि प्रशान्तोपद्रवं
प्रशमितविग्रमिति विरोधः, धूमकेतवो बह्वयस्तेषां शतं समूहो यत्रेति तत्परिहारः । 'धूमकेतुः स्मृतो बह्वा-
वुत्पातग्रहभेदयोः' इति विश्वः ।

परिपूर्णः । परिपूर्णं समन्ताद्भूतेन द्विजपतिमण्डलेन चन्द्रमण्डलेन सनाथः संयुतस्तं तथोक्त-
मपि, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहितः निकटस्थायी तरुगहनेषु वृक्षगह्वरेषु अन्धकारः तमो यत्र तं तादृश-
मिति विरोधः, परिपूर्णं ज्ञानपूर्णं द्विजपतिमण्डलेन उत्तमब्राह्मणसमूहेन सनाथस्तं तादृशमिति तत्प-
रिहारः । 'द्विजराजः शाश्वरः' इति, 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इति चामरः ।

'सुरभिविलेपनधरमपि' इत्याश्रयम् 'परिपूर्णं' स्वन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।
अतीति । अतिरमणीयम् अत्यन्तमनोहरम् अपरम् अतिरिक्तं ब्रह्मलोकं सुरलोकमिव आश्रमं
तपोभूमिम् अपश्यम् अद्राक्षम् । इह ब्रह्मलोकमिवेति द्रव्योपमेया ।

यन चेति । अपि चेति चकारस्यार्थः । यत्र यस्मिन् आश्रमे, मलिनता मालिन्यं हविर्धूमेषु हुताग्नि-
केतुषु न चरितेषु, लोकानां व्यवहारेषु हिंसामाख्यार्दिपापाचारस्तत्र नासीदित्यर्थः । सर्वत्रात्मभावयथा
स्वच्छान्तःकरणत्वादित्याशयः । सुखरागो सुखस्थ रक्तिका सुकेषु कोरेषु न कोपेषु, अत्र निमित्तसप्तमी
अत एव कोपनिमित्तकं वैरूप्यं सुखे नासीदित्यर्थः । क्रोधस्यैवानुदयात् । तीक्ष्णता चर्मस्थिभेदप्रयोगः
सामर्थ्यविशेषः कुशामेषु दुर्भसूलग्रहेषु, स्वभावेषु प्रकृतिषु तीक्ष्णता कृता नासीत् शुद्धान्तःकरणत्वात् ।
चञ्चलता चाञ्चल्यं कदलीदलेषु रम्यापत्रेषु न मनःसु चित्तेषु चञ्चलता अधीरता उपद्रवाभावात् । कोकि-
लेषु परश्रुतेषु चक्षुरागः लोचनाक्षयम्, न परकलनेषु अन्यस्त्रीषु चक्षुरागः लोचनयोरार्साक्षिः तदभिलाषा-
भावात् । कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठग्रहो गलधारणम्, किन्तु सुरतेषु आलिङ्गनेषु न, सुनीनामूर्ध्वैर-
स्त्वेन तदसत्त्वादित्याशयः । व्रतेषु उपनयनादिनियमेषु मेखलायाः कान्त्याः बन्धो बन्धनम्, किन्तु

विलेपनं (गोबर का लेप, चंदन आदि सुगन्धित वस्तुओं का लेप) होने पर भी होम के पुओं से सर्वदा सुगंध
निकला करती थी, मार्ताण्डों (चांदलों, मतवाले हाथियों) का निवास होने पर भी वह आश्रम पवित्र था,
अनेकों चमकते हुए धूमकेतुओं (पुच्छलतारों, ध्वन की लपटों) के होने पर भी कोई भी उपद्रव नहीं था
और वहाँ दिवागिर्मंडल (चन्द्रमण्डल श्रेष्ठ ब्राह्मणों का समूह) होने पर भी प्राप्त के वृक्षों की झुरमुटों में सदा
अन्धकार छाया रहता था ।

उस आश्रम में कालिमा केवल यज्ञ के पुओं में थी, किसी के आचरण में नहीं थी; सुख पर
लाहिमा केवल सुगंधों की चोंच में थी, किसी के कोष में नहीं थी; तीखापन केवल कुशों की नोक
में था, किसी के स्वभाव में नहीं था; चञ्चलता केवल केलों के पत्तों में थी किसी के मन में नहीं थी;
चक्षुराग (नेत्रों की लाहिमा, नेत्रों में प्रेम) केवल कोकिलों में था; परस्त्रियों के विषय में नहीं था;
कण्ठग्रह (गरदन पकड़ना, आलिङ्गन करना) केवल कमण्डलु उठाने में था, रतिविलास में नहीं था;
मेखलाबन्ध (सौबीरबन्धन, सँकल में बाँधना) केवल व्रतधारी ब्रह्मचारियों में था, वाद-विवाद में नहीं था;
स्तनों का स्पर्श होम के लिए गर्वों को दुहने में ही था, स्त्रियों में नहीं था; पक्षपात (पंखों का झड़ना, पक्षपात
करना) केवल सुगंधों में था, विद्यासम्बन्धी विवादों में नहीं था; आग्नि (चकार काटना, भ्रम, सन्देह) केवल

पक्षपातः कृकवाकुषु न विद्याविवादेषु, भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणेषु न शौचेषु, वसुसङ्कीर्त्तनं दिव्य-
कथासु न तृष्णासु, गणना रुद्राक्ष-वलयेषु न शरीरेषु, मुनि-बाल-नाशः क्रतु-दीक्षया न मृत्यु-
ना, रामानुरागो रामायणेन न यौवनेन, सुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन ।

यत्र च महाभारते शकुनि-बधः, पुराणेषु वायु-प्रलपतिम्, वयःपरिणामे द्विज-पतनम् ,

हृष्याकलहेषु हृष्यानिमित्तकविग्रहेषु खेलबन्धः खड्गमुष्टिधारणं न, मुनीनामीश्यां एवानुपलम्भान्
'मेखला खड्गबन्धे स्यात् काङ्क्षीशैलचितम्बयोः' इति मेदिनी । होमधेनुषु होमनिमित्तकयोषु स्तनस्पर्शः
दुग्धदोहनम्, किन्तु कामिनीषु वनितासु न स्तनस्पर्शः कुचमर्दनं विषयासक्त्यनुव्यात् । कृकवाकुषु
कुक्कुटपर्षिषु पक्षपातः हृदाभ्यां पतनम्, किन्तु विद्याविवादेषु शास्त्रार्थेषु न पक्षपातः निर्णायकस्य वादिप्र-
तिवादिनोरन्यतरस्य साहाय्यविधानं तस्यानुचितत्वात् 'कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः
'विद्या विवादाय धनं मदाय, शक्तिः परेषां परिपीडनाय । खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्ष-
णाय ॥' इति । अत्र सर्वविधपक्षिण एव पक्षाभ्यां पतनसम्भवे ह्यत्र कृकवाकुमात्रस्यैव पक्षपतनदर्श-
नादविशेषे विशेषाख्यो दोषः समापतति तेनात्र 'पक्षिषु' इति पाठो विधेयः एवञ्च नोक्तशङ्कालेशः ।
अनलप्रदक्षिणेषु हवनाग्निप्रदक्षिणकर्मसु भ्रान्तिः चतुर्विध भ्रमणम्, किन्तु शास्त्रेषु वेदादिषु न भ्रान्ति-
भ्रमः अथार्थज्ञानम्, तत्त्वतो निश्चयात् । दिव्यकथासु परलोकीयाख्यानप्रवचनेषु वसुनां वृषभृती-
नामष्टानां देवविशेषाणां सङ्कीर्त्तनं सम्यक्प्रकारेण कथनम्, किन्तु तृष्णासु वित्तलिप्सा निमित्तकं वसुनो
वित्तस्य सङ्कीर्त्तनं न, ऋषीणां धनलिप्साया एवाभावात् । रुद्राक्षाणां वलयेषु कटककारमालासु 'कटकं
वल्लयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, गणना जपादौ संख्या, किन्तु शरीरेषु देहेषु न गणना नापेक्षा, तत्र
तेषामन्यन्तनिस्पृहत्वात् । क्रतुदीक्षया यज्ञप्रारम्भेण मुनीनाम् ऋषीणां बालनाशः केशकर्त्तव्यम्,
पूर्वदिन एव संयमाद्विधानायायैवंविधानम् ; किन्तु मृत्युना मरणेन बालनाशः बालकविध्वंसो न,
तपोमाहात्म्येनासामर्थिकमरणाभावात् । रामायणेन रामायणे गुणगणार्कणेन रामे दशरथात्मजे अनुरागः
प्रेम, किन्तु यौवनेन तारुण्योचितमदायिभावेण रामायां कामिन्याम् नानुरागः नासक्तिः, तपःप्रभावेण
तेषां युवावस्थायामपि कामोद्रेकाभावात् । जरया वृद्धावस्थया सुखस्य वदनस्य भङ्गविकारः तस्यादि-
शैथिल्यरूपो विकारः, किन्तु धनाभिमानेन वित्तगर्वेण सुखस्य भङ्गविकारः अन्येषु अक्रुद्धादिविकृतिर्न,
तेषां वित्तगर्वयोर्द्वयोरेकस्यत्वात् ।

इह 'मलिनता हविर्भूसेषु न चरितेषु' इत्यारम्भ 'सुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन' इत्यन्तं
यावत् सर्वस्मिन्नपि वाक्ये प्रश्नाभावेऽपि नञा अन्यस्य निराकरणात् श्लेषसङ्कीर्णं शब्दी परिसङ्ख्या-
लङ्कारः । तदुक्तं दण्डि—

'प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् । तादृगन्यक्यपोहश्चेच्छब्दाद आर्थोऽथवा तदा ॥

परिसङ्ख्या ..... ।

यत्र चेति । इहापि चस्य अपिचेत्यर्थः । यत्र आश्रमे महाभारत एव शकुनिबधः दुर्धनमातुलस्य
सहदेवेन मारणं श्रूयते स्म, न तु यस्मिन् कस्मिन् स्थले शकुनेः खगस्य वधो मारणम् अवलोकितः, तेषां
हिंसाया अभावात् । पुराणे व्यासनिर्मिताष्टादशपुराणेषु मध्ये वायुपुराणशास्त्रे एव वायोः पवनदेवतायाः

अग्नि की प्रदक्षिणा में थी, शास्त्र-ज्ञान के विषय में नहीं थी; वसुसंकीर्त्तन (वसुनामक देवताओं का वर्णन, धन
की चर्चा) केवल देवताओं की कहानियों में थी, धन की अभिलाषा में नहीं थी; गणना केवल रुद्राक्ष की
मालाओं में थी, शरीर के विषय में नहीं थी; मुनियों के बालों का नाश (बाल कटा देना, बालों का नाश)
केवल यज्ञ की दीक्षा लेने में ही होता था, मृत्यु के द्वारा नहीं; रामानुराग (रामचन्द्रजी के प्रति प्रेम, स्त्री के
प्रति प्रेम) केवल रामायण में था, यौवन में नहीं था और सुख पर भंगविकार (झुर्री पड़ना, अहंकार) केवल
हुदपे में ही होता था, धन के अभिमान में नहीं होता था ।

वहीं शकुनिबध केवल महाभारत की कथा में सुना जाता था, आश्रम में पक्षियों का वध करना लोग
जानते भी नहीं थे; वायु का प्रलय (वायुदेवता का भाषण) केवल पुराणों की कथा में मिलता था, वायु-विकार के

१. कुक्कुटेषु । २. प्रदक्षिणासु । ३. शास्त्रार्थेषु । ४. जलतृष्णासु । ५. परिणामेन ।

उपवन-चन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिसम्पत्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्य-पक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

(इति जाबाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम्)

प्रलपितं जलपितं श्रूयते, न त्वन्यत्र कापि भवने वायुना वायुविकारेणोत्सादादिना प्रलपितं कस्यापि व्यर्थवचनम् आसीत् तथाविधरूपाया अनुत्पन्नत्वात् । वयःपरिणामे बुद्धावस्थायामेव द्विजानां दन्तानां 'दन्त-विप्राण्डजा द्विजाः इत्यमरः, पतनं पातः, न तु महापातकादौ द्विजानां विप्राणां पतनं पातित्वं स्वाचार-श्रेयो वा तेषां तदभावात् । उपवनस्य आरामस्य चन्दनेषु चन्दनवृक्षेभ्यः जाड्यं शीतलत्वम् न तु आश्रमवर्ति लोकेषु जाड्यं प्रजाहीनत्वं सर्वेषामेव पूर्णशिक्षितत्वात् । अग्नीनामेव बह्वीनामेव भूतिसम्पत् भस्मदवशम्, न तु सुभिजनानां भूतिसम्पत् वित्तसम्पद्वत्त्वम्, वित्तकस्त्रीकरणविधानाभावात् । एणकानां मृगाणामेव गीतश्रवणे गानाकर्णेन व्यसनम् आसक्तिः, न तु ऋषीणां, तेषां कापि व्यसनाभावात् । शिखण्डिनामेव मयूराणामेव नृत्ये नर्तनसमये पक्षस्य लुप्तस्य पातः पतनं कस्यापि श्रंखनमित्यर्थः, न तु ऋषीणां नृत्ये लास्यविषये पक्षपातः अभिलाषः, तेषां सर्वस्मिन्नपि विषये निरभिलाषत्वात् । भुजङ्गमानां सर्पाणामेव भोगः शरीरम्, न तु ऋषीणां भोगो मातृगन्धचन्दनकामिन्यादिसम्भोगोत्पन्नं सुखम्, सर्व-भोगानां परित्यागात् । 'भोगः सुखे स्थ्यादिभृतावहेष्व फणकाययोः' इत्यमरः । कपीनां मर्कटानामेव श्रीफलेषु विलम्बफलेषु अभिलाषः इच्छाविशेषः, न तु ऋषीणां श्रीलक्ष्मीः सैव फलं काम्येष्टिफलं तत्र अभिलाषः अत्युत्कटेच्छा, तेषां मोक्षाभिलाषित्वेन कायकर्मलुष्टानविधानाभावात् । मूलानां वृक्ष-व्रतत्यादिकन्दानामेव मूलकानामेव वा अधोगतिः भूतलाधोदेशगमनम्, न तु ऋषीणां अधोगतिः नरकगमनं पापरहितत्वात् ।

इहापि पूर्ववदेव 'महाभारते शकुनिवचः' इत्यारभ्य 'मूलानामधोगतिः' इत्यन्तं यावत् सर्व-स्मिन्नपि वाक्ये प्रवृत्ताभवेऽपि स्वाभिप्रायेणान्यस्य निराकरणात् श्लेषानुप्राणिता आर्थं परित्यज्याऽलङ्कारः । लङ्गणम् पूर्वमेव प्रतिपादितम् । पूर्वं शाब्दी अत्र स्वार्थीति भेदो ज्ञेयः । अत्रत्यः सन्दर्भः कीदृशोऽति-रमणीय इति सहृदया एव प्रमाणम् ।

इति 'चन्द्रकला' टीकायां जाबाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम् ।

कारण कोई व्यर्थ का प्रयास नहीं करता था; द्विजपतन (दौनों का निरना, ब्राह्मणों की अवनति होना) केवल दुहौती में होता था, ब्राह्मणों की अवनति नहीं होती थी; जडता (शीतलता, बुद्धिहीनता) केवल उपवन के चन्दनों में पायी जाती थी, वह ऋषियों की बुद्धि में नहीं थी; भूति (भस्म, ऐश्वर्य, धन) केवल अग्नि में मिलती थी, लोगों में धन के प्रति कोई आसक्ति नहीं थी; गीत सुनने का व्यसन केवल मृगों में था, लोगों में उसकी अभिलाषा नहीं थी; नृत्य के प्रति अतुराग केवल मोरों में था; भोग (फन, सांसारिक सुख) केवल सर्पों में था, वहाँ लोग भोगी नहीं थे; श्रीफल (बेल का फल, धन से प्राप्त होने वाले सुख) की अभिलाषा केवल वन्दरों में थी, वहाँ के लोगों में धन से मिलने वाले सुख की अभिलाषा नहीं थी, और अधोगति (नीचे की ओर जाना, नरक में पड़ना) केवल वृक्षों के जड़ों की होती थी, ऋषि और सुनिवों की नहीं होती थी ।

इस प्रकार जाबाल्याश्रमवर्णनं समाप्त हुआ

जाबाल्याश्रमवर्णनं
समाप्तम्

अथ जानालिवर्णनम्

तस्य चैवविषयस्य मध्यभागमूलकुर्वाणस्य, अलक्तकौलहित-पल्लवस्य मुनिजनालं-
चित्र-कुम्भाजिन-जल-कर-कु-सनाथशास्त्रस्य तापसकन्यकाभिर्भूतभाग-दत्त-पीत-पिष्टातका-
नेक-पञ्चाङ्ग-तस्य हरिणशिमुषिः परिपीयमानाजवाल-सलिलस्य मुनिकुमारकावट-कुशाची-
रसागो हरिणगोमगोपगोपन-विचित्रतैलस्य, तत्क्षय कृत-कुसुमोपहार-रमणीयस्य नातिमहतः
परिमण्डलतया विस्तीर्णाकाशस्य रक्ताशोकतरोरवरच्छायायामुपविष्टम्, अत्युन्नतपोभि-

तत्तेति । एवंविषयस्य पूर्वोक्तद्विधा वर्णितस्य तस्य आश्रमस्य मध्यभागं मध्यदेशम् अलङ्कुर्वाणस्य
शोभमानस्य, रक्ताशोकतरोरवरच्छायायामुपविष्टं 'भगवन्तं जावालिमपश्यत्' इति वच्यमाणक्रियया
सम्बन्धः । अत्र पञ्चयन्तानि पदानि रक्ताशोकगोः, द्विनीयान्मानि च जावालिमपश्यस्य विशेषणानि
बोधयानि । अलक्तकपट्टं यानकवट् आलोहितानि किञ्चिद्वक्तानि पञ्चयानि किसलयानि यस्य तस्य
तादृशस्य । मुनिजलैः शयिगणैः आलम्बितः स्थापितः कुम्भाजिनानि कुम्भसूत्रचलाणि जलकरङ्गाः सारि-
केलादिपरचिताः पादप्रियेशाश्च यद्वा जलकरङ्गाः अदरस्यार्थं कमण्डलवः सैः सनाथाः संयुताः शाखाः
रसनाया यस्य तस्य तादृशस्य । 'करङ्गो मस्तके शस्ये नारिकेलकलास्थितिः' इति विश्वः । 'करकस्तु पुमान्
पक्षिविशेषे बुद्धिमेऽपि च । द्वयोर्मैत्रोपले न स्त्री कारके च कमण्डली ॥' इति मेदिनी ।

शापवकन्यकाभिः मुनिकुमारिकाभिः मूलभागे आलयात् मूलप्रदेशे दत्तानि निहितानि पीत-
पिष्टातकैः हरिणारूपपट्टवालचूर्णैः अनेकानि विविधानि पञ्चाङ्गुलानि कश्चिद्वज्राङ्गुललक्षमाणि यस्य तस्य
तादृशस्य । हरिणशिमुषिः मृगचालकैः परिपीयमानं समन्तादारावाहमानम् आलयात् मूलप्रदेशस्थाना-
पस्य सलिलं जलं यस्य तस्य तादृशस्य । मुनिकुमारकैः शयिचालकैः आयुधानि समन्तात्परिवेष्टितानि
कुलाचीराणां वर्यैः विधाग्न्यसनावधानां दामानि रजजो यस्य तस्य तादृशस्य । हरितेन हरिद्वर्णेन
सरलेन गोमयेन गोः पुरीषेण यदुपलेपनं तेन विविक्तं पृतं तस्य अशोदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।
तस्मिन्नेव रूपे काले कृतेन विहितेन कुसुमोपहारेण पुष्पहौकनेन रमणीयस्य कमनीयस्य । नातिमहतो
नातिविस्तृतस्य परिमण्डलतया गोलाकारतया कारणेन विस्तीर्णः अनिदीर्घः अवकाशः अश्वस्थावी
छायाप्रदेशो यस्य तस्य तादृशस्य । रक्तानां लोहितानाम् अशोकानां पुष्पाणां तस्य वृक्षः तस्य अश्वच्छा-
यायां नीचरश्माभातये 'छाया सूर्यमिया कालितः प्रतिविम्बमनातय' इत्यमरः । उपविष्टम् आसीनम् ।
अत्युन्नतः । अत्युन्नतानि अतिविचित्रानि तपोनि येषां तैस्तदालैः सहचिन्तितस्य विशेषणानि ।

इस प्रकार उस आश्रम के बीच एक लाल अशोक का पेड़ उसकी शोभा बढ़ा रहा था । उसके पत्ते आलते
के समान लाल लाल थे, उसकी डालियों पर मुनियों ने अपने काले काले सूतचर्मों और जल से भरे कमण्डलुओं
को लटका दिया था, उसकी जड़ पर मुनियों की कन्याओं ने पीले ऐपन (हल्दी और चावल की चुकनी मिलाकर
बनाया गया ले) के थोपे (पाँचों उँगलियों सहित हथेलियों की छाप) लगा दिये थे, हरिणों के छोटे-छोटे
वच्चे उसके थोंबले में भरा हुआ जल पी रहे थे, उसको चारों ओर मुनियों के बालकों ने कुश के बने हुए बज्रों
की कल्पनी की तरह लपेट दिया था, उसके नीचे की भूमि हरे गोबर से लीपकर पवित्र कर दी गयी थी और
उसपर टटके फूल चढ़ाये गये थे जिससे वह और भी रमणीय लग रहा था । यद्यपि वह बहुत बड़ा नहीं था
किन्तु मण्डल बॉव कर फैलने के कारण उसको नीचे बहुत दूर तक छाया रहनी थी । मैंने भगवान् जावालि को

१. मध्यभागमण्डलम् । २. अलक्तकौलितम् । ३. लोलपल्लवस्य । ४. श्रवणलम्बित । ५. करकम् ।
६. कुमारिकाभिरालवालदत्तम् । ७. पीतपिष्टम् । ८. पीयमानम्, आपीयमानम् । ९. आलवालकम् ।
१०. उपलिप्तम् । ११. भूतलस्य । १२. रचितम् । १३. उन्नतपोभिः ।

भुवनमिव सागरैः कनकगिरिमिव कुलाचलैः ऋतुमिव वैतानं-वह्निभिः कल्पान्तदिवस-
मिव रविभिः, कालमिव कल्पैः समन्तान्महर्षिभिः परिवृतम्, उग्र-शाप-भीतयेव कम्पित-
देह्या, प्रणयिन्येव विहित-केशप्रहया, कुलयेव कृत-भ्रमङ्गया, मत्तयेवाकुलितगमनया,
प्रसाधितयेव प्रकटित-तिलकया जरया, गृहीतव्रतयेव भस्मधवलया धवलीकृत-विग्रहम्,
आयामिनीभिः पलित-पाण्डुराभिः तपसाविजित्य मुनिजनमखिलं धर्मपताकाभिरिवो-
च्छ्रिताभिः अमरलोकमारोढुं पुण्य-रञ्जुभिरिवोपसंगृहीताभिः अतिदूर-प्रबुद्धस्य तप-

सागरैः समुद्रैः भुवनं विष्टमिव, कुलाचलैः कुलाद्रिभिः कनकगिरिमिव सुमेषपर्वतमिव, वितानस्य
यज्ञस्य इमं इति वैताना ये बह्वयः अग्रयः दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाः तैः ऋतुमिव यज्ञमिव 'वितानो
यज्ञविस्तारोहोच्येव ऋतुकर्मणि' इति विश्वः । रविभिः द्वादशसूर्यैः कल्पान्तदिवसमिव युगान्तदिवसमिव
तस्मिन् समये तत्पूर्वं च द्वादशसूर्योदयस्य पुराणविश्वातस्वात् । कल्पैः युगान्तैः कालमिव अखण्डं
समयमिव, समन्तात् सर्वतः महर्षिभिस्तापसैः परिच्युतं परिवेष्टितम् ।

अत्रैकस्थोपमेयस्य बहूनामुपमानानां निरूपणाभ्यामलोकपालाङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘मालोपमा यदैकस्थोपमानं बहु दृश्यते’ । इति ।

उच्यते । उग्रः कठिनो यो जाबालेः ज्ञापः अभिसम्पातः तेन भीतया व्रततया नार्थेव, कम्पितः
चलितो देहो वपुर्यथा, पथे यस्यास्तथा तादृश्या । प्रणयिन्येव कामिन्येव, विहितः केशग्रहः कचावलम्बनं
यथा तथा तादृश्या । रतिकलहे कान्तापि केजग्रहं विषसे हृदयमपि केशे लक्ष्यर्थः । क्रुद्धया कोपाविष्टया
नार्थेव, कृतो विहितो भ्रमङ्गः भ्रूवोः कैशिक्यं झुकुटी च यथा तथा तादृश्या । यथा क्रुद्धा भ्रमङ्गं विषसे
तथेयमपि कृतवतीत्यर्थः, मत्तया मद्यपानोन्मत्तया नार्थेव, आकुलितम् उच्चावचीकृतं गमनं गतिर्यथा,
पथे यस्यास्तथा तादृश्या, मद्यपानोन्मत्तापि स्खलद्रुतिका भवति हृदयमपि तथैव खल्लता । प्रसाधितया
भूषितया नार्थेव, प्रकटितानि अभिव्यक्तानि तिलकानि देहे श्यामवर्णचिह्नानि, माले तिलकञ्च यथा तथा
तादृश्या । अलङ्कृता स्त्री यथा सतिलका भवति तथेयमपि शरीरे तिलकानामुपपन्नत्वात् । तथा गृहीत-
व्रतया स्त्रीकृतकिञ्चित्प्रियमया नार्थेव भस्म भूतिः तद्बद्धवल्या श्वेतया भस्मना धवल्या च जरया
वृद्धावस्थया धवलीकृता झुञ्जीकृताः विग्रहो वपुर्यस्य तं तादृशम् ।

अत्र ‘उग्रशापभीतयेव’ इत्यारम्भ ‘गृहीतव्रतयेव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं विशेषण-
स्थोपादानेऽपि विरोधस्य ‘नार्था’ इत्यस्याध्याहारेण सामञ्जस्यं विधेयम् । केचित्सूत्रेणां निरूपयन्ति,
तन्मते ‘नार्था’ इत्यस्य नाध्याहार इत्यवधेयम् ।

आयामोति । आयामिनीभिः विस्तीर्णाभिः, पलितेन वृद्धावस्थाप्रयुक्तवैत्येन पाण्डुराभिः पाण्डु-
रूपाभिः । तपसा तेजसा अखिलं समस्तं मुनिजनम् ऋषिगणं विजित्य अभिभूय, उच्छ्रिताभिः ऊर्ध्व-
कृताभिः धर्मपताकाभिरिव धर्मद्योतकधजाञ्जलेरिव विद्यमानाभिः । अमरलोकं देवलोकम् आरोढुम्
आरोहणं विधातुं पुण्यरञ्जुभिरिव पवित्रप्रग्रहेरिव उपसंगृहीताभिः अङ्गीकृताभिः । अतिदूरप्रबुद्धस्य

उसी पेड़ की छाया में बैठे हुए देखा । जैसे समुद्रों से पृथ्वी, कुलपर्वतों से मेषपर्वत, अश्वियों से बघ, सूर्यों से
प्रलय काल का दिन और कर्णों से काल घिरा रहता है, उसी प्रकार वह भी अत्यन्त तपस्वी मुनियों से घिरे
हुए थे । बुढ़ापे ने उनके शरीर को श्वेत कर दिया था और उसमें कँपकँपी आ गयी थी, मानो ज्ञाप के भय से
जड़ौती स्वयं कँप रही हो; उनके गाल सफेद हो गये थे, मानो मनस्विनी नायिका के समान वह स्वयं उनके
सिर पर सवार हो गयी हो; उनकी भौहें तनी हुई थीं, मानो उसने क्रुद्ध होकर स्वयं भौहें चढ़ा दी हों; उनके
पैर चलने में लड़खड़ाते थे, मानो वह स्वयं मतवालों की तरह लड़खड़ाती हुई चल रही हो; उनके शरीर पर
काल के मस्से निकल आये थे, मानो उसने बिन्दियों द्वारा अपने को सजा लिया हो और उनके शरीर पर
श्वेत भस्म पुता हुआ था मानो उस झुड़ौती ने स्वयं कोई व्रत धारण कर लिया हो । उनकी लम्बी और बुढ़ापे
के कारण पंखों हुईं उबली चटाई ऐसी सुशोभित हो रही थीं मानो तप से समस्त ऋषियों को जीत कर प्राप्त की
गयी धर्म की पताकाई हों अथवा स्वयं जाने में सहायता पहुँचाने वाली शकटी की हुई पुण्यकर्मों की डोरियाँ हों

१. कुलपर्वतैः । २. वैतानिकाः । ३. उग्रशापकम्पितदेह्या । ४. तपोभिः । ५. उपाजिताभिः ।

स्तरोः कुसुम-मञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिर्पशोःभसानम्, उपरचित-भस्म-त्रिपुण्ड्रकेण तिर्यक्प्रवृत्त-त्रिपथगा-स्रोतस्त्रयेण हिमगिरि-शिलातलेनेव ललाटफलकेनोपेतम्, अधोमुख-चन्द्र-कलाकाराभ्यामवलम्बित-वलि-शिथिलाभ्यां भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमान-दृष्टिम्, अनवरत-मन्त्राभ्यास-विद्युताधरपुटतया निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रिय-वृत्ति-भिरिव विद्यागुणैरिव करुणारसै-प्रवाहैरिव दशनमयूखैर्यवलित-पुरोभागम्, उद्गमदमल-

अथान्तवृद्धिमुपगतस्य तप एव ततः वृत्तः तस्माद् उद्गताभिः उपपन्नाभिः कुसुममञ्जरीभिरिव पुष्पवह-रीभिरिव जटाभिः सदाभिः उपकोममानं युजितम् ।

अत्र 'धर्मपताकाभिरिव' इत्यत्र 'पुष्पवष्टुभिरिव' इत्यत्र च जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः 'तपस्तरोः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'कुसुममञ्जरीभिरिव' इत्यत्र हि जात्युत्प्रेक्षेत्यनयोरेकाग्रयातुपेक्षारूप-साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

उपरचितेति । उपरचितानि विहितानि भस्मना ग्रीणि पुण्ड्रकाणि तिर्यक्रेखामयवितकानि यत्र तेन तादृशो । अत एव तिर्यक्प्रवृत्तं कुडिलभावेन प्रचलितं त्रिपथगाया गङ्गायाः स्रोतस्त्रयं त्रिप्रवाहो यत्र तयोक्तेन, हिमगिरिः हिमालयस्य शिलातलेनेव पाषाणफलकेनेव ललाटफलकेन भालपट्टकेन उपेतं युक्तम् ।

हृदोक्तेविधिशिलातलाप्रसिद्धेभ्योऽप्येका ।

अधोमुखेति । अधोमुखी निम्नाश्रिता या चन्द्रकला सुबांशुरेखा तस्या आकारः स्वरूप इव आकारो ययोस्ताभ्यां तादृशाभ्याम्, अवलम्बिता बाह्येभ्यादाश्रिता या वलिः सिथिलं चर्च, तथा च—'वलिर्हृत्-प्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् सौ तु जरया श्लथचर्मणि ॥' इति मेदिनी । तथा सिथिलाभ्यां शीथिलयात्रोपरि व्युत्ताभ्यामित्यर्थः, अत एव ताभ्यां भ्रूलताभ्याम् अवष्टभ्यमाना अवलम्ब्यमाना दृष्टिः अवलोकनसामर्थ्यं यस्य तं तादृशम् ।

इह 'चन्द्रकलाया आकार इव आकार' इत्यत्र अर्थी समासगतता लुप्तोपमा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यो मन्त्राभ्यासः मन्त्रजपावृत्तिः तेन विवृतं व्यासम् अधरपुटम् ओष्ठद्वयं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तस्वच्छैः, सत्यप्ररोहैरिव सत्यवचनसत्याचारयोर्दृढभैरिव, स्वच्छा अवदाताः पापरहिता या इन्द्रियवृत्तयः चित्तादीनामिन्द्रियाणां कर्माणि ताभिरिव, विद्यागुणैरिव विद्याया आन्वीक्षिकायादेः वे युगा विनयाद्यस्तेरिव, करुणारस-प्रवाहैरिव द्यारसस्रोतोभिरिव सर्वस्मिन् स्थले स्वच्छुवादिस्वाशयः । दशनमयूखैः दन्तरिरमभिः प्रचलितः शुश्रोक्तः पुरोभागः अग्रदेशो यस्य तं तादृशम् । अत एव उद्गमन् दक्षिणश्रोत्रादहिरागच्छन् अमलः स्वच्छो गङ्गाप्रवाहो भारीरथीस्रोतो यस्मात् तादृशं जलम् एतत्संज्ञकशृणुमिव विद्यमानम् ।

अत्र 'सत्यप्ररोहैरिव' इत्यारभ्य 'करुणारसप्रवाहैरिव' इत्यन्तं यावत् वाक्यार्थहेतुर्लोकान्यलङ्कार-लङ्कार उपमा च तथा गुणोत्प्रेक्षेत्येतेषां मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः ।

अत्रावलिहितास—पुरा किल स्वपूर्वजानां सुविधीर्यथा भगीरथो हि हिंसाचलाचलितामथ च शङ्कर-जटायां लीनां गङ्गामवतारयितुं महेश्वरं सिधेव, प्रसन्नो भगवान् सदाशिवः स्वशिरसस्तामवतारयामास ।

अथवा दूर तक फैल हुए पुण्यरूपी दृष्ट के फूलों का मञ्जरियाँ हों । भस्म के त्रिपुण्ड्र से उनका ललाट ऐसा प्रतीत होता था गाने गंगा की तीनों धाराओं से युक्त हिमालय पहाड़ की कोई चट्टान हो । उनकी आँखों पर चन्द्रकला के घमान देवी आकृति वाली तथा बुढ़ापे की झुर्रियों के कारण थिथिल भौंहें लटक रही थीं जिनसे देखने में कुछ बाधा उत्पन्नित हो रही थी । निरन्तर मन्त्रों का जाप करने के कारण उनका मुँह खुला रहता था और ओठों के बीच से दाँतों की उज्ज्वल किरणें फूटती थीं, जो सत्य के अङ्कुरों, शक्तियों की निर्मल वृत्तियों और करुणरस की धारा के समान लग रही थीं । उन किरणों से उनके आगे का भाग अत्यन्त उज्ज्वल हो उठा था और वे गंगा की अत्यन्त निर्मल धारा की मुँह से बाहर करते हुए जहाँ शक्ति के समान प्रतीत होते थे । यद्यपि निरन्तर सोमरस पीने के कारण आने वाली डकारों से उनकी साँसें सुवासित हो उठी थीं जिसे सिच कर

१. गङ्गा ।

२. ...त्रयेण...तलेन ।

३. ...दृष्टोपेतम् ।

४. ...मन्त्राभ्यास ।

५. कविदयं पाठो नास्ति ।

६. करुणरसम् ।

गङ्गा-प्रवाहमिव जहृम्, अनवरतं तोमोद्धारमुपनिधिनश्चासारं कृष्टेर्मूर्तिमद्विरिव शापाश्वरैः
सदा सुखभाग-लाभहृतिः परिरुद्धिरासाभिरनिरहितम्, अतिक्रान्तया निरन्तरगण्ड-
गत्तम् उन्नतनर-हनु-घोषाण् आकरालं तारकम् अवरशिष्यमाप-विरल-चयन-पद्ममालम् उन्नत-
दीघरोम-कृद्ध-श्रवण-विशरम् आनाभिलम्बित-शूक्ष्मकलापमानमभादधानम्, अतिचपलाना-
मिन्द्रियाधानान् अन्तःसंयमन-रञ्जुभिरवातताभिः कण्ठनाडीभिरन्तरायगच्छ-कण्ठ-
रम्, समुन्नत-विरलास्थि-पङ्कजरम्, अंशालम्बित-धवल-यक्षोपवीतम्, अनिल-वर्श-
जति-तनु-तरङ्ग-भङ्गम् उल्लासमान-नैवेद्यगुणामिव सन्धुकिनीप्रवाहम् अकसुपमङ्गमुद्र-
अथ मायं भ्रमन्तीं ता जह्वायज्ञभूमिं ग्रावयामास, ततश्च कृद्भवे जह्नुचा पीता सा पुनरपि अमीर्यप्रार्थनया
श्रात्रविचराजि-सारिता सती भूतलनाजगासीति । तत एव 'जाह्नवी' इति संज्ञामनाप ।

अनवरति । इतो द्वितीयांस्तानि 'आनमश्' इत्यस्य विदोषणानि । अनवरतं निरन्तरं यः
सोमः पीतलोमरसः तस्य उद्धारो वायुजगितशब्देनैत्यर्थः । 'निधारोद्धारविधाबोद्भाहा निगरणविधु'
इत्यमरः, लुगनिधना सौरभवता निधासेन पवनेन अवकृष्टः आकर्षितः भूतिसमिद्धिः देहवतिः शापाश्वरैरिव
अभिसम्पातवर्णारिव, सदा सर्वदा मुखस्य यद्वनस्य वा सागोऽग्रमप्रदेशः तत्र लोकाहितः विद्यमानैः परि-
रुद्धाग्निः सञ्चाराजः आलोकनभ्रमरैः अद्विरहितम् अपरिषकम् । अतिक्रान्तया अत्यन्तगुणशरीरतया
विन्नतरी अत्यन्तममीरतरी गण्डगती अयदीभूती कपोली यस्मिन् तत् तादृशम् । उन्नततरा अत्युच्चः हनु
चिबुकं कपोलोपवीतद्वयमिति वायव्यं घोणा नासिका च यत्र तत् तादृशम्, 'घोणा नासा च नासिक' इत्य-
मरः, अत्यन्तकृशशरीरागमेवभूतमाननं भवत्यवलोकनीयम् । आकराले तेजसिपत्येव हेतुना अत्यन्त-
भीषणे तारके कनीनिकाशुगच्छं यस्मिन् तत् तादृशम् । अवलोच्यमाणाना नश्यन्तीं विरला असागन्धा नयन-
पद्ममाला नेत्ररोमपङ्क्तिः यस्मिन् तत् तादृशम् । उन्नतः उपजाः दीर्घः विस्तृतः रोमभिः लोमभिः रुद्धं
आच्छादिते श्रवणविवरे श्रोत्रप्रभुगच्छं यस्मिन् तत् तादृशम् । आनाभिलम्बितो नाभिसंयमन्त्यगन्धमानः
कूचकलापः समस्तसमूहः मुखलोमसमूह इत्यर्थः यस्मिन् तत् तादृशम् आननं मुखम् 'आननं लपन
मुखम्' इत्यमरः, आदधानं धारयन्तम् । अत्र 'शापाश्वरैरिव' इत्यत्र गुणोपेक्षाङ्कारः ।

अतिचपलति । इत आरम्भ 'अङ्गम्' इत्यस्य विदोषणानि । अतिचपलानाम् अतीवचञ्चलानाम्,
हिन्दिवाणि प्राणस्वच्छाश्रानेद्ररसनादीनि एव अथाः घोटकाः सांसारिकपदार्थान्मिति जीवानामाकर्षणादि-
व्याघ्रायः । तथा च कठोपनिषदि द्वितीयवत्सवां नाचिकेतस्य प्रति धर्मराजस्यात्मनिरूपणप्रस्तावे उक्तिः—
'हिन्दिवाणि हव्यामद्भुविपयस्तेषु नाचराय' इति । तेषाम् अन्तर्मध्ये सयमनरञ्जुभिरिव नियन्त्रणप्रवहेरिव,
आतताभिः अतिदीपाभिः कण्ठनाडीभिः गण्डगच्छाद्युभिः निरन्तरं सान्द्रं यथा स्थाना अवनद्धा
सम्बद्धा कण्ठरा जीवा यस्मिन् तत् तादृशम् । समुन्नतं शरीरस्यातिक्रान्त्यात्वात् समुच्चवत् अवलोच्यमानं
विरलम् अविचिद्यम् अविषयजं कङ्काळं यस्मिन् तत् तादृशम् । अंसे भुजान्तरे आलम्बितं लम्बमानं
धवलं शुभ्रं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्मिन् तत् तादृशम् । अतएव अनिलवरीन वायुप्रभावेण ज्वितः
उत्पादितः तनुनां सूचमाणो दूरङ्गाणो कङ्काळानां भङ्गः कीटिष्यं यत्र तं तादृशम्, तथा उत्पलमानं

उनके मुँह के पास मँडराने वाले मीरे ऐसे प्रतीत होते थे मानो शाप के अक्षरों ने ही शरीर धारण कर लिया हो ।
अत्यन्त दुर्बलता के कारण उनके गालों में गहड़े पड़ गये थे जिससे त्रिबुक्त की हड्डी निकली हुई तथा नाक
और भी ऊँची उठी हुई जान पड़ती थी, नेत्रों की पुतलियाँ अत्यन्त ताँवी और बरोनियाँ झड़ जाने के कारण
विरल हो गयी थीं, कान के छेद सघन रोवों से ठेके हुए थे, दाढ़ी नाभि तक लटकी हुई थी । गले की उगड़ी
हुई नाड़ियाँ कंधों तक फैली हुई ऐसी प्रतीत होती थीं मानो इन्द्रियरूपी घोड़ों की बाँधने की रस्तियों हों,
शरीर की हड्डियों का ढाँचा ऊपर उठा हुआ सा दिखायी पड़ रहा था, कन्धे पर दबे त योपवीत लटक रहा था,
जो बाधु में बहुत धीरे धीरे लहरा रहा था मानो उसमें हल्की हल्की लहरें उठ रही हों, इससे उनका निर्मल
अंग ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो कमल की कोमल उँठों की धारण करने वाला गंगा का प्रवाह हो । वे अपनी

१. अतिरित, अविरल... २. ...निःशास्ताङ्ग... ३. मूर्तिमद्भिः शापाश्वरैरिव । ४. सतिप्रविष्टः ।

५. समुन्नत... ६. लम्बित । ७. हिन्द्रियाणां । ८. ...संवद्ध... ९. उन्नत... १०. अवलम्बित,
लम्बितवती... ११. वायु । १२. ...ग्लानमृणालमिव ।

हन्तम् ; अतल-रफटिक-शकल-घटित-ध्वज-तयमर-मुञ्जल-धूल-मुकाफल-प्रथितं सरस्वती-
हारसिन्धु-चल-कुलि-विबर-गत-भाष-संयन्तम् , अनवरत-प्रसित-तारका-धूम-परमिव ध्रुवम् ,
उन्नमता शिरा-माजकेन जरकलपतरुमिव परिणतलतासङ्घेन निरन्तर-निचितम् , अम-
लान् चन्द्रांशुभिरिवाद्युतफेनैरिव गुणलन्तान-तन्तुभिरिव निर्मितेन मानस-सरो-जल-
धालनशुचिना दुष्कलवशकतेन द्वितीयेन जराजालकेन संच्छादितम् , आसन्नवृत्तिना
मन्दाकिनीसलिल-पूर्णन निदण्डोपनिधेन रफटिक-कमण्डलुना विकच-पुण्डरीकं राशि-
सलिलोपरि विद्यमानं नव-नूतनं लुण्ठं प्रसिध्दं यत्र तं तादृकम् , मन्दाकिन्या विद्यद्वयः प्रवाहं लोत
इव अकलुषम् अनाघिलं स्वच्छनिस्वयं अङ्गं शरीराद्ययम् उद्भूतं धारयन्तम् ।

इह 'इन्द्रियाण्येव अश्वाः' इत्यत्र निरङ्गकवलरूपकम् , 'संयमनरज्जुभिरिव' इत्यत्र जात्युपेक्षेय-
योरङ्गान्ध्यायेन सङ्करालङ्कारः । तयोक्तुकुटिलकृशतरङ्गुल्यम् अरिथपञ्जरम् , सलिलोपरिप्लवमाननूतन-
विलसत्तन्तुश्च यच्च वृत्तिरनुपमालङ्कारः ।

अमलरफटिः ति । अत्युज्ज्वलानि अतिविशदानि स्थूलानि पृथुलानि सुलालानि भौक्तिकानि तैर्प्र-
थितं सुरिफतं सरस्वत्या भारत्या हारमिव कण्ठमालामिव, चलन्तीनाम् अचञ्चलवाक्येणेन कपलीभूतानाम्
अङ्गुलीनां करावयवानां विवरगतं छिद्रस्थितम्, अमलैः विरहैः रफटिकानां रफटिकमणीनां शकलैः खण्डैः
घटितं रचितम् अचञ्चलं रुद्राहमालागुटिकां आवर्तयन्तं संख्याविशेषपूर्णात् यथाक्रमं परिभ्रमयन्तम्,
अतएव अचञ्चलं निरन्तरं प्रसितं प्रवहं संजकवातेन पर्वतितं तारकाधूमं नक्षत्रसमूहो यत्र तथोक्तम् अपरं
द्वितीयं ध्रुवम् उत्तानपादजमिव विद्यमानम् । इह च यथा बहोः कालावस्थिरयोः ध्रुवयोरन्तर्द्वन्द्वस्तारका-
समूहः प्रवहानिलैरजलं पर्वति तथा आसीनेन स्थिरतरेण वृषिणां सन्धकराप्रविहिता रफटिकमाला
जपसंख्याविशेषावधारणायानवरतं सञ्चालितेति साम्यमवगन्तव्यम् । उक्तं च सूर्यसिद्धांते—

‘मन्त्रं ध्रुवोर्बद्धमस्मिन् प्रवहानिलैः । पर्येत्यजलं तन्नद्धा प्रहकवायथाक्रमम् ॥’

इह उपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योपेक्षा चैतरेषां परस्परमपेक्षाभावेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिः ।
उन्नमति । परिणतानां पाकपुष्पगतानां लतानां व्रततीनां सङ्घेन समूहेन निरन्तरनिचितं
साम्प्रभावेन व्याप्तं जरकलपतरुमिव प्राचीनकल्पवृक्षमिव, उज्ज्वला उपरि श्रुता शिराजालकेन धमनि-
समूहेन निरन्तरनिचितम् । इह ‘जरकलपतरुमिव’ इत्युपमा ।

अमलमिति । अमलेन विंशदेन, अत एव चन्द्रांशुभिरिव शशिकचन्द्रिकाभिरिव अमृतफेनैरिव पोषूष-
लिण्डीरैव गुणानां कारुण्यतपश्चर्यादीनां सन्तानाः समूहा एव तन्तवः सूत्राणि तैरिव निर्मितेन रचितेन,
मानससरोसो मानसाख्यसरोवरस्थ जलेन सलिलेन यत् चालनं मलनिराकरणं तेन शुचिना पवित्रेण,
द्वितीयेन अपरेण जराजालकेनैव शैत्यापरिणतावस्थासमूहेनैव, दुष्कलवत् पटवसनवत् धरकलं वृक्षकम्
तेन तादृशेन, संच्छादितम् आच्छादितवाश्वयोभागम् ।

अत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः, द्वैत्योपेक्षे, परस्परपक्षेपासङ्गान्ध्यायेन सङ्करालङ्कारः ।

आसन्नमिति । आसन्नवृत्तिना निकटस्थानिना, मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सलिलं जलं तेन पूर्णं भूतेन

चञ्चल उद्गुलियों के द्वारा मोतियों से गुंथी हुई सरस्वती की कंठमाला के समान अत्यन्त उज्ज्वल रफटिक की
पुरियों से गुंथी हुई रुद्राक्ष की माला डुमा रहे थे, जिससे वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो निरन्तर घूमने वाले
नक्षत्र-मण्डल से युक्त दूसरे ध्रुव नक्षत्र हों । उनके शरीर पर ऊपर उभड़ी हुई धमनियों ऐसी प्रतीत हो रही थीं
मानो किसी पुराने करपट्ट पर पकी हुई लतायें फैली हुई हों । वे मानस-सरोवर के जल में घुलते रहने के
कारण अत्यन्त स्पष्ट छाल का वक्ष पहिने हुए थे जो चन्द्रमा की किरणें अथवा अमृत के क्षापी अथवा गुणों
(दया-धर्मादि) के धागों से बना हुआ सा प्रतीत हो रहा था और शरीर के ऊपर ऐसा लग रहा था मानो एक
दूसरी बुढ़ीतो के बाल ने उनके शरीर को ढँक लिया हो । उनके पास ही तीन लकड़ियों को बाँध कर बनाये
गये आधार (विपादिका) पर स्थित गंगाजल से भरा हुआ बिछोरी कमण्डल फूले हुए सफेद कमलों के बीच
बैठे हुए राजहंस के समान सुशोभित हो रहा था । उन्होंने अपनी ही स्थिरता में से पर्वतों, गम्भीरता में से

१. घटिताक्षम् । २. उज्ज्वल । ३. तारक । ४. उल्लसता । ५. अमलैः । ६.***शालि*** ।

७. अद्वितीयेन । ८. रफटिकम् । ९.***कमल*** ।

मिव राजहंसेनोपशोभमानम्, स्थैर्यैर्णाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः प्रशमेन तुषाररश्मेः निर्मलतयाऽम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणम्, वैतथ्यमिव स्वप्रभावोपात्तसंकलद्विजाधिपत्यम्, कमलासनमिवाश्रमगुरुम्, जरब्धन्दनकमिव भुजङ्ग निर्ममोक्तधवलजटाकुलम्, प्रशस्तवारणमिव प्रलम्ब-कण्ठबालम्, बृहस्पतिमिवाजन्म-वर्द्धितकचम्, दिवसमिवोद्यदक-विम्ब-भास्वर-मुखम्, शरत्कालमिव श्लोणवर्षम्,

त्रिदण्डिपदिका तत्रोपविष्टेन तदुपरिस्थापितेन, राजहंसेन कादम्बेन 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' इति ह्रस्वेतिन्द्रियो, विकचः प्रफुटितः पुण्डरीकराशिः सिताम्भोजसमूहस्तमिव, स्फाटिककमण्ड-लुना स्फटिकमणिनिर्मितकमण्डलुना उपशोभमानं विराजमानम् । अत्रोपमा ।

स्थैर्येणेति । स्थैर्येण स्थिरतया अचलानां गिरिणाम्, गाम्भीर्येण गाम्भीर्यगुणेन सागराणां सति-रपतीनाम्, तेजसा प्रतापेन सवितुः आदित्यस्य प्रशमेन शान्त्या तुषाररश्मेश्चन्द्रमसः, निर्मलतया अतिस्वच्छतया अम्बरतलस्य आकाशस्य संविभागं स्वीयवस्तुनः परेभ्यः किञ्चिद्विभज्य प्रतिपादयन् कुर्वाणं विदधानमिव स्थैर्यगाम्भीर्यप्रभृतीन् स्वगुणान् अचलादिभ्यः सम्प्रतिवभज्य दृष्ट्वेव स्थितमित्यर्थः स्वस्मिन् तथाविधस्थैर्याद्विगुणयुक्तत्वादित्याशयः । तत्र अचलानां स्थैर्यं कम्पशून्यत्वम् ऋषेः स्थैर्यं तु चित्तस्थिरता, समुद्राणां गाम्भीर्यं अगाधत्वम्, ऋषेः गाम्भीर्यं तु दुरवगाहप्रकृतिस्त्वम्, आदित्यस्य तेजः तीव्रग-रिमत्वम्, ऋषेस्तेजस्तु तपोमाहात्म्यवत्वम्, चन्द्रमसः प्रशमः सौम्यस्वरूपत्वम्, ऋषेः शमस्तु इन्द्रिया-णामन्तर्मुखेन प्रवृत्तिकरणम्, ऋषेर्निर्मलता पापराहित्यमिति परस्परं भेदसत्त्वेऽपि श्लेषमहिम्ना अमे-दाख्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, कुर्वाणमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा चेतुःभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

वैतथ्यमिति । गरुडमिव 'गरुडान् गरुडस्ताप्यां वैतथ्ये खगोश्चरः' इत्यमरः, स्वप्रभावेण स्वते-जसा उपात्तम् अर्जितं सकलेषु समस्तेषु द्विजेषु विजेषु पक्षिषु च आधिपत्यं स्वाभिमुखं येन तं तादृशम् 'दन्तविप्राण्डया द्विजाः' इत्यमरः ।

कमलेति । कमलासनो विरिञ्चिः 'विरिञ्चिः कमलासनः' इत्यमरः, तमिव, आश्रमस्य तत्तपोभूमेः ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्विधानामाश्रमाणाञ्च गुरुः शिष्यता निवामकश्च तं तादृशम् । ब्रह्मणैव वर्णाश्रमाश्च नियमिता इति पौराणिकी वार्त्ता ।

जरदिति । जरत् पुरातनः यश्चन्द्रनतः प्रलयजवृद्धः तमिव, भुजङ्गाणां सर्पाणां ये निर्मोकाः कञ्जकाः तद्वत् धवलाः खेताः जटाः सटाः, अन्यत्र भुजङ्गनिर्मोका धवला जटा ह्येव ताभिः आकुलं सङ्की-र्णम् । प्राचीनचन्द्रनवृक्षेष्वेव परिमलविशेषाधिक्यात्सर्पाधिक्यसम्भव इति प्रतिपादनार्थं जरत्सरग्रहण-मित्यवधेयम् ।

प्रशस्तेति । प्रशस्तो निखिललक्ष्णोपेतः वारणपतिः हस्तिनायकः तमिव प्रलम्बाः क्षुद्रनाभावादति विस्तृताः कर्णबालाः श्रवणलोमानि यस्य तं तादृशम्, पक्षे—प्रलम्बाः लम्बमानाः कर्णां श्रोत्रे बालाः पुच्छ-केशाश्च यस्य तं तादृशम् ।

बृहस्पतीति । बृहस्पतिः सुराचार्यः तमिव, आजन्म जन्मप्रभृति क्षौराभावात् बर्द्धिता बृद्धिं प्रापिताः कचाः केशा येन तं तादृशम्, पक्षे—कचः कचाभिधः सुतो येन तं तादृशम् ।

पुरा किल बृहस्पतेः कचनामा पुत्र उपपन्न इति पौराणिकी वार्त्ता ।

दिवमिति । दिवसो वासरः तमिव, उद्यत् उद्वृच्छत् यत् अर्कविम्बं सूर्यमण्डलं तद्वत् भास्वरं

समुद्रं, तेज में से सूर्य, शान्ति में से चन्द्रमा और निर्मलता में से आकाश को थोड़ा-थोड़ा सा भाग दे रहा था । जैसे गरुड़ अपने प्रभाव से समस्त पक्षियों का स्वामी होता है उसी प्रकार वे भी अपने तपोबल से सभी ब्राह्मणों के स्वामी बन गये थे, जैसे ब्रह्मा चारों आश्रमों के गुरु हैं उसी प्रकार वे भी उस आश्रम के गुरु थे, जैसे पुराना चंदन का पेड़ सौंप को कैनूलों से लिपटा रहता है उसी प्रकार वे भी सफेद जटाओं से घिरे हुए थे, जैसे हाथी के कानों पर बड़े-बड़े बाल उगे होते हैं उसी प्रकार उनके कानों पर भी बड़े बड़े बाल निकले हुए थे, जैसे बृहस्पति ने जन्मकाल से ही कच का पालन-पोषण किया था उसी प्रकार उन्होंने भी जन्म से ही बालों को रख

१. अन्तेः स्थैर्येण सागराणां गाम्भीर्येण । २. कापि सकलपदं न विच्यते । ३. भुजङ्ग... । ४. ...वारण-पतिमिव । ५. कर्णतलम् कर्णतालम् ।

शन्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिका-करतलमिव रुद्राक्ष-ग्रहण-निपुणम्, शिशिर-समय-सूर्यमिव क्रुतोत्तरासङ्गम्, बडवानलमिव सतत-पयोभद्र्यम्, शून्यनगरमिव दीनानाथ-विपन्नशरणम्, पशुपतिमिव भस्म-पाण्डुरोमाश्लिष्ट-शरीरम्, भगवन्तं जाबालिमपश्यम् ।
अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—अहो प्रभावस्तपसाम् ! इयमस्य शान्तापि भूतिरुत्तम-

दीप्तिमत् सुखम् आननं यस्य तं तादृशम्, पचे—उद्यदर्कविम्बेन भास्वरमुखं प्रारम्भिकप्रकाशो यस्य तं तादृशम् ।

शरति । शरत्कालः वर्षास्थयसमयः तमिव, क्षीणानि व्यतीतानि वर्षाणि 'शतायुचैः पुरुषः' इत्यादिनियमितवस्थाहायनानि यस्य तं तादृशम्, यत्किञ्चिदवशिष्टावस्थाकमित्यर्थः, पचे—क्षीणं स्वल्प-त्वमुपगतं वर्षं वृष्टिर्यस्मिन् तं तादृशम् ।

शन्तनुमिति । शन्तनुः चन्द्रवंशीयो भीष्मपितामहपिता तमिव, प्रियम् प्रेमास्पदं सत्यव्रतं सत्य-वचनसत्याचाररूपो नियमो यस्य तं तादृशम्, पचे—प्रियः अत्यन्तोगृष्टात्मजत्वात् प्रेमजनकः सत्यव्रतो यस्य तं तादृशम् ।

अम्बिकेति । अम्बिकाया भवान्याः करतलं हस्तमिव, रुद्राक्षस्य रुद्राक्षमालायाः ग्रहणे उपादाने निपुणं कुशलम्, पचे—रुद्रस्य महेश्वरस्य अक्षिणी नयने इति रुद्राक्षे तयोर्ग्रहणे कुतूहलेन पिधाने निपुणं दक्षम् ।

शिशिरेति । शिशिरसमयस्य शीतकालस्य सूर्यम् आदित्यमिव, क्रुतो भुजान्तराले स्थापितः उत्तरा-सङ्ग उत्तरीयवसनं येन तं तादृशम्, पचे—क्रुतो विहित उत्तरस्या दिशः कौबेराशयाः सङ्गः यथाक्रमं सम्बन्धो येन तं तादृशम्, तत्समये सूर्यस्योत्तरदिगमनप्रारम्भात् ।

बडवेति । बडवानलो बाडवाग्निः तमिव, सततं निरन्तरं पयो दुग्धमात्रं सलिलञ्च भक्ष्यम् अदनीयं शोषणीयञ्च यस्य तं तादृशम् ।

शून्येति । शून्यं जनरहितं नगरं पुरमिव, दीनानां दुर्गतानाम् अनाथानाम् अस्वामिकानां विप-क्षानां व्याधिष्यथितादीनाञ्च रक्षकं पालकम्, पचे—दीनानि शोभाशून्यानि, अनाथानि निवासिलोक-रहितानि, विपक्षानां नष्टानि शरणानि गृहाणि यत्र तत् तादृशम् 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः ।

पशुपतिमिति । पशुपतिः शङ्करः तमिव, भस्मवत् पाण्डुरि परिणतत्वात् शुभ्राणि यानि रोमानि लोमानि, भस्मना भूत्या पाण्डुरोमानि च तैराक्षिप्तं समन्तात् सक्तं शरीरं वपुर्नस्य तं तादृशम्, भगव-न्तस्य ऐश्वर्यादिमन्तं जाबालिम् एतन्नामानं मुनिराजम् अपश्यम् अद्भुतम् ।

अत्र 'वैनतेयमिव' इत्यारभ्य 'पशुपतिमिव' इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं 'जरञ्च-न्दनतर्हिव' भुजङ्गनिर्मोकधवलजटाकुलम्' इत्यत्र लुप्तोपमापूर्णोपमयोर्लङ्काभावेन सङ्कलालङ्कार इति ज्ञेयम् ।

अवलोक्येति । अवलोक्य प्रेक्ष्य च अहं वैशम्पायनः अचिन्तयम् व्यचारयम्—अहो इत्याश्रयं । तपसां स्वाध्यायादीनां प्रभाव ऐश्वर्यम्, इयं पुरो दृश्यमाना शान्तापि प्रसन्नापि अस्य मुनेः भूतिः स्वरू-ढोडा था, जैसे दिन निकलते हुये सूर्यमंडल से प्रकाशित हो उठता है उसी प्रकार वह अपने कान्तिमान मुख-मंडल से प्रकाशित हो रहे थे, जैसे शरद् ऋतु में वर्षा क्षीण हो जाती है उसी प्रकार वह भी अपनी आयु के बहुत वर्ष बिता चुके थे, जैसे राधा शान्तनु अपने पुत्र सत्यव्रत से स्नेह करने वाले थे उसी प्रकार वे भी सत्य के व्रत का पालन करने वाले थे, जैसे भगवती पार्वती के हाथ भगवान् शंकर की आँखों को भँदने में कुशल है उसी प्रकार उनके हाथ भी रुद्राक्ष की माला ग्रहण करने में कुशल हैं, जैसे शीत काल में सूर्य उत्तर दिशा का साथ करने लगता है अर्थात् धीरे-धीरे उत्तरायण होने लगता है उसी प्रकार वे भी उत्तरीय वस्त्र धारण करने वाले थे, जैसे बडवाग्नि निरन्तर जल का भोजन करती रहती है उसी प्रकार वे भी निरन्तर दूध ही का भोजन करने वाले थे, जैसे उजड़ा हुआ नगर गिरे-पड़े मत्प्यरहित मकानों को अपनी शरण में रखने वाला होता है उसी प्रकार वे भी दरिद्रों, अनार्थों और असहायों को शरण देने वाले थे और जैसे शंकर जी का शरीर भस्म लगाने के कारण तपेद रोओं से भरा रहता है उसी प्रकार उनका शरीर भी पके सफेद रोओं से ढका हुआ था ।

उस महर्षि जाबालि को देख कर मैंने मन हीं मन विचार किया कि तपस्या का प्रभाव भी कितना महान

कनकावदाता परिस्रुग्मन्त्री सौदामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि, सततमुदासीनीपि महा-
प्रभावतया भयभियोपजनयति प्रथमोपगतस्य शुष्क-नल-काश-कुसुम-निपतिर्तानल-
चटुल-वृत्ति-नित्यमसहिष्णुतपस्विनां प्रतर्जितपसामपि तेज प्रकृत्या दुःसहं भवति, किमुत
सकल-भुवन-वन्निर्गु-चरणानामनवरत-तपःसलिल-ह्रौलितमलानां कर्म-कमल-तलामलकफ-
लत्रदखिलं जगदात्मिकयतां विद्वेन चक्षुषा भगवतामेवंविधानामवर्षयकारिणाम् ।
पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महासुनीताम्, किं पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमयम-
पिपतिर्यत्र । अथवा भुवनतलमेव धन्यमस्मिन्मनेनाधिष्ठितमवतितल-कमलयोनिना ।

पम् उत्सक्तमत्यन्तमुष्णीकृतं यत् कनकं काञ्चनं तद्वत् अवदाना निर्मला परिस्रुग्मन्त्री वेदीप्यमाना
सौदामिनीव तद्विधिव चक्षुषो लोचनस्य तेजांसि ज्योतीषि प्रतिहन्ति प्रतिघातं नयति, सामुख्येन
ब्रजमन्त्री लोचनरश्मीनां विद्युत्वेजसा प्रतिनिवृत्तिः सर्वाभुवन्संवेद्यैवेत्याशयः । सततम् अजस्रम् उदासी-
नापि मध्यस्थापि परेषां भयोरुपादेन फलश्रुत्यापि हर्षं मूर्तिरित्यर्थः, महाप्रभावतया आश्रमप्रतापतया
प्रथमम् अर्च्यम् उपगतस्य प्राप्तस्य नम भयं त्रासम् उपजनयतीव उत्पादयतीह । शुष्काणि विरसन्ति
यानि तलकाकाकुसुमानि रक्तनामविकरातद्वग्विषयाः तेषु निपतितो शोऽनलोऽग्निः तस्यैव चटुला चक्षुषा
आशुतरा वृत्तिः प्रसरणव्यापारो यस्य तत् तादृशम्, तथा नित्यं सततम् असहिष्णु असहनशीलम्
अन्यतेज इति शेषः, तलु स्फुटं तपो येषां तेषामपि तपस्विनां तपस्यावर्तो तेजः प्रभावः, प्रकृत्या स्वभावेन
(दुःसहम् असहनशीलम्) इत्यत्र पाठान्तरं भवति परेषामिति शेषः । सकलभुवनतलेषु सप्ततत्संवार-
तलेषु वन्दितचरणानां नमस्कृतपदानाम् अनवरतं निरन्तरं तर्पास्थेव सलिलानि घातिनी तैः शालितानि
घातानि मलानि दुष्कृताभ्येव मलानि एकदादीनि यैस्तेषां तादृशानाम्, तथा दिव्येन परलोकीयेन चक्षुषा
ज्ञानमेवेत्येत्यर्थः करकमलतलं पाणिपद्मतलं तत्र आनलकमलवत् धात्रीकलवत्, अखिलं समग्रं जगत्
संसारम् अवलोकयतां पर्यताम्, पुर्यविधानाम् इत्यभूतानां जावालिसदृशानाम् अवलोकयकारिणाम् अव-
लोकनमात्रेणैवाप्येषां दुष्कृतध्वंसविधाधिनां भगवताम् ऐश्वर्यादिसतां किमुत किमाश्रयम् ।

अत्र 'उत्सक्तकनकावदाता' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'उपजनयतीव' इति क्रियाप्रेक्षा, तथा परत्र लुप्तोपमा
क्षिप्रपरम्परितरूपकञ्च ।

पुण्यानां हि निश्चितम्, महासुनीनां महातपस्विनां नामग्रहणान्यपि नामसङ्कीर्तनमात्रान्यपि
पुण्यानि पुण्योत्पादकानि, दर्शनानि तेषां निरीक्षणानि किं पुनः किं वक्ष्यस्य, नूनं पापानोदकानीत्यर्थः ।
इदं प्रत्यक्षम् आश्रमपदम् ऋषिजनस्थानं धन्यं कृतकृत्यमित्यर्थः यतो हि, यत्र आश्रमे अयं मुनिराजः
अधिपतिः नेता । अथवा यद्वा अवतितलस्य सत्यलोकस्य कमलयोनिः ब्रह्मा तदुप हारयति तेन तपोकेन
अनेन पुरोद्वह्यमानेन मुनिना अधिष्ठितम् आश्रितम् अखिलं समग्रं भुवनतलमेव जगतीतलमेव धन्यं
कृतपुण्यं सुकृती पुण्यवान् धन्यः इति हैमः, तपोवनस्य तदन्तर्गतत्वादित्याशयः । खलु निश्चयेन
और आश्रयं जनक है ! इनको मूर्ति कितनी शान्त है फिर भी उससे तपाये हुए सोने जैसी निकलने वाली कान्ति
विजली के समान आँखों में चकाचौंध उत्पन्न करके उसे तेजरहित कर दे रही है और पहले पहल आने वाले के
प्रति वक्षिपि उसमें कोई भी भाव नहीं है फिर भी अपने आत्यन्त प्रभाव के कारण वह आने वाले को भयभीत सा-
वना दे रही है । जब सूखी हुई नल नाम की घात के झूँझ पर पड़ी हुई आग के समान चक्षुषा स्वभाव वाले,
ईर्ष्या तथा छोट-मोटे तपस्वियों का तेज भी स्वभावतः अत्यन्त दुःसह होता है तब ऐसे सज्जन और पापों का
नाश कर देने वाले तपस्वियों की बात ही क्या है जिनके चरणों की पूजा सारा संसार ही करता है, जिन्होंने तप
रूपी जल से काम मोक्षधि रूपी सभी दोगों को धो डाला है और जो अपनी दिव्य दृष्टि से हाथ में रखे हुए
आँखों के समान सभी लोगों को देख सकते हैं । मुनियों का नाम लेना ही बहुत बड़ा पुण्य है फिर दर्शन की
तो बात ही क्या है । यह आश्रम भी धन्य है जिसके ये स्वामी हैं अथवा यह पृथ्वी तल ही धन्य है जिस पर
इस लोक के ब्रह्मा के समान ऐसे महर्षि स्थित हैं । ये मुनिलोग भी कितने पुण्यवान् हैं जो अपने सभी कार्यो

१. सौदामिनीव । २. निपतित चटुल । ३. तनुतपसाम् । ४. कापि दुःसहमिति न विवधे ।
५. भुवनतलम् । ६. तपःक्षपितमलानाम् । ७. करतलमलकवत् । ८. अवलोकयकारिणाम् पुण्यानि नाम
- नाम करणानि पुण्यानि नाम । ९. सुनीनाम् ।

पुण्यभाजः स्वत्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा सुखार्वा-
लोकन-निश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यर्षिधन्याः याऽस्य तु सत-
तमतिप्रसन्ने कर्णुणाजलनिरस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्यं रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसम्पर्क-
सुखमनुभवन्ती निवसति राजहंसीव मानसे । चतुर्मुखमुखकमलवासिभिर्जुर्वैदैः सुचि-
रादिव द्वितीयमिदमासादितं स्थानम् । एतमासाद्य शरत्कालमिव कलिकालं-जलधर-
समय कलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वा-
त्मना कृतवस्थितिना भगवता परिभूत-कलिकाल-विलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृत-

अपगता दूरीभूता अन्ये व्यापाराः कर्माणि येषां ते तादृशाः, तथा मुखावलोकने मुनिवदननिरीक्षणे
निश्चला निमग्नहिता दृष्टिः अवलोकनं येषां ते तादृशाः, पुण्याः धर्मजनिकाः कथाः किंवदन्तीः शृण्वन्तः
आकर्ण्यन्तः, अमी प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मुनयः तपस्विनः पुण्यभाजः सुकृतभाजः यत् यस्मात् कारणात्
अहर्निशं प्रतिदिनम् अपरम् अन्यं नलिनासनं कमलासनमिव विद्यमानं तं समुपासते परिचर्यो कुर्वते ।
तु पुनरर्थः । सततं निरन्तरम् अतिप्रसन्ने अतिशयेन प्रसादगुणयुक्ते अतिस्वच्छे च, कर्णुा परदुःखप्रहा-
णेच्छा जलमिव कर्णेन च जलमिति कर्णुणाजलं तस्य निरस्यन्दिनि स्वाविभि, अगाधम् ह्यसाशून्यम्
अतलस्पर्शजं, गाम्भीर्यं दूरवागाहस्वभावत्वं गम्भीरता च यस्य तस्मिन् तादृशे अस्य महर्षेः मानसे
चित्ते मानससरोवरे च हंसीव मरालीव, रुचिराः सुन्दराः द्विजाः क्लृप्तीभूता विप्राः पक्षिणश्च 'दम्न-
विप्राणञ्जला द्विजाः' इत्यमरः, परिवाराः परिजनाः यस्याः सा तादृशी या सरस्वती भारती निवसति
वासं विषते साऽपि धन्या श्लाघ्या, असामान्यसुकृतेनैवविधवासस्यावस्य प्राप्यत्वात् सा सरस्वत्यपि
धन्येत्याशयः ।

अत्र 'अवनितकमलयोनिना' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः, 'नलिनासनमिवेत्यत्र द्वयो-
स्तोत्रालङ्कारः, 'हंसीव'ेत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

चतुर्नि । चतुर्मुखस्य प्रज्ञापतेः मुखकमलानि वदनपद्मानि तत्रवासिभिः स्थायिभिः चतुर्वैदैः
ऋग्यजुःसांखायर्विभिः सुचिरादिव चिरसमायादिव इदम् एतत् द्वितीयम् अपरं तपोवनरूपम् स्थानम्
आसादितं प्राप्तम् । अत्र सुचिरादिवेति गुणोत्प्रेषा, तेन हि ब्रह्मणो मुखस्य तुल्यत्वं तपोवनस्य एतत्त्वं
ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एतन्मिति । कलिकालः कलिसमयः जलधरसमयः वर्षाकाल इव तेन कलुषिताः निजप्रभाववशात्
कुस्मितविभूत्यादिना अनुष्ठानशून्येन च दूषिताः, मलिनीकृताश्च सर्वविद्या अष्टादशविधा वेदादिविद्याः
सरितो नद्य इव शरत्कालमिव घन्तास्थयमिव एनं मुनिम् (जाबालिम्) आसाद्य प्राप्य संसारे पुनरपि
द्वितीयवारमपि प्रसादं सदृश्यादिना अनुष्ठानेन च निर्दोषत्वं नैर्मल्यञ्च उपगताः प्राप्ताः । मुनिरर्थं
निखिला अपि विद्या धारयति तत्प्रतिपादितानुष्ठानञ्च सम्पाद्यतीत्याशयः ।

नियतमिति । इह अस्मिन् आश्रमे सर्वात्मना सर्वविधिना कृता विहिता अवस्थितिः दासो येन स
तेन तादृशेन भगवता माहात्म्यवता धर्मेण सुकृतेन, परिभूतं न्यङ्गतं दूरीकृतमित्यर्थः कलिकालस्य

को छोड़ कर इन महर्षि के मुँह को अपलक आँखों से देखते हुए रात दिन कथार्यें सुना करते हैं और दूसरे
ब्रह्मा के समान इनकी उपासना में लगे रहते हैं । वह सरस्वती भी धन्य है जो निर्मल जल से भरे अथाह
मानस सरोवर में पक्षियों के साथ कमलों के मुख का अनुभव करने वाली राजहंसिनी के समान इन महर्षि के
मुख के सम्पर्क का सुख प्राप्त करती हुई उनके अत्यन्त प्रसन्न कार्ष्णिक एवं गंभीर हृदय में निवास करती है ।
ब्रह्मा के मुख कमलों में निवास करने वाले चारों वेदों को बहुत दिनों के पश्चात् यह दूसरा स्थान (जाबालि
का मुख) प्राप्त हुआ है । जैसे वर्षा काल में कीचड़ से भरी हुई नदियाँ बरद ऋतु पाकर फिर निर्मल हो
जाती हैं उसी प्रकार कलिकाल के प्रभाव से दूषित सारी विद्यार्यें इन महर्षि को पाकर फिर निर्दोष हो गयी हैं ।
कलिकाल के सभी प्रपञ्चों को हरा कर एकाग्र साव से इन महर्षि में निवास करने वाले भगवान धर्मेदेव निश्चय

१. मुखकमलावलोकनम्... । २. पशुपासते । ३. यदस्मिन्, याऽस्य । ४. रुचिरद्विजकुलप-
रिचये, द्विजपरिवारे । ५. कचित् 'मुख'पदं नास्ति । ६. हंसीव । ७. कचित् द्वितीयमुखपदं नास्ति ।
८. वेदैः चतुर्विदैः । ९. कचित् 'इव, द्वितीयम्' इत्युभयपदमपि नास्ति । १०. कलि-जलद-समयम् ।

युगस्य । धरणि तलमनेनाधिष्ठितमौलोक्य न वहति नूनमिदानीं सप्तर्षिमण्डल-निवासभिमानमम्बरतलम् । अहो ! महासत्त्वैर्जरा, यास्य प्रलय-रवि-कैर-निकर-दुर्निरीक्ष्यै रज-निकैर-किरण-पाण्डु-शिरोरुहै जटाभारे फेनपुञ्ज-धवला गङ्गैव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव शिखाकलापे विभावसोर्निपतन्ती न भीता । बहुलाज्य-धूम-पटल-मलिनीकृताश्रमस्य भगवतः प्रभावाद्दीर्घमिव रवि-किरणजालमपि दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवन-लोल-पुञ्जीकृत-शिखाकलापा रचिताञ्जलय इवात्र मन्त्रपूतानि हवींषि गृह्णन्ति एतत्प्रीत्या-

विलसितं चेष्टितं येन तथोक्तेन सता कृतयुगस्य सत्ययुगस्य नियतं नूनं न रमयते न चिन्त्यते, सत्ययु-गीयनिखिलसदाचाराद्युपलम्भादिव्याशयः ।

अत्र नियतपदस्य ध्रुवादिपदवत् उत्प्रेक्षाभिधायकत्वाद्वाच्याभावाभिमानिनी क्रियोप्रेक्षा ।

धरणीति । अम्बरतलम् आकाशतलं (कर्तुं), अनेन मुनिना अधिष्ठितम् आश्रितं धरणितलं पृथि-वीतलम् आलोक्य नूनं निश्चितम् इदानीं सम्प्रति सप्तर्षिमण्डलस्य कश्यपादिसमूहस्य निवासमा-न्यवस्थानेन योऽभिमानोऽहङ्कारः तं न वहति यत्ते सप्तर्षिबन्धुनैरवस्था तेन पृथिवीतलस्यापि स्वसमा-नत्वादित्याशयः । पूर्ववदेवाहङ्कारः ।

अहो इति । अहो आश्चर्यम्, इयम् अस्य देहेऽवलोक्यमाना, जरा वृद्धावस्था, महासत्त्वा महाप्राणा अत्यन्तशक्तिमती । कथमेतद्वधार्थं हृत्यत आह—यास्येत्यादि । फेनस्य ण्डिणीरस्य यः पुञ्जः समूहः तेन धवला उडवला या जरा, प्रलये कल्पान्ते यो रविकरनिकरः सूर्यकिरणसमूहः तद्वत् दुर्निरीक्ष्ये महा-तेजस्वितयाऽवलोकयितुमशक्ये, तथा रजनिकरस्य चन्द्रस्य किरणवत् मयूखवत् पाण्डवः श्वेतवर्णाः शिरो-रुहाः केशा यत्र तथोक्ते, अयम् मुनेः (जाबालेः) जटाभारे सदासमूहे पशुपतेः महेश्वरस्य जटाभारे सदा-समूहोपरि निपतन्ती पतनं विदधती फेनपुञ्जवत् धवला गङ्गा भागीरथी इव, तथा विभावसोर्वेदेः शिखा-कलापे ज्वालासमूहे निपतन्ती फेनपुञ्जधवला क्षीरस्य दुग्धस्य आहुतिः प्रवेष्ट इव निपतन्ती उपगन्तुं प्रवृत्ता सती न भीता न त्रस्ता अत्र यथाक्रमं प्रलयरविकर, रजनिकरकिरण, फेनपुञ्जैश्च तित्थो लुतो-पमाः, गङ्गैव आहुतिरिवैवेत्यत्र चोपमे द्वे इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

वहतेति । रवेः सूर्यस्य किरणजालं मयूखसमूहः (कर्तुं) वहलानां प्रचुराणाम् आज्यभूमानां हविर्भूमानां पटलेः वृन्दे मलिनीकृतः श्यामतां प्रापितः आश्रमो यस्य तादृशस्य भगवतो महासत्यवतो-जाबालेः प्रभावात् माहात्म्यात् भीतमिव त्रस्तमिव सद् दूरतो दूर एव एतत्तपोवनं परिहरति त्यजति, स्वप्रतिपक्षिणः प्रबलतमस इव धूमपटलस्योत्पादकतया मुनेरपि प्रतिपक्षिपक्षान्ताभवात्प्राप्तेन तदन्तिकप-रित्यागः समुचित एवेत्याशयः । अत्र भीतमिवेति क्रियोप्रेक्षा ।

एत इति । अत्र आश्रमे पवनेन समीरेण लोलश्रपलः पुञ्जीकृतश्च शिखाकलापो ज्वालासमूहो येषां ते तादृशाः, एते पुरोऽवलोक्यमानाः आशुशुचणयः दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयरूपा होमबह्वहय, रवि-ताञ्जलाः आहुतिस्वीकरणाद्य ऊर्ध्वीकृतयुक्तपाणितलह्वया इव सन्तः, एतस्य महर्षिजाबालेः प्रीत्या स्नेहेन, मन्त्रपूतानि ऋचा पवित्राणि हवींषि होतव्यानि वृतादीनि गृह्णन्ति स्वीकुर्वन्ति 'शिखावानाशुशुचिणः' इत्यमरः । अत्रापि क्रियोप्रेक्षाहङ्कारः ।

हो अब सत्ययुग की याद न करते होंगे और इन महात्मा की पृथ्वी तल पर स्थित देख कर अब आकाश भी सप्तर्षियों के निवास स्थान होने का अभिमान न करता होगा । यह वृद्धापा भी कितनी साहसी है जो शङ्कर जी की जटाओं में गिरने वाली उज्ज्वल फेन से भरी गङ्गा तथा अग्नि में गिरने वाली दूध की आहुति के समान इन मुनि की प्रलयकालीन सूर्य की किरणों जैसी चमकीली एवं चन्द्रमा की किरणों जैसी उज्जली जटाओं पर गिरने में डरी नहीं । यश कुण्ड में निरन्तर अत्यधिक धी की आहुति पड़ते रहने के कारण उस आश्रम पर उससे उठने वाले धुआँ की ध्यावा पड़ती रहती है जिससे ऐसा प्रतीत होता है मानो उस महर्षि के प्रभाव से सूर्य की किरणों भी उस आश्रम की दूर ही से छोड़ बैठती हैं । आश्रम के हवन-कुंडों में धधकती हुई अग्नि की

१. आलक्ष्य, अवलोक्य । २. कश्चित् 'मण्डल' पदं नास्ति । ३. 'रविरभि' । ४. 'दुर्निरीक्ष्ये' । ५. रजनिकरनिकरपाण्डुरे जटाभारे । ६. निपतन्ती । ७. 'आश्रमपदस्य । ८. 'भीतभीतमिव । ९. 'जाल-कमपि । १०. 'पुञ्जशिखाकलापाः, शिखाजटिलाः ।

शुश्रूषणयः । १) तरलित-दुकूलवल्कलोऽयश्चाश्रमलता-कुसुम-सुरभि-परिमलो मन्दमन्द-सञ्चारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभूतानामपि दुरभिमवानि भवन्ति तेजोसि । सर्वतेजस्विनामयश्चाप्रणीः । द्विसूर्यमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कम्पैव क्षितिरेतद्वैष्टम्भात् । एष प्रवीहः कर्णारसस्य, सन्तरणसेतुः संसार-सिन्धोः, आधारः क्षमामर्भसाम्, परशुस्तृष्णालता-गहनस्य, सागरः सन्तोषामृत-रसस्य, उपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य, अस्तगिरिरसद्ब्रह्मस्य मूलमुपशमतरोः, नैमिः प्रज्ञाचक्रस्य, प्रासादो-

तरलितेति । तरलितानि कम्पितानि दुकूलवत् चौमवसनवत् वल्कलम् ऋषिपरिहिततरुवल्कलं येन स तादृशः, आश्रमलताकुसुमानाम् आश्रमलतापुष्पाणां सुरभिर्ग्राणतर्पणः परिमलो गन्धो यत्र स तादृशः, मन्दमन्दसञ्चारी शनैः शनैः सञ्चरमाणः अयश्च गन्धवाहः पवनः, सशङ्कः भीताशय इव सन् अस्य जायालेः समीपम् अग्निकम् उपसर्पति उपगच्छति, परिहितवल्कलकम्पनेन स्वस्यापराधशङ्कया पवनस्य सशङ्कत्वं समुचितमेवेत्यभिप्रायः । सशङ्क इवेति गुणोत्प्रेक्षा ।

प्राय इति । प्रायो बाहुद्वयेन महाभूतानामपि महाजन्तूनां मृगपतिगजादीनानामपि तेजांसि महोसि दुरभिमवानि दुःखेनातिक्रमिषुं शक्यानि भवन्ति, चोऽत्र किम्वर्थं । अयं मुनिः सर्वतेजस्विनां निखिल-धामवताम् अग्रणीः प्रधानः, सुतरामस्य तेजोऽतिक्रमणासम्भवात् सूर्यप्रभृतीनामुक्तविधो न्यवहारः समुचित एवेत्याशयः ।

द्विसूर्यमिवेति । अनेन जाबालिना महात्मना भगवता अधिष्ठितम् आश्रितं जगत् द्विसूर्यमिव द्वौ सूर्यौ यत्र तदिव आभाति, अस्याऽप्यपरसूर्यसमानप्रभावत्वादित्याशयः । द्विसूर्यमिवेति द्वयोत्प्रेक्षा ।

निष्कम्पेति । एतस्य मुनेः अवष्टम्भात् आलम्बादिव द्रुतिः पृथिवी निष्कम्पा निश्चला । इह अवष्टम्भादिवेति हेतुत्प्रेक्षा ।

एष इति । एष जाबालिः, कर्णा द्यैव रसस्सलिलं तस्य प्रवाह ओघः, सर्वत्रैवैकरूपेण कर्णाया विद्यमानत्वात् । संसारो मिथ्याज्ञानजन्या वासना स एव सिन्धुः समुद्रतस्य सन्तरणसेतुः उत्तरणजलपोतः 'तत्त्वमसि' इत्यादिमोक्षोपयो विवाक्योपदेशद्वारा ज्ञानोत्पादनेन समुत्तारणम् । क्षमा परपरिभवाद्विपूर्वपक्ष-मानेभु क्रोधप्रतिबन्धः क्षमा एवामर्भोसि जलानि तेषाम् आधार आशयः सर्वत्रैव क्षमाकरणात् तृष्णा-विषयभोगलिप्सा एव लता वल्लयः तासां गहनस्य काननस्य परशुः कुठारः विनाशकारित्वात् । सन्तोषो यथाप्राप्तवस्तुनैव हृदि सन्तुष्टिः स एव असुतरसः पीयूषपद्मवः तस्य सागरः समुद्रः, विपुलाधारत्वात् । सिद्धिमार्गस्य मोक्षपथस्य उपदेष्टा उपदेशकः, तादृशजिज्ञासुजनायाध्यात्मविधोपदेशात् । असद्ब्रह्मो दुरभिसन्धिरेव असद्ब्रह्मः शनैश्चरप्रभृतिदुष्टग्रहः तस्य अस्तगिरिः अस्ताचलः, एनं प्राच्यैव सर्वेषां दुरभिसन्धिनाशात् । उपशमतरोः शान्तिद्रुमस्य मूलं ब्रह्मः हेतुश्च, उपदेशादिना शान्तिकरणात् । प्रज्ञामेव चक्रं

चंचल लपटें वायु के कारण एक में जुड़ी हुई सी पैसी लग रही हैं । मानो हवन की अग्नियों अंजुलियों बाँध कर उन महर्षि के मनों से पवित्र हवन के सामानों को अत्यंत प्रेम के साथ ग्रहण कर रही हों । उन महर्षि के पास जाने वाला मन्द-मन्द सुगंधित वायु भी आश्रम की लताओं के फूलों की गंध लिए हुए वल्कल-वल्कों को छिटाकर मानो भयभीत-सा हो जाता है । प्रायः महान् प्राणियों का भी तेज अत्यंत अपराजेय होता है फिर इन महर्षि का तो कहना ही क्या जो सम्पूर्ण तेजस्वियों के प्रधान हैं । इस महापुरुष को धारण करके संसार दो सूर्यों को धारण करने वाला-सा बन गया है इन्हीं की स्थिति से पृथ्वी भी अचला बनी हुई है । ये कर्णारूपी जल के प्रवाह हैं, संसाररूपी सागर को पार करने के लिए पुल हैं, क्षमारूपी जल के आधार स्थान हैं, विषयवासना-रूपी घनी लताओं के काटने की कुल्हाड़ी हैं, संतोषरूपी असुत के समुद्र हैं, सिद्धिमार्ग के गुरु हैं, असत्यरूपी

१. प्रतिगुहन्त्याशुश्रूषणयः, प्रतिगुहन्त्येतत्प्रदत्तान्नाशुश्रूषणयः । २. मन्दसञ्चारी । ३. तेजांसि, वतः । ४. निष्कण्टकेव । ५. अवष्टम्भादेव, अवष्टम्भेन । ६. प्रभवः । ७. कर्णरगतस्य । ८. कृपाः समताम् । ९. असुतस्य । १०. असद्ब्रह्मकस्य । ११. नेमिः । १२. प्रसादो, स्थितिवंशो ।

धर्मध्वजस्य, तीर्थं सर्वविद्यावताराणाम्, बडवानलौ लोभार्णवस्य, निकषोपलः शास्त्र-
रत्नानाम्, दावानलौ रागपल्लवस्य, महौमन्त्रः क्रोधभुजङ्गस्य, दिवसकरो मोहान्धका-
रस्य, अर्गलबन्धो नरक-द्वाराणाम्, कुलभवनमाचाराणाम्, आयतनं मङ्गलानाम्, अभू-
मिर्भद्विकाराणाम्, दर्शकः सत्यथानाम्, उत्पत्तिः साधुतायाः, नेमिभृत्साह-चक्रस्य,
आश्रयः सत्त्वस्य, विपक्षः कलिकालस्य, कोशस्तपसः, सखा सत्यस्य, चेतनमार्जवस्य, प्रभवः
पुण्य-सञ्चयस्य, अदत्तावकाशो मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अस्थानं परिभूतेः, अननुकूलोऽ-
भिमानस्य, असम्मतो दैन्यस्य, अनायत्तो रोषस्य, अतमिर्मुखः सुखानाम् ।

तस्य नाभिः आलम्बनीभूतमध्यभागः, एतमाश्रित्यैव सर्वेषां ज्ञानविस्तारात् । धर्मः अभ्युदयतिश्रेय-
ससिद्धिद एव ध्वजः पताका तस्य प्रासादो राजभवनम् अस्योपरि धर्मावलम्बनात् । सर्वविद्यासु आन्वीक्षि-
क्यादियु ये अवताराः प्रवेशाः तेषां तीर्थं घट्टः, घट्टमवलम्ब्य सलिलेषु प्रवेशवत्, एतमालम्ब्यान्तेवासिनां
सर्वविद्यासु प्रवेशात् । लोभो धनाध्यागमे बहुधा जायमानोऽपि पुनः पुनर्वर्धमानोऽभिलाषः स एवाणवः
समुद्रः तस्य बडवानलः और्वः परिशोषकत्वात् । शास्त्राणि वेदादीन्येव रत्नानि मणयः तेषां निकषोपलः
उत्कर्षोपकर्षपरीक्षकप्रस्तरः, द्वात्राणां शास्त्रज्ञानपरीक्षाविधानात् । रागो विषयाभिलाष एव पल्लवः क्रि-
त्यः तस्य दावानलो वनाग्निः दाहकत्वात् । क्रोधः परवशीकृतात्मनः परापकरणहेतुखुद्विविशेषः स एव
भुजङ्गः सर्पः तस्य महौमन्त्रः, उपशमविधायित्वात् । मोहः कार्याकार्यविवेकाभावः अज्ञानमिति यावत् स
एवान्धकारस्तिमिरः तस्य दिवसकरः उच्छेदकत्वात् । इह करुणारसस्येत्यारभ्य 'मोहान्धकारस्येत्यन्तं
प्रायः सर्वत्रैव परमरितरूपकमलङ्कारः, तत्र क्वचिक्वचित् शिष्टपरमरितरूपकम् एकदेशविशेषितरूपकञ्च ।
किञ्चैकस्य सुनेर्विषयभेदेनानेकधोलेवातुल्लेखालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अमंलति । नरकद्वाराणां दुर्गतिद्वाराणाम् अर्गलबन्धः कपाडबन्धकरणकीलकः, उपदेशादिना तत्त्व-
ज्ञानमुत्पाद्य नरकप्रवेशनिवारणात् । आचाराणां वेदादिविहितसदाचाराणां कुलभवनं पुरातनाधारगृहम्,
यावज्जीवनमेव सदाचाराणुष्ठानात् । मङ्गलानां समग्रश्रेयसाम् आयतनं भवनं पवित्रभूमित्वार्थं, सर्वविधि-
मङ्गलसम्पादनात् । वाक्यत्रयेऽन्यत्रप्रत्येकबृत्तिनिरङ्गकेवलरूपकालङ्कारसङ्कीर्णः प्राग्वदेवोल्लेखालङ्कारो ज्ञेयः ।
अभूमिति । मद्विकाराणाम् अहङ्काररूपमानसिकविकाराणाम् अभूमिरस्थानम्, अभिमानमन्धे-
नाऽपि शून्य इत्यर्थः महायोगित्वात् । सत्यथानाम् उत्कृष्टतमकर्मसाराणां दर्शक उपदेश सर्वज्ञत्वात्
सर्वहितचिन्तकत्वाच्च । पूर्वोक्तेन 'सिद्धिमार्गस्य' इत्यनेन सहास्य न पौनरुक्त्यस्य उभयोः परस्परं भेदादि-
त्युत्पत्तीयम् । साधुतायाः सुजनताया उत्पत्तिः जन्मस्थानम् अस्मादेवानेकेषां सौजन्योपदेशप्राप्तेः । उत्साह
उद्योग एव चक्रं तस्य नेमिः प्रान्तभागः, रथचक्रस्य प्रान्तदेशो यथा गन्तव्यमार्गस्य समग्रभागं स्पृशति
तथायमपि उत्साहस्य पराकाष्ठाप्राप्त्या निखिलान् पदार्थान् परिमातीत्याशयः । सत्त्वस्य सत्वगुणमात्रस्य
आश्रयः आधारः, रजस्तमसोरभिभवाभावात् । कलिकालस्य कलिपुगस्य प्रतिपक्षः शत्रुः तत्कार्यपापावरोध-
कत्वात् । तपसः कोशो भाण्डागारम्, तपःपरिपूर्णत्वात् । सत्यस्य अननुत्तव्यवहारस्य सखा मित्रम्, क्षण-
मपि परित्यागाकरणात् । आर्जवस्य कोमलतायाः चैत्रं भूमिः, सर्वत्रैव सारस्यावलोकनात् । पुण्यसञ्चयस्य
धर्मसमूहस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम्, दर्शनोपदेशादिना सर्वेषामेव पुण्योत्पादनात् । मत्सरोऽन्यथुभद्वेषस्तस्य
न दत्तोऽवकाशः स्वमित्रव्यवस्थानस्थानं येन सतादृशः, क्वाप्यन्यथुभद्वेषविधानात् । विपत्तेः सापदः अरातिः
शत्रुः स्वजेजसा हननात् । परिभूतेरनादरस्य अस्थानम् अपदम्, सर्वदोषरहितत्वात् । अभिमानस्य समस्त-

अर्थो के अस्ताचल हैं, शान्तिरूपी वृक्ष की जड़ हैं, ज्ञानरूपी चक्री की नाभि हैं, धर्मरूपी पताका की महल हैं,
सभी विधाओं में प्रवेश करने के किनारे हैं, लोभरूपी समुद्र को सुखाने वाले बडवादि हैं, शास्त्ररूपी रत्नों के
कामने की कसीदी हैं, विषयासक्तिरूपी पल्लवों की दावादि हैं, क्रोधरूपी सर्प को बश में करने वाले मंदा हैं,
मोह-रूपी अन्धकार को दूर करने के लिए दिन हैं, नरकरूपी दरवाजों को बंद करने के लिए साँकल हैं,
सदाचार के कुलीन घर हैं और मंगल के पवित्र मंदिर हैं । इनमें मद का विकार आ ही नहीं सकता । ये

१. तीर्थः । २. बडवानलः । ३. मन्त्रः । ४. क्रोधभुजङ्गमत्स्य । ५. नरकपुद्गराणाम् । ६. आदर्शः
सर्वविद्यानामुत्पत्तिः । ७. प्रसवः, प्रभावः । ८. अवशो विषयागामनमिमुखः, अनवकाशो विषयागामन-
मिमुख इत्युभयविधः पाठः क्वचित् समुपलभ्यते ।

अस्य भगवतः प्रभावादेवोपशान्तवेरमपगतमत्सरं तपोवनम् ।

अहो ! प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तान्तरात्मान-
स्तित्यर्थोऽपि तपोवन-वसति-सुखमनुभवन्ति । तथा हि एष विकचोर्षलवन-रचना-
नुकारिणमुत्पत्तञ्चरुचन्द्रकशतं हरिण-लोचन-श्रुति-शवलमभिनव-शाद्वलमिव विर्रति-
शिखिनः कलापमातपौहते निःशङ्कमहिः । अस्यमुत्सृज्य मातर्मर्जातकेशरैः केशरि-
शिगुभिः सहोपजातपरिचयः क्षरैश्चौरधारं पिबति कुरङ्ग-शावकः सिंहीस्तनम् । एष मृणाल-

लोकानामेव अहङ्कारस्य अननुकूलः अनाज्ञापकः तस्यारोपदेशात् । रोपस्य कोपस्य अनायत्तोऽनधीनः
'अधीनो निद्रा आयत्तः' इत्यमरः, दुराचारे प्रवर्तयितुमस्तमर्थत्वात् । सुखानामिहलोकमयानामित्यर्थः अन-
भिमुखः अनेनो-सुकः, तदुपकरणपरित्यागात् । इह 'नेमिरुसाहचक्रस्य' इत्यत्र परम्परितरूपकमङ्कारः ।

अस्तेति । अस्य भगवतो साहाय्यवतः प्रभावादेव साहाय्यादेव उपशान्तं विनष्टं वैरं मिथोविरोधो
यत्र तत् तादृशम्, तथा अपयातो दूरीभूतो मत्सरोऽप्यशुभद्वेषो यस्मात् तत् तादृशं तपोवनं विद्यते' इति शेषः ।

अहो इति । विस्मयसूचकमव्ययपदमिदम् । महात्मनो महानुभावानां प्रभावो साहाय्यस्य । एतदेव
विशेषतो दृश्यति—अत्रेति हि निश्चितम् अत्र तपोवने शाश्वतिकं सदातनं विरोधं वैरम् अपहाय दूरीकृत्य
उपशान्त्य मिथोविरोधशून्या अन्तरात्मानः अन्तःकरणानि येषां ते तादृशाः तिर्यङ्कोऽपि पशुपचयाद्योऽपि
तपोवनवसतिसुखं मुनिस्थाननिवासानन्दम् अनुभवन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्ति । उपपादयति—तथाहीति ।
एष पुरतोऽवलोक्यमानः अहिः सर्पः, आतपेन सूर्यकिरणेन आहतः खन्तः सन्, विकचानां विकसिता-
नाम् उपपलानां नीलपद्मानां वनस्य विपिनस्य या रचना सृष्टिः तामनुकर्तुं शीलं यस्य तं तादृशम्, उत्प-
त्तत् उपरि गच्छत् चारु सुन्दरं चन्द्रकाणां मेचकानां (चन्द्राकारबिह्वानां) शतं समूहो यत्र तं तादृशम्,
अत एव हरिणानां तत्तच्छृण्वन्मृगचतुष्टयपराणां मृगाणां याहि लोचनानि नयनानि तेषां श्रुतिभिः शोभाभिः
शवलं कर्तुरितम् अभिनवशाद्वलमिव प्रत्यग्रक्षण्यवहुलदेशमिव विद्यमानं शिखिनो मयूरस्य कलापं पिच्छं
निःशङ्कं निर्भयं विवर्ति छायाप्राप्यथं प्रविशति । विरोधे सति तु सर्पोऽनादिकालशत्रोर्मयूरस्य पिच्छमात्म-
नैव कथमाश्रयेदित्याशयः । अग्राद्याश्वोपमाऽपरा च श्रौतोपमा इत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वा-
त्संस्मृतिरङ्कारः ।

अयमिति । अयं पुरतोऽवलोक्यमानः कुरङ्गशावको मृगनिशुः मातरं निजजननीं सुग्रीम् उत्सृज्य
परित्यज्य, अज्ञातकेशरैः अतुत्पन्नसटैः केसरिनिशुभिः मृगपतिशावकैः सह उपजातपरिचयः उत्पन्नस्तत्तवः,
चरन्ती खवन्ती क्षीरधारा दुग्धधारा यस्मात् तादृशं सिंहीस्तनं पिबति पानं करोति ।

एष इति । आसीलितलोचनः सटाकर्पणेनानन्दोद्यान्मुकुलितलोचनः, एष पुरतोऽवलोक्यमानः
मृगपतिः सिंहः, मृगालकलापाशङ्किभिः सटामसूहे यिससमूहभ्रान्तिमद्भिः, द्विरदकलमैः करिशावकैः

सम्पार्ग के दिखाने वाले, साधुता के जन्मस्थान, उत्साहरूपी चक्के की धुरी, सतोष्ण के आश्रयस्थान,
कलिकाल के शत्रु, तप के कोप, सत्य के मित्र, सरलता के क्षेत्र और पुण्या के उत्पत्तिस्थान है, इन्होंने अपने
हृदय में ईर्ष्या-द्वेष को कभी आने ही नहीं दिया, विपत्तियों का सर्वदा विनाश किया, कभी किसी का अपमान
किया ही नहीं, अभिमान को कभी बढ़ावा दिया ही नहीं, दीनता का कभी समर्थन किया ही नहीं, शेष को
कभी पास फटकने ही नहीं दिया और सुखों की कभी अभिलाषा की ही नहीं ।

इन्हीं भगवान् जाबालि के प्रभाव से ही यह तपोवन ईर्ष्या-द्वेष से रहित हो गया है ।

महात्माओं का प्रभाव भी कितना व्यापक होता है । यहाँ पशु-पक्षी भी अपना जातिगत वैर छोड़ कर
अत्यंत शान्तभाव से तपोवन में रहने का सुख प्राप्त कर रहे हैं । देखो न भूप से व्याकुल यह साँप फैलने के
कारण फूले हुए नीलकमल के समान प्रतीत होने वाले एवं ऊपर की ओर उमड़ी हुई सैकड़ों चंद्राकार आकृतियों
के कारण मृगनेत्रों की शोभा से सुशोभित नवीन पास के अंकुरों जैसे लगने वाले मोरपंखों में निडर होकर
प्रवेश कर रहा है । यह सिंह के अयाल रहित बच्चों से हिला मिला हुआ मृगछीना अपनी माँ को छोड़ कर
दूध की दूध की पारा बहाने वाले सिंही-स्तनों को पी रहा है, ये हाथी के बच्चे चन्द्रमा को किरणों के समान

१. प्रसादादेवैतदुत्पशान्तवेरम् । २. उपशान्तात्मानः । ३. उत्पलितलोचनानुकारिणाम् । ४. अवि-

वसति, आवसति । ५. कलापमाहतः । ६. अनुपजात । ७. प्रक्षरत... । ८. आपिबति ।

कलाप्राशङ्किभिः शशिकरैश्च वलं सदाभारम् आमीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरद-
कलभैराकृत्यमाणं मृगपतिः। इदमिह कपि-कुलसपगत-चापलमुपनयति मुनि-कुमारेकैभ्यः
स्नातेभ्यः फलानि। एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभास्त्रि मदजल-पान-
निश्रलानि मधुकर-कुलानि सज्जातदयाः कर्णतालैः करिणः। किं बहुना, तापसाभिहोत्र-
धूमलेखाभिर्हस्तैः सपत्नीभिरनिशामुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्ग-शोभाः फलमूलभृतो वल्क-
लिनो निश्चेतनास्तत्रोऽपि स नियमा इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः^{११}।
इत्येवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यामेवाशोकतरोरधस्तायायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः
पादावुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमीपवर्त्तिनि कुशासने समुपाविशत्। अलोक्य तु

आकृष्यमाणम् अवकृष्यमाणं शशिकरवत् चन्द्ररश्मिवत् धवलं स्वच्छं सदाभारं स्वजटासमूहं बहुमन्यते
स्वल्पस्वल्पपार्ष्णिकर्पणानन्दोदात्तासमादरं करोति। अत्र जटासमूहे मृणालसमूहभ्रमादभ्रान्तिसानलङ्कारः,
शशिकरधवलमित्रश्च च लुलोपमा, स्वभावोक्तिश्चेति परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः।

इदमिति। इह अस्मिन् तपोवने, अपगतचापलं मुनिसेजसा विनष्टचाञ्चल्यम् इदं कपिकुलं वानरबुद्धं
स्नातेभ्यो विहितानुवेभ्यः मुनिकुमारैभ्यः तपस्विबालकैभ्यः फलानि सस्यानि उपनयति भक्षणयाहरति।
एत इति। मदान्धा मदोन्मत्ता अपि सज्जातदयाः मधुकरबुद्धेषु समुत्पन्नकरुणाः, एते च करिणो
हस्तिनः, गण्डस्थलीं करटस्थलीं भजन्त इति तानि तादृशानि, मधुकरकुलानि भ्रमरसमूहान् कर्णतालैः
विस्तृतकरतलस्वरूपकर्णताडनैः न निवारयन्ति न दूरीकुर्वन्ति, महर्षिप्रभावेणैतेषामपि कस्यापि सुख-
हवनाविधानादित्याशयः।

किमिति। बहुना अधिकेन जपितेन किं फलमित्यर्थः। अनिशं सन्ततम् उत्सर्पन्तीभिः उत्तिष्ठ-
न्तीभिः तापसानां मुनीनां यानि अग्निहोत्राणि यागविशेषाः तेषां धूमलेखाभिः दहनकेतनपङ्क्तिः उपपा-
दिता विहिता कृष्णाजिनोत्तरासङ्गस्य कृष्णसारमृगचर्मरचितोत्तरीयस्य शोभा कान्तिरिव शोभा येषु
ते तादृशाः, फलानि सस्यानि मूलानि कन्दानि च विश्रुतीति ते वल्कलिनो वृक्षत्वधारिणो निश्चेतनाः
ज्ञानरहिताः, अस्य भगवतो महात्म्यवतो महर्षेः तरवोऽपि वृक्षा अपि सनियमा व्रतिन इव लक्ष्यन्तेऽ-
वलोक्यन्ते, कृष्णाजिनशोभाविधारणादित्याशयः। सचेतनाश्चेतनायुक्ता ये प्राणिनो मानवादयः तेषां किं
पुनः किं वक्तव्यम्, ते त्वेवरूपा भवन्त्येवेत्याशयः। अत्र 'कृष्णाजिनोत्तरासङ्ग शोभाः' इत्यत्र लुलोपमा,
'सनियमा इव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा चेत्यनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः।

इत्येवमिति। इत्येवं पूर्वोक्तविधिना चिन्तयन्तं मां वैशाखापानं तस्यामेव अशोकतरोः अशोकवृक्षस्य
अधस्तादध्यायाम् एकदेशे एकस्मिन् भागे स्थापयित्वा संस्थाप्य हारीतः तन्नामा मुनिः, पादौ पितृजबाले-
रेव चरणौ उपगृह्य धृत्वा पादयोः पतित्वेत्यर्थः, कृताभिवादनो विहितप्रणामः, पितृजनकस्य अनतिसमीप-
वर्त्तिनि वातिनिकटवर्त्तिनि कुशासने दर्भविष्टरे समुपाविशत् उपविष्टवान्। तुः पुनरर्थः। अलोक्य इदम्

सफेद सिंह के अवालों को मृणाल समझ कर खींच रहे हैं और सिंह ऑख मूँदे हुए प्रसन्न हो रहा है, ये बन्दर
अपनी स्वाभाविक चंचलता छोड़ कर खान कर के आप हुए मुनियों के बच्चों को फल दे रहे हैं और मतवाले होते
हुए भी ये हाथी अपने कपोलों पर बैठ कर निश्चिन्तता के साथ मदजल पीने वाले मौरों को दया के कारण कान
झिज कर भगा नहीं रहे हैं। अधिक कहाँ तक कोई इस आश्रम के ये फल, मूल और वल्कलधारी निश्चेतन (जड़)
वृक्ष भी जब अग्निहोत्र की उठती हुई धूमलेखाओं के रूप में कृष्ण मृगचर्म पहिने हुए व्रतधारी तपस्वी के समान
दिखाई दे रहे हैं तो सचेतन प्राणियों की बात ही क्या है।

मैं यह सोच ही रहा था कि हारीतकुमार ने उसी अशोक के नीचे छाया में मुझे एक ओर रख
दिया और वे स्वयं पिता के चरणों का स्पर्श करते हुए प्रणाम कर के उनसे कुछ दूर पर लगे हुए एक कुशासन

१. मृणालशङ्किभिः। २. शशिकर, शशिकरकलापक***। ३. जटाभारम्। ४. कलभकः।
५. कुमारैः। ६. जातदयाः। ७. उत्सर्पन्तीभिरुपपादित, सर्पन्तीभिर्हनिशमुपपादित***।
८. शोभनाः। ९. वल्कलिनस्तरवः। १०. इवास्व भगवतः समीपवर्त्तिनोऽत्र लक्ष्यन्ते; इव लक्ष्यन्तेऽस्य
भगवतः समीपवर्त्तिनः। ११. प्राणिन एवम्। १२. तस्यैव रक्तशोकतरोरधस्तायाम्।

मां सर्वं एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुक्रशिष्टः' इति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु तान-
ब्रवीन्—'अयं मया स्नातुमिति गतेन कमलिनीसंरस्तीर-तरु-नीड-पतितः शुक्र-शिष्टुरात-
पजनित-क्लान्तिरुत्पन्नं शुषटल-मध्यगतो दूर-निपतन-ब्रह्म-तनुरल्पावशेषायुरासादितः,
तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमिति जातद्वयेनानीतः ।
तद्वायव्यमपरुद्धपद्मतिरक्षमोऽन्तरीक्षमुत्पतितुम्, तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतरुकोटरे
मुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवार-कण-निकरेण विविधफलसेन च संवद्धधर्मानो
धारयतु जीवितम् । अनाथ-परिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपक्षतिस्तु गगनतल-
सञ्चरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै रोचिष्यते । इहैव बोधजात-परिचयः स्थास्यति ।'

मां सर्वं निखिला एव मुनयः ऋषयः कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं शुक्रशावकः आसादित आनीत इति
एवम् आसीनमुपविष्टं हारीतम् अपृच्छन् पृष्टवन्तः । असौ हारीतः तु पुनः तान् मुनीन् अवधीत्
उक्तवान्—'अयं शुक्रशावकः इतः अस्मास्थानात् स्नातुम् आप्लवनार्थं गतेन प्राप्तेन मया हारीतेन
कमलिनीसंरसः पद्ममयसरोवरस्य पर्यायाः तीरतरोः तटस्थितबृहस्पत्य नीडात् कुलायात् पतितः च्युतः ।
आतपेन सूर्यरश्मिना जनिता उत्पादिता क्लान्तिः देहव्याथा यस्य स तादृशः । उत्तमस्य उष्णीमृतस्य
पांशुषटलस्य भूलिसमूहस्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्त्ति, दूरात् निपतनेन अधःसंयोगफलिकया क्रियया
विह्वला व्यग्रा तनुः, शरीरं यस्य स तादृशः, अत एव अहं किञ्चित् अवशेषम् अवशिष्टम् आयुः जीवितं
यस्य स तादृशः आसादितः प्राप्तः । तपस्विभिः मुनिभिः दुरारोहतया दुःखेनारोहं योग्यतया तस्य
वनस्पतेः शास्मलीतरोः स्वनीडं स्वकुलायम् आरोपयितुं न शक्यते न समर्थोभूयत इति
हेतोः, जातद्वयेन उत्पन्नकल्मेगेन आनीतः अत्रानाथि । तत्तस्माद्धेतोः यावत् यावत्समयम् अयं शुक्रशिष्टः
अपरुद्धे अनुत्पन्ने पक्षती पक्षमूलद्वयं यस्य स तादृशः अन्तरिक्षं गगनमुत्पतितुम् उड्डायि गन्तुम् अशमो-
ऽसमर्थः तावत् तावत्समयम् अत्रैव अस्मिन् तपोवने एव कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनाम्नि आश्रमतरुकोटरे
मुनिवसतिवृक्षकोटरे मुनिकुमारकैः तापसबालकैः अस्माभिश्च उपनीतेन आनीतेन नीवारकणनिकरेण
मुनिधान्यस्यसमूहेन विविधफलरसेन नानासस्यद्रवेण च सम्बद्धधर्मानः वृद्धिं प्राप्यमाणः जीवितं जीवनं
धारयतु दधातु । हि यतोऽस्मद्विधानाम् अस्मत्सदृशानां मुनीनाम् नाथपरिपालनं दीनजनरक्षणं धर्मं
आचारः । उद्भिजे स्फुटे पक्षती पक्षमूले यस्य स तादृशः, तु पुनः, गगनतलसञ्चरणसमर्थः अम्बरतलगमन-
नक्षमः, यत्र यस्मिन् देशे अस्मै शुक्रशावकाय रोचिष्यते अभिलाषः उत्पत्स्यते तत्र यास्यति व्रजिष्यति ।
'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' १।१।३३ इति पा० सूत्रेण चतुर्थी । वा अथवा इहैव अस्मिन्नेव तपोवने । अन्य-
योग्यवच्छेदार्थ एवकारः, उपजातपरिचयः उपजातः अस्माभिः सह उत्पन्नः परिचयः संस्तवो यस्य स
तादृशः स्थास्यति अवस्थितिं विधास्यति ।

पर बैठ गये । मुझे देखते ही सभी मुनि लोग उस बैठे हुए हारीतकुमार से पूछने लगे—'यह सुम्गे का बच्चा कहाँ
पा गये ? हारीत ने उनसे कहा—'मैं यहाँ से खान करने के लिए जा रहा था, उस समय कमल-सरोवर के
किनारे एक वृक्ष के घोंसले से गिरा हुआ यह सुम्गे का बच्चा धूप की गर्मी से व्याकुल होकर जलती हुई रेत में
पड़ा था । दूर से गिरने के कारण इसका शरीर अत्यंत विह्वल हो गया था और इसमें थोड़ी ही-सी जान बाकी
रह गयी थी । इसे देख कर मुझे दया आ गयी किन्तु उस वृक्ष पर चढ़ना तपस्वियों के लिए अत्यंत कठिन था
इसलिए इसे घोंसले में न रख कर साथ लेता आया । जब तक इसके पखनें न निकल आये और यह आकाश में
उड़ने योग्य न हो जाय तब तक इसी आश्रम के किसी वृक्ष के खोखले में मुनिबालकों और मेरे द्वारा दिए गए
तिन्नी के कर्णों को खाकर तथा फलों का रस पीकर पलता हुआ पड़ा रहेगा । अन्तार्थ का पालन-पोषण तो हम
जैसे तपस्वियों का धर्म ही है । उनें निकल आने पर यह आकाश में उड़ने योग्य हो जायगा फिर जहाँ इसका
मन होगा उड़ जायगा या हिल-मिल गया तो यहीं रह जायगा ।

१. मां ते मुनयः सर्व एव ।

२. शिरस्तः सरसस्तोरतरुनीडपतितः ।

३. दूरनिपतित** ।

४. कचित् 'च' इति पाठो नास्ति ।

५. अन्तरीक्षम् ।

६. कचित् 'विषय' इति पाठो नोपलभ्यते ।

७. अयस्मद्विधानाम् । ८. सञ्चलन*** । ९. यत्र चास्मै । १०. समुपजात***, उपजातविक्षम् ।

इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमालापमाकर्ण्य किञ्चिदुपजातकुतूहलो भगवान् जाबालिरीषदावलितकन्धरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशान्तया दृष्ट्या दृष्ट्वा सुचिरमुपजातप्रत्यभिज्ञान इव पुनः पुनर्विलोक्य 'स्वस्वैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते' इत्यबोचत् ।

स हि भगवान् कालत्रयदर्शी तपःप्रभावाद्दृष्टेन चक्षुषा सर्वमेव करतलगतमिव जगद्वर्लोकयति, वेत्ति च जन्मान्तराण्यप्यतीतानि, कथयत्यागामिनमप्यर्थम्, ईक्षण-गोचरगतानाञ्च पाणिनामायुवः संदर्शमावेदयति ।

ततः सर्वेव सा तापस-परिशच्छ्रुत्वा विदित-तत्प्रभावा 'कीदृशोऽनेनाविनयः कृतः, किमर्थं वा कृतः, क वा कृतः, जन्मान्तरे वा कोऽयमासीत्' इति कुतूहलिन्यभवत्, असकृदुपया-

इत्ये-मिति । इत्येवम् इत्यमादिकम् अस्मात्सम्बद्धं मद्भिषयकम् आलापे प्रश्नोत्तररूपम् आकर्ण्य निशम्य किञ्चित् द्वैपन् उपजातकुतूहलः उत्पदाश्चर्यः भगवान् माहात्म्यवान् जाबालिः ईषदावलितकन्धरो महिषि किञ्चिदानमितप्रीवः, पुण्यान्येव सुकृतान्येव जलानि सलिलानि तेः तथोक्तैः मां वैशम्पायनं प्रक्षालयन्निव धोतीकुर्वन्निव अतिप्रशान्तया नितान्तप्रसन्नया दृष्ट्या नेत्रेण सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा अवलोक्य, उपज्ञानवत् उत्पन्नं प्रत्यभिज्ञानं 'स एवायम्' इत्याकारकं ज्ञानं यस्य स तादृशः इव पुनः पुनः भूयो भूय विलोक्य निरीप्य स्वस्यैव आत्मन एव अविनयस्य अशिष्टव्यवहारस्य फलं भोगोऽनेन शुकश्रावकेन अनुभूयते साक्षात्क्रियते इति पूर्वविधिना तान् अबोचत् अभवीत् । 'पुण्यजलैः' इत्यत्र निरङ्ग-केवलरूपकम्, 'प्रक्षालयन्निव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

अनु तस्मिन् समय एव प्रथमं दृष्टवतो महर्षेः प्रत्यभिज्ञा कथमुपजाता इत्यत आह—उ इति । हि यस्माद्धेतोः, सः भगवान् माहात्म्यवाञ्जाबालिः कालत्रयदर्शी अतीतानागतवर्त्तमानात्मककालावितत्य-निखिलोन्मताभिज्ञः, तपःप्रभावात् दिव्येन ज्ञानात्मकेन चक्षुषा नेत्रेण सर्वं समस्तमेव जगत् संसारं करतलगतमिव पाणितलन्यस्तमिव अवलोकयति पश्यति । च पुनः अतीतानि गतानि जन्मान्तराणि भवान्तराणि वेत्ति जानाति । आगामिनमप्यर्थं भविष्यन्तमपि विषयं कथयति निरूपयति । ईक्षणगोचरगतानां लोचनव्यवसायानाञ्च पाणिनां जीवानाम् आयुषो जीवितव्यस्य संख्याम् इत्यत्राह आवेदयति बोधयति ।

तत इति । ततः तदनन्तरं सर्वेव समस्तैव सा तापसपरिषत् तपस्विसभा श्रुत्वा निशम्य पूर्वोक्तमिति शेषः । वृद्धतरुणभेदेन सम्प्रदायभेदेन वा तपस्विसभानामनेकत्वात्सर्वेवैश्वभिधानं युक्तमेव । विदितो ज्ञातः तस्य महर्षेर्जाबालेः प्रभावो माहात्म्यं यया सा तादृशी इति कुतूहलिनो अवगन्तुं चेत्तसि कौतुकवती अभवदित्यन्वयः । इति पदाभिधेयमाह—कीदृश इति । कीदृशः कीदृक् अनेन शुकश्रावकेन अविनयः अशिष्टव्यवहारः कृतो विहितः, किमर्थं किं प्रयोजनं वा कृतोऽनुष्ठितः, क वा कस्मिन् देशे कृतः, जन्मान्तरे अवान्तरे वा अर्थः कः आसीत् अभवत् । तं भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् असकृत् वारम्वारम्

मेरे संबंध की इन बातों की सुन कर भगवान् जाबालि की भी कुछ कुतूहल हुआ उन्होंने कुछ गर्दन घुमा कर मानो अपने पुण्य जल से मुझे नहलाते हुए अत्यंत शांत दृष्टि से मेरी ओर देर तक देखा और मानो मुझे पढ़वान कर बार-बार देखते हुए कहा कि यह तो अपने ही दुराचारों का फल भोग रहा है ।

भूत, वर्तमान और भविष्य की सभी बातें जानने वाले थे महर्षि जाबालि तप के प्रभाव से दिव्य चक्षुओं द्वारा सारे संसार को करतलगत की भांति देखते थे, पूर्व जन्म में घटी हुई घटनाओं की भी जानते थे, भविष्य में घटने वाली घटनाओं की भी बताते थे और केवल देखने से ही प्राणियों की आयु भी बता देते थे ।

उनके तपः प्रभाव की जानने वालों सुनियों की वह सारी सभा यह जानने के लिए अत्यंत उत्सुक हो उठी कि 'इसने कैसे दुराचार किया है ? क्यों किया है ? कहाँ किया है ? और पूर्व जन्म में यह कौन था ? अतः

१. अस्मत्सम्बद्धालापम् । २. कौतूहलः । ३. दृष्ट्या, कचित् नोमयरूपः पाठः समुपलभ्यते ।
४. अभिज्ञातप्रत्यभिज्ञः । ५. त्रिकालदर्शी । ६. आलोकयति । ७. वेत्तिजन्मान्तराण्यतीतानि ।
८. प्रमाणम् । ९. अतः सर्वैव, सर्वैव सा तापस ** । १०. सतापसपरिषत् । ११. कचित् 'वा' इति पदं नास्ति । १२. कौतूहलिनि ।

चितवती^१ च तं भगवन्तम्—‘आवेद्य प्रसीद भगवन् ! कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते, विहगजातौ वा कथमस्य सम्भवः, किमभिधानो वाऽयम्, अपनयतु नः कुतूहलम् आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान् प्रभवः ।’

इत्येवमुपार्चितस्तपोधनपरिषदा स महामुनिः प्रत्यवदत्—‘अतिमहद्विदमाश्चर्यमाख्यातयम्, अल्पशेषमहः, प्रत्यासीदति च नः ज्ञानसमयः, भवतामप्यतिक्रामति देवार्चनविधिदेवा, तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः, सर्व एव तावदाचरन्तु यथोचितं दिव्यव्यापारम्, अपराहसमये भवतां पुनः कृत-फलमूलाशनानां विद्वद्व्योपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेदयिष्यामि। योऽयं यथै कृतमनेनापरस्मिन् जन्मनि, इह लोके^२ च यथास्य सम्भूतिः^३। अयञ्च तावदपगतकृमः क्रियतामाहारेण । नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्तं^४ स्वप्नोपलब्धमिव

उपार्थाचितवती तद्वृत्तान्तकथनाय प्रार्थितवती । हे भगवन् ! आवेद्य अभिषेहि, प्रसीद प्रसन्नो भव, कीदृशस्य किंरूपस्य अविनयस्य अशिष्टव्यवहारस्य फलं भोगः अनेन शुक्रशिष्टानां अनुभूयते साक्षात्क्रियते । विहायसा आकाशमार्गेण गच्छतीति विहगः पक्षी तज्जातौ तद्वदस्य कथं केन विधिना सम्भव उपपत्तिः, वा अथवा किमभिधानः किंशाम् अयं शुक्रशिष्टाः, नोऽस्माकं कुतूहलम् आश्चर्यम् अपनयतु दूरीकरोतु, हि यतः सर्वेषां समस्तानाम् आश्चर्याणां परोक्षविषयविवरणस्वरूपाणां प्रभवो हेतुः अपूर्वार्थोपेक्षक इत्यर्थः ।

इत्येवमिति । इत्येवम् अनेन विधिना तपोधनपरिषदा तत्परिचयसम्भवा तत्त्वज्ञानैरित्यर्थः उपयाचितः प्रार्थितः स महामुनिः प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—अतीति । इदमाश्चर्यम् अवधितवचनायुक्तम् अतिमहत् अतिदीर्घम् आख्यातव्यं निरूपणीयम्, मयेति शेषः । अहो वासरः अल्पशेषं स्वरूपावशिष्टम्, नोऽस्माकं ज्ञानसमयः मज्जनकालः प्रत्यासीदति सन्निधत्ते । भवतामपि शुष्माकमपि देवार्चनविधिदेवा देवपूजनविधिसमयः अतिक्रामति अत्युल्लङ्घिता भवति, तत्तस्मात् कारणात् भवन्तो यूयम् उत्तिष्ठन्तु उत्थानं विदधतु । सर्व एव ‘तावत्’ इति वाक्यालङ्कारे । यथोचितं यथायोग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम् आचरन्तु अनुत्तिष्ठन्तु । अपराहसमये प्रहरद्वयानन्तरकाले भवतां शुष्माकं पुनः द्वितीयवारं कृतं विहितं फलमूलानाम् अज्ञानं भोजनं यैस्तेषां तथोक्तानाम्, विद्वद्व्योपविष्टानां सुस्थभावेनोपवेशनं कृतवताम् आवितः प्रारम्भतः प्रभृति सर्वं समस्तम् आवेदयिष्यामि कथयिष्यामि । अयं शुक्रशिष्टाः यः पूर्वजन्मनि आसीत्, परस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे यच्च कर्म अनेन कृतं विहितम्, च पुनः इह लोके अस्मिन् संसारे यथा येन प्रकारेण अस्य सम्भूतिः उत्पत्तिः । तावत् प्रथमम् अयं शुक्र आहारेण भोजनेन अपगतकृमो विनष्टमभः क्रियतां विधीयताम् । नियतं निश्चितं मयि जाबालौ कथयति निवेदयति सति अयं शुक्रः अपि आरामः

सारी सभा उठते वार वार प्रार्थना करने लगी, भगवन् कृपा करके बताइए कि यह किस प्रकार के दुराचरण का फल भोग रहा है ? यह पक्षि-योनि में कैसे उत्पन्न हुआ ? इसका नाम क्या है ? आप हम लोगों की उत्सुकता दूर करें क्योंकि आप सभी आश्चर्यजनक बातों को कह सकते हैं । तत्परियों की सभा के इस प्रकार निवेदन करने पर महर्षि जाबालि ने कहा कि ‘यह वृत्तान्त बहुत ही आश्चर्यजनक और विस्तृत है जिसे मुझे पूरा सुनाना होगा किन्तु अब दिन भी थोड़ा ही रह गया है, मेरे ज्ञान का समय भी हो चला है और आप लोगों के देवपूजन में भी देरी हो रही है अतः इस समय आपलोग उठिए और अपने-अपने दैनिक कर्मों को पूरा कीजिए । रात के समय जब आपलोग कंद-मूल आदि खा-पीकर निश्चितता के साथ बैठिएगा तो ‘यह जो है, इसने पूर्व जन्म में जो कुछ किया है और जैसे इस लोक में आया है आदि पूरी कथा प्रारंभ से ही सुनाऊंगा । तब तक इसे भी खिन्न-पिला कर आराम करने दीजिए । मैं जैसे-जैसे इसकी कथा सुनाता जाऊँगा वैसे ही वैसे वैसे भी अपने पूर्व जन्म की

१. उपनार्थितवती, शब्दोपनार्थितवती; उपेत्यार्थितवती । २. उच्यते । ३. कचिच्च ‘वा’ पदं न विभेते । कचिच्च ‘च’ पदं वर्तते । ४. उपयाच्यमानस्तु । ५. अवदत् । ६. वेला । ७. कचिच्च ‘तावत्’ पदं नास्ति । ८. कचिच्च ‘फल’ पदं नास्ति । ९. आदेशविध्यामः । १०. यच्चानेन कृतमपर । ११. लोके च यथा लोके यथा । १२. जन्मान्तरवृत्त ।

मयि कथयति, सर्वमशेषतः स्मरिष्यति' इत्यभिधेदेवात्थाय 'समं' तैमुनिभिः 'ज्ञानादिक-मुचित-दिवस-व्यापारम् अकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । ज्ञानोत्थितेन मुनिजनेनार्चविधिमुपपाद्यता यः क्षितितले दत्तः तमम्बर-तलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदयवहत् । ऊर्ध्वमुखै-
रर्कविम्ब-विनिहित-दृष्टिभिरुष्मैर्पैस्तपोधनैरिव परिपीयमान-तेजःप्रसरो विरलार्तप-
रतनिमानमभजत् । उद्यत्सप्रार्थनार्थ-स्पर्शो परिजिहीर्षयेव संहृत-पादः पारावत-पाद-

स्वस्य जन्मान्तरोदन्तं परजन्मवार्तां स्वमोपलब्धमिव स्वप्नदृष्टवत् सर्वं समस्तम् अशेषत आदितः स्मरिष्यति स्मृतिपथमानेष्यति, इत्यभिधेदेव इत्थं मुवलेव उत्थाय उत्थानं विधाय मुनिभिः तपस्विभिः समं साकम् उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यं ज्ञानादिकम् अकरोत् विहितवान् ।

अनेनेति । अनेन समयेन मध्याह्नसमयानुष्ठेयक्रियया, अत्र अपवर्गे तृतीया । परिणतः अवसानं प्राप्तः दिवसो वासरः । ज्ञानोत्थितेन मुनिजनेन तपस्विमण्डलेन अर्चविधिं रक्तचन्दनरक्तकुसुमादिना सूर्याय पूजाविधिम् उपपाद्यता सम्पाद्यता क्षितितले भूतले दत्तोऽर्पितः यः रक्तचन्दनाङ्गराग इत्यर्थः अम्बरतलगतो गगनतलप्राप्तो रविः सूर्यः साक्षात् तं रक्तचन्दनाङ्गरागमिव रक्तचन्दनरूपमङ्गरागमिव-मिव उदयवहत् तत्तावधारयत्, तस्मै सूर्यव्यापारं स्थापयमानत्वादित्याशयः । 'रक्तचन्दनाङ्गरागमिव' इति जात्युल्लेखः ।

ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वमुखैः ऊर्ध्ववदनैः अर्कविम्बे रविमण्डले विनिहिताः स्थापिता दृष्टोऽवलोकनानि यैस्तैः, ऊष्माणम् उच्चापं पिबन्तीति तैस्तादृशैस्तस्संज्ञकैः, तप एव धनं येषां तैस्तथोक्तैः, परिपीयमानः आस्वाद्यामानः तेजःप्रसरः तेजस्समूहो यस्य स तथोक्त इव सन्, विरलः अस्तोन्मुखत्वात् स्वल्पीभूतः आतप आलोको यस्य स तादृशः सूर्यः, तनोः क्षीणत्वस्य भावस्तनिमा तम् अभजत् प्राप । तनिमानमि-
त्यत्र 'पृथ्वादिभ्य इमानिपञ्च' इति पाठे सूत्रेण इमानिच् प्रत्ययः । अत्र सन्ध्यासमये मन्दातपो रविर्यक्षी-
णत्वमुपगतस्तत्र तद्विम्बविनिहितदृष्टिभिर्मुनिभिः समस्तं दिवं यावत् स ऊष्मा पीतः, अत एव सायं रविस्तनुवामभजदिति क्रियोल्लेखालङ्कारः ।

उच्यति । उद्यत उद्यमानस्य सप्तर्षिसार्थस्य सप्तर्षिगणस्य यः स्पर्शः पादेन संस्पर्शः, तस्य परि-
जिहीर्षयेव परिहर्षिभ्यश्च कारणेन, सहृतः सङ्कोचितः पादो रश्मिभ्ररणश्च येन स तादृशः, संसारे प्रति-
ष्ठितानां सप्तर्षीणां चरणेन स्पर्शनस्यात्यन्तमनौचित्यादित्याशयः । पारावतः कपोतः तस्य पादवत् चर-
णवत् पादलः श्वेतः रागः कान्तिः यस्य स तादृशः, रविः सूर्यः अम्बरतलात् गगनतलात् अलम्बत
अवातरत् । अत्र पाद (रश्मिः) द्वारा जगत्पृष्ठानामुन्नीनां स्पर्शजनितोऽपराधो न भवति हेतुना उप-
संहृतपादः (रश्मिः) रविरम्बरतलादुत्थतेति हेतुल्लेखालङ्कारः । रश्मिचरणयोर्भेदेऽपि पादशब्दल्लेखेणा-
भेदाध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, 'पारावतपादपादलराग' इत्यत्र लुप्तोपमा च, इत्येतेषां परस्परमङ्गला-
भावेन सङ्करालङ्कारः । यद्यपि जगद्गन्धस्य रवेः प्रभायां पारावतपादसाम्यकत्पनादुपमानौचित्यं प्रतीयते

चीतो ह्रै सारी षट्पार्द स्वम के समान याद पवती जायँगी ।' इस प्रकार कहते हुए ही महर्षि जाबालि ने सभी तपस्वियों के साथ उठकर खानादि सभी दैनिक कर्मों को पूरा किया ।

यह सब होते जाते-दिन समाप्त प्राय हो गया । सूर्यमंडल लाल हो गया मानो खानोपरान्त मुनियों ने सूर्य को ऊर्ध्व देते समय पृथ्वी पर जो लाल चन्दन गिराया था उसे ही उसने आकाश में उठा कर साक्षात् अपने शरीर में अंगराग की तरह मल लिया हो । तेजहीन सूर्य विम्ब धीरे-धीरे छोटा पड़ने लगा मानो ऊपर की ओर मुँह उठा कर उस विम्ब में दृष्टि लगाने वाले ऊष्मपार्थी (धूम पीने वाले, तपस्या को एक साधना करने वाले) मुनियों ने सारा तेज ही पी लिया हो । सार्वकाल उदित होते हुए सप्तर्षि मंडल से कहीं पैरों का स्पर्श न हो जाय,

१. कचिच् 'तै' इति पदं नास्ति । २. ज्ञानादि स्मृतिं दिवसव्यापारम्, ज्ञानादिकं दिवसव्यापारम् ।
३. कचिच् 'च' पदं नापेक्ष्यते । ४. अर्धो दत्तः । ५. अम्बरतलं गतः, अरताचलगतः । ६. निहित... ।
७. उभयैः । ८. विरलातपो दिवसः । ९. सार्धपरिजिहीर्षयेव । १०. चरण ।

पाटलरागो रविस्वरतलाद्भवत् । आलोहितांशु-जालं जलशयनमध्यगतस्य मधुरिपोः^१ विंगलन्मधुधारमिव नाभि-नलिनं प्रतिमागतमपारणवे सूर्यमण्डलमलंकृत्यत विहाय धराण-
तलम् उन्मुख्य च कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने तर्जुनशखरेषु पर्वताग्रेषु
च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वन्त । आलम्-लोहितानप-च्छेदा मुनिभिरालम्बितं-लोहितं-
वलकला इव-तरवः^२ अलक्ष्यन्त । अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीप्तितावपराणवर्ततः^३
उल्लसन्ती^४ विद्रुम-लतेव पाटलासन्ध्या समदृश्यत । यस्यामावध्यमानध्यानम्, एकदेश-
दुःखमान-होमधेनु-दुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिमनोहरम् अग्निहोत्र-वेदि^५ विप्रकीर्यमाण-हरित्-
तथापि सन्ध्याकाले तेजोविरहितलोहित्यसाम्येन रवेर्मन्दप्रभताऽतिशयध्वननाद्गोषाभावः, पुतद्वयं पाठान्त-
रकल्पनमनावश्यकमेवाभासति विभावयन्तु सुधियः ।

आलोहितानः । आलोहितम् इषद्वक्तव्यम् ।

अधुनालं रश्मिपटलं यस्य तत् तादृशम्, विगलन्ती
खवन्ती मधुधारा परागपङ्क्तिर्यस्मात् तत् तथोक्तम्, इषद्वक्तविसारिश्मिपटलस्य सादृश्यबोधनायमेत-
द्विशेषणमित्यवधेयम्, प्रतिमागतं प्रतिविम्बभावेन पतितं जलशयनमध्यगतस्य सलिलशयनमध्यस्थि-
तस्य मधुरिपोः श्रीविष्णाः नाभिनलिनं नाभिकमलमिव अपारणवे पश्चिमसागरे सूर्यमण्डल सूर्यविम्ब-
प्रतिविम्बम् अलक्ष्यत जनरेचयत । अत्र 'नाभिनलिनमिव' इत्युपमा ।

विद्योतिः ।

धरणीतलं भूतलं विहाय परिस्थित्य, कमलिनीवनानि पद्मवनानि उन्मुख्य त्यक्त्वा,
तेषां परमप्रेमास्पदत्वेषु अस्ताचलगमनसमये समस्तस्यैव परित्याज्यत्वाद्विषयाशयः, एवञ्च तथाविधा-
योधनार्थमेव विशेषेणाभिधानमिदमिति आहुताः । शकुनय इव पतन्निग इव दिवसावसाने सन्ध्याकाले
तरुशिखरेषु वृक्षाग्रेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः सूर्यमयूजाः स्थितिम् अवस्थानम् अकुर्वन्त अविदधत् ।
इहापि 'शकुनय इव' इत्यत्र कालङ्कारः ।

अ. लक्षितः । आलम्नाः संसृताः

लोहिता रक्तवर्णा आतपावाश्च आलोकानां छेदाः खण्डा येषु ते
तादृशाः, अत एव मुनिभिः तपस्विभिः आलम्बितानि उपरिस्थापितानि लोहितानि लोहितवर्णानि
वलकलानि तरुवचः येषु ते तथोक्ता इव तरवः अलक्ष्यन्त अदृश्यन्त । इह वलकलानामुपरिस्थापनस्योत्प्रे-
क्षणात्क्रियोत्प्रेषा ।

अस्ति मिति ।

भगवति प्रभाववति सहस्रदीप्तितादिनकरे अस्तमुपगते अदृश्यतां प्राप्ते अपारणवत-
तात् पश्चिमसमुद्रतीरात् उल्लसन्ती ऊर्ध्वभागच्छन्ती विद्रुममलतेव लतारूपेण तिर्यगवस्थिता प्रवालपङ्क्ति-
रिव पाटला ध्वतरक्ता सन्ध्या सार्यसमयः समदृश्यत समलक्ष्यत । इह विद्रुममलतेवेति उपमा ।

यस्यामिति ।

यस्यां सन्ध्यायाम् आवध्यमानं सायंकृत्यतस्परं ऋतुभिः विधीयमानं ध्यानं परमे-
श्वरे एकप्रस्थयसन्ततिर्यस्मिन् तत् तादृशम् । एकदेशे तपोवनस्य कस्मिंश्चिद्भागो दुःखमानानां होमधेनुनां
होमार्थगवां वा दुग्धधाराः पयोधारास्तासां ध्वनितैः शब्दितैः धन्यतरं सत् अतिमनोहरम् अति-
सुन्दरम् । अग्निहोत्राणां तस्मिन्क्षयागविशेषाणां वेदिषु परिरुक्तचतुरस्त्रभूमिषु विप्रकीर्यमाण हवनीया-
स्तरणाथ विक्षिप्यमाणा हरितः श्यामवर्णाः कुशा दुर्भा यत्र तत् तादृशम् । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति

इत मय से कवूर के पैरों के समान लाल रंग वाला सूर्य मानो अपने किरणरूपी चरणों को स्मेट कर आकाश
के एक ओर लटक गया और पश्चिम समुद्र में पड़ती हुई उसकी लाल-लाल परछाईं ऐसी प्रतीत होने लगी मानो
जल में शयन करने वाले भगवान् विष्णु का मधुविद्रु बहाने वाला नाभिकमल हो । सूर्य को किरणें पृथ्वी और
कमल वनों की छोड़ कर सायंकाल के समय पक्षियों की तरह पृथ्वी और पहाड़ियों को चोटियों पर जा बैठें ।
अभी कहीं-कहीं आशम के वृक्षों पर लाल-लाल धूप बची हुई थी जो ऐसी प्रतीत होती थी मानो ऋषियों ने
उस पर अपना लाल लाल बरकल टांग दिया हो । सूर्य के अस्त हो जाने पर पश्चिमी समुद्र के तल से मृगों की
फूली हुई लता के समान उठती हुई सन्ध्या दिखायी देने लगी । उस समय आश्रम में कहीं मुनि लोग ध्यान

१. अवलम्बत । २. कश्चित 'मध्ये'ति पाठो नोऽभ्यते । ३. मधुभिः । ४. इव नलिनं । ५. आलक्ष्यत,
अवेक्ष्यत, अदृश्यत । ६. ध्वतरकम्, अम्बरतलम् । ७. कश्चित् 'च' इति पदं न विद्यते । ८. तपोवनतरुशिखरेषु ।
९. रक्तातपच्छेदाः । रक्तातपगमस्तिच्छेदाः । १०. आलम्बिताः । ११. आलोहित । १२. आश्रमतरवः क्षमा
अशोभन्त, अदृश्यन्त । १३. अपारणवतलात् । १४. उपसर्गन्ती । १५. आपाटला । १६. "पाराध्वनिमनो-
हरम् । १७. कश्चित् 'वेदि' पदं नोपलभ्यते ।

कुशम् ऋषिकुमारिकाभिरितस्ततो विक्षिप्यमाण-दिग्देवतार्क्ष्यं^१ बलि-निसिक्थकम् आश्रम-पदमभवत् । कापि विहृत्य दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुवि कपिला परिवर्त्तमाना सन्ध्या मुदितैस्तपो धनैरदृश्यत । अचिरप्रीषिते च^२ सवितरि शोक-विधुरा कमल-मुकुल-कमण्डलु-धारिणी हंस-सितदुकूल-परिधाना मृगाल-धवल-यङ्गोपवीतिनी^३ मधुकर-मण्डलाक्षवलयम् उद्बहन्ती कमलिनी^४ दिनपति-समागम-व्रतमिवाचरत् । अपर-सागरा-म्भसि पतिते दिवसकरे तत्पतन-वेगोरिथत् अम्भ-शीकर-निकरमिव तारागणमम्भरम्^५ ।

श्रुत्वा नित्यहोमसम्पादनादित्याश्रयः ऋषिकुमारिकाभिः मुनिपुत्रीभिः इतस्ततः चतुर्दिक्षु विक्षिप्य-माणाः स्थाप्यमानाः, दिग्देवतानाम् इन्द्रादीनां दिक्पालानाम् अर्चनाय सपर्यायै बलिसिक्थ्याः उपाय-नरूपानि यत्र तत्तथोक्तम् । आश्रमपदं श्रुत्वावासस्थानम् ।

कापि । मुदितैः ध्यानप्रसन्नैः तपोधनैः ऋषिभिः, कापि साप्यनयन्नेत्रादौ अज्ञातमदेशे च, विहृत्य पर्यटनं विधाय अवस्थानं विधाय च, दिवसावसाने दिनशेषे परिवर्त्तमाना प्रस्थागता, लोहिते रक्तवर्णे तारके कनीनिके यस्याः सा तादृशी, पक्षे लोहिताः तत्समयेऽपि रक्तसूर्यरश्मिसम्पर्काद्भक्तवर्णाः तारकाः ऋषाणि यत्र सा तादृशी, कपिला कनकवर्णा तपोवनधेनुः आश्रमगौरव कपिला पिङ्गलवर्णा, सन्ध्या सायंसमयः अदृश्यत अलक्ष्यत । अत्र सन्ध्याभेन्धोरूपमानोपसंभवावः सादृश्यात्प्रतीयतेऽतः पूर्णोपमालङ्कारः ।

अदिरिति । सवितरि रवौ प्रतापवति नायके च, अचिरप्रीषिते अस्तमुपगतं परलोकं गते च, श्लोकेन निरहेण विधुरा विह्वला, कमलमुकुलमेव पद्मकुड्मलमेव कमण्डलुः, कमलमुकुलमिव कमण्डलुश्च तं धारयतीति सा तादृशी, हंसानामनौकस एव सितदुकूलं श्वेतवसनं हंसवत् सितदुकूलं परिधानम् अर्धो-धकं यस्याः सा तादृशी, गतमर्तुकाया रक्तनीलाद्वयसनपरिधाननिषेधादित्याश्रयः । मृगालं विसतन्तुरेव धवलयज्ञोपवीतं श्वेतयज्ञसूत्रं मृगालवत् धवलयज्ञोपवीतञ्च अस्या अस्तीति सा तादृशी । तथा मधुकरा अमराः तेषां मण्डलं समूह एव अक्षवलय जपमालिका, मधुकरमण्डलवत् अक्षवलयञ्च, तत् उद्बहन्ती धारयन्ती कमलिनी नलिनी, पद्मिनीनामको नारीविशेषश्च, दिनपतेः आदित्यस्य स्वाभिनश्च समागमाय भूयः समागमनहेतोः व्रतं नियमविशेषम् आचरदिव अकरोदिव । इह 'आचरदिव' इति क्रियारभेक्षा, तथा कमलिनी-दिनपत्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमरोपात् समासोक्तलङ्कारः, इत्युभयोः परस्परमेकाग्रया-धुरप्रवेशरूपः सङ्कारालङ्कारः । 'हंससितदुकूलपरिधाना' इति विशेषणं दृढता विधवाया रक्तनीलादिवस्त्र-धारणं निषिद्धमिति व्यञ्जितम् । उक्तञ्च—'पुराकल्पे तु नारीणां मौर्जावन्धनमिष्यते' ।

अनेन हि द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च, तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनादिकं भवतीत्य-भिप्रेत्यैव 'मृगालधवलयज्ञोपवीतिनी' इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

अपरिति । अपरः पश्चिमो यः सागरः समुद्रः तदम्भसि जले पतिते निपतिते दिवसकरे सूर्ये, तत्प-तनवेगोरिथत् तत्पतनरभसमादुर्भूतम् अम्भ-शीकरनिकरमिव पानीयप्लुप्तसमूहमिव अम्बरम् अन्तरिक्षम् आधरायत् वृषार । 'अम्भ-शीकरनिकरमिव' इति जाल्युपेक्षा ।

करने लगे, कहीं शोम-धेनुओं के दूध बुढ़ने की मनोहर ध्वनि सुनायी पड़ने लगी, कहीं अग्निहोत्र की वेदी के ऊपर हरे-हरे कुश बिछाए जाने लगे और कहीं ऋषियों को कन्याएँ दिक्पालों की पूजा के लिए इधर-उधर पके हुए अन्न की बलि खिलाते लगीं । तपस्वी लोग दिनान्त में आई हुई लाल तारों वाली सन्ध्या को अत्यन्त प्रसन्नता के साथ इस प्रकार देखते लगे मानो दिन भर इधर-उधर घूम-घाम कर सायंकाल में लौटी हुई लाल नेत्रों वाली आश्रम की किसी गाय को देख रहे हों । सूर्य के अन्धध प्रवास के लिए चले जाने पर शोकमय कमलिनी कमल-रूपी कमण्ड, हंसरूपी श्वेत वस्त्र, मृगालरूपी शुभ्र यङ्गोपवीत एवं अमररूपी रुद्राक्षमाला धारण करके मानो पतिसमागम की प्राप्ति के लिए तपस्या करने लगीं । तारों से भरा हुआ आकाश इस प्रकार

१. कविच 'अर्क्ष्यं' पदं न विवर्ते । २. दिवावसाने । ३. मुनिभिः । ४. कविच 'च' इति पदं नास्ति । ५. यङ्गोपवीता । ६. 'मालावलयम्' । ७. रवि । ८. दिनकर, दिवाकर । ९. दिवसकरे वेगोरिथत् पवन-वेगोरिथत्, पवनवेगोरिथत् । १०. अम्बरतलम् ।

अधारयत् । अचिराच्च सिद्ध-कन्यका-विक्षिप्त-सन्ध्याचर्चन-कुसुम-शङ्खलमिव तारकितं^१ विद्यदराजत ।^२ क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्व-विप्रकीर्णैः प्रणामाञ्जलि-सलिलैः प्रक्षाल्य-मान इवागलदलितः सन्ध्यारागः ।

अयमुपगतायाञ्च सन्ध्यायां तद्विनाश-दुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावरी तिमिरोद्गम-भिनवमवहत् । अपहार्थं मुनि-हृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रविरस्तं गतं इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौत-दुकूल-वल्कल-धवलाम्बरः सतारान्त-पुरः, पर्यन्त-

अचिर-दिति । अचिरात् स्वल्पसमयेन सिद्धा गुच्छकाः देवयोनिविशेषा इत्यर्थः 'पिशाको गुच्छकः सिद्धो भूतोऽस्मी देवयोनयः' इत्यमरः, तेषां याः कन्यकाः पुत्र्यः ताभिर्विक्षिप्तानि विकीर्णानि यानि सन्ध्या-चर्चनकुसुमानि सायङ्कालीनपूजनप्रसूतानि तैः तादृशैः शङ्खलं कर्तुरितम् अनेकवर्णमिव सत् तारकितम् उदिततारकासमन्वितं विद्यद् गगनं (कर्तुं) अराजत अशोभत । तथाविधपुष्पाणीव नक्षत्राण्यलव्यन्ते-व्याशयः । इह गुणोपेक्षा ।

अयेनेति । अत्र समुच्चार्यकः चः । क्षणेन सद्य एव उन्मुखेन ऊर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तपस्विजनेन ऊर्ध्वविप्रकीर्णैः ऊर्ध्वदिशि विधितैः प्रणामाञ्जलिसलिलैः इष्टदेवताप्रणामकालीनाञ्जलिपूर्णानीयैः प्रक्षाल्यमान इव धौत इव सन्, अलिङ्गः समग्रः सन्ध्यारागः सायङ्कालीनलौहित्यम् अगलत् अच्युतत्, सायं समयो व्यतीत इत्याशयः । इह 'प्रक्षाल्यमान इव' इति क्रियोपेक्षा ।

अयमिति । अयं विनाशम् उपगतायां प्राप्तायां सन्ध्यायाच्च, तस्याः सन्ध्यायां विनाशेन ध्वलेन दुःखिता कोकानुरा विभावरी रजनी, कृष्णाजिनमिव श्यामवर्णचर्मवत् अभिनवं प्रत्यग्रं तिमिरोद्गमं रात्र्युदये उपपन्नमन्धकारसमूहमित्यर्थः, उदयहत् धारणमकरोत् । कुटुम्बजनमरणे श्यामलवमधारणं जनाः कुर्वन्तीति व्यवहारः । इह नीलसाम्यात्तिमिरोद्गमस्य कृष्णाजिनसाम्यसित्युपमा सन्ध्याविनाशशोक-कारतरेव सतीत्यवगमाद् भावाभिमानिनी प्रतीयमाना गुणोपेक्षा चेत्यनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावात् सङ्करालङ्कारः ।

अपह्रायेति । तिमिरम् अन्धकारः मुनिहृदयानि तापसचेतांसि अपह्रायं त्यक्त्वा तेषु शब्दद्वन्द्वा-लोकस्य सत्त्वादित्याशयः । अन्यत् सर्वं निखिलं वस्तु अन्धकारतां स्वाच्छादनेनाच्छुपताम् (अनयत्) प्रापयत् । एतेन तत्समये कृष्णपक्षस्य प्रतिपद्द्वितीया वा तिथिरासीदित्यवगम्यते ।

क्रमेणेति । रविः दितकरः कश्चित् अत्यन्तप्रियसखा च, अस्तम् अस्ताचलं पञ्चत्यञ्ज गतः प्राप्त इति एवम् उदन्तं वृत्तान्तम् उपलभ्य ज्ञात्वा जातमुत्पन्निं वैराग्यं समस्तविषयेषु वैतुष्यं समाधीना एवेति नाह-मेतेषामधीन इत्यधीनीकरणसंज्ञा यस्य स तादृशः अन्यत्र तु जातवैराग्यः समुपपन्नाधिकरागः । धौतदुकूल-वत् प्रक्षालितचर्मचसनवत् वल्कलं तस्वमेव धवलं शुभ्रम् अम्बरं वसनं यस्य सः, पक्षे धौतदुकूलवल्क-लवत् धवलं निजप्रभावेण शुभ्रम् अम्बरं गगनं यस्य स तादृशः, तथा सतारं सप्रणवम् अन्तःपुरं हृदयमध्यं तस्य सः ध्याननिष्ठ इत्यर्थः, पक्षे—तारा अश्विन्यादय एव अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्थानार्थः तैः सहेति स तादृशः (अमृतदीधितिः), पर्यन्ते प्रान्तभागे स्थिता विद्यमाना तनुतिमिरवत् स्वस्वपान्ध-कारवत् तमालवनाचां तापिच्छारण्यानां लेखाः पङ्क्तयो यत्र स तादृशम्, (आश्रमम्) पक्षे पर्यन्ते

प्रतोत होने लगा मानो उसमें पश्चिम समुद्र में सूर्य के गिरने से) उड़े हुए जल के छीरे छा गए हों । तारां से आकाश इस प्रकार सुशोभित होने लगा मानो सिद्ध कन्याओं ने उस पर संध्याकालीन पूजन के पुष्पों को बिखेर दिया हो । धौदी ही देर में वह संध्याकालीन लालिमा भिद गयी मानो वह ऊपर की ओर मुँह करके तपस्वियों द्वारा फेंके गये प्रणामांजलि-जल से धुल गयी हो ।

संध्या के नष्ट हो जाने पर उसके विनाश से दुखी रात्रि ने अंधकाररूपी नवीन मृगचर्म पहिन लिया । केवल मुनियों के हृदय को छोड़कर अन्य सभी स्थानों पर अंधकार ने अपना डेरा जमा लिया । रवि के अस्त होने का समाचार पाकर वैराग्यरूपी लाली में रंगा हुआ उज्ज्वल आकृष्टरूपी धुले वल्कल वस्त्र को धारण करने वाला चन्द्रमा तारिकाओंरूपी समस्त अन्तःपुर के साथ ध्याननिष्ठ होकर अन्धकाररूपी तमालवन-

१. सतारं । २. क्षाल्यमानः । ३. उपगतायां सन्ध्यायाम्, उपागतायां सन्ध्यायाम् । ४. शपदस्थमिव भवाद्विधावेव । ५. मुनिजनहृदयानि । ६. उपगतः, उपागतः । ७. समुपजात । ८. अन्तःपुरपर्यन्तस्थिततनु ।

स्थिततनु-तिमिर-तमाल-चर्न-लेखम्, सप्तर्षिमण्डलाध्युपितम्, अरुन्धतीसञ्चरण-पवित्रम्, उपहितापादम्, आलक्ष्यमाणमूलम्, एकान्तस्थितचारुतारकसूत्रम् अमरलोकाश्रममिव गगनंतलम् अमृत-दीधितिरेभ्यतिष्ठत् । चन्द्राभरणभूतस्तारका कपाल-शकलालङ्कृतादम्बर-रतलात् शम्भुकांतमाङ्गादिव गङ्गा सागरम् आपूरयन्ती हंस-धवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना । हिमकर-सरसि विकच-पुण्डरीकसंसेत चान्द्रका-जलपान-लोभाद्वतीर्णो निश्चलमूर्च्छितरूप-

स्थितं तनुतिमिरं स्वेदयेन विरलमन्धकार तमालचर्नलेखेव यस्मिंस्तत् तादृशम् (गगनतलम्) सप्तानाम् ऋषीणां तत्सदृशानां येषां केषाञ्चित्पत्स्विनां मण्डलेन समूहेन अधुपितम् आभितम्, पद्मे—सप्तपथा नक्षत्रात्मकमरीच्यनिष्ठतुत्यः तेषां गगेन अधुपितम् । अरुन्धत्या वासुद्वपस्याः अरुन्धतीसञ्चरताराविशेषस्य च सञ्चरणेन परिभ्रमणेन पवित्रं पूतम् । उपहिता ऋषिभिः स्थापिता आपादाः पलाशदण्डा यत्र तं तादृशम्, 'पलाशो दण्ड आपादः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, पद्मे—उपहिते सञ्चिते आषाढे पूर्वाषाढोत्तराषाढे नक्षत्रे यत्र तत् तादृशम् । आलक्ष्यमाणानि समन्ताद्विद्यमानानि मूलानि तपस्विनां भक्ष्यभूतमूलानि यस्मिन् तं तादृशम्, पद्मे आलक्ष्यमाण समन्ताद् दृश्यमानं मूलं मूलसंज्ञकनक्षत्रं यत्र तत्तादृशम् । तथा एकान्ते रहसि स्थिते चारु मनोहर तारक कर्नामिक येषां ते तादृशाः, एकान्ते एकभागे स्थिताः चारुतारका सृगा यत्र तं तादृशम्, पद्मे—एकान्ते स्थितः चारुतारकं मनोहरनक्षत्रं सृगो सृगशिरा यत्र तत् तादृशम् । अमरलोका देवलोकं य आश्रमां वशिष्ठप्रभृतिमुत्तमानामावासस्थानं तमिव गगनतलम् आकाशतलम् अमृतदीधितिः चन्द्रः अभ्यतिष्ठत् अभितस्थो, प्राणतुल्यासंयजननिधनोदन्तं प्राप्यापर आत्मीयजन इवेत्याशयः, तेनेहाश्रमेण सहाकाशस्य साम्यं वाच्यं तथाविधात्मीयजनेन सहामृतदीधितिः साम्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविवर्तिन्युपमा शृङ्खलङ्कारेण साङ्गम्यमुपैति ।

चन्द्राभरणेति । सागरं ससुद्धं आपूरयन्ती निजोदयेन निजसलिलेन च परिपूर्णं विदधती, चन्द्रोदयेन सागराणां पूरणं प्रसिद्धम्, गङ्गापद्मे हि आपूरयन्तीत्यस्य आपूरयिष्यन्तीत्यर्थः, भविष्यति सामाप्यं च वत्समानावमिदृशव्यगन्तव्यम् । हंसधवला हंसं धवला शुभ्रा च ज्योत्स्ना चन्द्रिका, चन्द्र एवाभरणं भूषणं तद्विभक्तिं धारयतीति तस्मात्तादृशात्, तारका नक्षत्राणि कपालशकलानीव मनुष्यमस्तकास्थिल-पडानीव तैः अलङ्कृतात् भूषितात् अम्बररतलात् गगनतलात् शम्भुकस्थं सहस्ररस्य उत्तमाङ्गात् शिरसः गङ्गा आश्रुवी इव धरण्यां धृष्टिव्याम् अपतत् पपात । इह पूणापमा ।

इदमर्थेति । विकचानि प्रकुटानि यानि पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि सद्गुप्तं सिते शुश्र्वर्णे, सैः सिते च, हिमकरश्चन्द्र एव सरः कासारः तत्र तथोक्तं, चान्द्रका कौमुदी एव जल सलिलं तस्य पानलोभात् अवतीर्णः मध्यमविष्टः, हरिणः चन्द्राङ्गुलिलक्ष्मरूपो सृगः, अमृतं चन्द्रपीयूषमेव पङ्कः कर्हसः तत्र लक्ष्मोऽन्यन्तसंज्ञक इव सन् निश्चलमूर्तिः निष्पन्दस्वरूपः अलक्ष्यत जगैरदृश्यत, अन्योऽपि हरिणः सरोवरं जलं पातुमन्वतीर्णः कर्दममशो निष्पन्दस्तिष्ठति । इह कौमुद्याः पानसम्भवाभावात् पीयूषस्य तरलतया तत्र तथाविधलक्ष्यसम्भवाभावाच्च स्वाङ्गरूपकमलङ्कारः 'अमृतपङ्कलम् इव' इति क्रियाप्रयोगे चेत्यनयोः परस्परसङ्काङ्गिभावात् सङ्कारालङ्कारः ।

पङ्क्तिं से चित्रित, सप्तारिक्तौ सप्तर्षिमण्डल से शोभित, अरुन्धती ताराक्षी वशिष्ठ-पत्नी अरुन्धती के आने जाने से पवित्र, पूषापाद और उत्तराषाढ नक्षत्रक्षी पलाश-दण्डों से झुक्त, मूल नक्षत्रक्षी फलमूल एवं सुन्दर तारों से भरे, सृगशिरा नक्षत्रक्षी सुन्दर नेत्रों वाले आश्रम-गुप्तों से विराजमान देवलोक के आश्रम जैसे आकाश में चला आया जिस प्रकार अपने जल से ससुद्ध को परिपूर्ण कर देने वाली हंसों से भरी हुई उज्ज्वल गंगा चन्द्रमा से विभूषित एवं तारकाशिर को खोपड़ी का भिक्षा-पात्र रखने वाले भगवान शंकर के सिर से पृथ्वी पर गिरी थी उसी प्रकार ससुद्ध को लहरा देने वाली हंसों जैसी उजली चाँदनी चन्द्रमा एवं तारों से सुशोभित आकाश से पृथ्वी पर गिर कर चारों ओर छिटकने लगी । चन्द्रमण्डल के बीच की कालिमा, ऐसी प्रतीत होने लगी मानी

१. वृक्ष । २. पवित्रितम्, पूतम् । ३. उपलक्ष्यमाण । ४. तारकासृगा । ५. कवित्व 'तल' इति पदं नास्ति । ६. सागरान् ।

तपङ्क-लभ इवालक्ष्यत हरिणः । तिमिर-जलधर-समयापगमानन्तरम् अभिनव-सित-सिन्धु-
वार-कुसुम-पाण्डुरैरङ्गैर्वागतैरगाह्यन्त हंसैरिव कुसुम-सरांसि चन्द्रपादैः । विगलित-
सकलौदयरागं रजनिकर-बिम्बमम्बरापगावगाह-धौत-सिन्दूरमौरावत-कुम्भस्थलमिव तत्-
क्षणमलक्ष्यत । शनैः शनैश्च दूरोदिते भगवति हिमस्रूति सुधा-धूलि-पटलेनैव धवलीकृते
चन्द्रातपेन जगति, अवश्यायजलबिन्दु-मन्दगतिषु विघटमान-कुसुमद्वन्द्व-कषाय-परिमलेषु
समुपोढ-निद्रा-भरालस-तारकैरन्योन्य-प्रथित-पद्मपुटेरारब्ध-रोमन्ध-मन्थरा-मुखैः सुखासी-
नैराश्रममृगैरभिनन्दितागमनेषु ^१प्रवहन्तु निशामुख-समीरणेषु^२, अर्धयाममात्रावखण्डि-

तिमिरैः । अभिनवानि प्रत्यग्राणि यानि सितानि शुभ्राणि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डीप्रसूनानि
तद्वत् पाण्डुरैः शुभ्रैः, तथा अर्धवेद्यः सागरैश्चः आगतैः प्रातैः पक्षे सागरानपि प्रातैः, हंसैरिव चन्द्रस्य पादैः
रश्मिभिः तिमिरम् अन्धकारो जलधरसमयः प्रावृट्काल इव इयामत्वसादृश्यात् तस्य अपगमानन्तरं निवृ-
त्त्यनन्तरं कुसुमसरांसि कैरवोपचिततटाकानि अगाह्यन्त आलोड्यन्त अस्फुरयन्त च । प्रावृट्काले हंसा
हि समुद्रादागत्य सरोवरे विचरन्तीति प्रकृतिः । इह 'हंसैरिवे'त्युपमा, 'अभिनवसितसिन्धुवारकुसुमपा-
ण्डुरैः' इत्यत्र लुप्तोपमा चेति सङ्कीर्णोपमा ।

विगलितेति । विगलितः यथाक्रममूर्ध्वगमानाद्विख्यं प्राप्तः, सकलः समस्त उद्वाराग उद्वयकालीनं
लौहित्यं यस्य तत्तादृशम्, रजनिकरविम्बं चन्द्रमण्डलम् अम्बरापगा ध्योमनदी मन्दाकिनी आकाशरूपा-
पगा च तत्र अवगाहेन खानेन धीतं प्रखालितं सिन्दूरं नागजं यस्य तत्तादृशम्, ऐरावतस्य शुभ्रवर्णदेवे-
न्द्राजस्य कुम्भस्थलमिव तत्क्षणं तत्कालं जनैः अलक्ष्यत अदृश्यत । शुभ्रत्वसादृश्यात्सचन्द्रपादयोरुपमा-
नोपमेयभावः, अतिवर्चुलत्वसादृश्येन चन्द्रविम्बस्य कुम्भस्थलोपमानत्वम्, इति स्फुटमेवोपमालङ्कारः ।

शनैः ति । एतादृशसमये हारीतः कृताहारं विहितभोजनं मां वैशम्पायनम् आदाय गृहीत्वा पितरं
जावालम् अवोचत् अत्रवीच इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अपि चेति चार्थः । तथा च शनैः शनैः मन्दं
मन्दं भगवति माहात्म्यवति हिमस्रूति प्रालेयवर्षिणि चन्द्रे दूरोदिते दूरमुदयं प्राप्ते सति, तथा जगति संसारं
सुधाया धूलिपटलेनैव पांसुसमूहेनैव चन्द्रातपेन क्षान्ति आलोकेन धवलीकृते सति श्वेतीकृते सति,
अवश्यायजलबिन्दुभिः हिमसलिलबिन्दुवह्नैः मन्दा मन्थरा गतिगमनं येषां तेषु तादृशेषु, एवमादीनि
ससम्बन्धानि प्रापानि अभिमन्थ 'निशामुखसमीरणेषु' इत्यस्य विशेषणानि कौप्यानि । विघटमानस्य विकासं
प्राप्यमाणस्य कुसुमद्वन्द्वस्य कैरववनस्य कषायः प्राणतर्पणः परिमलो विमर्दगन्धो येषु तादृशेषु, तथा
समुपोढेन उपस्थितेन निद्राभरणे प्रमीलातिशयेन अलसा मन्थरा निश्चेष्टा इत्यर्थः, तारका कनीतिका येषां
तैः तादृशैः, अन्योन्यं परस्परं प्रथितानि नेत्रमुद्वेगेन दृढसंसक्तानि पद्मपुटानि नयनलोमानि येषां तैः
तादृशैः, तथा आरब्धेषु प्रथममुपक्रान्तेषु रोमन्धेषु चर्चितचर्वणेषु मन्थराणि प्रमीलवेशादलसानि सुखानि
वद्वानि येषां तैस्तादृशैः किञ्चित्किञ्चित्कालं विश्रम्य रोमन्धं विदधद्भिरित्यर्थः, सुखासीनैः यदृच्छयोपविष्टैः
आश्रममृगैः तपोवनहरिणैः अभिनन्दितां स्पर्शसुखप्राप्त्या श्लाघितम् आगमनं येषां तेषु तादृशेषु, निशा-
मुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनपवनेषु, प्रवहन्तु सञ्चलन्तु सन्तु तथा विभावर्त्मा रजन्याम्, अर्धयाममात्रेण

विकसितं श्वेत कमलों से भरे चन्द्रमारूपी सरोवर में चौदनीरूपी जलपान के लोभ से आया हुआ मृग उसके
कीचड़ में फँसकर निश्चल हो गया हो । अन्धकार दूर हो जाने के पश्चात् चन्द्रमा की द्यौत किरणें तालाव के
जल में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत होने लगीं मानो वर्षाऋतु के काले बादलों के हट जाने पर (शरदऋतु
आ जाने पर) नवीन सिन्धुवार के श्वेत पुष्पों के समान उज्ज्वल हंस आकाश से उतर कर कुसुमों से भरे
तालाव में क्रोड़ा कर रहे हों । उदयकालीन सारी लालिमा समाप्त हो जाने से चन्द्रमण्डल ऐसा प्रतीत होने लगा
मानो आकाश गंगा में स्नान कर के निकले हुए ऐरावत हस्ती का कुम्भस्थल हो, जिस पर लगा हुआ सारा
सिन्दूर धुल चुका है । धीरे-धीरे चन्द्रमा आकाश में दूर तक पहुँच गया । चौदनी में डूबा हुआ संसार ऐसा
प्रतीत होने लगा मानों उस पर चूने की राख चढ़ा दी गयी हो । ओस के जलबिन्दुओं के मार से धीरे-धीरे
चलने वाली एवं कुसुमों को प्रफुल्लित करके उसकी सुगन्ध से भरी हुई सार्यकालीन हवा बहने लगी और

१. अदृश्यत । २. समयानन्तरम् । ३. सिन्धुवार । ४. गगनागतैः । ५. अवगाह्यन्त, अगृह्यन्त ।
६. हिमततिस्रुति, हिमदीधितौ । ७. 'धवलीकृते जगति' शब्देव पाठः । ८. बिन्दुपतनमन्दः बिन्दुपतनशीतेषुमन्द ।
९. ...पण्ड... । १०. प्रवास्तु । ११. समीरेषु ।

तायां विभावयर्थाम्, हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वस्वैः सह मुनिभिः उपसृत्य चन्द्रातपोद्वा-
सिते तपोवनकदेशे वेत्रासने सुखोपविष्टम् अनतिदूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्श-
पवित्र-धवित्र-वापिना मन्दमन्दम् उपवीज्यमानं पितरमवोचत् 'हे ताँ ! सकलेशमाश्रय-
श्रवण-कुतूहलाकलित-हृदया समुपस्थिता तापसपरिपदाबद्धमण्डला प्रतीक्षितं व्यपनीत-श्र-
मश्च कृतोऽयं पतञ्जिपोतः, तदावेद्यतां यदनेन कृतमन्यस्मिन् जन्मनि को वाऽयमभूद्विष्कलि-
ते'ति । एवमुक्तस्तु^१ स महासुनिरग्रतः स्थितः^२ मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्रान् श्रवण-
परां सुनीन् बुद्ध्वा शनैः शनैरग्रवीत—'श्रूयतां यदि कौतूहलम् ।'

इति महाकविवाणमश्वविरचितायां कादम्बर्या कथामुखविवरणम् ।

B.A II 1947
Smt

अर्धपरमात्रेण अवलम्बितायां न्यूनत्वं प्राप्तायां सत्यां प्रहरचतुष्टयेऽतिक्रान्त इत्यर्थः, तैस्तैः सर्वैः निखिलैः
मुनिभिस्तपस्विभिः सह उपसृत्य आगत्य (हारीतः) चन्द्रातपेन शशिउगोत्तया उद्वासिते विशेषेण
प्रकाशिते, तपोवनकदेशे मुनिस्थानाः यतमप्रदेशे वेत्रासने वेतसरचितविष्टरे सुखोपविष्टं सुखपूर्वक-
भासीनम्, अचतिदूरवर्तिना नातिनिकटस्थापिना, दर्शयन् कुत्रावत् पवित्रं पूतम्, धवित्रं मृगचर्म-
रचितं व्यजनं पापी हस्ते यस्य तेन तादृशेन, 'जालपाद' इति नाम यस्य तेन तथोक्तेन शिष्येण छात्रेण
मन्दमन्दम् शनैः शनैः उपवीज्यमानम् क्रियमाणपवनं पितरमवोचत् ।

तातेति । हे तात पितः ! सकला समस्ता इयं प्रत्यक्षरूपेण दृश्यमाना, आश्रयस्थ अद्भुतपदार्थस्य
यच्छ्रवणकुतूहलं यदाकर्णनचित्तवृत्तिविशेषः तेन आकलितं व्याप्तं हृदयं मानसं यस्याः सा तादृशी, तथा
आवृद्धं विहितं मण्डलं वस्तुरूपपङ्क्तिभावेनावस्थानं यथा सा तथोक्ता, समुपस्थिता समागतः तापसपरि-
पतः मुनिसभा प्रतीक्षते अवहृत्तारमममाकाङ्क्षते भवद्विलम्ब्येवैव विलम्ब इत्याशयः, अथवा पतञ्जिपोतः
शुकशावकः, व्यपनीतः भोजनानुष्ठानादिना दूरीकृतः श्रमः खेदो यस्य स तादृशः, कृतो विहितः । यद्यनेन
शुकशावकेन कृतम् अनुष्ठितं तदावेद्यतां निवेद्यताम् 'अमन्यम्' इति बोधः । अन्यस्मिन् जन्मनि पूतजन्मा-
पेक्षयापरस्मिन् भवे अयं कः अभूत् आसीत् 'अग्रे च' को भविष्यति ? । एवम् इत्थम् उक्तोऽभिहितस्तु स
महासुनिः जावालिः अग्रतः पुरतः स्थितस् आसीनं मां वैशम्पायनम् अवलोक्य दृष्ट्वा एकाग्रान् एकतानान्
सर्वान् निखिलान् श्रवणपरां आकर्णनत्परां तान् सुनीन् ऋषीन् बुद्ध्वा अवगम्य च शनैः शनैः अति-
बुद्ध्वात् कुत्रावच्च मन्दं मन्दम् अग्रधीत् अगादीत्—'यदि चेत् कौतूहलम् आश्रयं तर्हि श्रूयतां निशम्यताम् ।'

इति श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचितायां 'चन्द्रकला' नामिकायां टीकायां कथामुखविवरणम् ।

नींद के भार से अलसायी हुई पुतलियों को पलकों में बन्द करके धीरे-धीरे जुगाली करने वाले आश्रम के युग
उत्त वायु का स्वागत करने लगे । अभी दो घड़ी रात बीती थी कि हारीत भोजन कर चुकने के बाद मुझे
लेकर मुनियों के साथ अपने पिता जावालि के पास पहुँचे । उस समय महर्षि जावालि चाँदनी में चमकते हुए
तपोवन के एक मां में बैठे की चटाई पर बैठे हुए थे और जालपाद नाम का एक शिष्य उनसे थोड़ी ही दूर
पर खड़ा होकर कुस का पवित्र पंखा हाथों में लिए हुए धीरे-धीरे वायु कर रहा था । हारीत ने उनसे कहा
तात ! मुनियों की यह समा वह आश्चर्यपूर्ण वृत्तान्त सुनने के लिए अत्यन्त लालायित होकर मंडल बाँधकर
बैठी हुई प्रतीक्षा कर रही है और यह पक्षी भी अपनी थकान दूर कर चुका है इसलिए अब बताइए कि इसने
अपने पूर्वजन्म में क्या किया था और क्या था तथा अगले जन्म में यह क्या होगा ? ऐसा कहने पर महर्षि
जावालि ने मुझे अपने सामने पड़ा हुआ देखकर तथा मुनियों को एकाग्रभाव से वह कथा सुनने के लिए तत्पर
जानकर धीरे धीरे कहा—वदि आप लोग हलते उत्सुक हैं तो सुनिए ।

१. तैर्महासुनिभिः । २. वेत्रासनोपविष्टम् । ३. नातिदूरवर्तिना*** । ४. कचित् 'धवित्र' इति पदं
नास्ति । ५. मन्दम् । ६. उवाच । ७. तात । ८. आकलितहृदया । ९. प्रतीक्षते । १०. निमनेन
कृतपपरस्मिन् जन्मनि कोऽयमभूद्विष्कलि तेति । ११. दत्तैवमुक्तस्तु । १२. अग्रविश्रमम् ।

कथामुख-विवरण समाप्त

उज्जयिनीवर्णनम्

69

अस्ति संकल-त्रिभुवन-ललासभूता, प्रसव-भूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिवासो-
चिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रय-सर्ग-स्थिति-संहारकारणेन प्रसथनाथेनाप-
रेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीय-पृथिवी-शङ्कया च जलनिधिनेव रसातल-गभीरेण परि-
खा-जलेन परिवृता, पशुपति-निवास-प्रीत्या च गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन
कैलास-गिरिणेव सुधासितेन प्राकार-मण्डलेन परिगता, प्रकट-शङ्ख-शुक्ति-मुक्ता-प्रबाल-
मरकत-मणिराशिभिश्चाभीकर-चूर्ण-सिकता-निकर-निर्वितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीत-सलिलैः

असीति । अवन्तीषु उज्जयिनी नाम नगरी अस्तीति सुदूरस्थायिना कर्तृपदेन सम्बन्धः । इह
खोलिङ्गे प्रथमानानि पदानि उज्जयिनीत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । सकलत्रिभुवनललासभूता सकले
समन्ते त्रिभुवने निविष्टे ललासभूता प्रधानस्वरूपा । 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलचमसु । भूपावाजि-
प्रभावेषु ललामं स्याल्लालमच ॥' इति रुद्रः । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूमिरिव समप्रा-
न्यवधर्मयुक्तावाप्तिसायाः । भुवनत्रयस्य त्रिविष्टपस्य यः सर्गः सृष्टिः, स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः
तेषां कारिणा विधायिना, प्रमथाः शिखरगणाः तेषां नाथेन स्वाभिना महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य
तेन तादृशेन, भगवता महेश्वरेण आत्मनिवासोचिता विस्तृतत्वाच्च पवित्रत्वाच्च स्वावस्थानयोग्या इति
हस्या समुत्पादिता जनिता अपरा एतद्भूमिभिन्ना पृथिवी वसुन्धरेव । 'प्रसवभूमिरिव' इत्यत्र जात्युत्पेक्षा,
'अपरा पृथिवीव' इत्यत्र च द्व्युत्पेक्षा ।

विनोयेति । द्वितीयाया एतद्विधायाः पृथिव्याः शङ्कया आख्या च जलनिधिनेव सागरेणेव, रसातलं
पृथिव्या अधोभासं यावद्भीरेण निम्नेन परिखावलयेन परिवृता परिवेष्टिता ।
इह रसातलं यावद्भीरस्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, 'जलनि-
धिनेव' इत्यत्र जात्युत्पेक्षालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

पशुपतीति । पशुपतेः महाकालनाम्नो महेश्वरस्य निवासेन अवस्थानेन या प्रीतिः तत्रैव निवासवि-
षये स्नेहः तेन तादृशेन, गगनपरिसरः आकाशपर्यन्तः तदुल्लेखिनी सङ्कर्षणेनावधारिणी शिखरमाला
शृङ्खलपङ्क्तिः ऊर्ध्वदेशपङ्क्तिश्च यस्य तेन तादृशेन, तथा सुधावत् गृहधवलीकरणद्रव्यवत् सितेन शुभ्रेण,
सुधाभिः सितेन च, कैलासगिरिणेव रजताङ्गिणेव प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिगता परिवेष्टिता । इह
'कैलासगिरिणेव' इतिद्व्युत्पेक्षा ।

प्रकटेति । प्रकटाः स्पष्टाः, शङ्खानां कम्बूनां, शुक्तीनां सागरमण्डकीनां, मुक्तानां मौक्तिकानां
प्रवालानां विद्रुमार्गां, मरकतमणीनाम् अश्मसारगर्भाणाञ्च राशयः पुञ्जाः येषु तैः तादृशैः, चामीकरचूर्णा-
न्येव चूर्णितसुवर्णभूलय एव सिकता बालुकाः तासां निकरेण समूहेन निचिताः सुषमाविशेषसम्पादनाय

अवन्ती (मध्य प्रदेशान्तर्गत मालवा) में अमर लोक की शोभा को जीतने वाली समस्त भुवनों का तिलक
रूप उज्जयिनी नामकी नगरी है । वह मानो सत्ययुगकी जन्मभूमि है । तीनों भुवनोंकी उत्पत्ति, पालन और संहार
करने वाले महाकालनामधारी प्रमथाधिपति भगवान् महादेवने अपने निवास करने योग्य, मानो दूसरी पृथिवी का
निर्माण किया हो । उसके चारों ओर रसातलके समान गहरा परिखामण्डल (जलकी खाई) रेखा प्रतीत होता है कि
मानो उज्जयिनीको द्वितीय-पृथिवी समझ कर समुद्र आया हो । चारों ओर चूनेके शुभ्रवर्ण समान शहरपताह ऐसी
प्रतीत होती है कि मानो शङ्करजी को, वहाँ निवास करनेमें प्रीति देख आकाशको स्पर्श करता हुआ शिखरमालासुक्त
कैलास पर्वत आया हो । वाजारकी सब्जें अगस्त्यजीसे पान किये गए जलवाले समुद्रके समान अत्यन्त विस्तृत हैं ।
उनमें चूर्ण की गई सोनेकी धूलियाँ बिछी हैं और शङ्ख, सीप, मोती, मृगे तथा मरकत मणियों के पुञ्ज विकने के

१. गम्भीरेण । २. जलपरिक्षा । ३. गगनतलोलेखि । ४. रचितैः ।

सागरैरिव महाविपणिपथैरुपशोभिता, सुरासुर-सिद्ध-गन्धर्व-विद्याधरोरगाध्यासिता-
भिस्त्रिशालाभिरभिरतौत्सवप्रमदावलोकन-कुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दिव्यविमानपङ्क्ति-
भिरिवालङ्कृता, मथनोद्धत-दुग्ध-धवलित-मन्दर-युतिभिः कनकमयामल-कलश-
शिखरैरनिल-दोलायित-सित-श्वजैरुपरि-पतद्भ्रगङ्गैरिव तुषारगिरि-शिखरैरमरमन्दिरै-
र्विराजित-शृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरत-चलित-जल-घटी-यन्त्र-सिच्य-
मान-हरितोपवनान्धकारैः केतकी-भूलि धूसरैरुपशाल्यकैरुपशोभिता, मद-सुखर-मधुकैर-

समर्पणाद्भ्रमराः तैः तादृशैः, आगामिभिः विस्तारैः, अत एव अगस्त्येन घटोद्भवेन मुनिना परिपीतानि
सलिलानि पयसि येषां तैः तादृशैः जलरहिततया दक्षितानेकविधरङ्गैरित्यर्थः, सागरैरिव समुद्रैरिव विद्य-
मानैः, महान्तः अतिदीर्घाः ये विपणीनां पण्यवीथिकाणां पन्थानो मार्गाः तैरुपशोभिता शोभमाना ।

इह 'सागरैरिव' इत्युपमा, अद्भुतसम्पत्तिवर्णनादुदात्तालङ्कारः, अनयोश्चाङ्गाङ्गाभिवासङ्कारः ।

पुरेति । सुष्ठु परब्रह्मणि रमन्त इति सुरा देवाः, असुष्ठु प्राणोपलक्षितदेहेन्द्रियादिषु रमन्त इत्यसुराः
दैत्यदायवाः तैः सिद्धैः देवयोनिविशेषैः गन्धर्वैः देवगायत्रैः विद्याधरैः ज्योमचारिभिः उरगैः तर्पणैः, चित्र-
शालापत्तैः तच्चित्रैः अध्यासिताभिः अवलम्बिताभिः चित्रशालाभिः आलेख्यपट्टैः अतिरतो निरन्तरो य
उत्सवो महा-मह उद्भव उत्सवः इत्यमरः, तत्र याः प्रमदा नायः तासाम् अवलोकनकुतूहलात् निरीक्षणरूप-
कौतुकाद्देवतोः अम्बरतलात् गगनतलात् अवतीर्णाभिः भूतलं प्राप्ताभिः दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव स्वर्गायकाका-
शानावलम्बिरिव विद्यमानाभिः अलङ्कृता भूयिता । इह 'दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव' इति जायुष्येणा ।

मथनेति । मथने चौरसागरमन्थनसमये उद्धतैः मन्थनाघातेनोत्थितैः दुग्धैः तत्समुद्भूतश्वरीरैः
धवलितः शुशीकृतो यो मन्दरो मन्थनदण्डीकृतो मन्दराचलः तस्य धृतिः कान्तिरिव युतियेषां तैः तादृशैः,
कनकमयाः स्वर्णरचिता अमलाः स्वच्छाः कलशाः लघुकुम्भाः शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु येषां तैः तादृशैः,
तथा अमिलेन पवनेन दोलायिताः सञ्चालिताः सितध्वजाः श्वेतवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः अतएव पतन्ती
उपरिष्ठास्त्ववन्ती अग्रगङ्गा मन्दाकिनी येषु तैः तादृशैः तुषारगिरिशिखरैः हिमाचलसानुसिरिव, अमरम-
न्दिरैः ऊर्ध्वोर्ध्वदेवभवनेः विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि यस्यां सा तादृशी 'शृङ्गाटक-
चतुष्पथे' इत्यमरः । इह 'अग्रगङ्गैरिव' इत्युपमा, 'तुषारशिखरैरिव' इत्यत्र च लुप्तोपमा इत्यनयो-
रङ्गाङ्गाभावसङ्कारः ।

सुधेति । सुधावेदिकाभिः पानेच्छुजनोपवेशनार्थाभिः श्वेतकरणीयद्रव्योपलस्यपरिष्कृतभूमिभिः 'वेदिः
परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः, उपशोभितानि शोभां प्रापितानि उदपानानि कृपा येषु तैः तादृशैः, 'पुंस्येवान्धुः
प्रदिः कूप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः, अनवरतं निरन्तरं चलितैः आभितैः जलघटीयन्त्रैः जलकुम्भर-
चितयन्त्रैः सिच्यमानानि शोच्यमाणानि यानि हरितानि नीलवर्णानि उपवनानि तान्येव सान्द्रश्यामत्वा-
दन्धकाराः तमांसि येषु तैः तादृशैः, तथा केतकीनां कण्टकयुक्तवृक्षविशेषाणां भूलिभिः पुष्परगैः धूसराणि
धूजवर्णानि तैः तादृशैः उपशाल्यकैः प्राप्तैः उपशोभिता विभूषिता 'प्रामान्त उपशहयं स्यात्' इत्यमरः,
इह 'हरितोपवनान्धकारैः' इत्यत्र रूपकमलङ्कारः ।

मदेति । मदेव मधुपानजनितमत्तत्वेन सुखरं वाचालं यत् मधुकरपटलं मधुपवृन्दः तेन अन्धकारिता

लिय रत्ने है । जिससे वह नगरी सजाई हुई है । वहाँ देव, दानव, सिद्ध, गन्धर्व, विद्याधर और नागोंसे भूयित
चित्रशालाएँ ऐसी प्रतीत होती हैं मानो दिन-रात होते उत्सवों (जलसों) में एकत्रित होती जिनमेंको देखनेके
कुतूहलसे देवताओंके विमानोंकी पङ्क्तियाँ आकाश से उतर आई हों । चौमुहानियों पर देव मन्दिर विराजित हैं । उनके
उनकी शोभा, क्षीरसागर मन्थन करने के समय दूध छलकने से शुभ्रवर्ण हुए मन्दराचल के समान है । उनके
शिखरों पर सुवर्णके स्वच्छ कलश स्थापित हैं और वहाँ शुभ्रवर्ण ध्वजों वायुसे फहरा रही हैं । वे आकाश-गङ्गासे
संयुक्त हिमालयके शिखरके समान देखने में आ रहे हैं ।

उस नगरीकी सीमाके निकटकी भूमि केवड़े की भूतिसे घूसर हो गई है । वहाँ कुँड़े बने हैं और हरे हरे
बगीचोंके कारण अन्धकार हो रहा है । कूपोंके चबूतरों पर चूनेकी सफेदी हो रही है । निरन्तर चलित जलघटी-
यन्त्र (रहते) से जल खींच कर उपयनों में सिंचाई की जा रही है । अवननों के साथ बने हुए

१. अनवरतौत्सववलोकन... २. मन्थनोद्धतदुग्धसिन्धुधवल... ३. कुलान्धकारित...

पटलान्वयकारित-निष्कुटा, स्फुरदुपवन-लता-कुमुद-परिमल-सुरभि-समीरणा, रणित-सौ-
भाग्यवष्टेरालोहितांशुक-पताकैराबद्ध-रक्तचामरैर्विदुमस्यैः प्रतिभवंतम् उच्छ्रितैर्मकराङ्कि-
तैः मदन-यष्टिकेतुभिः प्रकाशित-मकरध्वज-पूजा, सतत-प्रवृत्ताध्ययन-ध्वनि-धौत-कलमषा,
स्तिमित-मुख-रवगम्भीर-गर्जितेषु सलिल-शीकरासारचित-दुर्दिनेषु सूर्यस्त-रवि-कि-
रणरचित-सुर-चाप-चातुषु धारागुहेषु मत्त-मथूर-मण्डलै-मण्डलीकृतशिल्प-वैस्ताण्डव-
न्यसनिभिरावध्यमान-केकारवै-कोलाहला, विकच-कुवलयकान्तैस्तकुल-कुमुद-धवलोदरै-

जनिताम्बुकारा निष्कुटा गुहान्तिकस्थोपवनानि यस्यां सा तादृशी, एतेषांनैकविधप्रसूनसोभाधिक्यं
ध्वनितम् । 'गुहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः ।

सुरादिति । स्फुरन्तीनां पवनभरेण चेष्टमानानां उपवनलतानां निष्कुटवततीनां यानि कु-
मानि प्रसूनानि तेषां परिमलेन विमर्द्गन्धेन सुरभिः प्राणवृत्तिदः समीरणः पवनो यस्यां सा तादृशी ।

रणतेति । रणिताः शब्दिताः सौभाग्यवष्टाः सौभाग्यद्योतिका वष्टा वृद्धकिङ्किण्यो येषु तैः तादृशैः,
आलोहिताः सम्यग्रहणवर्णां अंशुकपताका वल्लवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः, आबद्धानि सम्यगवन्धनं विहितानि
रक्तचामराणि लोहितवालव्यजनानि येषु तैः तादृशैः, विदुमस्यैः प्रवालबहुलैः, मकराङ्कितैः कन्दर्पस्य
मत्स्यध्वजवाचं मत्स्यसदृशतुलकचिह्नितैः, प्रतिभवंतं प्रतिमन्दिरेषु उच्छ्रितैः ऊर्ध्वकृतैः मदनयष्टिकेतुभिः
कामतरुचितकन्दर्पध्वजैः प्रकाशिता द्योतिता मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य पूजा नमस्या यस्यां सा तादृशी,
कम्पपूजायां तथाविधध्वजोच्छ्रयस्य शाष्पप्रतिपादितत्वादित्याशयः ।

सतंति । सततम् अनवरतं प्रवृत्तैः स्थितैः अध्ययनध्वनिभिः वेदादिपाठशब्दैः धौतं दूरीकृतं
कलमप्यं पातकं यस्याः सा तादृशी, एतेन सा नगरी भोगविलासादीनामेव नाश्रयः किन्तु वेदादिसंज्ञा-
पथालोचनस्थानमपीति ध्वनितम् ।

स्तिमितेति । स्तिमितः सर्वतो भित्तिनिरोधेन निश्चलो यो सुरजस्य शृङ्गस्य रवो ध्वनिः स एव
गम्भीरं वोरं गर्भितं स्तनितमिव येषु तेषु तादृशेषु, सलिलस्य जलयन्त्रनिःसृतजलस्य शीकरा विन्दवः
तेषाम् आसारेण धारासम्पातेन रचितं विहितं दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं येषु तेषु तादृशेषु, तथा पर्यस्ताः
काचकपाटादिषु विपत्तिता ये रविकिरणाः सूर्यरश्मयः तैः रचितं विहितं यत् सुरचापस्य ऐन्द्रधनुः तेन
चातुषु मनोहरेषु, धारागुहेषु सलिलयन्त्रालयेषु, ताण्डवव्यसनिभिः नर्तनासकैः अतएव मण्डलीकृता
वर्तुलाकारीकृताः शिल्पगङ्गा वहाणि यैस्तैः तादृशैः ससमथूरमण्डलैः, आबध्यमानः परस्परालिङ्गी-
क्रियमाणः केकारवः मथूरवाणीशब्दः तदात्मकः कोलाहलः कलकलः यस्यां सा तादृशी, 'केकावाणी मथू-
रस्य' इत्यमरः । इह 'स्तिमित-सुरज' इत्यादिषु लुप्तोपमा, तथा 'मण्डलैः' इत्यादिषु वृत्त्यनुप्रासः इति
द्वयोः संसृष्टिः, सुरजरावदौ मेघगर्जनभ्रान्त्या अस्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति वस्तुनात्र जलवन्धनध्वनिः ।

विकनेति । विकचानि प्रस्फुटानि यानि कुवलयानि नीलीत्पलानि तैः कान्तानि रम्यानि तैस्तादृशैः,

उपवनो में मदसे गुआर करते भ्रमरो ने अन्धकारित कर दिया है । चक्र उगवन लताओंके फूलोंको
परिमलसे बाधु छुगमित हो बह रहा है । प्रत्येक घर में मदन वृक्षके दण्ड पर मत्स्यके निहवाली
ऊँची ध्वजाएँ खड़ी हैं, उनमें मृगे लटक रहे हैं, सौभाग्यसूचक वृष्टियाँ बज रही हैं, लाल रेशमी कपड़ेकी
पताकाएँ फहरा रही हैं और रक्त चामर बंध रहे हैं, इससे प्रतीत हो रहा है कि कामदेवकी पूजा की जा रही है ।
निरन्तर वेदाभ्यासकी ध्वनि होने से उस नगरीका समस्त पाप प्रकाशित हो गया है (अर्थात् वह नगरी केवल
भोग-विलासका ही आश्रय नहीं है किन्तु वेदादिशास्त्रानुशीलन का भी स्थान है) । वहाँ सुन्दर जलवन्धन भवनोंमें
मेघगर्जनके समान शृङ्गको गम्भीरध्वनि हो रही है, जलकी छोटी-छोटी बूँदोंकी वृष्टि हो रही है, जिससे दुर्दिन
माझम पड़ रहा है । सूर्यकी किरणोंसे पृथिवी पर इन्द्रधनुष बन रहे हैं, और मण्डल बनाकर पंच फैलाकर सूर्यमें
आसक्त मतवाले मयूरीके शब्दसे कोलाहल हो रहा है । उस नगरीमें सहस्रों सरोवर (तालाब) हैं । वे विकसित
नीलकमलों के कारण सुन्दर लगते हैं, और खिले हुए कुसुमों से उनका बीचका भाग शुश्रवण हो गया है, और वे

१. प्रतिगुहम् ।

२. मकराङ्कः ।

३. सदन ।

४. पर्यन्तदिवसकरकिरणस्तवकरचित ।

५. मथूरमण्डलैरामण्डलीकृत, मत्तमथूरैर्मण्ड ।

६. कचित् 'रव' इति पदं नास्ति ।

रनिमिष-दर्शन-रमणीयैराखण्डल-लोचनैरिव सहस्र-संख्यैरुद्भासिता सरोभिः, अविरल-कदली-वन-कलिताभिरमुत-फेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवल्भिकाभिर्वलीकृता, यौवन-मदमत्तमालवी-कुच-कलश-भूमितल्लितया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुर-सरितामालोच्य समुपजातेष्वेव सततायुद्ध-तरङ्ग-भ्रुकुटीलेखया खसिन् शालयन्त्या शिप्रया परिश्रमा, सकल-भुवन-ख्यात-यशसा हरजटा-चन्द्रेणैव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविवित-

पक्षे विकचकुचलयवत् कान्तेः रमणीयैः । उत्कुलानि विनिद्राणि यानि कुसुदानि श्वेतोत्पलानि तैः धवलानि शुभाणि उद्गराणि मध्यस्थानानि तेषां तैः तादृशैः, अन्यत्र तु उत्कुलकुसुदवत् विकसितश्वेतोत्पलवत् धवलौदरैः । तथा अचिमिपाणाम् अनेकविधमीनानां दर्शनेन अवलोकनेन रमणीयैः मनोहरैः, अन्यत्र अचिमिर्प सुरस्वात् पद्मपातरहितं यद्दर्शनं दृष्टिपातः तेन रमणीयैः । आखण्डलस्य इन्द्रस्य लोचनैः सहस्रसंख्यैर्नैरिव सहस्रसंख्यैः सरोभिः तडागैः उद्भासिता उपशोभिता । इह सर्वत्र पूर्णोपमा ।

अविरलेति । अविरले सान्द्रं यत्कदलीवनं रम्भासमूहः तेन कलिताभिः न्यासाभिः । अमृतस्य पीयूषस्य फेनपुञ्जवत् डिण्डीरपिण्डवत् पाण्डुराभिः श्वेताभिः, दन्तवल्भिकाभिः हस्तिदन्तरचितचन्द्रशालाभिः उपरितलग्नतल्लघुभवनैरिव्यर्थः, हिन्द्याम् 'अदारी' इति प्रसिद्धैः । 'शुद्धान्ते वलभी चन्द्रशाले सौधो-ध्ववेद्यमनि' इति, 'कदली वैजयन्त्याञ्च रम्भायां हरिणान्तरे' इति च विश्वः । इह लुप्तोपमा ।

यौवनेति । यौवनमदेन ताख्याभिसामेन मत्तानां मालवीनां तत्स्थानस्य मालवदेशान्तःपातित्वात् मालवदेशीयसुन्दरीणां कुचकलशैः स्तनघटैः क्षुभितम् आलौडितं सलिलं वारि यस्यास्तथा तादृश्या, भगवतो महाकालस्य महाकालसंज्ञकतन्त्रत्यपरमेश्वरस्य शिरसि मस्तके सुरसरितं गङ्गाम् आलोक्य निरीचय समुपजातेष्वेव समुत्पक्षेप्येध सततं निरन्तरम् आबद्धाः कृताः तरङ्गाः कल्लोला एव भ्रुकुटीलेखा भ्रूमङ्गपङ्क्तिर्या तथा तादृश्या, लं गगनं शालयन्त्येव निर्मलं कुर्वन्त्येव विद्यमानया शिप्रया शिप्रासंज्ञिकया नद्या परिचिता परिवेष्टिता ।

इह 'समुपजातेष्वेव' 'शालयन्त्येव' इत्यत्र वाच्या क्रियोपेक्षा, भ्रुकुटिविकाररूपकार्त्तव्यं शिप्रायां सपत्नीव्यवहारसमारोपात् रूपकगर्भां समासोक्तिरिति परस्परमेधामङ्गाभिभावसङ्करः ।

सकलेति । सकलेषु समस्तेषु क्षुब्धनेषु विधेषु ख्यातं प्रसिद्धं यथाः कीर्तिः यस्य स तेन तादृशेन, इह आरभ्य तृतीयान्ताभिः पदानि 'अधितिष्ठता' इत्यत्र प्रतिपाद्यमानक्रियाकर्तृभूतस्य 'विलासिजनैः' इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

दरेति । हरस्य महेश्वरस्य जटायां यश्चन्द्रो निशानाथः तेनेव, कोटिः सतल्लं तावत्प्रमाणं सारं इत्थं यस्य तेन तादृशेन, पक्षे तु कोटिः अन्नभाग एव सारः स्थिरांशोऽथवा अवशिष्टभागो यस्य तेन तादृशेन ।

मैनाकेनेति । मैनाकस्तन्नामको हिमाचलसुतस्तेन भूधरविशेषेणैव, अविदितः अज्ञातः पक्षपातः पक्षप्रतिपक्षिणोरेकतरपक्षोपादानं येन तेन तथोक्तेन, पक्षे तु अविदितः अनुभवाविषयीकृतः पक्षयोः पत-त्रयोः पातः इन्द्रेण कर्त्तनात् पतनं येन तेन तादृशेन ।

पुरा हि पर्वता यदा कदा उड्डीयमानाः सन्तः ग्रामनगरादीनां लोपमकारुण्डिरिति परिज्ञाय तेषां पवारंक्षेप्सु इह आरब्धवान्, अथ तत्समये हिमाचलसुतो मैनाकः पलायमानः समुद्रमेज्जदिति पौराणिकी कथा ।

इन्द्रको नेत्रोंके समान अनिमिष दर्शनसे (इन्द्रकी दृष्टि निमेष-रहित है, सरोवर में मत्स्य हैं) रमणीय प्रतीत होते हैं । उसकी प्रत्येक दिशा में गजदन्तकी चन्द्रशालायें बनी हुई हैं । वे कैलोंके घने वनसे विराई हैं और अमृतफेनपुञ्जके समान शुभ्रवर्ण हैं । उनसे उस राजधानी की सभी दिशाएँ शुभ्रवर्ण हो गई हैं । उज्जयिनी के चारों ओर परि-वेष्टित कर शिप्रा नदी प्रवाहित हो रही है । उसका जल यौवनमद से मतवाली मालवदेशकी स्त्रियोंके कुचकलशोंसे क्षुभित हुआ है और भगवान् महाकालके मस्तक पर गङ्गाकी देख उसकी रैण्यसे ही मानो वह निरन्तर तरङ्गरूप भ्रुकुटी चढ़ाकर आकाशकी प्रक्षालन (स्पर्श) करती है । वहाँके विलासी लोग हर-जटा-चन्द्रके समान समस्त संसार में प्रसिद्ध कीर्तिवाले (चन्द्रमाकी कीर्ति, लोगोंका सौन्दर्य) और कीटिसार हैं (चन्द्रमाके गोल

१. छलित । २. आलोक्योपजात । ३. सतसमाबद्धभ्रुकुटि ।

पञ्चापातेन मन्दकिनीप्रवाहेष्वेव प्रकटितकनकपद्माराशिना स्मृतिशास्त्रेष्वेव सभावसन्ध-कूप-प्रपाराम-सुरसद्वर्ग-सेतु-यन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणोबोद्धृत-ससस्त-सागर-रत्नसारेण संगृहीत-गारुडेनापि भुजङ्गभीरुणा, खलोपजीविनाऽपि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन, वीरेणापि विनयवता, प्रियवदेनापि सत्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वदारसन्तुष्टेन, अतिथिजनाभ्याग-

मन्देति—मन्दकिन्याः स्वर्गुन्याः (आकाशगङ्गायाः) प्रवाहो रथस्तेनेव प्रकटितः प्रकाशितः कनकानां हेतुः पद्माराशिः पद्मसंस्थकसमूहो येन तेन तादृशेन, एतेन तेषां प्रच्छन्नधनसंख्या अस्मादपि बहुलेति व्यञ्जितम् । पक्षे तु प्रकटितो विकसितः कनकपद्माराशिः हेममयवनकपुञ्जो यत्र तेन तादृशेन ।

स्मृतीति—स्मृतिशास्त्रेण धर्मज्ञापकशास्त्रेणैव, सभा धर्मपरराष्ट्राद्यन्तजिनिका परिपत्त, आवस्यो वीनजनावासः, कूपः उद्धानः क्षुद्रजलस्थानमित्यर्थः, प्रपा पानीयशाला, गारामः कुत्रिमं वनम्, सुरसद्वर्गं देवभवनम्, सेतुः कृत्रिमसरित्सन्तरणमार्गः, यन्त्रं पथिकाद्यर्थं सलिलयन्त्रादिः एतेषां प्रवर्तकः सामान्यो-पकाराय रचयिता, पक्षे विधायकं तेन तथोक्तेन ।

मन्दरेणिति—मन्दर एतन्नामकपर्वतः तेनेव उद्धृतं क्रयणादिना संगृहीतं समस्तसागररत्नानां सकलसमुद्रमणीनां सारः उत्कृष्टभागो येन तेन तादृशेन' पक्षे तु उद्धृतं मन्थनेन बहिर्नीतं समस्तसागर-रत्नानां सारः चतुर्विधरत्नोत्कृष्टांशो येन तेन तादृशेन ।

'हरजटाचन्द्रेणेव' इत्यारभ्य 'मन्दरेणेव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

संगृहीतेति । संगृहीतं शिक्षितं गारुडं विषवैद्यकशास्त्रं येन तादृशेनापि भुजङ्गभीरुणा सर्पाश्वासकी-लेनेति विरोधः, संगृहीतं क्रयणादिना प्राप्तं मरुत्तरत्नं येन तेन तादृशेन, भुजङ्गभीरुणा गणिकासक्त-जनसम्पर्कान्नासशीलेनेति तत्समाधानम् । 'भुजङ्गः सर्पपिङ्गवोः' इति हेमः, 'गारुडं स्थान्मरकते विषशास्त्रेऽपि गारुडम्' इति विश्वः ।

खलोपेति । खला दुर्जना उपजीविनः अवलम्बिनो यस्य तादृशेनापि, प्रणयिजनैः प्रेमिपुरुषैः साधु-भिरित्यर्थः, उपजीव्यमान उपभुज्यमानो विभवो धनसम्पत्तिर्यस्य तेन तादृशेन सज्जनदुर्जनयोः सामाना-धिकरण्यासम्भवाद्विरोधः, खलं नूतनधान्यस्थानस्थलं तदुपजीविना तदवलम्बनेन जीविकां विवधानेनेति तत्परिहारः । 'खलः कल्ले भुवि स्थाने कूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हेममेदिन्यौ ।

वीरेणेति । वीरेणापि सुभटेनापि विनयवता नमनशीलेनेति विरोधः, शिवावतेति तत्परिहारः । 'विनयः शिवाग्रतयोः' इति हेमः ।

प्रियमिति । प्रियमेव वदतीति प्रियंवदः तेनैतादृशेनापि सत्यवादिनेति विरोधः, सर्वस्मिन् स्थले प्रियंवदत्वेऽसत्यवादस्यावश्यकत्वादित्यभिप्रायः, चाग्निमत्वाच्चेति तत्परिहारः ।

अभिरूपेणेति । अभि अभिमतं रूपं सौन्दर्यं यस्य तेन सौन्दर्यपञ्चपातिनेत्यर्थः, तथापि स्वदारसन्तु-ष्टेन निजस्त्रीसन्तोषिणेति सौन्दर्यपञ्चपातित्वे स्वपत्न्यां कुरूपयां परकीयपत्न्यान्तु सौन्दर्ययुक्तायां तत्प्रेम्णो-

किनारे प्रसिद्ध हैं, लोग करोड़पति हैं) । नैनाक पर्वत जैसे इन्द्रद्वारा किये गए पक्षच्छेदनको किसी तरह नहीं जानता था, वहाँ के रहनेवाले मनुष्यगण भी वैसे वादी और प्रतिवादीका पञ्चापात किस प्रकारका है यह नहीं जानते थे (सब पर्वतोंके पंख काटे गये किन्तु नैनाकके पंख नहीं काटे गये थे ऐसी कथा है) । आकाशगङ्गाके प्रवाहमें जिस प्रकार अगणित सुवर्ण (सुनहरे) पद्म प्रकाशित हो रहे हैं, उनमें (विरासि-जनमें) उसी प्रकार पद्मसंस्थक सुवर्ण की सुहरें दिखाई देती हैं । स्मृतिशास्त्र जिसप्रकार, सभा, व्याजालय, कूप, पानीयशाला, उपवन, देवालय, पुल, तथा यन्त्रोंका उपदेश देता है वहाँ के लोग उसी प्रकार इन वस्तुओंका स्थापन करते हैं । मन्दराचलसे जिसप्रकार समुद्रमन्थनके समय समुद्रके समस्त रत्नका सार अमृत और ऐरावत इत्यादि, उद्धृत किये गये थे, वहाँ के लोग भी उसी प्रकार समस्त समुद्रके उत्तम रत्नसमूहको धारण किये हुए हैं । विष-चिकित्सा (गरुडका मन्त्र) पास होने पर भी वहाँ के लोग भुजङ्ग-सङ्गसे डरते हैं, यह विरोधाभास है, परिहारपक्षमें-मणि होने पर शङ्कोसे डरते हैं । दुर्जनोंको अपने वहाँ पैदा हुए अपने आश्रयदाता होने पर भी उनका घन सज्जन भोगते हैं । वीर होने पर भी वे विनीत (वीर, एवं शिक्षित) हैं । प्रियंवद होने पर भी सत्य

१. सदन । २. उद्धृतसमग्र । ३. भुजङ्गसङ्गभीषणापि । ४. सकलोपजीविनापि कलोप-जीविना ।

मार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन, कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन, महासत्त्वेनापि परलोक-भी-
रुणा, सैकलविज्ञान-विशेषविदा बर्दान्येन, दृष्टेर्ण स्मितधूर्वाभिभाषिणा परिहास-पेशलेन,
उज्ज्वल-चेष्टेन शिक्षितशेषदेशभाषेण वक्रोक्ति-निपुणेन आख्यायिकाख्यात-परिचय
चतुरेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारत-पुराण-रामायणानुरागिणा बृहत्कथा कुशलेन वृत्तादि-

अवश्यम्भावादिति विरोधः, अभिरूपेण विदुषेति तत्समाधानम् । 'प्रासरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः'
इत्यमरः, 'अभिरूपो बुधे रम्ये' इति च मेदिनी ।

अतिथीति । अतिथिजनानाम् अभ्यागतजनानाम् अभ्यागममार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेनेत्यभ्यागत-
जनानामपि परत्वाद्विरोधः, परेषु अर्थशाच्चानभिज्ञेनेति तत्समाधानम् ।

कामेति । कामः स्त्रीषु रतिः, अर्थो धनं तौ परौ उत्तमौ मुख्यौ यस्य तादृशेनापि सता, धर्मः
शास्त्रानुकूलेन्द्रियादीनां व्यापार एव प्रधानं यस्य तेन तथोक्तेनेति विरोधः, कामार्थल्लेनेनापि धर्मः
प्रधानं मुख्यरूपेण सेवनीयो यस्य तेन तादृशेनेति तत्परिहारः ।

गह्वेति । महासत्त्वेनापि अत्यधिकसामर्थ्ययुक्तेनापि परलोकात् वैरिपुरुषात् भीरुणा साहाय्येनेति
विरोधः, भवान्तरभीरुणा भवान्तरेऽन्निष्टोत्पादकहृदि कृतकरणात्साहाय्येनेति तत्समाधानम् ।

'संगृहीतगारुडानापि भुजङ्गभीषणा' इत्यारभ्य 'महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा' इत्यन्तं विरोधा-
भासोऽलङ्कारः ।

सकलेति । सकलविज्ञानानि समस्तविज्ञानविषयीभूतानि शिल्पानि शास्त्राणि च विशेषेण वेत्ति
जानातीति तेन तादृशेन, यद्वा—सकलानां समस्तानां विज्ञानानां शिल्पशास्त्रादिज्ञानानां विशेषम् उत्क-
र्षार्पकरूपं तारतम्यं वेत्ति जानातीति तेन तादृशेन अनेकविधशिल्पशास्त्रज्ञानानुसूत्राण्युपकृष्टविचारयोग्येने-
त्यर्थः, अनेन तस्यापि तज्ज्ञातृत्वं व्यञ्जितम् । 'मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः । वदा-
न्येन दानतत्परेण मित्रवदेन च 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चास्वादिति वाच्यवद्' इति मेदिनी । दृष्टेण सम-
स्तकार्यचतुरेण, अष्टदशानां हास्यं स्मितं तत्पूर्वं यथा स्यात्तथा अभिभाषिणा जल्पिना, परिहासपेशलेन
नम्रवचनदृष्टेण, उज्ज्वलचेष्टेन, स्वच्छनेपथ्येन, शिक्षिता अभ्यस्ताः अशेषाणां समस्तानां देशानां जनप-
दानां भाषाः शौरसेन्यादयो येन तेन तादृशेन, वक्रोक्तिः 'अन्यस्यान्यार्थकं वाच्यम्' इत्यादि दुर्पणोक्तदिशा
कुल्लिखचक्रे तत्र निपुणेन दृष्टेण, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषेः आख्यानां चूर्णकं सयोः परिचये विशेषज्ञाने
चतुरेण निपुणेन, सर्वाः समस्ताः या लिपयोऽखरविन्यासाः ता जानातीति तेन तादृशेन नानाविधाचरपरि-
चयवत्सर्वार्थः महाभारतं पञ्चमो वेद इति प्रसिद्धम्, पुराणं पञ्चलक्षणम् भद्र्यं भद्र्यं चेत्याष्टादशसंख्यकम्,
रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानुरागिणा कृतलेहेन, रामायणमहाभारतयोरीतिहासत्वात् पार्थक्येन प्रति-
पादितम् । बृहत्कथा 'भूतभाषामयी प्रादुरङ्गुतायां बृहत्कथाम्' इति दण्ड्याचार्यप्रतिपादितस्वरूपा तत्र
कुशलेन निपुणेन । वृत्तादयो दुरोदरप्रभृतयो या याः कलाः कलाविद्याः तासां कलास्य समूहस्य
पारंगेण पारदक्षया । श्रुतारागिणा शास्त्रज्ञानानुरागिणा, सुभाषितं मधुरवचनं तत्र व्यसनिना आसक्त्येन,
प्रशान्तेन क्रोधशून्येन ।

(भित) बोलते हैं । अभिरूप (सुन्दर, पण्डित) होने पर भी वे अपनी स्त्रियोंसे सन्तुष्ट हैं । पर (अन्य, शत्रुओंके)
प्रार्थनासे अनभिज्ञ होने पर भी अतिथि जनोंसे अपने वहाँ आनेके लिए प्रार्थना करते हैं । कामार्थपर (रति तथा
द्रव्यमें आसक्त, अभिलषित अर्थमें अनुरक्त) होने पर भी धर्मको प्रधान समझते हैं अत्यधिक बलवान् होने पर भी
परलोकसे डरते हैं (अर्थात् अपने द्वारा अभिष्टोत्पादक पापजन्य जन्मान्तरीय कष्ट से डरते हैं) अनेक प्रकारके
विज्ञान और शिल्पशास्त्रका उन्हें ज्ञान है । वे दानशील एवं सर्वकार्य-कुशल हैं । मुखरुद्रादिके साथ बातचीत
करते हैं । परिहासमें कुशल हैं । श्वेत वस्त्र पहनते हैं । समस्त देशोंकी शौरसेन्यादि भाषाओंमें अभ्यस्त
हैं । वक्रोक्तिमें निपुण हैं । कथा और कहानी कहनेमें चतुर हैं । सभी प्रकारके लिपियोंको पहचानते हैं ।
महाभारत, पुराण और रामायणमें उनका अनुराग है । बृहत्कथा (भूतभाषामयी अद्भुतायां कथा) में निपुण हैं ।

१. निखिलबुवनतल्लयातयशसा । २. विदा विषावदातेन, दानशीलेनादीनेन । ३. 'वदान्येन' इति
प्रदं कचिन्नापि विभक्ते । ४. दक्षिणेन ।

कला-कलाप-पारणेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमास-माकृतेनैव सतत-दक्षिणेन, हिमगिरि काननेनेवान्तःसरलेन, लक्ष्मणेनेव रामाराधन-निपुणेन, शत्रु-त्रेनेवाविष्कृत-भरत-परिचयेन, दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना, बौद्धेनेव सर्वास्तिवाद-शूरेण,

सरभीति । सुरभिमासयोश्चैत्रवैशाखयोर्वसन्तमासयोः मासूतेन पवनेनेव, सततं निरन्तरं दक्षिणेन उदारचरितेन, मासूतपक्षे—सर्वदा दक्षिणदिक्ष आगामिना ।

हिमेति । हिमगिरेः तुहिगाचलस्य काननं वनं तेनेव, अन्तर्मध्ये सरलेन अकुटिलहृदयेन तद्वनपक्षे तु—अन्तर्मध्ये सरलाः तत्संज्ञकतरवो यस्य तेन तादृशेन ।

लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणेन सुमित्रातनयेनेव, रामायाः सुन्दर्याः रामस्य च आराधने चेतोऽनुवृत्त्या सन्तोषणे निपुणेन कुशलेन ।

शत्रुनेति । शत्रुत्रेन लक्ष्मणानुजेनेव आविष्कृतो नाटकादिना प्रकाशितः भरते भरतमुनिनिर्मिते नाट्यशास्त्रे परिचयो विशेषबोधो येन तेन तादृशेन, पक्षे तु आविष्कृतः सेवादिना प्रकाशितो भरते केक-व्यासमन्त्रे परिचयः स्वप्नेमपरिचयो येन तेन तादृशेन ।

दिवसेनेति । दिवसेन वासरेणेव, मित्राणां सुहृदाम् अनुवर्तिना तद्विचाराधकेनेत्यर्थः, वासरपक्षे तु—मित्रस्य सूर्यस्य अनुवर्तिना अनुगामिना दिवसपतिस्थितिपर्यन्तविद्यमानेनेत्यर्थः ।

बौद्धेनेति । बौद्धेनेव बौद्धमतप्रथिणा सम्प्रदायविशेषेणेव, सर्वेषां निखिलविक्रयपदार्थानाम् अस्तित्वदे क्रयणकर्तुः प्ररने जाने अस्तित्वकथने शूरेण सर्वविधविक्रयवस्तुपूर्णहृत्त्वादित्याशयः । पक्षे तु सर्वभूतभौतिकानां निखिलवाद्यानां चित्तचेतानाञ्चान्तर्गतानां वस्तुनाम् अस्तित्वादे अस्तित्वकथने शूरेण तदस्तित्वस्य सुखवादिना व्यवस्थापनादत्यन्तकुशलेन । तथा च 'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्रतिः' शशशः॥ इति सूत्रव्याख्यानावसरे शारीरकभाष्ये भगवत्पुण्यपादाः श्रीशङ्कराचार्याः—वैशेषिकमतं निरस्य तत्पुष्टये बौद्धमतमुपपाद्य निरसिताः । एवं हि तत्र भाष्यम्—'तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति केचित् सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्ववादिनः अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिनः' इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमाभ्यन्तरं च मन्यन्ते ते बौद्धिष्ण्याः । तथाच पद्यम्—

मुख्यो माध्यमिको विवर्त्तमखिलं शून्यस्य मेने जगत्

योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां विवर्तोऽखिलः ।

अर्थोऽस्ति क्षणिकोऽप्यसावनुमितो बुद्ध्यति सौत्रान्तिकाः

प्रत्यक्षं सणभङ्गुरं जगदिदं वैभाषिके भाषते ॥ इति ।

तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽपि अस्तित्वसम्प्रतिपत्तेः तयोः सिद्धाप्तमेकमेवेत्याशयेनाह—सर्वास्तित्वेति । प्रकृतग्रन्थमूले 'अस्ति' इति विद्यमानार्थेऽप्यस्यम् ।

यूनादि समस्त कलाविद्याओं में पारङ्गत हैं । वेदशास्त्रसे उन्हें प्रेम है । सुभाषित (मधुर वाक्य) लिखने-पढ़नेका व्यवसन है । एवं स्वभावमें शान्त-चित्त हैं । वसन्तकालके वायुके समान वे सर्वदा दक्षिण हैं (वसन्त ऋतुमें दक्षिणकी हवा चलती है, वे लोग भी उदारता अवलम्बन किये हुए हैं) । हिमालय पर्वतके वनमें जिस प्रकार सरल (दिव्यार) नामका वृक्ष है, मनुष्योंके हृदयमें भी उसी प्रकार सरलता है । लक्ष्मण जिस प्रकार रामके सन्तोषविधानमें निपुण थे, वे भी उसी प्रकार शत्रुत्रेके सम्मान में निपुण हैं । शत्रुत्र जिस प्रकार भरतके प्रति प्रेमका परिचय दिया था, वे भी उसी प्रकार भरत-प्रणीत नाट्यशास्त्रमें दक्षताका परिचय देते हैं । दिन जिस प्रकार सूर्यके पीछे-पीछे चलता है, वे भी उसी प्रकार अपने मित्रोंके अनुगामी हैं । बौद्धोंके मुख्यतया (१) सर्वास्तित्ववादी, (२) केवल विज्ञानास्तित्ववादी, एवं (३) सर्वशून्यवाद ये तीन भेद हैं, उनमें से एक सर्वास्तित्ववादी जिस प्रकार सभी पदार्थोंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं, उन लोगोंके बीचमें वाणिज्यव्यवसायीगण भी उसीप्रकार किसी ग्राहकके आने पर 'थे चीजें हैं कि नहीं, ऐसी जिज्ञासा करने पर सभी वस्तुओंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं । सांख्यशास्त्रमें जिसप्रकार प्रकृति और पुरुष हैं उन

१. सर्वदा नास्तिवादः सर्वास्तित्वादश्च ।

सांख्यगमेनेव प्रधान-पुरुषोऽपेतेन, जिनधर्मसंयोगे जीवानुकम्पिता, विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशाल्वानगरेव महाभवनैः, सकलपञ्चैव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, सन्ध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिप-मूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपति-लास्यकीडेव सुधाधवलानुहासा, वृद्धेव जातरूपश्रया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्मितिर-

सांख्येति । सांख्यः कापिलाः तेषामागमः सिद्धान्तः तच्छास्त्रमित्यर्थः, तेनैव, प्रधानपुरुषैः धनगुणा-
दियुक्ततया उत्तमपुरुषैः उपेतेन सहितेन, पक्षे तु-प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा प्रकृतिः,
पुरुषो नित्यशुद्धबुद्धसुखस्वभावः प्रकृतिविकृतिविलक्षणश्चेतनारूपः ताभ्याम् उपेतेन सहितेन । तथा च
सांख्यसूत्रम् 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, न नित्यशुद्धबुद्धसुखस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादहे-
त्यादि । सांख्यकारिकायामपि—

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

बोद्धव्यकालो विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥’ इति ।

किंति । जिन आर्हतः तद्वर्गेण सन्ध्यायेनेव जीवान् निखिलान् प्राणितः अनुकम्पते कृपां विधत्त
इति तेन तादृशेन, विशेषणमिदं पञ्चदशेऽपि तुल्यम्, जैनानामहिंसावादित्वात् ।

कवेः कीदृशं दर्शनशास्त्रागभीरपाण्डित्यमिदं तत्प्रदर्शनेनैव सुविधौ विभावयन्तु ।

इदं ‘सुरभिनासमास्तनेनैव’ इत्यारभ्य ‘जिनधर्ममेनेव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

विलासति । विलासिजनः ।

‘गतिः स्थानासनादीनां सुखनेत्रादिकर्मणाम् । तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजम्’ ॥ इति ॥

इति लक्षणलक्षितः पुरुषः तेन अधिष्ठिता अवलम्बिता ।

सशैलेति । प्रासादैः देवभूपसदृशैः सशैलेव साचलेव, तेषामत्युन्नतत्वादित्याशयः । तृतीया चेह
(प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्) इत्यनेन करणे बोध्या, एवमन्यत्रापि । महाभवनैः अतिविस्तृतगृहैः शाखा-
नगरं निकटस्थायि बुद्धनगरं तत्सहितैव तेषां शाखानगरवद्दीर्घत्वादित्यभिप्रायः । सत्पुरुषैः महापुरुषैः सक-
लपञ्चैव सह पारिजातेनैव तद्वत्तेषां याचकप्राज्ञासाफल्यकरणादित्याशयः । चित्रभित्तिभिः आलेखयुक्त-
कुड्यैः दर्शितानि प्रकाशितानि विशेषां संसाराणां निखिलवस्तूनां रूपानि आकृतयो यथा सेव, जगतं
निखिलपदार्थानामेव तत्रालिख्यमानत्वादित्याशयः ।

इह ‘सशैलेव प्रासादैः’ इत्यत्र शैलसंयोगस्थोत्प्रेक्षणादुत्प्रेषालङ्कारः, तेन च प्रासादा एव शैला इति
रूपकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः । एवमग्रेऽपि । ‘दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः’ इत्यत्र
विश्वरूपप्रदर्शनक्रियोत्प्रेक्षणादक्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

सन्ध्येति । सन्ध्या सार्यं समयमिव, पद्मरागैः यत्र तत्र खचित्तेस्तमामकरत्नैः अनुरागो रक्तिमा,
पद्मरागवत् अनुरागो लौहित्यं च अस्या अस्तीति सा तादृशी ।

अमरेति । अमराधिपस्य इन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, मखशतस्य विविधमखस्य, शतसंख्यकाश्वमेध-
मखानाम् अनलस्य अग्नेः धूमेन दहनकेतनेन पूता पवित्रा ।

पशुपतिः । पशुपतेः महेश्वरस्य लास्यक्रीडेव नृत्यलेखेव, सुधाभिः श्वेतगृध्रधवलीकरणद्वयैः धवलानां
श्वेतीभूतानाम् अष्टानाम् अष्टालिकानां हासो विकासो यत्र सा तादृशी, पक्षे तु सुधाधवलं पीयूषवत् धवलः
श्वेतः अष्टहासो महाहास्यं तत्र सा तादृशी ‘यशसि धवलता वर्णयैः हासकीर्त्योः’ इति हि कविसमयः ।

वृद्धेति । वृद्धा स्थविरा नारीव, जातरूपाणां सुवर्णानां कथा अवानि यत्र सा तादृशी, पक्षे तु—

लोगोके बीचमें भी उसीप्रकार प्रधान-प्रधान मनुष्य हैं, और जैनधर्मके समान वे सभी जीवों पर दया रखते हैं । उस
उज्जयिनीमें पूर्ववर्तीके समान राजमहल हैं, देवभवनोंके समान भवन हैं और कल्पवृक्षके समान सत्पुरुष हैं । वह
अपनी चित्रित भित्तियोंसे मानो विश्वरूप प्रकट करती है । सन्ध्या जिसप्रकार पद्मरागमणियोंके समान रक्तवर्ण
होती है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार अधिकतर पद्मरागखचित होनेसे रक्तवर्ण है । इन्द्रकी मूर्ति जिसप्रकार शत
अश्वमेधयज्ञके अधिभूममें पवित्र हो गई थी, उज्जयिनी भी उसी प्रकार यज्ञीय अग्निके धूमसे पवित्र हो गई है । शङ्करकी
नृत्यरूप मीठा जिसप्रकार अमृतके समान धवल अष्टहास समन्वित होती है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार धूमेसे सफेदी

१. ... पुरुषगुणोपेतेन । २. सर्वभूतानुकम्पिता । ३. सशाल्वेव । ४. पद्मरागारूपा ।

मणीया, प्रभातवेलेय प्रमुद्धसर्वलोका, शबर-वसतिरिवावलम्बित-चारु-चामर-नागदन्त-
धवल-गृहा, शेष-तनुरिव सदासन्न-वसुधाधरा, जलधि-मथनवेलेष महाघोष-पूरित-दिग-
न्तरा- प्रस्तुताभिपेकभूमिरिव सज्जितकनकघट-सहस्रा, गौरीय महासिंहासनोचित-
मूर्तिः, अदितिरिव देवकुल-सहस्रसेव्या, महाबाराह-जीलेव दर्शितहिरण्यक्षपाता,
जातः परिणतवयस्वाहुस्त्रयः रूपस्य लावण्यस्य च्योऽपचयो यस्याः सा तादृशी । 'निलयापचयौ च्यौ'
हृत्समरः ।

गरुडैति । गरुडस्य चैनतेवस्य मूर्तिः शरीरमिव, अच्युता इतरचनादस्खलितानि या स्थितः अवस्थानं
तया रमणीया चेतोहारिणी, पक्षे तु अच्युतस्य विष्णोः स्थित्या तदुपर्यवस्थामेव रमणीया चेतोहारिणी ।
प्रभातेति । प्रभातं प्रसूयः तस्य वेला समय इव, प्रमुद्धा उत्कृष्टज्ञानिनः सुतोष्यिताश्च सर्वलोकाः
समस्तजना यत्र सा तादृशी ।

शबरंति । शबरा भिक्षाः तेषां वसतिः निवासस्थानमिव, अवलम्बितानि रज्जुभिरालम्बितानि चारु-
चामराणि रमणीयवालयजनानि येषु तथोक्ता नागदन्ता गजदन्ताः तैः धवलानि श्वेतानि गृहाणि
भवानि यस्यां सा तादृशी । पक्षान्तरे तु-अवलम्बितैः तास्तान् व्याघ्रादिपशून् व्यापाद्यैकत्रीकृत्य
स्थापितैः चारुचामरैः चमरहरिणानां रमणीयलोमभिः नागदन्तैः गजदन्तैश्च धवलानि गृहाणि यस्यां
सा तादृशी ।

शेषेति । शेषो नागाधिपः तस्य तनुः शरीरमिव, सदा आसन्ना निकटस्थता वसुधाधरा गिरयो
यस्याः सा तादृशी । पक्षान्तरे तु-सदा सर्वस्मिन्काले आसन्नाय उपरिविद्यमानां वसुषां पृथिवीं धरतीति
सा तादृशी ।

जलधीति । जलधिः समुद्रः तस्य मथनवेलेव मथनसमय इव, महाघोषैः विस्तृताभीरपङ्क्तिभिः
विस्तृतमथनशब्दैश्च पूरितानि परिपूर्णानि दिगन्तराणि यस्या यस्याश्च सा तादृशी 'घोष अभीरपङ्क्ति
स्यात्' हृत्समरः ।

प्रस्तुतेति । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिपेकः राज्याभिषेचनं तस्य भूमिः अवस्थानमिव, सज्जितं
संस्थापितं कनकघटसहस्रं सुवर्णनिमित्तकलशपुञ्जो यस्यां सा तादृशी, एकत्र गृहद्वारतोरणस्तम्भमूलेषु
मङ्गलाय, अन्यत्र स्नानकरणीयसम्भारायेत्याश्रयः ।

गौरीति । गौरी दुर्गेव, महासिंहासनेः विपुलैः सिंहसदृशविष्टरैः उचिता स्वयोग्या अत्यन्तरमणी-
येत्यर्थः, मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी, पक्षान्तरे तु-महासिंहरूपे आसने विष्टरे उचिता स्थितियोग्या
मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी ।

अदितिरिति । अदितिः सुरजननीव, देवकुलसहस्रं देवभवनसमूहः सेव्यं प्रदक्षिणविधानादिना सेव-
नीयं यत्र सा, पक्षान्तरे तु देवकुलसहस्रेण देवान्वयवृन्देन सेव्या जन्मदात्रीवासेवनीया ।

महेति । महाबाराहस्य भगवतस्तृतीयावतारस्य लीला क्रीडेव, दर्शितः क्रीडासमये पुरुषैः इविषयी-
को इहै अष्टालिकारूपं हाससे समन्वित है । बुद्ध शिष्यांका सोन्दर्यं जिसप्रकार निन्द्य होते देखा जाता है, उज्जयिनीमें
भी उसीप्रकार सुवर्णमय अधिकतर गृह देखनेमें आते हैं । गरुड़की मूर्ति जिसप्रकार विष्णुके बैठनेसे रमणीय लगती
है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार रमणीय लगती है । प्रातःकालमें जिसप्रकार सब लोग प्रबुद्ध होते हैं, उज्जयिनीमें भी
उसीप्रकार सबलोग विविध विषयोंमें चतुर दिखाई देते हैं । नीलोंकी वासभूमिमें जिसप्रकार मनोहर चामर और
हस्तिदन्त लटके रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार अधिकतर शुभ्र गृह हैं जिसके बीच छंटियों पर हस्तिदन्तके
सुन्दर चामर लटक रहे हैं । शेषनागके शरीर पर जिसप्रकार पृथिवी सर्वदा रहती है, उज्जयिनीके सनीपमें भी
उसीप्रकार सर्वदा पर्वत रहते हैं । समुद्र-मथनके समय जिसप्रकार महाशब्द सभी दिशाओंको पूर्ण किया था,
गोपगणके सभी बड़े बड़े पशुओंका गृह भी उसीप्रकार उज्जयिनीके सभी दिशाओंको पूर्ण कर रहा है । राजके अलि-
पेक स्थानमें जिसप्रकार अनेक सुवर्ण कलश रखे रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार प्रत्येक गृहके बहिर्द्वार-
मूलमें हजारों सुवर्ण कलश रखे हैं । पार्वतीकी मूर्ति जिसप्रकार निज बाहन बड़े सिंह पर बैठनेमें उपयुक्त है, उज्ज-
यिनीमें भी उसीप्रकार बृहत् सिंहासनके योग्य मूर्तियाँ हैं । देवगण जिसप्रकार माता अदितिकी सेवा करते हैं,

१. आलम्बित*** । २. कचिचारुपदं नारित । ३. जलनिधि*** । ४. ...भूमिरिव'वेलेव । ५. कचिस्त-
दत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ६. ...घटक*** ।

आस्तीकर्तुनुरिव आनन्दित-भुजङ्गलोका, हरिवंशकथेव अनेक-बाल-क्रीडा-रमणीया, प्रक-
टाङ्गनोपभोगायथ्यखण्डित-चरित्रा, रक्तवर्णाणि सुधाध्वला, अवलम्बित-मुक्ता-कलापापि
विहारभूषणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोका द्युतिरवन्तीपूजयिनी नाम नगरी । १७६५

कारितः हिरण्याक्षानां सुवर्णरचितपाक्षकानां पातो निजेषो यत्र सा, पद्मान्तरे-दक्षितः हिरण्याक्षस्य तन्ना-
मकदैत्यस्य हिरण्यकशिपुश्चातुः पातो नाशो यथा सा तादृशी ।

पुरा किल हिरण्याक्षो महत्तपो विधाय तेन प्राप्तबलो जगति महान्तमुपवृत्तं कृतवान् । ततो देवा-
दिभिः प्रार्थितो भगवान्भारारण्यो ब्राह्मविप्रहं परिगृह्य भुवमुत्तोल्य, अनन्तरं पर्वतकन्दराप्राप्तं हिरण्याक्षं
जघानेति श्रीमद्भागवतोक्त्या कथा ।

आस्तोकेति । आस्तीकस्य तन्नामकमुनेः तनुः शरीरमिव, आनन्दितः विलासोचितबहुलतरभवन-
युक्तवान् प्रमोदं प्रापितः भुजङ्गलोको विटजनो यथा सा तादृशी, पद्मान्तरे-आनन्दितः जनमेजयस्य सर्प-
यज्ञावरोधनात् प्रमोदं प्रापितो भुजङ्गलोकाः सर्पवन्दो यथा सा तादृशी ।

पुरा किल परीक्षितपुत्रो जनमेजयः सर्पारस्वपितुः प्राणविधेयं निशम्यातिरुद्धस्तर्प्यप्रकाराय सर्प-
सत्रं प्रारब्धवान् । ततः परमदयालुभगवानास्तीकाः समस्तसर्पवंशविनाशोद्यतं निरीक्ष्य जनमेजयप्रार्थनया
तदवरोधं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

हरोति । हरिवंशनाशो महाभारतस्य या कथा उपाख्यानं सेव, अनेकाभिः बह्विभिः बालक्रीडाभिः
तत्र विद्यमानानां बालकानां खेलाभिः यादवीयशिशुगणक्रीडाकथाभिश्च रमणीया मनोहरा ।

इह 'सन्ध्ये पद्मरागानुरागिणी' हस्तारभ्य 'हरिवंशकथेव अनेकबालक्रीडारमणीया' इत्यन्तं
पूर्णपमालङ्कारः ।

प्रकटेति । प्रकटो दुर्म्बवहारेण प्रसिद्धतया त्रपासङ्कोचाद्यसत्त्वात्प्रकाशितः अङ्गनानां वनितानाम्
उपभोगः सम्भोगो यस्यां सा तथोक्तापि अखण्डितचरित्रेति विरोधः, प्रकटः सुगन्धिभिःसर्गराजिना
प्रस्फुटः अङ्गनानाम् उपभोगो वनितगणद्वारा कर्पूरताम्रबुलीटिकादिसम्भोगो यस्यामिति तत्परिहारः ।

रक्तेति । रक्तवर्णाणि अरुणवर्णाणि सुधावत् गृहधवलीकरणद्रव्यवत् धवला शुभ्रेति विरोधः, रक्ताः
सुखपूर्वकवासस्थिरया अनुरक्ताः वर्णा ब्राह्मणादिजातयो यस्यामिति तत्समाधानम् । 'वर्णाः स्त्रुवाह्वणा-
दयः' इत्यमरः ।

अवलम्बितेति । अवलम्बितो धारितः मुक्ताकलापो मुक्तास्रक् यथा तादृश्यपि विगतखण्डितः सुर-
तादौ हारो मुक्ताकलापो येभ्यः तानि विहाराणि भूषणानि अलङ्कारा यस्याः सेति विरोधः, विहारा जैन-
प्रासादा भूषणानि यस्याः सेति तत्परिहारः । 'विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये' इति मेदिनी ।

बहिति । बह्वी अनेकप्रकारा प्रकृतिः स्वभावो यस्याः सापि स्थिरा अचञ्चलप्रकृतिकेति विरोधः,
बह्वयः प्रकृतयः नागरिकजनाः स्वाभ्याविराज्याङ्गानि वा यस्यां सेति तत्समाधानम् । 'प्रकृतिर्मुणिसाम्ये
स्यादमास्यादिवस्वभावयोः । योनी लिङ्गे पौरवर्गे' इति मेदिनी ।

'स्वाभ्यमास्यसुहृत्कोपराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' इति चामरः ।

इह 'रक्तवर्णाणि' हस्तारभ्य 'बहुप्रकृतिरपि' इत्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

विजितेति । विजिता अमरलोकस्य सुरसदनस्य द्युतिः कान्तिर्यथा सा तादृशी, अवन्तीषु मालवा-
न्यदेशेषु, स्वकान्त्या स्वसम्पत्त्या वा उत्कर्षेण जयति निखिला नगरीत्युज्जयिनी ।

उज्जयिनीको जनसमूह भी उत्तीप्रकारदेवताओंको सेवा करते हैं । नारायण ब्राह्मूति धारणकर जिसप्रकार हिरण्याक्ष
दानवका विनाश दिखाये थे, उज्जयिनीके लोग भी उत्तीप्रकार क्रीडा करनेमें प्रवृत्त होकर सुवर्णनिर्मित पाशका
निक्षेप दिखाते हैं । आस्तीकमुनि जिसप्रकार सर्पसव निवारण कर सर्पगणको आनन्दित किये थे, उज्जयिनी भी
उसी प्रकार भोगविलासके उपयुक्त गृह धारण कर भोगियोंको आनन्दित करती है । हरिवंशकी कथा जिस प्रकार
नानाविध बालक्रीडाकी कथामें मनोहर है, उज्जयिनीभी उत्तीप्रकारबालकोंकी क्रीडा करनेमें मनोहर है । उज्जयिनीमें
प्रत्यक्षरूपसे स्त्रियोंका उपभोग (आँगनों का उपयोग) होने पर भी उन सर्वाका चरित्र अखण्डित है । वर्णरक्त
(लाल रंग, ब्राह्मणादिवर्ण अनुरक्त) होने पर भी वह जूनेसे सफेद दीखती है । मुक्ताकी माला धारण करने पर भी
उज्जयिनी, मुक्तामालाहीन अलङ्कार से अलङ्कृत (बहुत बौद्ध आभ्रमसे भूषित है । उज्जयिनी बहुतप्रकृति (चञ्चल-
चिच, अनेकप्रकारकी प्रजासे युक्त) होनेपर भी स्थिर रहती है, और वह अपनी शोभासे स्वर्गकी शोभाको जीत लेती है ।

१. कदुरिव ।

यस्यामुत्तुङ्ग-सौधोत्सङ्ग-सङ्गीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणाम्-
धोमुखं-रथतुरङ्गः पुरः पर्यस्तं-रथपताकापटः कृतमहाकाल-प्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते
गच्छन् दिवसकरः ।

यस्याञ्च सन्ध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु, प्रारब्ध-नीलै-कमलिनीपरिमण्डला
इव मरकत-वेदिकासु गगनतल्ल-प्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिषु, तिमिर-पटल-विद्यतनी-
यता इव कृष्णागुरु-भ्रूमं-मण्डलेषु, अभिभूततारकापङ्क्तु इव सुर्का-प्रालम्बेषु, विकच-
कमल-चुम्बित इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभात-चन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकभित्ति-प्रभासु,

यस्यामिति । उत्तुङ्गानाम् अत्युन्नतानाम् सौधानां राजभवनानाम् उत्सङ्गे कोट्योर्ध्वभाग इत्यर्थः
सङ्गीतं गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते इत्युक्तलक्षणं तत्सङ्गिनीनां तत्रासक्त्यानाम्, अङ्गनानां
नारीनाम्, अतिमधुरेण अतिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेण आकृष्यमाणा अत एव अधोमुखा अवोढुमुखा
रथतुरङ्गाः स्थाननिष्ठका घोटाका यस्य स तादृशः, अत एव पुरोऽग्रे पर्यस्तः चित्तः स्थानन्देगामावाधुरतः
स्वस्त इत्यर्थः, रथपताकापटः स्थानन्देवैजयन्तीवक्त्रं यस्य स तादृशः, एतेन हि गल्लक्ष्मीकृतवस्त्रना इवेति
ध्वन्यते । कृतो विहितो महाकालाव तत्रस्थेत्तन्नामकमहेश्वराय प्रणामो नमस्कारो येन स तादृश इव
प्रतिदिनं ग्रन्थं गच्छन् उद्याचलादस्ताचलं व्रजन् दिवसकरो दिनाधिपो लक्ष्यते जनैः दृश्यते । इह
'उत्तुङ्गसौधोत्सङ्गे'त्यादौ वृथानुप्रासोऽलङ्कारः, 'कृतमहाकालप्रणाम इव' इत्यत्र क्रियाप्रेचालङ्कारः ।

यस्यामिति । यस्मान् उज्जयिन्यां रविगमस्तयः सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु (निपतिताः सन्तः) सन्ध्या-
रागादृणा इव विराजन्त इत्येवंकसे गोचरत्र सन्धयो ज्ञेयः । सिन्दूरमणयः प्रवालरत्नविशेषास्तेषां कुट्टिमेषु
वज्रभूमिषु सन्ध्यारागेण सायङ्कालीनलौहित्येन अक्ष्णा लोहितवर्णा इव तेषां लोहितरूपत्वात् । मरकत-
वेदिकासु अश्मगर्भवेदितपीठिकासु (पतिताः सन्तः) प्रारब्धम् आचरितं नीलकमलिनीषु नीलरूपनलि-
नीषु परिमण्डलं मण्डलरूपेणावलुण्ठनं यस्ते इव, मरकतवेदिकानां श्यामरूपत्वात् । वैदूर्यमणिभूमिषु
बालवायवमणिष्वदृश्यतीषु (पतिताः सन्तः) गगनतल्लप्रसृता इव अम्बरतले विस्तृता इव, वैदूर्यमणि-
वद्दृश्यस्थानामतिनिर्मलत्वात् । कृष्णागुरुभ्रूमण्डलेषु देवार्चनार्दौ दृग्गमानाकातुण्डत उथितदहनकेतन-
समूहेषु (पतिताः सन्तः), तिमिरपटलस्य अन्धकारपुञ्जस्य विद्यतने दूरीकरणे उद्यता इव कृतप्रयत्ना
इव तद्भ्रूमपुञ्जानां तिमिरसदृशश्यामरूपत्वात् । सुक्ताप्रालम्बेषु लम्बमानसुक्तासमूहेषु (पतिताः
सन्तः) अभिभूता अवमानिता तारकापङ्क्तिः नक्षत्रावल्यैस्ते इव, लम्बमानसुक्ताकलापानां नक्षत्रा-
वल्लिसदृशत्वात् । नितम्बिनीमुखेषु सुन्दरीणामाननेषु (पतिताः सन्तः) विकचानि विकसितानि
पङ्कजानि कमलानि लुम्बन्ति स्पृशन्तीति ते इव, सुन्दरीवद्नानां विकसितपद्मसदृशत्वात् । स्फटिकभित्ति-
प्रभासु स्फटिकचित्कुकुब्धकान्तिषु (पतिताः सन्तः) प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव प्रत्युपचन्द्रगो-
लकान्ताःपतिन इव, तार्कान्तीनां प्रत्युपज्योत्स्नानुल्लयात् । सितपताकांशुकेषु श्वेतवैजयन्तीवक्त्रेषु

जिस उज्जयिनीमें ऊँचे-ऊँचे राजमहलों के शिखरों पर गान करती स्त्रियों के अत्यन्त मधुर गीत स्वरसे आकृष्ट
हुए सूर्यके रथके अश्वगण अधोमुख होकर चलते हैं, वहाँ रथकी ध्वजा सामने फहरानेसे प्रतिदिन ऐसा प्रतीत
होता है मानो सूर्य जाते-जाते महाकालेश्वरको प्रणाम करता हो ।

और जिस उज्जयिनीमें सूर्यके किरणसमूह सिन्दूरमणिकी भूमियों पर गिर कर मानो सन्ध्यारागसे लाल हुई
हों, मरकतमणिके चतुरों पर गिरनेसे मानो नीलकमलिनीका स्पर्श करती हुई हों, वैदूर्यमणिकी भूमि पर गिरनेसे
मानो आकाशतलमें फैली हुई हों, काले अमरके भ्रूमपुञ्जमें गिरनेसे मानो अंधकारोंको विनाश करनेमें उद्यत हुई हों,
सुक्ताहार पर गिरनेसे मानो तारोंकी कतारको पराजित करती हुई हों, सुन्दरियोंके मुख पर गिरनेसे मानो विकसित
कमलका चुम्बन करती हों, स्फटिकमय भित्तियों (दीवारों) के प्रभासमध्यमें गिरनेसे मानो प्रातःकालकी चाँदनीके

१. उत्सङ्गीतसङ्गिनीनाम्, उत्सङ्गसङ्गिनीनाम् । २. कृष्यमाणोऽधोमुखतुरङ्गः । ३. पुरपर्यस्तः ।
४. प्रतिदिनमालक्ष्यते भगवात्* । ५. प्रारब्धकमलिनी* ; परिमलनी, परिमलना, परिमला, परिमलीना ।
६. गगनपर्यस्ता । ७. भूप । ८. सुक्ताफल* । ९. स्फटिकमणि* ।

गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिनं इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहु-
मुख-कुहर-प्रविष्टा इवेन्द्रनील-वातायन-विबरेषु विराजन्ते रवि-गभस्तयः ।

यस्याञ्चासुरपजात-तिमिरत्वाद्विघटित-चक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृतं सुरतप्रदीपाः सञ्जात-
मदनानल-दिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूषण-प्रभाभिर्बोलातपिञ्जरा इव रजन्यः ।

याञ्च सन्निहित-विषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन् मुखरी-
करोति मकरकेतु दाह-हेतुभूतो भवन-कलहंस-कोलाहलः ।

(पतिताः सन्तः) गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिन इव स्योमगङ्गावीच्याश्रिता इव, श्वेतवैजयन्तीवस्त्राणां
तरङ्गवत् समीरगान्धोलितस्वात् । सूर्यकान्तोपलेषु सूर्यकान्तमणिषु (पतिताः सन्तः) पल्लविताः समु-
त्पन्नकिसलयः विपुला इवेत्यर्थः, रविकिरणस्पर्शं सूर्यकान्तोपलेष्वपि तेजोनिःसरणात् । तथा इन्द्र-
नीलवातायनविबरेषु नीलकान्तरत्नरचितगवाक्षरन्ध्रेषु (पतिताः सन्तः) राहोः सैहिकेयस्य मुखकुहरे
मुखविबरे प्रविष्टास्तदन्तर्गता इव, तेषामपि राहुवदनविबरवत् सावकाशत्वात् श्यामरूपत्वाच्च । रविग-
भस्तयः सूर्यकिरणः विराजन्ते वियोजन्ते । इह 'सन्ध्यारागाकुणा इव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, अन्यत्र सर्वत्र
क्रियोत्प्रेक्षेति सुधीभिराकलयीयम् ।

यस्याञ्चेति । च पुनः यस्याम् उज्जयिन्यां कामिनीनां रमणीनां भूषणप्रभाभिः आभूषणरश्मिभिः
अनुपजाततिमिरत्वात् अनुत्पन्नतिमिरत्वाकारणात् अविघटितानि विच्छेदमप्राप्तानि चक्रवाकानां कोकानां
मिथुनानि इन्द्रानि याभिस्ताः तादृशाः । एवञ्च कोकयुनोर्हि दिवसे संयोगः रात्रौ च विरलेषः, तरसमये
तु रमणीनां भूषणरश्मिरश्मिकाराभावाद्दिनमेवायमिति भ्रमेण ते मिलिता एव तिष्ठन्तीत्याशयः । व्यर्थी-
कृता निष्कलीकृताः सुरतप्रदीपाः सम्भोगप्रदीपा याभिः ताः तथोक्ताः, तदलङ्काररश्मिरेव तिमिरा-
पसरणादित्याशयः । रजन्यो रात्रयः । बालातपेन नूतनसूर्यालोकेन पिञ्जराः पीतवर्णा इव, तथा सञ्जातः
समुत्पन्नो मदनालेख कामवह्निना दिग्दाहो यासु ता इव च सस्यो यान्ति अतिकामन्ति ।

इह कोकइन्द्रानां विघटनसम्बन्धसर्वेष्वपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादेकादिशयोक्तिः, अन्या च सुरत-
प्रदीपानां निष्कलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, वाच्यत्वाभावाद्भ्रान्तिमान-
लङ्कारस्वनिश्चयः, एवं 'सञ्जातदिग्दाहा इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'बालातपिञ्जरा इव' इत्यत्र च गुणोत्प्रेक्षा,
हृत्प्रेक्षेतामलङ्काराभावेकस्मिन् वाक्ये नैरपेक्ष्येणावस्थानात्संयुष्टिरलङ्कारः ।

याञ्चेति । मकरकेतोः कन्दर्पस्य दाह एव मधेश्वरतृतीयनेत्राग्निना भस्मीकरणमेव कारणभूतो यस्य
स तादृशः, रतेः कन्दर्पपत्न्याः प्रलाप आर्त्तनाद इव, मकरकेतुना यो दाहो मनोभवद्वारा मानवानां
सन्तापः तस्य कारणभूतः कादम्बशाब्दस्योद्दीपकत्वादित्याशयः, अतिमधुरः अत्यन्तमिष्टो भवनकलहंस-
कोलाहलः गृहकादम्बकलकलः, अनवरतं निरन्तरं प्रसर्पन् प्रसरन् सन्, सन्निहितो महाकारुरूपेण समी-
पस्थः विषमलोचनो विरूपाक्षो महेशो यस्यां तां तादृशीम्, मदन्दाहसम्भवताप्रकटनायेदमित्यवधेयम्;
याञ्च उज्जयिनीं मुखरीकरोति शब्दायमानां करोति । इह 'रतिप्रलाप इव' इत्युपमा ।

बीचमें पड़ी हों, श्वेतवर्ण पताकाके ऊपर गिरनेसे मानो आकाशगङ्गाकी तरङ्गका स्पर्श करती हों, सूर्यकान्तमणि
के ऊपर गिरनेसे मानो पछवित हुई हों, और इन्द्रनीलमणिकी गवाक्षरन्ध्र (जालियों) के अन्तरालमें ऐसी शोभाय-
मान प्रतीत होती हैं मानो राहुके मुखविबरमें प्रवेश की हों ।

और जिस उज्जयिनीमें कामिनीयोंके आभूषणोंकी कान्तिके कारण रात्रिमें भी अन्धकार न होनेसे दिनका
समय मानकर चक्रवा-चक्रीका परस्पर वियोग नहीं होता, सुरतप्रदीप व्यर्थ होते हैं, और कामिनीयोंके आभूषणों
की कान्तिके कारण रात्रियों ऐसी प्रतीत होती हैं मानो कामाक्षिका दिग्दाह हुआ हो और बाल सूर्यका पिङ्गलप्रकाश
फैल गया हो । शङ्करकेनयनाभिसे कामदेवके दग्ध होने पर रति-विलापके समान, कामाक्षिकी उत्पन्न करने वाला
गृहस्थित (घालू) कलहंसीका कोलाहल, अनवरत चारों दिशाओंमें विस्तृत होकर, महाकारुरूपी शङ्करके
आवासभूमिकी मुखरित कर रहा है ।

१. तरङ्गसङ्गिन । २. यस्यामसु । ३. प्रकटीकृत । ४. पिञ्जरत्वं रजन्यः । ५. प्रतिवासरं प्रसर्पन् ।
६. भवनकलहंसकुलकोलाहलः, कचिद्भवनकल इत्यादि पाठः ।

यस्याञ्च निशि निशि पवनविलोले^१ दुर्दुलपल्लवैरुल्लसद्भिर्मालवी-हरिमुखकमल-
कान्ति-लज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारित-ध्वज-भुजाः^२ प्रासादा लक्ष्यन्ते ।

यस्याञ्च सौध-शिखर-शायिनीनां^३ परयन् मुखानि पुरसुन्दरीणां मदन-परवश इव
पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहल-चन्दन-जल-सेक-शिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु^४ मृगला-
ञ्छनः ।

यस्याञ्च निशावसाने^५ प्रबुद्धस्य तारतरमपि पठतः पञ्जरभाजः शुक्रसारिकासमूहस्य-
भिभूत-गृहसारस-स्वराभूतेर्न^६ विस्तारिणा विलासिनीभूषणरत्नेणाविभाज्यमानां^७ व्यर्थीभवन्ति
प्रभात-मङ्गलगीतयः ।

यस्यामिति । दूरे अयुञ्जते प्रसारिता विस्तारिता (उचोलितः) ध्वजाः वैजयन्त्य एव भुजा
बाहुनो वैस्ते, प्रासादा नृपमन्दिराणि, पवनविलोलेः वाय्वान्दोलितैः, अत एव उल्लसद्भिः ऊर्ध्वं विद्यमानैः
दुर्दुलपल्लवैः प्रसारितवैजयन्तीपटेः मालवीनाम् अवन्तिदेशीयसुन्दरीणां सुखकमलकान्तिभिः वदनपत्र-
प्रभाभिः लज्जितस्य कलङ्कमुक्तत्वात् सलज्जीकृतस्य इन्दोः चन्द्रमसः कलङ्कं त्रपानिमित्तीभूतं लाञ्छनं
रयामिमानञ्च अपनयन्तो मार्जयन्त इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते, मिश्रेण मिश्रान्तरस्य सुखस्यामिमापनयनव-
दित्याशयः । इह 'अपनयन्त इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा, अनया च कार्येण राजभवनेषु मिश्रव्यवहारसमोपात्
या समासोक्तिः सा सङ्कीर्यते । अनेनावन्तिरमणीनां महासौन्दर्यं राजभवनानाञ्चास्युच्चत्वं ध्वनितं भवति ।

यस्यामिति । यस्यां नगर्यां मृगलाञ्छनः शशाङ्कः (चन्द्रः) सौधशिखरशायिनीनां राजभवनेषु परि-
वर्त्तमानानां पुरसुन्दरीणां नगररमणीनां मुखानि वदनानि परयन् अवलोकयन् मदनपरवशः कामाधीन
इव सन्, बहलानाम् अधिकानां चन्दनजलानां मलयजद्रवभ्रित्तामसं सेकेन सेचनेन शिशिरेषु
शीतलेषु मणिकुट्टिमेषु तासां नगररमणीनामाधारभूतेषु रत्नमयच्छद्विषु प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बमिषेण
पतितो लुठति प्रसरति, तासामनुनयविधावाधेयशाशयः । इह हि अपह्नुतिः गुणोत्प्रेक्षा च, ताभ्यां कार्येण
शशाङ्के विटकासुकव्यवहारसमोपात् समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

यस्यामिति । निशावसाने रात्रिरोपे प्रबुद्धस्य जागरितस्य तारतरमपि उच्चैस्तरमपि यथा
स्यात्तथा पठतः पठनं विदधतः पञ्जरभाजः पञ्जरमध्यस्थायिनः शुक्रसारिकासमूहस्य कीरपीतपादसङ्घस्य
प्रभातमङ्गलगीतयः प्रयूपमङ्गलनिमित्तकगानानि, अभिभूतम् उच्चैस्तथा तिरस्कृतं गृहसारसानां भवन-
स्थितपक्षिविशेषाणां स्वराभूतं पीयूषमधुरशब्दो येन तेन तादृशेन, विस्तारिणा विशालेन विलासिनीनां
रमणीनां भूषणरत्नेण अलङ्कारध्वनिना, अविभाज्यमाना विशेषेणाश्रूयमाणा, एकत्रित्वेन भिन्नतया
अप्रतीयमानाः सत्यः, अत एव व्यर्थीभवन्ति निष्फलीभवन्ति । इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः,
अनेन हि तथाविधालङ्कारध्वनिना तद्वीतानां गोपनविधानान्मीलितमलङ्कारः सङ्कीर्यते । मीलितलक्षणम्
दर्पणे 'मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचिसुखलक्षणा' इति ।

और जिस उज्जयिनीमें दूर तक फैली हुई ऊँची ध्वजारूप पुत्रवाली अट्टालिकायें (हवेलियाँ) ऐसी प्रतीत
होती हैं मानों वे रात्रिको मालव-देशीय सुन्दरियोंके सुख-कमलोंको कागित देखनेसे लज्जित हुए चन्द्रके कलङ्कको
पवनसे कम्पित होकर फहराती हुई वखकी धोरोंसे मिटाती हों ।

जिस उज्जयिनीमें महलोंके शिखरोंमें सीती हुई सुन्दरियोंका सुँह देखकर मानो कामातुर हो कर ही
चन्द्रमा, अपने प्रतिबिम्बके व्याजसे गाढा चन्दन छिड़कनेसे शीतल हुई मणिभूमि पर गिर कर लोटता है ।

जिस उज्जयिनीमें पिंजरेमें बैठे हुए शुक्र-सारिकागण (तोते और मैनाएँ) रात्रि-शेषमें जाग-जाग कर
अत्यन्त उच्चस्वरसे प्रातःकालके मङ्गल-गीत गाते हैं, किन्तु गृहस्थित (पालतू) सारसोंके शब्दको पराजित करने
वाले, चारों ओर फैले विलासिनी सुन्दरियोंके आभूषणोंके शब्दमें समा जानेसे वे निरर्थकसे होते हैं (अर्थात् वे
मङ्गल-गीत शृङ्गारूपमें नहीं सुने जानेसे निष्फल हो जाते हैं) ।

१. पवनवशविलोले । २. ऊर्ध्वध्वजभुजाः । ३. सौधशिखरोत्सृजशायिनीनाम् । ४. शिशिरेषु
मृगः । ५. निशावसान । ६. तारतरमपिपठतः समूहस्य रत्नेणाभिभूता गृहसारसवितकेन । ७. अवि-
भाज्यमानाः ।

यस्याञ्चानिवृत्तिर्भर्णदीपानाम्, तरलतां हारलतानाम्, अस्थितिः सङ्गीतसुरज-
ध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चक्रानाम्, वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्र-
द्वेषः कुसुदानाम्, कोपगुप्तिरसीनाम् ।

‘किं बहुना, यस्यां सुरासुर-चूडा-मणि-मरीचि-चय-नुम्बित-चरणनखसमूहो निशित-
त्रिशूल-चारितान्धक-महासुरः, गौरी-नूपूर-कोटि-चुष्ट-शेखर-चन्द्रशकलः, त्रिपुर-भस्म-
रजः-कृताङ्गरागः, मकरध्वज-ध्वंस-विधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारित-कर-युगल-विग-

यस्यामिति । मणिदीपानां रस्तप्रदीपानाम् अनिवृत्तिः प्रकृतिर्तो दीप्तिमत्त्वात् अनिवर्णता, न तु जना-
नामनिवृत्तिः विषयादनुपरमः सर्वेषामेव वृद्धावस्थायां तदुपपन्नत्वात् । ‘निवृत्तिः स्यादुपरमे’ इति कोशः । हार-
लतानां सौक्तिकस्त्रजां तरलता चाञ्चल्यं न तु स्त्रीयुग्मणां तरलता विशेषशिक्षितत्वेनात्यन्तगाम्भीर्यवत्त्वात् । सङ्गीतसुरजध्वनीनां सङ्गीतसुदृढनिनादानाम् अस्थितिः इतस्ततः प्रसरणशीलत्वं तृतीययुगेऽविद्यमानत्वं
वा, न तु जनानाम् अस्थितिः मर्यादाराहित्यं समेषामेव तद्युक्तत्वात् । चक्रनाम्नां चक्रवाकपक्षिणां द्वन्द्ववि-
योगो युगलविश्लेषः रजन्यां द्रुपतिविरह इति तात्पर्यम्, न तु लोकानां मध्ये द्रुपतिविरहः धनराशि-
संपन्नतया परदेशगमनाभावात् तथाविधधर्मशालितया च विभिन्नसमये प्राणवियोगाभावात् । कनकानां
सुवर्णानां वर्णस्य रत्नस्य परीक्षा वह्निताप-निकषकपणाद्विद्वारा सदुष्टनिर्दुष्टावबोधः, न तु ब्राह्मणादीनां
वर्णपरीक्षा विशिष्टजातिपरिचयः, साङ्ख्यदोषरहितत्वात् । ध्वजानां पताकानाम् अस्थिरत्वं पवनवेगेन चञ्च-
लता, न तु लोकानाम् अस्थिरत्वम् अधीरत्वं तथाविधोपद्रवासत्त्वात् । कुसुदानां कैरवाणां मित्रद्वेषः
सङ्घोचविषयकत्वेन सूर्यं प्रति अभीतिः, न तु नागरिकलोकानां मित्रद्वेषः सुहृदु अभ्रीतिः गुस्तरदुष्कृत-
कारणत्वात् । असीनां खड्गानां कोपेषु चर्ममयाच्छादनेषु गुप्तिः रक्षणम्, न सप्रपत्तीनां कोपेषु भाषणारेषु
गोपनम् अपहारकायसरत्वात् । सर्वत्र विद्यत इति शेषः । इह आर्थो परिसंख्या । तथा चोक्तं वक्ष्ये—

‘प्रभातपञ्चतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् । तादृगन्यन्यगोहृच्छ्रेच्छाद्व आर्थोऽप्यथा तदा ॥’
परिसंख्या.....इति ।

पुषा च प्रत्येकवाक्ये यथासंभवश्लेषालङ्कारेण सङ्कीर्णंति विचारणीयम् ।

किमिति । बहुना अधिकेन जल्पितेन किमिदं । यस्याम् उज्जयिन्यां सुरासुराणां देवराजसानां
नमस्कृतेताम्रियाश्चयः, चूडामणिमरीचिचयः शिरोरत्नशिमजालैः युज्यताः संस्पृष्टाः चरणनखानां पादपुन-
र्भूनां मयूखाः रश्मयो यस्य स तादृशः । निशितेन तीक्ष्णेन त्रिशूलेन प्रसिद्धशस्त्रविशेषेण दारितो भिन्नोऽ-
न्धकोऽन्धकाख्यो महासुरो येन स तादृशः । गौर्याः मानवत्याः पार्वत्याः नूपुरकोट्या पदाघातसमये मञ्जी-
राप्रभागेन, चूडं विखिलितं शेखरः चूडामणिभूतं चन्द्रशकलं शशिखण्डं यस्य स तादृशः । त्रिपुरासुरस्य
त्रिपुरदेवस्य भस्मनः स्वयं विहितस्येत्थाश्चयः रजसा धूलिना कृतो विहितः अङ्गरागः अङ्गलेपनं येन स

पवं जिस उज्जयिनी नगरीमें मणिमय प्रदीपों की ही अनिवृत्ति (बुझानेका अभाव है, लोगोंको सुखका
अभाव नहीं) है । सुकामालामें ही चञ्चलता है किसीके मनमें चञ्चलता नहीं । सङ्गीत और शृङ्ग ध्वनिकी ही
अस्थिति (तृतीययुगेनं अविद्यमानता) है, किन्तु लोगोंमें मर्यादा-हीनता नहीं है । चक्रवाक-पक्षियोंका ही द्वन्द्व-
वियोग (रातिमें द्रुपतिविच्छेद) है, किन्तु लोगोंके बीचमें सन्धुच्छिन्नाही होनेसे परदेश-गमनाभावसे द्वन्द्ववियोग
नहीं है । सुवर्णकी अभिषाचन द्वारा रूप की परीक्षा होती है, ब्राह्मणादिवर्णोंकी नहीं, क्योंकि साङ्ख्यदोष न रहनेसे
सब वर्ण शुद्ध हैं । ध्वजार्थोंमें ही अस्थिरता-वायुवेगसे चञ्चलता है, किन्तु लोगोंमें उस तरह उपद्रव नहीं होनेसे अधी-
रता नहीं है । कुसुद ही मित्र = सूर्यसे द्वेष करते हैं, कोई मित्रोंसे द्वेष नहीं करता । तलवारोंकी ही कोपमध्यमें
रखा जाता है, किन्तु लोगोंको खजाना छिपाने की जरूरत नहीं, क्योंकि वहां चोर नहीं रहते हैं ।

अधिक कानूनेका प्रयोजन नहीं है; नमस्कार करनेके समयमें देव-दानवोंके मुकुटमणियोंकी किरणें जिनके
चरण-नख-किरणों का नुस्नन करती हैं, तोक्षण धारवाले त्रिशूलसे जिन्होंने अन्धकासुरको चौर डाला था, पार्वतीके
चरणनूपुर (पायजेव) के अग्रभाग द्वारा जिनके मस्तकालङ्कार चन्द्रमाका डुकड़ा घिस गया है, जिनसे त्रिपुरासुर
को भस्मकर उस भस्मरेणुद्वारा शरीर पर छेप किया है, कामदेवके नाशसे शोकातुर होकर, रित्तिने फेले हुए शीतों

१. अनिवृत्तिः । २. मणिप्रदीपानाम् । ३. अन्तस्तरलता । ४. चक्रनाम्नः, चक्रवाकानाम्नाम् ।
५. यथाञ्च । ६. मरीचियुज्यताम् । ७. चन्द्रशकलशेखरः । ८. ...कारयुग्मम् ।

लित-वल्लयनिकराञ्चित-चरणः, प्रलयानल-शिखा-कलाप-कपिल-जटाभार-भ्रान्त-सुरसिन्धुः, अन्धकारिः, भगवान्, उत्सृष्टकैलास-वास-प्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं प्रतिवैसति ।

तस्याञ्चैवंविधायां नगर्यां नल्ल-नहुष-ययाति-धु-धुमार-भरत-भगीरथ-दशरथप्रतिमा, भुजबलार्जितभूमण्डलः, फलित-शक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साह-सम्पन्नः, नीतिशास्त्राखिन्न-बुद्धिः, अधीत-धर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-सप्त-

तादृशः । मकरध्वजध्वसेन मदनदाहेन विधुरया तदीयकोकेन व्यग्रया रस्या कामभार्या प्रसाद्यन्त्या अनु-ग्रहप्राप्त्याद्या तमेव प्रसन्नकुर्वन्त्या सत्या, प्रसारिताः पादोपसंग्रहाय विस्तारितात् करगुणलात् हस्त-द्वन्द्वान् विगलितेन प्रच्युतेन वलयनिकरेण गोलस्वरूपभूषणपुञ्जेन अञ्चितौ पूजितौ चरणौ पादौ यस्य स तादृशः । तथा प्रलयानलस्य प्रलयकालीनवह्नेः शिखाकलापवत् ज्वालासमूहवत् कपिले पिङ्गलवर्णे जटा-भारे जटानिकरे आन्ता निरप्य घृणिता सुरसिन्धुः गङ्गा यस्य स तादृशः स्वयं साक्षात् भगवान् अन्ध-कारिः महेश्वरः, उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासस्य हिमाचलशिखरस्थितप्रदेशस्य प्रीतिः स्नेहो येन स तादृशः, तथा 'महाकाल' इति अभिधानं संज्ञा यस्य तथोक्तञ्च सन्, प्रतिवसति वासं विधत्ते । अथ च कथा-सरित्सागरेऽपि—

‘यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।

शिथिलीकृतकैलास-निवासव्यसनो हरः ॥’ इत्यादिना ।

रुकुटमेवाभिहितं वर्त्तते । कैलासादप्युत्तमं स्थानमुज्जयिनीति व्यञ्जितं कविना । इह 'सुरासुर' इत्याद्येकविशेषणैर्वाभिमतमाहारम्यरुकुटप्रतीतौ सत्यामपि तदर्थं एव 'खले कपोतकान्यायात्' विशेषणा-न्तरोपस्थापनात्समुच्चालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खलेकपोतकान्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ।

गुणौ क्रियेवायुगपस्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥’ इति ।

‘प्रलयानलशिखाकलाप’ इत्यत्र च लुप्तोपमा । तथा चोभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तस्यामिति । पूर्वविधायीं पूर्वोक्तविधिना व्यावर्णितस्वरूपायां तस्यां नगर्याम् उज्जयिन्यां तारा-पीठो नाम राजा 'अमृत' इति वक्ष्यमाणेन क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि राज्ञो विशेषणानि बोध्यानि । नल्लो नैपथः, नहुषो भूपविशेषो योऽगस्तिकापादजगरः सञ्जातः, ययातिः यदुपिता, धुन्धुमारः कुबलाश्वः, भरतो दुष्यन्तसुतः, भगीरथः सगरपौत्रः, दशरथो रामपिता, घृते प्रतिमा उपमा यस्य स तादृशः । भुजबलेन बाहुवीर्येण अर्जितं स्वाधीनीकृतं भूमण्डलं पृथ्वीमण्डलं येन स तादृशः । फलितं सञ्जातफलं शक्तित्रयं प्रभातोत्साहमन्त्रजातशक्तित्रयं यस्य स तादृशः, कौशलात्पारम्यवशाद्येत्याशयः । मतिमान् बुद्धिमान् । उत्साहसम्पन्नः उत्साहसहितः । नीतिशास्त्रेषु व्यवहारशास्त्रेषु अलिख्ता निरन्तरवि-चारणेनाप्यश्रान्ता बुद्धिः प्रतिमा यस्य स तादृशः । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं मन्वादिमणीतशास्त्रं येन स तादृशः । सूर्याचन्द्रमसोः शशिभास्करयोः तृतीय इव, तेजसा कान्त्या च, सूर्य इव तेजसवी चन्द्रमा इव च कान्तिमानित्यर्थः । अनेकसप्ततन्तुभिः विविधयज्ञैः पूता पवित्रा मूर्तिः शरीरं यस्य स तादृशः, अन्न सप्ततन्तुपदस्य सप्तभिः सप्तविधच्छन्दोबद्धमन्त्रैः तन्व्यत इति श्रुत्यस्या 'घृषोदरादिषु यथोपदिष्टम्' इत्यनेन साधुत्वं बोध्यम् । उपसमिताः स्वव्यापारदेवपूजनादिना निपिद्धाः सकलाः समस्ता जगतां संसाराणाम् उपपन्ना उपद्रवा येन स तादृशः । इह 'तृतीय इव तेजसा कान्त्या च' इत्यत्र द्वयोर्व्येष्ट्या ।

वाच्यं तं गिरे कङ्कणीसे अनुग्रह-लाम्बवी प्रत्याशासे जिनके चरणों की पूजा की, और प्रलयकालके अशिज्वाला-समूहके समान पिङ्गलवर्ण जिनके जटा-समूहमें गङ्गा अमण की थी; स्वयं वे ही अन्धकासुरके शत्रु भगवान् महादेव कैलासवासको प्रीति छोड़कर जिस उज्जयिनीमें महाकाल-नाम धारण कर निवास करते हैं ।

इस प्रकारकी उस नगरीमें नल, नहुष, ययाति, धुन्धुमार, भरत, भगीरथ और दशरथके समान प्रवाची पीड़ा हरने वाला तारापीठ नामका राजा था । उसने अपने बाहुबलसे सब भूमण्डलको जीत लिया था । उसकी तीनों शक्तियाँ फलीभूत हुई थीं । वह बुद्धिमान् और उत्साही था । नीतिशास्त्रमें निरन्तर पर्यालोचना करनेसे उसकी बुद्धि बहुत उलझी हुई नहीं थी । उसने समग्र धर्मशास्त्रका अध्ययन किया था । वह तेज और सौन्दर्यमें सूर्य-

१. अमरसिन्धुः । २. अन्धकारातिः । ३. वसति । ४. नृग-नल । ५. 'दशरथ-जनमेजयाजुन-प्रतिमाः । ६. 'उपाजित' ।

तन्तु-पूत-मूर्तिः, उपशमित-सकल-जगदुपप्लवः, विहाय कमल-वनानि, अवगणय्य नारायण-वक्षःस्थल-वसति-सुखम्, उत्फुल्लारविन्द-हस्तया शूर-समागम-व्यसनिन्या निर्वाजमालिङ्गितो लक्ष्म्या, महामुनिजन-संसेवितस्य मधुसूदन-चरण इव सुर-सरित्प्रवाहस्य प्रभवः सत्यस्य, शिशिरस्यापि रिजुजन-सन्तापकारिणः स्थिरस्याप्यविरतं भ्रमतः, निर्मलस्यापि मलिनीकृताराति-वनिता-मुखकमल-युतेः, अतिधवलस्यापि सर्वजनरागकारिणः, सुधासूतेरिव जलनिधि-कङ्कवो यशसः, पातालवदाश्रितो निजपक्षश्रुतिभीतः क्षिति-

विहायेति । कमलवनानि नलिनीखण्डानि विहाय परित्यज्य, नारायणस्य विष्णोः यद्वक्षःस्थले भुजान्तरस्थले या वसतिनिवासः तस्माद्-वस्तुसुखम् आनन्दः तदवगणय्य अवगणनां विधाय, उत्फुल्लं प्रस्फुटम् अरविन्दं पङ्कजं हस्ते पाणौ यस्यास्तया तादृश्या, अनेन विहारोपकरणानि व्यवहारानुरागयुक्तानीति व्यञ्जयति । शूरसमागमे वीरपुरुषसम्बन्धे व्यसनिन्या आत्मकिस्र्या, लक्ष्म्या राजश्रिया निर्वाजं निखलम् आलिङ्गित उपगृहीतः । इह हि कमलव । अपि नारायणादपि च सुखनिवासभूमिः राजेति व्यतिरेका-लङ्कारो ध्वन्यते । तथा च तल्लक्षणं दर्पणे—

‘आधिक्यमुपसेयशोपमानमन्यूनताऽथवा । व्यतिरेकः ।’ इति ।

एवं नृपतेरपि अत्यन्तविलासितं महाशूरस्वच्छ व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिश्च ।

महेति । महामुनिजनैः महर्षिभिः संसेवितस्य आचारेण तथा अवगाहनेन धर्मानां नारायण निरन्तरमाश्रितस्य सुरसरिप्रवाहस्य भागीरथीस्रोतसः मधुसूदनचरण इव नारायणपाद इव, सत्यस्य सत्याचारस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । इह पूर्णोपमा ।

शिशिरस्तेति । शिशिरस्यापि शीतलस्यापि, रिजुजनस्य वैरिपुरुषस्य वियोगिपुरुषस्य च सन्तापका-रिणो दाहविधायिन इति विरोधः, ईर्ष्या मदनोद्दीपनया च चित्तोद्देगकरस्येति तत्परिहारः । स्थिरस्य अचञ्चलस्यापि अविरतं निरन्तरं भ्रमतो गच्छत इति विरोधः, सर्वस्मिन् समये राशिचक्रे भ्रमणं विधाय-मानस्य चेति तत्समाधानम् । निर्मलस्यापि गतमलस्यापि मलिनीकृता कश्मलीकृतेत्यादिना विरोधः स्वच्छस्यापि विद्वेषता कामव्यथावशाच्च मलिनीकृता अरातिवनितानां रिपुनारीणां वियोगिपक्षीनाञ्च सुख-कमलयुतेः वदनपक्षकानिर्घर्षेति तत्परिहारः । अतिधवलस्यापि नितान्तस्वच्छस्यापि सर्वजनरागकारिणो निखिललोकरक्तिमविधायिन इति विरोधः, सर्वेषां लोकानां रागकारिण आत्ममन्यनुरागविधायिन इति तत्परिहारः । इत्थंभूतस्य सुधासूतेः सुधाकरस्य चन्द्रस्य जलनिधिः सागर इव, इत्थंभूतस्य यशसः कीर्तिः उद्भवः उत्पत्तिस्थानम् । अत्रादितश्चतुर्षु विरोधालङ्कारः, तेन सङ्कीर्णा पूर्णोपमा ।

पातालः दिति । निजपक्षाणां स्वीयलोकानाम् आरम्भपतत्राणाञ्च या चतिः विद्वत्तारापीडात् चयः

चन्द्रके समान एक तीसरा था । अनेक वक्ष अनुष्ठान करनेसे उसका शरीर पवित्र हो गया था । उसने नाना-विध उपायसे संसारके समस्त उपद्रवोंको निवारण कर दिया था । वीरपुरुषोंके संसर्गमें अनुरागिणी तथा हाथमें प्रस्फुटित कमलको धारण करने वाली स्वयं रानलक्ष्मी भी कमलवन छोड़ और नारायणके वक्षःस्थलमें वास करने की सुख-गणना न करके निष्कपट होकर उससे आलिप्त थी । जैसे शिष्णुका चरण बड़े-बड़े मुनियोंद्वारा सेवन किए गए, मन्दाकिनीके प्रवाहका निर्गम-स्थान है, वह भी उसी तरह मुनिजनसेवित सत्यका उत्पत्ति-स्थान था । समुद्र जैसे चन्द्रका उत्पत्ति-स्थान है उसी तरह वह यशका उत्पत्ति-स्थान था । चन्द्र जिसप्रकार शीतल होकर विरहियोंको सन्ताप (कामोद्दीपनद्वारा चित्तमें क्षोभ) उत्पन्न करता है उसका यश भी उसीप्रकार शीतल होकर भी शत्रुओंको सन्ताप (ईर्ष्या-वशसे चित्तका क्षोभ) उत्पन्न करता है । चन्द्र जिसप्रकार स्थिर होने पर भी सर्वदा भ्रमण करता है (अर्थात् आकाशमें स्थायी होकर नक्षत्र-मालाओंके साथ-साथ भ्रमण करता है) उसका यश उसी प्रकार स्थिर (निरस्थायी) होकर भी सर्वदा लोगोंके सामने चारों ओर भ्रमण करता था । चन्द्र जिसप्रकार निर्मल होकर भी शत्रुओंकी विरहिणी बियोंके मुख-कमलको कान्तिको कामवैदना उत्पन्न कर मलिन कर देता था, उसका यश उसीप्रकार निर्मल होकर भी शत्रुओंको मुख-कमलको क्षोभाको विद्वेष-वशसे मलिन कर देता था । चन्द्र जिसप्रकार अत्यन्त धवल होने पर भी सभी लोगोंको रक्तिमा (अनुराग) करने वाला था, उसका यश उसी

१. अतिगण्य । २. एकव्यसनिन्या, शूरसमागमैर्न्यसनिन्या । ३. निरप्य अनवरतम् । ४. सागरः । ५. पाताल इव । ६. क्षितिभीतः ।

भूतां कुलैः^१, ग्रहगण इव बुधानुगतः^२; मकरध्वज इवोत्सन्न-विग्रहः^३, दशरथ इव सुमित्रो-
पेतः^४, पशुपतिरिव महासेनानुयातः^५, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः^६, नर्मदा-प्रवाह इव महा-
वंशप्रभवः^७, अवतार इव धर्मस्थ, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्थ, परिहृत-प्रजापीडो राजा
तारापीडो नामाभूत् ।

यस्तमःप्रसरमलिनवपुषा पापबहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दर्शानेन-
नेव कैलासमिर्वं पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचकार^८ ।

शक्रेण च्छेदनाच्च ततो भीतैः श्रतैः क्षितिभृतां नृपाणां पर्वतानाञ्च कुलैः मण्डलैः पातालमिव रसातलमि-
वेति पातालवत् आश्रितः अवलम्बितः तारापीडः । शक्रेण स्वपञ्चच्छेदमवधार्य पर्वतसमूहैर्यथा रसातल-
माश्रितः तथा विपक्षितारपीडात् स्वराज्यचयभीतैः नृपगणैः स (भूपतिः) आश्रित इति भावः ।

ग्रहेति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेषां गणः समूह इव, बुधैः विद्वद्भिः, बुधेन चन्द्रात्मजेन च अनुगतः सहितः ।

मकरेति । मकरध्वजो मदन इव, उत्सन्नो विनष्टो विग्रहः संप्रामः शरीरञ्च यस्य स तादृशः, एकत्र

व्यवहारनैपुण्यादन्यत्र शम्भुतृतीयलोचनवह्निना दाहादिस्थापायः ।

दशेति । दशरथो रामपिता स इव, सुमित्रैः उत्तमसुहृद्भिः, सुमित्रया लक्ष्मणमात्रा च उपेतः सहितः ।

पथिति । पशुपतिः शम्भुरिव, महासेनया विपुलसैन्येन, बहाननेन च अनुयातः अनुगतः ।

भुजगेति । भुजगराजः शेषनाग इव, क्षमाभरेण क्षमागुणाधिक्येन, क्षमायाः भुवो धारणजन्यभारेण

च गुरुः गौरवान्वितः आरयुक्तश्च । क्षमागुणप्रदाता च—

‘क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा । क्षमा वशीकृतिर्लोकैः क्षमया किञ्च साध्यते ॥’

नर्मदेति । नर्मदाया मेकलाद्रिजायाः नद्याः प्रवाहः स्रोत इव, महावंशात् अत्युच्चकुलात् विस्तृतवेषु-

पुञ्जमध्याच्च प्रभवति उत्पन्न इति स तादृशः । मेकलाद्रिस्थवेषु पुञ्जमध्याच्चर्मदायाः प्रादुर्भाव इति
लौकिकाभाषिणी । इह ‘पातालवत्’ इत्याशयः ‘नर्मदा प्रवाह इव’ इत्यन्तं पूर्णामालङ्कारः ।

अवेति । धर्मस्य धर्माजस्य अवतार इव स्वरूपान्तरेणाविर्भूतः अंश इव, सर्वस्मिन् समये नीति-
सत्यावलम्बनादित्यभिप्रायः ।

नारायणस्य प्रतिनिधिरिव साम्यात् कार्यभारमुपगत इव, सर्वस्मिन् समये जगत्परिपालनतत्पर-
त्वादित्याशयः । परिहृता परित्यक्ता प्रजानां जनानां पीडा दुःसोदकरभारदानादिजनितव्यथा येन स
तादृशः । इह ‘अवतार इव’ ‘प्रतिनिधिरिव’ इत्यत्र च जात्युत्प्रेषालङ्कारः ।

य इति । पशुपतिः शङ्कर इव यः तारापीडः, दर्शाननेन लङ्काधिपतिनेव, तमसां तमोगुणानां
प्रसरेण आधिक्येन मलिनं कश्मलं वपुः शरीरं यस्य तेन तादृशेन, तथा पापं कलुषमेव बहुलम् अधिकं
यस्मिन् तेन तादृशेन, कलिकालेन कलियुगेन आमूलतः मूल (बुधन) पर्यन्तं चालितं स्वकीयस्थानात्

प्रकार अत्यन्त धवल होकर भी सभी लोगोंको असुरक्त करनेवाला था । क्षितिभृत्कुलोंने जिस प्रकार इन्द्रद्वारा
अपने पक्षच्छेदके भयसे पातालाका आश्रयण किया था, उसी प्रकार अन्यान्य राजगण भी अपने पक्षके नाशके
भयसे तारापीडका आश्रयण किए थे ।

जिस प्रकार बुध अन्यान्य ग्रहगणका अनुगमन करता है, उसी प्रकार पण्डितगण भी तारापीडका अनुगमन
करते थे । जिसप्रकार कामदेवका शरीर नहीं है, उसीप्रकार तारापीडका भी बुद्ध नहीं था । जिसप्रकार राजा-
दशरथ सुमित्रानामकी पत्नीसे युक्त थे, उसीप्रकार तारापीड भी उत्तम सुहृद्गणसे युक्त था । जिसप्रकार कात्तिकेय
शङ्करका अनुगमन करते हैं, उसीप्रकार विशाल सैन्यमण्डली भी तारापीडका अनुगमन करती थी । जिसप्रकार
शेषनाग पृथिवी धारण करनेमें क्षम हैं, उसीप्रकार तारापीड भी अतिशय क्षमागुणके भारसे गौरवान्वित था ।
जिसप्रकार नर्मदा नदीका प्रवाह विशाल वंशसमूह (वांसीकी झाड़ी) से उत्पन्न होता है, उसीप्रकार तारापीड भी
उच्चकुलसे उत्पन्न हुआ था, और वह धर्मका मानो अवतार एवं नारायणका मानो प्रतिनिधिरूप था ।

रावणद्वारा कैलाश पर्वतको मूलसे चलायमान किये जाने पर महादेवने चरणांगुष्ठके भारसे जिसप्रकार
फिरते वैसे रोककर स्थिर किया था, उसीप्रकार अहानके प्रसारसे मलिन शरीरवाले और पापसे भरे कलिकाल-

१. क्षितिभृत्कुलैः क्षितिभृत्कुलैः, क्षितिभृताः कुलैः । २. अनुगतः । ३. परिहृतः । ४. कैलासम् । ५. चक्रे ।

२२, २३ का०

यच्च रति-प्रलाप-जनित-दयाद् हृदय-हर-निर्मितमपरमिव-सकर-केतुमसंस्त लोकः ।
 यच्च जलनिधि-तरङ्ग-धौत-मेखलात् पत्रान्तर-विचारि-तारागण-द्विगुणिततट-रु-
 कुसुम-प्रकरात् उद्यदिन्दु-बिम्ब-विर्गलदस्युत-बिन्दुसारोद्भि-चन्दनात् अशिशिर-कर-रथ-
 तुरङ्ग-सुर-शिखरोल्लेख-खण्डितोल्लसन्नवङ्ग-पल्लवात् ऐरावत-कैर-न्दन-शङ्खकी-किसल-

प्रत्यावयितुमुपक्रान्तम्, कैलासं द्विसिशिरमिव धर्मं सुकृतम्, अवष्टम्ब्य सर्वतः श्रौतस्मार्यकर्मकलाप-
 प्रवर्तनेन चरणज्जुष्टिर्मरेण च अवलम्ब्य, पुनरपि भूयोऽपि स्थिरीचकार सुस्थिरं कृतवान् ।

इह 'पशुपतिरिव, दक्षाननेनेव, कैलासमिव' इति त्रयाणामुपमानानां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।
 पुरा परमशिवमक्तेन लङ्काधिपतिना शिवपूजनाय प्रत्यहं स्वराजधानीतः कैलासागमनायासं परिह-
 र्त्तुमिच्छता तं पर्वतसुतोऽयं स्वराजधान्यामेव नीयमानमवलोक्य तत्र भगवान् परमेश्वरः पादाङ्गुष्ठभरेण
 भूयोऽपि स्वकीयस्थानेऽतिष्ठिपदिति रामायणम् ।

यतिः । च पुनः, रतेः कामपत्न्याः प्रलापेन स्वप्राणपतिविनाशोत्पन्नशोकजनितविलापेन, जनिता
 उत्पादिता या दया कष्टाया तया आर्द्रं स्विन्नं हृदयं चेतो यस्य तेन तादृशेन हरेण शङ्करेण निर्मितं रचितम्
 अपरम् अन्यं मकरकेतुं कन्दर्पमिव यं तारापीडम् अमंस्त मनसि कृतवान् । इह 'अपरमिव' इति द्रव्यो-
 त्पेक्षा तया चास्य स्वतः रामगीयकं रूपमिति ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

यत्नेति । च पुनः, पूर्वदिग्दर्शमानाहुदयाचालात् दक्षिणदिग्दर्शमानात् सेतुबन्धात् पश्चिमदिग्दर्श-
 मानात् मन्दरशैलात् उत्तरदिग्दर्शमानाच्च गन्धमादनपर्वतादारभ्य अवनीपतयः मेदिनीपतयः यं तारापीडं
 प्रणेतुः नमश्चक्रुरिति दूरस्थितया क्रियया सम्बन्धः । इह पञ्चम्यन्तानि पदानि तेषां पर्वतानां विशेष-
 णानि बोधयानि । तत्र प्रथममुदयपर्वतविशेषणानि प्रतिपादयति—जलनिधीति । जलनिधेः पूर्वसमुद्रस्य
 तरङ्गैः कल्लोलैः धौता चालिता मेखला मध्यभागे यस्य तस्मात् तादृशात् । पत्राणां पर्णानाम् अन्तर्मध्ये
 विचारिभिः अत्युन्नततया नक्षत्रमण्डलस्पर्शित्वात् सञ्चारिभिः तारागणैः नक्षत्रमण्डलैः द्विगुणितः द्विगुणी-
 कृतः तटतटस्थां स्त्रोक्षतप्रदेशस्थदुर्गानां कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहो यस्य तस्मात् तादृशात् । उद्यत उद्य-
 म्प्रावुत इन्दुबिम्बात् चन्द्रमण्डलात् विगलतां खवताम् अमृतबिन्दूनां पीयूषविमूषाम् आसारेण धारा-
 सम्पातेन आर्द्राः छिन्नाः चन्दना मलयजवृक्षाः यत्र तस्मात् तादृशात् । अशिशिरकरस्य दिवसकरस्य ये
 रथपुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ताश्चः तेषां सुरशिखरैः शफप्रान्तैः य उल्लेखो घर्षणं तेन खण्डितानि वृटितानि
 अत एव उल्लसन्ति देदीप्यन्ति लवङ्गपल्लवानि लवङ्गकिसलयानि यत्र तस्मात् तादृशात् । ऐरावतस्य
 इन्द्रहस्तिनः करेण शुण्डादण्डेन लूतानि छिन्नानि शङ्खकीनां गजभचयतुरविशेषाणां किसलयानि पल्ल-
 वानि यत्र तस्मात् तादृशात् । उद्यन्नाम्नः उद्ययसंज्ञकस्य शैलात् पर्वतात् आ आरभ्येत्यर्थः । इह
 'पत्रान्तरविचारि' इत्यादौ 'उद्यदिन्दुबिम्ब' इत्यादौ 'अशिशिरकर' इत्यादौ च विशेषणे सम्बन्धाभावेऽपि
 सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, चेत्तां सर्वत्र परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

द्वारा धर्ममूलसे चलायमाना किये जाने पर उसे रोककर राजा तारापीडने क्षुति और स्तुतिका विधान प्रवर्तित कर
 उस धर्मको फिरसे स्थापित किया था ।

महादेवने रतिका प्रलाप सुनकर हृदयमें दया उत्पन्न होनेसे मानो दूसरा कामदेव उत्पन्न किया हो ऐसा
 उत तारापीडको सभी लोग मनमें समझते थे ।

समुद्रको तरङ्गोंसे जिसकी मेखला घुल गई है, पत्तोंके बीच-बीचमें विचरते तारोंसे जिसको तटके झुझोंके फूल
 द्विगुणित हो गये हैं, उदय होते चन्द्रबिम्बमेंसे निःसृत हुई अमृतकी बूंदोंकी वर्षासे जहाँ सभी चन्दनवृक्ष गीले
 रहते हैं, सूर्यके रथमें नियुक्त धौतोंके खुरोंकी रगड़से जहाँसे लवंग-पल्लव-खण्डित हो गये हैं और ऐरावत हाथीकी
 सूँडसे जहाँ शङ्खकी वृक्षके पत्ते तोड़ लिए गए हैं ऐसे उदयाचल तकते, जहाँ बन्दरोंसे तोड़े जानेके कारण लवली-फल
 थोड़े ही बचे हैं, समुद्रमेंसे निकली हुई जलदेवियाँ जहाँ रामचन्द्रके चरणचिह्नोंकी पूजा करती हैं, पर्वतोंके गिरनेसे
 चूर्णित शङ्खसमूहके टुकड़े जहाँ शिलातलोंपर नक्षत्रपुञ्जके समान प्रतीत हो रहे हैं, एवं जो वानर श्रेष्ठके हाथसे
 शकड़े किये गए सहस्रों पर्वतोंसे निर्मित हुआ है ऐसे सेतुबन्ध तकते; निर्मल झरनोंके जलसे जहाँ नक्षत्रराशि

१...उपजनिता । २. अपर । ३. पत्रान्तः... । ४. कचिद् 'वि' पदवास्ति । ५. हुनिन्द्रा... ।
 ६...तुरा... । ७...करत, करल्लुरोव... करल्लुलोव... ।

यौत आ शैलादुद्यनान्नः, कपि-बल-विलुप्त-विरल-लवलीलता-फलात् उदधि-विनिर्गत-
जलदेवताभिर्वन्धमान-राघवपादात् अचल-पार्श्व-दलित-शङ्खकुल शकल-तारकित-शिला-
तलान् नल-करतलौकलित-शैल-सहस्र-सम्भूतादासेतुबन्धात्, अच्छ-निर्भर-जल-धौत-
तारका-सार्धात् अमृत-मथनोद्यत-वैकुण्ठ-केशूरपत्र-मकरकोटि-कर्षण-मसृणित-प्रावृणः
सुरासुर-हेला-वलथित-वासुकि-समाकर्षण-प्रारम्भ-चलित-चरणभर-दलित-नितम्बात् अमृत-
सीकर-सिक्तसानोरामन्दराचलात् नर-नारायण-चरण-मुद्राङ्कित-बद्रीकाश्रम-
रमणीयात् कुबेर-पुर-सुन्दरी-भूषण-रविसुखर-शिखरात् सप्तर्षि-सन्ध्यापासना-पूत-प्रख-
वणाम्भसः वृकोदरोदलित-सौगन्धिकपर्ण्ड-सुगन्धि-मेखलान् आ गन्धमादनात्, सेवा-

अथ द्वितीयं सेतुवन्धं विशेषयन् प्रतिपादयति-कपिवलेति । कपिवलेन लङ्कागमनकाले वानरानी-
केन विलुप्तानि भवयितुं लुप्तानि अतएव विरलानि स्वरूपीभूतावि लवलीलतानां लवलीसंज्ञकवल्लीनां
फलानि सस्यानि यत्र तस्मात् । उद्धेः समुद्रात् विनिर्गतया उथितया जलदेवतया जलाधिष्ठान्या
अभिवन्धमाना अर्च्यमानाः राघवस्य दाधारथेः पादाः चरणचिह्नानि यत्र तस्मात् । अचलानां पर्वतानां
पातेन निक्षेपेण सेतुवन्धनकाले शैलनिक्षेपप्रहारेणेत्यर्थः दलितानां चूर्णितानां शङ्खकुलानां शकलेः खण्डैः
नारक्तितानि सज्जाततारकाणि शिलातलानि पाषाणतलानि यत्र तस्मात् । नलस्य तत्संज्ञकविश्वकर्म्मसुतस्य
कपिसुक्यस्य करतलेन पाणितलेन आकलितेन संस्थापितेन शैलसहस्रेण अचलगणेन सम्भूतात् उरपश्चात्
सेतुबन्धात् समुद्रवन्धादित्यर्थः, आ आरभ्य । इह आनिर्मान् ।

तृतीयं मन्दराचलं विशेषयति-पच्छेत्वादिना । अच्छैः स्फोटैः निर्झरजलैः प्रखवणसलिलैः धौतः
प्रक्षलितः तारकासार्धः नक्षत्रसमूहो यस्मात् तस्मात्, अत्युन्नततया तारकामण्डलबुधिवरवादित्याश्रयः ।
अमृतमथने समुद्रमथनपूर्वकपीयूषोत्तोलन इत्यर्थः, उद्यतस्य तत्परस्य वैकुण्ठस्य नारायणस्य, केशूरप-
त्राणां पत्रस्वरूपमुज्ज्वलशङ्खारविशेषाणां या मकरकोटयो मकररूपाग्रप्रदेशाः तेषां कर्षणेन घर्षणेन मसृणितः
चिह्नीकृता प्राषाणः शिला यस्य तस्मात् । सुरासुरैः देवदानवैः हेलाया क्रीडया वलथितो मण्डलकारतां
प्रापितो यो वासुकिः शेषनागाः तस्य समाकर्षणप्राग्भोगे चलितानां स्वस्थानात्प्रस्थितानां चरणानां तेषा-
मेव देवदानवानां पादानां अरेण दलितो मर्द्दितो नितम्बः कटिभागो यस्य तस्मात् । अमृतस्य उत्तिष्ठमा-
नस्य पीयूषस्य, सीकरैः विन्दुभिः सिक्ताः सेचिताः सानवः शिखरप्रदेशा यस्य तस्मात् मन्दराचलात्
मेरुपर्वतात् आ आरभ्य ।

पुरा किल सुरासुरा मन्दराचलेन मन्थनदण्डेन यदा समुद्रं मथितुमारब्धवन्तस्तदाऽन्तस्तलाभा-
वान्मन्दराचलो हि समुद्रे निमज्ज । अनन्तरं प्राथितो भवान् विष्णुः कूर्मरूपेण तं धनवान् तेनैव रूपेण
च बाह्वभ्यामावेष्टय रचितवान् मन्दराचलम्, ततो वासुकिं रज्जुं विधाय क्षीराब्धिं मन्थयामासु-
रिति पौराणिकी कथा ।

तृतीयं गन्धमादन् विशेषयति-नरनारायणेत्यादिना । नरनारायणयोः तन्नामकयोस्तापसयोः चरण-
मुद्राभिः चरणन्यासचिह्नैः अङ्कितः चिह्नितो यो बद्रीकाश्रमः तन्नामकतपोवन् तेन रमणीयात् सुन्दरात् ।
कुबेरपुत्रश्च अलकापुरी तत्र याः सुन्दर्यः रमण्यः तासां तथोक्तानां भूषणरवैः आभरणद्वन्द्वेन मुखराणि
(तारे) ध्रुव जाते हैं, अमृत मन्थन करते समय नारायणके केशूर (बाजूमन्द) के मकरचिह्नके अग्रभागके घर्षणे
जिसके प्रस्तरसमूह चिह्ने (पालिसदार) हो गये हैं, मण्डलीकृत वासुकि नागको सज्ज वलते खींचनेमें डगमगाते
देव-दानवोंके चरणोंके भारसे जिसका मध्य भाग मर्दित हो गया है और ऊपर उठे अमृतके विन्दुओंसे जिसके
शिखर सींचे गये हैं ऐसे मन्दराचल तकसे, नरनारायणके चरण-चिह्नोंसे चिह्नित हुए बद्रीकाश्रमसे जो रमणीय लगता
है, कुबेरकी राजधानी अलकापुरीकी सुन्दरियोंके आभूषणोंकी झनझनाहटसे जिसके शिखर शम्भायमान हो रहे
हैं, सप्तर्षिगणने सन्ध्यापासन करके जिसके हारनोंका जल पवित्र किया है, और भीमसेनके द्वारा तोड़े गए
सौगन्धिक फूलोंसे जिसका मध्यभाग सुगन्धित हुआ है ऐसे गन्धमादन पर्वत तकसे आकर अपनी मुग्राओंके बलसे

१. 'कवलत्' । २. कपिकुल' । ३. पुण्यात् । ४. निर्गत' । ५. वन्धमान' । ६. निपात' ।

७. तलकलित । ८. प्राषाणः । सुरासुरावलथित' । ९. 'आरम्भ बलचरण' नलाङ्कितचरण' । १०. नितम्ब-
कटात् । ११. मन्दरात् । १२. खण्डमण्डलात्, मण्डलात्, मेकलात् ।

ञ्जलि-कमल-मुकुलदन्तुरैः शिरोभिश्चरण-नख-भयूखैः प्रथितं-मुकुट-पत्रलता-ग्रन्थयो भयचकित-तरल-सारक-दृशो भुजबल-विजिताः प्रणोयुरवनीपंतयः ।

येन चानेकराज्यशुजालं-पल्लविते व्यालैः श्विमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावा-क्रान्ते सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वो दिशः ।

यस्मै च मन्थेऽनन्यसाधारणशक्तिसम्पदे सुरपतिरपि स्पृहयाञ्चकार ।

शब्दसहितानि शिखराणि सानूनि यस्य तस्मात् । सप्तर्षीणां मरीच्यादिमुनीनां सन्धोपासनया सन्ध्या-वन्दनेन यतानि पवित्राणि प्रसवणाम्भांसि निर्झरसलिलानि यस्य तस्मात् । तथा ब्रूकोदरेण भीमसेनेन उल्लितं छिन्नं यस्सौगन्धिकषण्डं कङ्कारमण्डलं तेन सुगन्धिः सौरभयुक्ता मेखला मध्यप्रदेशो यस्य तस्मात् । गन्धमादनात् तन्नामकपर्वतात् आ आरभ्य । 'सौगन्धिकं तु कङ्कारम्' इत्यमरः ।

यस्मिन् समये द्युतनिजिताः सन्तः पाण्डवा द्वैतवचनमावुः तस्मिन् समये सौगन्धिककुसुमेषु द्रौपद्या अभिलाषः सत्युत्पन्नः । अथ तन्मनोरथपूर्त्तये भीमसेनः तत्र सरस्वध्यासीनं नागराजं विजित्य तत्कन्याञ्जोल्लुप्यायां विवाहा सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रममायवायिति महाभारतीया कथा ।

अथावनीपतीन् विशेषयति—सेवाञ्जलि-कमल-मुकुल-दन्तुरैः । सेवाञ्जल्य एव आनुगत्यप्रकाशनाय भाले पाणिद्वयसंयोगा एव कमलमुकुलानि पद्मकुडमलानि यद्वा सेवाञ्जल्यः कमलमुकुलानीव, तैर्दन्तुराणि लबावचानि तैः तादृशैः । शिरोभिः मस्तकैरुल्लसिताः, चरणनखभयूखैः तारापीडनूपतेः पादपुनर्भूरिमभिः प्रथिताः प्रणामसमये संस्पृष्टाः मुकुटानां राज्ञामेव किरीटानां पत्रलताग्रन्थयः पत्रलतास्वरूपाग्रभागवन्ध-नानि येषां ते तादृशाः । भयेन श्रासेन चकिताः चञ्चलाः तरलाः आस्वराः तारकाः कर्मीनिका यासां ताः तादृशाः इदो लोचनानि येषां ते तादृशाः । भुजबलेन तारापीडस्यैव बाहुवीर्येण विजिताः स्वाधीनीकृताः । 'तरलो आस्वरे चले' इति हैमः ।

‘तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलङ्गकम् ।

हारमध्यमणौ पुंसि यवागू सुरयोः स्त्रियाम् ॥’ इति मेदिनी च ।

इह 'सेवाञ्जलि-कमल-मुकुल-दन्तुरैः' इत्यत्र साधकसाधकप्रमाणानुपलम्भात् उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः ।

येनेति । दिग्गजेन ऐरावतादिहरितना कल्पतराविव पारिजातवृक्ष इव येन तारापीडेन, अनेकेषां बहूनां रत्नानां स्वनिवेशितानां मणीनाम् अंशुजालैः रश्मिसमूहैः पल्लविते चतुर्दिक्षु प्रसरणाद्विस्तारिते समुत्पन्नविषमगिरिगणसमूहात्मकसलये च, तथा व्यालश्वि लम्बमानं मुक्ताफलजालं मौक्तिकस्रक् यत्र तथोक्तं सिंहासने राजविष्टरे आक्रान्ते आरूढे धारणे च कृते सति, भरेण तदीयभारेण, शिलीमुखानां तत्पारिजातवृक्षतः उत्पत्ततां अमराणां वाणानाञ्च व्यतिकरेण सम्बन्धेन कम्पिता भूता लता इव तत्पारिजातवृक्षनिकटस्थिता व्रतत्य इव आयामिन्यो विस्तारवत्यः समस्ता इत्यर्थः, सर्वाः समस्ताः दिक्षो हरितो मेघः अधीना प्रणताश्च बभूवुः । इह 'कल्पतराविव' 'लता इव' इत्यत्र पूर्णोपमयोः परस्परं साध-बन्धेन सङ्करः ।

जीते द्युप तथा भयते चकित और चञ्चल दृष्टिवाले बड़े-बड़े राजगण सेवाञ्जलिरूप कमलको कलसे निमोत्रत द्युप मस्तकोसे उस (तारापीड) को प्रणाम करते थे ।

किंसी दिग्गज द्वारा कल्पवृक्ष पर आक्रमण करने पर जिस समय उससे उड़कर अमरगण निकटवर्ती लताओं पर बैठ जाते हैं, उस समय उसके भारसे कम्पित होकर वे (लताएँ) जिस प्रकार अवनत हो जाती हैं, उसी प्रकार अनेक रत्नोंकी किरणें जहाँ फैल रही थीं और जिसमें मौक्तिकोंकी कालियाँ बँधी हुई थीं येते सिंहासन पर महाराज तारापीडके बैठजाने पर उसके भारसे एवं वाणप्रहारके भयसे कम्पित होकर सभी दिशाएँ उसके समीप सम्पूर्ण रूपसे अवनत हो गई ।

मुझे ऐसा प्रतीत हो रहा है कि-स्वयं देवराज इन्द्र भी, तारापीडकी असाधारण शक्ति और सम्पत्तिको देखकर तदनु रूप शक्ति और सम्पत्ति प्राप्त करनेकी इच्छा करता था ।

१. मुकुलैर्दन्तुरैः । २. 'भयूखाम्' । ३. प्रथिताः । ४. तारः । ५. अवनतिः । ६. अंशुकजाल । ७. व्यलश्वि । ८. 'मुक्ताफलजाले' । ९. सत्रेदिशः । १०. मन्ये नुरः ।

यस्माच्च धवलीकृत-भुवनतलः सकल-लोक-हृदयानन्दकारी कौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः ।

यस्य चामृतमोद-सुरभिपरिमलया मन्दरोद्धत-बहुल-दुग्धसिन्धु-फेन-लेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु सुखरितभुवनमभ्रम्यत कीर्त्या । यस्य चातिदुःसह-प्रताप-सन्ताप-खिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां^१ राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य दिष्टिवृद्धिमिव शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव बहु मेने, मन्त्रमिव जजाप, आगममिव न विसस्मार चरितं जनः ।

यस्मै चेति । सुराणां देवानां पतिः स्वामी इन्द्र इत्यर्थः सोऽपि, अनन्यसाधारणी शक्तिसम्पत् यस्य पुत्रभृताय यस्मै च तारापीडाय स्पृहयाञ्जकार उत्तरूपा ममापि शक्तिसम्पत् स्यादिति मनोरथं कृतवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । इह वाचकपदस्य विद्यमानत्वाद्वाच्या क्रियोक्तेषां ।

यस्मादिति । यस्मात् तारापीडात् कौञ्चात् कौञ्चपर्वतात् हंसनिवहः सितच्छदसमूह इव, धवलीकृतं श्वेतीकृतं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः सकललोकानां समस्तजनानां यानि हृदयानि चित्तानि तेषाम् आनन्दकारी प्रमोदकृतं गुणगणो दयादाक्षिण्यादिः निर्जगाम बहिरिर्निर्यौ तमनुकुत्तुमभिलषतां जनानां चेतांसि इति शेषः ।

पुरा किल परशुरामो महेश्वरादनुवंदतिचणालसरे कौञ्चदारकस्य कार्तिकेयस्य स्पृहया शरेण कौञ्चानामकं पर्वतं भेदितवान् पृथिवराज् हंसा निःसृता इति पौराणिकी कथा ।

यस्मैति । अमृतस्य पीयूषस्य य आमोदो गन्धः तद्वत् मन्थनोत्पन्नपीयूषामोदेन च सुरभिर्गणित-पूषणः परिमलो गन्धो यस्यः तथा तादृश्या, तथा धवलीकृताः शुभ्रीकृताः सुरासुरलोकः संसारव्यापनात् देवदानवलोकः गन्धनोद्यताः सुरासुराश्च यया तथा तादृश्या । मन्दरेण अमितमन्दरपर्वतेन उद्धता उत्तोलिताः बहुला अधिका या दुग्धसिन्धोः क्षीरसमुद्रस्य फेनलेखा अधिककफपङ्क्तिः तथा इव, यस्य कीर्त्या यशसाः सुखरितं निजनयनशब्दैः आलोडनशब्दैश्च शब्दायमानीकृतं भुवनं विष्टपं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा दशसु दिक्षु अम्रम्यत अगम्यत । यद्यप्यत्र कीर्त्तः परिमलासम्भवत्तद्वर्णनेन स्वातविरुद्धो दोष आप्नोति तथापि 'कीर्त्या सौगन्ध्यं वर्णयते' इति कविसम्प्रदाय इति आनन्दप्रतिपादनात् गुण एव, उक्तञ्च दर्पणे 'कवीनां समये कथाते गुणः कथातिविरुद्धता' इति । 'फेनलेखयेव' इत्यत्र पूर्णोपमा ।

यस्मैति । राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः, अतिदुःसहः अतिदुःखेन सोढुं शक्यः प्रतापः कोशदण्डजातं तेज एव प्रतापः सूर्यादितेजः तस्मात् यः सन्तापो घर्म्मः तेन खिद्यमानेव क्षिरयमानेव सती चणमपि निमेष-मात्रमपि यस्य आतपत्रच्छायां राजच्छत्रस्य अनातपस्थलं न मुमोच न तस्याज सूर्यादितापतप्तस्य छाया-श्रयणस्थावश्यकत्वादित्याशयः । इहोपेक्षातिशयोक्त्योः सङ्करः ।

तथा चेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । जनो लोकः यस्य चरितं शौर्यानुकम्पादिकं दिष्टिवृद्धिमिव ज्योतिः शास्त्रसमुच्चात् निजभाष्योपचयमिव जनाननात् शुश्राव आकर्णितवान् लालसया कौतूहलेन च आप्रहाति-शयसम्भावित्याशयः । गुरोरुपदेशमिव गुरुनिदेशमिव जग्राह गृहीतवान् द्वयोरप्युद्भूद्यसम्पादकत्व-प्रत्याशयादित्यभिप्रायः । मङ्गलमिव स्वीयशुभोदयमिव बहु मेने सर्वाधिकत्वेन ज्ञातवान् उभयत्रापि सुखहेतुत्वादिति भावः । उपास्यमन्त्रमिव आराध्यमन्त्रमिव जजाप वारम्बारमुच्चरितवान् शुद्धिं शुद्धिस्तदनु-ष्ठानेन तदनुकरणस्यानायासेन विधातुं शक्यत्वात् मन्त्रपक्षे चाभिलषितसम्पादकत्वादित्याशयः । आगमम्

पूर्वं समयमै जित प्रकार कौञ्चपर्वतसे हंसगण निकले हुए थे, उसी प्रकार दया-दाक्षिण्यादि गुणगण, समस्त-सन्तारको शुभ्रवर्ण कर एवं सब लोगोंके हृदयमें आनन्द उत्पन्न कर उस तारापीडसे निकले हुए थे ।

अमृतसुगन्धिके समान नासिकाको लुसिजनक सौरभसे युक्त, एवं मन्दराचलसे उछाले गये दूधवाले समुद्रकी फेनलेखाके समान शुभ्रवर्ण जिसकी कौत्ति, देव एवं अमृतलोकको शुभ्रवर्ण कर समस्त भुवनमण्डलको अपनी आलोचनाके शब्दसे सुखरित करती हुई दशो-दिशाओंमें अमृग करती थी । एवं राजलक्ष्मी, जिसके प्रतापके दुःसह सन्तापसे मानो खिन्न हुई क्षणभर भी उसके राजच्छत्रकी छायाको परित्याग नहीं करती थी । सब लोग दैवसुखसे अपने सौभाग्यके अभ्युदयके समान उसके चरित्र सुनते थे, गुरुके उपदेशके समान उनकी शिक्षा ग्रहण करते थे, मङ्गल-कार्यके समान आदर करते थे, इष्टमन्त्रके समान जप करते थे और शास्त्र-वचनके समान अहर्निश स्मरण करते थे ।

१. मन्दरोद्धत, ... । २. अभ्रम्यत । ३. आतपत्रच्छायां । ४. अयम् । ५. दिष्टवृद्धिम् । ६. बहुमङ्गलमिव मेने । ७. आगमवचनमिव ।

यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता, प्रत्ययानां परस्त्वम्, दर्पणानामभिमुखवस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गारक्षेपः, जलधाराणां चापधारणम्, प्रतीहाराणामसिधारणम्, तेष्वथ-
मसिधारणाम्, ध्वजानामुन्नतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिलीमुखैश्चतिः, देवतानां यात्रा,

अधीतान्नायमिव न विसस्मार न विस्मृतवान् वेदादिविस्मरणे मनुवचनादिना दुष्कृतोद्घातः, यशस्तु
स्वत एव न विस्मर्यते रमणीयत्वादित्यभिप्रायः । उपमालङ्कारः ।

यस्मिंश्चेति । च पुनः यस्मिंस्तारापीठे राजति नृपे गिरीणां पर्वतानामेव विपक्षता इन्द्रकर्तृकच्छेद-
नेन पञ्चराहित्यम्, न तु जनानां विपक्षता मिथो वैरभावः तद्धेतोरसस्वात् । पृथिव्याम् 'आसीत्' इति
अप्रेतनक्रियया सर्वत्र सम्बन्धः । प्रत्ययानां सुसिद्धादीनामेव परस्त्वम् प्रकृतिपरवर्त्तित्वम्, न तु
जनानां परस्त्वम् शिखरत्वम् अनात्मीयत्वमित्यर्थः । सर्वस्मिन् समये सदाचरणत्वात् । दर्पणानाम् आदर्शानामेव
अभिमुखावस्थानं संमुखोऽवस्थितिः, न तु जनानां जनान्तरस्य हननाय सम्मुखावस्थानं तथाविधविद्वेषा-
वस्थात्, यदा—जनानां पुरतो न कस्याप्यवस्थानम्, सर्वेषां धनधान्यादियुक्तावादित्याद्यः । 'दर्पणे
सुहृदराक्षौ' इत्यमरः । शूलपाणिः मृत्तिकादिरचितमहेश्वरः तत्प्रतिमानां प्रतिकृतीनामेव दुर्गाणां दुर्गाप्रति-
मानाम् आक्षेपः संवन्धः, न तु जनानां दुर्गां आक्षेप आश्रयः, प्रतिपक्ष्याक्रमणसन्देहस्याविधानत्वात् ।
जलधाराणां मेघानामेव चापधारणम् इन्द्रधनुर्धारणम्, न तु जनानां चापधारणं कार्मुकधारणं सङ्ग्रामा-
भावात् । प्रतीहाराणां द्वारपालानामेव असिधारणं खड्गधारणम्, न तु जनानां जनान्तरहननाय
खड्गधारणं वैरिताया एवासस्वात् । असिधारणां खड्गनिशितभागानामेव तैषण्यं तीक्ष्णता, न तु
जनानां तैषण्यम् उग्रप्रकृतित्वं सच्छिद्यप्रभावेण निखिलानामेव मधुरप्रकृतित्वात् । ध्वजानां वैजयन्तीनामेव
उन्नतिः ऊर्ध्वमुखत्वेन स्थितिः, न तु जनानाम् उन्नतिः औदत्यम् अहङ्काराभावात् । धनुषां कार्मुकाणामेव
अवनतिः शिष्टाकाले गुणाकर्षणेन अवनमनम्, न तु जनानाम् अवनतिः अवस्थाच्युतिः निखिलानामेव
अत्यध्ववसायेन द्रव्यालुपार्जनात् । वंशानां वेणूनामेव शिलीमुखैः अमरैः चतिः विलकरणेन हानिः, न तु
जनानां शिलीमुखैः शरैः चतिः भेदनं सङ्ग्रामाभावात् । देवतानां सुराणामेव यात्रा अर्चयामुत्सवः, न तु
जनानां (सैन्यानां) यात्रा सङ्ग्रामाय गमनं प्रतिपक्षास्त्वात् । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्वाद्रूपमवस्थायोः
स्त्रियाम्' इति मेदिनी । कुसुमानां पुष्पाणामेव बन्धनेषु वृन्तेषु स्थितिः अवस्थानम्, न तु जनानां बन्धने
बन्धनभवने (कारागारे) स्थितिः, सर्वेषां निरपराधत्वात् । इन्द्रियाणां मनआदिकरणानामेव निग्रहः

और जिसके राजा होने पर पृथिवीमें पर्वतगणकी ही विपक्षता (पक्षहीनता) थी, किन्तु लोगोंके बीचमें
विपक्षता (परस्पर शत्रुता) नहीं थी । स्रु और तिङ्प्रभृति प्रत्ययोंका ही परस्त्व (प्रकृति-परवर्त्तित्व) था, किन्तु
लोगोंके मध्यमें परस्त्व (परस्पर-अनात्मीयता) नहीं था । दर्पण ही सामने रहते थे, किन्तु प्रहार करनेके लिए
एक व्यक्ति दूसरे व्यक्तिके सामने नहीं ठहरते थे । शिवमूर्तियोंका ही दुर्गा आर्क्षेप (पार्वतीकी प्रतिमाका संयोग)
था, किन्तु लोगोंकी दुर्गाक्षेप (दुर्गा-आर्क्षेप = किलेमें जानेकी आवश्यकता) नहीं था । मेघ ही चापधारण
(इन्द्रधनुष धारण) करते थे, किन्तु लोगोंकी चापधारण (युद्धके लिए धनुर्ग्रहण) करनेकी आवश्यकता नहीं
थी । द्वारपालोंका ही खड्गधारण था, किन्तु अन्य लोगोंका नहीं । तलवारकी धाराओंमें ही तीक्ष्णता थी, किन्तु
किसी के भी स्वभावमें तीक्ष्णता नहीं थी । ध्वजा ही में उन्नति (ऊँचा चढ़ना) थी, किन्तु लोगोंमें उन्नति
(औदत्य) नहीं थी । धनुषोंमें ही अवनति (गुणाकर्षणके समयमें नमन) होती था, किन्तु लोगोंकी अवस्थाकी
अवनति नहीं होती थी । बौलोंका ही शिलीमुखद्वारा (अमरद्वारा) क्षय होता था, किन्तु लोगोंके मध्यमें किसी
की भी शिलीमुखद्वारा क्षति (बाणद्वारा निवारण) नहीं होता था । देवताओंकी ही पूजादि(उपलक्ष्म) यात्रा
(उत्सव) होती थी, किन्तु युद्धके लिए सैनिकोंकी यात्रा (प्रस्थान) नहीं होती थी । फूलोंके ही बन्धनमें (वृन्तमें =
बण्डोंमें, अथवा मालारूपमें) स्थिति थी, किन्तु लोगोंमें किसीका बन्धन (कारागार) नहीं था । इन्द्रियोंका ही

१. दर्पणाम् । २. 'प्रतीहाराणामसिधारणम् तैक्ष्ण्यमसिधारणाम्' इति पाठः कचिन्नोपलभ्यते, 'पमानां
जलव्यनित्यधिक्रुष पाठः कचिदुपलभ्यते । ३. शिलीमुखमुखक्षतिः । ४. देवानाम् ।

कुसुमानां बन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, व्रतिनामभिधारणम्, प्रहाराणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषंशुद्धिः, केशनाखानामायतिभङ्गः, जलधरोद्वि-
सानां मलिनाम्बरत्वम्, रनोपलानां भेदः, सुनीनां योगसाधनम्, कुमारस्तुतिषु तारको-

योगविधानेन वशीकरणम्, न तु जनानां निग्रहो दमनं दुराचाराभावात् । वनकरिणाम् अरण्यवासिगजा-
नामेव वारो बन्धनस्थले प्रवेशः शिष्णवाय प्रवेशनम्, न तु जनानां वारिणि सखिले प्रवेशः 'यद्यहं दुरा-
चारतो भवेयं तदा सखिले ममः स्याम्' इति शपथग्रहणेनावतरणं, दुराचाराभावात् । 'वारि हीवेरनी-
रयोः । वारिवर्ष्वां सरस्वत्यां गजबन्धनमुच्यते' इति हैमः । व्रतिनाम् अशिहोत्रादियनमशालिनामेव
अभिधारणं हवनायामिदनिग्रहः न तु जनानां 'यद्यहं दुराचारतः स्यां तदा वह्निना दग्धकरो भवेयम्'
इति शपथग्रहणेन अभिधारणम् अशिखिष्यं, दुराचाराभावात् । प्रहाराणां सूर्यादीनामेव तुलारोहणं तुला-
राशौ सङ्क्रमः, न तु जनानां 'यद्यहं दुराचारतः स्यां तदाऽयोगामी भवेयम्' इति शपथग्रहणेन तुलाव-
ण्डारोहणं, दुराचाराभावात् । अगस्त्योदये स्त्रीभद्रपदमासावसाने अगस्त्यचोदय एव विधानां सखिला-
नां शुद्धिः स्वच्छता, न तु दुष्कृतोदयसन्देहे जनानां विषेण 'यद्यहं दुराचारी स्यां तदा गरलपानेन
निश्चिन्तो भवेयम्' इत्येवं शपथग्रहणपूर्वकविषपानेन शुद्धिः विगतकलमपवप्रख्यापनं, कलमपसन्देहा-
भावात् । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः । केशनखानां कचपुनर्भूतानामेव आयतेः विस्तृतायाः भङ्गः
कचनम्, न तु जनानाम् आयतेः उत्तरकालस्य उत्तरसमयस्थायिनः आनन्दस्य भङ्गो नाशः, शुभमनस्क-
त्वात् । जलधरो मेघः तस्य ये दिवसाः तदाच्छन्नदिनानि तेषामेव मलिनाम्बरत्वं मेघावृतत्वात् सलिनगग-
नत्वम्, न तु जनानां मलिनाम्बरत्वं सलिनचक्षुःपुक्तवं धनसम्पत्प्रभूततया सर्वस्मिन् समये चालितवस-
नत्वात् । रनोपलानां मणीनामेव भेदो गुम्फनतन्तुप्रवेशाय विदारणं रन्ध्रकरणम्, न तु जनानां भेदो
भेदनीतिप्रयोगः, वैरिवासत्वेनावश्यकत्वाभावात् । सुनीनां तपस्विनामेव योगसाधनं चित्तवृत्तिनिरोधाय
यमाद्यनुष्ठानम्, न तु जनानां योगसाधनम् अभ्यजनमारणार्थं विश्वासघातकनिवेदनम्, तयविषक्रू-
राभावात् ।

‘योगोऽर्थार्थसंप्राप्तौ सङ्गतिस्थानयुक्तिषु । वपुःस्थेयप्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे ॥

विश्वदधवालके द्रव्योपायसंहननेष्वपि । कामेनेऽपि च .....’ इति मेदिनी ।

कुमारः कासिकेयः तस्य स्तुतिषु स्तोत्रेष्वेव तारकस्य तन्नामक-तद्गतदैत्यविशेषस्य उद्धरणम् उदा-
हरणम्, न तु केपाद्विषु जनानां दण्डेषु तारकोद्धरणं लोचनकनीतिकोपाटनम्, तथाविधोपाभावात्
दण्डदातृश्लाघातुक्त्वात् । उष्णरश्मेः रवेरेव ग्रहणाशङ्का उपरगाशङ्का, न तु कस्यापि लोकस्य ग्रहणाशङ्का
दोषवशात् राजदूतेः हठाद्धारणभयम्, दोषाभावात् । शशिनः चन्द्रमस एव उद्घातिक्रमः उद्घातिक्रमः उद्घातिक्रमः

निग्रह (दमन) था, किन्तु लोगोंको दण्ड नहीं दिया जाता था ।] जङ्गली हाथियोंका ही वारि (बन्धनस्थान)
में प्रवेश था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी अपराधी को जलप्रवेशका दण्ड नहीं दिया जाता था (पापीन
समयमें जलप्रवेश भी एक प्रकारका दिव्य दण्ड था जिससे किसी मनुष्यका अपराधी या निरपराधी होना सिद्ध
होता था) । अशिहोत्रादि नियमवालोंका ही अभिधारण (अभिग्रहण) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक
किसी स्थितिका अभिधारण नहीं था । ग्रहोंका ही तुलारोहण (तुलाराशिमें गमन) था, किन्तु पापके विषयमें
शपथपूर्वक किसी मनुष्यका तुलारोहण (तराजू पर चढ़ना) नहीं था । अगस्त्योदयमें ही विष-शुद्धि (जलको
स्वच्छता) होती थी, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यकी विष-शुद्धि (विष-पान पापराहित्यप्रकाश)
नहीं होता था । कैशों और नखोंमें ही आयतिभङ्ग (छेदन करने से बुद्धिका व्यापार) होता था, किन्तु लोगोंका
आयतिभङ्ग (उद्घाटनें सुखभोगका अभाव) नहीं होता था । मेघाच्छन्न दिनोंमें ही मलिनाम्बरत्व (आकाश मलिन)
होना था, किन्तु लोगोंमें मलिनाम्बरत्व (वस्त्र मलिन) नहीं था । मणियोंमें ही भेद (ग्रथनसूत्रके प्रवेशके लिए
छिद्रकरण) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें भेद (परस्पर भेदनीति प्रयोग = विरोध) नहीं था । सुनियोंका ही
योगसाधन (योगाभ्यास = चित्तका निरन्तर बाह्यवृत्तिसि रोकना) था, किन्तु किसीकी इत्थार्थके लिए योगसाधन
(गुप्तवातक प्रेरण) नहीं था । स्वामिकात्तिकेयकी स्तुतिमें ही तारकोद्धरण (तारकासूत्रका उदाहरण) दिया जाता
था, किन्तु दण्डके समय किसीका भी तारकोद्धरण (लोचन-कनीनिका = आँखकी पतलीका उत्पाटन) नहीं होता

१. प्रवेशः, इतोऽमे च 'तैत्तयमसिधारणम्' इत्यधिकः पाठः कश्चिदुपलभ्यते । २. व्रतिनामसिधाराध-
रणम् । ३. विषविशुद्धिः । ४. जलद । ५. योगधारणम् ।

द्धरणम्, दण्डग्रहणाशङ्कः शशिनो ज्येष्ठातिक्रमः, महाभारते दुःशासनापराधाकर्णनम्, वयपरिणामे दण्डग्रहणम्, असि-परिवारेषु कलङ्कयोगः, कामिनी-कुचपत्रमङ्गेषु वक्रता, करिणां दान-विच्छित्तिः, अक्षक्रीडासु शून्यगृह-दर्शनम्, पृथिव्यामासीत् ।

नम्य चै राज्ञः निखिल-शास्त्र-कलावगाह-गम्भीरबुद्धिः, आ शौरावाहुपाकूट-निर्भर-

हृदय मूलनक्षत्रादौ प्रवेशः, न त्वम्यस्य कस्य चन ज्येष्ठानाम् अवस्थया वृद्धाणां शौरादीनाम् अतिक्रमः तदादेशोल्लङ्घनम्, शिष्टत्वात् । महाभारते तन्नामकपञ्चमवेद एव दुःशासनस्य दुर्योधनानुजस्य अपराधा-कर्णनं द्रुपदारमजायाः कचवस्त्राकर्षणदोषश्रवणम्, न त्वपरत्र दुःशासनेन नीतिधर्मविरुद्धतया दूषितशा-सनेन नीतिधर्मविरुद्धतया दूषितशासनेन अपराधाकर्णनं राजकीयजनानां दोषश्रवणम्, राजानुशासनेन सर्वस्मिन् स्थल एव तेषां नीतिधर्मपुरस्सरस्यवस्थाकरणात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव दण्डग्रहणम् अवलम्बनाय यद्ग्रहणम्, न तु दोषे दण्डग्रहणं द्रव्यदानादिवृद्धाङ्गीकारः दोषाभावात् । परित्रियन्ते आच्छाद्यन्ते एभिरिति व्युत्पत्त्या परिवाराः, असीनां खजानां परिवाराः कोपाः तेष्वेव कलङ्कयोगः परित्करणाभावेन मालिन्याङ्कसम्बन्धः, न तु जनानां परिवारेषु दारात्मजादिविजनेषु कलङ्कयोगः कलङ्क-सम्बन्धः दोषरहितत्वात् । कामिनीनां रमणीनां कुचयोः स्तनयोः पत्रभङ्गेषु पत्रस्वरूपरेखासु वक्रता कुटिलता, न तु जनमनस्सु वक्रता निखिलानामेव कोमलहृदयत्वात् । करिणां गजानामेव दानैः स्वीयमद-सलिलैः विच्छित्तिः अङ्गरागः, न तु सम्पत्तिमतां दानविच्छित्तिः द्रव्यवितरणविरामः 'अहरहर्दद्यात्' इति श्रुत्या तेषां प्रत्यहमेव दानकरणात् । 'दानं गतमदं त्यागे' इति विश्वमेदिन्यौ । अक्षक्रीडा घृतखेलाः तास्वेव शून्यगृहस्य गुटिकाशून्यकोष्ठस्य दर्शनम् अवलोकनम्, न तु नगरग्रामेषु शून्यगृहस्य जनवर्जितभवनस्य दर्शनम्, कस्यचिदप्युपद्रवानुपलम्बनेन सर्वस्मिन् समय एव जनपूरितत्वात् ।

इह 'गिरिणां विपक्षता' इत्यारभ्य 'अक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनम्' इत्यन्तं यावत् सर्वस्मिन्नेव स्थले यथासम्भवश्लेषसङ्कीर्णं आर्थी परिसंख्यालङ्कारः ।

तस्येति । अपि चेति चार्थः । शुकनासो नाम शुकनास इति संज्ञकः ब्राह्मणो विप्रः तस्य तारापीडस्य (राज्ञः) अमात्यो मन्त्री 'आसीत्' इत्यग्रिमया क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथममातानि पदानि मन्त्रिणो विशेषगान्धर्वगान्धर्व्यानि । निखिलानि समस्तानि यानि शास्त्राणि आश्रयादीनि च कला नृत्यगीतादि-चतुःषष्टिकलाविधाश्च तासु अवगाहनेन तदभिप्रायकलनेन गम्भीरा दुरवगाहा बुद्धिः मनीषा यस्य सा तादृशः । आ शौरावाह् आ बाल्यात् उपाकूटः राजन्युत्पन्नो निर्भरः साम्द्रः प्रेमरसः स्नेहानुरागो यस्य स तादृशः ।

था । सूर्यको ही ग्रहणाशङ्का (राहुद्वारा घासकी सम्भावना) थी, किन्तु लोगोंकी ग्रहणाशङ्का (राजानुचरद्वारा बलात्कार पकड़े जानेकी आशङ्का) नहीं थी । चन्द्रका ही ज्येष्ठातिक्रम (ज्येष्ठा नक्षत्रका उल्लंघन) था, किन्तु किसीके द्वारा ज्येष्ठातिक्रम (बड़े भाई आदि बूढ़ोंकी बातका उल्लंघन) नहीं था । महाभारतमें ही दुःशासन (धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनके कनिष्ठ भ्राताका अपराध = द्रौपदीका वस्त्र खींच कर धृष्टाप्रदर्शनरूप दोष, सुना जाता था, किन्तु राज्यके मध्यमें किसी स्थान पर राजपुरुषोंके दुःशासन (अन्याय शासन) का अपराध नहीं सुना जाता था । वृद्धावस्थामें ही दण्डग्रहण (यष्टि-धारण) होता था, किन्तु अपराधके कारण किसीसे भी दण्डग्रहण (जुमाना लेना) नहीं होता था । तलवारके कोंशोंमें ही कलङ्कयोग (मलचिह्नका सम्पर्क) था, किन्तु किसीके कौपुत्रादि परिजनवर्गके मध्यमें कलङ्क योग (अपवादका सम्पर्क) नहीं था । कामिनीके स्तनोंके ऊपर पत्राकार रचनामें ही वक्रता (टेंटापन) थी, किन्तु लोगोंके चित्तमें वक्रता (क्रूरता) नहीं थी । हाथियोंमें ही दानविच्छित्ति (स्वीकृत मद् जलद्वारा अङ्गराव) होता था, किन्तु धनियोंकी दानविच्छित्ति (धनवितरणका विराम) नहीं होती थी और पार्श्वोंके छेदमें ही शून्यगृह देखे जाते थे, किन्तु नगरमें वा ग्राममें शून्यगृह (मनुष्यशून्य भवन) देखनेमें नहीं आते थे ।

शुकनास नामका एक ब्राह्मण उस राजाका मन्त्री था । वेदादि समस्त शास्त्रों एवं नृत्यगीतादि सभी कलाओंके परिशीलनसे उसकी बुद्धि गम्भीर हो गई थी । बाल्यावस्थासे ही राजाके ऊपर उसका अत्यन्त

१. ग्रहणाशङ्का । २. दुःशासनापराधः । ३. असिपरिवारेषु कुशलयोगः, असिपरिवारेष्वकुशलयोगः, असिपाराश्व कौचयुधिः । ४. कामिनीनां कुचभङ्गेन, कामिनीकुचभङ्गेन, वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु । ५. तस्य रागः । ६. कलाकलापावगाहनगम्भीरबुद्धिः, निखिलशास्त्रकलापावगाहनगम्भीरबुद्धिः ।

प्रेमरसः, नीतिशास्त्र-प्रयोग-कुशलः, भुवनराज्यभारनौ-कर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसङ्कटे-
ष्वविपण्णाधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सिन्धुः सत्यस्य, गुरुगुणानाम्, आचार्य्य
आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव सकलमही-भारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव
महासत्त्वनिवासः, जरासन्ध इव घटित-सन्धिविग्रहः, श्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधि-
ष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकल-वेद-वेदाङ्गवित्, अशोपराज्यमण्डलमङ्गलैकसारः, बृहस्पति-

नीतिशास्त्रं व्यवहारग्रन्थः तस्य प्रयोगः तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलं निपुणः । भुवनराज्यस्य विष्टपाधिपत्यस्य
भारः शासनव्यापार एव नौः तरणिः तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपि गुरुस्वपि कार्यसङ्कटेषु विषये-
ष्वच्छ्रेषु विपण्णा अग्रतिहता धीः प्रज्ञा यस्य सः । इह 'भुवनराज्यभारनौकर्णधारः' इत्यत्र परम्परितरूप-
कमलङ्कारः ।

धामेति । धैर्यस्य अविचलचित्ततायाः धाम आधारः, स्थितेः मर्यादायाः स्थानम् आश्रयः, सत्यस्य
अनित्यस्य सिन्धुः महाधारः, गुणानां द्याविनयादीनां गुरुः हितोपदेश, आचाराणां शिष्टव्यवहाराणाम्
आचार्यः उपदेश, धर्मस्य सुकृतस्य धाता धारकः ।

शेषेति । शेषाहिः वासुकिनाग इव, सकलायाः समस्तायाः मङ्गाः भूमेः भारः शासनव्यापारः तस्य
धारणे सञ्चालने क्षमः समर्थः अन्यत्र हि भारो गुरुस्वरूपगुणविशेषः तस्य धारणे उद्बुधे क्षमः ।

मल्लेति । सलिलनिधिः सागर इव, महासत्त्वस्य उच्छ्रष्टाध्यवसायस्य निवास आश्रयः, अन्यत्र
महतां विशालानां सत्त्वानां मकरादिजन्तूनां निवास आधारः ।

जरेति । जरासन्ध एतन्नाम्ना प्रसिद्धो भूपतिरिव, घटितौ प्रयोजितौ, सन्धिः सामप्रयोगपूर्वक-
द्रव्यादिसमर्पणेन मैत्रीस्थापनम्, विग्रहः सङ्ग्रामश्च तावुभौ येन स तादृशः, अन्यत्र हि घटितो विहितः
सन्धिः खण्डद्वयस्य संयोगो यस्य स सथोक्तो विग्रहो वपुर्गस्य स तादृशः ।

पुरा किल बृहद्रथारथो भूपतिः स्वतनयादिकमनवलोक्य चण्डकौशिकं मुनिमुपेत्य आराधयितुं
प्रवृत्तः, ततस्तुष्टो मुनिः तस्मै एकमाल्लफलं पत्नीभ्यां भोक्तुं प्रददौ । अर्द्धमर्द्धं विभज्य खादितवतीभ्याञ्च
ताभ्यां समयान्तरेऽर्धार्धशरीरयुक्तं बालकद्वयं प्रसूतम्, तश्चिरीचय नितरां सन्तप्तौ भूपतिः श्मशानभूमा-
वादाय निचिक्षेप । अनन्तरं जरा नाम्नी काचन श्मशानवासिनी राक्षसी यावदेव तन्नागद्वयमेकत्र
स्थापितवती तावदेव जीवितं तं निरीचय तस्मै भूपतये समर्पितवती तत एव जरासन्ध इति नामेति
महाभारतीया कथा ।

श्यम्बक इति । श्यम्बको विरूपाक्षः (शङ्करः) इव, प्रसाधितानि सम्पादितानि दुर्गाणि परिष्ठा-
दीनि येन स तादृशः, अन्यत्र प्रसादिता प्रसङ्गीकृता दुर्गां पार्वती येन सः ।

युधेति । धर्माणां सुकृतानां प्रभवो यागादिना उद्भवो यस्मात् स तादृशः, अन्यत्र धर्मात् प्रभवो
जनिः यस्य स तादृशः । धर्मपुत्रो युधिष्ठिर इत्याख्यायिका महाभारतादावनुसन्धेया ।

मकरोति । सकलानि समस्तानि यानि वेदवेदाङ्गानि श्रम्यन्तुःसामाथर्व्वेदःकल्पवादीनि तानि वेति
जानातीति स तादृशः । अङ्गानि वेदस्य—

'हृन्द्ः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कर्णौऽथ पृथगे । उद्योतिधामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।

शिखा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥' इति ।

अशेषे निखिले राज्यमण्डले मङ्गलैकसारः कल्याणिकरहस्यभूतः सकलगुणानां निधिरूपवादिस्थाशयः ।

बृहस्पतिरिति । सुनासीर हृन्द्ः तद्वत् बृहस्पतिः सुराचार्यः तद्वत्, 'बृहद्व्रथाः सुनासीरः

प्रधानुराग उत्पन्न इव गता यः । बहू नीति-शास्त्रके प्रयोगं कुशलः था; एवं संसारके राज्यशासनकार्यरूप नीका-
का कर्णधार था, बड़े-बड़े सङ्कटों में भी उसकी बुद्धि कुण्ठित नहीं होती थी । बहू धैर्यका आधार था; मर्यादाका
आश्रय था; सत्यका समुद्र था; गुणोंका शिक्षक था; सदाचारका उपदेशक था; एवं धर्मका आश्रय था । शेषनाग
जिसप्रकार पृथिवीका भार-बहन करनेमें समर्थ हैं, बहू भी उसी प्रकार समस्त पृथिवीका शासन करनेमें अच्छी तरह
समर्थ था । जिस प्रकार समुद्र मकरादि बड़े बड़े जलजन्तुओंका आश्रय है, उसी प्रकार बहू भी अत्यन्त अन्ध-
वसायका आश्रय था । जिस प्रकार जरा नामकी श्मशानवासिनी राक्षसीने जरासन्धके शरीरके दो हिस्सोंको
सङ्घटित किया था, उसी प्रकार उसने भी यथास्थानमें सन्धि = मेल, और विग्रह = लड़ाई को सङ्घटित किया था ।

१. भारैकनी । २. सेतुः । ३. कवित् 'सकल' इति पदं नास्ति । ४. प्रकटितम् । ५. ***मण्डलैकसारः

रिव सुनातीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वशिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, धौम्य इवाजातशत्रोः, दमनक इव भीमस्य, सुमतिरिव नलस्य, सर्वकार्येष्वहितमतिः, अमात्यो ब्राह्मणः शुक्रनासो नामासीत् ।

यो नरकासुर-शास्त्रप्रह्वार-भीषणे अमनमन्दर-निर्दम्ब-निर्द्वय-निष्पेयकठिनांसपीठे नारायणवक्षःस्थलेऽपि स्थितामदुष्करलाभाभाममन्यत प्रज्ञाबलेन लक्ष्मीम् ।

यच्च समासाद्य दशितानेकराज्यफला लतेव महापादपम् अनेकप्रतानगहना विस्तारमुपर्वयौ प्रज्ञा ।

पुरुहूतः पुरन्दरः, 'बृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चामरः । वृषपर्वणो निजनामख्यातस्य दैत्याधिपतेः, कविः शुक्राचार्यः तद्वत्, 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः । दशरथस्य रामपितुः वशिष्ठः अरुन्धतीपतिः तद्वत् । रामस्य दशरथात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकः तद्वत् । अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य धौम्यः तद्वत् । भीमस्य निषधराजस्य दमयन्तीतासस्य दमनक इव सुमतिः तद्वत् । सर्वकार्येषु समस्त-कृत्येषु नलस्य आहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिरस्य स तादृशः, शुक्रस्य कीरस्येव नासा नासिका यस्य स तादृशः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

य इति । याः शुक्रनासः प्रज्ञाबलेन बुद्धिसामर्थ्येन, नरकासुरस्य नरकाख्यदैत्यस्य शास्त्रप्रहारेण शास्त्राघातेन भीषणे कृतविह्वल्युक्तया भयानके, तथा अमलः क्षीरोदमन्थनकाले घूर्णमानस्य मन्दरस्य अद्वेः यो नितम्बो मध्यभागः तस्य निर्द्वयनिष्पेयेण निरलुक्कस्पर्वणेन कठिने कठोरे अंसपीठे पीठवद्विपुलं स्कन्धद्वयं यस्य तथोक्ते, नारायणस्य विष्णोः वक्षःस्थले स्थितां विद्यमानामपि लक्ष्मीं श्रियम् अदुष्करलाभां स्वप्रयासलभ्याम् अमन्यत ज्ञातवान् । इह नरकासुरः शास्त्रप्रहारेणापि यो प्राप्तुं न समर्थो बभूव, याच मन्दराचलनिष्पेयेनापि न गतवती तामपि श्रियमदुष्करलाभाभाममन्यत इत्यर्थस्य पूर्वविशेषणद्वयेन ध्वननास्त्रापुष्टार्थवदोषस्य प्रसक्तिरिति भायुकानां भावः । भूमिपुत्रं नरकासुरं श्रीकृष्णो जवानेति हरि वंशीया कथेहानुसन्धेवा । 'शेषाहिरिब' इत्याश्रय 'न्यग्रक इव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

यमिति । लता व्रततिः महापादपं विस्तृततरुमिव, प्रज्ञा मतिः 'यीः प्रज्ञा येषुभी मतिः' इत्यमरः, यच्च शुक्रनासं समासाद्य लब्ध्वा, दशितानि प्रकटितानि अनेकानि बहूनि राज्यानि अभिनवराज्यप्राप्तयः

जिस प्रकार महादेवजी पावतीको प्रसन्न करनेके लिए आभूषणादिका सम्पादन करते हैं, उसी प्रकार वह भी अनेक स्थानमें दुर्गनिर्माणक्रियाका सम्पादन करता था । जिस प्रकार युधिष्ठिर धर्मप्रभव (धर्मराजसे उत्पन्न) थे, उसी प्रकार वह भी धर्मप्रभव (यागाद्विद्वारा धर्मका उत्पादक) था । और वह समस्त वेद-वेदाङ्गको जानता था । एवं समस्त राज्यके मध्य में अद्वितीय प्रधान व्यक्ति था । जिस प्रकार बृहस्पति इन्द्रके, शुक्राचार्य वृषपर्वणके वशिष्ठ दशरथके, विश्वामित्र रामचन्द्रके, धौम्य युधिष्ठिरके, दमनकसुनि भीमराजाके, एवं सुमति नलराजाके मन्त्री थे, उसी प्रकार शुक्रनास भी तारापीडका मन्त्री था और वह सभी कार्योंमें बुद्धि-प्रयोग (विवेकपूर्ण-कार्य) करता था ।

नरकासुरके अस्त्रप्रहारसे चिह्न-युक्त होकर जिसका वक्षःस्थल भयङ्कर हो गया था एवं समुद्रमन्थनके समय कन्धों पर भ्रमण करते हुए मन्दराचलके निर्द्वय वर्षणसे जिसके वक्षःस्थल के समीपवर्ती स्कन्धद्वय कठिन हो गये थे, नारायणके उस वक्षःस्थलमें लक्ष्मीदेवीके वास करने पर भी वह (शुक्रनास) उसे अपने बुद्धिवल्लसे प्राप्त करना दुर्लभ नहीं समझता था ।

एवं जिसप्रकार लता किसी एक विशाल वृक्षको पाकर उसके अवलम्बनसे अनेक फल उत्पन्नकर नये पत्रवर्षोंसे सवन होकर क्रमसे विस्तारको पा जाती है, उसीप्रकार बुद्धि—जिस शुक्रनासको पाकर नये नये राज्यप्राप्तिका वर्धन कराकर एवं बहुतर विषयमें प्रवेश कर दूसरोंसे दुर्बल होकर क्रमसे विस्तार पा गई थी (सारार्थ यह है कि—वह अपनी बुद्धिसे राज्यमें ऐसे ऐसे कार्योंको करता था, जिनसे प्रजाको उत्तम शासनके अनेक लाभोंका अनुभव होता था, ऐसी उसकी लतारूप बुद्धि उस महावृक्षरूपी प्रधानके समामगसे अगणित प्रतानोंसे गहन होकर विस्तार पा गई थी) ।

१. दमनक इव नलस्य, श्वयेव पाठो न तु 'सुमतिरिव' इत्यादि । २. अप्रतिहतमतिः । ३. कचित् 'प्रहार' इति पदं नास्ति । ४. कचिच्च 'नितम्ब' इति पदं नास्ति । ५. पादपम् । ६. उपाययौ ।

यस्य चानेक-चारपुरुष-सहस्र-सञ्चार-निर्दिष्टे चतुर्दश-वलयपरिखी-प्रमाणे धरणी-तन्त्रे भवन इत्यादिदत्तमहरहः समुच्छ्रितमपि राज्ञां नासीत् ।

स राजा बाल एव सुर-कुञ्जर-कर-पीवरेण, राज्य-लक्ष्मी-लीलोपधानेन, सैकल-जगदभय-प्रदान-शौण्डेन, रण-यज्ञ-दीक्षायूपेन, स्फुरदसिलतामरीचि-जाल-जटिलेन, निखिलाराति-कुल-प्रलयधूमकेतुना, बाहुदण्डेन विजित्य समद्वीपवर्त्तान् वसुन्धरां तस्मिन् शुक्रनासनाग्निं मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्त्तव्यशेषमपरमपर्यन्तम् । गुप्तचरैः निखिलमेवोदन्तं शुक्रनासो ज्ञातवानिति तापकर्मम् । इदोपमा ।

यौवनसुखमनुबभूव ।

इत्यर्थः, फलानीव यथा सा तादृशी, तथा अनेकैः बहुभिः प्रतानैः किसलयैः गहना सान्द्रा, मतिपत्रे तु अनेकेषु विषयेषु प्रतानेन प्रसारेण गहना अन्यदुर्बोधा सती । इह पूर्णोपमा लुप्तोपमया सङ्कीर्त्यते ।

वत्येति । अनेके ये चारपुरुषा गुप्तचराः तेषां सहस्रस्य सञ्चारः परिभ्रमणं तेन निश्चिते व्याले, चत्वारि चतुःसंख्यकानि उदधिबलयानि मण्डलीभूतसागरा एव परिखा दुर्गाणि तानिः प्रमाणं परिमाणं यस्य तस्मिन् समग्र इत्यर्थः, धरणीतले जगतीतले भवन इव निजगृह इव राज्ञाम् अन्येषां भूपतीनाम् अहरहः प्रतिदिनं समुच्छ्रितमपि निश्वासत्यागोऽपि यस्य च शुक्रनासस्य अविदितम् अज्ञातं नासीत् न बभूवत्यर्थः । गुप्तचरैः निखिलमेवोदन्तं शुक्रनासो ज्ञातवानिति तापकर्मम् । इदोपमा ।

स इति । स राजा तारापीडः कर्त्तव्यशेषम् इतः परं किं कर्त्तव्यमस्तीत्यपरं विचारविषयं कार्यम् अपश्यत् अवालोकेयत् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । बाल एव लोशव एव सुरकुञ्जरस्य ऐरावतस्य करवत् शुण्डा-वृण्डवत् पीवरेण स्थूलेन, राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या लीलोपधानेन विलासोपबह्वस्वरूपेण, सकलानां समस्तानां जगतां संसाराणाम् अभयप्रदाने शौण्डो मत्तः 'शौण्डो मत्ते च विख्याते विपत्तयां च भवेत् क्रियायाम्' इति विश्वमेदिन्यौ, रणः सङ्ग्राम एव यज्ञः क्षत्रियाणां पुण्योत्पादनादुत्सवस्वरूपत्वाच्चेत्याशयः । तस्य दीक्षायाम् आरम्भे यूपेन पशुबन्धनदारुस्वरूपेण, स्फुरन्ती देवीपयमाना या असिलता लतावज्र-मानवज्रः तस्या मरीचिजालेन रश्मिसमूहेन जटिलो व्यासः तेन तादृशेन, तथा निखिलस्य समग्रस्य अरातिकुलस्य वैरिण्यस्य प्रलये विनाशो धूमकेतुना अशुभसूचकग्रहविशेषेण, यद्वा धूमकेतुरिव तेन तादृशेन, बाहुदण्डेन सुजदण्डेन समद्वीपाः जम्बूद्वीपश्चात्कमलिकुशाक्रौञ्चशाकपुष्कराख्या एव वलयं मङ्गलं यस्याः तां तादृशीं वसुन्धरां भूमिं विजित्य जयं प्राप्य तस्मिन् उक्तगुणविशिष्टे शुक्रनासनाग्निं शुक्रनास-संज्ञके मन्त्रिणि सचिवे सुहृदीव सख्याविव राज्यभारम् आरोप्य निधाय अतिविश्वासापात्रतया हानि-सन्देहाभावादित्याशयः, सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्यः प्रजाः प्रकृतीः कृत्वा निष्पाद्य अन्वयस्तुक् एव प्रणमिताः शान्तिं प्रापिता अशेषाः समग्रा विपदा वैरिणो येन तस्य भावस्तया कारणेन, विगताशङ्को निर्भयः, तथा शिथिलीकृतो मन्द्रीकृतो वसुन्धरायाः पृथिव्या व्यापारः शासनकार्यं येन स तादृशः । प्रायशो बाहुक्येन यौवनसुखं खोसंभोगादिनि तारुण्यसुखम् अनुबभूव अनुभवविषयीचक्रे ।

जिसप्रकार अपने घरमें किसी घटनाके घटनेपर लोगोंसे वह अज्ञान नहीं रहता है, उसी प्रकार परिलासवरूप चारों समुद्रोंसे परिबेष्टित समस्त पृथिवीपर विचरण करनेवाले हजारों गुप्तचरों (जासूसों) के द्वारा अन्यान्य राजाओंके प्रतिदिन सौत लेनेका समाचार उस शुक्रनाससे अज्ञात नहीं रहता था ।

वह राजा तारापीड, वात्स्यावस्थामें ही ऐरावत हाथीको सूँझके समान स्थूल, राज्यलक्ष्मीके लीलोपधान (कोड़ाके तकिने) के स्वरूप, समस्त संसारको अभयदानमें मत्त, सुजद्वीप यद्यारम्भके यूपकाष्ठ (स्तम्भ) के स्वरूप, चमकते हुए खड्गको किरणोंके जालसे व्याप्त (ढका हुआ) एवं धूमकेतुको पूँछके समान सब शत्रुकुलके प्रलयका सूचक शत्रुदण्डद्वारा समद्वीपरूपी कङ्कणवाली पृथिवीको जीतकर अपने मित्रके समान अत्यन्त विश्वासी उस शुक्रनासनामाक मन्त्रीके ऊपर सब राज्यका भार सौंपकर प्रजाको स्वस्थ कर अन्य अवशिष्ट कार्यको देखने लगे । वाद

१. यस्यानेक । २.***परिविते, विजिते । ३. परिभ्रमण, परिभ्रमणमाणे । ४. धरणितले । ५. राजलक्ष्मी***

६. सकलजगदभयप्रदानयज्ञदीक्षायूपेन । ७.***धूमकेतुदण्डेन बाहुना । ८. सकलद्वीपवलयाम् । ९. अपश्यत् । १०. क-चित् तथा इत्यधिकः । ११. विगलिताशङ्कः । १२. शिथिलतपृथिवी(पृथ्वी)व्यापारः । १३. प्रायो यौवनसुखानुबभूव ।

तथाहि कदाचिदुल्लसत्कठोर-कपोल-पुलक-जजरित-कर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दन-जलच्छटाभिरिव स्मित-मुधान्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णात्पल्लैरिव लोचनांशु-भिस्ताड्यमानः, कुङ्कुमधूलिभिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाण-लोलं लोचनः, धवलांशु-कैरिव कर-नखै-मयूख-जालकैराहन्यमानः, चम्पक-कुसुम-दल-मालिकाभिरिव भुजल-ताभिराबध्यमानः, दृष्टार्थै-भूत-करतल-चलन्मणिवलय-कलंकल-रमणीयम्, अतिरभसेन-

इह 'सुरकुञ्जरकर-पीवरेण' इत्यत्र प्रथमवृत्तियान्ते लुप्तोपमा, द्वितीयवृत्तियान्ते निरङ्गकेवलरूप-कम्, तुरीयवृत्तियान्ते अल्लिष्टशब्दनिबन्धनपरस्परितरूपकम्, षष्ठवृत्तियान्ते निरङ्गकेवलरूपकलुप्तोपमयोः सन्देहः । 'सुहृदीव' इत्यत्र चोपमा ।

अथ तात्पर्यसुखानुभवप्रकारमेवोपपादयति — तथाहीत्यादिना । कदाचित् कस्मिंश्चित् समये अनङ्ग-परवशः कामाधीनः सन् भूषतिः सुरतं मैथुनम् आततान विस्तरार्यामास इत्युत्तरेण सम्बन्धः । उल्लसन्निः विकसन्निः कठोरैः वेधनयोग्यत्वात् कठिनैः, कपोलयोः गण्डयोः पुलकैः रोमाञ्चैः जर्जरितानि कपोलोपरि-निपतन्वात् श्लथीकृतानि कर्णपल्लवानि श्रोत्रकिसलयानि यासां तादृशीनाम्, प्रणयिनीनां कामिनीनां चन्दनजलस्य मलयजसलिलस्य छटाभिः विन्दुसमूहैरिव, स्मितम् ईषद्वसितं सुधा पीयूषमिव स्मितमेव सुधा इति वा, तस्याः छुविभिः शोभाभिः अभिषिच्यमानः स्वप्यमानः तत्काम्तीनां विशदत्वादित्याशयः । इह 'चन्दनजलच्छटाभिः' इत्यत्रोपमालङ्कारः 'स्मितसुधाच्छुविभिः' इत्यत्र लुप्तोपमानिरङ्गकेवलरूपकयोः सन्देहसङ्करश्च, दभयोरपि परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

कर्णात्पल्लै रिति । कर्णात्पल्लैरिव श्रोत्रकुचल्लयैरिव लोचनांशुभिः नयनकान्तिभिः ताड्यमानः प्रहार-विषयीक्रियमाणः तीक्ष्णकटाक्षपातादित्याशयः ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमं केसरं तस्य भूलिभिः चूर्णैरिव आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः आकुलीक्रियमाणे व्याहन्यमाने अत एव लोले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः ।

धवलेति । धवलांशुकैरिव शुभ्रवस्त्रैरिव, करनखानां हस्तपुनर्भूनां मयूखजालकैः रश्मिमण्डलैः आहन्यमानः, ताड्यमानः अतिनिकटतया तीक्ष्णपातित्वादित्याशयः ।

चम्पकेति । चम्पककुसुमानां हेमपुष्पकप्रसूनानां 'चापेयश्चम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः, दलमालि-कामिरिव मधुल्लवाहलपङ्क्तिभिरिव भुजलताभिः बाहुवल्लीभिः आबध्यमानः आलिङ्ग्यमानः । इह 'कर्णा-त्पल्लैरिव' इत्यारभ्य 'चम्पककुसुमदलमालिकाभिः' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

नष्टापरैरिति । दृष्टेन दन्तैः खण्डितेन अधरेण रदनच्छदेन हेतुना, भूतं निषेधव्यञ्जनक्य कम्पितं यत् करतलं पाणितलं तत्र चलतां चपलीभूतानां मणिवलयानां रत्नकटकानां कलकल्लेन मधुराव्यक्तध्वनि-समूहेन रमणीयं मनोहरम् । अप्रेतनस्य 'सुरतम्' इत्यस्यैतद्विशेषणम्, इत्थमन्यान्यपि । अतिरभसेन अतिस्वरया दलितानि खण्डितानि यानि दन्तपत्राणि हस्तिदन्तस्तरचितकर्णाभरणानि तैः दन्तैः विषमं

पृथिवीके शासनकार्येण विशेषं लिप्तं नह्यै रहकर एवं सव शत्रुओंको शान्तभाव अवलम्बन कराकर निःशङ्क चित्त होकर उसने प्रायः जीवन-सुखका अनुभव किया ।

जित समय राजा, चन्दन-जलकी धाराके समान प्रिययुवतियोंके सुधामय ईषद्वाक्यके शोभाजलसे अभिविक्त होता था, उस समय उन प्रियाओंके गालोंपर अत्यधिक रोमाञ्च उत्पन्न होकर कर्णके पल्लवोंको जर्जरित करता था । कोई कोई प्रिययुवती, तीव्र कटाक्ष प्रहार करनेके समय कर्णके नीलोत्पलके समान नयन-किरणद्वारा राजाको ताड़न करती थी । केसरके भूलिसमूहके समान किसी-किसी युवतीके आभूषणोंकी प्रभासे राजाका नयनयुगल प्रतिहत होकर चञ्चलभाव धारण करता था । शुभ्रवस्त्रके समान किसी युवतीके अपने हस्तस्थित नखसमूहके किरणपुञ्जद्वारा राजा आहत होता था । कोई-कोई युवती चम्पाकी फूल पत्तोंकी मालाके समान कोमल बाहुलताद्वारा राजाको बाँध लेती थी । इस तरह कामवास होकर सुरत-झोड़ा करता था, जो प्रियाओंके अधरदंश होमेसे कौपिने हाथोंमें दहिले हुए मणिमय कङ्कणोंके कलकलसे रमणीय लगनी थी; अत्यन्त बेगमें दूटे हुए कर्णभूषणके टुकड़ोंसे शय्या ऊँची-नीची

१. कुङ्कुमपटवासभूलिभिः, कुङ्कुमवासभूलिभिः । २. कचिद् 'लोले' इति पदं नास्ति । ३. नखर... ।

दृष्टार्थारभूतकरतल, दृष्टार्थकरतल... । ५. कलकलव, कलरव । ६. रतिरभस... ।

लक्तक-सिक्तहंस-सिन्धुतम्र, अलक-निपतित-कुसुमनिकर-शारम्, प्लवमान-कर्णपूर-कुव-
लयदलम्, उन्नत-नितम्ब-संक्षोभ-जजरित-तरङ्गम्, उदलित-नाल-पद्म्यस्त-नलिननिपतित-
धूलि-पटलम्, अनवरत-करास्फालनस्फुरत्-फेनबिन्दु-चन्द्रकितम्, सविरोधजने जलकीडया
गृह्दधिक्रापासम्भ्रकार ।

कदाचित् सङ्केत-वञ्चिताभिः प्रणयिनीभिराबद्ध-भङ्गुर-भ्रूकुटिभिरारणित-मणिपारि-
हार्य-मुखर-मुजलताभिर्वकुल-कुसुमावलीभिः संयत-चरणः नख-किरण-विमिश्रैः कुसुम-
दामभिः कृतापराधो दिवसमाह्वयत ।

गृह्दधिक्रापां अन्नवापीनाम् अम्भो जलम् एतादृशं वकार निमग्न इत्यभिप्रेतं सम्बन्धः । इह द्वितीया-
न्तानि पदानि अम्भोविशेषणानि । कुचयोः स्तनयोः चन्दनचूर्णैः मलयजसौदेः धवलिता शुशीकृता उर्मि-
माळा तरङ्गपङ्क्तिः यस्य तत्तादृशम् । चटुलाभ्यां चलिताभ्यां तुलाकोटिभ्यां नूपुराभ्यां बावालयोः शब्दाय-
मानयोः चरणयोः पादयोः अलककैः लाक्षाद्वैः सिक्तं सेवितं हंसमिधुनं नूपुराशब्दाकृतं सितच्छदद्वन्द्वं
यत्र तत्तादृशम् । 'पादाहं तु तुलाकोटिर्मञ्जरी नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अलकात् चूर्णकुन्तलात् निपतितैः
स्त्रस्तैः कुसुमनिकरैः पुष्पसमूहैः शारं नानारूपम् । प्लवमानानि सलिलोपरि सन्तरन्ति कर्णपूरानाम्
आकण्ठमग्नमहिलाश्रवणभूषणीभूतानां कुवलयानां नीलोत्पलानां दलानि पत्राणि यत्र तत्तादृशम् । उन्न-
तानाम् उच्चानां नितम्बानां कीकट्याः पक्षाद्भागानां संक्षोभेण आस्फालनेन जर्जरिताः चूर्णीकृताः तरङ्गाः
कल्लोला यत्र तत्तादृशम् । उदलितानि उच्छिन्नानि नालानि विसानि येषां तादृशानि, अत एव पर्यस्तानि
सलिलोपरि पतितानि यानि नलिनानि कमलानि तेभ्यो निपतितं स्त्रस्तं धूलिपटलं रजससमूहो यत्र
तत्तादृशम् । तथा अनवरतं निरन्तरं करास्फालनेन सलिलसेचनाय तत्रैव पाणिसञ्चालनेन स्फुरतिः
दैदीप्यमानैः फेनबिन्दुभिः अदिवकफवृषतैः सञ्जाताः चन्द्रकाः चन्द्राकारसलिलस्फोटा अस्थेति
तत्तादृशम् । अन्वयस्तुक्त एव ।

कदाचिदिति । सङ्केते वञ्चिताभिः, 'एवंविधसमये तथाविधस्थले भवतीभिः सह विहरिष्ये' इत्येवं-
रूपेण निर्णये विहिते तत्र समुपस्थितासु तासु नृपतिस्तु नागत इति तेन विमलव्याभिरित्यर्थः, अत एव
आबद्धाः विहिताः भङ्गुराः वक्त्राः भ्रूकुटयो यामिस्ताभिस्तथोक्ताभिः, आरणिताः ताडनाय हस्तान्दोलनात्
राध्विताः ये मणिपारिहाष्यैः रत्नकटकानि 'आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तैः
सुखराः बावाला मुजलता बाहुवत्त्वयो यासां तामिः तादृशीभिः, प्रणयिनीभिः मानिनीभिः (कर्त्रीभिः)
वकुलकुसुमावलीभिः केसरपुष्पमालाभिः (करणैः), संयतौ बद्धौ चरणौ पादौ यस्य स तादृशः, कृताप-
राधः विहितागाः सङ्केतस्थलेऽनागमनादित्याशयः, भूषति, नखकिरणविमिश्रैः पुनर्भवमयूखसंयुक्तैः कुसुम-
दामभिः अन्यपुष्पमालाभिः दिवसं समग्रं दिनम् अभिव्याप्य अताडयत प्राह्वयत 'कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया' इत्यनेन 'दिवसम्' इत्यत्र द्वितीया ।

घरोंके मध्यमें प्रवेश करता था, उस समय उसके जलमें किसी रमणीके रतनोंका चन्दन धूल जानेसे उनको तरङ्गें
स्वेतवर्ण हो जाती थीं । किसी रमणीके चञ्चल नूपुर (पायजैव) के हिलनेसे झन-झनाहट करते चरणोंमें लगा अल-
क्तकरस अनुसरणकारी हंस-दम्पती पर झिड़क जाता था, किसी सुन्दरीके केशकलापसे स्थलित कुसुमसमूहके
गिर जानेसे दीर्घिका (गुहसरोवर) का जल विचित्र हो जाता था; किसी सुन्दरीके जल मध्यमें आकण्ठ मग्न होने
पर उसके कर्णाभरण नीलोत्पलके पत्र जलके ऊपर तैरने लगते थे; किसी रमणीके ऊँचे-ऊँचे निनम्बोंके झोभने
तसे छिन्न-भिन्न हो जाती थी, किसी तरणीके द्वारा नालसे तोड़कर फेंके हुए कमलों को रज कैल जाता थी और
किसी सुन्दरी द्वारा राजाके शरीर पर जलसेवन करनेके समयमें बार-बार पानीको हाथसे ढिलोङ्गनेसे उड़ते
हुए फेनबिन्दुसमूह उत्पन्न होकर जलके ऊपरमें चन्द्राकार बन जाते हैं ।

किसी समय राजा संकेतकर रात्रिमें उस स्थान पर नहीं गया जिससे प्रतापित प्रियार्थ दूसरे दिन भ्रूकुटि
देदी करके झनझनाते मणिकङ्कणोंसे शब्दायमान मुजलताओंके द्वारा नीलोत्पलके फूलों की मालासे उस अपराधी
राजाका पैर बाँधकर अपने नख-किरणोंसे मिश्रित अपर पुष्पमाला द्वारा उसे ताड़ना करती थी ।

१...कुसुमसारम्, कुसुमनिकरसारम् ।

२. कचित् 'पूर' इति पदं नास्ति । ३...क्षोभं... ।

४...करतलास्फालनम्... ।

५...विरकुटम्... ।

६. भ्रूकुटीभिः, भ्रूकुटिभिः, भ्रूकुटीभिः ।

७...आरणितपारिहाय्यम्... । ८. वकुलकुसुमावलीसंयतम्... ।

कदाचिद्वकुलतरुव कामिनी^१गण्डूष सीधु-धारा^२स्वाद-मुदितो विकासमभजत ।
कदाचिदशोक-पादप इव युवति-चरणतल-प्रहार-संक्रान्तालककर^३सो रागमुवाह । कदाचि-
न्मुपल्लायुष इव चन्दन-यवल^४ः कण्ठावसक्तो^५लोलस्रोत-कुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद्व-
गन्धगज इव मधुरक्त-कपोलदोलायमान-कर्णपल्लवो^६ मदकलः काननं विक्रिच-वनलता-
कुसुमसुरभि-परिमलं जगाह । कदाचित् कर्ण-न्मणिनूपुराननादानन्दितमानसो^७ हंस इव

कदाचिदिति । वकुलतरुः केसरवृक्षः स इव, कामिन्याः रमण्याः गण्डूषसीधुधाराया वदनपूर्णमध-
धारायाः स्वादेन पानचर्चणेन मुदितो हर्षितः, विकासं हर्षेण विस्फारितहृदयशब्दं विकस्वरत्नञ्च अभजत
वकुलतरुव राजा तु प्राप्तवानित्यर्थः । यदि कालभेदाद्भ्रमप्रकमतादोषं आपतनीति विभावयते तदा
'यथा कामिनीगण्डूषसीधुधारास्वादमुदितो वकुलतरुः विकासं भजते तथा कदाचिद्विकासमभजत' इति
पाठान्तरेण समाधेय इति सुधियो विभावयन्तु । न चैवमपि मधुपानस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाद्वा राज्ञः कथं
नदास्वाद इति वाच्यम्, मधुपदेन सुरामद्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव हि निषेधो न स्वन्यस्य, अत्र च सीधु-
पदस्य द्रव्यविकारप्रतिपादकत्वेन दोषाभाव इति सुधीभिराकलयीयम् ।

कदाचिदिति । अशोकपादपः कङ्कलिवृक्षः तद्वत् युवतीनां तरुणीनां यः चरणतलप्रहारः पादतला-
भिवातः तेन सक्रान्तः तस्मात् स्वशरीरे सञ्चरितः अलककरसः स्यात्सकङ्को यस्य स तादृशः, रागं
तास्वसुरागं रक्ततां च उवाह अवहत् । लोणां पादाघातादशोकं विकसतीति विकसमयप्रसिद्धिः, तथा-
चाकं साहित्यदर्पणे—

'पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्यमशौ' इति ।

कदाचिदिति । मुपल्लायुषो वलभद्रः तद्वत्, चन्दनेन शरीरे मलयजलेपनेन धवलः शुभ्रः, पद्मे
चन्दनवद्वलयः, कण्ठे अवसक्ता लला उल्लसन्ती वेदीप्यमाना लोला चपला कुसुममाला पुष्पलक्ष्म्यस्य
स तादृशः, पानं सीधुविमधुपानम् असेवत अभजत ।

कदाचिदिति । गन्धगजो गन्धप्रधानो हस्ती स इव, मदेन मधुपानोपपन्नमत्ततया रक्तो रक्तवर्णो
अन्यत्र मज्जलेन रङ्गितो यौ कपोलो गण्डूषद्वयं तयोः दोलायमानौ सञ्जाह्वयमानौ कर्णपल्लवौ श्रवणभूषणी-
भूतपल्लवौ प्रथितकर्णौ च यस्य स तादृशः । मदेन आनन्देन कलो मधुराव्यक्तध्वनिर्यस्य स तादृशः,
मदमत्तञ्च । विक्रिचः विकस्वरः वनलतानाम् अरण्यवल्लीनां कुसुमैः पुष्पैः सुरभिः प्राणतर्पणः परिमलो
गन्धो यत्र ततादृशम्, काननम् उपवनम् अरण्यञ्च जगाहे विलोडयामास ।

कदाचिदिति । कण्ठन्ति शब्दायमानानि यानि मणिनूपुराणि रत्ननिर्मितानि पादभूषणानि मञ्जीर
इत्यर्थः, तेषां निनादेन शब्देन आनन्दितं मुदितं चित्तं मानसं यस्य स तादृशः । हंसपक्षेऽप्येवम्, तस्यापि
नूपुरशब्देन मुदितमनस्वस्य प्रसिद्धत्वात् । कमलवनेषु नलिनकाननेषु रेने अमसत ।

जित प्रकार वकुल (नीलसरो) वृक्ष कामिनियों के मुख-मध के संपर्कसे स्वकीय पुष्प-समूहको विकसित
करता है उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें कामिनियों के मुखमें भरे मन्दिरके घुँटके स्वादसे आनन्दित होकर
रक्त-लाल करता था । जिस प्रकार अशोक वृक्षमें युवतियों के चरण-तल के प्रहारसे लगे हुए अलक्तक रससे रक्त-
पुष्प निकलते हैं, उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें युवतियों के चरण-प्रहारसे शरीरमें लगे हुए अलक्तक रससे
उन लोगों के प्रति और भी अनुरक्त होता था । किसी समय राजा, बलराम के समान चन्दन लेपन करनेसे शुभ्रवर्ण
हुए कण्ठमें मनोहर और चञ्चल कुसुममाला धारणकर प्रिय युवतियों के साथ मधुपान करता था । जिस प्रकार
मत्त गन्धगज स्वकीय मज्जलेरङ्गित कपोलद्वय के ऊपर विस्तृत कर्णयुगल हिलाता हुआ खिले हुए वनलता कुसुमोंको
उत्तम सुगन्धसे युक्त वनमें भ्रमण करता है, उसी प्रकार राजा भी किसी समय मदसे मत्त हुए-स्वकीय मरते
लाल हुए कपोलद्वय पर कानमें पहने हुए पल्लवको झुलता हुआ हर्षवश मधुरध्वनिसे युक्त होकर प्रिय
युवतियों के साथ खिले हुए वनलता-कुसुमोंको उत्तम सुगन्धसे युक्त उद्यान (बगीचे) में भ्रमण करता था । किसी
समय राजा सहचारिणी युवतियों के ज्ञान-ज्ञानाते नूपुर (पायजेब) के शब्दसे आनन्दित चित्त होकर हंसके

१. कामिनीनां गण्डूष... । २. आस्वाद... । ३. ...अलक्तको राग... । ४. चन्दनयवलकण्ठ... ।
५. कण्ठावसक्तलो... । कण्ठावसक्तसमुल्लस्रो... । ६. कचिच्च 'कर्ण' इति पदं नास्ति । ७. विकस्वर ।
८. कण्ठित... ।

कमलवनेषु रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितैकेशर-मालः क्रीडापर्वतेषु विच-
चार । कदाचिन्मधुरकर इव विजृम्भमाण-कुसुम-मुकुलदन्तरेषु लतागृहेषु बभ्राम । कदा-
चित् नील-पट-विरचितावगुण्ठनो बहुलपक्ष-प्रदोष-दत्त-सङ्केताः सुन्दरीरभिसमाः ।
कदाचिच्च विचटितकनक-कपाट-प्रकटवातायनेष्वनवरत-दह्यमान-कृष्णागुरु-धूमरकैरिव
पारावतैः अश्वसित-वितङ्केषु महाप्रासाद-कुक्षिषु कतिपयात्-सुहृत्परिवृतो वीणा-वेणु-
मुरज-मनोहरमन्तःपुर-सङ्गीतकं ददर्श । किं बहुना, यद्यदतिरमणीयमभिमतमविरुद्धमौ-
य्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्वेषां पृथिवीव्यापाराणां सिधेवे, न तु

कदाचिदिति । मृगपतिरिव सिंह इव, स्कन्धे अवलम्बिता घृता केसरमाला बहुलपुष्पसङ्घः, सदा-
पङ्क्तिश्च येन स तादृशः, क्रीडापर्वतेषु खेलाशेषेषु विचचार बभ्राम ।

कदाचिदिति । मधुरको अमरः तद्वत्, विजृम्भमाणैः प्रस्फुटङ्गिः कुसुममुकुलैः पुष्पकुङ्कुमैः
दन्तुराणि विषमाणि तेषु तादृशेषु, लतागृहेषु वल्लीभवनेषु बभ्राम विचचार । इह 'अशोकपाद इव'
इत्यारभ्य 'मधुरकर इव' इत्यन्तमुपमासङ्कारः ।

कदाचिदिति । नीलपटेन श्यामवस्त्रेण विरचितं सम्पादितम् अवगुण्ठनं शिरोऽवधिशरीराच्छादनं
येन सः तादृशः, अन्यकर्तृकावलोकनमित्येवाशयः । बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य प्रदोषे रजनीमुखे दत्तः
सङ्केतः 'भवतीषु तन्नोपस्थितासु अहमुपेय्य रंश्ये' इति निर्देशो यासु ताः तादृशीः, सुन्दरीः रमणीः
अभिससार स्वयमभिसरणं कृतवान् ।

कदाचिदिति । अपि चेति चकारस्यार्थः । विग्रहितैः वृद्धादितैः कनकपाटैः सुवर्णनिर्मितकपाटैः
प्रकटानि प्रस्फुटानि वातायनानि गवाक्षा येषु तादृशेषु, अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां सौमन्ध्यायमित्या-
शयः, कृष्णागुण्ठां काकगुण्ठाणां धूमैः दहनकेतनैः रक्ता रश्मिताः तैरिव धूजवर्णैरिवाश्रित्याशयः । पारावतैः
कपोतैः अश्यासितानि अवलम्बितानि वितङ्कानि कपोतपालिका येषु तादृशेषु, महाप्रासादानाम् श्रेष्ठरूप-
अवमानां कुक्षिषु मध्यामगेषु कतिपयैः किञ्चिद्विः आसैः रागादिवादादिभिः नान्यथावादिभिः सुदृढैः मित्रैः
परिवृतः सहितः, वीणा वल्लीकी, वेणुर्वशाः, मुरजो मृदङ्गः, तैः तेषां वाद्यैरित्यर्थः, मनोहरम् अतिरमणीयम्,
अन्तःपुरस्य अचरोधस्य सङ्गीतकं नृत्यगीतवाद्यग्रयं च ददर्श अद्वाधीत् ।

'अनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरकैरिव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

किमिति । किं बहुना बहुवचन्येन किमित्यर्थः, यत् यत् अनिर्दिष्टनामकं वस्तु अतिरमणीयम्
अतिमनोहरम् अभिमतम् इष्टम् आयत्याम् उत्तरकाले तदात्वे तस्मिन् काले च 'तत्कालस्तु तदात्वं

समान कमल-वनं क्रीडा करता था । किसी समय गल-प्रदेशमें बकुल (मौलसिरी)-पुष्पोंकी माला धारणकर
स्कन्धदेशमें जटासमूहपारी सिंहके समान क्रीडा पर्वतोंपर विचरता था, किसी समय खिलती हुई फूलोंकी कलियोंसे
असमानता प्राप्त लता-मण्डपोंमें अमरके समान भ्रमण करता था । किसी समय नीलवर्ण-वस्त्रसे सभी अङ्गोंको
आच्छादित कर कृष्णपक्षकी रात्रिके प्रदोष-कालमें संकेत करनेवाली सुन्दरियोंसे मिलने जाता था । एवं किसी समय
कितने ही श्रिय मित्रोंसे परिवृत होकर उच्छृङ्खल महलके मध्यमें रहकर अन्तःपुरस्थ सुन्दरियोंकी वीणा, बंधी और
मृदङ्ग वाद्यसे मनोहर नृत्यगीतादि रूप सङ्गीत देखता था, उस समय वह सभी महलके भीतर सुवर्णके किवाड़
खोलकर विदूषियोंको खोल देता था, एवं वहाँ दिन-रात जलते काले अगस्के धूमसे मानो रंगे हुए कनूर अपने
खोपोंके अन्दर रहते थे । अधिक कहनेसे क्या होगा ? सारांश यह है कि—जो कुछ वस्तु संसारके मध्यमें अत्यन्त
रमणीय मनोरञ्जक अपना अभिमत एवं उस समयके तथा भविष्यकालके अनुकूल था वन सभी वस्तुओंको

१. स्कन्धावलम्बितैकेशर... २. 'कदाचिद्विनलतायथितमौलिनक्तमालकुसुमस्तवकरचितशेखरः शुक्लपङ्कग-
मयरता चलिनीलकोमलेन हुरितकञ्जकेतावच्छिन्नशरीरावयवः क्रीडण्डदण्डसनाभीकृतवामेतरासिदेशः पुरः प्रधावि-
तनेकशृण्णिवागुरिकेवपदिश्यमानवर्मानेकपक्षिनातिसमालम्बनव्यग्रपाणिभिः परिहासपेशलं सवयोभिरनुगम्य-
मानो दृग्पारसविद्वेताः सुचिरं गिरिनदिकारण्यमसरेषु परिबभ्राम' इति पाठः कश्चित्समुपलभ्यते, किन्त्वप्यकार-
णिकत्वेनैव मूलं न निवेक्षित इत्यवश्यम् । ३. बहुलनिशाप्रदोष... ४. 'कनककपाट' । ५. पारावतः ।

६. अपिछित... ७. कुञ्चित 'महा' इति पदं नास्ति । ८. मनोहरमवरोध... मनोहरतममन्तःपुर... ।

९. किञ्च बहुना । १०. अतिरमणीयमविरुद्धवाच्यम् ।

यथैषानितया । प्रमुदितप्रज्ञस्य हि परिसमाप्त-सकल-महीप्रयोजनस्य नरपतेर्विषयसम्भोग-लीला-भूषणस्य इतरस्य तु विदम्बना । प्रज्ञानुरागहेतोरन्तरान्तरं दर्शनं ददौ, सिंहासनञ्च निमित्तेऽप्यारोह ।

शुकनासोऽपि सहान्तं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञावलेन बभार । यथैव राजा सर्व-कार्याभ्यर्थाणि सङ्गृह्णामि द्विगुणीकृत-प्रज्ञानुरागो राजका-र्याणि चक्रे । तमपि आच-

स्यादुत्तरः काल आयति' इत्यन्तरः । अचिरं परस्त्रीसम्भोगपुरुषसङ्गद्वयवहारादिशास्त्रप्रतिषिद्धरहितम्, तत्तत् अनाचितम् अश्वमेधे चेतो हृदयं यस्य स तादृशः सन्, अन्येषां भोगविलासव्यतिरिक्तानां पृथिव्या भूमेः व्यापाराणां शासनाशीनाम्, परिसमाप्तत्वात् भारलहनचमयिष्ये स्थापिततया अवसितत्वात् सिधेये सेवितवान्, तु किन्तु, व्यसनितया तत्र तत्रासाःपथ्यशालितया न, एवञ्च भोगविलासो नापत्ति-जनक इत्याशयः ।

प्रमदितेति । हि तयाहि । प्रमुदिताः शासनसंस्कारादिना आनन्दं प्रापिताः प्रजाः प्रकृतयो येन तस्य तपोक्षेत्रम्, परिसमाप्तानि भारवहनचमामास्यादौ स्थापिततया अवसितानि सकलानि समग्रानि महीप्रयोजनानि भूभावावश्यकानि शासनसंस्कारादिकृत्यानि यस्य तादृशस्य, विषयसम्भोगलीला मातृयचन्द्रनरमण्यादिभोगविलासो भूषणश्च आभरणस्वरूपा, तु परन्तु इतरस्य तदतिरिक्तस्य अपरिसमाप्तसमस्तपृथ्वीकृत्यस्य, सुस्थवस्थाभावाद्दशान्तिपूर्णाधिपत्यस्य भूपतेरिति तात्पर्यं, विषयसम्भोग-लीला मातृयचन्द्रनादिविभोगविलासः विदम्बना आत्मवन्दनामात्रस्य, निरन्तरसेवाशान्ततया तथाविधप्रमोदात्तुमवाभावादित्याशयः । इहायन्तरस्यासः ।

प्रजेति । प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहः तस्य हेतोः तदर्थं अन्तरागन्तराभ्ये प्रथे दर्शनं प्रजानां प्रसादावलोकनं ददौ दत्तवान्, अन्यथा स्वीयसुखदुःखयोस्तादृश्यानुमानेन प्रकृतीनां विरक्तिर्भवेदित्याशयः । निमित्तेषु विचारसापेक्षेषु शासनकृत्येषु पचोत्सवादिषु वा प्राप्तेषु सिंहासनं नृपासनम् आरुह्य आरुढवान् ।

शुकनासोऽपीति । शुकनासोऽपि एतन्नामकप्रधानसचिवोऽपि सहान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारम् आधिपत्यपुरम् अनायासेनैव प्रयासं विना प्रज्ञावलेन राजनीतिशक्त्या बभार आरथाभास ।

यथैवेति । यथैव येन प्रकारेणैव राजा भूपतिः कार्याणि शासनपालनादिभ्योपपारान् अकार्षीत् कृतवान् सङ्गृह्णन् तैवैव प्रकारेण अतौ शुकनासोऽपि द्विगुणीकृतः पूर्वस्माद्दुलीकृतः प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहो येन स तादृशः राजकार्याणि स्वस्वामिशान्तनरसंरक्षणकृत्यानि चक्रे अकार्षीत् ।

तमपीति । आचर्जितत्वात् प्रथमसमये भूषान्तमनेन समित्वा कुसुमशोखरात् प्रसूनमयशिरोऽवतंत्वात्

को राजाने भोगा, पर उस सुखमें न तो राजाने अपने निचको लीन लिया और न वह उसका व्यसन ही हो गया; क्योंकि-सुयोग्य मन्त्रीके हाथमें समस्त राजकार्य सौंप देनेसे पृथिवीके शासनपालनादि सभी कार्य उसके पूरे हो गए थे । महीमण्डल के सब कार्य समाप्त कर प्रजाका रक्षण करनेवाले ऐसे राजाका भोग-विलास-भूषण-स्वरूप है; और जिसका राज्य सुशासनके अभावसे अशान्ति-परिपूर्ण है, उसके लिए तो विदम्बना मान्य है । प्रजावर्गके अनुरागके कारण बीच-बीच में राजा स्वयं दर्शन देता था एवं विशेष कोई प्रयोजन होने पर सिंहासन पर भी विराजमान होता था ।

शुकनास भी बड़े भारी उस राज्यका भार अपने दुखिबल्ले अनायास ही वहन करता था । जिस भावसे राजा सब काम करता था, वह भी उसी भावसे राजासे द्विगुण प्रजाके साथ अनुराग उत्पन्न कर राजकार्य सम्पादन करता था । अधीनस्थ राजा लोग मस्तक द्वारा उसको (शुकनास को) भी जब प्रणाम करते थे, उस समय उनके (राजाओंके) चलायमान हुए नृपागणियोंकी किरणोंसे भरे हुए मुकुटोंका अंशभाग अवतन हो जाता था,

१. अतिव्यसनितया । २. कचित्'हि' पदं तारित । ३. 'महीमण्डलप्रयोजनस्य । ४. विषयोपभोग-लीला । ५. हेतुशान्तरा । ६. महान्तं राज्यभारं, महान्तमणितं राज्यभारम् । ७. यथैव च । ८. कचित् 'सर्व' इति पदं नास्ति । ९. द्विगुणीकृतः प्रज्ञानुरागश्चक्रे । १०. चकार । ११. चलित ।

लित-चूडामणि-मरीचि-मञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जित-कुसुम-शेखर-च्युत मधु-शीकर-सिक्-
त-प-सभं दूरावनतिप्रेङ्खलित-मणि-कुण्डल-कोटि-संघट्टिताङ्गदं राजकमाननाम । तस्मिन्नपि
चलति चलित-चटुल-नुरंग-बल-मुखर-सुर-रव-बधिरीकृतभुवनान्तो रालाः, बल-भरै-प्रचल-
वसुधातल-दोलायमान-गिरयः, गलन्मदान्ध-गन्धगज-दान-धारागन्धकाराः, संसर्पदतिबहल-
शूलि-पटल-धूसरित-सन्धवः, प्रचलत-पदातिबल-कलकल-स्फोटित-कर्ण-विवराः सभसो-
द्बुध्यमाण-जयशब्द-निरन्तराः, प्रोद्धूयमान-धवल-चामर-सहस्रसंछादिताः, पुञ्जित-नरेन्द्र-
वृन्द-कनकदण्डातपत्र-संघट्ट-नष्ट-दिवसाः, दश दिशो बभूवुः ।

च्युतैः स्यन्दितैः मधुशीकरैः पुष्परसविन्दुभिः सिक्ता सेचिता नृपसभा राजपरिषद् येन तत्तादृशम् ।
तथा दूरावनत्या दूरप्रदेशप्रणामेन प्रेङ्खलितयोः सञ्चलितयोः मणिकुण्डलयोः रत्नमयश्रवणाभरणयोः
कोटिभ्याम् अप्रभागाभ्यां सङ्घट्टिते घृष्टे अङ्गदे केयूरद्वयं बाहुवलमभित्यर्थः, यस्य तत्तादृशम् । नमन्त्र बहूनां
राज्ञां शिरसोऽवनमनसमये कर्णकुण्डलानां बहुत्वेन कथं द्विवचनेन विग्रह इति चेत् ! सत्यम्
‘स्तनादीनां द्विवचशिष्टा जातिः’ इति वामनसूत्रप्रामाण्यमभ्युपगम्य तथा प्रतिपादनेन दोषाभावात् ।
राज्ञां रानसमूहः आवलितम् अवनतं चूडामणिमरीचिमञ्जरीं भस्तकश्चित्तरत्नमयूलाग्राणां जालं
समूहः एषामस्तीति तैः तादृशैः मौलिभिः शिरोभिः, तं शुक्रनासमपि आननाम नमश्चक्रे ।

तस्मिन्नि । तस्मिन् शुक्रनासेऽपि चलति कापि प्रस्थिते सति, दश दिशः हृथम्भूता बभूवुरिति
सम्बन्धः । तथा हि—चलितस्य शुक्रनासेन सार्कं प्रयातस्य चटुलस्य चपलस्य तुरगबलस्य वाजिसैन्यस्य,
मुखरा वाचालाः ये सुराः साफाः तेषां रवैः शब्दैः बधिरीकृतं तदन्वशब्दाविषयीकृतं भुवनान्तरालं
जलन्मरम्भं यासु ताः तादृशयः । बलभरेण सहसंचलितसैनिकभारेण प्रचले कम्पिते वसुधातले पृथ्वीतले
दोलायमानाः सञ्चलन्तः गिरयः शैला यासु ताः तादृशयः । गलन्तीभिः स्रवन्तीभिः मदान्धानां
मदोन्मत्तानां गन्धगजानां गन्धेशानां दानधाराभिः मज्जलपङ्क्तिभिः अन्धकारस्तमो यासु ताः तादृशयः ।
इह गन्धगजलक्षणमेवं दृश्यते—

‘यस्य गन्धं समाप्राप्य न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्वृषतेर्विजयावहस्य ॥’ इति ।

संसर्पता ऊर्ध्वं गच्छता अतिवहलेन अत्यन्ताधिकेन धूलिपटलेन रजःसमूहेन धूसरिता धून्नवर्णी-
कृताः सिन्धसरितो यासु ताः तादृशयः । प्रचलनां सहप्रस्थितानां पादाभ्यां चरणाभ्याम् अतन्वित गच्छ-
न्ति ये ते पदातयः ते च ते चलानि सैन्यानि तेषां तथोक्तानां कलकलैः कोलाहलैः स्फोटितानि भिन्नानि
कर्णविवराणि श्रवणरन्ध्राणि यासु ताः तादृशयः । सरभसं सवेगम् उद्धूयमानैः उच्चैस्त्रायमाणैः जयशब्दैः
‘जयजय’ इति शब्दैः निरन्तरं विद्यते अन्तरम् अवकाशो यासौ ताः तादृशयः, तैः सम्भृता इत्यर्थः, ‘अन्तर-म-
वकाशावधि’ इत्याधमरः । प्रोद्धूयमानेन सन्वीज्यमानेन धवलचामराणां शुभ्रवालव्यजनानां सहस्रेण
समूहेन संछादिताः आवृताः । तथा पुञ्जितस्य समुपपन्नसङ्घभावस्य नरेन्द्रवृन्दस्य नृपसमूहस्य यानि
कनकदण्डातपत्राणि कनकनिर्मिता दण्डा येषां तानि छत्राणि तेषां सङ्घट्टेन उपरि मिथोद्वसंयोगेन नष्ट
भस्तक अवनत करनेसे फूलों के शेखरोंमें से टपकते मधुसे राजसभाका स्थान गीला हो जाता था और दूरसे
ही भस्तककी अवनत करने (छुकारने) के कारण लटकते मणि-कुण्डलों के अग्रदेश द्वारा उनके बाहुस्थित केयूरों
(बाजूबन्दों) से रागुने लगते थे । उनके भी किसी स्थानमें प्रधान करनेपर मधुच्युतिते अग्ये हुए गन्धगजकी
दान-धारासे दशों दिशाओंमें बँधेरा छा जाता था, सदगामी चपल घोड़ों की टापोकी आवाजसे भुवनकी अन्तराल
वहरे हो जाते थे, सैन्यगणके पदमारसे पृथिवीतलके कम्पित होनेपर पर्वतसमूह भी डगमगाने लगते थे, उड़ती
हुई फूलके डेरसे रास्ताके समीपवर्ती नदियों का रङ्ग मटियाला हो जाता था, साथ-साथ चलते हुए पैदल सेनाओं
की कलकलसे कानोंके पददे फटते जाते थे, बहुत जोरसे बराबर उच्चारण किया गया जय शब्द सभी दिशाओंमें
व्याप्त हो जाता था, हिलते हुए अगणित श्वेत चामर पृथिवीको आच्छादित कर देते थे, और एकत्रित हुए राजाओं
की सुवर्ण-दण्डवाली छत्रनदियोंके निकट भिड़ जानेसे दिनकी शोभा नष्ट हो जाती थी ।

१. सिकनृपसमदूरावनतिं सिक्तसभं । २. ‘‘प्रेङ्खित’’ । ३. चलिते । ४. चटुलनुरङ्ग । ५. ‘‘भुवनाः ।

६. कश्चिद् ‘भर’ इति पदं नास्ति । ७. ‘‘अतिवहल’’ । ८. धूलिप्रबलपदातिबल । ९. ‘‘रवस्फोटित’’ ।

१०. श्रवणविवराः । ११. ‘‘निर्भराः । १२. ‘‘संवहृन्त’’ ।

एवं तस्य मन्त्रि-विनिवेशित-राज्यभारस्य यौवन-सुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ, एकन्तु सुत-सुख-दर्शनसुखं न लेभे । तथा सँभुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तःपुरमभवत् । यथा यथा च यौवनमति-चक्राम, तथा तथा विफल-मनोरथस्यानपत्यतान्माऽर्वद्धताऽस्य सन्तापः । विषयोपभोग-सुखच्छाभिश्च मनो विजृम्भे । नरपतिसहस्र-परिवृतसम्यसहायमिव, चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव, भुवनार्त्तं स्वनमपि निरात्म्यं नमिव आत्मानम् अमन्यत ।

आच्छादितो दिवसो वासरालोको यासु ताः तादृश्यः । इह प्रतिविशेषणं सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्ध-रूपान्तिशयोक्तिः ।

५. मिति । एवं पूर्वोक्तविधिना, सचिवे विनिवेशितः सम्पूर्णभावेन स्थापितः राज्यभारः आधिपत्य-भारो येन तस्य तादृशस्य, यौवनसुखं तादृश्यसीक्यम् अनुभवतः अनुभवं कुर्वतः तस्य तारापीडस्य कालः समयो जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्ठेन समयेन प्रायो बाहुल्येन अन्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकनान्दनां सर्वेषाम् अन्तं ययौ अनुभवेन पारं प्राप । तु किन्तु सुतसुखदर्शनसुखं पुत्रवन्दना-बलोकनानन्दं यत्तदेकं न लेभे न प्राप । तथा ससँभुज्यमानमपि तथाविधोत्कटरूपेण संभोगविषयीक्रिय-माणमपि अन्तःपुरम् अवरोधस्थयोपित्समूहः, शरवणं बाणसंज्ञकगृणसमूहमिव, निर्नास्ति फलं सुतो-त्पत्तिरूपं प्रयोजनं सस्यञ्ज यस्य तत्तादृशम्, पुष्पाणां रजसां प्रसूनानाञ्च दर्शनं यत्र तत्तथोक्तम् अभवत् । शरवणे यथा प्रसूनोत्पत्तिर्भवति किन्तु फलं न जायते तथा पूर्वोक्तासु वनितासु राजःस्वलास्वपि रमण-प्रधानफलभूतः सुतो नाजायत इति स्पष्टार्थः । इह च पूर्णोपमा ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तादृश्यम् अतिचक्राम अतिक्रान्तवान् तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, विफलो निष्फलो मनोरथोऽभिलाषो यस्य तादृशस्य अस्य भूपतेः तारापीडस्य, अन-पत्यतायाः निःसन्तानतायाः सकाशात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः, सन्तापो मानसी स्थथा अवर्द्धत वृद्धिं प्राप । विषयाणां स्रक्चन्दनादीनां य उपभोगोऽसङ्कल्पोऽतस्मादुत्पन्नं यत्सुखम् आनन्दः तस्य हृच्छानिः अभिलाषानिः मनश्चित्तं विजृम्भे परितस्त्याज ।

नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां यत् सहस्रं समूहः तेन परिवृतं परिवेष्टितमपि असहाय्यम् द्वितीयेन सहायकेन शून्यम्, 'अपुत्रस्य गृहं शून्यम्' इति न्यायादित्यर्थः । चक्षुष्मन्तं सनेत्रमपि अन्धमिव गतात्ममिव पुञ्जाभनरकोद्वारणोपायानवलोकनादित्याशयः । भुवनारत्नस्वनमपि शासकतया जगदाधारमपि निरात्मस्वनं निराधारमिव, पिण्डविच्छेदसम्भवेन पतनसम्भवादित्याशयः । आत्मानं स्वम् अमन्यत अज्ञासिद्ध ।

इह नरपतीत्यादौ भुवनेत्यादौ चाभावाभिमानीनी 'चक्षुष्मन्तमिव' इत्यत्र भावाभिमानीनी जात्युत्प्रेक्षा, इत्यासां परस्परं नैरेष्येण विद्यमानत्वात् संछट्टिरलङ्कारः ।

इत प्रकार मन्त्रीके ऊपर समस्त राज्यका भार सौंपकर वह राजा यौवन-सुखके अनुभव में समय व्यतीत करता था । अधिक समय तक उस सुखका अनुभव करता हुआ वह अन्य सब सांसारिक सुखोंके भनतक पहुँच गया, किन्तु एक मात्र पुत्रसुख देखनेका सुख उसको प्राप्त नहीं हुआ । ऐसे ऐसे भोगोंके होने परभी अन्तःपुर (रनिवास) उसे निष्फल पुष्प-दर्शन सुक बाण वासके समान लगने लगा (बाण नामक वाद्यमें, पुष्प तो बहुत निकलते हैं, किन्तु फल नहीं लगते; क्षियोंको रजोदर्शन तो होता था, किन्तु सन्तान नहीं होती थी) । जैसे जैसे यौवन व्यतीत होने लगा, वैसे-वैसे उसकी पुष्पकी आशा भी विफल होने लगी, सन्तान नहीं होनेसे मनमें सन्ताप भी खूब बढ़ता गया, क्रमशः विषय-सम्मोग-सुखकी इच्छा उसके मनसे हटने लगी । उस समय वह, अगणित राजाओंसे परिहृत होने परभी मानो असहायके समान, चक्षुष्मान् होने परभी अन्धके समान एवं समस्त भुवनोका आधार होने परभी निराधारके समान अपनेको मानने लगा ।

१. मन्त्रिनिवेशित । २. कथितकालः । ३. तनयसुख । ४. उपभुज्यमानमपि ।

५. अभूत् । ६. कचित् 'च' इति पदं नास्ति । ७. निष्फल । ८. महानवर्द्धतास्य । ९. विजृम्भे, विजगाहे । १०. भुवनारत्नस्वनम्, भुवनारत्नस्वनम् । ११. निरात्ममिव । १२. आत्मानमनपत्यम् ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटा-कलापस्य, कौस्तुभ-प्रभेव कैटभास्विक्षःस्थलस्य, वनमालेव सुसलायुधस्य, वेल्लेव सागरस्य, मदलेखेव दिग्गजस्य, लतेव पादपस्य, कुसुमोद्भूतिरिव सुरभिमासस्य, चन्द्रिकेव चन्द्रमसः, कमलिनीव सरसः, तारकापङ्क्तिरिव नभसः, हंसमालेव मानसस्य, चन्दनवनराजिरिव मलयस्य, कणामणिशिखेव शेषस्य भूषणमभूत् त्रिभुवन-विस्मयजननी जननीव वनिता-विभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी विलासवती नाम ॥ ६९ ॥

एकदा च स तदावासमुपगतः तां चिन्ता-स्तिमित-दीन-दृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृताम्, आरादयस्वित्येतश्च ध्यानातिमिषलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानाम्, अनतिदूरवाचि-

येति । विलासवती नाम महिषी पट्टराज्ञी तस्य तारापीडस्य भूषणम् अवतंसः 'अयूत्' इति सम्बन्धः । हरजटाकलापः शमोजटाशूटतस्य चन्द्रलेखेव शशिकलेव । कैटभारेः श्रीमधुसूदनस्य वक्षस्थलस्य भुजान्तरालस्य, कौस्तुभस्य तदास्थकटाभरणस्य मणः प्रभा कान्तिरिव । सुसलायुधस्य बलभद्रस्य वनमाला सर्वभुषणसमुद्भासिता मध्ये स्थूलकदम्बाद्या आजालुगमिनी लक्ष्मेव । वनमालालक्षणम्—मध्ये स्थूलकदम्बाद्या सर्वभुषणसमुद्भवा । आपाद्गमिनी माला वनमालेति कीर्तिता ॥ इति ।

सागरस्य समुद्रस्य वेला तीरमिव । दिग्गजस्य दिङ्नागस्य मदलेखेव दानवारिरेखेव । सुरभि-मासस्य वसन्तमासस्य कुसुमाद्रतिः प्रसूनसमृद्धिरिव । चन्द्रमसः शशिनः चन्द्रिकेव उयोरेखेव । सरसः कासारस्य 'कासारः सरसी सरः' इत्यभरः, कमलिनी नलिनीव । नभसो गगनस्य तारकापङ्क्तिः नक्षत्र-श्रेणिरिव । मानसस्य तन्नामकसरोवरस्य हंसमाला चक्राङ्गपङ्क्तिरिव । मलयस्य तन्नामकक्षौलस्य चन्दनवनराजिः चन्दनवनपङ्क्तिरिव । शेषस्य वासुकेः, कणाया यो मणिः रत्नं तस्य शिखा दीप्तिरिव त्रिभुवनविस्मयजननी विष्टपत्रधार्यकारिणी सौन्दर्यहावभावादिनेत्याशयः । वनिताविभ्रमाणां नाराजातेः छांलाणां जननी मातेव, सर्वप्रकारच्छांलानिधित्वादित्याशयः । सकलेषु अन्तःपुरेषु अवरोधमुन्नीरु प्रधानभूता सुख्या ।

इह 'चन्द्रलेखेव' इत्यारभ्य 'कणामणिशिखेव' इत्यन्तं मालोपमा जात्युपेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

एकदति । एकस्मिन् समये च स तारापीडः तस्या विलासवत्याः, आवासं भवनम् उपगतः प्राप्तः तां विलासवतीम् इत्यभूतां दृष्ट्वा अद्भुतीव इति सम्बन्धः । चिन्तया मानसव्यथया स्तिमिता स्थिरा दीना कातरा च दृष्टिः दृक् यस्य तेन तादृशीव, शोकेन पट्टराज्ञ्या विषादोत्पन्नेत्यर्थः, सूको निःशब्दः तेन तादृशेन, परिजनेन परिवारजनेन परिवृतां सहिताम् । आरात् समीपे अवस्थितैः कृतावस्थानैः ध्यानेन तत्समसमयविधेयचिन्तनया अनिमित्तं निमिषरहिते छांचने नयने वेषां तैः तादृशैः, कञ्चुकिभिः 'अन्तः-

महादेवके जटाकलापको जिस प्रकार चन्द्रकला, नारायणके वक्षःस्थलको जिस प्रकार कौस्तुभमणिकी प्रभा, वल्लेवकी जिस प्रकार वनमाला, दिग्गजको जिस प्रकार मदकी लेखा, वृक्षको जिस प्रकार लता, वसन्तकी जिस प्रकार पुष्पकी सृष्टि, चन्द्रमाको जिस प्रकार चाँदनी, सरोवरको जिस प्रकार कमलिनी, आकाशको जिस प्रकार तारोंकी पङ्क्ति, मानससरोवरको जिस प्रकार हंस माला, मलयचलको जिस प्रकार चन्दन-वनकी पङ्क्ति, एवं शेषनागको जिस प्रकार कणास्थित मणिकी उज्योति अलङ्कार स्वरूप है, उसी प्रकार 'विलासवती' नामकी तारापीडकी महिषी (पट्टराज्ञी) थी । वह निरुपम सौन्दर्य और भावभङ्गसे त्रिभुवनको विरमय उत्पन्न करती थी और स्वियोंके समस्त विलास-भङ्गोंको मानो उत्पन्न करनेवाली थी ।

एक दिन महाराज तारापीड, विलासवतीके गृहमें उपस्थित होकर देखा—महाराज्ञी विलासवतीबाई हथेली पर अपने मुख-चमकी रज एक छोटेसे उज्ज्वल पलङ्क पर बैठकर रो रही हैं, उसके बालोंकी खुली लटें इधर-उधर फहरा रही हैं, शरीर परसे सभी आभूषण उतार दिये गये हैं, वरावर औंत् गिरनेसे उसका वक्ष आर्द्र (गोला) हो गया है, अन्तःपुरकी छद्मायें कुछ दूर में खड़ी होकर उसको आश्वासन दे रही हैं, कञ्चुकिगण दुःखिन्ता

१. अयूत् । २. कैटभाराति । ३. कल्पपादपस्य । ४. पुष्पीदृष्टिरिव । ५. तारापङ्क्तिरिव, तारकपङ्क्तिरिव । ६. तदावासगतः । ७. रासा राशिमिव समुपागतः । ८. स्तिमितदृष्टिना ।

नीमिश्रान्तःपुत्रवृद्धाभिराश्वस्यमानाम्, अविरलाश्रुपातौर्दीकृत-दुःकुलाम्, अनलङ्कृताम्, वामकरतल-विनिहित-मुखकमलाम्, असंयताकुलालकाम्, सुनिविष्टपर्यङ्किकोपविष्टाम्, देवीं दृशो । कृतभयुत्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य स्वयन्त्रोपविश्य अविज्ञात-बाष्पकाणो भोगभीत इव करतलेन विगतबाष्पाभः कणौ कुर्वन् कपोलौ भूर्पाल-तामबादीत-
'देवि ! किमर्थमन्तर्गत-गुरुशोकभार-मन्थरमराब्दं हृद्यते, प्रक्षन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव बाष्पविन्दुनिकरमेतास्तव पदमपङ्कयः । किमर्थं कुरोदरि ! नालङ्कृतासि ? । बालातप इव रक्तारविन्दकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरलक्तकरसः ? । कुसुमशर-सर-कलहंसकौ कस्मात् पादपङ्कजस्पर्शनं नानुगृहीतौ माणन्पुरौ ? । किनिमित्तमर्थमपगत-

पुरचरो वृद्धो विमो गुणमगाम्बितः' इत्याद्यभिहितस्वरूपैः स्त्रीशिक्षक उपास्यमानां सेव्यमानाम् । अनति-दूरवर्तिनीभिः नातिदूरस्थायिनीभिः अन्तःपुरवृद्धाभिः अवरोधवृद्धस्त्रीभिः आश्वस्यमानां भाविफल-प्रशंसया विशास्यमानां । अविरलेन सान्द्रेण अश्रुपातेन नेत्रजलपतनेन आर्दीकृतं किञ्चिदुक्तं दुःकुलं वचं यस्याः तां तादृशीम्, अनलङ्कृताम् अविभूषिताम् । वामकरतले सव्यपाणितले विनिहितं स्थापितं मुखकमलं वदनपत्रं यया तां तादृशीम् । असंयता अबद्धा अत एव आकुला इतस्ततः पर्यस्ता अलकाः चूर्णकृता यस्याः तां तादृशीम् । सुनिविष्टा दृढा या पर्यङ्किका उपवेशनमञ्जिका बुद्धद्वैत्यार्थः, तस्याम् उपविष्टास् आलेकुप्यो रदन्तीं क्रन्दन्तीम् (देवीम्) अन्वयस्तु पूर्वमेव निरूपितः ।

हेति । कृतं विहितम् अभ्युत्थानं संमाननं यया सा तां तादृशीं तां विलासवतीं तस्यामेव पूर्वप्रतिपादितायामेव पर्यङ्किकायाम् उपवेशनमञ्जिकायाम् उपवेश्य संस्थाप्य स्वयञ्च आश्रयना अन्यत्रो-पविश्य, अन्यस्मिन् समये स्नापुसोरकत्र स्थितेरनुचितत्वात् । अविज्ञातम् अविदितं बाष्पस्य विलास-वत्या अश्रुनिःसरणस्य कारणं हेतुयन् स तादृशः, अत एव भीतभीत इव अस्तत्रस्त इव भूपालस्तारापीडः, करतलेन पातितलेन कपोली विलासवत्या गण्डी, विगतः दूरीभूताः बाष्पाभः नयनसलिलानां कणा पृथपो याभ्यां तौ तयोक्तौ कुर्वन् विदधत्, तां विलासवतीम् अवादीत् अवोचत् ।

देवाति । हे देवि ! किमर्थं किं प्रयोजनम् ? अन्तर्गतस्य हृदयस्थितस्य गुरोर्महतः शोकस्य विपादस्य भारेण मन्थरं मन्दं मन्दम्, अवशब्दं शब्दवर्जितं यथा स्यात्तथा हृद्यते रोदनं विधीयते । एताः पुरो विद्यामानाः पद्मपङ्कयोः नेत्ररोमश्रेणयः, मुक्ताफलजालकं सौक्तिककलापमिव पृथुलवादिस्थाशयः । बाष्प-विन्दुनिकरम् अश्रुकणजालकं प्रक्षन्ति प्रथनं विदधते । हे कुरोदरि क्षीणमध्वे ! किमर्थं किनिमित्तं नालङ्कृतासि न भूषितासि ? । रक्तारविन्दकोशयोः लोहितकमलकलिकयोः, बालातपः अभिनवसूर्यालोक इव किमिति कथं न चरणयोः पादयोः अयम् अलक्तकरसो यादृक्पद्मो न पातितः अपितः । कुसुमशरस्य मदनस्य यत् सरः कासारः तस्य कलहंसकौ चक्राङ्गस्वरूपौ उल्लेखनसाम्यादित्याशयः, मणिनूपुरौ पादकटके, पादौ चरणावेव पङ्कजे कमले तयोः स्पर्शेन कस्माद्देशतोः न अनुगृहीतौ न प्रसादपात्रीकृतौ । अयं सध्वभारो

यस्य पकाम् दृष्टिं कर्ते समीपमें खड़े होकर सेवा कर रहे हैं, और 'इस समय क्या करना उचित है' इस भावनासे निश्चल और कातर-दृष्टि मुक्त सब दायित्यों शोकके कारण चुपचाप होकर आस-पास खड़ी हुई हैं । रानीने राजाको देखते ही उठकर उनका सत्कार किया, उस समय राजाने उसे तुरन्त उठी पलङ्कपर फिर बैठा दिया और आपसी उसके एक भागमें बैठ गया । किन्तु रानीके अश्रुपातका कारण न जाननेसे वह जोड़ा बघड़ाकर अपने करतल द्वाराही उसके दोनों गालोंके आँसू पोंछते-पोंछते उससे कहने लगा—

'देवि ! हृदयमें प्रबल शोकको दावकर तुम चुपचाप क्यों रोती हो । देखो, ये तुम्हारे आँखके पलक मोतोंके हारके समान अश्रुविन्दुओंका हार गूँथते हैं । कुरोदरि ! तुमने आज आभूषण क्यों नहीं पहने ? रत्नवर्ण कमलकी कलियोंके समान चरणों पर प्रातःकालीन सूर्यके प्रकाशके समान अलक्तकरस (महावार) क्यों नहीं लगाई ? मदन-सरोवरके कलहंसोंके समान मणि नूपुरों पर आज चरण-पङ्कज-स्पर्शका अनुग्रह क्यों नहीं किया ?

१. 'विन्दुपातार्द्रकृत' । २. रदती । ३. कृतप्रत्युत्थानां, कृतप्रत्युत्थानां । ४. पर्यङ्किका-यामुपविश्य । ५. बाष्पवेग । ६. भूमिपालः । ७. तयावतः । ८. कोशशोरयम् । ९. अयमलक्तकरसः । १०. किनिमित्तमपगत' ।

मेखला-कलापमूको मध्यभागः ? । किमिति च हरिण इव हरिणलाञ्छनेन लिखितः कृष्णा-
गुरुपत्रभङ्गः पयोधरभारे ? । केन कारणेन तन्वीयं हर-मुकुटं-चन्द्रलेखं गङ्गास्रोतसा न
विभूषितां हारेण वरारोहे ! शिरोधरा ? । किं वृथा वहसि विलासिनि ! स्ववदश्रुजल-त्व-
धौत-कुङ्कुम-पत्रलतं कपोलयुगलम् ? इदञ्च कोमलाङ्गुलिर्दलनिकरं रक्तोत्पलमिव करतलं
किमिति कर्णपूरतामारोपितम् ? इमाञ्च केन हेतुना मानिनि ! धारयस्थनुपरचित-गोरोच-
नाबिन्दु-तिलकामसंस्कृतालकिनीमलिकलेखाम् ? अथञ्च ते वहुल-पक्ष-प्रदोष इव चन्द्रलेखा-

मध्यप्रदेशः, किं निमित्तं किमर्थम् अपगतं दूरीभूतं मेखलाकलापेन काञ्चोदाम (चन्द्रहार) रूपभूषणेन
मूकः शब्दरहितः 'कलापः संहतौ वर्हे काञ्चोदा भूषणतृणयोः' इत्यजयः । हरिणलाञ्छने चन्द्रमसि
हरिण इव, पयोधरभारे विपुलकुचद्वये, कृष्णागुरुणा श्यामवर्णगन्धद्वयविशेषेण पत्रभङ्गः पत्ररचनासदृश-
तिलकविशेषः किमिति हेतोः न लिखितो न चित्रितः । शुभ्रतया गोलाकारतया च चन्द्रकुचयोः,
श्यामतया च हरिणागुरुपत्ररचनयोः साधर्म्यमवगन्तव्यम् । वरान् श्रेष्ठपुरुषान् तेषां चेतांसीत्यर्थः,
आरोहति या सा तादृशी वरारोहा श्रेष्ठनारी तस्मिन्नुक्षो हे वरारोहे !, हे तन्मिव वीणाङ्गि ! केन कारणेन
इयं शिरोधरा तव ग्रीवा, गङ्गास्रोतसा स्वयंतीप्रवाहेण हरस्य महादेवस्य यन्मुकुटं चूडामणीभूतः कपः
तस्य चन्द्रलेखं चन्द्रकलेव न विभूषिता नाभरणीकृता ।

इह 'मुक्ताफलजालक इव' इत्यत्र 'बालातप इव' इत्यत्र च एवं 'हरिण इव' इत्यत्र
'हरमुकुटचन्द्रलेखेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः । 'कुसुमशरः' इत्यादावलिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितरूप-
कम्, अपि च 'पादपङ्कज' इत्यनेन तेनैव सह समस्तवस्तुविषयं साङ्गरूपकश्रेष्ठ्यभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः
सङ्कारालङ्कारः ।

किमिति । हे विलासिनि विभ्रमवति ! स्ववदः चरद्भिः अश्रुजलवैः लोचनजलविन्दुभिः धौता
प्रचालिता कुङ्कुमस्य पत्रलता पत्रभङ्गिः यत्र एवम्भूतं यत् कपोलयुगलं गण्डद्वयं वृथा मुधा किं
वहसि कथं धारयसि ।

इदमिति । कोमलानि सुकुमाराणि यानि अङ्गुलिदलानि अङ्गुलिरूपपत्राणि तेषां निकरः समूह इव
यत्र तत्तादृशम्, करतलं सव्यहस्ततलं किमिति किमर्थं रक्तोत्पलमिव कोकनदमिव कर्णपूरतां वामश्रोत्रा-
लङ्कारताम् आरोपितं प्रापितम् । वामहस्ततले वामभागेन वदनन्यासादित्याशयः ।

इह 'कोमलाङ्गुलिदलनिकरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा 'रक्तोत्पलमिव' इत्युपमापस्य सङ्कीर्णते ।
इमामिति । हे मानिनि गर्वयुक्ते ! केन हेतुना कारणेन, अनुपरचितम् अकृतं गोरोचनाबिन्दुभिः
तिलकं पुष्पं यत्र तां तादृशीम्, तथा असंस्कृताः तैलादिस्कारवर्जिता अलकाः चूर्णकुन्तला अस्याः
सन्तीति तां तादृशीम्, अलिकलेखां रेखाचिह्नितललाटस्थलम् 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः ।

अथमिति । चन्द्रलेखा शशिकला तथा विरहितः शून्यः अत एव अतिबहुलेन अत्यधिकेन तिमिर-
पटलेन तमःसमूहेन अन्धकारो नेत्ररश्मीनां विस्तारावरोधकः, बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य प्रदोषो रजनी-
मुखमिव, कुसुमरहितः पुष्पशून्यः अत एव अतिबहुलतिमिरपटलवत् अन्धकारः श्यामवर्णमात्रमित्यर्थः,
ते तव केशपाशाः कुन्तलकलापः, मे मम दृष्टिसेवं नयनबलेन करोति विधत्ते । 'बहुलपक्षप्रदोष इव'
इत्यत्र पूर्णोपमा ।

अथै । तुम, इत कटि प्रदेशसे काञ्चा (करचना) को उतार कर उसे चुप क्यों रक्खी हो ? और तुमने चन्द्रमामें
हरिण-चिह्नके समान विशाल स्तनद्वयके ऊपरमें काले अगरकी पत्ररचना क्यों नहीं की ? सुन्दरि ! गङ्गाके स्रोतमें
महादेवके मुकुटकी चन्द्रकलाके समान तुमने इत कण्ठ देशमें मुक्ताहारसे शृङ्गार क्यों नहीं किया ? विलासिनि !
आज तुमने अपने नेनोंसे अश्रु-विन्दुओं को डाल-डालकर कपोलद्वयके ऊपरसे कुङ्कुमकी पत्रलता चिह्नको
क्यों व्यर्थ धो डाली है ? आज तुमने कमलके पत्र-समूहके समान पंखड़ीवाले कोमल अङ्गुलियोंसे सुक्त इत बाईं
द्वथेलीको किस लिए रक्त कमलके समान कर्णभूषण बनाया है ? ललाटेमें गोरोचनाका तिलक क्यों नहीं लगाया ?

१. किमिति हरिण । २. आलिखितः । ३. कृष्णगुरुपक्षपत्रभङ्गः । ४. मुकुटे । ५. भूषिता ।
६. वरारोह ! ७. कन्धरा । ८. धौतपत्रतलं । ९. कपोलयुगलम् । १०. ...अङ्गुलिनिकरं । ११. ...तिलकाम्
असंयमितालकिनीं ललाटेकलेखाम् । १२. अथञ्च बहुल ।

विरहितः करोति मे दृष्टिवेदम् अतिबहुल-विमिर-पटलान्धकारः कुसुमरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेदय देवि ! दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवभिव सरागं मे हृदयं कम्पयन्ति तरलीकृतस्तनान्शुकास्तवीर्याता निश्वासमारुताः । कञ्चित् मयापराद्धम् ? अन्येन वा केनचिदस्मदुपैजीविना परिजनेन ? अतिनिपुणमर्पि चिन्तयन् न पश्यामि खलु स्थलितमर्त्यमप्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यञ्च । कथयतां सुन्दरि ! शुचः कारणम् इत्येवमभिधीयमानाऽपि विलासवती यदा न किञ्चित् प्रतिवचनं प्रपेदे तदा विवृद्धवाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कुवाहिनी सतत-प्रत्यासज्जा मकरिका नाम राजानमुवाच—

प्रसीदति । हे देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, दुःखनिमित्तं मानसिकव्याकरणं निवेदय प्रतिपाद्य । हि नूनम्, एतेऽवलोक्यमानाः तरलीकृतं चञ्चलीकृतं स्तनान्शुकं पयोधरवर्णं वैस्ते तारुणाः, आयता विस्तीर्णाः । तव ते निश्वासमारुताः निश्वासपवनाः, पल्लवं किसलयमिव, रागेण प्रीत्या लोहितेन च सह स्थितमिति सरागं मे मम हृदयं मानसं कम्पयन्ति उद्वेजयन्ति धूनयन्ति च । उक्तालङ्कारः ।

कञ्चित् । कञ्चित् इत्यभीष्टतत्परं तथा चासरः—‘कञ्चित् कामप्रवेदने’ इति । मया केनचित् अन्येन अस्मदुपैजीविना मत्सेवकेन वा अथवा परिजनेन परिवारजनेन अपराद्धम् अपराधः कृतः । अतिनिपुणम् अतिचतुरं चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि त्वद्विषये खलु निश्चयेन आत्मनः स्वस्य स्थलितम् अनुचितस्ववहारमपि न पश्यामि नावलोकयामि । हि निश्चितम्, मे मम जीवितं प्राणधारणं राज्यञ्च त्वदायत्तं स्वधीनम् ।

कथय मिति । हे सुन्दरि ! शुचः विषादस्य कारणं निमित्तं कथयतां प्रतिपाद्यताम् । इत्येवं पूर्वोक्तदिशा अभिधीयमानापि पृच्छयमानापि विलासवती राजमहिषी यदा न किञ्चित् प्रतिवचनम् उत्तरम्, प्रपेदे दत्तवतीत्यर्थः । तदा तेन विधिना अस्या विलासवत्या विवृद्धस्य वृद्धिं प्राप्तस्य वाष्पस्य नयनजलस्य हेतुं कारणं परिजनं सेवकवर्गम् अपृच्छत् पृष्टवान् । ‘प्रच्छ’ धातोर्द्विकर्मकत्वात् स्थलद्वयेऽपि कर्मणि द्वितीया ।

अथेति । अथ राजप्रश्नानन्तरं तस्या विलासवत्याः ताम्बूलकरङ्कुवाहिनी पर्णमञ्जूषाधारिणी सततप्रत्यासज्जा निरन्तरसमीपस्थायिनी मकरिका नाम मकरिकेश्याख्यावती राजानं तारापीडम् उवाच अश्वती—‘देव हे स्वामिन् ! देवात् भवतः सकाशात् अल्पमपि किञ्चिदपि परिलखितं वृद्धिः कुतः स्यात्, एतस्याः प्रीतिविषये नितान्तं भवतः सावधानत्वादित्याशयः । देवे राजनि त्वयि अमिषुषे प्रसन्ने स्मिन्, परिजनस्य मेवकस्य अन्यस्य वा कस्यचित्पदतिरिक्तस्य अपरादधुम् अपराधं कर्तुं का शक्तिः

और आज तुमने केशकलापको क्यों नहीं परिष्कृतकर रूँधा ? जो कि ललाटके ऊपरमें लटके हुए हैं, मानिनि ! तुम किसलिए इस प्रकारका ललाट धारणकी हो ? देवि ! चन्द्रलेला-रहित कृष्णपक्षके प्रदोषके समान तुम्हारी अत्यन्त काली पुष्पविहीन यह चोटी मेरे नेत्रोंको दुःख उत्पन्न करती है । इसलिए, देवि ! प्रसन्न हो जाओ; दुःखका कारण बताओ; साधारण वायु जिस प्रकार रक्तवर्ण पल्लवकी कोंपाता है, उसी प्रकार तुम्हारे ये लम्बे लम्बे श्वास, स्तनपर पड़े बखोके हिलाते हुए हमारे अनुरक्त हृदयको कोंपाते हैं । शायद मुखसे या मेरे किसी परिजनसे क्या कुछ अपराध हो गया है ? मुझे खूब विचार करने परभी तुम्हारे विषयमें सचमुच अपना थोड़ाभी अपराध नहीं देखनेमें आता है, क्योंकि—मेरा जीवन और राज्य ये दोनों तुम्हारे अधीन हैं । अत एव, सुन्दरि ! मुखसे शोकका कारण कहो ! राजाके इस प्रकार कहने परभी जब विलासवतीने कुछ उत्तर नहीं दिया तब राजा उसकी दासियोंसे उसके अधिकाधिक अशुविन्दु गिरानेका कारण पूछने लगा ।

तदनन्तर विलासवतीके ताम्बूल करङ्कुवाहिनी (निरन्तर पानके डब्बेको रखनेवाली) और सर्वदा समीपमें रहनेवाली मकरिका नामकी किसी परिचारिकाने राजाको उत्तर दिया—‘महाराज ! आपसे थोड़ाभी अपराध होनेकी सम्भावना कैसे हो सकती है ? और आपके प्रसन्न रहनेपर परिजन वा अन्य किसी व्यक्तिको भी अपराध करनेकी

१. दृष्टिवेदनाम् । २. ...अन्धकारः केशपाशः । ३. आवेदय । ४. मम । ५. आकम्पयन्ति । ६. तवाधिना । ७. श्वासमस्तः । ८. कञ्चित् । ९. अनुजीविना । १०. अतिनिपुणं चिन्तयन् । ११. स्थलितमर्त्यम् । १२. अभिधीयमाना यदा । १३. प्रतिवचः प्रतिपेदे । १४. कारणश्रवणादिनी मकरिका ।

‘देव ! कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् ? अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्याभ्यस्य वा कस्यचिदपराद्धम् ? किन्तु ‘महाग्रह-ग्रस्तेव विफलनरेन्द्र-समागमास्मि’ इत्ययमस्या देव्याः-सन्तापः; सुमहांश्च कालः सन्तप्यमानायाः । प्रथममपि स्वाभिनी दानवश्रीरिव सततनिन्दितसुता शयनासन-स्नान-भोजन-भूषण-परिग्रहादिषु समुचितेष्वपि दिवससंघापरेषु कथं कथमपि परिजनप्रयत्नात् प्रवर्त्तमाना सशोकेवासीत्, देवहृदयपीडा-परिजिहीर्षया च न दर्शितवती विकारम् । अद्य तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभारते वाच्यमाने श्रुतम्—‘अपुत्राणां’ किल न सन्ति लोकाः शुभाः, पुत्राञ्चो नरकाच्चायत इति पुत्रः’ इत्येतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणामश्चध्यमानापि नाहारमभिनन्दति, सामर्थ्यम्, न कापीत्यर्थः । महाग्रहेण पूतनाविना केनचित् उस्कटभूतेन ग्रस्ता आचिष्टा नारीव, विफलः सन्तानोत्पत्त्यभावाच्चिफलः नरेन्द्रस्य भूतचिकित्सकस्य समागमः उपस्थितिर्यस्याः तादृशी भवति भूतापसारणस्याशङ्कयस्वात्, इति हेतोः अस्या देव्या अयं सन्तापः मानविकोद्वेगः सन्तप्यमानाया विवाहं विद्वधायाः सुमहात् अत्यधिकः कालः समयो व्यतीत इति शेषः । इह ‘महाग्रहग्रस्तेव’ इत्यत्र पूर्णपिमा ।

प्रथममिति । प्रथममपि इतः प्राक्कालेऽपि स्वाभिनी इयं देवी, दानवस्य असुरस्य श्रीरिव लक्ष्मीरिव, सततं निरस्तं निर्दिष्टम् अपत्योत्पत्त्यभावाद्दिगर्हितं सुरतं स्वीयराजसम्भोगो यथा सा तादृशी, पक्षे—सततं निन्दिता प्रतिपक्षित्वाद्दिगर्हिता सुरता देवत्वं यथा सा तथोक्ता सती, शयनं स्वापः, स्नानम् आलम्बः, भोजनम् आशनम्, भूषणपरिग्रहः अलङ्काराङ्गीकारः, इत्यादिषु समुचितेष्वपि योग्येष्वपि दिवससंघापरेषु दैनिककर्तव्येषु कथं कथमपि महता क्लेशेनेत्यर्थः, परिजनः सेवकः तस्य प्रयत्नात् आग्रहात् प्रवर्त्तमाना संलग्ना सशोकेव सविधादेव आसीत् । देवस्य भवतः हृदयपीडायाः स्वसन्तापाव-लोकेन सम्भाव्यमानहृदयव्यथायाः परिजिहीर्षया परिहर्तुमिच्छया अजननाभिलाषेत्यर्थः, विकारम् आधुनिकमिव शोकज्ञसिलचणमश्रुपातादिकं न दर्शितवती न ज्ञापितवती ।

अथेति । चतुर्दशी तिथिरिति हेतोः शिवपूजने चतुर्दश्या अतिप्रशस्तत्वादित्याशयः । भगवन्तं महात्म्यवन्तं महाकालम् अर्चितुम् इतो भवनात् गतया शक्तया तत्र महाकालमन्दिरं महाभारते पञ्च-मवेदशास्त्रे वाच्यमाने पञ्चमाने श्रुतम् आकर्मितम्—अपुत्राणां सुतरहितानां किल सत्यम्, शुभा लोकाः स्वर्गसंज्ञकलोकान न सन्ति न विद्यन्ते, पुत्राञ्चो नरकाच्चायत इति श्रुत्यस्या पुत्र इति । वक्ष्ये महाभारते—

‘पुत्राञ्चो नरकाद् यस्मान्नायते पितरं सुतः । तस्मात् ‘पुत्र’ इति ख्यातः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥’

इति पूर्वोक्तविधिना एतत् महाभारतं श्रुत्वा आक्रम्य भवनं गृहम् आगत्य एव परिजनेन परिवार-जनेन सशिरःप्रणामं मस्तकावनमनसहितं यथा स्वात्थ्या, अश्वर्थ्यमानापि आहारं प्रार्थ्यमानाऽपि भोजनं नाभिनन्दन्ति न स्वीकरोति, भूषणपरिग्रहम् आभरणधारणं नाचरन्ति न विद्यन्ते, उत्तरं न प्रतिपद्यते कथमे-

शक्तिः कया है ? किन्तु ‘जैसे प्रबल भूताविष्ट जिन्योंको पक्षमें भूत-चिकित्सककी उपस्थिति विफल हो जाती है, उसी प्रकार मेरे साथ राजाका सम्भोग विफल हो जाया करता है’ इस प्रकारकी चिन्ताही रानीको सन्ताप उत्पन्न करती है, एवं इस प्रकार सन्ताप करते ही अनेक समय बीत गये हैं । असुरोंकी लक्ष्मी जिस प्रकार सर्वदा देवोंकी निन्दा करती रहती है, महारानीभी उसी प्रकार सर्वदा सम्भोगकी निन्दाकर, इससे पहलेभी दासियोंके अत्यन्त प्रयत्न करनेपर अतिकष्टसे शयन, उपवेशन, स्नान, भोजन और अलङ्कार-धारणादि प्रतिदिवसीय आवश्यक कार्य करनेमें शोकके साथही प्रवृत्त होती थी, किन्तु आपको हृदयको दुःख न हो इस कारण थोड़ा-सा भी विकारका लक्षण बाहर प्रकट नहीं होने देती थीं; परन्तु आज चतुर्दशी तिथि थी, इसलिए भगवान् महाकालेश्वर का पूजन करनेके लिए इस स्थानसे गई थी, वहाँ महाभारतकी कथा होती थी । उसमें इन्होंने सुना कि—‘पुत्रहीन व्यक्तियोंको महान्मय लोक (स्वर्ग) नहीं मिलता;’ ‘पुत्रम्’ नरकसे पिता और माताकी प्राण करनेवालाका ही नाम पूत्र होता है । यह सुन कर आनेपर दासियोंके नम्रतापूर्वक प्रार्थना करने परभी यह न भोजन करती है;

१. महाग्रहः । २. विफलराजः । ३. महति । ४. स्वाभिनीः । ५. शयनस्नान, शयन-शनस्नानः । ६. समुचितेषु दिवसः । ७. प्रवर्त्यमाना । ८. कचित् ‘परि’ इति पदं नास्ति । ९. अथ चतुर्दशी, अथ चतुर्दशी, महाकालाभिधानम् । १०. अपुत्राणां न सन्ति, अपुत्राणां किल गतिर्नास्ति न वा सन्ति ।

न भूषणपरिग्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते, केवलमविरलवाप्यदुर्द्दिनान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम् इत्यभिधाय विरराम ।

विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तृष्णीं सुहृत्समिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निश्चर्य निजगाद्—देवि ! किमत्र क्रियतां देवायस्ते वस्तुनः, अलमतिरुदितेन, न वयमनुग्राहाः प्राप्ते देवतानाम्, आत्मज-परिष्वङ्गाभृतास्वाद-सुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम्, अन्यस्मिन् जन्मनि न कृतमवदातं कर्म, जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि, न हि शक्यं देवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि । यावत्स मातुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत् सर्वमुपपाद्यताम्, अधिकां कुरु देवि ! गुरुषु भक्तिम्, द्विगुणमुपपादय देवतासु वमाचर्यत इति जिज्ञासायां विहितायामपि प्रतिवचो न ददाति अविरलानां साम्नाणां वाष्पणां नयन-जलानां दुर्दिनेन तुष्टया अन्धकारितं ससुप्तान्धकारं मलीमसमित्यर्थः । मुखं वदन् यस्याः सा तादृशी 'यमान्धकारे दृष्टौ च दुर्दिने संप्रचक्षते' इति प्राज्ञः । केवलं रोदिति रोदनमेव करोति नान्यत्किमपीत्या-शयः । एतन्मदुक्तं वच आकर्ण्य निशम्य देवो भवान् प्रमाणम्, विधेयनिर्वाचकः, यज्ञवानाज्ञापि-प्यति तदेव सर्ववैद्वाजप्रवदज्ञीकरिष्यत इत्यभिधायः । इति पूर्वोक्तदिशा अभिधाय कथयित्वा विरराम विरता वभूव ।

विरति । विरतवचनायां तृष्णीभवावलम्बनीभूतायां तस्यां मकरिकायां भूमिपालो राजा सुहृत्स-मिव चागमिव तृष्णीं स्थित्वा, मौनमवलम्ब्येत्यर्थः । दीर्घं लम्बायमानम् उष्णं ततः निःश्वस्य श्वासं विमुष्य निजगाद् उवाच—देवि ! देवायस्ते भाग्याधीनः, अत्र वस्तुनि अस्मिन् सन्तानरूपविषये, किं क्रियतां किं कर्तुं शक्यं मनुष्यमात्रेण त्वया मया वेति शेषः । अतिरुदितेन अत्यन्तरोदनेन अलं व्यर्थम् । प्राप्ते देवतानां सुराणां वयं नानुग्राहा नातुक्मयाः, राज्यप्राप्त्यादावतुप्रहर्शानात् प्रायः यद्म् आत्मजस्य तनयस्य 'आत्मजस्तनयः सुतु' इत्यमरः, परिष्वङ्गः आश्लेष एव असूतं सुता तस्य आस्वादेन अनुभवेन यत् सुखम् आनन्दः तस्य नूनं निश्चिन्तम् अभाजनम् अनाधारस्थलम्, अनधिकारीत्यर्थः । एतत्कथं ज्ञात-मित्यत आह—अन्यस्मिन् जन्मनि भवान्ते अवदातं निर्मलं कर्म तनयपरिष्वङ्गसुख-जनकं पुण्यमित्यर्थः, न कृतं न विहितम् । हि निश्चयेन जन्मान्तरकृतं पूर्वजन्माजितं कर्म धर्माधर्मरूपं फलं शुभाशुभरूपम् उपनयति प्रापयति पुरुषस्य मनुष्यस्य इह अस्मिन् जन्मनि भवे, त्वैव अदृष्टं प्रा-रब्धमिति सरलार्थः । 'पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्वैवमिति कथ्यते' । अन्यथा कर्तुं वैपरीत्येन विधातुम् अभियु-क्तेनापि महायोगिनापि न शक्यम्, 'अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नाभुक्तं क्षीयते कर्म कष्टकोटिशतैरपि' इत्यादिप्रवृत्तवचनात्, यत्र महायोगिनामीदृशी गतिः तत्र मादृशानाम्ना कथैव कस्या-शयः । 'आत्मजपरिष्वङ्गाभृता' मित्यत्र निरङ्गकेवलं रूपकमलङ्कारः ।

यावदिति । मातुष्यके मानवलोके यावत् उपपादयितुं विधातुं शक्यं स्वकृतिसाध्यं तावत् सर्वम् उपपादयतां विधीयताम् । तदेव कर्त्तव्यमुपपादयति—अधिकामित्यादिना । हे देवि ! गुरुषु हिताहितप्राप्ति-

न किंमि आशुषणको ही धारण करती है 'क्यों ऐसा व्यवहार करती है ? ऐसी जिज्ञासा काने पर भी कुछ उचर नहीं देती, केवल अश्रुविन्दुओं की निरन्तर वर्षाति सुखपर अन्धकार करके रो रही है । यह सुनकर 'आपको जैसी आशा हो (वैसी ही की जाय)' इतना कहकर मकरिका चुप हो गई ।

मकरिकाके चुप हो जानेपर राजाने मौनावलम्बनपूर्वक थोड़ी देर रहकर लम्बी लम्बी गरम साँस लेकर कहा—देवि ! पुत्रप्राप्ति करना देवके अधीन है, अतएव सामान्य मनुष्य होकर तुम अथवा हम इस विषयमें क्या कर सकते हैं ? अतः बहुत रोना व्यर्थ है । हमलोग प्रायः अनेक विषयोंमें ही देवताओंके अनुग्रहके पात्र नहीं हैं, और तत्सुच हमलोगोंका हृदय भी, पुवालङ्कनरूपी असूत-आस्वाद-जनित सुखका अधिकारी नहीं है । क्योंकि हमने जन्मान्तरमें कोई धर्मकार्य नहीं किया है । पूर्वजन्ममें प्राणी जो धर्म वा अधर्म करते हैं, वे ही, उनको इस जन्ममें अनुरूप फल उत्पन्न करते रहते हैं, चाहे जितना भी उद्योग करो, महा उद्योगी पुरुष द्वारा भी देव-नियोग नहीं बदला जा सकता, तो भी जो कुछ मनुष्य लोकमें अपने साध्य हो सके पुत्रप्राप्तिके निमित्त वह सब करना

१. बाष्पविन्दु... २. इत्येतदभिधाय । ३. विरतवचनामात्र । ४. निःश्वस्य । ५. अतिमात्रमलं रुदितेन । ६. वयमननुग्राहाः । ७. जन्मान्तरविहितम् ।

२५, २६ का०

पूजाम्, ऋषिजनसपर्य्यासु दर्शितादरा भव, परं हि दैवतस्य यो यत्नेनाराधिता यथासमी-
हितफलानामतिदुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति । श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिक-
प्रसादात् मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनाईनस्य जेतारम् अतुलमुज्ज्वलमप्रतिफलं जरासन्धं
नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा परिणतवर्षा अपि विभाण्डकमहासुनिमुतस्य ऋष्यशृ-
ङ्गस्य प्रसादात् नारायणभुजानिवाप्रतिहतान् उदधीनिवाश्लोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान् । अन्ये
च राजर्षयस्तपोधनानां राज्ञा पुत्रदर्शनामुतस्वाद्-सुखभाजो बभूवुः । अमोघफला हि महा-
सुनित्सेवा^१ भवति । अहमपि खलु^२ देवि ! कदा समुपारूढगर्भमभिरासतामापाण्डुरमुखीम्

परिहारोपदेष्टृषु पूर्वावस्थातः अधिकाम् आधिक्येन भक्तिम् अनुरागं कुरु विवेहि । देवतासु विष्णुशि-
वादिषु द्विगुणां द्विगुणितां पूजां सपर्याम् उपपाद्य कुरु । ऋषिजनसपर्यासु सुनिजनपूजासु दर्शितादरा
प्रकटितस्वरकारा भव । ननु सुनिजनस्य मनुष्यत्वेन कथं तत्पूजासु स्फकारो दर्शनीय इत्यत आह—रं हीति ।
हि यस्मात् परम् उत्कृष्टं दैवतं देवतास्वरूपा ऋषयो मुनयः यत्नेन प्रयत्नेन अन्तःकरणशुद्धयेत्यर्थः ।
आराधिताः सेविताः यथासमीहितफलानां यथाभिलषितफलानाम्, अतिदुर्लभानामपि अतिदुष्प्राप्या-
णामपि वराणां मनोरथानां दातारो दायका भवन्ति ।

दर्शितमेवार्थं दृष्टान्तद्वारा स्थिरीकरोति—भूय इत्यादिना । पुरा पूर्वं मगधेषु कीकटेषु चण्डकौ-
शिको विश्वामित्रः तस्य प्रसादात् अनुग्रहात् बृहद्रथः तन्नामको राजा, जनाईनस्य विष्णोः जेतारं जयन-
शीलम् अतुलं निरुपमं भुजबलं बाहुबलं यस्य तं तादृशम्, अप्रतिरथं विरोधिशून्यम्, जरासन्धं नाम
तनयं जरासन्धाभिधमाम्जं लेभे प्राप्तवान् ।

दशरथेति । दशसु दिशासु अप्रतिहतो रथः स्यन्दनं यस्य स दशरथः परिणतवया अपि
बुद्धोऽपीत्यर्थः, विभाण्डकनामा यो महामुनिः महातपस्वी तस्य सुतस्य ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादात् अनुग्रहात्
अप्रतिहतान् अपराजितान् नारायणभुजानिव विष्णुबाहुनिव, अश्लोभ्यान् अजेयान् अनुद्वेलनीयाश्च
चतुरः चतुःसंख्याकान् पुत्रान् रामचन्द्रादीन् अवाप प्राप्तवान् । इह पूर्णोपमयोर्मिथो नैरपेक्ष्येण विद्य-
मानस्वाप्तसंयुष्टिः ।

अन्य इति । अन्ये च दिलीपप्रभृतयो राजर्षयः नृपोत्तमाः तपोधनान् तपस्विन आराध्य उपास्य
पुत्रदर्शनं सुतविलोकनमेव अमृतं पीयूषः तस्य स्वादेन अनुभवेन सुखं भजन्ते ये ते तादृशाः, बभूवुः
अभवन् । इह निरङ्गं केवलरूपकम् ।

अमोघेति । हि यस्मात् अमोघम् अविफलं फलं यस्याः सा अनिष्फला इत्यर्थः । महामुनित्सेवा
महत्पूजाराधना भवति ।

अहमिति । हे देवि ! अहमपि कदा करिमन् समये, समुपारूढस्य उत्पन्नस्य गर्भस्य भ्रूणस्य भरेण

चादिप । देवि ! गुरुजनोक्ते प्रति अधिक भक्ति करो; पूर्वापेक्षा देवताओंकी दूनी पूजा करो; सुनियोंकी सेवामें
विशेष रूपसे आदर दिखाओ—क्योंकि, सुनिगण प्रधान देवता स्वरूप हैं, अत एव यत्पूर्वक उनकी आराधनाकी
जाय तो वे अभिलषित-फलके अत्यन्त दुर्लभ वर भी दे देते हैं । पुराण और इतिहासमें सुना जाता है कि, पूर्व
समयमें मगध देशका राजा बृहद्रथने महर्षि चण्डकौशिक (विश्वामित्र) के अनुग्रह से कृष्णविजयी
अतुलनी । बाहुबल-सम्पन्न एवं शौर्यमें प्रतिद्वन्द्वीसे रहित जरासन्ध नामक पुत्रको प्राप्त किया था । और राजा
दशरथ बृहद्रथ हो गये तो भी उन्होंने विभाण्डक महामुनिके पुत्र ऋष्यशृङ्गके अनुग्रहसे नारायणके बाहुके समान
अप्रतिहत-शक्ति-सम्पन्न एवं सद्युक्तके समान अश्लोमणीय (अजेय एवं अनुद्वेलनीय) रामचन्द्रप्रभृति चार पुत्र
प्राप्त किए थे । इसी प्रकार दिलीप प्रभृति अन्यान्य राजर्षियों भी तपस्वियोंकी आराधना करके पुत्र-दर्शन-रूपी
अमृत-स्वादका सुखभागी हो गये हैं; क्योंकि महामुनियोंकी सेवा कभी निष्फल नहीं होती । देवि ! उत्पन्न
गर्भके भारसे अलस (मन्द) डूबे, फीके सुखवाली, और जिसमें पूर्णचन्द्रका उदय निकटवर्ती हो, ऐसी पूर्णिमाकी-

१. ...परिचर्यासु । २. दुर्लभानामपि । ३. श्रूयन्ते । ४. कौशिकप्रभावात्, चण्डकौशिकप्रभावात्,
चण्डकौशिकप्रसादप्रभावात् । ५. मगधेशां*** । ६. जनाईनप्रतिमम् । ७. अतुलबलप्राप्तम्, अमरतुल्य-
भुजबलम् । ८. परिणतवया विभा... ९. ...आस्वाद*** । १०. महामुनिजनसेवा; भवन्ति ।
११. अहमपि खलु कदा । १२. आपाण्डुमुखीम् ।

आसन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रव्यामि । कदा मे तनयजन्म-महोत्सवानन्द-
निर्भरो हरिष्यति पूर्ण-पात्रं परिजनः । कदा हरिद्रवसनधारिणी सुत-सनाथोत्सङ्गा द्यौरिबो-
दितं-रविमण्डला सञ्चालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वौषधिपिञ्जरं-जटिलकेशो
निहित-रक्षाघृतविन्दुनि तालुनि विन्यस्तं-गौरसर्पपेन्मिश्र-भूतिलेखः गोरोचनाचित्रितं
कण्ठसूत्रप्रस्थिः उत्तानशयो दशनशून्य-स्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम् ।

भारेण अलसां निखिलकृत्येषु मन्थराम्, आपाण्डुरं गर्भधारणस्वभावात् शशिन उदयाच्च ईषत् पाण्डु-
वर्णं धूसरवर्णं मुखम् आननम् आधांशश्च यस्याः तां तादृशीम्, अतएव आसन्नो निकटवर्ती पूर्णचन्द्रस्य
पूर्णशशिनः उदयो यस्याः तां तादृशीम्, पौर्णमासीनिशामिव राकारान्निमिव देवीं भवतीं द्रव्यामि
अवलोकयिष्यामि । इहोपमा ।

कदेति । तनयजन्ममहोत्सवेन पुत्रजननलक्षणप्रमोदेन आनन्दनिर्भरम् आमोदातिशयो यस्य स
तादृशः, परिजनः परिवारजनः, मे मम पूर्णपात्रं पूर्णानकं वपुर्धृतं वसनस्त्रगादिकमिति तात्पर्यम्, हरि-
ष्यति हर्षयिष्यति । 'उत्सवेषु सुहृद्विष्यद्बलादाकृत्य गृह्यते ।

वक्षं मास्यन्न तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् ॥' इति आसुचन्द्रद्युतकोशः ।

हारावत्स्यान्नु—

'वर्षाधिकं यद्दानं दालङ्कारादिकं पुनः । आकृत्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥' इति ।

कदेति । हरिद्रा काञ्चनी तथा रक्तमिति हरिद्रस्य, 'निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी'
इत्यमरः । तथाविधं वसनं वक्षं धारयति परिदधाति या सा तादृशी, तथा सुतेन आसन्नैव सनाथः
सहिता उत्सङ्गः क्रोडो यस्याः सा तादृशी, देवी भवती, उदितस्य उदयं प्राप्तं रविमण्डलं सूर्यविम्बं यस्यां
सा तादृशी, अत एव सञ्चालातपा अभिनवादित्यालोकयुक्ता द्यौः गगनमिव ।

इह सूर्यविम्बेन सहाभिनवोपपन्नतया तादृशवर्णस्य सुतस्य, अभिनवादित्यालोकेन साकं शिशुप्रभा-
द्योतितहरिद्रवक्षस्य, दिवा च सह द्रव्याः साम्यं ज्ञेयम् । एवञ्च स्पष्टमेव पूर्णोपमाङ्कारः ।

कदेति । सर्वौषधिमिः—

'सुरामांसी वचाकुण्डं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

शरीचम्पकमुस्तं च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥ इति मार्गपरिक्षिप्तोक्तैः ।

'कृष्णमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । सुराचन्दनकर्पूरमुस्तैः सर्वौषधिः स्मृतः ॥ इति राजनि-
र्घण्टुर्कैर्वा द्रव्यविशेषैः, पिञ्जराः पीतरक्ताः, जटिलाः, जटावत् संयुक्ताश्च केशाः कचा यस्य स तादृशः ।
रचार्यं घृतमिति रक्षाघृतम्, एवञ्च निहितं स्थापितं यत् रक्षाघृतं तस्य विन्दुः कणो यत्र तस्मिन् तादृशो
तालुनि काकुद्दे विन्यस्ताः अर्पिताः गौरसर्पपेण श्वेततन्तुभेन 'सर्पपः स्यात् सरिषपः कृत्स्नेहश्च तन्तुभ'
इति त्रिकाण्डशेषः, उन्मिश्राः संयुता भूतिलेलाभस्मरेखा यस्य स तादृशः । गोरोचनाया चित्रितः कर्तुरितः
कण्ठसूत्रप्रस्थिर्वातातन्तुप्रस्थिर्यस्य स तादृशः । मूर्द्धादी सर्वौषध्यादिस्थापनं बालरचार्यमिति विधिः ।
पुतर्हज्जनवन्ध्र गवेषणीयम् । उत्तानः ऊर्ध्वमुखः श्वेत इत्युत्तानशयः, दशनैर्दन्तैः शून्यं रहितम् अथ च
स्मितं विकसितम् आननं मुखं यस्य स तादृशः, पुत्रकोः सुतः अनुकम्पायामत्र कप्रत्ययो ज्ञेयः, मे मम

रात्रिके समान तुमको मे क्व देवूंगा ? पुत्रजन्मके महोत्सवके आनन्दमें मझ हुए मेरे परिजनवर्ग कब मुझसे
पूर्णपात्र ले जावेंगे ? (उत्सवके समय हर्षके कारण शरीर पर जो वस्त्र, अलङ्कार आदि वस्तुओं का अपहरण किये
जाते हैं, उनको 'पूर्णपात्र' कहते हैं), उदित सूर्यमण्डलसे युक्त एवं बालातपसे प्रकाशित आकाशके समान हरिद्रा
रञ्जित (पीले) वस्त्र पहनकर पुत्रको अपने गोदमें लिये कब तुम मुझे आनन्दित करोगी ? सर्वौषधिके लगानेसे
जिसके बाल पिङ्गलवर्ण और जटिल (उलझ) हो गये हों, जिनके तालु पर मन्त्रित किये हुए घृतको बूँदें डालकर
फिर उस पर श्वेत सर्पसंयुक्त थोड़ी-सी भस्मकी रेखा डाली हो, एवं जिसके कण्ठ-सूत्रको गाँठ गोरोचना द्वारा
रंगी गई हो, इस अवस्थामें जो उत्तानशायी (चित्त होकर सोने वाला) हो, एवं बिना दाँतके मुँहसे मन्द-मन्द

१. आसन्नचन्द्रोदयामिव । २. प्रद्रव्यामि । ३. उद्यत... । ४. पिञ्जरित... । ५. घृतमभु-
विन्दुताडयिष्यन्... । ६. भूतिलेशः । ७. चित्र... ।

कदा गोरोचनाकपिलव्युत्तिरन्तःपुरिका-करतल-परम्परा-सञ्चार्यमाणमूर्तिरशेषजनाभिनन्दितः मङ्गलप्रदीप इव शे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः । कदा च क्षितिरेणु-धूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्टव्यं च सह परिभ्रमन् भवनाङ्गणम् । कदा केशरि-किशोरक इव सञ्जात जातु-चङ्क्रमणारम्भः सञ्चारिष्यतीतस्ततः स्फटिक-मणिमय-मिथ्यन्तरिताम् भवनमृगरावकाञ् जिघृक्षुः । कदा अन्तःपुरिकां नूपुरनिनादसङ्गतान् गृहकलहंसकान् अनुसरन् कक्षान्तर-प्रधावितः कनकमेखला-चण्टिकारवानुसारिणीमायासांयिष्यति धात्रीम् । कदा कृष्णागुरुपङ्क-हृदयाह्लादं चित्तप्रसोर्धं जनयिष्यति उत्पादयिष्यति ।

कवेति । गोरोचनाञ्च कपिला पिङ्गला वृत्तिः दीप्तिः यस्यां स तादृशः अन्तःपुरिकाणाम् अवरोच-स्यानां योपितां करतलपरम्परायां पाणितलपङ्कजाः सञ्चार्यमाणा एकस्याः करात् अन्यस्याः करे गृह्यमाणा मूर्तिः हृदयेन दृष्टव्या च सह परिभ्रमन् । अयोध्याः समग्रैः जनैर्लोकैः अभिनन्दितो नृपात्मजतया स्वस्तिकतया च अभ्यर्थितः, मङ्गलप्रदीप इव स्वस्तिकदीप इव, शोकः तनयाभावनिबन्धनो विषाद एव अन्धकारः तिमिरं तं तादृशम्, उन्मूलयिष्यति मूलतोऽपनेष्यति । इह शोकान्धकारम्, इत्यत्र निराङ्गकैवल्यरूपकाल-ङ्कारेण मंगलप्रदीप इव, हृत्पुष्पालङ्कारः सङ्कीर्णते ।

कवेति । चित्वाः पृथिव्या रेणवो धूलयः तैः धूलः वरीरेषु लघ्नतया मलिनवर्णः मम मे हृदयेन चेतसा दृष्टया नेत्रेण च सह परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यन्तं भवनाङ्गणं गृहाङ्गणं मण्डयिष्यति । तस्मिन् परिसम्प-त्यले परिभ्रमिष्यति तस्मिन् तस्मिन् स्थल एव मम चित्तं दृष्टिश्च कुतूहलहर्षाभ्यां गमिष्यतीत्याशयः ।

इह च सहोक्तिरलङ्कारः, तथा च दर्पण—

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्भूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥

कवेति । सञ्जातः सितुष्यन्नः जातुभ्यां चङ्क्रमणारम्भः परिभ्रमणारम्भो यस्य स तादृशः, केशरी सिंहः तस्य किशोरकः शिशुः तद्वदिव, स्फटिकमणिमयीभिः स्फटिकरत्नमयीभिः भित्तिभिः कुड्यैः अन्तरि-तान् व्यवहितान् भवनमृगरावकाञ् भवनपालितकुरङ्गपोतान् जिघृक्षुः ग्रहीतुमिच्छुः सन् इतस्ततः सञ्चारि-ष्यति परिभ्रमणं विधास्यति । इहोपमा ।

कवेति । अन्तःपुरिकाणाम् अवरोचवर्त्तिनीनां योपितां नूपुरनिनादेन पादकटकशब्देन सङ्गतान् उपस्थितान्, कलहंसानां पादकटकशब्दानुसारित्वस्वभावादित्याशयः, गृहकलहंसकान् भवनपालित-राजहंसान्, 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसं नृपोसमे' इति मेदिनी, अनुसरन् कुतूहलादनुजगन्, कक्षागन्तरं प्रधावितः तस्मात् प्रकोष्ठान्तरं शीघ्रं गतः । कलहंसानामपि तस्मिन्तस्मिन् स्थले गमनात् तदनुगमनाय राजहर्ष्यप्रावर्णत् तस्य धावनादिति भावः (भाषायां व्योढीति कथ्यते) कनकमेखलायाः तस्यैव स्वर्ण-मथरसनादाङ्गः चण्टिकाः किङ्किण्यः तासां रवः शब्दः तमनुसर्त्तुं तं लक्ष्मीकृत्य गन्तुं शील्यस्याः तादृशीम्, प्रकोष्ठान्तरगमनेनावलोकनादित्याशयः, धात्रीम् उपमातरम् आयासयिष्यति तदनुगमनस्यावश्यकत्वात् परिभ्रमं जनयिष्यति ।

इह स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तदुक्तं दर्पण—

'स्वभावोक्तिर्दुरुहार्थस्यक्रियारूपवर्णनम्' इति ।

कवेति । कृष्णागुरुपङ्कः सान्द्रकालागुरुद्वयः तेन लिखिता चित्रिता या मदलेखावत् रेखा सया

उसज्जुता ही रेषा पुत्र कव मेरे चित्तमे आह्लाद उत्पन्न करेगा ? गोरोचनाके समान पीत-शुक्ल कान्तिवाला, अन्तःपुर (रमवास) में रमणियों के मध्य एकते दूसरी उपमाताओं के हाथमें बार बार जाता-वसव जनते नन्दित, मङ्गल-दीपके समान, पुत्र कव मेरे नेत्रों के शोक-रूप अन्यकारको दूर करेगा ? धरतीकी धूलके लग जानेसे धूलवरण (मट्टियाका) होकर वह पुत्रक कव मेरे हृदय और दृष्टिके साथ ही धूमता-धूमता महलके आँगनोंको अलङ्कृत करेगा ? जानुयुगल (हुदनों) के द्वारा बल पाकर चलनेके योग्य होनेपर वह कव स्फटिक-मुणिकी दीवारोंमेंसे दोखते गृहपालित हरिणके बच्चोंको पकड़नेको दृष्ट्यसे सिद्धके बच्चेके समान इतस्ततः दौड़ेगा ? अन्तःपुर (रमवास) की खिखोंके नूपुरों (पायजवों) के शन-हानाद्वका अनुसरण करते गृहपालित कलहंसोंके पीछे एक प्रकोष्ठते दूसरे प्रकोष्ठमें वेगसे दौड़कर सुवर्णमय काञ्चीमय किङ्किणी (बोरों) के शब्दको लक्ष्यकर भागती अपनी

१. ...वन्दितः । २. क्षितिदलेणुः । ३. ...चङ्क्रमणावस्थः । ४. स्फटिकमणिभित्यन्तरितान् ।

५. आचिष्टुः । ६. अन्तःपुरः । ७. गृहहंसकान् । ८. पक्षागन्तरः, प्रधावितान् ।

लिखित-मदलेखालङ्कृत-गण्डस्थलकः, कोमल-रव-दिण्डिमध्वनि-जात-प्रीतिः ऊर्ध्वकर-विप्रकीर्ण-चन्दन-चूर्णधूलि-धूसरः, कुञ्जिताङ्गुलि-शिखराङ्कुराकर्षण-विधूत-शिराः करिष्यति मद्मत्तगजराज-लोलाम् । कदा मातुश्चरणयुगलरागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन कञ्चु-किर्णां विडम्बयिष्यति सुखानि । कदा कुतूहल-चञ्चल-लोचनौ मणिकुट्टिमेष्वधोदत्त-दृष्टिरनुस-रिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः प्रतिविम्बानि । कदा नरेन्द्र-सहस्र-प्रसारित-भुजयुगलाभिनन्द्यमाना-नमनो भूषण-मणिमयूर्ध्व-लेखाकुलीक्रियमाण-लोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः पथ्यति-

अलङ्कृते भूषिते गण्डस्थले कपोलद्वन्द्वं यस्य स तादृशः, अन्यत्र कृष्णागुरुपङ्कवत् लिखिता लिप्ता वा मद्दलेखा दानवारिरेखा तया अलङ्कृतगण्डस्थलकः विभूषितकपोलप्रदेशकः । कोमलो मृदुलो यो रवः रसनायाः सन्नालनविशेषेण 'टक् टक्' ह्रस्वमुपमातुः वदनशब्दः दिण्डिमध्वनिरिव मृदुलमुखशब्दवत् दिण्डिमध्वनिश्च तेन जाता समुत्पन्ना प्रीतिः हर्षो यस्य स तादृशः । ऊर्ध्वं समुत्तोलितौ यौ कतौ हस्तौ ताभ्याम् उच्चोलितशृङ्गद्वया च विप्रकीर्णाभिः विक्षिप्ताभिः, चन्दनचूर्णस्य मलयजधोदस्य धूलयो रेणवः ताम्रिः चन्दनचूर्णवत् रेषुभिश्च धूसरो मलिनः । तथा कुञ्जिताङ्गुलिनीकृतया अङ्गुल्या करशालया धाम्नाः तर्जनीया इत्यर्थः । शिखरम् अग्रदेशः अङ्कुरा इव स्पृशिरिव, कुञ्जिताङ्गुलिशिखरवदङ्कुराश्च तेन यदाकर्षणं वृष्टे पुरतो वा चालनं तेन विधूतं प्रस्थावर्तनाननुसृतिप्रकटसाय कपितं शिरो मस्तकं येन स तादृशः । मद्मत्तस्य गजराजस्य हस्तिशृष्ठस्य लीलां व्यवहारं करिष्यति विधास्यति ।

इदं श्लेषालङ्कारः, तेन हि लीलामिव लीलासिल्लीपम्थायेपादसम्भवद्वस्तुरूपा निदर्शनां सङ्कीर्णते । निदर्शनास्वरूपं दर्शये—

'सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥'

कवेति । माता जननी तस्याः चरणयुगलस्य पादद्वन्द्वस्य यो रागो रञ्जनं तत्र उपयुक्तात् पर्याप्तात् शेषेण अवशिष्टेन, पिण्डालक्तकरसः पिण्डीकृतो यो लाक्षाध्रुवः तेन तल्लेपनेत्यर्थः, कञ्चुकिर्णां निकटवर्ति-वृद्धशस्त्राणानां सुखानि वदनानि विडम्बयिष्यति विरूपाणि करिष्यति ।

कवेति । कुतूहलेन कौतुकेन चञ्चले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः, मणिमयभूमिषु निज-प्रतिमावलोकनादित्याशयः । मणिकुट्टिमेव रत्नवज्रसभाभूमिषु स्वकीयवदनारविन्दमवलीकयितुम् अधोदत्ता नीचैःस्थापिता दृष्टियेन स तादृशः, तदप्राप्तिस्तेदात् स्खलन्ती अतिचिकित्साया अश्रयन्ती गति-रामनं यस्य स तादृशः, आत्मनः स्वकीयस्य प्रतिविम्बानि प्रतिरूपाणि अनुसरिष्यति तदप्रह-णायानुगमिष्यति ।

कवेति । नरेन्द्रसहलेण नृपमण्डलेन (कर्त्रा) प्रसारितेन विस्तारितेन भुजयुगलेन बाहुद्वन्द्वेन (करणेन) अभिनन्द्यमानम् आहूरादभ्यर्ध्वमानम् आगमनं यस्य स तादृशः, अत एव भूषणमणीनां नृपाणामलङ्कारीभूतरत्नानां मयूखलेखया रश्मिपङ्कवा आकुलीक्रियमाणा अवलीकनीकण्ठ्यात् व्यस्ती-

धात्रीको वह कव कष्ट देगा ? गाढ़े काले अगुरु रसके द्वारा कपोलद्वयके ऊपर मदर्देखाके समान रेखा अङ्कित होनेसे मनोहर क्षोभा धारणकर, दिण्डिम (डमरू) शब्दके समान धात्रीके मनोहर मुखशृङ्गसे आनन्दित होकर, हस्तयुगल ऊपर उठाकर उछाले गये चन्दनके चूर्णसे धूसरवर्ण होकर, अङ्गुशके समान धात्रीके-अपनी उर्ध्वकिर्णोंको मोड़कर आगे पीछे आगे पीछे चलानेपर मस्तक कम्पितकर वह कव मद्मत्त गजराजका अनुकरण करेगा ? माताके चरण रंगजाने पर जो बन अलक्तक रस (महावर) अवशिष्ट द्रव्येन उसे लेकर वह कव कञ्चुकीके मुँहमें लेव देगा ? कुतूहलसे चञ्चल नेत्रोंवाला वह मणिमय-भूमिकी ओर दृष्टि-निक्षेप करके, ठीकर खाता खाता, अपने परदृष्टिहीन अनुकरण कव करेगा ? हमारे नरपति बाहुयुगल बढ़ा-बढ़ाकर जिसके आगमनका अभि-नन्दन करते हैं, और उनके आभूषणोंकी मणियोंकी किरणोंसे जिसके चञ्चल नयनयुगल आकुल हो गये,

१. गण्डस्थलः । २. मुखदिण्डिमध्वनिजनितप्रीतिः । ३. मत्तगजराजलीलाकीदाः, मत्तगजकीदाः, मत्तगजराजलीलाम्, मत्तगजराजलीलः स्त्रीद्वाम्, मत्तगजराजलीलाः । ४. चरणरागोपयुक्तम् । ५. वृद्धकञ्चु-किर्णाम् । ६. लोलः । ७. प्रतिविम्बितानि । ८. मयूखाङ्गुलीक्रियमाणः । ९. मम ।

प्यति सभान्तरेषु । इत्येतानि चान्यानि मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसन्तप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः^१ । शून्य-
मित्रं मे प्रतिभाति जगत्, अफलमित्रं पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं
करोमि, तन्मुच्यतां देवि ! शोकातुब्धः, आधीयतां धैर्यं धर्मं च धीः, धर्मपराय-
पानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यः कल्याणसम्पदो भवन्ति इत्येवम् अभिषाय सलिलमादाय
स्वयं करतलेनाभिनव-पल्लवेनेव विकर्चकमलतुल्यम् आननमस्याः साश्रुलेखं ममार्ज । पुनः
पुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोद-^२निपुणाभिर्यन्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्भिराश्रयस्य सुचिरं

क्रियमाणान् अत एव लोला चपला दृष्टिस्तस्य सा तादृशः, आस्थानस्थितस्य परिषदासीनस्य मे मम पुरः
व्यस्तात् सभान्तरेषु राजपरिषन्मध्यभागेषु पर्यटिष्यति परिभ्रमिष्यति । इह बालस्वभाव-
वर्णनात् स्वभावोक्तिः ।

वतीति । इत्येतानि पूर्वप्रतिपादितानि सुतचरितानि, अन्यानि चानभिहितानि मनोरथशतानि
मनोविषयीक्रियमाणानि सुतस्य शिक्षाचतुर्षादिव्यवहारान् चिन्तयतो ध्यायतः अन्तःसन्तप्यमानस्य
तथाविधानमज्ञाननादन्तःकरण एव खेदं प्रामुख्यतः, अर्थेयप्रकाशापवादभीत्या बहिरप्रकटयत इत्याशयः ।
ममेति शेषः, रजन्यो राज्ञ्यः प्रयान्ति गच्छन्ति । इह वृत्त्युपासः ।

मामिति । अनपत्यतासमुद्भवः असन्तानतासमुत्पन्नः शोकोऽन्तस्तापः, अनल इव बहिरिव अहर्निशं
प्रतिदिनं मामपि न केवलं स्वामेव किन्तु मामपीत्यपेक्षः दहत्येव परितपयत्येव । इहोपमा ।

शून्यमिवेति । मे मम शून्यमिव उद्भसितमिव जगद्विश्वं प्रतिभाति, तथाविधाश्रयाभावावित्य-
भिप्रायः । राज्यम् आधिपत्यम् अफलमिव निरर्थकमिव पश्यामि अवलोकयामि भाविनो भोक्तु-
रसत्वादिति भावः ।

नन्वेवंविधशोकापनोदाय कोऽपि यत् आलम्ब्यतामस्यत आह—अप्रतीति । विधातरि विधेः
वैपरीत्ये इत्यर्थः, अप्रतिविधेये साधुप्रक्रियया प्रतिकर्तुमयोग्ये सति किं करोमि किमनुतिष्ठामि प्रतिकूल-
दैवजनित एवास्माकं विषाद इत्याशयः । तत्तस्माद्धेतोः, हे देवि ! अयं शोकातुब्धः अनासजतानिबन्धना-
वस्थापरम्परारा सुच्यतां त्यज्यताम् । धैर्यं धीरतायां धर्मे सुकृते च धीर्बुद्धिः आधीयतां स्थाप्यताम् ।
धर्म एव परम् उत्कृष्टम् अयनमवलम्बनं येषां ते धर्मपरायणा धार्मिकाः तेषां तादृशानां हि कल्याणसम्पदः
श्रेयोविभूतयः सदा सर्वकालं समीपसञ्चारिण्यो निकटवर्त्तिन्यो भवन्ति सञ्जायन्ते, इत्येवं पूर्वोक्तविधितानि
अभिषाय कथयित्वा, सलिलं जलम् आदाय गृहीत्वा स्वयम् आत्मनः करतलेन पाणितलेन अभिनव-
पल्लवेनेव नूतनकिसलपेनेव रक्तेनेत्याशयः, विकर्चं प्रस्फुटं यत् कमलं पत्रं तदेवोपमानं सादृश्यं यस्यैता-
दृशम् अस्या विलासवत्या अश्रुलेखया नयनजलपङ्कजा सह वर्तते इति साश्रुलेखम् आननं मुखं ममार्ज
शुशोभ । इहाद्ये 'शून्यमिव' इत्यत्र श्रौती, द्वितीये 'अकलमिव' इत्यत्र चार्थी उपमेत्युभयोः सङ्करः ।

पुनरिति । नरेन्द्रो भूपतिः पुनः पुनः सुदुर्मुहुः प्रियशतैः चाट्टबाहुवैः मधुरा रमणीया तामिः
तादृशीभिः, शोकस्थान्तस्तापस्य योऽपनोदो दूरीकरणं तत्र निपुणाभिः चतुराभिः, धर्मोपदेशो गर्भं

इस रूपमें वह पुनरल मेरे सामने सभा-मण्डपमें कब विचरण करेगा ? ये सभी, और ऐसे-ऐसे अनेक आकाङ्क्षा-
विषयको चिन्ता करते-करते मेरे मनमें अत्यन्त सन्ताप उपस्थित होता रहता है—ऐसे रूपमें प्रतिदिन रात्रि
व्यतीत होती है । अनपत्यता-निबन्धन यह सन्ताप मुझे भी दिन-रात अधिक समान जलता है । समस्त संसार
मेरे निकट शून्य-सा प्रतीत होता है और यह सब राज्य निष्फल-सा देख पड़ता है । किन्तु विधाताके प्रतिकूलता-
चरणके सामने अपना कुछ प्रतीकार नहीं चल सकता, क्या करूँ ! इसलिये, 'देवि ! यह सब निरवच्छिन्न
मनस्तापको परित्याग करो, धैर्य और धर्ममें बुद्धि लगाओ, क्योंकि धार्मिक मनुष्योंके पास कल्याणको सम्पत्ति
संबन्ध रहती है' शतना कहकर, जल लेकर राजा अपने ही अभिनव पल्लवके समान हाथसे नयन जलके रखाते
संयुक्त एवं खिले हुए कमलके समान रानीके मुख-मण्डलको धोया । फिर उसने सैकड़ों प्रिय और मधुर

१. संप्रिष्यति । २. इत्येतानि च, इत्येतिनामनो... । ३. बांति । ४. संतापः । ५. शून्यमेव ।
६. अफलमिवाखिलं पश्यामि जीवितं राज्यम् । ७. इत्थम्, एवं । ८. कमलतुल्यम् । ९. शोकापनोद ।

स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन् मन्दीभूतशोकवेगां विलासवती यथाक्रियमाणभरणपरिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापारमन्वतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासु चादरवती बभूव । यद्यथ किञ्चित् कुतश्चित् शुश्राव त्रतं तत्तदभेकवृण्णयां सर्वं चकार । न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरत-दह्यमान-गुग्गुलु-धूमबहुलान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरं शुचि-मूर्त्तिरुपोषिता हरितकुशोपच्छदेषु मुसलशयनेषु सुस्वप्न । पुण्यसलिलपूर्णे विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरु-पल्लव-लाञ्छनैः सकलरत्नगर्भैः शातकुम्भकुम्भै-

अभ्यन्तरे यासां तामिः तादृशीभिः, वाग्भिः वचोभिः आश्वास्य आश्वासनं विधाय सुचिरं चिरकालं यावत् स्थित्वा स्थितिं विधाय निर्जगाम वहिर्निःसृतवान् ।

निर्गत इति । निर्गते वहिर्निःसृते च तस्मिन् राजनि मन्दीभूतशोकवेगा क्षीणलोपगतविषादप्रवाहा विलासवती राजमहाशेव, यथा पूर्वविधाना क्रियमाणो विधीयमान आभरणपरिग्रहो भूषणधारणम् आदौ यस्य तं तादृशम्, उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनहृत्यम्, अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

तत इति । ततः प्रभृति तद्विनाशदास्य सुतराम् अत्यर्थं यथा स्यात्तथा देवताराधनेषु देवतासेवासु ब्राह्मणपूजासु विप्राचांसु गुरुजनाः पूज्यजनास्तेषां सपर्यासु पूजासु च आदरवती अतिबहुमानवती बभूव जात ।

यद ऋषेति । यद्यप अश्रुतपूर्वम् अकृतपूर्वञ्च किञ्चिद्वस्तु कुतश्चित् यस्मात्कस्माच्चानिर्दिष्टनामकात् लोकात् शुश्राव श्रुतवती ततम् उपोषणादिकम्, तत्तद् अभेकवृण्णया बालकस्पृहया तनयप्राप्यमिलाष-वेत्यर्थः, सर्वं निखिलं चकार कृतवती ।

नेति । महागन्तं महीयांसमपि क्लेशं दुःखं नाजीगणत् चेतसि न गणितवती । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां अस्मीभूयमानानां गुग्गुलुनां पङ्कदवाणां धूमबहुलैः साम्प्रदहनकेतनैः अन्धकारितेषु अन्धकारः सज्जो येषु तेषु तादृशेषु । तारकाद्विवादित्वं च । चण्डिकागृहेषु चासुण्डाभवनेषु धवलाम्बरा शुभ्रवसना, शुचिमूर्तिः स्नानेन पूतशरीरा, उपोषिता विहितोपवासा सती । हरिताः श्यामवर्णाः अस्मिन्वा इत्यर्थः, कुशा द्रव्याः उपच्छदा आस्तरणानि येषु तथोक्तेषु मुसलशयनेषु पङ्क्तिरूपेण पातितमुसलशयनीयेषु सुस्वप्न शयनं कृतवती । सन्तानप्राप्तये तस्मात्प्रयत्निकश्चिद्व्यवहारोऽस्मी तन्प्राप्तुष्टानव्यवहारो अवगन्तव्यः, साम्प्रतिकसमयादित्यमहेशाच्चैनप्रकरणीयचोमाधःस्नानव्यवहारवत् ।

पुण्येति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूर्णैः पूरितैः, विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि कुसुमफलानि पुष्पसस्यानि तैरुपेतैः सहितैः । क्षीरतरवो वटवृतादयस्तेषां पल्लवाः किसलयानि पत्र लाञ्छनानि ऊर्ध्वस्थचिह्नानि येषां तैः तादृशैः, सकलानि समस्तानि रत्नानि मणयो गर्भे मध्यप्रदेशे येषां तैः तादृशैः, शातकुम्भकुम्भैः कनकघटैः । 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शात-कुम्भम्' इत्यमरः ।

वननोत्ते रानीका शोक (मनःसन्ताप) निवारण कर बारम्बार उसे आश्वासन दिया और बहुत देरके बाद वह उस स्थानसे चला गया ।

राजाके चले जानेके बाद उसके उपदेशसे ही शोकका आवेग कम हो जानेसे रानी विलासवती, पहलेके समान आभूषणधारणादि प्रतिदिवसीय सब कर्त्तव्य कार्य करने लगी और तबसे लेकर देवताओंकी आराधनामें, ब्राह्मणोंकी पूजा और गुरुजनोंकी सेवामें अधिक आदर दिखाने लगी और जिस किसी व्यक्तिते जो कुछ व्रत-नियमादि धननेमें आता, पुत्रप्राप्तिकी इच्छासे वे सभी करने लगी उस समय अत्यन्त श्रमकी भी कुछ गणना नहीं की । उपवास करके श्वेत वस्त्र पहनकर शरीरसे पवित्र हो वह दिन-रात जलती गुग्गुलुके धने धूम के अन्धकारसे परिपूर्ण चण्डिकाके मन्दिरोंमें, मूलोंकी शय्यापर हरे कुश बिछाकर, शयन करती थी । गायोंके बाड़ेमें बूढ़

१. सुचिरं नरेन्द्रो । २. मन्दीभूतशोका । ३. यथाक्रियमाणं, आभरणपरिग्रहादिकं समुचितं, आभरणपरिग्रहादिसमुचितं । ४. वातरव्यापारमकरोत् । ५. ब्राह्मणपूजासु चादरवती गुरुजनपरिचर्यासु च, अधिकमादरवती । ६. कुतश्चिच्छ्रुत्वा । ७. गर्भवृण्णया । ८. गुग्गुलुबहुधूपान्धकारितेषु । ९. धवलाम्बरेण, धवलाम्बर... । १०. हरितकुश... हरितकुशोपच्छदेषु । ११. भूतलशयनेषु । १२. पूरितैः, पूर्णैः ।

गोकुलेषु वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गलानां^१ लक्षणसम्पन्नानां गवामधः सख्यौ । प्रतिदिवसमुत्थाय सर्वत्रोपेतानि हैमानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ । महानरेन्द्र-लिखित-मण्डल-मध्य-वर्त्तिनी विविध-बलिदानानन्दित-दिग्देवतानि बहुलं-चतुर्दशीनिशासु चतुष्पथं^२ स्नानमङ्गलानि^३ भेजे । सिद्धायतनानि कृत-विविध-देवतोपयाचितकानि^४ सिषेवे । दर्शितप्रत्ययानि सन्निहितमातृका-भवनानि जगाम । प्रसिद्धेषु नागकुलहृदेषु ममज्ज । अश्वत्थप्रभृतीनुपपा-

गोकुलेषु व्रजेषु, वृद्धाभिः परिणतवयोभिः गोपवनिताभिः ब्रह्मवल्लीभिः कृतानि विहितानि मङ्गलानि सिन्दूरचन्दनस्रवणपाणिदिक्पाणि यामां तासां तादृशीनां लक्षणसम्पन्नानां समस्तश्यामवर्णादिसुलक्षणाणां गवां घेयानाम् अधः अधोभागे सख्यौ ज्ञानं कृतवती ।

प्रतीति । प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उत्थाय उत्थानं विधाय सर्वत्रैः समस्तमणिभिः उपेतानि युक्तानि हैमानि कनकमयानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्यो ददौ दत्तवती ।

महेति । महानरेन्द्रः प्रधानभूतः भूतोपचारकर्ता माम्बिकः तेन लिखितं चिह्नितं यत् मण्डलं वर्तुलरेखा तस्य मध्यवर्त्तिनी तदन्तःस्थायिनी सती, बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य चतुर्दशीनिशासु भूतरात्रिषु चतुर्णां पथां समाहारः सम्मेलनस्थानमिति चतुष्पथं तस्मिन् तथोक्ते, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां बलीनाम् उपहाराणां दानेन आनन्दिताः प्रमोदं प्राप्ताः दिग्देवता दिक्पाला येषु तादृशानि, स्नानमङ्गलानि स्नानरूपाणि स्वस्तिकानि भेजे कृतवती ।

सिद्धेति । कृतानि विहितानि दत्तानीत्यर्थः, विविधानि नानाप्रकाराणि देवताभ्य उपयाचितकानि 'दीयते यत् देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥' इत्यादिलिखितानि अर्थात् 'यदि मे तनयप्राप्तिः स्यात्तदा पुनरप्येवमेव समर्पयेयम्' इति स्वीकारपूर्वकोपहाराः येषु तानि तादृशानि सिद्धायतनानि योगिस्थानानि सिषेवे प्रेमपूर्वकमवलम्बितवती ।

दर्शितेति । दर्शितो मातृकाभिरेव संवारे प्रकटितः प्रत्ययः मनोरथफलदानेन विश्वासे येषु तानि तादृशानि, सन्निहितानि निकटवर्त्तिनि मातृकाणां

'ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा ।

कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेष्टमातरः ॥'

इत्युक्तपरिगणितानां भवनानि गृहाणि जगाम गतवती ।

प्रसिद्धेति । प्रसिद्धेषु ज्ञानेन ब्रह्मयाया अपि सुतोत्पादकतया प्रथितेषु, नागकुलस्य हृदेषु सर्पाणां निकेतनीभूतखातेषु ममज्ज सशिरः स्नानं विहितवती ।

अश्वत्थेति । अश्वत्थः पिप्पलः प्रभृतिः आदौ येषां तान् तादृशान् महावृक्षान् विशालपुष्पहीनतरून् उपपादित्वा विहिता पूजा सपर्यां येषां तान्, कृतं प्रदक्षिणं यया सा तादृशी वदन्ते नमश्चक्रे ।

गोपियोंसे किप हुप सिन्दूर, चन्दन और कुङ्कुम-माखादि चिह्नसे भूषित सुलक्षणी गायोंके नीचे बैठकर, पवित्र जल-परिपूर्ण, नानाविध पुष्प और फलसंबुक्त, आज्ञा एवं वट प्रभृति क्षीरवृक्षके पल्लवसे युक्त तथा सब रत्नोंसे परिपूर्ण सुवर्णके कलशोंके जलसे वह स्नान करती थी । प्रतिदिन शयनसे उठकर, नानाविध रत्नोंके साथ सुवर्णके तिलपात्रोंको लेकर ब्राह्मणोंको दान देती थी । कृष्णपक्षकी चतुर्दशी रात्रिमें बौराहों पर जाकर, बड़े-बड़े भूतवैषों (ओह्ताभों) द्वारा बनाये हुए जादूके घेरोंके बीचमें बैठकर, अनेक प्रकारके बलिदानसे दिक्पालोंको सन्तुष्ट करके, मातृलिक-स्नान करती थी । 'सुष्टे यदि पुत्र होगा, तो फिरसे इसी प्रकार बलिदान प्रदान करूँगी' इस प्रकार मनमें करके देवताओंको नानाविध उपहार-प्रदानपूर्वक भक्तिपूर्ण चित्तसे सिद्धमन्दिरोंको सेवा करती थी । जिन देवियोंने अपने मतोंको असीद फल प्रदानकरा जिन्हें विश्वास उरग्न कर दिया था, समीपवर्त्ती उन सभी ब्राह्मी प्रभृति देवियोंके मन्दिरोंमें जाती थी । नागकुलके प्रसिद्ध सरीसरीमें स्नान करती थी । पीपल आदि महावनस्पतियोंको पूजा और प्रदक्षिणा करके उनको नमस्कार करती थी । स्नान करनेके बाद, अपनेसे ही चौदोंके पात्रमें, चावलके

१. मङ्गल । २. उत्थायोत्थाय । ३. बहुलपक्ष । ४. चतुष्पथेषु । ५. लपन । ६. कृतविविध । ७. प्रत्यदेशानि । ८. सन्निधानमातृका । ९. सन्निहितमातृका ।

दितपूजासम्हायनरूपनीन् कृतप्रदक्षिणो ववन्दे । दोलायमान-वलयेन पाणियुगलेन स्नाता^१
स्वयमखण्डसिक्थ-सम्पादितं रजतपात्रं-परिगृहीतं वायसेभ्यो दध्योदन-वलिमदात् । अप
रिमित-कुसुम-धूपविलपापूप-पल्ल-पायस-लाज-कलितामहरहरम्बादेवौ^२ सपथ्यामाततान् ।
स्वयमुपहृत-पिण्डपात्रान् भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशान्नक्षपणकान् पप्रच्छ । विप्रशि-
कादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुनज्ञानविनामादमदर्शयत् । अनेकवृद्ध-
परम्परासमागतानि रहस्यानि चकार^३ । दर्शनागतद्विजगणान्^४ आत्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुती-

दोलायेति । स्नाता कृतस्नाना सती, स्वयं स्वेनैव, दोलायमाने चञ्चले वलये कटके यस्य तेन
ताडनेन, अखण्डः अशुद्धितः सिक्थः धाम्यकणः सम्पादितं गिन्पादितम्, रजतपात्रपरिगृहीतं सौम्यभाज-
नानं दध्योदनवलिं दधियुक्तान्नरूपसुपहारं वायसेभ्यः काकेभ्यः अदानं दत्तवती ।

अपरिति । अहरहः प्रत्यहम्, अपरिमितैः अगणितैः कुसुमैः पुष्पैः धूपैः गन्धपिशाचिकाभिः,
विलेपैः चन्दनादिविलेपनद्रव्यैः, अर्घ्यैः पिण्डकैः, पल्लैः पिष्टतिलयोजिताभैर्मालाभिः, पायसैः परमालैः,
लाजैः धानाभिश्च कलितां सम्पादिताम्, अम्बादेव्या भगवत्याः श्रीदुर्गादेवतायाः सपर्यां पूजाय आततान्
विहितवती ।

स्वयमिति । भक्तिप्रवणेन प्रेमसत्परेण मनसा चित्तेन, स्वयं स्वेनैव, उपहृतानि उपहौकितानि
पिण्डपात्राणि अन्नभाजनानि येष्यस्तान् ताडशान्, सिद्धाः सत्या आदेशाः आज्ञावचनानि येषां तान्
नाडशान्, नम्रपणकान् दिगम्बरान् बौद्धविशेषान्, पप्रच्छ 'तनयो मे स्याज्ज वा' इत्यप्राप्तीत्, 'स्वतितमेव
तनयस्ते स्यात्' इति चक्षमी कथयेद्युस्तदाऽमीषां सिद्धादेशतया मनोरथसिद्धिर्भवेदित्यभिप्रायेणेति भावः ।

विप्रेति । विप्रसिनकानां शुभाशुभप्रकाशिकानां बोधिताम् आदेशवचनानि आज्ञावचनानि बहु
मेने आदरविशेषेण स्वीचकार । 'विप्रसिनका स्वीचक्षिका देवज्ञा' इत्यमरः ।

निमित्तेति । निमित्तानि शुभाशुभबोधकानि नेत्ररूपन्दनानि जानन्ति ये ते ताडशः तान्, उपचचार
तदन्तिके ययौ, तज्ज्ञानार्थमित्याशयः ।

भक्त्येति । शकुनज्ञानं वसन्तराजीयप्रभृति पक्षिव्यापारावलोकनेन शुभाशुभनिश्चायकं शास्त्रं
विदन्ति जानन्ति ये तेषां ताडशान्, आदरम् अधिकसत्कारम् अदर्शयत् दत्तितवती । पक्षिव्यापाराव-
लोकनेन तेभ्योऽपि शुभाशुभभावगमार्थमित्याशयः ।

अनेकेति । अनेकवृद्धानां नानाविधस्थविराणां परम्परा परिपाटी तस्यां समागतानि सम्प्राप्तानि
रहस्यानि गुप्तमन्त्रसाधनादीनि चकार कृतवती ।

दर्शनेति । आत्मजदर्शनोत्सुका सुतावलोकनायोत्कण्ठिता, दर्शनाय स्वप्रत्यक्षावलोकनाय आगतः
प्राप्तः वे द्विजगणा विप्रवृन्दानि तान् ताडशान्, वेदानां श्रूयन्त इति श्रुतयः स्पष्टोच्चारणानि ता अका-
रयन् कारयामास ।

विना दूटं दानोत्से वनये गये दधि-मिश्रित भातकी बलि रखकर कौओंको देती थी, उस समय उसके मणिमय
कङ्कणवाले दोनों हाथ हिल रहे थे । प्रतिदिन अपरिमित पुष्प, धूप, अनुलेपन, अपूप (मालपुष्प), माल, पायस
(खीर) और जौके धान लेकर दुर्गादेवीकी पूजा करती थीं । अपने ते ही भोजन भरे पात्र भेंट करके सत्यवादी
नके बौद्ध संन्यासियोंसे अष्टापूर्वक प्रश्न करती थी (कि मुझे पुत्र होगा या नहीं ?) । दैवबलिओंके आदेशके
चपनपर विशेष आस्था रखती थी । चक्षुःस्पन्दनादि शुभाशुभ लक्षण जानने वालोंके पास जाती थी । शकुनशास्त्र
जाननेवालोंके प्रति आदर दिखाती थी । अनेक वृद्धोंके परम्परागत प्रचलित मन्त्रशास्त्रके रहस्योंकी अंगीकार
करती थी । पुत्र-प्राप्तिके लिए उत्कण्ठित होकर, दर्शनके लिये आये हुए ब्रह्मणोंके द्वारा वेदपाठ कराती थी

१. ...मणिबलयेन । २. कृतज्ञाना । ३. अखण्डतसिक्थकुसुम... । ४. रजतपात्रे । ५. अप-
रिमितधूपविलेपा । ६. पायसवलिम्, पायसवलिलाज... । ७. ...व्येष्टादेवौ... । ८. उपहित...
उपहृत... । ९. आगमागानि, गतानि । १०. अङ्गीचकार, अङ्गीकरोति स्म । ११. दर्शनागतं द्विजजनं ।

रकारयत् । अनवरतं वाच्यमानाः पुण्यकथाः शुश्राव । गोरोचना-लिखित-भूजपत्रगर्भान् मन्त्रकरण्डकान् उवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतानि ओषधिसूत्राणि बबन्ध । परिजनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्य निर्जगाम, तन्निमित्तानि च जप्राह, शिवाभ्यो मांसवलिपिण्डमनुदिनं निर्युत्सर्जन्, स्पर्शदर्शनाश्रय्याण्याचार्योणामाच चक्षे, चक्षुरेण शिवावलिम् उपजहार ।

एवं गच्छति काले कदाचिद्वाजा क्षीणभूषिष्ठार्था रजन्यामल्पावशेष-पाण्डुतारके जरत्पारावत-पञ्चधूसरे नभसि स्वप्ने सौधशिखरं स्थिताया विलासवत्याः करिण्या इव विसवलयमाने सकलकलापूर्णमण्डलं शशिनं प्रविशन्तम् अद्राक्षीत् । प्रबुद्धोऽप्यथा हर्ष-

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं वाच्यमानाः कथ्यमानाः पुण्यकथाः पवित्रकथाः श्रीकृष्णादिजन्म-वाचोदिका इत्यर्थः, शुश्राव श्रुतवती ।

गोरोचनेति । गोरोचनाया लिखितं लिपिकृतं भूजपत्रं गर्भे मध्ये येषां तान् तादृशान् मन्त्रकरण्डकान् नृसिंहादिमन्त्रसहितपिटकान् उवाह दधे ।

रक्षेति । रक्षाप्रतिरेण रक्षार्थकङ्कणेन उपेतानि सहितानि, ओषधिसूत्राणि गर्भजननोपयोषधिविशहितसूत्राणि वचश्च बन्धनं कृतवती करे इति शेषः । 'ना चमूजवने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्थियाश्च' इत्यमरः, 'अवेप्रतिसरो मन्त्रभेदे मात्वे च कङ्कणे' इति मेदिनी ।

पगतिः । अस्या विलासवत्याः परिजनोऽपि परिवारजनोऽपि सततं निरन्तरम् उपश्रुत्य देवप्रसाय देवं मनुष्याद्विद्वान् कीदृशं वचनं आवयतीति जिज्ञासायै निर्जगाम निर्धयी । तन्निमित्तानि अयोविन्दः शुभाशुभलक्षणवाक्यानि जग्राह प्रयत्नेनाग्रहीन् विलासवत्यै कथयितुमित्याशयः । अनुदिनं प्रत्यहं मांसवलिपिण्डं पल्लवरूपमुपहारं शिवाभ्यः श्रृङ्गालीभ्यः निशि रात्रौ उत्सर्जन् उत्सृष्टवती । स्वप्रदर्शनाभ्यां शिवप्रालोकनकुतूहलानि आचार्याणां देवज्ञगुरुणां (निकटे) आचक्षे उक्तवती । चक्षुरेण भवनप्राङ्गणेण, शिवाभ्यो वलिम् उपहारम् उपजहार दत्तवती । अयमुपहारस्तु दिन इति प्राक्तनेन सह पौनरुक्त्यं नैति विभावनीयम् ।

एवमिति । एवं प्रवोक्तप्रकारेण काले समये गच्छति व्रजति सति, कदाचित् कस्मिंश्चित् समये स्वप्ने राजा, क्षीणभूषिष्ठार्था समासप्राथार्था रजन्यां रात्रौ नभसि गगने अल्पावशेषपाण्डुतारके स्वल्पावशिष्टचेतनचक्षे, जरतः स्थविरस्य पारावतस्य कपोतस्य पक्षवत् वाजवत् धूसरे धूस्रवर्णं च सति । सौधशिखरस्थितायाः प्रासादोपश्रुतिविष्टाया विलासवत्याः आनने बद्धे, करिण्या गजपत्न्याः आनने विसवलयमिव मृणालमण्डलमिव, सकलाभिः समस्ताभिः कलाभिः षोडशरूपाभिः पूर्णं धृतं मण्डलं विभवं मयस्य तं तादृशम्, शशिनं चन्द्रं प्रविशन्तम् अन्तर्जायमानम् अद्राक्षीत् दृष्ट्वा ।

इहाद्ये 'जरत्पारावतपञ्चधूसरे' इत्यत्र 'विसवलयमिव' इत्यत्र च औत्स्यपमा, उभयोर्मिथोऽनपेक्षताया विद्यमानत्वात्संस्तुतिः ।

प्रबुद्ध इति । प्रबुद्धो विगतनिद्रः सन् उत्थाय शयनादुत्थानं विधाय हर्षेण प्रमोदेन यो विकासः

रातं जिनका प्रचार था ऐता आश्रुणजन्मादि पवित्र कथाओंको कथावाचकोंके समीप जाकर सुनती थी । गोरोचना द्वारा लिखित मौजपत्र पर मन्त्रोंसे युक्त मन्त्र (ताबीज) पहनती थी । हाथमें रक्षा-कङ्कण और औषधयुक्त सूत्र बाँधती थी । उसके परिजन भी दैवद्वारे निकट शुभाशुभ वाक्य सुननेके लिए बाहर जाते थे, एवं यक्षपूर्वक उम लोगोंके वाक्य विलासवतीको कहनेके लिए सुनते थे । वे प्रतिदिन रात्रिमें गोदङ्गीको मांसके वलि-पिण्ड देते थे, स्वप्नमें देखे हुए आश्चर्यको प्रदर्शनाधीन करते थे और गृहप्राङ्गणमें (अथवा चौराहों पर) दिनमें भी गोदङ्गीके लिए वलि देते थे ।

इस प्रकार कुछ दिन बीतने पर एकदिन, जब रात अधिकांश रूपसे बीत गई थी, आकाश भी बूढ़े कनूरके पङ्कके समान धूसर वर्ण हो गया था, एवं नक्षत्रगण (तारे) भी, पाण्डुवर्ण होकर थोड़े-थोड़े और मन्द-मन्द दीखने थे तब राजाने स्वप्नमें देखा कि—दृष्टिनीके मुखमें मृणाल-वलयके समान, महलके शिखरपर शयन करती हुई विलासवतीके मुखमण्डलमें समस्त कलाओंसे परिपूर्ण चन्द्रमण्डल प्रवेश कर रहा है । राजाने शीघ्र उसी-

१. अनवरतं । २. पुण्यः कथाः । ३. मन्त्रगण्डकान्, मन्त्रदण्डकान् । ४. रक्षापरिसरोपेतानि ।

५. औषधिसूत्राणि, औषधीसूत्राणि । ६. समुत्सर्जन् । ७. शिववलि । ८. एवञ्च । ९. अवश्यम् ।

१०. जरत्पारावतपक्षधूसरे । ११. सितप्रासादशिखरम् । १२. विसपलवम्, विसक्तिलयम् ।

१३. परिपूर्ण । १४. विशन्तम् ।

विकास-स्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे सबहुमानं शुक्रनासमाहूय तं स्वप्नप्रकथयत् ।

समुपजातहर्षः स तं प्रत्युवाच—‘देव ! सम्पन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजाज्ञाञ्च मनो-
रथाः । कतिपयैरेवाहोभिरसंशयमनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य
खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतधवलं-वाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतित्वा द्विजेन विकचं^१
चन्द्र-कलावदात-दलशतम्, आलोलकेसरसहस्रजटालम्, मकरन्दं-बिन्दु-सन्दोहवर्षि-
पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमप्रजा-
तानि शुभानि निमित्तानि । किञ्च^२ अन्यदानन्दकारणमतो भविष्यति^३ । अवितथफला हि^४

उन्मीलनं तेन स्फीततरम् अत्यन्तं प्रसृतं तेन तादृशेन, चक्षुषा नयनेन धवलीकृतं शुभ्रीकृतं वासभवनं
निवासगृहं येन स तादृशः, तस्मिन्नेव क्षणे समये सबहुमानं सादरं शुक्रनासं प्रधानसचिवम् आहूय
आह्वानं कृत्वा आकारयित्वेत्यर्थः तं स्वप्नं निशादृष्टम् अकथयत् कथितवान् ।

समुपेति । समुपजातः समुत्पन्नो हर्षः आनन्दो यस्य स तादृशः, स शुक्रनासः तं भूपतिं प्रत्युवाच
प्रत्युवाच—‘देव राजन् ! सुचिरात् अतिचिरसमयेन अस्माकं सचिवादिवर्गाणां प्रजानां जनानां च
मनोरथाः अभिलषितानि सम्पन्नाः सफला जाताः । कतिपयैरेव अल्पैरेव अहोभिः वासरैः असन्देहं^५
निःसंशयं स्वामी प्रभुर्भवान् सुतमुखकमलस्य तनयवदनपद्मस्य अवलोकनेन वीक्षणेन सुखम् आनन्दम्
अनुभविष्यति अनुभवविषयीकरिष्यति । खलु निश्चयेन, अद्य निशि अस्यां रात्रावेव, धौतं चालितम्
अतएव धवलं शुभ्रं वासो वस्त्रं यस्य तेन तादृशेन, दिव्या रमणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन,
द्विजेन अनिर्दिष्टवान्ना केनचिद् विप्रेण । विकचं विकसितं चन्द्रकलावत् त्रिशकलावत् अवदातं शुभ्रं
दलानां पत्राणां शतं समूहो यस्य तत्तादृशम्, आलोलैः चपलेन केसरसहस्रेण किञ्चिद्वृन्देन जटालं
जटिलं तथाविधकिञ्चलरूपजटायुकमित्यर्थः । ‘प्राणिस्थादातो लज्जन्तरस्याम्’ इत्यनेन मत्स्यं लब्ध-
प्रत्ययः । मकरन्दबिन्दूनां पुष्परसकणानां सन्दोहं समूहं वर्षतिति तत्तादृशम्, पुण्डरीकं सिताम्भोजम्,
देव्या मनोरमायाः तन्नामिकायाः स्वपत्न्याः उत्सङ्गे कोष्ठे निहितं स्थापितम् इति मया शुक्रनासेनापि
स्वप्ने दृष्टम् अवलोकितम् इति सम्बन्धः । इह चन्द्रकलावदातेत्यत्र लुप्तोपमा ।

आवेदयन्तीति । अग्रे पूर्वं जातानि उत्पन्नानि शुभानि शिवानि निमित्तानि स्वरूपाणि प्रत्यासन्नं
निकटभाविनम् आनन्दं प्रमोदम् आवेदयन्ति प्रकटयन्ति ।

विद्वेति । अतः सुतानन्ददर्शनानन्दात् अन्यत् आनन्दकारणं प्रमोदहेतुः किं भविष्यति न किम-
पीत्यर्थः । ननु केवलस्वप्नावलोकनेनेव कथमेवंविधानन्दहेतुरित्यत आह—अवितथफलेति । हि यस्मात्,
प्रायः आधिक्येन निशावसानसमयदृष्टाः रात्रिरोपसमयावलोकिताः स्वप्नाः अवितथं सत्यम् अवश्यम्भावि-
फलं येषां ते तादृशाः भवन्ति सम्प्रचक्षते ।

दिन-समय आग्न शय्यसे उठकर, हर्षसे प्रकुण्ठित नेत्रके आलोकसे शयनागारको धवलवर्ण कर, उस समयमें ही
आदरके साथ मन्त्री शुक्रनासको बुलाकर उस स्वप्नका वृत्तान्त कहा ।

शुक्रनासने भी अत्यन्त प्रसन्न होकर उत्तर दिया—‘महाराज ! बहुत कालके बाद हम लोगोंका और
प्रजावर्गका मनोरथ पूर्ण हुआ है, क्योंकि थोड़े दिनोंके मध्यमें ही आप निःसन्देह पुत्रके मुख-कमल-दर्शनका
सुख अनुभव करेंगे । मैंने भी आज रातको स्वप्नमें देखा है कि—भुले हुए श्वेतवर्ण-वस्त्र पहननेवाला, शान्तिमूर्ति-
सुन्दराकृति एक ब्राह्मणेन, प्रकाशित चन्द्रकलाके समान श्वेतवर्ण, सौ पंखड़ियोंसे युक्त, जटाके समान चञ्चल
केसरसमूह-समन्वित एवं प्रचुर मधुबिन्दुवर्षी खिला हुआ एक सफेद कमल, मनोरमा देवी की गोदमें रक्खा है ।
पहलेही दिखाई देनेवाले शुभ लक्षण निकट आनेवाली किसी विशेष आनन्दकी सूचना करते हैं । इसकी अपेक्षा

१. शुक्रनास समाहूय स्वप्नम् । समाहूय शुक्रनासाय तम् । २. असन्देहं । ३. धौतसकलम्...
धौतसकलधवलम् । ४. प्रशान्तमूर्तिना । ५. विकचचन्द्रम् । ६. जटालमकरन्दम्... जटिलमकरन्दम् ।
७. बिन्दुसीकरवर्षि । ८. अग्रेजातानि, आनन्दपातानि, अग्रेपातानि, अग्रपातानि । ९. शुभनिमित्तानि ।
१०. किं बान्धव भित्तर्प परमानन्द, अधिकानन्दम् । ११. विद्वेति । १२. च ।

प्रयोनिसावसानसममदृष्टाः भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेणैवै मान्धातारमिव धौर्यं राज-
र्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी । शरत्कालकमलिनीर्षं अभिनवकमलोद्गमेन
गन्धगजमाल्लादयिष्यति देवम् । येनेयं दिग्गजमदलेखेवाविच्छिन्नसन्ताना क्षितिभारधारणो-
चिता भविष्यति कुलसन्ततिः स्वामिनः' इत्येवमभिधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः
प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयाञ्चकारै ।

कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात् सरसीमिव प्रतिमाशरी विवेश गर्भो विला-
सवतीम् । येन च नन्दनवनराजिरिवै पारिजातेन, मधुसूदनवक्षःस्थलीव कौस्तुभमणिना सा

अत एव कथयति— तथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण नचिरेणैव स्वप्नसमयेनैव देवी विलासवती,
मान्धातारं भुवनानन्दहेतुं सूर्यकुलस्य नृपविशेषमिव, राजर्षीणां नृपश्रेष्ठानां मध्ये धौर्यं धुरन्धरं श्रेष्ठं
भुवनानन्दहेतुं जगत्प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं जनयिष्यति प्रसविष्यति । नचिरेणेत्यत्र नजो 'नैकधा'
इत्यादिवत् प्रकृतिभावेन लोपो नेति विभावनीयम् ।

शरदिति । शरत्कालस्य घनात्ययसमयस्य कमलिनी पद्मिनी, अभिनवानां नूतनानां कमलानां
पङ्कजानाम् उद्गमेन उत्पादनेन गन्धगजं पूर्वप्रतिपादितस्वरूपकमुत्तमकरणमिव, देवी अभिनवाया
नूतनायाः कमलायाः पद्मायाः सुतसम्पद इत्यर्थः । उद्गमेन जननेन देवं भवन्तम् आह्लादयिष्यति
आनन्दयिष्यति ।

येनेति । येन कारणेन, इयं जायमाना, स्वामिनो भवतः कुलस्य अन्वयस्य सन्ततिः सुतरूपः सन्ता-
नः दिग्गजस्य ऐरावतादिप्रसिद्धहस्तिनः मदलेखा दानजलधारा इव अविच्छिन्नो विच्छेदमुपगतः
सन्तानो वंशः पुत्रपौत्रादिरूपः प्रवाहश्च यस्याः सा तथोक्ता सती, क्षितिभारस्य भूभारस्य धारणे वहने
उचिता योग्या समर्था भविष्यति, इत्येवं पूर्वोक्तरूपम् अभिधानं कथयन्तमेव तं शुक्लासं करेण
गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो राजा अभ्यन्तरम् अन्तःपुरं प्रविश्य प्रवेशं विधाय ताभ्यामुभाभ्या-
मपि स्वप्नाभ्यां स्वप्नद्वयसमाचारप्रतिपादनेत्यर्थः । विलासवतीं राजमहिषीम् आनन्दयाञ्चकार आह्ला-
दयाञ्चकार ।

कतीति । कतिपयदिवसापगमे च क्रियद्दिनातिक्रमे च सति देवताप्रसादात् देवतानुग्रहात् प्रतिमा-
शरी प्रतिबिम्बभूतश्चन्द्रः सरसीं सरोवरमिव, गर्भो भ्रूणो विलासवतीं राजमहिष्या उद्गरमित्यर्थः । विवेश
प्रविष्टो बभूव । यथा प्रतिमाशरी सरोवरं विक्षति तथा विलासवतीं गर्भो विवेश इति सरलार्थः, एवञ्च
कालमेवादुपमारागो भग्नप्रक्रमतादीपो नेति विचारणीयम् ।

इह 'मान्धातारमिव' 'गन्धगजमिव' 'दिग्गजमदलेखेव' 'सरसीमिव' इत्येतेषूपमालङ्कारो ज्ञेयः ।
येनेति । येन च गर्भेण, पारिजातेन कल्पपादपेन नन्दनवनराजिरिव इन्द्रकाननपङ्क्तिरिव,
कौस्तुभमणिना प्रसिद्धेन तदास्थमणिना मधुसूदनस्य श्रीविष्णोः वक्षःस्थलीव भुजान्तरस्थलीव सा

आनन्दका विषय और क्या है ?, रात्रिशेषमें जो स्वप्न दीख पड़ता है, उसका फल प्रायः सत्य ही होकर रहता है ।
इसलिए महारानी विलासवती, अचिरकाल-मध्यमें ही निश्चय मान्धाताके समान राजर्षियोंके मध्यमें श्रेष्ठ
संसारके आनन्दका कारण पुत्र उत्पन्न करेगी । शरद ऋतुकी कमलिनी जिस प्रकार अभिनव कमल उत्पन्न कर
गन्धगजको आह्लादित करती है, उसी प्रकार विलासवती भी अभिनव पुत्र-सम्पत्ति को उत्पन्न कर आपको आह्लादित
करेगी । जिस कारणसे, दिग्गजकी मदजलेखा जिस प्रकार धारा-प्रवाहसे बहती हुई रहती है, उसी प्रकार
आपका यह पुत्र सन्तान-धारा प्रवाहसे कुलकी रक्षा कर पृथिवीका भार वहन करनेमें समर्थ होगा' इस प्रकार
बोल्ते हुए भुवनासके हाथकी राजा अपने हाथसे पकड़कर अन्तःपुर (हवेली) में प्रवेश कर उन दोनों स्वप्नोंका
वृत्तान्त कहकर उसने विलासवतीको आनन्दित किया ।

उसके बाद थोड़े ही दिन व्यतीत होनेपर देवताओंके अनुग्रहसे सरोवर-मध्यमें चन्द्रप्रतिबिम्बके समान
गर्भते, विलासवतीके उदरमें प्रवेश किया । पारिजातशृङ्खला द्वारा नन्दनवनश्रेणीके समान एवं कौस्तुभमणिद्वारा

१. समये दृष्टाः । २. नचिरेण, अचिरेण । ३. सर्वराजर्षीणां । ४. शरत्कमलिनीव । ५. विनोदया-
ञ्चकार । ६. येन नन्दनराजिरिव ।

सुतरामराजतः^१ दर्पणश्रीरेव च^२ गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिविम्बमुवाह, शनैः शनैश्च^३ प्रतिदिनम्^४ उपचीयमानगर्भो^५ निर्भर-परिपीतः सागर-सलिल-भर-मन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं सञ्चचार । मुहुर्मुहुर्नुवन्नृत्तिभक्तम्^६ आजिह्वितलोचनं^७ सालसं निशश्वासं । तथा-स्थाञ्च तामनभिनन्दितपानभोजनानां^८ प्रावृषमिव श्याम-यमान-पयोधरमुखीं^९ केतकीमिव गर्भ-पाण्डुराम्^{१०} आलोक्येक्षित-कुशलः परिजनः^{११} विज्ञातवान् ।

विलासवती सुतराम् अत्यन्तम् अराजत अशोभत । इहायुक्तभग्नप्रक्रमस्वदोषो दर्शितदिशैव निरसनीयः । एवञ्च यथा कल्पपादपेन मन्दनवनम्, कौस्तुभमणिना हरेर्वक्षःस्थलं शोभते तथैव गर्भेणैवमित्यर्थः । दर्पणश्रीः आदर्शलक्ष्मीरेव गर्भच्छलेन अणुव्याजेन सङ्क्रान्तम् स्वरिमन् पतितम् अवनिपालस्य भूपतेः तारापीडस्य प्रतिविम्बं प्रतिरूपम् उवाह^{१२} दधार, स्त्रीयोनौ वीर्यरूपेणात्मन एव प्रवेशादिश्याशयः । प्रति-दिनं प्रयहं शनैः शनैः कालक्रमेण उपचीयमानो वर्द्धमानो गर्भो यस्याः सा तादृशी, निर्भरम् अतिशयं परिपीतानाम् आस्वादितानाम् सागरसलिलानां समुद्रललानां भरेण आरेण मन्थरा अलसा मेघमालेव कादम्बिनीव मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चचार समचलत् ।

इह 'नन्दनवनराजिरिव' 'मधुसूदनवक्षःस्थलीव' इत्यत्रोपमयोमिश्रो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः, 'दर्पणश्रीरेव' इत्यत्रोपमा, 'गर्भच्छलेन' इत्यपह्नुतिः अनयोश्चाप्राप्तिभावसङ्कारः, मेघमालेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः ।

सुरिति । मुहुर्मुहुः वारंवारम् अनुवद्धा विहिता नृत्तिभक्ता नृत्त्या यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्या-त्तथा, आजिह्विते वकीकृते निद्रावेशात् सुकुलिते लोचने नेत्रे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अल-सेन आलस्येन सहितमिति सालसं यथा स्यात्तथा निशश्वास निःश्वासं मुक्तवती । निपूर्वात् श्वत् प्राणने^{१३} इत्यस्माद्धातोर्लिटि रूपम् ।

तथेति । तथा पूर्वप्रतिपादिता एव अवस्था दशा यस्याः तां तादृशीम्, इक्षितेषु अन्तर्गताभिप्राय-बोधकव्यापारेषु कुशलो निपुणः परिजनः निकटस्त्रीसौविद्वत्सेवकवर्गः, अनभिनन्दितम् अनाहतं पानं भोजनञ्च यथा तां तादृशीम्, गर्भावस्थायी स्त्रीणामाहारैष्वरुचिसम्भवादिश्याशयः । प्रावृषं वर्षासमय-मिव, श्यामायमाने कृष्णतां प्राप्ते पयोधरयोः कुचयोः मुखे उपरिभागद्वयं चंचुक इत्यर्थः यस्याः तां तादृशीम्, अन्यत्र तु श्यामायमानं कृष्णतां प्राप्तुवत् पयोधरमुखं मेघसहितः प्रथमभागो यस्याः तां तादृशीम् । केतकीं तत्संज्ञकं कुसुमं पुष्पमिव, गर्भेण गर्भधारणेन पाण्डुरा शुभावयया तां तादृशीम् अन्यत्र तु गर्भं मध्यभागे पाण्डुरा प्रकृत्या शुभ्रा तां तादृशीम्, आलोक्य निरीक्ष्य विज्ञातवान् गर्भव-त्तया अवबुद्धवान्, तथाविधस्वरूपयुक्तत्वाच्छेष्टितनिपुणत्वाच्च स्वस्थेत्यभिप्रायः । आयुर्वेदे गर्भस्वरूपं गवेणीयम् ।

इह 'प्रावृषमिव, 'केतकीमिव' इति पूर्णोपमाद्वयम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गञ्चेति सप्तेषामेषां पर-स्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

नारायणो वक्षःस्थलके समान, जिस गर्भद्वारा विलासवती अत्यन्त शोभा पा रही थी । दर्पण जिस प्रकार प्रतिविम्ब धारण करता है, उसी प्रकार विलासवती भी, गर्भके बढ़ाने अन्दरमें प्रविष्ट राजाके प्रतिविम्बको धारण करने लगी, एवं प्रतिदिन उसका गर्भ धीरे-धीरे बढ़ि पाने लगा, उस समय समुद्रका बहुतसा जल पान कर लेनेके भारसे मन्द हुई मेघमालाके समान विलासवती धीरे-धीरे चलने लगी और बार-बार जंझाहोंके साथ आँलें जरा मोच-मोचकर मन्द-मन्द सँतें लेने लगी । पान और भोजनमें उसकी अभिरुचि नहीं थी, स्तनोंका अग्रभाग वर्षा कालके मेघके समान श्यामवर्ण हो गया था, एवं गर्भधारण करनेसे केतकीकुसुमके समान शरीर श्वेतवर्ण हो गया था—ऐसे स्वरूपमें उसे देखकर यह गर्भवती हो गई है—इस प्रकार इक्षित जाननेमें निपुण दासियों सब समझ गई ।

१. सुतरामराजत सा, सुतरामराजत देखी । २. दर्पणश्रीरेव गर्भ । ३. सा शनैः शनैश्च । ४. प्रति-दिवसम् । ५. प्रतिदिनमुखा दिप्रमाणगर्भा । ६. मुहुर्मुहुर्बद्धनृत्तिभक्तम् । ७. लोचन । ८. निःशश्वास । ९. अहर्हः स्वयमनेकरसवाञ्छितपानभोजनानां । १०. गर्भच्छविपाण्डुराम् । ११. अन्तः पुरिकाजनः ।

अथ तस्याः सर्वपरिजन-प्रधानभूता सदा राजकुल-संवासचतुरा सर्वदा च राजसभि-
कर्म-प्रगल्भा सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषवेलायामभ्य-
न्तरास्था नमण्डलगतं गन्धवैलावसे कञ्जलितदीपिकासहस्रपरिवृतम् उज्जुनिकर-मध्यवर्तित-
मिव पौर्णमासीशशिनम्, उरगराज-कर्ण-मणि-सहस्रान्तरालस्थितमिव नारायणम्, मुहूर्तव-
सिक्तैः प्रधाननरेन्द्रैः परिमितैः परिवृतम्, अनतिदूरावस्थितपरिजनम्, अनन्तरमुत्तुङ्गवेशा-
सनोपविष्टेन धीतश्रवणाम्बरपरिधानेन नात्युल्बणवेपेण जलनिधिनेवागाधगाम्भीर्येण समुपा-
रुह-विभ्रमभनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुक्रनासेन सह कुर्वाणम्, भूमिपालमुपमृत्यु रहः कर्ममूले
विदितं विलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत् ।

अथेति । अथ कुलवर्द्धना रहो भूमिपालमुपसृत्य विलामवतीगर्भवृत्तान्तं विदितमकार्षीदिति सम्ब-
न्धः । सदा सर्वदा राजकुले राजभवने संवासेन अवस्थानेन चतुरा समस्तविधेयानामवसरारभिता, राज्ञो
नृपतेः मन्त्रिकैर्वैऽपि निकटैऽपि प्रगल्भा वृष्टा, तथा सर्वमङ्गलेषु सर्वप्रकारशुभकृत्येषु कुशला दृष्टा, सर्वपरि-
जनेषु निखिलेष्ववशेष प्रधानभूता श्रेष्ठा, महत्तरिका शूद्रजातीया दासी 'शूद्रः स्यात् पात्रञ्चो दाम्नी ग्राम-
कटो महत्तरः' इति त्रिकाण्डशेषः । कणकास्त 'कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका' इत्येवं दर्शनेनेह महत्तरिका-
पदेन राजान्तःपुरप्रधानप्रबन्धकर्त्री इति विवृण्वते । अन्त्यन्तरे मध्ये य आस्थानमण्डपः उपवेशनस्थलं
तत्र गतं स्थानम्, गन्धतैलानां सुगन्धतैलानाम् अवसेकेन प्रक्षेपेण उल्लितानां वीपिकानां प्रदीपानां
सहस्रेण निकरेण परिवृतं परिवेष्टितम्, अत एव उज्जुनिकरस्य तारकासमूहस्य मध्यवर्त्तिनं तदन्तःस्थानि
पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव स्थितम्, उरगराजस्य दशशतशिरसः शेषनागस्य गत् फणासणीनां
सहस्रं दशशतं तस्य अन्तराले मध्यप्रदेशे स्थितं विद्यमानं नारायणं विष्णुमिव । परिमितैः अल्पसंख्यकैः,
मूर्धावभित्तैः कृताभिषेकैः, प्रधाननरेन्द्रैः सुकृतैः नृपतिभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । अनतिदूरे अवस्थिता
नानिखिलप्रदेशे विद्यमानाः परिजनाः सेवका यस्य तं तादृशम् । अनन्तरं भूपतेः सिंहासनाददूरं स्थानं
लब्ध्वा उत्तुङ्गे अत्युच्चे वेलासने वेतसविष्टरे उपविष्टेन आसीनेन, धौतं प्रचालितं धवलं शुभ्रम् अमरं
वसनं परिधानम् अर्धोऽशुक्लं यस्य तेन तादृशेन, नात्युल्बणो नात्युल्वलो वेपो नेपथ्यं यस्य तेन
तादृशेन जलनिधिना समुद्रेणैव अगाधम् अन्धैरज्येयम् अतलस्पर्शञ्च गाम्भीर्यं धैर्यं गाम्भीरता च यस्य
तेन तादृशेन शुक्रनासेन मन्त्रिणा सह समुपारुहः समुत्पन्नः विभ्रमभनिर्भरो विश्वासातिशयो यासु ताः
तादृश्यः ता अनिवर्चनीयाः कथाः किंवदन्तीः कुर्वाणम्, भूमिपालं राजानम् उपसृत्य समीपे गावा
प्रशस्ते शोभने दिवसे वासरे रहो गुह्यं कर्ममूले विदितं ज्ञातं विलासवतीगर्भवृत्तान्तं देव्या गम्भीरन्तम्
अकार्षीत् अकरोत् ।

इह 'पौर्णमासी शशिनमिव', 'नारायणमिव', इत्यनयोरुपमयोः मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिरलङ्कारः ।
'जलनिधिनेव' इत्यत्र पूर्णोपमा ।

तदनन्तरं विलासवतीके परिजनोक्तौ बीचमं प्रधान, सर्वदा राजकुलमें रहनेसे चतुर एवं सदा राजाके समीपमें
भी प्रगल्भ स्वभाववाली, और सभी मङ्गलकार्यों में निपुण अत्यन्त बड़ी कुलवर्धना नामकी शूद्रजातीया एक
रनिवासकी दासी, किसी प्रशस्त दिन प्रदोष-कालमें मध्यवर्ती समानमण्डपमें बैठे हुए राजाके पास उपस्थित होकर
उसने उनके काममें धीरे-धीरे रानी विलासवतीका गर्भवृत्तान्त निवेदन किया । उस समय राजाके आस-पास
संगठित तेलसे भरे हजारों प्रदीप जल रहे थे, जिनसे वह ताराओंके मध्यमें विराजमान पूर्ण चन्द्रमाके समान,
तथा सस्रमस्तज्ज्वाले शेषनागके सहस्रसंख्यक फणामणियोंके मध्यमें बैठे नारायणके समान देखनेमें प्रतीत होता
था । क्षुब्धकुलके किन्तने ही प्रधान-प्रधान नरपति उसके चारों ओर बैठे थे, और परिजनवर्ग कुछ दूर पर खड़े थे ।
समीपमें ही बैठकी कुर्सीपर, धुले हुए श्वेतवस्त्र पहने, सदा वैशासे, समुद्रके समान अगाधगाम्भीर्यशाली मन्त्रिप्रवर
शुक्रनासके साथ राजा पूर्ण विश्वाससे नानाप्रकारकी बातचीत कर रहा था ।

१. सर्ववैकवर्गम् । २. सदा । ३. महान्तःपुरिका सा । ४. अभिषेकम् । ५. परिहारम् ।
६. फण । ७. नरेन्द्रैः परिवृतम् । ८. अत्युल्बणवेपेण । ९. शुक्रनासेन कुर्वाणम् । १०. विदित-
विलासवती ।

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वणासम्भाव्येनामृतरसेनैव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यः-प्रकृतः^१ रोमाञ्च-निकर-कण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसित-कपोलस्थलस्य परिपूरितहृदयातिरिक्तं हर्षमिव दशानांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुक्रनासमुखे लोलतारकमानन्दजलबिन्दुक्लिन्नपद्ममालं तत्क्षणं पपात चक्षुः ।

अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमभिसमीक्ष्य भूपतेः, कुलवर्द्धनाञ्च स्मितविकसितमुखी-मागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं मनसि वत्तमानत्वात् अविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालो-चितमपरमसिमहतो हर्षस्य कारणमपश्यन् शुक्रनासः स्वयमुप्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकटमावभाषे-देव ! किमस्ति किञ्चित्स्मिन् स्वप्नदर्शने सत्यम् ?

तेति । 'तु' पुनरर्थः । तस्याः कुलवर्द्धनायाः, अश्रुतपूर्वेण अनाकर्णितपूर्वेण असम्भाव्येन अचिन्त-नीयेन तेन पूर्वाकप्रतिपादितेन अमृतरसेन सुधाद्रवेण वचनेन वाक्येन मनोऽभिलषितत्वात् क्लेशनिवा-रकत्वाच्च वचनस्याश्रुतसाध्यमवगन्तव्यम् । सिक्तानि सेचितानि सर्वाणि निखिलानि अङ्गानि अवयवा यस्य तथोक्तस्यैव सतः, सद्यः तत्कालं प्रकृतेन उत्पन्नेन रोमाञ्चनिकरेण रोमोद्गमसमूहेन कण्टकिता सञ्जातकण्टका तनूः शरीरं यस्य तादृशस्य, आनन्दरसेन प्रमोदरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रिय-माणस्य, स्मितेन ईषद्भावेन विकसितं स्फीते कपोलस्थले गण्डयुगलं यस्य तादृशस्य, दशानांशूनां दन्तर-यमीनां वितानच्छलेन प्रथनच्छन्नना परिपूरितहृदयात् पूर्णाकृतमनसः अतिरिक्तम् उद्बुत्तं हर्षञ्च आनन्दं विकिरतं इव निक्षिपत इव सतः, राज्ञस्तारापीडस्य । लोले चक्षुले तारके कनीनिके यस्य तत्तादृशम्, आनन्दजलबिन्दुभिः हर्षजनितनेत्रजलप्लवैः क्लिप्ता आर्द्राकृता पद्ममाला रोमपङ्क्तिर्यस्य तत्तादृशं चक्षुः लोचनद्वयं शुक्रनासमुखे पपात अपतत् ।

'सिक्तसर्वाङ्गस्येव' इत्यग्रेष्वेवालङ्कारः, 'विकिरतं इव' इत्यत्र सापह्नोत्प्रेञ्जालङ्कारः ।

अनालोकितेति । भूपतेः तारापीडस्य अनालोकितपूर्वम् अदर्शितपूर्वं हर्षप्रकर्षम् आनन्दातिशयम् अभिसमीक्ष्य निरीक्ष्य, पुनरर्थं चकारः । कुलवर्द्धनां स्मितेन ईषद्भावेन विकसितं विकस्वरं मुखं वदन् यस्याः तां तादृशीम् आगतां प्राप्तां दृष्ट्वा अवलोक्य, तस्य विलासवत्या गर्भधारणरूपस्य, अर्थस्य विष-यस्य, सततं निरन्तरं मनसि चित्ते वत्तमानत्वाद् विद्यमानत्वाद् भूपतेः स्वप्नवृत्तान्ताकर्णनेनेत्याशयः । अविदितवृत्तान्तोऽपि अज्ञातगर्भधारणरूपसमाचरोऽपि शुक्रनासः तत्कालोचितं तत्समयोग्यम् अपरम् अन्यत् अतिमहतोऽयुक्कष्टस्य हर्षस्य आनन्दस्य कारणं नित्यामकम् अपश्यन् अनवलोक्यन् स्वयमा-त्मना उप्रेष्य 'कुलवर्द्धना विलासवत्या गर्भधारणरूपसमाचारमेवोक्तवती' इति सम्भाव्य (विचिन्त्य) समुत्सर्पितं त्यक्तम् आसनम् अवस्थितिबन्धो येन स तादृशः, समीपतरम् अतिनिकटम् उपसृत्य गत्वा नातिप्रकटम् अनतिरिक्तम् अनिश्चितत्वेन सर्वेषां श्रवणानौचित्यादित्यभिप्रायः । आवभाषे अवोचत्—

देवेति । हे देव स्वामिन् तस्मिन् पूर्वोक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किञ्चित् ईषत् सत्यं तथ्यम् अस्ति ? ।

अश्रुतपूर्वं और असम्भवयोग्य कुलवर्द्धनाका वह वाक्य सुनकर राजाका समस्त अङ्ग मानो अश्रुतरसे सिक्त हो गया, उस समय ही रोमाञ्च-समूह उत्पन्न होकर उसके समस्त शरीरको कण्टकित कर दिया और आनन्दसे वह विह्वल हो गया । मुक्कुराहटसे उसके गाल प्रफुल्लित हो गये और हृदयके ऊपर तक भर जानेसे अवशिष्ट आनन्द मानो दन्त-किरणोंके प्रकाशके वहाने बाहर निकलने लगा, नयनके दोनों तारे चञ्चल हो गये एवं आनन्दके आँसुओंसे नयनके लोग भींग गये, इस प्रकार उसके नयनयुगल उस समय ही शुक्रनासके मुख पर पड़े ।

राजा का ऐसा अदृष्टपूर्व आनन्दातिशय देखकर, कुलवर्द्धनाको भी मुक्कुराती हुई आती देखकर, यही बात सर्वदा मनमें रहनेसे और प्रस्तुत वृत्तान्तको नहीं जानने पर भी, उस समयमें अत्यन्त आनन्दके उपयुक्त कारणको नहीं देख शुक्रनासने अपने मन ही मन तत्काल ताड़ लिया और कुर्सीको खींचकर राजाके अत्यन्त समीपमें जा अनतिरिक्त भावसे (धीरे धीरे) पूछा—'महाराज ! वह स्वप्न देखनेके विषयमें कुछ सत्यता हुई है क्या ?

१. ...प्रकट... । २. ...मूलस्य । ३. अतिरिक्तहर्षमिव । ४. अनालोकितपूर्वं त तं । ५. अभि-संवेक्ष्य । ६. परिवर्तमानत्वात्, विपरिवर्तमानत्वात् । ७. नातिप्रकाशम्... । ८. अस्ति । ९. किञ्चित् स्वप्नदर्शने ।

अत्यन्तमुत्फुल्ललोचनां हि कुलवर्द्धना दृश्यते, देवस्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलमुपसर्पद्वपरचयदिव नीलकुललय-कर्णपूर-शोभाम्, आनन्दजल-परिप्लुतं तरलतारक-विकसदावेदयति महत् प्रहर्ष-कारणमीक्षणयुगलम्, उपारूढमहोत्सव-श्रवण-कुतूहलमुत्सुको-रुक्मं क्लाम्यति मे मनः । तदावेदयतु देवः किमिदम् ? ।'

इत्युक्तवति तस्मिन् राजा विहस्याब्रवीत्—'यदि सत्यमनया यथा कथितम्, तदैव सर्वमवितथं स्वप्रदर्शनम् । अहन्तु न श्रद्धे, कुतोऽस्माकमियती भाग्यसम्पत्, अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम् । अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्द्धनामेवविधानां कल्याणानामसम्भावितमात्मानं मन्यमानो विपरीताभिवाद्य पर्यामि । तदुत्तिष्ठ, स्वयमेव गत्वा किमग्र सत्यमिति देवीं पृष्ट्वा ज्ञास्यामि ।'

हि यतः इयं कुलवर्द्धना अत्यन्तम् उत्फुल्ललोचना हर्षेण विकसितनयना दृश्यतेऽवलोक्यते, अत एव विषयान्तरं परिश्यय स्वमविषय एव जिज्ञास्यत इत्याशयः । तत्रैव कारणान्तरमाह—देवस्यापीति । देवस्यापि स्वामिनोऽपि प्रियम् इष्टं यद्वचनं वचः तस्य श्रवणम् आकर्षणं तस्य कुतूहलात् कौतुकादिव श्रवणयोः कर्णयोः मूलं निकटम् उपसर्पत् गच्छत् नीलं यत् कुललयम् उपप्लुतं तद्वत्स्य कर्णपूरस्य शोभां कान्तिम् उपरचयदिव निष्पादयदिव । आनन्दजलेन प्रमोदाश्रुणा परिप्लुतं क्लिप्तम्, तरले चपले तारके कनीनिकायुगलं यस्य तत्तादृशम्, विकसत् विकासं प्राप्नुवत् इदं देवस्य भवतः स्वामिनोऽपि ईक्षण-युगलं लोचनद्वयं कर्तुं, महद् विपुलं प्रहर्षस्य विशेषप्रमोदस्य कारणं हेतुम् आवेदयति ज्ञापयति । अथैवं सत्यमिति किन्ते ? इत्यत आह—उपाकृतेति । उपारूढम् उपरूपं महोत्सवश्रवणाय विपुलप्रमोहवाचां कर्ण-नाय कुतूहलं कौतुकं यत्र तत्तादृशम्, उत्सुकैरुत्सुकम् अत्यन्तोत्कण्ठितं मे मम मनश्चितं क्लाम्यति खेदं प्राप्नोति । तत् देवो भवान् आवेदयतु ज्ञापयतु इदं प्रमोदविधायकं किमिति ।

इति । इति पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुक्रनासे उक्तवति कथितवति सति राजा भूपतिः विहस्य किञ्चित् रिसितं विधाय अम्रवीत् अवोचत्—अनया कुलवर्द्धनया यथा कथितं तद् यदि चेत् सत्यम् ? तदा सर्वं स्वप्रदर्शनम् स्वप्रावलोकनम् अवितथम् अमिथ्याभूतं सत्यम् 'वितथं त्वन्तं वचः' इत्यमरः । तु किन्तु अहमिति धीरोदात्तत्वेन निर्दोशो ज्ञेयः । न श्रद्धे न विश्वसिमी, अस्माकम् इयती एतावती भाग्यसम्पत् भागधेयसम्पत्तिः कुतो भवेत् । हि यस्मात्, ईदृशानां पूर्वोक्तानां प्रियवचनश्रवणानां प्रियवाक्याकर्णनानाम् अभाजनम् अपात्रम् अनधिकारिणो वयमिष्यर्थः । अवितथवादिनीमपि पूर्वस्मादेव अवितथभाषिणीमपि कुलवर्द्धनाम् अहम् पूर्वविधानां पूर्वप्रदर्शितस्वरूपाणां कल्याणानां निःश्रेयसानाम् असम्भावितम् आस्पदत्वेन अनिश्चितम् आत्मानं स्वं मन्यमानः विपरीतामिव अत्यस्याभाषिणीमेवेत्यर्थः, अथ अस्मिन् दिने पर्यामि अवलोकयामि । तत्तस्माद्धेतोः (शुक्रनासे !) उत्तिष्ठ

क्योंकि—कुलवर्धनाको नेत्र अत्यन्त प्रफुल्लित दीखते हैं । आपका भी यह नयनयुगल प्रियवाक्य सुननेके लिए कुतूहलवशसे ही मानो कानोंके पास पहुँच गये हैं, उससे मानो नीलकमलके कर्णपूरकी शोभा उत्पन्न कर रहे हैं । आपके भी आनन्दश्रुति सिक चञ्चल पुतलीवाले प्रफुल्ल नेत्र किसी बड़े आनन्दके कारणको सूचित करते हैं । इस गुरुतर महोत्सवके सुननेके लिए सुखे भी कुतूहल उत्पन्न हुआ है, एवं मन अत्यन्त उत्कण्ठित होकर क्लेश भोग रहा है; इसलिए आप कहिए—यह क्या बात है ? शुक्रनासे इस प्रकार पृथ्वीपर राजाने हँसकर उत्तर दिया—'कुलवर्धना जो कही है वह यदि सत्य हुआ, तो वह स्वप्न वृत्तान्त सब हो सत्य, पर सुखे विश्वास नहीं होता है । क्या कि—मेरा भाग्य ऐसा कैसे हो सकता है ? जिस कारण—हम लोग ऐसे प्रिय वचन सुननेके पात्र नहीं हैं । कुलवर्धनाको पहिलेसे ही सत्यवादिनी जानता हूँ, किन्तु—मैं जो इस प्रकारके मज्ञाँका पात्र होऊँगा—वह असम्भव मनमें कर आज इसको पहिलेसे विपरीत (मिथ्यावादिनी) समझता हूँ, अतएव उठो, अपनेसे ही जाकर, 'इस विषयमें यथार्थ घटना क्या है ?' यह महाराजसे पूछकर निश्चय कर लें ।'

१. अत्यन्तोः फुल्ललोचना, उत्फुल्ललोचना । २. '...प्लुततरलतरकम् । ३. प्रकर्ष... । ४. उत्सुकं । ५. तथा ।

इत्यभिधाय विस्मृत्य सकलनरेन्द्रलोकम्, उन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्द्धनाय दत्त्वा, तथा च दत्तप्रसादानन्तरमवन्तितलाफिल्लललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः, सह शुक्रनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणः मनसा, पवने-चलित-नील-कुवलय-दल-लीला-विडम्बकेन दक्षिणोन्नाद्या परस्फुरताऽभिनन्दमानः तत्काल-सेवा-समुचितेन विरल-विरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरः संसर्पिणीनामनिललोतशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्साह्यमाणकक्षान्तरतिमिरम् अन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकुर्वरश्चासंविधाने, नवसुधानुलेपनं-धवलिते, प्रञ्चलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्ण-

उत्थितो भव, स्वयमेव आत्मनैव गत्वा अन्तःपुरमिति शेषः । अत्र अस्या उक्तिविषये किं सत्यं तथ्यम् इति देवी विलासवतीं पृष्ट्वा आधुच्छ्रयं ज्ञास्यामि निर्णय्यामि ।

रतीति । इति एवम् अभिधाय उक्त्वा, सकलनरेन्द्रलोकं समस्तराजसमूहं विस्मृत्य 'गृहाय गम्यताम्' इत्यादिश्य, स्वाङ्गेभ्यः स्वीयहस्तपादादिभ्यो भूषणानि अलङ्कारान् उन्मुच्य अवतार्यकुलवर्द्धनाय महत्तरिकायं दत्त्वा वित्तीयं, दत्ते सति प्रसीदति अनेनेति प्रसादोऽनुग्रहदानं तस्माद्वन्तरे पश्चात्, अवन्तिलेन वसुधातलेन आश्लिष्टा प्रणामसमये पृष्ट्वा ललाटरेखा भालदेवो यस्याः तथा तादृश्या, तथा कुलवर्द्धनया शिरःप्रणामेन उत्तमाङ्गावनमनेन अभ्यर्चितो वन्दितः, शुक्रनासेन सह समकालम् उत्थाय उत्थानं विश्राय हर्षविशेषेण प्रमोदादिभ्येन निर्भरं परिपूर्णं तेन तादृशेन, मनसा त्वर्यमाणः अन्तःपुरप्राप-णाय श्रीश्रीक्रियमाणः । पवनेन वायुना चलितम् आन्दोलितं यत् नीलकुवलयं नीलकमलं यस्य लीलां शोभां विडम्बयति अनुकरोतीति तत्तादृशं तेन तादृशेन, परस्फुरता नितरां स्पन्दता, दक्षिणेन अपस-व्येन अद्या नयनेन अभिनन्दमानः अनिलवितप्रशिद्धोत्तनेन सन्तोष्यमाणः । तथा चाहः—

‘दक्षिणाङ्गस्य स्फुरणं नराणां सर्वसौख्यदम् । तदेव कथ्यते सज्जिनरीणां प्रदक्षिणम् ॥’ इत्यादि ।

तत्कालसेवायाम् अन्तःपुरजनसामयिकशुभ्रपायां समुचितेन योग्येन, विरलविरलेन अस्वापनेन वीप्सायां द्विर्बचनम्, यथा यथान्तःपुरगमनं भूपतेस्तथा तथा विरलविरलत्वमिदमवधेयम् । पुरः संसर्पि-णीनाम्, अग्रे प्रजन्तीनाम्, अनिलेन पवनेन लोलाः चपलाः शिखा यासां तासां प्रदीपिकानां दीपानाम् आलोकेन कान्त्या समुत्साह्यमाणानि दूरीक्रियमाणानि कक्षान्तराणां पुरः पुरःस्थायिनाम् अन्येषां प्रको-ष्ठानां तिमिराणि तमांसि यत्र तत्तादृशम् अन्तःपुरम् अयासीत् अगमत् ।

तदेति । तत्र तस्मिन् अन्तःपुरे वासभवने शयनतलमविशयानां विलासवतीं राजा ददर्श इत्य-न्वयः । इह यानि ससम्पन्नपदानि तानि ‘वासभवने’ इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । सुष्ठु समीचीनं कृतं मणिसन्तुष्टिपादानि सम्पादितं रक्षासंविधानं पापखण्डशाकिनीडाकिन्यादिभ्यो गर्भरक्षणविधिर्यत्र तत्र तथोक्ते । नवः प्रत्यग्रं यत् सुधानुलेपनं चूर्णादिद्रव्यलेपनं तेन धवलिते श्वेतीकृते ‘सुधालेपोऽमृतं सुही’ इत्यमरः । प्रञ्चलितः प्रदीपो मङ्गलप्रदीपो यत्र तत्र तादृशे । इह च मध्यमपदलोपी समासो ज्ञेयः,

यों कहकर उसने उपस्थित राजाओंको विदाकर दिया और अपने शरीरकेसब आभूषण उतारकर कुलवर्धना को दे दिये । उनका लाभ होते ही तुरन्त उसने मस्तक अवचमनपूर्वक ललाटद्वारा भूतलका स्पर्शकर राजाको नमस्कार किया । राजा शुक्रनासके साथ पुनः उठा । अत्यन्त आनन्दसे उसका मन परिपूर्ण हो, उसको अन्तःपुरमें जानेके लिए शीघ्र परिचालित करने लगा । वायुसे कम्पित नीले-कमलके पत्तोंकी लोलाका अनुकरण करता दक्षिण नेत्र फड़क-फड़क कर उसका अभिनन्दन करने लगा । उस समयकी सेवाके योग्य पीछे-पीछे चलते कुछ परिजनोंके साथ जाने लगा । हवासे लहराती हुई स्थूल ज्योतिवाली लालटेन जाती थीं उनके प्रकाशसे अन्यान्य प्रकोष्ठके अन्धकार दूर हो जाते थे, इस रूपसे राजा अन्तःपुरमें आ पहुँचा ।

वहाँ जाकर देखा—रानी विलासवती वासगृहमें शय्याके ऊपर शयन कर रही है । मणि, मन्त्र और औष-धादिद्वारा उस वासगृहका सम्पूर्ण रक्षाविधान किया हुआ था, एवं नये चूनेसे लेपकर वह वासगृह शुभ्रवर्ण भी किया हुआ था, उसके बीचमें मङ्गलप्रदीप जलाए गये थे, पाशवर्दारके समीपमें पूर्ण कलश रखे गए थे, उसकी दीवारें

१. विसर्प्य । २. पूर्यमाणः । ३. अभिवन्दमानः । ४. अनिललोच्छलच्छिखानां । ५. प्रदीप-कानाम्, कक्षान्तरतिमिरसंहतिः । ६. तत्र वसुकृतः, तत्र बहुकृत । ७. नवसुधालेपः । ८. दीपे ।

कलसाधिष्ठितपक्षके, प्रत्यम-लिखित-मङ्गल्यालेखयोज्यलभित्ति-भाग-मनोहारिणि, समुपरचित-सित-वितान-पर्यन्त-वाचबद्धमुक्तागुणे मणिप्रदीप-प्रहर्त-तिमिरे वासभवने, भूमि-लिखित-पत्रलता-कृत-रक्षा-परिचेषम्, शयन-शिरोभाग-विन्यस्त-धवल-निद्राकलसम्, आबद्ध-विधि-धौषधि-मूल-यन्त्र-पवित्रम्, अवस्थापित-रक्षा-शक्तिबलम्, इतस्ततो विकीर्ण-गौरसरपम्, अवलम्बित-बाल-योक्त्र-प्रथितलौह-पिप्पलपत्रम्, आसक्त-हरितारिष्टपल्लवम्, उत्तुङ्ग-पाद-पीठ-प्रतिष्ठितम्, इन्दु-दीधिति-धवल-प्रच्छद-पटम्, अचलराज-शिलातल-विशालम्-गर्भ-

पूर्णकलसः सलिलपूर्णकुम्भः तेन अधिष्ठित आश्रितः पञ्चको द्वारपाश्वे यस्य तत्र तादृशे । 'पक्षकस्तु सुमान् पारवद्भारे च पारवमात्रके' इति मेदिनी । प्रत्यग्रम् अभिनवं यथा स्यात्तथा लिखितानि लिपी-कृतानि चित्रितानित्यर्थः, यानि मङ्गल्यानि देवतारूपस्वास्करवाणोत्पादकानि आलेख्यानि चित्राणि तैरु-उज्ज्वलं हीतिमान् यो भित्तिभागः कुड्यप्रदेशः तेन मनोहारिणि अभिरामे समुपरचितस्य संयोजितस्य सितवितानस्य रवेतोहोचस्य पर्यन्तेषु प्राग्तभागेषु अवबद्धो गुणितो मुक्तागुणो मुक्तामाला यत्र तत्र तादृशे । तथा मणयो रत्नान्येव प्रदीपाः तैः प्रहृतानि ध्वस्तानि तिमिराणि अन्धकारा यत्र तत्र तादृशे । वासभवने निवाससदने ।

भूमिति । इत आरभ्यैकादश ननुसकानि द्वितीयान्तपदानि 'शयनतलम्' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । भूमौ पृथिव्यां लिखितया शयनतलस्यैव परितो लिपीकृतया पत्रकृतया पत्रयुक्तफलतया कृतो विहितो रक्षापरिचेषो गर्भम्रागार्थपरिवेष्टनं यस्य तत्तादृशम् । शयने स्वापसमये यः शिरोभागे सरसक-प्रदेशः तत्र विन्यस्तः स्थापितः धवलो रजतमयत्वात् शुभ्रो निद्राकलसो निद्राघटो यत्र तत्तादृशम् । आबद्धानि न्यस्तानि अनेकप्रकाराणि औषधयो लताविशेषाः मूलानि वृक्षवल्लीमूलानि यन्त्राणि चक्रग्रन्थुप्रभृतीनि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनादिद्रव्याणि यत्र तत्तादृशम् । अवस्थापितानि पारवै रक्षितानि रक्षार्थं शक्तीनां ब्राह्मीवैष्णवीकात्यायन्यादीनां बलयानि मन्त्रपूतबहिर्निर्मितकटकानि यत्र तत्तादृशम् । इतस्ततः समस्तात् विकीर्णा विविक्ता गौरसरपाः सितसरपा यत्रतत्ता दृश्यम् । अवल-म्बितानि न्यस्तानि बालयोकत्रेण लघुरञ्जुविशेषेण केशमुलबन्धनेन वा प्रथितानि गुणितानि लौहानि-लोहलपट्टानि पिप्पलपत्राणि अश्वत्थपर्णानि च यत्र तत्तादृशम् । 'बोधिद्रुमश्रालदलः शिखरः कुसुमराशानः । अश्वत्थे' इत्यमरः । आसक्ता मिथोलक्षा हरिताः नवनीतत्वात् पालाशवर्णाः अरिष्टपल्लवा निग्नकिसल-यानि यत्र तत्तादृशम् । 'अरिष्टः फेनिले निम्बे लघुने काककङ्कयोः' इति मेदिनी । तस्मिन् समये गर्भरक्षार्थं हि गर्भिणीशयनतले सर्वविधानां द्रव्यविशेषाणां संस्थापनं भवति स्म तत्तद्देशान्यवहारद्विव्यवधेयम् । उत्तुङ्गेषु अतीवोन्नतेषु पादपीठेषु पर्यङ्कपादाधारदारुविशेषु प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । नन्वत्र पर्यङ्के परि-पातितशयनीयतलस्य पादपीठेषु कथं प्रतिष्ठितत्वमिति चेत् ? सत्यम्, पादपीठेषु पर्यङ्कस्य प्रतिष्ठितत्वेन तात्स्थान्युत्तुपरि शयनीयतलस्यापि तथारवमित्यदोषात् ।

इन्दुदीधितिश्रमङ्गकान्तिः तद्वत् धवलः शुभ्रः प्रच्छदपट आस्तरणवर्धं यत्र तत्तादृशम् । तथा अचल-

तत्कालं कादौ गये मङ्गलकर चित्रिते देखनेमें सुन्दर लगती थी । उसके ऊपर एक श्वेतवर्ण चौदीवा बौध्दकार उसको चारों ओर कोटों पर मोतीकी झालरें लटकाई गई थीं । और मणिमय-प्रदीपोंके आलोकसे उस घरका अन्धकार दूर हो गया था । और नाना किस शय्या पर शयन करती थी, उसके चारों ओर रक्षाके निमित्त राखकी आड़ बना दी गई थी, सिरहानेके तरफ आनन्द-पूर्वक निद्रा आनेके लिये श्वेतवर्ण मङ्गल-कलश रखे थे; नानाविध औषध, मूल (कोहरेकी लता और उसकी मूल आदि), लाङ्गलप्रभृति यन्त्र और गोरोचना प्रभृति पवित्र द्रव्य उस शय्याके संस्पर्शमें रखवा हुआ था; गर्भरक्षाके लिए ब्राह्मी और वैष्णवीप्रभृति देवियोंके मन्त्रसे अभिमन्त्रित कर कितने बल्य उस शय्याके ऊपर रखे हुए थे; श्वर-उपर श्वेतवर्ण सरसों छींट (बखेर) दी गई थीं; छोटे रञ्जुविशेषसे गौधकर कितने लोहेके खण्ड और पीपलके पत्ते एवं परस्पर संलक्ष्य हरे कितने नौमके पत्ते उस शय्याके ऊपरमें लटका दिये गये थे; चरण रखनेके लिए एक ऊँची चौकी समीपमें रखी थी और चन्द्रकिरणके समान शुभ्रवर्ण एक आस्तरण-

१. ... अधिष्ठिते...द्वारपक्षके । २. ...मङ्गल्यलेख...उज्ज्वलित...भागे । ३. ...सितविताने वितान, ...पर्यन्तस्थितमुक्तागुणे । ४. ...प्रतिहृत... । ५. वासभुवने । ६. भूति... । ७. ...रत्न-धवल... । ८. ...यत्र ९ विमर्ग... । १०. अवलम्बित... । ११. बालयोद्धमित...; लोल, लोहित, ...दलम् । १२. पादपीठ... ।

चितं शयनतलमधिशयानाम्, कनकपात्र-परिगृहीतैः अविच्छिन्न-विरलावस्थित-दधिलवैः जल-तरङ्ग-तरल-धेतु-शालि-सिक्थ-निकरैः अग्रथितकुसुमै-सनाथैः पूर्णभाजनैः, अखण्डितानन-मत्स्य-पटलैश्च प्रत्यग्र-पिशितपिण्ड-मिश्रैः, अविच्छिन्न-सलिलधारानुगम्यमानै-मार्गैः, पटलकप्रवर्तितैश्च शीतलप्रदीपैः, गोरोचनामिश्रगौरसर्पपैश्च सलिलाञ्जलिमिश्र, आचारै-कुश-

राजस्य शैलाधिपतेः (हिमालयस्य) शिलातलवत् विस्तृतपाषाणखण्डवत् विशालं विस्तीर्णम् । गर्भोचितं गर्भवतीस्वापोद्योगं शयनतलम् आस्तरणोपरिभागम् अधिशयानाम् अवलम्ब्य सुसाम् । राक्ष्या विशेषपणमिदम् । इह 'हन्दुदीधिति-धवलं प्रच्छदपटम्' इत्यत्र 'अचलराजशिलातलविशालम्' इत्यत्र च लुतोपमालङ्कारः ।

कनकेति । इह तृतीयान्तानि 'पूर्णभाजनैः' इत्यन्तानि 'सिक्थनिकरैः' इत्यस्य विशेषणानि । आचारेषु तद्देशीयकौलिकाचारेषु कुशलेन अभिशेन, अन्तःपुरजरतीजनेन अवरोधस्थवृद्धयोविद्वगेन । प्रथमं तन्मध्यधर्माणां केनचित् वृद्धस्त्रीवर्गेण (कर्त्रा), कनकपात्रे सुवर्णभाजने परिगृहीतैः आसैः । अविच्छिन्ना मिथः संलघ्नाः, विरला अल्पाः अवस्थिता दधिलवा दधिलखण्डा येषु तैः तादृशैः । जलतरङ्गवत् पानीयकञ्जोलवत् तरलाः चपलाः, तदीयबाष्पाणां चञ्चलत्वेन तेषामपि चञ्चलवद्वलोक्यमानस्वादित्याद्याः, श्लेताः धवलाः, शालिसिक्थनिकराः तस्कात्पक्षौदनसमूहाः शालिलाजमभूदा वा तैः तादृशैः (करणैः) अग्रथितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथाः सहिताः तैः तादृशैः । तथा पूर्णं व्याप्तं भाजनं पात्रं यैस्तैः तादृशैः ।

अखण्डितेति । अन्धेन केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेनेति कर्तृपदमिहापि प्रथमसमध्याहार्यम् । प्रत्यग्राणि अभिनवानि यानि पिशितपिण्डानि सालखण्डानि तन्मिश्रैः तस्त्रिमिलितैः अखण्डितानि अविच्छिन्नानि आननानि वद्वानि येषां तथोक्तानां मत्स्यानां मीनानां पटलैः समूहैश्च । 'क्रियमाणावतरणकमङ्गलाम्' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

अविच्छिन्नेति । अविच्छिन्नया अखण्डितया सलिलधारया जलधारया अनुगम्यमानः अनुवज्यमानः मार्गः अध्वा येषां तैः तादृशैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः पृष्ठतो विहितविच्छिन्नसलिलधारैरित्यर्थः । पटलकेषु लुटपटकेषु तदन्तर्गतैरित्यर्थः, प्रवर्तितैः प्रदीपितैः, 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे' इति मेदिनी । शीतलप्रदीपैः विविधजरतीजनैरानीयमानैः कर्पूरदीपैः (करणैः) । इहापि पूर्ववद्वेतेन सम्बन्धः ।

गोरोचनेति । गोरोचनया मिश्रैः संयुक्तैः गौरससर्पपैः श्वेतसिद्धार्थैः, केनचिद् वृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः पृष्ठतः तथाविधसर्पपविचेषैश्च (करणैः) । सलिलाञ्जलिमिश्र केनचिजरतीजनेनाञ्जलिपूर्णजलेश्च 'क्रियमाणावतारणकमङ्गलामि'त्यन्वयः ।

आचारेति । क्रियमाणं प्रदर्शितविधिना अनुगृहीयमानम् अवतारणके नीराजनरूपेण पात्रपरिभ्रामणावतरणे भोजनीयानयनसमये भूताद्यपसारणविषय इत्यर्थः, मङ्गलं यस्यास्तं तादृशीम् । तास्कातिकृत-द्वेषव्यवहारादिदमभ्यर्थवर्णनम् । 'अवतारणं भूतादिग्रहे वञ्चाञ्जलेऽर्चने' इति मेदिनी ।

वज्र (चादर) उसके ऊपर बिछा था और वह शय्या (पलङ्क) हिमालयके शिलातल के समान विशाल एवं गर्भवती स्त्रीके शयन योग्य थी । किन्ती वृद्ध स्त्रीने, रानीके लिए सोनेकी कटोरियोंको परिपूर्ण कर शुभ्रवर्ण चावलको दाने रक्खी थी, उस अन्नके ऊपरमें परस्पर संलघ्न और थोड़े-थोड़े दधि-खिन्दु एवं अर्सकभावसे (अलगा २) कितने पुष्प बिखरे हुए थे, और उस अन्नसे जलतरङ्गके समान बाष्प उठते थे । कोई वृद्ध स्त्री. कितने अखण्डित मुखवाली मछलियोंको ले आई थी, उसमें नूतन मांसखण्ड भी मिश्रित था । किन्ती वृद्धस्त्री, लाल कपड़ोंके अन्दर जलाए गए कितने कर्पूरोंके प्रदीपोंके लेकर आई थी, कोई उसके पीछे-पीछे मार्गमें अविच्छिन्न जलधारा देती थी कोई गोरोचनामें मिली हुई श्वेतमर्षणको मार्गमें विक्षेप करती थी, और दूसरी कोई अञ्जलिपूर्ण जल लेकर आई थी । इस प्रकार उस देशके और उस कुलके आचारको जाननेवाली अन्तःपुरस्थ वृद्धलि यौगलंके निमित्त खाद्य द्रव्य लानेके

१. अविच्छिन्न... २. ...सित... ३. ...कुसुमाञ्जलि... ४. ...गम्यमान... ५. पटलप्र... ।

६. शीतलप्रदीपैश्च ७. अभिच

लेनान्तःपुर-जरतीजनेन क्रियमाणावतारणक मङ्गलाम्, धनराजम्बर-विविक्त-वेधेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गल-प्रायालापेन पौरजनेनोपास्थमानाम्, उपारूढगर्भतयाऽन्तर्गतकुलराजालय-श्रित्तिम्, सलिल-निमग्नेरावतामिव मन्दाकिनीम्, गुहागतसिंहामिव गिरिराजमेखलाम्, जलधरपटलान्तरित-दिनकरामिव दिवसश्रियम्, उदयगिरि-तिरोहित-शशिमण्डलामिव विभावरीम्, अभ्यर्ण-ब्रह्म-कमल-विलिर्गमामिव नारायणनाभिम्, आसन्नागस्तोदयामिव दक्षिणाशाम्, फेनावृतामृतकलामिव क्षीरोदवेलाम्, गोरोचनाचित्रित-दशमनुपहतमतिधवलं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं दर्शयि ।

ससम्भ्रम-परिजन-प्रक्षारित-करतलावलम्बनावष्टम्भेन वामजानु-विन्यस्तहस्तपल्लवां प्रचलित-भूषणमणि-रव-मुखरमुत्तिष्ठन्तीं विलासवतीम् 'अलमलमत्यादरेण, देवि ! नोत्था-

वरेति पवलं श्वेतम् अम्बरं वल्लं तद्गुणं विविक्तं प्लुतो वेपो नेपथ्यं यस्य तेन तादृशेन, प्रमुदितेन हृषितेन, प्रस्तुत उपक्रान्तो मङ्गलप्रायः अतिसौम्येन मङ्गलरूपः आलापः संलापो येन तयोक्तेन परिजनेन सेवकवर्गेण उपास्थमानां पादसंवाहनादिभिः सेव्यमानाम् ।

उपारूढेति । उपारूढ उत्पन्नो यो गर्भस्तस्य भावस्तथा हेतुना । इतोऽग्रेऽयमर्थः सर्वत्र सम्बद्ध्यते । अन्तर्गतः कुलशैलो यस्यास्तां चितिं सल्लुधासिव, सर्वेषामाश्रयरूपत्वेन कुलशैलसुतयोः सादृश्यम् । सलिले जले निमग्नो मुहुरित ऐरावतः तज्जामा गजो यस्याः तां तादृशीम्, मन्दाकिनीम् आकाशगङ्गामिव, गुहायां कन्दार्या गतः प्रासः सिंहः पञ्चाननो यस्यास्तां गिरिराजस्य हिमालयस्य मेखलां मध्यभागमिव जलधरपटलेन अभ्रसमुद्भूतं अन्तरितो व्यग्रहितो दिनकरः सूर्यो यस्यां तां तादृशीं दिवसश्रियमिव उदयगिरिणा उदयाचलेन तिरोहितम् आच्छादितं शशिमण्डलं यस्यां तां विभावरीं रात्रिमिव, अभ्यर्णं निकटे ब्रह्मकमलस्य विरञ्जिन्नमस्थानीभूतपद्मस्य विनिर्गमो बहिर्भावे यस्याः तां तादृशीं नारायणस्य विष्णोः नालमिव कृष्णमिव, आसन्नो निकटवर्ती आसत्स्य पीतजलधेः उदय उद्गमं यस्यां तां तादृशीं दक्षिणां दक्षिणदिशमिव, तथा फेनैः छिण्डीरैः आवृत आच्छादित अमृतकलसः पीयूषकुम्भो यस्यां तां तादृशीं क्षीरोदस्य समुद्रस्य वेलां जलविकृतमिव विद्यमानाम्, तथा गोरोचनाया चित्रिता पिङ्गलवर्णाकृता दशाः प्रान्तभागा यस्य तत्सादृश्यम्, अनुपहतं पूर्वं परिधानाभावेनापलुपितम् अभिनव-मित्यर्थः, अतिधवलम् अतिशुभ्रं दुकूलयुगलं सूचमयसनद्वयं वसानां परिधानाम् । 'चौमपटे दुकूलेऽस्त्री इति मेदिनी । इह मालोपमालङ्कारः ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण भूपतिं दृष्ट्वा ससम्भ्रमेण परिजनेन सेवकन कथाचित् परिचारिकया प्रसारितं विस्तारितं यत् करतलं दृष्टतलं तदेव आलम्बनम् आधायः तस्य अवष्टम्भेन सहायेन, वामजानुनि अप-स्थनलकीले विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवो यथा तां तादृशीम्, अन्यथा गर्भभरणेस्थानालम्बनावृत्ति-भयव्याप्याश्रयः । प्रचलितानि शरीरसञ्चालनेन चलितानि भूषणानि अलङ्काराः तेषां मणिरत्नेषु रत्नध्वनिना समय मीतिक अनिष्टके निवारण करनेके लिए मङ्गलाचरण करती थीं । एवं द्रव्यवत्त्वात् स्वच्छ वेश धारणकर पर-स्पर मङ्गलमय आलाप करते-करते परिजनवर्ग आनन्दसे रानोंकी सेवा करते थे । गर्भ उत्पन्न हो जानेसे अन्तर्गत कुल-पतेवाली पृथिवीके समान, ऐरावत इस्तीके जलमध्यमें निमग्न होने पर मन्दाकिनीके समान, कन्दरा (गुफा) में घुसे सिंहावाली हिमालयकी मेखला (मध्यदेश) के समान, मेघसमूहसे आवृत सूर्यवाली दिवस-श्रीके समान, उदयाचलसे ढके चन्द्रमण्डलावा रात्रिके समान, आसन्न ब्रह्म कमलके उत्पत्ति-समयकी विष्णुकी नाभिके समान, अगस्त्यका उदय समीपवर्ती होने पर दक्षिण दिशाके समान, एवं फेनद्वारा आवृत अम्भन्तरमें अमृत कुंभ रहनेके समयमें क्षीरोद-सागरकी जलवृद्धिके समान विलासवतीको राजाने देखा, उस समय रानी अत्यन्त द्रव्यवर्ण नये दो सूचमय खण्ड पहनी हुई थी, जिनके प्रान्तभाग गोरोचनसे चित्रित थे ।

उस समय राजाको देखकर किसी परिचारिकाने अपना हाथ फेला दिया, रानी दाहिने हाथद्वारा उसके हाथ को पकड़कर, बायें घुटने पर बायें हाथ रखकर उठने लगी, उस भङ्गसञ्चालनके समयमें हिलते हुए आभूषणोंके मणियोंकी झनझनाहट होने लगी । यह देखकर विलासवतीसे—'ठहरो ठहरो, बहुत आदर हुआ, (इस अवस्थामें

१.***अवतरण***

२.***मङ्गलम्***

३. मेखलामिव दिनश्रियम् ।

४.***तिलकचित्रित ।

५. मणिधवलं । ६. आलम्बनावष्टम्भेन । ७. प्रचल

तद्यथ' इत्यभिधाय सह तथा तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्ट-चामीकर-चारुपादे ध्वजलोपच्छदे चासन्ने शयनान्तरे शुक्रनासोऽपि न्यसीदत् ।

अथ तासुपालद्वगर्भाभालोक्य हर्षभरणमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा-देवि ! शुक्रनासः पृच्छति-यदाह कुलवर्धना किमपि, तत् किं तथैव ?' इत्युवा । अथाव्यक्त-स्मितचक्षुरित-कपोलाधरलोचना लज्जया दशनान्शुजालक-व्याजेनांशुकनेय मुखमाच्छाद-यन्ती विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्थौ । पुनः पुनश्चातुर्वर्धमाना 'किं भौमतिमात्रं त्रपा-परवशां करोषि नाहं किञ्चिदपि वेक्षि' इत्यभिदधाना तिर्यग्चलित-तारकेण चक्षुषा अव-नतमुखी राजानं साभ्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुट-हासज्योत्स्ना-विशदेन मुखशशिना

मुखरं सवाब्दं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणमिदम् । उतिष्ठन्तीञ्च उन्धानं विदधती विलासवती पार्थिवः राजा-देवि ! अत्यादरेण अतिप्रयत्नेन अलमलं कृतं कृतम्, अनेनादरातिशयो व्यञ्जितः । नोत्थातव्यं नोत्थानं विषयेयम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्के तथा विलासवत्या सह समुपाविशत् उपविष्टवान् ।

प्रष्टेति । प्रमृष्टाः उज्ज्वलीकृताः परिष्कृता इत्यर्थः, चामीकरस्य सुवर्णस्य चारुपादा मनोहरपादा यस्य तस्मिन् तादृशे, धवलः शुभ्रः उपच्छदः उत्तरपटः (आस्तरणवसनं) यत्र तथोक्ते आसने समीपव-त्तिभिः शयनान्तरे अन्यस्यां शय्यायां शुक्रनासोऽपि न्यसीदत् उपविष्टवान् ।

अथेति । उपास्तुवार्थात् उत्तरपटगर्भां तां विलासवतीम् अवलोक्य निरीक्य हर्षभरेण प्रमोदाति-शयेन मन्थरं जडं तेन तादृशेन, मनसा चित्तेन, प्रस्तुतः परिहासः परिहासो जलवचनविन्यासो येन सः तादृशः, राजा-देवि ! शुक्रनासः पृच्छति प्रश्नं करोति, कुलवर्धना किमपि यदाह कथिवती तर्हि तथैव इत्युवाच इत्युक्त्वान् । इह प्रश्ने परिहासावगमस्तु शुक्रनास इत्यन्वयकचिन्तित्वादिति बोध्यम् ।

अथेति । अथ प्रदानानन्तरम् अव्यक्तम् अस्पष्टं यत् स्मितं सन्दृष्ट्वास्मिन् तेन क्षुरितं रञ्जितं कपोलाधर-लोचनं गण्डोष्ठचुम्बस्याः तादृशी, इह बहुवचनविग्रहो न न्यायः प्राण्यङ्गत्वादिति सुधीभिराकल-नीयम् । लज्जया त्रपया दशनान्शुजालकस्य दन्तकिरणसमूहस्य व्याजेन लुलेन अंशुकनेय शुभ्रवस्त्रेणैव मुखं वदनम् आच्छादयन्ती आवरणं विदधती विलासवती तत्क्षणं तस्मिन् काले अधोमुखी अवाहसुखी तस्थौ स्थिता । इह सापह्नवोत्पत्तिः ।

पुनरिति । पुनः पुनः सुहृत्सुहृदः अनुवर्धमाना सनिर्वन्धं पृच्छन्माना । अतिमात्रम् अतिसङ्कटं त्रपापरवशां लज्जाधीनां करोषि विदधासि । किञ्चिदपि स्वल्पमात्रमपि अहं न वेषि न जानामि' इत्यभि-दधाना इति श्लाघा तिर्यग् चलिता वक्रभावेन चलिता तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन । चक्षुषा लयनेन अवनतमुखी आनजानना राजानं भूपतिं साभ्यसूयमिव ईर्ष्याया सह विद्यमानमिव अपश्यत् अवलोकितवती । पतिव्रताया धीरानायिकाया तथाविधप्रदस्यानुचितत्वासाभ्यसूयमित्याशयः ।

अपरिस्फुट इति । अपरिस्फुटः अस्पष्टः यो हासः स व्योम्ना चन्द्रिका इव तथा विशदेन निर्मलेन, मुखं वदनं शशीव चन्द्र इव तेन तादृशेन, उपलक्षितो भूभुजां राज्ञां पतिरीश्वरः तारापीडः पुनो विलास-वती भूयः पुनरपि वभाषे उवाच—

अत्यन्त गौरव दिक्षानेका प्रयोजन नहीं है) बस, देवि ! तुम मत ठगो' वों कहकर राजा उसके साथ उसी पलङ्ग पर बैठ गया । शुक्रनास भी समीपवर्ती एक दूसरे पलङ्ग पर बैठ गया । उस शय्याके ऊपरमें भी शुभ्रवर्ण आस्त-रणवस्त्र (चादर) था एवं उस पलङ्गके छन्दर पाये स्वच्छ सुवर्णके बने थे ।

तदनन्तर रानी विलासवतीको उत्पन्न गर्भ-सहित देखकर अत्यन्त आनन्दसे थिथल चित्त होकर परिहास करने-करते राजा बोला—देवि ! शुक्रनास पूछते हैं कि—'कुलवर्धनानि जो कुछ कहा है, वह उस रूपसे सत्य है क्या ?' । उसके बाद मन्द-मन्द सुस्फुरादित विलासवतीके कनोल, ओष्ठ और आँखों पर चमकी, उस समय उसने लज्जासे दन्तकिरणोंके बढ़ाने मानों बज्जद्वारा ही मुखको आच्छादन कर अधोमुख कर लिया । किन्तु जब राजाने बार बार आग्रहसे पूछा तब बोली कि—'मुखे अत्यन्त लज्जित क्यों करते हो ! मैं कुछ नहीं जानती' । इतना कहकर, अवनत मुख कर, आँखकी पुतलियोंको जटा तिरछी काँके, उसने राजाको मानों अत्यन्त असूयाके साथ

भूमिजां परिरेतां भूयो बभाषे—‘सुतनु ! यदि मदीयेन वचसा तव त्रप! वितन्यते, तदयमहं स्थितो निभृतम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विषटमान-वृत्त-कोश-विशद-चम्पक-द्युतेः स्वर्णतया परिमलानुमीयमानं कुङ्कुमाङ्गरागस्य पाण्डुरतां मापद्यमानस्य वर्णस्य, अनयोश्च गर्भ-सम्भवाभूतावसेक-निर्वाण्यमाणं-शोकान्तप्रभवं भूममिव वमतोः आननगृहीत-नीलोत्पलयोः रिव चक्रवाकयोः तमाल-पल्लव-लाङ्छित-मुखयोरिव कनककलसयोः सकृद्वालिखितं-कृष्ण-

इह ‘मुखशशिना’ इत्यत्र ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इत्यनेनोपमितसमास एव विधातव्यः, यतो हि चन्द्रेण सह राज्ञो वैशिष्ट्यासम्भवः । एवञ्चैतदनुसारेण ‘हासयोर्यना’ इत्यत्राप्येव एव समासोऽङ्गीकरणीयः । तथा च सति लुप्तोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

सुतन्ति । सुप्तु सुन्दरी तनुः शरीरं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे सुतनु ! मदीयेन मनुजैः वचसा वाक्येन यदि चेत् त्रपा लज्जा वितन्यते विस्तार्यते । निभृतम् अर्थात् तूष्णीं स्थितः ।

अस्वेति । विषटमानानि सिद्धमानानि वृत्तानि पर्णानि यस्य स तथोक्तः कोशो मुकुलं यस्य तादृशस्य विशदस्य स्वच्छस्य चम्पकस्य चम्पकपुष्पस्य द्युतिः कान्तिः तस्याः स्वर्णतया तुल्यवर्णतया कारणेन परिमलेन केवलसुगन्धेन अनुमीयमानः कुङ्कुमाङ्गरागः बालीकदेशोरपत्रपाण्डुरकुङ्कुमानुलेपनं यत्र तस्य तादृशस्य कुङ्कुमाङ्गरागः देहकान्तिश्चेति द्वयमपि चम्पकवत् समानपाण्डुरमिति पार्थक्येन प्रत्यक्षासम्भवात् परिमलेन कुङ्कुमाङ्गरागोऽनुमीयत इत्याशयः । अत्रार्थे प्रमाणञ्च—

‘बालीकदेशसज्जतं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत्’

इति भावप्रकाशवचनमेव । पाण्डुरताम् अन्तर्वर्तीत्वात् पाण्डुत्वम् आपद्यमानस्य प्राप्नुवतः, अस्य पुरोऽवलोक्यमानास्त्व, वर्णस्य तव शरीरशोभायाः किं प्रतिविधास्यसि कं प्रतीकारं करिष्यसि । तव त्रपासमाङ्गव निभृतेऽपि मयि अन्तर्वर्तीत्वेन स्वयं प्रकाशमानाया देहपाण्डुरतायाः सर्वथैव गोपनसम्भवादाशयत्वमेवेत्याशयः । इहोन्मीलितमलङ्कारः ।

अनयोश्चेति । गर्भसम्भवः गर्भोत्पत्तिरेव अद्युतं तस्य अवसेकेन सेचनेन निर्वाण्यमाणः निर्वाणं प्राप्यमाणः शोकः चिरकालीनसुतानुपत्तिनिमित्तको विषाद एव अनलो बह्विः तस्मात् प्रभव उत्पत्तिरस्य तं तादृशम्, भूमं वमतोऽद्विरेतोरिव श्यामसुखत्वादित्याशयः । आननयोर्मुखयोः गृहीते आसे नीलोत्पले कुवलये याभ्यां तयोः चक्रवाकयोः रथाङ्गाह्वयोः पङ्क्तिरिव विद्यमानयोः, तमालपल्लवाभ्यां तापिच्छकिसलयाभ्यां लाङ्छिते चिह्निते मुखे उपरिभागद्वयं ययोस्तयोः कनककलसयोरिव सुवर्णकुम्भयोरिव, सकृत् एकवारमात्रं न तु पूर्ववत् प्रत्यहमित्याशयः, आलिखिते चित्रिते कृष्णागुरुपङ्केन गाढकृष्णागुरुपङ्केन पत्रलते पत्रवल्लीयुगले ययोस्तयोरिव विद्यमानयोः, तथा श्यामायमाने श्यामतामापद्यमाने च्युते स्तनाग्रभागद्वयं ययोस्तयोक्तयोः ‘च्युतुको ना कुचाननम्’ इति रत्नकोषः । अनयोश्च पयोधरयोः कुचयोः किं प्रतिविधास्यसि कं प्रतीकारं करिष्यसि । कुचाग्रश्यामता गर्भव्यतिरेकेणानुपपद्यमाना तद्भावं प्रकटय-तीत्याशयः । इह ‘गर्भसम्भवाभृते’त्यत्र ‘निर्वाण्यमाणशोकानले’त्यत्र च परम्परितरूपकमलङ्कारः, ‘वमतोरिव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेषालङ्कारः इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । ‘चक्रवाकयोरिव’ इत्यत्र चोपमा । ‘आलिखिते’त्यादौ क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

एक वार देखा । चन्द्रिकाके समान अस्फुट हास्यसे प्रकाशमान मुखचन्द्रसे राजराजेश्वर फिर बोला—‘सुन्दर ! मेरे वचनसे ही यदि तुम्हें लज्जा बढ़ती है तो, लो, यह मैं चुप हूँ, किन्तु तुम्हारे शरीरका यह वर्ण, झिलते हुए निर्मल चम्पककुसुम-कान्तिके समान दीख रहा है, इसका कुङ्कुम लेप एकसा होनेके कारण सुगन्धितद्वारा ही पहचाना जाता है । एवं इस क्रमसे पाण्डुता प्राप्त हो गई है, अतएव इसका प्रतीकार तुम क्या करोगी ? और इस स्तनयुगला अग्रभाग श्याम हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि—गर्भोत्पत्तिरूप अद्युतसे सींचे जानेके कारण शान्त होती इदृशकी शोकरूपा अग्नि दुःख गई है, उसके धूमको मानो उगल रहा है । एवं नीलोत्पलधारी चक्रवाचकीके समान, एवं तमालके पत्तेसे आच्छादित मुखवाले सुवर्णके कलशके समान देखनेमें आ रहा है और काले

१. पतिर्भूयो । २. मदीयवचसा । ३. ‘मानस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्य, कुङ्कुमरागस्य । ४. पाण्डुतामा’ ।
५. कुत्रचित् ‘वर्णस्य’ इति पदं न दृश्यते । ६. कचित् ‘अमृत’ इति पदं नास्ति । ७. हृदयशोको । ८. बद्धतोः ।
९. अन्तर्गृहीत, गृहीतो’ । १०. कचित् ‘कनक’ इति पदं नास्ति । ११. लिखित’ ।

गुरु-पङ्क-पत्रलतयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोः, अस्य च प्रतिदिनसतिगाढतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यन्निल-लेखावल्यस्य क्रशमानमुष्कतो मध्यभागस्य इत्येवं ब्रवाणमविनापलमन्तमुखं-विनिगूढहासः शुक्रनासः-‘देव ! किमायासयसि देवीम्, इयमनया कथयाऽपि लज्जते, त्यज कुलवर्द्धना-कथित-वार्तासम्बद्धमालापीम्’ इत्यब्रवीत् । एवं विधाभिश्च-नर्मप्रयाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुक्रनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह तां निशामत्यबाहयत् ।

ततः क्रमेण यथासमीहितगर्भदोहद-सम्पादन-प्रमुदिता पूर्ण प्रसवसमये पुण्येऽहनि

अस्तेति प्रतिदिनं प्रत्यहम् अतिगाढताम् उदरस्य क्रमेण स्थूलतया दृढसंलग्नत्वम् आपद्यमानेन प्राप्नुवता काञ्चीकलापेन रशनादाज्ञा, दूयमानस्य अत्यन्तदृढसंलग्नतया पीड्यमानस्य, नश्यत् क्रमेण विलुप्यमानम् उदरपीवरत्येनेत्याशयः, त्रिवलिलेखानां वलित्यरूपरेखाणां चलयं मण्डलं यत्र तस्य तयोक्तस्य, कृशस्य भावः क्रशमा कृशत्वं तम् उज्जतः क्रमेण त्यजतः, अस्य च मध्यभागस्य उदरस्य किं प्रतिविधास्यसीति सम्बन्धः । मध्यभागस्यापि गर्भस्य तिरेकेणेशरूपत्वमसत्प्रवप्रायमिति सर्वथैव गोपनासम्भव इत्याशयः ।

इत्येवमिति ! इत्येवं पूर्वोक्तविधिना ब्रवाणं कथयन्तम् अविनालं तारापीडम्, अन्तर्मुखं मुखमध्ये विनिगूढं गाम्भीर्यभङ्गभीत्या संवृतो हासो येन सः तादृशः । शुक्रनासः-‘देव स्वामिन् ! देवीं विलासवतीं किं किमर्थम् आयासयसि खेदयसि, इयं देवी अनया पूर्वप्रतिपादितया कथया वृत्तान्तेनापि लज्जते व्रपते । कुलवर्धनाकथितवार्तासम्बद्धं कुलवर्धनाप्रतिपादितकथासम्बद्धम् आलापम् आभाषणं त्यज दूरीकुरु’ इति एवं प्रकारेण अब्रवीत् अबोचत् ।

एवमिति । एवं विधाभिः पूर्वकथिताभिः नर्मप्रयाभिः परिहासबाहुल्यभिः कथाभिः उदन्तैः सुचिरं चिरकालं स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय शुक्रनासः स्वभवनं निजगृहम् अयासीत् ययौ । नरेन्द्रो राजा तारापीडोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे वासभवने तां निशां रात्रिं तथा विलासवत्या सह अत्यबाहयत् अयापयत् ।

तत इति । ततः तदनन्तरं यथासमीहितेन यथेप्सितेन शक्यतुसारोपेत्यर्थः, गर्भदोहदस्य गर्भकालीनमनोरथस्य सम्पादनेन परिपूर्णतापादनेन प्रमुदिता विशेषसन्तुष्टा विलासवती । गर्भकाले हि नार्थास्तत्तन्मनोरथस्य परिपूर्णतापादनं यथाशक्यवश्यमेव विधेयम् । तथा चाभिहितं प्राच्यैः—

‘गर्भिण्यास्तत्तद्विच्छायां विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥’ इति ।

पूर्णे उपस्थिते प्रसवसमये उत्पत्तिकाले, पुण्येऽहनि शुभवसारे, अनवरतं निरन्तरं गलन्तीभि

अगरसे इसके ऊपरमें केवल एक बार मानो इन पर सदाके लिए फूल-पते काढ़े हुए हैं ऐसा प्रतीत हो रहा है, इसका भी तुम क्या प्रतीकार करोगी ? और तुम्हारा उदर दिन-प्रतिदिन पूर्व कृशताका परित्याग कर रहा है (क्रमसे मोटा हो रहा है), इससे उदरस्थ तीनों सिलवटें अदृश्य होती जा रही हैं । एवं काञ्ची (करधनी) के अधिक तंग होनेसे मध्यभाग पीड़ा पा रहा है, इसका भी तुम क्या उपाय करोगी ?—इस प्रकार कहते हुए राजासे मुझे आंतर हँसी छिपाकर शुक्रनासने कहा—‘महाराज ! महाराजानीको क्यों कष्ट देते हैं ? ये ऐसी वार्तासे लज्जित होती हैं । इसलिये कुलवर्धनाने जो संवाद कहा है, उस विषयकी बातचीत छोड़ दीजिए ।’ इस प्रकारके परिहास-मय कथोपकथनसे उस स्थानमें बहुत देर तक रङ्गकर शुक्रनास अपने घर चला गया, राजाने भी उसी शयन-गृह में रानीके साथ उस रातको बिताया ।

इसके कुछ समय बाद रानी गर्भकालीन जिस-जिस वस्तुकी इच्छा प्रकट करती थी, राजा सामर्थ्यके अनु-

१. अतिगाढतरताम्, आपाद्यमानेन । २. रेखा । ३. उदतः । ४. अन्तर्मुखहासः, मुखनिगूढहासः । ५. अनयाऽपि कथया । ६. आलापकम्, आलापमपि । ७. वासगृहे ताम् । ८. समीहितः, समुचितः । ९. पूर्णप्रसव ।

अनवरत-गलत्राडिका-कलित-काल-कलैः बाहिरागृहीतच्छाद्यैर्गणकैर्गृहीते लभने प्रशस्तायां बेलाम्
 यामिरम्भमिव मेघमालां सकल-लोकहृदयानन्दकारिणं विलासवतीं सुतमसूत । तस्मिन्
 जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशत-संश्लोभ-चलित-क्षितितलो भूपाला-
 भिसुख-प्रसृत स्खलद्गति-विकलकञ्चुकिसहस्रो जन-सम्भर्तुनिष्पिप्यमाण-पतित-कुडज-धामन-
 किरातगणो विस्कार्यमौणान्तःपुर-जनाभरण-भङ्गारमनोहरः पूर्णपात्राहरणं-विलुब्धमान-वस-

जलखाविणीभिः नाडिकाभिः समयनिरूपकयन्त्रविशेषैः घटिकाभिरित्यर्थः, कलिता निश्चिता ज्ञाताः
 कालकलाः सूक्ष्मकालांशौ यैस्तैः तादृशैः । नाडिका हि सार्द्धद्वादशपलपरिमितताम्रचरितः सार्द्धद्वादशपल
 परिमितसलिलपूरणीयः पञ्चरक्तिकापरिमितसुवर्णचरितशलाकाया अश्वरिङ्गदसूक्तो यन्त्रविशेषः । तथा
 च शलाकया सलिलविन्दुपतनात्सलिले च चिह्नविशेषोपगते समयनिरूपणं पूर्वमक्रियत । विष्णुपुराणा-
 दाद्येताद्विस्तरप्रकारोऽन्वेषणीयः । तथा बहिः अङ्गणादौ आगृहीता पूर्वपश्चिमादिदेशविशेषेण निरूपिता
 ज्ञाया पादच्छाया शङ्कुच्छाया वा यैस्तेस्तादृशैः, पादच्छायाग्रहणेन पूर्वं समयनिरूपणमक्रियत ।
 निरूपितश्च ज्योतिषे—

‘पच्छायां द्विगुणीकृत्य चतुर्दशसमन्विताम् । पञ्चग्रहकराज्ञागलब्धं दण्डादिकं भवेत् ॥’

गणकैर्ज्योतिर्विज्ञैः गृहीते निश्चिते लभने सेपादिके प्रशस्तायाम् उच्चस्थग्रहेजातकस्य सुखसौभाग्य-
 द्योतिकायां, बेलयां लग्नान्तर्वर्तिहोरायां विलासवती मेघमाला कादम्बिनी हरम्भमिव मेघोपपन्न
 वह्निमिव ‘मेघमोतिरिरम्भदः’ इत्यमरः । सकललोकहृदयानां समस्तलोकचित्तानाम् आदम्भकारिणं
 प्रमोदजनकं सुतं पुत्रम् असूत सुपुत्रे ‘पूळ-प्राणिप्रसवे’ इत्यस्य लङ्कित रूपम् ।

तस्मिन्निजि । तस्मिन् राजपुत्रे जाते उत्पन्ने राजकुले राज्ञां समुदाये अतिमहान् दिष्टिदुष्टिसम्भ्रमः
 आनन्ददुष्टिजिन्या जनानां स्वरा अभ्युदित्येन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि ‘सम्भ्रम’ इत्यस्य
 विशेषणानि । सरभसं हर्षेण सवेगम् इतस्ततः समन्तात् प्रधावितस्य उच्चलितस्य परिजनस्य बाह्याभ्य-
 न्तरस्यैवजनस्य चरणशतस्य पादसमूहस्य संश्लोभेण आवातेन चलितं कम्पितं नितितलं यत्र स तादृशः ।
 भूपालाभिसुखं नृपसमूहं सन् प्रसृतं वाक्तां कथयितुं प्रस्थितं स्खलद्गतिं भ्रष्टगमनं विकलं प्रमोदसमाकुलञ्च
 कञ्चुकिसहस्रम् अन्तःपुरचरद्वन्द्वमाह्वयसमूहो यत्र सः तादृशः । कञ्चुकिलङ्घनञ्च—

‘अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यैर्कुशलः कञ्चुकीत्यभिधायकं ॥’ इति ।

जनानां लोकानां सम्भर्तु सङ्घर्षेण निष्पिप्यमाणः पीड्यमानः अत एव पतितः स्वस्तः, कुडजाः
 घृष्टगुहाः ‘गड्डः घृष्टघृष्टे कुड्जे’ इति मेदिनी, वामनाः खर्वाकृतयः ‘वामनो नीचि खर्वं च’ इति च मेदिनी,
 किराताः केवलं स्वल्पतनयः ‘किरातः स्यादल्पतनौ भूमिभ्ये स्लेच्छभिह्वयोः’ इत्यनेकार्थः, तेपाञ्च गणः
 समूहो यत्र सः तादृशः । विस्कार्यमाणो वृद्धिं प्राप्यमाणो यः अन्तःपुरजनानाम् अवरोधकीर्णाम् आभ-
 रणसङ्ग्रहो भूषणनिनादः तेन मनोहरो हृदयहारी । उत्सवे सित्रवर्गैर्यानि हठादाकृत्य नीयन्ते तानि
 पूर्णपात्राणीत्युच्यन्ते, तथाहि—

‘वड्दपकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णनिकञ्च तत् ॥’

इति हारावली । तेषाम् आहारेण ग्रहणेन विलुब्धमानानि हस्ताहस्तिकरणतन्त्रमेव स्वस्तानि

सार उन सभी वस्तुओंको हो परिपूर्ण कर देता था, जिससे रानी अत्यन्त आनन्दित होती थी । क्रमसे प्रसवकाल
 उपस्थित होने पर एक शुभदिन में घटीयन्त्रसे निरन्तर जलविन्दु टपक रहे थे, उसके द्वारा कोई-कोई ज्योतिषी
 सूक्ष्म समयका निरूपण कर रहे थे, और कोई-कोई ज्योतिषी बाहर (अङ्गने आदि) में जाकर अपनी छायाको
 नायक लक्ष्मी निरूपण करते थे । इस रूपमें मेघमाला जिसप्रकार मेघज्योतिषको उत्पन्न करती है, उसी प्रकार
 विलासवतीने प्रशस्त समयमें सब लोगोंके हृदयको आनन्द देतेवाले पुत्रको उत्पन्न किया ।

उत्त राजपुत्रके उत्पन्न होने पर नगरमें धूम मचानेवाला, उत्सवकी बधाइयोंका बड़ाभारी कोलाहल राज
 कुलमें मच गया । परिवनद्वर्ग आनन्दके साथ वेगसे हथर-उपर दौड़ने लगे, उनके चरणोंके अगवातसे परातल चलाय-
 मान हो गया । कञ्चुकिगण आनन्दसे व्यग्र होकर राजाके पास संवाद कहनेके लिए गिर-गिरकर दौड़ने लगे ।
 मनुष्योंकी भीड़में कुचल कर कुचड़े, नौने (खर्बंदेह, वामन) और कृशशरीरके मनुष्योंके हुण्ट प्रथिवी पर

१. कलैः...कले । २. लवरमाला । ३. गतिकञ्चुक, गतिशब्द... । ४. पूर्णमानान्तःपुर... । ५. पूर्ण-
 पात्रहरण... । ६. विलुब्धमान ।

नभूषणः संक्षोभित-नगरो राजकुले दिष्टिष्टिसम्भ्रमोऽस्मिन्महानभूत् । अनन्तरञ्च मन्दर-म-
ध्यमानजलनिधि-घोष-गम्भीर-दुन्दुभि-ध्वान-पुरःसरेण प्रहृत-पटु-मृदङ्ग-शङ्ख-काहलानक-
निवह-निनाद-निर्भरेण मङ्गल-पटह-पटुरवसंवद्धितेन अनेक-जनसहस्र-कलकल-बहुलेन
त्रिभुवनमापूर्यता उत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवे-
श्यायुवतयः सवालबुद्धा नन्तुरागोपांलमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजाः । प्रतिक्षर्णम् अवर्द्धत
चन्द्रोदयेनैव जलनिधिः कलकलमुखरो राजसुतोर्ज्ज्व-महोत्सवः ।

पार्थिवस्तु तनयानन-दर्शन-महोत्सव-हृतद्वयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्त्तिकगणोपदिष्टे
प्रशस्ते सुहृत्सैनैर्विवारित-निखिलपरिजनः शुक्रनासद्वितीयः मणिर्मय-मङ्गलकलस-युगौलशून्येन

वसाननि वस्त्राणि भूषणानि अलङ्काराश्च यत्र स तादृशः, संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं नगरं राजधानी येन स तादृशः ।

अनन्तरमिति । मन्दरेण मेरुपर्वतेन मध्यमानस्य विलोड्यमानस्य जलनिधेः चौरसमुद्रस्य घोषवत्
शब्दवत् गम्भीरो दुन्दुभिध्वनिः भेरीनिनादः पुरःसरो यस्य तेन तादृशेन, प्रहता वादिता ये मृदवः
कोमलशब्दविधायिनो मृदङ्गा सुरजाः, शङ्खाः कम्बवः, काहला वाद्यविशेषाः, आनकाः दुन्दुभयश्च तेषां
निवहस्य समुहस्य विनादेन ध्वनिना निर्भरः पूर्णः अत्यर्थं वर्द्धित इत्यर्थः तेन तादृशेन । मङ्गलपटहानां
मङ्गलार्थवादिदण्डानां (चर्मवाद्यानां) पटुरवैः विपुलशब्दैः संवर्द्धितो वर्द्धि प्रापितः तेन तादृशेन ।
अनेकेषां जनसहस्राणां लोकसमुद्धानां कलकलैः कोलाहलैः बहुलः अधिकीभूतस्तेन तादृशेन, त्रिभुवनं
त्रिविष्टपम् आपूरयता पूर्णाकुर्वता उत्सवकोलाहलेन महकलकलेन, सामन्तैः स्वदेशपाश्वर्यसिभिः नृप-
तिभिः सहेति ससामन्ताः, अन्तःपुरैः अवरोधस्थजनैः सहेति सान्तःपुराः, प्रकृतिभिः पौरलोकेः सहेति
सप्रकृतयः, राजलोकैः नृपसम्बन्धिजनैः सहेति सराजलोकाः, वेश्यायुवतिभिः वाराङ्गनाभिः सहेति
स्वदेशायुवतयः, बालैः बुद्धैश्च सहेति सवालबुद्धाः, प्रजाः हर्षनिर्भराः प्रमोदपूर्णः उन्मत्ता इव क्षीता इव,
गोपालान् बद्धबाण् मर्यादीकृत्येति आगोपालं यथा स्यात्त्येति क्रियाविशेषणम्, नन्तुः नृत्यञ्चक्रः ।

प्रतीति । चन्द्रोदयेव कुसुदवान्धबोद्धमेव जलनिधिः समुद्र इव कलकलैः कोलाहलैः सुखरः शब्दा-
यमानः, राजसुतोः नृपात्मजस्य जन्ममहोत्सवः प्रतिक्षणं निरन्तरम् अवर्द्धत वर्द्धि प्राप ।

पार्थिव इति । पार्थिवो राजा तारापीडः 'सूतिकागृहम् अपश्यत्' इति दूरस्थया क्रियया सम्बन्धः ।
तनयाननस्य आत्मनमुखस्य दर्शनम् अवलोकनमेव महोत्सवः तेन हृतद्वयोऽपि गृहीतचित्तोऽपि दिवस-
वशेन शुभकालानुरोधेन मौहूर्त्तिकगणो दैवज्ञसमूहस्तेन उपदिष्टे निवेदिते प्रशस्ते उत्कटफलसूचके सुहृत्सैनैः,
निवारिताः सह गन्तुं निषिद्धाः निखिलाः समस्ताः परिजनाः सेवकजना येन सः तादृशः, शुक्रनासः
प्रधानामास्य एव द्वितीयः सहचरो यस्य सः तादृशः ।

मणिमयेति । इत आरभ्य नृतीयान्तानि पदानि अग्रिम 'द्वारदेशेन' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि ।

गिर पड़े, रनिवासकी खियोंके आभूषणोंकी मनोहर झनझनाहट सुनी जाने लगी, लोगोंके शरीरपर दूसरे
लोगोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) बल तथा आभूषण छीन लिए गए, उससे अनेक बख और भूषण पृथिवीमें लोटने
लगे । इस रूपसे राजधानी एकवारमें ही उड़ेली हो उठी । तदनन्तर तीनों सुबनोंकी परिपूर्ण कर वह महोत्सवका
कोलाहल होने लगा । मन्दराचलसे मधे गए समुद्रके बीचके समान गम्भीर दुन्दुभिके शब्द, सभी शब्दके आगे-आगे
चलने लगे । कोमलशब्दकारी मृदङ्ग, शङ्ख, बड़े ढोल और छोटे नगाड़े आदिके शब्दसे वह कोलाहल बृद्धि पाने
लगा । एवं निजय नगाड़ेके विशाल शब्दसे और हजारों मनुष्योंके कोलाहलसे उस उत्सवका कोलाहल अत्यधिक
बढ़ गया, उस समय छोटे-छोटे राजा लोग रनिवासकी सब खियों, नगरके रहनेवाले मनुष्य, राजपुरषलोग,
सब नौजवान वैद्याप, एवं बालक और बृद्धगणके साथ बालबालसे लेकर समस्त प्रजावाग आनन्दसे परिपूर्ण होकर
उन्मत्तके समान नृत्य करने लगे । राजकुमारका वह जन्म महोत्सव, कोलाहलसे परिपूर्ण होकर चन्द्रोदयसे
समुद्रके समान प्रतिदिन बृद्धि पाने लगा ।

किन्तु राजा पहलेसे ही पुत्रके सुखदर्शनरूप महोत्सवसे आकृष्टचित्त होनेपर भी उसने शुभमयके अनु-
रोधसे उद्योगियोंके उपदेशके अनुसार प्रशस्त सुहृत्सैनैः श्रम्याय परिजनोंको साथ आनेसे रोककर केवल शुक्रनासके

१. मन्दराराधमान... । २. ...जलधि... । ३. ...कचित् 'निनाद' इति पदं नास्ति । ४. सान्तः
पुरजनः । ५. आगोपम् । ६. प्रतिदिनम् । ७. जलधिः । ८. जन्मनो... । ९. दर्शनीयत्वम् । १०. कनकमयम् ।
११. कचित् 'शुगल' इति पदं नास्ति ।

आसक्त-बहुपुत्रिकालङ्कृतेन विविध-नव-पल्लव-निवह-निरन्तर-निश्चितेन सन्निहित-कनकमय-हल-मुसलयुगेन विरल-प्रथित-सित-कुसुम-मिश्र-दूर्वा-प्रवाल-मालाऽलङ्कृतेन आलम्बितावि-कलव्याघ्रचर्मणा वन्दन-मालाऽन्तराल-घटित-घण्टागणैः द्वारदेशेन विराजमानम्, उभ-यतश्च द्वारपक्षयोर्मध्ये दानिपुणेन गोमयमयीभिरुत्तान-विनिहित-चराटक-प्रकरैर्दन्तुराभिः अन्तरान्तराबद्ध-विविधवर्ण-राग-रुचिर-कार्पास-कुसुम-लेश-लाञ्छिताभिः कुसुम्भ-केसर-लबा-श्लेष-लोहिताभिलेखाभिरालिखित-स्वस्तिक-भक्तिकालमुपरचयता, हारिर्द्रव-विलच्छुरणपरि-

मणिमयेन रत्नमयेन मङ्गलकलसयुगलेन शुभसूचककुम्भद्वयेन अशून्यः सर्वदा संयुक्तः तेन तादृशेन, आसक्ताभिः सभिमल्लिताभिः परस्पराच्छिष्टाभिर्वा बहुपुत्रिकाभिः बहुपुत्रशालिनीभिः नारीभिः अलङ्कृतः शोभितः तेन तादृशेन, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां नवानां प्रथ्यमाणानां पल्लवानां किंसलयानां निवहेन समूहेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा निश्चितो व्याप्तः तेन तादृशेन, सन्निहितं वृद्धव्यवहारात् समीपवर्त्तनं कनकमययोः सुवर्णमययोः हलमुसलयोः सीराग्रयोः युगं यस्मिन् तेन तादृशेन, विरलम् सान्द्रं यथा स्यात्तथा प्रथितैः अन्तरान्तरा सूत्रेण गुम्फितैः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः मिश्राः संपृक्ताः ये दूर्वाप्रवालाः बहुमरोहपल्लवाः तेषां मालया स्रज्ज्वाललङ्कृतो भूषितः तेन तादृशेन, अमङ्गलविनाशार्थमि-दमलङ्करणम् । 'वीणादण्डे प्रवालोऽस्त्री विद्रुमे नवपल्लवे' इति त्रिकाण्डशेषः । आलम्बितं व्यवहारादिकपाधं द्वाराच्छादनार्थमवलम्बितम् अविकलं संपूर्णं व्याघ्रचर्मं श्वेतपिङ्गलकृतित्यत्र तेन तादृशेन । तथा वन्दन-मालायाः तोरणोपरि स्थापितायाः मङ्गल्यपुष्पमालायाः, अन्तराले मध्ये मध्ये घटितो गुम्फितो घण्टागणो यत्र तेन तादृशेन । 'तोरणार्थं तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका' इत्यभिधानचिन्तामणिः । पूर्वविधेन द्वार-देशेन विराजमानं शोभमानं सुतिकागृहमित्यस्य विशेषणम् ।

उभयत इति । चकारो हि किञ्चित्पर्यन्तं । मर्यादानिपुणेन वंशपरम्परानियमाभिज्ञेन, इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पुलिङ्गानि पदानि अग्रिमस्थ-पुनर्रिचवर्गेणैवस्य विशेषणानि बोधयानि । द्वारपक्ष-योः उभयतः पार्श्वद्वयोः । अग्रेतनस्य 'स्वस्तिकभक्तिकालम्' इत्यस्याधिकरणमिदम् । गोमयमर्याभिः गोमयेन विहिताभिः, उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं यथा स्यात्तथा विनिहिताः स्थापिताः ये चराटकाः कपटदूकाः तेषां प्रकरणे समुदायेन दन्तुराभिः निम्नोन्नताभिः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये आवद्धैः नियमितैः विविधवर्णैः नानाप्रकारनीलीपतीतादिभिः यो रागो रञ्जयं तेन रुचिराणि मनोज्ञानि यानि कार्पासकुसुमानि कार्पासपु-ष्पाणि तेषां लेखैः किञ्चिद्विषयं खण्डैः लाञ्छिताभिः चिह्निताभिः । कुसुम्भानां महारजनपुष्पाणां ये केसरलवाः किञ्चककणाः तेषाम् आश्लेषेण संसर्गेण लोहिताभिः रक्तवर्णाभिः, लेखाभिलिपिभिः, आलि-खितानां चित्रकृतानां स्वस्तिकभक्तीनां त्रिकोणरचनाविशेषाणां जालं समुदायम् उपरचयता कुर्वता ।

हारिर्द्रति । हरिद्राया रजण्याया अयमिति हारिर्द्रो दो द्रवः रसः तेन यद्विलच्छुरणं प्रोक्षणं तेन परिधि-

साथ जाकर सुतिका गृहको देखा । उस सुतिका-गृहके द्वारके दोनों बगलमें मङ्गलके लिए दो मणिमय कलश रखे थे और बहुतसी पुतलियाँ कड़ी हुई थीं । मणिमय कलशके ऊपर सवनरूपसे अनेक प्रकारके नए-नए पल्लव रखे हुए थे । अधिकपुत्रवाली सुन्दरियाँ उस स्थानमें आकर शोभा बढ़ा रही थीं । सुवर्णमय एक हल और मूसल समीपमें रखे हुए थे । दूधकी कोंपलके साथ दूर-दूर गुंथे हुए सफेद फूझोंकी मालाएँ उस द्वारकी शोभायमान कर रही थीं । अखण्डित व्याघ्र-चर्म एक ओर लटक रहे थे । और द्वारके ऊपर एक फूलकी माला लम्बा कर लटका दी गयी थी, जिसके बीच-बीचमें छोटी-छोटी घण्टियाँ बँध रही थीं । इस प्रकारके द्वारसे वह सुतिका-गृह अधिक शोभा पा रहा था । कौलिक आचारको जाननेवाली पतिपुत्रवती सुन्दरियोंके मध्यमें कोई उस द्वारके दोनों बगलमें गोबरके बहुतसे चौक बनाकर उनके ऊपर कितने चित्तकौहियाँ चिपका रही थीं, वसते वे चौक ऊँचनीक हो गए थे । नानाविध नेहरू आदिके सुन्दर रत्न द्वारा रञ्जित कर मनोहर कार्पासकुसुमके कणों द्वारा उन चौकोंकी और चित्रित करती थीं, कुसुम फूलोंकी केसररेणुके संयोगसे उनको लाल-लाल करती थीं । उसी गोबरके चौकसे ही और चित्रित स्वस्तिक (त्रिको-

- १.***पुत्रिकाप्रतापेन । २.***वन । ३. युगलेन । ४. आलम्बिताविरल, आलम्बिताविकट । ५. माला, मालिका । ६. द्वारेण । ७.***कचित् 'प्रकर' इति पदनास्ति । ८. पर्ण । ९. कृपास, कर्पास । १०. हारिर्द्रद्रव, हरिद्रद्रव ।

परिपिञ्जाराम्बर-धारिणीं भगवतीं षष्ठीदेवीं कुर्वता, विकच-पक्षपुट-विकट-शिखण्डि-पृष्ठमण्डला-धिरुढम् आलोल-लोहित-पटघटित-पताकम् उल्लसित-शक्तिदण्ड-प्रचण्डं कार्तिकेयं सङ्घटयता विन्यस्तालकक-पटल-पाटल-मध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावाभ्रता, कुङ्कुम-पङ्क-पिञ्जरीकृताम् ऊर्ध्वप्रोत-कनकमय-यव-निकर-कण्टकिताम् अविरल-लग्न-गौर-सिद्धार्थकप्रकरतयै काञ्चनरसखचितामिव मृन्मय-गुटिका-कदम्बमालां विन्यस्यता, चन्दनजलधवलितेषु भित्ति-शिखरभागेषु पञ्चराग विचित्र-चेल-चीर-कलापचिह्निताम् आपीतपिष्टार्तक-पङ्काङ्कितां वर्द्धमानैक-परम्पराम् अन्यानि च सूक्तिकागृह-मण्डनमङ्गलानि सम्पादयता पुरन्धिर्वर्गेण समधिष्ठि-

ज्वरं समन्तात् पिङ्गलवर्णम् अम्बरं वसनं धारयति परिदधति या सा तादृशी ताम् । षष्ठीदेवीं तन्मूर्तिं कुर्वता तण्डुलपिष्टैः रचयता ।

विकचैति । विकचं प्रस्फुटं विस्तृतं यत् पक्षपुटं पक्षयुगलं तेन विकटं विपुलं यत् शिखण्डिनो मयूरस्य पृष्ठमण्डलं तत्र अधिरुढम् उपविष्टम् । आलोला चपला लोहितपटघटिता रक्तवर्णवस्त्ररचिता पताका वैजयन्ती यस्य तं तादृशम् । तथा उल्लसितेन उत्तोल्यात्तेन शक्तिदण्डेन शक्तिसंज्ञकायुधेन प्रचण्डो भीषणः तं तादृशम्, कार्तिकेयं कार्तिकेयमूर्तिं सङ्घटयता पिष्टतण्डुलेनैव विदधता । एतत्प्रतिमा-युगलं हि जातकरचार्यं बोध्यम् ।

विन्यस्यतेति । विन्यस्यतेन दत्तेन अलक्तकपटलेन लाञ्छाद्रवसमूहेन पाटलौ श्वेतरक्तौ मध्यभागौ कटिप्रदेशौ ययोस्तौ तादृशौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पदन्तौ तयोः मूर्तियुगलम् आवधत्ता पिष्टतण्डुलद्वारा निर्ममाणेन सूर्याचन्द्रमसाविरत्यत्र देवताद्वन्द्वत्वात् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं बोध्यम् ।

कुङ्कुमैति । कुङ्कुमपङ्केन गाढकेशरद्रवेण पिञ्जरीकृतां पिङ्गलवर्णाकृताम् । ऊर्ध्वं उपरिप्रदेशे प्रोताः स्यूताः निखाता ये कनकमयाः सुवर्णरचिता यवा धान्यानि तेषां निकरेण समुदायेन कण्टकिता समुपपन्न-कण्टका तां निश्रोक्षतीकृतामित्यर्थः । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा लघुः सम्बद्धः गौरसिद्धार्थकानां श्वेतसर्षपाणां प्रकरः समुदायो यत्र तस्य भावः तथा कारणेन, काञ्चनरसेन तरलीकृतकनकेन खचितं लिप्तामिव विद्यमानाम् । मृन्मयगुटिकाश्रितिकारचितगुटिका एव कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि तेषां मालां पक्तिं विन्यस्यता पृथिव्यां स्थापयता ।

इह 'काञ्चनरसखचितामिव' इत्यत्र क्रियोत्पेक्षा, 'मृन्मयगुटिकाकदम्बमालाम्' इत्यत्र च निरङ्गके-वलरूपकम् ।

चन्दनैति । चन्दनजलेन मलयजद्रवेण धवलितेषु श्वेतीकृतेषु, भित्तीनां शिखरभागेषु ऊर्ध्वदेशेषु, पञ्चभिः पञ्चप्रकारैः रज्यते एभिः इति वर्णाः तैः विचित्राणां नानारूपाणां चेलचीराणां वस्त्रखण्डानां कलापेन समुदायेन चिह्निताम् अङ्कितां तेनाच्छादितामित्यर्थः, तथा आपीतानाम्, ईषत्पीतवर्णानां पिष्टा-तकानां पटवासानां 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः, पङ्केन गाढरसेन अङ्कितां चिह्नितां लिखितामित्यर्थः, वर्द्धमानकपरम्परं शरावपङ्क्तिम् 'शरावो वर्द्धमानकः' इत्यमरः । सूक्तिकागृहस्य अरिष्टभवनस्य मण्डनम-

णाकारं द्रव्यं निर्माणं करती थी । कोई, भगवती षष्ठी देवीकी प्रतिमा निर्माण कर उसे हल्दीके रससे रंग पीले कपड़े पहनाती थी । कोई, फैले हुए पंखसे चौड़ी मोरकी पीठ पर चढ़े हुए, चञ्चल रक्तवर्ण पताका-समन्वित एवं शक्ति अंशकी उठाकर रखनेसे भयङ्कर स्वरूपवाले कार्तिकेयकी प्रतिमाका निर्माण करती थी । कोई बीचका हिस्सा अलक्तकरससे (लाखसे) लाल करके चन्द्र और सूर्यकी प्रतिमाका निर्माण करती थी । कोई-कोई, बहुततर मूर्तिकाके गोलियों को सजाकर रखती थी, वे गोलियाँ कुङ्कुमके जलसे पीली की हुई थीं, ऊपरमें अधिकतर सोनेका जो गोड़ देनेसे लैच-नीच हो गए थे, एवं समीप समीप-सफेद सरसों चिपका देनेसे सुवर्ण खचित-सी प्रतीत हो रही थीं । अन्य कोई चन्दनके जलसे धोई गई दीवारोंके ऊपर भागमें, पञ्चविध रंगसे चित्र काढ़ कर, कितने कपड़ोंके टुकड़ों से वेष्टित (लपेट) कर पीतवर्ण अवोरेके लेपसे रञ्जित कर कितने मद्य (शराव) कतारसे सजाकर रखे हुए थे । कोई-कोई अन्यान्य शोभासम्पादनरूप मङ्गलकार्य करती थीं । ऐसे ही—कौलिक आचारको जाननेवाली पति-

१. ...पिञ्जरीकृताम् । २. शिखण्डिमण्डल...; शिखिपृष्ठमण्डल... । ३. संघटयता । ४. प्रकारतया । ५. ...पिष्ट, पिष्टक... । ६. वर्द्धमान... । ७. प्रसवगृह... ।

तम्, उपहार-संयत-विविध-गन्ध-कुसुम-मालाऽलङ्कृतजरच्छागम्, अखिल-ब्रीहि-मध्यावस्था-पितृवृद्धाध्यासित-शयनीर्य-शिरोभागम्, अनवरतदृष्टमानाज्यमिश्र-भुजग-निर्मो-कमेध-विषा-णश्रोत्रम्, अनल-प्लुप्यमाणारिष्टतर्क-पल्लवोद्धत-रक्षाधूस्रगन्धम्, अध्ययन-मुखर-द्विजगण-विप्रकीर्यमाण-शान्त्युदकलवम्, अभिनव-लिखित-माष्ट-पट-पूजा-व्यघ्र-धात्रीजनम्, अनेक-वृद्धाङ्गनाऽऽरब्धसूतिका मण्डलगीतिका-मनोहरम्, उपपाद्यमान-स्वस्त्ययनम्, क्रियमाणशिशु-रक्षा-बलि-विधानम्, आबध्यमान-धवल-कुसुम-दामशतम्, अवच्छिन्नपठ्यमान-नारायण-

ङ्गलानि शोभाकारिशुभकार्याणि संपादयता दुर्वता पुनरन्निवर्णेन भर्तृपुत्रवतीनां क्षीणां मण्डलेन समविष्टितम् आश्रितम् ।

उपहारेति । उपहारे द्वारसमीपे संयतो बद्धः, विविधानाम् अनेकविधानां गन्धकुसुमानां सौरभयु-क्तपुष्पाणां मालया चञ्जा अलङ्कृतो भूषितो जरच्छागो वृद्धोऽज्ञो यस्य तत्तादृशम् ।

अखिलेति । अखिलानां समस्तविधानां ब्रीहीणां सामान्यधान्यानाम् आशुधान्यानां वा मध्ये अवस्थापिता उपवेशिता या आर्यवृद्धा सङ्क्षोभ्यवा जरती नारी तथा अध्यासितः तत्सामयिका चारोपदे-धार्थ्यमवलम्बितः शयनीयस्य पट्टराशिस्थयायाः शिरोभागः मस्तकप्रदेशो यत्र तत्तादृशम् । 'ब्रीहिः सामा-न्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्' इति विश्वः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दृष्टमाना प्लुप्यमाणा आज्यमिश्राः घृतसहिताः, भुजगनिर्मोकाणां सर्पकञ्चुकानां मेघविषाणानाम् उरणशृङ्गाणाञ्च श्रोत्राः सुर्णाणि यत्र तत्तादृशम् ।

अनलेति । अनलेन अग्निना प्लुप्यमाणा दृष्टमाना ये अरिष्टतर्कपल्लवाः निर्वहृत्पल्लवाः तेभ्यः उद्धसिता उत्थिता रक्षार्थां जातकत्राणफलकाः भूमा बहिर्केतना गन्धाः सौरभश्च यत्र तत्तादृशम् । तत्स-मयप्रसिद्धस्तद्देशीयव्यवहारोऽयमित्यवधार्यते ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन स्वाध्यायपाठेन सुखरो वाचालो यो द्विजगणो विप्रवर्गः तेन विप्रकीर्यमाणाः सुतजनन्योद्धारि निश्चिप्यमाणाः शान्त्युदकलवाः शान्त्यर्थसलिलवृषतो यत्र तत्तादृशम् ।

अभिनवेति । अभिनवं प्रत्यग्रं लिखितश्रित्तो यो माष्टपटः वालरक्षाकारिणीनां गौर्यादिविदेवीनां वक्त्रं तस्य पूजायां तत्काले गौर्यादिविचित्रितपटोऽञ्जनायामित्यर्थः व्यघ्रा व्यासक्ता धात्रीजना उपमातरो यत्र तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकाभिः बह्विभिः वृद्धाङ्गनाभिः जरञ्जारीभिः आरब्धा वा सूतिकामङ्गलगीतिका प्रसूत्याः शुभजनकगानां तथा मनोहरं सुन्दरम् ।

उपेति । उपपाद्यमानानि क्रियमाणाभि स्वस्त्ययनानि अरिष्टनिवृत्त्यर्थं देवतापूजादीनि यत्र तत्तादृशम् । किमेति । क्रियमाणं विधीयमानं शिशोर्बालस्य रक्षार्थं रक्षार्थं वलीनां देवतोपहाराणां विधानं संपादयन् यत्र तत्तादृशम् ।

आबध्येति । आबध्यमानम् आलम्ब्यमानं धवलकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां दामशतं लक्षस्मूहो यत्र तत्तादृशम् ।

अवेति । अवच्छिन्नं समतप्तं पठ्यमानं शिशुनागार्थमुच्चार्यमाणं नारायणस्य श्रीविष्णोः नाम्नां सहस्रं यत्र तत्तादृशम् ।

पुत्रवती खिलौ उस सूतिकागृहमध्यमें रहती थीं । भौतिक-भौतिके सुगन्धित फूलोंके हारसे अलंकृत कर द्वारके पास एक बूढ़े बकरेको बाँध रक्खा था । पलंगके सिरहानेके पास नानाविध शरत्पक अन्नके ऊपर सङ्कुलोत्पन्न एक वृद्ध खो बैठो हुई थी । सर्पकञ्चुका और मेघशृङ्गका चूर्ण, घृतके साथ निरन्तर (दिन-रात) जला करता था । बालकको रक्षानेके लिए अंसिमें जलते हुए नीमके पत्तोंमेंसे धूपको गन्ध फैलती थी । ब्राह्मण-गण मन्त्र पाठ करते-करते शान्तिके लिए जल छिड़कते थे । धात्रीगण कण्डों पर तस्का लीजित देवियोंके पूजाके आयोजनमें व्यस्त थीं । अनेक वृद्ध खिलौं प्रभृतिके मङ्गलके लिए गान आरम्भ कर सुन्दर दीख रही थीं । कोई स्वस्त्यन कर रहा था । कोई बालकको रक्षानेके लिए देवताओंको उपहार दे रहा था । कोई सफेद फूलोंकी मालाएँ बाँध रहा था ।

१. अवस्थितार्थम्, आरुर्द्धम् । २. शयनम् । ३. निम्बतम् ।

नामसहस्रम्, अमल-हाटक-यष्टि-प्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशतानीव निश्चलशिखैर्ध्यायद्भिर्मङ्गल-
प्रदीपैरुद्भासितम्, उत्स्रातासि-लता-सनाथापाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतम्, सूतिका-
गृहमपश्यत् । अम्भः पावकञ्च स्पृष्ट्वा विवेश ।

प्रविश्य च प्रसवपरिक्षाम-पाण्डुरै-मूर्तेरुत्सङ्गतं विलासवत्याः, स्वप्रभासमुद्योपहत-
गर्भगृहप्रदीपं प्रभम्, अपरित्यक्त-गर्भरागात्वादुद्यपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अपररसध्या-
लोहितविम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारवि-

अमलैः । अमलानि परिष्कृतानि यानि हाटकयष्टीनि सुवर्णदण्डाः तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्तया
स्थापितैः निश्चलशिखैः वायोरभावाच्च निष्कम्पाक्षिभिः अत एव अन्तर्मनस्सु शुभशतानि प्रसूतिजातकयो-
र्विविधमङ्गलानि ध्यायद्भिश्चिन्तयद्भिरिव विद्यमानैः, मङ्गलप्रदीपैः शुभप्रदीपैः उद्भासितं द्योतितम् ।

इह 'ध्यायद्भिरिव' इति क्रियात्मेका ।

उत्स्रातेति । उत्स्राता उन्मुच्य निस्सारिता या असिलता बह्विवल्लभ्यमानाः खड्गाः, ताभिः सनाथाः
सहिताः पाणयो हस्ता येनां तैः तादृशैः, रक्षापुरुषैः स्वार्थनियुक्तजनैः सर्वतः चतुर्दिक्षु परिवृतं परिरेष्टितं
सूतिकागृहम् अरिगृहम् अपश्यत् अदर्शत् ।

अम्भ इति । अम्भः सलिलं पावकम् अग्निरा स्पृष्ट्वा तत्स्पर्शं विधाय विवेश प्रधानामात्यशुकना-
सेन सह तद्गृहे प्रविष्टवानित्यर्थः । प्रसूतिजातकयोराग्यरिष्टाङ्गानिवारणार्थमम्भःपावकस्पर्शन-
मिति विज्ञाः ।

प्रविशेति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च पाथिनः 'आत्मजं ददर्श' इत्यनेन सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-
वचनान्तानि पुष्पिपदानि 'आत्मजम्' इत्यस्य विशेषणानि । प्रसवेन सुतोत्पादनेन परिभामा अत्यन्त-
तन्वी पाण्डुरा च सूरितः शरीरं यस्याः तस्या विलासवत्याः उत्सङ्गे क्रोडे गतं स्थितम्, स्वप्रभासमुद्येन
स्वकीयदीप्तिजालेन उपहताः दूरे ध्वस्ता गर्भगृहस्य सूतिकागारस्य प्रदीपानां गृहमणीनां प्रभा कान्ति-
यैर्न स तं तादृशम् ।

इह प्रदीपकान्तीनामुपहननसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अपरित्यक्तंति । अपरित्यक्तं अयुक्तो गर्भरागाः गर्भाविस्थानकालीनः रक्तमा येन स तस्य भावः
तस्मात्कारणात् । विरचितावयवमित्यन्तमेवेदं कारणमिति सिद्धान्तवागीशाः । उद्ये उद्गमकाले परिपाटलं
रक्तमन्तात् श्वेतरक्तवर्णं मण्डलं विभवं यस्य तं तादृशं सवितारं सूर्यमिव, अपरसन्ध्या पश्चिमसायं समय-
स्तथा आलोहितम् ईषदृक्तं विभवं यस्य तं तादृशं चन्द्रमसं निशानाथमिव, अनुपजातम् अनुत्पन्नं
काठिन्यं जरटता यत्र तादृशं कल्पतरुपल्लवमिव मन्दारकिसलयमिव । इह विशेषलोहित्यव्यञ्जनाय
कल्पतरुपदमित्यवधेयम् । उत्फुल्लं प्रफुटितं रक्तारविन्दराशिमिव कोकनदनिवाहमिव, अवनिर्दशनाय
पृथिव्या अवलोकनाय अवतीर्णं स्वर्गादिवरूढं लोहितार्कं रक्तदेहं मङ्गलग्रहमिव ।

इहैकस्थोपमेयस्थानेकोपमानप्रदर्शनामालोपमालङ्कारः, किन्तु 'लोहिताङ्गमिव' इत्यत्र तु द्वयो-
रपेक्षेति विभावनीयम् ।

कोई विष्णुसहस्रनामका पाठ निरन्तर कर रहा था । निर्मल सुवर्णमय दण्डके ऊपर रक्ते हुए निश्चल बहुत
मङ्गलप्रदीप, मानो हृदयमें प्रसूति और बालकके सैकड़ों कल्याणोपाका ध्यान करते-करते उस सूतिकागृहकी प्रकाशित
करते थे । एवं रक्षार्थं नियुक्त पुत्रवर्ग नंगी तलवार हाथमें लेकर उस सूतिकागृहके चारों ओर बैर का घूम
रहे थे । बाद राजा ने शुकनासके साथ जल और अग्नि छूकर उस सूतिका गृहके अन्दर प्रवेश किया ।

शुकनासके साथ प्रवेश कर राजाने असौम आतन्द्रजनक उस पुत्रको देखा । प्रसव करनेसे अत्यन्त दुखी
और फीकी सरदवाली विलासवतीकी गोदमें रह कर उसने अपने कान्तिमयहसे सूतिकागृहस्थित प्रदीपसमूहकी
प्रभावकी मन्द कर दिया था । उस समय भो गर्भकी रक्तिमा कम न होनेसे उदयकालीन रक्तमण्डलवाले सूर्यके
समान, सन्ध्याकालीन रक्त-विम्ब-युक्त चन्द्रमाके समान, काठिनता उत्पन्न होनेके पड़ले कटावृक्षपल्लवके समान,
खिले हुए लाल कमलोंके समान, एवं पृथिवीकी देखनेके लिए स्वर्गसे उतरे मङ्गलग्रहके समान वह

१. उद्यतासि*** । २. अदर्शत् । ३.***पाण्डु*** । ४.***प्रदीपक*** । ५.***कचित् 'अपर' इति पदं नास्ति ।

न्दराशिम, अबनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गम्, विद्रुमकिसलयदलैरिव बालातपच्छेदैरिव पद्मारागरिमभिरिव विरचित्तावयवम्, अनभिष्यक्त-मुखपञ्चकमिव महासेनम्, सुरवनिता-करतल-परिभ्रष्टमिवामरपतिकुमारम्, उत्तत-कल्याणकात्तैस्वरं भास्वरया स्वदेहप्रभया पूरयन्त-मिव वासभवनम्, उद्गासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्षणरूपैतम्, आर्गमि-कालपालन-प्रहृष्ट्यैव श्रिया समालिङ्गितम्, आह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । विगत-निमेष-निश्चल-पद्मणा च मुहुर्मुहुः प्रमृष्ट-सङ्घटितानन्द-वाष्प-पटलं^१ प्लुततारकेण दूरं^२ विस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिव-

विदुतेति । विद्रुमाणां हेमकन्दलानां प्रवालानां वा यानि किसलयदलानि विसारिकरिणाः तैः विरचितावयवमिव सृष्टिकर्त्रां निर्मिताङ्गमिव, बालातपस्य नूतनातपस्य छेदैः खण्डैः विरचितावयवमिव पद्मारागरिमभिः लोहितमणिकिरणैः विरचितावयवमिव ।

इह त्रिविधं क्रियोत्प्रेक्षा, तासाञ्च परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अनर्गतीति । अनभिष्यक्तम् अप्रकटितं मुखपञ्चकं यस्य तं तादृशं पण्णां मुखानां मध्ये प्रकटितकेव-लैकमुखसिन्धुः महासेनं कात्तिकेयमिव विद्यमानम् अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः ।

सुरेति । सुरवनितायां रचयिण्या देवाङ्गनायाः करतलात् हस्ततलात् परिभ्रष्टम् अनवधानतया प्रयुतम् अमरपतिकुमारं देवाधिपतिवालात्मजं जयन्तमिव तथाविधद्युतिशालित्वादित्याशयः । इह 'जयन्तमिव' इत्यत्र द्वयोत्प्रेक्षा ।

उत्ततेति । उत्तमम् अक्षिना सन्ततं यत् कल्याणकात्तैस्वरम् अत्युत्तमातीत्यं स्वर्णं तद्वत् भास्वरया देदीप्यमानया स्वदेहप्रभया स्वशरीरकान्त्या वासभवनं निवासनिकेतनं पूरयन्तमिव परिपूर्णकुर्वन्तमिव ।

इह 'उत्तते'त्यादौ लुप्तोपमा, 'पूरयन्तमिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । उद्गासेति । सहजभूषणैरिव प्राकृतिकालङ्कारैरिव, उद्गासमानैः स्फुटं प्रकाशमानैः महापुरुषाणां चक्रवर्त्यादीनां लक्षणैः शङ्खध्वजादिचिह्नैः उपेतं सहितम् । 'सहजभूषणैरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

आगामीति । आगामिनि काले भविष्यत्समये तारुण्यादौ यत् पालनं स्वस्थ रक्षणं तेन प्रहृष्टया सन्तुष्टया श्रिया लभ्यया समालिङ्गितमिव उपगृहीतमिव अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः । आह्लादहेतुं प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं ददर्श अवलोकयामास ।

इह 'समालिङ्गितमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

विगतेति । विगतेन निमेषेण लवद्वयेन हेतुना 'निमेषस्तु लवद्वयम्' इति शास्त्रीरिति । निश्चलानि स्थिराणि निष्क्रियाणीत्यर्थः पद्मणि लोमानि यस्य तेन तादृशेन, मुहुर्मुहुः बारम्बारं प्रमृष्टकरेण प्रोन्मिष्टतमपि पुनः सङ्घटितं प्रादुर्भूतं यत् आनन्दवाष्पपटलं प्रमोदाद्युत्सूहः तेन प्लुता क्षिप्ता तारका कनीनिका यस्य तेन तादृशेन, दूरविस्फारितेन अत्यन्तविस्तारितेन, स्निग्धेन प्रेमप्रकाशकेन चक्षुषा नय-नेन, पिवन्निव चुम्बन्निव, इह पानं चुम्बनमेव; आलपन्निव मनोभावं प्रकाशयन्निव, स्पृशन्निव संसज्जमिव

मालम् होता था । प्रवालमणि (मूंगे) के विस्तृत किरणोंसे किंवा नवीन सूर्यालोकसे अथवा पद्मारागमणिकी किरणोंसे, विधाताने मानो उसके सभी अवयवोंका निर्माण किया था । पौंच मुख प्रकाश होनेके पहले एकमुख कात्तिकेयके समान एवं देवकीके हाथमेंसे गिरे हुए देवराजके शिशुपुत्र (जयन्त) के समान प्रतीत होता था । तपाए हुए स्वच्छ सुवर्णके समान देदीप्यमान स्वकीय शरीर-कात्तिकेय वह उस सुतिका-गुह्यको मानों परिपूर्ण करता था । चमकते हुए स्वाभाविक आभूषणके समान महापुरुषके सभी लक्षण उसमें दिखाई पड़ते थे । 'भविष्यमें यह मेरा प्रतिपालन करेगा' यह मनमें जानकर सन्तुष्ट होकर ही मानो लक्ष्मीने उसका आलिङ्गन किया था । उस समय राजाके नेत्रोंमें निमेष नहीं थे, पलक निश्चल हो गये और बार-बार पोखनेपर भी, आनन्दोद्धा, फिर उत्पन्न होकर पुतलियोंकी डुबा रहे थे—ऐसे अत्यन्त उत्फुल्ल और खेदव्यञ्जक नेत्रोंसे राजा मानो बालककी

१. रचितावयवम् । २. करम् । ३. मष्ट । ४. कुमारकम् । ५. भास्वरतया । ६. आगमि । ७. प्रहृष्टया श्रिया । ८. कवित्व 'च' इति पदं नास्ति । ९. सङ्घटितानन्दम् । १०. वाष्पविद्रुम् । ११. दूरं ।

न्निव आलपन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्रप्राप्त-दर्शनं सस्पृहमीर्क्षमाणः तनयाननं मुमुदे, कृतकृत्यञ्चात्मानं मेने ।

समुद्ध-मनोरथः शुक्रनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्यै निरूपयन् प्रीतिविस्फारित-लोचनः भूमिपालमवादीत्-देव ! पश्य पश्य, अस्य कुमारस्य गर्भसम्पीडनवशादपरिस्फु-टावयव-शोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्त्तिचिह्नानि । तथाहि, अस्य सन्ध्यांशु-रक्तबालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नव-नलिन-नाल-भङ्ग-तन्तु-तन्वीसूयमूर्णा परिस्फुरति । एत-द्रिकच-पुण्डरीक-धवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुर्निमित्तैर्धवलयतीव वासभवन्मरालपद्म लोच-

सन्, मनोरथानां वाल्मिकितानां सहस्रेण समूहेन प्राप्तं लब्धं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तत्तादृशम्, तनयान-नम् आत्मजमुखं सस्पृहं स्पृहासहितम् ईक्षमाण अवलोकमानः मुमुदे सन्तोषमवाप, आत्मानं च कृत-कृत्यं कृतार्थं मेने मनसि कृतवान्, बहोः कालान्मनोरथपूर्णादित्याशयः ।

इह 'पिबन्निव, आलपन्निव, स्पृशन्निव, इति त्रयाणामपि क्रियोत्प्रेक्षाङ्काराणां परस्परं नैरपेक्षेण वर्तमानत्वासंरुष्टिः ।

समुद्धेति । समुद्धः सम्पूर्णः मनोरथोऽभिलाषो यस्य स तादृशः, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते लोचने नयने यस्य स तादृशः । शुक्रनासः प्रधानमास्यस्तु शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अस्य कुमारस्य अङ्गानि करचरणादीनि प्रत्यङ्गानि अङ्गुल्यादीनि च तानि तादृशानि, भूमिपालं नृपतिम् अवादीत् अवोचत्-‘देव-स्वामिन् !, पश्य पश्य विलोक्य विलोक्य अस्य पुरोऽवलोकमानस्य कुमारस्य बालकस्य गर्भेण गर्भाशयेन सम्पीडनवशात् ईषद्वकाशतया अत्यन्तयातनाविधानात् अपरिस्फुटा समन्तादव्यक्ता अवयवानाम् अङ्गानां शोभा कान्तियस्य तथोक्तस्यापि विद्यमानस्य, चक्रवर्त्तिचिह्नानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तसार्वभौमल-क्षणानि, माहात्म्यं भाविमहापुरुषत्वम् आविर्भावयन्ति प्रकटयन्ति व्यञ्जयन्ति ।

चक्रवर्त्तिचिह्नान्येव दर्शयति—तथादीत्यादिना । अस्य कुमारस्य सन्ध्यांशुभिः सायङ्कालिनरागैः रक्ता लोहिता, बाला अर्वा अर्द्धमात्रा या शशिकला चन्द्रकला तद्वत् आकारा आकृतियस्य तादृशे, ललाट-पट्टे भालफलके, नवोऽभिनवः अशुष्को यो नलिननालभङ्गः कमलनालखण्डः तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् तन्वी सूयमा इयम् अवलोक्यमाना, ऊर्णां भ्रूयान्तरालवर्त्ती लोमावर्त्तः परिस्फुरति परिशीलते । ‘ऊर्णां शोभादि लोशि स्यादावर्त्तं चान्तराभ्रवो’ इत्यमरः । इह लुप्तोपमयोः मिथो नैरपेक्षेण वर्तमानत्वासंरुष्टिः ।

चक्रवर्त्तिलक्षणम्—

विसतन्तुवत्सुचमरूप आवर्त्तश्च शुभायतः ।

यदि भ्रूयममध्ये स्याच्चक्रवर्त्तं तदोच्यते ॥

एतदिति । विकचं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वत् धवलं शुभ्रं कर्णान्तायतं ओन्नतिकट-पर्यन्तप्रसारितम् अरालपद्म कुटिलनेत्ररोमकम्, लोचनपुगलं नेत्रद्वन्द्वं कर्णं, मुहुर्मुहुः वारम्बारम् उन्मि-षितैः उन्मीलनैः वासभवन् निवासगृहं धवलयतीव श्वेतीकरोतीव ।

इह ‘विकचपुण्डरीकधवलम्’ इत्यत्र लुप्तोपमा, ‘धवलयतीव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्यनयोः परस्पर-मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

सुखेन करता हो, आलप करता हो और आलिङ्गन करता हो इस प्रकार बहुतर मनोरथोंसे प्राप्त उसके मुख-कमलको स्पृहासे देखकर बहुत आनन्दित हुआ, और वह अपनेको धन्य समझने लगा ।

पूर्ण-सफल हुए मनोरथवाले शुक्रनास भी प्रीतिके कारण फैले हुए नेत्रोंसे बालकके अङ्ग-प्रत्यङ्गको देखकर राजासे धीरे-धीरे कहने लगा—‘देखिए, देखिए, महाराज ! गर्भमें सिकुड़नेके कारण इस कुमारके अवयवोंकी शोभा रफ़्त तो नहीं हुई है तथापि चक्रवर्त्ती राजाके लक्षण, सर्वां महापुरुषत्वकी सूचना प्रकट करते हैं । देखिए, सन्ध्याकी किरणोंसे लाल हुए अर्धचन्द्रमाके समान ललाटदेशमें कमलमृगालसे तत्काल तोड़े हुए तन्तुके समान सूक्ष्म वे रोम शोभायमान हैं । खिले हुए सफेद कमलके समान धवलवर्ण, कानोंके खोर तक फैले, मुड़े हुए

१. निरीक्षमाणः । २. बालस्य । ३. प्रीतिविस्फारिताङ्गः, प्रीतिविस्फारितलोचनं प्रीतिविस्तारित-लोचनं । ४. पश्यतस्य । ५. अस्फुटावयवम् । ६. आविर्भावयन्तीव । ७. सन्ध्यांशुकम् । ८. केष्वि-‘नव’ इत्यधिकः पाठो नास्ति ।

नयुगलम्, विजृम्भमाण-कमल-कोष-परिमल-मनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायतां कनक-लेखेव नासिका । रक्तोत्पल-कलिकाकारमुद्रहतीव चास्याधर-रुचकम् । रक्तो-त्पल-कलिकौलोहित-तलौ भगवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखा-लाङ्घितौ करौ । अभिनव-कल्पतरु-पल्लवकोमलं लेखास्यैर्ध्वज-रथ-तुरगातपत्र-कमलैरलङ्कृतम् अनेक-नरेन्द्र-सहस्र-चूडामणि-चक्र-चुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वर-योगोऽस्य रुदतः श्रूयते ।^१

नेत्रदीर्घस्य प्रसंशामाह सासुद्रकलाञ्छे—

भुजाविद्युगलं कुक्षिं तथा च नासिकाद्वयम् कुचयोर्मध्यभागं च पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ।

विजृम्भमाणेति । कनकलेखेव सुवर्णलेखेव दूरायता अत्यर्थमुच्छ्रिता इयमस्य नासिका विजृम्भा-णस्य प्रस्फुटतः कमलकोषस्य पङ्कजकुड्मलस्य यत् परिमलं सौरभं तद्वत् मनोहरं रमणीयम्, सहजं स्वाभाविकम् आननामोदं सुखगन्धम् आजिघ्रतीव उपादानं कुर्वतीव ।

‘कनकलेखेव’ इत्यत्रोपमा, परिमलमनोहरम्’ इत्यत्र लुलोपमा, आजिघ्रतीव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षे-त्यासामङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः ।

रक्तोत्पलेति । रुचकं विषयसदृशमाङ्गलिकद्रव्यम्, अधर एव रुचकम्, अधरो रुचकमिव वेति तदधररुचकं कर्तुं, रक्तोत्पलकलिकायाः कोकनत्कुड्मलस्य आकारमाकृतिम् उद्ग्रहतीव धारणं कुर्वतीव । ‘रुचकं मङ्गलद्रव्ये बीजपूरे ससैन्यध्वे’ इत्यनेकार्थः ।

अधररुचकम्, इत्यत्र रूपकमुपमावेति सन्देहात्सन्देहसङ्करः, रक्तोत्पलकलिकाकारणम्, इत्यत्र निदर्शनालङ्कारः, उद्ग्रहतीव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इह सासुद्रके— ‘पाणिपादतलौ शोणावचिमभ्यनखानि च । तालुजिह्वाऽधरश्चैव सप्त रक्तं प्रशस्यते ॥’ इति ।

रक्तोत्पलेति । रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य कलिका कुड्मलं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णं तले ययोस्तौ तादृशौ, करौ । विष्टरे अथत्ये श्रूयत इति विष्टरश्रवा विष्णुः तस्येव ‘वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः’ इत्यमरः । शङ्खं कम्बु चक्रं प्रसिद्धं तयोः चिह्नं रेखे ययोस्तौ, पक्षे शङ्खचक्र एव चिह्ने ययोस्तौ, प्रशस्ताभिः अङ्कुशा-दिभिः लेखाभिः रेखाभिः लाङ्घितौ अङ्कितौ, उभयत्रापीदं तुल्यम् । इह पूर्णोपमा ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यः कल्पतरुपल्लवः मन्दारवृक्षकिसलयः तद्वत् कोमलं मृदुलम्, लेखामयः रेखास्वरूपः ध्वजः पताका, रथः स्यन्दनः, तुरगोऽश्वः, आतपत्रं छत्रम्, कमलं पङ्कजञ्च तैः तादृशैः अलङ्कृतं भूषितम्; अनेकेषां नरेन्द्रसहस्राणां नृपतिवृन्दानां चूडामणिक्रैः शिरोमणित्रातैः यच्चुम्बनं प्रणामसमये संस्पर्शः तस्य उचितं योग्यम् । ..... पल्लवकोमलम्, इत्यत्र लुलोपमा ।

एष इति । रुदतः क्रन्दतः अस्य कुमारस्य, एष समीपतरवर्ती दुन्दुभेरिव पटहस्येव अतिगम्भीरोऽ-तिमन्दः स्वरयोगः कण्ठसम्बन्धो ध्वनिः श्रूयते आकर्ण्यते ।^२

पल्लवोवाले नयनयुगलं, बार-बार खुल कर मानो स्तिका-गृहको धवलवर्णं कर रहे हैं । कनक-लेखाके समान लंबी यह नाक, खिलती हुई कमलकी कलिके परिमलके समान मनोहर-स्वाभाविक इसकी मुखकी सुगन्धकी मानो सुँघती है । एवं इसका नोचैका ओठ मानो लाल कमलकी कलिके आकारकी धारण कर रहा है । लाल-कमलकी कलिके समान इसके हृदयछिमें भगवान् नारायणके समान शङ्ख और चक्रके चिह्न एवं अङ्कुशप्रभृति प्रशस्त रेखाईं विद्यमान हैं । कल्पवृक्षके नए पत्तोंके समान कोमल एवं ध्वज, रथ, अश्व, छत्र और कमलकी रेखाओंसे अलङ्कृत इसकी चरण-युगल हैं । और ये हजारों राजाओंकी चूडामणियोंसे चुम्बन होनेके योग्य हैं । और रोनेके समय इसके ये कण्ठ-स्वर, दुन्दुभिवर्णिके समान अत्यन्त गम्भीर सुने जा रहे हैं ।^३

१. कश्चित् ‘कमल’ इति पदं नास्ति । २. दूरादायता । ३. रक्तोत्पलनिकरम्, रक्तोत्पलकलिका-तुरागम् । ४. कश्चित् ‘व’ शब्दो नास्ति । ५. अधरपट्टकम्, अधरकम् । ६. “कलिकाकारलोहित” ।

इत्येवं कथयत्येव तस्मिन् ससम्भ्रमापस्तृतेन राजलोकेन द्वारिस्थितेन दत्तमार्गस्त्वरितगतिरागत्य प्रहोद्भ्रम-पुलकित-तनुः स्फारीभवल्लोचनो मङ्गलकनोमा प्रहृष्ट-वदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत्—‘देव ! दिष्टया वर्द्धसे, प्रतिहृतास्ते शत्रवः, चिरं जीव जय चं पृथिवीम् । त्वत्प्रसादादत्रभवतः शुकनासस्यापि ज्येष्ठप्रायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम्’ इति ।

अथ नृपतिः अमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीति-विस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—‘अहो ! कल्याणपरम्परा । सत्योऽयं लोकप्रवादः यत्, ‘विपद्विपदं सम्पत् सम्पदमनुवद्भाति’ इति । सर्वथा समानमुखदुःखतां दर्शयता विधिनाऽपि भवतेव वयमनुवर्त्तिताः’ इत्यभिधाय प्रीति-

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुकनासे कथयत्येव नृवायेव, ससम्भ्रमं शीघ्रम् अपस्तृतेन मार्गं परित्यज्य प्राप्तेन द्वारिस्थितेन राजलोकेन राजगणेन दत्तमार्गः दत्ताध्वा स्वरितगतिः शीघ्रगमनः सन् आगत्य पुरुष, प्रहोद्भ्रमेन प्रमोदोद्भवेन पुलकिता रोमाञ्चिता तनुः शरीरं यस्य स तादृशः, स्फारीभवन्ती विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने चक्षुषी यस्य स तादृशः, प्रहृष्टवदनः विकसितमुखः, मङ्गलकनामा पुरुषः, राजानं तारापीडं पादयोः चरणयोः प्रणम्य नमस्कृत्य व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास—देवेति । देव स्वामिन् ! दिष्टया भाग्येन वर्द्धसे पृथसे, ते शत्रवो विपक्षाः प्रतिहृताः क्षयं प्राप्ताः सम्पत्तिः शेषः । चिरं बहुकालं जीव प्राणिहि, पृथिवीं वसुध्वरां जय स्वाधीनां कुरु । त्वत्प्रसादात् भवदनुग्रहात् अत्रभवतो माननीयस्य शुकनासस्य प्रधानामात्यस्यापि ज्येष्ठप्रायां ब्राह्मण्याम् अभिमायां स्वपत्न्यां मनोरमाभिधानायां मनोरमेतिलंजिकायां रेणुकायां जमदग्निपत्न्यां रामः परशुराम इव तनयः सुतो जातः उत्पन्नः । श्रुत्वा एतदाकर्ण्य देवो भवान् प्रमाणम्, यदाज्ञापयति देवस्तदेव विधेयमित्याज्ञायः । ‘राम इव’ इत्युपमा ।

अथेति । अथ एतच्छ्रवणानन्तरम् अमृतस्य पीयूषस्य या वृष्टिर्वर्षणं तत्प्रतिमं तत्तुल्यं तद्वचनं मङ्गलकवच आकर्ण्य श्रुत्वा, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विकसिते अङ्घ्रिणी नयने येन स तादृशो रूपती राजा प्रत्यवदत् प्रत्यबोचत्—‘अहो !’ इत्याश्चर्यं । कल्याणपरम्परा श्रेयःसन्धितः भवेति शेषः । अत एवाह—सत्योऽयमिति । अयं लोकप्रवादः जनानां चिरन्तनो वचनव्यापारः सत्यो यथार्थः, यत् ‘विपदं विपत्, सम्पदं सम्पत् अनुवद्भाति अनुगच्छति । शुकनासं प्रति कथयति—सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समानं तुल्यं सुखं दुःखं ययोस्तयोस्तादृशयोर्भावस्तां दर्शयता बोधयता विधिना देवेनापि भवतेव स्वयेव वयम् अहमित्यर्थः अनुवर्त्तिताः अनुसरणं कृताः । एवञ्च तनयोत्पत्तेः पूर्वम् आद्यवोः तदनुत्पत्त्या तुल्यमेव दुःखमासीत्, साम्प्रतमपि च तदुत्पत्त्या तुल्यमेव सुखम् । दुःखानुभवानन्तरं यदि सुखानुभवो भवति तदातीव रमणीयत्वमिति सर्वानुभवसिद्धम् । उक्तञ्च केनापि—

‘सुखं हि दुःखान्मनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्’ यथा चातीव सन्तोषोत्पादनेन भवान् मामनुसरति देवोऽपि सम्प्रति तथैवेत्याशयः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा प्रीतिविकसितमुखः आभ्य-

शुकनास इतः प्रकारं कदं रहा था कि इतनेमें ही द्वारके पास खड़े राजा लोगोंने झट-पट सरक कर जिसे रास्ता दिया, एवं आनन्दसे रोमाञ्चित शरीर, विस्फारित नेत्र, और प्रफुल्लवदन वाला मङ्गलक नामका एक व्यक्ति, जखरी-जखरीसे आकर चरणमें राजाको प्रणाम कर कहने लगा—‘महाराज ! सीमायवश आपकी उन्नति हुई है, आपके शत्रुओंका नाश हो । आप दीर्घायु हों । एवं पृथिवी की विजय करें । आपके अनुग्रहसे माननीय सन्निमहाशय शुकनासके भी ज्येष्ठ पत्नी मनोरमाके गर्भमें—रेणुकाके गर्भमें परशुरामके समान—एक पुत्र उत्पन्न हुआ है । इस समाचारको सुन कर जो कर्तव्य हो, वह करें ।’

अनन्तर राजा अमृत-वृष्टिके समान उसके वचनको सुनकर प्रीति प्रफुल्ल-नेत्रसे बोला—‘क्या आश्चर्य ! आज जो अविच्छिन्न मङ्गलकी धाराको देखता हूँ । अत एव यह लोकप्रवाद सत्य है कि—‘विपत्ति विपत्तिका और सम्पत्ति सम्पत्तिका अनुसरण करती रहती है ।’ सुख और दुःखमें समानता दिखाकर विधाताने भी सभी प्रकारसे दुन्दारे ही समान मेरे साथ वर्ताव किया है’ यों कह कर प्रीति-प्रफुल्ल-मुखसे आनन्दके साथ शुकनासको

१. द्वारस्थितेन । २. मङ्गलनामा । ३. प्रहृष्टवदनपुरुषः । ४. कश्चित् चकारो न विवर्ते । ५. पृथिवीं प्रतियालय । ६. भूपतिः । ७. जनप्रवादः ।

विकसितमुखः सरभसमालिङ्ग्यविहसन् स्वयमेव शुक्रनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च प्रीतमनाः प्रियवचनानुरूपं पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश ।

उत्थाय च तथैव तेन चरण-विघट्टन-कणितं-नूपुर-सहस्र-मुखरित-दिगन्तरेण, सरभसो-त्क्षेप-चलितं-मणिवलयवाली-वाचालित-भुजलतेन, ऊर्ध्वीकृतैरुत्तानतलैः करपुटैरनिल-लुलित-ताम् आकाशगङ्गा-कमलिनीमिव दर्शयता, पर्यस्त-सुदित-कर्णपल्लवेन, परस्परजङ्गद-कोटि-सङ्घ-

न्तरस्नेहप्रकुलवदनः सरभसं सप्रमोदम् आलिङ्ग्य शुक्रनासमाश्लिष्य विहसन् स्मितं कुर्वन् स्वयमेव आत्मनेव शुक्रनासस्य मन्त्रिणः उत्तरीयम् उत्तरीयवस्त्ररूपं पूर्णपात्रं सन्तोषेण समानयनद्रव्यम्, जहार हतवान् । इह 'भवतेव' इत्यत्रोपमालङ्कारः ।

तस्मा इति । तस्मै शुभसन्देशप्रापकाय मङ्गलकाय प्रीतमनाः सन्तुष्टचित्तः प्रियवचनानुरूपम् इष्ट-वचनयोग्यम् अपरिमितं संख्यातीतं पारितोषिकं सन्तोषप्रयुक्तं दातुं धनाध्यक्षम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

उत्थायेति । तथैव तेनैव प्रकारेण राजा तस्मात् स्थानात् उत्थाय उत्थानं विधाय तेन अन्तःपुरि-काजनेन राजपरिजनेन प्रवृत्तनृत्येन चारणगणैः चानुगम्यमानः शुक्रनासभवनं गत्वा द्विगुणतरसुःसवम-कारयदिति दूरेणान्वयः । सप्रति अन्तःपुरिकाजनेनेत्यस्य विशेषणानि दर्शयति—चरणयोः पादयोर्विघट्ट-नेन निक्षेपेण कणितानां रणितानां नूपुराणां पादकटकानां सहस्रेण बृन्देन मुखरितानि वाचालितानि दिगन्तराणि विह्वल्यमानि येन तेन तादृशेन ।

सरभसेति । सरभसं वेगसहितम् उत्क्षेपेण नृत्यगीताद्यनुसारादूर्ध्वमुत्थापितेन चलिताभिः चपली-भूताभिः मणिवलयानां रत्नकङ्कणानाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः वाचालिताः सुखरायमाणीकृता भुजलता बाहुवल्लभो यस्य तेन तादृशेन ।

ऊर्ध्वीकृतैरिति । उर्ध्वीकृतैः उर्ध्वविहितैः उत्तानतलैः उन्मुखतलैः करपुटैः हस्तपुटैः चरणैः, अनिललु-लितानां पवनेन पातिताम् आकाशगङ्गायाः स्वर्धुन्याः कमलिनीं पङ्क्तिनीं दर्शयतेव प्रकटयतेव तथाविधहस्तो-र्ध्वीकिरणादित्याशयः ।

पर्यस्तेति । पर्यस्ता प्रथममाकाशसम्भ्रमात् पृथिव्यां पतितान्, सुदितान् अन्तरं लोकपादैर्विह्व-लितान् कर्णपल्लवाः श्रवणालङ्कारीभूतकिसलयानि यस्य तेन तथोक्तेन ।

परस्परेति । परस्परम् अन्योन्यम् अङ्गदानां बाहुवल्लयानां केयूराणां कोटिभिरग्रेः सङ्घट्टनेन घर्षणेन पूर्वं दृष्टानि विद्वानि ततः पादितानि द्वैधीकृतानि उत्तरीयांशुकानि यस्य तेन तादृशेन ।

आलिङ्गन कर हँसते २ राजाने अपनेसे ही पूर्णपात्रकी जगह उसके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) की खींच लिया । एवं सन्तुष्ट चित्तसे मङ्गलकके प्रियसंवाद कहनेके अनुरूप अपरिमित पारितोषिक देनेके लिए धनाध्यक्षकी आदेश दिया ।

फिर उसी तरह उठ कर राजाने शुक्रनासके महलमें जाकर (अपनेसे) दूना उत्सव कराया । जानेके समय उसके पोछे-पीछे अन्तःपुर (रनवास) की खीचो भी जाती थी । उनके पादक्षेपके समय झनझनाते हजाराँ पायजेबोसे दिगन्तर गुँज उठा । वेगसे भुजलता (हाथ) उछालनेके कारण हिलते मणिकङ्कणोंके शब्दसे भुजलतायें भी शब्दायमान हो गई । हथेलियों ऊपरकी ओर करके ऊँचे किए कर-सम्पुटोंसे वे मानों, वायुके जोरसे चलायमान हुई आकाश गङ्गाके कमलिनीको दिखाने लगीं । लोगोंके संघर्षसे उनके कर्णपल्लव गिर कर पड़दलित होने लगे । परस्पर सङ्घर्षके समय एकके केयूर (बाहुबन्द) के अग्रभागसे दूसरेके उत्तरीयवस्त्र विद्ध होकर फटने लगे । शरीर में लिप्त कुङ्कुमादि, पसीनेसे धुलकर सूक्ष्म वस्त्रोंको रंग देते थे । लोगोंके सङ्घर्षसे तिलक

१. प्रियवचनश्रवणानुरूपम् । २. 'विकुट्टन', कुट्टन । ३. 'अत्रैव कचिव 'मणि' पदमधिकं वर्तते । ४. 'चालित' 'वलित' । ५. भुजवल्लयेन । ६. 'लुण्ठिताम् । ७. कचिव 'गङ्गा' इति पदं नास्ति ।

दृष्ट-पादितोत्तरीयांशुकेन, श्रमजल-धौताङ्गराग-रञ्जित-चीनवाससा, किञ्चिद्वशिश्ट-तमाल-पत्रेण, विलसद्भारविलासिनीहसितैरुन्मिद-कैरव-वनानुकारं प्रथयता, सरभसवल्गुन-स्खलल्लोल-हारलतास्फालित-कुचस्थलेन, सिन्दूर-तिलक-लुलितालक-लेखेन, विप्रकीर्णपिष्टातक-पांशुं पुञ्ज-पिञ्जरित-केशपाशेन, प्रणृत्य-विकल-मूक-कुञ्ज-किरात-वामन-बधिर-जड-जन-पुर-सरेण, उत्तरीयांशुक-प्रीवावबद्धावकृष्ट-विडम्बित-जरत्कञ्चुक-कदम्बकेन, वीणा-वेणु-सुरज-कांस्यताल-ललयानुरागेन, कल-मधुरमुद्रायता, हर्षनिर्भरतया मत्तेनेव उन्मत्तेनेव प्रहृष्टहीतेनेव व्यपगतो-

श्रेति । श्रमजलैः वर्मसलिलैः धौताः कालिता ये अङ्गरागाः कुङ्कुमादीनि अङ्गविलेपनानि ते रञ्जितानि चीनवाससांश्च सूक्ष्मवस्त्राणि यस्य तेन तादृशेन । 'चीनो देशांशुकवीहिमेदे तन्तो मृगान्तरे' इति मेदिनी ।

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईषत् अवशिष्टं तमालपत्रं तिलकं यस्य तेन तादृशेन, अधिकन्तु लोकविद्वल-नादेव नष्टमित्याशयः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः ।

विलसति । विलसन्त्यः सविलासं व्रजन्यो या वारविलासिन्यो गणिकाः तासां हसितैः हासैः उन्मिदस्य प्रस्फुटितस्य कैरववनस्य कुमुदविपिनस्य अनुकारम् अनुकरणं प्रथयता प्रकटयता 'यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्याः' इति कविसमयख्यातेः हास्यस्य शुभ्रवादित्याशयः ।

सरभसति । सरभसं वेगसहितं यत् वरगनम् आस्फालनं परस्परमङ्गलानामामोदनं तेन स्खलन्तीभिः स्वस्थानात् च्यवन्तीभिः लोलाभिः चञ्चलाभिः हारलताभिः मुक्तालताभिः आस्फालितमाहतं कुचस्थलं स्तनप्रदेशं यस्य तेन तथोक्तेन ।

सिन्दूरति । सिन्दूरतिलकेषु नागजजनितविशेषकेषु लुलिता आकाशशम्भ्रमा लुण्ठिता अलक-रेखा चूर्णकुन्तलपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशेन ।

विप्रति । विप्रकीर्णाः विचित्राः पिष्टातकाः पटवासाः तेषां पांशुपुञ्जैः चूर्णसमूहैः पिञ्जरिताः पीत-रक्ततां प्राप्ताः केशपाशाः कचसमूहा यस्य तेन तादृशेन ।

प्रणृत्यति । प्रणृत्येन विशेषनचनेन विकला व्यग्राः, मूका अस्फुटवाचः, कुञ्जाः पूर्वप्रदक्षिताः, किराताः स्वल्पतनयः, वामनाः ह्रस्वदेहाः, बधिरा अकर्णाः, जडा अत्यन्तदुर्बोधाश्च लोकाः पुरस्सरा अग्र-गामिनो यस्य तेन तादृशेन ।

उत्तरीयेति । उत्तरीयांशुकैः तत्तत्प्रच्छादनवस्त्रैः प्रीवाप्तु कन्धरास्तु प्रथमं बद्धं समीरणप्रेरणया यद्वच्छया संयमितम्, ततश्च अवकृष्टं प्रमोदविह्वलतया तत्प्रमादेन गतिजवात् आकृष्टम्, अत एव विडम्बितं बलाद्वरणेन पृथिव्यां पातनोपक्रमेण च व्यग्रीकृतं जरतां परिणतवयसां कञ्जुकानाम् अन्तःपुर-चरव्राह्मणानां कदम्बकं समुदायो येन तादृशेन ।

वीणति । वीणा वल्लकी, वेणुर्वंशः, सुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालं तेषां लये ध्वनिसाम्यं तदनु-गतेन तदनुसारचलितेन ।

कलेति । कलम् अव्यक्तं मधुरञ्च यथा स्यात्तथा उद्गायता उच्चैःस्वरेण गानं विदधता ।

हर्षति । हर्षनिर्भरतया प्रमोदातिशयतया मत्तेनेव सुरापानजनितमत्ततासहितेनेव, उन्मत्तेनेव उन्मादव्याधिग्रस्तेनेव, तथा प्रहृष्टहीतेनेव भृताविष्टेन पुरुषेणैव व्यपगतो विनष्टः वाच्यावाच्ययोः प्रति-

अस्माश्च अवशिष्टः यः । वे सविलास-गामिनो वेश्याओंके हास्यते खिले ह्रुप कमलवनके अनुकरणको प्रकाश करती थीं । वेगसे आन्दोलन होनेके कारण स्वस्थानच्युत चञ्चल हार-लता द्वारा उनके स्तनमण्डल ताड़ित हो रहे थे । सिन्दूरको बिन्दुओंमें उनके बालोंकी लट्टें चिपक गई थीं । पटवासका चूर्ण उड़ानेसे केशकलाप पीले-पीले हो गये थे । गूँत, कुबड़े, बहरे, किरात, बीने और मूखें उदत नृत्यसे विह्वल होकर उनके आगे-आगे जाते थे । किसी-किसी स्त्रीके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) किसी-किसी वृद्ध कञ्जुकीके गर्दनमें फँस जानेपर उसके खींचनेपर वे कञ्जुकिण अत्यन्त विडम्बना पाते थे । वे वीणा, वंशी, मृदङ्ग, कौता और मजोरोंके लयके अनुसार पाँव फेंक कर जाती थीं । उच्चैःस्वरसे अस्पष्ट (धीमी) और मधुर गान करती थीं । आनन्दमें मग्न होनेसे किसी समय

१. स्वच्छचीन, चीरवाससा । २. चलन । ३. लोलितालक । ४. कचिच् 'पांशु' इति पदं नास्ति । ५. प्रणृतकल, प्रणृतविकल, प्रणृतकल । ६. विडम्बित । ७. कदम्बेन । ८. अनुयायिन । ९. अपगतः ।

वाच्यावाच्यविवेकेन नृत्य-गीत-क्रीडा-प्रसक्तान्तःपुरिकाजनेन, प्रचलित-मणिकुण्डलाहृत-कपोलभित्तिना च विद्युर्मानकर्णोत्पलेनाधोगलित-विलोल-शेखरेण दोलायमान-वैकर्षक-कुसुममालेन निर्हय-प्रहृत-भेरी-शृङ्ग-मईल-पट्ट-निनादानुगत-काहल-शङ्ख-रव-जन्त-रभसेन चरण-सन्निपातैर्दारयतेव वसुधा राजपरिजनेन, प्रवृत्तनृत्येन च चारणगणोऽन विविधमुख-वाद्य-कृतकोलाहलेन पठता गायता वल्लता चानुगम्यमानः शुक्रनासभवनं गत्वा द्विगुणतर-मुत्सवमकारयत् ।

अतिक्रान्ते च पष्ठीजागरे, प्राप्ते दशमेऽहनि, पुण्ये सुहृत्तैः गाः सुवर्णञ्च कोटिशो

पञ्चाप्रतिपाद्योः विवेको विवेचनं पृथगास्मता यस्य तेन तादृशेन वाच्यमपि प्रतिपाद्यता अवाच्यम-श्लोकादिकमपि प्रतिपाद्यतेत्यर्थः । नृत्यं नर्तनं गीतं गानं क्रीडा विनोदः तेषु प्रसक्तं संलभेन अन्तः-पुरिकाजनेन अन्तःपुरस्थसुन्दरीवृन्देन ।

प्रचलितेति । अथवा 'राजपरिजनेन' इत्यस्य विशेषणानि प्रतिपाद्यति—प्रचलितेत्यादिना । प्रचलितैः सञ्चलितैः मणिकुण्डलैः रत्नकर्णभरणैः आहृताः ताडिताः कपोलभित्तयो गण्डस्थलानि यस्य तेन तादृशेन । विद्युर्मानमानि आन्दोलितानि कर्णोत्पलानि श्रवणपद्मानि यस्य तेन तादृशेन । अधोगलितः पृथिव्या प्रच्युताः विलोलाः चपलाः शेखराः शिरोऽवतंसता यस्य तेन तादृशेन । दोलायमानाः कम्पमानाः वैकर्षकाणां तिर्गुलम्बवच्चस्थानां कुसुममालाः पुष्पमाला यस्य तेन तादृशेन । निर्हयम् अत्यन्तं यथा स्यात्तथा प्रहृताः वादिता ये भेरीं शृङ्गा मईला वाद्यविशेषाः पट्टाः ढङ्गाश्च तेषां निनादैः शब्दैः अनुगताः तन्मिश्रिता ये काहलानां विस्तृतङ्गानां कम्पनाच्च रवाः तैर्जनितो निष्पादितो रभस आनन्दो यस्य तेन तादृशेन । चरणसन्निपातैः पादविधेयैः वसुधां पृथिवीं दारयतेव विदीर्णा कुर्वतेव राजपरिजनेन नृपपरिवारेण ।

इह 'चरणविघटनकणितनूपुरसदृशमुखरितदिशन्तरेण' इत्यत्र दिगन्तराणां मुखरीकरण-सम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बद्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'करववनासुकरम्' इत्यश्लोपमार्थी । 'उत्तरीयांशुक' 'कञ्चुकिकदम्बकेन' इत्यत्र हि स्वभावोक्तिः । 'मत्तेनैव, उन्मत्तेनैव, प्रहृष्टगृहीतेनैव, हृष्टेतेषु च भालोपमा, उल्लेखा वा । 'दारयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तं जातं नृत्यं नर्तनं यस्य तेन तादृशेन, विविधैः नानाप्रकारैः सुखवाद्यैः सुखद्वाराऽ-व्यक्तध्वनिनिस्सारणैः कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो येन तेन तादृशेन, पठता उच्चैः स्वरेण राजस्तुतिं कुर्वता, गायता गानं विदधता, वल्लता उल्लम्फनं प्रलम्फनञ्च विदधता चारणगणेन च कुशीलववृन्देन च अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः 'चारणास्तु कुशीलवाः' इत्यमरः । शुक्रनासभवनं प्रधानमात्यमुहं गत्वा द्विगुणतः स्वस्मादतिशयेन द्विगुणम् अकारयत् कारयामास ।

अतिक्रान्त इति । अतिक्रान्ते व्यतीते च पष्ठीजागरे पष्ठीरात्रिकृत्ये, जागरेण, दशमेऽहनि जन्मावधि दशमे दिने प्राप्ते उपपत्ते सति, पुण्ये पवित्रे सुहृत्तैः वेलायां गाः सुरभीः कोटिदाः कोटिसंख्याकाः सुवर्णं सदमस्तके समान, किंती समय उन्मत्तके समान एवं किंती समय प्रह-ग्रस्तके समान हीकर वाच्यकथा भी बोलती थीं, अवाच्य कथा भी बोलती थीं एवं नृत्य, गीत और क्रीडामें व्यापृत होकर चलती थीं ।

राजाके परिजन वर्ग भी उनके पीछे पीछे चल रहे थे । उन लोगोंके मणिमय कुण्डल हिल-हिल कर सुन्दर गालोंपर टकराते थे; कर्णोत्पल झूल रहे थे; मस्तकके आभूषण खिसक-खिसक कर नीचे (पृथिवीमें) गिर जाते थे; जनेज की तरह छाती पर पड़नी गई कुलोंकी मालाएँ दोलायमान हो रही थीं; अत्यन्त ताड़न करने (वाजने) से भेरी, शृङ्ग, ढोल और नगाड़ेके शब्दके साथ बड़े-बड़े ढोलों और शङ्खोंके शब्दसे उन लोगोंकी आनन्द उत्पन्न हुआ और वे अपने चरण-निक्षेपसे पृथिवीको मानो विदीर्ण करते थे । चारण-गण भी राजाके पीछे-पीछे जाते थे, उनलोगोंके मध्यमें कितने नृत्य करते थे, कितने नानाविध सुखवाद्यसे कोलाहल करते थे, कितने राजस्तुति पाठ करते थे, कितने गान करते थे एवं कितने उल्लम्फन-प्रलम्फन करते-करते जाते थे ।

छटो रात्रिके कृत्य हो जानेके बाद दशवें दिन प्रातः होने पर शुभ सुहृत्तैः राजा करोड़ों गाय और सुवर्ण

१. विवेकेनैव । २. कचिन् 'गीत' इति पदं नास्ति । ३. प्रचल... । ४. उद्वहृत... ।

५. विगलित... । ६. वैकर्षिक... वैकर्ष । ७. काहला... । ८. विदारयतेव । ९. वसुधराम् ।

१०. नृत्ते प्रवृत्त । ११. विविधवाद्य । १२. गायता चानुगम्यमानः ।

ब्राह्मणसात्कृत्वा 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः' इति स्वप्नातुरूपमेव सूक्तोः चन्द्रापीड इति नाम चकार ।

अपरेद्युः शुक्रनासोऽपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे ।

क्रमेण कृतचूडाकरणदि क्रिया-कलापस्य शौरावमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य ।

तारापीडः क्रीडाव्यसङ्ग-विधातार्थं बहिर्नगरादनुशिंप्रम् अर्द्धकोशमात्रायाम्, अति-

कनकञ्च ब्राह्मणसात् ब्राह्मणाधीनं कृत्वा विधाय, मया स्वप्ने स्वप्रावस्थायां परिपूर्णमण्डलः समस्तावयवयुक्तः चन्द्रो निद्रापतिः अस्य शिशोः मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्भोजम् आविशन् प्रविशन् दृष्टो निरीक्षित इति स्वप्नातुरूपमेव स्वप्नतुल्यमेव राजा भूपतिः स्वसूक्तोः स्वतनयस्य चन्द्र आपीडः शेषरो यस्य स तादृशः चन्द्रापीड इति नाम संज्ञां चकार कृतवान् । यद्यपि—

‘शुद्धयेद्विप्रो द्वाहाहेन द्वादशाहेन भूमिपः’

इति वचनाद्दशमदिने राज्ञः शुद्धयभावेन नामकरणमयुक्तम्, तथापि ‘द्वाश्यामुत्थाप्य पिता नाम कुर्यात्’ इत्यादि पारस्करसूत्रादिप्रमाणमभ्युपगम्य तथोक्तिरिति विभावनीयम् ।

अपरेद्युः । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने जननादेकादशदिवसे ‘एकादशो द्वादशो वा पिता नाम कुर्यात्’ इति श्रुत्या नामकरणे एकादशाहोऽपि विहित इति ज्ञातव्यम् । ब्राह्मणोचिताः आभ्युदयिकश्राद्धादिपूर्वकशर्मन्तनाभोज्ञेयनयोग्याः सकलाः समस्ताः क्रियाः कृत्वा विधाय राजानुमतं भूपतिवानुमोदितं स्वामितया मित्रतया च समस्तकृत्येष्वेव तदनुमतिप्रहणौचित्यादित्याशयः, आत्मजस्य तनयस्य विप्रजनोचितं ब्राह्मणजनयोग्यं शुभसूचकमित्यर्थः । विशं लोकं पाति रक्षतीति विशम्पो विष्णुः ‘पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्’ इत्यनेन साधुः, स एव अयनस्य आधरो यस्येति विशम्पायनः ततश्च स्वायं प्रज्ञा-दित्वाद्यणप्रत्यये आद्यको वृद्धौ सत्यं वैशम्पायन इति । एतच्च नाम मङ्गलसूचकमेव । पूर्वं चन्द्रापीड-नाम्ना त्रिदशविजयिनो महेश्वरस्य प्रतिपादनास्य बलान्वितत्वं प्रतीयते । तथा चाह मनुः—

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् सन्निधयस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु लुप्तसितम् ॥’

क्रमेणिति । चूडाकरणं चोलकर्म तस्य आदिभूते निष्क्रमणाग्रप्राशने च तद्रूपाः क्रिया तासां कलापाः समूहो यस्य स तादृशः, तथा च कृतो विहितः चूडाकरणादिक्रियाकलापो यस्य तादृशस्य । शैशवं बाल्यम् अतिचक्राम कीमार्तं प्राप्तवानित्यर्थः ।

इह शैशवलीलां चन्द्रापीडस्य कथं नावर्णयत् कविरिति विस्मयमापादयति—सहृदयहृदयेष्विति ।

तारापीड इति । तारापीडो भूपतिः, चन्द्रापीडस्य क्रीडासु खेलासु व्यासङ्ग आसक्तिः, तस्य विधा-

तार्थं निवारणार्थं नगरात् स्वकीयराजधानीतो बहिः, शिप्रां शिप्रातटमनु इत्यनुशिंप्रं शिप्रातटीतटे विद्यामन्दिरं पाठशालाम् ‘अकारयत्’ इत्यन्वयः । तस्य च नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि विशेषणानि बोध्यानि । अर्धक्रोशमात्रम् आयामो विस्तारो यस्य तच्चादृशम् । तुहितमिरेः हिमाचलस्य ब्राह्मणो की दान देकर—इस बालकको माताके मुखमध्यमें पूर्णमण्डल चन्द्रने प्रवेश किया है, यह मैंने पहले स्वप्न में देखा था—यह विचार कर राजाने उस स्वप्नके अनुसार पुत्रका नाम ‘चन्द्रापीड’ रक्खा ।

शुक्रनासने भी दूसरे दिन ब्राह्मणोचित समस्त कार्य सम्पादन करके राजाकी अनुमतिसे अपने पुत्रका, ब्राह्मणके योग्य ‘वैशम्पायन’ नाम रक्खा ।

क्रमपूर्वकं चन्द्रापीडका निष्क्रमण, अग्रप्राशन और चूडाकरणानि समस्त क्रियाएँ सम्पन्न हुईं, इस प्रकार बाल्यावस्था बीत गई ।

तदनन्तर तारापीडने, चन्द्रापीडका मन खेलमें लगनेसे रोकनेके लिए, राजधानीके बाहर, शिप्रा नदीके तट पर, आषकोश लम्बा, एक देव-मन्दिर बनवाया । हिमालयके शिखरोंकी मालाके समान बड़ी ऊँचा और उस पर चुनेके लेपसे श्वेतवर्ण प्राचीर (चहार दिवारी) द्वारा बहू विधालय परिबेष्टित किया हुआ था । चहारदिवारीके समीपमें बनाई हुई बड़ी परिखा (चौड़ी गोल खार्च) द्वारा भी बहू वेष्टित था । अत्यन्त दृढ कापटसे उसके अग्न्याय

१. कोटिशो ब्राह्मणेश्यो दत्त्वा ।

२. स्वसूक्तोः ।

३. “बालक्रिया” ।

४. द्वाशङ्ग” ।

५. अनुशिंप्रम्, अनुसिंप्रम् ।

महता तुहिनगिरि-शिखर-मालातुकारिणा सुधाधवलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्राकारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाट-सम्पुटम्, उद्गाटितैकद्वार-प्रवेशम्, एकान्तोपरचित-तुरग-बाह्याली-विभागम्, अधःकल्पित-व्यायामशालाम्, अमरागाराकारम्, विद्यामन्दिरम् अकारयत् । सर्वविद्याचार्योणाञ्च संग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वतिष्ठत् । तत्रस्थञ्च तं केशरिक्शोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिबिद्धनिर्गमम्, आचार्य-कुल-पुत्र-भार्य-परिजनम्, अपमनीताशेष-शिष्टजैनक्रीडन-व्यासङ्गम्, अनन्यमनसम्, अखिलविद्योपादानार्थ-माचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयाम्बभूव । प्रतिदिनञ्चोत्थायोत्थार्यै सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वेनमालोकयामास राजा ।

शिखराणि शृङ्गाणि तेषां या मालाः पङ्क्तयः तदनुकारिणा तत्सदृशेन अतिमहता अत्युच्चैः सुधा चूर्ण-द्रव्यै तथा धवलितेन श्वेतीकृतेन प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिवृतं परिवेष्टितम् ।

अन्ति । प्राकारस्थ वलयस्थ समीप इत्यनुप्रकारम् बाहितेन स्थापितेन महता विशालेन परिखा-वलेन दुर्गादिपरितः खातमण्डलेन परिवेष्टितं परिवृतम् ।

अतीति । अतिदृढैः अत्यन्तस्थूलैः कपाटैः सस्युटं पिधानं यस्य तत् तादृशम् । उद्गाटितेन उन्मुक्तकपाटेन एकेन द्वारेण प्रवेशोऽन्तर्गमनं यत्र तत्तादृशम् । एकान्ते एकस्मिन् भागे उपरचितो निर्मितः तुरगबाह्यालीनाम् अश्वशकटपङ्क्तिनां विभागः अवस्थितिभूमिः यत्र तत्तादृशम् । अधःप्रदेशे अधोभागे कल्पिता रचिता व्यायामशाला मल्लक्रीडाभवनं यत्र तत्तादृशम्, अमरागाराकारं देवभवनसदृशम्, अनन्यस्तृप्त एव पूर्वम् ।

सवति । सर्वां निखिला या विद्या आम्नीक्षिक्यादयः तासां ये आचार्याः अध्यापकाः तेषां संग्रहे आनयने अतिमहान्तम् अत्युत्कृष्टं यत्नम् उद्योगम् अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

तत्रैति । केशरी सिंहः तस्य किशोरकः शिष्टः तं तादृशं पञ्जरगतमिव, तं चन्द्रापीडं तत्रस्थं तन्निवासिनं कृत्वा विधाय प्रतिबिद्धो निवारितो निर्गमो बहिर्गमनं यस्य तं तादृशम् । आचार्या अध्यापकाः कुलपुत्राः सङ्ग्रहोत्पन्नाः कुमारश्च प्रायाः अधिकाः परिजनाः परिवारा यस्य तं तादृशम् । अपमनीतो निषेधेन दूरीकृतः अशेषेषु समग्रेषु शिष्टजनक्रीडनेषु बालगणलीलासु व्यासङ्ग आसक्तिर्यस्य तं तादृशम् । नास्ति अन्यस्मिन् विषये मनश्चितं यस्य तं तथोक्तञ्च कृत्वा, वैशम्पायनो मन्त्रिपुत्र एव द्वितीयोऽपरः सहायो यस्यैवम्भूतं तं चन्द्रापीडम्, अखिलाः समस्ता या विद्याः आम्नीक्षिक्यादयः तासाम् उपादानार्थं शिष्यार्थं शोभने प्रशस्ते दिवसे दिने आचार्येभ्यः अध्यापकेभ्यः अर्पयाम्बभूव अर्पितवान् ।

प्रतीति । अनन्तरं प्रतिदिनं प्रत्यहं च राजा उत्थाय उत्थाय प्रातः प्रातः स्वगृहादुत्थानं विधायोत्थयः । विलासवत्या महाराज्ञा सह विरलाः स्वल्पाः परिजनाः परिवारा यस्य स तादृशः, अन्यथा पाटशालायां कोलाहलो भवेदित्याशयः । तत्रैव विद्यामन्दिर एव गत्वा पुनं चन्द्रापीडम् अवलोकयामास समपश्यत् ।

द्वार बद्ध ये, एकमात्र द्वार खुले रहनेसे वही केवल प्रवेश करनेका मार्ग था । एक तरफ बहुतसे डोङ्गे-गाड़ियोंको रखनेके लिए स्थान बनाया हुआ था, एवं नीचे की ओर व्यायामके घरकी तैयारी की हुई थी, इससे वह विद्यालय स्वर्गीय देव-भवनके समान सुन्दर लगता था । अनन्तर सभी प्रकारकी विद्याओंके आचार्योंको एकत्रित करनेके लिए राजाने विशेष यत्न किया । एवं पिंजरेमें रखके गए सिंहेके बच्चेकी तरह चन्द्रापीड को उस विद्यालयमें रख कर, उससे बाहर निकलनेका निषेध कर, शिष्टकगण भी सत्कुलोत्पन्न कुमारोंको ही अधिक संख्यामें साथी बनाकर, बालकोंके मनका आकर्षण करनेवाली खेलकी सब चीजें वहाँसे हटा कर, अनन्य मनसे शिक्षाप्राप्ति करनेके लिए वैशम्पायनके साथ चन्द्रापीडको छुस दिनमें आचार्योंके हाथमें सुपुर्दे किया । राजा विलासवतोंके साथ प्रतिदिन निद्रासे उठ कर, अव्यसंख्यक परिजनोंको लेकर विद्यालयमें चन्द्रापीडको देखने जाया करता था ।

१. शिखरातुकारिणा । २. सुधाधवलितेन, प्राकारधवलितेन चन्द्रशालावलेन विलसितं प्राकार... ।

३. तुरङ्ग... । ४. विद्यामन्दिरम् । ५. कश्चित् 'जन' इति पदं नास्ति । ६. क्रीडाव्यासङ्गम् । ७. कुनचित् 'उत्थाय' इत्येकमेव पदं विधत्ते ।

चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा नियन्त्रितो राज्ञा अचिरेणैव कालेन यथास्वमात्म-
कौशलं प्रकटयन्निः पात्रवशादुपजातोऽस्माद्वैराचार्यैरुपदिश्यमानः सर्वा विद्या जग्राह ।
मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन् सञ्जन्ताम सकलः कलाकलापः । तथा हि पदे, वाक्ये,
प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चाप-चक्र-चर्म-कृपाण-शक्ति-तोमर-परशु-
गदाप्रभृतिषु सर्वेष्वप्युपविशेषु रथचर्यासु, गजपृष्ठेषु, तुरङ्गमेषु, वीणा-वेणु-मुरज-कांस्यताल-
दुर्दुर-मुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्यशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु,
हस्तिशिक्षायाम्, तुरगवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणेषु, चित्रकर्मणि, यन्त्रच्छेद्ये, पुस्तकव्यापारे,
लेख्यकर्मणि, सर्वासु द्यूतकलासु, गन्धर्वाशास्त्रेषु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, दाह-

चन्द्रेति । राज्ञा नरपतिना तारापीडेन तथा नियन्त्रितः तेन प्रकरणेन नियमितः, चन्द्रापीडोऽपि
अनन्यहृदयतया विद्याग्रथेन पदैकाग्रमनस्कतया अचिरेणैव कालेन स्वल्पेनैव समयेन, यथास्वं यथार्थम्
आत्मकौशलं विद्याग्रहेण स्वकीयचातुर्यं प्रकटयन्निः स्फुटीकुर्वन्निः, पात्रवशात् आधारवशात् चन्द्रापीडस्य
तीक्ष्णबुद्धिसामर्थ्यादिना उत्कर्षवशादित्यर्थः । उपजातोऽस्माद्वैः समुत्पन्नोऽस्माद्वैः आचार्यैः अध्यापकैः उप-
दिश्यमानः शिक्षयमानः सर्वा निखिला विद्या आन्वीक्षिक्यादयः जग्राह गृहीतवान् ।

मणीति । सकलः समस्तः कलाकलापः नृत्यगीतादिकलाविद्यासमुदायः, मणिदर्पण इव रत्नादर्श
इव अतिनिर्मले अतिस्वच्छे तस्मिन् चन्द्रापीडे सञ्जन्ताम अध्यापकेभ्यः सङ्क्रान्तो बभूव । अन्यविद्याभ्यः
कलानां सार्धवतया पृथगुपन्यासः ।

प्रतिपादितमेव विषयं विशेषेण निरूपयति—तथाहीत्यादिना । पदं व्याकरणशास्त्रं तस्य हि केवल-
पदसाधनार्थंवा तत्र । वाद्यं पूर्वोत्तरमीमांसायुगलं श्रुतिवाक्योपजीवित्वात् तत्र । प्रमाणं न्यायवैशेषि-
कसांख्यपातञ्जलरूपम् आत्मानात्मनोः प्रमितिकरणत्वात् तत्र । धर्मशास्त्रं धर्मनिरूपणप्रधानं सन्वादि-
निर्मितं शास्त्रं तत्र । राजनीतिषु शुक्रकामन्दकीप्रभृतिनिर्मितशास्त्रेषु । व्यायामः श्रमः तदर्थं वा विद्या
मल्लयुद्धादिकाः तासु । चापं पशुः, चक्रं रथाङ्गम्, चर्म सज्जाहः, कृपाणः अस्ति, शक्तिः आयुधविशेषः,
तोमरः प्रहरणविशेषः, परशुः कुठारः, गदा, एतदप्रभृतिषु सर्वेषु निखिलेषु आयुधविशेषेषु अस्त्र-
विशेषेषु रथचर्यासु रथाग्रेहणेषु, गजपृष्ठेषु हस्तिशिरोदेशेषु, तुरङ्गमेषु अश्वेषु, वीणा वल्लकी, वेणुर्वना,
मुरजो मुद्गदः, कांस्यतालं करतालम्, दुर्दुरपुटं मण्डूकशब्दसदृशशब्दात्मको वाद्यविशेषः एतदप्रभृतिषु वाद्येषु
आतोषेषु । भरतादयस्तत्त्वविदः तैः प्रणीतानि निर्मितानि नृत्यशास्त्राणि ताण्डवविधाननिरूपकग्रन्थाः
तेषु । हस्तिशिक्षायां गजविद्यायाम् । तुरगवयोज्ञाने अश्वावस्थाबोधे, पुरुषाणां लोकाणां लक्षणेषु मापति-
लकादिचिह्नैरेखाद्यलोकनेष्टानिष्टबोधकसासु द्विकशास्त्रेषु । चित्रकर्मणि आलेख्यविद्यायाम् । यन्त्रे
दूरवीक्षणविद्यन्त्रेण छेद्ये परिच्छेत्तुं शक्ये ग्रहनक्षत्रादिनिश्चये इत्यर्थः । पुस्तकव्यापारे ग्रन्थरचनक्रियायाम्
लेख्यकर्मणि अक्षरविन्यासे । सर्वासु निखिलासु द्यूतकलासु अचक्रीडादिरूपकलाशिक्षासु । गन्धर्वा-

चन्द्रापीडं भी महाराज द्वारा इसप्रकार नियमित होकर, थोड़े समयके मध्यमें ही सभी विद्याओंको ग्रहण
कर लिया, क्योंकि—आचार्यगण, चन्द्रापीड् ऐसे सुपात्र विषय मिलनेके कारण अत्यन्त उत्साही होकर, अपनी-
अपनी निपुणता प्रकट करते हुए शिक्षा दिये थे । मणिमय-दर्पणके समान अत्यन्त निर्मल चन्द्रापीड्के हृदयमें
नृत्य-गीतादि समस्त कला-विधायें भी शिक्षकगणसे सङ्क्रान्त हुई थीं । अर्थात् व्याकरणमें, पूर्वमीमांसा और
उत्तरमीमांसामें, न्याय और वैशेषिकादि दर्शनशास्त्रमें, स्मृतिशास्त्रमें, नीतिशास्त्रमें, व्यायामविद्या (मल्ल आदि)
में, धनुष, चक्र, चर्म (दाल) , वल्लवार, शक्ति, तोमर (भाला), परशु (फरसा), और गदा आदि अनेक प्रकारके
विशेष-विशेष आयुधोंमें, रथाग्रेहण (रथ पर चढ़ने एवं हाँकने) में, हाथी पर चढ़नेमें, घोड़ेपर चढ़नेमें, वीणा,
वंशी, मृदङ्ग, कौसा, संशेर, त्तो आदि वाज्योंमें, भरत सुनि आदिके बनाए हुए नाट्यशास्त्रमें नारद आदिके बनाए
हुए गान्धर्ववेद (गानशास्त्र) में, हस्तिशिक्षामें, घोड़ोंको उम्र जाननेमें, सामुद्रिक-शास्त्रमें, चित्रकर्ममें, दूरवीक्ष-
णादि यन्त्र द्वारा ग्रह-नक्षत्रादि निर्णयमें, ग्रन्थरचनामें, नानाविध अक्षर-विन्यासमें, सब द्यूत-कलाओंमें, गन्ध-
द्रव्य निर्माणमें, पक्षियोंका शब्द सुनकर शुभाशुभ निर्णयमें, ज्योतिषशास्त्रमें, रत्न-परीक्षामें, काष्ठ द्वारा नानाविध

१. यन्त्रितो राज्ञा । २. कश्चित् 'कालेन' इति न विद्यते । ३. उपदिश्यमानाः । ४. सर्वविद्याः ।
५. 'वर्म'वर्म् । ६. तुरङ्गेषु । ७. नृत्यशास्त्रेषु । ८. 'स्थानेषु' । ९. पत्रच्छेद्ये । १०. गन्धर्वशास्त्रेषु ।
कश्चित् 'सर्वासु द्यूतकलासु शकुनि' इत्येवमेव पाठः ।

कर्मणि, दन्तव्यापारे, वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, मन्त्रप्रयोगे, विषापहरणो, सुरङ्गोपभेदे, तरणो, लङ्घने, प्लुतिषु, आरोहणे, रतितन्त्रेषु, इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, काव्येषु, महाभारत-पुराणेतिहास-रामायणेषु, सर्वलिपिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्वशैल्येषु, छन्दःसु, अन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं कौशलमवाप ।

सहजा चास्याजस्रम् अभ्यस्यतो वृकोदरस्येव शौर्यं एव आविर्भव सर्वलोक-विस्मय-जननी महाप्राणता । यदृच्छया क्रीडताऽप्यनेन करतलालम्बितै-र्कर्णपल्लवावनताङ्गाः सिंहकि-

छेषु गन्धद्रव्यरचनाविद्यासु । शकुनिहस्तज्ञाने पश्चिञ्चद्वानुसारेणैष्टानिष्टनिश्चायकशास्त्रे वसन्तराजशाकुन-प्रभृतौ । ब्रह्मगणिते ज्योतिःशास्त्रे । रत्नपरीक्षासु मण्डुपादानुपादानकर्मसु । दारुकर्मणि काष्ठद्वारानेकवि-धवस्तुरचनायाम् । दन्तव्यापारे गजदन्तद्वारानेकप्रकारशिरपरचनायाम् । वास्तुविद्यासु भवनोपवनादि-प्रकारसूचकशास्त्रेषु । आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे । मन्त्रप्रयोगे मन्त्रणाकरणे । विषापहरणे विषप्रतीकारे । 'सुरङ्ग' इति प्रसिद्धो गुप्तदीर्घमार्गः तस्य उपभेदे खननपूर्वकरचनायाम् । तरणे नद्यादौ सन्तरणे । लङ्घने वपादी-नाम् । प्लुतिषु व्याघ्रादिभिर्मङ्गलेष्वेलायासुल्लङ्घनेषु । आरोहणे तर्बादौ । रतितन्त्रेषु वास्त्यायनप्रणीतकाम-शास्त्रेषु । इन्द्रजाले मायाकूटरचनायाम् । कथासु बृहत्कथाकाव्येषु । नाटकेषु अभिनयात्मकेषु । आख्यायि-कासु बासवदादिकाव्यविशेषेषु । काव्येषु महाकाव्येषु रघुवंसादिषु । महाभारतम् पञ्चमो वेदः, पुराणानि 'महर्षे भद्रयज्ञैव वदन् वचतुष्टयम् ।'

इत्यादिलक्षिताष्टादशमार्गव्यादीनि, इतिहासाः पुरावृत्तानि कथासरित्सागरादीनि । रामायणं बाहमीकीयमध्यामञ्च तेषु । यद्यपि कान्थान्तर्गता एव कथानाटकाख्यायिकादयः, तथेतिहासास्तर्गतान्येव महाभारतरामायणे तथापि स्वाभिलषितप्रधान्यबोधनार्थं तेषु तेषां पृथगुपादानं गोवलीवर्हण्यायेनेति बोध्यम् । सर्वलिपिषु सर्वप्रकाराक्षरावगमेषु । सर्वसंज्ञासु हस्तनेत्रभङ्गयादिना समस्तविषयप्रयोजनयोग्य-नासु । छन्दःसु आश्रायेषु पिङ्गलादिप्रणीतछन्दःशास्त्रेषु च । सर्वदेशभाषासु सर्वदेशवचनव्यापारेषु । सर्वशिल्पेषु निहिलविज्ञानेषु । अन्येष्वपि एतन्निष्पेक्षवपि कलाविशेषेषु आकरज्ञानादिषु परम् उत्कृष्टं कौशलं दाक्ष्यम् अवाप प्राप्तवान् ।

सहजैः किञ्चिदर्थं चकारः । अजस्रम् अनवरतम् अभ्यस्यतः सुदुर्लभं दुर्लभ्ययनेन शिक्षां गृह्यतः अस्य चन्द्रापीडस्य वृकोदरस्येव भीमस्येव, शैशव एव दास्य एव सहजा स्वाभाविकी सर्वलोकविस्मयजन-नी समस्तजनश्रयजनिका महाप्राणता अत्यन्तशारीरकशक्तिः आविर्भव प्रकटीभव । 'वृकोदर-स्येव' इत्यत्रोपमा ।

यदृच्छयेति । यदृच्छया स्वेच्छया क्रीडताऽपि केलिं विदधताऽपि अनेन चन्द्रापीडेन करतलाभ्यां पाणि-तलाभ्याम् अवलम्बितौ आकृष्य गृहीतौ यौ कर्णपल्लवौ श्रवणकिसलयौ ताभ्याम् ध्वनतानि नन्त्राणि अङ्गानि अवयवा येषां ते तथोक्ताः, सिंहकिशोरकेण केसरिशिथुना क्रमाभ्यां चरणाभ्याम् आक्रान्ता इव

वस्तु निर्माणम्, हथीके दौतके द्वारा नानाविध वस्तु-निर्माणम्, वास्तु-विद्याम्, आयुर्वेदम्, मन्त्रणा करणम्, विष-चिकित्सा (उषारणे) में, सुरङ्ग निर्माणम्, तरनेम्, लीघनेम्, लङ्घने-कूटनेम्, चढनेम्, रतिशास्त्र (वास्त्यायन-विस्व) में, इन्द्रजाल विद्या (जादू) में, कथाओंमें, नाटकोंमें, कहानियोंमें, काव्योंमें, महाभारतमें, पुराणमें, इतिहासमें, रामायणमें, समो प्रकारके अक्षर परिचयमें, सत्र देशोंकी भाषाओंके ज्ञानमें, सब पारिभाषिक सङ्केतोंमें, सर्वविध शिल्पकार्यमें, छन्दः शास्त्रोंमें और ऐसी-ऐसी अन्य कितनी ही कलाओंमें चन्द्रापीडेन अत्यन्त निपुणता प्राप्त की थी ।

प्रतिदिन व्यायाम करनेसे वास्त्यावस्थामें ही सब लोगोंको विस्मय उत्पन्न कराती, भीमसेनके समान, प्राकृ-तिक महावीरता (अत्यन्त दैहिक बल) प्रकट हो गई । चन्द्रापीड अपने इच्छानुसार खेल करते २ जिस समय हाथियोंके बच्चोंके कान हाथसे पकड़ कर आसानीसे उन्हें झुका देता था उस समय वे जैसे सिंहके बच्चोंकी झपटमें

१. यन्त्रप्रयोगे । २. कचित् 'आरोहणे, रतितन्त्रेषु' इति पाठो न विद्यते । ३. शिल्पेषु । ४. सहजाभ्रम्... अस्य मम । ५. शैशवमेव । ६. कचित् 'सर्वे' इति पदं नास्ति । ७. आलम्बित, आकृषित... ।

शोरक-क्रमाकान्ता इव गजकलभाश्रलितुमपि न शक्नुः । एकैकेन कृपाणप्रहारणे तालतरुन् मृणालदण्डानिव लुलाव । सकल-राजन्य-वंश-वन-दावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दश-पुरुष-संवाहनयोगेन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिर्विद्याभिः अनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकल-कलाकलाप-परिचय-बहुमानेन शुक्नास-गौरवेण सहपांशुकीडनया सहसंवृद्धतया च सर्वविश्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना

पीडिता इव सन्तः चलितुमपि इतस्ततो गन्तुमपि न शक्नुः न शक्ता बभूवुः किं पुनः प्रहर्षमित्याशयः । इह 'आक्रान्ता इव' इति क्रियोपेक्षा ।

एकैकेनेति । कृपाणप्रहारेण खड्गस्यावातेन तालतरुन् तालवृक्षान् मृणालदण्डानिव नलिनदण्डा-निव लुलाव चिच्छेद् । उपरमा ।

सकलेति । सकलाः समस्ताः राजन्यवंशाः क्षत्रियकुलान्येव वंशाः कीचकाः तेषां वनस्य सङ्घस्य दावानलः अरथाभिः तस्य निखिलराजन्यविनाशकारिण इत्यर्थः, परशुरामस्येव जामदग्न्यस्येव यस्य चन्द्रापीडस्य नाराचा अयोमयबाणाः । शिखरिशिलातलभिदः पर्वतपाषाणविदारिणः बभूवुः अभूवन् । इह 'परशुरामस्येव' इत्युपमा सा च 'सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य' इत्यत्र प्रतिपादित-छिद्य-परम्परितरूपकेण सङ्कीर्णा ।

दशेति । दशपुरुषैः दशसंख्याकजनैः संवाहनयोगेन उरथापनोचितेन अयोदण्डेन लौहमुद्गरेण श्रमं व्यायामम् अकरोत् कृतवान् ।

ऋत इति । महाप्राणताया अतिशक्तिमत्त्वात् ऋते विना 'अन्यारादितरर्चैदिककुलद्वारपदाजाहि युक्ते' इति सूत्रेण पञ्चमी । अन्याभिः अपराभिः सर्वाभिः समस्ताभिः विद्याभिः आभ्युक्तिव्यादिभिः वैशम्पायनः मन्त्रिस्तुतः तं कुमारम् अनुचकार । चन्द्रापीडतुल्यो ज्ञानवानभूदित्यर्थः । वैशम्पायनस्य ब्राह्मणारम्भजत्वात् महाप्राणता तत्र नापेक्षित्याशयः ।

चन्द्रेति । सकलाः समस्ता याः कला विद्याः तासां कलापः समूहः तत्र परिचयेन विशेषज्ञान-प्राप्तेर्यो बहुमानः सत्कारः तेन शुक्नासगौरवेण शुक्नासं प्रति पूज्यत्वभावनया, सहपांशुकीडनया एकस्मिन् स्थले धूलिखेलनया, सह संवृद्धतया एकत्र बृद्धिपुगततया च निमित्तेन, वैशम्पायनः चन्द्रापीडस्य द्वितीयमपरं हृदयं चित्तमिव सर्वविश्रम्भस्थानं समस्तविद्यासपात्रम्, परमुत्कृष्टं मित्रं सुहृद् आसीत् अभूत् । इह 'द्वितीयं हृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योपेक्षा ।

निमेषमिति । निमेषमपि लवङ्ग्यमपि एकाकी तेन वैशम्पायनेन विना स्थातुं वर्तितुं न शक्ताक न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽपि वासरो दिवसः उष्णकरं सूर्यमिव तं चन्द्रापीडम् अनुगच्छन् अनुव्रजन्

आ गये हौं उसी तद्ह मानो थोड़ा सा भी हिल नहीं सकते थे । वह तलवारकी एक-एक चोटसे तालवृक्षों की मृणाल-दण्डके समान काट डालता था । समस्त क्षत्रिय-रूपी बाँसोंके वनकी अग्निरूप-परशुरामके बाणोंके समान उसके लौहमय बाण पर्वतोंकी चट्टानोंको छेद डालते थे । [राजा कार्त्तवीर्यके एक हजार भुजाएँ थीं । एक बार वह जमदग्निसे आश्रममें गया । उस समय जमदग्नि या उसके लड़के नहीं थे इस लिए जमदग्निकी कीने उसका आतिथ्य सत्कार किया । वहाँ से चलनेके समय राजा ऋषि की गौ साथमें ले गया और अपने मुनाओंके गर्वमें उसने आश्रमके कतिपय वृक्षोंको तोड़ डाला । कुछ देरके बाद अपने आश्रममें जब जमदग्निपुत्र परशुरामजी आए तो वहाँ की छिन्न-भिन्न दशा देखकर उन्हें बहुत क्रोध आया और उन्होंने कार्त्तवीर्यकी राजधानीमें जाकर उसे मार डाला । उसके बाद कार्त्तवीर्यके पुत्रोंने प्रतियोगकी इच्छासे परशुरामकी अनुपस्थितिमें आश्रम पर आक्रमण किया और उनके पिताको मार डाला । परशुरामको जब यह समाचार मिला तब उन्होंने प्रतिष्ठा की—'हम कार्त्तवीर्यके पुत्रोंके साथ क्षत्रिय कुलका संहार करेंगे ।' इसीसे बादमें परशुरामने वहीँस बार क्षत्रियोंका संहार किया ।] जिस सुगदरको दश पुरुष मिलाकर उठा सके ऐसे लोहेके सुगदरसे वह व्यायाम करता था । अत्यन्त शारीरिक बलके अतिरिक्त अन्य सभी विद्याओंमें वैशम्पायन उनका अनुकरण करता था । समस्त विद्याओंमें विशेष ज्ञान-प्राप्ति करनेसे अपने उस सम्मान से, पिता शुक्नाश्वके प्रति गौरवसे, एक साथ धूलमें खेल करनेसे एवं एक जगह रहकर बसित होनेसे वैशम्पायन, चन्द्रापीडका द्वितीय हृदयके समान सभी प्रकारके विश्वासका पात्र परमात्म था । चन्द्रापीड एक क्षम भी

१. सिंहकिशोर*** । २. कचिद् 'बाल एव' इत्यधिकः पाठो विद्यते । ३. कलाभिः ।

स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि तमुष्णकरमिव वासरोऽनुगच्छन्न क्षणमपि विरह-
याञ्चकार ।

एवं तस्य सर्वविधापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतरस इव
सागरस्य, सकल-लोकोद्दय-नयनौनन्द-जननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहुविध-राग-विकार-
भङ्गुरः सुरधनुःकलाप इव जलधरसमयस्य, मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादप-
स्य, अभिनवाभिनय्यमान-रागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविध-लास्य-विलास-
योग्यः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनारम्भः प्रादुर्भवन् रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां
पुगेप । लब्धवासरोः सेवक इव निकटीबभूवास्य मन्मथः । लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षः-

क्षणमपि त्रिशकलारूपमपि अक्षिस्पन्दनाम्रमपीत्यर्थः । न विरहयाञ्चकार न तत्याज । चौरादिकाद्रहेल्लिटि
रूपम् । इह 'उष्णकरमिव' इत्यनेन पूर्णोपमा ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना सर्वविधापरिचयं निखिलविद्याभ्यासम् आचरतो विदधतः तस्य
चन्द्रापीडस्य सागरस्य समुद्रस्य अमृतरसः सुधाद्रव इव, त्रिभुवनं विलोर्ध्वं विलोभयति विशेषेण
मोहयतीति स तादृशः, अग्रिमस्य 'यौवनारम्भस्य' विशेषणमेतत् । एवमग्रेऽपि । प्रदोषस्य रजनीमुखस्य
चन्द्रोदयः चन्द्रोद्गम इव, सकललोकानां समस्तजनानां हृदयानन्दजननः स्वान्तप्रमोदोत्पादकः । जल-
धरसमयस्य वर्षाकालस्य, सुरधनुःकलाप इव शक्रचापसमूह इव बहुविधा अनेकप्रकारा रागविकाराः
विषयेच्छारूपविकाराः नीलपीतादिरत्नवर्णसम्मेलनानि च यत्र स तादृशः, तथा भङ्गुरो विनाशशीलः ।
अन्यथा कर्मधारयसमासः । कल्पपादपस्य पारिजातस्य कुसुमप्रसव इव पुष्पोद्गम इव मकरध्वजस्य
कन्दर्पस्य आयुधभूतः शस्त्ररूपः स्थलद्वयेऽपि मन्मथव्यथोत्पादनादित्याशयः । कमलवनस्य पद्मकाननस्य
सूर्योदय इव, अभिनवो नूतनोऽभिनय्यमान आविर्भवन् यो रागः सुन्दरीष्वनुरागः लौहित्यञ्च तेन
रमणीयो मनोहरः । तथा शिखण्डिनो मयूरस्य कलापः पुच्छभाग इव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां
लास्यानां नृत्यानामिव विलासानां धीरा इष्टिर्गतिश्चिन्ना विलासे सस्मितं वचः इति प्रतिपादितवच-
पाणां विश्रमाणां योग्यो जनने समर्थः । यौवनारम्भः बाल्यात्परं वयस उदयः प्रादुर्भवन् प्रकाशी-
भवन् रमणीयस्यापि मनोहरस्यापि द्विगुणां पूर्वतो द्विभागाधिकां रमणीयतां पुगेप चकार । इह मालो-
पमा पूर्णा ।

लभेति । मन्मथः कामदेवः सेवक इव पादसंवाहनादिकारको भृत्य इव लब्धवासरो यौवनार-
म्भादभ्यान्यजनापसराणाञ्च प्राप्तावकाशः सन् अथ चन्द्रापीडस्य निकटीबभूव समीपवर्त्यभूत् । एतेन
चन्द्रापीडस्य कामाधीनत्वं वेति व्यञ्जयति । इह च पूर्णोपमा ।

लक्ष्म्येति । लक्ष्म्या शरीरकान्त्या सह वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं वितस्तार विशालं बभूव ।

वैशम्पायनके विना अकेला नहीं रह सकता था । एवं दिन जिस प्रकार सूर्यका अनुगमन करता है और क्षण-काल
भी उससे पृथक् नहीं होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन भी चन्द्रापीडका अनुगमन करता हुआ क्षण भर भी उससे
पृथक् नहीं होता था ।

जब चन्द्रापीड इस प्रकार समस्त विद्याओं का अभ्यास कर रहा था, जब उसमें यौवनारम्भ दिखाई देने
लगा । वह नव यौवन, ससुन्दरी अमृतरसके समान समस्त संसारका लोभजनक, प्रदोषकालके चन्द्रोदयके समान
सब लोगोंके हृदय और नयनको आनन्द देनेवाला, वर्षाकालके इन्द्रधनुषके समान नानाविध विकार-समन्वित
(यौवनारम्भ विषयाभिलाषरूप अनेक भावोंके विकारसे, पद्मान्तरमें-नील पीतादि अनेक प्रकारके रङ्गोंके विकारसे)
अखिलसूर्या, कल्पवृक्षके पुष्प-विकासके समान कामदेवका अखरूप, कमल-वनके सूर्योदयके समान अभिनव
प्रकाशमान रागसे (रमणीके प्रति अनुरागसे, पद्मान्तरमें-रक्तवर्णसे) रमणीय एवं मयूरके पंखोंके समान नृत्यतुल्य
विविध विलासके उपयोगी था । और चन्द्रापीडके स्वभावसे ही सुन्दर होने पर भी नव यौवनसे उसका सौन्दर्य
हूना बढ़ गया था । ऐसे समयमें शुश्रूषाकारी सेवकके समान कामदेव, अवसर पाकर उसके समीप आने लगा ।
और उस समयमें चन्द्रापीडके शरीर-सौन्दर्यके साथ-साथ वक्षःस्थल (छाती) विस्तार पाने लगा । वन्दुजनोंके

१. गच्छन् क्षणम् । २. ...हृदयानन्द... । ३. अनुसेवकः, नवसेवकः ।

स्थलम् । बन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतो रुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्य-
भागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहाहरोह रोमराजिः ।
अहित-कलत्रालक-कलताभिः सह प्रलम्बतामुपययो भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभ-
जत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुर्बभूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाज-
गाम हृदयम् ।

एवञ्च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्त-सर्कल-कला-विज्ञानमधीताशेषविद्यञ्चा-
वगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहु-
बल-पदाति-परिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वारपैः समावेदितः

बन्धुजनानां कुटुम्बलोकानां मनोरथैः 'कदा चन्द्रापीडो युवा भविष्यति' इत्थं वाञ्छितैः सह ऊरुदण्डद्वयं
सन्धियुगलम् अपूर्यत पूर्णं बभूव । मध्यभागः कटिप्रदेशः अरिजनेन शत्रुवर्गं सह तनिमानं कृशस्वम्
अभजत आश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभागः आरोहप्रदेशः प्रथिमानं विशालताम् आततान
प्राप । लघुत्र नयार्थस्वप्रसक्तिः धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रतापेन कोशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजिः
तन्मूर्हपङ्क्तिः आहरोह आरूढा बभूव । अहितकलत्राणां वैरिविनितानाम् अलकलताभिः लतावल्ग्वममान-
चूर्णकृतलैः सह भुजयुगलं बाहुद्वयं प्रलम्बतां दीर्घतां लम्बितताञ्च (भाविस्वामिबिच्छेपेण असंयमनात्)
उपययो प्राप । चरितेन आचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रद्वयं धवलतां बाल्यवापत्यदोषशून्यत्वं स्वच्छ-
त्वञ्च अभजत प्रापत् । आज्ञया निदेशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः गुरुः विशालः पक्षे गौरव-
वाहिनी सर्वेषां शिरोधार्यैर्त्यर्थः । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां मन्दत्वं धीरत्वञ्च हृदयं मनः आजगाम
अगमत् । इह सर्वत्र सहोक्तिरुद्धारः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तविधिना । राजा तारापीडः । समारूढः समुत्पन्नाः यौवनारम्भः तारुण्योद्यो-
यस्य तं तादृशम्, परिसमाप्तं सर्वतः सम्पूर्णं सकलानां समस्तानां कलानां नृत्यगीतादीनां विज्ञानम्
अध्ययनेन ज्ञानप्राप्तियस्य तं तादृशम्, अधीताः क्षितिता अशेषाः समग्रा विद्या आन्वीक्षिष्याद-
येन तं तादृशम्, आचार्यैः अध्यापकैः अनुमोदितं गन्तुमनुज्ञातं चन्द्रापीडं निजज्ञानस्य आनेतुम् आन-
यन्नाय बलाधिकृतं सेनाधिपतिं बलाहकनामानं बलाहकसंज्ञकम् आहूय आह्वानं कृत्वा, बहुभिः अनेकैः
तुरगबलैः अश्वारोहिसैनिकैः पदातिभिश्च सैनिकैः परिवृतं परिवेष्टितम् अतिप्रशस्ते अतिशोभने दिवसे दिने
प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

स इति । स बलाहको विद्यागृहं विद्यामन्दिरं गत्वा प्राप्य द्वारपैः द्वारपालैः समावेदितः स्वनिर्कटे
आगन्तुं राजपुत्र्यादेशो जात इति निवेदितः सन् प्रविश्य प्रवेशं विधाप्य, क्षितितले वसुधापीठे विष्-

मनोरथोंके साथ-साथ जंवाई पूर्ण होने लगीं । शत्रुओंके साथ-साथ मध्यभाग पतला होने लगा । दान-शक्तिके
साथ-साथ नितम्बदेश विस्तृत होने लगा । प्रतापके साथ-साथ रोम-राजि उत्पन्न होने लगी । शत्रुओंकी क्षियोंके
वालोंकी लटोंके साथ-साथ बाहुयुगल दीर्घता प्राप्त करने (नीचे की लटकने) लगे । (अर्थात् शत्रुओंकी क्षियोंने
अपने पतियोंके विनाशके डरसे अपनी चोटियों गूँथना छोड़ दी थीं, उनकी चोटियों नीचे की तरफ लम्बी
लटका करती थीं) । चरित्रके साथ-साथ नयनयुगल निर्मल होने लगे । आज्ञाके साथ-साथ स्कन्धदेश (बाहुका
ऊपरी भाग) विस्तृत होने लगा, एवं कण्ठ-स्वरके साथ-साथ हृदयमें गम्भीरता आने लगी ।

चन्द्रापीडका यौवन-समय उपस्थित है, उसकी समस्त शिष्य-कुलाओंकी शिक्षाएँ समाप्त हो गई हैं, एवं अन्य
समस्त विद्याओंका अध्ययन करना हो गया है, और विद्यालयसे जानेके लिए, आचार्योंने अपनी-अपनी अनुमतिदे
दी है, कमसे पैसा जानकर राजा तारापीडने-चन्द्रापीडको बुलानेके लिए, बलाहक नामक सेनापतिको बुला कर,
अविस्तर घुड़सवार और पैदल-सेनाओंके साथ अतिप्रशस्त दिनमें विद्यालय भेजा । बलाहक विद्यालय जाकर
उपस्थित हुआ । उसके बाद द्वारपालोंने राजपुत्रके पास जाकर वहाँ से अनुमति मिलनेके बाद लौट कर सूचित
किया कि—'राजपुत्रने आपको प्रवेश करनेकी अनुमति दी है' । बाद बलाहकने अन्दर घुस कर मस्तक अवनत

प्रविश्य स्थितितल-विलम्बित-चूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयभासने राजपुत्रानुमतो न्यधीदत् । स्थित्वा च मुहुर्त्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रपीडमुपसृत्य व्यजिज्ञपत्—‘कुमार ! महाराजः समाज्ञापयति-पूर्णां नो मनोरथाः, अधीतानि शास्त्राणि, शिक्षिताः सकलाः कलाः, गतोऽसि संवैयुधविद्यासु परं प्रतिष्ठाम्, अनुमतोऽसि निर्गमाय विद्यागृहात् सर्वाचार्यैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतम्’ अधिगन्त-सकल-कला-कलापं^१ पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्भूतं^२ पश्यतु त्वं जनः । प्रजन्तु सफलतामितिचिर-दर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वोप्यन्तः-

स्मितः संयुक्तः चूडामणिः शिरोरत्नं यस्य तथोक्तेन शिरसा मूर्ध्ना प्रणम्य नमस्कृत्य स्वभूमौ स्वोपयुक्तस्थले राजपुत्रस्य वामभाग इत्यर्थः । समुचिते योग्ये राजपुत्रासनात् किञ्चिन्नित इत्याशयः । आसने विष्टे राजपुत्रेण नृपारमजेन अनुमतोऽनुज्ञातो राजसमीप इव नृपनिकट इव सविनयं यथा स्यात्तथा न्यधीदत् उपविष्टवान् । इह ‘राजसमीप इव’ इत्युपमा ।

स्थितेति । मुहुर्त्तमात्रं क्षणमात्रं स्थित्वा अवस्थानं विधाय बलाहकः चन्द्रपीडम् उपसृत्य निकटे प्राप्य दक्षितः प्रकटीकृतो विनयः सेवकार्यो येन स तादृशो व्यजिज्ञपत् विज्ञापनां कृतवान्—कुमार राजपुत्र ! महाराजः तारापीडः समाज्ञापयति आदेशं ददाति—नोऽस्माकं मनोरथा वान्छिताः पूर्णाः सम्पन्नाः । कथमिति जिज्ञासायामाह—अधीतानीत्यादि । अधीतानि शिक्षितानि शास्त्राणि वेदादीनि, सकलाः समस्ताः कला नृत्यगीतादयः शिक्षिताः पठिताः, सर्वासु निखिलासु आयुधविद्यासु शस्त्रविद्यासु पराम् उत्तमां प्रतिष्ठां शिक्षाजनितगौरवं गतः प्राप्तोऽसि । विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात् सर्वाचार्यैः निखिलाध्यापकैः निर्गमाय निःसरणाय अनुमतोऽसि अनुज्ञातोऽसि ।

उपेति । उपगृहीताः आचार्यसकाशादात्ताः शिक्षाः शास्त्राभ्यासादिरूपा येन तादृशं त्वं वारे गजबन्धनस्थानात् विनिर्गतं बहिरागतम् । ‘वारिर्घट्यां सरस्वत्यां गजबन्धनमुष्यपि’ इति रामाश्रमी । गन्धगजकुमारकमिव गन्धहस्तिबालकमिव, अधिगतः प्राप्तः सकलानां समस्तानां कलाविद्यानां पोडशां-शानाञ्च कलापः समूहो येन तं तादृशम्, नवोद्भूतं नूतनोद्भूतं पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव ज्योतिर्लोकः पश्यतु अवलोकयतु ।

इह ‘गन्धगजकुमारकमिव’ इत्युपमा, ‘पौर्णमासीशशिनमिव’ इति पूर्णोपमा चेत्यनयोः मिथो नैरपेक्षेण विद्यमानस्वास्संखिललङ्कारः ।

प्रगल्भेति । अतिचिरेण सुबहुकालेन यद्दर्शनम् अवलोकनं तत्रोत्कण्ठितानि सौत्कलिकानि ‘उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्’ इति शब्दाण्यः । लोकलोचनानि जननयनानि सफलतां साफल्यं ब्रजन्तु गच्छन्तु ।

दशमिति । ते तव दर्शनम् अवलोकनं प्रति सर्वाणि निखिलानि अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्था नार्यः अतीव समुत्सुकानि अत्यन्तसौत्कण्ठितानि सन्तीति शेषः ।

(श्रुत्वा) कर राजपुत्रको प्रणाम किया । उस समय उसका चूडामणि भूतलमें सट गया था । उसके बाद वह महाराज तारापीडके समीपमें जिस प्रकार बैठ करता था, उसी प्रकार राजपुत्रकी अनुमतिके अनुसार अपने पदके योग्य आसन पर दिनयपूर्वक बैठ गया । फिर थोड़ी देर ठहर कर वह चन्द्रपीडके समीपमें जाकर विनयपूर्वक कहने लगा—‘कुमार ! महाराज आदेश देते हैं कि—‘हमारी सब अभिलाषाएँ पूर्ण हुई हैं, क्योंकि—तुम समस्त शास्त्रोंका अध्ययन कर चुके हो, समस्त शिल्प कलाओंकी शिक्षा पा चुके हो, समस्त अस्त्रविद्याओंमें भी अत्यन्त प्रतिष्ठा प्राप्त कर चुके हो, और आचार्योंमें भी विद्यालयसे जानेकी अनुमति दे दी है, अत एव शिक्षा ग्रहण करके बन्धन स्थानमें से बाहर निकलके गन्धगज-कुमारके समान एवं सकल-कला-परिपूर्ण नवोद्भूत चन्द्रमाके समान इस समय तुम्हें सब लोग देखें (इस समय वहाँ से तुम बाहर निकल कर आओ) । तुम्हारे दर्शनके लिए उत्कण्ठित साधारण मनुष्योंके नेत्र इस समय सफलता प्राप्त करें । तुम्हें देखनेके लिए अन्तःपुरस्थ समस्त सुन्दरियाँ

१. प्रवेशितः ।

२.***अवलम्बित, चुम्बित***

३. व्यज्ञापयत् ।

४. गतः ।

५. सर्वासु ।

६. विनिर्गमाय ।

७. वारिबन्धादिनिर्गतम् ।

८. क्वचित् ‘अधिगत’ इति पदं नास्ति ।

९.***कलापकम् ।

१०. उद्भूतम् ।

पुराणि । अयमर्भवतो दशमो वत्सरः विद्यागृहमधिवसतः, प्रविष्टोऽसि पष्ठमनुभवन् वर्षम्, एवं सम्पिण्डितेनाधुना षोडशेन प्रवर्द्धसे, तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलाभ्यो मारुभ्यः, अभिवाद्य च गुरुन्, अपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च, सम्मानय राजलोकम्, पूजय द्विजतीन्, परिपालय प्रजाः, आनन्दय बन्धुवर्गम् । अथञ्च ते त्रिभुवनैकल्लमनिल-गरुड-सम-जव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्रयमिति कृत्वा 'जलैर्निधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिराहणयोग्यम्' इति सन्दिश्य प्रहर्तः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः-‘यान्युच्चैः, अवसः श्रूयन्ते लक्षणाणि

अयमेवेति । अत्रभवतः अत्यन्तशिक्षिततया सर्वपूज्यस्य ‘त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि’ इति हैमः । विद्यामन्दिरम् अधिवसतः अधितिष्ठतः अयं दशमः संवत्सरो दशमो वर्षः ‘अस्ति’ इति शेषः । अथ च पष्ठं वर्षं संवत्सरम् अनुभवन् प्रविष्टोऽन्तर्गतोऽसि । एवम् अनेन प्रकारेण सम्पिण्डितेन संयोजनेन षोडशेन षडधिकदशवर्षेण त्वं प्रवर्द्धसे वृद्धिं प्राप्सोऽसि, तत्तस्मात्कारणात् कृतकृत्यत्वादित्याशयः । अद्य-प्रभृति आधारस्य निर्गत्य निःसृत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो विलोकनोत्कण्ठिताभ्योऽखिलमारुभ्यः समस्तजननीभ्यो दर्शनं स्वसाक्षात्कारं दत्त्वा, अभिवाद्य प्रणम्य च गुरुन् शिक्षकान्, अपगतनियन्त्रणो दूरीभूतपूर्ववशिरोधो यस्य स तादृशः, यथासुखं सुखमनतिक्रम्य राज्यसुखानि नवयौवनस्य अभिनवतारुण्यस्य ललितानि विलासव्यापारांश्च अनुभव साक्षात्कुरु ।

सम्मानयेति । राजलोकं स्वायत्तमित्रराजवर्गम्, सम्मानय सम्मानदानेन प्रसन्नकीर्तियर्थः । द्विजातीन् विप्रान् ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजाः’ इत्यमरः । पूजय वक्रादिदानेन सत्कुरु । प्रजाः प्रकृतीः परिपालय सर्वतो रक्ष । बन्धुवर्गं स्वजनमण्डलम् आनन्दय प्रहर्षय ।

अथञ्चेति । अयं पुरो द्रव्यमानः त्रिभुवने लोकत्रये एकम् अद्वितीयं रत्नम्, अश्वजातिषु सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । ‘वेदाः प्रमाणम्’ इति वक्रपुंसकत्वम् । अनिलगरुडयोः वायुतापययोः समस्तयोर्जयो वेगो यस्य स तादृशः । इन्द्रायुध इति नाम यस्य सः तादृशस्तुरङ्गमोऽश्वो महाराजेन भूपतिना ते तव निमित्तं प्रेषितः प्रहितः द्वारि विद्यामन्दिरप्रतोऽयं तिष्ठति । खलु निश्चयेन, एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना पारसीकदेशवासिना मया देवस्य महाराजस्य त्रिभुवनाश्रयं लोकत्रयविस्मयजनकम् इति कृत्वा जलनिधिजलात् समुद्रसलिलात् उत्थितम् आविर्भूतम् अत एव अयोनिजं पुंस्त्रीसंयोगादनुत्पन्नम् अत एव च महाराजस्य तारापीडस्य अधिराहणयोग्यम् आरोहणीयत्वम् इदम् अश्वरत्नं घोटकमणिः इति सन्दिश्य इति कथयित्वा प्रहितः प्रेषितः ।

ननु पारसीकाधिपतिना यत्प्रशंसितं तत्सत्यमेव न मन्ये विदेशीयत्वात् । यदि चास्मद्देशीयः कश्चित् तत्त्वज्ञो वदेत् तदैव प्रशंसाया विशेषमहत्त्वमित्यत आह—दृष्ट्वा चेति । लक्षणविद्भिः इह विद्यमानैः अश्व-लक्षणाभिज्ञैः दृष्ट्वा निरीक्ष्य निवेदितं विज्ञापितम्—देव ! स्वामिन् ! उच्चैःश्रवसः उच्चैः उन्नतौ श्रवौ कर्णौ

अत्यन्त उत्कण्ठित हो रही हैं । और तुम्हें विद्यालयमें वास करते हुए यह दशवाँ वर्ष है, तुमने छठेवर्षकी अवस्था में विद्यालयमें प्रवेश किया था । इन दोनोंको जोड़नेसे तुम सोलहवें वर्षमें प्रविष्ट होकर बढ़ रहे हो, इस लिए आज यहाँ से बाहर निकल कर, देखनेके लिए उत्कण्ठित सभी माताओंको दर्शन देकर, तथा गुरुजनों (बड़े-बड़ों) की वन्दना करके, स्वतन्त्रता-पूर्वक राज्य-सुख और नव-यौवनके भोग-विलासका यथारुचि अनुभव करो, राजाओंका सम्मान करो, ब्राह्मणोंका पूजन करो, प्रजाओंका पालन करो और आत्मीय-बन्धुओंको आनन्दित करो । त्रिभुवनके मध्यमें रत्न-रत्नरूप एवं वायु और गरुड़के तुल्य वेगवान् इन्द्रायुधनामका एक अश्व आपके लिए महाराजने भेज दिया है, वह अश्व दरवाजे पर खड़ा है । ‘समुद्र-जलमें से निकला हुआ अयोनि-जन्मा यह अश्व-रत्न सुखे भिला है, यह महाराजके (तारापीडके) ही चक्रेन योग्य है’ इस प्रकार सन्देश देकर एवं यह अश्व तीनों भुवनोंके मध्यमें आश्चर्यरूप है ऐसा समझ कर पारसियोंके राजाने-महाराजके (तारापीडके) पास इसे भेज दिया था ।

१. कचिव, ‘अयम्’ इत्यधिकः पाठो नास्ति । २. संवत्सरः । ३. आपीडितेनासुना । ४. अखिल-मारुभ्यः । ५. गुरुणाम् । ६. कुत्रचित् ‘ते’ इति पदं न विद्यते । ७. जलधि । ८. प्रहितम् । ९. इह कचिव ‘च’ इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते ।

तैर्यमुपेतः । नैवंविधो भूतो भावी वा तुरङ्गम्' इति । तद्व्यसनुगुह्यतामधिरोहणेन । इदञ्च मूर्द्धाभिषिक्त-पार्थिवकुल-प्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावत्तज्ञं कुलक्रमा-
गतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थम् अनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणाममालासं प्रतिपा-
लयति ।' इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजल-
धर-ध्वानगम्भीरया गिरा 'प्रवेश्यतामिन्द्रायुध' इति निर्जिगमिपुरादिदेश ।

अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः खलीन-कनक-कैटकावलग्राभ्यां पदे पदे

यस्य तस्य इन्द्राश्वस्य यानि लक्ष्मिनि चिह्नानि श्रयन्ते आकर्ण्यन्ते तैर्लक्ष्यैः अयम् इन्द्रायुध उपेतो
युक्तः । एवंविध एतादृशः तुरङ्गमोऽश्वो न भूतः पूर्वमोसीत् न भावी अग्रे च न भविष्यति इति सम्भा-
वयामह इति शेषः । तस्मात्पारसीकवचनेऽपि विश्वातो विधेय एवेत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् अयम् अश्वोऽधिरोहणेन आरोहणेन अनुगुह्यताम् अनुग्रहविषयी-
क्रियताम् ।

इदञ्चेति । यथाशास्त्रं राज्येऽभिषिक्ताः मूर्द्धाभिषिक्ता इति साम्प्रदायिकाः । ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियासूत्रज्ञा
मूर्द्धाभिषिक्ता इति धर्मशास्त्रम् । तथा च तादृशं ये पार्थिवा भूतयः तेषां कुले वंशे प्रसूता उत्पन्नाः तेषां
तथोक्तानाम्, विनयोपपन्नानां मयादासहितानाम्, शूराणां साहसगुणयुक्तानाम्, अभिरूपाणां मनोहरा-
कृतीनाम्, कलावतां विज्ञानवताम्, कुलक्रमागतानां वंशपरम्परयागतानाम्, राजपुत्राणां सहस्रं तुष्टात्म-
जानां समूहः, परिचारार्थं सेवानिमित्तम्, अनुप्रेषितं महाराजेन मत्पश्चात् प्रहितम् । एषां पूर्वजा यथा-
भवतः पूर्वजानां सेवां विहितवन्तः, एतेऽपि तथैव भवन्तं सेवितुं समायाता इत्याशयः । तुरङ्गमम् अश्वम्
आरूढं द्वारि प्रतोष्यां प्रणाममालासं भवतो नमस्कारेऽप्यन्ताभिलाषुक्तं सत् प्रतिपालयति भवन्तं
प्रतीकते ।' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा बलाहके विरतवचसि तूष्णीम्भूते सति चन्द्रापीडः पितुराज्ञां जनका-
देशं शिरसि कृत्वा मस्तकं आरोप्य, नवो नूतनो यो जलधरो मेघो घनः तस्य यद् ध्वानं गर्जनं तद्वत्
गम्भीरया मन्द्रया गिरा वाण्या ततो निर्जिगमिषुः विद्यालयान्निगन्तुमिच्छुः इन्द्रायुधः तस्मात्माशः
प्रवेश्यताम् आनीयताम् इत्यादिदेश आज्ञां दत्तवान् ।

अथेति । अथेति नानन्तरार्थं 'वचनानन्तरम्' इत्यनेनैव तस्य प्रतिपादनात् किन्तु वाक्यान्तरारम्भ
इत्यर्थः । वचनानन्तरमेव चन्द्रापीडस्याज्ञावाक्यानन्तरमेव, प्रवेशितं बलाहकाज्ञया आनीतम् 'इन्द्रायुधम्
अद्राक्षीत्' इत्यतिदूरस्थेन सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'इन्द्रायुधम्' इत्यस्य विशेषणानि
बोधयानि । उभयतो भागद्वयात् खे वदन्च्छिद्रे खीनोऽन्तर्भूत इति खलीनः कविका त्व खली-
नोऽस्मी' इत्यमरः, स एव कनककटकं स्वर्णवलयम् 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, 'तत्र वलयग्राभ्यां
संयुक्ताभ्यां गृहीतकविकाभ्यामित्यर्थः, पदे पदे प्रतिपदं कृतो विहित आकुञ्चने आकृष्यानयने प्रयत्न

इति देख कर इस देशके लक्षण पहचानने वालों ने भी कहा था कि—'उच्चैःश्रवा (इन्द्रके घोड़े) में जितने लक्षण
सुने जाते हैं, उन समस्त लक्षणोंसे ही यह अश्व सम्पन्न है, अत एव हमारे मनमें होता है कि—इस प्रकारका अश्व
पहले भी कभी उत्पन्न नहीं हुआ है किं वा भविष्यत्कालमें भी उत्पन्न नहीं होगा ।' इसलिए आप इस पर सवार
होने की कृपा करिए । अभिषिक्त क्षत्रिय-राजकुलों में उत्पन्न हुए, विनय-गुण-सम्पन्न, बलवान्, सुन्दराकृति,
शिल्पकलाभिज्ञ और कुलक्रमागत इन एक हजार राजपुत्रोंको आपको सेवाके लिए महाराजने मेरे पीछे भेजा है ।
वे घोड़ों पर बैठे-बैठे आपको प्रणाम करनेके अमिलाधी हो कर दरवाजे पर आपको प्रतीक्षा कर रहे हैं ।'
इतना कह कर बलाहकके चुप हो जाने पर चन्द्रापीडने पिताकी आज्ञाको शिरोधार्य कर, विद्यालयसे बाहर
निकलने की इच्छासे, नवीन मेघकी गर्जनाके समान गम्भीर स्वरसे—'इन्द्रायुधको अन्दर प्रवेश करो' इस प्रकार
की आज्ञा दी ।

राजपुत्रके आदेशके बाद ही बलाहकने उस अश्वको विद्यालयमें प्रवेश करवाया । दो सईस दोनों बगल खड़े
होकर, दोनों तरफ लगी हुई सोनेकी जबरोंको पकड़-पकड़ कर पद-पद पर रोकनेका प्रयत्न कर उसे खींचे

१. मूर्द्धाभिषिक्तानाम् । २. कुलवताम् । ३. परिवारार्थम्, परिवारार्थम् । ४. अभिरूढम् ।
५. अभिधाय विरराम । ६. वचनान्तम् । ७. खलीनकटक, खलीनकथनम् ।

कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामाकृत्यमाणम्, अतिप्रमाणम्, ऊर्ध्वकर-पुरुष-प्राप्य-पृष्ठभागम्, आपिबन्तमिव सम्मुखगतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण सुहृमुहुः प्रकम्पितोदरन्ध्रेण हेघारवेण पुरितभुवनोदरविचरेण निर्भर्त्सयन्तमिवालोके वेग-दुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमवनमता प्रतिक्षणमतिदूरसुखमता च जव-निरोध-स्फीत-रोष-बुरघुरायमाण-घोर-घोरोन शिरोभानेन निज-जव-दर्पवशादुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असित-पीत-हरित-पाटलागिराखण्डल-चापानुकारिणीभिर्लखाभिः कल्माषितं शरीरम्, आस्तीर्ण-विविधवर्णकम्बलमिव कुञ्जरकलमिव, कैलास-तटाघातघात-भूति-पाटलमिव हरवृषभम्, असुर-रुधिर-पङ्क-

उद्योगो याभ्यां तादृशाभ्यां पुरुषाभ्याम् आकृत्यमाणम् आकृत्य आनीयमानम्, प्रमाणं सामान्यमेव परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिप्रमाणम्, अतएव ऊर्ध्वम् उन्नतः करो हस्तो यस्य तादृशेन पुरुषेण प्राप्यः स्पृष्टुं योग्यः पृष्ठभागः पश्चात्प्रदेशो यस्य तं तादृशम् अत्यन्तोन्नतमित्यर्थः ।

आपिबेति । सम्मुखगतम् अभिमुखायातम् अखिलं समस्तम् आकाशं गगनम् आपिबन्तमिव आस्वादयन्तमिव वारंवारं सुखव्यादानादित्याशयः ।

अतीति । अतिनिष्ठुरेण अत्यन्तकठोरेण सुहृमुहुः, वारंवारं प्रकम्पितम् आन्दोलितम् उदरन्ध्रं जठरविवरं येन तादृशेन तथा पुरितं व्याप्तं भुवनोदरविवरं जगन्मध्यं येन तादृशेन हेघारवेण हेघाशब्देन 'हेघा हेघा च निस्वनः' इत्यमरः । अलीकवेगेन असत्यजनेन दुर्विदग्धं दुरभिमानीनं गरुत्मन्तं वेनतेत्यं निर्भर्त्सयन्तं तिरस्कारं कुर्वन्तमिव, स्वस्य तदधिकवास्तविकजवशालित्वादित्याशयः ।

अतिदूरमिति । प्रतिघ्नं घ्ने ऋणे अतिदूरं नितान्तम् अवनमता नीचैर्गच्छता, अतिदूरं नितान्तम् उन्नमता ऊर्ध्वं गच्छता च, जवनिरोधेन रक्तकङ्करा वेगावरोधेन स्फीतो वृद्धिसुपगतो यो रोषः क्रोधः तेन बुरघुरायमाणा 'बुर बुर' इत्येवं ध्वनिं कुर्वाणा घोरा भीषणा घोणा नासिका यस्य तेन तादृशेन, शिरोभानेन मूर्खदेशेन करणेन, निजः स्वकीयो जवदर्पः वेगस्य गर्वः तद्वशात् उल्लङ्घनार्थम् अतिक्रमणार्थं त्रिभुवनं लोकत्रयम् आकलयन्तमिव किंपरिमाणमिति विचारयन्तमिव ।

‘आपिबन्तमिव’, ‘निर्भर्त्सयन्तमिव’, ‘विचारयन्तमिव’ एषु हि क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अस्ति तेति । अस्तिताः श्यामाः, पीताः हरिताः, पाटलाः श्वेतरक्ताश्च तामिः तादृशीभिः अत एव आखण्डलस्य इन्द्रस्य यः चापो धनुः तदनुकारिणीभिः तत्तुल्याभिः, लेखाभिः रोमपङ्क्तिभिः कल्माषितं कर्तुरितं विचित्रीकृतमित्यर्थः, शरीरं वपुर् यस्य तं तादृशम् । अत एव आस्तीर्णं पृष्ठदेशोपरि निपातितं विविधवर्णं नानारूपं कम्बलं रत्नकं यस्य तं तादृशम्, कुञ्जरकलममिव त्रिशङ्खर्षीयहस्तिबालकमिव । तथा असुराणां दैत्यानां रुधिरपङ्कलेखाभिः रक्तकर्मपङ्क्तिभिः लोहिता रक्तवर्णाः सटाः केसरा यस्य तं तादृशम्, पार्वतीसिंहमिव दुर्गाकेशरिणमिव विद्यमानम् ।

इह मालोपमा, सा च वाक्यार्थहेतुककाव्यलङ्कारेण अर्थोपमालङ्कारेण च सङ्गीर्णो बोध्या ।

लते ये । उसकी आकृति इतनी बड़ी थी कि-कोई पुरुष दण्डायमान (खड़े) होकर हाथ ऊँचे फैला कर उसके पृष्ठ देशको पा सकता था । वह अथ बार-बार सुखव्यादान करनेसे सामने आए समस्त आकाशका, मानो पान करता था । बार-बार उदरको कम्पित कर बाहर निकला हुआ, संसारके मध्य-परिपूरक और अत्यन्त कठोर हेघारवसे (अथर्वके शब्दका नाम-हेघा, हेघा) वह मानो, मिथ्या वेगका वर्ध् दुरभिमानी (वमण्ड) रखनेवाले गरुडका तिरस्कार करता था । उसका मस्तक क्षण-क्षणमें कभी बहुत नीचा और कभी बहुत ऊँचा हो जाता था । एवं वेग रोकनेसे उत्पन्न हुए अत्यन्त क्रोधसे उसकी घोर नासिका 'बुर बुर' शब्द करती थी, उससे प्रतीत होता था कि-मानो वह अपने वेगके अहङ्कारसे समस्त त्रिभुवन उल्लङ्घन करने के लिए 'त्रिभुवन कितना बड़ा है' यह मन ही मन विवेचना करता था । इन्द्रधनुषका अनुकरण करनेवाली, काली, पीली, हरी और इतने रक्त वर्णीका रेखाओंसे उसका सब शरीर चित्रित था, जिससे पीठके ऊपर नाना वर्णके कम्बलके समान, कैलास पर्वतके शरीर पर शृङ्गवी टकर लगनेसे निकले हुए गैरिकादि धातुकी रजसे श्वेत रक्त वर्ण महादेव के वैष्णवे मान एवं असुरोंके

१. कचिद 'अतिदूरसुखमता च, अवनमता प्रदक्षिणसुखमता च । २. कचिद 'घोर' इति पदं नास्ति । ३. सुखेन । ४. निजदर्पवशात्, निजजवदर्पवशात् । ५. कश्चिदपि, कल्माषितम् । ६. आस्तीर्णकम्बलमिव, आस्तीर्णचित्रवर्णकम्बलमिव ।

लेखा-लोहित-सटमिव पावतीसिंहम् , रहःसङ्घातमिव मूर्त्तिसन्तम् , अनवरतपरिस्फुरत्-
प्रोथपुटोन्मुक्तसूक्तरेण अतिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्गमन्तम् , अन्तःस्खलित-
मुखर-खलीन-खर-शिखर-क्षोभ-जन्मनो लालाजलभुवः फेनपल्लवान् उदधिनिवात-परिपी-
तामृत-रस-गण्डूषानिवोद्गिरन्तम् , अत्यायतं निर्मासतया समुत्कीर्णमिव वदनमुद्रहतम् ,
आनन-मण्डल-निहितारुण-मणिसमुद्भूतेरंशुकलापैरुपेतेनावसक्त-रक्त-चामरेणैव निश्चलशिखरेण
कर्णयुगलेन विराजमानम् , उज्ज्वल-कनक-शृङ्खला-रचित-रश्मि-कलाप-कलितया लाक्षालोहित-
लम्ब-लोल-सटा-सन्तानया जलनिधि-सञ्चरण-लघुविद्रुम-पल्लवयेव शिरोधरयोपशोभितम् ,

रह इति । रहो वेगः तस्य सङ्घातं समूहमिव मूर्त्तिसन्तं शरीरधारिणम् । अनवरतं निरन्तरं परि-
स्फुरतः समन्ताग्रसरतः प्रोथपुटात् नासिकाप्राक् उन्मुक्तो यः सूक्कारः 'सुत्' इत्येवं ध्वनिः तेन कारणेन,
नासिकाविवरेण नासारभ्रंशेण करणेन अतिजवेन प्राग्विहितेनात्यन्तवेगेन आपीतं सम्यक्पानविषयोक्तम्
अनिलं वायुम् उद्गमन्तमिव बहिर्निष्कासयन्तमिव ।

‘रहः सङ्घातमिव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेषा, उद्गमन्तमिव इत्यत्र हि क्रियोत्प्रेषा ।

अन्तीति । अन्तर्वदनमध्ये स्खलितः सञ्चलितः, अतएव मुखरो वाचालो यः खलीनः कविका तस्य
खरशिखरेण निशिताम्रेण यः क्षोभः धर्षणं तस्मात् जन्म उपपत्तिर्यथा तान् तादृशान्, लालाजलात् मुख-
खावसलिलात् भवन्ति उपपन्ते ये ते तान् तादृशान्, फेनपल्लवान् प्रवृत्तमुखकफान्, उदधिनिवासे
सागरावस्थानसमये परिपीता ये अमृत-रसाः पीयूष-रसाः तेषां गण्डूषान् वदनपूरणपरिमितभागान्
उद्गिरन्तं वदन्तमिव । क्रियोत्प्रेषा ।

अथेति । अत्यायतम् अतिविस्तीर्णम्, निर्मासतया तुरङ्गजातेः स्वभावात् शरीरोपयोगिमांसरहित-
तया समुत्कीर्णमिव सन्तस्य दारुविशेषादुद्घुष्टमिव वदनं मुखम् उद्गहन्तं धारयन्तम् । उक्तालङ्कारः ।

आननेति । आननमण्डले मूर्ध्नीत्यर्थः, निहतेभ्यः मण्डनार्थं तन्मुभिर्ग्रथित्वा स्थापितेभ्यः अङ्ग-
मणिभ्यः पश्चारागतेभ्यः प्रवालादिभ्यो वा समुद्भूतैः निःसृतैः अंशुकलापैः किण्ठसमूहैः उपेतैः सहितैः
अत एव अवसक्तः संलभः रक्तचामरः लोहितवर्णबालव्यञ्जनं यत्र तेनैव स्थितेन, निश्चले निष्क्रिये शिखरे
अग्रदेशो यस्य तेन तादृशेन । इह रक्तचामरसम्बन्धोत्प्रेषणानुगोत्प्रेषा ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलया निर्मलया कनकशृङ्खलया सुवर्णनिगद्येन रचितः कल्पितो यो रश्मिकलापः
अभ्रसंयमनाभोरजुसमूहः तेन कलितया बद्धया, तथा लाक्षावत् जलवत् लोहितो रक्तवर्णः लम्बो विस्तीर्णः
लोलश्चपलः सटासन्तानः केसरसमूहो यस्यां तथा तयोक्तया, अतएव जलनिधिसञ्चरणे पूर्वं सागरे भ्रमण-
समये लम्बाः संसक्ताः विद्रुमपल्लवाः तत्रस्थाः प्रसृतप्रवाला यस्यां तथा तादृशयेव, शिरोधरया मीवया
उपशोभितं विराजितम् । उक्तालङ्कारः ।

गाढ रक्त संलभ होनेसे रक्तवर्ण जटासमन्वित दुर्गाके सिंहके समान वह अश्व देखने में आता था । शरीरधारी वेग-
समूहके समान वह दण्डायमान था । निरन्तर रतस्ततः सञ्चालित नासिकाके अग्रसे (फूलते नथनोसे) सूँ सूँ शब्द
निकल रहा था, इस लिए ऐसा बोध हो रहा था कि—पहले महावेगसे जो मस्तक बाहुका पान कर लिया था,
उसे मानो, नासिकाग्रद्वारा बाहर निकाल रहा है । मुँहके नीतर सञ्चलित होनेसे खड़ खड़ करते लगामके
तीक्ष्ण अग्रभागके धर्षणसे लार द्वारा विस्तृत फेन उपज हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि—समुद्रमें निवास
कनेके के समय जो अमृत पान किया था, उसका गण्डूष मानो बाहर फेंक रहा है । अत्यन्त दीर्घ एवं मांस नहीं
रहनेसे काष्ठ या प्रस्तरमें लकीर्ण (खुदे हुए) के समान विद्यमान मुख-मण्डल धारण किए हुए था । कानों का
अग्रभाग निश्चल था, उसके ऊपर मस्तकस्थित रक्त वर्ण मणि-समूहकी किरणें आकर पड़ती थीं, उससे प्रतीत हो
रहा था कि—मानो, दो रक्तवर्ण चामर कानोंके ऊपरमें संलभ हो कर विद्यमान हैं । उज्ज्वल सुवर्णके जजीरके
लगामसे उसकी गईन वैधी हुई थी, गईनके ऊपर लाखके समान रक्तवर्ण लम्बे-लम्बे बहुत सटाई झूल रही थीं,
इससे प्रतीत होता था कि—समुद्रमध्यमें विचरण करनेसे मानो बहुततर प्रवालके पत्ते लग गये हों, इस प्रकारकी
झीबादरा वह शोभा पा रहा था । रक्तवर्ण अलङ्कारसे वह अलङ्कृत था, उस अलङ्कारके मध्यमें पत्र और लताके

१. प्रयोग्यमुक्तफूलारेण, पुटीमुक्तफूलारेण । २. फेनलवानुदधिनिवास्य । ३. गण्ड । ४. अति-
निर्मासतया । ५. रचितम् ।

भितम्, अतिकुटिल-कनक-पत्रलता-प्रतान-भङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रा-
येण तारागणैर्नैव सन्ध्यारागम् । अरुणेनाश्वालङ्कारेणालङ्कृतम्, अश्वालङ्कार-निहित-मरकत-
रत्नप्रभा-श्यामायमान-देहतया गगनतल-निपतित-दिवसकर-रथ-तुरग-शृङ्गार्मैर्वोपजनयन्तम्,
अतितेजस्वितया जव-निरोध-रोष-वशात् प्रतिरोमकूपात् समुद्रतानि सागरपरिचय-लभानि
मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्षन्तम्, इन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभरञ्जनशिला-
घटितैरिव अनवरत-पतनोत्पतनजनितविषम-मुख-रवैः पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुन्धरैर्मुख-

अतीति । अतिकुटिलानाम् अत्यन्तवक्राणां कनकपत्रलतानां सुवर्णरचितपत्राकारलताकारभाग-
विशेषाणां प्रतानम् आधिक्यं यत्र तच्च तद् भङ्गुरं समूहेनापि वक्रञ्चेति तेन तादृशेन पदे-पदे प्रतिपदन्यासे
रणिता ध्वनिता रत्नमाला मणित्तज्जो यत्र तेन तादृशेन, स्थूलानाम् अशुद्धाणां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां,
प्राय आधिक्यं यत्र तेन तादृशेन, अरुणेन लोहितवर्णेन अश्वालङ्कारेण तुरङ्गभूषणेन अलङ्कृतं मण्डितम्,
अत एव तारागणेन नक्षत्रमण्डलेन सन्ध्यारागमिव सायङ्कालीनलौहित्यमिव विद्यमानम् । सन्ध्या-
रागमिवैस्युपमा ।

अश्वेति । अश्वालङ्कारेषु तुरङ्गभूषणेषु निहितानां स्थापितानां मरकतरत्नानाम् अरमगर्भाणां
प्रभाभिः घृतिभिः श्यामायमानः श्यामवदाचरन् देहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, गगनतलात्
आकाशतलात् निपतितः अधोधातो यो दिवसकरो दिनकृत् तस्य रथतुरगः स्यन्द्वाधः तस्य शङ्कां
स्वस्मिन् भ्रमम् उपजनयन्तमिव उत्पाद्यन्तमिव विद्यमानम् । सूर्यरथावाचानामपि हरिद्वर्णत्वाद्वितिविपु-
लत्वाच्चेत्याशयः । उपजनयन्तमिवेति क्रियोत्प्रेषा ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तपराक्रमवत्तयेति च क्रोधजनने कारणम् । 'तेजो दीप्तौ प्रभावे
च स्यात् पराक्रमरेतसोः' इति मेदिनी । जवनिरोधेन रक्तकस्तकवेगावरोधेन यो रोषः कोपः तद्वशात् प्रति-
रोमकृषं प्रतिरोमरश्मं समुद्रतानि उत्थितानि स्वेदलवजालकानि घर्मविन्दुवृन्दानि, सागरपरिचयेन समुद्र-
मध्ये सञ्चरणपीतः पुन्येन लग्नानि शरीररससंस्क्तानि मुक्ताफलानीव रसोद्भवाानीव वर्षन्तं वृष्टिं कुर्वन्तम् ।
मुक्ताफलानीति जात्युत्प्रेषा ।

शृङ्गेति । इन्द्रनीलमणेः नीलकान्तरत्नस्य पादपीठानि पादासनानि अनुकर्तुं शीलं येषां तैः तादृशैः
कृष्णवर्णैरादित्याशयः । अञ्जनशिलया कज्जलसदृशस्यासवर्णप्रस्तरणे घटिते रचितैरिव, अनवरतं
निरन्तरं यत् पतनं पृथिव्यामवतरणम् उत्पतनं पृथिव्या उत्थानञ्च ताभ्यां जनित उत्पन्नो विषमो विकटः
मुखारवः अग्रभागशब्दो येषां तैः तादृशैः, पृथुभिर्विशालैः जर्जरितवसुन्धरैः भित्रीकृतभूतलैः खुरपुटैः
खफपुटैः, खुरजवाद्यं शृङ्गवाद्यम् अभ्यस्यन्तमिव अभ्यासं कुर्वन्तमिव तथाविधध्वन्युत्पत्तेरित्याशयः ।
अभ्यस्यन्तमिवेति क्रियोत्प्रेषा, सा चार्थोपमासङ्कीर्णा ।

समान आकृतिविशिष्ट अत्यन्त वक्र (टेढ़) सुवर्ण-निमित्त छोटी-छोटी रेखाएँ अधिक थीं, और वह अलङ्कार प्रायः
सम्पूर्ण ही वक्र था, प्रत्येक पादक्षेपमें (पद पद पर) मणिमय मालाके शब्द हो रहे थे (रत्नों के द्वार खनखनाते
थे), और जिनके मध्यमें बड़े-बड़े मोती लगे थे, अत एव तारागणसे शोभित सन्ध्यारागके समान वह अश्व देखनेमें
आ रहा था । उन आभूषणोंके मध्यमें स्थापित (जड़े) मरकत मणियोंके कान्तिसे उसका शरीर श्याम हो गया था,
जिससे वह मानो आकाशमें से गिरे हुए सूर्यरथनियुक्त बोड़ेका भ्रम उत्पन्न कर रहा था । अत्यन्त तेजस्विताके कारण
वेग बक गया था, अत एव वह क्रोधवश प्रत्येक रोमकूपसे निकलते हुए पत्तीनेकी बूँदोंकी वर्षा करता था, इससे
प्रतीत होता था कि—अनेकवार समुद्र मध्यमें विचरण करने से शरीरमें लगे हुए मोतियोंकी मानो वर्षा कर रहा
है । विधाताने उसके विस्तृत खुरोंको मानो कज्जलके समान विस्तृत काले पाषाणद्वारा निर्माण किया था, अत एव
वे नीलकान्ति-मणि-निमित्त पादपीठ (चौकी) के अनुकरण करते थे एवं पृथिवीको जर्जरित (विदारित) करते थे,
इसलिये निरन्तर ऊँचे और नीचे उठनेके कारण उन खुरोंके अग्र भागके विकट शब्दों (विषम स्वरों) से वह मानो
सुदृढ़ वाद्यका अभ्यास करता था । विधाताने उसकी जङ्घाओंको मानो काष्ठ अथवा प्रस्तरोंको उसीकोण (छोल) कर

१. अत्र 'च' इति पदमधिकसुपलभ्यते कचित् कचिद् । २. सन्ध्यारागाश्वेन, सन्ध्यारागानुरागेण ।
३. तुरङ्गम् । ४. 'हव' इति पदं कचिन्नास्ति । ५. 'समुद्रतानि, रूपसमुद्रतानि । ६. 'परिचयलभानि ।
७. 'स्वेदलवज' । ८. कचिद् 'मणि' इति पदनास्ति । ९. 'विषमस्वरमुखरवैः ।

वाद्यमिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव जङ्घासु, विस्तारितमिवोरसि, श्लक्ष्णीकृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कन्धरायाम्, उल्लिखितमिव पान्थ्योः, द्विगुणीकृतमिव जघनभागे, जव-प्रतिपक्ष-मिव गरुत्मतः, त्रैलोक्यसञ्चरणसहायमिव मारुतस्य, अंशावतारमिवोच्चैःश्रवसः, वेगैःसब्रह्म-चारिणमिव मनसः, हरिचरणमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मानसप्रचारम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलम्, व्रतितमिव भस्म-सित-पुण्ड्रकाङ्कितमुखम्,

उत्कीर्णमिति । जङ्घासु प्रस्तावच्छेदेन 'जङ्घा तु प्रस्ता' इत्यमरः । उत्कीर्णमिव काष्ठविशेषं प्रस्तरं वा सन्तद्य निःसारितमिव तत्र शरीरोपयोगिपिशितासत्वेन केवलसन्निधमयतया बोध्यमानत्वादित्याशयः । सर्वत्र स्पृष्टिर्गतिं कर्तुपदमध्याहार्यम् । जङ्घाद्वयस्यात्यन्तविस्तृततया आगाधिक्याशयेनेह बहुवचनो-पन्यासः । तस्य जङ्घाद्वयमुत्कीर्णमिवैति स्फुटार्थः । एवमग्रेऽप्युद्गीर्णम् । उरश्च वक्षि विस्तारितमिव प्रसारितमिव । मुखे वदने श्लक्ष्णीकृतमिव चिह्नकरणेन सौन्दर्यविशेषमापादितमिव । कन्धरायाम् ग्रीवायां प्रसारितमिव विस्तीर्णकृतमिव । विस्तृतकन्धरात्वादित्याशयः । पान्थ्योः कक्षाभोऽवयवयोः उल्लि-खितमिव उत्कीर्णमिव शरीरोपयोगिपिशितासत्वादित्याशयः । जघनभागे नितम्बदेशे द्विगुणीकृतमिव द्विगुणतामापादितमिव तथोरस्यन्तस्थूलत्वादित्याशयः ।

'उत्कीर्णमिव' इत्याशय 'द्विगुणीकृतमिव' इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेच्छालङ्कारः ।

जवति । गरुत्मतो वैनतेयस्य जवप्रतिपक्षमिव वेगे प्रतिद्वन्द्वितमिव तत्सदृशवेगयुक्त्वादित्याशयः । एवमपरत्रापि । मारुतस्य पवनस्य त्रैलोक्ये त्रिभुवने यत्सञ्चरणं गमनं तत्र सहायमिव सहायमिव । उच्चैः-श्रवसः इन्द्रतुरङ्गस्य अंशावतारमिव अंशोनावतरणमिव । मनसः चित्तस्य वेगस्य सब्रह्मचारिणमिव सतीर्थमिव । इह सर्वत्र जालुत्प्रेषा ।

हरीति । हरेः वामनरूपस्य भगवतः चरणं पादमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनचर्म समस्तभूतलोल्लङ्घन-समर्थम्, बलिक्लृप्तिं वामनभगवतः पादस्य समस्तभूतलोल्लङ्घनात् इन्द्रायुधस्यापि तत्समत्वमित्याशयः । वरुणेति । वरुणस्य प्रचेतसो यो हंसश्चक्राङ्गः तमिव 'हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्ग' इत्यमरः । मानस-वत् चेतोवद् प्रचारो गतिर्यस्य तं तादृशम्, एषे मानसे तन्नामकसरोवरे प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तादृशम् । मध्ति । मधुमासस्य चैत्रमासस्य 'स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः' इत्यमरः । दिवसमिव दिनमिव, विक-सितः प्रस्फुटितो यतः अशोकौ वज्रुलो 'वज्रुलोऽशोकै' इत्यमरः, तद्वत् पाटलं श्वेतारक्षस्य, एषे विकसितैः अशोकैः कुसुमैः पाटलम् ।

व्रतितमिति । व्रतितं किञ्चिन्नियमयुक्तं पार्वणादिशास्त्रीयक्रियातत्परं विप्रमिव, भस्मवत् सितो धवलो यः पुण्ड्रको भाले रोमविन्यासविशेषः, एषे भस्मना विशूया यः सितपुण्ड्रकः श्वेततिलकविशेषः तेन अङ्कितं चिह्नितं मुखं वदन् यस्य तं तादृशम् ।

बाह्वर किया था । वक्षः स्थल (छाती) को मानो विस्तृत किया था । मुख भागको मानो पालिस कर पतला कर दिया था । गर्दन को मानो विरतुत बनाया था । दोनों बगलको मानो झील कर बाह्वर किया था एवं जघन भागको मानो दूना कर बनाया था । और वह वेगमें गरुडका प्रतिस्पर्धी था । त्रिभुवन विचरण करनेमें वायुका मानो सहचर था । शूद्रके वेषिका मानो अंशावतार था । वेग-शिक्षामें मानो मनुका सतीर्थ (साथी) था । वामनरूपी नारायणके चरण के समान बड़, समस्त पृथिवीका उल्लङ्घन करनेमें समर्थ था । वरुणका हंस जिस प्रकार मानस सरोवरका विचरण करता है, वह भी उसीप्रकार मनके समान वेगसे विचरण करता था । चैत्र मासके दिन जिस प्रकार खिले हुए अशोक पुष्पसे पाटल (श्वेतारक्षवर्ण) होते हैं, वह भी उसी प्रकार खिले हुए अशोक-पुष्पके समान पाटल (श्वेत-रक्षवर्ण) था । थाढ़ादि वैध कर्ममें प्रवृत्त ब्राह्मणके मुख-मण्डलके समान भस्मद्वारा निर्मित शुभ्रवर्ण विपुण्ड्रसे अङ्कित रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार भस्मके समान शुभ्रवर्ण ललाटस्थित रोमावर्तसे अङ्कित था । कनक-वर्णके केशर जिस प्रकार उसके गाढ-भकरन्दसे पिङ्गल वर्ण होकर रहते हैं, उसके केशर (स्कन्ध प्रदेशको सटा) भी

कमलवनमिव मधु-पङ्क-पिङ्गकेशराम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसञ्च, भुजङ्गमिव सदागत्यमिषुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्चम्, अश्वतिशायसिन्द्रायुधमद्राक्षीतु ।

हृद्वा च तमदृष्टपूर्वममानुषलोकोचिताकारमखिल-त्रिभुवन-राज्योचितमशेषलक्षणोप-

कमलेति । कमलवनमिव पङ्कजनिपिनमिव, मधुना प्रसूनरसेन युक्तः सहितो यः पङ्को वचादिचूर्ण-लेपः, पक्षे मधुपङ्को गाढउष्णरसः तेन पिङ्गा रक्तपीताः केशराः स्कन्धरोमाणि किञ्चलकाश्च यस्य तं तादृशम् । आह चायुर्वेदे—‘अश्वस्य वातादिदोषक्षान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कस्तेन तनुलेपनम् ।’

श्रीमेति । ग्रीष्मदिवसमिव निदाववासरमिव, महान् आयामो विस्तारः यस्य तं तादृशम्, तथा उग्रं भीषणं तेजः सामर्थ्यं यस्य तं तादृशम्, पक्षे तु महान्तः अन्यान्य-ऋत्वपेक्षयातिदीर्घतमाः यामाः महारा यत्र तं तादृशम्, तथा उग्रम् असंख्यं तेज आतपो यत्र तं तादृशम् ।

भुजङ्गमिति । भुजङ्गं सर्पमिव, सदा सर्वस्मिन् काले गतौ गमने अभिमुखम् उन्मुखम्, अन्यत्र तु सदागतेः मातरिश्चनः वायोऽरित्यर्थः । ‘मातरिश्वा सदागतिः’ इत्यमरः, अभिमुखम् अभिमुखान्वस्थितम् । उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य पुलिनं सैकतमिव, शङ्खमालिका कण्ठापिता सलिलात् स्वयमुद्गता च या कम्बुपङ्क्तिः सैव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम् ।

भीतमिति । भीतम् अन्यप्रतिपाद्यमानस्वकार्याकर्णनादुद्भिन्नं तस्करादिजनमिव, स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ श्रोत्रे यस्य तं तादृशम् ।

विधेति । विद्याधराणां ध्योमचारिणां गन्धर्वाणां राज्यम् आधिपत्यमिव, चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य नरस्य पुरुषस्य वाहने उद्ग्रहये उचितं योग्यम्, स्वस्यापि सर्ववैवायुत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—चक्र-वर्तिनः समस्तपृथिवीपतेः नरवाहनस्य नरवाहनदत्तसंज्ञकस्य वरसराजसुतस्य उचितं योग्यम् ।

पुरा किलोदयनाभिधानाद्दत्तसराजात् वासवदत्तानाम्भ्यां महिष्यां नरवाहनदत्तसंज्ञकः सुतः समु-त्पन्नः, यो हि विद्याधरराज्यस्याधिपतिर्भूवेति कथासरित्सागरीया कथा ।

सूर्योदयमिति । सकलभुवनं समस्तजगदेव अर्धो मूर्त्यं तस्य अर्हो योग्यः तं तादृशम्, समस्तज-गद्रूपमूर्त्येन क्रेयमित्यर्थः, अथन्युत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—सकलभुवनस्य समग्रजगद्वासिनो लोकस्य अर्धे अर्धदाने अर्हं योग्यम् ।

हृद् ‘हरिचरणमिव’ इत्यारभ्य ‘सूर्योदयमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अश्वेति । अश्वेषु तुरङ्गेषु अतिशय उत्कर्षो यस्य तं तादृशम् अश्वकुलेष्वयुत्तममित्यर्थः । अद्रा-चीय अपश्यत् चण्ड्रापीड इति शेषः ।

दृष्टेति । अमानुषलोको देवलोकः तस्य उचितो योग्य आकार आकृतिर्यस्य तं तादृशम् । अखिलं समग्रं त्रिभुवनं लोकत्रयं राज्यम् आधिपत्यं यस्य तस्य देवाधिपत्येऽत्यर्थः । उचितं योग्यम् । अश्वेतिः

उसी प्रकार मधुमिश्रित वैष्णव शास्त्र-प्रसिद्ध वचादि चूर्ण लेपसे पिङ्गलवणं हो गद्य ये । ग्रीष्मकालके दिन जिस प्रकार अन्यान्य ऋतुको अपेक्षा बड़े बड़े प्रहरवाले और दारुण रौद्र समन्वित होते हैं, उस अश्वका शरीर भी उसी प्रकार बड़ा विस्तार वाला और भयङ्कर बल-समन्वित था । सर्प जिस प्रकार वायुके अभिमुखमें रहता है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार सर्वदा जानेके लिए ऊपर मुँह उठाये तैयार रहता था । और वह इन्द्रायुध, समुद्र-तटके समान शङ्खमालामय आभूषणसे भूषित था, एवं अथभीत व्यक्तिके समान स्तब्धकर्ण (कान सीधा खड़ा वाला) था । विद्याधरका राज्य जिसप्रकार चक्रवर्ती (समस्त पृथिवीके अधिपति) नरवाहनदत्तका उपयुक्त था, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार चक्रवर्ती पुरुषके वाहन (सवारी) के उपयुक्त था । सूर्योदय जिस प्रकार समस्त संसारके लोगोंके अर्धदान योग्य है, इन्द्रायुध भी उसीप्रकार समस्त संसार रूप मूर्त्यके योग्य था । चन्द्रापीडने अश्वजातिके मध्यमें उत्कृष्ट उस इन्द्रायुधको देखा ।

चन्द्रापीड अत्यन्त नर प्रकृति होने पर भी, उस अश्वरूपी अनिर्बचनीय पदार्थको देखकर, बहुत विस्मया-पन्न हो गया । क्योंकि—वह अश्व, देवलोकके उपयुक्त आकारवाला, समस्त त्रिभुवनाधिपतिके आरोहण (सवारी)

१. उग्रतेजसा भुजङ्गम् ।

२. सकलभुवनान्मर्हम् ।

पन्नमश्वरूपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य परस्परं विस्मयं हृदयम् । आसीत्तस्य मनसि 'सर्वभस्-परिवर्त्तन-वर्जित-वैशुकि-भ्रमि-मन्दुरेण मश्रता जलधि-जलम् इदमश्वरूपा-मुद्धरतां पूर्वं किं नाम रत्नमुद-भृतं सुरासुरलोकेन' । अनारोहता च मेरुशिखरातलविशालमस्य प्रथमाखण्डलेन किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम् । उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चितः खलु जलनिधिना शतमुखः । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमित्यापि कालेन नायमुपगतः, येनाद्यापि तां गरुडारोहणव्यसनितां न त्यजति । अहो ! खल्वतिशयितं-त्रिदश-राज-संघर्षद्विरयं तातस्य राजलक्ष्मीः, यदेवंविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नान्युपकर-

समस्तैः लक्ष्णैः तुरङ्गोरकपेलक्ष्णैः उपपन्नं सहितम् । अश्वरूपः तुरङ्गरूपः अतिशयः अनिर्वचनीयः कश्चिदतिरेको भिन्नः पदार्थ इत्यर्थः, तं तादृशम् । अदृष्टपूर्वम् अनवेक्षितपूर्वम्, तमिन्द्राद्युधं दृष्ट्वा विलोक्य वर्त्तमानस्य अतिधीरप्रकृतेरपि अतिसाहसभावस्यापि चन्द्रापीडस्य हृदयं कर्तुं विस्मयम् आश्चर्यं परस्परं प्राप । इहाभेदे मेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

आसादिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते एवम्भूता घृतिरासीदित्यर्थः । सरससं वेगसहितं यत् परिवर्त्तनं मयनं तेन वलितो वर्द्धितो यो बासुकिः शेषनागः तेन भ्रमितो घूर्णितो यो मन्त्रो मेरुपर्वतः तेन करणेन, जलधिजलं समुद्रसलिलं मश्रता आलोक्यता सुरासुरलोकेन देवदानवसमूहेन, हृदयम् अश्व-रत्नं तुरङ्गमग्निस्य अनुद्धता अगुह्यता किं नाम रत्नमुदभृतं न किमपीत्यर्थः । संसारप्रसिद्धानि उच्चैःश्रव-आदीनि रत्नानि हृत्सुच्छ्वानीत्याशयः ।

अनेति । आखण्डलेन हृन्द्रेण, मेरुशिखरातलवत्, सुमेरुपर्वतविस्तृतप्रस्तरवत् विशालं बृहत् अस्य इन्द्रायुधस्य पृष्ठं पृष्ठपर्वतसम् अनारोहता अनघिरोहता सता, किं त्रैलोक्यराज्यस्य लोकत्रयाधिपत्यस्वर-णस्य फलम् आसादितं प्राप्तम् अपि तु, किमपि नेत्यर्थः । पृष्ठारोहणमस्यात्यन्तसौभाग्यफलमित्याशयः ।

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसा तत्संज्ञकतुरङ्गनिरीक्षणेनेत्यर्थः, विस्मितम् आश्चर्यं हृदयं मनो यस्य स तादृशः । शतमुख इन्द्रः जलनिधिना मथ्यमानेन समुद्रेण वञ्चितः प्रतारितः खलु मिश्रयेन; येनेदं न दत्त-मित्याशयः । इह वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्य इति । इत्येतापि कालेन एतावतापि समयेन भगवत् ऐश्वर्यादियुक्तस्य नारायणस्य श्रीविष्णोः चक्षुर्गोचरं नयनविषयम् अयम् अथो नोपगतो न प्राप्तः । येन हेतुना अद्यापि इदानीं पर्यन्तमपि तां पूर्वजातां गरुडारोहणे नैनतेयाधिरोहणे व्यसनिताम् आसक्तिं न त्यजति न जहाति नारायण इति शेषः; अन्यथा गरुडं परित्यज्य एनमेवारोहेदित्याशयः । अत्र 'मन्ये' इति प्रतिपादनाद्वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । खलु मिश्रयेन तातस्य मरिपुः इयं राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः अतिशयिता अतिक्रान्ता त्रिदशराजस्य सुराधिपस्य समृद्धिर्यया सा तादृशी वर्तते । यद् यस्मात् कारणात् पुत्रविधान्यपि पूर्वोक्तस्वरूपाण्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि समस्तलोकत्रयदुष्प्राप्त्याणि रत्नानि मणयः

योग्य एवं सर्वोत्कृष्ट अश्वके लक्ष्णोत्तैः संयुक्त था । इत प्रकारका अश्व पड्के और कभी भी उसे दृष्टि-गोचर नहीं हुआ था । उस समय उसके मनमें इस प्रकार होने लगा कि—'वेगके साथ आकर्षण (खींचने) से बड़े हुए शरीर वाले बासुकिनागके द्वारा भ्रमित मन्दराचलसे समुद्र-मन्थन करते हुए देव और दानवोंने यदि इस अश्व-रत्नको नहीं निकाला तो किस खल को निकाला था ? देवराज, सुमेरु पर्वतके शिखरातल (चट्टान) के समान विशाल इस अश्वके पीठ पर यदि नहीं चढ़े तो उनकी त्रिलोकीके राज्यसे क्या फल मिला ? उच्चैःश्रवाको देखकर ही विस्मित हृदय वाले इन्द्र, समुद्रद्वारा मिश्रय ही प्रतारित हुए हैं । मेरे विचारमें 'अभी तक भी यह अश्व, भगवान् नारायणको दृष्टि-गोचर नहीं हुआ है' क्योंकि वे अब तक भी उस गरुड पर चढ़नेकी आसक्ति नहीं छोड़ रहे हैं । कितना आश्चर्य ! मेरे पिताकी यह राजलक्ष्मी तो, मिश्रय ही देवराजकी समृद्धिको अतिक्रमण कर रही है, क्योंकि—समस्त त्रिभुवनके मन्थमें दुर्लभ-यतादृश रत्नोंकी लाकार क्रमसे उसका भीग हो रहा है । अत्यन्त तेजस्वी और महाबलवान्

१. विस्मयम् । २. 'विवर्त्तन' । ३. 'चलित' । ४. जलनिधि । ५. अभ्यनुद्धता, अभ्युद्धता । ६. सुरलोकेन । ७. कुवचित 'अपि' पदं नोपलभ्यते । ८. तं गरुडारोहणव्यसनिता न परित्यजति । ९. अतिशयः । १०. 'राज्य' ।

णतामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयम् अस्याकृतिः, यत्सत्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनममानुषलोकोचिताः सकलत्रिभुवनविस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । देवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्जितनिजशरीराणि शापवचनबलोपनीतानि^१ एतानि शरीरान्तराणि^२ अध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलत्रिभुवन-ललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशापः; सा सुरलोकमपहायश्चन्द्रद्वये निवेश्यत्मानमश्वहृदयेति विख्याता बडवा भूर्वा मृत्तिकावर्त्यी शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्यल्लोके महान्तं कालमुवास ।

उपकरणतां भोगसाधनताम् आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविधं रत्नं सुरेन्द्रस्य नास्तीत्याशयः ।

अतीति । अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्याश्वस्य ह्ययम् आकृतिः आकारः, अतितेजस्वितया अत्यन्तप्रभाववचन्या महाप्राणतया अत्यन्तशक्तियुक्ततया च हेतुना सदैवतेव कथाचिद्देवतयेव अधिष्ठिता, यत्सत्यम् एतच्चस्मात् आरोहणे अधिरोहणे मे मम शङ्कामिव जनयति उत्पादयति । इह यत्सत्यमित्येकमेवाव्ययपदं याथार्थम् ।

ननु सदैवतेवेति कथं वितर्क्यत इत्यत आह—न हीति । सामान्यवाजिनां साधारणतुरङ्गमाणाश्च आकृतयः आकाराः ईदृश्यः एतादृश्यः अमानुषलोकोचिताः देवलोकयोग्याः, तथा सकलत्रिभुवनस्य समग्रलोकत्रयस्य विस्मयजनन्य आश्चर्यरूपादिका न हि भवन्ति । सुतरां सदैवतेवेति वितर्क इत्याशयः ।

देवानामपि रूपान्तरपरिग्रहणं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—दैवतानांति । हि यस्मात् । दैवतान्यपि सुरा अपि । मुनिशापवशात् ऋष्यभिसम्पातवशात् उज्जितानि स्थितानि निजशरीराणि देवदेहाः येरेव-भूतानि शापवचनबलेन अभिसम्पातवचनबलेन उपनीतानि उपस्थापितानि एतानि शरीरान्तराणि ईदृशानि स्वशरीराङ्गिभेदिन्यायतनानि अध्यासत एव आश्रयन्त्येव । एवञ्च नूनमस्य स्वरूपेऽपि कस्यचिद्देवतस्याश्रयसम्भावनेत्याशयः ।

नन्वेवंविधोदन्तः कदाचिदवलोकितः आकर्णितो वेत्यत आह—श्रूयत इति । हि निश्रये । श्रूयते आकर्ण्यते । पुरा पूर्वं स्थूलशिरा नाम महातपा अतितपस्वी मुनिः ऋषिः, अखिलस्य समग्रस्य त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य ललामभूताम् अलङ्कारस्वरूपाम् अप्सरसं स्वर्वधूम, रम्भाभिधानां रम्भानाम्नां शशापं शापं वृत्तवान् । इह यद्यपि 'क्षियां बहुष्वप्सरसः' इति कोशाद्वहुवचनमेवापेक्ष्यते तथापि 'क्षियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरसा अपि' इति शब्दार्णवात् बहुत्वं प्रायोवाद् । 'अनचि च' इति सूत्रस्यात् 'अप्सरसाः' इति भाष्याच्च 'अप्सरसम्' इत्येकवचनम् । सा सुरलोकं देवलोकम् अपहाय परित्यज्य अश्वहृदये तुरङ्गमोरसि आत्मानं निवेश्य संस्थाप्य तुरङ्गदेहं परिगृह्येत्यर्थः, अत एव अश्वहृदयेति विख्याता प्रसिद्धा बडवा अश्वा मृत्तिकावर्त्यां सन्नामिकायां राजधान्याम्, शतधन्वानं नाम राजानं भूपतिम् उपसेवमाना भजमाना मर्यल्लोके भूलोके महान्तं भूयांसं कालं समयम् उवास ऊचितवती ।

इह च महाभारतीया कथा—पुरा किल स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुशसमिद्धमरण्यं पर्यटन् 'आः वयं श्वभ्रान्तरे पतामः परित्रायस्वास्मान्' इत्यात्तशब्दं श्रुत्वा तत्पदेशमुपगम्य लताप्रान्तावलम्बितान्

होनेके कारण इसका यह शरीर, किसी देवता द्वारा मानो अधिष्ठित प्रतीत हो रहा है; अत एव इस पर चढ़नेमें मुझे मानो कुछ शङ्का उत्पन्न हो रही है, क्योंकि—साधारण अश्वकी आकृति, इसप्रकार मनुष्य लोकके अयोग्य और समस्त जैलोकमें विस्मय उत्पन्न करनेवाली नहीं होती । देवता भी मुनियोंके शापसे अपने-अपने शरीरकी छोड़ कर शाप-वचनके प्रभावे उपस्थित इसप्रकारके अन्यान्य शरीर धारण करते रहते हैं । रम्भा जाता है 'पहले समयमें स्थूलशिरा नामक कोई महातपस्वीने समस्त त्रिभुवनोंमें अलङ्कार-रूपिणी रम्भा अप्सराकी शाप दिया था, जिससे वह देवलोक छोड़ कर अश्व-हृदयमें स्वयं प्रवेश करके, 'अश्वहृदया' नामकी कोई घोड़ी होकर मृत्तिकावती नामकी नगरीमें शतधन्वा नामके राजाकी सेवा करती हुई बहुत काल तक

१. सदैवतेवेयम् । २. शरीराणि । ३. वचनोपनीतानि । ४. शरीराणि । ५. कुत्रचित् 'किल' इति पदं नोपलभ्यते । ६. भुवन । ७. कुत्रचित् 'भूर्वा' इति पदं न विद्यते । ८. मृत्तिकावर्त्याम् ।

अन्ये च महात्मानो मुनिजनशाप-परिपीतप्रभावा नानाकारा भूत्वा बध्नपुरिर्म लोकम् ।
असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेद्यतीव मदन्तः-
करणमस्य दिव्यताम् ।

इति चिन्तयन्नेवाकुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गममुपसृत्य 'महात्मन् ।
अर्वन् ! योऽसि सोऽसि, नमोऽस्तु ते, सर्वथा सर्वणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकम् , अप-
रिगतानि दैवतान्यनुचित-परिसवभाञ्छि भवन्ति' इत्यामन्त्रयाम्बभूव । विदिताभिप्राय इव
स तमिन्द्राद्युधञ्जुलशिरः-केसर-सटा-हति-कृणितकेकर-तारकेण तिर्ष्यक्चक्षुषा विलोक्य

अतलत्पार्श्वे पतितुं प्रवृत्तान् पुष्पाञ् दृष्ट्वा 'के वृषम्' इत्यपृच्छत्, ते च स्थूलशिरसः पितरो
वयम्, स्वया च सन्तानोरपत्तिर्न कृता, तद्विद्योगात्स्वदुपरमे पुंनाशि नरके पतित्वामः' इत्यवोचन् । स्थूल-
शिरास्तु तच्छ्रुत्वा सन्तानोरपत्त्यर्थं रम्भाभिधानां योषितमभिहितवान्—'त्वां कामये' इति । तथा
चाभिहितम्—'यथाश्रापयसि,' किन्तु देवकार्यं कृत्वागच्छामि इत्युक्त्वा गत्वा विलम्बितवतीति 'क्रुद्धो
महर्षिः 'बहवा भव' इति तां वक्ष्याप, नरनारायणविग्रहावधिश्च शापो भविष्यति' इति ॥

अन्य इति । अन्येऽपरे महात्मानो गरीचांसो जनाः मुनिजतानां तपस्विनां शापेन अभिलम्प्यातेन
परिपीतो विलयं नीतः प्रभावो महात्सवं येषां ते तादृशाः । यथा अगस्त्यादीनामभिलम्प्यातेन नहुषप्रभृ-
तयः अजगररूपादिभिः नानाकारा भूत्वा विविधप्रकाराणि शरीराण्युपगृह्य हर्म्यं लोकं संसारं बध्नन्तः
अमितवन्तः । असंशयं निःसन्देहम् अनेनापि केनापि महात्मना महापुरुषेण शापभाजा अभिलम्प्यातिना
भवितव्यम् । मदन्तःकरणं मच्चित्तम् अस्य तुरङ्गमस्य दिव्यतां स्वर्गीयत्वम् आवेद्यतीव बोधयतीव ।

इतीति । इति पृथक्प्रकारेण चिन्तयन्नेव ध्यायन्नेव आरुक्नुः आरोहुमिच्छुः आसनात् सिंहासनात्
उदतिष्ठत् उचितो बभूव । तं तुरङ्गम् अर्थं मनसा चेतसा उपसृत्य समीपं गत्वा चन्द्रापीडं इत्यामन्त्रया-
मास अभ्यर्थयामास । किन्तुदामन्त्रणमित्यत आह—महात्मसि । हे अर्वन् हे अश्व ! 'वाञ्छिवाहार्वा-
न्यवर्हयसेन्यवसस्यः' । इत्यमरः, योऽसि सोऽसि यत्तज्जवसि ते तुभ्यं नमो नमस्कारोऽस्तु । सर्वथा
सर्वप्रकारेण अस्माकम् आरोहणेन योऽतिक्रमः अवहेलनं स सर्वणीयः सोऽवश्यः । अपरिगतामि दैवत्वना-
ज्ञातानि, दैवतान्यपि देवा अपि अनुचितम् अधोमर्थं परिभवम् अवमाननां अजान्ते लज्जन्त इति तानि
तादृशानि भवन्ति । इत्यञ्ज्ञाज्ञातयैव भवानपि ममैतदारोहणाद्यमाननशान् भवतीत्याशयः ।

विदितेति । स इन्द्राद्युधोऽश्वः अतिमनोरमम् अतिरमणीयं हेपारवं हेपाशब्दम् अकरोत् कृतवान्
इत्यन्वयः । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः चन्द्रापीडस्य सविनय आशयो येन स तादृशः चटुर्ल चञ्चलं यच्छिरः
उत्तमाङ्गं तस्य याः केसरा एव सटा अटाः तासां आहतिः आघातः ताडनं तथा कृणितं कुञ्जिता आकेकरा
किञ्चिदुटिला च तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन तं चन्द्रापीडं तिर्ष्यक् तिरश्चीनं

मर्त्यलोकं रहो थी । अन्यान्य महात्मा भी, मुनियोंके शापसे अपने-अपने प्रभाव क्षीण हो जाने पर अनेक
प्रकारकी आकृति धारण कर इस संसारमें भ्रमण कर गए हैं । इसलिए वह भी शापग्रस्त कोई महात्मा ही होगा,
इसमें कोई सन्देह नहीं । मेरा अन्तःकरण भी इसको स्वर्गीय समझ कर मानो परिचय देता है ?

इसप्रकार चिन्ता करते-करते ही चन्द्रापीड सवार होनेकी इच्छासे आसनसे उठ खड़ा हुआ । एवं
अश्वके समीपमें जाकर मन ही मन उससे अभ्यर्थना करने लगा कि—'हे महात्मन् अश्व ! तुम चाहे जो हो
सो हो, तुमको मैं नमस्कार करता हूँ । तुम मेरे सवार होनेकी अवज्ञा सर्वथा क्षमा करना, क्योंकि-अपरिचित
देवता भी असज्जत अनेक अपमानके भाग्य हो जाते हैं ।' उसके बाद वह इन्द्राद्युध चन्द्रापीडका अभिप्राय जानकर
ही मानो, चञ्चल मस्तकस्थित केसररूप जटाके ताड़नेसे जरा भिन्नी और तिछी कनीनिका युक्त ओंछोंके
द्वारा तिर्ष्यक् (तिरछे) रूपसे (पुतलियोंको फेरकर) उसे (चन्द्रापीडको) देख कर, दाढ़िसे सूरसे बारम्बार
भूतल-ताडन कर उचित पुलिनोंसे अपने छातीके रूँको मटियाला कर, आह्वान करते-करते (बुलते २) ही
मानो फूले हुए नयनोंके छिद्रसे 'वर्षर' शब्द युक्त और मधुर इष्टार-समन्वित सुश्रव्य और अत्यन्त मनोहर
दिनहिनाहट करने लगा ।

१. अनुपसृत्य, समुपसृत्य । २. इह 'स्थितेन' इत्यधिकः पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ।

मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलम् उत्खात-धूलि-धूसरित-क्रोड-रोम-राजिना दक्षिणसुरेणारोहणाय-
ह्वयन्निव स्फुरित-घ्राण-विवर-घर्घरध्वनिमिश्रं सधुरमपरुष-हृङ्कारपरम्परानुबद्धमतिमनोहरं
हेपारवम् अकरोत् ।

अथानेन मधुर-हेषितेनं दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव इन्द्रायुधमारोह चन्द्रापीडः । समा-
रुद्धं तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गते, जलधर- विमुक्तोपलासार-
परुषेण जर्जरयतेव रसातलमतिनिधुरेण खुरपुटानां रवेण, खुरजोनिरुद्ध-घ्राण-धोर-वोषेण च
हेषितेनं बधिरीकृत-सकलभुवर्न-विवरम्, अशिशिरकिरण-दीधिति-परामर्शं स्फुरित-विमल-

श्लोकस्य निरीक्ष्य मुहुर्मुहुः वारंवारं क्षिततलं पृथ्वीतलं ताडयता आस्फालयता, उत्खाताभिः आघाते-
नोत्थापिताभिः धूलिभिः भूरजोभिः धूसरिता भूषणवर्णकृता क्रोडरोमराभिः भुजान्तरालकपङ्क्तिर्न तथोक्तेन
दक्षिणसुरेण अपसव्यशफेन आरोहणाय अधिरोहणाय तं चन्द्रापीडम् आह्वयन्निव आह्वानं विदधदिव सन् ।
स्फुरितः स्यन्दितो यो घ्राणविवरः नासिकारन्ध्रं तस्य यो घर्घरध्वनिः अन्यक्तः शब्दः तेन मिश्रं संयुक्तम्,
मधुरं सुश्रव्यं कर्णसुखदमित्यर्थः । अपरुषया अकटोरया हृङ्कारपरम्परया हुमित्येवं शब्दपङ्क्त्या अनुबद्धं
समिलितम् अतिमनोहरं हेपारवम् अकरोत् ।

इह 'विदिताभिप्राय इव' इति 'आह्वयन्निव' इति क्रियोत्प्रेषायुगलेन सङ्गीर्णां स्वभावोक्तिः ।
येति । अथेत्यानन्तर्यं । अनेन इन्द्रायुधेन कर्त्ता, मधुरहेषितेन सुश्रव्यहेपाशब्देन करणेन, दत्ता
आरोहणाय अभ्यनुज्ञास्वीकृतियस्य स इव चन्द्रापीडः इन्द्रायुधम् आरोहोऽपि अखिलः ।

'दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव' इति क्रियोत्प्रेषा ।
समारुहति । तस्य इन्द्रायुधं समारुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः अखिलं समस्तं त्रैलोक्यं त्रिभुव-
नम्, तत्तन्मण्डले प्रसारिते सति यन्मानं तत्प्रादेश इत्यभिधीयते । तदुक्तमभिधानविधानमगौ—

'प्रदेशिन्मादिभिः सार्द्धमण्डले वितते सति । प्रादेशताल-गोकर्णवितस्तयोर्थयाक्रमम् ॥' इति ।
तन्मात्रमिव मन्यमानो जानन् अयमिन्द्रायुधः स्वकीयनिरतिशयवेगवशेनातिविरचितमेव लक्ष्यि-
ष्यति मार्गमित्यस्य सम्भाव्यमानत्वादित्याशयः । निर्गत्य ततो बहिरागत्य 'अश्वसैन्यम् अपश्यत्' इत्युत्त-
रेण सम्बन्धः । इह द्वितीयांस्तानि पदानि अश्वसैन्यमित्यस्य विशेषणानि । जलधरः मेघैः विमुक्तो वर्षणं
कृतो य उपलालारः निरन्तरा पाषाणवृष्टिः तेनेव तस्य शब्दवदित्यर्थः, परुषेण दुःश्रवेण, रसायाः पृथिव्याः
तलम् ऊर्ध्वभागं जर्जरयतेव प्रशिथिलावयवं विदधतेव । तथा अतिनिधुरेण अतिकटिनेन, खुरपुटानां
गुरङ्गखुराघ्राणां रवेण ध्वनिना, तथा खुरजोभिः निजनिजखुरपुटोद्गतपांसुभिः निरुद्धानां परिपूरितप्रायाणां
घ्राणानां नासिकानां धोरवोषो भीषणशब्दो यत्र तथोक्तेन हेषितेन हेपारवेण च बधिरीकृतानि अकर्णतं
प्रापितानि सकलानि समस्तानि भुवनविवराणि संसारनिवासिनां जन्तूनां कर्णरन्ध्राणि येन तत्ताडयाम् ।
इह 'प्रादेशमात्रमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेषालङ्कारः । 'जर्जरयतेव' इति क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । 'बधिरीकृतसकल-
भुवनम्' इत्यत्र बधिरीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

अशिशिरिति । अशिशिरकिरणस्य उष्णमयूखस्य सूर्यस्य दीधितिपरामर्शेन किरणसंश्लेषेण स्फुरि-

उसके बाद चन्द्रापीड, इन्द्रायुधके मधुर हिनहिनाहटते सवार होनेकी अनुमति पाकर ही मानो उसके
पीठ पर सवार हो गया । सवार होकर समस्त त्रिभुवनको मानो प्रादेशप्रमाण समक्षकर, विद्यालयसे बाहर
निकल कर उसने अश्वारोही सैन्यको (घुड़सवारों की एक फौज को) देखा, जिसका अन्त तो देख भी नहीं
पड़ता था । मेघयुक्त क्षिप्रवृष्टि (बरसते ओले) के शब्दके समान धृतिकटोर, भूतलको मानो विदारणकारी
और अत्यन्त निष्ठुर खुरों के शब्दसे एवं खुरावातसे उड़ती धूलियोंसे परिपूर्ण प्रायः नासिका-विवरके भयङ्कर शब्दसे
मिश्रित हिनहिनाहटते यह अश्वारोही सैन्य (घुड़सवारों का एक फौज) समस्त प्राणियोंके कर्णविवरको
बढ़ा कर दिया था । सूर्य-किरणोंके स्पर्शसे उज्ज्वल और निर्मल फलकवाला, ऊँचे किए हुए और

१. रोहणाय । २. अपरुषं । ३. अतिमनोहरहेपारवम् । ४. 'हेषितेन । ५. कुत्रचित् 'अखिलम्'
इति पदवाचित । ६. प्रलयजलधरम् । ७. हेषितेन । ८. 'त्रिभुवनम्' । ९. कश्चित् 'विवरम्' इति पदं
नास्ति । १०. अशिशिरदीधितिसंस्पर्शम् ।

फलकेन ऊर्ध्वीकृतेन कुन्त-लता-वनेन उज्जाल-नीलोत्पल-कलिका-वन-गहनं सर इव गगनतल-मलकुयाणम्, उड्ण्ड-मयूरातपत्र-सहस्रान्धकारिताष्टिङ्मुखतया स्फुरित-शतमनु-चाप-कलाप-कम्पाभिवं जलधरवृन्दम्, उड्मत्-फेनपुञ्ज-धवलित-मुखतया अनवरत-चलग्न-चटु-लतया च प्रलय-सागर-जल-कलोलसङ्घातमिव समुद्रतम् । अट्टष्ट-पद्मैर्यन्मश्वसैन्म्यं अप-श्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव सञ्चचालाधीयम् । अह-

तानि देवीप्यमानानि विमलानि स्वच्छानि फलकानि अग्रभागा यस्य तेन तादृशेन, ऊर्ध्वीकृतेन ऊर्ध्वं स्थापितेन, कुन्ताः प्रासङ्ग्यान्धविशेषा एव लता वक्ष्यस्तद्गङ्गस्वमानस्वादित्याशयः, तासां वनेन समूहेन करणेन, उड्मतानि उड्धितानि नालानि सृणालानि यासां तासां नीलोत्पलकलिकानां कुलवयकुड्मलानां वनेन विपिनेन गहनं नीरम्भं सरः सरोवरमिव गगनतलम् आकाशतलम् अलङ्कुर्वाणं भूपयन्तम् । नीलोत्पलवनेन सरः यथाऽलङ्कियते तथा गगनं कुन्तसमूहेनालङ्कृतमित्यभिप्रायः ।

इह 'कुन्तलते'त्यत्र निरङ्गकैवलरूपकम्, 'वनगहनम्' इत्यत्र 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरकोशा-दुभयोः पर्यायतया आपाततः पौनरुक्त्यप्रतीतावपि अनन्तरं गहनपदस्य नीरम्भार्थकतया पर्यवसानात् पुनरुक्त्यवदाभासोऽलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

‘आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यवभासनम् । पौनरुक्त्यवदाभासः.....’ इति ।

‘सर इव’ इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारस्तथा चैतौ मिथोऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः ॥

उण्डेति । ऊर्ध्वमुत्थापिता दण्डा येषां तानि उड्ण्डानि यानि मयूरातपत्राणि मयूरवह्नरचितच्छ-त्राणि तेषां सहस्रेण वृन्देन करणेन, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अधानां दिशां ककुभां मुखानि आद्यभागा येन तत्तादृशम्, तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन, स्फुरितेन, उड्धितेन शतमन्योरिन्द्रस्य चापकलापेन धनुःसमूहेन कलमाषं चित्रितं नानावर्णमित्यर्थः, जलद्वन्द्वं मेघसमूहः तमिव विद्यमानम् । इह ‘मेघवृन्दमिव’ इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारः ।

उड्मति । उड्ममङ्गिः बहिर्निस्सरङ्गिः फेनपुञ्जैः अश्वमुखकफसमूहैः धवलितानि श्वेतीकृतानि मुखानि अश्वानामाननानि यत्र तस्य भावस्तथा तादृश्या, अनवरतं निरन्तरं यद्गगनम् अङ्गसञ्चालनं तेन चटुलतया चञ्चलतया च कारणेन, समुद्रतं तटे समुत्थितम्, प्रलये प्रलयसमये सागरजलस्य कलोलसङ्घातं महातरङ्गवृन्दमिव विद्यमानम्, तस्याप्यश्वमुखकफपुञ्जधवलत्वात् अनवरतचटुलत्वाच्चेत्याशयः । अदृष्टा अत्यधिकतया लोचनानां चरत्वादनवलोकितः पर्यन्ताः प्रान्तदेशा यस्य तत्तादृशम् । अश्वसैन्म्यमपश्यत् । प्रलयसागरेत्यादावुपमालङ्कारः ।

तच्चैति । अपि चेति चार्थः चन्द्रोदयेन सागरजलमिव समुद्रसलिलमिव, चन्द्रापीडनिर्गमेन कारणेन तत् सकलं समस्तमेव अशीयम् अश्वसैन्म्यवृन्दं सञ्चचाल तस्य परिवेष्टयान् यानोद्योगादित्याशयः । ‘वृन्द-त्वशीयमाश्ववत्’ इत्यमरः । इह ‘सागरजलमिव’ इति श्रौत्युपमा ।

लतास्वरूप ऊर्ध्वीकृतं कुन्तसमूहं (मालां) से वह सैन्यगण, जलके ऊपर उठे हुए नाल-समन्वित नीलकमलों कलियोंके समूहसे भरे सरोवरके समान आकाशको शोभायमान करता था । सैनिकोंके ऊँची डंडीवाले मोर पंखोंके बने हजारों छत्रोंके कारण आठों दिशाओंके मुख अन्धकारसे व्याप्त हो गए थे जिससे वह अश्वारोही सैन्य, चमकते रत्नचपुके समूहसे विभिन्नकृत मेघ समूहके समान विद्यमान था । फेनका ढेर निकलनेसे श्वेत मुखवाले और अनवरत अङ्गसञ्चालनसे सम्पूर्ण अस्त्रिय हुए घोड़ोंसे वह सैन्य, प्रलयकालमें तटमें उठे समुद्रजलके महातरङ्ग-समूहके समान दृष्टिगोचर होता था । चन्द्रोदयेसे समुद्रजलके समान, सब अश्वारोही सैन्य चन्द्रापीडके बाहर निकलने से चञ्चल हो उठे (अर्थात् चन्द्रापीडको निकलते देख सेनाओंमें खलवही मच गई) । एवं ‘मैं पहले मैं पहले’ इस प्रकार इच्छा प्रणोदित होकर, चन्द्रापीडको नमस्कार करनेके लिए इच्छुक, शीघ्रतामें छत्रोंके एकदम खिसक जानेसे खुले मस्तकवाले, एवं परस्पर सङ्घर्ष वश कुछ घोड़ोंको रोक देनेसे परिश्रान्त राजपुत्रगण उठर कर चन्द्रापीडके आस-पास (चारों ओर) इकट्ठे हो गए । उस समय बलाहक (सेनापति) से प्रत्येकका नामो-कारण कर एक-एकका परिचय करा देने पर राजपुत्रगण अपने २ मस्तकको अनवत कर चन्द्रापीडको नमस्कार

१. ऊर्ध्वीकृत । २. कलमापितम् । ३. पूर्व तम् । ४. अग्रमेघमश्वसैन्म्यं, अशीयं सैन्यम् । ५. चन्द्रोदयेनेन ।

महमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्र-शून्य-शिरसः परस्परोत्पीडन-कुपित-तुरङ्गम-निवारणायस्ताः राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त । एकैकशश्च प्रतिनाम-ग्रहणम्, आवेद्यमाना बलाहकेन विचलित-मुकुट-पद्मराग-किरणोद्भूतमच्छलेनानुरागभिवोद्धमद्भिः सङ्घटितं-सेवा-ञ्जलि-मुकुलतया यौवराज्याभिषेक-कलसावजित-सलिल-लम्प-कमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रणेतुम् ।

चन्द्रापीडस्तु तान् सर्वाण्य मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुरागमयमानो वैशम्पायनेन, राजलक्ष्मी निवास-योग्य-पुण्डरीकाकृतितान्, सकल-राजन्यकुल-कुमुद-षण्ड-चन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गम-सेना-स्रवन्ती-पुलिनायमानेन, क्षीरोद-फेन-धवलित-वासुकि-फणा-

अहमिति । अहं पूर्वम् अहं पूर्वम् इत्यहङ्कारोऽहमहमिका तथा, तादृश्या । 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः' इत्यमरः । प्रणामे चन्द्रापीडस्य नमस्कारे लालसा इच्छुकाः सरभसं सजवम् अपनीतैः नमितैः आतपत्रैः छत्रैः शून्यानि रिक्तानि शिरांसि मस्तकानि येषां ते तादृशाः, तथा परस्परम् अन्योन्यं उत्पीडनं सङ्घर्षस्तेन कुपितानां कोपं प्राप्तानां तुरङ्गमाणाम् अध्वानां निवारणेन निरोधनेन आयस्ताः शिखाः । तं चन्द्रापीडं राजपुत्राः नृपसुताः पर्यवारयन्त परिषेधनमकुर्वन्त ।

एकैकश इति । बलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनाध्यक्षेण, प्रतिनामग्रहणं यथा स्यात्तथा एकैकश आवेद्यमानाः 'अयममुकदेशस्य नृपतेरात्मजः एवंविधाचरणः' एवं प्रकारेण परिचाय्यमाना नृपतिमुता, विचलितानां मस्तकावयमनेन कपितानां मुकुटानां कोटीराणां पद्मरागा लोहितमणयः तेषां किरणानां रमनीयाश्च उद्भूतो बहिःप्रसारः तस्य ललेन व्याजेन अनुरागं चन्द्रापीडं प्रति अनुरक्तिम् उद्भमद्भिः उद्भिरङ्गिरिव विद्यमानैः, सङ्घटिता भालपट्टेषु संयोजिताः सेवाञ्जलयाः प्रणाममयञ्जकपाणि संयोगाः मुकुलानीव येषु तेषां भावस्तथा कारणेन, तेषां यौवराज्ये योऽभिषेकः तत्र कलसैः स्नानकुम्भैः आवर्जितैश्च पातितैश्च सलिलैश्चो जलेभ्यः लग्नानि भालपट्टेषु संसक्तानि कमलानि पङ्कजानि येषु तैरिव विद्यमानैः भालपट्टलम्प-सेवाञ्जलीनां कमलसदृशत्वादित्याशयः । दूरावनतैः नितान्तनञ्जीभूतैः शिरोभिः मस्तकैः चन्द्रापीडं प्रणेतुम् नमश्चक्रे । इह 'विचलित मुकुट-परागो'त्यादौ सापङ्कवोत्प्रेचालङ्कारः । 'यौवराज्याभिषेके'त्यादौ लुप्तोपमा-गुणास्त्रिचयोरङ्गिभावेन सङ्करः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडो नगराभिमुखः प्रतस्थे इत्यग्रिमया क्रियया सम्बन्धः । चन्द्रापीडस्तु तान् पूर्वोक्तान् सर्वान् राजपुत्रान् यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा प्रत्यभिवादेन सम्मानं कृत्वा, पश्चात् तुरङ्ग-माधिरूढेन वैशम्पायनेन मन्त्रिसुतेन अनुगम्यमानः समनुव्रज्यमानः इति सम्बन्धः ।

राजेति । इत् आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'आतपत्रेण' इत्यस्य विशेषणानि । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या निवासयोग्यं निवालोचितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्य आकृतिसिख आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन, सकलं समस्तं राजन्यकुलं विद्यमानक्षत्रियमण्डलं कुमुदषण्डं कैरवसमूह इव तस्य चन्द्रमण्डलेन शशिभिर्विभजेन, चन्द्रमण्डलावलोकनेन कुमुदानामिव तच्छृङ्गावलोकनेन राजपुत्राणां प्रमोदेन मुखविकासोदित्याशयः । तुरङ्गसेना तदध्ववाहिनी एव स्रवन्ती नदी अतिदूरप्रसृतत्वात् धारा-रूपेण चलनाच्चेत्यभिप्रायः तस्याः पुलिनवत् सैकतवदाचरतेति पुलिनायमानेन सैकतवत् धवलवर्णात्वात् किए । उस समय उन लोगोंके चब्रल मुकुटोंमेंसे निकलती पद्मराग-मणियोंकी किरणोंके बहाने मस्तक मानो-चन्द्रापीडके प्रति अनुरागका उद्भरण करता था, और राजपुत्रद्वारा नमस्कार करनेके समयमें ललाट-देशमें पद्म-कलिकाके समान अञ्जलिपुटोंको संस्थापन करनेसे, उन लोगोंके यौवराज्याभिषेकके समय कलशमेंसे जलके साथ गिरते हुए पद्म-समूह मानो ललाटमें चिपक गये हों ऐसा प्रतीत होता था ।

उसके बाद चन्द्रापीड, प्रत्यभिवादन-पूर्वक उन समस्त राजपुत्रोंका यथोचित सम्मान करके नगरीकी ओर प्रस्थान किया, वैशम्पायन भी घोड़े पर चढ़कर उसके पीछे-पीछे जाने लगा । कोई सेवक चन्द्रापीडके मस्तकके ऊपर बहुत बड़ा एक छत्रको धारण कर रौद्र (धूप) निवारण करने लगा । वह छत्र, राज-लक्ष्मीके रहनेके योग्य पुण्डरीक (श्वेत कमल) के समान था । एवं कुमुदके ऊपर चन्द्रमण्डलके समान राजपुत्रोंके समीपमें प्रकाश पाता था । अश्वसेनारूप नदीके तटके समान देखनेमें आ रहा था । एवं क्षीर-समुद्रके फेनसे

१. निवारणायवासितइस्ताः, निवारणायवासिताः । २. प्रतिनामग्रहम् । ३. सङ्घटित । ४. अंमानयित्वा । ५. निवासपुण्डरीकाकृतितान् ।

मण्डल-च्छविना, स्थूलमुक्ता-कलापजालकावृतेन, 'उपरिचिह्नीकृतं केसरिणमुद्रहता अतिमहता कार्त्तस्वरदण्डेन' ग्रियमाथेनातपत्रेण निवारितातपः, उभयतः समुद्रयमान-चामर-कलाप-पवन-नर्तित-कर्णपङ्क्तवः, पुरःप्रभावता तरुण-वीर-पुरुष-प्रायेण, अनेक-सहस्र-संख्येन पदातिपरिजनेन, 'जय जीवे'ति मधुरवचसा मङ्गलप्रायम्, अनवरतमुखैः पठता वन्द्यजनेन स्तूयमानो नगराभिमुखः प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादित-विग्रहमनङ्गमिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव

प्रस्तुतत्वाचेत्याशयः । चरीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य फेनैः अधिष्ठाकैः धवलितं श्वेतीकृतं यद्वासुकैः शेषनागास्य फणामण्डलं तस्यच्छविरिव कृषिः शोभा यस्य तेन तादृशेन, शेषनागास्य श्वेतत्वं सुप्रसिद्धम्, अत एव श्वेतच्छत्रस्य वासुकि (शेष)-फणामण्डलेन सादृश्यम्, चरीरोदफेनैस्तस्य ततोऽप्यतिशयितश्वेतत्व-मित्यर्थः । स्थूलमुक्ताकलापानां स्थूलमुक्तसमूहानां जालकेन मालया आवृतं प्रान्तभागे आलम्बितं तेन तादृशेन । उपरि ऊर्ध्वभागे चिह्नीकृतं सूत्रादिनाङ्गीकृतं केसरिणं सिंहम् उद्रहता धारयता कृत्रे सिंहाकृतिः राजचिह्नत्वेनाङ्कितेत्यर्थः । अतिमहता अत्यन्तविस्तृतेन, कार्त्तस्वरस्यायमिति कार्त्तस्वरः सुवर्णमयो दण्डो यस्य तेन तादृशेन, ग्रियमाणेन धार्यमाणेन मूर्ध्नुपरि केनचित् श्रुत्येनेति शेषः । आतपत्रेण कृत्रेण निवारितो दूरीकृतः आतपः सूर्यकिरणो यस्य स तादृश इति चन्द्रापीड इत्यस्य विशेषणम् ।

हृह 'सकलराजन्यकुलकुमुदे'त्यत्र लुप्तोपमा, 'चन्द्रमण्डलेनैव' इत्यत्र चोपमा, अनयोश्चाङ्गिभावेन सङ्काः । 'तुरङ्गसेन' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'पुलिनायमानेन' इत्यत्र वयङ्गोपमा चानयोरङ्गिभावेन सङ्काः । 'वासुकिफणामण्डलच्छविने'त्यत्र हि लुप्तोपमालङ्कारः ।

उभयत इति । उभयतः उभयपार्श्वयोः समुद्रयमानः श्रुत्यैरानन्दोत्थमानो यश्चामरकलापो बाल-व्यजनसमूहः तस्य पवनेन वायुना नर्तितौ सञ्चालितौ कर्णपङ्क्तवौ श्रोत्रकिंशलयौ यस्य स तादृशः ।

पुर इति । पुरः प्रभावता, अग्रतः शीर्षं प्रचलता, तरुणवीरपुरुषाः युवसुभटनराः प्राया अधिका यत्र तेन तादृशेन, अनेकेषां सहस्राणां संख्या यत्र स तेन तादृशेन । पदातिपरिजनेन पादचारिसेवकवर्गेण संयुत इति शेषः ।

जयेति । चकारः क्रमव्यतिरेके, सम्बन्धश्चास्य स्तूयमान इत्यनेन । मधुरवचसा मिष्टवाक्येन, अनवरतं निरन्तरं 'जय जीवे'ति मङ्गलप्रायं मङ्गलात्मकं वाक्यम् उच्चैः पठता उच्चस्वरेण उच्चारयता, वन्द्यजनेन वैतालिकमण्डलेन स्तूयमानश्च सन् । नगराभिमुखः राजधानीं प्रति प्रतस्थे प्रस्थानं कृतवान् ।

क्रमेणेति । अपि चेति चार्थः । सर्व एव जनः समस्त एव लोकः, समासादितो गृहीतो विग्रहः शरीरं येन तादृशम् अनङ्गं कामदेवमिव अवतीर्णम् उपस्थितम् । क्रमेण परिपाठ्या नगरमार्गं राजधानी-रथ्याम् अनुप्राप्तम् उपस्थितम् अवलोक्य निरीक्ष्य, परित्यक्तसकलव्यापारः दूरीकृतसमस्तव्यापृतिः

शेतवर्णं अनन्तनागकी फणामण्डलके समान शोभा पा रहा था । उसके प्रान्त भागमें बड़े बड़े मोतियोंका झालर लगा रहा था, एवं ऊपर भागमें सूत्रद्वारा एक सिंहकी आकृति बनाई हुई थी । उसका दण्ड सुवर्णमय था । चन्द्रापीडके दोनों बगलमें सेवकभाग चामरोंका सञ्चालन कर रहे थे । उसके वायुसे चन्द्रापीडके दोनों ओर झलते कर्णपङ्क्त हिल रहे थे । आगे-आगे बहुसंख्यक परिजन पैदल जा रहे थे । उन लोगोंके मध्यमें अधिक संख्यक युवा और वीरपुरुष हों थे और मधुरभाषी स्तुतिपाठकगण (वन्द्यजन)—'जय हो, चिरजीवी होह' ऐसे मधुर मङ्गलमय वचनोंसे अनवरत उच्च स्वरसे उच्चारण करते हुए उसकी प्रशंसा करते जाते थे ।

क्रमसे चन्द्रापीड नगर-मार्ग पर उपस्थित हुआ, उस समय सब लोग, शरीर-धारी कन्दर्पके समान उसे उपस्थित देख कर अपने २ सब काँचीकी छोट कर, चन्द्रोदयके समय खिलते कुमुद-पनके समान, हँसते प्रफुल्लित

१. मुक्ताफलकलाप—परिवृतेन । २. कार्त्तस्वरेण दण्डेन । ३. वीरप्रायेण । ४. मङ्गलप्रायावापम् । ५. नराभिमुखं ।

परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोद्य-परिवुध्यमान-कुमुदवनानुकारी^१ जनः समजनि ।
 'सत्यस्मिन् सम्प्रति' मुख-कुमुद-कदम्बक-विकृताकृतिः^२ कात्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् ।
 अहो ! वयमतिपुण्यभाजो यदि माममानुषीम्^३, अस्याकृतिमन्तःसमारूढ-प्रीतिरस-निष्पन्द-
 विस्तारितेन कुतूहलौत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः परधामः । सफला नोऽद्य जाता
 जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्धाने पुण्डरीकेक्षणाय^४ इति
 वदन्नारचितप्रणामाञ्जलिर्नगरलोकः प्रणनाम । सर्वतश्च समपावृतं-कपाट-पुटं-प्रकट-वातायन-

सन्, रजनिकरस्य चन्द्रस्य उदयेन उद्भवेन परिवुध्यमानं प्रकाशमानं कुमुदवनम् अनुकरोतीति स
 तादृशः समजनि जातः, चन्द्रापीडावलोकनोत्पन्नप्रभोदेन विकसितवदनो बभूवैत्यर्थः । इह 'अनङ्गिभ्य'
 इत्यत्र द्रव्योपेक्षालङ्कारः, 'कुमुदवनानुकारी' इत्यत्र चार्थोपमालङ्कारः, अनयोश्च परस्परमङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्कारः । सम्प्रति चन्द्रापीडं निरीक्ष्य पौरवागामुक्तिविकल्पात् प्रतिपादयति - सत्यस्मिन्सिद्ध्यादिना ।
 सम्प्रति अधुना अस्मिन् चन्द्रापीडे सति विश्रामे, मुखानि षडाननानि कुमुदानीव धवलवादिस्थाशयः,
 तेषां कदम्बकं समूहः तेन विकृता अस्वाभाविकत्वात् कुसितीकृता आकृतिः आकारो यस्य स तादृशः,
 कात्तिकेयो गुहः कुमारशब्दं विडम्बयति स्वाभिषायकत्वेन स्वीकृत्यान्वर्थरहितं करोति । तथा च अप्रा-
 कृतिकमुखवाहृत्वात् विकृतस्वरूपे कात्तिकेये कुमारशब्दो विडम्बनायै, अस्मिन्सु कुसितो मारः कन्दर्पो
 यस्मात् स कुमार इति व्युत्पत्त्या कंदर्पाद्व्यधिकरमणीये चन्द्रापीड एव नितरामुपयुज्यत इत्यभिप्रायः ।
 इह विडम्बनासम्बन्धाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः स च 'मुखानि कुमुदानीव'
 इति लुप्तोपमया सङ्कीर्यते । अत एव हि कात्तिकेयादधिकरमणीयश्चन्द्रापीड इति व्यतिरेकालङ्कारो भव्यते
 इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

अहो इति । यत् यस्मात् कारणात् अनिवारिताः केनाऽप्यनिषिद्धा अतिपुण्यभाजो गरिष्ठकुल-
 भाजो वयम्, अन्तःसमारूढेन चेतसि समुत्पन्नेन प्रीतिरसेन प्रभोदधारया विष्णुपदं निश्चलं प्रसारि-
 तञ्च तेन तादृशेन, कुतूहलेन कौतुकेन उत्तानितम् ऊर्ध्वमुखीकृतं तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन, इमांश्च
 अमानुषीं देवसम्बन्धिनीम् अस्य चन्द्रापीडस्य, आकृतिं स्वरूपं परधामोऽवलोकयाम इति सम्बन्धः ।

सफलति । नोऽस्माकम् अद्य जन्मवत्ता जन्मधारणं सफला फलवती जाता । सर्वथा सर्वप्रकारेण
 अस्मै रूपान्तरधारिणे भिन्नस्वरूपप्राप्तिहे चन्द्रापीडच्छद्धाने भगवते महाविभवशालिने पुण्डरीकेक्षणाय
 कमलनयनाय विष्णवे, नमः, अन्यथा नैवविधो गुणगणः सम्भवतीत्याशयः । इति एवं वदन् भुवन्
 आरचितो विहितः प्रणामाय नमस्काराय अञ्जलिपाणिद्वयसंयोगेन स तादृशो नगरलोकः पुरवासिजनः
 प्रणनाम प्रणामं चक्रे ।

सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । सर्वतः चतुर्दिक्षु, समपावृतैः समुद्रादितैः कपाटपुटैः अररसपुटैः
 प्रकटं प्रकाशितं वातायनसहस्रं गवाक्षजालबुन्दो यत्र तस्य भावस्तथा कारणेन, चन्द्रापीडस्य यद्दर्शन-
 कुतूहलम् अवलोकनकौतुकं तस्मात्, नगरमपि पुरमपि न केवलं नगरलोकः किन्तु नगरमपीत्यपेरर्थः,
 समुन्मीलितः प्रकाशितः लोचननिवहः नेत्रसमूहो येन तत्तथोक्तमिव अभवत् । तथाविधवाताय-

हो गय । वे लोग आपसमें इसप्रकार बोलने लगे कि—'इस राजपुत्रके विद्यमान रहने पर खिलते कुमुद
 वनके समान मुख-समूहोंके कारण विकृत आकारवाले कात्तिकेय कुमार शब्दको अन्वर्थीन करते हैं । अहो !
 हम लोगोंने कैसे पुण्य किये हैं ! क्योंकि, हृदयमें समुत्पन्न आनन्दप्रवाहसे निस्पन्द और विस्तारित एवं कुतूहलसे
 ऊपर उठे हुए नेत्रोंसे अनिषिद्ध रूपमें (देखटके) इसकी यह स्वर्गीय आकृतिको देखते हैं । एवं आज ही हम
 लोगोंका जन्म सफल हुआ । भगवान् नारायण चन्द्रापीडके बहाने रूपान्तर धारण करके आप हुए हैं, अत एव
 इन्हें सर्वथा नमस्कार करते हैं ।' यों कहते-कहते नगर के सब लोग हाथ जोड़ कर उसको नमस्कार करने
 लगे । एवं सब जगह किताब खोल लेतेसे द्वजारी खिड़कियों द्वारा प्रकाश पाने लगा, इससे वह राजधानी भी

१. पुष्पककुमुद*** । २. कुत्रचित् 'सम्प्रति' इति पदशस्ति । ३. मुखकलापविडम्बनः,
 मुखकमल । ४. यदमानुषीम्, यत् इमां*** । ५. निःस्पन्द*** । ६. प्रणामाञ्जलि । ७. समुपप्लव,
 समुपावृत्त***, ८. कुत्रचित् 'पुट' इति पदत्रोपलभ्यते ।

सहस्रतया चन्द्रापीड-दर्शन-कुतूहलाग्नगरमपि ससुन्मीलित-लोचन-निवहमिवाभवत् ।

अनन्तरञ्च 'समाप्तसकलविद्योविद्यागृहाग्नर्गतोऽयमागच्छति' चन्द्रापीडः' इति समा-
कर्णालोकककुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव नगरे' ससम्भ्रममुत्तुष्टाङ्गपरिसमाप्तप्रसाधनकथापाराः,
काश्चिद्भ्रम-करतलगत-दर्पणाः स्फुरित-सकल-रजनिकर-मण्डला इव पूर्णमासीरजन्मः,
काश्चिद्भ्रातृलक्तक-रस-पाटलित-चरणपुटाः कमल-परिपीत-बालातपा इव नलिन्यः, काश्चित्
ससम्भ्रमगति-विगलित-मेखला-कलापा-कुलित-चरण-किसलयः शृङ्खला-सन्धान-मन्द-मन्द-
सञ्चारिण्य इव करिण्यः, काश्चिज्जलधर-समय-दिवसप्रिय इवेन्द्रायुध-राग-रुचिराम्बरधारिण्यः,
नान्येव लोचनस्नानपातीनीत्याशयः । इह 'ससुन्मीलितलोचननिवहम्' इत्यत्रोन्मीलनोत्प्रेक्षणत्
क्रियोच्चेत्तालङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं चन्द्रापीडावलोकनकौतुकेन गवाक्कपाटोद्घाटनानन्तरं समाप्ताः पारं प्राप्ताः
सकलाः समस्ता विद्या यस्य स तादृशा, अर्थे चन्द्रापीडः विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात् निर्गतो निःस्त इति
समाकर्णं श्रुत्वा आलोकनकुतूहलिन्यः विलोकनकौतुकवत्यः, ससम्भ्रमं क्षीप्रतश्च उत्तुष्टाः परित्यक्ताः
अङ्गपरिसमाप्ताः अर्द्धविहिताः प्रसाधनकथापाराः अलङ्करणक्रिया याभिस्ताः तादृश्याः, ललनाः स्त्रियाः
हर्म्यतलानि प्रासादतलानि समाकुरुहुः आरोहणं चक्रुरित्यग्निमेण सम्बन्धः । तदारोहणप्रकारमेव प्रकटय-
न्नाह—काश्चिदिति । काश्चित् तासां मध्ये काश्चिज्जलना इत्यर्थः । इत्थमन्यत्रापि । वामकरतलेषु सभ्य-
पाणितलेषु गताः स्थिता दर्पणा आदर्शा यासां ताः तादृश्याः, अत एव स्फुरितं प्रकाशितं सकलं समस्तं
रजनिकरमण्डलं चन्द्रबिम्बं या सुताः तादृश्याः पूर्णमासीरजन्मः राकाश्रियासा इव । दर्पणानां वल्लतया
स्वच्छतया च रजनिकरमण्डलसदृशत्वात् तासां च चन्द्रिकावच्छिन्नकान्तिसत्त्वादित्याशयः । इह 'पूर्णमा-
सीरजन्म इव' इत्युपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । आर्द्रेण क्लिष्टेन अलङ्करसेन यावत्कद्वेणे पाटलितानि आलोहितीकृतानि चरणपुटानि
या भिस्ताः, अत एव कपलैः पङ्कजैः करणैः परिपीतो गृहीतः बालातपः लोहितवर्णोऽभिनवदिनकरालोको
याभिस्ताः नलिन्यः कमलिन्यः पद्मलता इव । इहाऽप्युपमा । अलङ्करसस्य बालातपेन कमलेश्वरणा-
नाम्, कमलिनीभिः ललनानां साम्यमवगन्तव्यम् ।

काश्चिदिति । ससम्भ्रमेण ससर्वरेण या गतिर्गमनं तेन विगलितैः कटिप्रदेशात् सस्तः मेखलाक-
लापैः रसनादामभिः आकुलितानि विह्वलीकृतानि प्रतिपदं प्रतिवध्यमानानि चरणकिसलयानि पादप-
ङ्खवा यासां ताः तादृश्याः, अत एव शृङ्खलया सन्धानेन पादयोर्बन्धनेन मन्दमन्दसञ्चारिण्यः मन्दमन्द-
गमिन्यः करिण्य इव हस्तिन्य इव । इहोपमावृत्त्यनुमासयोः संसृष्टिः ।

काश्चिदिति । जलधरसमयस्य वर्षाकालस्य यो दिवसो दिनं तस्य श्रियः शोभा इव इन्द्रायुधस्य
शक्रधनुषः राग इव रागः अनेकविधरूपसम्बन्धः तेन रुचिराणि मनोहराणि अम्बरानि वस्त्राणि धारय-
न्तीति ताः तादृश्याः, पक्षे इन्द्रायुधस्य रागेण रज्ज्वेन रुचिरं सुन्दरम् अम्बरं गगनं धारयन्तीति ताः
तादृश्याः । पूर्णोपमा ।

मानो, चन्द्रापीडके दर्शन करानेके कुतूहल (चाव) से सब नेत्रोंको खोल दो है, ऐसा प्रतीत हो रहा था ।

उसके बाद 'चन्द्रापीड समस्त विद्याओंकी शिक्षा समाप्त कर विद्यालयमें से निकल कर अभी यहाँ आते
हैं' वह समाचार सुनकर समस्त नगर (शहर भर) की रहनेवाली सब स्त्रियों उनको देखनेके लिए उत्कण्ठित
हुईं अलङ्कार-जाण-कार्य करती-करती अर्धपरिसमाप्त परित्याग कर (थोड़े बहुत गहने पहन कर जैसे की तैसी) उतावलीमें उठ, महलोंकी चोटियों पर और बीच तकमें चढ़ गईं । उन सबोंके मध्यमें कितनी ही स्त्रियाँ
बाईं हाथमें दर्पण धारण कर, प्रकाशमान पूर्णचन्द्र-मण्डल-समन्वित पूर्णिमा-रात्रिके समान शोभा पाने
लगीं । कितनी ही स्त्रियाँ अलङ्कर रस (महार) से चरण-गुणल लाल-लाल रंग कर, पक्षके ऊपर नहीं घूप
तिरने पर पद्मलताके समान शोभायमान थीं । कितनी ही स्त्रियाँ बबराहृदयमें चलनेसे मध्यभागसे उतरती हुईं
काशीदाम (डरकस) द्वारा चरण-गुणल रैंध जानेसे, चरणमें शृङ्खलाबन्धनसे मन्द-मन्द चलनेवाली हथिनियोंके
समान थोड़े थोड़े उठने लगीं । वर्षाकालकी दिनलक्ष्मी जिसप्रकार इन्द्रधनुषके विविधवर्णसे मनोहर आकाशको धारण
करती है, उसीप्रकार कितनी ही स्त्रियोंमें इन्द्रधनुषके समान विविधवर्ण मनोहर वस्त्र धारण कर चढ़ने लगीं ।

१. काचित् 'आगच्छति' इति पदं न विद्यते । २. सर्वस्मिन्नगरे ।

काश्चिदुल्लसित-धवल-नख-मयूख-पल्लवान् नूपुररवाकृष्ट-गृहकलहंसकानिव चरणपुटानुद्ध-
हन्त्यः, काश्चित् करतलस्थित-स्थूलमुक्ताहार-यष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोक-गृहीत-स्फटि-
काक्षवलयो विडम्बयन्त्यः, काश्चित् पयोधरान्तरालगलितमुकालतास्तनुमलस्रोतोजलान्त-
रित-चक्रवाकमिथुना इव प्रदोषश्रियः, काश्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया परिचयानुगत-
गृहमयूरिका इव विराजन्त्यः काश्चिद्वर्द्धपीतोष्णित-मणिचषकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवा-

काश्चिदिति । उल्लसितः उल्लसितः धवलः श्वेतो नखानां पुनर्भूणां मयूखपल्लवः रश्मिजालो वैश्वस्तान्
तादृशान्, अत एव नूपुररवैः पादकटकध्वनिभिः आकृष्टा आकृष्य आनीता ये गृहकलहंसकाः भवनका-
दम्बाः तानिव विद्यमानान् चरणपुटान् पादयुगलानि, उद्धहन्त्यो धारयन्त्यः । इह नोपमालङ्कारः किन्तु
जात्युत्प्रेक्षैव नूपुररवाकृष्टपदप्रतिपादनाभिप्रायादिति मनीषिभिराकलनीयम् ।

काश्चिदिति । करतलेषु स्थिताः शीघ्रतावशात् कण्ठेष्वनर्पणेन हस्तेष्वेव विद्यमानाः स्थूलमुक्तानां
स्थूलमौक्तिकानां हारयष्टयो हारलता यासां ताः तादृशः, अत एव मदनविनाशेन मन्मथप्राणवियोगेन
यः शोकः तेन गृहीतं महेष्टाप्रसन्नतार्थं घृतं स्फटिकाक्षवलयं स्फटिकमणिश्चितजपमाला यथा तां तादृशीं
रतिं मदनसिर्षं विडम्बयन्त्यः अनुकुर्वन्त्य इव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । पयोधरयोः कुक्षयोः अन्तरालेषु मध्येषु गलित्वा गमनजवाञ्जिपदैकव्रीभूता मुकालता
मौक्तिकहारा यासां ताः तादृशः, अत एव तदनुः कृसस्य विमलस्य स्वच्छस्य स्रोतसः प्रवाहस्य जलेन
सलिलेन अन्तरितं व्यवधानं प्रापितं चक्रवाकयोः रथाङ्गाङ्गयोः मिथुनं द्वन्द्वं यासु ताः प्रदोषश्रियो रजनी-
मुखशोभा इव । प्रदोषारम्भसमये चक्रवाकदम्पत्योः परस्परं नियुज्य नद्या उभयतटावस्थितिर्विख्याता ।
पृथक् तथाविधचक्रवाकमिथुनैः कुचद्वयानाम्, तनुस्रोतोजलैः हारलतानाम्, प्रदोषश्रीमिश्र ललनानां
साम्यमवगन्तव्यम् । अत एव चोपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । नूपुरमण्यः पादकटकरन्ध्रस्यः समुत्थितानि, इन्द्रायुधानि शकचापनुष्यानेकर्ण-
कान्तिमण्डलानि यासां तासां भावस्तथा कारणेन, परिचयेन चिरसाहचर्येण अनुगताः पश्चात्पश्चादागताः
गृहमयूरिकाः भवनपालितमयूरी यासां ता इव । मयूरीणां यथा विविधवर्णमयपञ्चयुक्तं तथा नूपुरम-
णीनामपि विविधरागाकान्तिरित्याशयः । इह गृहमयूरिकाणामनुगमनोत्प्रेक्षाणां क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

काश्चिदिति । अर्द्धपीतानि अनन्तरम् उज्जितानि चन्द्रापीडावलोकनशीघ्रतावशात् परित्यक्तानि
मणिचषकाणि रत्नमयपानपात्राणि याभिस्ताः तादृशः, इह चषकाणां तस्थितमध्येषु लक्षणावगन्तव्या ।
'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । अत एव स्फुरितो देदीप्यमानो रागो रक्तिमा येषां तैः तादृशैः अक्षर-
पल्लवैः किसलयसदृशान्तच्छदैः करणैः मधुरसं मधुद्रवं चरन्त्यः खवन्त्य इव, अधराणां क्षिप्रत्वादि-
त्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

कितनी ही खियों, अपने नखोंसे उत्थित शुभ्रवर्ण किरणोंसे समन्वित चरणयुगल वहन कर जा रही थीं । उससे
प्रणीत होता था मानो, पायजैवोंकी झनझनाहट सन कर आकृष्ट हुए पालतू कलहंसोंका चरण वहन कर ले जा
रही हैं । कितनी ही खियों, बड़े बड़े मोतियोंके बनाए हुए हार हाथमें धारण कर, कामदेवकी पृथुसे शोकातुर हुई
स्फटिकमय जपमालाधारिणी रतिका मानो अनुकरण करती करती जा रही थीं । कितनी ही सुवती खियोंके रत्नोंके
मध्यमें मोतियोंकी मालाएँ गिरकर एकत्रित होने लगीं । अत एव जिससमय चक्रवाक और चक्रवाकी नदीके दोनों
किनारे रहते हैं एवं मध्य होकर अल्प स्रोत चलते रहते हैं, ऐसे प्रदोष समयके समान वे शोभा पाने लगीं ।
कितनी ही सुवती खियों मणिमय नूपुरों (पायजैवों) मेंसे ऊपर उठे हुए इन्द्रधनुः सदृश विविधवर्णोंके प्रभा-
मण्डलसे शोभा पा रही थीं, इससे प्रतीत हो रहा था मानो, पालतू मोरनियों उन सबोंके पीछे पीछे आ रही हों ।
कितनी ही खियोंसे मणिमय पात्रों (प्यालों) से मर्बोंको केवल आधा ही पान कर उसे फेंक कर रख दी थीं, वे
ऐसी प्रतीत होती थी मानो, फड़कते हुए रंगीन पल्लव तुल्य ओष्ठद्वारा मधुररसकी बूँदे टपकाती हों । एवं अन्वान्य

धरपल्लवैः क्षरन्त्यो हर्म्यतलानि ललनाः समारुहूः । अन्याश्च मरकत-वातायन-विवर-विनिर्गत-मुखमण्डला विकच-कमल-कोषपुटामम्बरतलै-सञ्चारिणीं कमलिनीमिव दर्शयन्त्यो दृष्टुः ।

उदपादि च सहसा सरभस-सञ्चलन-जन्मा, मधुर-सारणास्फालित-वीणारव-कोलाहल-बहलैः, रशना-रवाहूत-गृहसारसं रसितसम्भिन्नः, स्खलित चरणतलै-ताडित-मणि-सोपान-जात-गम्भीरध्वनि-महोद्यानै-मवरोधशिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नवजलधर-रव-भय-चकित-कलहसकुलै-कोलाहलकोमलाः, सकरध्वज-विजय-वोषणानुकारी परस्पर-विषट्काररगित-तारतर-हारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरव-निर्हारी भूषणनिनादः ।

अन्या इति । अन्याश्च ललनाः, मरकतस्यारमगर्भस्य ये वातायना गवाचाः तेषां विवरेभ्यः रश्मेभ्यः विनिर्गतानि विनिःस्तानि मुखमण्डलानि वदनसमूहा यासां ताः तादृशः, अत एव विकचानि भेदं भातानि, कमलस्य पङ्कजस्य कोषपुटानि कोषपुटकाकारदलानि यस्याः ताम्, अम्बरतलसञ्चारिणीम् गगन-तलस्थायिनीं कमलिनीं पविनीं दर्शयन्त्यः अवलोकयन्त्य इव विद्यमानाः कवाचव्यावृत्तप्रान्ताणां मुख-मण्डलानां विकसितपङ्कजयुततत्पणसदृशवादिस्थाशयः । दृष्टुः अद्वाङ्मयः कुमारमिति शेषः । इहापि क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः ।

उदपादीति । किञ्चेति चार्थः । सहसा सद्यः भूषणनिनादः अलङ्कारध्वनिः उदपादि उत्पन्नोऽभूदिति सम्बन्धः । सरभसं सवैरां यत् सञ्चलनं गमनं तस्माज्जन्म उत्पत्तिरस्य स तादृशः । सारण्या अङ्गुलीताडनेन-आस्फालिताः सञ्चालिता या वीणा वीणातन्त्र्यस्तासां रवःशब्दः स एव कोलाहलः कलकलः स बहलोऽधिको यत्र स तादृशः । रशनारवैः काञ्चीनिनादैः आहताः तच्छब्दवणेनामन्त्रिता ये गृहसारसा भवनपालि-त्सारसपक्षिणः तेषां रसितैः रवैः सम्भिन्नः सम्मिलितः । स्खलितैः शीघ्रतावशात् प्रभ्रष्टैः चरणतलैः पादतलैः ताडितेभ्यः आहतेभ्यः मणिसोपानेभ्यः रत्नादिकृतसौधाधारोहणमार्गेभ्यः जातैः उत्पन्नैः गम्भीरध्वनिभिः मग्धध्वनिभिः प्रहृष्टाः मेघशब्दभ्रान्त्या आनन्दिता ये अवरोधशिखण्डिनः अन्तःपुरमयूराः तेषां केकारवैः अनुगम्यमानः समिध इत्यर्थः । नवो नूतनो यो जलधरो मेघः तस्य असामयिकमेवस्थैत्यभिप्रायः रवात् गजनात् भयेन त्रासेन चकितस्य भीतस्य कलहसकुलस्य कादम्बरगणस्य कोलाहलवत् कोमलो मृदुलः अकटिनः । सकरध्वजस्य कामदेवस्य विजयवोषणां त्रैलोक्यं मया जितमिति जयप्रचारम् अनुकरोतीति स तादृशः । परस्परम् अन्योन्म्यं यद्विषट्कनं सङ्कर्षणं तेन रणिताः शब्दिताः तारतरा अतिबाहुल्यादभूल्या अति-स्थूला हारमग्नयः मौक्तिकदामस्थितरत्नानि यासां तासां तथोक्तानां रमणीनां सुन्दरीणां योषितां श्रोत्रहारी कर्णमनोहारी । प्रतिरवेण प्रतिध्वनिना निर्हारी अधिकर्भूतः । हर्म्यकुक्षिषु सोधमप्येषु । अन्वय-स्तूक एव । इह 'वीणारवकोलाहलः' इत्यत्र रूपकम्, 'कलहसकुलकोलाहलः' इत्यत्र लुप्तोपमा, सकरध्वज-विजयवोषणानुकारी' इत्यत्रार्थो उपमा, 'हारमणीनां रमणीनाम्' इत्येकक्रमेणावृत्त्यर्थमकम् ।

कितनी ही खियाँ मरकतमणिद्वारा बनाई हुई खिड़कियोंमेंसे मुखमण्डल बाहर निकाल-निकाल कर चन्द्रापीड़की देखने लगी, अत एव प्रतीत हो रहा था मानो खिले हुए कमल-युक्त आकाशवर्तिनी कमलिनियों दर्शन कर रही हैं ।

जल्दी जल्दी चलेनेके कारण सहसा (एकाएक) ही सभी महलोंके मध्यमें आभूषणों (गहनों) के शब्द होने लगे । मधुर उँगलियोंसे बजती वीणाके शब्दसे वे आभूषणोंके शब्द वर्धित हो रहे थे । मेखलाओंके शब्दको सुनकर आकर्षित हुए पालतू सारसपक्षियोंके शब्द उस शब्दके साथ मिल गए थे । प्रभ्रष्ट (फिसले) चरणोंद्वारा ताड़ित होने पर मणिमय सोपान (सीढ़ियों) से गम्भीर शब्द उत्पन्न हो रहा था, उसे सुन कर आनन्दित हुए अन्तःपुरस्थ (रनिवासके) मयूरोंके केकारव उसके साथ मिलता था । इस प्रकार वह शब्द, असामयिक मेघकी गर्जनाके मयसे चौंक उठते कलहसोंके कोलाहलके समान कोमल (मधुर) सुननेमें आता था, एवं कामदेवके विजयवोषका अनुकरण करता था और उससमय आपसमें टकरानेसे शानझनाती बड़ी बड़ी मणि-संयुक्त-हार-धारण करनेवाली रमणियोंके कानोंका आकर्षण करता था, एवं महलोंके भीतर प्रतिध्वनितसे वृद्धि पाने लगा था ।

१. पुटाम्बरतलम् । २. साधारणास्फालितम् । ३. कचिद् 'बहल' इति पदं नास्ति । ४. रवाहूत-सारसम् । ५. कचिद् 'तल' पदं न विद्यते । ६. कचिद् 'मणि' पदस्योपलभ्यते । ७. प्रहृष्टताम् । ८. कचिद् 'कुल' इति पदं नास्ति । ९. कचिद् 'तारहार' इत्येव पाठो दृश्यते ।

मुहूर्त्तदिव युवतिजन-निरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तक-पद-कमल-विन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनानाम्, अङ्गप्रभा-प्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलानिवहेन चन्द्रबिम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणाद्योत्तानित-कैर-तल-जालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रबालम्, आभरणांशु-कलापेन इन्द्रायुधमय इवा-तपः, लोचन-मयूख-लेखा-सन्तानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारित-निश्चललोचनानाञ्च पर्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृद-यानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः ।

मुहूर्त्तदिति । मुहूर्त्तानन्तरं युवतिजनैः तरुणीवर्गैः निरन्तरतया निरवकाशतया व्याप्ततया कारणेन प्रासादाः सौधाः, नारीमयाः योषिद्विनिष्पन्ना इव बभूवुः । सालक्तकानि यावत्परसरक्षितानि यानि पदकमलानि सुन्दरीणां पादारविन्दानि तेषां विन्यासैः स्थापनैः क्षितितलं पृथ्वीतलं पल्लवमयमिव किस-लयमयमिव बभूव पदकमलानां पल्लवसदृशत्वादित्याशयः । अङ्गनानां योषिताम् अङ्गस्य शरीरावयवस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिनिर्गरेण नगरं सा राजधानी लावण्यमयमिव सौन्दर्यमयमिव बभूव । लावण्यल-क्षणमाहोऽञ्जलनीलमणिः—

‘सुकाफलेषु चङ्गायायां तरलस्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥’ इति ।

आननमण्डलानां वदनमण्डलानां निवहेन वृन्देन गगनतलं व्योमतलं चन्द्रबिम्बमयमिव बभूव, तेषां चन्द्रबिम्बसदृशत्वादित्याशयः । आतपस्य रश्मिः निवारणाय दूरीकरणाय उत्तानितानि शिरस उपरि उत्तानीकृत्य स्थापितानि यानि करतलानि हस्ततलानि तेषां जालकेन समूहेन दिशां कङ्कभानां चक्रवालं मण्डलम्, कमलवनमयमिव पद्मारण्यमिव बभूव, तत्करतलानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । आभरणानां भूषणानां यैऽंशवः किरणाः तेषां कलापेन समूहेन आतपः सूर्यालोकः इन्द्रायुधमय इव शक्रधनुर्मय इव बभूव तदंशुजालस्य विविधरूपत्वादित्याशयः । ‘इन्द्रायुधं शक्रधनुः’ इत्यमरः । लोचनानां नयनानां या मयूखलेखा रश्मिराजयः तासां सन्तानेन प्रवाहेण, दिवसः नीलोत्पलदलमय इव नीलनलिनदलेति-प्पन्न इव बभूव, लोचनमयूखसन्तानानां नीलोत्पलदलतुल्यत्वादित्याशयः । इह विकारार्थं मयदप्रत्यय विधानेन विकारस्य हि अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् सर्वत्र गुणोत्प्रेञ्चालङ्कारः ।

कौतुकं । अपि च चन्द्रापीडस्य आकृतिः स्वरूपम्, कौतुकेन अवलोकनकौतूहलेन प्रसारितानि प्रथितानि अनन्तरं निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नयनानि यासां तासां तादृशीनाम्, तासां पौरललनानाम्, आदर्शमयानीव दर्पणरचितानीव, स्फटिकमयानीव स्फटिकरचितानीव, एवमग्रेऽपि । हृदयानि चित्तानि विवेश प्रतिष्ठिता प्रतिबिम्बं यथा दर्पणादौ प्रविशति तथैवेत्याशयः । इह ‘आदर्शमयानीव’ इत्यादिनिष्पत्ति गुणोत्प्रेञ्चाणां परस्परनैरेपेक्षेण विद्यमानत्वात्संसृष्टिरलङ्कारः ।

एक क्षणमें ही युवतियोंसे व्याप्त होनेके कारण अट्टालिकाएँ (महलें) मानो नारीमय हो गईं, अलक्तक (महावार) रक्षित-चरण-कमलोंके विन्याससे सब भूतल मानो पल्लवमय हो गया; रमणियोंकी शरीर-कान्तिके प्रवाहसे सब नगर मानो लावण्य-मय हो गया; सुखमण्डलके समूहसे आकाश मानो चन्द्रबिम्ब-मय हो गया; रौद्र (धूप) निवारण करनेके लिए मस्तकके ऊपर-उँचे उठा कर चित्त किए हुए करतलों (हाथों) से सब दिशाएँ मानो कमल-वन-मय हो गईं; आभूषणोंके नानावर्णकी किरणोंसे सूर्यका प्रकाश मानो इन्द्रधनुष-मय हो गया और आँखोंमें से निकलती किरणोंके प्रवाहसे वह दिन मानो नील कमल-पत्र-मय हो गया । जिस समयमें नगरवासिनी रमणियाँ, कुलहल (चाव) से नेत्र फैला कर एकाग्र दृष्टिसे चन्द्रापीडको देखती थीं, उस समय उन लोगोंका हृदय, मानो दर्पण-मय था, सलिल-मय था एवं स्फटिक-मय था जिसमें चन्द्रापीडकी आकृति प्रवेश कर गई थी ।

१. कवित्व ‘अङ्गनाङ्गप्रभा’ इति पाठः समुपलभ्यते ।

२. उत्तानितेन ।

३. साभ्यसूयालोचन*** ।

आविर्भूत-मदनरसानाञ्चान्योन्यतः सपरिहासाः, सविश्रम्भाः, ससम्भ्रमाः, सेष्याः, सोत्प्रासाः, साभ्यसूयाः, सखिलासाः, समन्मथाः, सरूपहाश्च तत्क्षणमतिरमणीयं प्रससुरालापाः। तथा हि 'स्वरितगमने । मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते । गृहाणोत्तरीयम् । चपले ! उल्लासय अलकलतामानावलम्बिनीम् । मूढे ! चन्द्रलेखासुपाहरं । उपहारं-कुसुम-स्खलित-चरणां पतसि मदनान्धे ! । संयमय मदनश्चेतने । केशपाशम् । उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शन-

आविर्भूतः । अपि च, आविर्भूतः प्रकटीभूतो मदनरसः कामासुरागो यासां तासां तादृशीनां ललनानाम् अन्योन्यं परस्परं परिहासो नर्मवचनं तेन सह वर्त्तमानाः सपरिहासाः, सविश्रम्भाः सविधासाः, अन्यथा तथाविधाहासैः कोपवत्य अपि भवेयुरित्याशयः । ससम्भ्रमाः सक्षीप्राः, अन्यथा तथाविधाहासैः बहुकाल-मन्यमनस्कतया उत्कटनिरीक्षणं न भवेदित्याशयः । ईर्ष्या परासहनलक्षणया सह वर्त्तमानाः सेष्याः, स्थानाधिक्येनान्यस्याः अधिकतरनिरीक्षणावसरादित्याशयः । सोत्प्रासाः मन्दहासेन सहिताः 'उत्प्रासः सनामकं स्मितम्' इत्यमरः । अन्यदीयगुणेषु दोषाविष्कारम् अभ्यसूया तथासह वर्त्तमानाः साभ्यसूयाः । अन्यस्यां सौन्दर्यावलोकनेन तत्समयेऽपि मासयामिर्भावादित्याशयः । विलासेन हस्तलोचनादिभङ्गी-विशेषेण सह वर्त्तमानाः सखिलासाः, समन्मथाः सकामाः सरूपहाः साभिलाषाः । तत्क्षणं तस्मिन् समये अतिरमणीयाः अतिमनोहराः आलापाः संलापाः प्रसक्तुः विस्तारेण बभूवुः ।

तानेवालापान् प्रकटयितुमाह—तथाहीति । स्वरितं शीघ्रं गमनं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे स्वरित-गमने ! मां सहचरीमपि प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । स्वमतिक्रम्य शीघ्रं व्रजन्तीं सखीं प्रति कस्याश्चिदीर्ष्या-पूर्वकवचनमिदम् ।

दर्शेति । दर्शनोन्मत्ते चन्द्रापीडावलोकनेन उन्मादाभिभूते ! उत्तरीयं शाय्या उपरि आच्छादनवशं गृहाण, पततोऽपि स्वपरिच्छदस्याज्ञानवतीं प्रति कस्याश्चिदभ्यसूयवचनमिदम् ।

चपल इति । हे चपले चञ्चले ! आननावलम्बिनीं चपलतयैव वदनोपरिसञ्चारिणीम् अलकलतां लतावलम्ब्यमानां पतकचपकिम् उल्लासय दूरीकुरु । पूर्वं विधां प्रति कस्याश्चिदभ्यसूयवचनमिदम् ।

मूढ इति । हे मूढे चन्द्रापीडावलोकनेन गतचेतने ! स्खलितायामपि चन्द्रलेखायां तदज्ञानादि-त्याशयः । चन्द्रलेखां चन्द्रलेखासदृशं आलभूषणविशेषम् उपाहर उत्थापय, गृहाणेत्यर्थः । काञ्चिदस्खलित-चन्द्रलेखां प्रति सविधासं कस्याश्चिदभ्यसूयवचनमिदम् ।

उपेति । हे मदनान्धे मन्मथोत्तेजेन अन्यत्र निरीक्षणसामर्थ्यरहिते ! अनवलोकनवशात् पुष्पेषु पतितचरणतया स्खलितप्रायत्वादित्याशयः । उपहारकुसुमेषु रमणीयावलोकनाय विचिषेण पुष्पेषु, स्खलितौ पतितौ चरणां पादौ यस्याः सा तथोक्ता सती पतसि । तथाविधां प्रति कस्याश्चिदभ्यसूयवचनमिदम् ।

संयमेति । हे मदनश्चेतने कामोन्मत्ततया चेतनारहिते ! विचिषेणपि केषु तदज्ञानादित्याशयः केशपाशं कचसमूहं संयमय अग्रितं विधेहि । परितो विचिसंकेशं प्रति कस्याश्चिदिदमपि नर्मवचनम् ।

उत्क्षिपेति । चन्द्रापीडदर्शने चन्द्रापीडावलोकने व्यसनिनि नितान्तासक्तमति । अन्यविषयेष्वज्ञानादित्याशयः । काञ्चीदामकं रसनागुणम् उत्क्षिप उच्चैनयं, कटिभागात्पादयोः स्खलितेन काञ्चीदामाऽव-द्वगमनां प्रति कस्याश्चिदुत्कण्ठापूर्वकवचनमिदम् ।

उसके बाद उन लोगोंकी मदनासुराग उत्पन्न हुआ; उस समय उन लोगोंका आपसमें परिहास, विश्वास, त्वरा, ईर्ष्या, ईष्यत-हास्य, असूया, विलास (भाव भङ्गी), कामोद्रेक और अनुरागके साथ अतिमनोहर आलाप होने लगे। जैसे—'अरी शीघ्र चलनेवाली, मेरीभी थोड़ी प्रतीक्षा करो (अर्थात् मुझे भी संग लेनी जा)। अरी, चन्द्रापीड की देखनेके लिये पगली अपनी दुपट्टा संभाल लो। अरी, चञ्चल-स्वभाववाली सुलके ऊपर लट्टे पड़ी है उन्हें सुधार लो। अरी, मूढ तू अपनी चन्द्रलेखा (चन्द्रलेखाकार ललाटाभरण, चौद) को उठा कर लेलो। अरी, कामसे अन्धी देख, विशिष्ट पूजाके फूलों पर पाँवसे ठोकर खाकर गिर रही हो। अरी, मदनमत्त होने से चैतन्य-रहितवाली अपनी चोटों को बाँध। अरी चन्द्रापीडको देखनेके लिए तड़पने वाली, अपनी काञ्चीदाम (तगड़ी) जैसी

१. अन्योन्य । २. रमणीयाः, अभिरमणीयाः । ३. चपले ! इति पदं कचिन्न विद्यते । ४. चन्द्रलेखे सुहृत्पाहर । ५. समुपाहर । ६. चरणे ।

व्यसनिनि ! काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे ! कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये ! गृहाण निपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोमत्ते ! विलोक्यसे जनेन, स्थगय पयोधरभारम् । अपग-
तलज्जे ! शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे ! द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि !
देहि दर्शनान्तरम् । असन्तुष्टे ! कियदालोक्यसे । तरलहृदये ! परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि !

उत्सर्पेति । हे पापे पापस्त्रीले ! परपुरुषावलोकनोन्मादत्वादित्याशयः । कपोलयोः गण्डयोः
दोलायितं क्षीघ्रगत्यान्दोलितं कर्णपल्लवं श्रोत्रकिसलयम् उत्सर्पय श्रोत्रसमीपमुच्चय, अन्यथा नेत्रोपरि
पतितेनावलोकनाचरोधो भवेदित्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चिद्व्यसृयापूर्वकं कथनमिदम् ।

अहृदय इति । हे अहृदये चित्तशून्ये ! चन्द्रापीडं प्रति चेतोगमनेन दन्तपत्रस्खलनाज्ञानादित्याशयः ।
निपतितं स्वस्तं दन्तपत्रं गजदन्तरचितं पत्रसदृशकर्णभूषणविशेषं गृहाण स्वीकुरु । स्खलितदन्तपत्रां प्रति
कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनोमत्ते तात्काल्यमदेनोन्मादशीले ! कुचयोराच्छादनाभावेऽपि तदनवबोधादि-
त्याशयः । जनेन पौरलोकेन स्वं विलोक्यसे इविषयश्रीक्रियसे अतः पयोधरभारम् आच्छादयन्तरहितं विस्तृत-
कुचद्वयम्, स्थगय वक्षोगाच्छादय । अनाच्छादितकुचां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

अपगतेति । हे अपगतलज्जे दूरीभूतपत्रे ! नितम्बाऽवलोकनेऽपि वक्षानुत्सर्पणादित्याशयः । शिथि-
लीभूतं नितम्बदेशात् पतितं दुकूलं वक्षम् आकलय स्वस्थाने निथोजय । तथाविधां प्रति उत्कण्ठा-
पूर्वकवचनमिदम् ।

अलीकेति । हे अलीकमुग्धे मिथ्याप्रदर्शितसुग्धभावे ! परमार्थतत्त्वं प्रगल्भैव चन्द्रापीडावलोकनो-
त्कण्ठया सामान्यावलोकनोचितस्थानागमनेन निर्लज्जत्वादित्याशयः । द्रुततरं शीघ्रतरम् आगम्यताम्,
अन्यथावलोकनमार्गमतिक्रामेच्चन्द्रापीड इत्यभिप्रायः । कपटेन प्रदर्शितसुग्धभावां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचन-
मिदम् । सुग्धालम्बनं साहित्यदर्पणे यथा—

‘प्रथमावतीर्णमन्दनविकारा रती वामा । कथिता यदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’

कुतूहलिनीति । हे कुतूहलिनि ! अवलोकनात्यन्तकौतुकयुक्ते ! मम सख्या अप्यनपेक्षणादित्याशयः ।
दर्शनान्तरं ममापि अवलोकनाय स्थानं देहि । अलम्बस्थानायाः कस्याश्चित् स्थानावरोहिनीं प्रति ईर्ष्या-
पूर्वकं कथनमिदम् ।

असन्तुष्ट इति । हे असन्तुष्टे बहुकालाऽवलोकनेनापि सन्तोषरहिते ! अनपसरणादित्याशयः । कियत्
क्रियन्मात्रम् आलोक्यसे वीक्षसे सम्प्रत्यपसरेत्याशयः । बहुकालमवलोक्यन्तीं प्रति कस्याश्चिदीर्ष्यापूर्वकं
वचनमिदम् ।

तरलेति । हे तरलहृदये चपलचित्ते ! अवलोकनोत्कण्ठया क्षीघ्राग्रगमनादित्याशयः, परिजनं सख्या-
दिकम् अपेक्षस्व प्रतीचां विधेहि । तदपेक्षया मन्दं मन्दं व्रजेति भावः । परिजनवर्गं परित्यज्य भावमानां
प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

पिशाचिनीति । हे पिशाचि राक्षसि तत्सदृशे निष्पत्त्यादित्याशयः । गलितोत्तरीया स्वस्थानात्स्वस्त-
संन्याना अत एव जनेन आगन्तुकलोकेन पश्यता लोकेन च विहरस्यसे । अतः स्वस्थान उत्तरीयं स्थापये-
त्याशयः । तथाविधां प्रति विश्वासपूर्वककथनमिदम् ।

तो चढो । अरी, पापिन कपोल पर हिलते उस कर्णपल्लवको तो एक तरफ कर । अरी हृदयशून्यवाली, तेरी हाथी दाँत-
वाली कंधी गिर पड़ी है उसे तो उठा कर ले लो । अरी, यौवनमदसे मतवाली, लोग तुझे देखते हैं, अत एव विशाल
अपने स्तनमण्डल को ढक तो ले । अरी, लज्जा रहितवाली तेरे पहननेका कपड़ा ढीला हो गया है उसे अपने
स्वगनमें कर तो ले । अरी, मिथ्याप्रकटित सुग्धभाव वाली अतिशीघ्र आलो । अरी, देखनेको बढ़ी शौकीन
मुखे भी एकबार देखनेका स्थान दो । अरी, अधिक देर देखने पर भी तृप्ति रहितवाली तू कब तक
देखती रहेगी । अरी, चञ्चल हृदयवाली जरा अपने नौकर-चाकरों की तो अपेक्षा करो । अरी, लज्जा-
रहित होनेके कारण पिशाची समान लगनेवाली, तेरा बुपट्टा खिलक जानेसे उसे देखकर लोग हँस रहे हैं । अरी अतु-

१. ...सगम् । २. मृपदर्शनान्तरम् । ३. पिशाचिके ।

गलितोत्तरीया विहस्यसे^१ जनेन । रागावृतनयने ! परयसि न सखीजनम् । अनेक-भङ्गि-
कारपूर्ण ! दुःखमकारणायसितहृदयं जीवसि । मिथ्याविनीते ! किं व्यपदेशवीक्षितैः, विश्र-
ब्धमालोक्यं । यौवनशालिनि ! किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने ! पुरतो भव ।
मत्सरिणि ! किमेकाकिनी रुणत्सि तातायनम् । अनङ्गपरवशे ! मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां
नयसि ? रागासवमत्ते ! निवारयात्मानम् । उच्चिन्नतथैव्ये ! किं धावसि गुरुजनसमक्षम् ।

रागावृतेति । रागेण चन्द्रापीडगीत्यतिशयेन आवृते आच्छादिते अन्यावलोकनावश्यकत्वे कृते
इत्यर्थः । नयने लोचने यस्याः तत्सङ्गुद्धौ रूपम् । अतएव सहचरीवर्गमपि नावलोकयसीति काकुः,
सहसेवैदं तवावुचितमित्याशयः । एकाग्रलोचनां प्रति नम्रवचनमिदम् ।

अनेकेति । अनेका बहुभ्यो या भङ्ग्यः हस्तनेत्रादिसङ्केता एव विकाराः ते पूर्णे भूते !, अकारणं चन्द्रा-
पीडप्राप्त्यसम्भवाश्लिष्यफलम् आयासितहृदया सोत्प्राप्तं खिन्नमानसा दुःखं क्लेशं यथा स्यात्तथा
जीवसि प्राणान् धारयसे । एवञ्च प्रदर्शय अनेकभङ्गिविकारान् तथापि चन्द्रापीडप्राप्तिस्ते कदापि
न भवेत् तथा सति सम्प्रति हृदयस्यायासः दुःखमयं च जीवनं निष्प्रयोजनमेवेत्याशयः । इदमपि
तथाविधो प्रति नम्रवचनम् ।

मिथ्येति । हे मिथ्याविनीते असत्यचिन्तयप्रकटिनि ! व्यपदेशवीक्षितैः व्याजनिरीक्षणैः किम् ?
अस्माभिस्तदवलोक्यमानत्वेन विनयासत्यत्वनिश्रयाच्च किञ्चिदपि प्रयोजनमित्याशयः, अत एव विश्रब्धं
निःसन्देहम् आलोकय पश्य । एवं सति तवाप्यवलोकनसीविध्यं स्यात् अस्माकमपि व्याजनिश्चयेन स्वयि
विरागो न भवेदित्याशयः । अन्यापदेशेनावलोकयन्तीं प्रति कस्याश्चिन्नम्रवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनशालिनि उत्कृष्टतारुण्यसंयुते ! तदुत्कर्षाभिधायककटिनपीनकुचवत्वादित्याशयः ।
पयोधरभारेण तथाविधकुचयोगुरुत्वेन भारवत्कुचद्वयेत्यर्थः, पीडयसि पृष्ठतः सङ्कर्षणेन पीडां जनयसि ।
अग्रगमनत्वरतः कटिनस्तनद्वयेन पृष्ठत आघातविधाधिनीं प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठनम्रवचनमिदम् ।
इह पीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अतिकोपन इति । हे अतिकोपने अत्यन्तक्रुद्धप्रकृतिके ! अपसर्तुं कथयत्येव भ्रुकुटीविधाथिरावि-
त्याशयः । पुरतः अग्रगामिनी भव । यतो हि तवाघातवशादग्रे वक्तुं न समर्थोऽस्मीति भावः । अत्यन्ता-
वलोकनोत्कण्ठया आघातेनाग्रे निगमिष्यन्तीं प्रति कस्याश्चिरुत्प्रेत्यायिन्या ईर्ष्यापूर्वककथनमिदम् ।

मत्सेति । हे मत्सरिणि अन्यशुभद्वेषिणि ! 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेष' इत्यमरः । अवलोकनविघ्नविधा-
नादित्याशयः । एकाकिनी असहाया वातायनं गवाचं किं रुणत्सि रोधनं कुरुषे ? मङ्गमपि स्थानं देहीत्य-
भिप्रायः । वातायनपट्टारावहृदां प्रति साभिनिवेशं द्रष्टुमिच्छन्त्याः तत्स्थानमप्राप्तवत्याः कस्याश्चित् ईर्ष्या-
पूर्वकं वचनमिदम् ।

अनङ्गेति । हे अनङ्गपरवशे मदनायत्ते ! कामाभिभूतेन लब्धमोहे इत्यर्थः, आत्मीयानात्मीयविचा-
राभावादित्याशयः । अत एवोक्तं मदीयमिति । उत्तरीयांशुकम् उत्तरीयवस्त्रम् उत्तरीयताम् उपरिवस्त्रतां
नयसि प्रापयसि । आत्मीयभ्रान्त्यान्यद्वीयमुत्तरीयं गृह्णीतीं प्रति कस्याश्चिन्नम्रवचनमिदम् ।

रागेति । रागः चन्द्रापीडं प्रति स्नेह एव आसवो मर्दं तेन मत्ता उन्माद्युक्ता तत्सङ्गुद्धौ हे रागाल-
वमत्ते ! अनेकविधकरनयनादिसङ्केतविधानादित्याशयः । आरमानं चन्द्रापीडं प्रति सस्नेहं चित्तं निवारय
वारणं विधेहि, अन्यथा एतत्प्राप्यभावेन बहुकालं पश्चात्तापमुभविष्यसीत्यभिप्रायः । नानाविधभङ्गि-
धाविनीं प्रति नम्रवचनमिदम् ।

उच्चिन्नतथैव्ये । हे उच्चिन्नतथैव्यं चन्द्रापीडावलोकनौत्सुक्येन त्यक्तथैव्यं ! गुरुजनसमक्षं वेगेन गमनादि-
रागाच्छब्द नेत्रवाली, क्या तू अपनी सखियोंको भी नहीं देखती है । अरी नानाविधभङ्गिविकारपूर्णवाले, तू
निष्प्रयोजन खिन्नचित्त होकर दुःखसे जीवन-धारण करती है । अरी झूठा विनय दिखानेवाली, छलपूर्वक देखनेसे
क्या फल ? निःशङ्काभावसे (बेखटके) देख न । अरी उत्कृष्ट-यौवनवाली, तू अपने विशाल स्तनोंके आघातसे मुझे
क्यों पीड़ा देती है । अरी अत्यन्तकुदृष्टभाववाली (गुस्सेल), तू ही आगे हो जा । अरी अन्य-शुभद्वेषवाली, तू
अकेली सब खिड़कीके द्वारको क्यों घेर लेती है । अरी कामसे पराधीन होने वाली, तू मेरे दुपट्टेकी अपना दुपट्टा

उल्लसत्स्वभावे ! किमेवमाकुलीभवसि ? मुग्धे ! निगूहस्व मदनञ्ज्वर-जनित-पुलकजालकम् । असाध्वाचरणे ! किमेवमुत्तम्यसि ? बहुविकारे ! विविधाङ्गलैलनायासित-मध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये ! स्वभवनाभिर्गतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे ! विस्मृतासि निश्चसितुम् । अन्तःसङ्कल्प-रचित-सुरत-समागम-सुख-रस-निमीलित-लोचने ! समुन्मीलय लोचनयुगलम्, अतिक्रामत्ययम् । अनङ्ग-शर-प्रहार-मूर्च्छिते ! रविकरणनिवारणाय

स्थाशयः । गुरुजनानां शशुरादिपुण्यलोकानां समचं प्रत्यक्षं किं धावसि अतिवेगाच्चलसि । तथाविधां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

असाधिति । उल्लसन् आविर्भवन् स्वभावो मनोविकारो यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे उल्लसत्स्वभावे ! व्यग्रत्वादित्याशयः । एवम् अनुना प्रकारेण किं किमर्थम् आकुलीभवसि व्याकुलतां भजसे । चन्द्रापीडसंयोगास्ते नैव स्यादृतोऽयमाकुलीभावो निरर्थक एवेत्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चित् सोऽकण्ठपरिहास-वचनमिदम् ।

मुग्ध इति । हे मुग्धे मृदुले ! प्रकटीभवतोऽपि रोमाञ्चसमूहस्यानवबोधादित्याशयः । मदनञ्ज्वरेण कामसन्तापेन जनितम् उत्पन्नं पुलकजालकं रोमाञ्चसमूहं निगूहस्व वस्त्राच्छादनेन संवृतं कुरु । अन्यथा जनैरुपसिध्यस इत्यभिप्रायः । पूर्ववदेव तथाविधां प्रति वचनमिदम् ।

असाधिति । हे असाध्वाचरणे असञ्चरिते परपुरुषार्थं व्याकुलत्वादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण सातिशयमिष्यर्थः । किमर्थम् उत्तम्यसि व्यग्रा अवसि । पातिव्रत्यविरुद्धमेतदिति भावः । करनयनादिसङ्केतविशेषावलोकनेनाबुझितव्यप्रभावां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

बहिति । बहुबोऽनेके विकाराः शृङ्गारभावा यस्याः सा तत्सम्बोधने हे बहुविकारे ! गात्रविषेपादि-मत्वाहित्याशयः । विविधेन अनेकेन अङ्गचलनेन मध्यभागसञ्चालनकटाक्षपातादिना आयासितः खेदितः मध्यभागः कटिदेशो यथा सा तथोक्ता सती वृथा व्यर्थं खिद्यसे परिभ्राम्यसि, चन्द्रापीडप्राप्यसम्भवा-दित्याशयः । कटीदेशस्यैवात्यन्ततनुत्वाकेवलं तदुक्तिः सङ्गच्छते । तथाविधां प्रति नयमंचनमिदम् ।

शून्येति । शून्यं विषयान्तरज्ञानरहितं हृदयं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे शून्यहृदये ! चन्द्रापीडं प्राप्येव दृष्टचित्तत्वादित्याशयः । स्वभवनात् निग्रहत्वात् निर्गतं बहिर्निःसृतमपि आत्मानं स्वशरीरं नावगच्छसि न जानासि । स्वभवनादहर्दिषां वन्ती प्रति सोऽकण्ठनयमंचनमिदम् ।

कौतुकेति । कौतुकेन चन्द्रापीडरूपावलोकनकुतूहलेन आविष्टम् आकृष्टं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे कौतुकाविष्टे ! विषयान्तरावगमादित्याशयः । अत एवोक्तम् निःश्चसितुमपि निःश्वासं ग्रहीतुमपि विस्मृतासि इति । निर्निमेषत्वेन तर्कितेकाप्रतां प्रति सोऽकण्ठनयमंचनमिदम् ।

अन्तरिति । अन्तःसङ्कल्पेन मनोध्यवसायेन रचितं कथितं यत् सुरतसमागमसुखं चन्द्रापीडेन सह सम्भोगप्राप्त्यानन्दः तस्य रसेन आस्वादानुभवेन निमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यथा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । तथाविश्वरसानुभवं विना सम्प्रति लोचनमुद्रणासम्भवादित्याशयः । लोचनयुगलं नेत्रद्वयं समुन्मीलय विकासय, अन्यथाऽयं चन्द्रापीडो लोचनपथगोचरो न भवेत् तद्वतीत्य गमनात् तथा सति विलक्षणवलोकनजन्यानन्दो न स्यादित्याशयः । निमीलितलोचनां प्रति कस्याश्चिन्नयमंचनमिदम् ।

अनङ्ग इति । अनङ्गस्य कामदेवस्य यः शरप्रहारो बाणाघातस्तेन मूर्च्छिता मूर्च्छोपज्ञा निश्चेतनेत्यर्थः ।

क्यों बना लेगी है । अरी प्रेमसे मतवाली, जरा तो अपने मनको रोक । अरी अधीर स्वभाववाली, गुरुजनों (बड़े बूढ़ों) के सामने क्यों दीड़ी जाती है । अरी आविर्भूतमनोविकारवाली, इतना व्याकुल क्यों होती है ? अरी सरल स्वभाववाली, कामञ्ज्वरसे उत्पन्न हुए रोमाञ्चसमूहों वस्त्रसे ढक लो । अरी, दुराचारिणी इतनी उतावली क्यों होती है ? अरी, बहुत विकारवाली, तू अनेक प्रकारसे अज्ञसञ्चालन द्वारा मध्यभागको (अपनी कमरको) कष्ट उत्पन्न कर व्यर्थ परिभ्रम करती है । अरी शून्यहृदयवाली तू अपने घरसे बाहर होकर भागै है, इसे भी नहीं समझती है । अरी, चन्द्रापीडरूपदर्शनकुतूहलचित्तवाली तू सोंस लेना भी भूल गई है । अरी, अन्तःसङ्कल्परचित सुरतसमागमके सुखसे ओलें सीचनेवाली तू ओलें खोल, देख, ये जो दृष्टिपथ अतिक्रमणकर जा रहे हैं । अरी कामभावके प्रहारसे मूर्च्छावाली, घृप रोकनेके लिए मस्तकके ऊपर उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) का पट्टा डाल । अरी

१. अंसाचरणे । २. विविधाङ्गमङ्गलन***विविधाङ्गमङ्गलचलन । ३. निःश्चसितुम् । ४.***रत ।

कुङ्कु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम् । अयि सतीव्रत-प्रहगृहीते ! द्रष्टव्यमपर्यन्ती वञ्चयसि लोचनयुगलम् । अधन्ये !^१ हतासि परपुरुष-दर्शन-परीहार-व्रतेन । प्रसीस, उत्तिष्ठ सखि ! पश्य रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमगृहीत-मकरध्वजं मकरध्वजम् । अयमस्य सितान्तपन्नान्तरेण अलिङ्गुलनीले शिरसि तिमिरशङ्कानिपतित इव शशिकरकलापो मालतीकुसुमशोखोऽभिलक्ष्यते । एतदस्य कर्णाभरण-मरकत-प्रभा-श्यामाशितम् उपरचित-विकच-शिरीष-कुसुम-कर्ण-पूर-

या सा तस्मिन्वोधने हे अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते ! विद्यमानवलेहानवगमादित्याशयः । रविकिरणनिवारणाय सूर्यातिपापनोदनाय उत्तरीयांशुकपल्लवम् उत्तरीयवसनविस्तारम् शिरसि मस्तके कुङ्कु विधेहि । वर्मच्छिष्टां प्रति नर्मवचनमिदम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । सत्याः पतिव्रतायाः यद्व्रतं स्वास्थतिरिक्तानवलोकनरूपो नियमः स ग्रहो भूतविशेषः तेन गृहीता अभिशृता या तस्मश्चुद्धौ हे सतीव्रतगृहीते ! भूतावेशमन्त्रा एवविध-रूपपावलोक्तनैमुख्यं न भवेदित्याशयः । अतएव द्रष्टव्यम् अवलोकनीयमञ्जुतरुपिणं चन्द्रापीडमित्यर्थः, अपर्यन्ती अनवलोक्यन्ती लोचनयुगलं नेत्रद्वयं वञ्चयसि प्रतारयसि अन्यथैतादृशावलोकनासम्भवादित्याशयः । कस्याश्चिन्नायिकाभिः सह समेत्य परपुरुषावलोकनात्, सतीस्वव्यपगमभयेनानवलोक्यन्तीं प्रति विश्वासपूर्वकं वचनमिदम् ।

अन्य इति । हे अधन्ये आस्ये ! सति भाग्येऽवलोकनावश्यंभावोदित्याशयः । परपुरुषदर्शनस्य स्वपतिभिश्चपुरुषावलोकनस्य परिहारः परित्यागः व्रतं नियमः तेन तादृशेन हता बहुकालं प्रतारितासि अवलोकनीयानवलोकनादित्याशयः । पूर्ववदेव कथनमिदम् ।

प्रसीवेति । प्रसीव प्रसन्ना भव, हे सखि ! उत्तिष्ठ उथिता भव, सत्या स्वस्त्रिया विरहितं वियुक्तम् चन्द्रापीडस्यापि स्वपतीरहितत्वाद्विशेषणमिदम् । न गृहीतो नात्तः मकरध्वजो मकरसंज्ञकजलजीवाङ्घ्रितो ध्वजो येन तं तादृशम् । चन्द्रापीडस्यापि तथाविधध्वजाभावाद्विशेषणमिदम् । साक्षात् मकरध्वजं काम-देवमिव चन्द्रापीडं पश्य अनवलोक्य । सौन्दर्यमोहेनोपविशन्तीं प्रति कस्याश्चित् सकामवचनमिदम् ।

अयमिति । अलये अमराः तेषां कुलं समूहः तद्वत् नीले तथाविधकचाच्छादितत्वात्त्यन्तश्यामवर्णे अस्य चन्द्रापीडस्य शिरसि मस्तके, तिमिरमन्धकारः तच्छृङ्गाया तच्छ्रेणे तिमिरभ्रमजनिताञ्जिराकरण-भित्त्यर्थः । निपतितः शशिकरकलाप इव चन्द्रारिमनिकर इव अयं पुरो दृश्यमानो मालतीकुसुमानां मालतीपुष्पाणां शोखरः स्वरूपशिरोऽलङ्कारः सितान्तपन्नान्तरेण शुभ्रच्छत्राभ्यान्तरेण अभिलक्ष्यते अव-लोक्यते । अभिलाषपूर्वकवचनमिदम् ।

‘अलिङ्गुलनील’ इत्यत्र लुप्तोपमा, तिमिरशङ्केत्यादौ आन्तिमान्, जात्युत्प्रेक्षा चेति परस्परमेतेषा-मङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः ।

एतदिति । कर्णाभरणं कर्णभूषणं यन्मरकतं हरिमणिः तस्य या प्रभा कान्तिः तथा श्यामाशितं श्यामवदाचरितम् एतत् पुरोऽवलोक्यमानम् अस्य चन्द्रापीडस्य कपोलतलं गण्डयुगलोर्ध्वदेहाः, उपरचितो निर्मितः विकचस्य विकसितस्य शिरीषकुसुमस्य कर्णपूरः कर्णभूषणं यत्र तत्तथोक्तमिव आभाति शोभते । शिरीषपुष्पस्य श्यामत्वात् कपोलतलप्रपातनसम्भवाच्चेत्याशयः । साभिलाषेयमुक्तिः ।

‘श्यामाशितम्’ इत्यत्र वयङ्गतोपमालङ्कारः, उपरचितेत्यादौ क्रियोत्प्रेक्षा चेति द्वयोः परस्परमङ्गाङ्गि-भावः सङ्कारः ।

सतीव्रतरूपी ग्रहसे पीङ्गवाली, देखने योग्य वस्तु न देखकर तू अपने नेत्रोंको वञ्चित करती (ठगती) है । अरी अभागिनी, परपुरुषका छुँह न देखनेको प्रतिष्ठा करके तू ठगी गई है । सखि ! प्रसन्न हो, उठ और इस रतिविहीन मकरध्वज-रहित साक्षात् कामदेवके समान कुमारको देख । अमरसमूहके समान अत्यन्त कृष्णवर्ण मस्तकके ऊपर मन्धकार-भ्रमसे घुसे हुए चन्द्रमाकी किरणोंके कलापके समान इनके यह चमेलेके फूलोंका मौर, श्वेतवर्ण छत्रके भीतर देखनेमें आ रहा है । इसके ये गण्डयुगल, कर्णभूषणके सरकतमणिकी प्रभासे श्यामवर्ण होकर दोसिया रहे हैं, अत एव प्रतीत हो रहा है, मानो खिले हुए शिरीषके फूलका कर्णाभरण (कनकूल) बनाकर कानपर दिया हुआ है ।

मिव कपोलतलमामाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारुण-मणि-किरण कलापच्छलेन हृदयं विवि-
धुरभिनवयौवनराग इव बहिः परिस्फुरति । एतदनेन चामरकलापान्तरेरित इव धीक्षितम्
एतत् किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्य दशन-मयूख-लेखा-धवलीकृतं दिक्चक्रवालं
हसितम् । एषोऽस्य शुक्र-पक्षति-हरित-रागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन बलाहकस्तुराग-चलन-
जन्मानं लभम् अग्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकर-कमल-कोमल-तलः समु-
त्क्षिप्य सित्येकं तुरङ्गमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपङ्क्तवः । सलीलमयमनेन च ताम्बूल-याचनास-
मुच्चानिततलः कोमलदीर्घाङ्गुलिः आताम्र-पुष्कर-शोभी गजेनव शैवाल-कवल-लालसः

अथमिति । अयं पुरोऽवलोक्यमानः, अभिनवयौवनस्य नूतनतारुण्यस्य रागः तत्समवसम्भवोऽनु-
राग एव रागोरक्तिमा, हारस्य मुक्ताकलापस्य अन्तर्निविष्टाः मध्यप्रविष्टा ये अरुणमणयः पद्मरागाः तेषां
किरणकलापच्छलेन हरिमसमूहव्याजेन विद्यमान इत्यर्थः, हृदयं चित्तं विवञ्चः प्रवेष्टुमिच्छुरिव सन् बहिः
परिस्फुरति सम्प्रत्यपि अन्तर्गमनाभावात् हृदयोपरि प्रसर्पति । वक्षःस्थले रक्तकान्तिः समीचयते, नासाव-
रुणमणिकान्तिः, किन्तु तारुण्यसम्भवानुरागो हृदयं प्रविष्टुमिच्छुः सम्प्रत्यपि बहिस्तिष्ठतीति स्पष्टार्थः ।
हृदमप्यभिलाषापूर्वकं वचनम् । इह सापह्नवोत्प्रेक्षा, अभेदाध्यवसायावृत्तिशयोक्तिश्च, अनयोर्मिथोऽङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्कारः ।

एतदिति । अनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापस्य सञ्ज्ञास्यमानचामरसमूहस्य अन्तरेः मध्यप्रदेशः इत एव
मां प्रत्येव एतद् वीक्षितम् । एतदिति दर्शनक्रियायाः परामर्शः । इदं च सविद्यासमन्मथं कस्याश्चिद्वचनम् ।
एतदिति । वैशम्पायनेन सह किमपि समामन्त्र्य सम्भाषणं विधाय, दशनानां दन्तानां या मयूखलेखा
हरिमपङ्क्तिः तथा धवलीकृतं शुभ्रीकृतं दिक्चक्रवालं दिङ्माण्डलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा एतत्
हसितम् अयमनेन हासः कृतः समन्मथेयमुक्तिः । इह दिक्चक्रवालस्य धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनाद्विशयोक्तिः ।

एष इति । एष बलाहकः तलसंज्ञकः सेनानायकः, शुक्रपक्षतेः कीरपत्रनिपक्षमूलस्येव हरितो नीलो रागो
वर्णो यस्य तेन तादृशेन उत्तरीयांशुकप्रान्तेन सन्धानवस्त्रप्रान्तेन, तुरगाणां मुखानां ये खुराः शफाः तेषां
चलनात् गमनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तं तादृशम्, अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अग्रकेशेषु कचाप्रेषु
लम्ब-संस्पर्कं रेणुं धूलिम् अपहरति दूरीकरोति । साभिलाषमिदं वचनम् । इह 'शुक्रपक्षतिहरितरागेण'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

अथमिति । अनेन चन्द्रापीडेन, लक्ष्म्याः पद्मया यत् करकमलं पाणिसरोरुहं तद्वत् कोमलं मृदुतलं
यस्य स तादृशः अयं चरणपङ्क्तवः पादकिसलयाः, तिर्यक् समुत्क्षिप्य तिर्यग्भावेनोत्थाप्य तुरङ्गमस्कन्धे
सलीलं यथा स्यात्तथा निक्षिप्तः स्थापितः । प्राग्वदेव कथनमिदम् । इहापि 'लक्ष्मीकरकमलकोमलतल'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

सलीलमिति । गजेन हस्तिना आताम्रेण ईषद्वक्तव्येन पुष्करेण शुण्डाग्रेण शोभते इति स तादृशः, तथा
शैवालकवले शैवालप्रासोपादाने लालसो लोलुभः गजस्य लोलुभत्वात् तच्छुण्डाया अपि लोलुभत्वं गोण्या
इत्येव नई जवानी का अनुराग (रंग) मानो हृदयमें प्रवेश करनेकी इच्छा कर, मुक्तामाला (हार) के अन्तर्गत
पद्मरागमणियोंकी किरणोंके बहाने अब भी बाहर हो प्रकाश पा रहा है । यह उसने इन चामरोंके भीतर देकर इस
तरफ हो मानो दृष्टिगत किया । वैशम्पायनके साथ किसी विषयकी बातचीत कर दन्त-किरणोंसे दिशाओंको सफेद
कर यह हँसा । यह बलाहक (सेनापति), शुक्र (तोते) के पंखोंके समान हरे अपने उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा)
के प्रान्त-द्वारा (कोरसे) घोड़ेके खुरोंमेंसे उड़-उड़ कर इसके आगेके बालोंपर पड़ों इई धूलकी पोंछता है । यह उसने,
लक्ष्मीदेवीके करकमलके समान कोमल-तल-सम्पन्न अपने चरण-पङ्क्तवको तिर्यग्भावसे (तिरछा कर) ऊँचा उठाकर
घोड़ेके कन्धे पर आड़ा डाला । हाथी जिस प्रकार शैवालका घास ग्रहण करनेके समर्थ इच्छासे अपना सूँढ़ फैलाता
है, उसी प्रकार इसने ताम्बूल लेनेके लिए अपने कोमल और लम्बी उँगलीवाले, एवं कुछ-कुछ लाल कमल-कोशके

१. एतदलकचामरकलापान्तरेरितविलवीक्षितम्, अनेकचामरकलापान्तरितमस्य वीक्षितम् । २. समा-
मन्त्रयतः । ३.***वलि*** । ४. आलम्बम्, आलम्बकेशेषु । ५.***तल, करतल । ६. कचित् 'कोमल' इति
पदं नास्ति । ७.***कमलप्रासलालसः, कमलप्रासवाच्छ्रमा ।

प्रसारितः करः। धन्या सा, या लक्ष्मीरिव निजितकमलं करतलमस्य वसुन्धरा-सपत्नी ग्रहीष्यति। धन्या च देवी विलासवती, सकलमहीमण्डल-भार-धारणक्षमः ककुभा दिग्गज इव गर्भेण ययाऽयमूढः।'

इत्येवविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामापीयमान इव लोचनपुटैः, आ-
हूयमान इव भूषणरवैः, अनुगम्यमान इव हृदयैः, निबध्यमान इव आभरण-रत्न-रसि-
रज्जुभिः, उपह्रियमाण इव नवयौवनवलिभिः, शिथिल-भुजलता-विगलित-धवल-वलय-

वृत्त्याऽवगन्तव्यम्। 'लोळुपो लोळुभो लोळो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रमसः। करः शुण्डावण्ड इव, अनेन चन्द्रापीडेन, उत्तानितम् ऊर्ध्वीकृतं तलं यस्य स तादृशः, कोमला सुदुला दीर्घाश्च अङ्गुलयो हस्तावयवा यस्य स तादृशः, तथा आताम्रम् ईषद्रक्तवर्णं यत् पुष्करं कमलं तद्वत् शोभत इति सः तादृशः, करो हस्तः, ताम्बूलयाचनार्थं नागवल्लीदलयाचनार्थं सलीलं सविलासं यथा स्यात्तथा प्रसारितो विस्तारितः। इदमपि पूर्ववदेव कथनम्। इह पूर्णोपमा, यद्वा श्लेषसङ्कीर्णोपमा।

धन्येति। या ललना वसुन्धराया मेदिन्याः सपत्नी सती, अस्याश्चिरसम्पत्त्यमानवसुन्धराधिपति-
त्वादित्याशयः। लक्ष्मीरिव राज्यश्रीरिव निजितकमलं पद्मादपि अतिरमणीयमित्यर्थः अस्य चन्द्रापीडस्य करतलं पाणिं ग्रहीष्यति विवाहसमय इति शेषः, सा धन्या सैव पुण्यशीला परमसौभाग्यादित्याशयः। सकाममिदं वचनम्। इहोपमा।

ननु तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यस्य विशेष्यत्वेन पूर्वं निर्देशो नोचितः तथा सति 'यन्महोपायमेव मे यदरयः' इतिवत् वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषापत्तिरिति चेन्मैवम्, 'धन्या सा' इत्यस्य 'ग्रहीष्यति' इत्यस्याग्रे पाठविधानेन चतिरिहात्।

धन्येति। यथा विलासवत्या, ककुभा आशया दिग्गजः दिग्दन्ती इव, सकलमहीमण्डलस्य समस्त-
भूमण्डलस्य यद्धारणं शासनव्यापारसञ्चालनं गुरुत्वधारणश्च, तत्र चमः समर्थः, अयं चन्द्रापीडः गर्भेण उदरेण अन्तर्गतेन च ऊढः धारितः। अभिलाषपूर्वकं कथनमिदम्। पूर्णोपमा। इह हि पूर्ववत् विधेयावि-
मर्शदोषः उत्तरवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छब्दापेक्षाभावात्।

इत्येवमिति। इति समासो 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः। पूर्वविधानि पूर्वोक्त-
स्वरूपाणि पश्यो भिन्नान्यनुकानि च वचनानि च वदन्तीनाम् अभिदधतीनां तासां पौराणानां लोचन-
पुटैः नेत्रपुगलैः आपीयमान इव इत्येवं सर्वत्रान्वयः। अपि च आभरणरत्नानां भूषणमणीनां रमयः
किरणा एव रजवः ताभिः निबध्यमान इव। तथा नवयौवनान्येव नूतनताकृष्णान्येव वलय उपायन-
द्रव्याणि तैः उपह्रियमाण इव उपहारपात्रीक्रियमाण इव, आदरेण दानस्पृहत्वादित्याशयः। तथा शिथि-
लाभ्यः मदनाविर्भावान् वस्तुताभ्यः भुजलताभ्यः बाहुवल्लीभ्यः विगलितः च्युतः, धवलानां रजतमयत्वा-
न्मणिमयत्वाद्वा श्वेतानां वलयानां कटकानां निकरः तद्वरिमजालमित्यर्थः, येषु तैः तादृशैः कुसुममिश्रैः

समान शोभित करकमलको उत्तानित (चित्त) कर लीलाके साथ फेलाया। वद रमणी ही धन्य है, जो कि—
पृथिवीको सपत्नी होकर राजलक्ष्मीके समान इसका पथविजयी (कमलसे भी अधिक कोमल) हाथका ग्रहण करेगी।
दिशा जिसप्रकार दिग्गजको गर्भमें धारण करती है, उसी प्रकार जिसने, समस्त पृथिवी मण्डलका भार वहन करने
योग्य इस चन्द्रापीडको अपने गर्भमें रक्खा था, वह देवी विलासवती भी धन्य है।'

पुरवासिनी युवतियों उत्त प्रकार तथा उसी तरहके अन्यान्य वचन बोलने लगीं, उस समय उनकी आँखें मानो
चन्द्रापीडका पान करती थीं; आभूषणोंके शब्द मानो उसे बुलाने लगे, मन मानो उसके पीछे-पीछे जाने लगा, अलङ्कार-
रहित-रत्नोंकी किरण-रूपी रसिखों मानो उसे बाँध रही थीं, और वे नवयौवनरूप बलिदानद्वारा चन्द्रापीडको मानो
पूजने लगीं। एवं विवाहकी अग्निमें जिस प्रकार लाजा (धानको लाजा) का निक्षेप होता है, उसी प्रकार अञ्जलिपूर्ण

१. कचित् 'भार' इति पाठो नोपलभ्यते। २. 'दिग्गज इव यथा च व्यूढः, गर्भेण यथा व्यूढः,
गर्भेण यथाऽयं व्यूढः। ३. अनुबध्यमान इव। ४. शिथिलित'।

निकरैः^१ पदे पदे विवाहानल इव कुसुममिश्रैर्लोज्ज्वलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुल-
समीपमाससाद् ।

क्रमेण च यामावस्थिताभिः अनवरत-करटस्थल-विगलितैर्मद-मसीपङ्क-करीभिः अञ्ज-
नगिरिमालामलिनाभिः कुञ्जर-घटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरदिवसायमानम्,
उद्दण्ड-धवलतपत्रसहस्रसङ्कटम्, अनेकद्वीपान्तरागतदूतशत-समाकुलं^२ राजद्वारमासाद्य-
तुरङ्गमादवततार ।

अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनो-

पुष्पसंयुक्तैः लाजाञ्जलिभिः अञ्जलिपूर्णधानाभिः विवाहानल इव उपयमनसामयिकवह्निरिव, पदे पदे
प्रतिपदपदेपम् अवकीर्यमाणः ताभिः पौराङ्गनाभिरभिवृष्यमाणः, चन्द्रापीडः राजकुलसमीपं राजवाट्यन्ति-
कम् आससाद् प्राप । शास्त्रादेशानुसारेण विवाहकाले तदग्नेरुपरि लाजाञ्चपः, देशाचारानुसारेण राजा-
गमनेऽपि लाजाञ्चपः इति द्वयोः सादृश्यम् । तथा च काश्चिदासोऽपि—

‘अवाकिरन् बाललताप्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ।’ इहोपमालङ्कारः ।

क्रमेणैति किञ्चित् चार्थः । यामेषु अवस्थिताभिः प्रतिग्रहरं भिन्नभिन्नरूपेण वर्तमानाभिः । अन-
वरतं निरन्तरं करटस्थलेभ्यः कपोलभागेभ्यः विगलिताः द्युताः मदा दानवारीष्येव मसीपङ्काः गाढमस्यः
श्यामतासादृश्यात्, अथवा तथाविधमदाः मसीपङ्का इव तान् कुर्वन्ति विदधत इति ताभिः तादृशीभिः,
अञ्जनस्य कज्जलस्य गिरिः पर्वतः तस्य माला पङ्क्तिः तद्वत् मलिनाभिः कृष्णवर्णाभिः कुञ्जरघटाभिः राज-
निकरैः करणैः, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि दिङ्मुखानि दिग्बलानि यस्य तस्य भावः तथा
कारणेन, जलधरदिवसायमानं दुर्धिनवदाचरत् । उद्दण्डानाम् उल्थापितदण्डानां धवलतपत्राणां श्वेतच्छ-
त्राणां सहस्रेण निकरेण सङ्कटं व्यासत्, तथा अनेके विविधा ये द्वीपान्तरा देशान्तराः तेभ्य आगतानां
निजनिजाधिपत्यफलोपपत्तये उपस्थितानां दूतानां सन्देशद्वारकाणां शतेन वृन्देन, समाकुलं व्याप्तं
प्रवेशादेशापेक्षया तेषां तत्र वर्तमानत्वादित्याशयः । राजद्वारम् आसाद्य प्राप्य तुरङ्गमात् अश्वात् अवततार
अवतीर्यः ।

इह ‘अनवरते’ त्यादौ प्रापकनिवारकयुक्त्यनुपलभ्यात् उपमारूपकयोः, सन्देशसङ्करः । ‘अञ्जन-
गिरिमाले’ त्यादौ वृक्षतुल्योपमालङ्कारः ।

अवतीर्येति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडः अवतीर्य तुरङ्गमादुत्तीर्य, करतलेन हस्ततलेन करे वैश-
म्पायनम् अवलम्ब्य मन्त्रिसुतस्य करं धृत्वेत्यर्थः, सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा पुरः प्रस्थितेन अग्रे
गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनानायकेन उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्श्यमाणप्रवेशपथः सन्, पुञ्जी-
भूतम् अत्यन्तविरसुतत्वात् सर्वविधवस्त्राश्रयत्वाच्च एकत्र समवेतं त्रिशुवनमिव त्रिजगदिव विद्यमानं
राजकुलं विवेद्येति सुदूरस्थागिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह ‘त्रिजगदिव’ इति जात्युत्प्रेषालङ्कारः ।

कर फूलैः मिली हुई लाजाओंको पद-पद पर चन्द्रापीडके शरीरके ऊपर निक्षेप करती (दिखेती) थीं, उस समय
उनके शिथिल भुजलताओंमेंसे गिरे सफेद कङ्कणकी किरणें उस लाजाके साथ मिलती थीं; इस रूपसे चन्द्रापीड
राजभवनके पास आ पहुँचा ।

चन्द्रापीड क्रमसे राजद्वार पर पहुँच कर छोड़े परसे उतरा । वहाँ प्रत्येक घरमें परिवर्तित होकर (बदल
कर) बहुत हाथी रहते थे; उनके गण्डस्थलमेंसे बराबर गाढ़ मसीपङ्कके समान मदजल विगलित होते थे, एवं वे
कज्जलमय पर्वतके समान काले (मलीन) थे, जिसके द्वारा समीपवर्ती दिशाओंके मुख पर अँधेरा हो जानेसे वह
राजद्वार, सेवापद्धति दिनके समान दिखाई देता था, एवं ऊँचे उठे दण्डबले बहुत श्वेत छत्रोंसे परिपूर्ण था और
अन्यान्य अनेक द्वीपोंसे आए सैकड़ों छोड़े राजदूतोंसे व्याप्त था ।

चन्द्रापीड, छोड़े परसे उतर कर अपने हाथसे वैशम्पायनका हाथ पकड़कर राजभवनमें प्रवेश किया, उस
समय बलाहक (सेनापति), विनयके साथ आगे-आगे जाकर मार्ग बतलाता जाता था । वह राज-भवन एकत्रित

१. “निकरै । २. मिश्र । ३. कचिव ‘वि’ इत्यधिकः पाठो न विद्यते । ४. मणीकरीभिः, मसीपङ्क-
धाराभिः । ५. कचिव ‘समाकुलम्’ इत्यस्य स्थाने ‘सङ्कुलम्’ इति पाठो विद्यते ।

पदिश्यमान-मार्गः त्रिभुवनमिव पुञ्जीभूतम्, आगृहीत-कनक-वेत्रलतैः सित-वारबाणैः^१ सिताङ्गरागैः^२ सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीषैः^३ सितवेषपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव कृतयुगपुरुषैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरिव उत्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिषण्णैर्द्वारपालैरनुष्णैश्चन्द्रारदेशम्, अनेक-सञ्जवन-चन्द्रशाला-विटङ्क-वेदिका-सङ्कट-शिखरैरभ्यक्षैरुपहसित-कैलास-शैल-शोभैः^४ अमलसुधावदतैः सप्राणैश्चैलमिव महाप्रासादैः, अनेक-वातायन-विवर-विनिर्गत-युवति-भूषण-किरणैः सहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरिविस्तीर्णैर्न विराजमानम्,

आगृहीतेति । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'द्वारपालैः' इत्यस्य विशेषणानि बोधयानि । आगृहीता आत्ताः कनकवेत्रलताः सुवर्णवेष्टितवेतसयद्यप्येवैस्तैस्तादृशैः । सिलाः श्वेताः वारबाणाः कञ्जुका येषां तैस्तादृशैः । सिताङ्गरागैः शुभ्रानुलेपनैः सितकुसुमशेखरैः शुभ्रपुष्पकुटुः सितोष्णीषैः श्वेतमूर्ध्ववेधनैः । सितवेषपरिग्रहतया श्वेतनेपथ्याङ्गीकारतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव श्वेतद्वीपोत्पन्नैरिव तेषां सर्वशुभ्रत्वादित्याशयः । कृतयुगपुरुषैः सत्ययुगीयलोकैरिव महाप्रमाणैः अत्युच्चस्वरूपिभिः, आलिखितैरिव चित्रितैरिव निरन्तरसावधानतया निष्क्रियत्वादित्याशयः । उत्कीर्णैरिव बहिर्द्वारस्तम्भेषु कोटितैरिव गाढसंस्कतत्वादित्याशयः । तोरणस्य बहिर्द्वारस्य स्तम्भेषु निषण्णैः तदाधारत्वेनावस्थितैः द्वारपालैः दौवारिकैः दिवानिशं रात्रिनिदिवम् अनुष्ठिततः अपरित्यक्तः द्वारदेशो यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेका अधिकतराः, संजवनानि चतुःशालानि, चन्द्रशाला ऊर्ध्ववर्तितभवनानि, विटङ्कानि कपोतपालिकाः, वेदिका उपवेशनाद्यर्थं वदभूमयश्च ताभिः सङ्कटानि व्याप्तानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैस्तादृशैः । 'सञ्जवनानि चतुःशालम् ।' इति, 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनरुक्तम्' इति चामरः । 'शुद्धास्ते बलभीचन्द्रशाले सौवोर्ध्ववेशमनि' इति रभसः । अत्र गगनं कषतीति तैः व्योम-व्याप्तिभिः, उपहसिता आपत्तिकाधिकधवलत्वादुपहामास्पदीकृता कैलासशैलस्य हिमालयपर्वतस्य शोभा-यैस्तैः तादृशैः । अमलभिः निर्मलभिः सुधाभिः चूर्णलेपैः अवदाताः शुभ्राः तैस्तादृशैः । महाप्रासादैः विशालाट्टालिकाभिः कर्णैः प्राणैश्चैलैः हिमालयपर्वतैः सहति सप्राणैश्चैल तदिव विद्यमानम् इति राजकुलस्य विशेषणम् । तथाविधाट्टालिकानां कैलासाचलसदृशत्वादित्याशयः । इह 'सप्राणैश्चैलमिवेति' गुणोत्प्रेक्षा ।

अनेकेति । अनेकेभ्यो बहुतरेभ्यः वातायनविवरेभ्यः गवाक्षच्छिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं युव-तिभूषणकिरणानां तरुण्यलङ्काररश्मीनां सहस्रं समूहो यत्र तस्य भावस्तथा कारणेन, उपरिविस्तीर्णं प्रसारितेन कनकानां सुवर्णानां याः शृङ्खला निगडाः तासां जालकेन समूहेनेव विराजमानं शोभमानम्, तद्वत्शमीनां कनकशृङ्खलावदवगम्यमानत्वादित्याशयः ।

त्रिभुवनके समान बहुत बड़ा देखनेमें आता था । उसके स्तम्भके पास द्वारपालगण सर्वदा रहते थे, उन लोगोंके हाथमें सुवर्णखचित वेत्रयष्टि (वैतकी छड़ी), शरीरमें श्वेतवर्ण कवच, और श्वेतवर्ण अङ्गराग एवं मस्तक पर श्वेतवर्ण फूलोंकी माला और श्वेतवर्ण उष्णीष (पगड़ी) थे । अतएव श्वेतवर्ण सब परिच्छदों (पोशाकों) की धारण करनेसे मानों श्वेतद्वीपमें उत्पन्न हुए हैं ऐसा प्रतीत होता था । सत्ययुगके मनुष्योंके समान उन लोगोंकी अत्यन्त दीर्घ आकृति थी । निश्चलभावसे रहनेके कारण वे लोग चित्रितके समान एवं दिन-रात तोरणस्तम्भोंमें गाढ़ संलग्न होनेसे क्षोदितके समान प्रतीत होते थे । उस राजभवनमें कैलासकी शोभाको भी तिरस्कार करनेवाली एवं ऊँचाईमें आकाश तक पहुँचनेवाली तथा निर्मल चूनेसे सफेदी की हुई बड़ी २ अट्टालिकाएँ (महल) थीं । उसकी चोटियों पर अधिकतर चतुःशालाएँ (चौकोन कमरे), चन्द्रशालाएँ, कबूतरोंकी दबड़ें बनी थी और बैठनेके लिए ऊँचे कबूतरे बने थे । अतएव प्रतीत होता था मानो वह राजभवन हिमालय से संयुक्त हो कर विद्यमान है । अधिकतर छिड़कियों के छिद्रसे युवतियों के आभूषणोंकी हजारों किरणोंके फैलनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो कपर के भागोंमें सोनेकी शृङ्खलाओंका जाल बिछा दिया गया है । उससे राजभवन शोभित हो रहा था । उसके

१. सितवारबाणवारिभिः । २. सिताङ्गराग' इति पाठ एवं कचिन्नोपलभ्यते । ३. संयमन, संयवन ।

४. शालिका । ५. अवहसितकैलासशोभैः, अनेक कचिन् 'शैल' इति पदं नोपलभ्यते । ६. शैलेयिभिः ।

७. कचिन् 'भूषण' इति पदं नास्ति । ८. वितानेन, विततेन ।

अन्तर्गतायुधनिबहाभिराशीविष-कुल-सङ्कुलाभिः पातालगुहाभिरिवतिगम्भीराभिरायुधशाला-
भिरुपेतम्, अवलाचरणात्कक-रस-रक्त-मणि-शकलैः शिखर-निनीनशिखि-कुलकृतकेकारव-
कलकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपय्याणाभिः प्रलम्बै-
चामर-कलाप-चुम्बित-चलकणपल्लवाभिः कुलयुवतिभिरिषोपकृष्टैः शिख्यविनय-निभृतार्भिः यामै-
करोणुकाभिरशून्मकक्षान्तरम्, आलान-स्तम्भनिषण्णेन च नवजलधरघोषैर्गम्भीरम्, अनुगतै-
वीणा-वेणु-रव-रम्यम्, आस्फालित-घर्घरिका-घर्घरम्, अनवरत-मृदुमृदङ्गध्वनिम्, आमीलित-

अन्तरिति । अन्तर्गता मध्यगता आयुधनिबहाः शस्त्रसमूहा यासां ताभिः तादृशीभिः, अत एव आशी-
विषकुलेन सर्पनिबन्धेन सङ्कुलाभिः श्यासाभिः, पातालगुहाभिः बलिवेरमन्दराभिरिव विद्यमानाभिः, अतिग-
म्भीराभिः अलम्बमध्याभिः आयुधशालाभिः शस्त्रभवनैः उपेतं सहितम् । इह 'पातालगुहाभिरिवै' उपमा ।

अवलेति । अवलानाम् उपरिभ्रमणविधायिनीनां सुन्दरीणां ये चरणात्ककरासः पादयावकद्रवाः तैः
रक्तानि रक्तवर्णानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषां तैः तादृशैः, तथा शिखरेषु तेषामेव साधुषु निलीनानां
शिखिनां मयूषाणां कुलेन वृन्देन कृता विहिता ककारवा निजवाण्य एव कलकलाः कोलाहला येषु तैः
तादृशैः, क्रीडापर्वतकैः विहारार्थरचितकुद्राचलैः उपशोभितं विराजमानम्, राजकुलम् ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलवर्णैः कम्बलैः अवगुण्ठितानि आधृतानि कनकपय्याणानि सुवर्णरचितपल्लयनानि
यासां ताभिः तादृशीभिः, प्रलम्बैः आयतैः चामरकलापैः बालव्यजनसमूहैः जुग्वितौ रघुद्वौ चलौ चञ्चलौ
कर्णपल्लवौ यासां ताभिः, तादृशीभिः, शिखासङ्केतबोधः गार्हस्थ्यपरिचालनचातुर्यलाम्भश्च, विनय औदत्य-
राहित्यं नम्रता च, एवञ्च उपाकृष्टाभ्यां सञ्जाताभ्यां शिखाविनयाभ्यां निभृता अनुप्राः अष्टप्राश्च ताभिः
कुलयुवतिभिरिव विद्यमानाभिः यामकरोणुकाभिः प्रतिग्रहरं भिन्नभिन्नत्वेन बन्धनीयाभिः गजक्षीभिः अशू-
न्यानि पूर्णानीत्यर्थः, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठमध्यप्रदेशा यस्य तत्तादृशं राजकुलम् । उपमा ।

आलानेति । किञ्चित् चार्थः । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य गन्धहस्तिने-
त्यस्य विशेषणाणि । आलानस्तम्भे गजबन्धनस्तम्भे निषण्णो विद्यमानः तद्वलम्बनेन विद्यमान इत्यर्थः,
तेन तादृशेन, नवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य घोषवत् गर्जनवत् गम्भीरं गन्धध्यानम्, अनुप्राः अतु-
सृतैः वीणायास्तन्मया वेणुरवैः वेणुशब्दैः रम्यं सुन्दरम्, आस्फालिताः दादिता या घर्घरिकाः कुद्रघण्टिकाः
तासां घर्घरो ध्वनितादो यत्र तं तादृशं तन्नितादसमिलितमित्यर्थः, अनवरतो निरन्तरं मृदुः मसृणो यो
मृदङ्गस्य मुरजस्य ध्वनिः शब्दः तं तादृशम् 'आकर्णयता' इत्येतस्यैतत्कर्मपदम् । आकर्णनविधिं दर्शयति-
आमीलितेत्यादिना । आमीलितः किञ्चिन्मुद्रितो लोचनयोर्नैत्रयोः त्रिभागास्तृतीयोऽंशः येन तेन तादृशेन,
वामस्य सध्येतरस्य दशनस्य दन्तस्य कोटी अग्रे निषण्णो विद्यमानो हस्तः खुण्डायस्य तेन तादृशेन, अथवा
कर्णौ श्रोत्रे ताले तालद्वले इव इति कर्णताले तथा च निश्चले स्थिरे कर्णताले तालद्वलद्विस्तृतकर्णौ यस्य
तेन तथोक्तेन च विद्यमानेन आकर्णयता तादृशमुरजध्वनिं शृण्वता । एवंविधा एव गजानां गीताद्विषय-
प्रकरण्यः । 'नवजलधरगम्भीरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, अन्ते च स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तरं, सर्पकुलसे भरो हुई पातालकी युकाके समान अत्यन्त भयङ्कर, एवं विविध अर्खों से परिपूर्ण अधिकतर
आयुधशालाएँ वनी हुई थीं । वहाँ बहुत से कुत्रिम क्रीडापर्वत शोभायमान थे, उनमें अवलाओंके चरणों पर लगी
हुई महाप्रको के समान रक्तवर्ण पदाराग-मणिके टुकड़े चमकते थे, और शिखरों पर भरे हुए मयूरगण केकारवसे कल-
कल किया करते थे । शिखा और विनयसे युक्त कुलीन स्त्रियोंके समान शान्त-स्वभाववाली एवं प्रतिग्रहर में
परिवर्तन होने वाली कितनी ही इषियों द्रवाजेके पास सज्जित हो खड़ी थीं, उज्ज्वलवर्णके कम्बलद्वारा बिनके
सोनेके जीन आच्छादित थे, एवं लटकते हुए चामरसमूह बिनके चञ्चल एवं विस्तृत कर्ण-पल्लवको चूमते थे ।
एक भागमें गन्धमादन नामका एक गन्धगज बन्धनस्तम्भ (खूँटे) में बँधा था; उस समय नवीन बादल
की गर्जनाके समान गम्भीर, साथ-साथ वीणा और वेणुके स्वरसे रमणीय एवं मूर्त्तियोंके शब्दसे घर्वर करती,
सङ्गीत और मृदङ्गकी कोमल ध्वनि बराबर होती थी । गन्धमादन आँखोंके तीसरे हिस्सेको थोड़ा मीच कर और

१. प्रचल, लम्ब । २. कलापचल । ३. उपाकृष्ट, उपगृह । ४. विनयेन निभृतभिः । ५. यामक ।
६. कलकलरञ्जितघोष । ७. अतनु । ८. अनवरतसङ्गीतकमृदङ्गध्वनिम् । अनवरत... आमीलित, अनवरतसङ्गी-
तमृदुमृदङ्गध्वनिमतिमनोहरं किञ्चिदासीलित ।

लोचन-त्रिभागेण वाम-दशन-कोटि-निषण-हस्तेन निश्चलकर्णतालैनाकर्णयता, सलीलसुभय-पार्श्वबलम्बि-वर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिखोवाविष्कृतधातु-विचित्रै-पक्षस्फुटेन, आधोरण-गीतानन्द-कृत-मन्द्र-कण्ठ-गर्जितेन, मद्जल-शबल-शङ्ख-शोभित-श्रवणपुटेन रजनिकर-विम्ब-नुम्बि-संवर्त्तकाम्बुद-वृन्द-विडम्बकेन, कर्णान्तलम्बिना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाकुशेन मुखमुद्भवा, मद्जलमलिनेन द्वितीयेनैव कर्णचामरेण कपोलतलदोलोचयमानेन मधुकरकुले-नालङ्कियमाणेन, अत्युदग्रतया पूर्वकायस्य अतिवर्म्मनतया च जघनभागस्य पातालादिवर्

सलीलमिति । सलीलं सखेलं यथा स्यात्तथा उभयपार्श्वे अवलम्बते पततीति तत्तथोक्तं वर्णकम्बलं विचित्रपृष्ठास्तरणं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः' इत्यमरः । आविष्कृतं प्रकाशितं धातुभिः 'सुवर्णरूप्यताप्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीस-सीसलोहाः सहिङ्गुलाः ॥ गन्धकोऽन्नकमिखाद्याः धातवो गिरिसम्भवाः ।

इति रामाश्रीधनसुवर्णादिभिः । विचित्रं नानाविधं पञ्चयोः स्फुटं द्वयं येन तेन तथोक्तेन विन्ध्य-गिरिरेण जलबालकेनेव विद्यमानेन । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आधोरणेति । आधोरणस्य हस्तिपकस्य गीतेन गानाकर्णनेन य आनन्दस्तेन कृतं मन्द्रं गम्भीरं कण्ठ-गर्जितं येन तेन तादृशेन । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।' इत्यमरः ।

मदेति । मद्जलेन दानवारिणा विचित्रो नानाविधो यः शङ्खः ललाटास्थि तेन शोभितं राजितं श्रवणपुटं श्रोत्रद्वयं यस्य तेन तादृशेन, 'शङ्खः कम्बो न घोषिता भालास्त्रिन् निषिभिन्ने ।' इति मेदिनी ।

अत एव रजनिकरविम्बं चन्द्रमण्डलं नुम्बति स्पृशतीति तत्तथोक्तं यत् संवर्त्तकाम्बुदवृन्दं लोक-विनाशकालिकमेवममूहः तद्विडम्बयति अनुकरोति यः स तादृशः तेन 'शेषादिभाषा' इति कम्प्रत्ययः । शृगाङ्कितरजनिकरविम्बेन सह तथाविधशङ्खस्य तत्संवर्त्तकाम्बुदवृन्देन च सह हरितनः साम्यमवगन्तव्यम् । इह पदार्थहेतुककाल्यलिङ्गालङ्कारेण आर्थोपमायाः सङ्करः ।

कर्णेति । कर्णान्तलम्बिना श्रोत्रपर्यन्तलम्बिना काञ्चनमयेन सुवर्णनिष्पन्नेन अङ्गुशेन शृणिना कृतकर्ण-पूरमिव सम्पादितकर्णभरणमिव मुखम् आननम् उद्भवा धारयता । 'कृतकर्णपूरमिव' इतिक्रियोत्प्रेक्षा ।

मद्जलेति । मद्जलेन दानवारिणा तत्संलक्षितवैयर्थ्यः मलिनं गाढश्यामं तेन तथोक्तेन, तथा द्वितीयेन, आन्धेन कर्णचामरेण विद्यमानेन, कपोलतले गण्डद्वयोपरि दोलायमानेन इतस्ततो अमता मधु-करकुलेन अमरबुन्देन, अलङ्कियमाणे मण्डलमानस्तेन तादृशेन । इह 'कर्णचामरेणैवे'ति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अत्युदग्रेति । पूर्वकायस्य देहपूर्वाङ्गस्य अत्युदग्रतया अत्यन्तोच्चतया, तथा जघनभागस्य देहपश्चा-

सूक्ष्मो वीर्य दौर्तिको नोक पर-रखकर, एवं विस्तृत कर्णयुगल को निश्चल रख, लीला-सहित उस सज्जीत और मुदङ्गके शब्दको सुनता था । गन्धमादतके पृष्ठके ऊपर एक विचित्र (अनेक रंगोंका) कम्बल बिछा हुआ था, वह दोनों तरफ लटक कर झूल रहा था; अत एव धातुओंसे रंगें हुए पक्षों (पंखों) को फैलाकर रहनेवाले विन्ध्य पर्वतके समान वह देखनेमें आ रहा था । महावतके गीतसे आनन्दित होकर वह गम्भीरी कण्ठसे गर्जना करता था । मद्जलसे उसका ललाटास्थि रंगा हुआ था, उससे कर्णयुगल शोभित हो रहे थे, अत एव वह चन्द्रविम्बसे नुम्बन किए गए मलय-कालीन मेघका अनुकरण करता था । सुवर्णमय एक अङ्गुश उसके कान पर लटक रहा था । उससे प्रतीत होता था मानो उसके कान पर आभूषण (कर्णफूल) पहनावा हुआ हो, इस प्रकारके मुखभागको वह धारण किया था । मद्जलसे सलील होकर गण्डस्थलके आस-पास घूमता हुआ औरों का समूह द्वितीय कर्ण चामरके समान उसको शोभित कर रहा था । उसके शरीर का पहला-भाग बहुत ऊँचा था और जघन-भाग अत्यधिक छोटा था, जिससे मानो वह पातालमेंसे निकलता हो ऐसा प्रतीत होता था । रात्रिमें जिसप्रकार अर्धचन्द्र

१. प्रलम्बित । २. विचित्रित । ३. नुम्बितवर्त्तक, नुम्बितवर्त्तक, नुम्बितसंवर्त्तक । ४. कचित् 'बुन्द' इति पदप्राप्ति । ५. कर्णांतलम्बिना । ६. दानतया । ७. पाताळललादिव ।

उत्तिष्ठता, निशासमयेनैव परिस्फुरत्सार्द्धचन्द्रनक्षत्रमालेन, शरदारम्भेणैव प्रकटितारुण-चारु-
पुष्करेण, वामनरूपेणैव कृतत्रिपदीविलासेन, स्फटिकगिरितटेनैव तम्र-सिंहमुखप्रतिमेन,
प्रसाधितेनेव आलोल-कर्णपल्लवाहतमुखेन, गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतकेशस्थम्,

दशस्य च अतिवामनतया अतिह्रस्वतया कारणेन, 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । पातालात् रसात-
लात् उत्तिष्ठते कर्णं प्रादुर्भवतेव, अन्यस्यापि नीचादुन्नतप्रदेशोत्थानसमये एवंविधावस्थावलोकनादि-
त्याशयः । इह 'उत्तिष्ठते'ति क्रियोपेक्षा ।

निर्ज्ञात । निशासमयेन विभादरीकालेनैव, परिस्फुरन्ती समन्ताद्दीप्यमाना सार्द्धचन्द्रा अर्द्धचन्द्रस-
दृशमालमूपणसहिता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताग्रथितदाम यस्य तेन तादृशेन । 'सैव नक्षत्र-
माला स्यात् सप्तविंशतिसौक्तिकैः' इत्यमरः । अन्यत्र परिस्फुरन्ती सार्द्धचन्द्रा अष्टमीचन्द्रसहिता नक्षत्र-
माला ताराकापङ्क्तिर्न तेन तादृशेन ।

शरदिति । शरदारम्भेणैव घनात्ययप्रारम्भेणैव, प्रकटितं प्रकाशितम् अरुणं लोहितवर्णं चाह मनो-
हरञ्च पुष्करं छुण्डाग्रं यस्य तेन, अन्यत्र प्रकटितानि त्रिकसितानि अरुणानि चारुणि च पुष्कराणि कम-
लानि यत्र तेन तादृशेन ।

'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाग्दमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थोपधिविशेषयोः ॥ इत्यमरः ।'

वामनेति । वामनरूपेण विष्णोर्वामनावतारेणैव, कृतो विहितः त्रिपद्या पादवन्धनशृङ्खला विलासः
खेला येन तेन तादृशेन, 'त्रिपदी पादवन्धनस्य' इति यादवः । अन्यत्र त्रयाणां पदानां समाहारः इति
त्रिपदी 'वदित्वाचोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । कृतो विहितः त्रिपद्या त्रिभुवनेषु पादत्रयस्थापनेन
विलासो लीला येन तेन तादृशेन ।

स्फटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकमयपर्वतः तस्य तटेनैव भिष्येव, लम्बा दशनोपरि संसृक्ता सिंह-
मुखा विहाननसदृशाग्रभागा प्रतिमा दन्तवन्धनशृङ्खला यस्य तेन तादृशेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके' । गजस्य
दन्तवन्धने च' इत्यनेकार्थः । अन्यत्र लम्बा सांमुख्येन केशरिणः स्थितरवात् पतिता सिंहमुखस्य प्रतिमा
प्रतिविम्बं यत्र तेन तादृशेन ।

प्रसाधितेनेति । प्रसाधितेनैव अनेकविभूषणैर्भूषितेन लोकेनैव, आलोलार्भा नितान्तचपलाभ्यां कर्ण-
पल्लवाभ्यां विस्तृतश्रोत्राभ्याम् आहतं भ्रमरापनयनाय ताडितं मुखं वदनं येन तेन तादृशेन । अन्यत्र
आलोलार्भां कर्णपल्लवाभ्यां श्रोत्रकिसलयाभ्याम् आहतं मुखं यस्य तेन तादृशेन ।

'निशासमयेनैव' इत्यारस्य 'प्रसाधितेनैव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

गन्धमादनेति । गन्धमादननाम्ना गन्धमादनसंज्ञकेन गन्धहस्तिना प्राक्प्रदर्शितस्वरूपेण गन्धगजेन
सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः अवस्थित इत्यर्थः, एकदेश एकभागो यस्य तत्तादृशस्य, 'राजकुलस्य' इत्यस्य
विशेषणम् ।

के साथ ताराओंकी पङ्क्ति दीप्ति पाती रहती है, उसकी भी उसी प्रकार अर्धचन्द्राकृति ललाटभरणके साथ मोति-
बोंकी माला दीप्ति पा रही थी । शरत्कालके आरम्भमें जिसप्रकार लाल और सुन्दर कमल प्रकट होते हैं, उसका
भी उसीप्रकार सुन्दर और लाल छुण्डाग्र प्रकाश पा रहा था । वामनावतार नारायणने जिसप्रकार बलिके यज्ञमें
तीनों सुवर्णों (स्वर्ग-मर्त्य-पाताल) को अपने तीन पैरों से लीला खेल किया (नापा) था, वह भी उसी प्रकार
पौर्वमें बैठा हुई जर्जरोंसे क्रीड़ा करता था । स्फटिकमय पर्वतभित्तिमें जिस प्रकार सिंहाका प्रतिविम्ब उसके
फिरते रहने से पड़ता है, उसका भी उसी प्रकार दन्तके ऊपरमें एक सिंहमुखके समान भ्रमदेशयुक्त दन्तवन्धन
शृङ्खला (जर्जर) ऊनी हुई थी । विविध आभूषणोंसे भूषित व्यक्तिका मुख जिस प्रकार चञ्चल कर्णपल्लव द्वारा
आहत होता रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार विस्तृत कानोंसे आहत होता था । इस प्रकार गन्धमादन नामक
गन्ध-गज द्वारा राजभवनका एक देश संयुक्त था । एवं वह राजभवन भवशालामें रहनेवाले अधिकतर बौद्धोंसे

उज्ज्वल-पट्टकम्बल-पट्ट-प्रावारित-पट्टैश्च रसित-मधुर-घण्टिका-रव-सुखर-कण्ठैः, मञ्जिष्ठालो-
हित-स्कन्ध-केसर-बालैः, निहत-वन-गज-रुधिर-पाटल-सदृश-केसरिभिः, पुरो-निहित-यवस-
राशि-शिखरोपविष्ट-मन्दुरापालैः, आसन्न-मङ्गल-गीत-ध्वनि-दत्तकर्णैः, अन्तःकपोल-धृत-मधुर-
सरसं-लुलित-लाज-कवलैः, भूपालवल्लभ-मन्दुरागतैस्तुरङ्गमैरुद्भासितम्, अधिक-रण-मण्डपग-
तैश्चाप्येवेशैरयुक्त्वेत्रासन्नोपविष्टधम्ममयैरिव धम्मोधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितम्, अधिगत-
सकल-ग्राम-नगरं नामाभरेकभवनमिव जगद्विखलमालोक्यद्विरालिखित-सकल-भुवन-व्यापा-

उज्ज्वलेत । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'तुरङ्गमैः' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि बोधयानि । उज्ज्वला वसिमन्तो ये पट्टकम्बलाः कुमिकोदोद्भवसूत्ररचितकम्बलाः तैः पट्ट साधु प्रावारितानि आच्छादितानि पृष्ठानि येषां तैः तादृशैः । रसिताः गलसञ्चालनेन शब्दायमानाः मधुराः सुन्दरा या घण्टिकाः सुदृघण्डाः तासां रवैः निवाहैः सुखराः वाचालाः कण्ठा ग्रीवा येषां तैः तादृशैः । मञ्जिष्ठा रञ्जन-द्रव्यविशेषः तद्वत् लोहिताः रक्तवर्णाः स्कन्धेषु केसरसंज्ञकरोमाणि येषां तैः तथोक्तैः, अत एव निहतानां मारितानां वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां रुधिरैः शोणितं पाटलाः श्वेतरक्ताः सदा जदा येषां तैस्तादृशैः केसरिभिः सूर्योद्गिरिव विद्यमानैः, 'व्रत्तिनस्तु सदाजदा' इत्यमरः । पुरोऽग्रतो निहिताःस्थापिता ये यवसरा-
न्नायः घासपुञ्जाः तेषां शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु उपविष्टा मन्दुरापाला वाजिशालापालका येषां तैस्तादृशैः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । आसन्ना निकटवर्तिनो ये मङ्गलगीतध्वनयः मङ्गलिकगानशब्दाः तेषु दृष्टौ न्यस्तौ कर्णां श्रोत्रे यैस्तैस्तादृशैः, तेषामपि गीताकर्णनौःकण्ठस्य विद्यमानस्वादित्वाश्रयः । अन्तः कपोलेषु कपोलाभ्यन्तरेषु घृताः स्थापिता मधुराः सुस्वादाः सरसा गुडेन आर्द्राकृताः अत एव लुलित्वा उभयतो गलद्वगुहाः लाजकवला धानाग्रासाः यंस्तैस्तादृशैः, गुडमिश्रिता लाजग्रासाः चापल्यवशान्मा निपातयन्निव श्रुत्यैवमुक्ते भ्रियन्त इत्यश्वप्रकृतिः । भूपालवल्लभैः राजभिः मन्दुरागतैः वाजिशालाग्रासैः तुरङ्गमैः अश्वैः उद्भासितं राजितम् अग्रतनस्य राजकुलभित्तस्य विशेषणमेतत् ।

अधिकेति । अधिकियन्ते लोका अस्मिन्नित्याधिकरणं विचारालयः तन्मण्डपगतैः आर्यवेशैः शिष्टज-
नभोग्यवेशैः सुपरिष्कृतवस्त्राच्छादनैरित्यर्थः, अत्युच्चानि अत्युच्चतानि यानि वेत्रासनानि वेतसविष्टराणि तेषु उपविष्टैः कृतोपवेशनैः धर्ममयैः धर्मनिष्पन्नैरिव, धर्माधिकारिभिः आचारदर्शिभिः प्राद्विवाकैः महापुरुषैः शिष्टाभ्यामत्यपरवादिष्वयुगलसहितैर्लोकैः अधिष्ठितम् आश्रितं राजकुलम् । इह 'धर्ममयैरिव' इति गुणोत्प्रेक्षा ।

अधिगतेति । अधिगतानि ज्ञातानि सकलग्रामनगराणां समस्तग्रामनगराणां नामानि अभिवेषानि यैस्तैस्तादृशैः । ग्रामलक्षणसुक्तं श्री रघुनाथेन—

'तथा शृद्दजन्मप्राया सुसम्बद्धकृषीवला । चैत्रोपयोगिभूमधये वसतिग्रामसंज्ञिका ॥'

मार्कण्डेयपुराणे च नगरलक्षणञ्चोक्तम्—

'देवतायतनैश्चैत्रैः प्रासादापणवैरमभिः । नगरं दर्शयेद्विद्वान् राजमागैश्च शोभनैः ॥'

शोभा पा रहा था, उनका सम्पूर्ण पृष्ठ भाग उज्ज्वल रेश्मी कम्बलोंसे ढँका हुआ था, मधुर घण्टियोंके बजनेसे उनके कण्ठदेश सुखर हो रहे थे, उनके कर्णोंके ऊपर मजीठ से रंगे हुए के समान लाल लाल सदायै थीं, अतएव निहत जंगली हाथीके रक्तसे रक्तवर्ण जदा-युक्त सिँहके समान वे वोड़े देखनेमें आ रहे थे । उनके आगे रहे हुए घासोंकी गठरियोंकेऊपर अश्वशालाके रक्षकगण (जमादार) बैठे थे । वे वोड़े समीपसे आती हुई मङ्गल गीतकी ध्वनिको कान लगाकर सुनते थे । गालके अन्दर गुड़ (मधुररस) में साने गये सुस्वाद दानेके ग्रास लिए हुए थे, अत एव गालके दोनों तरफसे उसका रस बाहर निकल रहा था, इस प्रकारके वे अश्व राजाके प्रिय थे । न्यायालय (कचहरी) में साक्षात् धर्मके ही समान धर्म गुणवान् न्यायाधीशगण (जज आदि) सम्पन्नोचित वेशभूषाओंसे सुसज्जित होकर अत्यन्त ऊँची वेंतकी झुलियों पर बैठकर विद्यमान थे । न्यायालयके लेखकगण (पेशकार वाजिर आदि) न्यायाधीशोंके आदेशों (परवाने) को खिलते थे, उससे समस्त ग्राम एवं नगरादिकोंका नाम जानते थे, एवं सर्वदा आलोचना करनेसे सब जगतकी मानो एक ही घरके समान देखते थे और समस्त भुवनोंका व्यापार लिखनेसे

१. पट्टः ।

२. प्रावृत, प्रावरित ।

३. बालपल्लवैः ।

४. कचित् 'वन' इति पदं नास्ति ।

५. मधु रसलव लुलित । ६. जम्बाल । ७. ग्रामकर्षटनगर, ग्रामखर्वटनाथ, सकलनगरखर्वटखर्वट ।

रतया धर्मराजनगर-व्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरण-लेखकैरालिख्यमान-शासन-सहस्रम्, अभ्यन्तरावस्थित-नरपति-निर्गम-प्रतीक्षण-परेण च स्थान-स्थानेषु बद्धमण्डलेन, कनकमयार्द्ध-चन्द्र-तारागणशवलैः चर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता, स्फुरित-निशित-करवालाकर-प्ररोह-करालितातपेन, एकश्रवणपुटघटित-धवलदन्तपत्रेण ऊर्ध्व-बद्ध-मौलि-कलापेन, धवल-चन्दन-स्थासक-खचित-भुजोरुदण्डेन, बद्धासिधेनुकेन, अन्ध-द्रविड-सिंहलप्रायेण सेवकजनेन, आ-स्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडाम्, अभ्यस्यताऽष्टापद-

एकभवनमिव एकगृहमिव अखिलं समस्तं जगत् संसारम् आलोकयन्निः बहुकालं समालोचना-वशात् एकभवनस्यैव समस्तसंसारस्य स्थानजनोदन्तं जानद्भिरित्यर्थः आलिखिताः शासनसौविध्याय पत्रेषु अङ्किताः सकलभुवनस्य समस्तसंसारस्य व्यापाराः व्यवहारा राजकार्यप्रयोजनीयस्थानजनादिप्रद-नावली इत्यर्थः यैः तैस्तेषां भावस्तथा कारणेन, धर्मराजनगरस्य यमस्य संयमिनीति ख्यातपुरस्य व्यतिकरं सम्भन्धं दर्शयन्निः प्रकटयद्भिरिव विद्यमानैः, संयमिनीपुरेऽपि चित्रगुप्तादिभिः समस्तसंसारव्यव-हारलिखनादित्याशयः । अधिकरणस्य व्यवहारदर्शनसमायाः लेखकैः पुरुषैः, आलिख्यमानं पत्रेषु लिपी-क्रियमाणं शासनसहस्रं नृपतेः धर्माधिकारिणाञ्च आज्ञानिकरो यत्र तत् तादृशं राजकुलम् । इह 'एक भवनमिव' इत्युपमा, दर्शयद्भिरिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अभ्यन्तरेति । इत् आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अमेतस्य 'सेवकजनेन' इत्यस्य विशेषणानि । अभ्यन्तरे अवस्थिता महाराजतारापीडनिकटे निजनिजकार्यहेतवे विद्यमानाः ये नरपतयः निजा निजा राजानः तेषां निर्गमो बहिरागमनं तस्य प्रतीक्षणं प्रतीक्षा तत्परेण तत्परावगणेन, आयातेषु तेषु तैः सह गमनाशयादित्याशयः । बद्धं विहितं मण्डलं वर्तुलाकारेणावस्थानं येन तेन तादृशेन । कनक-मया काञ्चनरचिता ये अर्द्धचन्द्राः अर्धचन्द्रसदृशलक्षणानि तारागणा तारकागणसदृशलक्षणसमूहाश्च तैः शबलानि कर्दुराणि तैस्तादृशैः, चर्मफलकैः करणैः निशासमयं विभावरीसमयं दृश्यतेव प्रकटयतेव सता, निशीथेऽप्यर्द्धचन्द्रनक्षत्रगणोदयादित्याशयः । स्फुरिता देदीप्यमाना निशिताः तीक्ष्णा ये करवालाः खड्गाः तेषां करप्ररोहैः किर्णाङ्कुरैः करालितो भयङ्करीकृत आतपो दिनकरालोको येन तेन तादृशेन । एकश्रवण-पुटे एककर्णपुटे घटितं योजितं दन्तपत्रं गजदशनरचितपत्रसदृशभूषणं येन तेन तादृशेन । देशव्यवहारात्-पामेकश्रवणे दन्तपत्रगणगमिथ्यवधेयम् । ऊर्ध्वम् उपरि बद्धो नद्धः मौलिकलापः केशसमूहो येन तेन तादृशेन । धवलैः शुभ्रैः चन्दनस्थासकैः चन्दनलिसहस्तप्रतिच्छन्दैः खचितौ अङ्कितौ भुजौ बाहु ऊरुदण्डौ च यस्य तेन तादृशेन । ऊरौ चन्दनस्थासकैश्चापि देशव्यवहारात् । बद्धा कटीभागेषु संयताः असिधेनुका-छुरिकाः येन तेन तादृशेन । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । अन्ध्रखलिङ्गः, द्रविडो द्राविडदेशः, सिंहलः सिंहलद्वीपश्च, एतद्देशीयाः प्राया अधिका यत्र तेन तादृशेन । सेवकजनेन नानादेशीयनृपमण्डलशरीररचक-जनेन अधिष्ठितम् आश्रितमिति अमेतनकिपापदस्य कचृपदमेतत् । इह 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

आस्थावेति । इत् आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'सामन्तलोकेन' इत्यमेतनस्य विशेष-णानि । आस्थानमण्डपः सभागृहं तत्र गतेन स्थितेन यथोचितानि यथायोग्यानि यानि आसनानि विष्टराः तेषु उपविष्टेन आसेदुषा, दुरोदरं धृतं तस्य क्रीडां खेलाकोष्ठं प्रसारयता विस्तारयता । अष्टापदव्यापारं उस राजभवनके साथ धर्मराज नगर (यमपुरी) का कोई सम्बन्ध है, इस प्रकार मानो दिखा रहे थे । भवनके अन्दर महाराज तारापीडके पासमें बैठे अपने अपने राजाके बाहर आनेकी प्रतीक्षाके लिए भिन्न-भिन्न देशीय राजाओंके शरीररक्षक सैन्यगण वहाँ स्थान स्थान पर झुण्ड बँधे खड़े थे । वे सोनेके अर्धचन्द्राकार और नखना-कार चिह्नसमूहसे विभिन्न दाँखती हुई चमकती डालोंको धारणकर उस समयको मानो राशि कहकर दिखा रहे थे । चमकती हुई तीक्ष्ण तलवारोंमेंसे निकलती किरणोंको धूपमें मिलाकर उसे भयङ्कर करते थे । एक कानमें ऊन्होंने हाथीके दाँतसे बनाये हुए पत्राकार आभूषणोंको पहन लिया था । मस्तकके ऊपर चूल् बँधे रखा था । भुजाओं एवं जङ्घोंका सफेद चन्दनके लेपसे चिह्नित कर दिया था, और कमरमें छुरीको बँधे रखा था, तथा उन लोगोंके बीचमें अधिक संख्यक ही आन्ध्र, द्रविड़ एवं सिंहलदेशीय व्यक्ति थे । सामामण्डपमें अनेकसहस्र संख्यक राजभक्षिक आनीन्ददेशस्थराजगण समुचित आसनों पर बैठे थे । उनलोगोंके बीचमें कोई कोई जुआ खेल रहे थे,

१. अधिकार*** । २.***निर्गमन*** । ३. स्थाने स्थाने । ४.***शतशबलैः । ५. घटितानिकदन्तपत्रेण ।

व्यापारम्, आस्फालयता परिवादिनीम्, आलिखता चित्रफलके भूमिपालप्रतिबिम्बम्, आवभ्रता काव्यगोष्ठीम्, आतन्वता परिहासकथाम्, विन्दुताविन्दुमतीम्, चिन्तयता प्रहेलिकाम्, भावयता नरपतिकृतकाव्यसुभाषितानि, पठता द्विपदीम्, गृह्णता कविगुणान्, उत्किरता पत्रभङ्गान्, आलपता वार्तावलासिनीजनम्, आकर्णयता वैतालिकगीतम्, अनेकसहस्रसंख्येन, धवलोष्णीपपटाक्षिप्तविकट-किरीट-सङ्कट-शिरसा, सनिर्भर-शिखर-लङ्घन-बालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचक्रबालेन, मूर्द्धाभिषिक्तेन, सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थित-भूमिपाल-संवर्त्तितानाञ्च कुथानां रत्नासनानाञ्च राशिभिरनेकवर्णैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजित-सभा-

धारिफलनिक्षेपकार्यम् अस्थस्यता वारंवारमभ्यासं विदधता 'अष्टापदं धारिकलम्' इत्यमरः । परिवादिनीं सप्ततन्त्रीविशिष्टां वीणां बह्वकीम् आस्फालयता वादनेन स्पन्दनं विदधता ।

.....वीणा तु बह्वकी ।

विपञ्ची, सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ इत्यमरः ।

भूमिपालस्य महाराजतारापीडस्य प्रतिबिम्बं प्रतिरूपं चित्रफलके आलेख्यपट्टके आलिखता भक्ति-सूचनार्थं चित्रिकुर्वता । काव्यगोष्ठीं काव्यालापम् आवभ्रता विदधता । 'गोष्ठी समासंलापयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । परिहासकथाम् उपहासकारिवचनरचनम् आतन्वता आधिवचनेन विदधता । विन्दुमतीं विन्दुता प्राप्नुवता अन्येन पृच्छ्यमानामाकर्णयतेत्यर्थः । प्रहेलिकां चिन्तयता ध्यायता । नरपतिः महाराजतारापीडः तेन कृतानि रचितानि यानि काव्यरूपाणि सुभाषितानि मनोहरवचनानि तानि भावयता भावनां विदधता । द्विपदीं पदद्वयात्मिकां गायता पठता पाठं कुर्वता । कवेः काव्यरचयितुः गुणान् तत्कालव्युत्पन्नसिद्धसाधुसाम्बालाङ्कारादिवर्मान् गृह्णता आकर्णयैव जानता । पत्राणि केतकी स्रग्भङ्गीनि तेषां भङ्गान् वेश्याजनानां कुचगण्डादौ तिलकविशेषान् उत्किरता ददता । वारविलासिनीजनं वाराङ्गनालोक्तम् आलपता सम्भाषयता । वैतालिका वन्दिनः तेषां गीतं स्तुतिपाठम् आकर्णयता शृण्वता । अनेकानि बहुनि सहस्राणि संख्या परिमाणं यस्य तेन तादृशेन । धवलैः श्वेतैः उष्णीषपट्टैः मूर्धवेष्टनवस्त्रैः आच्छिष्टानि संयुक्तानि विकटानि महाभित्ति यानि किरीटानि कोटीराणि तैः सङ्कटानि सङ्कलानि शिरांसि यस्य तेन तथोक्तेन । अत एव सनिर्भराणि स्रग्भङ्गानि यानि शिखराणि शृङ्गानि तेषु लङ्गं संसक्तं बालातपमण्डलं नूतनरविरश्मिजालं यस्य तेन तथोक्तेन, कुलपर्वताः महेन्द्रमलयादयः तेषां चक्रबालेन मण्डलेनेव विद्यमानेन । मूर्द्धाभिषिक्तेन राउयाभिषिक्तेन सामन्तलोकेन आयत्तदेशस्थराजमण्डलेन अधिष्ठितम् आश्रितं राजकुलम् । इह 'सनिर्भर-शिखर लम्बे'त्यादौ निर्भरैः सह धवलोष्णीपपटानां बालातपैः किरीटानां कुलपर्वतैश्च सामन्तानां साम्यमिति उपमालङ्कारः ।

आस्थानेति । आस्थानात् उपवेशनस्थलात् उत्थितेषु उरथाय चलिषेव भूमिपालेषु सदस्यभूपतिषु संवर्त्तितानां सेवकैरुत्थेय एकस्मिन्स्थले सङ्कोचितानां कुथानां विचित्रकम्बलानां रत्नासनानाञ्च अनेकवर्णं राशिभिः समूहैः इन्द्रायुधपुञ्जैः इन्द्रधनुःसमूहैरिव विद्यमानैः, विराजितः अलङ्कृतः सभायाः परिषद्

कोई कोई बार बार झटख खेल रहे थे कोई वीणा बजाते थे कोई चित्रफलक पर महाराज तारापीडका चित्र खींचते थे कोई कोई काव्यालाप कर रहे थे कोई कोई परिहासको विस्तार कर रहे थे कोई विन्दुमती (काव्यविशेष) सुनते थे कोई प्रहेलिका (उत्तुंग) की चिन्ता करते थे कोई महाराज तारापीडके बनाए हुए काव्यमय मनोहर वाक्योंकी भावना करते थे कोई द्विपदी नामक प्राकृत छन्दका पाठ करते थे कोई कवियोंके गुणोंका ग्रहण करते थे कोई वाराङ्गनाओंके कण्ठकपोलमें तिलक लगाते थे कोई वारविलासियोंके साथ बातचीत करते थे और वैतालियों (स्तुतिपाठकों) के गीत सुनते थे उन लोगोंका शिर, सफेद पगड़ीकी तह से लपेटे हुए बड़े बड़े मणिमय मुकुटोंसे लका हुआ था, अत एव निर्भर जलसंयुक्त शिखर पर पड़े हुए बालतपबाले कुलपर्वतोंके समान बोभावनान होता था । राजाओंके राजसभामेंसे उठ जानेपर नौकरोंने सभाके विचित्र कम्बल एवं रत्नमय आसनो (अथवा बहुतेरे गद्दीके एवं जड़ाक कुर्चीयों) को एक भागमें रख दिया, उससे एकत्रीभूत इन्द्रधनुः समूहके समान

पर्यन्तम्, अमल-मणि-भूमि-संक्रान्त-मुख-निवह-प्रतिबिम्बतया विकच-कमलपुष्प-प्रकरमिव सम्पादयता, गतिवशा-रणिता-नूपुर-पारिहार्य-रशना-स्वर्न-मुखरेण, स्कन्धावसक्त-कनकदण्ड-चासरेण, निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशानिषण्ण-चामीकर-शृङ्खला-संयत-अगणम्, इतस्ततः प्रचलित-परिचितामितकस्तूरिका-कुण्ड-परिमल-वासित-दिङ्मुखम्, अनेक-कुञ्जकिरात-वर्षवर्-बधिर-वामन-मूक-सङ्कुलम्, उपाहृत-किन्नर-मिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आबद्ध-मेघ-कुम्कुट-कुरुर-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-युद्धम्,

पर्यन्तः प्रान्तदेशो यत्र तत्तादृशं राजकुलम् । इह इन्द्रायुधानामेकत्रीभूतवाभावाजात्युत्प्रेक्षा ।

अमलेति । अमलाः स्वच्छा या मणिभूमयः रत्नभूमयः तासु सङ्क्रान्तानि सञ्चारितानि मुखनिवहस्य वदनसमूहस्य प्रतिबिम्बानि यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, विकचानि विकसितानि यानि कमलपुष्पाणि पङ्क्त्यानि तेषां प्रकरं समूहं सम्पादयतेव प्रवर्चयतेव, तद्वदनानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । गतिवशेन गमनवशेन कारणेन रणितानि शब्दितानि यानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहाराणि कङ्कणानि, रशना काञ्चीदामानश्च तेषां स्वर्नः शब्दैः मुखरः शब्दायमानः तेन तादृशेन । स्कन्धेषु अवसक्तानि स्थापितानि कनकदण्डानि चामराणि यस्य तेन तादृशेन । तथा अनवरतं निरन्तरं निर्गच्छता निःसरता प्रविशता च वारविलासिनीजनेन गणिकामण्डलेन आकुलितं व्याप्तं राजकुलम् । इह 'सम्पादयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

एकदेशेति । एकदेशे एकभागे निषण्ण आसीनः चामीकरशृङ्खलाभिः सुवर्णशृङ्खलाभिः संयता बद्धा ये श्वानः कुम्भकुराः तेषां गणः समूहो यत्र तत्तादृशम् ।

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् प्रचलिताः, परिचिताः विश्वस्तद्वद्व्याः, अमिताः असंख्या ये कस्तूरिकाः कस्तूरीविशिष्टाः कुण्डला हरिणा तेषां परिमलेन शरीरसुगन्धेन वासितानि आमोदितानि दिङ्मुखानि दिग्बदनानि यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेके ये कुञ्जाः, किराताः कुशशरीराः 'किरातो ग्लेच्छमेव स्यात् भुविश्वेऽवपतनावपि' इति मेदिनी । वर्षम् अवरोधपुरं विवृण्वन्तीति वर्षवरा नपुंसकाः बधिराः श्रोत्रेन्द्रियविकलाः, वामनाः हस्वशरीराः, मूकाः वाक्स्वाम्यर्थरहिताश्च तैः सङ्कुलं व्याप्तं राजकुलम् ।

उपाहृतेति । उपाहृतानि एकत्रीकृत्य आनीतानि किन्नरमिथुनानि अथसुखदम्पत्यो यस्मिंस्तत्तादृशम् । आनीता उपाहृताः वनमानुषा अरण्यमनुष्यरूपवनचरा यस्मिंस्तत्तादृशम् । आवद्धानि सङ्कुलितानि मेघः पृष्ठैः मेघनुण्ण्य पृष्ठैः इत्यमरः, कुम्भकुटेश्वरणायुधैः, कुरुरैः मत्स्याद्वनैः पक्षिविशेषः, कपिञ्जललावकवर्तिकाभिश्च सह युद्धानि सङ्ग्रामा यस्मिंस्तत्तादृशम् । उस्कृजिताः तारस्वरेण शब्दायमानाः चक्रोराः विषसूचकाः कादम्बाः कलहंसाः, हारीताः पक्षिविशेषाः, कोकिलाः पिकाश्च यस्मिंस्तत्तादृशम् । लाण्ठयमानाः भूयो भूयः सम्भाषन्त्यः शुक्लारिका यस्मिंस्तत्तादृशम् ।

विविध रंगके उन कम्बल और रत्नासनों (अथवा गलीचे एवं जड़ाव कुर्सियों) से सामान्यपका प्रान्तभाग सुशोभित होता था । बाराङ्गनाएँ कन्धे पर सोनेकी डंडोके चामर रखकर बारंबार जाती आती थीं, उस समय निर्मल मणिमय भूमिमें उन लोगोंके मुखोंका प्रतिबिम्ब पड़ जानेसे मानो खिले हुये कमल समूहको उत्पन्न करती थीं, और चलनेसे उन लोगोंके नूपुर (पायजेब), कङ्कण और चन्द्रहार (रसना) के शब्दसे शरीर भी शब्दित होता था । उसके एक भागमें सोनेके जबीरसे बंधे कुत्ते बैठे थे । विश्वस्तचित्त होकर हजारों पालतू कस्तूरी-मृग इधर-उधर विचरण करते थे, उनके दैदकी सुगन्धिसे सब दिशाएँ सुगन्ध-मय हो गई थीं उस राजभवनमें अनेक कुम्भ (कुम्बड़े) किरात (कुश-शरीरवाले), नपुंसक, बधिर, वामन और मूकजन (गुँगे) व्याप्त थे । वहाँ किन्नरोंके जोड़े और वन-मानुष लाकर रखे गए थे । जगह जगह पर भेड़, वनकुम्कुट (जंगली सुर्गे) कुरुर, चातक, लखा और वचककी लड़ाई कर रहे

१. कचित् 'मणि' पदं नास्ति । २. परिहार्य । ३. रव । ४. स्कन्धसक्त । ५. वारविलासिनीनां जनेन । ६. अश्वगणम् । ७. अपरिमितसितकस्तूरिका । ८. 'वर्षवर, वर्षवर्षवर' । ९. वामनक ।

उत्त-कूजित-चकोर-कादम्ब-हारीत-कोकिलम्, लालप्यमानं-शुकसारिकम्, इभंपतिमद्व-परि-
मलामर्ष-जुम्भितैश्च निष्कूजङ्गिः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः
पञ्जरकेसरिभिरुद्भास्यमानम्, उत्प्रेत्यमानैः काञ्चनभवन-प्रभा-जनित-दावानल-शङ्कैर्लो-
लतारकैर्भ्रमद्भिर्नैनै-हरिण-कदम्बकैर्लौचनप्रभया शबलीकृतदिगन्तरम्, उद्दाम-केकारबा-
नुमीयमान-मरकत-कुट्टिम स्थितशिखण्डि-मण्डलम्, अतिशिशिर-चन्दन-विटपि-च्छाया-
निषण्ण-निद्रायमाण-गृह-सारसम्, अन्तःपुरेण च बालिकाजन-प्रस्तुत-कन्दुक-पञ्चालिकाक्रीडेन,

इमपतिरिति । इमपतयो गजेन्द्राः तेषां मदपरिमलैः दानवारिसुगन्धैः ये अमर्षाः कोपाः तैः जुम्भिताः
पञ्जराभ्यन्तरेष्वेव घूर्णिताः तैस्तादृशैः, निष्कूजङ्गिः शब्दायमानैः, शिखरिणां पर्वतानां जीवितैरिव
प्राणैरिव, तद्गुहानिवासिभिः पर्वतकन्दरावस्थायिभिः गृहीतैः पर्वतकन्दरात् आदाय आनीतैः पञ्जर-
केसरिभिः पञ्जरप्राससृगेन्द्रैः उद्भास्यमानम् उत्कर्षेण विराज्यमानम्, राजकुलम् । इह सिंहविषये 'निष्कू-
जङ्गिः' इत्यसम्बद्धमेव ख्यातविरुद्धतादोषसंज्ञावात् तस्मात् 'गर्जङ्गिः' इति पाठं विधाय परिहर्तव्यम् ।

उत्प्रेत्येति । काञ्चनभवनानि सुवर्णरचितगुहाणि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः जनिता उत्पदिता
दावानलशङ्का वनवह्निस्वदेहो येषां तैः तादृशैः, अत एव उत्प्रेत्यमानैः तथैव शङ्कया विशेषेण प्रासं
प्राप्यमाणैः, अत एव च लोलतारकैः चञ्चलकनीनिकाभिः वर्तमानैः भ्रमङ्गिः इत्यस्ततः पर्यटङ्गिः, वनहरि-
णानां काननसृगाणां कदम्बकैः समूहैः, लोचनप्रभया नेत्रकान्त्या शबलीकृतानि विचित्रोक्तानि दिशा-
मन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । तेषां लोचनानामपि शबलत्वादिआशयः ।

इह काञ्चनभवनप्रभासु सृगाणां वनवह्निप्रभाङ्कान्तिमानलङ्कारः । तथा नेत्रकान्त्या दिगन्तराणां
विचित्रोक्तिरसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बद्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः । अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण
विद्यमानत्वात्तिलतण्डुलवत्संस्पर्शलङ्कारः ।

उद्दामैति । उद्दामैः विस्तृतैः केकारवैः मयूरवाणीभ्वनिभिः अनुमीयमानम् अनुमानविषयीक्रियमाणं
मरकतकुट्टिमेषु अरमगर्भबद्धभूमिषु स्थितम् उपविष्टं शिखण्डिमण्डलं मयूरसमूहो यत्र तत्तादृशम् ।
मरकतकुट्टिमानां शिखण्डिनाञ्च समानवर्णतया तत्रोपविष्टानां लोचनगोचराभावात् केवलकेकारवैरेवानु-
मानमित्याशयः ।

अतिशिशिरैति । अतिशिशिराः अत्यन्तशीतलाः चन्दनविटपिनां चन्दनतरुणां छाया आतपाः तासु
निषण्णा उपविष्टाः सन्तो निद्रायमाणाः प्रसीलां विदधतः गृहसारसाः भवनपोषितसारसपणिनो यस्मि-
स्तत्तादृशम् ।

अन्तःपुरेणेति । किञ्चेति चार्थः । 'अन्तःपुरेण'ति 'समुपेताभ्यन्तरम्' इत्यप्रेतनपदान्तःपतितायाः
'समुपेत' इति क्रियायाः कर्तृपदम् । तथेह तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'अन्तःपुरेण' इत्यस्य
विशेषणानि । बालिकाजनैः कन्यकावर्यैः प्रस्तुता आरब्धा कन्दुकैः गेन्दुकैः पञ्चालिकाभिः वसनरचितपु-
त्रिकाभिश्च क्रीडां खेला यत्र तेन तादृशेन ।

'पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वृक्षदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः ।

ये किसी किसी जगह चकोर, कलहंस, हारीत और कोकिल जैसे स्वरसे शब्द (गान) कर रहे थे
किसी जगह शुक और सारिका (तोता मैना) का आलाप हो रहा था । जो सिंहगण पहले पर्वतोंकी गुहाओंमें
रहनेसे उनके जीवनके समान थे, वे सिंह इस राजभवनके अन्दर पकड़कर पिंजरोंमें बन्द कर दिए गए थे वे
हाथियोंके मदजलकी सुगन्ध पाकर कोषसे पिंजरेके अन्दर ही घूमते हुए बड़ी गर्जना करते थे । पालतू हरिणगण,
सुवर्णकी गृहदीवारोंकी प्रभा (चमक) को दावानल समझकर भीत होकर चञ्चलनयनसे इधर उधर विचरण
करते हुए नेत्रोंकी प्रभासे वहाँकी सब दिशाओंको चित्रित करते थे । वहाँ मरकत मणि-मय भूमि पर रहनेवाले
मयूरोंका अपनी केकारवसे ही पदचान होता था । अत्यन्त शीतल चन्दनवृक्षोंकी छायामें बैठे पालतू सारस (मैने)
जैसे लगते थे । राजभवनके अन्दर अन्तःपुर (रनिवास) संलक्ष्य था, वहाँ लङ्किक्यों गेंद और कपड़ेके बने हुए

१. आलप्यमान... २. कचित् इमं इति पदं नास्ति । ३. कचित् 'मद' इति पदं नास्ति ।

४. भवन ।

अविरत-बाह्यमान-दोला^१ शिखर-कणित-चण्डा-टङ्कार-पूरिताशासुखेन, भुजग-निर्मोक्त-
शक्ति-मयूर-ह्रियमाणद्वारेण, सौध-शिखरावतीर्णप्रचलित-पारावत-कुलतया स्थतो-
त्पलिनीवनशोभितेनेन^२, अन्तःपुरिकाजन-प्रस्तुत-नरपति-चरित-विडम्बनकोडेन, अश्वम-
न्दुरा-परिभ्रष्टागतैरवलुप्तभवन-दाडिमीफलैराखण्डिताङ्गन-सहकार-पञ्चवैरभिभूत-कुञ्ज-वामन-
किरात-करतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः कपिभिराकुलीकृतेन^३, शुक्र-सारिका-
प्रकाशित-सुरत-विश्रम्भाला-पलज्जितावरोधजनेन, प्रासाद-सोपान-समारोहणचलितैरवलानां

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं बाह्यमानानां दोलनानन्दप्राप्तये तद्गुणभिराह्व्य आन्दोक्ष्यमानानां
दोलानां दोलनयन्त्राणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु कणितानां सञ्चलनजनेषु शक्तिजन्यवृत्तानां वृत्तानां टङ्कारैः 'टं
टम्' इति ध्वनिभिः पूरितानि नृतानि आशानुमानि दिग्बद्धानि यस्मिन्स्तेन तादृशेन ।

सुजगति । भुजगनिर्मोक्तस्य अहिकञ्चुकस्य शक्तिनेन समुत्पन्नसन्देशेन द्वारं निरीच्य भुजगनिर्मोक्त-
कोट्यमिति आगन्तिमतेत्यर्थः, मयूरेण शिखण्डिना ह्रियमाणः गृह्यमाणः द्वारो मौक्तिकदाम यस्मिन्स्तेन
तादृशेन । इह द्वारे शिखण्डिनः भुजगनिर्मोक्तप्रमाद्वान्तिमानलङ्कारः ।

सौधेति । सौधशिखरात् अट्टालिकोर्ध्वदेशात् अवतीर्णं सप्रचलितं पारावतकुलं कपोतगणो यत्र
तस्य भावस्तथा काणेन, स्थलोत्पलिनीनां सलिलशून्यस्थानगतसदृकमललतानां चनेन समूहेन शोभितं
राजितं तेनेव, तेषां पारावतानां कमलदलवत् ज्ञायमानत्वाद्विधाप्रापः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःपुरिकाजनेः अवरोधपुरस्थनारीलोकैः प्रस्तुता प्रारब्धा नरपतेः महाराजतारा-
पीडस्य यच्चरितं नेपथ्यरचनाचारावलोचनक्रियाः तस्य विडम्बनम् अनुकरणमेव क्रीडा खेला यस्मिन्-
स्तेन तादृशेन ।

अमेति । अश्वमन्दुराया वाजिशालातः परिभ्रष्टाः बन्धनाद्विमुक्ताः सन्त आगताः प्राप्ताः तैस्ता-
दृशैः । अश्वानां दृष्टिद्वयप्रतिबन्धनार्थं वाजिशालायां वानराः स्थाप्यन्त इति भूषणीनां व्यवहारः ।
अवलुप्तानि भिन्नानि, अवनदाडिमीफलानि गुहाङ्गनस्यदाडिमफलानि यैस्तैस्तादृशैः । आखण्डितानि
भिन्नानि अङ्गनसहकाराणां चत्वरवसिरसालतरुणां पञ्चवानि किलतया यैस्तैस्तादृशैः । अभिमृताः तैरेव
वानरैः आक्रम्य विजिता ये कुञ्जवामनकिराताः तेषां करतलेभ्यः हस्ततलेभ्यः आच्छिन्नानि हृद्यद्वय-
गृहीतानि भूषणानि कटकाद्यलङ्कारान् विकिरद्भिः समन्ताद्विचिपद्भिः कपिभिः वानरैः आकुलीकृतेन व्यग्री-
कृतेन । एवमेव हि कपिप्रकृतयः, तेनेह स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

शुकैति । शुक्रसारिकाभिः कीरपीतपादादिभिः शयनभवनयायाताभिरिति भावः, प्रकाशिता अश्वज-
नसमीपे स्फुटमुच्चरिताः ये सुरतविश्रम्भालापाः सम्भोगसामयिकस्वच्छन्दवचनानुकरणवचनानि तैः
लज्जिताः सञ्जातत्रपा अवरोधजना अन्तःपुरसुन्दर्यो यस्मिन्स्तेन तादृशेन ।

प्रासादिति । प्रासादानां सौधानां सोपानेषु आरोहणेषु समारोहणेन उपरिष्टाङ्गमेन चलिताः स्पन्दिते,
अवलानां क्षीणां चरणेषु पादेषु अवसक्तैः विद्यमानैः मणिमयैः रत्नकिराद्वैः, पदे पदे प्रतिपदचपैरुप-
शब्दायमानैः तुलाकोटिवलयैः पादाङ्गदमण्डलैः 'पादाङ्गं तुलाकोटिः' इत्यमरः, द्विगुणीकृतं निजशब्दैर्वर्द्धितं

गुडिर्वोते खेलती थी । पुर्वतिथी दिन-रात हिलते झूलो पर झूलती थी, उन झूलोके ऊपर भागमें वण्टियोंके 'टं टं'
शब्दसे सभी दिशाएँ परिपूर्ण होती थीं । कोई मयूर एक द्वारको संपर्क करके कंकुली जानकार उसे खोज ले जाता था ।
महलीके शिखरोंसे उतरकर नीचे चलते रहते कबूतरोंसे अन्दरका बड़ा भाग ऐसा प्रतीत होता था माने स्थलस्थित
शोभायमान कमलिनीका वन हो । अन्तःपुर (रनिवास) की सुन्दरियों महाराज तारापीडके चरित्रका अनुकरण
करनेकी कोशिशमें लगे रहती थीं । बन्दरोंके गुण्ड अश्वशाला (अस्तबल) में से बहाँ आकर, घरके आंगनमें विद्यमान
अनारोंके फलोंको कुतर कर, चत्वरस्थित आंगनोंके पड़कोंको तोड़कर कुञ्ज, वामन और किरातको परास्त कर
उन लोगोंके हाथोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) आभूषणोंको छीनकर उन्हें ध्वर-उधर बिखेर (फेंक) कर अन्तःपुरको
न्याकुल करते थे । शयनगृहमें रहनेवाले शुक और सारिकाएँ (तोते और मैने) सम्भोगसमयके विश्रम्भालापको
दूसरे लोगोंके सामने प्रकाशित कर अन्तःपुरकी सुन्दरियोंको लज्जित करते थे । पालवू कलहसौकी पक्षियोंसे
बर्बाद आँगन सफेद प्रतीत होता था, इस तरह महलीकी सीढ़ियों पर चढ़ती हुई सुन्दरियोंके पैरोंमें पड़ने हुए

१. अनवरतसंबाहमान*** । २. ...तोली*** । ३. स्थलोत्पलिनीवनेनेव । ४. ...आकुलीभूतेन ।

चरणावसकैर्मणिमयैः पदे पदे^१ रणद्विस्तुलाकोटि-वल्लयैर्द्विगुणीकृत-कूजित-रुताभिः^२ भवन-
कलहंसमालाभिर्धवलितान्जनेन,^३ धृतै-धौत-धवल-दुक्कूलोत्तरीयैः कलधौत-दण्डावलम्बिभिः
पलित-पाण्डूर-मौलिभिराचारमयैरिव विनयमयैरिव मय्योदामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीराकृ-
तिभिः स्वभावधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेऽपि जरस्मिहैरिवापरित्यक्तसन्नावष्टम्भैः कञ्चुकिभि-
रधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्, जलधरै-सनाथमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः, सनीहारमिव याम-
कुञ्जघटा-करशीकरैः, सनिशमिव तमालवीथिकाण्धकारैः, सवालातपमिव रक्ताशोकैः,^४
सतारागणमिव मुक्ताकलापैः, सवर्षालमयमिव धारागृहैः, सतडिल्लतमिव हेममयीभि-

कूजितरुतम् अन्धकृच्छन्दो यासां ताभिः तादृशीभिः, भवनकलहंसमालाभिः भवनपोषितकादम्बपङ्क्तिभिः
धवलितं मिजनिजस्थित्या श्वेतीकृतम् अङ्गनम् अङ्गिरं यस्य तेन तादृशेन । 'अङ्गनं चरवारजिरम्' इत्यमरः ।

धृतेति । धृतानि धारितानि धौतानि रजकञ्जालितानि अत एव धवलानि शुभ्राणि दुक्कूलोत्तरीयाणि
पटोत्तरीयवस्त्राणि यैस्तेस्तादृशैः । कलधौतदण्डाः सुवर्णयष्टीः अवलम्बन्ते धारयन्तीति तैस्तादृशैः ।
पलितेन जराजनितश्चेततया पाण्डुराः धवलाः मौल्यः कचाः येषां तैस्तादृशैः । आचारमयैरिव साधुस्थ-
वहारनिष्पन्नैरिव सर्वस्मिन् समये तदनुसरणात्तदुपदेशोच्चेत्याशयः । विनयमयैरिव सर्वस्मिन् समये
नम्राचरणात् । मय्योदा नीतिपथवर्त्तनं तन्मयैरिव सर्वस्मिन् स्थले न्याय्यमवहरणात् । मङ्गलमयैरिव
समस्तानामेव प्राणिनां सर्वस्मिन् समये मङ्गलानुष्ठानात् । गम्भीरा दुरवगाहा अचपला अचञ्चला
आकृतयः स्वरूपाणि येषां तैस्तादृशैः । स्वभावः चित्तवृत्तयोऽपि धीरा धैर्यवन्तो येषां तैस्तादृशैः । उष्णीषा-
णि सूक्ष्मवैष्टानि एषां सन्तीति तैः । 'वयःपरिणामेऽपि जरावस्थायामपि विद्यमानेऽपि जरस्मिहैरिव
वृद्धहर्षैरिव, अपरित्यक्तः अनुसिद्धतः सत्त्वावष्टम्भः साहसावलम्बनं यैस्तेस्तादृशैः । कञ्चुकिभिः
प्रतिपादितस्वरूपैः बुद्धब्राह्मणैः, अधिष्ठितेन आश्रितेन प्रदक्षितविधिनाऽन्तःपुरेण, समुपेतं सहितम्
अभ्यन्तरे मध्यभागो यस्य तत्तादृशं 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

आचारमयैरिव, विनयमयैरिव, मङ्गलमयैरिव, इत्यत्र विकारार्थे मयत्प्रत्ययविधानात् विकारस्य
चान्यथारूपत्वेन गुणत्वाच्च 'न्ये'च्चाद् गुणोत्प्रेक्षाङ्कारः ।

जलधरेति । कृष्णागुरुणां काकतण्डुलानां दक्षमानानां धूमसमूहैः धूमसमूहैः, जलधरसनाथमिव
मेघसहितमिव धूमसमूहानां जलधरसदृशत्वादित्याशयः । यामकुञ्जघटयाः प्रतिप्रहरपरिवर्त्तितगजनि-
करस्य करशीकरैः शुण्डातो निःसृतसलिलकणः सनीहारमिव तुहिनसहितमिव, तुहिनवत् तेषां पतनात् ।
तमालवीथिकाभिः तमालवृक्षपङ्क्तिभिः ये अन्धकाराः तमांसि तैः सनिशमिव रात्रिसहितमिव, उभयतम-
सामपि सदृशत्वात् । रक्ताशोकैः कुसुमैः सवालातपमिव अभिनवदिनकरालोकक्युक्तमिव, बालातपवत्
तदशोकानां लोहितत्वात् । मुक्ताकलापैः मुक्ताप्रादम्बैः सतारागणमिव सनच्चत्रसमूहमिव विद्यमानम्,
मुक्ताकलापानां तारागणवद्विस्तृत्वाद्देदीप्यमानत्वाच्च । धारागृहैः अनवरतसलिलवर्षिष्यन्नसहितभवनैः

पद्म-पद्म पर शब्द करते हुए-मणिमय नूपुरों (विष्णु मों) और कङ्कणीसे उन (कलहंसों) का स्वर दिगुणित हो
गया था । कञ्चुकिगण (वृद्ध ब्राह्मणगण), धुले हुए सफेद रेशमी कपड़ेका उत्तरीय (दुपट्टा) धारण कर, सोनेकी
छड़ी हाथमें लेकर उस अन्तःपुरमें फिरते रहते थे । वे मानो तदाचारमय, विनयमय, मय्योदामय और मङ्गलमय
थे । उसकी आकृति गम्भीर थी, समाव धीर था, एवं मस्तकके ऊपर पगड़ी बँधी हुई थी । और वृद्ध होनेपर भी
वृद्धसिंह जिस प्रकार पशुओंका अवलम्बन नहीं छोड़ता, वही प्रकार उन्होंने भी उसाह नहीं छोड़ा था । और
वह राजभवन, जलते हुए काले अग्निके धूपराशिसे मानो मेघसंयुक्त था, प्रतिप्रहरमें परिवर्त्तित हाथियोंकी
सुँड़में निकलते हुए जलविन्दुसमूहसे मानो वर्षा हिमकण बरस रहे थे; तमालवृक्षोंकी कुञ्जोंके अन्धकारसे मानो
वर्षा दाँधि थी, ऐसा प्रतीत होता था, लाल अशोकपुष्पसे मानो बाल-सूर्यका उदय हुआ था, मुक्ताकलपसे मानो
तारेगण आगए हों ऐसी प्रतीति होती थी; जलमय 'ऊँधरों' के गूँह रहनेसे मानो वर्षा समय आगया हो ऐसा

१. मणिमयैर्विशूणैः पदे पदे । २. 'रताभिः । ३. कश्चित् 'कल' इति पदं नास्ति । ४. धवलीकृता-
जिरेण । ५. कश्चित् धृतपदं नोपलभ्यते । ६. कश्चित् 'पाक' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ७. आचारम-
यैरिव । ८. कश्चित् 'विनयमयैरिव' इति पाठ एव नोपलभ्यते । ९. जरीजत् । १०. सजलजलवर ।
११. आरक्ताशोकैः ।

मयूरयष्टिभिः, सगृहदेवतमिव शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थितदण्डपाणि-
प्रतीहारगणम्, उत्कृष्टकविगद्यमिव त्रिविवर्णश्रेणि-प्रतिपाद्यमानानेकभिनयार्थ-सञ्चयम्,
अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोद्यमिव उल्लसत्पद्माकर-कमलामोदम्,
उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्क-शोभितम्, शोणितपुर-

सदपसमयमिव प्रावृद्धकालसहितमिव । हेमचयीभिः सुवर्णनिर्मितैः मयूरयष्टिभिः कलापिबुन्दोपवेशनदण्डैः
सतद्विह्वलमिव विधुल्लतासहितमिव तद्वण्डानां तद्विद्वत्प्रतीयमानत्वात् । कालभञ्जिकाभिः दारुपुत्रिकाभिः
सगृहदेवतमिव, तासां भवनदेवतावद्भवनमध्येऽवस्थानात् । इह 'जलधरसनाथमिव' इत्यारम्भ 'सगृह-
देवतमिव' इत्यन्तेषु सप्तसु वाक्येषु साहित्यस्य संयोगरूपतया गुणत्वात्तस्य चोत्प्रेक्षणात् गुणोत्प्रेक्षाङ्कारः ।

शिवेति । शिवभवनमिव काशीस्थविश्वनाथमन्दिरमिव, द्वारावस्थितः द्वारि विद्यमानः दण्डपाणिः
यद्विह्वलः प्रतीहारगणः द्वारपालनिकरः यस्य तत्तादृशम् । अन्यत्र तु द्वारावस्थिताः दण्डपाणिः तत्संज्ञको
भैरवविशेषः, प्रतीहाररूपा गणाः प्रमाथाश्च यस्य तत्तादृशम् ।

उत्कृष्टेति । उत्कृष्टकवेः अलङ्कारप्रसादमायुर्यगुणोपेतकाव्यरचयितुः राघं छन्दो रहितं गद्यारमकं
वासवदत्तादिकं काव्यमिव, कादम्बरीकाव्यमिवेत्यपि व्यज्यते । विविधा अनेकप्रकाराः वर्णाः ब्राह्मणादयः
तेषां श्रेण्या समूहेन प्रतिपाद्यमानः उपायनभावेन समर्पमाणः अनेको विविधः अभिनवो नूतनः अर्थ-
सञ्चयः धनराशिर्वर्त्मन् तत्तादृशम् । अन्यत्र तु विविधा नानाप्रकाराः वर्णाः अङ्गराणि तेषां श्रेण्या पङ्क्त्या
प्रतिपाद्यमानाः निरूप्यमाणः अनेकेषां विविधानाम् अभिनवानां नूतनानाम् अश्रुतपूर्वाणामित्यर्थः,
अर्थानां विषयाणां सञ्चयो राशिर्यत्र तत्तादृशम् ।

अप्सर इति । अप्सरोगणमिव, प्रकटा गोपनरहिताः सर्वविदिता इत्यर्थः, मनोरमाः सुन्दराश्च
आरम्भाः कार्योपक्रमा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटमनोरमा अत्यन्तसुन्दरी रम्भा तत्संज्ञका वेश्या यत्र
तत्तादृशम् ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य उद्यममिव उद्गमनमिव, उल्लसन् परिस्फुरन् पद्माकरकमलानां
सरसीतटगतमृगविशेषाणाम् आमोदः कस्तुरिकासुगन्धिः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे उल्लसन् विकसिततया
समन्तात् अपसरन् पद्माकरकमलानां सरसीस्थितपङ्कजानाम् आमोदः सुगन्धिः यस्मात् तत्तादृशम् ।

'पङ्कजे सलिले ताम्रे कमलस्तु मृगान्तरे ।' इति हैमः ।

उष्णेति । उष्णकिरणः उष्णरश्मिः सूर्यस्तमिव, निजलक्ष्म्या स्वीयकान्त्या कृतो विहितः कमलायाः
राज्यश्रियः उपकारः वर्द्धनरूपसाहाय्यं येन तत्तादृशम् । पक्षे निजलक्ष्म्या स्वीयप्रकाशरूपश्रिया कृतः
कमलानां पङ्कजानाम् उपकारः प्रस्फुटनरूपोपकृतियेन तत्तादृशम् ।

नाटकमिति । नाटकं तत्संज्ञकम् अभिनेयविशेषमिव, पताकाभिः वैजयन्तीभिः अङ्कैः अनेकप्रकार-

योगो रहा था; मयूरीके बैठनेके लिए सुवर्ण-मय डंडोंसे मानो विधुल्लता-युक्त और अधिकतर कठपुतलियोंके
रहनेसे मानो गृह-देवतागण ही उपस्थित हों ऐसी प्रतीति होती थी । विश्वेश्वर (महादेव) मन्दिरके
दरवाजेके पास जिसप्रकार दण्डपाणि, भैरव और प्रमथगण द्वारपालरूपमें रहते हैं, उसी प्रकार उस राजभवनके
दरवाजेके पास भी हाथोंमें छड़ी लिए द्वारपालगण रहते थे । उत्कृष्ट कविके बनाए हुए गद्यकाव्यमें जिसप्रकार विविध
अक्षरोंकी श्रेणीसे नयानन्धा अभिप्राय प्रकट होता रहता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार ब्राह्मणादि नाना-
जातीय व्यक्तियोंको नये-नये अनेक प्रकारके द्रव्योंको उपहाररूपमें दिया जाता था । अप्सराओंके बीचमें जिस
प्रकार अत्यन्त सुन्दरी रम्भा नामकी अप्सरा है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रकाशय भवसे सुन्दर-सुन्दर
कार्यारम्भ होते थे (अथवा मनोरञ्जक खेल होते थे) । सूर्यके उदयसे जिसप्रकार सरोवरमें रहनेवाले कमलोंकी
सुगन्धि बाहर निकलती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सरोवर-तीरमें रहनेवाले कस्तूरीचूड़ियोंकी शरीरकी
सुगन्धि बाहर होती थी । सूर्य जिस प्रकार अपने प्रकाशरूप शोभाद्वारा कमलोंका प्रकाशरूप उपकार करते हैं, वह
राजभवन भी उसी प्रकार अपनी शोभा द्वारा राजकुलकी वृद्धिरूप उपकार करता था । नाटकग्रन्थ जिसप्रकार
पताका (नाटकका अङ्क) और अङ्क द्वारा शोभित होता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार ध्वज, पताका और मण्डपसे

१. कविकाव्यमिव । २. श्रेणी । ३. कवित्व 'अनेक' इति पदे न विधत्ते । ४. रम्भाभोगम् ।

५. प्रकटपताकाङ्क ।

मिव बाणयोग्यवायोसेपेतम्, पुराणमिव विभागावस्थापितं-सकलभुवनकोशम्, सम्पूर्णं-चन्द्रो-
दयमिव मृदुकरसहस्रसंवर्द्धितरत्नालयम्, दिग्गजमिवानिच्छिन्न-महादान-सन्तानम्, ब्रह्मा-
ण्डमिव सकलजीवलोकन्यवहार-कारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगि-

चिह्नैश्च शोभितं राजितम् । पचे पताकया 'व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते' इत्युक्तस्वरूपेण अर्थप्र-
कृतिविशेषेण, अङ्कैः 'प्रत्यक्षनेचचरितो रसभावसमुज्ज्वलः' इत्यादिस्वरूपकैः परिच्छेदैश्च शोभितं राजितम् ।
शोणितेति । शोणितपुरं तत्संज्ञकं बाणनाम्नो दैत्यस्य नगरं तदिव, बाणानाम् इषूनाम् दृष्ट्वाद्या-
नुधानामित्यर्थः, बाणस्य दानानुपदेशे योग्यैः समुचितैः आवासैः भवनैः उपेतं सहितम् ।
पुराणमिति । पुराणं व्यासप्रणीतमस्त्यपुराणादिशास्त्रमिव, पुराणलक्षणञ्चोक्तममरकोशटीकायाम्—
'सर्गश्च प्रतिस्सर्गश्च वंशो सम्बन्तराणि च । भूम्यादिश्वेव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

अष्टादशपुराणानाञ्च संक्षेपेण नामानि चोक्तमन्यत्र—

'मद्वयं भद्रयं चैव भद्रयं वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकृष्कानि पुराणानि जगुर्बुधाः ॥'

विभागो पङ्क्तिमरूपेण अवस्थापितः रचितः सकलभुवनकोशः समस्तसंसारं यावान् अर्थसङ्ख्यः
सम्भवति तावान् अर्थसङ्ख्य इत्यर्थः, यत्र तत्तादृशम् । पचे विभागो अंसविशेषे अवस्थापितः कथनेन
ज्ञापितः सकलानां समस्तानां चतुर्दशानां भुवनानां मण्डलं यत्र तत्तादृशम्, निखिलव्यपि पुराणेषु समस्त-
संसारानां निरूपणोपलम्भादिस्थापयः ।

'कोशोऽस्त्री कुटुम्बले पात्रे दिश्ये खड्गपिधानके ।

जातिकोशोऽर्थसङ्घाते पेश्यां शब्दादिसङ्ग्रहे ॥' इति मेदिनी ।

सम्पूर्णैति । सम्पूर्णचन्द्रोदयमिव समस्तचन्द्रोद्गमनमिव राकापयुद्धमिवेत्यर्थः, मृदुवः कोमलाः
प्राजानिरनायासेन समर्पिताः ये कराः राजदैवद्रव्याणि तेषां सहस्रेण समूहेन सम्बद्धिता वृद्धिः प्रापिता-
रत्नालयाः धनागाराणि यस्य तत्तादृशम् । पचे मृदुकरसहस्रेण कोमलरिमजालेन संबद्धिता वृद्धिः प्रापिताः
रत्नालयाः सागरा येन तं तादृशम् ।

दिति । दिग्गजो दिग्दृष्टो तमिव, अविच्छिन्नः विरामप्रमाप्तः धाराप्रवाहेण संयुक्त इत्यर्थः, महा-
दानात्मा अत्यधिकद्रव्यवितरणानां सन्तानः परम्परा यत्र तत्तादृशम् । पचे अविच्छिन्नः महादानसन्तानः
सातिशयमदसल्लिख्यारा यस्य तं तादृशम् ।

ब्रह्माण्डमिति । ब्रह्माण्डं भुवनकोशमिव, सकलजीवलोकानां समस्तप्राणिवर्गाणां व्यवहारः विवा-
दादिनिश्चय एव कारणं हेतुः तस्मादुत्पन्नानि सञ्जातानि विवादान्निश्चयसमये जनैः समर्पितानीत्यर्थः, हिर-
ण्यानि द्रव्याणि गर्भे मध्ये यस्य तत्तादृशम् । पचे सकलजीवलोकानां व्यवहारः आचार एव कारणं तस्मा-
दुत्पन्नः जनव्यवहारनिश्चयाय उत्पन्न इत्यर्थः, हिरण्यगर्भो ब्रह्मा यत्र तत्तादृशम् । जनानां सर्वनाय तद्-
व्यवहारनिश्चयाय च तस्योत्पन्नात्वादिरयाशयः ।

ईशानेति । ईशानस्य शङ्करस्य बाहुनां मुञ्जानां वनं समुदायमिव, बाहुनां वृक्षसदृशविस्तृतत्वाद्बन्ध-
नशब्दप्रयोगः । महाभोगिनः सातिशयसुखिनो जनाः तेषां मण्डलानां समूहानां सहस्रेण अधिष्ठिता

चिह्नद्वारा शोभितं था । शोणितपुरं जिस प्रकार बाण राजाके योग्य भवनोंसे युक्त था, वह राजभवन भी उसीप्रकार
बाण आदि अस्त्रोंके रखने योग्य-भवनोंसे युक्त था । पुराणशास्त्रमें जिसप्रकार चतुर्दश भुवनोंका वृत्तान्त वर्णित
है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार समस्त संसारकी धनराशि अलग-अलग रूपमें कतार लगाकर रखी थी । सम्पूर्ण
चन्द्रका उदय जिस प्रकार कोमल किरणोंसे समुद्रोंको बढ़ाता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रजार्थों द्वारा
विना परिश्रमसे दिए हुए छोटे-छोटे करों (महसूलोंसे धनागार खजाने) की वृद्धि होती थी । दिग्गजको विशाल
मंद-जलधारा जिसप्रकार अविच्छिन्नरूपसे बढ़ती रहती है, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार अत्यन्त धनवितरण
अविच्छिन्नरूपसे (विना रुकावटसे) होता रहता था । ब्रह्माण्डमध्यमें जिस प्रकार प्राणियोंके व्यवहार निरूपण
करनेके लिए हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा) उत्पन्न हुए थे, उस राजभवनके मध्यमें भी उसी प्रकार सभी लोगोंके विवाद-
मीमांसा होनेसे उसमें लोगों द्वारा दिया गया अधिकतर धन उत्पन्न हो गया था (अर्थात् लोगोंके अमियोग
सुकदमों) का निर्णय (फैसला) होनेसे फौसका बहुतसा धन एकत्रित हो गया था) । शङ्करकी मुञ्जाओंके

मण्डलसहस्राधिष्ठितं-प्रकोष्ठम्, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यदुवंशमिव कुलकमागत-शूरा-भीमपुरुषोत्तमबल-परिपौलितम्, द्वाकारणमिव प्रथम-मध्यमोत्तम-पुरुष-विभक्तिस्थितानेकादेश-कारकाख्यात-सम्प्रदानक्रिया-व्यय प्रपञ्च-सुस्थितम्, उदधिमिव भया-

आश्रिताः प्रकोष्ठा भवनैकभागा यस्य तत्तादृशम् । पक्षे महाभोगिनो महासर्पाः तेषां मण्डलानां मण्डलीयूय विद्यमानानां सहस्रेण अधिष्ठिता आश्रिताः प्रकोष्ठा मणिवन्धदेशा यस्य तत्तादृशम् ।

महेति । महाभारतं पञ्चमो वेदः इतिहास इति स्वार्थः तमिव, अनन्ताः गणनातीता गीता गीता-पाठाः तेषां यत् आकर्षणं श्रवणं तेन आनन्दिताः हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् तत्तादृशम् । पक्षे—अनन्तः श्रीकृष्णः तस्य या गीता अष्टादशाध्यायात्मिका श्रीकृष्णप्रतिपादिता गीतस्थः, तस्या यदाकर्णं तेन आनन्दितो नरः नरसंज्ञकर्वैरंशवतारोऽर्जुनो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

यदिति । यदुस्तन्नामा भूपतिः तस्य वंशः सन्तानपरम्परा तमिव, कुलक्रमेण परम्परया आगता आयाताः शूराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः भीषणाश्च ये पुरुषोत्तमाः पुरुषप्रेक्षाः तेषां बलेन शक्त्या परिपालितं रक्षितम् । पक्षे—कुलक्रमेण तद्वंशीयरीत्या आगतौ उत्पन्नौ शूरौ वीरौ भीमौ विपणिनां भीषणौ यौ पुरुषोत्तमबलौ श्रीकृष्णबलरामौ ताभ्यां परिपालितं संरक्षितम् ।

व्याकरणमिति । व्याकरणं पाणिन्यादिप्रणीतशब्दशास्त्रमिव, प्रथममध्यमोत्तमतया या पुरुषविभक्तिः 'अयं सर्वगुणसम्पन्नतया प्रथमो दानयोग्यः, अयं ततो न्यूनगुणयुक्ततया मध्यमो दानयोग्यः, अयञ्चोत्तमगुणसम्पन्नतया मध्यमत उत्तमो दानयोग्यः' इत्येवंक्रमेण याचकजनविभागः, तस्मिन् विषये स्थिता नियुक्ता ये अनेके बहव आदेशकारकाः 'अस्मै हृद् प्रयच्छ' एवमादेशकर्तारः पुरुषाः तैः आख्याताः प्रतिपादिताः याः सम्प्रदानक्रियाः सम्पू्णकारेण वितरणकर्माणि ताभिर्यौ व्ययप्रपञ्चः द्रव्यापगमाधिक्यं तेन सुस्थितं कीर्तितमेवेन विद्यमानम् । पक्षे—प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुषः उत्तमपुरुषश्चेति आख्यातानां प्रत्येक-विशेष्य एकैकज्ञा, विभक्तयः सुसिद्धरूपाः, तासु स्थिता विद्यमाना ये अनेके आदेशाः शिचतुर्-शब्दयोः खिलिके तिसृ-चतस्र इत्यादयः, अजेर्वौ इत्यादयश्च, कारकाणि कर्त्रादीनि-तानि च—

'कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं चतुर्थीकारकः, क्रियाः क्रियाबोधकश्चादयः शब्दाः, अव्ययानि—

आख्यातं तिङन्तं पदम्, सम्प्रदानं चतुर्थीकारकः, क्रियाः क्रियाबोधकश्चादयः शब्दाः, अव्ययानि—
'सहस्रं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वान् च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यच्च न्येति तद्व्ययम् ॥

इत्युक्तस्वरूपाणि स्वरूपभूतयः, तेषां प्रपञ्चेन विस्तारेण सुस्थितं सुविख्यातम् ।'

यद्यपि कारकपदेनैव सम्प्रदानस्थं गतार्थत्वं भवति तथापि श्लेषयोजनाभिप्रायेण पृथक्कृत्योपादानं बोध्यम् ।

उदधिमिति । उदकानि धीयन्तैर्दस्मिन्श्रित्युदधिः समुद्रः तमिव, भयेन शत्रुभूतित्रासेन अन्तःप्रविष्टा अश्वत्तरगताः सपचाः सहायसहिता ये भूमिभृतो नृपतयः तेषां सहस्रेण आधिक्येन सङ्कुलं व्याप्तम् । पक्षे भयेन सुरराजद्वारा पञ्चल्लेद्वन्त्रासेन अन्तःप्रविष्टाः सपचाः पतत्रसहिता ये भूभृतो मेनाकादिगिरयः तेषां सहस्रेण सङ्कुलम् ।

मणिवन्धदेशं (कलाई पर) जिस प्रकार मण्डलीभूत बड़े-बड़े सौं लिपटे रहते हैं, उस राजभवनका एक भाग भी उसीप्रकार बड़े-बड़े सुखी लोगोंसे अधिष्ठित था । महाभारतमें जिसप्रकार अर्जुन श्रीकृष्णकी गीता सुनकर आनन्दित हुआ था, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार बहुतसे लोग गीता (अथवा गान) को सुनकर आनन्दित होते थे । यदुवंश जिस प्रकार कुलक्रमके अनुसार बड़े वीर और भयङ्कर होकर उत्पन्न श्रीकृष्ण और बलरामद्वारा परिरक्षित हुआ था, वह राजभवन भी उसीप्रकार कुलक्रमागत शूर और भयङ्कर उत्तम पुरुषोंके सामर्थ्यसे परिरक्षित था । व्याकरणशास्त्र जिसप्रकार प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष, छप् और तिङ् विभक्ति, प्रकृतिस्थित अनेक गम्, अद् प्रभृतिके स्थानमें गच्छ, वस् आदि आदेश, एवं प्रत्ययस्थित छे, छद् प्रभृतिके स्थानमें व-तिभावादेश, पङ्-विष कर्ता आदि कारक, भवति-गच्छति प्रभृति आख्यात, सम्प्रदान (चतुर्थी) कारक, भू-प्रभृति धातु, एवं अव्यय 'उच्चैः नीचैः' आदि पदोंके विस्तारसे प्रसिद्ध हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार 'यद् पहले दानके योग्य है, वह मध्यम दानके योग्य है एवं यह उत्तम दानके योग्य है' इस प्रकार याचक लोगोंके वितरण कार्यमें नियुक्त अनेक आशा माननेवाले (नाजिर आदि) लोगोंने बता दिया जिसे जो दान देना है, इसमें व्ययके आधिक्य

न्तःप्रविष्टं-सपक्षभूमिभृत्^१ सहस्रसङ्कुलम्, ऊषानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखां दर्शित-वि-
चित्र-सकल त्रिभुवनाकारम्, बलियज्जमिव पुराणपुरुष-वामनाधिष्ठिताभ्यन्तरम्, शुक्लपक्षप्र-
दोषमिव वितत-शशि-किरण-कलाप-धवलाम्बरं-वितानम्, नरबाहनदत्त-चरितमिव अन्तः-

पुरा किल पर्वताः पञ्चवन्तः सन्त उड्डीय यत्र तत्र नगरा^२ पतन्ति स्म, तदा प्रजाविनाशमभिलषेन्द्रः
पर्वतानां पक्षाश्चिच्छेद^३ । तत्र मैनाकादयो हि तद्भयेन समुद्रमध्ये प्रविष्टा इति रामायणीया वाचते ।

अथेति । ऊषा बाणारथभूपतिदुहिता, अनिरुद्धः श्रीकृष्णपौत्रः तयोः समागमं सम्बन्धस्तमिव,
चित्रलेखाभिः तत्तदालेख्यनिर्माणैः दर्शिताः प्रकटिता विचित्रा नानाप्रकाराः, सकलत्रिभुवनस्य
समस्तलोकत्रयस्य तद्वर्तिनः पदार्थस्य आकाराः आकृतयो यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—चित्रलेखा तस्मान्मया
ऊषासहचर्यां दर्शिता आलिख्य ऊषायै प्रदर्शिताः विचित्राः विशिष्टचित्रस्वरूपाः, सकलत्रिभुवनस्य सम-
स्तलोकत्रयनिवासिनस्तृणराणस्य आकाराः स्वरूपाणि यत्र तं तादृशम् ।

पुरा ऊषानाञ्जी वाणतनया स्वमेऽतिरमणीयं कमपि तद्वर्णं निरीक्ष्य तत्प्राप्तयेऽयन्तोऽसुका
सञ्जाता । स हि क वर्त्तत इत्युच्यते प्रतिपादयितुमशक्यतया तस्याः सहचरी चित्रलेखाप्रिया सकलत्रिभु-
वनस्य समस्तानां तरुणानां स्वरूपाणि आलिख्य समानीय तस्यै दर्शयामास । ततस्तत्र हि अनिरुद्धस्वरूपं
निरीक्ष्य स पुत्रायमिति कथितवत्यां तस्यामूषायां चित्रलेखा मायया सुतं तमनिरुद्धमानीय ऊषया सह
सम्मेलितवतीति हरिवंशकथा ।

वलीति । बलेः बलिनामकभूपतेः यज्ञमिव, पुराणपुरुषैः वृद्धमानवैः वामनेन हस्वस्वरूपिभिः
पुरुषैः, पक्षे—पुराणपुरुषेण आदिपुरुषेण वामनेन गृहीतवामनाचतारेण भगवता नारायणेन, अधिष्ठितम्
आश्रितम् अभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत् तादृशम् ।

पुरा भगवान् वामनो बलेः प्रतारणाय तदीयमखं प्रति गतवानासीदिति भागवतीया कथा ।
शुक्लेति । शुक्लपक्षस्य सितदलस्य प्रदोषे रजनीमुखमिव, विततानि ऊर्ध्वं विस्तीर्णानि शशिकिरण-
कलापवत् चन्द्ररश्मिसमूहवत् धवलानि शुभ्राणि अम्बरवितानानि वस्त्ररचितचन्द्रातपा यत्र तत्तादृशम् ।
पक्षे—विततेः विस्तृतेः शशिकिरणकलापैः धवलम् अम्बरं गगनमेव वितानं यत्र तं तादृशम् ।

नरेति । नरबाहनदत्तस्य तत्संज्ञकस्य वत्सराजोद्यमसुतस्य चरितं चरित्रमिव, अन्तः अवरोधपुरे
सम्बद्धिताः वृद्धिं प्रापिताः प्रियदर्शनाः परमरमण्याः या राजदारिकाः प्राप्तान्यान्धराजपुत्र्यः तामिः गन्ध-
र्वेभ्यो देववायकेभ्यः दत्ताः अत्यन्तरमणीयत्वादपि ता उरुगण्टा सम्मिलनीरुपुत्र्यं यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—
अन्तः सम्बद्धिता प्रियदर्शना नितान्तरमणीया, राज्ञः सागरदत्तस्य दारिका पुत्री या गन्धर्वदत्ता तदास्या
तस्या उरुगण्टां नरबाहनदत्तस्य कृते ह्यैरुपुत्र्यं यत्र तत्तादृशम् । इहेतिहासश्च कथासरित्सागरे ज्ञेयम्—
'राजा सागरदत्ताख्यो गन्धर्वाणामिहास्ति यः । तस्य गन्धर्वदत्तास्या सुतास्ति न्यक्कृताप्सराः ।'

सा हि गन्धर्वदत्ता दूतचन्द्रिद्राहाणादिभ्यो नरबाहनदत्तगुणातिशयं निशम्य तत्क्षमिन् नितान्तो-
स्मुका जातेति ।

होमैस्ते वै लोग यसरवी कहलाकर प्रसिद्ध थे । समुद्र जिस प्रकार इन्द्र द्वारा पंख करने के भयसे अन्दरमें घुस
हुए पंखोंसे युक्त मैनाकादि पर्वतोंसे व्याप्त हो गया था, वह राजभवन भी उसी प्रकार शत्रुओं के भयसे अन्दरमें
घुसे हुए सहायक-युक्त (मित्र भाव-सम्पन्न) राजाओंसे व्याप्त था । ऊषा-अनिरुद्ध के समागममें जिस प्रकार उसकी
सखी चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युवकपुरुषोंकी आकृतिका चित्र खींच कर ऊषाको दिखाया था, वस राजभवनमें
भी उसीप्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृति का चित्र दीवार पर
खींच कर लोगोंको दिखाया गया था । बलि राजाका यक्षस्थल जिस प्रकार आदिपुरुष (विष्णु) वामनद्वारा
अधिष्ठित था, वह राजभवन भी उसीप्रकार वृद्ध और खर्वाकृति (बौने) मनुष्योंद्वारा अधिष्ठित था । शुक्लपक्षका
प्रदोषसमय जिसप्रकार चन्द्रके विस्तृत किरणोंसे (खिली हुई चाँदनीसे) धवलवर्ण आकाशरूप चन्द्रातपसे युक्त
होता है, वह राजभवन भी उसीप्रकार चन्द्रकी किरणों के (खिली हुई चाँदनीके) समान धवलवर्ण वस्त्रसे बनाए
हुए एवं ऊपरमें विस्तृत चन्द्रातप (तने शमियाने) से युक्त था । नरबाहनदत्त राजकी कथामें जिसप्रकार अन्तः-
पुरमें संवर्धित हुई परमद्वन्द्वरी राजा सागरदत्तकी पुत्री गन्धर्वदत्ताको नरबाहनदत्तके विरहके कारण उससे समा-

१. मयातपिष्ट । २. भूभृत् । ३. विचित्रलेखा । ४. 'धवलितं' । ५. नरबाहनदत्तकथेव ।

संवर्द्धित-प्रियदर्शन-राजदारिका-गन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, महातीर्थमिव सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभि-
षेक-फलम्, प्राग्वंशमिव नानासवपात्र-सङ्कुलम्, निशासमयमिषानेकनक्षत्रमालालङ्कृतम्,
प्रभातसमयमिव पूर्वंदिग्भाग-रागानुमेय-मित्रोदयम्, गान्धिक-भवनमिव स्नान-धूप-विलेपन-
वर्णकोज्ज्वलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृत-लवली-लवङ्गैला-कङ्कोल-पत्रसञ्चयम्, प्रथम-वेश्या-

महेति । महातीर्थं भागीरथ्यादिकं तद्वदिव, सद्यः तारापीडादेशसमयमेव अनेके विविधा ये
पुरुषाः विभिन्नदेशीयनृपात्मजाः तैः प्राप्तानि लङ्घानि अभिषेकाः स्वस्वराज्याभिषेका एव फलानि यस्मा-
त्तत्तादृशम् । अर्थात् यस्माद्वाजभवनात् बहुभिः राजत्वं प्राप्तम् । पक्षे—सद्यः ज्ञानकाल एव अनेकपुरुषैः
ज्ञानकर्तुः पूर्वलोकैः प्राप्तं लङ्घम् अभिषेकात् सुतानामेव ज्ञानात् फलं स्वर्गादिप्राप्तिरूपं यस्मात्तत्
तादृशम् ।

प्राप्तिः । यस्मिन् भवने होमसम्पादनाय हविः स्थाप्यते तस्मात् प्राग्दिकस्थायि यजमानादिवा-
सार्थं भवनं प्राग्वंश इत्युच्यते तथा चामरः—‘प्राग्वंशः प्राग्धविर्गोहा’ इत्यमरः, तमिव, नाना बहुभिः
आसक्तपात्रैः क्षीधु (मधु) भाजनैः ‘मैरेयमासवः क्षीधुः’ इत्यमरः । पक्षे—नानासवस्य यज्ञस्य पात्रैः
सुकुसुवादिभिः यज्ञीयपात्रैः सङ्कुलं व्यासम् । ‘पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं सुवादी पणं
च रात्रमन्त्रिणि चेष्यते ॥’ इति विश्वः । ‘यज्ञः सवोऽध्वरो यागः’ इत्यमरः ।

विशेति । निशासमयं रात्रिसमयमिव, अनेका नानाविधाः नक्षत्रमालाः सप्तविंशतिसंख्यक-
मुक्ताफलगुम्फितनजः तारकापङ्क्तयश्च ताभिः अलङ्कृतं शोभितम् ।

‘सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिसंख्यकैः ।’ इत्यमरः ।

प्रभातेति । प्रभातसमयमिव प्रायुषावसरमिव, पूर्वदिग्भागे प्रागवस्थायां रागेण महाराजतारापीड-
श्यानुरागावलोकनेन अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः मित्राणां सुहृदाम् उदया अश्रुदया यत्र तत्तादृशम्,
तथा च जनैः यं यं मित्रं प्रति प्राक् राज्ञोरारोगोऽवलोकितः तस्य तस्यैव शीघ्रेण तद्वर्षितद्रव्यादिभिरश्रु-
दयो भविष्यतीत्यनुमितमिति स्पष्टार्थः । पक्षे—पूर्वदिग्भागे प्राच्यां दिशि रागेण लौहित्यदर्शनेन अनुमेयः
मित्रस्य दिनकरस्य उदयो यत्र तत्तादृशम् ।

गान्धिकेति । गन्धद्रव्याणि विक्रीणीते यः स गान्धिकः तस्य भवनं निकेतनमिव, ज्ञानं ज्ञानीय-
द्रव्यं सुगुन्धितैलादि, धूपः विलेपनं श्रीखण्डचन्दनादिकम्, वर्णकम् अङ्गरागद्रव्यं कुङ्कुमादिकवर्तवि-
शेषश्च तैरुज्ज्वलं दीप्तिसत्तादृशम् ।

‘गान्त्रानुलेपनी वस्तिर्विगन्धय विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छ्रुतिः स्त्री कषावोऽङ्गरागे ॥’ इति रभसः ।
ताम्बूलिकेति । ताम्बूलिकस्य नागवङ्गीदलविक्रयविषयाधिनः भवनं गुहमिव, कृतो भोक्तुं विक्रेतुं च
विहितः लवलीनां लवङ्गानां प्लानां चन्द्रवालानां पत्राणां दलानां ताम्बूलानाञ्चेति तात्पर्यम्, सञ्चयः
एकत्रीकरणं यत्र तत्तादृशम् ।

प्रभेति । प्रथम आद्यो यो वेश्यासमागमः गणिकासम्मिलनं तमिव, अविव्रितः अनन्तगाम्भीर्य-
गम करनेकी उत्कण्ठा सुननेमें आती है, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में संवर्धिता परम-
सुन्दरी राजपुत्रियार्थ गन्धर्वोंको भी उत्कण्ठा उत्पन्न करती थी ऐसा सुननेमें आता है । गणादिक महातीर्थमें खान करने
पर मित्रप्रकार तत्काल ही ज्ञान करनेवालोंके पूर्व पुरुषोंको स्वर्गादिक फल प्राप्त होते हैं, उस राजभवनमें भी
उसीप्रकार महाराज तारापीडकी अनुमति होने पर उस समयमें ही विभिन्नदेशीय राजपुत्रोंको अपने-अपने
राज्यमें अभिषेकका फल प्राप्त होते हैं । होमपक्षे पूर्वदिशामें यजमानादिकोंके रहनेके लिए विद्यमान घर
मित्रप्रकार सुक और सुवादि अनेक प्रकारके यज्ञीय पात्रोंसे व्यास रहता है, वह राजभवन भी उसीप्रकार अनेक
प्रकारके मधुपात्रों (शरापके प्यालों) से व्यास था । रात्रिसमय जिसप्रकार अनेक नक्षत्रमालाओंसे शोभित
होता है, वह राजभवन भी उसीप्रकार अनेक मुक्तामालाओंसे शोभित था । प्रातःकालमें जिसप्रकार पूर्वदिशामें
लालिमा देखकर सूर्योदयका अनुमान किया जाता है, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार मित्रोंके प्रति आरम्भमें
ही महाराजका अनुराग देखकर उनलोगोंकी उत्तिका अनुमान किया जाता था । गन्धद्रव्य वेतनेवालेके गुह्यके
समान वह राजभवन, सुगन्धितैलादि खानकरने योग्य द्रव्य, धूप, चन्दनादि अनुलेपन द्रव्य एवं कुङ्कुमादि अङ्ग-
रूप द्रव्यसे उज्ज्वल होती थी । पानवेतनेवाले (तमोली) के घरके समान उस राजभवनमें भी लाली-लवंग

समागममिव अविदित-हृदयाभिप्राय-चेष्टाविकारम्, कामुकजनमिव बहु-चातु-संत्लाप-सुभा-
षित-रसास्वाद-दत्त-तालाशब्दम्, धूर्तमण्डलमिव दीयमान-मणि-शत-सहस्रालङ्करण-कृत-
लेख्यपत्रसञ्चयम्, धर्मारम्भमिवाशेषजन-मनः-प्रह्लादनम्, महावनमिव विविधैश्यापद-द्विजो-
पघुष्टम्, रामायणमिव कवि-कथ-समाकुलम्, माद्रीकुलमिव नकुलालङ्कृतम्, सङ्गीतमवन-

त्वात् केनाप्यनधिगतः हृदयाभिप्रायः चित्ताशयो याभ्यः तथोक्ताः चेष्टाः क्रियाः, विकाराः वदनलोचनावि-
भङ्गयश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—अविदितः अपरिचितत्वात् केनाऽप्यबुद्धः हृदयाभिप्रायो यासु तथोक्ताः
चेष्टाः शृङ्गारचेष्टा विकारा भ्रूकुटाद्यादयश्च यत्र तं तादृशम् ।

कामुकैति । कामुकजनमिव, बहुनि नानाविधाभि चाटूनि नर्मवाक्यानि येषु तथोक्तैः संत्लापैः
परस्परौक्तिभिः सुभाषितैः एकैकस्य रमणीयवचनैश्च यो रसास्वादः रसावगमः तेन दत्तः सम्मतिबोधनाय
विहितः तादृशद्वयः करतलध्वनिः यत्र तत्तादृशम्, पक्षे—येन तं तादृशम् ।

धूर्तैति । धूर्तौ धूर्तकारः तस्य मण्डलं समूहमिव, दीयमानानि तत्तत्प्रान्तीयराजभिरुपायनरूपेण
वितर्यमाणानि यानि मणीनां रत्नानां शतसहस्राणि तत्संख्याकानि अलङ्करणानि आभूषणानि च तेषां
कृतः नियुक्लिपिकर्तृभिर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः तानि भूयो भूयो लिपीकृत्य तत्पत्रसंग्रहो यत्र तत्तादृ-
शम् । पक्षे—दीयमानाय धूर्ते स्वाविजयत्वेन शतस्थाय मणिशतसहस्राय अलङ्करणाय च कृतः निजह-
स्ताक्षरैर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः 'एतावत् काले दास्यामि' इति ऋणलेख्यपत्रसंग्रहो येन तत्तादृशम् ।

धर्मेति । धर्मो यागादिकः तस्य आरम्भः कार्योपक्रमः तमिव, अशेषाः समस्ता ये जना लोकाः
तेषां मनःप्रह्लादनं हृदयानन्दोत्पादकम्, अत्यद्भुतत्वादित्याशयः । पक्षेऽपि तुल्यमेव ।

गतेति । महावनमिव, विविधैः नानाप्रकारैः श्यापदैः पोषितहिंस्रप्राणिभिः आरण्यकहिंस्रप्राणिभिश्च
शार्दूलदिभिः, द्विजैः पोषितपतत्रिभिः विप्रैर्वा, पक्षे आरण्यकपतत्रिभिश्च उपघुष्टं दादितम् । 'दन्त-
विपाण्डवा हिजाः' इत्यमरः ।

रागेति । रामायणं रामचरितं महाकाव्यमिव, कपिभिः पोषितवानरैः कथाभिः विविधोपाख्यानैश्च,
पक्षे—सुग्रीवहनुमत्प्रभृतीनां कथाया उपोख्यानैः समाकुलं व्याप्तम् ।

इतिहासो महाभारतादिरेव न तु रामायणं तस्य महाकाव्यत्वेन सर्वत्र व्यवहियमाणत्वात् ।

माद्रीति । माद्री पाण्डोः कनिष्ठा पत्नी तस्याः कुलं सन्तानमिव, नकुलैः पोषितभुजङ्गारिभिः,
नकुलेन तत्संज्ञकचतुर्थपाण्डवेन च अलङ्कृतं भूषितम् ।

सङ्गीतेति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तदिशा गीतनृत्य-

(लवंग), हलायची, कक्कोल, एवं ताम्बूल इकट्ठे ये । वेदयाके प्रथम समागममें जिसप्रकार उसके मनका अभिप्राय
व्यवहार और मुखचेष्टादिके भाव समझमें नहीं आते हैं, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार लोगोंके मनका अभि-
प्राय, व्यवहार और मुखचेष्टादिके भाव समझमें नहीं आते थे । कामुक व्यक्तिके समान उस राजभवनके लोग भी
अनेक प्रिय वाक्योंके द्वारा आपसमें आलापका एवं एक दूसरेके मनोहर वाक्योंका रसास्वादन कर करतलध्वनि
(तालियौ बजाया) करते थे । धूर्तकारगण (जुआरी लोग) जिसप्रकार जुयमें पराजित होकर बाजीमें शत-सहस्र
रत्न एवं आभूषणोंके लिए लेख्यपत्र (वयान) लिख देते हैं, उस राजभवनमें भी उसीप्रकार छोटे-छोटे अधीन
राजे लोग उपहारभावसे जो शत-सहस्र मणि और आभूषण देते थे, लेखकगण उनलोगोंके उन सभी चीजोंका
लेख्यपत्र (तालिका) लिखकर देते थे (अथवा रानियोंके पहननेके लिए दिये गए मणिमय-आभूषणोंको लेखक-
गण (दीवान) कागज पर लिखते थे) । यागादि धर्मकार्यारम्भके समान वह राजभवन भी सब लोगोंके
चित्तका आनन्द देनेवाला था । महावनके समान वह राजभवन व्याघ्रादि हिंसक जन्तुओं और पक्षियोंके
शब्दसे शब्दावयमान था । रामायण जिसप्रकार बालि-सुग्रीव और हनुमान् आदि वानरोंको कथाओंसे परिपूर्ण है,
वह राजभवन भी उसीप्रकार पालित वानर और अनेक स्थानोंमें प्रारम्भ की हुई कथाओंसे परिपूर्ण था । माद्रीका
कुल जिसप्रकार नकुल (चतुर्थ पाण्डव) द्वारा भूषित था, वह राजभवन भी उसीप्रकार नकुल (नेवला-मिथि-
लामावामे बिज्जी) द्वारा शोभित था । सङ्गीतशालामें जिसप्रकार स्थान-स्थान पर बुदङ्गरक्ता रहता है, उस राज-

मिवानेकस्थानावस्थापितमुदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्^१, ज्यौतिषमिव प्रह-भोक्ष-
कला-भाग-निपुणम्, नारदीयमिव, वर्ण्यमान-राजधर्मम्, यन्त्रमिव विविध-शब्द-रस-लब्धा-
स्वादम्, मृदुकाव्यमिवानर्थ-चिन्तित-स्वभावाभिप्रायावेदकम्^२, महानदी-प्रवाहमिव सर्वदुरि-

वाद्यत्रयस्य भवनं गृहमिव, अनेकेषु विविधेषु स्थानेषु अवस्थापिता न्यस्ताः, मृदः अङ्गानि करचरणेषां
वयवा यासां ता मृदङ्गा मृगपुच्छिकाः सुरजाश्च यत्र तत्तादृशम् ।

रघुकुलमिति । रघुकुलमिव, भरता नटाः तेषां गुणैः अभिनयकौशलैः, भरतस्य केकयीसुतस्य गुणैः
दद्याद्वाक्पिण्यादिमिश्र आनन्दितं प्रमोदितम् ।

ज्यौतिषमिति । ज्यौतिषं ग्रहनक्षत्रादिवोधकं शास्त्रं तदिव, ग्रहो ग्रहणं प्रतिकूलाचरणानामावद्धी-
करणम्, मोक्षो निश्चितकाल्यतीते दृष्टितानां तेषां कारागृहान्मोचनम्, कला नृत्यगीतादिचतुःषष्टिविधाः,
भागः शास्त्रमनतिक्रम्य धनविभक्तकरणं तेषु निपुणा द्वा जना ह्यर्थः यत्र तत्तादृशम् । पचै-प्रहः
संक्षेपेन चन्द्रसूर्योर्ग्रहणम्, मोक्षः तयोस्तस्मान्मुक्तिः, कला पञ्चपलात्मकः समयः, भागश्च पञ्चदण्डा-
त्मकः समयः तेषु तत्प्रतिपादनेषु ह्यर्थः निपुणं दृक्म् ।

नारैति । नारदीयं नारमञ्जानं खति खण्डयतीति नारदः सुरर्षिः तेन प्रोक्तं पुराणं नारदीयं
तदिव, वर्ण्यमाना निरूप्यमाणाः राजधर्मा यत्र तत्तादृशम् । नारदीयपुराणेऽपि राजधर्मनिरूपणो-
पलम्भात् ।

यन्त्रमिति । यन्त्रं बीणादिकमिव, विविधा नानाप्रकारा ये शब्दाः योजितवाक्यानि तेषां ये रसाः
शृङ्गारादयः तेषां लब्धः काव्यकौशलैः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यत्र तत्तादृशम् । पचै-विविधा ये शब्दाः बीणो-
प्यतिष्वनयः तेषां रसस्य माधुर्यस्य लब्धः श्रवणकर्तृभिः प्राप्तः आस्वादश्चर्वणं यस्मात्तत्तादृशम् ।

मृदिति । मृदु सुकुमारं प्रसादगुणयुक्तमित्यर्थः काव्यं कविकर्मं तद्वदिव, अन्यैः अन्यस्थानस्थायि-
गुरुषु चिन्तितः चिन्तामात्रविषयीकृतः न तु प्राप्त ह्युपाशयः, यः स्वभावः प्रकृतिः, अभिप्रायः तत्र स्थित-
पुद्गलाग्राभासश्च तयोः आवेदकं बोधकम्, पचै-अन्यैः प्रतिपादकातिरिक्तैः पुरुषैः चिन्तितः केवलश्रवणेन
ज्ञातः यः स्वभावः स्वाध्याभिप्रायः प्रतिपादकस्याशयः तात्पर्यविषयो भूतार्थोक्त्य इति भावः, तयोरावे-
दकं धोतकम् । प्रसादगुणविशिष्टं काव्यमन्ये श्रवणमात्रेण आशयतोऽवबुध्यन्त ह्यर्थः ।

महैति । महानद्या वृहत्तटिन्याः गङ्गादेः प्रवाह ओचः तमिव, सर्वेषां समस्तानां दुरितानां दुष्ट-
लोकोद्वर्धनहारणाम् अपहरं तत्रत्यविदुषां सदुपदेशात् विनाशकम् । पचै-सर्वाणि यानि दुरितानि
पापानि तेषाम् अपहरं खानकरणेन नाशजनकम् ।

भवनं भी उसीप्रकार स्थान-स्थान पर मृत्तिकाको पुत्तलिका रक्खी थी । रघुकुल जितप्रकार भरतके गुण (दवा-
दाक्षिण्यादि) से आनन्दित हुआ था, वह राजभवन भी उसीप्रकार नदोंके गुण (अभितयादि नैपुण्य) से
आनन्दित था । ज्यौतिषशास्त्र जिसप्रकार चन्द्र और सूर्यके ग्रहण और मुक्ति, कला (पञ्चपलात्मक समय), एवं
भागके (पञ्चदण्डात्मक समयके) प्रतिपादनमें समर्थ है, उस राजभवनमें अनेक व्यक्ति (मन्त्री आदि) भी उसी
प्रकार दुर्जनोको बँववानेमें, निर्दिष्ट समय बौत जाने पर उसे कारागार (जेल) से छुड़वानेमें, नृत्यगीतादि
कलाविषयोंका शास्त्रानुसार दर्श्यों का विभाजन करानेमें समर्थ थे । नारदीय पुराणमें जिस प्रकार समस्त
राजधर्मों का वर्णन है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सब राजधर्म रक्षित थे । बीणादिक वाद्ययन्त्रों से
सुननेवाले जिस प्रकार अनेक प्रकार शब्दमाधुर्योंके रसका आस्वादन पाते रहते हैं, उस राजभवनमें काव्योंको
जानने वाले भी उसी प्रकार अनेक प्रकारके काव्य-रसोंका आस्वाद पाते थे । प्रसाद गुणसे युक्त काव्य जिस
प्रकार श्रवणमात्रसे ही साधारण मनुष्य चिन्तन कर सकें ऐसे अभिप्रायों और प्रकृतियोंके वर्णन को व्यक्त
करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दूसरेके केवल चिन्ताविषयीभूत अपनी असाधारण चमत्कारिता,
और तत्रत्य जनोका सदृग्भिप्राय को व्यक्त करता है । गङ्गादि महानदियों का प्रवाह जिस प्रकार समस्त पार्योंको
दूर करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार शानियोंके उपदेश द्वारा सब लोगोंके दुराचरणों को दूर करता है ।

१. भरतकुलानन्दितम् । २. आवर्ण्यमानम् । ३. अनन्यम् । ४. वेदकम् ।

तापहरम्, घनमिव न कस्यचिन्नाकाङ्क्षणीयम्, सन्ध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयम्, नारायणवक्षःस्थलमिव श्रीरत्न-प्रभा-भासित-दिगन्तम्, बलभद्रमिव कादम्बरी-रस-विशेष-वर्ण-नाकुलमति^१, ब्रह्माणमिव^२ पद्मासनोपदेश-दर्शित-भूमण्डलम्, स्कन्दमिव शिखिक्रीडारम्भचञ्चलम्, कुलाङ्गनाप्रचारमिव सर्वदोपजातशङ्कम्, वेश्याजनमिवोपचारचतुरम्,

घनमिति । धनं द्रव्यं तद्वदिव, कस्यचिन्नाकाङ्क्षणीयं नाभिलषणीयमिति किन्तु सर्वस्यैवाकाङ्क्षणीयमित्यर्थः ।

सन्धेति । सन्ध्यायाः सायङ्कालस्य यः समयो वेला तमिव, दृश्यमानः प्रेक्ष्यमाणः चन्द्रापीडस्य तत्संज्ञकस्य नृपात्मजस्य उदय उपस्थितिर्यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-दृश्यमानः अवलोक्यमानः चन्द्रः शशी एव सन्ध्याया एव आपीडः शिरोऽलङ्कारः तस्य उदय आविर्भावो यत्र तं तादृशम् । यद्वा-चन्द्रापीडो महेश्वरः तस्योदयो यत्र तं तादृशम्, सर्वदा सन्ध्यायां नृत्यविधानादित्याशयः ।

नारायणेति । नारायणो विष्णुः तस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तद्वदिव, श्रीसहितानि रत्नानि श्रीरत्नानि नृतिविशिष्टमणयः तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः भासिता दीपिता दिशां ककुभाश्च अन्ताः शेषसीमा यस्य तत्तादृशम् । पक्षे-श्रिया लक्ष्म्या रत्नस्य कौस्तुभस्य च प्रभाभिः भासिता दिगन्ता यस्य तत्तादृशम् ।

वलेति । बलभद्रो बलरामः तमिव, कादम्बर्याः मधस्य रसविशेषमग्नौ आकुला व्यग्रा मतिः लोकानां बुद्धिः यत्र तत्, यस्य च तं तादृशम् । राजकुलपक्षे—‘आकुलमति’ इति लिङ्गव्यत्ययो विधेयः ।

ब्रह्माणमिति । ब्रह्माणं ब्रह्माचारिमिव, पद्मा राज्यश्रीः तस्याः आसनाय बहुकालपर्यन्तं स्थितये य उपदेश आचार्यैः तारापीडाय नीतिज्ञानदानं तेन दर्शितं प्रकटितं भुवः पृथिव्या मण्डलं व्यवहारो यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-पद्मासनम्—

‘ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् । वामोरीं स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम् ।’

दृश्यमिहितस्वरूपम् आसनविशेषः तस्य उपदेशः तज्ज्ञानप्रदानं दर्शितं तत्त्वज्ञानाय बोधितं भूमण्डलञ्च यस्मै तं तादृशम् । ब्रह्माणमिति पाठे ब्रह्माणं द्विजमिव, पद्मासनोपदेशेन दर्शितभूमण्डलम्, पक्षे-पद्मासनो ब्रह्मा तस्योपदेशो वेदः तेन दर्शितं परेभ्यः प्रकाशितं भूमण्डलं येन स तं तादृशम् ।

स्कन्दमिति । स्कन्दः कालिकेयः तमिव, शिखिः पोषितमयूराः तेषां क्रीडारम्भेण उद्गतनृत्यक्रीडोपक्रमेण चञ्चलं चटुलप्रायम् । पक्षे—शिखिनो वाहनीभूतमयूरस्य क्रीडारम्भेण नृत्यक्रीडोपक्रमेण चञ्चलः तदुपरि वर्त्तमानत्वेन स्पन्दितशरीरस्तम् ।

कुलेति । कुलाङ्गना कुलवधूः तस्याः प्रचारो बहिर्माणादौ गमनं तमिव, सर्वदा सर्वस्मिन् समये उपजाता सामान्यानां कुलाङ्गनायाश्च उपपन्ना शङ्का भीतिः यत्र तत्, तच्च तादृशम् ।

वेश्येति । वेश्याजनो वाराङ्गनाजनः तमिव, उपचारे विद्यमानलोकानामाद्रप्रार्थनायां चतुरं

धनके समान वह राजभवन भी सभी को असौप्तित था । सन्ध्याकालमें जिस प्रकार सन्ध्याके शिरोभूषण चन्द्र का उदय देखनेमें आता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार उस समय चन्द्रापीडका उदय देखनेमें आता था । नारायणका वक्षःस्थल जिस प्रकार लक्ष्मी और कौस्तुभ मणिको प्रमाद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दीति संयुक्त मणियों को प्रमाद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता था । बलभद्र की बुद्धि जिस प्रकार मयके रसमाधुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी, उस राजभवनके अनेक लोगों की बुद्धि भी उसी प्रकार मयके रसमाधुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी । ब्रह्माचारो को जिस प्रकार आचार्य तत्त्वज्ञानके लिए पद्मासनका उपदेश और जगतीतलके समस्त पदार्थों को समझा देते हैं, उस राजधानीमें उसी प्रकार राजपुरुषोंने राजलक्ष्मी को चिरस्थायिनी बनानेके लिए महाराज तारापीडको नीतिशास्त्रका उपदेश और भूमण्डलके आचार-व्यवहारों को समझा दिया था । स्वामिकातिकेय जिस प्रकार अपने वाहन मयूरके नृत्यारम्भमें चञ्चल होते हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार पालतू मयूरों के नृत्यारम्भसे चञ्चलप्राय होता था । कुलीन स्त्रियोंको जिस प्रकार प्रकाश्य-मार्ग (आम रास्ते) में चलने के समयमें हर समय सन्देह उत्पन्न होता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार साधारण मनुष्योंके हर समय सावधानता उत्पन्न कराई जाती थी । वेश्याके

१. दुरिततापहरम् । २. काङ्क्षणीयम् । काङ्क्षणीयं फलम् । ३. मतिम् । ४. ब्रह्माणमिव ।

दुर्जनमिवापगतपरलोकभयम्, अन्त्य-जनमिव अगम्यविषयामिलाषम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तक-भटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसान-कल्याणकरम्, वासरारम्भमिव परिस्फुरत्पद्मारागारुणी-क्रियमाण-निशान्तम्, दिव्यमुनिगण-

कुशलम्, तत्स्थलोकानां कौशलस्वात्तस्यापि कौशलस्थमीपचारिकं बोध्यम् । पञ्चेऽप्येवमेव ।

दुर्जनेति । दुर्जनः खलः तमिव, अपगतं साधुतया रक्षितत्वेन दूरीभूतं परलोकात् वैरिजनात् भयं भीतिः यस्य तत्तादृशम् । पञ्चे-अपगतम् अज्ञानावरणत्वात् दूरीभूतं परलोकात् इह जन्मकृतदुरित-जन्यजन्मान्तरकलेशात् भयं त्रासो यस्य तं तादृशम् ।

अन्त्येति । अन्त्यजनः चण्डालादिनीचजनः तमिव, अगम्याः परैर्दुर्बोध्याः विषयाणां परराज्यानाम् अभिलाषा नरपतेः मनोरथा यत्र तत्तादृशम्, तस्य मन्त्रगुप्तिश्रवणेनोक्ता । पञ्चे-अगम्ये सज्जनैः गन्तुम-शक्ये विषये देशे महाविपिनभूषरादौ अभिलाषः वसतेः स्पृहा यस्य तं तादृशम् । इह यद्यपि 'वेदयाजन-मिव' इत्यारभ्य वाक्यत्रये उपमानस्य सुगुप्तिस्त्वानुचितार्थदोषः समापतति तथापि श्लेषोपमायामुप-मानान्तरप्रयोगे एवं विधिविशिष्टविशेषस्यासम्भवेन 'चण्डाल इव राजाऽसौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः' इति दुर्पणोद्वाहिरणवद् दोष इति समालोचनकुशलाः समालोचयन्ति ।

अगम्येति । अगम्ये अभोग्ये विषये गणिकापुरापानादौ आसक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोधः, अगम्ये परैर्गन्तुमप्यशक्ये विषये अन्यद्वीयराज्ये आसक्तं स्वोत्कर्षाय विहितामिनिवेशमिति तत्परिहारः । अत एवेह विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अन्त्येति । अन्तको यमः तस्य भटगणमिव दूतसमूहमिव, कृताकृतयोः प्रजागणेन विहिताविहि-तयोः कर्मणोः सुकृतेन धर्मानुसारेण विचारे मीमांसायां निपुणं गुप्तचरैर्मयः समस्तज्ञानात् स्वाभाविकतेजः शक्तेश्च कुशलम् । पञ्चे-कृतयोः प्राणिवर्गेण सम्पादितयोः अकृतसुकृतयोः धर्माधर्मयोः विचारे मीमां-सायां निपुणम् ।

सुकृतेति । सुकृतं धर्ममिव, आदिमध्यावसानेषु बहिर्देश-मध्यदेश-अवशिष्टदेशेषु कल्याणकरं निवासिनाम् आनन्दपूर्णकर्मणस्त्वेन शुभसम्पादकम् । पञ्चे-आदिमध्यावसानेषु त्रिविध्यवस्थायुः कल्याणकरम् । तदुक्तम्—

‘धर्मेण हन्यते व्याधिः धर्मेण हन्यते ग्रहः । धर्मेण हन्यते शत्रुर्यतो धर्मस्ततो जयः ॥’

वासरति । वासरारम्भः प्रस्थूपसमयः तमिव, परिस्फुरन्तो देदीप्यमानाः ये पद्मारागाः तत्संज्ञक-रक्तमणयः तैः अरुणीक्रियमाणानि रक्तीक्रियमाणानि निशान्तानि भवनानि यत्र तत्तादृशम् । पञ्चे-परि-स्फुरन्ति विकसन्ति यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागैः रक्तिमभिः अरुणीक्रियमाणः निशान्तः रजनी-शोषो येन तं तादृशम् ।

दिव्येति । दिव्यमुनिगणः महर्षिपतिष्ठादिसमूहः तमिव, कलापिसनायैः मयूरपुत्रिकायुक्तैः श्वेत-

समान बह्व राजभवन भी अभ्यागत लोगोंका आदर-अभ्यर्थना करनेमें समर्थ था । दुर्जनको जिस प्रकार जन्मान्तर-भय नहीं रहता है, उस राजभवनको भी उसी प्रकार शत्रुओंसे भय नहीं था । चाण्डालादि नीचजनों को जिस प्रकार साधुओंके अगम्य महापर्वतादि स्थानमें रहनेके लिए इच्छा होती है, उस राजभवन में भी उसी प्रकार दुर्गम पर-राज्योंका अपने अधीनमें करनेके लिए राजा की इच्छा होती थी । वह राजभवन, भोगके अयोग्य वेदया और मर्ममें आसक्त होने पर भी प्रशंसनीय था (दूसरे लोगोंसे जानेमें दुर्लभ पर-राज्यमें विजय पाने के लिए उद्योग करता था, एवं प्रशंसनीय था) । यमदूत, जिस प्रकार जीवोंके सुकृत-दुष्कृत विचारनेमें प्रवीण हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार प्रजाईं को काम करती है अथवा नहीं करती हैं उनके विचार करनेमें प्रवीण था । धर्म जिस प्रकार आदि, मध्य और अन्त सभी अवस्थामें ही लोगोंका कल्याण करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार बाहर, बीच और अन्दर सभी स्थानों में ही रहनेवालों का कल्याण करनेवाला था । प्रातःकाल जिस प्रकार चमकते कमलोंके रंगसे रात्रिके शेष भागको लाल लाल करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार देदीप्यमान पद्माराग-मणिगै से भवनों को लाल करता था । दिव्य मुनिगण जिस प्रकार कलापिनामक मुनिके साथ

मिव कलापि^१ सनाथ-श्वेतकेतु-शोभितम्, भारतसमरमिव कृतवर्म्मा^२वार्ण-चक्र-सम्भार-भीषणम्, पाताला^३मिव महाकञ्चु^४किसहस्राध्यासितम्, वर्ष-पर्यंतसमूहमिवान्तःस्थितापरिमित-श्रङ्गि^५-हेमकूटम्, महाद्वारमपि दुष्प्रवेशम्, अवन्तिविषयगतमपि मागधजनाधिष्ठितम्, स्फीतमपि भ्रमन्नलोकं राजकुलं विवेश ।

केतुभिः धवलपताकाभिः शोभितं राजितम् । पद्मे—कलापी वैशम्पायनान्तेवासी ऋषिविशेषः तत्सनाथः सरसहितः श्वेतकेतुः सदाख्य ऋषिः तेन शोभितम् ।

भारतेति । भारतसमरं कौरवपाण्डवसङ्ग्राममिव, कृतो विहितो यो वर्मणां शराणां चक्राणाञ्च सम्भार एकत्रीकरणं तेन भीषणं भयङ्करम् । पद्मे—कृतवर्मणः तत्संज्ञक्यदुकुलीयमहावीरस्य बाणचक्रस्य वृश्चनिकरस्य सम्भारेण प्रयोगेण भीषणम् ।

पातालमिति । पातालमिव, महान्तश्च ये कञ्चुकिनः अन्तःपुरचरवृद्धब्राह्मणाः तेषां निम्नोक्तवतां भुजङ्गानाञ्च सहस्रेण अध्यासितम् अधिष्ठितम् ।

वर्षेति । सप्तद्वीपा वसुमती, तत्र जम्बुद्वीपे भरतादयो नवसङ्ख्यकाः खण्डाः तेषां सीमाकारिणः पर्वताः वर्षपर्वता इत्युच्यन्ते । तथा चोक्तम्—

‘हिमवान् हेमकूटश्च निषण्णो मेरुरेव च । क्षेत्रः कर्णौ च शृङ्गौ च सप्तैते वर्षपर्वताः ॥’

तेषां समूहो गणस्तमिव, अन्तर्मध्ये स्थितो विद्यमानः अपरिमितानाम् असङ्ख्येयानां श्रङ्गिणां गवा-दिशृङ्गवत्पशूनां हेमनां काञ्चनानाञ्च कूटः समूहो यस्य तत्तादृशम् । पद्मे—अन्तःस्थितौ मध्ये वृत्तमानौ अपरिमितौ असङ्ख्येयौ श्रङ्गिहेमकूटौ तत्संज्ञकाचलौ यस्य च तत्तादृशम् ।

महेति । महान्ति विशालानि द्वाराणि अन्तःप्रवेशमार्गा यस्य तत्तादृशमपि दुष्प्रवेशमिति विरोधः, राज्ञः प्रतापार्थं साधारणैः प्रवेष्टुमशक्यमिति तत्परिहारः ।

अवन्तीति । अवन्तिविषयो मालवदेशः तत्र गतं स्थितमपि मागधजनैः मगधदेशीयपुरुषैः अधिष्ठितम् आश्रितमिति विरोधः, मागधजनैः स्तुतिपाठकपुरुषैः अधिष्ठितमिति तत्परिहारः ।

‘मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः’ । इति हैमः ।

स्फीतमिति । स्फीतं सम्पत्तिसमृद्ध्या पीनं पूर्णमपि, भ्रमन्तः भ्रमणं कुर्वाणाः नग्नलोका निर्धनत्वेन वसनाभावाद्दिवसनपुण्या यत्र तदिति विरोधः, भ्रमन्तः हतस्ततो विचरन्तः नग्नलोकाः बौद्धभिन्नुका यत्र तदिति तत्परिहारः । ‘नद्रो वन्दिच्छपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि ।’ इति विश्वः । राजकुलं राजभवनम्, विवेश प्रवेशमकुर्वत ।

‘कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणोऽपि च । भवने च’ । इति मेदिनी ।

श्वेतकेतु नामक मुनिसे शोभित इदं यं, बह राजभवन भी चित्रित मयूरसंयुक्त सफेद पताकाओं से शोभित था । कौरव-पाण्डवका युद्ध जिस प्रकार कृतवर्माके वार्णा और चक्रके प्रहारसे भीषण हुआ था, बह राजभवन भी उसी प्रकार कवच, बाण और चक्रों का संग्रह करनेसे भीषण था । पाताल जिस प्रकार महासापों द्वारा अधिष्ठित है, बह राजभवन भी उसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में भ्रमण करने वाले अतिवृद्ध ब्राह्मणोंसे अधिष्ठित था । विशालवादि वर्ष-पर्वतोंके बीचमें जिस प्रकार बहुत बड़े शृङ्गों और हेमकूट नामके दो पर्वत विद्यमान हैं, उस राजभवनके बीचमें भी उसी प्रकार शृङ्गयुक्त अगणित गो आदि पशु एवं सुवर्ण समूह थे । इस प्रकार बह राजभवन कञ्चु-वृद्धे दरवाजोंसे युक्त होने पर भी प्रवेश करनेमें कठिन था परिहारपक्षमें—(दूसरे को सहसा प्रवेश करने में कठिन था) । उस राजभवनको अवन्ति (उज्जैन) देशमें रहने पर भी उसमें मगधदेशीय लोग रहते थे, परिहारपक्षमें—(अनेक स्तुतिपाठक लोग रहते थे) । और बह राजभवन धन-समृद्धिसे परिपूर्ण होनेपर भी अर्थाभावके कारण सब लोग वस्त्ररहित होकर भ्रमण करते थे, परिहार पक्षमें—(बौद्ध सन्न्यासी लोग भ्रमण करते थे) ।

१. कवित्र ‘चित्र’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । २. ‘उपशोभितम्’ । ३. ‘शिलीमुख’ ।

४. महाकञ्चुकाध्यासितम् । ५. ‘अपरिमाण’ शृङ्ग, शृङ्गम् ।

ससम्भ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः^१ प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानभार्याः^२ सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूर-पर्यस्त-मौलि-शिथिलित-चूडामणिमरीचि-चुम्बित-वसुधातलेन राज-लोकेन प्रत्येकशः प्रतीहार-निवेद्यमानेन सादरं प्रणम्यमानः^३, पदे पदे चाभ्यन्तर-विनिर्गता-भिराचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः^४ क्रियमाणावतरणमङ्गलः^५, सुवनातराणीव विविध-प्राणि-सहस्रसङ्कुलानि सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्य, अभ्यन्तरावस्थितम्^६, अनवरत-राक्षप्रहर्ण-श्यामि-कालोढकरतलैः कर-चरण-लोचन-वर्जमसितलोहजालकावृतशरीरैः^७, आलानस्तम्भैरिव गज-

सतम्भ्रमैः । अथ चेति चार्थः । ससम्भ्रमं सत्वरम् उपगतैः विकटैः प्रातैः प्रतीहारमण्डलैः द्वारपाल-लङ्घनैः कृतप्रणामैः विहितनमस्कारैः सङ्घिः उपदिश्यमानभार्याः उपदर्श्यमानपथः चन्द्रापीडः पितरम् अपश्यत् इत्यभिप्रेतं सम्बन्धः । बहुभिर्हयनैः विशाभ्यासं विधाय राजभवननागतत्वेन तथाविधभवनज्ञा-नाभावात्प्रतीहारमण्डलैः मार्गः प्रदर्श्यत इत्याशयः । अथवा पितुराह्वानजनितानन्दातिशयेन विस्मृतान्य-व्यापारत्वात्तत्प्रदर्शनं युक्तमेवेति व्याख्याकर्तारः आशयं वर्णयन्ति ।

सर्वत इति । सर्वतः समन्तात् प्रचलितेन प्राप्तेन पूर्वं कृतं चन्द्रापीडागमनप्रतीक्षया विहितम् अवस्थानम् अवस्थितिर्येन तेन तादृशेन, दूरादेव पर्यस्तैः नञ्जः मौलिभिः शिरोभिः शिथिलिताः शिथिली-कृता ये चूडामणयः शिरोरत्नानि तेषां मरीचिभिः रश्मिभिः चुम्बितं संस्पृष्टं वसुधातलं पृथ्वीतलं यस्य तेन तादृशेन, तथा प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन द्वारपालैर्दत्तपरिचयेन राजलोकेन भिन्नभिन्नदेशीय-सामन्तवृषमण्डलेन सादरम् आदरपूर्वकं यथा स्यात्तथा प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

पद इति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यन्तरात् मध्यप्रदेशात् अन्तःपुरादिस्थितः विनिर्गताभिः विभिःसृता-भिः, आचारकुशलाभिः देशकुलाचारनिपुणाभिः अन्तःपुरस्य वृद्धाभिः सहचरिकाभिः नारीभिः पदे पदे प्रतिपदपदे क्रियमाणानि विधीयमानानि अवतरणमङ्गलानि अभिनवागतस्य रथादवतरणसामयिकमङ्गल-व्यवहाराः धान्यदूर्वाभिर्चेपप्रभृतयो यस्य स तादृशः ।

अवनेति । सुवनान्तराणीव, अतिविस्तृतस्वादिव्याशयः, विविधा नाचाप्रकारा ये प्राणिनो व्याघ्रा-दयो जन्तवः तेषां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलानि व्याप्तानि, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि अतिक्रम्य अतिक्र-मणं विधाय । पूर्णोपमा ।

अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरे मध्यभवने अवस्थितं कृतावस्थानं पितरमिति अग्रेतनस्य विशेषणम् । अनवरतं निरन्तरं यच्चद्वन्द्वप्रहणम् आशुधोपादानं तेन याः श्यामिकाः कृष्णचिह्नानि किंवा इत्यर्थः, तैः आलीढानि आच्छिद्वानि करतलानि हस्ततलानि येषां तैस्तादृशैः । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि शरीररक्षाधिकारमित्युक्तैः पुरुषैः^१ इत्यस्य विशेषणानि । करचरणलोचनानि हस्तपादनेत्राणि वर्जशिव्वा-पूतानि परित्यज्येत्यर्थः तत्तादृशम्, प्रहणगमनावलोकनार्थमित्याशयः, असितलोहजातकैः श्यामवर्णलौह-कवचैः आवृतानि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः, अत एव गजमदस्य इभदानस्य परि-

चन्द्रापीडके प्रवेश करने पर द्वारपाल गण शीघ्रतासे समीपमें आकर प्रणाम कर अन्दरमें प्रवेश करनेके लिए मार्ग बताने लगे । अनेक देशके छोटे-छोटे राजा लोग, चन्द्रापीडकी आगमन-प्रतीक्षा करनेके लिए पहलेसे ही उस स्थान पर खड़े थे, अत एव उस समय वे सब दिशाओंसे एकत्रित होकर एक-एक करके आदर-सहित चन्द्रापीड को प्रणाम करने लगे । उस समय दूरसे ही मस्तक अवनत होनेके कारण उन लोगोंके ढीले चूडामणिकों किरणें धरतीका चुम्बन करने लगीं । एवं कोई द्वारपाल (दरवान) उन लोगोंके प्रत्येक का नाम और प्राम को बताकर चन्द्रापीडके समीपमें परिचय कराने लगा । एवं अन्दरसे बाहर आ-आकर देशाचार और कुलाचारकी जानने वाली अन्तःपुरकी बूढ़ी स्त्रियाँ चन्द्रापीडके पद-पद पर सवारी से उतरने का माङ्गलिक अनुष्ठान करने लगीं । इस रीति से चन्द्रापीड अपर सप्त सुवनान्तरके समान विविध प्राणियोंसे परिपूर्ण सात बड़ी बूढ़ीयोंको पार कर, अभ्यन्तरमें स्थित-हँसके समान सफेद पलंग पर बैठे हुए पिता को देखा । शरीर रक्षा कार्यमें नियुक्त अनेकों अधिकारी मुख्य वन्दे चारों ओर घेरकर खड़े थे । दिन-रात अन्न धारण करनेसे उनकी हथेलियों काली पड़ गई थीं, एवं हाथ-पैर और नेत्रोंके अतिरिक्त उनका पूरा शरीर श्याम कवचसे ढँका हुआ

१. कृतप्रणामः । २. ...चलित... । ३. ...निवेद्यमाननाम्ना । ४. अवतारण; अवतरणम् । ५. ...राक्षप्रह... । ६. ...विलोचन । ७. जालावृत ।

मद्-परिमल-लोभ-निरन्तर-निलीन-मधुकर-पटल-जटिलैः कुलकमागतैरुदात्तान्वयैरनुरक्तैर्महा-
प्राणतया अतिकर्कशतया च दानवैरिव अतिशयाकारैः^१ सम्भाव्यमानपराक्रमैः सर्वतः शरी-
ररक्षाधिकारानियुक्तैः पुरुषैः परिवृतम्, उभयतो वारविलासिनीभिश्चानवरतमुद्ध्वयमानधवल-
चामरम्, अमलपुलिनतलशोभिनी सुरकुञ्जरभिष मन्दाकिनीवारिणि हंसधवल-शयनतले
निषण्णं पितरमपश्यत् ।

‘आलोकये’ति च प्रतीहारवचनान्तरम्, अतिदूरावनतेन चलित-चूडामणिना
शिरसा कृतप्रणामम्, ‘एहोहि’ इत्यभिदधानैः दूरादेव प्रसारितभुजयुगलं, शयनतलादीषट्प-
च्छसित-मूर्तिः, आनन्दजल-पूर्यमाणं-लोचनः समुद्रतपुलकतया स्वीयन्निव, एकीकुर्वन्निव

मललोभेन सुगन्धवृण्णया निरन्तरनिलीनं निरवकाशोपविष्टं यन्मधुकरपटलं अमरसमूहः तेन जटिलैः
व्याप्तैः आलानस्तम्भैः हस्तिबन्धनस्तम्भैरिव विद्यमानैः । अनुरक्तैः कुलकमागतैः परम्परायातैः उदात्ता-
न्वयैः उच्चवंशैः महाप्राणतया नितान्तशक्तिशालितया अतिकर्कशतया अत्यन्तकठिनशरीरतया च कारणेन,
दानवैरिव दनुजैरिव अवलोक्यमानैः । अतिशयाकारैः अत्यन्तविशालस्वरूपिभिः, अत एव सम्भाव्यमान-
पराक्रमैः सम्भाव्यमानसाहसैः एतादृशैः सर्वतः चतुर्विधं शरीररक्षाधिकारानियुक्तैः आत्मरक्षकैः पुरुषैः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह ‘आलानस्तम्भैरिव, दानवैरिव’ इत्युभयत्राऽप्युपमाद्वारम् ।

उच्यते । उभयतः पार्श्वद्वये वारविलासिनीभिः गणिकाभिः अनवरतं निरन्तरम् उद्ध्वयमानानि
वीज्यमानानि धवलानि निर्मलानि चामराणि यस्य तं तादृशम्, अत एव असलाभ्यां स्वच्छाभ्यां पुलि-
न-तलाभ्यां पार्श्वद्वयवर्तिसिकतामयभागाभ्यां शोभते विराजते इति तस्मिन् तादृशे, मन्दाकिनीवारिणि
विषद्वङ्गासलिले सुरकुञ्जरम् ऐरावतगजमिव, हंसवद्धवलं यत् शयनतलं शय्योर्ध्वदेशः तत्र निषण्णम्
उपविष्टम् । इह पार्श्वद्वये सिकतामयभागाभ्यां सह वीज्यमानचामराणाम्, विषद्वङ्गासलिलेन सह
धवलशयनतलस्य ऐरावतगजेन च भूपतेरीपश्यन्मिति लुप्तोपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारादङ्कारः ।

आलोकयेति । आलोक्य ‘कुमार ! तातं निरीक्षस्व’ इति प्रतीहारवचनान्तरं सहायातद्द्वारपाल-
कथनापरम्, अतिदूरात् अतिद्विष्टदेशात् अवनतेन नग्रेण, अत एव चलितः कम्पितः चूडामणिः शिरो-
रत्नं यस्य तेन तथोक्तेन शिरसा मस्तकेन, कृतो विहितः प्रणामो नतिर्येन तं तादृशं कुसारम्,
एहोहि आगच्छ आगच्छ इति वीप्सायां द्विवचनम् । अभिदधानः भ्रुवाणः, दूरादेव प्रसारितं विस्तारितं
भुजयुगलं बाहुद्वयं येन स तादृशः । शयनतलात् शय्यातः, ईषच्छुसितमूर्तिः किञ्चिदूर्ध्वकृतशरीरः,
आनन्दजलैः प्रमोदधाप्यैः पूर्यमाणे भ्रियमाणे लोचने नयने यस्य स तादृशः पिता तारापीडः, विनयावनतं
विनयगुणेन नम्रीभूतं तं चन्द्रापीडम्, समुद्रतपुलकतया स्वशरीरेषूपपन्नरोमाञ्चतया स्वीयन्निव स्वशरीरेण

था, अत एव हाथीके मद्बलको सुगन्धके लोभसे निरन्तरं वैठे (चिपटे) हुए भौरोंसे परिव्याप्त हाथी बाँचनेके
स्तम्भके समान वे विराजमान थे और महाराजका वंशपरम्परागत शरीर-रक्षा कार्य करते आरहे थे, एवं उच्चकुलमें
उत्पन्न हुए महाराजके प्रति विशेष अनुरक्त थे । तथा महावीरता और अतिकर्कशताके कारण दानवगणके समान
वे देखनेमें आ रहे थे, आकृति बहुत बड़ी होनेके कारण ही उनमें अत्यधिक पराक्रम है ऐसा समझ लिया जाता
था । एवं वैश्याय महाराजके दोनों भागमें निरन्तर श्वेत चामर डुलाती थीं, उससे निर्मल पुलिन (बाडुकामय
तट) से परिशोभित आकाश-गङ्गाके जलमें ऐरावत हाथीके समान राजा देखनेमें आता था ।

‘कुमार ! अपने पिताजी को देखिए’—इस प्रकार [साथ आप] द्वारपालके बचन सुननेके बादही चन्द्रा-
पीडने माथा झुकाकर पिताको प्रणाम किया, उस समय उसका चूडामणि चलायमान हो गया । इतनेमें—‘आओ
आओ’—यों कहने-कहते पिता तारापीडने, दूरसे ही भुजाओंको फैला कर, पलंग परसे शरीरको कुछ ऊँचा
उठाकर, विनयसे नम्र हुए पुत्र चन्द्रापीड का आलिङ्गन किया । उस समय महाराजकी आँखें आनन्दके
अछिऔंसि भरी थीं, एवं समस्त शरीरमें रोमाञ्च उत्पन्न (रोम खड़े) हो जानेके कारण राजा मानो अपने शरीरके

१. कचित् ‘निरन्तर’ इति पदं नास्ति । २. महाप्राणतया । ३. अतिशयाकाम, आश्रयाकारस्तम्भा-
व्यमानः, अतिशयाकारसम्भाव्यमानः । ४. हंसधवल । ५. आदरेणाभिदधानः । ६. उल्लसितः ।
७. अपूर्यमाणः । ८. पुलककण्टकतया । ९. एकीकुर्वन्निव तम् ।

पिबन्निव तं पिता विनयावतनमालिङ्गम् । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितृशरणपीठसमीपे पिण्डीकृत-
मुत्तरीयमात्मीयं^१ ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरमासनीकृतम्^२ 'अपनये'ति शनैर्वदन्नभ-
चरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितलं पूर्वं निषसाद् । अनन्तरं निहिते^३ चास्थासने राज्ञा
सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यषीदत् । मुहुर्त्तमिव विस्मृतचामरोत्तेपनिश्चलानां वार-
विलासिनीनां सामिलापैरनिल-चलित-कुवलय-दत्त-दाम-दीर्घैराजिह्वा-तरलतर-तारशारैरबलु-
प्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा 'गच्छ, वत्स ! पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य दर्शनलालसां
यथाक्रमं सर्वा जननीदर्शनेनानन्दय' इति विसर्जितः पित्रा, सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो

सह स्युतं विदधदिव, एकीकुर्वन्निव अभिन्नं विदधदिव गाढाच्छेषणादित्यभिप्रायः, पिबन्निव सप्रभाव-
लोकमविधानादित्याशयः आलिङ्ग परिषस्वजे । इह 'सीव्यन्निव' इत्यादि तिसृणां क्रियोभेदानां परस्पर-
नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरङ्कारः ।

आलिङ्गितेति । प्रथमम् आलिङ्गितः आच्छिष्टः पश्चान्मुक्तस्यक्तश्च राजकुमारः, ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या
नागवह्नीदुलपेटिकाधारिण्या पितुरित्यर्थः, सत्वरं शीघ्रम् आत्मीयं स्वीयम्, पिण्डीकृतं सङ्कोचनेन स्थपी-
कृत्य राजकुमारस्य विष्टरीकृतमित्यर्थः उत्तरीयं वस्त्रम्, अपनय एतद्दूरीकुरु गुरोः समीपे विष्टरोपवेशन-
स्यायुक्तत्वादित्याशयः । जनैः मन्दं ब्रुवन् अग्रचरणेन पादाभेगेन तदुत्तरीयं समुत्सार्य दूरीकृत्य पितृशरण-
पीठसमीपे तातपादासन्निकटे क्षितितलं एव भूमावेव निषसाद् उपविवेश । अनेन विनयाधिक्यं व्यज्यते ।

अनन्तरमिति । वैशम्पायनश्च राज्ञा तारापीठेन सुतनिर्विशेषम् आत्मजसदृशम् उपगूढ आच्छिष्टः
सन् अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अनन्तरं पश्चात् निहिते स्थापिते आसने विष्टरे न्यसीदत् उपा-
विशत् । वैशम्पायनस्य सचिवात्मजत्वेऽपि विप्रत्वाद्विष्टरे समुपवेशनं नायुक्तमित्यवधेयम् ।

मुहूर्त्तमिति । विस्मृताः राजपुत्रस्य अत्यधिकसौन्दर्यावलोकनोत्पन्नविस्मयवशाद्विस्मरणमुपगता
ये चामराणाम् उच्छेपा बीजजानि तैर्निश्चलानां निस्पन्दानां वारविलासिनीनां वाराङ्गनानाम्, सामिलापैः
सस्पृष्टैः, अनिलचलितानां पवनान्दोलितानां कुवलयदलानां नीलोत्पलपत्राणां दाम माला तद्वत् दीर्घैः
आयतैः, अजिह्वा नितान्तकुटिलाः तरलतरा अत्यन्तचपलाश्च यास्ताराः कनीनिकाः ताभिः शाराः चित्रिताः
तैस्तादृशैः, दृष्टिपातैः नेत्रप्रान्तेः अवलुप्यमानः प्रियमान इव राजकुमारः । मुहुर्त्तमिव कियत्समयं स्थित्वा
तत्र राजनिकटे स्थानं विधाय, हे वत्स, पुत्र ! गच्छ व्रजः, पुत्रवत्सलां पुत्रहितां दर्शनलालसां त्वदवलोक-
नोत्कण्ठितां मातरं जननीम् अभिवाद्य पादग्रहणं विधाय यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य उपेष्टाक्रुमेणेत्यर्थः
सर्वा निखिला जननीः उपमातुः दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दय प्रमोदय इति पित्रा तारापीठेन विसर्जितो
विसृष्टः सविनयं सन्नन्नं यथा स्यात्तथा उत्थाय उत्थानं विधाय निवारितपरिजनः तत्रैव परित्यक्तसेवकवर्गः

साथ चन्द्रापीडकी सिलाई करता था, गाढ़ आलिङ्गनसे मानो एककर लेता था, एवं खिन्व दृष्टिसे मानो पान
करता था । महाराजने चन्द्रापीडको आलिङ्गन कर छोड़ दिया । बादमें महाराजको ताम्बूल-करङ्कवाहिनी (पानके
डब्बेको धारण करने वाली) ने शीघ्रतासे अपने उत्तरीय वस्त्र (दुपट्टा) को चौपेट कर चन्द्रापीड को बैठनेके
लिए आसन कर दिया । उस समय चन्द्रापीडने धीरेसे कहा—'इसे हटाओ' इस प्रकार कहते-कहते उसे
अपने ही पैरके अँगूठेसे एक तरफ सरका (घिसका) कर, पिताके चरणोंके पास पृथिवी पर ही बैठ गया ।
महाराजने पुत्रके समान वैशम्पायनका भी आलिङ्गन किया, उस समय वैशम्पायन चन्द्रापीडके पीछे रखके
हुए आसन पर बैठ गया । श्वर जब बैरयाँ चामर झुलाना मूलकर निश्चल भावसे खड़ी रहकर अभिलाषा
युक्त कटाक्षसे चन्द्रापीडको मानो पान करने लगी, उस समय आँखें, पवनसे झिलते नीलकमलपत्रपङ्क्तिोंके
समान दीर्घ और टेढ़ी फिरती अत्यन्त चञ्चल पुतलियोंसे विचित्र हो गई थीं । चन्द्रापीडको थोड़ी देर उस
स्थानमें बैठनेके बाद राजाने कहा—'जाओ, वत्स ! पुत्रवत्सला अपनी माताका अभिवादन कर एवं तुम्हारे दर्शन
को अभिलाषा रखने वाली सब माताओं को यथाक्रम दर्शन देकर आनन्दित करो' यों कहकर उसे विदा किया ।

१. आत्मताम्बूल*** । २. करण्ड*** । ३. समुत्सार्य क्षितितले । ४. अनन्तरनिहिते, अनन्तरवि-
निहिते । ५.***कुवलयदाम*** । ६.***अक्षित । ७.***लालसाम् ।

वैशम्पायनद्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेन^१ उपदिश्यमानवत्समां अन्तःपुरमाचयौ ।
तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नशरीरैरनेकं-शतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकहोलैः^२ समन्तात्
परिवृतां शुद्धान्तर्वेशिकैः^३ अतिप्रशान्ताकारामिश्च कषाथरक्ताम्बरधारिणीभिः सन्ध्याभिरिव
सकललोकावन्द्याभिः प्रलम्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककथालापवृत्तान्ताभिः^४ भूतपूर्वाः^५ कथाः
कथयन्तीभिः इतिहासात् वाचयन्तीभिः पुस्तकानि दधतीभिः धर्मोपदेशान् निवेदयन्तीभि-
र्जरप्रव्रजिताभिर्विनोद्यमानाम्, उपरचितस्त्रीवेशभारेण गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षावर्जनेन

वैशम्पायनद्वितीयः अन्तःपुरप्रवेशयोग्येन अवरोधप्रवेशोचितेन राजपरिजनेन राजसेवकवर्गेण उपदिश्य-
मानवत्समां उपदर्श्यमानभार्याः अन्तःपुरम् आचयौ समागमत् । इह 'अवलुप्यमान इव' इत्यत्र क्रियो-
त्येवालङ्कारः ।

तत्रेति । तत्र अन्तःपुरे चन्द्रापीडः, धवलाः श्वेता ये कञ्चुकाः वारवाणाः तैः अवच्छज्जानि आच्छा-
दितानि शरीराणि देहा येषां तैः ताड्यैः, अनेके ये शतसंख्याः तैः, वंशस्य भवनस्यान्तर्नि्युक्ताः इत्य-
न्तर्वेशिकाः शुद्धा निर्दुष्टाश्च ते अन्तर्वेशिकाश्चेति तैः कञ्चुक्यादिभिरित्यर्थः 'अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्याद-
न्तर्वेशिको जनः' इत्यमरः, क्षीरोदकहोलैः क्षीरसमुद्रमहातरङ्गैः श्रियं लक्ष्मीमिव, समन्तात् सर्वतः
परिवृतां परिवेष्टितां 'मातरं प्रणामां' इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इह 'श्रियमिव' इत्युपमा ।

अतीति । किञ्चेति चार्थः । अतिप्रशान्तोऽस्तीव सौम्य आकारो भूत्तिर्वासां ताभिरतादृशीभिः, कषायेण
निर्यासेन रक्तानि रञ्जितानि अम्बराणि वृक्षाणि धारयन्तीति ताभिः, पक्षे कषायेण रक्तं रञ्जितमिव अम्बरं
गगनं धारयन्तीति ताभिः । 'कषायो रसभेदे स्यादङ्गारयो विलेपने ।

निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत् ॥' इति विश्वः ।

सकलैः समस्तैः लोकैः जनैः वन्द्याभिः वन्दनीयाभिः, सन्ध्याभिः सायंसमयैरिव विधमानाभिः ।
प्रलम्बाः लम्बायमानाः श्रवणपाशाः शोभनकर्णां वासां ताभिः । 'पाशस्तु मृगपक्षादिवन्धने । कर्णान्ते
शोभनार्थः स्यात् कचान्ते निकरार्थकः ॥ छान्नाद्यन्ते च निन्दार्थः, '.....' इति हैमः ।

सायुद्धिकशास्त्रे लम्बकर्णत्वमभिज्ञताबोधकमित्यवधेयम् । विदिता ज्ञाता अनेका बहवः कथाः
उपाख्यानानि आलापाः परस्परोक्तिप्रत्युक्तयः वृत्तान्ता लौकिकवातांश्च यामिस्ताभिः । पूर्वं भूता इति
भूतपूर्वाः कथा वत्सराजचरितप्रभृतीनि पुरातनोपाख्यानानि कथयन्तीभिः प्रतिपादयन्तीभिः, इतिहासान्
महाभारतप्रभृतीन् वाचयन्तीभिः व्याख्यापयन्तीभिः, पुस्तकानि दधतीभिः धारयन्तीभिः अन्तर्-
व्याख्यापनयेत्याशयः । धर्मोपदेशान् निवेदयन्तीभिः बोधयन्तीभिः जरप्रव्रजिताभिः वृद्धसंन्यासिनीभिः,
विनोद्यमानां तैर्यैः यत्नैः सन्तोष्यमाणासु ।

उपरचितेति । उपरचितो विहितः स्त्रीवेशभारः योषित्तुल्यवस्त्रकेशपाशधारणादिवेशनिकरः येन

तत्र चन्द्रापीड विनयके साथ ठठ कर, परिजनादिकों को साथ आनिसे रोक कर, केवल वैशम्पायनके साथ अन्तः
पुरमें प्रवेश करने योग्य राज-परिजनके बताये हुए मार्गसे रनिवासमें आ गया ।

चन्द्रापीडने रनिवासमें उपस्थित होकर माता विलासवती को प्रणाम किया । पहले क्षीरसागरकी महातरङ्गोंने
जिस प्रकार लक्ष्मी देवीको परिवेष्टित किया था, उसी प्रकार सफेद कञ्चुक (अङ्गरखाओं) से आच्छादित शरीरवाले
एवं निर्दुष्ट स्वभाववाले कतिपय कञ्चुकीण, महारानी विलासवतीको घेर कर खड़े थे । अत्यन्त शान्त
आहृति वाली, जोमिये वस्त्र धारण करनेवाली एवं सन्ध्या के समान सब लोगोंके प्रणाम करने योग्य अधिकतर
वृद्ध परिजनाजिह्वाएँ वहाँ उपस्थित थीं । उनके सुन्दर कान लम्बे थे । वे अनेक कथा-लौकिक वृत्तान्त और परस्पर
आलाप करना जानती थीं । उन सबोंके बीचमें कोई-कोई प्राचीन समयकी पवित्र कथा कह कर, कोई-कोई
महामाभारतदि इतिहास ग्रन्थकी व्याख्या कर, कोई-कोई पुस्तकें लेकर, और कोई-कोई धर्मोपदेश सुना कर
महारानी का मन बहला रही थीं । जिनमेंके वेष धारण कर एवं अत्युज्ज्वल आभूषणों से भूषित होकर नटुसक

१. परिजनेन । २. नैक... ३. ...जलकहोलैः । ४. शुद्धान्तान्तर्वेशिकैः । ५. ...कथावृत्तान्ताभिः ।
६. भूतपूर्वाः । ७. कथित 'पुण्याः' इत्यधिकः पाठो विद्यते । ८. वाचयन्तीभिरितिहासपुस्तकानि, ददती-
भिर्मन्त्रोपदेशान्, निवेदयन्तीभिः पुण्याः कथाः । ९. ...मापेण ।

संसेव्यमानाम्, अनवरत-विधूयमान-बालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजनेन च वसनाभरण-कुसुमपटवासताम्बूल-नालवृन्ताङ्गराग-शृङ्गार-धारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोध-राभ्ररागलम्बित-मुक्तागुणाम्, अचल-द्वय-मध्य-प्रवृत्तगङ्गा-प्रवाहामिव मेदिनीम्, आसन्न-दर्पण-प्रतित-मुख-प्रतिबिम्बाम्, अर्क-बिम्बप्रविष्टशशिमण्डलामिव दिवं समुपसृत्य मातरं प्रणमाम् ।

सा तु तं सर्वम्भ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासम्पादनद्वये पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने स्वयमेव

तेन तादृशेन, तथा गृहीतं स्वीकृतं विकटम् अतिस्वच्छं प्रसाधनम् अलङ्करणक्रिया येन तेन, वर्षवरजनेन नपुंसकमण्डलेन संसेव्यमानां समुपास्यमानास् । वर्षवरलक्षणे यथा कामन्दकीनीतिसारे—

‘ये स्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः ह्रीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥’

अनवरतेति—अनवरतं निरन्तरं विधूयमानः सेवकवर्गः संवीज्यमानः बालव्यजनकलापः चामर-निकरो यस्याः तां तादृशीम् ।

अङ्गनेति । वसनानि वस्त्राणि आभरणानि भूषणानि कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासाम् रक्तचूर्णविशेषान्, उक्तञ्चैतल्लक्षणं वराहेण—

‘वगुशीरपन्नभागैः सूचमलाङ्गेन संयुतश्रृणोः पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ॥’

ताम्बूलानि नागवल्लीदलानि तालवृन्तानि व्यजनानि ‘व्यजनं तालवृन्तकम्’ इत्यमरः, अङ्गरागात् कुङ्कुमश्रीलण्डादीन्, शृङ्गारान् सुवर्णकृतजलपात्रविशेषान् ‘शृङ्गारः कनकालुकाः’ इत्यमरः, पुरांश्च धारयतीति तेन तादृशेन, मण्डलोपविष्टेन सर्वतो वल्लुरुपेणासेदुषा, अङ्गनाजनेन परिचारिकावर्गेण उपास्यमानां सेव्यमानाः ।

पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तरे मध्ये अवलम्बितो लम्बायमानः मुक्तागुणः मौक्तिकदामयस्यास्तं तादृशीम्, अत एव अचलद्वयमध्ये पर्वतद्वयान्तराले प्रवृत्तः प्रसृतः गङ्गाप्रवाहः भागीरथी-धारा यस्यास्तं तथोक्तं मेदिनीं वसुन्धरामिव विद्यमानाम् ।

इह पर्वतयुगलेन सह अत्युच्चचोक्रस्य, भागीरथीप्रवाहेण मौक्तिकदात्र, वसुन्धरा च विलासवत्या औपम्यमित्युपमालङ्कारः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णते ।

आसन्नैति । आसन्नः समीपाभिमुखस्थः दर्पणो मुकुरः तत्र पतितं मुखप्रतिबिम्बं यस्याः तां तादृशीम्, अत एव अर्कविम्बे रविमण्डले प्रविष्टं समसूत्रपातन्यायेनाधो वर्त्तमानं शशिमण्डलं चन्द्रमण्डलं यस्यां तां दिवं गगनमिव विद्यमानाम् । अमावस्यायां नक्षत्रमण्डले समसूत्रपातन्यायेन रविमण्डलादधः शशिमण्डलं तिष्ठति । मातरं समुपसृत्य पार्श्वं समागत्य प्रणमाम नमश्चक्रे । इह आदर्शस्य सूर्यविम्बोपमस्य, मुखस्य शशिमण्डलौपमस्य, विलासवत्या अमावस्यौपम्यमिति पूर्ववदुपमालङ्कार एव ज्ञेयः ।

सति । तुः पुनरर्थः । सा विलासवती ससम्भ्रमं, शीघ्रम्, पादपतितं तं चन्द्रापिङ्गम् उत्थाप्य, पार्श्वपरिवर्तिनि समीपस्थापिनि परिजने परिचारिकागणे आज्ञासंपादनद्वये नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि विद्यमानेऽपि

(हिजरे), महारानी की सेवा करते थे । कुछ परिचारिकाएँ बराबर चामर लुला रहीं थीं । अन्यत्र परिचारिकायें कपड़े, गहने, फूल, पटवास (अवीर, अथवा जिससे वस्त्र छुगन्धित किया जाय), पान, तालपत्रको पंखे, अङ्गलेपनके द्रव्य और हारियें लेकर, चारों ओर मंडलाकारसे बैठ कर सेवा करती थीं । स्तनोंके बीचमें मुक्ताहार लटक रहा था, अत एव दो पर्वतोंके बीचमें बहते गङ्गाप्रवाहसे मुक्त पृथिवीके समान वह देखनेमें आ रही थी । संमुखवर्ती एक दर्पण (ऐनक) में उसके मुखका प्रतिबिम्ब पड़ रहा था, जिससे सूर्यमण्डलमें चन्द्रमण्डलके प्रवेश करने पर आकाशके समान वह विराजमान थी ।

महारानी विलासवतीने झट चन्द्रापिङ्गको उठा कर आज्ञापालन करनेमें निपुण परिजनोंके पासमें रहने

१. उपसेव्यमानाम् । २. ‘‘अभिधूयमान’’ । ३. कचित् ‘ताल’ इति पदं नास्ति । ४. पयोधर-विलम्बं ‘‘पयोधरविलम्बित’’ । ५. अचलमध्यस्ववृत्तगङ्गा, अचलद्वयप्रवृत्तगङ्गा । ६. दिवसमुपसृत्य, दिवसशिवं । ७. ननाम् । ८. तु ससम्भ्रममुत्थाप्य ।

कृतावतरणमङ्गलाः, प्रसूतं-पयोधर-भरत्पयोविन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृदयेनान्तःशुभशतान्यभिधायन्ती^१ मूर्द्धन्युपाध्याय तं सुचिरमाशिरलेप ।

अनन्तरञ्च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाश्लिष्टं^२ वैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयाद-
वन्तिले समुपविशन्तम्^३, आकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती ।

ससम्भ्रमं-परिजनोपनीतायामासन्ध्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनः पुनरा-
लिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तम-
वादीत्—वत्स ! कठिनहृदयस्ते पिता, येनेयमाकृतिरीदृशी^४ त्रिभुवनलालनीया क्लेशमति-
महान्तमिभ्यन्तं कालं लम्बिता । कथमसि सोढवानतिदीर्घमिमां गुरुयन्त्रणा^५ ?^६ अहो !

स्वयमेव आत्मनैव कृतं विहितम् अवतरणमङ्गलं यानावतरणसामयिकं धान्यद्वौदिनिचैपरूपं मङ्गला-
चरणं यथा सा तादृशी सती, प्रस्तुती सुतावलोकनेन बीरस्यन्दिनी यौ पयोधरी वञ्चोजी ताभ्यां चरतां
निःसरतां पयोविन्दुनां दुग्धकणानां झुलेन व्याजेन द्रवीभूय तरलीभूय निर्गच्छतेव निर्यातेव, स्नेहाकुलेन
प्रेमपूर्णं हृदयेन चेतसा करणेन, अन्तर्मध्ये शुभशतानि राजपुत्रस्य चेमाधिक्यम् अभिधायन्ती अभि-
विशन्त्यन्ती, मूर्द्धनि मस्तके आध्राय आध्राणं (चुम्बनं) विधाय सुचिरं चिरसमयं तम् आशिरलेप
आलिङ्ग । इह 'निर्गच्छतेवे'ति अपह्णवसहितोद्येष्टा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरम् आश्लेषानन्तरम्, तथैव चन्द्रापीडवदेव कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं
समुपचारः अवतरणमङ्गलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा आश्लिष्ट आलिङ्गितो वैशम्पायनो यथा सा
तादृशी विलासवती स्वयम् उपविश्य विनयात् नम्रात् अवन्तिले भूतले समुपविशन्तम् आसेदिवांसम्
अनिच्छन्तमपि अतिशेषेन बालकवच्छोडमारोद्धुमनभिलषन्तमपि चन्द्रापीडं बलात् हठात् आकृष्य
आकर्षणं कृत्वा उत्सङ्गं क्रोडम् आरोपितवती आरोपयामास, जननी वात्सल्यस्थालौकिकत्वादित्याशयः ।
ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण क्षीघ्रतापरेण परिजनेन परिचारिकावर्गेण उपनीतायाम् उपस्थापिता-
याम् । आसन्ध्यां वैत्रासने—

‘वैत्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासवम् ।’

इति रामाश्रमी । वैशम्पायने च उपविष्टे निषण्णे सति चन्द्रापीडं पुनः पुनः भूयो भूयो आलिङ्ग्य
आश्लिष्य ललाटदेशे भालप्रदेशे वक्षसि भुजान्तरे भुजशिखरयोः स्कन्धयोः मुहुर्मुहुः वारवारं करतलेन
स्वहस्ततलेन परामृशन्ती आमर्शनं विद्धती सती विलासवती तम् अवादीत् अवोचत् ।

वसेति । वत्स हे पुत्र !, ते तव पिता कठिनहृदयः कठोरचित्तः येन हेतुना ईदृशीयम् आकृतिः
आकारः त्रिभुवनलालनीया त्रिविष्टपनिवासिभिरैव लोकैः प्रेम्णैव समीपे पालनीया, अत्यन्तमुदुललित-
त्वादित्याशयः । अतिमहान्तम् अतिदीर्घम् इत्यन्तं कालम् एतावत्प्रमाणसमयं क्लेशं खेदं लम्बिता प्रापिता ।
अतिदीर्घम् अतिमहासमयव्यापिनीम् इमां गुरुयन्त्रणां पाठशालायां पाठकगणकृतं कावरोधवलेषाम्, कथं
पर भी अपनैसे ही उसकी नवागमनका मङ्गलाचार (उतारा) किया । उस समय स्तनों में से रिसती दूधकी
बूँदों के बढ़ानेसे महारानीका हृदय मानो तरल होकर बाहर निकल रहा था, महारानीने उस हृदयसे चन्द्रापीडका
सिकहाँ मङ्गलाका चित्रन करती हुई, उसके मस्तकको सूँघ कर बहुत देर तक उसका आलिङ्गन किया ।

उसके बाद उसी भावसे ही यथोचित मङ्गलाचारपूर्वक वैशम्पायनका भी आलिङ्गन कर स्वयं बैठी ।
चन्द्रापीड भी विनयवश पृथिवी पर ही बैठना चाहता था, किन्तु बैठनेकी इच्छा न होने पर भी महारानीने
बलपूर्वक उसे खींच कर अपनी गोदमें बैठा लिया ।

इधर दासियोंने क्षीघ्रतासे एक बेंत की कुरसी ला दी, उस पर वैशम्पायन बैठ गया । बाद में महारानी
विलासवती चन्द्रापीडको बार बार छाती से लगा कर, ललाट, छाती और कंधों पर बारम्बार हाथ फेरती हुई
कहने लगी—‘वत्स ! तुम्हारे पिताका हृदय कठोर है; क्यों कि उन्होंने ऐसी त्रिभुवन लालनीय आकृति एवं
रूपकी इतने समय तक ऐसा बड़ा क्लेश सहन कराया । तुम कैसे इतने अधिक समय तक गुरुभों (शिक्षकों) का

१. कृतावतरणका । २. ‘‘प्रस्तुत’’, अपह्णुत’’. ३. निर्गतेव । ४. शतानां व्यायन्ती, शता-
नीशामिव्यायन्ती । ५. समुपचाराश्लिष्ट’’. ६. समुपाविशन्तमाकृष्य । ७. ससम्भ्रमं । ८. ईदृशम् ।
९. कथमपि । १०. गुरुजनयन्त्रणाय ।

बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्द्वैष्यम् । अहो ! विगर्त-शिशुजन-कीडा-
मर्मकस्यापि ते हृदयम् । अहो ! गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणी सर्वथा । यथा
प्रसादान् समस्तभिरुपेतो विद्याभिरालोकितोऽसि, एवमचिरैषैव कालेनानुरूपार्थिर्बुभुक्षु-
पेतमालोकयिष्यामि' इत्येवमभिधाय लज्जास्मितवनतमात्ममुखप्रतिबिम्बगर्भे विकच-कम-
लकृत-कर्णपल्लवावतंस इव कपोले पर्यन्तुम्बदेनम् । एवञ्च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण
सर्वान्तःपुराणि दर्शनेन नन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितम् इन्द्रायुधमारुह्य
तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं द्रष्टुमयासीत् ।

केन प्रकारेण सोढवानसि मर्षणशीलो जातः ? आश्चर्यं चेह अहोशब्दत्रयम् । बालस्यापि शिशोरपि ते तव
कठोरस्येव परिपक्वावस्थायुक्तलोकस्येव महद्द्वैष्यम् । अर्मकस्यापि बालकस्यापि ते तव हृदयं चित्तम्, विगर्तं
दूरीकृतं शिशुजना बालकवर्गः तेषां क्रीडाकीर्तुर्कं समुचितखेलाकुतूहलं तेन लावर्धं लघुवत् चापत्त्यं यस्मा-
त्तत्तथोक्तम् । गुरुजनस्य शिष्यवर्गस्य पूज्यवर्गस्य वा उपरि सर्वथा असाधारणी असामान्या सर्वाधिकेत्थः
भक्तिः आदरपूर्वकालोकनेम् । अन्यथेयन्तं कालं यावत् विद्यालये गुरुयन्त्रणां न सहैयाः अनेन प्रकारेण
विनयप्रणामादिकञ्च न कुर्यात् इत्याशयः । यथा पितृर्जनकस्य प्रसादान् माहात्म्यात् समस्ताभिः सकलाभिः
विद्याभिः आम्बीक्षिकीप्रभृतिभिः उपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि, एवं तथा पितुः प्रसादेनैव
अचिरं कालेन अल्पेन समयेन अनुरूपाभिः योग्याभिः वधूभिः स्नुषाभिः उपेतं सहितम् आलोकयि-
ष्यामि निरीक्षिष्ये ।

वर्तीति । इत्येवम् अनेन प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा, लज्जास्मितेन त्रपेयद्धासेन अवनतं शिशुचाञ्चलेन
बधूनामाकर्णनात् स्मितं विधाय त्रपया नम्रवदनमित्यर्थः, एवं चन्द्रापीडम्, आत्मनो निजस्य मुखस्य
वदन्स्य प्रतिविम्बं गर्भे मध्ये यस्य तस्मिन् तादृशे, चन्द्रापीडस्य निर्मलगण्डस्य निकटे निजमुखनयना-
दित्याशयः, अतएव विकचकमलेन विकसितपङ्कजेन कृतो विहितः कर्णपल्लवः श्रवणकिसलयानामेव
अवतंसः कर्णभूषणं यत्र तथोक्तं इव कर्णभूषणीकृतकमलसहितं इव विद्यमाने इत्यर्थः कपोले गण्डे पर्य-
न्तुम्बत् नुम्बनं विहितवती विलासवतीति शेषः ।

इह प्रस्तुटितपत्रेन कर्णभूषणकरणस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा सा च पदार्थहेतुकाम्यलङ्घनाङ्कारेण
सङ्कीर्त्यते । अतएव हि विलासवतीवदनस्य विकचकमलसदृशात्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि सातुरन्तिकेऽपि नातिचिरमेव किञ्चित्कालमेवेत्यर्थः, स्थित्वा
अवस्थानं विधाय क्रमेण आनुपूर्व्येण सर्वान्तःपुराणि समस्ता अवरोधस्थाः स्त्रियः दर्शनेन अवलोकनेन
नन्दयामास प्रमोदयामास । निर्गत्य निःसृत्य च राजकुलद्वारावस्थितं राजभवनप्रतोलीमार्गस्थितम् इन्द्रा-
युधम् अश्वम् आरुह्य तत्रोपरिविश्येत्यर्थः, तथैव पूर्ववदेव तेन पूर्वोक्तेन राजपुत्रलोकेन नृपात्मजवर्गेण अनु-
गम्यमानः अनुव्रज्यमानः शुकनासं प्रधानामार्गं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अयासीत् अगच्छत् ।

निगन्त्रण सहजं किं हो ? किन्तु आश्चर्यं ? बालक होने पर भी पूर्णवयस्क व्यक्तिके समान तुम्हारे गुरुतर
कार्यको देखती हूँ । विशेष आश्चर्यं तो यह है कि—बालक होने पर भी—तुम्हारे हृदयसे शिशुजनोंचित्त
क्रीडा कीर्तुकी चरलता दूर हो गई है । और भी आश्चर्यका विषय यह है कि—गुरुजनों पर सब प्रकारसे
तुम्हारी असाधारण भक्ति देखती हूँ । तुम्हारे पिताके प्रसादसे सर्वथा आज मैं तुमको जिस प्रकार समस्त विधासे
प्रीतिपूर्ण देख सकी हूँ, इसी प्रकार थोड़े समयके मध्यमें ही अनुरूप बड़ों—सहित देखूँगी । विलासवतीके इतना
कान्हे पर चन्द्रापीडने लज्जा और सुकुमारहृदके साथ (कारण) अपने मुखको नीचे झुका लिया, उस समय
विलासवतीने उसके गाल पर नुम्बन किया, तब विलासवतीके मुखका प्रतिबिम्ब चन्द्रापीडके गाल पर गिरनेसे
इस प्रकार प्रतीत होने लगा मानो, खिले कमलके द्वारा उपर कानका आभूषण बनाया गया हो । इस प्रकार वहाँ
पर भी अधिक समय तक न रह कर चन्द्रापीडने अन्तःपुरमें रहनेवाली समस्त स्त्रियोंको क्रमशः दर्शन देकर
आनन्दित किया । फिर वहाँ से बाहर आकर, राजभवनके दरवाजेके समीप खड़े इन्द्रायुध पर बैठ, पहलेके
अनुसार ही, वह समस्त राजपुत्रोंके साथ, शुकनाससे मिलनेके लिए गया ।

१. विगर्तित । २. अर्मकत्वे त्वयि, अर्मकत्वेऽपि ते, अर्मके ते । ३. असाधारण । ४. सर्वा ।

५. अवलोकने । ६. अत्र कचित्पुस्तके 'एव' कारो न दृश्यते । ७. दर्शनेनानन्दयामास । ८. राजकुलद्वारा
वधिः स्थितम् ।

यामावस्थित-विविध-गज-घटा-सङ्कटम्, अनेक-तुरङ्ग-सहस्र-सम्बाधम्, अपरिमित-जन-समूह-सम्मर्द-सङ्कुलम्, एकदेशोपविष्टैः सहस्रशो निबद्धचक्रवातैरेनेककाण्डयोगतदैर्दश-नोत्सुकैः समन्ततो विविधशास्त्राञ्जनाम्नीलितबुद्धिलोचनैः^१ चीवरच्छद्धानां विनयानुरागिभि-धर्ममपटेरिवावगुण्ठितैः शाक्यमुनिशासनपथधोरैः^२, रक्तपटैः^३ पाशुपतैर्द्विजैश्च दिवानिशमा-सेक्यमानम्, अभ्यन्तरप्रविष्टानाञ्च सामन्तानां जघनोपविष्ट-पुरुषोत्सङ्ग-स्थितद्विगुणित-कुथार्भिः अतिचिरावस्थान-निर्वैद-प्रमुत्ताधोरणाभिरपर्य्याणाभिः सपर्य्याणाभिश्च निश्चलाव-

यामिति । यामावस्थिताः प्रतिग्रहरं परिदृश्य परिदृश्य स्थिता ये गजा हस्तिनः तेषां घटया समूहेन संकटम् आङ्कुलम् । ह्यन आरभ्य नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'शुकनासगृहद्वारम्' इत्यस्य विशेषणानि । अनेकैः बहुभिः तुरङ्गसदृशैः घोटकनिकरैः सम्बाधं सङ्कीर्णम् ।

'सङ्कटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ।

सङ्कीर्णं सङ्कुलार्कीर्णं.....'

इत्यमरः । अपरिमिताः अर्सेयैषा ये जना लोकाः तेषां समूहस्य सङ्गस्य सम्मर्दनं परस्परवातेन सङ्कुलं व्यासम् ।

एकदेशेति । एकदेशे एकस्मिन् भागे उपविष्टैः निषण्णैः सहस्रशो बहूनि निबद्धानि कृतानि चक्रवा-लानि मण्डलानि वसूलरुपेणावस्थानानि यैस्तैः तादृशैः, अनेककार्यागतैः पृथक् पृथक् उद्देशेनोपस्थितैः दर्शनोत्सुकैः अवलोककनायोरकण्ठितैः शुकनासनास्त्राकारैश्चकुरैरित्यर्थः समन्ततः चतुर्दिक्षु सर्वविषयेष्वित्यर्थः, विविधानि अनेकप्रकाराणि शास्त्राण्येव अञ्जानानि कज्जलानि तैस्समीलितानि विकासं प्रापितानि बुद्धयो-मतश्च एव लोचनानि नयनानि येषां तैस्तादृशैः । चीवराणि बौद्धभिन्नुप्रावरणाणि छद्धानां कपटेन, विनये धर्मशिक्षायां अनुराग एव अनुरागः इत्यनद्वयं विद्यते येषां तैस्तथोक्तैः धर्मानुरागरूपेण रत्नेण रञ्जितैः धर्मपटैरिव बौद्धव्यवहारसिद्धवस्त्रविशेषैरिव, धर्मपटाश्च येषु पटेषु धर्मासनामुत्सृज्य अन्तेवासिभ्यः प्रदूर्यन्ते ते बोध्याः । अवगुण्ठितैरिव आच्छादितशरीरैरिव विद्यमानैः । शाक्यमुनेः शाक्यसिंहस्य अर्कवान्ध-वतपत्नित्वः शासनपथे उपविष्टधर्मविषये कीरेयाः धुरन्धराः अभ्रगन्थाः तैस्तादृशैः, रक्तपटैः रक्तद्वजधाराभिः, पाशुपतैः महेश्वराधारकैः द्विजैर्विप्रैश्च दिवानिशस्य अहोरात्रम् आसेव्यमानं शुकनासप्रेम्णोपास्यमानम् ।

इह 'विविधशास्त्राञ्जनेत्यादौ शास्त्रोप्यञ्जनत्वारोपस्य बुद्धिषु नेत्रत्वारोपं प्रति कारणत्वात् परम्परित-रूपकमलङ्कारः । 'धर्मपटेरिव' इत्यत्र हि बौद्धभिन्नुप्रावरणाणि चीवराण्यङ्गेषु धारितानि तेषु धर्मपटव्युत्प्रेक्षते । अर्थात् चीवराणां तु व्याजो वर्तते, वस्तुतस्तु धर्मपटेरेव ते आवृताः । अनुराग इति छिद्यम्, तत्तश्च श्रेयो-त्यापिता सापह्नुया क्रियोऽपेक्षाऽलङ्कारः ।

अभ्यन्तरेति । किञ्चेति आर्थः । अभ्यन्तरप्रविष्टानां निजनिजकार्यसम्पादनाय अभ्यन्तरे शुकनासा-न्तिकं प्राप्तानां सामन्तानां स्वदेशपार्श्ववर्त्तिभूपतीनां शतसहस्रशः 'करिणीभिः' इति वचयमाणेनान्वयः । जघनेषु तासां हस्तिनीनां कट्या अभ्रिमप्रदेशेषु उपविष्टानां निषण्णानां पुरुषाणां तत्तत्सामन्तपरिचारक-जनानाम् उत्सङ्गेषु क्रोशेषु विद्यमाना द्विगुणिताः आरोहिसामन्तानामवतरणानन्तरमेव अपसार्य द्विगुण-भागे सङ्कोचिताः कुथाः पृष्टास्तरणानि यासां ताभिः तादृशीभिः । अतिचिरं सामन्तानां विलम्बमधिक-

क्रमसे शुकनासके भवनके दरवाजे पर जाकर उपस्थित हुआ । वह दरवाजा प्रत्येक प्रदूर्मे परिवर्तित अनेक प्रकारके हाथियोंसे व्याप्त था, एवं अधिकतर बौद्धोंसे परिपूर्ण और अगणित मनुष्योंके सङ्घर्षसे दुर्गम था । उसके एक भागमें शाक्यसिङ्गके उपदेश मार्गमें अभ्रगन्थ अधिकतर बौद्ध संन्यासी एवं रक्तवस्त्रधारी शिवो-पासक ब्राह्मण, चारों ओर हजारों मण्डल बनाकर दिन-रात बैठे रहते थे । वे अपने मित्र मित्र कामोंके लिए आप हुप थे, एवं सब लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिये उत्सुक थे । विविध शास्त्ररूप कज्जलेन, सभी विषयोंमें ही उन लोगोंके ज्ञान-नेत्रको उन्मीलित किया था । और बौद्ध संन्यासीगण कौपीन (लंगोटी) धारण करनेके बहाने, धर्मशिक्षाद्वारा धर्ममें अनुरागरूप रञ्जत द्रव्यसे रंगे हुए धर्मपटसे मानो, शरीरको आच्छादित

१. ...गन्धगजम् । २. ...समूहसङ्घसम्मर्दम्... । ३. उन्मीलितप्रतिमैः । ४. रक्ताभ्ररच्छद्धानां मुनिविनयानुरागिभिः । ५. रक्तपटैः । ६. स्थानोपविष्टपुरुषावस्थित । ७. संप्रस्थितद्विगुणकुथाभिः । ८. धोरणाभिः सपर्य्याणाभिः ।

स्थानप्रचलायिताभिः शतसहस्राः करिणीभिराकीर्णम्, शुकनास-गृहद्वारमा-
प्रधावितैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्य-
एव तुरङ्गान् अवततार ।

द्वारदेशावस्थापितै-तुरङ्गश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः प्रधावितैः समुत्सारित-परिजनै-
स्तत्प्रतीहारै-मण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, तथैव चलितमुकुटकोटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थि-
तैरुत्थाय प्रणम्यमानः तथैव च प्रचण्ड-प्रतीहार-हुङ्कार-भय-मूकीभवत्परिजनां प्रचलिता-

समयम् अवस्थानेन अवस्थित्या यो निर्वेदः खेदः तेन प्रसुप्ता निद्रां प्राप्ता आधोरणा हस्त्यारोहा यासां
तामिस्तादृशीभिः ।

‘आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः’ । इत्यमरः ।

अपर्याणाभिः प्रथमकृतपश्ययनाभिः, सपर्याणाभिः प्राप्तदेव पश्ययनसहिताभिश्च निश्चलावस्थानेन
निष्क्रियरूपेणावस्थित्या प्रचलायिताभिः निद्रावेशेन धूर्णिताभिः ‘धूर्णितं प्रचलायितम्’ इत्यमरः,
करिणीभिः हस्तिनीभिः आकीर्णं सङ्कुलम् ।

सत्वेति । सत्वरप्रधावितैः सम्मुखस्थितजनदूरीकरणाय शीघ्रं पुरोगतैः, द्वारदेशावस्थितैः प्रतोली-
देशे विद्यमानैः प्रतीहारपुरुषैः द्वारपालजनैः अनिवार्यमाणोऽपि राजपुत्रः चन्द्रापीडः राजकुल इव राज-
भवन इव बाह्याङ्गण एव भवनाद्विह्रस्वर एव, कस्यापि भवने सचाहनप्रवेशस्यानुचितत्वादित्याशयः ।

द्वारेति । अपि च द्वारदेशे प्रतोल्याम् अवस्थापितः रक्षितः तुरङ्गः अश्वो येन स तादृशो राजपुत्रः,
वैशम्पायनं शुकनासामजम् अवलम्ब्य आलम्ब्य पुरः प्रधावितैः अग्रतो भूतप्रचलितैः समुत्सारितपरि-
जनैः सम्मुखमार्गाद् दूरीकृतसमन्तादागतपरिचारकैः तत्प्रतीहारमण्डलैः तद्द्वारपालगणैः उपदिश्यमान-
मार्गः प्रदर्श्यमानपथः ।

तथैवेति । तथैव यथा राजभवने तथैवेत्यर्थः । चलिताः शिरोऽवनमनसमये कम्पिताः मुकुटानां
शिरोभूषणानां कोटयः अग्रभागा येषां तस्तादृशैः, सेवासमुपस्थितैः शुकनाससन्तोषाय प्राप्तेः, नरेन्द्रवृन्दैः
राजमण्डलैः उत्थाय उत्थाय पुनःपुनस्तथान् विश्रायेत्यर्थः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

तथैवेति । प्रचण्डो भीषणो यः प्रतीहारहुङ्कारः द्वारपालापरारणसूचकशब्दः तेन यत्प्रयं कोलाहलेन
राजपुत्रतस्मात् तेन मूकीभवन्तः मौनतां समाश्रयन्तः परिजनाः परिचारका येषु तानि तादृशानि ।
तथा प्रचलिताः प्रतीहारगणैः धृताया वेत्तस्यष्टयः ताभिः चकितं शङ्कितं यस्मान्मन्त्रचक्रं स्वायत्त-
राजमण्डलं तस्य चरणशतेन पाद्व्याससमूहेन चलिता कम्पिता वसुन्धरा । पृथ्वी येषु तानि तादृशानि-
कच्चान्तराणि भिन्नान् भिन्नान् प्रकोष्ठान् निरीक्षमाणः समवलोकयन् ।

क्रिये ये । झट-झट अर्धान राजा लोग शुकनासाका दर्शन करनेके लिये अन्दरमें प्रवेश किये थे, उनका वह दरवाजा
लाखों हथिनियोंसे भरा हुआ था । वे बहुत देर तक निश्चलमानसे खड़े रहनेके कारण निद्राके आवेशमें घूमती
रहती थीं । उन सबोंके बीचमें अनेक हथिनियोंको ऊपर से पश्ययन (जीन) समेट कर रख लिया गया था, एवं
कितने के ऊपर पश्ययन (जीन) पहलेकी तरह फैलाया हुआ ही रखा हुआ था । और उन राजाओंके परिचारक
गण उन हथिनियोंके जवन पर बैठकर, उनके पीठपर बिछाये हुए दोहरी लपेटी झूलको गोंदमें रख लिये थे । एवं
बहुत देर तक राह देखनेसे थक कर उनके महावत् निद्रावेश हो गये थे । चन्द्रापीडको वहाँ उपस्थित होने पर
दरवाजेके पास खड़े द्वारपालगण आगे आगे शीघ्रतासे जाने लगे, किन्तु किसीके द्वारा चन्द्रापीड को घोड़ेके साथ
प्रवेश करनेमें निषेध (रुकावट) न करने पर भी वह राजभवनके समान बाहरके आँगनमें ही घोड़े से उतर पड़ा ।

बाद में दरवाजे के पास घोड़ेको खड़ा कर वैशम्पायनका हाथ पकड़ कर प्रवेश करने लगा । उस समय
भवन के द्वारपालगण, चारों ओरसे आये हुए लोगोंको सामनेसे हटाते आगे आगे मार्ग बता कर जाने लगे ।
शुकनासके सन्तोषके लिए आये हुए नानादेशीय राजा लोग पहलेके अनुसार ही उठ उठ कर प्रणाम करने लगे,
उस समय उन लोगोंके मुकुटका अग्रभाग कम्पित होता था । चन्द्रापीड देखते देखते पहलेके अनुसार ही एक एक
चौकसे अन्त्याय चौकोंमें जाने लगा । उन सभी जगहोंमें द्वारपालोंके प्रचण्ड हुङ्कारके भयसे परिजनवर्ग चुप

१. बाणझाड़ । २. तुगावा । ३. अवस्थित । ४. तथैव च प्रतीहार... तथैव प्रतीहार । ५. कच्च

पुस्तके ‘च’ इत्यधिकः पाठो नोपलभ्यते ।

वेत्रलता-चकित-सामन्त-चक्र-चरण-शत-चलित-वसुन्धराणि कक्षान्तराणि निरीक्षमाणः, तथैव च नव-नव-सुधावदात-प्रासाद-सहस्र-निरन्तरं द्वितीयमिव राजकुलं शुक्रनासभवनं विवेश। प्रविश्य चानेक-नरेन्द्र-सहस्रमध्योपविष्टम् अपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मौलिना शुक्रनासं ववन्दे।

शुक्रनासस्तं ससम्भ्रममुत्थाय आनुपूर्व्येण उथित-राजलोकैः सादरमभिमुखदत्तावि-रलपदः प्रद्वर्ष-विस्फारितलोचनागतानन्द-जलकणः सह वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग। आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत्, तदनु

तथैवेति। नवनवा नूतनाः सुधावदाताः चूर्णादिलेपैरुज्ज्वलाः प्रासादाः अट्टालिकाः तेषां सहस्रेण समूहेन निरन्तरं निरवकाशं व्यासम्, अत एव द्वितीयं राजकुलं राजभवनमिव विद्यमानं शुक्रनासभवनं विवेश प्रविष्टवान्। इह 'राजकुलमिव' इति द्रष्टव्योत्प्रेक्षा।

प्रविश्येति। उपदर्शितः प्रकटितो विनयो नम्रता येन स तादृशः, अनेके बहवो येन नरेन्द्राः सामन्ताः तेषां सहस्राणि समूहाः तेषां मध्ये उपविष्टं संनिपणम् अत एव अपरम् अन्धं पितरं तारपीडमिव विद्यमानम्, तथापि तथैव नरेन्द्रसहस्रमध्योपवेशनादित्याशयः। दूराद्विष्टादेव अवनतेन नञ्जीभूतेन मौलिना शिरसा शुक्रनासं ववन्दे नमश्चक्रे। इहाप्युक्तालङ्कारः।

शुक्रनास इति। ससम्भ्रमं जीव्रं तं चन्द्रापीडम् उत्थाय आनुपूर्व्येण यथाक्रमानुसारेण उथितः राजलोको भूपमण्डलं यस्मात् स तादृशः, अभिमुखे चन्द्रापीडसममुखे दत्तानि विहितानि अचिरलानि सान्द्राणि पदानि पादचेषा येन स तादृशः, दूरादेव तेन कृतप्रणामत्वादित्याशयः, तथा प्रद्वर्षेण अतिप्रसो-देन विस्फारितयोः विस्तारितयोः लोचनयोन्यनयोः आगता आयाता आनन्दजलकणाः प्रमोदाश्रुचिन्दवो यस्य स तादृशः शुक्रनासः, प्रेम्णा स्नेहातिशयेन वैशम्पायनेन निजामजेन सह तं चन्द्रापीडं सादरम् आदरेण सहितं यथा स्याच्छा गाढं सान्द्रम् आलिङ्ग उपगृह्णन् चक्रे।

आलिङ्गितेति। प्रथमम् आलिङ्गितः आच्छिष्टः पश्चात् उन्मुक्तः परित्यक्तश्चेति स तादृशो राजपुत्रो वृषारम्भः सादरोपनीतम् आदरेण आनीतं रत्नासनं भणिविष्टरम् अवनी भूमावेव अपहाय परित्यज्य समुपाविशत् समुपविष्टवान्। तदनु तत्प्रश्नाद्वागो वैशम्पायनश्च समुपाविशदिति सम्बन्धः। शुक्रनासस्य प्रधानामात्यस्येत्यपि विप्रत्वेन पितृव्यस्यत्वेन पितृस्थानीयत्वेन च तत्समीपे चन्द्रापीडस्य विष्टरोपवेशन-मनुचितम्, वैशम्पायनस्य तु जनकत्वेन तत्समीपे विष्टरोपादानस्य नितान्तमेवानुचितत्वाद्वनानुपवे-शनमित्याशयः।

होकर रहने लगे, एवं बैठता छविगोंके सञ्चालन होते रहनेसे सामन्तराजगण चकित होकर सरकने लगे, उन लोगोंके सैकड़ों चरण पङ्क्तिसे वह स्थान कम्पित होने लगा। क्रमसे चन्द्रापीड ने पहलेंकी मौति ही दूसरे राजभवनके समान शुक्रनासके भवनमें प्रवेश किया; वह भवन, नई सफेदी किए जानेके कारण श्वेतवर्ण महलोंसे परिपूर्ण था। प्रवेश करके अनेक सहस्र राजाओंके बीचमें बैठे हुए द्वितीय पिताके समान, शुक्रनासको उसने विनयप्रदर्शनपूर्वक दूरसे ही मस्तक नवाकर प्रणाम किया।

उस समय शुक्रनास शीघ्रतासे उठ खड़े हुए, बाद सब राजा रोग यथाक्रम खड़े हो गये। उस समय शुक्रनासने चन्द्रापीडके सम्मुख आदरसे कितने ही कदम आगे आकर आनन्दसे प्रफुल्लित होचनोंमें भरे आनन्दा-धमहित चन्द्रापीडका और वैशम्पायनका स्नेहयुक्त गाढ़ आलिङ्गन किया। मिलकर धुक् होने पर किसी सेवक ने आदरके साथ एक रत्नासन ला दिया, चन्द्रापीड उसको छोड़कर भूमि पर ही बैठा, और वैशम्पायन भी उसके पीछे बैठे ही बैठा। चन्द्रापीड धृतिवशमें बैठने पर, शुक्रनासके अतिरिक्त अन्य सब नरेन्द्र भी अपने-अपने

१. वासनचकित। २. कचित् 'तथैव नव' इत्येव पाठो दृश्यते। ३. कचित् 'सहस्र' इति पदं न विद्यते। ४. 'उपस्थितम्'। ५. समुत्थाय। ६. 'पूर्वैण'। ७. 'लोकैः'। ८. 'सदृष'। ९. 'विलोचन'। १०. समम्।

च वैशाम्पायनः । उपविष्टे^१ च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजा-
सनमवनिजलमभजत । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिवै^२ शुकनासः समुद्रतः प्रीतिपुलकैरङ्गैरावे-
द्यमान-हृदय-हृष्य^३ प्रकर्षस्तमव्रवीत्—

‘तात ! चन्द्रापीड !^४ अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपाखण्डयौवनमा-
लोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वो गुरुजनाशिषः, अद्य
फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कम्पे, अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः, न ह्यपुण्यभाजो^५
भवादृशास्त्रिभुवन^६ विस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । केदं वयः, केयममानुषी शक्तिः क-

उपविष्ट इति । उपविष्टे उपवेशनं कृतवति राजपुत्रे चन्द्रापीडे शुकनासवर्जं केवलं शुकनासं परित्यज्य
अन्यत् अखिलं समस्तम् अवनिपालचक्रं नरेन्द्रमण्डलम् उज्झितनिजासनं परित्यक्तस्वस्वविष्टं सत्, अव-
नितलम् अभजत भूमावेव प्रोपाविशदित्यर्थः । शुकनासस्य सचिवत्वेऽपि विप्रतया पितृसखत्वेन पितृ-
स्थानीयतया च चन्द्रापीडेन भूमानुपवेशने कृतेष्व्यासनोपवेशनमेव युक्तम्, अवनिपालचक्राणां तु
चक्रवर्तिसुते भूतलोपविष्टे विष्टोपवेशनस्य नितान्तमेवासुचितत्वाद् भूतल एवोपवेशनमुचितमित्याशयः ।
स्थित्वेति । क्षणमिव क्षणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा समुद्रतः प्रादुर्भूताः प्रीत्या आनन्देन पुलका
रोमाञ्चा येषु तैस्तदाद्भौः अङ्गैः आवेद्यमानः प्रत्याख्यमानः, हृदयस्य चित्तस्य हृष्यप्रकर्षः प्रमोदातिरेको यस्य
स तादृशः, शुकनासः, तं राजपुत्रम् अवब्रवीत् अवाचत्—

तावेति । हे तात पुत्र ! सुतस्थानीय ! ‘एष्ये पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो दुर्बैः’ इति केशवः ।
अद्य अस्मिन् दिने समाप्तविद्यं परिपूर्णकृतविद्यम् उपाखण्डयौवनम् उत्पन्नतारुण्यं भवन्तं स्वाम् आलोक्य
निरीक्य देवस्य तारापीडस्य सुचिरात् चिरकालेन भुवनराज्यस्य समस्तभूमण्डलराजत्वस्य यत्फलं निःसी-
मप्रेम तस्य प्राप्तिलभः उपजाता प्रादुर्भूता, भवत उत्पत्तेः पूर्वं सन्तानाभावजनित उत्पत्ते च स्वयि परि-
पूर्णविद्यायाः पूर्वं गुणवत्सन्तानाभावजनितः क्लेश आसीदित्याशयः ।

अवेति । अद्य गुरुजनानां पूज्यमहानुभावानां सर्वानिखिला आशिषः आशीर्वादाः समृद्धाः सम्पूर्णाः
सार्थका इत्यर्थः । अनेकजन्मान्तरोपात्तम् अनेकभवार्जितम् अवदातं स्वच्छं कर्म पुण्यकार्यमित्यर्थः ।
कुलदेवताः कुलाधिष्ठातृः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः । नन्वेवंविधस्य समोत्पन्नत्वेनैव जन्मान्तरीयम् अवदातं
कर्म कथं फलितम् ! इत्याकाङ्क्षायामाह—नहति । हि यतः अपुण्यभाजो पापवतां (कुले) भवादृशाः
भवत्सदृशाः त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य विस्मयजनकाः आश्चर्योत्पादकाः पुत्रताम् आत्मजत्वं न प्रतिपद्यन्ते
अजन्ते । इह वैधर्म्येण हेतुना कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

केति । इदम् अभिनवतारुण्यरूपम् अत्यल्पमित्यर्थः वयोऽवस्था क, इयं पुरो हरयमाना अमानुषी
मनुष्यलोकेऽसम्भवा शक्तिः शारीरिकसामर्थ्यं क, इदम् अशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यं समस्तविद्याधारण-
शक्तिश्च क । मनुष्यलोके पूर्वविधायाम् अत्यल्पावस्थायां न खटवन्त्यस्य कस्यापि पूर्वविधासामान्य-
शारीरिकशक्तिः सकलविद्याभ्यासशक्तिश्च भवेदित्याशयः ।

आसन खोड् पृथिवी पर ही बैठे । उस समय अत्यन्त आनन्दवश शुकनासके समस्त शरीरमें रोमाञ्च उत्पन्न हो
गया, उससे उसके मनमें भी जो अत्यन्त आनन्द उत्पन्न हुआ था, वह प्रकाश होने लगा । इस प्रकार शुकनास
थोड़ी देर चुप रह कर राजपुत्रसे कहने लगा—

‘वस्तु चन्द्रापीड ! तुम्हारी सब विद्याओंकी शिक्षा समाप्त हो गई है एवं यौवनकाल उपस्थित हो गया है—
इस रूपमें तुमसे देख कर, आज महाराज तारापीडकी बहुत कालके बाद भुवन-राज्यका फल प्राप्त हुआ है । आज
गुरुजनोंके सब आशीर्वाद सफल हुए, आज अनेक जन्मान्तरमें किए हुए अच्छे कर्मोंका फल मिला है और कुल-
देवता प्रसन्न हो गए हैं; क्योंकि—तुम्हारे समान त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करनेवाले व्यक्ति अपुण्यवान् व्यक्तियोंका
पुत्रत्व स्वीकार नहीं करते हैं । यह नवीन अवस्था ही कहाँ ? और यह अमानुषी दैहिक शक्ति ही कहाँ ? एवं

१. समुपविष्टे । २. क्षणमपि । ३. आविष्यमानहृष्य... । ४. कश्चित् ‘तात ! अद्य’ इत्येव पाठो दृश्यते ।
५. तपुण्यभाजो । ६. सकलत्रिभुवन... । ७. विस्मयहेतवः ।

चेदमशेष-विद्याग्रहणसामर्थ्यम् ? अहो ! धन्याः प्रजाः, यासां भरतभगीरथप्रतिभो भवानुपपन्नः पालयिता । किं खलु कृतप्रवदात् कर्म वसुन्धरया, ययासि भर्ता समासासितः । हरिवक्षःस्थलनिवाससद्ग्रहण्यसनिनी हता खलु लक्ष्मीः, या विग्रहवती भवन्तं नोपसर्पति । सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेन बह बाहुना वसुन्धराभारं सह पित्रा' इत्यभिधाय स्वयमाभरण-वसन-कुसुमाङ्गरादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयाञ्चकार ।

विसर्जितश्चोत्थयान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुहेन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितं प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य, द्वारावस्थित-सित-पूर्ण-कल-

अहो इति । अहो हृत्पाश्र्वे । प्रजाः प्रकृतयो धन्या भाग्यवत्याः, यासां प्रजानां भरतः शकुन्तला-पुत्रः, भगीरथः सगरपौत्रः ताभ्यां प्रतिभः सद्गताः भर्तास्त्वं पालयिता रक्षक उत्पन्नो जातः । किमिति प्रश्ने । खलु निश्चयेन वसुन्धरया पृथिव्या अवदात्तं निर्मलं विशुद्धमित्यर्थः कर्म कार्यं सुकृतमित्यर्थः कृतं विहितम्, यथा त्वं भर्ता प्रभुः समासादितो लब्धः असि ।

हारीति । हरेः विष्णोः वक्षःस्थले भुजान्तरे निवासे अवस्थितौ यः असदग्रहो दुष्टदुष्टिः तत्र न्यसनिनी आसक्तिमती लक्ष्मीः श्रीः हता प्रतारिता खलु निश्चयेन, या लक्ष्मीः त्वां भवन्तं विग्रहवती शरीरधारिणी सती नोपसर्पति नाभ्युपैति, यद्यपि अभूर्त्तरूपेण ह्यनुसरति तथापि मूर्त्तशरीररूपेण नोपसर्पतीत्यर्थः ।

इह हतत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, तेन हि भगवतोऽपि राज-पुत्रस्योत्कर्षयोगेनाद् व्यतिरेकालङ्कारः प्रतीयत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

सर्वंति । दंष्ट्रावलयेन दन्तमण्डलेन महावराहः शूकरावतारो विष्णुरिव, पित्रा तारापीठेन सह त्वं बाहुना भुजेन कल्पकोटीः कोटिसंख्यकान् कल्पान् यावत् वसुन्धरायाः भूमेः भारं व्यवस्थापनव्यापारं गुरुवञ्च सर्वथा सर्वप्रकारेण वह धारय । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधाय निगद्य स्वयम् आत्मनेव आभरणानि भूषणानि, वसनानि, वस्त्राणि कुसुमानि, पुष्पाणि, अङ्गरागा विलेपनानि इत्यादिभिः वस्तुभिः अभ्यर्च्य संपूज्य विसर्जयाञ्चकार विसर्जितवान् । इहोपमालङ्कारः ।

पुरा किल भगवान् विष्णुः सागरमग्नं पृथ्वीमण्डलमुद्धर्तुमिच्छया वराहावतारं परिगृह्य दन्तमण्डलेन तदुद्धारेति पौराणिकी वार्त्ता ।

विसर्जित इति । विसर्जितो गृहाय अनुज्ञात उत्थाय अन्तःपुरम् अवरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा मनोरमाभिरुयां मनोरमाख्यां वैशम्पायनमातरं दृष्ट्वा अवलोक्य तदनन्तरं वहिर्निर्गत्य निःसृत्य इन्द्रायुध-मग्नं समारुह्य आरोहणं विधाय कुमारो भवनं जगाम यथावित्यन्वयः । भवनं विशेषयति—'वैति । पित्रा तारापीठेन पूर्वकल्पितं प्रागेव निर्मितम्, राजकुलस्य राजभवनस्य प्रतिच्छन्दकं प्रतिरूपमिव सर्वथा सुसाध्यादित्याशयः । 'प्रतिरूपं प्रतिच्छन्दः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वारे अवस्थितौ स्थापितौ सितौ श्वेतौ पूर्णकलसौ पूर्णकुम्भौ यस्य तत्ताडशम् । आवह्यः संदानिता बहिर्द्वारेषु योजिता इत्यर्थः हरिताः पलाश-वर्णाः वन्दनमाला माङ्गल्यानि कुसुमसाध्यानि यत्र तत्ताडशम् ।

'तोरणाद्धं च माङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका ।'

यह समस्त विद्या-ग्रहण करनेका सामर्थ्य कहाँ ? अहो ! धन्य वे प्रजा हैं जिनके तुम भरत, भगीरथके समान परिपालक होकर उत्पन्न हुए हो । पृथिवीने ऐसा कौन पवित्र-कर्म किया, जिससे तुम्हें पतिरूपमें पाया है । लक्ष्मी देशो नारायणके वक्षःस्थलमें वास करनेके द्वाराग्रहमें फँसकर विधाताद्वारा बन्धित हुई है, जो शरीर धारण कर अब भी तुम्हारे निकट नहीं आती है । आदिवराहने जिसप्रकार दन्त-बलयसे पृथिवीका भार वहन किया था, तुम भी उसी प्रकार पित्तके साथ कोटि-संख्यक कल्प (देवताओं का एक हजार युग एक कल्प कहलाता है) समय तक बाहुद्वारा पृथिवीका वहन करो । हतना कह कर आभूषण, वस्त्र, पुष्प और अङ्गराग इत्यादि आदिते अपनेसे ही सत्कार करके कुमारको बिदा किया ।

तब कुमार चन्द्रापीड शुकनासके पाससे बिदा होकर उठ, अन्तःपुर (निवास) में जा, वैशम्पायनको माता मनोरमाको देख, उसी मार्गसे बाहर आकर इन्द्रायुध पर सवार होकर, पित्तके द्वारा पड़लेसे ही निश्चित किए गए अपने भवन (महल) में चला गया, वह भवन (महल), राजभवनका मानो प्रतिभूतिस्वरूप था ।

१. 'व्यसनितया । २. दंष्ट्रावलेन । ३. अभिधाय च । ४. दृष्ट्वा च ।

सम्, आवद्ध-हरित-वन्दनमालम्, उल्लसित-पताकासहस्रम्, अभ्याहृतमङ्गल-तूर्य्य-रव-परि-
पूरित-दिगन्तरम्, उपरचित-विकच-कमलकुसुम-प्रकरम्, अचिरकृतामिकाद्यर्थम्, उज्ज्वल-
विविक्त-परिजनम्, उपपादितारोप-गृहप्रवेशमङ्गलम्, कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च
श्रीमण्डपावस्थिते शयने मुहूर्त्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेन अभिषेकादिकम् अश-
नावसानमकरोद्विवसविधिम् । अभ्यन्तरे च शयनीयं-गृह एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवं प्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिसुपथयौ । गगनतलादवतरन्त्या दिवसत्रयः
पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुन्मुक्तपादं पपात । जलप्रवाह इव रथचक्र-

इत्यभिधानचिन्तामणिः । उल्लसितम् उच्छ्रितम् उड्डीनं वा पताकानां वैजयन्तीनां सहस्रं समूहो यत्र
तत्तादृशम् । अर्थादृशानि वादितानि यानि मङ्गलतूर्याणि माङ्गलिकवाद्यविशेषाः तेषां रवैः शब्दैः परि-
पूरितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । उपरचितो विहितः विकचानां विकसितानां कमल-
कुसुमानां कमलपुष्पाणां प्रकरो विक्षेपो यत्र तत्तादृशम् । अचिरं शीघ्रं कृतं विहितम् अस्त्रिकार्यं शान्ति-
होमो यत्र तत्तादृशम् । उज्ज्वला उज्ज्वलवेषाः विविक्ताः भिन्नभिन्नस्वरूपाः परिजनाः परिचारका यत्र
तत्तादृशम् । तथा उपपादितानि भूपतिनैव सम्पादितानि अशेषाणि समप्राणि गृहप्रवेशमङ्गलानि वास्तु-
पूजाभ्युदधिकश्राद्धप्रभृतीनि यस्य तत्तादृशं भवनम् ।

गत्वेति । श्रीमण्डपे शोभाशालिनि सभाभवने अवस्थितं स्थापितं यच्छयनं शय्या तस्मिन् मुहूर्त्तम्
उपविश्य अवस्थानं कृत्वा तेन राजपुत्रलोकेन सह अभिषेकादिकं स्नानादिकम् अशनावसानं भक्षणपर्यन्तं
दिवसविधिं दिनचर्याम् अकरोत् अकार्षात् ।

अभ्यन्तर इति । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुषुप्तिभवनं तत्र एव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य अव-
स्थानं स्थितम् अकल्पयत् अन्वतिष्ठत् अत्यन्तादुर्योग्यत्वादित्याशयः ।

एवमिति । अपि चेति चार्थः । एवंप्रायेण इत्यभ्यन्तरेण अयं चन्द्रापीडस्य उदन्तेन समाचारेण
व्यापारेण तदहः तद्विवसं परिणतम् अवसानम् उपपथयौ अगमत् ।

गगनेति । रविमण्डलं सूर्यविम्बं कर्तुं, उन्मुक्ता ऊर्ध्वं त्यक्त्वा पादा रश्मयो येन तथोक्तं सत्,
गगनतलात् आकाशतलात् अवतरन्त्याः, आगच्छन्त्याः, दिवसत्रियो दिनलक्ष्म्याः, स्वप्रभया स्वीयरविम-
पंक्या पिहितम् आच्छादितं रन्ध्रं छिद्रद्वेषो यस्य तत्तथोक्तं पद्मरागनूपुरमिव लोहितकपादकटमिव,
पपात स्रस्तम् आकाशादिति शेषः । सूर्यविम्बं छिद्ररहितान्तरालम्, सुतरां तत्सादृश्यनिरूपणाय
'स्वप्रभापिहितम्' इति नूपुरविशेषणम् । इह स्वपदेन नूपुरस्य ग्रहणम् । जात्युपेक्षा ।

जलेति । वासारालोको दिनरश्मिः, जलप्रवाह इव सलिलपूर इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्र-
मार्गानुसारेण रथचक्रमार्गक्रमेण रथचक्रमार्गवदित्यर्थः, प्रतीचीं पश्चिमीं ककुभं दिशम् अगात् प्रपथयौ ।
जलप्रवाहपक्षे तु रथचक्रकुण्ठमार्गक्रमेणेत्यर्थः, तस्याधोगामित्वात् । उपमा ।

वहाँ दरवाजे के समीप दो शुभजर्ण जलपूर्ण कलश रखे थे । बहिर्द्वार के साथ पलाशवर्ण मांगलिक पुष्पमालायें
(बन्दनवारें) वँधी थीं । हजारों पताकायें फहरा रही थीं । बजाए गए माङ्गलिक तूर्य (तुम्हरी) ध्वनिते
दिगन्तर व्याप्त हो गए थे । अन्दरमें कमलके खिले हुए फूलोंके ढेर लग रहे थे । थोड़े ही समय पहले होमकार्य
समाप्त हो गया था । भिन्न भिन्न आकारके परिजनगण उज्ज्वलवेषमें भ्रमण करते थे । एवं उस भवनमें गृह-
प्रवेशके योग्य सब मङ्गल-क्रियाएँ सम्पादित हुई थीं । राजकुमार उस भवनमें जाकर, सुन्दर सभामण्डपस्थित पलंग
पर कुछ देर बैठ कर, उन्हीं राजपुत्रोंके साथ स्नान से लेकर भोजन पर्यन्त नित्य क्रियाओंका सम्पादन किया
और भवनके अन्दर अपने शयन करनेके वरमें ही इन्द्रायुधको रहनेके लिए स्थानका निर्देश किया ।

इस प्रकार व्यापार करते २ चन्द्रापीड का वह दिन शेष हो गया । उस समय रवि-मण्डल ऊपरकी ओर
किरण फैला कर आकाशसे नीचे गिरने लगा, इससे प्रतीत हुआ कि—दिवसश्री आकाशसे उतर कर जा रही है ।
उसके पैरमेंसे पद्मरागमणि-मय एक नूपुर (पायजेब) गिर रहा है, उस नूपुरके मध्यका रन्ध्रभाग (छेदवाला

१. हरिचन्दन, हरितचन्दन*** ।

२. अभिषेकादिम् ।

३. स्वशयनीय*** ।

४. सलिलप्र-
वाह इव ।

मार्गानुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकोः प्रतीचीं ककुभमगात्^१ । अभिनवपञ्चवलोहितत-
लेनें करणेवाधोमुखप्रसृतेन रविबिम्बेन^२ वासरः कमलरागमशेषं ममार्जं । कमलिनीपरिमल-
परिचयागतालिमालाकुलित-कण्ठं कालपारौरिव चक्रवाकमिथुनमाकुण्ठ्यमाणं विजघ्ने । कर-
पुटैरादिवसान्तम्^३ आपीतमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसकर-
विम्बं भवाम । क्रमेण च प्रतीचीं कर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गभस्तिमा-
लिनि, समुल्लसितायामम्बर-तडार्ग-विकच-कमलिनां सन्ध्यायाम्^४, कृष्णामुरुपङ्क-पत्रलता-

अभिनवेति । वासरो दिवसः, करणेव हस्तेनेव, अभिनवस्य नूतनस्य पञ्चवस्य किसलयस्येव
लोहितं रक्तं तलम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तेन तादृशेन, अधोमुखेन निम्नमुखेन सता प्रसृतेन प्रचलितेन रवि-
बिम्बेन सूर्यमण्डलेन, अशेषं समग्रं कमलरागं पङ्कजस्य रक्तिमानं ममार्जं प्रोच्छितवानिव । अन्योऽपि
तथाविषयाणिना वस्तुविशेषस्य वर्णं परिमार्जति । रवेरस्तगमनेन कमलस्य मुद्रणाद् रक्तिमापगमः
सञ्जात इति तात्पर्यम् ।

इह जायुष्येष्वा प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

कमलिनीति । कमलिन्या नलिन्या यः परिमलः सौरभम् तस्य परिचयेन लोभाविश्वयेन आगतया
पासया तस्या मुद्रणेन तत्परिमलप्राप्यभावादुद्गीय तद्गलदेश एवोपविष्टस्येत्यर्थः, अलिमालया अमर-
पंक्या आकुलितो व्यासः कण्ठो गलदेशो यस्य तत् तादृशम् अत एव कालपारौः कण्ठवद्धरयामवर्णरश्मि-
नामिः आकुण्ठ्यमाणमिव सत्, केमाऽपीति शेषः, चक्रवाकमिथुनं रथाङ्गपत्तिदम्पती विजघ्ने वियुक्तं
वभूव । रात्रिप्राप्त्या प्राकृतिकेपि रथाङ्गदम्पतीवियोगे अलीनां तल्लदेशोपवेशनात् श्यामवर्णगलवद्धरज्जु-
भिराकर्षणहेतुकवियुक्तवस्तुमुच्छितमित्यवगन्तव्यम् ।

इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण 'आकुण्ठ्यमाणमिव' इति क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः सङ्कीर्णते ।

करपुटैरिति । दिवसकरविम्बं सूर्यमण्डलं कर्तुं, आदिवसान्तं दिवसावसानपर्यन्तं करपुटैः रश्मि-
जालैरेव करपुटैः अञ्जलिभिः आपीतं सम्यक् पीतम् अरविन्दानां कमलानां मधुरं पुष्परसद्रवम्,
गगनगमनखेदादिव आकाशभ्रमणपरिश्रमादिव कारणात्, रक्तातपच्छलेन लोहितवर्णविरसुतप्रकाशमिषेण
ववाम उज्जगारेत्यर्थः । मार्गगमनपरिश्रमातिशयाद् यथा श्रान्तस्य पीतजलदेवैर्मम भवति तथाऽत्र
सूर्यस्य वमनमित्यभिप्रायः ।

इह किरणहस्तयोर्मिश्रत्येपि श्लेषेणामिश्राध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, गगनगमनखेदादिवेति
हेतुत्प्रेक्षा, ववामेवेति सापह्वा क्रियोत्प्रेक्षा सेत्येतेषां परस्परमङ्गल्लिभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

कमेनेति । प्रतीचीं पश्चिमा दिक् तस्याः कर्णपूरं कर्णालङ्करणीभूतं यत् रक्तोत्पलं कुवल्यं तदप्ये,
भगवति माहात्म्यवति, गभस्तिमाला रश्मिश्रेणिरस्यास्तीति तस्मिन् दिवसाधिपे, लोकान्तरम् अयद्
भुवनम् अस्ताचलमित्यर्थः उपगते प्राप्ते सति ।

इह 'सुखं तव कुरङ्गाभि ! खरोजमिति चान्यथा' इति दर्पणोदाहृतवत् शाब्दो दिवसाधिपे रक्तो-
त्पलस्वारोपः आर्यो हि प्रतीच्यां स्त्रीस्वारोप इत्यसमासेऽप्येकदेशविवक्तिरूपकमलङ्कारः ।

समुल्लसितायामिति । अम्बरं गगनमेव तडार्गः निर्मलत्वसादृश्यात् सरोवरः तस्य विकचकमलिनां

स्थानं मानो अपनी ही प्रभासे पूर्ण हो गया है । जलका प्रवाह जिस प्रकार रश्मिकद्वारा खुदे जाने के मार्ग में
नीचे होकर जाता रहता है, उसी प्रकार दिनका आलोक (धूप) भी सूर्य के रश्मिक-मार्गानुसारसे पश्चिम दिशामें
जाने लगा । दिवसने अभिनवपल्लवसदृश लाल हथेलीवाले हाथके समान नीचे लटकते रविमण्डलसे पश्चिमी समस्त
रक्तिमाको मानो पोंछ दिया । कमलिनीके सुगन्धलोभसे अमरगण आकृष्ट हो गये, किन्तु कमलिनीके मुद्रित
होनेसे चक्रवाकदम्पतीके कण्ठो जाकर घेर लिया, अतएव उस समय वह चक्रवाकदम्पती गलबद्ध कालपाशसे
छींच गये होकर ही मानो एक दूसरेसे अलग हो गए और रवि बिम्बने दिनके शेषपर्यन्त कर-सम्पुटसे कमलके
जो समस्त मधु-रसका पान किया था, उसे मानो आकाशके मध्यमें चलनेकी अभावके कारण लाल धूपके
आकारके बहाने उगलने लगा । क्रमसे जब पश्चिम दिशाके कर्णालङ्कार-रक्तोत्पलस्वरूप भगवान् सूर्यनारायण
अस्तमित हुए, गगन-सरोवरकी सन्धारूप कमलिनी दीखने लगी, गाढ़े काले अगर्क रससे निर्मित पत्रलता

१. दिशमगमत् ।

२. पल्लवदललोहितकरणे ।

३. दिवसकरविम्बेन ।

४. करपुटैर्दिवसान्तम् ।

५. अम्बरतल... १३. तटाक ।

स्विव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशां मुखेषु, अलिङ्गलमलिनेन कुवलयवनेनैव रक्तकमलाकरे तिमिरनिकरेण उत्सार्यमाणे सन्ध्यारागे, कमलिनी-निपीतमातपसुन्मूलितुसन्धकारप-
ल्लवेष्वाव प्रविशामु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैः शनैश्च निशाविलासिनीमुखान-
तंस-पल्लवे गलिते सन्ध्यारागे, दिक्षु विशिष्टेषु सन्ध्यादेवतार्चन-बलिपिण्डेषु, शिखर-देश-
लभ्रतिमिरास्फुरादृढमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनितीनेषु प्रासा-
दलक्ष्मीकर्णोत्पलेष्विव पारावतेषु, विगतविलासिनीसंवाहन-निश्चल-काञ्चन-पीठासु मूकीभूत-

लोहितत्वात् विकसितकमलिनीस्वरूपायां सन्ध्यायां समुल्लसितायां प्रकाशं प्राप्तायां सत्याम् ।

इहाम्बरे तडागव्याघ्रोपः सन्ध्यायां विकचकमलिनीत्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः ।
कृष्णागुदिति । कृष्णागुदः गाढकाकुतुब्धद्रवः तस्य पत्रलतासु पत्रसदृशचिह्नविशेषेष्विव तिमिर-
लेखासु अन्धकारपरम्परासु दिशां ककुभानां मुखेषु भागेषु आननेषु च, स्फुरन्तीषु प्रसरन्तीषु सतीषु ।
इहाधकारपरम्पराणां पत्रलतासादृश्यं शाब्दम्, दिशां स्त्रीसादृश्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविव-
स्तिरूपकमलङ्कारः ।

अलिङ्गलेति । अलिङ्गलमलिनेन अमरसमूहाच्छादिततया मलिनेन कुवलयवनेन नीलोत्पलसमूहेन
रक्तकमलाकरे रक्तकमलसरोवरे इव, अलिङ्गलमलिनेन तिमिरनिकरेण अन्धकारजालेन सन्ध्यारागे
उत्सार्यमाणे पूर्वभागे दूरीक्रियमाणे च सति । इहोपमा ।

कमलिनीति । कमलिनीभिः नलिनीभिः निपीतं दिवसे निगिर्णम् आतपं सूर्यरश्मिम् उन्मूलयितुं
स्ववैरादुत्पाद्यति सन्ध्याकाराणां तिमिराणां करपल्लवेष्वाव नीलत्वसादृश्यात् विस्तारितहस्तेष्विव
मधुकरकुलेषु अमरसमूहेषु, रक्तकमलानां रक्तपद्मानाम् उदराणि अन्धन्तराणि प्रविशामु प्रवेष्टुं कुर्वन्सु
सन्सु, निगिर्णद्वयमागुदरेणैव विद्यमानत्वादित्याशयः । इह जात्युपेक्षा ।

शनैरिति । निशा रात्रिरेव विलासिनी भूषणप्रिया रमणी तस्या मुखस्य आशमगस्य आननस्य च
अवतंसपल्लवे लोहितत्वसादृश्यात् भूषणीभूतकिसलयस्वरूपे सन्ध्यारागे शनैः शनैः मन्दं मन्दं गलिते
दूरीभूते च सति । इह परम्परितरूपकम् ।

विश्वेति । सन्ध्यायां सार्यसमये यानि देवतार्चनानि वास्वाद्विपूजाः तेषां बलिपिण्डेषु उपायनी-
भूतावादिग्रन्थेषु दिक्षु पूर्वादिषु विचिष्टेषु साधकैर्विकीर्णेषु सन्सु ।

शिकरेति । शिखरदेशे उर्ध्वप्रदेशे लभ्रं तिमिरम् अन्धकारो यासां तासु, अत एव अनादृष्टः
अनाश्रितो मयूरो नीलकण्ठो यासु तास्वपि मयूरयष्टिषु, मयूरावस्थानदण्डेषु मयूराधिष्ठितास्विव सतीषु ।
अलङ्गलमन्धकारस्यैव नीलकण्ठवत् प्रतीतेरित्याशयः ।

इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारिण क्रियोपेक्षालङ्कारः सङ्कीर्णते ।

गवाक्षेति । प्रासादलक्ष्मीः अष्टालिकाश्रीः तस्याः कर्णोत्पलेष्विव कर्णभूषणीभूतनीलोत्पलेष्विव, गवा-
क्षाणां कर्णोत्पलदेवस्यास्यैवात् कपोतानाञ्च तदुत्पलमुत्पलनीलत्वादिद्वयाशयः, पारावतेषु गृहकपोतेषु गवा-
क्षविवरेषु वातायनचिह्नेषु निलीनेषु तूष्णींभूय विद्यमानेषु सन्सु । जात्युपेक्षा ।

विगततेति । विगतेन दूरीभूतेन विलासिनीनां दोलनप्रियाणां सुन्दरीणां संवाहनेन दोलनेन करणेन,
निश्चलानि निष्क्रियाणि काञ्चनपीठानि सुवर्णरचितोपवेशपीठानि यासां तासु तथोक्तासु, अन्तःपुरस्य
चित्रके समान अन्धकाराकी पङ्क्त्यां दिशाओंके मुखमें फैलने लगीं, अमररागेके बैठनेसे मलिनवर्ण नीलोत्पलसमूह
विम्रप्रकाश प्रत्येक दिशामें सरोवको आच्छादित करते (फैल लेते) हैं, उसी प्रकार अन्धकारसमूह सन्ध्याके रागको
दूर करने लगे; कमलिनियों सायङ्काल तक सूर्यको किरणों का जो पान किया था, उसे निकालनेके लिए अन्धकारके
फेलाए हुए हस्तके समान अमरोंके झुण्ड, लाल कमलके उदरमें प्रवेश करने लगे; निशावरूप विलासिनीके मुखका
अलङ्कारपल्लवस्वरूप सन्ध्याकी लालिमा धरे-धरे दूर होने लगी; साधकाग, सन्ध्याकालीन देवपूजाके उपहारद्रव्य
(बलिपिण्ड) प्रत्येक दिशामें रखने लगे; मयूरोंके बैठनेको ढँकोंको चोटियों पर अन्धकार व्याप्त हो जानेसे उस
स्थानमें मयूरोंके नहीं बैठने पर भी मानो, वे उन पर बैठे हुए हैं ऐसा प्रतीत होने लगा; प्रासादलक्ष्मीके कर्णके
नीलोत्पलके समान कक्षर बोसलोंमें निःशब्दसे रहने लगे; विलासिनियोंके उस समय बैठ कर नहीं झुकते रहनेसे

१. दिशामुखेषु । २. अलिङ्गलेन मलिनेषु । ३. तिमिरिण । ४. अन्धकारपल्लवेष्वाव । ५. विशासु ।
६. दिक्षु दिक्षु । ७. ... अर्चना ... । ८. कर्णोत्पलेषु । ९. ... निश्चलासु । १०. काञ्चनपीठिकासु ।

घण्टासु अन्तःपुरदोलासु, भवनसहकार-शाखावलम्बित-पञ्जरेषु शुक्रसारिकानिवहेषु, सङ्गीत-विराम-विश्रान्त-रवासुस्सार्वाणामाणसु वीणासु, युवति-नूपुर-शब्दोपशमनिभूतेषु भवनकलह-सेषु, अपनीयमान-कर्ण-शङ्ख-चामर-नक्षत्रमाला-मण्डनेषु मधुकर-शून्य-कपोलभित्तिषु मत्तवा-रणेषु, प्रदीप्यमानेषु राजवल्लभ-तुरङ्गमै-मन्दुराप्रदीपेषु प्रविशन्तीषु प्रथमयाम-कुञ्जरघटासु, कृत-स्वस्थयनेषु निष्क्रामसु पुरोहितेषु, विसर्जित-राजलोक-विरलपरिजनेषु विस्तारितेष्विव राजकु-

दोलासु अवरोधमेङ्गासु अन्तःपुरदोलनयन्त्रेष्विवत्यर्थः, सूक्ष्मताः शब्दरहिता घण्टा यासां तासु तथो-क्तासु सतीषु । दोलनकुतूहलं परित्यज्य सुन्दरीणां भवनान्तर्गमनादित्याशयः ।

भवनेति । भवनसहकारा राजकुलस्थितचूततरवः तेषां शाखासु स्कन्धेषु अवलम्बितानि स्थापि-तानि पञ्जराणि येषां तेषु तादृशेषु, शुक्रसारिकानिवहेषु कीरपीतपादसमूहेषु विगतालापेषु उक्तिप्रत्युक्ति-रहितेषु सत्सु, निद्रावेशादित्याशयः ।

सङ्गीतेति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणस्य विरामेणावसानेन विश्रान्तः तिरोहितः रवः शब्दो यासां तासु तादृशीषु वीणासु वल्लकीषु उत्सार्यमाणसु शून्यैः संगीत-स्थानात् दूरीक्रियमाणसु सतीषु ।

युवतीति । भवनकलहंसेषु गृहपालितराजहंसेषु, युवतीनां तस्मिन्नां ये नूपुरशब्दाः पादकटकवाः तेषामुपशमनेन तासां तिरोहिततया विरामेण, निभूतेषु निःशब्देषु सत्सु । तस्मिन्नां पादकटकरूपेषु प्रवृत्तेषु राजहंसाणां शब्दविधानात् निभूतेषु च तेषु तेषामपि तद्विधानादित्याशयः ।

अपनीयेति । मधुकरशून्या निद्रावेशेन दानच्युतेरभावात् अमररहिताः कपोलभित्तयो गण्डदेशा येषां तेषु तादृशेषु, मत्तवारणेषु मत्तगजेषु अपनीयमानानि तत्समये सज्जताया अनावश्यकत्वेन हस्तिपकैः परित्यज्यमानानि कर्णयोः शङ्खस्य ललाटास्थनश्च चामराणि बालव्यञ्जनाणि, नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसुक्ता-प्रथितस्रजः तदितराणि च मण्डनानि अलङ्काराः येषां तेषु तादृशेषु सत्सु ।

'शङ्खो निधौ ललाटास्थिनं कमौ न स्त्री', 'सर्वे नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिभौक्तिकैः' । इति चामरः । प्रदीप्यमानेति । राज्ञो वल्लभा नूपुरस्य प्रियाः ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां मन्दुरायाः शालायाः प्रदी-पेषु ज्वलन्निवेष्टु प्रदीप्यमानेषु प्रज्ज्वालयमानेषु सत्सु । यद्यपीह मन्दुराप्रदेन 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरोक्तदिशा अश्वशालाप्रतीतिर्भवति पुनः तुरङ्गमपदं पुनरुक्तमिवाभाति तथापि तत्समयेऽप्यस्थिति-द्योतनार्थं तत्प्रदमिति धनुर्ज्यादिशब्दवशोक्तदोष इति विभावनीयम् ।

प्रविशन्तीति । प्रथमयामे रात्रेः प्रथमप्रहरे याः कुञ्जरघटा हस्तिसमूहाः तासु प्रविशन्तीषु प्रवेशं कुर्वतीषु सतीषु ।

कृतेति । स्वस्थयनं विप्रोपशमनार्थं देवपूजादि, कृतानि विहितानि स्वस्थयनानि यैः तथोक्तेषु पुरोहितेषु पुरोधस्सु निष्क्रामसु बहिर्गच्छसु सत्सु ।

विसर्जितेति । विसर्जितः विश्रामाय निजनिजभवनं गन्तुं महाराजेनादिष्टः राजलोकः सामन्तवर्गः तेन कारणेन विरलाः स्वस्वीभूताः परिजनाः सेवकवर्गा येषु तेषु तादृशेषु, राजकुलकक्षान्तरेषु राजभवन-

अन्तःपुर(रनिवास)के शूलोंको पटलियों निश्चल और घंटियोंको आवाज बन्द हो गई, घरके पास लगे हुए आभूषणकी डालियों पर लटकाए हुए पिंजरोंके अन्दर शुक्र और सारिकाओं (तोता और मैनाओं)के झुण्डका बोलना बन्द हो गया; सङ्गीतके अन्तके स्वर बन्द करनेसे बीणाओंकी आवाजके भी बन्द हो जाने पर नौकरों द्वारा वे हटा ली गई; युवतियोंके नूपुरों (पायजमों)की झनझनाहट बन्द हो जानेके कारण गृहपालित राजहंस निश्चल हो गये; निद्राके आवेशमें मत्त हाथियोंके मदजल नहीं चूनेसे गण्डस्थल भौंरोंके उड़ जानेसे खाली हो गए एवं महावनों द्वारा उन (हाथियों)के कानोंके और ललाटके चामर, सुक्ताकी माला एवं अन्यान्य आभूषण उतार लिए गए; अश्वरक्षकों (सारहंसों)द्वारा राजप्रिय अश्वशालाओं (अस्तवलों)में प्रदीप जला दिए गए; पहले प्रहरके द्वाररक्षक हस्तिगण प्रवेश करने लगे; स्वस्थयन (देवपूजन)करके पुरोहितगण बाहर निकलने लगे; सामन्त राजाओंके विदा होकर अपने-अपने घर चले जानेके कारण थोड़े परिजन रह जानेसे राज-भवनके बड़े-बड़े कमरे अधिक विस्तृत

१. घण्टास्वरघट, घण्टारावास । २. अवलम्बि*** । ३. सङ्गीतक*** । ४. मण्डलपिण्डेषु, मण्डलेषु । ५. 'रङ्ग'*** । ६. कृतराजस्वस्थयनेषु ।

लकक्षान्तरेषु, प्रञ्जलित-दीपिका-सहस्रप्रतिबिम्ब-सुम्बितेषु कृतं-विकच-चम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमि-कुट्टिमेषु, निपतित-दीपालोकासु रवि-विरहार्त्त-नलिनी-विनोदनागत-बालातपास्त्विव भवनदीर्घिकासु, निद्रालसेषु पञ्जरकेशरिषु, समारोपितकाम्युके गृहीतसायके यामिक इवान्तः-पुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अवतंसपल्लवेष्विव सराणेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतद्वीवचनेषु, सूर्य कान्तसंगिभ्य इव संक्रान्तानलेषु ज्वलन्तु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्ते प्रदीपसमये चन्द्रापीडः प्रञ्जलित-दीपिका-चक्रवाल-परिवारश्रवणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे

प्रकोष्ठाभ्यन्तरेषु, विस्तारितेष्विव विस्तारं प्राप्तेष्विव ससु अत्यल्पपरिजनत्वादेव पूर्वकालादेव विस्तारितवदवगम्यमानेष्वित्यर्थः ।

इह 'विस्तारितेष्विव' इत्यत्र क्रियोद्येष्वा, सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णा ।

प्रञ्जलितेति । प्रञ्जलितानि दीपिकासहस्राणि प्रदीपसमूहाः तेषां प्रतिबिम्बेः प्रतिच्छायेः सुम्बितेषु संस्पृष्टेषु, मणिभूमिकुट्टिमेषु मणिसयबद्धभूमिषु, कृतो विहितः विकचचम्पकदलानां विकसितचम्पक-पुष्पपत्राणाम् उपहारो निक्षेपो येषु तेष्विव ससु, तत्र तत्र पथि प्रदीपप्रतिच्छायाणां निक्षिप्तविकसित-चम्पकप्रवदवगम्यमानत्वादित्याशयः । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

निपातितेति । निपातित्वा दीपानां दीपकानाम् आलोकप्रकाशा यासु तासु, भवनदीर्घिकासु वाटी-चतुःसीमाभ्यन्तरवापीषु, रविचिह्नेषु सूर्यविद्योगेन आर्त्तानां व्यथितानां नलिनीनां कमलिनीनां विनोदनाय आश्वासनाय आगता आयाता बालातपा नवोदितरेवः रक्तश्मयः यासु तादृशीष्विव सतीषु, प्रतिबिम्बितदीपकप्रकाशानां बालातपवद्वलोक्यमानत्वादित्याशयः ।

इहापि क्रियोद्येष्वा, समासोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गालङ्कार इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

निद्रेति । पञ्जरकेशरिषु पञ्जरस्थसिंहेषु निद्रया प्रमीलया अलसेषु मन्थरेषु ससु ।

समारोपितेति । समारोपितं सजीकृतं गृहीतञ्च, कामुकं धनुः सायकं च येन तस्मिंस्तादृशे, कामिलक्ष्येषु सायकक्षेपस्य तस्यैव प्रथमकालत्वादित्याशयः, मकरकेतौ कामदेवे, यामिके प्राहरिके जन इव अन्तःपुरे अवरोधे प्रविष्टे सति । उपमा ।

अवतंसति । अवतंसपल्लवेष्विव कर्णाभरणीभूतकिसलयेष्विव, सराणेषु, उत्पादकतया नायकं प्रत्यनुरागविशिष्टेषु नायकं प्रत्यनुरागोत्पादकेष्वित्यर्थः, पक्षे आरुण्यविशिष्टेषु, सुरतद्वया मैथुनसंदेहाहारिण्या वचनेषु वाक्येषु क्रियमाणेषु आकर्ण्यमानेषु अपर्ण्यमाणेषु चेत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

सूर्यकान्तेति । सूर्यकान्ता ये मणयो रत्नानि तेभ्यो दिवसे रविकिरणस्पर्शादग्निं वमन्त्य इत्यर्थः, संक्रान्तः सञ्चरितः अनलोऽग्निः येषु तेषु तादृशेष्विव, शोकविधुरेषु मानेन स्वजनितविद्योगात्तत्समये दुःखविह्वलेषु, मानिनीनां चित्तेषु उल्लसु कामाग्निना जाज्वल्यमानेषु सस्वित्यर्थः । क्रियोद्येष्वा ।

प्रवृत्त इति । प्रदीपसमये यामिनीमुखसमये 'प्रदीपो रजनीमुखस' इत्यमरः, अस्तसमयादूर्ध्वं घटिकाद्वय इत्यर्थः, प्रवृत्ते सञ्जाते सति चन्द्रापीडः राजपुत्रः, प्रञ्जालितश्च उद्दीपितं यद्दीपिकाचक्रवालं प्रदीपसमूहः तदेव परिवारः परिवेशनकारी यस्य तादृशः चरणाभ्यां पादाभ्यामेव राजकुलं राजभवनं गत्वा पितुः तारापीडस्य समीपे निकटे मुहूर्तं किञ्चित्कालं स्थित्वा अवस्थाय विलासवर्त्तनं निजजननीं च हृष्टाऽवलोक्य हृदय-से दाखने लगे; हजारौ जलते इव प्रदीपके प्रतिविम्बोऽस्ते शुक्त मणिमय भूमि पर मानो, प्रसृष्टित चम्पक पुष्पके उपहार रच्ये हो एता प्रतीत होने लगा; राजभवनके चतुःसीमाभ्यन्त सरोवरमें प्रदीपोंका प्रकाश पड़नेसे सूर्यके विरहसे दुःखित कमलिनीका मन बहलानेके लिए मानो बाल-सूर्य आया हो ऐसा प्रतीत होने लगा पिंजरेमें बन्द सिंह निद्राके आवेशमें अलस हो गए; धनुष चढ़ाकर बाण के पहरेदार (बौबीदार) के समान कामदेवने अन्तःपुर (रनिवार) में प्रवेश किया; खियों नायकके प्रति अनुरागजनक रतिद्वियोंके वचनको रक्तवर्ण कर्णपल्लवके समान सुनने लगीं; विरहवेदनासे विह्वल मानिनियोंके हृदय सूर्यकान्तमणियोंसे ही मानो अग्नि संक्रान्त हो जानेके कारण जलने लगे; इसप्रकार प्रदीप समय हो गया तब राजपुत्र चन्द्रापीड, प्रञ्जलित प्रदीपोंसे परिवेष्टित हो, टहलता ही राजभवनमें जाकर, पिताके समीप थोड़ा देर बैठ कर, विलासवतीसे मिल, अपने

१. कचित् 'कृत' इति पदं नास्ति । २. कचित् 'कान्त' इति पदं नास्ति । ३. प्रञ्जलितसु ।

सुहृत् स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनमनेकरत्नप्रभाशबलमुरगराजफणामण्डल-
मिव हृषीकेशः शयनतलमधिशिश्ये ।

प्रभातायाञ्च निशीथिन्यां समुत्थाय समभ्यनुज्ञातः पित्रा अभिनवमृगयाकौतुकाक-
प्यमाणैर्हृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मारुह्येन्द्रायुधम्, अग्रतो बालेयप्रमाणानाक-
र्षद्भिः चामीकरशृङ्खलाभिः कौलेयकान्, जरद्वयाप्रचर्म-शबल-वसन-कञ्चुकैर्धारिभिरनेक-
वर्णपट्ट-चोरिकोदुद्ध-मीलिभिरुपचितरश्मशृगहनमुल्लेखकणोवसक्त हेमतालीपुटेराबद्धनिबिड-
कक्षैरनवरतश्रमोपचितोऽरुपिण्डकैः कोदण्डपाणिभिः श्वपोषकैरनवरत-कृत-कोलाहलैः प्रधा-
वद्भिर्द्विगुणीक्रियमाणगर्भनोत्साहो बहुगजसुरग-पदाति-परिवृतो वनं ययौ ।

स्वभवनं निजगृहम् आगत्य अनेकेषाम् अनेकप्रकाराणां बहूनां च रत्नानां मणीनां प्रभाभिः कान्तिभिः
शबलं चित्रम्, द्वयोरपि विलोपणञ्चेदम् । उरगराजस्य शेषनागस्य फणामण्डलम्, हृषीकाणाम् इन्द्रि-
याणाम् ईशो नियन्तेति हृषीकेशो नारायण इव शयनतलं शयनीयोपरिभागम् अधिशिश्ये स्थित्वा शयि-
तवान् । शयनतलमस्यत्र 'अभिशीङ्खासां कर्म' इत्यधिकरणे द्वितीया । उपमालङ्कारः ।

प्रभातायामिति । किञ्चेति चार्थः । प्रभातायां प्रातःकाले निशीथिन्यां रजन्यां च समुत्थाय उत्थानं
विधाय पित्रा तातेन समभ्यनुज्ञातः प्राप्तानुज्ञः आस्तेऽनुमत इत्यर्थः, अभिनवेन प्रत्यग्रेण मृगयाकौतु-
केन आस्तेऽकुतुहलेन आकृष्यमाणं हृदयं चित्तं यस्त स तथोक्तः, चन्द्राप्रीडो वनं यथाविति सम्बन्धः ।
भगवति ऐश्वर्यवति अनुदिते उदयमप्राप्त एव सहस्ररश्मौ सूर्ये इन्द्रायुधम् अश्वमारुह्य चामीकरस्य सुव-
र्णस्य शृङ्खलाभिः कणैः, बालेया गर्हभाः तत्प्रमाणान् गर्हभसदृशविशालान् इत्यर्थः, कौलेयकान् सारमेयान्
'चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्हभाः खराः ।' 'कौलेयकः सारमेयाः कुङ्कुरो मृगदंशकः ॥' इति चामरः ।

अग्रतः पुरतः आकर्षद्भिः आकर्षणं कुर्वद्भिः । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि
अग्रेतनस्य स्वपोषकैरित्यस्य विशेषणानि । जरन् वृद्धो यो व्याघ्रो द्वीपी तस्य चर्म ध्वक् । तद्वत् शबलं
चित्रं वसनं वर्णं तरय कञ्चुकधारिभिः तद्वचितवारवाणप्राहिभिः, अनेकवर्णानि नानारूपानि यानि पदानि तानि
चौमवस्त्राणि तेषां चिरिकाभिः सुदृढदृढाण्डैः उद्धाः उन्नमय्य संयताः मौल्यः संयुक्तकेशा जटीभृता
इति यावत् यैस्तैः तादृशैः, उपचितैः वपनाभावाद् वर्धितैः रश्मिभिः वदनरोमभिः गहनानि सङ्कीर्णानि
मुखाणि वदनानि येषां तैः तादृशैः, एकस्मिन् कर्णे ओत्रे अवसक्तं लङ्गं हेनः सुवर्णस्य तालीपुटम्
आभूषणविशेषो येषां तैः तादृशैः, आवद्धाः वस्त्रेण संयताः निविडकक्षा हृदमभ्यप्रदेशा यैः तैः तादृशैः,
अनवरतश्रमेण निरन्तरपरिश्रमेण उपचितौ वृद्धिमुपगपौ ऊरुपिण्डौ जङ्घामांसानि येषां तैः तादृशः,
कोदण्डा धनुषि पाणिषु हस्तेषु येषां तैः तादृशैः, अनवरतं निरन्तरं कृतो विहितः कोलाहलौ यैः तैः
तादृशैः, तथा प्रधावद्भिः शीघ्रं गच्छद्भिः, स्वपोषकैः कुङ्कुरपालकैः लुब्धकविशेषैः द्विगुणीक्रियमाणो
भवन्तम् आया । बादमें नारायणेन जिस प्रकार अनेक रत्नों की प्रभासे विचित्र शेषनागके फणमण्डल पर शयन
किया था, उसी प्रकार अनेक रत्नों की प्रभासे चित्रित पलंग पर, सो गया ।

प्रातःकाल होने पर उठ कर पिताकी अनुमति लेकर, नूतन मृगया (शिकार) के औत्सुक्यवश आकर्षित
हृदयवाला राजकुमार, भगवान् सूर्यनारायणके उदित नहीं होने पर ही, इन्द्रायुध पर सवार हो, अधिकतर हाथी
घोड़े और पैदल सैनिकोंसे परिचित होकर वनकी तरफ चला । आगे आगे दौड़कर कितने कुत्तोंको पालन करनेवाले,
निरन्तर कोलाहल करते-करते चन्द्राप्रीड की मृगया-गमनके उत्साहको दूना बढ़ाने लगे । वे गर्वोंके समान बड़े
बड़े कुत्तोंको सोने की जंजीरोंसे बाँध कर खँचते हुए ले जाते थे । वे वृद्ध व्याघ्रके चर्मद्वारा निर्मित विचित्र वस्तुके
कञ्चुक पहने हुए थे, और विविध-वर्णके रेशमों कापड़ेके खण्डद्वारा (दृक्छेके साफ़से) केशकलापको ऊँचे उठाकर बाँधे
हुए थे, दाढ़ी बड़ जानेसे उनके मुखमण्डल भर गये थे, एक-एक कानमें सोनेके बनाए हुए 'तालीपुट' नामक
आभूषण पहने हुए थे, कमर दृढरूप (मजबूत) से बाँध ली थी, अङ्गिनिश परिराम करनेसे उनकी जाँवे मोटी हो
गई थी और लम्होंने हाथमें धनुष ले रक्खे थे ।

१. सुहृत्तैकम् । २. अभ्यनुज्ञातः । ३. 'अवकृष्यमाणः' । ४. बालेयद्वीपप्रमाणार्, आकर्षयद्भिः ।
५. 'शबलकञ्चुकः' । ६. अववद्ध, ऊर्ध्ववद्ध । ७. 'पिण्डकैः' । ८. दण्डपाणिभिः । ९. 'क्रियमाणोत्साहः,
मनोत्साहः । १०. पदातिभिः । ११. वनं वनं ।

तत्र च कर्णान्ताकृष्टं-मुक्तैर्विकच-कुवलय-पलाश-कान्तिभिर्भल्लैः, मदकलकलभ-कुम्भ-
भित्ति-भिदुरैश्च नाराचैः, चाप-टङ्कार-भयैः चकित-वनदेवताद्वाक्ष्वीक्षितो वनवराहान् केसरिणः
शरभांश्चाभराननेककुरङ्गांश्च ३६ हस्तरो जघान । अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह ।

समारूढे च मध्यमङ्गः सवितरि वनात्, ज्ञानोत्थितेनेव श्रमसलिलबिन्दुवर्षमनवर-
तमुष्मता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायित-खर-खलीनेन श्रम-शिथिल-मुख-विगलित-फे-
निल-रुधिर-त्वनेन पर्याण-पट्टकानुसरणोत्थित-फेनराजिना कर्णावतंसीकृतमुत्फुल्लकुसुमशबलम-
गमनोत्साहो यस्य स तादृशः, तथा बहुभिरनेकैः गजैः हस्तिभिः तुरगैरश्वैः पदातिभिः स्थलयायितेना-
मिश्र परिवेष्टितः ।

तत्रेति । किञ्चेतिार्थः । तत्र तस्मिन् वने चापस्य धनुषो यः टङ्कारः शब्दः तस्मात् यदर्थं प्राप्तः
तेन चकितानिः व्रतानिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठात्रीभिः अद्विष्टेन भयवशादेवार्द्धसङ्कुचितेन नेत्रेण
नयनेन वीक्षितोऽवलोकितः चन्द्रापीडः कर्णान्ते श्रवणपर्यन्तम् आकृष्टा आकर्षिताः पश्चाद् मुक्ताः स्त्वक्ताः
तैः तादृशैः, तथा विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां यानि पलाशानि पर्णानि
तेषामिव कान्तिः श्रुतिः येषां तैः तादृशैः भल्लैर्बलचन्द्रसदृशशिलीमुखैः, मदकला मदमत्ता ये कलभाः
त्रिंशद्वर्षविकरिणावकाः तेषां याः कुम्भभित्तयो भित्तिवद्विस्तृता दृढाश्च कुम्भदेशाः तासां भिदुराः
विदारकाः तैः तादृशैः नाराचैः लोहमयैः शिलीमुखैश्च वनवराहान् अरण्यक्रोडान्, केसरिणः सिंहा-
नान्, शरभान् अधापदान् चामरान् चामरीविशिष्टान्, अनेककुरङ्गान् अगणितमृगांश्च सहस्रशः जघान हतवान् ।

इह 'विकचकुवलयैः'त्यादौ लुप्तोपमा, तथा अद्विष्टेन वनदेवताकर्तृकावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनोद्दिष्टयोस्किरलङ्कारः । अन्योश्च परस्परं नैपेक्षयेण संसृष्टः ।

अन्याश्चेति । महाप्राणतया अत्यधिकसाहसतया अत्यधिकबलतया वा जीवतः प्राणान् दधत एव
स्फुरतः स्फुन्दमानान् अन्यान् एतद्विज्ञान् पशून् जग्राह गृहीतवान् ।

समेति । सवितरि सूर्ये अहो दिनस्य मध्यं कालं समारूढे प्राप्ते सति कुमारश्चन्द्रापीडः वनात्
स्वभवनमाजगामेति सम्बन्धः । ज्ञानोत्थितेनेव ज्ञानं विधायानन्तरमुत्थितेनेव सत्त्वर्थः, अनवरतं
निरन्तरं श्रमसलिलबिन्दुवर्षं वर्मबिन्दुवृष्टिम् उज्जता मुखता, इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि
अत्रेतनस्य 'चन्द्रापुत्रेण' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । मुहुर्मुहुः वारं वारं दशनैः दन्तैः यानि विघट्टनानि
वर्षणानि तैः तादृशैः । खणखणायितः खणखणेतिसद्वदायमानीकृतः खरो निश्चितः खलीनः मुखयन्त्रणं
येन तेन तादृशेन । श्रेणे खेदेन शिथिलात् विवृतादित्यर्थः मुखात् वदनात् विगलितः खरतः फेनिलो
लालाफेनवान् रुधिरबलो गोगणितबिन्दुर्यस्य तेन तादृशेन । पर्याणं पश्यथनं तस्य यः पट्टकः स्थितिपीठं
तन्नानुसरणं तत्पर्यन्तगमनं यस्याः सा तथोक्ता सती उथिता फेनराजिः कफपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशी
कर्णावतंसीकृतं श्रवणाभरणीकृतम्, उत्फुल्लानि विकसितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः शबलं

उस वनमें प्रवेश कर कान तक धनुषको खींच कर छोड़े गए, खिले हुए नील-कमलकी पंखड़ियों के समान
लगते हुए मालों से एवं मदमत्त बालगजकी कुम्भ-भित्तियोंकी विदारण करनेमें सगर्ब लोहमय बाणों से चन्द्रापीडने
हजारों जङ्गली झरकर, सिंह, शयभ (भीषण पशुविशेष जिसको आठ टाँगें होती हैं), चमरयुक्त हरिण और अन्याय
विविध हरिणों को मार डाला । उसके धनुषकी टङ्कारसे भयभीत वनदेवियों कटाक्षसे उसे देखने लगीं और अत्यन्त
शारीरिक बल होने के कारण कोंपते हुए अन्यान्य पशुओंको तो उसने बिना मारे ही (जीवित अवस्थामें ही) जाते-
जाते पकड़ लिया ।

सूर्यके दिनके मध्यसमयमें (दोपहरमें) आजाने पर राजपुत्र इन्द्रायुध पर सवार होकर उस वनसे अपने
भवनमें आ गया । उस समय इन्द्रायुध परिश्रमवश शरीर से पसीनेकी बूँदोंका अनवरत मेह बरसाता था, उससे
प्रतीत होता था कि मानो, वह ज्ञान कर उठा हो । बारं बार दंतके घर्षण (किड़ किड़ करने) से इन्द्रायुधके मुखका
तोक्षण लगाय खड़खड़ाहट करता था, उस (इन्द्रायुध) की थकावट से शिथल हुए मुखमें से फेनके साथ रुधिरकी
" दूँ दूँ " पतती थी, पर्याण-पटके किनारे पर फेन की रेखा उठी थी और-खिले हुए नानाविध फूलों से विचित्र

१. अकण्ड । २. चापटङ्कारव... । ३. वनवराहकेसरिणः । ४. चमराननेकविष... ।
५. ज्ञानोत्थितेन । ६. खरवामीतेन । ७. गलित... । ८. अनुसारोत्थित... ।

लिपटल-भङ्गुर-मुखरं वनगमनचिह्नं पल्लव-स्तवकमुद्रहतेन्द्रायुधेनोद्यमानः, समुद्रतस्वेदतयाऽ-
न्तरार्द्राङ्कित-मण्डलेन मृग-रुधिर-क्षव-शत-शबलेन वारबाणेन द्विगुणतरमुपजनितकान्तिः,
अनेकरूपानुसरण-सम्भ्रम-परिभ्रष्ट-छत्रधरतया छत्रीकृतेन नवपल्लवेन निवार्यमाणातपः,
विविध-वन-लताकुसुम-रेणु-धूसरो वसन्त इव विग्रहवान्, अश्व-खुर-रजो-मलिन-ललाटाधि-
व्यक्तावदात-स्वेदलेखः, दूरविच्छिन्नेन पदातिजनेन शून्यीकृतपुरोभागोः, प्रज्वलि-पुरङ्गमाधि-
रूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैः 'एवं मृगपतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शारभः, एवं
हरिणः' इति तमेव मृगायावृत्तान्तमुच्चारयन् स्वभवनमाजगाम ।

चित्रम्, अलिपटलानि तस्माद्विधोभेन प्राप्ता अमरसमूहाः तेषां छङ्कारेण क्षंसमितरवेण मुखरं
शब्दायमानम्, वनेऽरण्ये यद्गमनं तस्य चिह्नं लक्ष्म तादृशं पल्लवस्तवकं किसलयगुच्छकम् उद्बहता
धारयता हन्त्रायुधेन उद्यमानः पृष्टे स्थाप्यमानः कुमारः ।

समुद्रतैः । समुद्रतस्वेदतया प्रादुर्भूतघमंतया कारणेन, अन्तरभ्यन्तरे आर्द्राङ्कितानि क्षिप्तीकृतानि
मण्डलानि वस्तुलाकारभागा यस्य तेन तादृशेन, मृगरुधिराणां हरिणशोणितानां लवणशतेन बिन्दुसमूहेन
शबलः कर्तुरितः तेन तादृशेन, वारबाणेन कञ्चुकेन द्विगुणतरं यथा स्यात्तथा उपजनिता उत्पादिता
कान्तिः शोभा यस्य सः तादृशः कुमारः ।

अनेकेति । अनेकेषां नानाविधानां रूपाणां मृगाणां 'रूपं मृगोऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः । अनु-
सरणे पश्चात् पश्चाद् गमने यः सम्भ्रमः शीघ्रता तेन परिभ्रष्टः विच्युतः छत्रधारणस्थानादपगतः छत्रधरः
आतपत्रधारकः भृत्यः सेवको यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, छत्रीकृतेन आतपवारणीकृतेन नवपल्लवेन
नूतनकिसलयेन निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणः आतपः सूर्यरश्मिः यस्य सः तादृशः कुमारः ।

विविधेति । विविधानि नानाप्रकाराणि यानि वनलताकुसुमानि तेषां रेणुभिः परागैः धूसरः किञ्चित्
पाण्डुवर्णः, अतएव विग्रहवान् सशरीरो वसन्तः कुसुमाकरश्चतुरवि, तस्यापि तथाविचपरागैः पाण्डुवर्ण-
स्वादित्याशयः ।

दृष्ट द्रव्योपेक्षा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्ग्राहलङ्कारः ।
अश्वेति । अश्वानां तुरगाणां ये खुराः शक्वाणि 'शक्वं मूले तरुणां स्याद्वादीनां खुरोऽपि च' इति
मेदिनी । तेषां रजोभिर्धूलिभिः मलिनं कर्मले ललाटे भाले अभिव्यक्ता आविर्भूता अवदाता निर्मला
स्वेदलेखा घर्मबिन्दुपङ्क्तिर्यस्य स तादृशः ।

दूरेति । पदातिजनेन पत्तिपरिच्छदेन दूरविच्छिन्नेन दूरान्तरितेन सता शून्यीकृतः पुरोभागः अग्र-
भागो यस्य स तादृशः ।

प्रज्वलति । प्रज्विनो वेगवान्तो ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषु अधिरूढैः, अल्पावशिष्टैः स्तोकैः राज-
पुत्रैः सह बहूनामग्रतो गमनादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण, मृगपतिः पशुराजो मृगेन्द्रः एवं वराहो
वनशूकरः, एवं महिषो रक्षाक्षः, एवं शरभोऽष्टापदः, एवं हरिणो मृगो मथा मारित इति शेषः । अत्रैवंशब्दे
ऽनवीकृतस्वदोषस्तु न शङ्क्यः वैविध्यविशेषस्य द्योतिततया रसापकर्षकत्वाभावात् ।

और गुंजते भ्रमरोंके झुण्डोंसे शब्दायमान एवं वनगमनके चिह्नरूप दो पल्लवस्तवक को वह कर्णाभरणके
स्थान में धारण करता था । चन्द्रापीडके शरीरसे वर्मजल (पसीना) उत्पन्न होकर कवचके अन्दरके वस्तुलाकार
अंशको आर्द्र कर दिया था, एवं मृग-रुधिरके सैकड़ों बूँदों से उसके ऊपर का भाग विचित्र हो गया था, अत एव
वह कवच उसके द्विगुण सौन्दर्य को उत्पन्न करता था । अनेक हरिणोंके अनुसरण (पीछा) करनेके समयमें
दौड़नेकी गड़बड़ोंमें उसके छत्रधारी नौकर स्थानभ्रष्ट (अलग) हो गए थे, अत एव अनेक अभिनवपल्लव ही
छत्रके आकारमें हो गए थे, वे पल्लव ही उसके रौद्र (घृष्ट) को निवारण करते थे । अनेक प्रकारकी वन-लताओंके
फूलोंकी रजसे चन्द्रापीड का शरीर वृत्तवर्ण हो गया था, उससे वह शरीरधारी वसन्तके समान-शोभित हो
रहा था । एवं चन्द्रापीडका ललाट बौड़ोंके खुरोंसे उड़ी धूलसे मलिन हो गया था और उसमें निर्मल पसीने की
बूँदें आविर्भूत हुई थीं । पैदल सैनिकों के आगे आगे दूर चले जानेसे उसका सम्मुख भाग शून्य था । 'मैं यों सिंह
मारा, एवं यों शूकर, यों महिष, यों शरभ, और यों हरिणों का संहार किया' इस प्रकार चन्द्रापीड, जानिके

१. "क्षङ्कारव" । २. अन्तरान्तरार्द्राङ्कित । ३. उपजातकान्तिः । ४. "अनुसार" ।

५. छत्रधारतया । ६. वनपल्लवेन । ७. "परिजनेन । ८. वनमहिषः ।

अवतीर्थ्य^१ च तुरङ्गमात् ससम्भ्रम-प्रभावित-परिजनोपनीते समुपविश्य^२ आसने वार-
वाणमवतार्य, अपनीय चाशेषं तुरङ्गाधिरोहणोचितवेशपरिग्रहम्, इतस्ततः प्रचलित-ताल-
वृन्त-पवनपाणीयमानश्रमो मुहूर्त्तं विश्रामः । विश्रम्य च मणि-रजत-कनक-कलश-रात-सना-
थामन्तर्विन्यस्त-काञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्त्तितोऽभिषेकव्यापारस्य च विविक्त-वसन-
परिपुष्टवपुः स्वच्छदुकूल-पञ्चाकलितै-भौतेर्गृहीतवाससैः कृतदेवतार्चनस्य अङ्गराग-
भूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठाता राजकुलपरिचारिकाः, कुलवर्द्ध-
नासनाथाश्च विलासवती-दास्यः, सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुर-परिचारिकाः पटलक-विनि-
हितानि विविधान्नाभरणानि माल्यान्यङ्गरागान् वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुः, उपनि-

अवतीर्थेति । तुरङ्गमात् अश्वात् अवतीर्थ्य अवरोहं कृत्वा ससम्भ्रमं सजवं प्रभावितः श्रीगणेशाय गतः
यः परिजनः सेवकः तेन उपनीते उपस्थापिते, आसने विष्टे उपविश्य, वारवाणं कञ्चनं कवचमिष्यर्थं,
अवतार्य देहादमुच्य, तुरङ्गाधिरोहणोचितम् अश्वारोहणयोग्यम् अशेषं समग्रं वेशपरिग्रहं वेशपरिच्छदम्
अपनीय दूरीकृत्य, इतस्ततः प्रचलितानि परिजनान्दोलनेन स्पन्दितानि यानि तालवृन्तानि व्यञ्जयानि
तेषां पवनेः वातैः अपनीयमानो दूरीक्रियमाणः श्रमः क्रमो यस्य स तादृशः, मुहूर्त्तं किञ्चित्कालं विश्रामं
विश्रामं कृतवान् ।

विश्रम्येति । विश्रम्य विश्रामं कृत्वा, मणयः चन्द्रकान्ताद्याः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्,
एतेषां ये कलशाः कुम्भाः तेषां शतेन समूहेन सनाथाः सहिताः ताम्, तथा अन्तर्मध्ये विन्यस्तं स्थापितं
काञ्चनपीठं स्वर्णपीठं यस्यास्तां तादृशीम्, स्नानभूमिम् आङ्गवनस्थानम् अवाप्तुं जगाम ।

निर्वर्त्तितेति । निर्वर्त्तितो निष्पादितः अभिषेकव्यापारः स्नानक्रिया येन तस्य तादृशस्य, विविक्तपवित्रं
यद् वसनं वस्त्रं तैः देहमाजनेत्यर्थः परिपुष्टं सेवकैः जलरहितीकृतं वपुः शरीरं यस्य तस्य तादृशस्य,
स्वच्छेन विशदेन दुकूलपञ्चनेन विस्तृतचौमवस्त्रखण्डेन आकलितो बद्धो मौलिः संपुष्टकेशसमूहो येन तस्य
तादृशस्य, गृहीतवाससः परिहितवसनस्य, कृतं विहितं देवतार्चनं नैतिकदेवतापूजा येन तस्य तादृशस्य
अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य कृतोपवेशनस्य तस्य चन्द्रापीडस्य, अग्रत इति सम्बन्धः, राज्ञा
भूषितानि विसर्जिताः प्रेषिताः, महाप्रतीहारेण द्वारपालाध्यक्षेण अधिष्ठिताः पाल्यवेषनाभिताः राजकुलपरिचा-
रिकाः वृषकुलसेवाकारिण्यः कुलवर्द्धनया पूर्वप्रतिपादितपरिचारिकाविशेषेण सनाथा युक्ताः, विलासवती-
दास्यः कुमारजननीकूटहारिकाः । सर्वैरन्तःपुरैः निखिलान्तःपुरस्थाङ्गनाभिः प्रेषिताः प्रेषिताः, पटलके पेटि-
कामध्ये विनिहितानि स्थापितानि विविधानि नानाप्रकाराणि आभरणानि भूषणानि माल्यानि पुष्पदा-
मानि अङ्गरागान् विलेपनानि, वासांसि वस्त्राणि आदाय गृहीत्वा उपतस्थुःस्थिता वभूवुः, उपनिन्युः
तानि तानि चन्द्रापीडाद्य ददुश्च ।

समयम्, तेन धोड़े पर बैठे, धोड़े अवस्थित (वचे हुए) राजपुत्रोंके साथ उस शिकारकी हौ आलोचना करता था ।

चन्द्रापीड भवनमें आकर धोड़ेसे उतर गया । बादमें किसी सेवकने जल्दीसे दौड़ कर एक आसन (कुर्सी)
ला दी । वह उस पर बैठ कर, शरीरसे कवच उतार कर, छुड़सवारीके योग्य सब वेश-भूषणोंको उतार दिया ।
तदनन्तर सेवकण चारों ओर पंखा हिलाकर, उसको हवा करने लगे । उनको हवासे चन्द्रापीड की थकावट दूर
हो गई और उसने क्षण भर विश्राम (आराम) किया । विश्रामके बाद वह लाजमुहूर्त्तमें गया । उस स्थानमें
रत्नमय, रौप्यमय और सुवर्णमय बहुसंख्यक कलश रखे हुए थे एवं उसके बीचमें सुवर्णकी एक चौकी रखी थी ।
वहाँ जाकर चन्द्रापीडने विविध स्नान किया । उसके बाद किसी मृत्तने परिष्कृत (स्वच्छ) अङ्गोष्ठे (तोलिया
आदि) से उसका शरीर पोंछ दिया । बादमें उसने निर्मल और विस्तृत रेशमी कपड़ेसे शिरमें साफा शीषकर
अन्य वस्त्रोंको पहन लिया । जब वह ठाकुरजी की पूजा कर अंगरागशालामें जा बैठा तब, वहाँ प्रधान द्वारपालको
आगे कर, महाराज (तारापीड) के भेजे हुए राजकुलके सेवक, कुलवर्धनासहित विलासवती महारानी की दासियों
एवं अन्यन्य रानियों द्वारा भेजी हुई अन्तःपुर (रनिवास) की दासियाँ, पेटियोंके अन्दर रखे हुए अनेक
आभूषण, माल्य, अंगरागद्रव्य और वस्त्र लेकर चन्द्रापीडके समक्ष उपस्थित हुई और उन वस्तुओंसे उसकी

१. उत्तीर्थ्य । २. उपविश्य । ३. तुरङ्गम् । ४. निर्वर्त्तितम् । ५. आङ्गुलितम् । ६. गृहीत-
वौतवाससः । ७. कृतदेवार्चनस्य । ८. प्रतिचारिकाः । ९. माल्याङ्गरागान् ।

न्युश्च । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपचितौङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्तिभ्यो यथार्हमाभरण-वसनाङ्गराग-कुसुमानि विविध-मणिभाजन-सहस्रशारं^१ शार-दमम्बरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् । तत्र च द्विगुणीकृत-कुथासनोपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनं परेण वैशम्पायनेन^२ यथार्हं भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन^३ इदमस्मै दीयताम् इदमस्मै दीयताम्^४ इति प्रसादं^५ विशेष-दर्शन-संवर्द्धित-सेवारसेन च सहाहार-विधिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मिन् मुहूर्त्तमिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपमगमत्^६ । तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रयालापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याज्ञाप्रती-

येति । प्रथमम् अङ्गरागद्रव्याणि पश्चात् पुष्पमास्त्राणीत्येवं क्रममनतिक्रमेति यथाक्रमम् । ताभ्यः सर्वदासीभ्यः, आदाय तानि तानि गृहीत्वा, स्वयम् आत्मनैव प्रथमं पूर्वं वैशम्पायनं शुक्रनासासज्जम् उपलिप्य अङ्गरागद्रव्येणेति शेषः । एतेन प्रेमातिशयस्तस्मिन्निविष्ट इति प्रत्याच्यते । पश्चात् स्वयम् उपचितः कृतः अङ्गरागो विलेपनं येन स तादृशः, समीपवर्तिभ्यो निकटवर्तिभ्यो राजपुत्रेभ्य इति शेषः, यथार्हं यथायोग्यम् आभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि भूषणवस्त्रविलेपनपुष्पाणि च दत्त्वा वितीर्थं, विविधानां नानारूपाणां मणिभाजनानां रत्नमयभोजनपात्राणां सहस्रेण समूहेन शारं विचित्रम् अतएव स्फुरित उद्दीप्तः तारागणोनक्षत्रमण्डलं यत्र तत्तादृशम्, शारदं शरस्तामयिकम् अम्बरतलम् आकाशमिव विद्यमानम्, आहारमण्डपं भोजनगृहम् अगच्छत् अगमत् । उपमा ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र आहारमण्डपे, द्विगुणीकृते द्विरावर्त्य संस्थापिते कुथासने कम्बलासने 'कुथः क्षीपुंसयोर्वर्णकम्बले' इति मेदिनी, उपविष्टः उपवेशनं कृतवान् राजपुत्रः तस्य चन्द्रापीडस्य समीपोपविष्टेन निकटमुपविशता, तद्गुणोपवर्णनपरेण चन्द्रापीडप्रशंसासक्तं वैशम्पायनेन अत्रेतनसहस्रद्वयोर्गो 'सह युक्तेऽप्रधाने' इत्यनेन तृतीया । तथा यथार्हं यथायोग्ये भूमिभागे उपवेशितेन स्थापितेन 'अस्मा इदं दीयताम्' 'अस्मा इदं दीयताम्' इति पूर्वोक्तप्रकारेण दीयतामिति परिवेषकं प्रत्यनुज्ञा प्रसादः अनुग्रहः तस्य विशेष आधिक्यं तस्य दर्शनेन प्रकटनेन संवर्द्धितः वृद्धिः प्रापितः सेवारसः स्वानुग्रहेऽनुरागो यस्य तेन तादृशेन, राजपुत्रलोकेन नृपात्मजवर्गेण च सह, आहारविधिं भोजनकार्यम् अकरोत् कृतवान् ।

उपेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय 'उपर्यर्षस्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमन-विधानं च नारदेन स्पष्टमुक्तम्—

सुपवा कृत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः । पीत्वापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥^१
गृहीतम् आप्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तादृशः, तस्मिन् आहारमण्डपे मुहूर्त्तमिव ण-मिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपम् इन्द्रायुधनामाश्वनिकटम् अगमत् ययौ । इहेवशब्दो वाक्शालङ्कारः ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र इन्द्रायुधनिकटे, अनुपविष्ट एव उरिष्ठ एव, तस्य इन्द्रायुधस्य ये गुणाः वेगातिरेकादयः मनोभावानुसारं स्थित्यादिकाः सुखमण्डले निर्मासत्वादयश्च तेषामुपवर्णनं तस्यैव ज्ञेयं । चन्द्रापीड, उन सबोंके समीपमें उन समस्त वस्तुओंमें से एक-एक वस्तु लेकर, पहले अपनेसे ही वैशम्पायनके शरीरमें अङ्गराग द्रव्य लेप कर, फिर अपना अंगराग कर, समीपमें बैठे हुए राजपुत्रोंको यथोचित आभूषण, वस्त्र, अक्षरूप, और पुष्प देकर, आहार-मंडप (भोजन-गृह) में चला गया । उस गृहमें नानाविध रत्नमय भोजनके पात्र रखे रहनेसे बड़े बहुत ही विचित्र हो गया था, अतएव कमकते तारागणवाले शरत्कालीन आकाशके समान बड़े गृह दृष्टिगोचर हो रहा था । चन्द्रापीड वहाँ जाकर, डुपुने करके पिछाये हुए कम्बलासन पर बैठ गया । वैशम्पायन पासमें बैठ कर उसके गुणोंका वर्णन करने लगा । उस समय चन्द्रापीड, वैशम्पायन द्वारा राजपुत्रोंको यथोचित स्थान पर बैठा कर, परोसने वालोंसे कहने लगा कि—'यह वस्तु इनको दो और यह वस्तु उनको दो' इस प्रकार बड़े विशेष अनुग्रह दिखा देने लगा, जिससे उसके प्रति राजपुत्रोंकी भी सेवा करनेकी इच्छा बढ़ने लगी । इस रूपसे चन्द्रापीडने उन लोगोंके साथ भोजन कार्य सम्पन्न किया । भोजनके बाद आचमन कर, पान ले, उस घरमें ही कुछ देर बैठ, इन्द्रायुधके पास गया । वहाँ जाकर खड़े-खड़े ही राजपुत्रोंके साथ अनेक प्रकार की बात-चीत करने लगा, उसके बीचमें इन्द्रायुधके गुणोंका वर्णन ही अधिक

१. उपनिन्युश्चोपनीतानि च । २. उपरचितान्गरागः । ३. सारं, शाराम्बर । ४. द्विगुणित । ५. वर्णन । ६. सह । ७. यथार्ह । ८. सह राजम् । ९. कथित दिवारं नोपलभ्यते । प्रदीयताम् । १०. कथित 'प्रसाद' इति पदं नारितम् । ११. अगात् ।

क्षणोन्मुखे^१ पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने तद्गुणहृत-हृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमा-
कीर्ण्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनेषीत् ।

अपरेद्युश्च^२ प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतम्^३, अवनिपतेः परमसम्मतम्, अनु-
मार्गागतया^४ चै, प्रथमे वयसि वर्त्तमानया, राजकुल-संवासरगलभयाप्यनुष्मिन्तविनयया,
किञ्चिदुपारुद्धयौवनया, शक्रगोपकालोहिर्-रागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया सबाह्वातपयेव
पूर्वया ककुभा, प्रत्यग्र-दक्षित-मनःशिला-चूर्णवर्णेनै^५ अङ्गलावण्य-प्रभा-प्रवाहेणाभ्युत्तरस-नदीपूरे-

प्रायेण बाहुव्येन आलाप आलोचना यासु ताः तादृशीः, कथाः मिथोभाषणानि कृत्वा तृपास्मन्तः सह वि-
धाय, आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षणं समयावेक्षणं तत्रोन्मुखे उद्यते पार्श्वपरिवर्तिनि समीपस्थाधिनि परिजने
नृत्ये सत्यपि विद्यमानेऽपि तस्य इन्द्रायुधस्य गुणैः वेगातिरेकादिभिः हृतम् आकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स
तादृशः । स्वयमेव आत्मनैव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य पुरोऽग्रतः यवसं घासम् आकीर्य^६ विचिष्य तदनन्तरं
निर्गत्य निःसृत्य राजकुलं राजवाटीम् अयासीत् अगच्छत् ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेनैव क्रमेण प्राग्दर्शितदिशा, सविनयप्रणामादिपूर्वकमित्यर्थः । राजानं
तारापीडम् अवलोक्य निरीक्य आगत्य पृथक् स्वभवनमिति शेषः । निशां रात्रिम् अनेषीत् अतिवाहितवान् ।
अपरेद्युरिति । किञ्चेति चार्थः । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने प्रभातसमय एव प्रातःकाल एव सर्वेषु
अन्तःपुरेषु अधिकृतम् अधिकारवन्तस्य अप्यन्तमित्यर्थः, अवनिपतेः भूपालस्य परमसम्मतम् अत्यन्तवि-
श्वसिततयाऽभिलषितम्, कन्यकया अनुगम्यमानं कैलासनामानं कञ्चुकिनम् अपश्यदिति दूरेण सम्बन्धः ।

अन्विति । अनुमार्गागतया कैलासमार्गानुसरणेन प्राप्तया । हृत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि
अग्रेतनस्य कन्यकयेत्यस्य विशेषणानि । प्रथमे कौमारे वयसि अवस्थायां वर्त्तमानया विद्यमानया ।

राजकुलेति । राजकुले नृपकुले यः संवासरः वसन् तेन प्रगल्भयाऽपि छष्टया सत्यापि, अनुष्मिन्तः
अपरित्यक्तो विनयो नम्रता यया तादृश्या । राजकुले विशेषतस्तु राजभवने संवासेन नानाविधजनैरालो-
चनाम्यबहारात्तद्वदलोकनाच्च बाहुव्येनैव कन्यका छष्टा भवन्ति, किन्तु सत्कुलोत्पन्ना विनयं न परित्यज-
न्तीत्याशयः ।

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईषत् उपारुढम् उत्पन्नं यौवनं यस्यास्तथा तादृश्या ।

वलेति । शक्रगोप एव शक्रगोपक इन्द्रगोपापरनामा रक्तवर्णकीटविशेषः, तद्वत् आलोहितः किञ्चि-
दुक्तो रागो वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अंशुकेन वस्त्रेण रचितं विहितम् अवगुण्ठनम् उक्तमाङ्गच्छादुक्तं यथा
स्यात्तथा, अतएव बालातपेन प्रत्यप्रोदितसूर्यप्रकाशेन सह वर्त्तते इति तथा तादृश्या, पूर्वया प्राच्या
ककुभा दिशेनावलोक्यमानया । इह लुसेपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, श्रौत्युपमा चेत्येतेषां परस्पर-
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

प्रत्ययेति । प्रत्यप्रदक्षिता तत्कालमर्हिता या मनःशिला 'मैनशिल' इति प्रसिद्धो धातुविशेषः तस्य
यच्चूर्णं तस्येव वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अङ्गानाम् अवयवानां या लावण्यप्रभा सौन्दर्यं कान्तिः तस्याः

परिमाणम् हानि लगा । उस समय उसके आदेशकी प्रतीक्षामें राह देखते सेवकोंके निकटमें रहने पर भी,
इन्द्रायुधके गुणों पर मोहित होकर अपने आप ही उसके आगे जाकर वास डाल दिया तथा पहले की तरह
नमस्कारादि कर बहस निकल कर राज-भवनकी ओर प्रस्थान किया । वहाँ पहुँच कर महाराजके साथ पहलेके
अनुसार ही दर्जनादि कर फिर उसने अपने महलमें आकर रात बिताई ।

चन्द्रापीडने दूसरे दिन प्रातःकाल ही समस्त अन्तःपुरके अध्यक्ष और राजा तारापीडके अत्यन्त विश्वस्त
कैलास नामक कक्षकी ओर आते हुए देखा । उसके पीछे पीछे एक कन्या भी चली आ रही थी । उसने नवयौवनमें
केवल पदार्पण ही किया था । और वह, राजभवनमें वास करनेसे प्रपन्न होने पर भी विनय का परिचय नहीं कर
सकी थी । उसका यौवन कुछ-कुछ प्रकाशमें आ गया था । इन्द्रगोप (मखमल) कीट, (धीर-वधूटी) के समान
ईषद् रक्तवर्ण बख्खा दुपट्टा उसने मस्तक पर ओढ़ रखा था जिससे वह, नूतन रौद्र सम्पन्नित पूर्वदिशाके समान
देखने में आती थी । तत्कालके दूटे मनःशिला (मैनसिल) के चूर्णके समान रंगवाली शरीरकी लावण्य-कान्तिके

१. चाक्षां प्रतीक्षामोन्मुखे । २. अपहृत, अपहृत*** । ३. परेद्युश्च । ४. अधिकृततया । ५. कश्चित्
'व' कारो न विद्यते । ६.***लोहित*** । ७.***मनःशिलावर्णेन ।

शेष भवनमापूरयन्त्या, ज्योत्स्नयेव राहुग्रासं भयादपहाय रजनीकरमण्डलं गाम् अवती-
र्णया, राजकुल-देवतयेव मूर्तिमत्या, कणितमणिनूपुराकलितं चरणयुगलयो कूजत्कलहं साकु-
लितं कमलयेव कमलिण्या, महाहं हेम-मेखला-कलाप-कलितं जघनस्थलया, नातिनिर्भरोद्भि-
पयोवरया, मन्द-मन्दं-भुजलता-विक्षेप-प्रेङ्खित-नख-मयूखच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरसम-
नवरतं क्षरन्त्या, दिङ्मुखविसर्पिणि हारलतानां रश्मिजाले निमग्नशरीरतया शीरसागरो-
न्मग्नवदनयेव लक्ष्या, बहल-ताम्बूल-कृष्णिमान्ध-कारिताधर-लेख्या, सम-सुवृत्तं तुङ्गनासि-

प्रवाहेण परस्परया, अमृतरसस्य अत्यन्तवृत्तिविधाविधात् सुधाद्रवस्य नदीपूरेणेव सरित्प्रवाहेणेव भवनं
गृहम् आपूरयन्त्या परिपूर्णं कुर्वन्त्या, अतएव राहुग्रासभयात् संहिकेयभक्षणप्रासात् रजनीकरमण्डलं
चन्द्रविष्वम् अपहाय त्यक्त्वा, गां ग्रथिवीम् अवतीर्णया आगतया ज्योत्स्नया कौमुद्येव विद्यमानया ।

इह लुप्तोपमा, जात्युपेक्षा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योपेक्षा चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करालङ्कारः ।

राजति । मूर्तिमत्या शरीरधारिण्या राज्ञो नरपतेः तारापीडस्य कुलदेवतया कुलाधिष्ठान्येव विरा-
जितया शोभितया, सौन्दर्यप्रभावादिस्थाशयः । इह राजकुलदेवतयेवेति द्रव्योपेक्षा ।

कणितेति । कणितताभ्यां रगिताभ्यां मणिनूपुराभ्यां रत्नापादकटाभ्याम् आकलितं सम्बद्धं चरण-
युगलं पादद्वितयं यस्याः सा तया तादृशया, अतएव कूजन्धयाम् अव्यक्तशब्दं कुर्वन्धयां कलहं साभ्यां काव्य-
शब्दाभ्याम् आकुलिते संसृष्टे कमले पङ्कजद्वयं यस्यास्तथा कमलिण्या नलिन्येव विद्यमानया ।

इह कमलिण्येवेति श्रौत्युपमा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेनानुप्राणिता बोध्या ।

महाहंति । महाहंणे बहुमूल्येन हेममेखलाकलापेन कनकरचितकाञ्चीदाग्रा कलितं वेष्टितं जवन-
स्थलं नितम्बभागो यस्याः तया तादृशया ।

नाति । नातिनिर्भरम् अनतिशयं यथा स्यात्तथा उद्भिज्ञौ प्रकाशं प्राप्तौ पयोधरौ कुचौ यस्याः
तया तादृशया तात्पर्यस्य केवलप्रकटनादिस्थाशयः ।

मन्देति । मन्दमन्दः किञ्चित्किञ्चित् यो भुजलतयोः बाहुवत्त्वयोः विक्षेपः आगमनसामयिकान्दोलनं
तेन मेङ्कितः प्रसृता ये नखमयूखाः हस्तनखरश्मयः तेषां कुलेन व्याजेन, अनवरतं निरन्तरं धाराभिः
प्रवाहेः लावण्यरसं तात्पर्यरसं चरन्त्या लावयन्त्येव विद्यमानया । सापह्नुवा क्रियोपेक्षा ।

दिङ्मुखेति । दिङ्मुखविसर्पिणि समस्तात् प्रसारिणि, हारलतानां रश्मिजाले किरणसमूहे निमग्न-
शरीरतया मुह्यितदेहतया कारणेन, शीरसाग्रात् दुर्गन्धभोधेः शुभ्रपयसः उन्मग्नं सलिलोपरि समुत्थितं
वदनं मुखं यस्याः तया तादृशया, लक्ष्म्येव रसादेवैवावलोक्यमानया । उपमा ।

वहतेति । बहलः अधिको यः ताम्बूलस्य नागवल्लीद्वयस्य कृष्णिमा अधिकनागवल्लीद्वयचर्वणो-

प्रवाहते, मानो वह अमृतरसको नदीके प्रवाह द्वारा सब महलको भर देती थी, अत एव राहु-ग्रासके भयसे
चन्द्रमण्डल छोड़ कर पृथिवी पर आई हुई ज्योत्स्ना (चँदनी) के समान वह देखनेमें आती थी । और वह
राजा की शरीर धारिणी कुलदेवताके समान शोभायमान थी । झन झन करते मणिमय नूपुरसे उसके चरण
अलङ्कृत थे, अत एव कामलद्वयके समीपमें गुंजार करते दो-दो कलहँसोंसे अकुल हुई कमलिनीके समान वह
देख पड़ती थी । बहुमूल्य सुवर्णमय चन्द्रहार (उरकस, तागड़ी), उसके नितम्ब देश (कमर) में पड़ा था ।
स्नन कुछ घने और ठेठ हुए थे । बाहु-लताके मन्द-मन्द हिलनेसे निकलती नख-किरणोंके आकारमें वह अपने
लावण्य-रसकी धारा को मानो दिन-रात बरसाती थी । सुत्तामय हारावलीकी किरणें दिशाओंके मुखमें फैल रही
थीं, उसके बीचमें ही उसका शरीर हूब जानेसे शीरसागर्भमें से ऊँचा वदन करके निकलती लक्ष्मी देवीके समान
देख पड़ती थी । ताम्बूलके अतिरिक्त चर्वण जनित काले चिह्नसे उसके ओष्ठयुगल मलिन हो गए थे । उसकी

१. राहुग्रह, राहुग्रसन । २. भूमण्डलम् । ३. राजकुलगृहदेवतयेव । ४. आकुल, आकुलित ।

५. चरणयास्त्रिचरेणुचर्चितचन्द्रोक्त चक्रवालवाचलित रक्तकमलयुगलयेव स्थलकमलिण्या । ६. आकलित ।

७. मन्दं मन्दं । ८. कृष्णिकान्ध । ९. समुपवृत्त ।

कथा, विकसित-पुण्डरीक-धवल-लोचनया, मणिकुण्डलमकरपत्र-भङ्ग-कोटिकिरणातपाहत-
कपोलतया, सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्रहन्त्या, पर्युषितभूसर-चन्दन-रस-तिलकालङ्कृत-ललाट-
पट्टया, मुक्ताफलप्रायालङ्कारया, राधेशराजलक्ष्म्येव उपपादिताङ्गरागया, नववर्णलेखयेव
कोमल-तनु-लतया, त्रय्येव सुप्रतिष्ठितचरणया, मखशालयेव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव

रत्नश्यामचिह्नं तेन अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा मलिनेत्यर्थः अधरलेखा रदनच्छदरेखा यस्याः
तया तादृश्या ।

स्मेति । समा अनुचनीचोर्ध्वदेशा, सुवृत्ता सुगोलोर्ध्वभागा, तुङ्गा उन्नता च नासिका नासा
यस्याः तया तादृश्या ।

विकसितेति । विकसितं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं श्वेतकमलं तद्वत् धवले शुभ्रे लोचने नयने यस्याः
तया तादृश्या । लुप्तोपमा ।

मणीति । मणिकुण्डलयोः रत्नभूषणयोः यौ मकरपत्रभङ्गौ मकरसदृश-पत्रखण्ड-सदृशभूषणे तयोः
कोट्योः पुरोभागयोर्ध्वं किरणातपा रश्मिप्रकाशाः तैः आहतौ तादितौ संस्पृष्टावित्यर्थः कपोली गण्डौ यस्याः
तस्याः भावः तया कारणेन, कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्यां सहस्रि सकर्णपल्लवं तदिव, तद्वरश्मीनामेव
किसलयवदवसासमानत्वादित्याशयाः गुणोत्प्रेक्षा ।

पर्युषितेति । पर्युषितं पूर्वदिवसविहितम् अत एव भूसरं किञ्चित् पाण्डुरवर्णं यच्चन्दनरसस्य मलयज-
द्रवस्य 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तिलकं विशेषकः तेन अलङ्कृतो भूपितो
ललाटपट्टः आलस्थलं यस्याः तया तादृश्या ।

'तिलको द्रुमरागाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चल्लोकोर्ध्वं शिखां तु विशेषके ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ।

मुक्तेति । मुक्ताफलानि मौक्तिकानि प्रायेण बाहुल्येन येषु ते तादृशा अलङ्कारा भूषणानि यस्याः
तया तादृश्या ।

राधेयेति । राधेयस्य कर्णस्य या राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तथैव, उपपादितो विहितः अङ्गरागः
कुङ्कुमादिभिरङ्गलेपनं यया तादृश्याः पक्षे-उपपादितो विहितः अङ्गेषु तत्संज्ञकदेशविशेषेषु रागाः निवासप्रेम
यया तया तादृश्या, राधेयस्य अङ्गदेसस्वामिस्वादित्याशयः ।

नवैति । नवा अभिनवा या वनलेखा वनपङ्क्तिः तथैव, कोमला मृदुला तनुः लतावत् कुशं वपुः यस्याः
तया तादृश्या, पक्षे-कोमला अभिनवोत्पन्नादेव मृदुला तन्वी कृशा चलता वल्ली यस्यां तया तादृश्या ।

त्रय्येवेति । त्रयी वेदत्रयी तथैव, सुप्रतिष्ठितौ साधुतया न्यस्तौ चरणौ पादौ यया तया तादृश्या,
पक्षे-सुप्रतिष्ठिता अत्यन्तविख्याताः चरणाः शाखा यस्याः तया तादृश्या ।

मखेति । मखशाला यज्ञभवनं तथैव, वेदिवत् कीदृविशेषवत् मध्यः कटिदेशो यस्याः तया तनुमध्य-
येत्यर्थः, वेदिः परिष्कृता भूमिः मध्ये यस्याः तया तादृश्या । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः ।

मेरुवेनेति । मेरुः सुमेरुपर्वतः तत्र यद्वनं काननं तस्य लता व्रतति तथैव, कनकपत्राणि सुवर्णरचित
पत्रसदृशभूषणानि, पद्मान्तरे-सुवर्णमयानि नागकेशरमयानि चरपकमयानि वा पर्णानि पत्राणि तैः
अलङ्कृतया भूषितया ।

उच्च नासिका का ऊपर भाग समान और सुगोल था । उसकी आँखें खिले हुए पुण्डरीकके समान सफेद थीं ।
मणिमय कुण्डलके साथमें संलक्ष मकराकार और पत्रखण्डाकार अलङ्कारके अग्रभागकी किरणोंका प्रकाश उसके
गाल पर पड़नेसे उसका मुख मानो कर्ण-पल्लव सहित हो ऐसा प्रतीत होता था । पूर्वदिनके भूसर वर्ण चन्दन-
रसके तिलकसे उसका ललाट देश शोभित था । आभूषणोंके बीचमें प्रायः उसने मोतीके ही आभूषण पहने थे ।
कर्णोंका शालक्ष्मी जिस प्रकार अङ्गदेशमें रहने के लिए प्रेम करती थी, उस कन्याने भी उसी प्रकार कुङ्कुम और
चन्दनादि द्वारा अङ्गलेपन किया था । अभिनव वनपङ्क्तिके बीचमें जिस प्रकार कोमल और कुश लता रहती है, उस
कन्या का शरीर भी उसी प्रकार लताके समान कुश और कोमल था । वेदकी शाखाएँ जिस प्रकार संसार में
प्रसिद्ध हैं, उस कन्याका चरण युगल भी उसी प्रकार पृथिवीमें सुन्दर चालसे युक्त थे । यज्ञ शालाके बीचमें
जिस प्रकार वेदी रहती है, उसका कटिदेश भी उसी प्रकार वेदी (कीट-विशेष) के समान कुश था । सुमेरु

१. कचित् 'धवल' इति पदं नास्ति । २. मकरतमकरपत्रव । ३. कपोललतया । ४. नवनव ।

कनकपत्रालङ्कृतया, महानुभावाकारया, अनुगम्यमानं कन्यकया कैलासनामानं कञ्चुकिनम-
थान्तमपरयत् ।

स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितल-निहित-वक्षिणकरो विज्ञापयामास—‘कुमार ! महा-
देवी विलासवती समाज्ञापयति—‘इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुल्लतं राजधानीमवजित्य
कुल्लतेश्वर-दुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती वन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिका-
मध्यमुपनीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेह्या दुहितृनिर्विशेषमि-
यन्तं कालमुपाललिता संवद्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी’ इति
कृत्वा मया प्रेषिता’ । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्, बालेव

‘.....कनको नागकेसरे । धचूरे चम्पकैकाञ्चनारकिशुकयोरपि ॥’ इत्येककार्थः ।

इह ‘राधेयराजलक्ष्येव’ इत्यारभ्य ‘मेखवलतयेव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

महानुभावो विशेषप्रतिभावान् आकारः स्वरूपं यस्याः तथा तादृश्या । कन्यकया
कयाचित् द्वारिकया अनुगम्यमानम् अनुव्रज्यमानं कैलासनामानं कैलाससंज्ञकं कञ्चुकिनम् आयागन्तम्
आगच्छन्तम् अपश्यत् अवालोकयत् । चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

‘अन्ताः पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वलोकाश्चकुलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥’

स इति । स कञ्चुकी । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन स तादृशः । यद्यपि चन्द्रापीडस्य
प्रणामोऽनुचितमिवाभाति कञ्चुकिनो विप्रत्वात्, तथापि स्वप्रसुत्वादनभिवादनरूपः केवलो वासनमात्र-
द्योतकः प्रणाम इत्यवधेयम् । क्षितितले भूतले निहितः स्थापितो दक्षिणः सत्यः करः पाणिर्येन स तादृशः ।
अयमाचारोऽपि विनयोद्योतक इति बोध्यम् ।

कुमारेति । हे कुमार ! महादेवी पट्टराज्ञी विलासवती तव जननी समाज्ञापयति समादिशति—
‘खलु निश्चयेन इयं पुरोऽवलोक्यमाना कन्यका महाराजेन स्वपित्रा पूर्वं प्राक् कुल्लतं हिमालयसमीपे
साम्प्रतं ‘कुल्ल’ इति विख्यातो देशविशेषः तस्य राजधानी राज्यस्थानम् अवजित्य आत्मसाकृत्य कुल्लतेश्वर-
दुहिता कुल्लताधिपतिपुत्री, पत्रलेखेत्यभिधानं यस्याः सा तादृशी बालिका कन्यका सती वन्दीजनेन
स्तुतिपाठकेन सह आनीय अन्तःपुरचारिकाः अवरोधसेवाकारिण्यः तासां मध्यम् उपनीता प्रापिता ।

सेति । विगतो विनष्टो नाथो रचको यस्याः सा तादृशी, तथा राजदुहिता नृपारम्भा इति च हेतोः
सा पत्रलेखा समुपजातः समुत्पन्नः स्नेहः प्रेम यस्याः तथा तादृश्या मया विलासवत्या, दुहितुः कन्यायाः
निः=न विजते विशेषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा, इत्यन्तम् एतावत् पर्यन्तं कालं समयम् उप-
ललिता सप्रेम पालिता संवद्धिता च वृद्धिं प्रापिता च ।

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् इदानीं साम्प्रतं भवतो ममारम्भजस्य ताम्बूलकरङ्कवाहिनी नाग-
वल्लीदलपत्रधारिणी उचिता भवितुं युक्तैत्यर्थः, इति कृत्वा मया प्रेषिता प्रापिता ।

नचेति । आयुष्मता चिरञ्जीविना स्वया भवता, अस्यां पत्रलेखायां परिजनसामान्या सेवकसदृशी
पर्वतको वन-लता जित प्रकार सुवर्णमय पर्वोऽसौ शोभित होता है, वह कन्या भी उसी प्रकार सुवर्ण निमित्त
पत्राकार आभूषणसे शोभित थी, और उसकी आकृति अत्यन्त प्रभाव-द्योतक थी ।

कञ्चुकीने राज्यपुत्रको प्रणाम कर, आगे था, अपना दाहिना हाथ भूमि पर टेक कर कहा—‘कुमार !
महारानी विलासवतीने आदेश दिया है कि, पहले महाराजने, कुल्लतेश्वरकी राजधानीको जीत कर, पत्रलेखा
नामकी उसकी लड़कीको, बायबावस्थामेही, अन्यायी बन्दि्योंके साथ लकर रनिवासकी परिचारिकाओं (दुहलिनियों)
के बीचमें रखा था । इसका कोई रक्षक नहीं था; विशेषतः इसे राजकन्या होनेके कारण इसके प्रति मुझे स्नेह
उत्पन्न हो गया था । इस लिए मैंने अब तक पुत्रीके समान इसे लालन-पालन एवं संवर्धन किया है । अब यह तुम्हारी
ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानके डब्बेको धारण करनेवाली) होनेके योग्य है, यह जान कर मैं इसे तुम्हारे समीप भेजती
हूँ । इस लिए, चिरजीव ! तुम इसे साधारण परिजनोके समान नहीं समझना, बालिकाके समान इसका रक्षण

१. कन्यया । २. कन्या । ३. कल्लत, कुन्तल । ४. कल्लतेश्वर, कुन्तलेश्वर । ५. कचित् ‘व’
कारो न विधत्ते । ६. करण्डकवाहिनी । ७. कचित् ‘कुल्ल’ इति पदज्ञोपलभ्यते ।

लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया, शिष्येव द्रष्टव्या,^१ सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्व-
भ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकाल-संवर्द्धित-स्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे, बलवानस्यां
पक्षपातः^२ । महाभजन-राज-वंश-प्रसूता चाहृतीयमेवंविधानि कर्मोर्णि^३ नियतश्च स्वयमेवेय-
मर्ति-विनीततया कतिपयैरेव दिवसेः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता
बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम्, अविदितशीलश्चास्याः कुमार इति सन्दिश्यते । सर्वथा तथा
कल्याणिना प्रयतितव्यम्, यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति^४ । इत्यभिधाय

सेवकेष्विवावज्ञाबोधिकेत्यर्थः इष्टिरवलोकनं यस्य तेन तादृशेन न भवितव्यम्, नृपात्मजात्वेनावज्ञाभ्य-
स्वादित्याशयः । बालेव तृष्णी सत्यपि बालिकेव, लालनीया सस्नेहं पालनीया, न तु व्यत्यस्तया स्वेनैव
सर्वं विचारयितुं योग्येति बुद्ध्या पालने उदासीनेन भाव्यमित्याशयः । स्वचित्तवृत्तिरिव स्वमनोवृत्तिरिव
चापलेभ्यः अविचार्यकारिणाभ्यो निवारणीया वर्जनीया । शिष्या शासनीया यथा छात्रा सेव द्रष्टव्या
विलोकनीया । सर्वविश्रम्भेभ्यो समस्तविश्रमनीयविषयेष्वित्यर्थः सुहृदिव मित्रमिव अभ्यन्तरीकरणीया
मध्यवर्तिनी विधातव्या, अभिजाततया रहस्योद्घाटनासम्भवात् सर्वं गोप्यमनया सह निःसन्देहं
समाचरणीयमित्याशयः । इह 'बालेव' इत्याशयः 'सुहृदिव' इत्यन्तसुपमालङ्कारः ।

दीर्घेति । दीर्घकालं बहुसमयं यावत् संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः स्नेहः प्रेम यस्याः तथा भावः तथा
कारणेन स्वसुतायामिव निज्जात्मजायामिव अस्यां पत्रलेखायां मे मम हृदयं चित्तम् अस्ति विद्यते, अस्यां
बलवान् पक्षपातः अत्यन्तानुकूल्यञ्च विद्यत इति शेषः ।

महाभजनेति । महाभजनः अत्यन्तप्रसिद्धो यो राजवंशः नृपकुलं तत्र प्रसूता उत्पन्ना, अत एव
पूर्वविधानि एवंप्रकाराणि अनीचजातानि ताम्रकुलकर्णवाहनादीनि कर्माणि अर्हति विधातुं समर्था
भवति, न पुनरन्यसेविकावन्नीचकर्माणीत्याशयः । 'अभजनः कुले कयाती' इति विश्वः । इह पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् ।

नियतमिति । अतिविनीततया अत्यन्तनम्रवत्तया च स्वयम् आत्मनैव इयं पत्रलेखा कतिपयेः
क्रियङ्गरे दिवसेः द्वितैः कुमारं त्वां नियतम् अवरयम् आराधयिष्यति सन्तोषयिष्यति ।

केवलमिति । केवलं परम् अतिचिरकालोपचिता अधिकसमयात् वृद्धियुपगता मे मम बलवती
सातिशया अस्यां पत्रलेखायां प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहाभिनिवेशः । कुमारश्च स्वम् अस्याः पत्रलेखाया अविदित
शीलः अज्ञातस्वभावः, इति अस्मात् कारणात् सन्दिश्यते कथ्यते, अन्यथैनां प्रति तव नीचसेविकावद्
व्यवहारसम्भावामे चेत्तसि क्लेशो भवेदित्याशयः ।

सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणिना श्रेयस्विना त्वया भवता तथा तेन प्रकारेण प्रयतितव्यं
प्रयत्नो विधेयः यथा येन प्रकारेण इयं पत्रलेखा अतिचिरं बहुसमयं यावत् ते तव उचिता योग्या परि-
चारिका सेविका भवति^५ इति ।

अतीति । इति एवं प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा कैलासे तन्नामके कश्चुकिनि विरतवचसि अपास्तवचने
सति, कृतो विहितः अभिजातो न्याय्यो भूतलस्पृष्टमूर्ध्ना इत्यर्थः प्रणामो नमस्कारो यथा तां तादृशीम् ।

'अभिजातः कुलीने स्थाञ्जाय्यपण्डितयोस्त्रिषु ।'

अवेक्षण एवं (देखभाल) करना, अपनी चित्तवृत्तिके समान चपलता करनेसे रोकना, शिष्यके समान देखना और
मित्रके समान समस्त विश्वसनीय कार्यके मध्यमें इसे रखना । बहुत समयसे मेरा प्रेम इस पर बहु गया है, इस-
लिये मेरा मन इसको कन्याके समान मानता है एवं मेरा इस पर अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न हो गया है । अत्यन्त-
प्रसिद्ध राजकुल में उत्पन्न हुई है इसलिये यह ऐसे सब कामोंके उपयुक्त है । और यह अपने अत्यन्त विनीत
आचरणसे थोड़े ही दिनके मध्यमें तुमको निश्चय सन्तुष्ट करेगी । इस पर मेरा प्रेम बहुत कालसे बढ़ता बढ़ता बढ़
हो गया है, और तुमको इसका स्वभाव विदित नहीं है, इसलिये केवल इतना संदेश भेज रहा हूँ । कल्याण-
भाजन । तुम सर्वथा पहले के अनुसार ही उद्योग करना, जिससे यह, बहुत काल तक तुम्हारी उपयुक्त परिचारिका

१. उपदेष्टव्या । २. बलवानस्यां पक्षपातः इति पाठः कश्चिन्नोपलभ्यते । ३. कश्चित् 'कर्माणि' इति
पदवास्ति । ४. नियतं स्वयं*** । ५. अमि*** । ६.***भवतीत्यभिधाय ।

विरतवचसि कैलासे कृताभिजात-प्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनं सुचिरमालोक्य चन्द्रा-पीडः 'यथाज्ञापयत्यम्बा' इत्येवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास ।

पत्रलेखा तु ततः प्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा, न रात्रौ, न सुप्तस्य, नासीनस्य, नोत्थितस्य, न भ्रमतः, न राजकुलगतस्य ह्यायेव राजसूतोः पार्श्वं मुमोच । चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधिक-कञ्चु प्रतिदिवसम् अस्याः प्रसादमकरोत्, आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भे-ष्वमन्यत ।

एवं समतिक्रामस्तु केपुचित् दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः

इति मेदिनी । सुचिरं दीर्घकालम् अनिमिषलोचनं निमेषरहितनेत्रं यथा स्यात्तथा पत्रलेखाम् आलोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडः राजकुमारः, अम्बा जननी यथाज्ञापयति यथादेशं दत्ते इति एवम् अनेन प्रकारेण उक्त्वा अभिषाद्य कञ्चुकिनं कैलासनामानं प्रेषयामास प्रस्थापयामास ।

गतेति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य दर्शनेनैव कुमारस्य केवलनिरीक्षणेनैव समुपजातः समुत्पन्नः सेवारसः सेवारसः कुमारपरिचर्यापुराणो यस्याः सा तादृशी, पत्रलेखा तन्नास्त्री ताम्बूलकरङ्कवाहिनी, ह्यायेव स्वप्रतिविम्बमिव, राजसूतोश्चन्द्रापीडस्य पार्श्वं न मुमोच न तस्याज । एवं न दिवा दिवसे, न रात्रौ क्षपयाम्, न सुप्तस्य निद्रितस्य, न आसीनस्य उपविष्टस्य, न उत्थितस्य उत्थाय स्थितस्य, न भ्रमतः हतस्ततो गच्छतः, न राजकुलगतस्य नृपवंशगतस्य, पार्श्वं मुमोचेति सर्वत्रान्वयः । उपमालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्यापि राजसूनोरपि तस्यां पत्रलेखायां दर्शनादारभ्य अवलोकनात्मभृति प्रतिक्षणं क्षणं क्षणं प्रति उपचीयमाना वर्द्धमाना महती सातिशया प्रीतिः स्नेह आसीत् अभूत् ।

अप्येति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यधिकम् अधिकाधिकं प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् अस्याः पत्रलेखायाः प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् कृतवान् । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्वसनीयवस्तुषु एनां पत्रलेखाम् आत्म-हृदयात् स्वस्वाभ्यासत् अव्यतिरिक्ताम् अभिज्ञामिव अमन्यत ज्ञातवान् । स्वहृदयादेव तस्यै निखिलमेव विश्वसनीयविषयं व्याख्यातवानित्यर्थः । ऐक्यस्वरूपोपमेधा ।

अत्र विवाहादपूर्वं चन्द्रापीडस्य तारुण्यप्रकृतिमुल्लङ्घ्यस्वदूरीकरणाय चातुर्यविशेषेणानुमन्य-मानपितृमातृप्रेषिततया स्ववोग्यवयोरुपकुलशीलवत्तया निरन्तरसाहचर्येणात्यन्तसम्भवपरतया च कुलदे-श्वरदुहिता राजकुमारस्य रमणीयवासीदिति सुधियः प्रतिपादयन्ति ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना समतिक्रामस्तु गच्छस्तु दिवसेषु दिनेषु राजा तारापीडः चन्द्रा-पीडस्य आत्मजस्य यौवराज्याभिषेकं युवराजपदप्रतिष्ठां चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः उपकरणम् अभिषेक-सामग्रीं तस्य यः सम्भारः समूहः तस्य सङ्ग्रहायम् आनयनाय प्रतीहारान् द्वारपालान् आदिदेश आज्ञां दत्तवान् ।

बनी रहे ।^१ इतना कद कर कैलास के नुप हो जाने पर, पत्रलेखाने चन्द्रापीडको सम्मान-पूर्वक प्रणाम किया । उस समय चन्द्रापीडने बहुत काल तक एकाग्रदृष्टिसे पत्रलेखाको देख कर 'मैंने जैसी आज्ञा दी है (वह की जाएगी)' यों कह, कञ्चुकीको बिदा कर दिया ।

किन्तु उस दिनसे राजपुत्रके दर्शनेसे ही उसकी परिचर्या करनेके लिए पत्रलेखाको प्रीति उत्पन्न हो गई । अत एव दिन-रात, सोते अथवा बैठते चलते अथवा राज-भवनमें गए हुए, किसी समयके लिए भी पत्रलेखा, ह्यायाके समान चन्द्रापीडके समीपसे अलग नहीं होती थी । एवं उसे देखनेके समयसे ही लेकर चन्द्रापीडको भी पत्रलेखाके प्रति प्रीति उत्पन्न हुई और वह अत्येक क्षण बढ़ती गई । और वह दिन दिन पत्रलेखाके प्रति अधिकाधिक अनुग्रह करते हुए सभी प्रकारके विधासकायोंमें पत्रलेखाको अपने हृदयसे अभिन्नके समान मानने लगा ।

इस प्रकार कुछ दिन बीत जानेके बाद राजाने, चन्द्रापीडको यौवराज्याभिषेक करनेकी इच्छा कर, उसकी

१. अभिज्ञातः । २. लोचनः । ३. एवम् । ४. प्रतिदिनम् । ५. कचित् केपुचिदिति पदं न विद्यते ।

प्रतीहारानुपकरणसम्भार-संप्रहार्यमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकश्च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्त्तुं शुकनासः सविस्तरमुवाच ।

‘तात ! चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पसप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलञ्च निसर्गत एव अभानुभेद्यमरत्नालोकच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनस्त्रुनवत्तिसाध्यमपरम्’ ऐश्व-

समुपेति । किञ्चेति चार्थः । समुपस्थितो विद्यमानः यौवराज्याभिषेकः युवराजपदप्रतिष्ठा यस्य तं तादृशस्य, तं चन्द्रापीडम्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थम् अवलोकनार्थम् आगतं प्राप्तम् आरूढ-विनयमपि सज्जातविनयमपि विनीततरम् अतिशयेन विनयिनम् इच्छन् अभिलषन् शुकनासः प्रधान-राजमन्त्री सविस्तरं सव्यासम् उवाच अन्नवीत् ।

तामेति । तात पुनः । चन्द्रापीड ! ‘तातशब्दं प्रयुज्जितं पूज्ये पितरि चारुमे’ इति नारदः । विदितं ज्ञातं वेदितव्यं समस्तो ज्ञातव्यविषयो येन तस्य तादृशस्य, तथा अधीतानि पठितानि सर्वाणि समस्तानि शास्त्राणि वेदादीनि येन तस्य तादृशस्य । ते तव अहमपि स्तोत्रमपि उपदेष्टव्यं वक्तव्यं नास्ति न विद्यते । इह पूर्वविशेषणद्वयार्थः उपदेष्टव्यत्वाभावं प्रति कारणमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

ननु यथेवं तर्हि किमर्थमयमुपदेशारम्भ इत्यत आह—केवलञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । निसर्गतः स्वभावात् एव केवलं यौवनात् तारुण्यात् प्रभवतीति समुपपद्यत इति यौवनप्रभवश्च, तमः तमोगुणोत्पन्नमज्ञानमेव तमोऽन्धकारः अतिदुर्दमनीय इत्यर्थः न भानुना सूर्येण भेद्यम् उच्छेद्यम्, न रत्नानां मणीनाम् आलोकने कान्त्या छेद्यं विनाशयितुं शक्यम्, तथा न प्रदीपप्रभया गृहप्रदीपालोकेन अपनेयं दूरीकर्तुं शक्यम्, अत एव अतिगहनम् अत्यन्तदुर्द्धर्षं भवतीति अत्रेतनेन सम्बन्धः । जनानामिति शेषः । इत्यतो विस्तरेणाभिधीयते एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । तमसस्तु भान्वादिभेद्यत्वाद्नेन सहस्येनाशयः ।

इह अतिशयोक्तिः, समुच्चयः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अपरोति । लक्ष्या धनसम्पत्तेः मद् तदुत्पन्नसत्तता, न विद्यते परिणामे अन्तिमावस्थायाम् उप-युक्तसमयव्यतीते वा उपशमो निवृत्तिर्यस्य स तादृशः, अत एव दारुणो भीषणः । तथा च तारुण्यमदस्य वयःपरिणामोऽपगमात्, सुरापानोत्पन्नमदस्य चान्यसमये स्वेनेव निवृत्तेः, धनसम्पत्तिमदस्य तु जीवन-पर्यन्तमेव विद्यमानत्वादितरमदैरस्य महदन्तरमित्याशयः । पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

कष्टमिति । अपरं प्रसिद्धात् अन्धस्वरोगादतिरिक्तम्, ऐश्वर्यं धनसम्पत्तिरेव तिमिरं तिमिरसंज्ञक-नयनव्याधिः तेन अन्धस्वम् अवलोकनशून्यत्वम्, न अज्ञानवर्त्तिः विडालादिवसाकजलदृशा तथा साध्यते प्रतिक्रियते इति सत्तादृशस्य, अचिक्रिस्म्यं भवतीत्यर्थः, अत एव कष्टं नितान्तकलेशकरं भवति । तिमिर-रक्ष्याध्युत्पन्नं दृष्टिराहित्यम् अज्ञानवर्त्यादिना प्रतिकर्तुं योग्यम् सदसद्विवेकशून्यस्वरूपधनसम्पत्तिमितिरा-न्धत्वं तु केनापि प्रकारेण प्रतिकर्तुं न योग्यमिति द्वयोर्महद्वैषम्यमित्याशयः । तिमिराख्यो व्याधिरस्तीति माधवनिदाने स्पष्टम्, तन्निवारणप्रकारश्च तन्नाम्यत्रापि वैद्यकेऽन्वेषणीयः ।

सामग्री एकत्र करणेके लिपि प्रतिहारोंको आदेश दिया । क्रमसे युवराजगद्दी पर बैठानेका समय जब उपस्थित हुआ तब एक दिन चन्द्रापीड दर्शन करनेके लिए शुकनासके समीपमें उपस्थित हुआ, उस समय विनीत होने पर भी अधिकतर विनीत करनेकी इच्छासे शुकनासने विस्तारपूर्वक कहा—

वस्तु ! चन्द्रापीड ! जो कुछ जानना चाहिये वह सब तुम जानते ही हो । एवं समस्त शास्त्रोंका अध्ययन किये हो । इसलिए तुमको उपदेश देनेकी थोड़ी भी आवश्यकता नहीं है । केवल यह कहना है कि, युवावस्था में स्वभावसे ही जो अन्धकार उत्पन्न होता है, वह सर्व द्वारा भग्या नहीं जा सकता, किसी मणिके आलोकसे भी उसका उच्छेद नहीं किया जा सकता, एवं प्रदीपकी प्रभासे नष्ट नहीं किया जा सकता, अत एव वह अन्धकार अत्यन्तदुर्द्धर्ष होकर रहता है । धन सम्पत्तिसे मद ऐसा भयङ्कर होता है कि अवस्था क्षीण होने पर भी शान्त नहीं होता । धनसम्पत्तिरूप नेत्ररोगसे जो अन्धता उत्पन्न होती है, वह वास्तविक अन्धतासे पूर्ण भिन्न है, अज्ञानकी शलाकासे भी नहीं मिटता, अत एव वह अन्धता अत्यन्त कष्ट देनेवाली है । धनका अभिमान-रूप जो दाह-

१. उपसम्भारः । २. कचित् कर्त्तुमिति पदं नोपलभ्यते । ३. वेद्यस्य । ४. केवलम् । ५. अपठलम् ।

४० का०

1970

य्यतिमिरान्धस्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रः दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्र-
शम्यः विषमो विषयविधास्वादमोहः । नित्यमज्ञानशोचबाध्यः बलवान् रागमलाबलेपः ।
अजस्रमक्षुब्धसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तराणिभि-
धीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतीर्थं स्वयनर्थ-
परम्परा । सर्वविनयानामेषामाद्यतनम्, किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजल-

अशिशिरेति । अतितीव्रः अतितीक्ष्णः दर्पः सम्पत्त्यहङ्कार एव दाहज्वरः तीव्रतापः तस्य उष्मा
उष्णत्वं न शिशिरोपचारेण लक्ष्मचन्दनविशौथव्यापारेण हार्यः परिहर्तुं योग्य इति तादृशः । अन्धोष्णत्वं
तु शैत्योपचारहार्यो भवतीत्यस्यातितीव्रत्वमित्याशयः ।

सततमिति । विषमः कठिनः, विषिष्यन्ति वधनन्तीति विषयाः लक्ष्मचन्दनवनिताद्य एव विषाणि
अनर्थकारणत्वाद् गरलानि तेषाम् आस्वादेन सम्भोगेन यो मोहो मूर्च्छा अज्ञानमिति तात्पर्यम्, सततं
निरन्तरं न मूर्छैः ओषधिमुखैः मन्त्रैः विषनिवारकमन्त्रैश्च शम्यो निवर्त्तयितुं शक्य इति स तादृशः । अत
एवास्य कठिनत्वमित्याशयः ।

नित्यमिति । बलवान् नितान्तः, रागो विषयासक्तिरेव मलं कर्दमादि, तस्य अवलेपो लेपनम्,
नित्यं प्रतिदिनं न स्नानशौचेन निमज्जनशुद्ध्या बाध्यः प्रक्षालनीया अपनेय इत्यर्थः अत एवास्य अन्या-
चलेपाह्लवस्वमित्याशयः ।

अजस्रमिति । अपि च घोरा केनापि प्रकारेण ज्ञानानुद्यात् विषमा राज्यसुखसन्निपातः आधिप-
त्यसुखानुभव एव निद्रा प्रमीला सुषुप्तिरित्यर्थः सा तादृशी, अजस्रं नित्यम्, न क्षपावसाने राज्यन्ते प्रबो-
धश्चेत्येतद्यो यस्यां सा तादृशी भवति, अत एवास्य अन्यनिद्राया अपेक्षया घोरत्वमित्याशयः । इति
हेतोः विस्तराणिभिधीयसे स्वयि सम्भाव्यमानानां तारुण्योत्पन्नाज्ञानादीनां निवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

अज्ञनवर्त्तीत्यारम्भे राज्यसुखसन्निपातेत्यन्तम् अधिकारुढवैशिष्ट्यमलङ्कारः ।

गर्भेति । गर्भात् आशेषात् इश्वरत्वं धनशालित्वम्, अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्य तस्य
भावस्तत्त्वम्, अप्रतिमं निरुपमं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम्, अमानुषी अलौकिकी शक्तिः
शारीरिकसामर्थ्यं यस्य तस्य भावः तत्त्वञ्च, इति द्वयं महती गरीयसी अनर्थपरम्परा विपत्तिपङ्क्तिः खलु
निश्चयेन अनर्थोत्पादकहेतुपङ्क्तिरेत्यर्थः । हेतुमानलङ्कारः ।

गर्भेश्वरत्वादीनां कथमनर्थहेतुत्वमित्यपेक्षायामाह—सर्वेति । एषां गर्भेश्वरत्वादीनां मध्ये एकैकमपि
सर्वेषां निखिलानाम् अविनयानां दुष्ट्यवहाराणाम् आद्यतनम् उत्पादकतया आधारः । समवायः समूहः
किमुत किं वक्तव्यमित्यर्थः । उक्तञ्च विष्णुसर्मणाऽपि—

‘यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमपिवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यन्न चतुष्टयम् ॥’

एवञ्च चतुर्णामप्यनर्थहेतुनां गर्भेश्वरत्वादीनां स्वयि स्थिततया तदुत्पन्ना विनयनिवृत्त्ये सामास्य-
पदेशोयोग इत्याशयः ।

अंशत उक्तमेव विषयं यथाक्रमं व्याचष्टे—यौवनारम्भे चेति । प्रायः आधिक्येन यौवनारम्भे तारुण्य-
प्रारम्भे कस्यचित् पुण्यशालिनो यूनो बुद्धिः समलत्वं न प्राप्नोतीत्याशयः । शास्त्रमेव जलं सलिलं स्वच्छ-

ज्वरकी गरमी उत्पन्न होती है, वह चन्दनलेपनादि शीतलोपचारसे भी दूर नहीं हो सकती, अतएव वह गरमी
अत्यन्त तीव्र होती है । लक्ष्मचन्दन-वनिताप्रभृति विषय-रूपी विषयके सम्भोगसे उत्पन्न हुआ मोह ऐसा विषम
होता है कि वह बड़ी-बूढ़ी और मन्त्रोंसे नहीं उतरता, अत एव वह मोह सर्वदा ही कठिन है । विषयासक्ति-
रूपी मलका लेप ऐसा प्रबल होता है कि वह नित्य स्नान और शुद्धतासे भी नहीं विनष्ट होता । एवं राज्य-
सुखानुभवस्वरूपसन्निपातनिद्रा ऐसी भयङ्कर होती है कि रात्रिका शेष होने पर भी उससे कभी चेतनता नहीं
होती, इन सब कारणोंसे मैं तुमसे थोड़ा विस्तारपूर्वक कहता हूँ;—

वात्सक्याद्यादि धनसम्पत्तिः, नव यौवनं, निरुपम सौन्दर्य एवं अमानुषी शारीरिक शक्ति ये सब निश्चय
ही विपत्तिके गुरुतर कारणसमूह हैं । इन सबके बीचमें एक एक अलग-अलग भी सभी प्रकारके दोषोंका स्थान
है, और यदि समष्टिरूपसे ये सब एकत्र हो जायें तो कहना ही क्या है ? यौवनके आरम्भमें मनुष्योंकी बुद्धि-

१. अत्यन्ततीव्रः । २. मूलमन्त्रशम्यः । ३. वध्यः, बाध्यः, बलवानिति पदं कश्चिन्नोपलभ्यते ।
४. भवतीति विस्तराणिभिधीयते । ५. महती ।

प्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुष्मिक्तधवलतापि सरागैर्भवति यूनां दृष्टिः ।
अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरम् आत्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं
प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तैर्यम् उपभोगमृगानृष्णिका नवयौवनकषायि-
तात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः ।

हेतुत्वात्, तेन प्रक्षालनेन निर्मलापि स्वच्छाऽपि बुद्धिः प्रज्ञा कालुष्यं समलम्ब्य उपयाति प्राप्नोति इति
विरोधः रागद्वेषादिषु संकुलमुपयातीति तत्परिहारः । तवाऽप्येवं सम्भवादयमुपदेश इत्यभिप्रायः । एव-
मग्रेऽप्यनुसन्धेयम् ।

शास्त्रमेव जलमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, निर्मलापि कालुष्यमुपयातीत्यत्र विरोधाभासः, अन-
योऽन्त्याङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अनुक्षिप्तेति । अनुक्षिप्नता अपरित्यक्ता धवलता श्वेतता यथा सा तादृशी सत्यपि यूनां दृष्टिः तृ-
णानामवलोकनम्, सरागैव रक्तमान्वितैव भवतीति विरोधः सुन्दर्यादावधुरागसहिता भवतीति तत्स-
माधानम् । विरोधाभासः ।

अपहरतीति । किञ्चेति चार्थः । यौवनसमये तारुण्यकाले, समुद्भूता समुत्पन्ना रजसा रजोगुणेन
भ्रान्तिः भ्रमः अतस्मिन्सद्वृद्धिरिति तारुण्यम् यस्यां सा तादृशी, पक्षे—समुद्भूता रजसां रेणूनां
भ्रान्तिः भ्रमिः भूतनसिद्धिं यावत् यथा सा तादृशी, प्रकृतिः स्वभावः, वात्या बालकिका वातसमूहं
इत्यर्थः शुष्कपत्रमिव नीरसद्वलमिव पुरुषं नरम्, आत्मेच्छया स्वेच्छया निर्वाचमित्यर्थः, अतिदूरं दुर्द्ध-
गोचरम् अगम्यानिकटादिकमित्यर्थः, पक्षे—अतिविप्रकृष्टदेशम् अपहरति नयति । अयं खलु तारुण्य-
प्रकृतिरित्याशयः । उपमा ।

इन्द्रियेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदुरन्ता अत्यन्तदुर्निवारा, इत्यर्थः सततं निरन्तरम् उपभोगः रम-
ण्यादिसम्भोगाभिलाषैव मृगानृष्णिका मरीचिका, इन्द्रियाणि करणान्येव हरिणान् मृगान् हरतीति सा
तादृशी । यथा मरुस्थले मध्याह्ने सूर्यरश्मिषु सलिलभ्रान्त्यात्मकं मृगानृष्णिकां पातुमिच्छन् मृगान्
आकृष्यानन्तरं तत्प्राणान् विनाशयति, तथा रमण्यादिसम्भोगाभिलाषापि तरुणानामिन्द्रियाणां त्याशयः ।
परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

नवयौवनेति । नवयौवनेन प्रत्यप्रसारण्येन कषायितो रागद्वेषाद्यन्वितिकृतः कषायरसयुक्तोऽकृतश्च
आत्मा स्वरूपज्ञ यस्य तथोक्तस्य मनसः तरुणपुंसो हृदयस्य, सलिलानीव तान्येव प्रख्यातानि विषयस्व-
रूपाणि भोग्यवस्तूनि आस्वाद्यामानानि अनुभूयमानानि निश्चिन्ते, मधुरतराणि अतिसुरसानि आपतन्ति
आपाततोऽवगम्यन्ते । एवञ्च यथा हरीतक्यादिकषायितानां जिह्वावाममधुराण्यपि सलिलान्यतिसुरसानि
सम्पश्यन्ते, तथा तारुण्यकषायिते तरुणस्य चेतसि अमधुरा अपि सुन्दर्यादिभोग्यविषया आपाततोऽस्तिम-
धुरा भवन्तीत्याशयः ।

शास्त्रं रूपी जलते शुक्लं जानेके कारणं निर्मलं होने पर भी प्रायशः कलुषता (मालिन्य) प्राप्त होकर ही रहती है ।
खुबकी ही दृष्टि, धवलता त्याग नहीं करने पर भी रागान्वित ही (रक्तवर्ण ही, साधुराग ही) होकर रहती है ।
यौवन समय में रजोगुणवश मनुष्यके स्वभावमें भ्रम उत्पन्न हो जाता है, उस समय प्रबल वायु (आँधी) जिस
प्रकार धूल उड़ा-खड़ाकर रूखे पत्तोंको बहुत दूर ले जाता है उसीप्रकार वह स्वभाव मनुष्यको इच्छासुखारसे
बहुत दूर (अगम्य स्थानमें) खींच ले जाता है । और सर्वदा अत्यन्त दुःखदयिनी वह सम्भोगेच्छारूप मृग-
ाणिका, मनुष्यके इन्द्रिय-रूपी हरियोंका आकर्षण (धरण) कर लेती है । कषायरस युक्त जिह्वासे जल वैसा मधुर
नहीं होने पर भी जिस प्रकार आपाततः अत्यन्त मधुर प्रतीत होता है, उसी प्रकार नवयौवनवश कामकोषादि-
शुक्त चित्तमें, कामिनी-काञ्चनादि प्रसिद्ध सब भोग्य वस्तु अनुभूयमान होने पर आपाततः बहुत ही मधुर प्रतीत
होते हैं (अर्थात्—जैसे हरीतक्यादि खा लेनेसे जिह्वाके कसके ही जाने पर जब विशेष मधुर नहीं होने पर भी
अधिक मधुर मालूम होता है, वैसे जवानोसे विकारयुक्त खुबकोंके चित्तमें कामिनी आदि भोग्यपदार्थ विशेष मधुर
नहीं होने पर भी अधिक मधुर लगते हैं) दिग्भ्रम जिसप्रकार मनुष्यको कुमार्गमें लेजाकर विनष्ट कर देता है,

१. धवलापि । २. सरागैव । ३. अदूरम्, दूरम् । ४. इन्द्रियहरिणं हरतीव । सततदुरन्तैर्यम्
सततमतिदुरन्तैर्यमुपभोगः, सततमतिदुरन्ते इयं दूरं नयत्युपभोगः ।

नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि^१ उपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेन उपदेशगुणाः । गुरुवचनमलमपि सलिलमिव सहदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभ्यस्य । इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुद्यमधिकतरमुपजनयति । इतर-^{१०१०} त्रि च सकलं अतिमलिनमप्यन्धकारमिव द्योपजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव । गुरुपदेशः प्रशमहेतुर्वर्धः परिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन् गुणरूपेण तदेव परिण-

नतु तथा मधुरतराणि मनसः आपतन्तु नाम तेन का हानिरित्यत आह—नाशयतीति । दिङ्मोहो दिग्भ्रान्तिरिव, उन्मार्गप्रवर्तकः कुपथपरिचालकः, विषयेषु भोग्यवस्तुषु अत्यासङ्गः अत्यन्तासक्तः पुरुषम् आत्मानं नाशयति अधः पातयति । एवञ्च माधुर्यानुभवाद्भोग्यवस्तुष्वत्यासङ्गो जायते, स च नाशयतीत्याशयः । उपमा ।

भवादृशा इति । भवादृशाः भवत्सदृशा एव उपदेशानां शिक्षाणां भाजनानि पात्राणि विषया इत्यर्थः भवन्ति नान्य इत्याशयः । हि यतः अपगतमले शास्त्रोपदेशेन कामक्रोधादिभ्यो अनाविले च मनसि चेतसि, स्फटिकमणौ स्फटिकरत्ने रजनिकरगभस्तयः चन्द्ररमय इव उपदेशस्य शिक्षाया गुणाः फलानि सुखेन अनायासेन विज्ञप्तिं प्रवेक्षं कुर्वन्ति ।

गुरुवचनमिति । गुरोः हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टुः वचनम् उपदेशवाक्यम् अलमपि कस्याणकरमपि 'अलं शक्नो च निर्विष्टं कस्याणे च सुखेऽपि च' इति विश्वः, सलिलमिव, अभव्यस्य अशिष्टजनस्य, श्रवणस्थितं श्रोत्रगतं सत्, महत् शूलम् अतिशयवेदनाम् उपजनयति उत्पादयति, अशिष्टतापगमकारणत्वेन प्रतीपवादिष्याशयः ।

इतरस्येति । इतरस्य अभ्येतरस्य शिष्टजनस्य तु गुरुवचनमित्यन्वयः करिणो दन्तिनः शङ्खाभरणं शङ्खभूषणमिव, गजस्य इष्टिदोषान्मये श्रोत्रे शङ्खभूषणं बध्यत इत्याचारः । अधिकतरम् आननशोभासमुद्यं वदन्सौन्दर्योत्पत्तिम् उपजनयति विदधाति । रुषिपूर्वकहर्षविकसिताननेन तदुत्कर्षानाद् ग्रहणाद्येत्याशयः ।

इतरीति । किञ्चेति चार्थः । गुरुवचनं गुरुवाक्यम्, प्रदोषसमयनिशाकरः सूर्यास्तानन्तरकालिकचन्द्रः, प्रदोषकाले हि तारकादूर्शनस्याप्यभावात् तमसोऽतिमालिन्धसम्भवताप्रकटनात् प्रदोषसमयेत्यस्योपादानं बोध्यम् । अतिमलिनमपि गाढरथाममपि अन्धकारमिव तिमिरमिव, अतिमलिनमपि अत्यन्ताविलमपि सकलं समस्तं द्योपजातं कामक्रोधादिदोषनिकरं हरति दूरीकरोति ।

गुरुपदेश इति । प्रशमहेतुः अन्तर्निवृद्धिनिग्रहकारणं गुरुपदेशः, पलितरूपेण वार्धक्यनिबन्धनशुक्लरूपेण शिरसिजजालं शिरोरुहकलापम् अमलीकुर्वन् विषयविशेषे प्रवर्तनया स्वच्छीकुर्वन् वयःपरिणाम इव अवस्थापरिणतिरिव तदेव द्योपजातं कामक्रोधादिकं गुणरूपेण परिणमयतीति सम्बन्धः । एवञ्चान्तरिन्द्रियनिग्रहहेतुभूतो वयःपरिणामो यथा शिरसिजजालममलीकुर्वन् तदेव शिरसिजजालं पलितरूपेण

काममनोकाञ्चनादि भोग्य पदार्थेभ्यो अत्यन्त आसक्तिं भी उसी प्रकार मनुष्यको कुमार्गमें ले जाकर विनष्ट कर देता है । केवल तुम्हारे समान मनुष्य ही उपदेशोंके पात्र होते हैं, क्योंकि स्वच्छ स्फटिक-मणिमें जिसप्रकार चन्द्रकी किरणें अनायास प्रवेश करती हैं, उसी प्रकार स्वच्छ हृदयमें ही उपदेशगुण सुखपूर्वक प्रवेश कर सकते हैं । गुरुका उपदेश-वचन गल्लकर होने पर भी, असाधु पुरुषके कानमें उपस्थित होने पर, वे जलके समान, गुस्तर शूल उत्पन्न करते हैं । परन्तु वे ही सज्जन पुरुषके कानमें उपस्थित होने पर, दायीके शङ्खमय कर्णाभरणके समान सुखकी अत्यन्त शोभा उत्पन्न करते हैं । प्रदोषकालका चन्द्रमा जिस प्रकार, अन्धकारके अत्यन्त कृणवण होने पर भी उसको दूर कर देता है, उसी प्रकार गुरुका उपदेश, अत्यन्त क्लृप्त होने पर भी, काम-क्रोधादि समस्त दोषोंको विनष्ट कर देता है । वृद्धावस्था जिस प्रकार केशोंको निर्मूल करती हुई क्रमसे शुक्ल-रूपमें परिणत कर देती है, उसी प्रकार अन्तरिन्द्रिय दमनके कारण गुरुका उपदेश भी, उन दोषोंको निर्मूल करता

१. भाजनम् । २. सुखम् । ३. च । ४. अपहरति च सकलम्, हरत्यति*** । ५. अतिमलिनमप्यन्धकारमिव । ६. क्वचित् वयः पदं नोपलभ्यते ।

मयति । अयमेव चानास्वादित-विषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशर-शर-प्रहार-ज-
र्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विन-
यस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः, किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवा-
नलो वारिणा । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलक्षानम् ; अनुपजा-

परिणमयति, तथा प्रशमहेतुगुरुपदेशोऽपि तदेव दोषजातममलीकुर्वन् गुणरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । तथा
हि गुरुपदेशो नाम जनानां धर्माज्जने कामम्, दुष्टेषु क्रोधम्, स्वर्गादौ लोभम्, दुष्कृताचरणे मोहम्,
दानद्वयादौ मदम्, स्वदुर्गणे च मात्सर्यं प्रवर्त्तयन् उक्तानवगुणानेव गुणतामुपजनयतीति धीधनाः
प्रतिपादयन्ति ।

ननु राज्याभिषेकसमय एव कथमुपदिश्यते समयान्तरेऽप्येतत्सम्भवादित्यत आह—अयमिति ।
आस्वादितः अनुभवविषयीकृतः विषयरसः सुन्दरीसुवर्णादिभोग्यवस्तुगुणो येन तस्य तादृशस्य, ते तव
अयमेव उपदेशस्य शिक्षायाः कालः समयः ।

नवनुभूतविषयरसस्य शिक्षणे को दोष इत्यत आह—कुसुमशर इति । हि यतः, कुसुमशरस्य
कामदेवस्य शरप्रहारेण बाणाभिधातेन जर्जरिते उपप्लुते अनेकशो विवरीकृते च हृदये चेतति जलमिव
सलिलमिव उपदिष्टं गुरुपदेशो गलति चरति चालनीन्यायादिति । एवञ्च सातिशया कामोद्दीपना
वचनमात्रेण गुरुशिक्षणं प्रवेशमात्रेण दूरीकरोतीत्याशयः । इह नवयौवनेत्यारभ्येतावत्सन्दर्भं चोपमासङ्कारः ।

नन्वेवमपि संस्कृतप्रसृतस्य शास्त्रज्ञानयुक्तस्य च विनयप्रभावेण न ते दोषाः प्रवेष्टुं शक्नुवन्तीत्यत
आह—अकारणञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । दुष्प्रकृतेः असच्चरित्रस्य पुंसः अन्वयः सद्गुणः, वा अथवा श्रुतं
शास्त्रज्ञानं च विनयस्य सन्मार्गप्रवृत्तेः अकारणं भवति हेतुर्न भवतीत्यर्थः, 'स्वभावो दुरतिक्रमः' 'अतीत्य
हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्त्तते' इति न्यायादित्याशयः । इह 'अकारणम्' इत्यत्र नञः प्रधानत्वेन
तस्य च समासेन गुणीभूतत्वेन 'असुर्यं परया राजद्वारा' इतिवद्विधेयाविमर्शदोषोऽस्त्येव तस्य च निरा-
करणं 'कारणं न भवति' इति पाठकरणेनैव समाधेयम् । प्रतिपादितविषयं समर्थयति चन्दनस्यादिना ।
चन्दनान् मलयजतरोः प्रभवति सङ्क्षेपणोत्पन्नत इति चन्दनप्रभवः अनलोऽपि किं न दहति भस्मीकरोति
अपि तु दहत्येवेत्यर्थः । तथा च नान्वयो विनयस्य हेतुरित्याशयः । तथा प्रशमहेतुनापि शैत्यकारणेनापि
वारिणा सागरजलेन वडवानलः वाडवाग्निः किंवा न प्रचण्डतरो भवति समुद्दीप्तो भवति अपि तु भवत्ये-
वेत्यर्थः । अतश्च शैत्यकारणं शास्त्रज्ञानं न विनयस्य हेतुरित्याशयः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अन्यस्वरूपेण प्रस्तुतं गुरुपदेशं प्रशंसति—गुरुपदेशश्चेत्यादिना । किञ्चेति चार्थः । गुरुपदेशो नाम
पुरुषाणां जनानाम् अखिलमलानां समस्तकामक्रोधप्रभृतीनां कर्हमादीनाञ्च प्रचालनचमं शोधनसमर्थम्,
अजलक्षानं सलिलरहितस्नानस्वरूपः । स्नानान्तरं तु सलिलसहितमित्यवगच्छ । न उपजातम् उत्पन्नं
पलित्वादि बाह्यव्यग्रयुक्तश्चेतादि वैरूप्यं विकृतिर्यत्र तत्तादृशम्, तथा न विद्यते जरा जीर्णत्वं यत्र तत्तादृ-
शम्, बुद्धत्वं वार्धक्यस्वरूपम्, प्रशमत्वसदसद्विवेकाद्युत्पादनादित्याशयः । बुद्धत्वान्तरं तु उपजातपलित्वा-
दिवैरूप्यं सजरवञ्छेत्यस्याधिक्यम् । न आरोपितः उत्पादितः मेदोदोषः पृथुलत्वोत्पादकमेदोनामकधानु-
बुद्धिदोषो येन तत्तादृशम्, गुरुकरणं गौरवहेतुस्वरूपः, बहुदक्षितोत्पादकतया समस्तगौरवप्रयोजकत्वान्-

हुया क्रमसे गुण-रूपमं परिणत कर देता है । तुमने अंततः किन्हीं योग्य पदार्थोंके रसका स्वाद नहीं चखा है
इसीलिए तुम्हें उपदेश ग्रहण करनेका उचित समय वही है । क्योंकि, कामदेवके बाणप्रहारसे जो हृदय जर्जरित
हो गया है, उस हृदयसे उपदेश वाक्य जलके समान बाहर निकल जाता है । दुश्चरित्र लोगोंकी अच्छे कुलमें
उत्पत्ति किंवा शास्त्रज्ञान, सन्मार्गप्रवृत्तिका कारण नहीं होता । देखो सङ्क्षेपवश चन्दन-वृक्षसे जो अग्नि उत्पन्न
होती है, वह क्या जलती नहीं है ? शान्ति-कारक समुद्रजलसे भी क्या वडवानल अत्यन्त प्रचण्ड होकर
उठता नहीं है ? गुरुका उपदेश, मनुष्यके समस्त मलप्रक्षालन करने योग्य जलहीन स्नान-स्वरूप है (अर्थात्
जैसे जलसे स्नान करने पर सब बाह्यका मैल धुल जाता है उसी प्रकार गुरुके उपदेशसे सब आन्तरिक दोष
दूर हो जाते हैं) । और गुरुका उपदेश, मनुष्योंका वार्धक्य स्वरूप है, इस वार्धक्यमें कैशकी पकता और अङ्गु-
ली-

१. कश्चित् 'शर' इति पदस्मात् । २. संप्रहार । ३. कश्चित् हि पदं न विद्यते । ४. हृदि । ५. क्षतबा-

विनयस्य । ६. चन्दनप्रभवोऽपि । ७. अजलं स्नानम् ।

तपालितादिवैरूपमजरं वृद्धत्वम्, अनारोपितमेदोदोषं^१ गुरुकरणम्, असुवर्णविरचनम-
ग्राभ्यं^२ कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः, विशेषेण^३ राज्ञान्, विरला
हि तेषामुपदेशारः। प्रतिशब्दक इव^४ राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दाम-वर्ष-श्वश्रु-
स्थगितं^५ श्रवणविवराओपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेना-

दित्याशयः। गुरुकरणान्तरं तु मेदोदोषोत्पादकमित्यस्याधिक्यम्। न सुवर्णेन कनकेन विरचना निमित्तिः
यस्य तत्तादृशम् अग्राभ्यं ग्राभ्यवदोषशून्यं भण्डादिवान्वयतिरिक्तभूतम् अतिरमणीयमित्यर्थः। कर्णाभरणं
श्रोत्रभूषणस्वरूपः केवलमप्येवैव चित्तशोभोत्पादनादित्याशयः। कर्णाभरणान्तरं तु सुवर्णरचितं ग्राभ्य-
ज्ञेयस्याधिक्यम्। अतीतज्योतिः तेजःशून्यः आलोकः प्रकाशस्वरूपः परीक्षायां मालोकादित्याशयः।
आलोकान्तरं तु तेजस्वीत्यस्याधिक्यम्। नोद्वेगकरः अवलेशोत्पादक इत्यर्थः प्रजागरः जागरस्वरूपः
समस्तवस्तुषु सावधानतोरोपादनादित्याशयः, जागरणान्तरं तु क्लेशोत्पादकमित्यस्याधिक्यम्। अत्र सर्वत्र
अधिकांशदोषविशेष्यरूपकमलङ्कारः।

विशेषणैः। एते अजलज्ञानप्रभृतयो गुणाः राज्ञां नृपतीनां विशेषेण आधिक्येन उपकारिण इत्यर्थः,
एवञ्च विद्यमानेषु स्वस्वेषु प्रभुतया कल्याणाधिक्यसम्भवात्, अविद्यमानेषु अनर्थाधिक्यसम्भवाच्चे-
त्याशयः। ननु प्रभूणामुपदेशोऽप्येवैव सम्भवन्तीत्यत आह—विरला इति। हि यतः विरला अल्पा
एव तेषां राज्ञाम् उपदेशार उपदेशदातार।

ननु कथं खलु तेषामुपदेशारो विरला इत्यत आह—प्रतिशब्दक इति। प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिरिव
प्रतिशब्दकः स्वार्थं कप्रत्ययः, जनो लोकः, भयात् ब्रासत् राजवचनं नृपवचः अनुगच्छति अनुसरति,
ननु सम्भवे सति प्रतिवक्तव्यं, अतएव विरला इत्याशयः। उपमा।

अथ यदि केऽपि भयं परित्यज्य उपदेशं दानुमपि शक्नुवन्तीत्यत आह—उद्दामेति। उद्दामा विस्त्रुता
वर्षा गवाः एव श्वयथः शोथाः तैः स्थगितानि आच्छादितानि श्रवणविवराणि श्रोत्रच्छिन्नाणि येषां ते
तादृशाः, ते राजानः उपदिश्यमानमपि कथ्यमानमपि न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति। शोथेन कर्णविवरोधे
श्रवणभावो यथा भवति तथा गर्वेण तेषामुपदेशवचनामपि श्रवणे न गच्छन्तीत्यभिप्रायः। इह निरङ्गं
केवलरूपकमलङ्कारः।

ननुपदेशसमये हि राजानस्तत्रैव तिष्ठन्ति नान्यत्र गच्छन्ति नवा तान् वारयन्तीति ततः कथं न
शृण्वन्तीत्यत आह—शृण्वन्तोऽपीति आकर्णयन्तोऽपि गजो हस्ती तद्वत् यन् निमीलितं नेत्रसंकोचमात्रं
तेन अवधीरयन्तः उपदेशमवहेत्यन्तः हितोपदेशदायिनः शिष्याकथकान् गुरुन् स्वेदयन्ति क्लेशयन्ति
सयलोपदेशस्यावज्ञानादित्याशयः। लुप्तोपमा।

यिख्यादि विकृति उत्पन्न नहीं होता है, एवं शरीर भी जीर्ण-शीर्ण नहीं होता है (अर्थात् बाल सफेद हुए बिना-
वृद्धावस्था आए बिना ही बूढ़ोंमें गणना हो जाती है)। और गुरुका उपदेश स्मृकताका साधक है और मेद दोष
को उत्पन्न नहीं करनेवाला है (अर्थात् मेदमें विकार हो जानेसे मनुष्य मोटा हो जाता है, किन्तु गुरुके
उपदेशसे बिना किसी दोषसे मनुष्य गौरवान्वित हो जाता है)। गुरुका उपदेश, कानका सुन्दर वाम्भूषण है किन्तु
सुवर्ण निर्मित नहीं है; तेज नहीं है किन्तु आलोकस्वरूप है, (अर्थात् उससे मनुष्योंकी ओखें खुल जाती हैं)।
यह जागरणस्वरूप है किन्तु सब विषयोंमें सावधानता कारणसे वह किसी प्रकारका कष्टको नहीं उत्पन्न करता है,
वे सब गुण राजाओंके पक्षमें विशेष उपकारी हैं, क्योंकि-उनको उपदेश देनेवाले कम ही होते हैं ऐसे उपदेशार्थोंकी
कमी होनेका कारण यह है कि प्रायः सभी लोग भयवश प्रतिध्वनिके समान राजाओंके वचनोंका केवल अनुसरण
ही करते रहते हैं। गुरुर अहंकार-रूप-शोष-रोग (सूजन) से राजाओंके कानके छेद बन्द हो जाते हैं,
इसलिए किसी के उपदेश देने लगने पर भी, वे उसे सुन नहीं पाते हैं। और कदाचित् सुनने पर भी हाथीके

१. मददोषम्। २. विरचना द्राक्षम्। ३. अपनीत***। ४. अव 'तु' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते।
५. एव। ६. उद्दामवर्षाश्च वृष्टुस्थगितदर्पाश्चैतत्स्थगित। ७. उपदिश्यमपि।

वधोरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशादयिनो गुरुन् । अहङ्कार-दाहज्वर-मूच्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अस्मीकाभिमानोन्मादकारिणी धनानि, राज्य-विष-विकार-तन्द्नीप्रदो राजलक्ष्मीः ।

(आलोकयन्तु तावत् कल्याणाभिनवेशो लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि सुभट-खड्गमण्ड-लोत्पल-वन-विभ्रम-भ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादे-कान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तु-भमणोरतिनैपुण्यम्, इत्येतानि सहवास परिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वेवोद्भूता ।

अहो राजानो ह्येवं कथं कुर्वन्तीत्यत आह—अहङ्कारेणेति । हि यतः राजप्रकृतिः सूपतीनां स्वभावः, अहङ्कारोऽभिमान एव दाहज्वरः तीव्रतायः तेन या मूच्छा मोहः तथा अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा सदसिद्धिचारहितेत्यर्थः, अत एव विह्वला व्याकुला चञ्चला । विशेषतश्च, धनानि सम्पत्तयः अस्मीकाभिमा-नेन धनानां विनाशशालिखान्मिथ्यागर्भेण उन्मादं मत्ततां कर्तुं शीलं येषां तानि तयोक्तानि, अन्यतश्च राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः, राज्यम् आधिपत्यमेव विषं विकृतिकारणत्वात्, तेन योः विकारः तेन तन्द्नी तन्द्नाम् आलस्यं प्रवृत्तातीति सा तादृशी । पृथक् एव हेतुभ्यो राजान उक्तरूपं विदूषत इत्याशयः । निरङ्गकैवल्यरूपकम् ।

राज्यविषेत्यादिकथितविषयं समर्थयितुमाधिक्येन लक्ष्मीस्वभावमेव दर्शयति—आलोकयित्व्या-दिना । कल्याणो मङ्गले अभिनिवेशी आग्रहान्वितो अवाप्तः, प्रथमम् आवौ लक्ष्मीं श्रियमेव तावत् आलो-कयन्तु वस्तुनो विचारयन्तु । हि तथाहि सुभटा निपुणशोद्धारः तेषां खड्गमण्डलम् असिसमूह एव उत्पलवचं कमलकाननं तत्र विभ्रमे विचरणे भ्रमरी मधुकरास्तीति स्वभावा, इयं पुरोदश्यमाना लक्ष्मीः । पारिजातपल्ल-वेभ्यः क्षीरसमुद्रादेवोत्पन्नमानमन्दारतरुक्षिसलयेभ्यः रागां रक्तिमानमेव रागम् आरामनि लोकानुरागं गृहीत्वेव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्भूता तन्मन्यन्तसमय उथिता । एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । इन्दुशकलात् शशिखण्डात् एकान्तवक्रतां नितान्तकुडिलतामेव एकान्तवक्रतां नितान्तलघुव्यवहारम् । उच्चैः श्रवस इन्द्राश्वात् चञ्चलतां स्पन्दितशरीरत्वमेव चञ्चलतां लघुकालस्थापिविषम् । कालकूटात् काल-कृतसंज्ञकविषात् मोहनशक्तिं मूच्छैरिष्याद्वनसामर्थ्यमेव मोहनशक्तिम् अन्यवशीकरणसामर्थ्यम् । मदिराया मद्यतः मदं मत्ततोत्पादनसामर्थ्यमेव मदम् औद्धत्यम् । तथा कौस्तुभमणेः भगवतो विष्णोः कण्ठरत्नस्य सकाशात् अतिनैपुण्यम् अत्यन्तकठोरत्वमेव अतिनैपुण्यं नितान्तनिर्दयत्वम् । इत्येतानि रागप्रभृतीनि, सहवासपरिचयवशात् एकप्रावस्थाप्रणयवशात्, विरहस्य मन्दारादिभिर्विलेपस्य विनोदचिह्नानि अपनोदनचिह्नभूतानि गृहीत्वेव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्भूता उथिता, तत्तद्वगुणवत्त्वादि-त्याशयः । अपरोऽपि सहचरैर्विरलेपसम्भावनायां तदीयचिह्नीभूतं छत्रपादुकादिकमादाय परदेयं याती-त्यवगन्तव्यम् । इह 'सुभटखड्गमण्डलोत्पलवने'त्यादौ परम्परितरूपकमलङ्कारः । रक्तिमानुरागप्रभृतीनां

समानां औलं वन्द कर उत उपदेशकी अवहेलना (ये परवाही) करते हुए उन हितोपदेश दाता गुरुश्रीको दुःखित करते रहते हैं, क्योंकि—राजाश्रीका स्वभाव, अहङ्काररूप दाहज्वर-जनित मूच्छति विवेकहीन होकर एकवार ही विह्वल हो जाता है । विशेषतः वनसम्पत्ति, मिथ्या अभिमानसे उन्मत्त कर देती है और राज्यलक्ष्मी, राज्य-रूप विषके विकारसे तन्द्ना (सुस्ती) उत्पन्न कर देती है ।

तुम मङ्गल प्राप्ति के लिए यत्नवान् हो, इसलिय पहले लक्ष्मीको ही विचार कर देखो—यह लक्ष्मी, निपुण शोद्धारश्रीके खड्गसमूहस्वरूप कमल-वनमें विचरण करनेवाली भ्रमरी-स्वरूपा है । एवं यह क्षीर-सागरमेंसे निक-लने के समर्थमें पारिजातपल्लवोंके साथ एक जगह रहनेसे पहलेसे ही प्रेम उत्पन्न हो गया था, उसे उन लोगोंके विरह दुःख दूर करनेके विह्वलरूप, पारिजातपल्लवके समीपसे राग (रक्तिमा, अनुराग), चन्द्रखण्डसे अत्यन्त वक्रता (कुडिलता, प्रतिकूलता) उच्चैःश्रवाके समीपसे चञ्चलता (चपलता अस्थिरता) कालकूट विषके समीपसे मोहनशक्ति (मूर्च्छित करनेकी शक्ति, वशीकरण करनेकी शक्ति), मद्यके समीपसे मादकता (उन्मादकपना) एवं कौस्तुभमणिके समीपसे अत्यन्त निष्ठुरता ये सब, साथ लेकर ही मानो बाहर आई है । अधिकसमय परिचयवश

१. अवधारयन्तः । २. तन्द्नाप्रदा विषतन्द्नीः । ३. राज्यलक्ष्मीः । ४. कथितं सुभटपदंनोपलभ्यते । ५. विभ्रम । ६. नैपुण्यम् । ७. गृहीत्वेवोद्भूता ।

न ह्येवंविधमपरम्^१ अपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति, यथेयमनाद्य^२। लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। दृढगुणपार्श्व-सन्धान-निष्पन्दीकृतापि नश्यति। उहाम-दुर्ध-भटसहस्रोह्मा-सितासिलता-पञ्जर-विधृताप्यपक्रामति। मद्जल-दुर्दिनान्धकारगर्ज-घन-घटा-परिपालितापि प्रपलायते, न परिचयं रक्षति, नाभिजनमीक्षते, न रूपमालोक्यते^३, न कुलक्रममनुवर्त्तते, न शीलं पश्यति, न वैदग्ध्यं गणयति, न श्रुतमाकर्णयति, न धर्ममनुबुध्यते, न त्यागमाद्रि-

भेदेऽपि श्लेषाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, प्रदर्शितरूपं रूपकम्, क्रियोत्पेक्षा चैत्यतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः।

नहीति। इह जगति अस्मिन् संसारे एवं विधम् एतादृशम् अपरिचितं परिचयनिबन्धनप्रेमनिरपेक्षम् अपरम् अन्यत् किञ्चित् वस्तु नास्ति न विद्यते यथा येन प्रकारेण ह्यस् अनार्या नीचस्वभावा।

बाह्यातिशयेन लक्ष्म्या अपरिचितत्वं समुपपादयति—लब्धापीत्यादिना। लब्धापि महता बलेन प्राप्तपि प्रायेण न लभ्यते इत्यपर्ययः। दुःखेन बलेन खलु निश्चयेन परिपाल्यते परिपालनविषयीक्रियते, अन्यस्तु परिचितो नैतादृशं करोतीत्याशयः।

दृष्टेति। दृष्टा यथायथप्रयोगेनान्यथाविधातम्याः गुणाः सन्धिविग्रहयानद्वैधीभावा एव पाशो रज्जुः तेन यद् सन्धानं बन्धनं तेन निष्पन्दीकृतापि निश्चलीकृतापि लक्ष्मीः, नश्यति परपक्षाश्रयादर्शनाभावं याति, अन्ये पाशबद्धा गोप्रभृतयोऽपि नैतादृशमित्याशयः।

इह कैचित् विरोधाभासनिरङ्गकेवलरूपकयोः सङ्कर इति वदन्ति। परे तु विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहात् सन्देहसङ्करालङ्कारो निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्णते हस्याचक्षते।

उत्तमेति। उहामो विपुलो दुर्पोऽहङ्कारो यस्य तेन तादृशेन भटसहस्रेण योद्धृद्वन्द्वेन उह्मासिता ऊर्ध्वीकृता असिलता लथिततरवारय एव पञ्जरं पक्ष्यादिबन्धनगृहं तत्र विधृतापि आबद्धापि लक्ष्मीः, अपक्रामति अपसरति पश्चान्तरमाश्रयतीत्यर्थः। पञ्जरविधृता मृगेन्द्रमृत्तयः पशवोऽपि नैतादृशमित्याशयः।

इहापि विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः, स च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्णते। मतान्तरे तु विरोधाभासतयाविधिरूपकयोः सङ्कर इत्यवश्यम्।

मदजलेति। मद्जलानि दानवारीण्येव दुर्दिनानि श्यामत्वसाधर्म्यात् मेघच्छाहानि तैः अन्धकारः तमो येभ्यः सघोकाः गजा हस्तिन एव घना मेवाः तेषां घट्या समूहेन परिपालितापि रक्षितापि लक्ष्मीः प्रपलायते पश्चात्तरे पलायनं करोति। माज्जरोऽपि नैतादृशं शक्नोतीत्याशयः।

इह गजेषु मेघस्वारोपे मद्जलेषु दुर्दिनस्वारोपो निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः। तथा गजेषु मेघस्वारोपे मद्जलेषु दुर्दिनस्वारोपाभावेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना आहोस्वित् दुर्दिनस्वारोपकरणरूपे मेघस्वारोपकारणे सत्यपि तदनुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करश्च, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

नेत्यादि। परिचयं संस्तवं न रक्षति न पालयति, विरालम्बनस्यापि परिध्यामात्, श्वाऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः। अभिजनं संकुलं न ईक्षते नावलोकयति तत्परित्यागेन नीचकुलाश्रयणात्, सेवकोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः। रूपं सौम्यं नालोकयते न वीक्षते, सुन्दरपरित्यागेन दुश्चरित्रावलम्बनात्, गणिकापि नैतादृशमाचरतीत्यभिप्रायः। कुलक्रमं नानुवर्त्तते वंशपरिपाठ्या सुरचिताहं कथमकस्मादन्यत्र ब्रजामीति न गणयतीत्यर्थः, द्रष्टव्येव तत्परित्यागात्, गजोऽपि नैतादृशमिति भावः। शीलं सम्बर्त्तनं न

जो स्तेह उत्पन्न हो जाता है, उसको कुछ गणना नहीं करती है, इसके सिवा अन्य कोई इस संसारमें नहीं है जैसी यह नीच प्रकृतिवाणी है। इसको पालने पर भी महाकष्टे ही परिपालन करना होता है। दृढ भावते प्रयुक्त सन्धि-विग्रहादि गुणरूपा रज्जुद्वारा (फँसे) मज्बूत बँध कर निश्चल कर रख लेने पर भी चली जाती है। अत्यन्त दुर्प-समन्वित योद्धाओंसे घुमाई गई खड्गगुलारूप पिंजरेमें फँसाकर रखी जाने पर भी दूसरी तरफ चली जाती है। मद्-जलरूप दुष्टिद्वारा अन्धकार करनेवाले हस्तिरूप बादलोंसे घेर कर रखी जाने पर भी भाग जाती है। और यह लक्ष्मी, न स्नेहकी परवाह रखती है, न कुलके प्रति दृष्टि पात करती है, न

१. कचित् अपरमिति नावलोक्यते। २. कचित् किञ्चिदिति नास्ति। ३. अनार्या दुःखेन लभ्यते। ४. कचित् 'पाश' इति प्रदर्शित। ५. 'उलसितासिलता'। ६. 'गजवदितवनवटादोप'। ७. आलोकयति।

यते, न विशेषज्ञतां विचारयति, नाचारं पालयति, न सत्यमवबुध्यते, न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरं तेऽस्मिन् पश्यत एव नश्यति । अद्याप्याहूत-मन्दर-परिचर्यावर्त्त-भ्राति-जनित-संस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनी-सञ्चरणैक्यतिकर-लम्प-नलिन-नालकण्ठक-भूतैर्वै न कचिदपि निर्भरमावप्राति पदम् । अतिप्रयत्नविधुतापि परमेश्वरगृहेषु विविध-गन्धगाज-गण्ड-

पश्यति नावलोकयति, कुत्सितस्याऽप्याश्रयणात्, सेविकाऽपि नैतादृशमिति भावः । वैदग्ध्यं कौशलं न गणयति न विचारयति, जडस्याऽप्यवलम्बनात्, पथिकोऽपि नैतादृशमित्याशयः । श्रुतं शास्त्रज्ञानं नाकर्णयति न शृणोति, विद्वान्सं परित्यज्य मूर्खाऽवलम्बनात्, सेविकाऽपि नैतादृशमाचरतीति भावः । धर्मसुकृतं न अनुबुध्यते धर्माचरोऽपि धार्मिकं नावलम्बत इत्यर्थः । प्रायेण पापिन एवावलम्बनात्, कपोतोऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः । त्यागं दानं न आदिष्यते दानसामर्थ्याद्रेण दातारं नावलम्बत इत्यर्थः । दातृपरित्यागेन कृपणावलम्बनात्, माजरोऽपि नैतादृशमित्याशयः । विशेषज्ञतां विशेषेण सर्वार्थविदतां न विचारयति नाश्रयतीत्यर्थः । प्रायेण व्यापारिणमवलम्बनात्, धूर्तोऽपि नैतादृशमित्याशयः । शिष्टानुचरितं मार्गं न पालयति न रक्षति, चण्डालभवनोऽपि गमनात्, रूढाऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः । सत्यम् अवितर्कं नानुबुध्यते न जानाति, प्रायेण वज्रकावलम्बनात्, जडापि नैतादृशमाचरतीत्याशयः । लक्षणं सर्वातिलकध्वजवज्रादिस्वामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति, तथाविधं पुरुषं नावलम्बत इत्यर्थः, तथोक्तं परित्यज्य लक्षणरहिताश्रयणात् पान्थोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

गन् बँति । गन्धर्वनगरलेखा भूतयोनिविशेषाणां राजावेवावलोक्यमानं यस्मिन् तत्पङ्क्तिः, यदा— इतिभ्रमे गगने नगरवदवलोक्यमाना कपि रेखा, सेव इयं लक्ष्मीः पश्यत एव अवलोकयन्तं जनमानसस्यैव नश्यति विलयं व्रजति, हृदयमन्त्यमाश्रयमित्याशयः । उपमा ।

बृहत्संहितायां गन्धर्वनगरावलोकनफलमभिहितम्—

‘गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरक्षानपातवातकरम् । दृष्टे नरेन्द्रमृदुयुवामेऽरिभयं जगः सत्ये ॥’ इत्यादि । अद्यापि । आहूत उपपन्नो यो मन्दरपरिवर्त्तनं चोरोद्धिमथनसमये मेरुपर्वतचूर्णनेन आचर्य अभ्यासं भ्रमिः तत्र या भ्रातिः तत्र स्थिताया लक्ष्म्या अपि घूर्णनं तथा जनितः चिरकालोत्पादितः संस्कारः घूर्णनोत्पादकवैगाभिधसंस्कारो यस्याः सा तथोक्ता सतीव अद्यापि अधुनापि परिभ्रमति भवनादभ्यवचनं गच्छतीत्यर्थः । अन्योऽपि पूर्वभ्रमिसंस्कारवशात् कालान्तरेऽपि भ्रमति । क्रियोत्प्रेक्षा ।

कमलिनीति । कमलिनीषु पङ्कजलतासु सञ्चरत्यतिरेकेण लक्ष्म्याः पङ्कजवनविद्यमानमवप्रसिद्धेः भ्रमणसम्पर्केण लक्ष्मिणा पादौ संसक्तानि यानि नलिनानां पङ्कजानां नालकण्ठकानि तैः चत्ता विदीर्णपादेव लक्ष्मीः, कचिदपि कुत्रापि पदं प्रतिष्ठासेव पदं चरणं निर्भरं निश्चलं न आबध्नाति न विषत्ते । अपरोऽपि कण्ठकचतुर्चरणः निश्चलं पदं स्थापयितुं नास्ति । इहातिशयोक्तिक्रियोत्प्रेक्षयोपपङ्क्तिभावेन सङ्करालङ्कारः । अनिष्टभेदेति । परमेश्वरगृहेषु महाराजभवनेषु अतिप्रयत्नेन अतिप्रयासेन विधृता स्थिरीकृतापि इयं लक्ष्मीः, विविधा अनेकप्रकारा ये गन्धर्वगजा गन्धेभाः तेषां गण्डयोः कपोलयोः यानि मधूनि दानवारीष्येव मधूनि मयानि तेषां पानेन आस्वादेन मत्ता क्षीयेव सती परिस्खलति भ्रश्यति नृपात्तरं व्रजतीत्यर्थः । अस्यापि मधुपानमत्ता प्रयासेन विधृतापि अवलोकयत एव भ्रश्यति । इहाऽप्युक्तालङ्कारः ।

सौन्दर्यको देखती है, न कुल-परम्पराका अनुसरण करती है, न स्वभावके प्रति लक्ष्य करती है, न दक्षता (वातुर्ष) का आदर करती है, न विशेष ज्ञानका विचार करती है, न आचारका पालन करती है, न सत्यको समझती है एवं न पुरुषोंके ध्वज-वज्रादिचिह्नोंको देखकर उनका अनुसरण करती है । आकाशमें गन्धर्व-नगर-रेखाके समान देखते-देखते ही सड़ हो जाती है । समुद्रमन्थनके समय मन्दराचलके भ्रमणसे उभरने जो भँवर उत्पन्न हुई थी, यह उसमें घूमकर, उस संस्कारवश ही मानो अब भी घूमा करती है । कमल-वनमें विचरण करनेके समयमें कमल-दण्डके काँटे लगनेसे रुधिर (पैर) क्षत-विक्षत हो गया है, इसीसे मानो यह किसी स्थान में भी जमकर पैर नहीं रखती है । बड़े-बड़े राजाओंके महलोंमें बड़े-बड़े उद्योग करके रखी जाने पर भी अनेक गन्ध-गजोंके गण्डस्थलका मधुपान से मत्त होकर ही मानो स्खलन कर जाती (दूसरे राजाओंके पास चली जाती)

१. अनुबुध्यते । २. कचिद् ‘नगर’ इति पदञ्चोपलभ्यते । ३. भ्रमति । ४. ‘संसार’ । ५. ‘नाल-कण्ठके’, नालकण्ठकेत्येव । ६. कचिद् ‘अपि’ इति पदं नोपलभ्यते ।

मधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव-
ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्तं कमलमिव समुपचितं-मूल-
वृषट्-क्रोष-मण्डलमपि युञ्जति भूभुजम् । लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि
तरङ्गवुद्धचञ्चला दिवसकरगतिरिव प्रकटित-विविध-संक्रातिः । पातालगुहेव तमोबहुला ।

ननु महाराजभवने गन्धगजास्तिष्ठन्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः स्खलनं जायतां किन्तु सज्जन-
भवनेष्वपरिस्खलितान् कुतो न तिष्ठतीत्याकांक्षायासाह—पारुष्यमिति । पारुष्यं कर्कशतामेव पारुष्यं निर्द-
यत्वम् उपशिक्षितुमिव अम्बसितुमिव असिधारासु खड्गधारासु निवसति निवासं करोति । ययासिधारासु
पारुष्यशिक्षणं कृता सा कथं सज्जनभवने स्थास्यतीत्याशयः । यद्वा—येनासिधारा यस्य गले पातयितुं
क्षम्यते पश्यतया विरावलम्बनमपि तं परित्यज्य झटित्येव तं पातयितारमवलम्ब्य ह्वाशयः । अत्रापि
पूर्ववदेवालङ्कारः ।

विश्वरूपत्वंमिति । विश्वं ब्रह्माण्डं तस्य रूपानि यत्र तथोक्तं यद्रूपं तद्विश्वरूपं तत्त्वं ग्रहीतुमादातुमिव
नारायणमूर्तिं विष्णोः शरीरम् आश्रिता अवलम्बिता, तन्मूलतः विश्वरूपत्ववत्त्वात् । येन हि कदाचिद्
व्यापारिणां गृहे वाणिज्यलक्ष्मीरूपेण, कदाचिद् वीराणां राज्ञां गृहे राजलक्ष्मीरूपेण ह्वादिनानां रूप
धारणेन दीप्यत इत्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अप्रत्ययेति । अपि च अप्रत्ययोऽविश्वातो बहुलः अधिको यस्यां सा तादृशी, दिवसान्तकमलमिव
दिनावसानपङ्कजमिव, समुपचितानि साधुतया वृद्धिमुपगतानि मूलं विजयतिमिच्छीभूतं सैम्यं ब्रह्मदेशश्च,
दण्ड उपायविशेषः नालञ्च, कोशो धनं मध्यभागश्च, मण्डलं राष्ट्रं परमण्डलञ्च, एतानि यस्य तं तादृशं च
भूभुजं नृपतिं युञ्जति परित्यजति नृपान्तरमवलम्ब्यत इत्यर्थः । अतएवाविश्वासाधिक्यमित्याशयः ।

इह विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः पूर्णोपमा च, उभयोरप्यङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः ।
लपेति । लता व्रततिरिव लक्ष्मीः, विटपकान् विन्दितकामुकान् वृक्षशाखाश्च अध्यारोहति आश्रयणं
करोति । 'विटपः पङ्खवे पिङ्गे विस्तारो स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ।

गङ्गेति । गङ्गा आग्रीरथी सेव लक्ष्मीः, वसुर्नां धनानां प्रसिद्धानामष्टदेवविशेषाणां च जनन्यपि,
तरङ्गवुद्धचञ्चलस्थायकवत् चञ्चला चपला, पत्ने—तरङ्गवुद्धवुद्धैः भङ्गस्थासकैः चञ्चला ।

पुरा किल गङ्गा वशिष्ठशापाच्चरत्स्वमुपगतानष्टौ वसुर्जनयामासेति महाभारतीया कथा ।
दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य गतिर्गमनं सेव लक्ष्मीः, प्रकटिता आविष्कृता विविधेषु नाना-
प्रकारेषु लोकेषु सङ्क्रान्तिः सञ्चारो यथा सा तादृशी, पत्ने प्रकटिता विविधा महाविपुलप्रभृतय द्वादश-
विधाः संक्रान्तयो राश्यन्तरसंक्रमणानि यथा सा तादृशी ।

पातालमिति । पातालगुहा पातालकन्दरा सेव लक्ष्मीः, तमः तमोगुणोत्पन्नाज्ञानम् अन्धकारश्च
बहुलोऽधिको यस्यां सा तादृशी ।

है । निष्ठुरता सीखनेके लिए ही मानो तलवारकी धाराओंमें निवास करती है । नारायणके समीपसे विश्वरूप
(अनेक प्रकारके रूप) ग्रहण करनेके लिए ही मानो उनके शरीरका आश्रय लिया है । इसके प्रति अविश्वास
हो अधिक परिमाणमें करना होता है, क्योंकि कमलके मूल, नाल, कोश (कली) एवं विस्तार इन सबों से विशेष
वृद्धि पाते रहने पर भी दिनके शेष भागमें शोभा जिस प्रकार उस कमलको त्याग कर देती है, उसी प्रकार राजा
का सैन्य (मूलधन), दण्डशक्ति (उपाय भेद), कोश (खजाना) और राज्य इन सबों से विशेष वृद्धि पाते
रहने पर भी लक्ष्मी उस राजाका परित्याग कर देती है । लता जिस प्रकार वृक्षकी शाखाओं का आश्रय करती है,
लक्ष्मी भी उसी प्रकार कुत्सित कामुक व्यक्तियों का आश्रय करती है । गङ्गा जिस प्रकार वसुओं (तन्नामक आठ
पुत्रों) की जननी होने पर भी तरङ्गों और बुद्धुद्धोंसे चञ्चल है, यह भी उसी प्रकार धनकी उत्पन्न करने वाली
होने पर भी तरङ्गों और बुद्धुद्धोंके समान चञ्चल है । सूर्य की गति जिस प्रकार महाविपुल दिनादिषु संक्रान्तियों
का (एकसे दूसरे राशि पर जाने का) प्रकाश करती है, यह भी उसी प्रकार व्यक्तियोंके गृहमें (एकसे दूसरेके
पास) सञ्चार करती है । पाताल की गुफा में जिस प्रकार अधिक परिमाणमें ही अन्धकार रहता है, इसके

हिडिम्बेवं भीमसाहसैकहाय्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दरीताने-
कपुरुषोच्छ्रया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम्,
गुणवन्तस्यपित्रमिव न स्पृशति, उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते, सुजनमनिमित्त-
मिव न पर्यति, अभिजातमहिमिव लङ्घयति, शूरं कण्टकमिव परिहरति, दातारं दुःस्व-
प्रमिव न स्मरति, विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति, मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्पर-

हिडिम्बेति । हिडिम्बा घटोक्तचजननी राजसी सेव लक्ष्मीः, भीमसाहसैकेन पराध्याक्रमणप्रभृति-
केवलमीषणहृदकारितया हार्यं हर्षं शक्यं हृदयं चेतो यस्याः सा तादृशी, पक्षे भीमो वृकोदरः तस्य
साहसैकेन हिडिम्बमारणादिकेवलोल्लाहक्रियया हार्यं हृदयं यस्याः सा तादृशी ।

प्रावृडिति । प्रावृट् वर्षासमयः सेव, अचिरद्युतिं स्वल्पसमयवर्त्तिनीं पुरगृहादिसौभां कर्तुं शीलं
यस्याः सा तादृशी, पक्षे अचिरद्युतिं तडितं कर्तुं शीलं यस्याः सा ।

दुष्टेति । दुष्टा त्रासप्रदर्शनेच्छादुषितान्तःकरणा पिशाची राजसीव, दूषितः प्रकटीकृतः अनेकेषां
बहूनां पुरुषाणां उच्छ्रायः अभ्युद्यो यया सा तथोक्ता सती, स्वल्पसत्त्वम् अल्पजं जनम् उन्मत्तीकरोति
तदुच्छ्रायप्रकटनेन तदास्या उद्वर्णं विदधाति, पक्षे—उर्ध्वीकृतपाणिनरमानं पुरुषः पृथक् दूषितः निजदेहे
प्रकाशितः अनेकेषां बहूनां पुरुषाणां उच्छ्राय उन्नतता यया सा नितान्तदीर्घैर्यथः, तथोक्ता सती अल्प-
सत्त्वं दुर्बलं मातृपुत्रं उन्मत्तीकरोति त्रासेनेत्याशयः ।

‘लतेव’ इत्याशयः ‘दुष्टपिशाचीव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः ।

सरस्वतीति । सरस्वती भारती तथा परिगृहीतं स्वीकृतं विद्यावन्तमित्यर्थः जन्मपुरुष ईर्ष्ययेव सरस्-
वेणैव नालिङ्गति नावलम्बते, सपत्न्यन्तरालिङ्गितं स्वाभिन् सपत्न्यन्तरवदित्याशयः । इह गुणोत्प्रेचालङ्का-
रेण समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

गुणेति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तम् अपवित्रं चण्डालादि जन्मं पुरुषमिव न स्पृशति न स्पर्शं
करोति । उदारसत्त्वं महाशयं जनम् अमङ्गलमिव अकल्याणमिव न बहु मन्यते नाधिकमादित्यते । सुजनं
सुपुरुषम् अनिमित्तमिव उल्कापातादिविदुर्लभमिव न पर्यति नावलोकयति । अभिजातं सत्कुलीनं जनम्
अहिमिव सर्पमिव लङ्घयति अतिक्रम्य गच्छति । शूरं शौर्यगुणोपेतं कण्टकमिव परिहरति परित्यजति ।
दातारं बहुप्रदं दुःस्वप्नमिव अशुभस्वप्नमिव न स्मरति न चिन्तयति । विनीतं विनयगुणसंयुक्तं पातकिनं
पापकारिणमिव नोपसर्पति न पार्श्वे प्रयति । मनस्विनं प्रशस्तचित्तम् उन्मत्तमिव प्रथिलमिव उपहसति
उपहास्यं करोति ।

इह ‘गुणवन्तम्’ इत्यादिद्वितीयान्तपदानां जनमितिप्रकृतविशेष्यपदानुषङ्गात् ‘मनस्विनमुन्मत्त-
मिव हसति’ इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये उपमालङ्कारः ।

परस्परंति । किञ्चेति चार्थः । इन्द्रजालं कुहकं दर्शयन्ती प्रकाशयन्तीव जगति संसारे परस्परविरुद्धं

आने पर लोगोंकी भी उसी प्रकार अधिक परिमाणमें ही मोह हां आया करता है । भीमसेन का साहस जिस प्रकार
हिडिम्बा राजसी (भीम की स्त्री घटोत्कच की माता) का मन अपहरण किया था, उसी प्रकार केवल भयङ्कर
साहस ही इसका मन अपहरण कर लेता है । वर्षाकाल जिस प्रकार क्षण भङ्गुर विधुत का प्रकाश करता है,
वह भी उसी प्रकार लोगों की अति अव्यकाल रहने वाली ही गृह-नगर की शोभा का प्रदर्शन करती है । कोई
दुष्टा पिशाचिनी जिस प्रकार अपने शरीरमें बहुपुरुष-परिमित उन्नता (ऊँचाई) दिखा कर दुर्बल व्यक्तियोंको
भयसे उन्मत्त करती है, वह भी उसी प्रकार अनेक पुरुषोंको उन्नति दिखा कर अव्यग्रदि वाले पुरुषोंको उसकी
आशामें उन्मत्त कर देती है । सरस्वती द्वारा परिगृहीत व्यक्ति (विद्वान्) को ईर्ष्यावश से ही मानो आलिङ्गन
नहीं करती है । गुणवान् व्यक्तिको अपवित्र समान स्पर्श नहीं करती है । महाशय (उदार) व्यक्तिको अमङ्गलके
समान बहुत आदर नहीं करती है । सुजनको कुलक्षणके समान नहीं देखती है । सत्कुलोत्पन्न (कुलीन) व्यक्तिको
सर्पके समान लौं कट चली जाती है । वीरको कण्टकके समान छोड़ देती है । दाताको दुःस्वप्न के समान स्मरण
भी नहीं करती है । पातकीके समान विनयी के पास में भी नहीं फटकती है, और मनस्वी व्यक्तिको उन्मत्तके
समान उपहास करती है । यह लक्ष्मी, इन्द्रजाल दिखाते-दिखाते ही मानो इस संसारमें परस्पर-विरुद्ध-

१. हिडिम्बेव । २. कचित् ‘न’ कारो नोपलभ्यते । ३. दुःस्वप्नं । ४. नापसर्पति । ५. हसति ।

विरुद्धश्चेन्द्रजातमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथाहि, सततम् उष्माणमारोपयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमाधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिं सम्भावयि नृणां सुवद्वयति । ईश्वरतां धानार्पा अशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटु-विपाका । विग्रहवत्यपि अप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषो-

मिथोऽसंयद्धर्मयुक्तमित्यर्थः, निजम् आत्मीयं चरितं वृत्तं प्रकटयति आविष्करोतीति सम्बन्धः । क्रियोपेक्षा ।

लघुमीचरिते मिथोऽसंयद्धर्मवत्त्वं प्रकटयति—तथाहाति । इयं लघुमीः, सततं निरन्तरम् उष्माणं तापम् आरोपयन्त्यपि प्रवर्धयन्त्यपि जाड्यं शैत्यम् उपजनयति करोतीति विरोधः; उष्माणं धनगर्भं जाड्यं जडत्वं सद्मद्विवेकशून्यत्वमिति तत्परिहारः ।

उग्रं मिति । उन्नतिम् ऊर्ध्वगतित्वाद्धानापि कुर्वाणापि नीचस्वभावतां नीचवृत्तित्वम् आविष्करोति प्रकटयतीति विरोधः; उन्नतिम् अवस्थोत्कर्षम्, नीचस्वभावता औद्व्योपादानेन निन्दितचरित्रत्वमिति तत्समाधानम् ।

तोयराशेति । तोयराशेः जलनिधेः सकाशात् सम्भवति समुत्पद्यत इति तथाविधापि, नृणां पिपासां संवर्धयतीति विरोधः; नृणां धनाकर्षामिति तत्परिहारः ।

ईश्वरतामिति । ईश्वरतां शिवत्वं धानापि धारयन्त्यपि अशिवप्रकृतित्वं शिवभिन्नस्वभावत्वम् आतनोति विस्तारयतीति विरोधः; ईश्वरतां प्रभुतां धानापि आपादयन्त्यपि अशिवप्रकृतित्वम् अन्योत्पीडनकारणत्वेन अमङ्गलस्वभावत्वमातनोतीति तत्समाधानम् ।

बलोपचयमिति । बलोपचयं शारीरिकसामर्थ्यवृद्धिम् आहरन्त्यपि कुर्वत्यपि लघिमानं भारहीनत्वम् आपादयति जनयतीति शारीरिकसामर्थ्यवृद्धौ शरीरेऽवश्यम्भावाद्बिरोधः, बलोपचयं सैन्यवृद्धिं लघिमानं कापण्यमिति तत्परिहारः ।

अमृतेति । अमृतसहोदरापि पीयूषेन सममुत्पन्नापि एकसमुद्राज्यामानत्वादित्याशयः । कटुविपाका जिह्वायां कटुरसेति अमृतसहोदराया मधुररसत्वसम्भवे कटुरसत्वाद्बिरोधः; कटुः अन्येषां सन्तापकत्वेन क्लेशकरः विपाकः परिणामो यस्याः सा तादृशीति तत्समाधानम् ।

विग्रहेति । विग्रहवत्यपि मूर्तिमत्यपि, अप्रत्यक्षं चक्षुषागम्यं दर्शनं ज्ञानं यस्याः सा तादृशी चानुप-प्रत्यक्षागम्येत्यर्थः इति विराधः, विग्रहवत्यपि प्रेरकतया युद्धवत्यपि मिथः सङ्ग्रामविधायिन्यपि देववादेवा प्रत्यक्षदर्शनेति तत्परिहारः ।

पुरुषेति । पुरुषोत्तमे उत्कृष्टपुरुषे रतापि आसक्तापि खलजनप्रियेति विरोधः, पुरुषोत्तमरतापि भगवद्विष्ण्वासक्तापि खलजनप्रिया बाहुल्येन दुष्टजनवलम्बनादिति तत्समाधानम् ।

‘उष्माणमारोपयन्त्यपि’ हत्यारम्भ ‘पुरुषोत्तमरतापि’ हृत्यन्तं यावत् सर्वत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

धर्मसमन्वित अपना चरित्र प्रकट करती है । क्योंकि सर्वदा उष्णता उत्पन्न करती हुई भी शीतलता उत्पन्न करती है (धनका अद्वैत उत्पन्न कर, एवं मनुष्यको सदसद्विवेचनाशून्य कर देती है) । ऊपर उठा करके भी नीचेमें रखती है (अवस्थाकी उत्पत्तिको उत्पन्न कर अथ च मनुष्यको कृतसित स्वभाववाला कर देती है) । समुद्र (जलराशि) से उत्पन्न होकर भी पिपासा बढ़ाती है (धनको अमिलाषा की वृद्धि करती है) । शिव होकर भी अशिव स्वभावका विस्तार करती है (लोगोंको प्रभुत्व उत्पन्न करके दूसरेको पीड़ा देनेके कारण अमङ्गल स्वभाव को विस्तार करती है) । शरीरमें बल-वृद्धि करके भी लघुनाको उत्पन्न करती है (सैन्यवृद्धि करती है और स्वभावको कुपण करती है) । अमृतको सहोदरा होने पर भी जिह्वामें कटुरस (कड़वी) अनुभूत होती है (परिणाममें दुःखदायिनी होती है) । मूर्तिमती होकर भी चाक्षुष प्रत्यक्षके योग्य नहीं है (धनियोंके बीचमें परस्पर कटह उत्पन्न कर दुष्टियोंचर नहीं होती है) । उत्कृष्ट पुरुषमें आसक्त होने पर भी खल पुरुषसे प्रीति

१. कचित् ‘जगति’ इति पदं नावलोक्यते । २. सततम् । ३. उपजनयन्त्यपि । ४. राक्षसिच । ५. कटुम् ।

त्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्रमति । तथाहि, इयं संवर्द्धनवारिधारा लुण्णाविषवल्लीनाम्, व्याघरीतिरन्ध्रियभृगणाम्, परामशीधूमलेखा सच्चरितचित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवासजीर्णबलभी धनमदपिशचिकानाम्, तिमिरोद्भूतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुरः पताका सर्वाग्निनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगप्राणाणाम्, आपानभूमिः विषयमधूनाम्, सङ्गीतशाला भूविकारनाट्यानाम्, आवासदरी दोषाशी

रेणुः । रेणुमयीव रजोनिष्पन्नेव स्वच्छं विशदमपि कलुषीकरोति मलिनं विदधातीति विरोधः, स्वच्छमपि रागाहङ्काररहितमपि जन्म कलुषीकरोति रागाहङ्कारादियुक्तं विदधानीति तत्परिहारः ।

इह रजोनिष्पन्नस्येच्छात् क्रियोस्तेषां विरोधाभासश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यथेति—किञ्चेति चार्थः । चपला चञ्चला तडित्वेति च व्यज्यते, यथा यथा येन येन प्रकारेण इयं लक्ष्मीः दीप्यते प्रकाशते आविर्भवति, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण दीपशिखेव प्रदीपवज्जले कज्जलमलिनमेव परहिंसापरगोहरणादिकं दुष्कृतमेव न तु प्रायेण क्षोभनमित्येव पदार्थः कर्म केवलमुद्रमति आविष्करोति । पक्षे—कज्जलमेव मलिनं कर्म । पूर्वोपमा ।

मलिनकर्मोद्भूतं प्रदर्शयति—तथाहीति । इयं लक्ष्मीः, लुण्णा विषयेच्छा एव विषयवहस्यः अनर्थजनकत्वादिप्रलताः तासां संवर्धनवारिधारा वृद्धिकारणीभूतनिरन्तरसलिलमेकः, विद्यमानायामस्यानुष्णावृद्धयवलोकरनादित्याशयः । इन्द्रियाणि अन्धान्येव मृगा हरिणाः तेषां व्याधिगीतिः सुखधनजीविगानस्य, आकृष्य नष्टीकरणात् । व्याधा हि गानेन मृगानाकृष्य गतासूत्रं कुर्वन्तीति प्रख्यातं सर्वत्र । सच्चरितानि सदाचरणानि तान्येव चित्राणि आलेखयानि तेषां परामशीधूमलेखा आवरणधूमपङ्क्तिः, विद्यमानायामस्यां बाहुत्वेन जनानां सच्चरितावरणात् । मोहाः विषेयाविषेयविवेकाभावा एव दीर्घनिद्राः दीर्घस्वापाः तासां विभ्रमशय्या विलासशय्या, विद्यमानायामस्यां मोहवृद्धिर्दर्शनात् । धनमदाद्व्याहङ्कारा एव पिशाचिका लक्ष्म्यामेवावस्थानात् । शास्त्राणि वेदादीनि एव दृष्टयो लोचनानि तासां तिमिरोद्भूतिः नयनरोगविशेषस्योत्पत्तिः अनर्थेव शास्त्रदृष्टिनिरोधात् । सर्वाग्निनयनां सर्वविधदुश्चरित्राणां पुरःपताका अग्रवेज्यन्ती, पताकावलोकेनैव रथागमनानुवृत्त्यया अवलोकेनैव सर्वविधदुश्चरित्रानुमानात् । क्रोधावेगाः कोपसंभ्रमा एव ग्राहा जलजन्तवः तेषाम् उत्पत्तिनिम्नगा उद्भवनदी, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन कोपसंभ्रमोद्भवदर्शनात् । विषयाः स्मृचन्दनादिसम्भोगवस्तुन्येव मधूनि अनर्थजनकत्वेन मद्यानि तेषाम् आपानभूमिः पानगोष्ठिकास्थानम्, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन भोगदर्शनात् । भ्रविकारा भ्रुकुट्य एव नाट्यानि अभिनयाः तेषां सङ्गीतशाला रङ्गशाला, अस्यामेवाधिक्येन अकूटीविधानात् । दोषाः कामाद्य एव आशीविषाः जीवनघातकत्वात्, विषधराः तेषाम् आवासदरी निवाकन्दरा, अस्यामेव कामाद्यवस्थानात् ।

करती है (नारायणमें आसक्त रहती है, एवं प्रायशः दुर्जनको ही प्रीति करती है) । धूलिमयी होकर ही मानो निर्मल वस्तुओंको भी मलिन कर देती है (अहङ्कारादि दोषरहित व्यक्तियों को अहङ्कारादि दोष से दोषी बना देती है) । और जैसे-जैसे यह चञ्चला लक्ष्मी आविर्भूत होती है, वैसे-वैसे ही दीपशिखाके समान कज्जलवत् मलिन पापकार्य ही केवल प्रकट करती रहती है । क्योंकि यह लक्ष्मी, विषय लाभसारूप विषयत्वसमूह को वृद्धि करनेवाली जलधारा है, (अर्थात्, जैसे जलधारा विष-लताओं को वृद्धि करती है, वैसे यह मृगलुण्णा को वृद्धि करती है), अन्धिय-रूप हरिणोंके पक्षमें व्याधिका गान है (अर्थात्, जैसे व्याधिका गीत हरिणोंको आकर्षित करता है, वैसे यह अन्धियोंको आकर्षित करता है), सच्चरित्ररूप चित्र समूहका आवरण करनेवाली धूम पङ्क्ति है (अर्थात्, जैसे धुएँ से चित्र मिट जाते हैं, वैसे यह सच्चरित्रको बिगाड़ देती है) ; मोहरूप दीर्घनिद्राके पक्षमें कोमल शय्या है (जैसे कोमल शय्या पर बेलके खूब नींद आती है, वैसे यह मोहको विलास-भूमि है), धनाभिमानरूप पिशाचिनियोंके रहनेके लिए दूरी फूटी अटारी है, शास्त्र रूप-नेत्रके पक्षमें तिमिर-नामक नेत्ररोग है, सब दुराचारोंके आगे उड़नेवाली पताका है, क्रोधवेगरूपी जलजन्तुओं (मगरों) को उत्पन्न करने वाली नदी है, स्मृच-चन्दन-वनिता प्रभृति भोग्य पदार्थरूपी मदकी पान-भूमि है, भ्रविकार-रूपी अभिनयक

विपाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहारानाम्, अकालप्रावृट् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिलोकापवादविस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणां, वक्ष्यशाला साधुभाषस्य, राहुजिह्वा धर्मन्न्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि, यो ह्यपरिचित-
यानर्थो न निर्भरमुत्पृच्छेत्, यो वा न विप्रलब्धः । नित्यनमित्यमालोक्यगतापि चलति, पुस्तक-
मपि इन्द्रजालमाचरति, उत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यभिसन्धत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति ।

सत्पुरुषाः शिष्टाः तेषां व्यवहाराः साधुकरण्यचरणानि तेषाम् उत्सारणाय दूरीकरणाय वेत्रलता वेतस्यष्टिः, उज्जतायामस्यां शिष्टानामपि प्राक्सातुकप्रव्यवहारविलोपात् । गुणा दयादाक्षिण्यप्रभृतय एव कलहंसका कादम्बराः तेषाम् अकालप्रावृट् असमयप्राप्तवर्षासमयः, वर्षासमये कादम्बानामिव विषयमानायामस्यां गुणानामदर्शनात् । कपटं छलाचरणमेव नाटकम् अभिनयः तस्य प्रस्तावना आशुबन्ध, विद्यमानायामेवा स्यां कूटव्यवहारारम्भात् । कामो मदन एव करी दन्ती तस्य कदलिका रम्भा, सस्यामेवास्यां स्वच्छन्दस्य-
वहरणात् । साधुभाषस्य सौजन्यस्य वक्ष्यशाला हृन्मनभवनम्, सस्यामेवास्यां सौजन्यस्य विलोपात् ।
तथा धर्मो धर्मव्यवहरणमेव इन्द्रमण्डलं स्वच्छतया चन्द्रविम्बं तस्य राहुजिह्वा सैहिकेरसना, अन्येव धर्मव्यवहरणप्रासात् ।

हृद् 'इयं संवर्द्धनवारिधारा नृणांविषवल्लीनाम्' इत्यारभ्य 'राहुजिह्वा धर्मन्न्दुमण्डलस्य' इत्यन्तं यावत् प्रायेण परम्परितरूपकमलङ्कारः । केवलं 'पुरःपताका सर्वांश्चिनयानाम्' इत्यत्र, 'उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहारानाम्' इत्यत्र च निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

नहीति । हि निश्चितं तं जनं न पश्यामि नाबलो कयामि, यो हि जनः अपरिचितया परस्परपरिज्ञान शून्यया अनया लक्ष्म्या निर्भरं गाढं नोपगृहो नालिङ्गितः सम्पत्तिलिप्सया निरतिशयव्यापारानन्तरं तया न संश्लिष्ट इत्यर्थः । यो वा न विप्रलब्धः त्यक्त्वा न प्रतारितः ।

हृद् लक्ष्म्यां कार्यद्वारा कुलटाया गणिकाया वा व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिर्वोध्या । अपि चात्र 'न हि तं पश्यामि' इति वाक्यस्योत्तरत्र पाठ एव समुचितः अन्यथा यद्वच्छब्दान्वितवाक्ययोस्तरत्र पाठेन वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः 'न्यक्कारो ह्ययमेवं मे यद्वश्यः' इत्यादिवरसमापतेदेवेति बोध्यम् ।

सर्वविधिनैव लक्ष्म्या वञ्चनामुपपादयति — नियतमित्यादिना । नियतं निश्चितम् इयं लक्ष्मीः आले-
ख्यगतापि चित्रलिखितापि चलति भवतान्तरं गच्छति । पुस्तकमपि शृङ्गाद्यादिरचितपुत्तलकारूपापि इन्द्रजालं कुहकम् आचरति प्रदर्शयति, अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात् । 'पुस्तकी हस्तनिर्घटं' इत्यादि वाग्भटः । 'पुस्तं लेख्यादिकर्मणि' इत्यमरस्य—

'मुद्रा वा दारुणा वाथ वज्रोणाप्यथ चर्मणा । लोहरजैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥'

इति रामाश्रमो टीकाश्रानुसन्धेया । उत्कीर्णापि प्रस्तरं निस्तव्य, रचितापि विप्रलभते स्रष्टि परिश्रम्य वञ्चयति । श्रुतमस्यास्तीति श्रुता अशं आदित्वादच् प्रत्ययः, दुराचारनिषेधकशास्त्रज्ञानयुक्ता-
पीत्यर्थः अभिसन्धत्ते छलव्यवहारं करोति अविश्वासव्यवहारात् । चिन्तितापि स्मृतापि वञ्चयति प्रता-
रयति । विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

सङ्गीत-शाला है, कामादि दोषरूपी विषयसौंके रङ्गनेको युक्ता है, सत्पुरुषोंके सद्व्यवहारोंको दूर भगनेवालो वेतको छड़ी है, दयादाक्षिण्यादि गुण रूपी कलहंसों की असामयिकोपरिस्थ वर्षा ऋतु है, लोकनिन्दारूपी विस्फोटका विस्तार करनेवाली भूमि है, कपटाचरणरूपी नाटककी प्रस्तावना है, कन्दर्प-रूपी हाथी का कदलीवन है, साधुभावकी वक्ष-शाला (हृदयगृह) है, और धर्माचरणरूपी चन्द्रमण्डलके लिपि राहु जिह्वा है । मैं ऐसा कोई पुरुष नहीं देखता कि इस अपरिचिता लक्ष्मी द्वारा गाढ़ आलिङ्गित होकर बादमें प्रतारित नहीं हुआ है । यह लक्ष्मी; चित्र पट पर चित्रित होने पर भी निःसन्देह चली जाती है । श्रुतिका अथवा काष्ठादिद्वारा पुत्तलिका बनाकर रखने पर भी इन्द्रजालके समान व्यवहार करती है । पथरमें खुदवाकर रखने पर भी धोखा देती है । शाखाभिरु होने पर भी दुर्ग्यवहार करती है, प्राणिकी आशासे भक्तिके द्वारा स्थान करने पर भी ठगती है ।

१. व्यवहारानाम् । २. विस्फोटानाम् । ३. कचित् अनवेति इति पदं नावलोक्यते । ४. पुस्त-
कमप्यपि ।

एवंविधयापि चानया दुराचाराय कथमपि दैववशेन परिगृहीताः^१ विह्वला भवन्ति राजानः, सर्वोपनिषाधिष्ठानताञ्च गच्छन्ति । तथाहि, अभिषेकसमय एव तेषां मङ्गलकलसज्जैरिव प्रश्रान्तयेनैवाक्षिप्यम्, अधिकार्यधुमेनेव मल्लिनीक्रियते^२ इत्यम्, पुरोहितकुशाग्र-सम्मारजनीभिरवापनीयते^३ क्षान्तिः, उष्णीषपट्ट^४-बन्धनेवावच्छाद्यते^५ जरागमनस्मरणम्, आतपत्रमण्डलेनेवापवाच्यते^६ परलोकदर्शनम्, चामरपत्रनैरिवापह्रियते^७ सत्यवादिता, वेत्रदण्डैरिवोत्साध्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलैरिवैतिरस्क्रियन्ते साधुवादाः^८, ध्वजपटपङ्क्तवैरिव परामृश्यते यशः । केचित्^९ श्रम-वश-शिथिलं^{१०}-शङ्कति-गल-पुटं^{११}-चपलाभिः स्वद्योतोन्मेष-

प्रेमिति । एवंविधयापि पूर्वोक्तलक्षणलक्षितयापि दुराचाराया दुष्टाचरणया अनया लक्ष्या कथमपि महता बलेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीता आश्रिता राजानो नृपतयो विह्वलाः समाकुलप्राप्तवन्ति । सर्वेषां समस्तानाम् अविनयानां दुर्व्यवहाराणाम् अधिष्ठानताम् आस्पदत्वं च गच्छन्ति प्राप्तवन्ति ।

इह लक्षणां कार्यद्वारा पिशाचीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः ।

वैकुण्ठं दुर्व्यवहारास्पदवस्त्र समुपपाद्यति नयाधीति । अभिषेकसमय एव राज्याभिषेकलक्षण एव पूर्णं नृपनीनां मङ्गलकलसज्जैरिव कल्याणकुम्भभाभोरिव द्वाधिष्यम् औदार्यं प्रकाशयते प्रबालनविषयीक्रियते । अभिषेकसमय अभिषेकाङ्गहोमः तस्य धूमेन हृदयं स्वान्तं मल्लिनीक्रियते राज्ञामिति शेषः । पुरोहितः पुरोधाः तेषां कुशाग्राण्येव दर्भाग्राण्येव सम्मार्जन्यः ताभिः क्षान्तिः समागुणः अपनीयते रेणवादिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुस्येन सहिष्णुताशून्यत्वात् । उष्णीष मूर्ध्वेष्टनं तदेव पट्टबन्धः सौमयसन-बन्धनं तेन जरागमनस्मरणं^१ 'वार्द्धक्यं मे अधिष्यतीति' चिन्ता अवच्छाद्यते शिरोवत् अभियत इव, बाहुस्येन वृक्षानामुपहृतात् । आतपत्रमण्डलं मण्डलीकृतचलत्वं तेन परलोकदर्शनं जन्मान्तरदृष्टिः अपवार्यते अन्य-पुरुषावलोकनवत् निवार्यते, आधिष्यते परलोकभाविश्लेषादौषाभावेनाथर्मव्यवहरणात् । चामरा बालव्यजनाः तेषां पत्नयः वातैः सत्यवादिता अवितथवादिता अपह्रियते रेणुवत् अपनीयत इव बाहुस्येनासत्य-संभाषित्वात् । वेत्रदण्डाः वेतसयष्टयः तैः गुणा दद्यादाक्षिण्यादयः उत्सारयन्ते अन्यजन्तवः दूरीक्रियन्त इव, बाहुस्येन तेषां गुणरहितत्वात् । साधुवादाः सौजन्यप्रशंसावचनाभि जयशब्दकलैः जयशब्दकोलाहलैः तिरस्क्रियन्ते सामान्यवाक्यवत् आच्छाद्यन्त इव, बाहुस्येन तत् साधुवादविमुखत्वात् । ध्वजपटपङ्क्तवैः उत्सर्जितकेतुदण्डसंस्कृतप्रतिपताकाभिः, यशः श्लोकः परामृश्यते क्षिप्रविशद्वर्णवत् प्रोच्छ्रयत इव, तत्पर्यन्तं विविधदुर्व्यवहारवशात् बाहुस्येन तेषां यशोविलोपात् ।

इह 'अभिषेकसमय एव' इत्याद्याख्य 'ध्वजपटपङ्क्तवैरिव परामृश्यते यशः' इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । केवलं 'पुरोहितकुशाग्रे' इत्यादौ निरङ्गकेवलरूपकसंकीर्णं क्रियोत्प्रेषालङ्कार इत्यवश्यम् । केचित्ति । केचित् राजानः, विह्वलतामुपयान्तीत्यग्रिमोऽस्य सम्बन्धः । असवशेन दूरे दूष्यनादि-प्रयासाधिष्येन शिथिलं श्रयं यत् शङ्कनेः मयूरादिपक्षिणः गलपुटं कण्ठदेशः तद्वत् चपलाभिः चञ्चलाभिः,

ऐसी यह दुराचारिणी, अदृष्टवश किसी प्रकार से राजाओं का परिग्रह कर भी ले तो वे व्याकुल होकर किसी कामके नहीं रहते और सुख दुराचार परावण हो जाते हैं । क्योंकि अभिषेक के समय ही उनकी सब चतुरता मानो माङ्गलिक मल्लों के जलसे धुल जाती है । अभिषेकाङ्ग होमके धुंसे मानो उनके हृदय मलिन हो जाते हैं । पुरोहितोंकी कुशाग्ररूप मार्जनी (झाड़ू) से मानो उनके क्षमाराग दूर फेंक दिये जाते हैं । रेशमी कपड़े को पगड़ीके बान्नेसे मानो मै भी बूझ होऊँगा' इस प्रकारकी चिन्ताको ढँक देती है । प्रसारित ध्वजसे ही मानो जन्मान्तरके प्रति दृष्टिपातकी रोक लगा देती है । चामरके बाणसे ही मानो सत्यवादिता फी वड़ा देती है । वैतकी छदियोंसे ही मानो दयाप्रदक्षिण्यादि सब गुण बाहर निकाल दिये जाते हैं । जयध्वनिके कोलाहलसे ही मानो, उनके सौजन्यकी प्रशंसा नीचे फेंक दी जाती है । एवं ध्वजालस्य विरतन पताकासे ही मानो यश पोंछ दिया जाता है । परिश्रमवश शिथिल हुए पक्षीके गलदेश (गद्गन) के समान एवं खद्योत (जुगनू) के प्रकाशके

१. दैवपरिगृहीताः । २. विह्वलीभवन्ति । ३. पदेषाम् एव चैतेषाम् । ४. मल्लिनीभवति । ५. अपह्रियते । ६. ...पट... । ७. अनाच्छाद्यते । ८. अपस, ध्वजैः, अपर्यायते । ९. ...कलकलरवैः । १०. क्षथित । ११. श्रमशिथिल... । १२. ...पक्षपुट... ।

सुहृत्-मनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः सस्पद्भिः प्रलोभ्यमानाः, धन-त्वलाभावलेपविस्मृत-जन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टामुजैर्वरागावेशेन बाध्यमानाः, विविधविषय-भासे-लालसैः पञ्चभिर्मनस्क-सहस्रसंख्यैरिवेन्द्रैरायास्यमानाः, प्रकृतिचञ्चलताया लब्धप्रसरेणैकैनापि सहस्रतामिवोपगतेन मनसा आकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतै-रिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेश्यन्ते, सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव विडम्ब्यन्ते, पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते, मदनशरैर्ममोहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वन्ते, धनोपमाणा पच्यमाना इव विचे-खद्योतो अयतिरिक्ताः तस्य उन्मेषवत् प्रकाशवत् सुहृत् चण मनोहराभिः, विनश्वरवात् किञ्चित् समय-मात्रचित्तहारिणीभिः, अत एव मनस्विजनाः ज्ञानिलोकाः तैः गर्हिताभिः निन्दिताभिः सस्पद्भिः धनादि-समृद्धिभिः, प्रलोभ्यमानाः लोभं प्राप्यमाणाः ।

इह द्वे लोभोपमे पदार्थहेतुककाण्यलिङ्गक्षेत्र्येतेषां मिथोनेरपेक्षेण तिलतण्डुलवत्संस्थिः ।

धनलवेति । धनलवस्य अत्यल्पद्रव्यस्यापि लाभावलेपेन प्राप्तिगर्वेण विस्मृतानि विस्मरणं प्राप्ताभि-जन्मानि जन्पि यैस्ते तादृशाः, अत्यल्पस्यापि द्रव्यस्य प्राप्तिगर्वेण 'के वयम्, केधामासम्जाः, कीदृगवस्था अभूम्' इति स्मरणरहिता इत्यर्थः । एतद्वि दृक्कसुतपरम् । अनेकैश्चानाविधैः दोषैः वातपित्तकफविकारैः उपचितेन वृद्धि गतेन दुष्टेन दूषितेन असृजा रक्तेन यथा पीड्यमाना भवन्ति तथा दोषैः कामक्रोधादिभिः प्रवृद्धेन रागावेशेन विषयासक्तिरूपाभिनिवेशेन बाध्यमानाः अधरीक्रियमाणाः । पूर्णोपमा ।

विविधेति । विविधा अनेकेषु विषयाः शब्दस्पर्शादयः तेषां प्राप्तेषु ग्रहणेषु लालसैः लोछुपैः 'लोछुपो लोछुभो लोछो लम्पटो छालमोऽपि स' इति रमसः । पञ्चभिः यथार्थतः पञ्चमङ्गलकैरिव विषयाधिक्यात् अनेकसहस्रसंख्यैरिव विद्यमानैः, इन्द्रियैः श्रोत्रस्पर्शादिज्ञानकरणैः वाक्पाण्यादिकर्मकरणैश्च आयास्यमानाः निजनिजशब्दरूपज्ञादिविषयेषु निरन्तरगाढप्रवर्तनया परिचिद्यमानाः । गुणोपमेहा ।

प्रकृतिः । तथा प्रकृत्या स्वभावेनैव चञ्चलतया चपलतया कारणेन, लब्धप्रसरेण प्राप्तावकाशेन विविधविषयव्याप्तेन, अतएव एकैनापि विद्यमानेन सहस्रतां सहस्रसंख्यकस्वम् उपगतेन विषयाधिक्यात् प्राप्तेनेन मनसा चित्तेन आकुलीक्रियमाणाः व्यग्रीक्रियमाणाः सन्तः विह्वलतां चञ्चलताम् उपयान्ति उप-गच्छन्ति । क्रियोपमेहा ।

तस्मिन् समये च तेषां स्थितिं प्रदर्शयति—ग्रहैरिवेत्यादिना । ग्रहैः शनैश्चरादिभिः गृह्यन्ते ग्रियन्त इव, तस्मिन् समयेकविधभावयङ्गीविधानादित्युक्तम् । एवमप्येवमपि भावोऽवगन्तव्यः । भूतैः देवयोनिविशेषैः 'भूतोऽमी देवयोनय' इत्यमरः, अभिभूयन्ते आक्रमन्त इव । मन्त्रैः आधर्वणिक्कैः तान्त्रिकैर्वा आवेश्यन्ते कैश्चिदपुरुषैः स्वायत्ततायां प्रवेश्यन्त इव वशीक्रियन्त इत्येत्यर्थः । सत्त्वैः शार्ङ्गलादिहिंसकप्राणिभिः अवष्ट-भ्यन्ते हठाद्वल्लस्यन्त इव, कस्मिंश्चित्समये यातनाऽवगमादित्याशयः । वायुना वातव्याधिना विडम्ब्यन्ते विचारमयन्त इव । तथा पिशाचैः राक्षसैः ग्रस्यन्ते भक्ष्यन्त इव । अत्र सर्वत्र क्रियोपमेहालङ्कारः ।

स्थिर्यन्तराणि दर्शयति—मदनैस्त्यादिना । मदनशरैः कामबाणैः समोहता मर्त्यस्थलं ताडिताः सुख-भङ्गसहस्राणि विविधप्रकारा मुखभङ्गीरित्यर्थः कुर्वन्ते विदधते । धनोपमाणा धनाभिमानोत्पन्नसन्तापेन

समान क्षणभरके लिए देखनेमें सुन्दर, अतएव क्षणियों द्वारा निन्द्रा की गई संपत्तिसे कोई कोई राजा छुब हो जाते हैं । वे सामान्य धन-लाभ के अहङ्कार से अपने-अपने जन्म समय के वृत्तान्त को भूल जाते हैं; अतः पित्त-कफसे दूषित रक्तके समान कामक्रोधादि दोषोंसे छुडि प्राप्त विषयासक्ति में यातना भोग करते रहते हैं । शब्द-स्पर्शादि अनेक प्रकार के विषयों के रसका आस्वादन करने के अभिलाषी एवं पञ्चसङ्ख्यक होने पर भी विषय बाहुल्यसे मानो अनेक सहस्रसंख्या प्राप्त किए हुए इन्द्रियोंसे दुःख भोग करते रहते हैं और मन, स्वभावतः चञ्चल होनेके कारण अवकाश मिलतेसे अनेक विषय में दौडता रहता है । अतएव एक होने पर भी मानो सहस्र संख्या प्राप्त हुए उस मनसे राजा लोग अकुला कर एक ही बार में विह्वल हो जाते हैं । उस समय पूतनाप्रभृति कोई कोई ग्रह आकर मानो उन लोगोंको घेर लेते हैं । भूत मानो उन पर प्रभाव डालते हैं । किसी किसी मन्त्र-शक्तिसे ही मानो उन लोगों को वश कर लेते हैं । विकराल प्राणी (हिंसक जन्तु) मानो हठसे उनको पकड़ लेते हैं । वायुरीप से ही मानो वे विचलित किए जाते हैं । पिशाच मानो उनका घास करते हैं और कामके बाणोंसे मर्माहत होकर ही मानो वे हजारों मुख-विकार करते रहते हैं । इनके अहङ्कारादिमें पच्यमान होकर ही मानो

१. दोषासृज्येव । २. विषयरसप्राप्तम् । ३. प्रसारेण । ४. अभिवृत्ता इव ।

ष्टन्ते, गाढप्रहाराहता इव अङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तिर्यक् परिभ्रमन्ति, अधर्म-
भ्रमगतयः पङ्कव इव परेण सञ्चार्यन्ते, मृषावाद्-विष-विपाक-सञ्ज्ञात-मुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण
जल्पन्ति, सप्तच्छदन्तरव इव कुसुम-रजोविकारिरासन्नवत्तिना शिरः शूलमुत्पादयन्ति, आस-
न्नस्यव इव बन्धुजनम् अपि नाभिजानन्ति, उत्कुपित-लोचना इव तेजस्विनो नैक्षन्ते,

पच्यमानाः पाकविषयीक्रियमाणाः विचेष्टन्ते निस्पन्दविस्पन्दनादीननेकव्यापारान् कुर्वन्ते इव भर्जनपात्र-
गतधानादित्याशयः । गाढप्रहारेण यष्ट्यादेस्तीव्राघातेन आहता इव ताडिता इव अङ्गानि हस्तपादादीनि
न धारयन्ति स्वयं न वहन्ति । इहापि प्रतिवाक्ये पूर्वोक्त एवालङ्कारः ।

कुलीरा इति । कुलीराः कर्कटा इव तिर्यक् कुटिलं परिभ्रमन्ति विचरन्ति सर्वैः सह कौटिल्यं
व्यवहरन्तीत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

अथर्षेति । अथर्षेण दुष्कृतेन भद्रा विनष्टा गतिः विधेयमार्गे गमनं येषां ते तादृशाः, अन्यत्र तु
पापेन विनष्टगमनसामर्थ्याः, अत एव पङ्कवो न गच्छन्ति प्रजन्तीति पङ्कवः त इव, परेण सखिवादिना
सञ्चार्यन्ते उपदेशादिना विधेयमार्गे नीयन्ते, अन्यत्र तु परेण बन्धुवर्गेण सञ्चार्यन्ते करग्रहादिना
गमनं कार्यन्ते ।

इह पूर्णोपमा, सा च पदार्थहेतुकेन कायलिङ्गालङ्कारेण सङ्गीर्णा ।

शृषेति । मृषावादा असत्यभाषणानि एव विषाणि गारलाः तेषां विपाकेन विकारेण सञ्ज्ञातः समु-
त्पन्नो मुखरोगो वदन्त्याधिः येषां ते तथोक्ता इव सन्तः, अतिकृच्छ्रेण महता बलशेन जल्पन्ति प्रल-
पन्ति । प्रायेण गर्भवशांस्मौनमेव तिष्ठन्ति यदि कस्मिंश्चित्समये निर्बन्धातिशयेन जल्पन्ति तदपि प्रलाप-
प्रायमेवेत्याशयः ।

इह 'मृषापावादे'त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः तेन च सङ्गीर्णा क्रियोग्नेहा ।

सप्तच्छदेति । सप्तच्छदन्तरवः सप्तपर्णद्रुमा इव, कुसुमाति नेत्ररोगाः अवहेलनाद्योतकमन्यभङ्गीविशेषा
एव रजोविकाराः रजोगुणपरिणामाः तेः तादृशैः, आसन्नवत्तिनो निकटस्थाभिर्नो जनाः तेषां शिरश्शूलं
तज्ज्यक्लेशमिव क्लेशम् उत्पादयन्ति जनयन्ति, अन्यत्र तु कुसुमरजसां पुष्पापरागाणां विकारैः तत्सम्प-
र्कोत्पन्नपवनप्रकोपैरित्यर्थः शिरःशूलं शिरोवेदनम् उत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तच्छदपुष्परजसपरागविकयेन
मस्तकवेदना समुत्पद्यत इति वैद्यके विख्यातम् । 'कुसुमं क्षीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पोः' इति मेदिनी ।

आमर्षेति । आसन्नः समीपवर्ती मृत्युः प्राणवियोगो येषां ते तादृशा जना इव, बन्धुजनमपि
स्वजनमपि नाभिजानन्ति न परिचिन्वन्ति, एकत्राहङ्कारात् अन्यत्र बुद्धिलोपादित्याशयः ।

उत्कुपितेति । उत्कुपिते रगणे लोचने नयने येषां ते तादृशा जना इव, तेजस्विनः प्रतापवतो जनान्
नैक्षन्ते ईर्ष्याया न परयन्ति, अन्यत्र तु तेजस्विनो दिवसाधिपश्चरतीन् नैक्षन्ते लोचनप्रतिघातात्तत्र निरी-
क्षितुं शक्नुवन्ति ।

कालेति । कालेन महाविषभुजङ्गेन दृष्टा विचिता लोका इव, महामन्त्रैरपि पादगुण्यविषयकोत्तम-
विचारणाभिरपि न प्रतिबुध्यन्ते बुद्धिवैगुण्याच्च विधेयमनुजानन्ति, अन्यत्र तु महामन्त्रैरपि गाढमन्त्रैरपि
विषवेद्यानामित्यर्थः, प्रतिबुध्यन्ते ज्ञानं प्राप्नुवन्ति ।

जातुपैति । जातुषा लाक्ष्या रचितानीति जातुषाणि आभरणानि आभूषणावीव, सोष्मणं प्रतापवन्तं

अनेक प्रकार भाव-भङ्गी प्रकाश करते हैं, कर्कट (कैकड़े) के समान सर्वों के साथ कुटिलरूपसे चलते रहते हैं; अथर्मके
कारण कर्मय पथमें चलने की शक्ति नष्ट हो जाती है, अत एव पङ्कव के समान अथ पुरुष के सङ्घारसे चलते रहते हैं;
असत्यवादिता रूप विषके विकारसे मुख-रोग उत्पन्न होकर ही मानो वे अत्यन्त कष्टसे बोलते रहते हैं; सप्तपर्ण
वृक्ष जिस प्रकार फूलोंके परागसे समीपवर्ती लोगोंको शिरोरोग (माथेमें दर्द) उत्पन्न करता है, वे लोग भी
उसी प्रकार रजोगुणसे उत्पन्न अवशासूचक नेत्रमङ्गी द्वारा (आँखके दृष्टारसे) समीपमें बैठने वाले लोगोंको
दुःख उत्पन्न करते हैं; मृग्यु व्यक्ति (निकटतम मृग्यु पाने वाले) के समान वे लोग बन्धुजनोंको भी नहीं
पहचानते हैं, आँख बटने पर लोग जिस प्रकार किसी तेजस्वी (चमकीले) पदार्थके प्रति दृष्टिपात करनेमें समर्थ

१. अभिहता इव । २. मृषावादविपाक*** । ३. पार्श्ववर्तिना । ४. पुरःस्थितं बन्धुजनम् ।

५. उत्कृपित*** ।

कालदशा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते, जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टशराणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृताः न गृह्णन्त्युपदेशम्, वृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, इष्य इव पानवर्द्धिततैर्कथैः परप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थिताभ्यपि फलानीव दण्डविद्येपैर्महाकुलानि शातयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृत्योऽपि लोकविनाशा-
हेतवः, श्मशानाग्रयः इवातिरौद्रभूमयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठित-

जनस्य अशिञ्ज न सहन्ते न सुष्यन्ति । एकत्रेभ्योविशोदयन् संजवाहिन्याशयः ।

दुष्टेति । दुष्टा अक्षित्वा ये वारणा हस्तिनः त इव, महता उत्कृष्टेन मानेन अभिमानेन यः स्तम्भः स्तब्धता तेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, अन्यत्र तु महत् दीर्घं मानं प्रमाणं यस्य तथोक्तो यः स्तम्भः आलानस्तम्भः तेन तद्वन्धनेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, उपदेशं शिक्षां हस्तिपकवाक्यं च न गृह्णन्ति नाददते अवगणयन्तीत्यर्थः ।

तुणेति । तुष्णा धनलिप्सा सैव विषं गरलं तेन मूर्च्छिताः मोहं प्राप्ताः सन्तः, सर्वं पदार्थं कनकमयमिव द्रव्यमयमिव पश्यन्ति अवलोकयन्ति, सततं तच्चिन्तावशादित्याशयः ।

इष्य इति । इष्यो वाणा इव, पानेन सुरासेवनेन वर्द्धितं तैर्कथम् उग्रता येषां ते तादृशाः, परेणान्येन प्रेरिताः उत्साहं प्रापिताः सन्तः, विनाशयन्ति प्रजादीन्, अन्यत्र तु पानेन निशातप्रस्तरधर्षणेन वर्द्धितं तैर्कथं प्रहारशक्तिः सुशारवक्षित्यर्थः, येषां ते तादृशाः, तथा परेण अघुषा कासुकेण प्रेरिताः सन्तो विनाशयन्ति लक्ष्याणीति शेषः ।

दूरेति । दण्डविद्येपैः यष्टिनिक्षेपैः दूरस्थिताभ्यपि दृष्टिदृष्टेः स्वाधीन्यपि फलानि आम्नादीनीव, दण्डविद्येपैः सामदामदण्डभेदा इति तृतीयोपायप्रयोगैः दूरस्थिताभ्यपि महाकुलानि प्रशस्तवंशान् शातयन्ति नाशयन्ति पातयन्ति च । उपायान्तरस्य विद्यमानत्वे दण्डप्रयोगस्यानुचितत्वमित्याशयः ।

अकालेति । अकाले असमये कुसुमप्रसवाः पुष्पोद्गमा इव, सुन्दरस्वरूपाः सन्तोऽपि, लोकविनाशस्य जनव्ययस्य हेतवो दण्डप्रयोगात् कारणानि, अन्यत्र तु लोकविनाशाद्येतदकारणानि । तथा च प्रमाणम्—
‘दुर्मौषधिविशोषाणमकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्वैद्यं महोत्पातं बिभुदुःखाः ।

श्मशानेति । श्मशानाग्रयः प्रेतवनवह्नय इव, अतिरौद्राः अन्येषामस्थयन्तीषणा भूतयः सम्पदे अभिमानि च येषां ते तादृशाः । ‘भूतिर्भस्मनि सम्पत्तिर्हतिश्चङ्गारयोः क्षियाय’ इति मेदिनी ।

तैमीति । तिमिरेण तत्संज्ञकेन नेत्ररोगेण संसृष्टा इति तैमिरिकाः त इव, अदूरदर्शिनः साविदोषा-
नवलोकिनः दूरस्थितवस्त्ववलोकनासमर्थाश्च ।

उपेति । उपसृष्टा रतिसंलघ्ना गणिका इव, क्रुद्धैः नीचजनैः अधिष्ठितस्य आश्रितं भवनं गृहं येषां ते

नहीं होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार ईर्ष्यावश तेजस्वी लोगोंके प्रति इष्टिपात नहीं करते हैं; कालसर्पसे काट लिए जानेपर लोग जिस प्रकार विषवैष (ओषा) के उत्कृष्ट मन्त्रोंसे भी चेतनता प्राप्त नहीं करते हैं; वे लोग भी उसी प्रकार उत्कृष्ट मन्त्रागर्भों (सलाह) से भी अपने कर्तव्यकी समझनेमें समर्थ नहीं होते हैं; लाक्षानिमित्त आशूषणके समान दूसरेके प्रताप (पश्चात्तरमें—अक्षिके उताप) को सहन करनेमें समर्थ नहीं होते हैं; अक्षिधित हाथी जिस प्रकार बड़े परिमाणके बन्धनस्तम्भसे निश्चल किए जानेपर भी हस्तिपक (महत्त्व) की शिक्षाको ग्रहण नहीं करता है, वे लोग भी उसी प्रकार अत्यन्त अहङ्कारसे स्तब्धतावश निस्सन्दर्भर किसीका भी उपदेश ग्रहण नहीं करते हैं; धनलाक्षाखण्ड विषवेपसे विभ्रान्त होकर संसारके सब वस्तुओंको ही मानो धनमय देखते हैं, ज्ञान च्छानेवाले प्रस्तरके वर्षणसे सुधार (तीखे) बाण जिस प्रकार अघुष द्वारा द्योड़े जानेपर लक्ष्य पदार्थको विनष्ट करता है, वे लोग भी उसी प्रकार मद्यपानसे उग्रस्वरूप बह जानेके कारण एवं दूसरेको खुश करनेके लिए प्रजाओंको विनष्ट करते हैं; मनुष्य जिस प्रकार ढंडेको फेंककर दूर रहने पर भी बड़े-बड़े फलोंको तोड़ डालते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार दण्डप्रयोग (जुर्माना) कर दूर स्थित होनेपर भी सत्कुलोत्पन्न लोगोंको विनष्ट करते हैं, असामयिक पुष्पका विकास जिस प्रकार सुन्दर होनेपर भी लोगोंके विनाशका सूचक होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार मनोहर आकारवाले होनेपर भी लोगोंके विनाशका कारण बने रहते हैं; श्मशानस्थ

१. जातुषा इव । २. महालान, महालान***कृता अपि न । ३. अतिवृष्णाविषवेगमूर्च्छिता ।

४. असयः, अशयः, असवः । ५. व्याः ।

भवनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवसंपजनयन्ति, अनुदिवसमापूर्य्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्त्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतशरन्त्यामुपगतौः बलमीकतृणाम्रायस्थिताः जलविन्द्व इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वाथनिष्पादन्परैर्धन-पिशित-प्रास-गुप्त्रैरास्थाननलिनीकैः,^१ सृत्ं विनोद तादृशाः, अन्यत्र तु कुट्टैः विटैः अधिष्ठितं भवनं यासां ताः तादृश्याः । 'उपच्छेदं मैथुनं स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ।

धूयेति । धूयमाणा आकर्ष्यमानसंज्ञका अपि, अवलोकनादौ का कथा, इति भावः । प्रेतपटहा इव मृतशरीरमासयिकदङ्काशब्दा इव उद्वेजयन्ति उद्वेगं जनयन्ति । मृतशरीराणां पुरस्तात् पटहा बाधन्त इति देशविशेषव्यवहारः ।

चिन्थेति । संयोगादौ का कथा चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपीत्यर्थः, महापातकादीनां ब्रह्मक्रीहत्यादीनाम् अध्यवसाया उद्योगा इव, उपद्रवं चित्तस्याशान्तिम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति । न केवलं महापातकानि कृतात्मैव चित्ताशान्तिं जनयन्ति अपि तु तदुद्योगा अपीति 'चिन्त्यमाना अपि' इत्यस्य सादृश्यद्योतनार्थमध्यवसायपदमिति कुशला विभावयन्ति । मनुना च महापातकलक्षणमेवशुक्लम्—

‘ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनाशः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तेः सह ॥’

इह 'सतच्छुद्धतरव इव' इत्यारभ्य 'चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं 'तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकभयमिव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, गुणोत्प्रेक्षं चेत्पुन्योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरालङ्कारः ।

अथिति । अनुदिवसं प्रतिदिनं पापेन अधर्मेण आपूर्यमाणा भ्रियमाणा-इव आध्मातमूर्त्तयः स्फीत-शरीरा भवन्ति भूपतयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

एवं च सति किं भवेदित्यत आह—तदीति । किञ्चेति चार्थः । ताः पूर्वोक्तरूपा अवस्था येषां ते तादृशाः, व्यसनशतशय कामक्रोधोत्पन्नादोषजालस्य शरव्यं लघ्वं तस्य भावः तत्त्वम् आश्रयस्वञ्च उपगताः प्राप्ताः सन्तः, बलमीकं कीटविशेषेण निस्सारितमृत्तिकाशयः तन्न, तृणाप्रावस्थिता उत्पन्ननडादिप्रान्त-विद्यमानाः जलविन्द्व इव, पतितं स्वधर्मच्युतं पृथिव्यां परिश्रष्टं चापि आत्मानं स्वं नावगच्छन्ति पातित्येन युक्तया नावतुष्यन्ते, एकत्र मोहादुन्मथ्य शुष्कत्वादित्याशयः । उपमा । व्यसनानुयुक्तानि मनुना—

‘सुरायाचो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाख्या च कामजो दशको गणः ॥

पैशुन्यं साहसं द्रोह इव्यांसुरार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पार्श्वं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥’

अपर इति । अपरे अन्ये तु राजानोऽप्रेतनरूपेण दोषानपि गुणपक्षमध्याशोपयन्निर्भूतैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्वोपहास्यतामुपयान्तीति दूरेण सम्बन्धः । धूर्त्तविशेषणानि प्रथमं प्रदर्शयति—स्वार्थेति । स्वस्यात्मानो योऽर्थः प्रयोजनं तस्य निष्पादनं करणं तत्परैः, तदर्थमेव ब्रह्मनोद्योगादित्याशयः । धनानि द्रव्याप्येव पिशितानि मांसानि तेषां प्रासे ग्रहणं गुप्त्रैः दूरदृग्भिः पक्षिविशेषैः । आस्थानं सुपो-पवेशनस्थलमेव नलिनी सनोहरत्वाज्ञानावर्णत्वाच्च कमलिनी तस्या बकैः पक्षिविशेषैः । धूर्त्तवक्त्रपक्षिणो

अम्बिका भस्म जिस प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होता है, उन लोगोंकी सम्पत्ति भी उसी प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होती है; नेत्ररोग उत्पन्न होनेपर लोग जिस प्रकार दूरकी चीजको नहीं देख पाते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार परिणामकी नहीं देख पाते हैं; वेदयाओंके गुड़ जिस प्रकार काष्ठको लोगोंसे युक्त होते हैं । उन लोगोंके गुड़ भी उक्षी प्रकार नीच जनोंसे युक्त होते हैं; मृतव्यक्तिके दाहकालीन दङ्काशब्दके समान उनके नाम सुन लिए जाँय तो उद्वेग उत्पन्न करते हैं; ब्रह्महत्यादि महापातकोंका अनुष्ठान करनेके उद्योगके समान उनका ध्यान करनेसे भी मनमें अशान्ति उत्पन्न होती है; वे प्रतिदिन पापसे परिपूर्ण रहकर ही मानो स्फीतदेह हो (मूल) जाते हैं; और ऐसी दशांमें वे, काम और क्रोध जनित अनेकविध दोषोंके आश्रय होकर बलमीकके उपरके अग्रभाग पर पड़ी हुई जलकी बूँदोंके समान पतित (भूमिच्युत) होनेपर भी अपनेको पतित (स्वधर्मच्युत) नहीं समझ पाते हैं। दूसरे ऐसे अनेक राजा हैं, जिनकी सभामें, स्वार्थसम्पादन-रत, धनरूपी मांसका प्रास करनेमें गुप्तस्वरूप

१.***सस्यतां*** । २.***स्थिताः । ३.***धूर्त्तवक्त्रैः ।

इति, परद्वाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, स्मृतौ श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्ततां शौर्यमिति, स्वद्वारपरित्यागः अव्यसनिनेति, गुणवचनावधीरणमपरप्रयोगत्वमिति, अजितश्रुत्यतां सुखोपसेव्यत्वमिति, नृत्यं-गीतं-वाद्यं-वेश्याभिसक्तिः रसिकनेति, महापराधानाकर्णनं महानुभावतेति, परिभवसहृद्वं क्षमेति, स्वच्छन्दतां प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासम्पत्तेति, वन्दिजनख्यातिः^१ यश इति, तरलता^२ उत्साह इति, अविशेषज्ञता^३ अपक्षपातित्वमिति,

यथा नलिनीमवलम्ब्य तत्पत्राच्छादितशरीरा मीनान् वञ्चयन्तः क्षितिं चञ्चुपुटेन गृह्णन्ति, तथा धूर्तलोका अपि भूषणमवलम्ब्य परान् वञ्चयन्तः तदीयद्रव्यं गृह्णन्तीत्याशयः । इहोभयत्रापि परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

दोषाणां गुणपक्षेऽवधारोपणं प्रदर्शयति—युतमित्यादि । शून्यं दुरोदरं क्रीडादि, विनोदकरणव्यापारः इति प्रतिपादनेन । परमार्थतस्तु शून्यं दोष एवेत्याशयः । परद्वाराः परस्मिन् तेषाम् अभिगमनं सम्भोगो वैदग्ध्यं चातुर्यम् । परमार्थतस्तु परस्त्रीसेवनं पापोत्पादकमायुःक्षयकरञ्चेत्याशयः । स्मृत्या आलेशः श्रमो व्यायामः । हिसारमज्जत्वा प्राणघातसम्भवाच्चाखेटो महान् दोष इत्यभिप्रायः । पानं मद्यसेवनं विलासो भोगविशेषः । परमार्थतस्तु मद्यसेवनं महापातकमित्याशयः । प्रमत्तता अनवधानता सचिवादीनां विरुद्धव्यापारोऽपि तदनवलोकितार्थः, शौर्यम् उद्वेगाभावात् सुभट्टकृत्यम् । परमार्थतस्तु सा स्वविनाशविधायको महान् दोष इति भावः । स्वद्वारपरित्यागो निजस्त्रीत्यजनम् अव्यसनिता अनासक्तिः, वस्तुतस्तु स महापापप्रदायक एवेति भावः । गुरुवचनस्य गुरुवाक्यस्य अवधीरणम् अवहेलनयातिक्रमणम्, अपरप्रणयत्वं स्वायत्तापकटनादनन्यवश्यत्वम् । वस्तुतस्तु हितावधीरणमहान् दोषः । अजितश्रुत्यता सेवकानां स्वाधीनता सुखोपसेव्यत्वं यदच्छ्रया व्यवहरणसम्भवादानयाससेवायोग्यत्वम्, परमार्थतस्तु सा विशेषात्पुरुषाधिकैव । नृत्यं नाट्यम्, गीतं गानम्, वाद्यमातोद्यम्, वेश्या गणिकाः तासु अभिसक्तिः बुद्ध्यासक्तचित्तता रसिकता तत्तद्रसप्राप्तित्वं गुण एवेति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु कामजदोष एव ।

महतो विनाशकस्य अपराधस्य अनाकर्णनम् अश्रवणं महानुभावता 'अकिञ्चिकरिमिदम्' इत्युपेक्षावशान्महाप्रभावशालित्वपरिचयः । वस्तुतस्त्वयमविचारो दोष एव । परिभवसहृद्वम् अन्यकृततिरस्कारसहनशीलत्वं क्षमा तितिक्षा गुणः । वस्तुतस्तु जडत्वमेव । स्वच्छन्दता निरवग्रहता स्वेच्छाअग्रणकारित्वम्, प्रभुत्वं स्वतन्त्रत्वम् । वस्तुतस्तु सा निष्कारणान्यानर्थोत्पादकतया महान् दोष एव । देवानां विष्णवादीनाम् अवमाननम् अवहेलनम्, महासम्पत्ता तेषामपि तुच्छत्वज्ञानान्महाशक्तिमत्ता । वस्तुतस्तु बुद्धिरहितता । वन्दिजनख्यातिः स्तुतिपाठकविहितप्रशंसेव यशः कीर्तिः । परमार्थतस्तु सा केवलं वेतनदानफलमित्याशयः । तरलता समस्तकर्तव्येषु चाञ्चल्यम्, उत्साहः । वस्तुतस्तु कार्यविनाशकरमगाधत्वं दोष एव । अविशेषज्ञता असूक्ष्मविचारणम् अपक्षपातित्वम् अपराधिनोऽपि दोषापर्यालोचनासूक्ष्मवृत्तित्वं गुणः । वस्तुतस्तु अपराधिनोऽपि अवमानासम्भवात् गुणिनोऽपि च पारितोषिकासम्भवाद्ज्ञतैव सेव्याशयः ।

एवं सभामण्डप-रूप कमलिनीं वक् (वगुला) पक्षिस्वरूप और टमनेमें कुशल कितने ही धूर्तगण रहते हैं जो राजाओंको इस प्रकार समझाया करते हैं कि—“जुआ खेलना विनोद है, परस्त्रीका गमन चतुरता है, शिकार खेलना व्यायाम (कसरत) है, मद्य-पान करना विलासिता है, किसी विषयमें ही सावधानताका अवलम्बन नहीं करना वीरता है, अपनी भर्त्सनाओंको छोड़ देना अनासक्ति है, गुरुके उपदेशको ग्रहण नहीं करना स्वाधीनता है, सेवक जनोंको जो स्वाधीनरूपसे (मनमाते) चलते हैं उनको दण्ड न देना सुख-पूर्वक श्रुत्या (सेवा) है, नाचना, गाना, बजाना और वेश्याओंमें आसक्त रहना रसिकता है, बड़े-बड़े अपराधोंको नहीं छुनना (अर्थात् उन पर ध्यान नहीं देना) महानुभावताको परिचय है, दूसरेका अपमान सहन करना क्षमा है, स्वेच्छाचारिता प्रभुत्व है, देवताओंका तिरस्कार करना (कुछ न गिनना) महाबलशालिताका परिचय है, बन्दीजनोंसे की गई प्रशंसा ही यश है, मनकी चञ्चलता उत्साह है, एवं सूक्ष्मरूपसे कार्योंकी पर्यालोचना न करना (भले दुर्मेमें भेद

१. सुपना । २. प्रमत्तता । ३. परित्यागं, परित्यागेण । ४. श्रुत्यताम् । ५. नृत्तम् । ६. अभिसक्ति । ७. रसिकतामिति । ८. महापराधावकर्णनं, महापराधानवकर्णनम् । ९. पराभवसहृद्वं, परभवसहृद्वं । १०. स्वच्छन्दतां । ११. ख्यातिं । १२. तरलताम् । १३. अविशेषज्ञताम् ।

दोषानपि गुणपञ्चमध्यारोपयद्विरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्त्तैरमानुषोचितभिः स्तुतिभिः प्रतार्थ्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतननयैः तथैवेत्यन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्योशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषम् आत्मानमुपेक्षमाणाः प्राक्ख-
दिव्योचित-चेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविहङ्गवन्तान्नानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणौ सम्भूतैः सम्भावनोपहृता-
श्रान्तःप्रविष्टापरमुज्ज्वलमिवात्मबाहुयुगलं सम्भावयन्ति । त्वगन्तरितृतीयलोचनं स्वतलाट-

दोषानिति । दोषान् अपराधानपि गुणपञ्चं गुणपंकावन्तर्भावम् आरोपयद्भिः प्रशंसद्भिरेत्यर्थः । अन्तःकरणेषु स्वयमपि आत्मनापि विहसद्भिः हास्यं कुर्वद्भिः तान् राज्ञ इति शेषः, अप्रतिहतेन अयुक्तार्थमातङ्गीकरणद्वयान्ताज्ञस्त्वोभेनेत्याशयः । प्रतारणकुशलैः वञ्चनाचतुरैः धूर्त्तैः विप्रतारकैः पुरुषैः, अमानुषोचितभिः देवतायोग्याभिः स्तुतिभिः प्रशंसाभिः प्रतार्थ्यमाणा वक्ष्यमानाः । वित्तमदेन धनाभि-
मानेन मत्तानि चित्तानि हृदयानि येषां ते तादृशाः, निश्चेतनतया निज्ञानतया कारणेन, तथैव एते यथा यैस्ते तादृशाः, मर्त्यस्य मरणशीलस्य मनुष्यस्यैव धर्मा व्याधिजगामरणप्रभृतयो येषां ते तथोक्ताः सन्तोऽपि, आत्मानं स्वीयम्, दिव्यस्य अलौकिकस्य देवस्य अंशेन भागेन अवतीर्णमिव उत्पन्नमिव, अत एव सदैवतमिव देवाभितमिव । अतिमानुषं मानवमतिक्रान्तम्, उत्प्रेक्षमाणः सम्भावयन्ति, अतः एव प्रारब्धा अवलोकयितुमुपक्रान्ताः दिव्योचिताः स्वर्गाययोग्याः चेष्टाः सङ्कल्पमात्रेण सागरलङ्घनादिव्यापाराः अनुभावाः क्षापमात्रेण रिपुमरणादिप्रभावाः यैः ते तादृशाः, अत एव सर्वजनस्य समस्तलोकस्य उपहास्य-
ताम् उपहासयोग्यताम् उपयान्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह 'अवतीर्णमिव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, 'सदैवतमिव' इत्यत्र गुणोपेक्षालङ्कारः ।

आप्तेति । किञ्चेति चार्थः । अनुजीविना जनेन सेवकपुरुषेण क्रियमाणां विधीयमानाम् आत्मविह-
ङ्गनां स्वस्मिन्नविद्यमानगुणारोपणरूपां वञ्चनाम् अभिनन्दन्ति साधुवादेन सादरं प्रशंसन्ति ।

मनरेति । देवताध्यारोपणं धूर्त्तैः स्वस्मिन् हरिहराद्यारोपणमेव प्रतारणा वञ्चना तथा सम्भूता सञ्ज्ञाता या सम्भावना स्वस्मिन् हरिहरादिवामननं तथा उपहृता विनाशितमतयः सन्तः, मनसा चेतसा आत्मबाहुयुगलं स्वकीयभुजयुगलम्, अन्तःप्रविष्टम् अस्मन्तरगतत्वेनालक्ष्यम् अपरम् अन्यं भुजद्वयं बाहु-
युगलं यस्य तस्य तत्तथोक्तमिव सम्भावयन्ति मन्यन्ते ।

इह बाहुयुगलस्यान्तः प्रवेशोपेक्षणा च क्रियोपेक्षा, तेन च स्वस्य विष्णुत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । किञ्चात्र 'भुजद्वयम्' इति 'बाहुयुगलम्' इति समानार्थकपर्यायशब्दप्रयोगाच्चाद् भग्नप्रक्रमत्वं दोषः समापतति, स च 'आत्मबाहुयुगलमन्तःप्रविष्टद्वयमिव' इति पाठं विधाय समुद्धरीषीः ।

त्वगिति । स्वललाटं निजभालं स्वधा चर्मणा अन्तरितम् आच्छादितं तृतीयं विषमं लोचनं नयनं

न जानना । निष्पक्षपात है इस प्रकार प्रतारणानिपुण धूर्त्तोन दोषोंको भी गुणके श्रेणीमें आरोप करते हैं, किन्तु मनमें अपनेसे भी उपहास करते हैं और देवताके उपयुक्त स्तुति (मनुष्योंके अयोग्य खुशामद) करके राजाओंको प्रतारण करते (ठगते) रहते हैं । एक ही धनके अहङ्कारसे उमत्त होकर उन लोगोंकी इस प्रकारकी स्तुतिसे चैतन्यविहीन हो जाते हैं, अत एव 'वे लोग जैसे बोलते हैं, ठीक मैं उसी प्रकारका हूँ' इततरह वे, इन सबोंको यथार्थ समझकर मिथ्या अभिमानका आरोप करते हैं, मनुष्य होनेपर भी अपनेको मानो देवताके अंशसे अवतीर्ण अथवा किसी देवता द्वारा अभिहित, अत एव देवता मानकर दिव्य पुरुषोंके उपयुक्त काम करके अपना माहात्म्य दिखाते हैं, जिससे सब लोगोंके उपहासास्पद बन जाते हैं और अनुचरगण उनकी विडम्बना करें तो उसका भी वे अभिनन्दन करते हैं । अपने मनमें देवतात्वसंस्थापनरूप मिथ्या विचारसे ठगये जानेके कारण जो धारणा उत्पन्न होती है, उससे ही दुष्टि निनष्ट हो जाती है अतएव 'मेरे दो सुजाओंके अन्दरमें दो सुजाएं और खिपकर घुसे हुए हैं' ऐसा समझकर वे, मानो अपनेको विष्णुके समान मानते रहते हैं । एवं 'अपने ललाटमें और एक तीसरा नेत्र त्वचसे ढका हुआ है' ऐसी शङ्का करके शिवके समान समझते रहते हैं । वे अपना दर्शन

१. अमानुषलोचितभिः । २. मत्तनिश्चयेन । ३. तथेति, यथेति, आत्मारोपितम् । ४. अतिमानुष्यकम् । ५. विप्रतारणा । ६. असम्भूतम् सप्रदभूतम् ।

माशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमपि अनुग्रहं गणयन्ति, दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति, सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति, आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते, स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यासाहास्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्, न मानयन्ति मान्यान्, नाश्चिन्त्यन्ते नीयान्, नाभिवादन्यन्ति वादनादीन्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरुन् । अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगं सुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरवैकुण्ठ्यप्रलपितमिति पश्यन्ति बुद्धजनोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्तं सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिनैः । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमात्तपन्ति, तं पार्श्वं कुर्वन्ति, तं संवर्द्धयन्ति, तेन सह यत्र तथोक्तम्, आशङ्कन्ते मन्यन्ते । अनेन स्वस्थं महेशस्यं प्रस्थापते । इत्यञ्च वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

दर्शनेति । दर्शनप्रदानं लोकानां स्वात्मप्रकटनम् अनुग्रहं प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टिपातमपि चक्षुषावलोकनमपि उपकारपक्षे उपकृतपक्षे स्थापयन्ति निश्चिपन्ति । सम्भाषणम् आलापमपि संविभागमध्ये विभाजनपूर्वकदातव्यद्रव्यदानमध्ये, कुर्वन्ति अर्थयन्ति दातव्यद्रव्यदानजनितसन्तोषः सम्भाषणेनैव स्पष्ट इति मन्यन्त इत्यर्थः । आज्ञां निन्द्यमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति । स्पर्शं संश्लेषयति पावनं पवित्रोत्पादकम् आकलयन्ति भावयन्ति । बृह प्रतिवाक्ये प्रायः प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

मिथ्येति । मिथ्यासाहास्येन असत्यात्ममहिम्ना यो गर्वोऽभिमानः तेन निर्भराः परिपूर्णाः देवताभ्यो हरिहरादिदेवभ्यो न प्रणमन्ति वनस्कारं न कुर्वन्ति । द्विजातीन् ब्राह्मणान् न पूजयन्ति प्रणामपूर्वकवस्त्रादिप्रदानेन न तर्पयन्ति । मान्यान् माननीयान् श्वशुरादीन् मानयन्ति न सम्मानं ददते । अर्चनीयान् पूजनीयानुपाध्यायादीन् नाश्चिन्त्यन्ति न पूजयन्ति, अभिवादनार्हान् उपसंग्रहयोग्यान् पुरोहितादीन् नाभिवादयन्ति चरणपतत्रादिकं न कुर्वन्तीत्यर्थः । गुरुन् हिताहितमासिपरिहारोपदेष्टुं न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थाय सत्कुर्वन्ति ।

अनर्थकेति । अनर्थकेन निष्प्रयोजनेन आयासेन विद्यार्जनपरिश्रमेण होमाद्यनुष्ठानपरिश्रमेण वा जन्तरितं व्यवहितं दूरीकृतं विषयोपभोगसुखं कामिन्यादिसुरतिमुखं येन तं तादृशम्, इति अस्मादेव कारणात्, विद्वज्जनं विबुधजनम् उपहसन्ति उपहासं कुर्वन्ति, जडत्वबोधेनेत्याशयः । जरयां परिगतवयसा यत् वैकुण्ठं बुद्धेश्राव्ययम्, तेन प्रलपितं जलिपतम् इति कृत्वा बुद्धजनोपदेशं स्थविरजनसिद्धां पश्यन्ति निस्तप्तं मन्यन्ते । आत्मप्रज्ञायाः निजसतेः परिसंबोऽवमानोऽयमिति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानसिद्ध्यै असूयन्ति दोषाविभावपूर्वकं कुप्यन्ति । 'कृबहुदेव्यां सूर्यार्यानां यं प्रति कोपः' इति सूत्रेण चतुर्थी; तथा हितवादिने कल्याणवादिने कुप्यन्ति क्रुध्यन्ति ।

सर्वथेति । तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेण अभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । तम् आत्तपन्ति सम्भाषन्ते । तं पार्श्वं समीपे कुर्वन्ति रक्षन्तीत्यर्थः । तं संवर्द्धयन्ति विविधसाहाय्येन उन्नमयन्ति । तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्वात्तया अवतिष्ठन्ते अवस्थानं कुर्वन्ति । तस्मै पुरुषाय ददति प्रयच्छन्ति । तं मित्रताम् उपनयन्ति तं सुहृदं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'नी' धातुहि 'दुष्टाय पच' इत्यादिना द्विकर्मकः । तस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति आकर्णयन्ति । तत्र वर्षन्ति तस्मै सततं धनानि वितरन्ति । तं बहु अधिकं मन्यन्ते आद्रियन्ते । तम् आसतां विश्वस्तताम् आपादयन्ति प्रापयन्ति ।

देना भो मानो बड़ा अनुग्रह करनेकी गणना करते हैं, दृष्टिपात करना भो मानो उपकार, क्षमं रखते हैं, आलाप (वात-चीत) करना भो विभागपूर्वक देवद्रव्यदानमध्यमे मानते हैं (अर्थात् देनेके स्थानमें वात-चीतसे ही पूर्ण कर देते हैं), आज्ञाकी भो मानो वरप्रदानरूपमें समझते हैं, स्पर्श करना भो मानो पवित्रताका कारण समझते हैं । और मिथ्या साहास्यके अहङ्कारसे भरे हुए ये देवताओंकी प्रणाम नहीं करते, ब्राह्मणोंका पूजन नहीं करते, मान्य व्यक्तियोंका सम्मान नहीं करते, पूजनीय लोगोंकी पूजा नहीं करते, नमस्कार करनेके योग्य व्यक्तियोंको नमस्कार नहीं करते एवं गुरुओंको देखकर भो उठ खड़े नहीं होते हैं । और 'ये विधियोपार्जनादि निरर्थक परिश्रम कर विषय-सम्भोगजनित सुखको दूर किये हैं' इस प्रकार समझ कर विद्वानोंका उपहास करते रहते हैं 'ये वार्धक्यवश बुद्धिहीन अस्थिरता द्वारा कितने प्रलाप करते हैं' ऐसी भावना कर बुद्धिको उपदेशकी असार समझते हैं, 'इनसे मेरी बुद्धि तिरस्कृत हो रही है' ऐसा मनमें समझ कर मन्त्रियोंके उपदेशसे द्वेष प्रकट करते हैं

१. प्रदानेऽपि । २. संस्पर्शमपि । ३. द्विजान् । ४. "अन्तरितोपभोगः" । ५. विद्वज्जनशौलम् । ६. न पश्यन्ति बुद्धोपदेशम् ।

सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, तं मित्रतामुपजनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्धन्ति, तं बहु मन्दन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहनिशमनवरतमुपरचिताञ्जलिं धिदैवतमिव विगता-
न्यकर्त्तव्यः स्तोति, यो वा माहात्म्यमुद्गाढयति । किंवा तेषां साम्प्रतम्, येषामतिनृशंसप्रा-
योपदेशनिर्वृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिवारक्रियाकुरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, परा-
भिसन्धानपरामन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोष्मितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्म-
केषु शास्त्रेषु अभियोगः, सहजप्रेमाद्रिहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवं प्रायतिकुटिल-कष्ट-चेष्टा-सहस्रद्वारण्ये राज्यतन्त्रे, अस्मिन् महामोहान्धकारिणि

य इति । जनः, विगतं दूरीभूतस्य अन्यत् कर्त्तव्यं विधेयं यस्य स तथोक्तः सन्, अहनिशम् अहो-
रात्रम् अनवरतं निरन्तरम्, उपरचिताञ्जलिः संयोजितकरपुटः, अधिदैवतमिव आराध्यदेवतामिव स्तोति ।
यो वा जनः माहात्म्यं हरिहराद्यवतारस्वरूपं महिमानम् उद्गाढयति साधनेन प्रकटीकरोति । इह वाक्यग-
तविधेयाविमर्शोपपरिहाराय यच्छब्दान्वितवाक्ययोः पूर्वं पाठोऽवश्यं विधेयः ।

तथाविधानाञ्च भूपतीनां सर्वमेवानुचितमिति दर्शयति-तिथेति । तेषां राज्ञां किंवा विधेयं
साम्प्रतं युक्तं न्यायोपेतं भवितुं शक्नोताति शेषः । न किमपीत्यर्थः । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।

असाम्प्रतस्य कारणं प्रदर्शयति-येषामिति । अतिनृशंसप्रायेण अत्यन्तनिष्ठुराविशयेन उपदेशेन
शिष्या निर्वृणं निष्कर्णम्, कौटिल्यशास्त्रं चाणक्यनिर्मितनीतिशास्त्रमेव येषां भूपतीनां प्रमाणम् । अभि-
चारक्रियया श्येनयासाद्विरूपास्थ्यधोऽपादकक्रूरकृत्येन क्रूरा नृशंसा एका मुखाः प्रकृतयः स्वभावा येषां
ते तथोक्ताः, पुरोधसः पुरोहिताः गुरवो धर्मोपदेशकाः । पराभिसन्धानपरा अन्यवञ्चनातत्परः मन्त्रिणः
उपदेष्टारः शिष्यतारः । नरपतिसहस्रेण भूपतिसमूहेन प्रथमं भुक्ता भक्षिता पश्चात् उज्झिता त्यक्ता तस्यां
तादृश्याम्, लक्ष्यां श्रियाम् आसक्तिः प्रेमातिशयः । मारणात्मकेषु मारणोपदेशरूपेषु शास्त्रेषु योगिनी-
तन्त्रादिषु अभियोगः अभिनिवेशः । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तेन आर्द्रं सद्यं यत् हृदयं चेतः तेन
अनुरक्ताः, भ्रातरः सहोदरा उच्छेद्या मूलतो विनाशनीयाः ।

इह तथाविधराज्ञां सर्वकार्याधिकृत्यनिरूपणकार्यं प्रति अनेकतरहेतुपण्यासात् समुच्चयः ।

तदिति । तत्समाकारणात्, पूर्वं प्रायेण बाहुल्यात्पूर्वोक्तस्वरूपेण, अतिकुटिलेन अत्यन्तवक्त्रेण
नितान्तदुर्बोधेनैवत्यर्थः, कष्टेन क्लेशकरेण चेष्टासहस्रेण व्यापाराधिक्येन दारुणे भीषणे, राज्यतन्त्रे राज्यशास-
नेतिकर्त्तव्यतायाम्, अस्मिन्नुपयुक्तमाने महामोहेन महाविवेकेन अन्धं विचाररहितं कर्तुं शीलं यस्य तस्मिन्
तादृशो यौवने तारुण्ये च समये, हे कुमार चन्द्रापीड ! तथा तेन प्रकारेण प्रयत्नेनः वर्त्तितं प्रयत्नं विद्वद्भ्याः

एवं जो हितवचनं बोलते हैं उन पर मोघ करते हैं । एवं सभी प्रकारसे उसका ही ने प्रशंसा करते हैं, उसके साथ
ही बातचीत करते हैं, उसको ही पास रखते हैं, सदायता कर उसकी ही उन्नति करते हैं, उसके साथ ही सुखसे
रहते हैं, उसको ही दान देते हैं, उससे ही मित्रता करते हैं, उसका ही वचन सुनते हैं, उसको ही सर्वदा धन-
वितरण करते हैं, उसका ही बहुत आदर करते हैं और उसीको ही सर्वप्रकारसे विधासपाव बना लेते हैं, जो
व्यक्ति-दिन-रात हर समयके लिए, अन्य सब काम छोड़, हाथ जोड़ कर उपास्य देवताओंके समान उनकी
स्तुति करता है अथवा जो व्यक्ति हरिहरादिकोंका अवतार कह कर उनका माहात्म्य प्रकाश करता है । जिनके
समीपमें, अत्यन्त नृशंस उपदेशसे परिपूर्ण एवं नितान्त निर्दय चाणक्यप्रणीत नीतिशास्त्र ही प्रमाण माननेवाले
अभिचारक्रियाम्का अनुष्ठान करने (मारणप्रयोग) से नितान्त क्रूरस्वभाववाले पुरोहितगण जिनके शिक्षक हैं, पर-
प्रतारणापराधग मन्त्रिगण जिनके सलाहकार हैं, हजारों राजाओंने जिसे मोग कर छोड़-छोड़ दिया है उस लक्ष्मी
के प्रति जिसकी आसक्ति है, मारणोपदेशसे परिपूर्ण तन्त्रशास्त्रमें जिनका आग्रह है एवं स्वाभाविक स्नेहके कारण
सद्य-चित्त और अनुग्राह करनेवाले भ्रातृगण जिनकी जड़ काटते हैं उन राजाओंके योग्य न्यायसङ्गत कार्य क्या
हो सकता है ?

इस लिए राजकुमार ! चन्द्रापीड ! ऐसी हजारों अत्यन्त जटिल और कष्ट-प्रद कार्यबाहुल्यसे भयङ्कर राज्य-
शासनके व्यवहारमें एवं ऐसे महामोहवश विवेकशून्यकारी इस यौवनकालमें तुम ऐसा कार्य करनेमें प्रयत्न करो

१. तस्य मन्त्रिताम्, तं मित्रतामुपजनयन्ति । २. तमात्मनापादयन्ति, तस्माद्विषयति । ३. असाम्प्रतम् ।

४. शब्देषु । ५. एवं प्रायेण... कुटिलकुचेष्टा, कुटिलचेष्टा । ६. महामोहकारिणि ।

च यौवने, कुमार ! तथा प्रयत्नेषु यथा नोपहस्यसे जनैः,^१ न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे^२ सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रकाश्यसे विद्वैः, न प्रहस्यसे कुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृक्कैः, न वरुच्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः,^३ न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे, मदेन नोन्मत्तीक्रियसे मदेनेन, नाश्रियसे विषयैः, नावकुच्यसे, रागेण, नापह्रियसे^४ सुखेन । कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च महता प्रयत्नेन^५ समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धञ्च मद्यन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेवं^६ सुखरीकृतवान् । इदमेव च

यथा येन प्रकारेण जनैः लोकैः नोपहस्यसे नोपहासं क्रियसे । साधुभिः सज्जनैः न निन्द्यसे निन्दां क्रियसे । गुरुभिर्भर्त्साचार्यैः न धिक् क्रियसे धिग्जातितमित्यादिवाक्यविषयीक्रियसे । सुहृद्भिः मित्रैः नोपालभ्यसे न तिरस्क्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैः न शोच्यसे शोकगोचरीक्रियसे ।

यथेति । किञ्चेति चार्थः । विद्वैः कामिजनैः न प्रकाश्यसे जनसङ्घे स्वसमानतया न प्रकटीक्रियसे । कामिजनैः सार्द्धं मिलित्वा तत्पदान्तः पतितो मा भवेति निर्देशः । कुशलैः कार्यनिपुणैः न प्रहस्यसे, रहस्यविषयसन्निवेशाभावादज्ञत्वबोधनेनेत्याशयः । भुजङ्गैः धूर्तैः न आस्वाद्यसे नोपभुज्यसे, परिचारकरूपेण प्रविश्य गृहवञ्चनाया द्रव्यापहरणद्वारेणेत्याशयः । सेवकाः परिचारका एव वृका हिंसकप्राणिविशेषाः तेः नावलुप्यसे राज्यज्ञानलुप्यसे, यथा वृका गृहं प्रविश्य सारमेयान् प्रहरन्ति, तथा विटा परिचायकरूपेण प्रविश्य तव निखिलं वस्तु नापहरेयुर्गित्याशयः । वनिताभिः स्त्रीभिः न प्रलोभ्यसे न सञ्चल्यसे । लक्ष्म्या राज्यश्रिया न विडम्ब्यसे न परित्यज्यसे इत्यर्थः । अथवाचरणान् परित्यागेनेत्याशयः । मदेन अभिमानेन न नर्त्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदेनेन कामेन न उन्मत्तीक्रियसे चित्चिप्लवतामापाद्यसे । विषयैः इन्द्रियार्थैः नाश्रियसे नैकान्तमाकुच्यसे । रागेण कस्यापि वस्तुनः उत्कटभोगेच्छया नावकुच्यसे नाकुच्यसे । सुखेन आनन्देन नापह्रियसे न परित्यज्यसे ।

काममिति । यद्यपीत्यादौ पठनीयम् । कामं पर्याप्तं भवान् त्वं प्रकृत्या स्वभावैवैव धीरो धैर्यवान् अस्ति । पित्रा तारापीठेन महता प्रयत्नेन अत्यन्तप्रयासेन समारोपितः शिष्टाचारैः संस्थापितः संस्कारः सर्वविषयज्ञानं यच्च स तादृशः । तथा धनानि सत्पत्तयः तरलहृदयं तारुण्याच्चपलचित्तम् अप्रतिबुद्धं राज्यशासनरिपुविजयादिदुःखानभिज्ञञ्च जन्म मद्यन्ति उन्मादं जनयन्ति स्वत एव तत्कार्येषु मोहसाहयन्तीत्यर्थः । तथापि भवद्गुणसन्तोषः तव विद्याविनयशौर्याद्विभिर्गुणैर्जनितो मे तुष्टिः, एवमुक्तविधिना मां वैशम्पायनं सुखरीकृतवान् वादितवान् । अथवा तथापीति तरलेत्यादेः पूर्वं सम्बन्धनीयम् । एवञ्च धनानि, तारुण्याच्चपलचित्तम्, अप्रतिबुद्धं शिष्टाभावात् साध्वसाधुविचाररहितञ्च जन्म मद्यन्ति साभिमानं कुर्वन्ति, इत्यतो भवद्गुणसन्तोषो मामेवं सुखरीकृतवान् तन्निराकरणाय वादितवान्, अतो न मे प्रगल्भता साधनीयेत्याशयः ।

किं विसर्गं मनुष्य तुम्हारी हँसी न करें, साधुगण निन्दा न करें, गुरुजन धिक्कार न दें, मित्रगण उल्लाहना न दें एवं विद्वद्गण शोक न करें । एवं कामोजन तुम्हारी बुराई न करें, कार्यरक्ष लोग तुम्हारा उपहास न करें, लंपटगण तुम्हारी सम्पत्तिका भोग न करें, भृत्यरूपी वृक्कसे तुम्हारी सम्पत्ति लूटी न जाय, धूर्तगण धोखा न दें, धीर्यो ललचावें नहीं, लक्ष्मी तुम्हें विडम्बित न करें, अहङ्कार तुम्हें नचावे नहीं, कामदेव उन्मत्त न करे, विषय दुरे मार्ग में न ले जायें, किसी विषयकी उत्कट अभिलाषासे (मन) आकृष्ट न होवे और सुख अपने अधीन न कर ले । तुम स्वभाव से अत्यन्त धैर्यवान् हो और पिताने बड़े बड़े उद्योग करके तुमको सर्वविषयक ज्ञान कराए हैं, एवं धनसम्पत्ति भी, चञ्चलचित्तवाले और अनुकमोगी मनुष्योंको स्वभावसे ही उन्-उन् दुर्बल कार्योंमें प्रवृत्त कराती है, तथापि तुम्हारे विद्याविनयादिगुणजनित सन्तोष ही मुझे इस रूपमें कदने के लिए प्रेरित किया है । और वह मैं फिर तुमको बार

१. तथा तथा । २. यथा यथा । ३. जनेन । ४. उपलभ्यसे । ५. प्रतार्थ्यसे । ६. प्रतार्थ्यसे ।
७. सर्ववनिताभिः । ८. विकुच्यसे रच्यसे, आकुच्यसे । ९. रागेः । १०. उपह्रियसे । ११. महता प्रयत्नेन इति कचिच्च विभक्ते । १२. यय ।

पुनः पुनरभिधीयसे-विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमध्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त-
मपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभ-
वतु भवान् नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम्, कुलक्रमागतासुदृढ पूर्वपुरुषैरुद्धां भुरम्, अवनमय
द्विपतां शिरांसि, उन्नमय बन्धुवर्गम्^१ अभिषेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिविजयः परिभ्रमम् विजि-
तामपि तव्यं पित्रा सप्तद्वीपभूषणं^२ पुनर्विजयस्व वसुध्वराम् । अथञ्च ते कालः प्रतापमारोप-
यितुम् आरुढप्रतापो हि^३ राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति^४ इत्येतावदभिधायोप-
शशात् ।

उपशान्तवचसिं शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरमलार्भिः उपदेशवाग्भिः प्रशालित

इदमिति । इदं पूर्वोक्तं पुनः पुनः वारं वारम् अभिधीयसे कथ्यसे—विद्वांसं पण्डितमपि सचेतनं
साध्वसाधुविवारिमपीत्यर्थः । महासत्त्वं नितान्तशक्तिमन्तमपि अभिजातं सद्ब्रह्मजातमपि धीरं धैर्यवन्त-
मपि । प्रयत्नवन्तम् उद्योगयुक्तमपि पुरुषंजनं दुर्विनीता दुश्चरित्रा इयं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति सम्मार्गात्
स्खलनं प्रापयति । अतस्त्वं यथेयं तथाविधं विधानं न शक्नुयात् तथा प्रयत्नं कुरुष्वेत्याशयः ।

सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणैः मङ्गलैः पित्रा तातेन क्रियमाणं विधीयमानम् । नवो नूतनो यो
यौवराज्ये अभिषेकः स एव मङ्गलं श्रेयः तत्तादृशम् अनुभवतु अनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषैः प्राग्भवंः उद्धां
कुलक्रमागतां परम्परायातां पुंराज्यशासनभारम् उद्धृह उद्धृहन् कुरु । द्विपतां शत्रूणां शिरांसि उत्तमाङ्गानि
अवनमय विमन्त्राणि कुरु । बन्धुवर्गं स्वजनसमुदायम् उन्नमय उन्नतं कुरु सत्कारादरादिभिरित्याशयः ।

अभिषेकेति । अभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकानन्तरं प्रारब्धदिविजयः प्रस्तुतदिविजयः परिभ्रमन्
पर्यटन्, सप्तद्वीपभूषणं जम्बूप्रभृतिद्वीपालङ्कारां सर्वाभित्यर्थः तव पित्रा तारापीडनं विजितामपि स्वाधी-
नीकृतामपि वसुध्वरं पृथिवीं पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वाधीनीकुरु ।

ननु भ्रमतेनैव स्वाधीनीकृतायाः पृथिव्याः पुनः स्वाधीनीकरणे किं फलमित्यत आह—अयमेति ।
प्रतापं कोशादपेक्ष्यं तेजः आरोपयितुं रिपुषु प्रवर्त्तयितुम् अयमेव एव एव कालः समयः । स्वस्य सर्वविधोन्नति-
सहायं जनकस्य च सहायतासम्भवादित्याशयः । हि यतः आरुढप्रतापः शत्रुपुंष्वज्जेता राजा भूपतिः
त्रैलोक्यदर्शीव सर्वज्ञयोगीश्वर इव, सिद्धः अप्रतिहतः आदेश आज्ञा यस्य स तादृशो भवति । इति परि-
समाप्तौ एतावत् एतत् पर्यन्तम् अभिधाय उक्त्वा उपशशात् शुकनासो विरतवाग्व्यापारो बभूव ।

अहो! अद्भुतं लक्ष्मीविलसितम्, स्वामिजनदुर्जनतां प्रकटीकुर्वन्नयमुपदेशः अत्यन्तं जनशिक्षादृषः
महामधुर्यमागन्ध भाववैभवेरिति न तिरोहितं केषाद्धिदपि सहृदयानाम् ।

उपशान्तेति । उपशान्तवचसि विरतवाग्व्यापारे तस्मिन् शुकनासे चन्द्रापीडः, तामिः पूर्वोक्तामिः
अमलामिः निर्मलामिः उपदेशवाग्भिः शिक्षावचनैः प्रशालितो धीत इव, उन्मीलितो विकसीकृत इव

वार कहता हैं कि—मनुष्य चाहै जैसा विद्वान्, विवेक, बलवान्, कुलीन, धीरप्रकृति एवं उद्योगी हो उसे भी यह
दुराचारिणी लक्ष्मी दुर्जन बना देती है । पितासे किए गए माङ्गलिक नवयौवराज्याभिषेकका गुप्त सब कल्याणके
साथ सर्वथा छुलका अनुभव करो, तुम्हारे पूर्वपुरुषोंसे जो भार वहन किया गया है, तुम भी उस कुल-क्रमागत
पृथिवीशासनका भार वहन करो । शत्रुओंका मस्तक अवनत (नीचा) करो एवं बन्धुवर्गको उन्नत करो । एवं
सप्तद्वीप-रूपी भूषणवाली पृथिवी तुम्हारे पितासे जोत कर रखी रहने पर भी हस्ते अभिषेक हो जानेके अनन्तर
दिविजय आरम्भ कर, सर्वत्र भ्रमण करते हुए तुम भी फिरसे जीतो । यह तुम्हारे प्रताप-विस्तार करनेका
समय है, क्योंकि—‘राजाका प्रताप उत्पन्न होनेपर सर्वत्र महायोगीके समान उसका आदेश सर्वत्र ही सफल होकर
रहता है’ इतना कह कर शुकनास चुप हो गया ।

शुकनासके चुप हो जानेके बाद उन समस्त निर्मल उपदेशवचनोंसे चन्द्रापीड मानो झुल गया हो, प्रफुल्ल

१. नवयौवन... । २. अनेकमङ्गलम् । ३. स्वदन्धुवर्गम् । ४. भवतु । सप्तद्वीपसमुद्रभूषणं ।
५. कच्चिद ‘हि’ इति पदं न विद्यते । ६. वचने । ७. कच्चिद अमलारिमिति न विद्यते ।

इव, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृत इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, ग्रीतहृदयो मुहूर्त स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलसः सह शुक्रनासेन पुण्येऽहनि पुरोधसा सम्पादितशेष-राज्याभिषेकमङ्गलम्, अनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः, सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहृतेन सर्वोपधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्धिः सर्वरत्नैश्च परिगृहीतेन आनन्दघाण्यजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच । अभिषेकसलिलान्निर्देहञ्च तं लतेव पादपान्तरं निजपादपममुच्छ्रन्त्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव सञ्चक्राम राजलक्ष्मीः ।

निर्मृष्टो मसृगीकृत इव, अभिषिक्तः स्नपित इव, अभिलिप्त इव, अलङ्कृतो भूषित इव, पवित्रीकृतः पूनीकृत इव, उद्भासित उज्ज्वलीकृत इव, सर्वत्र चित्तप्रसादेनातिशयमनोज्ञत्वादित्याशयः । ग्रीतहृदयः सन्तुष्टचेताः मुहूर्तं क्षणं स्थित्वा अवस्थानं विधाय स्वभवनं निजगृहम् आजगाम आचर्यौ ।

इह 'प्रवालित इव' इत्यादिनवानां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तत इति । ततः तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे क्रियद्दिनातिक्रमे च राजा तारापीडः, स्वयम् आत्मनैव उच्छ्रितः अभिषेकाय उद्धर्ष्य कृतः मङ्गलकलसः मङ्गलाभिधानघटो येन स तादृशः, शुक्रनासेन प्रधानाभ्याख्येन सह पुण्येऽहनि पवित्रे वासरे, पुरोधसा पुरोहितेन सम्पादितानि विहितानि अशेषाणि समस्तानि राज्याभिषेकस्य मङ्गलानि मङ्गलव्यवहरणानि देवताचंदादीनि यस्य तं तादृशम्, सुतमित्यस्य विशेषणमिदम् । अनेकनरपतिसहस्रैः नानादेशागतराजसमूहैः परिवृतः परिवेष्टितः । सर्वेभ्यः समस्तेभ्यः तीर्थेभ्यः प्रयागादिभ्यः, सर्वाभ्यो नदीभ्यः गङ्गादिभ्यस्तटिनीभ्यः सर्वेभ्यः सागरेभ्यः समग्रेभ्यः समुद्रेभ्यः समाहृतेन आनीतेन, सर्वोपधिभिः—

‘सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शटी चम्पकमुस्तं च सर्वोपधिगणः स्मृतः ॥’

इति परिगणितैः द्रव्यैः सर्वफलैः समस्तसम्यैः सर्वमृद्धिः समस्ततीर्थोपचक्षुत्तिकाभिः सर्वरत्नैः समस्तमणिभिः परिगृहीतेन मिलितेनेत्यर्थः । आनन्दघाण्यजलमिश्रेण प्रमोदजनितवाण्यजलसंप्लुक्तेन, मन्त्रपूतेन मन्त्रपवित्रेण वारिणा जलेन सुतं पुत्रं चन्द्रापीडम् अभिषिषेच स्रपयाञ्चकार ।

अभिषेकेति । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः, लता व्रततिः, निजपादपम् आश्रयतरुम् अमुच्छ्रन्त्यपि अत्यजन्त्यपि सती पादपान्तरम् अपरतरुमिव, तारापीडं भूपतिम् अमुच्छ्रन्त्यपि, अभिषेकसलिलेन यौवराज्याभिषेकजलेन आर्द्रवेहं स्वच्छशरीरं तं चन्द्रापीडं तत्क्षणं तत्समयमेव सञ्चक्राम प्रविष्टा बभूव । तत्क्षणमेव चन्द्रापीडः अंशतो राजसामर्थ्यं प्राप्तवानित्याशयः । उपमा ।

हुआ हो, निर्मल हुआ हो, मसृण (चिक्कण, झलक) हो गया हो, अभिषिक्त हुआ हो, भूषित हुआ हो, अभिलिप्त हुआ हो, पवित्र हुआ हो और प्रकाशित हुआ हो, इस प्रकार सन्तुष्ट-चित्तसे वहाँ कुछ देर ठहर कर अपने महल में आ गया ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर, किसी शुभ दिनमें पुरोहितने, राज्याभिषेककी सब मङ्गलसामग्री सम्पन्न कर दी तब अनेक सहस्र सामन्त राजाओंसे परिवेष्टित होकर शुक्रनासके साथ महाराज तारापीडने अपनेसे ही मङ्गल कलश ठेका कर सब तीर्थोंसे, सब नदियोंसे और सब समुद्रोंसे लाए हुए-यव सर्वोपधियोंसे, सब फलोंसे, सब घृतिकाओंसे और सब रत्नोंसे मिश्रित—एवं आनन्दघण्टजल-संयुक्त मन्त्रोंसे पवित्र हुए जलसे पुत्र चन्द्रापीडका अभिषेक किया । उस समय लता जित प्रकार आश्रित मूल वृक्षको छोड़े बिना भी दूसरे वृक्षका अवलम्बन कर लेती है, उसी प्रकार राजलक्ष्मी भी महाराज तारापीड को बिना छोड़े ही अभिषेकके जलसे आर्द्र शरीरवाले चन्द्रापीडके पास पहुँच गई ।

१. स्वस्तीकृत इव ।

२. सर्वोपधिभिः ।

३. निजपादपं पादपान्तरम्, लतेव पादपान्तरम् ।

४. राज्यलक्ष्मीः ।

अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमाद्रहद्वयया विलासवत्या स्वयम्पादतलादा-
मोदिना चन्द्रातपधवलेन चन्दनेनानुलितमूर्तिः, अभिनव-विकसित-सित-कुसुम-
कृत-शेखरः, गोरोचना-च्छुरितदेहः, दूर्वाप्रबालरचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपहतमि-
न्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहित-प्रतिबद्ध-प्रतिसरप्रसाधितपाणिः, अभिनव-राजलक्ष्मी-
कमलिनी-मृणालेन अभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तर्षिमण्डलेनेव हारेणालङ्कितवक्षःस्थलः,
सित-कुसुम-प्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकर-कलाप-कोमलाभिः वैकक्षकस्त्रभिः नि-

अनन्तरमिति । अनन्तरं वीरराज्याभिषेकस्य पश्चाच्च चन्द्रापीडः सिंहासनम् आसरोह इति
सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'चन्द्रापीड' इत्यस्य विशेषणानि । अखिलान्तः-
पुरं समस्तावरोधस्थवनिताभिः परिवृतया सहितया, प्रेमाद्रहद्वयया स्नेहस्विन्नस्वान्तया च विलास-
वत्या स्वकीयजनन्या स्वयम् आत्मना, आमोदिना नितान्तसुगन्धवता, चन्द्रातपधवलेन शशिकिण-
पङ्क्तिश्रेण चन्दनेन मलयजेन आपादतलात् पादतलपर्यन्तम् अनुलितमूर्तिः कृताङ्गरागस्वरूपः । अभि-
नवैः नूतनैः विकसितैः प्रफुटितैः सितैः श्वेतैः कुसुमैः प्रसूनैः कृतो विहितः शेखरः शिरोभूषणं यस्य स
सादृशः । गोरोचनया कुङ्कुमेन छुरितो रञ्जितो देहः शरीरं यस्य स सादृशः । दूर्वाप्रबालं तत्सर्पाविकीरि-
कलयैः रञ्जितो कृतौ कर्णपूरी कर्णभूषणौ यस्य स सादृशः । दूर्वाभिः कर्णभूषणं तु विष्णुधर्मोत्तरवचनात् ।
तथा च तत्राश्वचनम्—

‘दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम् ॥’

दीर्घति । दीर्घा आयता दक्षा प्राञ्चलवर्तिन्यः सूत्रवर्तिका यस्य तत्सादृशम्, अनुपहतं प्राक्परि-
धानेनापवृत्तितम्, इन्दुधवलं चन्द्रवत् शुभ्रं दुकूलयुगलं सूचमवच्छयुग्मं वसानः परिदधानः । तथा च
संस्कारमयुक्ते—‘ईषद्वैतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् । अहतं तद्विज्ञानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥’

पुरोहितेति । पुरोहितेन पुरोधसा प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रसाधितोऽलङ्कृतः पाणिः
करो यस्य स सादृशः ।

‘भवेद् प्रतिसरो मन्त्रभेदे साव्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूषष्टे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ॥

आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये स्वन्यलिङ्गकः ।’ इति सैदिनी ।

अभिनवेति । अभिनवा प्रत्यग्रा राज्यलक्ष्मीः आपिपत्यश्रीरेव कमलिनी अतीव सौन्दर्यात् नलिनी
तस्या मृणालेन श्वेतत्वात् विसस्वरूपेण । अभिषेकदर्शनार्थं वीरराज्याभिषेकावलोकनार्थम् आगतेन
प्राक्षेन सप्तर्षिमण्डलेन मरीच्यादिदेवर्षिमण्डलेनेव विद्यमानेन, तेषामपि जराशुक्लत्वादित्याशयः । हारेण
सुक्ताप्राग्भवेन, आलङ्कितम् आश्लिष्टं वक्षःस्थलं मृणालेन यस्य स सादृशः ।

इह ‘अभिनवराजलक्ष्मीकमलिनी’ इत्यत्र परम्परितरूपकम्, ‘सप्तर्षिमण्डलेनेव’ इत्यत्र च जात्यु-
त्प्रेक्षा । अनयोश्च मिथो नैरपेक्षयेण संचुष्टिः ।

सितकुसुमेति । सितकुसुमप्रथिताभिः श्वेतपुष्पगुम्फिताभिः, आजानुलम्बिनीभिः अनलकीललम्बि-
नीभिः इन्दुकरकलापवत् चन्द्रारिमिसमूहवत् कोमलामिष्टदुलाभिः । विशेषेण कले लब्धव्य इति वैकचं
ततः स्वाधिककप्रत्यये वैकचिकम्, वक्षःस्थले तिर्यक् यज्ञोपवीतवत् कण्ठात् विसृज्य ‘वैकचकं तु तत् ।

तदनन्तरं अन्तःपुर (रतिवास) की समस्त स्त्रियोसे परिवेष्टित होकर स्नेह-पूर्ण-हृदया महारानी विलास-
वतीने अपनेसे ही, चन्द्रारिमि (चौदनी) के समान शुभ्रवर्ण एवं सुगन्ध-मय चन्द्रमहारा चन्द्रापीडके शरीर पर
पैरों तक लेप कर दिया, अभिनव खिले हुए शुभ्रवर्ण-पुष्प-मालाद्वारा सस्तक परिवेष्टित कर दिया (फूलोंका सुकुट
पहनाया), शरीर पर कहीं कहीं गोरोचन लगा दिया एवं दूर्वा-पल्लवका कर्णभूषण पहना दिया, चन्द्रापीड ने
चन्द्रमाके समान शुभ्रवर्ण के दो नये वल्लोंको पहन लिया, उसकी किनारी दश अङ्गुल चौड़ी थी । पुरोहितने मङ्गल-
सूत्र बाँध कर चन्द्रापीडके हाथको अलङ्कृत किया । नवीन राज्य-लक्ष्मी-रूपी कमलिनीके मृणालके समान और
अभिषेक देखनेके लिए आप सप्तक्षरियोंके मण्डलके समान एक सुक्ताद्वाराको उसने वक्षःस्थल पर धारण
किया । श्वेतवर्ण फूलोंकी उँधी हुई बाँध तक लटकती और चन्द्रमाकी किरणोंके समान कोमल एवं यशोपवीतके

१. कचिद् ‘सित’ इति पदमास्ति ।

२. गौरवना ।

३. नव ।

४. इन्दुकरकलाभिः ।

५. वैकक्षस्त्रभिः ।

रन्तरनिचितशरीरतया धवलवेशपरिग्रहताया च नरसिंह इव विधृत-केसरनिकरः, कैलास इव स्वयम्भोतस्विनी-स्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दकिनी-मृणाल-जालजटिलाः, क्षीरोद इव स्फुरित-फेनलताकुलः, तत्काल-प्रतिपन्न-त्रेन्द्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं राशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमारोह ।

आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसकलराजलोकसम्मानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजयप्रयाणशंसो प्रलय-घन-घटा-घोष-धर्वरध्वनिः, उदधिरिव मन्दरघातैः, वसुन्धरापीठमिव युगान्तनिधौतैः, उत्पातजलधर इव तडिदण्डपातैः, पातालकुक्षिरिव महावराह-घोणाभिघातैः, कन-

यत्किञ्च क्विसुरसि' इत्यमरः, तदुपाभिः स्रग्भिः मालाभिः, निरन्तरम् अंशतो निरवकाशं निचितो व्याप्तो देहः शरीरं यस्य तस्य आवस्तया तथा धवलवेशं शुभ्रनेपथ्यं परिगृह्णाति स्वीकरोतीति तस्य नयाः नया च कारणेन, विधृतो गृहीतः केसरनिकरः स्वच्छजटासमूहो येन तथोक्तो नरसिंहो नारायणस्य नृसिंहावतार इव । स्वप्नं निस्त्रवन् स्रोतस्विनीनां नवीनां राशिः समूहो यस्मात्तथोक्तः कैलासो हिमालय इव । मन्दकिन्या आकाशगङ्गाया मृणालजालेन विसलमूहेन जटिलो व्याप्तः ऐरावत इन्द्रगज इव । तथा स्फुरिताभिः प्रकटिताभिः फेनानां छिण्डिराणां लताभिः परम्परामिः आकुलो व्याप्तः क्षीरोदः समुद्र इव । इह नरसिंहकैलासैरावतसागरैः सह चन्द्रापीडस्य, केसरनिकरस्रोतोराशिविसलमूहेनफेनपरम्परामिश्र सह तदीयस्रजामौषम्यम् । अत एवेह मालोपमा । तदुक्तं दर्पणे—

‘मालोपमा यदैकस्योपमानं बहु द्रश्यते ।’

तत्कालेति । तत्काले तस्मिन् समये प्रतिपन्नो गृहीतो वेत्रदण्डो वेतलपट्टियेन तेन तादृशेन, पित्रा तारापीडेन, स्वयम् आत्मनैव पुरोऽग्रतः प्रारब्धाः प्रमोदेन अत्यन्तसत्कारप्रदर्शनोद्देशेन च उपक्रान्ताः समुत्सारणा जनाणां निवारणानि यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, सभामण्डपं आस्थानमण्डपम् । उपगम्य तत्समीपं प्राप्य काञ्चनमयं स्वर्णाद्रिशिखरमयं मेरुशृङ्गशीव काञ्चनमयं सिंहासनं नृपासनम् आरूढ आरूढवान् । उपमा ।

चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रां निरूपयितुमुपक्रमं दर्शयति—आरूढस्य चेति । अपि चेति कार्यः । कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं सकलराजलोकस्य उपस्थितनरेन्द्रमण्डलस्य सम्मानः सत्कारो येन स तस्य मुहूर्तं क्षणं स्थित्वा विद्यमानस्तैल्यर्थः अस्य चन्द्रापीडस्य, दिग्विजयस्य यत्प्रयाणं गमनं तस्य आशंसो कथकः, प्रलये तत्समये या घनघटा मेघसमूहः तस्याः घोषवत् गजितवत् धर्वरो ‘धर धर’ इत्येवं रूपो ध्वनिः शब्दो यस्य स तादृशः, प्रस्थानदुन्दुभिः यात्रापटहः कनककोणैः सुवर्णरचितवादनदण्डैः ‘कोणो वीणादिवादनम्’ इत्यमरः, अभिहन्यमानो बाधमानः सन्, मन्दरघातैः अन्तर्भ्रममाणमन्दरताडनैः उदधिः दुग्धारभोधिः इव, युगान्ते प्रलयसमये निर्घातैः उत्पातसमये आकाशादभिपतितैः वायुविशेषैः अभिहन्यमानं ताड्यमानं वसुन्धरापीठं भूमिपृष्ठमिव । निर्घातलक्षणसमिहितं तारदसंहितायाम्—

‘वायुनाभिहतो वायुर्गगनात् पतितः क्षितौ । यदा दीप्तः खगलतः स निर्घातोऽतिदिवक्लृत् ॥’ इति । तद्विन् विद्युत् तस्य दण्डा यथैव लम्बमानत्वात् तेषां पातैः पतनः उत्पातजलधर इव उत्पात-समान पतनी गई—मालाभित्ते समस्त शरीर व्याप्त हो जाने और वेश (पोशाक) श्वेतवर्ण होनेके कारण चन्द्रापीड, शुभ्रवर्ण फैलो हुई सटावाले भगवान् नरसिंहके समान, नदियोंके प्रवाहवाले कैलासपर्वतके समान आकाशगङ्गाके मृणाल-जालसे व्याप्तशरीरवाले ऐरावतके समान और आविर्भूत (उद्वल्लती) फेनपट्टियोंसे व्याप्त क्षीरसागरके समान शोभायमान हुआ । उस समय महाराज तारापीड, अपनेसे ही बँतकी लड़ी लेकर चन्द्रापीडके आगेसे लोमोंको हटाने लगे । इस प्रकार चन्द्र जिस प्रकार सुवर्णमय तुमसे शिखर पर आरोहण करता है उसी प्रकार कुमार चन्द्रापीड सभामण्डपमें जाकर काञ्चनमय सिंहासन पर बैठा ।

वह सिंहासन पर बैठकर उपस्थित सामन्त राजाओंका यथाव्योम सम्मान कर कुछ देर ठहरा । बाद दिग्विजयके लिए प्रस्थान करनेके समयका सूचक, प्रलयकालकी मेघघटाके घोषके समान ‘धर धर’ शब्द करता, सुवर्णके दण्डोंसे बजाये जाने पर वह प्रस्थान दुन्दुभी, मन्दराचलके आघातसे क्षीरसागरके समान प्रलय-कालीन निर्घातवायुके आघात (महाभूतोंके आपसमें टकराने) से भूतलके समान विद्युत्के आघातसे उत्पात

१. विद्युत्, विद्युत् । २. लम्बाकुलः, फेनतल । ३. आगम्य । ४. सन्धानस्य । ५. घातैः । ६. पीठः । ७. तडिचण्डपातैः ।

ककोणैः^१ अभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं^२ ध्वान । येन ध्वनता समाध्मातानीव उन्मी-
लितानीव सुखरीकृतानीव^३ पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव
बधिरिकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि, विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यबन्धसन्धयः । यस्य च
भयवशविषमचलितोत्तानं^४ फणासहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, सुहुसुहुभिसुख-दत्त-
दन्तोद्धर्षघातैः^५ आहूयमान इव दिक्षु दिक्कुञ्जरैः^६, सन्त्रासरचित-रचित-मण्डलैः^७ प्रदक्षिणी-
क्रियमाण इव नभसि दिवसकर-रथतुरगैः^८, अपूर्व-शार्वादृहास-शङ्का-हर्ष-हुङ्कुतेन^९ आभाष्यमाण

सामयिकमेव इव, तथा महावराहः श्रीविष्णोस्तृतीयावतारः तस्य घोणा नासिका तस्याः अभिघातैः
प्रहारैः पातालस्य यलिसन्धनः कुचिर्मध्यभाग इव, आमन्थरं नितान्तविस्तृतं ध्वान शब्दं चकार ।
इहाप्युक्तालङ्कारः ।

‘मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्थानयोः पुमान् । कुसुमभ्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ पक्षेऽभिधेयवत् ॥’

इति मेदिनी ।

येनेति । ध्वनता शब्दं कुर्वता येन दुन्दुभिना रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वमध्यदेशः, समा-
ध्मातानीव आपूरितानीव, उन्मीलितानीव जागरितानीव, सुखरीकृतानीव शब्दावयवमानीकृतानीव,
पृथक्कृतानीव भित्रीकृतानीव, विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव, गर्भीकृतानीव अन्तर्हितानीव, प्रदक्षिणी-
कृतानीव आवर्त्तीकृतानीव, बधिरिकृतानीव अकर्णीकृतानीव, जातानीति सर्वत्र शेषः । तथा दिशां ककु-
भात् अन्योन्यसन्धयः त्रियोदन्धनजनितसंश्लेषाः विश्लेषिता विघटिता इव जाताः । ससु समाध्माता-
दिषु क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

यस्येति । किञ्चेति चार्थः । यस्य दुन्दुभेः निनादः शब्दः त्रिभुवनं त्रिविष्टपं बभ्राम भ्रमणं चकारेति
सम्बन्धः । रसातले पाताले भयवशेन त्रासवशेन विषमम् अतुल्यम् इतस्तत् इत्यर्थः चलितं कम्पितम्
उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं फणानां सहस्रं यस्य तेन तथोक्तेन सत्ता, शेषेण वासुकिना आलिङ्ग्यमानः समन्तात्
प्राप्यमाण इव सन् । उक्तालङ्कारः ।

सुहुति । दिक्षु आशासु सुहुसुहुः वारंवारम् अभिसुखे गिरिभिस्त्यादौ दत्ता निहिता दन्ताभ्यां
दशनाभ्याम् ऊर्ध्वघाताः ऊर्ध्वप्रहाराः ये तैः तादृशैः, दिक्कुञ्जरैः दिग्घस्तिभिः आहूयमानः आमन्थ्यमाण
इव, प्रतिगजगर्जनशङ्कयेत्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन दुन्दुभिः शब्दे प्रतिगजगर्जनशङ्कनाद् आन्तिमान-
लङ्कारो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

सन्त्रासेति । नभसि गगने, सन्त्रासेन भयेन रचितं कृतं रेचितमण्डलं मध्यमवेगानुसारेण परिभ्रमणं
यैः तैः तादृशैः, सन्त्रासवशादेवातिजवशालिनामार्पि मध्यमजवेन परिभ्रमणमित्याशयः । ‘उत्तेजितं
रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः’ इति हैमनाममात्रा । दिवसकररथतुरगैः सूर्यस्थन्दनवाहितुरङ्गमैः
प्रदक्षिणीक्रियमाण इव आवर्त्तीक्रियमाण इव । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अपूर्वेति । कैलासशिखरिणि रजतादिसानुनि श्यम्बकवृषभेण सहेश्वरबलीबर्हेन कक्षां, अपूर्वः अना-

मेवके समान एवं नारायण के तृतीय अवतार महावराह की नासिका के प्रहारसे पाताल-मध्यदेशके समान
अत्यन्त गर्जन (विशाल शब्द) करने लगा । शब्दावयमान जिस दुन्दुभीके शब्दसे समस्त त्रिभुवनका मध्यभाग,
मानो परिपूरित, जागरित, श्रद्धित, विदारित, विस्तारित, अभ्यन्तरगत, प्रदक्षिणीकृत और बधिरिकृत हो गया
था, एवं समस्त दिशाओंके आपसके सन्धिवन्ध मानो विभक्त हो गया था । उसके शब्दको पातालमें, भयवश
हजारों फन निकाल, उन्में उल्टा सीधा फेन और जँचा करके शेपनाग मानो आलिङ्गन करता हो सम्मुखवर्त्ती
पर्वतभित्तिमें बारम्बार दाँत को ऊपर उठाकर विपक्ष हाथी का गर्जन समझ कर दिग्गजगण मानो समस्त दिशाओं
में आह्वान करते (बुलाते) हैं, अत्यन्त भयवश मध्यमगति से मण्डलाकार भ्रमण करते सूर्यरथ के घोड़े मानो
आकाशमें प्रदक्षिणा करते हैं, महादेव के अपूर्व उच्च हाथरव की शङ्कासे आनन्दपूर्वक हुङ्कार करता शिवका

१. कनककणैः, कणकणैः । २. क्वचिदयं पाठो न विद्यते । ३. बलितोत्तान*** । ४.***दन्तघातैः ।

५.***रेचक*** । ६.***तुरङ्गमैः । ७. क्वचित् ‘अश्रुतपूर्व’ इत्यधिकः पाठोऽवलोक्यते ।

इव कैलासशिखरिणि 'अश्वक्वपभेण, कृत-गम्भीर-कण्ठगजितेन प्रत्युद्गम्यमान इव मेरौ' ऐरावतेन, अश्रुतपूर्व-रव-रोषावेश-तिर्यग्गवनमितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव यमसञ्चरि कृतान्तमहिषेण, सन्त्रस्त-सकललोकपालाकर्णितो बभ्राम त्रिभुवनमखिलं' निनादः ।

ततो हुन्दुभिरवमाकर्ण्य जय जयेति च सर्वतः समुद्बुध्यमाण-जयशब्दः सिंहासनात् सह द्विषतां श्रिया सञ्चाला चन्द्रापीडः ।

समन्तात् ससम्भ्रमोत्थितैश्च परस्पर-सङ्घट्ट-विघटितैर्हारसूत्रविगलितान् अनवरतमा-शाविजयप्रस्थानमङ्गललाजानिर्व मुक्ताफल-प्रकरान् क्षरद्भिः, पारिजात इव सित-कुसुममुकुल-

कर्णितपूर्वा यः शार्वस्य महेश्वरस्य अद्भुतहासः उच्चहास्यं तस्य शङ्कया आकर्णिते तस्मिन् हुन्दुभिः शब्दे महेश्वराद्भुतहासभ्रमेणेत्यर्थः, यो हर्षः प्रमोदः तेन यत् हुङ्कृतं स्वस्य हुङ्कारः तेन करणेन आभाष्यमाण आलप्यमान इव । इह क्रियोत्प्रेचालङ्कारः तथा भ्रान्तिमांश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कृतेति । मेरौ सुमेरुगिरौ, कृतं विहितं गम्भीरम् अप्युचं कण्ठगजितं सल्लोपो येन तेन तादृशेन, ऐरावतेन अश्रुतमिषेण (हरितना) प्रत्युद्गम्यमान इव गौरवचोतनार्थम् अभिमुखं ब्रज्यमान इव । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अश्रुतेति । यमसञ्चरि धर्मराजभवने, अश्रुतपूर्वेण प्राणानाकर्णितेन रयेण शब्देन यो रोषावेशः क्रोधरूपापरस्मरः तेन तिर्यग्गवनमितं कृतिलेन नञ्नीभूतं विषाणमण्डलं शृङ्गमण्डलं यस्य तेन तादृशेन, कृतान्तमहिषेण धर्मराजमहिषेण प्रणम्यमान इव नमस्क्रियमाण इव । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

समन्तरेति । सम्प्रत्येति किमिदमिति भयान्वितैः सकलैः समस्तैः लोकपालैः हन्द्वादिभिः आकर्णितः श्रुतः, अखिलं समस्तं त्रिभुवनं बभ्राम भ्रमणं चकार ।

इह तेषां तथाविधश्रवणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं हुन्दुभिरव पटहध्वजं जयजयेति शब्दं च आकर्ण्य श्रुत्वा सर्वतः चतुर्दिक्षु समुद्बुध्यमाणः उद्घोषं विधाय कथ्यमानः जयशब्दो यस्य स तादृशः, चन्द्रापीडः द्विषतां वैरिणां श्रिया लक्ष्यया सह सिंहासनात् नरेन्द्रासनात् सञ्चाला चलितो बभूव । दिग्विजयाय चन्द्रापीडस्य चलनेन द्विषतां श्रीरिपि बहुकालनिवासासम्भववप्रतीत्या चपला जातेत्याशयः । इह सहोक्तिः ।

समन्तादिति । किञ्चेति चार्थः । समन्तात् सर्वदिग्भ्यः, ससम्भ्रमं शीघ्रम् उत्थितैः कृतोत्थानैः, परस्परसङ्घट्टेन मिथः सङ्घर्षेण विघटितानि भिन्नानि यानि हारसूत्राणि तेभ्यो विगलितान् च्युतान्, आशा-विजयाय दिग्विजयाय प्रस्थाने गमने मङ्गललाजान् माङ्गलिकधाना इव मुक्ताफलप्रकरान् मौक्तिक-जालान्, अनवरतं निरन्तरं चरद्भिः पातयद्भिः, नरपतिसहस्रैः राजमण्डलैः, अनुगम्यमानः अनुज्वल्यमान इत्यन्वयः, सितकुसुमानां शुभ्रवर्णपुष्पाणां यानि मुकुलानि कुड्मलानि तानि पातयन्ति वर्षयन्तीत्येवं

वृषभ (नन्दो) कैलाशकी चोटी पर आलाप करता हो, गम्भीर कण्ठसे गर्जना करके ऐरावत इस्ती देवलोकमें मानो उतका सकार करता हो, ऐसे अश्रुत-पूर्व शब्द सुनकर क्रोधवश सींग देहे कर यम के घरमें यममहिष मानो नमस्कार करता हो और अत्यन्त भीत समस्त दिक्पालगणद्वारा सुने जाने से उस हुन्दुभीका वह शब्द मानो तीनों युवनोंमें परिभ्रमण करता था ।

तदनन्तर चन्द्रापीड हुन्दुभी का शब्द सुनकर विपक्षी राजाओं की राजलक्ष्मी के साथ सिंहासन पर से उठ गया । इधर समस्त सैन्य एवं सामान्तगण समस्त दिशाओं में 'चन्द्रापीडकी जय हो, चन्द्रापीडकी जय हो' इस प्रकार जय-जय शब्द करने लगे ।

सिंहासन पर से चन्द्रापीड के उठने ही चारों ओर से सामन्त राजगण (छोटे-छोटे अधीन राजा लोग) शीघ्रतासे उठ गये, उस समय आपस में टकराने से उन लोगों के गलेके हारोंके ताग टूटने लगे, जिनसे दिग्विजय के लिए प्रस्थान के समयके माङ्गलिक लाजों के समान मौतियाँ निरन्तर गिरने लगीं, उस समय शुभ्रवर्ण फूलोंकी

१. कचिप 'मिती' इति न विधत्ते । २. 'रवजनित्रोष', रव इव । ३. विबुधसचनि । ४. कचिप अखिलमिति पदं नोपलभ्यते । ५. 'विघट्टित' । ६. 'मङ्गललीलाजानि', मङ्गललाजानि ।

पातिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तकरशीकरैराशागजैः, गगनाभोग इव तारागणवर्षिभिर्दिगन्तरैः, जलदकाल इव स्थूल-जललवासार-स्यन्दिभिर्जलधरैः, अनुगम्यमानो नरपतिस-हस्यैस्थानमण्डपाग्निरगात् ।

निर्गत्य च पूर्वोक्तया पत्रलेखया अध्यासितान्तरासनाम्, उपपादितप्रस्थानसमुच्चि-तमङ्गललाङ्कारां ससम्भ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकामरुह्य अचलरेचक-चक्रीकृत-क्षीरोदावर्त्त-पाण्डुरेण दशवदन-बाहुदण्डावस्थित-कैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशालाकेनातपत्रेण निवार्यमाणोऽतपो निर्गन्तुमारोहे ।

निर्गच्छन्न अभ्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तरित-दर्शनानां द्वारावस्थितानां प्रतिपाल-

शालैः कल्पपादपैः वेनवृक्षैः पारिजात इव मन्दार इव, विमुक्ता विचिताः करेभ्यः शुण्डादण्डेभ्यः शीकराः जलकणा यैः तादसैः आशागजैः दिग्दन्तिभिः, ऐरावतो गज इव तारागणवर्षिभिः नक्षत्रसमूहपातिभिः दिगन्तरैः विभिन्नदिग्भिः गगनाभोगो प्रसारितभ्योमदेश इव, तथा स्थूलाः स्थविष्ठा ये जललवाः सलिल-विन्दवः तेषाम् आसारस्यन्दिभिः धारावर्षिभिः जलधरैः मेघैः जलदकालो वर्षासमय इव, अनुगम्यमानः चन्द्रापीडः, आस्थानमण्डपात् समाभवनात् निरगात् निर्गतो बभूव ।

इह 'कल्पपादपैः पारिजात इव' इत्यारभ्य 'जलधरैः जलदकाल इव, इत्यन्तं यावत् मालोपमा-लङ्कारः । 'प्रस्थानमङ्गललाजानिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा । अनया च मालोपमा सङ्कीर्णते ।

निर्गच्छेति । किञ्चेति चार्थः । निर्गत्य बहिरागत्य पूर्वं प्रथमम् आरुढया उपरिस्थितया पत्रलेखया ताम्रमुलकरुद्रवाहिन्या अध्यासितम् अधिष्ठितम् अन्तरासनं मध्यस्थितासनं यस्याः तां तादृशीम् । उप-पादिताः सेवकैः यथास्थानं योजिताः प्रस्थानसमुच्चिता सङ्क्रामयात्रायोग्या मङ्गल्यलङ्कारा माङ्गलिक-भूषणानि यस्याः तां तादृशीम् । ससम्भ्रमेण क्षीत्रेण आधोरणेन हस्तिपदेन उपनीताम् उपस्थापितां करेणुकां काञ्चित् गजपत्नीम् आरुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः, अचलरेचकेण मन्दरभ्रमणेन चक्रीकृतो भ्रामितो यः क्षीरोदस्य दुग्धाम्रमुधेः आवर्त्तः अम्भसां भ्रमिः तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण, दशवदनस्य लङ्काधिपतेः रावणस्य बाहुदण्डे भुजदण्डे अवस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो हिमालयः तस्य कान्तिः प्रमेव कान्ति-र्यस्य तेन तादृशेन । आतपत्रस्यापि परिचारकहस्तावस्थितत्वात् समतानिरूपणाय 'दशवदनबाहुदण्डा-वस्थित' इतिकैलाशविशेषणमवगन्तव्यम् । मुक्ताफलजालं मौक्तिकसमूहोऽस्यास्तीति तेन तादृशेन, तथा शतं शतसंख्याकाः शालाका यस्य तेन तादृशेन, आतपत्रेण लुप्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणो आतपः सूर्यालोको यस्य स तथोक्तः सन्, निर्गन्तु निःसरितुम् आरोहे आरम्भं चकार ।

इह 'अचलरेचके' त्यादौ द्वे लुप्तोपमे अनयोश्च परस्परनैरपेक्षणेन संसृष्टिः ।

निर्गच्छन्निति । किञ्चेति चार्थः । वादीतो निर्गच्छन् वज्रन् चन्द्रापीडः, अभ्यन्तरावस्थित एव अन्त-

कलिवॉ गिराते कल्पवृक्षगण जिस प्रकार पारिजात वृक्षके, सृङ्गमैसे जलकी बूँदें गिराते दिग्गजगण जिस प्रकार ऐरावत के, तारागण वरसाते दिक्समूह जिस प्रकार आकाशके, एवं स्थूल जल-विन्दु वरसाते मेघसमूह जिस प्रकार वर्षाकाल के पीछे रहते हैं, उसी प्रकार सामन्त नरपतिगण चन्द्रापीडके पीछे-पीछे होकर जाने लगे; इस प्रकार चन्द्रापीड सभामण्डपमें से बाहर निकला ।

चन्द्रापीडके बाहर निकलने पर, महावतने शीघ्र एक हथिनी लाकर उपस्थित की पत्रलेखा पढ़लेसे ही जिसपर चन्द्रकर मध्यवर्त्ती आसन पर जा बैठी थी, भृत्यगण युद्धयात्राके उपयोगी सर्व माङ्गलिक अलङ्कार जिसे पहनाये थे, चन्द्रापीडने उस हथिनी पर चढ़ कर राजभवनसे चलना आरम्भ किया; उस समय मन्दरावलके भ्रमणसे चक्राकार घूर्णित क्षीरसागर के आवर्त्तके समान श्वेतवर्ण, रावणके बाहुदण्ड पर स्थित कैलासपर्वतके समान कान्तिसम्पन्न, मोतीकी झालसे युक्त एवं शतशालाका निर्मित (सौ तानवाले) एक छत्र धारण कर कोई भृत्य चन्द्रापीडका रौद्र (रूप) निवारण करता था ।

सामन्त-नरपतिगण चन्द्रापीड की प्रतीक्षा करते हुए दरवाजे के समीप खड़े हैं, किन्तु प्राचीर (परकोट)

१. कुलदैश्वरपुत्र्या । २. अधिरुह्य । ३. चक्रीकृत । ४. धवलप्राकारान्तरित... । ५. कश्चित् अयं पाठो न विद्यते ।

यतां राज्ञामुन्मयूखानां चूडामणीनामलक्तकद्रव्यद्युतिमुषा बहुलेनालोकयासातपेन राज्यभि-
पेकानन्तरप्रसूतेन स्वप्रतापवह्निनेवात्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशः यौवराज्याभिपेक-
जन्मना निजानुरागेनेव रज्यमानमवनितलम्, आसन्नरिपुविनाशपिथुनेन दिग्दाहेनेव पाटली-
क्रियमाणमन्वरतलम्, अभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं
दिवसं ददर्श ।

विनिर्गतञ्च ससम्भ्रम-प्रचलित-गजघटाः-सहस्रैरन्योन्यसङ्घट्ट-जर्जरितातपत्रमण्डलैरा-
दरावनत-मौलि-शिथिलं मणिसुकुटपङ्क्तिभिरावर्जितरत्नकर्णपूरैः कपोलस्थल-स्खलितरत्न-

विंशमान एव बाल्या इति शेषः । प्राकारेण वप्रेण अन्तरितं व्यवहितं दर्शनम् अवलोकनं येषां तेषां तादृश-
नाम् । द्वारावस्थितानाम् द्वारोपविष्टानाम्, ग्रतिपालयताम् आमानं प्रतीक्षमाणानां राज्ञां सामन्तभूपती-
नाम् । उद्भूता ऊर्ध्वं प्राप्ता मयूखा रश्मयो येषां तेषाम् । अलक्तकद्रवो लाचारसः तस्य द्युतिशोभां मुष्णाति
हरतीति तेन तादृशेन । बहुलेन प्रचुरेण, आलोकः कान्तिः बालातपः प्रत्यग्रेदितसूर्यरश्मिरिव तेन तादृ-
शेन । राज्याभिपेकानन्तरं यौवराज्याभिपेकस्य पश्चात् प्रसूतेन विस्तृतेन, स्वप्रतापः स्वकीयकोशदण्डजं तेजः
स एव वह्निः अग्निः तेनेव विद्यमानेन । अत्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणाः पिङ्गलवर्णा विधीयमाना दश दिशः
सर्वककुम्भः कर्म, यौवराज्याभिपेकात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन तादृशेन, निजानुरागेनेव आत्मीयक्षेहेनेव
चूडामणीनामालोकबालातपेनेत्यन्वयः रज्यमानं रक्तीक्रियमाणम् अवनितलं पृथिवीतलं ददर्श । आसन्नानां
शीघ्रभावानां रिपुविनाशानां शत्रुघ्नार्थानां पिथुनेन सूचकेन दिग्दाहेनेव, चूडामणीनामालोकबालातपेनेत्य-
न्वयः, पाटलीक्रियमाणं श्वेतरक्तीक्रियमाणम् अन्वरतलं स्योमतलं ददर्श । तथा अभिमुखागताया जगज्जयेन
आगामिन्याः भुवनतललक्ष्याः जगच्छ्रियः चरणालक्तकरसेनेव पादयावकद्रवेणेव, चूडामणीनामालोक-
बालातपेन, लोहितायमानः रक्तवदाचरन् आतपः आलोको यत्र तथोक्तं दिवसं ददर्श अवलोकयासात् ।

इह 'अलक्तकद्रव्यद्युतिमुषा' इत्यत्र निदर्शना । आलोकबालातपेन' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'अत्यर्थं
पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशः' इत्यत्र पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिवसयोक्तिः ।
'निजानुरागेनेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा । 'दिग्दाहेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'चरणालक्तकरसेनेव' इत्यत्र
जात्युत्प्रेक्षाङ्कारः ।

विनिर्गतं इति । विनिर्गतो वहिरागतश्चन्द्रापीडः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रास्य इति सम्बन्धः ।
प्रथमतः तृतीयानुबुधचक्रान्ताति पदानि 'अवनिभुजां चक्रवालेः' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि बोध्यानि ।
ससम्भ्रमं शीघ्रं प्रचलितं प्रस्थितं गजघटानां हस्तिवृन्दानां सहस्रं येषां तैः तादृशैः । अन्योन्यं परस्परं यः
सङ्घट्टः सङ्घर्षः तेन जर्जरितं बहुधा भग्नम् आतपत्रमण्डलं छत्रसमूहो येषां तैः तादृशैः । आदरेण गौरवेण
अवनता नम्रा ये मौल्यः मिरासि तेभ्यः शिथिला श्लथीभूता मणिसुकुटानां रत्नकिरीटानां पङ्क्तिः श्रेणिः

के व्यवधाना हो जाने से वे लोग अन्दर से देख नहीं पड़ते थे; उन लोगों के मुकुटमणिके किरणजाल आस्ता
(महावर) के रसके सौन्दर्य को अपहरण करता (चुराता) था एवं नवोदित सूर्यकिरणके समान दीप्ति पा रहा
था, उस समय चन्द्रापीड निकलते निकलते अन्दर रहकर ही देखने लगा कि—राज्याभिपेक के बाद विस्तृत
स्वकीय प्रतापानलके समान मानो वे मुकुटमणिके प्रचुर किरणजाल दसों दिशाओंको अत्यन्त पिङ्गलवर्ण (लाल-
पीले) कर दिये हैं, राज्याभिपेकसे उत्पन्न हुए अपने अनुरागके समान ही मानो उनसे भूतल लाल हो गया है,
शीघ्र होने वाले रिपु विनाशसूचक दिग्दाहके समान ही मानो वे (किरणजाल) आकाश को रक्तवर्ण (गुलाबी
रङ्ग) कर दिये हैं और सामने आई हुई भुवन-लक्ष्मीके चरणोंके अलक्तक रस (महावर) के समान ही मानो वे
दिन को धूपको लोहित वर्ण कर दिये हैं ।

बाहर निकलते ही सब ओर से सामन्त-नरपतिगण आकर उसको (चन्द्रापीडको) प्रणाम करने लगे,
उस समय उनके बहुसंख्यक हस्तिगण शीघ्रता (तेजी) से चल रहे थे, उनके छत्रमण्डल एक दूसरे से टकरानेसे
जर्जरित हो गये थे, आदर-पूर्वक माथा नीचा करनेसे उनकी मणिसुकुटोंकी कतार शिथिल हो गई थी, रत्नमय
कर्णपूर देढ़े झुक गये थे, मणिमय कुण्डल खिसक खिसक कर गालों पर आकर झूलने लग गये थे और चन्द्रापीड—

१. अलक्तक इव । २. क्रियमाणदशदिश । ३. गन्धगजघटा ४. आदरादनवरतप्रणामशिलित*** ।
५. आवर्जितकर्णपूरैः ।

कुण्डलैराज्ञं सेनापतिनिर्दिश्यमान-नामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानः, बहलसिन्दूर-रेणुपाटनेन क्षितितल-दोलायमान-स्थूलमुक्ताकलापावचलेन सित-कुसुम-माला-जाल-शबल-शिरसा संलग्नसन्ध्यातपेन तिर्थ्यगावजित-श्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारागण-दन्तुरित-शिखर-शिलातलेन मेरुगिरिषोऽथ गन्धमादनेनानुगम्यमानः, कनकालङ्कारप्रभ-प्रतान-कल्पापिता-वयनेन च दत्तकुङ्कुमस्थानकेनेवाकुण्ठ्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः प्रथममेव शातक्रतवीमाशाभिमप्रतस्थे ।

अर्थ पतित-राजघटा-कम्पित-धवलातपत्र-वनम् , अनेककल्लोल-परम्परापतित-चन्द्र-

येषां तैः तादृशैः । आवर्जिता आनमिता रत्नकर्णपूरा मणिमयकर्णभूषणानि येषां तैः तादृशैः । कपोलस्थ-लघोः गण्डभागयोः उपरि स्थलिते मस्तकमनाद् गते रत्नकुण्डले मणिमयश्रवणकुण्डलयुगलं येषां तैः तादृशैः । तथा आज्ञसेनं तेषां नामानि कथयितुमादिष्टे सेनापतिना स्म्यध्यक्षेण निर्दिश्यमानानि निवेद्यमानानि नामानि संज्ञा येषां तैः तादृशैः, अवनिभुजां राज्ञां चक्रवालैः मण्डलैः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः चन्द्रापीडः ।

बहलेति । इतः आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि 'गन्धमादनेन' इत्यग्रेतनस्य विशेषगानि । बहलैः अधिकैः सिन्दूरैः शृङ्गारभूषणकुङ्कुममूर्लिभिः पाटलेन श्वेतरत्नीकृतकुम्भदेशेन । क्षितितले पृथिवीतले दोलायमानः कण्ठमानः स्थूलमुक्ताकलापाः स्थूलमौक्तिकप्रकोर यस्य तथोक्तः अवचलः पताकाप्रवद्धाभोगुणवसनं यस्य तेन तादृशेन । 'अवचलः (पुं०) ध्वजाप्रवद्धाभोगुणवसन्' इति शब्द-कल्पद्रुमः । तथा सितं यत् कुसुममालाजालं पुष्पस्रक्कमभूहः तेन जवलं विचित्रं शिरो मस्तकं यस्य तेन तादृशेन । अतएव संलघः संलघः सन्ध्याया आतपो रागो यत्र तेन तादृशेन, इति सिन्दूरभूषितकल-शोभस्यम् । तिर्थ्य आवर्जितः पतितः श्वेतः शुभ्रो गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा यस्मात्तेन तादृशेन । एतेन पृष्ठवद्धवजगतपताकौपम्यम् । तथा तारागणेन शृङ्गमण्डलेन दन्तुरितं विपरीकृतं शिखरशिलातलं शृङ्गस्थप्रस्तरौ यस्य तेन तादृशेन । एतेन श्वेतपुष्पपङ्क्तिराम्यम् । पूर्वविधेन मेरुगिरिषोऽथ सुमेरुपर्वतेनेव गन्धमादनेन तत्संज्ञकेन प्राग्लक्षितेन गन्धहस्तिना अनुगम्यमानोऽनुव्रजयमानश्चन्द्रापीडः । इह औद्यु-पमा पद्माश्रित्युकेन काव्यलङ्काराणां सङ्गीर्यते ।

कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलङ्कारो भूषणं तस्य याः प्रभाः कान्तयः तासां प्रतानेन अधि-क्येन कल्पापिताः कर्तुरीकृताः अवयवा अङ्गानि यस्य तेन तादृशेन, अत एव दत्ताः शरीरेषु अर्पिताः कुङ्कु-मस्थासकाः कुङ्कुमद्रव्यकृतपाणिद्विष्वचिन्नाणि यत्र तेनेव सता । आकुण्ठ्यमाणेन केचाप्याकुण्ठ्य नीयमानेन इन्द्रायुधेन प्राङ्निरूपितेन तत्संज्ञकाथेन सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः पुरोभागः सस्फुल्लदेशो यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः । शातक्रतोर्निन्दस्येयमिति शातक्रतवी तामासां पूर्वादिशम् अभिमप्रतस्थे अभिमुखं चवाल । अथेति । अथ चन्द्रापीडप्रस्थानानन्तरम्, चलिता गन्तुं प्रवृत्ता या राजघटा हस्तिसमूहाः तासु

द्वारा उनके नामांको कहनेके लिए आदेश किये जाने पर सेनापति उनके नामको बतलाता जाता था । गन्धमादन नामक हाथी चन्द्रापीड के पीछे-पीछे चलता था, उसका कुम्भमण्डल खूब सिन्दूर लगानेसे लाल हो गया था, पीठ के ऊपरमें जो ध्वजा थी, उसमें लटकती हुई शूलकी मोंतियोंकी झालर भूतल पर दोलायमान हो रही थी, श्वेतवर्ण कूर्शोंकी मालाओंके जालसे उसका मस्तक विचित्र दीखता था, अतएव सन्ध्यासमयकी रक्तमिसे बुक, देदे बहते श्वेतवर्ण गङ्गाप्रवाहवाले और नक्षत्रसमूहोंसे छाए शिखरवाले सुमेरुपर्वतके समान बड़ गन्धमादन शोभायमान लगता था । कोई नौकर चन्द्रापीडके आगे-आगे उस इन्द्रायुधकी खींच कर ले जाता था, सुवर्णमय अलङ्कारके प्रभारादिले उसका समस्त अवयव विचित्र हो गया था । इससे प्रतीत होता था मानो कुङ्कुमरस द्वारा उसके अङ्गमें हाथ का पञ्चा चित्रित कर दिया गया है । इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे पहले ही पूर्व दिशाकी ओर प्रस्थान किया ।

चन्द्रापीडके प्रस्थान करने पर समस्त सैन्यगण अद्भुत कोलाहल करते-करते महीतलको प्लावितकर

१. रवाल । २. निर्दिश्यमानानामवनि । ३. कचित् 'स्थूल' इति पदं न विद्यते । ४. दन्तुरित-क्षितितलेन । ५. 'प्रभाकल्पमपित' । ६. कचित् 'अथ' इति पदं नास्ति । ७. 'कम्पितातपत्रम्' ।

मण्डल-प्रतिबिम्ब-सहस्रम्, महाप्रलय-जलधि-जलमिव भ्रूवितमहीतलम्, अद्भुतोद्भूतकलकलम्, अखिलं सञ्चाल बलम् ।

उच्चलितस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो दुकूलं वासाः सितकुसुमाङ्गरागो महता बलसमूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चातुगम्यमानः धृतधवलतपत्रो द्वितीय इव युवराजस्वरित-पद्मसञ्चारिण्या करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च रजनिकर इव रवेरासन्न-वर्त्ता बभूव ।

अनन्तरमितश्चेतश्च 'निर्गतो युवराजः' इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण चलित-कुलशैल-कीलित-जलधि-जल-तरङ्ग-गतेव तत्क्षणमाचक्रम्ये मेदिनी । सम्मुखगतैरन्यैश्चा-

कम्पितं धृतधवलतपत्राङ्गम् आरोहिरागसितच्छन्नाणां वनं समूहो यत्र तत्तादृशश्च, अत एव अनेका विविधा याः कल्लोपरम्पराः महातरङ्गश्रेणयः तासु पतितं चन्द्रमण्डलप्रतिबिम्बानां शशिमण्डलप्रतिच्छायाणां सहजं समूहो यस्य तत्तादृशम्, महाप्रलयकालीनजलधिजलमिव महाकल्पसामयिकसमुद्रमिव भ्रूवितमहीतलं प्रलयनीतपृथ्वीलम्, अद्भुत आश्चर्यकारी उद्भूत उत्पन्नः कलकलः कोलाहलो यस्मिन् तत्तादृशम् अखिलं समस्तं बलं चन्द्रापीडसैन्यं सञ्चाल सभ्यव्यकरणेन चलितं बभूवेत्यर्थः । तत्पश्चादिति शेषः । उपमा ।

उच्चलितस्येति । किञ्चेति चार्थः । उच्चलितस्य प्रस्थितस्य अस्य चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनः समीपमाजगामेत्यन्वयः । स्वभवनात् निजगृहात् उपपादितं वैजयिहोमादिना ऋत्विगिर्बहिर्हितं प्रस्थानमङ्गलं यस्य स तादृशः, दुकूलवासाः परिहितसूचमवसनः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः अङ्गरागः शरीरशोभा यस्य स तादृशः । महता महीयसा बलसमूहेन सैन्यसङ्घातेन नरेन्द्रवृन्दैः राजसमूहैश्च अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः । श्रुतं केनचित्सेवकेन उत्तमाङ्गोपरि गृहीतं धवलतपत्रं श्वेतच्छत्रं यस्य स तादृशः, स्वरितपद्मसञ्चारिण्या शीघ्र-चरणगामिण्या करिण्या हस्तिन्या करणभूतवेत्यर्थः । वैशम्पायनः, द्वितीयो युवराज इव समीपं पार्श्वम् आजगाम आश्रयो तथाविधाङ्गवरयुक्तवादित्याशयः । इह 'द्वितीयो युवराज इव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आगत्येति । आगत्य अभ्येत्य च वैशम्पायनः, रवेः सूर्यस्य रजनिकरः निशापतिरिव आसन्नवर्त्तं चन्द्रापीडस्य समीपवर्त्तं बभूव संजज्ञे । शुक्लपद्मप्रयमभागे दिनाम्ने गगने चन्द्रः सूर्यस्य समीपवर्त्तं भवतीति ज्योतिषम् । उपमा ।

अनन्तरमिति । इतश्चेतश्च इतस्तत् इत्यर्थः, युवराजो निर्गतो निःसृत इति वाक्यं समाकर्ण्य श्रुत्वा प्रधावतां शीघ्रेण चलतां तत्पश्चादिति शेषः, बलानां सैन्यानां भरेण भारेण, मेदिनी पृथिवी, चलितैः पञ्चवचसा गमनशीलैः कुलपर्वतैः पूर्वप्रतिपादितैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कीलितो विद्रो यो जलधिः समुद्रः तस्य जलतरङ्गगतेव सलिलकल्लोलप्रासेव सती तत्क्षणं तत्कालम् आचक्रम्ये चंचाल । चलितहस्तिनसमूहसाहस्यसूचनार्थं चलितकुलशैलकीलितेति विशेषणम् । इह 'जलतरङ्गगतेव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

समुत्प्लेति । परस्परं सम्मुखागतैः अभिमुखायातैः अन्यैश्च अन्यैश्च भिन्नभिन्नैः प्रणमद्भिः नमस्कारं

उसके पीछे-पीछे जाने लगे, हाथियोंके चलने पर महावतके श्वेतवर्ण छत्रसमूह कम्पित होने लगे, उससे अंशुव्य तरंगों पर हजारों चन्द्रप्रतिबिम्ब पतित होने पर प्रलयकालीन समुद्र-जलप्रवाहके समान सैन्यगण देखे जाने लगे ।

वैशम्पायन द्वितीय युवराजके समान एक शीघ्रगते चलनेवाली इथिनों पर बैठकर अपने महलसे प्रस्थित चन्द्रापीडके समीपमें आ गया । पुरोहितगण उसकी यात्राकालीन-माङ्गलिक क्रिया सम्पादन कर रहे थे, उसके पहननेका कपड़ा सूक्ष्म था और श्वेतवर्ण पुष्पसे शरीरकी शोभा की हुई थी, एवं कोई नौकर मस्तकके ऊपर श्वेतवर्ण छत्रको पकड़कर चल रहा था, बड़ी सेना और भूपसमुदाय उसके पीछे-पीछे आ रहे थे । चन्द्र जिस प्रकार सूर्यका आसन्नवर्त्त होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन आकर चन्द्रापीडका आसन्नवर्त्त हो गया ।

उसके बाद 'युवराज भवनसे निकट ही है' इत्युपरसे यह सुनकर सेनाएँ उनके पीछे पीछे दौड़ने लगीं, उस समय उनके पदभारसे पृथिवी, मानो चलायमान हुए कुलपर्वतोंसे पीड़ित समुद्रकी तरङ्गोंमें प्रविष्ट हुई (डुबी) हो इस प्रकार कौंपने लगी । सामन्तराजगण, परस्पर सामने उपस्थित होकर राजपुत्रको प्रणाम करने

१. सकल । २. धवलदुकूल । ३. "अनुरज्यमानः । ४. समाजगाम । ५. शशिकर इव ।

६. "शैलकौलासजलधितरङ्ग ।

न्यैश्च प्रणमस्त्रिभूमिपालैः, अंशुलता-जाल-जटिल-चूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिषितबहुलरोचिषाश्च पत्रभङ्गिनीनां^१ केयूरमण्डलीनां प्रभासन्तानेन कचिद्विकीर्यमाण-चाप-पक्ष-श्रोदा इव, कचिदुत्पतित-शिखि-कुलचलचन्द्रक-शत-शारा इव, कचिदकाल-जलधर-तडित-तला इव, कचिन् सकल्पतरुपङ्खवा इव, कचिन् सशतक्रतुचापा इव^२, कचिन् सबालातपा इवाक्रियन्ते^३ दश दिशः । धवलान्यपि विविध-मणि-निकर-कल्पापैरुत्सर्पिभिश्रृङ्गामणिमरीचि-भिर्मयूराणीवाराजन्ते^४ राज्ञामातपत्राणि ।

क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्, कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रबालम्, आतपत्रमण्डलमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवाम्बरतलम्, इभसदगन्धमय इव समीरणः^५, भूपाल-मयीव प्रजामृष्टिः, आभरणांशुमयीव दृष्टिः, किरीटमय इवातपः, चामरमय इव

कुर्वङ्गः भूमिपालैः पृथिवीपतिभिर्हेतुभिः, अंशुलता रसिपक्त्वः तासां जालेन समूहेन जटिला विषमाः चूलिकाः चूडाः प्रान्तभागा येषां तेषां तादृशानां मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानाम् आलोकेन प्रकाशेन, तथा उन्मिषितानि उद्गतानि बहुलानि सातिशयाणि रोचिषि कान्तयो यासां तासां तादृशीनां पत्रभङ्गिनीनां पत्रलताविशिष्टानां केयूरमण्डलीनाम् अङ्गद्वारेणीनां प्रभासन्तानेन कान्तिप्रवाहेण च कर्त्रा, कचिद्देशे कस्मिंश्चित्प्रदेशे विकीर्यमाणा विशिष्यमाणाः चापाणां किरीद्वीनां पङ्खचोदाः पत्रचूर्णानि यासु ता इव, दश दिशः अक्रियन्त इति सम्बन्धः । इत्थमुत्तरत्र । कचिन् उत्पतितस्य उड्डीमस्य शिखिकुलस्य मयूर-गणस्य चलता दीप्यमानेन चन्द्रकशतेन मेघकण्ठेन पुच्छगतकर्तुरितचिह्नगणैरेति तात्पर्यम् शारा विचित्रा इव । कचिन् अकाले असमये यो जलधरो मेघः तस्य तडिता विद्युता तरलाश्चञ्चला इव । कचिन् कल्पतरुपङ्खवैः देववृक्षकिसलयैः सह विद्यमाना इति सकल्पतरुपङ्खवा इव । कचिन् शतक्रतुचापैः इन्द्र-धनुभिः सह इति सशतक्रतुचापा इव । कचिच्च बालातपः प्रभाकालीनोदितसूर्यरश्मिः तेन सहेति सबालातपा इव दश दिशः दशककुम्भः अक्रियन्त ।

इह 'विकीर्यमाणे' स्यादौ क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'उत्पतिते' स्यारभ्य 'सबालातपा इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

धवलानीति । धवलानि श्वेतान्यपि राज्ञां सामस्तनृपतीनाम् आतपत्राणि छत्राणि, विविधानामनेकरूपाणां मणीनां रत्नानां तद्गमनीनामित्यर्थः, निकरेण समूहेन कल्पापैः कर्तुरितैः नानावर्णैः, उत्सर्पिभिः ऊर्ध्वप्रसारिभिः चूडामणिमरीचिभिः शिरोरत्नरश्मिभिः करणैः, मायूराणि मयूरपिच्छरचिन्तानीव । अराजन्त अशोभन्त । क्रियोत्प्रेक्षा ।

क्षणेनेति । क्षणेन क्षणमात्रेण च महीतलं पृथिवीतलं तुरगमयमिव अश्वमयमिव, दिक्चक्रबालं दिङ्मण्डलं कुञ्जरमयमिव हस्तिमयमिव, अन्तरिक्षम् आकाशम् आतपत्रमण्डलमयमिव छत्रमण्डलमयमिव, अम्बरतलं गगनतलं ध्वजवनमयमिव पताकासमूहमयमिव, समीरणो वायुः ह्रस्वदगन्धमयमिव राजदा-नवारिसुगन्धमयमिव, प्रजामृष्टिः प्रकृतिसर्गः भूपालमयीव राजमयीव, दृष्टिर्दर्शनम् आभरणांशुमयीव लगे । उस सपय उनके—किरणजालसे चमकती कलंगीवाल—मणिमय मुकुटोंके प्रकाशसे एवं अत्यन्त-दीप्तिशाली नानाविध पत्र-भङ्ग-युक्त केयूरसमूह (वाज्रुन्दों) के प्रभाओंसे दशों दिशाएँ ऐसी प्रतीत होने लगीं मानो किसी स्थानमें नौलकण्ठके पंखों का चूर्ण विक्षित (बिखरा) हुआ हो, किसी स्थानमें उड़ते मयूरोंके हिलते हुए चन्द्रकोसे विविध को हुई हों, किसी स्थानमें असामयिक मेघको बिजलीसे चमकने लगी हों, किसी स्थानमें वायुपृष्ठके पङ्ख-वोंसे, किसी स्थान में इन्द्र-धनुसोंसे और किसी स्थानमें नवोदित सूर्य के प्रकाश से समन्वित हों । राजाओं के छत्र इतनेवर्ण होने पर भी, नानाविध मणियोंके किरणसमूहसे विचित्र होनेसे एवं ऊपर की ओर फैलाती हुई चूडामणिके किरणोंसे मानो मयूर-पुच्छ-निमित्त के समान शोभायमान होने लगे ।

क्षणभरमें पृथिवीतल मानो तुरङ्गमय हो, दिङ्मण्डल मानो हस्तिमय हो, अन्तरिक्ष मानो छत्र-मय हो, आकाश मानो केतु-मय हो, वायु मानो इस्तीके मदजल-गन्धमय हो, सब लोग मानो राजमय हो, दृष्टिप्राप्त मानो अलङ्कार-किरण-मय हो, आतप मानो मुकुटमय हो, दिन मानो चामरमय हो एवं त्रिभुवन मानो जय-जय

१. पत्रभङ्गिनी । २. सशतवृक्षचापा इव । ३. क्रियन्ते । ४. राजन्ते, अरज्यन्त । ५. दृष्टिः ।

दिवसैः, जयशब्दमयमिव त्रिसुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च प्रेङ्खद्भिरातपत्रैः संवर्त्तकाम्भोदगम्भीरभीमनादेन च ध्वनता हुन्दुभिना, तारकावर्षसदृशेन विसर्पता गजशीकरनिकरेण, धूमकेतुधूसरैश्चोन्नतद्विचरनिरजोदण्डकैः, निर्घात-पात-पशुवगम्भीरघोषैश्च करिकण्ठगर्जितैः, क्षतज-कण-वर्ष-बभ्रुणा च भ्रमता मतङ्गजकुम्भसिन्दूररेणुना, संक्षुभित-जलधि-जल-कल्लोल-चञ्चलाभिश्च विसर्पन्तीभिः^१ तुरङ्गमालाभिः, अन्धकारितादिगन्तरेण चानवरतं क्षरता गर्ज-मदजल-धारातुद्दिनेन, कलकलेन च सुवनान्तरन्यापिना महाप्रलयकाल इव सञ्जज्ञे ।

साम्प्रतनुपतीनां भूपगणरिममयीव, आतपः आलोकः किरिटीमयमिव सुकुटमयमिव, दिवसो वातरः चामरमय इव बालव्यजमयम इव, त्रिसुवनं त्रिविष्टपं जयशब्दमयमिव मागधानां शुभसूचकरवमयमिव अभवत् अजायत ।

इह सर्वत्र विकारायै मयटप्रत्ययविधानात् विकारस्य च अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् गुणोपेक्षा । सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । कुलपर्वताकारैः महेन्द्रादिसकुलाचलाकृतभिः, सर्वतः समन्तात् प्रचलद्भिः गच्छद्भिः मत्तवारणैः मत्तहस्तिभिः । अत्युच्चत्वसाम्यात् प्रलये कुलपर्वतानामपि चलनसङ्गावाच्च समस्तसादृश्यमिवाध्यायः । उत्पातकाले उत्पातसमये यानि चन्द्रमण्डलानि शशिचक्रवालानि तन्निभैः तत्सदृशैः प्रेङ्खद्भिः प्रचलद्भिः आतपत्रैः छत्रैः प्रलयसमये जगतामुत्पातद्योतनयैव चन्द्रमण्डलसञ्चलन-मिति सूचनार्थमुत्पातप्रयोगम् । संवर्त्तकाम्भोदवत् प्रलयकालीनमहामेघवत् गम्भीरो भीषणः भयानकश्च नाशो ध्वनिरस्य स तेन तादृशेन । ध्वनता शब्दायमानेन हुन्दुभिना पटहेन । तारकावर्षसदृशेन मच्चवृष्टयनुकारिणा, विसर्पता समन्तात् प्रसरता गजशीकरनिकरेण हस्तिशुण्ढनिःसृतसलिलविन्दुसमूहेन । धूमकेतुप्रहविशेषः तद्वत् धूसरैर्भुजैः, उच्चसङ्घिः उत्तिष्ठङ्घिः अवनिरजोदण्डकैः दण्डवत्सङ्घसानवसुन्धारेणुपंक्तिभिः । निर्घातः पूर्वप्रतिपादितस्वरूपः पवनः तस्य पातवत् पश्याः कठिनाः गम्भीराश्च घोषा निनादा येषां तैः तादृशैः करिणो हस्तिनो यः कण्ठो गलः तद्वत् गर्जितैः रसितैः । क्षतजकणः क्षोणितविन्दुः तस्य वर्षवत् वृष्टिवत् बभ्रुणा पिङ्गलवर्णेन मतङ्गजकुम्भसिन्दूररेणुना गजकुम्भस्थितसिन्दूरविन्दुना । संक्षुभिता उद्वेलिता ये जलभिकल्लोलाः समुद्रन्तरङ्गाः तद्वत् चञ्चलाभिः चपलाभिः, विसर्पन्तीभिः प्रसरन्तीभिः तुरङ्गमालाभिः अधपंक्तिभिः । अन्ध-कारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि दिगन्तराणि येन तेन तादृशेन, अनवरतं निरन्तरं क्षरता क्षयता गज-मदजलधारातुद्दिनेन हस्तिमदसलिलधारावर्षणेन । तथा भुवान्तरव्यापिना विष्टपविचरप्रसरशीलेन कलकलेन सैनिकानां कोलाहलेन च करणेन, महाप्रलयकालः कल्पान्तसमयः सञ्जज्ञे सञ्ज्ञात इव, तत्रापि पूर्वप्रतिपादितकुलपर्वतसञ्चलनाद्यवश्यम्भावादित्याशयः ।

इह 'कुलपर्वताकारैः', इत्यत्र 'उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च' इत्यत्र चार्थोपमा । 'संवर्त्तकाम्भोदगम्भीरैः' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'तारकावर्षसदृशेन' इत्यत्रार्थोपमा । 'धूमकेतुधूसरैः', 'क्षतजकणबभ्रुणा', 'संक्षुभितजलधि-

शब्दमय हो ऐसा दोखने लगा । एवं कुलपर्वत के समान बड़े-बड़े मत्तहस्तिगण सब दिशाओं में व्याप्त होकर जाने लगे, प्रलयकाल के चन्द्रविम्ब के समान छत्रसमूह चलने लगे, तात्कालिक हुन्दुभी, प्रलयकाल के मेघ के समान गम्भीर और भयङ्कर शब्द करने लगी एवं कुलपर्वत के समान बड़े-बड़े स्वरूपवाले मत्तहस्तिगण सब दिशाओं में व्याप्त होकर जाने लगे, औत्पत्तिक चन्द्रमण्डल के समान छत्र समूह चलने लगे; तात्कालिक हुन्दुभी, प्रलयकाल के मेघ के समान गम्भीर और भयङ्कर शब्द करने लगी, हाथियों की सूँढ़ों में से जलविन्दुसमूह गिरने लगे, पृथिवी में से धूमकेतु के समान धूसरवर्ण धूल के गुबार उठने लगे, हाथियों निर्घात-बासुपतन (बज्रात) के समान कठोर और गम्भीर शब्द से गर्जना करने लगी, हाथियों के कुम्भस्थल से स्फिरकणको वर्षा के समान सिन्दूर की धूलियाँ उड़ने लगी, क्षुभित हुए समुद्रजलको महातरङ्गों के समान तुरङ्ग-पंक्तियों चलने लगी, हाथियों को मद-जल धारा, सब दिशाओं में अन्धकार कर दिन-रात क्षरित होने लगी, एवं सैनिकों के कोलाहल से जगत् व्याप्त हो गया, इन सब कारणों से उस समय में मानो महाप्रलयकाल उपस्थित हुआ हो—ऐसा दोखने लगा ।

१. किरिटीमय इव दिवसः, जय*** । २. प्रत्यस्तातपत्रैः । ३.***प्रविसर्पन्तीभिः । ४. तुरङ्गम*** ।

५. अनवरतक्षरता । ६. कचित् गजपदं न विष्टत ।

बल-बहल-कोलाहलभीता इव धवल-ध्वज-निवह-निरन्तरावृता ययुः कापि दश दिशः । मलिनानिर्वर्जः संपर्शशङ्कितमिव समद-गज-घटावचूल-सहस्र-संरुद्धमतिदूर-म्बरम् अपससार । प्रबल-त्रेत्रिवेजलतां समुत्सार्यमाणा इव तुरग-खुरजोधूसरम् अककिरण समुत्तुः पुरोभागम् । इभ-कर-शीकर-निर्घोषण-त्रस्त इवातपत्र-संछादितातपो दिवसो ननाश । बल-भर-जर्जरीकृता मद्-कल-करि-चरण-शत-ताडिता द्वितीयेव प्रयाणभेरी भैरवं

जलकल्लोलचञ्चलमिश्रं हृत्पतेषु लुतोपमा । 'सञ्ज्ञ इव' इत्यत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः । अनेन हि वैरिणां विनाशः सुस्थव इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनितः ।

वलेति । धवलैव इत्येव ध्वजनिवहेव पताकागणेन निरन्तरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा आवृता आच्छादिताः दश दिशः, बलानां सैन्यानां बहलेन अधिकेन कोलाहलेन कलकलेन भीताः वस्ता इव सत्यः कापि अनिर्दिष्टस्थाने ययुः अलक्ष्यतां गता इत्यर्थः ।

इह क्रियोपेक्षा, ध्वजनिवह-निरन्तराच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा दिशासु कार्यद्वारा कोलाहलभयापगतकुलवधूव्यवहारसमारोपात् समा-सोक्तिश्च इत्येतेषां परम्परमङ्गल्लिङ्गभावेन सङ्कारालङ्कारः ।

मल्लिनेति । समदा मदेन सह वर्षमासा या गजघटा हरितसमूहाः तासाम् अवचूलसहणेन पृष्ठस्थ-पताकागणेन संरुद्धम् आच्छन्नम् अम्बरं गगनं कर्तुं, मलिनानि कर्मलानि यानि अवनिर्जालं धूलयः तेषां संपर्शान् संखेलाव शङ्कितमिव सत् अतिदूरम् अतिद्विष्टम् अपससार अपसृतं बभूव तत्सैन्यानां दूर एव दृश्यतां गतवानित्याशयः । इहापि पूर्ववदेव सर्वालङ्काराणां सङ्करः ।

प्रबलेति—अर्ककिरणः सूर्यरश्मयः प्रबलस्य राजनियोगात् पूर्णप्रभावस्य वेत्रिणो वेतसदृशद्वारिणो रश्मिकुसुमस्य येजलतया वेतसस्यैव समुत्सार्यमाणा दूरीक्रियमाणा इव सन्तः, तुरगखुरजोधूसरम् अश्वशफधूलिगणधुरं पुरोभागम् अग्रभागं समुत्तुः तथ्यजुः, राजाग्रगामिसामान्यपुरुषवदित्याशयः ।

इह अर्ककिरणेषु अपसार्यमाणत्वरूपकियाया उल्लेखा । अपि च परित्यागो अश्वशफधूलिधूसरपद-स्थायो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च । कार्यद्वारा अर्ककिरणेषु राजपुरोभागपरित्यागरूपसामान्य-जनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गल्लिङ्गभावेन सङ्करः ।

इमेति । आतपत्रैः लुप्तैः संछादितः आवृत आतपः सूर्यरश्मिः यत्र तथोक्तः स दिवसः, इमानां गजानां करशीकरैः शुण्डानिर्गतसलिलकलैः यन्निर्वापणं स्वस्थ विलयः तेन त्रस्तो भीत इव सन्, ननाश अलक्ष्यतां प्राप्तः, लुप्तैराच्छादनाद्विषातपो नासीदित्याशयः ।

इह जलबिन्दुविर्यथा वल्लेर्निर्वापणं तथा दिवसेऽपि सम्भावनमित्युल्लेखा । तथा दिवसनाशे आतपत्रावरणं पदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, दिवसनाशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गल्लिङ्गभावेन सङ्करः ।

वलेति । भूमिः वस्तुन्धरा बलानां सैन्यानां भरेण भारेण जर्जरीकृता जुगुणा तथा मदकलानां मदमत्तानां करिणां गजानां चरणशतेन अङ्घ्रिसमूहेन ताडिता चसती, द्वितीया अपरा प्रयाणभेरीव भैरवं भयानकं यथा स्यात्तथा ररास शब्दं चकार ।

श्वेतवर्णं ध्वजाभंके समूहं से निरन्तर आच्छादित दशो दिशार्थं सैन्यगणके बड़े भारी कोलाहलसे भयभीत होकर ही मानो कहीं चली गई, गगनतल, मदमत्त हाथियोंके पृष्ठवर्ती पताकाओं से आच्छन्न होकर, मलिन पृथिवी की धूलि-स्पर्श करनेकी आशङ्काले मानो बहुत दूर सरक (खिसक) गया, सूर्यकी किरणें, वेत्र-वधिरात्री प्रबल प्रतीहारोंकी वैतकी छड़ियोंसे दूर की गई हों इस प्रकार—मानो अश्वगणके खुरोंमेंसे उड़ती धूलसे धूसरवर्ण अनेके हिस्सेको-छोड़ गई, लवसमूहसे ढँके हुए आलोकवाला दिन,—हाथियोंके सूङ्गोंमेंसे निकलते जलकी बूँदोंसे अपने नष्ट हो जानेके भयसे ही मानो भाग गया, सेनाओंके पद-भारसे अत्यन्त जर्जरित हुई और मद-मत्त हाथियोंके सैकड़ों चरणों से ताडित हुई पृथिवी मानो द्वितीय प्रयाण-दुन्दुभीके समान भयङ्कर नाद

१. बहुलबल... । २. मलिनोक्तमिव । ३. अम्बरतलम् । ४. प्रचलितवेजलता, प्रचुरवेजल-ता... । ५. भूसरताभीता इवाकी... । ६. भूसरताभीता... । ६. सीकरनिकर । ७. बहुलबलम्... । ८. सञ्ज्ञरगतसन्ताडिता, चरणशतखण्डिता ।

भूमौ ररास । गुल्फद्वयसे च तुरङ्ग-मुख-विनिःसृत-सितफेन-पल्लविते^१ मदपयसि मद्स्रुतां करिणां प्रचस्त्रलुः पदे पदे पदातयः । हरिताल-परिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदेनानु-लिप्तस्य सामजस्य वाऽयं ययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं प्राणोन्मिद्वयस्य ।

क्रमेण च प्रसर्पतो बलस्य पुरः प्रधावतां जन-कदम्बकानां कोलाहलेन, तारतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन, खुर-रत्र-मिश्रितेन च वाजिनां हेषारवेर्ण, अनवरत-कर्णताल-स्वन-सम्पृक्तेन च दन्तिनामाडम्बररवेण, प्रेयेयककिङ्किणीकणितासुस्रुतेन च गतिवशाद्विषम-विरा-विणीनां घण्टानां टङ्कृतेन, मङ्गलशङ्ख-शब्द-संवर्धित-ध्वनीनाञ्च प्रयाणपटुहानां निनादेन, सुहुर्मुहुःरितस्ततस्ताड्यमानानाञ्च डिण्डिमानां^२ निःस्वनेन, जर्जरीकृतप्रवणपुटस्य मूर्च्छयाभवा-

हह भूमौ मेरीस्वरूपस्य द्वयस्योद्येचा तथा शब्दकरणे 'बलभर० मद्क०' इत्यादिविशेषणद्वयार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गश्रेयुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गुणेति । पदातयः सैन्याः पदे पदे प्रतिपादयन्तः, गुल्फद्वयसे चरणग्रन्थिपरिमिते, हह प्रमाणे द्वयसत्प्रत्ययः । तुरङ्गाणां घोटकानां सुषेभ्यो वदनेभ्यो विनिःसृतैः वहिरागतैः सितैः धवलैः फेनैः कफैः पल्लविते विश्वारिते, मद्स्रुतां दानवारिखाविणां करिणां हस्तिनां मदपयसि दानसलिले प्रचस्त्रलुः प्रस्त्र-लनं प्राणुः ।

हह गुल्फद्वयसत्त्वादिसम्बन्धाभावेऽपि तत्संबन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

हरितालेति । हरितालस्य स्वनामप्रसिद्धधातुर्विशेषस्य परिमलनिभेन सुगन्धितुल्येन, अतिपटुना अतीवतीव्रेण च गजमदामोदेन हस्तिदानसलिलपरिमलेन अनुलिसस्य संयुक्तस्य अचित्तस्य च, समाजस्य तत्तन्मत्तङ्गजस्य हव प्राणोन्मिद्वयस्य नरबुन्दनासिकायाः, निखिलानि समस्तानि अगन्धग्रहणसामर्थ्यम् अयं ययौ विननात्, गजमदामोदेन स्वस्वमदपरिमलेन च परिपूर्णत्वात् । प्रबलगन्धाकूटस्य प्राणस्य तद-पेक्षया दुर्बलगन्धानां ग्रहणं न भवतीत्यभिप्रायः । 'सामजस्तु गजे पुंसि सामोद्ये पुनरन्यवत् ।' इति मेदिनी

हह यथाक्रमं लुप्तोपमा, श्रौतोपमा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या प्रसर्पतो बलस्य सैन्यस्य पुरःप्रधावताम् अग्रे शीघ्रं प्रचलतां जनकदम्बानां लोकद्वन्द्वानां कोलाहलेन कलकलेन, तारतरदीर्घेण नितान्तोच्चैस्त्रेण काहलानां वृहदङ्क-कानां निदानेन शब्देन । तथा खुररवैः शफस्वनेः विमिश्रेण संपृक्तेन वाजिनाम् अध्यानां हर्षहेपारवेण प्रमोदहेषाशब्देन । अनवरतो निरन्तरो यं कर्णतालयोः अखण्डतालपत्रवद्विस्तृतयोः श्रोत्रयोः स्वनः शब्दः तेन संपृक्तः समिश्रितः तेन तादशेन, दन्तिनाम् आडम्बररवेण विशालेन वृंहितध्वनिना । प्रेयेय-काणि कण्ठभूषणानि तेषु याः किङ्किण्याः बुद्धघण्टिकाः तासां कणितैः शब्दैः अनुस्रुतेन अनुगत्येन, गतिव-शेन गमनवशेन विषमविराविणीनां भीषणध्वनिविधायिनीनां घण्टानां गललम्बितानां (सित्यर्थः टङ्कृतेन 'टं टं' रवेण । मङ्गलशङ्खशब्दैः संवर्धिता वृद्धिः प्राप्ताः ध्वनयो येषां तेषां तादृशानाम्, प्रयाणपटुहानां प्रस्थानदङ्कानां निनादेन शब्देन । सुहुसुहुः वारंवारम् हतस्ततः ताड्यमानानां हन्मयानां डिण्डिमानां

करने लगी; मदलानीं हाथियों के घुटने तक आते-अश्वगण के सुखमें से निकले श्वेतवर्ण फेनपुल्ल से विस्तृत हुए-मद-जलमें पैदल सैनिकगण पद पद पर किलकले लगे, हरतालकी गन्ध के समान अतितीव्र मद-सुगंध के भर जानेसे, हस्तिगणभी नासिका के समान सैन्यगणों के नासिकाओं के अन्य गन्ध ग्रहण करने की सब शक्ति लुप्त हो चली । क्रम से चली जाती सेना के आगे दीड़ते जन-समूहों के कोलाहलसे, नगाड़ों की अतितीव्र और ऊँची आवाज से, खुरों के द्रव्यसे निकले हुए घोड़ों के हिनहिनाहटसे, हाथियों के अधिश्रान्त सञ्चालित वृहत् कर्णताल के शब्दसे मिली हुई उनकी तेज और विशाल गर्जना से, गलों में; डाली हुई किङ्किणियों (घुंवरियों) के आवाज के साथ सुनाई देती-चलने के कारण कभी-कभी वजती-घंटाकियों के 'टन्, टन्' शब्दसे, माङ्गलिक शङ्ख की ध्वनिसे परिवर्धित हुई आवाजवाले प्रस्थान हुडुडी (ढक्का) के नादसे और बार-बार चारों ओर वजते डिण्डिम (घमरू) के

१. ***परबले । २. उपययी, सप्रययी, समाययी । ३. हेषारवेण । ४. ***स्वररव । ५. ***अनुगु-हीतेन । ६. गतिवशविषम् । ७. द्विरद्विण्डिमानाम् ।

जनस्य ।

शनैः शनैश्च बलसंश्लेषजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया कचिज्जीर्ण-शफर-क्रोड-धूर्जः, कचित् क्रमेलक-मलटा-सन्निभः, कचित् परिणत-रत्नकरोम-पल्लवमलिनः, कचित् पत्रोण-तनुपाण्डुरः, कचिज्जरट-मृणालदण्डधवलः, कचिज्जरटकपि-केशर-कपिलः, कचिद्धर-वृषभ-रोमन्थ-फेन-पिण्ड-पाण्डुरः, त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव सुखन् क्षमाम्, आरब्ध-परिहास इव रुन्धन्नयनानि, तृपित इव पिवन् करि-कर-शीकर-जलानि, पक्षवानिवोत्पन्न

पटहविशेषाणां निःस्वनेन ध्वनिना, जर्जरीकृतं प्रत्यथितं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं वस्य तस्य तादृशस्य लोकस्य मूर्च्छां मोहः अभवदिव अजायत इव । क्रियोत्पेक्षा ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दं बलसंकोभात् सैन्यस्य तवेगचलनात् जन्म उत्पत्तिरस्य स तादृशो रणैः धूलिः उत्पत्तया ऊर्ध्वं जगाम इति वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः । चित्तेः चलनालग्नभूतभूत-लस्य अनेकवर्णतया नानारूपतया कारणेन । कचित् पाण्डुरमुन्मयभूमौ जीर्णशफरस्य परिणतप्रोष्ठीमीन-विशेषस्य क्रोडवत् उपरिभागवत् धूर्जो धूमवर्णः । कचित् पिङ्गलमुन्मयभूतले, क्रमेलकस्य उद्गम्य सटासन्निभः जटासदृशः । कचित् श्याममुन्मयभूमौ, परिणतस्य जीर्णवधस्य रत्नकस्य मृगविशेषस्य रोगणां तनुह्रां पल्लववत् स्तवकवत् मलिनः श्यामवर्णः । 'रत्नकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे' इति हेमः । कचित् । पाण्डुस्तुतिकामयभूमौ बटलकुचादिवहलेषु कृमिभिः ऊर्णायां विहितत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति पत्रोर्मम्, धौतकौशेयवसनं तस्य तन्मुवत् पाण्डुरः श्वेतारक्तः, 'पत्रोर्णं धौतकौशेयम्' इत्यमरः । कचित् विशादमुन्मयस्थले, जरटो दीर्घकालीनो यो मृणालदण्डो विसदण्डः तद्वत् धवलः शुभ्रवर्णः । कचित् पिङ्गलवर्णमुन्मयस्थले, जरटो बृहत्स्य कर्पेयानरस्य केशरवत् कपिलः पिङ्गलवर्णः । कचित् पाण्डुवर्णमुन्मयस्थले, हरवृषभस्य महेश्वृषस्य रोमन्थेन चर्चितचर्वणेन यः फेनपिण्डः कफपुञ्जः तद्वत् पाण्डुरः । इह सर्वत्र लुप्तोमालङ्कारः ।

त्रिपथेति । त्रिपथगा त्रिलोता गङ्गा तस्याः प्रवाहो धारा इव, हरीणां घोटकानां चरणेभ्यः पादेभ्यः पदे हरेः श्रीविष्णोः चरणात् प्रभवतीति सः तादृशः ।

कुपित इति । कुपितः क्रुद्धो जन इव, चर्मां पृथिवीं सहिष्णुताञ्च सुखन् परित्यजन् । एकत्र उड्डयनादपरत्र अधीरत्वादित्याशयः ।

आरब्धे इति । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासः कैश्चित् सार्द्धं नर्मं, येन स तथोक्तो लोक इव, नयनानि जनानां लोचनानि परिहास्यलोकानां चक्षुषि च रुन्धन् आवृण्वन् । पाणिना लोचनान्छादयन् लौकिकपरिहासे प्रवर्तितम् ।

तृपित इति । तृपितः पिपासया व्यथितो लोक इव, करिकरशीकरजलानि गजशृङ्गानिर्गतसलिलकणां पिवन् कर्दमीभूय शोषयन्, पीतानि विदधन् ।

पक्षेति । पक्षवान् गहस्मान् इव, गगनतलम् आकाशम् उत्पत्तन् उड्डयमानः ।

ध्वनिसं लोगेकं कर्णशृङ्गल सन्न हो जाते ये और उनसे ही मानो उनकी मूर्च्छा आ जाती थी ।

धौरे धौरे सैन्यगणके क्षोभसे उत्पन्न हुई धूल उड़ने लगी । वह भूतलके अनेक वर्ण होनेके कारण, किसी स्थानमें बूढ़े प्रोष्ठीमलस्य (पीठी मलली) की छातीके समान धूसर वर्ण (धुँधली), किसी स्थानमें अंठके बालके समान पिङ्गलवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े हरिणविशेषके लोमशृङ्गके समान कृष्णवर्ण, किसी स्थानमें धुले हुए रेशमी वस्त्रके मुत्तेके समान पाण्डुवर्ण, किसी स्थानमें पके हुए मृणालकी ढन्डीके समान शुभ्रवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े वानरके केशके समान पिङ्गल वर्ण और किसी स्थानमें शङ्करके वृषभके चर्चितचर्वण (जुगाली) करनेके समय अत्यन्त फेनपुञ्ज के समान पाण्डुवर्ण थी । नारायणके चरणकमलसे गङ्गाप्रवाहके समान अश्वगणके खुरमेंसे वह धूल निकलती थी; क्रोधितव्यक्ति जिस प्रकार सहिष्णुता त्याग करता है वह धूल भी उसी प्रकार पृथिवीका त्याग करती थी; हँसीमें पीछेसे आकर कोई व्यक्ति जिस प्रकार हस्तद्वारा दूसरे व्यक्तिके नेत्रोंको बन्द करता है, वह धूल भी उसी प्रकार लोगोंके नेत्रोंको बन्द करती थी; पिपासातुर व्यक्ति जिस प्रकार जलपान करता है, वह धूल भी उसी प्रकार हाथियोंकी सूखेमेंसे निकलती हुई जलकी दूँदोंको पान (शोषण) करती थी; वह पक्षीके समान आकाशमें उड़ती थी; अमरोंके

१. सट्टा । २. उत्पन्नोर्णां । ३. केन्द्रा । ४. वर ।

गगनतलम्, अलिनिवह इव चुम्बन् मदलेखाम्, मृगपतिरिव रचयन् करिकुम्भस्थलीषु पदम्, उपात्त-विजय इव गृह्णन् पताकाः^१ जरागम इव पाण्डुरीकुर्वन् शिरांसि, मुद्रयन्निव पद्मप्रसस्थितो दृष्टिम्, आजिग्रन्निव मकरन्द-मधु-बिन्दुपङ्कजम्, कर्णोत्पलानि, मद-कल-करि-कर्ण-ताल ताडन-व्रस्त इव विशन्^२ कर्ण-शङ्खोदर-विवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरव-निपति-मुकुटमणि-भङ्ग-मकरिकाभिः^३, अभ्यर्च्यमान इव तुरग-मुख-विक्षेप विप्लुतैः^४ फेन-पल्लव-कुसुम-स्तवकैः^५ अनुगम्यमान इव मत्त-गज-घटा-कुम्भ-भित्ति-सम्भवेन धातुधूलिवलयेन,

अलीति । अलिनिवहो भ्रमरगण इव, मदलेखो करिणो दानवारिपत्तिं लुण्ठन् स्पृशन् मुख संयोगं दिवधच ।

युगेति । मृगपति सिंह इव, करिकुम्भस्थलीषु गजशिरसाः पिण्डस्थलीषु पदं प्रतिष्ठां चरणनिक्षेपञ्च रचयन् कुर्वन् एकत्र पतनादन्यत्राक्रमणादित्याशयः ।

उपात्तेति । उपात्तः संग्रामे प्राप्नो विजयो जयो येन स तादृशः राजेव, पताका ध्वजान् गृह्णन् स्पृशन् अपहरंश्च । विजयी हि विजितविपक्षिणां ध्वजान् हरतीति प्रथितमेतत् ।

जरेति । जरागमो वृद्धावस्थेव, जनानां शिरांसि मस्तकानि पाण्डुरीकुर्वन्, एकत्र कचव्यापनादन्यत्र कचपाकादित्याशयः । इह 'त्रिपथगाप्रवाह इव' इत्यारभ्य 'जरागम इव' इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमाद्वारः । मुद्रयन्निव । पद्मगणो लोचनरोम्भांश्च अग्रेषु संस्थितः पुरोवर्ती सन् दृष्टिं मुद्रयन् सङ्कोचयन्निव, तत्पतनशङ्कया जनानां लोचनोन्मीलनसम्भवादित्याशयः । क्रियोत्येवा ।

आसीति । मकरन्देषु श्रवणोत्पलानामेव किञ्चलकेषु ये मधुबिन्दुपङ्काः गालद्रवकणाः तेषु लक्षः संसक्तः सन्, जनानां कर्णोत्पलानि श्रवणोत्पलानि आजिग्रन् तत्सौरभं गृह्णन्निव । 'मकरन्दः (पुं)' किञ्चलके क्लीयन् इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह 'आजिग्रन्निव' इति क्रियोत्येवा, अनया च पुनरुक्तवदाभासः सङ्कीर्यते । मकरन्दमधुपदयोः पर्यायतया श्रवणमात्रेण पुनरुक्तावगमेऽपि अनन्तरं मकरन्दपदस्य किञ्चलकार्यं पर्यायसितार्थत्वात् पुनरुक्तवदाभासो ज्ञेयः ।

मदेति । मदकला मदमत्ता ये करिणो हस्तिनः तेषां कर्णतालाभ्यां तालपत्रवद्विस्तृतश्रवणाभ्यां यत्ताडनं प्रहारः तस्मात् व्रस्तो भीत इव सन्, कर्णयोः श्रवणयोः शङ्खानां भालारूढाञ्च उदरविवराणि अभ्यन्तरच्छिद्राणि विशन् प्रविशन् ।

पीयमान इति । उन्मुखीभिः ऊर्ध्वाननाभिः, अवनिपतीनां नृपाणां मुकुटेषु याः मणिभङ्गमकरिकाः रत्नखण्डरचिता मकरसदृशाः ताभिः पीयमान इव, तदन्तर्गतत्वादित्याशयः ।

अभ्यर्च्येति । तुरगाणाम् अश्वानां मुखविक्षेपेण वदन्प्रसारणक्रियाविशेषेण विप्लुतैः विक्षिप्तैः फेनपल्लवा मुखकफपरस्परा एव कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छाः तैः अभ्यर्च्यमानः पूज्यमान इव तदुपरि पतनादित्याशयः ।

अन्विति । मत्ता मधुयुक्ता या गजवटा हस्तिस्त्वमूहाः तासां कुम्भाः शिरसां पिण्डाः ते एव भिन्नयः

समान हाथियोंकी मद-रेखाका चुम्बन करती थी; सिंहके समान हाथियोंके कुम्भस्थल पर पद धरती (जम जाती) थी; विजयी राजा जिस प्रकार संग्राममें विजित शत्रु की पताकाओंकी ग्रहण करते हैं, वह धूल भी उसी प्रकार रथकी पताकाओंका ग्रहण (स्पर्श) करती थी; डुहापेके समान लोगोंका मस्तक सफेद करती थी; लोगोंके पलकों के आगे रहकर मानो उनलोगोंकी दृष्टिको सङ्कुचित करती थी; कर्णोत्पलके मधुकी बूंदोंसे चिपट कर मानो उस कर्णोत्पलको सँधती थी; मद-मत्त हाथियोंके हिलते कानोंसे ताड़ना किए जानेके भयसे ही मानो उनके कान और कनपट्टीके अन्दर भर जाती थी; समझ आई हुई, राजाओंके मुकुट-मणियोंमें बनी हुई मखलियोंसे उन्मुख होकर मानो पान की गई थी; अश्वगणके सँधमेंसे इतततः गिर कर फैले फेन-पल्लव-रूपी फूलोंके गुच्छों से मानो पूजित हुई थी; मदमत्त हस्तिगणके कुम्भस्थलमेंसे निकला हुआ गैरिकादि धातुका रेणु (सिन्दूर) मानो उसका अनुगमन करता था; हस्तिगणके कुम्भस्थलका पटवास (रेणु), चामरोंके झूलनेसे उड़ कर मानो उसका

१. पताकाय । २. पाण्डुरी । ३. बिन्दुलक्षः । ४. आविशन् । ५. करिकर्णम् । ६. मणिपतयभङ्गम् ।

आलिङ्गयमान इव चतुष्चामर-कलापविधुतेन पटवासपांशुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपति-
शेखर-सहस्र-परिच्युतेः कुसुमकेशररजोभिः, उत्पातराहुरिव दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव
पिबन्, नृप-प्रस्थान-मङ्गल-प्रतिसर-वलय-मालिकासु गोरोचनाचूणायमानः। ककच-कृत-
चन्दन-श्रीद-धूसरो रेणुकल्पपात । अपरमान-बल-संघट्ट-समुपचीयमानश्च शनैः शनैः संह-
रन्निव विश्वमशेषम्, अकाल-काल-मेघ-पटल-मेदुरो बिस्तारमुपगन्तुमारेभे ।

तेन च कपेणोपचीयमानबलमूर्त्तिना दिग्बिजयमङ्गलध्वजेन, रिपु-कुल-कमल-प्रलय-
कुड्यानि तेभ्यः सम्भवति प्रसरति इति तेन तादृशेन, धातुभूलिवलयेन गैरिकादिरोमण्डलेन, अनुगम्य-
मान इव अनुग्रह्यमान इव, तस्यापि रेणुनुसरणादित्याशयः ।

आलिङ्गयेति । चलनां स्पन्दमानानां नृपाणां निकटे सेवकैः संबीजितानामित्यर्थः, चामराणां बालव्य-
जनानां कलापेन समूहेन विद्युतः सञ्चालितः तेन तादृशेन, पटवासपांशुना पिष्टातकभूष्या आलिङ्गयमान
इव आलिङ्ग्यमान इव, अन्योन्यसंस्लेषादित्यभिप्रायः ।

प्रोत्साह्यति । नरपतीनां राज्ञां शेखरसहस्रात् शिरोवेष्टनसङ्गनिवहात् परिच्युतैः स्त्रैः कुसुमकेशर-
रजोभिः पुष्पकिञ्चकधूलिभिः प्रोत्साह्यमानः प्रसृतं प्रकृष्टमुद्योगं नीयमान इव, तेषामपि प्रसरणेन पञ्चा-
स्थायित्वादित्याशयः ।

इह 'मुद्रयन्निव' इत्यारभ्य 'प्रोत्साह्यमान इव' इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । 'अभ्यर्च्यमान
इव, तुरगमुखे' - इत्यादौ तु निरङ्गलरूपसंज्ञाणां क्रियोत्प्रेषेति बोध्यम् ।

उत्पातेति । उत्पातराहुः अकालोद्यात् जनानामुपातद्योतकः संहिकेय इव, अकाण्डे एव अकाल
एव दिवसकरमण्डलं सूर्यविम्बं पिबन् आच्छादयन् प्रसंश्व । इह पूर्णोपमा ।

नृपेति । नृपाणां राज्ञां प्रस्थाने प्रयागसमये ये मङ्गलप्रतिसराः माङ्गलिककरसूत्राणि त एव
वलयानि कटकः तेषां मालिकासु पङ्क्तिषु, गोरोचनाचूणायमानः गोरोचनाभूलिवद्व्यवहर्त्तु अवलो-
क्यमान इत्यर्थः ।

इह 'गोरोचनाचूणायमान इव' इत्यत्र व्यङ्ग्योपमा ।
अकचेति — अकचेन करपत्रेण कृतः छेदनसमये विहितो यः चन्दनचोदः मलयजवृक्षकणः तद्वत्
धूसरः, रेणुः भूमिरजः । अन्यथरत्नक एव । लुप्तोपमा ।

अपरिमाणेति । अपि च अपरिमाणस्य अगणितं यद् बलं सन्त्यं तस्य सङ्गृहेन पदसम्मर्देन समुपची-
यमानो वर्द्धमानः, अत एव अशेषं समग्रं विश्वं संसारं शनैः शनैः मन्दं मन्दम्, संहरन्निव व्यापनेन
सङ्कोचयन्निव, अकाले असमये यत् कालं श्यामवर्णं मेघपटलम् अभ्रवृन्दं तद्वत् मेदुरो निविडः, स
रेणुरिति शेषः, बिस्तारं विशालम् उपगन्तुं प्राणम् आरेभे प्रारम्भं चकार ।

इह 'संहरन्निव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेषः, 'अकालकालमेघपटलमेदुर' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्चाङ्गान्नि-
भासलङ्कारः ।

तेनेति । अपि चेति चार्थः । तेन रजसा 'त्रिभुवनमलङ्कृत' इति सम्बन्धः । अग्रेतनस्य 'रजसा'
इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तादि पदानि विशेषणानि बोध्यानि । उपचीयमाना वर्द्धमाना बहुला पृथुला
मूर्त्तिः शरीरं यस्य तेन तादृशेन । अत एव दिग्बिजयस्य दिगात्संसारकरणस्य मङ्गलध्वजेन माङ्गलिक-
पताकादण्डस्वरूपेण, तद्वदुत्थानादित्याशयः । रिपुकुलान्वेष कन्धुगोत्राप्येव कमलानि पङ्कजानि तेषां प्रलये
आलिङ्गन करता था और राजाओं के हजारों सुकुटों में से गिरी कुलों की रज कैलकर मानो उसे उड़ने के लिए
उत्साहित करती थी; अशुभ-सूचक राहु के समान असमय में ही सूर्यमण्डल को ग्रास करती थी; वह राजाओं के
यात्रा करने के समय हाथ में बाँधे गए मङ्गल सूत्रों और हारों पर गोरोचन के चूरे के समान दीखती थी और
वह आरी से काटे गए चन्दन के वृक्ष में से नीचे गिरे हुए (बुरादे) के समान धूसरवर्ण होकर उड़ने लगी ।
अकालोत्पन्न कुणवर्ण मेघसमूह के समान घनीभूत हो वह अस्संख्य सेनाओं के पद-संघर्ष से वृक्षि पाकर, धीरे धीरे
समग्र भूमण्डल को ही मानो संहार करती हुई क्रम से फैलने लगी ।

इस प्रकार उस भूल का समूह जो कपशः बहकर बहुत विशाल हो गया था, वह दिग्बिजयका माङ्गलिक

१***विद्युतेन । २. प्रताप्यमाणः, प्रोत्साध्यमाणः । ३. मङ्गलवलय । ४***प्रतिसरमालिकासु ।

ण, राजलक्ष्मी-विलास-पटवासचूर्णेन, अहितातपत्र-पुण्डरीक-वण्ड तुषारेण, सेनाभर-पी-महीतल-मृच्छान्धकारेण, चलद्वल-जलद-काल-कदम्ब-कुसुमोद्गमेन, दिवसकर-कर-कम-मनोहलन-द्विपयथेन, गगन-महीतल-मलावन-प्रलय-पयोधिपूरेण, त्रिभुवन-लक्ष्मी-शिरो-डवगु-मन-पटेन, महावराह-केशर-निकर-कर्तुरेण, प्रलयानल-धूल-राजि-मांसलेन, पातालत-लादिवोत्तिष्ठता, चरणेभ्य इव निर्गच्छता, लोचनेभ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता,

विनाशो नहीरेण हिमस्वरूपेण, हिमपातेन पङ्कजानामिव तद्वज्रपातेन क्षत्रुगोत्राणां विनाशघोतनादित्या-शयः । राजलक्ष्म्या नृपश्रिया विलासस्य वेशविन्यासस्य पटवासचूर्णं पिष्टातकरजः कलगुरिति तात्पर्यम्, तेन तादशेन । वीरभोग्या हि राज्यश्रीर्वीरभारोस्थितेनैव रजसात्मानं मूषयतीत्याशयः । अहितानां वैरिणाञ्च आपन्नानि छत्राण्येव पुण्डरीकाणि सितारम्भोजानि तेषां षण्डस्य समूहस्य तुषारस्तुहिनं तेन तादशेन । सेनायाः सैन्यस्य भरेण भारेण पीडितस्य व्यथितस्य महीतलस्य मृच्छां मोहः तस्या अन्धकारः तमः तेन तादशेन । चलद् गच्छद् बलं सैन्यमेव जलदकालः वर्षासमयः तस्य कदम्बकुसुमोद्गमेन नीपपु-ष्पोद्गमेन निषमत्वात् । दिवसकरस्य रवेः करा रश्मय एव कमलवनानि नलिनखण्डानि तेषाम् उद्गले विनाशने द्वीपियुयः हस्तिगणः तेन तादशेन । हस्तिसमूहो यथा पङ्कजवनानि विनाशयति तथामौ धूलि-गणोऽपि विरश्मोन् अलव्यतानयनेन विनाशयति स्मृत्याशयः । गगनमेव आकाशमेव महीतलं तस्य प्रावने जलद्वारा तिरोधापने प्रलयपयोधिपूरः कल्पान्तसमुद्रद्वयः तेन तादशेन । त्रिभुवनलक्ष्म्याः त्रेलोक्यश्रियाः शिरोऽवगुण्ठनपटः उत्तमाङ्गावरणवसनं तेन तादशेन ।

हृह 'द्विपयजयमङ्गलध्वजेन' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । 'रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण' इत्यत्र परस्परितरूपकमलङ्कारः । 'राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन' इत्यत्रैकदेशविवस्तिरूपकं निरङ्गरूपकं चालङ्कारः । 'अहितातपत्रपुण्डरीकषण्डतुषारेण' इत्यत्र परस्परितरूपकम् । 'सेनाभरे' त्यादौ निरङ्गकेवल-रूपकम् । 'चलद्वल' दिवसकरकं 'गगनमहीतल' इत्येतेषु हि परस्परितरूपकमलङ्कारः । 'त्रिभुवन-लक्ष्म्या' इत्यादौ च निरङ्गं रूपकम्, एकदेशविवस्तिरूपकं चालङ्कार इत्यवधेयम् ।

महावराहेति । महावराहो नारायणस्य तृतीयावतारः तस्य केशरनिकरवत् सटासमूहवत् कर्तुरेण विचित्रवर्णेन । प्रलयानलः कल्पान्तवह्निः तस्य धूमराजिवत् दहनकेतनपङ्क्तिवत् मांसलेन परिपुष्टेन । उभयत्र लुलोपमा ।

पातालेति । पातालतलात् अधोभुवनत् उत्तिष्ठतेव उस्थानं कुर्वतेव मूलादर्शनात्, सैन्यानां चरणेभ्यः पादेभ्यो निर्गच्छतेव निःसरतेव प्रत्येकपादलक्ष्म्यात्, सैनिकानां लोचनेभ्यो नयनेभ्यो निष्पततेव तत्रापि संसक्तत्वात्, दिग्भ्यः हरिदभ्य आगच्छतेव आधातेनेव तासु समस्तास्वेव दर्शनात्, नमस्तत्वात् व्योम-तलात् पततेव पतनं विदधतेव तत्र दृष्टिपथं यावदवलोकनात्, पवनात् समीरणात् उह्यता प्रादुर्भवतेव सर्वपवनसञ्चरणात्, तथा रविकिरणेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः सम्भवतेव प्रादुर्भवतेव तत्रापि सर्वत्र दर्शनात् ।

हृह 'उत्तिष्ठतेव' इत्यारभ्य 'सम्भवतेव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । अत एव च सर्वतो विसारित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ध्वजस्वरूपं था, शत्रु कुल रूपी कमल-वनका नाश करनेके लिए तुषार (पाला) था, राजलक्ष्मीके वेशविन्यासका पटवास चूर्ण (अश्वर) था, शत्रुओंके छत्ररूपी श्वेतकमलका तुहिन (पाला) था, सेनाओंके पदभारसे परिपिड़िन हुई द्रविकोंकी मृच्छाका अन्धकार था, चलती हुई सेनारूप वर्षाकालमें हुआ कदम्ब-कुसुमोद्गम था, सूर्य-किरणरूपी कमल-वनको नष्ट करनेवाला हस्तिसमूह था, आकाश और महीतलके मध्य-भूमिको डुबानेवाला प्रलयकालीन समुद्रका प्रवाह था, त्रिभुवन-लक्ष्मीके मस्तकको ढकनेवाला वस्त्र-स्वरूप था, आदिवराहके केशरसमूहके समान विचित्रवर्ण था और प्रलयाम्बिके धूमसमूहके समान परिपुष्ट (स्थूल) था । और वह मानो पातालमेंसे उठता था, सैनिकोंके चरणोंमेंसे निकलता था, उनके नेत्रोंमेंसे बाहर आता था, दिशाओंमेंसे आता था, आकाशमेंसे गिरता था, वायुमेंसे उड़ता था एवं सूर्यके किरणोंमेंसे उत्पन्न होता था । एवं वह धूलका समूह सब लोगोंका ही निद्रास्वरूप

१. "खण्डनतुषारेण । २. सैन्यभर" । ३. चलद्वलद्वल" । ४. दिवसकरकमल, दिवसकर-किरणकमल ।

नभस्तलादिव पतता, पवनादिवोज्ञसता, रविकिरणैश्च इव सम्भवता, अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन, अनवरणितसूर्येण अन्धकारेण, अधर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुदितताराणनिबद्धेन बहुलनिशाप्रदोषेण, अपतित-सलिलेन जलधरसमयेन, अत्रान्तभुजङ्गेन रसातलेन, हरिचरणेनैव संवर्द्धमानेन त्रिभुवनमलङ्कृत्य रजसा ।

विकचकुललयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलङ्कृत्य क्षीरोदफेन-

अनपहतेति । अनपहता न विलोपिता चेतना चैतन्यं येन तेन तादृशेन, निद्रागमेन प्रमीलासमागमनस्वरूपेण । निद्रा चेतनामपहरति, किन्तु इदं रञ्जितनां न हरीति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । न अवगणितः अस्तगमनादवबुद्धः सूर्यो रविर्धनं तेन तादृशेन, अन्धकारेण तमोरूपेण । अन्धकारेण हि सर्वपदार्थावरणं क्रियते, सूर्यसंघे तु नाथं तथेति भवति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । अधर्मकाले अधीमसमये उपस्थितेन विद्यमानेन भूमिगृहेण भूगर्भात्तत्तिभवनस्वरूपेण । अधीमसमये हि जनैः सूर्यरश्मिसन्तापनिवारणाय भूगर्भं भवनमवलम्ब्यते । भूगर्भगृहेण रविकिरणनिवारणं भवति, अधीमकाले च स्थितिर्भवति अथ स्वधीमकाल इति भवति ततो वैशिष्ट्यमित्याशयः । न उदितः उदयं न प्राप्तः तारागणानां नक्षत्रगणानां निवहः समूहो यत्र तेन तादृशेन, बहुलनिशाप्रदोषेण कृष्णपञ्चरात्रिसुखस्वरूपेण । बहुलनिशाप्रदोषे हि तारागणानामुदयः अत्र तु न तथेति वैशिष्ट्यम् । यद्यपि 'तारागणनिवहे' त्यत्र गणनिवहेति पर्याययोर्मध्येऽन्यतरस्यैव प्रयोगार्थलाभः सिद्ध्यति तथापि अतिप्राचुर्यसूचनाय तद्बहुयोपादानमित्यवधेयम् । न पतितं स्युतं सलिलं प्राबुद्धजलं यत्र तेन तादृशेन, जलधरसमयेन प्राबुद्धकालेन । वर्षाकाले सूर्यावरणपूर्वकं वृष्टिर्भवति अत्र तु वृष्टिजलाभाव इति ततो वैशिष्ट्यम् । न अत्रान्ता विचरिता भुजङ्गाः सर्पा यत्र तेन तादृशेन, रसातलेन पातालस्वरूपेण । पाताले हि गाढान्धकारप्रादुर्भावात् सर्पविचरणाभावः, इह तु गाढान्धकारप्रादुर्भावेऽपि सर्पविचरणं भवत्येवेति भवति ततो वैशिष्ट्यम् ।

इह 'अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन' इत्यादिभ्य 'अत्रान्तभुजङ्गेन रसातलेन' इत्यन्तं यावत् सर्वत्राधिकभेदरूपकम् । प्राचो मते—अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् । प्राचीनतराणां (वामनादीनां) मते तु—एकगुणहानिकल्पनायां समस्तगुणदाढर्यं विक्षेपोक्तिरिति सुधीमिविचाराणीयम् ।

संवर्द्धमानेन वृद्धिं प्राप्नुवता हरिचरणेनैव वासनपादनेव, यथा नारायणचरणो बलिबिनाशाय यथाक्रमं वृद्धिं प्राप्स्यताऽयमपीत्याशयः । एतादृशेन रजसा धूलिना त्रिभुवनं त्रैलोक्यम् अलङ्कृत्य व्याप्यते ।

इह पूर्णोपमा, त्रिभुवनलङ्घनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । उभयोश्चैकाग्र्यानुपप्रेषसङ्करः ।

विकचेति । क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य फेनः अधिककफः तद्वत् पाण्डुनाथेतेन, नवोदकेन नूतनवृष्टिसलिलेन, विकचं विकसितं यत् कुललयवनं नीलोत्पलवनं तदिव, क्षीरोदफेनपाण्डुना चितिकोदेन भूरजसा, गगनतलम् आकाशतलम् अवष्टभ्यमानम् आश्रीयमाणं व्याप्यमानम्, अलङ्कृत्य अदृश्यते जनैरिति शेषः ।

इह 'विकचकुललयवनमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा । 'क्षीरोदफेनपाण्डुना' इत्यत्र च छतोपमा । अनयोश्च मिथः सङ्करः ।

होकर था, किन्तु किसी भी चेतनाका हरण करनेवाला नहीं था; अन्धकारस्वरूप प्रादुर्भूत होकर था, किन्तु सूर्यास्तके बाद प्रादुर्भूत नहीं होता था; पृथिवीके अन्धकारस्थित गृहस्वरूप (तैखाना) होकर था, किन्तु अधीमकालमें उपस्थित नहीं होता था; कृष्णपक्षके प्रदोषकालस्वरूप देखनेमें आता था, किन्तु उसमें तारे उदित नहीं हुए थे; वर्षाकालस्वरूप होकर था, किन्तु वृष्टिसे रहित था; पातालस्वरूप प्रतीत होता था, किन्तु फिरते हुए सर्पोंसे रहित था; इस प्रकार वह वामनदेवके चरणोंके समान वृद्धि प्राप्त कर तीनों भुवनोंमें भर गया था ।

नवीन वृष्टिके जलसे जिसप्रकार प्रफुल्लित कुललयवन देखनेमें आता है, उसी प्रकार क्षीरसागरके फेनके समान भुजवर्ण पृथिवीके धूलिसमूहसे आकाशतल आच्छन्न (घिरा) है इस प्रकार लोग देखने लगे । उस वृद्धि समूहसे घूसर हुआ सूर्य-विम्ब हाथीके कानमें पड़ने चमरके समान प्रभाशङ्ख (फौका) हो गया । सूक्ष्मवस्त्रके

पायडुनो क्षितिक्षोदेन । बहुतरजोधूसरितमशिशिरकिरणविम्बमवचूलचामरमिव निष्प्रभम-
भवत् । दुकूलपट-धवलता कदलिकेव कलुपतामाजगाम गगनापगा । नरपाल-बलभरमतिगुरु-
मसहमानो पुनरिव भारवतारणार्थमरलोक्तमाक्रोह रजोमिषेण मही । निःशेषनिपीतात-
पम्, अन्तद्वह्ममानमिव जलधिजलेषु धूसरित-रवि-रथ-ध्वज-पटमपतद्वनिरजः । सुहृत्तेन च
गर्भवासमिव, संहारसागरजलमिव, कृतान्तजठरमिव, महाकालमुखमिव, नारायणोदरमिव
ब्रह्माण्डमिव विवेश पृथिवी । सुन्मथ इव बभूव दिवसः, पुस्तमय्य इव चकाशिरे ककुभः,
रेणुरूपेणैव पारणतम्बस्तर्लम्, एकमहाभूतमयमिव त्रैलोक्यमासीत् ।

बहुलेति । बहुलैः सातिसाथैः रजोभिः पौसुभिः धूसरितं धूत्रवर्णीकृतम्, अशिशिरकिरणविम्बं रवि-
मण्डलम्, अवचूलचामरमिव पताकाप्रलम्बितवसनवद्धं वालध्वजनमिव । उपमा ।

दुकूलेति । दुकूलं पटः सूचमवस्त्रं तद्वत् धवला शुभ्रा, गगनापगा वियन्नदी मन्दाकिनी, कदलिका
रम्भापताकेव, कलुपताम् आवलताम् आजगाम प्राप्तवती, तद्वेणुसम्पातादित्याशयः ।

इह 'दुकूलपटधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कदलिकेव' इत्यत्र च श्रौतोपमा । आश्यां च मन्दाकिन्याः
कालुष्यप्राप्तिसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः सङ्कीर्ण्यते ।

नरपातेति । अतिगुरुं नितान्तविस्तृतं नरपालबलभरं राजसैन्यभारम् असहमाना बोधुमसमर्था
मही वसुध्वरा, भारवतारणार्थं रजोमिषेण रेणुव्याजेन, पुनर्भूयः अमरलोके स्वर्गम् आक्रोहेव अवरोहणं
चकारिव । दशाननकसप्रभृतिभारावतारणाय प्रथमारोहणवदित्याशयः । सापह्नुवा क्रियोत्येवा ।

निःशेषेति । धूसरितो धूत्रवर्णीकृतः रविस्थस्य सूर्यस्यन्दनस्य ध्वजपटः पताका येन तत्तादृशम्,
तथा निःशेषेण सामस्येन निपीतो प्रस्त आतपः रविप्रकाशो येन तत्तादृशम्, अत एव आतपप्रसन्नात्
अन्तरभ्यन्तरे दहमानमिव सन्तप्यमानमिव सत्, अवनिरजः भूरेणुः, जलधिजलेषु, समुद्रसलिलेषु अप-
त्प पपात, दहमानस्य शीतोपचारस्य शान्तिदायित्वादित्याशयः ।

इह अतिशयोक्ति-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्ग-क्रियोत्येवाणां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सुहृत्तेनेति । किञ्चेति बाधः । पृथिवी मही सुहृत्तेन क्षणेनैव गर्भवासं जनन्या गर्भाशयं विवेशेव
सर्वत्र प्रविष्टवतीव । एवमप्रेषि सम्बन्धः । तद्वत्सन्धकारित्वादित्याशयः । संहारं प्रलयकाले यः सागरः
समुद्रः तस्य जलं सलिलमिव, कृतान्तजठरमिव यमोदरमिव, महाकालमुखमिव अखण्डदण्डायमानमहा-
कालवदनमिव, नारायणोदरमिव श्रीविष्णोजठरमिव, ब्रह्माण्डं ब्रह्मकोषं विवेशेव । सर्वत्र क्रियोत्येवा ।

सुन्मथ इति । दिवसो वालरो सुन्मथो सृत्तिकाविकार इव बभूव जातः, ककुभो दिशः पुस्तमय्यो
रजोलेपविकारा इव सत्यः चकाशिरे शुशुभिरे ।

‘मृदा वा दाशुना वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा ।

लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥’

इति शमाश्रमी टीका । अम्बरतलं गगनतलं कर्तुं, रेणुरूपेण धूलिस्वरूपेण परिणतमिव तन्मयतां
गतमिव । तथा त्रैलोक्यं त्रिभुवनं कर्तुं, एकमहाभूतमयमिव केवलभूतमयमिव आसीत्, अन्येषाम्
अगगनादीनां रेणुभिरालङ्घितत्वादित्याशयः ।

समान शुनवण मन्दाकिनीका जल, उस सैन्यगणकी पताकाकं समान धूलिसमूहस मखिन हा गया । राजाओंकी
सेनाका युद्धर भार सहन करनेमें असमर्थ होकर पृथिवी मानो उस भारको उतारनेके लिये इस धूलिके बहाने
फिरते स्वर्गमें चढ़ी । सूर्यरथकी पताकाको धूसर-वर्ण (मटियाला) करके सूर्यके समस्त किरणोंका पान करनेसे
भीतर मानो जलता हो, ऐसा वह धूलिसमूह समुद्रके जलमें जाकर पड़ा । एवं एक क्षणकालमध्यमें ही पृथिवी
मानो माताके गर्भमें, प्रलयकालीन समुद्रके जलमें, सृष्टिके उदरमें, महाकालके मुखमें, नारायणके उदरमें एवं
ब्रह्मकोषके अन्दरमें घुस गई । एवं सब दिन मानो सृत्तिकासय हो गया । दिशाएँ ऐसी दीप्ति पाने लगीं मानो
उन पर कुछ लिप्त कर दिया गया हो । आकाशने मानो धूल रूप हो धारण कर लिया और सब त्रिभुवनमें
मानो एक ही महाभूत व्याप्त हो गया ।

१. क्षीरोदपाण्डुना क्षणात् क्षीरोदपाण्डुना । २. दुकूलपटम् । ३. अमरसहमाना । ४. रजो-
निभेन । ५. पीतातपम् । ६. प्रस्थमय्य इव । ७. दिशः । ८. अम्बरम् । ९. महाभूतमिव ।

अथ निजमदोष्मसन्तप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरविनिःसृतैः क्षरद्भिः क्षीरोद-शोध-धवलैः शीकरासारैः कर्णपल्लव-प्रहृति-विस्तृतेन च विमर्षता दानजलविन्दुदुद्दिनेन, ह्येवारविप्रकोर्षैश्च वाजिनानां लालाजल-लवजालकैरुपशामिते रजसि, पुनरपि जातालोकासु दिक्षु, सागरसलिलादिर्व उन्मग्नमालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टिर्वै-शम्पायनश्चन्द्रापीडमात्रभाषे—

‘युवराज ! किं न जितं’ देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्ञेभ्यसि; का दिशो न वशीकृताः या वशीकरिष्यसि; कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्य-सि; कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि; कानि रत्नानि नोपार्जितानि

इह ‘मृगमय इव’ ‘पुस्तमय इव’ ‘एकमहाभूतमयमिव’ एव हि गुणोद्येचालङ्कारः । ‘अम्बरतलं रेणुरूपेण परिणतमिव’ इत्यत्र तु क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अर्थः । निजमदोष्मणा स्वीयतेजस्तापेन सन्तप्तानां प्रवर्जितानां दन्तिनां गगानासु, दिशि दिशि प्रतिदिशं करविवरविनिःसृतैः शुष्कादण्डच्छिद्रवहिरागतैः, चरन्निर्गलद्भिः, क्षीरोदोदधवलयैः क्षीरसमुद्र-सलिलकर्णवत् शुभ्रैः शीकरासारैः अम्बुकण्ठदृष्टिभिः, तथा कर्णपल्लवाभ्यां विस्तृतश्रवणाभ्यां प्रहृत्वा ताडनेन विस्तृत विशालं तेन तादृशेन, विमर्षता प्रवर्तता, दानजलविन्दूनां मद्भारविषयतां दुद्दिनेन मेघ-जनिततप्तता, तथा देवारवैः हेपाशब्दैः विप्रकीर्णानि विक्षिप्तानि तैः तादृशैः वाजिनानां घोटकानां ये लाला-जललवाः बदननिःसृतसलिलविन्दवः तेषां जालकैः समूहैश्च, रजसि तस्मिन् रेणुषु उपशमिते निवारिते सति, तथा दिक्षु आशासु पुनरपि भूयोऽपि जात उत्पन्न आलोकः प्रकाशो यासु तासु सतीवृ, तत् अपरि-माणम् अगणितं बलं संन्यस्य, सागरसलिलात् समुद्रजलात् उन्मग्नम् उचितमिव आलोक्य विरोध उपजातविस्मयः समुद्रपद्माश्चर्या वैशम्पायनः, सर्वतः समन्तात् दत्तदृष्टिः प्रेरितदृष्टिः सन् चन्द्रापीडम् आबभाषे अभिदूतौ इति सम्बन्धः ।

इह ‘रजसि उपशमिते’ इत्यत्र तैस्तथाविधरजसासुपशमनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादना-द्विषययोक्तिः । ‘उन्मग्नमिव’ इत्यत्र च क्रियोपेक्षा ।

अर्थः । हे युवराज ! देवेन पूज्येन महाराजाधिराजेन नृपेश्वरेण तारापीडेन किं न जितं वशीकृतम् ? सर्वमेव जितमिष्यति, यत् जेयसि वशीकरिष्यसि स्वमिति शेषः । का दिशः ककुभो न वशीकृता नात्म-साकृता यास्त्वं वशीकरिष्यसि स्वायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि परिखादीनि न प्रसाधितानि जयसाध-नेन स्वाधीनीकृतानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि । जयसाधनेन स्वाधीनीकरिष्यसि । तथा कानि द्वीपान्त-राणि नात्मीकृतानि जयेनाह्वीकृतानि स्वस्वास्पदीकृतानीत्यर्थः ‘सप्त विंशतागमा धर्मा दायोलाभः क्रयो-जयः’ इत्यादि मनुवचनादिति भावः । कानि अनिर्दिष्टनामधेयानि रत्नानि मणयो नोपार्जितानि नोपार्जना-विषयीकृतानि यानि त्वम् उपाजयिष्यसि उपाजनां विषयस्यति ।

तदनन्तर अपने मदके उत्ताप (गरमी) से संतप्त हुए हाथियोंके सूँडके छेदोंमेंसे क्षीरसागरके जलविन्दुके समान गुञ्जवर्ण जलविन्दुसमूह निकल कर सब दिशाओंमें गिरने लगा, विशाल कर्णयुगलके टकरानेसे गलवार बढ़ते मद-जलको दूँदोंकी बर्षा सब दिशाओंमें होने लगी और घोड़ोंकी हिनहिनाहटसे उपकनी लारकी दूँदें निकलने लगीं उससे उस घृलराशिके दब जानेपर दिशाई कर दीखने लगीं और समुद्र-जलमेंसे उठकर मानों बाहर आई शो पेटो उठ अगणित सेनाओंको देख, विस्मयसे सब दिशाओंमें दृष्टिपात कर, वैशम्पायन चन्द्रापीडसे कहने लगाः—

‘युवराज ! महाराजाधिराज तारापीडेन क्या नहीं जीता है जिसे आप जीतेंगे ? किन दिशाओंको उन्हींने अधिकारमें नहीं किया जिन्हें तुम अधिकारमें करोगे ? कौन से दुर्ग (किले) नहीं लिये जिन्हें तुम लोगे ? कौन कौनसे द्वीप अपने अधीन नहीं किये जिन्हें तुम अपने अधीन करोगे ? कौन कौनसे रत्न उपाजने (एकट्टे) नहीं किये जिन्हें तुम उपाजने (एकट्टे) करोगे; एवं [उनके प्रतापसे] कौन कौनसे राजा उनके समक्ष अवगत (नज़)

१. कचित् दन्तिनामिति पाठो न विद्यते । २. ***निःसृतैः । ३. क्षीरोदधवलयैः । ४. ***विस्तृतेन । ५. पुनरुपजातलोकासु । ६. सागरादिव । ७. किमजितं किं किमजितम् ।

यान्युपार्जयिष्यसि; के वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बाल-कमल-कुडमल-कोमलः सेवाञ्जलिः कैर्न मसृणीकृताः प्रतिबद्धहेमपट्टेललाटेः सभाभुवः, कैर्न वृष्टाः पाद-पीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रयष्टयः कैर्नोद्धतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः, केपां न पीताः किरीटपद्मकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्तच्चरण-नख-मयूख-राजयः। एते हि चतुरद्विजलायगाहुर्बुल्लित-बल्ल-मदावलिप्रा दशरथ-भगीरथ-भरत-दिलीपालक-मान्धा-वृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपाथिनो मूर्द्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपाथिवा रक्षाभूति-

क इति । वा अथवा के राजानो नृपा न प्रणताः नमस्कृतवन्तः—देवतारापीडप्रतापदित्याशयः । अपि तु सर्व एव नमस्कृतवन्त इत्यर्थः । कः राजभिः शिरसि मस्तके बालम् अभिनव यत् कमलकुडमलं पङ्कजमुकुलं तद्वत् कोमलः मृदुलः, सेवा उपासना तस्मैचकोऽञ्जलिः पाणियोजनं न विरचितः विहितः, अपितु सर्वत्रैव विरचित इत्यर्थः । तथा कः राजभिः प्रतिबद्धो भूपणाय योजितो हेमपट्टः कनकफलकं येषु तथोक्तैः ललाटेभल्लैः सभाभुवः परिपत्स्यलानि, न मसृणीकृताः न श्लक्ष्णीकृताः, अपि तु सर्वत्रैव मसृणीकृता इत्यर्थः, हृथसुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । कः राजभिः पादपीठे पादासने चूडामणयः शिरोरत्नानि न वृष्टानिः वर्णनं प्रापिताः । कः राजभिः वेत्रयष्टयः वेतसदृषडा न प्रतिपन्नाः प्रतिहारिभावेन गृहीताः । कः चामराणि बालव्यजनानि नोद्धृतानि नान्दोलितानि । कः जयशब्दा मङ्गलशब्दा नोच्चारिता नोदीरिताः । केपां भूपतीनां किरीटेषु मुकुटेषु यानि पन्नाणि पर्णसदृशांशाः तानि मकराः स्वनामविख्याता जलजन्तुविशेषा इव तेः तादृशः, सलिलधारा इव जलसम्पाता इव, निर्मलाः स्वच्छाः, तस्य तारापीडस्य चरणनखानां पादपुनर्मूर्ध्नां मयूखराजयः ररिमपङ्कजः, न पीताः प्रणामसमये न प्रस्ताः, अपि तु सर्वेषामेवेत्यर्थः ।

इह 'के वा न प्रणता राजानः' इत्यादिप्रत्ययैः अर्थापत्तिरलङ्कारः । 'किरीटपद्मकरैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'सलिलधारा इव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'केपां न पीताः' इत्यत्रार्थापत्तिश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गि-भावसङ्करः ।

महाराजतारापीडेन विजिता भूपतयस्वामिपि प्रणिपतन्तीत्याह—एत इति । हि तथाहि । चत्वार-श्रतुःसंख्याका ये उद्दयः समुद्राः तेषां जलेषु सलिलेषु यः अवगाहः अन्यद्वीपविजयगमनायावतरणं तदेव दुर्ललितं दुष्कारिता येषां तेषां तादृशानां बलानां सैन्यानां मदेन गर्वेण अवलिप्ता गर्विताः । दशरथो रामपिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरत आपर्भिः, दिलीपां रघुपिता, अलर्का दानगर्विता कश्चित् राजर्षिः, अत्येतिवृत्तम् अश्वमेधपूर्वेणि महाभारते प्रसिद्धम्; मान्धाता युवनाश्वतनयः तत्प्रतिमाः तैः सदृशाः । कुलाभिमानशालिनो महाकुलप्रसूतत्वेन गर्वयुक्ताः । सोमपाथिनः सोमयागं कृत्वा सोमरसपाथिनो नियतयज्ञविधाथिन इत्यर्थः । मूर्द्धेषु शिरस्यु अभिषिक्ताः राज्यप्राप्तिसमये कृताभिषेकाः, पृथिव्यां भुतले सर्वपाथिवाः समस्तराजानः, अभिषेकयः अभिषेकीयसलिलं तस्य पातेन सम्पर्केण पुतैः पवित्रैः, चूडामणिपङ्कजैः विस्तृतशिरोरत्नैः, रक्षाभूतिमिव रक्षायंकयागायमस्मेव, मङ्गल्यां श्रयस्कराम्, भवतः तव चरणयोः पादयोः रजः संहतिं रणुनिकरम् उद्ग्रहन्ति प्रणामसमये धारयन्ति ।

सहीं हुए ? कौन कौन राजाने अपने अपने मस्तक पर अभिनव कमलके समान कोमल सेवाञ्जलि नहीं बनाई ? कनककिरीटधारी अपने अपने ललाटे (प्रणाम कर-करके) किसने सभामण्डपकी भूमिकी चिकना नहीं किया ? किसने नमस्कार करनेके समय महाराज तारापीडके पादपीठ (चरणासन) पर अपनी चूडामणि नहीं रगड़ी ? किसने [प्रतीहारोंके समान] छड़ियों नहीं पकड़ीं ? किसने चमर नहीं डुलाया ? किसने जयशब्द उच्चारण नहीं किया ? एवं मकर जिस प्रकार समुद्र-जलधारा पान करता है, उसी प्रकार किसने मुकुटके स्वर्णपत्रनिर्मित मकराकार चिह्नते, महाराज तारापीडके निर्मल चरणनख-किरणोंकी राशिका पान नहीं किया ? जो सैन्यगण अन्यान्य द्वीपको जय करनेके लिये चारों समुद्रोंके जलमें खानकर अत्यन्त साहसिकता प्रकट किये हैं उन सेनाओंके गर्वते सदमत्त हुए एवं दशरथ, भगीरथ, भरत, दिलीप, अलर्क और मान्धाताके तुरन्त गुणवान्, कुलगौरवसम्पन्न, सोमरस पीनेवाले राज्यमें अभिषिक्त पृथिवीके ये सब अधिपति, अभिषेक जलके संस्पर्शसे पवित्र अपने अपने चूडामणि द्वारा, यक्षीय तथा भस्मके समान मङ्गलकारक तुम्हारे चरणशूलिसमूहको वदन करते (रखते)

१. केन । २. वेत्रलताः । ३. उद्धृतानि । ४. त्वचरणम् । ५. एते हि ते । ६. दुर्ललितमद ।

मिवाभिपेक-पय-गत-भूतैश्चूडामणिपल्लवैरुदहन्ति मङ्गल्या^१ भवश्चरणरजःसंहतिम् । एभिरिय-मादिपर्वतैरिवापर्वैर्युता धरित्री, एतानि चाप्यमीषामाप्लावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि भवन्तमुपासते । तथाहि पश्यै-यस्यां यस्यां दिशि विशिष्यते चक्षुः, तस्यां तस्यां रसातल-मिबोद्विरति, वसुधैव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिर्वै वर्षति, दिवस इव सृजति बलानि । अपरिमितबलभराकान्ता मन्ये स्मरति महाभारत-समर-संक्षोभस्य^२ अद्य श्रुतिः । एव शिखरदेशेषु^३ परिस्खलितं-मण्डलं ध्वजान् गणयन्निव कुतूहलाद्रमति कदलीकावनान्त-रेष मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमल-सुरभिणि वेणिक्तावाहिनि मद-

इह तेषां भूपतीनां मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति अनेकतरहेतुनिदर्शनात् ससुचयालङ्कारः, 'रक्षाभूति-मिव' इत्यत्र औतोपमा च । उभयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एभिः । अपरैः अमाकृतिकैः आदिपर्वतैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कुलपर्वतैरिव एभिः पूर्वोक्तव्यावर्गित-स्वरूपैः भूपतिभिः, इयं धरित्री भूमिः युता धारिता रक्षिता च । आप्लावितानि व्याप्तानि दशानां दिशाम् आशानाम् अन्तरालानि मध्यप्रदेशा यैस्तानि तादृशानि, एतानि अवलोक्यमानानि दिवसीषां नृपाणां बला-नि च भवन्तं स्वाम् उपासते दिवजयसहायताविधानाय सहानुरणणेन सेवन्ते । एतदपि महाराजतारा-पीठस्यैव प्रतापादित्याशयः । कुलपर्वतैरित्येव ज्ञास्युमेष्टा ।

उद्देवोपगमयति—तथाहोति । पश्य विलोक्य यस्यां यस्यां दिशि आशायां चक्षुः विशिष्यते प्रेयंते-तस्यां तस्यां दिशि रसानलं पातालं कर्तुं, बलादि सैन्यानि उद्गिरतीव, सीमानवलोकनादित्याशयः । वसुधा एभिर्वी बलानि सूते प्रसवतीव । ककुभ आशाः बलानि वमन्तीव उद्गिरन्तीव । गगनं कर्तुं, बलानि वर्षतीव वृष्टिं करोतीव । दिवसो वासरो बलानि सृजति उत्पादयतीव ।

इह 'उद्गिरतीव' सृजतीव' इत्यन्तं यावत् क्रियोमेच्छालङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमितम् असंख्यं यद् बलं सैन्यं तस्य भरेण भारेण आक्रान्ता स्यात्ता चितिः, अद्य अतिमहान्ति महाभारते एतन्नामके प्रसिद्धेतिहासग्रन्थे व्याख्यातो यः समरः कुरुपाण्डवसंभामः स महाभारतसमरः शाकप्रियः पार्थिवः-शाकपार्थिवः इतिवत् मध्यमपदलोपिसमासः, तस्य संक्षोभः सम्मर्दः तस्य स्मरति स्मरणं करोति, इत्यहं मन्ये जाने, तत्सदृशभाराभिभूतत्वादित्याशयः । 'संक्षोभस्य' इत्यत्र कर्मणि पठ्यते ।

इह 'मन्ये' इत्युपादानात् 'मन्ये शङ्के भुवं प्रायो नूनमित्येवमादय' इत्युक्तिदिशावाच्या क्रियोमेष्टा ।

पश्य हति । शिखरदेशेषु केतुनामेवोर्ध्वप्रदेशेषु परिस्खलितं प्रतिविम्बितत्वात् पतितं मण्डलं विभवं यस्य स तादृशः, एष मयूखमाली दिनकरः, कुतूहलात् कौतुकात् गणयन्निव ध्वजानामेव गणनां विदध-दिव, कदलीकावनान्तरेषु पताकासमूहमध्येषु ध्वजान् सुवर्णवेष्टितोर्ध्वप्रदेशान् केदन् वमति उद्गिरतीव । प्रतिध्वजस्योर्ध्वप्रदेशे सूर्यविम्बस्य प्रतिविम्बितत्वात् तं ध्वजान् सूर्येणोद्गममाना इव दीपयन्ति हति स्पष्टार्थः । 'कदली हरिणान्तरे रम्भायां वैजयस्यां च ।' इति हैमः ।

इह 'गणयन्निव' इति वाच्या क्रियोमेष्टा, 'वमतीव' इत्यत्र प्रतीयमानोमेष्टा । उभयोश्चाङ्गा-ङ्गिभावसङ्करः ।

सर्वतं इति । अपि चेति कार्यः । सर्वतश्चतुर्दिक्षु, मदजलमुचां दानवारिखाविर्णां करिणां हस्तिनाथ, हैं । अपर कुलपर्वतके समान ये नरपति ह्ये पृथिवीकी रक्षा करते हैं एवं दत्तो दिशाओंमें फैलो हुई इनकी यह सेना भी आज तुम्हारी सेवामें है । यह देखो—जिस दिशामें वृष्टिपात करते हैं उसमें ही ऐसा प्रतीत होता है कि 'मानो सेना पतालमेंसे निकलती चली आती है, पृथिवीमेंसे मानों उत्पन्न होती है, दिशाओं मानों उसको उगलती हैं, आकाशमेंसे मानों उसकी वर्षा होती है और दिवस मानों उसे उपभोग करता है ।'

सुखे ऐसा प्रतीत होता है कि—आज पृथिवी, तुम्हारी ऐसी असंख्य सेनाके मारसे आक्रान्त होकर (दब कर) महाभारत वर्णित उस कुरुपाण्डवके युद्धसङ्घर्षके क्षोभका स्मरण करती है । ध्वजाओंके चोटियोंमें प्रतिविम्बित हुआ वह सूर्य मानों कौतुकवश उनकी गिनता हो इस प्रकार पताकाओंके अभ्यन्तर में घूमता है । मदजल टपकते हाथियोंके-इलायचीके सुगन्धिके समान सुगन्धित और महावेगसे बढ़ते-मदजलमें सब दिशाओंमें

१. माङ्गल्याय, मङ्गलदाम् । २. पश्य पश्य । ३. गगनतलमिव । ४. महाभारतसंक्षोभस्य, महाभारतबलसमरसंक्षोभस्य । ५. मत्तेभकरदशिखरदेशेषु । ६. स्खलितम् ।

वारिणि निरन्तरमग्रा' निपतितं-मधुकर-कुल-कलकलकलिला' कालिन्दी-जल-कल्लोल-काल-तेवं भाति भूतधारी । सैन्यभरसंक्षोभमयान् सरित इव गगनतलम् उत्पतिता आच्छादयन्ति एता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वज-पङ्क्तयः । सर्वथा चित्रम्, यन्नाविघटित-सकल-कुल-शैल-सन्धि-बन्धा सहस्रशः शकलीभवति बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभर-पीडित-वसुधा-धारण-विधुरा न चलन्ति' फणिनां पत्युः फणामित्ययः' ।

इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमय-प्राकार-मन्दिरमहस्र-सम्बाधाम्, उल्लासित-धवल-पट-मण्डप-शोभिनीम् आवासभूमिमवाप । तस्याश्चावतीर्य—

पलायाः चन्द्रबालायाः परिमलवत् सुगन्धवत् सुरभिणि सुगन्धवति वेणिकावाहिनि धारया सञ्चारिणि-दानवारिणि, निरन्तरमग्रा निरवकाशं क्लिष्येत्यर्थः, तथा निपतितस्य तद्गनवायुर्युपि प्राप्तस्य मधुकर-कुलस्य भ्रमरगणस्य कलकलः कोलाहलैः कलिला गहना दुष्प्रवेशा, भूतधारी धारिणी, कालिन्दीजलस्य यमुनासलिलस्य कल्लोलैः बृहत्तरङ्गैः कलिता व्यासेव सति भाति शोभते । हस्तिनां दानवारिधारयाः यमुनासलिलसदृशयामवर्णात्वादित्याशयः । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

इह 'पलापरिमलसुरभिणि' इत्यत्र लुप्तोपमा, मन्दले निरवकाशमश्रवसमन्वाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'कलितेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गाभावसङ्करः ।

सैव्येति । सैन्यभरसंक्षोभमयात् बलभारजनितस्तुब्धतालक्षणभासात् गगनतलम् आकाशतलम् उत्पतिता उडुनीनाः सरितो नद्य एव एता इन्दुधवलाः शशिधुभ्राः ध्वजपङ्क्तयः केतुश्रेण्यः दिक्चक्रवालं दिङ्माण्डलम् आच्छादयन्ति आवृण्वन्ति ।

इह 'सरित इव' इत्यत्र जात्युपेक्षा, सा च 'इन्दुधवले' त्यत्र लुप्तोपमया सङ्कीर्णते ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण चित्रं महदाश्चर्यम्, यद्ध धरित्री वसुन्धरा, बलभरेण सैन्यभारेण विघटिता विश्लेषिताः सकलानां समस्तानां कुललैलानां महेन्द्रप्रभृतिकुलपर्वतानां सन्धिबन्धाः संयोग-बन्धानि यस्याः सा तथोक्ता सती, सहस्रशः सहस्रधा न शकलीभवति न खण्डखण्डतां प्राप्नोति । एतच्छब्दापकरणाय पञ्चान्तरमाह—यदेति । बलभरेण सैन्यभारेण पीडिताया वसुधायाः पृथिव्या धारणेन विधुरा विह्वलाः, फणिनां सर्पाणां पत्युः स्वाग्निः शेषनागस्य फणामित्ययः प्रस्तुतफणामण्डलानि न चलन्ति न स्थलन्ति, तदपि महदाश्चर्यमित्यर्थः ।

इह पूर्ववत् शकलीभवनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्, उत्तरत्र सर्पराजस्य विस्तृत-फणामण्डलानां कदाचिच्च नैऽपि तदप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतो गदत एव तस्य वैशम्पायनस्य अनादरे षष्ठी, दिग्विजयतः परावर्त्तने तद्वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः, युवराजश्चन्द्रापीडः, समुच्छ्रितानि अत्युन्नतानि अनेकानि विविधानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्याः तां तादृशीम्, तुगमये यवसमये प्राकारे वप्रे तदन्तराल इत्यर्थः, मन्दिरसहस्रेण भवनसमूहेन सम्बाधा व्याप्ता तां तादृशीम्, उल्लासितेन उत्थापितेन धवलेन शुभ्रेण पटमण्डपशतेन निरन्तर दृवीं हुर्दं पृथिवी, गिरे हुण भ्रमरोंके कलकलसे ऐसा शब्द करती है मानो यमुना-जलको तरंगोंसे व्याप्त हो गई हो । सैन्यगणके पदभारसे उत्पन्न हुए क्षोभके भयके कारण आकाशमें चढ़ी हुई नदियोंके समान, वह चन्द्र-धवल ध्वजाओंको पंक्तियों से दिशाओंको आच्छादनकर (ढक) लेती है । सर्वथा महा आश्चर्यका विषय यह है कि—सैन्यगणके पदभारसे समस्त कुलपर्वतगणका सन्धिबन्धन विश्लेषित हो (टूट) जानेके कारण पृथिवी आज हजारों टुकड़ों से विभक्त नहीं हो जाती है, अथवा सैन्यगणके पदभारसे पीड़ित हुई पृथिवीको धारण करनेमें असमर्थ होकर शेषनागके फन-रूपी दीवारों स्थानच्युत नहीं हो जाती है ।

वैशम्पायनके इस प्रकार कह चुकने ही युवराज (चन्द्रापीड) पूर्वनिर्दिष्ट वासस्थान (डेरे) में आ पहुंचे, जिस स्थानमें अनेक तोरण लटकाए गए थे, घासके अहातें बनाकर हजारों भवन बनाए गए थे; उत्तोलित शुभ्रवस्त्रके सैकड़ों पटमण्डप शोभायमान थे । चन्द्रापीडने उस स्थानमें हस्तिनीके पृष्ठपरसे उतरकर राजाके समान सब

१. मदवारिणि मग्रा । २. निरन्तरनिपतितम् । ३. कलिता, कलङ्ककालिका, ललिता ।

४. कलिलेव, कलितेव । ५. सैन्यसंक्षोभमयात्, धरणिमपहाय । ६. गगनम् । ७. संच्छादयन्ति ।

८. दिजपङ्क्तयः । ९. शैलबन्धा । १०. दलन्ति । ११. मन्दिरसम्बाधाम् । १२. संशोभिनीम् ।

राजवत् सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्वि-
नोद्यमानस्त्वं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनास्यमानहृदयो दुःखेनात्य-
बाह्यत् । अतिवाहिदिवसस्य यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन
वैशाखायनेन, अन्यतश्च समीपे क्षितितल-बिन्दुस्तैः कुशप्रसुप्तया पत्रलेखया सह, अन्तरा
पितृतक्तम्, अन्तरा मातृसम्बद्धम्, अन्तरा शुक्रनासमर्थं कुर्वन्नालापं नातिजातनिद्रं प्रायेण
जाग्रदेव नित्ये । प्रत्युषे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन
सेनासमुदायेन जर्जरयन् वसुन्धराम्, आकम्पयन् गिरीन्, उत्सिञ्चन् सरितः, रिक्तीकुर्वन्
सरांसि, चूर्णयन् काननानि, समीकुर्वन् विषमाणि, दल्यन् दुर्गाणि, पूरयन्निद्रानि, निष्रयन्
स्थलानि प्रातिप्रवृत्तं ।

वसन्मयभवन्सर्वहेन बोभते चकास्ति इति तां तादृशीम्, आवासभूमिं प्राप्रचितनिवासस्थलम् अवाप प्राप ।
तस्यामिति । तस्याम् आवासभूमौ अवतीर्य अवतरणं विधाय राजवत् तारापीडवत् सर्वाः क्रियाः
बलपूर्णवैभवापतिसम्भाषणनियोगप्रसृत्तौ च समग्रकृत्यानि चकार कृतवान् । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः
समस्तैः नरपतिभिः राजभिः सचिवैश्च सह समेत्य मिलित्वा विविधाभिः अनेकप्रकाराभिः कथाभि-
र्वाताभिः विनोद्यमानः प्रसाधमानः अभिनवपितृवियोगात् प्रत्यप्राप्तुञ्जनकविरलेवात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य
तेन तादृशेन शोकावेगेन विषादभरेण अयास्यमानहृदयः सन्तप्यमानचित्तः चन्द्रापीडः, अशेषं समस्तं
तं दिवसं दिनं दुःखेन महता क्लेशेन अत्यबाह्यत्वं व्यत्ययामयत् ।

अतिवाहि तेति । अपिचेति चार्थः । अतिवाहितोऽतिक्रान्तो दिवसो वासरो येन तादृशश्चन्द्रापीडः,
स्वशयनीयस्य स्वकीयशयनायाः, नातिदूरे नातिदूरीयसि प्रदेशे निहितं स्थापितं यत् शयनं शयनीयं तत्र
निषण्णेन स्थितेन वैशाखायनेन । अन्यतो निजशयनीयस्य अन्यस्मिन् पार्श्वे समीपे निकटे, क्षितितले
पृथिव्यां विन्दुस्तैः स्थापितं यत् कुशं विशिष्टकमलं तत्र प्रसुप्ता कृतशयना तथा तादृश्या च पत्रलेखया
तन्नामप्रसिद्धया तामूलकरङ्कवाहिण्या च सह । अन्तरा मध्ये मध्ये पितृपुत्रं तारापीडसम्बद्धम्, अन्तरा
शुक्रनासमर्थं वैशाखायनपितृविषयकम् आलापं परस्परं प्रीतिभाषणं कुर्वन् विदधत् नातिजाता बाहुल्येन
उपयाता निद्रा प्रमीला यस्य सः तादृश, अत एव प्रायेण आचिक्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव सन्
यामिनीमपि तां त्रियामामपि नित्ये यापयामास ।

प्रत्युष इति । प्रत्युषे प्रातःकाले च उत्थाय उत्थानं विधाय तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाक्या अनवरत-
प्रयाणकैः अवस्थान्तप्रस्थानैः । प्रतिप्रयाणकः प्रतिवासरिकयात्राकालहृत्स्थः । अञ्जातैर्धैर्यकप्रत्ययो ब्रुभयत्र
ज्ञेयः । उपचीयमानेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन, तत्तत्सामन्तराजराजसैन्यसम्मेलनादिस्थाशयः । सेनासमुदायेन
वाहिनीगणेन । वसुन्धरार्थं पृथ्वीं जर्जरयन् क्षिथिततमापाद्यन् अरिण पीडयन्निश्चर्यः । गिरीन् पर्वतान्
आकम्पयन् तल्लतां नयन्, सरितो नदीः उत्सिञ्चन् सलिलोत्थलनेन स्तोकसलिलानि विदधन् । सरांसि
तटाकानि रिक्तीकुर्वन् पानार्थसलिलानयनादिना सलिलरहितीकुर्वन् । काननानि वनानि चूर्णयन् बोदी-
कुर्वन् । विषमाणि उन्नतवनतानि स्थानानि समीकुर्वन् सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि दुर्गमाणि मार्गस्थापिपर्व-
तादिस्थानानि दलयन् विनाशयन् । निद्रानि मार्गस्थापिहृदादीनि पूरयन् क्षुत्किदादिभिः समीकुर्वन् ।

क्रियार्थे सम्पादन कीं, एवं समस्त राजगण प्रपातमन्त्रियोंके ताप इकट्ठे होकर ताना प्रकारके कथोपकथन
(वातचीत) से उसका मनोरञ्जन करने लगे, किन्तु वह सब दिन पिताके नष्ट वियोगके कारण उत्पन्न हुए शोकावेगसे
हृदयमें खिन्न होकर उसने कठिनता से विताया । दिनके विता लेनेपर रात्रि भी—अपने शयनाके पासमें ही एक
पलंग पर बैठे हुए—वैशाखायनके साथ और—दूसरी ओर निकटमें ही पृथिवीपर बिछे हुए एक विशिष्ट कमल (गलीचे)
पर सोती हुई—पत्रलेखके साथ बीच-बीचमें पिता-माता एवं शुक्रनासके सम्बन्धमें कथोपकथन (वातचीत) करते,
उसने निद्रा न आनेसे प्रायः जागरणमें ही बिताई । पुनः प्रातःकालमें उठकर पदों के भीति ही कहीं उठरे विना
गमन (जुच) करने लगा प्रत्येक दिन प्रस्थान करनेके समयमें नष्ट नष्ट प्रकार वीग देने लगे इससे अपनी सेना
अत्यधिक बड़ गई, इस प्रकार मंजिह-मंजिह पर बढ़ती सेनासे वह पृथिवीको जर्जरित करता हुआ, पर्वतोंको

१. नातिदूरनिषण्णेन । २. शयनीयसमीपे । ३. क्षितितले विन्दुस्तैः । ४. नालुपज्जातनिद्राः ।
५. प्रत्युषति । ६. उत्पसिञ्चन् । ७. न्यायवर्त्मनि प्रजाः प्रतिष्ठापयन् ।

शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन् ; नमयन्नुन्नतान् , उन्नमयन्नतान् , आश्वासयन् भीतान् , रक्षन् शरणागतान् , उन्मूलयन् विटपकान् , उत्सादयन् कण्टकान् , अभिषिञ्चन् स्थानस्थानेषु राजपुत्रान् , समजयन् रत्नानि , प्रतीच्छन्नुपायानि , गृह्णन् करान् , आदिशन् देशव्यवस्थाः , स्थापयन् स्वचिह्नानि , कुर्वन् कीर्त्तनानि , लेखयन् शासनानि , पूजयन्नमनः , प्रणमन् मुनीन् , पालयन्नाश्रमान् , जनयन् जनानुरागम् , प्रकाशयन् विक्रमम् , आरोपयन् प्रतापम् , उपचिन्वन् यशः , विस्तारयन् गुणान् , प्रख्यापयन् सच्चरितम् , आमुदन्तं वेलावनानि , बलरेणुभिराभूसरीकृत-सकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार ।

स्थलानि शृन्मयपुस्तादीनि निश्रयन् समीकरणायावश्यकनिष्ठानि कुर्वन् अश्वगजादीनां सौकर्येण गन्तुमिति सर्वत्राश्रयः । प्रातिष्ठत अचलत् । इह 'समवप्रविभ्यः स्थः' इति सूत्रेणात्मनेपदम् ।

विजयविधिं दर्शयति—शनैरिति । किञ्चेति चार्थः । शनैः शनैः मन्दं मन्दं स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण परिभ्रमन् पर्यटन् । उन्नतान् बलकोशाभिमानेनोद्वृष्टान् भूपतीन् , नमयन् स्वायत्तीकरणेनावनम्रीकुर्वन् अवनतान् स्वयमेवाक्षसाधीनीभूतान् भूपतीन् , उन्नमयन् दानसत्कारादिनोन्नतां प्रापयन् । भीतान् व्रस्तान् आश्वासयन् आश्वासनां विदधत् । शरणागतान् दानार्थं प्राप्तान् रक्त्वं पालयन् । विटपकान् वञ्चकाधिपान् उन्मूलयन् मूलतः उच्छेदयन् । कण्टकान् बुद्धरिपून् उत्सादयन् दूरीकुर्वन् 'कण्टको न स्त्रियां बुद्धश्चो मस्यादिकीकले' इति मेदिनी । उपायनानि स्वायत्तीभूतराजापिंतोपहारधनानि , प्रतीच्छन् अङ्गीकुर्वन् । करान् राज्यद्वेष्याणि गृह्णन् । देशव्यवस्थाः देशशासननियमान् आदिशन् आज्ञापयन् स्वाधीनीभूतनृपेष्वित्यर्थः । स्वचिह्नानि मित्रदिजयसूचकानि स्तम्भप्रभृतीनि स्थापयन् स्थापनां विदधत् । कीर्त्तनानि स्वस्य विजयघोषणाः कुर्वन् विदधत् । शासनानि स्वायत्तताश्रोतकलेख्यपत्राणि , लेखयन् लिपीकारयन् स्वाधीनराजमिरिति घोषः । अन्नजन्मनो विप्रान् पूजयन् अर्चयन् । मुनीन् ऋषीन् प्रणमन् नमस्कृत् । आश्रमान् ब्रह्मचर्यप्रभृतीन् पालयन् रक्त्वं । जनानुरागं लोकस्नेहं जनयन् उत्पादयन् । विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन् कण्टकान् । प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयन् प्रवर्त्तयन् । यशः कीर्त्तिम् उपचिन्वन् सदाचरणादिना प्रवर्त्तयन् । गुणान् दयादाक्षिण्यादीन् विस्तारयन् प्रथयन् । सच्चरितं शोभनवृत्तं प्रख्यापयन् प्रसिद्धीकुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतटस्थायीनि विपिनानि आमुदन्तं साधुतया भञ्जन् । 'वेला काले च सीमायामध्वेः कूलविकारयोः' इति मेदिनी । बलरेणुभिः सैन्योत्तोलितरजोभिः आभूसरीकृतानि तटभ्रमणसमये साधुतया भूध्वजार्णवकृतानि सकलानां समस्तानां सागराणां समुद्राणां सलिलानि तोयानि येन स तादृशभ्रन्दापीडः पृथिवीं भूमिं विचचार वज्राम् ।

कीर्ताता हुआ , नदियोंको छलकाता हुआ , तालावोंको खाली करता हुआ बनोंको तोड़ता हुआ , ऊँचे-नीचे स्थानोंको एकसा करता हुआ , दुर्गम पर्वतों (किलों) को ध्वंस करता हुआ , गड्ढेको भरता हुआ , सृष्टिकारतूणों (टीलों) को नीचा करता हुआ अस्थान करने लगा ।

इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे अपने इच्छानुसार परिभ्रमण करता , उन्नतों (बलवर्गसे गठितों) को नीचा करता , नर्मों (अपनेसे हीं अवन्तों) को दान-मानादिद्वारा उन्नत करता , भयभीतोंका आश्वासन करता , शरणागतोंको रक्षा करता , लम्पटों (घुत्तों) को निर्मूल करना , छुद्रशत्रुओंका नाश करता , जगह-जगह राजपुत्रों का अभिषेक करता , रत्नोंका उपार्जन करता , वशीभूत राजाओंके समीपसे उपहार (भेंट) ग्रहण करता , करों (प्रजाद्वारा राजदेय द्रव्यों) को लेता , विजित देश-समूहमें शासन की नियमपद्धतिका आदेश देता , जगह-जगह में अपने विजय-चिह्नोंको स्थापित करता , सब देशमें अपनी जय घोषणा करता , (अर्थात् सृष्टि-चिह्न बनाता) , विजित राजाओंद्वारा अर्पण-सूचक शासन-पत्र लिखता , ब्राह्मणोंका सम्मान करता , मुनियोंको प्रणाम करता , आश्रमोंको रक्षा-व्यवस्था करता , अपने प्रति लोगोंमें अनुराग (प्रेम) उत्पन्न करता , सभी देशमें पराक्रमका प्रकाश करता , प्रतापको फैलाता , यशको बढ़ाता , गुणोंका विस्तार करता , सच्चरित्रको प्रख्यात करता , समुद्री-र-

१. कश्चित् 'उन्नतान्' इत्येव पाठः समुपलभ्यते । २. रक्षयन् । ३. ...व्यवस्थाम् । ४. पूर्वाः प्रशस्तीः । ५. प्रीणयन् । ६. कश्चित् 'जनयन्' इति पाठः । ७. ख्यापयन् । ८. 'उद्योतयन् पौरखम्' इति कश्चिदधिकः पाठो न विद्यते । ९. आमुदन्तं वेला , आमुदयंश्च वेला ... ।

प्रथमं प्राचीम्, ततश्चिराद्भुतिलकाम्, ततो वरुणलाङ्घनाम्, अनन्तरञ्च सप्तपिताराशबलां दिशं विजिग्ये^१। एवं वर्षत्रयेण चाऽमीकृताशेषद्वीपान्तरं सकलमेव चतुरम्भोधि^२-खात-बलय-परिखा-प्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेणावजितं सकल-भुवन-तलः प्रदक्षिणी-कृत्य वसुधां परिभ्रमन्, कदाचित् कैलाससमीपचारिणां हेमकूटधाम्नां^३ किरातानां सुवर्ण-पुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेजैत्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणि-तलं पर्यटनस्थित्रस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान् दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्य पवेन्द्रायुधमादृशं मृगायानिर्गतं^४ विचरन्^५ काननं शैलशिखरादव-तीर्णं^६ यदृच्छया किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया तु^७ समुपजातकुतूहलः कृतप्रहणाभि-

प्रथममिति । प्रथमम् आदौ प्राचीं पूर्वा दिशं विजिग्ये विजितवान् । त्रिशङ्कुः तत्संज्ञको भूपतिः तिलक इव यस्यां तां तादृशीम्, दक्षिणां दिशम् । वरुणः प्रचेता लाङ्घनं स्वामितया चिह्नं यस्यां तां तादृशीम्, पश्चिमां दिशम् । सप्तपिताराभिः नक्षत्ररूपमरीच्यन्निप्रभृत्तिसप्तभिः शबलां कर्तुरिताम् उत्तरां दिशम् । पवमिति । वर्षत्रयेण अर्द्धत्रयेण, आरम्भोक्तानि स्वायत्तीकृतानि अवशेषाणि समग्राणि द्वीपान्तराणि अन्तरीपान्तराणि येन तत्तादृशम्, तथा चतुर्णाम् अम्भोधीनां सागराणां खातबलयं खातांशमण्डलमेव परिखा प्रमाणं परिमाणं यस्य तत्तादृशम्, सकलं समस्तमेव महीमण्डलं वसुधावलम्बं बभ्राम विचचार । इह सकलपदेनाधिकपदत्वं न दोषः तस्य अन्तर्गतभूमिविशेषपरित्यागशङ्कापनोदायत्वात् ।

तत इति । ततः तज्जयानन्तरं क्रमेण क्रमशः, अवजितं स्वाधीनीकृतं सकलभुवनतलं समस्तवसु-धातलं येन स तादृशः, वसुधां धरित्रीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यटन्, कदाचित् कस्मिंश्चित्काले कैलाससमीपचारिणां रजताद्रिनिकटगामिनां हेमकूटधाम्नां हिमालयादुत्तरस्थित-पर्वतविशेषनिवासानां किरातानां स्लेच्छविशेषाणां सुवर्णपुरम् एतत्संज्ञकं नगरं नाम निवासस्थानं वसतिभूमिं पूर्वजलधेः पूर्वसमुद्रात् नातिविप्रकृष्टं नातिदूरं जित्वा विजित्य जग्राह गृहीतवान् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र सुवर्णपुरे, निखिलधरणितलपर्यटनेन समस्तभूतलपरिभ्रमणेन लिच्छस्य परिश्रान्तस्य निजबलस्य स्वीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः स्नेहापनोदाय कतिपयान् दिवसान् कियतो वासरान् अतिष्ठत् अवस्थानमकरोत् ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन् समये तत्रस्य एव तस्मिन् स्थाने स्थित एव इन्द्रायुधम् अश्वम् आदृश आरोहणं कृत्वा मृगायानिर्गतः आलेख्य निष्क्रान्तः काननं वनं विचरन् अग्रम् शैलशिखरादवतीर्णं गिरि-शृङ्गादुत्तीर्णं यदृच्छया स्वाधीनभावेन स्वेच्छया विचरदिति शेषः । किन्नरमिथुनं तु रङ्गसुखदम्पती अद्राक्षीत् अपश्यत् 'युवराज' इत्यस्यापकर्षः ।

अपूर्वेति । अपूर्वं प्राग्वहितिं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तस्य भावस्तथा हेतुता । समुपजातकुतूहलः

वर्षा वर्षां को महितं (नष्ट) करता, सैन्यगणके पदमारसे उचित भूलिखी द्वारा समस्त समुद्रके जलको मलिन करता, समग्र पृथिवीमें विचरण किया । पहले उसने पूर्व दिशा को जीता, उसके बाद त्रिशङ्कुरूपी तिलकवाली दक्षिण दिशाको जीता, फिर पीछे वरुणचिह्नित पश्चिम दिशामें और सबसे पीछे सप्तऋषियोंके तारोंसे शोभित उत्तर दिशामें उसने दिग्विजय किया । इस प्रकार तीन वर्षमें सब द्वीपान्तरको अधीनमें करके वह चार समुद्र-रूपी गोल खार्ङ्के प्रमाणवाली पृथ्वीमें भ्रमण करता रहा । उसके बाद यथाक्रम समग्र भुवनमण्डल जीत कर, पृथ्वीको प्रदक्षिणा कर परिभ्रमण करतेकरते उसने एक समय कैलासके निकट वृमसे और हेमकूटपर्वतमें रहने वाले स्लेच्छगणों (किरातों) का-पूर्व समुद्रके समीप विद्यमान-सुवर्णपुर नामका निवास स्थान जीत लिया । वहाँ समग्र पृथिवी-मण्डलमें पर्यटन करनेसे परिश्रान्त हुई अपनी सेनाको विश्रान्ति देनेके लिए वह (चन्द्रापीड) कितने ही दिन तक ठहरा ।

उस सुवर्णपुरमें रहनेके समयमें ही एक दिन चन्द्रापीड इन्द्रायुध पर आरोहण (चढ़) कर शिकार

१. जिग्ये । २. कचिद्व पवमिति न विद्यते । ३. वर्षत्रयेणात्मकीकृत । ४. चतुर्दशभिः । ५. निर्जित, भावजित् । ६. वसुत्परा । ७. हेमज-कूटधाम्नां, हेमजटानाम्नां । ८. विप्रकृतं । ९. परणीतलम् । १०. विनिर्गतः । ११. कानने । १२. शैलशिखरावतीर्ण । १३. अपूर्वतया तु ।

लाभस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरगः समुपसर्पन्, अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितश्च तत् पलायमानमनुसरन्, अनवरतपार्ष्णिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेन एकाकी निर्गत्य निज-
बलैः समूहात् सुदूरमनुससारं । 'अत्र गृह्यते अत्र गृह्यते', इदं गृहीतम् इदं गृहीतम्' इत्यतिर-
भसाकृष्टचेता महाजवतया तुरङ्गमस्य सुहृत्तमात्रेणैकपदमिवासाहायस्तस्मात् प्रदेशात् पञ्चद-
शयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किन्नरमिथुनमालोकयत् एवास्य सम्मुखाप-
तितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह । आरूढे च तस्मिन् शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम्
अचल-शिखर-प्रस्तर-प्रतिहर्त-गतिप्रसरो विधृततुरङ्गः चन्द्रापीडस्तस्मिन् काले समारूढः श्रम-

समुपपन्नकौतुकः कृतग्रहणमिलाषः विहितस्वीकारेच्छाविशेषः सन्, तत्समीपं तन्निकटम् आद्रात् बहु-
मानात् उपसर्पितः सञ्चालितः तुरगोऽथो येन स तादृशः, समुपसर्पन् समीपे गच्छन्, अदृष्टपूर्वस्य प्राग-
नवलोकितस्य पुरुषस्य मनुष्यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनेन अवलोकनेन यः त्रासो भयं तेन प्रधावितं वेगेन
चलितम्, तत् किन्नरमिथुनम्, पलायमानं पलायनं कुर्वणम् अनुसरन् अनुगच्छन्, अनवरतं निरन्तरं
यः पार्ष्णिप्रहारः चरणमूलाभ्यां ताडनं तेन द्विगुणीकृतो जवो वेगो यस्य तेन ताडनेन इन्द्रायुधेन अथेन
एकाकी असहायो निर्गत्य निःसृत्य निजबलसमूहात् स्वसैन्यबृन्दात् सुदूरम् अतिविपिकृष्टम् अनुससार
पश्चाद्ययौ । 'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजनीकटौ' इति रामायणो टीका ।

अदिति । अत्र द्वित्रिपदान्तरभूमौ, युद्धे आदीयते मया इदं किन्नरमिथुनमिति शेषः । इति अनेन
विचारेण अतिरभसेन अत्यन्तजवेन अतिप्रमोदेन वा आकृष्टम् आकर्षितं चेत्तश्चितं यस्य स तादृशः । नया
तुरङ्गमस्य अश्वस्य महाजवतया महावेगतया सुहृत्तमात्रेण जगमात्रेण एकपदमिव एकपदपरिमितस्थल-
मिवेत्यर्थः, असहाय एकाकी तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पञ्चदशभिः पञ्चदशसंख्याकैः योजनैः क्रोधाचतुष्टयैः
प्रमितमिति पञ्चदशयोजनमात्रम्, प्रमाणे मात्रप्रत्ययः पट्टिकोशप्रमितमध्वानमित्यर्थः, अध्वानं पन्थानं
जगाम ययौ । 'योजनं परमासनि । चतुष्कोशं यं योगे च' इति मेदिनी । लोलावयामपि 'स्याद्योजनं
क्रोशचतुष्टयेन' इति वचंते ।

तद्वेति । किञ्चेति चार्थः । अनुबध्यमानश्च अनुस्रियमाणं किन्नरमिथुनं तुरङ्गवदनदम्पती, आलोक-
यतः पश्यत एव अस्य आलोकयन्तमिमं चन्द्रापीडमादृत्येत्यर्थः, 'पट्टी चानादरे' इत्यनेनानादरे
पट्टी बोध्या । सम्मुखे अभिमुखे आपतितम् उपस्थितम् अचलतुरङ्गशिखरं पर्वतोच्चसानुस्य आरुरोह
आरोहणं चकार ।

आरूढ इति । किञ्च, तस्मिन् किन्नरमिथुने आरूढे सति, चानैः शनैः मन्दं मन्दं तदनुसारिणीं तद्-
नुगामिनीं दृष्टिं चक्षुः निवर्त्य परावर्त्य, अचलशिखरस्य पर्वतशृङ्गस्य प्रस्तरैः पापाणैः प्रतिहतः प्रतिबद्धो
गतिप्रसरः गमनप्रचारो यस्य स तादृशः, अत एव विधृततुरङ्गगमनाप्रतिविद्वांशः । समारूढेन सञ्चातेन

खेलेनेके लिपि निकला तव वनमध्यमं विचरणं करत-करते पहाड़की चोटी पर से उतरा हुआ एक किन्नरोंका जोड़ा
उसे अचानक देख पड़ा । इस अपूर्व दर्शनेसे उसको बड़ा कौतुक उत्पन्न हुआ और पकड़नेकी इच्छासे वह
अपना घोड़ा आगे बढ़ा कर उन किन्नर-दम्पतिके निकट जाने लगा । इधर वे दोनों भी अदृष्टपूर्व पुरुषके दर्शन
से भयभीत होकर भागने लगे । चन्द्रापीड भी निरन्तर पड़ मारकर इन्द्रायुधकी दूने वेगसे दौड़ाते-दौड़ाते और
अकेला ही उनके पीछे जाते-जाते अपनी सेनासे बहुत दूर निकल गया । 'यह पकड़ा यह पकड़ा, यहाँ पकड़
लेता हूँ, यहाँ पकड़ लेता हूँ' इस भाँति चिन्तामें बहुत प्रसन्न होता गया, परन्तु घोड़ेके अत्यधिक वेगसे वह अकेला
हो सुहृत्तमात्रमें उस (ध्वजपुर) प्रदेशसे एक पद परिमित स्थानके समान पन्द्रह योजन (६० कोस) मार्ग
दूर चला गया और जिन किन्नरोंके जोड़ेके पीछे वह सौम्रगासे दौड़ा था वह तो उसके देखते-देखते ही अब सम्मु-
खवर्ती किसी पर्वतकी चोटी पर चढ़ गया । उनके पर्वतकी चोटी पर चढ़ जाने पर चन्द्रापीडने धीरे-धीरे अपनी
दृष्टिको उनकी ओर से फेरा, एवं पर्वतकी चोटी पर जो पत्थर थे उनसे आगेका मार्ग सका हुआ था इसलिये
घोड़ेको खड़ा कर दिया, उस समय घोड़ेके और अपने शरीरको परिश्रमवश (थकावटसे) निकले पसीने में आई

१. ...तुरङ्गः । २. समुपसर्प । ३. वनसमूहात् । ४. उपससार । ५. 'अत्र युद्धते' इत्यस्य पौनरु-
क्त्यं कचिन्नोपलभ्यते । ६. ...प्रस्तरमकलप्रतिहर्त... । ७. ...तुरङ्गमः । ८. समुपारूढः ।

स्वेदाद्रि-शरीरमिन्द्रायुधमात्मानश्चावलोक्यक्षणमिव त्रिचार्यै स्वयमेव विहस्याचिन्तयत्-
किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेत्रायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किन्नरयुग-
लेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ? अहो ! मे
भूल्लेतायाः प्रकारः, अहो ! यत् किञ्चनकारितायामादरः, अहो ! निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः,
अहो ! बालिशचरितेष्यासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकृत्तव्या
क्रियां प्रस्तुता विकलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्त्तितो न
निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापार-प्रयत्नो न सिद्धः । कस्मादहमा-
विष्ट इवोत्सृज्य निजपरिवार एतावती भूमिमायातः कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमथ-

श्रमस्वेदेन परिश्रमजनितवर्मेण आर्द्रं स्निग्धं शरीरं चार्थस्य तं तादृशम्, इन्द्रायुधम् अश्वम् आत्मानं निज-
शरीरञ्च अवलोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव क्षणसदृशं स्वयमेव आत्मनैव विचार्य चिन्तयित्वा विहस्य हास्यं
विधाय अचिन्तयत् चिन्तितवान्—

किमिति । किमिति हेतोः अयम् आत्मा देहः मया अज्ञेन शिशुनेत्र बालकेनेव आयासित एताव-
न्मागागमनेन खेदं प्रापितः । अनेन पुरो दृश्यमानेन किन्नरयुगलेन किन्नरमिथुनेन गृहीतेन स्वाधीनीकृतेन
अगृहीतेन अस्वाधीनीकृतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् ? । यदि चेत् इदं किन्नरयुगलं गृहीतं ततः किं न
किमपीत्यर्थः । अथ अथवा न गृहीतं ततस्तस्मादपि किं न किमपीत्यर्थः । 'अहो' इति शब्द आश्चर्यं । मे
मम भूल्लेताया अज्ञातायाः प्रकारो विवेकः । यत्किञ्चन कर्म करोति निष्पादयतीति तस्य भावस्तत्तत् तस्यां
तादृशम् आदरो बहुमानः । निरर्थका निष्प्रयोजना ये व्यापाराः क्रियाः तेषु अभिनिवेश आग्रहः । बालि-
शचरितेषु सुहृज्जनकसं-तेषु आसक्तिरकाग्रता तन्मयत्वमित्यर्थः । साधु उत्कृष्टं फलं यस्य तत्तथोक्तं किय-
माणं कर्म विधीयमानं दिविवजयरूपं वृथा जातम् व्यर्थमभूत्, इतः परावर्त्तनाभावेन तत्फलभोगासम्भ-
वाद्विधाशयः । अवश्यकृत्तव्या अवश्यकरणयोग्या क्रिया दुष्टनिग्रहण-शिष्टानुग्रहणरूपा प्रस्तुता आरब्धा,
विकलीभूता निफलभीभूता, इतः परावर्त्तनासम्भवात् । सुहृदो मित्रभूपतयः तेषां कार्यं राज्येषु सुसासन-
व्यवस्थापनरूपम्, उपपद्यमानं मयैव विधीयमानं सत् न उपपन्नं न समाप्तम् इतः प्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।
राजधर्मं दिविवजयरूपः प्रवर्त्तितः प्रस्तुतो न निष्पन्नः न समाप्तः स्वदेशं प्रति निवृत्त्यसम्भवात् । गुर्व-
र्थस्तत्तत्कार्यं तद्वशःप्रसारणम्, प्रारब्धः प्रवर्त्तितो न परिसमाप्तः नोपपन्नः इद्वैव मे विलयेनानन्तरं पराज-
यघोषणाभावात् । विजिगीषुव्यापाराय दिविवजयरूपाय प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न सफलः, भूयो
भवनप्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।

कस्मादिति । कस्मात् कुतो हेतोः अहं चन्द्रापीडः आविष्ट इव भूतग्रस्त इव सन्, उत्सृष्टः उज्झितो
निजपरिवारः स्वीयपरिच्छेदो येन तादृशः, एतावतीन् दृश्यपरिमाणं भूमिं पृथिवीम् आयातः प्राप्तः ।
कस्मादिति । किञ्चेति चार्थः । मया चन्द्रापीडेन निष्प्रयोजनं निरर्थकम् इदं पुरो दृश्यमानम् अश्व-

(तर) देखकर थोड़ी देर मन ही मन वितर्ककर आप ही आप हँस कर सोचने लगा—'मैंने क्यों बालक के समान
व्यर्थ अपने शरीर को श्रम दिया ? इन किलरों के जोड़े को पकड़ने वा न पकड़ने से मुझे क्या फल था ? और यदि
नहीं पकड़ लिया तो क्या अनिष्ट हो गया है ? यदि रहें पकड़ ही लिया होता तो क्या हो जाता ? कितना
आश्चर्य ! वह मैंने क्या भूलता को ? कैसा मैंने अधिकार का कार्य किया, कैसे निरर्थक कार्य मैंने मेरा आग्रह !
एवं भूल्ले के व्यवहार में मेरी आसक्ति जिसका फल उत्कृष्ट होता वह व्यर्थ हो गया । अवश्य करने योग्य जिसे
आरम्भ किया था वह आन विफल हो गया । जो मित्रों का कार्य करना था वह भी सम्पन्न नहीं हुआ । राजकर्म
आरम्भ करके उसे फलीभूत (सम्पूर्ण) नहीं किया । पिताजी को कीर्ति फैलाने का कार्य आरम्भ किया था वह
समाप्त नहीं हुआ । विजिगीषु के कार्यसाधन में यत्न किया था वह सिद्ध नहीं हुआ । पिशाचादि से भस्म के समान
क्यों मैं अपने परिवर्जन को छोड़कर इतनी दूर आ गया ? और क्यों मैंने इस किन्नर-मिथुन को पीछे व्यर्थ अनुसरण

१. अलोक्य । २. अन्वचिन्तयत् । ३. कश्चित् यदीति पदं न विद्यते । ४. कर्त्तव्यक्रिया ।

५. व्यापारः । ६. उत्सृज्य निजपरिवारम्, उत्सृष्टपरिवार एव एतावतीम् ।

मुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययम् आत्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताऽध्वना विच्छिन्नमिति बलमनुयायि मे । महाजवो ह्रीन्द्रायुधो निमेषैः सात्रेणातिदूरमतिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात् किन्नरमिश्रुने बद्धदृष्टिर्न । अस्मिन्नविरल-तुरु-शात-शाखागुल्म-लता-सन्तान-गहने निरन्तर-निपतितं शुष्क-पर्णावकीर्ण-तले महावने पन्था निरूपितः, येन प्रतिनिवृत्त्य यास्यामि । नचास्मिन् प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा कश्चिदासाद्यते, यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्षति । श्रुतं हि मर्या बहुशः कथ्यमानम्, 'उत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः

मुखद्वयं किन्नरमिश्रुनम् अनुसृतम् आश्रितमिति विचार्यमाणे विचिन्त्यमाने सति अयं विद्यमान आत्मैव स्वचेतन्यम् एव मे मम पर इव अन्य इव हासम् उपजनयति हास्यं निष्पादयति ।

ननु किमर्थं निर्वेदमापन्नः ? परित्यज्यैनं गत्वा स्वजनः साकं खरितं संयोगो विधीयतामित्यत आह—न जान इति । न जाने नाकलयामि कियताऽध्वना कियन्मार्गेण विच्छिन्नं विश्लेषं प्राप्तम् इतो मत्स-काशात् मे बलं सैन्यम् अनुयायि अनुव्रजनशीलमित्यर्थः ।

ननु साम्प्रतमेवायातोऽसीति नातिदूरं तव सैन्यमित्यत आह—महाजव इति । हि यस्मात्कारणान् महाजवो महावेगः इन्द्रायुधस्तस्मात्साधः निमेषमात्रेण लोचनस्य निमीलनमात्रेण अतिदूरम् अतिविप्र-कृष्टम् अतिक्रामति अतिक्रमणं करोति ।

नन्वेवमपि मार्गमवलोकयन्नेवैव प्राप्तोऽसीति तेनैव परिचितेन मार्गेण प्रतिनिवर्त्ततामित्यत आह—नचेति । अविरलानि साध्नाणि अन्वोन्मसंबद्धानीत्यर्थः । यानि तरुशतानि वृक्षसमूहाः तेषां, शाखानां स्कन्धशाखानां गुह्यमानां स्तम्भानां लतानां व्रततीनाञ्च सन्तानेन परम्परया गहने घने, तथा निरन्तरं निरवकाशं यथा स्थातया निपतितैः खस्तेः शुष्कपर्णैः शुष्कपत्रैः अवकीर्णम् आच्छन्नं तलम् अधोभागो यस्य तस्मिन् तादृशे अस्मिन् महावने महारण्ये अनेन हि घोटकपद्विद्वानवलोकनेन परावर्त्तनमप्य-सम्भवमिति ध्वनितम् । आगच्छता आगमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितः, नैव सम्यगव-लोकितः, येन यथा प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य यास्यामि नमित्ययमिति ।

इह सम्यगवलोकनाभावं प्रति किन्नरयुगले बद्धदृष्टिर्वं तुरगजवः अविरलेत्यादि विशेषणद्वयार्थश्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

ननु यद्येवं तर्हि कमपि पुरुषं मार्गं पृष्ट्वा व्रज इत्यत आह—नचेति । अस्मिन् प्रदेशे परिभ्रमता भ्रमणं विदधता मया कश्चित् मर्त्यधर्मा मानवः प्रयत्नेनापि उद्योगेनापि नासाद्यते न प्राप्तुं शक्यते । यः पुरुषः सुवर्णपुरगामिनं सुवर्णनगरयायिनं पन्थानं मार्गम् उपदेक्षति उपदेशं करिष्यति, सुतरां कमपि पृष्ट्वापि निरूपणासम्भव इत्याशयः ।

ननु कथं न मर्त्यधर्मा कश्चिद्विद्यमान इत्याह—श्रुतमिति । हि यस्मात् मया बहुधाः अनेकवारं कथ्य-मानं प्रतिपाद्यमानं वृद्धेरिति शेषः । श्रुतम् आकर्णितं सुवर्णपुरम् उत्तरेण सुवर्णपुरादुत्तरदिशि 'पुनपा द्वितीया' इत्येवपयोगे द्वितीया । पृथिव्याः वसुधायाः सर्वजनपदानां लोकस्थानानाम्, सीमान्तलेखा अवधिशेषरेखा । ततः परतोऽग्रतो निर्मानुषं मनुष्यरहितम् अरण्यं विपिनम् । तद्वरण्यम् अतिक्रम्य उल्ल-

क्रिया । यो जव सोचता हूँ तब तो मेरी अन्तरात्मा हों मुझ पर-अन्य पुरुषको समान हँसती है । न मालूम मेरे अनुगाभी सैन्यगण इस स्थानसे विभक्त होकर कितने दूर होंगे ? क्योंकि—महावेगवान् इन्द्रायुध निमेष मात्रमें ही बहुत दूर चला जाता है । अनेको समय घोड़ोंके वेगसे एवं किन्नर-युगलके प्रति निश्चल-दृष्टि रहने से—लैकड़ों वृक्षों की निरन्तर उलझी हुई डालियोंसे भरे और लगातार गिरते सुखे पत्तोंसे आच्छादित हुई पृथिवीवाले महावनमें मैं मार्ग-निरूपण नहीं कर सकता हूँ कि जिसमें पीछे लौट जाऊँ । इस प्रदेशमें विशेष बलसे भटकनेपर भी कोई मनुष्य नहीं दीखता जो मुझे सुवर्णपुर जानेवाला मार्ग बतलावे । क्योंकि मैंने बहुतसे लोगोंकी कहते सुना है कि—'सुवर्णपुर पृथिवी के समस्त देशोंकी उत्तर दिशाकी अन्तिम सीमाकी रेखा है, उसके

१. यत् सत्यम् । २. अनुयायि । ३. निमेष । ४. अपचक्राम । ५. निबद्धदृष्टिना । ६. तस्मिन् । ७. पतितम् । ८. कश्चित् मयेति पदं न विभजे ।

परतो निर्मातुवसरण्यम्, तच्चैतिकम्य कैलासगिरि'रिति । अथञ्च कैलासः । तदिदानीं प्रति-
निवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां
हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव इत्यवधार्य वामकरतलं वलितं-रश्मिपाशस्तु-
रङ्गमं व्यावर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तिततुरङ्गमश्च पुनश्चिन्तितवान्-‘अयमुद्भासित-प्रभा-भास्वरो भगवान् आनुरधुना
दिवसश्रियो रशनामगिरिव नभस्तलमध्यम्’ अलङ्करोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः तदेवं
तावदागृहीत-कतिपय-दूर्वाप्रवाल-कवलं कस्मिंश्चित् सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा
ज्ञातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयञ्च सलिलं पीत्वा कस्यचित्त्तरोरधश्छायायां मुहूर्त्तमात्रं
विश्रम्य ततो गमिष्यामि’ इति चिन्तयित्वा सलिलमन्विष्यन् मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः

क्य कैलासगिरिः हिमाक्ष इव तत इति शेषः, इति कथ्यमानमिति सम्बन्धः । अथञ्च निकटेऽवलोक्य-
मानः स कैलासः । सुतरामिह मनुष्यप्राप्तिमनोरथ एव न विद्यत इत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् इदानीम् अधुना प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य एकाकिना असहायेन मया
स्वयम् उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य आत्मनैव सम्भाव्य सम्भाव्य दृष्टिणां याभ्याम् आशां दिशाम् अङ्गीकृत्य गन्तव्यत्वेन
स्वीकृत्य आशित्येत्यर्थः, केवलं गन्तव्यं यातव्यम् । एवञ्च यदि स्वीकीयः कोऽपि लभ्यते इत्याशयः ।

आरुति । हि यतः आत्मकृतानां स्वयमाचरितानां दोषाणां दुष्कर्मणां नियतं निश्चितं फलम्
आत्मनैव स्वयमेव अनुभवितव्यम् अनुभवविषयीकर्त्तव्यम्, इत्यवधार्य इति निश्चित्य वामकरतलेन
संव्यपाणितलेन वलितः परावर्तनार्थं कुटिलीकृत्य धृत इत्यर्थः, रश्मिपाशः प्रमहरज्ज्वेन स तादृशः, तुरङ्ग-
मम् इन्द्रायुधं व्यावर्त्तयामास निवर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तितेति । व्यावर्त्तितः पश्चात्तिर्यक्कृतः तुरङ्गम इन्द्रायुधो येन तादृशः, पुनस्तद्वन्तरं चिन्ति-
तवान् ध्यातवान् । तदेवोपपादयति-अयमिति । उद्भासिताः संदीप्ता याः प्रभाः द्युतयः ताभिः भास्वरो
विशेषेण दीप्तिमान् भगवान् ऐश्वर्यवान् आतुः सूर्यः, दिवसश्रियोः वासरलक्ष्म्याः रशनामगिरिव काञ्ची-
दामरज्ज्वि नभस्तलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यभागम् अलङ्करोति भूयति, मध्याह्नः सञ्जात
इत्यर्थः । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

परोति । परिश्रान्तः क्षिप्तश्च अयमिन्द्रायुधः अयमश्वः । तस्मात् एवम् इन्द्रायुधम्, आगृहीता
मुखेन धृता भञ्जिता इत्यर्थः, कतिपये कियन्तो दूर्वाप्रवालानां शतपूर्वपञ्चवानां कवला ग्रासा येन तं
तादृशम्, कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनाञ्च सरसि कासारे शिलाप्रस्रवणे पर्वतनिर्धरे सरिदम्भसि नदीजले वा,
आदौ ज्ञातम् अवगाहनीकृतं पश्चात् पीतम् उदकं जलं येन तं तादृशम् अतएव अपनीतः दूरीभूतः श्रमः
क्लमो यस्य तं तादृशम् ।

स्ताति । चिन्तयित्वा विचार्य सलिलं जलम् अन्विष्यन् मार्गाविष्यन् मुहुर्मुहुः वारंवारम् इतस्ततः

पीठे मनुष्य-रहितं वनं एवं उसके उस पार ही कैलास पर्वत है, यह वही कैलास पर्वत देखने में आ रहा है । अत
एव इस समय मुझे अकेला ही इधरसे लौट कर, अपने से ही सम्भावना (विवेचना) कर करके केवल दक्षिण दिशा
का अवलम्बन कर उसकी ओर चलना चाहिए । ‘अपने से किये हुए दोषोंका फल निश्चय अपने आप ही भोगना
पड़ता है’ इस प्रकार मन ही मन स्थिर करके बायें हाथसे लगाम खींचकर उसने घोड़ेको लौटाया (मोड़ा) ।

घोड़ेको मोड़कर पुनः सोचने लगा कि-‘प्रखर किरणसमूहसे अत्यन्त दीप्तिमान् यह सूर्यदेव, इस समय
दिन-लक्ष्मीके काञ्चीदाम (मेखलामणि) के समान-आकाशके मध्यभागको अलङ्कृत करता है । यह इन्द्रायुध
भी अधिक परिश्रान्त हो (थक) गया है, अत एव इसको थोड़ा सा दूर्वापल्लवकी वास खिला कर, किसी सरोवर
(तालाब) में किंवा पत्थरके शरनेमें, अथवा नदीके जलमें खान करा, पानी पिळा, इसको थकावट दूर कर और
स्वयं भी जलपान कर किसी वृक्षके नीचे छायामें कुछ देर विश्राम (आराम) कर उसके बाद जाऊंगा’ । इस
प्रकार विचार कर जलके अन्वेषणमें बारम्बार इधर-उधर दृष्टिपात कर वह विचरण करता हुआ आगे बढ़ा ।

१. ‘‘चलित’’ । २. ‘‘तुरङ्गश्च, तुरगश्च । ३. कचिन् नभस्तलेति पदं न विद्यते । ४. अन्विष्यमाणः,
अन्वेषमाणः, अन्वेषयन् ।

पर्यटन् नलिनीजलावागाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य च महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः^१ पङ्कपटलैराद्रीकृतम्, करावकुष्ठैश्च समृणालमूलनलैः^२ कमलकलापैः कल्मा-
षितम्, आद्रीद्वैश्च शैवालप्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, उद्दलितैश्च कुसुम-कुवलय-कह्लार-कुड-
मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उत्त्वातैश्च सकर्दमैः शालुककन्दैराकीर्णम्, खण्डितैश्च कुसु-
मस्तम्बकशरैर्वनपल्लवैराच्छादितम्, आलुनाभिश्च कुसुमोपविष्टोल्लसत् पटपदाभिर्वनलताभ-
राकुलितम्, अभिनवकुसुम-परिमलवाहिना च तमालपल्लवरसैश्चामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं
मार्गमद्राक्षीत् ।

समन्तात् दृष्टव्यैः पर्यटन् परिभ्रमन् चन्द्रापीडः मार्गमद्राक्षीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । कमलयुक्तसरोवरस्य
जले सलिले अघाहनात् विहोडनात् परम् उथितस्य निःसृतस्य ।

‘नलिनी पद्मिनी पद्म-अयोम-सिन्धु-सरोवरे । नलिकायां च नलिनी’ इति विश्वः ॥

अचिरात् स्वहृदयललात् अपक्रान्तस्य अपसृतस्य महतो महीयसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वन-
गजयूथस्य हस्तिसमूहस्य चरणद्वारा उत्थापितैः ऊर्ध्वं नीतैः पङ्कपटलैः कर्दमसमूहैः आद्रीकृतं द्विशी-
कृतम् इत आरभ्य द्वितीयैकवचनान्तपदानि प्रागर्पित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । करावकुष्ठैः शुण्डाभिरा-
कृद्धानीतैः मृणालमूलानि बिसमूलानि च नालानि च तैः सह वर्त्तमानैः कमलकलापैः पद्मसमूहैः
कल्माषितं कर्चुरितं विचित्रिकृतमित्यर्थः । सर्वत्र चकाराणाम् अपि चेत्यर्थो ज्ञेयः । आद्रीद्वैः तस्मिन्गो-
लनादतिशयेन सलिलद्विजैः, शैवालप्रवालैः शैवालकिसलयैः श्यामलितः कृष्णवर्णाकृतः उद्देशः स्था-
नानि यस्य तं तादृशम् । उद्दलितैः अवसृष्टोर्ध्वं नीतैः, कुसुमानि श्वेतोत्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि,
कह्लारणि सौगन्धिकानि तेषां कुडमलैः मुकुलैः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं रञ्जितम् । ‘नीलोत्पलं
कुवलयम्’, ‘सौगन्धिकं तु कह्लारम्’, ‘कुडमलो मुकुलोऽस्त्रियाम्’, इति चामरः । उच्छ्रितैः उत्थापितैः
सकर्दमैः पङ्कसहितैः, शालुककन्दैः उत्पलानां मूलैः आकीर्णं व्यासम् । ‘शालुकमेषां कन्दः स्यात्’ इत्यमरः ।
इहाधिकपदत्वोपनिरासाय कन्दपदं न देयम् । खण्डितैः श्रोतितैः कुसुमस्तम्बकशरैः पुष्पगुच्छविचित्रैः
वनपल्लवैः अरण्यकिसलयैः आच्छादितम् आवृतम् । आलुनाभिश्चिह्नैः कुसुमेषु पुष्पेषु उपविष्टा
मध्यवर्तिनः सन्तः उल्लसन्तः स्फुरन्तः पटपदा भ्रमरा यासु तामिस्तादृशीभिः वनलताभिः अरण्यवत-
तिभिः आकुलितम् आकीर्णम् । तथा अभिनवं सद्यः प्रस्फुरितं यत् कुसुमं पुष्पं तस्य परिमलं सौरभं
तत्सदृशगन्धमित्यर्थः, बहतीति तेन तादृशेन, तमालपल्लवस्य तापिच्छुककिसलयस्य रसवत् श्यामेन
कृष्णवर्णेन मदजलेन दानवारिणा सर्वतो विष्वक् सिक्तं सेचितम् । अन्वयस्तु प्रागुक्त एव ।

इह ‘अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना’ इत्यत्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तथा ‘तमालपल्ल-
वरसश्यामेन’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

इतनेमं सरोवरके जलमं स्नान कर भोड़े ही समय पहले गये हुए बड़े बड़े पहाड़ी हाथियोंके चरणोंसे चिह्नित और
कर्दम-समूह (कीचड़) से आद्री मार्गं उठे देख पड़ा । वह सूँढ़ से तोड़े गये मृणाल, मूल और नालदण्ड के साथ
कमलोंसे चितकबरा हो रहा था; अत्यन्त जलज्जित (गीले) शैवाल-पल्लवसे उसका कुछ भाग द्यामवर्ण हो गया
था; तोड़ कर ढाली हुई श्वेतकमल, कुसुम, नीलोत्पल और कह्लारके पुष्पोंकी कलियाँ मध्य मध्यमें फैली हुई थीं;
खोद कर ढाले हुए कमल-कन्द कीचड़ सहित व्याप्त होकर पड़े थे; तोड़ कर ढाले हुए पुष्पोंके गुच्छों से युक्त
जंगलके पत्तोंसे अच्छादित था; काट कर गिरावी हुई वनलताओंके पुष्पों पर भ्रमरगण बैठ कर विलास कर रहे
थे एवं अभिनव पुष्पके समान सौरभगद्दी और तमाल-पल्लवके रसके समान द्यामवर्ण हस्तिगणके मदजलसे उस
मार्ग के सब स्थान सिक्त था ।

१. अपक्रान्तस्य, अतिमहत्तः, गिरिचरस्य, २. चरणोत्थारितैः उत्सारितैः । ३. करिकलमकुष्ठैः शुण्डा-
लनालैः । ४. कमलकुसुमं । ५. आखण्डितैश्च । ६. सारैः । ७. ***कुसुमोपविष्टनिषिष्टोच्छ्वसत्,
कुसुमोपविष्टनिषिष्टोच्छ्वसित, कुसुमोपविष्टनिषिष्टो भ्रमत् । ८. वकुल कुसुमं । ९. ***सुरसं ।

उपजातजलाशयशङ्क्यै तं प्रतीपमनुसरन्, उद्ग्रीवह्रैरुपरिच्छत्रमण्डलाकारैः सरल-साल-सल्लक्री-प्रायेरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिषोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतैः, स्थूल-कपिल-बालुकेन, शिलाबहुलतया विरलतृणोलपेन, वन-द्विप-दशन-दलित-मनः शिला-भूलि-कपिलेन, आभङ्गिनीभिरुत्कीर्णाभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदमञ्जरी-भिर्जटिलीकृतशिलातलेन, अनवरत-गलद्गुग्गुलु-द्रुम-द्रवाङ्गीकृतदृषदा, शिखर-सूत-शिला-जतुर-सपिच्छलोपलेन, टङ्कन-हृद्य-सुर-खण्डित-हरिताल-शोद-पांशुलेन, आसुनखरोत्खात-

उपजातेति । उपजाता जलादिचिह्नावलोकनादुपजा जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्का सम्भावना यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, तं मार्गं प्रतीपं प्रतिकूलं यथा स्यात्तथा अनुसरन् तदाभिमुख्येन गच्छन्, कलासतलेन रजताद्रयधोभागेन कश्चिद् अध्वानं गत्वा तरुण्डं दृक्षेत्प्रभेगेन सम्बन्धः । तमेव विशेषयितुमाह-उद्ग्री-वेति । उद्ग्रीवमस्मिन् उन्नतकन्धरं यथा स्यात्तथैव दृश्येद्गुह्यं योयोरप्युच्चैरित्यर्थः, उपरि उपरिभागे छत्रमण्डलस्य आतपत्रावरणवलयस्य आकार इव आकारो येषां तैस्तादृशैः सरलसालसल्लव्यः स्वनमपसिद्धपर्वतीयवृक्ष-विशेषाः प्रायाः बहुला येषु तैस्तादृशैः, अविरलैः सान्द्रैरपि निःशाखतया शिखरपर्यन्तशाखारहिततया कारणेन, विरलैः असान्द्रैरिव उपलब्धयमाणैः अथलोक्यमानैः पादपैः वृक्षैः उपेतैः युक्तेन ।

इह 'उपरिच्छत्रमण्डलाकारैः' इत्यत्र लुप्तोपसांख्यकारः । 'विरलैरिव' इत्यत्र च गुणोत्प्रेक्षाख्यकारः । स्थूलैः । स्थूलाः प्रथूलाः कपिलाः पिङ्गलवर्णाश्च बालुकाः सिकता यत्र तेन तादृशेन ।

शिलेति । शिलागण्डुलतया पाषाणभिकृतया कारणेन, विरला अवपाः, तृणानि उलपा विस्तीर्णा लताश्च यत्र तेन तादृशेन । 'लता प्रतानिनी वीरुद् मुसिमन्युलप इत्यपि' इत्यमरः ।

वनेति । वनद्विपाः वन्यहस्तिनः तेषां दशनैर्दन्तैः दलितानि मर्हिता या मगःशिलाः पर्वतीयधातु-विशेषोपसांसां धूलिभिः रेणुभिः कपिलेन पिङ्गलवर्णेन ।

आभङ्गीति । आ समन्तात् भङ्गो विविधभङ्गिरासामस्तीति ताभिस्तादृशीभिः, अत एव उत्कीर्णाभिरिव प्रस्तरं सम्तथ्य रचिताभिरिव विद्यमानाभिः, पत्रभङ्गवत् गण्डस्थलादौ पत्रलतादिविचित्रवत् कुटिलाभिर्य-क्ताभिः, पाषाणभेदानां तन्नासकबुद्बुदविशेषाणां मञ्जरीभिः वज्जरीभिः जटिलीकृतानि विषमिती शिला-तलानि प्रस्तरयोरन्तराणि यस्य तेन तादृशेन । 'पाषाणभेदनः (पुं) वृक्षविशेषः' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह 'उत्कीर्णाभिरिव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, 'पत्रभङ्गकुटिलाभिः' इत्यत्र लुप्तोपसा, अवयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संपृष्टिरलङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं गलद्भिः खवद्भिः गुग्गुलुद्रुमानां पलङ्कधवृषाणां द्रवा निर्यासाः तैः आर्द्रकृताः छिन्नीकृता दृषदाः प्रस्तरा यत्र तेन तादृशेन ।

शिखरेति । शिखरात् सानोः स्रुतेन स्रुतेन शिलाजतुरसेन तत्संज्ञकगिरिजधातुद्रवेण पिच्छला विमिला उपलाः पाषाणा यत्र तेन तादृशेन ।

टङ्कनेति । टङ्कनानि प्रस्तरदारकाष्ठाणीव ये हयानां तुरगानां खुराः शफाः तैः खण्डितानां शकली-कृतानां चूर्णितानामित्यर्थः, हरितालानां लोकायतानां चोदैश्चूर्णैः पांशुल रेणुमयं तेन तादृशेन । 'टङ्कः पाषाणदारणः', 'लोकायतं हरितालम्' इति चामरः ।

आस्ति । आसूनां सूपकाणां नखरैर्नखैः उस्त्रातेभ्यः उस्त्रान्तिभ्यो विलेभ्यो विवरभ्यो विप्रकी-

उस मार्गको देखकर समीपमें जलाशयका अनुमान करके वह सामने ही जाने लगा और कैलास पर्वतके नीचे होकर तलहटीमें पहुँच गया । उस स्थानमें देखना है कि—सरल, साल और सल्लकी के वृक्ष अधिक परि-माणमें यहाँ हुए हैं । वे दाने जैने हैं कि मर्दन ऊपर उठानेसे ही देख पड़ते हैं । एवं ऊपरके भागमें छत्रके समान मण्डलकार और सघन होनेपर भी शालायें (टहनियाँ) न होनेसे, वे विरल रूपसे दीख पड़ते हैं । उस स्थान का बाहुकामय प्रदेश (रेती) मोटा और पिङ्गलवर्ण है । अधिक प्रस्तर होनेके कारण उस स्थानमें थोड़े ही वास और तृण आविर्भूत होते हैं । वन्य हस्तिगणके दन्त द्वारा चूर्णित (टूटे हुए) मैमसिंखको बूझते वह स्थान पिङ्गल वर्ण (दूर) हो गया है । चारों ओर मुड़ी हुई—और उत्कीर्ण—सी प्रतीत होती—पत्रलतादि चिह्नके समान, कुछ टेढ़े, पाषाण-भेदन वृक्षकी मञ्जरियाँ उसकी शिलाओंके मध्यके छेदोंमें एकत्रित पड़ी हैं । निरन्तर (रात्रि-

१. "जलाशय उपजातजलाशङ्क्य । २. उद्ग्रीव । ३. शिलातलबहुलतया । ४. पाषाणभङ्ग ।"

५. शिलान्तरेण । ६. टङ्कनखरसुर ।"

विल-विप्रकीर्ण^१काञ्चनचूर्णन, सिकता-निमग्न-चमर^२-कस्तूरिका-मृगी-सुर-पङ्किना, संशीर्ण-रङ्गु-रत्नक-रोम-प्रकर-निचितेन, विषम-शिलाच्छेदोपविष्ट-जीवजीवक-युगलेन, वनमानुष-मिथुनाभ्यासिततटगुहामुखेन, गन्धपाषाण-परिमलामोदिना, वेन्नलताप्रतानप्ररुढवेणुना^३ कैला-सतलेन, कञ्चिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारात्सर्वं जल-धर-व्यूहमिव बहुल-पक्ष्मक्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं तरुषण्डं^४ ददर्श । तर्षं सम्मुखा-दागतेन कुसुमं^५ रजः-कषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरेण शीकरिणा^६ चन्दनरस-स्पर्शेन^७ आलि-

गानि विजिसानि काञ्चनचूर्णानि सुवर्णभूलयो यत्र तेन तादृशेन ।

सिकतेति । सिकतासु बाहुकासु निमग्ना वृद्धिता चमराणां मृगविशेषाणां कस्तूरिकाहरिणीनाञ्च सुरपङ्क्तिः सुरलक्ष्मपङ्क्तिर्यत्र तेन तादृशेन । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति मेदिनी ।

संशर्षेति । संशीर्णेन शरीरात् पतितेन रङ्गकृणां रत्नकानाञ्च मृगविशेषाणां रोमप्रकरेण लोमजालेन निचितं व्याप्तं तेन तादृशेन । रमते रज्यत इति वा रङ्गुः मृगव्यादित्वात् (उ० ११३०) साधुः ।

'कृष्णसाररुक्म्यङ्कुरङ्कुशंवररीहिपाः । गोकर्णपुष्पतैर्गर्भरोहिताश्रमरोः मृगाः ॥' इत्यमरः ।

केचित्तु रङ्गति गच्छतीति रङ्गुः सित्याहुः, तत्र रङ्गिधातोर्धातुपाठेऽङ्गनात् ।

विभेति । विषमेषु नीचेषु शिलाच्छेदेषु पाषाणखण्डेषु उपविष्टानि आसीनानि जीवजीवक-युगलानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि यत्र तेन तादृशेन, जीवं प्राणिनं जीवयति विषनाशनेनेति जीवजीवकः, कर्त्तरि ण्वुल् । 'जीवजीवकश्चकोरकः' इत्यमरः, 'जीवजीवः स्वगान्तरे । द्रमभेदे चकोरे च' इति च हैमः ।

वनेति । वनमानुषाणां मनुष्याकृतिसदृशाकारवनचारिविशेषाणां मिथुनैर्दम्पतिभिः अभ्यासितानि आश्रितानि तटगुहामुखानि पर्वतीयगह्वरद्वाराणि यत्र तेन तादृशेन ।

गन्धपाषाणेति । गन्धपाषाणानां गन्धकानां परिमलेन सौगन्ध्येन आमोदिना आह्लादविधायिना 'गन्धारमनि तु गन्धकः' इत्यमरः । वेन्नलतानां वेन्नवल्लीनां प्रतानेषु समूहेषु प्ररुढा उत्पन्ना वेणवो वंशा यत्र तेन तादृशेन कैलासतलेन रजताद्रव्यभोगेन ।

कञ्चिदिति । कञ्चिदध्वानं किञ्चन सर्वं गत्वा तस्यैव पूर्वोक्तस्यैव कैलासशिखरिणः रजताद्रेः पूर्वोत्तरे दिग्भागे ऐशान्यां जलधरव्यूहं मेघसमूहमिव, तथा बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य क्षपायाः त्रिषामायाः पुञ्जीकृतं राशीकृतमथ अन्यकारं तामिस्रमिव, सान्द्रतया गाढस्थामरूपमित्याशयः । अस्यायत्तम् अधिकस्थान-व्यापि, तरुषण्डं वृक्षसमूहं दृवं अवलोकयामास ।

इह श्रौतोपमयोमिथो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संस्मृष्टिरलङ्कारः ।

तच्चेति । सम्मुखागतेन अभिमुखायातेन कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां कषायेः सुगन्धिभिः आमोदिना आनन्दविधायिना, जलसंसर्गेण सलिलसम्बन्धेन शिशिरः शीतलः तेन तथोक्तेन, शीकरिणा सलिलविन्दु-मत्ता, तथा चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य स्पर्शं हृत् स्पर्शो यस्य तेन तादृशेन, जलतरङ्गमास्तेन जलतरङ्ग-

मिद्व) पिबलते युगयुलवृक्षके रससे उसके प्रस्तर आद्र हो गये हैं । चोटीमेंसे गिरते शिलाजीतके रससे उसकी शिलाई चिह्न हो गई हैं । पाषाण-विदारक अच्छे समान कठिन बोझोंके टापोंसे विदीर्ण हरितालके रेणुसे वह धूलिमय (मलिन) हो गई है । मृषकोंके नलोंसे खोदे विलोंके अन्दर वहाँ सुवर्ण-रज विशिष्ट है । उसकी बाहुका-राशि (रेत) के ऊपरमें चमर और कम्तूरी मृगोंके पैरोंके निशान हो रहे हैं । रङ्गमृग और रत्नक (कस्तूरी मृग) के गिरे पैरोंके गिरनेसे वह स्थान व्याप्त हुआ है । उसकी ऊँचा-नीची प्रस्तरखण्डों (चट्टानों) पर बहुतेरे चकोर पक्षियोंके जोड़े बैठे हैं । पर्वत-गुफाओंके द्वारमें बहुसंख्यक वन-मानुषके जोड़े रहते हैं । सुगन्धि-पाषाणका सौरभ आता है और पैतकी डेलीके प्रतानमें बौस उगे हैं । चन्द्रापीठ उस कैलासपर्वतकी तलहटी होकर कुछ मार्ग अतिक्रमण कर उस कैलासपर्वतके ही पूर्वोत्तर कोणमें जलके भारसे मथ्थर मेघसमूहके समान एवं कृष्णपक्षकी रात्रियोंकी एकत्रित हुई अन्धकारसमूहके समान कृष्णवर्ण, बहुस्थानव्यापी और पुञ्जीकृत वृक्षोंका मण्डप देखा । फूलोंके परागसे सुगन्धित जलसंस्पर्शसे शीतलविन्दुवाही एवं चन्दनरसके समान शीतलस्पर्शी सम्मुखसे

१. अवकीर्ण*** । २. चमरक*** । ३. संकीर्णजीर्णरङ्ग, सङ्कीर्णरङ्ग, सङ्कीर्णरत्नक*** । ४. सम्प्रता-नवताप्ररुढ*** । ५. जलभारात्सजल*** । ६. बहुलक्षपा*** । ७. विविधतरुषण्डम् । ८. तत्र । ९. सम्मुखा-गतेन । १०. कुसुम् । ११. शिशिरशीकरिणा । १२. रससमस्पर्शेन ।

ज्ञेयमान इव जलतरङ्गमाकृतैन, कमलमधुपानमत्तानाञ्च ओत्रहारिमिः कलहंसानां कोलाह-
लराहूयमान इव प्रविवेश ।

प्रविश्य च तस्य तरुणवृक्षस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः, स्फटिकभू-
मिगृहमिव वसुन्धरादेव्याः, निर्गमनं मार्गमिव सागराणाम्, निस्थन्दमिव दिशाम्, अवतार-
रमिव जलाकारं गगनतलस्य, कोलाहलमिव द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रा-
तपमिव रसतामुपेतम्, ह्रादृदासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवन-पुण्यराशिमिव सरोरुपेणाव-
स्थितम्, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरद्वृक्षवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्थ-

वायुना आलिङ्ग्यमान इव, कमलस्य पद्मस्य यन्मधु रसः तस्य पानेन आस्वादनेन सत्त्वानाम् उत्कटानां
कलहंसानां काङ्क्षानां ओत्रहारिमिः मधुरतया कर्णाकर्षकैः कोलाहलैः कलकलैः आहूयमान इव आह्वान-
नविपरीक्रियमाण इव च सत् तत् तरुणवृक्षे प्रविवेश प्रवेशं कृतवान् ।

इह 'आलिङ्ग्यमान इव' इत्यत्र 'आहूयमान इव' इत्येव च क्रियोत्प्रेक्षाालङ्कारः ।

प्रविशेति । किञ्चित् चार्थः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा तस्य तरुणवृक्षस्य मध्यभागे अन्तरालप्रदेशे 'अच्छोदं'
नाम सरो दृष्टवतीति वच्यमाण्या दूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'अच्छोदं
नाम सरो' इत्यस्य विशेषणानि । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः त्रिभुवनश्रियः मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव निर्मलतया
समस्तप्रतिबिम्बग्रहणात् । वसुन्धरादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव भूगर्भगतं स्फटिकमयं
भवनमिव स्वच्छत्वात् । सागराणां समुद्राणां निर्गमनमार्गमिव पातालाद् भूतले निःसरणमार्गमिव
विपुलत्वादतलपक्षत्वात् । दिशां हरितां निस्थन्दमिव द्रवीभूय प्रखण्डमिव विस्तदत्वात् । गगनतलस्य
नभस्तलस्य जलाकारं सलिलरूपम् अवतारमिव अवतीर्णमिव स्वच्छत्वादेव । द्रवतां रसताम् आपन्नं प्राप्तं
कैलासं तन्नामक-रजताद्रिशिखरमिव निर्मलत्वात् । विलीनं द्रवीभूतं तुषारगिरिं हिमाचलमिव क्षीतल-
त्वात् । रसतां सलिलताम् उपेतं प्राप्तं चन्द्रस्य आतपं कान्तिमिव विशदशीतलश्वेतत्वात् । जलीभूतं
हरस्य मधेश्वरस्य अद्भुतं विपुलहास्यमिव श्वेतत्वात् । अत्यधिकशुश्रूस्वसूचनाय हरपदम् । सरोरुपेण
कासाररूपेण अवस्थितं कृतावस्थानं त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य पुण्यराशिमिव श्रेयःपुञ्जमिव पवित्रत्वात् ।
सलिलाकारेण जलस्वरूपेण परिणतं तद्रूपतामापन्नं वैदूर्यगिरिजालमिव वैदूर्यरत्नपर्वतसमूहमिव स्वच्छ-
त्वात् । तूतनजलद्वयवर्णाद् विदूरभूसौ कानिचिद् रत्नानि जायन्ते तान्येव हि वैदूर्यगिर्यभिधीयन्ते ।
महाकविकालिदासास्तु कुमारसंभवे—

“विदूरभूमिर्नवमेवशब्दादुद्दिश्याय रत्नशलाकयेव”

हृत्वाहुः । तथा द्रवीभूय रसीभूय एकत्र एकस्मिन् स्थले निस्थन्दितं निर्गलितं शरद्वृक्षवृन्दं शर-
त्सामयिकजलद्वसमूहमिव निर्मलत्वात् । शरत्समय एव हि मेघानां नैर्मल्यं भवतीत्येतदुपध्वननाय
शरत्पदम् । प्रचेतसो वरुणस्य आदर्शभवनमिव दर्पणमयनिकेतनमिव प्रतिबिम्बपतनात् 'प्रचेता वरुणः
पासी' इत्यमरः ।

आगत, जलतरङ्गां वायु मानो उसका आलिङ्गन करने लगा हो, और कमल-मधु पान कर गत्त हुआ कलहंसों
का समुधुर (ओत्रहारी) कोलाहल मानो उसको आह्वान करता हो—इस प्रकार चन्द्रापीडने उस वृक्ष-नण्डपमें
प्रवेश किया ।

प्रवेश करते ही मण्डपके मध्यमें एक अत्यन्त मनोहर लोचनोंको प्रफुल्लित करनेवाला—“अच्छोद” नामका
सरोवर देखा । वहाँ त्रैलोक्यलक्ष्मीके मणिमय दर्पणके समान, पृथिवीदेवीके भूतलान्तर्गत स्फटिकमय गृह (तैलाने)
के समान, पातालके सव समुद्रोंके भूतलमें निर्गमन मार्गके समान, दिशाओंका जलरूपमें होकर शरनोके समान,
आकाशके जलाकारमें अवतारग्रहण करनेके समान, तरलता प्राप्त (गले हुए) कैलास पर्वतके समान, द्रवीभूत
हिमालयके समान, जलताकी प्राप्त हुए चन्द्रमाके प्रकाशके समान, शङ्करके जलीभूत अद्भुतस्यके समान, सरोवरके
रूपमें त्रैलोक्यके पुण्यसमूहके समान, जलाकारके रूपमें परिणत वैदूर्यमणिके पर्वतसमूहके समान, द्रवीभूत होकर

१. विवेश । २. वसुधादेव्याः । ३. जलनिर्गमनम् । ४. अंशावतारमिव गगनतलस्य, अवतारमिव
चलकारम्, अंशावतारं जलाकारम् ।

न्वितम्, आदर्शभवनमिव प्रचेतसः, स्वच्छतया मुनिमनोवृत्तिभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिणलोचनप्रभाभिरिव सुक्ताफलांशुभिरिव निम्नितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्तान्ततया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनिलोद्भूतजलतरङ्गशीकरभृत्ति जन्मभिः सर्वतः संस्थितैः रक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तःप्रविष्टं सकाननं शैलनक्षत्रग्रहचक्रवाले त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव बिभ्राणम्, आसन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जनक्षोभचलितचूडामणिचन्द्रखण्डयुतेनामृतरसेन जल-

इह 'निस्पन्दमिव दिशाम्' इत्यत्र 'अवतारमिव जलाकारं गगनस्य' इत्यत्र च क्रियोप्प्रेञ्चालङ्कारः। 'तुषारगिरिमिव विलीनम्' इत्यत्र द्वयोप्प्रेञ्चालङ्कारः। अवशिष्टेषु च जात्युप्प्रेञ्चालङ्कारो ज्ञेयः।

स्वच्छतेति। स्वच्छतया निर्मलत्वेन हेतुना, मुनिमनोवृत्तिभिः ऋषिचित्तवृत्तिभिः निमित्तमिव रचितमिव तासामप्यतिनिर्मलत्वादित्याशयः। सज्जनानाम् आसानां गुणैः सत्यदयार्जवादिभिः, हरिणलोचनप्रभाभिरिव सुगनेत्रकान्तिभिरिव, सुक्ताफलांशुभिः मौक्तिककिरणैः निमित्तमिवेति सम्बन्धः। इत चतसृणामपि क्रियोप्प्रेञ्चाणां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः।

आपूर्णेति। आपूर्णः सलिलैः सम्पूर्णः पर्यन्त उपर्यवशिष्टसीमा यस्य तत्तथोक्तं सद्यपि, अन्तरभ्यन्तरे स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिताः सकलवृत्तान्ताः प्रतिबिम्बभावेन वृक्षवल्लीस्पन्दनादिक्रियाः, यद्वा अधःस्थयुक्तिसैकतादिप्रदार्था यत्र तत्तादृशं तस्य भावस्तत्ता तया कारणेन, रिक्तं जलशून्यमिव उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानम्। इह क्रियोप्प्रेञ्चालङ्कारः।

अनिलेति। अनिलेन वायुना उद्भूतानाम् उत्पादितानां जलतरङ्गाणां सलिलकल्लोलानां शीकरभृत्तिभ्योऽभ्युत्क्रमेभ्यो जन्म उत्पत्तिः येषां तैः तादृशैः, सर्वतः समन्तात् संस्थितैः विद्यमानम् इन्द्रचापसहस्रैः द्रुमधनुःसमूहैः रक्ष्यमाणमिव त्रायमाणमिव। इहापि क्रियोप्प्रेञ्चालङ्कारः। तज्जलबिन्दुषु सूर्यरश्मिपातेन तेषामिन्द्रधनुर्वद्विवर्णवर्णतयाऽवलोक्यमानत्वादियसुप्प्रेचैत्यवयवस्य।

प्रतिभेति। नारायणं विष्णुमिव, उद्भिन्नानि प्रसृष्टितानि पङ्कजानि कमलानि यत्र तेन तथोक्तेन उदरेण अभ्यन्तरप्रवेशेन, नारायणपक्षे तु उद्भिन्नम् उत्पन्नं पङ्कजं ब्रह्मकमलं यस्मात्तेन तथोक्तेन उदरेण कुचिणा कर्णेन, प्रतिमानिभेन प्रतिबिम्बस्थानेन अन्तःप्रविष्टम् अन्तर्लीनम्, काननानां वनानां शैलानाम् अचलानां नक्षत्राणां तारकाणां ग्रहाणां सूर्यग्रहन्तीनाञ्च चक्रवालेन मण्डलेन सहैति सकाननशैलनक्षत्रग्रहचक्रवाले त्रिभुवनं त्रिलोकं बिभ्राणं धारयदिव पक्षे धारयन्तम्। सोऽपीत्थं त्रिभुवनं बिभर्ति।

इह 'नारायणमिव' इति श्रौतोपमा, सकाननेत्यादि 'बिभ्राणमिवेति सापह्नुवा प्रतीयमाना क्रियोप्प्रेञ्चा चेत्सुभयोर्ज्ञाप्तिभावसङ्करः।

आसत्तेति। अपि च, जलेन सलिलेन चालितस्य धौतस्य वामार्धस्य गिरिजालूपशरीरवामार्धस्य कपोलात् शण्डात् गलितं द्युतं लावण्यप्रवाहं सौन्दर्यधाराम् अनुकरोतीति तेन तादृशेन, आसन्नात् समीपवर्तिनः कैलासात् अवतीर्णस्योत्तरितस्य भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोः शङ्करश्च शतशोऽनेकवारं मज्ज-

एक स्थानं गिरे दुर शरत्कालीन मेघसमूहके समान एवं वरुणके दर्पगमय गृहके समान देखनेमें आरहा था। आसन्त स्वच्छ होनेके कारण वह सरोवर ऐसा प्रतीत होता था मानो तपस्विनोंके मनका, सज्जनोंके सदगुणोंका, हरिणोंकी नयन-कान्तिका और मोतियोंकी किरणोंका ही निर्माण किया हुआ हो। जलसे परिपूर्ण होनेपर भी उसके अभ्यन्तरकी सब वस्तु स्पष्ट दिखाई देती थी जिससे वह जलशून्य सा प्रतीत होता था। वायुसे उछलती हुई जलतरङ्गके बिन्दुओंमें सूर्यके किरण पतित होनेसे सब दिशाओंमें से एकत्रित हुए मानो हजारों इन्द्रधनुष उसकी रक्षा करते थे। उस सरोवरके भीतरमें बहुतेरे कमल खिले हुए थे एवं वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहोंसे युक्त समस्त त्रिभुवन प्रतिबिम्बके बहानेसे उसके भीतरमें प्रवेश किये थे, अतएव नारायण (विष्णु) जिस प्रकार उत्पन्न-पद्म-हमन्वित उदर द्वारा वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहोंसे युक्त त्रिभुवन धारण करते हैं उसी प्रकार अच्छोद सरोवर ने भी मानो त्रिभुवन धारण किया था। भगवान् शङ्कर, निकटवर्ती कैलासपर्वतसे उतरकर बार-

१. आदर्शमिव, आदर्शभुवनमिव। २. समुपस्थितैः, समुत्थितैः। ३. 'प्रविष्ट'। ४. 'सजलचक्रा-
नम्', सकलकाननम्।

क्षालित-वामार्द्ध-कपोल-गलित-लावण्य-प्रवाहानुकारिणा सम्मिश्रितजलम्, उपकूल-तमालवन-प्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमान-रसातल-द्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरम्, दिवायु-पजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाण-नीलोत्पल-वन-गहनम्, असकृत्-पितामह-परि-पूरित-कमण्डलु-परिपूर्णजलम्, अनेकशो बालखिल्य-कदम्बक-कृत-सन्ध्योपासनम्, बहुशः सलिलावतीर्ण-सावित्रीभग्न-देवताच्चैन-कमलम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्,

नोमज्जनाभयः शोभः सञ्चलनं (चन्द्रखण्डस्य) तेन चलितात् कर्मितात् चूडामणिरूपात् चन्द्रख-ण्डात् शशिविण्ण्डात् च्युतेन गलितेन अमृतरसेन पीयूषद्रवेण संमिश्रितानि संमिलितानि जलानि यस्य तत्तादृशम् ।

इह तथाविधासुतरसेन तज्जलानां मिश्रणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिर-लङ्कारः ।

उपकूलेति । उपकूलं कूलनिकटवर्तिनां तमालवनानां तापिच्छारणानां प्रतिबिम्बैःप्रतिच्छाद्यैः अन्ध-कारितानि सन्नुपशान्धकाराणि अभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशा येषां तैः तादृशैः, अत एव दृश्यमानम् अवलोक्य-मानं रसातलस्य द्वारं येषु तैः तादृशैरिव विद्यमानैः सलिलप्रदेशैः जलस्थलैः गम्भीरतरम् अत्यन्तगभीरम् अन्धकारमाहाराभ्यादस्य सलिलप्रदेशा अतीव निम्नतरा अत एव रसातलस्य द्वारमपि (यद्धि अतीव निम्नम्) अवलोक्यत इत्यभिप्रायः ।

इह पदार्थहेतुकं काश्चलिकमलङ्कारः, रसातलद्वारावलोकनोन्मेषणात् क्रियोत्प्रेषा चेत्यभयोरङ्गा-ङ्गिभावसङ्करः ।

दिवापोति । दिवाऽपि दिवसेऽपि उपजातनिशाशङ्कैः उत्पन्नरात्रिविभ्रमैः, तमालवनप्रतिबिम्बनाद-न्धकारितमध्यप्रदेशादित्याशयः, चक्रवाकानां कोकानां मिथुचन्द्रैः परिह्रियमाणं परित्यज्यमानं नीलोत्प-लवनम् इवदीवरखण्डमेव गहनं सान्द्रप्रदेशो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

इह दिने रात्रिप्रमाद आन्तिमानलङ्कारः, नीलोत्पलवनपरित्यागसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिः, तथा वनगहनशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपाततः पुनरुक्तताऽवगमात् अनन्तरञ्च गह-नशब्दस्य सान्द्रार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवद्भासाश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अलङ्कृति । असकृद् बहुवारं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितः श्रुतो यः कमण्डलुः कुण्डिका तेन परि-पूतानि पवित्रीकृतानि जलानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम्, तत्कमण्डलोस्तीर्थरूपत्वेन पूतस्पर्शत्वादित्याशयः । अनेकश इति । बाल एव कुन्तल एव खिल्यः प्रतिबन्धको येषां ते बालखिल्याः अद्भुतपर्वपरिमित-शरीराः षष्टिसहस्र ६०००० मुनिविशेषाः, तेषां कदम्बकेन समूहेन कृता विहिता सन्ध्योपासना यस्मिन् तत्तादृशम् ।

वहुश इति । बहुशः अनेकशः सलिले जले अवतीर्णया उत्तीर्णया सावित्र्या ब्रह्मपरम्या भग्नानि (उन्मूलितानि) श्रोतितानि देवतार्थनस्य सुरपूजनस्य कमलानि पङ्कजानि यत्र तत्तादृशम् ।

सहेति । सहस्रशः सहस्रवारं सप्तर्षीणां भरीचिप्रभृतीनां मण्डलं समूहः तस्य स्नानेन अवगाहनेन पवित्रीकृतं पावनीकृतम् ।

भार वहाँ जबकी मारनेके क्षोभते चलायमान हुए मस्तकस्थित चन्द्र-खण्डसे निकलता अमृतरस, जल प्रक्षालित पार्वतीके कपोलोंसे निःसृत लावण्य-प्रवाहका अनुकरण करता हुआ उसके जलके साथ मिश्रित था । तीर के निकट-वर्ती तमाल-वनका प्रतिबिम्ब गम्भीर जलके भीतर पड़कर अन्धकार से व्याप्त कर दिया था, उससे प्रतीत होता था कि मानो पातालके द्वारों को दिखा रहा है । इस प्रकार का अन्धकार होनेसे दिनके समयमें भी चक्रवाकद-म्पतिगण को रात्रि का भ्रम उत्पन्न करता था, अत एव वे उसके नील-कमलके गहन वन को परित्याग करते थे । ब्रह्माने बारम्बार अपना कमण्डल भर कर उसके जलको पवित्र किया था । बालखिल्य मुनियोंके छुण्डने अनेकवार उसके जलमें सन्ध्योपासन किया था । सावित्रीदेवीने जलमें उतर कर अनेकों बार देवताओं को पूजाके लिए कमल तोड़े थे । सप्तर्षिगणने ह्यारीवार स्नान कर उसका जल पवित्र किया था । सिद्धगणकी स्त्रियोंने भी सदा कल्प-

१. लावण्यानुकारिणा, मिश्रितजलम् । २. गभीरतरम् । ३. परिपूरितजलम् । ४. देवाच्चैन-कमलसङ्घम् ।

सर्वदा सिद्ध-वधू धौत-कल्पलता-वलकल-पुष्पीकृतोदकम्^१, उदककीडादोद्दहागतानाञ्च गुह्यके-
श्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतु-चापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्त्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलि-
लम्, कचिद्गुरुण-हंसोपात्तकमलवनमकरन्दम्^२, कचिद्गुग्गुजमज्जन-जर्जरित-जरन्मृणालदण्डम्^३,
कचिच्चयम्बक-वृषभ-विषाण-कोटि-खण्डित-तट-शिलाखण्डम्, कचिच्चयमहिष-शृङ्ख-शिखर-
विक्षिप्त-फेन-पिण्डम्, कचिदैरावत-दशान-मुषल-खण्डित-कुसुम-दण्डम्, यौवनमिवोत्कलि-
काबहुलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयालङ्कृतम्, महापुरुषमिव प्रकट-मीन-मकर-कूर्म-

सर्वदेति । सर्वदा सर्वकालं सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां वधूभिः अङ्गनाभिः धौतैः जालितैः कल्पल-
तावलकलैः मन्दारव्रततिचोचैः पुष्पीकृतानि पवित्रीकृतानि उदकानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् ।

उददेति । उदकक्रीडादोद्देहने जलक्रीडाभिलाषेण आगतानां प्राप्तानां गुह्यकेश्वरस्य कुवेरस्य अन्तः-
पुरकामिनीनाम् अवरोधघ्नीनां मकरकेतोः कामस्य चापचक्रस्य मण्डलीकृत (आरोपित) धनुषः आकृति-
राकारो येषां तैः तादृशैः, अतिविकटैरत्यन्तगभीरैः आवर्त्तौ वर्त्तुलस्वरूप एषामस्तीति तैः तादृशैः, नाभि-
मण्डलैः तुन्दकृपिकासमूहैः आपीतानि अन्तर्गतीकृतानि सलिलानि जलानि यस्य तत्तादृशम् । इहार्थो-
पमालङ्कारः ।

कचिदिति । कचिच्च कस्मिंश्चिदप्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसः हंसैस्तद्वाहनमरालैः उपात्ता गृहीताः कमल-
वनस्य पद्मविपिनस्य मकरन्दा मधूनि यत्र तत्तादृशम् ।

कचिरिति । कचिच्च कस्मिंश्चिदप्रदेशे दिग्गजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेन अवगाहनेन जर्जरिताः छिन्न-
भिन्नाः जरन्तः बहुकालावस्थानेन स्वर्ध जीर्णाः मृणालदण्डा विसदण्डा यत्र तत्तादृशम् ।

कचिदिति । श्वम्बकवृषभेण सहेश्वरोष्णा विषाणकोटिभ्यां शृङ्गाग्रभागाभ्यां खण्डिताः वृद्धिताः तट-
शिलाखण्डाः तीरप्रस्तरखण्डा यस्य तत्तादृशम् ।

कचिदिति । यममहिषेण कृतान्तकासरेण शृङ्गयोः विषाणयोः शिखराभ्याम् अग्रभागाभ्यां विक्षिप्ता
मज्जनसमये विकीर्णाः फेनपिण्डाः छिन्नीरपुङ्गाः यत्र तत्तादृशम् ।

कचिदिति । ऐरावतेन हृद्गजनेन, दक्षनौ दन्तौ सुसलौ इव दशनादेव सुसलौ वेति ताभ्यां खण्डितं
त्रोटितं कुसुमदण्डं कैरवनेन यत्र तत्तादृशम् । इहोपमारूपकयोः सम्बन्धसङ्कारः । अस्त्रोदसरोवरस्थोक्तवि-
शेषणैः सुराणां शिष्टारस्थानत्वमिति द्योतितम् ।

यौवनमिति । यौवने ताण्ड्यसमयमिव उत्कलिका सञ्जातकुङ्कुमला अनुरागोत्कण्ठाश्च यत्र तत्तादृशम् ।
'उत्कण्ठोत्कलिके समे' इत्यमरः ।

उडिति । उत्कण्ठितं प्रियजनविद्योगेनोन्मनस्कं लोकमिव, मृणालवलयेन विससमूहेन अलङ्कृतं
भूपितम्, एकत्र कामतापादग्न्यत्र स्वभावादित्याशयः ।

महेति । महापुरुषं भाग्यशालिनं नृपादिमिव, प्रकटाः स्फुटमवलोक्यमानाः, मीना मत्स्याः, मकरा
लताके वलकल धोकर उसके जलको पवित्र किया था । जलक्रीडा की अभिलाषासे आई कुवेरके अन्तःपुरकी सुन्द-
रियोंके-कामदेवके मण्डलीकृत-धनुषके समान वर्त्तुलकार अतिगभीर और भँवर के समान स्वरूपवाले-नाभि
मण्डलों ने उसका जल पिया था । उस सरोवरके किसी-किसी स्थानमें वरुणके हंसगण कमलवनका मनुषान कर
रहे थे । किसी-किसी भागमें दिग्गजोंके खान करने के समयमें पके मृणालदण्ड छिन्न-भिन्न हो गए थे । किसी
किसी स्थलमें महादेवके बैलके सींगों के अग्रद्वारा तटकी शिलाएँ टूट गई थीं । कहीं-कहीं यम-महिषने खान
करनेके समयमें सींग के अग्रभागद्वारा फेन इतस्ततः फैला दिये थे । कहीं-कहीं ऐरावतके दन्त-रूपी मूलसे
कुसुम-खण्ड टुकड़े-टुकड़े हो गए थे । यौवनकल जिस प्रकार उत्कण्ठासे परिपूर्ण रहता है, वह सरोवर भी उसी
प्रकार उत्पन्न कलिकासे परिपूर्ण था । प्रिय विरहसे उत्कण्ठित व्यक्तिके समान वह सरोवर भी मृणाल-वलय (मृणा-
लके वलय; मृणाल-रूपी वलय) से अलङ्कृत था । महापुरुषके हाथ और पाँव में जिसप्रकार मत्स्य, मकर
(मगर), कछुए और चकके निहत् स्पष्ट देखनेमें आता है उस सरोवरमें भी उसी प्रकार मत्स्य, मकर, कछुए,
चक्रवाक और सारस-पक्षिणी स्पष्टरूपमें प्रकट थे । काश्चित्केयके चरित्रमें जिसप्रकार कौञ्च दैत्यके भाषाओंके विलाप

१. पुण्योदकम् । २. हंसप्राप्तविकचकमलवनपण्डम्, हंसप्राप्तकमलमकरन्दम्, हंसप्राप्तकमलवन-
मकरन्दम् । ३. मृणालजलदण्डम् । ४. श्वम्बकवृषभविषाणकोदण्डम् । ५. सुसलम् ।

चक्र-लक्षणम्, पञ्चमुखचरितमिव श्रूयमाणकौश्रवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डु-धार्तरा-
प्रकृत-पक्ष-कृत-शोभम्, अमृतमथनसमयमिव तीरावस्थित-शितिकण्ठ-पीयीमानविषम्, कृष्ण-
बाल-चरितमिव तट-कदम्ब-शाखाधिरूढं हरिकृत-जल-प्रपात-क्रीडम्, सदनध्वजमिव मकरा-
विघ्नितम्, दिव्यमिवानिमिलोत्तनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्,

जटचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः चक्राः चक्रवाकाः, लक्षणाः सारस्यश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटानि
रुक्मिणीं भीमनक्षत्रं चक्रस्वरूपाणि लक्षणानि पाणिपादयोः रेखात्मकचिह्नानि यस्य तत् तादृशम् ।

‘लक्षणं नास्ति विद्वे च सारस्यां लक्षणा कचित्’ । इति मे० । ‘उयोऽपिण्मत्यां च सारस्यां स्त्री, क्लीबे
नामचिह्नयोः । स्याद्यद्ये लक्षणं पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिपु ॥’ इति रभ०

पञ्चमूलेति । पञ्चमुखचरितं कान्तिकेयचरित्रमिव, श्रूयमाणः आकर्षण्यमानः कौश्रवनितानां वक्त्र-
पिनीनां प्रलापः कलरवो यत्र तत्तादृशम्, अन्यत्र तु श्रूयमाणः कौश्रवनितानां कौश्रवंशकदेयकीणां प्रलापो
रोदनां यत्र तत्तादृशम् । मयदैत्यसुतः कौश्रदैत्यः कान्तिकेयेन मारित इति हरिवंशीया कथा ।

भारतमिति । भारतं महाभारतमितिहासमिव, पाण्डूनां पाण्डुवर्णानां धार्तराष्ट्रानां नयामवर्णचञ्चु-
चरणयुक्तानां हंसानां यत् कुलं समूहः तस्य पक्षैः पतत्यैः कुलो विहितः कोशः सञ्चालनं यस्य तत्तादृशम् ।
पक्षे तु पाण्डुकुलं पाण्डुराजवंशो धर्मराजादिः तथा धृतराष्ट्रस्येदमिति धार्तराष्ट्रं कुलं दुर्योधनादि तयोः
पञ्चाभ्यां महायभूताभ्यां संग्रामकारिभ्यां कृतः कोशः संग्रामो यत्र तत्तादृशम् ।

‘राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणौलौहितः सितः । मलिनैर्मल्लिकाप्लास्ते धार्तराष्ट्राः सितेनरैः ॥’ इत्यमरः ।
अयमेति । अमृतमथनसमयमिव समुद्रमथनसमयमिव, तीरावस्थितैः तटावस्थानैः सितिकण्ठैः
मयुरैः पीयमानानि आस्वाद्यमानानि विषाणि जलानि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे तु तीरावस्थितेन सितिक-
ण्ठेन शङ्कृष्ण पीयमानं विषं सागरोत्थितं गरलं यत्र तत् तादृशम् । ‘विषं तु गरले तोये’ इति मेदिनी ।

पुरा मन्दराचलेन समुद्रमथनादाविर्भूतं गरलं महादेवः पपाविति महाभारतीया कथा ।
कृणोति । कृष्णस्य देवकीनन्दनस्य बालचरितं बोधवकीडितमिव, तटे तीरे ये कदम्बाः नीपाः तेषां
शाखास्तु अधिरूढैः हरिभिः कपिभिः हरिणा तेनैव देवकीनन्दनेन च कृता जले प्रपात एव क्रीडा यत्र
तत्तादृशम् ।

मयनेति । सदनः कामः तस्य ध्वजं पताकामिव, मकरैः तत्संज्ञकैर्जलचरविशेषैः मकरेण मकर-
सदृशपुच्छलिकया च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

दिव्येति । दिवि भवं दिव्यं स्वर्गीयं कश्चिद्देवमिव, नास्ति निमिषः निमेषो ययोस्तथोक्ते लोचने
नयने येषां तैः तथोक्तैर्मनस्योनीनैः रमणीयं मनोहरम् । पक्षे तु अनिमिषे रे लोचने ताभ्यां रमणीयम् ।
देवभीमयोर्द्वयोरेव निमेषाभावात् ।

अरण्येति । अरण्यं महाविपिनमिव, विजृम्भमाणानि प्रसफुटं भजमानानि पुण्डरीकाणि सिताम्भो-
जानि यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु विजृम्भमाना निद्राभङ्गानन्तरं निजान्जान्यायच्छमाना पुण्डरीका व्याप्रा
यत्र तत्तादृशम् ।

को कथा सुननें आती है, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार वक्त्र-पक्षिणियों का कलरव सुनाई देता था । महाभारत
में जिसप्रकार पाण्डुवंश और धृतराष्ट्रवंश इन दोनों पक्षोंसे किये हुए युद्धों का वृत्तान्त है, उस सरोवरमें भी
उसीप्रकार द्ध्वेत-हंसगणके पक्षोंकी वायुसे जलका उद्वेलन होता था । समुद्रमथनके समय जिसप्रकार शङ्करजी
तीरमें रहकर कालकुट-विष पान किया था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार मयूरगण तीरमें रहकर जल पान
करते थे । श्रीकृष्ण बौधयचरितमें जिसप्रकार यमुनातीर-स्थित कदम्बवृक्षकी शाखा पर चढ़कर ऊपरसे ही जल-प्रपात-
रूप क्रीडा करते थे, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार तीर स्थित कदम्ब वृक्षके शाखा पर चढ़कर पुनः वहीं से जलमें
कूद कर वानरगण क्रीडा करते थे । कामदेव की ध्वजामें जिसप्रकार मकराकृति पुच्छलिका है, उस सरोवरमें भी
उसीप्रकार मकर नामका जलजन्तु रहता है । स्वर्गाय देवता जिसप्रकार निमेषरहित लोचनद्वारा शोभा पाते हैं,
वह सरोवरभी उसीप्रकार मनस्यद्वारा शोभा पाता था । महावनमें जिसप्रकार व्याघ्र निद्राभङ्गके अनन्तर जुम्मा
(हापी) कर सुख-विकास करते हैं, वह सरोवर भी उसी प्रकार द्ध्वेतकमलसे विकसित होता था । सर्पोंका कुल

उरगः कुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम् , कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमानं-कुवलय-
पीडम् , कद्दू-स्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगशृङ्गम् , मलयमिव चन्दन-शिशिरवनम् ,
असत्साधनमिवाद्यन्तम् , अतिमनोहरमाह्लादनं दृष्टेः, अच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ।

‘पुण्डरीकः सितामोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंषि व्याघ्रादिदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च ॥’ इति मे-
उरगेति । उरगकुलं नागवंशमिव, अनन्तैः अगणितैः शतपत्रपद्मैः शतदलकमलैः उद्भासितं
शोभितम् । पद्मे तु अनन्तेन नागाधिपेन वासुकिनेत्यर्थः, शतपत्रेण पद्मेन च नागविशेषेण उद्भासितम् ।
कंदेति । कंसस्य उग्रसेनसुतस्य बलं सैन्यमिव, मधुकरकुलेन मधुसूदनेन उपगीयमानानि
स्वगानविषयीक्रियमाणानि कुवलयानि हन्दीवराग्वेव आपीडः शैलरो यस्य तत्तादृशम् । पद्मे तु
मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन उपगीयमानः दानवारिपरिमललोभेनागत्य स्वगीतश्रवणविषयीक्रियमाणः
कुवलयापीडः तन्नामको गजेन्द्रो यस्मिन् तत् तादृशम् , अथवा मधौ मधुवने करः नृपप्राह्लाभायो येषां
ते मधुकराः कंसप्रभृतयः तेषां कुलेन समूहेन उपगीयमानः प्रशस्यमानः कुवलयापीडसंज्ञको राजो
यस्मिन्स्तत्तादृशम् ।

कद्रिदिति । कद्दूः नागमाता तस्याः कश्यपपत्नीविशेषस्य स्तनयुगलं कुचद्वयमिव, ‘नागानां राजानां
सर्पाणाञ्च सहलेण समूहेन पीतः पानविषयीकृतः पयसां सलिलानां दुग्धानाञ्च गण्डवृक्षकुलो यस्मा-
त्तत्तादृशम् ।

मलयमिति । मलयो मलयाचलस्तमिव, चन्दनवत् मलयजवत् शिशिराणि शीतलानि वनानि
सलिलानि यस्मिन्स्तत् । पद्मे तु चन्दनानां वृक्षाणां शिशिरवनं शीतलकाननं यस्मिन्स्तत् तादृशम् । ‘वनं
नपुंसके नीरे निवासालयकानने’ इति रामाश्रमी ।

इह ‘यौवनमिरोत्कलिकावहलम्’ इत्यारभ्य ‘मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्’ इत्यनन्तं पूर्णोपमा-
लङ्कारः । ‘उरगकुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम्’ इत्यत्र तु शतपत्र-पद्मद्वयोः प्रतिशब्दतया आपा-
ततः पुनरुक्तताऽवगमाद्चन्दनशृङ्ग-शतदलान्वितपद्मार्थं पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः पूर्णोपमा
चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

अतदिति । असत्साधनमिव हेत्वाभासदुष्टं, हेतुमिव अश्वत्ववान् मनुष्यादित्यादिसाध्याभाववत्पत्र-
वृत्तिहेतुमित्येवार्थः, न दृष्टो न केनाऽपि वीक्षितः अन्तो विरामो यस्य तत्तादृशम् अतिविस्तृतमित्यर्थः । पद्मे
तु नास्ति दृष्टान्तो निश्चितसाध्यवान् दृष्टान्तसंज्ञको म्यायावयवविशेषो यत्र तत्, अश्वत्ववान् मनुष्यत्वादि-
त्यादौ असद्वैतो निश्चितसाध्य-‘गोस्व’ वस्थलं (दृष्टान्तः) नास्तीत्यर्थः, अत एवास्तत्साधनत्वमित्यभिप्रायः ।

इह तत्सरोवरस्थान्तावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः पूर्णोपमा
चेत्युभयोः सङ्कारः ।

अतीति । अतिमनोहरम् अतिसुन्दरं दृष्टेर्नैत्रस्य आह्लादनं प्रमोदजनकम् , अच्छानि निर्मलानि
उदकानि तोयानि यस्य तदच्छोदं नाम सरोः कासारं दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

जिस प्रकार अनन्त, शतपत्र और पञ्चनामक सर्पद्वारा शोभित है, वह सरोवर भी उसी प्रकार असंख्य शतदल
(सैकड़ों पंखड़ी वाले) कमलद्वारा शोभित था । कंसकी सेनाओंके मध्यमें जिस प्रकार भ्रमरगण-पुञ्जन-श्रवण-
परावण कुवलयपीड नामक एक हाथी था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार नीलोत्पलरूप उसके शिरोभूषणमें भ्रमर-
गण वन (पुञ्जर) करते थे । कश्यपपत्नी कद्रुके स्तनयुगलसे जिस प्रकार सर्पगण दुग्ध पान करते थे, उस
सरोवर से भी उसी प्रकार हस्तिगण जल-पान करते थे । मलयपर्वतमें जिसप्रकार शीतल चन्दनवन है, उस
सरोवरमें भी उसी प्रकार शीतल जल था । असद्वैत (हेत्वाभास) का जिस प्रकार दृष्टान्त नहीं है, उस सरोवर
का भी उसी प्रकार शेषहीना (अन्त) दृष्टिगोचर नहीं होता था । इस प्रकार वह अच्छोदसरोवर अत्यन्त सुन्दर
और नेत्र का आह्लादजनक था ।

आलोके-मात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत्-‘अहो ! निष्फलमपि मे तुरगं-
मुखमिधुनानुसरणम् एतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य
द्रष्टव्यदर्शनफलम्, आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता
मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजनानां परिसमाप्तिः, विलोकितौ दर्शनीयानाम-
वसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरः सलिलम् अमृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता
स्वसृष्टिः । इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादानसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपज-
नयति, शिशिरतया स्पर्शमुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्यायति, हंसमुखरतया

आलोकते । आलोकमात्रेणैव निरीक्षणमात्रेणैव अपगतश्रमः दूरीभूतह्लास्तिः चित्तप्रसन्नत्वादि-
त्याशयः । दृष्ट्वा भूयो विशेषेणावलोक्य मनसि चित्त एवम् इत्थम् अकरोत् अद्ययत्—अहो इत्याश्रये
निष्फलं निरर्थकमपि एतत्सरः कासारम् आलोकयतो दृष्टवतो मे मम तुरगमुखमिधुनानुसरणं किन्नरयुग-
लानुगमनं सफलताम् उपगतं प्राप्तम् । अद्य अस्मिन् दिने परिसमाप्तं परिपूर्णम् ईक्षणयुगलस्य लोचन-
द्वयस्य द्रष्टव्यफलं दर्शनीयफलम्, खलु निश्चयेन रमणीयानां मनोहराणाम् अन्तोऽवसानम् आलोकितो
वीक्षितः, एतदपरं रमणीयं न विद्यत इत्थर्थः । आह्लादनीयानां प्रमोदविधाधिनाम् अवधिः शेषसीमा
दृष्टोऽवलोकितः । मनोहराणां चित्तहारिणां सीमान्तलेखा अवधिरैखा धीक्षिता लोचनगोचरीकृता अतः
परं हृद्याकर्षकं किमपि नास्तीत्याशयः । प्रीतिजनानां प्रीत्युत्पादकानां परिसमाप्तिः संपूर्णसमापनं
प्रत्यक्षीकृता इन्द्रियगोचरीकृता । दर्शनीयानां द्रष्टुं योग्यानाम् अवसानभूमिश्चरमकथा विलोकिता दृष्टा
नाधिकमितः परं द्रष्टव्यमस्तीत्याशयः । इहैकार्थस्यापि पुनः पुनरुक्तया दोषमापत्तिं किन्तु चन्द्रापीड-
स्यानन्दममृततया विस्मयेन च तथा कथनाशोक्तदोषो विवादादौ कथितपदतावदित्यवधेयम् । तथा च
दर्पणे—..... कथितं च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाचस्ये विषादे विस्मये कृधि । दैन्येऽथ लाटातुग्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ॥

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥ इति ।

इदमिति । इदं सरःसलिलं कासारजलम् उत्पाद्य निर्माय पुनः अमृतरसं पीयूषद्रवम् उत्पादयता
सृजता वेधसा ब्रह्मणा, स्वसृष्टिः स्वकीयनिर्मितिः पुनरुक्ततामिव नीता प्रापिता एकमेव वस्तु नामान्तरेण
विहितसित्याशयः । एतेनास्मात्सुतसामर्थ्यं प्रस्थाप्यते ।

ननु कथं पुनरुक्ततां प्रापितेत्यत आह—इदमपीति । इदमपि सरःसलिलं कर्तुं । खलु निश्चितम् ।
अमृतं पीयूषमिव, सर्वेषां समप्राणाम् इन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाञ्च आह्लादानं प्रीणनं तत्र
समर्थम्, अतिविमलतया अतिस्वच्छतया चक्षुषो लोचनस्य प्रीतिं स्नेहम् उपजनयति उत्पादयति, तथा
शिशिरतया शीतलतया स्पर्शमुखं स्पर्शजनितानन्दम् उपहरति जनयति । कमलस्येव शोभनो गन्धः
सौरभोऽस्यास्तीति कमलसुगन्धि, मत्वर्थीय ‘अत हनूतनी’ इति पा० सूत्रेण इन्द्रप्रस्थयः ततः ‘तस्य
भावस्त्वतलौ’ इति पा० सूत्रेण तलप्रस्थयः, तथा हेतुना । प्रज्ञासायासत्रेभिः । प्राणं नासिकाम् आन्या-

उस सरोवरको केवल देखनेसे ही चन्द्रापीडकी धकावट दूर हो गई, उस समय वह विशेषरूपसे देखकर
इस प्रकार मनमें विचार करने लगा—‘अहो ! मेरा किन्नरयुगलका अनुसरण निष्फल होनेपर भी इस सरोवरके
देखनेसे सफल हुआ । आज ही मेरे नेत्रोंको द्रष्टव्य (वस्तु) देखनेका पूरा फल मिला । यह तो सचमुच मैंने
सुन्दर पदार्थोंका अन्त देखा । आह्लादजनक वस्तुओंकी सीमा देखी । मनोहर पदार्थोंकी अन्तिम-सीमा-
रेखाको दृष्टिगोचर किया । आनन्ददायक पदार्थोंकी परिसमाप्तिका साक्षात्कार किया एवं दर्शनीयोंकी अव-
सानभूमि देखी । इस सरोवरका जल उत्पन्न करके अमृत उत्पन्न करनेवाले विधाताने मानो अपनी सृष्टिको
पुनरुक्त दोष-ग्रस्त कर दिया है, क्योंकि—इस सरोवरका जल भी अमृतके समान सब इन्द्रियोंका आह्लाद उत्पन्न
करनेके लिए समर्थ है । अत्यधिक स्वच्छताके कारण आँखोंको आनन्द उत्पन्न करता है । शीतलताके कारण स्पर्श-
सुख देता है । कमलकी सुगन्धसे नासिकाको सुप्त करता है । इसके स्वरसे कानोंको आनन्दित करता है एवं

१. आलोकनम् । २. मनस्यकरोत् । ३. तुरङ्गम् । ४. अवलोकिता । ५. उपाहरति ।

श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाह्लादयति । नियतश्चास्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान् कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु साम्प्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवैः रथाङ्गपाणिः, यदिदममृतसरसुरभि-सलिलमपहाय लवण-रस-पशुपयस्युदन्वति स्वपिति । नूनञ्चेदं न प्रथममासीत् सरः, येन प्रलयवराहघोणाभिघात-भीता भूतधात्री कलस्त्रयोनि-पान-परिकलित-सकल-सलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यथागार्थपाताल-गम्भीराम्भसि निमग्ना भवेन्महासरसि, किमेकेन, महावराह-सहस्रैरपि नासादिता भवेत् । नूनश्चास्मादेव सलिलेशमादायादर्थं महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्हिनान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुव-

यति प्रीणयति । हंसमुखरतया हंसशब्दैः शब्दायमानतया, श्रुतिं कर्णम् आनन्दयति प्रमोदयति तथा स्वादुतया मिष्टतया रसनां जिह्वाम् आह्लादयति आनन्दयति । अत एव सर्वथैवास्तसदृशतया पुनः पीयूषनिर्माणं पुनश्चक्रवर्मेव प्रापितमित्यभिप्रायः ।

नियतमिति । उमापतिर्भगवान् महेशः अस्य सरस एव दर्शनतृष्णयाबलोकनलोभेन कैलासनिवासे रजताद्रव्यस्थाने व्यसनमालम्बितं न परित्यजति न जहातीति नियतं निश्चितम् अन्यथाऽन्यत्र निवसेदित्याशयः । इह वाच्या अभावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा भुवपर्यायनियतशब्दोपादानात् ।

नेति । देवो रथाङ्गपाणिश्चक्रपाणिर्भगवान् विष्णुः, जलशयनस्य सलिलस्वापस्य दोहदम् अभिलाषं न खलु साम्प्रतं युक्तम् आचरति विदधाति 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । यद् यस्मात्, अमृतस्य पीयूषस्यैव रसो यस्य तदमृतसरसं सुरभि सुगन्धि च सलिलं पानीयं यस्य तदिदं सरः, अपहाय परित्यज्य लवणरसेन पशुपाणि रुक्माणि पयोसि सलिलानि यस्य तस्मिन्स्तादृशो उदन्वति समुद्रे स्वपिति शयनं करोति । यदि जलशयनाभिलाषमुचितमेवाकरिष्यत्तदा लवणसमुद्रं विहायास्मिन्नेवामृतोपमसलिले नून-मस्वप्सवित्यभिप्रायः ।

नूनमिति । प्रलये कल्पान्तसमये वराहस्य अवताररूपयज्ञशूकरस्य घोणाया नासिकाया अभिघातात् प्रहाराद् भीता त्रस्ता वृष्टाग्रेणोत्थापनसमये नासिकाघातः सम्भवत्येवेत्यलोकनीयम् । भूतधात्री पृथिवी, कलस्त्रयोनिना अगस्त्येन पानाय पानार्थं परिकलितं सम्भावितं सकलं समग्रं सलिलं जलं यस्य ते तादृशम्, एतेनास्यातिन्यूनत्वं ध्वनितम्; सागरं समुद्रम् अवतीर्णा पलायनाय प्रविष्टा । अन्यथा यदीदं सरः प्रथममासीदित्यर्थः, यदि च अगाधपातालवत् गम्भीरम् अतलरूपं अस्मिन् सलिलं यस्मिन् स्तस्मिन्स्थितोके अत्र महासरसि निमग्ना भवेत् सा भूतधात्रीति शेषः, तदा एकेन असहायेन तेन वरा-हेण किम्, महावराहसहस्रैरपि आसादिता प्राप्ता न भवेत् अत एव नूनं निश्चितम् इदं सरः प्रथमं पूर्वं नासीदित्याशयः ।

इह नूनमित्यादिवाक्ये अभावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, तावता वाक्येन च व्यतिरेको ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

नूनमिति । नूनं निश्चितं महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु अस्मादेव सरसः सलिललेशं जलचिन्दुम् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा प्रलयपयोदाः कल्पान्तमेघाः, प्रलये यद्दुर्हिनं मेघजं घातलमस्तेन अन्धकारिताः समु-त्पादितान्धकाराः दश दिशो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः, भुवचान्तराणि जगन्मध्यदेशान् प्लावयन्ति जलमयी-सुरादु होनेने रसनांको तुषि करता रहता है । भगवान् शङ्कर इत सरोवरके दर्शनको अभिलाषाते ही निश्चय कैलासपर्वतमें वास करनेकी आसक्तिसे नहीं छोड़ते हैं । भगवान् नारायणको अब जल-शयनको उत्कट अभि-लाषा नहीं रही, क्योंकि-वे अमृतके मगान सुरादु और सुगन्धि जलसे परिपूर्ण इस सरोवरको त्याग कर लवण-रससे कर्कश (खार) जलवाले समुद्रमें शयन करते हैं । यथार्थ में यह सरोवर पहले नहीं था, क्योंकि-प्रलयकालमें यशवराहकी नासिकाके आघातसे भयभीन होकर पृथिवी,—महर्षि अगस्त्यके पान करनेसे जिसके जलकी थाह मिल गई थी—येसे समुद्र मध्यमें उतर (प्रवेश कर) गई थी, नहीं तो जो वह कभी इस सरोवरके अगाध एवं अनेक पातालोंके समान गम्भीर जलमें निमग्न होती तो एक क्या हजारों महावराह भी उसका पता नहीं लगा सकते । एवं निश्चय ही महा-प्रलय-कालमें प्रलय-मेघ-समूह इस सरोवरमेंसे ही थोड़ा-थोड़ा जल-ग्रहण कर प्रलयकी वषति दशो दिशाओंमें घोर अन्धकार करके सब भुवनोंको प्लावित कर देते हैं और मेरा विचार है

१***दोहदमितः । २***अभिभूता । ३. अगाधानिकपाताल*** । ४. कचित् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

नान्तराणि । मन्ये च यत् सृष्टेरर्वाक् सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्, तदिदं पिण्डीभूय सरोज्यपदेशोनावस्थितम् ।

इति विचारयन्नेव तस्य शिला-शकल-कर्कश-बालुकाप्रायं विद्याधरोद्भूत-सनातनकुमुद-कलापचित्तानेक-चारुसैकत-लिङ्गम्, अरुन्धती-दत्त-दिनकरार्घ्यं पयःपत्यस्त-रक्तकमलशो-भितम्, उपकूल-शिलातलोपविष्टजलमानुषनिपेठ्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलासस्य स्नानागतमातृगण्डल पद्-पङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्ण-भस्म-सूचित-मशोस्थित-गण-वृन्दो-द्धूतनम्, अत्रगाहावतीर्ण-गणपति-गण्डस्थल-गलित-मद-प्रस्रवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपा-दाभुमीयमानं दृषित-कात्यायनी-सिंहावतरणं-मार्गम्, दक्षिणं तीरमासाद्य तुरगादवतार ।

कुर्वन्ति । इह भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्य इति । किञ्चेति चार्थः । सृष्टेः विधत्तिमितेः अर्वाक् पूर्वम्, आद्ये प्रथमं सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपम् अभूत् आसीत् । तत्सलिलं पिण्डीभूय एकत्र समवेतीभूय सरोज्यपदेशेन सरोवरव्याजेन इदमवस्थितमित्यहं मन्ये जानामि । इहाधिकपदतादोपनिवारणाय 'आदौ' इत्यस्य परिस्थानो विधेयः । इहाऽपि भावाभिमानिनी वाच्या सापहवा क्रियोत्प्रेक्षा बोध्या । विधत्तिमितेः पूर्वं भुवनस्य जलमयस्य प्रमाणम्- 'अप एव ससर्गादौ तासु बीजमवाप्तवत्' इति मनुबचनम् ।

श्रीति । इति एवं विचारयन् चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः तस्य सरोवरस्य दक्षिण तीरं दक्षिणदिश्वर्तिततदम् आसाद्य प्राप्य तुरगान् अथान् अवततार अवतीर्णवानिति सम्बन्धः । इह ननुसंके द्वितीयान्तपदानि 'तीरम्' इत्यस्य विशेषणानि । शिलाशकलवत् पाषाणखण्डवत् कर्कशाः कठिनाः बालुकाः सिकतास्ताः प्रायो बाहुल्येन यत्र तत्सादृशम् । विद्याधरैर्योमचारिभिर्द्वयोनिविशेषैः उद्भूतेन गृहीतेन सनातानां कुसुदानां केरवाणां कलापेन समूहेन अक्षितानि पूजितानि अनेकानि असंख्यानि चारुणि मनोहराणि सैकतलिङ्गानि बालुकामयशिवलिङ्गानि यत्र तत्सादृशम् । अरुन्धत्या वशिष्टपत्न्या दत्तं समर्पितं दिनकराय सूर्याय यद्वर्धं पादार्थसदृकं तस्य पयसो जलात् पर्यस्तेः प्रपतितैः रक्तकमलैः रक्तपद्मैः क्षोभितं विराजितम् । उपकूले तीर-निकटे शिलातलेषु प्रस्तरतलेषु उपविष्टैः स्थितैः जलमानुषैः जलमानुषाकृतित्तिजीवविशेषैः निषेधव्याजः आतपः सूर्यरश्मिः घर्षिमस्तत्सादृशम् । कैलासस्य रजताद्रेश्च अभ्यर्णतया स्मपीपवत्तितया कारणेन स्नानाय मज्ज-नाय आगतस्य आयातस्य मातृगण्डलस्य ब्राह्म्यादिमातृगणस्य पद्पङ्क्तेश्चरणश्रेण्याः सुदाभिर्भूमौ तद्र-त्तिकृतिरूपाभिः अङ्कितं चिह्नितम् । अवकीर्णैः हतस्ततो विक्षिप्तैः भस्मभिः भूतिभिः सूचितानि अनुमा-पितानि मशोस्थितानां स्नानानन्तरोत्तीर्णानां गणानां प्रमथानां वृन्दस्य समुदायस्य उद्भूलानि रेणुवन्महानां विप्रुण्डादिकरणाय रेणुवत् सूक्ष्मविधानां भस्मनां पेपथानि यत्र तत्सादृशम् । अवगा-हार्थं जलक्रीडनार्थम् अवतीर्णस्य अवतरितुं प्रस्थितस्य गणपतेर्विनायकस्य (गजवदन्तस्य) गण्डस्थलान् किं सृष्टिके पङ्क्ते ओ यद् जगत् ब्रह्माण्ड-रूपसं जलमव भुवनं या वद् जल-राशि हो एकत्र समवेत् होकर इत् सरोवरके स्वरूपमं स्थित है ।

चन्द्रापीड इति प्रकारं मन ही मन वितर्कं करते करते उस अच्छोदसरोवरके दक्षिण-तट पर जाकर बोझे उतरा । वहाँ (दक्षिण तीरमें) पाषाण-खण्डके समान अत्यन्त कठिन बहुत बालुका थी- (अर्थात् उसकी रेतों पयसी थी) । वहाँ विचारपूर्वक ने नाल सहित कुसुदके फूल लोडकर बालुकाके सुन्दर शिवलिङ्गों पर पूजा किये थे । अरुन्धती देवीने सूर्यनारायणको जो अर्घ्य दिया था, उसके ही जलमें से गिरे रक्तकमल वहाँ शोभायमान थे । कितने जलमानुष तीरके निकटमें ही एक चट्टान पर बैठ कर रौद्र (धूप) सेवन कर रहे थे । कैलासपर्वतके निकट होनेसे स्नान करनेके लिए आई ब्राह्मणी आदि माताओंके चरणोंकी पंक्तिके चिह्न बने हुए थे । वहाँ इतस्तत् भस्म बिखरी हुई थी, जिससे प्रतीत होता था कि स्नान करनेके अनन्तर भस्मके तिलक धारण करनेके लिए प्रमथ गण कितने भस्म मूँलिके समान मर्दित किये थे । स्नान करने के लिए उतरे गणेशजीके गण्डस्थलमें से मद-जल निम्सृत हो कर उस स्थान को सिकत किया था और वहाँ चरणोंके बड़े बड़े चिह्नों को देखकर अनुमान होता था कि-पार्वती

१. यत्तत् सलिलमयम् । २. पिण्डीभूतं । ३. अभिक्तम् । ४. दत्तार्घ्यं दत्तदिनकरार्घ्यं, इतद्वत्-दिनकरार्घ्यं । ५. आरक्तम् । ६. कमलोपशोभितम् । ७. मण्डलमुद्राङ्कितम् । ८. अवतीर्णम् । ९. कन्द-वत् । १०. अवगाहनावतीर्णम् । ११. गण्डस्थलम् । १२. पदम् । १३. अवतारम् । १४. दक्षिणं ।

अवतीर्य च व्यपनीतपथ्याणमिन्द्रायुधमकरोत् । क्षितितल-लुठितोत्थितश्च गृहीत-
कतिपय-यवसप्राप्तं सरोऽवताम्य पीत-सलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्त्ति-
नस्त्वोर्मूलशाखायामपगतं खलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्ध्वा कृपाणिकावल-
नान् क्षिप्वा चाग्रतः कतिचित् सरस्तीरप्ररुढदूर्वा-प्रबालकवलान्, स्वयमपि सलिलमवततार।
ततश्च प्रक्षालितकरयुगलं चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह्वयः इवास्वाद्य मृणाल-
शकलानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवामिनन्धं जलतरङ्गवातान्, अनङ्ग-

कपोलप्रदेशान् गलितस्य द्युतस्य मदस्य दानवारिणः प्रसवणेन वरणेन (धारया) सिक्तं सेचि-
तम् । तथा अतिप्रमाणैः अतिदीर्घैः पादैः पदचिह्नैः अनुमीयमानः अनुमानविषयीक्रियमाणस्तृपितस्य
पिपासितस्य कायानीसिंहस्य श्रीमद्बुद्बुद्वाहनभूतकैसरिणः अवतरणमार्गः सरति गमनागमनपथः
यत्र तत्तादृशम् ।

अवेति । अवतीर्य आश्वादवतरणं विधाय इन्द्रायुधं तन्नामकवाहनीभूतमश्वरत्नं व्यपनीतम् अपसा-
रितं दूरीकृतमित्यर्थः; पथ्याणं पथ्ययनं यस्य तं तथोक्तम् अकरोत् कृतवान् ।

क्षितिर्ति । अपि च पूर्वं क्षितितले वृथिवीतले लुठितः पथ्ययनपासरणानन्तरमेव लुठितः पश्चात्
उत्थितः कृतोत्थानः तं तादृशम्, इयमश्वप्रकृतिः । गृहीताः आत्ताः कतिपये कियन्तो यवसानां घासानां
प्रासाः कवला येन तं तादृशम् इन्द्रायुधम्, सरोऽवतार्यं सरोमध्ये नीत्वा, इच्छया स्वेच्छया पीतसलिलं
पीतजलं च पुनः इच्छया स्नातं विहितस्नानं च उत्थाप्य उत्थापनं विधाय पश्चात्तमान्नीय अन्यतमस्य
कस्यचित् समीपवर्त्तिनो निकटस्थायिनः तरोर्बुधस्य मूलशाखायां स्कन्धशाखायाम् अपगतखलीनम्
अपसृतमुख्यन्म्रणम्, कनकमय्या सुवर्णनिर्मितया हस्तपाशशृङ्खलया हस्तबन्धनरञ्जुरूपनिगडेन चरणौ
पादौ बद्ध्वा नियम्य, कृपाणिका छुरिका अवलतान् कर्तितान् सरस्तीरे सरोवरतटे प्ररुढा उत्पन्ना या
दूर्वाः शतपर्विकाः तासां प्रबालकवलान् किसलयप्रासान्, अग्रतः क्षिप्वा इन्द्रायुधस्य सम्मुखे निधाय च,
स्वयमपि चन्द्रापीडः सलिलं जलम् अवततार उत्तीर्णवान् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रक्षालितचरणयुगलः औतपादद्वयः चातक इव शारङ्ग इव जलमयं
पानीयमयम् आहारं कृत्वा उदरं परिपूर्णं जलं पीत्येत्यर्थः । 'अथ शारङ्गस्तोककश्चातकः समा' इत्यमरः ।
चातको लोके 'पपीहा' इति ख्यातः । चक्राह्वयश्चक्रवाक इव मृणालानां विसानां सकलानि खण्डानि
आस्वाद्य चर्वयित्वा, शिशिरांशुश्चन्द्र इव कराग्रैः अङ्गुलिभिः किर्णाग्रैश्च कुमुदानि कैरवाणि स्पृष्ट्वा स्पर्शं
विधाय, फणी सर्प इव जलतरङ्गवातान् अम्भःकलोलसमीरान् अभिनन्द्य संस्तुय सुखद्वेजेन निषेव्येत्यर्थः,
अनङ्गशरप्रहारानुर इव कामबाणप्रहारव्यथितजन इव नलिनीदलरूपं कमलिनीपत्ररूपम् उत्तरीयम्

का सिंहा उस मार्गते जल पीने को उतरा था ।

चन्द्रापीड बोड़े परसे उतर कर फिर इन्द्रायुधका जौन उतार ली । उस समय इन्द्रायुध पहले भूमि पर
जा लोट कर बाद ठठकर कुछ दूरे घासों का घास सुखमें लिया; उसके बाद चन्द्रापीड उसे सरोवरमें ले जाकर
इच्छानुसार जल-पान कराकर और खान करत उसको बाहर लाया । बाद लगात निकाल कर अपने हस्तस्थित
बौधने को सुवर्णमय शृङ्खलाद्वारा समीपवर्त्ती किसी वृक्षके मूलके निकटकी शाखासे उसके चरणद्वय बाँध कर
छुरिका (छुरी) से सरोवर के तीर जात दूर्वाके पछवों (दूर्वाङ्गुरों) को काटकर उसे इन्द्रायुधके सम्मुखमें रख
कर स्वयं भी जलमें उतरा । उसके बाद उसमें हस्त प्रक्षालन कर, चातकके समान जल-मय आहार कर, चक्र-
वाकके समान मृणालके टुकड़ों का स्वाद चख, चन्द्रमाके समान कराग्र (किर्ण, दाँत) द्वारा कुमुदों का स्पर्श
कर, सर्पके समान जल-तरङ्गके वायु का सुखजनक समझ सेवन कर, कामदेवके बाणोंके प्रहारसे पीड़ित हुए

१. अवतीर्य । २. गताखलीनम् । ३. वरणे । ४. सरस्तीरदूर्वा । ५. पुनरपि । ६. कर-
चरणयुगलः । ७. जलमाहारम् । ८. चक्राह्वयः । ९. अभिनन्द्य ।

शरप्रहरातुर इवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयम्, अरख्यगज इव शीकराद्रुष्करोपशो-
भितकरः सरः सलिलादुदगात् । प्रत्यग्रभद्रशिशिरैश्च समुपालकैर्जल-कणिकाचितैः कमलि-
नीपलाशीर्लतामण्डपपरिक्षिते शिलांतले खस्तरंम् आस्तीर्य, निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्त-
रीयं निपसाद ।

मुहूर्तं विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तम्, उन्मुक्तकवलेन निश्चल-
श्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्गीवेयैर्द्वायुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिसुभगं वीणातन्त्रीमङ्गारमिश्र-
ममातुषं गीतशब्दमंश्रुणोत् । श्रुत्वा च 'कुतोऽत्र विगतमर्त्यसम्पाते प्रदेशे गीतध्वनेः सम्भू-
तिः' इति समुपजातकौतुकः कमलिनीदलम्वस्तरान् उत्थाय तामेव गीतसम्पातसूचितां
दिशं चक्षुः प्राहिणोत् । अतिद्वीयस्तथा तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोऽपि विलोक-
उपरिव्रजम् उरसि वक्षस्थले निधाय संस्थाप्य, अरख्यगज इव वन्यहस्तीव शीकरैः अम्बुकणैः आर्द्र
क्षिप्तं यत् पुष्करं कमलं तेन उपशोभितः करः पाणिः शुण्डा च यस्य स तादृशो युवराजश्चन्द्रापीडः, सरः
सलिलात् कासारजलात् उदगात् उदतिष्ठत् । इह सर्ववाक्य एव पूर्णोपमालङ्कारः ।

प्रत्यक्षेति । किञ्चेति चार्थः । प्रत्यग्रम् अभिनवम् अचिरं यथा स्यात्तथा भ्रमानि खण्डितानि च
सागि, अत एव शिशिराणि शीतलानि च तैस्तादृशैः, समुपालकैः सखिसैः जलकणिकाभिः सलिलवि-
न्दुभिः चितेभ्यासैः, कमलिनीपलाशैः नलिनीपत्रैः लतामण्डपपरिक्षिते मण्डपाकारं प्राप्ताभिलंताभिः परि-
वेष्टिते शिलानले कस्मिंश्चिद्वर्षप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशे खस्तरम् आस्तरणम् आस्तीर्य प्रसार्य पातयित्वा, पिण्डी-
कृतं स्तूपीकृतं पिण्डतां प्रापितमित्यर्थः, उत्तरीयम् उपरितनवच्छं शिरसि निधाय मस्तकाद्यः प्रदेशे दृष्ट्वा
निपसाद सुसुवान् ।

मुहूर्तमिति । मुहूर्तं क्षणं विश्रान्तः विहितविश्रामः सन्, तस्य सरसः पम्पासरोवरस्य उत्तरे उत्तर-
दिक्सरस्वनिष्ठि तीरप्रदेशे तटप्रदेशे समुच्चरन्तम् उत्तिष्ठन्तम्, उन्मुक्तकवलेन परित्यक्त्वा संप्रासेन, निश्चले
स्थिरे श्रवणपुटे कर्णयुगलं यस्य तेन तादृशेन गीतमाधुर्याद्विध्याशयः । तन्मुखीभूतेन तद्विमुखीभूतेन
उद्गीवेगेण ऊर्ध्वकन्धरेण हन्द्वायुधेन, प्रथमं पूर्वम् आकर्णितं श्रुतं श्रुतिसुभगं कर्णमनोहरं वीणातन्त्रीमङ्गा-
रमिश्रं वल्लकीकृत्यमित्यक्तावदसंयुक्तम् अमातुषं दिव्यं गीतशब्दं गेयध्वनिम् अशृणोत् आकर्णयन् ।

श्रुवेति । श्रुत्वा निश्चयः । विगतो मर्त्यानां मानवानां संपातः सञ्चारो यत्तत्स्मिंस्तादृशे प्रदेशे-
ऽभिजने गीतध्वनेः गीतशब्दस्य सम्भूतिरूपसिः । इति विभाव्य समुपजातकौतुकः समुपपन्नकुलहलः
चन्द्रापीडः, कमलिनीदलम्वस्तरात् नलिनीपत्रशयनीयात् उत्थाय, गीतसंपातेन गेयध्वनित्या सूचितां
ज्ञापितं तामेव दिशं ककुर्भं प्रति चक्षुर्नयं प्राहिणोत् प्रेरयामास ।

अतीति । तु किन्तु तस्य प्रदेशस्य पूर्वोक्तगीतस्थलस्य अतिद्वीयस्तथा अतिदूरतया प्रयत्नेन उद्यो-
मनुष्यके समान वक्षःस्थल (छाती) पर कमल-पत्ररूपी वक्ष रज कर एवं वन्य-हस्तीके समान जलविन्दुसै आर्द्र
पुष्कर (शुण्डाग्र, कमल) सै शोभित कर (शुण्ड, हाथ) सहित सरोवरके जलमेंसे बाहर निकला । उसी क्षण
तोड़ जानेके कारण शीतल, मृणालसंयुक्त और जलकणिकासै व्याप्त कमल-पत्रोंका आस्तरण (विद्योतना) मण्डपा-
कारमें लगासे वेष्टित किसी दृढ़त् पाषाणके ऊपरमें बिछाकर, उसके ऊपरमें, मस्तकके नीचे अपने उत्तरीय वक्ष
(दुपट्टे) को लपेटकर रखकर वहाँ शयन किया ।

इस प्रकार मुहूर्त मर विश्राम करनेके बाद उसने उस सरोवरके उत्तर तीरसे उठित, वीणातन्त्रीके मङ्गारसे
मिश्रित एवं श्रवण करनेमें कानोंको मडुर लगनेवाली अलौकिक गीतध्वनि सुनी । इधर हन्द्वायुधेन घास चरना
छोड़कर, कर्णयुगल निश्चलभावसे (खड़े करके) रखकर, उत्तर दिशाकी ओर मुँह फेर, लँची गर्दन कर उस
गीतध्वनिको पहले सुना था । उस गीतध्वनिको सुनकर मन ही मन सोचने लगा कि—'यहाँ मनुष्योंके यातायात
नहीं है तथापि कहीं से इस गीतध्वनिकी उत्पत्ति हुई है ?' इस प्रकार उसे कौतुहल उत्पन्न हुआ । उस समय
वह उस कमल-पत्रकी शय्यासे उठकर, जिस दिशासे गीतध्वनि आती थी, उसकी ओर देखने लगा । किन्तु
वह स्थान अव्यक्ति दूर था इसलिए विशेष यत्नपूर्वक आँख फेर-फेरकर देखनेसे भी उसे कुछ दिखलाई नहीं

१. पिधाय । २. कचित् सरःपदं न विधत्ते । ३. भद्रशिशिरैश्च । ४. मण्डलपरिक्षितशिलांतले ।
५. संस्तरम्, प्रस्तरम् । ६. गीतम् । ७. 'श्रुत्वा च' इति पदं कश्चिन्न विधत्ते । ८. उपजातकौतुकः ।
९. 'दलसंस्तरात्, पत्रम्वस्तरात् ।

यत्र किञ्चिद्दर्शः, तमेव केवलमनवरतं गीतशब्दं श्रुत्वा । कृतहलवशाच्च गीतध्वनिः^१ प्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपथ्योमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्राथितैरपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवत्सो, सप्तच्छद्वन्कुलैला-लवङ्ग-लवली-लोला-कुसुम-सुरभि-परिमलया अलिकुल-विकृति-मुखरितया तमालनीलं या दिङ्नागमदवीधयेव पश्चिमया सरस्तीर-वनलेखया निमित्तीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च सम्मुखगतैः, अच्छ-निर्भरजलैः कणजाल-जनित-जडिमभिः, जर्जरितभूर्ज-वल्कलैः, धूर्जटि-वृषभै-रोमन्थ-फेन-बिन्दुवाहिभिः, षण्मुख-शिखण्डि-शिखा-चुम्बिभिः,

गेन व्यावृते निश्चेतुं प्रवृत्ते लोचने तयने यस्य स तथोक्तः सन्नपि विलोकयन् पश्यन् न किञ्चित् किमपि दृष्ट्वा अवलोकयामास केवलम् अनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं गीतध्वनिं श्रुत्वा आकर्णयामास ।

कुतश्चेति । कुतहलवशात् कौतुकवशात्, प्रभवति अस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम्, गीतध्वनिः गेयशब्दः तस्य प्रभवस्य जिज्ञासया ज्ञातुमिच्छया कृतगमनबुद्धिः निहितगमनमतिश्चन्द्रापीडः, दत्तपथ्याणाम् आरोपितपथ्ययनम् इन्द्रायुधम्, आरुह्य आरोहणं कृत्वा, प्रियं मनोहरं गीतं येषां तैस्तादृशैः, प्रथम-प्रस्थितैः अग्रे प्रयातैः, अप्राथितैरपि मार्गोपवेष्टुमयाचितैरपि वनहरिणैः वन्यस्यैः उपदिश्यमानं कथ्यमानं वर्त्म मार्गो यस्य स तथोक्तः सन्, सप्तच्छदानां विशालत्वचां वकुलानां केसराणाम् पुलानां चन्द्रवालानां लवङ्गानां देवकुसुमानां लवलीनां तत्सञ्जकवल्लीविशेषाणाञ्च लोलः पवनेन चलितः कुसुमानां पुष्पाणां सुरभिपरिमलो घ्राणतर्पणगन्धो यस्यां तथा, अन्यत्र तु तत्कुसुमानामिव सुरभिपरिमलो यस्यास्तथा तादृश्या अलिकुलस्य भ्रमरसमूहस्य विरूपा रवेण मुखरितया शब्दितया, तमालैस्तापिच्छतस्मिन्नीला श्यामवर्णा च तथा दिङ्नागस्य दिग्गजस्य मदवीथ्या दानवारिपङ्क्त्या तत्प्रवाहेणेव विद्यमानया, पश्चिमया प्रतीक्षया वनलेखया काननपङ्क्त्या करणेन, तं गीतध्वनिं निमित्तीकृत्य उद्दिश्य अभिप्रतस्थे तद्विमुखं ययौ । 'वृध्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुला' इत्यमरः । पूर्णोपमा ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपक्वा संमुखगताः अभिमुखायातैः कैलासमाहूतैरभिनन्ध-मानश्चन्द्रापीडस्तं प्रवेशं रात्र्या पादपैः परिवृतं वृक्षैः परिवेष्टितं शूलपाणमहेन्द्रस्य शून्यं सिद्धायतनं सिद्ध-पीडम् अपश्यदित्यतिदूरेण सम्बन्धः । तत्रादितृतीयावद्बुचचनान्तपदानि 'कैलासमाहूतैः' इत्यस्य विशेष-णानि । अच्छानां विशदानां निर्झरजलानां प्रस्रवणसलिलानां कणजालेन बिन्दुनिकरेण जनित उत्पादितः जडिमा शीतलश्च येषां तेः तादृशैः । जर्जरितानि. शिथिलीकृतानि भूर्जानां स्रुत्वचां वृक्षाणां वल्कलानि चोचानि यैस्तैस्तादृशैः । धूर्जटिवृषभस्य महेशवलीवर्हस्य रोमन्थे चर्वितचर्वणकाले ये फेनाः डिण्डीरास्तेषां बिन्दुवाहिभिः कणवहनशीलैः । षण्मुखस्य पद्माननस्य कांतिकेयस्येत्यर्थः, यः शिखण्डी वाहनीभूतसमूरः तस्य शिखाचुम्बिभिः चूडावपर्शकारिभिः । अम्बिकायाः पार्वत्याः कर्णदूरयोः कर्णावतंसमृतयोः पल्लवयोः किसलययोः उल्लासनेन सञ्चालनेन दुर्ल्लिताः दृढविधायिनः तैस्तादृशैः । उत्तरकुलसंज्ञको हिमालयोत्तर-

दिया । केवल अविश्रान्त वद् गीतध्वनि ही सुनाई पड़ता था । उसके बाद कौतुकवशसे गीतध्वनिका उत्पत्तिस्थान जाननेको अभिलाषा करा, जानेका कृतसङ्कल्प होकर इन्द्रायुध पर पथ्ययन (चीन) रख और स्वयं उसके ऊपर चढ़कर नीचे पर प्रतीतिके कारण आगे-आगे दौड़ते वन-हरिणोंके बिना पूछे बताये हुए—मार्ग पर वद्, गीतध्वनि, को लक्ष्य कर उस सरोवरके पश्चिम तीरकी वन-पङ्क्तिमें होकर आगे बढ़ा । उस वनके भीतर सतपथ, बकुल इलायचो, लवङ्ग और लवली पुष्पके मनोहर सौरभ वायुके भारसे परिचालित होता था, भ्रमरोंके झङ्कारसे वद् वन मुखरित हो गया था एवं तमाल वृक्षोंसे काली पड़नेके कारण दिग्गजोंके मदजल प्रवाहके समान नील वर्ण था ।

क्रमसे सामने आती आनन्दजनक और पवित्र कैलास पर्वतकी पवनोसे सन्तुष्ट होकर चन्द्रापीड उस प्रदेशके समीप आ पहुँचा । कैलास पर्वतकी हवा निर्मल जलकी बूँदोंसे शीतल थी, भोजपत्रकी छालकी उसने जर्जरित कर दिया था, शङ्करके वृषभके चर्वित चर्वण (लुगाली) के समयमें उत्पन्न हुए फेन-बिन्दुकी लाती थी,

१. कचिव 'गीत' पदं न विषते । २.***प्रमवाच । ३.***ध्वनित । ४. कचिव सप्तच्छदपदं नोपलभ्यते । ५. कचिव 'सरस्तीर' इति पदं नोपलभ्यते । ६. अनिर्जरजलम् । ७.***वृषभम् ।

अम्बिका-कर्ण-पूर-पल्लवोष्णासन-दुर्ललितैः, उत्तर-कुरु-कामिनी-कर्णोत्पल-प्रेङ्गोलन-दोहदिभिः,
आकम्पितककोलैः नमेरु-कुसुम-पांशुपातिभिः, पशुपति-जटा-बन्धैर्त्त-वासुकि-परिपीत-शेषैः,
आह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमाहृतैरभिनन्दमानो गत्वा च तं प्रदेशम्, सर्वतो मरकतहरितैः,
हारि हारीत-रुति-रमणीयैः, अमद्भृङ्गराज नखर जर्जरित-जठरै-कुडमलैः, उन्मद्-कोकिल-कुल-
कवलीकृत-सहकार-कोमलाप्रपञ्चैः, उन्मदपट-चरण-चक्रवाल-वाचालित-विकच-चूत-कलिकैः,
अचकित-चकोर-चञ्चु-चुम्बित-मरिचाङ्कुरैः, चम्पक-पराग-पुञ्ज-पिञ्जर-कपिञ्जल-जग्धन-पिप्पली-

वर्ती देशविशेषः तस्य कामिनीनां वनितानां यानिकर्णोत्पलानि श्रवणकुबलयानि तेषां प्रेङ्गोलने आन्दोलने
दोहदिभिः अमिलापकारिभिः । आकम्पितानि आधूनितानि कक्कोलानि कोकिलानि यैस्तैः तादृशैः । नमे-
रुकुसुमानां रुद्राक्षपुष्पाणां पांशवः परागास्तान् पातयन्तीति तैः तादृशैः । पशुपतेर्महेशस्य जटाबन्धेन
जटानियन्त्रेण आर्तः पीडितो यो वासुकिनागराजस्तेन परिपीतेश्चः सुजङ्गानां पवनभोजित्वात् सुन्दरैः
शेषैः अचक्रिष्टैः । आह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तथा पुण्यैः देवस्पृशित्वात् पृथैः कैलासमाहृतैः कैलासा-
चलस्पृशित्वनैः अभिनन्दमानः सेव्यमानश्चन्द्रापीडः तं प्रदेशं गीतोपत्तिभूमिभ्य गत्वा प्राप्य ।

सर्वतं हति । सर्वतश्चतुर्दिक्षु मरकतवत् तन्नामकरत्नवत् हरितैः श्यामवर्णैः । इतः प्रभृति तृतीया-
बहुवचनान्तपदानि अनेतनस्य 'पादपै' स्थितस्य विशेषणानि । इह लुप्तोपमा ।

हारि । हारिणो मनोहरा हारि मनोहरम् इतं गमनं येषां ते हारीता 'हरियाल' इति ख्यातना-
मानः पक्षिविशेषाः तेषां रुतिभिः कलरवैः रमणीयाश्चतोहरास्तैः ।

अमदिति । अमतां पर्यटतां शृङ्गाराजानां पक्षिविशेषाणां नखरैर्नखैः जर्जरितानि चूतानि जरटानि
परिणतानि कुड्मलानि कोरकाणि येषां तैस्तदृशैः । 'अथ शृङ्गाराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कण्डे अमरै'
इति मेदिनी ।

उन्मदिति । उन्मदेन उन्मत्तेन कोकिलकुलेन पिकसमूहेन कवलीकृतानि प्रासिकृतानि (भञ्जितानि)
सहकाराणां आश्रयवृक्षाणां कोमलानि मृदुलानि अप्रपञ्चवानि प्रान्तकिसलयानि येषु तैः तादृशैः ।

उन्मदिति । उन्मदेन मद्मत्तेन पट-चरणचक्रवालैः मधुकसमूहेन वाचालिता मुखरीकृताः विकचा
विकसिताः चूतकलिकाः सहकारकोरका येषु तैः तादृशैः ।

अचकितेति । अचकित्वा अत्रस्ता ये चकोरा जीवज्जीवाः पक्षिणः तैः कर्तृभिः, चञ्चुभिश्चोदितभिः करणैः
सुम्बिता भङ्गनाथ सृष्टा मरिचाङ्कुरा श्वेतशोभाज्जनप्ररोहा येषु तैः तादृशैः ।

चम्पवेति । चम्पकानां हेमपुष्पाणां परागपुञ्जेन पुष्परजःसमूहेन अङ्गेषु तस्मिन्नेत्यर्थः, पिञ्जराः
पिङ्गलवर्णाः ये कपिञ्जलास्तितिरिपक्षिणस्तैर्जग्धानि खादितानि पिप्पलफलानि अधस्त्यफलानि येषु तैः
तादृशैः । 'पिप्पलो बोधिरश्वर्यः' इति रत्नकोषः ।

कात्तिकेयके मयूरवी शिखा का चुम्बन करोती थी, पार्वतीके कर्ण-पल्लव को आन्दोलित करनेसे साहसिनी हुई थी,
उत्तर कुण्डेशों की सुन्दरियोंके धारण किये हुए कर्ण-कमलको आन्दोलित करने की अमिलापिणी थी, कोशफल
वृक्षों को हिलाती थी, रुद्राक्षपुष्पोंमें से धूलियों को गिराती थी, और शङ्कर की जटामें बँधनेसे व्यथित अनन्त-
नागके पीनेसे बची हुई थी । वहाँ उस सरोवरके पश्चिमके तटपर, चन्द्रापीडने चन्द्रिकाके समान श्वेत प्रभासे
समस्त प्रदेशको धवलित करती 'चन्द्रप्रभा' नामके-कैलासपर्वतके एक भागके अधोदेशमें बना हुआ भगवान् शङ्कर
का एक शय्य (जनरहित) सिद्ध-मन्दिर देखा । उसके चारों तरफ मरकतमणि के समान हरे वृक्ष लगे
थे । वे मनोहर हारीत पक्षियों की गुजारसे रमणीय लगते थे । उनकी पक्षी कलियों उड़ते शृङ्गाराज पक्षी के
नखोंसे जर्जरित हो गई थी । वहाँ आमोंके कोमल-अप्रपञ्चों की उन्मत्त कोकिल गण खा जाते थे और खिड़ी
हुई आमकी कलियों पर मद्मत्त अमरोंके झुण्ड गुजार करते थे । निर्भय चित्तसे चकोर पक्षिगण चञ्चुद्वारा मरिच
(मिर्च) के अङ्कुर भक्षण करते थे । चम्पक-पुष्पके परागोंसे पीले पड़े कपिञ्जल- (चातक तिरिपक्षिगण) पीपलके

१.***उल्लसन् । २. आकम्पितकमलैर्नखकुसुममालापांशुपादिभिः, आकम्पित***ककोलैः । ३. वन्यन-
वासुकि*** । ४. नखजर्जरितजरटकुड्मलैः । ५. सहकारकोरकैः । ६.***चकोरचुम्बित*** ।

फलैः, फल-भर-निकर-निपीडित-दाडिम-नीड-प्रसृत-कजविद्धैः, प्रकीडित कपिकुलं-करतल-ताडन-तरलित-ताडीपुंयुटैः, अन्योन्य-कलहकुपित-कपोत-पोत-पर्श-पाली-पातित-कुसुमैः, कुसुम-रजोराशिभार-सारिकाश्रित-शिखरैः, शुक्र-शत-मुख-नख-शिखर-शकलित-फलस्फीतैः, जल-धर-जल-लुब्ध-विप्रलब्ध-मुग्ध-चातक-ध्वान-मुखरित-तमालपण्डैः, इभ-कलभकोल्लून-पल्लवै-व-ञ्जित लवली-वल्लयैः, आलीयमान-नव-यौवन-मन्द-मत्त-पारावत-पक्ष-क्षेप-पर्यस्त कुसुमस्त-वैकैः, तनुपवन-कम्पित-कोमल-कदली-दल-वीजितैः, अविरल फल-निकरावनत नारिकेरवनैः

फलैति । फलानां भरनिकरेण भारसमूहेन निपीडितानां पीडां प्रापितानां दाडिमानां करकवृक्षाणां नीडेषु तद्वृक्षकुलायेषु प्रसूनाः चटकीभिरुपादिताः कलविद्धाश्चटका येषु तैः तादृशैः । चटकः कलविद्धः स्यात्, इत्यमरः ।

प्रकीडितेति । प्रकीडितं खेलया प्रवृत्तं यत् कपिकुलं वानरसमूहः तस्य करतलताडनैः पाणितला-घातैः तरलितानि कम्पितानि ताडीपुटानि तालीदलानि येषु तैः तादृशैः ।

अन्योन्येति । अन्योन्यं मित्यः कलहकुपिताः कलहकृद्वा ये कपोतपोताः पारावतशिशवः तेषां पञ्चपालीभिः पतत्रपङ्क्तिभिः पातितानि खंसितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषां तैः तादृशैः ।

कृपमेति । कुसुमानां पुष्पाणां रजोराशिना परागतसमूहेन शाराभिः कर्तुरिताभिः रञ्जिताभिरित्यर्थः, सारिकाभिः शुक्रोषिद्धिः आश्रितानि अवलम्बितानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैः तादृशैः ।

शुकेति । शुक्रशतस्य कीरपक्षिणस्य मुखैराननैः नखशिखरैः पुनश्चग्रैश्च शकलितानि खण्डीकृतानि यानि फलानि दाडिमादीनि तैः स्फीताः पूर्णाः तैः तादृशैः ।

जलधरेति । जलधरजलानि मेघसलिलानि तेषु लुब्धा इच्छुकाः नीलत्वसादृश्यात् तमालतरुण्येव तापिच्छवृक्षेव जलधरभ्रान्त्या पूर्वं तदीयजललुब्धा इत्यर्थः, पश्चाच्च विप्रलब्धा जलप्राप्यभावेन प्रतारिता ये मुग्धचातकाः तेषां ध्वानेन कलरवेण मुखरितं वाचालितं तमालपण्डं तापिच्छवृक्षसमूहो येषु तैः ।

इमेति । इभकलभका हस्तित्रिंशद्दूर्ध्वयशिशवाः तैः उञ्जनानि खण्डितानि पल्लवानि किसलयानि यस्य तत्ताडनम्, अत एव वेक्षितं कम्पितं लवलीवल्लयं लवलीवृक्षमण्डलं येषु तैः तादृशैः ।

आलीयेति । आलीयमाना लूणीभावेन विद्यमाना नवयौवनमन्दमत्ताः प्रत्यप्रताप्यमदोन्मत्ता ये पारावताः कपोताः तेषां पक्ष्मेषुः गच्छिष्यैः पर्यस्ता विचिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येषु तैः ।

तन्वितेति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पितैः वेक्षितैः कोमलैर्मुकुलैः कदलीदलैः रम्भापत्रैः वीजिताः कृतव्यजनाः तैः तादृशैः ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं फलनिकरेण फलसमूहेन अवनतानाम् अवनतभ्रीजानां नारिकेराणां नारिकेलवृक्षाणां वनसरण्यं येषु तैः ।

फल खाते ये । फलके भारसे अवनत (लचे) घने अनारोंके वृक्षोंके घोंसलोंमें चटक पक्षिगण चटक शावक प्रसव की थीं । खेलते-कूदते बन्दरोंके कर-प्रहारसे ताल-पत्र हिलने लगते थे । परस्पर कलह होनेसे कुपित हुए कवृत्तरके बच्चोंके पंखोंसे ताडित होकर उनके फूल शर जाते थे । पुष्पके परागोंसे रञ्जित होकर शुक्र-खिरौं (मैना) उनकी चोटी पर बैठी थीं । सैकड़ों शुक्रपक्षिगण (तोते) अपने मुख और नखसे उनके फलोंको टुकड़े टुकड़े कर डालते थे (जिससे वह वन परिपूर्ण हो गया था) । तमाल वृक्षों को मेघ-जल समझकर लोभसे आये हुए-किन्तु पीछे धोखा खाये हुए-मुग्ध चातकपक्षिगण उच्चैः स्वरसे तमाल वनको मुखरित करते थे । हाथीके बच्चोंके द्वारा (खानेके समय) पत्ते तोड़े जानेसे लवलीके वृक्ष कम्पित हो जाते थे । नव-यौवनसे मत्त हुए कवृत्तरके फरफरा कर, चुपचाप बैठने से फूलोंके गुच्छे गिर जाते थे । थोड़ी थोड़ी हवासे सञ्चालित कोमलकेलेके पत्ते पंखेका काम कर रहे थे । फलोंके अधिक भारसे नारियलके वन अवनत हो गये थे । उनके आस-पास कोमल पत्तेवाले सुपारीके वृक्ष

१. ...पीडित... । २. ...विहदाडिमी... । ३. ...नपलकपिकुल... । ४. नाडिपुटैः । ५. कचित् 'कलह' इति पदं नास्ति । ६. ...पोतसंहतिजोलभ... । ७. ...सारिकाभिरशिशुरैः । ८. ...जललवृक्ष... । ९. कुनालीकमान... । १०. ...यौवनमत्त... । ११. ...पर्यस्तस्तवकैः ।

अकठोर-पत्र-पुट पूर्ण-विटपि-परिवृतैः, अनिवारितविहङ्ग-तुण्ड-खण्डित-पिण्डखजूर-जालकैः ;
मदमुख-मधुर-रस-विरावितान्तरैः, अकलित-कलिका-कलाप-दन्तुरैः, अन्तरान्तरा कलास-तर-
ङ्गिणीतरङ्गित-सिकतिल-तल-भूमिभागैः, वनदेवत-करतल-निवह निभमलक्तक-जल-लवण-सिक्त-
मिव किसलयनिकरमत्सुकुमारमुद्रहृद्भिः, ग्रन्थिपर्ण-प्रास-मुदित-चमरीकुल-निषेवित-मूलैः,
कपूर्वागुक्तप्रायैः, इन्द्रायुधैरिव घनावस्थानैः, कुमुदैरिवाद्य-दिनकर-कर-प्रवेश-शिशिराभ्यन्तरैः,

अकठोरैति । अकठोराणि स्रुतुलानि पत्रपुटानि पर्णपुटानि येषां तथोक्तैः पूगविटपिभिः क्रमुकवृक्षैः
परिवृताः च परिवेष्टिताः तैः ।

अनिवारितैति । अनिवारितैः केनाऽप्यप्रतिरुद्धैः विहङ्गैः आकाशगामिभिः पक्षिभिः कर्तृभिः, तुण्डेष्वनुभिः
करणैः खण्डितं खण्डखण्डिकृत्य भवितं पिण्डखजूरानां पिण्डीभूतखजूरफलानां जालकं समूहो येषु तैः ।

मदरैति । मदेन मत्तया सुखराणां शब्दायमानानां मयूरीणां नीलकण्ठीनां मधुरवैर्मनोहरकलवरैः
विराविताणि ससुपञ्चखट्वानि अन्तराणि सन्ध्यदेशा येषां तैः ।

अकलितैति । अकलिता अविकसिता याः कलिकाः कुट्सला तासां कलापेन समूहेन दन्तुरा
उच्चोन्नताः तैः ।

हृद् 'अचकितककोरचङ्गु' इत्याद्यारभ्य 'अकलितकलिकाकलापदन्तुरैः' इत्यन्तं वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ।
केवलं 'जलधरजले' त्यादौ आस्तिमानलङ्कारोऽप्यभिव्यज्यते इत्यधिकम् ।

अन्तरैति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये कलासतरङ्गिणीनां कलासादिस्थनदीनां तरङ्गिनाः समुत्पन्न-
तरङ्गा अपत्य सिकतिला बालुकापुताः तलभूमिभागा अधःप्रदेशा येषां तैः । हृद् छेकानुप्रासः । सिकता
इत्यत्र तद्विसेलञ्च प्रत्ययः ।

वनदेवरेति । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभं रक्तवसादरयात् पाणितलसमूह-
सदृशम् अत एवालकतजलानां यावकसलिलानां लवेर्दिन्दुभिः सिक्तमिव सेवितमिव विद्यमानम्, अति-
सुकुमारम् अत्यन्तस्रुतुलं किसलयनिकरं किसलयपुञ्जम्, लङ्गहन्निर्धारणं कुर्वन्निः ।

हृद् आद्योपमा क्रियोमेधा च, अनयोश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

ग्रन्थोति । ग्रन्थिपर्णानां शुक्लनामकतद्विशेषाणां प्राप्तेन अशनेन मुदितं हर्षितं चम्परीकुलं हरिण-
विशेषसमूहस्तेन निषेवितानि आश्रिताणि मूलानि बुध्नानि येषां तैः । 'ग्रन्थिपर्णं शुक्लं बहूम्' इत्यमरः ।

कपूर्रैति । कपूर्वा अन्तर्गमितवनसारवृक्षाः, अगुरवो राजाह्वं वृक्षाश्च प्रायेण बाहुल्येन येषु तैः ।
'अगुर्वगुरु राजाह्वम्' इति हैमः ।

दन्तुरैति । इन्द्रायुधैः इन्द्रधनुर्भिरिव, घनं सान्द्रम् अवस्थानं स्थितिर्येषां तैः, अन्यत्र तु घनेषु
मेघेषु अवस्थानं येषां तैः ।

कुसुदैरिति । कुसुदैः कैरवैरिव, अदत्तेन दिनकरकरप्रवेशेन सूर्यरश्मिपातेन कारणेन शिशिरं शीत-
लम् अश्वन्तरं मध्यभागो येषां तैः, पादपपद्मे—घनावस्थानेन पर्णकिसलयैर्ध्वप्रदेशावरणात्, कुसुदपद्मे
तु—सङ्कोचेन प्रवेशासम्भवादिध्याशयः ।

लगे ये । कोरि निवारण नहीं करता था इसलिये पक्षीगण चोंचोंसे पिण्डखजूर समूहको कुतर डालते थे । उनके
मध्य भागमें से मरसे शब्द करते मयूरी गणके मधुर स्वर निकलते थे । अविकसित कलिकासमूहसे वे विरमित थे
(अर्थात् उनमें अन्नापुन्य कलियों लग रही थीं) वहां के बालुकामय भूमि पर अर्धमें कलास-पर्वतस्थ नदियों की
तरङ्गोंके हावरे लगते थे । वन-देवताओंके पाणितल समूह (हथेली) के समान अलक्तकके रसकी दूरीसे मानो
गीली हुई हो ऐसे-अत्यन्त कोमल पल्लवसमूह धारण किये (आ रहे) थे । शुक्ल-नामक वृक्ष विशेष का पर्ण भक्षण
कर चमरी हरिणगणके छुण्ड उनकी जब के आगे प्रसन्न-चित्तसे बैठे थे, और उन वृक्षोंके बीचमें कपूर् और
अगर वृक्ष ही अधिकसेल्यक थे । इन्द्रधनुष जिस प्रकार मेघके ऊपरमें रहता है वे वृक्ष भी उसी प्रकार सघन
भावसे स्थित थे; सङ्घटित होनेसे सूर्यरश्मियोंके प्रवेश नहीं होनेके कारण कैरव समूहके अश्वन्तरमें जिस प्रकार
शीतलता रहती है, उसी प्रकार पत्रोंके ऊपर भागसे आवृत होनेसे सूर्यरश्मियोंका प्रवेश नहीं होनेके कारण उन

१...पुल, पूर्णः... । २...विराजितान्तरः चित । ३. आकलित...दन्तुरितैः । ४. ग्रन्थिपर्णक
मासमुदित... । ५. घनावलीस्थानैः । ६...दिनकरप्रवेश... ।

दाशरथिवलैरिवाञ्जननील-नलं परिगतप्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवन्तापसैरिव सन्नि-
हितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलताबद्धपरिकरैः, उदधि-कूल-पुलनेरिव निरन्तरोद्भिन्न-प्रवाल-
लताङ्कुर-जालकैः, अभिषेकसलिलैरिव सर्वोपधिकुमुम-फल-किसलय-सनाथैः, आलेख्यगृहैरिव

दाशेति । दाशरथेः रामचन्द्रस्य बलानि सैन्यानि तैरिव, अञ्जनवत् कज्जलवत् नीलाः कृष्णवर्णा
ये नलाः तत्संज्ञकनृगविशेषाः तैः परिगताः परिवेष्टिताः प्रान्ता अवशिष्टप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र
तु—आञ्जनः अञ्जनात्मजो हनुमान् नीलो नलश्च वानरविशेषौ तैः परिगताः परिगृहीताः प्रान्तः अग्र-
प्रदेशो येषां तैः ।

प्रासादैः ति । प्रासादैः अट्टालिकाभिरिव, पारावतैः कपिभिः कपोतैश्च सह स्थिताः तैः । 'पारावतः
कलशे बाले मकटतिन्दुकैः' इति विश्वः ।

भवन्तेति । भवन्तापसैरिव गृहस्थतपस्विभिरिव, सन्निहिताः समीपवर्तिनः वेत्राणि वेतसलता
असनाः प्रियसालकद्रुमाश्च येषां तैः, अन्यत्र तु सन्निहितानि समीपवर्तिनि वेत्रासनानि वेतसरचितविष्ट-
राणि येषां तैः ।

रुद्रैरिति । रुद्रैः एकादशरुद्रैरिव, नागलताभिः ताम्बूलीभिः बद्धः पूर्णः परिकरो मध्यदेशो येषां तैः,
अन्यत्र तु नागलताभिर्वल्लीवह्मन्बमानैः भुजङ्गैर्वन्दाः परिकराः कटिभागा येषां तैः । 'ताम्बूलवल्ली
ताम्बूली नागवस्वयपि' इत्यमरः ।

उदधीति । उदधिकूलपुलनेरिव समुद्रतटजलोद्भिन्नप्रदेशैरिव, निरन्तरं घनम् उद्भिन्नं प्रकाशितं
प्रवालानां किसलयानां वल्लीप्ररोहाणाञ्च जालकं समूहो येषु तैः, अन्यत्र तु निरन्तरं सततम् उद्भिन्नं
तरङ्गाधातेन उथितं प्रवाललतानां विद्रुममणिपङ्क्तिनाम् अङ्कुरजालकं छद्मदृक्खण्डसमूहो येषु तैः
'प्रवालोज्झी किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ।

अभिषेकेति । अभिषेकसलिलैर्देवादिसनानीयजलैरिव, सर्वोपधीनां सर्वविधफलप्राप्तप्रततीनां
कुसुमैः पुष्पैः फलैः किसलयैः पल्लवैश्च सनाथा युक्तास्तैः, अन्यत्र तु—

'सुरामांसी चचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शशी चम्पकमुस्तश्च सर्वोपधिगणः स्मृतः ॥

इति परिगणितद्रुपसमूहात्मकसर्वोपधिभिः कुसुमैः फलैः किसलयैश्च तत्तच्छास्त्रसूचितैः सना-
थानि युक्तानि तैः ।

आलेख्येति । आलेख्यगृहैश्चिन्नभवन्तैरिव, बहुवर्णैः शुक्लनीलादिभिः चित्राणि आश्रयार्थि पत्राणि
पत्रा येषां तथोक्तानां शकुनीनां पक्षिणां शतेन समुदायेन शोभिताः भूषितास्तैः, अन्यत्र तु—बहुभिर्वर्णै-
र्येकैरङ्गैः चित्रेषु आलेख्येषु यानि पत्राणि बाह्यानि हस्यश्वादीनि शकुनयः पक्षिणश्च तेषां शतेन समु-
दायेन शोभितैर्भूषितैः । 'पत्रं तु वाहने पर्णं पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ।

वृक्षों का अन्त्यन्तर भाग शीतल था; रामचन्द्रजीके सैन्यगण का अग्रभाग जिस प्रकार हनुमान, नल और नील द्वारा
अभिहित था; उसी प्रकार उन वृक्षोंका प्रान्त भाग भी अञ्जन (कज्जल) के समान नीलवर्ण इयाम् तृणसे परिवेष्टित
था; अट्टालिकामें जिस प्रकार कपोतगण रहते हैं, उन वृक्षसमूहोंमें भी उसीप्रकार वानरगण थे; गृहस्थ तपस्विगणके
समीपमें जिस प्रकार वेत्रासन रहते हैं, उन वृक्षोंके समीपमें भी उसी प्रकार वेतल-वैत, और असन-प्रियसालक
वृक्ष थे; रुद्रगणका कटिदेश (कमर) जिसप्रकार लताके समान लम्बमान सर्पद्वारा बद्ध रहता है उन वृक्षोंका
मध्यस्थान भी उसी प्रकार ताम्बूललतासे बद्ध (परिपूर्ण) था; समुद्र-तीरके समीपवर्ती पुलिनमें जिस प्रकार
तरङ्गके आघातसे निरन्तर ही श्रेणीबद्ध भावसे प्रवाल-मणिके खण्डसमूह आकर निकलते हैं, उन वृक्षोंके मध्यमें
भी उसी प्रकार पल्लव और लताके अङ्कुर (नवीन पत्ते और कोंपल) सघन भावसे निकलते थे; देवता और राज-
गणके स्नानीय जल जिसप्रकार सर्वोपधि (सुरा मांसी-प्रभृति) पुष्प, फल और पल्लव-संयुक्त रहता है वे वृक्ष भी
उसीप्रकार सर्वोपधिके (फल पत्र जाने पर जो लतायें सुरक्षा जाती हैं, उन सब लताके) पुष्प, फल और
पल्लवसे संयुक्त थे; चित्रशाला जिसप्रकार नानाविध वर्णद्वारा चित्रित इस्ति-अश्वप्रभृति वाहनके पर्व पक्षीके चित्र-

बहु-वर्ण-चित्र-पत्र-शकुनि-शतशोभितैः^१ कुरुभिरिव भारद्वाजोपसेवितैः^२ महासमरमुखैरिव पुत्राग-समाकृष्ट-शिलीमुखैः^३ महः करिभिरिव प्रलम्ब-बाल-पल्लव-स्पृष्ट-भूतलैः^४ अप्रमत्तपार्थिवैरिव पट्यन्तावस्थित-बहुगुल्मकैः^५ दंशितैरिव अमर-सङ्घातैः कवचावृतकायैः^६ प्रमाणाभिमुखैरिव वानर-कराङ्गुलि-स्पृष्ट-गुह्यैः^७ अवनिपातशयनैरिव सिद्धपादाङ्किततलैः^८ आरव्यपञ्चतपः-

कुरुभिरिव कुरवो दुर्घोषनादयस्तेरिव, भारद्वाजेन व्याघ्राटपङ्क्तिना द्रोणाचार्येण च उपसेवितैः अधिष्ठितैः । भारद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटस्थविहङ्गमैः इति मेदिनी ।

महति । महासमरो महासंप्रानः तस्य मुखैः प्रारम्भैरिव, पुत्रागैर्नागकेशरकुलमैः समाकृष्टाः स्वमधु-लोभेनानीताः शिलीमुखा मधुपा येषु तैः, अन्यत्र पुत्रागैः पुंगवैः समाकृष्टाः समाकृष्य प्रापिताः, शिली-मुखा बाणा येषु तैः । तत्र शरणागमस्यधिकत्वादेव पुत्रागैर्नयनम् । अतएव 'महासमरो' स्वभिहितमित्या-शयः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेणिनिःसारणास्ययोः' इत्यनेकार्थः । 'नागकेशरपुत्रागनागदन्तकमस्तके' इति मेदिनी । 'अलिबाणी शिलीमुखौ' इत्यमरः ।

महति । महाकरिभिर्गजश्रेष्ठैरिव, प्रलम्बैर्लम्बमानैः बालपल्लवैः प्रत्यग्रक्षिसलयैः स्पृष्टानि सङ्घट्टितानि मूलानि अघःप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—प्रलम्बैरायतैः बालपल्लवैः विस्तृतलाङ्गूलैः स्पृष्टानि भूतलानि येषां तैः । 'बालः कचे शिशौ मुखे' हीवेरेऽश्वेषपुच्छयोः इति विश्वः ।

अप्रमत्तैः । अप्रमत्ताः सावधाना ये पार्थिवा भूपतयस्तेरिव, पर्यन्ते प्रान्तदेशे राज्यसीमान्ते च अवस्थिता विद्यमाना बहवोऽनेके गुल्माः स्तरग्याः प्रकाण्डा इत्यर्थः सेनानिवेशाश्च येषां तैः । 'गुह्यमः स्तम्भे प्लीडि बहूस्तेनयोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः ।

दंशितैरिव । दंशितैः सङ्ग्रामसज्जैर्लोकैरिव, अमरसङ्घाताः पुष्परसलोभेनोपनिष्ठअमरवृन्दाः कवचानीव वर्माणीव तैः आवृतकाया आच्छादितदेहास्तैः, अन्यत्र तु—अमरसङ्घातवत् अमरगभवत् कवचैः तद्दृच्छुद्धावमर्गवर्गमभिरित्यर्थः, आवृतकाया येषां तैः । 'सङ्घो बसितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः' इत्यमरः ।

प्रमाणाभिः । प्रमाणाभिमुखैः सुवर्णादितोलनप्रवृत्तैर्लोकैरिव, वानरैः कपिभिः कर्तुमभिः कराङ्गुलिभिः करशस्त्राभिः करणैः स्पृष्टा आङ्गुष्ठा गुञ्जाः कृष्णला येस्तैः सुवर्णादितोलनकाले सर्वैरेव गुञ्जा उपादत्तैः ।

अवनीतैः । अवनिपातशयनैरिव नरपतितस्पर्शैरिव, सिंहानां व्युगेन्द्राणां पादक्षरणचिह्नैः अङ्कितानि चिह्नितानि तलानि तरुतलानि येषां तैः, अन्यत्र तु—सिंहानां पादैरिव पादैः पश्यङ्गपादकैः अङ्कितानि चिह्नितानि तलानि निम्नवर्तिशयनतलानि येषां तैः ।

आरव्यैः । आरव्या पञ्चतपःक्रिया पञ्चासिसाधनकर्म येस्तैः तपस्विभिस्तापसैरिव, ग्रीष्मर्षौ स्वविष्टराणां चतुष्कोणेषु चत्वारः प्रवलिताग्रय ऊर्ध्वं च सूर्यं एवं कृत्वा ये तपस्यां कुर्वन्ति ते पञ्चतपस

समूहस्य शोभित रङ्गात् ई, वे वृक्ष भा उत्तीर्णकार अनेकविध वर्णतः चित्रित-पक्ष-समन्वित पक्षिणोस्य शोभित ये; दुर्योधन प्रभृति कुलवंशीयगण जितप्रकार द्रोणाचार्यद्वारा सेवित ये, वे वृक्ष भा उत्तीर्णकार भारद्वाज पक्षीद्वारा सेवित ये; महाशुद्धके प्रारम्भमें जितप्रकार हाथियोंकी तरफ बाण फेंके जाते हैं, वे वृक्ष भा उत्तीर्णकार नागकेसर (मौलसरी) फूलके मध्यसे अमरोंका आकर्षण करते ये; बड़े बड़े हाथियोंके बड़े पूँछको बालोंकी नोक जितप्रकार भूतल-स्पर्श करते थीं, उन वृक्षोंके नये तये पृष्ठव उत्तीर्णकार झुक झुककर भूतस्पर्श करते ये; अप्रमत्त राजाओंके राज्यके सीमान्तमें जितप्रकार बहुत सेनानिवेश रहता है, उस वृक्षसमूहके प्रान्तभागमें भी उत्तीर्णकार बहुत से शाखा-पत्रविहीन वृक्ष ये; सङ्ग्राममें सज्जित वीरगणका शरीर जितप्रकार अमरसमूहके समान कृष्णवर्ण कवच-द्वारा आवृत (ढका हुआ) रहता है, उस वृक्षसमूहके सब स्थान भी उत्तीर्णकार कवचके समान अमरसमूहद्वारा आवृत ये; सुवर्ण तौलनेमें लोग जितप्रकार वानरके समान हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुञ्जा स्पर्श करते (चिरमिटी उठाते) हैं, उत्तीर्णकार उस वृक्षसमूहके मध्यमें भी वानरगण हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुञ्जा स्पर्श करते (चिरमिटी उठाते) ये; राजाओंकी शय्याकी नीचेका पर्यङ्क जितप्रकार सिंहके पादके समान पावसे संयुक्त रहता है, उस वृक्षसमूहके नीचेका स्थान भी उत्तीर्णकार सिंहके पादचिह्नसे चिह्नित था; जहाँ पञ्चासिसाधनरूप तपस्या आरम्भ होती है, वहाँ जितप्रकार पञ्चासि-साधन करनेवाले अधिसमूहसे परिवेष्टित रहते हैं, वे वृक्षसमूह भी उत्तीर्णकार

१.***संशोभितैः ।

२. भारद्वाजद्विजोपसेवितैः ।

३.***सम्पात...

४. प्रयाणाभिमुखैरिव ।

५.***अङ्किततरुतलैः ।

क्रियैरिवोच्छिखशिखिमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहसु-
निभिरिव जटालबालकमण्डलधरैः, इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः, पादपैः परिवृतं चन्द्र-
प्रभनाम्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं
तल्लभागसन्निविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत् ।

तच्च पवनोद्भूतैः इतस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः धवलीक्रियमाणकायः
पशुपतिदर्शनहेतोर्बैसादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतम्, आयतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः

इत्यभिधीयन्ते तैरिवेत्यर्थः, उद्धृताः शिखाश्चूडा ज्वालाश्च यस्य तेन शिखिमण्डलेन मयूरसमूहेन वह्निगणेन
च परिवृताः परिवेष्टितास्तैः ।

दीक्षितैरिति । दीक्षितैः यज्ञे गृहीतव्रतैर्यजमानैरिव, कृतं विहितं कृष्णसारैर्युगविशेषैः कर्तुंभिः,
विषाणैः शृङ्गैः करणैः कण्डूयनं येषां तैः, अन्यत्र तु—कृतं कृष्णसारविषाणैर्युगविशेषशृङ्गैः कण्डूयनं शरीर-
खर्जनं येस्तैः । यज्ञे सज्जातदीक्षानां कृष्णसारविषाणैर्याग्नखर्जनप्रतिपादनादित्याशयः । तथा च श्रुतिः—
'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति । 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जः कण्डूया' इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

जरदिति । जरन्तो बुद्धा ये गृहमुनयो गृहस्थतपस्विनः तैरिव, जटासु मूलेषु आलवालानां सलिला-
भाराणां मण्डलं समुदायं धरन्तीति तैः, अन्यत्र तु—जटालं जटायुक्तं बालकमण्डलं बालकगणं धरन्ति
परिरक्षयन्तीति तैः । तेषां वारपुक्ततया सुतजननसम्भव इत्यवधेयम् । 'मूले लक्षकञ्चे जटा' इत्यमरः ।

इन्द्रेति । इन्द्रजालिकैर्मयिकैर्लोकेरिव, दृष्टिहारिभिः मनोज्ञस्वास्त्रोचनाकविभिः अन्यत्र तु प्रकृत्या जनानां
यथायथदृष्टिसामर्थ्यहारिभिः । इह 'इन्द्रायुधैरिव' इत्यारभ्य 'इन्द्रजालिकैरिव' इत्यन्तं पूर्णापमालङ्कारः ।

पादपैरिति । पादपैः उक्तविशेषणयुक्तैर्धूपैः परिवृतं परिवेष्टितम् । तस्य सरसः पश्चिमे तीरे प्रतीक्यां
तटे ज्योत्स्नावदातया चन्द्रिकावच्छुभ्रतया प्रभया स्वकान्त्या तं प्रदेशं तत्पार्श्ववर्तिभूभागं धवलयतः
शुभ्रं विदधतः, चन्द्रप्रभनाम्नश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य कैलासपथ्यन्तपर्वतस्य तलभागसन्नि-
विष्टम् अधोभागसंस्थितं भगवतः सर्वसमर्थस्य शूलपाणेः महेश्वरस्य, शून्यं जनवर्जितं सिद्धायतनं
लोकसिद्धिप्राप्तिभवनम् अपश्यत् दृष्टवान् ।

तथेति । तदायतनं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च शश्वकम् अन्नाक्षीदिति सम्बन्धः । पवनेन वायुना
उद्धतैः परिचालितैः इतस्ततः समापतद्भिः यत्र तत्र निपतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः केतकीपुष्पसमर्थवर्ति-
परागसमूहैः धवलीक्रियमाणः श्वेतीक्रियमाणः कायः शरीरं यस्य सः तादृशः, अत एव पशुपतिदर्शनहेतोः
महेश्वरावलोकनार्थं केतकीगर्भधूलिपटलैरिव बलात् हटात् भस्मव्रतम् अवयवेषु विभूतिधारणनियमं प्रति-
पाद्यमानं अङ्गीक्रियमाणं इव सन् । पशुपतिपूजने भस्मधारणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः—

श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥
विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥

तथा तदायतनप्रवेशपुण्यैः सिद्धायतनप्रवेशसुकृतैः परिगृह्यमाण आश्लिष्यमाण इव च सन् । इह
'प्रतिपाद्यमान इव' 'परिगृह्यमाण इव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

जैवी शिखाबाले मयूरगणसे परिवेष्टिते ये; यन्मं दीक्षितं होकर यजमानगण जितप्रकार शरीर-खुजलने पर
कृष्णसार (शुग) के सींगसे शरीर खुजलाते हैं, वे वृक्ष भी उसीप्रकार कृष्णसारगणके सींगोंसे खुजलाये जाते थे; बुद्ध
गृहस्थ मुनिगण जितप्रकार जटावारी बालकोंका परिपालन करते हैं, उन वृक्षों भी उसीप्रकार आलबालोंको
धारण भिजे हैं—अर्थात् जड़के पास जटायें हैं और थाले बने हुए हैं; ऐन्द्रजालिकागण जैसे अपनी क्षमताबलसे
लोगोंके देखनेकी शक्ति हर लेते हैं, वे वृक्ष भी उसी प्रकार सुन्दर होने से दृष्टिका आकर्षण करते थे ।

चन्द्रपीठने जाकर उस मन्दिरके अन्दर प्रवेश किया, उस समय वायुसे उड़कर इधर उधरसे आए हुए केत-
कीकुसुमके अभ्यन्तरके परागसे चन्द्रापीठका शरीर धवलवर्ण हो जानेके कारण ऐसा प्रतीत हो रहा था कि उससे मानो
महादेवके दर्शनके लिए बलात्कार अपने शरीर पर भस्मकी लगा लिया हो और मन्दिरमें प्रवेश करनेके पुण्य ही ने

१. दीर्घजटा, ...कमण्डलुधरैः । २. भूतलम् ।

नोदधूतैः पवनोद्भूतैः । ५. ...धूलिभिः, धूलिधवलैः ।

३. कचित् शून्यमिति पदं नोपलभ्यते । ४. पव-

प्रविश्याद्वाधीनं चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धतेः त्रिद्वारद्वलशिखर-
गलज्जलविन्दुभिः ऊर्ध्वविपाटित-चन्द्रबिम्बद्वलैरिव निजान्द्रासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव
पाञ्चजन्मसहोदरैरिव क्षीरोदद्वयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाम्बिनी-
पुण्डरीकैः कृताञ्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्,
चराचरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं ध्यम्बकम् ।

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीभासीनाम्^१, उपरचितत्रह्मासनाम्, अतिविस्ता-

चतुरिति । चत्वारश्चतुःसंख्याकाः स्तम्भाः स्थूणा यस्याः सा चतुःस्तम्भा या स्फटिकमण्डपिका
चन्द्रकालस्तम्बलघुमण्डपः तस्याः तलेऽधःप्रदेशे प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । ध्यम्बकमित्यस्य विशेषणमेतत् ।
अचिरोद्धतेः स्वरूपकालोत्थातैः अत एव च ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रदेशे विपाटितस्य विदारितस्य चन्द्रबिम्बस्य
शशिमण्डलस्य दलेः खण्डैरिव विद्यमानैः तेषामेवपि पोषूपविन्दुनिःसरणादित्याशयः । निजस्य स्वकीयस्य
शिवसम्बन्धिन इत्यर्थः । अदृशस्य महतो हासस्य अवयवैरिव । शेषस्य नागाधिपतेः फणानां फटानां
शकलैः खण्डैरिव, तेषामपि स्वच्छत्वाद्गोलसदृशत्वाच्चैराशयः । पाञ्चजन्मः पातालोपलो लक्ष्मीपतेः शङ्खः
तस्य सहोदरैः एकोदरसमुत्पन्नभ्रातृभिरिव स्वच्छः खण्डैः तालाकारत्वादित्याशयः । इह^२ चन्द्रबिम्बद्वलै-
रिव^३ 'निजान्द्रासावयवैरिव' शेषफणाशकलैरिव 'पाञ्चजन्मसहोदरैरिव' सर्वत्र जायुष्येचालङ्कारः ।
क्षीरोदस्य दुग्धसिन्धोः हृदयाकारैः हृद्युगण्डकमण्डपैः तुल्यभेदत्वादित्यभिप्रायः । इहाधीनाम् । तथा
उपपादितो निरीञ्जनां विहितो मौक्तिकमुकुटविभ्रमः स्वेयु रलोद्भवमयकिरीटभ्रान्तियैस्तैः ।
इदं आनिर्मानलङ्कारः । शुचिभिः पुरैः मन्थकिनीपुण्डरीकैः आकाशगङ्गासमुत्पन्नशुभ्रकमलैः, कृता
विहिता अर्चना पूजा यस्य तं तादृशम् । अमलया स्वच्छया मुक्तासिन्धया रसोद्भवतुल्यशुभ्रापाषाणेन
घटितं रचितं लिङ्गं स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, चराचरि मुक्तासि यस्य स तं चतुर्मुखं भगवन्तं माहात्म्य-
वान्तं ध्यम्बकं शिवम् । ननु भगवतो महेश्वरस्य पञ्चवक्त्रवर्णनं लोके प्रसिद्धिस्तत्कथमत्र चतुर्मुखत्वोप-
पादनमिति चेत् ? अत्राहुः—

‘तद्व्यंशाराः सञ्जातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः । पञ्चकेशरागौराङ्गाकाशो ब्रह्मा महेश्वरः ॥’

इति कालिकापुराण- (द्वादशाध्याय) वचनाच्चतुर्मुखो अपि शिवस्य मूर्तिरिति प्रतिपादनेनोक्तं-
ह्यानिरयकाश्चात् ।

तत्वेति । किञ्चेति चार्थः । तस्य ध्यम्बकस्य दक्षिणां यास्याभिमुखीं मूर्तिं प्रतिमाश्च आश्रित्य अव-
लम्ब्य अभिमुखीय भासीनां तत्समचे उत्तरमुखीं सर्तीं तिर्गणाम्, ‘प्रतिपक्षपाशुपतव्रतां कन्यां ददर्श-
ह्यतिदूरस्थायिन्मा क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयकवचनान्तानि पदानि कन्यकामित्यस्य विशेषणानि ।
उपरचितैति । उपरचितं विहितं ब्रह्मणः प्रजापतेः आसन्नमिव आसन्नं यथा तां तादृशीं कमलासनो-
पविष्टामित्यर्थः ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिशयप्रसरणशीलेन सर्वविद्यमुखानां प्लावकेन आच्छादकेन, प्रलय-

मानो उते आलिङ्गन कर (धेर) लिया हो । वहाँ उसने चराचरके गुरु, समस्त त्रिभुवनवन्दित-चरण भगवान्
चतुर्मुखी महादेवको देखा । उनका लिङ्ग विर्मल मुक्ताके समान भेदवर्ण प्रस्तरद्वारा निर्माण किया हुआ था ।
उत्ते चार स्तम्भवाले छोटेसे स्फटिकमय मण्डपमें स्थापित किया गया था और आकाशगङ्गासे तत्काज तोड़े हुए,
अत्यधिक आद्र, दलाप्रसे जलकी बूँदें टपकते पवित्र देवतकमलोंसे उसकी पूजा की गई थी । वे देवतकमलोंके ऊपर
भागने विदारित होने पर चन्द्रमण्डलके खण्डसमूह (टुकड़ों) के समान, अपने (महादेवके) अदृशस्यके
(टुकड़ोंके हँसीके) अवयवोंके समान, शेषनागाके कणाके टुकड़ोंके समान, पाञ्चजन्म शङ्खके सहोदरोंके समान
एवं क्षीरसमुद्रके हृदयके समान थे तथा उन्हें देखकर मोतीके मुकुटों की भांति होती थी ।

चन्द्रापीठने उनकी दक्षिणामूर्तिके सामने ब्रह्मासन और पाशुपत-व्रत धारण करके बैठी हुई एक कन्याको

१. अचिरोद्धतेः । २. आद्राद्रिदलं, आद्राद्रिशेखरं । ३. अभिमुखभासीनाम् ।

रिणा सर्वदिङ्माखण्डावकेन प्रलय-परिप्लुत-क्षीरपयोधि-पूर-पाण्डुरेण अतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेव सर्वतो विसर्पतां पादपान्तरैस्त्रिस्तोतोजलनिभेन पिण्डीभूय वहतेव देहप्रभावि-
तानेन सगिरिकाननं चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवलयन्तीं कैलासगिरिम्, अन्तर्दृष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेह-
तया स्फटिकगुह्यगतामिव दुग्धसलिलमग्नमिव विमलचीनांशुकान्तरितामिव आदर्शतल्लस-
क्रान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुट-विभाव्यमानावयवाम्, पञ्चमहाभूतमय

काले कल्पान्तसमये परिप्लुतस्य उद्वेलितस्य क्षीरपयोधेः दुग्धसमुद्रस्य पूरवत् प्रवाहवत् पाण्डुरेण श्वेतवर्णेन। सर्वतो विसर्पता परितः प्रसरता, अतिदीर्घकालसञ्चितेन अतिविस्तृतसमयैकत्रीकृतेन तपो-
राशिना तपःसमूहेनैव विद्यमानेन। त्रिस्तोतसो विद्यद्भङ्गाया जलनिभेन सलिलसदृशेन। पादपान्तरैः
तरुणामन्तरालदेशैः पिण्डीभूय समूहीभूय प्रसरणे तद्विभिः प्रतिबन्धकताचरणात् मिथः समूहीभूय
वहतेव, देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिपरम्परया सगिरिकाननं सपर्वतवनं तं प्रदेशं चन्द्रमयमिव कुर्वतीं
विदधतीम्, तत्क्रान्तेर्धवलवादिष्यभिप्रायः।

इह.....‘क्षीरपयोधेः पूर्ववत् शुभ्रवर्णेन’ इत्यत्र लुप्तोपमा, ‘तपोराशिनेव’ इत्यत्र तपसः शास्त्रीय-
क्लेशरूपत्वेन गुणस्वाद्गुणोत्प्रेक्षा, ‘त्रिस्तोतसो जलनिभेन’ इत्यत्र आर्थोपमा। ‘...पिण्डीभूय वहतेव, इत्यत्र
क्रियोत्प्रेक्षा। ‘चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा गुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः।

अन्येति। अन्यथा भिन्नप्रकारेणैव देहप्रभयैव कैलासगिरिं रजतादि धवलयन्तीं स्वतः शुभ्रमपि
पुनः कृत्रिमश्वेतिमानमापाद्यन्तीमिव विद्यमानाम्। प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा।

अन्तरिति। दृष्टुरपि विलोकयितुरपि जनस्य अन्तःशरीराभ्यन्तरे लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्ग-
गतेन देहप्रभावितानेन मनश्चितं श्वेतिमानं धवलमानं नयन्तीं प्रापयन्तीमिव विद्यमानाम्। केवलवालो-
कनेनैव विलोकयितुंश्रितस्य सन्तोषेण प्रसन्नत्वादित्याशयः। क्रियोत्प्रेक्षा।

अतिधवलेति। अतिधवलया अत्यन्तशुभ्रया प्रभया कान्त्या परिगतो व्याप्तो देहो शरीरं यस्या-
स्तस्या भावस्तथा कारणेन, स्फटिकगुह्यगतामिव स्फटिकमणिभवनप्रासामिव, दुग्धसलिलमग्नमिव क्षीरो-
द्वृष्टितामिव, विमलचीनांशुकान्तरितामिव निर्मलसूपमवच्छविशेषाद्भुतामिव, आदर्शतले दर्पणे संक्रान्तां
प्रतिबिम्बितामिव, तथा शरदभ्रपटलेन शरत्कालीनस्वच्छमेघसमूहेन तिरस्कृतामन्तर्हितामिव, अत एव
प्रभाचरणत्वात् अपरिस्फुटम् अस्पष्टं यथा स्यात्तथा विभाव्यमाना ज्ञायमाना अवयवा अङ्गप्रत्यङ्गानि यस्या-
स्ताम्। इह पञ्चक्रियोत्प्रेक्षाणां मिथो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात्संछतिः।

पञ्चेति। पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्येतेजोवाय्वाकाशस्वरूपं द्रव्यात्मकम् अङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं
देहरचनासामग्रीसमुदायम् अपहाय परित्यज्य प्रजापतिना केवलेन एकेन धवलगुणेन शुभ्रगुणेन उत्पा-

देष्टा। उसके शरीरका कान्ति प्रवाह अतिविस्तृत रूपसे निकलकर सभी दिशाओंको प्लावित करता (डूबाता) था, प्रलय-
कालीन उद्वेलित (उमड़े) क्षीरसमुद्रके प्रवाहके समान शुभ्रवर्ण था, सर्वदिग्व्यापी दीर्घकाल सञ्चित तपस्या-राशिके
समान विराजमान था एवं आकाशगङ्गाके जलप्रवाहके समान धुँधोंके बीच-बीचमें एकत्र संमिलित होकर बह रहा
था, इस प्रकार शरीरको प्रभाद्वारा वह मानो पर्वत और वनके सहित उस प्रदेशको समूचे चन्द्ररिममय करती
(पाठान्तरे हार्थी दौतिका बना हो ऐसा कर देती) थी, कैलाश पर्वतको अन्य प्रकारसे ही मानो धवलित करती
थी, उस कन्याको केवल देखनेसे ही उसके शरीरका कान्तिप्रवाह देखनेवालेके नयनमार्गके भीतरसे प्रवेश करके
ही मानो मन पर्वत शुभ्रवर्ण कर देती थी। अत्यन्त धवलवर्ण प्रभापुञ्जसे उसका शरीर परिवेष्टित होनेके कारण
अङ्ग-प्रत्यङ्ग स्पष्टरूपसे देखनेमें नहीं आते थे, अतएव वह, मानो स्फटिक-मय गुह्यके अभ्यन्तरमें बैठी हो, दुग्ध-
मिश्रित जलमें निमग्न हो, निर्मल चीनदेशीय महीन वस्त्रसे आच्छादित हो, दर्पणके अभ्यन्तरमें प्रतिबिम्बित हो
एवं शरत्कालीन मेघसमूहसे आवृत हो ऐसी प्रतीति होती थी। विधाताने पञ्चमहाभूतस्वरूप द्रव्यात्मक शरीर-

१. ‘विप्लुत’। २. ‘पयःपूरपाण्डुरेण’। ३. तपोराशिनेव विसर्पता। ४. दन्ममयमिव, हतमयममिव।

५. लोचनपथं प्रविश्य, ‘प्रविष्टेव’। ६. अतिवहल’। ७. ‘जैलांशुकान्तरितामिव’। ८. परिस्फुट’।

मपहाय द्रव्यात्मकमङ्गल-निष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणैर्नैव केवलमेतदपदिताम्, दक्षा-
ध्वर-क्रियामिवोद्धृत-गण-कच-प्रह-भयोपसेवितप्रयम्बकाम्, निरन्तरमस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी
रतिमिव मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदधि-देवतामिव सहवास-
परिचित-हर-चन्द्रलेखोत्कण्ठाकृष्टाम्, इन्दुमूर्तिमिव स्वभांतु-भयकृत-त्रिनयन-शरण-नाम-
नाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठित-शितिकण्ठचिन्तितोपनताम्, पशु-
पति-दक्षिण-मुख-हासच्छविमिव बहिरागत्य कृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिव रुद्रेद्वयूलनभूमिम्

दितो निर्मितामिव पृथिव्यादिसामप्रयुक्ते तु तद्गुणानां नीलपीतादनामप्यत्र सम्मलेन एवविषशो-
कस्यासम्भववादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दक्षेति । उद्धतैर्बलमन्तितैः गणैः प्रमथादिभिर्गणैः कचप्रहः केशाकर्षणं तस्माद् भयेन प्राप्तेन उपसेवितः
रक्षणार्थमवलम्बितः श्वम्बको महेश्वरो यथा तां तादृशीम्, दक्षस्य प्रजापतेः अध्वरक्रिया यज्ञकर्म तामिव
विद्यमानाम्, तस्या अप्यत्युत्कटधर्मरूपत्वेन शुश्रूषादित्यभिप्रायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

पुरा किल दक्षप्रजापतिना शङ्करापमानार्थमेवाध्वरः समारब्धस्तत्र महेशोऽनाहूत इति विज्ञाय
तद्गुणाः समेभ्य तमध्वरं विनाशयामासुरिति पौराणिकी कथा ।

निरन्तरेति । मदनदेहनिमित्तं भूयोऽपि स्वामितः कामस्य शरीरप्राप्त्यर्थं यद् हरस्य शम्भोः
प्रसादनं तदर्थं तस्मिन्नायं आगृहीतहराराधनां प्रारब्धमहेशोपासनाम् अत एवानवतभूतिधारणेन
शुश्रूषाशरीरं रतिं कामपत्नीमिव विद्यमानाम् । यश्चात्र 'हर' पदस्य द्विवारमुदाघनेन पुनरुक्ततादोषः समा-
पतति स चागृहीततदाराधनामिति पाठविधानेन परिहार्यः ।

क्षीरोदधि । सहवासेन एकस्मिन् क्षीरसमुद्रे मन्थनाप्रागवस्थानेन परिचिता ज्ञाता या हरललाटस्था
महेशभालस्था चन्द्रलेखा शशिकला तस्या उत्कण्ठया आकृष्टाश् आकर्षितां क्षीरोदस्य हृत्पात्रबुधैः
अधिदेवतामिव अधिष्ठात्रीं देवीमिव, अत्यधिकश्वेतक्षीरसमुदाधिष्ठातृत्वात्तस्या अपि अत्यधिकश्वेतसम्भ-
वादित्याशयः ।

शक्ति । स्वभावेन राहोर्व्यो भयस्त्रासस्तेन कृतं विहितं त्रिनयनस्य शङ्करस्य शरणगमनं गुह्यगमनं
यथा ताम् हृन्मोक्षद्वयस्य मूर्तिः शरीरमिव । 'शरणं गुह्यरक्षितोः' इत्यमरः द्रव्योत्प्रेक्षा ।

ऐरावतेति । गजाजिनं हस्तचर्म तस्य अवगुण्ठने परिधाने उत्कण्ठितो हस्तचर्मप्रियवद्वाहसुको
यः शितिकण्ठो महादेवस्तेन चिन्तितो समीहिता अनन्तरमेव उपनता उपस्थिता ताम्, ऐरावतस्य सुरा-
धिपश्वेतगजस्य देहच्छविं वपुःप्राप्तिमिव विद्यमानाम् । गुणोत्प्रेक्षा ।

पथिति । स्वस्थानाम्मुखाच्च बहिरागत्य कृतं विहितम् अवस्थानं स्थितिर्यथा ताम्, पशुपतेः महे-
श्वरस्य दक्षिणमुखे तत्रत्यपशुपतेश्चतुर्मुखत्वाच्चिणदिक्स्थायिवदने यो हासो हास्यं तस्य क्षुब्धं शोभासिव
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

शरीरि । शरीरिणीं नारीदेहधारिणीं सतीम् आविर्भूतां प्रकटीभूतां रुद्रस्य शङ्करस्य उद्वयूलनभूमिं
शरीरमर्दनसमये रजोभूय प्रयुनशरीरमस्मेव । जात्युत्प्रेक्षा ।

निर्माणोपयोगी सामग्रीसमूह परित्याग कर श्वेतगुणद्वारा ही मानो उसका निर्माण किया था । उद्धत प्रकृतिवाले
प्रमथगणके द्वारा केश खींचे जानेके भयसे दक्षकी यज्ञक्रिया ही मानो आत्मरक्षाके लिए महादेवकी सेवा करने आई
हो; फिरसे कामदेवके शरीरके निमित्त शिवको प्रसन्न करनेके लिये रति देवी (कामपत्नी) मानो उनके आराधनमें
प्रवृत्त होकर निरन्तर मस्मोल्लुण्ठन करनेसे श्वेताङ्गी होकर बहो रहती हो; पहले एकत्र वास करनेसे परिचित
शङ्करके ललाटस्थ चन्द्रकलाके साथ मिलनेकी उत्कण्ठाने आकृष्ट होकर ही मानो क्षीरसमुद्रकी अधिष्ठात्री देवी आई
हो; राहुके भयसे चन्द्रकी मूर्ति मानो महादेवके शरणपत्र हुई हो; गज-चर्म ओढ़नेके लिए उत्कण्ठित होकर
महादेवकी चिन्ता करते ही उपस्थित हुई ऐरावतहस्तीके देहप्रभाके समान हो; महादेवके दक्षिण मुखकी हास्य-
शोभा मानो बाहर निकलकर बैठी हो; अङ्गमर्दन करनेके समयमें शङ्करके अङ्गकी भ्रम-भूलिथी मानो क्षी-मूर्ति

१.***मङ्गल*** । २. अध्वर*** । ३. उद्वयूल*** । ४. कवि 'निरन्तरमस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी' इति
पाठो न विद्यते । ५. क्षीरोदधिः*** । ६.***लेखोत्कण्ठाकृष्टाम् । ७.***शरणगमनम् । ८. बहिर्निर्गत्य,
इव निर्गत्य । ९. हरीद्वयूलनभूमिम् ।

आविर्भूताम्, उगोस्त्वामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमनःशुद्धिमिव कृत-
देहपरिग्रहाम्, कार्तिकेयकौमारव्रतक्रियामिव मूर्तिमतीम्, गिरीशं वृषभ, देहयुतिमिव पृथ-
ग्वस्थिताम्, आयतन-नक्तु-कुसुम-समृद्धिमिव शङ्कराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहतपः-
सिद्धिमिव महीतलमवतीर्णीम्, आदियुगप्रजापतिकीर्त्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्,
त्रयीमिव कलियुग-ध्वस्त-धर्मशोक-गृहीत-वनवासाम्, आगामि-कृतयुगवीजकलामिव प्रमदा-
रूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजन-ध्यानसम्पदम्, अमर-गज-वीथिमिवाभ्राङ्गाभ्यागम-
नेपत्तिताम्, कैलासस्थिमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपत्तिताम्, श्वेतद्वीप-लक्ष्मीमिवान्य-

योस्त्वामिति । हरस्य महादेवस्य कण्ठे योऽन्धकारः अन्धकारसदृशकृष्णवर्णः तस्य विघट्टनोद्यमनेन
स्वयं दूरीकरणप्रयत्नेन प्राप्तं तत्कण्ठत एवोपगतां योस्त्वामिति प्रभासिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

गौरीति । कृतदेहपरिग्रहां विहितशरीरस्वीकारां गौरीः सती मूर्द्धन्यायाः पावत्याः मनःशुद्धिं चित्त-
पवित्रतामिव । पूर्वोत्प्रेक्षा ।

कीर्त्तीति । मूर्तिमतीं सशरीरां कार्तिकेयस्य षडाननस्य कौमारव्रतक्रियां ब्रह्मवर्चनियमावुद्यमानामिव ।
क्रियोत्प्रेक्षा । हृक्कृतस्य मलिनतया निरूपणीयत्वात्तद्विरुद्धस्य सुकृतस्य तु श्वेततत्त्वैव निरूपणौचित्या-
देवमभिधानमित्यवधेयम् ।

गिरीति । पृथग्व्यवस्थितां शरीराद्वहिर्निर्गत्य पृथग्बिद्यमानां गिरीशवृषभस्य महेशवृषस्य देहयुतिः
शरीरकान्तिरिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आयतनेति । शङ्करस्य शिवस्य अभ्यर्चनाय पूजनाय स्वयमुद्यतां श्वेतैर्नोद्योगयुक्ताम्, आयतनस्य
तत्त्वैव सिद्धाभवनस्य तस्कुसुमानां वृक्षपुष्पाणां समृद्धिं संपदमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पिबेति । महीतलमवतीर्णां पृथिवीतलं कृतावतारां पितामहस्य ब्रह्मणः तपःसिद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ।
आदोति । ससप्त लोकेषु भूषेवःस्वमहर्जनस्तपःसत्यलोकेषु भ्रमणेन पर्यटनेन यः खेदः परिश्रमस्तेन
विश्रान्तां तत्र विहिविश्रामास्य, आदियुगे कृतयुगे प्रजापतेर्विधातुः या कीर्त्तिः प्रजानिर्माणप्रशंसा तामिव ।
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

आगामीति । प्रमदारूपेण वारीरूपेण अवस्थितां कृतोपविष्टाम्, आगामिनो भविष्यतः कृतयुगस्य
सत्ययुगस्य बीजकलामिव आदिकारणमात्रामिव, कृतयुतस्य पुण्यमयत्वेन श्वेतत्वात्तदादिहेतोरपि श्वेत-
त्वमित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षा ।

देहेति । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजनानां तपस्विनां ध्यानसम्पदमिव प्राणावामसमृद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ॥
अमरति । अभ्रगङ्गायाः आकाशगङ्गायाः अभ्रयागमस्य तत्रोपस्थितेः वेगेन स्वरया पतितं स्वर्गा-
द्विसुख्यताम्, अमरगङ्गायां देवहस्तिनाम् ऐरावतप्रभृतीनामित्यर्थः । वीथिं पङ्क्तिमिव, तस्यात्यन्तश्वेतत्वा-
दित्याशयः । परमार्थतस्तु ससुदायससुदायिनोः परस्परं भेदाभावेऽपि योषिद्वृषभेदमादायेदमुक्तमित्यव-
धेयम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

कैलासिति । दशमुखो रावणः तस्य उन्मूलनम् उत्पादनं तेन यः क्षोभः सञ्चलनं तेन निपत्तितां
सस्ताम्, कैलासस्य रजताद्रेः शिख्यं शोभामिव ।

श्वेतेति । अन्यद्वीपानां द्वीपान्तराणां यद्वलोकनकुतूहलं वीक्षणकौतुकं तेन आगतां प्राप्तां श्वेत-
द्वीपलक्ष्मीमिव श्वेतद्वीपकोशामिव ।

धारणं कर आविर्भूतं हुई हो; महादेवके कण्ठदेशकीं नीलिमा दूर करनेके लिए उसकी कण्ठकी प्रभा प्रयत्न बाहर
होकर आई हो; पार्वतीकी मन ही पवित्रता मानो शरीर धारण करके आई हुई हो; कार्तिकेयकी मानो मूर्तिमती
हुमारावत्यकी तपश्श्रयी हो; शङ्करके वृषभके शरीरकी प्रभा मानो पृथक् होकर स्थित हो; उस सिद्धावतन (मन्दिर)
के वृक्षकी पुष्प-तट्टि मानो शङ्करकी पूजा करनेके लिए अपने आप ही उद्यत हुई हो; ब्रह्माकी तपःसिद्धि मानो
पृथिवीतल पर उतरी हुई हो; सत्ययुगमें ब्रह्माकी जो कीर्ति उत्पन्न हुई थी, वह मानो सप्त भुवनोंमें भ्रमण करनेसे
शक्कर त्रिशम करने आई हो; कलियुगके प्रभावसे धर्म विनष्ट हो जानेसे शोकातुर होकर मानो ऋक्, यजु और
साम वेदोंकी वयो वनवास अवलम्बन कर उस स्थानमें आई हो; आगामी सत्ययुगके बीजकी कला मानो खो-रूपमें
स्थित हो; सुमिणकी ध्यानसम्पत्ति मानो मूर्तिमती होकर रहती हो; देव-गज-पङ्क्ति मानो आकाशगङ्गाके आगमनके
वेगमें पड़कर गिरी हो; कैलाश-पर्वतकी शोभा मानो रावणद्वारा उन्मूलनके वेगसे नीचे गिरी हुई हो; श्वेतद्वीपकी

द्वीपावलोकनं-कुतूहलागताम्, काशकुसुमविकासकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणां, शेष-
शरीररच्छायांमिव रसातलमपहाय निर्गताम्, सुसलायुधदेहप्रभांमिव मधुमदविघूर्णनायास-
विगलिताम्, शुष्कपञ्चपरम्परामिव पुञ्जीकृताम्, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागाम्,
धर्महृदयादिव विनिर्गताम् शङ्खादिबोत्कीर्णाम्, मुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिव विर-
चितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकरकूष्कैरिव प्रक्षालिताम्, वर्णसुधाच्छटा-
भिरिव च्छुरिताम्, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिव धोताम्, रज-

काशेति । शरत्समयं वनायथकालम् उद्दीप्तमाणां प्रतीक्षमाणां काशकुसुमानां 'काँल' इति लोक-
प्रसिद्धपुष्पाणां विकासकान्तिमिव विकसत्प्रभांमिव ।

शेषेति । रसातलं पातालम् अपहाय स्वकत्वा निर्गतां बहिर्निःसृताम्, शेषस्य तागाराजस्य शरीररच्छायां
वपुःकान्तिमिव, नागराजस्यापि श्वेतत्वादित्याशयः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः ।

सुसलेति । मधुमदेन कादम्बरीपानजनितमत्ततया यद् विघूर्णनं पर्यन्ततो भ्रमणं तदायासेन तत्प-
रिश्रमेण विगलितां शरीराद्विच्युतां सुसलायुधस्य बलभद्रस्य देहप्रभांमिव वपुःकान्तिमिव, तस्या
अपि श्वेतत्वात् ।

इह 'कलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनकोभनिपतिताम्' इत्याश्रय 'सुसलायुधदेहप्रभांमिव मधु-
मदविघूर्णमानायासविगलिताम्' इत्यन्तं सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

गवलेति । पुञ्जीकृतां प्रजापतिना एकत्रीकृतां शुष्कपक्षाणां मालीयोतराङ्गपञ्चदशदिशामकानां
समयानां परम्परां सम्यक्तिसिद्धिः, पक्षाणां समयत्वेन द्रव्यत्वादिह जात्युत्प्रेक्षा ।

सर्वेति । सर्वैः समस्तैः हंसैः सितच्छदैः धवलतया स्वस्वश्वेततागुणेन करणेन कुनो विहितः संवि-
भागः विभज्य अपर्णं यस्यै तां प्रदत्तस्वस्वश्वेततामिवेत्यर्थः । इह विभागकरणोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

धर्मेति । धर्मस्य सुकृतस्य हृदयान्मानसात् विनिर्गतां विनिःसृतामिव, शङ्खाद्विकीर्णामिव शङ्खं
निस्तब्धं बहिर्निर्मितामिव, मुक्ताफलात् मौक्तिकाद् आकृष्टाम् आविर्भावितामिव, मृणालैः विरचि-
तावयवां विरचिताङ्गीमिव, दन्तदलैः गजदन्तखण्डैः घटितां रचितामिव, इन्दुकराश्रन्द्रकिरणा एव
कूष्काः नृलिकाः तैः प्रचालितां परिष्कृत्य धोतामिव ।

इह निरञ्जकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः ।

वर्णसुधानां धवलमिसम्पादकसुधासंज्ञकलेपनद्रव्याणां छटाभिः समूहैः छुरितां लितामिव, पारद-
रसस्य रसेन्द्रद्रव्यस्य धाराभिः सम्यक्तिसिद्धिः धौतां प्रचालितामिव इह—'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि
निगद्यते । इति नारपालः । 'पारतस्तु मानकं पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाकं शीतः सर्वे
तुल्यगुणाः स्मृताः ॥' इति शब्दार्णवः । बलात्पारदरसशब्दयोः पर्यायतया पौनरुक्त्यप्रतीतिः, अनन्तरञ्ज
रसशब्दस्य द्वावर्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासः क्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गीभावसङ्करः ।

कान्ति अन्यान्म द्वीप देखनेके कुतूहलसे आई हो; काश-कुसुमोंकी विकास-कान्ति मानो शरत्कालकी प्रतीक्षा करती
हो; शेषनागके शरीरकी शोभा मानो पाताल छोड़कर बाहर निकल आई हुई हो; बलगमकी शरीर-कान्ति मानो
मधुपानकी मत्ततावश (नशा चढ़नेसे) घूमकर गिरी हो; शुष्कपक्षकी परम्परा मानो शङ्खों होकर रखी हो;
ऐसी शोभायमान प्रतीत होती थी । धवल होनेके कारण हंसोंने मानो अपनी-अपनी धवलता विभक्त कर उसे
देदी थी; धर्मके हृदयसे मानो वह निकली हुई थी; विधाता द्वारा वह शङ्खको छीलकर बाहर की गई थी; मोतियों-
मेंसे ही मानो निकाली गई थी; मृणालद्वारा ही मानो उसके अवयव निर्माण किये गये थे; गज-दन्त-खण्ड द्वारा
ही मानो गढ़ी गई थी; चन्द्रकिरणरूपी कुँची द्वारा ही मानो वह प्रक्षालित कर परिष्कृत कर दी गई थी; चूर्णलेप
(चूनेकी सफेदी) द्वारा ही मानो लिप्त कर दी गई थी; अमृतके फेनपुञ्जद्वारा ही मानो शुभ्रवर्ण की गई थी;
पारद रस (पारे) की धारासे ही मानो धोई गई थी; चाँदीके रससे ही मानो उस पर सावर्न (वार्निश) की

१. अन्यद्वीपान्तरावलोकन*** । २. निर्गताम्, उद्गताम् । ३. आक्षालिताम् । ४. आच्छुरिताम् ।

तद्वयेणो निर्मुष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटज-कुन्द-सिन्धुवार-कुसुमच्छविभिरिवो-
ह्लासिताम्, इयत्तामिव धवलान्नः, स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटगातादकै-विम्बादुदधृत्य बाल-
रश्मि-प्रभाभिरिव निर्मितमाभिरुमिषत्तडित्तलं-ते जस्ताम्नाभिरचिरह्लानावस्थित-विरल-वारि-
कणतया प्रणाम-लज्ज-पशुपति-चरण-भस्म-चूर्णाभिरिव जटाभिरुह्लासितशिरोभागाम्, जटापाश-
प्रथित-मुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वर-चरणद्वयमुद्रहन्तीम्, रवि-रथ-तुरग-खुर-मुख-क्षुण्ण-
नक्षत्र-क्षोद-विशदेन भस्मनालङ्कृतं-ललाटपट्टिकाम्, शिखर-शिलाच्छिद्र-शशाङ्ककलाभिव शे-
लराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्मीकृतंलिङ्गया द्वितीययैव पुण्डरीकमालया दृष्टया

रजतद्रवेण रौप्यरसेन निर्मुष्टामिव, चन्द्रमण्डलादिव शशिविम्बादिव उत्कीर्णाम् उत्कीर्य कथि-
ताम्, कुटजो गिरिमल्लिका, कुन्दो माध्यम, सिन्धुवारो निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमच्छवयः पुष्पकान्तयस्ताभिः
उह्लासितामिव परिशोभितामिव । क्रियोन्नेत्रा ।

इयत्तामिवेति । धवलान्नः श्वेततयाः इयत्ताम् अन्तिससीमासिव । गुणोन्नेत्रा ।

स्कन्धेति । स्कन्धावलम्बिनीभिः भुजान्तरप्रलम्बिनीभिः उदयतटगातात् उद्गगिरिप्रदेशविद्यमानात्
अकैविम्बात् सूर्यमण्डलात् उदधृत्य बालरश्मिप्रभा एव निष्कास्य ताभिर्बालरश्मिप्रभाभिरभिनवमयूख-
कास्तिभिः कणैः स्रष्टा निर्मिताभिः रचिताभिरिव विद्यमानाभिः उन्मिषन्ती द्योतमाना या तडित् विद्युत्
तस्या यत्तरलं चञ्चलं तेजः तद्वत्ताम्नाभिः ताम्रवर्णाभिः, तथा अचिरह्लासेन स्वरितमज्जेन अवस्थिताः
अभ्यन्तरे लज्जा विरला अणुपाशपा वारिकणा जलविन्द्वो यासु तासां भावस्तया कारणेन प्रणामे प्रणाम-
काले लज्जानि संलकानि पशुपतेर्महेशस्य चरणभस्मचूर्णानि पादविभूतिचोदा यासु तामिभिर विद्यमानाभिः
जटाभिरुह्लासिताभिः उह्लासितो द्योतितः शिरोभागः उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्यास्ताम् ।

इह 'उदयतटः' इत्यादौ 'प्रणामे'त्यादौ च क्रियोन्नेत्रा, 'उन्मिषद्' इत्यादौ लुलोपमा, आसां
परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

जयेति । उत्तमाङ्गेन शिरसा, जटापाशप्रथितं जटाजट्टगुम्फितं मणिमयं रत्ननिर्मितं नाभः महेशानाङ्गः
अङ्कश्रिङ्गं यत्र तथोक्तम्, ईश्वरस्य महेशस्य चरणद्वयं पदद्वयप्रतिमाय उद्गहन्ती भवत्यातिशयेन धारयन्तीम् ।

रथेति । रविचरस्य सूर्यस्यन्दनस्य तुरगाणां घोटकानां खुरमुखैः खुराप्रभाभिः क्षुण्णानां विदारितानां
नक्षत्राणां तारकाणां चोदधूर्णं तद्वत् विशदेन श्वेतेन भस्मना विभूतिकृततिलकेन अलङ्कृतो भूषितः
ललाटपट्टो भालस्थलं यस्यास्ताम्, अत एव शिखरशिलया मध्यदेशस्थद्व्यपाषाणेन आच्छिद्रा घृता
शशाङ्ककला चन्द्ररेखा यस्याः तां शैलराजस्य हिमाचलस्य मेखलां नितम्बं मध्यभागमिव विद्यमानाम् ।

इह पदाथहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा चन्द्रकलया विभूतितिलकस्य, विशदपाषाणेन सह
ललाटपट्टस्य, मेखलया च सह कस्यायाः सादृश्यमिति द्रव्योन्नेत्रा चोभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतुलेति । अतुलया निरुपमया भवत्या आराधनया प्रसाधिता अलङ्कृतरूपेण सज्जिता, लक्ष्मी-
कृतं ध्यानालम्बनीकृतं लिङ्गं शिवभूतिर्यया तया, द्वितीयया अपरया पुण्डरीकमालयैव सिताम्भोजपङ्कथैव

गई थी; चन्द्रमण्डलमेंसे ही मानो वह काटकर निकाली गई थी एवं कुटज, कुन्द और सिन्धुवारकी फूलोंकी कान्तिसे
ही मानो वह परिशोभित की गई (चमकाई गई) थी; तथा धवलता की वह मानो चरमसीमा प्रतीत हो रही थी ।
देदीपमान विद्युत्के चञ्चल तेजके समान ताम्रवर्ण एवं स्कन्ध-पर्यन्त लटकती जटा द्वारा उसका मस्तक शोभाय-
मान था, विघाताने उदयाचल पर आये सूर्यविम्बमेंसे बाहर निकाली गई बाल-किरणोंकी प्रभाद्वारा ही मानो
उन जटाओं का निर्माण किया था; एवं थोड़ी ही देर पहले खान करनेसे उस समय भी जटाओंके ऊपरमें थोड़े
थोड़े जलविन्दु थे, अतएव प्रतीत होता था कि मानो, प्रणाम करनेके समयमें शङ्करके चरणोंकी भस्म-चूर्णों
जटाके ऊपरमें लगी हों। मस्तकमें जटा-कलापके संग उभे हुए शिवनामाङ्कित शङ्करके दोनों चरणोंके मणिमय विद्यु
लसने धारण किये थे; सूर्यके रश्मिं नियुक्त घोंघोंके खुराप्रभके आधातसे चूर्णीकृत (खुदे हुए) नक्षत्रोंके चूर्णके समान
गुणवर्ण भस्मके तिष्ठकसे उसका ललाटदेश भूषित था, अतएव वह घोंघोंके प्रस्तामें जड़ी हुई चन्द्रमाकी कलावाली
हिमालयकी मेखलाके समान देखनेमें आती थी; अतुलनीय भक्तिसे परिशोभित हुई वह शिवलिंगको लक्ष्य करके—
द्वितीय श्वेत-कमल-मालाके समान निर्मल दृष्टिद्वारा आदरके साथ भूतनाथको देखती थी; अनवरत गान करनेसे उस

१.***सिन्धुवार । २. उरिषताम् । ३.***गताकं । ४.***तडित्तनुतरल । ५.***तुरङ्गखु-
रक्षुण्ण । ६. कृत । ७. क्षीकृत । ८. अपरयैव ।

सम्भावयन्तीं भूतनाथम्, अनवरत-गीत परिरुक्तरिताधरपुटवशात् अतिशुचिभिः शुद्धद्वय-
मयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्तिमद्भिर्मुखाग्निपतद्भिर्दशानांशुभिः पुनरिव
स्वपयन्तीं गौरीपतिम्, अतिविमलैश्च वेदाथैरिव साक्षात् पितामहमुखादाकृष्टैः, गायत्रीवर्णै-
रिव ग्रथितताम् उपगतैः, नारायणनाभिपुण्डरीकबीजैरिवोद्भूतैः, सप्तर्षिभिरिव करं स्पर्शपूत-
मात्मानमिच्छद्भिस्वारकारूपेणागतैः, आमलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरिचितैः नाक्षत्रलयेनाधि-
ष्ठितकण्ठभागान्, परिवर्ष-परिगत-चन्द्रमण्डलाभिव पूर्णमासीनिशाम्, अधोमुख-हर-शिर-

विद्यमानया, दृष्टेरपि विशदवादिद्याशयः, दृष्टया निरीक्षणेन भूतनाथं महेशं सम्भावयन्तीं सप्तकिदंशेन-
नाद्वियमाणांम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

अनेति । अनवरतं निरन्तरं गीतेन गानेन परिरुक्तरितं परिरुपन्निदं यदधरपुटम् ओष्ठद्वयं तद्वशात्,
मुखाद्भवनात् निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तश्वेतैः, शुद्धद्वयस्य पवित्रमनसः मयूखैः
किरणैरिव, मूर्तिमद्भिः शरीरवद्भिः गीतगुणैः गानमाशुचैरिव, स्वैरः षड्वर्षभादिसप्तध्वनिभिरिव, स्तुति-
वर्णैः महेशस्तरवाचैरिव विद्यमानैः, दशानांशुभिर्दन्तकिरणैः गौरीपतिं महेशं पुनर्भूयः स्वपयन्तीमिव
स्वपनं विद्वत्कीमिव विद्यमानाम् । गीतगुणैरित्यादित्रयाणामेव 'मूर्तिमद्भिः' इति विशेषणम् । पूजादावे-
कवारं स्वपनाच्च 'पुनः' पदमित्यवधेयम् ।

इह आदितश्चतस्रो गुणोत्प्रेक्षाः अवशिष्टाश्च क्रियोत्प्रेक्षाः, आसां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतोति । अतिविमलैरिति मुक्ताफलैरित्यग्निस्य विशेषणम् । पितामहस्य विधातुः सुखात् वदनात्
आकृष्टैः आकृष्य प्रापितैः साक्षादस्यवधानात् वेदाथैरिव ऋग्वेदप्रभृत्यभिधैरिव, निरतिशययथार्थतया
तेषामप्यतिविशदवादिद्याशयः । ग्रथिततां संयुक्तताम् उपगतैः प्रातैः गायत्र्याः स्वनामप्रसिद्धस्य वैदिक-
मन्त्रविशेषस्य वर्णैरुपरैरिव, तेषामपि ब्रह्माभिज्ञतयातिविमलत्वादित्यभिप्रायः । उद्भूतैः उत्तोलितैः
नारायणस्य विष्णोः नाभिपुण्डरीकबीजैरिव नाभिकमलबीजैरिव ('कमलगङ्गा' इति ख्यातैरिव) । तथा
आत्मानं स्वकीयस्वकीयशरीरं करस्पर्शेन जपसमये तस्याः कन्यकायाः हस्तस्पर्शेन पूतं पवित्रं कर्तुं-
मिच्छद्भिः अभिरुपदिः तत्कारूपेण नक्षत्ररूपेण आगतैः प्रातैः सप्तर्षिभिर्मरीचिपशुतितपस्विभिरिव
विद्यमानैः, तथा आमलकीफलवत् धात्रीफलवत् स्थूलैः स्थविष्टैः मुक्ताफलेः मौक्तिकैः उपरचितेन कुतेन
अश्वलयेन जपमालिकया अधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागे निषेणरणप्रदेशो यस्यास्तासु, अत एव परिवेषोऽन
परिधिना परिगतं परिवेष्टितं चन्द्रमण्डलं शशिचित्रं यस्यां तां पूर्णमासीनिशामिव राकाराश्रितिविद्य-
मानाम् । 'परिवेष्टस्तु परिधिः' । 'पूर्णं राका निशाकरे' इति चामरः ।

इह 'वेदाथैरिव' 'गायत्रीवर्णैरिव' 'नाभिपुण्डरीकबीजैरिव' 'सप्तर्षिभिरिव' इति चतसृषु जात्यु-
त्प्रेक्षा 'आमलकीफलस्थूलैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा मुक्तामालायाः परिवेषेण
सह, तन्मुखस्य चन्द्रमण्डलेन सह, तन्मूर्त्तैः पूर्णमासीनिशया च साम्यमिति श्रौतयुपमा चेत्यासां परस्पर-
मङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अथ इति । अधोमुखं हरस्य महेशस्य शिरसि उत्तमाङ्गं यत् कपालं मनुष्यमस्तकाशिव तद्वन्मण्ड-
लाकारेण वर्तुलाकृतितया, तथा मोक्षस्य कैवल्यस्य यत् पुरं नगरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः तस्य द्वारकलसवत्
कन्या का ओष्ठयुगलं हिल रहा या, अत एव मुखं से निकलती, अत्यन्त निर्मल दन्त-रश्मियोगेते वह मानो फिर
से शङ्खको स्नान करा रही है ऐसा प्रतीत होता था; वे दन्तरश्मियों उसको पवित्र हृदयको किरणोंके समान एवं
मूर्त्तिमान् गानके माधुर्यके समान मूर्त्तिमती स्वरलहरीके समान और मूर्त्तिमान् स्तुतिके अक्षरके समान देखनेमें
आती थी । आमलकी फलके समान बड़े बड़े और अत्यन्त निर्मल मोतियोंके दानोंसे ग्रथित एक जपबी माला (हार)
उसके कण्ठदेशमें लम्बित थी, वह (माला) प्रजापतिके मुखमेंसे निकालकर लाये गये साक्षात् वेदार्थके समान, मुँह
हुए गायत्री-वर्णोंके समान, नार. यणके नाभिस्थित हवैतकमलोमेंसे निकाले हुए बीजोंके समान, एवं उस कन्याके
कर-स्पर्शसे अपनेको पवित्र होनेको इच्छासे नक्षत्ररूपमें आए सप्तर्षियोंके समान देखनेमें आ रही था, इसप्रकारकी
मुक्तामालासे वह परिवेष सहित चन्द्रमण्डलसे युक्त पूर्णिमाकी रात्रिके समान शोभायमान प्रतीत होती थी । महोदयेके

१. ...गीतरुक्तरित... । २. गुणैरिव; स्तुतिवर्णैरिव । ३. पुनरिव...गौरीनाथम् । ४. स्वपयन्ताम्,
ग्रन्थनाम्, ग्रन्थस्तीतताम् । ५. करतल... । ६. परिवेश... । ७. पूर्णमासीम् ।

कपाल-मण्डलाकारेण मोक्ष-पुर-द्वार-कलसं-कान्तिना स्तनयुगलेन, एक-हंस-मिश्रुन-सनाथामिव गङ्गाम्, गौरीसिंहसटाभयेनेव चामर-रुचिराकृतिर्ना स्तनयुगलमध्यनिबद्धप्रस्थिता कल्प-तरु-लतावल्कलेन कुतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशान् प्रसादलब्धेन चूडामणिवन्द्य-मयूख-जालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायाम्, आप्रपदीनेन च स्वभावसिते-नापि ब्रह्मासनबन्धोत्तान-चरणतल-प्रभा-परिष्वङ्गाहोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम्-

द्वारस्थापितघटवत् कान्तिः शोभा यस्य तेन तथोक्तेन स्तनयुगलेन कुचद्वयेनोपलक्षितामित्यर्थः, अत एव एकेन अन्यरहितेन हंसयोश्चक्राङ्ग्योर्मिश्रुतेन द्वयेन सनाथा सहिता तां गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम् ।

इह 'अथो' 'कपालमण्डलाकारेण' इत्यत्र 'मोक्षपुरद्वारकलसकान्तिना' इत्यत्र च लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा हंसयुगलेन कुचद्वयस्य गङ्गाया च कन्यकायाः साम्यमिति औत्पुपमा चेत्यासां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एवं कपालस्याधोमुखत्वप्रतिपादनञ्च दृष्टगोचरतत्पृष्ठभागस्य मण्डलाकारत्वप्रतिपादनाय, अन्यथा कपालस्योमुखत्वे मण्डलाकारत्वं न स्यात् तदुभ्वेदेशस्योन्नतावनतत्वादित्यवधेयम् ।

गौ.ति । गौरीसिंहस्य भवान्धा वाहनीभूतकेसरिणः सटामयेनेव जटाविरचितेनेव, चामरवत् बालव्यजनवत् रुचिरा मनोहरा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, तथा स्तनयुगलस्य कुचद्वयस्य मध्येऽन्तराले निबद्धः प्रस्थिरस्य तेन कल्पतरुलतावल्कलेन मन्दारवृक्षवल्होत्वचा कृतं सम्पादितम् उत्तरीयस्य उपसं-व्यानस्य कृत्यं कार्यं यस्याः ताम् ।

इह 'सटामयेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'चामररुचिराकृतिना' इत्यत्र लुप्तोपमा च, अनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अयुग्मेति । अयुग्मलोचनस्य श्यम्बकस्य महेशस्य सकाशात् प्रसादलब्धेन अनुग्रहाप्राप्तेन, चूडा-मणेः महेशस्येव मुकुटमणीभूतस्य चन्द्रस्य शशिः मयूखजालेनेव रश्मिसमूहेनेव विद्यमानेन, रवेत-त्वादित्यभिप्रायः, मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्रीकृतः पावनीकृतः कायः शरीरं यस्यास्ताम् । इह 'मयूखजालेनेव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

पुराकाले खिया ब्रह्मचर्यावस्थायां ब्रह्मसूत्रधारणं शास्त्रसम्मतमेव । तथा च वचनम्—'पुराकल्पे तु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते । उपदेशं च तासां हि सावित्रीवचनं तथा ॥'

आप्रपदीति । किञ्चेति चार्थः आप्रपदं प्राप्नोतीति आप्रपदीनः चरणतलपर्यन्तव्यापकः तेन, स्वभा-वेन प्रकृत्या सितः शुभ्रः तेनापि विद्यमानेन, ब्रह्मासनबन्धेन कमलासनविधानेन उत्ताने ऊर्ध्वमुखे ये चरणतले पादतले तयोः प्रभाया अर्थाद्रक्तवर्णायाः परिष्वङ्गात् सम्बन्धात् होहितायमानेन अरुणाय-मानेन दुकूलपटेन सूक्ष्मवस्त्रेण प्रावृतौ आच्छादितौ नितम्बौ आरोहौ यस्यास्ताम् । 'स्यात्त्रिष्वप्राप्रपदीनं तत् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इत्यमरः । इह शुश्रूषस्यासृणुगुणग्रहणात्तद्गुणः ।

मस्तकस्थित अधोमुख किए हुए नरमुण्डके समान वर्तुलाकार एवं ब्रह्मभवनके द्वारस्थित कलश-द्वयके समान कान्तिसम्पन्न स्तनयुगल, उस कन्याकी वक्षःस्थलमें शोभायमान थे, अत एव हंसीके एक-जोड़े सहित गङ्गाके समान वह दीखती थी । चामरके समान सुन्दर आकृतिवाला एक कल्पतरु-वल्कल, उसके स्तनोंके बीचमें बद्ध रहकर उत्तरीय वस्त्रका कार्य करता था, वह पार्वतीके सिंहकी जटाद्वारा मानीं निमित्त हुआ हो ऐसा प्रतीत होता था । कण्ठदेशमें मण्डलीकृत एक वज्रवीजसे उसका शरीर पवित्र हुआ था, वह (यशस्व) महादेवसे प्रसन्न होकर दिए गए चूडामणिगुर्व चन्द्रके किरणसमूहके समान शोभायमान था । चरणके अप्रपद्यन्त लटकें हुए सूक्ष्म (रेश्मी) वस्त्रसे उसका नितम्ब-देश (कमर) आच्छादित था, वह वस्त्र स्वभावसे श्वेतवर्ण होने पर भी पद्मासनकी रचना कर बैठे रहने में ऊर्ध्व मुख कारकी रखे हुए चरण-तलकी प्रभाओंकी उसके ऊपर गिरनेके कारण वस्त्रका वह अंश

१. मोक्षद्वारकलश, मोक्षद्वारनियुक्तकलश*** । २. एकगटहंस*** । ३. श्वेतगङ्गाम् । ४. चौराकृ-तिना । ५. पवित्रतरीकृतकायाम् ।

यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिणां निर्विकार-विनीतेन शिष्येरोबोपास्यमानाम्, लावण्ये-
नापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेन आय-
तनमुरेयोव निषेविताम्^१, उत्सङ्गताश्च स्वसुतामिव सुदम-शङ्ख-खण्डिकाङ्गुरीयक पूरिताङ्गु-
लिनां त्रिपण्डकावशिष्ट-भस्म-पाण्डुरेण प्रकोष्ठ-वद्ध-शङ्खखण्डकेन नख-मयूख दन्तुरतया
गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिणकरेण वीणासास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षाभिव गन्धर्वविद्याम्,
मणिमण्डपिकास्तम्भप्रभिरात्मानुरुपाभिः सहचरीभिरिव सबीणाभिर्विलासवतीभिः प्रति-
माभिरुपेताम्, स्नपनार्द्र-लङ्ग-संक्रान्त-प्रतिबिम्बतया अतिप्रबलभक्त्याराधितरस्य हृदयमिव

यौवनेनेति । समुच्चयार्थको ह्यत्रापि । स्वकाले उपयुक्तावस्थायां स्वीयसेवावसरे च उपसर्पति
आयातीति तेन, तथा निर्विकारं कामविकारशून्यं क्रोधादिविकारशून्यं च यथा स्यात्तथा विनीतेन शिष्या-
जनितविनम्रतावाहिना यौवनेन तास्वयेन, शिष्येणेव छात्रेणेव उपास्यमानाम् आश्रीयमानां सेव्य-
मानाञ्च । पूर्णोपमा ।

लावण्येनेति । कृतपुण्येन सुकृतिनेव विद्यमानेन स्वच्छात्मना निर्मलेन काममलरहितस्वरूपेण च
लावण्येन परिगृहीताम् आश्रिताम् । इह 'कृतपुण्येनेव' इति पुण्यकरणोत्प्रेषणात् क्रियोत्प्रेषा ।

रूपेणेति । रुचिरे मनोहरे लोचने नयने यस्य यत्र च तेन, तथा विगतं दूरीभूतं चापलं प्राकृतिक-
चाञ्चल्यं कासोद्ग्राह्य यस्य यत्र च तेन, आयतनमुरेगेव तरिसहायतनसारङ्गेणेव रूपेण सौन्दर्येण निषे-
विताम् आश्रिताम् । पूर्णोपमा ।

उत्सङ्गति । सूक्ष्माणाम् अस्थूलानां शङ्खखण्डिकानां कम्बुशकलानाम् अङ्गुलीयकैः अङ्गुलीभूषणैः
पूरिता स्याता अङ्गुलयः करशाखा यस्य तेन, त्रिपण्डकात् तन्नामकतिलकविधानात् अवशिष्टेन शेषेण
भस्मना विभूतिना पाण्डुरेण श्वेतेन, तथा प्रकोष्ठे मणिवन्धदेशे बद्धो घृतः शङ्खखण्ड कम्बुकटको यस्य
तेन, नखानां कररुहाणां मयूखैः किरणैः दन्तुरतया उच्चतया प्रसारितनखमयूखतयैरर्थः, कारणेन,
गृहीत आतः दन्तकोणः गजदन्तरचितवीणावादनसाधनं येन तथोक्तेनेव अवगम्यमानेन दक्षिणकरेण
अपसम्बद्धस्तेन, उत्सङ्गतां क्रोडस्थिताम्, दन्तमयीं गजदन्तालङ्कारबहुलां वीणां वल्लर्कीं स्वसुतां विजा-
रमजाभिव आस्फालयन्तीं वाद्ययन्तीं सप्रेम उत्थाप्योत्थाप्य लालयन्तीं च अत एव प्रत्यङ्गाम् इन्द्रियगोचरां
गन्धर्वविद्यां गानशास्त्रविद्यामिव स्थिताम् । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः ।

इह पूर्णोपमा-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गक्रियोत्प्रेषाणोत्प्रेषाणां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः । कम्बुम-
याङ्गुरीयककटकाभ्याञ्चायैष्वर्थं प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

मणिति । मणिमण्डपिकारत्नमिता चतुष्पिका तस्याः स्तम्भेषु लङ्घाभिः प्रतिबिम्बिताभिः, चिला-
सवतीभिर्विश्रममोभाभ्युक्ताभिः सहचरीभिः सपर्याविधायिनीभिरिव विद्यमानाभिः सबीणाभिः सबलकीभिः
प्रतिमाभिः आरमप्रतिबिम्बैः उपेतां सहिताम् । श्रौतोपमा ।

लपनेति । स्नपनेन अभिषेकेण आर्द्रं छिन्ने लिङ्गे महेष्टाप्रतिमायां सङ्क्रान्तं प्रविष्टं प्रतिबिम्बं प्रति-
रक्तार्णवो गया था । अपने समग्र पर उपस्थित और क्रोधादि-विकार-विहीन विनोत शिष्यके समान, उपयुक्त
अवस्थामें उपस्थित और काम-विकार-विहीन वश्य यौवनकाल आश्रयण किया था । लावण्य भी, मानो
पुण्योपाजन करने को उत्तका परिग्रह किया था । उस मन्दिरके हरिणके समान सुन्दर-नयन-सम्पन्न और
चाञ्चल्यविहीन रूप भी, उसकी सेवा करता था । और वह अपनी पुत्रीके समान हस्तिदन्तभूषित एक वीणा उत्सङ्ग
(क्रोड) में रखकर दक्षिणहस्तद्वारा बजा रही थी । उसके उस दक्षिणहस्तकी अँगुलियों में सूक्ष्म शंख के टुकड़ों से
बनी हुई अंगुष्ठियों पहनी थी, त्रिपण्ड धारण करनेसे अवशिष्ट भस्मसे वह दक्षिणहस्त शोधवर्ण हो गया था । जिसके
मणिवन्धदेश (कलारै) पर शङ्खाभरण परिबद्ध था, और जो नख-किरण फैलनेसे मानो हस्ति-दन्त-निर्मित
वीणा बजानेके साधन (मिजराव) से समन्वित दीखता था, जिससे वह प्रत्यक्ष गन्धर्व-विद्याके समान विद्यमान
थी । मण्डपके मणिमय स्तम्भोंमें लीलाविलाससंयुक्त वीणाके साथ उसके शरीरके अनुरूप प्रतिबिम्ब पड़े हुए थे,
वे उसके सहचारियोंके समान देखनेमें आरहे थे । खान करा देनेके कारण आर्द्र शिवलिङ्गमें उसका प्रतिबिम्ब
पड़े गया था, अत एव प्रतीत होता था कि मानो वह अति प्रबल-भक्तिये आराधित शिवके हृदयमें प्रविष्ट हो

१. यौवनेनादिहेतोपसर्पिणा । २. निर्विकारेण विनीतेन, स्वकाळोपसर्पिर्निर्विकारविनीतेन । ३. सेविताम् ।

४. सूक्ष्मण्डलखण्डिकाङ्गुलीयकापूरिताङ्गुलिना । ५. पाण्डुरेण । ६. सबीणाभिः प्रतिमाभिः ।

प्रविष्टा हरस्य, हारलतयेव प्राप्तकण्ठयोगया ग्रहपङ्कचेव ध्रुवप्रतिबद्धया ऋद्वयेव रक्त-मुखव-
र्णया मत्तयेव घूर्णित-मन्द-तारया उन्मत्तयेव अनेककृततालया भीमांसयेव अनेकभावनातु-
विद्धया गीत्या देवं विरूपाश्रमुपवीणयन्तीम्, अतिमधुरगीतावकुटस्थानमिवाभ्यस्यद्विनिश्च-
लकर्णपुटैर्मृग-चराह-वानर-वारण-शरभ-सिंहप्रभृतिसिर्धनचरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतातु-
विद्धविपञ्ची-बोषाम्, अमरापगामिव नमसोऽवतीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्,

पञ्चानं यस्यास्तस्या भावस्तया कारणेन, अतिप्रबलभक्त्या अत्युत्कृष्टाराधनेन आराधितस्य सेवितस्य
हरस्य महेशस्य हृदयं चित्तं प्रविष्टां प्रवेशं कृतवतीमिव विद्यमानाम् । किमोत्प्रेक्षा ।

ह रेति । हारलतयेव मुक्तामालयेव प्राप्तकण्ठयोगया लब्धगलसम्बन्धया, पञ्चद्वयेऽपि तुल्यमिदम् ।
ग्रहाणां सूर्यादीनां पङ्कजा बोधयेव, ध्रुवेण गानाङ्गविशेषेण प्रतिबद्धया नियमितया, पञ्चे तु ध्रुवाभ्यां तत्संज्ञ-
कतारकाभ्यां प्रतिबद्धया संवतया । गानाङ्गभ्रुवस्वरूपमिहितं सङ्गीतनाराधणे—“उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो
मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् भुवकोऽयं मधोद्वितः ॥” ग्रहमण्डलस्य भ्रुवनक्षत्रयोर्वन्धन-
मिहितं व्योतिषे—“भचर्कं भ्रुवयोर्वन्दमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यन्तं तपद्वा प्रहृकक्षा यथाक्रमम् ॥”

ऋद्वया कुपितया खिया बोधितेव, रक्ताः श्रीरागादिसहिता मुखवर्णा वदनोच्चारितान्धशराणि
यस्यां तया, पञ्चे तु रक्तताम्रो मुखवर्णो यस्यास्तया । मत्तया सुरादिपानाज्जातमदया क्षियेव, घूर्णितः
मण्डपिकायां समन्तात्प्रसृतः मन्दो मृदुः तारो दीर्घश्च स्वरो यस्यास्तया, पञ्चे तु घूर्णिते मयोदेकाग्रबल्ले
मन्दे अलसे तारे कनीनिकायुगलं यस्यास्तया । उन्मत्तया उन्मादवायुप्रस्तया क्षियेव, अनेके बहवः कृताः
विहिताः तालाः कालक्रियायमानरूपाः करतलध्वनयश्च यस्यां यथा च तया । भीमांसया जैमिनिक्लृप्त
पूर्वभीमांसा (विचार) शास्त्रेणैव, अनेकाभिः अनेकप्रकाराभिः भावनाभिर्मूर्च्छनाभिः अनुविद्धया युक्तया,
पञ्चे-अनेकया द्विप्रकारया भावनया भावयितुव्यापारेण तत्प्रतिपादनेत्यर्थः, अनुविद्धया स्युतया ।
श्रीरागादिलक्षणवृत्तं मञ्जीरकादरे । भीमांसाप्रसिद्धा भावना द्विविधा-शाब्दी आर्थी चात्र ज्ञेया । तथा
च एवंभूतया गीत्या गानेन, विरूपाणि असिसुर्यचन्द्ररूपया वैषम्याणि अक्षणि नयनानि यस्य तं तादृशं
देवं महादेवम् उपवीणयन्तीं वल्लभा उपगायन्तीम् । पूर्णा मालोपमा ।

अतिमधुरेति । अतिमधुरेण कर्णसुखदेन गीतेन गानेन अवकुष्टराकृष्टं प्रापिते, निश्चलकर्णपुटैः स्तितमित-
कर्णयुगलैः, अत एव ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधम् अभ्यस्यद्विः शिष्यमाणैरिव विद्यमानैः, आवद्धं रचितं मण्डलं
वलयाकारेणावस्थानं यैस्तैः, मृगा हरिणाः वराहाः शूकराः वानरा गोलालगूलाः कपयश्च वारणा हस्तिनः
शरभाः सिंहवातिनोऽष्टपदा जन्तुविशेषाः, एते प्रभृतय आद्या येषां तैः, वनचरैः अरण्यचारिभिः आकर्ण्यमानः
भ्रममाणः गीतानुविद्धः गानसंयुक्तः विपञ्चीबोषः सहतन्त्रीयुक्तवीणादिनादो यस्यास्ताम् । किमोत्प्रेक्षा ।
अनरेति । नमसः आकाशात् अवतीर्णाम् आगताम् अमरापगां मन्दाकिनीमिव विद्यमानाम् ।
द्रव्योत्प्रेक्षा ।

दीक्षितेति । दीक्षितस्य यागादौ नियमिनः वाचं वाक्यमिव, अप्राकृतम् अनर्था दिव्याम्, पञ्चे तु-
गई थी । वीणाध्वनिके साथ-साथ वह शङ्करा की स्तुति का गान करती थी, वह गान सुक्तामय हार के समान उसके
कण्ठ में संलक्ष था, ग्रहपङ्क्ति जिसप्रकार भ्रुव चक्षुष (तारा) संयुक्त रहती है, वह गान भी उसीप्रकार गानाङ्गभ्रुव-
लक्षणसे युक्त था एवं घूर्णित सुन्दरी के मुख का रङ्ग जिसप्रकार रक्तवर्ण होता है, उस गान में भी उसी प्रकार
मुखसे नानाविध राग-रागिणीयुक्त अक्षर उच्चारित होते थे; मन्दसे उन्मत्त सुन्दरी की जिसप्रकार नयनकी तारा
अलस होकर घूमती रहती है, उस गान के स्वर भी उसीप्रकार कभी मन्द कभी तार होकर मण्डपिका मध्यमें
विचरण करते रहते थे; उन्मत्त सुन्दरी जिसप्रकार बहुत करतल-ध्वनि करती है, उस गान में भी उसीप्रकार
बहुतर ताल क्रिये जाते थे; एवं जैमिनिप्रणीत भीमांसादर्शन जिसप्रकार शाब्दी और आर्थी नामकी द्विविध
भावनासे युक्त है, वह गान भी उसीप्रकार बहुत मूर्च्छना-युक्त था । अत्यन्त मधुर मांससे आच्छाद होकर हरिण,
शङ्कर, वानर, हाथी, शतम्, सिंह आदि वनचर पशुगण निश्चल कर्णपुटसे मण्डल बोधकर उसके गान के साथ-साथ
बीणाकी ध्वनि सुनते थे, इससे प्रतीत होता था कि गानो के भी ध्यानवा अभ्यास कर रहे हैं । और वह कन्या
आकाशमेंसे उतरी मन्दाकिनी के समान देखनेमें आती थी; यद्यपि दीक्षित व्यक्ति जिसप्रकार प्राकृतभाषा नहीं

१. हारलतयेव । २. रारक्तः । ३. पूणितमन्त्र । ४. उन्मत्तयानेकम् । ५. उपवीणयन्तीम् ।

त्रिपुरारिशरशलाकामिव तेजोमयीम्, पीतामृतामिव विगततृष्णाम्, ईशानशिरः शशिकलामि-
वानुपजातरागाम्, अमथितोदधिजलसम्पदमिवान्तःप्रसन्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्बन्धाम्,
बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वेदेहीमिव प्राप्तज्योतिःप्रवेशाम्, श्रूतकलाकुशलामिव वशी-

प्राकृतादिभाषातिरिक्तं संस्कृतात्मिकमित्यर्थः । तथा चात्र 'नापभाषितवै न श्लेच्छितवै, श्लेच्छो ह्येष
यदपशब्द' इत्यादिशास्त्रेण वीक्षितस्यापञ्चशभाष्यवह्मरनिषेधादित्याशयः ।

त्रिपुरेति । त्रिपुरारिरेमहादेवस्य शरशलाकां त्रिपुरासुरहननसमये नारायणरूपां बाणशलाकामिव
तेजोमयीं तेजोबहुलाम् ।

पीतेति । पीतामृतादितस् अमृतं पीयूषं यथा तां स्त्रियमिव, विगता नष्टा तृष्णा विषयलोभः
सलिलपानेच्छा च यस्यास्ताम् ।

ईशानेति । ईशानस्य महेश्वरस्य शिरसः उत्तमाङ्गस्य शशिकलां चन्द्रकलामिव, अनुपजातः अनु-
त्पन्नः रागः कामानुरागो लौहित्यं च यस्यास्ताम् । तच्चन्द्रकलायाः प्रतिदिनमुदयास्तमनयोभावादेव
रक्तिमा नोत्पद्यत इत्यवश्यम् ।

अमथितेति । अमथितस्य अविलोडितस्य उद्वेगः सागरस्य जलसम्पदमिव सलिलसम्पत्तिमिव,
अन्तःप्रसन्नां हृदये शुद्धां कामादिविकारशून्यहृदयमित्यर्थः, अन्यत्र तु अभ्यन्तराकलुषिताम्, मन्थने
सति तस्मिन्नाविलता संपद्यत इत्याशयः ।

असमस्तेति । असमस्तानि समासवर्जितानि यानि पदानि सुवन्तरूपाणि तेषां वृत्तिमवस्थितिमिव,
अद्बन्धां शीतोष्णसुख-दुःखादिद्वन्द्वानुभववर्जितामित्यर्थः, अन्यत्र तु द्वन्द्वसंज्ञकसमासवर्जितां युगल-
संयुक्तवर्जितां वा ।

बौद्धेति । बौद्धानां माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसाम्प्रदायिकानामित्यर्थः, बुद्धिं ज्ञान-
मिव, निरालम्बनां सर्वत्रैवासक्तिवर्जिताम्, अन्यत्र तु निराश्रयाम् । माध्यमिकादयश्चत्वारो बौद्धाः तेषु
योगाचारः विज्ञानातिरिक्तं पदार्थं न मन्यते, प्रतिपाद्यति च तत्तज्ज्ञानमेव षटादिरूपेण भासते, वेदस्तु
ऋन्तिवशादेवेति । तथा चोक्तं तैः—

‘सहोपलम्भनियमाद्भेदो नीलतद्विद्योः ।

अन्यच्चेत् संविदो नीलं न तद्भासेत संविदि ॥

भासते चेत् कुतः सर्वं न भासेतैकसंविदि ।

नियामकं न संवन्धं पश्यामो नीलतद्विद्योः ॥’ इत्यादि ।

वैशंति । वेदेर्ही मैथिलीमिव, प्राप्त आसादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो ध्यानगोचरता यथा
ताम् अन्यत्र तु प्राप्नो ज्योतिषि सतीत्वनिर्णयार्थं प्रदीप्तज्ञौ प्रवेशो यथा ताम् ।

पुतेति । श्रूतकलायां दुरोदरक्रीडायां कुशलां दक्षां स्त्रियमिव, वशीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अज्ञानि
हृन्दित्र्याणि हृदयं मनश्च यथा ताम्, अन्यत्र तु वशीकृतम् अचहृदयं दुरोदरविद्यामर्मां यथा ताम् ।

बोलते हैं, वह कन्या भी उसीप्रकार प्राकृत मनुष्य (अदिव्य) नहीं थी, त्रिपुरासुरवचके समयमें शङ्कर के
बाणशलाकाके समान वह भी तेजोमयी थी; अमृत-पान करनेवालीको जिसप्रकार पिपासा नहीं रहती है, उसको
भी उसीप्रकार विषय-लालसा नहीं थी; शङ्कर के मस्तकस्थित चन्द्रकलामें जिसप्रकार राग (रक्तिमा) उत्पन्न
नहीं होती है, उसमें भी उसीप्रकार राग (काम आदिका अनुराग) उत्पन्न नहीं हुआ था; अमथित समुद्रजलके
अन्दर निर्मलता रहती है, उसके अन्तःकरणमें भी उसीप्रकार मन्मथ-विकार न होनेसे निर्गलता (प्रसन्नता)
विद्यमान थी; समाप्त विहीन पदसमूहका जिसप्रकार परस्पर मिलन नहीं रहता है, उसमें भी उसीप्रकार
शीतोष्णादिद्वन्द्व दुःख नहीं थे; बौद्धों (माध्यमिक-योगाचारिसाम्प्रदायिकों) के मतमें जानका जिसप्रकार विषय नहीं
है (अर्थात् विज्ञानसे अतिरिक्त पदार्थ वे नहीं मानते हैं) उनका कहना है कि ज्ञान ही षटादिरूपसे भासित होता है
वेद-प्रतीति आन्ति है) उसीप्रकार उसमें भी भासक्ति नहीं थी; जानकीजीने जिसप्रकार अधिमं प्रवेश किया था,
उसने भी उसीप्रकार परब्रह्ममें प्रवेश किया था; श्रूतकलायें निपुण शिवों जिसप्रकार पाशकविषा-सहस्रको स्वाधीन

कृताश्रद्धयाम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिमसमयदिवसं-मुखलक्ष्मीमिव परिगृहीतं-भास्क-
रातपाम्, आर्यामिव समुपात्तं-यतिगणोचितमात्राम्, आलिखितामिवाचलावस्थानाम्,
अंशुमयीमिव तच्छायायानुलिप्तभूतलाम्, निर्ममाम्, निरहङ्काराम्, निर्ममत्सराम्, अमा-
नुषाकृतिम्, दिव्यत्वादपरिज्ञायमान-वयः-परिमाणाम् अत्यष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमा-
णाम्, प्रतिपन्नपाशुपतव्रतीं कन्यकां ददर्श।

ततोऽवतीर्य तस्मात्स्वायां बद्ध्वा तुरङ्गम् उपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोच-

महीमिति। महीं भूमिमिव, जलेन केवलसलिलपानेन श्रुतः श्रुतः देहः शरीरं यथा ताम्, पक्षे तु
जलेन श्रुतो वेष्टितो देहो यस्यास्ताम्।

हिमेति। हिमसमयो माघशुक्लपुनर्वसुनामकतुहिनपतनकालः तस्य दिवसमुखलक्ष्मीमिव प्रभातश्रिय-
मिव, परिगृहीतः पञ्चासिंसाधनात् देहेऽङ्गीकृतः भास्करातपः सूर्यालोको यथा ताम्, पक्षे—परिगृहीतः
हिमैर्निरुद्धः भास्करातपो यथा ताम्।

आर्यामिति। आर्या स्वनाम्ना प्रकृयात् लुन्दोविशेष इव, समुपात्ता स्वीकृता यतिगणस्य वश्येन्द्रिय-
पुरुषवर्गस्य तपस्विगणस्यैवार्थः, उचिता योग्या मात्रा दण्डकमण्डलादिसामग्री यथा ताम्, पक्षे—समु-
पात्ता स्वीकृता यतिजिह्वाविश्रासस्थानस्य, गणा मगननगणभगणप्रभृतयः, उचिता योग्या तत्तत्स्वरूप-
प्रतिपादिता मात्रा उच्चारणसमयश्च यथा ताम्। आर्यालङ्घनन्तु श्रुतबोधे—

‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थे पञ्चदश साऽर्या॥’

आलीति। आलिखितां चित्रितामिव, अचले स्थले अवस्थानं स्थितिः यस्यास्ताम्, पक्षे—अचलं
निश्चलम् अवस्थानं यस्यास्ताम्।

अंशुमयीति। अंशुमयीं तेजोमयीं देवीमिव, तनुच्छायाया शरीरस्य प्रतिबिम्बेन दीप्त्या च अनुल्लिख्य
आच्छादितं भूतलं पृथिवीतलं यथा ताम्।

इह ‘दीक्षितवाचमिव’ इत्यारभ्य ‘अंशुमयीमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः।

निर्मममिति। ममस्वार्थे ‘मम’ पदमिदमव्ययः, निर्ममं ममत्ववर्जिताम्, निरहङ्कारां निरभिसानाम्,
निर्ममत्सराम् अन्यशुभद्वेषरहिताम्, अमानुषाकृतिं दिव्यस्वरूपाम्, दिव्यत्वात् गन्धर्वपुत्रीत्वेन निर्जरा-
मित्यर्थः, अपरिज्ञायमानं मनुष्यवत्स्वरूपावलोकनमात्रेणानिश्चीयमानं वयसः अवस्थायाः परिमाणं मानं
यस्यास्तामपि, अष्टादशवर्षदेशीयामिव अष्टादशवयस ईषन्मृगवर्षीयामिव, ईषदसमासौ कल्पवृक्ष-
देशीयारः इति पा० सूत्रेण ‘अष्टादशवर्ष’ शब्दाद्देशीयारप्रत्ययः। प्रतिपन्नं गृहीतं पशुपतिः महेशो देवता
अस्येति पाशुपतं व्रतं महेशाचनारूपो नियमो यथा ताम्।

तत इति। ततः कन्यकादर्शनानन्तरम् अवतीर्य अश्वाद्वतरणं विधाय तस्मात्स्वायां बद्ध्वास्वायां
तुरङ्गमम् इन्द्रायुधमर्षं बद्ध्वा वन्धनं कृत्वा उपसृत्य समीपमेव भवत्या श्रद्धया भगवते ऐश्वर्यशालिने

करके रहती है, उसने भी उसीप्रकार इन्द्रियसमूह और चित्तको वशमें कर रखा था, पृथिवी जिसप्रकार जलसे
परिवेष्टित शरीरवाली है, वह भी उसीप्रकार केवल जल-पानसे शरीर-धारण की थी; शीतकालके प्रभातकालकी
शोभा जिसप्रकार हिमद्वारा सूर्यके आलोककी आच्छादित करती है (जाड़ेके दिनोंमें प्रातःकाल हिमावृत होनेसे
घूप नहीं दीखती है), उसने भी उसीप्रकार पञ्चासिंसाधनसे शरीरमें सूर्यालोकको धारण किया था; आर्यालक्ष्यमें
जिसप्रकार यति (विश्राम) और गण उपयुक्त मात्राके अनुसार होते हैं, उसने भी उसी प्रकार सुनिगण के
उपयुक्त दण्ड और कमण्डलु-प्रभृति उपकरण थे; चित्रित प्रतिमूर्ति जिसप्रकार निश्चल-भावसे स्थित रहती है,
वह भी उसीप्रकार पर्वतपर स्थित रहती थी; तेजोमयी देवी जिसप्रकार शरीरकी कान्तिद्वारा भूतलको लिप्त
(रंग) करती है, वह भी उसीप्रकार शरीरके प्रतिबिम्बद्वारा भूतलको लिप्त करती थी; वह ममत्व, अहङ्कार और
ममत्तर (अन्यशुभद्वेष) रहित थी; उसका आकार आलीकृत या और दिव्य स्वरूपके कारण उसके वयका अनुमान
यथार्थरूपमें नहीं हो सकता था तो भी वह मानो अठारह वर्षसे कुछ न्यूनवयस्कवाली प्रतीत होती थी।

तदनन्तर चन्द्रापीडने बोड़ेसे उतरकर किसी वृक्षकी शाखा (डाली) में बोड़े की वीध, भगवां महादेवके

१. “तृति” २. परिपीत” ३. उपात्त” ४. निर्मलम् ५. “प्रमाणम् ६. व्रती च।

७. तुरगम् ८. महाभक्त्या।

नार्य, तामेव दिव्ययोषितमनिमिषं-पद्मणा निश्चल-निबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनरिन्तुपयामास । उद्पादि चास्य तस्या रूपसम्पदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि—‘अहो’ जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तराणि । तथाहि, मया मृगयायां यहच्छ्रया निरर्थ-कमनुबध्नता तुरङ्गमुखं-मिथुनम्, अयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसञ्चरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेषमाणेन हृदयहारि सिद्धजनोपसृष्टजलं सरौ दृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्य-केयमालोकिता । नहि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति, आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम्, कुतश्च मर्त्यलोके सम्भूतिरेवविधानां गन्धर्व-ध्वनिविशेषाणाम् । ‘तद् यदि मे सहसा दर्शन-

विलोचनयामहेत्याय प्रणम्य नमस्कृत्य, तामेव पूर्वव्यावर्णितस्वरूपामेव दिव्ययोषितं स्वर्गीयस्त्रियम्, अनिमिषपद्मणा मिषन्दलोद्ग्रा निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं विहितं लक्ष्यं दृष्टिर्मे तेन चक्षुषा लोचनेन पुनर्मण्डपिकाप्रवेशानन्तरं निरूपयामास साकश्येन द्दर्शित्यर्थः ।

उद्पादादि । किञ्चेति चार्थः । रूपसम्पदा सौन्दर्याधिक्येन, कान्त्या शरीरदीप्त्या, प्रशान्त्या प्रश-मेन च करणेन, आविर्भूतः प्रकटीभूतः विस्मय आश्चर्य यस्य तस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते उद्पादि इयं वृत्तिः सञ्जाता ।

ननु सा वृत्तिः केस्यत आह—‘अहो’ इति । जगति संसारे जन्तूनां जीवानाम्, वृत्तान्तान्तराणि व्यापारविशेषाः असमर्थोपनतानि अतर्कितप्राप्तानि सन्ति आपतन्ति चित्ते आयान्ति अनुस्रवविषयी-भवन्तीत्यर्थः ।

प्रतिपादितविषयं समर्थयति—तथाहीत्यादिना । मया चन्द्रापीडेन मृगयायाम् आखेटकवृत्तौ यहच्छ्रया स्वेच्छ्रया अनुबध्नता अनुगच्छता तुरङ्गमुखमिथुनं किञ्चरयुग्मम्, अतिमनोहरः अतिसुन्दरः मानवानां मनुष्याणाम् अगम्यः अगोचरः दिव्यजनानां विद्याधरादीनां सञ्चरणं विचरणं तत्रोचितो योग्यः अयं पुरोऽवलोक्यमानः प्रदेशो भूभागो वीक्षितः अवलोकितः ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे सलिलं जलम् अन्वेषमाणेन मृगयता मया हृदयहारि मनोहरम्, सिद्धजनैः देवयोनिविधेयैः उपसृष्टं सेवितं जलं यस्य तत्, सरः अच्छोदसरोवरः दृष्टम् अवलोकितम् । तस्य सरसः तीरलेखायां तटपङ्क्त्यां विश्रान्तेन कृतविश्रामेण मयेत्यन्वयः, अमानुषं दिव्यं गीतं गानम् आकर्णितं श्रुतम् । तद् गीतम् अनुसरता अनुव्रजता मानुषाणां मानवानां दुर्लभदर्शना दुष्प्रापावलोकना इयं दृश्यमाना दिव्यकन्यका स्वर्गीयपुत्री आलोकिता वीक्षिता ।

ननु दिव्यकन्यकेयमिति कथं निर्णीयत इत्यत आह—नहीति । अस्या अवलोक्यमानायाः कन्य-काया दिव्यतां प्रति स्वर्गायिताविषये मे मम नहि संसीतिः नास्ति सन्देहः, आकृतिः आकार एव अमा-नुषतां देवरूपताम् अनुमापयति अनुमितिं जनयति, न खलु मातृपीणामेवमाकारो भवतीत्याशयः । कारणान्तरमाह—कुत इति । पूर्वविधानाम् एतादृशानां गन्धर्वाणां देवगायकानां ध्वनेर्नादस्य विशेषाणां निकट जाकर मत्तिपूर्वकं प्रणाम किया और उस दिव्य तरुणीको टकटको बाँधकर निश्चल दृष्टिसे वह पुनः देखने लगा । उसका शारीरिक अलौकिक सौन्दर्य, कान्ति और शान्तिसे चन्द्रापीडको विस्मय उत्पन्न हुआ एवं मनसे वह विचारने लगा—अहो ! संसारमें प्राणियोंके समक्ष विशेष घटना अतर्कित रूपसे (विना विचारे) ही उपस्थित हो जाती है, क्योंकि—मैंने अपनी इच्छाके अनुसार मृगया (शिकार) में आया, निरर्थक किञ्चर-मिथुनका अनुसरण किया और वह अत्यन्त मनोहर, मत्सृष्टीके पङ्क्त्येने नाहर, दिव्य-पुरणोंके भ्रमण करने योग्य प्रदेश देखा । फिर यहाँ जलका अन्वेषण करते-करते सिद्धपुरुष जिसके जलका उपयोग करते हैं ऐसा मनो-हर सरोवर देखा । उसके तीर पर विश्राम करते-करते दिव्य गान सुना और उसका अनुसरण करनेसे मनुष्योंको दुर्लभ दर्शनवाली इस दिव्य कन्याकी देखा । इसकी दिव्यताके विषयमें मुझे थोड़ा भी किसीप्रकारका संशय नहीं है, क्योंकि—इसकी आकृति ही दिव्यता प्रकट करती है । विशेषतः मर्त्यलोकमें इस प्रकार गन्धर्वगीत-ध्वनिका सम्भव कैसे हो सकता है ? अत एव यदि यह सहसा ही मेरे दृष्टिपथसे अन्तर्धान न हो जाय,

१. पार्वतीपतये । २. अनिमेषम् । ३. विस्मयमनसि, मनसि वितर्कः । ४. तुरगमुखम् । ५. वीक्षितः क्षितेः । ६. उपसृष्टजलं । ७. विधानां गान्धर्वध्वनिविशेषाणां च ।

पथान्नापथाति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, ततः 'का त्वम्, किमभिधाना वा, किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतम्' इति सर्वमेवैतत् एनामुपसृत्य पृच्छामि, अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम्' इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टो गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ।

अथ गीतावसाने मूक्रीभूतवीणा प्रशान्तमधुरकरहेतव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कुतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाश्वासयन्तीव, पुण्यैरिव स्फुरन्तीव, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती, शुद्धिमिव कुर्वाणा, वरदानम् इवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडसमाभाषे-स्वागतमतिथये,

मन्दमध्यताराणां मर्त्यलोके मनुष्यभूमौ कुतः कस्मात् सम्भूतिरूपतिः, अत एवास्या दिव्यतां प्रति नहि संशीतिरित्याशयः । सम् पूर्वकात् स्वभार्यक 'शीङ्' धातोः स्त्रियां क्तिनि सति मञ्जीतिरिति ।

विति । तत्तस्मात्कारणान् यदि यावत् मे मम सहया अकस्मात् दर्शनपथात् विलोकनमार्गात् नापयाति नापसरति, वा अथवा कैलासशिखरं रजतादिशृङ्गं नारोहति नारोहणं विषये, गगनतलम् आकाशतलं वा नोत्पतति नोद्वजति ततस्तावत्, 'का त्वम्? किमभिधाना किं नाम्नी किमर्थं किं प्रयोजनं प्रथमे वयसि लाल्यावस्थायां पाशुपतं महेशसम्बन्धिनं व्रतं नियमं प्रतिपन्ना आरब्धवती' इत्येतत्सर्वमेव पुनः कन्यकाम् उपसृत्य समीपमेव पृच्छामि प्रश्नं करोमि, आश्चर्याणाम् आकर्षणेन विस्मयानुभवाणाम्, अतिमहान् अतिबृहत् अयम् अवकाशः समयः । इति पूर्वोक्तम् अवधार्य निश्चित्य तस्यां पूर्वोक्तायामेव स्फटिकमण्डपिकायाम् अन्यतमम् एकतमं स्तम्भं स्थूणास् आश्रित्य अवलम्ब्य समुपविष्टः समासीनः गीतसमाप्त्यवसरं गानसमाप्तिसमयं प्रतीक्षमाणः प्रतीक्षां कुर्वाणः तस्थौ स्थितवान् ।

अथेति । गीतावसाने गानसमाप्तां मूक्रीभूता निःशब्दा जाता वीणा वल्लकी यस्याः सा, अत एव प्रशान्तं शान्तिमुपगतं मधुरकरहतं अमरशब्दो यस्यां सा, कुमुदिनी कैरविणीव स्थिता सा कन्यका, समुत्थाय उत्थानं विधाय प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय शिवलिङ्गमिति शेषः । कुतः विहितः हारा महेशाव प्रणामः नमस्कारः यथा सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय स्वभावधवलया प्राकृतिकहेतया, तपःप्रभावेन तपोमाहारभ्येन प्रगल्भया दृष्ट्या आशयनिर्णयदक्षैत्यर्थः, तथा दृष्ट्या लोचनेन समाश्वासयन्तीव सान्त्वनां विदधतीव अभयं प्रयच्छतीवेत्यर्थः, पुण्यैः सुकृतैः स्फुरन्तीव स्पर्शं कुर्वन्तीव, तीर्थजलैः प्रयागादित्थैः सलिलैः प्रक्षालयन्तीव धौतं विदधतीव, तपोभिः तपस्याभिः पावयन्तीव पृततां कुर्वन्तीव, शुद्धिं पापघ्न्यं कुर्वाणैव विदधतीव, वरप्रदानं मनोरथदानम् उपपादयन्तीव संपादयन्तीव, पवित्रतां पृततां नयन्तीव प्रापयन्तीव, चन्द्रापीडम् आबभाषे आभाषितवती ।

इह 'कुमुदिनीव' इत्युपपमालङ्कारः । 'समाश्वासयन्तीव' इत्यारभ्य 'नयन्तीव' इत्येतेषु सप्तसु क्रियोपेक्षाणां परस्परं नैरपेक्ष्येण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

स्वागतमिति । अतिथये अभ्यागताय स्वागतं शुभागमनम्, महान् भागो भाग्यं यस्य सः । यद्वा—

किंवा कैलासपर्वतके शिखर पर चढ़ न जाय, अथवा आकाशमें उड़ न जाय, तो मैं—'तुम कौन हो? तुम्हारा नाम क्या है? और क्यों तुमने इस नवीन अवस्था (युवावस्था) में तपस्या आरम्भ किया है? इस रूपसे वे सब विषय इसके समीपमें जाकर हस्ते पूछ लेंगा, क्योंकि यहाँ आश्विनों के लिए अत्यन्त उपयुक्त अवसर है' । चन्द्रापीड इस प्रकार मन ही मन निश्चय कर उसी स्फटिकमण्डपके अभ्यन्तरमें किसी एक स्तम्भके सहारेसे बैठकर गान-समाप्तिका अवसर प्रतीक्षा करने लगा ।

उसके बाद गान समाप्त होने पर वीणाका शब्द बन्द हो गया, उस समय बन्द हुए मधुरकोई मधुर-शुभावाली कुमुदिनीके समान बह शोभायमान हुई । बाद उस कन्या ने उठकर, प्रदक्षिणा कर महादेवकी प्रणाम किया । पश्चात् पुनः स्वभावसे ही श्वेतवर्ण एवं तपस्याके प्रभावसे सर्वविषय-निर्णय-निपुण-दृष्टिद्वारा चन्द्रापीडको मानो आश्वस्त करती हो, पुण्यद्वारा ही मानो स्पर्श करती हो, तीर्थजलोंसे ही मानो स्नान करती हो, तपस्यासे ही

१. पाशुपतव्रतम् । २. सर्वमेतत् । ३. परिसमाप्ति । ४. वरप्रदानम्, वरप्रदानमेव । ५. पवित्रितम् ।

कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः, तदुत्तिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयतामतिथिसत्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तथा सम्भाषणं-मात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृत-प्रणामो भगवति । यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनु-वव्राज ।

व्रजंश्च समर्थयामास-हन्त ! तावज्ज्ञेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता । कृतं हि मे कुतूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम्, यथा चैयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिग्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशयै प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा सम्भावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तम् अभ्यर्थ्य-माना कथयिष्यतीति । एवञ्च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा, निरन्तरैर्दिवापि रजनीस-

‘जन्मप्रवृत्तिचारश्च कलङ्को यस्य नो भवेत् । स्याच्चैवानुपमा कीर्तिर्महाभागः स उच्यते ॥

इत्युल्लङ्घनयुक्तो भवान्, इमाम् एतत्पर्यन्तां भूमिं स्थानं कथं केन प्रकारेण अनुपासः तत्समा-क्षेतोः उत्तिष्ठ उत्थानं विधेहि, आगम्यतां मत्पार्श्वे इति शेषः, अतिथिसत्कारः आतिथ्यम् अनुभूयतां प्रत्यक्षीक्रियताम् । इति समाप्ते । 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वप्रतिपादितक्रमेण तथा कन्यकया उक्तोऽभिहितस्तु चन्द्रापीड इत्यन्वयः, सम्भाषणमात्रेण केवलसंलग्नैव अनुगृहीतं प्रसादप्राप्तीकृतम् आत्मानं स्वं मन्यमानः अवलुप्यमानः उत्थाय तस्मात्पदेशादुत्थानं विधाय भक्त्या श्रद्धया कृतप्रणामः विहितनमस्कारः 'भवव्रति तपस्विनि ! यथाऽऽज्ञापयसि येन प्रकारेणादेशं करोषि तत्तथा' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा शिष्यरक्षात्र इव दर्शितविनयः प्रकाशितमन्त्रः सन्, व्रजन्तीं गच्छन्तीं तां कन्यकाम् अनुवव्राज पश्चाज्जगाम । पूर्णोपमा ।

व्रजन्ति । किञ्चेति चार्थः । व्रजन् तां कन्यकां पश्चाद्गच्छन् चन्द्रापीडः समर्थयामास हृदये निर्धा-रयामास । किं समर्थयामासेति जिज्ञासायामाह-हन्तेति । हन्त इषे' हन्त इषेऽनुकम्पायां चात्मारम्भ-विपादयोः' इत्यमरः । तावत् इयं कन्या मां दृष्ट्वा निरीक्ष्य न तिरोभूता नादृश्यतां गता । हि तस्मादेव मे मम हृदि चित्ते कुतूहलेन कौतुकेन प्रश्नाशया पूर्वप्रतिपादितरूपरूपाभिलाषया पदं स्थानं कृतं विहितम् । 'पदं व्यवसितव्राणस्थानलक्ष्माक्षिवस्तुषु' इत्यमरः ।

तपस्विजनानां मुनिजनानां दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं सौन्दर्ययस्याः तस्याः अपि, अस्याः प्रत्यक्षगतयाः कन्यकयाः यथा येन प्रकारेण इयम्, दाक्षिण्यस्य औदार्यस्य अतिशय आधिक्यं यस्यां सा तथोक्ता, प्रतिपत्तिः 'स्वागतमतिथये' इत्याद्याचारः, अभिजाता उत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते । तथा तेन प्रकारेण अभ्यर्थ्यमाना मयाऽभिधातुमनुकूष्यमाना सती, नियतं नूनम् अखिलं समग्रम् आत्मोदन्तं स्वीयसमाचारं कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति, एवं सम्भावयामि तर्कयामि ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवम् उक्तप्रकारेण कृतमतिः कृतनिश्चयश्चन्द्रापीडः, पदशतमात्रमिव

मानो पवित्र करती हो, पापनाश करती हो, वरदान देती हो और पवित्रता उत्पन्न करती हो, इस प्रकार चन्द्रापीडसे कहने लगी—‘अभ्यागन् ! मैं आपका स्वागत करती हूँ, महाभाग्यशाली ! आप इस भूमिमें कैसे आये !, अनएव उठिये, आर्ये, मेरा आतिथ्य स्वीकार कीजिये । इस प्रकार उसके वचन सुनकर केवल संभाषणसे ही अपनेको अनुगृहीत मानकर चन्द्रापीड उठा और भक्तिपूर्वक उसे प्रणाम कर ‘देवि ! आप जिस प्रकार आदेश देती हैं वैसा ही करूँगा’ इस प्रकार उत्तर देकर उसके आगे चलने पर शिष्यके समान वह भी विनय-प्रदस्नान-पूर्वक उसके पीछे-पीछे चला ।

चन्द्रापीडने जाते-जाते मनमें इस प्रकार निश्चय किया—‘हर्षका विषय है कि यह मुझे देखकर अन्तर्हित नहीं हुई, अतएव इस समय मेरे चित्तमें कुतूहल सहित प्रश्न करनेकी आशा ने प्रतिष्ठा प्राप्त की (स्थिर हुई) । इसका यह दिव्यरूप, तपस्वियोंको दुर्लभ है, तथापि मेरे प्रति इसका जब इस प्रकार अत्यन्त-औदार्य-सम्पन्न व्यवहार उत्पन्न हुआ है, तब मेरा ऐसा विचार है कि—मैं इसे कहनेके लिए प्रार्थना करूँगा तो निश्चय ही यह अपना सब वृत्तान्त कह देगी’ । इस प्रकार विचारते-विचारते लगभग सौ कदम चलने पर ही उसने एक युवा

१. महाभाग । २. अनुगम्यताम् । ३. कचित् 'इति' इति पदं न विद्यते । ४. सम्भाषितम् । ५. समुत्थाय । ६. अमृताकृतिस्तिरोभूता । ७. अतिशय । ८. इवमात्मोदन्तम् ।

मयमिर्व दर्शयद्विस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्फुल्लकुसुमेषु लतानिकुलेषु कूजतां
मन्दं मन्दं मद्मत्तं-मधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपथ्यन्ताम्, अतिदूरापातिनीनाञ्च धवल-
शिलातल-प्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रखवणैरुत्कोटि-प्राव-विटङ्क-विपाठ्यमानैरुत्तरध्वनि-
भिरवरीर्यमाण-तुषार-शिशिर-शीकरासारैराबध्यमाननीहाराम्, हिम-हार-हर-हास-धवलैश्चो-
भयतः क्षरद्भिर्निर्मैरैर्द्वारैर्बलम्बित-चलच्चामर-कलापामिवोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तःस्थापित-
मणि-कमण्डलु-मण्डलाम्, एकान्तावलम्बित-योग-पट्टिकाम्, विशाखिका-शिखर-निबद्धं-ना-

किञ्चिदध्वानमतिक्रम्यैव गत्वा व्रजित्वा 'गुहामद्वासीत्' इत्यग्रिमक्रियया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गे द्वितीयै-
कवचनान्तानि पदानि 'गुहाम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि । निरन्तरैः सान्द्रैः अत एव दिवाऽपि दिनेऽपि
रजनीसमयं रात्रिकालं दर्शयन्निरवलोकेयज्जिरिव विश्वमानैः, तमालतरुभिः तापिच्छवृक्षैः करणैः, अन्धका-
रितः समुत्पादितान्धकारः पुरोभागः संमुखदेशो यस्यास्ताम् । इह 'दर्शयज्जिरिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि प्रस्फुटितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषु, लतानिकुलेषु वल्लीकुलेषु मन्दं
मन्दं शनैः शनैः कूजतां शब्दं कुर्वतां मद्मत्तमधुलिहां मधुमत्तभ्रमराणां विरुतिभिः दृक्कारैः मुखरीकृतः
वाचालीकृतः पर्यन्तः प्रान्तदेशो यस्यास्ताम् ।

अतिदूरेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदूरात् दृष्टिष्टात् पतितुं शीलं यासां तासाञ्च, धवलेषु विशदेषु
शिलातलेषु पाषाणतलेषु प्रतिघातेन प्रतिस्खलनेन यत् उत्पतनम् ऊर्ध्वगमनं तेन फेनिलानां फेनवतीनाम्
अपां जलानाम्, उत्कोटयः उच्चताया मे प्रावाणाः प्रस्तराः तेषां विटङ्कैः ऊर्ध्वप्रदेशैः विपाठ्यमानानि विद्वार्थ-
माणानि तैः, उच्चरन्तः स्खलनप्रतिस्खलनैर्जायमाना ध्वनयः शब्दा येषु तैः, तथा अवशोर्यमाणः प्रस्तरेषु
पतनात् जर्जरीभवन्तः तुषारवत् तुहिनवत् शिशिराः शीतलाः शीकरासाराः सलिलकणधारा येषां तैः
प्रखवणैः गिरिनिर्झरैः, आबध्यमानाः सञ्जायमाना नीहाराः सलिलकणा यस्यां ताम् ।

इह स्वभावोक्तिः, तुषारशिशिरपदयोः तुल्यार्थकतया श्रवणमात्रेण पौनरुक्त्यप्रतीतेरनन्तरञ्च तुषा-
रवत् शिशिरा इति भेदप्रतीत्या पुनरुक्तवद्भासश्च, अनयोर्द्वयोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । अपुष्टाश्चैवदोष-
निराकर्णाय धवलपदपरित्याग एव समुचित इत्यवधेयम् ।

हिमेति । किञ्चेति चार्थः हिमं तुहिनं हारो मुक्तामाला हरहासो महेशहास्यं तद्वत् धवलाः श्वेताः
तैः, उभयतो द्वारपार्श्वयुगले चरजिः स्रवद्भिः निर्झरैः प्रखवणैः हेतुभिः, द्वारे प्रतीहारे अवलम्बितः सन्
चलन् प्रोच्छलन् चामराणां बालव्यजनानां कलापः समूहो यस्यास्तामिव उपलक्ष्यमाणं वीच्यमाणाम् ।
'स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । इह चलच्चामरसमूहोत्प्रेक्षणाजात्युत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तरस्थन्तरे स्थापितं न्यस्तं मणिमयकमण्डलूनां मणिनिर्मितकुण्डिकानां मण्डलं
समूहो यस्यास्ताम् ।

एकान्तेति । एकान्ते एकभागे अवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनसमयपरिधानाय
बुद्धचौमवसनं यस्यास्ताम् ।

विशाखिकेति । विशाखिकायाः शिखरे ऊर्ध्वभागे निबद्धं संयतं नारिकेलीफलस्य लाङ्गली-

देखी । उसके समुख भागमें लगातार लगे हुए होनेके कारण दिनमें भी मानो रात्रि प्रकट करते तमाल वृक्षोंने
अन्धकार कर रखा था; लताकुञ्जी (विनोकी कुञ्जी) में नानाविध फूल खिले हुए थे, उनमें मन्द-मन्द गुंजार करते
हुए मद्मत्त मधुकरोंके शङ्कारसे उस गुंझाका प्रान्तभाग मुखरित हो रहा था; श्वेतवर्ण शिलाखण्ड (चट्टान) से टकर
खाकर उछलनेसे फेनमय हुए, अत्यधिक दूरसे गिरते जलके प्रखवणों (झरनों) से एवं ऊँची उड़ी कौरवाले
प्रस्तरोंकी नौकीसे जर्जरित बहुतर शब्द करते डूकड़े-डूकड़े हुए हिमके समान शीतल कणोंकी वर्षासे नीहार (ओस)
भर रही थी । उस गुंझाद्वारके उभय पार्श्व (दोनों बगल) में झरे हुए हिम, मुक्ताकी माला और शङ्करके हास्यके
समान धवलवर्ण झरनोंसे उसके द्वार पर मानो चञ्चल चमर लटकाने लगे ऐसा प्रतीत होता था । उसके अभ्यन्तरमें
कितने मणिमय कमण्डलु रखे थे । योगसाधन करनेके समयमें पढ़नेके उपयुक्त छोटे एक पट्टवक्क एक स्थानमें

१. रजनीमयम् । २. गुजतां मन्दं, मधुमत्तम् । ३. पातिनी । ४. चारा । ५. चामरचामरम् ।
६. विशाखिकानिबद्धम् ।

रिकेली^१-फल-वल्कलमय-धौलोपानदुयुगलोपेताम्^२, अवशीर्णाङ्ग-भस्म-धूसर-वल्कलशयनीय-सनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाविष्टिताम्, सज्जित-भस्मालाबुकां गुहामद्राशीत् ।

तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कल-शयन-शिरोभाग-विन्यस्तवीणां ततः पर्ण-पुटेन निर्गोदागुहीतमर्घ्यसलिलम् आदाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमलमतिपन्न-पण्यां, कृतमतिप्रसादेन, भगवति ! प्रसीद, विमुच्यतामथमस्यादरः, त्वदीयमालोकनमपि सर्वपापप्रशमनमवमर्षणमिव पवित्रीकरणायालम्, आस्यताम्' इत्यब्रवीत् । अनुरुध्यमानश्च^३ तथा तां सर्वाभितथिसपण्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रभ्रयं प्रतिजग्राह ।

फलस्य वल्कलमयं त्वङ्निर्मितं धौतं चालितम् उपानदुयुगलं पादुकाद्वयं तेन उपेतं युक्तम् । 'नारिकेलस्तु लाङ्गली' इत्यमरः ।

अवशीर्णंति । अवशीर्णं पार्श्वपरिवर्त्तनादौ द्युतं यत् अङ्गभस्म देहविभूतिः तेन धूसरं बकुलच्छवि यत् वल्कलशयनीयं तत्त्वङ्निर्मितमवश्यं तेन सनाथः संयुक्तः एकदेश एकभागे यस्यास्ताम् । 'धूसरस्तु सितः पीतलेशवान् वकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ।

इद्विति । इन्दुमण्डलेनेव शशिभिस्त्वेनेव विद्यमानेन, टङ्गेण प्रस्तरविदारणाखेण उत्कीर्णं सन्ततय रचितं तेन, शङ्खमयेन कञ्जुदलनिर्मितेन भिक्षाकपालेन भिक्षायाः पात्रेण अविष्टिताम् आश्रिताम् । उपमा । सज्जितेति । सज्जिता समीपे स्थापिता भस्मनः विभूतिरुत्पन्नार्था अलाबुः शून्यमध्या तुम्बी यस्यां ताम्, गुहां कन्दाराम् अद्वाशीत् दृष्टवान् ।

तस्या इति । किञ्चेति चार्थः । तस्या गुहायाः द्वारि प्रतीहारदेशे शिलातले पापाणतले समुपविष्टः समासीनश्चन्द्रापीडः तां कन्यकाम् अब्रवीदित्यन्वयः । वल्कलशयनस्य तत्त्वङ्निर्मितमवश्यं शिरोभागे उत्तमाङ्गप्रदेशे विन्यस्ता स्थापिता वीणा वल्कली यया ताम्, ततो वीणास्थापनानन्तरं पर्णपुटेन निर्गोदाग्रं प्रसवणात् आगुहीतम् आत्म् अर्घ्यसलिलम् अर्घजलम् आदाय गुहीत्वा समुपस्थितां समागतं तां कन्यकां प्रति—अतिपन्नपण्या मङ्गते अत्यन्तं क्लेशानुभवेन अलं कृतम्, अतिप्रसादेन अत्यन्तानुग्रहेण कृतम् अलम्, भगवति देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, अयमस्यादरः अत्याग्रहः विमुच्यतां परित्यज्यताम्, त्वदीया-लोकनमपि त्वद्दर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वैकं प्रशान्तिद्वत्, अघमर्षणमिव पापविनाशकम् 'ऋतञ्च सत्यञ्चामीदा' दिव्यादिसूक्तमिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणाय अलं समर्थम्, अत आस्यताम् उपविश्य-ताम् । भवत्या दर्शनेनैव मम जन्मसाफल्यं ततः किमातिथ्येनेत्याशयः ।

अन्विति । अपि च, तथा कन्यकया अनुरुध्यमानः कृतानुरोधः प्रार्थ्यमानश्चन्द्रापीडः, अतिदूरावनतेन द्विष्टानमितेन, शिरसा उत्तमाङ्गेन अतिथिसपण्याम् अभ्यागतपूर्णां सप्रभ्रयं सविनयं प्रतिजग्राह गुहीतवान् ।

लट्का था । नारिकेलफलके वल्कल (ङिलके) द्वारा बने हुए दो परिष्कृत पादुकाएँ (जूते) एक शिकके ऊपर रखे थे । एक और शरीर परसे गिरकर लगी हुई भस्मसे धूसरवर्ण हुई वल्कल की शय्या बिछी थी । पापाण-भेदक अखसे छोदे गए चन्द्रमण्डलके समान एक शङ्खमय भिक्षापात्र रक्खा था और मरम रखनेके लिए एक अलाबूपात्र (तूँबी) उसके समीपमें ही रक्खा था ।

चन्द्रापीड उस युगाके द्वारदेशके समीप एक शिलातलके ऊपर बैठा । श्वर वह कन्या वल्कलमय शय्याके सिरद्धानेमें वीणा रखकर पणोंके दानेमें उस झरनेमेंसे अर्घ्य जल लेकर उपस्थित हुई । उसे उपस्थित देख चन्द्रापीड कहने लगा—रहने दीजिए, रहने दीजिए, मेरे लिए अधिक कष्ट मत बोझिए, अत्यन्त अनुग्रह करनेका कोई प्रयोजन नहीं, देवि आप प्रसन्न हो जाइए, इस अधिक आदरको छोड़ दीजिए, समस्त पाप विनाश करनेवाला आपका दर्शन ही, 'अघमर्षण' सूक्तके समान पवित्र करनेके लिए पर्याप्त है, अतएव आप बैठिये । उसके बाद उसके बहुत आग्रह करने पर चन्द्रापीडने अत्यन्त अवगत मस्तकसे समस्त अतिथि-सत्कारको प्रणय (विनय) के साथ स्वीकार किया ।

१.***नारिकेली*** २.***युगोपेताम् । ३. अर्घजलम्, आगुहीतावर्षसलिलम् । ४. अलमलमतिपन्नपण्या ।

५. त्वदीयालोकनमप्यत्र खलु । ६. अनुबध्यमानश्च ।

कृतातिशयया च तथा द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूर्णौ स्थित्वा क्रमेण परिपृष्टो दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनः सर्वमाचचचे । विदित-सकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामावृतनतरुणां तलेषु विचचार । अक्षिरेण च तस्याः स्वयं पतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुपयोगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् ।

आसीच्च तस्य चेतसि—‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यम् , यदत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्त्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुपहस्युपपादयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्’ इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चोत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्य्याणं नातिदूरे संयम्य निर्भरजलनिर्वसितै-

कृतेति । अपि च कृतं विहितम् आतिशयम् अतिशिसकारो यथा तथा, द्वितीयशिलातलोपविष्टया अपरपाषाणतलासीनया तथा, कन्यकया क्षणमिव क्षणकालमिव तूर्णौ मौनं स्थित्वा अवस्थाय क्रमेण परिपाठ्या परिपृष्टः कृतप्रश्नश्चन्द्रापीडः दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेन किन्नरयुग्मानुगमनवशेन आगमनः स्वयं सर्वं निखिलम् आगमनम् आचचचे आख्यातवान् ।

विदितेति । अपि चेति चार्थः । विदितो ज्ञातः सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो यथा सा तादृशी, सा कन्यका उत्थाय तस्यानादृत्यानन्तं विधाय भिक्षाकपाले भिक्षापानम् आदाय गृहीत्वा तेषाम् आवृतनतरुणां गुहासमीपवर्तिसिद्धादुत्थनवृत्तानां तलेषु अधःप्रदेशेषु विचचार पर्यटितवती । आगत्य तत् एष्य तेषां फलानाम् उपयोगाय भक्षणाय चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती ।

आभीष्टेति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनसि आसीत् अभूत् । तपसां तपश्चर्याणां खलु निश्चयेन असाध्यम् अशक्यं नाम नास्ति न विद्यते । तथा च वचनम्—

‘निश्चितं समवाप्नोति तपोभिः स्वमनोरथम् । तपस्यतो हि नासाध्यं किञ्चिज्जाति विद्यते ॥

ब्रूया दौर्भाग्यमाप्नोति लोको हि सति साधने ॥’ इति ।

नामेति कोमलामन्त्रणे । तथाप्यतः परम् एतदन्यत् किमाश्चर्यं किं चित्रम्, यद्यस्मात् कारणात् अत्र अस्मिन् प्रदेशे व्यपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं येषां तादृशा अपि सचेतना इव सचेतन्या इव अस्त्यै भगवत्यै दृश्ये फलानि समतिसृजन्तः समर्पयन्तः वनस्पतयो वृक्षाः आत्मानुग्रहं निजसाफल्यम् उपपादयन्ति निष्पादयन्ति । एतखलु तपस एव फलमिवाशयः । अत एवेहार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः स च विदोषेण सामान्यसमर्थनरूपो बोध्यः ।

चित्रमिति । अदृष्टपूर्वम् अवोचितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यम् आलोकितं वीक्षितम् इति अधिकतरोऽतिभूयान् उपजातः समुत्पन्नो विस्मय आश्चर्यं यस्य स चन्द्रापीडः उत्थाय उत्थानं विधाय तमेव प्रदेशं पूर्वोक्तमेव स्थानम् इन्द्रायुधमश्न्य आनीय व्यपनीतपर्याणम् अपसारितपर्ययत्वं नातिदूरे निकटे संयम्य बद्ध्वा निश्वरजलेन प्रस्ववणखिलेन निर्वसितो निष्पादितः स्नानविधिः आप्णवनविधिर्न स तादृश-

उस समय अतिशिसकार सम्पन्न करके, एक द्वितीय शिलातल पर बैठ, थोड़ी देर चुप रह कर उस देवकन्याने जब राजकुमारसे उसका सब वृत्तान्त क्रमसे पूछा तब उसने दिग्विजयसे आरम्भ कर, किन्नर-मिथुनके अनुसरण-प्रसङ्गसे यहाँ तक अपने आनेका समस्त वृत्तान्त उससे कहा । बाद समस्त वृत्तान्तसे अवगत होकर वह कन्या उठी और अपना भिक्षा-पात्र लेकर, आश्रमके वृक्षोंके नीचे विवरण करने लगी । वहाँ थोड़े समयमें ही अपने आप गिरे फलोंसे उसका पात्र परिपूर्ण हो गया । उसके बाद लौटकर उसने राजकुमारसे उन फलोंका भक्षण करनेके लिए अनुरोध किया ।

उस समय राजपुत्र विचारने लगा कि—‘इस संसारमें वास्तवमें तपस्यासे कोई भी कार्य असाध्य नहीं है । जब चैतन्यरहित वृक्षसमूह भी आज सचेतनके समान इस देवी को फल समर्पण कर अपना अनुग्रह प्रकट करते हैं, तब इससे अधिक आश्चर्य क्या हो सकता है ? आज यह तो मैंने अदृष्टपूर्व आश्चर्य वृत्तान्त देखा । इस प्रकार अत्यन्त विस्मित होकर वह उठा और बाहर जाकर इन्द्रायुधको वहीं ले आया । उसका पदयन्त्र (जीन)

१. कचिह ‘च’ कारो नास्ति । २. यत्र च । ३. विगतचेतना अपि । ४.***पर्याणे च । ५.***निव-
सितम् ।

स्नानविधिरस्तान्यमुत्स्वाद्भिर्न उपयुज्यं फलानि, पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलमुपस्पृश्य चैकान्ते तावदवतस्थे, यावत्तयापि कन्यकया कृतो जल-फल-मूलमयेवाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताहारां निर्वर्त्तितसन्ध्योचितावारां शिलातले विष्रब्धमुपविष्टां निशु-
तमुपस्पृश्य नातिदूरे समुपविश्य मुहुर्त्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—‘भगवति !
त्वग्रप्रसाद-प्राप्ति-प्रोत्साहिनेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतामुलभो लधिमा बलाद्भि-
च्छ्रद्धन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति हि’ प्रमुप्रसादलवोऽपि प्रागतभ्यमधीर-
प्रकृतेः । स्वल्पाप्येकदेशावस्थाने कालकर्त्ता परिचयमुत्पादयति । अगुरप्युपचारपरिग्रहः प्रण-
श्रमद्वापीडः, अश्रुतवत् पीयूषवत् स्वाद्भिर्न सुरसानि, तानि फलानि उपयुज्य भुक्त्वा, तुषारः तुहिनं
तद्वत् शिशिरं शीतलं प्रस्रवणजलं निर्झरपानीयं पीत्वा च पुनः उपस्पृश्य आचम्य एकान्ते रहसि तावत्
तावत्कालम् अवतस्थे आसेदिवान् यावत् यावत्कालं तयापि कन्यकया (महाश्वेतया) जलफल-मूलमयेषु
आहारेषु भोजनेषु प्रणय आदरः कृतो विहितः ।

नीति । इति पूर्वोक्तप्रकरणे परिसमापितः पर्याप्तं नीतिः आहारे भोजनं यथा ताम् । निर्वर्त्तितः
निष्पादितः सन्ध्योचिताचारः सायं समययोग्यो विधिः सन्ध्यावन्दनादिर्यथा ताम् । शिलातले पाषाणतले
विष्रब्धं सविश्रामं निश्चितं यथा स्यात्तथा उपविष्टाम् आसीनाम् । निश्रुतं निःशब्दं यथा स्यात्तथा
उपस्पृश्य समीपमेव नातिदूरे निकटे समुपविश्य आस्थाय मुहुर्त्तमिव षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्ब्य
चन्द्रापीडः सविनयं विलयसहितं यथा स्यात्तथा अवादीत् अगदत्—

भगवन्नीति । ‘हे भगवति देवि ! त्वग्रसादप्राप्त्या तवायुग्रहलाभेन प्रोत्साहितं प्रगुणीकृतं तेन,
कुतूहलेन कौतुकेन आकुलीक्रियमाणः अधरीक्रियमाणः, मासपतामुलभः सद्भिषेषु मनुष्येषु नितान्तसम्भव-
पर इत्यर्थः, लधिमा लघुत्वं चपलस्वभाव इत्यभिप्रायः । अनिच्छन्तमपि अनमिलपन्तमपि मां चन्द्रापीडं
बलवत् हठात् प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति ।

नन्वज्ञातस्य सहसा प्रश्ने पृष्टताप्रतीतिरिति चेत्तत्राह—जनयतीति । हि तथाहि प्रमुप्रसादलवोऽपि
स्वामिप्रसन्नतालोऽपि, अधीरप्रकृतेश्चल्लस्वभावस्य जनस्य प्रागल्भ्यं धाष्ट्र्यम् उपजनयति उत्पादयति
एवञ्च तपस्वितया स्वामिरूपाया भवत्याः अतिथिसत्कारादेव प्रसादप्राप्तिसमैव द्धाष्ट्र्यं जनयतीत्यङ्गी-
क्रियत एवेत्यभिप्रायः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

नन्वेवमप्यज्ञातस्य प्रश्नो नोपपद्यत इत्यत आह—स्वरसोऽपि । एकावस्थाने एकावस्थितौ स्व-
ल्पाऽपि स्तोकाऽपि कालकला समयांशः परिचयं संस्तवम् उत्पादयति जनयति । एवञ्चैतावत्समयमेकत्रा-
वस्थानास्वं मे परिचितैव जातासीत्याशयः ।

अथैवमपि सौहार्दभावेन हिताहितसम्बन्धाभावात् जिज्ञासैव कथमित्यत आह—अगुरिति ।
अगुरः स्वल्पोऽपि उपचारपरिग्रहः सदाचाराङ्गीकारः प्रणयं सौहार्दम् आरोपयति उपस्थापयति । एवञ्च
भवत्या अभ्यागतसम्मानाङ्गीकार एव प्रणयोपस्थापनादित्यभिप्रायः । अत एवेह पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा ।

उत्तरा, जरा दूर बाँध कर उसने झरनेके जलमें खानकायं सम्पादन किया और अश्रुतरसके समान सुस्वादु जन
फलोंका मधुन कर, हिमके समान शीतल उस झरनेका जल पीकर, एवं आचमन कर वह एकान्तमें तपतक बैठता
रहा जबतक उस कन्याने भी फल, मूल और जलका आहार किया ।

इस प्रकार आहार कर जब वह कन्या सन्ध्याकालके उपयुक्त सब किया सम्पादन कर चुकी और एक
शिलातलपर निश्चितरूपसे बैठती तब निःशब्द हो (धीरे-धीरे) उसके समीप उपस्थित होकर, थोड़ी दूरपर
बैठकर, थोड़ी देरके बाद चन्द्रापीड उससे विनय-पूर्वक कहने लगा—‘देवि ! आपके अनुग्रह प्राप्त करनेसे ही मुझे
कौतुक उत्पन्न हो गया है, उस कुतूहलेने ही मनुष्योचित चञ्चल स्वभावको आकुल कर, मेरी इच्छा न होनेपर भी
मुझे बलात्कारसे प्रशंसा करनेकी प्रेरणा करता है, क्योंकि—स्वामीकी कृपाका लेश भी चञ्चल-प्रकृतिके पुष्पको
धृष्ट बना देता है । एवं एक स्थानमें थोड़ासा सहवास होनेसे भी परस्पर परिचय उत्पन्न हो जाता है, विशेषतः
परस्परका व्यवहार (सत्कार) थोड़ा होनेपर भी वह सौहार्द (प्रेम) उत्पन्न कर देता है । इसलिये यदि आपको

१. अश्रुतरसस्वाद्भिर्न । २. उपभुज्य । ३. उपस्पृश्यैकान्ते । ४. उपतस्थे । ५. कन्यया ।
६. उपजनयति । ७. हि न । ८. एकावस्थाने कालकला, एकदेशावस्थानाकालकक्षा ।

यमारोपयति । तच्चदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यम्, इच्छामि । अति-
महत्खलु भवदर्शनात् प्रभृति मे कौतुकमस्मिन् विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्य-
कानामपसरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना ? । किमर्थं वास्मिन् कुसुमसुकुमारो नवे
वयसि व्रतग्रहणम् ? । केदं वयः, केदं तपः, केयमाकृतिः, क चायं लावण्यातिशयः, केयमि-
न्द्रियाणामुपशान्तिः । तद्वहुतमिव मे प्रतिभाति । किं निमित्तं वा अनेकसिद्धसाध्य-संवा-
धानिं सुरलोकसुभगानिं अपहाय दिव्याश्रमपदानि एकाकिनी वनमिदमभ्यानुषमधिवससि ? ।
कश्चायं प्रकारः, यत्तैरेव पञ्चमिहाभूतैरारब्धमीदृशीं धवलतां धत्ते शरीरम् ? नेदमस्मा-

तिति । तत्तस्मात् कारणात् यदि नातिखेदकरमिव न विशेषक्लेशजनकं चेत्, ततस्तदा कथनेन
सजिज्ञास्यविषयनिरूपणेन आत्मानं स्वम् अनुग्राह्यम् अभ्युपपत्तिविषयम् इच्छामि अमिलपामि ।

अतीति । भवत्या दर्शनं भवदर्शनं 'सर्वनाशो वृत्तिमात्रे पुनर्जावः' इति वार्तिकेनेह पुनर्जावः ।
तस्माद्यप्रभृति तवावलोकनादारभ्य मे मम अस्मिन् विषये प्रश्नविषये खलु निश्चयेन अतिमहत्कौतुकम्
अत्याश्रयम् ।

अथ तव प्रश्नविषयः क इत्यत आह—कतरदिति । मरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां
देवगायकानाम्, गुह्यकानां यक्षाणाम्, अपसरसां तिलोत्तमाप्रभृतीनां मध्ये, जन्मना उत्पत्त्या भगवत्या
स्वामिन्या कतरत् कतमत् कुलमन्ववायः अनुगृहीतं प्रसादीकृतम् । मरुतामित्यादौ निर्धारणे वही ।
बहूनामर्थेऽपि दुर्गाद्यकस्या डतरच्प्रत्ययस्तेन कतरदिति रूपं भवतीति कुलला व्रते ।

किमर्थमिति । वा अथवा कुसुमसुकुमारो पुष्पवस्त्रकोमले नवे नूतने अस्मिन् वयसि अवस्थायाम्
नवयौवन इत्यर्थः, किमर्थं किं प्रयोजनं व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः ।

केति । इदं वयः नवयौवनमित्यर्थः क, इदं तपः कष्टसाध्यं नियमस्वीकारः क, वृद्धावस्थायामेव
तद्वाचरणयोग्यत्वादित्याशयः । द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः । इयम् प्रत्यक्षोपलभ्यमाना आकृतिः स्वरूपविशेषः
क, अथञ्च लावण्यातिशयः असाधारणसौन्दर्याधिक्यं क, तथा इयम् इन्द्रियाणां करणानाम् उपशान्तिः
स्वस्वभोगनिवृत्तिः क । अद्भुतलावण्यवत्सारण्यात्मकप्रवृत्तिसमये वार्धकात्मकनिवृत्तिसमयाश्रयणीयव्रता-
श्रयणवलोकेनमेव मे जिज्ञासाहेतुरित्यभिप्रायः । इहोभयभागोऽपि विरुद्धयोः संयोजनया विषयः ।

तिति । मे मम तत्सर्वं पूर्वप्रतिपादितम् अद्भुतमिव आश्चर्यमिव प्रतिभाति प्रतीतिविषयीभवति ।
अनेके बहवो ये सिद्धाः साध्याश्च देवयोजिविशोषास्ते संवाधानि सङ्कलानि व्याप्तानि, सुरलोका अमरादि-
देवचन्द्रास्तेः तेषां परिभ्रमणैरित्यर्थः सुभगानि मनोहराणि दिव्याश्रमपदानि स्वर्गायाश्रमस्थानानि
अपहाय परित्यज्य एकाकिनी असहाया अमानुषं मनुष्यरहितम्, इदं वनं काननं किं निमित्तं कथं वा स्वम्
अधिवससि निवासं करोषि । वनमित्यत्र 'उपान्वध्याङ्वसः' इत्यनेन वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञा बोध्या ।

कश्चेति । कश्च अनिर्दिष्टस्वरूपः अयं प्रकारो विशेषः, यत्तैरेव यैरेव समस्तप्राणिनां शरीराण्या-
रब्धानि तैरेवेत्यर्थः, पञ्चमिहाभूतैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपैः, आरब्धम् उत्पादितं शरीरं तवेदं वपुः,
ईदृशीम् एवंविधां धवलतां धेततां धत्ते धारयति । इदं वैलक्षण्यम् अस्माभिराधुनिकैः अन्यत्र अन्यस्मिन्
स्थले न दृष्टश्रुतपूर्वं नावलोकितार्कणितपूर्वं वा, अत एव महच्चिन्तमिदमित्याशयः ।

विशेषक्लेशजनक न हो तो अपना वृत्तान्त कहिये, जिसे सुन कर मैं अपनी आत्माको अनुगृहीत करने की इच्छा
करता हूँ, आपके दर्शनसे लेकर इस विषयमें मुझे अत्यधिक कौतुक उत्पन्न हो गया है—देवि । अपना जन्म
ग्रहण कर, देवता, ऋषि, गन्धर्व, गुह्यक और अपसरारोंमें से किसके कुलको अनुगृहीत किया है । किन कारणसे
कुसुमके समान कोमल इस नवीन अवस्थामें आपने तपस्या आरम्भ की है । कहाँ यह वय ? कहाँ यह आकृति ?
कहाँ यह असाधारण लावण्य ? और कहाँ यह इन्द्रियोंको भोगनिवृत्ति ? अतएव यह सब मेरे समीप अद्भुतसा
प्रतीत हो रहा है । किसलिए आप बहुत सिद्धसाध्योंसे परिपूर्ण एवं देवगणके विचरण करनेमें मनोहर दिव्य
आश्रमोंको छोड़कर एकाकिनी (अकेली) इस मानुषविहीन वनमें रहती हो ? और यह क्या बात है कि प्रसिद्ध
पृथिव्यादि पञ्चमहाभूतोंका बना आपका शरीर इस प्रकार धवलता धारण करता (गोरा) है ? ऐसा तो मैंने

१. अनुगृह्यमाणम् । २. क्वचित् 'केदं तपः' इति पाठो न विद्यते । ३. किंवा । ४. 'संवन्धानि ।

५. 'सुलभानि । ६. कश्चायं प्रजापतेः प्रकारो यत्तैरेव महाभूतैः पञ्चमिहाभूतैः ।

भिरन्यत्र दृष्टयुतपूर्वं वा । अपनयतु नः कौतुकम्, आवेदयतु भवती सर्वमिदम् । इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा । निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतं हृदय-शुद्धिनिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसनिःसृत्यन्मिव खर्वद्भिः लोचन-विषयं धवलमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैः, अमलकपोलस्थलस्थलितैः, अव-शीर्ण-हार-सुक-सुक्ताफल-तरलपातैः, अनुबद्धविन्दुभिः, वत्कलावृत-कुच-शिखर-जर्जरित-शीकरैः, अशुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे ।

ताञ्च प्रहृदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्-‘अहो ! दुर्निवारता व्यसनोपनिपा-तानाम्, यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कश्चन स्पृशन्ति-

अपनयति । नोऽस्माकं कौतुकं कुतूहलं महदाश्चर्यम् अपनयतु दूरीकरोतु, भवती स्वामिनी इदं सर्वं पूर्वोक्तम् आवेदयतु कथयतु ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण अभिहिता उक्ता सा कन्यका किमपि अनिवर्चनीयम् अन्तश्चित्ते ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं मौनं मुहूर्तमिव जगमिव स्थित्वा आश्वास निःश्वस्य ध्यासं विमुच्य च, स्थूलस्थूलैः पृथुलपृथुलैः ‘अनुबद्धविन्दुभिः अशुभिः’ इत्यस्य विशेषणम् । अन्तर्गतां मध्यप्रासां हृदयशुद्धिं मनःपवित्रताम् आदाय गृहीत्वेव निर्गच्छद्भिः सरद्भिः सर्वत्र तयनजलानां निर्मलवादिष्या-शयः । इन्द्रियाणां सयनादीनां करणानां प्रसादं स्वच्छतां सकासदृष्ट्यादिदोषवर्जितां वर्षद्विर्बुद्धिं कुर्वद्भिः, तपोरसैव रसाद्रवाः तेषां निःसृत्य धारां खर्वद्भिः, लोचनविषयम् अवलोक्यमानं धवलमानं खेतत्वं द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः सावयद्भिः, अच्छाच्छैः अत्यन्तस्वच्छैः अमलकपोलस्थलितैः निर्मलगण्डस्थलसुकैः, अवशीर्णां वृष्टिताव हाराव सुक्ताप्रालम्भात् सुक्तानां स्वचितानां मुक्ताफलानां रसोज्ज्वलानामिव तरलपातः चञ्चलभावैव पतनं मेघां तैः, अनुबद्धा धाराप्रवाहेणोत्पादिता विन्दवो विप्रभो यैस्तैः, वत्कलावृतयोः तरुवशाच्छादितयोः कुचयोः स्तनयोः शिखराभ्याम् उद्यताग्राभ्यां जर्जरिताश्र्वी-कृताः शीघराः कणा येन तैः, एतेन कुचयोराश्र्वीकृत्यं काटिन्मृज्य ध्वन्यते । अशुभिः चैत्रजलैरुपलक्षिता, आमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यस्याः तादृशी सती, नि शब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुम् आकम्पितुम् आरेभे आरुण्यतीति ।

इह ‘निर्गच्छद्भिः’ इत्यादि ‘पातयद्भिः’ इत्यन्तं क्रियोत्प्रेक्षाद्वारः । “सुक्ताफलतरल-पातैः’ इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः ।

तामिति । अपि चेति चार्थः । प्रहृदिताम् अत्यन्तरुद्विताम्, तां कन्यकां दृष्ट्वा निरीपय, चन्द्रापीडः तत्क्षणम् अचिन्तयत् चिन्तितवान्—अहो इत्याश्चर्यं । व्यसनोपनिपातानां दुःखोपस्थितानाम्, दुर्निवारता अभिविमतुमशक्यता ? अर्थात् दैवोपस्थापितानि दुःखाणि न केनचिन्नवारयितुं शक्यानीत्याशयः । यद् यस्माद्धेतोः अनभिभवनीयां तस्मिन्तथा अभिविमतुमशक्यम्, ईदृशीमेवविधाम् आकृतिमपि आकार-मपि आत्मीयां स्वाधीनां कुर्वन्ति विदधते, ते व्यसनोपनिपाता इति शेषः । कथाऽप्यापत्त्या उत्पादिता-श्चलेशादिवं रोदितुमाशयः ।

ननु सर्वथा विषयाभिलाषं परित्यजन्तमेवविधं तपस्विजनं कथं नाम व्यसनमभिविमतुं शक्नोतीत्यत आह—नर्त्तेति । उपतापाः स्यात्सारिकलेशाः, कञ्चन कश्चिदपि, शरीरधर्माणं देखिं सर्वथा सर्वप्रकारेण

न ‘कहीं देखा, न सुना ।’ इत्येव कृपाकर समस्त वृत्तान्त विधित कर भेरा कुतूहल निवृत्त कीर्ति । इस प्रकार चन्द्रापीडके वचन सुनकर वह कन्या, मन ही मन किसी विषयकी चिन्ता करती हुई, ओहो देर चुप रह कर लंबी साँस लेकर अन्तर्गत चित्त-शुद्धिकी लेकर मानो बाहर निकलते, इन्द्रियोंकी निर्मलताको मानो वर्षण करते, तपस्या रूपी रसकी धाराकी वृष्टि करते एवं दृष्टिपोचर धवलताको मानो पिण्डाकार गिरते, अत्यन्त निर्मल कपोलस्थलपर टपकते, दूटे हारसे विगलित मोतियोंके समान चञ्चलभावसे गिरते, अवच्छिन्नरूपसे विन्दुके रूपमें निकलते, वत्कलसे ढँके हुए स्तन-शिखरपर जर्जरित होनेसे कणरूपमें परिणत होते, बड़े-बड़े अखण्डसमूह टपका कर, आँख मीच चुपचाप रोने लगी ।

उसके रोते देख चन्द्रापीड उस समय चिन्ता करने लगा—अहो ! विपत्तियोंका आक्रमण भी दुर्निवारणीय होता है, क्योंकि—ऐसे दुर्घट (दुःखके अयोग्य) आकृतिको भी वे अधीनमें कर लेते हैं । शरीरधारीको

१. कथित् वाशब्दो नास्ति । २. आवेदयतु सर्वम् । ३. “हारमुक्ता” ।

५२ का०

शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितम्^१ । अतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पसलिलपातेन । न ह्यल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्री-
क्रियन्त एवमिधा मूर्त्यः । नहि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधे^२ति । संवद्वितकृतुहलश्च^३
शोकस्मरणहेतुतामुपगतसपराधिनमित्रात्मानमवगच्छन्त्याय प्रसवणादञ्जलिना मुखप्रक्षाल-
नोदकमुपनिन्ये । सा तु तदनुरोधादविच्छिन्न-बाष्पजलधारासन्तानापि किञ्चित्कथायितोदरे
प्रक्षाल्य लोचने बलकलोपान्तेन वदनसपसृज्य दीर्घमुणञ्च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्—

‘राजपुत्र ! किसनेनानिनिर्घृण-हृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः^४ प्रभृति

न स्पृशन्ति नापलन्ते इति न, किन्तु सर्वमेव शरीरिणमुपतापाः स्पृशन्तीत्यर्थः । अत एव तत्पविजन-
स्यापि सांसारिककलेशसम्भव इत्यभिप्रायः ।

ननु तत्पस्वी स्वतःप्राभावेण दुःखं कथं नाम न निवारयतीत्यत आह—वलेति । हि यस्मात्,
द्वन्द्वानां सुखदुःखशीतोष्णदीनां प्रवृत्तिः देहिपृथग्विधः बलवती बलिष्ठा । तत्पस्विनेऽपि देहिधर्मत्वादेव
तत्र द्वन्द्वानां बलिष्ठा प्रवृत्तिः निवारयितुमशक्येत्याशयः ।

इदमिति । मे मम मनसि चित्ते इदम् अपरमन्यत् अधिकतरं पूर्वस्मात्कृतुहलादतिरिक्तम् अतिमहत्
कौतुकं कृतुहलसाध्वर्मित्यर्थः अस्याः कन्यकाया बाष्पसलिलपातेन अश्रुजलपतनेन उपजनितमुपादितम् ।
इहोक्तव्युत्पत्त्या नार्थगतपौनरुक्त्यम् ।

ननु स्वल्पेनापि शुष्कशोकेन रोपितामश्रुजलसम्भवात् कथं तवातिमहदाश्रयमित्यत आह—
नहींति । हि यतः अल्पीयसा स्तोकेन शोककारणेन दुःखमितिमेन एवमिधा अनिर्वचनीय-स्वरूपा
मूर्त्यः शरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते आश्रयीक्रियन्ते अवलम्बितुं शक्यन्त इत्यर्थः । हि तथाहि, बुद्धेण
स्वल्पेन निर्घातपातेन निर्घातपवनस्पर्शेन अभिहता ताडिता वसुधा पृथिवी न चलति न कम्पते इति ।
इह साधर्म्येण दृष्टान्तः ।

संवर्धितेति । संवर्धितं वृद्धिमुपगतं कृतुहलम् आश्रयं यस्य तादृशश्रद्धापीडः, शोकस्मरणस्य दुःख-
स्मृतेः हेतुतां निमित्तत्वम् उपगतं प्राप्तम्, अत एव अपराधिनं त्यागसमिव आत्मानं स्वम् अवगच्छन्
जानन् उत्थाय प्रसवणात् निर्हारात् मुखप्रक्षालनाय वदनशुद्धयर्थम् उदकं जलम् अञ्जलिना पाणिपुटेन
उपनिन्ये उपस्थापितवान् ।

सेति । सा कन्यका (महाशेता) तु तदनुरोधात् चन्द्रापीडाग्रहात् अविच्छिन्नः विच्छेदमलभमानः
बाष्पजलधाराया अश्रुजलधारायाः सन्तानः समूहो यस्याः सापि किञ्चित् कपानिते अश्रुपातेनेपदाविली-
कृते रक्ते वा उदरे अस्मन्तरयुगलं ययोस्ते लोचने नयने प्रक्षाल्य बलकलोपान्तेन परिहिततन्मवग्रेणेन वदनं
मुखम् अपसृज्य मार्जनं विधाय दीर्घम् आयतम् उण्णं तप्तं निःश्वस्य निःश्वासं विधाय च शनैः शनैः मन्दं
मन्दं प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—

राजेति । हे राजपुत्र ! अतिनिर्घृणं नितान्तनिर्घृणं हृदयं चेत्तो यस्यास्तस्या मन्दभाग्यायाः क्षीणभा-
गधेयायाः पापायाः पापिष्ठया मम जन्मनः प्रभृति उत्पत्तेरारभ्य अश्रवणीयेन नितान्तनिष्ठुरतया श्रवणा-

मन्तापकारी दुःख अवश्य होते हैं—क्योंकि सुखदुःखादि द्वन्द्वकी प्रवृत्ति (उपस्थिति) अत्यन्त प्रबल है । इसके
अश्रवण (रोने) से मेरे चित्तमें पहलेसे भी अधिक शक्ति कौतुक उत्पन्न हो गया है; क्योंकि—अव्यमान शोकके
कारणोंसे ऐसी मूर्ति अधीन नहीं हो सकती, अव्यमान निर्घात वसुधे (वज्र) आघातसे आहत ओकर पृथिवी
कम्पित नहीं होती । इस क्रमसे चन्द्रापीडका कृतुहल बढ़ गया और अपनेकी ही उन कन्याके शोक स्मरणका
कारण होनेसे अपराधी समझ, अतपन उठकर, उसकी मुख-प्रक्षालनके लिए हारनेमेंसे अञ्जलि भरकर जल ले आया ।
उस कन्याके अपने अश्रुजलके धारासमूह अविच्छिन्न भावसे बढ़ रहे थे तो भी राजकुमारके अनुरोधसे, वह अन्दरसे
थोड़े लाल हुए अपने नयनोंको प्रक्षालन (धो) कर, बलकल प्रान्तद्वारा अपना मुँह पोंछकर, लंबे और गरम
साँसे के धीरे बोली—

राजपुत्र ! मेरे समान अत्यन्तदुःखदया मन्दभागिनी पापिनी नारीके जन्मसे वैराग्यग्रहण करनेके

१. जनितम् । २. महन्मम मनसि कौतुकम् । ३. कृतुहलधाराया । ४. ‘‘मयकिञ्च । ५. त्वमपि
‘शनैः’ इत्येकमेवास्ति पदम् । ६. अतिनिष्ठुरम् । ७. अन्मतः ।

वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि याद महत् कुतूहलम्, तत् कथयामि, श्रूयताम् ।

एतत् प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव, यथा विबुधसङ्घानि अप्स-
रसोनाम कन्यकाः संन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि, एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्प-
न्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यद्गने रुद्रतम्, अन्यत्पवनात् प्रसूतम्, अन्यद्मृतात्मन्य-
मानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदकैरिषोभ्यो निर्गतम्, अन्यस्तोमररिमभ्यो निष्प-
तितम्, अन्यद्रूमे रुद्रतम्, अन्यत् सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं
मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुतौ मुनि-
रारिष्टा च बभूवुस्तत्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि ।
गन्धर्वाणान्तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम्, तैर् मुनेस्तनयश्चिरसेनादीनां

योग्येन, वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोदन्तेन, अनेन श्रुतेन आकर्णितेन किं फलमिति शेषः ।

तथापि । तथापि एवं सत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं महदाश्रयं चेत्, तत्
तदा कथयामि प्रतिपादयामि । इह तदेत्यर्थं तद्विषयवाचकमित्यवाचकत्वं दोष आपतति स हि तदेत्यने-
नैव समाधेयः इति सिद्धाः । श्रूयताम् आकर्ण्यताम् ।

एतदिति । कल्याणे मङ्गले अभिनिवेश आग्रहोऽस्यास्तीति तस्य भवतः, एतत् प्रायेण आधिक्येन
श्रुतिविषयं कर्णगोचरताम् आपतितमेव गतमेव, नातोऽधिकं किमपि यदा वाच्यमित्याशयः । विशेषेण
बुध्यन्ते अवगच्छन्तीति विबुधा देवास्तेषां सङ्घानि भवने स्वर्गे अप्सरसो नाम कन्यकाः अपरिणीताः
स्थिः सन्ति विद्यन्ते इति । नास्ति कोमलामश्रुतेः । तासां कन्यकानां चतुर्दश दशाधिकतुल्यसंख्याकानि
कुलानि अन्ववायाः । तत्रैकं भगवतः कमलयोनेः सष्टयुगलः मनसः शान्तात् समुत्पन्नं यज्जातम् । अन्यद्
द्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः सम्भूतं समुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयम् अग्नेर्वह्निः उज्जृतं प्रकटितम् । अन्यच्चतुर्थं पवना-
द्वायोः प्रसूतम् उत्पन्नम् । अन्यत्पञ्चमं मथ्यमानात् अमृतात् मथ्यमानावस्थायां पीयूषात् उर्यितं जातम् । अन्यत्
षष्ठम् सप्तमम् अकैरिषेभ्यः । सूर्यरश्मिभ्यो निर्गतं निःसृज्यम् । अन्यत् अष्टमं तोमररिमभ्यः चन्द्रकि-
रणेभ्यो निष्पतितं निर्गतम् । अन्यन्नवमं भूमिः पृथिव्याः उज्जृतं प्रकटितम् । अन्यद्दशमं सौदामिनीभ्यो
विद्युन्मयः प्रवृत्तम् उत्पन्नम् । अन्यदेकादशं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरम् अन्यद्द्वादशं मकर-
केतुना कामेन समुत्पादितं सञ्जनितम् । अन्यदपरं तु दक्षस्य प्रजापतेः अतिप्रभूतानाम् अस्थिकानां
कन्यकानाम् आत्मजानां मध्ये द्वे सुते मुन्यरिष्टा च बभूवुर्ज्जाते । गन्धर्वदेवगाव्यैः सह सङ्गमात् ताभ्यां
मुन्यरिष्टाभ्यां सकाशात् कुलद्वयं वंशयुगलं जातमुत्पन्नम् मुनेरेकम् अरिष्टायाञ्चैकं जातमित्यर्थः । एवं
पूर्वोक्तप्रकारेण एकत्र प्रकरेण सङ्कलनेन एतानि चतुर्दश कुलानि सञ्जातानीति शेषः ।

गन्धर्वाणां स्थितिः । गन्धर्वाणां देवगायकानां तु दक्षात्मजाद्वितयात् मुन्यरिष्टानामाकात् दक्षकन्या-
द्वयात् सम्भवं समुत्पन्नं तदेव कुलद्वयं जातम्, सन्ततेः मातापितृद्वयकारणकत्वादित्याशयः । अत्र कुलद्वय-
मध्ये मुनेर्दक्षजामजायाः चिरसेनादीनां पञ्चदशानां आर्दूणां सोदराणां मध्ये गुणैः शौचादिभिः अधिको

अनाकर्णनीय समाचारकैः सुनन्ते आपको क्या फल होगा ? तथापि यदि आपको गुस्तर कुतूहल उत्पन्न हुआ है
तो कहनी हूँ, सुनिये ।

यद् तो आप-मङ्गलाभिधानीने प्रायः श्रवण किया ही होगा कि-देवलोकार्कं अप्सरानामकी कन्यकाएँ रहती
हैं । उनके चौदह कुल हैं । उनमें एक भगवान् ब्रह्माके मनसे उत्पन्न हुआ है, दूसरा वेदोंसे, तीसरा अभिसे, चौथा
पवनसे, पाँचवाँ मथ्यमान अमृतेसे, छठौं जलसे, सातवाँ सूर्य-रश्मियोंसे, आठवाँ चन्द्र-रश्मियोंसे, नौवाँ पृथिवीसे,
दशवाँ विद्युत्से, ग्यारहवाँ मृत्युसे, बारहवाँ कामदेवसे, अविष्टि दो दक्षप्रजापतिकी बहुतर कन्याओंसे मुनि
और अरिष्टा नामकी कन्याओंके गन्धर्वोंके साथ समागमसे उत्पन्न हुए हैं । इस क्रमसे एकत्र करनेपर वे चौदह कुल
हुर । मुनि और अरिष्टा-नामक दक्षकन्याद्वयसे गन्धर्वोंके भी वे ही दो कुल उत्पन्न हुए हैं । मुनिका, चिर-

१. अप्सरसेना । २. कनित् इतिशब्दो नास्ति । ३. 'वह' । ४. निपतितम् । ५. कन्यकानां ।
६. दौ सुतौ । ७. अत्र । ८. सेनादीनां ।

पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिसुवन-प्रख्या-
तपराक्रमो भगवता समस्तपुर-मौलि-माला-लालित-चरण-नलिनैनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोप-
बृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलता-मरीचि-निचय-मेचकितेन बाहुना समुपा-
र्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्वारतवर्षादुत्तरेणान्तरे किम्पुरुषनाम्नि
वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगलै-परिपालितान्यनेकानि गन्धर्व-
शतशहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्, इदञ्चाच्छो-
दामिधानमतिमहत् सरः खानितम्, अथञ्च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु
पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदय्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वः तस्मिन्

गरीयान् षोडशः चित्ररथो नाम तदनः सुतः समुत्पन्नः स जातः ।

स इति । किलेति पुराणवाचांत्याम् । शैशव एव बाल्य एव, त्रिसुवनप्रख्यातपराक्रमः त्रिविष्टप-
प्रसिद्धशौर्यवृत्तिः, समस्तानां समप्राणां सुराणां देवानां मौलिमालया मुकुटपङ्कजा लालितं प्रणालसमये
सादरं स्पृष्टं चरणनलिनं पादकमलं यस्य तेन तादशेन, भगवता माहात्म्यवता आखण्डलेन इन्द्रेण, सुहृ-
च्छब्देन मित्रशब्दयोगेण उपबृंहितः परिवर्धितः प्रभावः प्रतापो यस्य सः, स चित्ररथः, असिलतायाः
खड्गमलतायाः मरीचिनिचयेन रश्मिसमूहेव मेचकितः श्यामलीकृतः तेन तादशेन बाहुना भुजेन समु-
पाजितम्, सर्वेषां निलिलानां गन्धर्वाणां देवगायकानाम् आधिपत्यं प्रभुत्वम् आप्तवान् लब्धवान् ।

इत इति । किञ्चेति वार्थः । इतो नातिदूरे अस्मात् स्थानाच्चातिदूरे अस्माद्वारतवर्षात् भरतक्षेत्रान्
उत्तरेणान्तरे अव्यवहितोत्तरे किम्पुरुषनाम्नि किम्पुरुषामिधाने वर्षे क्षेत्रे हेमकूटो नाम हेमकूटमिधानः
वर्षपर्वतः क्षेत्रसौमाल्यगः, तस्य राज्ञश्चित्ररथस्य निवसत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयस्थानं विद्यत इति शेषः ।
तद्वति । अपि चेति वार्थः । तत्र हेमकूटे, तस्य चित्ररथस्य भुजयुगलेन बाहुद्वयेन परिपालितानि
परिरक्षितानि अनेकानि बहूनि गन्धर्वशतसहस्राणि देवगायकसमूहाः प्रतिवसन्ति निवासं कुर्वन्ति ।
तेनैव राज्ञा चित्ररथेन, चित्ररथस्येदं चैत्ररथं नाम अतिमनोहरम् अतिरमणीयम् इदं पुरोऽवलोक्यमानं
काननं वनं निर्मितं रचितम् । इदञ्च अच्छोदामिधानम् अच्छोदसंज्ञकम् अतिमहत् सरः अतिबृहत्कासारः
खानितं निर्मापितं श्रुत्येरिति शेषः । अयं पुरो इत्यमानो भगवान् ।

‘उत्पत्तिं प्रलयञ्च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इति लक्षणेन उत्पत्तिप्रलयादिज्ञानवान् भवानीपतिः गौरीपतिः शिवमूर्त्तिरित्यर्थः उपरचितो निर्माय
प्रतिष्ठापितः । इह भवत्य खो इति विग्रहे ‘हृन्दवश्यं’ इति सूत्रेण ङीषि आनुगागमे भवानीति । तत्र भवान्याः
पतिरित्युक्तौ पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमतिक्रोधः, स हि गौरीपतिरिति पाठकरणेन प्रतिविधेयः ।

शेषमरिष्टाया अन्ववायमवबोधयति—अरिष्टाया इति । पुनरर्थकस्त्विति । अरिष्टाया अपराया दह-
सुतायाः तुम्बुरुप्रभृतीनां तुम्बुरादीनां समाने एके उदरे जठरे क्षयिता इति सोदय्याः सहोदरास्तेषां षण्णां
मध्ये जगद्विदितः संसारप्रसिद्धो हंसो नाम हंसामिधेयो गन्धर्वः ज्येष्ठः सर्वप्रथमः तस्मिन् द्वितीयं गन्धर्वकुले

चित्रतेन प्रभृति पन्द्रह मास्योके मध्यमें गुणोंसे श्रेष्ठ, चित्ररथ नामक सोलहवाँ पुत्र उत्पन्न हुआ । भुवनत्रयके
प्रसिद्ध पराक्रमवाले, समस्त देवताओंके किरीट-समूहद्वारा जिनके चरण-कमल सारर पूजित होते हैं ऐसे इन्द्रने
उनको अपना भिन्न बना लिया, जिससे उनका (चित्ररथका) प्रभाव अधिक बढ़ गया और वाच्यकालमें ही
उन्होंने खड्गकी किरणोंसे श्याम-वर्ण हुए स्वकीय बाहुद्वारा उपाजित करके समस्त गन्धर्वोंका आधिपत्य प्राप्त
किया । यहाँसे थोड़ी दूर भारतवर्षके अन्धवर्धित उत्तरदिग्वर्ती किम्पुरुष देशमें हेमकूट नामक एक वर्षपर्वत है,
वही चित्ररथका वासस्थान है । उनके बाहुयुगलद्वारा परिरक्षित होकर लाखों गन्धर्व भी वहाँ निवास करते हैं ।
उन्होंने ही यह चैत्ररथ-नामका मनोहर उद्यान निर्माण किया है एवं अच्छोद-नामका यह अतिविशाल सरोवर
भी खूबवाया है और यह भगवान् महादेवकी प्रतिमूर्त्ति भी निर्माण करारक स्थापित किया है । इधर, उस द्वितीय
गन्धर्व-कुलमें अरिष्टाके पुत्र तुम्बुरु-प्रभृति छः सहोदरोंके मध्यमें ज्येष्ठ-हंसनामके जगद्विख्यात गन्धर्व हुए । उन्हें

१. सकलत्रिसुवन*** २. अत्रिन्दजेन । ३. तद्भुजयुगल*** ४. सरः निखानितम् । ५. अरिष्टा-
यास्तु पुनस्तस्मिन् द्वितीये***

द्वितीये^१ गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्यै तस्यापि स एव गिरिराधवासः । यन्तु तत् सोममयूखसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं^२ गलितेन सकलेनेव रजनीकर-कला-कलाप-लावण्येन निर्मिता त्रिभुवनधनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी, गौरीति नाम्ना^३ हिमकरं-किरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । ताञ्च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः^४ हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव रतिः, शरत्समयेनेव कमलिनी, हंसेन संयोजिता सदृशसमागोपजनितामतिमहतीं सुदृग्गुणतवतीं निखिलान्तःपुरस्वामिनीं च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशीं विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःख-

देवगायकान्वाये गन्धर्वराजेन देवगायकाधिपतिना चित्ररथेनैव अभिषिक्तः अभिषेकविषयीकृतः, अत एव बाल एव शिशुरेव राज्यपदं राज्यस्व आसादितवान् प्राप्तवान् ।

अपरीति । अपरिमितस्य अगणितं गन्धर्वबलं गन्धर्वसेना परिवारः परिजनो यस्य तस्य, तस्यापि हंसस्यापि स एव पूर्वोक्त एव गिरिः हेमकुटाभिधानः पर्वतः, अचिरसत्यस्मिन्नित्यर्थोवाचो निवासस्थलम् । वदिति । तत् पूर्वप्रतिपादितम्, सोममयूखसम्भवं चन्द्रकिरणेभ्यः समुत्पन्नम् अप्सरसां गणिकानां कुलं वंशः । तस्मात् कुलात् किरणजालस्य रश्मिसमूहस्य अनुसारेण अनुसरणक्रमेण गलितं चरितं तेन, सकलेन समग्रेण, रजनीकरस्य चन्द्रस्य यः कलानां आगानां कलापः समूहः तस्य लावण्येन अन्तर्गत-सारेण निर्मिता रचितेव, अतीवनिर्मलप्रचलत्वादित्याशयः । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपनिवासिनो लोकस्य नयनाभिरामा लोचनाल्लङ्घकरी, द्वितीया अपरा भगवती सर्वैश्वर्यवती गौरी पावतीव । हिमकरश्चन्द्रः तस्य किरणवत् रश्मिवत् अवदातो गौरी वर्णा यस्याः सा गौरीति नाम्ना कन्यका युता प्रसूता जाता ।

इह “लावण्येन निर्मितेव” इत्यत्र क्रियोष्मत् । “द्वितीया गौरीर” इत्यत्र द्रव्योष्मत् । “हिमकर किरणावदातवर्णा” इत्यत्र च लुप्तोपमा बोध्या ।

तामिति । किञ्चित् चार्थः । द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः अपरगन्धर्वकुलराजो हंसः क्षीरसागरो दुग्ध-समुद्रो मन्दाकिनीमिव विषद्वङ्गामिव तां गौरीं प्रणयिनीं पत्नीम् अकरोत् कृतवान् । श्रीयुपमा ।

सति । भगवता मकरकेतनेन शक्तिशालिना कन्दर्पेण रतिरिव, शरत्समयेन धनात्ययकालेन कमलिनी पद्मिनीव, हंसेन सह संयोजिता सृष्टिकर्त्रा सङ्गमिता तु सा गौरा, सदृशेनानु रूपेण समागमेन संमेलनेन उपजनिता उत्पादिता अतिमहतीं गरीयसीं सुदृग्गुणतवतीं प्राप्तवती, तस्य हंसस्य निखिलानां समस्तानाम् अन्तःपुराणां तत्स्थसुन्दराणामित्यर्थः स्वामिनी मुख्या च अभवत् जाता । इह श्रौतोपमयोः परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

तयोस्मिति । अपि चेति चार्थः । तादृशयोस्तथाविधयोः महात्मनोर्विशालहृदययोः तयोर्हस्तगोयां अहम्, इदृशी एवम्भूता विगतलक्षणा करतलाद्विगतमसीध्वजवज्रतिलकाशुभादिचिह्नरहिता, एकैवात्मजा

गन्धर्वराज चित्ररथेन अभिषिक्तं करके बाधवावस्थाम् हा राजा बनाथा । उनका भी अगणित गन्धर्वसैन्यके साथ उसी हेमकुट-पर्वत पर वासस्थान है । इधर, चन्द्र-रश्मियों से जो अप्सराओंका कुल उत्पन्न हुआ था, उसमें द्वितीय भगवती पार्वतीके समान एक कन्या उत्पन्न हुई, रश्मियोंके साथ ही गले हुए चन्द्रकलासमूहके समस्त लावण्यद्वारा ही मानी विधाताने उस कन्याकी सृष्टि की थी, एवं वह कन्या युवनवयस्य युगोंके नेत्रोंको आनन्द देती थी और वह चन्द्रकिरणके समान ही श्वेत-वर्ण थी । क्षीरसागर ने जिसप्रकार गङ्गाको प्रणयिनी बनाया है द्वितीय गन्धर्वकुलाधिपति महाराज हंसेने भी उसीप्रकार उस गौरीकी प्रणयिनी बनाया था । भगवान् कामदेवके साथ रतिके समान एवं शरत्कालके साथ पद्मिनीके समान, महाराज हंसके साथ सम्मिलित होकर वह गौरी, अनु रूपसम्मेलनजनित अत्यन्त आनन्दको अनुभव करने लगी एवं महाराज हंसकी अन्तःपुरवासिनी रमणियोंकी स्वामिनी हो गई । तदनन्तर उन दोनों (हंस और हंसादेशी) महात्माओंको केवल शोकातुर करनेके लिए ही,

१. तस्मिन् कुले द्वितीयेऽस्मिन् । २. “परिवारकन्यास्यापि । ३. सोममयूखसन्तानामप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं” । ४. गौरीपतिनाम्ना । ५. हिमकिरण”, रजनीकर” । ६. द्वितीय-कुलाधिपतिः । ७. मकरकेतुना । ८. महात्मनोर्महताकलेशेनाभिलाषेण कालेन च केवलम् ।

सहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्त्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामद्वादङ्गं सञ्चरन्ती अविदित-स्नेहशोकायासमनोहरं शैशवमतीतवती^१ । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणं नयनलिनचनेषु, अकठोरं चूतकलिका-कलापकृत-कामुकोत्कलिकेर्षु

एकमात्रपुत्री अहम् अनेकं बहुविधं यद् दुःखसहजं वलेशसमूहः तस्य भाजनं पात्रं केवलं शोकाय शोक-हेतवे समुत्पन्ना सञ्जाता ।

तात इति । अनपत्यतया मद्भितिरिक्तस्तानरहिततया सुतजन्मातिरिक्तं पुत्रोत्पत्त्यतिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्म अभिनन्दितवान् प्रशंसितवान् । अवाप्ते प्राप्ते च दशमेऽहनि दिने कृतो विहितो यथोचितो यथायोग्यः समाचारः आशुद्वयिकश्राद्धादिव्यवहारो येन सः तात इत्यन्वयः, यथार्थमेव सत्यमेव 'महाश्वेता' इति नाम संज्ञां कृतवान् विहितवान् मत्स्वरूपस्य नितान्तशुभ्ररूपत्वादित्याशयः ।

सेति । साहं महाश्वेता पितृभवने तातगृहे बालतया शिशुत्वेन, वीणेव वल्लकीव कलमव्यक्तं मधुरं च प्रलपितुं भाषितुं शीलं यस्याः सा, गन्धर्वाणां देवगायकानाम् अद्वादङ्गं क्रोडात्कोढं सञ्चरन्ती गच्छन्ती, अविदितैः विशेषज्ञानानुदयादनवगतैः स्नेहशोकायासैः प्रतिशोकपरिश्रमैः कारणैः मनोहरं तत्तत्कृद्व्य-प्रताभावात् रमणीयं शैशवं बाल्यम् अतीतवती अतिक्रान्तवती ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाठ्या वसन्ते पुष्पकाले इव मधुमासेन चैत्रमासेन, मधुमासे इव नवपल्लवेन नूतनकिसलयेन, नवपल्लवे इव कुसुमेन पुष्पेण, कुसुम इव मधुकरेण भ्रमरेण, मधुकरे तत्कालिकभ्रमरे इव मदेन, मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रस्थप्रताप्येन पदं स्थानं कृतं विहितम् । इह सरस्वतीकण्ठाभरणमते उत्तरोत्तरमुपमेयानामुपमानत्वकल्पनात् रश्मिपंसा, दर्पणकारमते तु मालोपमा बोध्या ।

अथेति । अथ अनन्तरम् अहं मधुमासदिवसेषु एकदा समये अश्वया सह इदम् अच्छोदं सरः स्नानम् अभ्यागममिति सुदूरवर्तिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह सप्तमीबहुवचनान्तानि पदानि मधुमास-दिवसेष्वित्यत्रेतनस्य विशेषणानि । विजृम्भमाणानि विकसन्ति नवानि नूतनानि नलिनानां कमलानां वनानि अरण्यानि येषु तेषु ।

अकठोरेति । अकठोरः नूतनोत्पन्नत्वात् कोमलैः चूतकलिकानाम् आभ्रकुड्मलानां कलापैः समूहैः कृता विहिता कामुकानां कामिजनानाम् उत्कलिका उत्कण्ठा येषु तेषु । उद्दीपकत्वादित्याशयः ।

शुभलक्षणहीन और नानविध दुःखसमूहको पात्र मैं केवल एकमात्र पुत्री उत्पन्न हुई । अन्य सन्तान नहीं होनेके कारण पिताने पुत्रजन्मसे भी अधिक महोत्सवका अनुष्ठान कर मेरे जन्मको अभिनन्दित किया । एवं दशम दिन उपस्थित होने पर यथोचित आचार-सम्पादन-पूर्वक उन्होंने मेरा नाम 'महाश्वेता' यद् यथार्थ नाम-करण किया वह मैं शिशुत्व-निबन्धन वीणाके समान अस्पष्ट और मधुरभाषिणी होकर, गन्धर्वोंके मध्यमें एक वी शोदमेंसे दूसरेकी शोदमें विचरण करती थी, एवं स्नेह, शोक और दुःखका ज्ञान न होनेसे मनोहर अपनी शैशववस्थाको मैंने पिताके भवनमें ही बिताया । उसके बाद वसन्त कालमें जिसप्रकार चैत्रमास, चैत्रमासमें जिसप्रकार नवपल्लव, नवपल्लवमें जिसप्रकार पुष्प, पुष्पमें जिसप्रकार भ्रमर एवं भ्रमर में जिसप्रकार मद आकर आविर्भूत होता है, उसी प्रकार नवयौवन आकर मेरे शरीरमें आविर्भूत हुआ ।

तदनन्तर, एक समय मैं अपनी माताके साथ वसन्तके कारण अत्यन्त शोभायमान, विकसित नूतन कमल कुमुद, कुवलय और कल्लारयुक्त इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिय आई । उस समय समस्त जीवलोकेके

१. त्रिलक्ष्या केवलम्... ।

२. स्नेहशोकायासं ।

३. अतीतवती ।

४. जृम्भमाण ।

५. अनेक । ६. कामुत्कलिकेर्षु ।

कोमल-मलय-मरुतावतार-तरङ्गितानङ्ग-श्वजांशुकेषु, मद-कलित-कामिनी-गण्डूष-सीधु-सेक-पुलकित-वकुलेषु, मधुकर-कुल-कलङ्क-कालीकृत-कालेयक-कुसुम-कुण्डमनेषु, अशोकतन्त्रादना-रणिता-रमणी-मणि-नूपुर-फङ्गार-सहस्र-गुह्येषु, विकसन्मुकुल-परिमल-पुञ्जितालिजाल-मञ्ज-शिखित-सुभग-सहकारेषु, अविरल-कुसुम-धूलि-बालुका-पुलिन-धवलित-धरातलेषु, मधु-मद-विडम्बित-मधुकर-कदम्बक-संवाह्यमान-लता-दोलेषु, उफुल्ल-पल्लव-लवली-लीयमान-मत्त-

कोमलेति । कोमलो मन्दमन्दसञ्चारी यो मलयमाहते मलयानिलः तस्य अवतारेण उपस्थितया तरङ्गितानि तरङ्गव्यस्फुरितानि अनङ्गश्वजांशुकाणि मदनश्वजस्यपताका येषु तेषु । वसन्तसमये महोत्स-वाय प्रायेणानङ्गपताकोत्थापनादिदियाशयः ।

मरेति । मदकलिताः मद्यपानजनितमत्तताव्यासा याः कामिन्यः स्त्रियाः तासां गण्डसीधूनां वदन-परिमलस्थानां लेकेन सिङ्गनेन पुलकिताः रोमाञ्चवत् समुत्पन्नकोरका वकुला वृक्षा येषु तेषु । तथा च कविसमस्यरथाः—

‘पादाघातादशोकं विकसित वकुलं शोषितामास्यममौ’ इति ।

मधुकरेति । मधुकरकुलं अमरसमूह एव कलङ्को लाञ्छनं मधुकरकुलं कलङ्क इव वा, तेन काली-कृतानि श्यामवर्णाकृतानि कालेयकानां दाहहरिद्रावृक्षाणां कालीयचन्दनानां वा कुसुमानि पुष्पाणि कुण्डमलानि कोरकाणि च येषु तेषु । इह ‘मधुकरकुलकलङ्क’ इत्यत्र किं रूपकं वा उपमेति सन्देहसङ्करः, वृक्षवृक्षासंश्लेषुभयोर्भूतः संश्लेषः ।

अशोकेति । अशोकतरुषु कङ्कलिवृक्षेषु ताडनाभिः कुसुमप्रस्फुटनाय चरणप्रहारैः रणिताः शक्तिता ये रमणीनां सुन्दरीणां मणिनूपुरा रत्नपादकटकाः तेषां झङ्कारसहस्रेण ‘शं शं’ इति शब्दसमूहेन मुखरा शब्दाद्यमानाः तेषु ।

विकसदिति । विकसन्तः प्रस्फुटन्तो ये मुकुलाः कोरकाः तेषां परिमलेन आमोदेन पुञ्जितस्य एकत्रीकृतस्य अलिजालस्य अमरगणस्य मञ्जुशिलितैः मनोहरशब्दैः सुभगा रमणीया सहकाराः आञ्च-तरवो येषु तेषु ‘आञ्चश्रवतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । वृक्षनूपुरासः ।

अविररेति । अविरला निविडाः कुसुमानां पुष्पाणां धूलयः परागा एव बालुकापुलिनानि सैक-तानि अविरलकुसुमधूलयो बालुकापुलिनानीव वा, तैः धवलितं श्लिष्टकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येषु तेषु ।

इह ‘अविरलकुसुमधूलिबालुकापुलिने’ इत्यत्र रूपकसुपमां वेति सन्देहसङ्करः ।

मणिविति । मधुमदेन कुसुमरसपानजनितमत्ततया विडम्बितं विह्वलीकृतं यत् मधुकरकदम्बकं अमरी-समूहः तेन संवाह्यमाना इतरतः सञ्चात्यमानाः लता बलस्य एव दोला प्रेङ्गा येषु तेषु । इह ‘लता एव’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तदनुयायिता समासोक्तिश्रेति मद्यपानमत्तयुवतीदोलासञ्चालनकार्यप्रतीते ।

उफुल्लेति । उफुल्लानि स्फुटानि पञ्चवानि किसलयं यासां तासु, लवलीषु लताविशेषेषु लीय-माना गुप्तमवतिष्ठमाना ये मत्तकोकिला मद्योन्मत्तपिकाः तैः उल्लासितम् आलोक्य बहिरानीतं यन्मधु

हृदयको आनन्द-दायक चैवमासके दिनोंमें नये कमल-वन प्रस्फुरित हो रहे थे, आमरी कोमल कवियोंका कलाप कलाओंको उत्कण्ठित कर रहा था; शृङ्गमन्द मलय-समीरणके आगमनसे कामदेवकी पताका सञ्चालित हो (फहरा) रही थी, मदसे मोंती हुई कामिनीयोंके मुखमलसे वनसे बकुल पुलकित हो रहे थे; कलङ्कके समान अमरोंके बैठ जानेसे दाहहरिद्रावृष्ण (चमेली) की कलियों काली हो गई थीं; अशोकवृक्षोंको चरणप्रहार करनेसे शब्दावमान रमणियोंके मणिमय नूपुर (पायजव) के झङ्कार (शनश्चनाहट) से दिशाएँ सुन्नित हो रही थीं; विकसित कवियोंके सौरभसे समवेत (एकवित हुए) अमरोंके मनोहर गुञ्जारसे आनन्दके श्व मनोहर लग रहे थे; बालुकामय पुलिन (रेती) के समान अविरल पुष्प-रेणुसे भूतल धवलवर्ण दिखलाई देता था; पुष्पके मधुपानसे मत्त हुई मधुकरगण लताकी शूलोंपर शूल रही थीं; मत्त कोकिल गण पक्षोंसे द्यार्थ हुई लवली-लताओंमें गुप्त-रूपसे

१. कालेयककुटुम्बेषु ।

२. ...ताडनरगितरमणीयमणि... ।

३. असक्तगुण... ?

४. ...मधुकर ।

५. बहो... ।

कोकिलोज्ञासित-मधु-शरीकोदाम-दुर्दिनेषु, प्रोषित-जनजाया-जीवोपहार-हृष्ट-मन्मथास्फालित-चाप-रथ-भय-स्फुटित-पथिक-हृदय-वधिरात्रीकृतमार्गेषु, अविरत-पतत्कुसुमशर-पतत्रि-पत्र-सूक्ता-रवधिराकृत-दिङ्मुखेषु दिवापि प्रवृत्तान्तर्गदन्-रागान्धामिसारिका-सार्ध-सङ्कुलेषु, उदेल-रति-रस-सागर-पूर-प्लावितेषु, सकल-जीवलोक-हृदयानन्ददायकेषु, 'मधुमासदिवसेषु एक-दाहमन्वया सह मधुमास-विस्तारित-शोभं प्रोफुल्ल-नव-नलिन-कुमुद-कुवलय-कह्लारमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम्' । अत्र 'वः स्नानार्थसागतया भगवत्या' 'पार्वत्या' 'तटशिलातलेषु विलि-विनानि सञ्चरति' इति पांशु-निमग्न-कृश-पदमण्डलानुमित-मुनिजन-प्रणाम-प्रदक्षिणानि उन्मन्-पुष्परसः तस्य शीकरैः विन्दुभिः उद्गमं नितान्तं दुर्दिनं वृष्टिषु तेषु ।

प्रोषेति । प्रोषिता विदेहस्था ये जना लोकाः तेषां या जाया वियोगक्षितिः क्षियः तासां जीवन् जीवनस्य उपहारेण कामपीडया मरणात् तदीयप्राणरूपोपायनप्रत्येयर्थः, हृष्टः सन्तुष्टो यो मन्मथाः कामः तेन आस्फालितस्य कामिलक्ष्येषु बाणप्रक्षेपणाय भूयो भूय आकषितस्य, चापस्य धनुषो रवात् शब्दात् अयेन त्रासेन स्फुटितानां विभिन्नानां पथिकहृदयानां वियोगिजनोरसां रुधिरैः कोणितैः आर्द्रकृताः किञ्चिद्वृत्ता मार्गा अध्वानो येषु तेषु । इह तथाविधशोणितैर्मार्गणमार्द्राकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं पतन्तः कामिलक्ष्यं प्रति धावतो ये कुसुमशरपतत्रिगः कामदेवबाणा तेषां यानि पत्राणि पक्षाः (पुंवाः) तेषां सूकोणं वेगगमनसामयिक 'सूत' इत्यथ्यक्तध्वनिना वधिरा-कृतानि दिङ्मुखानि तत्तद्विद्वन्मथियिजनश्रोत्राणि येषु ॥ तेषु । इहापि वधरीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

दिवेति । दिवाऽपि दिवसेऽपि, प्रवृत्तः समुपपन्नः अन्तश्चित्ते यो मदनरागः कामासक्तिः तेन अन्धानां व्यग्रानाम् अभिसारिकाणां सुरताय सङ्केतस्थानं, व्रजन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां सार्धेन सहदेव सङ्कुलेषु ध्यासेषु ।

उदेलेति । उदेलो वेलायुल्लङ्घ्य गच्छन् (उन्मथ्यः) रतिरसः सुरतानुराग एव सागरः अगाध-त्वात् समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन प्लावितेषु आच्छादितेषु । इह विरङ्गं देवलरूपकम् ।

सकलेति । सकलाः समग्रा ये जीवलोकाः तेषां हृदयानन्दं चित्तप्रमोदं ददतीति तेषु, मधुमासदि-व-सेषु वसन्तवासरेषु ।

एकदेति । एकदा एव हिमन् समये अम्बया जनन्या सह, मधुमासेन चैत्रेण विस्तारिता अतिशय-धुरापान्ता शोभा लुतिः यस्य तत्, तथा प्रोफुल्लानि विकसितानि नवानि नूतनानि कुमुदानि श्वेतो-त्पलानि, कुवलयानि वीलोत्पलानि कल्लाराणि रक्तोत्पलानि च यत्र तत्, इदं पुरोऽवलोक्यमानम् अच्छोदं सरः अच्छोदामिधानं कासारः स्नातुं स्नानाय अभ्यागमम् ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् स्थले स्नानार्थम् आप्लवार्थम् आगतया प्राप्तया भगवत्या ऐश्वर्यादिशक्ति-वत्या पार्वत्या गौर्या तटशिलातलेषु तीरस्थप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशेषु विलिखितानि रेखया रचितानि, शृङ्गारिदिना तत्संज्ञकशिवद्वारपालस्य रथा सह विद्यमानानीति सञ्चरति इति 'शृङ्गारिदिः (पुं०) शिवद्वारपालः' रहकर वस्तके फूलों के मधुकर्णों को उड़ा-उड़ाकर उत्कट दुर्दिन (अत्यन्त वृष्टि) कर रहे थे; प्रोषित भर्तृकाओं के जीवन उपहार पाकर सन्तुष्ट चित्तसे कामदेव अपने धनुषका बारंवार आस्फालन (टङ्कार) करता था, जिसके शब्दसे नलन होकर विदीर्ण प्रवालियों के हृदयोंमेंसे बहते रुधिरसे समस्त मार्ग आर्द्र (तर) हो रहे थे; अनवरत (लगातार) गिरते कामदेवके बाणोंके पक्षोंकी सूक्ष्मरध्वनि (सनसनाहट) से समस्त-दिशाएँ वधिर हो रही थीं; हृदयमें उत्पन्न कामावेशसे विह्वल होकर कामिनीयों दिनमें भी सङ्केतस्थानमें जा रही थीं; रमणानुरागरूप उल्लङ्घित (उमड़ते) समुद्रके प्रवाहमें सब प्लावित हो (डूब) रहे थे । इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आई हुई भगवती पार्वतीसे तीरवर्ती बहुत प्रस्तर खण्डके ऊपर काढ़ी हुई शक्ति और रिंटी सहित शङ्करकी मूर्तियोंको जिनके आप-पास बाहुका (रेती) में बने हुए चरणोंके चिह्नोंको देखकर ऐसा अनुमान होता था कि वहाँ

१. ...उदगम ।

२. ...हृष्टमन्मथेयुः, मन्मथास्फालित...

३. ...वधिराद्रिमार्गेषु किङ्कुसुमशरीरैः,

वधिराद्रिमार्गेष्विव किङ्कुसुमशरीरैर्मार्गेषु ।

४. ...पत्रवधिराकृतं, पत्रफूलारवधिराकृत...

मदन...

५. आनन्दकेषु ।

६. अभ्युपापस्य, अभ्युपागमम् ।

७. सञ्चरतीति ।

कप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना, अमर-भर-भुर्ग-गर्भ-केसर-जर्जरकुसुमोपहार-रम्योऽयं लतामण्डपः, परभृत-नख-कोटि-पाटित-कुडमल-नाल-विवर-विगलितमधुधाराः सुपुष्पितोऽयं सहकारतः, उन्मद-मयूर-कुल-कलकल-भीत-भुजङ्ग-मुक्ततला शिशिरं चन्दनवीथिका, विकच-कुसुम-पुष्प-पात-सूचित-वनदेवता-प्रेङ्खोलन-शोभनेयं लतादोला, बहुलकुसुमरजः-पटल-मग्न-कलहंस-पद-रेख-मतिरमणीयमिदं तीरतटतलम्, इति क्षिप्र-मनोहरतरोदेश-दर्शन-लोभाक्षिप्तहृदया सह सखीजनेन वयचरम् ।

एकस्मिन् प्रदेशे भटिति वनानिलेनोपनीतम्, निर्भरविकसितेऽपि कानने अभि-

शङ्करक-द्वयः । तथा पाण्डुर रजःसु निमग्नैः मुह्यितैः अत एव ह्रस्वैः अस्थूलतयाऽवगम्यमानैः पद्ममण्डलैः चरणविह्वलमूहैः अनुमितानि अनुमानविषयीकृतानि मुनिजनानां तपस्विवर्णां प्रणामप्रदक्षिणानि नमस्कृतिपरिभ्रमणक्रिया येषां तानि । व्यक्त्वकस्य महेश्वरस्य प्रतिबिम्बकानि प्रतिमूर्त्तयः, वन्दमाना प्रण-भ्यमाना, अहं व्यचरमिद्युत्तरेण सम्बन्धः ।

अमरेति । अमराणां मधुकराणां भरेण भारेण सुभाः कुटिलीकृताः गर्भकेसरा मय्यस्थायिकिञ्चनकाः येषां तानि, अत एव जर्जराणि शतच्छिद्राणि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषाम् उपहारेण वृक्षैर्व्रततीभिश्च पातनेन रम्यो मनोहरः ।

परभृतेति । परभृताः कोकिलाः तेषां नखकोटिभिः नखराग्रैः पाटितानां विभिन्नानां कुडमलानां कोरकयसवन्धनानां विवरेभ्यः छिद्रेभ्यो विगलिताः विदुता मधूनां रसानां धारा आसारो यस्मिन् सः, सुपुष्पितः सम्यक्सुपुष्पपुष्पः अयं सहकारतः आश्रयवृक्षः ।

उन्मदेति । उन्मदो मदमतो यो मयूरः केकी तस्य कुलं वंशः तस्य कलकलेन कोलाहलेन भीतैः व्रस्तैः भुजङ्गैः सर्वैः सुक्तं परित्यक्तं तलं निजभागो यस्याः सा, शिशिरा शीतला, हयं दृश्यमाना चन्दन-वीथिका मलयजलपण्डश्रेणिः ।

विकचेति । विकचस्य विकसितस्य कुसुमपुञ्जस्य पुष्पनिकरस्य पातेन पतनेन सूचितम् अनुमापितं यत् वनदेवतायाः अरण्याधिष्ठायाः प्रेङ्खोलनम् आन्दोलनं तेन शोभना मनोज्ञा, हयं दृश्यमाना लतादोला लतारूपदोलनयन्त्रम् ।

बहलेति । बहले अचिके पुञ्जीभूत ह्यर्थः कुसुमरजपटले पुष्पपरागनिकरे मग्नौ लीनाः कलहंसानां कादर्यानां पदरेखाः पादच्छिद्धानि यस्मिंस्तत्, अत एव अतिरमणीयम् अतिमनोहरम् हृदं दृश्यमानं तीर-तटतलं तटवृक्षाद्यः प्रदेशः ।

हतीति । इति एवं प्रकारेण स्निग्धानां नूतनकिसलयादिभिश्चिक्कणानाम् अत एव मनोहरतराणाम् अतिशयेन चित्चहारिणाम्, उद्देशानां वनैकप्रदेशानां दर्शनलोभेन अवलोकनतृष्ण्या आक्षिप्तम् आकृष्टं हृदयं चेत्तो यस्याः सा तादृशी अहम्, सखीजनेन वयस्याभिः समं व्यचरम् अभ्रमम् ।

एकस्मिन् प्रदेशे । किञ्चेति चार्थः । एकस्मिन् प्रदेशे एकस्मिन् भागे इदिति शीघ्रं वनानिलेन अरण्यपवनेन उपनीतम् आहतम्, निर्भरम् अतिमात्रं यथा स्यात्तथा विकसितेऽपि प्रसृष्टितेऽपि कानने तपरिवर्तने प्रणाम करके प्रदक्षिणा कीर्ति—नमस्कार करती, यहाँ मधुकरोंके भारसे वक्र (लम्बे) हुए गर्भ-तनुवाले जर्जरित पुष्पोंसे सुन्दर लता-मण्डप है, यहाँ सुपुष्पित आश्रयवृक्ष हैं, इसकी विकसित हुई कलायी डंडीकी कोकिलोंने नखापसे विदीर्ण (छिद्र) कर दिखे हैं और उनमेंसे मधुधारा निःसृत हो रही हैं, यहाँ मदमत्त मयूरोंके कोलाहलसे डरे हुए सर्पोंसे परित्यक्त हुए शीतल चन्दन-वृक्षोंका वन है, यहाँ प्रसृष्टित पुष्पोंके गिरनेसे वनदेवताओंसे झुलाया जाना सूचित करती, रमणीय लताओंकी दोला (दिडोला) है, यहाँ प्रचुर पुष्प-परागके ऊपर पड़े कलहंसके चरण-चिह्नवाला अतिरमणीय, तीरवर्ती वृक्षोंका तल है—यों कहती कहती सुशोभित और अत्यन्त मनोहर स्थानोंकी देखनेकी अनिलापासे आकृष्ट चित्त होकर मैं सखियोंके साथ इतस्ततः भ्रमण करती रही । उसी समय किसी एक स्थानमें लई गई, समस्त वनके अत्यन्त विकसित होनेपर भी अन्य सब पुष्पोंके

१. पतत्रमयभरभुजङ्ग,***भञ्ज*** । २. शाखान्तरनर्चकजर्जरकुसुमोपहार*** । ३.***कुट्टमलविवर*** ।

४.***मधुनिकधारः । ५. मयूरकलकल***, सकलमयूरकलकल*** । ६. चन्दनवनवीथिका । ७. अर्थ-कस्मिन् ।

भूतान्यकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरभितया अनुलिम्पन्तमिव पूरयन्तमिव तर्प-
यन्तमिव घ्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम् अनाघ्रातपूर्वम्,
अमानुषलोकोचितम्, कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपाख्यकृतूहला चाहं मुकुलित-
लोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणौ कौतुकतरलाभ्यधिकतरपेजात-नूपुरमणी-
भङ्गाराकृष्ट-सरः-कलहंसानि कतिचित् पदानि गत्वा, हर-नयनं-हुताशनेन्धनीकृत-मदन-
शोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिल-मण्डल-प्राप्त-वर्धमीशान-शिरःशशाङ्कमिव धृत-

अरण्यकुसुमे इत्यर्थः, अभिभूताः तिरस्कृताः अन्येषां विजातीयानां कुसुमानां प्रसूनानां परिमलाः
सौरभाणि येन तत्र पतस्मादुत्कृष्टः कोऽपि परिमलो नास्तीत्याशयः । विसर्पन्तं सर्वतः प्रसरन्तम् । अति-
सुरभितया अत्यन्तसौगन्ध्यवत्तया घ्राणेन्द्रियं नासिकाम् अनुलिम्पन्तमिव द्रवपदार्थवत् सर्वावयवेषु
व्याप्नुवन्तमिव, पूरयन्तमिव परिपूर्णं कुर्वन्तमिव, तर्पयन्तमिव तृप्तिं जनयन्तमिव, अहमहमिकया
'अहमग्रे अहमग्रे' इत्यहङ्कारेण मधुकरकुलैः अमरसमूहैः अनुबध्यमानम् अनुगम्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम्
अनाजिघ्रितपूर्वम् अमानुषलोकोचितं देवलोकयोग्यं कुसुमगन्धं पुष्पसौरभं जनमनोहारिणमित्यर्थः
अजिघ्रम् घ्राणविषयतामनयम् ।

इह 'अनुलिम्पन्तमिव, पूरयन्तमिव, तर्पयन्तमिव' इति तिसृणामेव क्रियोग्नेच्छाणां परस्परं
नरपेक्षेण संसृष्टिः ।

कृत इति । कृताः कस्मात् प्रदेशात् अयं गन्ध आयातीति शेषः, इत्येवम् उपाख्यकृतूहलं उत्पन्नं कुतूहलं
यस्याः सा तादृशी चाहम्, तेन कुसुमगन्धेन पुष्पोमादेन मुकुलिते कोरकवदीपदुग्धमालिते लोचने नयने
यस्याः सा मधुकरी भ्रमरीव आकृष्यमाणा बलात्कारेण नीयमाना च सती, कौतुकेन कुतूहलेन तरलः
द्रुतपदक्षेपात् कम्पः, अत्यधिकतरं पूर्वस्मादतिमात्रं यथा स्यात्तथा उपजात उत्पन्नो यो नूपुरमणीनां पाद-
कटकलचित्तरत्नानां झङ्कारः 'झं झं' इति शब्दविशेषः तेन आकृष्टाः नूपुरलचित्तरत्नश्रवणेन कलहंसानामुप-
स्थितेः प्राकृतिकत्वात् चरणान्तिकमानीताः सरः कलहंसाः कासारकादश्वा यैस्तानि, कतिचित् किमिति
पदानि गत्वा, 'अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्' इति दूरेण सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-
वचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'मुनिकुमारकम्' इत्यस्य विशेषणानि ।

हरेति । हरनयनस्य महेशतृतीयनेत्रस्य यो हुताशनो वह्निः तेन हन्धनीकृतः भस्मीकृत इत्यर्थः यो
मदनः कामः तस्य शोकेन खेदेन विधुरं विह्वलम् अत एव तपस्यन्तं वैराग्यात्तपश्चरन्तं वसन्तं
सुरभिसमयमिव, पुष्पसौरभमवस्वात्तस्य कामसखत्वाच्चेत्याशयः । इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन द्रव्योत्प्रेक्षा
सङ्कीर्णते ।

अविलेति । अविलमण्डलप्राप्त्यर्थं तत्स्वरूपस्य कलामात्रत्वात् समस्तमण्डलभार्य धृतवतं
स्वीकृततपोनियमम्, ईशानशिरःशशाङ्कं महेशभालस्यचन्द्रमिव, तत्सदृशधवलरूपत्वादित्याशयः ।
उत्काळङ्कारः ।

सौरभको परास्न करता, सब स्थानोंमें फैलता, अत्यधिक सुगन्धि होनेसे घ्राणेन्द्रियको मानो लिप्त करता, घुस करता,
पूर्ण करता, उतावलीमें द्रुततर-पदक्षेप करते (दौड़ते) भ्रमरोंके गुण्डोंसे अनुगत, अनाघ्रातपूर्व, मनुष्य-लोकके
अशोभ्य पुष्प-सौरभ आया । 'यह कहाँसे आया है ?' ऐसा कुतूहल उत्पन्न होनेसे मैं, थोड़ा-थोड़ा नयन उन्मीलित
(आँखें मीच) कर, भ्रमरीके समान उस कुसुम-सौरभसे आकृष्ट हो, बिजासासे चञ्चल होकर, कितने ही पद
(कदम) आगे गईं । मेरे पदक्षेप करनेसे अधिक दिकते नूपुर-मणिके झङ्कारसे अच्छे-दुसरोवरमेंसे कलहंसगण
आकृष्ट होकर दौड़ने लगे । उनके बाद स्नान करनेके लिए आए हुए एक अत्यन्त सुन्दर मुनिकुमारको मैंने देखा ।
उसे देखकर प्रतीत होता था कि—महादेवके नयनमेंसे निकली आगिसे भस्मसात् किये (जलाये) गये कामदेवके
शोकसे विह्वल होकर वसन्त मानो तपस्या करता था, महादेवके भस्मकस्थित शुद्ध-चन्द्र मानो अपने-अपने संपूर्ण

१. मधुकरावकृष्यमाणा, मधुकरीवावकृष्यमाणा । २. मणिनूपुर । ३. कतिचित् 'नयन' इति पदं
न विन्यते ।

व्रतम्, अयुगमलोचनं वशीकर्तुं कामं काममिव सन्धियमम् अतितेजस्वितया प्रचलतद्विज्ञता-पञ्जर-
मध्यगतमिव ग्रीष्म-दिवस-दिवसकर-मण्डलोदर-प्रविष्टमिव ज्वलन-ज्वाला-कलाप-मध्यस्थित-
मिव विभाव्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहुलया दीपिकाशोकपिङ्गलाया देहप्रभया कपिली-
कृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचना-रस-सुललित-प्रतिसर-समान-सुकुमार-पि-
ङ्गल-जटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमागमोत्कण्ठा-कृत-चन्दनरेखयेवं भरुमललाटि-
कया बालपुलिनलेखयेवं गङ्गाप्रवाहमुद्गासमानम्, अनेक-राप भ्रुकुटि-भवनतोरणोन्मूलता-

अयुगेति । अयुगे विषमे लोचने नयने यस्य तं त्रिलोचनं महेशस्य, वशीकर्तुं स्वापराधेन प्रति-
कूलीभूतत्वात् पुनः प्रतादीकर्तुं कामः स्पृहाऽस्येति तस्य, अत एव सन्धियमं महेशोपासनारूपव्रतसहितं
कामं मन्मथमिव, तद्वन्मन्तरमणीयत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तप्रतापवत्तया कारणेन, प्रचलाः स्पन्दमाना याः तद्विज्ञता
विद्युत्प्रताः तासां पञ्जरमध्यगतमिव समुद्भाभ्यन्तरस्थितमिव ग्रीष्मदिवसस्य तत्समये सूर्यस्यावितेजस्वि-
त्वादित्याशयः, यत् दिवसकरमण्डलं सूर्यविवर्णं तस्य उदरे अन्तः प्रविष्टमिव, तथा ज्वलनस्य बहुधा ज्वा-
लाकलापः शिखासमूहः तस्य मध्यस्थितमिव अभ्यन्तरगतमिव, विभाव्यमानं प्रतीयमानम् ।

इह ‘‘मध्यगतमिव’’ ‘‘प्रविष्टमिव’’ ‘‘मध्यस्थितमिव’’ इति तिसृणां क्रियोलोचानां परस्परं
नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः । एवं दिवसपदस्य पुनरुक्त्या पुनरुक्तत्वं दोषः समापतति स च हि
ग्रीष्मसमयेति पाठेन समाधातुं शक्यः ।

उन्मिषन्त्येति । उन्मिषन्त्या शरीरादेव विकसन्त्या, बहुलबहुलया अत्यधिकया, दीपिकाशोकस्य
प्रदीपप्रभाच्च पिङ्गलाय पिञ्जराया, देहप्रभया शरीरकान्त्या, कपिलीकृतं पिङ्गलवर्णकृतं काननसरण्यं येन
तस्य, अत एव तं प्रदेशं स्थानं कनकमयमिव सुवर्णविकारमिव कुर्वाणं कृतं विदधतम् ।

इह ‘‘दीपालोकपिङ्गलाय’’ इत्यत्र लुप्तोपमा, काननस्य पिङ्गलीकरणसरवन्धाभावेऽपि तरामयन्ध-
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, गुणोद्येक्षा चेत्येतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रोचन्तेति । रोचनारसेन गोरोचनाद्वयेण लुलितो रक्तो यः प्रतिसरः परिणयादिधारणीयहरस्तस्यैव
तत्समानाः तत्तुल्याः सुकुमाराः सुकोमलाः पिङ्गलाः पिञ्जराश्च जटाः सटा यस्य तस्य । इह लुप्तोपमा ।

पुण्येति । पुण्यपताकायमानया धर्मवैजयन्तीवदाचरमाणया, तस्या अपि खेलत्वादित्याशयः । सर-
स्वत्या भारत्याः समागमाय सङ्गमया या उत्कण्ठा उत्कलिका तया कृता विहिता या चन्दनरेखा मलयज-
रेखा तथैव विद्यमानया, अस्मनो विभूतेः ललाटिकया पुण्ड्रकविशेषेण बालपुलिनलेखया भ्रुमज्जलो जित-
ततीरलेखया गङ्गाप्रवाहमिव, उद्गासमानं दीप्यमानम् ।

इह ‘‘पुण्यपताकायमानया’’ इत्यत्र व्यङ्ग्यतोपमा, ‘‘चन्दनरेखयेव’’ इत्यत्र आत्युद्येक्षा, ‘‘गङ्गा-
प्रवाहमिव’’ इत्यत्र श्रौतोपमा चेति परस्परमेतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनेकेति । अनेके अगणिता ये शापा अभिसम्पताः तेभ्यो भ्रुकुटिः भ्रूलङ्कोच एव भवनं तस्य तस्य
तोरणेन द्वारस्थामिधनुराङ्गिताद्विद्वत्तत्त्वरूपेण भ्रूलताद्वयेन भ्रुवह्नीयुगलेन करणेन दिशजितं शोभितम् ।

मण्डली प्राप्तिर्के लिए व्रतालम्बन किया था, कामदेव मानो फिरसे महादेवको प्रसन्न करनेकी इच्छा कर उसके
उपासना-रूप व्रतका अवलम्बन किया था, और वह सुनिकुमार अत्यन्त तेजस्वी था, इससे प्रतीत होता था
कि मानो चमकती हुई विजलियोंके पिंजरेमें हो, ग्रीष्मकालके सूर्यमण्डलके उदरमें प्रविष्ट हुआ हो, या अग्निवीर
कपटोंके मध्यमें खड़ा हो । शरीरमेंसे निकलती दीपप्रकाशके समान पीली, चारों ओर अत्यन्त आनन्दकी प्रभासे
उस वनकी पीला करके, उस स्थानकी मानो वह सुवर्णमय (सुनहरा) बना रहा था । उसने मस्तकमें जटा
गोरोचनके रसमें डुबाये हुए विवाहादिमें धारणीय मङ्गल-हस्त-सूत्रके समान सुकुमार और पीली थी । उसके
ललाटमें धर्मपताकाके समान एवं सरस्वतीके साथ समागमकी उत्कण्ठासे की हुई चन्दन रेखाके समान भारमा
तिलक था, उससे वह क्षुद्र बाणुकामय पुलिन रेखाद्वारा गङ्गाप्रवाहके समान शोभायमान प्रतीत होता था । उसकी
दोनों भ्रूलटाएँ बहुत अभिसम्पत् (शाप) कालकी भ्रुकुटियोंके भवन-तोरणके समान लगी थी । लोचनोंके

१. प्रचलित, २. ग्रीष्मदिवसं दिवस, ३. ज्वलनं ज्वाला, ४. ज्वलन्मल, ५. ज्वलज्वलन । ६. सुकुमारजटम् ।

१. चन्दनरेखयेव । २. उत्कण्ठमानम् । ३. भ्रुकुटि, भ्रुकुटि ।

द्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयीं मालामिव ग्रथितामुद्रहन्तम्, सर्वहरिणै-
रिव दत्त-लोचन-शोभा-संविभागम्, आयतोत्तुङ्ग-प्राणवंशम्, अप्राप्त-हृदय-प्रवेशेन नवयौवन-
रागेशेव सर्वोत्तमा पाटलीकृतधररुचकम्, अनुद्विन्नरमश्रुत्वात् अनासादित-मभुकरावली-
वलय-परिच्छेप-विलासमिव बालकमलमाननं दधानम्, अनङ्गकाम्युकगुणेनैव कुण्डलीकृतेन
तपस्तडाग-कमलिनी-मृणालेनैव यज्ञोपवीतेनालङ्कृतम् एकेन सनाल-वकुल-फलाकारं कम-
ण्डलुम्, अपरेण मकरकेतु-विनाश-शोकरुदिताया रतेरिव बाष्पजलबिन्दुभिरारचितं स्फटि-

इह परम्परितरूपकम् ।

अयेति । अत्यायततया नयनयोरतिविस्तीर्णतया कारणेन लोचनमयीं नेत्रमयीं ग्रथितां गुम्फितां
मालामिव विसारित्वात् स्रजमिव उद्ग्रहन्तं धारयन्तम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

सर्वेति । सर्वहरिणेः समग्रमृगैः दत्तः अपितो लोचनशोभाया निजनिजनयनश्रुतेः संविभागो विभ-
क्तांशो यस्मै तमिव मृगवध्नयनशोभाववादिशयः । इह तथाविधदानोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

आयतेति । आयतो विस्तीर्ण उत्तुङ्ग अत्युच्चश्च प्राणवंशो नासिकादण्डो यस्य तम् ।

अपातेति । अप्राप्तः वशेन्द्रियत्वादलङ्घ्यो हृदये चित्ते प्रवेशो येन तेन, नवयौवनस्य प्रत्यग्रतारुण्यस्य
रागः सुन्दरीधनुराग एव रागो लौहित्यं तेन, सर्वोत्तमा सर्वप्रकारप्रयत्नेन, पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतम्
अधरो रुचकं बीजपूर इव यस्य तम् । 'रुचको बीजपूरं च निष्के दन्तकपोतयोः' इति मेदिनी ।

इह अनुरागलौहित्योर्मिदेशि रागशब्दल्लेखेनाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, प्राकृतिकश्वेतरक्ताधरे-
प्रत्यग्रतारुण्यरागकर्तृकपाटलीकरणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा, 'अधररुचकम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेति परस्पर-
मासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनुद्विन्नेति । न उद्विन्नानि प्रकटितानि रमश्चणि मुखलोमानि यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्कार-
णात्, न आसादितो लङ्घ्यः, मभुकरावलीवलयेन भ्रमरपङ्क्तिमण्डलेन परिच्छेपविलासः परिवेष्टनशोभा येन
तत्तथोक्तम्, बालकमलम् अभिनवपङ्कजमिव आननं मुखं दधानं धारयन्तम् । इह 'बालकमलमिव'
इत्यत्र औतोपमा ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य काम्युकगुणेनैव धनुर्ज्यैव, सुन्दरीणां कामोद्दीपनादित्याशयः, कुण्डली-
कृतेन वलयीकृतेन, तथा तप एव तडागः सरोवरः तस्य या कमलिनी नलिनी तस्या मृणालेन विलेनेन,
श्वेतत्वादित्यभिप्रायः, यज्ञोपवीतिना यज्ञसूत्रेण अलङ्कृतं विभूषितम् ।

इह 'काम्युकगुणेनैव' इत्यत्र औतोपमा, 'तपतडागे' त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'कमलिनी मृणा-
लेनैव' इत्यत्र च पुनः औतोपमा, आसामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एकेनेति । एकेन करेण वामहस्तेनेत्यर्थः, सनालं सवृन्तं यद् वकुलफलं केसरफलं तद्वत् आकार
आकृतिर्यस्य तं तथोक्तं कमण्डलुं कलयन्तमिति सखन्धः । कमण्डलोरपि नालसखात् सनालेति विशेष-
णम् । अपरेण च दक्षिणेन हस्तेन मकरकेतोः कामस्य विनाशशोकेन हरतृतीयलोचनभस्मजनितशोकेन
रुदितायाः कृताश्रुपाताया रतेः कामपत्न्याः बाष्पजलबिन्दुभिः नेत्रवारिपृषद्भिः आरचितं निर्मितामिव,
श्वेतत्वादित्यभिप्रायः, स्फटिकस्य श्वेतमाणेः अक्षमालिकां जपमालिकां कलयन्तं धारयन्तम् । तत्तत्पस्विकुमा-
रस्य समस्तसामग्रीणामेव कामोद्दीपनत्वं प्रत्याययितुं मकरकेतुसखन्निधिविशेषणमित्यवधेयम् । इह प्रथम-
विशेषणे आर्धोपमा, द्वितीयविशेषणे च क्रियोत्प्रेक्षेति परस्परमनयोर्नैरपेक्षयेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

अत्यन्त विस्तृत होनेके कारण उसने मानो लोचनों की ही गुंथी माला धारण किया था । समस्त हरिणोंने मानो
उसके लोचनोंकी शोभाको समानतासे विभक्तकर दिया था । उसका नासिका-दण्ड लम्बा और ऊँचा था ।
नवयौवनका अनुराग उसके हृदयमें प्रवेश नहीं कर सका था इसलिए ही मानो बीजपूरक फलके समान उसका
ओष्ठयुगल श्वेतरक्त था । दाढ़ी न निकलनेके कारण उसका मुखमण्डल, भ्रमरपंक्तियोंके द्वारा मण्डलक्रमसे
परिवेष्टनरूप शोभाविहीन बाल-कमलके समान दिखलाई देता था । कामदेव-धनुषके मण्डलाकार किये हुए
गुण (बोर) के समान एवं तपस्वरूपी सरोवरकी कमलिनीके मृणालके समान सुश्रृङ्खल यज्ञोपवीत उसने धारण
किया था । एक हाथमें उसने, वृन्तसमन्वित (डंडी सहित) वकुलफलकृति एक कमण्डलु धारण किया था और
दूसरे हाथमें कामदेवके विनाशसे शोकातुर हो रुदन करती रतिके मानो अश्रुबिन्दुओंके द्वारा ही निर्मित हुई एक

१. अनुद्वृत, ***मधुराजिवात् । २. काम्युकगुणेन ।

काक्षमालिकां करेण कलयन्तम्, अनेक-विद्यापगा-सङ्गमार्त्तनिभया नाभिमुद्रयोपशोभमानम्, अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यापयान-पद्मवीमिवाञ्जनरजोलेखारयामलां रोमराजिमुदरेण तनीयसीं विभ्रानम्, आत्मतेजसा विजित्य सवितारं परिगृहीतेनं परिवेषमण्डलेनेव मौञ्जमेखलाशुणेन परिक्षिप्तजघनभागम्, अन्नगङ्गास्रोतो जलप्रक्षालितेन जरच्चकोरलोचनपुट-पाटल-कान्तिना मन्दारवलकलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलङ्कारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिभ्या सर्वविद्यानाम्, सङ्केत-

अनेवंति । अनेका नानाप्रकारा विद्या आम्बीचिक्याद्या एव आपगा नद्यः तासां सङ्गमे सम्मेलने य आवसं अरभसां अग्निः तन्निभया तत्सदृशया नाभिमुद्रया तुन्दकृपिकया उपशोभमानं विराजमानम् ।
इह “विद्यापगा” इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, “आवत्तिनिभया” इत्यत्र आर्योपमेयुमयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अन्तरिति । उदरेण जठरेण करणेन, अन्तर्ज्ञानेन आन्तरिकतत्त्वबोधेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य, मोहोऽज्ञानमेव अन्धकारस्तिमिरः तस्य अपयानपद्मीमिव निःसरणमार्गमिव, अञ्जनरजसां कज्जलधूलीनां लेखेव रेखेव श्यामला कृष्णा ताम्, तनीयसीं केवलपर्यायभामां कृशतरां रोमराजिं तच्छ्रेणीं विभ्रानं दधानम् ।

इह मोहो तिमिरस्वापोः शब्दः, अन्तर्ज्ञाने प्रकाशत्वापोः स्वार्थः इत्येकदेशविवर्तिरूपकम्, ‘अप-थानपद्मीमिव’ इत्यत्र जात्युपेक्षा, ‘अञ्जनरजोलेखारयामलाम्’ इत्यत्र लुप्तोपमा चेष्टासामङ्गाङ्गिभाव-सङ्करः । अणुद्यार्थवदोपस्तु न, तरलाञ्जनरेखावत् लोमावल्याः सर्वथा सादृश्यराहित्यव्यञ्जनार्थं रजःपदोपादानात् ।

आत्मेति । आत्मतेजसा स्वकीयतत्त्वप्रभावेन सवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय परिगृहीतेन हठादा-नीतेन, परिवेषमण्डलेनेव परिधिवल्लेनेव विद्यमानेन, मौञ्जमेखलाशुणेन मुञ्जनिर्मितरजनाद्वर्धकेन परि-क्षिप्तः परिवेष्टितः जघनभागः अग्रप्रदेशो यस्य तम् । जात्युपेक्षा ।

अग्नेति । अन्नगङ्गायां श्योमनद्याः स्रोतो जलेन प्रवाहसलिलेन प्रक्षालितं धौतं तेन, जरतो बृद्धस्य चकोरस्य जीवजीवस्य पक्षिविशेषस्य लोचनपुटवत् पाटला श्वेतरेखा कान्तिः शोभा यस्य तेन मन्दारस्य देवदृक्षविशेषस्य वल्कलेन त्वचा करणेन, उपपादितं संपादितम् अम्बरप्रयोजनं परिधेयवसनकृत्यं येन तस्य, तथोक्तमेकं मन्दारस्वच्छं परिदधानमित्यर्थः । ‘इह जरच्चकोरलोचनपुटपाटले’ इत्यत्र लुप्तोपमा । इहा-पुष्टार्थवदोपस्तु न भवति, बृद्धचकोरस्यैव नयनपुटपुत्रिधिकश्वेतरेको भवतीति ध्वननार्थं जरस्प-दोपादानात् ।

अलमिति । ब्रह्मचर्यस्य कीसम्बन्धपरिवर्जनरूपस्य अलङ्कारं भूषणमिव, एवं प्राप्य पूर्णविवक्षया तस्य कान्यतिशयादित्याशयः ब्रह्मचर्यलक्षणमाह्निकमुत्पादक्याम्—

‘स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्करोऽभ्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । निपर्ययं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥’

धर्मस्य सुकृतस्य यौवनं तारुण्यमिव, इह पूर्णत्वादित्यभिप्रायः । सरस्वत्या भारत्या विकासं विभ्र-ममिव, एवं प्राप्य तस्या अपि अत्यधिककान्तिप्रापणादिति भावः । सर्वविद्यानाम् आम्बीचिक्यादिचतुर्दश-स्कटिकमय अक्षमालिका (जपमाला) धारण की थी । उसकी नाभिमुद्रा बहुविध विद्यारूपी नदियोंके संगमसे उत्पन्न हुए आवर्त्तके समान शोभायमान थी । आन्तरिक तत्त्वज्ञानरूपी प्रकाशसे निकाले गए मोहान्धकारके बाहर निकलनेके मार्गके समान एवं कज्जल-रेणु-रेखाके समान कुछ-कुछ श्यामवर्ण महीन रोगराजि उसके उदरपर निकल रही थी । अपने तेजसे सूर्यको पराजित कर बलपूर्वक लाए हुए परिवेष-मण्डलके समान एक मुञ्जमेखला (मौञ्ज की तागड़ीकी डोरी) से उसका जघनदेश परिवेष्टित था और आकाशगङ्गाके प्रस्रोत-जलमें प्रक्षालित, एवं बृद्ध चकोरपक्षीके लोचनके समान श्वेतरेक-कान्ति-सम्पन्न एक मन्दार वृक्षके वल्कलसे उसके वल्कला का प्रयोजन-सम्पादन होता था (अर्थात् उस प्रकारका एक वल्कल पहनता था) । और ब्रह्मचर्यका मानो वह अलङ्कार था, धर्मका मानो यौवनकाल था, सरस्वतीका मानो विलास था, सब विद्याओंका मानो स्वयंवर-पति था और सब

१. स्कटिकगुलिकाक्षमालिकां । २. अपनयन । ३. तनीयसा तनीयसी । ४. आगृहीतेन । ५. आपणमिव ।

स्थानमिव सर्वश्रुतीनाम्,^१ निदाघकालमिव साषाढम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियङ्गु-
मञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुम-धवल-तिलक-भूति-भूषित-मुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा
अपरेण देवताञ्चनकुसुमान्गुचिन्ता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थभागतम्,
मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णोन्नतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलय-
मारुतागमनार्थ^२ लाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, सुरत-परिश्रम-

विद्यानामित्यर्थः, स्वयं त्रियत इति स्वयंवरस्तथोक्तः पतिः स्वामी तमिव, विद्याभिः स्वयमेवास्याङ्गीकर-
णात् अनेन च तदर्थं प्रयत्नाकरणादित्याशयः । सर्वश्रुतीनां समस्तवेदानां सङ्केतस्थानमिव संयोगाय
मियो निर्दिष्टमिमिव, स्वेनैव तासां तत्रागमनादित्यभिप्रायः । यद्यपि सर्वविद्यासु श्रुतीनामप्यन्तर्भावो
भवत्येव तथापि प्राधान्यबोधनाय पृथगुपन्यासः गोवलीवह्न्यायात् ।

इह 'अलङ्कारमिव' इत्यारभ्य 'सङ्केतस्थानमिव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र जात्युपेक्षाङ्कारः ।

निदाधेति । निदाघकालं ग्रीष्मसमयमिव, आपादेन आपाढदण्डेन शुचिमासेन च सहति साषाढम् ।
'आषाढो व्रतानां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति 'शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गरेष्वापादे शुद्धमन्त्रिणि, इति च मेदिनी ।
दिनेति । हिमसमयः शीतकालः तस्य काननं वनमिव, स्फुटिता प्रफुल्ला या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनी-
वल्ली तद्वद् गौरं शुभ्रवर्णं प्रियङ्गुमञ्जरी च गौरम् । शीतसमय एव तत्प्रस्फुटनात् हिमसमयेति विशेषणम् ।
मध्विति । मधुमासश्चैत्रमासः तमिव, कुसुमवत् पुष्पवत् धवला शुभाया तिलकभूतिः त्रिपुण्ड्रात्मकं
भस्म तथा भूषितम् अलङ्कृतं मुखम् आननमण्डलं यस्य तम्, अन्यत्र तु कुसुमैः पुष्पैः धवलार्थे तिलकाः
तिलकसंज्ञकवृक्षविशेषाः तेषां भूष्या समृद्धया भूषितं मुखम् अग्रभागो यस्य तम्, वसन्तप्रथमकाल एव
तिलकतरुणां प्रसूनोत्पत्तेः । 'तिलकोऽधुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके क्लोश्चि' इति हैमः ।
भूतिर्भस्मनि सम्पत्तिरुद्दिष्टशृङ्गारयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

इह 'निदाघ कालमिव' इत्यारभ्य 'मधुमासमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

आनेति । आत्मानुरूपेण आत्मसदृशेन समानं तुल्यं वयोऽवस्था यस्य तेन सवयसा स्मित्रेण अपरेण
द्वितीयेन देवताञ्चनकुसुमानि देवपूजनपुष्पाणि उच्चिन्वता अवचयनं कुर्वता तापसकुमारेण मुनिबालकेन
अनुगतं सहितम्, अतिमनोहरम् अतिस्वर्चं स्नानार्थम् आप्त्वाथम् आगतम् आयातम्, मुनिकुमारकं
तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् । 'मुनिकुमारकम्' इत्यत्रानुसम्पत्त्यर्थः कः ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेन मुनिकुमारकेण कर्णावतंसीकृतां श्रवणविभूषणीकृतां कुसुममञ्जरी-
मद्वाचमित्यन्वयः । वसन्तस्य ऋतुराजस्य दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दितायाः प्रहर्षितायाः वनश्रियः
काननलक्ष्म्याः, स्मितप्रभां मन्दहास्यञ्छविमिव, श्वेतत्वसादृश्यादित्याशयः । मधुमासस्य चैत्रमासस्य,
मलयमारुतस्य मलयानिलस्य आगमनार्थम् आगमनाभिनन्दननिमित्तं यो लाजाञ्जलिः अञ्जलिपूर्णा घानाः
तमिव, श्वेतत्वसादृश्यादित्याशयः । अन्योऽपि सम्माननीयपुरुषागमने तदभिनन्दनाय लाजावादात् इति ।
कुसुमलक्ष्म्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यक्रीडामिव, कामाभिव्यक्तिकक्षादित्याशयः । रतेः काम-

वेदोका मानो सम्मिलित होनेका सङ्केतस्थान था । ग्रीष्मकालमें जिसप्रकार आपादमास रहता है, उसके हाथमें भी
वसी प्रकार एक दण्ड था; शीत-कालका वन जिसप्रकार प्रस्फुटित प्रियङ्गुमञ्जरी द्वारा गौरवर्ण होता है, वह भी वसी
प्रकार प्रस्फुटित प्रियङ्गुमञ्जरीके समान गौरवर्ण था; चैत्रमासके प्रथम भाग (वसन्तके आरंभ) में जिसप्रकार
तिलक-वृक्ष श्वेतवर्ण पुष्पोंसे भूषित होता है, उसका मुखमण्डल भी वसी प्रकार पुष्पके समान श्वेतवर्ण भस्मके
तिलकसे भूषित था; और अपने अनुरूप और समान वयस्क एक दूसरा मुनिकुमार देवपूजन करनेके लिए पुष्पचयन
करता करता उसके पीछे-पीछे था ।

पूर्ववर्णित उस ऋषिकुमारके कानमें डरसी, अमृतविन्दु टपकाती एक अष्टद्वय कुसुममञ्जरीको मैंने देखा ।
वह मानो—वसन्तकाल दर्शनेसे आनन्दित हुई वनलक्ष्मीकी ईषदहास्यप्रभाके समान, मलय-पवनके स्वागताभि-
नन्दनके लिए चैत्रमास (वसन्त) की लाजाञ्जलीके समान, कुसुम-श्रीकी यौवन-लीलाके समान, रतिदेवीके

१. सर्वश्रुतानाम् । २. ...विभूषित...कुपति... । ३. ...आगमनार्थम् ।

स्वेद-जल-कण-जालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्न-चामर-पिच्छिकासमिव मनोभगवजस्य,
मधुक-कामुकाभिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्, अमृतविन्दुनिस्यन्दिनीम्,
अदृष्टपूर्वा कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् ।

‘अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्दयं परिमलः’ इति मनसा निश्चित्य तं तपोधन-
युवानमीक्षमाणहमचिन्तयम्-अहो ! रूपातिशय-निष्पादोपकरणकोशस्य अजीवता विधातुः,
यत्त्रिभुवनान्द्रुतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिः अयमपरो

पन्थाः सुरतपरिग्रमेण आल्लेपजनितखेदेन यानि रवेदजलानि सरीरनिःसृतवर्मसलिलानि तेषां कण-
जालकावलीमिव विन्दुसमूहपङ्क्तिमिव, तद्वत् निर्मलखेतत्वादित्यभिप्रायः । मनोभवः काम एव गजो
हन्ती तस्य, ध्वजस्य पताकायाः चिह्नरूपा लम्बरूपा या चामरपिच्छिका निम्नगुणिकता चामररूपा
पिच्छिका वर्हच्छा ताभिव, तत्पिच्छिकावलोकनेन गजपादव्यञ्जनवत् तन्मञ्जर्यवलोकनेन कामावित्कार-
प्रतीतिरित्याशयः ।

‘पिच्छा पूगच्छुटाकोपमोच्चाशाहसलिवेष्टके । एकसम्भूतमण्डे च पद्मावधपदामये ।

स्त्रियो पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्वहं यूढयोः ॥’

इति गेतिनी । मधुकरो अमर एव कामुकः कामाभिलाषी तस्य अभिसारिकम् ‘अभिसारयते
कान्तं वा रथं वाऽप्यभिरयति’ इत्यादिलक्षणेन कामिजनानयनकारिणीं स्वयं वा सङ्केतस्थलव्याप्तिनीं
नायिकासमिव, तदुद्देशेन द्रुतगमनादित्याशयः । कृत्तिकाताराः कृत्तिकासंज्ञकानि पद्मचक्राणि तेषां स्तवकं
गुच्छम् अनुकुलं शीलं यस्याः ताम्, अत्यधिकश्वेतत्वादित्याशयः । अमृतविन्दुनिस्यन्दनीं मधुकण-
विणीम्, अदृष्टपूर्वाश्च भववलोकितापूर्वा कुसुममञ्जरीं पुष्पमञ्जरीम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

हृद ‘मिस्रतमभामिव, ... लाजाञ्जलिमिव’ इत्युभयत्र जात्युपेक्षा । ‘शौचनलीलाभिव’ इत्यत्र
गुणोपेक्षा । ‘..... जालकावलीम्’ इत्यत्र-जात्युपेक्षा । ‘..... चामरपिच्छिकासमिव’ इत्यत्रापि जात्युपेक्षा,
‘मनोभगवजस्ये’ त्यत्र तु निरङ्गकेवलरूपकम्, हस्तयुयोरद्राक्षामावसङ्करः । ‘मधुककामुके’त्यत्र मधुकरो
कामुकवारीभ्यो मञ्जर्याभिसारिकारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम् । ‘कृत्तिकातारास्तवकानुका-
रिणीम्’ इत्यत्र तु आद्योपमा ।

अस्या इति । अस्याः कुसुममञ्जरीः, अयं परिमलो गन्धः, परिभूतोऽभिभूतः निरस्कृत इत्यर्थः,
अन्येषां स्वेतरपुष्पाणां आसोदः परिमलो येन स तथोक्तो ननु तथाविध एव, अत एवेममेव गन्धमहं
पूर्वमप्यजिग्रमिस्याशयः । इति एवं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्णीय तं तपोधनयुवानं सुनिकुमारकम्
ईक्षमाण पश्यन्ती अहं महाश्वेता अचिन्तयम् चिन्तामकरवम् ।

अहो इति । अहो इत्याशयः । विधातुः सृष्टिकर्तुः, रूपातिशयस्य सौन्दर्याधिक्यस्य निष्पादने
निर्माणविषये यानि उपकरणानि साधनानि तेषां कोशस्य भण्डागारस्य अजीवता अक्षयत्वं
चिरपूर्णमित्यर्थः ।

कथमेतद्वगमयत इत्यत आह—गति । यद् यस्मात् कारणात्, त्रिभुवने त्रिविष्टपे अस्तुतः
अतिशायी रूपसम्भारः सौन्दर्यसमूहो यत्र सः । भगवन्तं कुसुमायुधं मदनम् उत्पाद्य निर्माणं तदाकारान्
कुसुमायुधाकृतैः अतिरिक्तः अधिकः रूपराशिः सौन्दर्यसमूहः, सुमितायामयः तापसव्याजमयः, तत्परि-

संयोगपरिश्रमेण वर्मजल (पत्ती) की विन्दुराशिके हात्के समान, मदन-रूपी हाथीको पूर्ववर्ती ध्वजको चिह्नक
चामर के समान, भ्रमण-रूपी कामुककी अभिसारिकाके समान, और कृत्तिका नामक नक्षत्रके तारोंके शुद्धीके
समान प्रतीत होती थी ।

‘इत कुसुममञ्जरी’ का सुगन्ध ही अन्य सब पुष्पोंकी सुगन्धको आच्छादित कर देती है’ इस प्रकार गनमें
निश्चय कर उस तपस्वी युवकको देखती-देखती मैं विचार करने लगी—अहो ! (क्या आश्चर्य !) विधाताके
असाधारण सौन्दर्यनिर्माणके उद्योगी साधनोंके भण्डारमें क्या कमी नहीं होती ! क्योंकि—उस (विधाता) ने
त्रिभुवनके मध्यमें आशय-हराक्षिपिशिष्ट भगवान् कामदेवको उत्पन्न करके भी उससे बड़ कर मनोहर

१. रूपाशिवः । २. उपकरणकोशरत्नाङ्गणम् । ३. रूपातिशयराशिः ।

मुनिमायामयो मकरकेतुहस्तादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिम्बवं विरचयता लक्ष्मी-लीला-वासभवाननि कमलानि सृजता प्रजापतिना एतदाननाकार-करणकौशलाभ्यास एव कृतः, अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायाः कारणम् । अलीकं ज्ञेयं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुपुन्ननाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति, ताः खल्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति, कुतोऽन्यथा रूपापहारिणी क्लेशबहुले तपसि वर्त्तमानस्येदं लावण्यम् । इति चिन्तयन्तीमेवं मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्ष-

वेषधारीत्यर्थः, अयं पुरोऽवलोक्यमानः कुमारः, अपरो मकरकेतुः द्वितीयः कामः कृत्वा उत्पादितो जनितः विधात्रेति शेषः । सृष्टिकर्तुः तत्साधनभागङ्गारस्य च यिष्णुत्वे तदेकमकरकेतुनिष्पादनेनैव तत्स्यात्पुनरस्य तथाविधभावेन निष्पादनासम्भव इत्याशयः । मुनिमायामय इत्यत्र प्रकृतं प्रतिषिध्यान्वस्थापनादपहृतिः । मन्य इति । किञ्चेति चार्थः । प्रथमं सकलजगतः समग्रसंसारस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकं शशि-विम्बं चन्द्रमण्डलं विरचयता निर्माणं कुर्वता, तथा लक्ष्म्याः पद्मायाः लीलया क्रीडया वासस्य वसतेः भवनानि आधाररूपाणि कमलानि पङ्कजानि सृजता सृष्टिं विदधता प्रजापतिना ब्रह्मणा, एतस्य मुनि-कुमारकस्य आननाकारस्य मुखाकृतेः करणकौशलस्य रचनोपयोऽगिनैपुण्यस्य अभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरेव (शिचैव) कुतो विहितः, इति मन्य इत्यर्थः । अन्योऽपि रमणीयं वस्तुविशेषं रचयितुं प्रथमं तदूपा-न्यवस्तुरचनया तत्कौशलं शिचते । इह 'मन्ये' शब्दप्रयोगाद्वाच्या क्रियोद्येचा, तेन च शशिनः पद्माच्च मुनिकुमारमुखस्यान्यन्तरमणीयबोधनेन व्यतिरेकोऽवगम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

नविदं कथं प्रतीयत इत्यत आह—अन्यथेति । अन्यथा उक्तवैपरीत्ये, सदृशवस्तुविरचनायाः समा-नपदार्थनिर्माणस्य, किमिव कारणं नियामकम् ।

अलीकसिति । अपि चेति चार्थः । रविः सूर्यः सुपुन्ननाम्ना सुपुन्नासंज्ञकेन रश्मिना निजकिरण-विशेषेण, बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशतां प्राप्यमाणस्य कलावतश्चन्द्रस्य सकलाः समग्राः कलाः षोडशान्ताः आपिबति पानं करोति इति इदं पुराणवचनम् अलीकम् असत्यम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

‘सूर्यरश्मिः सुपुत्रो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः । कृष्णपक्षेऽमरैः साधं पीयते वैसुधामयः ॥’

इहालीकत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अथैवं परमार्थतः किं नाम सत्यमित्यत आह—ता इति । अस्य चन्द्रस्य खलु निश्चयेन ताः कलाः समस्ता गभस्तयो रश्मयश्च हृदम् अवलोक्यमानं वपुः मुनिकुमारकशरीरम् आविशन्ति प्रजापतेरिच्छया प्रविशन्ति, इत्येवं सत्यमित्याशयः ।

इहापि शशिकलारश्मिनां तच्छरीरे प्रवेशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

नन्वेवं कथमवगम्यत इत्यत आह—कुत इति । अन्यथा शशिनः कलानां रश्मिनाञ्चाप्रवेशे रूपाप-हारिणि क्लेशातिशयात् सौन्दर्यविधातके तपसि तपस्यायां वर्त्तमानस्य स्थितस्य इदं लावण्यं सर्वोत्कृष्ट-सौन्दर्यं कुतः स्यात् कुतोऽपि नेत्यर्थः, कारणव्यतिरेकेण कार्यानुद्ध्यादित्याशयः ।

इतीति । इति चिन्तयन्तीमिव इति ध्यायन्तीमेव मां महाश्वेतां न विचारितो नालोचितो गुणदो-षयोः विशेषो वैचर्यं येन सः, अनेनास्मिन् ममासक्तो दोष एवासीदित्यवगम्यते । रूपैकपक्षपाती सौन्दर्य-

(सौन्दर्यशाली) मुनिवेषधारी वह एक दूसरा कामदेव बनाया । मुझे प्रतीत होता है कि ब्रह्मणे समस्त जगत्के नयनोंको आनन्द देनेवाले चन्द्रमण्डलको, एवं लक्ष्मीके लीलागृह-कमलोंको उत्पन्न करके इस कुमारको मुखाकृति निर्माण करनेमें दक्ष होनेके लिय पहले अभ्यास किया था; नहीं तो एक तरहकी अनेक वस्तुके निर्माण करनेका क्या कारण ? फिर यह पौराणिक प्रवाद भी मिथ्या है कि—‘सूर्यदेव स्वकीय सुपुन्ननामक रश्मिद्वारा कृष्णपक्षके क्षीयमाण चन्द्रको समस्त कलाओंका पान करता है;’ चन्द्रको वे कलाएँ और किरणसमूह तो सचमुच इसके ही शरीरमें प्रवेश करते हैं; नहीं तो सौन्दर्यका हरण करते—क्लेशसे परिपूर्ण-तप करनेवालेका इस प्रकारका लावण्य कैसे हो सकता है ? यों मैं चिन्तन करती थी कि, इतनेमें गुण-दोषका वैषम्य न देख, केवल सौन्दर्यका ही

१. मुनिमायामयः । २. ब्रह्मणा, प्रथमेन । ३. विरचनया । ४. असुख । ५. सुपुत्रा । ६. विचिन्तयन्तीमेव ।

पाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासव-मद इव मधुकरीं परवशामकरोत् ।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपद्मणा जिह्वित-तरल-व-र-शा-रोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव, किमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वदन्तीव, अभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव, सगौत्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीदृशाना, 'मनोभवाभिभूतां प्रायस्व' इति शरणमिवोपयान्ती, 'देहि मे हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामिव दर्शयन्ती, 'हाहा किमिदमसांप्रतमतिह्वेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति जानानाप्यप्रवन्ती करणानाम्, स्तम्भतेव, लिखितेव, उत्कीर्णव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि

पक्षमात्रावल्गुनी नवयौवनसुलभः प्रत्यप्रतारुण्यमुपापः कुसुमायुधः कामः, कुसुमासवमदः पुष्परसपान-जनितमदमत्तता मधुकरीं अमरीमिव, परवशां पराधीनाम् अकरोत् व्यधत्वा । इहोपमा । तथा कुसुमा-सवमदो अमरीं पराधीनां करोति, इत्यत्र हि कालभेदादश्रमकमतादोषः समापतति, स च कुसुमासव-मदो मधुकरीं यथा करोति, तथा परवशां मामकरोदिति पाठेन समाधेय इति कुशला वदन्ति ।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतो विस्मरणं प्राप्नोति निमेषो विमलं येन तेन, कामवेगाधिव्यवसादवद्वशात्प्रशासाहं निर्निमेषेणेत्यर्थः, किञ्चिदामुकुलितानि हृत्पस्परकुटितानि पद्मणि रोमाणि यस्य तेन, आजिह्विते किञ्चिदामुकुलिते तरलतरे नितान्तचपले तारे कनीनिके यस्य तच्च तस्य शारोदरं विचित्रमध्यभागश्चेति तत्तेन तादृशेन, दक्षिणेन अपसव्येन चक्षुषा नयनेन सस्पृहं साभिलाषं यथा स्यात्तथा आपिबन्तीव अस्यादरेणावलोकयन्तीव, किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपं याचमानेव प्रार्थयमानेव, 'त्वदायत्ता त्वदधीना अस्मि' इति वदन्तीव, वृन्तीव, अभिमुखं तत्सममुखं हृदयं चित्तम् अर्पयन्तीव निविण्णन्तीव, सर्वस्मिन्ना सर्वप्रयत्नेन अनुप्रविशन्तीव तस्मिन् प्रविशन्तीव, तन्मयतां तत्सादृश्यं गन्तुं प्राप्तुम् ईदृशाना चेष्टमानेव, 'मनोभवेन कामेन अभिभूतां पराभूतां प्रायस्व पाहि' इति हेतोः शरणं आगम्य उपपायन्तीव गच्छन्तीव, 'हृदये स्वस्थं चित्ते मे मम अवकाशं स्थानं देहि' इति अर्थितां याचकत्वं दर्शयन्तीव प्रकाशयन्तीव, 'हा' इति खेदे किमिदम् असांप्रतं हृत्स्थितेव सम्मेलनोद्योगाद्-युक्तम्, अतिह्वेपणं हृत्स्थितेव तथाभावाद्यन्तलज्जाकरम्, कुलकुमारीजनस्य वंशोद्भवकन्यकावगम्य उचितं योर्थं न भवतीति अकुलकुमारीजनोचितं कुलवत्वास्तु सर्वथा नोचितमित्याशयः, इदम् एतादृशं कर्म मया महाभेतेन प्रस्तुतम् आरब्धम्' इति एवं जानानापि वृष्टमानापि करणानां लोचनादीना-मिन्द्रियाणाम् अप्रभवन्ती असमर्था सती लोचनादीन्द्रियाणि निरोद्धुमसमर्थवती सतीत्यर्थः, तमतिचिरं व्यलोक्यमिति सरवन्धः । इह प्रतिपाद्ये एव वाच्यता क्रियोद्येष्टा ।

अथान्यान्यपि तत्समयोत्पन्नानि स्वविशेषणानि प्रतिपादयति—स्तम्भितेव । स्तम्भितेव जडी-कृतेव, लिखितेव चित्रितेव, उत्कीर्णव काष्ठं प्रस्तरं वा सन्तत्य प्रकटितेव संयतेव यद्वेव, मूर्च्छितेव मूर्च्छया चेतनारहितेव, तथा केनापि अनिर्वचनीयपुरुषेण विष्टेव गृह्णतेव सती, निष्पन्दा निश्रेष्ठाः

पक्षपात कर, नवयौवन-सुलभ उस कामने, वसन्त-समयका मधुपानजनित मद जिस प्रकार अमरीको पराधीन कर देता है उसी प्रकार मुखे अपने अधीन कर दिया ।

उस समय मेरे श्वास-प्रश्वास नहीं चलते थे, एवं मैं निमेष रहित कुछ कुछ मीची हुई, डेढ़ी और अतिचंचल पुतली से मध्यदेश विपिन हुई दाईं ओँखके द्वारा अमिलाषा के साथ (उमंगसे) उसका मानो पान करती थी । इस रूपमें—मैं मानो, कुछ प्रार्थना करती (गंगती) थी, मैं तेरे अधीन हूँ' इस प्रकार मानो कहती थी, उसके सामने मानो हृदय-समर्पण करती थी, सर्वप्रयत्ने उसके हृदयमें मानो प्रवेश करती थी, तन्मयता लाभ करनेके लिए मानो चेष्टा करती थी, 'कामपीडिता सुन्दरी को रक्षा करो' इस प्रकार कहकर मानो रक्षाके विमिश्र शरणमान होती थी, 'तुम अपने हृदयमें मुखे एक स्थान दो' इस प्रकार कहकर मानो याचकत्व जगती थी । हाय ! हाय ! मेने क्या अन्त्या आचरण आरम्भ कर, यह अत्यन्त लज्जाजनक, कुलीनकुमारियोंके पक्षमें विशेषतः अनुचित किया ? ऐसा समझती थी मैं इन्द्रियोंको दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकी । उस समय मैं मानो स्तम्भित (स्तम्भ) के समान, चित्रित के समान, क्षोदित (उत्कीर्ण) के समान, बौधी गईके समान, मूर्च्छितके समान एवं

१. कुसुमजयमद इव । २. किमयम् । ३. किंचिद् केनापि' इति पाठो नास्ति ।

विधृतेव, निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेन अनाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलम्, न विभाव्यते, किं तद्वृत्तसम्पदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनवयौवनेन, किमनुरागेन वा उपदिश्यमाना किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम् ।

उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेथ्यमाणेव पुष्पधन्वना, कथमपि मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानम् आधारयम् । अनन्तरञ्च मेऽन्तर्मदनेन

सकलाः सप्तधा अवयवा अङ्गानि यस्याः सा तादृशी अहम्, अकथितोऽपि लोचनं विधूयंयितुमनुपदिष्टोऽपि निचितस्तत्र निपुणः तेन, अनाख्येयेन आकस्मिकोपस्थित्या कीदृश इति कथयितुं वक्तुमसमर्थं, अत एव स्वसंवेद्येन स्वकीयकेवलमनोगम्येन, तत्काले तदाख्ये आविर्भूतेन प्रकटितेन, अवष्टम्भेन निश्चेष्टाप्रयोजक-सार्वकविकारविशेषाप्रयगेन, केवलं तमतिचिरं व्यलोकयमिति सम्बन्धः । इहापि प्रतिविशेषण एव वाच्या क्रियोऽपेक्षा ।

नेति । न विभाव्यते निरूपयिष्यमाणानां मध्ये केन उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोकयमिति न निर्णेतुं शक्यत इत्यर्थः । किं तस्य तापसकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसमुद्भवा उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोकयम् एवं सर्वत्र सम्बन्धः । किं मनसा चित्तेन, किं मनसिजेन कामेन, किम् अभिनवयौवनेन प्रत्यग्रतारुणेन, किंवा अनुरागेन अन्तर्गतप्रेम्णा वा अथवा किम् अन्येनैव उक्तातिरिक्तेनैव व्यक्तविशेषेण केनापि प्रकारेण अनिर्वचनीयभावेन उपदिश्यमाना उपदेशविषयीक्रियमाणा सती, कथं केनाप्यनिर्वचनीयस्वरूपेण, अतिचिरम् अत्यधिकतरकालं यावत् तं तापसकुमारं व्यलोकयम् अपश्यम्, किन्तु कथं तं तथा व्यलोकयमित्यहमपि न जानामि नावगच्छामीत्यर्थः ।

इह विप्रलम्भशङ्काररसस्य दितर्कसंज्ञको भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । इह गमितत्वं दोषो न किन्तु 'गमितत्वं गुणः कापि' इति साहित्यदर्पणदिशा विधित्यतिशयप्रकाशनाद्गुण एवेत्यवधेयम् ।

उत्क्षिप्येति । इन्द्रियैर्लोचनादिभिः करणैः उत्क्षिप्य उक्तोऽस्य तस्य तापसकुमारस्य समीपम् अन्तिकं नीयमानेव प्राप्यमाणेव । एतेनोत्कण्ठा निरूपिता । हृदयेन चेतसा पुरस्तात् अग्रे आकृष्यमाणेव, पुष्पधन्वना कामेन पृष्ठतः प्रेथ्यमाणेव प्रेथ्यमाणेव चाल्यमानेव सती, मुक्तस्त्यक्तः प्रयत्नः तदन्तिकप्राप्तिनिवारण-व्यापारो येन तं तादृशमपि आत्मानं शरीरं कथमपि महता क्लेशेनेत्यर्थः, आधारयं निजस्थानं एवापालयम् । अनेन छतिः प्रतिपादिता । इह 'नीयमानेव' 'आकृष्यमाणेव' 'प्रेथ्यमाणेव' इति तिसृणामेव क्रियोऽपेक्षाणां परस्परं नैरपेक्ष्येण विद्यानामस्वास्संछटिः ।

अनेति । किञ्चेति चार्थः । अनन्तरं मे मम अन्तः हृदयाभ्यन्तरे अवकाशं तस्य तापसकुमारस्य निवासस्थानं दातुमर्पितुमिव मद्नेन कामेन आहित उत्पादितः सन्तानो विस्तारो येषां ते तादृशाः

किसी व्यक्तिके द्वारा पकड़ी गईके समान हो गई । उस समय सब अवयव निश्चल हो गए; इस प्रकार तत्काल एक प्रकारका निष्पन्दता (निश्चलता) प्रयोजक सार्वकविकार-विशेष उपस्थित हुआ मुनिकुमारके प्रति दृष्टिपात करानेके लिए उस विकार विशेषको उपदेश नहीं देनेपर भी वह उस विषयमें पूर्ण शिक्षित था, एवं उस विकार का स्वरूप वर्णन नहीं किया जा सकता था, केवल मनसे ही बात हो सकता था, मैं उस विकार विशेषके प्रभावसे ही केवल उसे देखने लगी । मैं निश्चय करके कह नहीं सकती हूँ कि—उसे देखनेके लिए—अथवा उसको सोन्यर्थ-समृद्धि, या मेरा मन, अथवा कामदेव, या मेरा नवयौवन, अथवा अनुराग, या एतदतिरिक्त अन्य कोई अनिर्वचनीय भावद्वारा न मालूम किससे मुझे उपदेश दिया गया । इस तरह मैंने किस अनिर्वचनीय भावसे अधिक देर तक उसे देखा—यह मेरी समझ में नहीं आया ।

[उसके बाद] मेरी अक्षि-प्रभृति इन्द्रियों मानो मुझे उठाकर उसके समीप ले जाने लगीं, आगेसे हृदय मानो आकर्षण करने लगा एवं पीछेसे कामदेव मानो प्रेरणा करने लगा । इस अवस्थामें मैंने उसके समीप जानेमें निवारण करनेकी चेष्टा-परित्याग कर रहनेपर भी अतिकष्टसे अपनेको, अपने पूर्वस्थानमें ही रक्खा ।

१. कान्त्या । २. अनुरागेणैव । ३. उपदिश्यमानं । ४. अहं न । ५. मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानम् आप्मानमपि । ६. तन्मद्नेन ह्यन्तर्मदनेन ।

अवकाशमिव दातुमाहितसन्ताना निरीयुः श्वासमरुतः । सामभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत् कुचयुगलम् । स्वेद-लघु-लेखा-क्षालितेवागलज्जङ्गमा । मकरध्वज-निशित-शर-निकर-निपातं-व्रस्तेवाकम्पत गात्रत्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गन-लालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम् । अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः ।

आसीत् मम मनसि-शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिन् जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं सनसिजैन । एवञ्च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनु-
श्वासमरुतो निश्चितवायवो निरीयुर्निःसृताः श्वासमिस्सरणेनैव हृदयेऽवकाशजननादित्याशयः क्रियोप्रेक्षा ।

साम्भिति । कुचयुगलं स्तनद्वयं कर्तुं, सामभिलाषं सस्पृहं तत्पतिविक्रमरालभेच्छापरिपूर्णमित्यर्थः, हृदयं मनः कर्म, आख्यातुकाममिव 'नूनं त्वमेनं लप्स्यसे' इति प्रियोदन्तं कथयितुम् इच्छु इव सत्, स्फुरितं स्पन्दितं मुखम् अग्रप्रदेश एवाननं यस्य तत्तादृशम् अभूत् वभूव । अन्योऽपि किञ्चिद्विचित्र स्फुरितवद्वनो भवति । एतेनाभिलाषः प्रतिपादितः । इह गुणोपेक्षानुप्राणिता अग्रदेशमुखयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेषेण तद्व्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

स्वेदोति । लज्जा त्रपा, स्वेदलवलेखया घर्मयिदुपंक्षया क्षालिता धौतेव सती अगलम् अखण्डम्, रजोवदित्याशयः । अनेन स्वेदो निरूपितः । क्रियोप्रेक्षा ।

मकरोति । गात्रत्रयष्टिः शरीरत्रयष्टिः, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य ये निक्षिताः तीक्ष्णगः शरा बाणाः तेषां निकरस्य समूहस्य निपातात् आघातात् व्रस्ता भीतेव सती अकम्पत कम्पयामास । एतेन कम्प उक्तः । उक्तालङ्कारः ।

तदिति रोमाञ्चानां पुलकानां जालकं समूहः, तस्य तापसङ्कुमारस्य यो रूपातिशयः सोमन्यैर्कर्मैः तं द्रष्टुं वीक्षितुमिव आलिङ्गनलालसेभ्यः उपगृह्णनलोलुपेभ्यः अङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः कुतूहलात् कौतुकात् निरगात् विःसृतो वभूव, ऐन्द्रजालिकक्रियादिकमवलोकयितुं भवनात् कुलवधूमूलवदि-
त्याशयः । एतेन रोमाञ्चोऽभिहितः । इहापि 'द्रष्टुमिव' इति दर्शनक्रियारूपफलोपेक्षा ।

अशेषत इति । स्वेदाम्भसा श्रमोत्थघर्मवारिणा अशेषतः सामस्येन धौतः प्रक्षालितः रागोऽलक्त-
काण्यमिव रागोऽनुरागः, चरणयुगलात् अङ्गियुग्मात् हृदयम् अविशदिव प्रवेशमकरोदिव । एतेन रतिर्नाम स्थायिभावोऽभिहितः । इह क्रियोप्रेक्षानुप्राणिता आख्यातुरागयोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदश्लेषेण-
व्यतिरेकाध्यवसायरूपातिशयोक्तिः । स्थायिभावस्वरूपं तु दर्शये—

‘अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः । आस्वादालङ्कारकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥’ इति ।

आसीदिति । किञ्चेति आर्थः । तत्समये मम मनसि चेतसि एषा धारणा जातेत्यर्थः । शान्तः सच-
गुणसंयुतः आत्मा मनो यस्य तर्हिमस्वाहस्य, तथा दूरीकृतः दूरोद्भिन्नः सुरतव्यतिकरः सम्भोगसम्बन्धो येन तस्मिन्, अस्मिन् जने मां विक्षिपता प्रहरता अनार्येण असम्भेन मनसिजैन कामेन किमिदम् अस-
दृशम् असाधुजनोचितम् आरब्धं प्रारब्धम् ।

एवमिति । किञ्चेति आर्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण शमेति कोसलाभ्यन्तरे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीलोकस्य हृदयं चित्तम् अतिसूक्ष्म अतिसुबद्धम्, यद् अस्मात् कारणात् अनुरागविषयोभयतामपि ‘अस्मिन् स्थलेऽ-

तदनन्तर कामदेवको मानो मेरे हृदयमे वास करनेका स्थान देनेके लिए ही मेरे शरीरमेंसे श्वासवायु विस्तृत होकर बराबर बाहर निकलने लगा । उसके प्रति अनिच्छायां मेरे मनको विषयसम्बन्धको कहनेके लिए ही मानो मेरे स्तनयुगलके मुख स्फुरित होने (कोपने) लगे । घर्म-जल-विन्दुओं (पसीनेकी बूंदों) से प्रक्षालित होकर ही मानो मेरी लज्जा [शूलकी तरह] गलने लगी । कामदेवके तीक्ष्णबाणसमूह (पैने शरों) के प्रहारसे डर कर ही मानो मेरा शरीर कोपने लगा । उसके असाधारण सोमन्यको देखनेके लिए ही मानो कौतुकवशसे आलिङ्गन करनेके लिए तड़पते हुए अवयवोंसे रोगाञ्चसमूह निकलने लगे । एवं घर्मजल (पसीने) से सम्पूर्ण प्रक्षालित होकर ही मानो राग (लोहित्य, अनुराग) ने चरणोंमेंसे मेरे हृदयमें प्रवेश किया ।

उस समय मेरे मनमें होने लगा कि—जिसने स्त्री-सम्भोग छोड़ दिया है ऐसे शान्तचित्त जनपर मुझे मोहित कर असम्यकामदेवने कैसा अन्याय आचरण आरम्भ किया है ? विषयोत्ता हृदय, निःसन्देह ऐसा

रागविषययोऽस्यतासपि विचारयितुं नात्तम् । केदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसाञ्च, क च प्राकृतजनाभिनन्दितासि मन्मथपरिपन्दितासि । नियतमर्थं मासेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा । चित्रञ्चैवं यद्दृग्मेवं गच्छन्त्यपि न शक्तोभ्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्था अपि कन्यकास्त्रपां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्था अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नाययः, न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रात्लोकनाकुलीभूतामेवमस्त्वन्त्रतामुपेत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते ये मदनदुष्टेष्टिताघ-
 नुरागो युक्तः, अस्मिन् स्थले न युक्तः इति विषयविभागोचितासपि विचारयितुं नात्तं न समर्थम् । इहा-
 प्रकृतात् स्त्रीहृदयसामान्यात् प्रकृतस्यास्मद्वद्वयरूपविशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

ननु स्त्रीलोकस्य हृदयं कथं तामासिमुपमिश्रत आह—केदमिति । तेजसां तपसां च अतिभास्वरम् अत्यन्तदीप्तस्वभावम् इदं तापसकुमारस्वरूपं धाम आश्रयः क, तथा प्राकृतजनैः साधारणपुरुषैः अभिनन्दितासि अनुभोदितासि मन्मथपरिपन्दितासि कन्दर्पचेष्टितासि च क, द्वौ क्रौ महदन्तरं सूचयतः, एवं विषयुज्जितेन मन्मथचेष्टायाः सर्वपैव निष्प्रयोजनत्वात् तन्निमित्तोद्योगोऽगमम् हृदयमतिमुग्धमित्याशयः । इह विसदृशयोः संयोजनया विषयः ।

नियतमिति । अर्थं कुमारः, मकरलाञ्छनेन कामेन एवम् अनेन प्रकारेण विडम्ब्यमानां प्रतार्यमानां मां महाथेतां नियतं निश्चितमेव मनसा चेतसा उपहसति उपहासं करोति, असम्भवनीयविषयप्रवृत्तेरित्याशयः ।

चित्रमिति । अपि चेति चार्थः । इदं प्रत्यक्षतो वर्तमानं चित्रम् आश्चर्यम्, यद् यस्मात्कारणात् अहम् एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कामद्वारा विडम्बनां तपस्विकुमारद्वारोपहासञ्च अवगच्छन्त्यपि जानन्त्यपि आत्मनः स्वस्य विकारं विकृतिम् उपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्तोऽस्मि न समर्थो भवामि ।

अन्था इति । अन्था मद्भवतिरिक्ता अपि कन्यका दारिकाः त्रपां लज्जां विहाय परित्यज्य स्वयम् आत्मना पतीन् स्वामिन उपयाता उपगता, अन्था अपि याः काश्चनातिकाभुक्ता नोपयातास्ता अपि दुर्विनीतेन दुराचारेण अनेन मन्मथेन कन्दर्पेण उन्मत्ततां सविकारतां नीताः प्रापिताः, न पुनरहमेका यथा, अत एव नास्मद्विकारो विद्यत इत्याशयः ।

कथमिति । अनेन च्छणेन समयेन आकारमात्रस्य अस्य तापसकुमारस्य केवलाकृतेः आलोकनेनैव निरीक्षणैव आकुलीभूतं व्यभीभूतम् अन्तःकरणं मम हृदयम्, एवम् अनेन प्रकारेण अस्वतन्त्रताम् इत्थं मदायत्तां कथम् उपैति प्राप्नोति ।

तत्र हेतुं प्रदर्शयति—काल इति । हि यस्मात्, कालो वसन्तादिः, गुणाः सौन्दर्यप्रभृतयश्च, मदनस्य कामस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्निवारताम् आरोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति, तस्मादनेन वसन्तसमयेन अस्य गुणेन च दुःशक्त्यकामारोपणान्धम हृदयमेवं पराधीनतां प्राप्नोतीत्याशयः । अत एवेवामकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

यावदिति । यावदेव यावत्कालं सचेतनाऽस्मि अस्य रूपावलोकनेन अत्यधिकमदनावेशवशात् विधेयाविधेयज्ञानरहिता न भवामीत्यर्थः । यावदेव यावत्कालम् अनेन कुमारेण मे मम पुत्र, मदनदुष्टे-

निजान्तं मद् होता है कि वह अनुरागके विषयकी भी विवेचना नहीं कर सकता । क्योंकि, यह देवोपमान तेज और तपसाका आधार हो कहें, और प्राकृत जनोकी आदरणीय (प्रिय) कामचेष्टा ही कहें ! निःसन्देह यद् कुमार मुखे इत प्रहार कामदेव द्वारा वञ्चित देखकर अपने मनमें हँसता होगा । और यह भी एक आश्चर्य ही है कि मैं इतना समझनेपर भी अपने मनका विकार दूर नहीं कर सकती । अन्यान्य कन्याएँ भी लज्जा परित्याग कर अपने आप पतिकी प्राप्ति की हैं । अन्य बहुत-सी सुन्दरियाँ भी इस अविनीत कामदेवके प्रभावसे उन्मत्त हुई हैं, किन्तु मेरे समान एक भी नहीं हुई है । केवल आकृति ही देखनेसे व्यग्र हो (वचड़ा) कर मेरा अन्तःकरण इत प्रकार क्यों पर-वश हो गया है ? काल और गुण ये दोनों ही सर्वथा कामदेवकी दुर्निवारणीय कर देते हैं । अतएव जब तक मैं सचेतन हूँ एवं जब तक मेरी कामविकारवर्जित लघुता स्पष्टरूपसे समझनेमें नहीं आती तब

वमेतत्, तावदेवास्मात् प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः, कदाचिदन्तर्भवत्-स्मर-विकार-दर्शन-कूपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः । इत्यवधार्योपसर्पणाभिलाषित्य-हमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलित-पद्ममालम्, अष्टभूतलम्, ईषदुल्लसितं कर्णपल्लवोन्मुक्त-कपोलमण्डलम्, आलोलक-लता-लसत्कुसुमावतंसम्, अंसदेश-दोलायित-मणिकुण्डलम्, अस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामार्थं मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतः मनोभुवः, मदजननतया च मधु-मासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनश्यदुल्लस्य चामिनवयौवनस्य, चञ्चल-प्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया चामिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः तथा भवि-

षितलाघवं कामविकारजनितलघुत्वं परिस्फुटं स्पष्टं न विभाव्यते ज्ञायते, तावदेव तावत्कालम् अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अपसर्पणं दूरीभवतः श्रेयः कल्याणकृत् ।

नम्येवमप्रीहावस्थितौ को दोष इत्यत आह—कदाचिदिति । अयं कुमारः, अनभिमतस्य स्वानभी-ष्टस्य स्मरविकारस्य मदीयमनोभवविकृतेः दर्शनेन अवलोकनेन कूपितः क्रुद्धः सन्, मां महाश्वेतां शापा-भिज्ञाम् अभिसम्पातकलनाभोगिनीं करोति कुर्व्यादित्यर्थः । यद्ययं क्रुद्धः स्यात्तदा ज्ञापः कीदृको भवति इति मां स्फुटमनुभावयेदित्याशयः । ननु विशेषापराधाभावे कथं क्रोध इत्यत आह—अदूरेति । हि यतः, मुनिजनप्रकृतिः तपस्विवलोकस्वभावः अदूरकोपा निरन्तरसमीपकोपा, अत एव शापाय विशेषापराधं नाकाङ्क्षत इत्याशयः । इति एवम् अवधार्य निश्चित्य अहम् अपसर्पणाभिलाषिणी दूरीभवनेच्छुका अभवं जाता । इह कारणेन कार्यसमर्थतरूपोऽभ्यन्तरन्यासः ।

अशेषेति । किञ्चेति कार्यः । इयं जातिः तापसजातिः, अशेषजनपूजनीया समस्तलोकार्चनीया, इति मनसि हृदये कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य वदनात् सुखात् अकृष्टः तन्मदनावेसादेवासक्तुचितः दृष्टिप्रस-रोऽवलोकनसन्तानः यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणम्, एवमग्रेसि । अचलितानि श्रेष्ठा पद्ममाला लोचनरोमपङ्क्तिर्न कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, न दृष्टम् अवलोकितं भूतलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, ईषदुल्लसिताभ्यां किञ्चिदुल्लसिताभ्यां कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिलयलाभ्याम् उन्मुक्तं परि-त्यक्तं कपोलमण्डलं गण्डविम्बयुगलं यत्र तत्, आलोकार्थं किञ्चिच्चलयायाम् अलकलतायां लतावलम्ब्य-मानविचिक्तेशलस्यूहे लसन् शोभमानः कुसुमावतंसः पुष्पभूषणं यत्र तत्, तथा अंसदेशयोः स्फुटप्रदे-शयोः दोलायिते चलिते मणिकुण्डले रत्नकुण्डले यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अस्मै तापसकुमारस्य प्रणामं नमस्कारम् अकरवम् । स्वभावोक्तिः ।

अथेति । कृतप्रणामार्थं विहितनमस्कारार्थं मयि महाश्वेतायां भगवत ऐश्वर्याभिधादाय्यवलो मनो-भुवः कामस्य दुर्लङ्घ्यशासनतया अनतिक्रमणीयादेशतया कारणेन, एवमन्यत्रापि हेतोर् वृत्तया । मधुमा-सस्य वसन्तस्य मदनजननतया सत्तत्त्वोत्पादकतया, तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्य स्थानस्य अतिरमणीयतया अतिसनोदरतया, अभिनवयौवनस्य प्रत्यप्रताप्यस्य-अविनश्यदुल्लस्य अश्लेषा चाराधिवयेन, हिन्द्रियाणां चक्षुरादिकारणात् चञ्चलप्रकृतितया चपलस्वभावतया, अभिलाषाणां मनोरथानां दुर्निवारतया दुःखेन

तक ही इस प्रदेसमें ते मुझे खिलक जाना उचित है । क्योंकि कहीं अग्रिय कामविकार सुझां देखनेसे मुझ होकर किसी समय वह ज्ञाप न दे बैठे । क्योंकि मुनियोंके स्वभावमें सर्वदा ही क्रोध उपस्थित रहता है । इस प्रकार मन ही मन निश्चय कर मैं लौटना चाह्ता और—‘इस जातिकी तो सब लोग पूजा करते हैं’ यों विचार लसेके मुझको और दृष्टि रह, एकप्रतापे (टंककी बौधकर) कपोलस्थल परसे कुछ ऊँचे कर्णपल्लव सदित केशकनापकी चञ्चल लटोंमें शोभायमान पुष्पाभरण-सहित, और स्फुटपर लटकते मणिमय-कुण्डल सहित, धूमिलकी और देख बिना ही, मैंने उसको प्रणाम किया ।

मेरे प्रणाम कर लेनेके बाद ही, भगवान् कामदेवके अनुलङ्घनीय शासनसे, चैवमासकी मन्तव्योत्पादक शक्तिसे, उस स्थानकी अत्यन्त-मनोहरतासे, नवयौवनके अधिक अभिनव-पूर्ण होनेसे, हिन्द्रियोंकी स्वभावतः चपलतासे, विषयाकांक्षाकी इमिवारतासे, मनोवृत्तिकी चञ्चलतासे, और ऐसी-ऐसी (सुल-व्याप्ति) घटनाओंकी

तद्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरास्यादस्य चेदृशास्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्रिकारदर्शनापहतवैषम्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयन्दनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनवागतं मर्दनं प्रत्युद्गच्छन्निर्वैरोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं आसौ । वेपथुगृहीतां व्रतभङ्गभीतेवाकस्पत करतलगताश्चमालौ । द्वितीयेव कर्णायसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलशीकर जालिका । सदृशंग्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयसिब तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्घटच्छयाच्छोदसलिलमपहाय विकच-

दूरीकर्तुं शक्यतया, मगोवृत्तेश्चिन्तवृत्तेः चपलतया चञ्चलतया, तस्य तस्य वस्तुनः सुखदुःखादेः तथा भवितव्यतया तथा तया भावितया भाग्यवशादित्यभिप्रायः । किं बहुना बहुक्तेन मन्दभाग्यस्य दुरदृष्टस्य दौरास्याद् दुष्टत्वेन हेतोः, ईदृशस्य पूर्वविधस्य क्लेशस्य मम तपश्चरणात्मकदुःखस्य विहितत्वात् कृतत्वात्, पवनो वायुः प्रदीपमिव, अनङ्गः कामः, मम विकारदर्शनेन अपहृतं दूरीभूतं धैर्यं धृतिर्यस्य तस्य, तमपि मुनिकुमारस्य, तरलतां चञ्चलताम् अनयत् प्रापितवान् । इहोपमा । पाठभेदेन भद्रप्रकमतादोषो वारणीयः ।

तदेति । तस्य तापसकुमारस्यापि अभिनवागतं नूतनायातं मर्दनं कामं प्रत्युद्गच्छन्निव आदरं कर्तुं समुत्सवं व्रजजिव, रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत् प्रकटोवभूव । अन्योऽपि नवीनगतं स्वाभिनं समादरणाय समुत्सवं व्रजति । इह प्रत्युद्गमनक्रियारूपकलोपेक्षा ।

मदिति । मत्सकाशं मत्सविधम् अभिप्रस्थितस्य समुत्सवं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानम् उपदिशद्भिर्विवादार्थं ददद्भिर्विवादार्थैः निःश्वासपवनैः पुरोऽग्रतः प्रवृत्तं प्रस्थितम् । अन्योऽप्यपरिचितस्य पन्थानमादिशन्नग्रतो गच्छति । तस्यापि निःश्वासो निःसृत इत्यर्थः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथिति । वेपथुगृहीता शरीरोपपन्नकम्पाभिर्युते सावित्रकभावसङ्कान्ता, करतलगता पाणिस्थिता अक्षमाला जपमाला, व्रतभङ्गभीतेव व्रजचारिणोऽपि मद्गनावेशाद्ब्रह्मचर्यनाशग्रस्तेव सती अकम्पत अचलत् । इह त्रासात्मकहेतुभेदा ।

द्वितीयेति । द्वितीया कस्याश्चित् पारिजातमञ्जरीयाः प्रागेव श्रवणे विद्यमानत्वात्तदन्वया, कर्णायसक्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंलग्नपुष्पवल्लीव, कपोलतलासङ्गिनी गङ्गात्परप्रदेशात्प्रेषिणी स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य शीकरजालिका विन्दुश्रेणीः समदृश्यत समालोकयत । इह द्रव्योपेक्षा ।

मदिति । अपि च, मम दर्शनग्रीत्या वीक्षणजनितहर्षेण विस्तारितस्य प्रसारितस्य, उत्ताने ऊर्ध्वगतं तारकं कर्णानिके यस्य तस्य, तमुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयसिब नयनयोः शुश्रूषात् सिताम्भोजव्यासमिव, उपदर्शयतः अन्येभ्यो ज्ञापयतः लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य विसर्पिभिः प्रसारिभिः अंशुसन्तानैः रश्मि-

भवितव्यतासे—अधिक कहाँ तक कहूँ, मेरे दुरदृष्टको कुटिलतासे और उस कुमारको विधाताद्वारा इतना क्लेश-विहित होनेसे—मेरा कामविकार देखकर उस कुमारका भी धैर्य विनष्ट हो गया । उस समय वायु जिस प्रकार प्रदीपको चञ्चल करता है उसी प्रकार कामदेवने उसको भी चञ्चल कर दिया ।

उस समय नशाग्न कामदेवके प्रत्युद्गमन (सम्मान) करनेके लिए ही मानो उसके शरीरमें भी रोमाञ्च आनिर्भूत हो गया । उसका मन भी मेरे निकट आ गया था, अतएव उसके मार्गं दिखानेके लिए मानो उसका भी निश्वास आगे आगे चलने लगा । प्रकम्पमान हस्तस्थित उसको अश्व (जय) माला, मानो ब्रह्मचर्यके लोपके भयसे ही काँपने लगी । उसके गण्डस्थल (गाल) पर लगे घर्मजल विन्दुसमूह (स्वेदजलकण की माला) कर्णमें पहनी हुई दूसरी कुसुममञ्जरीके समान दीखने लगे । उसके नयनयुगल मेरे दर्शनभी प्रीतिसे विस्फारित (विस्तृत) हो गये, दोनों कर्णानिकाएँ ऊपर हो उठीं, अतएव वह नयनयुगल उस प्रदेशको मानो स्वेतपद्ममय होकर प्रतीति उत्पन्न करने लगा, एवं उस नयनयुगलसे किरण-जाल निकाल कर दर्शनों दिशाओंको व्याप्त कर दिया । उस समय

१. मद्रिकारपहतवैषम्यं । २.***आगतमर्दनं । ३. प्रत्युद्गतवातिव । ४. वेपथुना । ५. अचम्पत गात्रयस्त्रिभुजमाला च । ६. मर्दन ।

कुवलयवनैरिव गगनतलमुत्पतितैररुध्यन्त दशदिशः ।

तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां काम्यवस्थाभ्यवभवम् । इदञ्च मनस्यकरवम्—‘अनेकसुरत-समागम-लास्य-लीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविध-रसासङ्ग-ललितेष्वीदृशेषु व्यतिकरेण प्रविष्ट-बुद्धेरस्य जनयस्य कुत इवेयम् अनभ्यस्ताकृती’ रतिरसनिष्यन्दमिव क्षरन्ती, अमृतमिव वर्षन्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्द-भर-मन्थर-तरन्ती-सञ्चारिणी, अवि-

प्रवाहिः, सदृच्छया स्वेच्छया अच्छोदस्य तत्संज्ञकतरसः सलिलं जलम् अपहाय त्यक्त्वा गगनतलम् आकाशतलम् उपपतितः उद्गतैः, विकचकुवलयवनैरिव प्रफुटितनीलोत्पलारण्यैरिव विद्यमानैः, तेषां रश्मीनां तु नीलकनीनिकाजनितत्वेन नीलव्यादिव्यासयः, दशदिशः अरुध्यन्त आच्छाद्यन्त ।

इह ‘पुण्डरीकमयमिव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेषा, ‘विकचकुवलयवनैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेषा, तथा दशदिशामाच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरिति परस्परसंयोज्याः क्रियाभावसङ्करः ।

तथेति । तस्य मुनिकुमारस्य अतिप्रकटया बाहुल्येन प्रकाशितया, विकृत्या मदनविकारेण द्विगुणीकृतमदनावेशा द्विगुणतां शीतकामावेशा अहं तत्क्षणं तत्समर्थं वर्णनस्य (कथनस्य) योग्या न भवतीत्यवर्णनयोग्या ताम्, कामपि अनिर्वचनीयां दशाम् अवस्थाम् अन्वभवम् अनुभूतवती ।

इदमिति । किञ्चेति कार्यः । मनसि चित्ते इदम् अकरवम् इदमचिन्तयमित्यर्थः । अनेके बहुविधा ये सुरतसमागमाः सम्भोगसंस्काराः त एव लास्यलीला नृत्यव्यापाराः तासां उपदेशं शिष्येण उपाध्याय आचार्यः, मकरकेतुः काम एव विलासान् जनानां लीलाकटाक्षपातादिविभ्रमां उपदिशति शिष्ययति । अन्यथा कामद्वारा शिष्याभावे, रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते साक्षादनुभवविषयोक्रियन्ते ये ते रसाः शब्दस्पर्श-प्रभृतयो बोधविषयाः, विविधानाम् अनेकानां रसानां शब्दस्पर्शादिविषयानाम् आसङ्गेन रतिसंसर्गेण तदुत्पन्नवैचक्षण्येभ्यः । ललितेषु सुन्दरेषु ईदृशेषु, एवंविधेषु व्यतिकरेषु विलासमुत्कटिपातसंयोगेषु अप्रविष्टा मुनिभावतया तदनवबोधत्वाद्प्राप्तप्रवेशा बुद्धिमनोपायस्य तस्य, अस्य जनस्य तपस्विकुमारस्य कुत इवेयं दृष्टिः स्यादित्यर्थः । दृष्टिविशेषणानि प्रदर्शयति—‘मनस्यस्त्वयादि । अनभ्यस्ता मुहुर्मुहुर्पाठिता आकृतिः स्वरूपं यथा सा । रतिरसस्य सम्भोगायानुरागस्य निष्यन्दं नियतसन्ततिं चरन्तीव ज्वन्तीव, अमृतं पीयूषं वर्षन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव, मद्विधानां कामिनीनां विलान्ततृप्तिदायकत्वादिव्यासयः । मदेन अनङ्गमत्ततया मुकुलितेव किञ्चित् प्रकाशितेव, खेदालसेव परिभ्रममन्थरेव, निद्रया प्रमांलया जडेव कुण्ठितेव, आनन्दभरेण हर्षातिशयेन मन्थरं मन्दं यथा स्यात्तथा, तरन्ती विस्तारं प्राप्नुयन्ती तारा कनीनिका यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा सञ्चारितुं प्रजितुं शीलं स्वभावो यस्याः सा । तथा अनि-मृतं स्फुटं भ्रूलते लभ्यमानभ्रूद्यम् उल्लासयितुं न चंचयितुं शीलं यस्याः सा ।

इह ‘चरन्तीव, वर्षन्तीव, मुकुलितेव’ एतेषु क्रियोत्प्रेषा । खेदालसेव, निद्राजडेव’ इत्यनयोस्तु

प्रतीत होने लगा-मानो विकसित-नीलोत्पलवन, अकरमाव अच्छोद सोवर के जलको छोड़कर आकाशको ओर उड़ रहा है ।

किन्तु उसके इस प्रकार कामविकार अत्यन्त प्रकाशित देखकर सुशर्म कामविकार द्विगुणित हो गया और उस क्षण मेरी अवस्था वर्णन करनेके योग्य नहीं रहो (अर्थात् वह अवस्था अनिर्वचनीयताका अनुभव करने लगी) फिर मैंने इस प्रकार विचार किया कि—‘नानाविध सम्भोग समागम रूपी नृत्यशिक्षाका अध्यापक कामदेव ही लोगोंको कटाक्षपातप्रभृति विलासिताकी शिक्षा देता है; ऐसा न होने पर तो, नानाप्रकार विषयसंयोगजनित रसोंके संसर्गसे मनोहर प्रतीत होते ऐसे कटाक्षातादि व्यापारोंमें श्रितका मन किसी समय भी प्रविष्ट नहीं हुआ ऐसे इस व्यक्तिकी अपरिचित शृङ्गारानुकूल आकृति वाली (कटाक्षादि युक्त) दृष्टि-मानो अनुरागका रस निःसारण करती (छलकाती), अमृतवृष्टि करती, मत्ततावश आधी मिची, खेदसे मन्द (अलस) ईदृ, निद्रासे जड़ ईदृ, अत्यन्त आनन्दके वशसे धीमी और चञ्चल पुतली-सहित सञ्चारित होती (फिरती) भ्रूलताको स्पष्टरूपसे

१. तत्क्षणमहमवर्णनयोग्या ।
२. कुत इयम् ।
३. अनभ्यस्ता जाता ।
४. निःस्यन्दमिव ।
५. वर्षन्ती, क्षरन्ती अमृतमिव ।
६. तरलतारम्

भूत-भूलोलासिनी^१ दृष्टिः । कुतश्चेदमस्मिन्नेषुपयम्, यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलाषः कथ्यते^२ ।

प्राप्तप्रसरा^३ चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—‘भगवन् ! किमभिधानं, कस्य चार्थं तपोधनस्य युवा ?’ किन्नाम्नश्च तन्नोरियमनेनावर्तसीकृतौ कुसुम-मञ्जरी ? जनयति हि ये मनसि महत् कौतुकमस्याः समुत्सर्पज्ञसाधारणसौरभोऽयमनाप्रातपूर्वो गन्धः^४ इति ।

स तु सावीषद्विहस्यानवीत्—‘बाले ! किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्, अथ कौतुकमावेद्यामि, श्रूयताम्—

अस्ति खलु सकलत्रिभुवन-प्रख्यातकीर्तिरस्युदारतर्पिताः सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दिता-चरण-युगलो महासुनिदिध्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरासुरलोकसुन्दरी^५ हृद-

कृत इति । किञ्च, चक्षुषेन निरीक्षणविशेषेणैव, एवम् अनेन प्रकारेण अन्तर्गतो हृदयाभिलाषः चित्ताभिप्रायः अक्षरं वचनरहितं यथा स्यात्तथा यत् कथ्यते उक्तिवत् स्फुटं ज्ञाप्यते, इदं प्रत्यक्षतो विचक्षन्नाम अतिनैपुण्यम् अत्यधिकदक्षत्वं कुतः स्यादित्यर्थः^६ अत एव मदनोपदेशादेवैविधा दृष्टिः हृदय नैपुण्यमित्याभिप्रायः ।

प्राप्ति । किञ्च, प्राप्तप्रसरा स्वस्य तथाविधदृष्टिविषयत्वाद्वावकाशा अहम् उपसृत्य समीपमेत्य अस्य तपस्विङ्गुमारस्य तं द्वितीयम् अपरं सहचरं सत्त्वायं मुनिबालकं तपस्विङ्गुमारं प्रणामपूर्वकं तपस्कार-पूर्वकम् अपृच्छं पृष्टवती । भगवन् महाभाग ! किमभिधानः किनामा कस्य किनासो वा तपोधनस्य मुनेः अयं युवा तस्मै आत्मज्ञ इत्यर्थः । किनाम्नः किमभिधानस्य तरोर्दृष्टय इयं दृश्यमाना कुसुम-मञ्जरी पुष्पवञ्जरी अवर्तसीकृता कर्णभूषणीकृता ? हि यतोऽस्याः कुसुमज्वराः समुत्सर्पं प्रसरन् असाधारणसौरभः असामान्यप्राणतृप्तिसागुरगन्धिः अनाप्रातपूर्वो नासिकयाऽप्युद्गीतपूर्वोऽयं गन्धो मे मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं सहदाश्रयं जनयति उत्पादयति ।

स इति । स मुनिबालको मां प्रति ईषद्विहस्य किञ्चित् स्मितं कृत्वा अमवीत् अचोचत्—बाले कुमारिके ! अनेन पृष्टेन पृच्छया किं प्रयोजनं कोऽर्थः ? अथ यदि तव कौतुकं कुतूहलं विद्यते तदा आवेद्यामि कथयामि, श्रूयताम् आकर्ण्यताम्—

अस्तीति । सकलत्रिभुवने त्रैलोक्यस्य निखिलस्थानेष्वित्यर्थः प्रख्याता तसिद्धा कीर्तिर्यशो यस्य सः, अस्युदारम् अस्युच्छृष्टं तपो यस्य सः, सुरासुराणां देवदानवानां सिद्धानां तत्संज्ञकदेवयोनिविशेषाणाञ्च वृन्देन समूहेन वन्दितां नमस्कृतं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः, दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशीलः महासुनिः महातपस्वी श्वेतकेतुर्नाम श्वेतकेतुसंज्ञकः अस्ति विद्यते ।

तस्येति । तस्य भगवतः श्वेतकेतोः, सुरासुरलोकयोः देवदानवलोकयोः याः सुन्दर्यः कामिन्त्यः तासां नाचती-ऐसी कथो होती है ? और इस प्रकारकी अत्यधिक निपुणता इसमें कहाँ है आई कि एक अक्षरके उच्चारण नहीं करने पर भी केवल नयन द्वारा ही यह अभ्यन्तरस्थित मनकी अभिलाषा इस प्रकार व्यक्त है ।

उसके बाद अवसर पाकर उसके सहचारी द्वितीय मुनिबालकके निकट जाकर प्रणाम-पूर्वक मैने पूछा—‘भगवन् ! इन (युवक मुनि) का नाम क्या है ? ये किस तपस्वीके पुत्र हैं ? किस वृक्षकी यह कुसुममञ्जरी इन्होंने कानमें उरसी (रक्की) है ? इसकी असाधारण प्राणतृप्ति करनेवाली, अनाप्रातपूर्व विस्तृत हुई सुगन्धिसे मेरे मनमें महान् कौतुक उत्पन्न हुआ है ?’

उस समय वह कुछ मुसकुरा कर मुझसे कदने लगा—‘बालिके ! इस विषयमें पूछनेसे तेरा क्या प्रयोजन ? तथापि यदि कौतुक उत्पन्न हुआ है तो कहता हूँ; सुनोः—

मिनका वश सगस्त त्रिभुवनमें प्रसिद्ध है, तपस्या जिनकी अनिवृत्त है, और देव-दानवों और सिद्धोंके समूह जिनके चरणों की सेवा करते हैं ऐसे श्वेतकेतु नामके एक महर्षि स्वर्गलोकमें निवास करते हैं । उन भगवान् महर्षिका रूप भी सगस्त त्रिभुवनके मध्यमें परम सुन्दर था; वह रूप, देवलोक और दानवलोकोंके

१. लतालासिनी । २. लब्धप्रसरा । ३. भगवान् किमभिधानः । ४. कस्य चार्थं तपोधनयुवा । ५. इवमवर्तसीकृता । ६. अस्ति त्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरस्युदारतर्पिता । ७. सुरासिद्धवृन्द, सिद्धवृन्दसीलिलालित*** । ८. तस्य भगवतः । ९. सुरलोकसुन्दरी, सकललोकसुन्दरी*** ।

योनन्दकरम्, अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूबरं रूपमासीत् । स कदाचि-
ह्रैवतान्नकमलान्पुच्छसुमेरावत-मदजल-बिन्दु-बद्ध-चन्द्रक-शत-खचित-जलाम्, हर-हसित-
सितस्रोतसम्, मन्दाकिनीभवततार । अवतरन्तश्च तं तदा कमलवनेषु सततसन्निहिता विकच-
सहस्रपत्र-पुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्दृश्यते । तस्यास्तु तमबलोकयन्त्याः प्रेममन्द-सुकलिते
नानन्द-बाष्प-भर-तरङ्ग-तरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या जम्भिकारम्भ-मन्थर-
मुख-विन्यस्त-हस्तपङ्क्तया मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादित-
सुरत-समागम-सुखायास्तस्मिन्नेवास्नीकृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत् तस्माच्च कुमारः समुद-

हृदयानन्दकरं चित्तग्रमोदोपायकम्, अशेषे त्रिभुवने त्रिविष्टपस्य समस्तस्थाने सुन्दरं सर्वभ्यो हृद्यमि-
त्यर्थः । तथा अतिशयितः अतिक्रान्तः नलकूबरः तत्संज्ञको धनपतिपुत्रः तदीयरूपं तत्सौन्दर्यं येन तत्त-
थोकम् । 'आसीत्' इति भूतकालनिरूपणेन वार्थक्यात् सम्प्रति तथाविधं सौन्दर्यं विद्यत इति ध्वनितम् ।

स हति । स श्वेतकेतुः कदाचित् कस्मिंश्चित्समये देवतानां सुराणाम् अर्चनाय पूजनाय कमलानि
पङ्कजानि उद्धर्तुम् उत्तोलयितुम्, ऐरावतस्य सलिले अवगाहमानस्य सुराधिपगजस्य मदजलविन्दुभिः
दानवारिकर्णः बद्धम् उत्पादितं यत् चन्द्रकसतम् अनेकरूपं देदीप्यमानं वर्तुलाकारं चिह्नद्वन्द्वं तेन खचितं
व्याप्तं जलं सलिलं यस्याः ताम्, तथा हरहसितवत् महेषहास्यवत् सितं श्वेतं स्रोतः प्रवाहो यस्याः ताम्,
मन्दाकिनीम् स्वर्धुनीम् अवततार अवतीर्णवान् । इह हरस्यादौ लुप्तोपमाच्छेकानुपासयोरैकाग्रयानु-
प्रवेशसङ्कारः ।

अवेति । किञ्च, तदा तस्मिन् समये अवतरन्तस्व आकाशादागच्छन्तं तं श्वेतकेतुं मुनिं कमलवनेषु
नलिनखण्डेषु सततं निरन्तरं सन्निहिता निकटवर्तिनी, विकचं प्रसुकुदितं सहस्रपत्रं सहस्रद्वारात्मकं यत्
पुण्डरीकं सितकलत्रं तत्र उपविष्टा आसीना लक्ष्मीर्देवी दृश्यं अवलोकितवती ।

तस्या इति । तं मुनिम् अवलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः तस्याः लक्ष्म्याः, प्रेम्णा कामानुरागेण मन्दसुक-
लितेन किञ्चित्कृदुपलितेन आनन्दवाष्पभरस्य हर्षनेत्राभ्युत्पन्नस्य हृदय तरङ्गेन कञ्चोलेन तरला चपला तारा
कनीनिका यस्य तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन रूपं सौन्दर्यम् आस्वादयन्त्याः सागरमवलोकयन्त्याः,
जम्भिकयाः कामावेशजनितशरीरभङ्गस्य आरम्भेण आरम्भेण मन्थरम् अलसं यत् सुखं वदन् तत्र
विन्यस्तः स्थापितो हस्तपङ्क्तयः करकिसलयो यया तस्याः मनश्चितं मण्णाति आलोडयतीति मन्मथः
कामः तेन विकृतं विह्वलीकृतं मनश्चितम् आसीत् अभूत् ।

आलोकनेति । किञ्च, आलोकनमात्रेण केवलं गिरिचण्णैव समासादितं लब्धं सुरतसमागमसुखं
सम्भोगात्मकसंयोगानन्दो यया तस्याः, तस्मिन्नेव आस्नीकृते विष्टरीकृते पुण्डरीके श्वेतपत्रे कृतार्थता
सम्भोगस्य सकलता बीजपात इत्यर्थः, आसीत् अभूत् किञ्चित् चार्थः । तस्मात् पुण्डरीकात् कुमारः अयं
युवा समुपादि उत्पन्नः ।

अहो ! प्रजापतिसहोदरा कविकल्पना विलक्षणं विष्टपान्तरमपि रचयितुं शक्नोति यस्याश्च
अद्भुतेयं कुमारसृष्टिः कविकल्पनया सञ्जाता । अत एवाहुः—

“अपरे काम्यसंसारं कविरैकः प्रजापतिः । यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेदं परिचत्ते ॥

शङ्करी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् । स एव वीतरागश्चेत् सर्वं तत्परीतं अनेत् ॥” इति ॥

सुन्दरीयोके हृदयं आनन्द उत्पन्न करता था, कुबेरमन्दन नलकूबरके रूपको भी परास्त किया था । वे किसी
समयमें देवपूजाके निमित्त कागल तौड़नेके लिए, आकाशगङ्गाके जलमें उतरे । उस समय वह जल ऐरावत परब्रीके
मदजल-विन्दुनिर्मित सैकड़ों चन्द्राकारसे व्याप्त था एवं उसका प्रवाद, महादेवके हास्यके समान सुप्रवर्ण था । जब
वे जलमें उतर रहे थे उस समय उनको, सर्वदा कमलवननिवासिनी विकसित सहस्र-पत्रवला श्वेतकमलमें बैठी
लक्ष्मीने देखा । उनको देखते ही मदनानुरागसे ईर्ष्य उन्गीली (आधे भिने) और आनन्दाश्रुजलकी तरङ्गसे
चञ्चल हुई कनीनिका (पुनली) वाले नयनोंसे उन महर्षिके रूपका आश्चर्यजनक करते-करते और जैमाई आगेके
कारण अलस हुए सुखमण्डल पर हस्तपङ्कज स्थापन करते-करते उसके मनमें काम-विकार उत्पन्न हो गया । किन्तु
दर्शनमात्रसे ही उस (लक्ष्मी) को सम्भोगसमागमका आनन्द प्राप्त हुआ और जिस पुण्डरीकमें वह बैठी थी

१. हरहसितस्रोतसम्, हरहसिततोयाम् ।

२. “सत्सिद्धित्विकच” ।

३. देवी कमलवदना

लक्ष्मीः । ४. प्रेममन्द...

पादि । ततस्तमुत्सङ्गेनादार्थं 'भगवन् ! गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । असावपि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसम्भवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रतिपादितव्रतञ्च समागृहीतसकलविद्याकलापसकार्णीत् । सोऽयम् ।

इयञ्च सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरसागरादुद्भूतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतधिकृद्भूमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती, तदपि कथयामि । अत्र चतुर्दशीति भगवन्तमश्विकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दवनसमीपेनायमनुसरन्नि-

तन इति । ततः कुमारोत्पत्तेरनन्तरम् उत्सङ्गेन क्रोडेन तं कुमारम् आदाय गृहीत्वा लक्ष्मीरिति शेषः । भगवन् स्वामिन् !, गृहाण स्वीकुरु अर्थं ममोत्सङ्गे विद्यमानः कुमारः तवात्मजः तव सुतः स्वद्वलोकनेनैव संवृभितान्महोज्जायमानत्वादित्याशयः । इत्युक्त्वा इत्यभिधाय तस्मै श्वेतकेतवे मुनये तं कुमारकं ददौ दत्तवती ।

असाविति । असौ श्वेतकेतुरपि गृहीत्येति शेषः । बालजनोचिताः शिशुजनयोग्याः सर्वाः समस्ताः क्रियाः जातकर्मदिकाः कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य पुण्डरीकसम्भवतया सितकमलोपजतया 'पुण्डरीक' इति नाम इत्यम्बरीभिधानं चक्रे कृतवान् । पुण्ड्रे सुन्दरेषु तिलकभावं मुखत्वं रिणति व्रजति लभत इति पुण्डरी ततः स्वार्थिकः कप्रत्ययः ।

प्रतीतिः । किञ्च, प्रतिपादितं सप्रपादितं व्रतं यज्ञोपवीतं यस्य तम्, तथा आगृहीतः पाठितः सकल-विद्याकलापः समस्तविद्यासमूहो येन तम्, तं पुण्डरीकम् अकार्षीत् कृतवान् श्वेतकेतुरिति सम्बन्धः । अर्थं युवा सः पुण्डरीकः ।

इयमिति । इयमिदस्य 'तस्य च मञ्जरी' इत्यन्वयः । सुरासुरैः मथ्यमानात् विलो-
ल्यमानात् क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुजेः पारिजातनामा मन्दारसंज्ञकः पादपो वृक्ष उद्भूतो निःसृतः तस्य वृक्षस्य इयं कर्णावतंसीकृता मञ्जरी मञ्जरी एषा कुसुममञ्जरी च व्रतविरुद्धं विलाससामग्रीत्वेन ब्रह्मचर्य-प्रतीपं यथा स्यात्तथा अस्य पुण्डरीकस्य श्रवणसंसर्गं कर्णसंयोगं यथा येन प्रकारेण आसादितवती प्राप्त-वती तदपि वृत्तं कथयामि निवेदयामि ।

अयेति । अद्य अस्मिन्नहनि चतुर्दशी तिथिः इति हेतोः,

उपासना हरेरुक्ता चैकादश्यां महामुने ! । चतुर्दश्यां शिवस्येति महापुण्यफलप्रदा ॥

इत्युक्त्वा शिवोपासनायां चतुर्दशीतिथेरधिकमाहात्म्यादित्यभिप्रायः । कैलासगतं रजताद्विस्थं भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् अश्विकापतिं महेशम् उपासितुं सेवितुम्, अयं पुण्डरीकः, मया (कपिञ्जलेन) सह अमरलोकात् स्वर्गात् नन्दवनसमीपेन इन्द्रोद्याननिकटेन अनुसरन् कैलासपर्वतमागच्छन्, निर्गत्य इन्द्रोद्यानाङ्गहिर्निःसृत्य साक्षान्नन्दनवनदेवतया प्रत्यक्षीभूतया इन्द्रोद्यानाविष्टाया देव्या प्रणम्य नमस्कृत्य अभिहितं उक्तं इति सम्बन्धः । तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'नन्दवनदेवतया' इत्यस्य विशेष-

उसीमें उसका मनोरथ पूर्ण हुआ एवं उस श्वेतपद्मसे एक बालकका जन्म हुआ । उसके बाद उसको गोदमें लेकर महर्षिके समीपमें जाकर लक्ष्मीने—'भगवन् ! अपने इस पुत्रको ग्रहण करो'—यों कह कर श्वेतकेतुके हाथमें दे दिया । उन्होंने भी उसे ग्रहण कर बालकके उपयुक्त जातकर्मप्रश्रुति समस्त क्रियाएँ सम्पादन करके पुण्डरीक में उत्पत्ति होने के कारण उसका नाम 'पुण्डरीक' रक्खा । बाद उसका उपनयन संस्कार कराके उसे सब विद्याएँ पढ़ाई । यही है वह पुण्डरीक ।

देव-दानवोंके क्षीरसमुद्रको मन्थन करनेसे जो पारिजात-नामक एक वृक्ष उत्पन्न हुआ था उसकी यह मञ्जरी है । इस मञ्जरीका धारण करना ब्रह्मचर्यके विरुद्ध होने पर भी जैसे इनके (पुण्डरीकके) कानमें आई वह भी कहता हूँ । आज चतुर्दशी तिथि होनेके कारण, कैलासवासी भगवान् महादेवजी पूजा करनेके लिए ये मेरे साथ स्वर्गलोकसे नन्दन-वनके समीप होकर इस कैलासमें आरहे थे, इनमेंमें नन्दन-वनकी साक्षात् अपिष्टात्री

गतेयसाच्चान्दमधुमासलक्ष्मीदत्तललित-हस्तावलम्बया, वकुलमालिकाभेखलया, पारिजातकुसुमपल्लव-प्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहा, नवचूता-
ङ्कुरकण्ठपुर्या, पुष्पासव-पान-मत्तया, नन्दनवन-देवताया, पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय
प्रणम्यासिहितः—भगवन् ! सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सुसदृशोऽयम् अल-
ङ्कारः, प्रसादीक्रियताम्, इयमवतंस-विलास-दुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिरस्, ब्रजतु-
सफलतां जन्मपारिजातस्य' इत्येवमभिधानाञ्चायमात्सरूप-स्तुतिवादं श्रावणमित-लोचनः
तामनाहृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः, सखे ! क्रियतामस्याः
प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णप्रीकृता । तदेतत् कार्त्स्न्येन

पानि । मधुमासलक्ष्या वसन्तमासश्रिया दूतोऽपितः ललितहस्तस्य स्वस्य सुन्दरकस्य अवलम्ब
आश्रयो यस्याः तथा, वसन्तलक्ष्या ललितहस्तधारिण्येत्यर्थः । वकुलमालिका केसरसम्भू मेखला काञ्ची
यस्याः तथा, पारिजातकुसुमेः मन्दारपुष्पैः पङ्क्तयैः किसलयैश्च प्रथितामिर्गुफिताभिः आजानुलम्बिनीभिः
आनलकीलक्ष्यमानाभिः कण्ठमालिकाभिः गलदत्तचमिभिः निरन्तरं लाम्ब्य आच्छादित आहृतो विग्रहः
शरीरं यस्याः तथा, नवा नूतनाः चूताङ्कुरा आश्रमुकुलाः कर्णपूराः कर्णावतंसा यस्याः तथा, पुष्पासवस्य
प्रसूनमधुरूपमयस्य पानेन मत्ता जीवा तथा ।

किमुक्त इत्यत आह—भगवन् स्वामिन् ! सकलत्रिभुवनस्य जगद्यनिवासिनः
समस्तलोकस्य दूतोने अवलोकने अभिरामायाः सर्वतो मनोरमायाः, अस्या अवलोकयमानायाः तवाकृतेः
तव स्वरूपस्य सुखदोऽनुरूपः अयम् अलङ्कारो भूषणम्, प्रसादीक्रियताम् अनुग्रहेण
स्वीक्रियतामित्यर्थः । नन्दनया मया किं विशेषमिति जिज्ञासायामाह—रक्षिति । अवतंसं भूषणस्थाने
कर्णे यो विलासः अनया घृतिसंपादनं तत्र विषये, दुर्ललिता अन्येन दुर्लभ्यतया कलेनेन लिप्सिता
दुष्प्राप्येत्यर्थः, इयं पारिजातकुसुममञ्जरी श्रवणशिरस् श्रोत्रोर्ध्वदेशं समारोप्यतां संस्थाप्यताम्, पारि-
जातस्य मन्दारस्य जन्म उत्पत्तिः सफलतां सार्थकतां ब्रजतु गच्छतु, तव तन्मञ्जरीधारणादित्यभिप्रायः ।

हतीति । किञ्च, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधानां कथयन्तीम् अयं पुण्डरीकः, आत्सरूपस्य
स्वसौन्दर्यस्य स्तुतिवादेन प्रशंसनेन या व्रपा ह्रीः तथा अवनमिते नञीकृते लोचने नयने येन स तथोक्तः
सन्, तां नन्दनवनदेवताम् अनाहृत्यैव तिरस्कृत्यैव गन्तुं खलितुं प्रवृत्तः उद्यतोऽभूत् ।

मयेति । तां नन्दनवनदेवताम् अनुयान्तीं पुण्डरीकमनुजजन्तीम् आलोक्य दृष्ट्वा, 'हे सखे मित्र !
को दोषः अस्या वनदेवताया अनुरोधस्वीकारे (मञ्जरीग्रहणे) को दोष इत्यर्थः, प्रणयपरिग्रहः प्रीतिदान-
ग्रहणं क्रियतां विधीयताम्' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं कुसुममञ्जरी अनिच्छतोऽपि श्रवणपरिस्थापनम-
नमिलचित्तस्यापि अस्य पुण्डरीकस्य, बलात् हठात् कर्णप्रीकृता श्रवणाभरणिकृता । तत्तस्मात् कारणात्

देवीने, इत् पारिजात-पुष्पको मञ्जरीको लङ्कार वसन्तलक्ष्मीके हस्त-धारणपूर्वके नन्दना-वनतो निकल कर ग्रहणं
प्रणाम किया । उस समयमें उसने वकुल-पुष्प-मालाकी मेखला (चन्द्रहार) धारण की थी । पारिजातके पुष्प और
पङ्खद्वारा युंथो हुई और जाँवो तक लटकती कण्ठमालाओंसे उसका समस्त शरीर आच्छादित हो गया था और
आमके नूतन अङ्कुरका उसने कर्णपूर धारण किया था, एवं पुष्पोंका मध पानेसे मत्त हुई थी । उसके बाद उसने
इनसे कहा—'भगवन् ! आपकी यह आकृति, त्रिभुवननिवासी समस्त लोगोंकी दृष्टिसे ही अत्यन्त सुन्दर है,
अत एव इसके सुवीच्य इत् आश्रुणको अनुग्रहपूर्वक ग्रहण कीजिए । कानमें रखकर शोभा सम्पादन करनेमें
दूसरेको दुष्प्राप्य इत् मञ्जरीको अपने कानके ऊपर धारण कीजिए और आज पारिजातवृक्षका जन्म सफल
कीजिए ।' वनदेवता इसप्रकार कह रही थी उस समय ये (पुण्डरीक) अपने सौन्दर्यकी प्रशंसा शुन कर लज्जासे
नयनमुपल अवतत कर उनका अनादर करके ही चलने लगे । इधर उनको भी इनके पीछे-पीछे आती देख
इनसे मैने कहा कि 'मित्र ! इसमें क्या दोष है ? जो यह प्रेमसे देती है उसे स्वीकार करो' इतना कह कर इनकी
इच्छा नहीं रहने पर भी मैने बलपूर्वक यह मञ्जरी इनके कानमें उरस (पहना) दी । अत एव यह जो है जिनके

१. कचित् पारिजातेति पदं न विषते । २. कचित् 'नन्दन' इति पदं न विषते । ३. सदृशोऽयम्
तु सदृशः । ४. प्रसीद, क्रियताम् । ५. आरोप्यताम् । ६. शिखरे । ७. आत्मस्तुतिवादः ।
८.***विद्योचनः ।

योऽयम्, यस्य चायम्, या चेयम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् । इत्युक्तवति तस्मिन् स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदेशितस्मितो मामैवादीत-अपि कूतह-
लिनि । किमनेन प्रश्नायासेन । यदि क्वचित्सुरभिपरिमता तर्हि गृह्णतामियम् । इत्युक्त्वा स सु-
पस्त्यात्सीयात् श्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागम-प्रार्थनामिव मदीये
श्रवणपुटे तामकरोत् । सम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुमावतंस-
स्थाने पुलकम् आसीत् । स च मत्कपोलस्पर्शमुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात् करतलाद-
क्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाञ्चासीत् । अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमक्षमालां

एतत् जिज्ञासाविषयीभूतं कारस्म्येन साकल्येन, यश्चायं तपोधनयुवा, यस्य चायं पुत्रः, या चेयं कुसुममञ्जरी
यदुत्पन्नेत्यर्थः । अपि चेयं कुसुममञ्जरी यथा येन विधिना, अस्य कुमारस्य श्रवणशिखरं कर्णाध्वंभारं
समारूढा प्राप्ता तत्सर्वं तत्समस्तम् आवेदितं कथितम् । इह 'कारस्म्येन' इत्यस्य स्थाने साकल्येनेति
पाठो विधेयः, तथा सत्येव न दुःश्रवत्वदोष इत्यवधेयम् ।

इतीति । तस्मिन् सहचरे इत्युक्तवति सति स तपोधनयुवा पुण्डरीकः, किञ्चित् ईप्सु उपदेशितं
प्रकटितं रिमतम् अदृष्टत्वा हास्यं येन स तथोक्तः सन् सां महाश्वेताम् अवादीत् प्रत्यवोचत्—अपि कूतहलिनि
कौतुकवति ! अनेन प्रश्नायासेन पृच्छापरिश्रमेण किं किं प्रयोजनमित्यर्थः । यदि क्वचितो जिज्ञासितः
सुरभिर्माणतुतिकरः परिमलः सौरभो यस्याः सा इयं मञ्जरी तदा तर्हि गृह्णतां स्वीक्रियताम् । इत्युक्त्वा
इत्यभिधाय ससुपस्थस्य समीपमेव आसीयात् स्वकीयात् श्रवणात् श्रोत्रात् अपनीय उन्मुच्य, तां कुसुम-
मञ्जरीम्, कलैः अव्यक्तधुरैः अलिकुलकणितैः सौरभलोभेन तदन्तिकागतमधुरकरगणशब्दितैः करणैः
प्रारब्धा प्रस्तुता रतिसमागमस्य सम्भोगसंसर्गस्य प्रार्थनां याञ्चा यथा तामिव स्तनीम् अकरोत् अपित-
वान् । इह सुरतसमागमयाचनोपक्रमेणोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

गमेति । मम महाश्वेतायास्तु तत्करतलस्पर्शलोभेन पुण्डरीकपाणितलस्पर्शवृण्णया तत्क्षणं तत्काले
अवतंसस्थाने तत्कणं, अपरं द्वितीयं पारिजातकुसुममिव मन्दारपुष्पमिव उज्जतावनतमुलसादृश्यादित्या-
शयः, पुलकं (पुलकः) रोमाञ्चः आसीत् अभवत् । इह द्वयोत्प्रेक्षा । अत्र 'पुलकम्' इति रोमाञ्चार्थे
नपुंसको न युक्तः किन्तु पुल्लिङ्ग एव पाठः साधीयान् अस्यथा च्युतसंस्कृतेर्दोषस्य वारयितुं कः शक्नुयात् ।
'हृदयम्' इति पाठपरिवर्त्तने तु साम्याभावादनुचितार्थदोषापत्तिरित्यवधेयम् ।

स इति । स च सोऽपि युवा, मत्कपोलस्पर्शमुखेन मङ्गलस्थलस्पर्शानन्देन, तरलीकृतं कम्पितम्
अङ्गुलीनां हस्तावयवानां जालकं समूहो यस्य तस्मात् करतलात् पाणितलात् तज्जया प्रपया सह गलिता-
मपि पतितामपि अक्षमालां जपमालां नाञ्चासीत् न ज्ञातवान् । इह सहोक्तिः ।

अथेति । अथ अनन्तरम् अहं भूतलं पृथ्वीतलम् असम्प्राप्तामेव अपतितामेव ताम् अक्षमालां

पुत्र है, और वह मञ्जरी जिस वृक्षसे उत्पन्न हुई है एवं जिस रूपसे इनके कान पर आरूढ़ हुई यह आनुपूर्विक
सब वृत्तान्त मैंने वह दिया है ।

उसके मैं कह चुकने पर वह तपस्वी पुत्रक कुल मन्द-मन्द हँस कर स्वयं ही मुखसे कश—अपि कौतुक-
वति ! इस प्रश्न करनेके परिश्रमसे क्या प्रयोजन ? यदि इस मञ्जरीके प्राणतुतिकर सौरभमें तुम्हारी अभिलाषा है
तो तू इसे ले ले—इतना कह मेरे समीप आकर, अमरगणके अस्पष्ट और मधुर झह्झर (गुंथार) से माणों
सम्भोग सम्मिलनकी प्रार्थना करते हुए उस मञ्जरीको, अपने कानमेंसे निवाल कर, मेरे कानमें पहना दिया ।
उमके करस्पर्शकी आशासे, उसी समय, एक दूसरे पारिजात-कुसुमके समान कर्णाभरण-स्थानमें मुखे रोमाञ्च हो
आया । मेरे कपोलस्थल (गाल) के स्पर्शसे उसके भी हाथके अङ्गुलिसमूह कौपने लगे और हाथमेंसे लज्जाके
साथ गिरती अपनी जप-मालाकी भी वह जाननेमें समर्थ न हुआ । उस जपकी मालाको पृथिवीपर गिरते-गिरते

१. बोड्यं या चेयम् । २. श्रवणशिखरे । ३. कचित् 'माम्' इति पदं न विद्यते । ४. प्रदनाशयेन ।

५. कचित् 'क्वचित्' इति पदं न विद्यते । ६. कचित् 'तदे' अपि न दृश्यते । ७. कचित् 'इयम्' इति पदं नास्ति ।

८. हृदयम् ।

गृहीत्वा सलीलं तद्गुण-पाश-सन्दानितकण्ठप्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्व-हारलता-लीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रप्राहिणी सामन्त्रोचत्-‘भर्तृदारिके ! स्नाता देवी, प्रत्यासी-
दति गृहगमनकालः, तत्क्रियतां मज्जनविधिः’ इति । अहन्तु तेन तस्या वचनेन नवप्रहा-
करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाङ्गावप्यपङ्कमप्रा-
मिव कपोल-पुलक-कण्टक-जालक-लपामिव, मदन-शर-शलाका-कीलितामिव, सौभाग्यगुण-
स्यूतामिव अतिक्रुद्धेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुद्वलम् । उच्चलितायाश्च मयि द्वितीयो मुनिदार-
कस्तथाविधः । तस्य वैयर्थ्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीतु—

गृहीत्वा आदाय, तस्य तरुणस्य भुजपाशाभ्यां बाहुपाशाभ्यां सन्दानितः परिवेष्ट्य संयतो यः कण्ठस्तत्र
प्रहसुलं तदाश्लेषणसुखम् अनुभवन्तीव साक्षात्कुर्वन्तीव, दर्शिता प्रकटिता अपूर्वाया आश्चर्यरूपाः
हारलताया मुकलताया लीला शोभा यया तां तादृशीं सतीम्, सलीलं यथा स्यात्तथा कण्ठाभरणतं
कण्ठभूषणताम् अमयम् आनीतवती ।

इह ‘अनुभवन्तीव’ इति क्रियोपेक्षा, हारलताया लीलेव लीलेति औपम्यापेक्षादसम्भवद्वस्तु-
सम्बन्धा निदर्शना चेत्यनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

इत्थंमिति । इत्थंभूते एतादृशे, व्यतिकरे अन्योन्यासक्तिनिबन्धनाचारे छत्रप्राहिणी मदातपत्रया-
रिणी साम् अवोचत् अवधीत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! स्नाता कृतमज्जना देवी त्वन्माता वृत्ते अथ च
गृहगमनकालः भवनव्रजनसमयः प्रत्यासीदति निकटगतो भवति उपस्थितो भवतीत्यर्थः, तत्तस्मात्
मज्जनविधिः स्नानकार्यं क्रियतां विधीयताम्’ इति ।

अहमिति । तु किन्तु अहं प्रथमाङ्कुशपातेन आद्यसृणिप्रहारेण, नवो नूननो ग्रहो धारणं यस्याः सा
तथोक्ता करिणी हस्तिनीव, तस्याः छत्रप्राहिण्याः तेन वचनेन वाक्येन, अनिच्छया अनौहया कथं कथ-
मपि महता कष्टेन समाकृष्यमाणा सती, लावण्यं तस्य सौर्ध्वमेव पङ्कः कईमः तत्र मशो लीनामिव,
क्लेशेनाकर्षणादिस्थाशयः । कपोलयोः तदीयगण्डयोः पुलका रोमाञ्चा एव कण्टकाः छुद्रशत्रवः तेषां जालके
जाले लक्षां संसक्तमिव कष्टेनाकर्षणादिस्थाशयः । ‘कण्टकः छुद्रशत्रौ च’ इति विश्वः । मदनस्य कामस्य
शरशलाकाभिः बाणेष्विकामिः कीलितां विह्वलामिव, सौभाग्यमेव गुणः तन्तुः तेन स्यूतां कृतसीवनामिव
क्लेशेनाकर्षणादिति प्राग्वदिवाशयः । तन्मुखात् तदाननात् अतिक्रुद्धेण अतिक्लेशेन दृष्टिं चक्षुः समाकृष्य
परावर्त्य स्नातुं मज्जितुम् उद्वलम् उद्वज्जम् ।

इह ‘नवप्रहा करिणी’ इत्यत्रोपमा, ‘लावण्यपङ्कमशामिव’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकक्रियोपेक्षयो-
रङ्गाभिभावसङ्करः, एवं ‘कपोलपुलके’ इत्यत्र, ‘सौभाग्यगुणस्यूतामिव’ इत्यत्र चोक्तालङ्कार एव । ‘मदनशर-
शलाकाकीलितामिव’ इत्यत्र तु क्रियोपेक्षा ।

उच्चलीति । किञ्च, उच्चलितायाम् उद्वज्जितायां मयि द्वितीयो मुनिदारकः अपरस्तपस्विजालकः
तस्य पुण्डरीकस्य वैयर्थ्यस्खलितं मदनविकारेण धृतिमङ्गम् आलोक्य निरीपय किञ्चित् प्रकटितः ईदृषावि-

रोक कर मेने ले लिया और उस कुमारके भुज-पाशको मानो अपने कण्ठमें वेष्टन कर आज्ञाजन करनेका सुख
मान कर अपूर्व हार-लताकी शोभा दिखाती उस मालाकी मेने लीलाके साथ अपने कण्ठका आभरण कर लिया ।

आसक्तिवश परस्पर हस्त प्रकारका व्यवहार हो जानेपर, मेरी छत्रधारिणी परिचारिकाने सुशसे कहा—
‘राजाक-ये ! महाराजो खान कर चुकीं और पर चलनेका समय उपस्थित हो गया है अत एव आप भी स्नान कर
लें’ अङ्कुशके प्रथम ही प्रहार (जोट) से पकड़ी हुई अभिनवा हस्तिनीके समान मैं उस परिचारिकाके वचनसे
अनिच्छापूर्वक ही बड़े बड़े प्रयत्नसे पीछे हटी; उस समय मेरी दृष्टि, उसके लावण्यरूपी पङ्कमें मानो फँस गई थी,
उसके गण्डस्थल (गाल) पर उत्पन्न हुए रोमाञ्च-रूपी कण्टक जालमें मानो प्रविष्ट कर गई थी; कामदेवीकी शर-
शलाका (बाण-रूपी सलाई) से मानो विह्व हो गई थी; एवं सौभाग्य-रूपी सूत्रसे मानो मिल गई थी; अत एव
मैं अतिकष्टसे उसके सुखमण्डले उस दृष्टिको हटाकर खान करनेको चली । मेरे खान करनेके लिए चले जाने
पर, वह द्वितीय मुनिकुमार पुण्डरीकका हस्त प्रकार कामविकारसे वैयर्थ्यस्खलन देखकर मानो कुछ प्रणय-रूपी
प्रकाश करके ही कहने लगा—

‘सखे ! पुण्डरीक ! नैतद्विरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एव मार्गः^१ । वैयर्थ्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित् प्राकृत इव विह्वलीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तत्प्राप्तोऽयमद्योन्द्रियोपप्लवः^२ ? येनास्यैवं कृतः । क ते तद्वैयर्थ्यं, कासाविप्रयज्यः, क तद्विशिष्टं चेतसः, क सा प्रशान्तिः, क तत् कुलक्रमगतं ब्रह्मचर्यम्, क सा सर्वविषयनिरस्तसुकृता, क ते गुरुपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः, क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपराङ्मुखता, कासौ तपस्वभिनिवेशः, क सा संयमिता, क सा भोगानामुपगम्यशक्तिः क तद् यौवनाचुरासनम् । सर्वथा निष्कला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्रै

कृतः प्रणयकोपः स्नेहक्रोधो येन सः तथोक्त इव सन् अवादीत् अवोचत्—

सख इति । सखे पुण्डरीक मित्र पुण्डरीक ! एतद् विधीयमानं भवतस्तव नानुरूपं मोचितम् । एष मार्गः सुन्दरीदर्शने कामभाव इत्यर्थः, क्षुद्रजनक्षुण्णः नीचजनैराचरितो न तु भवद्विषेयिभिः प्रायः, हि यतः साधनो मुनयो धैर्यधना छतिधनाः, हेतुविशेषेणाधैर्यतासम्भवेऽपीत्यभिप्रायः । यः कश्चित् अनिद्विष्टनामा प्राकृत इव साधारणपुरुष इव, विह्वलीभवन्तं कामावेशेन व्यग्रीभवन्तम् आत्मानं मनः किं न रुणत्सि निरुद्धं करोषि ? तव भवतः अयम् अपूर्वः अनुत्पन्नपूर्वः कृतः कस्मात् इन्द्रियाणां करणानाम् उपप्लवः बोधः उद्वेलनम् ? येन इन्द्रियोपप्लवेन एवं कृतः अधोरीकृतः ।

केति । ते तव तद्वैयर्थ्यं क, तथा इन्द्रियाणां करणानाम् असौ जयो निरोधः कः, तथा चेतसो मनसस्तद्विशिष्टं निवृत्तिमार्गं तत्स्वातन्त्र्यं क, सा अनिर्वचनीयस्वरूपा प्रशान्तिः क्षमगुणाश्रयणं (सार्विकता) क, तथा कुलक्रमेण वंशपरिपाठ्या आगतम् अयातं ब्रह्मचर्यं कामविरतिः क, तथा सर्वविषयेषु समस्तेन्द्रियाण्येषु निरस्तसुकृता निरुक्तगुणता क, तथा गुरुणां हिताहितोपदेष्टृणां ते उपदेशाः शिक्षावचनानि क, तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क, ताः सर्वाधिका वैराग्यबुद्धयः विरक्तिमतयः क, तासाम् अज्ञानानां कामिनीनाम् उपभोगः पुनःपुनरासेवनं तस्मिन् विद्वेषित्वं वैरित्वं क, सुखात् सौख्यात् पराङ्मुखता व्यावृत्तता क, तपसि व्रतविशेष एव अभिनिवेश आग्रहः क, सा प्रसिद्धा संयमिता संयतभावः स्वरूपा चन्दनवनितादिभिरनाकर्षणमित्यर्थः क, भोगानां विषयानाम् उपरि सा अरुचिः अश्रुता क, तद् यौवनानुशासनं यौवनविकारनिग्रहः क ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्कला निष्प्रयोजना, निर्गुणः सदसज्ज्ञानोपनिरूपगुणरहितः धर्मशास्त्राभ्यासः सन्वादिस्तृतीयां भूयो भूयः पठनम्, संस्कारः शिक्षाजनितचित्तशुद्धिः निरर्थको निष्प्रयोजनः, गुरुपदेशात् आचार्योपदेशात् यो विवेको बोधः स निरुपकारकः उपकाराकरणाभिरर्थक इत्यर्थः । प्रबुद्धता विषयेषु प्रकृष्टज्ञानवत्ता भोग्यानां साररहितत्वमिति ज्ञानविरत्यर्थः, निष्प्रयोजना निष्कला, ज्ञानं तत्स्वावबोधः निष्कारणं निर्हेतुकम्, यद् यस्मात् कारणात् अवाहताः त्वद्विद्या अपि रत्यन्ते

‘मित्र पुण्डरीक ! इत प्रकारका आचरण करना आपके योग्य नहीं है, क्योंकि यह तुच्छ मनुष्योंकी ही व्यवहार करानेका मार्ग है, साधुओंका तो धैर्य ही धन है । क्यों एक साधारण मनुष्यके समान अधीरचित्त होकर आप अपनेको नहीं रोकते ? आज कैसे आपमें यह अपूर्व इन्द्रियोंका उपप्लव उपस्थित हो गया कि जिससे आपको यह दशा कर दी गई ? आपका वह धैर्य कहाँ गया ? आ। की वह जितेन्द्रियता कहाँ गई ? चित्तकी वह स्वाधीनता कहाँ गई ? वह प्रशान्ति कहाँ गई ? वह वंश-परम्परागत ब्रह्मचर्य कहाँ गया ? समस्त विषयोंके प्रति वह निरत्यक्तता कहाँ गई ? वे गुरुके उपदेश कहाँ गए ? वे सव शास्त्रज्ञान कहाँ गए ? वह वैराग्य-बुद्धि कहाँ गई ? उपभोगकी प्रति वह विद्वेष कहाँ गया ? वह सुखपराङ्मुखता कहाँ गई ? तपस्याकी प्रति वह आग्रह कहाँ गया ? वह संयतभाव कहाँ गया ? भोगोंके ऊपर वह अरुचि कहाँ गई ? एवं यौवनविकारका वह अनुशासन कहाँ गया ? आज प्रतिभा, सब प्रकारसे निष्फल हुई । धर्मशास्त्रोंका अभ्यास सदसद्विवेकजननरूपगुणहीन निकला । शिक्षा-जनित चित्तशुद्धि निरर्थक हुई । गुरुदेशजनित-विवेक किसी प्रकारका उपकारक नहीं हुआ । विषयोंका असारा-ज्ञान, प्रवीजन-विहीन हुआ ! एवं तत्त्वज्ञान निष्कल (निरुपयोगी) हुआ ! क्योंकि आपके समान लो । भी

१. क एष मार्गः । २. कश्चन । ३. आद्येन्द्रियोपप्लवः । ४. कश्चित् ‘क सा संयमिता’ इति पाठो नास्ति । ५. सङ्गानाम् । ६. यत्र ।

भवाद्दशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गुलिताम-
पहृतामश्रमालामपि न लक्षयसि ! अहो ! विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम्, इदमपि
तावदपह्निमाणम् अनया अनार्यया निवार्यतां हृदयम् ।

इत्येवम् अभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—‘सखे’ कपिञ्जल !
किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्पयाम्यश्रमालाग्रहणापराध-
मिमम्’ इत्यभिधाय अलीक-कोप-कान्तेन प्रयत्नविरचित-भीषण-भ्रुकुटिभूषणेन चुम्बनाभिला-
षस्फुरितावरेण मुखेन्दुना सामवदत्-चपले ! प्रवेशादस्मादिमामश्रमालामदश्वा पदात् पद-

पृथिरिति रागाः सकचन्दनकामिनीप्रभृतयो विषयाः तेषु अभिषङ्गैः आसक्तिभिः कलुषीक्रियन्ते मलिनी-
क्रियन्ते आकर्षणं विधाय दुष्टत्वं विधीयन्त इत्यर्थः, प्रमादैः निजकर्तव्यात् स्खलनरूपैः अभिभूयन्ते
स्वाधीनीक्रियन्ते, तद्वन्तः सम्प्रति प्रस्तुतमहेशोपासनां विहाय सुन्दर्यामभिषङ्गो विधीयत इत्यभिधायः ।
कथमिति । करतलात् हस्ततलात् गलिता च्युता तथा अपहृतां गुहीताम् अश्रमालां जपमालामपि
कथं कस्मादेव न लक्षयसि जानासि । अहो आश्चर्यम्, विगतचेतनत्वं संज्ञारहितत्वम्, पतितताया अच-
मालाया अप्यज्ञानादित्याशयः ।

अपेति । अनया अनार्यया पुरोऽवलोक्यमानया घृष्टया नायिकया, इयम् अश्रमाला जपमाला
अपहृता बलाबलुण्ठिता नाम, सम्प्रति हृदं तावत् अपह्रियमाणं समाकृष्यमाणं हृदयं चित्तमपि निवार्यतां
वया निपिथ्यताम्, एकस्य अपहरणे जाते सम्प्रति अपह्रियमाणस्य रक्षणादर्थकत्वादित्याशयः ।

हतीति । इत्येवं पूर्वोक्त प्रकारेण, तेन कपिञ्जलेन अभिधीयमानः कथ्यमानः पुण्डरीकः, किञ्चिदुप-
जाता ईषमालादुभूता लज्जा त्रया यस्य स तादृश इव प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—‘सखे कपिञ्जल वयस्य कपि-
ञ्जल ! अन्यथा तथा नायिकया हृतचित्तं मां किं कथं सम्भावयसि नाहं तथेत्याशयः ।

तर्हि कथमेवं तवाधैर्यमित्यत आह—नाहमिति । अहम् एवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया इमम् अच-
मालाग्रहणापराधं जपमालास्वीकरणागसं न सर्पयामि क्षमे, न खलु मदनविकारजनिता ममेयमधीरता
अपि तु कोपजनिताैवेत्यभिधायः ।

इह धोतिताया अपि मदनविकारजनिताया अधीरतायाः कोपजनितत्वव्याजेन गोपनाद् व्याजोक्तिः ।

हतीति । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अलीककोपेन असत्यक्रोधेन कान्तःतान्त्ररूपतया पूर्वतोऽपि सुन्दरः
तेन, प्रयत्नेन कोपाभावेन स्वयंजन्माभावाच्चेष्टया विरचिता विहिता भीषण मयङ्गरा भ्रुकुटिरेव भूषणम्
अलङ्कारो यस्य तेन तादृशेन, तथा चुम्बनाभिलाषेण चुम्बनेच्छया स्फुरितः स्पन्दितः अवधः ओष्ठो यस्य
तेन, मुखमाननम् इन्दुरिव तेन, माम् अवदत् अवोचत्—चपले चञ्चले ! इमाम् अश्रमालां जपमालाम्
अदश्वा असमर्प्य अस्मात् प्रवेशात् स्थानात् पदात् पदमपि एकपादमपि न गन्तव्यं यातव्यम् ।

इह त्रासकारणीभूतभ्रुकुटितोऽलङ्कारगुणशोभाजनवाद् विषमालङ्कारः, ‘मुखेन्दुना’ इत्यत्र लुप्तोपमा
चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

सकचन्दनवनितादिरूप विषयासक्तिसे कलुषित और प्रमादसे अभिभूत होने लगे । क्या आपने अपने हाथमेंसे गिरी
हुई और किसीके-द्वारा अपहरण कर ले ली गई जप-मालाको भी नहीं जानते ? किन्तु आश्चर्यरूपिणी आपको
संज्ञाहीनता ! यह प्रणम्य कन्या जपको-मालका अपहरण करके तो ले गई पर आपको हृदयको भी ओ अपहरण
कर ले जा रही है उसे तो निवारण कीजिए ।

इसप्रकार कपिञ्जलसे कहे जाने पर, मानो कुछ लज्जित होकर, पुण्डरीकसे प्रत्युत्तर दिया—‘मित्र
कपिञ्जल ! क्यों मेरे विषयमें तुम अन्यथा सम्भावना करते हो ? मैं इस दुर्विनीत कन्याका जपमाला ग्रहण करनेका
अपराध क्षमा नहीं करूँगा ।’ इतना कह कर, मिथ्या क्रोधसे और भी मनोदूर लगते, बलपूर्वक रने हुए भगङ्कर
भ्रुकुटिरूपी भाषुपणसे अलङ्कृत और चुम्बन करनेकी अभिलाषासे कौपिने होठवाले मुख-चन्द्रसे लटके गुञ्जते
कहा—‘चञ्चले ! मेरी इस जप-मालाको दिये बिना रहने स्थानसे एक कदम भी नहीं गमन कर सकती हो ।’

१. प्रमोदैः । २. विगतचेतनत्वमपहृतानामेवम् । ३. श्रियमाणम् । ४. एवम् । ५. चञ्चले । ।

मपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यं मकरध्वज-लास्यारम्भ-लीला-पुष्पा-ञ्जलिमेकावलीं 'भगवन् ! गुह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्न-गेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वाच प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थितास्मि, किमेकाकिन्यस्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जागर्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सुखमिदम्, किमुत्क-ण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सुकेऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशे-यम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क गच्छामि, किं करोमि, किं पश्यामि, किमालापामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति

तदिति । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वा निश्चय आत्मकण्ठात् स्वकीयगलात् अहम् उन्मुच्य, मकरध्वजेन कामेन शो लास्यारम्भः देहसञ्चालनात्मकनृत्यारम्भः तत्र लीलापुष्पाञ्जलिं क्रीडाप्रसूनाञ्जलिं तद्रूपाम्, नृत्या-रम्भे पुष्पाञ्जलिप्रवेशस्य लोकव्यवहारसिद्धत्वात् अक्षमालायाश्च तद्वदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । एका-वलीं मदीयमेकपङ्क्तिं हारम्, 'भगवन् तपोनिधे ! गुह्यताम् उपादीयताम् अक्षमाला स्फटिकाक्षमाला' इति एवं मन्मुले मदानने आसक्ता आबद्धा इष्टिरवलोकनं यस्य तस्य, शून्यं विषयान्तरज्ञानवर्जितं हृदयं चेतो यस्य तस्य, अत एव मन्मुक्तमालामपि निजस्फटिकमालात्वेनैवासी निःशङ्कं जग्राहेत्याशयः । अस्य पुण्डरीकस्य प्रसारिते विस्तारिते पाणौ हस्ते तां निधाय स्थापयित्वा स्वेदसलिलेन धर्मजलेन स्नातापि कृतमज्जनापि पुनर्भूयः स्नातुं मज्जितुम् अवातरम् अवतीर्णवती ।

उच्यतेति । किञ्चेति चार्थः । अहम् उत्थाय सरोवरादुत्थानं विधाय सखीजनेन सहचरीवर्गेण कर्त्रा, प्रयत्नेन बलाच्च निम्नगा सरिद्धिं कथमपि कष्टेन, प्रतीपं प्रतिफलं चेतसः तपस्वि कुमारदिग्यायित्वेऽपि तत्प्राप्तिकुलदिशमित्यर्थः नीयमाना प्राप्यमाणा, तमेव मुनिकुमारं चिन्तयन्ती ध्यायती सती, अम्बया जनन्या सह साकं स्वभवनं निजगृहम् अयासिषम् आगतवती । 'निम्नगेव' इत्युपमा ।

गतेति । गतैव स्वभवनं कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ततः प्रभृति तद्विनादा-रम्य तस्य पुण्डरीकस्य विरोहेण वियोगेन विधुरा विह्वला सती, किम् आगता गृहम् आयातास्मि ? किं तत्रैव अच्छोद्वत्सरस्तीरे स्थितास्मि विद्यमानास्मि, किम् एकाकिनी असह्या अस्मि, किं परिवृता लोकैः परिवेष्टिता अस्मि, किं तूष्णीं मौनमस्मि, किं प्रस्तुतालापा सहचरीभिरारब्धकथोपकथनास्मि, किं जागर्मि प्रबुद्धोऽस्मि, किं सुप्ता निद्रिताऽस्मि, किं रोदिमि विषापामि, किं न रोदिमि न विषापामि, किं दुःखं क्लेश-मिदम्, किं सुखम् सातमिदम्, किम् उत्कण्ठा उत्सुका इयम्, किं व्याधिरामयः अयम्, किं व्यसनं विषविदुषः किम् उत्सवः समारोहोऽयम्, किम् एष दिवसो वासरः, किम् इयं निशा रात्रिः, कानि वस्तूनि रम्याणि मनोहराणि, कानि चारम्याणि अमनोहराणि, इति सर्वं नावागच्छम् न ज्ञातवती ।

अविज्ञातेति । अविज्ञातः पूर्वमनवगतः मदनवृत्तान्तः अनङ्गप्रभावो यथा सा, क गच्छामि व्रजामि,

उसका यह वचन सुन कर, कामदेवके नृत्यारम्भके समय बिलासपुष्पाञ्जलि-स्वरूप एक लट्ठको मुक्तामालाको अपने कंठमेंसे उतार कर—'भगवन् ! लोजिए जपकी माला'—यों कह कर, मेरे ही सामने देखते शून्य-हृदय कुमारके माला ग्रहण करनेके लिए प्रसारित हाथमें रख, धर्मजल (पसीने) से स्नान की हुई भी मैं पुनः स्नान करनेके लिए सरोवरमें चली । स्नान कर लेनेके बाद प्रबल प्रयत्नसे मेरी सखियाँ आकर सुझे, नदीके समान लौटा लाई और माताके साथ मैं उस तपोवन युवा (कुमार) का चिन्तन करती-करती बलात्कार अपने घर आई । वहाँ आकर कन्यान्तःपुरमें प्रविष्ट हो गई उस समयसे उसके वियोगसे शोकातुर रहनेके कारण—क्या मैं आ गई हूँ या वहीं खड़ी हूँ ? क्या एकाकिनी हूँ या सखियोंसे परिवेष्टित (घिरी हुई) हूँ ? क्या चुप हूँ या आलाप आरम्भ किये हूँ ? क्या जागती हूँ या सो गी हूँ ? क्या रोती हूँ या नहीं रोती ? क्या यह दुःख है या सुख है ? क्या यह उत्कण्ठा है या व्यापि है ? क्या यह विपत्ति है या उत्सव है ? क्या यह दिन है या रात्रि है, क्या सुन्दर है और क्या कुत्सित है, वे समस्त विषय ही सुझे अवगत नहीं हुए । पहले और किसी समयमें भी मदनवृत्तान्तसे अनभिज्ञ

१. कचित् 'उन्मुच्य' इति पदं न दृश्यते । २. प्रणत । ३. सातमिदम् ।

सर्वञ्च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारितारोषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगशक्तिशक्तिमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतरससागर-पूर-प्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगाभीक्ष्माणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वाचां प्रष्टुभीहमाना, तद्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती, तन्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनित-पक्षपाता च, तत्परिग्रहान्मुनि-

किं करोमि अतुष्टिमामि, किं शृणोमि आकर्णयामि, किं पश्यामि अवलोकयामि, किम् आलपयामि वदामि, किं कथयामि निवेदयामि, अस्य कः प्रतीकारः प्रतिक्रिया इति सर्वं निखिलं च नाज्ञासिषम् न ज्ञातवती ।

केवलमिति । केवलम् अन्यनिरपेक्षं कुमारीपुरप्रासादं कन्यकावरोधगृहम् आरुह्य आरोहणं विधाय च पुनः सखीजनं सहचरीवर्गं विसर्ज्य स्वस्थानं व्रजेत्यभिधाय द्वारि प्रतोष्यां निवारितो निषिद्धः अक्षो-पाणां समस्तानां परिजनानां सेवकानां प्रवेश अभ्यन्तरागमनं यथा सा, सर्वव्यापारान् समस्तकृत्यान् उत्सृज्य विमुच्य एकाकिनी अद्वितीया, सणीनां रत्नानां जालं समूहो यत्र तथोक्ते गवाचे वातायने निविष्टं स्थापितं मुखं वदन् यथा सा । तेन तपस्विकुमारेण सनाथतया संयुक्ततया कारणेन, प्रसाधितां भूषितामिव, कुसुमितां समुपपन्नगुणामिव, महामित बहुमूल्यवन्ति रत्नानि मणयो यत्र तथोक्तेन निधानेन निषिन्ना अधिष्ठिता आश्रिता तामिव, अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यः सागरः समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन प्लावितामिव पूरितामिव, पूर्णचन्द्रोदयेन समग्रचन्द्रोद्गमेन अलङ्कृतां भूषितामिव, दर्शनसुभगां अवलोकनेन मनोहराम्, तामेव तपस्विकुमारकाधिष्ठितामेव दिशं ककुभं केवलम् ईक्षमाणा अवलोकयमाना सती, निष्पन्दं निश्चेष्टम् अतिष्ठमिरुत्तरेण सम्बन्धः । एवमन्येषामपि प्रथमास्तपदानां सम्बन्धो ज्ञेयः ।

इह 'प्रसाधितामिव' इत्यारभ्य 'पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव' इत्यन्तानां पञ्चानामेव क्रियोपेक्षाणां परस्परं चैरेपेक्षेण संक्षृष्टिः ।

तस्मादिति । तस्मात् दिगन्तरात् तेन तपस्विकुमारकेणाश्रिताहिविशेषात्, आगच्छन्तम् आयान्तम् अनिलं वायुमपि, वनकुसुमपरिमलमपि अरण्यपुष्पसौरभमपि तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमित्यन्वीयते, शकुनिध्वनिमपि तादृशं पक्षिनिनादमपि, तस्य तपस्विकुमारस्य वाचांम् उदन्तं प्रष्टुं प्रशविषयीकर्तुम् ईहमाना अभिलषन्ती सती, 'कामाचां हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' इति न्यायादित्याशयः । पृच्छधा-तोर्द्विकर्मकत्वात् 'अनिलम्' इत्यादिषु त्रिषु 'तद्वाचांम्' इत्यत्र च द्वितीया बोध्या ।

तदिति । तस्य तपस्विकुमारस्य वल्लभतया प्रियतया तपः क्लेशस्यैवमिमांसा, तपःक्लेशायापि तपश्चरणकष्टमपि स्पृहयन्ती अभिलषन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य प्रीत्येव मौनव्रते प्रेम्णेव कारणेन, गृहीत-मौनव्रता अर्थात् तृष्णीमवस्थिता प्रियजनस्य प्रियविषये स्वस्यापि प्रेम्णः सर्वत्र सिद्धत्वादिति स्थलद्वयेपी-त्यभिप्रायः । इह हेतुस्पेक्षा ।

स्मरेति । स्मरेण कामेन जनित उत्पादितः पक्षपातः अङ्गीकारः तादृशे कुमारे प्रेम यस्याः

होनेसे—कहाँ जाऊँ, क्या कहूँ, क्या देखूँ, क्या बोलूँ, किसके निकट कहीं और इसका क्या प्रतीकार करना—ये सब कुछ भी मैं न समझ सकी । बाद कुमारियोंके निवास करनेके महल पर चढ़ कर, सब सखियोंको विदाकर, द्वार पर सब परिजनोको भी प्रवेश करनेका निषेध कर, समस्त कार्य परित्याग कर, मणिमय जाली—युक्त गवाक्ष- (खिड़की) में मुखमण्डल संस्थापन कर, निरीक्षण करनेमें मनोहर लगती केवल उसी दिशाकी ओर अवलोकन करती मैं अकेली (निश्चलभावसे) सीपी खड़ी रही । कुमारके उस दिशामें रहनेसे मुझे बड़ (दिक्) मानो अलङ्कृत हो, पुष्पसे ही मानो शोभित हो, बहुमूल्यरत्नोके भण्डारसे मानो परिपूर्ण हो, अमृत-रस-सागरके तरङ्गमें मानो डूबी हो और पूर्णचन्द्रके उदयसे मानो अलङ्कृत हो—ऐसी दीखने लगी । उस दिशासे आती पवनसे भी, वन्यपुष्पके सौरभसे भी, पक्षियोंके स्वरसे भी मैं उसका समाचार पृथ्वीके चैदा करती थी । तपस्या उसे प्रिय होनेके कारण उस (तपस्या) का कष्ट उठानेकी भी मैं इच्छा करती थी । उसमें अपनी प्रीति होनेके कारण ही मानो मैंने मौनव्रत अवलम्बन किया था । कामदेवका उसके प्रति मेरा अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न करनेसे

१. कचित् 'कुसुमितामिव' इति पाठो न दृश्यते । २. कचित् 'सार' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

वेशस्य अग्रग्न्यतां तद्वास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसम्पर्कात् पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात् सुरलोकस्य रम्यतां तद्भूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयताम् अध्यारोपयन्ती दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवैलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवामिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुर-जीवितोद्गम-रक्षावलीमिवाश्रयली कण्ठेनोद्बहन्ती, तथैव च तथा प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातसङ्ख्यया, तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैकपोलफलका निष्पन्दमितष्टम् ।

सा चाहस्य, तेन तपस्विकुमारं परिग्रहात् आश्रणादेव मुनिवेशस्य तापसनेपथ्यस्य अग्रग्न्यतां निर्होषताम्, अध्यारोपयन्ती प्रतिपादयन्ती, स तपस्विकुमारः अस्पदम् अवलम्बनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथैव कारणेन, यौवनस्य ताहण्यस्य चारुतां रमणीयत्वम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य श्रवणसम्पर्कात् श्रोत्रसंसर्गादेव कारणात्, पारिजातकुसुमस्य कवचतलपुष्पस्य मनोहरतां चाहताम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य निवासात् अधिष्ठानादेव सुरलोकस्य देवालयस्य रम्यतां मनोहरताम् अध्यारोपयन्ती, तथा तस्य तपस्विकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसम्बद्धा कारणेन, कुसुमायुधस्य कामस्य दुर्जयतां मया जेतुमशक्यतां च अध्यारोपयन्ती सती, सर्वत्र मदन्विहिततपश्चातादित्याशयः । इह 'अध्यारोपयन्ती' इत्येकया क्रियाया अग्रग्न्यताप्रभृतीनामन्वेषणं कर्मत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता ।

दूरेति । दूरस्थस्यापि द्विष्टस्यापि सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव पद्मिनीव, दूरस्थस्यापि चन्द्रमसः सुधांशोः सागरवैलेव समुद्रजलोच्छ्वास इव, तथा दूरस्थस्यापि जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठ-पत्नीव, दूरस्थस्यापि तस्यैव तपस्विकुमारस्य अभिमुखी संमुखी सती । इह मालोपमा ।

तथैवेति । तस्य तपस्विकुमारस्य विरहेण वियोगेन आतुरं पीडितं यत् जीवितं मम जीवनं तस्य उद्गमे शरीराश्रिप्तकमणविषये रक्षावलीं निर्गच्छतो जीवस्य रक्षणार्थम् अभिमन्त्रितां मालामिव, वियोगे प्रियजनस्य यत्किञ्चिद्दूरतोऽपि आश्वसनसाधनत्वादित्याशयः । ताम् अज्ञावलीं जपमालां तथैव पूर्ववदेव कण्ठेन गलेन उद्बहन्ती धारयन्ती सती । इह जात्युत्पेक्षा । सर्वथा निपुणतरा महश्चेता तत्समये निजवदनावद्दृष्टेस्तोरहितस्य पुण्डरीकस्य करे 'अञ्जमाला'गुह्यताम् इत्यभिधाय निजामेव मौक्तिककजं दत्तवती, सा स्पष्टिकमयाञ्जमाला तु तस्या गले एवावलम्ब्यमासीदिति कदापि न विस्मत्तन्वमिति कुशलाः ।

तथैवेति । प्रस्तुतः प्रक्रान्तः तस्य तपस्विकुमारस्य सम्बन्धे रहस्यालापः गोपनीयवाचां यया तथैव, तथैव तपस्विकुमारदत्तक्रमेणैव कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया अन्योऽपि गोपनीयं वक्तुं श्रवणे लगति पारिजात-मञ्जरीं कवचपुच्छवल्लीयां उपलब्धिता । इह गोपनीयकथनप्रक्रान्तोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्पेक्षा ।

तथैवेति । तस्य तपस्विकुमारस्य करतलस्पर्शसुखात् पाणितलस्पर्शानन्दात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन, कदम्बमुकुलस्य नीपकुहमलस्य यः कर्णपूरः कर्णावतंसः तद्बद्धाचरता, तेन तत्समरूपेण रोमाञ्चजालेन च पुलकसमूहेन च, तथैव प्रागवदेव कण्टकितं समुत्पन्नकण्टकम् एकम् अद्वितीयम् कपोलफलकं गण्डस्थलं यस्यसाः सा तथोक्ता च सती निष्पन्दं निश्चलम् अतिष्ठम् स्थितवती । इह 'कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन' इत्यत्र कथञ्चतोपमा ।

मैं मुनिवेषको उमके धारण करनेके कारण अग्रग्न्य (निर्दोष) कहने लगी । उसके अङ्गमें यौवन था इसलिए ही यौवनका सौन्दर्य निश्चय करने लगी । पारिजातपुष्पने उसके कर्णका सम्पर्क पाया था इसलिए ही उसको रमणीय स्थिर करने लगी । सुरलोकमें उसका वास होनेके कारण ही मैं सुरलोककी मनोहरता मानने लगी एवं उसकी रूप-समृद्धिका साधन होनेका कारण ही मेरे लिए कामदेव अजेय है ऐसा स्थिर करने लगी । उसके दूरवर्ती होने पर भी, सूर्यके प्रति पद्मिनीके समान, चन्द्रके प्रति समुद्रजलके समान एवं मेघके प्रति मयूरीके सगान मैं भी उसकी ही अभिमुखी होकर देखा करती थी । उसके विरह क्लेशसे पवरा कर बहिर्गमनोग्रसुख मेरे जीवनकी रक्षामालाके समान वह स्फटिकमया जपमाला वैसी की वैसी मेरे कण्ठमें धारण की हुई थी । उसके सम्बन्धमें मानो गोपनीय अलाप करती हो इस भावसे वह पारिजातकुसुममञ्जरी भी मेरे कानमें वैसी की वैसी संलग्न थी; और उसके करतल-स्पर्शसुखसे उत्थित हुए—कदम्ब फलिकाके कर्णपूरके समान शोभित—रोमाञ्चसमूहसे मेरे एक भागका गण्डस्थल (गाल) वैसाका वैसा ही कण्टकित हो रहा था ।

१. मुनिवेषयम् । २. दूरस्थापि, दूरतः स्थितस्यापि ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैः शनैः मांमवादीत्—‘भर्तृदारिके ! यौ तौ तापस-कुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृतौ सुर-त-कुसुम-मञ्जरी, स तस्माद्वितीयादात्मनो रक्षन् दर्शनमतिनिवृत्तपदः कुसुमित-लता-सन्तान-गह्वान्तरेणागत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्यामासीत्-‘बालिके ! केयं कन्यका, कस्य बापस्यम्, किमभिधाना, कवा गच्छति’ इति । मयोक्तम्-एषा खलु भगवतः श्वेतमानोरंशुसम्भूतायाम् अप्सरसि गौर्या समुत्पन्ना, देवस्य सकल-गन्धर्व-मुकुट-मणिश-लाका-शिखरोल्लेख-मसृणितं-चरण-नख-चक्रस्य प्रणय-प्रसुप्त-गन्धर्व-कामिनी-कपोल-पत्रलता-लाञ्छित-मुज-त-र-शिखरस्य पादपीठीकृत-लक्ष्मी-करकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हसस्य दुहिता

अथेति । ताम्बूलकरङ्कवाहिनी नागवल्लीपान्नधारिणी मदीया तरलिका, मयैव सह स्नातुं मज्जित्वा गता याता आसीत् । सा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरलिका च पश्चात् मद्गृहागमनानन्तरं चिरादिव बहुसमयादिव आगत्य एव तथावस्थितां विरहागुरासित्यर्थः माम् शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! यौ तौ तापसकुमारकौ मुनिबालकौ कपिञ्जलपुण्डरीकनामानौ दिव्या-कारौ अत्यन्तमनोहराकृतौ अस्माभिः अच्छोदसरस्तीरे अच्छोदाभिधसरोवरतटे दृष्टौ अवलोकितौ, तयो-र्द्वयोर्मध्ये एकः पुण्डरीक इत्यर्थः, येन भर्तृदुहितुः भवत्याः इयं पुरोदश्यमाना सुरतरोः पारिजातस्य कुसुममञ्जरी पुष्पवल्ली अवतंसीकृता कर्णभूषणीकृता, स तपस्वी पुण्डरीकः तस्माद् द्वितीयात् कपिञ्ज-लादित्यर्थः, आत्मनः स्वरस्य दर्शनं वीक्षणं रक्तम् निवारयन् कपिञ्जलो यथात्मानं नावलोकयति तथेत्यर्थः, अति निवृत्तपदः अत्यन्तनिश्चलचरणसञ्चारः, कुसुमितः पुष्पितः लतासन्तानः वल्लीसमूहो यत्र तथोक्तस्य गहनस्य सान्द्रवनस्य अन्तरेण मध्येन, आगच्छन्तीम् आयान्तीं मां पृष्ठतः पश्चाद्भागत आगत्य एव भर्तृ-दारिकां भवतीम् उद्दिश्य आश्रित्य अप्रासीत् पृष्ठवान्—

बालिक इति । ‘बालिके कन्यके ! का इयं कन्यका बालिका ? कस्य महारमनः अपत्यं पुत्री ? किमभिधाना किं नामिका ? कवा गच्छति व्रजति’ इति । मया तरलिकया उक्तं कथितम्—भगवतो माहात्म्यवतः श्वेतमानोः शुभांशोश्चन्द्रमसः, अंशुसम्भूतायां रश्मिभ्यः समुत्पन्नायां गौर्या गौर्यभिधाना-याम् अप्सरसि दिव्ययोषिति समुत्पन्ना सज्जाता एषा कन्यका, सकलानां समस्तानां गन्धर्वाणां देवगाणा-कानां मुकुटेषु शिरोभूषणेषु या मणिशलाका रत्नशलाकाः तासां शिखरैः अग्रेः उल्लेखेन प्रणामसमये वषण्णेन मसृणितं चिकणीकृतं चरणयोः पादयोः नखानां पुनर्भवाणां चक्रं समूहो यस्य तस्य । एतेन महा-साम्राज्यं व्यञ्जितम् । प्रणयेन प्रेम्णा प्रसुताः सह शयिता या गन्धर्वकामिन्यः देवगायकसुन्दर्यः तासां कपोलेषु गण्डेषु या पत्रलताः पत्राकाराश्रितविद्योपाः ताम्बिलाञ्छिते चित्रिते सम्भोगकाले आवेष्टनक्रमेण तासामुत्तमाङ्गग्रहेण भुजयोगण्डसंसक्तत्वादित्यभिप्रायः, भुजौ बाहू तरु इव लम्बमानत्वात् स्थूल-त्वाच्च वृचविव तयोः शिखरे ऊर्ध्वदेशयुगले यस्य तस्य । अनेन कलाकौशलं ध्वनितम् । पादपीठीकृतं

उसके बाद तरलिका नामकी मेरी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानदान रखनेवाली), जो मेरे साथ ही खान करनेके लिए गई थी, पीछेसे मानो बड़ बहुत कालके बाद आकर, मुझसे धीरे धीरे कहने लगी—‘राजकन्ये ! हमने अच्छोदसरोवरके तीर पर, जो मनोहराकृति उन दो मुनिकुमारोंकी देखी थी, उनमेंसे एक, जिसने आपके कानमें इस परिजात कुसुम-मञ्जरीको पहनाया था, वे उस द्वितीय मुनिकुमारसे अपनेकी ख्याति, पुणित-लता परिपूर्ण सघन वनके अन्तर्गते मेरे समीप अत्यन्त निःशब्द पदसञ्चारसे आकर, मैं आती थी तब पीछेसे मुझसे आपके विषयमें पूछने लगा—‘बालिके ! वह कन्या कौन है ? किसका सन्तान है ? इसका नाम क्या है ? और कहाँ गई है ?’ तदन्तर मैंने उत्तर दिया—‘भगवन् ! नमस्कार करनेके समयमें समस्त गन्धर्वोंके मुकुटस्थित मणिशलाकाके अप्रभागेके सहस्रपंखे जिनके चरण-नखसमूह चिकने हो गए हैं, प्रेमसे सोती हुई गन्धर्व-सुन्दरियोंके गण्डस्थल (गाल) पर पत्र-लता-विद्धसे जिनके वृक्षतुल्य विशाल बाहुयुगलका ऊर्ध्वभाग चिह्नित है, और जिन्हींने लक्ष्मीके कर-कमलका आसन बनाया है (अर्थात् जो लक्ष्मीको अपने निकटसे नहीं सरकने देते हैं) ; ऐसे

१. कचित् ‘शनैः’ इत्येकमेव पदमुपलभ्यते । २. कर्णावतंसीकृता । ३. सुरतमञ्जरी । ४. अंशुभूतायाम्, अंशभूतायाम् । ५. नखचरण... ।

महाएवेता नाम, गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलम्, अभिप्रस्थिता' इति कथिते च मया, किमपि चिन्तयन् मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनय-मथितामिव दर्शयन् पुनराह—'बालिके ! कल्याणिनी तवाविसंवादिनी अचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत् करोषि मे वचनमेकमर्थ्यम्यमाना ?' इति । ततो मया सविनयमुपरचि-ताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः—'भगवन् ! कस्मादेवमभिधत्से, काऽहम् ? महात्मनः सकल-त्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशः । पुण्यैर्विना निखिलकल्मसापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् ? तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्त्तव्यम्, अनुगृह्यतामर्थं जनं' इति । एव-मुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मासभिनन्द्य निकट-

चरणपीठवत्तुच्छीकृतं लक्ष्यमाः पद्माया अपि करकमलं हस्तपङ्कजं येन तस्य । अनेन समुद्धेः पराकाष्ठा सूचिता । देवस्य पूज्यस्य गन्धर्वाधिपतेः देवमायकस्वामिनः हंसस्य तन्नामकस्य दुहितेना पुत्री महाश्वेता नाम, गन्धर्वाणाम् अधिवासं निवासस्थानं हेमकूटाचलं हेमकूटगिरिम् अभिप्रस्थिता तदभिमुखं चलिता ।

इह हंसस्य मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति हेतुत्रयमदर्शनात् समुच्चयः ।

इति । इति पूर्वं प्रकारेण मया कथिते अभिहिते सती, किमपि अनाकलनीयं चिन्तयन् ध्यायन् मुहूर्त्तमिव क्षणमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय विगतनिमेषेण मेघोन्मेषपरहितेन चक्षुषा लोचनेन चिरं बहुकालम् अभिवीक्षमाणः संमुखमवलोकमानः मां प्रति सानुनयं सस्नेहम् अर्पितं याचकत्वं दर्शयन् प्रकटयन्निव पुनर्भूय आह उवाच—'बालिके ! कल्याणिनी शुभलक्षणवती, अविस्वादिनी 'यत्रा-कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति न्यायादगुणवशे अव्यभिचारिणी निःसन्देहेन तर्कितसमस्तगुणयुक्तेत्यर्थः, बालभावेऽपि अप्रीतत्वेऽपि अचपला अचञ्जला, तव भवत्या इयं दृश्यमाना आकृतिः स्वरूपमवलोकयन्त इति शेषः । तत्समाप्त्य कारणात् । अर्थ्यम्यमाना मया प्रार्थ्यमाना स्वस्व, एकं वचनं वाक्यपालनं करोषि विधास्यसि किमिति काकुः । इह भविष्यदर्थं लट् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं सविनयं सप्रश्रयम् उपरचितं बद्धम् अञ्जलिपुटं यथा तथा, मया तरलि-कया दर्शित आदरो यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा अभिहितः उक्त—'भगवन् तपोनिधे ! कस्मात् केन हेतुना एवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधत्से त्रयीपि अहं का तुच्छेत्यर्थः । सकलत्रिभुवनपूजनीयाः समस्तविधा-र्चनीया महात्मानो महाशयाः स्वादृशा भवद्विधाः, पुण्यैर्विना पूर्वाजितसुकृतेर्विना अस्मद्विधेषु अस्मत्सदृशेषु निखिलकल्मसापहारिणीं समस्तपापविनाशिनीं दृष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति, किं पुनः आज्ञाम् आदेशप्रदानम्, दूरापास्तमित्यभिप्रायः । तत्समाप्त्य, विश्रब्धं विश्रस्तं यथा स्यात्तथा कर्त्तव्यं मया विधातव्यम् आदिश्यताम् आज्ञाप्यताम्, अर्थं मल्लक्ष्मणो जनः अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयीक्रियतां तेनादेशेनेत्याशयः ।'

एवमिति । किञ्चेति आर्थः । मया एवमुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितः स तपस्विङ्कुमारः 'पत्रिकाश्च

गन्धर्वाधिपति महाराज हंसकी यह कथा है, भगवान् चन्द्रके किरणसे उत्पन्न हुई गौरी नाम की अप्सराके गर्भसे उत्पन्न हुई है; इसका नाम 'महाश्वेता' है और यह गन्धर्वाके वासस्थान हेमकूट नामक पर्वत पर गई है ।' इस प्रकार मेरे द्वारा कहे जाने पर वह मुनिकुमार, किसी विषयका चिन्तन करता हुआ कुछ देर तक निःशब्द (चुप) रह कर, निर्निमेषनयन (एकाग्र-दृष्टि) से बहुत देर तक मेरे प्रति अवलोकन कर, मुझसे मानो प्रार्थना करता हो इस प्रकार विनय-पूर्वक पुनः कहने लगा—'बालिके ! तुम्हारी यह आकृति शुभलक्षण-सम्पन्न है, अतः निश्चय ही तुम गुणवती हो, एवं शेषावस्था होने पर भी तैरें में चञ्चलता प्रतीत नहीं होती है, अत एव मैं प्रार्थना करता हूँ कि क्या तू मेरे एक वचन स्वीकार करोगी ? इसके बाद मैंने सविनय अञ्जलि-बॉण आदरपूर्वक कहा—'भगवन् ! आप इसप्रकार क्यों कहते हैं ? मैं कौन ! (बहुत ही चुपछ हूँ), समस्त त्रिभुवनोंका पूजनीय आपके समान—महात्माका, गुण-रहित मेरे समान लोगोंके प्रति, समस्त पाप-हरण करनेवाली दृष्टि भी नहीं पड़ती है, फिर आदेशके विषयमें तो कहना ही क्या है ? अत एव आप निराङ्कचित्तसे मेरे प्रति कर्त्तव्यका आदेश देकर इस व्यक्तिको अनुगृहीत कीजिए !' मेरे इस प्रकार कहने पर, उन्होंने स्नेहयुक्त दृष्टिपातसे मुझे मानो सखीके

१. हेमकूटमचलवत्सम् । २. सकलत्रिभुवनाभिपूजितास्त्वादृशः । ३. निपातयन्ति ।

वर्त्तिनस्तमालपादपात् पल्लवमादाय निष्पीडय तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेन उत्तरीयवल्कलकेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमल-कनिष्ठिका-नख-शिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान् इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहन्तु तेन तत्सम्बन्धिन्यनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता, श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन, मदनान्वेश-मन्त्रेणैवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्या-मपरयम्—

दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

इह स इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अर्पितवान् इति सम्बन्धः । सस्नेहया प्रेमयुक्त्या दृष्ट्या वीक्षणेन, सलीमिव वयस्यामिव उपकारिणी-मिव उपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव च माम् अभिनन्द्य प्रमोदमुत्पाद्य निकटवर्त्तिनः समीपस्थायिनः तमालपादपात् तापिच्छवृक्षात् पल्लवं किसलयम् आदाय गृहीत्वा, तटशिलातले तीरस्थ-ग्रन्थोपरि निष्पीड्य संमर्षं, गन्धगजस्य गन्धहस्तिनः मद्बलं दानवारिवत् सुरभिर्ग्राणतर्पणं परिमलो-मानो यस्य तेन, रसेन निर्यासेन, उत्तरीयं यद् वल्कलं तस्वक् तस्य एकदेशात् एकभागात् पट्टिकाम् एकपत्रं विगाढ्य उद्धृत्य, तत्र स्वहस्तकमलस्य निजकरकमलस्य कनिष्ठिकायास्तत्कामधेयाया अङ्गुल्याः नखस्य पुनर्धुवः शिखरेण अग्रेण अभिलिख्य लिपीकृत्य, 'इयं पत्रिका त्वया भवत्या एकाकिन्यै द्वितीयायै तस्यै कन्यकायै महाश्वेत्यायै प्रच्छन्नं नितान्तगुप्तं यथा स्यात्तथा देया अर्पणीया' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अर्पितवान् दत्तवान् इत्युक्त्वा च सा तरलिकाताम्वूलभाजनात् नागवल्लीपानात् तां पत्रिकाम् आकृष्य निष्कास्य अदर्शयत् दर्शितवती ।

इह 'सखीमिवेत्यादितिसुणामेव जात्युत्पेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अहमिति । शब्दमयेनापि शब्दात्मकेनापि तेन पत्रेण अन्तरगतः करणे स्पर्शसुखं स्पर्शजनितानन्दं जनयता उत्पादयतेव, श्रोत्रविषयेणापि शब्दात्मकत्वात् केवलकर्णप्राप्तेणापि, रोमोद्गमेः निखिलावयवेषु रोमाद्गमेः अनुमितः अनुमितिविषयीकृतः सर्वाङ्गेण समस्तावयवेषु अनुप्रवेशो यस्य तयोक्तेनेव, सर्वावय-वेषु प्रवेशाभावे समस्तैवेव तेषु रोमोद्गमासम्भवादित्याशयः । मदनान्वेशमन्त्रेणैव कामाभिष्टानोत्पादकी-भूतमन्त्रेण, तस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धना सम्बन्धेन आलापेन संलापेन, आवेश्यमाना अधिष्ठीयमाना सती, तस्याः तरलिकायाः तां वल्कलपत्रिकाम् आदाय गृहीत्वा, तस्यां पत्रिकावाम् अभिलिखिताम् अभिलिपीकृत्याम् इमाम् आर्याम् आर्याच्छन्दोबद्धासचरपङ्क्तिम् अपरयम् अद्वाचम् ।

इह 'जनयतेव' इत्यत्र क्रियोत्पेक्षा, 'रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियो-त्पेक्षा, 'मदनान्वेशमन्त्रेणैव' इत्यत्र गुणोत्पेक्षा ।

दूरमिति । हे सुन्दरी ! त्वया भवत्या विसं मृणालं 'मृणालं विसमञ्जाद्वि' इत्यमरः, तद्वत् सिततया शुभ्ररूपतया मुक्तालतया 'मृणालतामियमचमाला' इत्यभिधाय मम हस्ते स्थापितेन स्वीयमुक्तामयहारेण करणेन, विप्रलोभ्यमानः अविकप्रकर्षेण निजसङ्गमलोभं प्राप्यमाणः, मां लब्ध्वा त्वयात्मन्यपि कामावेशेनैव तथाविधचातुरीविधानादित्याशयः, अत एव च दर्शिता द्योतिता आश्ला मनोरथपूर्तराश्लाया यस्य सा, मे

समान, उपकारिणीके समान और प्राणदायिनीके समान अभिनन्दित कर, समीपवर्त्ती तमालवृक्षमें से एक पल्लव लाकर, तीरवर्ती प्रस्तर-खण्डके ऊपर मर्दन कर गन्धहस्तीके मज्जलके समान मनोहर सौरभसम्पन्न निकले हुए उसके रस्ते, अपने उत्तरीय वल्कलमेंसे एक पट्टी फाड़ कर उस पर, स्वकीय करकमलकी कनिष्ठिका ऊँगलीके नखाबद्धारा लिख कर 'अकेली रहनेके समयमें उस कन्यके पास तुम यह पत्रिका अत्यन्त गुप्तरीतिसे (छिपाकर) दे देना' यों कह कर उस पत्रिकाको मुझे दे दिया ।' इतना कह तरलिकाने ताम्बूलके डिब्बे से बाहर निकाल कर यह पत्रिका मुझे दिखाई । शब्दमय होने पर भी अन्तःकरणमें मानो स्पर्श-इत्या उपपन्न करती और केवल कर्णके विषय होने पर भी रोमाञ्च उत्पन्न होनेसे मानो मेरे समस्त अङ्गमें प्रवेश करनेका अनुमान कराती, उसके गिनिका यह आलाप सुनते ही—कामावेशके मन्त्रने मानो अन्दर प्रवेश किया हो उस प्रकार उस समय तरलिकाके हाथमेंसे उस वल्कली पत्रिकाको लेकर देखा तो उसमें यह आर्यां लिखी थी—(हे सुन्दरी !) कोई व्यक्ति जिस प्रकार मुक्तामय (मोतियोंके) हारके समान शुश्रूषणं मृणालद्वारा अत्यन्त-लभ्य उत्पन्न काकर अपने अभिमत

अनया च मे दृष्टया दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वोच्छि-
त्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातस्त्वदर्शनः, उवरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाषिणः, दुष्ट-
निद्रयेव विपविह्वलस्य, लोकायतिकविययेवाधर्मरुचेः, मदिरयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेश-क्रिययेव

मम मानसात् चित्तात् जन्म उपपत्तिर्यस्य स एवंविधः मानसजन्मा मनसिजः कामः, हंत इव स्वया दूरं
नीतः काशुकेषु कामिनीद्वाराप्रलोभनस्यात्यन्तोद्दीपकत्वाद्दीवीव वर्धितः, सुतरां स्वरितमधुना तन्निवृत्तेरुचो-
गस्त्वयः करणीय इत्याशयः। हंसपक्षे तु—विससितया मुक्तानां लतया लतानवल्लभाकारया पङ्क्त्या विप्रलो-
भयमानः केनचिज्जनेन विशेषप्रकर्षेण अचललोभं प्राप्यमाणः, तयाद्वक्षिता आश्वा स्वेन सह नयनार्थमभीष्टा-
दिक (दिशा) यस्मै सः, मानसे तत्संज्ञकसरोवरे जन्म यस्य सः तथोक्तः, दूरं नीतः स्वनिवासोद्विग्नप्रकर्ष
प्रापितः, अचललोभेन हंसस्य नीयमानमृणालानुसरणादित्याशयः। इह पूर्णोपमा। आर्था जातिः। स्वहं
विससितमिति विससिता अत्र स्त्रीत्वं तु 'स्त्री स्यात् काचिन्मृणाहयादिविचित्रापचये यदि' इत्यमरोक्त-
द्विरोक्त्यवधेयम्। हंसपक्षे सितपद्मस्य परनिपातस्तु अग्निस्तोकादिवदिति कुसलाः समाचक्षते।

अनयेति। किञ्चेति चार्थः। मयेत्यर्थे 'मे' इत्यव्ययम्। अनया पुरोऽवलोक्यमानया पत्रिकया आर्यया
वा मे मया दृष्टया सत्या, स्मरानुरस्य कामानुरस्य मे मम मनसश्चित्तस्य सुतरां नादृश्येन दोषविकारोप-
चयः कामविकारबुद्धिः अक्रियत वर्धनीयत इति सम्बन्धः। केन कस्य वेति जिह्वालायापुपमानवचनानि
सङ्गमनीयानि। दिङ्मोहभ्रान्त्या दिग्भ्रमात्मकभ्रमेण, प्रनष्टं विलुप्तम् इदन्तया प्रत्येतुमाशयं वर्त्तं लक्ष्य-
भूतो मार्गो यस्य तस्य पुरुषस्येव, पन्थानमतिक्रम्योत्पथं गन्तुंया पुनर्दिग्भ्रान्त्या किं कर्त्तव्यतावि-
मूढत्वरूपदोषविकारोपचयो विधीयते तद्वद् व्यधीयतेति निष्कर्षः। इहाधिकपदत्वदोषनिराकरणाय 'दिङ्-
मोहेनैव' इत्येव पाठो विधेयः तावत्तार्थसिद्धेः। बहुलनिशया कृष्णपक्षराभ्यां अन्धस्येव विगतलोचनस्येव,
इहापि किं कर्त्तव्यताविमूढत्वरूपकामविकारबुद्धिः। जिह्वाया रसनाया उच्छिद्यया कर्त्तनेन मूकस्य वाणी-
रहितस्येव, इह उच्चारणनितान्तासामर्थ्यरूपो दोषविकारोपचयः। इन्द्रजालिकस्य मायिकस्य पुंसः पिच्छि-
कया जनानां हयबन्धरूपया अतस्त्वदर्शिनः प्रकृत्या भ्रान्तस्येव, इह वास्तविकस्यैकान्तानिश्चयरूपो दोषवि-
कारोपचयः। उवरप्रलापस्य प्रवृत्त्या प्रारम्भेण असम्बद्धभाषिणः प्रकृत्येव असङ्गतवादिन इव, इहान-
वरतप्रलापरूपो दोषविकारोपचयः। दुष्टनिद्रया विषवेगेन चेतनाहीनरूपप्रमोदलोया विपविह्वलस्येव विष-
व्यग्रस्येव, इह पुनः चेतनाप्राप्यभावरूपो दोषविकारोपचयः। लोकायतेन निखिलेष्वेव लोकेषु निश्चितेन
प्रत्यक्षप्रमाणवादेन संसृष्ट इति लोकायतिको नास्तिकमूर्द्धन्यश्रवाकः, तस्य प्रत्यक्षप्रमाणमात्रस्यैवाभ्युपग-
न्तुवात्। तस्य विद्या तन्निमित्तज्ञात्वं 'यावज्जीवं सुखं जीवेत्' इत्यादिका तया, अधर्मरुचेः प्रकृत्येवाधर्म-
मतेलौकिकस्येव, एह सर्वथा नास्तिक्यरूपा दोषविकारबुद्धिः। अत्र प्रसङ्गाच्चावलोक्यसिद्धान्तं निरूप्यते—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥

अभिहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डमम्। बुद्धिपीरुपहीनानां जीविकेति ब्रूहस्पतिः॥

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिर्वाय्वनलानिलाः। चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चेतन्यमुपजायते॥

किण्वादिभ्यः समेतैभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत्। अहं स्थूलः कुक्षोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः॥

देहः स्थौल्यद्विद्योगाच्च स एवात्मा न चापरः। मम देहोऽयमिरुक्तिः सम्भवेदौपचारिकी॥

दिशाको दिशश्चाकर मानसरोवरमे उत्पन्न किंसी हंसको दूरतक ले जाता है, उसी प्रकार तुम मृणालको समान
शुभ्रवर्ण गोतिर्योको मालसे अत्यन्त लोभ उत्पन्न कराकर, आशा दिखला कर मेरे कामवेगको अत्यधिक (चरम,
सीमामें) बढ़ा दिया है (इसलिए इस समय शीघ्र उसकी निवृत्तिका उपाय तुम्हें करना चाहिए)।

दिग्भ्रमवत् उत्पन्न-गामी (दिग्भ्रान्तिसे मार्ग भूले हुए) व्यक्तिके समान, कृष्णपक्षकी रात्रिसे चक्षुविहीन
(अन्धे) व्यक्तिके समान, जिह्वाच्छेदन करनेसे मूक (गूँगी) व्यक्तिके समान, ऐन्द्रजालिक (जादूगर) के मोर-
पंखों के मोर छलसे स्वभावतः भ्रान्तव्यक्तिके समान, उरकालीन प्रलापके आरम्भमें स्वभावसे ही असम्बद्ध-वक्ताके
समान, इष्टनिद्राद्वारा विष-वेगसे विह्वल व्यक्तिके समान, नास्तिकों के विद्याभ्यास करनेसे स्वभावतः अधार्मिक
लोगोंके समान, मद्यपान करनेसे उन्मत्तके समान एवं जन्मनक्षत्रादिते पापग्रहका सबार होनेसे भूतविष्ट

पिशाचप्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियते स्मरानुसृत्यै मे मनसः, येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यगमम् । ताञ्च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिव अनुभूतसुर-
लोकवासासमिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरासमिव पीतामृतामिव समासादित-त्रैलोक्यराज्या-
भिषेकासमिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभदर्शनामिव अतिपरिचितामप्यपूर्वामिव

अङ्गनालिङ्गनाजग्न्यं सुखमेव पुमर्थता । कण्टकादिव्याधाजग्न्यं दुःखं निरय उच्यते ॥

लोकसिद्धो भवेद्वाजा परेशो नापरः स्मृतः । देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥

अक्षिरुणो जलं क्षीतं क्षीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात् तद्वन्व्यवस्थितिः ॥

न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव यथार्थमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

पशुश्रेष्ठिहृतः स्वर्गो ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिर्यते ॥

मृतानामपि जन्तूनां आर्द्रं चैतत्सिकारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां दृष्टा पाथेयकल्पनम् ॥

स्वर्गस्थिता यदि वृत्तिं गच्छेयुस्त्वन्न दानतः । प्रासादस्योपरिस्थानामिह कस्मान्न दीयते ॥

यावज्जीवेत् सुखं जीवेद्दणं कृत्वा धृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेव विनिर्गतः । कस्मान्न्यो न चायाति वन्दुस्नेहसमाकुलः ॥

त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डभूतनिशाचराः । जर्जरौ तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचःस्मृतम् ॥ इत्यादि ।

मदिरया मद्यपानेन उन्मत्तस्येव मत्ततायुक्तस्येव, इह मत्ततातिशयरूपो दोषविकारोपचयः । तथा
दुष्टा विशेषकलेशोत्पादकत्वेन दूषिता या आवेशक्रिया जन्मसम्बन्धनादीनक्षत्रेषु दुष्टप्रहाणां प्रवेशकार्यम्
अभ्यन्तरागमनकार्यं तथा पिशाचेन ग्रहो ग्रहणं यस्य तस्य पिशाचाभिभूतस्य पुरुषस्येव, इत्य-
धिककलेशभोगो दोषविकारोपचयः । अयमाशयः-एवमेव पिशाचेन ग्रहणं तदुपरि यदि जन्मर्षेषु
पापग्रहाणां प्रवेशः स्यात्तर्हि भूयान् दोषोपचयः स्यात् ।

इह मालोपमा । अन्नप्रक्रमतादोषस्त्विह पाठपरिवर्तनेन समाधेयः ।

येनेति । नैव दोषविकारोपचयेन आकुलीक्रियमाणा व्यग्रोक्रियमाणाहं पूरेण सलिलवृद्धया सरिच-
द्वीव विह्वलताम् व्याकुलताम् अभ्यगमं सर्वतोभावेन प्रापस् । इह श्रौत्युपमा ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयदर्शनेन द्वितीयवारं सुनेरवलोकनेन कारणेन, तां तरलिकां कृत-
महापुण्यामिव विहितातिशयसुकृतामिव, अनुभूतोऽनुभवविषयोऽकृतः सुरलोकं स्वर्गं वासो वसतिर्यथा
तामिव, कथाचित् देवतया अधिष्ठिताम् आश्रितामिव, लब्ध आसादितो वरो देवप्रसादो यथा तामिव,
पीतम् आस्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तामिव, तथा समासादितो लब्धः त्रैलोक्यराज्ये त्रिभुवनाधिपस्ये
अभिषेकोऽभिषिञ्चनं यथा तामिव च मन्यमाना मनसि ज्ञायमानाहं पुनः पुनः भूयो भूयः पर्यवृच्छस्व
अप्राप्तम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह महापुण्यविहिताद्युत्प्रेक्षाणां षण्णामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः । एवञ्च
स्वस्याऽप्यतिशया पुनस्तत्क्षिरिच्छणामिलापा प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वभिः ।

सततेति । सततं निरन्तरं सन्निहितामपि पार्श्ववर्त्तिनीमपि दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनम् अवलोकनं यस्याः
तामिव, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन कारणेनेत्याशयः । अतिपरिचितामपि अतिस्तव्यगोचरीकृता-
मपि अपूर्वामिव अमिनवायातामिव सादरम् आदरेण सहितम् आभाषमाणा आलपन्ती ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

(पिशाच ग्रसित) व्यक्तिके समान मेरे कामातुर चित्तमें इस आयर्षिके देखनेसे दोष-विकारकी अव्यधिक वृद्धि
हुई और बाढ़के जलसे नदीके समान, मैं इससे आकुल हो विह्वल हो गई । तरलिकोने उस मुनिकुमारकी दूसरी
बार देखा था इससे वह मानो महापुण्यशालिनी हो, स्वर्गलोकमें ही मानो निवास कर आई हो, देवताओं से
मानो अधिष्ठित हो, वरदान पा गई हो, अमृत पान कर आई हो, त्रिभुवनका राज्याभिषेक प्राप्त किया हो इस
प्रकार मैं उसे मनमें समझने लगी) सर्वदा मेरे समीपमें रहने पर भी मानो उसका दर्शन दुर्लभ हो और अत्यन्त
परिचित होने पर भी मानो नई आई हो, इस प्रकार मनमें समझकर उससे आदरके साथ आलाप करने लगी,

१. अज्ञावत । २. स्मरानुरक्तस्य । ३. अभ्यागमम्, अगमम् ।

सादरमाभाषमाण, पार्श्ववस्थितामपि^१ सर्वलोकस्योपव्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोर-
लकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तर-
लिके ! कथं कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र,
कियदनुसरन्नमानसावागतः' इति पुनः पुनः पथ्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तथा सह
तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिसिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाह्यम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनि^२
रविचिम्बे, सरागदिवसकरानुरक्तायां कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुतां व्रजन्त्या-

पार्श्वेति । पार्श्वे स्वस्यापरस्मिन् भागे अवस्थितामपि आसीनामपि सर्वलोकस्य समस्तविश्वस्य
उपरि उर्ध्वं अवस्थितामिव निषण्णामिव पश्यन्ती अवलोकमानां, इहापि पुण्डरीकस्य द्वितीयवारा-
वलोकनेन कारणेनेत्याशयः । इह 'अवस्थितामिव' इति क्रियोत्प्रेषा ।

कपोलयोरिति । कपोलयोर्गण्डयोः अलकलता भङ्गेषु वल्लीवह्मन्मानस्वलितकुञ्चितकचसमूहेषु
सोपग्रहं सानुकूल्यम् आदरयुक्तमित्यर्थः, यथा स्यात्तथा स्पृशन्ती स्पर्शं विदधती । 'उपग्रहः पुमान्
वन्ध्यामुपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । 'अवने व्रजति' इत्यत्र कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी यथा
भवति तथैव 'अलकलताभङ्गेषु' इत्यत्रापि सप्तमीत्यवगन्तव्यम् ।

विपरीतमिति । परिजनस्वामिसम्बन्धं सेव्यसेवकभावं विपरीतमिव विरुद्धमिव उपदर्शयन्ती अहं
सेविका सा तु सेवया एवं रूपेण बहिर्दृश्या प्रकाशयन्तीत्यर्थः, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन मयैव
तस्या निरतिशयगौरवसकारविधानादित्याशयः ।

तरेति । तरलिके वयस्ये ! कथं किं निवेद्य स पुण्डरीकः कथं केन प्रकारेण त्वया भवत्या दृष्टोऽवलो-
कितः, किम् अभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण, तत्र तस्मिन् वने कियन्तं कालं कियत्समयम् अव-
स्थितासि तिष्ठमानासि । अस्मान् स्वभवने आयान्तीरिति शेषः, असौ कुमारः, अनुसरन् दृष्टेऽनुमज्जन्
कियत्पन्थानम् आगत आयातः ।

अनयैति । अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया वार्त्तया तथा तरलिकया सह तस्मिन्नेव प्रासादे पूर्वनिर्दिष्ट
एव सौधे, प्रतिषिद्धे निवारितः अलोपायां समस्तानां परिजनानां सेवकवर्गाणां प्रवेशोऽभ्यन्तरागमनं
यथा तादृशी सती दिवसं वासरम् अत्यवाह्यम् अगमयम् ।

अथेति । रविचिम्बे सूर्यमण्डले, मदीयेन हृदयेन चेतसा कृतो विहितः रागसंविभागः रागोऽनुराग
एव रागो लौहित्यं तस्य संविभागो विभज्य समर्पणं यस्मै तस्मिन्निव सति, लोहितायति ईषद्रक्तीभवति,
गगनतलस्य व्योमतलस्य उपान्तात् प्रान्तप्रायभागात् अचलम्बिनि पतनोन्मुखे च सति ।

इहानुरागलौहित्ययोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदद्वयेणाव्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः । रागसं-
विभागरणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेकाग्रयानुप्रवेशसङ्करालङ्कारः ।

सरागेति । आतपलक्ष्यां सूर्यप्रकाशश्रियाम्, रागो लौहित्यमेव रागोऽनुरागः तेन सहेति सरागो
यो दिवसकरो रविः तत्र अनुरक्तायां लोहितायाम् अनुरागवत्याञ्च सत्याम्, अत एव कृतं विहितं कमले
पङ्कजे कमलमयास्तरणे च शयनं स्थितिः स्वापश्च यथा तस्याम्, अत एव अनङ्गातुरायां मदनविह्वलिताया-
मिव विद्यमानायां पाण्डुतां व्रजन्त्यां गच्छन्त्यां सत्याम् ।

बगलमें बैठने पर भी मानो वह सब लोकके ऊपर हो इस प्रकार मैं उसे देखने लगी । उसके कपोलका और
उसके कुञ्चित केशकलाप (झूलझूल लट्ठों) का आदरके साथ स्पर्श करने लगी । इस प्रकार सेव्य-सेवकके
सम्बन्धका मानो व्यक्तिक्रम दिखाती—'तरलिके ! कह, तूने उसे किस भावसे देखा ? उन्होंने तुझसे क्या-क्या
कहा ? कितनी देर तू उसके पास खड़ी रही, वे मेरे अनुसरण करते-करते (पीछे-पीछे) कितने दूर तक आए'
वह बात मैं बार-बार उससे पूछने लगी । समस्त परिजनोंको प्रवेश करनेका निषेध कर उस अट्टालिका (महल)
के अभ्यन्तरमें तरलिकाके साथ इसी बातचीतमें ही मैंने वह दिन बिताया ।

उसके बाद मेरा हृदय ही मानो सूर्यमण्डलके राग (अनुराग, रक्तिमा) को विभक्त कर दिया, उससे
सूर्यमण्डल रक्तवर्ण होकर गगन-तलके किनारे पर जब लटकने लगा, दिवस-लक्ष्मी, रागाग्नित सूर्यके प्रति अनुरक्त

१. पार्श्वेतामपि । २. अलकलताभङ्गेषु; अलकलतासङ्गेषु । ३. कथं कथं । ४. गगनतलावलम्बिनि ।

मातपलक्ष्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थार्य वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्राममलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रतिशब्देन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलित-रक्त-पङ्कज-पुट-प्रविष्टमधुकरावलीषु रवि-विरेह-मूर्च्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, प्रासीकृत-सामान्य-मृणाललता-विवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु,

इह विशिष्टलिङ्गाभ्यां छिष्टविशेषणसादृश्याच्च प्रकाशश्रीसूर्ययोः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गैरिकेति । गैरिकस्तदाख्यो यो धातुविशेषः तस्य गिरिगैरिकगिरिः तस्य सलिलेषु जलेषु प्रपातेन पतनेन पाटलेषु श्वेतरक्तेषु, तज्जलस्यापि गैरिकसम्पर्केण पाटलत्वादित्याशयः, भास्करकिरणेषु सूर्यरश्मिषु वनगजयूथेष्विव अण्यहस्तिसमूहेष्विव कमलवनेभ्यः पद्मकाननेभ्यः समुत्थाय समुत्थानं विधाय पुञ्जीभवत्सु एकत्रीभवत्सु सत्सु, तत्समयेऽरण्यहस्तिसमूहानामप्येकत्र पुञ्जीभवनादित्याशयः । वनगजा अपि गैरिकसलिलप्रपातेन श्वेतरक्ताः सन्तः सायङ्काले ह्येकत्र पुञ्जीभवन्ति, सूर्यरश्मय अपि श्वेतरक्ताः सन्तः सायं सङ्कुचित्वात्स्थयापुञ्जीभवन्तीति ह्ययोरौपम्यादुपमालङ्कारः ।

गगनेति । वासरे दिवसे, गगनावतारात् नभोमार्गे परिभ्रमणात् यो विश्रामो विश्रान्तिः तत्र लालसानां लोलुपानां 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि स' इति रभसः, रविरथवाजिनां सूर्यस्थ-न्दनियुक्ताश्वानां हर्षेण अधिकपरिश्रमादनन्तरं विश्रामप्राप्तिसम्भवादानन्देन यो हेपारवः 'हौं हौं' इति शब्दः तस्य प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना सह, मेरुगिरिगह्वरं सुमेरुपर्वतकन्दरां विशति अश्वन्तरमागच्छतीव सति, विविधमहाराजरश्मिभिः तद्गह्वरस्य निशायामपि वासरवदालोकमयीविहितत्वात् निकटसूर्याश्वप्रतिध्वनीनां च तत्राश्वन्तरागमनसम्भवादित्याशयः । इह प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षासहोपयोग्यरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मुकुलितेति । मुकुलितानि रवेरस्तङ्गतत्वान्मुद्रितानि यानि रक्तपङ्कजपुटानि कोकनदपुटानि तेषु प्रविष्टा कृतप्रवेशा मधुकरावली भ्रमरपङ्क्तिः यासां तासु तथोक्तासु पद्मिनीषु कमलिनीषु, रविविरेहस्य सूर्यवियोगेन या मूर्च्छां तथा अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि हृदयानि चेतांसि यासां तासु तादृशी-स्विव विचमानासु, सूर्यस्य कमलिनीप्रियत्वात् मधुकराणाञ्चान्धकारवत् श्यामरूपत्वादित्याशयः, अत एव प्रारब्धं निमीलनं मुकुलभावं जडताप्राप्तिश्च याभिस्तासु तादृशीषु सतीषु, सूर्यास्ते कमलिनीनिमीलनस्य मूर्च्छारम्भे च जडतोपलब्धेः स्वभावसिद्धत्वादित्यभिप्रायः ।

इह कार्येण लिङ्गेन च सूर्यकमलिन्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, मनसि तिमिरोत्पत्तेरुत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

प्राप्तीति । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकसंज्ञकानां युगलेषु हृन्देषु सञ्जीकेषु तेज्ज्वल्यर्थः, प्रासीकृतया कवलीकृतया (अर्थात् एकैव मृणाललता द्वाभ्यामपि चञ्चुपुटेन प्रान्तद्वये धृतयेत्यर्थः) सामान्यया साधारणया एकैकया मृणाललतया विसवस्था कर्त्या, विवरेण रक्षीयच्छिद्रमार्गेण करणेन सङ्क्रामितानीव अन्योन्ययोः सञ्चारितानीव परस्परहृदयानि अन्योन्यचेतांसि आदाय गृहीत्वा विघटमानेषु वियोगं प्राप्य-माणेषु सत्सु, चक्रवाकमिथुनानामपि रात्रिप्राप्तौ विश्लेषस्य स्वाभाविकत्वात् प्रीत्यतिशयाच्चान्योन्य-

होकर कमलके ऊपर शयन करती कामार्त होकर ही मानो क्रमसे पाण्डुवर्ण हो गई; गैरिक (मेरुसे) संयुक्त पर्वतके शरनेके जलके ऊपर गिरनेसे श्वेतरक्तवर्ण होकर सूर्यका किरणसमूह कमलवनमेंसे निकलकर वनगजोंके झुण्डके समान एकत्र पुञ्जीभूत (शकट) होने लगे; समस्त आकाशमें पर्यटनकर विश्राम करनेके अभिलाषी सूर्य-रथ-नियुक्त अश्वगणके आनन्दसे किए हुए हेपारव (दिनदिनाहट) की प्रतिध्वनिके साथ, दिन मानो सुमेरुपर्वतकी युफाओंमें प्रवेश करने लगा; मुद्रितप्राय रक्तकमलके अश्वन्तरमें भ्रमर पङ्क्तिमें प्रवेशकर गई थीं इससे प्रतीत होता था कि मानो सूर्यके वियोगसे मूर्च्छां आनेके कारण जिनके हृदय अन्धकारसे व्याप्त हो गये हैं—ऐसी कमलिनियों मुद्रित (बन्द) होने लगीं; चक्रवाक और चक्रवाकी दोनोंकी चञ्चुपुटद्वारा पकड़ी हुई एक ही मृणाल-लताके विवरमें होकर आए हुए, एक दूसरेके हृदयकी मानो लिङ्ग, उनके जोड़े परस्पर नियुक्त होने लगे—तब मेरी वह

१. जलया । २. मधुकर्यावलीषु । कचिव 'रवि' इति पदज्ञोपलभ्यते ।

५७ का०

सा छत्रग्राहिणी समागत्य अकथयत्—‘भर्तृदारिके ! तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वार तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मि’ इति ।

अहन्तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं ‘गच्छ, प्रवेश्यताम्’ इत्यादिश्य प्राहिणवम् ।

अथ मुहूर्त्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनम्, मकरकेतनस्येव वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायं मुनि-कुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तम् अपश्यम् । अन्तिकमुपागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिव अर्थिनमिव अन्तर्ग-

हृदययोरन्यन्धं प्रति निशायां विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । इह ‘संक्रामितानीव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

तेति । सा छत्रग्राहिणी आतपन्नधारिणी समागत्य समेत्य अकथयत् अन्वदीत्—‘भर्तृदारिके राजकन्यके ! तयोः पूर्वमवलोकितयोः मुनिकुमारयोः तपस्विबालकयोः अन्यतरः एकः कश्चित् द्वारि तिष्ठति स्थितो वर्तते, कथयति वक्ति च अक्षमालां स्फटिकमयजपमालां उपयाचितुं प्रार्थितुम् आगत आयातोऽस्मि महाश्वेता निजमुक्तामालां समर्प्य तदीयाक्षमालामाद्यागतत्वादित्याशयः ।

अहमिति । मुनिकुमारनामग्रहणादेव तपस्विकुमाराभिधेयोपादानादेव स्थानस्थिताऽपि स्वस्थानस्थाऽपि द्वारदेशं गतेव द्वारभूमिं प्राप्तेव, औत्सुक्याधिक्यादित्याशयः । समुपजाता समुत्पन्ना तस्य प्रेयसः पुण्डरीकस्य आगमनाशङ्का उपस्थितिसम्भावना यस्या सा अहं महाश्वेता, अन्यतमं कञ्चुकिनं सौविद्वलं समाहूय आह्वानं विधाय ‘गच्छ ब्रज प्रवेश्यताम्’ अभ्यन्तरे प्रवेशं विधीयताम्’ इति एवम् आदिश्य आज्ञाप्य प्राहिणवं प्रेषितवती । इह ‘द्वारदेशं गतेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथेति । अथ तत्प्रेषणानन्तरं मुहूर्त्तादिव क्षणादिव, रूपस्य सौन्दर्यस्य अनुरूपं सखि यौवनं तात्पर्यमिव, यौवनस्य अनुरूपं सखायं मकरकेतनं काममिव, मकरकेतनस्य अनुरूपं सखायं वसन्तसमयं सुरभिकालमिव, वसन्तसमयस्य अनुरूपं सखायं दक्षिणानिलं मलयपवनमिव, तस्य पुण्डरीकस्य अनुरूपं निजतुल्यं सखायम्, चन्द्रातपस्य प्रातःकालीनशीतानुप्रकाशस्य अनुमार्गेण पश्चात् पथा आगच्छन्तम् आघातं बालातपं नूतनसूर्यालोकमिव, जराधवलितस्य वृद्धावस्थया शुभ्रौकृतवारीरस्य कञ्चुकिनः सौविद्वलस्य अनुमार्गेण आगच्छन्तम्, कपिञ्जलनामानं कपिञ्जलसंज्ञकं तं मुनिकुमारकं तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् ।

इह ‘रूपस्य यौवनमिव’ इत्यारभ्य ‘वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिव’ इत्यन्तं रशनोपमालङ्कारः, ‘बालातपमिव’ इत्यत्र श्रौतुपमालङ्कारः; अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः । ‘मुनिकुमारकम्’ इत्यत्राणु-कण्पायोः कः ।

अन्तिकमिति । किञ्चेति चार्थः । अन्तिकं समीपम् उपागतस्य प्राप्तस्य अन्ध कपिञ्जलस्य, पर्याकुलमिव नितान्तग्न्यग्रमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव निखिलोद्योगवर्जितमिव अर्थिनमिव याचकमिव, अन्तर्गतम् अभ्यन्तरे स्थितम् आकृतम् अभिप्रायविशेषो यस्य तम्, अर्थात् तस्याकार एवविधोऽ-

छत्रधारिणी परिचारिका आकर मुखे कान्ते लगी—‘राजकन्ये ! उन मुनिकुमारों में से एक आकर द्वारपर खड़ा है और कहता है कि ‘मैं जपमाला देने आया हूँ ।’

मुनिकुमारका नामोच्चारण करनेसे ही मुझे उस स्थान पर बैठी रहने पर भी मानो द्वारदेशके निकट गई ऐसा प्रतीत हुआ और उसके ही आनेकी धारणासे, एक कञ्चुकीको बुलाकर—‘तुम आओ, उस मुनिकुमारको अन्दर प्रवेश कराओ’ ऐसा आदेश देकर उसे भेज दिया ।

उसके बाद थोड़ी देरके बीचमें ही सौन्दर्यका जिस प्रकार यौवन, यौवनका जिस प्रकार कन्दर्प, कन्दर्पका जिस प्रकार वसन्त-काल एवं वसन्त-कालका, जिस प्रकार दक्षिण-वायु, उसी प्रकार उस प्रियतम मुनिकुमारका अनुरूप मिव कपिञ्जल-नामक द्वितीय मुनिकुमारकी, प्रभातकालीन चन्द्रालोकके पीछे पीछे नवीन सूर्यालोकके समान वृद्धावस्थासे धवल हुए कञ्चुकीके पीछे पीछे आते देखा । वे आकर समीपमें उपस्थित हुए, उस समय उसकी आकृति मानो अत्यन्त व्याकुलके समान, खिन्नके समान, शून्यके समान एवं याचकके समान लक्षित हुई एवं

१. आगत ।

२. कृषि ।

३. जराधवलस्य ।

४. अनुयायिनम् ।

५. उपगतस्य ।

ताकृतम् आकारमलक्ष्यम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणानुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्या-
न्तिके समुपाविशम् । अथ सुहृत्तैमिव किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तर-
लिकायां चक्षुरपातयत् । अहन्तु विदिताभिप्राया दृष्टयैव 'भगवन् ! अन्धतिरिक्तैयमस्मच्छरी-
रात्, अराकृतमभिधीयताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि ! किं ब्रवीमि, वागेव मे नाभिधेय-
विषयमवतरति नृपया । क कन्दमूलफलाशी' शान्तो वनवासनिरतः मुनिजनः, क वायम-
शान्तं-जनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुपो मन्मथविविधविलाससङ्कोटो रागप्रायः प्रपञ्चः ।

वलोचयते स्म यथा कश्चिदभिप्रायोऽस्य प्रकाशनीयो वर्तते किन्तु न तं स बहिः प्रकटयतीति । आकारं
स्वरूपम् अलक्ष्यम् आकलयम् ।

उत्थायेति । अपि चेति चार्थः । उत्थाय, कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यथा तादृशी अहम् ।
सादरं सबहुमानं स्वयं निजेनेव आसनं विष्टम् उपाहरम् उपवेशनायापितवती ।

उपविष्ट । उपविष्टस्य आसीनस्य, अनिच्छतो सद्गद्गारा पादप्रक्षालनमाजने अवच्छ्रुतोऽपि तस्य
कपिञ्जलस्य चरणौ पादौ बलात् हठात् प्रक्षाल्य प्रक्षालनं विधाय उत्तरीयांशुकपल्लवेन स्वेच्छरीयवस्त्रप्रा-
न्तेन उपमुञ्च्य प्रोच्छ्रय च अहम्, अन्तिके तस्यैव निकटे, अव्यवधानायां विष्टरुतव्यवधानवर्जितायां
केवलामावेत्यर्थः, भूमीं पृथिव्यां समुपाविशम् अतिष्ठम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं किमपि विवक्षुरिव वक्तुमिच्छुरिव सन् स कपिञ्जलः सुहृत्तैमिव चण-
मिव शिखा मत्समीपोपविष्टायां मक्षिकादासीनायां तस्यां तरलिकायां चक्षुर्नयम् अपातयत् पातितवान्
तस्या अपसारणायैवाश्रयः ।

अहमिति । दृष्टयैव तरलिकां प्रति तस्य तथाविधनिरीक्षणमङ्गवैव विदितो ज्ञातः अभिप्रायः तरलि-
काया अपसरणविषयक आशयो यथा सा तथोक्ता सती 'भगवन् स्वामिन् ! अस्मच्छरीरात् मदीयदे-
हात् अन्धतिरिक्ता अभिधा इयम्, अराकृतं निःसन्दिग्धं यथा स्यात्तथा अभिधीयतां कथ्यताम्, इय-
वोचम् इत्यकथयम् ।

पयमिति । मया सहायेतया एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उक्त अभिहितश्च कपिञ्जलः प्रत्यवादीत् प्रत्यवो-
चत्—'राजपुत्रि अतृदारिके ! किं ब्रवीमि किं कथयामि, मे मम प्रपया लज्जया वागेव वचनमेव अभिधे-
यविषयं वाच्यविषयं नावतरति न प्रवर्तते ।

वनेति । कन्दं शालकम्, मूलञ्च तद्भिन्नम्, फलञ्च अस्नाति भुङ्क्ते इति सः, शान्तः शमगुणसंयुतः
जितेन्द्रिय इति तात्पर्यम् । अनेन स्वेनैव दोषादिनिवृत्तिर्ध्वमिता । वनवासनिरतः अरण्यनिवासासक्तो
मुनिजनः तपस्विजनः कः, 'वनवासनिरतः' इत्यनेन भोग्यविषयाणाम् अवलोकनादिजनितमाकर्षणसपि न
सम्भवतीति व्यञ्जितम् । अज्ञानतस्य अन्तरिन्द्रियनिग्रहशालिपुरुषस्य उचितो योग्यः, विषयाणां
मात्रयचन्दनयोषितादिभोग्यवस्तूनाम् उपभोगाभिलाषेण भूयो भूयस्तदासेवनस्पृहया कलुषो मलिनः,
उनके अन्तर्गतं मानो कोर्हं विशेष अभिप्राय हो इति प्रकारं सुष्ठु प्रतीति हुई, उठकर आदर-सहित प्रणाम कर
मैं स्वयं उनके लिए आसन लाई । उस पर उन्हें बैठ जाने पर उनकी इच्छा नहीं रहने पर भी हटते मैंने उनके
चरणानुगल धोए, एवं अपने उत्तरीयवस्त्र प्रान्त (पड़े) द्वारा पीछकर, मैं उनके निकट बिना किसी आसनके
बिछाए हुए भूमि पर ही बैठ गई । उसके बाद वे किसी विषयकी बोलनेकी इच्छासे ही मानो, मेरे समीपमें बैठो
हुई तरलिकाके प्रति जुलु देर दृष्टिपात किए । किन्तु उस दृष्टिपातसे ही उनका अभिप्राय समझ कर मैंने कहा—
'भगवन् ! मेरे शरीरसे यह व्यक्ति भिन्न नहीं है, इसलिए आप जो कुछ कहना चाहते हैं उसे निःशङ्क
विचिन्ते कहिए ।'

मेरे इसप्रकार कहने पर कपिञ्जलने प्रत्युत्तर दिया—'राजकन्ये ! मैं क्या कहूँ ? लज्जाके कारण मेरी वाणी ही
वक्तव्य विषय कहनेमें प्रवृत्त नहीं होती । कहौं कन्द-मूल-फल खानेवाले जितेन्द्रिय वनवासी मुनिजन, और कहाँ
अजितेन्द्रिय लोगोंके योग्य, भोग्यपदार्थकी अभिलाषासे कलुषित, नानाविध कामधेष्टासे परिपूर्ण एवं राग-मदुग्ध

१. अनुपरताभिप्रेतम् । २. अपमृज्यम् । ३. कचित् महिति पदं न दृश्यते । ४. कन्दमूलाशी,
मूलफलाशी । ५. वननिरतः । ६. अनुपशान्तम् ।

सर्वमेवानुपपन्नमालोक्य, किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव खलुपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचितम्, किं तपसोऽनुरूपम्, आहोस्वित्त्वर्मापदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वैयं विडम्बना केवलम् । अवश्यकथनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते, अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते, अन्यच्छरणं नालोक्यते, अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि । अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तम्, तस्मात् प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्यप्रदेश-

मन्थस्य कन्दर्पस्य विविधविलासैः नानाविधव्यापारैः सङ्कटः सङ्कीर्णः पूर्णः, तथा रागः सुखानुशयिता सांसारिकसुखलिप्तेव प्राप्तेन आधिक्येन यत्र सः, अयं प्रपञ्चः संसारो वा क कुत्र । एवं विषसंसारं तपस्विन आसक्तिः कथङ्कारमपि न सम्भाव्यत इत्याशयः ।

इह विरूपयोः संयोजनया विषमः, अत एव च कश्चित्पस्वी ह्येवंविधसंसारं समासक्त इत्यवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुव्यतिरिक्तं कुशलाः समाचक्षते ।

सर्वमिति । दैवेन विधिना, किम् अनिर्वचनीयस्वरूपम्, सर्वमेव एतत्समस्तमेव अनुपपन्नं नितान्त-प्रतिकूलत्वादनुचितम् आरब्धं प्रारब्धम् इति स्वम् आलोक्य पश्यति सम्बन्धः । त्रपावशेन सन्देहवशेन च स्फुटं न वक्तव्यवधेयम् ।

अयत्नेनेति । अयत्नेनैव उपहासप्राप्तौ निजोद्योगमाचनेनैव खलु निश्चयेन ईश्वरो भगवान् जनम् उपहासास्पदतां परिहासस्थानतां नयति प्रापयति । इदं वक्ष्यमाणं पुण्डरीककर्म किं वल्कलानां तत्स्वगंधारणस्येत्यर्थः सदृशम् उचितम्, इति न जाने इत्यर्थः, कथमपि नोचितमित्याशयः । उताहो किं वा जटानां सटानां समुचितं योग्यम्, न कथमपि समुचितमित्याशयः । इत्यमग्रेऽपि । किं तपसो नियमविरोधस्य अनुरूपं सदृशम्, आहोस्वित् अथवा धर्मोपदेशस्य आदिष्टसुकृताज्जनस्य अङ्गं प्रयोजकमिदम् ।

अपूर्वमिति । इयम् अभिधीयमाना पुण्डरीकस्य कामक्षेष्टा, केवलम् अपूर्वा विडम्बना समस्ताभिनवा दैवद्वारा वज्रना । इदं वृत्तम् अवश्यं निश्चयेन कथनीयं प्रतिपादनीयम् । अपरो अवस्थाः सङ्गसाद् व्यतिरिक्तः, इत्यमग्रेऽपि, उपायः कारणं न दृश्यते नावलोक्यते । अन्या भवत्याः सम्मेलनाद् द्वितीया प्रतिक्रिया चिकित्सा नोपलभ्यते न ज्ञायते । अन्यत् शरणं रक्षकं नालोक्यते च दृश्यते । अन्या गतिः प्रतीकारोपायान्तरं नास्ति न विद्यते । अकथ्यमाने तस्मिन्प्रतिपाद्यमाने महान् बहुः अनर्थोपनिपातो विप्रेतुपस्थितः जायत उपपद्यते मित्रप्राणविनाशसम्भवदित्याशयः । प्राणपरित्यागेनाऽपि जीवितव्यावरोपणेनापि सुहृदसवः मित्रस्य प्राणाः रक्षणीयाः रक्ष्या इति अस्माद्धेतोः कथयामि प्रतिपादयामि ।

इह यद्यपि 'अन्या गतिर्नास्ति' इत्यत्र गतिशब्दस्योपायार्थकत्वमेव व्याख्यानं समुचितम्, तथापि 'अपर उपायो नास्ति' इत्यस्य पूर्वमभिहितत्वेनार्थगतपुनरुक्तताद्वयोः समापत्तिः, तथापि वक्तुर्विपादमग्रेण न दोषत्वमापाद्यति किन्तु गुणतामेवासादयतीति न शङ्काकलङ्कपङ्कावकाशः । तथा च दूषणे— "..... कथितं च पदं पुनः । विहितस्यानुवाक्ये विषादे विस्मये क्रुधि ॥" इति ।

अस्तीति । उपदर्शितकोपेन प्रकटितमन्युना मया भवत्याः तव समक्षम् प्रत्यक्षमेव ख पुण्डरीकः तथा निष्ठुरं रूक्षम् अभिहित उक्तः अस्तीति सम्बन्धः । आसीदिति तदर्थः । वर्तमानसामीप्ये लटा प्रयोगः । तथा तेन प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य त्यक्त्वा, उपजातमन्युः उत्पन्नक्रोधः उत्सृष्ट-

यह संसार ? देखो, विधाताने यह कैसा अनिर्वचनीय असङ्गत कार्य आरम्भ किया है ? स्वयं उपहासके योग्य किसी कार्यको न करने पर भी ईश्वर कैसे मनुष्यको उपहासास्पद बना देता है । मेरी सपशर्म नहीं आता है कि यह वल्कलधारणके पशुसक्त है या जटाधारणके योग्य है, किंवा तपस्याके अनुरूप है अथवा गुरुपदिष्ट धर्मोपार्जनका अङ्ग है । यह तो केवल अपूर्व विडम्बना हुई है । किन्तु मुझे तो इस वृत्तान्तको अवश्य कहना है, क्योंकि—इसका दूसरा कोई उपाय नहीं है, अन्य कोई प्रतीकार समझमें नहीं आता है, अन्य कोई रक्षक नहीं है, अन्य कोई उपाय नहीं है, जिसे नहीं कहता हूँ तो महाविपत्ति उपस्थित होती है । अपने प्राण-परित्याग करके भी मित्रके प्राणोंकी रक्षा करनी चाहिये—इसीलिय कहता हूँ । तुम्हारे सामने ही मैंने उससे क्रुपित होकर निष्ठुर वचन कहा था (उसे तुम जानती हो) इसके बाद उसे वहीं पर छोड़ कर और क्रोधके कारण पुण्यचयन भी करना छोड़

मगमम् । अपयातायाञ्च भवत्यां मुहूर्त्तमिव स्थित्वा एकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्ज्ञात्-
वितर्कः प्रतिनिवृत्त्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राश्वम्,
आसीञ्च मे मनस्येवम्—किन्तु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन् गतो भवेत्, गतायाञ्च
तस्यां लब्धचेतनो लज्जया न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्; आहोस्वित् कुपितः परित्यज्य
मां गतः, उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात् इत्येवं विकल्पयन् कञ्चि-
त्कालमितिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरवि-
न्तयम्—‘स कदाचिद्वैर्यस्खलनविलक्षः किञ्चिद्विग्रहमपि समाचरेत् । नहि किञ्चिन्न किंयते
हिया । तत्र युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्’ इत्यवधार्यन्वेष्टमादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथा

कुसुमावचयः अहं मन्युनैव त्यक्तपुष्पचयतः तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अन्यप्रदेशं तदितरवनभागम्
अगमम् अन्नजम् । भवत्यां त्वयि अपयातायां गतायां मुहूर्त्तमिव क्षणमिव स्थित्वा अवस्थाय, हृदानीं
साप्रतम्य एकाकी अद्वितीय अयं पुण्डरीकः किमाचरति किं विषयते इति सञ्ज्ञातवितर्कः उत्पन्नसन्देहः
प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य विटपान्तरितविग्रहः क्षाण्णच्छादितशरीरोऽहं तं प्रदेशं स्थानं व्यलोकयम् अपश्यम् ।

यावदिति । यावत् यावत्समर्थं तत्र तस्मिन् स्थाने तं पुण्डरीकं नाद्राचं न व्यलोकयम्, नैमममनसि
चित्ते एवं वच्यमाणम् आसीत् तावदासीदित्यर्थः । ‘मदनस्य कामस्य परायत्ता आतीयाधीना चित्तवृत्तिः
मनोव्यापारः यस्य स तथोक्तः पुण्डरीकः तां कन्यकामेव अनुसरन् अनुवन्नन् किं गतः प्रयातो भवेत्,
तस्यां कन्यकायां गतायां प्रयातायां सत्यां च, लब्धचेतनः प्राप्तचेतन्यः लज्जया त्रपया मेमम दर्शनपथम्
आलोकनमार्गम् उपगन्तुं प्राप्तुं न शक्नोति न समर्थो भवति; आहोस्वित् अथवा कुपितो मम भस्मिनेन
क्रुद्धः सन् मां सखायं परित्यज्य विहाय गतः प्रश्रियतः, उत अथवा मामेव अन्वेषमाणः वीक्षमाणः इतः
अस्मात् अन्यम् अथर्षं प्रदेशं स्थानं समाश्रितः अवलम्बितः स्यात् भवेत्’ इत्येवं विकल्पयन् नानाप्रकारां
कल्पनां विदधत् कञ्चित्कालं कञ्चित्समयम् अतिष्ठस्थितवान् ।

तेनेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनमारभ्य अनभ्यस्तेन अपरिचितेन क्षणमपि क्षणकालमपि तस्य
पुण्डरीकस्य तेन अदर्शनेन अनवलोकनेन दूयमानः सन्तप्यमानः पुनर्भूयः अहम् अचिन्तयं चिन्तितवान्—
‘स पुण्डरीकः, धैर्यस्य धृतेः स्खलनेन विलोपेन विलक्षो लज्जितः सन्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये किञ्चित्
अनिष्टमपि उद्वन्धनादिकमवाञ्छितममङ्गलमपि समाचरेत् व्यवहरेत् । ननु तथाविधो मनस्वी कथमवा-
ञ्छितं व्यवहरेदित्यत आह—नहीति । हिया लज्जया न क्रियते विधीयते एवं किञ्चित् किमपि नहि विद्यत
इत्यर्थः, अपि तु सर्वं विधीयत प्वेत्यभिप्रायः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरयासः ।

तत्तस्मात् कारणात् एकाकिनम् अद्वितीयं कर्तुं विधातुं न युक्तमुचितम् इत्यवधार्य एवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण निश्चित्य अन्येष्टं मार्गयितुम् आदर्शम् उद्योगम् अकरवं वदधम् ।

अन्वेष्टि । अन्वेषमाणो मृग्यमाणश्चाहं यथा यथा तं पुण्डरीकं नापश्यं न व्यलोकयं तथा तथा
मै उस स्थानसे दूसरे स्थानमें चला गया । तुम्हारे नले आनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहर कर मेरे मनमें इसप्रकार
सन्देह उत्पन्न हुआ कि—‘इस समय पुण्डरीक अकेल क्या करता होगा?’ यह जाननेके अभिप्रायसे मैं फिर लौट
कर एक वृक्षके अन्तरालमें छिप कर उस स्थानकी ओर दृष्टिपात करने लगा । किन्तु जिस समय उस स्थानमें मैंने
उसकी नहीं देखा, उस समय मुझे इसप्रकार मनमें होने लगा कि—‘सम्भवतः, अत्यन्त कामाधीन—चित्त होकर वह
कहीं उस कन्याके पीछे पीछे तो नहीं गया होगा ? अथवा उस कन्याके अपने घर चले जानेके बाद चेतना आनेसे
लज्जाके कारण मेरे सामने उपस्थित होनेमें समर्थ नहीं हो सकता है, या कुपित होकर मुझे खोखल कर चला तो नहीं
गया होगा, किंवा मुझे ही अन्वेषण करता करता इस स्थानसे किसी दूसरे स्थानमें तो नहीं चला गया होगा’ इस
प्रकार मन ही मन नानाविध कथना करता करता मैं उस स्थानमें ही थोड़ी देर खड़ा रहा । जन्मकालसे ही एक
क्षण भी उसके साथ वियोग नहीं होनेका अभ्यास था, इसलिये तत्काल उसे न देखनेसे सन्नद्ध होकर मैं फिरसे
चिन्ता करने लगा—‘कहीं धैर्य—स्खलनसे लज्जित हो वह कुछ अनिष्ट आचरण भी न कर डाले । क्योंकि—लज्जाके
कारण मनुष्य चाहे जो कुछ भी कर डालता है, इसलिये इसे अकेला रखना उचित नहीं है’ इसप्रकार मैं मन ही मन
स्थिर कर उसे अन्वेषण करनेके लिए चेष्टा करने लगा । ज्यों ज्यों अन्वेषण करने पर भी वह देखनेमें नहीं आया

१. लज्जमानः । २. जन्मतः । ३. न हि यत्र ।

यथा नापश्यं तम्, तथा तथा सुहृत्स्नेहकारेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तत्कलता-
गहनानि, चन्दनवीथिकाः, लतामण्डपान्, सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्त-
दृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन् सरः समीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृत-
मय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्,
उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिनोर्त्कीर्णमिव स्तम्भितमिनोपरतमिव प्रसुप्तमिव योग-
समाधिस्थमिव, निश्चलमपि स्ववृत्ताञ्जलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाविधितम्, सानुरागमपि

सुहृत्स्नेहकारेण मित्रप्रीतिद्वैग्येन मनसा चित्तेन तत्तदशोभनम् उद्वन्धनादिकममङ्गलम् आशङ्कमानः
सन्दिग्धमानः तत्कलतानां वृचवल्लीनां गहनानि वनानि, चन्दनवीथिकाः चन्दनवृक्षपङ्क्तिः लतामण्डपान्
सरसः सरोवरस्य कूलानि तीराणि च निपुणम् एकतानं यथा स्यात्तथा वीक्षमाणो विलोक्यमानः इतस्ततः
समन्तात् दत्तदृष्टिः दत्तावलोकनोऽहं सुचिरं बहुसमयं व्यचरम् अग्रमम् ।

अथैति । अथ अनन्तरं सरः समीपवर्तिनि सरोवरनिकटस्थायिनि निरन्तरतया कुसुमैः सान्द्रतया
कारणेन कुसुममये प्रसूने रचिते इव, मधुकर्नैर्निरन्तरतया मधुकरमय इव अमरमय इव, परभृतैर्निरन्तर-
तया परभृतमय इव कोकिलै रचित इव, तथा मयूरैर्निरन्तरतया मयूरमय इव कलापिमय इव, अति-
मनोहरे नितान्तरमणीये वसन्तस्य मधुसमयस्य जन्मभूमिभूते उत्पत्तिस्थानस्वरूपे एकस्मिन् लतागहने
लतामयविधिने कृतावस्थानं विहितावस्थितिं तमहमद्वाचमिच्छुत्तरेण सम्बन्धः ।

इह प्रकृतविषये मयदप्रत्ययविधानात् 'कुसुममय इव' इत्यादिचित्तसृणामेव क्रियोपेक्षाणां परस्परं
नैरेपेक्षेण संसृष्टिः ।

उत्सृष्टिः । उत्सृष्टाः त्वदधीनत्वात् परित्यक्ताः सकलाः समस्ता व्यापारा अङ्गप्रत्यङ्गचेष्टादयो येन
तस्य भावस्तथा कारणेन, लिखितं चित्रितमिव, उत्कीर्णं प्रस्तरादिकं निश्चित्य रचितमिव, स्तम्भितमिव
केनचित् जडीकृतमिव, उपरतमिव स्तम्भितमिव, प्रसूतं ज्ञायितमिव, तथा योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः
समाधिः अन्तिमाङ्गं केवलमर्थनिर्भासरूपं तत्र तिष्ठतीति तमिव ।

इहापि 'लिखितमिव' इत्यादिभ्य 'योगसमाधिस्थमिव' इत्यन्तं षण्णामेव क्रियोपेक्षाणां मिथो
नैरेपेक्षेण संसृष्टिः ।

निश्चलमिति । निश्चलं स्थिरमपि स्ववृत्तात् निजकर्तव्यात् चलितमिति विरोधः, प्रभ्रष्टमिति तत्प-
रिहारः । एकाकिनमसहायमपि मन्मथेन कन्दर्पेण सहायकेन अधिष्ठितमाश्रितमिति विरोधः, मन्मथस्य
केवलं मनोवृत्तित्वात्परिहारः । अनुरागेण रक्षिता सह विद्यत इति सानुरागस्तमपि पाण्डुतां श्वेतताम्
आवहन्तम् आदधानमिति विरोधः, सानुरागं प्रियतमायामासक्तमपीति तत्परिहारः । शून्यान्तःकरणमपि

त्यौ त्यौ सुहृत्स्नेहसे मेरा मन बिछल हो गया, और उसके विषयमें नानाविध अमङ्गलकी आशङ्का होने लगी ।
शृङ्गों और लताओंकी कुञ्जमें, चन्दनवृक्षकी पङ्क्तियोंमें, लतामण्डपों और सरोवरके तीर पर देखते देखते, पुङ्गव-
पङ्कलसे इतस्ततः भलीभाँति दृष्टिपात करता करता मैंने बहुत समय तक विचरन किया ।

उसके बाद सरोवरके निकटवर्ती एक अत्यन्त मनोहर—वसन्त-कालकी जन्मभूमिके समान लताकुञ्ज
(लतामय वन) के मध्य में, जो सवन पुष्प होनेके कारण उसलतामय वनके पुष्पनिर्मितके समान, सवन अमरोंके
कारण अमरनिर्मितके समान, असंख्य कोकिलोंके रहनेके कारण कोकिल-निर्मितके समान एवं बहुत मयूरोंके
रहनेके कारण मयूरनिर्मितके समान प्रतीत होता था, मैंने उसे बैठे देखा । अङ्गप्रत्यङ्गके स्पन्दनादि समस्त
व्यापारोंकी भी परिस्थाग कर दिया था, इसलिए वह विचित्रके समान, क्षोदितके समान, स्तम्भित (स्तब्ध) के
समान, सरे हुएके समान, निश्चितके समान एवं योग-समाधिस्थितके समान हो, ऐसा दीखता था । निश्चल होनेपर
भी वह अपने कर्तव्यसे चलायमान (परिभ्रष्ट) हो गया था, सहायशून्य होने पर भी कामदेव उसके साथ लगा

पाण्डुतामाबहन्तम्, शून्यान्तः करणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदन-
वेदनातिशयम्, शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयादिवादत्त-
दर्शनेन कुसुमायुधेन सन्ताप्यमानम्, अतिनिष्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तः-
प्रविष्टैरिवासहसन्तापसन्त्रासप्रलीनैरिव मनःशोभप्रकुपितैरिव उन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यी-
कृतशरीरम्, निष्पन्दनिमीलितेनान्तर्ज्वलन्मदनदहनधूमाकुलितभ्यन्तरेणैव पद्मान्तरैः विवर-
वान्तानेकधारमनवरतीक्ष्णयुगलेन बाष्पजलदुर्द्दिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमधरप्रभा-

हृदयनिवासिदयितं मनोनिवासिविज्ञमिति विरोधः, हृदये दधितानिवासस्य सत्ये तस्य शून्यत्वस्य विरु-
द्धत्वादित्यभिप्रायः, शून्यं विषयान्तरविचारवर्जितम् अन्तःकरणं हृदयं यस्य तमिति तत्परिहारः । तूष्णीं
शीलमस्येति तूष्णीकं स मौनालम्बनमपि कथितो निरूपितो मदनवेदनायाः कामपीडना अतिशय
आधिश्यं येनेति मौनकथनयोरैकत्रसम्भवाभावाद्विरोधः, कथितः शरीरस्तम्भादिना बोधित इति तत्परि-
हारः । शिलातले प्रस्तरतले उपविष्टमासीनमपि मरणे व्यवस्थितं विशेषेणावस्थितमित्येकस्य युगपदधि-
ष्ठानद्वयवृत्तित्वे विरोधः, व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येकविशेषण एव विरोधाभासः ।
शापेति । शापप्रदानस्य अभिसम्पत्तदानस्य भयाघासादिव अदत्तदर्शनेन अदृश्यशरीरेणेत्यर्थः,
कुसुमायुधेन मन्नेन सन्तप्यमानं पीड्यमानम् । इह हेतुमेवा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिष्क्रियतया हृदयनिवासिनीं मनःस्थायिनीं प्रियां दधितान्
द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अन्तःप्रविष्टैरिव अन्तर्गतैरिव, असह्यसन्तापात् असोद्वेगसंज्ञरात् यः सन्त्रासो
भयं तेन प्रलीनः लुब्धयितैरिव, तथा मनसो हृदयस्य कोभेन सखलनेन असन्मार्गप्रापणेनेत्यर्थः प्रकु-
पितैः क्रुद्धैरिव, स्वेषां बहुकालादेव नितान्तशिष्टवादिस्थाण्यः, अत एव उन्मुच्य निजनिजस्थानं परि-
त्याज्य गतैः प्रस्थितैः इन्द्रियैः करचरणादिभिः शून्यीकृतं परित्यक्तं शरीरं वयुर्यस्य तमिव विद्यमानम्,
अन्यथैवंविधा निष्क्रियता न स्यादित्याशयः ।

इह 'अन्तःप्रविष्टैरिव' इत्याद्यवस्थितो वाच्याः क्रियोत्प्रेक्षा, 'शून्यीकृतम्' इत्यत्र च शरीरशून्यी-
करणोत्प्रेक्षादिवादिप्रयोगासत्त्वाच्च प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, इत्याधामङ्गाक्षिभावसङ्करः ।

निष्पन्देति । निष्पन्दं निष्क्रियं च तत् निमीलितं मुद्रितञ्चेति तेन तादृशेन, अत एव अन्तरभ्यन्तरे
उच्यते । सन्दीप्तस्य मदनदहनस्य कामाग्रेः धूसैः आकुलितं व्यासम् अभ्यन्तरम् अन्तर्यस्य तेनेव विधा-
मानेन, अन्तर्धूमव्याप्तौ लोचनमुद्गस्य प्राकृतिकत्वादित्याशयः ईक्षणयुगलेन लोचनद्वयेन करणेन,
पद्मान्तरविवरैर्यः चक्षुर्लममभ्यागोभ्यो वान्ता उद्धीर्णा अनेका विविधा धाराः प्रवाहा यस्य तत्,
बाष्पजलदुर्द्दिनम् अशुसखिलवृष्टिम् उत्सृजन्तं वर्षन्तम् ।

इह 'मदन एव दहनः' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्ये-
तेषामङ्गाक्षिभावसङ्करः ।

आलोहिनीति । हृदयं मानसं प्रदहतः प्रज्वलतः अनङ्गाग्रेः मदनचालस्य ऊर्ध्वसंसर्पिणीम् उपरि-

था (कामार्थं या), रक्तवर्णं होने पर भी पाण्डुवर्णं धारण किया था (तुम्हारे प्रति असुरक्त हुआ था, एवं तुम्हारे
हो विरहसे पाण्डुवर्णं धारण किया था), उसका अन्तःकरण शून्य होने पर भी हृदयमें कोई प्रियजन वास करता
था (अन्तःकरणमें अन्य विषयको चिन्ता नहीं थी, केवल तुम्हारी ही चिन्ता रहती थी), मौनावलम्बन करते रहने
पर भी अत्यधिक कामवेदना प्रकट करता था (नानाविध भङ्गीद्वारा कामवेदना सूचित करता था, प्रस्तरखण्डके
ऊपर बैठे रहने पर भी वह शूलकी शरणमें था (निश्चय कर लिया था) । शापप्रदानके भयसे ही मानो अदृष्ट रह
कर कामदेव उसको सन्तप्त करता था, अत्यन्त निश्चल होनेके कारण उसकी इन्द्रियाँ मानो हृदयनिवासिनी
प्रियाको देखनेके लिए अन्दर प्रवेश कर गई हों, असह्य सन्तापके भयसे ही मानो छिप गई हों अथवा मनका
असत्यभयमें जानेके कारण कोपित होकर अपने अपने स्थानका परित्याग कर गई हों इस प्रकार उसका शरीर
मानो इन्द्रियोंसे शून्य दीखता था । निश्चल और मुद्रित (भिन्न हुए)—अन्तःप्रज्वलित कामाग्रेके धूमसे
अभ्यन्तरमें मानो व्याकुल हुए—उसके नेत्रोंमेंसे नयनलोमके अन्तराल (वरीनीके बीच) में हीं होकर असंख्य

मनङ्गानेः प्रदहतो हृदयम्^१ ऊर्ध्वसंसर्पिणीं शिखाभिवादाय निष्पतद्भिरुच्छुसैस्तरलीकृतस-
न्नलताकुसुमकेशरम्, वामकपोलशयनीकृत-करतलतया समुत्सर्पद्भिरमल्लैर्नखांशुभिर्भिमली-
कृतमच्छाच्छच्चन्दनरसरचित-ललाटिकमिव ललाटदेशमुद्गहन्तम्, अचिरापनीत-पारि-
जात-कुसुम-गञ्जरी-कर्णपूरतयां सशेषं परिमलामोद-लोभोपसर्पिणा कलविरुक्तच्छलेन मदन-
सम्मोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपङ्खमिव श्रवणदेशं दधान-
म्, उत्कण्ठा-ज्वर-रोमाञ्जल्याजेन प्रतिरोमकूप-निपतितानां मदनशराणां कुसुमशर-शल्क्य-

शामिनीं शिखां ज्वालामिव, आलोहिनीम् आरक्ताम् अधरप्रभाम् ओष्ठशोभां आदाय गृहीत्वा निष्प-
तद्भिर्निःसरतिः उच्छ्वासैर्निश्वासेः करणेः, तरलीकृता आन्दोलिता आसन्नलतानां समीपवल्लीनां कुसुम-
केशराः पुष्पकिञ्जल्का येन तम् ।

इह ‘अनङ्गज्ञो’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, ‘शिखामिव’ इत्यत्र श्रौत्युपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभाव-
सङ्कारः । केचित्तु—‘शिखामिव’ इत्यत्र जात्युपमेयमिति वदन्ति । ‘आलोहिनीम्’ इत्यत्र ‘वणादेन्दुताताचो-
पधात’ इत्यनेन ङीष् तत्सन्धियोगेन तस्य नकारादेशश्च ज्ञेयः ।

वामेति । वामकपोलस्य सव्यगण्डस्य शयनीकृतं तत्परीकृतम् आश्रयीकृतमित्यर्थः करतलं वाम-
पाणितलं येन तस्य भावस्तथा कारणेन, विस्तारितवामकरतले वामकपोलस्थापनेन वामकरनखरसीनां
भाले सन्नगरादित्यर्थः, समुत्सर्पद्भिर्भाले समुद्गच्छद्भिः नखांशुभिः पुनर्भवरश्मिभिः, विमलीकृतं धवली-
कृतम्, अत एव अच्छाच्छेन अत्यन्तविशदेन चन्दनरसेन मलयजद्रवेण रचिता भिमिता ललाटिका
तिलकविशेषो यस्मिन् तमिव विद्यमानं ललाटदेशं भालप्रदेशम् अद्गहन्तं धारयन्तम् । इह तिलकविशेष-
निर्माणोत्प्रेक्षणाश्रित्योपमेया । ‘पत्रपाश्या ललाटिका’ इत्यमरः ।

अचिरंति । अचिरं सद्यः अपनीतः महाश्वेतायै समर्पणाय अपसारितः पारिजातकुसुममञ्जरीरूपः
मन्दारपुष्पवल्लीरूपः कर्णपूरः श्रवणभूषणं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, सशेषः तत्कालेऽप्यवशिष्टो
यः परिमलः सोऽयं तस्य य आमोदः तदनुभवजप्रहर्षः तस्य लोभेन लिप्तया उपसर्पिणा निकटस्थाविना,
कलविरुक्तच्छलेन स्वीयमधुरात्यक्तशब्दव्याजेन, मदनस्य कामस्य सम्मोहनमन्त्रं वशीकरणमन्त्रं जपता
जापं विदधतेव विद्यमानेन, मधुकरकुलेन अमरसमूहेन करणेन, सनीलोत्पलमिव सेन्दुवरमिव, सतमाल-
पङ्खमिव सतापिच्छकिसलयमिव विद्यमानम्, अमरगणस्य नीलोत्पलतमालपङ्खमसदृशतयाऽवगम्यमा-
नत्वादित्याशयः । श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं दधानं धारयन्तम् ।

इह ‘कलविरुक्तच्छलेन मदनसम्मोहनमन्त्रमिव’ इत्यत्र सापह्नुवा क्रियोपेक्षा, ‘सनीलोत्पलमिव’
‘सतमालपङ्खममिव’ इत्युभयत्र च गुणोपेक्षेत्येतासां मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

उत्कण्ठेति । उत्कण्ठया मदनौत्सुक्येन यो ज्वरः अन्तर्दाहः तेन ये रोमाञ्जाः पुलकाः तेषां व्याजेन
कपटेन, अङ्गलम् शरीरसंस्पर्शम्, प्रतिरोमकूपनिपतितानां प्रत्येकरोमकूपलम्भानां मदनशराणां काम-
बाणानां मध्ये ये कुसुमशराः प्रसूनलक्षणा बाणाः तेषां शयशकलनिकरम् अग्रखण्डजालम्, विभ्रणं
दधानमिव, रोमाञ्जो नास्ति, मध्ये प्रतिरोमकूपं निपतितस्ते बाणा निर्गताः किन्तु निमग्नः अग्रखण्डस्तु
रोमकूपेषु लभ्य इत्यभिप्रायः ।

धाराओंसे अविश्रान्त अञ्ज-जलीकी वर्षा हो रही थी, हृदयको दग्ध करती मदनशक्ति को ऊर्ध्वगामिनी ज्वालाके समान
आरक्तवर्ण अशरीरी कान्तिको लेकर बाहर निकलते उच्छ्वासाँसे समीपवर्ती लताओंके पुष्प-केशर कम्पित हो
रहे थे; बाएँ हाथके ऊपर बायाँ कपोल रखने के कारण ऊर्ध्वगामिनी निर्मल नख-किरणोंसे निर्मल ललाटदेश मानो
अतिस्वच्छ चन्दन-रसके तिलकसे शोभित था; थोड़ी ही देर पहले कानमेंसे पारिजात-पुष्पको मजरी हृदये जानिसे
उतकी वचो हुई सुगन्धिके लोभसे आकृष्ट हुए अमरगण उपस्थित होकर अस्पष्ट मधुरध्वनिके व्याजसे मानो काम-
देवका सम्मोहन मन्त्र जप करतें थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो उसने कानमें नील-कमल अथवा तमाल-
पङ्ख धारण किया हो; उत्कण्ठाके सन्तापमें हुए रोमाञ्चके व्याजसे मानो प्रत्येक रोमकूपमें निपतित कामदेवके

१. हृदयात् । २. कुसुमकर्णपूरतया । ३. अशेष* । ४. कुसुमशरकेशरशल्क्य* ।

शकल-निकरमिवाङ्गलङ्गनं विभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरित-किरणनिकरां करतल-स्पर्श-सुख-कण्टकितामिव-मुक्तावलीमविनयपताकासुरसि धारयन्तम्, मदनवशीकरणचूर्णेनैव कुसुम-रेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासन्नैरनिलचलितैः अशोकपङ्खवैः स्पृश्यमानम्, सुरनाभिपेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तवकमधुशीकरैर्वनश्रियाभिषिक्त्यमानम्, अलिनिवह-निपीयमान-परिमलैरुपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तपशरशाल्यकैरिव स धूमैः कुसुम-

इहापि सापहृता क्रियोत्प्रेक्षा । ननु कामदेवस्य पुष्पवाणेनैव प्रसिद्धिः, तदतिरिक्तशराणांमश्रुतत्वात् ; तथा च सति 'मदनशराणाम्' इत्यत्र शरपदेन प्रसिद्धकुसुमशराणामेव ग्रहणोपपत्तौ पुनः 'कुसुमशरे'त्यस्योपादानेनाधिकपदत्वदोषप्रसक्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तद्धारणाय तत्पदपरित्यागस्यैवोचित्यादिति सुधीभिराकलयीयम् ।

दक्षिणेति । किञ्चेति चार्थः । दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उरसि वक्षसि, स्फुरितः प्रदीप्तः किरणनिकरः रश्मिसमूहो यस्याः ताम्, अत एव करतलस्य पाणितलस्य स्पर्शेन संयोगेन यत् सुखम् आनन्दः तेन कण्टकितं सज्जातपुलकामिव विद्यमानाश्च, रश्मिसमूहस्य रोमाञ्चवद्वगतेरित्याशयः, तथा अविनयस्य मदनवेशरूपदुर्व्यवहारस्य पताकां वैजयन्तीमिव विद्यमानां मुक्तावलीं भवदीयं हारं धारयन्तं दधानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा 'करतलस्पर्श सुखकण्टकितामिव' इत्यत्र वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, 'अविनयपताकाय' इत्यत्र प्रतीयमाना जात्युत्प्रेक्षेत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनेति । तरुभिः वृक्षैः कर्तृभिः, मदनस्य कामदेवस्य वशीकरणचूर्णेनैव लोकसंमोहनकारकचूर्णेनैव कुसुमरेणुना पुष्पधूलिना करणेन आहन्यमानं शरीरोपरि निक्षेपात्ताड्यमानमिव ।

इह 'वशीकरणचूर्णेनैव' इत्यत्र वाच्या जात्युत्प्रेक्षा, 'आहन्यमानम्' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आनेति । आलस्यैः समीपस्थायिभिः, अनिलचलितैः पवनान्दोलितैः आत्मरागं स्वकीयलौहिर्यमेव रागमनुरागं संक्रामयद्भिः पुण्डरीके सज्जारयद्भिरिव विद्यमानैः अशोकपङ्खवैः वज्रलकिसलयैः स्पृश्यमानं सङ्ख्यमानम् ।

इह लौहिर्यरागयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेषेणाभेदोपादृतिशयोक्तिः, 'संक्रामयद्भिरिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सुरतेति । वनश्रिया अरण्यलक्षया कर्ष्या सुरनाभिपेकसलिलैरिव सम्भोगराज्याभिपेकजलैरिव, अभिनवा नूतना ये पुष्पस्तवकाः प्रसूनगुच्छाः तेषां मधुशीकरैः मकरन्दकणैः कर्णैः, अभिषिक्त्यमानम् अभिषेकविचयीक्रियमाणमिव ।

इहाद्या वाच्या जात्युत्प्रेक्षा, अन्या तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अलिनिवहेति । कुसुमशरेण पुष्पवाणेन कामेनेत्यर्थः कर्त्रा, सधूमैः अग्निसंयुतत्वादधूमयुत कुड्मलोपरिस्थमधुकरसादृश्यावगमायैतद्विशेषणम्, तप्तशरजलस्यैव अग्निसमेतस्वीयवाणाग्नेरिव विद्यमानैः, चम्पककोरकपीतस्वसादृश्यावगमाय तत्प्रेतिपदम्, अलिनिवहेन मधुकरगणेन निपीयमानाः सवहुमानम-सूत्र्यमानाः परिमलाः सौरभाणि येषां नैः, पुण्डरीकस्यैवोपरि पतद्भिः निपतद्भिः चम्पककुड्मलैः हेम-

कुसुम-वाणोका उद्यभाग (नोक) वह अङ्ग पर धारण कर रहा था; उसने दक्षिण हाथसे छाती पर मुक्तावलीको रख लिया था, चतुर्दिक् उसकी किरणों फैल जानेसे प्रतीत होता था कि मानो कर-तल-स्पर्शके सुखसे वह रोमाञ्चित हो गई हो, एवं अन्याय आचरणकी पताका के समान देखनेमें आ रही हो; श्वसमूह, कामदेवके वशीकरण चूर्णके समान अपने पुष्प-रेणु द्वारा मानो उस पर आघात करते थे; समीपवर्ती वायुकम्पित अशोक-पङ्खव मानो (उसके शरीर पर) अपना राग सज्जारित करते करते वही उसका स्पर्श करते थे; वनलक्ष्मी रतिराज्यमें अभिषेक करनेके जलके समान अभिनव पुष्पके गुच्छोंके मधुकणसे मानो उसको अभिषिक्त करती (खान करती) थी । सौरभके लोभसे भ्रमरगण जिस पर बैठे थे ऐसी चम्पा-कुड्म की कलियों उसके शरीर पर पड़ती थीं, जिनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानो कामदेव तप्त की हुई धूम संयुक्त अग्निमय अपने बाणों की नोकों में उसे पड़ा ।

१. स्फुरितनखकिरणनिकरम् । २...वलितैः । ३. तप्तशल्यरैरिव ।

शरेण ताडयमानम्, अतिबहुल-वनामोद-भक्त-मधुकर-निकर-भङ्गार-निरन्वनेः^१ हुङ्कारैरिव दक्षिणानिलेन निर्भर्यमानम्, मदकल-कोकिल-कुल-कोलाहलैर्वसन्त-जय-शब्द-कलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुरतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव क्रशिमानमागतम्^२, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव, अपरिचितमिव, जन्मान्तरमिवोपगतम्^३, रूपान्तरेणैव परिणतम्, आधिष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव विलासमयमिव मदनमयमिव, परायत्तचित्तवृत्तिम्, परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्थं, अनभिज्ञेय-

पुष्पकमुकुलः ताडयमानमिव आहन्यमानमिव । उक्तालङ्कारः ।

अतिबह्वेति । दक्षिणानिलेन मलयमारुतेन कर्त्रा, हुङ्कारैरिव भर्त्सनबोधकस्वीय हुंशब्दैरिव, अतिबहुलेन अत्यधिकेन वनामोदेन काननसौरभेण मत्तस्य मद्विह्वलितस्य मधुकरनिकरस्य अमरसमूहस्य झङ्कारनिरन्वनेः झङ्कारलक्षणशब्दः करणैः, निर्भर्यमानमिव तिरस्कारपूर्वकं भाष्यमाणमिव ।

इह हुङ्काराणां शब्दत्वेन गुणत्यादाया वाच्या गुणोत्प्रेक्षा द्वितीया तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षु-भयोर्झाङ्गिभावसङ्करः ।

मदकलेति । मधुमासेन चैत्रमासेन कर्त्रा, वसन्तस्य समयस्य जयशब्दकलकलैरिव मदकलस्य मदमत्तस्य कोकिलकुलस्य परशुद्वगणस्य कोलाहलेः कलकलैः करणैः, आकुलीक्रियमाणम् अधीरीक्रियमाणम् । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रभातेति । प्रभातचन्द्रः प्रातःकालीनशशी तमिव पाण्डुरतया परिगृहीतं शरीरे अवलम्बितम् । निदाघे ग्रीष्मसमये यो गङ्गायाः प्रवाहः तमिव, क्रशिमानं क्लृप्तस्वम् आगतं प्राप्तम् । अन्तर्गतः अभ्यन्तरे प्राप्तः अनलोऽग्निः मदनानलश्च यस्य तस्य, चन्दनविटपमिव मलयजशाखामिव म्लायन्तं म्लानतां व्रजन्तम् । इह प्रतिविशेषण एव पूर्णोपमा ।

अन्यमिति । अन्यमिव पूर्वस्माद्विज्ञमिव, अदृष्टपूर्वमिव अनवलोकितपूर्वमिव, अपरिचितमिव अस्मत्तुतमिव, जन्मान्तरं भवान्तरम् उपगतमिव प्राप्तमिव, तथा रूपान्तरेण परिणतमिव ।

इहाद्यास्तित्वो जात्युत्प्रेक्षा । अन्ययोस्तु प्रत्येकं क्रियोत्प्रेक्षा ।

आधिष्टमिति । आधिष्टं ङाकिनीप्रभृतिभिरभिभूतमिव, महाभूतैर्वेतालेः अधिष्ठितम् आश्रितमिव, ग्रहैः पतनप्रभृतिभिर्दुष्टग्रहैः गृहीतं धृतमिव । उन्मत्तम् उन्मादरोगविकारयुक्तमिव । छलितं केनचित् वञ्चितमिव । अन्धं गताक्षमिव, बधिरं श्रवणेन्द्रियरहितमिव, मूकम् अस्पष्टवाचमिव, विलासमयं विभ्रमव्याप्तमिव, तथा मदनमयम् अनङ्गव्याप्तमिव ।

इह 'उन्मत्तमिव' इत्यत्र 'अन्धमिव' इत्यादिषु त्रिषु च प्रत्येकं गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, अशिष्टेषु प्रत्येकं क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

परेति । परस्य जनस्य महाद्येताया इत्यर्थः आयत्ता अधीना चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यस्य तस्य,

कर्ता था, दक्षिण वायु अपने हुङ्कारके समान वनमेंसे निकलते प्रचुर सौरभसे मत्त हुए मधुकरोंकी गुञ्जारसे मानो भर्त्सना करते (फटकारते) थे; वसन्तकालके जयध्वनिके कोलाहलके समान, मदमत्त कोकिलगणके कोलाहलसे चैत्रमास, उसको विह्वल कर रहा था; उस समय वह प्रभात-कालीन चन्द्ररेखाके समान पाण्डुवर्ण (फोका) रीखता था; ग्रीष्म-कालीन गङ्गा-प्रवाहके समान वह क्रुश हो गया था; अन्तःप्रविष्ट अग्निसे युक्त चन्दनवृक्षकी शाखाके समान म्लान हो (कुम्हला) गया था; उसे देखने पर दूसरेके समान, पहले जिसे कभी नहीं देखा है ऐंसे न्यक्तिके समान एवं अपरिचितके समान प्रतीत होना था, और वह मानो प्राप्त किया था, रूपान्तरमें परिणत हुआ था, ङाकिनी आदि उसके भन्दर प्रवेश कर गई थी, महाभूतोंसे अधिष्ठित हो गया था, पतन/प्रभृति किन्हीं दुष्ट ग्रहोंसे ग्रसित हो गया था, और वह उस समय उन्मत्तके समान, प्रतारितके समान, अन्धके समान, बधिरके समान, मूकके समान एवं विलासितामय और काममयके समान प्रतीत हो रहा था; उसकी चित्तवृत्ति पराधीन हो गई थी, एवं

१. निरन्वनेः ।

२. क्रशिमागतम् ।

३. उपनतम् ।

४. मदनविशस्य ।

पूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्गीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदये-
नाचिन्तयम्-‘एवं नामायमतिदुर्विषहवेगः मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरम्
अप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थं भवेदेवंविधो ज्ञानराशिः । अहोवत महश्चित्रम्,
तथा नामायमाशेषाद्वीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषाञ्च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीय-
चरित आसीत् । अद्य तु इतर इव परिभूय ज्ञानम्, अवगणय्य तपःप्रभावम्, उन्मूल्य
गाम्भीर्यम्, मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलित’मिति ।

उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्य अंसदेशावसक्तपाणिः तमनु-

मन्मथावेशस्य मद्भावेनास्य परां कोटिम् अन्तिमामवस्थाम् अखिरूढम् आरूढम्, अनभिज्ञेय इदन्तया
अभिवोदुमशक्यः पूर्वाकार आद्याकृतियस्य तम्, तं पुण्डरीकम् अहम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

अपगतिति । अपगतनिमेषेण निर्निमेषेण चक्षुषा नेत्रेण, सा तथोक्ता प्रतिपादितरूपा अवस्था यस्य
तम्, चिरं बहुकालम् उद्गीक्ष्य विलोक्य समुपजातः समुत्पन्नो विषादः खेदो यस्य सः वेपमानेन त्रासात्
कम्पमानेन हृदयेन चैतसा अचिन्तयम् चिन्तामकरवम्-‘एवं नाम इत्थस्मृतः, अतिदुर्विषहो नितान्त-
दुःसहो वेगो यस्य तादृशः अयं मकरकेतुः कामः, येन कारणेन अनेन मकरकेतुना, क्षणेनैव क्षणकालेनैव
अयं पुण्डरीकः ईदृशम् एवंविषम् अवस्थान्तरं दशान्तरम् उपनीतः प्रापितः ।

उक्तविषयस्य असम्भवं दर्शयति—कथमिति । एवंविधः एतादृशः ज्ञानराशिः ज्ञानसमूहः एकपदे
सहसा एवम् अनेन प्रकारेण कथं व्यर्थं भवेत् निरर्थकी भवेत् । इह सम्भावनायां लिङ् । अहोवतेत्येकमेव
पदं विरम्यविषादसूचकमव्ययम् । सहच्चिन्नं महदाश्चर्यम् । तथा नाम तेन प्रकारेण, अयं पुण्डरीकः आशं-
शवात् आवास्यात् धीरप्रकृतिः स्थिरस्वभावः, अस्खलितवृत्तिः सन्मार्गादपरिभ्रष्टचरित्रः, मम कपित्थलस्य
अन्येषां मुनिकुमारकाणां तपस्विबालकानां स्पृहणीयचरितम् अभिलषणीयचरित्रम् आसीत् अभूत् ।

अवेति । तु किन्तु, अद्य मन्मथेन कामेन ज्ञानं बोधं परिभूय विजित्य विलोप्येत्यर्थः, तपःप्रभावं
तपोमाहात्म्यम् अवगणय्य अवन्याय, तथा गाम्भीर्यम् अनन्यथाविधेयप्रकृतिम् उन्मूल्य उच्छेद्य, इतरः
साधारणलोक इव जडीकृतः मूढतां नीतः, येन हि सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्खलितं सन्मार्गादपरिभ्रष्ट
यौवनं तारुण्यं संसारे दुर्लभं दुष्प्राप्य, सुतरां मन्मथेनैवं विधातुं शक्यत इत्याशयः । इतिप्रसूय ‘अचि-
न्तयम्’ इत्यनेन पूर्वेण सम्बन्धः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

उपेति । अपि चेति चार्थः । उपसृत्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव पूर्वनिर्दिष्ट एव शिलातलैकपार्श्वे प्रस्तर-
तलभागे समुपविश्य समवस्थाय अंसदेशे पुण्डरीकस्य स्कन्धभागे अवसक्तः संलग्नः पाणिः करो यस्य स

वद् कामवेशकी चरम सीमा पर पहुँच गया था और उसकी पहलेकी आकृति थोड़ी सी पड़चानमें नहीं आती थी ।

ऐसी दशा में उसकी निनिमेष नयनसे (एकटक) बहुत देर तक देख कर मुझे बहुत विषाद हुआ; एवं मेरा
हृदय कौनसे लगा; उस समय मैं चिन्ता करने लगा—‘इस प्रकारका स्वरूप वास्तवमें अत्यन्त-असह्य-वेगशाली
कामदेवका है; क्योंकि—उस (काम) ने एक क्षणमें ही इसकी ऐसी उद्देश कर डाली है कि उससे बचनेका
उपाय नहीं । नहीं तो, इस प्रकारकी ज्ञान-राशि एक साथ क्यों व्यर्थ हो गई ? आह ! बड़ा ही आश्चर्य है !
बाह्यकालसे ही इसकी धीर-प्रकृति और अस्खलित (अखण्डित) चरित्र था कि मेरे और अन्याय मुनिकुमारोंकी
इसके चरित्र वाच्छनीय था । किन्तु उसे ही आज कामदेवने ज्ञानका पराभव कर, तपः प्रभावकी अवहेलना कर
और गाम्भीर्यका नाश कर साधारण मनुष्योंके समान इसे मोहाच्छन्न कर (जड़ बना) दिया है ! क्योंकि—सभी
प्रकारसे ही सन्मार्गसे परिभ्रष्ट न हुआ हो, इस प्रकारका यौवन संसारमें दुर्लभ है ।’

उसके बाद मैं समीपमें जाकर उसी प्रस्तरखण्ड (शिलातल) के किनारे पर बैठ, उसके स्कन्धदेशमें

१. अतिदुर्विषयवेगः ।

२. अवस्थान्तरप्रकारम् ।

३. चितवृत्तिः ।

४. अत्र तु ।

५. अंसावसक्तपाणितलम् ।

न्मीलित-लोचनमेव 'सखे ! पुण्डरीक ! कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसम्मी-
लनाङ्गमभिव्यं कथमपि प्रयत्नेन अनवरतरोदन्वयशात् समुपजातारुण्य-भावमश्रुजलपूर्व-प्लावि-
तम् उत्कुपितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायां चक्षुरुन्मील्य मन्थर-
मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य माम् आयततरं निश्चस्थं लजाविशीर्यमाणविरलीक्षरं
'सखे ! कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैः अवदत् ।
अहन्तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयम्, तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो
यावच्छक्तितः सर्वात्मना निधारणीय इति मनसावधार्यार्थान्वयम्—'सखे पुण्डरीक ! सुविदित-

तथोक्तः सन्, अनुन्मीलिते सुदिते लोचने नयने यस्य तमेव, तं पुण्डरीकं 'सखे पुण्डरीक' मित्र पुण्डरीक !
इदं तव दृश्यमानस्वरूपम् किम् ? कथय निवेद्य' इति एवम् अपृच्छं प्रश्नमकरम् ।

अथेति । सुचिरसंमेलनात् बहुकालं यावत्सुहृतात् लज्जामिव मित्रः संसक्तावरणयुगलमिव, कृच्छ्रेणो-
न्मीलनादिस्थाशयः । अनवरतं निरन्तरं यदोदन्मश्रुपातस्तद्दृशात् समुपजातः समुत्पन्नः अरुणभावो
लौहिर्यं यस्य तत्तादृशम्, अश्रुजलस्य रोदन्जगितनयनाश्रुतः पूरेण ओषेन प्लावितम्, उत्कुपितमिव
उत्कोपो नेत्ररोगविशेषस्तथक्कमिव, लौहिर्यादिस्थाशयः । सवेदनमिव सव्यथमिव, कृच्छ्रेणोन्मीलनादिस्था-
शयः । स्वच्छांशुकैर्न निमलसूत्रनखैर्गन्तव्यं अन्तरितम् आच्छादितं यत् रक्तकमलवनं रक्तपङ्कजाकर्ण्यं तस्य
छाया इव छाया कान्तियस्य तत्तादृशम्, 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः । चक्षुर्नरं कथमपि प्रयत्नेन
महतोद्योगेन उन्मील्य विमुदय, मन्थरमन्थरया नितान्तालसया दृष्ट्या वीरुणेन सुचिरं बहुकालं मां
विलोक्य दृष्ट्वा, निश्चयं द्वावच्छासं विधाय, आयततरं नितान्तदीर्घं यथा स्थासत्था लज्जया त्रपया
विशीर्यमाणानि अश्रुतमुदीर्यमाणानि विरमानि अल्पानि च अक्षराणि वर्णा यत्र क्रियायां तद् यथास्या-
त्था, सखे कपिञ्जल वयस्य कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोऽन्तोऽपि मां किं पृच्छसि किं प्रश्नं करो-
षि' इति एवं शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृच्छ्रेण कष्टेन अवदत् अवोचत् ।

इह 'लज्जामिव' 'उत्कुपितमिव' इत्युभयत्र क्रियाप्रिञ्जलङ्कारः । 'सव्यथमिव' इत्यत्र गुणोपेक्षा ।
'स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायम्' इत्यत्र लुप्तोपमा । अश्रुजलपूरप्लावनसादृश्यनिरूपणाय 'स्वच्छां-
शुकान्तरिते'ति विशेषणमिदम् । अनुचितार्थस्वदोषपरिहाराय वनपदस्यानिवेश एव युक्त इत्यालोचकाः ।
अर्गिति । तदवस्थयैवेत्यतः पूर्वं यद्यप्यतिपदं निवेशनीयम् । तु किन्तु अहं कपिञ्जलः तदाकर्ण्यं
तच्छ्रुत्वा, अथं पुण्डरीको यद्यपि तदवस्थयैव भ्रमोपदेशमात्रेणैव अभिलषितां द्युतितां विनेत्यर्थः, नास्ति
प्रतीकारः प्रतिक्रिया उपशम इत्यर्थः यस्य स तथोक्तो विकारो यस्य स तादृशः सजातः । तथापि सुहृदा
मित्रेण असन्मार्गप्रवृत्तः असाधुपथायुगः सुहृत् यावच्छक्तितः यथाशक्ति, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन निवार-
णीया प्रतिनिषेधनीय इति एवं मनसा हृदयेन अवधार्य निश्चिश्य अन्नवम् अवोचम्—

आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । पिते छती च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ॥' इति षरणिः ।
सख इति । एतन्मम सुविदितं सुज्ञातम् । इदं वच्यमाणमेव पृच्छामि जिज्ञासां करोमीत्यर्थः ।

करतल रत्न कर सुदित नयनावस्था (आँख भिन्ना) हाने पर आ उससे मैंने पूछा—मित्र पुण्डरीक ! कहा तो
सही आपको यह क्या हुआ है ? उसके बाद वे बहुत देर तक सुदित (वन्द) रत्नके कारण ऊपरके दोनों
चमाँवरण मानो परस्पर सलझ (चिपक) हो गई हों, ऐसी अवस्थान्त रुदन करनेसे रक्तवर्ण, अश्रु-जलके प्रवाहमें
डूबी हुई, अत एव प्रतीत होती थी कि सूजी हों अथवा व्यथा पाती हों, ऐसी निर्ममल सूक्ष्मवस्त्रते आच्छादित रक्त-
कमल-वनके समान सौन्दर्य-सम्पन्न, किसी प्रकारसे यत्नपूर्वक अपनी आँखें खोल कर, अव्यधिक लम्बी साँत
लेकर अत्यन्त मन्थर (अलसयुक्त) दृष्टिसे बहुत देर तक मुझे देख कर, लज्जाके कारण दृष्टे फूटे अन्न अक्षरोंसे
धारे धारे छेशपूर्वक अश्रुत कढ़ने लगे—, मित्र कपिञ्जल ! तुम सब सामाचार जान कर भी मुझसे क्या पूछते हो ?
यह सुनते ही उसकी अवस्था देख कर मुझे प्रतीत हुआ कि यद्यपि केवल मेरे उपदेश से ही इसके असाध्य मदन
विकारका उपशम हो नहीं सकता, तथापि एक मित्र को असत्ययमें गमन करते देख कर, दूसरे मित्रको चाहिए कि
उसे यथाशक्ति प्रयत्न करके रोके । यह स्थिर विचारकर मैंने कहा—'मित्र पुण्डरीक ! यह सामाचार मैं भली भाँति

१. अहम् अनुन्मीलित । २. आलस्यमिव । ३. उपप्राप्तावभावात् । ४. 'पटल' । ५. उत्कुपितम् ।
६. कविदृष्टिकर्तास्ति । ७. निःश्वस्य । ८. कचित् 'विरल' इति पदं नोपलभ्यते । ९. कवित् दृष्टिकर्तास्ति ।

मेतत् मम, केवलमिदमेव पृच्छामि—यदेतद्वारब्धं भवता, किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्वो नियमप्रकारः। कथमेतदयुक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा ?। कथय किम् अप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे ? मूढो हि मद्-नेनायास्यते। का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः ?। स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावनं^१ सिञ्चति, कुवलयमालेति निश्चिन्नालतामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते, रत्नमिति^२ ज्वलन्तमङ्गारमसिस्पृशति, मृणालमिति भवता स्वया। आरब्धं प्रस्तुतम्। गुरुभिः हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशकैः उपदिष्टं पाठितमित्यर्थः। धर्मशास्त्रेषु मन्वादिस्मृतिषु पठितम् अधीतम्। धर्मार्जनोपायः पुण्योपार्जनप्रकारः। तपसां तपश्चर्याणाम् अपरो भिन्नः प्रकारो भेदः स्वर्गात्मनमार्गः देवलोकप्राप्तियन्त्राः। व्रतरहस्यम् आरब्धव्रतविषयेऽप्रकाशनीयो नियमविशेषः। मोक्षप्राप्तौ युक्तिलाभे युक्तियोगविशेषः। अन्यः अस्माभिरज्ञातो नियमप्रकारो व्रतानुष्ठानभेदः। प्रागपि कपिजलेनैवं प्राथमेव कथितम्।

कथमिति। एतत् कामिनीसम्बन्धरूपमाचरणं मनसापि हृदयेनापि चिन्तयितुं भवतस्तव कथं युक्तम् उचितम् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः। आख्यातुं स्वच्छन्देन कामिनीं तद्विषयं वा आलपितुम्, ईक्षितुं स्वच्छन्देन कामिनीम् अवलोकितुं किं पुनर्वक्तव्यम् अपि तु किमपि नेत्यर्थः, सर्वरिमस्थले ब्रह्मचर्यव्रतपालनत्वादित्याशयः।

कथमेति। अप्रबुद्ध इव अज्ञानीव। मन्मथहतकेन पापकारिणा कामेन उपहासास्पदतां परिहासस्थानतां नीयमानं प्राप्यमाणं नावबुध्यसे न जानासि ? ननु मन्मथव्यथया प्रज्ञालोपात्, नाहमवजानामीति चेत्तमाह— मूढ इति। हि निश्चितम्, मूढो मन्दबुद्धिः मद्नेन कामेन आयास्यते पीड्यते, न पुनस्वस्तसदृशः प्रबुद्ध इत्यभिप्रायः।

केति। प्राकृतजनैः अज्ञोकोकैः बहुमतेषु आहनेषु, विषयेषु स्रक्चन्दनवनितादिभोग्येषु, भवतस्तव का वा सुखाशा आनन्दवृत्त्या अपि तु कापि नेत्यर्थः, तत्सुखस्यापातरमणीयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात्सम्भावित्वमित्याशयः।

स इति। यो मूढो हिताहितज्ञानरहितो लोकः, अनिष्टानुबन्धिषु^३ अधर्मक्लेशाद्यनर्थोत्पादकेषु विषयोपभोगेषु स्रक्चन्दनकामिन्यादिसम्भोगेषु सुखद्विज्जम् आनन्दोत्पादकत्वज्ञानम् आरोपयति करोति, स खलु लोकः धर्मबुद्ध्या हवं पुण्यकृत्यमिति धिया विपलतावनं विषवल्लीविपिनं^४ सिञ्चति सलिलेनेति शेषः। कुवलयमाला इन्द्रीवरस्रक् इति धिया, निर्घातो निःसृतः त्रिशतः अङ्गुलीभ्यः त्रिंशदङ्गुलीभ्योऽधिकपरिमाण इति निश्चिन्नाः स्रग्द्वाराः स लता वल्लीव लम्बमानत्वात्ताम् आलिङ्गति आलिष्यति, कृष्णागुरोः काकतुण्डस्य धूमलेखा दहनकेतनपङ्क्तिरिति बुद्ध्या कृष्णसर्पं दुर्धर्मभुजङ्गविशेषम् अवगूहते परिष्वजते (आलिङ्गति)।

जानता हूँ, परन्तु मैं केवल इतना ही पूछता हूँ कि यह जो घटना आपने आरम्भ किया है उसे क्या गुरुने उपदेश दिया है ? या धर्मशास्त्रमें पढ़ा है ? अथवा यह धर्म एकत्रित करनेका साधन है ? किंवा किसी प्रकारको तपस्या है ? या यह स्वर्गमें जानेका मार्ग है ? अथवा यह आरब्ध व्रत का कोई गोपनीय नियम है ? किंवा मुक्ति-प्राप्ति करनेके लिए यह एक प्रकारका योग है ? अथवा व्रताचरणका कोई अवान्तर भेद है ? आपको इस विषयकी मगनमें चिन्ता करना भी क्या उचित है ? स्त्रियोंके साथ आलाप करनेके किंवा उन्हें देखनेके विषयमें तो कहाँना ही क्या है ? क्यां अज्ञानोके समान, आप यह नहीं जानते कि यह दुराचारी कामदेवने आपको उपहासास्पद बना दिया है ? काम मुखे लोगोंको ही कष्ट देता है साधुजनोंसे निन्दित साधारण मनुष्योंके प्रिय इस प्रकारके विषयोंमें आपको सुखकी आशा क्या है ? जो मूढ़ जन परिणाममें दुःखदायी विषयोपभोगमें सुखकी अभिलाषा करते हैं वे, निजम ही धर्म समझ कर, विप-लताके वनको सींचते हैं, नीलोत्पलकी माला समझ कर खड्गलता (तलवार) का आलिङ्गन करते हैं, काले गुरकी धूम-लेखा समझ कर भयङ्कर सर्पको पालते हैं, रत्न समझ कर जलते अक्षर

१. सुविदितं सत्यमेतन्मम। २. कथितं 'इयम्' इति पदं न विद्यते। ३. कथितं 'कथयति' इत्यपि नावलोक्यते। ४. विपलतां। ५. अवगूहति। ६. महारत्नमिति।

दुष्टवारणदन्तमुसलम् उन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वातिष्ठानुवन्धिषु यैः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम, धैर्यमवलम्ब्य निर्भस्स्यतामयं दुराचारः' इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपद्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमुञ्च्य चक्षुः करतलेन पाणौ^१ मामवलम्ब्यवोचत्—

रत्नं भगिरिति धिया ज्वलन्तमङ्गारम् अक्षिसहितं काष्ठम् अभिस्पृशति गृह्णातीत्यर्थः । तथा मृणालं कमलेकन्दमिति धिया दुष्टवारणस्य अक्षितिकुपितगजस्य दन्तमुसलं दशनाद्योपग्रहं 'अयोम्रो सुखलोऽङ्गी स्यात्' इत्यमरः । उन्मूलयति उत्पादयितुं प्रवर्त्तते । परमार्थतोऽतिष्ठापादकेषु स्वकचन्दनविनाशिसम्भोगेषु आनन्दोत्पादकतया ज्ञानाध्यासः पुण्यभ्रान्त्या विषलतावनसेचनमिव परिणामे भीषणक्लेशोत्पादक इत्थं सर्वत्राभिप्रायः ।

इह उक्तविधं विम्बप्रतिविम्बभावावरोपणं विना वाक्यार्थसमन्वयासम्भवान्मालारूपा निदर्शना । तथा यच्छुद्धांस्वित्वाक्यस्य पूर्वमेव पाठो ज्यायान् अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य निवारयितुं सर्वथा-सम्भवात् ।

अर्थात् । अधिगतं ज्ञातं विषयतत्त्वं भोग्यवस्तुस्वभावो येन स तथोक्तः सन्नपि त्वम्, कस्मात्कारणात् खद्योतो ज्योतिरिङ्गणो ज्योतिः तदीयं तेज इव निर्वीर्यम् अहितनिवारणाभावात् शक्तिरहितम् इदं ज्ञानम् उद्वहसि धारयसि । तथा च खद्योतो यथा निर्वीर्यं ज्योतिर्धारयति तथा त्वं निर्वीर्यं ज्ञानं धारयसीति स्पष्टमन्वयः, अत एव न भद्रप्रक्रमस्त्वम् । इह श्रोत्युपमा ।

अथ कथं शक्तिरहितमिदमिति ज्ञानमित्यत आह—यत इति । प्रबलः शक्तिशाली यो रजसः रजोगुणसम्भूतस्य कामस्य प्रसरो वेगः तेन कलुषितानि दूषितानि । तथा चोक्तं गीतायाम्—

'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।' इति ।

पञ्चान्तरे तु प्रबलस्य रजसो रेणोः प्रसरेण विस्तारेण कलुषितानि मलिनीकृतानि, स्वतोऽम्भा-प्रसरणानि स्रोतांसि तानीव उन्मार्गप्रस्थितानि उत्पथप्रवृत्तानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि न निवारयसि निवारयितुं समर्थो न भवसि क्षुभितं कामोद्वेलितं मनश्चित् वा न नियमसि नियमयितुं निरोद्धुं समर्थो न भवसि, सुतरां तव शक्तिरहितमिदं ज्ञानमित्यभिप्रायः । इह पूर्ववाक्ये पूर्णोपमा ।

कोयऽमिति । कोऽयमनङ्गो नाम नितान्ततुच्छ इत्याशयः । धैर्यं धीरताम् अवलम्ब्य आश्रित्य अयं पुरोदर्यमानो दुराचारी दुर्ग्यवहारी निर्भस्स्यतां तिरस्क्रियताम्, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतः कथयत एव मे मम वचनं वाक्यम् आक्षिप्य समाप्तेः पूर्वमेव स्ववचनेन विच्छिद्य, प्रतिपद्मान्तराले प्रत्येकलोममध्ये प्रवृत्ता प्रत्यन्दिता बाष्पवेणिका नयनाम्बुप्रवाहो यस्य तथोक्तं चक्षुर्नैत्रं प्रमुञ्च्य मोक्षय करतलेन पाणितलेन पाणौ मामवलम्ब्य मम हस्तौ धुत्वेत्यर्थः अवोचत् अभवीत् ।

(वह्निुकुत काष्ठ) का स्पर्शं करते हैं, और मृणाल जानकर दुष्ट द्वाधीके दन्तरूपी मूलकला उत्पादन करनेमें प्रवृत्त होते हैं । समस्त विषयोंका तत्त्वं जानकर भी खद्योत (जुगुप्सू) के प्रकाशके समान निर्वीर्य ज्ञानको धारण करते हैं, क्योंकि—प्रबल रजोगुणजनित कामवेगसे दूषित एवं धूलके विस्तारसे कलुषित नदियोंके समान उत्पथगामी अपने इन्द्रियोंको आप दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकते, और क्षुभित (कामोद्वेलित) चित्तको भी निरुद्ध करनेमें समर्थ नहीं हो सकते ? यह कामदेव भी भला कुछ चीज है ! इसलिये धैर्य अवलम्बन कर इस दुराचारीको मर्त्सना कीजिये । मैं इस प्रकार कह ही रहा था कि शतनेमें (पृष्ठरी ६) अपने वचनसे मेरे वचनमें बाधा देकर आँखोंसे प्रत्येक रोभीके अन्तरालमें होकर गिरते अशुप्रवाहको अपने हाथसे पीछेकर और मेरा हाथ

१***मुसलम् । २. अनुबन्धेषु । ३. परिणतिविरसेषु । ४. निवार्यमिदं । ५. कचित् 'पाणौ' इति पदं न दृश्यते ।

‘सखे ! किं बहुनोक्तेन, सर्वथा सुस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणांमेतेषां कुसुम-
चापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति
मनो वा वर्त्तते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमि-
दमिति विवेक्तुमलम्, स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अत्रष्टम्भो ज्ञानं
धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा, कथमप्येवमेवायन्नविधृतास्तितृप्त्यसवः, दूरातीत-
खलूपदेशकालः, समतिक्रान्तो धैर्यावसरः, गता प्रतिसंख्यानवेला, अतीतो ज्ञानावष्टम्भ-

सख इति । सखे मित्र ! किं बहुनोक्तेन किं बहुभाषितेन, सर्वथा सर्वप्रकारेण सुस्थोऽसि उत्पात-
शून्योऽसि, अत एव धन्यस्त्वमित्यभिप्रायः । तथा येन हि आशयां ताड्यततदंश्यां विषं गरलमस्येति
आशीविषो विजातीयो भीषणो भुजङ्गः ‘आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति’ इति रामाश्रमीटीका ।
तस्य विषवेगवत् गरलरयवत् विषमाणां दुःसहानां कुसुमचापस्य पुष्पधनुषः कामस्येत्यर्थः सायकानां
बाणानां गोचरे विषये न पतितोऽसि, तेन स्वया परस्य पुरुषस्य सम्बन्धे सुखम् अनायासं यथा स्यात्तथा
उपदिश्यते उपदेशं दातुं शक्यते, अन्यथा समेव दृशा भवेदित्यभिप्रायः ।

इह वृत्त्यनुपासः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गज्ञेयुभयोः परस्परं नैरेष्येण संश्रुतिः ।

इह हि चतुष्प्रकारा दृशाः सम्भवन्ति जनानाम् । तत्र केचित् समर्थसकलेन्द्रियशालिनः, केचित्
जगन्नावैपरीत्येन रोगादिना वा किञ्चिद्विकलेन्द्रियः, केचित् संशयाकुलाः, केचिच्च जगन्नावैपरीत्यात्
रोगादेवां नितान्ताकर्मण्येन्द्रियः । तत्रादितस्त्रिषु उपदेशौचित्यम्, चरमे तु सर्वथैवोपदेशानर्हत्वमिति
विभावं प्रदर्श्य निरूपयितुमाह—यथेति । इन्द्रियाणि चक्षुरादिनिजनिजपदार्थग्रहणयोग्यानि करणानि,
मनो वा सर्वथास्पातरहितमित्याशयः । अनेकयोग्यसमस्तेन्द्रियशालिस्वमाद्यमभिहितम् । यो वा
जनः पश्यति, उद्भवेन पिच्छोषादियुक्तेन वा नयने किञ्चिद्विकले जातेऽपि येन केनापि प्रकारेणावलोक-
यितुं समर्थो भवति, शृणोति वा उद्भवेन मलादिना वा अवणे किञ्चिद्विकले जातेऽपि केनापि प्रकारेण
श्रोतुं समर्थो भवति, श्रुतमवधारयति वा उद्भवेन अन्यचेष्टया वा चित्ते किञ्चिद्विकले जातेऽपि श्रुतं विष-
यम् अवधारयितुं समर्थो भवति । अनेन किञ्चिद्विकलेन्द्रियशालिस्त्वमभिहितम् । यो वा जनः, हृदं कुण्डं
शुभं मङ्गलम् अथवा न शुभम् इति इति विवेक्तुं विवेचनं विधातुम् अलं समर्थः, संशयानन्तरं कस्य-
चिदुपदेशे जाते हत्याशयः । अनेन संशयाकुलस्त्वमभिहितम् । स खलु प्रदर्शितरूपस्त्रिप्रकारक एव जन
उपदेशयोग्यो वर्त्तते तत्फलस्य तत्रैव सम्भववादित्याशयः । तु किन्तु मम पुण्डरीकस्य हृदम् इन्द्रियो-
पलम्भादिकं विवेचनपर्यन्तं सर्वमेव, अतिदूरपतितम् । अतिदूरं गतम्, मदनावेशाक्षितान्ताकर्मण्येन्द्रिय-
तथा तद्विद्यमानादिकलासत्वादित्याशयः । अनेन स्वस्य तुरीयरूपत्वं प्रतिपादितम् ।

तत्प्रयोजनं दर्शयति—भवेति । अवष्टम्भः सदाचरणालम्बनम्, ज्ञानं प्रबोधः, धैर्यं बाह्येन्द्रिय-
निरोधः, प्रतिसंख्यानं साध्वसाधुविवेचनम्, इत्येषा कथा वार्त्ता अस्तमिता अस्तमुपगता । एवम् अथ-
विधृता रक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि स्वयमवस्थिताः, असवः प्राणाः कथमिति तिष्ठन्ति मम शरीरे वर्त्तन्ते ।
अनेन सम्प्रति प्राणप्रवाणेऽपि न हानिरिति ध्वनितम् । धैर्यस्य अवसरः अवलम्बनसमयः समतिक्रान्तो
व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेला साध्वसाधुविवेचनकालः गता दूरीभूता । ज्ञानस्य प्रबोधस्य अवष्टम्भसमयः

पकड़ कर वह मुझसे कहने लगा—मित्र ! बहुत कहने से क्या लाभ ? तुम सब तरहसे स्वस्थ हो, क्योंकि भयङ्कर
सर्पके विषवेगके समान असह्य कामदेवके विषम बाणके लक्ष्य नहीं हुए हो, इसलिये हो अनायासे दूसरोंको
उपदेश देनेमें समर्थ हो । जिसकी इन्द्रियां जागृत हैं, चित्त ठिकाने हो, जो अवलोकन कर सकता हो, अवण
कर सकता हो अथवा सुनकर विचार कर सकता हो, किंवा जो ‘यह विषय अच्छा है, यह विषय बुरा है’ इस
प्रकार उपदेश पाकर विवेचना करनेमें समर्थ हो, वह व्यक्ति ही उपदेश देनेके योग्य है, परन्तु मेरे समीप से तो
ये सबके सबही अधिक दूर चले गए हैं । अत एव सत्य अवलम्बन करना, जान, धैर्य और सदसद्विवेक करना—
ये सब अस्त हो गए, प्राण नहीं रखनेका प्रयत्न करता हूँ, किन्तु न जाने वे कैसे इस रूपसे ही अवस्थित हैं;
उपदेशका समय तो अब बहुत दूर चला गया, धैर्य अवलम्बन करनेका समय भी अब बीत गया; सदसद्विवेचन

१. बहुक्तेन । २. स्वस्थोऽसि । ३. कचित् ‘मनो वा’ इति मात्रपाठो विद्यत इति ।

समयः । केन वाऽन्येनास्मिन् समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यम्, उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम्, कस्यान्यस्य वचसि मया स्थातव्यम्, को वाऽपरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम्, इयमेतेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था, तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत् प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदित-द्वादश दिनकर-किरणा-तप-तीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणाभिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उत्क-
ष्यन्त इव हृदयम्, प्लुप्यन्त इव दृष्टिः, ज्वलन्तीव शरीरम् । अत्र यत् प्राप्तकालं तत् करोतु भवान् इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमक्तोऽपि अहमेतं प्राबोधयं पुनः पुनः । तदा शास्त्रोपदेशविशद्वै सनिदर्शनैः

अवलम्बनवेला अतीतः अतिक्रान्तः ।

केति । अस्मिन् समये इदानीं भवन्तं त्वास् अपहाय परित्यज्य केन लोकहितेतिषां उपदेष्टव्यम् किञ्चित्पच्य न केनाऽपीत्यर्थः । उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणीयम् असत्यप्रतिषेधो वा (केन) करणीयं विधेयम् । अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य कस्य वचसि स्थातव्यं कस्य वाक्यानुसारेण प्रवर्तितव्यम् । तत्र कारणमाह—क इति अपरोऽन्यः कः स्वस्वसमो भवत्सदृशो मे मम जगति संसारे बन्धुभ्राता ।

किंति । किं करोमि किं कुर्वं, यत् यस्मात्कारणात्, आत्मानं स्वं निवारयितुं दुष्टप्रवृत्तेर्निरोद्धं न शक्नोमि स्वमर्थो न भवामि । अनेनैव क्षणेन समयेन भवता स्वया इयं दुष्टावस्था क्लेशदायिनीदृशा दृष्टा अवलोकिता । अधुना कामावेशवशादचेतनवस्त्रिष्णुस्वरूपेण यदहमासं तत्सर्वं भवता दृष्टवैत्यर्थः । तत्तस्मात् कारणात् इदानीं सम्प्रति गतो व्यतीतः उपदेशकालः शिचाप्रदानसमयः ।

यावति । यावत् यावत्कालपर्यन्तम् अहं प्राणिमि जीवामि तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, कल्पान्ते प्रलयसमये उद्धिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरा द्वादशसंस्थाकाः सूर्याः तेषां किरणान्तपवत् रश्मि-
मन्तापवत् तीव्रस्य, कठोरस्य, अस्य विद्यमानस्य मदनसन्तापस्य काशज्वरस्य प्रतिक्रियाम् उपशमं क्रियमाणां भवतैव विधियमानाम् ह्छामि अभिलषामि । विवेकादिप्रतिक्रियायां असत्ये तथा सह सङ्गमरू-
पाप्राकृतप्रतिक्रियैव भवता विधेयं अन्यथा न प्राणिमस्यतिशायः ।

इह.....किरणान्तपतीव्रस्येत्यत्र लुप्तोपमा ।

तीव्रतापसमर्थं पदाश्रितं पाककाथद्वत्तज्वलनसंज्ञकाश्रयको दृशाः समववस्त्रि, कम्पवर्तीव्रमन्ता-
पेन यथाक्रमं स्वस्य ताः सर्वा निरूपयितुमाह—पच्यन्त इत्यादि । मे मम अङ्गानि कश्चरणादीनि पच्यन्त इव
पाकविपरीतक्रियन्त इव, मदनमन्तापेनेति शेषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । हृदयं मनः उत्कथयत इव
काथं प्राप्यत इव, दृष्टिर्लोचनं प्लुपयत इव दृष्टान् इव, शरीरं देहं ज्वलन्तीव भस्मीभवतीति ।

अत्रेति । प्राप्तः उपस्थितः कालः समयो यस्य तत् प्राप्तकालम् एतत्समयोचितं यत् तथा सह
सङ्गमरूपमित्यर्थः, भवान् तत्करोतु तद्विधातु इति पूर्वोक्तम् अभिधाय उक्त्वा तूष्णीं मौनम् अववत् ।

एवमिति । एवम् अनेन विभिन्ना उक्तेऽपि कथितेऽपि अहम् एवं पुण्डरीकं प्राबोधयं ज्ञानवकार-
यम् । पुनः पुनर्भूयो भूयः शास्त्रोपदेशेन पर्यवतिषाद्कमन्थशिष्या विशद्वैः स्वच्छैः, सनिदर्शनैः दृष्टान्त-

का कालो भी भव जाता रहा एवं जानसे चित्तके धारण करनेका समय भी हो चुका । इस समय तुम्हारे अतिरिक्त
न कोई मुझे उपदेश दे सकता है, न असत्यमें जानेसे कोई निवारण कर सकता है, मैं ही अन्य किसीके वचनके
अधीन रह सकता हूँ ? इस संसारमें तुम्हारे समान मेरा अन्य बन्धु कौन हो सकता है ? क्या कहूँ ? किसीसे
भी मनको निवारण करने (रोकने) में समर्थ नहीं हो रहा हूँ । मेरी जैसी दुरवस्था हो गई है उसे इस समय
तुम देखते ही हो; इसलिए उपदेश देनेका समय तो अब जाता रहा । मैं केवल यही चाहता हूँ कि जिसनी
देर तक मैं जीवित हूँ उसनी देर तक—प्रलयकालमें उदय होने द्वादश सूर्योकी किरणोंके तापके समान अत्यन्त
तीव्र इस मदन-सन्तापको दूर करनेके लिए तुम कुछ उद्योग करो । मेरे अंग मानो रेंधे (पके) जाते हैं, हृदय
मानो ज्वला जाता है; नेत्रोंमें मानो दाह हो रहा है; शरीर मानो जला जाता है; इसलिए इस समय जो कुछ
उचित हो तुम वही करो? इतना कहकर वह चुप हो गया ।

उसके इस प्रकार कहने पर भी मैं उसको बराबर समझाने लगा, परन्तु जब शास्त्रीय उपदेशसे निर्मल,

१. दृष्टावस्था, भवस्था दृष्टा । २. उक्तेऽपि ।

सेतिहासैश्चैवचोभिः साधुनयं सोपग्रहश्चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत् कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—
'अतिभूमिभयं गतो न शक्यते निवर्त्तयितुमिति' इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः, तत्प्राण-
परिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि' इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात् सरसः सरसा मृणा-
लिकाः समुद्भूय, कमलिनीपलाशानि जल-लव-लाञ्छितान्याशय, गर्भ-भूलि-कपाय-परिमल-
मनोहराणि च कुमुद-कुवलय कमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृह-शिलातले शयनम-
स्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्त्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि
निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरण रसेन ललाटिकामकल्पयम्, आचरणादङ्ग-
चर्चाश्चारचयम् । अभ्यर्ण-पादप-स्फुटित-वल्कल-विवर-शीर्णेन च करसञ्चर्गितेन कर्पूरेणुना

सहितैः सेतिहासैः पुरावृत्तसहितैः वचोभिर्वाक्यैः, साधुनयं सप्रगर्थं सोपग्रहं साधुकृष्यञ्च यथा स्यात्तथा
'उपग्रहः पुनरा वन्धाद्युपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । अभिधीयमानः कथ्यमानोऽपि कर्णे श्रवणे
नाकरोत् अनाकणितमिव मनुकमकार्षादित्यर्थः । तथा तस्मिन् समये अहम् अचिन्तयम् अध्यायम्—
'अतिभूमि मदनस्य चरमां दशां गतः प्राप्तः, अत एव केवलम् उपदेशेन निवर्त्तयितुं ततो व्यावर्त्तयितुं
न शक्यत न पार्यते, इति हेतोः, इदानीं सम्प्रति खलु निश्चयेन उपदेशाः शिवाचचनानि निरर्थकाः
निष्फलाः । तावत् प्रथमम् अस्य पुण्डरीकस्य प्राणपरिरक्षणेऽपि जीवितपरिष्ठाणेऽपि यत्नम् उपायम्
आचरामि विदधे इति एवं कृतमतिः कृतञ्जिह्विरहम् उत्थाय गत्वा व्रजित्वा च अच्छोदामिधं सर इति
शेषः । तस्मात्सरसः अच्छोदसरोवरात् सरसा अभिनवत्वादाभ्यन्तरिकद्वयसंयुताः मृणालिकाः कम-
लिनीः समुद्भूय उत्पञ्च, ताभ्यो जलस्य सलिलस्य लवैः कर्णे लाञ्छितानि चिह्नितानि व्याप्तानि, अत-
एवाधिकशीतलानीत्याशयः, कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राणि आदाय गृहीत्वा । गर्भे अभ्यन्तरे वा
भूलयः परासाः तासां कपायपरिमलैः सुरभिगन्धैः मनोहराणि सुन्दराणि, कुमुदानि श्वेतकमलानि कुव-
लयानि नीलकमलानि कमलानि पङ्कजानि च तानि गृहीत्वा आदाय आगत्य समेत्य तस्मिन्नेव लतागृह-
शिलातले लताभवनप्रस्तरतले अस्य पुण्डरीकस्य शयनं तत्पम् अकल्पयम् अकरवम् ।

तस्मिन् किञ्च, आसन्नवर्त्तिनां निकटस्थायिनां चन्दनविटपिनां सल्यजन्तुघ्राणां मृदूनि सुकुमा-
राणि किसलयानि पञ्चवा निष्पीड्य संमथं, तेन अनिर्वचनीयेन स्वभावेनैव स्वारसिकेनैव सुरभिणा
सौरभवता, तुषारो हिमं तद्वत् शिशिरं शीतलेन रसेन निर्यासेन करणेन, तत्र मस्कल्पितशयने
सुखनिषण्णस्य सुस्थगवोनिषिष्टस्य पुण्डरीकस्य ललाटिकां तिलकविशेषम् अकल्पयम् अकरवम्, आच-
रणात् पादादारभ्य अङ्गचर्चां शरीरेलेपनञ्च अरचयम् अकरवम्, शैत्यायेत्याशयः ।

हह तुषारशिशिरपदयोः सुखयतया श्रवणमात्रेण पीनस्पर्शप्रतीतिः, अनन्तरञ्च तुषारवत् शिशिर
हृत्पथकरणात् पुनरुक्तवदामासोऽलङ्कारः ।

अभ्यर्णंति । अभ्यर्णस्य समीपस्थायिनः पादपस्य कर्पूरतरोः स्फुटितानि हवयं भिन्नानि यानि वक्क-
लानि तत्सूचकाः तेषां विवरेभ्यः छिद्रेभ्यः शीर्णेन निर्गतेन कराभ्यां हस्ताभ्यां सञ्चर्गितेन निष्पिष्टेन कर्पूर-

दृष्टान्त-समन्वित और इतिहास-संयुक्त वाक्यों द्वारा अनुनय और आग्रहके साथ समझाने पर भी उसने
कानमें रेंगने तक (ध्यान) नहीं दिया, तब मैंने विचार किया कि—'यह काम भी अन्तिम दशा पर उपस्थित
हो गया है इसलिये उपदेशसे इसकी निवृत्ति नहीं हो सकती है, अब सब उपदेश निरर्थक हैं । अत एव मैं इसकी
प्राण-रक्षाका प्रयत्न करता हूँ ।' इस प्रकार निश्चय करके मैंने उठकर प्रस्थान किया और उस सरोवरमेंसे सरस
(हरी) गुणाल तोड़कर जल-विन्दु-सहित कमलके पत्ते, एवं अभ्यन्तरस्थरेणुके तुषिकर सौरभसे मनोहर लगते
कितने कुमुद, नौलोत्पल और कमल लाकर मैंने लतामण्डपस्थित-प्रस्तरखण्ड (शिलातल) पर उसके लिये
शय्या निर्माण कर (विशेषतः बिछा) दिया । उसके ऊपर जब वह आनन्दसे बैठा तब समीपवर्ती चन्दन-वृक्षोंके
कोमल पत्रवर्षा (पीत) कर, मैंने उनका स्वभावसे ही सुगन्धित और हिमके समान शीतल रस उसके
ललाट पर तिलक विशेष कर दिया (चुपड़ा) और चरणोंके तल्लुओं तक सर्वाङ्ग शरीरमें लेप किया । एवं निकट,
वर्ती वृक्षोंमेंसे अस्मित छाछके छिद्रों (दारों) मेंसे निर्गत (रिसने) कर्पूरकी हापसे बुझकी करके उससे प्रस्वेद-

१. कश्चित् 'धति' पदं न विद्यते । २. कश्चित् 'जल-लव' इत्यादि पदं न दृश्यते । ३. चाद्याय ।

४. चन्दनविटपादीनां । ५. करसमुत्तचूर्णितेन ।

स्वेदप्रतीकारम्^१ अकरवम् । उरोनिहितचन्दनद्रवाद्वरकलस्य स्वच्छसलिलशरीकरसाविणो कदली-
दलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् । एवञ्च सुहृमुहुर्न्यदन्त्यजलिनी^२ दलशयनमुपकल्पयत्, सुहृ-
मुहुश्चन्दनचर्चाभारचयत् । सुहृमुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वत्, कदलीदलेन चापवर्त्तनीजयत् ।
समुदभूमे मनसिचिन्ता^३ नास्ति खल्वभाष्यं नाम भगवतो मनोभुवः । कार्यं हरिण इव वन-
वासनिरतः स्वभावमुग्धो^४ जनः, क च विविध-विलास-रस-राशिगन्धर्वराजपुत्री महाधेता ।
सर्वथा नहि किञ्चिदस्य दुर्बलं दुष्करमनाशक्तमकर्तव्यं वा जगति । दुष्करपादेष्वप्यर्थेषु अय-
मवज्ञया विचरति । न चार्थं केनापि^५ प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु, अप-
गतचेतनान्यपि सङ्गटयितुमलम्^६, यस्मै रोचते, कुमुदिन्यपि^७ दिनकरकरानुरागिणी भवति,

रेणुना कर्पूरपुलिना स्वेदप्रतीकारं घर्मशोषणञ्च अकरवम् अरचयम् ।

उर इति । उरसि वक्षःस्थले निहितेन दलेन चन्दनद्रवेण मलयजसेन आर्द्रं क्षिप्तम् उत्तरीय-
वस्त्रं यस्य तस्य तथोक्तस्य पुण्डरीकस्य करचरणदिग्विस्तारः, स्वच्छा निर्मलाः सलिलशरीकराः जल-
विन्दवः तत्साविणो वर्षकेण कदलीदलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रियां वायुसञ्चालनम् अन्वतिष्ठन् अकरवम् ।
एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवम् अनेन विभिना सुहृमुहुः वारंवारम् अन्यदन्त्य-^८ गात्रसन्तापेन
पूर्वपूर्वस्य म्लानत्वादित्याशयः । नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशय्याम् उपकल्पयतो विदधतः । चन्दन-
चर्चा मलयजमण्डनम् आरचयतः कुर्वतः गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्याः शुष्कतादित्याशयः । स्वेदप्रतिक्रियां
घर्मजलप्रतीकारं तच्छोषणमिति तात्पर्यम् । कुर्वतो विदधतः । कदलीदलेन रम्भापत्रेण च अनवरतं निर-
न्तरं बीजयतः पवनं सञ्चालयतः मे मम मनसि चिन्ता समुदभूत प्रादुरभूत्—

नास्तीति । भगवतो मनोभुवः कामदेवस्य असाध्यम् अनिष्ठाणं नास्ति न विद्यते । हरिणो मृग
इव वनवासनिरतः अरण्यावस्थानतस्परः, अयं जनः पुण्डरीकः, स्वभावेन प्रकृत्यैव सुगन्धः सरलहृदयः ।
विविधानां नामप्रकारा ये विलासरसा विभ्रमभावाः तेषां राशिः समूहो यत्र सा तथोक्ता महाधेता च क ।
नितान्तविरहस्वभावयोरनयोऽन्योन्यभावावेवोपादानमनोभुवः किमपि दुष्करं नास्तीत्याशयः ।

इह विपश्यतोः सङ्गटयया विपसालङ्कारः श्रौतोपमा केयुसयोः सङ्गः ।

सर्वेति । अस्य मनोभुवः, जगति संसारे, सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्बलं दुःसाध्यं दुष्करं कठिनम्
अनायत्तम् अमधीनम् अकर्तव्यम् अकरणीयं वा किञ्चित् नास्ति स्वहं न विद्यते । अस्य सर्वं सुवाच्यमि-
त्यर्थः । अयं मनोभूः, दुष्करपादेष्वपि अन्यदुष्करेष्वपि अर्थेषु विषयेषु अवज्ञया नितान्तानायासविधेयस्व-
ज्ञानाद्वहेलया विचरति प्रवृत्तो भवति । केनापि बुद्धिमत्ता पुरुषेण अयं मनोभूः प्रतिकूलयितुं प्रतिरोधं
न च शक्यते पार्यते ।

का वेति । सचेतनेषु मानवादिषु का गणना ? अपगतचेतनान्यपि जडादीन्यपि सङ्गटयितुं संयोज-
यितुम् अलं समर्थः 'अयं मनोभूरिति शेषः । यदि चेत् अस्मै मनोभुवे रोचते संयोजयितुमभिलाषा
भवेति, तदा कुमुदिन्यपि कैरविण्यपि दिनकरकरानुरागिणी सूर्यरश्म्यनुरक्ता भवतीत्यादि सङ्गमनीयम् ।

जल (पसीना) दूर किया । वक्षःस्थल (छाती) पर चन्दन-रसमें आर्द्र किया हुआ वस्त्र रखकर निर्मल जल-
विन्दु टपकाते हुए कदली-पत्रद्वारा उसका पंखा किया । यों बाद्दर कमलपत्रोंकी शय्याकी एकके पीछे दूसरा बदलते
बदलते, बारबार चन्दन लेप करते करते, बारबार पसीना पीछते पीछते और कदली-दल-द्वारा अनवरत पवन
करते करते, मेरे मनमें यह चिन्ता उत्पन्न हुई कि—'इस संसारमें वास्तवमें भगवान् कामदेवसे असाध्य कुछ
नहीं है । कहीं हरिणके समान वनवासमें निरत एवं स्वभावसे ही सरल चित्त पुण्डरीक और कहीं मानविष
विलास और हावभावसम्पन्ना गन्धर्वराजपुत्री महाधेता ॥ इस (संसार) में कामदेवसे सर्वथा दुर्बल, दुष्कर
अस्वाधीन या अकर्तव्य कुछ भी नहीं है । दुष्कर कार्योंकी भी वह (कामदेव) अवहेलनापूर्वक करता है और
किसी व्यक्तिके उसकी प्रतिरोध करने का सामर्थ्य नहीं है । सचेतन पदार्थोंका तो क्या अचेतन पदार्थोंकी भी वह
परस्पर संयोजन करनेमें समर्थ है । यदि इसका अभिप्राय हो तो कुमुदिनी भी रवि-किरणोंमें अनुरागिणी

१. स्वेदप्रतिक्रियाम् । २. कञ्चित् 'स्वच्छसलिलशरीकरासाविण' इति पाठो द्रश्यते ।

३. नलिनदल । ४. कथिद्विर्लङ्गितीति । ५. कदलीदलेनानवरतम् । ६. स्वभावाविपयविमुखाः । ७. दुष्कर-
पादेष्वर्थेषु । ८. नायम् । ९. वेनचित् । १०. सङ्गटयितुमलम् । ११. तत्कुमुदिन्यपि, यत्तत्कुमुदिन्यपि ।

कमलिन्यापि शशिकन्द्रेष्वमुष्कति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तद्विधिं जलदे स्थिरतां व्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किंवा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवृक्षपु-
ताम् उपनीतः । क तत्तपः केयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम्, किंवा चेष्टितव्यम्, कां दिशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वा उपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासर्वः सन्धार्यन्ते । केन वा कौशलेन, कत-
मया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन बावष्टम्भेन, कया प्रज्ञया, कतमेन वा समाधासने-
नायं जीवेत् इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्—
‘किमनया अत्यन्तायतया निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभे-

कमलिन्यापि नलिन्यापि शशिकन्द्रेष्वमुष्कति, निशापि रात्रिपि वासरेण दिवसेन सह मिश्रताम् ऐक्यमाय एति प्राप्नोति, ज्योत्स्नापि चन्द्रकापि अन्धकारं तमः अनुवर्तते तदुपतां भजतीत्यर्थः । छायापि सूर्यमियापि प्रदीपाभिमुखं दीपसांमुख्यम् अवतिष्ठते, तद्विधिं विधुद्वि जलदे मेघे स्थिरतां स्पर्धं व्रजति गच्छति, जरापि बाल्यमपि यौवनेन तारुण्येन सह सञ्चारणशीला भवतीत्यर्थः । पृथक् एताम्यस्ते न रोचन्ते अत एव कुसुदूर्नीप्रभृतयः सूर्यकिरणानुरकादिरूपा न भवन्तीत्याशयः ।

किमिति । येन मनोभुवा, एवंविधः एवंरूपः अगाधगाम्भीर्यसागरः अयं पुण्डरीकः तृणवत् लघुतां निसारताम् उपनीतः प्रापितः, तस्य मनोभुवः अपरम् अस्मादव्यक्तं किंवा दुःसाध्यं दुष्परमस्तीति सम्बन्धः, अपि तु किमपि शास्तीत्यर्थः । इहाशर्पितः ।

कीर्तिः इत्यर्थः अथलोकमाना अवस्था वितान्तव्यवस्था दशा का, तत् शनिर्यचनीयस्वरूपं तपः कः, द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः । सर्वथा सर्वप्रकारेण निष्प्रतीकारा असाध्या इयं दृश्यमाना आपत् विपत् उपस्थिता प्राप्ता । इदानीं सम्प्रति किं कर्तव्यं विधेयम् । किं वा चेष्टितव्यम् आचरितव्यम् । गन्तव्य-
मित्यत्र भावे तस्यप्रस्थयः । शरणं रक्षकम् ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । सहायः साहाय्यकृत् प्रकारं पुनर्द्विपरप्रतिक्रियायां मार्गः । युक्तिः पुनरप्रतीकारसाधनाय उपपत्तिः । समाश्रयः अवलम्बनम् । येन कृत्वा अद्वय पुण्डरीकस्या असर्वः प्राणाः सन्धार्यन्ते अवस्थाप्यन्ते मया (कपिललेन) संरक्ष्यन्ते इत्यर्थः ।

केनेति । कौशलेन चातुर्येण : युक्त्या उपपत्त्या । प्रकारेण मार्गेण । अवष्टम्भेन उपायाश्रयेण । प्रज्ञया उन्नावितया बुद्ध्या । समाधासनेन सान्त्वनेन, जीवेत् प्राणं रक्षेत् । विषण्णहृदयस्य लिङ्गमानसस्य सङ्कल्पा वितर्काः प्रादुरासन् प्रकटीकृत्युः ।

पुनरिति । पुनर्भूयः, अचिन्तयं चिन्तितवान्—अनया प्रत्यक्षविद्यमानया अत्यन्तायतया अपारस्वा-
द्विचिन्तितोऽनया निष्प्रयोजनया निरर्थकया चिन्तया ध्यातया । नन्वेवं तर्हि विश्रम्यतामिष्यत आह—
प्राणा इति । शुभेनाशुभेन मङ्गलेनामङ्गलेन वा येन केनचित् उपायेन उद्योगेन, अस्य पुण्डरीकस्य प्राणा

हा जाताः हैं; कमलिनी भी चन्द्र-करणांके प्रति विद्वेग छोड़ देती है; रात्रि भी दिनके साथ मिश्रित हो जाती है; ज्योत्स्ना (चँदनी) भी अन्धकारका अनुकरण करती है; छाया भी प्रदीपके सामने रहती है; विपुल भी मेघमें स्थायित्व प्राप्त कर लेती है; वृद्धावस्था भी तारुण्यके साथ सञ्चार करती है । जब उसने इस प्रकारका अगाध गाम्भीर्यके सागर पुण्डरीकको तृणके समान लघु (तुच्छ) कर डाला, तब उसे और क्या दुष्कर रहा ? कहाँ वह तपस्या और कहाँ यह अवस्था ? इस विपत्तिसे मुक्त होने (छुटकारा पाने) का सर्वथा कोई उपाय नहीं है । इस समय क्या करना ? कैसे चेष्टा करना ? किस दिशाको जाना ? किसकी शरण लेना ? क्या उपाय करना ? किससे सहायता लेना ? किस मार्गसे चलना ? किस युक्तिका अवलम्बन करना ? किसका आश्रय लेना कि जिससे इसकी प्राणरक्षा कर सकें ? किस चतुरतासे ? किस युक्तिसे ? किस मार्गसे ? किस उपायके अवश्यन्ते ? किस बुद्धिसे ? किस समाधासनेन यह जीवित रह सकता है ? इस प्रकारके और अन्यान्य प्रकारके सङ्कल्प मेरे विषण्ण (लिङ्ग) चित्तमें उपस्थित होने लगे । एवं फिरसे चिन्ता करने लगा कि—अत्यन्त दीर्घ एवं प्रयोजनरहित ऐसी चिन्ता करनेसे क्या लाभ ? उचित या अनुचित चाहे जिन किन्हीं उपायोंसे इसके प्राणोंकी रक्षा तो करनी ही

१. तुण्यलघुताम् । २. किमाचेष्टितव्यम् । ३. देशः । ४. कथः । ५. धार्यन्ते । ६. ध्यातया अनयात्थायतया, अनयात्यन्तया ।

नाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषाञ्च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभावाद्प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिव आत्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियततमेकोच्छ्वासवशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान् मन्यन्ते सुहृदसूक्तसाधवः । तदतिहेपणमकर्त्तव्यमभ्येतदस्माकमपश्यकत्वंयतामापतितम् । किञ्चान्यत् क्रियते, का चान्या गतिः, सर्वथा प्रयासि तस्याः सकाशम्, आवेदयाम्येतामवस्थाम् इति चिन्तयित्वा चै 'कदाचिदनुचितप्रवृत्तं मां विज्ञाय सज्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्येव तस्मै तत्प्र-

असरो रक्षणीयाः पालनीयाः मयेति शेषः । अत एव तद्व्यसुखीगोऽपश्यं विधातव्य इत्याशयः ।

अथैवं भवता कः खलुपायः मनसि सन्धार्यते इत्यत आह—तेषामिति । अपि चेति चार्थः । तस्या महाश्वेतायाः समागमं संमिलनरूपम् एकम् उपायम् उद्योगम् अपहाय त्यक्त्वा, अपरोऽन्यः, तेषां प्राणानां संरक्षणीपायो नास्तीति सम्बन्धः ।

एवं सति पुण्डरीकः स्वयमेव तत्रोपेत्य महाश्वेतया समागमं विधातव्य इत्याशयः—यतीति । एक एव उच्छ्वासो निश्वातोऽवशेषोऽवशिष्टो यस्य एवंविधं जीवितं प्राणितं यस्य सः गमनोद्यतप्राणोऽप्यत्यर्थः, अयं पुण्डरीकः, तपोविरुद्धं व्रतधरोपि अनुचितम् अयोग्यम् अत एव च उपहासमिव आत्मनः स्वस्य मदनव्यतिकरम् इदं कामावेशं मन्यमानं ज्ञायमानः सन् ह्रीजनकत्वादित्याशयः, बालभावाद् बालकत्वेन पूर्वग्रस्तकौशलाभावात्, अप्रगल्भतया प्रत्युत्पन्नधाट्यर्थाभावेन च तापसत्वाद्भिनवकामिनी-सुरतोपयोगिकौशलाभावेन च कारणेनेत्यर्थः, स्वयं निजेनैव गत्वा तस्या महाश्वेताया अभिगमनेन संमिलनेन मनोरथम् अभिलाषं न पूरयति न पूरयितुं शक्नोति इति नियतं ध्रुवम्; अत एवास्य प्राणसन्देह एव-सज्जात इत्याशयः ।

ननु प्राप्तकाले समस्तस्यैव विनाशदर्शनात् कञ्चित्समयं प्रतीक्षतां स्वयमेवैवं कामपीडा विनाशमेव्यतीत्यत आह—अकालेति । अकालान्तरक्षमः समयविलम्बासहः । अतः क्षीब्रमेवास्य प्रतीकाराय मयोद्योगी विधातव्य इत्यभिप्रायः ।

सप्रति प्रतीकाराय स्वस्यैव प्रवर्त्तनमुचितमिति प्रतिपादयितुं तत्र शिष्टसंमतिं दर्शयति—सततमिति । सततं निरन्तरम् अतिगर्हितेन अतिभिन्दितेन अकुर्येन अतिभिन्दितस्वादेवाकार्येण विधातुमशक्येनाप्युद्योगेन साधवः सन्तः सुहृदसूक्त मित्रप्राणान् रक्षणीयान् पालनीयान् मन्यन्ते जानन्ति । तत्तस्मात् कारणात्, अतिहेपणं नितान्तलज्जाकरम् अकर्त्तव्यम् अविधेयमपि तापसत्वादित्याशयः, एतत् महाश्वेतया सह पुण्डरीकस्य समागमम् अस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्त्तिनाम् अवश्यकर्त्तव्यतां नियतविधेयताम् आपतितम् उपस्थितम् ।

किञ्चेति । अन्यत् एतद्व्यतिरिक्तं किं क्रियते विधीयते । अन्या एतद्व्यतिरिक्ता गतिः उपायः । तस्या महाश्वेतायाः सकाशम् अन्तिकम्, एतां दृश्यमानाम् अवस्थां दशम् आवेदयामि कथायामि । चिन्तयित्वा विचिन्त्य । अनुचिते अयोग्ये कर्मणि प्रवृत्तस्तत्परो यस्तम् । सज्जातलज्जः ससुत्पन्नप्रपः पुण्डरीक इति शेषः, निवारयेत् त्यस्तमीपमायानुं निषेधेत्, इति अस्माकारणात्, तस्मै पुण्डरीकाय चाहिष । किन्तु एकमात्र महाश्वेताका समागमं छोड़ कर इसकी प्राणरक्षाका कोई दूसरा उपाय नहीं है । एक निश्वास परित्यागमान इत्के जीवनका अवशिष्ट रह गया है, तथापि यह, बाल भावसे चतुरता न होनेके कारण, काम-विकारकी तपस्याके विरुद्ध अनुचित और अपने उपहासके समान मानता हुआ, अपने आप तो बहों जाकर, उस कन्या की अभिलाषा निश्चय ही पूर्ण नहीं करेगा । अब यह मदन-विकार बिलम्ब सदन नहीं कर सकता । सज्जन पुरुष, अत्यन्त गर्हित एवं अकर्त्तव्य कर्मोंसे (जिस किसी उपायसे) भी सर्वदा मित्रके प्राणोंकी रक्षा करना उचित समझते हैं । अत एव अब यह अत्यन्त लज्जाजनक एवं अकर्त्तव्य होनेपर भी मुझे अवश्य करना पड़ेगा । और दूसरा क्या किया जा सकता, अन्य उपाय ही क्या है ? निश्चय ही महाश्वेताके निकट जाकर इसकी यह अवस्था सूचित कर दूँ । इस प्रकार विचारकर—यदि मुझे अनुचित कार्यमें प्रवृत्त होते समझ कर लज्जासे पुण्डरीक

१. त्वत्समागम । २. उपनतशुपहासमिव । ३. कृत्येनापि । ४. परिरक्षणीयान् । ५. कचित् चकारो न विधेते ।

मासि च तस्य पुत्रवन्नाति, यस्य सत्यमेव न मे सन्तापयताप्यशेनं दर्शितातुकुलता। यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्त्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किंवा नोपपादितम्, को वानेनापरः समानो बन्धुः। कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताक्षरेस्माद्वनान्निष्क्रामति। इत्थम्भूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम्? तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम्? इत्येवं विचारयन्त्यामेव प्रविश्यससम्भ्रमा प्रतीहारी सामकथयत्—‘भर्तृदारिके! त्वमसुस्थशरीरेति’ परिजनादुपलभ्य सहादेवी प्राप्ता इति। तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्महंभीहः सत्वरमुत्थाय ‘राजपुत्रि! महानयमुपस्थितः कालातिपातः। भगवांश्च भुवनत्रयचूडा

वन्नाति अनुगच्छति, तदुपर्यपि निजावेशे स्थापयतीति भावः। अत एव मां सन्तापयतापि संस्वरयतापि अनेन कामेन मे मम अंशेन यस्यस्य अनुकूलता आनुकूल्यं दर्शिता प्रकटिता, न तु सामस्येन, अद्यापि समागमाभावादित्यभिप्रायः। ‘यस्यस्य’ इत्येकमेव पदं दर्शितेति क्रियाया विशेषणमित्यवगन्तव्यम्।

वदीति। यदि चैत, तस्य पुण्डरीकस्य सत्यमेव परमार्थत एव ईदृशी एवंविधा दशा अवस्था वर्त्तते विद्यते, ततस्तदा अनेन कामेन किमिव नोपकृतं किमुपकारो न कृतः, किंवा न उपपादितं सम्पादितम्, अनेन कामेन सप्राप्तस्तुल्यः अपरोऽस्यः को वा मम बन्धुः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, अनेनैव समाभिलाषायाः पूरितप्राप्तवादित्याशयः।

ननु कपिञ्जलवाक्यस्य परमार्थत्वे का सुक्तिरित्यत आह—कथमिति। प्रशान्ता अप्रतारणाद्योक्तमभ्या आकृतिः मूर्तिः यस्य तस्य कपिञ्जलस्य अस्माद् वदनामुखात् स्वप्नेऽपि कथं वितथा असत्या भारती वाणी निष्क्रामति निःसरति कथमपि नेत्यर्थः। अस्य प्रशान्तस्वरूपमेव वचनस्य यथार्थत्वे भारती वाणी निष्क्रामति निःसरति कथमपि नेत्यर्थः। अस्य प्रशान्तस्वरूपमेव वचनस्य यथार्थत्वे प्रमाणम्, एवंविधस्वरूपस्य कदाचिदपि असत्यभाषणाश्रयणादित्यभिप्रायः।

इत्यमिति। इत्थम्भूते एवंविधे समाचारे इति शेषः। प्रतिपत्तव्यं स्वीकर्त्तव्यम्। तस्य पुरो वा पुण्डरीकस्य निकटे वा किम् अभिधातव्यं गत्वा वक्तव्यम्, अथवा सन्देशवाक्यं प्रेषयितव्यम् इत्येवं विचारयन्त्यां चिन्त्ययन्त्यामेव ‘ममि’ इति शेषः। इह ‘विचारयन्त्या’ इति पाठस्तु चिन्त्यः।

ससम्भ्रमा समया सती प्रतीहारी प्रविश्य युद्धाभ्यन्तरे प्रवेशं कृत्वा शास्त्रं अकथयत् अशोचत्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि! असुस्थशरीरा अप्रकृतिस्था, परिजनात् अनुयायिवात् उपलभ्य ज्ञात्वा महादेवी गन्धर्वराजमहिषी भवत्या जननी प्राप्ता उपमता।

तचेति। महतोऽतिबृहत्तो जनसंमूर्त्त महादेव्या सार्धं प्राप्तानां लोकानाम् अत्यन्तात् सङ्घर्षात् भीहः भीतियुक्तः, अरण्येण प्रायेणैकाकिन एव निवासदित्याशयः। उपस्थितः प्राप्तः कालातिपातः समय-विलम्बः, भवत्यास्तत्र जिगमिषायां विद्यमानायासपि सहादेव्यामप्रयातायां तद्वसन्नादित्याशयः।

नेत्रौके लोगसंजुक्तन होनेसे अत्यन्त स्थूल दोखतीं निर्मल आनन्दालुकी वृत्तिके गिरसेसे अत्यन्त आनन्दकी सूचना करती, उस क्षण विचार करने लगी—‘सौभाग्यवश ही यह कामदेव, मेरे समान उनका भी निरन्तर अनुसरण करता है! यह सत्य है कि—मुखे सन्तप्त करता हुआ भी उसने कुछ अंशमें मेरी अनुकूलता दिखाऊ दी है। यदि यथार्थमें उसको ऐसी ही अवस्था हो तो फिर उसने मेरा कौनसा उपकार नहीं किया? अथवा किस-किस कार्यका ही सम्पादन नहीं किया? एवं इसके समान अन्य वस्तु ही मेरा कौन है? शान्ताकृति कपिञ्जलके इस मुखमेंसे स्वप्नमें भी मिथ्या वाणी कैसे निकल सकती है? ऐसी स्थितिमें मुखे भी क्या स्वीकार करना चाहिये? अथवा उसके समीप ही वाचिक सन्देश क्या भेज देना चाहिये?’ मैं मन ही मन इस प्रकार विचार कर रही थी कि—इतनेमें शङ्काके साथ प्रतीहारी मेरे घरके बीचसे प्रवेश कर मुखसे कहने लगी—‘राजकन्ये! परिजनोंसे आपके शरीरका अस्वास्थ्य समझ कर (आपको देखनेके लिए) महारानी उपस्थित हुई हैं।’ यह सुनकर परिजनादिकोंके अत्यन्त सङ्घर्षके भयसे कपिञ्जल शीघ्रतासे ही उठा और मुखसे कहने लगा—‘राजकन्ये! यह सुनकर बालविलम्ब

१. एतेन। २. कियताप्यंशेन, अपि कियताप्यंशेन। ३. कचित् ‘वर्त्तते’ इति पदं न विद्यते।
४. प्रतिकर्त्तव्यम्। ५. अस्वस्थशरीरेति।

मणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरः, तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतमुद्ग्राण-रक्षा-दक्षिणार्थमयमु-
परचितोऽञ्जलिः, एव मे परमो विभवः” इत्यभिवाद्य प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिना
अम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेन गृहीतं ताम्बूल-कुसुम-
पटवासाङ्गरागेण चामरव्यवधानिना कुञ्ज-किरात-बधिर-वामन-वर्षवर-विकलमूकानुगतैर्न
परिजनेनसर्वतः संकुद्धे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रयथौ । अम्बा तु मरुत्सीपमागत्य सुचिरं
दिशत्वा स्वभवनमयासीत् । तथा तु तत्रागत्य किं कृतं किमभित्तं किमाचेष्टितमिति शून्य-
हृदया सर्वं नालक्ष्यम् ।

गतायाञ्च तस्याम्, अस्तमुपगते भगवति-हारीतहरित-वाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे

भुवनत्रयचूडासणिः विष्टमयशिरोरत्नं भगवान् दिवसकरः श्रीसूर्यनारायणः अस्तम् अस्तममम् उपग-
च्छति प्रयाति । सर्वथैव अभिमतस्य चैतोमतस्य सुहृदः मित्रस्य प्राणरक्षाया अन्नाग्राणस्य दक्षिणार्थम्
अयम् अञ्जलिः पाणिर्संयोजनरूप उपरचितो विहितः, एव अञ्जलिचकारूप एव मे मम परमो विभवः
सम्पत्तिः, तपस्विनि ! नेतः परमुत्कृष्टं मे धनमस्ति यच्चुष्यमर्पणीयमित्यभिप्रायः । प्रतिवचनकालं प्रत्युत्तर-
समयम् अप्रतीक्ष्य प्रतीक्षामविधायैव, अम्बाया जवन्याः पुरोनुयायिना अम्नाभिना सता अस्थन्तरमा-
गच्छतेत्यर्थः, कनकवेत्रलता सुवर्णखचिता वेतसयधिः करे पाणौ यस्य तेन, प्रतीहारीजनेन द्वारिनिमुक्त-
जीजनेन कञ्चुकिलोकेन मौक्तिकक्षेत्रे, गृहीता आत्ताः ताम्बूलं नानवल्ली, कुसुम पुष्पं, पटवासाः पिष्टातकः,
अङ्गरागः अङ्गुलियेनद्रव्यञ्च ते येन तेन, चामरेण चामरव्यजनेन व्यग्रो व्यासकः पाणिर्यस्य तेन, कुञ्जा
चक्रशरीराः, किराताः कृशशरीराः, बधिराः अक्षणसामर्थ्यरहिताः, वामनाः स्वर्गकृतयः, वर्षवरा नर्पुसकाः,
विकला विकृतावयवाः, मूका वचनसामर्थ्यशून्याश्च जनास्तैः अनुगतेन अनुयातेन । संकुद्धे आक्रान्ते ।
कथमपि कष्टेन अव्याप्तो लब्धः निर्गमनमार्गो निसरणपन्था येन स तथोक्तः कपिञ्जलः प्रयथौ प्रजगाम ।
अनेन जनसंसर्गधिक्याश्रितरत्नमपि कपिञ्जलं न कोऽपि वुञ्चति इति ध्वनितम् ।

अनेति । मरुत्सीपं मन्दन्तिकम् । अयासीत् अगात् । तथा अम्बया । किमाचेष्टितं किमथ
कडखोगो विहितः । शून्यहृदया विषयान्तरबोधरहितमानसा । नालक्ष्यं न ज्ञातवती, केवलं पुण्डरीक-
विषय एवात्यधिकचिन्तनादित्याशयः ।

गतायमिति । तस्याम् अम्बायां गतायां यातायाश्च, हारीतो सुहृद्गुर ‘हारिल’ इति लोकप्रसिद्धो
हरिर्हर्षपक्षिविशेषः, तद्वत् हरिता नीला वाजिनोऽथा यस्य तस्मिन्, सरोजिनी कमलिनी तस्या जीविते-
श्वरः प्राणनाथः तस्मिन् चक्रवाकस्य रथाङ्गस्य पक्षिणः सुहृदि बन्धौ, सूर्यस्य विद्यमानत्व एव चक्रवाकद्वय-
योः संमिलनाद्विद्यमानत्वं च विश्लेषादित्याशयः सवितरि सूर्ये अस्तम् अस्ताचलम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह छेकानुमासहृदयनुमासयोः संसृष्टिः । तथा सूर्यनारायणस्य यावि त्रीणि विशेषणानि च तानि
प्रस्तुतार्थस्य किञ्चिदुपकारिणीति हेत्याश्वेव अन्यथापुष्टार्थताहोपरस्य दृष्टलेपादित्यादित्यवशेयम् ।

उपस्थित हो गया है, इधर मिश्रवनके चूडामणि भगवान् सूर्य भी अस्त होने जा रहे हैं; इसलिय मैं तो जाता हूँ,
पर सब प्रकारसे अभिमत मेरे-भिन्न-भिन्न की प्राण-रक्षारूपी दक्षिणाके लिये मैं यह हाथ जोड़ कर आपसे विनय
करता हूँ, यही मेरा परम धन है ।’ इतना कह कर, प्रत्युत्तर की प्रतीक्षाका समय न देख कर ही वह, स्वर्णखनि-
वेषविष्टियोंको धारण करने वाली पातुदेवीके आगे आगे प्रवेश करती प्रतीहारियोंसे, ताम्बूल, पुष्प, पटवासा
(अवीर) और अङ्गुलियेनद्रव्य लेकर चलते कञ्चुकीयोंसे और कुञ्ज, कृशशरीर, बधिर, वामन, नर्पुसक, विकलाङ्ग
और मूकजनोके आगे हाथमें चमर लेकर चलते परिजनोंसे सब तरफसे ही अवरुद्ध द्वारदेशमेंसे किसी प्रकार
निकल कर चला गया । माता मेरे समीप आकर बहुत काल तक बैठ अपने भवचर्ममें लीट गई । परन्तु लक्ष्मीने
बैठ आकर क्या किया, क्या कहा, और किस लिये कौनसा उद्योग किया ?—यह सब कुछ ही शून्य-हृदय होनेसे
मैं लक्षित नहीं कर सकी ।

उसके चले जानेके बाद भित्त समथ हारीतपक्षीके समान हरिर्हर्ष अथवाले एवं कमलिनीके प्राणनाथ और

चक्रवाकसुहृदि सवित्रि, लोहितायमाने पश्चिमाशासुत्रे, हरितायमानेषु कमलवनेषु नीलायमाने पूर्वदिग्भिर्भागे, पातालपङ्कककुलेषु महाप्रलय-जलधिपयःपूरेणैव तिमिरणावष्टभ्यमाने जीवलोकं, किञ्चिद्व्यतामृद्धा तामेव तरलिकामपृच्छम्—‘अयि तरलिके! कथं न पर्यसि दृढमालोकं मे हृदयम्, अप्रतिपत्तिविद्धतानि’ चेन्द्रियाणि । न स्वयमप्यपि कर्त्तव्यमलभस्मि ज्ञातुम्, उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं त्वत्प्रभमक्षमेयाविधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम्, उत्सृज्य विनयम्, अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य सदाचारम्, उल्लङ्घ्य शीलम्, अवगणय्य कुलम्, अङ्गीकृत्याशयः, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगम्य ग्राह्यामि पाणिम्, एवं गुरुजनानतिक्रमादधर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गी-

नेदिति । पश्चिमाशासुक्ते प्रतीचीमुखे लोहितायमाने रक्तायमाने सति सन्ध्यारागादित्याशयः । कमलवनेषु पङ्ककजानेष्वा हरितायमानेषु नीलायमानेषु सन्धु कमलानां सङ्कुचिततया केवलपत्रप्रभा-प्रकाशादित्याशयः । पूर्वदिग्भिर्भागे प्राचीदिग्भिर्भागे नीलायमाने हरितायमाने सति, अन्धकारोद्गमादित्याशयः । पातालस्य चडवामुखस्य यः पङ्कः कर्मसः तद्वत् कलुषम् आविलं मलिनं तेन । पङ्कस्य सालि-न्यातिशयसूचनार्थं पातालपदप्रयोगः । महाप्रलये यो जलधिः समुद्रः तस्य यः पयःपूरो जलौघः तेनैव सर्वोच्छ्वाद्यकेनेत्यर्थः, तिमिरेण अन्धकारेण, जीवलोके संसारे अवष्टभ्यमाने आश्रयभागे सति । इह ‘पातालपङ्कककुलेषु’ इत्यत्र लुप्तोपमा । ‘महाप्रलयजलधिपयःपूरेणैव’ इत्यत्र चोपमा ।

अपीति । न पर्यसि नावलोकयसि, दृढं निशान्तम् आकुलं विह्वलय, उद्वेगाद्यनेकभावावेशादि-र्याशयः । अप्रतिपत्त्या कर्त्तव्यनिर्णयाभावेन विह्वलानि व्यग्राणि च हिन्दियाणि चक्षुरादीनि करणानि, अत एव स्वयम् आत्मना अप्यपि अल्पमपि कर्त्तव्यं विधेयं ज्ञातुं निर्णेतुं नालभस्मि न सोढास्मि, सुतरा-मेव अत्र विषये यत् साम्प्रतं युक्तम्, तद् भवती त्वमे उपदिशतु सिचयतु । ‘युक्तं द्वे साम्प्रतम्’ इत्यमरः । अस्मिन्नि । अयं कपिञ्जलः, स्वस्वमक्षमेव स्वस्वस्यक्षमेव एवम् अनुसूता प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा गत इति सन्त्यन्धः । इतरकन्यकेव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां प्रप्रां विहाय स्वकथा, उत्सृज्य दूरीकृत्य । उत्सृज्य परिहृत्य, विनयम् उपदेशम् उपदेशजनितचेन्द्रियवेगरोधनमित्यर्थः । जनापवादलोकाङ्कतां निन्दाम् अचिन्तयित्वा अध्यात्वा, सदाचारं शोभनादुत्थानम् अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य, शीलं परपुरुषेभ्यश्चनभिरतिस्वभावम् उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य, कुलं वंशम् अविगणय्य अवहेलित्वा, अथशोऽपकीर्त्तम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य, रागेण कामासक्त्या अन्धा साध्वसातुविनेकरहिता वृत्तिः अथवसायो णस्याः सा, पित्रा तातेन अननुज्ञाता अदत्ताऽनुसासना, मात्रा आश्रया च अननुमोदिता असमर्थिता, स्वयम् आत्मना उपगम्य अतिक्रम्युपेत्य पाणिं हस्तग्रहणं ग्राह्यामि करोमि । एवम् इत्थं तद्देश्यार्थः, गुरुजनानां तातमाशादीनाम् अतिक्रमात् आश्रया अनपेक्षणात् महात् अधर्मः अत्यधिकप्रत्यवायः स्यात् स एवमुचित इति शेषः ।

अथैवं तन्नागत्य प्राग्बदेव निजवचने संतिष्ठतामित्यस्य आह—‘इति । धर्मानुरोधात् इतरपक्षस्य

चक्रवाकं भित्, भगवान् सूर्यनारायण अस्तेमित इष्टः पश्चिम दिशाका मुख रक्तवर्णं होने लगा; कमलवन, पुष्प-मुकुलित होनेसे हरिद्वर्ण होने लगा; पूर्व दिशाका भाग नीलवर्ण होने लगा और समस्त संसारमें—पातल-पङ्कके समान मलिनवर्ण सर्वव्यापी—अन्धकार, महाप्रलयाकालीन समुद्रजलके प्रवाहके समान, विस्तार होने लगा उस समयमें—किञ्चिद्व्यविमृद्ध होकर (कुछ न कुछ पङ्कजेसे) उस तरलिकासे ही मैंने पूछा—‘अरी तरलिके ! तुम क्या नहीं देखती कि मेरा मन अत्यधिक व्याकुल हो गया है एवं इन्द्रियों अपने अपने कर्त्तव्य विधाय करनेमें असमर्थ होनेके कारण विह्वल हो गई है ? मुझे अपना कर्त्तव्य थोड़ा भी नहीं समझ पड़ता इसलिए इस विषयमें जो युक्तिमय हो तुम उसे ही मुझे उपदेश दो । इस प्रकार कपिञ्जल सब बातें तुम्हारे समक्षमें ही कह कर चला गया है । इस समय यदि मैं नीचकुलोत्पन्न कन्याके समान लज्जा, धैर्य और विनयको छोड़ कर लोकापवादकी चिन्ता न कर, सदाचारका अतिक्रम कर, स्वभावका उल्लङ्घन कर, वंशको अवज्ञा कर एवं लोकनिन्दा स्वीकार कर, अनुरागसे सदन्विष्टेवनाङ्गीन होकर, पित्राकी अनुमति न लेकर एवं माताका अनुमोदन न पाकर, अपने आप जाकर पाणिग्रहण करजौ तो गुरुजनका अतिक्रम होनेसे इतने बड़ा अधर्म होगा; और यदि मैं

१. मृत्युमङ्गी ।

२. अस्मिन्नि ।

३. अवमुन्य ।

करोमि, एवमपि प्रथमं तावत् स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवत् कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसर-
भङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्स्य जनस्य मत्कुतादाशाभङ्गात् प्राणविपत्तिरुपजायते, तदपि-
मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत् । इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मयि, आसन्नं चन्द्रोदयजन्मना
विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिग्गयासीत् ।

ततः शशि-केशरि-कर-नखर-विदार्यमाणै-तम-करि-कुम्भ-सम्भवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव
धवलतामुपनीयमानम्, उदयगिरि-सिद्ध-सुन्दरी-कुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरी-
क्रियमाणम्, चलित-जलधि-जल-कल्लोलानिलोह्लासितेन वेलापुलिन-सिकतोद्गमेनेव पाण्डु-

अनुरणेन निजभवनावस्थानपक्षस्य अवलम्बनद्वारेण आश्रयद्वारेण स्तुम् प्राणविद्योगम् अङ्गीकरोमि
स्वीकृते । अनेन तदनुरणरणपाणिग्रहणाभावे मम प्राणविद्योगोऽवश्यम्भावीति ध्वनितम् । एवमपि
प्राणविमोचनेऽपि प्रथमं तावत् दूषणमिति शेषः । स्वयमागतस्य स्वयमायातस्य प्रथमप्रणयिन आद्यक्षेह-
वतः तत्रभवत् पूज्यस्य कपिञ्जलस्य तपस्विबालकस्य प्रणयप्रसरस्य प्रार्थनातिशयस्य भङ्गे निष्फलता-
सम्पादनं स्यात् ।

अनु भवतु ताम् तमप्रार्थनातिशयनिष्फलसम्पादनं न तेन काऽपि हानिः धर्माद्यपेक्षया तस्याकि-
ञ्चित्करवादिष्यत आह—पुनरिति । धर्मानुरोधेतापाणिग्रहाभावपक्षाश्रयणद्वारेण पुनरपरमिदं दूषण-
मित्यर्थः । तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य चेतसा स्वामित्वेन वरणात् पुण्डरीकानामाग्रहणमित्यवधेयम् । प्राणा-
नाम् असुनां विपत्तिर्विनाशः उपजायते भवेत्, तदपि तदपि मुनिजनवधजनितं तापसजनहननोपपन्नं
महदेनो महापातकं भवेत् 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनामम्' इत्यादिमुबधचनात् स्वस्य च तत्र
कारणत्वादित्याशयः ।

इतीति । उच्चारयन्त्यां वदन्त्यामेव, वासवस्य इन्द्रस्येयमिति वासवी प्राची दिक्, कुसुमरजसा
पुष्पाणेन वसन्तवनराजिरिव काननपङ्क्तिरिव, आसन्नात् अन्त्यवहितोत्तरसमयभाविनः चन्द्रोदयात्
शशाङ्कोद्गमात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन विरलविरलेन अलपाक्षेण आलोकेन प्रकाशेन धूसरताम् ईष्यमाण्डु-
ताम् अयासीत् प्रापत् । उपमा ।

तत इति । शशिचन्द्र एव केशरी सिंह भेदनकर्तृत्वसादृश्यात् तस्य करा रश्मय एव नखराः
पुनर्भवस्यैः भेदनकरणत्वसादृश्यात् विदार्यमाणो मिथमानः तमोऽन्धकार एव करिकुम्भो हस्तिशिरः
पिण्डः कृष्णत्वसादृश्यात् तस्मात् सम्भवेन सञ्जातेन, मुक्ताफलक्षोदेनेव मौक्तिककणेनैव इन्द्रुपाश्र्वा चन्द्र-
किरणेन, धवलतां श्वेतताम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम्, 'पश्चिमेतरदिगन्तरम्' इत्यस्याग्नेननस्य विशेषण-
मिदम् इह समस्तुवस्तुविषयसाङ्गरूपकजात्युत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

उदयेति । उदयगिरी उदयाचले याः सिद्धसुन्दर्यः देवयोनिविशेषकामिन्यः तासां कुचेभ्यः वचो-
जम्भ्यः च्युतेन गलितेन, चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजबोदसमुद्गेनेव इन्द्रुपाश्र्वा, पाण्डुरीक्रियमाणं शुश्रूषा-
मापद्यमानं दिगन्तरम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

चलेति । चलितं कपितं यज्जलधिजलं समुद्रतोयः तस्य कल्लोलानां महातरङ्गाणाम् अनिलैः
पवनैः उल्लासितः उत्थानं प्रापिनः तेन वेलापुलिनस्य तटमभीपस्यतोयोत्थितदैक्षस्य मिकतानां बालु-

धर्मेके अनुरोधेन दूसरे पक्षका अवलम्बन कर प्राण-त्याग स्वीकार कर्त्तुं तो ऐसा होने पर उसमें भी पहले तो दोष
यह है कि अपने आपसे उपस्थित हुए एवं पहले ही प्रार्थना करने वाले माननीय कपिञ्जलको प्रार्थना सङ्ग होती है,
और द्वितीया दोष यह है कि कदाचित् मेरी दी हुई आशाके भङ्ग होनेसे उस पुरुषके प्राण पर कुछ विपत्ति उत्पन्न हो
जाय तो मुझे मुनिजनके वधका महापातक लगेगा ।' मेरे इस प्रकार कहते कहते; पुष्प-रेणुसे वसन्तकालकी
वनपङ्क्ति के समान, सज्जित चन्द्रोदयसे उत्पन्न थोड़े थोड़े प्रकाशसे पूर्वदिशा धूसरवर्ण होने लगी ।

उसके बाद, चन्द्र-किरणसे पूर्वदिगन्तर, चन्द्र रूप सिंहके किरण-रूप नखद्वारा विदीर्ण (छेदे गये)
अन्धकार-रूपी हस्तीके कुम्भसे उत्पन्न मुक्ताचूर्णके समान मानो धवलवर्ण हुआ, उदयाचलस्थित सिद्धसुन्दरियोंके
स्तनोंके छेदे हुए चन्दन-चूर्ण-राशिके समान मानो पाण्डुवर्ण हुआ, एवं वेगशाली पूर्वसमुद्रकी महातरङ्गोंकी केंगाती
हुई पवनसे उचोळित (उड़ाई हुई) तीरके निकटवर्ती तोयोत्थित देशसे आकाशमें लठे गए बालुकाराशिके समान

१. आगतम् ।

२. कचित् आसन्नेति पदं न दृश्यते ।

३. शशिकेसरावदार्यमाण, शशिकेसरिक-

विदार्यमाणः*** ।

६० का०

तामापाद्यमानम् पश्चिमेतरदिगुधासा दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शानामन्दमन्द-
स्मिताया दशनप्रभेव उद्योत्सा निपतन्ती निशाया सुखशोभाप्रकरोत् । तदनु रसातलादवनी-
सवदाय्यं उद्गच्छता शेषफणामण्डलेनेव रजनीकरविभेन अराजत रजनी । क्रमेण च सकल-
जीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्लभेन किञ्चिदनुसुक्तवाताभावेन मकरध्वजवन्नुभूतेन समु-
पाह्वराणेन सुरतोत्सवोपभोगैकगोभवेन अमृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयता-
मनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्न समुद्र-विद्रुग-प्रभा-पाटनितमिव उदयगिरि मिह करनलाहत-निर्ज-
कानाम् उद्गमे ऊर्ध्वगमनेन शुभ्रस्वसादृश्यनिरूपणात् गगनाद्गतसिकतेनेत्यर्थः इन्द्रुगान् चन्द्रकिरणेन,
पाण्डुताम् आपद्यमानं प्राप्यमाणम्, पश्चिमेतरत् प्रतीच्या दिशः समस्तविपरीतं पूर्वमित्यर्थः दिगन्तरं
पूर्व दिविभागात् अदृश्यत आलोक्यत जनैरिति शेषः ।

इह तरङ्गावुभिः पुलिनस्थः सिकतासमूह एव उड्डीय उपरिगतो भवेत्तेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा । तथै-
कार्यं एव प्रयुक्तेन विशेषणश्रेयं नेहाधिकदोषः, तेषामलङ्कारप्रधानकामर्थ्यप्रकटनार्थम्भात् ।

जनैरिति । चन्द्रदर्शनात् निजप्राणनाथावलोकनात्तुल्योः मन्दमन्दं स्मितं प्रकाशो हास्यश्च यस्याः
तस्या निशाया रात्रेः, दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव शनैः शनैः मन्दं मन्दं निपतन्ती उद्योत्सा चन्द्रिका,
सुखशोभां तस्या निशाया एव पूर्वभागसौन्दर्यं च अकरोत् व्यदधत् ।

इहेन्द्रुगान्योः पुलिङ्गस्त्रीलिङ्गार्यां स्मितकार्येण च स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः । सा
च 'दशनप्रभेव' इति जात्युत्प्रेक्षया सङ्कीर्णते ।

तदन्ति । रजनी रात्रिः अवनीं पृथिवीम् अवदाय्यं भित्वा रसातलात् नागलोकात् उद्गच्छता
उत्तिष्ठता, शेषस्य श्वेतरूपस्य अनन्तनागास्य फणामण्डलेन फणसमूहेनेव शुभ्रेण गोलाकारेण चैत्याख्यानं,
रजनिकरविभवेन चन्द्रमण्डलेन अराजत अशोभत । द्व्योत्प्रेक्षा ।

क्रमेणति । सकलजीवलोकानन्दकेन समस्तमनुष्यलोकाक्रमोद्योत्पादकेन कामिनीजनवल्लभेन सुन्दरी-
जनप्रियेण । किञ्चिदनुसुक्त इवपरिस्थितौ बालभावः शान्तभावः प्रथमोदितभावश्च येन तेन । मकरध्वजः
कामः तस्य वन्नुभूतेन स्वजनभूतेन स्थानद्वयेऽनुद्वीपकतश्चिख्याजः । समुपाह्वः सञ्जातः रागोऽ-
नुरागो लौहित्यं च यत्र तेन । सुरतोत्सवः सश्रमोभोगानन्दः तस्य उपभोगे एकयोग्यः सर्वथा समर्थस्तेन
प्रकाशाधिक्यादुद्दीपकत्वाच्चैत्याशयः । तथा अमृतमयेन आनन्दभावित्वेन पीयूषाशयेन च । यौवनेनेव
तारुण्येनेव आरोहता देहस्य आकाशश्च अधिरोहता शशिना चन्द्रेण कर्मा, यामिनी रात्रिः रमणीयतां
शोभनीयताम् अभीषत प्राप्यत, पुरुष निजविभवेन मिश्रिलावयवपूरणात् परत्र चन्द्रिका प्रकाश-
द्वित्याशयः ।

इह चन्द्रस्य यौवनोपस्य शाब्दं यामिन्याः सुन्दरीपर्यन्त्यर्थमिति श्लेषानुप्राणिता एकदेशविवर्ति-
न्युपमेति कुशलाः ।

अथेति । अथाहोहणानन्तरम्, अभिनवोद्ययशगलोहितं नूतनोद्गमरागरक्तम्, अत एव प्रत्या-
सन्नस्य द्वयोः पृथुव्यगिरितामिष्यात् निजसमीपस्य, समुद्रस्य पूर्वोदधेः विद्रुमाणां प्रवालानां प्रभाभि-
कान्तिभिः पाटलितम् आरक्षीकृतमिव, उदयगिरिः उदयः चक्रः तत्रः यः सिंहः तस्य करतलेन हस्ततलेन
मानो शुभ्रवर्णं हुआ देख पड़ा । चन्द्रका दर्शनं होनेसे मन्दमन्दहास्य करती रजनीकी दन्तप्रभः के समान चन्द्रिका
धीरे धीरे भूतलमें गिरती उसकी मुखशोभाका सम्पादन करने लगी । उसके पश्चात्, भूतल विदारण कर पातालले
वस्थित (बाहर आए) अनन्तनाग के फणामण्डलके समान, चन्द्रमण्डलद्वारा रात्रि शोभा पाने लगी । क्रमसे
समस्त जीवलोकके आनन्द दायक कामिनी-जनवल्लभ, कामदेववन्धु, राग-समन्वित (अनुरागमुक्त, रक्तवर्ण)।
सुरतोत्सवके एकमात्र उपभोगके ही योग्य और अमृतमय (आमोदमय, सुधामय) एवं अत्य-परिमाणमें बालभाव
(शिशुत्व, रक्तमा) परित्यागकारी, शरीरारोही यौवनके समान गगनारोही चन्द्रमण्डल रात्रिकी मनोहर
करने लगी ।

उसके बाद समीपवर्ती पूर्व-समुद्रमेंसे प्रवाल भण्डिके किरणसे मानो रक्तवर्णके समान, उदयचक्रस्थित

१. अवदीन्य । २. शेषफणमण्डलेनेव । ३. रजनिकरविभवेन । ४. कान्ति निजपदं न विधत्ते ।

हरिण-शोणित-शोणीकृतमिव रति-कलह-कुपित-रोहिणी-चरणात्कल-रस-लाञ्छितमिव अभि-
नवोदय-रागलोहितं रजनीकरम्, उदितं विलोक्य अन्तर्ज्वलितमयनालप्यन्धकारितहृदया,
तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवत्तिनी, चन्द्रगतनयनापि मृत्युमात्रोक्तयन्ती तत्क्षणम-
चिन्तयम्—एकत्र खलु मधुमासै-मलयमाकृतप्रभुनयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्र-
हृत्को न शक्यते सोढुम् इदमतिदुर्विषममदनवेदनातुरङ्गं मे हृदयम् । अस्य चोद्गमनमिदं
सदाहृत्वरस्य अङ्गारवर्षः, शीतात्सस्य तुषारपातः, विषफोटैर्गूर्जितस्य कृष्णसर्पदंशः इत्येवं
चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनस्पतानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामका-

आहतः प्रवृत्तो यो निजहरिणः स्वीयोत्सङ्गस्थायी मृतः तस्य शोणितेन रश्मिरेण शोणीकृतमिव रक्तवर्णः-
कृतमिव, तथा रतिकलहं सुरतविवादे कुपिता क्रुद्धा या रोहिणी तन्नामिका स्वकी तस्याः चरणयोः
पादयोः अलककरसेन लाञ्छाद्वेगेण लाञ्छितमिव पादप्रहारात् चिह्नितमिव, उदितं सं रजनीकरं शशिनं
विलोक्य निरीचयाशम्, अतः अभ्यन्तरे ज्वलितः प्रदीप्तो मदनानलः कामवह्निः यस्यां साऽपि अन्धकारि-
तहृदयेति विरोधः, तद्विरहाप्रसोदशून्यमानसेति परिहारः । तरलिकया उत्सङ्गे निजक्रोदे विधत्तं स्थापितं
शरीरं वपुर्वस्याः सा तथोक्ता सत्यपि मन्मथहस्तवत्तिनी कामदेवकरस्थायिनीति विरोधः, मन्मथवशी-
भूतेति तत्परिहारः । तथा चन्द्रगतनयनापि शशिप्रातलोचनापि मृत्युं मरणम् आलोकयन्ती पश्यन्तीति
विरोधः, म्रियसमागमाभावे कामतापात् संमुखस्थं मरणं सम्भावयन्तीति तत्परिहारः । एवंविधा सती
तत्क्षणं तत्कालम् अचिन्तयं चिन्तितवती ।

इह 'प्रत्यालोक्य' स्यादयस्तिताः क्रियोस्मेलाः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्गीर्णाः, उत्तरे च त्रयो विरो-
धाभासा इत्येतेषां त्रयो नैरपेक्षयेण संख्युहिः ।

एकत्रेति, एकस्मिन् पक्षे पापकारी पापिष्ठः चन्द्रः सशरी एव हृत्को धातुकः, उद्दोषनकार्यं मलयमा-
सतादीनामनेकानां प्रातिहृद्भवे अयमेक एव चन्द्रतुल्य इत्यभिप्रायः । अत एव सोढुं च शक्यते न पार्यते ।
तेन च इदं मे मम हृदयं मनः अतिदुर्विषयया अतिदुःसहया मदनवेदनया कामपीडया आतुरं विह्वलं
जातमिति शेषः । अस्य चन्द्रहृत्कस्य च इदम् उद्गमनस्य उदयः, दाहज्वरो दहननस्पताः तेन सह स्थितः
तस्य सदाहृत्वरस्य लोकस्य सम्बन्धे अङ्गारवर्षः उज्ज्वलाकृष्टिरस्वरूपस्य शीतात्सस्य शीतपीडितस्य
लोकस्य सम्बन्धे तुषारपातः हिमपतनस्वरूपस्य, तथा विषफोटैर्न विषवर्षोत्पादकव्रणविशेषेण
गूर्जितस्य मूर्च्छा प्रातस्य लोकस्य सम्बन्धे कृष्णसर्पदंशः विजातीयविषपरदंशनस्वरूपस्य, कामपीडाव-
धितस्य लोकस्य सम्बन्धे पुनर्निर्तान्तपीडोत्पादकमस्याशयः ।

इह निरङ्गं मालारूपकं दर्पणोद्गाहत 'निर्माणकौशलं धातुः' इति यदिति कुशलाः ।

इत्येवमिति । चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव, चन्द्रोदयेन सशङ्कोद्गमेन उपनीता उपस्थापिता, कमल-
वनस्य पङ्कजारण्यस्य स्थानिः सङ्कोच एव निद्रा प्रमीला सेव, मूर्च्छा मां महाश्वेतां निमीलितलोचनां

सिंहके कर-प्रहारसे आहत हुए अपने क्रोडस्थित हरिणके रश्मिरसे, मानो रक्तवर्ण किए हुएके समान और सम्मो-
कलहमें कुपित हुई रोहिणीदेवीके चरणोंकी महावरसे मानो रजित हुएके समान नूतन उदय-रागसे रक्त चन्द्र-
मण्डलको उदित हुआ देख, मैं अपने अभ्यन्तरमें कामाग्निके ज्वलित रहने पर भी अन्धकार (जहाँ क्या करूँ क्या न
करूँ) इस प्रकार सूझ न हो ऐसेसे) उक्त हृदयवाली, तरलिकाकी गोदमें मेरा शरीर रहनेपर भी कामदेवके हाथोंमें
पड़ी, चन्द्रके ऊपर दृष्टि रखने पर भी मृत्युको देखती, उस समय विचार करने लगी—एक ओर तो चैत्रमास और
मलय-मासतत्प्रभृति सकल उदीपकपदार्थ, और दूसरी ओर यह पापचारी खलस्वभाव चन्द्र असद्वनीय ही रहा है ।
मेरा हृदय भी अत्यन्त दुःसह मदन-वेदनासे व्याकुल हो रहा है । हाय ! इसका उदय मुझे, दाहज्वरसे पीड़ित ।
पर जलते हुए काष्ठ (अङ्गारों) की वर्षा, शीतमें कम्पायमानके ऊपर हिमपात, विषके व्रणसे मूर्ध्निवकी मयङ्कर
सर्पके काटनेके समान है । मैं इस प्रकार चिन्ता करती हूँ की कि उस समयमें चन्द्रोदय होनेसे कमल-वनके
सङ्कोचनिद्राके समान, मुझे मूर्च्छा आ गई मेरी आलसे सुदृढ हो (मिच) गई किन्तु थोड़ी ही देरमें शीघ्रतासे

१***उदयलोहितं । २. रजनीकरम् । ३. मदनमधुमास*** । ४. एकत्र चापकारी । ५. अतिदु-
र्विषमं मदनतुरङ्ग, अतिदुर्विषममदनतुरङ्ग । ६. सदाहृत्वरसस्तस्य । ७. विषविषफोट*** । ८. विचि-
न्तयन्तीमेव । ९. कलानिद्रेव ।

वीत् । अचिरेण च सम्भ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा
तामेवाकुलाकुलां मूर्त्तेर्नेवाधिक्षितां विपादेन, मल्लालाटविधृत-स्वचन्दकान्तमणिशलाकाम्,
अविच्छिन्न-बाष्पजलधाराण्यकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनाञ्च मां
सा कृतपादप्रणामाचन्दनपङ्क्तौर्द्वेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिवादीन्—“भर्तृदारिके ! किं लज्जया गुरु-
जनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेयस माम्, आनयामि ते हृदयदयितं जनम्, उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र
गम्यताम्, अतः परमसमर्थस्मि सोढुमिं प्रबल-चन्द्रोदय-विजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधि-
मिव मकरचिह्नम्” इत्येवं वादिनीं तामहमवोचम्—“उन्मत्ते ! किं मन्मथेन । नन्वयं सर्ववि-
कल्पानपहरन्, सर्वोपायदर्शानन्युत्सारयन्, सर्वानन्तरायान् अन्तरयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कृत्वा,

मुद्रितनेत्राश्च अकार्षीत् अकरोत् । उपमा ।

अचिरेणेति । किञ्चेति सार्थः । सम्भ्रान्तया सत्वरया तरलिकया उपनीताभिः दत्ताभिः चन्दनस्य
मलयजस्य चर्चाभिः लेपनैः, तरलिकासञ्चालितैः तालवृन्तानिलैः व्यजनपवनैश्च, अचिरेण अल्पसमये-
नाहम् उपलब्धसंज्ञा प्राप्तचेतना सती, आकुलाकुलां मम दशावलोकेनारत्यन्तव्यथासम्, मूर्त्तेर्नेव शरीर-
धारिणेव विपादेन अधिक्षिताम् आश्रिताम् सम ललाटे भाले विधृता शान्त्यर्थं निहिता खवन्ती चन्द-
किरणस्पर्शात् सलिलं चरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया ताम्, तथा अविच्छिन्नया अनुद्रितया बाष्प-
जलधारया नयनाभ्युपवाहेण अन्धकारितं समुत्पन्नतिमिरं मलिनमित्यर्थः मुखं वदनं यस्याः ताम् ।
रुदतीम् आकन्दतीम् ।

इह ‘मूर्त्तेर्नेव’ इति मूर्त्तिसम्बन्धित्वोत्प्रेक्षायाद् गुणोत्प्रेक्षा ।

उन्मीलितेति, किञ्च, उन्मीलितलोचनां, विकसितनयनां मां, कृतो विहितः पादयोर्मम चरणयोः
प्रणामो नमस्कारो यथा सा, तरलिका, चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन मङ्गलेपनसमयसंस्केपेन गाढद्वयेण
आर्द्रं क्षिप्तं तेन, करयुगलेन हस्तद्वयेन बद्धाञ्जलिः अन्योन्यसंयुक्तपाणिः अवादीत् अवोचत्—“भर्तृदा-
रिके राजपुत्रि ! गुरुजनापेक्षया मातृपित्राद्यपेक्षया लज्जया त्रपया वा किं न किमपीत्यर्थः । हृदयदयितं
प्राणमियम् । प्रबलः प्रकृष्टो यः चन्द्रोदयः शशाङ्कोद्भूतः तेन विजृम्भमाणं वदमानम् उत्कलिकाशतम्
उत्कण्ठावृन्दं तरङ्गसमुदायश्च यत्र तं तथोक्तम्, उदधि सागरमिव मकरचिह्नं पतारुपलङ्घनं यस्य तं
तादृशं मकरकेतुं भवत्ययं समुत्पन्नं कामम्, अतः परं सोढुं सहनं विधातुम् असमर्थास्मि अस्मास्मि, अत
एव स्वयं वा तत्र प्रव्रज्यतामित्याशयः । पूर्णोपमा ।

उन्मत्त इति । उन्मत्ते उन्मादवति ! बहुविधप्रलयात् अथ च यथायापरिज्ञानादित्याशयः ।
मन्मथेन किम् एकेन कामदेवेन किं कृतमित्यर्थः । नन्विष्यामन्मन्त्रेण, ‘प्रभावाधारणानुज्ञानुनयामन्त्रेण ननु’
इत्यमरः । येन हि, मृत्योः सकाशं तन्नाप्राप्तौ कामदेवात्थाचारात् मृत्योर्निकटस्थ, वा अथवा सति सम्भवे
तस्य कुमारस्यैव सकाशं नेता मां गमयिता अयं हरयमानं कुमुदानां वाग्धवः स्वजनश्चन्द्रः, सर्वान्
समस्तान् विकल्पान् पूर्वप्रतिपादितरूपात् वितर्कान् अपहरन् दूरीकुर्वन् यथाकामसहनताप्रतिपादनेन
अवसराप्रदानादित्याशयः, सर्वेषां समस्तानाम् उपायाणां कामपीडाविनाशकारणीभूतानां मलयजद्रव-
लेपनादीनां दर्शनानि तत्पीडापनोदकत्वेन ज्ञानानि उत्सारयन् विनाशयन् स्वमाहात्म्येन तैस्तद्विनाशा-

तरलिकाद्वारा की हुई चन्दनचर्चा (लेपन) और तालवृजन (पङ्क्तों) की हवासे मुखे चेतना प्राप्त हुई और मैंने
देखा तो तरलिका मानो मूर्त्तिमान् साक्षात् विपाद ही हो ऐसी, अत्यन्त विह्वल होकर बैठो थी । मेरे ललाटके
ऊपर जलझानी एक चन्द्रकान्त-मणिकी शलाका रख बंद हो रही थी और निरन्तर अञ्जलकी धारासे उसका
मुखमण्डल मलिन हो गया था । मेरी आँखें खुली देख उसने मेरे चरणोंमें प्रणाम किया और चन्दन-रससे आर्द्र
अपने दोनों हाथ जोड़ कर कहा—‘राजकन्ये ! अब लज्जा किंवा गुरुजनोंके भयसे क्या है ? प्रसन्न होकरके मुखे
भेजिए मैं आपके प्राणनाथकी ले आऊँ, अथवा आप ही स्वयं उठ कर वहाँ जाइये । रफ़्त चन्द्रोदयसे समुद्र-तरङ्गके
समान आपकी भी उत्कण्ठा शतगुणित वृद्धि पा रही है, इसलिए अब आप इस कामदेवकी अधिक देर तक सहन नहीं
कर सकती हैं । तब इस प्रकार कहती हुई तरलिकाको मैंने प्रत्युत्तर दिया—‘अरे उन्मत्ते ! अकेले कामदेव क्या
है ? देखो,—समस्त वितर्कोंको हरनेवाला, समस्त उपायोंके दर्शन दूर करनेवाला, समस्त प्रतिवन्धकोंको छिपा देनेवाला,

लज्जामुन्मूलयन्, स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्, कालातिपातं परिहरन्, आगत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीवितो सम्भावयामि हृदयद्वयितमायाप्रकारिणं जनम्' इत्यभिधाना मदनमूर्च्छास्वेद्विह्वलैः कथञ्चिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठन् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयम्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्लवनिवै बहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरता अमृतसागरपूरानिवै क्षरता श्वेनगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव

सम्भवात्, सर्वान् अन्तरायान् जनसाक्षात्कारप्रभृतीन् विद्वान् अन्तरथन् व्यवधानं कुर्वन् निजोत्पन्नौ-स्तुक्यस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वशङ्काः पितृमात्राद्यननुमति निवन्धनातङ्कान् तिरस्कुर्वन् न्यक्कुर्वन् साम्प्रतिकौ-स्तुक्यतस्तथाविधातङ्कानां सर्वथा दुर्बलत्वात्, लज्जां व्रणाम् उन्मूलयन् उत्पादयन् एतदौस्तुक्यसमीपे त्रयायास्तुच्छत्वात्, स्वयम् आत्मना अभिगमनेन अनुसरणेन यः स्वस्य लाघवं लघुरूपो दोषस्तम् आवृण्वन् आच्छादयन् साम्प्रतिकौस्तुक्यस्य सर्वोपरिस्थापितत्वात्, कालातिपातं समयविलम्बं परिहरन् परित्यजन् कामपीडायाः सर्वथा असौहृद्यत्वात्, आगत एव मां तत्र नेतुं प्राप्त एव, अतएव न विद्यते नानाकल्पप्रकाशप्रयोजनमित्यभिप्रायः ।

तदिति । तत्सम्पात् कारणात् उत्तिष्ठ उस्थानं विधेहि अतिशोभेणेति शेषः । यथाकथञ्चित् क्लेशोनापीत्यर्थः, भीषणकामपीडावशाच्चित्तसारदेहतयेत्याशयः; अनु तं कुमारमुद्दिश्य गमनेन जीविता शसिता अहम्, आयासकारिणं तल्लघ्वेनैव तावत्कलेशोत्पत्तेः कष्टदायिनं हृदयद्वयितं प्राणप्रियं तं जनं सम्भावयामि उच्छ्वासयामि । अनेन समागमाभावे स चाहङ्ग प्राणव्यागं करिष्याव इति द्योतितम् । मदनमूर्च्छया मग्नायाश्चिन्तेन यः स्वेदो घर्षः तेन विह्वलैः आकुलैः अङ्गैः करचरणायवयवैरपल्लिता, तां तरलिकामेव कथञ्चित् क्लेशेन अवलम्ब्य विष्टस्य उदतिष्ठम् उचित्यवती ।

उच्चलि । अपि च उच्चलिताया तं प्रति प्रस्थिताया मे मम दक्षिणम् अपसव्यं लोचनं नयनं दुर्निमित्तनिवेदकम् अमङ्गलसूचकं यथा स्यात्तथा अस्पन्दत अस्फुरत् । उपजातशङ्का ससुप्ततातङ्का । दैवेन विधिना किमपि अमङ्गलमित्यर्थः, उपक्षिप्तम् उपस्थापितम्, नारीणां दक्षिणाक्षिस्फुरणस्य स्वजन-विनाशद्योतकत्वादित्यभिप्रायः ।

अथेति । अथ दुर्निमित्तमाप्स्यनन्तरं प्रदोषसमय एव 'तस्मात् प्रासादशिक्षराद्वातरम्' इत्यभिप्रेतमासन्नन्धः । त्रिभुवनं त्रिविष्टपमेव प्रासादः सौधः तस्य महाप्रणालं विपुलसलिलनिसस्वरणमार्गम् अनुकरोतीति तेन । जलसहगशीतलमयूखनिःसारणात् गोलाकारत्वाच्च प्रासादोपरिप्रान्तस्थाधि गोलाकारजलनिर्गमनमार्गानुकारित्वं चन्द्रस्येववधेयम् । सुधा प्रासादलेखनद्रव्यं तद्युक्तं सलिलं जलमिति सुधासलिलं तस्य प्लवान् ओघान् बहता दधतेव, तथाविधशुभ्रमधूररादित्याशयः, एवमग्रेसरि । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य निर्झरनिकरान् धारासमूहान् क्षरता स्रजेव । अमृतसागरस्य सुधासमुद्रस्य पूरान् ओघान् उद्भिरता वमतेव । तथा श्वेतगङ्गायाः श्वेतजङ्गल्याः प्रवाहाणां धाराणां सहस्राणि समूहा वमता उद्भिरता । नाति-

समस्त संशयोको डालनेवाला, समस्त शङ्काओंको मिथानेवाला, लज्जाका विनाश करनेवाला, अपने आप ही उसके समीप जानेकी लुत्ताके दोषका आच्छादन करनेवाला, विलम्बका दूर करनेवाला, संयुक्ते अथवा उस कुमारके ही निकट ले जानेवाला, यह चन्द्रमा उपस्थित हो ही गया है । अत एव उठो; जितनी देर तक मैं जीवित हूँ उतनी देर तक किसी प्रकारसे उसके पास चल क्लेशदायक उस प्राणबलभक्तो जीवित रखूँ यों कदाही काह्मी मैं कामवृद्धिजनित स्वेदसे विह्वल हुए अङ्गोंसे उस (तरलिका) का ही सहारा लेकर जिस किसी प्रकार उठो, उठ कर उसी दिशा की ओर चलते हो, अमङ्गल परिणाम सूचक दक्षिण-नयन स्पन्दित होने (फट्कने) लगा, उससे मुझे आश्चर्य उत्पन्न हुई और विचार हुआ कि 'विधातने कोई एक दूसरा विश्व उपस्थापित किया ।'

तदनन्तर त्रिभुवन-रूपी अट्टालिकाके ऊपर भागमें महाप्रणाल (विशाल पनाल) का अनुकरण करते सुधा-सलिलको धाराको मानो नीचे बहाते, चन्दन-रसके प्रवाहसमूह (क्षरनों) को मानो निःसारण कराते (क्षरते,)

वमना चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने' ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोक-
दर्शनसुखमित्रानुभवति जने, महावराह-दंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिबो-
द्धियमाणे महीमण्डले, प्रतिभवनमङ्गलजननेन विकचमुकुद्गान्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु
चन्द्रोदयाधेषु, कामिनी-प्रहित-सुरत-दूती-सहस्रसङ्कलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकवगुण्ठनासु
चन्द्रालोकभयचकितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितसु इतस्ततः पलायमाना-
स्वभिसारिकासु, प्रतिकुसुदमावद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीधिकाकुसुदिनीषु,
दूरोद्वेगेन अतिविप्रकृष्टोदितेन चन्द्रमण्डलेन शशिविम्बेन कर्त्रा, ज्योत्स्नया चन्द्रिकया करणेन, भुवना-
न्तराले विष्टपमध्ये प्लाव्यमाने पृथमाणे सति ।

इह 'त्रिभुवनप्रासादमहाप्रभालानुकारिणा' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम् आर्थोपमा च अनयोरेका-
ग्रयातुप्रवेष्टारूपः सङ्करः । 'वहनेव' इत्याद्यश्वतस्तः क्रियोपेक्षाः, आसामुक्तसङ्करस्य च मिथो नैरपेक्षणेन
संसृष्टिः । 'श्वेतगङ्गा' इत्यत्र श्वेतपदं च कालिन्दीजलागसंयुक्ताशबोधनेन शुभ्रतामात्रावगमायेति सुधी-
भिराकलयीयमिति कुशलाः ।

येति । जने लोके, श्वेतद्वीपे निवासं वसतिमिव तथा सोमलोकस्य चन्द्रलोकस्य दर्शनसुखमिव
अवलोकनानन्दमिव अनुभवति साक्षाद्भूयति सति, समस्तश्वेतसाक्षात्कारादित्याशयः ।

इह क्रियोपेक्षागुणोपेक्षयोः परस्परनैरपेक्षणेन संसृष्टिः ।

महावराहेति महीमण्डले क्षोणीमण्डले, महावराहस्य विष्णोस्तृतीयावतारस्य दंष्ट्रामण्डलनिभेन
दन्तसमूहसदृशेन श्वेतस्यादित्याशयः । शशिना चन्द्रेण क्षीरसागरस्य दुग्धाशुभ्रयोः उदरात् अभ्यन्तरात्
उद्भ्रियमाण इव वह्निर्निष्कारयमान इव सति, दुग्धचरणवत् समन्तात् शुभ्ररश्मिप्रसरणादित्याशयः ।

इह दंष्ट्रामण्डलनिभेन' इत्यत्रार्थोपमा, 'उद्भ्रियमाण इव' इत्यत्र क्रियोपेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।
प्रतीतिः । प्रतिभवनं प्रतिगृह्य अङ्गनाजनेन स्त्रीवर्गेण कर्त्रा, विकचा विकसिता ये कुसुदाः कैरवाः
तेषां गन्धः परिमलो येषु तैः तथोक्तेः चन्दनोदकैः मलयजसलिलैः करणैः, चन्द्रोदयाधेषु शशाङ्कोद्गमन-
पूजासु उपह्रियमाणासु वीर्यमानासु सत्सु ।

कामिनीति । राजमार्गेषु राजपथेषु, कामिनीभिः रमणीभिः प्रहिताः मिश्रवल्लभसमूहेषु प्रेरिता
याः सुरतदूर्यः रमणसत्कारिकाः तासां सहखेपे सन्तुहेन सङ्कलेषु व्यासेषु सत्सु ।

नीलांशुनेति । नीलांशुकैः श्यामवर्णवस्त्रैः अवगुण्ठनम् अन्धकारसादृश्येन तत्र जनानामनिरीक्षणार्थं
देहवेषनं यासां तासु, अतएव नीलोत्पलागाम् इन्दीवराणां प्रभाभिः कान्तिभिः पिहितसु आवृतासु
कमलवनलक्ष्मीष्विव पङ्कजवनक्षीष्विव अभिसारिकासु सङ्केतस्थानादिगायिनीषु नायिकाविशेषेषु चन्द्रस्य
शशिनाः आलोकनेन प्रकाशेन यद्ग्रथं जनावलोकनाप्राप्तः तेन चकितासु उद्दिष्टासु विद्यमानासु, इतस्ततः
पलायमानासु धावमानासु विद्यमानासु । इह श्रोतोपमा, या च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्गीर्णः ।
साहित्यदर्पणकृता अभिसारिकास्वरूपमेवमभिहितम्—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥'

प्रतिकुसुमिति । कुसुदं कुसुदं प्रति प्रतिकुसुमम् आवर्द्धं घृतं मधुकरमण्डलं द्विरेफमणो याभिस्तासु,
भवनदीधिकाया गृहवापिकायाः कुसुदिनीषु कैरविणीषु, प्रबुध्यमानासु स्फुटमानासु सतीषु ।

अधृतसमुद्रके जलराशिको मानो उद्धरण करते, श्वेतगङ्गाके असंख्य प्रवाहोंको मानो वमन करते (उपलते),
चन्द्रमण्डलको धोहा-थोड़ा उदय होनेसे आकाश जब ज्योत्स्ना (चँदनी) में डूब गया था, सब लोग मानो
श्वेतद्वीपमें निवासका या चन्द्रलोकके दर्शनका सुख अनुभव करते थे, पृथिवीमण्डलको-आदि वराहके दन्तमण्डलके
समान-चन्द्रमण्डल मानो क्षीरसागरके अभ्यन्तरमेंसे बाहर निकलता था, प्रत्येक घरमें सुन्दरियों प्रस्फुटित कुसुमदसे
सुगन्धित किए हुए चन्दन-जलद्वारा चन्द्रोदयके उद्देश्यसे अर्घ्य देती थीं, राजमार्ग कामिनियोंद्वारा प्रेरित हजारों
रति-नृतियोंसे व्याप्त हुआ था, नील-वस्त्रसे समस्त शरीरको आच्छादित कर चन्द्र-प्राप्त मध्य-लोगोंके
देखनेके भयसे उद्धिग होकर—नीलोत्पलकी प्रभासे आच्छादित हुई कमल-वन शोभाके समान अभिसारिकाएँ
जब इधर उबर भाग रही थीं, प्रत्येक कुसुमके ऊपर झमरोंके झुण्ड आकर बैठे हुए थे ऐसी भवनस्थित

१. आप्लाव्यमाने । २. सनीलोत्पलप्रभा ।

स्फुटितकुमुदवन-वहल-धूलि-धवलितोदरे निशा-नदी-पुलिनायमाने अन्तरीक्षे, चन्द्रोदयान-
न्तरिभरे सहोदधाविव रतिसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीव-
लोके, शशिमणिप्रणालनिर्भरे प्रमोद-मुखर-मयूर-रवरम्ये प्रदोषसमये, गृहीत-विविध-कुसुम-
ताम्बूलाङ्गराज-वटवास-चूर्णया तरलिकथानुगम्यमाना, तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिद्दाश्यान-
चन्दन-ललाटिका-लम्प-धूसरा-कुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेशोर्द्वेष्टेन, तथैव च तथा
कण्ठस्थितयाक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जुव्या, पद्मारागरत्नरश्मिनिर्मि-

रुद्विधेति । अन्तरीक्षे रागने, स्फुटितस्य विकसितस्य कुमुदवनस्य कैरवारणस्य बहुलधूलिभिः
प्रचुरपरामैः धवलिनं श्वेतीकृतम् उद्गम् अभ्यन्तरे यस्य तस्मिन् तथोक्ते सति, अत एव निशा रात्रिरेव
नदी श्यामत्वसादृश्यादित्याशयः, तस्याः पुलिनायमाने तोषोत्थितलैकतमयदेशवदाचरति सति धूलीनां
लैकतवच्छ्वेतत्वादित्याशयः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकव्यङ्गतोपमयोरेध्यायप्रवेशरूपः सङ्करः, तथा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्,
ह्युपमयोः पुनरङ्गाङ्गीभावसङ्करः ।

चन्द्रोदयेति । चन्द्रोदयेन वशाङ्कोद्गमेन आनन्दनिर्भरः प्रहर्षानिधयो यत्र तथोक्ते, अतएव सहोदधौ
समुद्राविव स्फीत इति शेषः, जीवलोके प्राणिवर्गे, रतिसमय इव शृङ्गारमय इव, विलासमय इव लीला-
मय इव, प्रीतमय इव चेहमय इव च सति ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्रौतोपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गीभावसङ्करः, 'रतिसमय' ह्याद्यश्वतसो
गुणोपेक्षाश्रित्येतायो परस्परं नैरपेक्षणेन पुनः संसृष्टिः । तथा 'रसमयोक्तिः स्वशब्देन श्यालिसङ्गिरौ तथा
ह्युक्तदिश्या श्यापिभावस्य रसस्य चेह 'रतिरसे'त्यनेनाभिधानादोषः समापतति स च 'आलुक्क्यस्य
इव' इति पाठेन परिहार्यः ।

शशीति । शशिमणयः चन्द्ररश्मिसम्पर्केण सलिलस्राविणश्चन्द्रकान्ता एव प्रणालाः सलिलनिः-
सरणनालानि तेषां निर्झरो चारिप्रवाहो यत्र तथोक्ते, तथा प्रमोदेन वर्षाश्रमाज्जातानन्देन सुखराणां
सम्बन्धयमानानां मयूराणां बहिर्णां रवैः केषाशब्देः रम्ये मनोहरे प्रदोषसमये रजनीमुखकाले जाते सति ।
इह निरङ्गं केवलरूपकम्, आन्तिमांश्रापीति केचित् ।

गृहीतेति । गृहीतानि आत्तानि विविधानि नानारूपाणि ताम्बूलानि नागवल्लीद्वानि अङ्गरागो
लेपनं पटवासचूर्णानि पिष्टातकचूर्णानि च यथा तथा, तरलिकया पूर्वोक्तया दाश्या अनुगम्यमाना अनु-
व्रज्यमाना । मूर्च्छानिहितेन मूर्च्छासमये तरलिकया श्यापितेन, किञ्चिद्दाश्यान समयेन शुष्कतया ईषद्-
वनीभूता या चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका भाले तिलकविशेषः तत्र लक्षाः संख्या अतएव धूसराः
किञ्चित्पाण्डुराः आकुला विक्षिप्ता अलकाः स्थलियकुन्तला यव तेन । आर्देण तत्कालेऽपि किञ्चिद्विधेन
चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य चर्चा लेपनमेव अङ्गरागः स एव च वेत्रो नेपथ्यं तेन उपलक्षिता । अपि च,
तथैव तत्काले श्यापनरूपेणैव, कण्ठस्थितया निशरणनिहितया अक्षमालया जपमालया चोपलक्षिता ।
तथा श्रवणशिखरचुम्बिन्या कर्णोपरिस्थाग्निन्या, तथा पारिजातमञ्जुव्या मन्दारवल्लीव्या चोपलक्षिता इह
प्रियसम्बन्धि तविद्मं मण्डनमिति शरीराशुभ्यङ्कर्तुं नाशकीति नयिस्मस्येभ्यम् । तथा पद्मारागरत्नस्य लोहित

सरोवरको कुमुदिनी प्रस्फुटित होने (खिलने) लगी थीं, प्रस्फुटित कुमुद-वनकी अतिशय रजसे मध्यभाग इवेत-
वर्ण हो जानेके कारण आकाश राशिरूप नदीके पुलिन (तोषोत्थित बाहुकादय देश) के समान दिखलाई देता
था, समस्त जीवलोके महासमुद्रके समान, चन्द्रोदयसे आनन्दमें मग्न होकर, मानो शृङ्गाररसमय, उत्सवमय,
विलासमय एवं प्रीतिमय हो गया था, चन्द्रकान्तमणिरूपी प्रणालीं (पनालीं) मेंसे जलनिससरण होने लगा था,
ऐसे—आमोदसे गान करते मयूरोंके स्वसे मनोहर-प्रदोषकाल उपस्थित होने पर, नानाविध पुष्प, ताम्बूल,
अंगलेपनद्रव्य और अवरी-चूर्ण लेकर पीछे पीछे आती तरलिकाके साथ-मूर्च्छाके समय ललाट पर लगाए, थोड़े-
थोड़े शुष्क, चन्दनरसमें संलभ हो (चिपक) जानेसे बलवरण हुई और पिलगी लड़ीं सहित, चन्दन-रसके लेपन-
रूपी अंगरागसे अत्यन्त आर्द्र हुए देश विन्यास-सहित, बैनीकी बैनी गलेमें धारण की हुई जपमाला-सहित

१. अन्तरिक्षे । २. प्रीतिमय इव, मदनमय इव विलासमय इव । ३. आर्द्रोद्रेण ।

तेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोऽवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात् प्रासादशिखराद्वातरम् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरी-परिमलाकुण्डेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्य-पहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव सम्पाद्यतानुबध्यमाना प्रमदवन-पक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम् ।

प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनम्^१ आत्मानमालोक्य अचिन्तयम्—‘प्रियतमाभि-सरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्श-यन्ति । तथाहि, समारोपितशरासनसक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः, दूरप्रसारितकरः

कमलेः रश्मिभिः कान्तिभिः निर्मितेन रचितेनेव, रक्तत्वसादृश्यादित्याशयः, रक्तांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं विहितं शिरसो मस्तकस्य अवगुण्ठनं यथा सा । केनचित् आत्मीयेनापि स्वकीयेनापि परिजनेन सेवकेन अनुपलक्ष्यमाणा अज्ञायमाना । तस्मात् पूर्वोक्ताद् प्रासादशिखरात् सौधप्रान्तात् अवतरम् उत्तीर्णा ।

इह ‘निर्मितेनेव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

अवेति । पारिजातस्य मन्दारस्य वा कुसुममञ्जरी पुष्पवञ्जरी तस्याः परिमलेन सौरभेण आकृष्टम् आकर्षितं तेन । रिक्तीकृतं समस्तानामेव मधुकराणां तत्रैवागमनात् शून्यीकृतम् उपवनं प्रमदवनं येन तेन । नीलपटेन कृष्णांशुकेन यत् अवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तस्य विभ्रमं विलासं शोभां सम्पाद्यता निष्पा-द्यतेन, शिरस उपरि अमणादित्याशयः, कुमुदवनानि कैवरावग्यानि अपहाय परित्यज्य धावता क्षीरेण गच्छता मधुकरजालेन अमरगणेन, अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना अहम्, प्रमदवनस्य स्वीयोपवनस्य पक्षद्वारेण पार्श्वद्वारेण निर्गत्य निःसृत्य, तस्य कुमारस्य समीपं निकटम् उदचलम् उदगच्छम् । इह ‘सरपाद्यतेवे’ति क्रियोपेक्षा ।

प्रयान्तीति । प्रयान्ती गच्छन्ती, तरलिकैव द्वितीया अपरा यस्य तम्, अतएव अपरिजनं द्वितीयप-रिजनवर्जितम् आत्मानं स्वम् अलोक्य निरीक्ष्य अचिन्तय चिन्तितवती—‘प्रियतमस्य हृदयवक्षभस्य प्रियतमाया हृदयवक्षभया वा अभिसरणे अनुगमने प्रवृत्तस्य उद्यतस्य जनस्य लोकस्य नायिकाया नाय-कस्य वा, बाह्येन बहिर्भूतेन परिजनेन किं नाम कृत्यं विशेषं प्रयोजनं विधत्ते, अपि तु न किमपीत्यर्थः ।

इह पूर्व यथा ‘प्रासादशिखराद्वातरम्, इत्यभिधाय ‘अवतीर्य च’ इत्युक्तं तथा ‘तत्समीपमुदच-लम्’ इत्यभिधाय ‘उदचलन्ती’ इत्येव वक्तुं युक्तम्, अन्यथा ‘एवमुक्तो मन्त्रियुद्धयैः रावणः प्रत्यभाषत’ इति दर्पणोदाहृतवज्रप्रक्रमणादोपस्य निवारयितुमशक्यत्वादिति समालोचनीयम् ।

अथैवं केन विधेयं ऋणावेषणादिकं सेवनकृत्यमित्यत आह—गन्ति । अवधारणार्थको ननु शब्दः । तथा चामरः—‘अश्वधारणानुशानुनयामन्त्रणे ननु’ इति । एते अग्रे प्रतिपाद्यमानाः कुसुमायुधप्रवृत्तयः परिजनस्य लीलां व्यवहारम् उपदर्शयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । समारोपितं सज्जीकृतं यत् शरासनं धनुः तत्र आसक्तः आयुक्तः सायको बाणो यस्य स तथोक्तः कुसुमायुधो मदनः अनुसरति अनुगच्छति । अनेनास्य

और कानपर विद्यमान पारिजात-मञ्जरी सज्जित, पशारागमिणी किरणसे निर्मितके समान एक रक्तवर्ण वस्त्रसे मस्तक अवगुण्ठन (ओढ़) कर, कोई अपने परिजन भी देख न पायें ऐसे ढक्कने, प्रासाद-शिखर परसे मैं उतरी ।

वहाँसे नीचे उतर कर, जिस समय मैं प्रमद-वनके एक ओरके द्वारमेंसे बाहर आकर उसके समीप जानेकी निकली, उस समय पारिजातपुष्प-मञ्जरीके सौरभसे आकृष्ट हुए, समस्त उपवन क्षान्त्य कर और कुसुद-वन छोड़ कर दौड़ आते, मानो नीलवर्ण वस्त्रके अवगुण्ठन (बुरके) की शोभा ही उत्पन्न करते, अमरोंके छुण्ड मेरे पीछे पीछे आने लगे ।

मैं जाने के समय अपने साथ केवल तरलिका ही को—अन्य किसी परिजनके बिना देश विचार करने लगी—‘जो व्यक्ति प्रियतमके निकट अभिसार करने (जाने) के लिए प्रवृत्त है, उसको बाहरी परिजनोंका क्या प्रयो-जन है ? क्योंकि-ये ही सब परिजनोंका कार्य सम्पादन—जैसे कामदेव धनुष चढ़ा कर और उस पर बाण रख कर

करमिव कर्षति' शशी, प्रस्खलनभयात् पदे पदेऽवलम्बते रागः, लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धौवति हृदयम्, निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशश्चावदम्—'अयि तरलिके ! अपि नाम मामिवायंमिन्दुहृतकस्तमपि करेण कचग्रहाकुष्ठमभिमुखमानयेत्' इत्येवंवादिनीश्च मामसौ' विहस्याब्रवीत्—'भर्तृदारिके ! मुग्धासि, किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव तावन्मदनतुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथाहि, प्रतिबिम्बच्छलेन स्वेदसलिलकणिकाचितं' चुम्बति कपोलयुगलम्, लावण्यवति पयोधरभारे निपतति, प्रस्फुरितकरः स्पृशति रसनावलिमणीन्, निर्मल-नख-लभ्रमूर्तिः पादयोः पतति ।

पृष्ठरश्मिर्वचनितम् । दूरे प्रसारितो विस्तारितः करो रश्मिः पाणिश्च येन स तथोक्तः शशी चन्द्रः करं मम हस्तं कर्षतीव आकृष्य नयतीव । रागः अनुरागः प्रस्खलनभयात् प्रच्युतित्रासात् पदे पदे प्रतिपदचैषम् अवलम्बते धारयति । अनयोः पञ्चरश्मिर्वचनितम् । हृदयं मनः कर्षे, लज्जां त्रपां पृष्ठतः कृत्वा पृष्ठे समादाय अपसार्य च हृन्निवैः चक्षुरादिभिः सह पुरः अपतो धावति शीघ्रं व्रजति, तथा उत्कण्ठा औसुक्यं निश्चयमारोप्य नूनं तव हृदयवल्गुभक्त्यो भविष्यतीति स्थिरमतिमुत्पाद्य नयति प्रापयति । अनयोः सम्मुखरश्मिर्वचनितम् । इह 'कर्षतीव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

पकाशमिति । अपि नामेति प्रश्नेऽर्थः । 'गर्हासमुच्चयप्रश्रवङ्कासम्भावनास्वपि' इत्यमरः । अयं पुरो दृश्यमानः हृन्नुहतकः दृष्टपकृतिश्चन्द्रः मामिव तमपि कुमारं करेण रश्मिनैव हस्तेन, कचेषु केशेषु यो ग्रहो ग्रहणं तेन आकृष्टं सक्तं सन्तं मम अभिमुखं सम्मुखं आनयेत् प्रापयेत् । एवं च सति शीघ्रप्राप्तया कल्याणं स्यादित्याशयः ।

इह रश्मिकरयोर्भेदोऽपि छिष्टेनाभेदारोपादिति शयोक्तिः ।

एवमिति । एवं वादिनीम् एवं ब्रुवाणां च सां महाश्वेताम् असौ तरलिका । मुग्धा कोमलमतिरसि, अत एव कथयसीत्यभिप्रायः । अस्य चन्द्रस्य तेन जनेन कुमारेण किं प्रयोजनम् । अयं चन्द्रः, आत्मना स्वेनैव, मदनानुर इव कामपीडित इव । तास्ताः कामपीडासन्निवन्धिनीः सर्वाः समस्ताः, चेष्टा व्यवहारान् करोति विद्वाति । स्वेदसलिलस्य वर्मजलस्य कणिका विन्दवः ताभिः आचितं व्याप्तं तव कपोलयुगलं गणद्वयं प्रतिबिम्बच्छलेन प्रतिच्छायाभ्याजेन चुम्बतीव स्पृशतीव । लावण्यवति सौन्दर्यवति पयोधरभारे तव विस्तृतकुचद्वये निपतति प्रतिबिम्बच्छलेन लगातीव, उरसा कामुकवदित्याशयः प्रस्फुरितः प्रवृत्तः सात्विकभावोद्गमाप्रकम्पितश्च करो रश्मिः हस्तश्च यस्य स तथोक्तः सन्, रसनावलेः काञ्ची-दाघ्नः मणीन् रत्नानि स्पृशति, नीवीमोक्षणकाले कामुकवदित्याशयः । तथा निर्मलेषु स्वच्छेषु नखेषु तव चरणनखेषु लज्जा संक्रान्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य स तथोक्तः सन् तव पादयोश्चरणयोः पततीव, कृता-गसकामुकवदित्याशयः ।

इह 'चुम्बतीव' 'निपततीव' इत्युभयत्र सापेक्षत्वा प्रतीमाना क्रियोत्प्रेक्षा । न च कामुकसम्बन्धिकार्यद्वारा कामुकव्यवहारसमासोक्तिरपि स्यादिति चाच्यम्, अपस्तुतेन प्रस्तुतपरिस्फुर्त्तं तदङ्गीकारात्,

अनुसरण करता है, चन्द्रमा अपनी किरणें दूर तक फैलाकर हाथ पकड़कर ही मानो ले जाता है; गिरनेके डरसे अनुराग मानो प्रत्येक पदक्षेपमें (पद पद पर) अवलम्बन देता है; मन लज्जाको पीछे रख कर अन्यास्य इन्द्रियोंके साथ आगे आगे दौड़ता है, एवं 'निश्चय ही प्रियतमके साथ सम्मिलन होगा' इस प्रकार निश्चय धारणा उत्पन्न कर उत्कण्ठा लिए ही जाती है । फिर मैं प्रकाट कहने लगी—'अरी तरलिके ! यह खलस्वभाव चन्द्र मेरे समान उसको भी कर (किरण) द्वारा केश-धारणपूर्वक खींचकर कहीं सागने न ले आवे । उस समय इसप्रकार कहती हुई खुलसे तरलिकाने हँस कर उचर दिया—'राजकन्ये ! आप सरल बुद्धिवाली हैं इसलिए ऐसा कहती हैं—यद्य चन्द्र तो अपनेसे ही कामानुरके समान आपके साथ विविध-व्यापार करता है । इसलिए उसे कुमारेसे क्या प्रयोजन ? देखिय—स्वेदजलकणिकासमूहसे व्याप्त आपके कपोलों (गालों) के प्रतिबिम्बके बहानेसे मानो चुम्बन करता है । लावण्य-युक्त आपके भारी पयोधर पर मानो [प्रतिबिम्बच्छलेसे कलेबसे नायकके समान] लगता है, प्रस्फुरित (कंपित) कर (किरण) से आपके काञ्चीदाम (करण) के मणियोंका स्पर्श करता है, एवं निर्मल नखोंमें पड़ी हुई मूर्तिस मानो वह आपके पैरों पर ही गिरता है, विशेषतः कामानुरके समान

१. दूरं करः कर्षति । २. कचित् 'अयम्' इति पाठो न विद्यते । ३. किरणं... । ४. कचित् 'अयो' इत्यस्य स्थाने 'सा' इति पाठ उपलभ्यते । ५. भर्तृदारिकायाः । ६. अक्षितं ।

किञ्चास्य मदनानुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलोपपाण्डुतां वहति^१, मृणालवलयधवलान् धत्ते, करान् प्रतिमाभ्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेषु निपतति, केतकी^२ गर्भ-केसर धूसर-पादः कुमुदसारस्यवगाहते, सलिलशीकराद्रान् शशिमणीन् करैरामृशति, द्वेष्टि विघटितचक्रवाक-मिश्रुनानि कमलवनानि ।^३ एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तथा सह तमुद्देशमभ्युपागमम् ।

तत्र च मार्ग-लता-कुसुम-रजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटावन्द्रीदयप्रसृतं चन्द्रकान्त-मणिप्रस्रवणो^४ प्रक्षालयन्ती, यस्मिन् प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चारुय सरसः पश्चिमे तटे

प्रकृते तु 'अयमारमनेव तावत्' इत्यादिना चन्द्रस्थापि प्रस्तुतस्ववर्णनात् । एवं 'प्रसुरितकरो'त्यत्र रश्मि-हस्तयोर्मैदेऽपि शिलछेनाभेदादुरोपादतिशयोक्तिः । 'पततीव' इत्यत्र तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेषेति समालोचयन्ति कुशलाः ।

किञ्चेति । अपि चेति किञ्चार्थः । मदनानुरस्येव कामपीडितस्येव अस्य चन्द्रस्य वपुः शरीरं कर्तुं, तापात् कामसंज्वरादिव, शुष्के यः चन्दनस्य मलयजस्य अनुलेपः प्रलेपः पाण्डुतां शुभ्रतां वहति धारयति । 'मदनानुरस्येव' इत्यत्रोपमा, 'तापात्' इत्यत्र प्रतीयमाना हेतुसंज्ञा, पुप चोत्प्रेषोपमया सङ्कीर्णते । मृणालवलयवत् विलकटकवत् धवलान् शुभ्रान् मृणालवलयेन धवलांश्च, करान् रश्मिनेव हस्तान् धत्ते धारयति, कामज्वरितलोकोवदित्यभिप्रायः । इह रश्मिहस्तयोर्मैदेऽपि शिलछेनाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । प्रतिमाभ्याजेन प्रतिबिम्बच्छलेन, स्फटिकमणीनां स्फटिकरत्नानां कुट्टिमेषु बद्धभूमिषु निपतति लुठति, कामव्यथितवत् तापापनोदनार्थमित्यभिप्रायः । इहापह्नुतिः । केतक्याः प्रख्यातायाः पुष्पस्य गर्भकेसरवत् अन्तःस्थकिञ्चकवत् धूसर ईषत्पाण्डुः पादो रश्मिरेव चरणो यस्य स तथोक्तः, प्रतिबिम्बच्छलेन कुमुदसारसि केरवपूर्णतटागान् अवगाहते विलोडते ।

इहापह्नुतिः प्राग्बतितशयोक्तिश्रेष्ठभयोर्ज्ञाप्तिमावसङ्करः । तथा केतकीत्यादिविशेषणदानेनापुष्टा-यव्यवदोषस्तु न शङ्क्यः, कामज्वरेण पादस्यापि श्वेतता समुत्प्रेषेति प्रदर्शनार्थत्वात् ।

सलिलशीकरैः निजवर्णनेन निर्गतैः जलकणैः आर्द्रैः विलसाः तान् शशिमणीन् चन्द्रकान्तान् कदः रश्मिरेव हस्तैः आमुशति स्मृशति, कामज्वरविनाशायेत्यभिप्रायः । इहाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिः । तथा विघटितानि रत्ननीविरहस्य स्वाभाविकस्वाङ्घ्रिलेपितानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां पणिनां मिश्रुनानि द्वन्द्वानि येभ्यः तानि तथोक्तानि कमलवनानि पङ्कजाग्रण्यानि, द्वेष्टि, एभिरेव पङ्कजाग्रण्ये रथाङ्गयुगलानि विमुक्तानीति बुध्यमानः सङ्कोचयन् तेषु विद्वेषं विदधतीव, ये खलु दम्पत्योः सङ्गमं न सोढुं समर्थाः तान् प्रति सङ्गमाभिलाषिणः मदनानुरस्य विद्वेष उचित एवेत्याशयः । प्रतीयमाना किथोत्प्रेक्षा !^५ एतैः पूर्वोक्तेः अन्यैस्तद्विज्ञैश्च तत्कालोचितैः तत्समययोग्यैः आलापैः संभाषणैः । तमुद्देशं तेन कुसरेणाधिष्ठित-एवं स्थानम् अभिलक्ष्यीकृत्य उपागमम् प्रापम् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । कैलासतटात् शशिमणिमयादित्यर्थः, चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमनेन प्रकृतं गलितं यत् चन्द्रकान्तमणीनां शशिरत्नानां प्रस्रवणं निर्द्धारः (वारिप्रवाहः) तस्मिन्, मार्गे अध्वनि यानि लताकुसुमानि वल्लीप्रसूनानि तेषां रजोभिः परागैः धूसरम् ईषत्पाण्डुरं स्वीयं चरणयुगलं पादद्वयं प्रक्षालयन्ती धौतं विदधती अहम्, यस्मिन्प्रदेशे यत्र स्थाने स कपिञ्जल आस्ते तिष्ठति तस्मिन्नेव स्थाने

उसका शरीर एता पाण्डुवर्णो हो (फीका पड़) गया है मानो काम-मन्तापवश हो उसपर शुष्क चन्दनका लेप किया गया हो । वह मृणालवलयके समान शुभ्रवर्ण कर (किरण) धारण करता है । प्रतिबिम्बके बहानेसे वह स्फटिकमणिकी भूमि पर पड़ता है, केतकी पुष्पके अभ्यन्तरस्थ केसर (रज) के समान पादों (किरणों) से प्रतिबिम्बके बहाने कुमुदपूर्ण सरोवरोंमें स्नान करता है, जल-कणोंसे आर्द्र (गीले) चन्द्रकान्त-मणियोंके ऊपर अपने कर्णों (किरणों) से स्पर्श करता है, एवं रात्रि उपस्थित हो जानेसे चक्रवाकदम्पतिगण निज कमल-वनोंके निकटसे चले गये हैं उन कमल-वनोंसे मानो विद्वेष करता है ।^१ इस प्रकार एवं ऐसी कितनी ही उस समयके उपयुक्त बातें करते करते उसके साथ मैं उस प्रदेशमें पहुँच गई ।

वहाँ कैलासपर्वतके शिखरमेंसे चन्द्रके उदयसे निःसृत (रिसते) चन्द्रकान्तमणिके झरनेमें, मार्गमें चलनेसे लगे लता-पुष्प और घूलसे धूसर हुए अपने चरणोंकी प्रक्षालन करते करते (पीते पीते), जिस प्रदेशमें वह

१. चन्दनालेप । २. उदरति । ३. केतकि । ४. प्रसृत प्रसृत । ५. प्रस्रवणेन । ६. क्षालयन्ती ।

पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षोन्नातिव्यक्तमुपालक्ष्यम् । दक्षिणोक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्यहतिशङ्का, तेन सुतरामवदीर्ण-हृदयेव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विपण्योनान्तरात्मना 'तरलिके ! किमिदम्' इति सभयसभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदैभमुखम् अतिस्वविरत-मगच्छत् ।

अर्थ निशीथप्रभावाददूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्चनादम्—'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिदमापतितम्, किं वृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि । दुरात्मन् ! मदनपिशाच ! पाप ! निर्वृण ! किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् ? आः पापे ! दुष्कृतकारिणि ! दुर्विनीते ! महाद्येते ! किमनेन तेऽपकृतम् ? आः पाप ! दुश्चरित ! चन्द्र ! चाण्डाल ! कृतार्थोऽसि ? इदानीमपगतदाक्षिण्य ! दत्तिणानिलहतक ! पूर्णोस्ते मनोरथाः कृतं यत्—कर्त्तव्यम् ? वहे-अस्य सरसः अच्छोदसरोवरस्य पश्चिमे तटे प्रतीचीदिग्बन्धितरे पुरुषस्येव पुरुषसदृशस्य विप्रकर्षात् दूर-त्वात् नातिव्यक्तम् अनतिस्पष्टं रुदितध्वनिं कन्दनशब्दम्, उपालक्ष्यम् अष्टगवम् ।

दक्षिणेति । किञ्च, दक्षिणेक्षणस्य दक्षिणलोचनस्य स्फुरणेन स्पन्दनेन, आहिता उपद्रवित्वा शङ्का सन्देहो यस्याः सा अहम्, तेन रोदनशब्देन सुतराम् अत्यन्तम् अवदीर्णहृदयेव विशेषस्वान्तेव सती, किमपि अनियन्तनीयम् अनिष्टम् अशुभम् अन्तः अन्तकरणे कथयतेव ब्रुवतेव, विपण्येन म्लिञ्चेन पुनं विधेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन करणेन समर्थं सन्नासं यथा स्यात्तथा अभिदधाना ब्रुवाणा, वेपमाना कम्पमाना गात्रयष्टिः कुशं वपुर्गत्याः सा, तदैभमुखं तस्मैमुखम् अतिस्वविरतम् अतिशीघ्रम् आगच्छम् अवगमम् । अथेति । अथ आगमनानन्तरम्, निशीथप्रभावात् रात्रिमाहात्म्येन समेषामापेक्षितश्रल्लङ्घादि-त्यर्थः । इह निशीथशब्दस्य रात्रिमात्रमर्थो न स्वर्धराश्रोऽर्थः, प्रदोषकाल एव निश्च्युताया महाभेतायाः किञ्चिन्मागातिक्रम एवाधारात्रासम्भवात् । न च 'अधरात्रनिशीथो ह्यौ' इत्यमरेणार्धरात्रोऽर्थः एव युक्त इति वाच्यम्, 'निशीथस्तु पुमानधरात्रे स्याद्वात्रिमात्रके' इति मेदिनीकोषेणोक्तार्थस्यापि न्यायव्यव्यादिति सुधीभिराकलयनीयम् ।

दूरादेव विप्रकृष्टादेव विभाव्यमानः अयं कपिञ्जलस्य स्वर इति ज्ञायमानः स्वरो यस्य तं तादृशम्, उन्मुक्तार्चनादम् उन्मुक्तगण्डेन व्यथितशब्दम्, इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं विलपन्तं कपि-ञ्जलमश्रौषमिच्छुत्तरेण सम्बन्धः । 'हा' इति खेदे हतोऽस्मि तादितोऽस्मि दैवेन । दग्धोऽस्मि भस्मीभूतोऽस्मि शोकाग्निना । वञ्चितोऽस्मि प्रतारितोऽस्मि विषात्रा । किमिदम् अवर्त्तितम् आपतितम् उपस्थितम् । वृत्तं निष्पन्नम् । उत्सन्नोऽस्मि विविना मूलादुत्पादितोऽस्मि । निर्वृण निर्वृण ! अकृत्यम् अकार्यम् अनुष्ठितम् आचरितम् । अनेन पुण्डरीकेण ते तव किम् अपकृतं अनुपकारं विहितम्, यवयवेन कारणीभूय पुनं घातितवतीति भावः । चाण्डाल चाण्डालसदृशजितान्तर्कर ! कृतार्थोऽसि कृतकृत्योऽसि ? पुण्डरीकस्य प्राणापहरणादित्याशयः । इदानीं न श्वितः प्राप्तिव्याशयः, अपगतं दूरीभूतं दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्य

मुनिकुमार या उसो प्रदेशमें इस अच्छोदसरोवरके पश्चिम तट पर, दूर होनेसे कुछ अस्फुट सुनाई देता, कितां पुरुषके मानो रोनेका शब्द सुने सुनाई पड़ा । [प्रस्थानके समय] दक्षिण-नेत्रके स्पन्दन होने (फलने) से पहले ही मेरे मनमें आशङ्का उत्पन्न हो गई थी, इसलिए उस रोने का शब्द सुन कर मेरा हृदय मानो विरक्त हो (फट) गया, एवं अन्तरात्मा विन्न होकर मनके समीप मानो कितां विपत्तिका संज्ञा कहने लगा और—'ओ तरलिका ! यह क्या ? यों भयभीत होकर पृथ्वी पृथ्वी कम्पायमान शरीरसे मैं बहुत शीघ्र उस ओर चली । तदनन्तर, चलते चलते मैंने अर्ध-रात्रि होनेके कारण दूरीसे ही स्वर सुनकर पहचान लिया और गया फाड़ कर विलाप करते करते कपिञ्जलका आर्त्तनाद सुना—'हाय मैं मारा गया; हाय ! मैं जल गया; हाय ! ठगा गया; अरे रे ! यह क्या उपस्थित हुआ ? क्या हो गया ? मैं देवद्वारा जड़से उखाड़ा लिया गया ! अरे दुरात्मा पापी निर्दय पिशाच भदन ! तूने यह क्या कुकर्म किया ? ओ पापिनी दुराचारिणी दुर्विनीत महाद्येते ! इसने तेरा क्या अपकार किया था ? अरे पापी दुश्चरित चन्द्र-चाण्डाल, अब तू कृतार्थ हुआ ! अरे दाक्षिण्य-रहित दुष्ट दक्षिण पवन, अब तेरी अमिलाया पूर्ण हुई—जो सुने कारना था वह किया, अब जहाँ सुने जाना हो वहाँ

१. विदीर्ण । २. कथित तदिति न विधत्ते । ३. अति । ४. उच्छिन्नोऽस्मि । ५. नञ्जाल । ६. कथित यदिति नोपलभ्यते ।

दानीं यथेष्टम्, हा भगवन् ! श्वेतकेतो ! पुत्रवत्सल ! न वेत्ति सुवितात्मानम्, हा धर्म ! निष्परिग्रहोऽसि, हा तपः ! निराश्रयमसि, हा सरस्वति ! विधवासि, हा सत्य ! अनाश्रमसि, हा सुरलोक ! शून्योऽसि; सखे ! प्रतिपालय माम्, अहमपि भवन्तमनुयास्यामि, न शक्तोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवादृष्टपूर्वं इवाद्य मामेकपदे वत्सल्य प्रयासि, कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वहते क गच्छामि, कं याचे, कं शरणमुपैमि । अन्वोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि, कमालपामि । उत्तिष्ठ, देहि मे प्रतिवचनम्, क तन्ममोपरि सुहृद्वेम, क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौयम् ।

तत्सम्बोधनम्, दक्षिणानलहतक दुष्टप्रकृतिकदक्षिणपवन !, ते तव मनोरथा अभिलाषाः पूर्णाः परिपूर्णः भूताः । यत्कर्त्तव्यं यद्विधेयं तत्कृतं तद्विहितम् । इदानीं सप्रति यथेष्टं यथेच्छया वह सञ्चर । इह दाक्षिण्य-पदस्य दक्षिणदिग्वर्त्तिवार्थकत्वे विरोधः उक्तार्थत्वे च तत्परिहार इति विरोधाभासः ।

इति । पुत्रवत्सल सुतहितकारक ! सुपितम् अपहतसर्वस्वम् आत्मानं स्वं न वेत्ति न जानासि । निर्नास्ति परिग्रहोऽङ्गीकारो यस्य स तथोक्तोऽसि, स्वमितः परं कस्य स्वीकारं विदध्या इत्याशयः । निराश्रयं निरवलम्बनम् असि । विधवासि स्तुतभक्त्यासि भक्तुः पुण्डरीकस्य प्राणवियोगादित्याशयः । अनेनास्य गीणपितृवं व्यञ्जितम् । सुरलोक स्वर्ग ! शून्योऽसि ।

सख इति । प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । अनुयास्यामि अनुगमिष्यामि । एकाकी असहायः अवस्थातुं वर्त्तितुम् । एकपदे सहसा 'तत्क्षणैकपदे तुल्ये' इति हलानुधः । उत्सृज्य परित्यज्य । अतिनिष्ठुरता अतिकठोरता । त्वहते त्वद् व्यतिरेकेण । शरणं रक्षकं 'शरणं गृह्हरक्षिणोः' इत्यमरः' उपैमि प्राप्नोमि, अन्वोऽस्मि चक्षुर्विकलोऽस्मि त्वच्छोकोऽप्राप्तिविकेनावलोकनसामर्थ्यलोपादित्याशयः । शून्या इत्यादौ सर्वत्र तत्वातुल्यभावादित्याशयः । लोकाः भुवनत्रयाणि, निर्नास्तिस्तुल्यम् आनन्दो येषु ते तथोक्तः समुत्पन्ना इति शेषः । परिभ्रमामि पर्यटामि । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम् । स्मितपूर्वं ईषद् हास्यपूर्वकम् अभिभाषते तच्छीलः स्मितपूर्वाभिभाषी तस्य भावस्तत्ता । अश्रौषम् निजपरिचयादनुमानेनाज्ञासिपमित्यर्थः ।

न च श्रवणार्थकस्य धातोरेवमर्थः कथमिति वाच्यम्, धातूनामनेकार्थत्वात् । यथा परिपूर्वकस्य भूधातोः 'अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशबलेन तिरस्कारार्थकत्वेऽपि 'परो भुवोऽवज्ञाने' इति पा० सूत्रेण विचारणार्थकत्वं तद्वत् नैयायिकास्तु उक्तधातोः शाब्दबोधे शक्तिं ब्रूवते, तथा च तन्मते परिचितस्वरेणोच्यमानैः 'हा हतोऽस्मि' इत्यादिपदे कपिञ्जलविषयकं बोधमकार्षमित्यर्थः । मीमांसकास्तु श्रवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे शक्तिं ब्रूवते, तथा च तन्मते तथोक्तशाब्दबोध एव लक्षणेति समालोचनकुशलाः धीधनाः समालोचयन्ति ।

इच्छानुसारं जा ! हाय भगवन् ! श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल, आपको यह मालूम नहीं कि आपका सर्वस्व हरण हो गया ! हाय धर्म, तुम इस समय किसको स्वीकार करोगे [क्योंकि तेरा अब कोई ग्रहण नहीं करेगा] हाय तपस्ये ! अब तू निराश्रय हुई ! हा सरस्वति, तू तो आज विधवा हो गई ! हा सत्य, तू अनाथ हो गया ! हा स्वर्गलोक, तू [भी] आज शून्य हो गया । प्रिय मित्र ! मेरी प्रतीक्षा करो, मैं भी तेरा अनुगामी होऊँगा; क्योंकि तुझे खोड़कर मैं अकेला क्षण भर भी रह नहीं सकता । अरे जिसके साथ परिचय नहीं एवं जिसे साथमें कभी देखा नहीं हो ऐसे व्यक्तिके समान तुम क्यों मुझे आज एकदम खोड़कर चले जाते हो ? तुझमें यह अत्यन्त निष्ठुरता आज कहाँसे आई ? कहाँ तो सही, तुम्हारे बिना मैं कहाँ जाऊँ ? किसके समीप प्रार्थना करूँ ? किसको शरण जाऊँ ? अरे रे, मैं तो अन्धा हो गया ! मेरी समस्त दिशाएँ शून्य प्रतीत हो रही हैं ! जीवन निरर्थक हो गया ! तपस्या प्रयोजन रहित हुई ! जिबुवनके किसी भी स्थानमें सुख नहीं ! हाय, हाय, मैं किसके साथ विचरण करूँ ? एवं किसके साथ आलाप (बातचीत) करूँ ? अरे भैया ! जरा उठो तो सही ! मेरे कहनेका जरा उत्तर तो दो ! मेरे ऊपर जो तुम्हारा स्नेह था वह कहाँ गया ? एवं शैषदशास्यपूर्वक (सुसकुरादृष्टे) तुम्हारी बातचीत करनेकी रीति, आज कहाँ गई ?

१. सत्यत्वम् । २. भवता । ३. 'केन वाचां करोमि' इत्यधिकः पाठः कनिदुपलभ्यते ।
४. मे विलपतः । ५. कथित 'स्मित' इति पदं न दृश्यते ।

तच्च शुक्ला पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराकन्दा सरस्तीरलतासंकिञ्चुत्यमानांशुको-
त्तरीया यथाशक्तिविरतैरज्ञात-सम विषम-भूमिभाग-विन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे,
केनाप्युल्लिख्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा, सरस्तीरसमीपवर्त्तिनि शिशिरशीकरासारंस्त्राविणि
शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुद-कुवलय-कमलै-विविध-वनकुसुम-सुकुमारैः मृणालमयं
कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्,
अन्तःकोप-शमित-मदन-सन्तापतया तत्क्षण-लब्ध-सुखप्रसुप्तमिव, मनःकोष-प्रायश्चित्त-

तच्चेति । पतितैरिव बहिः प्रातैरिव बहिर्निर्यातुं सन्नद्धैरिवैर्यर्थः, प्राणैः असुप्तिः उपलब्धिता, दूरादेव
विप्रकृष्टादेव मुक्तस्त्यक्तः एकतार अत्युच्च आकन्दो रोदन्ध्वनिर्यथा सा तादृशी, सरस अचञ्छोदसरोवरस्य
तीरेषु तटेषु या लता वत्स्यः तासु आसक्त्या लब्धयितुमनवकाशात् संलग्नतया बुध्यमानं द्रिष्टमानम्
अंशुकं परिहितवसनम् उत्तरीयवसनञ्च यस्याः सा तादृशी, यथाशक्तिविरतैः शव्यनतिक्रमेणाशुवि-
हितैः, अज्ञातेषु अवहितेषु समविषमेषु समतलविषमतलेषु भूमिभागेषु भूप्रदेशेषु विन्यस्तैः स्थापितैः
पादप्रक्षेपैः अल्लिखन्नास्तैः पदे पदे प्रतिपदं प्रस्खलन्ती स्खलनां प्राणुन्वन्ती, केनापि अनिर्दिष्टान्ना जनेन
उल्लिख्य उचोष्य नीयमानेव प्राप्यमाणेवाहम्, तं कुमाराधिष्ठितं प्रदेशं स्थानं गत्वा तं महाभागम्
अद्राक्षमिष्युत्तरेण सम्बन्धः । इत आरभ्य पुंल्लिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'महाभागम्'
दृश्यस्य विशेषणान्वयगन्तव्यानि । इह 'नीयमानेव' दृश्यत्र वाच्या क्रियोऽप्रेक्षा ।

सर इति । सरसः अचञ्छोदनाशनः तीरं तटं तस्य समीपवर्त्तिनि निकटस्थायिनि, शिशिरं शीतलं
शीकरासारं सलिलकणाधारां स्वयति चरतीति तस्मिन्, शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तमणिप्रस्तरोपरि,
विरचितं निर्मितम्, कुमुदः श्वेतकमलैः उत्पलैः नीलकमलैः कमलैः पङ्क्तैः विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमैः
अरण्यपुष्पैश्च सुकुमारैः सुदुलभैः, तथा मृणालमयं वितनिष्पन्नम्, अतएव कुसुमशरस्य कामस्य साय-
कमयमिव बाणनिष्पन्नमिव विद्यमानं शयनं तत्पदम् अधिशयानं शयनं कुर्वाणम् । इह 'सायकमय-
मिवे'ति क्रियोऽप्रेक्षा ।

अन्ताति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिश्चलतया कारणेन, मम पदशब्दं चरणध्वनिम् आकर्णयन्तमिव
शृण्वन्तमिव । प्रायेणैव कासुका औत्सुक्यवशात् कासुकानामागमनसमधिकपदशब्दं शृण्वन्ति । 'इह
आकर्णयन्तमिव' इति क्रियोऽप्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःकोपेन ममाप्रापणाद्वाहिकक्रोधेन शमितः प्रशमभावसुपगतो मदनसन्तापः
कामववरो यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, तस्मिन् क्षणे लब्धं प्राप्तं यत् सुखम् आनन्दः तेन प्रसुप्तमिव
निद्रितमिव । उक्तालङ्कारः ।

गन इति । मनसो ब्रह्मचर्यविरोधिनः कामवेगोत्पन्नचित्तस्य यः कोष उद्भूतस्तस्य तत्प्रयुक्तदुःकृत-

यह सुनते ही मेरे प्राण तो मानो बाहर जानेके लिए उद्यत हो गए, और दूरसे ही मुक्तकण्ठ हो उचने-
स्वरसे मैं रोने लगी । सरोवरके तीरवर्ती लताओंमें संलग्न हो (उलझ) कर मेरे पढ़ने हुए एवं उत्तरीय-वस्त्र
फटने लगे, अपरिचित समतल और विषमतल (ऊँची नीची) भूमि पर यथाशक्ति शीघ्रताके कारण पैर पढ़नेसे
पद पद पर ठोकर खाती,—कोई मानो मुझे उठाकर ले जाता हो—इस प्रकार मैं उस स्थानमें जा पहुँची और
सरोवरके तीरके निकट शीतल-जल-विन्दुवर्षी हुई एक चन्द्रकान्तमणिके शिलातल पर विद्याप हुए श्वेतोत्पल,
नीलोत्पल, कमल और नानाविध वन-कुसुमोंको कोमल मालाओंसे बने हुए, मृणालमय,—कामदेवके बाणोंसे
ही मानो निर्मित हुए—बिछौने पर शयन करते, तत्काल प्राण-वियोग हुए उस महाभाग मुनिकुमारको सुश
पापिनी-मन्दभागिनीने देखा । अत्यन्त विशालरूपसे वे मानो मेरे पैरोंके शब्द सुनते थे; अन्तःकोपसे
समस्त मदन-सन्ताप शान्त हो जानेके कारण उस समय मानो वे सुखसे सो रहे थे; अद्यावर्ष विरोधी

१. तत्र । २. "लतानुपश्यमान" । ३. कचित् 'भूमि' इति पदं नोप लभ्यते । ४. कचित्
'शीकराशिनि' इत्येव पाठ उपलभ्यते । ५. कचित् 'कमल' इति पदवास्ति । ६. सुकुमारमालाम-
यमिव मालामयं । ७. अन्तःकृतान्तोपशमित, अन्तःक्षोभशमित, अन्तः-कोपशमित । ८. कचित्
'तद' इति पदं न विद्यते । ९. मुनिक्षोभ" ।

प्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते ममैयमवस्थे'ति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दु द्वेष-परिवर्तितदेहतया पृष्ठभाग-नपतितैर्मदन-रहन-विह्वल-हृदय-न्यस्त-हस्त-नख-मयूखच्छलेन च्छिद्रितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्क-पाण्डुरा स्वविनाशोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव चन्दन-लेखिकया रचितललाटिकम्, 'मत्तः प्रियतरैः तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसूय स्वयमिषोत्सृज्य निश्चेतनतासुखम् अनुभवन्तम्,

स्थैर्यार्थः प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः कुम्भात्मकप्राणायामः तत्र अवस्थितमिव कृतावस्थानमिव निश्चल-त्वादिस्थाशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतोति । अतिप्रस्फुरिता नितान्तप्रदीप्ता प्रभा कान्तिर्यस्य तथोक्तेन अधरेण रदनचलुदेन करणेन, त्वत्कृते तव निमित्ते मम पुण्डरीकस्य हृद्यं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मृत्युरूपा अवस्था दशा 'समुत्पन्ना' इति शेषः, इति कथयन्तमिव प्रतिपादयन्तमिव । उक्तालङ्कारः ।

इति । इन्दुद्वेषेण अतिशयसन्तापकतया चन्द्रं प्रति विद्वेषेण परिवर्तितो न्युज्जीकृतो यो देहं शरीरं तस्य भावस्तथा कारणेन, पृष्ठभागानपतितैः पश्चाद्भागपतितैः शशिकिरणैः चन्द्रालोकैः मदनदहनेन कामाग्निना विह्वलम् आकुलं यत् हृदयं चित्तं तत्र न्यस्तस्य स्थापितस्य हस्तस्य पाणैः नखमयूखानां पुनर्मवकिरणानां छलेन व्याजेन छिद्रितमिव समुत्पन्नविवरमिव वक्षसि स्थापितस्य हस्तस्य नखकिरणा-स्तथा प्रसरन्ति यथा चन्द्रं प्रति पृष्ठं कृत्वा सुसस्यास्य पृष्ठं भिरवा चन्द्रकिरणा एव वक्षःस्थलाद्बहिर्निर्गता ह्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

उच्छुष्केति । उच्छुष्का नीरसा चासौ पाण्डुरा चेति तथा, स्वस्य आत्मनो विनाशाय उत्पाताय उत्पन्ना उद्भूतया, असमये अस्थाने च ग्रहनक्षत्राणामुद्गमस्य उत्पातघोतकत्वादित्याशयः मदनो मन्मथः तत्स्वमन्विनी चन्द्रकला तयेव विद्यमानया, चन्दनस्य मलयजस्य लेखिकया अर्धचन्द्रतुल्यया रेखया रचिता कपिञ्जलेन निमिता ललाटिका भाले तिलकविशेषो यस्य तम् । चन्द्रकलाकारा चन्दनरेखा तथा प्रतीयते यथा स्वस्य (पुण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलैव उद्दिता भवेदि-त्याशयः । इह 'मदनचन्द्रकलयेव' इति द्व्योत्प्रेक्षा ।

मत्त इति । मत्तः कपिञ्जलतः प्रियतरौ बल्लभः । अपरो महाश्वेताललङ्घनः । इति अस्माद्धेतोः, कुपितेन क्रुद्धेन जीवितेन प्राणेन परित्यक्तमिव उज्झितमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्मथेति । स्वयम् आत्मनैव, मन्मथव्यथया मदनपीडया सह एतान् असून् प्राणान् उत्सृज्येव परित्यज्येव निश्चेतनतया यत् सुखम् आनन्दः तत् अनुभवन्तम् अनुभवविषयीकुर्वन्तम् चेतनायां जातायां नानाविधानि सांसारिकदुःखान्युपतिष्ठन्त ह्यभिप्रायः ।

इह सहोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाभिभावसङ्कारः ।

मदनवैराजनि त्विहोत्पन्नं हृदयं (पाप) के प्रायश्चित्तके लिपि वे मानो कुम्भकनामकं प्राणायाम कर रहें थे; देहोपमान प्रभासे समन्वित अपने अधरसे—'तुम्हारे लिपि ही मेरी यह अवस्था हुई है'—यों मानो मुझसे कह रहे थे । चन्द्रके प्रति विद्वेषके कारण देह परिवर्तित (उलटे फिर) कर शयन करनेसे उनको पीठ पर गिरती चन्द्रमाकी रश्मियोंने कामानलसे विह्वल-हृदय पर संस्थापित (रखे) हाथकी नख-रश्मियोंके आकारमें, मानो शरीर घेर कर लिपि थे—ऐसा प्रतीत होता था; शुष्क हुई पाण्डुवर्ण (श्वेत-रंग) की, अपने विनाशके लिपि उत्पातके समान उत्पन्न हुई, मदन-वन्धु-चन्द्रकी एक कलाके समान, कपिञ्जलद्वारा की हुई चन्दन-रेखा उनके ललाटमें शोभित थी । 'उज्झसे भी तुझे अधिक भिय अन्य जन हुए हैं'—यों मनमें समझ कुद्वेष्ट कर ही मानो प्राणोंने छोड़ दिया था; कामवेदनाके साथ प्राणोंको भी मानो अपने आप छोड़कर वे निश्चेतनताका सुखानुभव कर रहे

१. पाण्डुतया २. स्वदेहविनाशोत्पन्नाया, स्वविनाशोत्पातोत्पन्नाया । ३. 'वक्षःस्थलाद्व्यपरिभूत-तारकेण अनवरतरोदनाताम्रेण प्राणोत्सर्गोपजाताश्छिद्यतया रुधिरमिव क्षरता मदनशरशयवेदनाकुण्ठित-भोगेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन ।' इत्यधिकः पाठो निर्णयसागर मुद्रितपुस्तकं उपलभ्यते । तत्र च 'लोचनयुगलेन' इत्यतोऽग्रे 'मामसूयवेव विलोकयन्तम्' इत्यधिकः पाठो दृश्यते पुस्तकान्तरे । ४. अतिप्रियतरः । ५. मन्मथव्यथया सहानसूय । ६. निश्चेतासुखम् ।

अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितसम्पदा-
गमनेन प्रणयादिवापहत-प्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन, रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृत-सरस-
विसृन्न-यज्ञोपवीतम्, अंसावसक्त कदलीगर्भपत्र-चारु-चीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्,
अविरलामल-कर्पूर-क्षोद-भस्म-धवलम्, आबद्ध-मृणाल-वलय-रक्षा-प्रतिसर-मनोहरम्, मनोभव-

अनङ्गेति । अनङ्गः कामः तत्सम्बन्धिनी या योगविद्या तां ध्यायन्तमिव ध्यानविषयीकुर्वन्तमिव,
निष्क्रियस्यादित्याशयः । क्रियोन्नेच्छा ।

अपूर्वेति । अपूर्वः अद्भुतः, पूरण-रेचनयोरभावः केवलं कुम्भकमेवेति प्रसिद्धप्राणायामापेक्षयाऽ-
पूर्वत्वमित्याशयः यः प्राणायामः प्राणनियमनं तस्य अभ्यस्यन्तमिव वारंवारं शिष्यमाणमिव, निष्क्रिय-
त्वात् । उक्तालङ्कारः ।

उपेति । उपपादितं निष्पादितम् अस्माकं समेत्यर्थः, आगमनं प्रापणं येन तेन, अनङ्गेन कामेन,
प्रणयादिव तुष्यलावण्येन ज्ञेयादिव, अपहतम् आकषितं प्राणा अमव एव पूर्णपात्रं पारितोषिकद्रव्यं
यस्मात्तम, अन्योऽपि अतीवसन्तोषदं कार्यं सम्पाद्य ज्ञेयात् पूर्णपात्रं हरति । तथा चाहुरङ्गाः—‘उत्सवेषु
सुहृद्विर्यज्ञेहादाकृष्य गुह्यते । तत्पूर्णपात्रम्’ इति । अपि च हारावस्थाम्—

‘वर्षापकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गुह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकत्र त्व ॥’ इति ।

कामेन मम (महाश्वेतायाः) आगमनरूपं म्रियकार्यं विधाय प्राणरूपं पूर्णपात्रं पुण्डरीकेण सह
ज्ञेहवशादपहतम् । काम—पुण्डरीकयोः प्रणयस्तु समानसौन्दर्येणेत्यभिप्रायः ।

इह हेतुमेवा निरङ्गकेवलरूपकयोरङ्गाभिभावसङ्करः ।

रचितेति । रचितं कपिञ्जलेन निर्मितं चन्दनललाटिकाया मलयजमालातिलकविशेषकस्य उपरि-
त्रिपुण्ड्रकं यस्य तम् ।

धृतेति । धृतं कामज्वरशान्तये गृहीतं सरसम् आर्द्रं विसृज्य मृणालतन्तुरेव यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं
येन तम् । इह निरङ्गकेवलरूपकम् ।

अंसेति । अंसे स्कन्धे अवसक्तं स्थापितं कदलीगर्भपत्रमेव रम्यान्तर्दलमेव चारु मनोहरं चीरं कौपीनं
यस्य तम् । उक्तालङ्कारः ।

एकेति । एकावली मम स एकपङ्क्तिर्को हार एव विशाला विस्तीर्णा अक्षमाला जपमाला यस्य तम् ।

उक्तालङ्कारः ।

अविरलेति । अविरलः सान्द्राः अमलाः स्वच्छाश्च कर्पूरस्य धनसारस्य धोदाः कपिञ्जलसमवित
धूल्य एव अस्मानि विश्रुतयः ते धवलं स्वच्छम् । उक्तालङ्कारः ।

आवर्तेति । आवद्धो धृतः मृणालवलयमेव विसकटकमेव रक्षाप्रतिसरो मदनपीडातो रक्षणार्थं
हस्तसूत्रं तेन मनोहरं सुन्दरम् । उक्तालङ्कारः ।

‘भवेत् प्रतिसरो मन्त्रमेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूच्छे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ।

आरत्ने करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः ॥’ इति मेदिनी ।

मनोयवेति । मनोभवस्य कामस्य व्रतवेशं चन्दनकर्पूरचूर्णधारणरूपं व्रतचरणोपयोगिवेशम्

ये; कामदेवके योगविद्याका मानो वे ध्यान करते थे; अपूर्व प्राणायामका मानो अभ्यास करते थे; कामदेवके बहो
मेरा आगमन सम्पादन कर प्रेमपूर्वक ही मानो उनसे प्राणरूपी पूर्णपात्र (पारितोषिक) में लिया था । कपिञ्जले
उनके ललाटस्थ चन्दन-तिलकके ऊपर एक त्रिपुण्ड्र अङ्कित कर दिया था; आर्द्र मृणाल-सूक्ष्म यज्ञोपवीत उन्होंने
धारण किया था; उनके स्कन्ध देश पर कदली-गर्भ पत्र रूपी एक मनोहर कौपीन संलक्ष (निपटा हुआ) था;
मेरी वह एकावली-रूपी मुक्ताक्षी माला ही बड़ी जपमाला बनाकर उन्होंने पदन रक्षी थी; उनका शरीर निर्मल
कपूरके रेणु रूप (चूरेकी) भस्मसे शुभ्रवर्ण (गौर) हो गया था; हाथमें मृणाल-वलयरूपी रक्षामुच बाँध लेनेसे

१. कचित् ‘चन्दन’ इति पदं न दृश्यते । २. विलास । ३. कचित् ‘वलय’ इति पदं नोपलभ्यते ।

व्रत-वेशमास्थाय मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तम्, अविर्त-रोदनाताम्रेण अश्रुक्षयात् आगतरुचिरेणैव मदन-शर-शल्थ-वेदना-कृणित-त्रिभागेन 'कठिनहृदये' दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्वृत्ताध-रतया जीवितमपहर्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निगच्छद्दिदर्शनांशुभिर्भयलितपुरोभागम्, मन्मथ-व्यथया विघटमानै-हृदयनिहितेन वामपाणिना 'प्रसीद, प्राणैः समं प्राणसमे ! न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रव-

आस्थाय परिगृह्य मम (महाक्षेतायाः) समागममन्त्रं सङ्गमसाधनमन्त्रं साधयन्तमिव आराधयन्तमिव, अन्यस्वभ्राणवर्जनाश्रिष्कयत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अतिरतेति । अविर्तरोदनात् निरन्तराकन्दनात् आताम्रेण सत्यकृतान्नवर्णेन अत एव अश्रुक्षयात् अधिककालपर्यन्तं निर्गमनेन नयनाम्बुनां समसिद्धाभाहेतोः अपगतरुचिरेण दूरीभूतशोणितेनैव विष-मानेन, मदनशराणां कामबाणानां यानि शल्यानि लौहमयाप्राणि तैस्तदाघातेरित्यर्थः । या वेदना पीडा तथा आकृतिः किञ्चित्सङ्कुचितः त्रिभागः तृतीयः भागो यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा नयनभङ्गवैयर्थ्यः । कठिनं कठोरं हृदयं चित्तं यस्यास्तस्मिन्नुद्भूतं 'हे कठिनहृदये महाक्षेते ! दर्शनमात्रकेणाऽपि केवलमवलोक-कनेनापि अयं मल्लभणः अनुगतोऽनुरक्तो जनः न पुनः अनुगृहीतः न स्वीकृतः' इति एवं सप्रणयं सस्नेहं मास्य उपलभमानं निन्दन्तमिव विद्यमानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वे क्रियोत्प्रेचे च, तथा चेतैपामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

किञ्चिदिति । किञ्चिद्वृत्तः ईषद्व्यावृत्तः अधरः ओष्ठो यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, जीवितं प्राणस्य अपहर्तुं दूरीकर्तुम् अन्तःप्रविष्टैः अभ्यन्तरगतैः हन्तुकिरणैरिव चन्द्ररश्मिभिरिव अवलोकमानैः, निर्गच्छद्भिः निःसरद्भिः दर्शनांशुभिः दन्तकिरणैः धवलितपुरोभागं श्वेतीकृतसन्मुखदेशम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

मन्मथेति, मन्मथस्य कामस्य याव्यथा पीडा तथा विघटमाने भिद्यमाने हृदये निहितः स्थापितः तेन वामपाणिना सत्यहस्तेन करणेन । प्राणसमे प्राणतुल्ये हे महाक्षेते ! प्राणैः समं निःसरद्भिर्मानुषाभिः सह, स्वया हृदयाच्च प्रस्थातव्यं प्राणसहत्यैव स्नेहात्तैः सह तवापि प्रस्थानसम्भवादिस्थाशयः । इति अनेना-शयेन, हृदयस्थितां चित्तावशाच्चित्तस्थापिनीं मां धारयन्तमिव अवरुन्धन्तमिव स्थितम् । क्रियोत्प्रेक्षा ।

इतरेणेति । किञ्चेति चार्थः । नखमयूखैः नखकिरणैः दन्तुरतया उच्चावचतया कारणेन चन्दनं मलयजं स्रवतेव चरतेव विद्यमानेन, उत्सानीकृतेन ऊर्ध्वीकृतेन दक्षिणेनअप्रसव्येन पाणिना हस्तेन चन्द्रस्य शशिनाः आतपं नितान्तव्यथोपादकमालोकं निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव विद्यमानम् । इह द्वयोः क्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वे देखनेमें रमणीय लगते थे; कामदेवके व्रताचरणके उपयोगी वेश धारण कर मेरे साथ सम्मिलन के मन्त्रकी ही मानो वे साधना करते थे; निरन्तर रोनेसे उनके नेत्र रक्तवर्ण (लाल) हो गए थे, उससे प्रतीत होता था कि मानो अश्रु शेष हो जानेके कारण रक्त आकर एकत्रित हो गया है, एवं कामदेवके बाणोंकी लौहमय नोक (अग्रभाग) की वेदनासे उस (नेत्र) का तृतीय भाग ईषद सङ्कुचित हो (जरा भिच) गया है, उसके भङ्गीद्वारा वे मानो इस अभिप्रायसे मुझे प्रेमके साथ तिरस्कार करते (उलाहना देते) थे कि—'अरे कठिन हृदयवाली ! इस अनुरक्त जन पर पुनः केवल दर्शन देकर भी अनुग्रह नहीं किया !' अश्रुओंके जरा खुले होने से, जीवन अपहरण करनेके लिए ही मानो अभ्यन्तर प्रविष्ट चन्द्रकिरणके समान बाहर निकलतीं हों ऐसी दन्तकिरणोंसे उनका सम्मुखभाग (आगेका हिस्सा) चुन्नवर्ण हो गया था; कामवेदनासे विदीर्णी होते (फटते) हृदय पर रखे हुए वामपाणि-कमलसे वे हृदयमें स्थित-मुखे इस अभिप्रायसे ही मानो रोकते थे कि—'प्राणोपमे, प्रसन्न हो, प्राणोंके साथ तू तो मत चलो जाओ !' नखकिरणोंसे असमान होनेके कारण मानो चन्दनका रस निःसारित करते (क्षराते) दूसरे, उत्सानीभावसे स्थित (चित्त रखे हुए), हाथसे वे मानो चन्द्रकिरणोंकी अपने ऊपर आनेसे निवारण करते थे ।

१. 'रक्षाप्रतिसरमनोभवव्रतवेशमास्थाय । २. ईषदालक्ष्यपरिवृत्तताम्रण इति कचिदधिकः पाठो विषते तथा कचिद 'साधयन्तं मदनशरशल्थवेदनाकृणितत्रिभागेन कठिन' इति पाठः समुपलभ्यते । ३. अनवरतम् । ४. प्राणोत्सर्गोपजाताश्रुक्षयतया । ५. अतिनिमीलितेन, नातिनिमीलितेन । ६. भोः कठिनहृदये ! । ७. मन्मथव्यथाविघटमानम् ।

तोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन च अचिरोद्गतजीवितमार्गसिधौ-
द्वीवेण विलोक्यता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन
रजनीकर-किरणपाशेनैव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन मदर्शनात्, 'अब्रह्म-
ण्यम्' इत्युद्ब्रूहस्तेन^१ द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तम्, तत्क्षणविगत-
जीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमब्राह्मम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च 'पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमम्, किमकरवम्,
किं व्यलपम्, इति सर्वमेव नाज्ञासिधम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य
मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हृत्तरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

अन्तिकेति । किञ्च, उद्गीवेण उन्नतकन्धरेण अत एव अचिरोद्गतस्य तत्कालायासस्य जीवितस्य
प्राणेशस्य मार्गं पन्थानं विलोक्यतेव पश्यतेव सती अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
सिन्नेन कमण्डलुना कुण्डिकया समुपेतं सहितम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कण्ठेति । किञ्च, कण्ठाभरणीकृतेन गलविमूर्च्छणीभूतेन मृणालवलयेन चिसकटकेन उपलक्षितम्,
अत एव रजनीकरस्य शक्तिः किरणो रश्मिरेव पाशो बन्धनग्रन्थिः तेन संयम्येव बद्धेव यमेन लोका-
न्तरम् अन्यलोकम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम् ।

इह निरङ्गकेवलरूपकम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कपिञ्जलेति । मदर्शनात् तदानीं मासवलोकनेन द्विगुणशोकोद्गमादित्यर्थः, अब्रह्मण्यं प्रस्तुतकाला-
नुपस्थितेदेवैवात् सप्रत्येवावधार्यः पुण्डरीक इत्यर्थः, 'अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ' इत्यमरः । 'वधं प्राप्तुं नाभं
शक्नोतीति कथने' इति हि अवध्योक्तावित्यस्यार्थः । उद्ब्रूहस्तेन उस्थितपाणिना, द्विगुणीभूतः पूर्वस्माद्-
विकीभूतो बाष्पोद्गमः अश्रुजलाविर्भावो यस्य तेन आक्रोशता आक्षेपं विदधता मनस्तापं स्पष्टयता
कपिञ्जलेन, कण्ठे गले परिष्वक्तम् आलिङ्गितम् । हुपकृतकारिणी मर्दयमेव प्राणस्यामान, मन्दभाग्या
वाच्य एव वैषम्यादिति चाभिप्रायः । महाभागं तथाविधसौन्दर्यानुपभोक्तार्याद्विगुणयुक्तबाधव्यन्तभाग्य-
वन्तम् अज्ञातम् अपश्यम् ।

उद्भूतेति । किञ्च, उद्भूतः उत्पन्नो मूर्च्छान्धकारो मोहवैभुर्यस्याः साहस्र, पातालतलं रमानलम्
अवतीर्णैव सती, तदा तस्मिन् समये । अगमम् अब्रजम् । अकरवम् अधटपम् । व्यलपम् अनोचम् ।
नाज्ञासिपं नाबोधिषम् । 'अवतीर्णैव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अथैवमभूते शोकवेगे कथं तेऽसौ न वहिर्भूता इत्यत आह - अमय इति । किञ्च, मे मम अमयः
प्राणाः, तस्मिन् क्षणे तत्काले अस्य मूढहृदयस्य अज्ञचेतसः अतिकठिनतया अतिकाम्येन किं नोद्भूतकृन्ति
स्म न वहिः प्रगाम्नि स्म तदपि न ज्ञातवती बुद्ध्या, एवं सर्वत्रान्वयो ज्ञेयः । हृत्तरीरकस्य निष्प्रयोजन-
देहस्य, कुरसायां कप्रत्ययः, अनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया विविधवलेशसमूहसहनतया । दीर्घशोकस्य

जैची गर्दन कर, थोड़ी देर पहले गण हूए उनके प्राणोंका मार्ग मानो देखता हो, ऐसा तपस्वर्षा समयका विष,
एक कमण्डलु उनके समीपमें ही रखा था । कपिञ्जलद्वारा कण्ठमें आगम्वित किए हुए मृणाल-चलकसे, उनकी
मानो चन्द्रकिरणकी पाश (रज्जु) से बंधकर यमराज परलोकमें ले जाता हो ऐसा प्रतीत होता था, और मुझे
देखकर जैचा हाथ कर—इस समय ही यह मृत्युके योग्य नहीं है इस प्रकार आक्षेप करते करते पूर्वविज्ञा
द्विगुणित अश्रुजल बढ़ाते बढ़ाते बहाते कपिञ्जलेन उठके कण्ठमें उनका आलिङ्गन किया था ।

तदनन्तर वैसी स्थितिको देखते ही मुझे मूर्च्छासे अन्धकार आकर उपस्थित हो गया और मानो पातालमें
पँसी जाती हूँ इस प्रकार उस समय मैं कहाँ गई, मैंने क्या किया और मैंने किस प्रकार विलाप किया ? मे मानी
में कुछ भी नहीं समझ सकी : उस क्षणमें क्या जाने मेरे मूढ हृदयके अत्यन्त कठिन होनेसे, या मम निन्दित
शरीरके बहुततर दुःखसमूह सहन करनेसे, या विषादा द्वारा मेरे कपालमें दीर्घकालीन शोकके विषानसे किया

१. रजनीकर*** । २. नीचमानम् । ३. व्यस्तहृदयेन । ४. अपमानम् । ५. पातालतलम् ।

भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवाम तथा दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमति-चिरालम्बचेतना दुःखभागिनी बह्माविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनी विचेष्टमान-मपश्यम् । अश्रद्धाना च^१ असम्भावनीयं तत्तस्य^२ मरणमात्मनश्च जीवितम्, उत्थाय 'हा हा' किमिदमुपनतम्^३ इति मुक्तार्त्तनादा 'हा अम्ब ! हा तात ! हा सख्य !' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ ! जीवितनिबन्धन !' आचक्ष्व, क^४ मामेकाकिनीभशरणामकरुणं ! विमुच्य यासि ! । पृच्छ तरलिकाम्, त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था^५ । युगसहस्रायमाणः कुच्छ्रेण नीतो दिवसः । प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्^६, ईषदपि विलोकय, पूरय मे मनोरथम्, आतोस्मि, भक्तास्मि, अनुरक्तास्मि, अनाथास्मि, बालास्मि, अगतिकास्मि, दुःखितास्मि, अन-

चिरकालीनशुचः विहिततया विधिना निर्दिष्टतया । जन्मान्तरोपात्तस्य अन्यमवाप्तिरस्य दुष्कृतस्य पापस्य भाजनतया पात्रतया । दग्धदैवस्य उवलितभाग्यस्य दुःखदाननिपुणतया वलेशप्रदानवृत्ततया । दुरात्मनः पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्य दुष्टमदनस्य एकान्तवामतया अत्यन्तप्रतिकूलतया । पृषां मध्ये केन हेतुनेत्यर्थः । आकाशवाण्यनन्तरमेवावलङ्कारमर्मज्ञैः करुणविप्रलम्भस्य स्वीकारादिह करुण एव रसः । अस्य च वितर्का-क्यभावोऽङ्गमिति प्रेयो नामालङ्कारः ।

केवलमिति । दुःखभागिनी वलेशभागिनी अहम्, अतिचिरात् अधिकसमयात् अनन्तरं लब्धचेतना प्राप्तचेतना सती असह्यशोकेन सोढुमशक्येन शुचा दह्यमानं उवलन्तम् अत एव बह्वै अनले पतितमिव विद्यमानम्, अवनी भूमौ विचेष्टमानं शोकवेगेन स्पन्दमानम् आत्मानं स्वं केवलम् अपश्यम् व्यलोकयम् । क्रियोऽप्येता ।

अश्रद्धानेति । किञ्च, असम्भावनीयं हेतोरभावान् सम्भावनां विधातुमप्यशक्यम्, तस्य कुमारस्य तन्मरणं तस्यापत्तियोगः, तन्मरणे च आत्मनः स्वस्य जीवंति प्राणितम् अश्रद्धाना अविश्वसती । उपनतम् उपस्थितम् । मुक्तार्त्तनादा त्यक्तार्त्तस्वरा । व्याहरन्ती कथयन्ती । निबन्ध्यते साध्यतेऽनेनेति निबन्धनं कारणम्, करणे लघुट् । जीवितनिबन्धन जीवन्धारणकारणं । कामात्यन्तदुर्व्यवहारेण ममनसम्भवेऽपि त्वरसमागमाभिप्रायेणैव प्राणधारणास्वमेव प्राणधारणकारणमित्याशयः । आचक्ष्व कथय । हे अकरुण निर्दय ! एकाकिनीम् असहायाम्, अशरणां रचकरहिताम् 'शरणं गृह्णन्ति' इत्यमरः । विमुच्य परिस्थिय । अवस्था दत्ता अनुभूता अनुभवविषयीकृता । युगसहस्रायमाणः युगसहस्रवदाचरणः । कुच्छ्रेण वलेशेन नीतः प्रापितः । दर्शय प्रकाशय । मनोरथम् अभिलषितम् । आर्त्ता व्यथिता ।

पूर्वजन्मान्नित पापोंकी भागिनी होनेसे, अथवा जले दैवको दुःख देनेको निपुणतासे, या खलप्रकृति दुरात्मा मदनके अत्यन्त प्रतिकूल होनेसे, अथवा किसी दूसरे कारणसे मेरे प्राण न निकले—यह सा मैं किसी प्रकार जान न सकी । किन्तु बहुत देरके बाद जब मुझे चेतनता प्राप्त हुई तब मैंने केवल यही देखा कि मेरा शरीर असह्य शोकसे जलता हुआ मानो अग्निमें गिरनेके समान हो गया है जिससे चिरदुःखिनी मैं भूमि पर छटपट कर (तड़फड़) रही थी । उनका यह आकस्मिक मरण और अपना जीवन धारण असङ्गत समझ उठकर मैं मुक्त कण्ठद्वारा आर्त्तस्वरसे—'हाय' हाय, यह क्या उपस्थित हो गया ! हाय माता ! हाय पिता ! अरी सखियों !—गों पुकारती पुकारती—'अरे' नाथ ! अरे जीवनधारणके कारण ! कहो तो सही, इस प्रकार निर्दय होकर, शुभ रक्षकहीनाको अकेली छोड़ कर कहाँ जाते हो ? तरलिकासे पूछो तो, मैंने तुम्हारे लिये कितने वलेशोंका अनुभव किया है । सदस्ययुगके समान लम्बा दिन, कैसे कष्टसे अतिवाहित किया (काटा) है ? प्रसन्न हो (क्रुपा) करके एक बार तो मुझसे—'हाय ! भक्तवत्सलता दिखाओ । जरा भी मेरे सम्मुख तो देखो ! मेरे मन की अभिलाषा पूर्ण करो । मैं पीछित हूँ तुम्हारा भक्ता हूँ, एवं तुम्हारे प्रति अनुरक्ता हूँ, अनाथा हूँ, बाला हूँ, निराश्रया हूँ, दुःखिता हूँ, तेरेसे अतिरिक्त

१. अश्रद्धानश्च, अश्रद्धानाम् । २. मरणकारणम् । ३. कचिद् द्विरुक्तिर्न विद्यते । ४. मातः । ५. निबन्धनमाचक्ष्व । ६. किं । ७. अकरुणं । ८. यानुभूता व्यया । ९. कृतश्चजनवत्सलताम् ।

न्यशरणाम्, मदनपरिभूतास्मि, किमिति न करोषि दयाम् ? । कथय^१, किमपराद्धम्, किंवा नानुष्ठितं मया, कस्यां वा नाज्ञायामाहतम्, कस्मिन् वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन कुपितोऽसि । दासीजनम्^२ अकारणात् परित्यज्य व्रजन् न विभेषी कौलीनात् ? । अलीकानुराग-प्रतारणं कुशलया किंवा मया वामया पापया । आ^३, अहमद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्द-भागिनी । कथं मे न त्वम्^४ न तातं^५, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः, धिक् मां दुष्ट-तकारिणीम्, यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्त्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया, याह-मेवं विधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमभ्या, किंवा तातेन किं बन्धुभिः, किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् ? अर्थं देव ! दर्शय दयाम्, विज्ञापयामि त्वां देहि

अगतिका निराश्रया । न विद्यते अन्यत् स्वस्तिनं शरणं रक्षकं यस्याः सर्वविधाऽस्मि । मदनेन कामेन परिभूता पराजिता ।

कथेति । किमपराद्धं कोऽयमपराधः कृतो मयेति शेषः । अज्ञायं तवादेशो नादृतं नादरः कृतः । त्वदनुकूले कर्मणि, नाभिरतं मया नासक्तम् अकारणात् निमित्तमन्तरेण दासीजनं मल्लघणं श्रुत्य-लोकमित्यर्थः । कौलीनात् शरणागतपरित्यागोत्पन्नज्ञानापवादात् न विभेषि भयं न प्राप्नोषि । 'कौलीनं पशुमियुद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति धर्णिः ।

अलीकेति । अलीकः संमिलनात्मकप्रयोजनोत्पादनासामर्थ्यादसत्यवदवगम्यमानः, योऽनुरागः तेन यत् प्रतारणं कुमारस्य वञ्चनं तत्र कुशलया दक्षया, वामया समस्तानामेव प्रतिकूलतया दुःखकारणत्वादित्याशयः, पापया दुष्कृतविधायाऽन्या ब्रह्महत्याहेतुत्वादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवेदिति शेषः ।

आ इति । आ इति पीडार्थकमव्ययम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः । अद्यापि एतत्कालमपि प्राणिमि जीवामि । मे सम त्वं न जातः प्राणस्यागात् । तातोऽपि पिताऽपि न पक्षे विद्यत इति शेषः, आदेशाभावेऽपि पूर्वविधमवहारेण चिरविरागादित्याशयः । विनयः कुलकन्याया उपदेशगुणः सदाचारोऽपि न विद्यते, इहागमनादिति भावः । बन्धुवर्गः स्वजनलोकोऽपि पूर्ववत् स्नेहेन पक्षपाती भवेत्, इहागमनेनैव तेषामपि चिरविरागादित्याशयः । परलोकः प्रेत्यभावोऽपि न विद्यते, ब्रह्महत्याजनितमहापातकित्वादित्याभिप्रायः । इह 'जात' इत्यादीनां पदानामनुपादानेन न्यूनपदत्वदोषः समापतति किन्तु विषादमन्तत्वाच्च दोषः प्रस्तुतगुण एव । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—

‘उक्तावानन्दमगनादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।’ इति ।

नास्तौति । मत्सदृशी मत्समा नृशंसहृदया क्रूरचित्ता । उत्सृज्य त्यक्त्वा । बन्धुभिः स्वजनैः । शरणं रक्षकम् उपयामि गच्छामि । विज्ञापयामि निवेदयामि, दयितो वल्लभः कुमार एव दक्षिणा अवश्यमर्प-

कोई मेरा रक्षक नहीं है एवं कामदेवसे पराजित (हारी) हुई हूँ, तो भी क्यों मुझ पर दया नहीं करते ? कहो तो सही मैंने क्या अपराध किया है ? तुम्हारे किस कार्यको मैंने नहीं किया है ? तुम्हारे किस आदेशका पालन नहीं किया है ? तुम्हारे अनुकूल किस कार्यमें मैं आसक्त नहीं थी कि जिससे कृपित होकर दासजनको अकारण छोड़कर चले जाते हो और लोकापवादका भय नहीं करते ? मिथ्या अनुराग दिखाकर प्रतारण करनेमें निपुण, सभी प्रकारसे प्रतिकूल एवं पापिनी मुझसे—अहो ! जो मैं अब तक भी जीती हूँ—आपको क्या ? अरे, मैं हत-भागिनी विनष्ट हुई । यह कैसे हुआ कि तुम मेरे नहीं हुए, पिता भी मेरे नहीं हुए, कुलकन्याका आचार भी नहीं रहा, बन्धुवर्ग भी नहीं रहे और परलोक भी नहीं रहा (अर्थात् कुछ भी मेरा नहीं रहा) ? मुझ पापिनीको थिक्कार है, क्योंकि—जितके लिए आपको ऐसी अवस्था हुई ! हाय, हाय, मेरे समान निष्ठुरचित्त (क्रूरहृदय) वाली कौन होगी जो मैं आपको ऐसी दशामें छोड़कर घर चले गई ! अरे ! मुझे घरसे क्या प्रयोजन ? तातासे क्या प्रयोजन ? पितासे क्या प्रयोजन ? बन्धुओंसे क्या प्रयोजन ? परिजनोसे भी क्या प्रयोजन ? हाय ! अब मैं किसको शरण दूँ ? अरे देव ! [अपनी] दया दिखाकर, मुझसे निवेदन करती हूँ कि मेरे प्राणवल्लभको फिरसे

१. कचित् 'कथय' इति पदं नास्ति । २. कचित् 'असि' इति क्रियापदं न विद्यते । ३. दासजनम् । ४. विप्रतारणम् । ५. याहम् । ६. कथं न त्वं जातः । ७. कचित् 'न तात' इति न विद्यते । ८. मयि । ९. मयि देव ! दर्शय दयाम्, अर्थ देव ! निर्घृण ! ।

दयितदक्षिणाम् । भगवति ! भवितव्ये कुरु कृपाम्, पाहि वनितामनाथाम् । भगवत्यो वन्देवताः । प्रसीदत, प्रयच्छतास्य प्राणान् । अस्व ! वसुन्धरे ! सकललोकांनुग्रहजननि ! किमर्थं नानुकम्पसे ! तात ! कैलासेश ! शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम् । इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती क्रियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेव आविष्टेव उन्मत्तेव भूतोपहृतेव व्यलपम् । उपर्युपरि पतितं नयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाकारेणास्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमुखैश्शिखानुगततया साश्चर्यरैरिव निष्पतद्भिः शिरोरुहैर्यविरलविगलितकुसुमवर्थासुक्तवाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसृतं-विमल-मणि-

णीयं द्रव्यं तां देहि प्रयच्छ । भवितव्यते अदृष्ट ! अनार्थं वनितां नारीं पाहि रक्ष, तदीयप्राणवल्लभप्रदा-नेत्येवमिप्रायः । वन्देवता अरण्याधिष्ठान्यो देव्यः । सकलेषु समस्तेषु लोकेषु जनेषु अनुग्रहं जनयति उत्पादयतीति सा तत्सम्बद्धौ रूपम् । कौलासेश शम्भो ! दर्शय प्रकटय दयालुतां कृपालुतां दयितस्य जीवनप्रदानेनेत्याशयः । व्याक्रोशन्ती तारस्वरेण रुदन्ती । क्रियद्वा स्मरामि, यत्नानि सम्प्रति कथयामीत्याशयः । ग्रहगृहीतेव दुष्टग्रहैराश्रितेव, आविष्टेव विकाराधिष्ठितेव, उन्मत्तेव उन्मत्तवायुव्यथितेव, भूतेः वेतालेः उपहृतेव विकृतिकृतेव व्यलपं विलापमकरवम् ।

बृह 'ग्रहगृहीतेव' इत्यादि 'भूतोपहृतेव' इत्यन्तं चतसृणामेव वाच्यक्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । तथा 'क्रियद्वा स्मरामि' इति वाच्यस्यान्यवाक्यान्तः पतित्वेन गर्भितत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, 'गर्भितत्वं गुणः क्वापि' इति दर्पणोक्तदिशा अस्यचिकावेगद्योतनेन विच्छिन्नविशयात् प्रयुक्त-गुणस्वर्यवाङ्गीकारादिति कुशला वदति ।

नयतीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं पतितानां व्युत्तानां नयनजलानाम् अश्रूणां धारानिकरच्छलेन प्रवाहसमूहवाजेन विलीयमानेव भूतले लयं प्राप्नुवतीव, द्रवतां तरलतां नीयमानेव दैवेन प्राप्यमाणेव, तथा जलाकारेण सलिलस्वरूपेण आस्मीक्रियमाणेव निजरूपतां प्राप्यमाणेव अहं मुहुर्मुहुर्नयनमननयम् इत्युत्तरक्रियाभिः सम्बन्धः ।

बृह तिस्र एव सापह्नुवा वाच्यक्रियोत्प्रेक्षाः, तासां च परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

प्रत्यपेति । प्रलापाक्षरैरपि अचेतनैर्ह्रित्यादिपरिदेवकरणैरपि, दशनानां दन्तानां ये समूहाः किरणा तेषां शिखाभिः अग्रेः अनुगततया उच्चारणसमये तेषामेवानुसृततया कारणेन, साश्चर्यरैरिव सचयनाम्बुप्रवाहैरिव दन्तकिरणाप्राणामेवाश्रुप्रवाहवद्वगतेरित्याशयः, निष्पतद्भिः बद्धान्निःसरद्भिः सद्भिः उपेता-वहानैरुहैः कैशोरपि अचिरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विगलितानि कर्तितानि कुसुमानि पुष्पाणि येभ्यः तेषां, भावस्तथा तया कारणेन, मुक्ताः शोकास्यक्ता वाष्पजलबिन्दवो नयनाम्बुकणा यैस्तयोक्तैरिव सद्भिस्तस्येता, तथा आभरणैरपि ममामुपगैरपि प्रसृतानि निःसृतानि विमलमणिकिरणाः स्थच्छरस्तरश्मय एव अथपि नयनाम्बूनि येभ्यः तेषां भावस्तया, कारणेन, प्रवृत्तैरिव, कुमारशोकेन कृताश्रुवतैरिव सद्भिः उपेता भविता अहम् ।

दानं दे । हे महात्म्यशालि अदृष्ट ! कृपाकर सुख अनाथ अवला की रक्षा कर । अरेमाहात्म्यशालि वन्देवतागण ! प्रसन्न शोकर [सुख पर उन्कार कर] इनको जीवन दो । हे सकललोकांनुग्रहकारिण, जननि, वसुन्धरे ! दयावर्षा नहीं करती हो ? तान, कैलासनाथ ! अब मैं आपकी शरणमें आई हूँ, मेरे प्रति [अपनी] दयालुता दिखलाइए—इस प्रकार एवं अन्यान्य अनेक प्रकारसे विलाप करती मैं कहाँ तक स्मरण करूँ—बुष्टग्रहसे पकड़ी हुईके समान, विकारमयके समान, उन्मत्तके समान एवं भूताधिष्ठ (भूतोपहित) के समान केवल विलाप ही करने लगी । उस क्षण नयनसे निरन्तर निःसृत (गिरते) अश्रुधारातमूहके बहाने भूमिमें ही मानो मैं छीन हो जाती थी, उस बहाने मानो द्रवीभूत हो (पिघली) जाती थी एवं उस बहाने मानो जलाकारमें परिणत होती (पानी पानी हुई) जाती थी । मेरे प्रलापके अक्षर भी दन्त-रश्मियोंके पीछे पीछे आते थे इससे मुझे यह प्रतीत होता था कि मानो वे अश्रुधारा-सहित बाहर निकलते हैं । मस्तकके केशकलाप भी बहुतसे पुष्प लगातार गिराते थे इससे यह प्रतीत होता था कि मानो वे भी अश्रुकी बूंदें टपकाते हैं, आम्बुगण भी निर्मलमणिकिरण-रूपी अश्रु गिराते थे, इससे

१. कथित दयित इति पदं न विद्यते । २. अब । ३. जनननिरतासि । ४. रजनि । नानुकम्पसे । ५. कैलास ! ६. निपतित* । ७. दशनशिखा* । ८. विगलकुसुमतया । ९. प्रसृत* ।

किरणश्रुतया प्रवृद्धितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्मभरणाय स्पृहयन्ती, श्रुतस्यापि सर्वोत्तमा हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोरास्थानचन्दन-श्वेतजटाभूले च ललाटे निहितसरस-विसर्पश्रांसयोर्मलयज-रस-लव-लुलित-कमलिनी-पलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती, 'पुण्डरीक ! निघुरोऽसि, एवमप्यात्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना मुहुमुहुरेतमन्वनयम्, मुहुर्मुहुः पर्यचुम्ब. मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशाम् । 'आः पापे ! त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयाम् । 'अयि भगवन् ! प्रसीद, प्रत्युज्जीव-यैनम्' इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् ।

इह 'साशुधरैरिव' इत्यत्राशुधारासाहित्योत्प्रेक्षायां गुणोत्प्रेक्षा, 'मुक्तबाष्पजलविन्दुभिरिव' इत्यत्र बाष्पजलविन्दुभोचनोत्प्रेक्षायां क्रियोत्प्रेक्षा, 'किरणश्रुतयेत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'प्रवृद्धितैरिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः ज्ञानिभावसङ्करः । एतेन चेतनशून्यानामपि प्रलापाच्चरभृतीनां शोकसूचनेन सचेतनयाः स्वीयायाः शोकाधिक्यं सूचितमिति कुशलाः ।

तदिति । तस्य कुमारस्य जीविताय जीवनलाभाय इव आत्ममरणाय स्वचिन्तनाय स्पृहयन्ती अभिलषन्ती प्रजापतिनिकटे विनिमयरूपेणेत्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

श्रुतस्थेति । सर्वोत्तमा निखिलोद्योगेन, श्रुतस्यापि उपरतस्यापि कुमारस्य हृदयं मानसं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुम् इच्छन्ती अभिलषन्तीति । उक्तालङ्कारः ।

करेति । करसलेन स्पर्शस्तेन, कपोलयोः कुमारस्य गण्डयोः आस्थानचन्दनेन शुष्कमलयजेन श्वेतानि शुभ्राणि जटानां मूलानि यत्र तथोक्ते, कुमारस्य ललाटे भाले च, तथा निहितानि मदनज्वरप्रशमनाय कपिञ्जलेन स्थापितानि सरसानि सज्जलानि मृणालानि विसानि यथोक्तयोः, अंसयोः कुमारस्य स्कन्धयोश्च, तथा मलयजस्य चन्दनद्रवस्य लवैः कणैः लुलितं चिह्नितं यत् कमलिनीपलाशं नलिनी-दलं तेन अवगुण्ठिते आच्छादिते, हृदये कुमारस्य उरसि च, परामृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती अहम् ।

पुण्डरीकेति । निघुरः क्रूरोऽसि, एवमपि पूर्वोक्तप्रकारेणापि आत्मां व्यथितां मां महाश्वेतो न गणयसि गणनां दिवसे' इति एवम् उपालभमाना तिरस्कुर्वाणा, मुहुर्मुहुः वारंवारम् एवं पुण्डरीकम् अन्वनयम् अनुनीतवती । पर्यचुम्बं सुम्बितवती । व्याक्रोशं तारस्वरेण व्यलपम् ।

आ इति । पापे एकावलि ! त्वया भवत्यापि मत्प्रत्यागमनकालं सदीयागमनसमयम् । अस्य पुण्डरीकस्य अस्वदः प्राणा न रक्षिताः प्राताः सदीयागमनसूचनात्मकसमाश्रयनेत्याशयः । ताम् एकावलीं प्रत्यावर्त्तितं सदीयं तं हारम् अगर्हयं गर्हितवती । एवं पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय पुनर्जीवितं कुरु । पादयोः श्ररणयोः अपतं पतितवती । प्रारुदं रोदनमकार्यम् ।

यद् गतीत होता था कि ये भी मानो रुदन करते हैं। इन सबके साथ मैं उनके जीवनलाभके लिए हूँ, मानो अपने मरनेकी अभिलाषा करती थी। उनके मर जाने पर भी सब प्रकारसे ही मानो उनके हृदयमें प्रवेश करनेकी इच्छा करती थी। उनके गाल पर, सूखे चन्दन-लेपसे गुञ्जवर्ण जटामूलाले ललाटे पर सरस मृणालसे आच्छादित स्कन्ध पर और चन्दन विन्दुलङ्घित एक कमल-पत्र जहाँ रखा था—ऐसे हृदय पर हाथ फेरती फेरती—'पुण्डरीक ! तुम बड़े निघुर हो, क्योंकि—तुम्हारे शोकसे मैं इस प्रकारकी वातनाका भोग करती हूँ, तथापि तुम मेरी गणना ही नहीं करते हो' इस प्रकार उल्लाहना देती मैं वारंवार उन्हें अनुनय करने लगी, वारंवार चुम्बन करने लगी एवं वारंवार उनके कण्ठमें लिपट कर ऊँचे स्वरसे रुदन करने लगी । 'अरे ! पापिनी ! मेरे लौट आनेके समय तक तुने भी इनके प्राणकी रक्षा न की ?' इस प्रकार कहकर उस एकलरी मुक्तावलीकी निन्दा करने लगी । अरे भगवन् ! तुम प्रसव होकर इनको पुनः जीवित करो—यों कहकर वारंवार कपिञ्जलके पैरोंमें गिरने लगी और वारंवार तरलिकाके गले पकड़ (लिपट) कर रुदन करने लगी । आज विचार करने पर भी मुझे स्मरण नहीं आता कि

१. तज्जीवितायैव, तज्जीविताय च । २. स्पृहयन्ती । ३. कचित् द्विषतिनास्ति, कचित्तु श्लेषे द्विषतिवर्धते ।

४. मुहुः । ५. मुहुः ।

अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन् काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्य-
दृष्टपूर्वाणि मे हृतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन् । कुनस्ते संलापाः, कुतस्तान्य-
तिकर्णानि वैकल्यरुदितानि, अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोर्म्येय इवोदतिष्ठन्तर्वाण्यवेगा-
नाम्, जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्चप्रवाहानाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन् प्रलापानाम्, शिखरश-
तानीवावर्द्धन्त दुःखानाम्, प्रसृत्य इवोदपद्यन्त मूर्च्छानाम् ।

इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टप्रवस्थान्तरं प्र-
नुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । वेगान्निष्पतन्तीञ्च शिलातले तां ससम्भ्रमं प्रसारितपरि-
जन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलाद्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्राप्तैन

अथेति । तस्मिन् काले रोदनसमये अचिन्तितानि अविचारितानि अशिक्षितानि अपठितानि अनु-
पदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि अदृष्टपूर्वाणि मयापि पूर्वमविदितानि, हृतपुण्याया नष्टसुकृताया मे
मम कृपणानि दैव्यबोधकानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसमूहाः कुतः प्रादुरभवन् कुतो मद्वदनाप्रक-
टीभूतानि इति अथ चिन्तयन्त्यपि ध्यायन्त्यपि तच्च जानामि स्मरामीत्यर्थः ।

कुत इति । संलापा विलापवचनानि । अतिकर्णानि अतिदैव्यसूचकानि वैकुण्ठरुदितानि शोकस्य-
प्रताप्रयुक्तरोदनानि । स प्रकारः सा शोकप्रकाशदशा, अन्य एव समस्तविजातीय एव, तत्सम्प्रति तमु-
दाहर्तुमसमर्थेत्याशयः ।

प्रलयेति । बाष्पवेगानां वेगवस्यनान्मृणालमित्यर्थः, प्रलयोर्म्येयः कलपान्तसामयिकतरङ्गा इव अन्त-
र्नेत्रद्वयाभ्यन्तरात् उदतिष्ठन् उत्पन्नाः, अनेन नयनाम्बुधाराणां नितान्तस्थूलत्वं ध्वनितम् । अश्रुप्रवाहानां
बाष्पधाराणां जलयन्त्राणि सलिलद्वारयन्त्राणीव अमुच्यन्त मुक्ता नयनाभ्यामिति शेषः । अनेन पतन-
समये बाष्पाणां शतधारत्वं सूचितम् । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा अङ्कुरा नूतननूतनप्रकारा इत्यर्थः,
निरगच्छन् चदनास्त्रिगता वभूवुः । दुःखानां क्लेशानां शिखरशतानीव शृङ्गसमूहा इव अवर्धन्त ऐधन्त,
अनेन वलेशानां भूधरवह्निस्तुतत्वं बोधितम् । मूर्च्छानां मोहानां प्रसृत्यः सन्ताना अविक्षिप्तप्रसवा इव
उदपद्यन्त अजायन्त, अनेन वारंवारं मूर्च्छाभूदिति प्रत्यायितम् । इह सर्वत्र जात्युत्पेक्षा ।

इति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मवृत्तान्तं स्वकीयोदन्तम् आवेदयन्त्याः कथयन्त्या एव समति-
क्रान्तं व्यतीतं कथमपि अनिर्वचनीयम् अतिकष्टं नितान्तक्लेशकरम् अवस्थान्तरं कुमारोपरतलक्षणम्
अनुभवन्त्या इव तत्काल एवानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महारवेतायाः, मूर्च्छां मोहः चेतना चैतन्यं
जहार अपहृतवती, सा मूर्च्छिता जातेत्यर्थः ।

वेगादिति । वेगात् मूर्च्छारंहसः शिलातले प्रस्तरतले निष्पतन्तीम् अधःसंयोगफलिकां क्रियां
विदधतीं तां महाश्वेतां ससम्भ्रमं शीघ्रं प्रसारितकरो विस्तारितहस्तः, परिजन इव सेवकजन इव जात-
पीडः तस्या वृत्तान्तप्रवणेनावस्थावलोकनेन च उत्पन्नक्लेशः, विधृतवान् धारितवान् । अश्रुजलाद्रेण नय-
नाम्बुविलजेन च तदीयेनैव महाश्वेताधारितेनैवेत्यर्थः । उत्तरीयवल्कलप्राप्तैन वीजयन् पवनं सञ्जालयन्
संज्ञां चेतनां प्राहितवान् प्रापितवान् ।

उस समय ऐसे अचिन्तित, अनभ्यस्त, दूसरे द्वारा अनुपदिष्ट, अदृष्ट-पूर्वप्रायः हजारों दुःखसूचक करण वाक्य भुक्ता
पापिनीके मुखद्वारा कहाँसे निकले, सब संलाप कहाँसे आये और अतिकर्ण और दोन रुदन कैसे हुआ, वह तो
कोई दूसरा प्रकार ही था । उस समय वेगवान् अश्रुजलका प्रवल्क-तरङ्ग ही मानो नेत्रके अभ्यन्तरसे उठने लगे,
अश्रु-प्रवाहके जलयन्त्र (फुहारे) ही मानो छूटने लगे, विलाप के नये नये अङ्कुर ही मानो निकलने (फूटने) लगे,
दुःखोंके सैकड़ों शिखर ही मानो बढ़ने लगे एवं मूर्च्छाके अविक्षिप्त सन्तान (एकके पीछे दूसरी कतार) ही
मानो उत्पन्न होने लगे ।

इस प्रकार अपना वृत्तान्त कहते कहते भूतकालकी अनिर्वचनीय और दारुण-कष्टजनक उस अवस्थाको ही
मानो उस समय किसी प्रकारसे अनुभव करती महारवेताको मूर्च्छा आ गई, जिससे चेतना रहित हो गई और
वेगसे शिलातलके ऊपर गिरनेको ही थी कि इतनेमें दुःखित चित्त चन्द्रापीडने धबराहटमें शीघ्रतासे, सेवकके
समान हाथ फैलाकर, उसे पकड़ लिया एवं उसके ही अश्रु-जलसे सिक (तर) हुए उत्तरीय वल्कलप्राप्तद्वारा

१. आवेदयन्त्याः विवेदयन्त्या एव, *** एव च । २. ससम्भ्रमप्रसारितकरः ।

शनैः शनैर्वाजयन् संज्ञां ग्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च बाष्पसलिलोत्पीडेन^१ प्रक्षाल्यमानकपोलयुगलः लब्धचेतामवादीत्—‘भगवति ! मया पापेन तवायं पुनरभिर्नवतामुपनीतः शोकः, येनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलभनया कथया, संहियतामियम्, अहमप्यसमर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि सङ्कीर्त्यमानानि^२ अनुसुप्तमया वेदनामुपजनयन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नाहंसि कथमपि विवृतानिमानसुलभानसूत्रं पुनः पुनः स्मरणशोकानलेन्यनतामुपनेतुम्’ इति ।

एवमुक्ता दीर्घमुष्णञ्च निर्वस्य^३ बाष्पायमानलोचना सनिर्वेदमवादीत्—‘राजपुत्र ! यां तस्यामतिदारुणायाम् हतनिशायामेभिरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता, सेदानीं परित्यज्यत इति दूरापेतम्^४ । नूनमपुण्योपहृतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् ।

उपजातेति । किञ्चेति चार्थः । उपजातम् उत्पन्नं कारुण्यं शोको यस्य स तथोक्तश्चन्द्रापीडः, बाष्पसलिलानां चयनामृताम् उपपीडेन स्थूलधारया, प्रक्षाल्यमानं धीतं विधीयमानं कपोलयुगलं गण्डद्वयं यस्य स तथोक्तः सन्, लब्धचेतनां प्राप्तचेतन्यां महाश्वेताम् अवादीत् अवोचत्—भगवति महाश्वेते ! पापेन पापात्मना मया वक्तुमशक्यतेत्याशयः । अभिनवतां नूतनताम् उपनीतः प्रापितः । येन कारणेन ईदृशीम् पूर्वार्थां दशाम् अवस्थां उपनीतासि प्रापितासि । अलं व्यर्थम् । इयं कथा संहियतां समाप्यताम् । अहं चन्द्रापीडोऽपि श्रोतुम् आकर्णितुम् असमर्थः अक्षमः शोकोदयादिस्थाशयः । हि यतः, अतिक्रान्तान्यपि अतीतान्यपि दुःखानि क्लेशाः सङ्कीर्त्यमानानि वाच्यमानानि सन्ति, सुहृज्जनस्य मित्रलोकस्य अनुभवसमां स्थयमनुस्यूमानवेदनासदृशीमित्यर्थः, वेदनां व्यथां उपजनयन्ति निष्पाद्यन्ति । कथमपि महता कष्टेन, विष्टान् पुतावत्समयपर्यन्तं रक्षितान्, असुलभान् अस्मिन् जन्मनि दुष्ट्यापान्, इमान् असूत्रं प्राणान्, स्मरणेन तदुदन्तस्मृत्या यः शोकानलः शुग्मह्निः तस्य हृद्यनतां काष्ठवम् उपनेतुं प्रापयितुं नाहंसि न योग्यासि, प्रयोजनाभावादित्याशयः ।

हृह प्राणेषु काष्ठत्वारोपस्य शोकेऽनलत्वारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् ।

५. मिति । एवं पूर्वोक्तदिशा उक्ताऽभिहिता चन्द्रापीडेनेति शेषः । दीर्घम् आयतम् । बाष्पं नयनाम्बु उद्भूतम् इति बाष्पायमाने लोचने नयने यस्याः सा तथोक्ता महाश्वेता । निर्वेदेन स्वावमाननया सहति सनिर्वेदं यथा स्यात्त्येति क्रियाविशेषणम्, अवादीत् अवोचत् या मल्लङ्घना व्यक्तिः । अतिदारुणायाम् अतिभीषणायाम् हतनिशायाम् अशुभ्रजन्त्याम् । अतिनृशंसः अतिक्रूरः असुभिः प्राणैः न परित्यक्ता नोक्षिता । इति एतत् सम्भावनम्, दूरापेतं दूरे स्थितम् ।

नूनमिति । अपुण्यं पुण्यविशेषि भवान्तरीयदुष्कृतं तेन उपहृतायाः प्रतिबद्धसमस्तानन्दायाः पापायाः पुण्डरीकमरणे निमित्तत्वादौहिकमहाहत्यापापयुक्ताया मम महाश्वेतायाः, अन्तकोऽपि यमोऽपि

(कोरसे) धीरे धीरे वायुका सञ्चार करके [थोड़ा देरमें] उसने चेतनता प्राप्त करायी । इस घटनद्वारा उत्पन्न शोकसे चन्द्रापीडके भी कपोलस्थल (गालों) पर अशु-जलका प्रवाह बहने लगा और जब महाश्वेताको चेतनता आई तब उससे यह कहने लगा—‘भगवति ! मुझ पापीने आपके इस अनीत शोकको फिरसे नूतन कर दिया, जिससे आपकी ऐसी अवस्था उपस्थित हो गई, वस इस इत्तान्तको कहनेका कोई प्रयोजन नहीं है, यहाँ हो इसका उपसंहार हो, मैं भी अब इसे सुननेके लिए समर्थ नहीं हूँ, क्योंकि—जीते हुए भी मित्रोंके दुःख का सङ्कीर्त्तन आरम्भ करने पर आत्मीय लोगोंके अनुभूयमान वेदनाके समान वे वेदना उत्पन्न करते हैं । इसलिए किसी प्रकार धारण किए गए इन असुलभ प्राणोंको अब बारंबार स्मरण—रूपी शोकाशिका इन्धन (लकड़ों) बनाना उचित नहीं है ।’

चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर, महाश्वेता, लम्बे और गरम निश्वास लेकर, नेत्रोंसे अश्रुवर्षण करती (औंत् डबडबाती) हुई निर्वेदके साथ धोलने लगी—‘राजपुत्र ! अत्यन्त भयङ्कर अशुभ उस रात्रिमें भी ये नृशंस (अतिक्रूर) प्राण जब मुझे नहीं छोड़ दिये, तो अब उनके छोड़ देनेकी धारणा तो बहुत दूरकी बात है । जन्मान्तरीय महाहत्यायके कारण समस्त सांसारिक सुखके अगमिनी, इस जन्ममें भी पापिनी होनेके कारण मुझे

१. उत्पीडेन । २. कपोलयुगलं...कपोलः । ३. पुनरपि । ४. नीतः । ५. अत्र ‘प्रियजन-विश्वासवचनानि’ इति कचिदधिकः पाठः । ६. पुनः शोकानल इन्धन... । ७. निःश्वस्य । ८. या तदा । ९. परित्यक्त्यासि... इति माघिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतमेतत् ।

कृतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः, सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः^१ शठहृदयस्य, सर्वथाहम-
नेन त्यक्तप्रेण निरपन्नप्राणानामग्रेसरीकृता। यथा चाधिगतमदनवेदनया^२ वज्र मण्यवेदमनु-
भूतम्, तस्याः^३ का गणना कथनं प्रति ? किं वा परमतः। कष्टतरमाख्येयसम्यक्प्रवृत्ति,
यन्न शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा। केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्रयं यदभूत्तदावेदयामि,
आत्मनश्च प्राणधारणकारणत्वं ह्वं^४ अन्यतो यः समुत्पन्नः, तन्न कथयामि। यथा दुराशा-
सृगानृणिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतञ्च हतशरीरं^५
वहामि तदलं श्रूयताम्।

दर्शनं साक्षात्कारं परिहरति परित्यजतीति नूनं निश्चितम्, अन्यथा साक्षात्कारं प्रदाय तथाविधावतरे मां
ध्रुवमेव नयेदित्यभिप्रायः।

‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्राये नूनमित्येवमाद्यः।’^६ ‘उत्प्रेक्षा वाचका.....’ इति उपनिषदा वाच्य-
क्रियोपेक्षा।

नन्वेवमपि भूयः शोकाविर्भावत् समाप्यतामिधं कथेत्यत आह—कृत इति। विदीर्णतारूपशोक-
फलानवलोकनात्। कठिनहृदयाया कठोरस्वान्तायाः, काठिन्यं हृदयस्य हि शोकाभावः। इदं पुण्डरीको-
परतादिकम्, अलीकम् असत्यम् असत्यवत्प्रतीतिरित्यर्थः। अन्यथा विदीर्षतेत्याशयः। दुरात्मनः दुष्ट-
पस्य। त्यक्ता शठस्यादेव युक्ता त्रपा लज्जा येन तेन, अहं निरपन्नां निर्लेज्जानाम् अग्रेसरी सुरोगामिनी
कृता विहिता, कथमन्यथा यथायथं कथयितुं योग्याऽस्मीत्याशयः।

अथेवमपि प्रतिपादने कथञ्चिन्मनोव्यथा स्यादेवेत्यत आह—यथेति। किञ्च अधिगता साक्षादनुभूता
मदनवेदना दारुणकामपीडा यथा तथा, यथा वज्रमण्येव वज्ररचितयेव विद्यमानया मया, इदं पूर्वोक्तं घट-
नाजालम् अनुभूतम् अनुभवविषयीकृतम्, तस्या मम कथनं प्रति का गणना, अपि तु न कापीत्यर्थः।
अनुभवोपपन्नपीडापेक्षया प्रतिपादनजन्यपीडाया अतीवलघुत्वादित्याशयः।

इह क्रियोपेक्षा, अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः।

इत उत्प्रेक्षे वलेशतरमपि न विद्यत इत्यत आह—किं वेति। आख्येयं कथनीयम्। श्रोतुञ्च अकर्ण-
यितुम् आख्यातुं कथयितुं वा। वज्रपातस्य वज्रपातसदृशस्य कष्टकरस्य अस्व समाचारस्य अगन्तरं पश्चात्
यत् आश्चर्यं चित्रम् अभूत् तत् आवेद्यामि कथयामि। आत्मनः स्वस्य च प्राणधारणकारणस्य असुधारण-
हेतोः लवो लेषा ह्व अव्यक्त अप्फुटो यः समाचारः समुत्पन्नः सञ्जातः तं च कथयामि निरूपयामि।
दुराशासृगानृणिकया दुराशासृगमरीचिकया गृहीता स्वीकृता अहम्। उपरतकल्पं सृतप्रायम्, परकीय-
मिव अम्यदीयमिव। हतशरीरं दुष्टदेहं वहामि धारयामि, तद् आशाप्रयोजकमहापुरुषवाक्यम् अलं व्यर्थ-
मपि श्रूयताम् तव तदाकर्णने न किमपि प्रयोजनं तथापि मदुरोधादाकर्ण्यतामित्याशयः।

निश्चय भगवान् यम भी [वेसे अवसरमें] दर्शन देना छोड़ दिया। मुझ कठिन हृदयाको शोक कहाँसे आवे ?
यद् तो सब इस दुरात्मा और पूर्वस्वभाव हृदयको शरीर चाल है, इस निर्लेज्जने मुझे सब प्रकाशसे निर्लेज्ज क्रियो-
की अभ्रगण्य कर दी है और फिर दारुण कामवेदना अनुभवकर वज्रमण्यके समान इन समस्त घटनाओंका प्रत्यक्ष
किया है, उसको केवल ऐसी घटनाको कहनेसे क्या हो सकता है, और इससे अधिक वलेशदायक और कहनेको ही
कथा होगी, जो न कहा जाय न श्रवण ही किया जाय। इस वज्रपातके बाद जो एक आश्चर्य घटना हुई अब केवल
उसे ही मैं आपसे निवेदन करती हूँ और अपने प्राणधारण करनेके कारण कणोंके समान अस्पष्ट (युत) जो
वृत्तान्त हुआ उसका भी वर्णन करती हूँ, जिस दुराशा-रूपी सृगानृणिकासे वशीभूत होकर मैं इस सृतप्राय एवं
परकीयके समान भारभूत, प्रयोजनविहीन और अकृतञ्च, दुष्ट शरीरको धारण कर रही हूँ। प्रयोजन न रहने पर
भी उसे आप सुनिए।^१

१. क्वचित् ‘दुरात्मनः’ इति पाठो न विद्यते। २. आविष्कृतमन्दवेदनया, आविष्कृतमनया।

३. क्वचित् ‘तस्याः’ इति पदं नोपलभ्यते। ४. दुःखगणना कथं प्रीतिः। ५. कारणभूत इव।

६. हतशरीरकम्।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चय^१ बहु विलप्य तरलिकामव्रवम्^२—
'अयि उत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये ! कियद्देविषि^३ ? काष्ठान्याहृत्य विरचय चित्तम्, अनुसराभि
जीवितेश्वरम्' इति ।

अत्रान्तरे भटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतः^४ गगनादवतीर्य^५ "केयूरकोटिलभमसृतफेन-
पिण्डपायडुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षणं, उभयकर्णान्दोलित-कुण्डल-मणि-प्रभा-रक्त-गण्ड-
स्थलः, स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव ग्रथितम् अतितारं हारम्^६ उरसा दधानः, धवल-
दुकूल-पल्लवकल्पितोष्णीपग्रन्थिः, अलि-कुल-नील-कुटिल-कुन्तल-निकर-विकटं मौलिः, उफुल्ल-
कुमुदकर्णपूरः, कामिनी-कुच-कुङ्कुमपत्रलता-लाञ्छितां सदेशः, कुमुद-धवलदेहः, महाप्रमाणः,
पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः, स्वच्छ-वारि-धवललेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव

तत इति । तथाभूते तादृशे तस्मिन् पूर्वप्रतिपादिते अवस्थान्तरे मरणस्य स्थयोः एकनिश्चया एक-
निर्णया सती । निष्ठुरहृदये कठोरचित्ते ! तादृशशोकेनापि हृदयस्याविदीर्णत्वादिष्ठुरहृदयत्वं तरलिकाया
हृथमिषायः । आहत्य आनीय विरचय निष्पादय । जीवितेश्वरं प्राणनाथम् अनुसराभि सहमरणं गच्छामि
मृते भर्तारं मरणं ब्रह्मचर्यं वा पालनीयमिति धर्मशास्त्रनिर्णयादित्याशयः ।

अत्रेति । चन्द्रमण्डलविनिर्गतः क्षशिबिम्बाद्विनिःसृतः गगनात् आकाशात् अवतीर्य^५ उत्तरीय^५ केयूरस्य
बाहुभूषस्थितभूषणस्य कोटौ अग्रदेशे लघुम्, अमृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डवत् द्विण्डीरचयवत् पाण्डुरं
श्वेतम्, पवनतरलं वायुना कम्पितम्, अंशुकोत्तरीयं सौमवस्कोत्तरीयम् आकर्षणं आकर्षणं कुर्वन् । लुप्तोपमा ।
उभयेति । उभयकर्णान्दोलितयोः श्रोत्रद्वयवेष्टितयोः कुण्डलयोः कर्णभूषणयोः मणिप्रभाभिः रत्न-
कास्तिभिः रक्ते लोहिते गण्डस्थले कपोलहृयं यस्य सः । वृत्तिविषये उभयान्वस्योभयादेशः ।

स्थलेति । उरसा वक्षःस्थलेन, स्थूलानि पीवराणि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यत्र तस्य भावस्तया
कारणेन, ग्रथितं गुफितं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिव, अतितारं नितान्तस्वच्छं हारं मुक्ताप्रालम्बं दधानः
विभ्राणः । तारागणमिवेति जात्युत्प्रेक्षा । 'मुक्ताश्रुद्धौ च तारः स्यात्' इत्यमरः ।

धवलेति । धवलेन श्वेतेन दुकूलपल्लवेन विरलतसूक्ष्मवस्त्रेण कल्पितो रचित उष्णीपग्रन्थिः मूर्धवेष्टन-
ग्रन्थिर्यस्य सः ।

अलीति । अलीनां अमराणां कुलं समूहस्तद्वत् नीलेन श्यामेन कुटिलेन वस्त्रेण च कुन्तलनिकरेण
केवासमूहेन विकटो विस्तृतो मौलिश्चूडा यस्य सः । लुप्तोपमा ।

उफुल्लेति । उरफुल्ले प्रफुटिते कुमुदे श्वेतोत्पलहृथमेव कर्णपूरौ कर्णभूषणौ यस्य सः । कामिन्या
योषितः कुचयोः स्तनयोः कुङ्कुमपत्रलताभिः कुङ्कुमव्रवनिर्मितपद्मावलिभिः लाञ्छितौ शाटालिङ्गनपूर्वकं
पारवर्षाशनावस्थायाश्च अङ्कितौ अंशदेसौ स्कन्धप्रदेशौ यस्य सः । कुमुदवत् श्वेतोत्पलयत् धवलः शुभ्रो
देहः शरीरं यस्य सः । महत् प्रमाणं परिमाणं दैर्घ्यं यस्य सः । महापुरुषलक्षणेः हस्तपादादौ सामुद्रिक-
शास्त्रोक्तध्वजवज्राकुशादिचिह्नैः उपेतो युक्तः । दिव्याकृतिः स्वर्गायमृत्तिः । हृह'कुमुदधवलेश्वरश्च लुप्तोपमा ।
स्वच्छेति । स्वच्छं निर्मलं यद्धारि जलं तद्वत् धवलेन शुभ्रेण, देहस्य शरीरस्य प्रमाया वितानेन

तदनन्तरं ऐसी दशा उपस्थित होने पर, केवल मरनेका ही निश्चय करके और अनेक प्रकारका विरोध कर
मैंने तरलिकासे कहा—अरी कठिनहृदये ! उठो, अब इस प्रकार कितनी देर तक रोया करेगी ? लकड़ी लाकर
थिता निमग्न कर, जिसमें अपने प्राणेश्वरका अनुगमन करूँ !

इत बीचमें झट चन्द्रमण्डलमेंसे निकलकर, कुमुद-तुल्य शुभ्रवर्ण, बड़े परिमाणका, महापुरुषके लक्षणोंसे
युक्त दिव्य-स्वच्छवाला एक पुष्प आकाशसे उतरा । वह अपने 'केयूर'के अग्रभाग (बाजूबन्दके किनारे) से
अटके, अमृत-फेनपिण्डके समान शुभ्रवर्ण, बाहुभारसे कम्पित, एक क्षौण उत्तरीय वस्त्रको खींचता था; दोनों
कानोंमें लटकते दो कुण्डलके मणि-प्रभासे उसके गण्डस्थल रक्त दीखते थे; बड़ी बड़ी मुक्ताओंके द्वारा निर्मित
होनेके कारण, ऐसे हुए नक्षत्र-गणके समान अत्यन्त मनोहर हार उसके वक्षःस्थल (छाती) पर धारण किया
हुआ था; धवल और विस्तृत रेशमी-वस्त्रका उसने उष्णीप (पगड़ी-साका) बांधा था; सुन्दरियोंके स्तनोंकी कुङ्कुम
पत्रलतासे उसका स्कन्ध (कंधा) चिह्नित था; निर्मल जलके समान श्वेतवर्ण चारों तरफ फैले हुए देहलभासे वह

१. अवस्थान्ते मरणैकनिश्चयात्ततः । २. अम्रवम् । ३. रोदिमि । ४. निर्गतः । ५. अवतीर्य
च । ६. अतितारहारम् । ७. कम्पित । ८. चित्तित ।

दिगन्तराणि, आसोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयता अमृतशीकर-
निकरवर्षेण^१ तुषारपटलेनेवातुलितम्पन्, गोशीर्ष-चन्द्ररस-च्छटाभिरवासिञ्चन्, ऐरावतकर-
पीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणाल-धवलज्जलिभ्यामतिशीतलस्पश्याभ्यां^२ तमुपरतमुखिपन्, दुन्दु-
भिनादगम्भीरेण^३ स्वरेण 'बस्से, महारवेते ! न परित्याज्याः^४ त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन
सह भविष्यति समागमः'^५ इत्येवमादृतः^६ पितेवाभिधाय सङ्घैवानेन गगनतलमुदपतत् ।

अहन्तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्ज-
लमपृच्छम् । असौ तु ससम्भ्रममदन्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्—'दुरात्मन् ! कमे वयस्यमपहृत्य
गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन् सवेगम् उत्तरीयवल्कलेन परिकरम्, उत्प-

समन्तात् विस्तृताकाम्येत्यर्थः दिशां ककुभानाम् अन्तराणि विचराणि चालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव ।

इह 'स्वच्छुवादिधवलैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनया च 'चालयन्निव' इति क्रियोत्प्रेक्षा शङ्कीर्यते ।

आसोदिनेति । किञ्च, आसोदिना परिमलवता, शरीरतो देहतः क्षरता प्रखवता, तुषारपटलेनेव
तुहिनवर्षणेनेव, शिशिरेण शीतलेन, अत एव शीतज्वरं जनयता उत्पाद्यतेव कम्परोमाञ्जविधायित्वा-
दित्याशयः, अमृतशीकराः पीयूषविन्दवाः तेषां निकरः समूहस्तरस्य वर्षणेन दृष्टया, अनुलिप्यन् विलेपयन्
दिगन्तराणीत्यन्वयः ।

इह औतोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

गोशीर्षेति । गोशीर्षाकारे मलयाच्छलेकभागे उपजायमान् गोशीर्षं तत्संज्ञकम् अतिसुरभि यच्चन्दनं
तस्य रसच्छटाभिः द्रवच्छूर्णेः आसिञ्चन्निव आसेकं कुर्वन्निव दिगन्तराणीत्यन्वयः, सर्वतो दीप्तिप्रसरण-
दित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

ऐरावतेति । ऐरावतस्य गजस्य करवत् शुण्डावत् पीवराभ्यां रथूलाभ्याम्, मृणालं बिसं तद्वत्
धवलाः शुष्ण अङ्गुथयः करशाखा ययोस्ताभ्याम्, तथा अतिशीतलस्पश्याभ्यां नितान्तशिशिरस्पश्याभ्यां
बाहुभ्यां भुजाभ्याम्, उपरतं मृतं तं पुण्डरीकम् उत्तिष्ठन् उत्तोलयन् ।

इह द्वे लुप्तोपमे, अनयोर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

दुन्दुभाति । दुन्दुभिनादवत् पटहृष्वनिवत् गम्भीरेण, स्वरेण कण्ठध्वनिना । न परित्याज्या न परि-
हेया । अनेन मृतपुण्डरीकेण । समागमः सङ्गमः । पितेव जनक इव उदपतत् उत्पपात । इह लुप्तोपमा,
औतोपमा च, अनयोर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अहमिति । तेन व्यतिकरेण लोचनयोस्तद्वापासस्पर्शेण सभया सातङ्का अहताकृतित्वयापाराव-
लोकनादित्याशयः । एवमन्यत्राप्याशयो बोध्यः । सविस्मया साक्षर्या, सकौतुका सकुतूहला, उन्मुखी
ऊर्ध्ववदना । अपृच्छस् अप्राचस् ।

अताविति । असौ कपिञ्जलः । ससम्भ्रमं शीघ्रम् । उत्तरं प्रतिवचः अदन्वैव अप्रदायैव उदतिष्ठन्
उत्थितो वभूव । सञ्जातकोपः सङ्कुप्यन्क्रोधः । सवेगं सजगम् उत्तरीयवल्कलेन उत्तरीयतस्त्वचा परि-
दिगन्तरां का मानो प्रक्षालनं करता था; तुषारवृष्टिके समान शीतल और सुगन्ध शरीरमेंसे निकलते अमृतविन्दु-
वर्षणसे शीतज्वर उत्पन्न करके ही मानो समस्त दिशाओंका लेप करता था और गोशीर्ष-नामक अत्यन्त सुगन्ध
चन्दनरसके निक्षेप (छिड़कने) से ही मानो समस्त दिशाओंकी सिक्त करता था । उसने ऐरावत हाथीकी शुण्ड
(चूड़) के समान रथूल (मोटी) मृणालके समान गोरी डँगलियोंवाली और अत्यन्त शीतल-स्पश्यावाली अपनी
बाहुओंसे उस सूतककी उठाकर, दुन्दुभिके नादके समान गम्भीर स्वरसे, पिताके समान आदरपूर्वक कहा—'पुत्रि,
महारवेते ! तुम प्राणका परित्याग नहीं करना, फिर वसके साथ तुम्हारा सम्मिलन होगा' और वह उस कुमारके
शरीरके साथ ही आकाशमें उड़ गया ।

मैं तो इस व्यापारसे भय-भीत और विस्मित हो गई, और कौतुकसे ऊपर देखती देखती कपिञ्जलसे पूछने
लगी कि वह क्या हुआ ? किन्तु वह तो घबड़ाकर उत्तर दिये बिना ही खड़ा हो गया और कहा—'अरे दुष्ट !

१. अमृतशीकरवर्षेण । २. गोशीर्षकम् । ३. शीतलस्पश्याभ्यां । ४. उत्तिष्ठन् । ५. कचित्
'नाद' इति पदं नोपलभ्यते । ६. त्याज्याः । ७. स्वचित्ति 'आहृत' इति पाठो न विद्यते । ८. दुरात्मन् !
अन्तक ! । ९. सावेगम् ।

तन्तं तमेवानुसरन्तस्त्रिभुवदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यम्
अविशन् ।

मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरा-
मदीर्यते हृदयम् । किञ्चित्कृत्यतामूढा च तरलिकासम्प्रवम्—‘अयि ! जानासि ?’ कथय
किमेतदि’ति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरतया तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना भये-
नाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिमम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—भर्तु-
दारिके ! न जानामि पापकारिणी, किन्तु महदिदसाश्चर्यम्, अमानुषाकर्तरेषु पुरुषः, समा-
श्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तुदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्य-
विस्वादिन्यो भवन्त्याकृतयः किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि, विचारयन्ती कारणमस्य मि-
थ्याभिधाने पश्यामि, अतो युक्तं विचार्योत्सार्नं मस्मात् प्राणपरित्याग-व्यवसायान्नवर्त्तयितुम्,

करं कटिदेशं वन्धन् वन्धनं कुर्वन् । तमेव शशिमण्डलविनिर्गतपुरुषमेव अनुसरन् अनुगच्छन् अन्तरि-
चक्षु आकाशम् । पश्यन्त्या अवलोकयन्त्या एव मे अवलोकयन्तीमेव मामनादित्येत्यर्थः । इहानादरे षष्ठी ।
ते पुरुषपुण्डरीकपिङ्गलाः तारागणमध्यं नचत्रवृन्दमध्यम् अविशन् प्रवेशं चक्षुः ।

ममेति । तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन अपरेण प्रियतममरणेन वल्लभोपरतेनेव, सर्वथा नैराश्या-
दित्याशयः । सुतरां नितान्तम् । अदीर्यत विदीर्णं वभूव । जानासि अवबुध्यसे इति काङ्क्षः, जानासि कि-
मित्यर्थः । कथय निवेदय ।

हेति । वराकी दीना, सा तरलिका, तत् तेषां गमनम् । स्त्रीस्वभावकातरतया नारीप्रकृतिभीस्तया
शोकाभिभाविना शोकविजयिना शोकात् प्रवर्त्ततेत्यर्थः, अयेन त्रासेन अभिभूता पराजिता वेपमाना कम्प-
माना अङ्गयष्टिः । विषण्णहृदया खेदस्त्रिचक्षि ।

भक्ति । अमानुषाकृतिः दिव्याकृतिः । सानुकम्पं सदयम् । समाश्वासिता परितोपसृज्यादित ।
पूर्वविधा दिव्याः स्वर्गाया आकृतयो सूर्यः स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि प्रायेण बाहुल्येन अविसर्वादिन्य
अव्यभिचारिण्यो भवन्ति नासत्त्वं भूवत् इत्याशयः ।

ननु यद्यसत्त्वं भूवीत तदा किमित्यत आह—नचेति । विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्ती सती, अस्य
पुरुषस्य मिथ्याभिधाने असत्यभाषणे अल्पं स्तोकमपि कारणं हेतुं न पश्यामि नावलोकयामि । प्राणपरि-
त्यागस्य अनुपरिमुञ्चनरूपस्य व्यवसाय उद्योगस्तस्मात्, आत्मानं मनः निवर्त्तयितुं युक्तं न्याय्यम् ।
इदं ‘न परित्याग्यास्वया प्राणा’ इत्यादिकम् अस्य वचनम्, आश्वासस्य स्थानं हेतुमित्यर्थः ।

मेरे मित्रको लेकर हुए कहीं भागे जा रहे हो ?’ इस प्रकार कह कर कुछ ही ऊँचा मुखकर, वेगसे अपने उत्तरीय-
वस्त्रद्वारा कटिदेशमें बन्धन (कमरमें फँटा) बाँध, उस उड़ते हुए पुरुषका अनुसरण करते करते आकाशमें उड़
गया, और मेरे देखते देखते ही वे सभी तारागणोंके मध्यमें प्रवेश कर गये ।

परन्तु द्वितीय प्रियतमके पुरुषके समान उस कपिञ्जलके जानेसे मेरा शोक द्विगुणित बढ़ गया और उससे
मेरा हृदय अत्यन्त विदीर्ण हो (फट) गया । उस समय किञ्चित्ज-विमृद् होकर मैंने तरलिकासे कहा—‘अरी, तू
नहीं जानती है,—कहाँ वह गया हुआ ? परन्तु वह इस घटनाको देखकर, स्त्री-स्वभावसे कातर—उस समय
शोकसे भी अधिक डर भयसे अभिभूत हुई—कंपमान शरीर-यष्टिवाले, मेरे सर जानेकी आशङ्कामें खिन्न हृदय हुई,
शोकके साथ बोली—‘राजकन्ये ! मैं पापिनी इस घटनाके सम्बन्धमें कुछ भी नहीं जानती, किन्तु यह बहुत ही
आश्चर्य हो गया ! उस व्यक्तिकी आकृति अलौकिक थी और उस समय वह जाते जाते पिताके समान दयाके साथ
आपका आश्वासन किया था । प्रायः इसप्रकारके दिव्य पुरुष स्वप्नमें भी मिथ्या नहीं कहते हैं’ यदि साक्षात् कहें
तो कहना ही क्या है ? मैं विचार कर इसके मिथ्या कहनेमें थोड़ासा भी कारण नहीं देखती हूँ, इसलिए विचार
कर आपकी भी इस प्राण-परित्यागके उद्यमसे मनको निश्चिन्त करना ही उचित है, विशेषतः इस अवस्थामें उसका

१. उत्पत्त्याप्यतन्तम् । २. तारागणाधिपमध्यम् । ३. अनुवम् । ४. न जानासि । ५. कचित्
‘कथय’ इति पदं नोपलभ्यते । ६. अत्र ‘भारत्या’ इत्यधिकः पाठः कचित् समुपलभ्यते । ७. साक्षा-
त्कृतः । ८. युक्तमिवात्मानम् ।

अतिमहत् खल्विदं माश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन् गत एव कपिञ्जलः, तस्माच्च 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थञ्च' अनेनायमपगतानुस्मृतिक्षयः नीतः, क्व वा नीतः कस्माच्चासम्भावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासिता' इति सर्वमुपलभ्य जीवितं वा सरणं वा समाचरिष्यसि ।' अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम्, पश्चादप्येतद्भवष्यति । न च जीवन् कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्भ्रियन्तामसी प्राणा' इत्यभिदधाना पादयोर्मै न्यपत्तम् । अहन्तु सकललो-कदुर्लङ्घ्यतया जीवितवृत्त्यायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तथा च तद्वचनोपनीतया 'दुराशा-मृगतृष्णकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकाङ्क्षया च, तस्मिन् काले तदेव युक्तं मन्यमाना नो-त्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । ताञ्च 'पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां

अ-ति । तस्माच्च कपिञ्जलात् इत्येतत्सर्वमुपलभ्येति सम्बन्धः । अयं दृश्यमानः पुरुषः कुतः कस्मात् स्थानात् आगत इति शेषः । अनेन पुरुषेण, अपगतासुः निःसृतप्राणः, अयं पुण्डरीकः, किमर्थं कस्मै प्रायो-जनाय च उत्तिष्ठ्य उत्तोष्य नीतः प्रापितः । असंभावनीयेन अचिन्तनीयेन, अमुना पुरुषेण । इति एतत् सर्वम् उपलभ्य ज्ञात्वा । समाचरिष्यसि विधास्यसि । हि यतः, अध्यवसितं कर्तुमभिलषितं सरणं मृत्युः, अदुर्लभं न दुःप्राप्य, अत एव एतन्सरणं पश्चादपि वृत्तान्तोपलब्धयन्तरमपि भविष्यति, अग्निप्रवेशाद्य-नेकोद्योगविश्रामान्त्वादित्याशयः । अदुर्लभमित्यत्र नञः पार्थक्येनैव पाठो विधेयः तस्यैव प्राधान्यात्, यथाश्रुते समासे गुणीभावाद्विधेयाविमशः स्पष्ट एवेति कुशालः ।

अथ यदि कपिञ्जलो नागच्छेत्तदा कुतोऽवबोधो भविष्यतीत्यत आह—न चेति । भर्तृदारिकां राजपुत्रीम् अदृष्ट्वा अनिरीचय, न स्थास्यति, मित्रपत्न्याः सर्वधैव मित्रसदृशत्वेन तेन अवस्था अवश्यसमा-श्वासनीयत्वादित्याशयः । तेन कारणेन, तस्य कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालः परावर्त्तनसमय एव अवधि-र्येषां ते । न्यपत्तत् पपात तरलिकेति शेषः ।

अहमिति । जीवितवृत्त्यायाः प्राणधारणगर्भायाः सकलजनदुर्लङ्घ्यतया समग्रजनदुरतिक्रम्यतया, स्त्रीस्वभावस्य शोषित्यकृतेः क्षुद्रतया तुच्छतया । तस्याः तरलिकाया वचनेन उक्तवाक्येन उपनीता उपस्थापिता तथा दुराशा विषयसम्भवाभावेऽपि विहितत्वात् दुष्टा पुण्डरीकस्य भूयः प्राप्तिस्पष्टैव मृगतृ-ष्णिका मृगमरीचिका तथा । प्रत्यागमनकाङ्क्षया परावर्त्तनशङ्कया । मन्यमाना ज्ञायमाना । उत्सृष्टवती त्यक्तवती । हि यतः, आशया किमिव न क्रियते विधीयते जनैरिति शेषः, अपि त्वाशया सर्वमेव क्रियते इत्यर्थः ।

इह 'दुराशामृगतृष्णिका' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम् । तेन भ्रममूलैवेयं दुराशेति व्यज्यत इत्यल-ङ्कारेण वस्तुध्वनिः । अर्थापत्तिश्च । तथा चोक्तरूपकार्यापत्तिभ्यामर्थान्तरन्यासः सङ्गीर्यते ।

तामिति । किञ्च, उत्सृजनिद्रा विगतनिद्रा । विचेष्टमाना विशेषेण स्पन्दमाना, रेणुकणैः धूलिकणैः धूसरा ईषत्पाण्डुराः तैः तथोक्तैः, अश्रुजलैः नयनारब्धुभिः आर्द्रयोः किलन्नयोः कपोलयोर्गण्डयोः सन्धानितैः

यह बाक्य हो वह आश्वासनका स्थान है । और भी देखो—कपिञ्जल तो उस व्याक्तके पाछे पोछे गया ही है, उससे सब दृष्टान्त आप जानोगी कि वह व्यक्ति कहाँसे आया था, कौन था, किसलिए वह उत्तकको उठाकर ले गया, कहाँले गया, और किसकारणसे उसने पुनः सम्मिलनकी असम्भावनीय आशा प्रदान कर आपका आश्वासन किया । इसको अनन्तर प्राण-धारण या प्राण-परित्याग इनमें जो हो सकेगा वह निश्चय करना । क्योंकि मरने के लिए आप उद्यत हुई हैं, पर निश्चय हो जाने पर वह कुछ भी दुर्लभ नहीं है,—यह तो बादमें भी होगा । कपिञ्जल जीवित रह कर आपको देखे बिना नहीं रह सकेगा, इसलिए वह लौटे तब तक आप इन प्राणोंको धारण करें । इस प्रकार कहती कहती वह मेरे पैरों पर गिर पड़ी—किन्तु जीवनकी आशा छोड़ना सब लोगोंकी ही अलङ्घनीय होनेसे स्वभावतः ही स्त्रियोंकी हृदयक्षुद्रतासे, तरलिकाके द्वारा उपस्थित कराए हुए उस व्यक्तिके वचनसे उत्पन्न हुई दुराशाकृपी मृगतृष्णासे और कपिञ्जलके फिरसे आनेकी आकाङ्क्षासे मुझे भी उस समयमें प्राणधारण करना ही युक्तिसङ्गत प्रतीत हुआ और मैंने प्राण-परित्याग नहीं किया । क्योंकि—आशासे लोग क्या नहीं करते ?

१. आश्वासनस्थानम् । २. स्तमात् । ३. किमर्थं वा । ४. सर्वभिद्रुपलभ्य । ५. न दुर्लभम् । ६. अध्यवसितम् । ७. पादयोरपत्तम् । ८. स्त्रीस्वभावतया । ९. दुराशया । १०. पापकारिणी ।

वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिव अग्निमयीमिव उत्सन्ननिद्रां तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैश्चुजलाद्रूकपोलसन्दानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरु-
हैरुपरुद्धमुखी^१ निर्दयक्रन्दजर्जर-स्वर-क्षय-क्षामेण^२ कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्विती-
याक्षपां क्षपितवती^३ ।

प्रत्यूपसि तूत्याय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा, कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय
तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा, बुद्ध्या निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्द-
पुण्यतामात्मनः^४, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां
शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य भावयित्वा चावि-
त्यतां सर्वभायानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बाञ्च,
परित्यज्य सह परिजनेन^५ सकलबन्धुवर्गम्, निवर्त्य विषयमुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि,

संलभ्यैः विमुक्ताः स्खलितानि अत एव व्याकुला विचिन्ताः तैः तथोक्तैः, शिरोरुहैः कैशैः, उपरुद्धमुखी
आच्छादितानना । निर्दुर्दयो निष्करणः अत्युद्धतो य आक्रन्दो रोदन् तेन जर्जरो जीर्णो यः स्वरो ध्वनिः
तस्य व्ययेण क्रमिकाहासेन चामः क्षीणः तेन कण्ठेनोपलक्षितो अहम् कालरात्रिप्रतिमां कल्पचयकालीनरा-
त्रिसदृशीम्, सर्वोशादूरीकरणादित्याश्रयः । वर्षाणां सम्बत्सराणां सहस्रं समूहः तद्गदाचरणस्य, बलेशस्य
दुःसह्यत्वादिति भावः । यातनामयीमिव तीव्रवेदनामयीमिव नितान्तबलेदोषाद्गदावदिति भावः । दुःख-
मयीमिव समस्तात् बलेष्वनुभवात् । नरकमयीमिव दुर्गतिमयीमिव अनुपस्थितात्यन्तबलेष्वननुभवकत्वादिति
त्याशयः । अग्निमयीमिव समस्तास्नान्नापोत्पादकत्वात् चूर्णां रात्रिषु, क्षपितवती नीतवती ।

हृष्टाद्यार्थीपमा, द्वितीया च कथङ्गतोपमा । चतुर्षु व्याप्यर्थे मयद्रत्ययविधानाच्च क्रियोद्येष्वाः,
आसीं परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

प्रत्युपसति । प्रत्युपसि प्रभाते । तस्मिन्नेव अञ्छोदाभिष एव । कृतनिश्चया निहितनिर्णया महेध-
राधानाथामिति शेषः । तत्प्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन कारणेन, तमेव कमण्डलुं तत्करकुण्डिकाभेव । तान्येव
तद्दृष्टदृष्टान्येव वल्कलानि तरुवचः । तामेव तद्दोषामेव । संसारस्य जगतो निःसारताम् अतारिष्यकतां
बुद्ध्या अवगम्य । व्यसनोपनिपातानां विषदुपस्थितानाम्, अप्रतिकारदारुणतां प्रतिविधानासामर्थ्यभीष-
णतां निरूप्य निश्चिय । दुर्निवारतां दुष्प्रतिषेध्यताम् आकलय्य विविच्य । अतिबहुलान्येव अत्यधिक-
ान्येव दुःखानि बलेषाः यत्र तस्य भावस्ताम् । सर्वभायानाम् आस्मातिरिक्तनिखिलवस्तूनाम् अनित्यतां
विनश्वरतां भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य । आकाण्डे अकाले भङ्गुरतां विनाशिवत् अवधार्य निश्चिय ।
निवर्त्य पराङ्मुखीकृत्य । हृदिन्याणि लोचनार्दीनि करणानि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यो निरूप्य । अनाथानां

तरलिकाके साथ सरोवरके उसी किनारे पर ही कालरात्रिके दुख और सहस्रों वर्षों के समान लम्बी, मानो यातना-
मयी, दुःखमयी, नरक मयी और अग्निमयी हो ऐसी, उस रात्रिको मैं पापकारिभूते निद्राके बिना ही, उसी
प्रकार पृथ्वी पर लोटते लोटते (छटपट करते) बिताई । धूलसे धूलर एवं अश्व-जलेसे आद्रकपोल पर संलग्न
(विपटे हुए) छूटे छूटे श्वर उपर बिहारे केशकलापाँ (बालों) से मेरा मुख आच्छादित हो गया था, बड़े बड़े
चौत्कार (चौखे मार) करके रोनेसे कण्ठका स्वर जीर्ण, क्षीर्ण और क्षीण हो गया था ।

फिर प्रातःकाल उठकर उसी सरोवरमें स्नान कर, शङ्करकी आराधनाके लिये वृद्ध निश्चय कर, उनके
(पुण्डरीकके) प्रति प्रेम होनेसे उसी कमण्डलु, उसी वल्कल और उसी जपमालाको लेकर, संसारकी असारता
समझ, अपनी अल्प-पुण्यता जान, उपस्थित [अचिन्तित] विपत्तियोंकी प्रतीकार-रहित और भयङ्कर निश्चय समझ
कर, शोककी दुर्निवारता विनाशकर, विघातकी निष्ठुरता देखकर, स्नेहको आत्यन्तरिक अधिक परिमाणमें ही
दुःखोंसे व्याप्त विचार कर, समस्त पदार्थोंकी अनित्यता मानकर, सब सुख ही असत्यमें विनष्ट हो जाते हैं
ऐसा स्थिर जानकर, पिता और माताका सङ्गोच छोड़कर, परिजनाधिकारों के साथ समस्त बन्धुओंका परित्याग कर,

१. उत्पन्ननिद्रागम् । २. विमुक्तैरन्याकुलैः । ३. मुखी । ४. "क्षामक्षामेण । ५. क्षपितवती ।

६. अग्निम् । ७. मनसाः । ८. उपतापानाम् । ९. दुःखबहुलतां । १०. परिजनेन मनसा सकलम् ।

गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणम्^१ इमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता^२ ।

अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तेस्तेरुपायैः, अभ्यर्थनाभिश्च बह्विभिः, उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनेश्च नानाविधैः, गृहगमनार्थं मे महातन्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात् कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्त्तयितुमिति^३ निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्स्यजतया^४ दुहितृस्नेहस्य, पुनः पुनर्मया विमुच्यमानोऽपि बहून् दिवसान् स्थित्वा, सशो क एवान्तर्दृष्टमानहृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण^५ कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुराग-कृश-सिद्धमपुण्यबहुलमस्तमित-लज्जममङ्गल-भूतमनेक-क्लेशायास-सहस्र-निवासं दग्धशरीरकं बहु-विधै^६ नियमशतैः शोषयन्ती^७, वन्यैश्च फल-मूलवारिभिर्यत्तमाना, जपव्याजेन तद्गुणगणानिव

दीनानां शरणं रचकम् इमं पुरोऽवलोक्यमानं स्थानं महेशं शरणार्थिनी रचकार्थिनी । आश्रिता अवलम्बिता । अपरेद्युति । अपरेद्युः अन्येद्युः, कुतोऽपि कस्मादपि लोकात्, समुपलब्धः प्राप्तः वृत्तान्तो मदीयो-दन्तो येन सः तादृशः । कृताक्रन्दो विहितविलापः, तैस्तेरुपायैः करणग्रहणाद्युद्योगैः, अभ्यर्थनाभिः अनुनयैः । उपदेशैः हितवाक्यैः । सान्त्वनेः सामभिः इयं महाधेता अस्माद् व्यवसायात् व्रताश्रयणाध्यवसायात् कथञ्चिदपि केनापि विधिना व्यावर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं न शक्यते न पार्यते इति एवं निश्चयं निर्णयम् अधिगतवान् ज्ञातवान् । निराशोऽपि व्यावर्त्तने आशारहितोऽपि दुहितृस्नेहस्य आत्मजप्रेमणः दुस्स्यजतया दुर्निवारतया । विमुच्यमानोऽपि गृहे गम्यतामित्यभिधीयमानोऽपि । अन्तर्दृष्टमानहृदयः अभ्यन्तरप्रवृत्त-मानचेतः । अयासीत् अगमत् ।

गत् हति । ततः प्रभृति तद्विनादारभ्य । अश्रुमोक्षण मात्रेण केवलनयनामृत्यागेन, तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धे । दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती । तस्य पुण्डरीकस्य अनुरागेन अनुरागोरपन्नचिन्तया कृतां सूचयन्, अपुण्यानि पुण्यविरोधीनि पापानि बहुलानि अधिकानि यत्र तत्, क्लेशातिशयादित्या-शयः, अस्तमिता विनाशस्युन्मता लज्जा त्रया यस्य तत्, विकृतवेशाधारणादित्यभिप्रायः, अमङ्गलभूतं समस्तानामशिवस्वरूपं वैषम्यविधानादित्याशयः, अनेकेषां बहुनां क्लेशायास्तामां कष्टपरिश्रमाणां सहस्रस्य निरकस्य निवासस्य आधारम्, दग्धशरीरकं ज्वलितदेहम्, कुत्सायां कः । बहुविधैर्नानाप्रकारैः नियमशतैः उपोषणादिव्रतसमूहैः शोषयन्ती कृशतां प्रापयन्ती । वन्यैः अरण्योत्पल्लैः, फलानि, सस्यानि, मूलानि बुध्नाः, वारीणि सलिलानि तैः, वर्त्तमाना वृत्तिं प्राणधारणं विद्वधाना, जपव्याजेन जापमिषेण

विषय-सुखैस्ते मनको निवृत्त कर, एवं इन्द्रियोंका निग्रह कर ब्रह्मचर्यग्रहणपूर्वक शरणार्थिनी होकर, त्रिभु-वनके अधीन्यार और अनाथप्रतिपालक इस भगवान् श्री मेहादेवजी का आश्रयण (आसरा) लिया ।

दूसरे दिन किसी व्यक्ति ने मेरा समाचार सुनकर मेरे पिता-माता बन्धुवर्गके साथ आकर बहुत काल तक विलाप किये; बाद हस्तधारणादि नानाविध उपायोंसे, अनेकप्रकारके अनुनयसे, अनेक उपदेशोंसे और मानाप्रकारके आयासन वाक्यसे मुझे घर जानेके लिए बड़े बड़े उद्योग किए । उसके बाद जब उनको यह निश्चय समझमें आ गया कि,—इस उद्योगसे इसे किसी प्रकार भी लौटाना सम्भव नहीं है, तब वे निराश हो गये एवं मुझसे वार वार लौट जानेके लिए कहने पर भी, कन्याका स्नेह सहजमें परित्याग कठिन होनेसे, वे कितने ही दिन वहाँ रहकर शोकके साथ ही अन्तर्दृष्टमान हृदयसे घर चले गये ।

पिताजीके चले जाने पर उस दिनसे लेकर केवल अश्रुमल (आँसू) गिराकर उस व्यक्ति के प्रति अपनी कृतज्ञता दिखाती, उसके प्रति प्रेमवश चिन्ता करनेसे दिन दिन क्षीण हुए, इस पाप से परिपूर्ण (भरे), लज्जा-विहीन, सर्वोका अमङ्गल-स्वरूप एवं अनेक-सहस्र क्लेश और परिश्रमोंको सहते, इस जले शरीरको, उपवास-प्रभृति नानाविध नियमोंसे शोषण करती (सुखाती), वनमें उत्पन्न हुए फल-मूल और जलसे निर्वाह करती,

१. निगुह्य । २. नानाथ शरणम् । ३. आश्रितवत्यस्मि । ४. बहुभिः । ५. परितान्वनेश्च । ६. गृहगमनार्थ । ७. यदा तु न कथञ्चिदप्यस्माद्व्यवसायाद्व्यावर्त्तयितुं शक्यत इति । ८. दुर्दृष्टे इत्या । ९. गृहम् । १०. जनस्याश्रुमोक्षणमात्रेण किल; देवस्य कृते अश्रमोक्षमात्रेण ११. बहुलम् । १२. शोषयन्ती । १३. कन्द ।

गणयन्ती, त्रिसन्ध्यसत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं शोकमिममनुभवन्ती सुचिरं न्यवसम् ।

साहमेवविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गह-
णीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निनीया निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया
दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभागः ? इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलो-
पान्तेन राशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितु-
मुन्मुक्तकण्ठमतिचिरमुच्चैः साऽरोदीत् ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन च मधुरालापतया च निःस-

तस्य पुण्डरीकस्य गुणगणान् सौन्दर्यादिसमूहान् गणयन्तीव गणनं कुर्वन्तीव, त्रिसन्ध्यं त्रिसायम् ।
उपस्पृशन्ती कुर्वन्ती, धातुनासनेकार्थत्वादेवमर्थो ज्ञेयः । त्र्यम्बकं त्रिवेद्यं महेश्वरं अर्चयन्ती पूजयन्ती ।
अनुभवन्ती साक्षादनुभवविषयीकुर्वन्ती, न्यवसं निवासमकरवसम् ।

इह 'जपव्याजेन' इति विशेषेण 'गणयन्तीव' इत्यत्र सापेक्षवा क्रियोपेक्षा ।

साहमिति । पापकारिणी दुष्कृतविधायिनी कठिनयातनोपलम्भात् । निर्लक्षणा शुभलक्षणवर्जिता
बालसमया एव वैषम्ययोगात् । निर्लज्जा निरुपजया दृष्टिवेवागमनात् । क्रूरा कठोरा एवंविधोऽपि
जीवनावस्यागात् । निःस्नेहा निष्प्रेमा पुण्डरीकानुप्राणस्यागाभावात् । नृशंसा धातुका पित्रोरपि वल्लेखनिमि-
त्तरवात् । गहणीया निन्दनीया दुर्भाष्याधिक्यात् । निष्प्रयोजनोत्पन्ना निरर्थकं प्रादुर्भूता कस्याप्युत्पत्ति-
फलस्य निष्पादनाभावात् । निष्फलजीविका निरर्थकग्राणिता सुखभोगासम्भवात् । निनीया निःस्वामिका
स्वाम्यभावात् । निरवलम्बना निराधारा स्वाभ्यभावे पित्रोरपि निराकरणाच्च । निःसुखा निरानन्दा च
अस्य दाक्षयशोकस्य बहुकालीनत्वादिति चाशयः । इहाशयविशेषैरेव प्रायेकविशेषणानामभिहितत्वात्
परिकरालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘उक्तंविशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।’ इति ।

किमिति । महाभागः जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्करहितानुपमकीर्त्तिसंयुतविशेषभाष्यशाली भवान्, कृतं
कारणविधया संपादितं ब्राह्मणवध एव महापातकं यथा तथा, यथा महारथेतया दृष्टया अवलोकितया
पृष्टया पृच्छाविषयीकृतया वा किं करोति करिष्यति, अपि तु किमपि नैवेत्यर्थः । भविष्यदर्थं वर्त्तमानता ।
पाण्डुना श्वेतेन वल्कलोपान्तेन तरुखण्डेन शरन्मेघस्य शरत्कालीनघनस्य शकलेन खण्डेन राशिनं
चन्द्रमिव वदनं सुखम् आच्छाद्य आवृत्य, दुर्निवारबाष्पवेगं दुष्प्रतिषेधनयनाम्बुप्रवाहं निवारयितुं
निषेधयितुम् अपारयन्ती अशक्नुवन्ती । उच्चैः तारस्वरेण प्रारोदीत् आक्रन्दत् । उपमा ।

चन्द्रेति । रूपेण सौन्दर्येण दिनयेन प्रणिपातादिना, दाक्षिण्येन सारस्येन, मधुरो मिष्ट आलापः
सम्भाषणं यस्याः तस्या भावस्तथा । निःसङ्गतया समस्तसंसर्गरहिततया । प्रशान्तत्वेन शान्तिपथा-
जपके व्याज (बहाने) से उसके युग-समूहोंको मानो गणना करती (गिनती) एवं तीनों सन्ध्या सरोवरमें स्नान
करती, प्रतिदिन भगवान् शङ्करकी अर्चना करती, तालिकाके साथ दीर्घकालव्यापी इस शोकका अनुभव करती,
इसी युगमें बहुत दिनसे रहती हूँ ।

‘मैं इस प्रकारकी पापिनी, शुभलक्षणरहित, निर्लज्ज, कठिनप्रकृति, स्नेह-रहित, नृशंस, निन्दनीय, प्रयोजन-
रहित उत्पन्न हुई, निष्फल जीवन-धारण करती, अनाथ, निराधार और दुःखिनी हूँ । ब्रह्महत्यारूप महापातक
करनेवाली, मुझे देखकर अथवा पुछकर आप महाभाग क्या करेंगे ? (अर्थात् आपको क्या लाभ होगा ?)
इस प्रकार कहकर, शरत्कालीन मेघखण्डके द्वारा चन्द्रमण्डलके समान, शुभ्रवर्ण वल्कलके किनारेसे सुख-मण्डल
को आच्छादित (ढक) कर, दुर्निवार अश्रुवेग रोकनेमें असमर्थ होनेके कारण, उसने मुक्तकण्ठ होकर ऊँचे स्वर
(अर्चना) से बहुत देर तक रदन किया ।

चन्द्रापीडकी आदर-बुद्धिती पहले ही महाश्वेताके प्रति रूप, विनय, सरलता, मधुर वाणी, समस्त संतर्पण।

१. स्नात्वा । २. कश्चिद्व 'तवा' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ३. दीर्घशोकं शोकमनुभवन्त्यवसम् ।

४. कश्चित् चकारत्वं न दृश्यते, कश्चित् अतिनृशंसा च कृतश्रा च इत्यधिकः पाठः । ५. कश्चित् 'निनीया'
इत्यपि नावलोक्यते । ६. वामया । ७. अतिकण्ठम् । ८. प्रारोदीत् ।

END

ज्ञतया चातितपस्वितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपरूढगौरवोऽभूत्, तदानीन्तु तेनापरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तया च कृत-
ज्ञतया हृतहृदयः सुतरामारोपितप्रीतिरभवत् । आर्दीकृतहृदयश्च शनैः शनैरेनामभाषत—
‘भगवति ! क्लेशभीकरवृत्तः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठानमशक्तो निष्क-
लेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन् रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमो-
चितमाचेष्टितम्, येन रोदपि । तदर्थमाजन्मनैः प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयान्ग्यसंस्तुत
ईव परित्यक्तो बान्धवजनः, सन्नहिता अपि तृणावज्जयावधीरिता विषयाः, मुक्तानि’ अति-
शयित-सुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि, मृणालिनीवातितनीयस्यपि नितरां तनिमानमनुचितैः

अयणेन, निरभिमानतया निरहङ्कारतया, महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन, शुचितया पवित्रतया च कारणेन । उपारूढम् उत्पन्नं गौरवं महाश्वेतां प्रति गुरुत्वज्ञानं यस्य स तथोक्तः । दुर्ज्ञितः प्रकटितः सद्भावः साधुत्वं येन तेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन । कृतज्ञतया उपरतस्यापि स्वामिनि उपकाराय व्रतानुष्ठानेनेत्यर्थः । सुतरां नितान्तं यथा स्यात्तथा आरोपिता उपस्थापिता प्रीति स्नेहो यत्र सः, अभवत् आसीत् ।

आर्दीति । तया प्रीत्या आर्दीकृतहृदयः क्लिष्टीकृतचेतश्च चन्द्रापीडः । एनां महाश्वेताम् अभाषत अवेचत । क्लेशभीरुः दुःखत्रस्त उपरतस्नेहिजनोपकाराय व्रताद्यननुष्ठानादित्याशयः, अत एव च अकृतज्ञा सुखासङ्गलुब्धः सुखभोगमात्रेच्छुको लोको जनः स्नेहसदृशं वात्सल्ययोग्यम्, कर्म आमुष्मिकोप-
काराय संयमोपोषणवृषोःसर्गादिकं कृत्यम् अनुष्ठानम् आचरितुम् अशक्तोऽसमर्थः, क्लेशभीरुवादि
कारणादित्याशयः । निष्कलेन निष्प्रयोजनेन अश्रुपातमात्रेण केवलनयनामनुनिपातनेन स्नेहं प्रीतिम्
उपदर्शयन् बाह्यदृष्ट्या प्रकाशयन् लोकेभ्य इति शेषः रोदिति आक्रन्दति । कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव, आच-
रन्त्या व्यवहरन्त्या प्रेमोचितं स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम्, अपि तु सर्वमेव विहितमित्यर्थः । अत एव
तदुपकारस्य पर्याप्तत्वात् विद्यते रोदनापेक्षेत्याशयः ।

तथाविधं कर्मोपपादयितुमाह—तदर्थमिति । तदर्थं पुण्डरीकार्थं नियमानुष्ठानेन पुण्डरीकस्या-
मुष्मिकोपकारायेत्यर्थः । समुपचितः लालनपालनादिना वर्धितः परिचयः स्नेहो यस्य स तथोक्तः, अतएव
प्रेयान् अतिशयेन प्रियोऽपि बान्धवजनः पित्रादिव्यजनवर्गः, असंस्तुतः अपरिचितो जनो लोक इव
परित्यक्तः उद्धतः, अन्यथा जनसमागमेन नियमानुष्ठानं व्याहन्येतेत्याशयः । सन्नहिता अपि सामीप्या-
दनायासेन भोग्या अपीत्यर्थः, विस्मिनोति बध्नातीति विषयाः स्मृच्छन्दनवनितादयः, तृणावज्जया
तृणेष्विव अवहेलया, अवधीरिता उद्धताः । अतिशयिताः तिरस्कृताः सुनासीरस्य सुराधिपस्य समृद्धयः
सम्पत्तिनिबन्धनानन्वा येस्तानि ऐश्वर्यसुखानि सम्पत्तिभोगानन्वाः, मुक्तानि त्यक्तानि । मृणालिनीव
कमलालिनीव अतितनीयस्यापि स्वभावत एवात्यन्तकृशापि, तनुः इदं शरीरम्, अनुचितैः नृपपुत्रीत्वेन
स्वस्यानुपयुक्तैः संक्लेशैः तपोदुःखैः, नितरां नितान्तम्, तनोभावाः तनिमा पृथ्वादिवादिमन्त्रि तं तादृशं

परित्याग, अतितपस्वितया, शान्ति-पथावलम्बन, निरहङ्कारिता, महानुभावता और पवित्रतासे अधिक उत्पन्न हो
गई थी । किन्तु उस समय तो साधुता प्रकाश कर अपना सब समाचार कहनेसे एवं कृतज्ञतासे उस (चन्द्रापीड) का
हृदय मोहित (आकृष्ट) हो गया और अधिक प्रीति आविर्भूत हुई । हृदय आर्द्र हो जानेसे वह उस (महाश्वेता)
से धीरे धीरे कहने लगा—‘भगवति ! क्लेशसे त्रस्त होनेवाले, अकृतज्ञ एवं केवल सुखाभिलाषी व्यक्ति सच्चे स्नेहसे
उपयुक्त कार्य नहीं कर सकने; केवल निरर्थक अश्रुपात करके ही लोक-समाजमें अपना स्नेह दिखानेके लिए रोया
करते हैं । किन्तु आपने तो कार्य द्वारा ही सब कुछ करके क्या स्नेहके उपयुक्त नहीं किया, जिससे रुदन करती हो ।
जन्मसे ही जिनके प्रति आकांक्षे-वृद्धि होती गई ऐसे अत्यन्त प्रिय बान्धव-जननोंको आप उनके लिए ही
अपरिचितके समान छोड़ दी हैं । अनयायासलभ्य होने पर भी भोग्य-विषयोंको तृणके समान अवहेलना कर
त्याग दी हैं । इन्द्रकी समृद्धि-सुखसे भी उत्कृष्ट समृद्धि सुखको त्याग दी हैं । मृणालके समान स्वभावतः कृश

१. तपस्वितया । २. आसीत् । ३. तेनानेनापरेण । ४. सुतिरामतिदूरम् । ५. आजन्मतः । ६. प्रेयान-
संस्तुत इव । ७. विमुक्तः । ८. उचितैः ।

संकलौरोपनीता तनुः, गृहीतं ब्रह्मचर्यम्, आयोजितस्तपसि महत्यात्मा, वनितानुमदुष्कर-
मप्यङ्गीकृतम् अरण्यास्थानम् । अपि च, अनायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यज्यते,
महीयसा तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निश्चिष्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम तद्वर्तितनिष्फलम्,
अविद्वज्जनचरित एव मार्गः, मोहविलसितमेतत्, अज्ञानपद्धतिरियम्, रभसाचरितमिदम्,
धुंन्द्रष्टिरेषा, अतिप्रमादोऽयम्, 'मौर्ख्यस्त्वलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि
मर्त्तरी वा प्राणाः परित्यज्यन्ते, स्वयञ्जैव जहति न परित्याज्याः । अत्र' हिविचार्यमाणे स्वार्थे
एव प्राणपरित्यागोऽयम्, 'असह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि

कुशत्वम्, उपनीता प्रापिता । गृहीतब्रह्मचर्यं स्वीकृतब्रह्मव्रतम्, महति तपसि आत्मा वपुश्चेतश्च, आयो-
जितः स्थापितः । 'मृगालानीव' इत्यत्रोपमालङ्कारः । तथा तदुपकारकरणनिरूपणकर्म प्रति अधिकतर-
हेतोश्चस्थापनासमुच्चालङ्कारः, अनयोश्चाङ्गीकृतिमावसङ्करः ।

अपि चेति । दुःखाभिभूतैः क्लेशपराजितैः लोकैः, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवं
परित्यज्यते उज्झितो शक्यते, उद्वन्धनाद्यपरिश्रमसाध्यविधोपायविधमानत्वादित्याश्रयः, तु किन्तु
केवलं परं महीयसा प्राप्तिरेन यत्नेन प्रयासेन गरीयसि क्लेशे तपस्याऽनुष्ठानादौ निश्चिष्यते आत्मा आयो-
ज्यते, अत एव प्राणत्यागात्तपोऽनुष्ठानं सर्वथा श्रेष्ठ इति तदेव स्वया विदध्यात्मा पुण्डरीकस्य महाउपकार
एव विधीयते इत्याशयः ।

ननु 'मूर्खो ज्ञित्वे यः पत्युः सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता' इत्यादिपरः शतवचनेनानुमरणमरणमेव
विधीयते, तथा च तद्विधाय किं नामोपकृतमित्यत आह—यदेतदिति । यदेतत् अनुमरणम् अन्वारोहणं
नाम काशिनारीमिधिवीथय इति शेषः, तत् अतिनिष्फलं निरर्थकम् । एष अन्वारोहणलक्षणो मार्गः पन्थाः
अविद्वज्जनचरितः अपण्डितलोकायुजितः । एतत् अनुमरणं मोहविलसितम् अज्ञानविजृम्भितम् । अज्ञान-
पद्धतिः अज्ञानमार्गः । रभसाचरितं हठकारित्वम् अविमर्शकारित्वमिति तात्पर्यम् । एषा अनुमरणविषया
प्रवृत्तिः कुदृष्टिः तृष्णबुद्धीनां ज्ञानम् । अतिप्रमादः नितान्तानवधानता । मौर्ख्येण सृष्टतया स्खलितं
विधेयवृत्तिः । पितरि ताते, भ्रातरि सहोदरे, सुहृदि मित्रे, भर्त्तरी प्राणनाथे वा उपरते स्मृते सति, प्राणा
असवः परित्यज्यन्ते परिमुच्यन्ते, कर्मणि प्रयोगोऽयं न तु कर्मकर्त्तरि 'अनायासेन परित्यज्यते' इत्या-
दिना दुःखिजनकप्रकृत्याभास्यैवोपक्रान्तत्वेन प्राणानां स्वयं कर्तृत्वात् । प्राणाः स्वयम् आत्मनैव चेद्यदि
न जहति सुखान्तिं तदा ते न परित्याज्या हठात् निष्कासनीया इत्यर्थः । भग्नप्रक्रमस्वदोषनिराकरणाय
'जहति' इत्यस्य स्थाने 'परित्यजति' इति पाठो विधेयः । एवञ्च 'स्मृते भर्त्तरी ब्रह्मचर्यमेव मुख्यपदः
शास्त्रव्यवस्थयावधार्यते, तदशक्तावेव तु तदनुमरणं विधेयमिति सिद्धान्तः पन्थाः ।

अत्रेति । हिं तथाहि । अत्र अनुमरणे विचार्यमाणे विमर्शविषयीक्रियमाणे सति, अयं प्राणपरित्यागः
स्वार्थ एव स्वनिमित्त एव निर्णयित इति शेषः । कथमित्यत आह—असंख्येति । आत्मनः स्वस्य असह्य-
शोकवेदनाया सोढुमशक्यशुग्मव्यथायाः प्रतिक्रियत अनेनेति प्रतीकारः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् निवृ-
त्तुपायाहेतुत्वात्, अनिचयमानेषु प्राणेषु तद्व्यथादुःखभासम्भावदित्याशयः । तु किन्तु, उपरतस्य स्तस्य
होने पर भी इस शरीरको, अपने अयोग्य तपस्याके क्लेशसे और भी कुछ कर (सुख) डाला है । ब्रह्मचर्यका
अवलम्बन किया है, वहाँ भारी तपस्यामें आत्माको नियुक्त किया है और अन्य स्त्रियोंको दुष्कर होने पर भी
आपने कवचास स्वीकार किया है । और भी यह देखिए कि—संसारमें दुःखसे अभिभूत व्यक्ति, जीवनका त्याग तो अनायास
ही कर सकता है, किन्तु सुखर (बड़े बड़े) उद्योग करनेसे उसका त्याग न कर वे केवल उसको भारी क्लेशमें ही
नियुक्त करते (डालते) हैं । मरे हुए पतिके पीछे प्राण-परित्याग करना अत्यन्त निष्फल है, यह अध्यानिर्गोसे
असंख्यत मार्ग है, भ्रमका पथ्यहार है, अज्ञानकी रीति है, अविवेकता (बिना विचारके काम) है, आसारवृत्तिकी
विषेचना है, अत्यन्त अनवधानता है, एवं मूर्खताजनित कर्त्तव्यकी वृत्ति है कि पिता, भ्राता, मित्र अथवा पतिके
मरनेके पीछे अपना भी प्राण-परित्याग करे; प्राण यदि अपने आप ही न जाँय तो उनका परित्याग करना उचित
नहीं । इस विषयमें विचार कर देखनेसे प्रतीत होता है कि प्राण-परित्याग करना केवल स्वार्थ है, क्योंकि यह
अपनी असह्य-शोक-वेदना का प्रतीकार (भिद्यनेका उपाय) है, इससे मरे हुए व्यक्तिका कोई भी उपकार नहीं

१. दुष्करमतिकष्टमङ्गीकृतम्... दुष्करमपि कृतम् । २. दुःखाभिहतः परित्यज्यते लघोयसा, दुःखाभिहतैः
परित्यज्यन्ते महीयसा न. तु । ३. अपि निष्फलम् । ४. कुदृष्टिः... । ५. प्रेम । ६. ते । ७. असह्यवेदना ।

गुणमावहति^१। न^२ तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न^३ धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न^४ निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम्। अस्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशाः^५ नीयते भूमिम्, असावप्यात्मघातिनः^६ केवलमेनसा संयुज्यते। जीवस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहुपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि। स्मर तावत् प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्त्तरि मकरकेतो^७ सकलावलाजनहृदय-

लोकस्य, कमपि गुणमुपकारं नावहति नोत्पादयति, अयं प्राणपरित्याग इत्यन्वयः।

उक्तं स्पष्टीकरोति—न तावदिति। अयं प्राणपरित्यागः, तस्य उपरतस्य न तावत् प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया, एवं सर्वत्र सम्बन्धः। धर्मोपचयकारणं पुण्यवृद्धिहेतुः। शुभलोकस्य ब्रह्मलोकादेः अर्जनहेतुः प्राप्तिनिदानम्। निरयपातप्रतीकारः दुर्घतिपतनप्रतिक्रिया। दर्शनोपायः प्राणेश्वरावलोकनोद्योगः। परस्परसमागमनिमित्तम् अन्योन्यसङ्गमकारणम् अतएव न कमपि गुणमुत्पादयतीत्याशयः।

प्राणपरित्यागस्य वैपरीत्यमेव फलं प्रदर्शयति—अन्गमिति। असौ अवशः उपरतत्वात्परतन्त्रो जीवः, स्वकर्मणः स्वकृतपापपुण्यलक्षणस्य फलपरिपाकेण फलतया परिणामेन उपचिताम् उपस्थापितां भूमिं कर्मचेत्रं स्वर्गं नरकं वा नीयते प्राप्यते, तेन स्वकर्मणैवेति शेषः। इह च असावप्युपरतो जीवः, आत्मघातिनः आत्महत्याकर्तुः एनसा तज्जनितपापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति इत्येव केवलं प्राणपरित्यागस्य परिणाम इत्याशयः।

अनु प्राणधारण एव किं प्रयोजनमित्यत आह—जीवति। उपरतस्य मृतस्य, आत्मनः स्वस्य च बहुपकरोति अधिकतरमुपकारं विदधाति, उपरतस्य ज्ञाह्ये भूरिब्राह्मणभोजनादिना तृप्त्युत्पादानात्, स्वस्य च नानाविधधर्माज्जनसम्भवात् 'जीवन्नरो भद्रशतानि भुङ्क्ते' इति नयाच्चेत्याशयः। नोभयस्यापि न वोपरतस्य न वा स्वस्येत्यर्थः।

स्वमतं पुराणेतिहासोक्तदृष्टान्तैः समर्थयति—स्मरेति। सकलानां समस्तानाम् अवलाजनानां स्त्रीलोकानां हृदयहारिणि सौन्दर्येण हृदयार्कषके, अन्यस्त्रीगामपि चित्साकर्षकत्वे निजहृदयार्कषकत्वं सुतरामेवेत्याशयः, भगवति साहाय्यवति, न पुनः क्षुद्रे इत्याशयः, भर्त्तरि स्वामिनि मकरकेतो कामदेवे, हरनयनहुतसुजा सहेश्वरवृत्तीयनेत्रवह्निना दग्धेऽपि भस्मीभूतेऽपि असुभिः प्राणैः अविरहिताम् आरक्षताम्, प्रियां मदने स्नेहवतीम्, न पुनरप्रियां येन तद्द्वेषादेव शोकाभावेन असूय रक्षेदित्यभिप्रायः, तथा एक एव पतिर्भर्त्ता यस्यास्ताम् एकपत्नीं सतीम् 'पर्युर्नो यज्ञसंयोगे' इत्यनेन छीय नकारादेशश्च ज्ञेयः, न पुनरसतीं येनान्यपतिस्वीकरणादानन्दप्राप्त्या असूय रक्षेदित्याशयः, रतिं मन्मथपत्नीं स्मर स्मृतिगोचरीकुरु।

होपपादितशयविशेषैरेव विशेषणानामभिहितत्वात्परिकराङ्कारः।

होता। यह प्राणत्याग मृतव्यक्तिको फिरसे जीवित करने का उपाय नहीं है, उसको धर्मवृद्धिका कारण नहीं है, कोई उच्छ्रित लोकप्राप्ति करनेका हेतु नहीं है, नरकमें जानेका निवारक नहीं है, मृत-व्यक्तिके साथ साक्षात्कार करनेका उपाय नहीं है एवं परस्पर मिलनेका कारण भी नहीं है। पराधीन जीव अपने कर्मफलके अनुसारसे अन्य किसी स्थानमें ले जाया जाता है, किन्तु उस जगह वह (पीछे से मरनेवाला व्यक्ति) आत्मघातीके पापसे केवल लिप्त होता है (प्राण-परित्याग करने का यही केवल फल है) यदि मनुष्य जीता रहे तो वह जलाञ्जलिदानादि देकर मृत-व्यक्तिका और अपना भी अधिकतर उपकार कर सकता है, किन्तु प्राण-त्याग करनेसे दोनोंमेंसे एकको भी कुछ लाभ नहीं होता। आप स्मरण कर देखिए कि—सौन्दर्यमें समस्त सुन्दरियोंका हृदय-

१. आपतितः। २. न तस्यायम्। ३. योगः। ४. न च। ५. नरकपतन। ६. फलपाकोपचिताम् अवशी, फलपाकोपनीताम्। ७. कचित् 'कर्म' इत्यधिकः पाठो दृश्यते। ८. आत्मघातो। ९. मकरध्वजे।

हारिणि हरनयनहृतमुञ्जं^१ दग्धेऽप्यविरहितामसुभिः । प्रथाञ्च^२ वाण्णैथीं शूरसेनसुतामभिरूपे
साञ्जव्रजित^३-सकल-राजक-मौलि-कुसुमवासितपादपीठे^४ पत्यावखिल मुवन-बलि-भागमुञ्जिं
पाण्डो किमिन्द्रमुनि^५-शापानलेधनतामुपगते^६ऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तराञ्च बिराट्पटुहि-
तरं बालां बालशशिनीव नयनानन्दहैतो^७ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावुपगतेऽपि
धृतदेहाम् । दुःशालाञ्च^८ धृतराष्ट्रदुहितरं^९ भ्राष्टशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हर-वर-प्रदान-

ननु 'न देवचरितं चरेत्' इति निषेधेन न स दृष्टान्तो भवितुमर्हति अतो लौकिकं कश्चन दृष्टान्तमुपस्थापयेत्यत आह—एवमिति । अभिरूपे रमणीये, अतएव प्रियतमे इत्याशया; सावजं सहेलं विजितं स्त्रीपतीनिकृतं यत् सकलं समस्तं राजकं नृपसमूहः तस्य मौलिकुम्भेः शिरःपुनयेः बाहितं नमस्कारका-लोभासंपन्नकं सुगन्धिभूतं पाणीपदं समप्रदासं यत्स्य तस्मिन्, अतएव अश्लिषुवनस्य समग्रविश्वस्य बलिभागं राजकं कृतं भुनक्तीति तस्मिन्, महावीरे चक्रवर्त्तिनि च न पुनः बुद्धे इत्याशया; पर्यौ पाण्डौ, किति मन्दुमाभिषुज्येः शापानस्य अभिसम्पातबहुः इत्यन्ततो काष्ठवत् उगते प्राप्तेऽपि अपरि-त्यक्तजीवितामनुजितप्रमाणम्, वृणुः अपर्यं कीति वाण्यनी तां वृणुकिणसम्पत्ताम्, न पुनर्नयं-कुलसम्भूतो येनानीतितया प्राणं रक्षेदिति भावः, शूरसेनस्य राज्ञ्यैः सुतो दुहितार्य, न पुनर्यस्य कस्यचित्पुत्रस्य दुहितां येन पित्रवदशितयोः प्राणं रक्षेदिति भावः, पृथं कुन्तीं च मरः । इह पूर्वपरि-करः तथा सापञ्चलवारोः पाण्डवौ काष्ठवारोऽपि निमित्तमित्परपरितरूपकमित्युक्तयोश्चाङ्गिमाभिसम्भूतोः ।

आश्रयमितिहासः—पुरा किल सगरुपं श्वस्रा मुनीभिर्विहितं रममाणः कितिम्नो नाम मुनिः सुग-याथिना पाण्डुना सुगुह्यज्ञाना निहितस्त्वदा स मुनिस्तं शशाप—'रममाणं मां यत्वं निहतवान्, अतस्त्व-मित् रममाणं पृथं शरीरं त्यक्तवति' इति । ततः कदाचिद्वसन्तप्रभातवाहुडीसकाः पाण्डुर्द्वौ रमयन्नेव तच्छुषामाहास्यान्ममार, सप्रीत्य न तमनुसृतवती, अनुसृतयामपि तस्यां जीवन्ती कुन्ती युधिष्ठिरसम्भूतो-न्मृशच्छ पाळयामासेति । इदृशस्यायं महाभारतोदादिपूर्व ।

ननु ते रतिकुन्तयो ग्रीहे अहं तु यावानस्तथाभ्यं सह मे तुलना नोपयुज्यत इत्यत आह—उत्तर मिति । बालशशिनौ नमो वित्तमन्त्र इव, च न पुनरुत्तमन्त्रहेतौ नेत्राद्वाहकारेण, अतएव प्रियतम इति भावः, विनय-
वति शिष्टशालिनि, न पुनरुद्धतस्वभावे येन विरागात् शरीरं रवेदित्याशयः, तथा विक्रान्ते पराक्रमवति,
न पुनः क्षान्तिहेतवे येनावहेत्यत्र शरीरं रवेदित्यभिप्रायः, अस्मिन्मन्यौ पत्न्यौ, पञ्चत्वं निधनत्वम् उपगतौ
प्रासेऽपि धनवद्भौ गृहीतवन्तौ च, बालां अवब्रिहामसमासकामपि पासांशित्याशयः, उत्तरास्य राज्ञः
दुहितरम् आत्मजाय, न पुनरशिष्यं दुहितरं येनाशिष्याच्छरीरं रवेदिति भावः, विराजस्व स्मरतः । इह
‘बालशशिनौ’ इत्यत्र पूर्णोपाया पूर्ववत्परिच्छेदः, तथा चानयोर्ब्रह्मविभावसङ्करः ।

अथैवमपि मद्रिधा तज्जनरादपि सती एवमिहा वाग्यहीना काचिद्व्याऽलोकितऽऽऽकृतिऽ वा किमिति वात-अह-आस्ति। नरस्य महेशस्य वरप्रदानेन बाध्यितो बुद्धि प्राप्नो महौभा माहात्म्यं यस्य तस्मिन्, अत एव विशेषप्रीतिपात्रेन ह तु छन्दे येनावहेलया जीवनधारणं स्यादित्याशयः, अतिमनोहरे अत्यभिरामे, न तु कुरुषे येन विरागात्, प्राणधारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाथे,

१. द्रुतमुदग्धे, द्रुतुंकारद्रुतमुजा दग्धे । २. तथा । ३. सावञ्चावजित । ४. वासिताक्षेपादपोते ।
५. बलयमुजि । ६. किन्दममुजि । ७. उपागतेऽपरिचुक्त । ८. जननयनानन्दहेतौ । ९. आगतोऽपि ।
१०. दुःस्थस्याद्य, दुःशीलां च ।

वर्द्धितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथे अर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षःसुरासुरमुनि-मनुज-सिद्ध-गन्धर्व-कन्यका भर्तुरहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः ।
 प्रोक्तुञ्चेतापि जीवितं सन्दिग्धोऽयस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु ततः
 पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता, अनुभवे च को विकल्पः । कथञ्च तादृशाना-
 मप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारयेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् ।

न तु साधारणमनुष्ये येन क्षुद्रताप्रतीतेः जीवनधारणमुपयुज्यत इत्याशयः, जयद्रथे एतन्नामके पर्यौ, अर्जुनेन पार्थेन लोकान्तरं भवान्तरम् उपनीते प्रापितेऽपि अकृतप्राणपरित्यागाम् अविहितजीवनपरिमोक्ष-
 णाम्, प्रातुश्चतस्य दुर्योधनप्रभृतेः उत्सङ्गेषु क्रोडेषु लालितं पालिताम्, त्वद्विधामेव स्वजनाद्वरिणिमित्या-
 शयः, धृतराष्ट्रस्य दुहितरम् आत्मजाम्, न तु यस्य कस्यचित् क्षुद्रस्यात्मजा येनाविनीततया प्राणधारणं
 कुर्यादित्यभिप्रायः, दुःशलां तन्नाम्नीमबलाञ्च स्मर । इहापि पूर्ववत् परिकरः ।

पुत्रावता प्रमाणपूर्णप्रबन्धेनानुमरणार्थादिकमिदानीमिव तदानीं कवेरपि नाभिलषितमासीदित्यव-
 गम्यत इति सिद्धान्तवागीशमहाशया आशयं वर्णयन्ति ।

अन्या इति । रक्षांसि राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मानवाः, सिद्धा
 विद्याधारादयः, गन्धर्वा देवगायकाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यः भर्तुरहिता विधृतजीविता अविहितप्राणपरि-
 त्यागा अन्याः पूर्वाक्तस्यतिरिक्ताः सहस्रशः श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते पुराणवृक्षमुखादिभ्य इति शेषः ।

प्रोक्तुञ्चेतापीति । तदापि जीवितं प्राणितं प्रोक्तुञ्चेत परित्यजेत, यदि चेद् अथ उपरतस्य समा-
 गमः सङ्गमः सन्दिग्धोऽपि स्यात् भविष्यति न भविष्यति वेति सन्दिहानोऽपि स्यात्, परन्तु स सङ्गमो न
 संशयितः, अपि तु सर्वथेवासम्भावनीयः, अत एव तन्निमित्तं प्राणत्यागः कथङ्कारमपि नोपयुज्यत इत्या-
 शयः । तु किन्तु भगवत्या त्वया स्वयम् आत्मनैव ततो महापुरुषात् पुनर्भूयः समागमसरस्वती श्रूयोऽपि
 भवत्या अनेन सह भविष्यति सङ्गमः इति समागमविषया वाक् समाकर्णिता श्रुता, अतएव अनुभवे
 च स्वस्थेव प्रत्यक्षे च को विकल्पः सन्देहः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतः ससिमलनावयवभावाच्चत्तिमितं
 भवत्यावश्यं प्राणधारणं विधेयमित्याशयः ।

अथ सा यदि मिथ्या भवेदित्याह—कथमिति । न विधत्ते प्राकृता इतरजनसाधारणा लौकिका
 आकृतिः आकारो येषां तेषाम्, अतएव महात्मनां महापुरुषाणाम्, सुतरामेव अवितथगिराम् असत्य-
 वाचाम्, गरीयसापि कारणेन उत्कृष्टेनापि हेतुना, गिरि वचने वैतथ्यम् असत्यत्वं कर्तुं, कथम् आस्पदं
 पतिके,—जिसकी मर्हिमा महादेवके वरदानसे बढ़ गई थी [यहाँ का कथा प्रसङ्ग ऐसा है कि—सूत पराजित पाण्डव
 द्रौपदीके साथ वनमें वास कर रहे थे । किसी समय सिन्धुराज जयद्रथने शिकार खेलनेके लिए वन में प्रवेश किया ।
 उसने अत्यन्त सुन्दरी द्रौपदीको देखा । बाद उस पर मोहित होकर वह उसे अपहरण कर ले गया । पाण्डव उस
 समय वहाँ नहीं थे । जब वे लौट तब जयद्रथ का कृत्य देखकर उसके पीछे छोड़ कर द्रौपदीको छुड़ा लाये । भीम-
 सेनने तो जयद्रथको अधिक तङ्ग किया पर बादमें द्रौपदीके कहनेसे छोड़ दिया । उसके बाद जयद्रथने कठिन
 तपस्या करके सदाशिव भगवान् आशुतोषको प्रसन्न किया और उनसे पौर्वा पाण्डवोंको मारनेका वरदान माँगा ।
 शङ्कने कहा—यह सम्भव नहीं पर तुम पार्थ (अर्जुन) के अतिरिक्त, अन्य पाण्डवोंको संग्राम-क्षेत्रमें पराजित
 कर सकोगे] अर्जुनकी हाथसे मारे जाने पर भी उसके पीछे प्राण-परित्याग नहीं किया था । इसी प्रकार अन्य भी
 राक्षस, देव, दानव, मुनि, मनुष्य और सिद्ध गन्धर्वोंके मध्यमें हजारों कन्याओंके विषयमें सुना जाता है कि—
 उन्होंने भर्तुरहित (विधवा) होने पर भी जीवन धारण किये थे ।

सूत-व्यक्तिके साथ फिरसे मिलन 'हो सकता है, नहीं भी हो सकता है' इस प्रकारका संशय भी यदि रहे,
 तो ऐसा होने पर भी प्राण-परित्याग किया जा सकता है । किन्तु आपने तो अपनेसे ही, उस महापुरुषके मुखसे
 पुनर्मिलन होनेकी वाणी अच्छी तरहसे श्रवण किया है, इसलिए अपने प्रत्यक्षीकृत विषयमें (अनुभव हो जाने पर)
 उसमें क्या शङ्का हो सकती है । विशेषतः, पुनरुत्तर कारण रहने पर भी उस प्रकारकी अलौकिक आकृति और
 सत्यवादी महापुरुषोंके वाक्यमें, मिथ्याभाव आकर किस प्रकार प्रतिष्ठा प्राप्त कर सकता है ? (अर्थात् उन लोगों

१. कश्चित् 'जयद्रथे' इति पाठो नावलोक्यते । २. बह्वच । ३. विधुर । ४. सन्दिग्धो यदि
 समागमः स्यात् । ५. स्वयमेव तदपुनः समागमवचः श्रुतम् ।

उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः, अतो निःसंशयमसावुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्क्षिप्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः, बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः, चित्रश्च दैवम्, आश्चर्योतिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः, अनेक-विधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सुनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमा-शङ्क्येत जीवितं प्रदानादृते । न चासम्भाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या, चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथाहि, विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्याकामाशीविषविलुप्त-जीवितान् स्थूलकेशशम्भे भार्गवस्य क्यवनस्यैव नसा प्रमत्तितनयो मुनिकुमारको रुरुनीम स्वायु-

प्रतिष्ठां कुर्यात् विद्वध्यात्, अपि तु न कथमपीत्यर्थः । अतो नूनमेव सम्मिलनं भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

ननु परतर्जनीवितयोश्च सङ्गमः सर्वथैवासम्भव इत्यत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन । जीवन्त्याः प्राणधारणं कुर्वन्त्यास्तव । समागतिः सङ्गतिः, अतोऽस्माद्धेतोः निःसंशयं निःसन्देहम् । उपजातकारुण्यः उत्पन्नदयः । प्रत्युज्जीवनार्थमेव पुनः प्राणाऽऽधानार्थमेव, एवं पुण्डरीकम् । नीतवान् प्रापितवानित्यनुमी-यत इत्याशयः ।

ननु पुनः प्राणाऽऽधाने तस्य किं नाम सामर्थ्यमित्यत आह—अचिन्त्य इति । महात्मनां महानु-भावानां प्रभावो महिमा अचिन्त्यः अनाकलनीयः, सुतरां स महानुभाव स्वमाहात्म्येनैवैनं प्रत्युज्जीव-येदिति भावः । संसारप्रवृत्तयः जगद्व्यापाराश्च बहुप्रकाराः अनेकभेदभिन्नाः, तस्मादप्यस्य प्राणधार-णसम्भावनेत्याशयः । दैवं भागधेयं च चित्रम् आश्चर्यसामर्थ्यकम्, अस्मादप्यस्य जीवनसम्भावनेत्या-शयः । तपः सिद्धयश्च आश्चर्यातिशययुक्ताः अद्भुताविषयसहिताः, स्वस्यैव तस्य तद्विद्यमानत्वात्प्राण-धारणसम्भावनेति भावः । कर्मणां पूर्वोपार्जितशुभाशुभानां शक्तयः सामर्थ्यानि अनेकविधा नानाप्रकाराः, तस्मादप्यस्य जीवनप्राप्त्यनित्यमभिप्रायः ।

अथान्यप्रयोजनमपेक्ष्यैव तदपहरणं सञ्जातं भवेदिति चेत्त्राह—अपि चेति । सुनिपुणम् अत्यन्त-सूक्ष्मं यथा यथास्तथा विमृशद्भिरपि चेतसा वितर्कयद्भिरपि अस्माभिः तदपहरणे मृतकुमारापहरणे जीवित-प्रदानादृते प्राणदानं विना, कारणं निमित्तं किमिव आशङ्क्येत सन्देहविषयीक्रियेत ।

ननु मृतस्य प्रत्युज्जीवनं सर्वथासम्भवमेवेत्यत आह—नचेति । भगवत्या त्वया इदं प्रत्युज्जीवनम् असम्भाव्यमानम् अघट्टमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्थाः पद्धतिः चिरप्रवृत्तः बहुकालादेव प्रचलितः, अतो नासम्भाव्यमित्याशयः ।

अथ तद्वद्लोकितां समाकर्णितं वा चेद्दर्शयेत्यत आह—तथाहोति । विश्वावसुना पृथक्भामकेन गन्धर्व-राजेन मेनकायां तदाश्रयायां योषिति उत्पन्नां प्रादुर्भूतां प्रमद्वरामिति नाम्नीं कन्यकां पुत्रीम् आशीवि-षेण संपन्नं विलुप्तं विनाशितं जीवितं यस्मिन् यस्यास्ताम् 'आशीस्तालुयता जिह्वा तया विद्धो न जीवति' इति रामाश्रमी । स्थूलकेशस्य तन्नामकमुनेः आश्रमे, भार्गवस्य शृगुर्वंशोत्पन्नस्य क्यवनस्य तदाश्रयमुनेः नसा पौत्रः प्रमितेः तत्संज्ञकस्य मुनेः तनय आत्मजो रुद्रस्तन्नामा मुनिकुमारकः स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् स्वकीयायुषोऽर्धं संयोग्य जीवितवानित्यर्थः । इदमितिवृत्तं महाभारतादिपर्वण्येवम्—

की वाणी श्रुत नहीं हो सकती । मरे हुए व्यक्तिके साथ जीते हुए व्यक्तिका मिलन किस प्रकार हो सकता है ? इसलिए इस विषयमें किसी प्रकारका सन्देह नहीं है कि—आपके दुःखको देखकर उस महापुरुषको दया उत्पन्न हो गई इसलिए वे महात्मा फिरसे उनको जीवित करनेके लिए ही उठा कर सुरलोकमें ले गए हैं । क्योंकि महात्माओंका प्रभाव अचिन्त्य (विचारनेका अधिषय) होता है, संसारकी वृत्तियाँ अनेक प्रकार की होती हैं दैवकी शक्ति भी विचित्र है; तपस्याकी सिद्धि भी अत्यन्त आश्चर्यकारिणी है एवं धर्म और अधर्मकी शक्ति भी नाना प्रकार की होती है । फिर अत्यन्त सूक्ष्म विचार करने पर भी उनको उठा ले जानेके विषयमें जीवन-दानसे अतिरिक्त अन्य किस कारण की आशङ्का की जा सकती है ? इस (मृत व्यक्तिको फिरसे जीवनदान करने में) आपको असम्भव नहीं मानना चाहिए, क्योंकि—यह पद्धति तो चिरकालसे ही चली आ रही है । देखिए—गन्धर्वराज विश्वावसुसे मेनकां उत्पन्न हुई प्रमद्वरा नामकी कन्या जब सर्पके काटनेसे मर गई तब स्थूलकेशके आश्रममें शृगुनन्दन क्यवन के पौत्र और प्रमतिके पुत्र रुरु-नामक मुनिकुमारने अपने अपने आयुका आधा भाग देकर उसको बचा दिया था । महावीर अर्जुन, जब अश्वमेधीय अश्वके पीछे जाते मणिपुरमें उपस्थित हुए थे और संग्राममें

१. तम् । २. प्रवृत्तयः प्रवृत्तयः । ३. तज्जीवित । ४. अत्र 'सर्वथा' इति कचिदधिकः पाठः ।

५. कचित् क्यवनस्येति पदं न विधेते ।

पोऽर्द्धेन योजितवान् । अर्जुनश्चाश्वमेधतुरगानुसारिणम्^१ आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समर-
शिरसि शरापह्नवप्राणाम्^२, उल्लपी^३ नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयश्च
परीक्षितम्^४ अश्वधामास्त्रपावकपरिप्लुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्^५, उत्तराप्रलापोपजनि-
तकृपो भगवान् वासुदेवो दुर्लभानसून् प्रापितवान्^६, उज्जयिन्याश्च सान्दीपनिं^७ द्विज-तनयम्-

स्थूलकेशाश्रमस्थ नदीतीरे विश्रावतुना मेनकायामुत्पादिता काचिकन्या । स्वाश्रमे तामादाय
पालयामास सो हि मुनिः । अथ तारुण्ये वयसि विद्यमानां श्रुयोः प्रपौत्रो रुरस्तां दृष्ट्वा श्रुतां सुमोह ।
अहर्निशं तमेव विचिन्त्यमानं सर्वदा सर्वकार्येषु दासीनं स्वपुत्रं निरीचय प्रमतिः स्थूलकेशं त्रां दातुं ययाचे ।
सोऽपि सुसुहृत् करिष्याम्यवश्यं परिणयमिति प्रतिश्रुतवान् । ततश्च तदर्थं सामग्रीमेकत्रीकरणाद्य कृतः
सुमहाजुषोः । अथ कोऽपि सर्पः प्राङ्गणे क्रीडन्तीं तं प्रमद्वरां दृष्टवान् । तच्छ्रुत्वा तन्निवासिनो मुनयः
पर्यनुशुश्रुवुः । रुरस्तद्विषयो प्राणमपि त्यक्तमचेष्टत । ततो देवदूताः समागत्योचुः—कथमेवं करोषि यदि
रुज्जीवनं कामयसे तदा स्वायुषोऽर्द्धं तस्यै प्रयच्छ । अथ विश्रावसुसहिता देवदूता धर्मराजमुपेत्य प्राणिपत्य
च निवेदयामासुस्तद्वृत्तान्तम् । ततो धर्मराजेन स्वायुषोऽर्धदानेनाज्ञप्तो रुरस्तां जीवयित्वा विधिनोपयेत् ।

अर्जुनमिति । अश्वमेधस्य यः तुरगोऽश्वः तदनुगामिनं तदनुगामिनिं बभ्रुवाहननाम्ना एतदभिधेयेन
आत्मजेन पुत्रेण, समरशिरसि सङ्ग्राममूर्धनि शरेण शरताडनेन अपहृता विनाशिताः प्राणा जीववानि
यस्य तं तादृशम्, उल्लपी एतन्नामिका अर्जुनविवाहिता नागकन्या बभ्रुवाहनविमाता । सोच्छ्वासं
सजीवनमणिस्पर्शनेन सजीवनम् अकरोत् कृतवती । इहमितिवृत्तमथमे पर्वण्येवम्—

तथाहि—राज्ञा युधिष्ठिरेणाश्वमेधयज्ञमिति सर्वतो विजयाय चार्थं सुमोच, रचंश्च ससैन्योऽर्जुन-
स्तमनुजगाम । सर्वत्रकृतविजयोऽर्जुनो मणिपुरराज्यशासकं सकलगुणवतिष्ठं चित्राङ्गदायामुत्पन्नं बभ्रुवाहनं
पुत्रं प्राप्तवान् । पितुः समागमनं श्रुत्वा बहुशोऽभ्यर्थितः सम्मानितश्च बहुभिरुपहारैर्बभ्रुवाहनः पित्रा
भस्तिताः विमात्रा नागकन्यया तत्क्षणं भुवं विद्वार्य समागतया च सोत्साहितो युद्धाय समुद्युक्तो
बभूव । ततश्च तत्र विषाक्तैर्बाणैस्तासु निवाकरोत्पितरम् । स्वयमपि तत्प्रहितनिशितशरैर्जर्जरकृतः
शरीरो मुमुच्छ्रेत् । अथ चित्राङ्गदस्तमाता बहुशो विलम्बोत्पत्तिं जुगुप्सितं कर्मेतदवया विहित-
मिति ब्रूयन्ती तामधोमुखं नयन्ती स्वामिजिवनाय पन्थानमन्वेपयन्ती मूर्च्छितपुत्रमप्यवर्णयन्ती अनश-
नेन प्राणोत्सर्गमपि कर्तुं यत्नन्ती आसीत् । तस्मिन्नेव काले बभ्रुवाहनः संज्ञामवाप, अवाप्य च गतासुं
तातं निरीक्ष्य पर्यनुशुश्रुव । तज्जीवनायोत्पत्तिं बहुशोऽभ्यर्थ्यमाणस्तद्विरहे स्वयमप्यनज्ञानेन मर्तुमियेष ।
ततश्चोत्पत्तिं सजीवनमणि स्पर्शनेनोपस्थितमादाय बभ्रुवाहनाय दत्तवती । तेन हृदये विन्यस्तः सुप्तोऽस्थित
इवार्जुनः उरथायामर्जं हृदयेन परिवर्ज्य प्रशंसयामासेति ।

अर्भीति । अश्वधामा द्रोणाचार्यसुतः तस्य अस्त्रपावकेन शस्त्राग्निना परिप्लुष्टं सर्वतो भस्मीभूतम्,
उदरात् गर्भाशयात् उपरतं मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम्, पर्वविधम् अभिमन्युतनयम् अर्जुनपौत्रं परीक्षि-
तम्, उत्तरायाः प्रलापेन विलापेन जनिता उत्पादिता कृपा करुणा यस्य तादृशो भगवान् वासुदेवो
नारायणः दुर्लभान् दुष्प्रापान् असून् प्राणान् प्रापितवान् प्रदत्तवान् । अश्वमेधेव स्याम औजस्यमस्येति
अश्वधामा, पुषोद्रादित्वासाधु ।

हृदमपीतिवृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—अर्जुनेन द्रोणाचार्येण पितरि हतेऽतीवक्रुद्धोऽश्वधामा
उत्तरागर्भस्थं परीक्षितं ब्रह्मास्त्रेण गतासुमकरोत् । जन्म समये मृत एव पुत्रो जात इति श्रुत्वा
शोकविल्लासः कुम्भपादयः समभवन् । तत्र कुम्भी करुणाभिर्वचोभिर्भगवन्तं वासुदेवमभ्यर्थयामास
जीवनदानयेति । जातद्यो भगवान् सुतिकाग्रहं प्रविश्य तत्राप्युत्तरया अभिमन्युपन्था बहुशोऽभ्यर्थितः
पूर्वप्रतिज्ञातक्रमेण तं जीवयामासेति ।

उज्जयिन्यामिति । उज्जयिन्यां विशालायाम् । स एव भगवान् वासुदेव एव, सान्दीपयति प्रज्वाल-
नके ही पुत्रं बभ्रुवाहनेन शरप्रहारं करके उनके प्राण हरति ये तव नागकन्या अर्जुनमार्वां उल्लपीने सजीवनी-
मणिका स्पर्शं काराकर उसे जीवित किया था । अभिमन्युके पुत्र परीक्षित जब अश्वधामाके आश्रयास्य द्वारा सर्वतो-
भागेन दग्ध हो (जल) कर मृत अवस्थामें ही गर्भसे निकले थे तब उत्तराके विलापसे दयालु होकर भगवान्
श्रीकृष्णेन फिरसे उन्हे दुर्लभ प्राण-दान किया था और उज्जयिनीमें विजुवन-वन्दितवर्ण वही भगवान् सान्दीपनि-

१. तुरगानुगामिनम् । २. शरेण हृतप्राणम् । ३. उल्लपी । ४. परीक्षितम् । ५. निर्गतम् ।
६. सगर्वाश्वरावरपुत्रासुदेवो दुर्लभैरसुभिर्योजितवान् । ७. सान्दीपनि ।

न्तकपुरादुपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान् । अत्रापि कथञ्चिदेवमेव भविष्यति । तथापि किं कथिते, क उपालभ्यते । प्रभवति हि भगवान् विधिः, बलवती च नियतिः, आत्मे-
च्छया न शक्यमुच्छसितुमपि, अतिपिशुनानि चास्थैकान्तनिष्ठस्य देवहतकस्य विलसितानि
न क्षमन्ते दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतै-स्वभावभङ्गराणि-
सुखानि, आयतै-स्वभावानि च दुःखानि । तथाहि कथमप्येकस्मिन् जन्मनि समागमः, जन्मा-
न्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्धमात्मानं निन्दितुम्, आपतन्ति हि
संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः, धीरा हि तरन्त्यापदम् इत्येवंविधैरन्यैश्च मनु-

यति यज्ञाग्निमिति सन्दीपनः तस्यापत्यं पुमान् सन्दीपनिः तन्नामा कश्चिद्ब्राह्मणः तस्य तनयं पुत्रम्
अन्तकपुरात् यमपुरात् अपहृत्य आनीतवान् प्रापितवान् ।

पुरा किल उपात्तविद्यो रामकृष्णयोरुत्तरोधेन गुरुः सान्दीपनिः पञ्चजनदैत्यापहतं निजपुत्रं गुरु-
दक्षिणास्वेण कामयाञ्जके । भनवान् वासुदेवस्तु सागरं प्रविश्य पञ्चजनं विनाशय, तत्राग्राप्तं गुरुतनयं
यमपुरादानीय गुरुदक्षिणीककारेति इतिवत्पुराणीयकथा ।

अनापीति । अत्रापि अस्मिन् पुण्डरीकोदन्तेऽपि, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण एवमेव प्रयुज्यजीवनवपुन-
र्जीवनम् । क उपालभ्यते निन्दने । विधिः स्रष्टा, प्रभवति सर्वं विधातुं शक्नोति, बलवती वीर्यवती
नियतिर्भाष्यं च प्रभवति । उक्तुमितं श्वासप्रश्वासा विधातुमपि । अतिनिष्ठस्य अत्यन्तनिर्द्वयस्य अस्य
देवहतकस्य दुर्भाग्यस्य अतिपिशुनानि अत्यन्तखलानि विलसितानि चरित्राणि कर्तुं, अन्याजं निष्कप-
टम् अत एव रमणीयं मनोहरं प्रेम दीर्घकालं बहुसमयं न क्षमन्ते न सहन्ते ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन निसर्गतः स्वभावत एव अनायतस्वभावानि अदीर्घाणि संक्षिप्तानीत्यर्थः,
च तानि भङ्गराणि नश्वराणि चेति तानि सुखानि आनन्दाः, आयतस्वभावानि दीर्घाणि असंक्षिप्तानीत्यर्थः
स्थायीनि च दुःखानि क्लेशाः । अस्य विषयस्य स्फुरणाय वाचस्पतिकृतो भामतीग्रन्थोऽवलोकनीयः ।

तथापीति । प्राणिनां संसारिणो कथमपि महता क्लेशेन । समागमः सम्मेलनम्, जन्मान्तरसह-
स्राणि भवान्तरसहस्राणि च यावत् विरहो विद्योगः ।

प्रकृतम् आश्वासवचनमुपसंहरति—अत इति । अनित्यम् अगर्ह्यम् आत्मानं स्वम्, निन्दितुं गर्हितुं
नार्हसि न योग्याऽऽपि, हि यतः, एते वृत्तान्ता एतादृशा आपद्रूपा व्यापाराः, अतिगहनम् अत्यन्तभीषणं
संसारपथं संसृतिमार्गम् अवतीर्णानाम् आयातानां सांसारिकजनानां समीप इत्यर्थः आपतन्ति उपस्थिता
भवन्ति, तत्र तु धीरा हि धैर्यशालिन एव आपदं कष्टं तरन्ति तत्पारं प्राप्तुवन्ति, न पुनरधीरा इत्यर्थः,
अत एव धैर्यमाश्रित्य समर्थं प्रतीक्षस्वेत्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनाद्यन्तरन्यासः ।

इत्येवमिति । एवंविधैः एतादृशैरुत्तररूपैः अन्यैश्च मनुभिः सुकुमारे उपसान्वनैः आश्वासवचनैः

नामक एक ब्राह्मणेक पुत्रको यम-गृहेते निकाल कर लाए थे । इसलिए इस घटना में भी इस रूपका ही कुछ होगा ।
ऐसा होने पर भी क्या किया जाय ? किसकी निन्दा करें ? भगवान् विधाता ही सब कर सकते हैं, भाग्य प्रबल
है, किन्तु कोई भी अपनी इच्छासे श्वास-प्रश्वास भी नहीं ले सकता, विशेषतः—अत्यन्त निष्ठुर 'दुष्ट' देवको चरित्र
भी अति क्रूर है, इसलिए वह अकृत्रिम मनोहर प्रेमको दीर्घकाल तक सहन नहीं कर सकता । पापः करके
देखनेमें आता है कि—सुख, स्वभावसे ही अल्पकालस्थायी, किन्तु दुःख, विस्तृत और चिरस्थायी होता है ।
देखिए—प्राणियोंका किसी एक जन्ममें किसी प्रकारसे मिलन हो जाता है, किन्तु विरह, सहस्र जन्मान्तर तक
रहता है । इसलिए अपनी अनित्यनीय आत्माकी निन्दा करना समुचित नहीं है, क्योंकि—अत्यन्त भयङ्कर संसारके
मार्गमें अवतीर्ण होकर चलते हुए मनुष्योंको ऐसी ऐसी विपत्तिकी घटनाएँ अवश्य ही उपस्थित होती रहती हैं । तब
उसके मध्यमें धीरप्रकृतिके ही व्यक्ति उस विपत्तिका पार पाते हैं' ऐसे ऐसे अनेक प्रकारके कोमल सात्वन्भावनायामोंसे

१. पुरा त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवापहतवान् । २. कश्चित् 'अत्रापि' इति पाठो न विद्यते । ३. कश्चित्
'तथापि' इत्यधिकः पाठः । ४. किमुपालभ्यते । ५. विलसितानि । ६. क्षमते । ७. अनामुक्त... । ८. अनामुक्त... ।
९. एकजन्मसमागमो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विरहः ।

भिरुपसान्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्भरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात् प्रश्नालितमुखीभकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहारवेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् । अथ क्षीणे दिवसे, परिणत-प्रियङ्गु-मञ्जरी-रजोनिभेन पिङ्गलिष्णा-रव्यमाने विलम्बिनि ब्रधनमण्डले, अविरल-कुसुम्भ-कुसुम-रस-रक्त-दुकूल-कोमलेन चास्तात-पेन मुख्यमानेषु दिङ्मुखेषु, चकोर-नयन-तारका-कान्तिना च पिङ्गलिष्ण्मा विलिप्यमाने तिरो-हितनीलिनि ध्योभिनि, कोकिल-विलोचन-च्छवि-बभ्रुणि चारुणयति सान्ध्ये भुवनमर्षिषि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु ग्रहप्राभेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च लोचनमुषि मुषित-तारकापथ-

संस्थाप्य प्रकृतिस्थां विधाय, चन्द्रापीडः अञ्जलिपुटोपनीतेन निर्भरजलेन प्रक्षवणसलिलेन, अनिच्छन्ती-मपि चक्षुरप्रचालनमनभिलषन्तीमपि तां महाश्वेता बलात् हठात् पुनरपि भ्योऽपि प्रचालितमुखी धौता-ननाम् अकारयत् व्यधापयत् ।

अथेति । किञ्चेति चार्थः, अत्रान्तरे अरिमन्त्रावसरे, श्रुतेन आकर्णितेन महाश्वेताया वृत्तान्तेन उद्धृतेन उपजातः उत्पन्नः शोको यस्य स तथोक्त इव सन्, समुत्सृष्टः उज्झितो दिवसव्यापारो दिनकृत्यम् प्रकाश-दानरूपं गृहकृत्यञ्च येन सः, अन्योऽप्युत्पन्नशोकः गृहकृत्यं परित्यज्य अधोमुखतां गच्छति ।

अतएवेह कार्येण सूर्यं शोकव्यथितनायकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, शोकोपश्रुत्येक्षणात् क्रियोपेक्षा चेत्तुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

अथेति । दिवसे वासरे । परिणता पक्वा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्ली तस्या रजोनिभेन पराग-सदृशेन, पिङ्गरस्य भाव इति पिङ्गरिमा पृष्ट्वादिस्वादिमनिच् प्रत्ययः, तेन पिङ्गलवर्णेन रज्यमाने पिङ्गरतां नीयमाने, ब्रधनमण्डले सूर्यविम्बे विलम्बिनि गगनावरोहिणि सति । आर्थोपमा ।

अविरलेति । किञ्च, दिङ्मुखेषु, अविरलं सान्द्रं यत् कुसुम्भकुसुमानां महारजनपुष्पाणां रसेन निर्यासेन रक्तं रूपितं दुकूलं सूचमवच्छं तद्वत् कोमलेन मृदुलेन सुखस्पर्शनेत्यर्थः 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कण्डलौ' इति सेविनी, अस्तातपेन अस्तसामयिकसूर्यालोकेन, मुख्यमानेषु यथाक्रमं परित्यज्यमानेषु ससु । लुप्तोपमा ।

चकोरेति । अपि च, तिरोहितः सायङ्कालीनातपप्रसारादाच्छादितो नीलिमा यस्य तस्मिन् व्योमिनि गगने, चकोरस्य विषसूचकस्य पक्षिणो नयनयोर्लोचनयोः तारकावत् कनीनिकावत् कान्तिः शोभा यस्य तथोक्तेन, पिङ्गलिष्ण्मा पिङ्गलवर्णेन विलिप्यमाने विलेपनविषयीक्रियमाणे सति । उक्तालङ्कारः ।

कोकिलेति । अपि च, कोकिलस्य पिकस्य विलोचनच्छविरिव नेत्रकान्तिरिव, बभ्रु पिङ्गलं तस्मिन् सान्ध्ये सायङ्कालीने अर्चिषि तेजसि, भुवनं संसारम् अरुणमति आरक्तं विद्धति सति । उक्तालङ्कारः ।

यथेति । ग्रहप्राभेषु नक्षत्ररूपशुक्रादिग्रहसमूहेषु, यथाप्रधानं मुख्यानामुदयानुसारेणेत्यर्थः, उन्मिषत्सु उदयेन द्योतमानेषु ससु ।

वनेति । वनमहिषस्येव अरण्यरक्षावस्येव मलीमसं मलिनं वपुः स्वरूपं यस्य तस्मिन्, लोचनं नयनं

उत (महाश्वेता) को प्रकृतिस्थ करके चन्द्रापीडने फिर अञ्जलिपुटं झालेका जल लाकर, इच्छा नहीं रहने पर भी बलवत्पूरक (हठसे) उसका मुखधालन कराया (मुँह धुलाया) ।

उसी समय भगवान् सूर्य भी महाश्वेताका वृत्तान्त श्रवण करनेसे मानो शोक-खिन्न होकर दिवसव्यापार परिवर्तन कर अधोमुख हो गये । उसके बाद जब दिन क्षीण हो (शेष रह) गया; आकाशमें लटकता हुआ सूर्य मण्डल पक्षी हुई प्रियङ्गुवृताकी मञ्जरीके रेणुके समान पिङ्गल वर्ण रंगसे रञ्जित हो (रंग) गया; कुसुमके फूलके रससे रंगे हुए और वन सूक्ष्म-वस्त्रके समान कोमल अस्तकालीन सूर्यालोक (वृष) ने क्रमशः समस्त दिशाओंके मुखोंको छोड़ दिया; आकाशका नीला रंग दूर हो गया, क्रमशः चकोर पक्षीके नयनकी कनीनिकाके समान कान्ति सम्पन्न पिङ्गलवर्णसे समस्त आकाश लित हो गया; कोकिलके नेत्रोंके समान पिङ्गलवर्ण सन्ध्याके आलोकसे जगत् लाल हो गया; नक्षत्रसमूह प्रधानोंके अनुक्रमसे उदयपाने लगे; वन-महिषके समान मलिन (श्याम) वर्णवाला,

१. अत्रान्तरेमहा । २. रजोनिभे । ३. विरज्यमानेऽपि । ४. कचिन् 'कुसुम्भ' इति पदं नोपलभ्यते ।

५. विमुच्यमानेषु । ६. तारकाकारकान्तिना । ७. अरुणायति । ८. ग्रहप्राभेषु । ९. वनमलीमसवपुषि ।

१०. 'लोचनमुषि' इति पाठो हि कचिन् उदयते ।

प्रथिग्नि कालिमानमातन्वति शार्वरे तमसि, अतनु-तिमिर-तिरोहित-हरितभासु^१ गहनतां
यान्तीषुतहराजिषु^२, रजनि-जल-बिन्दु-जाल-जनित-जडिग्नि बहल-वन-कुसुम-परिमलानुमित-
गमने चलित-लता-विटप गहने^३ प्रवृत्ते च पवने, निद्रा-निभृत-पतत्रिणि त्रियामासुखे, महा-
श्वेता मन्दं मन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां सन्ध्याम्, कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा
वल्कलशयनीये सखेदमुष्णञ्च निःश्वस्य^४ निषसाद^५ । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजला-
ञ्छलितमवकीर्य^६ कृतसन्ध्याप्रणामस्तस्मिन्, द्वितीये शिलातले मृदुभिलतापल्लवैः शय्यामक-
ल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनःपुनः^७ तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत् । आसी-

मुष्णाति अवलोकनसामर्थ्यमपहरतीति तस्मिन् । अनेन गाल्ख्यमुपादितम् । सुपितः अपहृतो व्या-
प्त्याऽवलोकननिरोधेनाहवयत् बोधितः तारकापथस्य आकाशस्य प्रथिमा विस्तारो येन तस्मिन्, अनेन
सर्वव्यापितं द्योतितम् । शवरी शत्रेरिदमिति शार्वरं तस्मिन् 'तस्येदम्' इत्यण्, तमसि अन्धकारे,
कालिमानं संसारस्य श्यामलिमानम् आतन्वति विस्तारयति सति ।

इह लुलोपमा वृत्त्यनुप्रासश्च अनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अतन्वति । अतनुमिनिविडैः तिमिरैः अन्धकारैः तिरोहिता आच्छादिता हरिता हरिद्वर्णा भा-
कान्तयो यासां तासु, तहराजिषु वृक्षपङ्क्तिषु गहनताम् अन्तरालानवलोकनेन सान्द्रतां यान्तीषु गच्छ-
न्तीषु ससु । इत्यनुप्रासः ।

रजनीति । रजनिविन्दुजालं तुषारकणसमूहः तेन जनिता उत्पादिता जडिमा क्षीतलता यस्य
तस्मिन्, बहलैः अथधिकैः वनकुसुमानाम् अस्थ्युत्पाणां परिसरैः सुगन्धिभिः अनुमितं ज्ञापितं गमनं
यस्य तस्मिन्, तथा चलितं कण्ठितं लताविटपानां वल्लरीकिसलयानां गहनं (वनं) समूहो येन
तस्मिन्, पवने समीरे च प्रवृत्ते वहति सति । त्रियाणां विशेषणानां यथाक्रममुपादानेन क्षीतस्वमन्द-
सुगन्धत्वाभि गुणत्रयाण्युक्तानीत्यभिधेयम् ।

इह वृत्त्यनुप्रासश्चेकानुप्रासास्त्यानुप्रासा यथोचितमूहनीयाः ।

निदेति । निद्रया प्रमीलया निभृता निःशब्दाः पतत्रिणः पक्षिणो यत्र तस्मिन्, त्रियामासुखे
प्रदोषसमये प्रवृत्ते सति ।

मरेति । मन्दं मन्दं शनैः शनैः उत्थाय, भगवतीं माहात्म्यवतीं पश्चिमां सन्ध्यां सायङ्कालीन-
सन्ध्याम् उपास्य उपासनां कृत्वा, कमण्डलुजलेन कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौतपादा वल्कल-
शयनीये तरुष्वकशय्यायां सखेदं सखिञ्चम् उष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं प्रमुख्य निषसाद उपविवेश ।

चन्द्रेति । सकुसुमं सपुष्पं प्रस्रवणजलाञ्जलिं निक्षरसलिलाञ्जलिम् अवकीर्य सूर्यं लक्ष्मीकृत्यार्घ्यत्वेन
निषिष्य, कृतौ विहितौ सन्ध्याप्रणामौ सन्ध्येष्टदेवतानमस्कारौ येन सः, तस्मिन् मण्डपिकारथले द्वितीये
तरुवीकृतादभ्यस्मिन् शिलातले प्रस्तरतले मृदुभिः सुकुमारैः लतापल्लवैः वल्कीकिसलयैः शय्यां शयनी-
यम् अकल्पयत् अकरोत् ।

अपेति । तस्यां शय्यायाम् । महाश्वेतावृत्तान्तं महाश्वेतोदन्तम् अन्वभावयत् अचिन्तयत् । अयं कुसु-

लोगोकी इष्टि-शक्तिको लोप कृता, आकाशके विस्तारको हास करता, रात्रिका अन्धकार उत्तरोत्तर सर्वत्र अधिक
कालिमाको विस्तार करने लगा; अपना हरा रंग गाढ़े (वने) अन्धकारमें तिरोहित हो (हक) जानेसे वृक्षांकी
झाड़ियाँ और भी गहन होने लगीं; रात्रिके शिशिरबिन्दुओंसे क्षीतलता उत्पन्न करती—वन्य पुष्पोंके प्रभु
सौरभसे जितके चलनेकी सूचना होती थी ऐसी—लता और वृक्षांकी कुञ्जोंको कैपली हवा बहने लगी; और
प्रदोषकाल उपस्थित होनेसे पक्षीगण निद्राके कारण निःशब्द हो गए, तब महाश्वेता धीरे धीरे उठ कर
माहात्म्यशालिनी सार्य सन्ध्याकी उपासना कर, कमण्डलुके जलसे अपने पैर धोकर, विषादके साथ उष्ण निःश्वास
(गरम साँस) लेकर अपने वल्कलमय शय्या (बिछोने) के ऊपर जा बैठी । इतनेमें चन्द्रापीडने भी उठ कर
कुसुमोंके सहित अजलिपुटसे शारनेका जल लेकर सूर्यके उद्देश्यसे अर्घ्य दिया, बाद सन्ध्या और श्वेदेवताको नमस्कार
कर कीमल लता-पल्लव-द्वारा उस दिनीय शिलातल पर शय्या निर्माण किया (बिछोना बिछाया) । उसके बाद उस

१. हरितासु हरितासु । २. वनराजिषु, तारकीषु; राजिषु । ३. वने प्रवृत्ते निद्रा । ४. उष्णं
निःश्वस्य । ५. अवकीर्य सन्ध्यां प्रणाम । कृत..... । ६. कवित्वं दिश्रुतिर्न इत्येते ।

क्यास्य मनसि—‘एवं नामायम्’ अप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः कुसुमायुधः, यदनेनाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितवैयर्थ्याः सद्यो जीवितं जहति^१ । सर्वथा नमो भगवते^२ त्रिभुवनाभ्यर्चिचतशासनाय मकरकेतनाय^३ ।

(समाप्तो महाश्वेतावृत्तान्तः)

पुनः पप्रच्छ चैनाम्—‘भगवति ! सा तव^४ परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखसद्भाचारिणी तरलिका क्व गता’ इति ।

अथ साऽकथयत्—‘महाभाग ! यत्तन्मया कथितममृतसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मान्द्विरेति नाम्ना मदिरायतेक्षणा^५ कन्यकामून् । तस्याश्चासौ सकल-गन्धर्व-कुल-मुकुट-कुड्मल-

मायुधो मदनः एवं नाम इत्थं किल अप्रतीकारः प्रतिक्रियारहितः अत एव दारुणो भीषणः दुर्विषहो दुःखेन सोढुं शक्यो वेगो जवो यस्य सः, कष्टः क्लेशकरः । यद् यस्मात्, अनेन कुसुमायुधेन अभिभूता आक्रान्ता महान्तोऽपि जनाः, अनपेक्षितकालक्रमा असोढकालक्षेपाः तथा समुत्सारितं कामनैव दूरीकृतं यैव येषां ते तादृशाः सन्तः, सद्यस्तत्कालं जीवितं प्राणितं जहति परित्यजन्ति । त्रिभुवनेन त्रिविष्टपवासिना लोकेन अभ्यर्चितं जूजितं शासनमादेशो यस्य तस्मै, मकरकेतनाय मदनाय नमोऽस्तु ।

(समाप्तयावन् महाश्वेतावृत्तान्तः)

‘व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते’ इति दर्पणोक्तदिशा कादम्बर्या महाश्वेतावृत्तान्त एव पताकास्थानपातीत्यवधेयम् ।

अथ कादम्बरीवृत्तान्तोपक्रमः—

कादम्बरीवृत्तान्तं निरूपयितुं पुनः प्रश्नं कारयति—पुनरिति । पुनर्ना महाश्वेताम् । वनवासः अरण्य-वसतिरेव व्यसनं विपत्तिः तत्र मित्रं सहायकमभूता तथा दुःखे सप्रज्ञाचारिणी समानतीर्थवासिनी समान-क्लेशमोगिनीत्यर्थः ।

अथेति । अमृतसम्भवं पीयूषोत्पन्नम् अप्सरसां कुलसन्धवायः, यन्मया कथितं प्रागभिहितम्, तस्मात् कुलात्, मदिरा अर्थात् तद्वन्मनोन्मादकत्वान्मद्विरेति संज्ञा, मदिरावत् मत्तखञ्जनवत् आयते विस्तृते ईक्षणे गत्ये यस्याः सा । ‘मदिरा (स्त्री) मत्तखञ्जनः—‘मद्यम्’ इति शब्दकल्पदुसः ।

तस्या इति । अपि च, असौ ख्यातनामा, सकलस्य समग्रस्य गन्धर्वकुलस्य देवगायकवंशस्य मुकुट-कुड्मलं किरीटाग्रमेव पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितौ स्थापितौ चरणौ पादौ यस्य सः, समस्तगन्धर्वराजचक्र-

शय्याके ऊपर बैठ कर वह महाश्वेताके वृत्तान्तके विषयमें बारम्बार मन ही मन विचार करने लगा । इसके मनमें यह हुआ कि—‘यथार्थमें इस क्लेशदायक कामदेवका वेग असहनीय है और प्रतीकार रहित होनेसे बड़ा भयङ्कर है । क्योंकि इसके आक्रमण करने पर प्रधान व्यक्ति भी कालविलम्ब सहन करनेमें समर्थ नहीं होते; उनके भी धैर्य नष्ट हो जाते हैं, तत्काल ही वे जीवनका त्याग कर देते हैं, अतएव त्रिभुवनके लोग जिसके आदेशों पूजा करते हैं, उस भगवान् कामदेवको सब प्रकारसे नमस्कार है ।’

[यहाँ महाश्वेताका वृत्तान्त समाप्त हुआ]

फिर उस (चन्द्रापीड) ने महाश्वेतासे पूछा—‘महात्म्यशक्तिनि ! वनवासरूपी विपत्तिके समय की सहाय और दुःखमोचकी सद्चरि आपकी वह परिचारिका तरलिका कहाँ गई ?

तदनन्तर महाश्वेता बोली—‘महाभाग, मैं आपसे पहले कह चुकी हूँ कि, अमृतसे एक अप्सराओंका वंश उत्पन्न हुआ है, उस वंशमें मत्त-खञ्जनके समान नेत्रवाली मदिरा नामकी एक कन्या उत्पन्न हुई । समस्त गन्धर्व-

१. एवमयम् । २. समग्रधारितवैयर्थ्याः । ३. जहति । ४. सकलत्रिभुवनम् । ५. त्वत्परि । ६. मदिरायतेक्षणा ।

पीठप्रतिष्ठित-चरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणाकृष्टद्वयश्चान्यवनितादुर्लभेन
अथाऋताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाङ्गुलेन छत्र-चेन्न-चामर-चिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः
प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंवर्द्धनपरयोश्च तथोयीवनमुखानि सेवमानयोः कान्तानाश्चर्य-
भूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य, दुहितृरत्नमुदपादि
कादम्बरीति नाम्ना । सा च मे 'जन्मतः प्रभृत्येकासन-शयनं-पानाशाना परं प्रेमस्थानमस्मि-
लविश्रम्भयाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम् । एकत्र तथा मया च नृत्यगीतादिकलाभुः
कृताः परिचयाः, शिष्टजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः ।

वर्त्तीयर्थः, देवश्चित्ररथः, तस्या मदिरायाः पाणिं हस्तस्य अग्रहीत् पाणिग्रहणमकरोदित्यर्थः ।

अपरिति । अपि च, अपरिमिता असंख्याता ये गुणा मदिरायाः सौन्दर्यविनयाद्यः तैः आकृष्टस्य
आकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स तथोक्तश्चित्ररथः परं प्रीतः सन्, अन्यवनितादुर्लभेन अन्यस्त्रीदुष्प्रापेण,
अधःकृतं मृदुनीकृतम् अशेषं समग्रम् अन्तःपुरस्थनारीजिनो येन तेन, हेमपट्टः सुवर्णकलम् उपवेशनाय
तत्समर्पणमित्यर्थः लाङ्गुलं चिह्नं यस्य तेन, छत्रम् आतपत्रम्, चेन्नं यद्विः चामरं बालव्यजनम्, च परि-
चयार्थं श्रृत्यसहितमेतत्समर्पणमित्यर्थः, चिह्नं लाङ्गुलं यस्य तेन, महादेवीशब्देन पट्टराज्ञोद्योगकमदा-
देवीरसुपाधिप्रदानेन प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् ।

अन्योयेति । अन्योन्यं परस्परं यत् प्रेम्णः संवर्धनं प्रणयस्य आजुकृत्याचरणं तत्र परमो यत्नवतोऽ-
तयोः सतोः, तयोर्मदिराचित्ररथयोः शौचनसुखानि ताश्चान्यन्ताः सेवमानयोर्भुजानयोः । पित्रोः मातु-
जनकयोः, अथवा सर्वस्यैव समस्तस्यैव गन्धर्वकुलस्य देवरायकवंशस्य, वा अथवा सर्वस्यैव जीवलोकस्य
मनुष्यलोकस्य, एकजीवितमिव अद्वितीयं जीवनमिव अद्भुतसौन्दर्यादिसमस्तगुणनिधित्वादित्याशयः ।
कादम्बरी मयम्, सौन्दर्येण लब्धचित्तोन्मादकत्वात् कादम्बरीति नाम । 'गन्धोत्तमा प्रसन्नैः कादम्बव्यं
परिचुता । मदिरा कश्यमशेषपि' इत्यमरः । क्रियोमेष्टा ।

सति । जन्मतः प्रभृति उत्पत्तिदिनादारभ्य एकम् अमिन्नस्थानोत्पन्नम् आसनम् उपवेशनम्, शय-
नम्, पानम् अशनं भोजनञ्च यस्याः सा, परं प्रेमस्थानं नितान्तप्रणयपात्रम्, अखिलविश्रम्भयाम निखिल-
विश्वासभाजनं द्वितीयम् अपरं हृदयं स्वास्तमिव बालमित्रं शौचवत्सुहृत् । द्वयोमेष्टा ।

एकत्रेति । परिचया अभ्यासाः । शिष्टजनोचिताभिः बालजनयोग्याभिः क्रीडाभिः खेलाभिः, निय-
न्त्रणस्य बाधाया अभावः अनियन्त्रणं तस्य निर्भरः आश्रयं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा नितान्त-
बाधारहितमित्यर्थः । बालभावः शौचवत्, अपनीत अतिक्रान्तः ।

कुलके मुकुटारूपी पाद-पीठ पर चरणद्वयल रत्नेवाले सुप्रसिद्ध देव चित्ररथने उससे पाणिग्रहण (विवाद) कर
लिया और उस (मदिरा) के अनन्त गुण-गणसे आकृष्ट-चित्त होकर महाराजने उसको, अन्य स्त्रियोंकी दुर्लभ
सब अन्तःपुरमें उभटा दिखावेवाला हेमपट्ट (बैठनेके लिए सुवर्णकलक) से चिह्नित और छत्र, चेन्न, चामर-रूपी
चिह्न प्राप्त करनेवाले श्रृंगोंसे युक्त, 'महादेवी' की उपाधि (पद) को परम-प्रीतिपूर्वक देकर अनुग्रह किया ।
अब उन दोनोंमें परस्पर प्रेम बढ़ रहा था और वे जीवनका समस्त सुख भोग करने लगे तब कुछ कालमें उनको,
माता-पिताके अथवा समस्त गन्धर्वकुलके किंवा समस्त जीव-लोकके ही मानो एकमात्र जीवनके समान, आश्रय
करनेवाला एक कादम्बरी नामका कन्या-रत्न उत्पन्न हुआ । वह और मैं जन्मकालसे ही एक साथ बैठती, एक
साथ शयन करती (सोतीं), एक साथ ही पान और भोजन करती थीं, इससे उसके साथ मेरा अत्यन्त प्रेम हो
गया, वह मेरा पूर्ण विश्वासपाव हुई और द्वितीय हृदयके समान वह मेरी वात्स्यावस्थासे ही सखी हुई । हम दोनोंने
नृत्य-गीतादि कलाविद्याओं का साथ ही अभ्यास किया और वात्स्योचित नानाविध क्रीडा करते करते हमारा
अबोध वात्सल्यका पूर्ण स्वतन्त्रतामें आनन्दते बीता । बाद उसने मेरे शोक-वृत्तान्तकी सुन कर, उत्पन्न शोकसे

१. कश्चित् 'अपरिमित' इति पाठो नोपलभ्यते । २. वनितादुर्लभेन । ३. अनुभवतोः ।
४. सकलस्यैव । ५. जन्मतः, मज्जन्मतः । ६. कश्चित् 'शयन' इति पदं नास्ति । ७. गीतनृत्यकलासु
गीतनृत्यादिकासु कलासु ।

सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्—'नाहं कथञ्चिदपि सशो-
कायां महाप्रवेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति । सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहि-
तवती च—'यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित् कस्मैचित् दातुमिच्छति,
'तदाहमनशनं वा हुताशनेन वा रुज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रज्यामि' इति ।
सर्वञ्च तदामदुहितुः कृतनिश्चयं 'निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया परिजनसकाशाद्गन्धर्वराज-
श्चित्ररथः स्वयमभ्युपगच्छति ।' गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनमात्मोक्त्य सुता^१ बलवदुपता-
पपरवशः क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न 'शक्तः किञ्चिदपि
तामभिधातुम् । अपश्यञ्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा, तया महादेव्या
मदिरया सहायधार्य्य क्षीरोदनामानं 'कञ्चुकिनं वस्से ! महारवेते !' 'त्वञ्चतिकरेणैव दग्ध-
हृद्यानामिदमपरमस्माकमुपस्थितम्, 'इदानीन्तु 'कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्' इति

सेति । हतवृत्तान्तेन दुष्टोदन्तेन, समुपजातशोका समुत्पन्नशोका । कथञ्चिदपि केनचित्प्रकारेणापि ।
आत्मनः स्वस्य पाणिं नाहं ग्राहयिष्यामि, महाक्षेतायाः शोकनिवृत्तौ तद्ग्राहं करिष्यामीत्याशयः । अनिच्छ-
न्तीमपि अनभिष्टपन्तीमपि । दातुमिच्छति दित्सति । अनशनेन भोजनपरित्यागेन, हुताशनेन तत्र
प्रवेशेन, रुज्ज्वा उद्ध्वस्येन, विषेण विषभक्षणेन वा, नियतं निश्चितम् आत्मानं निजशरीरम्, उत्स्रज्यामि
परित्यज्यामि ।

सर्वमिति । आत्मदुहितुः निजसुतायाः । निश्चलभाषितं शपथवचनम्, कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणालि-
कया । सुतां पुत्रीं कादम्बरीम्, समुपारूढं समुत्पन्नं निर्भरम् अतिशायि यौवनं तादृश्यं यस्याः ताम्,
बलवतो महतः उपतापस्य सन्तापस्य परवश अधीनः । धृतिं धैर्यम् न अलभत न प्राप्तवान् । एकापत्य-
तया एकसन्ततितया, न शक्तः समर्थः ।

अपश्यञ्चति । अन्यदुपायान्तरम् अन्यप्रकारमुपायमित्यर्थः, अतएव नार्थगतपुनरुक्ततादोष
द्व्यर्थः । प्राप्तकालम् उचितसमयम् । अवधार्य विमर्शेन निश्चितम् । कञ्चुकिनमिति प्रेषितवानित्युत्तर-
क्रियायाः कर्म । स्वदृष्टतिकरेणैव तत्रोदन्तेनैव दग्धं शोकानलेन उल्लितं हृदयं मनो येषां तेषाम्, अस्मा-
कम्, इदमपरं वलेशम् उपस्थितं प्राप्तम्, कादम्बर्या निजपाणिग्राहणे अननुमत्यापादितमित्याशयः ।
अनुनेतुम् अनुनयेन पाणिग्राहणे सगतीविधातुं त्वमेव शरणम् अरमाकमवलम्बनम्, स्वदृष्ट्यैवैवंविधश-
पथविधानात् स्वह्वाक्याधीतत्वाच्चेत्याशयः ।

विह्वल हो, निश्चय किया कि—'महादेवताके शोकातुर रहने पर मैं किसी प्रकारसे भी अपना पाणिग्राहण (विवाह)
नहीं करूँगी' । और सखियोंके समक्ष उसने शपथ—पूर्वक कहा कि—'मेरी इच्छा न रहने पर भी पिता यदि
बलपूर्वक किसी समय किसीकी भी हाथमें सुझे देना चाहेंगे तो मैं अनशन अथवा अग्निप्रवेश किंवा उद्ध्वन्धन
(फाँसी लगा) अथवा विषभक्षण कर निश्चय ही प्राण त्याग कर दूँगी । अपनी पुत्रीके लिए हुए इस निश्चय और
शपथ वचनको किसी परिजनके द्वारा स्वयं गन्धर्वराज चित्ररथने कर्ण—परम्परासे श्रवण किया । फिर कुछ समय
व्यतीत होने पर उस (कादम्बरी) का पूर्ण यौवनकाल उपस्थित देख कर उनको अत्यधिक सन्ताप हुआ, और
क्षण भरके लिए भी धैर्य नहीं मिला । केवल एक ही सन्तानके और उस पर अत्यधिक स्नेह होनेके कारण वे उससे
कुछ भी कहनेके लिए समर्थ न हुए । दूसरे किसी उपायको नहीं देख कर 'इस समय यही उचित है' इस प्रकार
मनमें मानकर उस महादेवी मन्दिरके साथ आलोचनापूर्वक स्थिर कर, आज ही प्रातःकाल मेरे समीप 'क्षीरोद'
नामक कञ्चुकीको बह सन्देश कह कर भेजा कि—'पुत्री महारवेते ! केवल तुम्हारे वृत्तान्तसे ही शोकानलमें हृदय
दग्ध हो गया है; उस पर एक और दुःख उपस्थित हो गया है, इस लिए इस समय कादम्बरीको अनुनय वचनोंसे

१. समुत्पन्नम् । २. इच्छेत् । ३. ततः । ४. कृतनिश्चलभाषितम्, कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम् ।

५. इह 'अतिप्रेमताया' इत्यधिकः पाठः कञ्चिदुपलभ्यते । ६. स तां । ७. बलवद्भूयमानः ।
८. ससन्तापेन बलवद्भूयत न क्षणमपि धृतिमलभत । ९. शक्नोति । १०. कचित् 'मूढि गत्वा
वधः' इत्यधिकः पाठः । ११. तद्व्यतिरेकेणैव । १२. कचित् 'तु' पदं न विद्यते । १३. कादम्बरी-
व्यतिकरे ।

सन्दिश्यं सत्समीपमद्यैव प्रत्युषसि^१ प्रेषितवान् । ततो^२ मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन साष्टं सा तरलिका—‘सखि ! कादम्बरि ! किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्’ इति सन्दिश्यं विसर्जिता । नातिचिरं गतायाञ्च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः^३ इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे^४ लाञ्छनच्छलेन विडम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्ये महाधैताहृदयम्, उद्ब-
हन्निव मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्नं दक्षरापानलदाहचिह्नम्, अवि-
रलभस्माङ्गरागवधलः कृष्णमृगाजिन-प्रावृताद्धौ^५ वामस्तन इवाम्बिकायाः^६, धूर्जटजटामण्डल-

तत इति । गुरुवचनगौरवेण पूज्यवाक्यानुलङ्घयतया । सा तरलिका ‘विसर्जिता’ इत्युत्तरेण सम्बन्धः । दुःखितमपि पीडितमपि जनं मामित्यर्थः, अतितराम् अतिशयेन दुःखयसि निजपाणिग्रहणं शपथपूर्वकासम्भवेत्याशयः । तत्तदा, गुरुवचनं पितुराज्ञावाक्यम् अतिथं कुरु निजपाणिग्रहाणेऽनुमति-
दानेन सत्यं विधेहि, अन्यथाहं प्राणत्यागं करिष्यामीत्याशयः । ‘तत्’ इत्यस्य स्थाने ‘तदा’ इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथावाचकवदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

नातीति । तस्यां तरलिकायां नातिचिरं नातिपूर्वं गतायां प्रस्थितायां महाभागो भवान् इमां भूमिं स्थानमिमम् अनुप्राप्तं भवामागतः ।

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । धूरिव जटास्येति धूर्मारभूता जटा यस्य वेति धूर्जटिः महेश्वरः तस्य जटामण्डलरूपायाः चूडयाः मणिः रत्नम् । अनेनास्य महारम्यवस्त्रं द्योतितम् । भगवान् तारका-
राजश्वम्भूः, लाञ्छनच्छलेन क्रोडस्थसृगाङ्ककपटेन, शोकानलेन शुरुवह्निना दग्धं उज्ज्वलं मध्यमं अभ्यन्तरं यस्य तत्सथोकं महाधैताया हृदयं मानसं विडम्बयन्निव अनुकुर्वन्निव, लाञ्छनच्छलेन मुनिकुमारस्य पुण्डरीकस्य वधः काससाहाय्येन हृत्वेव महापातकं महापार्पं तत् उद्बहन्निव हृदये धारयन्निव, महापात-
कस्य लाञ्छन्येन-वर्णना कविसम्यग्रसिद्धया बोध्यम् । तथा च दर्पणे—‘सालिन्धं व्योमिन् पापे’ इति । तथा लाञ्छनच्छलेन चिरकाललग्नं दक्षरापानलेन दक्षप्रज्ञास्यभिसम्प्रातवह्निना यो दाहः तस्य चिह्नं लाञ्छनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव ज्वालिनि दोषः, अविरलेन सान्द्रेण भरमना विभूत्यैव अङ्गरागो धवलः श्वेतः तथा कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य अग्निनेन चर्मणा प्रावृतम् आच्छादितम् अर्थं यस्य स तथोक्तः । चन्द्रस्यैकभावे भवत्वात् आश्रयभागे च कलङ्कमालिण्यात् तत्सादृश्यनिरूपणार्थेद् विभोपङ्गुपादान-
मित्यवधेयम् । अम्बिकायाः पार्वर्याः वामस्तन इव दक्षिणेतरे कुच इव उद्गाता उदितवान् । अर्धनारीश्वर-
समयेऽम्बिकाया वामेतस्तनस्य महेश्वरशरीरान्तर्भावेनानवलोकनात् । ‘वामस्तन’ इति स्वरूपमात्र-
मभिहितम् ।

हृद्याष्टासित्वाः सापह्नुताः क्रियोप्रेक्षाः अनन्तरा च श्रौतोपमा हृत्यासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । पद्मपुराणीयोऽयमितिहासः—‘पुरा किल चन्द्रः दक्षप्रज्ञापतेः अश्विन्यादिसप्तविंशतिरम्यका विधिनोपयम्य तासु रौहिण्यामेव नितरासासक्तो बभूव । ततः पितरं समेश्योत्तुस्ताः स्वस्वावहेल्लसता, अनन्तरं तासां अनुकूल करनेमं पक्षमात्रं तुम्हो हम् लोकांका आश्रय हो ।’ इस पर मैंने गुरुवचनको आदेशको प्रति गौरव और सखी के प्रति प्रेमके कारण क्षीरोदके साथ तरलिकाको मेजा है, और यह सन्देश मेजा है कि—‘सखि, कादम्बरि ! तू दुःखिनी व्यक्तिको और भी दुःखिनी क्यों करती हो ? तू यदि मुझे जीवित देखनेको अभिलाषा करती हो तो माता-पिताका वचन सत्य करो ।’ उसको जानेको योही देर पीछे ही आप इस स्थानमें उपस्थित हुए हैं । इतना कह कर वह चुप हो गई ।

इस बीचमें कलङ्कके व्याज (वहाने) से मानो शोकानलसे दग्ध (जले) हुए मध्यवाले महाधैताके हृदयका अनुकरण करता, मुनिकुमारको हृत्याके महापातकको ही मानो धारण करता, चिरकालसे संलग्न दक्ष मुनिके शापदिके दाहका चिह्न ही मानो दिखाता [चन्द्रमार्गे अधिनी-प्रपृते २७ दक्षकी पुत्रियोंसे परिणय किया था, किन्तु वह विशेषतः रौहिणीमें ही अतुरक्त रहा । जब दक्षको यह समाचार मिला तब उसने उसे (चन्द्रको) शाप दिया कि—‘तू यक्षमारोगसे अभिभूत हो जाओगे’] एवं अधिक भरम लगानेसे शुभ्रवर्ण हुए और कृष्णसार (सृण) के चर्मसे अर्ध-आच्छादित (आधे ढके) पार्वतीके वाम-स्तनके समान शोभायमान होता, महादेवके जटा-मण्डलके

१. इह ‘तदनुदयार्थे’ इत्यधिकः पाठः कश्चिदुपलभ्यते । २. कश्चित् ‘अथैव’ इति पाठो नास्ति ।

३. प्रत्यूपसि । ४. अतः । ५. अस्मिन्स्थान्तरे । ६. कश्चित् ‘कृष्ण’ इति पदं न विद्यते ।

चूडामणिर्भगवानुद्गातारकाराजः ।

क्रमेण चोद्धते गगनमहापयोधिपुलिने सप्तलोकनिद्रामङ्गलकलसे कुमुदबान्धवे विष-
दितकुमुदवनं धवलितदशदिशि शङ्करवेते श्वेतातपत्रायमाणे मानिनीमानशौचौ शुचिशोचिषि
शशाङ्कमण्डले, शशिकरकलार्पकलितानुं व्रजन्तीषु शशिमानमौढवीषु प्रभासु, प्रस्रवसु च
कैलासशशिमणिशिलानां सर्वतः स्नेतः स्नाविषु प्रस्रवणेषु, मृणालकन्दलिन चावस्कन्दपतित-
चन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे सात्यच्छोदसरः पयसि, संयुषोढमोहनिद्रे च द्राघीशो-

मरुणोपात् दृष्टेण निखिलाश्वेव तुष्यरागो भवत्यति बोधितोऽपि चन्द्रस्तथा विधातुं नावेष्टत । तस्यैव तम-
वलोचनं दृष्ट्वा 'स्वं यच्चमरोगो भव' इति श्लाघा' इति ।

क्रमेणति । किञ्च, गगनम् आकाश एव महापयोधिः अपरमितनिर्मलनीलस्वतादृश्यात् समुद्रः
तस्य पुलिनं श्वेतस्वलादृश्यासोद्योथितवालुककामयभूमिः तस्मिन्, सप्तानां लोकानां भूमभृतीनां निद्रा-
निमित्तं मङ्गलकलसो निद्रामङ्गलकलसः तत्स्वरूपे, निद्राकालीनावस्थानात् श्वेतस्वाद् गोलाकारस्वाच्चे-
त्वाभावात् । कुमुदानां कैरवाणां बान्धवे प्रस्तुतनकरणानुद्वानुभूते । विषदितं प्रकोटितं कुमुदवनं कैरवा-
वर्ण्यं येन तस्मिन् । धवलितः चन्द्रिकया श्वेतीकृता दश दिशो येन तस्मिन्, शङ्कवेत् श्वेते धवलिते ।
श्वेतातपत्रवदाचरतीति श्वेतातपत्रायमाणं तस्मिन् । मानिनीनां सुन्दरीणां मानशौचो नितान्तोद्दीपक-
स्वान्मानभङ्गविधायिनी । तथा शुचीनि श्वेतानि शोचिणि कान्तवो यस्य तस्मिन्, पूर्वविधे शशाङ्कमण्डले
चन्द्रविम्बे, क्रमेण उद्धते ऊर्ध्वमुत्थिते सति ।

इह 'परस्परितरूपकम्, निरङ्गं केवलरूपकम्, लुप्तोपमा, व्यङ्ग्योपमा, च्छेकानुप्रासः' इति यथा-
क्रममलङ्कारा बोध्याः । तथा 'कुमुदबान्धव' इत्यत्र 'विषदितकुमुदवन' इत्यत्र च कुमुदशब्दस्योपादा-
नात् पुनरुक्तताद्योषः समापतति तद्वारणाय 'विषदितद्वन' इति पाठो विधेयः ।

शशीति । शशिकरैश्चन्द्ररश्मिभिः कलितानु आनृतासु, उद्धनो सारकाणामिमा इत्यौढव्यस्तासु प्रभासु
रीषिषु, कृशास्य अल्पस्य भावः कृशिमा तं तादृशम्, पृथ्वादिस्वादिमन्त्रिषु । व्रजन्तीषु प्रानुभवन्तीषु सतीषु ।

इह कृशास्यार्पति प्रति चन्द्ररश्मिनाच्छादित्वं निमित्तमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

प्रलेति । किञ्च, सर्वतश्चतुर्दिषु स्रोतांसि स्नाययन्ति चन्द्ररश्मिसम्पर्केण निष्कासयन्तीति तेषु,
कैलासस्य रजताद्रेः शशिमणिशिलानां चन्द्रकान्तमणीनां प्रस्रवणेषु निर्झरेषु, प्रस्रवसु वरसु सप्तसु ।
वृष्यनुप्रासः । तथा 'प्रस्रवसु' इत्यस्यार्थगतपुनरुक्तदोषवारणाय परिध्याग एव साधीयान् ; 'प्रस्रवणेषु
सर्वतः स्नाविषु' इत्यनेनैव गतार्थत्वात् ।

रुणाहेति । अपि च, मृणालानां पिसानां कन्दलानि अभिनवप्ररोहा अस्य सन्तीति तस्मिन्,
अवस्कन्द्याय पङ्कजानामेवाक्रमणाय पतितः चन्द्रस्य करो रश्मिः पाणिश्च यत्र तस्मिन् तथोक्त इव, अतएव
विलुप्ता सङ्कोचाद्विनाशमुपगता कमलवनशोभा पङ्कजारण्यशीः यस्य तस्मिन्, अक्षोदसरसः अक्षोद-
भिधानसरोवरस्य पयसि जले, माति राजति सति । इहाक्रमणाय चन्द्ररश्मिपतनोत्प्रेक्षणाधिक्योत्प्रेक्षा ।
'कन्दलस्तु कपाले स्यादुपरागे नचाङ्कुरे' इति विधेः ।

समुपदेति । अपि च, विरहिणि वियोगिनि राभ्यागमे चक्रवाकदम्पत्योर्वियोगस्य प्राकृतिकत्वा-

चूडामणि और महात्म्यशाली चन्द्रमाका उदय हुआ ।

क्रमशः जब आकाश-रूपी महासमुद्रका पुलिनस्वरूप भू-पृथ्वि ससङ्कोका साङ्गलिक निद्रा-कलस्वरूप,
कुमुद-बान्धव, कुमुद-वनको प्रस्तुति करनेवाला, दशों दिशाओंको शृङ्खलण करनेवाला, शङ्क के समान शृङ्खलण
और मानिनीयोंका मान-भङ्ग करने (उतारने), बाछा, दवेत् चक्रवर्त्त के समान शोभित, शुश्रूषित चन्द्रमण्डल उदय
होता गया; चन्द्रकिरणोंसे आच्छादित (ढँक) जानेके कारण नक्षत्रोंका आलोक (तारोंकी प्रभा) जब क्षीण होता
गया; कैलासपर्वतस्य स्रोतो निस्सारणकारी चन्द्रकान्त-मणिकी शिखाओंके झरनोंमेंसे सब दिशाओंमें जलकी धारा
बहने लगी; अभिनव मृणालके अङ्कुरोंसे भरे आच्छोदसरोंवरके जलमें कमलोंकी शोभा विद्युत हो जानेसे
चन्द्रमाकी किरणें मानों आक्रमण करनेके लिए ही जल पर गिरी हुईं दीकने लगीं; रात्रि उपरिष्ठ हो जानेके

१. समस्त । २. श्वेतमानमातन्त्रति, शङ्कश्वेतायमाने । ३. मानदरशी । ४. कचिच्च 'शुचिशोचिषि'
इति पदं नोपलभ्यते । ५. शशाङ्क । ६. कचिदिह 'कलाप' इति पदञ्चरित । ७. कवलितानु । ८. आतन्ववीषु ।
९. अवध्याय । १०. इह 'पवनवशात्' इत्यधिकः पाठः वचचिदुल्लभ्यते ।

बीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्धुते^१ च चन्द्रोदये विद्रुते हर्षनयनजलकण-नीहारिणि वियद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्र-पीडः सुतामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः^२ समुपाविशत् । अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः, इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुपसि सन्ध्यासुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यधर्मपणानि जग्म्यां महाश्वेतायाम्, निर्बलितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे, तरलिका षोडशवर्षवयसा, सावष्टम्भाकृतिना, मन्द-खेदालस-गजराज-गमनगुरुणि^३ पदानि निक्षिपता, पृथुषितचन्दनं

दिव्याशयः, अतएव समुपोढा सञ्जाता मोहनिद्रा बलेताम्बुच्छांरूपा निद्रा प्रमीला यस्य तस्मिन्, तथा द्वाधीयसीभिः नितान्तदीर्घभिः बीचिभिः अच्छोदसरस्तरङ्गैः विचलितस्य आन्दोलितं वपुः शरीरं यस्य तस्मिन्, चक्रवाकानां रथाङ्गपक्षिणां चक्रवाले मण्डले (समूहे), विरुवति रवं विदधति सति । शृङ्खलेकानुभासाः ।

निर्धुत इति । अपि च, चन्द्रोदये निर्धुते निपथके चन्द्रोदयेनान्धकारनाश इत्याशयः, हर्षनयनजलकणाः प्रमोदाश्रुचिन्दव एव नीहाराः लुहिनानि अस्य सन्तीति तस्मिन्, वियद्विहारिणि गगनचारिणि, मनोहारिणि अत्यन्तरमणीये, विद्याधराभिसारिकाजने व्योमचारिसंकेतितकीजने विद्रुते सर्वतश्चन्द्रोदयेन निमिरापगमात्कलकानामवलोकनभयावपलायितेति, इह हर्षस्यादिपदे निरङ्गं केवलरूपकम्, तथैकक्रमेण हारिणीत्यस्याश्रुसंयमकम्, उभयोश्च परस्परं नरपक्ष्येण संसृष्टिः ।

चन्द्रेति । सुप्तं निद्रिताम् । पल्लवशयने किसलयतल्पे । समुपाविशत् अथितस्थौ । मामन्तरेण मन्थयतिरेकेण । वराकी जुदा । निद्रां ययौ प्रमीलां प्राप्तवान् ।

अथेति । क्षपायां निशायां क्षीणायां क्षयसुपगतायाम् उपसि । प्रातःकाले । शिलातलोपविष्टायां प्रस्तरतलासीनायां पवित्राणि पुतानि अधर्मपणानि 'ऋतञ्च सत्यञ्च' स्याद्विमन्त्रान् । चन्द्रापीडे च निर्बलितो निरपादितो प्राभातिकविधिः प्रातःकालिकानुष्ठानं येन तस्मिन् सति ।

तरेति । प्रपृथुस्येव केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना तरलिका प्रादुरासीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । इह नृतीयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'गन्धर्वदारकेणेत्यस्य विशेषणानि । षोडशवर्षाणि षडधिकदशहानानि वयोऽवस्था यस्य तेन, सावष्टम्भा सबला आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, मन्दखेदेन दानवारिधारणपरिश्रमेण अलसो मन्दगामी यो गजराजो हस्तिश्रेष्ठः तस्यैव गमने चलने गुरुणि मन्थराणि, पदानि चरणन्यासान्, निक्षिपता विदधता । लुप्तोपमा ।

पृथुषितेति । पृथुषितेन गतदिनविहितस्यानिःसृतरसेन शुष्क्येण चन्दनान्गरागेण मलयजाङ्गावलेपनेन

कारण मोह-निद्राते अभिभूत इव, अच्छोद सरोवरकी बड़ी बड़ी तरङ्गोंकी छलकते काँपते, परस्पर विच्छिन्न (विरही) चक्रवाकके झुण्ड जब चोखें मारने लगे; चन्द्रोदय जब पूर्ण हो गया; और नेत्रमें ते शिथिर (ओस) के समान आनन्दाश्-विद्रु विसर्जन करती, आकाशमें बिहार करनेवाली चन्द्रके उदयसे अन्यकार मिट जानेके कारण इधर उधर भागती, मनोहर (परम सुन्दर) विद्याधरोंकी रमणीयों जब अभिसारमें जाने लगीं, तब चन्द्रापीड, महाश्वेताकी निद्रित देख धीरे-धीरे अपने पल्लवमय शय्याके ऊपर (पत्तोंके बिछौने पर) बैठ गया और—'इत समय मुझे न देखकर वैशम्पायन अबवा बाळिका पत्रलेखा ही, किंवा राजपुत्रगण ही क्या मनमें विचारते होंगे ?' इस प्रकारकी चिन्ता करते-करते निद्रित हो (सो) गया ।

तदनन्तर रात्रिके व्यतीत होनेपर प्रातःकाल सन्ध्यावन्दन करके एक शिलातलपर बैठकर महाश्वेता पवित्र 'अधर्मपण'—मन्त्रोंका जब कर रही थी और चन्द्रपीड भी प्रातःकालिक कृत्य समाप्त कर चुका था कि इतनेमें ही उस अगह तरलिका उपस्थित हो गई (आ पहुँची) । उसके पीछे एक सोलह वर्षकी अवस्थाका, सबल आकृति-वाला, राजकुल-सम्पर्कसे चतुर 'केयूरक' नामका गन्धर्वपुत्र—मदपरिश्रमेसे मन्दगामी गजराजके समान

ङ्गराग-धूसरोरुदण्डद्वयेन, कुङ्कुमराग-पिङ्गराग्येन, चामीकर-शृङ्खला कलाप-निविड-नियमितं कक्षाबन्धातिरिक्त प्रेङ्खलपल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन, निरुदरतया विभक्तमध्वेन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपीनबाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यवलयेन, कर्णाभरणमयो-विप्रकीर्यमाणमयोमुखकिरणेन्द्रायुधजालं वर्णाशुकोत्तरीयसिवैकस्कन्धक्षिप्तमुद्वहता, चूतपल्लव-कोमलमनवरतताम्रवृत्त-बद्ध-रागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धव-लिम्बा लोचनयुगलस्य धवलयतेव दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता पुण्डरीकमयमिव दिवसं

धूसरम् ईषत्याण्डुरम् ऊरुदण्डद्वयं सविषदण्डयुगलं यस्य तेन, कुङ्कुमरागेण कुङ्कुमद्वयकृताङ्गरागेण पिङ्गरः कस्मिंश्चिद्भागे नीरसत्वात् पिङ्गलवर्णश्चासौ कस्मिंश्चिद्भागे अरुणः तरुसमयेऽपि सरसत्वात् रक्तवर्णश्चेति तेन, चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलानां निगडानां कलापेन पङ्क्त्या निविडं इदं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम्, तथा कक्षाबन्धात् कटिवन्धात् अतिरिक्तं प्रचुरभूतम् अतएव प्रेङ्खत् पवनेन चलत् पल्लवम् अञ्जलं यस्य तत्, केवलम् अधरवात् एव अधोऽंशुकमेव वसानेन परिदधता, न पुनरुत्तरीयवर्कं धारयतेत्याशयः।

निरुदरंति। निरुदरतया कृशोदरतया 'अनुदरा कन्या' इतिवदीषदर्थं निःशब्दं। विभक्तमध्वेन स्त्रीमध्यभागेन, विपुलं बृहत् वक्षोभुजान्तरं यस्य तेन, दीर्घं विस्तृतं, अनुवृत्तौ सुवर्तुलौ, पीनौ, स्थूलौ च बाहुं भुजौ यस्य तेन।

वामेति। वामे दक्षिणेतरे प्रकोष्ठे मणिवन्धादुपरिभागे दोलायमानं भुजान्दोलनाच्चपलं माणिक्य-वलयं रत्नकटकं यस्य तेन, कर्णाभरणे श्रोत्रभूषणे यो मणिः रत्नं तस्मात्, विप्रकीर्यमाणं श्रवणालङ्कारे-णागोविचिन्त्यमाणम्, अधोमुखाः किरणा रश्मय इन्द्रायुधानि अनेकरूपत्वादिन्द्रधनवीच तेषां जालं समूहम्, एकस्मिन् स्कन्धे अंसे क्षितम् अप्रितम्, वर्णो लोहितवर्णस्तेन रक्षितम् अंशुकं वसनं वर्णाशुकं तद्रूपमुत्तरीयमिव उद्वहता धारयता। इह लुप्तोपमा जात्युत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः।

चूतेति। चूतस्य रसालस्य पल्लववत् किसलयवत् कोमलं सुकुमारम्, तथा अनवरतेन निरन्तरेण ताम्रवृत्तेन वागवल्लीदलचर्वणेन बद्धो घृतो रागो रक्षिता अन्धकारः कस्मिंश्चिदो मालिन्यश्च यस्मिन् तम्, प्रचुरताम्रवृत्तदलचर्वणेनोष्ठे मालिन्यमपि जायत इत्यनुभवसिद्धम्। अधरम् ओष्ठं दधता उद्वहता। लुप्तोपमा।

कर्णेति। कर्णान्तायतस्य श्रोत्रपर्यन्तविस्तृतस्य स्वभावधवलस्य प्रकृत्या श्वेतस्य लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य धवललिम्बा श्वेततया दिगन्तराणि धवलयतेव श्वेतं कुर्वतेव, अतएव कुमुदवनानि कैरवारण्यानि वर्णतेव वृष्टिं विदधतेव, दिवसं दिनं पुण्डरीकमयं सितारम्भोजन्यासं कुर्वतेव सूत्रतेव, नेत्रद्वयस्य शुभ्रकान्ति-प्रसरणात् कुमुदपुण्डरीकयोश्च श्वेतत्वादित्याशयः।

हृद्यासित्तत्र एव क्रियोप्रेक्षा वाक्यायतेतुकं काव्यलिङ्गत्वेति समेषामेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः। तथा धवलपदस्य सुहृद्युद्धुरभिधानादनवीकृतस्वं दोषः समापतति तद्वारणाय 'स्वभावधवलस्य लोचनयुगलस्य कान्त्या दिगन्तराणि लिम्पतेव' इति पाठो विधेय इति कुशलाः समाचक्षते।

धारे-धारे पैर रखता हुआ—आया। पसुवित (वासी) चन्दनके अङ्गराग (लार) से उसके दोनों ऊरुयुगल धूसर-वर्ण (मटियाले) हो रहे थे, और कुङ्कुमके रङ्गसे किसी स्थानमें पीछा और किसी स्थानमें लाल दीखता था, वह केवल परिधेय-वस्त्र (धोती) ही पहना था जो सुवर्णकी शृङ्खलावलीसे इदं बँधी हुई थी, और जिसका अञ्जल (कोर) कटिवन्धनके अतिरिक्त स्थानमें बाधुके भारसे झिल रहा था। उसका उदर बहुत कुछ होनेके कारण कटिवेश (मध्यभाग) भी कुछ हौकर बिभक्त हो गया था; वक्षःस्थल विस्तृत था; एवं बाहुयुगल लम्बे, सुगोल और स्थूल (मोटे) थे; वामदस्तके कलाई पर एक रत्नका कङ्कण झूल रहा था; कर्णालङ्कारके मणिमेंसे इन्द्रधनुषके समान नानावर्णके किरणसमूह नीचेकी ओर फैलते थे, उससे प्रतीत होता था कि वह मानों एक स्कन्ध पर एक उत्तवर्ण उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) धारण किया है। उसका ओष्ठयुगल आम्रपल्लवके समान कोमल और सर्वदा ताम्रल-चर्वण (पान खाने) से लगे हुए रङ्गसे मलिनवर्ण (श्याम) दीखता था; आकर्णविरतुत (कानों तक) पहुँचते) एवं स्वभावसे ही धवलवर्ण नयनयुगलकी धवलप्रभाद्वारा वह दिशाओंकी मानो श्वेतवर्ण कर डालता था,

कुर्वता, कनकपट्ट-पृथु-ललाटेन, अलि-कुल-नील-सरल^१-शिरसिजेन, अग्राम्याकृतिना, राज-कुल-सम्पर्क-चतुराण, गन्धर्वद्वारेण केयूरकनाम्नासुगम्यमाना प्रत्युपस्थेव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमालोक्य^२ महारवेतायाः समीपमुप-सृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् ।

अनन्तरञ्चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महारवेतादृष्टिनिस्तुष्टं नाति-समीपवर्तिशिलातलं भेजे । समुपविष्टश्च^३ तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुर-गन्धर्वविद्याधाररूपं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजपा तु महारवेता पप्रच्छ तरलिकाम्—“किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी ? करिष्यति वा तदस्मद्वचनम् ?” इति ।

अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीषदालम्बित^४-कर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्य-

ननकेति । कनकपट्टश्च सुवर्णफलकवत् पृथु विशालं ललाटं भालं यस्य तेन अलिकुलवत् द्विरेक-समुद्भवत् नीलाः श्यामाः शिरसिजाः केशा यस्य तेन । लुप्तोपमा । अग्राम्या नागरीया शिष्टयोग्या आकृति-राकारो यस्य तेन, तथा राजकुले गन्धर्वराजवाटयोः सम्पर्केण सर्वस्मिन् काले स्थितिसम्बन्धेन चतुरो दक्षः तेन, नानाविधजनैरेकप्रकारसम्भाषणकार्यविधानादित्यभिप्रायः । प्रादुरासीत् उपरिषिताऽभवत् ।

आगतेति । अयम् अपरिचितः पुरुषः क इति उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्याः सा तरलि-केति शेषः । उपसृत्य आगत्य, कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यया सा तादृशी । उपाविशत् उपविष्टा ।

अनन्तमिति । अनन्तरं तरलिकोपवेशनानन्तरमित्यर्थः, अतिदूरानतेन अत्यस्तावनतेन उत्तमाङ्गेन शिरसा, प्रणम्य नमस्कृत्य महारवेतामित्यर्थः । महारवेतया दृष्टया दृष्टिभङ्ग्या निस्तुष्टं दत्तं दर्शितमित्यर्थः नातिसमीपवर्त्ति नातिनिकटस्थापि शिलातलं भेजे आश्रितवान् तत्रोपविशेत्यर्थः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनश्च केयूरकः अधःकृतः । पराजितः कुसुमायुधः कामो येन तम्, तथा उपहसितं निजापेक्षया । न्यूनत्वादुपहास्यतां प्राप्तं सुरासुरगन्धर्वविद्याधाराणां रूपं सौन्दर्यं येन तम्, रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यम् । विस्मयम् आश्चर्यम् आपेदे प्राप्तवान् ।

परीति । परिसमाप्तजपा पूर्णभूतजपा । पप्रच्छ अप्राचीत् । कुशलिनी कल्याणवती । तत् पूर्वोक्तम् अस्मद्वचनं मम वाक्यानु रूपं कार्यं निजपाणिग्राहणमित्यर्थः, करिष्यति विद्यास्यति ? ।

अथेति । विनयेन अवचनो नञ्नीभूतो मौलिश्चूडा यस्याः सा, ईषदालम्बितौ शिरोनमनेन किञ्चिन्नञ्नीभूतो कर्णपाशो मनोहरश्रवणद्वयं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवती ।

इससे प्रतीत होता था कि, वह मानो इवेनोत्पलसमूहकी वर्षा करता है और दिवसकी मानो श्वेतपद्ममय करता है । उसका ललाटदेश, स्वर्णफलकके समान विस्तृत था, और उसके केशकलाप भ्रमरसमूहके समान कृष्णवर्ण (काले) और सरल थे, एवं आकृति भी भद्रलोगोंके समान ही थी । आते ही चन्द्रापीडको देखकर तरलिकाको ‘वह कौन है ?—इस प्रकारका कौतुक उत्पन्न हुआ, उससे ही वह बहुत देर तक उसे देख कर महारवेताके समीपमें जाकर, उसे सविनय प्रणाम कर बैठ गई ।

उसके बाद केयूरक भी अत्यन्त अवनत मस्तकसे महारवेताको प्रणाम किया, बाद उसके नयनभङ्गी-द्वारा (दृष्टिसे) बगल छुप एक समीपवर्ती शिलातल पर बैठ गया । वहाँ बैठे बैठे चन्द्रापीड उस अलौकिक सौन्दर्यको देखकर बहुत विस्मयापन्न हुआ, क्योंकि—वह रूपसौन्दर्य इससे पहले कभी उसने देखा नहीं था, एवं वह सौन्दर्य कामदेवके सौन्दर्यको भी परास्त कर दिया था, तथा देवता, दानव, गन्धर्व और विद्याधरोंके सौन्दर्यका भी उपहास करता था ।

इधर जप समाप्त कर महारवेताने तरलिकासे पूछा—‘तरलिके ! क्या तूने मेरी प्रियसखी कादम्बरीको सकुशल तो देखा ? क्या वह मेरे वचनके अनुसार कार्य करेगी ?’

इसके बाद तरलिकाने जरा नीचे झुके कर्ण-पाश-सहित, विनयपूर्वक, मस्तक अवनत करके अतिमधुर

१. कुटिल । २. अवलोक्य । ३. उपविष्टश्च तत्र । ४. अवलम्बित ।

जिज्ञपत्—‘भर्तृदारिके ! दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः सन्देशम् । आकर्ण्य च यत्तया ‘सन्तत-मुक्त-मुक्ता-स्थूलाशु-बिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसन्दिष्टम्, तदेष तयैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः’ केयूरकः कथयिष्यति’ इत्युक्त्वा विरराम ।

विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—‘भर्तृदारिके ! महारथेते ! देवी कादम्बरी दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—‘यदियमागत्य मामवदत्तरलिका, तत् कथय किमयं गुरुजनानुरोधः’ ? किमिदं मच्चित्तपरीक्षणम् ? किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः ? किं प्रेमविच्छेदाभिलाषः ? किं भक्तजनपरित्यागोपायः ? किं वा प्रकोपः ? । जानास्येव मे सहज-प्रेम-निरस्यन्द-निर्भरं हृदयम्, एवमतिनिष्ठुरं सन्दिशन्ती कथमसि न लज्जिता ? तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुषमभिधातुं वा ? स्वस्थोऽपि तावत् क

भर्तृदुहितुः भवत्याः । तया कादम्बर्या, सन्ततम् अनुदितप्रवाहं यथा स्यात्तथा मुक्तानि त्यक्तानि मुक्तावत् स्थूलानां प्रथूलानाम् अश्रुबिन्दुवर्षो नयनाम्बुकणानां वर्षाणि यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा रुदित्वा यत् प्रतिसन्दिष्टं प्रयुक्तं दत्तम्, तदेष वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति निवेदयिष्यतीत्यन्वयः । विरराम तूष्णीं बभूव ।

विरतेति । दृढं दत्तः अर्पितः कण्ठग्रह आश्लेषो यया सा । गुरुजनानुरोधः गुरुजनपारवश्यम् । गृहे भवने निवासः स्थितिरिव अपराधः आगः तस्मिन् निपुणोपालम्भः उपयुक्ततिरस्कारः, स्वयि विपिने स्थितवत्यामहं यद्भवने स्थिताऽस्मि तस्यागस उचितोपालम्भः किमित्यर्थः । प्रेमविच्छेदाय आवयोः स्नेहविरलेषाय अभिलाष उक्तिः । भक्तजनस्य सेवकस्य अनुरक्ताया ममैत्यर्थः परित्यागोपायः परित्यागोद्योगः किम् ?

जानासीति सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तस्य निरस्यन्देन रसेन निर्भरं परिपूर्णं मे भग्न हृदयं स्वागतं त्वं जानास्येव वेदस्येव, तथापि एवम् अतिनिष्ठुरम् अतिपरुषम् उच्यमनोपदेशरूपं सन्दिशन्ती सन्देशं प्रेषयन्ती । परुषं कठिनम् अभिधातुं कथयितुं केन शिक्षितासि उपदिष्टासि ।

ननु पाणिग्रहणे का वरता आपत्तिः येनैवं सूचयसीत्यत आह—स्वस्थोऽपि सुखशान्त्यादिना सर्वप्रकारेण सुस्थमानसोऽपि क इव सुहृदयः दृष्टानिष्ठविवेचनशक्तो जनः, ईदृशो एवंविधे कनीयसि अत्यल्पे छन्द्रे, अवसानविरसे परिणाममलेशप्रदे, तवेव वियोगादिनेत्याशयः, कर्मणि पाणिग्रहणरूपक्रियायां मतिं बुद्धिम् उपसर्पयेत् दद्यात्, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । एवञ्च सति नितान्तास्वस्थानां मद्दिधानां तु

वाणीसे सूचितं किम्—‘राजकन्ये ! आपकी प्रियसखी राजकन्या कादम्बरीको मैं सब प्रकारसे स्वस्थ देख कर आई हूँ, और आपका सब सन्देश उनसे कह दिया है, किन्तु उन्होंने सुन कर अविच्छिन्न धारासे मुक्ताके समान स्थूल अश्रुबिन्दुवर्षणपूर्वक रोककर जो प्रत्युत्तर दिया है उसे उनका ही भेजा हुआ वह केयूरक नामक उन्हींका वीणा-वाहक आपसे कहेगा ।’ इतना कह कर वह विरत (नुप) हो गई ।

उसके नुप हो जाने पर केयूरक कहने लगा—‘राजकन्ये, महारथेते ! देवी कादम्बरी आपको इदं कण्ठा-लिङ्गन करके विज्ञापन करती हैं कि—‘इस तरलिकाने आकर जो मुझसे कहा—‘उम विषयमें तुम हीं कहो—कि यह क्या गुरुजनोका अनुरोध है ? या मेरे चित्तकी परीक्षा की जा रही है ? किंवा—मैं जो घरमें निवास करती हूँ—इस अपराधका उपयुक्त उलाहना है ? अथवा प्रेम-मञ्ज कर देनेके लिए एक कथामात्र है, या स्नेही व्यक्तिके परित्याग करने (छोड़ने) का उपाय है, या किसी कारणसे प्रकोप है ? तुम तो जानती ही हो कि मेरा हृदय तुम्हारे ही अकृत्रिम (सहज) प्रेमके प्रवाहसे परिपूर्ण है, उस पर भी तुम्हें, ऐसा अत्यन्त निष्ठुर सन्देश भेजते क्यों लज्जा भी नहीं आई ? तुम तो उस प्रकार की मधुरभाषिणी थी, किन्तु इस समय ऐसा अभ्रि और निष्ठुर भाषण करनेके लिए तुम्हें किसने शिक्षा दी ? देखो—स्वस्थचित्त होकर भी कोई बुद्धिमान् व्यक्ति ऐसा नहीं होगा जो ऐसे तुच्छ और परिणाममें दुःखजनक इसप्रकारके कार्यमें मन लगावे, तब फिर मेरे समान-अत्यन्त

१. सन्ततमुक्तस्थूलशु... २. वीणावाहकः । ३. सुखवचनानुरोधः । ४. अभिलाषः । ५. निरस्यन्द ।

इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत् ? किमुतातिदुःखाभिहतहृद-
योऽस्मद्विधो जनः । सुहृद्दुःखलेदिते हि मनसि कैव सुखाशा ? कैव निर्वृतिः ? कीदृशाः
सम्भोगाः ? कानि वा हसितानि ? । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं
विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् ? दिवसकरास्तमर्थविधुराभुजितनीपु सहवासपरि-
चयाच्चक्रवाकयुवतिरपि पतिसमागमसुखानि परित्यजति^१, किमुत नार्थः । अपि च^२ यत्र
भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी, कथमिव तन्मम
हृदयमुपरः प्रविशेज्जनः ? । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्र-त्रत-कर्षिताङ्गी प्रियसखी, महत्क-
च्छममुभवति, तत्राहमविगणय्यैतद् कथमात्मसुखार्थिनी पाणि ग्राहयिष्यामि ? कथं वा मम

कथैव केत्यत आह—किमुतेति । अतिदुःखाभिहतहृदयो नितान्तक्लेशाभिहतचित्तः अस्मद्विधो जनः किमुत
कथ्यते, भवत्या असह्यक्लेशजनितान्तिक्लेशेनैव मे हृदयमभिहतमित्याशयः ।

ननु सत्यपि परिणामक्लेशादपि पाणिग्राहेण कर्मणि सुखादिकमप्यवलोक्यत इत्यत आह—
सुहृदि । सुहृद्दुःखलेदिते बन्धुजनजनितक्लेशभारान्कान्ते । निर्वृतिः शान्तिः । दुःखलेदिते हि मनसि
सुखादीनां प्रवेशावसर एव न विद्यत इत्याशयः ।

अथैवमपि तात्पर्यकामः सर्वप्रकारेणैव सकामो विधातव्य इत्यत आह—येनेति । येन कामेन
प्रियसखी त्वम् ईदृशीम् एवंविधां दशाम् अत्यन्तकठिनशोकातुरावस्थाम् उपनीता प्रापिता, विषमिव
गरलमिव अप्रियकारिणम् अनिष्टविधाधिनम् अतिदारुणम् अत्यन्तभीषणं तं कामं कथं केन प्रकारेण
सकामं स्वामिसङ्गमेन पूर्णमनोरथं कुर्यां विधातुं शक्नुयाम्, अपि तु कथमपि न, भवत्या प्रबलवैरित्येन
ममापि वैरित्वादित्याशयः । तथा च नलिनीपु कमलिनीपु दिवसकरस्य रवेः अस्तमयेन परद्वीपान्तरगमनेन
विषारासु क्लिष्टासु सतीषु, सहवासपरिचयात् एकसरोवरवासस्नेहात् चक्रवाकयुवतिरपि रथाङ्गवनितापि
पतिसमागमसुखानि स्वामिसङ्गमसौख्यानं परित्यजति जहाति, यत्र तिर्यङ्गातिरपीदृशमनुतिष्ठति तत्र
किमुत चार्थ इत्यर्थः, अतएव त्वपि भर्तृवियोगदुःखितायां सत्यां मयापि स्वामिसङ्गमसौख्यं परित्याज्यमे-
वेत्यभिप्रायः । दृष्टान्तः ।

अपिनेति । यत्र हृदये । परिहृतपरपुरुषदर्शना परित्यक्तान्यपुरुषवीक्षणा । प्रियसखी त्वमित्यर्थः,
निवसति अविच्छिन्ना निरन्तरचित्तावशादित्याशयः । अपरो जनः स्वामीत्यर्थः, कथं प्रविशेत् प्रवेशं कुर्यात्
कथमपि नेत्यभिप्रायः, तत्रत्याया भवत्याः परपुरुषावलोकनाशङ्कया मयैव निवारणादिति तात्पर्यम् ।

येनेति । यत्र यदा । तीव्रव्रतेन उग्रनियमेन कर्षितानि शोषितानि अङ्गानि शरीराणि यसा सा,
प्रियसखी त्वमित्यर्थः । तत्र तदा । दृढतत्तव कृच्छ्रम् अविगणय्य अवहेत्य, आत्मसुखार्थिनी निजसौख्या-
भिलाषिणी सती, कथं पाणि करं ग्राहयिष्यामि कथमपि नेत्यर्थः, सदशसुखदुःखयोः सख्योर्वैपरीत्यप्रसक्ते-
रित्याशयः । कथं वा सुखं सौख्यं भविष्यति कथमपि नेति भावः, क्लेशपूर्णहृदयत्वादिति तात्पर्यम् ।

दुःखित चित्त लोभो—की तो बात हो क्या है ? और जो चित्त, सर्वदा ही निजके दुःखसे दुःखित है, उसको
सुखकी आशा कैसी ? या शान्ति हो कैसी ? अथवा सम्भोग ही कैसा ? एवं हास-परिहास ही कैसा ? विशेषतः,
जिसने मेरी प्रियसखीको ऐसी दशा ला दी है उस अतिदारुण और विषकी समान अप्रियकारी—कल्पर्षकी अभि-
लाषाको क्या मैं पूर्ण करनेमें समर्थ होऊँगी ? देखो—सूर्यके अस्त हो जानेसे ऊमड़िनी जब उसके विरहमें बिह्वल
हो जाती है, तब उसके साथ एक बगह वास करनेके स्नेहसे युवती चक्रवाकपक्षिणी भी पतिके साथ सम्मिलन
सुखका परित्याग करती है, ऐसी स्त्रियोंका तो कहना ही क्या है ? विशेषतः, भर्तृ-विरहसे व्याकुल होकर पर-
पुरुषका दर्शन पर्वन्त परित्याग करके जो प्रियसखी मेरे हृदयमें रात-दिन वास करती है, उस मेरे हृदयमें
अन्यपुरुष किस प्रकार प्रवेश कर सकता है ? और तुम प्रियसखी जब स्वामीके विरहसे बिह्वल होकर सुस्तर
ब्रतालम्बनेसे शरीरका शोषण करती सुस्तर कष्टका अनुभव करती हो, तब मैं इन सर्वोंको न गिनकर अपने ही
सुखाभिलाषिणी होकर पाणि-ग्रहण कराऊँगी, उससे मुझे कैसे सुख मिलेगा ? तुम्हारे प्रेमके कारण ही मैंने

१. अस्तमन । २. कश्चित् 'पति' इति पदं नावलोक्यते । ३. त्यजति । ४. कश्चित् 'अपि च' इति पदं
नास्ति । ५. कश्चित् 'तीव्र' पदं न दृश्यते ।

सुखं भविष्यति ?। त्वत्प्रेम्णा चास्मिन् वस्तुनि मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यामालम्ब्या-
ङ्गीकृतमयशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रान्तम्, न गणितो लोकापवादः,
वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, सा कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्त्तते ? तदयम-
ल्लिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदञ्च पादग्रहणम्, अनुग्रहाण माम्, वनमितो गतासि मे
जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि^१ इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

महादेवता तु दच्छुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ, स्वयमेवाहमागत्य यथाहंमाचरिष्यामि'
इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र ! रमणीयो
हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किम्पुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः,
सरलहृदया महाभुवा च कादम्बरी, यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति
वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहल इति वा चेत्, मद्गमनमनुसृत्य^२ वा भवान् सुखदायि^३

त्वदिति । त्वत्प्रेम्णा त्वत्प्रेमेहेन, अस्मिन् वस्तुनि पाणिग्राहणविषये । स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारित्वम्
अवलम्ब्य आश्रित्य अयतोऽकीर्तिः अङ्गीकृतम् स्वीकृतम् । विनयः उपदेशगुणः समवधीरितः अवज्ञातः,
गुरुवचनं पितृवाक्यम् अतिक्रान्तम् उल्लङ्घितम्, तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारितः ।
सहजमाभरणं स्वाभाविकभूषणरूपा लज्जा त्रपा ससुत्सृष्टा परित्यक्ता । सा कादम्बरी । अत्र पाणिग्राहणे ।
सङ्गीतादोषनिवारणाय 'कथये' त्यस्य पृथक् पाठो विज्ञातव्यः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् । उपरचितो निबद्धः । पादग्रहणम् अभिवादनम् । इति हेतोः ।
स्वप्नेऽपि मनसि ह्रममर्थं मत्पाणिग्राहणशिक्षारूपं विषयं पुनर्भूयो मा कृथाः न विदध्याः । तूष्णीमभूत्
केयूरक इति शेषः ।

महेति । तच्छ्रुत्वा पूर्वोक्तमाकर्ण्य । विचार्य विमृश्य । आगत्य गत्वा यथाहं यथायोग्यम्
आचरिष्यामि करिष्यामि । प्राहिणोत् प्रेषितवती । आक्षुप्तं गम्धातुरिह नमना^४ऽजाचक हृत्पञ्चक-
दोषवारणाय 'गत्वा' इत्येव पाठो विषेयः ।

गत इति । रमणीयो मनोहरः । चित्रा विविधाश्रयंयुक्ता । किंपुरुषविषयः किन्नरदेशः, बहूनि नाना-
विधानि कुतूहलानि कौतुकोद्दीपकवस्तूनि यत्र सः । पेशलः सुन्दरः, 'चारी दूषे च पेशलः' इत्यमरः ।
सरलहृदया अकुटिलचित्ता, यदि चेत् गमनम् अतिखेदकरमिव अधिकायासजनकमिव न कलयसि नाव-
बुध्यसे, गुरुप्रयोजनम् आवश्यकं कार्यं नावसीदति न व्याहतं भवति । अदृष्टो भूतपूर्व इत्यदृष्टचरः भूत-
पूर्व^५ऽर्थे अदृष्टशब्दाच्चरदृष्टत्ययः । अदृष्टचरः अनिरीक्षितपूर्वो यो विषयो देवस्तस्मिन् तस्मिन्निरीक्षण इत्यर्थः
कुतूहलं कौतुकमयास्तीति तत् तादृशम् । अनुसृत्यते रक्षितुमभिलषति, देवादिकोऽनुपूर्व^६ लब्धातुरभिला-

इस विषयमें कुमारियोंके विशुद्ध स्वाधीनताका अवलम्बन कर निन्दा स्वीकार किया; विनयकी अवहेलना की
गुरुवचनोंका उल्लङ्घन किया, लोकापवाद की गणना नहीं किया, और-स्त्रियोंके सहज रूपण लज्जा का भी परित्याग
कर दिया, इसलिए कहो कि—वह कादम्बरी किस प्रकार ऐसे विषयमें प्रवृत्त हो ? अतएव मैं यह हाथ जोड़ती हूँ,
प्रणाम करती हूँ, पाँव पकड़ती हूँ कि तुम मुझ पर अनुग्रह करो; तुम इस स्थानसे मेरे जीवनके साथ ही वनमें
चली गई हो, इसलिए स्वप्नमें भी इस विषयको फिर मनमें मत लाना^१ इतना कहकर केयूरक चुप हो गया ।

किन्तु महादेवताने उसका सन्देश सुनकर बहुत देर तक विचार कर कहा—'तुम जाओ, मैं स्वयं ही वहाँ
आकर जैसा उपयुक्त होगा करूँगी'—यो कहकर केयूरकको विदा कर दिया । उसके चले जाने पर वह (महादेवता)
चन्द्रापीठसे कहने लगी—'राजपुत्र ! हेमकूटपर्वत अत्यन्त मनोहर है, गन्धर्वराज चित्ररथकी राजधानी बहुत ही
आश्चर्य है, किम्पुरुष देशमें भी बहुत कौतूहलीदीपक वस्तुएँ हैं, गन्धर्वलोक भी बहुत सुन्दर है और कादम्बरी भी
सरलहृदया और अत्यन्त उदारप्रकृति है, इसलिए यदि आप वहाँ चलनेमें अत्यन्त परिश्रमकी विवेचना न करें,
अथवा किसी गुस्तर कार्वकी दानि नहीं होती हो, या पड़ले जो देश नहीं देखे हैं उसे देखनेके लिए आपकी मनमें
कौतूहल हो, या यदि मेरे अनुरोध की रक्षा करनेकी अभिलाषा करते हों, अथवा किसी आश्चर्य-वस्तुका

१. कचित् 'मया' इति पदं नोपलभ्यते । २. अपयशः । ३. अस्मद्वचनम् । ४. भवन्मतिरिति सुखदायि,
मर्कमतिः सुखदायि ।

वा आश्चर्यदर्शनम्, अहमि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलोहाः, अनुग्राहो वाऽयं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनामिमाम् । मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानम्, तत्र दृष्ट्वा च मन्त्रिर्विशेषां कादम्बरीम्, अपनीय तस्याः कुमतिं मनोमोहविलसितम्, एकमहो विश्रम्य श्रोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणबान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्लान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा, श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सख्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परमुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः' इत्युक्तवतीञ्चैनां

पार्थकः । वा अथवा आश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनम् अतिसुखदायि अतिशयसौख्यप्रदम् । प्रणयं वा अहमि तव स्नेहयोग्या वा भवामि । इमं मद्भिन्नं जनम् अप्रत्याख्यानयोग्यम् अनिराकरणोचितं मन्यसे कलयसि । समारूढः उत्पन्नः परिचयलेहः संस्तवलयः । अभ्यर्थनां तत्र गमनप्रार्थनां निष्फलां निष्प्रयोजनाम् ।

मयेति । अतिरमणीयताया नितान्तलुण्द्रताया निधानम् आश्रयम् । मन्त्रिविशेषां सर्वप्रकारेणैव मम सख्यम् । कुमत्या कुरितविमर्शेन यो मनोमोहः 'त्वयि सखीकार्या नार्हं पाणि ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा चित्तभ्रान्तिः तस्य विलसितम् अनुष्ठितम् अपनीय शिष्या दूरीकृत्य एकम् अहो दिवसं विश्रम्य विश्रामं कृत्वा श्रोभूते परदिने प्रत्यागमिष्यसि आयास्यसि ।

मयेति । हि निश्चितम् । निष्कारणबान्धवं निश्चितवृत्तिरेकेण स्वजनं मदुःखाकर्णेन दुःखित-हृदयत्वात्पुनरेव परिश्रमस्थीकाराच्चेत्याशयः, भवन्तं त्वाम् आलोक्यैव निरीच्यैव विद्यमानया मम दुःखान्धकारभाराक्लान्तेन दुःखतिमिरभारखेदितेन चेतसा हृदयेन, महतो दीर्घात् कालात् सखयात् परम् उच्छ्वसितमिव प्राणितमिव, एतावत्समयपर्यन्तं चित्तं स्तब्धवासीत्, सम्प्रति तेन उच्छ्वासी गृहीत इति तात्पर्यम् । तथा इमं स्ववृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं श्रावयित्वा कथयित्वा विद्यमानया मम शोकः सख्यतां सहनशीलतां गतः प्राप्त इव, 'प्रलापैरेव हृदयं धार्यते शोकस्रोभयोः' इति न्यायादित्याशयः । ननु कस्मादेतदित्यत आह—दुःखितमिति । सज्जनसमागमाः सख्युपसङ्गमाः दुःखितमपि विलेखितमपि जनं रमयन्ति आनन्दयन्ति, अवलोकनेनैव मध्यमसुखजननद्वारा चिरन्तनलेशविनाशनादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थतादार्ढ्यान्तरन्यासः ।

विशेषेण च प्रतिपादयति—परंति । भवादृशां त्वद्विधानां गुणोदयः दयादाविष्यप्रभृतीनां गुणानामभ्युदयः परेषां अन्वेषां सुखोपपादने सौख्योत्पादने पराधीनः परायण इत्यर्थः, अतएव मया सह तत्र गत्वा भुवमेव मामानन्दविष्यसौत्याशयः । चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादियुगनिकरं दृष्ट्वा नूनं परिमुह्यन्ती कादम्बरी कुलमपि क्षप्यं परित्यज्यतीति बुद्ध्वा चन्द्रापीडं तत्र प्रापयितुं महाश्वेताया एतावानुद्योग इत्यवधेयम् ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तवतीं कथितवतीम् । एनां महाश्वेताश्च दर्शनात्प्रभृति अवलोकन-

अवलोकन करना यदि आपको सुखदायी हो, अथवा मैं यदि आपके प्रणयकी योग्य होऊँ, किंवा इस व्यक्तिका प्रत्याख्यान करना (प्रार्थना न मानना) अनुचित समझते हूँ अथवा आपके साथ मेरा यदि परिचयका लेह भी उत्पन्न हुआ हो, किंवा यह व्यक्ति यदि आपके अनुग्रहकी योग्य हो तो ऐसा होने पर आप मेरी इस प्रार्थनाकी निष्फल करनेमें समर्थ नहीं हो सकते । अत्यन्त सौन्दर्यकी आवास—भूमि उस हेमकूट पर्वतपर मेरे ही साथ चल्कर, वहाँ सुसजे अभिन्न कादम्बरीकी देख, उसके कुलस्कारजन्वित चित्तभ्रमका आवरण दूर कर, केवल एक दिन वहाँ विश्राम लेकर दूसरे दिन आप लौट आइयगा । आप बिना कारणके ही मेरे बन्धु हो गए हैं, इसलिए आपको देख कर ही मेरा चित्त दुःखान्धकारके भारके नीचे दबे रहने पर भी बहुत काल के बाद आज मानो जीवित होकर हलका हुआ, और आपको अपना समाचार सुना कर वह शोक मानो सख हो गया है, ऐसा प्रतीत हो रहा है, क्योंकि—सज्जनके साथ संसर्ग दुःखित व्यक्तिको भी मानन्दित कर देता है । निष्पत्तिः, आपके समान महापुरुषोंका गुणसमूह, केवल दूसरेके सुख-सम्पादनमें ही प्रवृत्त रहता है । [अतएव जाकर सुने अवश्य

१. अस्माच्चिरदर्शनम् । २. अहसि वा प्रणयम्**प्रणयमिमम् । ३. दयादा वा मन्यसे माम् । ४. कथित 'इत' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ५. कुमतिमिमाम् ।

चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—‘भगवति ! दर्शनात्प्रभृति परवानथं जनः कर्त्तव्येषु यथेष्टमशङ्किततया नियुज्यताम्’ इत्यभिधाय तथा सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलम्, समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तक-
शान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महारवेतादर्शनप्रभावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकचेत्र-
लताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्य असंख्येयनारीशतसहस्रसम्बाधम्^१, स्त्रीम-
यमपरमिव जीवलोकम्, इयत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणमिव संयुहीतम्^२, अपुरुषमिव
सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरमिव पुरुष-

दिनादारभ्य परवान् पराधीनः सौजन्याधिक्याप्यदायक इत्यर्थः । अशङ्किततया शङ्कारहिततया नियुज्य-
तां प्रेर्यताम् । उदचलत् प्रस्थानमकरोत् ।

क्रमेणिति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडो गत्वा, गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य कुलं वादी यत्र तथोक्तं
हेमकूटं तन्नामकपर्वतम् आसाद्य प्राप्य काञ्चनानां सुवर्णानां तोरणानि बहिर्द्वाराणि येषु तथोक्तानि सप्त-
शान्तापुराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य । अवाप प्राप्तवान् ।

गतेति । महाश्वेताया दर्शनेन अवलोकनेन प्रधावितः शीघ्रमागतः तेन । कृतप्रणामेन विहित-
नमस्कारेण, कनकचेत्रलताः सुवर्णखचितवैतस्यष्टयो हस्तेषु करेषु यस्य तेन, प्रतीहारजनेन दौवारिक-
वृन्देन उपदिश्यमानः वचनव्यक्त्या प्रोच्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः, कुमारश्चन्द्रापीडः, कुमारीपुरा-
भ्यन्तरं ददर्शोत्तरेण सम्बन्धः । महाश्वेताविद्यासाञ्चन्द्रापीडं न कोऽपि निवारितवानित्यवधेयम् । इह
नपुंसकलिङ्गद्वितीयकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य ‘कुमारीपुराभ्यन्तरम्’ इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

असङ्ख्येयेति । असङ्ख्येयानि गणयितुमशक्यानि नारीणां योषितां शतसहस्राणि लक्षाणि तैः
सम्बाधं सङ्कीर्णं व्याप्तमित्यर्थः । इदञ्च ‘अङ्गनाकोपम्’ इत्येतत्पर्यन्तं प्रत्येकविशेषणं प्रत्येक कारणमित्य-
वधेयम् । एवञ्च अतएव स्त्रीमयं नारीमयम् अपरम् अतिरिक्तं जीवलोकमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

इयत्तामिति । इयत्तां ग्रहीतुम् एतावत्योऽङ्गना इति गणनां ज्ञातुं प्रजापतिना एकत्र एकस्मिन्स्थले
सङ्गृहीतम् आनीतं त्रैलोक्यस्य त्रिविष्टपस्य क्षेत्रं वीरसमूहमिव । उक्तालङ्कारः ।

अपुरुषमिति । अपुरुषं सर्गान्तरमिव पुरुषरहितामपरां प्रजापतेः सृष्टिमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अङ्गनेति । अपूर्वम् अमिनवम् उत्पन्नं सञ्जातम् अङ्गनानां नारीणां द्वीपम् अन्तरीपमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पञ्चममिति । पञ्चमं नारीयुगावतारमिव । सत्यादीनि चत्वारि युगानि तु विद्यन्त एव येषामवतारः
(प्रवर्त्तनम्) सुपरिचितः, किन्तु नूतनः सोऽयं पञ्चमो नारीयुगावतार इत्यभिप्रायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अपरमिति । अपरम् अन्यत् पुरुषद्वेषिणः प्रजापतेः सृष्टिकर्तुः निर्माणं सृष्टिमिव । पुरुषद्वेषिपदेन
नारीनिर्माणमात्रमेव द्योतितम् । उक्तालङ्कारः ।

हो सुखी वनायेंगे वह अभिप्राय है, चन्द्रापीडके सौन्दर्यादि गुणोंको देखकर निश्चय ही मोहित होकर मेरी सखी
कादम्बरी किए हुए भी आपणको छोड़ देगी, यही समझ कर चन्द्रापीडकों वहाँ लेजानेमें महारवेताका हतना बड़ा
वधोग या ऐसा वहाँ भावुकोंको समझना चाहिए]

इसप्रकार महारवेताके कहने पर उत्तर देते हुए उससे चन्द्रापीडने कहा—‘भगवति, जबसे आपका दर्शन
हुआ तबसे ही यह व्यक्ति अपनेको पराधीन समझता है, इसलिए आप निःशङ्कचितसे इच्छानुसार इस व्यक्तिको
कर्त्तव्य कार्यमें नियुक्त कीजिए’ यों कहकर, वह महारवेताके साथ ही चल दिया ।

क्रमसे जाकर, गन्धर्वराजकी राजधानी हेमकूटपर्वत पर उपस्थित होकर, सुवर्ण-तोरण जहाँ बंधे थे ऐसी सात
खोदी लौकर चन्द्रापीडने महारवेताको देखते ही दौड़कर आते, दूरसे प्रणाम करते, दाथमें सुवर्ण-खचित-
चेत्र-चट्टि (वैत की छड़ी) धारण करते दौवारिकगण (प्रतीहारों) के आगे आगे बतए हुए मार्गसे, कन्याओंके
अन्तःपुरके द्वारमें प्रवेश किया, और प्रवेश करते ही उसने लाखों स्त्रियोंसे परिपूर्ण एक दूसरा मानो नारीमय
जीवलोकके समान हो, त्रियुवनमें कितनी स्त्रियाँ हैं इसकी संख्या जाननेके लिए विद्याताने मानों त्रैलोक्यके समस्त
स्त्रियोंको एकत्र संग्रह किया हो, पुरुष-रहित मानो एक दूसरी सृष्टि हो, खीलोकमय नूतन और एक द्वीप मानो

१. द्वारपालप्रतीहारी । १***सम्बाधः । ३. संहतम् ।

द्वेविप्रजापतिनिर्माणम्, अनेक-कल्प-कल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोषम्, अतिविस्तारिणा युवतिजन्तावगम्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिद्धतेवाभूतरसविसरेण दिवसमाद्रीकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहुलं-प्रभावर्षिणा सरकतमणिमयेन सर्वतः परिगततया तेजोमयमिव, चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव चक्षितसन्निवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव निष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रवि-विलसितैरिव रचितं-सञ्चयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेणोवातुलिसम्-

अनेकेति । अनेककल्पेषु विविधयुगान्तेषु कल्पनार्थं नारीजातिनिर्माणार्थम् उत्पाद्य प्रजापतिना विरचय्य स्थापितं रचितम् अङ्गनाकोषं नारीभाण्डागारमिव । जातुष्येष्टा ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिप्रसारिणा, प्लावितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि येन, तेन अतएव अमृतरसविसरेण सुधाद्वयप्रवाहेण करणेन, दिवसं वासरं सिद्धतेव सिद्धनं विदधतेव, तथा अमृतरसविसरेणैव भुवनान्तरालं विष्णुपान्तरालम् आद्रीकुर्वतेव विलम्बीविदधतेव विद्यमानेन, युवतिजनानां तरुणि-गणानां लावण्यस्य सौन्दर्यातिशयस्य यः प्रभापूरः कान्तिप्रवाहः तेन कर्त्रा, तथा बहुलप्रभावर्षिणा सरकतमणिमयेन अश्मगर्भैरनप्रचुरेण भूषणेन आभरणेन च कर्त्रा, सर्वतः चतुर्दिक्षु परिगतं व्याप्तं तस्य भावस्थाना-कारणेन, तेजोमयमिव केवलतेजसा रचितमिव, कन्यान्तःपुरम् अतिविस्तार्यादिविशेषणविशिष्टेन युवति-जनलावण्यप्रभापूरेण व्याप्तं तथा सरकतमयभूषणेन च व्याप्तमित्याशयः । चन्द्रमण्डलसहस्रैः निर्मितं रचितं संस्थानम् आकारो यस्य तदिव, तथा ज्योत्स्नया चन्द्रिकया चटितो रचितः सन्निवेश आकारो यस्य तदिव, लावण्यप्रभाचन्द्रमण्डलज्योत्स्नानां पाण्डुरवसादृश्यादित्याशयः । तथा आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः निष्पादितानि संपादितानि दिगन्तराणि दिगवकाशानि यस्य तदिव, अलङ्कारस्य प्रचुर-प्रभावर्षणादित्याशयः ।

इह 'सिद्धतेव' 'आद्रीकुर्वतेव' इति द्वे क्रियोष्येच, तथा 'तेजोमयम्' इत्यत्र निष्पादनक्रियायै मयट्-प्रत्ययविधानात्तस्याश्लेषेष्णत्क्रियोष्येष्टा, एवं निर्माणघटननिष्पादनानामपि क्रियाणामेतेष्वेष्णत्ता अपि सिद्धः क्रियोष्येष्टा, एतासाञ्च मिथो नैरपेक्षणेन संसृष्टः ।

विभ्रमैरिति । विभ्रमैर्विलासैः कृतानि विहितानि सर्वाणि निखिलानि उपकरणानि सामग्र्यो यस्य तदिव । क्रियोष्येष्टा ।

यौवनेति । यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः उत्पादिता जनिता अवयवाः प्रदेष्टा यस्य तदिव । उक्ता-लङ्कारः पूर्वविलासाः कृत्रिमाः, इह तु प्राकृतिका इति श्रेष्ठः ।

रतीति । रतेः कामपल्याः विलसितैर्विभ्रमैः रचितो निर्मितः सञ्चयो व्यापारगणो यस्य तदिव । उक्तालङ्कारः ।

मन्मथेति । मन्मथाचरितैः कामदेवाचरणैः कल्पितावकाशं रचितप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

अविनति । अनुरागेण शीलया अनुलसितसकलप्रदेशमिव । उक्तालङ्कारः ।

उत्पन्न हुआ हो, पञ्चम नीराजुग मानो अवतीर्ण हुआ हो, पुरुषद्वेषसे विघाताने मानो दूसरे संसारका निर्माण किया हो, अनेक कल्पोंमें निर्माण करनेके लिए उत्पन्न कर तैयार रखा हुआ क्रियाँका मानों भाण्डार हो—येसा उस अन्तःपुर (रनियास) के अन्तर्गतका भाग देखा । अमृतरसके धारासे ही दिशाओंको प्लावित करता (डबाता) दिनको मानों सींचता, संसारके समस्त मध्यस्थानको मानों आद्री करता, प्रचुर सरकतमणिमय प्रभावको बरसाता, अत्यन्त विस्तृत होता (फैलता) हुआ युवतियोंको लावण्यकान्तिका प्रवाह वहाँ सर्वतः व्याप्त था जिससे वह मानों आलोकमय हो, हजारों चन्द्रमण्डलोंसे मानों निर्माण किया गया हो, चन्द्रिकासे मानों प्रस्तुत किया हो, अलङ्कारके आलोक ही से मानों उसकी दिशाओंका अवकाश बनाया गया हो, कृत्रिम भावभावसे ही मानों समस्त सामग्री सम्पादित किए हैं, स्वामात्रिक यौवन विलाससे ही मानों उसके समस्त अवयव निर्मित हुए हैं, रतिदेवीके विभ्रमद्वारा ही मानों कार्यकलाप की सृष्टि की हुई हो, कामदेवके आचरणसे ही मानों अभ्यन्तर निर्माण कराया हो, अनुराग-

१. ...कोशम् । १. बहुल*** । ३. कचिदिह 'भूषणेनैव' शब्दिकः पाठः उपलभ्यते । ४. रविरचित*** ।

कलप्रदेशम्, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदेवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव^१, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

अतिबलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविक्षेपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनोम्, अनिभृतैर्भूलताविभ्रमैः काम-कारुण्यविलास-शतानीव प्रचलितानि, शिरसिजकलापान्धकारैर्बहुलपक्ष-प्रदोष-सार्थानिव सम्बन्धतः, स्मितप्रभाभिरुक्लुक्कुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान् सञ्चरतः, श्वसितानिल-परिमलैर्मलयमापन्नानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलानोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि,

शृङ्गारेति । शृङ्गारमयमिव सम्भोगमयमिव, सौन्दर्यमयमिव रूपातिशयमिव, सुरताधिदेवतमयमिव मैथुनाधिष्ठात्रीमयमिव, कुसुमशरमयमिव कामवाणमयमिव, कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, मार्दवमयमिव ददर्श अवलोकयामास । एषु सर्वेषु ग्याप्तौ मयदृश्यव्यविधानात्तस्याश्च क्रियारूपवैचोक्तालङ्कारः ।

अतिबलहेति । किञ्च, चन्द्रापीडः, तस्य कन्यकाजनस्य अतिबलतया अत्यन्ताधिकतया कारणेन, आननद्युतिभिः तस्यैव कन्यकाजनस्य सुखकान्तिभिः कारणे, समन्तात् सर्वतः इन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्रमण्डलदर्पणमिव 'अद्राक्षीत्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इत्थसम्बन्धादि ।

इहाननद्युतिप्रसरणेषु इन्दुबिम्बदर्पणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा, तेन च वदनानामिन्दुमण्डलसादृश्यं प्रतीयते इत्थलङ्कारेणालङ्कारध्वनिसन्धेयः । इत्थसन्ध्याऽप्युदनीयम् ।

अपाङ्गेति । अपाङ्गविक्षेपैः कटाक्षपातैः, अवनिं दृष्टिवीथे, चलितं कपितं कुवलयवनं नीलोत्पलसमूहः तन्मयी क्रियमाणं विधीयमानामिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनिभृतेति । अनिभृताः स्फुटा ये भ्रूलतयोर्विभ्रमा नर्तनानि तैः प्रचलितानि शरप्रचैपणाय स्पन्दनरूपाणि कामकारुण्यस्य मन्मथचापस्य विलासशतानिव विभ्रमसमूहानिव । इह जात्युत्प्रेक्षा । तथा वक्रत्वसाध्यादुपमानोपमेयभावः ।

शिरसीति । शिरसिजकलापाः केशसमूहा एव श्यामत्वसादृश्यादन्धकाराः तैः सम्बन्धतः समिलतः, बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थान् रजनीमुखसमयसमूहानिव । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, जात्युत्प्रेक्षा चैत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । 'सङ्कलसातपुत्रौ चत्वार्ययूथकदम्बकाः' इति भारुणिः ।

स्मितेति । स्मितप्रभाभिः ईषद्व्यास्यकान्तिभिः, सञ्चरतः व्रजतः उत्फुल्लकुसुमधवलान् विकसितपुष्पश्वेतान् वसन्तदिवसान् सुरमिवासरानिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

श्वसितेति श्वसितानिलस्य निश्वासवायोः परिमलैः सौरसैः परिभ्रमतः सञ्चरतः मलयमापन्नानिव दक्षिणानिलानिव । उत्कालङ्कारः ।

कपोलेति । कपोलमण्डलानां मण्डलसमूहानाम् आलोकैः दीप्तिभिः स्फुरितानि प्रसरितानि माणिक्यदर्पणसहस्राणीव रत्नादर्शदृशशतानीव । उत्कालङ्कारः ।

द्वारा ही मानों समस्त प्रदेश लीपा हो, एवं मानों वह शृङ्गार-मय हो, सौन्दर्य-मय हो, सम्भोग-देवता-मय हो, मदन-वाण-मय हो, कौतुक-मय हो, आश्चर्य-मय हो, सौकुमार्य-मय एवं [प्रेम-मय] हो—ऐसा वह प्रतीत होता था । उसने और भी वह—कन्याओं के अगणित संह्या होने के कारण समस्त दिशाओं में ही उनके मुखकी शोभासे मानों चन्द्रमण्डलोंकी वर्ण होतीं । उनके कटाक्ष-पातसे मृगि मानों चलित-नीलोत्पल वनमय होतीं हो; स्पष्टरूपमें भ्रूलताओंके नर्तनसे बहुत कामपशुव ही मानों भ्रमिण होतीं हो; केशकलाप-रूप अन्धकारके रहनेसे कृष्णपक्षके अस्वस्थ प्रदोष-काल ही मानों समिलित हुए हों, ईषद्व्यासके प्रभा-प्रकाशसे कितने वसन्तकालके दिन ही मानों विकसित पुष्पसे धवलवर्ण होकर विवरण करते हों, निःश्वास वायुके परिमलसे मलयवाचकी वायु ही मानों परिभ्रमण करतीं हो; कपोलमण्डलोंके प्रभा-प्रकाशित होनेसे मानों अस्वस्थ मणिमय दर्पण ही दीप्त होते (जगमगाते) हों; पाणितलकी रक्तिमा (हथेलियोंके लाल रंग) से जीवलोक मानों रक्त-

१. प्रवेशम् ।

२. प्रेममयमिव ।

३. अभिनिभृतम् ।

४. कामकारुण्यवलयानीव, शतानि,

विलासता । ५. केशिनि ।

करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोकम्, कररुहकिरणस्फुरणेन कुसुमायुधशरस-
ह्वोरिव संच्छादितानि दिगन्तराणि, आभरणकिरणैर्नद्रायुधजालकेरुड्डीयमानानीव
भवनमयूरवृन्दानि, यौवनविकारैरुपाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत ।

उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि, वेणुवाद्येषु
सुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुहव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान् भवन-लता-
सेक-कलस-कण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गान्, लीलादोल्लासु नितम्ब-स्तेन-प्रेङ्खितानि, ताम्बूलवी-
टिकावस्त्रण्डनेषु दशनोपचारान्, वक्रकुलविटपेषु मधुरगण्डूवप्रचारान्, अशोकतरुताडनेषु चर-
णाभियातान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारान्, अतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपरयत् ।

केरति । करतलानां हस्ततलानां रागेण रक्तिमान्, जीवलोके रक्तकमलवनवर्षिणमिव कोकनदस-
मृहदृष्टिकारिणमिव । हृह क्रियोऽपेक्षा ।

कररुहेति । कररुहा नखाः तेषां किरणस्फुरणेन प्रभाप्रसरणेन, दिगन्तराणि कुसुमायुधस्य कामस्य
शरसहस्रैः बाणसमूहैः संच्छादितानि समावृतानि । उक्तालङ्कारः ।

आभरणेति । आभरणकिरणा भूषणरश्मयः इन्द्रायुधानीव शक्रधनुषीव यद्वा आभरणकिरणा एव
इन्द्रायुधानि तेषां जालकैः उपतितैः समूहैः, उड्डीयमानानि व्योमनि उड्डयनं विधीयमानानि भवनमयूर-
वृन्दाणीव गृहकलापिमण्डलानीव, तद्वद्विविधवर्णविचित्रत्वादित्याशयः । हृह किमुपमा किंवा रूपकमिति
सन्देहसङ्कोचेन व्याप्ता जायुपेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविकारैः तादृशव्यविकृतिभिः कन्याकाजनेन उत्पाद्यमानानि जायमानानि मन्मथ-
सहस्राणीव मदनसमूहानीव । जायुपेक्षा ।

उचितेति । चन्द्रापीडः, उचितव्यापारव्यपदेशेन विधेयकृत्यसम्पादनव्याजेन अतिरिक्तं भिन्नममृत-
मित्यर्थः । सुरतं सम्भोगम् अश्वस्यन्तीनाम् अश्यासं विद्धतीतीति तानि तासां कुमारिकाणाम् पृतानाचार-
गान्यपश्यदित्यग्रेसरे सम्बन्धः । साम्येव सम्भोगकालीनाचरणानि प्रकटयति—सखीत्यादिना । सखीह-
स्तालिम्बेषु सहचरीद्वारा-हस्तधारणेषु, पाणिग्रहणानि सम्भोगकालीनप्रियतमद्वारा-हस्तावलम्बनानि ।
वेणुवाद्येषु वंशीवाद्येषु सुम्बनव्यतिकरान् सुखसंयोगव्यापारान् । वीणासु वल्लकीवाद्येषु, कररुहव्यापा-
रान् नखचूतानि । कन्दुकक्रीडासु गेण्डुकखेलासु करतलप्रहारान् हस्ततलाघातान् । भवनलतानां गृहप्रत-
तीर्त्ता ये सेककलसाः सेचनघटाः तेषां कण्ठेषु निगरेषु, भुजलताभ्यां बाहुवल्लीभ्यां परिष्वङ्गान् आलि-
ङ्गनानि । लीलादोल्लासु क्रीडाप्रेङ्खासु तत्र दोलनेष्वित्यर्थः नितम्बयोः स्तनयोः कुचयोश्च प्रेङ्खितानि आस्का-
लनानि । ताम्बूलवीटिकाणां नागवल्लीदलवीटिकानाम् अवलम्बनेषु चर्वणेषु, दशनोपचारान् दन्तसञ्चाल-
नानि । वक्रकुलविटपेषु केसरतरुषु, मधुरगण्डूवप्रचारान् तत्पुष्पप्रस्फुटनाय वदनपूर्णमथप्रक्षेपान् ।
उपहाराय कुसुमानि उपहारकुसुमानि शोभासम्पादनाय यानि रचनारूपेण भूमिस्थापितानि प्रसूतानि
तेषु स्खलनेषु पतनेषु, सीत्कारान् इतरदशनानाघातादिषु व्यथासूचकान् 'सीत्' इत्येवं सुषमभवनिविष्टोवाञ्
कमलोंको वर्षां कराता हो; नखोंके किरण प्रसारित होने (फैलने) से आठों दिशाएँ मानों हजारों कामवाणोंसे
आच्छादित हो (छा) गई हों; इन्द्रधनुषके समान आभूषणोंके किरणसमूहके ऊपर उठते रहने से गृहपाकित
(पालतू) मयूरगण ही मानो उड़ते हों; एवं तत्रत्य कन्याओंके यौवनविकारसे ही मानो हजारों कामदेव उत्पन्न
होते ही—हस्त प्रकार देखा ।

उन कुमारियोंके, कर्तव्यकार्य करनेके बहानेसे सखियोंके द्वारा हाथ पकड़नेमें पाणि-ग्रहण, वंशी बजानेमें
सुखसंयोग व्यापार, वीणा बजानेमें नख-व्यापार, गेंद खेलनेमें करतल (हथेली) प्रहार, भवनस्थित लताओंका
सिझन करनेके लिए कलश कन्धेपर रखनेमें भुवालिङ्गन, दिंडोले पर झूलनेमें नितम्बस्थलका आस्कालन
(सखलन), ताम्बूलवीटिकाओंके चर्वण (पान की बोड़ी चबाने) में दन्तव्यापार, वक्रुल (नीलसरी) वृक्षोंमें पुष्प
खिलनेके लिए सुलार्ण-मयका प्रक्षेप, अशोक वृक्षोंको ताड़न करनेमें चरणाघात, शोभा-सम्पादनके लिए मृतल-

१. कररुहस्फुरणेन । २. संच्छादितदिगन्तराणि, संच्छादितमद्विगन्तम् । ३. किरणनिकर ।
४. भुवन । ५. भुवन... । ६. स्थल... । ७. इवचित 'ताम्बूल'-पदं न दृश्यते । ८. वक्रुलकुसुम-
दोदृष्टेयु सीधुगण्डूवप्रदानानि । ९. शोकारान् ।

यत्र च^१ कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव सुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्प-
लानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासाः^२ एवाधिवासगन्धप्रयुक्तयः, अधरद्युतिरेव कुङ्कु-
मानुलेपनम्^३, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकमालाः^४, करतलान्येव
लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणाः, निजदेहप्रभैर्वांशुकावगुण्ठनम्, जवनस्थलान्येव विलास-
मणिशिलातलानि कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालककरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोप-
हारकुसुमप्रकराः।

यत्र चालककरसोऽपि^५ चरणातिभारः, वकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्नक-
शब्दान्। पुष्पमध्ये चरणस्खलनेन नार्यो भूतलपातसम्भावनामायात् 'सीत्कारान्' कुर्वन्तीति तासां
सौन्दर्यतिशयो ध्वन्यत इत्यवधेयम्। इह सापह्नुवा क्रियोद्येवा।

यत्रेति। यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कुमारिकावर्गस्य कपोलतलालोक एव गण्डस्थलदीप्तिरेव,
मुखं प्रकाश्यते अनेनेति मुखप्रक्षालनं तदुपयोगिसलिलस्वरूपम्। अनेन गण्डस्थलानां सौन्दर्यतिशयो
ध्वन्यते। लोचनानि नयनान्येव कर्णोत्पलानि श्रवणभूषणानि, अनेन नयनानां नीलत्वं विस्तृतवस्त्र
प्रत्याच्यते। हसितच्छवय एव हास्यकान्तय एव अङ्गरागा विलेपनानि, अनेन हास्यश्रुतीनां नितान्तवैशद्यं
सुच्यते। निश्वासाः श्वासमहत एव अधिवासगन्धप्रयुक्तयः देहसंस्काराय गन्धमाह्वादिप्रयोगाः, अनेन
निश्वासानाम् आद्यन्तसौगन्ध्यं होत्यते। 'संस्कारो गन्धमाह्वाद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः। एषु
सर्वत्र यथासम्भवम् 'आसीत्, आसन्' वा क्रियापदं योजनीयम्। इत्यमग्रेऽपि। अधरद्युतिरेव ओष्ठच्छ-
विरेव कुङ्कुमानुलेपनं कुङ्कुमाङ्गरागः, एतेन तथोरत्यन्तरकरत्वं व्यज्यते। आलापा एव सम्भाषणान्येव
तन्त्रीनिनादाः धीणाध्वनयः, अनेन तेषां परममधुरस्वरस्वमवगम्यते। भुजलता एव बाहुवहलय एव
चम्पकमाला हेमपुष्पखजः, अनेन तासामत्यन्तमृदुलशौरत्वं बोध्यते। करतलान्येव हस्ततलान्येव
लीलाकमलानि क्रीडाार्थपङ्कजानि, अनेन करतलानामालोहितत्वं प्रतीयते। स्तना वस्त्रोजा एव दर्पणा
मुकुरा, एतेन निर्मलत्वं गम्यते। निजदेहप्रभैव स्वशरीरद्युतिरेव अंशुकावगुण्ठनं वस्त्रावरणम्, अनेन
शरीरप्रभावाहुत्वं होत्यते। जवनस्थलान्येव कटिपुरोभागप्रदेशा एव विलासमणिशिलातलानि विभ्र-
मरत्नप्रस्ततलानि, अनेन तेषां विस्तीर्णता उज्ज्वलता स्वच्छता च व्यज्यते। कोमलाङ्गुलिराग एव
मृदुल-चरणाङ्गुलिस्वाभाविकरक्तिमैव चरणालककरसः पादयावकरसः, अनेन रागाध्विन्यं सुच्यते।
नखमणीनां चरणनखपरिहिताभरणरत्नानां मरीचयः किरणा एव कुट्टिमेषु बद्धभूमिषु उपहारकुसुमप्रकराः
शोभासम्पादनाय विभित्सुनसमूहाः, अनेन नखरत्नकिरणानां प्रतिपदं पुञ्जीभावं व्यज्यते।

इह प्रत्येकवाक्ये निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः 'मुखं तव कुरङ्गाचि! सरोजमिति नान्यथा' इति
साहित्यदर्पणोदाहृतवदित्यवधेयम्।

यत्रेति। किञ्च, यत्र कन्यकासमुदाये अलककरसोऽपि पादयोर्भावकरसलेपोऽपि चरणातिभारः पाद-
योर्भाराधितः, आसीदिति शेषः। एवमग्रेऽपि सौकुमार्यातिशयात् पादरागोऽपि भाराधित इत्यभिप्रायः।

न्यस्त पुष्पोंके पतन होनेमें पीड़ाव्यञ्जक शब्द सीत्कार, यह सब उस (चन्द्रापोल), ने, अविरत सम्भोग-
व्यापारको मानने के लिये अन्धास करती हों इस प्रकार, उनको देखा।

एवं जित स्थानमें कन्याओंके गण्डस्थल (कपोल) का लावण्य ही मुखप्रक्षालन [जल] था; नयनशृंगल ही
कर्णोत्पल थे; हास्यकी शोभा ही अङ्गुलेप था; निश्वासांशु ही शरीरसंस्कारके लिए सुगन्धित द्रव्यके प्रयोग थे; और
अधर-प्रभा ही कुङ्कुमलेप था। परस्पर उनका आलाप ही तन्त्रीका शङ्कार (वीणाका शब्द) था, भुजलता ही
चम्पकपुष्पकी माला थी; करतल ही लीला-कमल थे; कुच-मण्डल ही दर्पण थे; अपने शरीरकी कान्ति ही आवरण-
वस्त्र था; जवनस्थल ही विलास करनेके मणिशिलातल थे; कोमल अङ्गुलियोंकी रक्तिमा (रंग) ही चरणोंका
अलकक (महावर) था; एवं नखके ऊपर प्रदत्त रत्नोंकी किरणें ही बद्ध-भूमि (चदूरे) पर शोभासम्पादनके
लिए विभित्स (बिखरे) पुष्पसमूह थे।

और जहाँ पर, अलकक (महावर) का रत्न भी चरणोंको अत्यन्त भार मालूम होता था; वकुल-पुष्पकी

१. यत्र च। २. निश्वासाः। ३. कुङ्कुमानुलेपनम्। ४. चम्पकवैकश्यमालाः। ५. यत्र
चालककरसोऽपि।

रम्, अङ्गरागगौरवमप्यधिकश्चासनिमित्तम्, अंशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम्, मङ्गलप्रति-
सरवलयविधुतिरपि करतलविधुतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः, कर्णपूरकमलमधुकर-
पक्ष-पवनोऽप्यायासकरः ।

तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वैकृतहस्तावलम्बनमुत्थानमिति साहसम्, प्रसाधनेषु हारभार-
सहिष्णुता स्तनकाकेश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयकुसुममग्रहणमप्युवतिजनोचितम्,
कन्यकाविज्ञानेषु मात्यग्रथनम् असुकुमारजनक्यापारः, देवताप्रणामेषु मध्यभागभङ्गो
नातिविशम्यकरः ।

वकुलमालिका केसरपुष्पसरोव मेखला काञ्ची तस्याः कलनमपि जवनपुरीभागे धारणमपि गमनविघ्नकरं
वतिप्रतिबन्धकम्, अत्यन्तभारप्रत्यायनादित्याशयः । अङ्गरागगौरवमपि देहलिप्ताङ्गरागद्वयभारोऽपि
अधिकश्चासनिमित्तम् अतिशयनिःश्वासकारणम्, परिश्रमोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः । सर्वत्र सौकुमार्योति-
शयसोचनार्थमसुक्तिर्ज्ञेया । अंशुकभारोऽपि परिधृतसूत्रमवस्त्रगुरुत्वमपि ग्लानिकारणम् । मङ्गलप्रतिसरः
आभ्युदधिकहस्तसूत्रमेव वलयं कटकं तस्य विधुतिधारणमपि करतलविधुतिहेतुः हस्तकम्पननिमित्तम्,
भाराधिव्याप्त्यभिप्रायः । अवतंसकुसुमधारणमपि कर्णभूषणपुष्पविधुतिरपि श्रमः परिश्रमोत्पादकम्,
भारावगमादित्यभिप्रायः । कर्णपूरकमलेषु श्रोत्रावतंसोभूतपङ्कजेषु ये मधुकराः श्रमराः तेषां पञ्चपवनोऽपि
पञ्चकम्पोत्पन्नवायुरपि आयासकरः खेदकरः, प्राचुर्यबोधादिति भावः ।

इह प्रत्येकवाक्य एवासम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः, तेन च तासां कन्यकानां नितान्तसौकुमार्यं
ध्वन्यत इत्यलङ्कारणं वस्तुध्वनिः ।

अथ विभिन्नकारैरपि तासामतीव सौकुमार्यं निरूपयितुमाह—तथा चेति । अपि चेति तदर्थः । स-
खीदर्शनेषु अभिनवायातासु सहचरीषु अवलोकितास्त्रित्यर्थः, न कृतं शीघ्रत्वेनावसराभावाच्च विहितं हस्ता-
वलम्बनं सेविकाया हस्तधारणं यत्र तत्तथोक्तं यत् उक्त्यान्म अभ्यर्थनाय शरीरोत्थानं तदपि अतिसाहसं
हठकारिवम्, अनेन निरतिशयदाक्षिण्यं निरतिशयसौकुमार्यं च प्रतीयते । प्रसाधनानि अलङ्करणानि तेषु
या हारस्य सुकलामालया भारसहिष्णुता भारसहनशीलता सा स्तनकाकेश्यप्रभावः केवलकुचकाटिन्य-
माहात्म्यम्, न पुनरन्यावयववानां निरतिशयकोमलत्वं कुचयोरनिरतिशय-
काटिन्यं च ध्वन्यते । कुसुमावचयेषु पुष्पचयनक्रियासु द्वितीयकुसुममग्रहणम् एकस्मात्परमपरं कुसुमावचय-
मपि अधुवतिजनोचितम् अतृणीजनयोग्यम्, अपि तु कर्णसुषुप्तयोग्यमित्यर्थः, एकपुष्पग्रहणमेव तस्याः
पर्याप्तम्, द्वितीयस्य पुष्पस्य ग्रहणं तु कठिनत्वात्पुरुषस्यैवोचितमिति सरलार्थः, अनेन कोमलताविशयो
व्यज्यते । कन्यकाविज्ञानेषु तत्रत्यकुमारीजनयोग्यशिल्पकलासु मध्ये यन्मात्यग्रथनं केवलपुष्पसंग्रहणम्
तदपि असुकुमारजनव्यापारः कर्णसुषुप्तकृत्यम्, अनेनापि निरतिशयसौकुमार्यं प्रतीयते । देवताप्रणामेषु
देवेष्वेव नमस्कारसमयेषु मध्यभागभङ्गः कटिभागस्य द्वेषोभावो यज्ञ जातः स द्वेषोभावाभावाः अतिवि-
शम्यकरः अत्यन्ताश्चर्यकरः, तासां मध्यभागा एवंविधकृत्वा आसन्, यद्यणामसमये शिरोऽवनमने तद्भङ्ग-
सम्भावनेवासीत्, अत एव यत्तद्भङ्गो न जातः तदत्यन्तश्चर्यकरमित्याशयः । यदा—मध्यभागभङ्गो जवनपुरः
प्रदेश (कटि) द्वेषोभावः, नात्यन्ताश्चर्योत्पादकः, अत्यन्तशीणत्वेन सम्भवपरत्वात्, केवलनमनेन गात्र-
मालाके कमरमें चन्द्रद्वार (डरकस) धारण करना भी चलनेमें विघ्न करता था; अङ्गरागका भार भी परिश्रम-
जनक होनेसे अत्यन्त आयाका कारण था; पहने सूत्र-वस्त्रका भार भी ग्लानिका कारण होता था; मङ्गलिक हस्त-
सूत्रका कङ्कण धारण भी हस्त-कम्पनका कारण था; मस्तकमें पुष्पधारण भी परिश्रम उत्पन्न करता था; एवं कानमें
पहने हुए कमल पर बैठे श्रमरोंके पंखोंका पवन भी क्लेश उत्पन्न करता था ।

एवं जिस अन्तर्मुखमें मिलनेके लिए नवागत सखियोंको देख कर परिचारिकाओंके सहारा दिए बिना जो
कोई कुमारीका खड़ी हो जाती थी उसे देख अन्याय कुमारीकाँ—यह अत्यन्त साहस कार्य किया है—
ऐसी विवेचना करती थी; अङ्गर करनेमें पहने हारका भार सहन करना [उन्ने] स्तनको कठिनता का हो पभाव
था; पुष्प तोड़ने के समय में एकसे दूसरा पुष्प तोड़ना भी उन युवतियोंके लिए असम्भव था; कन्याओंके शिष्य-
कार्यके मध्यमें, केवल जो माला गूँवती थी, उसे भी कठिन लोगोंका कार्य गिना जाता था; और देवताओंको
नमस्कार करनेके समयमें (सूक्ष्मताके कारण) इनके मध्यभाग कहीं दो डकड़े न हो जाँय यह अधिक

१. वातोऽपि । २. दर्शनेऽपि । ३. अभ्युत्थनम् । ४. पुष्प । ५. मात्यग्रथनम् ।

तस्य चैवं विधस्य 'किञ्चिद्भ्यन्तरमतिक्रम्य हतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यास-
न्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—'लवलिके ! कल्पय केतकी
धूलिभिर्लवलीलतालवालमण्डलानि । सागरिके ! गन्धोदक-कनक-दीर्घिकासु' विकिर
रत्नबालुकाम् मृणालिके ! कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणु'मुष्टिभिर्मल्लुरथ 'यन्त्रचक्रवाकमिथु-
'नानि । 'मकरिके ! कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके ! तमाल-वीथिकान्ध-
कारेषु निधेहि 'मणिप्रदीपान् । कुमुदिके ! स्थगय 'शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाहिमी-
फलानि । निपुणिके ! 'लिख' मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके ! पश-

स्यैव भङ्ग इति क्रियदाक्षर्यकरस्त्वभवदेवत्यासयः, अतएव 'अति'पदप्रयुक्तिरपि सङ्गता भवतीत्यवधेयम् ।
अनेन मध्यभागानामत्यन्तकृशत्वं सूच्यते । इहापि प्रत्येकवाक्य एव असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिसंज्ञा ।

तस्येति । तस्य कुमारपुरस्य । परिभ्रमतः पर्यटतः कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः प्रत्यासन्नस्य सर्वदा
समीपवर्तिनः । सुश्राव आकण्ठ्यामास चन्द्रापीड इति शेषः ।

तथाहिति । 'लवलिके !' इति कस्याश्चित् सम्बोधनम् । एवमग्रेऽपि यथायोगं सम्बोधेयम् । केतकी-
धूलिभिः केतकीपुष्परञ्जोभिः, लवलीलतानां लवलीवल्लीनां यानि आलवालानि आवापाः तेषां मण्डलानि
उपरि वेष्टनानि कल्पय रचय 'आवापो भाण्डपचने परिचेपालवालयोः' इति रामायणी ।

स. गति । गन्धोदकं सुरभिजलं तेन दूर्गेषु कनकदीर्घिकासु सुवर्णपद्मेद्विहितस्नातवापीषु रत्नबालुकां
मणिसिक्ततां विकिरं विचित्रं ।

सुणति । कृत्रिमकमलिनीषु कृत्रिमपङ्कजमयदीर्घिकासु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिः यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि
कृत्रिमयन्त्रात्मकरथाङ्गपञ्चिद्रुद्रवृन्दान् दुरथ रञ्जय ।

मकंति । कर्पूरपल्लवयोः घनसारकिसलययोः रसेन द्रवेण, अधिवासय अधिकसुगन्धीनि विधेहि ।
रजेति । तमालवीथिकानां तापिच्छदृष्टपङ्क्तीनाम् अन्धकारेषु तिमिरेषु देशेषु मणिप्रदीपान् रत्नप्र-
दीपान् निधेहि स्थापय ।

कुमुदिति । शकुनिकुलरक्षणाय पशिसमूहनिवारणाय मुक्ताजालैः मुक्तासमूहैः दाहिमीफलानि
स्थगय आच्छादय ।

निपुणिति । मणिशालभञ्जिकाः रत्नरचितस्त्रीपुच्छलिकाः तासां रतनेषु कुचेष्टु कुङ्कुमरसैः कुङ्कुमद्रवैः
पत्रभङ्गान् पत्रावलीः लिख चित्रीकुल ।

उत्पेति । कनकसमाजनीभिः सुवर्णबहुरीभिः कदलीगृहस्य उद्यानस्थरम्भामण्डपस्य मरकतवेदि-

आश्रय-जनक नदीं था ।

इस प्रकारके कथायांतःपुरके थोड़ा मोतर जाने पर उसने कादम्बरीके समीप रहनेवाली— इतस्ततः विचरण
करती—परिचारिकाओंके विविध प्रकारके मनोहर आलाप श्रवण किया । जैसे—'अरी लवलिके ! केतकी-पुष्पके
परागसे लवली-लताओंके अंश पास आलवाल (क्यारी) के ऊपर मण्डल (गोलाकार भित्ति) निर्माण कर;
सागरिके ! छगन्धिवलसे परिपूर्ण सुरर्णनय रत्नकी रती बिछा; अरी मृणालिके ! कृत्रिम-पद्ममय सरोवरमें जो
समस्त यन्त्रमय (कलके) चक्रवाक और चक्रवाही हैं, उनपर कुङ्कुमकी बुकनी सुट्टी भर भर कर रञ्जित कर;
मकरिके ! कर्पूरके जल और पङ्कजके रस ढालकर गन्धद्रव्यके पात्रोंको सुवासित (छगन्धित) कर; रजनिके !
तमाल-वृक्षोंकी अंधेरी पंक्ति (बुज) में मणिमय प्रदीपोंको रख; अरी कुमुदिके ! पक्षियोंसे रक्षा करने (बचाने)
के लिए दाहिमफलों (अवारों) की मोतियोंकी जालियोंसे आच्छादित कर दे; अरी निपुणिके ! मणि-मय
पुच्छलिकाओं (पुत्तलियों) के कुचमण्डल पर कुङ्कुमरससे फूलपत्रे चित्रित कर दे; उत्पलिके ! स्वर्ण-सम्मानों

१. अन्तरपत्रक्रम्य । २. सारसिके । ३. गन्धोदकदीर्घिकासु, कनकनदिकासु । ४. क्षोद ।

५. क्वचित् 'यन्त्र'पदं नास्ति । ६. सुगलानि । ७. मन्दारिके । ८. भवन्तमाला । ९. भवनदीर्घिकातमाल ।

१०. मणिदीपान् । १०. रक्षार्थम् । ११. लेखय । १२. मणिरत्नम् ।

मृश कनकसम्मार्जनीभिः^१ कदलीगृहमरकतवेदिकाम्^२ । केसरिके^३ ! सिद्ध मदिरासेन
वकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके ! पाटल्य सिन्दूरेणुना कामदेवगृहदन्तबलभिकाम् ।
नालिनिके ! पायय कमलमधुरसं भवनकलहंसान् । कदलिके ! नय धारागृहं गृहमयूरान् ।
कमलिनिके ! मयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो^४ मृणालक्षीररसम् । नूतलतिके^५ ! देहि पञ्जर-
पुष्कोकिलेभ्यश्चतुर्कलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके ! भोजय मरिचामपल्लवदलानि भवनहारीतान् ।
त्वङ्गिके ! विशिषं चकोरपञ्जरेषु पिप्पलीतण्डुलैश्चकलानि । मधुकरिके ! विरचय
कुसुमाभरणकानि । मयूरिके ! सङ्गीतशालायां विसर्जय किन्नरमिथुनानि । कन्दलिके !
समारोह्य क्रीडापर्वतशिखरं जीवञ्जीवमिथुनानि । हरिणिके ! देहि पञ्जरशुकसारिकाणा-
मुपदेशम्^६ इत्येतानि^७ अन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रीवीत् ।

काम्, परामृश सम्मार्जय ।

केतिले । मदिरासेन सुरादवेण वकुलकुसुममालागृहाणि केसरपुष्पमिश्रभूषितभवानि सिद्ध
सेचनं विवेहि ।

मालिके । सिन्दूरेणुना नागभूषणरजसा कामदेवगृहस्य मदनभवनस्य दन्तबलभिकां गजदन्त-
रचितचूडां पाटलय श्वेतरक्तीकुह ।

नलीति । भवनकलहंसान् गृहकाङ्क्षान् कमलमधुरसं पङ्कजमकरन्दद्वयं पायय पार्श्वं कार्यम् ।

कदेति । गृहमयूरान् भवनकलापिनः धारागृहं सलिलोद्धारयन्त्रसंयुतं भवनं नय प्रापय ।

कमेति । चक्रवाकशावकेभ्यः रथाङ्गशिष्टभ्यः मृणालक्षीररसं कमलविलिन्यासं मयच्छ प्रदेहि ।

नूतेति । दुर्गमस्य पुरपाश्व ते कोकिलाः परश्रुतश्चेति पुंस्कोकिलाः, पञ्जरस्थानिश्च ते पुंस्कोकिला
पञ्जरपुंस्कोकिलाः तेभ्यः नूतकलिकाङ्कुराहारम् आक्रोकरकमरोहमयमनश्च देहि मयच्छ ।

पल्लविके इति । भवनहारीतान् गृहपालितसदङ्कुरपत्रिविशेषान् मरिचामपल्लवदलानि श्वेतशोभाञ्ज-
नाप्रसिद्धपत्राणि भोजय प्राशय ।

त्वङ्गिके इति । चकोरपञ्जरेषु विपसूचकवशादेषु पिप्पलीनां मागधीनां तण्डुलकलानि अभ्यन्त-
रस्थश्रीजलण्डानि निक्षिप ।

माध्वति । कुसुमाभरणकानि पुष्पमयानि भूषणानि, अनुकन्यानां कः । विरचय कण्ठय ।

मञ्ज्वति । सङ्गीतशालायां गीतवाद्यनृत्यशालायां किन्नरमिथुनानि सुरमन्दनद्वन्द्वानि विसर्जय
गानादिसम्पादनार्थं प्रेरय ।

कन्देति । जीवजीवमिथुनानि चकोरपत्रिद्वन्द्वानि 'जीवजीवश्चकोरकः' इत्यसरः । क्रीडापर्वतशिखरं
खेलाशिखरिसां समारोह्य आरोहणं कार्यम् ।

हरिणिके इति । पञ्जरशुकसारिकाणां बन्धनगृहस्थितकीरसारिकाणां उपदेशं हितशिक्षां देहि
मयच्छ । एतानि आदेशवचनानि अन्यानि अपराणि च परिहासजल्पितानि नर्मभाषितानि अश्रीवीत्

(शाङ्ख्ये) द्वारा कदली-गृहके मरकतमय वेदिका (चतुर्द्वारे) को परिष्कृत (साफ) कर; केसरिके ! मदिरास
लेकर वकुल-पुष्पों के माला-गृहको सितकर (खिड़क); अरी मालतिके ! सिन्दूरकी रेणुद्वारा; कामदेव-गृहकी—
हाथीदाँतकी-अटारीको रजित (गुलाबी) कर दे; अरी नालिनिके ! गृह-पालित कलहंसोंको कमल-मधुरास
पान कराओ; कदलिके ! गृह-पालित-मयूरोंको धारा-गृहमें ले जाओ; अरी कमलिनिके । चक्रवाकके बच्चोंको
मृणाल-क्षीर-रस दो; नूतलतिके ! पिंजरमें बैठे कोकिलोंको आक्रोकरकाङ्कुर (आमके बौर) का आहार दो;
पल्लविके ! गृह-पालित हारीत-पक्षियोंको मरिचपल्लवके दलाम (मिचके कोमल-पत्तोंके टुकड़े) भोजन कराओ;
अरी त्वङ्गिके ! चकोर-पक्षीके पिंजरमें पिप्पलीके अभ्यन्तरस्थ वोजखण्डों (ताण्डुलके टुकड़ों) को भिक्षु कर
(खाल) मधुकरिके ! गुप्फोका आभूषण निमाँण कर; मयूरिके ! किन्नर-दम्पतियोंकी सङ्गीतशालामें गानकरकेके
लिप भेज दे; अरी कन्दलिके ! चकोर और चकोरीकी क्रीडा-पर्वतके शिखर पर आरोहण करा (चढ़ा) दे; अरी
हरिणिके ! पिंजरमें बैठे शुक-सारिकाओं (तोते में) को उपदेश दे ।^१ ये सब वाक्य एवं इसके अतिरिक्त अन्याय

१. कमलसम्मार्जनीभिः, सम्मार्जनीभिः । २. वेदिकाः । ३. कुवमिके ! । ४. चक्रवाकेभ्यः । ५. नूतलतिके ! ।

६. निचिक्षिप । ७. दल । ८. सारिकोपदेशम् । ९. एतानि ।

तथाहि—‘चामरिके ! मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसन्धातुमिच्छसि ? अथि यौवनविलासैरुन्मत्तीकृते ! विज्ञातासि, या त्वं स्तन-कलस-भारावनम्यमानमूर्त्तिर्मणिस्तम्भ-मयूरानालम्बसे’ । परिहासकाङ्क्षिणि ! रत्नभित्तिपतितमात्मप्रतिबिम्बमालपसि । पवनहृत्तो-त्तरीयांशुके ! हारप्रभायासितकरतला सङ्कलयसि’ । मणिकुट्टिमेषूपहारकमलस्खलनभीते ! निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । निजसौकुमार्य-गर्व-खवित-बिसप्रसून-सौभाग्ये ! जाल-

आकर्णितवाग् । एतद्धि कुमारीपुराध्यक्षा निखिलाः परिचारिकाः सम्बोध्य सम्बोध्य निजनिजव्यापारे नियोजयन्तीत्यवधेयम् । प्रायेणान्वर्थनामिका इमाः । अनेन कादम्बयाः सुविशाला खलु विलासोपकरण-सम्पत्तिर्व्यञ्जिता भवति ।

परिहासभाषितानि प्रकटयति—तथाहीति । मिथ्यामुग्धताम् असत्यमाह्वतां प्रकटयन्ती प्रदर्शयन्ती । अभिसन्धातुं भावप्रकटेनैव वञ्चयितुम् इच्छसि अभिलपसि । अनेन कापि अविच्छेपादिकं बोधयित्वा परिहसितम् ।

अगति । अथीति कोमलामन्त्रणे । यौवनविलासैः तारुण्यविश्रमैः उन्मत्तीकृते मदमत्तीकृते ! विज्ञातासि सत्यरूपेण त्वं मया विदितासि । स्तनकलसयोः कुचकलसयोः भारेण गुरुत्वेन अवनम्यमाना मूर्त्तिः स्वरूपं यस्याः तथोक्ता त्वं मणिस्तम्भेषु रत्नस्थूणासु ते मयूराः रत्नरश्मिता एव कलापिनः तान् आलम्बसे आलिङ्गसि । अनेन कुचकण्डूयनापनोदनाय त्वं मणिमयूरानालिङ्ग्यसीति परिहसितम् ।

परीति । परिहासकाङ्क्षिणी परिहासाभिलाषिणि ! रत्नभित्तिपतितं मणिकुण्डलसंक्रान्तम्, आत्मप्रतिबिम्बं निजप्रतिरूपम् आलपसि परिभाषसे परिअमेगेत्याशयः । अनेन कस्यचिच्छिन्तया त्वं बाह्यबोधशून्यासीति परिहसितम् । इह निजप्रतिबिम्बे अपरतश्चिन्माद् आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति कुशलाः ।

पवनेति । पवनेन समीरणेन हतं नीतम् उत्तरीयांशुकम् उपरिस्वयं यस्यास्तस्मैबोधनम् । आयासितकरतला पुनःपुनस्तदग्रहणप्रयासेन परिश्रमितहस्ता, उत्तरीयांशुकं परिहितवस्त्रोपरिस्थितवस्त्रम् आदातुं ग्रीहो वारंवारं प्रसारणादित्याशयः, हारप्रभं हारधृतिं सङ्कलयसि उत्तरीयवस्त्रम् मन्यसे । अनेन हारप्रभायामुत्तरीयवसनं संसृज्य परिहसितम्, अत एवेहापि उक्तालङ्कारः प्रतीयते ।

मणिकुट्टीति । उपहारकमलानि शोभासम्पादनाय भूसौ विचित्रानि पङ्कजानि तेषु स्खलनभीता पतनत्रस्ता या तत्सम्बुद्धौ रूपम् । मणिकुट्टिमेषु रत्नबद्धमेषु निजमुखप्रतिबिम्बकानि स्ववदनप्रतिच्छायांनि परिहरसि त्यक्त्वा व्रजसि, तदुपहारपद्मआनयेत्याशयः । अनेन निजवदनप्रतिच्छायेषु उपहारपद्म-आन्तिबोधनेन शून्यहृदयत्वं बोधयित्वा परिहसितम् । इहापि पूर्ववदलङ्कारः प्रतीयते ।

भिजेति । निजसौकुमार्यगर्वेण स्वमाह्वहङ्कारेण खर्वितं न्यूनीकृतं बिसप्रसूनस्य पङ्कजस्य सौभाग्यं माह्वं यथा सा तत्सम्बुद्धौ रूपम्, अतएव सौकुमार्याधिक्यान्नबोधितसूर्यालोकअन्त्यापि लुब्धकीकरणफल-

परिहास-वाक्यको भी उसने सुना ।

जेते—‘अरी चामरिके ! तू यों मिथ्या मुग्धता प्रकाश कर किसकी वञ्चना करनेकी इच्छा करती हो ? अरी यौवनविलासोन्मत्ते ! यह हमने जान लिया कि—कलशतुल्य स्तनयुगलके भारके कारण शरीरके अवनत हो (झुक) जानेसे तू मणितम्भके मयूरोंका आलिङ्गन करती है; अरी परिहासकाङ्क्षिणि ; तू तो मणि-मय भित्तिमें पड़े हुए अपने ही प्रतिबिम्बके साथ आलाप (बातचीत) करती है; -हे शून्यहृदये ! वास्तु तुम्हारे उत्तरीय वस्त्रकी उड़ा ले गया है, उसको समेटनेके बदले तू तो हाथकी परिश्रान्त कर अपने हारकी प्रमाकी उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टी) समझती हो; अरी बाह्यबोधशून्ये ! तू तो मणिबद्ध भूतल पर शोभासम्पादनके लिए रखे कमलों पर गिरनेके भयसे अपने मुखप्रतिबिम्बोंको ही छोड़कर जाती है; अरी कोमलाङ्गि ! तू अपने कोमलताके अभिमानमें कमलकी

१. दृष्टा । २. ज्ञाता । ३. ‘‘स्तम्भमयूरानलम्बसे’ : ४. ‘‘प्रतिमामालपयसि । ५. आललयसि । ६. कचित् ‘निजसौकुमार्य’ इत्यारभ्य ‘जाल’ पर्यन्तं न विद्यते । कचिच्च सम्पूर्णसम्बोधनान्तमेव पदं न दृश्यते ।

वातायनपतितपद्मरागलोकं प्रति बालातपशङ्कया करतलमातपत्रीकरोषि । खेद-स्तरं-हस्त-
गलित-चामरं ! नखमणिमयूर्खकलापमाधुनापि' इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव कादम्बरी-
भवनसमीपम् उपययौ ।

पुलिनायमानमुपवनलता-गलित-कुसुम-रेणु-पटलैः, दुर्दिनायमाननिभृत-परधृत-नख-
क्षताङ्ग-सहकारफल-रस-वर्षैः, नीहारायमाणमलिन-विप्रकीर्णवकुल-सेक-सीधु-धारा-धूलिभिः,

मुपस्थितमित्याशयः । 'विसप्रसूतराजीवपुष्कराभ्मोरुहाणि च' इत्यमरः । जालवातायने जालरूपे गवाक्षे
पतितः सम्पृक्तः पद्मरागस्य लोहितमणैः आलोकः प्रकाशः तं प्रति तद्विषये, बालातपशङ्कया प्रत्यग्रीदित-
सूर्यप्रकाशाभ्यां कर्तव्यं स्वहस्तमेव आतपत्रीकरोषि तत्प्रतिषेधेच्छया क्षुब्धीकरोषि ।

इह लोहितकमणिप्रकाशे बालातपशङ्कया आन्तिमानलङ्कारः । विसप्रसूतादपि तेऽधिकं सौकुमार्यं
येन हि नवोदितसूर्यलोकश्रान्त्यापि आतपत्रकरणस्यापेक्षेति परिहासः ।

खेदेति । खेदेन सञ्चालनपरिश्रमेण क्षस्तात् शिथिलात् हस्तात् करात् गलितं प्रप्लुतं चामरं बाल-
व्यजनं यस्यास्तसम्बुद्धौ रूपम्, अतएव बालव्यजनश्रान्त्या नखमणिरश्मिसमूहान्दोलनमित्याशयः ।
नखमणीनां नखरस्यापितामरणरसानां मयूखकलापं रश्मिसमूहम् आधुनोपि बालव्यजनश्रान्त्यान्दोल-
यसि । इह हि वाचकशब्दाभावाद्बालङ्कारः प्रतीयते । तथाविधश्रान्तवशाच्चोपहासप्रतीतिः । इत्येतानि
पूर्वोक्तानि अन्यानि एतदतिरिक्तानि च वाक्यानि शृण्वन्नेव आकर्ण्यन्नेव कादम्बरीभवनं गन्धर्वराजपुत्री-
गृहम् उपययौ जगाम चन्द्रापीड इति शेषः ।

पुलिनेति । उपवनं पार्श्ववर्युधानं तस्य लताभ्यो वल्लीभ्यो गलिताभिः पतितानि यानि कुसुमरेणु-
पटलानि पुष्पपरागपुञ्जानि सैः पुलिनायमानं श्वेतस्वसादृश्यात् बालुकामयवदाचरन्तम् । इत आरभ्य
द्वितीयान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'मार्गमद्राक्षीत्' इत्यत्र मार्गमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

दुर्दिनेति । अनिभृताश्चञ्चला ये परभृताः कोकिला' तेषां नखैः नखरैः क्षतानि विदीर्णानि अङ्गानि
अवयवा येषां तथोक्तानां सहकारफलानां पार्श्वस्थानामात्रफलानां रसवर्षैः रसवर्षणैः, दुर्दिनायमानं वृष्टि-
वासरवदाचरन्तम् ।

नीहरेति । अनिलविप्रकीर्णैः पवनविक्षेपैः वकुलानां केसराणां वृक्षाणां सेके कुसुमप्रस्पृशनाय
सिञ्चनकाले सीधुधाराणां सुन्दरीवदनमधमवाहानां धूलिभिः कणैः, नीहारायमाणं श्वेतस्वसादृश्यात्
सुहृन्पुञ्जवदाचरन्तम् ।

ननु 'रेणुद्वयोः स्त्रियां धूलिः' इत्यमरेण धूलिश्चन्द्रस्य कीलिक्षत्वेन कथमिह पुञ्जितेति चेत् ? सत्यम्
'हिरदघटाकुम्भमितिसम्भवेन धातुधूलिनेति प्रयोगात् धूलिः पुंस्यपि' इत्यमरटीकायां रघुनाथकस्या
उक्तापेक्षानिरासात् ।

कोमलताको भो न्यून करणी हो, अतएव गवाक्ष जाल (खिड्कियों की जाली) में पड़े पद्मरागमणिके प्रकाशको ही
नवोदित सूर्यलोक समझ कर उसे निवारण करनेके लिए छन करती (छतरी का काम लेती) हो; अरी अवज्ञे !
आग्नेयलन-जनित परिश्रमसे तेरे हाथमेंसे चामर गिर पड़ा है—उसे तू जानती नहीं है और केवल नखमणिको
ही चामर समझकर आन्दोलन किया (हिलाया) करती है—इस प्रकारके और अन्यान्य अनेक प्रकारके
आलापको सुनते सुनते ही चन्द्रापीड जाकर कादम्बरीके भवनके समीप उपस्थित हुआ (आया) ।

वहाँ उपस्थित होकर उसने एक मार्गको देखा; वह मार्ग पार्श्ववर्ती उद्यानकी लताओंके फूलोंमेंसे पराग
गिरनेसे पुलिन (बालुकामय) के समान लगता था; चञ्चल (गुञ्जार करती) कोकिलोंके नखसे क्षन-विक्षत
(क्षतरे) हुए आर्गोंके फलका रस वर्षण होने (टपकने) से वहाँ वृष्टिके दिनके समान दीखता था; पवनसे
क्षतततः विक्षिप्त किए (बिखरे) हुए—पुष्पविकासके लिए वकुलवृक्षके ऊपर सुन्दरी-सुलभधाराके—कण्ठसे वह

१. अवलोकम् । २. आश्चङ्छिनी । ३. आतपत्रं । ४. खेदग्रस्तम् । ५. कलितचामरा, कलितचामरैः ।
६. क्षिणम् । ७. भवनमुपसृत्य ययौ, भवनमुपययौ । ८. क्षताङ्गनम् ।

काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः, नीलाशोक-वनायमानं कुसुम-प्रकर-पतित-मधुकर-
वृन्दान्धकारैः, तथा च सञ्चरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालङ्कारसविसरैः,
अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागाभौदेः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रामण्डलैः, प्रियङ्गुवनाय-
मानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णपूरशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलोपनैः,
हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः, अधः सेवार्थमागतो नोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राका-
रेणैव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं मार्गमन्नाक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तम् आभरण-

काञ्चनेति । चम्पकानां हेमकुसुमानां यानि दलानि पणानि तेषाम् उपहारैः शोभासम्पादनाय
प्रयत्नैः, काञ्चनद्वीपायमानं पीतत्वसादृश्यात् सुवर्णद्वीपवदाचरन्तम् ।

नीलेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितानि उपविष्टानि मधुकरवृन्दान्येव अमरपुष्पान्येव अन्ध-
काराः तिमिरानि तैः नीलाशोकवनायमानं श्यामाशोकारण्यायमानम् ।

तथेति । तथा च किञ्चेल्यर्थः । सञ्चरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितावर्गस्य चरणालङ्कारसानां पाद-
रञ्जनार्थयावकरसानां विसरैः प्रसरणैः, रागसागरायमाणं रक्तिनः पयोधिवहाचरन्तम् ।

अमृतेति । अमृतागानां विलोपनानाम् आभौदेः परिमलैः, अमृतोत्पत्तिदिवसवत् पीथोरुत्पत्तिदिन-
वदाचरन्तम् ।

चन्द्रेति । दन्तपत्राणि गजदन्तरचितपत्राकारश्रवणभूषणानि येषां प्रभामण्डलैः कान्तिसमूहैः चन्द्र-
लोकायमानं शुभ्रप्रकाशप्रसरणसादृश्याच्चन्द्रलोकवदाचरन्तम् ।

प्रियङ्गुवेति । कृष्णागुरोः काकपुण्ड्रस्य पत्रभङ्गैः पत्राकारतिलकविशेषैः, प्रियङ्गुवनायमानं श्याम-
वसादृश्यात् फलिनीलताविपिनवदाचरन्तम् ।

लोहितेति । कर्णपूरभूताः अवणालङ्कारीभूता ये अशोकपल्लवाः कङ्कोलिकिसलयाः तैः लोहितायमानं
रक्तवदाचरन्तम् ।

धवलेति । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य विलोपनैः अङ्गरागैः, धवलायमानं श्वेतवदाचरन्तम् ।

हरितेति । शिरीषस्य कपीतनस्य कुसुमाभरणैः पुष्पालङ्कारैः, हरितायमानं हरिद्रुणकुसुमवदाचरन्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरम् । उभयतः पार्श्वद्वयोः, लावण्यमयेन सौन्दर्यमयेन सेवार्थं परिचर्यार्थम्
आगतेन आयातेन प्राकारेणैव प्राप्तिरेणैव ऊर्ध्वस्थितेन उपरि विद्यमानेन दण्डायमानेनेत्यर्थः स्त्रीजनेन
योषिद्वर्गेण, कृतो विहितः दीर्घरथ्यामुखवत् विस्तृतप्रतोलोमुखवत् आकारो यस्य तस्य । ग्राम्यदीर्घरथ्याया
मुखभागे उभयतो वृत्तिः मध्ये च स्ववपायाभौ दीर्घां मार्गोऽवलोक्यत इत्यभिप्रायः । मार्गं पन्थानम्
अद्राक्षीत् आलोकितवान् महाश्वेतया सह गच्छन्मन्त्रापीड इति शेषः । जात्युत्प्रेक्षा ।

तेनेति । वहन्तं प्रसरन्तम्, नद्याः सरितो वेणिकावत् कच्छकलापवेणीवत् (अर्थात् सरलः)
यो जलप्रवाहः सलिलधारा तमिव, तेन मार्गेण च चान्तर्निपतन्तम् अभ्यन्तरादायान्तं संपिण्डितम्

मार्गं मानो तुषार-राशिके समान दीक्षता था; शोभा सम्पादनके लिय एकवित चम्पकपुष्पके पत्रके डेरसे वह मानो
सुवर्णमय एक दीपके समान प्रतीत होता था; विविध रथानमें विक्षिप्त (बिखरे) अन्याय पुष्पसमूहके ऊपर बैठे
हुए अमरोंके अन्धकारसे वह मानो नीलवर्ण अशोक-वनके समान शोभायमान था । वहाँ सुन्दरियों सर्वदा ही
इतस्ततः विचरण करती थीं, अत एव उनके चरणोंके अलङ्कार (महावर) रससे वह मानो रक्तिमाके समुद्रके
समान देखनेमें आता था; अङ्गुलपके सौरभसे वह मानो अधुतोत्पत्ति-दिनके समान हो; इति-दन्त-निर्मित
कर्णभूषणके आलोकसे वह मानो चन्द्रलोकके समान हो; स्तन-कपोलादि रथानमें गोरोचनको पत्राकार तिल-
रेखाओंसे अङ्गिर रङ्गनेके कारण मानो प्रियङ्गुलताओंके वनके समान हो; अशोक-छवके कर्णभूषणसे मानो रक्तवर्ण
हो गया हो; शरीरमें लगाए चन्दनमय अङ्गुलपसे मानो धवलवर्णके समान बन गया हो; और शिरीष-पुष्पके
आभूषणोंसे मानो हरिद्रवर्णके समान प्रतीत हो-ऐसा दीखता था । कादम्बरीकी सेवा करनेके लिय आश्रु हुई, दोनों
बाग खड़ी हुई जिनोंसे मानो लावण्यमयके समान हो ऐसा-दीर्घरथ्याके सम्मुखभाग (चौड़ी सड़कके
मुख) के आकारवाला मार्ग उसने देखा । और भी उसने देखा कि-केशपाशवेणीके समान सरल नदीका स्रोत

१. चम्पकोपहारैः । २. लोहाशोक । ३. सञ्चरन् । ४. पत्रमण्डलैः । ५. प्रियङ्गुवनयमानं रोचन-
तिलकभक्तिभिः, नीलायमानं कृष्णपुष्पभङ्गैः । ६. कर्णाशोकपल्लवैः । ७. निपतितम् ।

किरणालोकं सम्पिण्डितं नदीवेणिकजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिस्रोत इव गत्वा प्रतीहारीमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलेनाद्य उपविष्टेन^१ चानेकसहस्रसंख्येन परिरुक्-
रदाभरणसमूहेन कल्पलतानिवहेनेव कन्यकाजनेन परिवृताम्, नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य नातिमहतः पर्यङ्कस्थो^२ आश्रये^३ धवलोपधानन्यस्त-द्विराणुभुजलतावष्टम्भेनावस्थिताम्, महा-
वराहदंष्ट्रावलम्बिनीभिश्च सहाम्, विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताविशेषपरिभ्रमेः प्रत-
रन्तीभिरिव चामरप्राहिणीभिरूपवीज्यमानाम्, निपतितप्रतिबिम्बतयाद्यस्तान्मणिकुट्टिभेषु

एकत्रीभूतम् आभरणकिरणालोकं नानाभूषणप्रभाप्रकाशम् अपश्यत् दृष्टवान् । इहोपमालङ्कारः ।

तदिति । किञ्च, तस्य आभरणकिरणालोकस्य मध्ये प्रतिस्रोत इव गत्वा स्रोतसि तस्यांसुख्येन स्रोतोऽन्तरभिश्च प्राजिह्वा चन्द्रापीडः, प्रतीहारीमण्डलेन द्वारपालिकासमूहेन अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागाः संसुखदेशो यस्य तं तयोक्तम्, शीयुक्तो मण्डपः तम् अनेकविधादुसुतकान्तिसोभितम् एकं मयनमित्यर्थः ददर्श अवलोकितवान् । इह श्रौतोपमालङ्कारः ।

तत्रेति । अपि च, चन्द्रापीडः, तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे 'कादम्बरीं ददर्श' इत्यतिदृष्टव्यया क्रियया सम्बन्धः । इह खल्विद्वद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । पर्यन्तेषु पर्यङ्कप्रान्तदेशेषु रचितं विहितं मण्डलं मण्डलरूपेणावस्थानं येन तेन, अथः पर्यङ्का-
धोभागे उपविष्टेन आसीनेन, अनेकानि बहूनि सहस्राणि दशसप्तानि संख्या गणना यस्य तेन, परिरुक्ता
वीज्यमान आभरणसमूहः भूषणपुञ्जो यस्य तेन, तथा कल्पलतानां महावराहवीणां निबध्नेन समूहेनेव
विद्यमानेन च कन्यकाजनेन कुमारीरागेन परिवृतां परिवेष्टिताम् । अवपलता अपि अर्थिजनमनोरथपुराणा-
यावेकविधाभूषणयुक्ता इत्युभयोः सादृश्यम्, अतश्चोक्तालङ्कारः ।

नोतेति । नीलांशुकप्रच्छद आस्तरणवच्च तेन प्रावृतस्य उपर्याच्छादितस्य नातिमहतः अगतिविस्तृतस्य पर्यङ्कस्य पर्यङ्कस्य उपाश्रये ऊर्ध्वदेशे, धवलं शुभ्रं यत् उपधानम् उच्छी-
र्षकं तत्र न्यस्ता स्थापिता द्विराणुभुजलतासमूहस्य सुमनस्य तया द्विरावृता या भुजलता चामराहुवल्ली तस्या
अवष्टम्भेन आश्रयणेन अवस्थिताम् ।

अत एव महावराहस्य नारायणस्य शूकराख्यतृतीयावतारस्य दंष्ट्रावलम्बिनीं दादाश्रितां महीं
वसुधासिव विद्यमानाम् । तथा च धवलोपधानन्यस्तभुजलता कादम्बरी महीव इत्युपमा, भुजलताव-
ष्टम्भस्य वराहदंष्ट्रासाध्यादिति ।

विस्तारिणीति । विस्तारिणा परितः प्रसारिणि, कादम्बरीं देहप्रभाजालमेव शरीरकान्तिसमूहमेव
जलं सलिलं सस्मिन्, भुजलताः चामरप्राहिणीनां परिचारिकाणां बाहुलता एव विशेषाः श्लेषणीयदण्डाः
तेषां परिभ्रमेः आन्दोलनेः प्रवर्तनीभिः अमन्तीभिरिव विद्यमानाभिः, चामरप्राहिणीभिः बालव्यजन-
धारिणीभिः परिचारिकाभिः उपवीज्यमानां सञ्चालयमानाम् । इह परम्परितरूपकं क्रियोपेक्षा चेत्पुण्यो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्करः । चामरचारचालनार्थं हस्ती न कर्मन्ते अपि तु जले हस्तचेपेण तास्तरन्ति इत्यभिप्रायः ।

निपतितेति । अद्यस्तात् अद्यः मणिकुट्टिभेषु रत्नबद्धभूमिषु निपतितप्रतिबिम्बतया सहस्रान्तप्रति-

जिसप्रकारे प्रभावित होता है, उसीप्रकारे अन्धन्तरस्थित एकत्रित आभूषणोंका किरण, उस उस मार्गसे निकलता था।
बह (चन्द्रापीड) प्रतिस्रोतके समान उस किरणपुञ्जके मध्य होकर जब आगे गया तब उसने नानाविध अलौकिक-
शोभा-शोभित एक श्रीमण्डप (गृह) देखा जिसके आगे प्रसिद्धारियोंका मण्डल बैठा था।

उस श्रीमण्डपके मध्यभागे (बीच) में, परङ्कके चारों ओर नीचे कल्पलतासमूहके समान मण्डलकारसे
बैठी, और देवीवर्मान आभूषणोंसे शोभित होती—अनेक सहस्र कन्याओंसे परिवृत, ऊपरमें नीलवर्णके एक
आस्तरणवच्च (चारर) से आच्छादित ढके हुए जो बहुत विशाल न था ऐसे—एक पर्यङ्क (पलङ्ग) के मध्यमें
श्वेतवर्ण उपधान (तकिए) पर एक कारके रखी चाम-बाहु-लताके अवलम्बन (सहारे) से बैठी हुई, अतएव
महावराहकी दंष्ट्रामें लम्पित लटकती पृथिवीके समान देखनेमें शोभायमान, कादम्बरीको उस (चन्द्रापीड)
ने देखा। उसकी शरीरकान्तिके विस्तीर्ण जलमें, अपने अपने भुजलतारूप श्लेषणीदण्ड सञ्चालन-पूर्वक मानो

१. मण्डलोपविष्टेन, मण्डलेनोर्ध्वोपविष्टेन ।
'अतिमहतः' इत्येव दृश्यते । २. आश्रये, अपाश्रये ।

३. कचित् 'नाति' इति पदं न दृश्यते, कचित्

नागैरिवापहिमाणाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव पृथक् पृथक्^१ नीयमानाम् उपरि मणिमण्डपेष्वभरैरिवोत्खिप्यमाणाम्, हृदयसिन्धु प्रवेशितां महामणिस्तम्भैः, आपीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्येत्कीर्णैः विद्याधरलोकेन गगनतलप्रिवारोप्यमाणाम्, चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसम्पुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृताम्, भूषण रव प्रनृत-शिशि-शत-चित्र-चन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणैव दृश्यमाणाम्, आत्म-परिजनेनापि दर्शनलोभाद्गुपार्जितदिव्यचक्षुषेवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमाणाम्, लक्ष्मणैरपि

च्छायतया कारणेन, नागैः पातालतलवासिभिः सर्पैः अधस्तात् अपह्रियमाणामिव अन्यत्र नीयमानामिव । अनेन लावण्यातिशयादस्यां सर्पाणामप्यनुरागो व्यञ्जितः । अपि च, उपान्ते निकटे रत्नभित्तिषु मणिकुलेषु निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, दिक्पालैः इन्द्रप्रभृतिभिर्दशभिर्दिकपतिभिः पृथक् पृथक् नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव, परित एव प्रतिबिम्बपतनादिव्यभिप्रायः । अनेनास्यां दिगीश्वराणामप्यासक्तिः सूचिता । उपरि मणिमण्डपेषु ऊर्ध्वस्वरत्नमयच्छद्भिः^२ निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, अमरैर्देवैः उरुच्छिप्यमाणामिव उत्तोष्य नीयमानामिव । अनेनास्यां देवानां आवावेशः प्रकाशितः । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोद्येष्टा । हृदयमिति । महामणिस्तम्भैः महारत्नस्थूणाभिः हृदयं प्रवेशितामिव चित्तान्तर्गतामिव तेष्वापि प्रतिबिम्बपतनादिव्यभिप्रायः । भवनदर्पणैः भित्तिरत्ननादशैः, आपीतामिव कण्ठाघातकृतामिव, तेष्वापि प्रतिबिम्बपतनादिव्याशयः । तथा अधोमुखेन, श्रीमण्डपस्य मध्ये छुद्विपि उत्कीर्णैः रत्नप्रस्तरं निस्तप्य रचितेन, विद्याधरलोकेन विद्याधरपुत्तलिकाभिः गगनतलम् आकाशतलम् आरोप्यमाणामिव स्थाप्यमाणामिव, तेष्वापि प्रतिच्छायापतनादिति आवः । अनेन चैतन्यरहितानामपि आवावेशप्रकाशनादस्या निर-तिशयं सौन्दर्यं द्योतितम् । इहाऽप्युत्कर्षणेनैवालङ्कारः ।

चित्रेति । चित्रकर्मच्छलेन आलेख्यभूषिण्याजेन, अवलोकनकुतूहलात् कादम्बर्या एव वीक्षणकौतु-कात् सम्पुञ्जितेन सञ्ज्ञापिण्डीभावेन, त्रिभुवनेन त्रिविष्टपस्थितसमस्तवस्तुना, परिवृतामिव आच्छादि-तामिव । इह सापह्नुवा क्रियोद्येष्टा । अनेन तत्रानेकविधमालेख्यं तस्याश्च निरतिशयं सौन्दर्यं ध्वन्यते । भूषणेति । भूषणानाम् आभरणानां रवेण शब्देन प्रनृतं नर्तनाय प्रवृत्तं यत् भिखिशतं कलापिसमूहः तस्य चित्रचन्द्रिका विविधवर्णमेचका यत्र तेन, भवनेनापि तेन श्रीमण्डपेनापि कौतुकेन कादम्बरीवीचङ्क-कुतूहलेन उत्पादितं जनितं लोचनसहस्रं नयनसमूहं येन तयोक्तेनेव सता मेचकानां नयनतुल्यत्वाद्विद्याशयः, दृश्यमानमिव प्रेष्यमाणमिव । क्रियोद्येष्टा । अनेन तस्याः कलापिसम्पत्तिः सौन्दर्यातिशयश्च प्रतीयते । आत्मेति । आरमनः स्वस्थं परिजनेनापि परिचारिकावर्गेणापि, दर्शनलोभात् कादम्बर्या एवावलोक-नतृष्णातः उपार्जितानि तपसा प्राप्तानि दिव्यानि निसेपरहितत्वात् स्वर्गायाणि चञ्चलि लोचनानि येन तयोक्तेनेव, अत्रिमिषनयनेन सता, निर्वर्ण्यमाणाम् अवलोक्यमाणाम् । उपार्जनक्रियोद्येष्टाणादुत्कालङ्कारः । अस्या निरतिशयसौन्दर्यं च ध्वन्यते ।

लक्ष्मणैरिति । लक्ष्मणैरपि ध्वजवज्रप्रभृतिभिः सर्वसुलक्षणचिह्नैरपि रागाविष्टैरिव कादम्बर्यामासक्ति-

विचरण करती रहती ही चामरपारिणी परिचारिकाएँ चामर-आन्दोलन (हवा) करती थीं; नीचेकी मणि-मय-भूमिमें कादम्बरीके प्रतिबिम्ब पड़नेके कारण, पातालवासी नागगण ही मानो उसे नीचे लिए जाते थे; एवं समीपवर्ती मणिमय भित्ति (दीवारों) में प्रतिबिम्ब पड़नेके कारण, इन्द्रादिकृपाळगण ही मानो उसको पृथक्-पृथक् रूपमें लिए जाते थे; और ऊपरके मणिमय तलेमें, प्रतिबिम्ब पड़नेके कारण, अन्यत्रान्य देवगण ही मानो उसे उठाकर लिए जाते थे । बड़े-बड़े मणिमय स्तम्भोंमें मानो उसको अपने हृदयके भीतर प्रवेश कराया था; भवन-दर्पणोंमें मानो उसका पान किया था; और श्रीमण्डपमें अधोमुखसे उत्कीर्ण (खोदे) हुए विद्याधरमूर्तियों मानो उसको आकाशमें उठाकर लेजाती थीं—चित्रित प्रतिमूर्तिके व्याज (बहाने) से त्रिभुवन ही मानो उसके दर्शन करनेके कुतूहलसे आस-पासमें एकत्रित होकर परिवेष्टन किए (घेर लिए) थे । श्रीमण्डप भी मानो उसको देखनेके कौतुकसे आभूषणोंका शब्द छनकर जावते सैकड़ों मयूरोंके विविध चन्द्रक-रूपी हजारों नेत्रोंसे देखता था; उसके परिजनवर्ग भी, दर्शन करनेके लोभसे ही मानो दिव्य-नेत्र प्राप्त किए हों । इस प्रकार निनिमेष दृष्टि

रागाविष्टैरिवाधित्सर्वोङ्गीम्^१, अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्तीं बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथा-
वेश-परवशेनैव गृह्यमाणं यौवनेन, अविचलित-चरणराग-दीधितिभिरिव निर्गताभिः अलक्तक-
रसादलित-लावण्यजल-वेणिकाभिरिव गलिताभिः, निवसित^२-रक्तांशुक-दशा-शिखाभिरिव^३
अवलम्बिताभिः, पादाभरण-रक्तांशुलोखा-सन्देहदायिनीभिः, अतिकोमलतया नखाविवरेण
वमन्तीभिरिव^४ रुधिरधारावर्षमङ्गुलीभिर्मुपेताभ्यां क्षितितल्लतारागणमिव नखमणिमण्डल-
मुद्रहृदयां विदुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्त्तयन्तीम्, नूपुर-मणि-किरण-चक्रवालेन गुरु-
गृहीतैरिव विषमार्गैः अधिष्ठितानि आश्रितानि सर्वाणि समस्तानि अङ्गानि अवयवा यस्याः ताम् । ध्वज
वज्रादिचिह्नानि यानि तस्यास्तत्तदङ्गेषु विद्यन्ते, तान्यपि कादम्बर्यामासक्तितत्त्वादाश्रितानीति क्रियोत्प्रेक्षा ।
अनेन सर्वशुभलक्षणसम्पत्तिर्न्यजिता ।

अवृत्तेति । न कृतं विहितं पुण्यं सुकृतं येन तमिव, बालभावं शैशवं मुञ्चन्तीं त्यजन्तीम् । इह भावा-
भिमानीनि क्रियोत्प्रेक्षा । सुकृतं विना कादम्बर्याः कायस्पर्शाऽपि न भवतीति सूचितम् ।

अदत्तामिति । अदत्तामपि जनकादिभिरसमर्पितामपि मन्मथावेशपरवशेनैव कामावेशपराधीनेन सता
यौवनेन तादृशेन स्वयमेव गृह्यमाणं स्वीकृत्यमाणम्, कामावेशपरवशेनैव हि पित्रादिसमर्पणस्य प्रतीक्षां न
विदधते । परमार्थतस्तु यौवन कामावेशपरवशं भवत्येव स्वाभाष्यात् । गुणोत्प्रेक्षा । तादृश्योद्भूतमश्र
व्यजितः ।

अविचलितेति । इह स्तुतीयाबहुवचनान्तानि पदानि अग्रेतस्य 'अङ्गुलीभिः' इत्यस्य विशेषणानि ।
निर्गताभिः पादरागादेव प्रकृष्टिताभिः अविचलिता निश्चलाः चरणयोः पादयोः रागस्य लौहित्यस्य या
दीधितयः किरणः तताभिरिव विद्यमानाभिः, सर्वत्र लौहित्यसादृश्यादित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षा । गलिताभिः
चरणद्वयादेव स्थन्दिताभिः, अलक्तकरसेन आवक्तद्वयेण पादलितम् आरक्तीकृतं यत् लावण्यमेव निरति-
शयलौक्यमेव जलं तस्य वेणिकाभिः धाराभिरिव विद्यमानाभिः । इह जात्युत्प्रेक्षा सा च निरङ्गकैवल्यरूप-
के सङ्गीर्णा । अवलम्बिताभिः, लम्बमानाभिः, निवसितं परिधानीकृतं यत् रक्तांशुकं लोहितवसनं तस्य
दशाभिरिवः वर्तिकाभिरिव । जत्युत्प्रेक्षा । पादाभरणानां चरणपरिहितभूषणानां वा रक्तांशुलोखा लोहि-
तदीधितप्रेणी तस्याः सन्देहं श्रमं द्वातीति ताभिः । इह आन्तमान् । अतिकोमलतया अत्यन्तशुद्ध-
तया कारणेन नखविवरेण नखान्तरेण करणेन रुधिरधारावर्षं रक्तप्रवाहवृष्टिं वमन्तीभिः उद्गिरन्तीभिः
चित्तिविद्यमानाभिः । क्रियोत्प्रेक्षा । एवं विधाभिः अङ्गुलीभिः पादशास्त्राभिः उपेताभ्यां युक्ताभ्याम्,
तलस्य पृथिवीतलस्य तारागणमिव नक्षत्रमण्डलमिव चतुर्लोज्ज्वलस्वसादृश्यादित्याशयः, नखमणि-
मण्डलं नखालङ्कारशीभूतरत्ननिकरम्, उद्ग्रहद्वयां धारयद्गयास, चरणाभ्यां पादाभ्यां करणाभ्याम्, विदुमर-
सस्य प्रवालनिर्यासस्य नदीं सरितं प्रवर्त्तयन्तीम् अवतारयन्तीमिव विद्यमानां कादम्बरीम् । तथा च 'चर-
णाभ्यां विदुमरसनदीमिव प्रवर्त्तयन्तीम्' इति विशेषणवाक्यस्यायं निर्गलितोऽर्थः—कोमलरक्तयाश्चरणयोः
अरुणा प्रभा समन्तात् प्रसरति अत एव विदुमरसनदीप्रवर्त्तनस्योत्प्रेक्षा । पादौ च अङ्गुलीभिर्मुपेता, अङ्गुल-
यश्च पादरागकिरणा इव, लावण्यजलवेणिका इव इत्यादिभिरुत्प्रेक्षाभिर्वर्णित इत्यहो कवचित्शुश्रूतुर्नृप ।

नृपेति । गुर्वैः बृहतोः नितम्बयोः कटिपश्चाद्भागयोः भरेण भारेण खिन्नं बलात्तं यत् ऊरुयुगलं
(एकटक) से उसको देखा करते थे; समस्त शुभलक्षण भी उसमें आसक्ति रखकर ही मानो वतके समस्त
अवयवोंमें अधिष्ठित (स्थापित) हुए थे, शैशवावस्था पुण्य नहीं किया है इतलिय ही मानो वह उसको परित्याग कर
(छोड़) दी थी; पिता-माताके द्वारा दान नहीं किए जाने पर यौ, यौवनकाल कामावेश से ही मानो पराधीन हो-
कर माथो अपने से ही उसका ग्रहण किया था; चरणोंको स्थिर रक्किमा (रंग) की किरणें मानो बाहर निकलती
हों, अलक्तक-रत्न-रजित (आस्ता, महावर के रत्न से युक्त हुए) लावण्यजलकी धारा बहती हो, एवं परिहित
(पढ़ने हुए) रक्तवस्त्रका वस्त्रिकाग्रभाग (पल्लोंकी कोरें) मानो लम्बित हुआ हो, ऐसे चरणालङ्कारोंमें से निःसृत
होती—रक्षण किरणकी माथगोंका श्रम उपपन्न कराती और अत्यधिककोमल होनेके कारण सखरश्रद्धारा मानो
रुधिरधारा बहान करती (उगलती) अङ्गुलियोंवाले भूतलके नक्षत्रसमूहके समान नख-मणि-मण्डलसे समन्वित
चरणोंसे वह मानो प्रवालमणिके रसकी एक नदीकी सृष्टि करती थी; उसके नूपुरोंके मणियोंमें से निकलती किरणें—

१. 'सर्वाङ्गस्य, सर्वावयवस्य' । २. गालिताभिः, विततचरणं । ३. निवसितम् । ४. दशाभिरिव ।

५. वर्णन्तीभिरिव । ६. अङ्गुलिभिः ।

नितम्ब-भर-खिन्नोरुयुगल^१-सहायतामिव कर्तुं मुदृगच्छता स्पृश्यमानजघनभागाम्, प्रजापति-
कर-दृढ-निपीडित^२-मध्यभाग-गलितं जघन-शिलातल-प्रतिघाताल्लावण्यंक्षीत इव द्विधागत-
मूरुद्वयं दधानाम्, सर्वतः प्रसारित-दीर्घ-मयूख-मण्डलेनेर्ष्यया परपुरुषदर्शनमिव निरुन्धता^३
कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना नितम्बविम्बस्य
विरचित-परिवेषाम्, निपतित-सकल-लोक-हृदय-भरणेवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरित-
मुख-दर्शन-दुःखेनैव क्षीयमाण-मध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्योत् अङ्गुली-

सन्धिवद्भङ्गं तस्य सहायताम् ऐकदेशिकनितम्बभारवहनेन साहाय्यम्, कर्तुं विधातुमिव उद्गच्छता ऊर्ध्वं
व्रजता, नूपुरयोः पादकटकयोः सगिकिरणानां स्तररमीनां चक्रवालेन मण्डलेन स्पृश्यमाणौ स्पर्शविष-
यीक्रियमाणौ जघनभागां जघनदेशौ यस्यास्ताम् । इह क्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

प्रजापतीति । प्रजापतेः दृष्टिकर्तुः कराभ्यां हस्ताभ्यां दृढनिपीडितः रचनासमये नितान्तकृशावस-
श्पादनाय अत्यन्तनिर्धातितो यो मध्यभागः कटिदेशः तस्माद् गलितं प्रचुतम्, अथ च जघनमेव उरु-
मेव शिलातलं प्रस्तरतलं गुरुत्वात् कर्कशावाच्चेत्याशयः, तेन प्रतिघातात् कारणत् द्विधागतं द्विधाविभक्तं
लावण्यक्षीत इव सौन्दर्यप्रवाह इव, उरुद्वयं जघनयुगलं दधानां धारयन्तीम् ।

इह जात्युत्प्रेक्षा, सा च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्णा । अनेन च मध्यभागस्यातीव कृशावसम् ।
जघनभागस्य गुरुत्वं कर्कशावच्छ, उरुद्वयस्य च लावण्यमयत्वं प्रतीयते हृत्पल्लवारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । सर्वतः प्रसारितं परितो विस्तारितं मयूखमण्डलं किरणसमुहो येन तेन, अतएव
हृष्यया परपुरुषदर्शनम् अन्धपुरुषावलोकनं निरुन्धतेव अवरोधं विदूषतेव निजादृशादित्याशयः, कुतूह-
लेन कौतुकेन विस्तीर्णस्यापि विस्तारं विशालं तन्वतेव विदूषतेव निजरश्मिभिरित्याशयः, तथा स्पर्श-
सुखेन संश्लेषानन्देन रोमाञ्चं पुलकं मुञ्चता व्यञ्जतेव निजरश्मिषु पुलकभ्रमसुरपादयतेत्यर्थः, काञ्ची-
दाम्नां रक्षणागुणेन नितम्बविम्बस्य विरचितो विहितः परिवेषः परिवेष्टनं यस्यास्ताम् ।

इह 'निरुन्धतेव' 'तन्वतेव' 'व्यञ्जतेव' इति त्रिवेधेन क्रियोत्प्रेक्षाद्वारः, 'रोमाञ्चम्' इत्यादौ वृत्त्यनु-
प्रासच्छेकानुप्रासावलङ्कारावित्येतेषां परस्परं नैरपेक्षेण संछद्भिः ।

निपतिति । निपतितानि अत्यन्तरमणीयत्वादाल्लानि [सकलानां] लयस्वानां लोकाणां जनानाम्
यानि हृदयानि चेतांसि तेषां भरेण भरेणैव अतिगुरु अत्यन्तविशालौ निरुन्धौ यस्यास्ताम् । इह
हेतुत्प्रेक्षा ।

उन्नतेति । उन्नताभ्याम् उच्चाभ्यां कुचाभ्यां स्तानाभ्याम् अन्तरितं निजोच्छ्रित्पादय्यवहितं यत्
मुखदर्शनं वदनावलोकनं तस्य दुःखेनैव कृच्छ्रेण कारणेन क्षीयमाणः कृशाव्यं प्राप्यमाणो मध्यभागः कटि-
देशो यस्यास्ताम् । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

प्रतेति । अतिसौकुमार्यात् कादम्बरीवपुपोऽतीवमार्हवत्वाद्धेतोः स्पृशतो सर्वसमये दधतः प्रजापतेः

विशाल नितम्बयुगलके भारसे खिन्न हुई अङ्गाओंकी मानो सहायता करनेके लिए ही—जैसे उठकर जघनस्थलका
स्पर्श करती थी; उसके निर्माण करनेके समयमें विधाताके हाथसे अत्यन्त दबाए गए मध्यभाग (कमर) में से
विगलित होकर (गल कर) गिरा, जघनरूपी शिलातलके प्रतिघात (टकर) से दो भाग में विभक्त हुआ लावण्य-
क्षीतके समान हो ऐसे ऊर्ध्व-युगलको वह धारण करी थी; चारों ओर दूर तक किरणें फैलाकर, शैश्यावश मानो; पर-
पुरुषके अवलोकनका निवारण करते, कौतुकसे मानो और भी अधिक विस्तार उत्पन्न करते, और स्पर्शसुखद्वारा
अपने किरणोंमें रोमाञ्च भ्रमको मानो उत्पादन करते चन्द्रद्वारेन उसके नितम्ब-विम्बका परिवेष्टन कर रखा था ।
आकृष्ट होकर गिरे हुए सब लोगोंके हृदयके भारसे ही मानो उसके नितम्बमण्डल अत्यन्त भारी हो गए थे;
उन्नत स्तनमण्डलसे व्यवहित हो जानेके कारण, मुखका दर्शन न मिलनेके दुःखसे ही मानो उसका मध्यभाग
(कमर) क्षीण हो गया था; शरीर अत्यन्त कोमल होनेके कारण, निर्माण करनेके समयमें स्पर्श करते हुए

१. सहाय्य, सहायिताम् । २. प्रजापतिदृढनिपीडित । ३. कचिद्विद् 'जल' इत्यधिकः पाठः ।

४. रुन्धता । २. सौकुमार्यात् ।

मुद्रामिव निमग्नं नाभिमण्डलीम्^१ आवर्त्तिनीमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवन-विजय-प्रशस्ति-वर्णाली-
मिव लिखितं मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं विभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्ट-कर्ण-पल्लव-प्रतिबिम्बेनाति-
भर-खिद्यमानहृदय-करतल-प्रेर्यमाणोनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्,
अधोमुख-कर्णाभरण-मयूखाभ्यामिव प्रस्तुताभ्याममल-लावण्य-जल-मृणाल-काण्डाभ्यां बाहुभ्यां
नख-किरण-विसर-वर्णिणा च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात् स्वेदजल-धाराजालकमिव सुख-
ताकरयुगलेन समुद्रासिताम्, स्तनभरावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हरेणोच्चैः^२ करैर्गुहीत-

क्षणः निमग्नं देहे प्रतिपद्यन् अङ्गुल्या अङ्गुष्ठस्य मुद्रां चिह्नमिव आवर्त्तिनीम् आवर्त्तयन् अभ्यर्त्ता अभिवत्
मथ्यताम् यस्यास्तादृशीं नाभिमण्डलीम् उद्वहन्तीं धारयन्तीम् । जात्युत्पत्तिः ।

त्रिभुवनेति । मन्मथेन कामेन लिखितं 'सौन्दर्येणानया त्रिभुवनं विजितम्' इति कामदेवसदृशेन
(निर्णायकेन) लिपीकृतमित्यर्थः स्वस्य त्रिभुवनविजयस्य प्रशस्तिवर्णालीम् आत्मप्रशंसावोधकाचर-
पङ्क्तिमिव रोमराजिमञ्जरीं तत्सुहृदसमूहवृत्तरीं विभ्राणां दधानाम् । उक्तालङ्कारः ।

अन्तर्गतिः । अन्तःप्रविष्टं निर्मलस्यादन्तर्गतं कर्णपल्लवप्रतिबिम्बं श्रवणकिसलयप्रतिचन्द्रायं यस्य तेन
अतिभरेण कुचयोःस्थम्भभारेण खिद्यमानं पीड्यमानं हृदयं वचस्तेन कर्णां करतलेन (हृदयपतितमेतद्-
स्वमेव हृदयस्य करतलं तेन) 'करणेन, प्रेयसाणेन नोद्यमानेन, अतएव च निष्पतता निःसरता, मकर-
केतोः कामस्य पादपीठेनेव पदासनेनेव विद्यमानेन स्तनभरेण भारवत् कुचमण्डलेन भूषितां मण्डिताम् ।
अयमाश्रयः—सृष्टु हृदयं कामपीठाग्नितस्तनभारेण नितान्तं खिन्नम्, अतएव कर्णपल्लवप्रतिबिम्बरूपेण
आभ्यर्त्ता (हृदयस्य) करतलेन तत् (स्तनरूपं कामपदासनम्) खेदभरासहनतया बहिर्निस्तार्यमाण-
मस्ति, अतएव तु क्रमेण बहिर्निस्सरतीति । उक्तालङ्कारः अतएव हि कुचयोर्निर्मलत्वं कामोद्दीपकत्वं
विशालवक्षश्च ध्वनयत हृत्कलङ्कारेण वस्तुस्थितिः ।

अधोमुखेति । प्रस्तुताभ्यां सुदूरपर्यन्तं विरचिताभ्याम्, अधोमुखयोः अवाङ्मुखयोः कर्णाभरणयोः
सुवर्णरचितश्रवणालङ्कारयोः अधोलाभ्यां स्थूलरश्मिभ्यामिव विद्यमानाभ्याम् । उक्तालङ्कारः, अतएव च
शुक्लयोर्निर्मलत्वं ध्वनयते । तथा अमलं स्वच्छं यत् लावण्यमेव जलं तस्य मृणालकाण्डाभ्यां विसदृश-
रूपाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्यां समुद्रासितां क्षोभितामिति सम्बन्धः । इह परम्परितरूपकम्, अतएव च
शुक्लयोर्माहृत्स्वं प्रतीयते । तथा नखकिरणालां करसाधारसीनां विसरं समूहं वर्णितं वृष्टि करोतीति तेन,
अतएव शाणिक्यचलययोः रत्नमयकटकयोः गौरवेण उद्वहन्भारेण यः श्रमः सद्गशात्, अनेन वितान्तको-
मलत्वं ध्वनयते, स्वेदजलधाराणां प्रस्वेदजलिलप्रवाहाणां जालकं समूहमिव सुखता स्थजता करयुगलेन
हस्तद्वयेन च समुद्रासिताम् ।

इह नखकिरणसमूहे स्वेदजलिलप्रवाहसमूहवत्पुष्पेक्षितमिति जात्युत्पत्तिः ।

रत्नेति । स्तनयोर्विज्ञेययोः भारेण अवनम्यमानं नम्रत्वं नीयमानम् आननं सुखम् उन्नमयतेव
ऊर्चैः कुर्वतेच विद्यमानेन, हारेण युक्ताकलापेन कर्मा, उच्चैः उत्तोलितैः करैः रश्मिभिरिव हस्तैः करणैः,
गुहीत विबुक्तदेशः अधराधोभागो यस्यास्ताम् ।

विधाताको मानो अङ्गु कां चिह्नं जिह्वेको भीतर निमग्न हो गया हो ऐसे-नदीको बलावर्त्त के समान-गोल नाभि-
मण्डलको उसने चारण किया था; कामदेवने मानो अपने त्रिभुवन-विजयकी कीर्तिमूचक वर्णमाला लिखकर रखा
हो इस प्रकार की रोमपत्तिकी वह धारण करती थी; कामदेवके पादपीठके समान भारी उसका स्तन-युग-इस
प्रकार बाहर निकल पड़ा था मानो कर्णपल्लवके प्रतिबिम्बका अन्तःप्रेषण हो जानेके कारण हृदय, अस्थिन् भारसे
परिश्रान्त हो (यक) कर नीचे दब जानेसे, हस्तद्वारा उसको डेल देता (सरकता) हो; उसको बाङ्ग, मानो कर्ण-
भरणके अधोमुख फैलती किरणोंके समान एवं निर्मल लावण्य-जलमें डगे मृणालदण्डके समान प्रतीत होते थे;
नखोंमेंसे बरसते किरणोंके मेहसे उसके दोनों हाथ ऐसे दीखते थे मानो मणिमय-चलय (कङ्कण) पहननेके भारसे
श्रान्त होकर वर्मजल (पसीने) की धारा गिराते हो; स्तनके भारसे अवनत हुए (नीचे झुके) मुखमण्डलको
मानो फिरसे उन्नत (ऊँचा) करनेके लिए किरणमय हस्त उठा करके द्वार उसके विबुक्तदेश (अधराधो भाग),

१. नाभिमण्डलम्, नाभस्थलीम् । २. रोमराजी । ३. भर*** । ४. मृणालकाभ्यामिव, मृणालाभ्यां ।

५. वदनश्रमात् । ६. ऊर्ध्वैः ।

चिवुकदेशाम्, अभिनवयोवनपवनशोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्भूताभ्यां विद्रुम-
लतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरासपूर्णमणिक्वशुकिसम्पुट-
च्छविना कपोलयुगलेन रति-परिवादिनी-रत्नकोण-चारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्,
गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किञ्चिद्धारकापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना
लोचनयुगलेन लोचनमयमिथं जीवलोके कर्तुमुद्यताम्, उन्मद्योवनकुञ्जरमदराजभ्यां मनः-

इह 'उन्नामयता इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, करशब्दरलेपमूलकेन चिवुककर्मकरपक्ष-ग्रहणयोरभेदा-
ध्यवसायेनातिशयोक्तिर्येष्यभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अभिनवेति । अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यमेव पवनः चापत्यकारणत्वाद्वायुः तेन शोभितस्य
उद्वेलितस्य रागोऽनुराग एव सागरः समुद्रः तस्य, उद्भूताभ्याम् उत्थिताभ्यां 'तरङ्गाभ्यां वीचिभ्यामिव,
तथा विद्रुमलतावत् प्रवालव्रततितवत् लोहिताभ्यां रक्ताभ्याम् अधराभ्यां दन्तच्छदाभ्यां विराजमानां
शोभमानामिति सम्बन्धः । तथा रक्ता लोहिता च अवदाता धवला च स्वच्छा निर्मला च कान्तित्वं तिर्यस्य
तेन, अतएव मदिरासेन मद्यद्वयेन पूर्णं यत् मणिक्वशुकिसम्पुटे रत्नमयशुकिपुटे तद्वत् क्षुब्धितिर्यस्य
तेन, कपोलयुगलेन गण्डद्वयेन च विराजमानास् । तथा रतेः कामपत्न्याः या परिवादिनी सतत्स्त्रीयुता
वीणा तस्या रत्नकोणवत् मणिमयवादनदण्डवत् चारुणा रमणीयेन, कामोदीपनसूचनाय 'रतिपरिवादिनी'
इत्यभिहितम् । नासावंशेन नासिकादण्डेन च विराजमानास् ।

इह.....यौवनपत्न्येत्यत्र 'रागसागर' इत्यत्र च परस्परितरूपकम्, 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र जात्यु-
त्प्रेक्षा, ...लतालोहिताभ्याम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । .....सम्पुटच्छविना'
इत्यत्र .....रत्नकोणचारुणा' इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः । तथा 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र रक्तविशेषणा-
नुपादनेन न्यूनपदार्थदोषस्तु न शङ्क्यः, रक्तौ च क्रोधरागी' इति कविसमयानुसारत् अनुरागसागरस्य
रक्तत्वेन तत्तरङ्गयोरपि रक्तत्वावगमादिति कुशलाः । 'विपक्षी सा तु तन्त्रीभिः ससभिः परिवादिनी'
इत्यमरः ।

गतीति । गतिप्रसरनिरोधिनोः श्रवणयोः कोपादिव स्वस्य गतिवेगनिरोधोत्पन्नो यः श्रोत्रद्वयं प्रति
क्रोधस्तस्मादिवेत्यर्थः, किञ्चिद्धारकौ इषदालोहितौ अपाङ्गौ प्रान्तदेशौ यस्य तेन, अनेन नेत्रद्वयस्य
श्रोत्रान्तविरुत्तत्वं प्रतीयते । निजम् आत्मसम्बन्धि यन्मुखं घटनं तस्य लक्ष्मीः शोभेव श्रीः तस्य निवासे
वसतौ दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेण, अनेन नयनयोरेव मुखशोभोत्पादकत्वं ध्वन्यते । एवंविधेन लोचन-
युगलेन नेत्रद्वयेन जीवलोके लोचनमयमिव निजावलोकनाय केवलनेत्रव्याप्तमिव कर्तुमुद्यतां विधातुं
तपराय, अनेन नेत्रद्वयस्यानुपमसौन्दर्यं ध्वन्यते ।

इह 'गति.....कोपादिव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षालङ्कारः, ...लक्ष्मीनिवासे'त्यादौ शिल्पपरस्परित-
रूपकम् । 'लोचनमयमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । तथा 'लोचनयुगलेन लोचनमयमिव' इत्यत्र लोचनपदस्य
द्विषादानात् पुनरुक्ततादोषः समापतति, तेन 'तन्मयमिव' इति पाठविधानेनादोषात् ।

उन्मदेति । यौवनं तारुण्यमेव कुञ्जरो ह्रस्वतिषेष्ठशेगात्वाद्भस्ती इति यौवनकुञ्जरः, उन्मद्य उन्मसो

दादौ को धारण करता था; उसके प्रवालके समान रक्तवर्ण ओष्ठयुगल, नवयौवन-रूप वायु-वेगसे उद्वेलित
(क्षोभ पाप ह्रस्व) अनुराग सागरमेंसे उठती तरङ्गोंके समान दीखते थे; उसके गण्डयुगल (गाल) की शोभा,
निर्मल और द्योतरक्त-मिश्रित (स्वच्छ गुलाबी) थी, अत एव वे गण्डयुगल, मद्य-रससे परिपूर्ण मणिमय
शुकिकाके सम्पुटके समान दीप्ति पाते थे; उसकी नासिका, रति-देवीके वीणा के रत्नमयमयवादनदण्ड (मिजराव)
के समान विशेष सुन्दर लगती थी; उसका नयन युगल, अपने मुख-लक्ष्मीके वसने का क्षीरसागर-
स्वरूप था, जिसके प्रान्तभाग कोने और भी दीर्घ होनेके लिए अपने गतिके मार्गमें विघ्न डालते कानों पर मानो
मुद्द होकर ही ईषद आरक्तवर्ण (जरा-न्ता लाल) हो गए थे; उससे समस्त जीवलोककी मानो वह लोचनमय
करनेकी उषत हुई थी; मदमत्त यौवन-हस्तीकी दो मद-जल-रेखाके समान दोनों भीटों और अनुरक्त कामदेवके

शिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकबिन्दुना विद्योतित-
ललाटपट्टाम्, उल्कटहेमतालीपट्टाभरणसम्यमासुककर्णोत्पलच्युतमधुधारासन्देहकारिणं कर्ण-
पाशं दोलायमानपत्र-मकर-माणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुबिन्म-
श्रृङ्गाम् । शरताञ्जुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहाङ्गप्रविष्टहर-
गवित-गौरी-विजिगीषयेव सशोक्तानुप्रविष्टमन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारापितैक-
लक्ष्मी-मुदितनारायणात्रलेप-हरणाय प्रतिबिम्बकैर्निजरूपतो^१ लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्,

यो यौवनकुञ्जरः तस्य मदराजिभ्यां दानवारिरेखाकृपाभ्यां भ्रूलताभ्याम्, मनःशिलाया 'मैत्रशिला' इति
निजामिधेयप्रस्थातस्य धातुविशेषस्य पङ्केन निर्धारितेन लिखितध्वनिः तेन, रागाविष्टेन अनुरागसंयुतेन
मन्मथस्य कामदेवस्य हृदयेनेव, हृदयस्यापि दार्शनिकदिशा बिन्दुरूपावादिस्थास्य, वदनलग्नेन आनन-
संसक्तेन तिलकबिन्दुना विद्योतित उन्नासितः ललाटपट्टो भालफलकं यस्यास्ताम् ।

इह 'उन्मदयौवनकुञ्जरे'त्यत्र परम्परितरूपकम्, मन्मथहृदयेनेव^२ इत्यत्र च जात्युपेक्षाङ्कारः ।

उल्कटेति । उल्कटस्य अत्यन्तसुन्दरं यत् हेमः सुवर्णस्य तालीपट्टवत् तालीपत्रवत् आभरणम्
आभूषणं तन्मयं तदव्यासम् आमुक्तात् परिधानीकृतात् कर्णरिपलात् श्रवणकुलयात् च्युता गलिता या
मधुधारा मकरन्दप्रवाहः तथाः सन्देहं भ्रमं कर्तुं शीलं यस्य तस्मै, तन्मधुप्रवाहस्यापि पीतवादिस्थास्य,
तथा दोलायमानं दोलायदाचरणं पत्रं स्वर्णपत्रं यत्रैवंविधं मरकतमाणिक्याभ्यां निर्मितं कुण्डलं यत्रेति
बहुश्रीहिगामि^३ बहुश्रीहिः, कर्णं कुण्डलं कुण्डले च तदवयवभूतं स्वर्णपत्रमिति तदर्थः, एतादृशं कर्णपाशं
प्रशस्तकर्णं दधतीं धारयतीम् । इह आग्निमानकङ्कारः ।

पाटलीति । सीमन्तः केशवेषः तं चुरच्चति स्पृशतीति सीमन्तचुरग्री सीमन्त-ताडनात् चूडामणे-
शिरोमणेः शरता स्रजता, तथा पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं ललाटं भालं येन तेन, मदिरारसेनेव मशङ्गयेनेव
विद्यमानेन लौहित्यसादृश्यवादिस्थास्य, अञ्जुजालेन किरणसमूहेन, प्रक्षाल्यमानः स्पृश्यमानः दीर्घो वि-
स्तृतः केशकलापः कससमूहो यस्यास्ताम् । उपमा ।

देहाङ्गंति देहाङ्गं शरीरादमात्रे प्रविष्टेन हरेण महेक्षेन गर्विता अहङ्कारयुता या गौरी पार्वती तस्या
विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव, सर्वेषु समस्तेषु अङ्गेषु अवयवेषु अनुप्रविष्टेन शिवद्वेषिणा मन्मथेन मद्मेन
दर्शितः प्रकाशितः सौभाग्यविशेषः शोलात्मजातः शुभाष्टातिशयं यस्यास्ताम्, शरीराङ्गमात्रप्रविष्टापेक्षया
निललावयवप्रविष्टदेवतायाः सर्वतोऽपि सौभाग्यविशेषः सम्भवितुमर्हतीत्याशयः । हेतुप्रेक्षा ।

उर इति । उरसि वक्षःस्थले समारोपिता स्थापिता या एका केवला लक्ष्मीः श्रीः तथा मुदितस्य
प्रसन्नस्य नारायणस्य विष्णोर्ध्वः अवलेपः 'मत्सदृशः कोऽपि नास्ति यान्येषां लक्ष्मीः सा बहिरेव संयोग-
विद्योगमात्रेण न शरीरान्तर्गता' इत्येवं तल्लक्ष्मीसमारोपणजनितोऽहङ्कारः तस्य हरणाय दूरीकरणाय,
प्रतिविम्बकेः कुब्जाद्विषु स्वस्य प्रतिच्छायाभिः, निरूपतः स्वाकारात् लक्ष्मीणां श्रोणां शतानि समूहान्
सृजन्तीमिव कुर्वन्तीमिव, एकैकप्रतिच्छायास्यैवैकैकश्रीसदृशवादिस्थास्यः ।

इह 'सृजन्तीमिव' इति क्रियोपेक्षा । अनेनास्या लक्ष्मीसदृशसौम्यं प्रतीयते ।

हृदयके समानं मानो वदनं परं चित्रितं हो ऐसा तरल मनःशिलाके लेपका तिलक-बिन्दु उसके ललाटदेशमें विक्षेप
शोभा पाता था; कुञ्जर कर्णों उसने उल्कट सुवर्णके ताली-पट्ट-भूषणमय कर्णपाश पहने थी, जिनमें सुवर्णके पत्ते
दिकृते थे ऐसे मरकत और माणिक्यके कुण्डल पहने थी,—उसने मानो कमलमें से मधुधारा छूटी हो ऐसा भ्रम
उत्पन्न होता था; ललाटदेशमें श्वेतरक्त (गुलाबी) कर देती, सीमन्त पर पहनी चूडामणिमेंसे मदिराके समान
श्वेतरक्तवर्ण निकलती फिरणें दीर्घकेशकलापको प्रक्षालित करती थीं; महादेवने शरीरके केवल अर्धभागमें पार्वतीको
प्रविष्ट कर लिया था, उससे पार्वतीको जो गर्व उत्पन्न हुआ, उसको हटानेकी अभिलाषासे ही मानो कामदेव
उस (कादम्बरी) के समस्त अङ्गमें प्रवेश कर पार्वतीके अतिरिक्त हस्तके सौभाग्यको अधिक प्रकाशित करता था;
एकमात्र लक्ष्मीको बद्धःस्थल पर स्थापित करनेसे ही आनन्दित-चित्त नारायणको जो अहङ्कार उत्पन्न हुआ था,
उस दूर करनेके लिए ही मानो वह अपनी आकृतिमें से प्रतिबिम्बद्वारा सैकड़ों लक्ष्मियोंको उत्पन्न करती थी;

१. रागाविष्ट । २. एकमात्रिष्टहेमतालीपुराभरणमपरम् । ३. मरकत । ४. लुम्बितचूडामणेः ।

५. रागे । ६. उरःसमारोपितलक्ष्मी । ७. एकलक्ष्मी ।

उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितेश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु विक्षिपन्तीम्, निर्द्वयद्वैकमन्मथप्रमथनाथरोपेणैव प्रतिद्वयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्, रजनी-जागरणस्य परिचितचक्रवाकमिश्रुनस्य स्वप्नं क्रीडानदिकासु कमलधूलिबालुकाभिर्बालपुञ्जिनानि कारयन्तीम्, परिजननूपुररवप्रस्थितं वल्लभञ्च हंसमिश्रुनं शृणालनिगडेन बद्ध्वालय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरुतमयस्त्रान् लिहते भवनहरिण-शावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसरं प्रयच्छन्तीम्, आत्मसंवर्द्धितं लता-प्रथम-कुसुम-

उत्तमेति । उत्तमाङ्गे मस्तके निहितेन स्थापितेन पृष्ठेनैव अद्वितीयेनैव चन्द्रेण शशिना विस्मितस्य स्वस्य तत्स्थाने आश्रययुक्तस्य हरस्य महेशस्य यः अभिमानः चन्द्रस्थापनजनितो गर्वः तस्य नाशाय दूरीकरणाय विलासस्मितैः सविभ्रमेपदासैः दिक्षु आशासु चन्द्राणां सहस्राणि समूहान् विक्षिपन्तीमिव विकिरन्तीमिव, एकैकस्यैव स्मितस्य एकैकचन्द्रसदृशत्वादित्याशयः । उत्कलङ्कारः ।

निर्द्वयेति । निर्द्वयं निष्कण्ठं यथा स्यात्तथा दम्बो भस्मीकृत एकोऽद्वितीयो मन्मथः कामदेवो येन तथोक्ते प्रमथनाथे महेशो यो रोपः कोपः तेनैव कारणेन, तरुणानां प्रतिद्वयं प्रतिचितं मन्मथानाम् अयुतानि दशसहस्राणि समूहानित्यर्थः उत्पादयन्तीं जनयन्तीम्, कटाचादिनेति शेषः ।

इह हेतुमेवा । अनेन चास्या निखिलानामेव मदनोद्दीपकत्वं व्यञ्जितम् ।

रजनीति । रजनीं रात्रौ जागरणेन अन्योन्यवियोगकलेशाजागरणे स्निग्धस्य कलान्तस्य, परिचितं यत् चक्रवाकमिश्रुनं रथाङ्गयुगलं तस्य इह सम्बन्धविवक्षया कर्त्तरि षष्ठी, तुमुन् योगे 'न लोकाभ्यवे'ति षष्ठीनिषेधात् । स्वप्नं निद्रातुं क्रीडानदिकासु खेलातद्विषु कमलधूलयः पङ्कजपरागा एव बालुकाः सिकताः ताभिः, बालपुञ्जिनानि लघुसैकतानि, कारयन्तीं परिजनवर्गैरिति शेषः । अनेन तस्याः परिचितेषु निरतिशयवाससत्वं पङ्कजसम्पन्नं प्रतीयते ।

परिजनंति । 'परिजनस्य प्रचलितायाः कस्याश्चित्परिचारिकायाः, नूपुररवेण पादकटकशब्देन तद्वनसुरणेनेत्यर्थः, प्रस्थितम् इतो यातम्, वल्लभं मम प्रियं च हंसमिश्रुनं चक्राङ्गयुगलं शृणालनिगडेन विसस्वरूपशृङ्गलया बद्ध्वा नियम्य आनय मदन्तिकं प्रापय' इति एवं हंसपालीं स्वस्य चक्राङ्गपरिकां काञ्चित् परिचारिकां सेविकाम् आदिशन्तीम् आज्ञापयन्तीम् । अनेनास्याः हंसयुगलमियत्वं ध्वनितम् ।

आभरणेति । आभरणभूता भूषणभूता ये मरकतमणय अरमगर्भाणि तेषां मयूखान् श्यामरश्मीन् लिहते तुणग्रोस्या जिह्वाया आश्वाद्यते भवनहरिणशावकाय गृहशृगशिशवे सखीश्रवणात् सहचरी श्रोत्रात् अपनीय दूरीकृत्य यवाङ्कुरप्रसरं विस्तृतयवकिसलयं प्रयच्छन्तीं ददतीम् ।

इह मरकतमणिमयूखानां श्यामत्वाद्विरतवासबुद्ध्या भवनहरिणशावकैरुत्पादनाद् आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयते ।

आत्मेति । आत्मना स्वयमेव संवर्द्धिताया जलसेकादिना वृद्धिं प्रापिताया लताया वक्ष्या प्रथम

एकमात्र चन्द्रको मस्तकमें धारण करनेमें ही विरमित हुए महादेवको जो अभिमान हुआ था, उसे विनष्ट करनेके लिए अपने विलासमय ईश्वर हास्य से वह मानो प्रत्येक दिशामें हजारों चन्द्रका निक्षेप करती (चन्द्र फेंकती) थी; महादेवने निर्द्वयतासे एकमात्र कामदेवको दम्ब कर (जला) दिया था, उससे मानो कुपित होकर ही वह प्रत्येक व्यक्तिके हृदयमें लाखों काम उत्पन्न करती थी; परस्पर वियोगजनित रात्रिमें जागरण करनेसे स्निग्ध हुए परिचित (पालतू) चक्रवाक-दम्पतिके शिद्राके लिए, क्रीडानदियोंके अभ्यन्तरमें कमल-धूलि-रूप बालुका (रेत)के द्वारा वह छोटे-छोटे पुञ्जिन बनवाती थी; 'मेरे प्राति-माजन हंस-मिश्रुन' किसी परिचारिकाके नूपुर शब्दका अनुसरण कर इस स्थानसे चला गया है, इसलिए तुम उसे-शृणालकी रस्तासे बाँध कर ले आओ—इस प्रकार वह हंस-रक्षिणी परिचारिकाको आज्ञा दे रही थी; आभूषणोंमें जड़े हुए मरकतमणिकी किरणोंको तुण मानकर चाटते हुए गृहपालित हरिणके बच्चों को वह किसीके कानमें से एक विस्तृत यवाङ्कुरकी गिकाकर देती थी; अपनेसे

१. स्निग्धस्य । २. दुर्लभम् । ३. प्रस्थितं च नलभहंसमिश्रुनं । ४. लिहते च, लिहते हरिततृणमूलीलो-
भेन । ५. कनित 'भवन' पदं न दृश्यते । ६. प्रसवं । ७. आत्मवर्द्धितम् ।

निर्गम-निवेदनागतामुद्यानपालीमशोभाभरणदानेन सम्मानयन्तीम्, उपनीत-विविध-वन-कुसुम-फल-पूर्ण-पत्रपुटामिविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनः पुनः क्रीडापर्वत-पाटु-शबरीमालाप-यन्तीम्, करजलविनिहतैः सुदुर्महुरुत्पतद्भिश्च मुखपरिमलान्धेनीलकन्दकुरैर्व मधुकरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारीतर्क-रुत-श्रवण-कृत-दुष्ट-स्मितां चामरप्राहिणीं विदुष्य लीलाकमलेन शिरसि विद्यद्वयन्तीम्, मुक्ताफल-खचित-चन्द्रलेखिका-संक्रान्तप्रतिमां स्वेदजल-बिन्दुजाल-चित्त-नख-पदाभिप्रायेण ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पयोधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्,

आद्यो यः कुसुमनिर्गमः प्रसूननिरसरणं तस्य निवेदनाय कथनाय आगतां प्राप्ताम्, उद्यानपालीम् उपवननरसाकारिणीम् अशोभाभरणदानेन समस्तालङ्कारप्रदानेन संमानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीति ।

उपनीतेति । उपनीतम् आनीतं विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमफलेः अरण्यप्रसूनसस्यैः पूर्णं पत्रपुटं यथा ताम्, अविज्ञायमाना अत्यन्तविरूपशब्दप्रचुरत्वाद्विशेषेणाप्रतीयमानार्थका आलापा भाषा यस्याः तस्या भावः तथा कारणेन, हासहेतुं कुतूहलेन हास्यनिमित्तीभूताम्, क्रीडापर्वतं खेलागिरिं पाति रञ्जनीति क्रीडापर्वतप्राप्ती सा चासौ शबरी किरातपत्नी चेति ताम्, पुनः पुनश्चोभूयः आलपन्तीं कुतूहलविधानाय निजभाषां आपयन्तीम् । अनेन कादम्बर्या निरतिशयकुतूहलप्रियत्वं प्रतीयते । प्राकृततैत्तिरेयैः निवसन्ती शबरी मानवीं भाषां न जानाति, किन्तु कृत्रिमक्रीडापर्वतपालिकाऽपि निजभर्तुभाषां न ज्ञायत इति कल्पनानिश्चयेन महाकवेरिति विभावयन्तु सुविधयः ।

करतलेति । नीलकन्दकुरैर्व श्यामवर्णमेषुकुरैर्व करतलाभ्यां हस्तलताभ्यां विनिहतैः दूरीकरणाय उत्तोलनाय च ताडितैः, अतएव सुदुर्महुरुः वारंवारम् उड्डयनं कुर्वन्निः, मुखस्य वदनस्य परिमलेन आभोदेन अन्धैः मत्तैः, मधुकरैर्भ्रमरैः क्रीडन्तीं खेल्न्तीम् ।

इह 'नीलकन्दकुरैर्व' इत्युपमा, अनया च तथाविधभ्रमरैः क्रीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिः सङ्कीर्त्यते । तथा च तद्वदनस्य निरतिशयामोदस्वं प्रतीयते ।

परमेति । पञ्जरं पवित्रधनगुहं विद्यमानो हारीतको सुदङ्कुरः 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पवित्र-शेषः तस्य रुतश्रवणेन कूजनाकर्णनेन कृतं विहितं दुष्टं निन्दामुचकं स्मितं यथा ताम्, चामरप्राहिणीं बालव्यञ्जनधारिणीं विदुष्य हास्यं विधाय शिरसि मस्तके लीलाकमलेन लीलापद्मेन विद्यद्वयन्तीं ताडय-न्तीम् । अनेन तस्या अन्यनिन्दया विरक्तिर्ध्वनिता ।

मुक्ताफलेति । मुक्ताफलेः रसोद्भवैः खचिता उपरि सम्बद्धा या चन्द्रलेखिका लघुचन्द्राकृतिः आभूषण-विशेषः तस्याः सकाशात् सङ्क्रान्ता स्तनमण्डले एव पतिता प्रतिमा प्रतिच्छाया यस्यास्ताम्, ताम्बूल-करङ्कवाहिनीं नागवल्लीदलपिटिकाधारिणीम्, स्वेदजलबिन्दुजालेन घर्मसलिलकणसमूहेन चितं व्याप्तं यत् नखपदं कायुककृतनखचर्तं तदभिप्रायेण तदाशयेन तत्सम्भावनां व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, पटवासमुष्टिना मुष्टिपरिमितरूपिष्ठातचूर्णप्रक्षेपेणेत्यर्थः पयोधरे कुचमण्डले ताडयन्तीं विद्यद्वयन्तीम्, तच्चिह्नाच्छादना-भिप्रायेणेत्याशयः । लघुचन्द्रलेखा प्रतिच्छाया नखचिह्नसदृशी लघुमुक्ताप्रतिबिम्बानि च स्वेदसलिलकण-

ही जिस लताको परिवर्धित की थी उसमें निकले हुए प्रथम-पुष्पको निवेदन करनेके लिए आई हुई उद्यानपालिका (मालिनी) को वह नानाविध आभूषणोंको देकर सन्तुष्ट करती थी; क्रीडापर्वतकी रक्षा करनेके लिए जिसको नियुक्त किया था वह शबरी (भोलनी, म्लेच्छविशेष), नानाविध वन्यपुष्प और फलसे परिपूर्ण एक पत्रपुटक (पत्तोंकी दोनी) को लेकर उपस्थित हो निवेदन करती थी; किन्तु उसके कहनेके अभिप्रायको अच्छी तरहसे नहीं समझनेके कारण हँस-हँस कर वह उससे बार-बार बातें करती थी; हाथसे नीचे झटकार देने पर भी बारम्बार उड़कर ऊपर आते, मुख-सीरभते अंधे बने भ्रमरके साथ कन्दुक (काली गेंद) के समान क्रीड़ा करती थी; पञ्जरहित हारीतका शब्द सुनकर निन्दामुचक हास्य करती अपनी किसी चामरधारिणीके मस्तक पर हँसती-हँसती लीला-पद्मद्वारा ताड़न करती थी; ताम्बूलकरङ्कवाहिनीके कुचमण्डल पर उसकी ही मुक्ताखचित चन्द्रलेखाका प्रतिबिम्ब पड़नेसे वहाँ वर्णविन्दुसे परिपूर्ण नख-पिण्ड जान कर मुष्टिपरिमित लोहितपिष्ठातक (अनोर) चूर्ण लेकर वह उस

१. "पत्र" पर्वतशबरीम्, पर्वतकपाटुम् । २. आलापन्तीम् । ३. विनिहितः । ४. अभिहृते-सुदुरपसर्पस्त्रिस्पर्शप्रक्षिप्तम् । ५. नीलकन्दकुरैर्व । ६. हारीतकलसम् । ७. लेखिकाप्रतिमा । ८. "जाला-खित । ९. स्तनपटम् ।

रत्नकुण्डलं प्रतिविम्ब-सान्द्र-दत्त-नव-नखपद-मण्डलाशङ्कया चामरप्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेन आत्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छाद्यन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारित-महाकुलभूभृद्वर-व्यतिकर-शेषभोगनिपण्णाम्, मधुमासलक्ष्मीमिव षट्पद-पटलापह्नियमाण कुसुम-रजोधूसर-पादपरागाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम्,

समूहाकाराणीति कवेरभिप्रायः । अनेनापि नितान्तकुतूहलप्रियत्वमस्या ध्वन्यते ।

रत्नकुण्डलेति । रत्नकुण्डलस्य प्रतिविम्बे बालव्यजनधारिण्या एव गण्डपतिते तदीयरक्तमणिमय-श्रवणकुण्डलप्रतिच्छाया इत्यर्थः, सान्द्रं गाढं यथा स्यात्तथा दत्तं रतिकाले कामुकेन अपितं नवं नूतनं यत् नखपदमण्डलं गोलाकारनखरचिह्नं तस्य आशङ्कया तत्सन्देहं व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, विहस्य हास्यं विधाय, प्रसादव्याजेन अनुग्रहच्छाया, दत्तेन आत्मनैवापितेन, आत्मनः स्वकीयस्य कर्णपूरपल्लवेन श्रवणाभरण-किसलयेन, कपोले चामरप्राहिणीम् आच्छाद्यन्तीं बालव्यजनधारिण्याः कपोलदेशम् आवृण्वतीमित्यर्थः, अन्येषां बोधभयेन तदाच्छादनाशयेनेत्याशयः । यथार्थतो भ्रान्तेरभावाच्चायं भ्रान्तिमानलङ्कारः । ननु कपोलदेशे नखवृत्तस्याप्रसिद्धत्वात् 'अधरे करजवृत्तं मृगाचया' इति दर्पणोदाहृतवद्विधाविरुद्धवदोषः कथ्यन्तेति चेत् ? मैवम्,—

‘कश्चरस्थले च कर्णान्ते कपोले बाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखावातं समाचरेत् ॥’

इति कामशास्त्रप्रख्यातत्वेनोक्तदोषाभावादिति समादधते विलङ्घनचातुरीसमुल्लसितान्तः करणाः सारवेदिनः ।

पृथिवीमिति । पृथिवीं महीमिव, समुत्सारितो 'महाश्वेतायां सशोकायां नाहं कथञ्चिदपि पाणिं प्राहयिष्यामि' इति पूर्वोक्तिप्रतिज्ञानुसारं दूरीकृतं, महो कुलानाम् उच्चवंशोत्पन्नानां भूभृद्वाराणां नृपतिश्रेष्ठानां मध्ये यः कश्चिन्नृपतिरूपो भवति तस्य यो व्यतिकरः सङ्गममुखं तस्मात् शेषेषु अवशिष्टेषु भोगेषु सकचन्दनसखीविभोदादिषु निपण्णाम् उपविष्टास्, पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारेण स्वामिसङ्गमुखान्ति-रिक्तसुखभोगिनीमिति तात्पर्यम् । पञ्चान्तरे तु—समुत्सारितः स्वसमीपं प्रापितः महद्भिः प्रशस्तेः कुलभू-भृद्वरैः महेन्द्रप्रभृतिकुलपर्वतश्रेष्ठैः व्यतिकरः सम्बन्धो यथा सा तादृशी चासौ शेषभोगेषु नाभाधिप-फणसु निपण्णा उपविष्टा चेति सा तादृशी ताम् । ननु 'समुत्सारित' पदस्य प्राप्त्यर्थे पञ्चभाभावाद-प्रयुक्ता दोषः समापततीति चेत् ? श्लेषादावुक्तदोषप्रसक्तेरभावात् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

‘स्वातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्ते’ इति ।

मधुमासेति । मधुमासः चैत्रमासः तस्य लक्ष्मीमिव श्रियमिव, षट्पदपटलेन मधुकरसमूहेन अपह्नि-यमाणानि स्वीयमालादिभ्यो नीयमानानि यानि कुसुमरजांसि प्रसूनभूलयः तैस्तत्पतनैरित्यर्थः, धूसरः ईशरपाण्डुः पादयोश्चरणयोः परांग उपरांगो यस्यास्ताम् । पञ्चान्तरे तु तथाविधभूलिभिर्धूसराः पादपानां तरुणां रागा वर्णा यस्यास्ताम् ।

परागः कौसुमे रेणौ भूल्लेखनीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागो च चन्दने ॥ इति मेदिनी । शरदमिति । शरदं घनात्ययसमयः तामिव, उत्पादितस्य निजसौन्दर्येणैव पुनर्जन्तितस्य मानसं चेतः तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तस्य कामस्येत्यर्थः, पक्षिणां कङ्कपञ्चुक्तानां बाणानां शराणां रवेण चावेन अपनीतः दूरीकृतो नीलकण्ठस्य महेशस्य मदः सदनभस्मजनितगर्वो यथा ताम् । (महेशेन तु

(कुचमण्डल) पर ताडनं करती थी; मणिमय कुण्डलका प्रतिविम्ब चामरधारिणीके गण्डस्थल (गाल) पर पड़नेसे वहाँ नायकदत्त गोलाकार आर्द्र-नखचिह्न जानकर, अनुग्रहके बदले दिया हुआ कर्ण-पल्लव रख कर हँसती हँसती, उसकी वद् आच्छादित कर देती थी । पृथिवी जिस प्रकार बड़े-बड़े कुल-पर्वतोंके साथ शेष-नामके फणाओं पर स्थित है, वही भी उसी प्रकार उच्चकुलके राजाओंके साथ विवाह करना अस्वीकार कर पतिसंसर्गमुखके अतिरिक्त अन्यत्र गिर कर जिस प्रकार उन्हें धूसरवर्ण कर देते हैं, वहाँ भी उसी प्रकार वे उस (कादम्बरी) की मालाओंसे गुण्डरेणुका अपहरण कर उसके चरणों पर गिराकर उन (चरणों) में लगे हुए सुगन्धित रंगोंकी धूसरवर्ण कर देते थे; शरत्काल, जिसप्रकार हँसों (मानस-सरोवरमें उत्पन्न हुए पक्षियों) के शब्दसे मयूरोंके स्वरमाधुर्यके अभिमान

१. प्रतिविम्बमाद्र्दन्तश्रमणमण्डल । २. व्याजदत्तेन । ३. भूभृद्व्यतिकरा । ४. शेषभोगेषु निपण्णां च ।

५. सखीमिव ।

गौरीमिव श्वेतां शुकरचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधि-वेलावन-लोखामिव मधुकुलनीलतमाल-
कानानाम्, इन्दुमूर्त्तिमिहोद्दाम-मन्मथ-विलास-गृहीत-गुरु-कलत्राम्, वनराजिमिव पांडुरश्यामल-
वलीलतालंक्रुतमध्याम्, दिनमुखलक्ष्मीमिव भास्वनमुक्तांशु-भिन्न-पद्मारागप्रसाधनाम्, आकाश-

स्वभावस्था कामो दग्धः, कादम्बर्यां तु स्वसामर्थ्येनोत्पादित इत्याद्यो बोध्यः, अतएव तद्वर्णपद्वरणमिति
हृदयम् । पचान्तरे तु—उत्पादितैः शरदैव जनितैः, मानसे तदाख्यसरोवरे जन्म उत्पत्तिः स्थितिरि-
त्यर्थः येषां पश्चिनां तेषां हंसानां रवैः अपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठानां मयूराणां मदः स्वरमाधुर्यगर्वा
यथा ताम् । 'शरदमिव' इत्याद्यनुरूपभावः श्लोको यथा शिशुपालवचनम्—

'समथ एव करोति बलाबलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवैः परुषीकृताः स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥'

गौरीमिति । गौरी पार्वती तामिव, श्वेतं शुभ्रम् अंशुकं वर्णं यस्याः सा चासौ रचितं धृतम् उत्तमा-
ङ्गाभरणं शिरोभूषणं यथा चेति ताम् । पचान्तरे तु—श्वेतांशोः महेश्वरस्तत्स्थितशशिनः करैः रश्मिभिः
चितम् अर्द्धनारीश्वरत्वेन एकग्रासत्वात् व्याप्तम् उत्तमाङ्गाभरणं शिरोभूषणं यस्यास्ताम् ।

उदधिति । उदधिः समुद्रः तस्य वेलावनलेखा तदवर्तिविपिनपङ्क्तिः तामिव, मधुकुलवत् षट्पद्-
समूहवत् नीलतमानितान्तश्यामा अलकाश्रूणकुन्तला यत्र तत्तथोक्तम् आननं मुखं यस्याः ताम् । पचान्तरे
तु—मधुकरकुलवत् नीलं श्यामं तमालवनं तापिच्छकाननं यस्याः ताम् ।

इन्दुमूर्त्तिमिति । इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्त्तिः शरीरं तामिव, उद्दाममन्मथविलासैः अत्यन्तमदनविभ्रमैः
गृहीतम् अवलम्बितं गुरु विस्तृतं कलत्रं श्रोणि (नितम्ब) मण्डलं यथा ताम् । इन्दुमूर्त्तिपदै तु—उद्दाम-
मन्मथविलासेन उत्कटमदनचेष्टितेन गृहीतम् अपहृतं गुरोः बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यथा ताम् । 'दुर्गस्थाने
नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति रश्मिः ।

अन्नाभमितिहासः—चन्द्रो हि राजसूयक्रतुमुष्टाय ततोऽद्भुतसामर्थ्यञ्च प्राप्य तारानामिकां गुरु-
पर्णीमपहृतवामिति । स्पष्टश्राव्यं देविभाषवत हरिवंशे चेति विशेषभिज्ञासुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् । विस्तर-
भयाज्ज्ञेह प्रतन्धते ।

वनराजिमिति । वनराजिः अरण्यपङ्क्तिः तामिव, पाण्डुः ऊर्ध्वदेशे पाण्डुवर्णा श्यामला गर्भभागे
च कृष्णवर्णा तथैवावलोक्यमानत्वादित्याद्याः, या वलीलता त्रिवलीलता तथा अलङ्कृतो भूषितो मध्यः
देहमध्यदेशो यस्याः ताम् । पचान्तरे तु—पाण्डुः श्यामा च लवलीलता तथा अलङ्कृतो मध्यो देशो
यस्याः ताम् ।

दिनमुखेति । दिनमुखस्य प्रभातस्य या लक्ष्मीः श्रीः तामिव, भास्वत्यो दीप्तमन्यो या मुक्ता
मौक्तिकाः तासां अंशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि संमिश्राणि पद्मारागप्रसाधनानि पद्मारागस्वरचिताभूष-
णानि यस्याः ताम् । पचान्तरे तु—आः क्षीरस्ति अस्थेति भास्वान् तेन सूर्येणेत्यर्थः सुक्तेः विचिप्तेः
अंशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि प्रस्फुटितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो लौहित्यमेव प्रसाधनम्
आभरणं यस्याः ताम् ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव विद्यद्गङ्गास्थनलिनीमिव, स्वच्छाश्वरेण निर्मलवस्त्राभ्यन्तरेण

(वमण्ड) को दूर कर देता है, वह भी उसीप्रकार पुनरुज्जाहित कामदेवकी बाणांकी शब्दसे महादेवक आत्मानको
दूर करती थी; पार्वतीके मस्तकका आभूषण जिस प्रकार अर्धनारीश्वर-शिवके मस्तकस्थित चन्द्रको किरणोंसे व्याप्त
था, उसको भी उसी प्रकार पहने हुए दग्ध स्वच्छ ये एवं मस्तकका आभूषण सज्जित था; समुद्रतीरस्थ वनश्रेणीके
अभ्यन्तरमें जिस प्रकार अमरगणके समान श्यामवर्ण तमाल-वन रहता है, उसका भी उसी प्रकार अमरगणके
समान अत्यन्त श्यामावर्ण केशकलापसे शोभित मुख-मण्डल था; चन्द्रने जिस प्रकार कामावेशवश बृहस्पतिकी भार्या
(तारा) का ग्रहण किया था, मदन-विभ्रमने भी उसी प्रकार उसके नितम्बदेशका ग्रहण किया था (अर्थात्
कादम्बरिके स्थूल-नितम्बकी देखकर काम प्रदीप्त होता था); वनश्रेणीका अभ्यन्तर जिस प्रकार देवत और
श्यामवर्ण लवलीलतासे शोभित रहता है; उसके शरीरका मध्यभाग भी उसी प्रकार पाण्डु और श्यामवर्ण त्रिवलीसे
शोभित था; सूर्य-किरणसे प्रस्फुटित कमलोंके रक्तिमा हों जिस प्रकार प्रगातकालीन शुभाका अलङ्कार है, उसका
भी उसी प्रकार देवीयमान मुक्ता (मोतियों) की किरणोंसे मिश्रित पद्मारागमणि-निर्मित ही अलङ्कार था; आकाश-

कमलिनीमिव स्वच्छास्त्रारदृश्यमान-मृणाल-कोमलोरुमूलाम्, मयूरावलीमिव नितम्ब-सुन्दि-
शिखण्डभार-विस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदाम्, शयनसमीपे सम्मु-
खोपविष्टम् 'कोऽसौ, कस्य वापत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशमस्य रूपम्, कियद्वा वयः,
किमभिधत्ते, भवता 'किमभिहितः, कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथञ्चास्य महारवेतया सह परिचय
उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसम्बद्धमेवालापं तद्रूपवर्णनामुखरं
केयूरकं पृच्छन्ती कादम्बरी ददर्श ।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलोखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम् ।

दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवत् कोमलं मुदुलम् ऊरुमूलं सविथमूलं यस्याः ताम् पश्चान्तरे तु-स्वच्छा-
म्बरे निर्मलगगने दृश्यमानं मृणालस्य विसस्य कोमलम् ऊरु विस्तृतञ्च मूलं ग्रन्थदेशो यस्याः ताम् ।

मयूरेति । मयूरावलीमिव कलापिश्रेणीमिव, नितम्बसुम्बरी नितम्बरपर्शौ शिखण्डभारः कचकलापो
यस्याः सा चासौ विस्फुरन् शोभमानः चन्द्र इव कान्ता कमनीया चेति ताम् । पश्चान्तरे तु-नितम्ब-
सुम्बरीनि शिखण्डभारे पिच्छनिकरे विस्फुरन्तः प्रकाशमानाः चन्द्रकाणां मेचकानाम् अन्ताः प्रान्तभागा
यस्याः ताम् ।

कल्पतरुविति । कल्पतरुः मन्दारवृक्षः तस्य लतां वल्लीमिव, कामफलं मन्मथविकारफलं वाञ्छित-
प्रदार्थश्च प्रददातीति सा तादृशी ताम् ।

इह 'पृथिवीमिव' इत्यारभ्य 'कल्पतरुलतामिव' इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

शयनेति । शयनस्य तत्पस्य समीपे निकटे, सम्मुखम् अभिमुखं यथा स्यात्तथा उपविष्टम् आसी-
नम्, अग्रैतनस्य 'केयूरकम्' इत्यस्य विशेषणमेतत् । असौ तरुणः । अपत्यं प्रजाः । किमभिधानः किञ्चाम् ।
रूपं सौन्दर्यम् । कियद्वायः कियत्समागमवस्थाविशेषः । कियच्चिरं कियत्समयम् । अस्य पुरोवर्तमानस्य
यूनः । परिचयः । चन्द्रापीडसम्बद्धं चन्द्रापीडविषयकम् आलापं भाषणम्, तस्य चन्द्रापीडस्य
रूपवर्णनायां सौन्दर्यवर्णनायां मुखरम् अश्रान्तवक्तारम् । पृच्छन्ती प्रश्नविषयं कुर्वन्तीम् । ददर्श
अवलोकयामास ।

तस्येति । कादम्बरीयं गन्धर्वराजपुत्र्या वदनं मुखं चन्द्रलेखाशिशिरेखेवैयुप्सितसमासः स च 'उप-
मितं व्याप्तादिभिः सामान्यप्रयोगे' इति सूत्रेण बोध्यः, सागरस्येवैयुप्समासाहचर्यात् । दृष्टा अवलोकिता
कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीः शोभा येन तस्य, तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं तेन कर्तृ, दृष्टचन्द्रलेखा-
लक्ष्मीकस्य सागरस्य समुद्रस्य, अमृतं जलमिव उल्ललास उच्छ्वसितं वभूव ।

इह 'कादम्बरीवदनचन्द्रलेखेव' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'अमृतमिव' इत्यत्र श्रौतोपमा चेत्सुभयोरेकाङ्कि-
भावसङ्कारः । तथा केवलम् 'उल्ललास' इति भूतकालिकप्रयोगे भग्नप्रक्रमत्वदोषः समापतति तद्धारणाय
'सागरस्य हृदयं यथोल्लसति तथा तस्य हृदयमुल्ललास' इति पाठो विधेय इति सामान्याः ।

गङ्गासे उत्पन्न पवित्रीमृणालका कोमल और विस्तृत मूलदेश, जिस प्रकार निर्मल आकाशमें दीखता है, उसका भी
उसी प्रकार मृणालके समान कोमल ऊरु-युगलका मूलदेश, निर्मल वृक्षके अन्त्यन्तरमें दीखता था; मयूरागणके
नितम्बरपर्शौ पुच्छदेशमें जिसप्रकार चन्द्राकृति चिह्नका प्रान्तभाग मनोहर प्रतीत होता है, उसको मनोहर आकृति
भी उसी प्रकार चन्द्रके समान मनोहर थी, एवं केशकलाप नितम्ब-पर्यन्त लम्बित थे; कल्पतरुकी लता जिस प्रकार
अभिलषित फलप्रदान करती है, वह भी उसी प्रकार कामफल देती थी । और वह शय्याके समीपमें ही सम्मुख
बैठे, मुख्यतया चन्द्रापीडके सौन्दर्यका ही वर्णन करते, केयूरकसे—वे कौन हैं ? जिसके पुत्र हैं ? उनका नाम
क्या है ? उनका रूप कैसा है ? उनकी अवस्था कितनी है ? वे क्या कहते थे ? तुने क्या कहा ? कहाँ तक उनकी
तूने देखा ? महादेवताके साथ उनका परिचय किस प्रकारसे हुआ ? एवं वे क्या यहाँ आईं ? यों बारम्बार
चन्द्रापीडसम्बन्धी बातें ही पूछ रही थी ।

चन्द्रमाको देखकर समुद्रका जल जिस प्रकार उच्छ्वसित होने (उछलने) लगता है, कादम्बरी वदन-
रूप चन्द्र-रेखाकी शोभा देखते ही चन्द्रापीडका हृदय भी उसी प्रकार आनन्दसे उच्छ्वसित होने (उछलने)

१. पुरन्तमीपे । २. भवतां च । ३. अभिहितम् । ४. "सम्बद्धालापम्, सम्बद्धालापम् ।

५. कचिद 'दृष्ट' इति पदं न दृश्यते ।

आसीच्चास्य मनसि—‘शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृतमवदातं कर्म चक्षुषा, यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो ! चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्नमे-
नामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शकलेशेन ये विगलित्वा लोचनयुगलादृश्विन्द्वस्तैश्च
एतानि जगति कुमुद-कमल-कुवलय-सौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि’ इत्येवं चिन्तयत एवास्य
तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि ‘नूनमयं स केयूरकेणावेदित’ इति
चित्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धतर्क्यं चक्षुस्त्वस्मिन् सुचिरं पपात ।
लोचनप्रभाधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलो बल इवं तत्क्षणेमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते (एवम्) आसीदभूत् । वेधसा ब्रह्मणा मे मम
शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तकरण्यपि किमिति हेतोः लोचनमयान्येव न कृतानि विहितानि तथा
सति विष्णस्य पूर्णता स्यादित्याशयः । अनेन मम चक्षुषा, अवदातं शुद्धं कर्म कृत्यं पुण्यमित्यर्थः । यथा-
स्मात् अनिवारितस्य अप्रतिषिद्धं यथा स्यात्तथा एनां कादम्बरीं पश्यति अवलोकयति । अनेनास्यानुपमं
सौन्दर्यं प्रतीयते ।

अहो इति । चित्रम् आश्चर्यम् । वेधसा विधाना सर्वरमणीयानां समस्तसौन्दर्याणाम् एकमद्भि-
तीयं धाम स्थानम् उत्पादितं निर्मितम् । रूपातिशयस्य अस्मान्मभ्युत्थानाः परमाणव उपादानकारणी-
भूताणुद्वयाणि समासादिताः प्राप्ताः । परमाणुलक्षणब्रह्म—

‘जालान्तर्गते भानो यस्त्वेकं दृश्यते रजः । तस्य पठितमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

न्यायशेषिके हि उक्तपरमाणुतो द्वयणुकादिकमेण स्थूलोत्पत्तिरिति तन्मतमाश्रयेदमभिवि-
मित्यवधेयम् ।

तदिति । एनां कादम्बरीम् उत्पादयतो जनयतो विधेर्ब्रह्मणः करतलपरामर्शकलेशेन रचनाकालीन-
पाणितलामर्शकप्रेतेन लोचनयुगलात् नेत्रद्वयात् विगलितः स्रुता ये अश्विन्द्वयः कादम्बरीं एव नयना-
श्रुकणाः तेभ्यो जगति संसारं धृतानि पुरो दृश्यमानानि, कुमुदानि केरवाणि, कमलानि नलिनानि कुव-
लानि उत्पलानि सौगन्धिकानि कल्लाराणि उत्पन्नानि समुद्भूतानि । अस्य चन्द्रापीडस्य चक्षुः, तस्याः
कादम्बरीं नयनयुगले नेत्रद्वये निपपात दृढसंलग्नं बभूव ।

तदेति । रूपातिशयविलोकनेन अत्यधिकसौन्दर्यवीक्षणेन यो-विस्मय आचर्य तेन स्मेरं विकसितम्,
तथा निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं गुहीतं लब्धं येन तत्तथोक्तम् । तस्मिंश्चन्द्रापीडे । इह नूनमित्युपादा-
नाद्व्याच्या भावाभिमानीनी क्रियोत्प्रेक्षा, तथा चास्या निरतिशयसौकुमार्यं ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

लोचनेति । लोचनप्रमया कादम्बरीं आरमन्नश्च नयनालोकेन धवलितः श्वेतीकृतश्चन्द्रापीडः तत्क्षणं
तस्मिन् समये बलो बलराम इव, कादम्बरीं गन्धर्वराजपुण्याः सुरायाश्च दर्शनेन अवलोकनेन विह्वलः
कामाकुलः पानाय धैर्यरहितश्च सन् अराजत अशोभत । बलरामः सुरापानतत्पर आसीदिति पौराणिकी
वार्ता । पूर्णोपमा ।

दृश्यतेति । अपि च, तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य स्थितायाः कादम्बरीः प्रथमम् आदौ रोमोद्गमः

लगा । उस समय उसके मनमें होने लगा कि—‘विधाताने मेरी अवशिष्ट इन्द्रियों की भी नयनमय क्यों नहीं
बनाया ? अथवा मेरे ये नेत्र ही पुण्यकार्य किये हैं जो कि इसके अवावगति (वे रोकटोक) से देखते हैं ।
विधाताने समस्त सौन्दर्यका एक ही कैसा विचित्र भण्डार उत्पन्न किया है ? ऐसे अनिश्व सौन्दर्यनिर्माण करनेके
परमाणुका आनयन कहाँसे किया है ? अत एव शुद्ध प्रतीत होता है कि इसके निर्माण करनेमें विधाता के बाप
धर्म क्लेशसे, इसके नेत्रोंमेंसे जो अशुश्रुति (औँसुकी ढूँँ) टपके उनसे ही संसारमें ये समस्त श्वेतोत्पल,
पद्म, नीलोत्पल और रजतोत्पल उत्पन्न हुए हैं । इस प्रकार चिन्ता करते ही उसकी दृष्टि कादम्बरीके नेत्रोंपर जा
पड़ी और उसी क्षण वह भी भावना करती थी कि—‘केयूरक जिसका वर्णन किया है, निश्चय ही ये वही सुवा
पुरुष है’ तब चन्द्रापीडका अत्यन्त सौन्दर्य देखकर विस्मयवश विस्त्रुत हो उसकी दृष्टि चन्द्रापीड पर पड़ी और
निश्चल भावसे बहुत देर तक अपने लक्ष्य पर स्थिर रही । स्वकीय-नयन-प्रभासे शुभ्रवर्ण बलराम जिस प्रकार
मंदिरा देखकर विह्वल हो गये, उस समय चन्द्रापीड भी उसी प्रकार कादम्बरी की नयन-प्रभासे शुभ्रवर्ण होकर

१. आनेन । २. लक्ष्यं । ३. नयनम् । ४. अचल इव । ५. कश्चित् ‘तत्’ इति पदं न दृश्यते ।

तं प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ ।

अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससम्भ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत् । ऊरुकम्प एव गतिं करोष, नूपुरवाकृष्टहंसमण्डलमयशो लोभे । निश्वासप्रवृत्तिरेव अंशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्ता ययौ । अन्तःप्रविष्ट-चन्द्रापीड-स्पर्श-लोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णा-वतंसकुसुमरजो व्याज आसीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागताक्षिवृन्दं द्वार-

रोमाञ्चः समुत्तस्थौ उथितवान्, मदनविकारोदयादित्याशयः, ततो भूषणरवः आभरणसिञ्चितं समुत्तस्थौ उत्थानवेगादित्याशयः, तदनु तत्पश्चाच्च कादम्बरी समुत्तस्थौ, अतिथेः संस्कारप्रदर्शनार्थमित्याशयः ।

इह 'समुत्तस्थौ' इत्येकक्रियाया अनेककक्षां सहाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता । तथा च साहित्यदर्पणे—
'पदर्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥'

अथेति । अथ समुत्थानानन्तरम् । कुसुमायुधः काम एव स्वेदं धर्मवारि अजनयत् उत्पादितवान् । ससम्भ्रमं सस्वरं यद् उत्थानम् उथितिः तस्मात् श्रमः खेदः स एव व्यपदेशरङ्गलम् । अयमाशयः-मदन-विकारवशादेव तस्याः स्वेदोऽभवत्, किन्तु सा समुत्थानपरिश्रमादेवायं मम स्वेदः सज्जात इति व्याजेन सहचरीणां पुरतो हेतुगोपनं विहितवतीति । अत एवेह व्याजोक्तिः तल्लक्षणञ्च साहित्यदर्पणे—

'व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।' इति ।

उरुकम्प इति । उरुकम्प एव गतिं गमनं सरोध हन्धितवान् । नूपुरे पादकटके तयोः रवो रञ्जितं तेन आकृष्टम् आकर्षितं यत् हंसमण्डलं चक्राङ्गसमूहः तत् अपयशः अकीर्तिं लेभे प्राप । प्रमायं गतिरोधो नोत्कम्पात् किन्तु पादकटकरवाकृष्टेन हंसमण्डलेन पादनिरोधादित्याशयः ।

इह कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यावसङ्गतिः, प्राग्बुद्ध्याजोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निश्चितेति । निश्वासप्रवृत्तिरेव प्रमाणाधिकश्वासप्रवर्त्तनमेव अंशुकं कुचवस्त्रम्, चलं चपलं चकार कृतवती, चामरानिलो बालव्यजनपवने नमित्तां कारणतां ययौ प्राप, बालव्यजनपवन एवेदं वस्त्रं चालयत् न पुनः श्वासारम्भ इति कृत्वा प्रस्तुतहेतुगोपनं विहितवतीत्याशयः । व्याजोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तःप्रविष्टेति । अन्तःप्रविष्टः अनुपमसौन्दर्यात्तत्कालादेव हृदयं गतो यश्चन्द्रापीडः तस्य स्पर्श-लोभेनैव स्पर्शतृष्णयैव हृदये हस्तः करो निपपात निपतितो बभूव । स एव हस्त एव, स्तनावरणव्याजः कुवाच्छादनकपटो बभूव जातः । एवञ्च अकस्मादुत्थानेन कुचयोराच्छादनापसरणात् पुनस्तयोराल्छान्-नार्थमेव हृदये करः समर्पितः, न पुनरस्यान्तःप्रविष्टस्य स्पर्शतृष्णयैति व्याजेन सहचरीणां पुरतः प्रस्तुत-हेतुगोपनं कृतवतीत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

आनन्द इति । आनन्दः प्रमोद एव अश्रुजलं नयनसलिलम् अपातयत् पातितवान्, चलितस्य बालव्यजनपवनेन उत्थानरभसा वा कम्पितस्य कर्णावतंसकुसुमस्य श्रवणालङ्कारीभूतपुष्पस्य रजः परागः व्याजः कपटः । कुसुमपराग एव मम नयनजलमपातयत् न तु प्रमोद इत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

लज्जैति । लज्जा त्रया सैव वक्तुम् अभिधातुं न दादौ दत्तवती, मुखकमलस्य वदनपङ्कजस्य परिमलेन

उत्ते देख विबल हो गये । इधर चन्द्रापीडको देखकर पदले कादम्बरी को रोमाञ्च उत्पन्न हुआ; उसके वाद आभूषण का शब्द हुआ और उसके पीछे (अन्तर्मे) कादम्बरी स्वर्य उठ खड़ी हुई ।

तदनन्तर कामदेवने ही कादम्बरीमें स्वेद (पसीना) उत्पन्न किया, किन्तु सखियोंके समीपमें उतावलीसे उठनेका परिश्रम उसका बहाना हुआ । उरुकम्पन ही उसके गतिरोध करनेवाला था, किन्तु उसका अपयश, नूपुर-स्वर सुनकर दौड़ आया, हंस-मण्डलको मिला । निश्वास चलने से ही स्तनका वक्ष कम्पित होने लगा; किन्तु समीपमें डोलते चमर का पवन उसका कारण समझा गया । हृदयमें प्रविष्ट चन्द्रापीडका स्पर्श करनेकी अभिलाषा से ही उसका हाथ तत्काल वक्षःस्थल (छाती) पर पड़ा, किन्तु स्तनोंके आवरणपासारण करनेके बदानेसे रखा प्रतीत हुआ । आनन्दसे ही वास्तविक उसके नेत्रोंमें आँसू भर आये, किन्तु बाहरमें कम्पित (डिले हुए) कर्णपूरकी

१. कचित् 'तम्' इति पदं न विद्यते । व्यपदेशेन । २. ऊरुस्तम्भ एव । ४.***अपयशो ।

५. निश्वासप्रवृत्तिरेव निश्वास एव । ६.***चन्द्रापीडस्य । ७. हस्तपङ्कजः स एव करः । ८. स्तनावर-
णम् । ९. व्याजमासीत्, व्यपदेशात्तमासीत् ।

तामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारम्^१ अकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् ।

तदा च कादम्बरीं विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवामुद्वितीयः, तथा सह गो विवेश चन्द्रापीडहृदयम् । तथाहि, आसवपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमपि तिरोधानमसन्त, हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमगमयत्, भूषणरवमपि सम्भाषणमसन्त्यतः सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्त-

आमोदेन आगतम् आगतञ्च तत् अलिवृन्दं मञ्जुकर्ममूहश्चेति तत्, द्वारतां गोपनसाधनताम् अगात् अगमत् । मञ्जुकर्मपूह एव वृक्तं प्रतिबध्नाति न पुनरुपेत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मदनेति । मदनशरस्य कामबाणस्य यः प्रथमप्रहारः आद्याभिवातः तस्य वेदनैव व्यवहय सीत्कारं 'सी सी' इति शब्दविशेषम् अकरोत् अजनयत्, कुसुमप्रकरेषु उपहारपुष्पपुञ्जेषु मध्ये या केतकी केतकी-कुसुमे तस्याः कण्टकक्षतिः कण्टकेन पादभेदेन साधारणतां सीत्कारसाधारणनिमित्तताम् अवाप प्राप । केतकीकण्टकक्षतिरेव मे सीत्कारमेतमकरोत्, न तु कामबाणव्ययनेति छुल्लं विधाय प्रस्तुतगोपनं कृतवतीत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथुरिति । वेपथुरेव मदनशरप्रवेशोत्पन्नकम्प एव करतलं हस्तलम् अकम्पयत् कम्पितवान्, निवेदनाय वस्तुविशेषोपधनाय उद्यता या प्रतीहारी द्वारपालिका तस्या निवारणं हस्तविभूतनेन निषेधनं कपटं छलम् अभूत् । प्रतीहारीनिषेधेन केतवेन प्रादुर्भूतस्यापि गात्रकम्पनस्य गोपनं कृतवतीत्याशयः । उक्तालङ्कारः । एतेन कादम्बर्याश्चन्द्रापीडविषयको भावावेशः स्पष्टीकृतः ।

अथ चन्द्रापीडस्यापि तद्विषयकं भावावेशं निरूपयति—तदेति । कादम्बरीं विषातः प्रवेशं कुर्वन्तः मन्मथस्यापि कन्दर्पस्यापि द्वितीयः स्वसद्वशोऽपरः मन्मथ इवामुत्, यः तथा कादम्बरीं सह चन्द्रापीडहृदयं विवेश प्रविष्टवानिति सम्बन्धः । अन्यथैकस्यैवैकसमये स्थानद्वये प्रवेशासम्भवविश्याशयः । एवञ्च यथा चन्द्रापीडावलोकनानन्तरमेव तेन सह कामदेवः कादम्बरीहृदयं प्रविष्टवान्, तथैव कादम्बरीवीक्षणा-नन्तरमपि तथा सह कामदेवः चन्द्रापीडहृदयमपि प्रविष्टवानिति निष्कर्षः ।

इह द्रष्टोपेक्षा । तथा 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध' इति न्यायादुत्तरवाक्ये यच्छब्दोपादानेऽपि पूर्ववाक्ये तदनुपादानाद्विधेयविमर्शोपेतु न शङ्क्यः, 'आत्मा जानाति यस्यापम्' इतिवत् यच्छब्दस्य तच्छब्दान-पेक्षणात् ।

तदेतत्समर्थयति—नयादोति । असौ चन्द्रापीडोऽपि तस्याः कादम्बर्याः, रत्नाभरणद्युतिमपि मणि-खचितभूषणकान्तिमपि तिरोधानं व्यवधानं समप्रेणावलोकनप्रतिबन्धकमित्यर्थः अमस्त ज्ञातवान् । इह प्रकाशरूपया काम्या तिरोधानासम्भवद्विरोधः, लोचनाच्छब्दकत्वेन च तत्सम्भावपरिहार इति विरोधा-भासोलङ्कारः । हृदयप्रवेशमपि विचित्रप्रवेशमपि परिग्रहं 'पतित्वेन ममानया परिग्रहः कृतः' इति कामुक-स्वभावानुगुल्य अगमयत् 'कामः स्वतां पश्यति' इति न्यायाद्विश्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकम् । भूषणरवम् अलङ्काररक्षणकारमपि सम्भाषणम् अर्थार्थनालापरूपम् असन्त्यत अनुष्यत । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

पुष्प-रेणुं उसका बहाना हो गई ! लज्जा ही वास्तविकमें बोलने नहीं दिया, किन्तु मुखपत्रके सीरमसे आप अमर उसको रोकते प्रतीत हुए । काम-बाणके प्रथम प्रहारकी वेदनासे ही वस्तुतः उसको सीत्कार होने लगा, किन्तु भूतलके विक्षिप्त पुष्पोंके पुष्पमंसे केतकी (केवड़े) के काँटेसे आघात होने (खिदने) के कारण उत्पन्न हुआ दीक्षा । कामकम्पसे ही उसका हाथ कम्पित होने लगा, किन्तु किसी विषयको निवेदन करनेके लिए उद्यत प्रतीहारीको निवारण करना उसका बहाना हुआ ।

उत्त समय कादम्बरीके सहित जो कामदेव चन्द्रापीडके हृदयमें प्रवेश किया था वही मानो कादम्बरीमें प्रवेश करते हुए कामदेवका भी एक द्वितीय कामदेव उत्पन्न हुआ, क्योंकि चन्द्रापीड भी, मन्मथराजकुमारी-कादम्बरीके रत्नालङ्कारको प्रभावको तिरोधान (इच्छा रोकनेवाली, विवाहके समय वर-वधूके मध्यमें लगाये गए वज्र) समझने लगा; कादम्बरी जो अपने हृदयमें प्रवेश करी उसे ही पतित्वेन वरपाका स्वरूप, (स्वीकार, कर-ग्रहण) गणना करने लगा; उसके आभूषणोंके शब्दको भी सम्भाषण भाँव कर मानने लगा; अपने सब

यत्, देहप्रभाससम्पर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महारवेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातोत्कण्ठां सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महारवेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्—‘सखि ! कादम्बरी ! भारते वर्षे राजा अनेक-वर-तुरग-सुर-मुखोल्लेखदत्त-चतु-समुद्र-मुद्रे रक्षितप्रजा-पीडस्तारापीडो नाम, तस्यायं निज-भुज-शिलास्तम्भ-विश्रान्त-विश्व-विश्वम्भरापीडः’ चन्द्रा पीडो नाम सुनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनागतः भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात् प्रभृति प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः, परित्यक्तसकलासङ्गनिष्ठुरामपि मे ‘सविशेषस्वभावसत्तेर्गुणैराकृत्य’ अचिन्तयत् । इह निजवत्सुहरणस्यानभिलषितत्वेनानुग्रहत्वास्मभवाद्विरोधः, भावाभिन्त्यिपूर्वकमनोनय-नादिहरणाच्च नितान्तेष्टत्वेन तस्मभवात् परिहार इति प्राग्वद्विरोधाभास एवालङ्कारः । देहप्रभाससम्पर्कमपि शरीरकान्तिसम्बन्धमपि सुरतसमागमसुखं सम्भोगाय सङ्गमोत्पन्नसुखरूपम् अकल्पयत् अगणयत् । दृहापि प्राग्वद्रूपकमलङ्कारः ।

कादम्बरीति । कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि अपितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पादानि यथा सा तादृशी, चिरदर्शनात् अधिकसमयादनन्तरं साक्षात्कारात् जाता उत्पन्ना उत्कण्ठा औत्सुक्यं यस्याः सा तादृशी, सोत्कण्ठं सोत्सुक्यम्, स्नेहनिर्भरं प्रेम्णा गाढं यथा स्यात्तथा कण्ठे जग्राह आश्लेषं चकारेत्यर्थः । इह हेतुप्रकाशं वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः । तथा ‘सोत्कण्ठम्’ इत्यस्य परित्याग एवोचितम्, अन्यथैतत्पदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तत्वापत्तेरित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । दृढतरं बलवत्तरं यथा स्यात्तथा दत्ताः कण्ठग्रहाः अश्लेषो यथा सा तादृशी । अनेके नानाविधाः, वराः श्रेष्ठाः, ये तुरगा अथाः तेषां सुरमुखैः शफाभिः उरल्लेखेन भूमिभेदनेन दत्ताः चतुर्षु समुद्रेषु चतुःसंख्येषु सागरेषु मुद्रा जयचिह्नानि येन सः । रक्षिता सुशासनादिव्यवहारैर्निवारिता प्रजानां जनानां पीडा व्यथा येन सः तादृशः । छेकानुप्रासः ।

तथेति । अयं तस्य सुनुरित्यन्वयः । निजौ स्त्रीयौ भुजौ बाहु एव दृढत्वादाश्चर्यात् शिलास्तम्भौ प्रस्तरस्थौ तत्र विश्रान्ता सुखेनावस्थिता विश्वा निखिला विश्वम्भरा पृथिवी सैव पीडा अनायासाधार्यत्व-सादृश्यादुत्तंस आभरणविशेषो यस्य सः । दिग्विजयप्रसङ्गेन हमाम् एनां भूमिं पृथिवीम् आगतः प्राप्तः । ‘पीडासिमहानोत्तंसकृपासु सरलद्रुमे’ इति हैमः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकद्वयं छेकानुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

एष इति । एष चन्द्रापीडः दर्शनात्प्रभृति अवलोकनादारभ्य प्रकृत्या स्वभावेन, निष्कारणबन्धुतां निर्हेतुकस्वजनगतं वतः प्राप्तः । सविशेषाः सातिरेका अलौकिका इत्यर्थः ते च ते स्वभावसरलाश्च स्वासि” कञ्च जव इति तैः गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः करणैः, परित्यक्तैः उज्जितैः सकलासङ्गैः समस्तसंसर्गैः निष्ठुरा कटिजा तां तादृशीमपि मे मम चित्तवृत्ति मनोवृत्तिम् आकृत्य आकर्षणं विधाय वर्त्तते । हि यतः, दाक्षिण्यपरवशः निखिलानामेवानुकूलाचरण इत्यर्थः, निर्निमित्तमित्रम् अहेतुकबन्धुः, अकृत्रिमहृदयः ।

इन्द्रियों के हरणको भी अनुग्रह मानने लगा और उसकी शरीर-क्रान्तिके संपर्कसे भी सुरतसमागमके सुखको मन ही मन कहना करने लगा ।

कादम्बरी मानो बड़े जलेशसे कितने ही कदम आगे आकर, बहुत कालके बाद दर्शन होनेसे उत्कण्ठित हुई महारवेताके कण्ठसे स्नेह और उत्कण्ठा—पूर्वक गाड़ आलङ्कन किया (लिपट गई) । महारवेताने भी उसकी गाढ़-तर कण्ठालङ्कन देकर कहा—सखि, कादम्बरी ! भारत वर्षमें सुशासनके गुणसे प्रजाओंके समस्त कष्टों का निवारण करनेवाले तारापीड नामक एक राजा हैं, उन्होंने बहुत उच्चम घोड़ोंके खुराच (दाँतों) से भूमिविवारण कर चारों समुद्रों तक अपना विजय-चिह्न स्थापन किया है, ये उनके पुत्र हैं, इनका नाम चन्द्रापीड है, इनके निज-बाहु-युगलरूपी शिलास्तम्भों पर समग्र पृथिवीरूप भूषण सुखसे स्थित हैं, ये दिग्विजयके प्रसङ्गसे इस प्रदेश तक आये हैं । जब से इनका साक्षात्कार हुआ है तबसे ही ये स्वभावतः मेरे आकारण-बन्धु हो गए हैं, एवं समस्त आसक्ति परित्याग करनेसे मेरी चित्तवृत्ति निष्ठुर होने पर भी इन्होंने लोकातीन और स्वभाव-सरल गुणोंसे उस

१. ...जातोत्कण्ठ । २. ...विश्रान्तविश्वम्भरापीडः, विदवन्वयः । ३. अनुगतः । ४. सविशेषः ।

५. आकर्ष्य ।

चित्तवृत्तिं वर्तते, दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमक्रुत्रिमहदयो विदग्धजनः । यतो दृष्ट्वैवेमम् अहमिव स्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेः, निःसपत्नताञ्च रूपस्य, स्थानाभिनिवेशिवञ्च लक्ष्याः, सङ्घर्षतासुखञ्च पृथिव्याः, सुरलोकारिक्तताञ्च मर्त्यलोकेऽपि, सफलताञ्च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमञ्च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यञ्च सीमाभ्यगस्य, अग्राम्यताञ्च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुप्रकारं प्रियसखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुक्त्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्य अविश्रम्भताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्काम्, यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । एष ते मित्रञ्च

सर्वेषां समस्तानाम् हृदिग्याणां मनोलोचनादीनां करणानाम् आहरणम् आकर्षणमपि प्रसादम् अनुग्रहम् वञ्चनारहितचित्तः, विदग्धजनो विचक्षणपुरुषो दुर्लभो दुष्प्रापः, अत एवैष विचक्षणो मम मनोवृत्तिमाकृष्य विद्यत इत्याशयः ।

इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

यत इति । 'यतस्त्वमपि ज्ञास्यसि' इत्यन्वयः । प्रजापतेर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् । रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपत्नतां प्रतिस्पर्द्धिशून्यत्वम् सौन्दर्यं कोऽपि प्रतिद्वन्द्वी नास्तीत्यर्थः । लक्ष्या राज्यप्रियाः स्थानाभिनिवेशित्वं यथास्थले स्थातुमाग्रहवत्त्वम् । पृथिव्या भूमेः सङ्घर्षतया अत्युच्चस्वामितया सुखं आनन्दः । मर्त्यलोकेऽपि मृत्युमुत्पन्नस्य सुरलोकात् वेवालायात् (स्वर्गात्) अतिरिक्तताम् उत्कृष्टत्वम् एतस्याधिपतिस्त्वेन विद्यमानत्वादित्याशयः । अनेन सुरेशादपि चन्द्रापीडस्योत्कर्षो ध्वन्यते । मानुष्यो मानवजातीया नायः तासां लोचनानां नयनानां सफलतां साफल्यम्, निरन्तरमेतस्य निरीक्षणादित्याशयः । सर्वकलानां समस्तनृत्यगीतादिकलाविद्यानाम्, एकस्थाने एकत्र समागमं संयोगम् । अनेन समस्तकलाविद्यावत्त्वं प्रतीयते । सीमाभ्यगस्य आभ्यवत्तायाः, ऐश्वर्यं महासम्पत्तिः, अर्थं प्राप्तेरित्याशयः । अनेनायं सकलस्यैव दुष्प्राप इत्यवगम्यते । मनुष्याणां मानवानाम्, अग्राम्यतां नागरिकताम् । अनेनैतस्य सुरादिभ्योऽपि वैदग्ध्यं सूच्यते ।

इह तुल्ययोगितालङ्कारः, निर्माणकौशलमिस्थादीनां सर्वेषां ज्ञास्यसि' इत्येकक्रियायां कर्मत्वेनाभि-सम्बन्धात् ।

कथितेति । अस्य कुमारस्य निःकटे, प्रियसखी स्वम्, बहुबोऽनेके प्रकारा भेदा यत्र क्रियायां तद् यथास्यात्तथा कथिता निरूपिता । अयं कुमारः, अपूर्वम् अभिनवं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तथोक्तः, एवंरूपेण सर्वत्रान्वयः । अनुपजात अनुस्पन्नः परिचयः संस्तवो यस्य स तादृशः, नास्ति विश्रम्भो विश्वासो यत्र सः तस्य भावस्ताम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा । अविज्ञातम् अविवर्तितं शीलं स्वभावो यस्य सः, शङ्कां सन्देहम् अपहाय दूरीकृत्य, यथा मयि महाखेतायां तथा अत्रापि अस्मिन् कुमारेऽपि वर्तितव्यं स्वया आचरणीयम्, सकलगुणनिधिवाञ्छ तत्र दोष आशङ्कनीय इत्याशयः ।

एष इति । मित्रं सुहृत्, बान्धवः स्वजनः, परिजनः परिचारकश्च, अनेन सर्वथैवायमेव स्वामित्वेन

(चित्तवृत्ति) का आकर्षण कर लिया है; क्योंकि—सबके ही आनुकूल्यमें अकारण-बन्धु और प्रतारणा-हीन-चित्त इस प्रकारके विदग्धजनो का मिलन संसारमें दुर्लभ है । इस लिए मेरे समान, तुम भी इनको देखकर ही विधाताका निर्माण-नैपुण्य, सौन्दर्य को अनुलनीयता, राजलक्ष्मीका योग्यस्थानमें रहनेका आग्रह, उत्कृष्ट पति-प्राप्ति होनेसे पृथिवीको सुख, देवलोककी अपेक्षा मर्त्यलोकका उत्कर्ष, मनुष्य-रमणियोंके लोचनोंकी सार्थकता, एक स्थानमें समस्त कलाओंका सम्मेलन, सीमाभ्यकी सम्पत्ति एवं मनुष्योंकी अद्विता, इन सबोंको ही समझोगी, इस लिए इनको मैं यहाँ बलपूर्वक ले आई हूँ, और तुम्हारे विषयमें इनके समझ मैंने अनेक प्रकारसे परिचय दिया है अत एव—'इनके साथ यह पहली भेंट है'—इस धारणासे जो लज्जा हो उसे छोड़कर, 'इनका मुझसे कुछ परिचय नहीं है'—इस प्रकार समझनेसे जो अविश्वास हो उसे भी छोड़, एवं 'इनके स्वभावसे मैं अज्ञात हूँ'—इस प्रकार समझकर जो कुछ आशङ्का उत्पन्न हो उसे भी दूर कर, जिस प्रकार तुम्हारा व्यवहार मेरे साथ है

१. विदग्धो जनः । २. बहुवारं । ३. प्रवर्तितव्यम् ।

७० का०

बान्धवश्च परिजनश्च' इत्यावेदिते तथा, चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कृतप्रणामश्च तं तदा कादम्बर्यास्मिन्त्यर्ग्विलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्ग-
भागं गच्छतस्तारकस्य श्रम-सलिल-लव-विसर इवानन्दबाष्पजलबिन्दुनिकरो निपपात ।
त्वरितमभिप्रस्थितस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योस्त्ना विससार । सम्मान्यतामयं हृदय-
चिरो जनः प्रतिप्रणामेनैति शिरो वक्तुमिवैका भृङ्गता समुन्ननाम । अङ्गुलिविवरिणिः स्तम्भ-
रकताङ्गुलीयकमयूखलेखो 'त्रिभ्रम-गृहीतताम्बूलवीटिक इव करो जम्भारम्भमन्धरं सुखम्-

वरणीय इति वन्द्यते । तथा महाधेतया इति पूर्वप्रतिपादिते विषये आवेदिते निवेदिते सति, चन्द्रापीडः
प्रणामं नमस्कारम् अकरोत् कृतवान् । इह युवराजस्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्याः प्रणामो नोचित इति
नाशङ्कनीयः, गन्धत्राणां देवयोनित्वेन तत्कम्पकायास्तस्यास्तत्करणस्य न्याय्यत्वात् ।

कृतेति । तदा तस्मिन् समये कृतप्रणामं विहितनमस्कारं तं चन्द्रापीडं सस्नेहं सातुरागं यथा
स्यात्तथा तिर्यक् विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः, अतिदीर्घलोचनस्य अतिविस्तृतनयनस्य अपाङ्ग-
भागं प्रान्तदेशं गच्छतो व्रजतः तारकस्य कनीनिकायाः श्रमः तावद्भ्रमनेनापि यः खेदः तस्य ये सखिल-
लवाः तत्प्रभवा घर्षबिन्दवः तेषां विसरः पुञ्ज इव निपपात अपतत् । तिर्यग्विलोकनसमये लोचनकनी-
निका विस्तृतस्य नयनस्य पर्यन्तभागे गता, पर्यन्तभागश्च दूरवर्ती, यतो हि सुविस्तृतं-नेत्रम्, अतएव
आयतनयनमध्ये दूरगमनात् तारकस्य श्रमो जातः । अतएव श्रमस्नेदवत् अश्रु पपातस्यभिप्रायः । विशाल-
लोचनतया नायकस्य निरतिशयसौन्दर्यं प्रतीयते । इहोपमा 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकेति च' इति विश्वः-

त्वरितमिति । त्वरितं क्षीघ्रम् अभिप्रस्थितस्य प्रधानमार्गेण चन्द्रापीडं प्रति चलितस्य कादम्बर्या-
श्वेतसः, धूलिश्चरणज इव, सुधाधवला स्मितज्योस्त्ना मन्दहास्यद्युतिः, विससार विस्तृता जाता ।
कादम्बरी भावावेशवशेन मन्दहास्यं कृतवतीत्याशयः ।

इह 'सुधाधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धूलिरिव' इत्यत्र च जात्युल्लेखस्य भयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

सम्मान्यतामिति । रुचिं प्रति राति द्वातीति रुचिरः, हृदयरुचिः अनुपमसौन्दर्यान्वितसो
रुचिजनकः सर्वदैव मनोऽभिलषित इत्यर्थः, अयं मङ्गलानो जनो लोकः प्रतिप्रणामेन अनुनमस्करणेन
सम्मान्यतां सत्कृत्यताम् इति एवं शिरो वक्तुमिव शिरसे निवेद्यितुमिव एका भ्रूलता भ्रूलही समुन्ननाम
उच्चोदभूव । इह फलोत्पेचालङ्कारः ।

अङ्गुलिविवरेति । अङ्गुलयः करशाखाः तासां विवरेभ्यश्छिद्रेभ्यो विनिःसृता विनिर्गता मरकताङ्गु-
लीयकानाम् अरमगरभरचिताङ्गुरीयकानां मयूखलेखा रश्मिपङ्क्तिर्यस्य सः, अतएव विभ्रमेण विलासेन
गृहीता आचा ताम्बूलवीटिका नागवङ्गीवृलवीटिका येन सः, मरकतमणिरचिताङ्गुलीयकानां रश्मि-
पङ्क्यास्ताम्बूलवीटिकावत् कुणवर्णत्वादित्याशयः । करो हस्तः । जम्भाया आरम्भेण मन्धरं स्तब्धं सुखं
वदनम् उत्ससप उज्जगाम ।

इह पदार्थदेतुके काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तद्वरिषमपेक्षेस्ताम्बूलवीटिकावेनोत्पेचालङ्कार-
श्रेयुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

है, उसी प्रकार इनके साथ भी करो । ये तुम्हारे मित्र बान्धव और परिजन हैं । इस प्रकार महाधैर्यताके समझाने
पर, चन्द्रापीडने [नन्द्यौको देवयोनिमें होनेके कारण] कादम्बरीको प्रणाम किया ।

उस समय कादम्बरी कटाक्ष-पात करके स्नेहके साथ चन्द्रापीडको देखने लगी, उसके नेत्रकी तारा
(पुतली) बड़े बड़े नेत्रोंके प्रान्तभागमें उपस्थित हो गई, एवं उपर जानेके परिश्रमसे घर्षबिन्दुसमूहके समान
आनन्दाश्रुबिन्दुसमूह टपकने लगे । उसका हृदय चन्द्रापीडके प्रति शीघ्रतासे आगे दौड़ गया, अतएव उसके हृदयमें
चरण-धूलिके समान अत्युत्तुल्य शुभ्रवर्ण ईषद-हास्यकी प्रभा फैलने लगी । 'प्रतिप्रणाम कर इस हृदय-रुचिर
व्यक्तिको सम्मानित करो' इस बातको मस्तकसे कहनेके लिए ही मानो उसको एक भ्रूलता ऊपरकी ओर चढ़ी ।
[दक्षिण हस्तके] अङ्गुलियोंके मध्यमें होकर मरकतमणिके अङ्गुरीयकों (अंगुठियों) की किरणें निकलनेके कारण
प्रतीत होता था कि मानो, वह (हाथ) लीलामहित 'ताम्बूल-वीटिका (पानकी बीड़ी) धारणकर जैसाईके

१. अतिदीर्घलोचनाया अपाङ्गभागं गच्छतस्तारकस्य लोचनस्य अतिदीर्घलोचनयोरपाङ्गभागम् ।

२. 'लेखा विभ्रम' 'अङ्गुलीयकलेखः' ।

स्ससर्प। स्वस्वस्वेदजलघौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संक्रान्त-प्रतिविम्बतया सञ्चरन्मूर्त्तिर्मकर-
केतुरिवावयवेष्वदृश्यत चन्द्रापीडः। तथाहि, शिञ्जन्नमणिनूपुरपुटेन भुवम् आलिखताऽङ्गुष्ठेना-
हूत इव चरणनखेषु निपपात। दर्शनातिरभसप्रभाषितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्य-
न्तरे समदृश्यत। विकचकुवलयदामदीर्घया दृष्टया च निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यत।
सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिथ्येकं पश्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्गचुम्बिन्यो निर्ग-
न्तुकामा इव कर्णपूरसधुकरैः समं बभ्रमुस्तरलास्तारकाः।

कादम्बरी तु सविभ्रम-कृत-प्रति-प्रणामा महाश्वेतया सह पर्यङ्के निषसाद।

स्वस्वदेवति। किञ्च, स्वता भावोद्भवाच्चवता स्येज्जलेन धर्मवारिण घौतं चालितं यत्कलावण्यं तेन
निर्मलेषु स्वच्छेषु। अनेन प्रतिबिम्बपतनयोग्यत्वं ध्वनितम्। अस्याः कादम्बर्याः अवयवेषु अङ्गेषु, चन्द्रा-
पीडः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया आत्मन एव सञ्चरतिप्रतिच्छायतया कारणेन, सञ्चरन्मूर्त्तिः संक्रान्तस्वरूपो
मकरकेतुः काम इव अदृश्यत अवालोक्ष्यत सहचरीभिरिति शेषः।

इह द्रष्टव्येष्टा, अतएव च कादम्बर्या मदनविह्वलत्वं तस्य च कामसदृशसौन्दर्यं प्रतीयत इत्यल-
ङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

अभिहितमेव विषयं विवृणोति—तथाह ति। भुवं पृथिवीम् आलिखता (कर्षता, किञ्चित्कलना))
अतएव शिञ्जत् अस्फुटशब्दं विदधत् मणिनूपुरपुटं रमस्वचितपादकटकपुटं यत्र तथोक्तेन अङ्गुष्ठेन आहूत
इव पादकटकशब्देनामग्नित इव चन्द्रापीडः, चरणनखेषु कादम्बर्याः पादपुनर्भवेषु निपपात निपतितवान्,
तेषु तत्प्रतिबिम्बं पपात इति तात्पर्यम्। 'आहूत इव' इति क्रियोक्तेना।

दर्शनेति। दर्शनाय चन्द्रापीडस्यैवावलोकनार्थम् अतिरभसम् अतिशीघ्रं प्रभाषितेन अत्यन्तवेगो-
च्छित्तेन हृदयेन चेतसा गत्वा बलिता आनीत इव प्रापित इव चन्द्रापीडः कादम्बर्याः स्तनाभ्यन्तरे कुच-
योर्मध्ये समदृश्यत समवालोक्ष्यत सहचरीभिरिति शेषः। उक्तालङ्कारः।

विकचेति। विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां दाममाला तद्वत् दीर्घया
विरतुष्या, मिरतरकटाक्षपातादिशायः, दृष्टया अवलोक्षनेन निपीत इव निर्गणो इव चन्द्रापीडः कपो-
लतले कादम्बर्या गण्डतले समलक्ष्यत अदृश्यत। उक्तालङ्कारः।

सर्वासामिति। कुतूहलात् कौतुकात् तं चन्द्रापीडं तिथ्येकं पश्यन्तीनां कुटिलेनावलोक्यन्तीनां
सर्वासां समस्तानामेव तासां कन्यकानां कुमारीणाम् अपाङ्गचुम्बिन्यो लोचनप्रान्तस्थायिन्यः, तरलाश्र-
पलाः तारका नेत्रकनीनिकाः, निर्गन्तुकामा इव बहिर्गमनोत्सुका इव सस्यः, कर्णपूरसधुकरैः समं श्रवणा-
लङ्कारीभूतकुसुमगतप्रमरैः साकं बभ्रमुः भ्रमणं चक्रुः, यथा मञ्जुकराश्चञ्चलास्तथा तारका अपि चाञ्चल्यम-
भजन्तित्यर्थः।

इह गुणोपेक्षा सहोक्तिश्रेष्ठुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः।

कादम्बरीति। सविभ्रमं सविलासं कृतो विहितः प्रतिप्रणामः चन्द्रापीडाय नमस्कारो यया सा
सादृशी। पर्यङ्के पर्यङ्के निषसाद उपविशेति।

आरम्भ होनेसे मन्थर सुखकी ओर गया; गिरते हुए वसन्त (पत्तन) से उसके समस्त अङ्गलान्ध्र डुल जानेकी
कारण अधिक स्वच्छ हुए उसके अवयवोंमें उस (चन्द्रापीड) का प्रतिबिम्ब पड़नेसे मानो वह विचरण करता हुआ
(फिरता) कामदेव ही है ऐसा दीखने लगा—योंकि मणि-भूमि पर कुछ लिखते हुए उसके चरणङ्गुष्ठेन मानो
मणिनूपुरोंकी झंकारसे उसका आह्वान किया हो यों वह चरण-नखमें आ पड़ा था; चन्द्रापाङ्क की देखनेके लिए
तत्काल उसका हृदय मानो अतिशीघ्र जाकर उसे ले आया हो, इस प्रकार वह उसके स्तनाभ्यन्तर्में दीखना था;
और प्रस्फुटित नीलोत्पलमालाके समान अपने सुदीर्घ दृष्टिसे उसका मानो पान किया हो, इस प्रकार उसके कपोल-
मण्डल (गाल) पर दृष्टिगोचर होता था। फिर उस समय बैठो समस्त कन्याओंकी, जो उसे कौतुकसे वक्रदृष्टि
(कटाक्ष) डाल-डालकर देखती थीं, प्रान्तभाग (कोने) तक गई हुई चञ्चल नयनतारों (पुतलियों) बाहर जानेकी
अभिलाषासे ही मानो, कर्णमरण-कुसुमके अमरोंके साथ फिरने लगीं।

कादम्बरी भी नानाविध विलास-सहित चन्द्रापीडकी प्रणाम करके महाश्वेताके साथ पलङ्क पर जाकर

१. स्तम्भसंक्रान्त... २. माणिक्यनूपुर। ३. मणिभ्रमम्। ४. अपाङ्गचुम्बिन्या दृष्टया निर्गन्तु-
कामा इव। ५. कृतप्रणामा।

ससम्भ्रमं 'परिजनोपनीतायाञ्च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकप्रच्छदपटयां हेम-
पादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकाद-
म्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृत-मुख-न्यस्त-दत्तशब्द-निवारण-संज्ञाः प्रतीहार्यो वेणुरवान् वीणाघो-
षान् गीतध्वनीन् मागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयाञ्चक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च
सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्क-
माकरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभू-
मिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभरणप्रभा-
वविषयसदेशे स प्रेम्-पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरभर-पर्यस्तञ्च कर्णावतंसमुत्क्षिपन्ती, चाम-
रपवनविधुति-पर्यस्ताञ्च अलकवल्लरीमनुष्वजमाना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ ।

ससम्भ्रममिति । अपि च, चन्द्रापीडः ससम्भ्रमं शीघ्रं परिजनेन परिचारकेण उपनीतायाम् उपस्था-
पितायाम्, शयनस्थ तदपस्थ शिरोभागे मस्तकदेशे निवेशितायां स्थापितायाम्, धवलांशुकमेव स्वच्छव-
सनमेव प्रच्छदपटाभस्तरणवत् यस्यास्तस्याम्, हेमपादैः सुवर्णरचितपादैः अङ्कितायां चिह्नितायां
पीठिकायां लघुपीठे समुपाविशत् आसेदिवान् ।

महाश्वेतः इति । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याः चित्ताभिप्रायः स्वान्तासाद्यो यामिस्तास्तादृश्यः प्रतिहार्यो
द्वाररक्षाविधाविन्यः महाश्वेतया अनुरोधेन प्रनिबन्धेन, संवृतेषु पिहितेषु मुखेषु न्यस्तैः स्थापितैः हस्तैः,
दत्ता ज्ञापिता शब्दकरणनिवारणसंज्ञा ध्वनिकरणनिवृत्तिसङ्केतो यामिस्तास्तादृश्यः सत्यः, वेणुरवान्
वंशब्दान् वीणाघोषाणान् वल्लकीनादान् गीतध्वनीन् गेयनिनादान्, मागधीनां स्तुतिपाठिकानां जे जयशब्दा
जयजयेति स्वास्तांश्च सर्वतः समस्तात् निवारयाञ्चक्रुः निषेधितवत्यः ।

त्वरिति । त्वरितपरिजनोपनीतेन सत्वरपरिचारिजनानीतेन सलिलेन जलेन । उत्तरीयांशुकेन
ऊर्ध्ववस्त्रेण अङ्गुरोष्णेनेत्यर्थः अपमृज्य जलं क्षोपयित्वेत्यर्थः । आकरोह उपविष्टवती । रूपेण सौन्दर्येण
अनुरूपा रससमाना, जीवितनिर्विशेषा नितान्तप्रेमभाजनमित्यर्थः, सर्वविश्रम्भभूमिः सर्वविषयविश्वास
पात्रम्, मदेन निजसौन्दर्यादुन्मत्तत्वेन लिखति चिह्नयति तरुणानां चित्तमिति मदलेखा । लिखतेः
पञ्चाक्षरप्रत्ययः । अभिलषतोऽपि अभिलषतोऽपि बलात् हठात् चन्द्रापीडस्यापि चरणौ पादौ प्रक्षालित
वती प्रक्षालनं कृतवती ।

ममिति । कर्णाभरणप्रभायाः श्रवणभूषणकाम्तेः वर्षं दृष्टिरस्यास्तीति तस्मिन्स्तादृशे अंशदेशे काद-
म्बर्याः रक्त्वंयदेशे सप्रेम स्नेहसहितं यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती, मधुकराणां-
अमराणां भरेण भारेण पर्यस्तं स्खलितं कर्णावतंसं कादम्बर्याः श्रवणभूषणीभूतं कुसुमम् उत्क्षिपन्ती पुनः
स्वस्थानमुत्फोलयन्ती, तथा चामरपवनेन बालव्यजनवायुना या विधुतिः सञ्चालनं तेन पर्यस्ताम् हत-
स्ततो विषिसाम् अलकवल्लरीं कादम्बर्याः कुन्तलसमूहाग्रभागमित्यर्थः अनुष्वजमाना पाणिनामशन्ती ।
अनामयम् आरोग्यं पप्रच्छ पृष्टवती । 'दुह्याचपच्छन्दप्रच्छं चिन्नं ह्यास जिमन्थमुपास' इत्यादिना प्रच्छ-
धातुर्द्विकर्मकः परिगणितः ।

बैठौ । इधर क्षीप्रतासे किसी परिचारिका द्वारा सुवर्णके पायीसे चिह्नित एक छोटी चौकी लाकर कादम्बरीकी शय्याके
सिरानेके निकट रखी गई, उसको ऊपरमें शुश्रूषण एक आस्तरण-वस्त्र बिछा दिया गया, चन्द्रापीड उस पर
बैठ गये । कादम्बरीको चित्ताका अभिप्राय समझकर एवं महाश्वेताके अनुरोधसे प्रतिहारियोंके मुद्रित (बंद) मुख
पर, उसकी अत्यन्त-स्नेह-भारजन एवं सकल प्रकारसे विश्वास-पात्र मदलेखा नामक सखीने उस (चन्द्रापीड)
(धोष), गीतकी ध्वनि और स्तुतिपाठक मागधियोंके जय शब्द बन्द करा दिया । फिर किसी एक परिचारिकाने
क्षीप्रतासे जल के आई । उससे कादम्बरीने अपने से ही उठकर महाश्वेताके चरण धोई और अपने उत्तरीय-वस्त्र
(दुपट्टे) से उनकी पाँछकर फिर बड़ पल्लू पर जा बैठौ । इधर चन्द्रापीडके चरण भी सौन्दर्यमें कादम्बरीके
अनुरूप, उसकी अत्यन्त-स्नेह-भारजन एवं सकल प्रकारसे विश्वास-पात्र मदलेखा नामक सखीने उस (चन्द्रापीड)
की अभिलषा न करने पर भी बलपूर्वक प्रक्षालन किये (धोये) । फिर कर्णाभूषणकी प्रभासे छाये हुए उस
(कादम्बरी) के कंधे पर स्नेहसे हाथ फेरती, अमरके भारसे अवनत (छन्ने) हुए कर्णपल्लवकी उछालती,

१. ससम्भ्रमपरिजनोपनीतायाञ्च । २. अत्र 'विधिरत्नप्रभाभासितायाम्' इति कच्चि पाठो दृश्यते ।

३. 'अपाद्वेदे । ४. 'विधुति' । ५. 'पर्यस्तालक' ।

सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्षे । समुपजात शोकापि च तस्मिन् काले । महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्महुरपाङ्ग-विक्षेप-प्रचलित-तरल-तर-तारशारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना चन्द्रापीडपीडनायेवं न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रान्तेनेष्णीयं, रोमाञ्च-भिद्यमान-कुचतट-नश्यत्-प्रतिबिम्बेन विरहव्यथाम्, स्वेदाद्भिं वक्षःस्थल-घटित-

सेति । सा कादम्बरी, सखीप्रेम्णा सहचरीस्नेहेन । अनामयेनैव आरोगव्यवस्थानेनैव लज्जमाना प्रपमाणा, सहचरीत्वेन तुल्यसुखदुःखभोगयोग्यत्वादित्याशयः । कृच्छ्रादिव कष्टादिव कुशलं चेम आचचक्षे आख्यातवती ।

समुपजातेति । किञ्च, कादम्बरी समुपजातशोकाऽपि समुत्पन्नदुःखाऽपि महाश्वेताया अवलोकनेन तच्छोकस्मरणद्वित्याशयः, तस्मिन् काले तत्समये महाश्वेतामुखनीरीक्षणतत्परापि महाश्वेतावदनावलोकना-सक्तापि मुहुर्मुहुः वारंवारम्, अपाङ्गे नेत्रप्रान्तस्तस्य विक्षेपेण चन्द्रापीडं प्रति कटाक्षपातसमये सञ्चाल-नेन प्रचलिता अतएव तरलतरा निताम्यचपला तारा कनीतिका यस्य तत्तादृशञ्च तत्, तत एव च शारं विचित्रम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तत्तादृशञ्च तत्तथोक्तम् । मण्डलितचापेन आकृष्टचतुषा भगवता मायास्यवता कुसुमधन्वना कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव चन्द्रापीडव्यथार्थमिव बलाद्धृष्टात् तं प्रति नीयमानं प्राप्यमाणं चक्षुर्नयनम्, निवारयितुं निषेद्धं न शशाक न समर्थो बभूव । कामेन चन्द्रापीड-पीडनायेव कादम्बरी चक्षुः चन्द्रापीडाभिमुखं नीतं नायकस्य अभिलाषातिशये नायिकाकटाक्षैः पीडोद्-यात्, कादम्बरी तु न तन्निवारयितुमशकदिति सरलार्थः । 'चन्द्रापीडपीडनायेव' इत्यत्र फलोत्प्रेषालङ्कारः ।

तेनैवेति । सा कादम्बरी, तेन चन्द्रापीडेन, आसञ्जाया निकटवर्तिन्याः सख्या वयस्यायाः कपोले गण्डे संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन कारणेन ईर्ष्याम् अभजत, निजप्राणेशस्याभ्यन्तरीयागामित्वादित्याशयः । रोमाञ्चैः पुलकैः भिद्यमाने उज्ज्वलमणि कुचतटे स्वस्य स्तनमण्डले नश्यत् पुलकैरञ्जतावनततथैव लोपं गच्छत् प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाद्य यस्य तेन तथोपतेन चन्द्रापीडेन कारणेन, विरहव्यथां वियोगपीडाम् अभजत प्रतिच्छायासत्त्वादित्याशयः । स्वेदाद्भिं धर्मविलम्बे वक्षःस्थले उरःस्थले घटिता धर्मैरेव निर्मिता या शालभञ्जिका पुच्छलिका तस्यां प्रतिमा प्रतिबिम्बं यस्य तथोक्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, सपरन्तीरोधं सपत्नीक्रोधम् अभजत, चन्द्रापीडप्रतिच्छायाप्राद्विष्याः पुच्छलिकाया अपि नायिकावदित्याशयः । निमिषता स्वावलोकने लोचनयोर्स्फीलननिमीलने विद्यता चन्द्रापी-

चाग्रके वायुसे विहरे केवलकलापकी लट्को सँवारती महाश्वेता कादम्बरीसे कुशल पूछने लगी—किन्तु कादम्बरी तो सखीका ऐसा स्नेह देख, अपना घरमें रहना महाश्वेताके समीप मानो एक बड़ा अपराध समझ, अपने कुशल होने से ही मानो लज्जित होती उसके प्रति प्रणय-वश कहते ही मानो अपना कुशल-सम्वाद कहने लगी । महाश्वेताको देखकर कादम्बरीको भी शोक उपस्थित हुआ, एवं वह महाश्वेताके मुखकी ओर ही निरीक्षण कर (देख) रही थी; तथापि प्रान्तभागमें घेरणा करने (कटाक्ष फैकने) से हिलती अत्यन्त चञ्चल पुतलोंसे मध्यभाग विचित्र हो गया था, ऐसे नेत्रोंकी, धनुष चढ़ाकर खड़ा, भगवान् कामदेव, बार बार बलकारसे चन्द्रापीडको मानो पीड़ा देनेके लिए ही उसकी ओर ले जाता था, और कादम्बरी उन नेत्रोंको निवारण करनेमें समर्थ नहीं हो सकती थी । उसी समयमें ही अपने समीपवर्तिनी किसी सखीके कपोल-मण्डल पर चन्द्रापीडकी प्रतिमूर्ति (प्रतिबिम्ब) देखकर कादम्बरीको ईर्ष्या होने लगी, रोमाञ्च उत्पन्न हो जानेके कारण उसके स्तनमण्डलमें पड़ा चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब झुप्त (नष्ट) होनेसे ही वह विरहव्यथनाको भोगने लगी; उसके वक्षःस्थल पर धर्मजल उत्पन्न होकर एक पुच्छलिकाके आकारमें परिणत हो गया, उसके ऊपर चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब पड़ गया, उससे कादम्बरीको सखी-विशेष उत्पन्न होने लगा; उस (कादम्बरी) के देखनेके समयमें चन्द्रापीडकी पलक गिर

१. इह 'तस्मिन् काले' इति कश्चिदुक्तं नावलोक्यते । २. 'तारोदरं' । ३. 'पीडनयेव, चन्द्रा-पीडपीडनायेव, चन्द्रापीडं प्रति । ४. ईर्ष्या ईर्ष्या । ५. कश्चित् 'तट' इति पदं नोपलभ्यते । ६. विरहव्यथास्वे दाह' ।

शालभञ्जिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषं निमिषता दौर्भाग्यशोकम्, आनन्दजलतिरोहितेनान्वता-
दुःखमभजत सा ।

सुहृत्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महारवेता तामभाषते—‘सखि ! कादम्बरी ! सम्प्र-
तिपञ्चमेव सर्वाभिरैवास्माभिः अयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः, तदस्मै तावदीयतां
ताम्बूलम्’ इत्युक्ता च किञ्चिद्विवर्त्तिताजनमितमुखी^१ शनैरव्यक्तमिव ‘प्रियसखि ! लज्जे-
हमनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन, गुहाण, त्वमेवास्मै प्रयच्छ’ इत्युवाच^२ । पुनः पुनरभि-
धीयमाना च तथा कथमपि ग्राम्येव चिरार्दानामिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतासुखादनाकृष्टदृष्टि-
रेवं वेपमानाङ्गयष्टिराकुललोचना^३ स्थूलस्थूलं निश्चसती^४ निजशरप्रहारमूर्च्छिता मन्मथेन स्त्रिय

हेन कारणेन, दौर्भाग्यशोकं स्वस्य दुर्भाग्यताक्लेशम् अभजत, निमेषकरणेन निजावलोकने तथाविधोऽक-
ण्ठाभावप्रस्थायनादित्यभिप्रायः । तथा च आनन्दजलेन निजलोचनत एवानन्दाश्रुपातेन तिरोहितो
लोचनाच्छादनादेवाच्छादितस्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, अन्वतादुःखं दृष्टिराहित्यक्लेशम् अभजत,
दर्शनव्याघातादित्याशयः । अनेन निरतिशयासुरागो ध्वन्यते ।

इह ईर्ष्यादीनामनेकेषां कर्मणां ‘अभजत’ इत्येकस्यां क्रियायामसिम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।
सुहृत्तैः । सुहृत्तापगमे किञ्चित्क्षणं व्यतीते ताम्बूलदानोद्यतां महारवेतायै नागवल्लीदुर्लभण्या
तत्परां तां कादम्बरीम् अभाषत अवाचत् । अभिनवागतः प्रत्यग्रायातः । सम्प्रतिपञ्चमेव युक्तियुक्तमेव
यथा स्वात्तया आराधनीयः पूजनीयः ‘सर्वस्याभ्यागतो गुरुः’ इतिस्मरणादित्याशयः । इत्युक्ता महार-
वेता एवं कथिता च कादम्बरी, किञ्चिद्विवर्त्तितम् ईषत्परावर्त्तितम् अवनमितश्च सुखं वदन् यथा सा
तथोक्ता सती, अव्यक्तमिव अस्पष्टमिव । ‘अनुपजातपरिचया अनुपपन्नसंस्तवा, अनेन प्रागहस्येन ताम्बूल-
दानरूपप्राप्त्यर्थेन लज्जे त्रये । प्रयच्छ देहि’ इत्युवाच इत्युक्तवती ।

पुनः पुनरिति । किञ्च, तथा महारवेतया, पुनः पुनरभिधीयमाना चन्द्रापीडाय ताम्बूलमर्पितुं भूयो
भूयः कथयमाना कादम्बरी, ग्राम्येव प्राप्तमवा सुन्दरीव ग्रामीणा रमणी हि नागरिकवदुचितमनुचितं
नावबुध्यते । चिरात् चिरकालेन दानामिमुखस्य अर्पणसांमुख्यं मनश्चित्तं चक्रे विदधे । इहोपमा । वेपमानाङ्ग-
यष्टिः कम्पमानाङ्गयष्टिः, आकुले धैर्यरहिते लोचने नयने यस्याः सा तादृशी । मन्मथेन कामेन कत्रां
स्वेदजलविसरैः घर्मेसलिलपुञ्जैः करणैः, निजशराणां स्वबाणानां प्रहारेण अभिघातेन मूर्च्छिता मोहं
प्राप्ता अतएव स्नापितेव, स्नानं कारितेव, मूर्च्छितो हि जनः स्वीयैर्जनैरश्नुना स्नाप्यते मूर्च्छापनोदनाये-

जाती थी, उससे कादम्बरी दौर्भाग्यका शोक करने लगी और अपने नेत्रोंमें आनन्दाश्रु भर जानेसे जब उसे देख न
सकी तब कादम्बरीको अन्वताका दुःख अनुभव होने लगा ।

इस प्रकारसे कुछ देर बीत जाने पर [जब] कादम्बरी महारवेताको ताम्बूल देने लगी तब महारवेताने
उससे कहा—‘सखि, कादम्बरी ! चन्द्रापीड नवीन अभ्यागत उपस्थित हुए हैं, इसलिए हम सब लोगोंको
इतना सत्कार करना उचित है, अत एव तुम इन्हें ही ताम्बूल दो’ । उसके इस प्रकार कहने पर, कादम्बरीने
जरा मुँह फेरकर और नीचे अवनत (झुका) कर धीरे धीरे कुछ अव्यक्तरूपसे उत्तर दिया—‘प्रियसखि ! इनके
साथ मेरा परिचय नहीं है इसलिए मैं इतनी प्रगल्भता (घृष्टता) करनेमें लज्जित होती हूँ, अत एव लो, तुम
ही उनको दे दो’ । फिर महारवेताके बार-बार समझाने पर भी कादम्बरी ग्राम्य रमणीके समान बहुत देरके
बाद किसी प्रकारसे ताम्बूल देनेमें मनको अभिलाषा किया—(अर्थात् वह जैसे जैसे पान देनेको राजी हुई ;
उसके बाद कादम्बरी महारवेताके मुखकी ओरसे दृष्टि आकर्षण न करके ही ताम्बूल सहित अपना कोमल हाथ
उभे बढ़ाया । उस समय उसका शरीर काँप रहा था, नयनयुगल अधीर हो गए थे, एवं दीर्घनिश्वास छूट रहे थे
(अर्थात् वह अत्यन्त हॉफ रही थी) और अपने शरप्रहारसे ही वह मूर्च्छित हो गई थी—इस लिए ही

१. सपत्नीरोषात् । २. तां महारवेतां समभाषत । ३. कविदेव पाठो नास्ति । ४. सर्वाभिर-
स्माभिः, सर्वाभिरैवास्माभिरभिनवम् । ५. कविदेव ‘ताम्बूलम्’ इति पदं न दृश्यते । ६. आनमितमुखी ।
७. सा ताम् । ८. कादम्बरी तु । ९. चिरेण । १०. अनाकम्पितदृष्टिरेव । ११. आसुकुलितलोचना, आकु-
लितलोचना । १२. निश्चसन्ती ।

तेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना, साध्व-
सपरवसा पतामीति लगितुमिषं कृतप्रथम्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु
जयकुञ्जकुम्भस्थलास्फालन-संक्रान्त-सिन्दूरमिव स्वभाव-टलम्, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिणश्या-
मलम्, कचप्रहाकुष्ठि-रुदितारिलदमी-लोचन-परामर्शं लग्नाञ्जनविन्दुमिव, विसर्पन्नखकिरण-
तया अतिरभसेन प्रधाविताभिरिव^१ विवर्बिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतम्, स्पर्श-
लोभाच्च तत्कालकृत-सन्निवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरा इवाङ्गुलीरुद्रहन्तम्, प्रसारि-

त्याशयः । अपि च तस्मिन्नेव स्वेदजलविसरे घर्मवारिपुञ्जे निमज्जनभयेन झुडनश्रासेन हस्तावलम्बनं
करावलम्बनं याचमानेव प्रार्थमानेव, भयेन करं विस्तारयन् कस्यचिद् करावलम्बनं प्रार्थयते तथा
साध्वसपरवसा भयाधनाहं पतामि इति हेतोः लगितुं चन्द्रापीडशरीरे संसक्तं कृतप्रयत्नेन विहितो-
द्योगेव । पतितो हि लोको हस्तं प्रसार्य कापि संसक्तो भवति । ताम्बूलगर्भं नागवत्क्रीदलाभ्यन्तरे हस्त-
पल्लवं करकिसलयं प्रसारयामास विस्तारितवती कादम्बर्यस्यैव ।

इह 'स्तपितेव' 'याचमानेव' 'कृतप्रयत्नेव' त्रिविधि क्रियोन्नेचालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्तु पाणिं प्रसारितवानिति सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रे-
तनस्य 'पाणिम्' इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । स्वभावेन प्रहृष्येव पाटलं श्वेततरुम्, अतएव जय-
कुञ्जो विजयसाधनगजः तस्य कुम्भस्थले मूर्ध्निस्थले आस्फालनेन प्रोत्साहनार्थं संमद्वेन सङ्क्रान्तं
संसक्तं सिन्दूरं नागजं यत्र तमिव । इह सिन्दूरसंलग्नोन्नेषेणानुक्तालङ्कारः ।

धनुरिति । धनुर्गुणाकर्षणेन । चापप्रत्यङ्गाकुष्ठया कृतो विहितो यः किण्विद् तेन श्यामलं कृष्ण-
वर्णम्, अतएव कचप्रहाकुष्ठया केशप्रहणपूर्वकाकर्षणेन रुदित आक्रान्तिता या अरिलक्ष्मीः रिरुध्रीः तस्या
लोचनयोरन्यनयोः परामर्शेन करुणया नयनान्धुं मार्जयितुं पुनरामर्शेन लम्बाः सका अञ्जनविन्दवः
कञ्जलकणा यस्मिंस्तमिव । इहाऽप्युक्तदिशा उक्तालङ्कारः ।

विसर्पति । विसर्पन्तः प्रसरन्तो नखकिरणाः करपुनर्भवरश्मयो यस्य तस्य भावस्तेन कारणेन ।
अतिरभसेन अत्यन्तज्वलेन प्रधाविताभिरिव नखकिरणैरेव उच्छलिताभिरिव, विवर्दिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ता-
भिरिव, प्रहसिताभिरिव हास्यं कुर्वतीभिरिव, विसर्पितनखरश्मिनीं हासस्य च तुल्यश्वेतत्वादित्याशयः ।
इह तिष्ठ एव क्रियोन्नेषाः, तासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

स्पर्शलोभादिति । अपि च, कादम्बर्याः स्पर्शलोभात्, तस्मिन् काले तस्मये कृतो विहितः संनि-
वेशः उपस्थितिः याभिस्ताः, सरागाः सानुरागाः सरक्ताश्च, अपरा अन्याः पञ्च अङ्गुलीरिव करशाखा इव,
पञ्चापि हिन्द्रियवृत्तीः तदवलोकनतद्वात्ताश्रवणतदाननघ्राण-तद्वर्षपान-तद्वह्स्पर्शस्वस्वपान् लोचनानीनां
पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारान् तासामभिलाषान् इत्यर्थः, उद्बहन्तम् उपपादकत्वसम्बन्धेन धारयन्तम्
उपपाद्यन्तमित्यभिप्रायः । पाणिहस्तं प्रसारितवान् विस्तारितवान् इह जात्युन्नेषा ।

कामदेव मानो उसे स्वेद-जलके प्रवाहमें स्नान करा रहा था, एवं कादम्बर्यो स्वेद-जलमें निमग्न होनेके भयसे
ही मानो हाथ फैलाकर किसीको हाथ पकड़नेके लिए प्रार्थना करती थी; और 'मैं भयवश गिर रही हूँ' इसलिए
ही मानो हाथ फैलाकर चन्द्रापीडके शरीरमें संलग्न होनेके लिए प्रयत्न करती थी । इधर चन्द्रापीडने भी उस
ताम्बूलको ग्रहण करनेके लिए अपना हाथ आगे बढ़ाया । उसका वह हाथ स्वभावसे ही आकर्षण (गुलाबी)
था, अतएव प्रतीत होता था कि—विजयहस्तीके कुम्भस्थल पर आमर्दन करने (थपकाने) से उसका सिन्दूर मानो
उसमें लग रहा हो, धनुषकी डोरी खींचनेके छिछोँसे वह हाथ कुछ श्यामवर्ण हो गया था, उससे प्रतीत होता था
कि—वैश्वारणपूर्वक आदर्षण करने (केश पकड़कर खींचने) से शत्रुक्षीय लक्ष्मी रोदन कर रही है, उस पर
दया कर उसके आँतु पोंदनेके लिए नेत्रमें हस्तामर्शन करनेसे मानो अञ्जन-विन्दु लग गये हैं । नख-किरणोंके
फैल जानेसे प्रतीत होता था कि अँगुलियाँ मानो हँस रही हों, अत्यन्त वेगसे आगे दौड़ रही हों, और उनसे ही
ऊँह मानो वदित कर रही हों । और चन्द्रापीड का वह हाथ कादम्बर्योके हाथके स्पर्श करनेके लोभसे, अन्य
पाँच अङ्गुलियोंके समान अनुरागके साथ उस समयमें उपस्थित पाँचों दम्बियोंके वृत्तिको ही धारण करता था ।

१. बिलगितुमिव, लघितुमिव तापितुमिव । २. प्रमाविनाभिः, प्रसारिताभिः । ३. अपराङ्गुलीः, वृष्टीरि-
व ऋगुलीः ।

तवान् पाणिम् । तत्र च सा तत्काल सुलभ^१ विलास-दर्शन-कुतूहलिभिरिव कुतोऽप्यागत्य सर्व-रसैरधिष्ठिता^२ । तेनानिवद्धतद्यतया शून्यप्रसारितेन, चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरःप्रवर्तित-नखांशुनिवहेन, वेपथुचलितवलयवालीवाचालेन सम्भाषणमिव कुर्वता हस्तेन, स्वेदसलिलपातपूर्वकं 'गुह्यतामयं मम्मथेन दत्तो दासजनः' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अद्य प्रभृति भवतो हस्ते वर्तते' इति जीवितमिव स्थापयन्ती, ताम्बूलमदात् । आकर्षन्ती^३ च करकिशलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शानुष्ठानातमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नवलयं नाञ्जासीत् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महारवेतायै प्रायच्छत् ।

तत्रेति । अपि च, तत्र ताम्बूलार्पणकाले, तस्मिन् समये सुलभा अनायासलभ्या ये विलासाः कादम्बर्यां विभ्रमाः तेषां दर्शने अवलोकने कुतूहलं कौतुकम् एवामस्तीति तैरिव सर्वरसैः सर्वविधैरनुरागैः कुतोऽपि अनिर्दिष्टस्थानात् आगत्य एव, सा कादम्बरी अधिष्ठिता आश्रिता तत्समये न केवलं स्पर्शविषयक एवानन्दः, किन्त्वन्वेष्यनुरागा आनन्दजनका आसन्नित्यभिप्रायः ।

‘रसो गान्धरसे स्वादे तिकादौ विपरागयोः । शृङ्गारादौ द्वये वीर्यं देहधावम्बुपारदे ॥’

इति विधः । सर्वरसैरित्यस्य शृङ्गारादिभिरिति व्याख्यानं तु न युक्तम् ‘रसस्योक्तिः स्वभावदेन स्थायि-सञ्चारिणोरपि’ इत्यादिसाहित्यदर्पणदिशा स्वशब्दवाच्यत्वदोषप्रसङ्गात्, तत्काले कादम्बर्यां वीरबीभरसा-दिरसानां सर्वथेवाश्रयणाच्चेति विभावनीयम् ।

तेनेति । अनिवद्धलचयतया अकुतस्थाननिश्चयतया कारणेन, शून्ये चन्द्रापीडहस्तव्यतिरिक्तस्थाने प्रसारितेन विस्तारितेन, अतएव चन्द्रापीडहस्तस्य अन्वेषणायेव मार्गणायेव पुरःप्रवर्तितः अग्रतः प्रेरितो नखांशुनिवहो नखरिमज्जालं येन तेन । वेपथुना कश्येन चलितया स्फुरितया वलयानां कङ्कणानाम् आवस्था पङ्क्त्या वाचालेन मुखरायसागेन, अतएव सम्भाषणम् आलापं कुर्वतेव विवृण्वतेव विद्यमानेन तेन हस्तेन । स्वेदसलिलं धर्मजलं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथा सम्प्रदानसमये सलिलपातस्य शास्त्रसंमतत्वादित्याशयः । ‘मम्मथेन कामेन दत्तः अपितः अयं मल्लङ्गो दासजनः परिचाकलोकः स्वया गुह्यताम् अङ्गीक्रियताम्’ इत्येवम् आत्मानं निजं प्रतिग्राहयन्तीव प्रतिग्रहणं कारयन्तीव । तथा अद्य-प्रभृति अद्यदिनादारभ्य मम जीवितं भवतस्तव हस्ते वर्तते विषते इत्येवं जीवितं प्राणितं स्थापयन्तीव कादम्बरी ताम्बूलं नागवल्लीदुलम् अदात् दत्तवती ।

इह ‘अन्वेषणायेवं’ ‘कुर्वतेव’ ‘प्रतिग्राहयन्तीव’ ‘स्थापयन्तीव’ इत्येतेषु क्रियोपेक्षाकङ्कारः ।

आकर्षन्तीति । अपि च, करकिशलयं पाणिपल्लवम् आकर्षन्ती प्रत्यानयन्ती कादम्बरी, भुजलता-नुसारेण विस्तारितां निजबाहुवल्लीमुनुसृत्य तथा साकमित्यर्थः, चन्द्रापीडस्य स्पर्शानुष्ठाना स्पर्शलोभेन गतं प्रयातम्, अनङ्गशरेण कामबाणेन भिन्नं विदीर्णं मध्यमभ्यन्तरं यस्य तत्तथोक्तम् आत्मनो हृदयमिव पतितमपि करास्पृश्यतमपि रत्नवलयं मणिखचितकङ्कणं नाञ्जासीत् न ज्ञातवती अनेन तत्समयता एक्यजि-ता । जात्युपेक्षा । अपरं तदव्यतिरिक्तं ताम्बूलं नागवल्लीदुलं महाश्वेतायै सस्यै प्रायच्छत् अदात् ।

एवं उत समयं सभो प्रकारका अनुराग, तत्काल अनायास लभ्य कादम्बरीके विलासको देखनेके लिए कौतुकी होकर ही मानो किसी निर्दिष्ट स्थानसे आकर उसके हृदयमें बस गए । ऐसी अवस्थामें कादम्बरीने हाथ फैला कर चन्द्रापीडके हाथमें पानकी बीड़ीको रखा । उत समय वह लभ्य न देखनेसे शून्यस्थानमें हाथको फैलाया, इससे प्रतीत होता था कि वह हाथ चन्द्रापीडके हाथका अन्वेषण करनेके लिए ही मानो सम्मुख नखके किर्णोंको प्रेरणा कर रहा था । कल्प उपस्थित हो जानेसे हिलते कङ्कणके शब्द होने लगे, उससे प्रतीत होता था कि वह हाथ मानो चन्द्रापीडसे सम्भाषण करता था । कामदेवने दान कर दिया है, इसलिए आप इस दासीको ग्रहण कीजिए, इस भावसे कादम्बरी मानो स्वेद-जल-पात-पूर्वक अपनेको अपनेसे ही प्रतिग्रह कराती थी, एवं ‘आजसे लेकर आपके हाथमें मेरा जीवन है’ इस भावसे चन्द्रापीडके हाथमें अपना जीवन ही मानो स्थापित करती थी । कादम्बरी पानकी बीड़ी देकर अपने कोमल हाथोंको खींचकर ले आई, किन्तु पहलेसे ही उसका हृदय, चन्द्रापीडके स्पर्श करनेके लोभसे भुजलताका अनुसरण कर गया था, मदन-शर-विदीर्ण वह अपने हृदयके चमनना एक रत्न-वलय खींचनेके समयमें जो हाथसे निकल पड़ा, उसे वह समझनेमें समर्थ न हो सकी । उसके बाद कादम्बरीने और एक दूसरी पानकी बीड़ी लेकर महारवेताको दी ।

१. कचित् ‘सुलभ’ इति पदं नास्ति । २. ‘अधिष्ठितेनान्यनिवद्धलक्ष्यशून्य’ । ३. आकर्षयन्ती ।

अथ सहस्रैव त्वरितगतिः, त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमित्र कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विदु-
माङ्कुरानुकारिचञ्चुपुटेन मरकतचुतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना, कुसुद-केसर-
पिञ्जरतया चरणयुगलस्य, चम्पककलिकारतया च मुखस्य, कुवलयदलनीलतया च पक्षयुती-
नाम्, कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीत्—‘भर्तृदारिके ! कादम्बरी ! कस्माच्च
निवारयस्येनमलीकसुभगाभिमानिनमतिदुर्विनीतं’ मामनुबध्यन्तं विद्वद्भाषसदम् । यदि माम-
नेन परिभूयमानासुपेक्षसे ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्-
शेन’ इत्येवमभिहिता च तथा कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविविदितवृत्तान्ता तु महारवेता
‘किमियं वदति’ इति मदलेखां पप्रच्छ । सा चाकथयत्—‘एषा भर्तृदुहितुः सखी’ कादम्बरीः ।

अथेति । ताम्बुलदानानन्तरं त्वरिता शीघ्रा गतिर्गमनं यस्याः सा सारिका पीतपादा सहस्रैव
अकस्मादेव आगत्य समेत्य ‘सक्रोधमवादीत्’ इत्यत्र सगन्धः । कण्ठेन गलदेशेन इन्द्रायुधं शकचाप इव
कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतम्, त्रयाणां वर्णानां नीलपीतरक्तानां रागं रत्नं रेखासिति तात्पर्यम् वहता धार-
यता । विदुमाङ्कुरं प्रवालखण्डं तदनुकारि तत्सदृशं रक्तमित्यर्थः चञ्चुपुटं चोचसंपुटं यस्य तेन । मरकतस्य
अमरगन्धस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्यथोस्तथोक्ते पक्षी पक्षयोर्मूलयुगेव यस्य तेन । मन्थरं मन्दं गतं
गमनं यस्य तेन, शुकेन करीरेण पणिना अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना सारिका । तथा चरणयुगलस्य
पादद्वयस्य कुसुदकेसरवत् श्वेतकमलकिञ्जल्कवत् पिञ्जरतया पीतवर्णतया, मुखस्य वदनस्य च चम्पक-
कलिकारतया हेमपुष्पकोरकसदृशतया, पक्षयुतीनां लुदकान्तीनाञ्च कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत्
नीलतया स्थामवर्णतया कारणेन, कुसुममयीव पुष्परचितेव सारिका, सक्रोधं सक्रोधम् अवादीत् अवाचत् ।
इह ‘इन्द्रायुधमिव’ इत्यत्र श्रोतोपमा, ‘विदुमाङ्कुरानुकारि’ इत्यत्र आर्योपमा, ‘कुवलयदलनील-
तया’ इत्यत्र लुप्तोपमा, आसां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । ‘कुसुममयीव’ इत्यत्रोक्तोपमाभिः संक्षीर्णा
क्रियोपेक्षा ।

भर्तृति । भर्तृदारिके कादम्बरी ! अलीकं मिथ्या सुभगं भार्याप्रियम् आत्मानम् अभिमन्यते बुध्यत
इति तम्, अनेन स्वस्य तत्र प्रियत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अतिदुर्विनीतं तितान्ताविनयशालिम्,
मास्य अनुबध्यन्तम् अनुसरन्तं विद्वद्भाषसदं विद्वद्भाषसम् एवं पुरो विद्यमानं शुक्रं कीरं कस्माद्वेतोः न
निवारयसि प्रतिषेधयसि । परिभूयमानां सम्भोगाय हठादाक्रम्यमाणस्य उपेक्षसे उपेक्षाम् (अवहेलनां)
करोषि । नियतं नूनम् आत्मानं जीवितम् उत्सृजामि परित्यज्यामि । अविनयति वर्तमानता । ते पाद-
पङ्कजस्पर्शेन तवाङ्घ्रिसरोरुहस्पर्शेन, सत्यम् अनृतं शपामि । तथा सागरिकया, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
अभिहिता उक्ता ।

अविविदितेति । अविविदितवृत्तान्ता अज्ञातसमाचारा । इयं सारिका । भर्तृदुहितुः कादम्बर्याः सखीति

तदनन्तरं सहसा द्वौ श्रोत्रासे एक सारिका (मैना) आकर उपस्थित इह । उसकी पीछे-पीछे अपेक्षाकृत
मन्दगतिसे एक शुक्र (तोता) भी उपस्थित हुआ; उस शुक्रके कण्ठदेश (गले) में इन्द्र धनुषके समान मण्डला-
कार में नील, पीत और लोहित (रक्त) वर्ण की तीन रेखाएँ थीं । चञ्चुपुट (चोंच) प्रवालखण्ड का अनुकरण
करता था, एवं मरकत-मणिके समान पक्षयुगल (पंखों) की प्रभा प्रकाश पा रही थी; और उस सारिका का भी
चरण-युगल स्वोत्पलके केसरके समान पिङ्गलवर्ण थे, मुखभाग चम्पकपुष्पकी कलिकाके समान पीतवर्ण था, एवं
पक्ष की प्रभा नीलोत्पल-पत्रके समान नीलवर्ण थी, इसप्रकार उसे मानो विधाताने पुष्पद्वारा निर्माण किया था ऐसा
प्रतीत होता था । वह सारिका (मैना) क्रोधके साथ बोली—‘राजकन्ये कादम्बरी ! पक्षियोंके मध्यमें यह शुक्र
अपम, अपनेसे ही अपने को पाय्यवाच कह कर मिथ्याभिमान करने वाला तथा अत्यन्त दुर्विनीतस्वभाव वाला है,
यह हमारे पीछे पीछे आता है, आप इसका निवारण क्यों नहीं करती हैं । इसके मेरे ऊपर आक्रमण करने पर
आप यदि उपेक्षा करेंगी, तो ऐसा होने पर मैं निश्चय ही अपना प्राण त्याग दूँगी । मैं आपको पाद-पङ्कजके स्पर्शकी
शपथ खाकर सत्य ही कहती हूँ । उस सारिकासे इस प्रकार कहने पर कादम्बरी तो मन्द-मन्द हँसने लगी । किन्तु
महारवेता इस वृत्तान्तकी नहीं जानती थी इस लिए उसने मदलेखासे पूछा कि—‘यह मैना क्या कहती है ?’ तब

१. अनुकारिणा चञ्चुपुटेन । २. मन्थरगमनेन शुकेनानुगम्यमाना । ३. दुर्विनीत । ४. विद्वद्-
भाषसदम् । ५. त्वकः । ६. क्वचित् सखीति पदं न दृश्यते ।

कालिन्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य^१ परिहासनाम्नः शुक्रस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहण-पूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अथ चायमनया प्रत्यूषसि कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्गवाहिनीमिमां तमालिकांमेकाकिनीं किमपि पाठयन् दृष्टो यतः, ततः प्रभृति सञ्जातेष्वर्था कोपपराङ्मुखी नैनमुपसर्पति, नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदतीति^२ ।

एतदाकर्ण्य स्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्याब्रवीत्—‘अस्त्येषा कथा, श्रूयत एवेतद्वाजकुले कर्णपरम्परया, परिजनोऽप्येवं मन्त्रयते, बहिरपि जनाः कथयन्ति, एवं दिगन्तरेष्वप्ययमालापो वर्त्तत एव’, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, ‘यथा किल देव्याः कादम्ब-र्यास्ताम्बूलदायिनीं तमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुको मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्तीति । तदयमास्तां तावद्वामाचारः, परित्यक्तनिजकलत्रो निष्पथः^३ अनया सह, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद् युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम् । अथवा देव्यापि सम्बन्धः । पाणिग्रहणं हस्तग्रहणं पूर्वं यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा, जायापदं पत्नीस्थानं पत्नीत्वमिति तात्पर्यम्, ग्राहिता प्रापिता । अथ यतः प्रभृति यतः समयादारभ्येत्यर्थः । अनया सारिकया प्रत्यूषसि प्रभाते । एकाकिनीम् अद्वितीयाम् तमालिकां तमालिकाभिधेयाम् । पाठयन् मन्त्रयन्, दृष्टोऽवलोकितः । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य सञ्जातेष्वर्था समुत्पन्नेष्वर्था कोपपराङ्मुखी क्रोधावाङ्मुखी । नोपसर्पति न निकटे गच्छति, नालपति न संभाषते । प्रसाद्यमानापि प्रलक्षीक्रियमाणापि न प्रसीदति न प्रसन्ना भवति । एतदिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं हास्योदयाच्चलितं कपोलयोर्गण्डयोः उदरम् अभ्यन्तरं यस्य सः । कर्णपरम्परया श्रवणपरम्परया । मन्त्रयते विचारयति । आकर्णितमेव श्रुतमेव । कामयमानः अभिलष-माणः । मदनपरवशः कामपराधीनः । गतानि अतीतानि । न वेत्ति न जानाति तन्मयस्यादित्याशयः । अयं शुक्रः । वामो निजपरनीं प्रति प्रतिकूलः आचारो व्यवहारो यस्य सः । परित्यक्तनिजकलत्रः उद्धृत-स्वभार्यः, निष्पथः निर्लज्जया पश्चिं प्रत्यपि मदनवेसादित्याशयः । अनया दुरो विद्यमानया तमालि-कया । चपलां चञ्चलाम् इमां दुष्टदासीं तमालिकां न निवारयति निषेधयति । कथमेतद् युक्तम्, अपि तु नोचितमेवेत्यर्थः । हृह यच्छुद्धस्वन्निधितवाभ्यस्त्योत्तरतः पाठाद्वाक्यगतविधेयाविमर्शोपपद्यते तस्य पूर्व-पाठविधानेन चारणीयः ।

अथेति । ईदृशाय एवंविधाय दुर्विनीताय दुर्विनेयाय विहङ्गाय पश्चिमे इमां वराकां कोच्यां मदलेखाने कथा—‘यह राजकन्या कादम्बरी की सखी कालिन्दी नाम की सारिका है । इसको इस परिहास नामके तोतेके साथ इन्होंने ही पाणिग्रहण करा (व्याह) दिया है । किन्तु आज प्रातःकालमें इस मैदाने कादम्बरी की ताम्बूल-करङ्गवाहिनी इस तमालिकासे अकेलेमें इस शुक्रको कुछ कहते देखा । इस कालिन्दीने जिस समयसे यह देखा है उस समयसे इसे ईश्वरों उत्पन्न हो गई है, एवं मान करके परिहासके प्रति विमुख हो गई है, इससे उसके समीपमें अब नहीं जाती है, न इसके साथ आलाप करती है, न इसका स्पर्श करती है, यह क्या, इसके प्रति दृष्टिपात भी नहीं करती है; हम लोगोंने इसको प्रसन्न करनेके लिए अनेक प्रकारसे चेष्टा की है, फिर भी यह प्रसन्न नहीं होती ।’

यह सुनकर चन्द्रापीडके हास्य उपस्थित होनेके लिए कपोल-युगल का मध्यस्थान (गालोंके बीचका भाग) स्पष्टतः स्पन्दित हो उठा (फड़कने लगा), तब वह मन्द-मन्द हँस कर बोला—‘यह बात सत्य है, क्यों कि—इस राजभवनमें ही कर्ण-परम्परासे यह बात सुनी जाती है, परिजनवर्ग भी ऐसी ही बातें करते हैं, बाहरके लोग भी ऐसा ही कहते हैं, एवं दिग्दिगन्तरमें भी इसकी ही आलोचना होती रहती है, और हमने भी इस प्रकार सुना है कि, ‘परिहास-नामक शुक्र, कादम्बरीदेवीकी ताम्बूलकरङ्गवाहिनी तमालिका की इच्छा करता हुआ कामाचं होकर जसमें आसक्त (फँसा) है इस प्रकार वह यह भी नहीं जानता कि दिन किस तरह व्यतीत होते (बीते) जा रहे हैं ।’ अतएव प्रतिकूल स्वभावशाली यह परिहास, अपनी भार्या का परित्याग कर इस निर्लज्जा तमालिकाके साथ रहता है तो, रहे, किन्तु देवी कादम्बरी को क्या यह उचिन है कि ऐसी चञ्चला दुष्ट दासी को निवारण नहीं

१. इदमस्य च । २. तरलिका । ३. कञ्चित् ‘इति’ इति पदं नावलोक्यते । ४. आमन्त्रयते, अप्येवं मन्त्रयति एवम्, अपि मन्त्रयते । ५. एवम् । ६. वाहिनी । ७. तरलिका । ८. निष्पथः ।

कथितैव निःस्नेहतां प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीसीदृशाय दुर्विनीताय विहङ्गाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमिथं करोतु, यदेतत् सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीर्विरागहेतुः, परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । न ह्येवंविधम् अपरमस्ति योषितां लविग्मः कारणम् । यदि चैयसीदृशोऽप्यपराधे अनुनीयमाना 'अनेन प्रत्यासत्तिमेष्यति, तदा धिगिमां, अलमनया, दूरोतो वर्जनीयेयम्, अभिभव-निरास्योः । क एतां पुनरालापयिष्यति, को वायलोकयिष्यति, को वास्या नाम प्रदीष्यति' इत्येवमभिहितवति तस्मिन् सर्वास्ताः सह कादम्बर्या क्रीडालापभाविताः जहसुरङ्गनाः ।

परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—'धूर्त ! राजपुत्र ! निपुण्यम्, न

कालिन्दीं तस्माकिं प्रयच्छन्त्या प्रदद्यात् देव्या कादम्बर्यापि, प्रथममेव निःस्नेहता कालिन्दीं प्रति वात्सल्यशून्यता कथितैव, व्यञ्जितैव, अन्यथैनामेवंविधाय न प्रददित्याशयः ।

किमिति । इयं कालिन्दी, इदानीं सम्प्रति किं करोतु परिहासं प्रति दोषं विना किं किं विदधावि-त्यर्थः । एतदेव समर्थयति—यदेतदिति । यद् यस्माद्धेतोः एतत् सापत्न्यकरणं तदिति शेषः, नारीणां योषितां प्रधानं मुख्यं कोपकारणं क्रोधहेतुः, अग्रणीः श्रेयान् विरागहेतुः विरक्ततायाः कारणम्, परम् अत्यन्तं परिभवस्थानं पराभवपदम् ।

इयमिति । अनया कालिन्ध्या, अनेन स्वयमनुभूयमानेन, स्वामिना अवहेलितता की दुर्भंगा तस्य आनो दौर्भाग्यं तस्य गरिम्णा गुरुतया अतिरेकेण कारणेन, जातवैराग्यया उत्पन्ननिर्वेदया अनया कालिन्ध्या, विषं गरलं नास्वादितं न भक्षितम्, वा अथवा अनलोऽग्निः नासादितः न प्राप्तः तन्न न प्रविष्ट इत्यर्थः । अनशनम् अनशनेन मरणं वा नाङ्गीकृतं न स्वीकृतम् । योषितां नारीणां लविग्मः लघुतायाः कारणं हेतुः एवंविधम् एतादृशम् अपरम् अन्यं नास्ति न विद्यते ।

यदीति । अनुनीयमाना प्रसङ्गीक्रियमाणा, अनेन शुकेन सह, प्रत्यासत्तिं पुनः सङ्गमम्, पृथ्यति प्राप्स्यति । इमां कालिन्दीम् । वर्जनीया स्याज्या । अभिभवेन तिरस्कारेण निरास्या दूरीकरणीया ।

क इति । एतां कालिन्दीम् आलपयिष्यति सम्भाषयिष्यति । अवलोकयिष्यति दर्शयिष्यति । क्रीडालापेन नर्मभाषणेन भाविताः सजाततदनुकूलगुणभावोदया इत्यर्थः, अङ्गना नार्थो जहसुः हसितवत्यः ।

परिहास इति । परिहासः परिहाससंज्ञकः शुकः नर्मभाषितं क्रीडालापम् । निपुणा अभिज्ञेयम् ।

करती (रोकती नहीं) है ? अथवा देवी कादम्बर्याने भी इस भाँखहूना कालिन्दी को ऐसे दुर्विनीतस्वभावाधारी तोतेके हाथमें देकर इसके प्रति अपनी निःस्नेहता (वात्सल्यहीनता) पहले से ही सूचित कर दी है । अब यह विचारो क्या करे ? क्योंकि—यह जो सबको कर लिया है वह स्त्रियोंके पक्षमें मोक्ष का प्रधान कारण है, गुस्तर वैराग्य उत्पन्न होने का मुख्य हेतु है, और अत्यन्त अवस्था का बड़ा स्थान है । यह कालिन्दी ही अत्यन्त धीरप्रकृति है, क्योंकि—इसने इतने गुस्तर (बड़े) दुर्भाग्यसे वैराग्य हो जाने पर विष-पान नहीं कर लिया, किंवा अग्निमें ही प्रवेश नहीं किया, अथवा अनशनसे आत्महत्या नहीं कर लिया । स्त्रियोंके पक्षमें लघुता का कारण इसके समान अन्य कोई नहीं है । इस प्रकारके बड़े अपराध रद्दने पर भी, केवल अनुनय करनेसे ही कालिन्दी यदि किसी इस परिहासके साथ सम्मिलित हो जाय तो इसको धिक्कार है और इसका कोई प्रयोजन नहीं है, हुन सबों को दूसरे ही इसे तिरस्कारपूर्वक परित्याग कर देना उचित है । एवं उसके रद्दने पर कालिन्दीके साथ कौन आलप पढ़ता, अथवा कौन इसके प्रति दृष्टिपात करेगा ? या कौन व्यक्ति ही इसका नाम भी लेगा ? चन्द्रावीडके इस प्रकार कहने पर कादम्बर्योके सहित सब कन्याएँ, जो इस परिहासवाक्य को समझ गई थीं, वे सब आनन्दसे खिलखिला कर हँसने लगीं ।

परन्तु परिहास (शुक), चन्द्रावीडके परिहास-वाक्य (कोमल वचन) सुन कहने लगा—'धूर्त, राज-

१. निःस्नेहता । २. कालिन्दी । तपस्विनी इत्यधिक पाठः समुपलभ्यते । ३. न धीकम् । ४. तेन सह ।

५. अभिभवनिरास्यम्, अभिभवनिरस्या । ६. मायिता ।

त्वयान्वेन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते । एषापि बुध्यत एवैतावतीर्षकोक्तीः, इयमपि जाना-
त्येव परिहासजल्पितानि, अस्या अपि राजकुलसम्पर्कचतुरा मतिः । विरम्यताम्, अभूम्निरेषा
सुजङ्ग-भङ्गि-भाषितानाम्, इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालञ्च कारणञ्च प्रमाणञ्च विष-
यञ्च प्रस्तावञ्च कोपप्रसादयोः इति ।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महारवेतामवोचत्—‘आयुष्मति ! देवचित्ररथो देवी च
मदिरा त्वां द्रन्डुमाह्वयते । एवमभिहिता च गन्तुकामा ‘सखि ! चन्द्रापीडः कास्ताम्’ इति
कादम्बरीमपृच्छत् । असौ तु ‘न पर्थ्याप्तमेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेन’ ? इति मनसा विहस्य
प्रकाशमवदत्—‘सखि ! महारवेते ! किं त्वमेवमभिधासि, दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्य-
यमेव प्रभु, किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा, यत्रास्मै रोचते’ प्रियसखीहृदयाय वा,
तत्रायमास्ताम्’ इति । तच्छ्रुत्वा महारवेतावदत्—‘अत्रैवं त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदन्वे

अन्वेन त्वद्व्यतिरिक्तपुंसा, लोलापि चञ्चलापि नारीत्वेन अगभीरबुद्धिरपि प्रतारयति वञ्चयितुं न शक्यते
न पार्यते । वक्रोक्तीः कूटकथाः वञ्चनवचनानि । परिहासजल्पितानि परिहासभाषितानि । राजकुले
वंशे यः सम्पर्कः सम्बन्धः तेन चतुरा विदग्धा । एषा सारिका, सुजङ्गा अप्रान्धाः तेषां भङ्गिभाषितानि
प्रतारणवचनानि तेषाम्, अभूम्निः अपात्रम् । मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी इयमेव हि कोपप्रसादयोः
क्रोधप्रसन्नतयोः कालं समयम्, कारणं हेतुम्, प्रमाणम् इयताम्, विषयं देशम्, प्रस्तावम् अवसरञ्च
वेत्ति जानाति ।

अत्रैति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । देवः पूज्यः चित्ररथः तत्सङ्गको राजा । आह्वयते आकारयति ।
एवमभिहिता अनेन प्रकारेणेता च सहोक्तेति शेषः । कास्तां क तिष्ठतु । असौ कादम्बरी । अनेकम्
अधिकतरं यत् स्त्रीहृदयसहस्रं नारीचित्तसमूहः तदेव अवस्थानम् अवस्थित्यहं स्थानं तेन किं न पर्याप्तम् ?
अर्थात् हृदयसहस्ररूपं स्थानमस्य किं न यथेष्टं जातमिति काकुः, येन स्थित्यर्थमन्यस्थानान्वेषणं
विधीयत इत्याशयः । अभिधासि कथयसि । अयं राजपुत्र एव प्रभुः स्वामी, सौजन्येन स्वाधीनविधा-
नादिति बाह्याभिप्रायः, चिरकालेन प्राणेश्वरविधानादित्यान्तरिकाभिप्रायः । अनेन स्वेनापि निरतः
शयस्वीजन्यं ध्वनितम् । विभवस्य वित्तसम्पत्तेः । यत्र अस्मिन् स्थाने अवस्थानं कर्तुं, अस्मै राज-
पुत्राय रोचते अभिप्रैति, प्रियसख्यास्तव हृदयाय चेतसे वा रोचते, तत्र तस्मिन् स्थाने अयं राजपुत्रः
आस्ताम् तिष्ठतु ।

तच्छ्रुत्वा । त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि भवत्सौधनिकटस्थायिनि प्रमदन्वेन अन्तः पुरोपचने क्रीडापर्व-

पुर । यह बहुत चतुर है । अतएव चञ्चल होने पर भी; तुम अथवा अन्य कोई व्यक्ति इसकी प्रतारणा करने
(भोखा देने) में समर्थ नहीं हो सकते, क्योंकि—यह भी इन समस्त व्यक्तियोंका (चतुर भाषणों) को अवश्य
ही समझती है, यहाँ भी परिहास भाषण करना जानती ही है, एवं राजकुलमें सम्पर्क रहनेसे इसकी बुद्धि भी
समस्त विषयोंमें निपुण है, इसलिए अब तुम चुप रहो, यह नागरिकोंके व्यक्तियोंका पात्र नहीं (अर्थात् इसपर
कुछ प्रभाव नहीं पड़ेगा) और मञ्जु भाषिणी यह सारिका भी किससे क्रोध होता है, अथवा किससे प्रसन्नता उत्पन्न
होती है—इसका अवसर, कारण, परिमाण, स्थान और प्रसङ्ग—इन सबों को ही जानती है ।’

इस बीचमें कञ्चुकीने आकर महारवेतासे कहा—‘आयुष्मति ! महाराज चित्ररथ एवं महारानी मदिरा
आपको देखनेके लिए बुलाती हैं’ यह समाचार कहने पर वहाँ जानेकी अभिलाषासे उसने कादम्बरीसे पूछा—‘सखि !
चन्द्रापीड कहाँ ठहरेंगे ?’ तब कादम्बरी हँस कर मन ही मन कहने लगी—‘असंख्य खियोंके हृदयरूपी स्थान
उनके रहनेके लिए पर्याप्त नहीं हैं ?’ उसके बाद कादम्बरीने प्रकट रूपसे कहा—‘सखि महारवेते ! तुम इस
प्रकार क्यों कहती हो ? जबसे दर्शन हुए तबसे ये अपने सौजन्य गुणसे मेरे शरीरके भी प्रभु हो गए हैं, तो फिर
गृह (भवन), सम्पत्ति और परिजन की तो बात ही क्या है अतएव जिस स्थानमें इनकी अभिरुचि हो अथवा तुम्हें
जिस स्थानमें अभिमत हो वहाँ ही ये सुखसे रहें ।’ यह सुन कर महारवेताने कहा—‘तब तो तम्हारी अट्टालिका

१. ननु पर्थ्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेन । २. ‘‘शरीरस्याप्यहं न विभुः किमुत भवनस्य परि-
जनस्य वा । यत्रास्मै रोचते’’ । ३. महारवेता तदत्रैव च ।

क्रीडापर्वतकमिवेश्मन्यास्ताम्' इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तथैव सह निर्गत्य विनोदनार्थं वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदर-क्रीडारागिणीभिश्च अष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्टप्रतीहारी-प्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः क्रीडापर्वतसमिपमन्दिरं गमात् ।

गते च तस्मिन् गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनञ्च परिमित-परिचारिकभिरनुगम्यमाना प्रासादमारोह । तत्र च शयनीये निपत्य दूर-स्थिताभिर्विनयनिश्च-तार्भिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमानः कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन् काले 'चपले ! किमिदमारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि ! कथमेतद्युक्तम् ?' इत्युपालब्धेव विनयेन, 'अयमसावक्युत्पन्नो बालभावः कः गतः' इत्युपहसितेव मुग्धतया,

तत्कस्य खेलाभिरेः मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृहे आस्ताम् । ययौ गतवती । तथैव महाश्वेतवैव सह निर्गत्य बहिरेत्य । वीणावादिन्यो बल्लकीवादिन्यः ताभिः वेणुवादिन्यः वंशीवादिन्यः ताभिश्च एवं गीतकला-कुशलाभिः गानविज्ञानदक्षाभिः, दुष्टम् आसमन्तात् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तद्दुरोदरं घृतं तत्क्रीडायां तत्खेलायां रागिणीभिः अभिरुचियुक्ताभिः अष्टौ अष्टौ पदान्यस्येति अष्टापदं शारिकलम् 'अहनः संघायाव' (१३।१२५) इति सूत्रेण दीर्घः । तस्य परिचये विज्ञाने चतुराभिर्दक्षाभिः । अष्टापदोऽब्धी कनके शारीणां फलकेऽपि च' इति मेदिनी । चित्रकर्मसु आलेख्यक्रियासु कृतो विहितः श्रमः शिष्यायै आयासो याभिस्ताभिः । सुभाषितपाठिकाभिश्च सूक्तपाठविद्यायिनीभिश्च, कादम्बर्या समादिष्टा आज्ञा या प्रतीहारी द्वारपालिका तथा प्रेषिताभिः प्रेरिताभिः कन्याभिः अनूढाभिः अनुव्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । उपदिश्यमान-मार्गः प्रदर्श्यमानपथः । अगात् गतवान् ।

गत इति । गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, सकलं समस्तं सखीजनं सहचरीवर्गं परिजनं परिचारिकावर्गं च विसर्ज्य स्वस्थानं गम्यतामित्यादिष्य परिमितपरिचारिकाभिः अत्यल्पपरिजनः अनुगम्यमाना अनुव्रज्यमाना । आरोह आरुढवती । शयनीये शय्यायां निपत्य चतुशरीरा सती स्थिरया, दूरस्थिताभिः दृविष्टदेहावस्थायिनीभिः विनयेन शिष्टव्यवहारेण निश्चुताभिः तूष्णीम्भूताभिः परिचारिकाभिः परिजनैः विनोद्यमानः विनोदविषयीक्रियमाणः । प्रत्यागता पुनरुपस्थिता चेतना चैतन्यं यस्याः सा, चन्द्रापीडा-बलोकनसमये मोह एवासीदित्याशयः । चपले चञ्चले कादम्बरि ! इदं किमारब्धं प्रस्तुतमिति लज्जया त्रपया निगृहीतेव निर्यासितेव । एतत् पूर्वोक्तं कथं न्याय्यं युक्तमिति विनयेन शिष्टाचारेण उपालब्धेव तिरस्कृतेव । अयमसौ सोऽयमिष्यार्थः, अयुत्पन्नः अयोधः, यौवनकालिकशृङ्गारविषयकभावानभिज्ञः, बालभावः शिशुमूढतिस्त्व कः गता इति मुग्धतया अभिनवायातेन मुग्धाभिधनायिकाविशेषभावेन उपहसितेव हास्यविषयीकृतेव बालस्वभावस्य मुग्धाभावेन निरासादित्याशयः । मुग्धास्वरूपं साहित्यदम्पण-

(मङ्गल) के समीपवर्ती दस प्रमद-वनमें क्रीडा-पर्वतके मणि-मन्दिर पर ये ठहरे । यों कह कर गन्धर्वराजको देखनेके लिए (अर्थात् उनसे मिलनेके लिए) चली गई । चन्द्रापीड भी उसके ही साथ बाहर निकला और उसके चित्तके विनोदके लिए कादम्बरीके आदेशसे प्रतीहारीद्वारा भेजी गई—वीणा बजाने वाली, बंशी बजानेमें निपुण, सङ्गोत-कला (गानविद्या) में दक्ष, वृत्तक्रीडा करनेमें अनुरक्त, शतरंजमें सुचतुर, चित्रकार्यमें श्रम करने वाली, एवं सुन्दर प्रमत्त (सुभाषित) पाठ करनेमें निपुण कितनी ही कन्याओंके साथ, पूर्वपरिचित तथा केयूरकके द्वारा बताए हुए मार्गसे क्रीडापर्वतस्थ मणि-मन्दिरमें गया ।

चन्द्रापीडके चले जाने पर (तत्काल ही) कादम्बरी सब सखीजन और परिजनको विदाकर केवल थोड़ी सी दासियों को लेकर अट्टालका (मङ्गल) पर चढ़ी । वहाँ जाकर पलङ्ग पर लेट गई और विनयवती परिचारिकाके निःशब्द दूर खड़ी होकर उसका कुछ कुछ चित्त-विनोदन करने लगीं । किन्तु वह अकेली, उस समयमें—'चञ्चले ! यह तुम क्या आरम्भ को हो ? यों कहकर लज्जा मानो उसको यातना देती हो—गन्धर्वराजकन्ये ! ऐसा कार्य क्या तेरे योग्य है ?' यों कह कर विनय मानो उसका तिरस्कार करता हो—'तुम्हारा वह शृङ्गाररसानभिज्ञ

१. तथा सहैव । २. विनोदार्थं । ३. दुरोदरेत्यारम्भ पाठिकाभिश्चेत्यन्तं यावत् पाठः कश्चित् दृश्यते । ४. मुग्धः । ५. सकलसखीजनञ्च । ६. ततः । ७. अद् । ८. विधुताभिः । ९. परिचयचतुराभिरास्यमानाणि ।

‘स्वैरिणि ! मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्’ इत्यामन्त्रितेव कुमारभावेन, ‘भीरु ! नायं कुल-कन्यकानां क्रमः’ इति गर्हितेव महत्त्वेन, ‘दुर्विनीते ! रक्षाविनयम्’ इति तर्जितेवाचारेण, ‘मूढे ! मदननेन लघुतां नीतासि’ इत्यनुशासितेर्वाभिजात्येन, ‘कुतस्तवेयं तरलहृदयता’ इति धिक्कृतेव धैर्येण, ‘स्वच्छन्दचारिणि ! अप्रमाणीकृताहं त्वया’ इति निन्दितेव कुलस्थित्या, अतिगुर्वी लज्जामुवाह ।

समचिन्तयच्चैवम्—‘अगणितसर्वशङ्कया तरलहृदयतां दर्शयन्त्या अद्य मया किं कृतमिदं मोहान्धया तथाहि, अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकया मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मां लोकैः कलयिष्यतीति निर्द्वीकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मूढया न परीक्षितम् । दर्शना-नुकूलहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैतद्व्याज भीतम्, गुरुज-

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारारतौ वामा । कथिता मृदुश्रु माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ इति ।

हे स्वैरिणि स्वच्छन्दविहारिणि ! अविनयम् अशिष्टाचरणम्, नायकेन साकमशिष्टाचारं विधातुं शक्नोषि न तत्र क्षतिरिति सूचयितुम् ‘एकाकिनी’ इति पदमुपात्तमित्यवधेयम् । कुमारभावेन कन्यका-द्वया आमन्त्रितेव आमन्त्रणपूर्वकं क्षितितेव । कुलकन्यकानां कुलकुमारिकाणां क्रमो रीतिः, महत्त्वेन औदार्येण गर्हितेव निन्दितेव । अविनयम् अशिष्टाचरणं रक्ष अवरोधय इति आचारेण साधुव्यवहारेण तर्जितेव ताडितेव । मूढेहिताहितप्रज्ञाशून्ये ! लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासि । अभिजात्येन कौलीन्येन अनुशासितेव पाठितेव । तरलहृदयता चपलचित्ता । अहं कुलमर्यादा अप्रमाणीकृता अवहेलिता । कुलस्थित्या कुलमर्यादा निन्दितेव गर्हितेव, अतिगुर्वीम् अतिमहतीं लज्जां त्रपास उवाह धारयामास ।

समेति । समचिन्तयत् अवध्यायत् । न गणिता संख्याकृता सर्वेभ्यो जनकादिभ्यः शङ्का सन्देहो यया तथा । दर्शयन्त्या प्रकटयन्त्या । मोहान्धया अज्ञानान्धया ।

उपपादयति—तथाहोति । साहसिकया हठकारिण्या अविचार्यविधायिन्येत्यर्थः । अयं कुमारः अदृष्टपूर्वः अनवलोकितपूर्वः इति न शङ्कितम् अनवलोकितपूर्वत्वेन प्रकृतिपरिचयाभावात् चञ्चलितुमपि समर्थो भविष्यतीति न चिन्तितमित्यर्थः । लघुहृदयां तुच्छचित्तां कलयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति निर्द्वीकया निरूपया मया नाकलितं न विभाषितम् । का किंस्वरूपा अस्य कुमारस्य चित्तवृत्तिर्मनो-व्यापारः । दर्शनानुकूला अवलोकनसुभगा । तरलया चञ्चलया । विचारस्य विवेचनस्य क्रमः परस्परान्न कृतो विहितः ।

प्रत्येति । प्रत्याख्यानेन कुमारद्वारा सप्रणयप्रतिषेधेन यद्वैलचर्यं विद्वलीभावस्तस्मात् गुरुजनात् बाल-भाव कदा गया ? यो कहकर मुग्धता मानो उसकी हैती करता हो—‘हे स्वेच्छानारिणि ! तुम केवल अपनी इच्छाके अनुसार अशिष्ट व्यवहार मत कर’ यों सम्बोधनपूर्वक कहकर कन्यावस्था मानो उसे उपदेश देती हो—‘अरे भीर ! यह कुलीनकन्याओंकी रीति नहीं’ यों कहकर औदार्य मानो निन्दा करता हो—‘दुर्विनीते ! अपने अशिष्ट व्यवहारका निवारण करो’ यों कहकर आचार मानो भर्त्सना करता (फटकारता) हो—‘अरी मूढे ! कामदेवने तुझमें लघुता (हल्कापन) लाकर तुच्छ कर दिया है’ यों कहकर मानो कुलीनता शासन करती हो—‘तुम्हारी यह चपलता कहाँसे आई’ यों कहकर धैर्य मानो धिक्कार देता हो—‘हे स्वच्छन्दचारिणि ! मैंने मुझे अवहेलना की’ यों कहकर मानो वंशमर्यादा निन्दा करती हो—यों न समझमें आता कि कहाँसे इस प्रकारकी चेतना आनेसे अत्यधिक लज्जानुभव करने लगी ।

उसके बाद वह इस प्रकार चिन्ता करने लगी कि—‘मैंने आज हताश और मोहान्ध होकर, समस्त आशङ्काओंकी गणना न कर, मनकी चञ्चलता प्रकट कर यह क्या किया ? मेरी और उनकी यह पहली ही मँट थी—इसकी भी मैंने हृदयार्पण-रूप साहस करनेमें कुछ शङ्का नहीं की; ‘लोग मेरे मनको चञ्चल बतलावेंगे’ यह भी मैं निर्लज्जताके कारण विवेचना नहीं कर सकी; ‘इनकी चित्तवृत्ति कैसी है’ उसकी भी मूढता होनेके कारण परीक्षा नहीं कर सकी; ‘मैं इनके दर्शन योग्य हूँ’ या नहीं, चञ्चलतावश इसकी भी मैं विवेचना नहीं कर सकी; उनके अस्वीकार कर देने पर एक बार जो आकुलता होगी उसका भी भय नहीं किया, गुरुजनसे भी

१. मूढे ! निगृह्यतां मदननेन । २. लघुतां नीतासि मदननेति शापितेव । ३. तरलता । ४. अगणितसर्व-शङ्का । ५. मोहान्धया हताशया । ६. साहसिकतया । ७. अर्थ । ८. मया ।

नात्र प्रसक्तम्, लोकापवादान्नोद्विग्नम्, तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति निर्दाक्षिण्यायापेक्षितम्, आसन्नवर्तिसखीजनोऽप्युपलक्ष्यतीति मन्द्या न लक्षितम्, पार्श्वस्थितः परिजनः पर्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टः । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युतिं विभावयेयुः, किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यः वा राजकुलसञ्चारचतुरो वा नित्यमिङ्गितः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिपुणतरदृष्टोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या, मरणं मेऽद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वेतं वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि, कोऽत्र प्रतीकारः, केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छाद्यामि, कस्य वा चापलज्जामेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि, क्व वानेन दग्धहृदयेन पञ्चबाणेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि । तथा महाश्वेताच्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता, तथा प्रियसखीनां पुरो

पूय्यवर्गात् न प्रसक्तं न भीतम् । लोकापवादाञ्जनप्रवादात् नोद्विग्नं नोद्वेगः प्राप्तः । तथा च अपि च । अतिदुःखिता नितान्तचक्षेहिता पतिवियोभादित्याशयः । निर्गतं निर्युतं दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्यां सा सत्यैर्बभूवया मया । 'सखोकायां महाश्वेतायां नाहं स्वस्य पाणिं प्राहयिष्यामि' इति पूर्वप्रतिश्रुतेन यदौदार्यं समुत्पन्नं सम्प्रति पाणिप्राप्तिने तु तत्संलुप्यत इत्याशयः । आसन्नवर्तिसखीजनोऽपि निकटस्थासिः सहचरीगणोऽपि उपलब्धयति ज्ञास्यति भविष्यति वर्त्तमानता । मन्द्या मूढया मया । लभितं ज्ञातम् । नष्टचेतनया विलुप्तचित्तविकरेत्यर्थः ।

स्थूलेति । स्थूलबुद्धयोऽपि मन्दमतयोऽपि । विनयच्युतिं मम धैर्यस्खलनमित्यर्थः विभावयेयुः जानीयेयुः । अनुभूतमदनवृत्तान्ता अनुभवविषयीकृतकामोदना । राजकुलसञ्चारचतुरः राजकुलसञ्चरणनिपुणः, इङ्गितं हृदयाभिप्रायधोतककटाक्षादिसरीरव्यापारं जानातीति सः । परिजनः परिचारकगणः । हृद्यार्थापत्तिरलङ्कारः ।

ईदृशेति । अन्तःपुरदास्यः अचरोऽथपुरसेवाकारिण्यः, ईदृशेषु पूर्वविषेषु प्रणयस्यापारेषु, अतिनिपुणतरा प्रकृतभावं प्रत्यावयितुं नितान्तकुशला दक्षिण्यांसां ताः । अतएव ता अपि तं ममाभिप्रायं ज्ञाता एवेत्याशयः ।

सर्वेति । मन्दपुण्या पापिनीत्यर्थः । गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वक्ष्यति कथयिष्यति । स्खलितं धैर्यच्युतिम्, प्रच्छाद्यामि गोपयामीत्यर्थः । दुर्विनीतानाम् अनुचितचारणविधायिनाम् इन्द्रियाणां चञ्चुरादीनां कर्णानाम् । दग्धं हृदयं येन तेन अनेन पञ्चबाणेन कामेन गृहीता आविष्टा, क्व गच्छामि कुत्र गच्छामि, इति न खलु जानामीति सम्बन्धः । इह विषादभावस्य वितर्कनासा भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । न च 'न खलु जानामि' इति वाक्यस्य वाक्यान्तरे प्रवेशेन गर्भितत्वदोषः आपन्नत इति वाच्यम्, विच्छित्तित्विवोपस्य प्रकाशनत्वेन 'गर्भितत्वं गुणः कापि' इति दर्पणोक्तदिशा गुणत्वस्यैव जायमानत्वात् ।

तथेति । महाश्वेताया व्यतिकरः सहचरीत्यसम्बन्धस्तेन, तथा 'महाश्वेतायां सखोकायां नाहं स्वस्य पाणिं प्राहयिष्यामि' इत्येवं रूपा प्रतिज्ञा कृता विहिता । प्रियसखीनां प्रियसहचरीणां पुरो अग्रतोऽपि तथा

मम न हुआ एवं लोकापवादको भी आशङ्का न किया । और महाश्वेता अत्यन्त दुःखी होकर समय व्यतीत करती है औदार्य-रहित होनेसे उसकी भी अपेक्षा नहीं की, एवं समीपवर्ती सखियों भी देखती होंगी मूढतावश मैं इसको भी समझ न सकी; एवं पार्श्ववर्ती परिजन जो देखते होंगे, चैतन्यलौप हो जानेके कारण मैं उसको भी देख न सकी; जिनकी बुद्धि स्थूल है वे भी मेरी इस धैर्यच्युतिको जब समझ लेंगे तब फिर अपने मदन-वृत्तान्तका अनुभव करनेवाली महाश्वेता, समस्त कला-विधाओं में निपुण सखियाँ एवं सर्वदा राजकुलमें विचरण करनेके कारण समस्त विषयों में सुचतुर दासियोंकी तो बात ही क्या है ? प्रियेवतः अन्तःपुरस्य दासियोंकी दृष्टि, ऐसी घटनाओंमें और भी निपुण होती है । सुझमें पुण्य थोड़े हैं जिससे मैं तब प्रकाशसे ही मारी गई हूँ । ऐसे लज्जाकर जीवन-वारणकी अपेक्षा आज मरना ही श्रेयस्कर है, क्योंकि-इस वृत्तान्तकी झनकर पिता माता और गन्धर्व लोग क्या कहेंगे ? इस समय मैं क्या करूँ ? इसका क्या प्रतीकार है ? किस उपायसे अपने इस दोषका गोपन करूँ, अथवा किसके समीप अपनी इस दुर्विनीत इन्द्रियोंकी चपलता कहूँ ? हृदय दाहकारी इस कन्दर्पद्वारा बड़ीभूत हुई मैं कहाँ जाऊँ यह समझमें नहीं आता । महाश्वेताके साथ सम्पर्क रहनेसे मैं उस प्रकारकी प्रसिद्धा की थी, मिय सखियोंके

१. दुःखितेति । २. दाक्षिण्याया । ३. निपुणदृष्टय । ४. श्रुत्वेतद्वृत्तान्तं । ५. दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि, दग्धहृदया पञ्चबाणेन गच्छामि ।

मन्त्रितम्, तथा च केयूरकस्य हस्ते^१ सन्दिष्टम्। न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृतापुण्यसञ्चयेन वा, मृत्युहृतकेन वा, अन्येन वा केनाप्यवमानोतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः। कोऽपि वा न कदाचिद्दृष्टो नालुभूतो न श्रुतो न चिन्तितो नोत्प्रेक्षितो मां विडम्बयितुमुपागतः^२, यस्य दर्शनमात्रेणैव^३ संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः^४ शरपङ्कदैः निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन, दासीकृत्योपनीतेवानुरागेण, गृहीतगुणपणेन^५ विकीर्तितेव हृदयेन, उपकरणभूतास्मि^६। न मे कार्यं तेन चपलेनेति क्षणमिव सङ्कल्पमकरोत्। कृतसङ्कल्पा च, अन्तर्गतेन^७ मिथ्याविनीते! यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि^८ इति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसितेव चन्द्रापीडेन, तत्परित्यागसङ्कल्प समकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन प्रष्टेव जीवितेन,

तत्प्रतिज्ञावत् मन्त्रितस्य अभिहितम्। अपि च केयूरकस्य हस्ते पाणौ तथा सन्दिष्टं महाश्वेतासमीपे प्रतिज्ञागुरुपं सन्देशवचनं प्रेषितम्। सम्प्रति पाणिग्राहणे तु सर्वत्रालीकभाषिवप्रसङ्गः त्रपातिशयः श्रेयसाशयः।

न खल्विति। जानामि आकलयामि। उत्सन्नमन्मथेन सदनहृतकेनेत्यर्थः। पूर्वकृतः प्राग्वहितो यः अपुण्यसञ्चयः दुष्कृतसमूहः तेन। मृत्युहृतकेन दुष्टप्रकृतिना यमेन, येनैतद्वलोकनेन यथा मम प्राण-त्याग एव सम्भावयिष्यत इत्याशयः। विप्रलम्भको वञ्चकश्चन्द्रापीड आनीतः प्रापितः।

कोऽपीति। चिन्तितो ध्यातः, नोत्प्रेक्षितः प्रागसम्भावितः। कोऽपि वा अनिर्वचनीयः पुरुषः। विडम्बयितुं कथं नो प्रापयितुम्, उपागतः प्राप्तः। इन्द्रियैश्चित्तादिभिः संयम्य बद्ध्वा दत्तेव चन्द्रापीडाय अप्रितेव। अनुरागेण प्रेषणा दासीकृत्य परिजनीकृत्य उपनीतेव प्रापितेव। गृहीता आत्ता गुणाः चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादय एव एणा भूत्यानि येन तेन हृदयेन चित्तेन विकीर्तितेव विक्रीयीकृतेव अतएव यस्य उपकरणभूतास्मि विक्रेयद्रव्यभूतास्मि।

इह दत्तेव, समर्पितेव उपनीतेव, इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः। तथा 'विकीर्तितेव' इत्यत्र परि-वृत्तिः क्रियोत्प्रेषा चेत्पुन्योरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः।

न मे इति। चपलेन चञ्चलेन तेन कुमारेण मे मम कार्यं प्रयोजनं न विद्यते, इति सङ्कल्पं मनोरथं क्षणमिव क्षणसदृशम अकरोत् व्यदधात्। कृतसङ्कल्पा विहितमनोरथा। अन्तर्गतेन भावनानावृद्धय-वर्त्तिना, हृदयस्य गन्धर्वराजपुत्र्या एव चित्तस्य य उत्कम्पः चन्द्रापीडगमनभयाञ्जितान्तकम्पनं तेन चलितः चित्तात् प्रस्थितः। वृत्तकम्पनेन यथा तन्त्रस्यः पक्षी सन्तिष्ठते तद्दिव्याक्षयः, तेन तादृशेन चन्द्रा-पीडेन हे मिथ्याविनीते अलीकशिष्टाचारवति कादम्बरी! यदि चेत् मया चन्द्रापीडेन तव कृत्यं प्रयोजनं न विद्यते, तदा (तर्हि) एषः अहं गच्छामि व्रजामि^८ इत्यभिधाय परिहसितेव कृतहास्येव। चित्ते मां गाढं स्थापयसि अथ च सङ्कल्पयसि 'तेन चञ्चलेन न मे प्रयोजनम्' इति परिहासः सम्भवत्ये-

समीपमें भी उस प्रकार कह दी थी, और केयूरक द्वारा भी मैंने उस प्रकारका सन्देश भेज दिया था; किन्तु मुझ मन्दभागिनीके समक्षमें नहीं आता कि मुझे प्रतारक ((छलनेवाले)) चन्द्रापीडको मेरे निकट घुट्टां विधाता के आया, या सदन अथवा पूर्वजन्मकृत पापसमूह, किंवा मेरी मृत्यु अथवा अन्य कोई दूसरा ले आया। जिनको मैंने पहले कभी नहीं देखा था, जिनका मुझे अनुभव नहीं था, जिनका नाम भी मैंने नहीं सुना था, जिनका चिन्तन भी नहीं किया था, किंवा जिनकी सम्भावना भी नहीं की थी, ऐसे कोई अनिर्वचनीय व्यक्ति मुझे प्रतारणा करनेके लिए आया है, जिनके केवल देखनेसे ही मेरी इन्द्रियोंने मानो मुझे बाँधकर उनको दान कर दिया है, अपने क्षणभर में पिंजरेमें डालकर कामदेवने मानो मुझे समर्पण कर दिया है; दासी बनाकरके अनुराग मानो मुझे उपहार दे दिया है; और हृदयने उनके गुणरूप मूल्य-प्रदण करके मानो मुझे बँच दिया है; इस प्रकार मैं उन्हीं की उपहार-व्यवहारकी सामग्री हो गई हूँ; जो हो अब मुझे उन चपल-स्वभाव कुमारसे कुछ भी प्रयोजन नहीं है ऐसा मनही मन संकल्प उसने कुछ देर तक किया तत्काल ही—मिथ्या विनीते! 'यदि मुझसे तेरा कोई प्रयोजन नहीं है तो ले यह मैं चला' इस प्रकार, हृदय काँपनेसे चलायमान हुए हृदयस्थित चन्द्रापीडेन मानो उसका उपहास किया हो। जनके परित्यागके सङ्कल्पके समयमें ही बाहर प्रस्थान करनेके लिए

१. केयूरकहस्ते। २. उपन्यस्तः, उपनतः। ३. दर्शनमात्रकेणैव। ४. गृहीतमूल्येन गुणमणेन, गुणपणेन। ५. अशरीरभूतास्मि।

‘अविरोधे ! पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः प्रत्याख्यानयोग्यो न वे’ति तत्कालागतेनाभिहितेव बाष्पेण, अपनयामि ते सहाभुभिर्घैर्गर्ववलेप’मिति निर्भस्मितेव मनो-भुवा, पुनरपि तथैव चन्द्रापीडामिमुखहृदया बभूव ।

तदेवमस्मत्प्रतिप्रतिसमाधानबलाबलात् प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवरोबोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतम् अवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजल-ठयवधानोद्विगेनेव स्मृत्या ददर्श, न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभित्तिव चिन्तया लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग, न वक्षसा ।

वेत्याश्रयः । इह क्रियोष्मेष्वा । तस्य चन्द्रापीडस्य परित्यागसङ्कल्पसमकाले प्रस्थितेन शरीरं परित्यज्य चलितेन, अतएव कण्ठलग्नेन गललग्नेन जीवितेन जीवनेन, एतेव ‘अहमपि वज्रामि’ हृत्यामन्त्रितेव । अपरोऽपि गमनाभिलाषी दधितः कण्ठमाश्लिष्य निजप्रयाणं पृच्छति । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च चन्द्रा-पीडपरित्यागे जीवितमपि उचितं स्यादित्यनुरागस्य चरमावस्था प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तत्काले चन्द्रापीडपरित्यागसङ्कल्पविधानचण्डे आगतेन शोकोद्गमात्प्रकटीभूतेन बाष्पेण नयनान्धुना ‘हे अविरोधे तारतम्यापरिचिते गन्धर्वराजपुमि ! स्वयां सद्द्वारा प्रक्षालितलोचनया धीतनेत्रया सत्या पु-नरपि भूयोऽपि दृश्यताम् अवलोकयतां यत् असौ जनश्चन्द्रापीडस्तव प्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणोचितो न वा’ इति अभिहितेव कथितेव । उक्तालङ्कारः, तेन च निराकरणायोग्य इति व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । तया मनोभुवा कामेन ‘ते तव अमुभिः प्राणैः सह धैर्यावलेपं, न मे प्रयोजनं तेन चञ्चलेन, इति धैर्यगर्भम् अपनयामि दूरीकरोमि’ इति निर्भस्मितेव अधिचिसेव । उक्तालङ्कारः, तेन च तत्काले धैर्यलोपः जीवनगमनोपक्रमश्च समुत्पन्न इति ध्वन्यत इति प्राग्वदेव ध्वनिः । अतएव तथैव प्राग्वदेव पुनरपि भूयोऽपि चन्द्रापीडामिमुखं तदाकाङ्क्षि हृदयं चेतो यस्याः सा तथोक्ता बभूव जाता ।

तदेवमिति । एवम् अनेव विधिना अस्तमितं विलुप्तं प्रतिसमाधानं धैर्यावलम्बनं तदूर्ध्वं बलं साम-र्थ्यं यस्याः सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रेमावेशेन प्रीत्यतिशयेन बलात् हठात् अस्वतन्त्रीकृता अस्वाधीनी-कृता, अतएव परवरोव पराधीनेव । जालवातायनेन जालगवाचैण तमेव क्रीडापर्वतकं चन्द्रापीड-विश्रामस्थानम् अवलोकयन्ती परयन्ती अतिष्ठत् आसीत् । इह ‘परवरोव’ इत्यत्र गुणोष्मेष्वालङ्कारः ।

तत्रस्थिति । आनन्दजलेन नयनेनावलोकने प्रमोदाश्रुपातेन यद् व्यवधानं तिरोधानं तस्मात् उद्दि-ग्नेव उद्गगं प्राप्तेव सती, स्मृत्या स्मरणेन तं चन्द्रापीडं ददर्श बुबोध, न तु चक्षुषा नयनेन ।

इह क्रियोष्मेष्वालङ्कारः शान्दी परिसंख्यालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाभिव्यक्तयः ।

अङ्गुलीति । पाणिगुहीतया चित्रतूलिकया चित्रणे, अङ्गुलिभ्यः करमास्त्राभ्यो गलितैः स्थान्दतः स्वेद्वर्धमैः यः परामर्शः संख्यन्धस्तेनान्यथाभाव इति तात्पर्यम् तस्माद् भित्तिव त्रस्तेव सती, चिन्तया ध्यानेन लिलेख हृदये चन्द्रापीडं चित्रयामास, चित्रतूलिकया । उक्तालङ्कारः ।

रोमाञ्चेति । उरस्थलेन वक्षःस्थलेन आलिङ्गने, रोमाञ्चः पुलकैर्यत् तिरोधानं व्यवधानं तस्मात् शङ्कितेव सञ्जातशङ्केव सती, हृदयेन चेतसा चन्द्रापीडम् आलिङ्ग आश्लेषं कृतवती, न तु वक्षसा उरसा । प्राग्वदलङ्कारः ।

उसके प्राग्नेन कण्ठ पर आकर मानो आह्वा मीनो हीः ‘हे तारतम्यानभिसे ! तुम अखिे धोकर फिर देखो कि यह व्यक्ति तुम्हारे प्रत्याख्यान करनेके योग्य है कि नहीं—इस प्रकार उस समय आविर्भूत होकर अञ्जल (बाष्प) ने मानो उससे कहा हो ।’ ‘कादम्बरी ! तुम्हारे प्राग्ने के साथ धैर्यका अङ्कुर मैं दूर कर दूँगा—इस प्रकार मानो कामदेवने उसे तिरस्कार किया (फटकारा) हो—यों फिर पहलेके ही समान उसका हृदय चन्द्रापीडके अभिमुखन हुआ ।

इस प्रकार उसकी धैर्यावलम्बन करनेकी शक्ति विनष्ट होनेके कारण प्रेमावेशसे स्वतन्त्रता खोकर, पराधीनके समान उठ कर, गदाशङ्के द्वार (खिड़की की जाली) मेंसे क्रीडा-पर्वतकी ओर देखती देखनी वह खड़ी रही । यहाँ खड़ी खड़ी आनन्द-जलके व्यवधानसे मानो उद्दिग्ध होकर, नयनोंसे देखनेके बदले वह उसे स्मृतिसे देखने लगी । अङ्गुलियोंमेंसे धर्मजल (पसीने) की धूँरे टपकनेके कारण विगड़ जानेके भयसे मानो चित्रतूलिकासे चित्र काढनेके बदले, केवल भावना से ही उसका चित्र खींचने लगी, रोमाञ्च व्यवधान कर देगा, इस आशङ्कसे ही मानो वक्षःस्थलेसे लिपटनेके बदले वह मन ही मन आलिङ्गन करने लगी; और उसके

१...बलात्प्रेमावेशेन । २. क्रीडापर्वतकम् ।

तत्सङ्गमकालातिपातासहेव मनो गमागमार्थं नियुक्तवती, न परिजनम् ।

चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहम्, शिलातलास्तीर्णायामुभयतः उपर्युपरि निवेशित-बहुपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गे गृहीतचरणयुगलस्ताम्रिथ्यादिष्टेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते विलासा एवेष्टाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्वित् नाराधितप्रसङ्गेन भगवता मकरकेतुना मथि नियुक्ताः, येन मां सास्त्रेण सराणेणाकूणित्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मर-शर कुसुम-रजो-

तत्कमेति । यातायाताय परिचारिकानियोगे, तस्य चन्द्रापीडस्य सङ्गमे समागमे यः कालातिपातः समयातिक्रमं विलम्बमिति यावत् तं न सहत इति सा तथोक्ता सतीव, गमागमाय चन्द्रापीड-समीपे यातायाताय मनो हृदयं नियुक्तवती नियुज्यते, न तु कश्चित् परिजनं परिच्छेदम्, सर्वापेक्षया चेतसो शीघ्रगामित्वादिवाशयः । प्राग्बलङ्कारः । परमार्थतस्तु रत्नगृहकुलविरोधानेन साक्षादवलोक-यितुमसमर्था सती केवलं चन्द्रापीडमेव चिन्तयामासेति सारः ।

हन्त ! किञ्चिच्छूनामणेर्बाणस्थातिशयचमत्कारविधायिनी खल्वयं रचनाचातुरीति सहृदया एव प्रमाणम् ।

इत्थं कादम्बरीगतभावानुत्वा चन्द्रापीडगतानपि तान् कथयितुमाह—चन्द्रापीड इति । मनोहर-त्वसादृश्यात् प्रवेशस्य हर्षोत्पादत्वसादृश्याद्वा द्वितीयम् अपरं कादम्बरीहृदयमिव मणिगृहं रत्नमन्दिरम्, स्वच्छन्दं बाधरहितं यथा स्यात्तथा प्रविश्येति सम्बन्धः । उभयतः पार्थवोः उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं निवे-शितानि स्थापितानि बहूनि नानाविधानि उपधानानि उच्छीर्षकाणि यस्यां तादृश्याम्, कुथायां चित्र-कम्बले निपत्य विस्तृतावयवः सञ्चरन्त्यथा । उत्सङ्गे क्रोडे, गृहीतम् आत्तं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः । यथादिष्टेषु यथायोग्यम् आसृतेषु भूमिभागेषु भूतलप्रदेशेषु उपविष्टाभिः आसीनाभिः तामिः कन्यकाभिः कुमारिकाभिः परिवृतः परिवेष्टितः दोलायमानेन संशयविचलितेन चेतसा हृदयेन चिन्तां विवेश चिन्ता-मनो बभूवेत्यर्थः ।

इह 'कादम्बरीहृदयमिव' इत्यत्र द्वयोरोच्चारणङ्कारः ।

किमिति । कादम्बर्याः सह भुवः सहजा एते विलासा विभ्रमाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्वित् अथवा मकरकेतुना कामेन नियुक्ता नियोजिता इत्यन्वयः । तेन सम्मथनियोगेन मां चन्द्रापीडं सास्त्रेण सखिरेण सराणेण सानुरागेण, आकूणित इषत् सङ्कोचितः त्रिभागस्त्वृतीयो भागो यस्य तेन तादृशेन, सङ्कुथासाध्वानां वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमित्यभिहितमेव प्राक् । हृदयस्य चेतसः अन्तर्मध्ये पततां स्मरस्य कामस्य शरकुसुमानां वाणीभूतप्रसूनानां रजोभिः परागैः रूपितं विच्छुरितं तेनेव चक्षुषा लभ्येन तिर्यक् कुटिलं विलोकयति पश्यति । विलोकयतीति अतीतसामीप्ये वर्त्तमानत्वम्, प्राक् प्रत्यक्षावलोकनसमये ये ये भावाः 'समुत्पन्नास्तान् विकृत्येदानीं युक्तत्वादिति । एवं परवाक्येष्वप्यवगन्तव्यम्, ।.....'रूपिते-नेव' इत्यत्र क्रियोरोच्चारणङ्कारः ।

समागमं जो विलम्ब हो रहा था उसे सहन करनेमें मानो समर्थ न हो करके ही यातायातके लिए किसी दासीको नियुक्त करनेके बदले अपने मनको ही नियुक्त किया ।

चन्द्रापीड भी और एक कादम्बरीहृदयके समान उस मणिमय वरमें प्रवेश करके मणिमय शिलातलके ऊपर बिछे एक विचित्र-कम्बल (गलीचे) पर बैठ गया । उसके दोनों ओर एक दूसरे पर बहुतसे तक्षिण रखे थे । वहाँ केयूरकने उसके चरण-युगल कोड़ (गोद) में रख कर संवाहन करने (दबाने) लगा और वे कन्याएँ निर्दिष्ट स्थान पर उसके आस-पास आ बैठीं । तब वह सन्देहाकुल-चित्तसे चिन्ता करने लगा कि—इस गन्धर्वराजकन्या कादम्बरीके ये समस्त हावभाव स्वभावसे ही इस प्रकार सब लोगोंके हृदयाकर्षी हैं, या आराधना नहीं करने पर भी भगवान कामदेवने अपने आप ही प्रसन्न होकर मेरे लिए करवाए हैं ? जिससे कि वह मुझे आनन्दप्रसूते मरी अनुरागकी सूचना करती और हृदयके अभ्यन्तर लगे कामवाणके पुष्पकी रज पड़ी हो इस प्रकार जरा मिची

१. गमाय, गमनायामने । २. स्वच्छं । ३. उत्सङ्गेन । ४. कूणित ।

रूपितेनेव चक्षुषा तिर्यग्बिलोकयति । मद्बिलोकिता च ध्रुवेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । लज्जज्जाविवर्त्तमानवदना च प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मद्बकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेद-विधूतेन रक्तोत्पल-भ्रम-भ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन स्विन्नं मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनैव वाजयति ।

पुनश्चाचिन्तयत्—‘प्रायेण मानुष्यकमुलभा लघुता मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैरेवमायास्य मां विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मद्यति मदनो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि

मद्बिलोकिता । अपि च, मया चन्द्रापीडेन बिलोकिता दृष्टा सती, लज्जया प्रपया, दुकूलेन ‘वस्त्रेणैव ध्रुवेन शुभ्रेण स्मितालोकेन निजमन्दहास्यप्रभया आत्मानं निजसारीरम् आवृणोति आच्छादयति । ‘दुकूलेनेव’ इत्यत्र जात्युल्लेखालङ्कारः ।

मलज्जति । अपि च, मलज्जया विवर्त्तमानं परावर्त्तमानं वदनं मुखं यस्मात् सा, प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेवमम प्रतिच्छाद्यपतनाभिलाषयेव, कपोलो गण्ड एव दर्पणो मुकुरस्तस्य अर्पयति अभिमुखीकरोतीत्यर्थः । वदनविवर्त्तनेन कपोलसंमुख्यस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशयः ।

इह ‘प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेन’ इत्यत्र गुणोल्लेखालङ्कारः, तथा ‘कपोलदर्पणम्’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकालङ्कार इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

मदवकाशेति । कररुहेण नखेन, शयनाङ्के शय्याया मध्यभागे, मद्बकाशदायिनः ममावस्थितिस्थानदायिनः आत्मनो हृदयस्य चेतसः प्रथमा आद्या या अविनयलेखा अभिष्टव्यवहाररेखा तां लिखतीव अङ्कयतीव । क्रियाल्लेखालङ्कारः । शयनाङ्के कामाङ्कनयनाद्यो नखैरुल्लेखस्तत्रैव रूपना दृष्टेस्त्वधेया ।

मत्ताम्बूलः । मद्यं ताम्बूलवीटिकाया नागवल्लीदलवीटिकाया उपनयने अर्पणयोपस्थापने यः खेदः परिश्रमः तेषु विपुलेन कम्पितेन, तत्पणौ रक्तोत्पलभ्रमेण कोकनदभ्रान्त्या भ्रमत् पर्येतत् भ्रमरवृन्दं मधुकरपटलं यत्र तेन, अत एव गृहीततमालपल्लवेनैव आत्तापिच्छकिसलयेनैव विद्यमानेन मधुकरपटलस्य तमालपल्लववत् श्यामवर्णत्वादित्याशयः, करतलेन हस्तेन, स्विन्नं घर्माकं मुखं वदनं वीजयतीव आम्बुलकयतीव । इह श्रमवत्ताद्विधुते हस्ते मुखवीजनस्य, अमरापते तमालपल्लवस्य चेत्युल्लेखान्तरम् । करे रक्तोत्पलभ्रम इति आन्तिमान् इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । ‘भ्रमद्भ्रमरे’त्यादौ इत्यनुप्रासेन सो हि सङ्कार पुनः संसृज्यते ।

पुनरिति । प्रायेण बाहुल्येन मानुष्यकेण मानवतया सुलभा अनायासप्राप्त्या लघुता अगाम्भीर्यम्, मिथ्यासङ्कल्पकतैः अलीकमनोरथजालैः, एवम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण, आयास्य खेदवित्वा, मां विप्रलभते प्रतारयति । लुप्तो विनष्टो विवेको विधेयाविधेयविचारो यत्र स तथोक्तो यौवनमदः तात्स्याहङ्कारः कामो वा मद्यति मत्तं करोति ।

तदेतत्समर्थयति—यत्र इत्यादिना । यतो यस्मात्कारणात् । यूनां तद्वानां दृष्टिर्मानुष्यचिरेव लोच-

कुदं नेत्रोत्ते कदाच करके देखती है । और मैं जब उसकी ओर दृष्टिपात करता हूँ तब वह लज्जावश सूक्ष्मवस्त्रकं समान सुवर्ण-मन्द-हास्यकी प्रभासे अपने शरीरका आच्छादन कर लेती है । मुखसे लज्जित होकर मेरी ओरसे मुँह फेर, मेरे प्रतिबिम्बकी प्रवेश करानेकी इच्छासे ही मानो, अपने कपोल (गाल) रूप दर्पणकी मेरी ओर समर्पण कर देती है । मुखे अवकाश देनेवाले हृदयके प्रथम अविनयकी मानो रेखा ही को वह अपने नखसे शय्याके ऊपर अङ्कित करती (लिखती) है । जब उसने मुझे देनेके लिए उस पान-बीडोंको उपस्थित किया, तब उसके परिश्रमसे उसका हाथ कौपने लगा था—जिसको रक्तोत्पल मान कर भ्रमरोंके शुण्ड उसके ऊपर धर धर धूम्र वूमा करते थे—इससे प्रतीत होता था कि—मानो वह तमाल-पल्लव लेकर घर्माक (पत्तीसे तर) अपने सुलभगण्ड पर बाहु सञ्चालन करती है ।

वह पुनः चिन्ता करने लगा कि—प्रायशः यह मनुष्य जाति-सुलभ लघुता ही इत प्रकरके हजारों मिथ्या-भावनाओंका सङ्कल्प कर-काकर परिश्रान्त कर दोषमें मेरी प्रतारणा करती है, अथवा यौवन-मद किंवा कन्दर्प

कालुष्यं' महत् परयति । स्नेहलवोऽपि बारिणोऽयं यौवनमदेन दूरं विस्तार्यते^१ । स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला कविमतिरिव तरलता न किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमन्मथ-गृहीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किञ्चिन्नालिखति । सञ्ज्ञातरुपाभिमाना कुलटवात्मसम्भावना न कचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवाननुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासम्भाव-

नम् तिमिरेण नेत्ररोगविशेषेण उपहता कीणसामर्थ्येव सती, अव्यमपि स्तोकमपि कालुष्यम् आधारी-भूतकामिनीचित्तविकारं वस्तुनामाविलम्बज्ज्ञ, महत् अधिकं परयति उत्प्रेक्षते अवलोकते च ।

इह मनोवृत्तिलोचनयोर्भेदऽपि श्लेषद्वाराभेदार्थवसायादतिशयोक्तिः, 'तिमिरोपहतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेतुस्योरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

स्नेहलव इति । बारिणा सलिलेनेव यूनां यौवनमदेन तादृश्याहङ्कारेण, स्नेहलवोऽपि कामिन्या अनुरागलेशोऽपि पचे तैलादिस्नेहपदार्थकणोऽपि, दूरं विस्तार्यते नितान्तविस्तृतत्वेन बोध्यते पचे अत्यन्तं प्रसार्यते ।

स्वयमिति । कविमतिः कविबुद्धिः सेव, तरलता तरुणानां चित्तचापव्ययम्, स्वयमात्मनैव उत्पादितैः कवितैः अनेकचिन्ताशतैः विविधवाङ्मय- (वर्णनीय) वस्तुविषयकमनोवृत्तिसमूहैः आकुला व्यग्रा (व्यासा) सती, किञ्चिन्न उत्प्रेक्षते न सम्भावयति इति न अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षत इत्यर्थः । कवीनां शोभुषी यथा वर्णनीयविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्यासा सती समस्तमेव काव्यमुत्प्रेक्षाहङ्कारेण भूषयति, तथा तरुणानां चपला मनोवृत्तिरपि कामिनीविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्यासा सती, समस्तमेव समागमादिकं सम्भावयतीति निष्कर्षः ।

निपुणेति । चित्रसम्पादनदृजजनगृहीता चित्रवर्तिकेव आलेख्यतुलिकेव यूनां चित्तवृत्तिः मनो-ध्यापारः, निपुणेन उत्तेजनाकुशलेन मन्मथेन कामेन गृहीता आविष्टा सती, किञ्चिन्नालिखति नाङ्कयति इति न, अपि तु विश्वस्यालेख्यवत् समस्तमेव कामिनीसम्मिलनादिकं हृदये अङ्कयतीति तात्पर्यम् ।

सञ्ज्ञातेति । कुलमटति अतिक्रामति या सा कुलटा स्वेतिणी सेव आश्रयसम्भावना आत्मप्रशंसा, सञ्ज्ञात उत्पन्नः रूपाभिमानः सौन्दर्याहङ्कारो यस्यां सा तथोक्ता सती, कापि कामिन्यां काशुके च, आमानं हृदयं निजशरीरं च नार्पयति इति न, किन्तु सर्वस्मिन् स्थले आत्मानमर्पयतीति तात्पर्यम् ।

स्वप्न इति । स्वप्न इव तरुणानां मनोरथः मनोऽभिलाषः, समस्तम् अननुभूतमपि कामिनीस्नेहादिकं द्रव्यादिकं च दर्शयति सम्भावयति दृविषयीकरोति च ।

इन्द्रजालेति । इन्द्रजालस्थ पिच्छिकेव मेचकेव तरुणानां प्रत्याशा दुराशा, असम्भाव्यमपि अनुत्प्रेक्ष्यमपि कामिनीसम्मिलनादिकम् अनुत्प्रेक्ष्यार्थं, पुरोऽग्रे स्थापयति प्रतिष्ठितं करोति 'वारिणेव' हृत्कारश्च 'पिच्छिकेव' इत्यन्तेषु पूर्णोपमालङ्कारः ।

मुझे उन्मत्त करनेमें जुला है । क्योंकि—युवकोंकी इष्टि तिमिर रोगसे आक्रान्त होकर ही मानो नायिकानोंके मनमें अव्यविकार होने पर भी उसे सुखतरसावमें देखती रहती है । जलमें थोड़े तैलबिन्दु पड़नेसे भी जिस प्रकार बह अत्यन्त विस्तृत हो जाता है, उसी प्रकार युवकोंका यौवन-मन्द नायिकाओंके अनुरागकी कणायी भी अत्यधिक समझा देता है । कवियोंकी बुद्धि जिस प्रकार अपनेसे ही उत्पादित अनेकविध वर्णनीय वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल होकर किस-किसको उपेक्षाहङ्कारसे अलङ्कृत नहीं करती—अर्थात् सबकी ही उपेक्षा करती है, युवकोंके मनकी चञ्चलता भी उसी प्रकार अपने आपसे उत्पन्न की हुई नानाविध इष्ट वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल होकर नायिकाके विषय में सबकी ही सम्भावना करती है । उच्छिष्ट चित्रकारके हस्तप्रात चित्रतुलिका (कुची) जिस प्रकार सबका ही चित्र काढ़ती है, युवकोंकी चित्तवृत्ति भी उसी प्रकार उत्तेजना-निपुण कामदेवके द्वारा आक्रान्त (वशी) होकर सब कुछ अंकित करती (काढ़ लेती) है । सौन्दर्याभिमानिनी कुलटा जिस प्रकार सब पुरुषोंको ही शपना शरीर अर्पण करती है, सौन्दर्याभिमानिनी युवकोंकी आत्म-सम्भावना (आत्मश्लाघा, अपनेकी श्रेष्ठ समझना) भी उसी प्रकार समस्त नायिकाओंमें ही मन समर्पण करती है । स्वप्नके समान युवकोंका मनोरथ, अननुभूत पदार्थोंका भी दर्शन करा देता है । पक्ष इन्द्रजाल (जादूगर) की पिच्छिका (मोरछल) के समान

न्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति । भूयश्च चिन्तितवान्—‘किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं ध्वलेक्षणा मध्येव जातचित्तवृत्तिः तदा न चिरात् स एवैनामप्राथितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति, स एवास्य संशयस्य च्छेत्ता भविष्यति’ इत्यवधार्यैतद्योगोविश्वस्य च तामिः कन्यकाभिः साक्षात्गौर्यैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसन्देहविवादैश्च सुभाषित-गोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासाञ्चक्रे । मुहूर्तञ्च स्थित्वा निर्गन्धोपवनालोकेनकुतूहलक्षितचित्तः क्रीडापर्वतकंशिखरमासरोह ।

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महारवेतायाः किल वरमावलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षम् अनङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमासरोह । तत्र च विरलपरिजना सकलं

भूय इति । भूयः पुनरपि चिन्तितवान् अचिन्तयत्-अनेन पूर्वोदन्तेन वृथैव भूयैव मनसा चेतसा खेदितेन किम् ? एवं जातचित्तवृत्तिः उत्पन्नमनोगत्यापारः अनुरक्तति यावत् । अप्राथितानुकूलः अथा-चित्तवाचिष्यवान् । प्रकटीकरिष्यति प्रकाशयिष्यति । संशयस्य सन्देहस्य च्छेत्ता दूरीकर्ता भविष्यति । अवधार्य निश्चयः । तामिः पूर्वोक्ताभिः अक्षैर्दृष्टक्रीडाभिः गौर्यान्तैश्च, विपञ्ची वीणा तस्या वाद्यैर्वादनैः, पणवा वाद्ययन्त्रविशेषास्तत्संयुक्तानि वाद्यानि पाणविकानि तैश्च, स्वराः षड्वर्णभगान्धारमध्यमपञ्चम-धैवतनिषादाः तेषां सन्देहे संशये विवादैर्नानाविधतर्कैश्च, सुभाषिताभिः विविधमधुरसूक्तानि तेषां गोष्ठीभिः ‘भावोऽनेना वाचयितुमन्यास्त्विति’ गोष्ठयः तामिर्गोष्ठीभिः संलापैश्च वचनैः कः ‘अम्बाम्’ (८।३।१७) इति पत्वम्, गौरादिवात् ऊषि प्रत्ययश्च ‘गोष्ठी समासंलापयोः स्त्रियाश्च’ इति मेदिनी । सुकुमारैः कोमलैः कलाविलासैः स्वरगुणनादिकलाविद्याविशेषाभिः । आसाञ्चक्रे अधितस्थौ । यत्तु ‘विपञ्ची ससतन्मीविशिष्टा वीणा’ इति व्याख्यातं तच्च रोचते ससतन्मीयुतायाः प्रथमेवामरकोशेन परिवादिनीति नामकरणात् तस्मात्सामान्यवीणापरकमेव व्याख्यातव्यमिति समालोचकः

मुहूर्तं । मुहूर्तं किञ्चित्क्षणम् । निर्गन्धं बहिरागत्य उपवनालोकनस्य उद्याननिरीक्षणस्य कुतूह-लेन कौतुकेन चित्तमुद्धेलितं चित्तं मनो यस्य सः । आसरोह आसूढवान् ।

कादम्बरीति । तं क्रीडापर्वतशिखरवर्तिनं चन्द्रापीडम् । चिरयति महाशेता विलम्बते इति अस्मात्कारणात् । किलेशसत्ये । महाश्वेतायाः किल वरमावलोकयितुम् असत्यं महाश्वेतायाः परावर्त्तन-मार्गं बीजितुम्, वस्तुतश्चन्द्रापीडं बीजितुमित्याशयः । तं गवाक्षम् अधिष्ठितं वातायनं, त्यक्त्वा अनेनून मद्नेन चित्तम् उद्धेलितं चित्तं मानसं यस्याः सा तथोक्ता सती आसरोह आसूढवती ।

तथेति । विरलाः स्तोकाः परिजनाः परिचारिका यस्याः सा । कलाभिः षोडशभोगैः सहति सकलं

श्रवणकोश आशा, असम्माननीय वस्तुओंको भी लाकर रख देता है । पुनः चिन्ता करने लगा कि—‘निर्वचक इस प्रकार चिन्ता करके मनको परिश्रान्त करनेसे क्या लाभ ? यदि सत्य ही प्रवलनयना कादम्बरीको चित्तवृत्ति मेरे प्रति इस प्रकार अनुकूल हो ही गई है, तो ऐसा होने पर, थोड़ी देरमें अवचित अवस्थामें अनुकूल हो कर वह कामदेव ही उसे व्यक्त कर देगा और वही वह संशय दूर करेगा’ मन ही मन ऐसा निश्चय कर चन्द्रापीड उठकर बैठ गया; और उस कन्याओंके साथ पाससे, गानेसे, वीणा बजानेसे, पणव (जोङ्ग) बजानेसे, निषादादि किसी स्वरके कोमल मधुरादि संशयके विषयमें नानाविध वितर्कसे, मधुरवाक्यमें कथोपकथनसे, और इस प्रकार उस मणि-मन्दिरमें कुछ देर उसी भावसे रह कर, जैसे ही वाहर निकल कर उद्यानदर्शनेके कौतुकसे आकृष्ट-चित्त होकर वह उस मीठा पर्वतके शिखर (चोटी) पर चढ़ा ।

कादम्बरी तो वहाँ उसे देख कर ही ‘महाश्वेता विलम्ब करती है’ [यों विचार] उसके लौटनेके मार्गको देखनेके बहाने, कामातुर-चित्त हो उस गवाक्ष (खिड़की) को छोड़, अपने महलकी सड़के ऊपर की अटारी पर चढ़ गई । वहाँ उसके साथ थोड़ी ही दासियाँ थीं; षोडशकलासे परिपूर्ण चन्द्रमण्डलके समान श्वेतवर्ण स्वर्णदण्ड-

१. जातवृत्तिः । २. लक्ष्यम् । ३. कचित् ‘सुभाषितगोष्ठीभिश्चान्यैश्च’ इति पाठो नास्ति । ४. पर्वत । ५. तातं । ६. कचिदिह ‘उद्यता’ इत्यपि पाठः । ७. विमुच्यतां गवाक्षमित्युक्त्वा । ८. तलं कलासशिखरमिव गौर्योसरोह । ९. कचित् ‘सकल’ पदं न दृश्यते ।

शशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन^१ निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचि-
भिरुद्धयमानैरुपशोभ्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन^२ भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलाव-
गुण्ठनेनेव^३ चन्द्रापीडाभिसरणयेशाभ्यासमिव कुर्वती^४, मुहुश्चामरशिखां समासज्य, मुहुश्छत्र-
दण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य, मुहुमदलेखां परिष्वज्य^५, मुहुः परिजनान्-
न्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेण^६, मुहुरावलितत्रिबलीवलयः परिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीवेन्नलता-
शिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य^७, मुहुर्दूरीणैरपल-
प्रहार-पलायमान-परिजनानुसरण-दत्त-कतिपयपदा विहस्य, तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्य-
माना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेता-

पोषाकलापरिपूर्णमित्यर्थः, यत् शशिमण्डलं चन्द्रविम्बं तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण । इह लुप्तपत्रा । हेमः
सुवर्णस्य दण्डो यस्य तेन तथोक्तेन आतपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणा दूरीक्रियमाण आतप आलोको यस्याः
सा । उद्धूयमानैः परिवर्तनैः सञ्चालयमानैः, फेनो छिन्नीरस्तद्वत् शुचिभिः श्वेतैः । इहाप्युत्कालङ्कारः ।
चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः बालव्यजनैश्चामरैः उपवीज्यमाना चातं कुर्वाणा । कुसुमगन्धलुब्धेन पुष्पसौरभ-
तुल्या सता शिरसि मस्तके भ्रमता पर्यटता, अतएव नीलावगुण्ठनेनेव श्यामशिरोवेष्टनेनेव भ्रमरकुलेन
मधुकरगणेन । इह श्रीतोषमा । चन्द्रापीडस्य अभिसरणवेशाभ्यासं कुर्वतीव विदधतीव, अन्येषामवलोकन-
भीत्या तत्र नीलावगुण्ठनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । चामरशिखां बालव्यजनपुरोभागं
समासज्य आश्रित्य । अवलम्ब्य समासज्य । विन्यस्य संस्थाप्य । परिष्वज्य आलङ्घ्य । परिजनेन परिचार-
केण अन्तरितो व्यवहितः सकलः समग्रः देहः शरीरं यस्याः सा तथोक्ता सती, नेत्रस्य लाचनस्य त्रिभागेण
एककोणेन विलोकयन्ती पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । आवलितं परिवर्त्तनसमये वस्त्रापहरणेन प्रकटितं
त्रिबलीवलयम् उदरोर्ध्ववर्त्तितविलम्बयमण्डलं यथा सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय । प्रतीहारीवेन्नलता-
शिखरे द्वारपालिकावेतसवस्त्रप्रदेशे । निधाय स्थापयित्वा । निश्चलकरविधृतां स्थिरदस्तगुह्रीतां वीटिकां
ताम्बूलस्येति शेषः, अधरपल्लवे ओष्ठकिसलये विनिवेश्य प्रवेद्यायित्वा । उद्ग्राणं श्रोत्रात्मश्रितं यद् उत्पलं
कमलं तस्य प्रहारेण ताडनेन पलायमानो यः परिजनः परिचारकः तस्य अनुसरणे अनुगमने दत्तानि
स्थापितानि कतिपयानि किंयन्ति पदानि पद्वेषा यथा सा तादृशी सती विहस्य हास्यं विधाय । तं
चन्द्रापीडम् । तेन चन्द्रापीडेन । महान्तम् आतद्दीर्घमाप कालं समयं नाज्ञासित्वं न ज्ञातवती ।

आरुह्येति । आरुह्य आरोहणं विधाय तस्मादाद्यङ्गमिति शेषः । निवेदितं ज्ञापितं महाश्वेतायाः

समुक्त एक छत्र, उस पर रौद्र निवारण करने के लिय लगाया था—चार परिचारिकाएँ (दासियाँ)
समुद्रफेनके समान द्रवैतवर्ण चार छोटे छोटे पंखे हिलाकर उसकी पवन करती थीं; और नलीवर्ण अवगुण्ठन
(बुरका) के समान भ्रमरोंका झुण्ड, पुष्पोंके छुगन्धके लोभसे उसके मस्तकके ऊपर भ्रमण करते थे, उससे मानो
चन्द्रापीडके प्रति दिलमें भी अभिसारिका होनेके वैशका अभ्यास करती थीं । इस अवस्थामें वह बारम्बार चामरका
अग्रदेश धारण कर, बारम्बार छत्रदण्डग्रहण कर, बारम्बार तमालिकाके कन्धे पर हाथ धर कर, बारम्बार
मदलेखाका आलङ्घन कर, बारम्बार किसी परिचारिकाके शरीरसे टक जानेके कारण केवल आँखोंकी कोरसे
देखकर, बारम्बार उदरोपरिस्थ वलित्रयमण्डल (तीन सिलवटों) से फिर फिर कर बारम्बार प्रतीहारी का
छड़ों की मूठ पर गाल रख कर बारम्बार निश्चल हाथमें ली हुई ताम्बूल-वाटिका (पानकी बीड़ा) ओष्ठ-
पल्लवे आगे धरकर, एवं कानसे एक कमल फेंक कर उसका प्रहार करनेसे दीङ्गी किसी परिचारिकाके पीछे-पीछे
कितने ही कदम चल कर, हँसती वह चन्द्रापीडको देखने लगी और चन्द्रापीड भी उसे देखने लगा ।
इस प्रकार करते करते बहुत समय बीत गया, पर उसका ज्ञान नहीं हुआ । उसके बाद जब प्रतीहारीने उस
अट्टालिकाके ऊपर आकर महाश्वेताके प्रत्यागमन (लौट आने) की सूचना दी तब वह मढ़ल परसे उतरी और

१. विरचितहेमदण्डेन । २. नीलावगुण्ठनेन । ३. वेद्याभ्यासयन्ती, वेद्याभ्यासं कुर्वती, केशासंश्लिखर इव
गौरी इत्यपि कचिद्व्यक्तिः पाठः । ४. सखीं परिष्वज्य । ५. नेत्रत्रिभागेणवलोक्य । ६. निवेश्य । ७. उद्ग्रा-
णकपोरपल्लवोद्ग्राणकणीत्पल ।

प्रत्यागमना तस्मादवततार । स्नानादिषु मन्दादराणि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारम-
करोत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्माद्वतीर्य प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तित-
स्नानविधिर्निरूपहत-शिलातलाच्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहः-
कर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणी^१-
रोमन्थफेनशीकरासारं, सीरायुध-हल-भय निश्चलकालिन्दी-जलत्विषि, तरुणी-चरणालक्तक-
रस-शोण-शोचिषि, कुसुमरजः-सिकतिल-चले, लतामण्डपोपगृहे, शिखण्डि-ताण्डव-सङ्गीत-
गृहे, मरकत-शिलातले समुपविष्टः दृष्टवान् सहसैवातिबहलधाम्ना धवलानालोकेन जलेनैव
निर्वाण्यमानं दिवसम्, मृणालवलयेनैव पीयमानमातपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्,

प्रत्यागमनं परावर्त्तनं यथा सा तादृशी, तस्मात् प्रासादशृङ्गात् अवततार अवतीर्णा ।

स्नानेति । स्नानादिषु मज्जनादिषु मन्दादराणि चन्द्रापीडोऽसुखयवशास्त्रव्याग्रहापि । दिवसव्या-
पारं दिनकृत्यम् अकरोत् व्यदधात् ।

चद्रेति । तस्मात् क्रीडापर्वतशिखरात् । प्रथमविसर्जितेनैव प्राग्व्यापारितेनैव कादम्बरीपरिजनेन
कादम्बरीपरिचारिकया निर्वर्त्तितो निष्पादितः स्नानविधिः मज्जनव्यापारो येन सः, निरूपहते छेदादिभि-
रदृष्टिते, शिलातले प्रस्तरोपरि अर्चितं पूजितम् अभिमतदैवतम् दृष्टदेवता येन सः । आहारादिकम्
अशानादिकं सर्वम् अहःकर्म दिनकृत्यं चक्रे कृतवान् ।

क्रमेणेति । किञ्च, कृताहारो विहितभोजनश्रद्धापीडः, क्रीडापर्वतकस्य प्राग्भागम् आद्यं भजत
इति तस्मिन् तथोक्ते, मनोहारिणि चिन्ताकर्षके, हारीतो 'हरियाल' इति प्रसिद्धः पक्षिविशेषः तद्वत् हरिते
नील वर्णः । लुतोपमालङ्कारः । हरिणीनां मृगीणां रोमन्थश्रवितचर्वणं तेन ये फेनाः कफाः तेषां क्षीकरा-
सारः कण्वदृष्टियन् तत्र । सीरायुधो बलरामः तस्य हलभयेन लाङ्गलत्रासेन निश्चलं भिण्पन्दं यत् कालि-
न्दीजलं यमुनानीरं तस्य त्विदं कान्तिरिव त्विदं यस्य तस्मिन् तादृशे । इहाप्युक्तालङ्कारः । तरुणीनां
युवतीनां चरणयोः पादयोः अलक्तकरसेन यावकद्वयेन शोणं रक्तवर्णं शोचिर्घृतिर्यस्य तस्मिन् तादृशे ।
कुसुमानां पुष्पाणां रञ्जोभिः परागैः सिकतिलं बालुकामयं तल्लम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तस्मिन् तादृशे । लता-
मण्डपैः उपगृहे संश्लिष्टे परिवृत्त इति यावत् । शिखण्डिनां मयूराणां यत् ताण्डवं लास्यं यत्र तत्तथोक्तं
सङ्गीतगृहं गीतनृत्यवादिभ्यः यस्मिन् तत्र । एतादृशे मरकतशिलातले अरमगर्भप्रस्तरतले समुपविष्टः
समासीनः सन्, अग्रेऽभिधीयमानानि दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

सहसेति । दिवसं दिनम्, अतिबहलं निरतिशयं धाम तेजो यस्य तेन, धवलं शुभ्रेण आलोकेन
आतपेन जलेन सलिलेनैव विद्यमानेन सता, निर्वाण्यमाणम् अदृश्यमानमिव दृष्टवान् । आतपं सूर्यालो-
कं मृणालवलयेन विसकङ्कणेन पीयमानम् अभ्यन्तरीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । महीं क्षोणीं क्षीरोदेन दुग्धसमुद्रेण

स्नानादि कार्यं करनेका थोड़ा आग्रह रहने पर भी उसने महादेवताके अनुरोधसे (मन रखनेके लिए) वे सब
ही सम्पादन किया । श्वर चन्द्रापीड भी क्रीडापर्वतके शिखरसे नीचे उतरा और पक्षसे ही कादम्बरीकी
भेजी हुई परिजनोके साहाय्यसे स्नानकार्य सम्पादन करनेके बाद एक अखण्डित शिलातल पर इष्टदेवताकी पूजा
करके, उठी क्रीडा-पर्वतमें ही उसने आहारादिक दिनका समस्त कृत्य सम्पादन किया ।

उस क्रीडापर्वतके पूर्व-भागमें पड़ी हारीत पक्षीके समान मनोहर एक मरकत-मणिकी शिला थी, चर्वित-
चर्वण (जुगाली) करनेके समयमें हरिणियोंके मुखसे फेनविन्दुसमूह उसके ऊपर पड़े थे, बलरामके लाङ्गल (हल)
के मयसे निश्चल हुए यमुना-जल के समान उसकी प्रगा प्रकाश पा रही थी; युवतियोंके चरणोंके आल्हा-रस
(महावर) से उसकी दाँत रक्तवर्ण हो गई थी; पुष्पकी रेणुसे उसका ऊपरी भाग बालुकामय हो गया था; लता-
मण्डपसे उसकी चारो दिशाएँ वेष्टित (ढक गई) थीं; और उसके बीचमें मयूरोंके नृत्य करनेकी सङ्गीत-शाला
थी; चन्द्रापीड भोजन करके उस शिलाके ऊपर बैठकर क्रमसे देखने लगा कि—सहसा (एकाएक) ही अत्यन्त
तेजस्वी और जलके समान शुभ्रवर्ण आनेकमालासे बह दिनका मानो निर्वाण कर (धो) देता है, मृणालमण्डल

१. निर्वर्त्तित... २. शिखर... ३. हरिण... ४. उपविष्टः । ५. मृणालवलेनैव
मृणालवलेनैव ।

चन्दनरसवर्षणेषु सिच्यमानान् दिगन्तान् सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीञ्चास्य मनसि—स्मि खलु भगवानोषधिपतिरकाण्ड एव शीतान्शुद्धितो भवेत्, उत यन्नचित्तेप-
विशीर्यमाण-पाण्डुर-जल-धारा-सहस्राणि धारागुहाणि मुक्तानि, आहोस्विदन्तिल-विकीर्यमाण-
शीकर-धवलित-भुवनमम्बरसिन्धुधरातलमवतीर्णैति ।

कुतूहलाच्च आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीत् । अनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां प्रिय-
माणधवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयं कादम्बरीप्रतीहार्या वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणार्द्रव-

प्लाव्यमानामिव पूर्वमाणामिव दृष्टवान् । दिगन्तान् चन्दनरसवर्षण मलयजद्वन्द्वेषु सिच्यमानानिव
अभिषेकविषयीक्रियमाणानिव दृष्टवान् । तथा अम्बरतलं गगनं सुधया गृह्यवलीकरणद्वयेन विलिप्य-
मानमिव विलेपविषयीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । मरकतमणिशिलातले समालीनश्चन्द्रापीडः अकस्मात्
गगनधरयादिव समस्ताद् व्याप्तमद्भुतं श्वेतिमानमपश्यत् येन हि अकाण्डे चन्द्रोदयादेः सन्देहोऽस्य
समजनीति प्रवृत्तस्य निष्कर्षः । कादम्बर्या प्रेषितस्य तरलिकयानीयमानस्य हारस्यायं प्रकाश इति
कविना विहितो भूमिकातिशय इति हृदयम् ।

इह 'जलेनेव' इत्यत्र औतोपमा, 'विलिप्यमानमिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षुभयोरङ्गान्निभावसङ्करः ।
'पीयमानमिव, प्लाव्यमानमिव, सिच्यमानानिव' विलिप्यमानमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।
आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य । खलु निश्चयेन । अकाण्ड एव असमय एव, शीतान्शुद्धिः । इह
'ओषधिपति' पदं न किमपि सुस्थपुष्पकरोतीति परिग्राह्यमेव, अन्यथापुष्टार्थस्वदोषस्य वारयितुमशक्य-
त्वात् । उदितो भवेत् उद्गतः स्यात् । उत अथवा यन्त्राणां जलबन्त्राणां विक्षेपेण आम्रणेन विशीर्यमा-
णानि परितो विकीर्यमाणानि पाण्डुराणि श्वेतानि जलधाराणां सलिलासाराणां सहस्राणि समूहा येषां
तानि धारागुहाणि जलयन्त्रभगवनि मुक्तानि त्यक्तानि । आहोस्वित् किं वा, अनिलेन पवनेन विकीर्य-
माणैः समन्ताद्विशीर्यमाणैः शीकरैः सलिलकणाभिः, धवलितं श्वेतीकृतं भुवनं यथा सा तादृशी, अमर-
सिन्धुः आकाशगङ्गा धरातलं भूतलम् अवतीर्ण आगतेत्यर्थः, कथमन्यथा समन्तादेवैवविधा श्वेतता प्रस-
रतीत्याशयः । इह शुद्धसन्देहोऽलङ्कारः ।

कुतूहलादिति । किञ्च, कुतूहलात् कौतुकात् आलोकानुसारेण तं प्रकाशमुद्दिश्येत्यर्थः प्रहितं प्रेषितं
चञ्चलोचनं येन स तथोक्तश्चन्द्रापीडः आगच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च
गुह्यतं हारमद्राक्षीदिति सम्बन्धः ।

आदौ मदलेखां विक्षिप्तमिच्छन्नरूपेति । अनल्पे अधिकैः कन्यकानां कुमारीणां कदम्बैः समूहैः परि-
वृतां परिवेष्टिताम्, प्रियमाणम् उद्ग्रहमानं धवलं शुभ्रम् आतपत्रं ध्वजं यस्यास्ताम्, उद्धूयमानं वीज्यमानं
चामरद्वयं बाल्यवनयुगलं यस्यास्ताम्, कादम्बरीप्रतीहार्या गन्धर्वराजपुत्रीन्द्रापालिकया वेत्रलतागर्भेण
वेतसपट्टिधारिणा वामपाणिना स्वयहस्तेन, आर्द्रवस्त्राकलेन विलज्जवसनखण्डेन अवच्छिद्यम् आच्छादितं

मानो रौद्रका पान करता है, क्षीरोदसागर मानो पृथिवीको प्लावित कर (डुबा) रहा है, चन्दन-जलकी वृष्टि
मानो दिशाओंको सिक्त करती (भिगोती) है, और अमृत मानो आकाशको लिप्त करता है । यह देखते ही
उसके मनमें यह हुआ कि—'क्या ओषधिपति भगवान् चन्द्र, असमयमें ही उदित हुए हैं, क्या धारागुह
(फुहारे के यन्त्र) को खोल दिया गया है, जिससे उसके चारों ओर भ्रमण करते रहनेसे मुन्नगर्ण हजारों जलधाराएँ
निकली हुई हैं ? अथवा आकाश-गङ्गा भूतलमें उतरी है, जिसके जलबिन्दुसमूह वायुके वेगसे फैलकर भुवन-
मण्डलको शुभ्रवर्ण कर दिया है ?

जिस दिशामें से वह आओ (प्रकाश) आता था उस ओर कौतुकसे दृष्टिपात किये (नेत्र फेंके) तो
बहुतर कन्याओंके बीचमें आती हुई मदलेखा को देखा । उसके मस्तकके ऊपर कोई परिचारिका श्वेतच्छत्र धारण
की हुई थी, और दोनों ओर दो परिचारिकाएँ चमर डुला रही थीं । कादम्बरीकी प्रतीहारिने अपने बाएँ हाथमें

१. दिगन्तरान् । २. भगवानोषधिपतिः, केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भग० । ३. पाण्डुरधारासह-
स्राणि पारदरसधाराः, जलधाराः । ४. कुतूहलाद्वरातलम् । ५. कचित् 'कुतूहलात्' इति नास्ति ।
६. कादम्बरी प्रतीहार्या ।

क्षराकलावच्छन्नभुवं चन्दनानुलेपनसनाथं नारिकेल-समुद्रकमुद्ग्रहन्त्या दक्षिणकरेण दत्त-
हस्तावलम्बाम्, केयूरकेण च निश्वासहार्यं निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता
निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठित-करतलाया च तमालिकयानुगम्यमानामाग-
च्छन्तीं मदलेखां तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं
धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सहभुवमिव चन्द्रमसः, मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्ड-
रीकस्य, मन्दरशोभविश्रितमिवाश्रुतफेनपिण्डनिकरम्, वासुकनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोष्णि-
कम्, हासमिव श्रियैः कुलगृहविधोगगलितम्, मन्दरमथन-विखण्डितागोप-शशिकला-खण्ड-
सञ्चयमिव संहृतम्, प्रतिभागतारागणमिव जलधि-जलादुद्धृतम्, दिग्गज-कर-शीकरा-

मुखं वदन् यस्य तत्प्रथोकम्, तथा चन्दनानुलेपनेन मलयजविलेपनेन सनाथं सहितं नारिकेलस्य श्रीफलस्य
समुद्रकं मध्यवर्त्तिगोलकम्, उद्ग्रहन्त्या धारयन्त्या सन्धा, दक्षिणकरेण अपसम्प्यहस्तेन दत्तः अर्पितो हस्ता-
वलम्बो यस्यास्ताम् । निःश्वासेन श्वासवायुना हार्यं हर्तुं शक्ये अत्यन्तछन्दे हृत्पथः, निर्मोकवत् सुवगक-
ञ्जुक्वत् शुचिनी श्वेते, धौते प्रचालिते कल्पलताया मन्दारवस्त्रया दुकूले सुवचनसङ्घमम्, दधता धारयता
केयूरकेण निवेद्यमानो ज्ञान्यमानो मार्गः पन्था यस्यास्ताम् । तथा मालतीकुसुमार्गां जातीपुष्पाणां दामना
मालया अधिष्ठितम् आश्रितं करतलं हस्ततलं यस्यास्तया तादस्या तमालिकया अनुगम्यमानां अनु-
गम्यमानां आगच्छन्तीम् आधान्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे निकटे तरलिकाम् अर्द्धाक्षीत् अपश्यत् ।

हारं वर्णयति—तथेति । किञ्च, तथा तरलिकया, सितांशुकं श्वेतवस्त्रम् उपच्छन्द आबरणं यस्य
तस्मिन्, पटलके मन्त्रूपार्यां गृहीतं धृतम् । क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधेः धवलतायाः श्वेततायाः कारणं हेतुरिव,
तत्र विद्यमानवस्त्रित्वाद्यः । चन्द्रमसः कश्चिन् सङ्घमः सङ्घमः सङ्घमः सङ्घमः । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य विष्णु-
तुण्डकृपाकिसिताम्भोजस्य मृणालदण्डमिव । मन्दरस्य मन्दारचलस्य कोमेग क्षीरसागरमन्थनसमये
सुरासुरैराकर्षणात् सञ्चलनेन विचिप्तं विकीर्णम् अमृतफेनपिण्डस्य पीयूषडिण्डरीपिण्डस्य निकरं समूह-
मिव । मन्थनश्रमेण क्षीरोदमथनायासेन उक्षिप्तं त्यक्तम्, वासुकैः रज्ज्वात्मना परिणतस्य शेषनागस्य
निर्मोकं कञ्जुकमिव । कुलगृहस्य पितृमन्दिरस्य क्षीरोदवसतेः वियोगेन विरलेषकलेनेन गलितं वदनापतितं
श्रियो लक्ष्म्याः हासं हास्यमिव । संहतं कान्येकत्रीकृतं मन्दरस्य तदाक्षयपर्वतस्य मथनेन मन्थनेन विख-
ण्डिताश्रूणां कृता अत्रेयाः समस्ताः शशिकलाश्रन्नुदकलास्तासां खण्डसञ्चयम् अर्धनिकरमिव । जलधिजलात्
समुद्रसलिलात् प्रतिभागतारागणमिव तत्रैव प्रतिसङ्क्रान्ततारकासमुद्भवम् । पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतं
दिग्गजानाम् ऐरावतादीनां दिग्दन्तिनां ये कराः क्षुण्डाः तेषां शीकरासारम् अग्न्युक्ताधारासम्पातमिव ।

वैतकी छड़ी और आर्दवज (गीले रुमाल) से आच्छादित, चन्दनानुलेपने से संयुक्त एक नारियलका समुदले
रखा था और दक्षिण हाथसे मदलेखाके हाथको सहारा दिया था । निःश्वास-वायु (फूँक मारने) से भी उड़
जायँ ऐसे, सर्पके कञ्जुक (कौंचली, 'केनुआ' भिविला भाषामें) के समान स्वच्छ, कल्पलताके दो धुले वस्त्र पहने
केयूरक उले मार्ग-प्रदर्शन करता जाता था । हाथमें मालती (चमेली) पुष्पों के गजरे धारण किये तमालिका उसके
पीछे पीछे आ रही थी, उसके साथ ही तरलिका भी आ रही थी, जिसके हाथमें श्वेतवर्ण वस्त्र से आच्छादित एक
छोटी सी पेटी (टोकरी) के अन्तर्गतमें मानी क्षीरोदसागरकी धवलताके कारण, चन्द्रके सरोवरके समान दीप्ति
वरसता अत्यन्त शुद्ध एक हार था । वह नारायणके नाभि-कमलके मृणाल-दण्डके समान, मन्दारचलके द्वारा
उत्पन्न हुए भ्रमि (क्षोभ) से उठे अमृत-फेन-पिण्डसमूहके समान, समुद्र-मन्थनमें परिश्रम होनेसे क्षीरसे
परित्यक्त (छोड़े हुए) अनन्त-नागके कञ्जुक (कौंचली) के समान, पितृ-गृहके साथ विच्छेद होनेके कारण
सुख-गण्डलसे परित्यक्त होकर गिरे लक्ष्मी-देवीके हाथके समान, मन्दारचलके द्वारा मथन करनेसे चूर्ण-विचूर्ण
हुए चन्द्रमाकी समस्त कलाओंके खण्डोंके मानी सञ्चयके समान, समुद्र-जलमें से उठाए प्रतिविम्बित तारागणके ही
समान, दिग्गजोंकी सूँटमें से निःसृत जलविन्दुसमूहके समान, कामदेवके हस्तीके सप्तविंशतिरस्यक्त-युक्ता-

१. नारिकेल*** । २. निश्वासहार्य । ३. कञ्चित् 'श्रिय' इति पदं न दृश्यते । ४. प्रतिभातारागणमिव,
तारागणमिव । ५. जलजति*** ।

सारमिव पुष्पीभूतम्^१, नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विपस्य, शरन्मेघशकलैरिव^२ कल्पितम्, कादम्बरी-रूप-वशीकृत-मुनिजन-हृदयैरिव निर्मितम्, गुरुमिव सर्वरत्नानाम्, यशोराशि-मिवैकत्र घटितं सर्वसागराणाम्^३, प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसः^४, जीवितमिव व्योम्नोत्तनायाः^५, लक्ष्मी-हृदयमिव नलिनी-दल-गलज्जलबिन्दु-विलासतरलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकदम्, शरच्छशिनमिव घन-कुक्कु-निवह-धवलित-दिङ्मुखम्, मन्दाकिनीप्रवाहमिव सुरयुवति-कुचपरिमलवाहिनम्, प्रभावर्षिणमतितारं हारम् ।

मदनस्य कामस्य यो द्विपो हस्ती तस्य नक्षत्रमालाभरणमिव ससत्सङ्गकुक्कुटमालारूपभूषणमिव । शरन्मेघानां घनास्थयजलदानां शकलैः खण्डैः कल्पितं निर्मितमिव । कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या रूपेण सौन्दर्येण वशीकृतानि स्वाधीनीकृतानि यानि मुनिजनानां तापसानां हृदयानि चेतांसि ते निर्मितमिव रचितमिव, तेषामपि तपस्ययाथयन्तशुचिवादित्याशयः । सर्वरत्नानां समस्तमणीनां गुरुं श्रेष्ठमिव । एकत्र एकस्मिन् स्थले घटितं समवेतीकृतं सर्वसागराणां निखिलसमुद्राणां यशोराशिमिव कीर्तिसमूहमिव, अस्य हारस्य समुद्रोत्पन्नत्वात् 'सर्वसागराणाम्' इत्यभिहितम् । चन्द्रमसः शशिनः प्रतिस्पष्टिनमिव प्रतिस्पर्ध-कारिणमिव । व्योम्नोत्तनायाश्चन्द्रिकायाः जीवितं जीवनमिव, सर्वत्रात्यन्तस्वच्छशुभ्रत्वादित्याशयः ।

इह 'हासमिव, शीकरासारमिव, कल्पितमिव, निर्मितमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । तथा 'गुरुमिव, यशोराशिमिव' इत्यभयत्र गुणोत्प्रेषालङ्कारः । शेषेषु सर्वत्र जात्युत्प्रेषालङ्कार इत्युद्दीनयम् ।

लक्षणाति । लक्ष्याः श्रियः हृदयं चित्तमिव, नलिनीदलात् कमलिनीपत्रात् गलतः पततः जल-बिन्दोः सलिलकणायाम् विलास इव विलासो यतिर्यस्य स तथोक्तः तरलो मध्यमणिर्यस्य तस्य, पक्षे तु-नलिनीदलाद्गलज्जलबिन्दुरिव विलासेन कृणावस्थितिव्यापारेण तरलं चपलम् । इह पूर्णोपमालङ्कारः, स च लुप्तोपमया सङ्कीर्णः ।

'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलङ्ककम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागसुरयोः स्त्रियाम् ॥'

इति विश्वमेदिन्यौ ।

उत्कण्ठितमिति । उत्कण्ठितं मदनोद्देगेन प्रियजनाय उत्सुकं पुरुषमिव, मृणालवलयस्येव मृणाल-कङ्कणस्येव धवलः शुभ्राः करा रश्मयो यस्य तस्य, पक्षे-मृणालवलयेन कामउपरप्रशमनाय सद्धारणेनेति यावत् धवलौ करौ हस्तौ यस्य तस्य । पूर्णोपमालङ्कारः ।

शरदिति । शरच्छशिनमिव घनास्थयचन्द्रमिव, घनः सान्द्रो यो मुक्तानां रसोद्भवानाम् अंशुनिवहः घनैर्वाहिदैः मुक्तः परित्यक्तो य अंशुनिवहः किरणसमूहश्च तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि दिङ्मुखानि येन तस्य । उक्तालङ्कारः ।

मन्देति । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गायाः प्रवाहमिव स्रोत इव, सुरयुवतीनां देवतरुणीनां कुचयोः स्तनयोः परिमलं सौरभं वहतीति तस्य, एकत्र तत्र धारणात् अपरत्र तत्र स्नानादित्याशयः । प्रभावर्षिणं कान्तिवृष्टिकारिणम् अतितारम् अत्यन्तविशुद्धम् । उक्तालङ्कारः । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्ध-भौक्तिके' इति विश्वः ।

मालारूप आभूषणेकं समानं, शरकालीन मेघखण्डद्वारा ही मानो प्रस्तुत किया गया, कादम्बरीके सौन्दर्यसे वशीभूत हुए तपस्वियोंके हृदयोंद्वारा ही मानो निर्माण किया गया, समस्त रत्नोंके मध्यमें मानो श्रेष्ठ (शिरोमणि), समस्त समुद्रोंका मानो एकत्र किया हुआ यशःसमूह, चन्द्रमाका मानो प्रतिद्वन्द्वी और चन्द्रिकाके जीवनके समान था । लक्ष्मीका चित्त जिस प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित (गिरे हुए) जलबिन्दुके समान चञ्चल है, उस हारके मध्यका मणि भी उसी प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित जलबिन्दुके समान दोसिमाम् था; उत्कण्ठित व्यक्तिका दोनों हाथ जिसप्रकार मृणाल-वलयके सङ्गसं धवल होते हैं, उस हारकी किरणों भी उसीप्रकार मृणालवलयके समान धवल थीं; शरकालीन चन्द्र जिसप्रकार मेघयुक्त किरणोंके समूहसे दिशाओंको सुझवण करता है, वद हार भी उसी प्रकार घने मोतियोंकी किरणोंसे दिशाओंको सुझवण कर देता था; मन्दाकिनीका प्रवाह जिस प्रकार देवगङ्गाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता था । उसी प्रकार वद हार भी देवगङ्गाओंके स्तनोंके लेपका

१. दिग्गजकीकरासरपुष्पीभूतम् । २. शरच्छकलैरिव, शरन्मेघशकलैः । ३. कान्ति 'सर्वसागराणाम्', इति नावलोक्यते । ४. व्योम्निस्तनकायाः । ५. मन्दाकिनीमिव ।

दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपकुतिसुर्षः धवलभिन्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामपतन्तीं प्रतिजग्राह । सा तु तस्मिन्नेव मरकतप्रावणि मुहूर्त्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्द्रनाङ्गारोगेणानुलिप्य ते च द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—‘कुमार ! तवेयमपहस्तितहङ्कारकान्ता पेशलता प्रीतिपरवशं जनं कमिव न कारयति ? प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी ? अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि ? एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति ? कं वा न समाश्वासयन्त्यमीं स्वभाव-

इति । अपि च, तं हारं मौक्तिकं दृष्ट्वा निरीक्ष्य चन्द्रापीडः, अयं हार एव, चन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य द्युतिं दीप्तिं मुष्णाति अपहरतीति तस्य, अस्य ऊहितपूर्वस्य धवलभिन्नः श्वेततायाः कारणं हेतुरिति मनसा चेतसा निश्चित्य निर्णीयेति सम्बन्धः । समुचितोपचारक्रमेण उपयुक्ताचरणानुपूर्व्या । आपतन्तीम् आयान्तीम्, प्रतिजग्राह अभ्यर्चितवान् ।

सेति । सा मदलेखा । मरकतप्रावणि अश्मगर्भात्मकशिलाया । तेन नारिकेलसमुद्रकसमानीतेन चन्द्रनाङ्गारोगेण मलयजविलेपनेन अनुलिप्य परिधाप्य चन्द्रापीडमित्यन्वयः । मालतीकुसुमदामभिः जातीपुष्पस्रग्भिः, आरचितो विहितः शेखरः शिरोऽलङ्कारो यस्य तम् ।

कुमारिति । अपहस्तितो दूरीकृतः अहङ्कारः समस्तानामेव रूपवर्गो यया सा चासौ कान्ता समस्तानामेव रश्टुष्णीया चेति तादृशी । पेशलता चारुता (सौन्दर्यम्), कमिव जनं न प्रीतिपरवशं स्नेहपराधीनं न कारयति ? अपि तु समस्तमेव जनं प्रीतिपरवशं कारयतीत्यर्थः, अतएवास्मानपि स्नेहपराधीनाः कारितवतीत्याशयः । अर्थापत्तिरलङ्कारः, अनेन च सामान्येनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः सङ्कीर्तते । ‘चारी दूचे के पेशलः’ इत्यमरः । ते तव प्रश्रयो विनय एव पूर्वविधानां स्नेहपराधीनानां लोकानाम् अवकाशम् उपसर्पणावसरं ददाति । आकृत्या आकारविशेषेण जीवितस्वामी प्राणाधीश्वरः कस्य नासि, अपि तु सर्वस्यैवासीत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च ज्ञेयः । अकारणम् अनिमित्तम् आधिष्ठातृं प्रकटीकृतं वात्सल्यं स्नेहो येन तेन, चरितेन चरित्रेण, बन्धुवं स्वजनवत्म् । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च । प्रकृतिमधुरा स्वभावमनोहरा व्यवहृतिर्व्यवहारः । वयस्यतो मित्रत्वम् उत्पादयति जनयति । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्च । स्वभावेन प्रकृत्या सुकुमारा मृदुला वृत्तयो व्यवहारो येभ्यस्ते अमी अवद्गुणा त्वदुत्कर्षाः कं वा लोकं न समाश्वासयन्ति समाश्वासनो विदधते अपि तु सर्वमेतेत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभावः उक्तालङ्कारश्चेत्यवधेयम् ।

चन्द्रापीड उस हारको देख कर मन ही मन निश्चय किया कि—‘यह हार ही, इस चन्द्र-किरणके सौन्दर्यको मात करनेवाली इस धवलताका कारण है ।’ उसके बाद दूरसे उसने अभ्युत्थानादि समुचित आचरणद्वारा आती हुई मदलेखाका स्वागत किया । आकर वह उसी मरकत-मणिके शिलातल पर ही कुछ समय तक बैठी किन्तु अपनेसे ही उठकर, उस चन्द्रनाङ्गारगसे चन्द्रापीडको लिप्त किया, दोनों सुक्ष्म-बल्य पहनाये, मालतीके पुष्पोंकी मालाओंसे मस्तक अलङ्कन की और उस हारको लेकर कहने लगी—‘राजकुमार ! आपका यह सौन्दर्य सभी सौन्दर्योंके अहङ्कारको दूर करता है और सबका अश्लिषणीय होमेसे किस व्यक्तिको आनन्दित नहीं करता है ? आपका विनय ही प्रीतिपरवश जनोको आपके सम्मुख उपस्थित होनेका अवसर देता है । इस आकृतिद्वारा आप किसके जीवनके अधीश्वर नहीं हैं । निष्कारण वात्सल्यप्रकाशकारी इस चरित्रद्वारा आप किसमें बन्धुता उत्पन्न नहीं करते हैं ? आपका यह स्वभाव-सुन्दर व्यवहार किसके साथ मैत्री उत्पादन नहीं करता है ? स्वभावसे ही सुकुमारवृत्तिवाले आपके ये गुण किसका समाश्वासन नहीं करते ? इस विषयमें आपको यह प्रकृति ही तिरस्कार करने योग्य है जो कि वह प्रथम दर्शनमें ही ऐसा विश्वास उत्पन्न कर देती है; नहीं तो

१. ‘‘सुखः । २. समुचितेन । ३. आयास्तीम् । ४. अग्राह । ५. अपहसिताहङ्कारकान्ता । ६. परवशं किमिति । ७. कस्य । ८. समावासायन्त्यमी ।

सुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः ? त्वन्मूर्तिरेवात्रोपालम्भमर्हति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुप-
जनयति । इतरथा हि त्वद्विषे सकलसुवनप्रथितमहिम्न प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवा-
भाति । तथाहि, सम्भाषणसम्यक्करणमिवापतति, आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमाप-
यति, स्तुतिरप्यारोहोत्सेकमिव सूचयति, उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति, प्रीतिरप्यना-
त्मज्ञतामिव ज्ञापयति, विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते, सेवापि चापलमिव दृश्यते, दान-
मपि परिभव इति भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते, जयितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते,

ननु सदाश्रमाभावेऽपि लोकाः कथमेवं स्नेहपराधीनतादिकं स्वीकुर्वन्तीत्यत आह—स्त्विति । अत्र
स्नेहपराधीनतादौ । त्वन्मूर्तिः भवदाकृतिरेव उपालम्भं प्रतिज्ञेयवचनम् अर्हति योग्यं भवति, या प्रथम-
दर्शने एव प्रथमानलोकेने एव विश्रम्भं समस्तविषयेषु विश्वासम् उपजनयति उत्पादयति, अत्यन्तशान्त-
रूपत्वादित्याशयः । इह निन्दया स्तुतेरवगमाद् व्याजस्तुतिः ।

इतरथेति । इतरथा विश्वासोत्पादनाभावे हि, सकलेषु समस्तेषु भुवनेषु विष्टेषु प्रथितो विख्यातो
महिमा महात्म्यं यस्य तस्मिन् त्वद्विषे लोके प्रयुज्यमानं विधीयमानं सर्वमेव मधुरालापदिकम् अनुचित-
मिव अयोग्यमिव आभाति प्रकाशते सर्वैरवगम्यत इत्यर्थः, विश्वासोत्पादनाभावेऽपि अनुपममहिम्नस्व-
द्विषस्य मधुरालापदिकरणे षाष्ट्योद्गमादित्याशयः । अनेनात्मनान्तु विश्वासोत्पादनेन मधुरालापदौ
नास्त्यनीष्टित्यमिति व्यञ्जितम् ।

विखिलात्मानमेवानौचित्यमुपपादयति—तथाहोत्यादिना । सम्भाषणं मधुरालापोऽपि अधःकरणम्
अधिष्ठेय इव, आपतति उपस्थितो भवति, मधुरालापस्य यथायर्थं विधातुमसमर्थत्वादित्याशयः । आदरोऽपि
संमानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्य अभिमानम् अहङ्कारमिव अनुमापयति अनुमितिविषयं कारयति,
तुल्येनैव तुल्यस्य संमाननीयत्वेन स्वामिनस्तव संमानं संमानयितुरपि स्वाभित्याभिमानोऽन्यैरनुमातव्य
एवेत्यभिप्रायः । स्तुतिः प्रशंसावादोऽपि आत्मनः प्रशंसाकर्तुः उत्तेकं स्तुतिकरणे शक्तिगर्वं सूचयतीव
घोतयतीव, अतिमहत्तः पुरुषस्य प्रशंसायाम् असामर्थ्यवतः प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । उपचारोऽपि
अश्लाघनादिव्यवहारोऽपि चपलतां चञ्चलतां प्रकाशं व्यञ्जयतीव, तथाविधव्यवहारोऽपि स्वस्यायोग्य-
त्वादित्याशयः । प्रीतिः स्नेहोऽपि अनात्मज्ञतां स्वस्य परिणामापरिचिततां ज्ञापयतीव बोध्ययतीव, सहशेवेव
स्नेहोऽपि विद्यादिति भावः । विज्ञापनापि विषयविशेषविज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यं वाचालत्वेन जायते, तत्रापि
साहसादित्याशयः । सेवापि शुश्रूषापि चापलं चाञ्चल्यम् दृश्यते अवलोक्यते, तत्राप्यवधिकारादित्या-
शयः । दानमपि अर्पणमपि परिभव इव त्वद्विषपात्रस्य विभवस्यावमाननेन भवति, मायेनैव दानेन पात्रस्य
दारिद्र्यघोतनादित्यभिप्रायः ।

इह 'प्रागल्भ्यमिव' 'चापलमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, शेषेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अन्यप्रियवचनसुगुणपणितुमाह—यति चेति । स्वयं स्वेनैव गृहीतस्य आत्तं हृदयं यतो येन तस्मै भवते
किं दीयते अर्पितं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः, दातव्यस्य हृदयपर्यन्तत्वात्सत्याऽप्यात्मनैवोपादाने-
नान्यदातव्याभावादित्याशयः । जीवितेश्वराय सदाचरणादिना जीवनरक्षाभिने भवते, किं प्रतिपाद्यते
समर्थेऽधरीकर्तुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः । दीयमानपदार्थानामपि जीवनाविधित्यादिति प्राग्ब-

आपके समान समस्त संसारमें विख्यात महिमावाले पुरुषों के साथ जो कुछ (चाहे जैसा व्यक्तहार) किया जाय
वे सब ही मानो अनुचित सा प्रतीत होता है । देखिए—सम्भाषण करना भी मानो तिरस्कारके समान प्रतीत
होता है, आदर करना भी मानो अधिपत्यका अभिमान सूचित होता है, प्रशंसा करना भी मानो स्वाभिमानका
सूचन होता है, अभ्युत्थानादित् योग्य आचरण भी मानो चञ्चलता प्रकाश करता है, सीढ़ाई भी मानो अपनी
योग्यताकी अनभिज्ञता ज्ञापन करता है, किसी विषयका निवेदन करना भी मानो प्रगल्भताके समान हो जाता है,
परिचर्या करना भी मानो चपलताके समान दीखता है और दान करना भी मानो तिरस्कार करनेके समान
होता है । और भी देखिये—आपने स्वयं ही हम लोगोंके हृदयको ग्रहण कर लिया है, अत एव आपको क्या
दिया जाय ? आप जीवनके ही अधीश्वर हो गये हैं, अत एव आपको क्या देकर उसका अधीश्वर बनाया जाय ?

१. उपलम्भम् । २. श्रावते । ३. आद्यतन्नीवितार्थाय ।

प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया, दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलसमागमनं केन ते क्रियते । प्रणयिताञ्जनेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवाद्दृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते, दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति, जीवनमप्यर्पयित्वा न पञ्चात्प्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानाम्, यादृशी ददतां लज्जा, यत् सत्यम् अमुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वयथा-
दाशयः । प्रथमम् आदौ कृतं विहितम् आगमनमेव महोपकारी निरतिशयोपकृतिर्न तस्य ते त्व आगमनं केन कारणेन सफलं क्रियते विधातुं शक्यते, अपि तु न केनापीत्यर्थः, समस्तकलापवैभवैव जीवन-फलं श्रेष्ठं तत्तु भवताऽवलोकनेनैवापितम् अतएव तत्सदृशसमाप्तिः किं फलं देयमस्ति येन तत्प्राप्तमनं तत्सदृशफलवद्भवेदित्याशयः ।

इह सर्ववाक्येष्वेवार्थापत्तिरलङ्कार इति सुधीशिराकलयीयम् ।

अथेवं कस्मै प्रयोजनायेद् भवत्या उपायनानयनमित्यत आह—पणयितामिति । कादम्बरी गन्धर्व-राजपुत्री अनेन व्यपदेशेन उपायनार्पणव्याजेन प्रणयितां भवन्तं प्रति सौहार्दं दर्शयति प्रकटयति, न विभवं न तु वित्तसम्पदम् । हि यतः, सज्जनविभवानां सत्पुरुषधनसम्पत्तीनां परस्वता अन्यदीयता अप्रतिपाद्या अपर्णादिना न सत्पादनीया, अपि तु परोपकारफलकत्वेन स्वतःसिद्धैवेत्याशयः । अनेन कादम्बर्या धनसम्पदि भवतोऽपि स्वत्वमस्तीति केवलसौहार्दप्रकटनमेव फलं दानयेति ध्वनितम् । इह शाब्दिकं परिस्मृतालङ्कारः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽलङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गीभावसङ्करः । तथा 'अप्रतिपाद्या' इत्यत्र ननर्थस्य प्राधान्येनैवोपादानं युक्तम्, अन्यथा समासे तस्य गुणीभावत्वेन विधेया-विमर्शस्य वारयितुमशक्यत्वादिति कुशलाः ।

आस्तामिति । विभवो ह्यारारूपः स्वोत्कर्षहेतुः तावत् आस्तां तिष्ठतु दूर इति शेषः । भवाद्दृशस्य स्वद्विषयः । अङ्गीकुर्वता स्वीकुर्वता नाकार्यकारिणी नाकृत्यविधायिनी नियुज्यते व्यपदेश्यते कादम्बरीति शेषः । दत्त्वा वदधीनं कृत्वा वञ्चिता प्रतारिता न भवति । जीवनं जीवितमपि अर्पयित्वा दत्त्वा न पञ्चात्प्यते नानुत्पद्यते । इह चन्द्रापीडस्य मुख्यनिरूपणकार्यं प्रति अधिकहेतोरुपस्थापनात् सयुक्त्योऽलङ्कारः ।

ननु कादम्बर्या अपितमप्युपायनं मया कथं स्वीकरणीयमित्यत आह—पणयति । सतां सज्जनानां महत्ता महिमा मनसः सहृदयवहारप्रसार इत्यर्थः, प्रणयिजनानां स्नेहिलोकानां दृष्टोपायनपानस्य प्रत्याख्याने निराकरणे पराङ्मुखी तत्प्रत्याख्यानं न कदाचित्कुर्वन्तीत्यर्थः, यतो हि दाक्षिण्यपराधीना औदार्याधीना सा महत्ता, अतएवाशयमेवेदमुपायनं भवता स्वीकरणीयमित्याशयः ।

ननुदासीनवादविदमुपायनं स्वीकर्तुं मयि लज्जा सञ्जायत इत्यत आह—न न केति । तादृशी यादृशी ददतां वितरणं कुर्वता लज्जा यथा याचमानानाम् अन्यर्थसमाप्त्यानां प्राप्ताणामित्यर्थः । तत्सत्यमित्येकमेवेति पदं निश्चयार्थं । अतएव कादम्बरी, अमुना हारसमर्पणव्यतिकरेण आरम्भानं व्यधि कृतापराधमिव विहितागमनमिव अवगच्छति ज्ञानाति यत्स्वस्वरूपचित्तदानाभावेऽपि दातव्यं स्वीकृतमित्याशयः ।

आपने पढ़े हो यहाँ पधार कर जो गुस्तर उपकार किया है, उसके अनुक्त प्रयुक्तकर क्या हो सकता है ? दर्शनद्वारा ही आपने हम लोगोंका जीवन सफल किया, अब एव आपने आगमनको हमलोग सफल किस प्रकार कर सकते हैं ? तब कादम्बरी इस उपहारप्रदानके बहानेसे आपके साथ केवल स्नेह दिखाती है, किन्तु ऐश्वर्य नहीं, मनीषा—सज्जनको धनसम्पत्तिमें स्वभावतः दूसरोंका अधिकार होता ही है, अब एव उससे और सब उत्पन्न नहीं हो सकता (यह कुछ सिद्ध करनेका विषय नहीं है) । तब तक धनसम्पत्ति तो दूर रहे अर्थात्—उसकी बात तो यहाँ है ही नहीं । आपके समान व्यक्तिके दासत्व स्वीकार कर रहनेसे भी वह कुछ अवार्थकारिणी नहीं जायगी । अपनी आत्मा आपको वह समर्पित करे तो भी वह वञ्चित हुई नहीं कही जायगी, अथवा जीवनका समर्पण करे तो भी उसको कभी अनुताप नहीं होगा । सज्जनोंकी विच्युति, प्रणयिजनका प्रत्याख्यान करनेके पराङ्मुख (अनिच्छुक) और विशेषतः उदारताके अधीन रहती है । दाताओंको जिस प्रकार लज्जा होती है, याचकोंको उस प्रकार नहीं होती (अर्थात् कुछ देते हुए हमको जितनी लज्जा आती है, उसनी तो मँगते हुए भी नहीं आती) इसलिए वस्तु उपहारदानसम्पत्ति निश्चय ही कादम्बरी मानो आपके समीप अपनेकी अपराधिनी

त्मानमवगच्छति कादम्बरी । तदयममृतमथनसमुद्भूतानां^१ सर्वरत्नानामेकः शेष इति^२ शेष-
नामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवता अम्भसास्पत्या गृहमुपगताय प्रचेतसे दत्तः,
पाशश्रुतापि गन्धर्वराजाय, गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै, तथापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्थेति
विभावयन्त्या नभस्तलमेवोचितं सुधासूतेधौ^३ न धरेत्यवधार्योनुप्रेषितः । यद्यपि निजगुण-
गणाम्भरणभूषिताङ्गियथो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति,
तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभमभिधानं लक्ष्म्याः
सहजमिति बहुमानमविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना^४ ? न च नारायणोऽत्रभवन्तमतिरि-
हह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तथा यत्पदयुक्तवाक्यस्य वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय पूर्वत्र
पाठ एव न्याय्य इति मन्तव्यम् ।

तदयमिति । अमृतमथनात् क्षीरसागरमथनात् समुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानाम् एकः शेष
अवशिष्ट इति अस्मात्कारणादेव शेषनामा अर्थः हारः, अमुनैव हेतुना शेषत्वेन भगवता माहात्म्यवता
अम्भसास्पत्या सागरेण बहुमतः तदतिरिक्तान्नादुर्कर्षाच्चावतः । उपागताय तासाय प्रचेतसे वरुणाय
दत्तः अर्पितः, पाशश्रुताऽपि वरुणेनापि गन्धर्वराजाय चित्ररथाय । 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः । इह
'प्रचेतसे' इत्युपक्रम्य 'प्रचेतसेनापि' इत्यग्रे वक्तुमुचितं भग्नप्रकम्पदोषवारणाद्येयवगन्तव्यम् । तथापि
कादम्बर्या, अस्य आभरणस्य अलङ्कारस्य त्वद्वपुरत्वदीयं शरीरम् अनुरूपं रूपस्य योग्यमिति विभाव-
यन्त्या चिन्तयन्त्या तथा सुधासूतश्चन्द्रस्तस्य तादृशस्य, नभस्तलं गगनतलमेव उचितं निर्मलत्वादुद्भ-
तत्वाच्च स्वयोर्ये धाम स्थानम्, न धरा पृथिवी इत्यवधार्य हृदयेन निर्णाय चन्द्रापीड एव अस्य हारस्य
समुचित आश्रयो न तु कादम्बरीत्यभिप्रायः । अनुप्रेषितः अनुप्रहितः स्वसमीपं प्रेरित इत्यर्थः । इह
दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनात्^५ इति लक्षणात् ।

यत्प्रीतिः । निजाः स्वकीयाः गुणगणा विद्याविनयादय एव आभरणानि आभूषणानि तैः भूयिता
अलङ्कृता अङ्गियथो येषां ते तादृशाः । भवादृशाः त्वस्तदृशाः, क्लेशहेतुं भारवशात् क्लेशकारणम्,
हृत्प्रेरणारहितैर्जनेल्लोकैर्बहुमतम् आदरपूर्वमङ्गीकृतम् आभरणभारम् आभूषणवीचयम् अङ्गेषु कश्चरणा-
दिषु नारोपयन्ति न स्थापयन्ति, तथापि एवं स्वल्पि कादम्बरीप्रीतिः कादम्बरीस्नेहः अत्र हारधारणे
कारणं न्यासकम् । कुः पृथिवी 'योत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः, तां स्तुभ्नाति व्यापनोतीति कुस्तुभः
सागरः तत्र भव इत्यर्थेऽपि सति कौस्तुभः स एव अभिधानं नाम यस्य तत्तथोक्तम्, शिलाशकलं
पाषाणखण्डं लक्ष्म्या श्रियः निजप्रियतमाया इत्यर्थः, सहजम् एकसागरोपपन्नत्वात् सोदर्यम् इति हेतोः
बहुमानम् अधिकादरम् आविष्कुर्वता प्रकटयता भगवता परमैश्वर्यवता शार्ङ्गम् एतन्नामकं-स्वचापं
पाणौ हस्ते यस्य स तेन तादृशेन नारायणेन, 'चापः शार्ङ्गं मुरारिस्तु' इत्यमरः, किम् उरसि वक्षसि न
कृतम् नापितम् अपि तु कृतमेवेत्यर्थः । अत एव तत्प्रीत्यै भवताऽप्यर्थं हारो वक्षसि परिधेय एवेत्यभि-
प्रायः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च भवतोऽपि प्रेयसी कादम्बरीति वस्तु प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
ननु नारायणादयो ह्यस्मादादिभ्यो सुख्यतमा अत एव तेषां चरितमपि लोकातीतमहं तु तादृशो
न भवामीति चेत्तत्राह—त चेति । अत्रभवन्तं समादरणीयं त्वाम्, नारायणः शार्ङ्गपाणिः न अतिरिच्यते

मानती है । यह हार क्षीरसागर मन्थन करके निकाले गए सब रत्नोंमें अवशिष्ट 'शेष' नामका है, इस कारणसे ही
भगवान् जल्पि इसका अत्यन्त आदर करते हैं और वे इसे लेकर गृहस्थित वरुणको दान कर दिये थे । उन्होंने
गन्धर्वराजको और गन्धर्वराजने कादम्बरीको दिया । उसने भी 'आपके शरीरके उपयुक्त यह अलङ्कार' समझकर
'चन्द्रका उपयुक्त स्थान आकाश ही है भूतल नहीं' यह स्थिर कर इसे आपके समीप भेजा है । यद्यपि आप जैसे
सत्पुरुष अपने गुण-प्राप्तरूप अलङ्कारसे ही अपने शरीरको आभूषणोंसे अलङ्कृत गिनकर, अपने ही समान अन्य
लोगोंके भी प्रिय आभूषणको क्लेश-हेतु जानकर धारण नहीं करते तथापि [तो भी] आपको इस हारके धारण
करनेके विषयमें कादम्बरीकी प्रीति ही कारण है । यथा भगवान् नारायणने कौस्तुभ नामक प्रस्तरके खण्ड
(टुकड़े) को भी, लक्ष्मीके सहोदर होनेके कारण विशेष आदरसे अपने वक्षस्थल (छाती) पर धारण नहीं

१. उद्भूतानाम् । २. एकशेष इति । ३. लक्ष्म्या । ४. सुधासूतो धाम्नाः । ५. गुण... । ६. शार्ङ्गिणा ।

७. नापि ।

च्यते, नापि कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते, न चापि कादम्बरीमाकारानुकृति-
कल्याण्यलपीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं स्वतः । नचाभूमिरेवा
प्रीतिप्रसरस्य । नियतञ्च भवता भग्नप्रणया महाश्वेतामुपात्मभसहसैः खेदयित्वात्मानमु-
त्खेदयति । अतएव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय स्वस्वकाशं प्रेषितवती । तथापि
कुमारस्य सन्दिग्धमेव 'न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बरीः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः'
इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बन्धनम् ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीन्—'मदलेखे ! किमुच्यते', निपुणासि, जानासि
ग्राह्यितुम्, उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । अयि सुगधे ! के वयमात्मनः ?

गुणैरधिको भवति । अणुनापि अल्पेनापि गुणलवेन उत्कर्षलेक्षेन शेषं तस्मिन्कस्मिमं हारं न अतिशेते
नातिक्रामति अल्पीयस्यापि आकारस्य स्वरूपस्य अनुकृतिरनुकरणं तस्याः कलालेशः तथापि कादम्बरीम्
अनुगन्तुम् अनुसृतं नालं न समर्था, हरिप्रियातः कादम्बरी रूपेणाधिकश्रेष्ठेति भावः । अत एव तत्प्रीति-
वशाद्गोऽयं भवता धारणीय एवेति तात्पर्यम् । इह कादम्बरी लक्ष्मीतो मुखयेतिप्रतिपादनाद् व्यतिरेकः ।

अत इति । इयं कादम्बरी, स्वको भवत्सकाशात् इमं हारधारणरूपं बहुमानसत्यावरम् अर्हति लब्धुं
योग्या भवति । एषा कादम्बरी, प्रीतिप्रसरस्य भवतः स्नेहाविशयस्य अभूमिः अपात्रं न अपि तु पात्र-
मेवेत्यर्थः । भग्नः हारपरावर्त्तनेन खण्डितः प्रणयः अनुरोधः स्नेह इत्यर्थः, यस्याः सा कादम्बरी, उपा-
त्मभसहसैः 'एवंविधेन अदृष्टिनेन सह त्वया मैत्री विहिता, स एव चेह प्रापितः एवंविधैरपमानसमूहैः,
महाश्वेतां खेदयित्वा विवादां प्रापयित्वा नियतं निश्चितम् आत्मानम् उत्सृज्यति परित्यज्यति ।

अत इति । हारम् आदाय गृहीत्वा विद्यमानमिति विद्यमानपदार्थेपात्रैककृत्कल्याणाघातः ।
स्वस्वकाशं भवदन्तिकं प्रेषितवती प्रहितवती । महाश्वेताया अपि हारग्रहणे महावनुरोष इत्यवगन्तव्यम्,
अन्यथा तरलिकां त्यक्त्वा काचित् सेविकैवागच्छेद्विद्याशयः । तथा महाश्वेतायापि, कुमारस्य स्वको निकटे
सन्दिग्धमेव वाचिकं कथितमेव । महाभागेन जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्कजहृदितामुपमकीर्त्तिसंयुतेन भवता । प्रथम
प्रणयप्रसरभङ्गः आद्यस्नेहप्राप्तिनिरासः मनसा चेतसापि न कार्यो हारनिराकरणेन न विधेयः किं पुनर्वचसे-
त्याशयः । चामीकरः सुमेरुः तदाकथो यः अचलः पर्वतस्तस्य तटे उपरिभागे ताराचक्रं नञ्चवृन्दमिव, तस्य
चन्द्रापीडस्य वक्षःस्थले उरोदेशे बन्धनं बन्धनं चकार परिहितवतीत्यर्थः, मदलेखेत्यन्वयः । इहोहमा ।

चन्द्रेति । विस्मयमानो मदलेखाया वचनचातुर्येणाश्चर्यमापन्नः । किमुच्यते किं मया वाच्यम् ।
निपुणासि कुशलासि, ग्राहयितुं स्वीकारयितुं जानासि अवगच्छसि । उत्तरावकाशं प्रतिवचनसमयम् अप-
हरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतं विहितम् ।

अपीति । अपीति कोमलामन्त्रणे । आत्मनः स्वस्य वर्यं के ? अपि तु न केऽपीत्यर्थः । युष्माकमा-
चरणेन वर्यं युस्मदीया एव सम्पन्ना इत्याशयः । के वेति । युष्माकमभिलाषयैव स्वीकरणमस्वीकरणं वा
किया ? नारायण कुछ आपसे बहकर नहीं हैं, कौस्तुभ-मणि अल्पमात्र गुणसे भी इस हारसे उत्कृष्ट नहीं है और
स्वरूपके अनुकरणमें कादम्बरीको समानता लक्ष्मी अलगमात्र भी नहीं कर सकती । अत एव यद् आपके समीप इस
आदर् पानेके योग्य है, क्योंकि आपके स्नेह का अपात्र नहीं है । (अतः उसके मानकी रक्षा आपको अवश्य करना
चाहिए) । विशेषतः आप इस अनुरोधकी रक्षा यदि नहीं करेंगे तो हजारों उल्लासनोंसे वह महाश्वेताको दुःखित
कर निभय ही प्राण-त्याग कर देगी । इसलिए ही महाश्वेताने यह हार लेकर तरलिकाको भी आपके समीप भेजा
है, और उसने भी, आपके समीप सन्देश दिया है कि—'महाभाग ! कादम्बरीके प्रथम प्रणय-प्रसरके भङ्ग
करनेका विचार मनसे भी नहीं करना' इतनी बात कह कर मदलेखाने सुमेरु-शृङ्गे के ऊपर तारागणके समान
उसके वक्षःस्थल पर हार धारण करा दिया ।

किन्तु चन्द्रापीडने मदलेखाकी वाक्पटुतासे विस्मयापन्न होकर उत्तर दिया—'मदलेखे ! मेरे कहनेके लिए
क्या है ? तुम बहुत निपुणा हो, अक्षीकार कराना जानती हो, बोलनेमें ऐसी विशेष वाक्पटुता दिखलाई है । कि
मेरे उत्तर देनेके लिए अवकाश ही नहीं रखा । हे सुगधे ! अपना मैं कौन हूँ ? और फिर लेने और न लेनेका

१. लक्षप्रणया । २. महाश्वेताम् । ३. स्वात्मानम् । ४. महाश्वेतया । ५. अनुमेयिता । ६. उच्यते ।

७. बधयितुम् ।

के वा ग्रयं ग्रहणस्यग्रहणस्य वा ? गतो खवियमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिर्मवतीभिर्हृपकरणीकृतोऽयं जनो यथैष्टमिष्टेष्टनिष्ठेषु वा व्यापारेषु विनिगुज्यताम् । अतिदक्षिणायाः खलु देव्याः कादम्बर्याः निर्दोक्षिण्यामपि गुणा न कश्चिन्न दासीकुर्वन्ति' इत्युक्त्वा च कादम्बरी-सम्बद्धाभिरय कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयाम्बभूव मदलेखाम् ।

अनतिदूरेतायाश्च तस्यां क्रीडापर्वतकगतम् उदयगिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदु-कूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुं समुत्सारित-वेन्नच्छत्र-चामर-चिह्नानिपिद्धशेषपरिजनानुगमना तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविध-विलास-तरङ्गितैर्विकारिविलोकितैः^१ जहारास्य मनः । तथाहि, "मुहुर्नितम्बविम्ब-मम सजायैत्यभिम्रायः । वयमित्यत्र 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्यनेन बहुवचनम्^२ । इयं कथा अस्माकं स्वतन्त्रताप्रस्तावः, अस्तं गता, युष्माकमाचरणेन सर्वथैवायत्तीकृतत्वादिति भावः ।

सौजन्येति । सौजन्यशालिनीभिः सुजनतायुक्तमतीभिः । उपकरणीकृतः परिचारकीकृतः अयं मल्लच्छनो जनः अतएवाह—यथैष्टमित्यादि । इष्टेष्टनिष्ठेषु हिताहितेषु । विनिगुज्यतां प्रेर्यताम् ।

अतीति । अतिदक्षिणाया अत्युदारायाः देव्याः कादम्बर्या गुणाः सुशीलतासौन्दर्यादयः, निर्दोक्षिण्यामपि अनुदारमपि कश्चिज्जनं न दासीकुर्वन्ति इति न, अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । अतएव ममोपायनी-करणे किमपि न विस्मयावहमित्याशयः । विसर्जयाम्बभूव गृहे गन्तुमनुज्ञापयाम्बभूव चन्द्रापीड इति शेषः ।

अनतीति । गतायां प्राप्तायां तस्यां मदलेखायाम् । उदयगिरिगतम् उदयाचलप्राप्तं चन्द्रमसं शशिनमिव चन्दनेन मदलेखाद्वाराविहितमलयजालुलेपेन दुकूलाभ्यां तत्परिधापिताभ्यां सुषमवस्त्राभ्यां हारेण च शेषनामकेन धवले शुभ्रवर्णम्, पद्मान्तरे—चन्दनदुकूलहारबद्धवल्गम् । समुत्सारितानि दूरीकृतानि वेन्नच्छत्रचामरान्येव वेतसातपत्रवालव्यजनान्येव चिह्नानि लक्ष्णानि यथा सा तादृशी, वेन्नयष्टिधारिणीं द्वारपालिकां लुब्धधारिणीं चामरधारिणीं च सेविकामागमनाय निवार्येत्यर्थः, निषिद्धं निवारितम् अशेषाणां समग्राणां परिजनानां परिचारिकाणाम् अनुगमनम् अनुव्रजनं यथा सा, तथा तमालिकैव द्वितीया अपरा यस्याः सा चित्ररथसुता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी । पुनरपि द्वितीयवारमपि । आरोह आरूढा । हृह श्रौतोपमा ।

तत्रस्थेति । तथैव प्राग्बदेव विविधा नानाप्रकारा ये विलासा भूतकौचप्रभृतयः तैः तरङ्गितानि चपलीकृतानि तैः, विकारिणी विकारोत्पादकानि च तानि विलोकितानि दृष्टिपाताश्चेति तैः, अथ चन्द्रापीडस्य मनो हृदयं जहार हृतवती ।

नानाविधविभ्रमानेव प्रतिपादयति—उयाहीति नितम्बविम्बे स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागप्रतिच्छाये न्यस्तं हो मै कौन हूँ ? येतो स्वाधानताकी कथा तो अब अस्तमित हो गई । क्योंकि—आप सब सौजन्यशालिनी कुमारिकाओंने मुझे अपना एक बार दास बना लिया है, अत एव इष्ट अथवा अनिष्ट, जिस किसी व्यापारमें इस व्यक्तिके इच्छानुसार (जिस प्रकार चाहें वैसा ही) नियुक्त करें । अत्यन्त उदार प्रकृति कादम्बरी देवीके वशीकरण-शौल्यगुणग्राम जिस औदार्य-विहीन व्यक्तिको भी वशीभूत नहीं करते हैं—'यह कहा नहीं जा सकता' यों [कह कर कादम्बरी-सम्बन्धी कथोपकथनमें बहुत समय तक रह कर, राजपुत्रने मदलेखाको बिदा कर दिया ।

मदलेखाके कुछ दूर चले जानेके बाद क्रीडापर्वत पर—उदयाचल पर आए हुए चन्द्रके समान—चन्दन, सूक्ष्म वक्ष तथा हार धारण करनेसे श्वेतवर्ण दीखते हुए चन्द्रापीडको देखनेके लिये, प्रतीहारी, लब्धधारिणी और चामरधारिणी परिचारिकाओंको छोड़ कर, अन्यान्य समस्त परिजनोको भी साथ आनेमें निषेध कर केवल तमालिकाके साथ कादम्बरी फिरसे उसी अट्टालिका (महल) के शिखर पर चढ़ी । वहाँ रहकर फिरसे मदलेखा की ओति ही वह नानाविध भूविलासवश चञ्चल और विकारजनक दृष्टिपात से उसका मन हरण करने लगी । कितनी ही

१. अग्रहणग्रहणस्य । २. गता । ३. अनभोष्टेयुवा । ४. निर्दोक्षिण्या अपि । ५. अनतिचिरम् । ६. क्रीडा-पर्वतगतम् । ७. उदयगताम् । ८. उत्सारितम् । ९. कश्चिद् 'अनुगमना' इति पदं न दृश्यते । १०. तरङ्गिभिः, तरङ्गितैर्विलोकितैः विकारिभिरविलोकितैः । ११. 'मुहुर्मुहुः' इति कश्चित् ।

न्यस्तवामहस्तपल्लवां प्रावृतां शुक्रानुसारं प्रसारित-दक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेषु, मुहुर्जम्भि-
कारम्भद्वयोत्पानकरतलतया तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव, मुहुर्शुक्रपल्लव-तानित-निश्चा-
सामोद-लुब्ध-मधुकर-सुखरतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहुरनिल गतितां शुक्र-सम्भ्रमं दिगुणीकृत-
भुजयुगल-प्रावृत्-पयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्टकुसुम-पूरिताञ्जलि-समा-
घ्राण-लीलया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभय-तर्जनी-भ्रमित-मुक्तामालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलि-
कोद्गमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलन-विधुत-करतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव,

स्थापितं वामहस्तपल्लवं सव्यपाणिद्विसल्यं यथा सा, प्रावृत्तस्य परिहितस्य अंशुकस्य सूचनवक्षस्य
अनुसारेण पवनेनापहतस्य तस्मिन्निर्गणव्याजेनेत्यर्थः प्रसारितो विस्तारितो दक्षिणकरः अपसव्यहस्तो
यथा सा, तथा निश्चले निष्पन्दे तारके कर्मीनिकायुगलं यस्याः सा, लिखिता चित्रितेव सती कादम्बरी,
'विलोकयन्ती तावद्वतस्ये' इत्यभिप्रेतं सम्बन्धः । अग्रेऽपीत्येव सम्बन्धो ज्ञेयः । इह क्रियोपेक्षा ।

मुहुरिति । जम्भिका मुखाद्विकाशः तस्य आरम्भे प्राक्काले दत्तं ध्यातवद्वतोपरि न्यस्तम् उत्तानं
करतलं पाणितलं यथा तस्या भावस्तया कारणेन, तस्य चन्द्रापीडस्य यद् गोत्रस्खलनं भ्रमेण नामोच्चारणं
तन्निधेय तन्नीत्येव निरुद्धवदना पण्डितसुखी । मदनजागरेणया जुम्भा जाता तत्र श्यात्सुखस्य पिधानार्थं यः
कर आच्छादनीकृतः स मन्ये ग्रीतवशाच्छादपीडस्य नामनिर्गमनभित्त्या विहित इत्यभिप्रायः । हेतुप्रेक्षा ।

मुहुरिति । अंशुकपल्लवेन वक्षप्रान्तेन ताडिताः प्रहताः निःश्वासस्य आसोदेन परिमलेन लुब्धा
लिप्तयो वे मधुकरा अमराः तैर्मुखरतया शब्दायमानतया, प्रस्तुतम् उपक्रान्तम् आह्वानम् आकरणं
यथा सेव । आह्वानप्रस्तावोपेक्षणात् क्रियोपेक्षा ।

मुहुरिति । अनिलेन पवनेन गणिते कुचमण्डलात् खस्ते अंशुके उत्तरीयवस्त्रे सम्भ्रमेण क्षीमेण
द्विगुणीकृतम् ऊर्ध्वोभोरूपेणोरसि स्थापितं यद् भुजयुगलं बाहुद्वयं तेन प्रावृत्ती आच्छादितौ पयोधरी
कुक्षौ यथा तस्या भावस्तया कारणेन बाहुद्वयवेष्टितकुक्षयेत्यर्थः । दत्तापिंता आलिङ्गनाय आरलेषाय
संज्ञा सङ्केतो यथा सेव, बाहुद्वयेनाश्लेषप्रकारविधानादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । केशपाशात् कचकलापात् आकृष्टः आनीतः कुसुमैः प्रसूनैः स्तितस्य अञ्जलेः समाघ्राणस्य
लीलया विभ्रमेण कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव, अक्षद्वयपरि आघ्राणाय नमिते शिरसि नमस्कारेच्छा
सञ्ज्ञातेति भावः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उभयतर्जनीभ्याम् अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिद्वयाभ्यां अमितं घूर्णितं मुक्तामालम्बं सौप्तिकहारो
यथा तस्या भावस्तया कारणेन, निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्य उत्कलिकाया सङ्गमोत्कण्ठया उद्गम
उत्पत्तिर्यथा सेव, हारआश्रया औसुवयेन हृदयभ्रमणस्य धोतनादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उपहारकुसुमेण उपायनप्रसुमेण स्खलनेन विधुतं कम्पितं करतलं पाणितलं यथा

वार अपना बायाँ कोमल हाथ नितम्बमण्डल पर रखकर, पदने हुए वस्त्रके बाहुद्वारा उड़ाकर ले जाने तक दायाँ
हाथ नीचे लटका कर, निश्चल कर्मीनिकाद्वय (दो पुतली) रख कर चिथितके समान (काढ़ी गई) हो, कितनी ही
बार जैसाई आरम्भ करनेके समयमें मुखके ऊपर उत्तानभागसे (चित) करतल रखनेसे भ्रमवश चन्द्रापीडका
नामोच्चारण हो जानेके भयसे ही मानो अपना मुँह बन्द करती हो; निश्वास (साँस) के सौरभलोभसे घूमते
अमरोंको, कितनी ही बार, वक्षःश्रल (वस्त्रके किनारे) से शपट मार कर उनकी गुञ्जारते मानो चन्द्रापीडको
आह्वान करती (बुलाती) हो; कितनी ही बार बायुके वेगसे वक्षःस्थलीय उत्तरीय वस्त्रके उड़ाजानेकी तरा
(धवराष्ट) से अपनी दोनों भुजाओंको मोड़ और उनसे स्तनोंको आच्छादित (ढक) कर मानो आलिङ्गनका
सङ्केत (दशारा) करती हो; कितनी ही बार केशकण्ठपमेसे पुष्पोंको लेकर अपनी अञ्जली पूर्ण (भर) कर
लीलासहित सूँवनेके बहाने मानो नमस्कार करती हो; कितनी ही बार दोनों हाथोंकी तर्जनी अङ्गुलियोंसे
मुक्ताहार भ्रमण करताते रहनेसे हृदयमें उत्पन्न होनी उत्कण्ठको मानो सूचित करती हो; कितनी ही बार विक्षिप्त
कुसुमोंके ऊपर ठोकर खाजानेसे हाथ काँपने रहनेके कारण मानो मदन-बाणके प्रहारकी वेदना प्रकाशित करती

१. अंसप्रावृत्त । २. गोत्रस्खलनमयनिरुद्धवदनेव । ३. निःश्वासासोद । ४. सम्भ्रमद्वि-
गितमुजलतावृत्तपयोधरतया, संवर्णसम्भ्रम । ५. प्रसूनतया । ६. करतया ।

सुहृगलित-रशना-निगड-निर्यमितचरणतया संयम्यापितेव मन्मथेन, सुहृश्रितोक्तिवृत्त-
दुक्कला क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा, चकित-परिवर्त्तन-शुभ्रस्त्रिवलीलता,
अससस्तचिकुरकलाप-सङ्कलनाकुल-करकमलौ, कटाक्ष-क्षेप-धवलीकृतकर्णोत्पलौ^१ विलक्ष-
स्मितसुधाधूलि-धूसरितकपोलौ साचीकृत्य, वदनमनकरस-भङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती,
तावदवतस्थे यावदुपसंहता^२ लोको दिवसो बभूव ।

अथ हृद्यस्थितकमलिनीरागेणैव रयमाने राजीवजीवितेश्वरे सकल-लोकचक्रवाला-

तस्या भावस्तथा कारणेन, कथिता बोधिता कुसुमाशुधक्षरप्रहारस्य कामबाणावातस्य वेदना पीडा यथा
सेव । उक्तालङ्कारः ।

सुहृरिति । गलित्वा कटिमदेशात् स्वस्ता या रशना काञ्चीदाम सैव निगडः शृङ्खला तथा नियमितौ
बन्धनीकृतौ चरणौ पादौ यस्यास्तस्या भावस्तथा कारणेन, मन्मथेन कामेन संयम्य वदध्वा चन्द्रापीडाय
अपितेव वृत्तेव । उक्तालङ्कारः ।

सुहृरिति । चलिता कसिपतौ यौ ऊरु जङ्घे ताभ्यां विद्यतं दुकूलं च्युतप्रायवर्त्तं यथा सा, चितितले
भूतले दोलायमानेन सञ्चारयमानेन अंशुकैकदेशेन वसनाम्रलेन पुनरुत्थापितेनेति तारयम्य आच्छादितौ
आवृत्तौ कुचौ पयोधरौ यथा सा । कादम्बर्यां विलासवशादुत्तरीयांशुकः स्वस्थानादुपस्थाय भूतले
लम्बितः शुभ्रश्च सविभ्रमं स्वस्थानं स्थापितस्तेनापच्छादितकुचा जातेति सरलार्थः । चकितं ससश्रमं
यत्परिवर्त्तनं परावर्त्तनं तेन शुठयन्ती चर्मविसरणद्वन्द्वस्यन्ती त्रिवलीलता त्रिरेखारूपवद्धौ यस्याः सा ।
असस्योः स्कन्धयोः स्तरोः विद्युतो यः चिकुरकलापः केषापाशः तस्य सङ्कलने पुनरेकव्रतस्पादने आकुलं
विह्वलं करकमलं हस्तपङ्कजं यस्याः सा । कटाक्षक्षेपेण तस्य कामस्येत्यर्थः धवलीकृतं शुभ्रीकृतं कर्णोत्पलं
श्रवणाभरणं यत्र कर्मणि तस्यां स्यात्तथा । हृह शुभ्रीकरण सम्यग्भावावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-
क्तिरलङ्कारः । विलक्षेण अथवा सहितं यत् स्मितम् ईषद्वारस्येव सुधाधूलिः श्वेतत्वसादस्यात् शुध्रधवलीक-
रणद्रव्यपूर्णपरागम्, विलक्ष्मिन् सुधाधूलिरिवेति वा तथा धूसरितौ श्वेतपाण्डुरवर्णकृतौ कपोलौ गण्डौ
यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । हृह प्राग्वदतिशयोक्तिरलङ्कारः रूपकोपमयोः सम्बन्धसङ्ग्राह्येऽनुशो-
रङ्गाभिभावसङ्कारः । तथा अनेका नानाप्रकारा या रसभङ्गयः आलम्बा, रचनाविशेषाः तामिभङ्गुरं कुटिलं
यथा स्यात्तथा, वदनं मुखं साचीकृत्य कुटिलं विभाज्य चन्द्रापीडं विलोकयन्ती पश्यन्ती सती तावत्
अवतस्थे स्थितवती, यावत् उपसंहतः सूर्येण सङ्कोचित आलोक आतपो यस्य स तथोक्तो लोहितो रक्तो
दिवसो वासरो बभूव जातः । अनेन स्पष्ट एव सन्ध्यासमयो वर्णितः ।

प्रदोषसमयं वर्णयितुमुपक्रमते—अथेति । राजीवानां कमलानां जीवितेश्वरे निजात्पेनैवजीवनात्
प्राणनियन्तरी, सकलः समस्ता ये लोका भुवचानि तेषां चक्रवालस्य मण्डलस्य चक्रवर्त्तिनि सार्वभौमौ

हो; कितनी बार कटिदेशमें (कमरमें) चन्द्रहार (तागही की लड़) खिसक जानेसे श्वात्कारूपमें चरण पैध
जानेके कारण मानो कामदेवद्वारा बाँधकर अपित की गई हो; कभी-कभी ऊरुयुगल कम्पित होनेसे उसका परिधान
बख ढीला हो जाता था और भूतल पर छुगिठत (छोटते) केवल बखाम्रल (बखके एक किनारे) ही से स्तन
आच्छादित (ढके) रहते थे । कभी-कभी चकित होकर पीछे मुड़नेसे उसकी धिवली-लता (उदरके ऊपर तीन
थर) दृष्ट जाती थी; कभी-कभी उसके हाथ स्कन्व (बाँधे) पर लटकते केशोंकी एकत्र करने तथा उसे बाँधनेमें
लग जाते थे; कभी-कभी कटाक्ष फेंकनेसे कर्ण-कमल श्वेतवर्ण हो जाता था और लज्जासे युक्त ईषद्वार हास्यरूप
वर्ण-रेणु उसके कपोलयुगलको धूसरवर्ण कर देती थी, इस प्रकार वह सुखमण्डल मोड़ मोड़ कर, अतुरागवश
नानाविध भावमन्त्री उपज होनेके कारण कटाक्ष (तिरछी नजर) से देखती-देखती जब तक सूर्य-प्रकाश मन्द
पड़ कर दिवस लाल-लाल दीखने लगा तब तक वह वहाँ खड़ी रही ।

उसके बाद कमलोंके जीवितेश्वर और समस्त भूमण्डलके सम्राट् भगवान् सूर्यनारायण अपने हृदय-स्थित

- १***निविड*** । २***पतित*** । ३. सुहृदुश्रितविलित । ४. समस्त*** । ५. करतल ।
६***कर्णोत्पल*** । ७. विलक्ष्यमाणस्मितधूलिधूसरकपोलम् ; विलक्षस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोला, विलक्ष्य
चारिमतसुधाधूलि*** । ८. साचीकृतवदनम्*** । ९. भ्रूभङ्गि*** । १०***उपसंहता*** ।

चक्रवर्त्तिनि^१ भगवति पुर्णि, क्रमेण च दिनपरितम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक-
मितशोणिन्नि व्योम्नि, संहृतशोचिषि जाते जरठ-हारीत-हरित-हये हरितवाजिनि, रवि-विरह-
मीक्षितसरोज-संहतिषु हरितायमानेषु कमलवनेषु श्वेतायमानेषु कुसुदण्डेषु^२ लोहिताय-
मानेषु दिङ्मुखेषु^३, नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैः शनैश्च पुनर्दिनश्री-समागमाशा-
भिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गमस्तिमालिनि,

अधीश्वरे, भगवति माहात्म्यवति पूर्णि सूर्यनारायणे स्वस्य हृदयस्थितः खिन्ने विद्यमानो यः कमलिनीरागो
नलिनीं प्रत्यनुरागः स एव रागो लोहित्यं तेन रज्यमाने आलोहितीक्षिप्रमाणे हव सति ।

इह रात्रीवसूर्ययोः क्षीर्णैः क्षिप्रार्थ्यां नायकनायिकाभ्यवहारसमारोपास्समासोक्तिरलङ्कारः, अनुराग-
लोहित्ययोर्भेदेषु शिष्टेनाभेदोपाद्वित्तयोक्तिरलङ्कारः, 'रज्यमाने हव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेचालङ्कारश्च
सर्वपाभेतेषामङ्गाभिभावसङ्कारः तस्य च पुनश्चेकानुपासेन संसृष्टिः ।

क्रमेणति । किञ्च, व्योम्नि नभसि, दिनस्य वासरस्य परिलम्बने परिणामे यो रोषः वृत्तसङ्केतस्यापि
कासुकस्यानुपस्थितत्वात् क्रोधः तेन रक्ताभिः कोणिमाभिः कामिनीनां रमणीनां दृष्टिभिल्लोचनैः,
सङ्क्रमित आसजितः शोणिमा रक्तिमा यत्र तस्मिन्निव विद्यमाने, इहापि रक्तिज आसजनोत्प्रेचणा-
क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

संहतेति । जरठः परिणतवयो (वृद्धः) यो हारीतः 'हरिवाल' इति लोकप्रसिद्धः पञ्चविशेषस्तद्वत्
हरिताः पालाशवर्णा नीला इति यावत् हया बोटका यस्य तस्मिन्, हरितवाजिनि हरिद्वर्णानुरगे, सूर्यं,
संहतानि सङ्कोचितानि कौचीषि काम्तयो येन तस्मिन् सति ।

इह 'हारीतहरिते' इत्यत्र लुलोपमा सूर्यलुपासश्चेत्युभयोरैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्कारः । तथा जरठेया-
दिविशेषपणस्य मुखयानुपकारित्वेनापुष्टार्थवार्थगतदुर्लभकयोर्विद्यमानत्वात्, परिस्थाय एव वरमिथ्यालोच-
यन्ति कुशलाः ।

रवीति । रविविरहेण सूर्यविरहेण मीलिता सङ्कोचिता सरोजसंहतिः पङ्कजसमूहो येषां तेषु
तादृशेषु, कमलवनेषु पद्मारण्येषु हरितायमानेषु पङ्कजसङ्काचनादेव हरिद्वर्णवमानेषु ससु ।

श्वेतेति । कुसुदानां कैरवाणां पण्डेषु समूहेषु, श्वेतायमानेषु धवलवद्वाचरमाणेषु प्रफुटनदि-
व्याजयः । दिङ्मुखेषु दिग्बन्धेषु लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु ससु, सन्ध्यावर्णादिति भावः ।
शर्वरीमुखे प्रदोषे नीलायमाने हरितायमाने सति, तिभिराशुभार्थाद्विस्तारयः ।

शनैर्मिति । अपि च, भगवति माहात्म्यवति गमस्तिमालिनि सूर्यं, शनैः शनैः मन्दं मन्दं पुनरपि
भूयोऽपि दिनश्रियः वासररक्ष्याः समागमाशाभिः सङ्क्रमाङ्गाभिरिव अनुरागिणीभिः आसक्तिमतीभिः
रक्ताभिरिव दीधितिभिः रश्मिभिः सहैव अदर्शनताम् अवलोकनाद्यमताम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह सूर्यावासरलक्ष्योः क्षीर्णैः क्षिप्रार्थ्यां नायकनायिकाभ्यवहारसमारोपास्समासोक्तिरलङ्कारः,
'समागमाशाभिरिव' इत्यत्र पूर्णपमालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाभिभावसङ्कारः ।

कमलिनीके प्रति मनके अनुरागते ही मानो जव रक्तवर्ण (लाल) होने लगे; कनकाः त्रिवलावसानमं सङ्केतकारी
नायकके अनुपस्थित होनेके कारण कोयले आरक्तवर्ण (लाल-लाल) कामिनीयोंकी दृष्टिसे ही मानो आकाशमें
जव रक्तिमा सञ्चारित की गई (अर्थात् जव आकाश लाल हो गया); वृद्ध हारीत पक्षीके समान हरित
अथवाले सूर्य जब अपनी किरणोंको सङ्कोचित (थोड़ी थोड़ी कम) करने लगा; सूर्यके वियोगसे दुःखित (बन्द) हुए
कमलवाले पत्र-पत्र जब हरितवर्ण होखने लगे; कुसुद-गण जब द्येतवर्ण होने लगे, दिशाओंके सुख जब लाल लाल
होने लगे; एवं प्रदोषकाल जब श्यामवर्ण होने लगा; भगवान् सूर्यनारायण, फिरसे दिनलक्ष्मीके साथ सम्मिलनकी
आशाके समान राग (ललई, स्नेह) सम्मिलित किरणोंके साथ जब धीरे धीरे अदृश्य हो गये; कादम्बरी मनके

१. सकल यंत्रोपा कचक्रनालहृदयचक्रवर्त्तिनि, चक्रवालचिचवर्त्तिनि । २. उष्णशीथितो । ३. हरितवाजि...
जनित । ४. तत्कालगिनितोपाचमुद्रासदस्यिस्तारितसर्वपुस्तकजवर्मणिव । ५. निजसुहृदस्यमुपसितलोका-
शया प्रहृषसन्दर्शितस्मितेयिभ्योमुखेषु धवलकायमानेषु कुसुदण्डेषु ।

तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरीहृदयरागसागरेणैव आपूरिते सन्ध्यारागेण जीवलोके, कुसुमायुधानल-दहमानहृदय-सहस्रधूम इव जनिदमानिनीनयनवारिणिं विस्तीर्ण्यमाणे तरुण-तमालत्वपि तिमिरे, दिक्किर-करावकीर्ण-शीकरासार इव श्वेतायमानतारागणे गगने, जाता-यावचादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडः ।

ततोऽचिरादिवं गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः, कलुपमुखीः कुपिता इव

तत्कालेति । अपि च, तत्काले तस्मिन् समये विजृम्भितेन प्रवृत्तेन, कादम्बर्या हृदयस्थ चेतसः रागसागरेणैव चन्द्रापीडं प्रत्यनुरागसमुद्रेणेन सन्ध्यारागेण, जीवलोके संसारे आपूरिते सति । इह 'हृदयरागसागरेणैव' इत्यत्र निरङ्ककेवलरूपकं श्रौतोपमा चेत्पुन्योरेकाग्रयानुपवेशसङ्कारः ।

कुसुमेति । कुसुमायुधः काम एव अनलो वह्निः तेन दहमानं उवलमानं यत् हृदयसहस्रं वियोगि-जनचेतःसमूहः तस्य धूमे वाष्प इव, जनितानि स्वामिवियोगादुत्पादितानि मानिनीनां मानवतीनां रमणीनां नयनवारीणि नेत्रजलानि (अश्रणि) येन यस्मिन्, तथा तरुणतमालस्येव अभिनवतापिच्छ-वृक्षस्यैव त्विदं कान्त्यर्थस्य तस्मिन्, तिमिरे अन्धकारे विस्तीर्ण्यमाणे विस्तारं प्राप्यमाणे सति ।

इह 'कुसुमायुधानल' इत्यत्र निरङ्ककेवलरूपकम्, 'धूम इव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा चेत्पुन्योरेकाग्र-भावसङ्कारः । अयं पुनः 'तरुणतमालत्वपि' इत्यत्र विद्यमानया लुप्तोपमया संरुष्टिः ।

दिगिति । गगने आकाशे, दिक्किरिभिर्दिग्गजैः करैः शुण्डादण्डैः विकीर्णं विक्षिप्तः शीकरासारः अम्बुकणाधारा यत्र तस्मिंश्चिद श्वेतायमानः श्वेतचन्द्राचरमाणः तारागणे नक्षत्रमण्डलं यस्मिन् तथोक्ते सति अम्बुकणाधारा नक्षत्रमण्डलयोः साम्यादित्याशयः ।

जातायामिति । किञ्च, अदर्शनक्षमायाश्च अन्योन्यावलोकनायोग्यायां वेलायां काले जातायाश्च उत्पन्नायाश्च, सौधशिखराच्च प्रासादशृङ्गाच्च कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च क्रीडागिरिपञ्चाङ्गागाच्च चन्द्रापीडः अवततार इत्यन्वयः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम्, कुमुदिनीभिः कैरविणीभिः, गृहीतो धृतः पादो रश्मिश्रणश्च यस्य सः प्रसाद्यमानः प्रसन्नोक्रियमाण इव सन् सुधासूतिश्चन्द्रमाः अचिरात् अल्पकालेनैव उदगात् उदयं प्राप्तवान् इत्युत्तरेण सन्वन्धः । इह कुमुदिनीति सुधासूतिरिति पुंलिङ्गाभ्यां च पादप्रसादनरूप-कार्येण च कुमुदिनीषु मानिनीभ्यवहारसमारोपात् श्वेतायुपमागता समासोक्तिः, 'प्रसाद्यमान इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्पुन्योरेकाग्रयानुपवेशसङ्कारः ।

कलुपेति । कलुषाणि अन्धकाराच्छ्रान्तिं क्रोधेन मलिनानि च मुखानि अभ्रमाणाः वदनानि च यास्यताः, कुपिता इव क्रुद्धा इव आशा दिशः प्रसादयन् ज्योत्स्नाभिः श्वेतीकुर्वन् शान्त्यर्थम् । इहापि प्राग्बदलङ्कारः ।

अनुरागसागरके समान तत्काल वृद्धि इष्ट-सन्ध्या-रागसे जब समस्त नुनन परिपूर्ण हो गया; कामानलमें अलते हंजारी विरहियोंके हृदयोंमेंसे निकलते धूमके समान—मानिनियोंके नयनोंमेंसे अश्रुवारा उत्पन्न करता—नूनन तमालवृक्षके समान रंगका अन्धकार जब सर्वत्र विस्तृत होने लगा; दिग्गजोंके शुण्ड (खंड) द्वारा विक्षिप्त (छिड़के) हुए मानो जल-क्षणके समान तारागणसे जब आकाश श्वेतवर्ण दीखने लगा और अन्धकार उपस्थित हो जानेके कारण परस्पर देख नहीं पड़ने का समय उपस्थित हुआ, तब कादम्बरी अट्टालिका (महल) के शिखर परसे नीचे उतरी और क्रीडा-पर्वतके शिखर परसे चन्द्रापीड भी उतरा ।

उसके बाद अचिरकालमध्यमें ही पाद (किरण, चरण) ग्रहण करके कुमुदिनियों जिनको प्रसन्न करती

१***रारससागरेणैव । २***चक्रवाकहृदय*** । ३***नयनासारवारिणि । ४***आकीर्ण*** । ५. गगने जाते । ६. नचिरादिव ।

प्रसाद्यन्नाशाः, प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन् सुप्ताः कमलिनीः, लाङ्छनच्छलेन निशामिव हृदयेन समुद्रहन्, रोहिणीचरणताडनसङ्गममलत्करसमिवोदयरागं दधानः, तिमिरनीलाम्बर-दिवसमिसारिकासमिवोपसर्पन् अतिवृद्धमतया विकिरन्निव सौभाग्यम्, उदराद्गगनानीक्षणोत्सवः । उच्छ्रिते च कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुसुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्रे श्वेतभानी धवलतदिशि, दन्तिदन्तादिवोत्कीर्णे भुवने, चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिरन्तरतयैव

प्रबोधेति । प्रबोधो जागरणं तस्य आशङ्कयेव आतङ्केनेव, सुप्ता मुकुलिता निद्रिताश्च कमलिनीः नलिनीः पश्यन्तराणि च परिहरन् परित्यजन् । इह लिङ्गेन कार्येण च राशिनि दृढासुखव्यवहारमाशोपात् श्लेषानुप्राणिता समासोक्तिः, तथा 'प्रबोधाशङ्कयेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा चेत्सुभयोपरि प्राग्देव सङ्करः । लाङ्छनेति । लाङ्छनच्छलेन कलङ्कसिपेण हृदयेन चेतसा निशां रात्रिम् उद्ग्रहन्निव धारयन्निव । इह सापह्ना क्रियोत्प्रेक्षा ।

रोहिणीति । रोहिण्या निजपत्न्याः चरणताडनेन रतिकलहे पादप्रहारेण हर्गनं सक्तम् अलत्करसमिव यावत्कद्रवमिव उदयरामम् उदयकालीनलौहित्यं दधानो धारयन् । इह 'अलत्करसमिव' इति जात्युत्प्रेक्षा ।

तिमिरेति । अभिसारिकां पूर्वदक्षितस्वरूपं कामिनीमिव, तिमिरेण अन्धकारेण नीलं हरितम् अम्बरं गगनं निजगोचरे गगनैकदेश इत्यर्थः यत्र ताम्, पञ्चमतेरे तु तिमिरवह्नीलम् अम्बरं वस्त्रं यस्यास्ताम्, दिवं गगनम् उपसर्पन् अभिवजन् । इह पूर्णोपमा ।

अतिवल्ग्वेति । अतिवल्ग्वमतया जनानां नितान्तप्रियतया सौभाग्यं तेषु स्नेहं विकिरन्निव विचिपन्निव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

उदगादिति । ईच्छणोत्सवः लोचनप्रमोदहेतुरित्यर्थः । सुधाया अमृतस्य स्तिरुद्धनो यस्मात् स सुधासूतिश्चन्द्र उदगात् उदयं प्राप्तवान् ।

इह हेतोः सुधासूतेः कार्येणोत्प्रेक्षावेन सह तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेतुर्भावालङ्कारः ।

उच्छ्रित इति । अपि च, कुसुमायुधस्य कामस्य यत् अधिराज्यं साम्राज्यं तस्य एकम् अद्वितीयम् आतपत्रं वृद्धस्वरूपं तस्मिन् । कुसुदिनी कैरविषयेव वधूः तस्या वरे स्वामिनि । विभावरी रजण्या विलासाय विभ्रमाय दन्तपत्रं गजदन्तरचितश्रोत्रभूषणस्वरूपः तस्मिन् । धवलता रश्मिभिः श्वेतीकृता दिश आशा येन तस्मिन् । श्वेतभानी चन्द्रमसि उच्छ्रिते उपर्युस्थिते सति ।

इह 'कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे' इत्यत्र श्वेतभानी अद्वितीयच्छत्रस्वारोपः शब्दः कामे राजस्वारोपस्त्वर्थ इत्येकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः । एवं विभावरीविलासदन्तपत्रे' इत्यत्रापि श्वेतभानी दन्तपत्रस्वारोपः शब्दः विभाङ्ग्यं विलासिनारित्वारोपस्त्वर्थ इत्युक्तालङ्कार एव । 'कुसुदिनीवधूवरे' इत्यत्र तु परस्परितरूपकमलङ्कारः ।

दन्तीति । भुवने विष्टपे दन्तिदन्ताद् गजदन्तनात् उत्कीर्णं तं निस्तपय रचित इव सति, राशि-किरणैः श्वेतस्वादित्यालयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

चन्द्रेति । चन्द्रातपेन चन्द्रालोकेन निरन्तरतया सान्द्रतया समन्तात् व्याप्ततयैत्यर्थः, कुसुममय्या

थीः मालव-मुख दोनेसे कुपितके समान दोखनी दिशाओंको जो मानो प्रसन्न करता था; जग जानेकी आशङ्कासे ही मानो सुप्त कमलिनियोंको छोड़ता जाता था; कलङ्के बढ़ाने जो मानो साक्षात् रात्रिको ही अपने हृदयमें धारण करता था; रोहिणीदेवीके चरण-प्रहारके समय उसमें लगी हुई आस्ता (महावर) के रसके समान उदय-कालकी रश्मिसे संयुक्त; जो अभिसारिका नायिकाके समान अन्धकारसे नीलवर्ण एकदेशविशिष्ट (दूसरे पक्षमें-अन्धकारके समान नीलम्बर धारिणी) आकाशके समीप जाता था, और लोगोंके अत्यन्त प्रिय होनेके कारण उसके प्रति मानो प्रीतिवर्ण करता था; ऐसा नयनानन्दकारी भगवान् चन्द्रका उदय हुआ । क्रमशः जबमदन सात्राज्यके अद्वितीय द्रव्य, कुसुदिनी-रूपिणी वधूके प्रिय, रजनी-नायिकाके विलासके गजदन्तभरण के चन्द्र, समस्त दिशाओंको श्वेतवर्ण कर ऊपर उठे, और समस्त भुवन मानो गजदन्त (हाथी दाँत) में से उत्कीर्ण किया हो इस प्रकार दीखने लगा, तब जिसकी सुधाके समान शुभ्रवर्ण सीढ़ियाँ बड़े-बड़े जल-तरंगसे प्रबालित होती (बोई जाती)

१. नीलाम्बरवराग । २. उदिते च । ३. कथित 'दन्ति' पदं नोपलभ्यते ।

कुसुमदम्बा इव गृहकुसुमिन्याः कल्लोल-धीर्ते-सुधा-धवल-सोपाने तनु-तरङ्ग-तालवृन्त-वात-वाहिनिसुमहंसमिश्रिते, विरह-वाचाल-चक्रवाक-युगले तीरे, कुसुमदलान्वलीभिः पर्यन्त लिखित-दन्तपत्र-लतम्, अवदातसिन्दुवारदामोपहारम्, हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितम्, कादम्बरीपरि-जनोपदिष्टम्, मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रश्रीतलमधिशिरये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत् केयू-रकः—‘देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता’ इति ।

अथ चन्द्रापीडः ससम्भ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीता-शेषराजचिह्नान्, इतरासिम्, एकावलीमात्राभरणाम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृत-तनुलताम्, एककण्ठावसक्तदन्तपत्राम्, हन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुसुमदलं दधा-

इव कश्चित् कश्चित् कुसुमाभा अपि कुसुमैः कैरवैः पूर्णाया भृताया इव, विरलकुसुदापि गृहकुसुदिनी (सरसी) चन्द्रातपश्चास्तया कुसुमदम्बी जाताः चन्द्रालोकस्यैव कुसुमस्थाने जायमानत्वादित्याशयः । गृहकुसुमिन्या भवनसमीपकैरवयुक्तसरतः ‘तीरे’ इत्यन्वयः, कल्लोलैः तस्या एव वृहत्तरङ्गः धीतानि निर्मलीकृतानि सुधाधवलानि गृहश्वेतीकल्पचूर्णद्रव्येण श्वेतानि सोपानानि यत्र तस्मिन् । तनयः सुधमाः तरङ्गाः कल्लोला एव तालवृन्तानि व्यञ्जयानि तेषां वातं पवनं वहति दधातीति तस्मिन् । सुधानि विद्रि-तानि हंसमिश्रुनानि कादम्बयुगलाक्षि यत्र तस्मिन् । तथा विरहेण रजनीवशादप्येवमविरलेपेण वाचा-लानि विषादध्वनिना कदाप्यस्यानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां युगलानि मिश्रुनानि यस्मिन् तत्र तीरे तटे ।

इह ‘पूर्णाया इव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा । ‘तनुतरङ्गतालवृन्तैः यत्र निरङ्गकैवल्यरूपकम् ।

कुसुदेति । कुसुमानां कैरवानां दलानि पत्राणि तेषाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु लिखिता लिपीकृता दन्तपत्रलता लतावल्लभमानपत्रावस्थो यस्य तम् । अवदातानि धवलानि सिन्दुवा-रकुसुमानां निर्गुण्युपपाणां दामानि मास्थानि उपहारसोभातिहायः सर्वतः स्थापितानि यस्य तम् । हरिचन्दनरसैः श्वेतमलयजसलिलैः प्रक्षालितं निर्मलीकृतम् । कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं कादम्बरीपरिचारि-कामपुङ्गवैर् चन्द्रवत् शीतलं शिरिरम् । मुक्तावत् रसोज्ज्वलं शिलापट्टः पापागलपुङ्गवैर् श्वेतमेकं शिला-पट्टमिदं यथा, अधिशिरैः अवलम्ब्य शयनं चकार ।

तदेति । अस्य चन्द्रापीडस्य निकटे । देवं भवन्तं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् आगता आयाता ।

अथेति । ससम्भ्रमं सत्वरम् । अल्पसखीजनपरिवृतां स्तोकसहचरीगणपरिवेष्टिताम् । अपनीतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि राजचिह्नानि तदुपयुक्तवैशाभूषणच्छत्रचामरभृतीभि यथा ताम्, अतएव इतरासिम् अन्वाभिवाद्यलोक्यमानाम्, एकावलीमात्रं केवलं पङ्क्तिहाराभूषणं यस्यास्ताम् । अच्छाच्छेन अत्यन्तनिर्मलेन चन्दनरसेन मलयजद्रव्येण धवलीकृततनुलतां श्वेतिकृतशरीरपङ्क्त्याम् । एक-स्मिन् कर्णे श्रेणे अवसक्तं लघुनं दन्तपत्रं हस्तिदशनरचितपद्मदशभूषणं यस्यास्ताम् । हन्दुकलेन शशिकलेन कलिका यद्वा हन्दुकला च कलिका कुडमलं च तद्वत् कोमलं मुकुलम् । कर्णपूरीकृतं श्रवणा-

भी, छोटी छोटी तरङ्गरूपी तालवृन्त (पंखों) की जहाँ हवा बहती थी, बृहत्तर हंसदम्पति (हंसके जोड़े) जहाँ शयन करते थे और परस्पर वियोगवश चक्रवाकदम्पतिगण जहाँ शब्द कर रहे थे, जो चन्द्रिकाके गिरन्तर पङ्क्तेसे मानो मुकुदमय दीप्तता था, ऐसे गृह के समीपवर्ती कुसुमपूर्ण सरोवर के तीर (किनारे) पर चन्द्रापीड, कादम्बरीके परिजनों के द्वारा निर्देश दिए गए, मुक्ताके समान शुभ्रवर्ण चन्द्रके समान शीतल एक शिलातल पर शयन किया (लेटा) । इस शिलातलके चारों ओर श्वेतोत्पलदलसमूहद्वारा पत्रलता भिन्नि थी, श्वेतवर्ण सिन्धुवार पुष्पकी मालाएँ शोभाके लिए चारों ओर लटक गई थी, और श्वेतचन्दनके जलसे उसे धोकर स्वच्छ किया गया था, वहाँ वह शयन करता ही था कि शतनेमें केयूरकने आकर कदा-‘देवी कादम्बरी आपकी देखने आई हैं ।’

उसके बाद चन्द्रापीड शीघ्रतासे उठा और उसने अल्प सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीकी, मदलेलाका हाथ पकड़े आती हुई देखा । समस्त राजचिह्नोंका उसने परित्याग कर दिया था, उससे वह साधारण स्त्रीके समान देखनेमें आती थी, केवल एक लड़का हार पहन रही थी, अत्यन्त निर्मल चन्दनके लेपसे कोमल शरीरकी शुभ्रवर्णकर रही थी, एक कानमें दन्त-पत्र पहनी थी, दूसरे कानमें चन्द्रकला और पुष्पकलिकाके समान कोमल

१. कुसुम इव । २. धृत । ३. ‘‘वाचालित’’ । ४. ‘‘लतादन्तुरम् ।

नाम्, ज्योत्स्नाशुचिनी कल्पद्रुमदुक्ते विधृतीम्, तत्कालरमणीयेन वेशेन साक्षादिव चन्द्रो-
दयेदेवताम्, मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेरास्ततां
दर्शयन्ती प्राकृतेर्व परिजनोपिते भूले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार ! अध्यास्यतां
शिलातलमेव' इत्यसकृदनुबध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवाभजत् ।

अर्थ सर्वांशु चाक्षीनासु तासु गृहृत्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—'देवि !
दृष्टिपातमात्रं प्रीति दासजने सम्भाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुतैतावतोऽनु-
ग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्र-
हातिरेकः । अतिसरला तनेयमपगतगतिमानमधुरा च सुजनता, यदभिनयसेवकजनेऽप्येव-
मनुरुध्यते । प्रायेण मासुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनस्ते, यस्या-

लङ्काप्रीकृतं कुमुदलं केरवपत्रं दधानां धारयन्तीम् । ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वत् शुचिनी श्वेतवर्णा, कल्प-
द्रुमदुक्ते मन्दारवृक्षोत्पन्नसूचमवलङ्घयम्, विभ्रतीं दधतीम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरेण वेशेन
नेपथ्येन साक्षात् प्रत्यङ्गतां चन्द्रोदयेदेवतासिच धारयुद्धमदेवतसिच । दत्तः अपि तः हस्तावलम्बो निज-
करावलम्बवन् यस्यास्ताम् ।

इह 'हृन्दुकलाकलिका' इत्यत्र किं रूपकं किं बोधयति सन्देहालङ्कारः । 'हृन्तराशिव' 'चन्द्रोदयेदे-
वताशिव' इत्युभयत्र जायुस्तेचालङ्कारः ।

आगत्येति । प्रीतेः स्नेहस्य पेसलतां सौन्दर्यम् । प्राकृतेव सामान्यबोधपिदिव दर्शयन्ती प्रकटयन्ती
परिजनोचिते सेवकजनयोधे । समुपाविशत् समुपविष्टवान् । अध्यासताम् अविष्टीयताम् । असकृद्
वारंवारम् अनुबध्यमानोऽपि अनुबध्यमानोऽपि । भूमिमेव पृथिवीमेव अभजत् आश्रितवान्, पृथिव्या-
मेवोपविष्टवानिति । तात्पर्यम् ।

अथेति । आक्षीनासु उपविष्टासु । उपचक्रमे उपक्रमं कृतवान् । दृष्टिपातमात्रप्रीते केवलवलोकने-
नैव प्रसन्ने दासजने सेवकजने मधीति शेषः । सम्भाषणादिकस्यापि मधुरालाप्यादिकस्यापि प्रसादस्य
अनुग्रहस्य अवकाशः अवशो नास्ति न विद्यते । एतावतः मधुरालापयागमत्पर्यन्तस्य । निपुणं सवि-
शेषं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि, आभनः स्वचरं तं गुणलवं गुणलवं खलु निश्रयेन न
अवलोकयामि न पश्यामि । यस्य गुणलवस्त्व । अनुरूपो योग्यः अनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः ।

अतीति । तव अयत् इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना सुजनता सौजन्यस्य, अतिसरला छलादिरहिता,
अपगतो दूरीभूतः अभिमनोऽहङ्कारो यस्याः सा चासौ अतएव मधुरा मधोदरा चेति । अत्र हेतुं दर्श-
यति—यदिति । यत् यस्मात् कारणात् अभिवधे नूतने सेवकजनेऽपि अनुग्रहनेऽपि एवम् अनेन प्रकारेण
अनुग्रह्यते प्रीत्युपचारः क्रियते सा सुजनतैत्यर्थः । अत्रहेलनास्थानेऽपि दर्शितायाः सुजनताया माधुर्यं
भवेदेवेत्याद्याः ।

प्रायेणैति । देवी कादम्बरी, मां चन्द्रापीडम् उपचारेण मधुरालाप्यादियाद्याचारेण हार्यम् आयत्ती-
कृतं योग्यम्, अतएव अदक्षिणम् अनुद्वारस्वभाकम् अनुगृह्णमिति तात्पर्यम् मन्यते जानाति अन्यथैवं

एक कुमुदलं धारण कर रखी थी, ज्योत्स्नाके समान शुश्रूषणं कल्पद्रुमसे उत्पन्न दो सूक्ष्मवस्त्र पहन रखे थे ।
उस समयमें मनोहरे लगेते वेशमे साक्षात् चन्द्रोदय-देवताके समान आकर स्नेहका सौन्दर्य दिखाती परिजनों के
योग्य भूतल पर, साधारण खोंके समान वह बैठ गई, वह देखकर—'राजकुमार आप शिलातलके ऊपर ही बैठे
रहिये'—इस प्रकार मदलेखा द्वारा वारंवार अनुरोध करने पर भी, चन्द्रापीड भी पर ही बैठा ।

उसके बाद सब कन्याओं के बैठ जाने पर मानो क्षण भर ठहर कर वह कहनेके लिए आरम्भ किया—'देवि !
केवल दृष्टिपात करने पर ही जो व्यक्ति सन्तुष्ट हो जाता है, उस दासके प्रति सम्भाषणादि अनुग्रहका भी
प्रयोग नहीं है, अतएव ऐसे बड़े अनुग्रहका तो कहना ही क्या है । विशेष सूक्ष्म विचार करने पर भी मैं अपनेमें
ऐसा गुणलेश भी नहीं देखता जो ऐसे मदान् अनुग्रहके अनुरूप हो । आपको वह सुजनता अत्यन्त सरल और
अभिमान-रहित होनेके कारण मधुर है, अत एव यह अभिनय सेवकके प्रति भी इस प्रकार से उपलब्ध हुई है ।

१. प्राकृते । २. कचिच्च 'अथ' इति न विद्यते । ३. कचिच्च 'तासु' इत्यपि नोपलभ्यते । ४. दृष्टिपातमात्रप्रीते ।

५. कचिदिह 'च'कारोऽपिको दृश्यते ।

परिनिष्पन्नः स्यात् । आज्ञासंविभागरणोचिते भृत्यजने क इवाद्दरः । परोपकारोपकरणं शरीरम्, तृण-त्व-लघु च जीवितमत्रपे^१ त्वप्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुमागतायास्ते । वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि, एतेषामन्यतरदारोपयं परिग्रहेण गरीयस्त्वम्^२ इति ।

अथैवंवादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत—‘कुमार ! भवतु, अति-यन्त्रणयार्थस्वयते खलु सखी कादम्बरी^३, किमर्थञ्चैवमुच्यते, सर्वमिदमन्तरेणापि वचन-

मधुरालापविवाहव्यवहाराय जोषोमं कुर्वन्तित्याशयः । अनेनाहसुदारस्वभावाधीनत्वाद् युष्माकं गुणेनैवा-धीनीभूतोऽस्मीति ध्वन्यते ।

धन्य इति । धन्यः कृतपुण्यः । नियन्त्रणा कठिनकार्यभारदानेन यातना । तथाविधदुष्करकार्यभा-रार्पणाभावाद्दमधन्य इत्याशयः ।

आहेति । आज्ञाया आदेशस्य संविभागरणे सत्यक पृथक्कृत्यार्पणे उचितो योग्यः तस्मिन्, भृत्य-जने सेवकजने क इव आदरो बहुमानः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतएव मम मधुरालापयागमनस्य किमपि फलं नाभूदित्याशयः ।

परोपकारेति । आगताया इहायातायाः ते तव निकटे, स्वत्यतिपत्तिभिः त्वां प्रति भक्तिभिः, परोप-कारस्य अन्योपकृतेः उपकरणं साधनम् इदं शरीरं वपुः, तथा तृणस्य लवट् लेशवत् लघु अल्पम् इदं जीवितं जीवनं च, उपायनीकर्तुम् उपहाररूपेणापितुम् अहम् अत्रपे लज्जे—

‘अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥’

परोपकरणं कायादुसारासारमाहरेत् ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तिविज्ञा देहस्य स्वभावत एव यस्य कस्यान्यस्योपकारकरणत्वेन भवति विज्ञेया-भावात् जीवितस्य च तृणलवलघुत्वेन तुल्यतया तदुपेनेन गौरवप्रकटनाभावादित्याशयः ।

वयमिति । एते वयम्, इदं शरीरम्, एतज्जीवितम्, एतानि इन्द्रियाणि, परिग्रहेण उपादानेन एतेषां मध्ये अन्यतरत् एकतमवित्यर्थः । गरीयस्त्वम् अत्यन्तगौरवम् आरोप्य स्थापय । वयमित्यत्र ‘अस्मदो द्वयोश्च’ (पा०) बहुवचनम् । बहूनां मध्ये कस्यचिदेकस्य निर्धारणे द्रुतमत्र प्रत्ययस्यैव ‘वा बहूनां जातिपरिग्रहेण द्रुतमत्र’ इति (पा०) सूत्रेण विधानात् ‘अन्यतरत्’ इत्यत्रोक्तार्थे द्रुतम् प्रत्ययः कथं तस्य द्वयोर्निर्धारण एव विधानादिति चेत् ? बहूनां मध्ये निर्धारणेऽपि कापि द्रुतम् प्रत्ययो भवतीत्यवगमात् ।

अथेति । अस्य चन्द्रापीडस्य । आक्षिप्य निराकृत्य । अतियन्त्रणया नितान्तप्रशंसावाद्यातनया खिद्यते । खेदं प्राप्नोति, स्वस्मिन् तथाविधोत्कर्षाभावेनोपहासावगमादित्याशयः । किमर्थं कस्मै प्रयोज-नाय । उच्यते कथ्यते । इदं वचनमन्तरेणापि त्वयाभिहितं ‘वयमेते’ इत्यादिवाक्यं विनापि अनया कादम्बर्या परिगृहीतम् आत्ममिति परिहसितम्, अथ च स्वाभिखेन हृदयेन भवन्तं स्वीकृतमिति

सम्भवतः आप सुशको ऐसा अनुदारस्वभाव समझती होंगी जो बाहरके व्यवहारसे ही वशमें हो जाय । आपका परिजनवर्ग ही धन्य है, जिसके ऊपर आपका आशा-प्रयोग होता रहता है । पृथक् पृथक् भावसे आशा करनेके योग्य सेवक-जनके प्रति इतना आदर कैसा ? यह शरीर तो स्वभावतः ही परोपकार करनेके लिए है और जीवन भी तृण-बिन्दुके समान लुब्ध है । अत एव आपके प्रति भक्तिवश उस शरीर और जीवनको यहाँ आप हुए आपको उपहार देने (अर्पण करने) में मैं लज्जित होता हूँ । ‘तो भी यह मैं हूँ, यह शरीर है, यह जीवन है, ये इन्द्रियाँ हैं—इन सबों के मध्यमें जो आपको अच्छा लगे उसका ग्रहण करके अत्यन्त गौरवमयिती कीजिए ।’

चन्द्रापीड इस प्रकार कह ही रहा था कि, इतनेमें मदलेखाने उसके वाक्यमें बाधा देकर (बात काटकर) जरा हँसते हैंसते कहा—‘राजपुत्र ! वस, अपना अत्यन्त स्तुति-आदर रहने दीजिए, इससे मेरी सखी कादम्बरीको नलजि होती है । आप क्यों इस प्रकार बड़ रहे हैं; आपको कहे बिना भी ये सब वाक्य अपने स्वीकार कर लिया

१. शरीरम् । २. अपि त्रये तव प्रतिपत्ताउपायनीकर्तुम्, अत्र ये, तत् [त्वत्] प्रतिपत्तिभिरुपाय-नीकर्तुमागतास्ते । ३. अन्यतरमारोपय । ४. सखी कादम्बरी ।

मनया परिगृहीतम्, किं पुनरमुनोपचारफलमुना वचसा सन्देहदोलामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कञ्चित् कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः, कथं देवी निलासवती, कथमर्थः शुक्रनासः, कीदृशी चोज्जयिनी, कियत्यध्वनि सा च, कीदृग् भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्त्यलोकोः' इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्चान्याभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य, परिजनञ्च, शयनसौधशिखरमारोह । तत्र च सितदुङ्कलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलञ्चकार । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिसानतामभिरुपतामतिगभीरताञ्च कादम्बरी, निष्कारणवत्सलताञ्च महाश्वेतायाः सुजनताञ्च मदलेखायाः, महानुभावताञ्च परिजनस्य, अतिसमृद्धिञ्च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यताञ्च किम्पुरुषदेशस्य मनसा भावयन् केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणवत् क्षपितवान् । अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनं प्रजागरखिन्नः स्वमुमिव ताल-तमाल-ताली-कदलीकन्द-

व्यञ्जितम् । अतएव उपचारे बाह्यव्यवहारे फलमुना निस्तप्तेन व्यर्थेनेत्यर्थः 'अमुना वयस्य' इत्यादिवचसा किं पुनः सन्देहदोलामारोप्यते कादम्बरी संशयविह्वला विधीयते । निर्दोशीकृतविषये भूयो निर्बन्धेन सन्देहोद्गमस्य स्वतः सिद्धत्वादित्याशयः ।

स्थितेति । कृतप्रस्तावा प्रश्नेच्छायां गृहीतावसरा मदलेखा । कथं कीदृशः, तारापीडः तव तातः । कीदृशी किंस्वरूपा उज्जयिनी विनाला । सा उज्जयिनी कियत्यध्वनि अस्मात्प्रदेशात् कियददूर इत्यर्थः । रमणीयो मनोहरः । मर्त्यलोको मनुष्यलोक इति पूर्वप्रकारेण अशेषं समग्रं पप्रच्छ पृष्टवती ।

पवमिति । कथाभिर्वाताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वा अवस्थायाः । चन्द्रापीडस्य समीपशायिनं निकटे शयनं विधातुमित्यर्थः । परिजनं परिचारकगणं च समादिश्य सेवितुम् आज्ञाप्येति सम्बन्धः । शयनसौधं स्वापोचितप्रासादस्य शिखरम् उपरितलम् आरोह आरुढवती ।

तमेति । तत्र तस्मिन् सौधतले, सितं धवलं यद् दुङ्कलस्य सौमवस्त्रस्य वितानं चन्द्रातपः तस्य तले अयोभागो आस्तीर्णं पातितं शयनीयं तत्पम् अलञ्चकार शयनेन अलङ्कृतवती । चन्द्रापीडोऽपि । निरभिसानतां निरहङ्कारताम् अभिरुपतां सौन्दर्यम्, अतिगम्भीरताम् अत्यन्तदुर्ज्ञेयस्वभावताम् । निष्कारणवत्सलतां निर्दुक्तहितकारिताम् । सुजनतां सौजन्यम् । महानुभावताम् उदारस्वभावताम् । अतिसमृद्धिं विपुलसम्पत्तिम् । रम्यतां मनोहरताम् । संवाह्यमानौ स्वाङ्के आदाय सेवमानौ चरणौ पादौ वसयः । चण्दां रात्रिं क्षपितवान् अतिवाहितवान् ।

अथेति । कादम्बर्यां दर्शनेन निरीक्षणेन यः प्रजागरो मदनोऽसुखयेन जागरणं तेन खिन्नः कालन्तः तारापतिश्चन्द्रः स्वसुं निद्रां विधातुमिव, तालस्तालमुच्चः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृक्षविशेषः, कदली

है, अत एव बाहर के व्यवहारयोग्य निर्वर्क वाक्यसे कर्त्ता इसे संशयाकुल करते हैं ।' इतना कहनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहरकर जिज्ञासा करनेका अवसर ग्रहण कर ? उसने पूछा—'महाराज तारापीड कैसे है ? महारानी निलासवती कैसे हैं ? माननीय शुक्रनास कैसे हैं ? उज्जयिनी कैसे है ? यहाँसे वह कितनी दूर होगी ? भारतवर्ष कैसा है ? और मर्त्यलोक रमणीय है या नहीं ? इस प्रकार बहुत देर तक अन्यान्य प्रकारसे कथानार्त्ता होनेके पश्चात् कादम्बरी उठी और चन्द्रापीडके निकट शयन करनेवाले केयूरक और अन्य परिजनोंको परिचर्या करनेके लिए आज्ञा देकर अपने शयन अट्टालिका (मदल) के ऊपर शिखर (ऊपरके तल) पर चढ़ गयी । वहाँ जाकर शुभ्रवर्ण पट्टवस्त्र-निर्मित चन्द्रातपः (चंद्रोदये) के नीचे निजी एक शय्या पर शयन कर उसको अलङ्कृत की । चन्द्रापीड भी उसी शिलातल पर रहकर, कादम्बरीको निरहङ्कारता, सौन्दर्य और गाम्भीर्य, महाश्वेताका निष्कारण वात्सल्य, मदलेखाका सौजन्य, परिजनवर्गोंका उदार स्वभाव, गन्धर्वराजकी अत्यन्त समृद्धि और शिखर देशकी रमणीयताके विषयमें भावना करता था, शहर केयूरक उसका चरणयुगल दबाता था । इतनेमें ही निद्रावश हो गया और उस रात्रिको क्षणकालके समान व्यतीत किया ।

उसके बाद कादम्बरीके दर्शन करनेके लिए उल्लङ्घनावश जागनेके कारण परिश्रान्त होकर मानो शयन करने

१... जागरखिन्नः ।

७५ का०

लिनीं प्रविरल-कल्लोलानिल-शीतलां वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निश्चसितैरिव^१ उष्णैस्तानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव कुसुददलोदरनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामिनीकर्णात्पल-प्रहाराणाम्^२ उत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजसु पाण्डुतनुषु^३ वासगृहप्रदीपेषु, अनवरतशर-क्षेप-खिन्नानङ्ग-निश्वास-विभ्रमेषु^४ वहस्तु तकलता-कुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिश्वसु,

रश्मा आसां कन्दलं समूहः अस्या अस्तीति ताम् । प्रविरला अत्पात्वा ये कल्लोलानिलाः समुद्रस्य वृक्षचरङ्गपवनाः तैः शीतलां क्षिशिरां वेलावनराजिं तीरवसिंवनपङ्क्तिम् अवततार अवतीर्णवान् अस्तोन्मुखो बभूवेत्यर्थः । अपरोऽपि जागरणसिद्धः स्वप्नं निश्चितक्षिरस्थानमाश्रयति । 'स्वमुनिव' इत्यत्र क्रियाभिन्नालङ्कारः ।

अभ्यर्णति । चन्द्रिका कौमुदी, अभ्यर्णेन दिवसागमस्य समीपस्थादिना विरहेण प्रियविश्लेषेण विधुरस्य व्यग्रस्य कामिनीजनस्य सुन्दरीगणस्य, उष्णैः निःश्वासितैः श्वासमाहृतैः ग्लानिं ग्लानिश्च अनियतं प्रापत्, उष्णपवनेन मृदुकिसलयवदित्याशयः । दिवसोपरिस्थितेश्चन्द्रिकाया उज्ज्वलता विलुप्तैत्यर्थः । उक्तालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडविलोकनेन चन्द्रापीडनिरीक्षणेन आरूढ उपस्थितो मदनः कामो यस्यां सा तथोक्तेव, लक्ष्मीः क्षोभा कापि कामिनी च, कुसुददलानां कैरवपत्राणाञ्च उदरेषु अभ्यन्तरेषु नीता व्यतिक्रान्ता निशा रात्रियस्या सा तथोक्ता सती, पङ्कजेषु कमलेषु निपपात अथितस्यौ, मदनविह्वला शैत्यसेवनाय कैरेषु कापि कमलेषु च निपतति । निशायां कैरवाणां प्रस्फुटनात्तेषु क्षोभासीत्, दिवसोपरिस्थिते तु सङ्कुचिततया तानि परित्यज्य प्रस्फुटसु कमलेषु प्राप्तेत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

क्षणेति । अपि च, क्षणदापगमे रात्रिशेषे, पाण्डुतनुषु, क्रमशो दिवसालोकप्रकाशाद्विषयाच्चेत्याशयाः । वासगृहप्रदीपेषु वासभवनदीपकेषु कामिनीनां रमणीनां कर्णोत्पलैः श्रोत्रालङ्कारैः ये प्रहारास्ताडनानि तेषां स्मृत्वा तान् विचिन्त्येत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी । उत्कण्ठितेष्विव पुनस्तन्निमित्तं समुत्पन्नोत्सुकैः श्विव, क्षामतां क्षीणत्वं व्रजसु गच्छत्सु सन्सु । सुरतेषुना प्रियेण समाकृत्यमाणे वसने लज्जया प्रदीपोपशमार्थं कर्णोत्पलं तदुत्पन्नं चिन्तितं, तं स्मृत्वा पुनस्ताडशप्रहारप्राप्त्यर्थमौत्सुक्यं प्रदीपानामित्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निशायां कामुकान् प्रति निरन्तरं यः शरक्षेपः बाणवृष्टिस्तेन खिन्नस्य परिश्रान्तस्य अनङ्गस्य कामस्य ये निश्वासाः श्वाससमूहाः तेषां विभ्रमा इव विभ्रमा विलासा येषु तेषु, तत्कलताकुसुमानां वृक्षवल्लीपुष्पाणां परिमला विसर्दगन्धा येषु तेषु, प्रभातमातरिश्वसु प्रातःकालिकपवनेषु वहस्तु चलत्सु सन्सु । इह 'विभ्रमविलासा' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

जाता हो यों, ताल, तमाल, ताली और कदली-वृक्षोंसे परिपूर्ण, एवं थोड़े-थोड़े जल-तरङ्गोंकी पवनसे शीतल, समुद्रतीरस्य वनपरिष्कृते अभ्यन्तरे चन्द्रमा क्रमशः उत्तर गया । विषोप-समयके लुप्तोप आनेसे विह्वल कामिनीयाँ के लण निश्वाससे ही मानो ज्योत्स्ना (चौदनी) मलिन हो (फीकी पड़) गयी । चन्द्रापीडको देखनेसे कामसमस्त होकर ही मानो शोषा, कुसुद-दलके अभ्यन्तर समस्त-रात्रि को व्यतीत कर उस समयमें कामलों के ऊपर जा पड़ी । रात्रिशेषमें जब मन्द डूब शयनगृहके दीपक, कामिनीयाँ के कर्णात्पल-प्रहारको स्वरण कर उत्कण्ठित होकर ही मानो पाण्डुशरीरसे क्षीण हो गये; रात्रिमें कामुकोंके प्रति निरन्तर बाण-वर्षण करनेसे परिश्रान्त (थके) कामदेवकी निश्वास वायुके समान विलास-सम्पन्न, एवं तत्कलतोत्पन्न पुष्पोंके सौरभवाही प्रभातकालीन पवन चलने लगी;

१. अविरल । २. निःश्चितैरिव । ३. प्रहारान्, स्फुटकामिनीकर्णात्पलप्रहारेषु । ४. क्वचिद् 'वास' इति पदत्र दृश्यते । ५. निःश्वास । ६. भ्रमस्तु । ७. क्वचित् 'तस्' इति पदं न विद्यते । ८. आमोदियु ।

मन्दरगिरिलतागृहगमनानि च^१ भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्रते चक्रवाक-हृदय-निवास-लग्नानुरागमिवालोहितं^२ मण्डलमुद्रहति सवितरि, चन्द्रा-पीडः शिलातलादुत्थाय प्रक्षालितमुखकमलः कृतसन्धानमस्कृतिगृहीतताम्रूलः^३ 'केयूरक ! विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा, क वा तिष्ठति'^४ इत्यवोचत् ।

गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गनसौधवेदिकायां महारवैतया सहावतिष्ठते'^५ इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयाभालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्मकृत-ललाटिकाभिः^६ अक्षमालिका-परिवर्त्तन-प्रचल-करतलाभिः पाशुपतव्रतचारिणीभिर्धातुरागारु-णान्वराभिश्च परित्राजिकाभिः, परिणत-तालफल-वल्कल-लोहित-वस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहि-

मन्दरति । अपि च, अरुणोदयेन गरुडाप्रजोद्गमेन उपप्लवः तेजोविनाशाद्विपदासामस्तीति तासु, तारकासु ऋक्षेषु, भियेव सूर्योदयत्रासेनेव, मन्दरगिरेः मन्दराचलस्य लतागृहेषु व्रततिभवनेषु गमनानि भजन्तीषु विदधतीषु सतीषु । मन्दराचलस्य पूर्वस्यां दिशि विद्यमानत्वाच्चारकाणां च प्रायेण तस्यामेवा-स्तगमनादिदमभिधानमित्यवधेयम् ।

क्रमेणति । अपि च, चक्रवाकानां रात्रिवियोगिनां रथाङ्गयुगलानां हृदये चित्ते निवासेन निजोदये तेषां पुनः सङ्गमस्य भावित्वेन रजन्यां निरन्तरमेव तैरात्मनो भावित्वादित्याशयः, लभः चेतसा एव संसक्तः अनुरागः सूर्यं प्रति प्रीतिरेव अनुरागो रक्तिमा यस्मिंस्तद्विद्, आलोहितम् आरक्तवर्णं मण्डलं विष्वक् उद्रहति धारयति सवितरि सूर्यं, क्रमेण क्रमशः समुद्रते उदिते सति । इह प्रीतिरक्तिमनोर्भेदेऽपि श्लिष्टेनामेवाध्यवसायादतिशयोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्सुभयोः सङ्करः ।

चन्द्रेति । प्रक्षालितमुखकमलो धौतवदनपङ्कजः, कृते विहिते सन्धानमस्कृती सन्धानावन्दनस्यैव-दैवप्रणामौ येन सः । प्रबुद्धा सुसोस्थिता । अवोचत् अवधीत् ।

गतेति । पूर्वं गतः पश्चात् प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागत इति तेन तादृशेन केयूरकेण । मन्दरसंज्ञकः प्रासादः सौधः मन्दरप्रासादः तस्य, अङ्गने अजिरे वा सौधवेदिका गृहश्वेतीकरणचूर्णलिप्तवद्धमृमिस्त-स्यम् । इति एवम् आवेदिते कथिते । आलोकयितुं वीक्षितुम् आजगाम आयायौ ।

ददर्शति । चन्द्रापीडो महारवैतो कादम्बरी च ददर्शति सन्ध्याः । आदौ महारवैतो विशिनष्टि—धवलेति । धवलभस्मभिः श्वेतविभूतिभिः कृता विहित्ता ललाटिका भाले क्षुद्रतिलकविशेषा यामि-स्ताभिः, अक्षमालिका जपमालाः तासां परिवर्त्तने आमणे प्रचलानि चलितानि करतलानि पाणितलानि यासां ताभिः, पाशुपतव्रतचारिणीभिः शैवव्रतविधायिनीभिः तथा धातुरागेण गैरिकरञ्जनेन अरुणानि लोहितवर्णानि अम्बराणि वस्त्राणि यासां ताभिश्च, परित्राजिकाभिः संन्यासिनीभिस्तापसीभिः उपास्य-मानाम् आराध्यमानाम् इत्युत्तरेण सन्ध्याः ।

परिणतेति । अपि च, परिणतं परिपक्वं यत् तालफलं तस्य यद् वल्कलं त्वक् तद्वत् लोहितानि रक्त-

अरुणोदये तेजोहीन निपत्र होते तारागण, अथवस्ये ही मानो मन्दर-पर्वतको लता-मण्डपांका क्षादामं प्रवक्ष करणे (सुसने) लगे; और चक्रवाक-दम्पतिगणको हृदयमें निवास करनेसे संलग्न अनुरागसे मानो आरक्तवर्ण हुआ सूर्यमण्डल क्रमशः उदय होने लगा, तब चन्द्रापीडने उस शिलातलसे उठकर, मुखकमल-प्रक्षालन (धो) कर, सन्ध्या-वन्दन, इष्टदेवताको नमस्कार और ताम्रूल-चर्चण कर, केयूरकसे कहा—'केयूरक ! देखो-देखो, देवी कादम्बरी अभी जगो हैं या नहीं, अथवा इस समय कहाँ हैं ?'

केयूरकने वहीते आकर सूचना दी कि—'देव ! 'वे मन्दरनामक प्रासाद (महल) के नीचे प्राङ्गणमें सुधाशुभ्रचूर्णलिप्त वैठकके चबूतरे पर महादेवताके साथ बैठी हैं ।' ऐसा सूचित करनेपर वह गन्धर्वराजपुत्रीको देखनेके लिए वहाँ आया । वहाँ आकर उसने पहले महादेवताको देखा । जिनके ललाटपर शुभ्रवर्ण भस्मके तिलक किये हुए थे, जपमालाको फिराते रहनेसे जिनके हाथ चलायमान हो रहे थे, ऐसी शैव-व्रत का आचरण करनेवाली गैरिक रागसे रञ्जित रक्तवर्ण वज्रवाली परित्राजिकाएँ; पक तालफलके वल्कलके समान रक्तवर्ण वक्ष पहने

१. समन्दरलतागृहगमनानि च । २. समुद्रतचक्रवाक । ३. लोहितं । ४. आवद्धकोरु गृहीतताम्रूलः । ५. अवतिष्ठति । ६. धवलभस्मललाटिकाभिः । ७. अक्षमाला । ८. धारिणीभिः ।

नीभिः सित-वसननिविद्ध-निबद्ध-स्तन-परिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनाभिः^१ जटाजिन-मौञ्जी-
वल्कलापाढधारिणीभिर्वर्णिचिह्नाभिस्तापसीभिः, साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभिर्भगवतै-
रुच्यम्भकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य विष्टरश्रवसः कृष्णस्य आर्यविलोकितेश्वरस्यार्हतो विरि-
ञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरूपायमानानाम्, अन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरा-
सन्नवैत्रासनदानैश्च दर्शनागतगन्धर्वराजबान्धववृद्धाः समानयन्तीं महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समु-
पविष्टेन किन्नरमिश्रुनेन मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्तेताने^२ कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा^३
पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहोयसि महाभारते दत्तावधानाम्, पुरोघृते^४ च मणिदर्पणे^५ ताम्बूल-

वर्णानि वक्षाण वसनानि यासां ताभिः, रक्तपटव्रतवाहिनीभिः श्लाक्यभिष्णुविशेषनियमधारिभिः,
सितनसनेः श्वेतवस्त्रैः निविद्धं दृढं निबद्धा बन्धनीकृताः स्तनपरिकराः कुचमण्डलानि चाभिस्ताभिः,
श्वेतपटः सितवसनं स पृथक् पृथक् तालवृन्तकं यासां ताभिः । जटां सटाम्, अजिनं कृष्णसारशृङ्गचर्म,
मौञ्जीं मेखलाम्, वल्कलं तत्स्वचम्, आपाढं दण्डञ्च धारयन्ति वहन्तीति ताभिः, वर्णिनो ब्रह्मचारिणः
चिह्नं लभ्य यासु ताभिः, साक्षात् प्रत्यक्षं मन्त्रदेवताभिरिव विद्यमानाभिः । व्यम्बकस्य महेशस्य,
अग्निकाया दुर्गायाः, कार्तिकेयस्य पद्माननस्य, विष्टरश्रवसो विष्णोः, कृष्णस्य वासुदेवस्य, आर्यविलोकि-
तेश्वरस्य बौद्धस्य, अर्हते तीर्थङ्करस्य, विरिञ्चस्य प्रजापतेः, पुण्याः पावनीः स्तुतीः स्तोत्राणि पठन्तीभि-
र्वाच्यमानाभिः तापसीभिस्तपस्विनीभिश्च उपास्यमानान् आराध्यमानान् । इह 'साक्षान्मन्त्रदेवताभि-
रिव' इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

अन्तरिति । अपि च अन्तःपुरेण अवरोधपुरेषु मध्ये या अभ्यर्हिताः अर्चनीयास्ताः, सादरं सत्कार-
पूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैः, आभाषणमधुरालापैः, अभ्युत्थानैः, आसन्ने निकटे वेत्रासनदानैः चेतसविष्टरा-
पणैः, दर्शनाय अवलोकनाय आगता आयाता या गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य बान्धववृद्धाः स्वजनस्थविरा-
नार्यः सम्मानयन्तीं सत्कारं कुर्वन्तीम् ।

पृष्ठ इति । अपि च, पृष्ठतः कादम्बर्यां पृथक् पश्चाद्भागे, समुपविष्टेन समानीनेन किन्नरमिश्रुनेन
किंपुरुषयुग्मेन, मधुकरमधुराभ्यां अमरध्वनिवत् सुश्राव्यस्वरभाभ्यां वंशाभ्यां वेणुभ्याम्, ताने अजु-
दितस्वरप्रवाहैर्दत्ते 'गाता यं यं स्वरं गावेत्तं तं वंशेन ताचयेत्' इति मन्त्रोक्तिदिशा गीतिस्वरमेलनाय
स्थापिते, कलगिरा मधुरवचनया, नारददुहित्र्या भद्राभिधेयया नारदस्य धर्मपुत्रा, पठ्यमाने व्याख्याव-
माने अभिधीयमाने वा, सर्वेभ्यः समस्तेभ्यो मङ्गलेभ्यः श्रेयउत्पदाद्वेभ्यो ग्रन्थेभ्यो महीयसि अत्यन्तमुत्कृ-
ष्टे महाभारते ग्रन्थे दत्तावधानां न्यस्तेकाग्रमानसामिति अप्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

पुर इति । अपि च, पुरो घृते कथापि सेविकया अभिमुखे स्थापिते मणिदर्पणे रत्नादर्शने, ताम्बूल-

रक्त-पट-व्रतधारिणीः और समस्त ब्रह्मचर्यको चिह्न धारण करनेवाली तपस्विनी—शुभ्रवर्ण वस्त्रे जिह्वांने अपने
स्तनमण्डलको बाँध दिया था, श्वेत-वस्त्र का व्यजन धारण किया था और जटा, कृष्णसार (शृङ्ग) का चर्म-मुञ्ज-
(मौञ्जी) मेखला, वल्कल और पलाशके दण्ड—ये सब धारण कर रही थीं—जो साक्षात् मन्त्रदेवताके समान हो
देखनेमें हों, इस प्रकार उन सबके मध्यमें कोई भगवान् शङ्करकी, कोई दुर्गाकी, कोई कार्तिकेयकी, कोई
नारायणकी, कोई कृष्णकी, कोई बौद्धकी, कोई तीर्थकर (गुरु) विशेष थीं और वह (महाश्वेता) गन्धर्वराज चित्ररथके ज्ञातिवर्गके
मध्यमें प्राचीन (वृद्ध) एवं अन्तःपुर (रजवास) में मान पायी हुई (प्रथमा) तथा दर्शन करनेके लिए आयी हुई
खियोंको आदरपूर्वक नमस्कार कर, सम्भाषण कर, अभ्युत्थान कर, समीपस्थ वेत्रासन बैठनेको देकर, उनका सम्मान
कर रही थी । फिर उसने कादम्बरीको देखा । उसके पीछे बैठे किवर-मिश्रुन अमर-ध्वनि (शङ्कार)के समान सुम-
धुर वंशीस्वरसे तान देता था । और मधुर स्वरसे गान करती नारदकी धर्मकन्या भद्रादेवी समस्त साम्राजिक ग्रन्थोंके
मध्यमें उत्कृष्ट महाभारत ग्रन्थकी बाँच रही थी, उसे वह (कादम्बरी) पकाग्रचित्तसे छनती थी; सामने रखे एकमणिमय

१. 'व्यजनाभिः । २. कचित् 'मौञ्जी' पदवास्ति । ३. शौद्धोदनेः । ४. विष्टरस्य । ५. अर्जुनस्य,
जिनस्य । ६. विश्वरूपस्य, वैश्वदेवस्य मार्तण्डस्य विरिञ्चस्य । ७. कचित् 'दर्शनागते'ति पाठो न विद्यते ।
८. 'मिश्रुनेन । ९. कचित् 'मधुकर' इति पदं न दृश्यते । १०. स्थानके, ताले । ११. 'दुहित्रा च सावित्र्या ।
१२. पुरो विष्टते परिजनेन । १३. दर्पणे ।

राग-बद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्ना-सिक्तमुन्मृष्ट-मधूच्छिष्ट-पङ्क-पाटलमधरं विलोकयन्तीम्, शैवलतृणया कर्णपूर-शिरीष प्रेषितोत्तान-विलोचनेन-बद्धमण्डलं भ्रमता-भवनकलहसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाण-गमन-प्रणाम-प्रदक्षिणां कादम्बरौघ । समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव सुधावेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे । स्थित्वा च कञ्चित् कालं महा-श्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभि-प्राया कादम्बरीमग्नधीन्—‘सखि ! भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयलैरार्द्रकृतो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिषति खलु कुमारः, प्रवृत्तो दुःस्वमविवितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते ।

रागेण नागवह्नीदलरक्तिमा बद्धा विहिता या कृष्णिका श्यामता तया अन्धकारितं समुपश्लाघ्योऽसौ मलिनीकृतम् अन्धन्तरं मध्यभागो यस्य तम्, दशनज्योत्स्नया दन्तप्रभया सिक्तं चालितम्, तथा उन्मृष्टं घृष्टं वनमधूच्छिष्टं सिक्थकं भाषायां ‘मोम’ इति ख्यातं तस्य पटं पिण्डं तद्वत् पाटलं श्वेतारक्तम् अधरम् ओष्ठं विलोकयन्तीं पश्यन्तीं कादम्बरीम् । ‘मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्’ इत्यमरः ।

शैवलं च । शैवलतृणया शैवाललोभेन तद्व्यान्त्येत्यर्थः कर्णपूरशिरीषे कादम्बर्याः श्रवणभूषणी-कृतशिरीषकुसुमं प्रति प्रेषिते प्रेरिते उत्ताने ऊर्ध्ववदने विलोचने नयने येन तेन, प्रभातशशिनेव प्रस्यूष-चन्द्रगेय वद्धं विहितं मण्डलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा भ्रमता भटता, भवनकलहसेन गृहका-दम्बेन क्रियमाणानि विधीयमानानि गमनं निकटोपस्थितिः प्रणामो नमस्कारः प्रदक्षिणं तानि यस्या-स्ताम् । हंसः निकटे गमनं प्रणामं प्रदक्षिणां च कृत्वा कर्णपूरशिरीषं याचत इत्यर्थः ।

इह कर्णपूरशिरीषे शैवालान्या आन्तिमानलङ्कारः, तथा ‘प्रभातशशिनेव’ इत्यत्रोपमा चैत्युभ-योर्मिथो नरप्रेषणेन संवृष्टिः ।

समुपसृति । समुपसृत्य कादम्बर्यां निकटमेत्य, कृतनमस्कारः । विहितप्रणामः तस्यामेव यत्र काद-म्बरी समुपविष्टा तत्रैवेत्यर्थः, सुधावेदिकायां गृहवल्लीकरचूर्णद्रव्योपलस्यवद्धभूमौ विन्यस्तं स्थापितम् आसनं विष्टरं भेजे अध्यासयामास चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

स्थितं । स्फुरितं चलितं कपोलयोग्ण्डयोः उदरं मध्यदेशो यत्र तत् तादृशम्, मन्दस्मितम् ईव-द्वास्त्यम् अकरोत् कृतवान् ।

अवाहि । असौ महाश्वेता । तावतैव ईषद्वाश्वेनैव, विदिताभिप्राया ज्ञातचन्द्रापीडचित्तवृत्तिः सती । सखि आलि ! अवयास्तव गुणैरुत्कर्षैः चन्द्रापीडः, चन्द्रमयलैः शशिकिरणैः चन्द्रकान्तश्चन्द्रापीड इव आर्द्राकृतः जलनिर्गमात् विलदः कृतश्च वक्तुं कथयितुं न शक्नोति समर्थो भवति । ‘चन्द्रकान्त इव’ इत्यत्र श्रौतोपमालङ्कारः ।

वक्तव्यमेव दर्शयति—जिगमिषतीति । खलु निश्चयेन । जिगमिषति गन्तुमिच्छति । तत्र कारणमु-पपादयति—युष्ट इति । न विदितो ज्ञातो वृत्तान्तः चन्द्रापीडोदन्तो येन तादृशम्, राजचक्रं सेनास्थ-राजगणः दुःस्वमास्ते दुःखाकुलं यथा स्यात्तथा विद्यते ।

दर्पणं ताम्बूल-चर्वणं करतेसे संलक्ष कालो रेखास्ते श्यामता उत्पन्न इदं मध्यस्थानवाले तथा दन्तप्रभस्ते चमकते मोम लगाकर साफ किये वस्त्र जैसे श्वेत-रक्तवर्ण (गुलाबी) अधरको देख रही थी; और शैवल (सेंवार) को तृणास्ते गृह-पालित एक कलहंस, उसके कानमें पारण किये हुए शिरीष-पुष्पके ऊपर इटि रखकर, प्रभात-चन्द्रके समान मण्डलकारमें भ्रमण करता उसके समीप जाकर नमस्कार और प्रदक्षिणा करता था । ऐसी कादम्बरीके समीपमें जाकर नमस्कार कर, चन्द्रापीड उसी शुभ्रवेदिका (चवूतरे) के ऊपर संस्थापित एक आसन पर आ बैठा । और कुछ देर रहकर, महाश्वेताके मुखको देख ईषद् हास्य किया (मुस्कराया) जिससे उसके गण्डयुगल (गाल) का मध्यभाग स्फुटित हो गया, परन्तु महाश्वेता तो उस मुसकुराहट से ही चन्द्रापीडका अभिप्राय समझ गयी और कादम्बरीसे कहने लगी—‘सखि ! चन्द्रमाको किरणोंमें चन्द्रकान्तमणि जिस प्रकार पिघलने लगता है, उसी प्रकार चन्द्रापीड तुम्हारे गुणोंसे वशीभूत हो गये हैं, इसलिये सर्व बोल नहीं सकते । [मुख्य बात यह है कि]—राजकुमारको अब जानेकी अभिलाषा हुई है; क्योंकि-पीछे सब उनका राजगण राजकुमारका वृत्तान्त न मिलनेसे दुःखी होते होंगे । और भी देखो—पथिनी और सूर्यके समान एवं कुसुदिनी

१. बहलताम्बुलराग*** २. अरुष्ट*** ३. पट्टपाण्डुरमधरं । ४. कश्चित् ‘सुधा’ इति पदं नावलोक्यते

अपि च युवयो दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुजानातु भवती' इति ।

अथ कादम्बरी 'सखि' ! महाश्वेते ! स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवा-
न्तरात्मा, क इवात्रारुहोऽयम् । इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्'
इत्यादिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेताम्, ततः कादम्बरीम्, तस्याश्च
प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः—'देवि ! किं व्रवीमि, बहुभाषिणः न श्रद्धाति
लोकः, स्मर्त्तव्योऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुराभिर्जगाम कादम्बरी-
वर्जः अशेषः कन्यकाजनो गुणगौरवकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमावहिस्तोरेणादनुव्रज ।

अपीति । युवयोः कादम्बरीचन्द्रापीडयोः दूरस्थितयोरपि द्विष्टयोरपि, इदानीं साम्प्रतं कमलिनी-
कमलबान्धवयोरिव पश्मिनीसूर्ययोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव कैरविणीचन्द्रयोरिव प्रीतिः स्नेहः
आमलयात् आकल्पान्तात् इयं स्थिता, अतः अस्मात्कारणात् । अभ्यनुजानातु गमनाय आज्ञां ददातिव्यर्थः ।

इह कमलिनीकमलबान्धवयोः स्त्रीषुल्लिङ्गाभ्यां कामिनीकामुकव्यवहारसमारोपात् समालोचिः श्रो-
तोपमा चेत्युभयोरैकश्रयातुप्रवेशसङ्करः, एवं कुमुदिनीकुमुदनाथयोरित्यत्रापि सङ्करः, तयोश्च पुनः परस्पर-
नैरेपेक्षेण संसृष्टः, एवञ्च कादम्बरीचन्द्रापीडयोरपि कामिनीकामुकभावो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अथेति । सपरिजनः परिचारिकागणसहितः अयं मल्लक्ष्मणो जनः, कुमारस्य चन्द्रापीडस्य स्वः
अन्तरात्मन्येव स्वस्य अधीन आयत्तः, अतएव अत्र गमनविषये क इव अनुरोधः सङ्कोचः (समानुमति-
ग्रहणाग्रहः) अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, सेवकजनारम्भाभिर्नोऽभ्यनुज्ञाग्रहणापेक्षाभावदित्याशयः ।

इह श्रोतोपमा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयेभ्योरङ्काराङ्गिभावसङ्करः ।

चन्द्रेति प्रथमम् आदौ । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रेमस्निग्धे अनुरागाद्वर्णनम् । गृह्यमाणो वसीक्रियमाणः
सन् । बहुभाषिणो वाचालान् । न श्रद्धाति विश्वसिति, 'ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन' इति
न्यायात् अतोऽव्यापारेण कथयामीत्यभिप्रायः । किन्तु द्रष्टव्यमित्यत आह—स्मर्त्तव्य इति । परिजनकथासु
निजसेवकवाचासु स्मर्त्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि । अनेन स्वस्य परिचारकजनस्य ध्वनितम् । इत्यभिधाय
इत्युक्त्या कन्यकान्तःपुरात् कुमारिकावरोधपुरात् निर्जगाम निर्वयी ।

कादम्बेति । कादम्बरीं वर्जयति त्याजयतीति सः कादम्बरीभिन्न इत्यर्थः । अशेषः सप्तमः कन्यकाजनः
कुमारिकावर्गः, गुणगौरवेण उत्कर्षातिशयेन आकृष्टः आकर्षितः, परवश इव चन्द्रापीडाधीन इव ।
तं चन्द्रापीडम् । आवहिस्तोरेणात् बहिर्द्वारपर्यन्तम् अनुव्रज पृष्ठतो जगाम ।

और चन्द्रके समान दूर रहने पर भी तुम दोनोंकी प्रीति अभीसे लेकर प्रलयकाल तक स्थिर रहेगी; इसलिए तुम
जानेके लिए कुमारको अनुमति—प्रदान करो ।

उसके बाद कादम्बरीने कहा—'सखि, महाश्वेते ! जिस प्रकार उनकी अन्तरात्मा उनकी अधीन है, उसी
प्रकार परिजन—वर्गके साथ वह व्यक्ति भी कुमारके अधीन है, इसलिए इस विषयमें अनुरोध क्या है ?
इतना कहकर गन्धर्वकुमारोंकी डुलार इस प्रकार आदेश दिया कि—'तुमलोग राजकुमारको अपने देशमें पहुँचा
दो ।' इसके पश्चात् चन्द्रापीडने भी उठकर पहले महाश्वेताको और तदनन्तर कादम्बरीको प्रणाम किया । उस
समय कादम्बरीके प्रेमसे स्निग्ध नेत्र और मनके द्वारा अपनी और आकृष्ट होनेसे वह कहने लगी—'देवि ! क्या कहे ?
लोग बहुत बोलनेवाले व्यक्तिका विश्वास नहीं करते, इसलिए थोड़ेमें इतना कहता हूँ कि—'परिजन—कथाओंके
मध्यमें आप मुझे भी स्मरण करना' इतना कहकर वह कन्याओंके अन्तःपुरसे निकल गया । उस समय कादम्बरीके
आतिरेक अन्य समस्त कन्याएँ उसके गुण—गौरवसे आकृष्ट होकर पराधीनके समान बाहरकी बड़े दरवाजे तक
उसका अनुगमन कीं (बहिर्द्वार पर्यन्त आयीं) ।

१. अनुजानातु २. सखि स्वाधीनः । ३. बहुभाषिणे । ४. वर्योऽवशेषः, वर्गमशेषकन्यकाजनः, वर्जमशे-
पस्तु कन्याजनः ।

निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटान् प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशा-
निबन्धनमासीत् । तथाहि, तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलग्न्यामिव पृष्ठतः, कृत-
मार्गगमननिरोधामिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेशोत्क्षिप्तमिव नभसि, सम्भ-
गालोकरयितुं वदनं विहातुरमानसामिवावस्थितासुरःस्थले, तामेव मृगलोचनौ ददर्श । क्रमेण
च प्राप्य महारवेताप्रभमच्छोदसरस्तीरे सन्निविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्क-
न्धावारमर्थयत् । निवर्तितारोषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतुहलेन सविस्मयेन च स्कन्धा-

निवृत्त इति । निवृत्ते परावृत्त्य आगते कन्यकाजने कुमारिकागणे । उपनीतम् उपस्थापितम्,
वाजिनमश्वम् । तैः धौकैः गन्धर्वकुमारकैः देवगायकपुत्रैः अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः । गन्तुं चक्षितुं
प्रवृत्तस्तत्परः अभूदिति शेषः ।

गच्छत इति । अपि च, गच्छतो व्रजतः अस्य चन्द्रापीडस्य, अन्तः अन्तःकरणे सर्वासां निखिला-
नाम् आशानाम् आकाङ्क्षाणां निबन्धनं हेतुः, तथा बहिरपि सर्वासाम् आशानां दिशां निबन्धनं निरोध-
कारणम् आसीत् वक्ष्यम् ।

बहिर्निरोधकारणत्वं प्रदर्शयितुमाह—तथाहीति । तन्मयेन कादम्बरीमयेन मानसेन हृदयेन कार-
णेन, पृष्ठतः पश्चात् असक्तं सोढुमश्वर्थं यद् विरहदुःखं वियोगकलेशः तेन योऽनुशयः पश्चात्तापः (अनु-
गमनं) तेन लग्नां संसक्तमिव । अनेन पृष्ठतो निरोधकारणमभिहितम् । तन्मयेन हृदयेन कारणेन, पुरस्तात्
संमुखतः, कृतो विहितो मार्गगमने निरोधो निबन्धो यथा तामिव । एतेनाग्रतो निरोधकारणव्यमुक्तम् ।
तन्मयेन हृदयेन कारणेन, नभसि गगने, वियोगाकुलं विरहव्यर्थं यद् हृदयं मानसं तत्र य उत्कलिकावेशः
ओत्सुक्याविर्भावः तेन उत्क्षिप्तमिव पर्यस्तामिव । अनेनोर्ध्वं निरोधकारणत्वं निरूपितम् । तथा तन्मयेन
हृदयेन कारणेन, वदनं स्वस्य (कादम्बर्याः) मुखं सम्यक् साधुतया आलोकरयितुं वृत्तयितुम् । उरस्थले
आत्मनो वक्षस्थले अवस्थितामिव कृतावस्थानामिव, विरहातुरमानसां वियोगव्यग्रहृदयां मृगलोचनौ
हरिणार्थं तामेव कादम्बरीं ददर्श अवलोकयामास, उरस्थवस्थाय रचनेन समस्तादेव निरोधसम्भवात्,
एतेन विरामन्तरेण निरोधकारणत्वं द्योतितम् । इह चतस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।
क्रमेणैति । प्राप्य आसाद्य । संनिविष्टं स्थापितम्, इन्द्रायुधो निजान्धः तस्य खुरपुटानुसारिणैव
खुरपुटचिह्नानुसरणक्रमेणैव आगतं प्राप्तम् आरामः स्वस्य स्कन्धावारं सैन्यम् अपश्यत् ऐक्षत् ।

निवर्तितेति । निवर्तितः परावर्तितः अक्षोपाः समग्रा गन्धर्वकुमारा येन सः । सानन्देन सहर्षेण
बहुसमयानन्तरं निजस्वामिविलोकनादित्याशयः । सकुतुहलेन सकीतुकेन अतिरमणीयगन्धर्वजना-
वलोकनादिति भावः । सविस्मयेन साश्चर्येण तथाविधमुक्ताप्रागल्भ्यदर्शनादिति भावः । प्रणम्यमाणो

उसके बाद उन कन्याओंके लौटने पर केयूरकके द्वारा लिये हुए घोड़े पर वह सवार होकर पीछे-पीछे आते
गन्धर्व-कुमारोंके साथ हेमकूटमेंसे चल निकला, चलतेमें वह कादम्बरी केवल अन्तःकरणमें ही समस्त
आकाङ्क्षाओंका कारण नहीं हुई थी, किन्तु बाहरमें भी वह समस्त दिशाओंके अयरोधका कारण हुई थी (अर्थात्
चन्द्रापीडको कादम्बरी समस्त अखिलाशाओंका केन्द्र हो गयी और सब दिशाओंमें उसे कादम्बरी ही देखने लगी),
क्योंकि हृदय तन्मय होनेसे वह मानो असङ्ग-विरह-दुःखके सन्तापके कारण अनुसरण कर उसके पीछे पीछे आती
हो, सामने चलनेके मार्ग पर आकर मानो अवरुद्ध करती (रोकती) हो, विरहसे व्याकुल हुए चित्तमें उत्कण्ठा
आविर्भूत होकर उससे मानो आकाशमें फेंक दी गई हो और सम्पूर्णरूपमें अपने मुख देखनेके लिए मानो वक्षःस्थलमें
आ बैठो हो—इस प्रकार उस हरिणनयना विरहात्तंहृदया कादम्बरी को ही वह देखने लगा । क्रमशः (धीरे धीरे)
महाराजके आश्रममें पहुँचकर उसने देखा कि—अपने सैन्यगण, इन्द्रायुधके टांगोंके चिह्न का अनुसरण कर
अच्छोदसरवरके तट पर आकर ठहरे हैं । उस समय वहाँसे समस्त गन्धर्वकुमारोंको उसने लोटा दिया, इधर
सेनानगर्गत पुरुषोंने उसको देख, सानन्द-सहित, कौतुक-सहित और विस्मय-सहित प्रणाम किया । इस रीतिसे

१. अपिखल । २. आवेशविश्रामिव आवेशविश्रामिव । ३. कवित्व 'मृगलोचनाम्' इति पदन्न
विधेति ।

वारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । सम्मानिताशेषराजलोकश्च^१ वैशम्पाय-
नेन पत्रलेखया च सह 'एवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं
केयूरकः' इत्यन्तयैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत् । कादम्बरिरूपदर्शनद्विष्टये^२ नास्य पुरे^३
प्रीतिमकरोत् राजलक्ष्मीः । तामेव च धवलेश्वरामाबद्धरणरणेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत
एवास्य सा जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवौ, आस्थानमण्डपगतस्तद्गते-
नेव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं^४ केयूरकं ददशं । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना
मौलिना कृतपादपतनम्, 'पद्मेहि' इत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो
रोमोद्गमेन, पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावितः प्रसृतम्^५ आलिलिङ्गं गाढम् ।^६ उपावेशयच्चैनमात्मनः

नमस्क्रियमाणः, स्वभवनं पटमण्डपं विवेश प्रविष्टवान् । संमानिता प्रत्यभिवान्नादिना आहता अशेषाः
समग्रा राजलोकं येन सः । प्रायो बाहुद्वयेन अन्यथैव कथया वार्त्तया दिवसं वासरम् अनैषीत् व्यतीतवान् ।

कादेति । कादम्बर्या रूपदर्शने चन्द्रापीडद्वारा सौन्दर्यावलोकने या द्विष्टिङ्गपस्तयैव कारणेन,
राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः पुरेव पूर्वमिव, अस्य चन्द्रापीडस्य प्रीतिं स्नेहं नाकरोत् न कृतवती । अनेन राजल-
क्ष्म्याः सपत्नीभावसूचनेन चन्द्रापीडस्य निरतिशयप्रभावोऽभिव्यज्यते । 'द्विष्टये' इत्यत्र हेतुप्रेक्षाङ्कारः ।
तामिति । आबद्धो ह्यतो रणरणक औसुक्यं येन तेन, चेतसा हृदयेन धवले शुभ्रे ईक्षणे, अवलो-
कने यस्यास्तां तामेव कादम्बरीमेव, चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रतः कृतजागरणस्य अस्य चन्द्रापीडस्य सा
रात्रिः जगाम ययौ ।

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने । आस्थानमण्डपे सभामण्डपे गतः स्थितः, तद्गतैरेव
कादम्बर्या प्रति प्रधावितेनैव मनसा हृदयेन उपलक्षितः, सहसैव अतर्कित एव प्रतीहारेण सह द्वारपाल-
केन साकं प्रविशन्तम् अभ्यन्तरं आयाम्तम् । ददर्श अद्वाचीन् । क्षितितलं भूतलं स्पृशति युग्मतीत्येवंकी-
लेन मौलिना मस्तकेन कृतं विहितं पादयोश्चरणयोः पतनं येन तम् । प्रथमम् आदौ अपाङ्गविसर्पिणा
प्रान्तगामिना चक्षुषा नयनेन । रोमोद्गमेन रोमाञ्छोद्भवेन । प्रसृतम् आयातं केयूरकं गाढं निविडम् आलि-
लिङ्गं उपगृहितवान् ।

उपावेशयदिति । आत्मनः समीप एव स्वासनान्तिक एव उपावेशयत् अस्थापयत् । स्मितमेव
ईषद्भास्यमेव सुधा गुहधवलीकरणलेपविशेषः तेन धवलीकृतानि श्वेतीकृतानि अचराणि वर्णा यस्य तत्,
तथा चरन् निर्गच्छन् यः प्रीतिद्वयः स्नेहरसः तन्मयं तेन व्याप्तमिव वचनं वाक्यम् उच्चारयन् भुवन्,
आहतः सभमानवान् पप्रच्छ प्रश्नं चकार ।

इह 'स्मितसुधाधवलीकृताचरम्' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, धवलीकरणसम्बन्धामावेशि

वह अपने पटमण्डप (तंन्) में प्रवेश किया (हुता) । और वहाँ प्रत्यभिवान्नादना समस्त राजाओंको सम्मानित
कर, दिनका बहुत कुछ अंश उसने इस प्रकार महाश्वेता है, इस प्रकार कादम्बरी है, इसप्रकार मदलेखा है, इस
प्रकार तमालिका है, इस प्रकार केयूरक है—प्रायशः ऐसे ऐसे-आलाप वैशम्पायन तथा पत्रलेखके साथ करनेमें दिन
व्यतीत किया । कादम्बरीका सौन्दर्य अवलोकन कर लेने पर राजलक्ष्मीसे उसे मानो विद्वेष्ट हो गया हो इस प्रकार
पहलेके समान अब वह उसको प्रीति उत्पन्न नहीं करती थी और उत्कण्ठित चित्तमें उसी धवलनयनाका चिन्तन
करते-करते जागरण करते हुए ही उसने समस्त रात्रिको बिताया । दूसरे दिन भगवान् सूर्यनारायणके उदित होने
पर स्वयं तद्गतचित्तसे ही समागमण्डपमें बैठा था कि इतनेमें सहसा ही उसने प्रतीहारी (द्वारपाल) के साथ
केयूरकको प्रवेश करते हुए देखा । केयूरक दूरसे ही भूतलमें मस्तक-स्पर्श कर उसके चरणके ऊपर गिर गया
इतनेमें 'आओ, आओ'—यह कहकर चन्द्रापीडने पहले प्रान्तगामी नयनसे, उसके बाद हृदयसे, तदनन्तर रोमाञ्छ
द्वारा, उसके पीछे दौड़कर बाहुओंसे उपस्थित केयूरकका गाढ आलिलिङ्ग किया और उसको अपने समीपमें ही

१. सम्मानितप्रत्यक्षीकृताशेषः...संभावितप्रत्यक्षीकृताराजसंमानितराज... । २...विद्विष्टेव । ३. पुरे ।

४. कचित् 'क्षेति' न विद्यते । ५. संप्रविशन्तम् । ६. निष्ठनम्, पथितम्, पथि तमा... ।

७. समुपावेशयत् ।

समीप एव, पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमाहृतः 'केयूरक ! कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी, भगवती महादेवता च' इति । असौ तु तेन राजसूतोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्नपित इवावुल्लिखित इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्याहततरमवोचत्—'अद्य कुशलिनी, यामेवं देवः प्रच्छति' इत्यभिधायापनीयाद्रवस्त्रावगुणितं विससृत्रसंयतसुखमार्द्रचन्दन-पङ्कज्यस्त-बाल-मृणाल-वलय-मुद्रं नलिनीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्वाद्यै च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्दर्शयत् । तद्व्यथामरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वश्चि चारुमञ्जरीभञ्जि क्षीरीणि पूगीफलानि, शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलम् कर्पूरम्, अतिबहल-मृगमदामोदमनो-

तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः श्रेयुभयोरेकाश्रयासुप्रवेशरूपसङ्कारः । 'प्रीतिद्रवमयमिव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, अनया चोक्तसङ्कारस्य मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

असाविति । असौ केयूरकः, राजसूतोः चन्द्रापीडस्य, प्रीतिप्रकर्षः स्नेहातिशयः तस्माज्जन्म उत्पत्तिस्य तेन, रिमतेनैव ईषद्वारयेनैव स्नपित इव परिष्कृत इव, अनुल्लिखित इव अनुलेपनविषयीकृत इव । अपगतो निवृत्तः अध्वखेदो मार्गश्रमो यस्य सः, प्रणम्य नमस्कृत्य आहततरस्य अत्यादरपूर्वकम् अवोचत् अवधीत् । इह 'स्नपित इव' 'अनुल्लिखित इव' इत्युभे क्रियोपेक्षे, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अथेति । आर्द्रवस्त्रेण विलसवसनेन अवगुणितम् आच्छादितम्, विससृत्रेण मृणालतन्तुना संयतं बद्धं सुखम् अप्रदेशो यस्य तत्, आर्द्रं विलम्बे चन्दनपङ्के मलयजकर्हमेव न्यस्ता स्थापिता बालमृणालवलयस्य नवीनविसकङ्कणस्य मुद्रा चिह्नम् (अन्यो नोद्वाद्येदिति) यत्र तत्, नलिनीपत्रपुटं कमलिनीद्वलपुटम् अपनीय तद्वसनावरणम् अपसार्य अदर्शयत् अवलोकनसकारयत् ।

उद्वाद्येति । उद्वाद्ये उन्मुद्यथ । कादम्बर्या प्रहितानि प्रेषितानि, अभिज्ञायते अवबुध्यते प्रेम प्रभिरिति अभिज्ञानानि स्नेहद्योतकचिह्नानि । मरकतवत् अश्रमगर्भवत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, व्यपनीता दूरीकृताः स्ववो वरकलानि येषां तानि, चार्वाः पेशलाः मञ्जरीः भजन्त इति तानि, तथा क्षीरीणि रसयुक्तानि, पूगीफलानि क्रयुकाणि । शुक्रकामिन्याः कीररमण्याः सारिकाया इत्यर्थः कपोलवत् गण्डवत् पाण्डूनि पाण्डुरवर्णानि, ताम्बूल्या नागवल्या दलानि पत्राणि । हरस्य महेशस्य चन्द्रखण्डवत् शशिशकलवत् स्थूलानि स्थविष्ठानि शकलानि खण्डानि यस्य तत्तथोक्तं कर्पूरं घनसारम् । तथा अतिबहलैः अत्यन्ताधिकैः मृगमदानां कस्तूरीणाम् आमोदैः परिमलैः मनोहरं रमणीयम्, मलयजविलेपनं चन्दनामुलेपनञ्च ।

इह 'मरकतहरिन्ति' 'शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि', 'हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलम्' एव सर्वत्र लुप्तोपमालङ्कारः, तस्य च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

बैठाया । फिर मानो विगलित प्रेम-रससे व्याप्त ईषद् हारयरूप सुधा-लेपसे शुभ्रवर्ण अक्षरवाले वाक्योंमें आदर-सहित पूछने लगा—'केयूरक ! कहो, सखीजन और परिजन वर्गके सहित देवी कादम्बरी और भगवती महादेवता सब कुशल तो हैं ? विशेष प्रणयसे उत्पन्न हुए राजपुत्रके उस ईषद् हास्यसे केयूरक मानो स्नान कर गया हो और अनुल्लिखित हो गया हो, इस प्रकार उसका तत्काल ही मार्गश्रम जाता रहा और प्रणाम-पूर्वक विशेष आदरसे उसने उत्तर दिया—'आज वह कुशलिनी है, जिसके सम्बन्धमें आपने इस प्रकार प्रश्न किया है' इतना कहकर, कमलके पत्तोंके एक संपुटको निकाल कर उसने दिखाया । वह पद्मपत्र-दलका संपुट पहले आर्द्रवस्त्र (रमाल) से आच्छादित था, मृणाल-सुत्रसे उसका मुखभाग बद्ध था, एवं चन्दन-रसके लेपसे ऊपर नूतन मृणाल-वलयकी छाप (छाद) लगी हुई थी । उसके बाद उस पुटका उद्वाद्यन कर, उसके अन्दरमें कादम्बरीके द्वारा प्रेषित कितने ही अभिज्ञान उसने दिखाये । वह अभिज्ञान इस प्रकार था—जिसमें मरकत मणिके समान हरिद्वर्ण, बलकल-विहीन (छिल्ली हुई), सुन्दरमञ्जरी समन्वित और क्षीरपरिपूर्ण कितने पूगीफल (दुधिया सुपारियाँ) थे, सारिका (तोते) के गण्डस्थल (गाल) के समान पाण्डुवर्ण कितने ही ताम्बूल थे, शिव-मस्तकस्थित चन्द्रखण्डके समान कर्पूरका बड़ा एक खण्ड (टुकड़ा) था और कस्तूरीके अतिप्रचुर सौरभसे मनोहर लगता चन्दनामुलेपन था । [इनको

१. आहततरमेनावोचत् ।

२. आर्द्रकपटावगुणितम्, आर्द्रवस्त्र कर्पाटावगुणितम् ।

हरश्च मलयजविलेपनम् । अत्रवीक्ष—‘चूडामणिचुम्बिना ’कोमलाङ्गुलिविवरविनिर्गत-लोहि-
तांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा,
पर्यस्त-शिखण्ड-माणिक्य-उयोत्सना-रुनपित-ललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षितितलघटि-
तसीमन्त-मकरिकाकोटिकोशेन सकलकन्यालोकश्च, सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन
तमालिका’ । सन्दिष्टश्च तव महाश्वेताया—‘धन्याः खलु ते, येषां न गतोऽसि चक्षुषोर्विषय’
तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव
संवृताः स्फुहयन्ति खलु जनाः कथमपि दैवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायैवातीतदिवसाय ।
त्वया वियुक्तं निवृत्त-महोत्सवालं समिव वर्त्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकल-

अत्रवीदिति । चूडामणिः शिरोमणिः तच्चुम्बिना तत्स्पर्शना, कोमलाङ्गुलीनां सुदुकरशास्त्रानां विव-
रेभ्यश्चिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं लोहितं रक्तम् अंशुजालं हस्ततलकिरणसमूहो यस्य तेन, अञ्जलिना
बद्धपाणिपुटेन, देवं भवन्तम् अर्चयति सम्मानयतीति सर्वत्राश्रीयते । सकण्ठग्रहेण स्नेहालिङ्गनसहितेन
कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन । पर्यस्तं भस्तकनमनाञ्जलिवत् यत् शिखण्डमाणिक्यं चूडारत्नं तस्य उयोत्सनाया
क्षीपया रुनपितं परिष्कृतं ललाटं भालं यत्र तेन । क्षितितलेन भूमितलेन घटितः सम्बद्धः सीमन्तमकरिकायाः
सीमन्तस्थाथिमकरसदृशभूषणस्यकोटिकोणः संसुखप्रदेशैकभागे यत्र तेन नमस्कारेण प्रणामेन सकलकन्यका
लोकश्च समस्तकुमारिकाजनश्च । तथा चरणरजसःपादरेणोः स्पर्शेन सहति तेन पादप्रणामेन चरणाभिवन्दनेन ।
इह महाश्वेता प्रसूतीनामनेकानां कर्त्रीणाम् ‘अर्चयति’ इत्येकक्रियया भिन्नस्वन्धास्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

सन्दिष्टमिति । सन्दिष्टं वाचिकं निवेदितम् । येषां चक्षुषोर्नयनयोर्विषयं गोचरं न गतो यातोऽसि त
एव खलु निश्चयेन धन्याः, येषां गतोऽसि ते तु तव विरहेण तप्यन्त इत्यर्थः । धन्यत्वे कारणं साधु स्फोर-
यति—तथेति । भवतस्त्वय ते विख्याता गुणाः सौन्दर्यादयः, समक्षं प्रत्यक्षं चन्द्रमयाश्चन्द्रनिष्पन्ना इव तुहिनं
हिमं तद्वत् शीतलाः शिशिरा आसन्, सम्प्रति तु विरहे वियोगे विवस्वन्मयाः संतापदायकरवात्सूर्यनिष्पन्ना
इव अस्माकंसंवृताः संज्ञाताः, अतएवैवंविधवियोगसन्तापाभावादेव येषां लोचनगोचरो न तेषधन्याहत्यायायः ।

इह ‘तुहिनशीतला’ इत्यत्र लुप्तोपमाालङ्कारः, ‘चन्द्रमया इव’ ‘विवस्वन्मया इव’ इत्युभयत्र
क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, इत्येषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः ।

रश्मेति । कथमपि दैवेन विधिना उपपादिताय निष्पादिताय, यस्मिन् वासरे दिवसे अमृतोत्पत्तिः
पीयूषाविर्भाव आसीत् तस्मै अमृतोत्पत्तिवासरायैव, अतीतो गतो यो दिवसो वासरः तस्मै यत्र तव
संमिलनमभूत् तस्मै इत्यर्थः जना इहत्या लोकाः खलु निश्चयेन स्फुहयन्ति वाञ्छन्ति । ‘स्फुहेरीप्सित’
इति सम्प्रदान्ताच्चतुर्थी विभक्तिः ।

त्वथेति । वियुक्तं विरहितं निवृत्तेन दूरीभूतेन महोत्सवेन अलसं मन्दमिव । गन्धर्वराजस्य चित्र-
रथस्य नगरम् । ‘अलसमिव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

जानासीति । कृतसकलपरित्यागां विहितसमस्तपरित्यागाम् । अकारणपक्षपातिनम् अहेतुकसाहा-
यिणाकर केयरकने] कदा—‘कोमल अङ्गुलियोंके विवरमेंसे निकलती रक्तवर्ण किरणोंका वर्षण करनेवाली चूडामणि
स्पर्शी अञ्जलिद्वारा देवी कादम्बरी आपकी पूजा (सम्मान) करती है, महाश्वेता देवी प्रणया (कण्ठ) लिङ्गनके
सहित कुशल-समाचर-पूर्वक आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, अनन्त-शिरोरत्नको प्रभासे रँग ललाटेदेशसे
नमस्कारद्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, और समस्त कन्यायें भी सीमन्तके मकराकार अङ्गुलारके अग्रदेशसे
भूतल स्पर्श कर नमस्कार द्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती हैं, तथा तमालिका आपके चरण-रज-स्पर्शके साथ
चरणमें प्रणाम कर अर्चना करती है ।’ और महाश्वेताने आपके समीप सन्देश भेजा है कि—‘जिनके आप
इष्टिय नहीं हुए हैं, वे लोग ही धन्य हैं; क्योंकि—आपका गुणग्राम, समक्षमें चन्द्र-निर्मित होनेके कारण ही
मानो शिशिरके समान शीतल लगते थे और अब वियोगके समय सूर्य-निर्मित होकर ही मानो हम लोगोंको
सन्ताप दे रहे हैं । इस स्थानके सब लोग ही अमृतोत्पत्ति-दिनके समान दैवयोगसे आप पिछले दिनको किसी
प्रकार फिर देखनेके इच्छुक हैं । यह गन्धर्व-राजधानी आपके विरहमें, महोत्सव-निष्ठिके अनन्तर निस्तब्धके
समान मन्द हो गयी हो ऐसी प्रतीत होती है । आप जानते ही तो हैं कि मैंने समस्त पदार्थोंका परित्याग कर दिया

१. कचित्तु ‘विवर’ इति पदं नोपलभ्यते । २. अविषयं । ३. वृत्ताः । ४. विनिवृत्त... । ५. महोत्सवानन्दम् ।

वरित्यागम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवद्वस्वस्थशरीरा कादम्बरी, स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम्, अतः पुनरागमगौरवैणाहंसीमां गुणवदभिमानीनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयति । अवश्यं सोढव्या चेयमस्मद्विषजन-परिचयकदर्थना कुमारेण, भवत्सुजनतैव जनयत्यनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः प्रहितः” इत्युत्तरीयपदान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवरैः निःसृतैरनुसन्तानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः ‘महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसाद्भारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी’ इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव

व्यकारिणम् । अनिच्छन्त्या अनिलषन्त्या अपि मे मम हृदयं चेतः बलात् हृदादिव भवन्तं त्वां द्रष्टुमिच्छति दिदृक्षति । बलवद्वस्वस्थशरीरा अत्यधिकपीडायुक्तदेहा । स्मेराननं विकसितवदनं स्मरकल्पं मदनसदृशं त्वां भवन्तं स्मरति स्मृतिपथम् आनयति, अतः अस्मादेताः पुनरागममन्त्रेण द्वितीयवारोपस्थितिरिव गौरवं गुस्त्वसम्पादकं तेन । इमां कादम्बरीम् । गुणवन्तम् आत्मानं स्वम् अभिमन्यत इति ताम्, चन्द्रापीडसदृशोऽपि ममान्तकमागच्छतीति गुणवत्यहमित्यात्मन्यभिमान इत्यभिप्रायः । कर्तुं विधातुम् अर्हति शक्नोति । हि यतः, उदारस्य महतो जनस्य आदरः सत्कारः, बहुमानं स्वस्मिन्नात्यादरम् । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

ननु भूयोऽपि तत्र गमने सहान् परिश्रमो भवेदित्याशङ्क्यामाह—भवद्व्यमिति । अस्मद्विधानां गुणशून्यजनानामित्यर्थः परिचयेन या कदर्थना आत्मनोऽवमानः सा च अवश्यं नूनं कुमारेण भवता सोढव्या सौजन्यवशात् सहनीयेत्यर्थः । भवत्सुजनतैव स्वस्वजनतैव अनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् अयोग्य-सन्देशप्रागल्भ्यं जनयति निष्पादयति । शयनीये भवतैव व्यवहृतायां तल्पे । प्रहितः प्रेषितः ।

हीति । उत्तरीयपदान्तेन संन्यानवशाच्छलेन संयतं बद्धम्, सूक्ष्मसूत्राणाम् अतिवसुतन्तूनां विवरैश्चिह्नैश्चो विनिःसृतैः विनिर्गतैः, अनुसन्तानैः किरणधाराभिः संसूच्यमानम् अभिव्यञ्ज्यमानम्, तिसृच्य वसनप्राप्तादुत्सृच्य चामरग्राहिण्या बालव्यजनधारिण्याः करे हस्ते समर्पितवान् प्रवृत्तवान् ।

अथेति । महाश्वेतायाः चरणयोः पादयोः आराधनमेव उपासनमेव तपः तस्य फलम् । परिजनेऽपि सेवकेऽपि मयीति शेषः । प्रसाद्भारम् अनुग्रहभारम् । तत्सर्वं पूर्णफलादिकमुपहारम्, शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य स्वयमेव आत्मानं जप्ताह गृहीतवान् ।

है; तो भी, आपमें अकारण पक्षपाती होनेके कारण—मेरी इच्छा न रहने पर भी—मेरा हृदय, बलपूर्वक ही मानी आपको देखनेको इच्छा करता है । विशेषतः, कादम्बरीका शरीर भी अत्यन्त अस्वस्थ है । वह—सदाशिववदन और कन्दर्पवदन—आपका स्मरण करती है, इसलिये फिरसे गौरवसम्पादक आगमनद्वारा आपको उसे गुणोंमें अभिमानीनी बनाना उचित है, क्योंकि—प्रधान उदार पुरुषोंके किये हुए आदरसे मनुष्योंके हृदयमें अभिमानका सम्भार होता रहता है । मेरे समान लोगोंके साथ परिचय हो जानेके कारण इस प्रकारकी बातना तो आपको अवश्य ही सख्य करनी होगी । आपके सौजन्यको देख कर ही, ऐसा अनुचित सन्देश भेजनेकी प्रगल्भता उत्पन्न हुई है । आपके विस्मरण-नश यह हार शय्याके ऊपर छूट गया है, अतएव ‘शेष’ नामक इस हारको भेज दिया है । इस प्रकार कह कर, उत्तरीयवस्त्रके अञ्चल (पछे) में बैठा हुआ, सूक्ष्म सूत्रकी बनावटमेंसे निकलती किरण—रेखाओंसे संसृचित (पट्टाचान लिया जाता) उस हारको खोलकर उसने चन्द्रापीडके चामरधारिणीके हाथमें समर्पण कर (दे) दिया ।

उसके बाद—यह, महाश्वेताकी चरणाराधनाकी तपस्याका फल है कि मेरे समान परिजनके प्रति भी देवी कादम्बरीने इस प्रकार अनुस्मरणादिका अत्यन्त गुस्तर अनुग्रहभार आरोप किया है’ यों कह कर चन्द्रापीडने उन मस्तक उद्धारद्वियोंको अपनेसे ही मस्तक पर धारण कर ग्रहण किया । कादम्बरीके गण्डस्थल (गाल) से

जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन, हृदयेनेव हृतेनेव गुणगणेनेव निर्यन्दिनेन स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च सुहृत्तदिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशे समवलम्ब्य केयूरकम्, ऊर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसम्मानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निज नखांशुजालजटिलं समृणालमिव शुष्कशष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरङ्गमन्दुराभिमुखः प्रतस्थे, गच्छंश्चोभयतः किञ्चित् किञ्चिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयाम्बभूव ।

अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय

तेति । गलितेन प्रसूतेन कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गण्डयोः सौन्दर्येणैव, रसतां द्रवताम् उपनीतेन प्रापितेन कादम्बर्याः स्मितालोकेनेव मन्दहास्यदीप्प्येव, हृतेन द्रवीभूतेन कादम्बर्या हृदयेनेव अन्तःकरणेनैव, निर्यन्दिनेन गलितेन कादम्बर्या गुणगणेनेव, स्पर्शवता प्रशस्तस्पर्शयुक्तेन, ह्लादिना आनन्दोत्पादकेन, सुरभिणा प्राणवृत्तिविधायिना च तेन विलेपेन अङ्गारामेण, चन्दनेन विलिप्य अङ्गानीति शेषः । तमेव हारं शेषनामानं कण्ठे गले अकरोत् अवष्टयत् ।

इह 'कपोललावण्येनेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेषा, अवशिष्टेषु यथाक्रमं त्रिषु जागृधेषुचाः ।

आगृहीतेति । स्कन्धदेशे अंतर्भागे समवलम्ब्य सम्यगालम्बनं विधाय, ऊर्ध्वस्थित एव अनुपविष्ट एव दण्डायमान एवेत्यर्थः । क्रियमाणं मुख्यराजपुरुषेरादौ विधीयमानं नमस्कारादिकमनतिक्रम्य विधमानमिति यथाक्रियमाणम्, कृतेन विहितेन यथाक्रियमाणेन सम्मानेन प्रतिनमस्कारादिना मुदितं सम्पुष्टम्, प्रधानराजलोकं सामन्तगणं विसृज्य गृहे गम्यतामित्यभिधाय । गन्धमादनं तत्संज्ञकं करिणं हस्तिनम् । अयासीत् अगमत् ।

तत्रेति । निजनखांशुजालेन स्वनखकिरणसमूहेन जटिलो विपमीकृतः तम्, अतएव समृणालमिव विसरहितमिव, नखकिरणसमूहस्य मृणालसदृशत्वादित्याशयः । तस्मै गन्धमादनाय शष्पकवलम् अभिनवचतुर्गुणेश्वरकम् अवकीर्य खादनाय विलिप्य, बल्लभाः प्रिया ये तुरङ्गमा अथाः तेषां या मन्दुरा शाला तदभिमुखः तत्संमुखः सन् प्रतस्थे चंचालः । गच्छन् व्रजंश्च उभयतः द्वयोः पार्श्वयोः । तिर्यग्वलितम् उभयतः प्रवर्तितं वदनं मुखं येन सः, परिचारकादीनामपसारणायेत्याशयः । विलोकया-म्बभूव ईक्षाञ्चके ।

अथेति । अथ तत्समीपगमनानन्तरम्, चित्तज्ञैः आशयाभिज्ञैरित्यर्थः । प्रतिषिद्धं निवारितम् अनुगमनं राजपुत्राजुसरणं यस्य तस्मिन्, समुत्सारिते निकटाद्दूरीकृते सति । मन्दुरां वाजिशालां प्रविशेति प्रविष्टवान् । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः ।

पिपले हुत लावण्यकं समान, रसताको प्राप्त हुष मन्द-हास्यके समान, द्रवताको प्राप्त हुष हृदयके समान और प्रवादित हुष गुण-ग्रामके समान सुखस्पर्शाले, आह्लादजनक एवं नासिकाको वृत्ति करनेवाले चन्दनसे उसने संमस्त अङ्गमें लेपन कर उस हारको कण्ठमें धारण किया । फिर ताम्बूलको लेकर, कुछ समयके बाद उठ कर, वाम-बाहुद्वारा केयूरकके कंधे पर सहारा देकर, दण्डायमान रह कर (खड़े-खड़े) ही, प्रत्यभिवादन-सम्मानसे सम्पुष्ट हुष अभिवादनकारी प्रधान राजाओंको विदा कर, धीरे धीरे वह गन्धमादन दाभीको देखने चला । वहाँ कुछ देर ठहर कर, नख-किरणोंसे उज्जासित, अत एव मृणालयुक्तके समान दीखती थोड़ी सी शुष्क घास, उस गन्धमादनके आगे अपने ही डाल कर, वहाँसे प्रीतिमाजन अश्वसमूहके गुहाभिमुख (अस्तबलको ओर) प्रस्थान किया । जानेके समयमें वह दोनों तरफ थोड़ा-थोड़ा मुँह फेर कर परिचारकोंके प्रति दृष्टिपात करने लगा ।

उसके बाद, उसके मनके अभिप्रायको जाननेवाले द्वारपालोंने परिजनोंको उसके अनुसरण करनेका निषेध करके दूर कर दिया । तब वह बौबल केयूरकके साथ ही जाकर अश्वशाला (अस्तबल) में प्रवेश किया । द्वारपालोंके

एव मन्दुरां प्रविशेश । उत्सारणभयसन्धान्तलोचनेषु प्रणम्यापस्तुतेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रा-
युधस्य पृष्ठावगुण्ठनपदं किञ्चिदेकपार्श्वे गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयंश्च कृणितनेत्रत्रिभागस्यै दृष्टि-
निरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां सुरधारिणीं विन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दुरादाकृत-
देहभरः सकुतूहलमुवाच—‘केयूरक ! कथय, मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराज-
कुले ? केन वा व्यापारेण वासरमतिनीतवती ? गन्धर्वराजपुत्री ? किं वऽकरोन्महाप्रेता ?
किमभावत वा मदलोखा ? के वाऽभवन्नालापाः परिजनस्य ? भवतो वा को व्यापार आसीत् ?
आसौद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा ?’

केयूरकस्तु सर्वमाचचक्षे—‘देव ! श्रयताम्, निर्गते त्वयि हृदय-सहस्र-प्रयाण-पटह-
कलकलमिव नूपुरचक्रकणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वति, देवी कादम्बरी सपरिजना सौध-
शिखरमाश्रय्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे,

उत्सारणेति । उत्सारणं द्वारपालद्वारा कृतवेत्रताडनं तस्माद् यद् भयं त्रासस्तेन सम्प्रन्तानि चकि-
तानि लोचनानि नयनानि येषां तेषु तथोक्तेषु, मन्दुरापालेषु, वाजिशालारक्षकेषु प्रणम्य नमस्कृत्य अप-
स्तुतेषु दूरीभूतेषु सन्सु । एकपार्श्वे किञ्चिद्विलितस्य ईषत्पतितस्य इन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपदं पृष्ठाच्छादनवचं
समीकुर्वन् स्वस्थाने नयन्, कृणितः केसरपतनान् सङ्कोचितो नेत्रस्य नयनस्य त्रिभागः तृतीयभागो
येन तस्य तादृशस्य इन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिवाचाकारिणीम्, कुङ्कुमो यावकः तद्वत् कपिलां
पिङ्गलवर्णाम्, केसरस्य स्कन्धप्रदेशोत्पन्नकेसरस्य सटा गुच्छीभूतस्वाज्जटा ताम्, उत्सारयन् नयनाददूरी-
कुर्वन् । सुरधारिण्याम् इन्द्रायुधकापाधारभूतदास्पदिकायां विन्यस्तो स्थापितो चरणो येन सः, तथा
लीलाया विलासेन मन्दं शनैः यथा स्यात्तथा मन्दुरादाश्रय्य वाजिशालास्थकाष्ठविशेषे दत्तो निहितो देह-
भरः शरीरभारो येन सः । सकुतूहलं सकौतुकम् ।

केयूरकेति । वृत्तान्त उदन्तः । गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, वासरं दिवसम्, अतिनीतवती अति-
वाहितवती । अकरोत् अन्वतिष्ठत् । आलापा वचनव्यापाराः ।

केयूरक इति । सर्वं निखिलम् आचचक्षे कथयामास घालयेन कोमलहृदयस्वादित्याशयः । कन्य-
कान्तःपुरे कुमारिकाऽवरोधपुरे, नूपुरचक्रस्य कुमारिकाणां पादकटकसमूहस्य कणितेन शब्देन, हृदय-
सहस्रस्य कुमारिकाणामेव मानससमूहस्य यत् प्रयाणं गृहं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानं तस्य पटह-
कलकलो दृक्काशब्दकोलाहलः तं कुर्वतीव विदधतीव सति, नूपुरशब्दा नासन्, मन्दं भवता सह
प्रस्थितानां कुमारिकाहृदयसहस्राणां प्रयाणे पटहध्वनय एवाभूवन्त्वित्यभिप्रायः । तुरगस्य भवदशस्य
धूलिरेखाया रजःसमूहेन धूसरं मलिनम्, देवस्यैव भवत एव । आलोकितवती दृष्टवती ।

तिरोहितेति । किञ्च, देवे भवति तिरोहितदर्शने अन्तर्हितवीचणे सति, मदलोखायाः स्कन्धे निक्षिप्तं

वेत्र-ताडनको भयसे, चकित-नयनवाले वहाँको अथशालारक्षकगण (सार्देश) प्रणाम कर करके खिसक गये, तब
वेद्रायुधको पीठ परसे एक तरफ कुञ्ज अधिक खिसका हुआ आवरणवल् (जीन) को समान करता-करता, जरा
तृतीयभाग सकुचित (मिनो हुई) आँख पर आकर दृष्टिको निरोध करती कुङ्कुमकेसतमान पिङ्गलवर्ण केसर-सटाको
हटा दिया । उसको बाद सुरधारिणी (लटके हुए दोनों पाँवको थामने वाली) पर चरणगुगल रख, अस्तवल्के किसी
खूँटे पर देहका भार रखकर, वह कौतुकसहित लीलाके सहारे धीरे धीरे कहने लगा—‘केयूरक ! कहो, मुझे वहाँसे
निकल हट कर आने पर गन्धर्वराजकुलमें क्या घटना हुई है ? गन्धर्व-राजनन्दिनीने किस कार्यमें दिन बिताया ?
महाप्रेताने क्या किया ? मदलोखाने क्या कहा ? परिजनवर्गका क्या आलाप हुआ ? तुमने कौन-कौन किया ?
एवं मेरे सम्बन्धमें कोई क्या-वात्ता हुई है या नहीं ?’

केयूरकने सरलचित्त होनेके कारण समस्त प्रश्नोंका उत्तर दिया—‘राजपुत्र ! छिनिये-आपके बाहर निकलते
हो तत्काल कन्याओंके अन्तःपुरमें नूपुरोंके रणरणादसे हजारों हृदयोंके प्रस्थान-दुन्दुभिका मानो कोलाहल हुआ ।
ऐसे समयमें देवी कादम्बरी परिजनोंके साथ सौधशिखर पर आरुढ़ होकर, अश्वके द्वारा उड़ाई हुई धूलसे धूसरवर्ण
दीखते आपके हो जानेके मार्गको देखने लगीं ? उसके बाद जब आप नेत्रपथसे बहिर्गत् हो गये तब मदलोखाके

१. इन्द्रायुधपृष्ठावगुण्ठनपदं किञ्चिदेकपार्श्वगलितं किञ्चिदेकपार्श्वे ।

२. कृणितनेत्रत्रिभाग ।

३. सुरधारिणी । ४. अवसरमतिनीतवती । ५. नयन् । ६. कुर्वन्ती ।

मदलेखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिगते । सिता-
तपत्रापदेशेन शशिनेष्यया निवार्यमाणरविकरस्पर्शां सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथ-
मपि सखेदमवतीर्य क्षणमिवावस्थानमण्डपे स्थित्वाऽर्थाय स्खलनमभिवेच्य निवेद्यमानोपहार-
कुसुमा शङ्कायमानैर्मधुकरैः, जलधारा-धवल-नख-मयूखं न्मुखानामनुगलं गलद्भिर्वलयेः कण्ठ-
बन्धानिशोपापद्यन्ती केकारबोद्धिना भजनशिखण्डिनाम्, पदे पदे च कुसुमधवलान् करेण
गृह्णतापल्लवान् मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव कीडापर्वतकमागतवती, यत्र

स्थापितं मुखं वदन् यथा सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रीत्या भवत्सेहेन, दुग्धोदधिधवत् चौरसमुदवत् धवलः
शुभ्रेः दृष्टिपातेस्तं दिगन्तं प्लावयन्ती ज्वालयन्ती सती, तथाविधनिरीक्षणां निरन्तरत्वादित्याश्रयः ।
तथा ईर्ष्या सूर्यं प्रति स्पर्द्धया कारणेन, सितातपत्रापदेशेन शुभ्रच्छत्राभ्यामेव शशिना चन्द्रेण, निवार्य-
माणो दूरीक्रियमाणो रविकरस्पर्शां सूर्यकिरणस्पर्शां यस्याः सा तथोक्ता च सती, सूर्येण सह चन्द्रस्य
स्पर्शां 'यं कादम्बरी यदि तापयेस्तर्हि त्वत्पात्रं दूरीकृत्य शोतलेयम्' इति । अतएव श्वेतच्छत्रस्य तु व्याज-
मार्गं, शुक्लस्य-प्रकाशशालिवादिगुणेश्वर एव सः । अतएव तेन निवार्यमाणातपेयार्थः । तत्र सौधकृद्
एव सुचिरं बहुकालं स्थितवती अवस्थानं कृतवती ।

इह 'दुग्धोदधिधवलदृष्टिपाते' स्थत्र लुलोपमालङ्कारः, 'प्लावयन्तीव' इत्यत्र क्रियोपेक्षेयुभयो-
रङ्गिमावसङ्कारः । तथा श्वेतच्छत्रमपहृत्य चन्द्रस्थापनात्कृतवापहृतिरङ्कारः ।

तस्मादिति । तस्मात् प्रासादस्थङ्गात्, कथमपि महता कष्टेन, सखेदं भवद्विभोगेन सकष्टं यथा स्यात्तथा
अवतीर्य भवतरणं कृत्वा, अवस्थानमण्डपे वासभवने क्षणमिव किञ्चित्कालमिव स्थित्वा अवस्थाप्य, उरथाय
स्खलनमभिवेच्य अतीवोन्मनस्कतया अदृश्यमानत्वादुपायनप्रसूनेषु कादम्बरी स्खलित्वा पतित्यतीति
त्रासेनेव, शङ्कायमानैः मुखरायमाणैः मधुकरैर्भ्रमरैः निवेद्यमानानि (स्वीयेरेव रवैः सूर्यमानानि 'पुष्पा-
प्यत्र, न स्खलितमयम्' इति) उपहारकुसुमानि उपायनप्रसूतानि यस्यै सा । तथा केकारवेण तेषां
शिखण्डिनामेव केकाशङ्केन उद्भिदा उद्भेगं प्राप्ता कादम्बरी, अतएव जलधारावत् सलिलासारवत् धवलाः
शुभ्रा ये नखमयूखाः कादम्बर्या एव नखरश्मयः तेषु उन्मुखानां सलिलधाराभ्रान्त्या उन्नमितानानावां
भजनशिखण्डिनां गृध्रपालितमयूराणाम्, गलेषु कण्ठेषु हृत्पुगलं विमलस्यैऽभ्यधीमानः, गलद्भिः केवल-
समर्पणेनैवाचम्यतःि बलयैः कङ्कणैः, कण्ठबन्धान् उपापद्यन्ती विदधतीव सती, सति सामर्थ्ये उद्भेज-
कानां निग्रहावश्यकत्वात् । भवद्विमुक्ता कादम्बरी गृध्रमयूराणां शब्दैर्दुःखिता भवतीति कण्ठेषु वलययो-
जनेन तान् मूलीकर्तुमभिलषति किन्तु वलयसमर्पणकाले तस्या नखमयूखेषु जलधाराभ्रमेण तद्गृह्णाय
ते उन्मुखा भवन्ति, अतएव प्रदानकाल एव ते वलयास्तेषां कण्ठाद्धः पतन्तीत्यभिप्रायः । किञ्च, पदे
पदे प्रतिपदचरणे करेण पाणिना, कुसुमैः पुष्पैः धवलान् शुभ्रान् गृहलतापल्लवान् भवनसंस्पृष्टतत्कि-
सलयानि अवलम्बमाना दधाना तथा मनसा चेतसा च कुसुमधवलान् देवस्य भवतो गुणगणान्
सौन्दर्यादिगुणसमूहान् अवलम्बमाना दधाना चिन्तयन्ती ।

इह 'स्खलनमभिवेच' इत्यत्र हेतुप्रेक्षालङ्कारः । 'नखमयूखेषु' इत्यत्र आन्तितमान् व्यङ्ग्यः । 'कण्ठ-
बन्धानुपापद्यन्तीव' इत्यत्रोपेक्षा तु स्फुटैव । 'कुसुमधवलान्' इत्यत्र लुलोपमा ।

कन्धेपर अपना मुख रख कर, आगके प्रति स्नेहवश, क्षीरीरसागरके समान धवलवर्ण-दृष्टिपातसे उस दिशाकां
प्लावित करने (भरने) लगी, एवं सूर्यके प्रति ईर्ष्यावश चन्द्र ही मानो श्वेतच्छत्रके बहानेसे उस समय उसका
धूप निवारण करने लगा, ऐसी अवस्थामें वह बहुत देर तक वहाँ पर ही रही । अन्तमें किसी किसी प्रकार खेदके
साथ उस सौधधिर परसे नीचे उतर कर, कुछ देर समामण्डपमें बैठ कर उठीं और 'सम्भव अन्यमनस्क हो
जानेसे लक्ष्य न कर उपहार-पुष्पां पर वह गिर न पड़े' इस भयसे ही मानो गुञ्जर करते भ्रमरगण उन्हें बिखरे
फूलोंको बताने लगे; जलधाराके समान शुभ्रर्ण नख-किरणोंको ओर मुख उठाकर देखते गृध्रपालित मयूखोंके केका-
रसे उद्भिद होकर, शासनके लिए निकले कङ्कणसे प्रत्येक मयूखे गलेमें मानो गलबन्धन बाँधने लगी; प्रत्येक
पदक्षेप (पग-पग) पर पुष्प-धवल गृह-लताओंके पल्लवोंको हाथसे धारण कर, एवं पुष्पके समान धवलवर्ण

स्थितवान् देवः । तमुपेत्य च 'देवेनात्र मरकतशिला-मकरिकाप्रणाल-प्रखवण-सिच्यमान-हरित'-लतामण्डपे शीकरिणि शिलातले स्थितम्, अत्रगन्धोदक-परिमल्लालीनाजाल-जटिल-शिलाप्रदेशो स्नातम्, अत्र कुसुमधूलि-सिकर्तिले गिरि-नदिकातटे भगवानक्षितः शूलपाणिः, अत्र ह्रैपित-शाश्वर-रोचिपि स्फाटिक-शिलातले भुक्तम्, अत्र संक्रान्त-चन्दन-रस-लाञ्छने मुक्ताशौलशिलापट्टं सुप्तम् इति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महारथेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिशिलावेश्मन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते भगवति रतौ, उदिते चन्द्रमसि, तत्रैव कञ्चित्कालं स्थित्वा चन्द्रकान्तमयीवचन्द्रोदये प्रत्याद्रीकृततनुश्चन्द्रविभवप्रवेशमायेनेव करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती, मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थितोत्थाय विमल-नख-

तमिति । अपि च, कादम्बरी तं क्रीडापर्वतकम् उपेत्य प्राप्य दिवं सं क्षपितवतीति सम्बन्धः । मरकतशिलायाञ्च अश्मगर्भप्रस्तरे यो मकरिकाप्रणालो मकरसदृशसलिलनिर्गमनयन्त्रं तस्मात् प्रखवणेन सलिलनिःसरणेन सिच्यमानः, हरितो हरिद्वर्णो लतामण्डपो यत्र तस्मिन्, अतएव शीकरिणि सलिलकण-वति अत्र इह शिलातले, देवेन चन्द्रापीडेन स्थितम् । गन्धोदकानि सुगन्धसलिलानि तेषां परिमलः सौरभैः लीनं संलग्नं यत् अलिजालं मधुकरसमूहः तेन जटिलो विषयीकृतो यः शिलाप्रदेशः प्रस्तरमयश्चमिः तस्मिन्, स्नातम् आप्लवः कृत इत्यर्थः । कुसुमानां पुष्पाणां वा धूलयः परागाः ताभिः सिकर्तिले समुत्पन्न-सैकते अत्र गिरिनदिकातटे पर्वतीयाक्षपलरितीरे । शूलं पाणौ यस्य स शिव इत्यर्थः । अर्चितः पूजितः । ह्रैपितं लज्जां प्रापितं शशधररोचिः चन्द्रालोको येन तस्मिन् काशधरादृषिधवे इत्यर्थः । सङ्क्रान्तं संसक्तं चन्दनरसो मलयजद्रव्यं एव लाञ्छनं सिद्धं यस्मिन् तत्र, मुक्ताशौलशिलापट्टे मुक्तासदृशस्येतपर्वतीयप्रस्तर-खण्डे सुप्तं स्वापो विहित इत्यर्थः, इति पूर्वं परिजनेन पार्श्ववर्तिसेवकलोकेन पुनरुक्तं वारं वारं यथा स्या-सथा निवेद्यमानानि कथ्यमानानि देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि स्थितिलक्ष्माणि पश्यन्ती विलोक-यन्ती दिवं वासरं क्षपितवती अतिवाहितवती ।

दिवसेति । कथमपि महता कष्टेन । अनभिमतमपि असमीहितमपि, तस्मिन्नेव चन्द्रापीडो यत्र अक्षितवान् तत्रैवेत्यर्थः । आहारं भोजनम् अकरोत् अकल्पयत् । चन्द्रकान्तमयीव चन्द्रकान्तमणिनिष्प-क्षेन, चन्द्रोदये प्रत्याद्रीकृता स्वतः सलिलनिःसरणाद् चमोद्भूतत्वाच्च विल्ला तमुद्वेहो यस्याः सा चन्द्र-विषयं क्षाशिमण्डलं तस्य यः प्रवेशः तस्य भयेनेव प्राप्तेनेव । कृत्वा अर्पयित्वा, मदनोद्दीपकशशिमण्डल-प्रवेशप्रतिषेधनायेत्याशयः । चिन्तयन्ती ध्यायन्ती, मुकुलिते मुद्रिते दृक्छणे नयने यस्याः सा । विमलेषु

आपके गुण-माणोका मन ही मन चिन्ता करतीं, जिस क्रीडापर्वतपर आप रहते थे वही आप पहुँची । वहाँ आनेके बाद परिजनगण उनसे निवेदन करने लगे कि-‘मरकत मणिके मकराकार मोरीके प्रखण (जलयन्त्र) से सिद्धन किये हुए हरितवर्ण लता-मण्डपवाले इस जलबिन्दुसे छाप हुए शिलातल पर राजपुत्र बैठे थे; गन्ध-जलके सौरभसे एकत्रित हुए अमरोंके ऊँच नीचोंसे भरे इस शिलातलपर राजपुत्रने स्नान कियाथा; पुष्प-पराग-रूप बाहुका (रिती) से भरे इस छुद्र पर्वतीय नदीके तटपर भगवान् शङ्करकी पुत्राकी थी; चन्द्र-किरणकी भी लज्जित करनेवाले स्फटिकमय शिलातलपर भोजन किया था; और थिपके हुए चन्दन-रसके चिह्नवाली मुक्ताके समान शुश्रवणं इस पर्वतीय-शिलाखण्डके ऊपर शयन किया था ।’ इस प्रकार वारंवार दिखाए हुए आपके ही स्थानके चिह्नोंका अवलोकन करते करते उन्होंने समस्त दिन व्यतीत किया । ‘दिनके शेष भागमें महादेवताके प्रयत्नसे किसी प्रकार अन-भिमत होने पर भी उन्होंने उसी स्फटिक-मणिमय गुहमें भोजन किया । उसके बाद भगवान् सूर्यनारायणके अस्त-मित होने पर जब चन्द्रमाका उदय हुआ तब वे उस गुहमें कुछ देर तक रहें । फिर चन्द्रोदयसे चन्द्रकान्तमणि-निर्मितके समान उनका शरीर आर्द्र (गीला) हो गया और सम्भवतः चन्द्र-मण्डलके प्रवेश करनेके भयसे ही मानो मण्डस्थल (गाल) पर हाथ रखकर थोड़ा नेत्रोंकी सङ्कुचित (मीच) कर किसी विषयकी भावना की करनेमें वहाँ क्षणमात्र बैठी रहें । फिर उठकर निर्मल नखमें पड़े चन्द्र-प्रतिबिम्बके भारसे मानो

१. क्षपित 'हरित' इति पदं न दृश्यते ।
२. शीकरिणि ।
३. सिकनाकईमनीलगिरि.... ।
४. गिरिनदीकान्तनटे ।
५. स्फटिक... ।
६. शिलापट्टस्थनीये ।

निपतित-शशिप्रतिमाभर-गुरुणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती, लीला-मन्थर-गमन-पट्टनि पदानि शय्यागृहमागात् । शयन-निक्षिप्त-गात्रयष्टिश्च, ततः प्रभृति प्रवलय शिरोवेदनया विचेष्टमाना, दाहणेन च दाहकृषिणा उवरेणाभिभूयमाना केनाप्याधिना मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवा-कैश्च सार्द्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनैषीत् । उपसि च मामाहूय देवस्य वार्त्तामृतिकरोपलम्भाय सोपालम्भमादिष्टवती ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुः 'अश्वोऽश्व' इति वदन् भवनाञ्जिर्ययौ । आरोपित-पर्याणश्च त्वरित-तुरगैः परिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे

निर्मलेषु नखेषु पादयोरेव नखरेषु निपतिता याः शशिप्रतिमाः चन्द्रप्रतिविम्बानि तासां भरेण गुरुणीव भारवन्तीव, अन्यथा वलेशादुत्क्षेपणं न युज्यत इत्याशयः । लीला विलासः तथा मन्थरगमने मन्दस्वरणे पट्टनि कुशलानि, पदानि चरणन्यासानि, दाह्यागृहं शयनीयभवनम् अगात् अगच्छत् । बहुवचनमौप-चारिकम्, न्यासानामाधिक्यादित्यवगन्तव्यम् ।

इह 'चन्द्रकान्तमयीव' इत्यत्र क्रियोपेचालङ्कारः, 'चन्द्रविम्बववेशभयेनैव' इत्यत्र हेतुपेचालङ्कारः, 'गुरुणीव' इत्यत्र गुणोपेचालङ्कारः ।

शयनेति । अपि च, शयने तत्प्रे निक्षिप्ता स्थापिता गात्रयष्टिः शरीरयष्टिर्यथा सा । ततः प्रभृति तत्कालादारभ्य प्रवलय लीलाया शिरोवेदनया शिरःपीडया विचेष्टमाना व्याकुलीक्रियमाणा, दाहः सन्ता-पस्तद्वृषिणा दाहणेन भयङ्करेण उवरेण तापेन अभिभूयमाना पराभूयमाना केनापि अनिर्वचनीयेन आधिना मानसव्यथया, मङ्गलप्रदीपैः शयनीयभवनस्थायिमिरिति शेषः । कुमुदाकारैः कैरवसदृशैश्चक्रवाकै रथाङ्गैश्च अनिमीलितलोचना अमुकुलितेक्षणा सती । रजन्थां वीपकानां स्वत एव प्रकाशात् कैरवाणां चन्द्रोद्भूतेन प्रस्फुटनात् रथाङ्गानाञ्च विरहवशादमुद्रितनयनत्वमित्याशयः । दुःखदुःखेन गुरुरतःक्लेशेन वणदां निशाम् अनेषीत् चपितवती ।

इह प्रदीपकुमुदयोरमुद्रितनयनत्वं प्रकाशमात्रं कादम्बरीराक्षयोस्तु लोचननिमीलनाभाव इति भेदेऽप्यभेदमूलातिशयोक्तिरालङ्कारः तन्मूला च सहाक्तिः ।

उपसीति । उपसि प्रातःकाले । आहूय आह्वानं कृत्वा, देवस्य भवतः, वार्त्तामृतिकरोपलम्भाय वृत्तान्तव्यापारप्राप्तये समाचाराकर्णनायेत्यर्थः । सोपालम्भम् उचितज्ञोऽपि सम्भावितमहोदारस्यातिथे राजकुमारस्य कुशलप्रवृत्तिमानेन न व्रजसीति सतिरस्कारम् आदिष्टवती कथितवती ।

चन्द्रेति । तदाकर्ण्य तच्छ्रुत्वा जिगमिषुः गन्तुमिच्छुः । भवनाञ्जिर्ययौ गृहाञ्जिर्जगाम । आरोपितं यथास्थानं स्थापितं पर्याणं पर्ययनं यस्य तम्, त्वरितेन शीघ्रेण तुरगापरिचारकेण अश्वपालकेन उपनीतम् उपस्थापितम् । पश्चात् आत्मन एव पश्चाद्भागे आरोप्य उपवेशनं कारयित्वा । स्कन्धावारे सैन्यवेदो । अशेषं ।

भारी इव चरणयुगलको महाकष्टसे उठाकर, विरासयुक्त मन्द गतिसे चलकर शयनगृहमें गई और तबस्थ शय्याके ऊपर लेट गई । तबसे लेकर ही अत्यन्त प्रबल शिरोवेदनासे छटपटाने लगीं और दाहण दाह-उवरेसे आक्रान्त हो गई । उससे सब रात उम्हेंने अनिवर्चनीय, मनःपीडासे, माङ्गलिक-प्रदीप, कुमुद-समूह और चक्रवाकगणके साथ ही अमुद्रित (खुबे) नयनसे अत्यन्त दुःखमें विराई । फिर प्रातःकाल सुबे हुआकर, (तुम मेरे विवेचक, प्रियभृत्य होकर भी मेरे ही अतिथिभूत राजपुत्रकी इस समय भी सुखसे पहुँचनेकी वार्त्ताकी जानेके लिए नहीं जाते हो, इस प्रकारका) तिरस्कार (ताना दे) कर, आपके वृत्तान्तकी जाननेके लिए आदेश दिया ।

इस कथाको सुनकर चन्द्रापीड जानकी इच्छासे—'बोड़ा बोड़ा, [लाओ]' इस प्रकार कहता भवनसे ; बाहर निकला और किसी अश्वशक (साईस) द्वारा शीघ्रतासे पर्ययन (जीन) कसकर लाये गये इन्द्रायुध पर ; चढ़, पीछे पत्रलेखकी बैठकर, शिबिरपर वैशम्पायनकी नियत कर, समस्त परिजनोंकी साथ आनेसे निषेध

१. क्षिप्त । २. व्याधिना । ३. उपालम्भाय । ४. कचित् 'अथ' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ५. वदन् पूर्ववृत्तचमस्कृतचेताः । ६. कचित् 'तुरग' इति नोपलभ्यते ।

स्थापयित्वा^१ वैशम्पायनम्, अशेषं परिजनं^२ निवर्त्य च अन्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं गतौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार^३ । अवतीर्थं च^४ द्वारपालावित-
तुरङ्गः कादम्बरी-प्रथम-दर्शन-कुतूहलिन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य 'क देवी
कादम्बरी तिष्ठति' इति सम्मुखगतमन्यतमं वर्षवरम्^५ अप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन
'देव ! मत्तमयूरस्य' क्रीडापर्वतकस्याघस्तात् कमलवनदीर्घिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्ते'
इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवत्सो प्रमदवनमध्येन गत्वा किञ्चिदध्वानम्, मरकतहरि-
तानां कदलीवनानां^६ प्रभया शष्पीकृतारविकरणं हरितायमानं दिवसं ददर्श । तेषाञ्च मध्ये
निरन्तर-नलिनौ-दलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमाद्रौशुकच्छलेनाच्छोद-

समग्रं । निवर्त्य पश्चादध्याधुटय । अन्यतुरगारूढेनैव इतराश्चक्रुतारोहणेनैव । अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः ।
आसाद्य प्राप्य । अवततार उत्तीर्णवान् । द्वारपालस्य अप्रितः तुरङ्ग इन्द्रायुधो येन सः । कादम्बरीः
प्रथमदर्शने आधावलोकने कुतूहलं कौतुकमस्या अस्तीति तथा पत्रलेखया, चकारात् केयूरकेण चानुगम्य-
मानः । सम्मुखगतं समक्षोपस्थितम् । वर्षवरं वलीयम् अप्राक्षीत् पृष्ठवान् । अन्तःपुरप्रवेशे पूर्वमेव महाश्वे-
ताद्वारेण राज्ञोऽनुमतिप्रदानत्वादनुमोदनेन च प्रविशन्तं चन्द्रापीडं न कोऽपि प्रतिषेधयामासेत्यवधेयम् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन तेन । मत्ताः शीवा मयूराः कलापिनो यत्र तस्य ।
अधस्तात् अधोभागवर्त्तिनि, कमलवनेन-पङ्कजविपिनेन पूर्णां दीर्घिका वापी तस्याः तीरे तटे विरचितं निर्मितं
हिमगृहं सलिलेद्वारयन्प्रविष्टमानस्वात् शिशिरं सद्य, अध्यास्ते अस्तिष्ठति 'अधिशीङ्ख्यासां कर्म' इत्य-
नेनाधारस्य गृहस्य कर्मसंज्ञा बोध्या । प्रमदवनेन उद्यानवाटिकया । मरकतवत् अमरगर्भवत् हरिता
हरिद्वर्णास्तेषाम्, कदलीवनानां रम्भाकाननानां प्रभया दीप्या शष्पीकृता अस्मिन्वनगुणवदवलोक्यमानो-
कृता रविकिरणाः सूर्यरश्मयो यस्मिन् तस्य, अतएव हरितायमानं नीलायमानं दिवसं दिवं ददर्श अव-
लोकयामास । इह शष्पीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादित्योक्तिः, 'शष्पीकृता' इत्यत्र
लुप्तोपमा चेत्सुभयोः सङ्करः ।

तेषामिति । तेषां कदलीवनानाम् । निरन्तरैः अवरिले, नलिनौदलैः उपनीतैः कमलपत्रैः, कुञ्जम्
आच्छादितं हिमगृहं शीतलं वेश्म अपश्यत् दृष्टवान् ।

तस्मादिति । अपि च, तस्मात् हिमगृहात् निष्पतन्तं निःसरन्तम्, आद्रौशुकच्छलेन किलञ्जवस्त्राभ्या-
जेन, अच्छोदस्य पतञ्जामकसरोवरस्य जलेन सलिलेनैव संवीतम् आच्छादितशरीरम् । आद्रौशुकाच्छोद-
सलिलयोः श्वेतसादस्यादित्याशयः । 'अच्छोदजलेनैव' इत्यत्र जात्युपेक्षा । इत आरभ्य द्वितीयाया एक-
वचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'परिजनमद्रौशूत्' इत्यत्र परिजनमित्यस्य विशेषणस्यवगन्तव्यानि ।

(लोट) कर दूसरे घोड़े पर चढ़कर पीछे-पीछे आते केयूरक के साथ हेमकूट-पर्वतकी ओर प्रस्थान किया ।
[क्रमशः चलते-चलते] कादम्बरी के महल के द्वार पर उपस्थित होकर घोड़े परसे उतरा; उतर कर किसी द्वार-
पाल के समीप घोड़े की रख (छपुट्टी) कर, कादम्बरी की पहले देखने के लिए कौतुकवती पत्रलेखा एवं केयूरक की
पीछे कर, अन्दर जाकर, सम्मुखगत किसी नपुंसक से पूछने लगा—'देवी कादम्बरी कहाँ हैं ?' उसने प्रणाम कर
सूचित किया कि—'राजकुमार ! मत्त-मयूर-गण जहाँ रहते हैं, उस क्रीडा-पर्वत के नीचे कमल-वन-परिपूर्ण
बावड़ी के तट पर एक शीतल-गृह निर्मित है, वहाँ पर ही देवी कादम्बरी विराजती हैं । इस प्रकार उसके
सूचित करने पर केयूरक के बताए मार्ग से प्रमदोद्यान के मध्यमें होकर वह कुछ दूर गया था कि इतनेमें ही
मरकत के समान हरिद्वर्ण कदलीवन के प्रभासे—नूतन तृण के समान—सूर्य के किरणों से समन्वित दिवस हरिद्वर्ण
(हरासा) दोखने लगा और उनके मध्यमें कमल के पत्तों से निरन्तर आच्छादित (ढँके) हिम-गृह की उसने
देखा । उसमें से बाहर निकलती हुई, शिशिर उपचारमें निपुण, कादम्बरी के शरीर की परिचर्या करनेवाली,
अलङ्कार-रहित दासियों की उसने देखा । वे आर्द्रवस्त्र के बहाने अच्छोदसरोवर के जल से ही मानो आच्छादित की

१. संस्थापयित्वा । २. अशेषपरिजनम् । ३. अवततार तुरगात् । ४. कचित् चकारो नास्ति ।
५. वर्षवरम् । ६. नृत्यमयूरस्य । ७. कदलदलानाम् ।

जलेनेव संवीतम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालयलचैराभरणकैरिव धवलतावयवम्, आपाण्डुभि-
त्रैकश्रवणाश्रयैस्ताटक्रीकृतैः केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि
मुखारविन्दानि बद्धसौभाग्यपदानीव दुधानम्, कृतचन्दनविन्दुविशेषकाश्च दिवापि स्पर्श-
लोभस्थितेन्दुप्रतिबिम्बानिव कपोलानुद्ग्रहन्तम्, अपहृताशेषशिरीषसौभाग्याभिः शैबलमञ्ज-
रीभिः कृतकर्णपूरम्, कर्पूरधूलिधूसरेषु मलयजरस-लव-लुलितेषु वकुलावलीवलयेषु स्तनेषु
न्यस्तनल्लिनीपत्रावरणम्, अनवरत-चन्दन-चर्चा-प्रणयन-पाण्डुरैः सन्ताप-रोष-मुदित-चन्द्र-

बाहुल्येति । अपि च, आभरणकैरिव रजताभूषणैरिव बाहुल्यविधृतैः भुजवल्लीस्थापितैः मृणाल-
वल्लयैः विसर्कङ्कणैः धवलताः श्वेतीकृताः, अवयवा अङ्गानि यस्य तम् इह श्रोतोपमा ।

आपाण्डुः । अपि च, आपाण्डुभिः अत्यन्तपाण्डुरैः, एकं श्रवणं ओत्रम् आश्रय आचारो येषां
तैः, ताटक्रीकृतैः श्रवणालङ्कारिकृतैः केतक्याः पुष्पस्य गर्भदलैः आभ्यन्तरपत्रैः, उपहसितं निजरूपतिश-
यात् परिहसितं दन्तपत्रं करिदशनरचितपत्रसदृशाभूषणं यस्य तम् । इह 'उपहसितम्' इत्यनेन साम्या-
शेषादाशेषमा ।

आलिखितेति । आलिखिताः चित्रिताः चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिकाः तिलकविशेषा येषु तानि,
अतएव बद्धानि रचितानि सौभाग्यपदानि स्वामिस्नेहवृत्तकलक्षणानि येषु तानीव विद्यमानानि, मुखा-
रविन्दानि वदन्कमलानि दुधानं विभ्रणम् । इह ललोपमा क्रियोत्प्रेषा चेत्युभयोरङ्गान्निर्भावसङ्करः ।

कृतचन्दनेति । कृता विहिताः चन्दनविन्दवो मलयजकणा एव विशेषकाः तिलकानि येषु तान्,
अतएव दिवाऽपि, रात्रौ तु चन्द्रोद्गमात्तत्प्रतिमाः सम्भवन्त्येव किन्तु चन्दनविन्दवस्तथा प्रतीयन्ते यथा
स्पर्शलोभवशाद्विनेऽपि चन्द्रस्य प्रतिबिम्बाः स्थिता इत्यर्थः । स्पर्शलोभेन स्पर्शतुल्यतया स्थितानि विद्यमा-
नानि इद्वेः कानिः प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छाया येषु तानिव विद्यमानान्, चन्दनविन्दुशक्तिप्रविच्छायाणां
सादृश्याद्विश्याशयः । कपोलान् गण्डभागान् उद्ग्रहन्तं धारयन्तम् । इह इन्दुप्रतिबिम्बविद्यमानत्वेच्छे-
षान् क्रियोत्प्रेषा ।

अपहृतेति । अपहृतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि शिरीषस्य कुसुमस्य सौभाग्यानि शुश्रव-
मुत्कृत्यशिशिरवानि याभिस्तानिः शैबलमञ्जरीभिः जलशृङ्खलरीभिः कृतकर्णपूरं विहितश्रवणा-
लङ्कारम् । इहान्दान्यसौभाग्यदूरीकरणसम्भवाद्भस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् सौभाग्यसाम्यमाचिपतीत्य-
सम्भवद्भस्तुसम्बन्धा निदर्शना । तदुक्तं दण्णे—

‘सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुञ्चित् । यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥’

कर्परेति । कर्पूरस्य घनसारस्य धूलिभिः रजोभिः धूसरेषु ईष्यपाण्डुषु, मलयजरसश्चन्दनद्वयवस्तस्य
लवैर्विन्दुभिः लुलितेषु विच्छुरितेषु (एकीभूतेषु), तथा वकुलावलीनां वकुलपुष्पाङ्गनां वलयानि मण्ड-
लानि येषु तेषु, स्तनेषु वक्षोजेषु न्यस्तानि स्थापितानि नल्लिनीपत्राणां कमलिनीदलानां प्रावरणानि
आच्छादयन्ति यस्य तम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं चन्दनचर्चायाः मलयजविलेपनस्य प्रणयनेन सखादनेन पाण्डुराः
श्वेतास्तैः, अतएव सन्तापेन उत्तेजकतया सन्तापोऽपादनेन यो रोषश्चन्द्रं प्रति कोपः तेन कारणेन मुदितः

गर्ह इह इत प्रकार दोलतीथी; आभूषणके समान भुज-लताओं पर धारण किए मृणाल-वल्लयों से उनके अङ्ग-प्रत्यङ्ग
धवलवर्ण प्रतीत होते थे; उनके एक कानमें धारण किए हुए अच्छे धवलवर्णके केतकी-गर्भपत्रके किए हुए कर्ण-
भूषण गज-दन्त-पत्र निर्मित कर्णालङ्कारकी शोभाकी भी हुईसी करते थे; उनके मुखारविन्द पर सौभाग्य-सूचक
चिह्नके समान चन्दन द्वारा किए हुए तिलक-विशेष लगे थे; कपोलदेशमें चन्दन-विन्दुका तिलक लगायेसे उनके
स्पर्श-लोभसे ही मानीं दिनमें भी चन्द्रका प्रतिबिम्ब वहाँ आकर बास करता है ऐसा प्रतीत होता था । समस्त
शिरीष-पुष्पोंके सौन्दर्यको विन्दोने अपहरण कर ली थी ऐसी शैबल-मञ्जरीयोंके उन्होंने कर्णभूषण पहन रखे
थे । कर्पूरी रेणुसे धूसर रूप, चन्दन-विन्दुसे परिपूर्ण, वकुल-कुसुम-मालाओंके वलयवाले स्तनों पर लक्ष्मीने
कमल-पत्ररूपी वस्त्र रख लिए थे; निरन्तर चन्दन लेपन करनेसे शुश्रवणं हुए—सन्ताप और क्रोधसे निविष्ट

१. तालक्रीकृतैः ताटक्रीकृतैः । २. पट्टानीव । ३. कपोलफलकान् । ४. ललितेषु ।
५. वकुलावलिषु, कुलयावलिषु, ललितकुलयेषु । ६. पयोधरेषु ७. प्रणय ।

करैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि बिसतन्तुमयानि चामराणि विभ्राणाम्, उज्जलैश्च कमलैः कुण्डैः कुवल्यैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तवकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारिता-
तपम्, जलदेवतानामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समूहम्, शरदामिव समाजम्,
सरसीनामिव गोष्ठीबन्धनम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बवर्धः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं
परिजनमद्राक्षीत् ।

तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापस्तृतेन दीयमानमार्गः, चन्दन-
पङ्कतवेदिकानां पुण्डरीककलिकाघटितघण्टिकानां विकसितसिन्धुवार-कुसुममञ्जरीचाम-

पिष्टा ये चन्द्रस्य शशिनः करा रश्मयस्तैरिव, करैर्हस्तैः, कल्पितः कृतो मृणालं बिसमेव दण्डो येषां तानि,
बिसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि चामराणि बालव्यजनानि, विभ्राणं ध्यानम् । ..... 'चन्द्रकरैरिव'
स्थज जायुर्मेघा ।

उज्जलंति । अपि च, उद्गतम् उपरि विद्यमानं नालं वृत्तं बालादण्डश्चेति यथासम्भवं येषां तैः
ताहस्यैः, कमलैः पङ्केजैः, कुसुदैः करैर्वैः, कुवल्यैः नीलोत्पलैः, किसलयैः पद्मवैः, कदलीदलैः रम्भापत्रैः,
कमलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः, कुसुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः, आतपत्रीकृतैः क्षत्रीकृतैः उत्तमाङ्गोपरिष्ठतैरित्यर्थः ।
निवारितो निषेधित आतपः सूर्यप्रकाशो इत्यर्थः ।

जलेति । जलदेवतानां सलिलाधिष्ठात्रीणां समूहमिव वृन्दमिव, आर्द्रशरीरवादिश्याशयः, इत्य-
मन्थप्रापि । वरुणस्य प्रचेतसः याः श्रियः सस्पत्तयः तासां समागमं सम्मेलनमिव प्रचेतसः सलिलाधिष्ठा-
नृवात्तासम्पत्तीनामपि सलिलार्द्रशरीरवासम्भव इत्यभिप्रायः । शरदां वनास्थयत्तूनां समाजं समूहमिव ।
सरसीनां सरोवराणां गोष्ठीबन्ध-परिषद्चन्नामिव ।

इदं 'समूहमिव' इत्यत्र जायुर्मेघाङ्कुरः, 'समागममिव' इत्यत्राण्डुकालङ्कुरः सन्मिलितवरुण-
सम्पत्तिसमूहमिवेति विवक्षणात् । 'समाजमिव' इहाण्डुकालङ्कुरः, 'समागममिव' इहाण्डुकालङ्कुर एव
परिषत्स्थसरसीनां समूहमिवेत्यभिप्रायात् ।

शिशिरंति । शिशिरोपचारे शीतलक्रियायां निपुणः दक्षस्तम् । शरीरप्रायं वपुःसदृशं म्रियमित्यर्थः ।
अद्राक्षीत् अपश्यत् ।

तेनेति । तेन परिजनेन पादनखानां चन्द्रापीडचरणनखराणां पतनभयादिव स्रुदुल्लेखात् निज-
मस्तकवर्णनेन स्खलनत्रासादिव त्वरितं शीघ्रम् अपस्तृतेन केनापि प्रकारेण दूरं यातेन सता प्रणम्यमानो
नमस्कृत्यमाणो दीयमानमार्गश्च चन्द्रापीडः कदलीतोरणानां रम्भाबहिर्द्वाराणां तलेन प्रविश्य सर्वतः
समन्तात् निस्पृष्टदृष्टिः अमेतनं सर्वं दृष्ट्वा, अन्याश्वेनप्रकारान् वीक्षमाणः सन् हिमगृहकस्य मध्यभाग-
माससादेति सम्बन्धः । 'पतनभयादिव' इत्यत्र हेतुप्रेक्षा ।

इतः कदलीतोरणानि विसिन्धि—चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन सघनद्रवेण कृता
लिप्तीकृता वेदिकाः परिष्कृतभूसयः (बल्लतलभूसयः) येषां तेषाम् (तोरणांनाम्) । पुण्डरीकाणि
सिताम्भोजानि तेषां कलिकाभिः कोरकैः घटिता रचितानि घण्टिका लघुवृण्डा येषां तेषाम् । विकसितानि
प्रस्फुटितानि यानि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डीप्रसूनानि तेषां मञ्जरीं बल्लयं एव चामराणि बालव्यज-

(मसल डागी गई) चन्द्रकिरण-समूहके समान है ऐसे दोखते हाथोंमें उन्हींके मृणाल-दण्ड समन्वित और मृणाल-
सूत्रसे ही निर्मित बहुतसे चामर धारण किये थे। कमलोंके नाल और दण्डको ऊँचे करके कोई कमल, कोई इवेतो-
त्पल, कोई नीलोत्पल, कोई पल्लव, कोई कदलीपत्र, कोई पद्मापत्र एवं कोई पुष्पके गुच्छे छत्रके आकारमें मस्तकके
ऊपर रखकर उन्हींके रौद्र-निवारण (छाया) कर रखी थी और वे जलदेवतासमूहके समान, सम्मिलित वरुण-
सम्पत्तिके समाज, शरत्कालसमूहके समान एवं एकत्र समवेन सरोवरसमूहके समान ही—ऐसी शोभायमान थीं ।

परिचारिकाओंने पद-नखों पर प्रतिबिम्ब गिर जानेके भयसे ही मानो शीघ्रतासे दूर खिसक
प्रणाम कर उसकी मार्ग दे दिया, इतनेमें ही उसने कदली-तोरणोंके नीचे होकर प्रवेश किया
(घुसा) । वहाँ वैदीके ऊपर गाढ़ चन्दन-द्वारा लेपन किया गया था; इवेत पङ्कती कलिकाद्वारा छोटी
छोटी घंटीयाँ निर्माण की गई थीं; प्रस्फुटित सिन्धुवार-पुष्पकी माला-द्वारा चामर बने हुए थे;

१. "भारतचन्द्रकरैरिव, सन्तापरोषप्रकटित"। २. शरीरपरिचारिकाप्रायम् । ३. पादतलपतन",
पादनखपतनदाहभयादिव । ४. "सिन्धुवार"।

राणां लम्बितस्थूलमङ्गिका मुकुलहाराणां मानवद्वलवर्ण-पल्लव-चन्दन-मालिकानां दोलायमानकुमुद-
दामध्वजानां मृणालवेष्टहस्ताभिर्गुहीतरुचिरकुसुमाभरणानिर्धुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वार-
पालिकाभिरघ्रिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निम्नुष्टदृष्टिदृष्टवान् । कचिदु-
भय-तट-निखात-तमालपल्लव-कृत-वनलेखाः कुमुद-धूलि-बालुका-पुलिन-मालिनीश्चन्दनरसेन
प्रवर्त्यमाना गृहनादिकाः, कचिच्चिलुल-मञ्जरी-रचित-रक्त-चामराणां जलाद् विगतानकानां तलेषु
ससिन्दूर-कुट्टिमेषु आस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि, कचिदेतारसेन सिच्यमानानि
स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि, स्फटिकभवनानि कचिच्छिरीषपद्मकृतशाङ्गतानां मृणालधारा-

नानि येषां तेषाम् । लम्बिताः स्थूलमङ्गिका मुकुलानां पृथुलमालतीकुङ्कुमलानां हारा येषु तेषाम् । आबद्धाः
संमेलिताः लवङ्गपल्लवानां देवकुसुमकिसलयानां चन्दनानां मलयजानां मालिका येषु तेषाम् । दोलायमानाः
कम्पमानाः कुमुददामान्येव कैवलय एव ध्वजाः पताका येषु तान् । मृणालं बिसमेव वेष्टं वेतसं हस्तं
यासां ताभिः, गुहीतानि आत्तानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि प्रसूनाभूषणानि याभिस्ताभिः
तथा मधुलघ्मया वसन्तश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिकृपाभिरिव द्वारपालिकाभिः द्वाररक्षिकाभिः निम्नुष्टदृष्टिः
दृष्टवान् दृष्टवान् अवलोकितवान् । 'प्रकृतिभिरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

यद् यद् दृष्टवान् तत्पददर्शयति—स्वचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे उभयतटयोः गृहनादिकाना-
मेव उभयतीरयोः निखातैः आरोपितैः तमालपल्लवैः तापिच्छुकिसलयैः कृता विहिता वनलेखा विपिन-
पङ्क्तयो यासां ताः, तथा कुसुदानां कैवल्याणां धूलयो रजांसि एव बालुकाः तासां पुलिनमालाः सैकतपङ्क्तय
आसां सन्तीति ताः, चन्दनस्य रसेन सलिलेन करणेन, प्रवर्त्यमाना विरच्यमानाः, गृहनादिका भवनीय-
लघुसुरिताः दृष्टवानिति सम्बन्धः । इत्थमन्यत्रापि सम्बन्धो ज्ञेयः ।

स्वचिदिति । निजुलानां हिज्जलानां (स्थलवेतसानां) या मञ्जर्यः पुष्पवल्गवः ताभिः रचितानि
निर्मितानि रक्तानि रक्तवर्णानि चामराणि बालव्यजनानि येषां तेषाम्, जलेन सलिलेन आर्द्राणि
स्निग्धानि यानि विगतानि चिन्तामणि चन्द्रचन्द्रातपाः तेषाम्, तलेषु अधोभागेषु, ससिन्दूरशयि नागस्तरजि-
तानि यानि कुट्टिमानि बद्धभूमयः तेषु आस्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहितवर्ण-
कमलमयतटपाः । 'बानीरे कविमेदे स्यात् निजुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्थावः ।

स्वचिदिति । पूजा बालुकाश्चयगन्धद्रव्यं तस्या रसेन जलेन सिच्यमानानि सेचनविषयीक्रियमा-
णानि, स्पर्शेन अनुमेया ज्ञेया अतएव रम्या मनोहरा भित्तयः कुङ्क्यानि येषाम् पर्वविधानि स्फटिकभ-
वनानि स्फटिकमणिरचितहर्म्याणि स्फटिकानां पारदर्शकत्वाच्चन्द्रिचयो नावलोकयितुं शक्याः किन्तु
स्पर्शानुमेया ह्यर्थः ।

स्वचिदिति । शिरीषाणां कपीतनानां पुष्पाणां पद्मभिः कोमलकेसरैः कृता विहिताः शाङ्गलाः
नवतृणप्रचुरदेशा येषां तेषाम्, मृणालधारागुहाणां विसर्पणसलिलोद्धारभवनानां शिखरम् उध्वंभामम्
आरोप्यमाणानां सेविकाभिनीयमानानाम्, धाराकदम्बस्य सलिलधारासमूहस्य धूलिभिः विन्दुभिः

मङ्गिका-पुष्पको बड़ी बड़ी कलियोंके द्वार लटकाने रखे गए थे; लवङ्गके पल्लवोंसे समन्वित चन्दन-
पुष्पकी मालाएँ बाँधी गई थीं, श्वेतोत्पल-मालाकी पताकाएँ पहना रही थीं और मृणालकी छड़ी हाथमें
लेकर, सुन्दर फूलोंके आभूषण धारण करके वसन्त-लक्ष्मीकी प्रतिमूर्तिसमूहके समान द्वारपालिकाएँ खड़ी
थीं । सब ओर दृष्टिपात करते करते इस प्रकार देखा कि—किसी स्थानमें दोनों तटों पर तमालपल्लव लगाकर
निर्माणकी हुई वन-लेखाबाली तथा श्वेतोत्पलके धूलि-रूपी बालुका (रेत)से समन्वित पुलिनबाली चन्दनरस बढ़ाती
गृह-नदियों हैं; किसी स्थानमें हिज्जल-स्थलवेतसे) वृक्षकी मजरीसे निर्मित हुए रक्तवर्ण, चामरवाले, जलसे आर्द्र
विगतान (चंदोवे) के नीचे, सिन्दूरसे रंगे अधोदेशमें रक्त कमलोंकी श्रृंखलाएँ आस्तुत (बिछी) हैं; किसी स्थान में—
स्पर्शद्वारा ही जिनका अनुमान हो इस प्रकार की—सुन्दर भित्ति (दीवारों) वाले स्फटिक-मय गुहाओं में इलायचीका
रस-सेचन किया (छिड़का) जाता है, किसी स्थानमें शिरीष पुष्पके कोमल केसरसे समन्वित नव-तृण-मय निम्न

१. लवङ्ग*** । २. प्रकृतिभिरिव । ३. अन्तिनिखात*** । ४. कुमुदवन*** । ५. जलाद्भिकृत ।
६. सिन्दूर । ७. स्पर्शानुमेयरम्यभित्तीनि, स्पर्शानुमेयरम्यस्थितिप्रदेशानि । ८. अन्न [अन्नक] भवनानि ।

गृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धारा-कदम्ब-धूलिभूसरितानां^१ यन्त्रमयूरकाणां कदम्बकानि, कचित् सहकार-रससिक्तैः^२ जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, कचित् क्रीडित-कृत्रिम-करि कलम-युक्ताकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनीकाः^३, कचिद्-गन्धोदककूपेषु बद्ध-काञ्चन-सुधा-पङ्क्त-कामपीठेषु स्थूल-विसलता-दण्ड-घटितारकाणि^४ कृतक-केतक-जल-जल-द्रोणि कार्नि कुलयावलीरञ्जुभिर्ग्रथ्यमानानि पत्र-पुट-घटी-यन्त्रकाणि, कचित् स्फटिकवलाकार्वली-वान्त-वारिधारा-लिखितेन्द्रायुधाः सङ्घार्थमाणा मायामेघमालाः, कचिदुपान्त-प्ररुद्ध-पाण्डु^५

भूसरिता भूचूर्णकृताः तेषाम्, यन्त्रमयूरकाणां यन्त्रनिर्मितलघुवर्णिनां कदम्बानि समूहान् मृणालयुक्त-जलधारागृहाणां शिखरैः (गृष्टे) सेविकाभिर्यन्त्रमयूरा नीता ये हि जलधारासमूहानां चोदैर्भूसरिता ह्यर्थः 'पद्ममालिलोमि किञ्चकैः तन्वाद्यशोऽप्यणीयसि' इति । 'शार्दूलः शादहरिते' इति चामरः ।

क्वचिदिति । सहकाररसेन आभ्रद्रव्येण सिक्ताः मिलनीकृताः तैः, जम्बूपल्लवैः जाम्बवकिसलयैः आच्छाद्यमानानि आश्रित्यमाणानि अभ्यन्तराणि यासां ताः, पर्णशाला उदजानि ।

क्वचिदिति । क्रीडितेन रचनानैपुण्यात् खेलाप्रवृत्तेन कृत्रिमेण क्रियया निर्वृत्तेन करिकलभानां त्रिशङ्खपीयूहरितशावकानां युधकेन समूहेन आकुलीक्रियमाणाः परिचात्यमानाः काञ्चनकमलिनीकाः कनकमलिनीः ।

क्वचिदिति । बद्धानि रचितानि, काञ्चनं सुवर्णमेव सुधापङ्क्तः धवलीकरणसम्पादकविलेपनद्वयं येषु तानि काञ्चनसुधापङ्क्तानि कामपीठानि अर्वायां प्रयोजनीयानि मद्गनविष्टराणि येषु तेषु, गन्धोदकानां मलयजस्तूपकसलिलानां कूपेषु उद्धानेषु स्थूलैः विसलतादण्डैः मृणालदण्डैः घटितानि रचितानि अराणि चक्रान्तर्गतानि काष्ठनिर्मितान्यवयवानि येषां तानि, कृतकानि कृत्रिमाणि केतकदलानि केतकीपत्राण्येव जलद्रोणिका सलिलाधारविशेषा येषु तानि, कुलयावलयया नीलोत्पलपङ्क्तैः रञ्जुभिर्नालितस्तुभिः ग्रथ्यमानानि मिथोबध्यमानानि, पत्रपुटान्येव वल्यः लघुघटाः ता एव च यन्त्रकाणि तानि । शिशिरोपचारवर्णितेऽस्मिन् सुगन्धिजलभृताः कूपा अपि तथा येषामुपरि पत्रपुटरूपान् घटान् वहन्ति यन्त्राणि, जलधारा अपि केतकपत्रैर्विहितानीत्यर्थः । 'शरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि' इति शाश्वतः ।

क्वचिदिति । स्फटिकवलाकावलीषु स्फटिकरचितवकपङ्क्तिषु वान्ता उद्गीर्णा वारिधारा जलधारा यामिस्ताः, लिखितानि चित्रितानि इन्द्रायुधानि शक्रधनं पृथि यासु ताः, तथा सङ्घार्थमाणा रचनानैपुण्येनैव सञ्चात्यमानाः, मायामेघमालाः कृत्रिमजलदपङ्क्तौः ।

क्वचिदिति । उपान्तेषु प्रान्तनिकटेषु प्ररुद्धाः सञ्जाताः पाण्डवः पाण्डुरवर्णा यवाङ्कुरा यासां तासु,

देशवाले, मृणाल-प्रभुर जल-यन्त्रों (फुहारे) के शिखर पर रखे, जलधारासमूहके कण्ठसे भूसरवर्ण हुए कृत्रिम यन्त्रमयूरोके शुण्ड हैं; किसी स्थानमें आमके रससे संसिक्त (भिगोये हुए) जम्बू (जासुन) पल्लोंसे आभ्यन्तरदेश आच्छादित हुई पर्णशालाएँ निर्माण की हुई हैं; किसी स्थानमें कृत्रिमद्वारा कृत्रिम हरतीके शावकों (बच्चों) की क्रीडासे सञ्चालित होती सुवर्णकी कमलिनियाँ हैं; किसी स्थानमें सुवर्णकी गलाकर चूर्णितव्यके समान बना उससे लेपभर जिनके चतुरे सुन्दर बना दिए गए हैं और जिनमें चन्दनसुवासित जल परिपूर्ण हैं—ऐसे कूपोंमें पत्र-पुटक (पत्तेके टोंगा) के जलनिःसारणके यन्त्र पड़े हैं—उनके चक्रके अन्तर्गत—सरल—काष्ठ (अरे) स्थूल—मृणाल—लतारूपी दण्डके निर्माण किये गए थे, जल—अर्द्ध—पात्र—विशेष (डोल) केतकीके कृत्रिम पत्तोंके थे और वे नीलोत्पलावली—रूप रञ्जुओंसे भरस्पर बँधे थे; किसी स्थानमें स्फटिक-निर्मित—वक—पङ्क्तिर्वा (कमबद्ध वगुणों) के मुखोंमेंसे निकलती (वमनकी हुई) जलधारावाली और चित्रित इन्द्र-पशुधवाली कृत्रिम मेघ—मालाएँ निर्माण-कीथलसे सञ्चालित हो रही हैं; जिनके तटके समीपमें श्वेतवर्ण यवाङ्कुर उत्पन्न हुए थे और जिनकी तरङ्गें तैरती हुई नूतन मालती—पुष्पोंकी कलियोंसे विषम (उच्च-नीच) दोखती थीं ऐसे श्वेतचन्दन—जलसे परिपूर्ण

१...भूसरितानि, ...भूसराणाम् । २. सहकारतरससिक्तैः । ३...कमलिनीकाः । ४...दण्डारकाणि ।

५. कनककेतकाः, कृतकेतकाः । ६. दलश्रेणिकाभिः । ७. कमलपत्र... । ८. वलाकावलीः । ९...रुद्ध...

१०. कचित् 'पाण्डु' इति पदत्रय विभजे ।

यवाङ्कुरासु तरुण-मालती-कुङ्कुमल-दन्तुरित-तरङ्गासु हरिचन्दन-द्रव्य-वापिकासु शिशिरिक्रिय-
माणा हारयष्टीः, कविन्मुक्ताफलश्रीद-रचितालवालकान् अनवरतस्थूलं जलविन्दु-दुर्दिनमुत्सृ-
जतो यन्मृदुश्रृङ्गकान्, क्वचिद्विधुत-पक्ष निक्षिप्त-शीकरानीत-नीहारा भ्रमन्तीर्यन्त्रमयीः पत्र-
शकुनिश्रेणीः, क्वचिन्मधुकर-किङ्किणी-पङ्क्ति-पटुतर-रवावधगमानाः कुसुमदामदोलाः, क्वचि-
दुदाराखण्ड-निर्गतोज्ज्वल-नलिनी खड्ग-च्छादितमुखान् प्रवेश्यमानान् शातकुम्भकुम्भान्, क्वचि-
च्छटित-कदली-गर्भस्तम्भदण्डानि वध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तवकातपत्राणि,
क्वचित्पुष्प-मृदित-कर्पूर-पल्लव-रसेनाधिवास्यमानानि विसतन्तुमयान्यंशुकानि, क्वचिल्लवली-

तरुणैः अभिनवैः मालतीनां कुसुमानां कुङ्कुमलैः कोरकैः दन्तुरिता उज्जतावनताः तरङ्गाः कल्लोला यासां
तासु, हरिचन्दनस्य तैलपणिकस्य (श्वेतमलयजस्य) द्रवो रसः तस्य वापिकासु दीपिकासु,
शिशिरिक्रियमाणाः प्रचालनैः क्षीतलीक्रियमाणाः, हारयष्टीः मौक्तिकस्रजः ।

क्वचिदिति । मुक्ताफलबोधैः मौक्तिकचूर्णैः रचितानि घटितानि आलवालानि आवापस्थानकानि
(सलिलरचनाय उच्येष्टानि । येषां तान्, तथा अनवरतं निरन्तरं स्थूलजलविन्दूनां बृहत्सलिलक-
णानां दुर्दिनं चर्पणमित्यर्थः । उत्सृजतः सुस्रतः, यन्मृदुश्रृङ्गकान् यन्ममयान् लघुतर्कन् । 'रवादालवाल-
मावालमावापः' इत्यमरः, 'घनान्धकारे दृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः' इति वागीशः ।

क्वचिदिति । विधुताः कम्पिता ये पत्राः पत्राणि तैर्निक्षिप्ताः प्रक्षिप्ता ये शीकरा असङ्कुपताः तैः
आनीता उपस्थापिता जनिता नीहारास्तुभाराः याभिस्ताः, भ्रमन्तीः भ्रमणं विदधतीः यन्त्रमयीः यन्त्रा-
रिमकाः, पत्रशकुनिश्रेणीः दलरचितपञ्चावलीः ।

क्वचिदिति । मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां पङ्क्तैः आवस्याः पटुतरः अत्युन्नतः
रवः शट्टो यासु ताः, वध्यमानाः सेविकाभिर्विध्यमानाः (कुसुमदामरचिता दोलाः) । 'मधुकरकिङ्किणी'
इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

क्वचिदिति । उद्वेगेषु अम्यन्तरेषु आखण्डाः सज्जता अथ च निर्गता वदनेभ्यो बहिर्निःसृताः उज्जाला
उन्नतदण्डाश्च या नलिन्यः कमलिन्यः तासां लुद्धैः पर्णैः छादितानि पिहितानि मुखानि अग्रभागा येषां
तान्, प्रवेश्यमानान् शुद्धाप्तनीयमानान् शातकुम्भस्य सुचूर्णस्य कुम्भान् कलसां । येषामुद्वेगेषु नलिन्यः
उपप्लास्तस्रश्च मुखेभ्यो बहिः उज्जालास्ता निःसृताः तत्पत्रैः कुम्भमुखमाच्छुन्नम् । श्रैत्यार्थं शोभायै च
वृक्षाधारविशेषः । 'द्वलः पर्णं लुद्धः पुमान्' इत्यमरः । इह लुक्कानुमासः ।

क्वचिदिति । घटिता रचितानि कदलीनां रम्भातरुणां गर्भस्तम्भा अभ्यन्तरस्थाना एव दण्डा येषां
तानि, वध्यमानानि सेविकाभिर्विध्यमानानि, चारुवंशानां सुन्दरवैष्णवान् आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं
येषां तानि, कुसुमस्तवकातपत्राणि पुष्पगुच्छच्छुभ्राणि ।

इह ..... 'गर्भस्तम्भदण्डानि' इत्यत्र रूपकम्, 'चारुवंशाकृतीनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा ।

क्वचिदिति । करेण हस्तेन मृदित्वा विमर्दिता ये कर्पूरपल्लवा घनसारकिसलयाः तेषां रसेन निर्या-
सेन अधिवास्यमानानि सुगन्धीक्रियमाणानि, विसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि, अंशुकानि वक्षानि ।

क्वचिदिति । वृणशृङ्गानां मलिकानुपुष्पाणां मञ्जरीकर्णपूरान् बल्लरीमयश्रवणाभूषणानि ।
द्वीपिकायां (बावलिश्री) में किसी परिचारकद्वारा किसी स्थानमें हारलता (मुक्ताका हार) धोकर ठंडी की जा
रही थी; किसी स्थानमें यन्त्रमय छद्मश्रृं (कुशरी) लग रहे थे—उनके चारों ओर मूलमें मुक्ताचूर्णद्वारा आलवाल
(मोती)के चुरसे कवारियाँ निर्माणकी गई थीं और उनमेंसे निरन्तर बड़े-बड़े जलविन्दुओंके वर्णन हो रहे थे;
किसी-किसी स्थानमें कम्पित पक्षों (फड़फड़ाते पंखों) में से जलविन्दुओंसे नीहार उत्पादित कर भ्रमण करते पत्र-
निर्मित यन्त्रमय (कल-पुञ्जे) पक्षियोंकी पङ्क्तियाँ (कतारें) हैं; किसी किसी स्थानमें पुष्पमालाओंके दिंडोले
(झूले) परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किए गये हैं—जिनमें भ्रमर-रूपी घण्टियोंकी पंक्तियाँ (कतारें) से अत्युन्नत
शब्द हो रहे हैं; किसी स्थानमें किसीके द्वारा ध्वज-कलम प्रवेश कराये जा रहे हैं—उनके मुख अभ्यन्तरमें उत्पन्न
होकर बाहर निकले ऊँचे दण्डवाले कमलके पत्तोंसे छाये हुए हैं; किसी स्थानमें कदलीके अभ्यन्तरके रमणीय
गर्भसे आकृतिवाले—स्तम्भरूप दण्डोंवाले पुष्पके गुच्छोंके छत्र परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किये गए हैं; किसी
स्थानमें मृणाल-सूत्र-निर्मित वक्ष, हस्तमर्दित (हाथसे मसलकर) कर्पूर-पल्लवके रससे सुगन्धित किए

१. सितरक्त तरुचरण । २. अनवरत-चन्दनस्थूल । ३. पटुतरवाधमानाः, पटुतरवाधमानाः ।
४. निर्गतोत्तल । ५. शातकुमान् । ६. दण्डनिर्ध्यमानचरः ।

फलद्रवेणाद्रीं क्रियमाणान् तृणशूर्य-मञ्जरीकर्णपूरान्, कचिद्रुमोजिनी-दल-व्यज्रैर्वैज्यमानान्
उपलभाजनभार्जः शीतौषधिरसान्, अन्याश्चैवं प्रकारान् शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाभ्या-
पारान् परिजनेन कृतान् क्रियमाणान् वीक्षमाणः, हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतः,
जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्द्रनवन-
देवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रवणीनाम्, निवासमिव सर्वमाघसासयामिनीनाम्, सङ्केत-
सदनमिव सर्वप्रावृषाम्, ग्रीष्मोष्मापनोदनोद्देशमिव सर्वनिम्नगानाम्, बडवानलसन्ताप-
नोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युत-दहन-दाह-प्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्,
इन्दु-विरह-दुःसह-विहसातिवाहन-स्थानमिव कुमुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वाणचेत्रमिव

‘मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदयन्ती भूपव्री तृणशूर्यकम् ॥’

इति वाचस्पतिः ।

वचनिति । अरुमोजिनीदलानि कमलिनीपर्णान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैः, उपलभाजनानि
प्रस्तरपात्राणि भजन्त इति तान्, शीताः शिशिरा ये ओषधीनां फलपाकान्तवल्लीनां रसा निर्यासास्ताम् ।
अन्यानि । पूर्वप्रकारान् पूर्वविधान्, शिशिरोपचाराः शीतप्रक्रियाः तेषाम् उपकरणकल्पनाः
सामग्रीरचनानि तद्व्याख्यापाराः क्रियास्ताम् वीक्षमाणः अवलोक्यमानश्चन्द्रापीडः हिमगृहकस्य मध्यभा-
गमाससादेति सम्बन्धः अभिहित एव ।

हिमगृहकस्य मध्यभागं विनिर्दिष्ट—दिमेत्यादिना । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि ‘मध्यभागम्’
हृत्स्यस्य विशेषणानि । हिमवतः तुषारादेः हृदयं स्वान्तमिव, प्रचेतसो वरुणस्य जलक्रीडागृहमिव सलिल-
खेलाभवनमिव, सर्वचन्द्रकलानां समस्तसाशिकलानां जन्मभूमिमिव, उत्पत्तिस्थानमिव सर्वचन्द्रनवन-
देवतानां निलिलमलयजार्ण्याधिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव वंशपरम्परगतसदनमिव, सर्वचन्द्रवणीनां समस्त-
चन्द्रकान्तानां प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते अस्मादिति प्रभवो जन्मभूमिस्तमिव, सर्वमाघसासयामिनीनां समस्त-
तपोमासार्वात्रीणां निवसन्ति अस्मिन्निति निवासो वासस्थानमिव, सर्वप्रावृषां समस्तवर्षर्तूनां सङ्केत-
सदनमिव सङ्गमाय सङ्केतितं गृहमिव, सर्वनिम्नगानां सकलसरितां ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तूनां य ऊष्मा सन्तापः
तस्य अपनोदनं दूरीकरणस्तस्य उद्देशो भूमिस्तमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां बडवानलेन बडवासिना
यः सन्तापः तस्य यदपनोदनं तस्य निवासं वासस्थानमिव, सर्वजलधराणां सकलसेवानां विद्युत्सतडितः
अयमिति वैद्युतो यो दहन हरमदः (वह्निः) तेन यो दाहः सन्तापः तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रिया-
गृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनाम्, इन्दोश्चन्द्रस्य विरहेण विद्योगेन दुःसहः असह्यो यो द्विजसो वासरः
तस्य अतिवाहनस्थानमिव उल्लङ्घनभूमिमिव, तथा मकरध्वजस्य कामदेवस्य, हरस्य महेशस्य यो हुताश-
नस्तूतीयलोचनोत्पन्नो वह्निः तस्य निर्वाणचेत्रमिव निर्यातनस्थानमिव, सर्वत्रैव नितान्तशिशिरवादिस्था-
न्यायः । जायुषेष्वालङ्कारश्च ।

जारहे हैं; किसी स्थानमें मल्लिका-पुष्पमञ्जरीके कर्णपूर लवली-फलके रसमें आर्द्र किये जारहे हैं; और किसी स्थानमें
पाषाणनिर्मित पात्र (कुँडी) में परिपूर्ण शीतल-लताके रसकी पत्र-पत्रके पंखेतें किसी परिचारिका द्वारा वायु
की जारही है; परिजनवर्ग शीतलता-सम्पादन करनेके लिए हस्त प्रकार अन्यान्य समस्त साधनियोंका सङ्ग्रह
कराते और करते थे । उन सर्वोंको देखता देखता जाकर राजपुत्र उस हिम-गृहके मध्यस्थानमें उपस्थित हुआ
(आ पहुँचा) । वह मध्यस्थानका भाग हिमालयका मानो हृदय था; वरुण-देवका मानो जल-केलिका गृह था;
समस्त चन्द्रकलाओंका ही मानो उत्पत्तिस्थान था; समस्त चन्द्रन वगदेवताओंका ही मानो पैत्रिक वासस्थान था;
समस्त चन्द्रकान्त-भणियोंका ही मानो जन्मस्थान था; माघमासकी समस्त रात्रियोंका ही मानो निवास-भूमि था;
समस्त वर्षाकालका ही सम्मिलित होनेके लिए सङ्केत-गृह था; समस्त नदियोंका ही मानो शीघ्र-सन्ताप-निवृत्तिके
लिए निर्दिष्ट स्थान था; समस्त समुद्रोंका ही मानो बडवानल-सन्ताप दूर करनेके लिए वासगृह था, समस्त मेघों
(वारिसों) का ही मानो विघ्नस्थूल अग्निद्वारा दाहका प्रतीकार (शान्त) करनेका स्थान था; कुमुदिनियोंको
मानो चन्द्र-विरहमें दुःसह दिन व्यतीत करने (काटने) का स्थान था, कामदेवका मानो हरनयनाधिके

१. तृणशूर्य । १. गगानम् । ३. परिकल्पनाभ्यापारम् । ४. अपनोदोद्देशमिव ।

मकरध्वजस्य, दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्र-धारासहस्र-समुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनि-
वृत्तैरिव परिहृतम्, अनलैरपि कदम्ब-केसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्, कदली-
बनैरपि पवनचलितदलैर्जोड्यजनितवेषथुभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमद-
मुखराबद्धदन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि निरन्तरं-मधुकर-पटल-जटिलाभिर्गुहीत-
नीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद ।

क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिबहलेन पिण्डहार्येणोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शेना-
मन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयम्, कुसुदमयानीन्द्रियाणि, उयोत्क्षामयायङ्गानि, मृणालिकामयीं

दिनेति । दिनकरः सूर्यस्तस्य करैः रश्मिभिरपि सर्वतः समन्तात् जलयन्त्राणां धारासहस्रेण
संपातसमूहेन समुत्सारितैः दूरीकृतैः, अतएव अतिशीतस्पर्शभयेन नितान्तशिशिरस्पर्शत्रासेन निवृत्तैरिव
विद्यमानैः परिहृतं परित्यक्तम् । 'निवृत्तैरिव, इति क्रियोद्येष्टा ।

अनिलैरिति । अनिलैः पवनैरपि, कदम्बा नीपाः कुसुमानि तेषां केसरोत्करं किञ्चकसमूहं वहन्तीति
तः, अतएव कण्टकितैः पुलकितैरिव विद्यमानैः कदम्बकिञ्चकानां पुलकसादृश्यादित्याशयः, अनुगतं
संयुतम् । इहापि पुलकोत्पादनस्येवोद्येष्टाणादुक्तालङ्कारः ।

कदलीति । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन समीरणेन चलितानि कम्पितानि दलानि
पर्णानि येषां तैः, अतएव जाडयेन शैत्येन जनित उत्पादितो वेषथुः कम्पो येषां तैरिव विद्यमानैः, परि-
वारितं परिवेष्टितम् । उक्तालङ्कारः ।

अलिभिरिति । अलिभिर्मधुकरैरपि कुसुमामोदेन पुष्पपरिमलेन यो मदो हर्षः तेन मुखरैः शब्दाय-
मानैः, अतएव आबद्धा कृता दन्तवीणा शैत्यातिशयेन सुखकम्पनकाले उपर्यधोभागदक्षानाम् अन्यो-
न्यसंघर्षणोत्पन्नः शब्दो येस्तरिव विद्यमानैः, वाचालितं मुखरीकृतम् । उक्तालङ्कारः ।

लताभिरिति । लताभिरपि वल्लीभिरपि निरन्तरेण सान्द्रेण मधुकरपटलेन अमरसमूहेन जटिलाभिः
आच्छादितानि, अत एव गुहीतानि शैत्यापनोदनाय धृतानि नीलानि श्यामानि प्रावरणानि आच्छाद-
ननानि यामिस्ताभिरिव विद्यमानाभिः विराजितं विभूषितम् । आससाद प्राप्तवान् । उक्तालङ्कारः ।

क्रमेणिति । अपि च, तत्र हिमगुहे, अन्तर्बहिश्च अतिबहलेन अत्यन्ताधिकेन, पिण्डवत् सृष्टिकादि-
पिण्डवत् हार्येण हर्षं शक्येन करग्रहणोचितेत्यर्थः, अतएव तेनोपलेपनसम्भव इत्याशयः, अतिशीतलेन
अत्यन्तशिशिरेण स्पर्शेन, उपलिप्यमान हव चन्द्रापीडः आत्मनः स्वस्य मनश्चितं चन्द्रमयं चन्द्रनि-
ष्पन्नम् अमन्यत अनुभवत । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि कुसुदमयानि केरवनिष्पन्नानि, अङ्गानि
हस्तपादादीनि उयोत्क्षामयानि चन्द्रिकानिष्पन्नानि चियं बुद्धिं मृणालिकामयीं विसनिष्पन्नम् 'अमन्यत'
इत्यस्य सर्वत्राप्यन्वयो ज्ञेयः ।

इह 'उपलिप्यमान हव' इत्यत्रोक्तालङ्कारः स्पष्ट एव, किन्तु 'अमन्यत' इति क्रियाया अपि
उद्येष्टावाचकत्वादन्येभ्यो चतुर्विध्योक्तालङ्कार एवेति सर्वेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निर्वापण (उद्धाने) का क्षेत्र है इस प्रकार प्रतीत होता था । वहाँ सब ओरसे जलयन्त्रों (कुहरों) में से निकलती
हजारों धाराओंसे दूर हुई सूर्यकी किरणें भी अत्यन्त शीत-स्पर्शके भयसे निवृत्ति पाकर ही मानो उसका
परित्यागकी हुई हैं इस प्रकार प्रतीत होती थीं; कादम्ब-कुसुमके केसरसमूह बहान करती बाधु भी रोमाञ्चित होकर
ही मानो विचरण करती थी; चारों ओर लगे कदलीवनके पत्ते पवनवेगसे कम्पित होने (धिलने) के कारण ऐसे
प्रतीत होते थे कि मानो शीतलतासे कम्पित हो रहे हों; पुष्पोंके सौरभसे आनन्दित होकर गुञ्जार करते
अमरगण भी मानो दन्तवर्षणका रव करते (दौत किङ्किदाते) हों इस प्रकार प्रतीत होता था; और निरन्तर सान्द्र
प्रविष्ट हुए अमरोंसे आच्छादित लताएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो उन्होंने अत्यन्त शीतवश शरीरमें नीलवर्ण
बन्ध ओढ़ लिया हो, इस प्रकार वहाँ उस गूढमध्यको सोमित करती थीं ।

क्रमसे उस गूढमध्यमें अत्यन्त प्रचुर और सृष्टिपण्डके समान हस्तधारण-योग्य अत्यन्त शीतल-स्पर्शसे
अमन्यतर और बाहरमें उपलिप्त होकर ही मानो चन्द्रापीड अपने मनको चन्द्रमय, इन्द्रियोंको कुसुदमय, अङ्गोंको

विषयम् । अगणयन् हारमयान् अर्ककिरणान्, चन्दनमयमातपम्, कर्पूरमयं पवनम्, उदक-
मयं कालम्, तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बपरिवृताम्, अशेषसतिरपरिवारामिव भगवतीं
गङ्गां हिमवतो गृहातलगाताम्^१, कुल्याभ्रमि-भ्रमितेन कर्पूरसस्रोतसा कृतपरिवेशाया मृणाल-
दण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम्, हाराङ्गद-वल्लय-रशाना-न् नूपुरैर्मृणालमयै-
र्निगडैरिव संयतामीत्यर्थान् मनस्येन, चन्दनधवले स्पृष्टामिवाललाटे शशालाञ्जलेन, बाष्पवारि-
वाहिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन, वर्द्धितनिश्वास-मरुति दष्टामिव मुखे मातरिश्वना,

अगणयन् इति । अर्ककिरणान् सूर्यरश्मीन् हारमयान् सुक्ताप्रालम्बसंज्ञातान्, अगणयन् अमन्यत
अतिशिशिरस्वाच्छयादित्याशयः । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजसंज्ञातम् भावश्रोक्त एव । पवनं
वायुं कर्पूरमयं घनसारसंज्ञातं तत्सौरभयुक्तत्वादिति भावः । कालं समयम् उदकमयं जलसंज्ञातम् ।
त्रिभुवनं त्रिविधं तुषारमयं हिमसंज्ञातम् अतिशीतलत्वसादृश्यादित्याशयः ।

हृत्पाथगणयन् इति क्रियाया उल्लेखावाचकत्वात् संज्ञातार्थं मयत्प्रत्ययविधानात् पञ्चस्वपि वाच्या-
क्रियाप्रेषणाणां प्राग्वत्संज्ञाः ।

एवमिति । अपि च, एवंविधस्य एतादृशस्य तस्य हिमगुह्यस्य एकदेशे कस्मिंश्चिद्भागे चन्द्रापीडः
'कादम्बरी' इत्येककथम् इति द्विविधया क्रियाया सम्बन्धः । इह खोल्लिङ्गानि द्वितीयाैकवचनान्तपद्मिभिर् अमे-
तनस्य कादम्बरीमित्यर्थं विशेषणान्यवगन्तव्यानि । सखीकदम्बकेन सहचरीसमूहेन परिवृतां परिवेष्टि-
ताम्, अतएव अशेषाः समग्राः सरितो नद्यः परिवाराः स्वजना वस्थास्ताम्, हिमवतो हिमाचलस्य गृहा-
तलगातां कन्दरातलस्थितां भगवतीं माहात्म्यवतीं गङ्गां भारतीमिव विषमानाम् । उपमालङ्कारः ।

कुल्येति । कुल्या तन्मण्डपिकाया एव परितो विद्यमाना अस्या कुत्रिमा सरित् तस्या वा भ्रमिः
स्येनैव भ्रमणं तथा भ्रमितेन घूर्णितेन कर्पूरसस्रोतसा घनसारद्वयवाहेण कृतो विहितः परिवेशः परिवे-
ष्टनं यस्यास्तस्याः, मृणालानि बिसाम्येव दण्डाः स्तम्भा यस्याः सा चासौ मण्डपिका चेति तस्याः, तले
अधोभागे, कुसुमशयनं पुष्पतलपम् अधिशयानां कृतस्वापायम् । 'कुल्याऽस्या कुत्रिमा सरित्' इत्यमरः ।

हरेति । मन्मथेन कामेन ईर्ष्या स्पर्द्धया, निगडेः शृङ्खलास्वरूपैः, मृणालमयैः बिसरचितैः, हारो
सुक्ताप्रालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम्, चलयं कङ्कणम्, रसना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकाणि तैः संयतां
बद्धामिव विषमानाम् । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, क्रियोल्लेखा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्दनेति । शशालाञ्जलेन चन्द्रमसा, चन्द्रनेन मलयजाङ्गरामेण धवले शुभ्रे ललाटे भाले स्पृष्टा-
मिव, लिप्तमलयजव्याजद्वित्याशयः । इह क्रियोल्लेखाऽपद्धितिरलङ्कारः प्रतीयते । तथाचिकरण एव
सप्तमीहेत्यवगन्तव्यम् । इत्यमरेऽपि ।

वाष्पेति । वरुणेन प्रचेतसा वाष्पवारिवाहिनि अश्रुजलधारिणि चक्षुषि लोचने चुम्बितामिव, तद-
श्रुजलव्याजप्रचेतसः सलिलमयत्वादित्याशयः । प्राग्वदेवालङ्कारेण ध्वनिः ।

वर्द्धितेति । मातरिश्वना पवनेन, वर्द्धितः कामेन विस्तृतीकृतो निरवासमरुत् श्वसनवायुः यत्र

ज्योत्स्नाय और बुद्धिको मृणालिकामय भावना करने (समझने) लगा; और वह सूर्य के किरणोंको मुक्तामालामय,
रौद्रको चन्दन-मय, वायुको कर्पूरमय, उस समयको जलमय और त्रिभुवनको शिशिरमय मनमें करने (समझने) लगा ।

उसके बाद इस प्रकारके हिमगुह्यके मध्यमें बैठी हुई और समस्त नदियोंसे परिवेष्टित (बिरी हुई) भगवती
गङ्गादेवीके समान; सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको उसने देखा । वहाँ मृणालदण्डरूप रत्नमले निर्माण की हुई
एक मण्डपिका थी । उसके सब और कर्पूरसका स्रोत, छोटी-सी कुत्रिम एक नदीके समान अपनेसे ही वह
रहा था । कादम्बरी उस मण्डपिकाके नीचे पुष्पमय शय्याके ऊपर शयन कर रही थी । कामदेवने ईर्ष्यासे
मानो शृङ्खल (जंजीर) स्वरूप और मृणाल-निर्मित हार, केयूर (वाजुवन्द), कङ्कण, मेखला (करपनी) और
नूपुरके बहाने उसे बाँधकर रख लिया था । उसके ललाटेमें चन्दन-लेपन करनेसे वह शुभ्रवर्ण हो गया था,
अत एव मानो चन्दने उस स्थानका स्पर्श किया था । नेत्रोंसे अश्रुजल बहते थे, अत एव मानो वरुणने उसका
चुम्बन किया था । ओष्ठके समीप होकर दीर्घ निश्वास (लम्बी साँस) निकलते थे, अत एव मानो वायुने उसे

१. नीहारमयान् । २. गृहाचलगाताम्, महीतले पतिताम् । ३. हवेर्ध्या । ४. निश्वासः । ५. दृष्टाम् ।

सन्तापप्रतपेष्वाध्यासितामिवाङ्गेषु पतङ्गेन, कन्दर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा, स्वेदिनि परिष्वक्तामिव वपुषि जलेन, देवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन सह प्रियतमसमीपमिवोपगतैरङ्गेरुपजनितदौर्बल्यम्, आर्यान्-चन्दनपाण्डुरञ्च रोमाञ्च-मनवरतहारस्पर्शलग्नं मुक्ताफलकिरणपुञ्जम्, इवोद्वहन्तीम्, स्वेदशीकरिणीञ्च कपोलपालीं पक्षपवनेन वीजयङ्गिरनुकम्प्यमानामिवावतंसकुसुममधुकरैः, अवतंस-कुसुम-मधुकर-रव-दहन-दग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुस्रोतासा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालि-तस्मिन् मुखे अधर हृदयः । दृष्टिं विहितदन्तवातामिव, तस्मिन् आस्थाजादित्याशयः । इहाप्युक्तवदेवा-लङ्कारो ध्वनिश्च ।

सन्तापति । पतङ्गेन रश्मिणा, सन्तापप्रतपेषु कामोत्तापप्रतपेषु अङ्गेषु अवयवेषु अध्यासिताम् अधि-ष्ठितामिव, अवयवेषु तथैव सन्तापज्ञानादित्याशयः । क्रियोत्प्रेषालङ्कारः । 'पतङ्गं शलमे शालिप्रभेदे पक्षि-सूर्ययोः । वलीवं सूर्ये' इति मेदिनी ।

कन्दर्पेति । हुतभुजा अग्निना, कन्दर्पदाहदीपिते कामोत्तापसन्तसे हृदये गृहीतां धृतामिव, काम-व्याजादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेषालङ्कारः, तेषामपह्नुतिः प्रतीयते ।

स्वेदिनाति । जलेन सलिलसामान्येन स्वेदिनि घर्षवति, वपुषि शरीरे परिष्वक्ताम् आश्लिष्टामिव, घर्षमग्राजादित्याशयः । प्राग्बदेवोत्प्रेषणात्पह्नुतिरवगम्यते ।

देवतैरपि । देवतैरपि प्रागभिहितमदनशक्तधरादिभिर्देवैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विलुप्यमानं पृथक् पृथक् सुरतेन विनाश्यमानं सौभाग्यं स्वामिप्रियत्वं यस्यास्तामिव, सौन्दर्यमुपभ्रष्टाद् देवा अपि तस्याः स्वामिप्रियत्वं पतिवह्न्यभावं स्थूनीकृत्य रवरिमन् तदासक्ति कामयन्तं हृदयमिमाश्रयः ।

इह सौभाग्यलोपोरप्रेषणात् क्रियोत्प्रेषालङ्कारः, तेन चार्थधिकसौन्दर्यमस्या इति व्यञ्जितम् ।

हृदयेनेति । हृदयेन चेतसा सह, प्रियतमस्य दक्षितस्य चन्द्रापीडस्य समीपमन्तिकम् उपगतैः प्राप्तेरिव अङ्गैः अवयवैः उपजनितम् उत्पादितं दौर्बल्यं दुर्बलता यस्यास्ताम्, दूरगमनश्रमेण दुर्बलता समुत्पद्यत एवेत्याशयः ।

आर्यानेति । अपि च, आर्यानेन किञ्चिच्छुष्केन चन्दनेन मलयजेन पाण्डुरं श्वेतं रोमाञ्चं पुलकम्, अनवरतहारस्पर्शेन निरन्तरसौक्तिकस्पर्शेन लग्नं सक्तं मुक्ताफलानां हारमभ्यस्थितानां मौक्तिकानां किरण-पुञ्जमिव रश्मिसमूहमिव उद्वहन्तीं शरीरे धारयन्तीम् । इह 'किरणपुञ्जमिवे' त्यत्र जायुत्प्रेषालङ्कारः ।

स्वेदेति । अपि च, पक्षपवनेन पतत्रवायुना, स्वेदशीकरिणीं घर्षकणयुक्तां कपोलपालीं कादम्बर्या-मानां कृपापात्रीक्रियमाणामिव, घर्षविन्दुविनाशायैव वीजयादित्याशयः । क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

अवतंसि । अवतंसकुसुममधुकराणां वर्णभूषणपुष्पवस्त्रभराणां रवः शब्द एव दहनो विरहो-द्दीपनेन अग्निः तेन दग्धं उल्लितमिव श्रोत्रं कर्णम्, अपाङ्गान् तेन प्रान्तात् निर्गतेन निःसृतेन अश्रुस्रोतसा बाष्पप्रवाहेण सिञ्चन्तीं सेकं विद्धत्तीम्, उवालापनोदनायेत्याशयः । अपरोऽपि जनो उल्लितं वस्तु सलिलेन सिञ्चति । इह निरङ्गेकैवल्यरूपकं क्रियोत्प्रेषा चेत्युभयोः सङ्करः ।

अतिप्रवृत्तेति । अपि च, अतिप्रवृत्तस्य बाहुद्वयेन निःसृतस्य अश्रुणो नयनाभ्युनः, निर्वाहप्रणालिका-दंशन किया था । मदनसन्तापसे सन्तप्त समस्त अङ्गोंमें ही मानो सूर्यने वास किया था । मदन-दाहसे प्रज्वलित हृदयमें मानो अग्निने ग्रहण किया था । उसके शरीरसे पसीने निकलते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो जलने उसे आलिङ्गन किया है । इस प्रकार देवताओंने भी मानो सब तरहसे उसका सीमाग्य नष्ट कर दिया था । हृदयके साथ उसके समस्त अवयव भी मानो प्रियतम चन्द्रापीडके निकट चले गये थे, उससे ही उसकी दुर्बलता उत्पन्न हुई थी । ईश्वर शुष्क चन्दन-लेपसे उसका रोमाञ्च शुभ्रवर्ण हो गया था, इससे प्रतीत होता था कि निरन्तर हारके स्पर्शसे शरीरमें मुक्तामौकी किरणें लग गई हैं । घर्षविन्दुओं (पसीने की बूंदों) से व्याप्त गण्डस्थलों पर पक्षसञ्चालन द्वारा पवन कारके शिरोभूषणीभूत गुप्फोंसे आकृष्ट हुए मधुकर मानो ऐसे प्रतीत होते थे कि उसके प्रति अपनी दया प्रकट करते हैं । कर्णभूषण-पुष्पस्थित भ्रमरोंके रव (गुब्बार) स्वरूप अग्निले मानो कर्णयुगल दग्ध होते थे, उसे वह तापशान्तिके लिए नयनप्राप्तनिर्गत (आँखके कोनेमेंसे निकलते) अश्रु-जलसे सिञ्चन

१. अतङ्गेन । २. जलदेन । ३. निकारपुञ्जम् । ४. कविच 'कुसुम' पदं न विधत्ते । ५. 'रवदहन-दहन' ।

कामिब कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलयन्तीम्, आयत-श्वास-विधुति-तरलितेन च सन्ताप-भय-पलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलसाम्, आपतत्-प्रचल-चामर-प्रतिबिम्बश्च कुचकलसुगलं प्रियान्तिकगमनैः सुकयकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्ध-तीम्, सुहुसुहुसुं जलतया तुषारशिलाशालभञ्जिकांमालिङ्गन्तीम्, सुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकांमालित्वाप्यन्तीम् सुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रतियातनामाशुशान्तीम्, स्तन-संक्रान्तेनात्मसुखेनापि कुतूहलितेनैव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि

मिव निःसरणनालमिव कर्पूरो घनसारः तद्वत् या केतव्याः कुसुमस्य शुभ्रा कलिका कोरकं कर्पूरवासिता केतकीकलिका वा तां कर्णे श्रवणे कलयन्तीं धारयन्तीम्, सलिलनिःसरणप्रणालिकावत् केतकीकलिकाया अपि लम्बमानत्वादिव्यासयः । जात्युपेक्षालङ्कारः ।

आयनेति । अपि च, आयतो दीर्घो यः श्वासो निःश्वासमवृत्तेन या विधुतिः कम्पनं तथा तरलि-तेन अस्थिरकृतेन सन्तापभयपलायमानेन उवालात्रासात् धावता देहप्रभाणां शरीरकान्तीनां वितानेन आधिक्येनैव अशुकेन उत्तरीयवस्त्रेण विमुच्यमानौ परिवृत्यमानौ कुचकलसौ स्तनवदौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

आपतति । आपतन्ती निपतन्ती प्रचलयोः पार्श्वद्वये बीजनाचलितयोः चामरयोर्बालव्यजनयोः प्रतिबिम्बे प्रतिच्छायागुलं यत्र तत्, अतएव प्रियस्य दधितस्य (चन्द्रापीडस्य) अन्तिके समोपे गम-नाय यागय यत् ओरसुखस्य उक्कण्ठा तेन कृतौ विहितौ पक्षौ पत्रद्वयं यस्य तद्वि कुचकलसुगल-स्तनकलसद्वयं करतलेन पाणितलेन निरुन्धतीं निरोधं कुर्वन्तीम्, अन्वया यदि व्रजेदेवेत्याशयः । चाम-रप्रतिच्छायाद्वयं कुचद्वयस्य पङ्कस्थानीयम्, चामरान्दोलनात्प्रतिबिम्बयोरप्यान्दोलनम्, तद्वान्दोल-नाच्च पार्श्वक्येन विद्यमानस्यापि द्विव्यप्रसक्तिः अतएव हि गमनसम्भावनेत्यवधेयम् । ..... 'कृतपक्षमिव' इत्यत्र पक्षकरणोपेक्षणात्मिकशोभेच्छा ।

सुदुरिति । सुजलतया बाहुवत्स्या तुषारशिलाशालभञ्जिकां शिखरपाषाणरचितपुच्छिकां सुहुसुहुः वारं वारम् आलिङ्गन्तीम् आश्लिष्यन्तीम्, सन्तापोपशमनायेत्याशयः ।

सुदुरिति । कपोलकलकेन गण्डद्वयेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारस्य पुच्छिकां सुहुवारंवारम् आश्लिष्य-न्तीम् आलिङ्गन्तीम् ।

सुदुरिति । चरणारविन्देन पादकमलेन चन्दनपङ्कस्य गालमलयज्रसस्य प्रतियातनां प्रसिद्धिं सुहुः आम्बुशान्तीम् आमर्शं विदधतीम् । प्रायदेवाशयः । अनेन निरतिशयस्तापः प्रतीयते ।

स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन आत्मसुखेन स्वकीयवन्दनेनापि, कुतूहलितेन 'अस्याः कीदृशी अवस्था समुपपन्ना' इति कौतुकिनेव विद्यमानेन, परिवृत्य उत्तानीकृत्येत्यर्थः । प्रतिबि-म्बस्य त्रिभुजांमुखादिव्याशयः, विलोक्यमानां वीचयमाणाः । 'कुतूहलितेन' इत्यत्र गुणोपेक्षा ।

कर्णेति । कर्णपूरपल्लवेनापि श्रवणालङ्कारीभूतकिसलयेनापि, स्वस्य आत्मनः प्रतिबिम्बे अधात्

करती थी । अधिक परिमाणमें निकलते अशुजलके मिश्रणमागं (नलिका) के समान कर्पूरके तुल्य शुभ्रवर्ण केतकी-पुष्पको कलिकाको धारण करती (पहनती) थी । उसका उत्तरीय वस्त्र, दीर्घ निश्वास (लम्बा साँसके) के वेगसे काँपनेके कारण चञ्चल होकर स्तन-कलसके ऊपरसे खिसक गया था, इससे प्रतीत होता था कि शरीरको कान्ति-का प्रवाह मानो सन्तापके भयसे भाग गया हो । (दो परिचारिकाएँ दोनों तरफ खड़ी होकर दो चामर डुहाती थीं) अत एव उसके दोनों कुच-कलसों पर उस चञ्चल चामर-डुगलका प्रतिबिम्ब पड़ता था, इससे प्रतीत होता था कि प्रियतम चन्द्रापीडके निकट जानेके लिए उक्कण्ठासे ही मानो उसके दो पंख उत्पन्न हो गये हों, ऐसे उन कुच-कलसोंको अपने करतलसे उसने अवरुद्ध कर (दबा) रखा था । शीतल प्रस्तर-निर्मित पुच्छियोंको सन्ताप-शान्तिके लिए सुज-लतासे बद्ध बारम्बार आलिङ्गन करती थी । कर्पूरको पुच्छियोंको भी बारम्बार कपोलसे स्पर्श करती थी । चरण-कमलोंसे बारम्बार चन्दन-पङ्कजों प्रतिभूत्तिका आमर्शन करती थी । अपना सुख भी स्तनमें प्रतिबिम्ब होकर मानो कौतुकवद् ही हुआ हो, इस प्रकार फिरकर उसको देखता था । कर्णका अलङ्कार-

१. आपतत् प्रचलचामर***, कचिपु चकारो नास्ति । २. निरुन्धन्तीम् । ३. आशुषन्तीम् आशुशान्तीम् ।

स्वप्रतिबिम्बपल्लवराशिना^१ सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्, हारैरपि मुक्तात्मभिर्-
मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानाम्, मणिदर्पणमुरसि निहितं 'नोदेतव्यमद्य त्वया'
इति जीवितस्पर्शमयं^२ शपथं शशिनमिव^३ कारयन्तीम्, करिणीमिव सम्मुख्यागतप्रमद्वन-
गन्धवारणप्रसारितकराम्, प्रस्थितामिवानमीष्टदक्षिणवातधृगागमनाम्, मदनाभिपेक्षेवेदिका-

गण्डनिपतिते प्रतिच्छाद्यभूते पल्लवे किललये शेते तिष्ठतीति तेन, अनेनास्थापि तापस्वप्नं ध्वनितम्,
सोत्कण्ठेनेव सक्तुहलेनेव विद्यमानेन, चुम्ब्यमानं स्पृश्यमानं कपोलफलकं यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

हारैरिति । मुक्तः संसारबन्धाव्यक्त आत्मा येषां तैः जीवन्मुक्तैरपि मदनपरवशैः कामपराधीनैरि-
वेति विरोधः, मुक्ता मौक्तिकानि आत्मा स्वरूपं येषां तैरिति तत्परिहारः, तथाविधैरमुक्तामालम्ब्यैरपि प्रसा-
रिता विस्तारिताः करा रश्मयो हस्ताश्च यैस्तयोक्तैः विद्यमानैः आलिङ्ग्यमानाम् आश्लिष्यमानाम् ।

इह विरोधाभासोऽलङ्कारो गुणोत्प्रेचालङ्कारश्चेत्युभयोरेकाग्रयानुरूपप्रवेशरूपः सङ्कारः, अनेन
चास्या निरतिशयं सौन्दर्यमवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मणीति । उरसि वक्षस्थले निहितं शीतलतासम्पादनाय स्थापितम्, मणिदर्पणमेव रश्नादर्शमेव
शशिनं शिथिरस्वशुभ्रत्वचतुल्लवसादृश्यात् मणिनिष्पन्नादर्शरूपं चन्द्रम्, 'विरहोद्दोषकेन त्वया शशिना
अद्य न उदेतव्यं न उदयभाजा भवितव्यम्, ममात्यधिकतापसम्भावित्याशयः' इति पृथग्वेदानान्तर-
मित्यर्थः, जीवितस्पर्शमयं निजजीवनस्पर्शनपूर्वकं शपथम् 'अद्य नाहमुदेत्यामि' एवं शपथं कारयन्तीमिव,
रश्नादर्शरूपशशिनः तत्काले हृदयस्पर्शकारिवादित्याशयः । अन्योऽपि जीवितस्थानहृदयस्पर्शपूर्वकं
निमित्तं शपथं विदधाति । इह समासासर्वेऽपि निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्कारः ।

करिणीमिति । करिणीं गजपत्नीमिव संमुखे समवे आगत आयतो यः प्रमद्वनस्य तत्संज्ञकान्तः-
पुरोधानस्य गन्धः सौरभं तस्य वारणाय निषेधाय प्रसारितो विस्तारितो करी हस्ते यथा ताम्, विद्यो-
गिन्या गन्धस्य उत्तेजकतया क्लेशोत्पादकत्वादित्याशयः । पश्चान्तरे तु समचायाते प्रमदे प्रकृष्टमदे वन्य-
गन्धवारणे अरण्यगन्धराजे तं प्रतीत्यर्थः । प्रसारितः करः शुण्डा यथा ताम् । पूर्णपमालङ्कारः ।

प्रस्थितामिति । प्रस्थितां विदेशे चलितां नारीमिव, अनभीष्टम् अनभिषिक्तं दक्षिणवातस्य मलय-
मस्तः सुगन्धं (लक्षणा त्रया) सुगन्धसुगन्धेश्वरागमनम् उपस्थितिर्यस्यास्ताम्, विद्योगिन्या मलयवा-
युक्स्तूरीसुगन्ध्यादीनामन्यतोत्तेजकरत्वादित्याशयः । पश्चान्तरे तु अनभीष्टं दक्षिणे अपसव्यभागे वात-
सुगन्ध वातप्रवीसंज्ञकहरिणस्य आगमनं यस्यास्ताम् । नारीणां प्रयागे दक्षिणपार्श्वे सुगन्धः अमङ्गलद्योत-
कतया वसन्तराजीयादौ प्रसयात्तत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मदनेति । मदनस्य कामस्य अभिपेक्षः स्नानं तस्य वेदिका संस्कृता भूमिः तामिव, कमलेः पङ्कज-
पत्रैः आवृतौ शीतलवायामाल्लादितौ चन्दनेन मलयजाङ्गरागेण धवलौ श्वेतौ, यौ पयोधरौ पीनस्त्वचतुल्लव-
सादृश्यान् कलसी स्तनकुम्भौ ताम्नाम् अवष्टब्धौ आक्रान्ती पार्श्वौ आगद्वयं यस्यास्ताम् । पश्चान्तरे तु

पल्लव भी कपोलदेशमें अपने प्रतिबिम्ब-रूपी पल्लवमें संलग्न होकर उत्कण्ठाके साथ ही मानो उसके गाल पर
चुम्बन करता था । मुक्तामाला^४ (मोतियोंके हार) भी कामार्त्त होकर ही मानो कर (किरण, हाथ) प्रसारण कर
उसका आलिङ्गन करती थीं । वक्षस्थल पर स्थापित मणिमयदर्पण-रूप चन्द्रको 'आज तुम उदित मत होओ'
इस प्रकार प्रार्थनाके अनन्तर अपने जीवन-स्पर्श कराकर 'आज मैं उदित नहीं होऊँगा' इस प्रकार शपथ ही मानो
कराती थी । इतिनी जिस प्रकार मदनमत्त वन्यगन्ध हस्तीके सामने आने पर चूँड़ लम्बी कर देती है, उसने
भी उसी प्रकार सामनेसे आते हुए प्रमदीयानके सौरभको निवारण करनेके लिए हाथ फैला दिये थे । देशान्तर
में प्रथित जियोंको जिस दक्षिणभागमें वातप्रवी (इस नामका एक प्रकारका सुगन्ध) का आगमन अभीष्ट नहीं
होता है, उसको भी इसी प्रकार दक्षिणवायु और कस्तूरी-सौरभका आगमन अभीष्ट नहीं था । कामदेवके

१. स्वप्रतिबिम्बराशिना । २. विनोदितव्यमेतद् त्वयाच । ३. जीवनस्य समयं शशिनम्, जीव-
नस्पर्शसमयं शशिनम् ।

मिव कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलसावष्टब्धपार्श्वाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बर-
रतलहरयमानमृणालकोमलो रुमूलाम्, कुसुमचापलेखामिव मदनारोपितगुणकोटिकान्ततराम्,
मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरांमिव कुसुममार्गाण्डुलायाम्, चन्दनविलेपनामनङ्ग-
रागिणीञ्च, बालां मन्मथजननीञ्च, मृणालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शाञ्च कादम्बरीं व्यल्ले कथत् ।

कमलावृतौ सलिलस्य क्षौरघ्णाय पङ्कजदलच्छादितमुखौ, तथा चन्दनधवलानि मलयवमिश्रेण
श्वेतवर्णानि पयांसि सलिलानि धरतो धारयत इति तौ यौ कलसौ स्नानकुम्भी ताभ्याम् अवष्टब्धौ
आश्रितौ पार्श्वौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । अविशेषे विशेषदोषवारणाय 'मदनाभिपेक' इत्यस्य स्थाने
'राजाभिपेके'त्यादि पाठोऽवश्यं विधेयः ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव वियद्गङ्गालिनीमिव, स्वच्छस्य अत्यन्तनिर्मलस्य अभ्यरस्य
परिहितवस्त्रस्य तले अभ्यन्तरे दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवत् कोमलं तत्समयेऽपि लोभरहितत्वा-
त्सुन्दरम् ऊरुमूलं सविथमूलप्रदेशो यस्यास्ताम् । पञ्चान्तरे तु स्वच्छे विशद्रे अम्बरतले गगने दृश्यमानं मृणालं
कोमलम् ऊरुमूलं बृहन्मूलदेशश्च यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । पृथ्वा वर्णनं पृथेदं विशेषणं पूर्वमप्युक्तम् ।

कुसुमेति । कुसुमचापलेखा प्रसूनमयधनुर्घट्टितामिव, मदनेन कामावेगेन आरोपिता अध्यस्ता
या गुणकोटयो विशेषलावण्यादयो गुणसमुहाः तामिः कान्ततरा रमणीयतरा ताम् । पञ्चान्तरे तु मदनेन
मन्मथेन आरोपितः स्थापितो गुणो मौर्वी ययोस्ताभ्यां कोटिरभ्याम् अग्रभागाभ्यां कान्ततरां रमणीयत-
राम् । उक्तालङ्कारः ।

मधिति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य देवताम् अधिष्ठात्रीमिव, शिशिरः शीतलो हारो सुकामाला
अस्या अस्तीति सा ताम् । पञ्चान्तरे तु शिशिरचतुर्प्रतिपेधिनीम् । उक्तालङ्कारः ।

मधिति । मधुकरां अमरीं तामिव, कुसुममार्गेणैव पुष्पशरेण आकुला व्यभ्रा ताम् । पञ्चान्तरे तु
कुसुममार्गेण पुष्परसपानाय तदन्वेषणे आकुला विह्वला ताम् । उक्तालङ्कारः ।

चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य विलेपनम् अङ्गरागो यस्यास्ताम्, अपि च अङ्गरागोऽस्या अस्तीति
अङ्गरागिणी अङ्गरागाम्बिता सा न भवतीत्यनङ्गरागिणी तामिति विरोधः, अनङ्गरागो मदनानुरागोऽस्या
अस्तीति तामिति तत्परिहारः । बालां बालिकाम्, अपि च मन्मथजननीं कामस्य मातरमिति विरोधः,
कामोत्तेजनाया उत्पादयित्रीमिति तत्परिहारः । मृणालिनीं कमलिनीम्, अपि च अभ्यर्थितो याचितः तुषार-
स्पर्शस्तुहिनसंसर्गो यया तामिति कमलिन्याः तुषारसंसर्गं विनाशावश्यभावेऽपि तदभ्यर्थनया विरोधः,
मृणालिनीं सन्तापनिवृत्तये मृणालवतीं तापाधिक्याच्चाभ्यर्थितशीतस्पर्शमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येक-
विशेषणं पृथ्विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अहो ! कीदृशी प्रतिभा मदनपीडितकादम्बरीवर्णनमधुरिमायां महाकवेः, सर्वथैव सचेतसां चेतो-
विनोदसम्पादिनीयैवमिति न मनागपि सन्देहलेश इति विभावयन्तु सुधियः ।

स्नान करनेके दोनों बगलमें जिस प्रकार चन्दन-मिश्रणसे श्रुभ्रवर्ण हुप जलसे परिपूर्ण और पद्मपत्राच्छादित दो
कलस अधिष्ठित रहते हैं, उसके दोनों बगल भी उसी प्रकार कमल-दलसे आच्छादित और चन्दन-लेपनसे
श्रुभ्रवर्ण स्तनरूपी-कुम्भद्वय (दो कलस) से आक्रान्त था । निर्मल आकाशमें जिस प्रकार आकाशगङ्गोत्पन्न
कमलिनीके कोमल और बृहत् मूलदेश और घुगल देखे जाते हैं, उसी प्रकार उसके भी निर्मल वस्त्रके नीचे
मृणालके समान उस समयमें भी लोभ नहीं होनेके कारण ऊरु-घुगलका मूलदेश दिखाई देता था ।
कामदेवके द्वारा गुणारोपण करने (छोरीके चढ़ाने) पर अग्रदेशसे वह पुष्पमय धनुष जिस प्रकार अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत होता है, वह भी उसी प्रकार ध्रुववत्सादि विशेष सौन्दर्यके कारण बृहत्तसे गुणोंसे अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत हुई थी । वसन्तकालकी देवता जिस प्रकार शीत निवारण (शिशिर श्रुतुका अपहरण) करने-
वाली होती है, वह भी उसी प्रकार शीतल हार धारण करनेवाली थी । अमरी जिस प्रकार पुष्पावेषणमें व्यस्त
रहती है, वह भी उसी प्रकार पुष्परूपी बाणों (कामावेसों) से विह्वल थी । चन्दनके लेपसे समन्वित होने पर भी
वह अनङ्गरागिणी (अङ्गराग रहित) कामानुरागिणी थी । बाला होने पर भी वह मन्मथजननी (कामोद्दीपन-
कारिणी) और मृणालिनी होने पर भी तुषार-पातकी प्रार्थना करती थी (मृणाल-धारण करती थी एवं
अन्यान्य शीतल-त्वस्वी प्रार्थना करती थी) ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडामगममावेदयन्तं परिजनमुत्तरत्तारकेण चक्षुसा विलोक्य 'कथय, किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया, कियत्यध्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं निक्षिप्त्वा माक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्द्धमानं धवलिल्मा चक्षुषा दृष्ट्वा च सम्मुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा, नवग्रहा करिणीवोक्तस्तम्भविधृता विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतेः परवशा मुखरेभंधुकरकुलैरिरोत्थाप्यमाना, सम्भ्रमच्युतोत्तरीया द्वारकिरणानुरसरि कर्तुमिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमामिव याचमाना,

अथेति । सा कादम्बरी, उत्तरला नितान्तचपला तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन विलोक्य, आगत्य आगत्य दर्शनमनतिक्रम्येति यथादर्शनम्, यस्यां यस्मावस्थायां दृष्टान्तामवस्थामिति भावः, चन्द्रापीडस्य आगमनम् उपस्थितम् आवेदयन्तं कथयन्तं परिजनं परिचारक-वर्गम् । इति पतत् प्रतिमुखं प्रत्येकमुखे निक्षिप्तानि प्रतिमुखेनैवाभिधीयमानत्वाद्विंशतिनामाचाराणि चन्द्रापीडतिनामवर्णा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा पप्रच्छ दृष्टवती । इह द्विकर्मकोऽयं पप्रच्छधातुः । अनेन चन्द्रापीडावलोकनस्य निरतिशयावेगः प्रतीयते ।

प्रवर्द्धेति । अपि च, वरौ विस्तृता आरोहौ नितम्बौ (स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागौ) यस्याः सा वरारोहा 'नितम्बारोहौ स्त्रीकट्याः पश्चाज्जनपार्श्वतः' इति कोशः । कादम्बरी, प्रवर्द्धमानाः स्नेहाधिक्येनोपवीयमानो धवलिल्मा श्वेतता यस्य तेन चक्षुषा, सम्मुखम् समक्षम् आपतन्तम् आयान्तं तं चन्द्रापीडं दूरादेव दृष्ट्वा दृष्ट्वा निरीच्य कुसुमशयनान् पुष्पशयनीयान् उत्तस्थौ उष्यिता बभूवेति सम्बन्धः ।

तत्कालीना यादृशी दृशा कादम्बर्यास्तामेव विनिश्चिष्ट—तथेति । नवो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अभिनवगृहीतेत्यर्थः करिणी हस्तिनीव, ऊर्वाः जङ्घयोः स्तम्भेन सात्विकभावज्ञातेन निश्चलरखेन विद्युता व्याहृतगमना, पचान्तरे तु ऊहस्तम्भे विस्तृतबन्धस्थूणायां विद्युता आवद्धा, अत एव विचेष्टमानाङ्गी निस्पन्दसरीरा विशेषेण कम्पमानसरीरा च । इह पूर्णोपमालङ्कारः ।

कुसुमेति । परवशा परतन्त्रा देहस्तवधतया स्वयमुत्थातुमशक्येत्यर्थः, अतएव कुसुमशयनस्य पुष्पतटपथस्य परिमलेन सुगन्धितुल्येत्यभिप्रायः । उपगतेः उपस्थितेः, मुखरेः शब्दायमानैः मधुकरकुलैः द्विरेकसमूहैः उत्थाप्यमाना उत्तोक्यमानेव । क्रियोपेक्षा ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण उत्थानवेगेन च्युतं स्रस्तम् उत्तरीयं प्रावरणवस्त्रं यस्याः सा, अतएव उरसि वक्षस्थले द्वारकिरणान् मौक्तिकरश्मीन् कर्तुम् अप्यितुम् इच्छन्ती अभिलषन्तीव, कुचयोराच्छादनायेत्याशयः । इह प्रतीयमाना क्रियोपेक्षा ।

मणीति । मणिकुट्टिमे रत्नमयवद्धभूमौ निहितं स्थापितं यत् वामकरतलं लव्यपाणिनलं तेन, निज-प्रतिमां बद्धभूमिसङ्क्रान्तं स्वकीयप्रतिबिम्बं हस्तावलम्बनं याचमानेव अभ्यर्च्यमानेव तज्जिम्बितमेव

उत्तको बाद, परिजनवर्गं जिस-जिस भावसे एकके पीछे एक उस चन्द्रापीडको देखे, उस-उस भावसे कादम्बरीके समीपमें आ-आकर उसका आगमन निवेदन किये, तब वह चक्षल पुतलीवाले नेत्रसे बिना कहे ही पूछती कि 'कहो, वे क्या सचमुच आये हैं ? तुमने उनको देखा है ? वे कितनी दूर हैं ? कहाँ हैं ?' इस प्रकार संकेतसे पूछने पर प्रत्येकके द्वारा चन्द्रापीडका नामोच्चारण किया जाता था । इतनेमें जब उसने अत्यन्त शुभ्र होये अपने नेत्रसे चन्द्रापीडको दूरसे ही सामने आते देखा, तब वह विशाल-नितम्ब कादम्बरी पुष्प शय्या परसे उठी । तत्काल पकड़ी गई इस्तिनी जिस प्रकार विशाल-बन्धन-स्तम्भमें बद्ध रहकर शरीर-सञ्चालन करती है, वह भी उसी प्रकार अपने विशालनितम्ब-भागसे बद्ध हो चलनेमें असमर्थ रहकर अवयवोंको निश्चेष्ट रखती थी । शरीर परार्थीन रहनेके कारण वह अपनेसे ही उठनेमें असमर्थ थी, अतएव पुष्प-शय्याके सौरभके लोभसे उपस्थित हुए शब्दावमान भ्रमरोंसे ही मानो वह बलपूर्वक उठाई गई थी । शीघ्रतावश उत्तरीय वक्ष-खिसक गय थे, उसे वह हारकी किरणोंसे ही मानो वक्षःस्थल (छाती) का आवरण करनेकी इच्छा करती थी । मणिमय भूमिमें स्थापित (रखे) वाम-हस्तद्वारा समीपस्थ अपने प्रतिबिम्बसे ही मानो उठनेके लिए हस्तावलम्बनकी

१. कश्चित् तारकेण हस्तमन्तरं 'कथय' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । २. कश्चित् 'विलोक्य' इति पदं नोपलभ्यते । ३. कथं सम्यक् । ४. निक्षिप्तमाक्षरं, निक्षिप्तेन चक्षुषानक्षरम् । ५. बर्द्धमानः । ६. जालैः । ७. आच्छाद्यमाना । ८. उत्तरीयका, उत्तरीयाञ्चुका ।

खस्रकेशकलाप-संयमनश्रमिनेन गलत्स्वेदसलितेन दक्षिणकरेणाभ्युक्ष्यैव आत्मानमर्पयन्ती, चलितां त्रिक ताम्यत्रिवली-तरङ्गितै-रोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तः-प्रविष्टललाटिका चन्दनरसमिश्रमिव चक्षुषौ क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्द-वारिबिन्दु-वेणिकया चलितावर्तसं-धूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनैव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणैव किञ्चिद्भोमुखी तत्क्षणमपाङ्ग-भाग-पुञ्जित-तारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा क्षुभशयनादुत्तस्थौ ।

तत्र वामकरस्यासाद्वित्याशयः । अनेनोत्थानासामर्थ्यं ध्वनितम् । इह वाच्या क्रियोप्रेक्षा । 'बुद्ध्याचपच' इत्यादिना द्विकर्मके परिगणितोऽयं याच धातुः ।

वस्तैति । वस्तो विक्षिप्ति यः केशकलापः कचसमूहः तस्य संयमनेन बन्धनेन श्रमितः तद्व्या-पारेण खेदिता तेन, अतएव गळन्ति कुरन्ति स्वेदसलिलानि चर्मजलानि यस्मात्तेन दक्षिणकेण, अपसव्य-पाणिना, अभ्युक्ष्य आत्मानं स्वम् अर्पयन्तीव चन्द्रापीडाय प्रयच्छतीव, स्वेदजलानामेवाभ्युक्ष्यजल-रूपत्वादित्याशयः । यः कोऽपि समर्पणीयं वस्तु अभ्युक्ष्य यस्मै कर्मैचित् समर्पयतीति स्थितिः । उक्तालङ्कारः ।

चलितेति—चलितम् उत्थानत्वरया कम्पितं यत् त्रिकं पृष्ठवंशस्य अधरास्थि, तेन ताम्यन्ती सिद्ध-माना या त्रिकली उदरस्थरेखात्रयं तथा तरङ्गिता कम्पिता रोमराजिः लोमपाङ्क्तिर्वस्तास्तस्या भाववत्तया कारणेन, अनङ्गेन कामेन सर्वरसान् निष्पीड्यमानेव निष्कासयितुं मर्षमानेव, कम्पितत्रिकस्य निष्पीडन-यन्त्रसदृशत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'पृष्ठवंशधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।

अन्तःप्रविष्टो भालान्तःशुको यो ललाटिकाचन्दनरसः भालस्थतिलकविशेषमलयज-द्रवः तन्मिश्रमिव सञ्चुक्रमिव, अतएव शिशिरं शीतलम् आनन्दजलं प्रमोदाशु चक्षुषा नयनेन चरन्ती निःसारयन्ती । इह गुणोत्प्रेषालङ्कारः ।

आनन्देति । आनन्दवारिबिन्दुनां प्रमोदाशुपृष्ठतां वेणिकया प्रवाहेन, चलितानां कम्पितानाम् अव-तंसानाम् उत्तमाङ्गाभरणभूतकुसुमानां धूलिभिः परागैः धूसरं पाण्डुरं स्वं कपोलफलकं गण्डयुगलम्, प्रियप्रतिमायाः चन्द्रापीडप्रतिबिम्बस्य प्रवेशलोभेन तद्रूपे प्रवेशवृणयेव प्रक्षालयन्ती धौतं कुर्वन्ती, प्रचा-लनाभावे धूलिधूसरस्यैव च प्रियप्रतिमाप्रवेशासम्भव इत्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'वेणि सेतुप्रवाहयोः । देव-ताले केशयन्त्रे' इति हेमचन्द्रः ।

ललाटिकेति । ललाटिकाचन्दनस्य भालस्थतिलकविशेषमलयजस्य भरेण भारेणैव किञ्चिद्भोमुखी ईषद्वाक्षुमुखी, तत्क्षणं चन्द्रापीडदर्शनसमये अपाङ्गभागे लोचनप्रान्तदेशे पुञ्जितां समस्तां चाकामादाय पुञ्जभावेन स्थिता तारका कनीनिका यस्यास्तथा, तन्मुखलग्नया चन्द्रापीडमुखसंसक्तया, अतएव दीर्घया विस्तृतया दृष्टया लोचनेन आकृष्यमाणेव आकर्षणं विधीयमानेव । दृष्टिश्च तन्मुखे दृढसम्बद्धा पुनश्च आकृष्यमाणा अतएव सा दीर्घाभूता रञ्जुवदित्याशयः । क्रियोप्रेक्षालङ्कारः ।

प्रार्थना करोतीं थी । स्थलित केशकलापके वस्त्रन करनेसे परिश्रान्त दक्षिण हाथमेंसे धर्म-जल (पसीने) निकल रहे थे, अतएव वह मानो उस दक्षिण-हस्त द्वारा अभ्युक्ष्य कर चन्द्रापीडको अपना आत्मसमर्पण करती थी । उठनेके समय पीठ मुड़नेसे धूलको (उदरके रेश) चलिता होनेके कारण रोमराजिके भी कम्पित होनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो कामदेव उसे निष्पीडन (निचोड़) कर समस्त रसोंको बाहर निःसारण कर (निकाल) रहा हो । नयनद्वारा जो आनन्दाशु निःसारण करती थी, वह तिलकमेंसे ललाटेके अन्दर पहुँचे चन्दन-रससे मिश्रित होकर ही मानो शीतल हो गया था । शिरोभूषण-भूत पुष्पोंकी रेणुसे कपोलदेश घूसरवर्ण (मलिन) हो गया था, अतएव उसमें स्थित चन्दन चन्द्रापीडके प्रतिबिम्ब प्रवेश कर जानेके लोभसे ही मानो आनन्द-जलकी बूँदोंके प्रवाहसे उसको धो रही थी । ललाट-तिलक-चन्दनके मारसे ही मानो थोड़ा नीचे देख रही थी, उस क्षण नयन की तारा उसके प्रान्तभागमें जाकर पुष्पीभूत हुई और राजपुत्रके मुखमण्डल पर संलग्न होकर और भी लम्बी हुई इस प्रकारकी दृष्टि ही मानो उस पुष्पशय्यासे उसका आकर्षण कर रही थी ।

१. समस्तुध्वैव । २. चलित*** । ३. ताम्रनिवली तरङ्गिणी*** । ४. चन्द्रनरसानिव; रसमिश्रम्, सारान्, ५. चक्षुष्म्याम् । ६. चन्द*** । ७. वटितावर्तस*** । ८. योजित*** ।

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महारवेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रण-
नाम । कृतप्रतिप्रणामायाञ्च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टायीं प्रतीहार्यां समु-
पनीतां^१ जाम्बूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णु-रत्न-प्रत्युन्नपादां पादेवैवोत्सार्य क्षितावेवोपावि-
शत् । अथ केयूरकः 'देवि ! देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूनकर-
ङ्कवाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो ! मानुषीषु पञ्च-
पातः प्रजापतेः'^२ इति चिन्तयाम्बभूव । कृतप्रणामाञ्च तां सादरम् 'एहोहि' इत्यभिधायामनः
समीपे सकुतूहलपरिजनं दृश्यमानां प्रवृत्तः समुपावेशयम् । दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशया च
मुहुर्मुहुरेतां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श ।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्या-
चिन्तयत्—'अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धधाति । भवतु, पृच्छामि तावदेनं निपु-

चन्द्रेति । समुपस्थस्य समीपमागस्य । महाश्वेतायाः प्रणामो नमस्कारः पुरःसरः अग्रवर्त्ती यत्र
क्रियायां तद् यथा स्वात्तया, दर्शितविनयः प्रकटितशिष्टाचारः, तां कादम्बरीम्, प्रणनाम नमस्कारे । तदन-
न्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यथा तस्याम्, तस्मिन्नेव कुसुमशयने पुष्पशय्यायां समुपवि-
ष्टायां समामीनायां तस्यां कादम्बरीयाम्, प्रतीहार्यां द्वारपालिकया समुपनीतां समुपस्थापितां जाम्बून-
दमयीं सुवर्णरचिताम्, रोचिष्णुभिः क्षीप्तिक्षीलैः रत्नैः मणिभिः प्रत्युत्ताः खचिताः पादा यस्यास्ताम्, आस-
न्दिका वेत्रासनम्, पदिनैव चरणेनैव उत्सार्य, अपसार्य, क्षितावेव भ्रुमावेव उपाविशत् उपविष्टवान्,
शिष्टाचारप्रदर्शनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । 'वेत्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्' इति रामाश्रमी ।
अथेति । अथ उपवेशनानन्तरम्, प्रसादभूमिः अनुग्रहपात्रम् । अदर्शयत् हविषययन्तं प्रापयत् ।
प्रजापतेः विधातुः पञ्चपातः, निरतिशयसौन्दर्यनिर्माणादित्याशयः । तां पत्रलेखाम् । सकुतूहलैः सकौतुकैः
परिजनैः स्वीयपरिचारकैः दृश्यमाना अवलोक्यमाना ताम्, प्रवृत्तः पश्चात् आगमनः स्वस्य समीपे निकटे
समुपावेशयत् इत्यन्वयः । उपारूढः उत्पन्नः प्रीत्यतिशयः स्नेहाधिक्यं यस्याः सा कादम्बरी । एतां पत्र-
लेखाम्, सोपग्रहं सननेहं करकिसलयेन पाणिपङ्क्तयेन पस्पर्श स्पृष्टवती ।

चन्द्रेति । सपदि तत्क्षणम्, कृतो विहितः सकलानां समस्तानां मदलेखाप्रभृतिजनानाम् आगम-
नोचितोपचारः आगमनोऽभिनोपस्थितियोग्याभिनन्दनव्यवहारो येन सः । सैवावस्था मदनविह्वलदृशा
यस्यास्तां चित्ररथतनयां गन्धर्वराजपुत्रीं कादम्बरीम् आलोक्य वीक्ष्य अचिन्तयत् चिन्तितवान्—मे
मम हृदयं चेतः अतिदुर्विदग्धम् अतीव दुःक्षिप्तं प्रस्तुतनिश्चयायोग्यमिति तावत्पर्यम्, यस्मादद्यापि न
श्रद्धधाति मां लक्ष्यीकृत्यैवेयं मदनपीडितेति न विश्वसिति प्रस्तुतनिश्चययोग्यमेव तु नूनमेवेतत् विश्वसेदि-
त्याशयः । निपुणालापेन चतुरज्जनोचितसम्भाषणेन व्यङ्ग्यार्थपूर्णवाक्येनेत्यर्थः ।

चन्द्रापीडेन तो समीपवर्त्ती होकर पहलेके समान ही विनय-प्रदर्शन-पूर्वक महारवेताको प्रणाम कर
कादम्बरीको प्रणाम किया । वह भी प्रतिप्रणाम (बदलेमें नमस्कार) करके फिर उसी पुष्प-शय्या पर
बैठा था कि इतनेमें प्रतीहारिने एक सुवर्णकी बनाई हुई आसन्दिका (कुर्सी) लाकर रखी, जिसके पायोंमें
क्षीप्तिक्षी (चमकते हुए) रत्न खचित (जड़े) थे; उसे पैरसे हटाकर वह पृथिवी पर ही बैठ गया । उसके बाद
केयूरकने कहा—'देवि ! यह राजकुमार चन्द्रापीडके अनुग्रहकी पात्र पत्रलेखा नामकी ताम्बूनकरङ्कवाहिनी (पानके
हब्बेकी धारण करनेवाली) है'—यों कहकर पत्रलेखाको दिखाया । तदनन्तर उसको देखकर ही कादम्बरी
सोचने लगी कि—'अहो ! मनुष्यजातिकी स्त्रियों के प्रति प्रजापतिका यह पक्षपात !' फिर पत्रलेखाको प्रणाम करते
ही उसने आदरके साथ—'आओ, आओ'—यों कहकर अपने समीप पृष्ठभाग (पीछे) में ही बैठा लिया; और
समस्त परिजनवर्ग कौतुकके साथ उसको देखने लगे । देखनेके अनन्तर ही उसके प्रति अत्यन्त प्रेम उत्पन्न होनेके
कारण वह बारंबार स्नेह-पूर्वक अपने करपङ्क्तसे उसका स्पर्श करने लगी ।

उस समयमें ही मदलेखादि समस्त परिजनोंकी अभिनवागमनोचित सन्तोषणादि सब उपचार सम्पादन
कर चन्द्रापीड, कादम्बरीको उस अवस्थामें देखकर विचार करने लगा—'मेरा चित्त अत्यन्त कुक्षिप्तसे शिक्षित

१. उपविष्टायां । २. उपनीतां । ३. सकुतूहलं परिजनेन । ४. कचित् दिक्षिन्नोन्तित ।

णालापेनेति ? । 'प्रकाशमब्रवीन्—'देवि ! जानामि' कामरतिं निमिचीकृत्य प्रवृत्तोऽयमविरल-
सन्तापतीव्रो व्याधिः । सुतनु ! सत्यं न तथा त्वामेष व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देह-
दानेनापि स्वस्थामब्रवीतीं कर्तुम् । अस्मिन्पनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपीडया पतितामवेक्ष-
माणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे तनुभूते^१ ते भुजलते गाढसन्तापया^२ च दृष्टया वहसि

प्रकाशमिति । जानामि अनेतममहं मन्ये । कां कामपि शब्दतोऽप्रतिपादनीयाम् अरतिं विरागं
निमिचीकृत्य हेतुं विधाय, अविरलेन अजस्त्रेण सन्तापेन संवरेण तीमो महान् अर्थं प्रायश्चित्तोपलभ्य-
मानो व्याधिः रुक् प्रवृत्तः स्वमि सज्जात इति वाच्योऽर्थः । कामरतिं मदनानुरागम्, अविरलेन सन्तापेन
देहोत्तापेन तीव्र इति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

सुतन्विति । हे सुतनु कादम्बरि !, एष स्वमि विद्यमान एव व्याधिः, यथा अस्मान् व्यथयति पीड-
यति, सत्यमेव नौपचारिकं वचः तथा त्वां भवतीं न व्यथयतीत्यन्वयः । पीडा हि निजाश्रितजनादपि
स्नेहितं जनं निरतिशयं व्यथयतीति जनश्रुतेयार्थत्वादित्याशयः । व्यङ्ग्यार्थस्तु—एष काम इति । इह
'सुतनु !' इति सम्बोधनमपि रतिकालिकं सर्वावयवसौन्दर्यं हृदयाकर्षकमभिधनक्ति । एतद्वृत्तरूप एव
भावः आकुन्तले यथा—

‘तपति तनुगामि ! मदनस्त्वामनिशं मा पुनर्दृश्येव’

अत एवोक्तः—इत्यासीति । देहदानेनापि शरीरावसानं कृत्वापि अन्नभवतीम् आदरणीयां त्वां
स्वस्थां सुस्थां कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि, स्वीयशरीरतोऽपि भवत्या अधिकप्रियत्वादित्याशयः । देह-
दानेनापि सुरतसमये तुभ्यं देहापणेनापीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

अनेति । उत्कृष्टपनीं पीडातिशयात् नितान्तकम्पवतीं त्वाम् अनुलक्ष्यीकृत्य कम्पमानस्य तव कम्पं
दृष्ट्वा कम्पयुक्तस्तेत्यर्थः, तथा पीडया कामव्यथया कुसुमेषु पुष्पेषु पतितोऽप्यित्युक्तम् अवेक्षमाणस्य अव-
लोकमानस्य मे मम हृदयं चित्तं पततीव चहिनिसरतीव, भवत्याः वलेननिरीक्षणेन दाक्ष्यमलेखोद्वा-
दित्याशयः, इति स्फुटोऽर्थः । उत्कृष्टपनीम् उत्कृष्टमदनाविभावात् कम्पाभिधनात्पिक्कमाववतीं त्वाम् अनु-
कम्पमानस्य सुरतद्वारा कृपापात्रं कर्तुमभिलषतः, तथा कुसुमेषोः पुष्पबाणस्य मदनस्य पीडया यातनया
पतितोऽपि शिथिलतनुं त्वामवेक्षमाणस्य मे हृदयं पततीव त्वां सुरताय (आलिङ्गनाय) भावतीवेति
व्यङ्ग्योऽर्थः ।

अनङ्गद इति । तनुभूते पीडावशात् कुशीभूते ते तव भुजलते बाहुवल्लीगुणलभ अनङ्गदे केयूराख्य-
बाहुभूषणवज्जिते सति इति शेषः, पूर्वतस्तनुत्वेन सम्प्रति शिथिलीभावसम्भवादित्याशयः । तथा गाढः
तीव्रः सन्तापो यस्यां तथा तादृश्या दृष्ट्या नयनेन च, रक्तं रक्तवर्णं तामरसं कमलं यत्र तां स्थलकमलिन
स्थलनलिनीं वहसीव प्रापयसीव, एतद्वद्वयमपि महत्कष्टं जनयतीत्याशयः । इह क्रियोष्मेच्छालङ्कारः । अनङ्गं
कामं कामोत्तेजनां ददाति प्रयच्छतीत्यनङ्गदा तत्सम्बुद्धौ हे अनङ्गदे कामवर्धिके ! इत्यर्थः । ते तव भुजलते
तनुभूते मदनव्यथया कुशीभूते, तथा गाढसन्तापया तीव्रकामपीडाद्योतिकया दृष्ट्या, दृष्टिपतेन च, स्थले
पद्मिनीचिधिणीत्यादृग्याधिकार्णस्थले कमलिनी नलिनीरूपातां चतुर्विधनायिकामध्यपद्मिनीरूपमात्मानं

है, क्योंकि इस समयमें भी इसकी प्रकृत अवस्था पर विश्वास नहीं करता है । जो हो, इससे भङ्गीपूर्णवचनमें
कुछ पूर्ण^१ । इस प्रकार विचार कर प्रकाश्यरूपमें उसने कहा—'देवि ! मैं जानता हूँ कि आपको किस अनिविचनीय
वैराग्यके अग्रान (दूसरा अर्थ—कामजित अनुराग) के कारण वह रोग उत्पन्न हुआ है, और निरन्तर सन्ताप
होनेसे मगदूर हो गया है । जिसे आप सहन करती हैं ;, क्षुब्ध ! । यह रोग श्रुते बिम प्रकार व्यथित करता है,
सत्य हो आपको उस प्रकार व्यथित नहीं करता है । इसलिप देहदानसे जो आपको मैं स्वस्थ करनेकी इच्छा
करता हूँ । व्याधिके प्रभावसे कौपती आपको देखकर अनुकम्पा (कृपा, कम्पन) करता और पुष्प-क्षय्यामें व्याधि
(दूसरा अर्थ—कामकी पीड़ा) से पड़ी आपको देखता मेरा हृदय मानो बाहर निकल पड़ता है । आपको कुछ
भुज-लता अनङ्गद (बाहुबन्ध-विीग, कामकी उत्पन्न करनेवाली) हुई है, तीव्र सन्तापसे सन्तप्त आपका नयन
गुणल भागो रक्ततामरस (रक्त रक्तता, विरस अनुराग) समन्वित स्थलपद्मिनीकी धारण करता है । विशेषतः

१. प्रकाशं वाचम् । २. जानासि । ३. अविच्छन्नसन्तापतन्त्री व्याधिः । ४. तामयं व्यथयति
यथा मां । ५. देहदानेन । ६. अनङ्गदेवतानुभूते, अनङ्गतनुभूते । ७. गाढसन्तापतया ।

स्थलकमलिनीमिव रक्ततामसराम् । दुःखितायाश्च त्वयि परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्त्तते मुक्ताभरणता । गृहाण स्वयंवराह्णीं मङ्गलप्रसाधनानि । सकुसुमशिलीमुख हा शोभते नवा लता' इति ।

अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्या-
“व्यक्तव्याहारसूचितम्-अर्थ मनसा जग्राह, मनोरथानान्तु तावती भूमिसम्भावयन्ती
शालीनताञ्ज्वालम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननाभोद-

वहसीव, तथा अरसां शृङ्गारवर्जितां सुरतरुपशृङ्गारप्रयोजनवर्जिताम्, रक्ततां केवलमनुरक्ततां वहसीव, ग्राहकासन्तापघोतेकेन दृष्टिपातेन कमलिनीभूतस्य स्वस्य कामानुरागं प्रकटयसीवेति व्यङ्ग्योऽर्थः ।
'स्थलकमलिनीव' इत्यस्यापि कर्मसंज्ञा तु वहतेर्द्विकर्मकत्वाद्बोध्या ।

इत्येति । अपि च, त्वयि दुःखितायां व्याधिप्रभावात् समुपपन्नक्लेशायां सत्याम्, परिजनेऽपि च अनवरत निरन्तरं कृतो विहितो यः अश्रुपात नयनाम्बुपतनं तेन सह मुक्ताभरणता त्यक्तभूषणता वर्त्तते, अस्थान्तानुरागयुक्ततया स्वक्लेशेन क्लेशोदयादित्याशयः । अतएव स्वयम् आत्मनैव त्वम्, वराणि सर्व-
श्रेष्ठानि च तानि अहाणि निजोचितानि चेति तानि वराहाणि, मङ्गलप्रसाधनानि माङ्गलिकभूषणानि गृहाण धारय तथासति परिचारकेणापि प्रासाद्यासेन सत्ता भूयोऽप्याभूषणं गृह्येतेत्याशयः । एवञ्च नवा नवीना लता व्रतति, कुसुमेः प्रसूनैः शिलीमुखैर्मधुरैश्च सह वर्त्तत इति सकुसुमशिलीमुखा सत्येव राजते न पुनः अकुसुमशालिमुखैरर्थः, अतो भवति अपि सालङ्कारैव राजते न पुनरनलङ्कारैति भवत्या नूनमेवालङ्कारणं ब्रह्मणीयमित्याशयः । इह दृष्टान्तोऽलङ्कारः । त्वयि दुःखितायां कामयातनया समुत्पन्न-
क्लेशायां सत्यां परिचारकेऽपि च अनवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन सह निरन्तरविहितनयनाम्बुकणपतनेन सार्धं मुक्ताभरणता वर्त्तते, अतः क्लेशेनैव क्लेशोदयादिति प्राग्वदेवाभिप्रायः । अतएव स्वयंवराह्णीं विवाहोचितानि, मङ्गलप्रसाधनानि करसूत्रादीनि माङ्गलिकाभूषणानि, गृहाण । एवं विधायामपि दशायां
स्वं शोभितेवेति विभज्याह—सकुसुमेति । नास्ति बालता शिशुता यस्याः सा नबालता तूष्णी, कुसुममेव पुष्पमेव शिलीमुखाः शरो यस्य सः कुसुमशिलीमुखो भवनः, तेन सह वर्त्तत इति सा तादृश्येव शोभते न पुनरभवेत्याशयः । इह 'नैकधा' इत्यादिवत् 'न बालता' इत्यत्र नञः प्रकृतिभावाच्चलोपाभावः । नन्वो-
द्घादन्यस्थयकारयोर्भेदस्य स्थानभेदेनैव स्फुटं प्रतीयमानत्वात्प्रकृतेऽभेदः कथमिति चेत् ?

‘यमकादौ भवेद्वैक्यं ढलोर्वचोरलोस्तथा’

इति नियमावगमेन क्षतेरभावात् ।

अथेति । बालतया शिशुतया स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धा सरलापि कन्दर्पेण कामेन उपदिष्टयेव क्षित्तयेव प्रज्ञया विद्या । अशेषं समस्तम्, अथव्यक्तव्याहारसूचितम् अस्फुटवाक्यप्रतिपादितम् अर्थम् उपभोग-
विषयकं रहःसम्मिलनरूपं वा मनसा हृदयेन जग्राह वुवुचे । इह ‘उपदिष्टयेव’ इत्यत्र क्रिभोत्प्रेञ्चालङ्कारः । मनोरथानाम् अमिलापाणां तु तावती भूमिं समागमरूपमश्रुक्षतविषयम् अपसम्भावयन्ती अवितर्कयन्ती
शालीनतां विनीततामित्यर्थः अवलम्बमाना आश्रीयमाणा तूष्णीं मौनमेव आसीत् । उत्पादितान्यव्यपदेशा

आपके दुःखित रहनेसे परिजनोंने भी निरन्तर अश्रुबिन्दु टपका कर अलङ्कार परित्याग कर दिया है (अर्थात् मोतियोंके आभूषणोंके स्थानमें अश्रुवारण किया है) अतएव आप अब स्वयंवरयोग्य (स्वयं अपने आप, अच्छे और उपयुक्त स्वयंवरके योग्य) उत्कृष्ट माङ्गलिक अलङ्कारको धारण करें, क्योंकि नवीनलता (नई लता और युवती) तो पुष्प और शिलीमुख (अमर तथा कामदेवके बाण) के साथ ही शोभायमान प्रतीत होती है ।

तदनन्तर बाल्यावस्थाप्रयुक्त स्वभावसे सरल होने पर भी मानी कामदेव द्वारा उपदिष्ट हुई ही इस प्रकार राजकुमारके उस अस्पष्टार्थ वाक्यसे सुचित समस्त अर्थको मन ही मन वह समझ गई, किन्तु अपने अधिलापाओंके विषयमें इतनी सफलता को सम्भावना न समझा, लज्जाका आश्रयण कर चुप होकर रह गई । उस क्षणमें सुखके सौरभसे वपस्थित हुए अमरोंके अन्धकारसे आच्छादित (ढके) चन्द्रापीडको देखनेके लिए ही मानी अन्य किसी

१. स्थलकमलिनीव । २. दुःखितायामपि । ३. त्वयि ‘मङ्गल’ पदं न दृश्यते । ४. अपि च अनवरतः, परिजनोऽपि चानवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्त्तते । मुक्ताभरणतां गृहाण । ५. कुसुमशिलीमुखान्तदिता शोभते यथा लता इति । ६. अस्य वक्ष्यसूचितम् ।

मधुकरपटलान्धकारितं^१ द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत—
‘कुमार’! किं यथाभि, दाहणोऽयमकथनीयः खलु सन्तापः । अपि च ‘कुमारभावोपेतायाः
किमिवास्या यत्र सन्तापाय । तथाहि, मृणालिन्याः शिरारिकिसलयमिव हुताशानायते,
ज्योत्स्नाप्यातपायते, ननु किसलयता ज्युन्तवातेर्मनसि जायमानं किं पश्यसि^२ खेदम् ? धीर-
त्वमेव प्राणसन्धारणहेतुरस्याः’ इति । कादम्बरी तु हृदयेन^३ तमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्त-
रीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथा वटमानार्थतया सन्देहदोलाकूटनैव चेतसा महाश्वेतया

प्रकाशितान्यव्याजा । आनमानोदेन वदनपरिमलेनोपस्थितमित्यर्थः यत् मधुकरपटलं भ्रमरसमूहः तेन
अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारं तं चन्द्रापीडं द्रष्टुम् अवलोकयितुमिव स्मितालोकम् ईषद्वास्वरूपप्राणमस्य
अकरोत्, तिमिराच्छादितं घटादिकं द्रष्टुं दीपप्राकाशवदित्याशयः ।

इह तथोपस्थितभ्रमरसमूहेन अन्धकारितस्त्वस्रबन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनाद्विशयोक्ति-
रलङ्कारः, ‘द्रष्टुमिव’ इत्यत्र क्रियासंचालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

तत इति । प्रत्यवादीत प्रत्युत्तरमकार्षत् । अकथनीयो वक्तुमशक्यः दाहणोऽतिकठिनः सन्तापो दाहः,
अत्यधिकतेजसिताया अनिर्वचनीयत्वात्, कामोत्पन्नतया हीजनकत्वाच्चेत्याशयः । कुमारभावोपेतायाः
कौमार्यसुपगततायाः सुतरामेव निरतिशयसुदुलाया हत्याशयः, अस्याः कादम्बर्याः सम्बन्धे किमिव वस्तु
विद्यते यन्न सन्तापाय दाहायोपपद्यते इति वाच्योऽर्थः । प्रतीयमानार्थस्तु कुमारे (अर्थात् स्वभि) भावो-
पेताया अनुरक्तायाः अथवा कुसितो गर्हितो मारः कम्प्यो यस्मादेवंविधे परमसुन्दरे स्वभि, किं वा
कुसितो यो मारः तस्य भावोपेताया आवेशक्रियासुपगताया अस्या विरहोद्दीपकतया सर्वमपि वस्तुजातं
तापायेवेति ।

सन्तापप्रतिद्विन्द्वनामपि तदुत्पादकवकथनेन निखिलवस्तुनामेव सन्तापकत्वं निरूपयितुमाह—
तथापीति । मृणालिन्याः कमलिन्याः शिशिरकिसलयमपि शीतलपल्लवमपि हुताशनायते वक्षिणदाघरति,
ज्योत्स्ना चन्द्रिकाऽपि आतपायते सूर्यालोकायते, स्थापनद्वयेऽपि सन्तापयतीत्यर्थः ।

द्वौभायोः मत्स्येकं वयङ्कतोपमालङ्कारः, तेन शिशरपदार्थात् सन्तापजननाद्विमालङ्कारः प्रतीयत
हृत्पलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

नन्विति । आसन्नघने ननुवाचदः । ‘प्रशनावधारणानुज्ञानुनयामन्घने ननु’ इत्यमरः । किसलयं पल्ल-
वमेव तालवृन्तं व्यजनं तस्य वातैः पवनैः मनसि चेतसि खेदं क्लान्तिं किं न पश्यसि अवलोकयसि ?
गन्तु तथाविधसन्तापे जीवनधारणमित्यत आह—शरत् इति । अस्याः कादम्बर्याः प्राणसन्धारणे जीवित-
धारणे धीरत्वमेव धैर्यमेव हेतुनिमित्तमिति वाच्योऽर्थः । हे धीर ! त्वमेव सन्नतिः अस्याः प्राणसन्धारणे
हेतुः, स्वां प्राणैव सेयं जीविषुं शक्नुयादिति तु प्रतीयमानोऽर्थः सहृदयसंवेद्यः ।

वादेति । मदलेखालापं मदलेखालसम्भाषणम्, अस्य चन्द्रापीडप्रतिपादितवचनवन्दर्भस्य, प्रत्यु-
त्तरीचकार प्रतिवचः प्रादात्, स्वस्यापि तथैवाभिधीयमानत्वादित्याशयः ।

चन्द्रेति । उभयथा वटमानार्थतया ‘कुमारभावः’ पदस्य कौमार्यम् आरम्भवतुरागश्वेति प्रकारद्वयेन
घटितयोः कारणेन, सन्देहः मदनुरागायैव कुमारभावपदं प्रयुक्तं न वेति संशय एव दोलाताम्यारूढनैव

वदानेति ईषत् हार्य-प्रकाश करने लगी । उसके बाद मदलेखाने प्रस्तुत दिया—‘राजपुत्र ! क्या कहूँ ? अत्यन्त
अयङ्कर यह सन्ताप अवर्णनीय है; जिसमें फिर देवी कुमारभाषापत्र (सुकुमारता, सन्ताप देनेवाले कामदेवके
भावके समन्वित, श्रेयश आप कामसे भी अधिक रमणीय हैं, आपके भावसे युक्त) हैं इतलिये कौनती ऐसी वस्तु
है जिससे उनको सन्ताप उत्पन्न न होता हो । देखिए—‘पल्लवताका शीतल पल्लव भी अग्निके समान व्यवहार
करता है और चन्द्रिका (चाँदनी) भी सूर्यके समान आचरण करती है । पल्लवोंके पंखेभी पवनसे भी उनके
चित्रोंमें जो कष्ट उत्पन्न होता है, उसे क्या आप देखते नहीं ? ऐसी स्थितिमें इनके प्राण-धारण करनेका केवल
नैवे ही कारण है ? कादम्बर्याने तो मन ही मन मदलेखाके कदनेकी ही चन्द्रापीडके बाक्योंका प्रस्तुत दिया ।
‘कुमारभाव’ शब्दके अर्थ दो प्रकारसे संज्ञत होनेके कारण ही, ‘मेरे प्रति अनुरागमें’ ‘कुमारभाव’ शब्दका
प्रयोग किया है या नहीं ? ‘रस प्रकारके संशयरूप-दोलाकूट’ चित्रमें चन्द्रापीड, महाश्वेतके साथ प्रणय-वृद्धि

१. अन्धकारितं मुख । २. सुकुमार । ३. सुकुमार । ४. पश्यति । ५. कादम्बरीहृदयेन ।

सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिः महान्तं कालं^१ स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वा-
त्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनान्निर्ययौ ।

निर्गतञ्च तं तुरङ्गममारुहन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—‘देव ! मदलेखा
विज्ञापयति—‘देवी कादम्बरी’ प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्तमानामिच्छति, पश्चा-
द्वाप्यति’ इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।’ इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः ‘केयूरक ! धन्या स्पृहणीया
च पत्रलेखा, यामेवमुबध्नाति, दुर्लभो देवीप्रसादः प्रवेश्यताम्’ इत्यभिधाय पुनः स्कन्धा-
वारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञाततरम्^२ आलेखहारकमद्राक्षीत् । धृत-
तुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्—‘अङ्ग ! कश्चित् कुशली तातः सह
सर्वेण परिजनेन, अम्बा च सर्वान्तःपुरैः’ इति । अथासाद्युपसृत्य प्रणामानन्तरं—‘देव !
यथाज्ञापयसि’ इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयाम्बभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च
तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ—

कृतारोहणेनैव चेतसा हृदयेन । प्रीत्युपचयेन प्रणयातिशयेन चतुरा दक्षाः ताभिः कथाभिः सम्भाषणैः,
महान्तं कालम् अत्यधिकसमयम् । तथैव तद्विधाभिर्निपुणाभिः कथाभिरेव । आश्चर्यं मोचयित्वा ताम्र्यो
निष्कारय अनुमितम् आदायेत्यर्थः । स्कन्धावारगमनाय स्वसैन्यसमीपोपस्थितये । निर्वयौ निर्जगाम ।

निर्गतमिति । निर्गतं निःसृतम् तुरङ्गमं वाजिनम् आरुहन्तम् आरोढुमिच्छन्तं तं चन्द्रापीडम् ।
प्रथमदर्शनेनैव पत्रलेखायाः सर्वप्रथमावलोकनेनैव जनिता उत्पन्ना प्रीतिः स्नेहो यस्याः सा । निवर्त्तमाना
भवता हृदय रक्षमाणाम् इच्छति समीहते । पश्चात् यास्यति गमिष्यति पत्रलेखेति शेषः । देवो भवान्,
प्रमाणं विधेयनिर्णयिता । देस्याः कादम्बर्याः प्रसादोऽनुग्रहः । अनुबध्नाति अनुगच्छति विषयीकरोती-
त्यर्थः । प्रवेश्यतां गृहीत्वा गम्यतां पत्रलेखेति शेषः ।

प्रविशति । प्रविशत्येव स्कन्धावार इति शेषः, पितुः समीपात् जनकपार्श्वत् अभिज्ञाततरम् अतीव
परिचितम्, अतएव प्रतिपद्यप्रेरिततया न संशय इत्याशयः । आलेखहारकं पत्रवाहकम् अद्राक्षीत् दृष्ट-
वान् । धृततुरङ्गमश्च गृहीताश्च प्रीतिविस्फारितेन स्नेहविस्तीर्णकृतेन चक्षुषा नयनेन । अपृच्छत् पृष्ट-
वान्—अङ्गेति सम्बोधनबोधकमव्ययम् । ‘अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः, पाठ् प्याडङ्ग हे हे शोः’ इत्यमरः ।
कश्चित्ति ज्ञातार्थं । सर्वान्तःपुरैः निखिलावरोधपुरस्थनारीभिः सह । इति कश्चित् ज्ञातुमभिलाषामीत्यर्थः ।
अर्थेति । असौ आलेखहारकः । उपसृत्य समीपमेत्य यथा आज्ञापयति येन प्रकारेण पृच्छसि तथा
ते सर्व एव चेमुद्युक्ता इत्यर्थः । लेखद्वितयं पत्रयुगलम् अर्पयाम्बभूव अपितवान् । स्वयमेव आत्मनेन तत्
लेखद्वितयम् उन्मुच्य आच्छादकात् प्रच्याव्य । पपाठ पठितवान्—

द्रारा बहुत देर तक मनोहर आलाप करनेके पश्चात् उस भागमें ही सुस्तर यत्नेसे अपनेको मुक्त कराकर स्कन्धा-
वार (डेरे) में जानेके लिए कादम्बरীके भवन से निकला ।

बाहर निकलकर घोड़े पर चढ़नेकी इच्छा ही करता था कि इतनेमें केयूरकने पीछेसे आकर कहा—
‘राजकुमार ! मदलेखा सूचित करती है कि—‘पत्रलेखाके प्रथम दर्शनेने ही देवीको सन्तोष उत्पन्न कर दिया है,
अतएव वह इच्छा करती है कि—आप उसको यहाँ छोड़ जायें, वह पीछे जापगी’ इसे सुनकर इस समय
आप जैसा निश्चय करें (अर्थात् इस विषयमें आपकी क्या आज्ञा है ?)’ यह सुनकर चन्द्रापीडने उत्तर दिया—
‘केयूरक ! पत्रलेखा धन्य और सब लोगोंका ही स्पृहणीय है, क्योंकि जिसके ऊपर देवीका यह दुर्लभ अनुग्रह
हुआ है, अतएव तुम इसे अत्यन्तमें प्रवेश कराओ । यों कहकर फिर वह सेनाके समीप ही आ पहुँचा । उसने
सेनाके अत्यन्तमें प्रवेश करते ही देखा कि—अत्यन्त परिचित एक पत्रवाहक पिताके समीपसे आया हुआ
है । उस समय वह घोड़ेको खड़ा करके प्रीतिसे फैले हुए नेत्र-सहित दूरसे ही पूछने लगा—‘भद्र ! क्या ? समस्त
परिजनोके साथ पूर्य पिताजी और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ माताजी कुशलपूर्वक तो हैं ?’ इसके बाद
उस पत्रवाहकने समीपमें आकर प्रणाम करनेके अनन्तर कहा—‘देव ! आप जैसे कहते हैं, वे उस प्रकारसे ही
कुशलते हैं’ यों कहकर दो पत्र समर्पण कर दिए । राजकुमार उन दोनों पत्रोंको शिरसे लगाकर और स्वयं ही
खोलकर क्रमसे पढ़ने लगा—

१. मधुरालापमभिः कथाभिः । २. कालञ्च । ३. कश्चित् ‘खलु’ इत्यधिकः पाठः । ४. कश्चित् ‘निज’
इत्यधिकः पाठः । ५. अभिनगाम, जगाम । ६. अभिज्ञाततरम् ।

‘स्वस्ति, उज्जयिनीतः सकल-राजन्य-शिखण्ड-शेखरीकृत-चरणारविन्दः परममाहेष्ठरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसम्पदामायतनं चन्द्रापीडमुद्वचचार-चूडामणि-मरीचि-चक्र-चुम्बिन्नुत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुरालिन्यः प्रजाः, किन्तु कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्य गतः, बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम्, देवी च सहान्तःपुरैर्भ्रातृनिमुपनीता, अतो लेखवाचन-विर-तिरेव प्रयाणकालतः नेतव्ये’ति । शुक्रनासप्रतिष्ठे द्वितीयेऽप्यमुमेवाथ लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैराग्यापायनोऽपि लेखद्वितयपरमात्मीयमस्मादभिव्यक्तमेवावधारयत् ।

अथ ‘यथाज्ञापयति तातः’ इत्युक्त्वा तथैव तुरगाधिरुढः प्रयाणपटहमवाद्यत् । समीपे स्थितञ्च महातन्त्रीयेन^१ परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश—

स्वस्तीति । स्वस्ति तव शुभाक्षीरस्वित्यर्थः । ‘स्वस्ति मङ्गलाक्षीर्वाद्वापनिर्णयनादिषु’ इति भागुरि । पुत्रपत्ने चादावेव स्वस्तिपदं प्रयुज्यते शिष्टाः । तथा च वरश्चिचनम्—‘आशीर्वाचनसंयुक्तं पुत्रपत्ने पदक्रमम्’ इति । सकलैः समस्तैः राजन्यैः औपनिवेशिकराजभिः शिखण्डेषु शिरःसु शेखरीकृतस्य अलङ्काराधिकृतं चरणारविन्दं पादकमलं यस्य सः, परममाहेष्ठरो महासौवः । उज्जयिनीतो विशालातः सकाशात् महाराजाधिराजो महतो राज्ञामधीशः । उद्वचद् उद्वचच्छत् चास मनोहरं यत् चूडामणिमरीचीनां शिरो-मणिदीप्तीनां चक्रं समूहः तत् चुम्बति स्पृशतीति तस्मिन्, उत्तमाङ्गे शिरसि चुम्बन् चुम्बनं कुर्वन्, सर्व-सम्पदां समग्रसम्पत्तीनाम् आयतनं भाजनं चन्द्रापीडं नन्दयति अभिनन्द्य विलेखयतीत्यर्थः । प्रचलितो रीतिमलङ्कारयामंशोऽत्रोपनिबद्धो लेखकेनेत्यवधेयम् ।

कुवेति । प्रजा राड्यास्तर्पतिंजनाः कुशलिन्यः क्षेमवत्यः सन्ति, किन्तु अदृष्टस्य अस्माभिरवीचि-तस्य भवतस्तव, कियानपि अधिकतर इत्यर्थः कालो गतो व्यतीतः । अत एव नोऽस्माकं हृदयं चेतःबल-वदुत्कण्ठितम् अत्यधिकोत्सुकम् । देवी तव जननी विलासवती च, अन्तःपुरैः तत्रत्यनारीभिः सह म्लानिं मननलेशम् उपनीता भवत्येव उपलम्भिता, अतोऽस्माद्धेतोः लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणसमाप्तिसमय एव प्रयाणकालात् उज्जयिनीं प्रति प्रस्थानकालतः नेतव्या प्रापणीया । हृदमेकं पत्रम् ।

अनेति । अमुमेव उत्करूपमेव अर्थं विषयं लिखितं लिपीकृतम् अवाचयत् अपठत् । अस्मात् चन्द्रापीडपत्रात्, आत्मीयं स्वीयम् अपरम् अन्यत्, लेखद्वितीयं पत्रयुगलं पितुः शुक्रनासस्यैकं महाराजा-धिराजस्य चेकमित्यर्थः, अदर्शयत् दक्षितवान् चन्द्रापीडायेति शेषः ।

अथेति । अथ तद्वाचनान्तरम् । आज्ञापयति आदिशति । तथैव प्राग्वदेव । प्रयाणपटहं प्रस्थान-ढक्कम् अवाद्यत् वादितवान् । महता विपुलेन, अक्षीयेन तुरङ्गमसैन्यनिकरेण परिवृतं परिवेष्टितम् । महत् यद् बलं सैन्यं तत्र अधिकृतं तदध्यक्षतायां नियुक्तम्, बलाहकस्य मुख्यसेनाध्यक्षस्य पुत्रमाम-जम् । आदिदेश आज्ञापयामास—

‘तुम्हारा मङ्गल हो, उज्जयिनीसे समस्त सामन्तगण जिनके चरणारविन्दको मस्तकोमें अलङ्कार किये हैं, ऐसे परम शैव और देवताके तुल्य प्रभावशाली, महाराजाधिराज तारापीड, समस्त सम्पत्तियोंके भाजन चन्द्रा-पीडके ऊपर फैलते हुए, सुन्दर चूडामणिके किरण-जालसे चुम्बित मस्तक पर चुम्बन-पूर्वक अभिनन्दन करके लिखते हैं । प्रचार कुशलसे हैं, किन्तु तुझे देखे बहुत समय बीत गए हैं, अतएव मेरा मन बहुत ही उद्विग्न हो गया है । और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ महारानी भी मनके कष्टके कातर हो गई हैं, इसलिए पत्रवाचनके समाप्ति-समयमें ही उज्जयिनीके प्रति यात्राका समय करना ।’ फिर शुक्रनासके द्वारा भेजे हुए द्वितीय पत्रको भी चौंकर देखा कि यही विषय लिखा हुआ है । इस अवसरमें ही वेश्यापानने भी समीपमें आकर अपने पास आए हुए इस पत्रसे अन्ध अर्थसम्पन्न हो पत्र चन्द्रापीडको दिखाए ।

उसके बाद पिताजी जैसी आज्ञा करते हैं (वैसा ही करूँगा)’ यों कहकर यों का यों ही धीरे पर बैठे बैठे, उसने प्रयाण-पटह (कूचका नगाड़ा) बजवा दिया और अपने समीपमें रहनेवाले विशाल अथ-सैन्यसे परिवेष्टित तथा विपुल सैन्यके अध्यक्ष मेघनाद-नामके बलाहक (प्रधान सेनापति) के पुत्रको आदेश दिया कि—

१. किन्तु । २. दृष्टव्य भवतोऽदृष्टस्य । ३. कचित् ‘गत’ इति न विद्यते । ४. कचित् ‘देवीसमेतम्’ इत्यधिकः पाठः । ५. यस्ततो लेखवाचनविरतिरेव । ६. प्रयाणकालता, प्रयाणकारणता । ७. कचित् ‘क्षया-गिना’ इत्यधिकः पाठः । ८. तथैव च । ९. अदापयत् । १०. समीपस्थितम्, समीपास्थितम् । ११. महता श्वेतीयेन ।

‘भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम्, नियतञ्च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमिमागमिष्यति’, तन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्विष्य सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया च दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्यानाम्, येषामकाण्डविस्त्रादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपट-कूट-जालिकताम्, प्रापिता भक्तिरलीक-काकु करण-कुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाङ्मनसयोभिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा, अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पञ्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिताः व्यथोः प्रसादासृष्टदृष्टयो महताम् ।

भवति । भवता स्वया । आगन्तव्यं समेतव्यम् । नियतञ्च निश्चितञ्च । आगमिष्यति आयास्यति नूनमेवेह भवद्वस्थानोदन्तलाभसम्भवात् तत्र च तत्र गमनासम्भवादित्याशयः । तस्य केयूरकस्य मुखेन वदनेन विज्ञाप्या संसृष्ट्या । अवधारणे ननु शब्दः—‘ननु प्ररनेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे’ इति विश्वः । इयं सा जगत्प्रसिद्धा त्रिभुवननिन्दनीया त्रिविष्टपगर्हणीया निरनुरोधा कस्याप्यनुरोधेन न परिवर्त्तनीयेत्यर्थः, निष्परिचया परिज्ञानेनापि नान्यथा विधेयेति भावः, दुर्ग्रहा एवंविधतया दुर्ज्ञेया, मर्यानां मानवानां प्रकृतिः स्वभावः । येषां मर्यानाम्, अकाण्डे असमये विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयः स्नेहाः निष्कारणवत्सलतां कस्याप्यहेतुकरनेहम्, न गणयन्ति नानुसरन्ति । निरूपितमेव विषयं समर्थयति—एवमिति । एवम् अनेन विधिना दृष्टियेवैश्वर्यः । आत्मनः स्वस्य स्नेहः प्रणयः, कपटो धूर्तः यः कूटजालिकः असत्यव्यवहारवान् तस्य भावस्तां धूर्तैर्द्वजालिकव्यवहारवमित्यर्थः, नीतः प्रापितः । भक्तिः अनुराक्तिः, अलीककाकुकरणे असत्यवक्रोक्तिनिमित्तौ कुशलतां वृत्ततां प्रापिता नीता । उपचारमात्रेण केवलेन वचनव्यवहारेण मधुरं मिष्टं न तु तत्त्वतो मधुरमित्याशयः । आत्मार्पणं भवदीयोऽहमिति स्वस्वार्पणं धूर्ततायां कपटतायां पातितं स्थापितं पर्यवसायितमित्यर्थः । तथा वाक् च मनश्चेति वाङ्मनसो ‘अचतुर’ इत्यादिना पा० सूत्रेण निपातः । भिन्नार्थत्वं विसंवादिन्यं प्रकटितम् आविष्कृतम्, ‘दृच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्र भवतीं कर्तुम्’ इत्याद्युक्त्वा दृष्टियेव यात्राकरणादित्याशयः । एवञ्च पूर्व स्नेहं दर्शयित्वा दृष्टियेव महाव्येताकादम्बरीप्रभृतीनां तथाविधं निष्कारणवात्सल्यमननुसृत्य निजदेशं प्रति यात्राकरणात् मर्यानां स्वभावो दुर्ग्रह एवेति समुदिताभिप्रायः ।

इह विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरस्यासोऽलङ्कारः, प्रीतो धूर्तैर्द्वजालिकतारोपस्य प्रस्तुतो-पयोगितया परिणामालङ्कारः, तथा स्वभावस्य दुर्ग्रहत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति अधिकतरहेतुगम्यासात् समुच्चयालङ्कारश्चेत्येतामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आस्तामिति । आत्मा अस्मद्विषयिणी वार्त्तैत्यर्थः, आस्तां तावत् दूरे तिष्ठतु, अस्थाने अनधिकारिणी आहितो न्यस्तः प्रसादः अनुग्रहो यया सा, तथा दिव्ययोग्या त्रिदशालयीयलोकोचिता देव्यपि कादम्बर्यपि वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीता मया प्रापिता, परदेशादायातेनापरिचितकुशलश्लेन चन्द्रापीडेन सह कथं मैत्री विहितेति गर्हणां नीतेत्यर्थः । हियतः, अभूमौ अनधिकारिणि पातिता आहिताः, अत एव व्यथो

आप पत्रलेखाके साथ आइएगा, निश्चय ही उसे लेकर केयूरक यहाँ तक आवेगा; तब मेरी ओरसे उसके द्वारा देवी कादम्बरीको प्रणाम कर यह विवर्ति कहला भेजना कि—‘सचमुच यह त्रिभुवन-निन्दनीय, अनुरोध न माननेवाला, परिचय-विहीन और दुर्बोध्य मनुष्योंका स्वभाव है कि उनकी प्रीति असमयमें विपरीत होकर धोखा दे जाती है और अकारण वात्सल्यकी गणना भी नहीं करती ।’ देखो—इस प्रकार प्रस्थान कर लेनेसे मैं अपने स्नेहको धूर्त ऐन्द्रजालिकके व्यवहारमें प्राप्त कर दिया हूँ, (अतः आपको मेरा स्नेह कपटका मिथ्या-प्रपञ्च प्रतीत होगा); अनुरागको मिथ्या वक्रोक्तिकी रचनामें निपुण कर लिया हूँ, वाक्य-व्यवहारमें सुमधुर आत्मसमर्पणको धूर्ततामें पर्यवसित कर लिया हूँ; एवं वाक्य और मनका विभिन्न भाव प्रकाश कर लिया हूँ (अर्थात् मेरी वाणी और मनमें आपको भिन्नार्थ प्रकट होगा) अब मेरी बातदूर रहने दीजिए । अपात्र सन्तुष्यं अनुग्रह अर्पण कराकर मैंने दिव्य व्यक्तिके ही योग्य उस देवी कादम्बरीको भी निन्दाका पात्र बना दिया है, क्योंकि अपात्रमें निष्फल विन्यस्त (डाली) हुई अनुग्रहाश्रुतसे परिपूर्ण महानुभावोंकी दृष्टियों पीछेसे लज्जा उत्पन्न करती हैं । देवीके प्रति

१. इति ।

२. कवित् चकारो नास्ति ।

३. उपचारमधुरप्राशस्तमुपचारमा” ।

४. अभूमिपाताः । ५. दुष्टयः ।

न खलु देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनाम्ली-
काध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसम्भारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालक्ष्यते देवी । तत्किं करोमि,
गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देवमात्रकस्य, हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं
जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः । न दत्तमस्यादविकस्य गौलिमकेनेव देवीप्रसादेन
गन्तुम्, सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतोऽसज्जनकथा-कीर्त्तनेषु समर्प्यः
खलु चन्द्रापीडचण्डालः । सा चैवं संस्थाः, यथा जीवनं पुनर्देवीचरणारविन्द-वन्दनानन्दमननुभूय

निष्प्रयोजना, महतां श्रेष्ठानां प्रसादः अनुग्रह एव असुतं पीयूषः तत्पूर्णा दृष्टो निरीक्षणातीति प्रसाद-
मृतदृष्टयः सुस्निग्धा दृष्टिपाता इति न ११५, पश्चात् वैलक्ष्यं त्रपां जनयन्ति उपादयन्ति, स्वीयनिन्दा-
वशादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

नेति । देवीं कादम्बरीम् । प्रबला नितान्तगुह्यतरा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारेण अत्यन्तभारेण
मन्थरं जडम् । ननु अवतश्चित्तं कथं महाश्वेतां प्रत्येव भिन्नमतिगुरुलज्जातिभारमन्थरमित्यत आह—
नियतमिति । देवी कादम्बरी, अलीकाध्यारोपणेन असत्याध्यासेन वर्णितः स्तुतः अस्मद्गुणानां सम्भारः
समूहो यथा ताम्, तथा अस्थाने अनधिकारिणि पक्षपातिनी ताम्, एतां महाश्वेतां नियतं नृन्स असकृत्
वारंवारम् उपाश्लेष्यते तिरस्करिष्यति तद्विश्वासेन स्वस्यापि पक्षपातस्य व्यर्थवादित्याशयः । इह
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

तर्हि किं देवीं (कादम्बरीं) सर्वथा विस्मृतोऽस्येवेत्यत आह—तर्हि । तर्हि करोमि कोऽयुगपयो
नास्तीत्यर्थः, यतः गुरोः पितुः आज्ञानिदेशः देहमात्रकस्य केवलं देहस्य प्रभवति तदुत्पत्तत्वादाधिपत्यं
कृत् शक्नोति, अत एव केवलं देह एवोज्जयिनीं गमिष्यतीत्याशयः, एतद्विभक्त्य एव कृत्सात्त्विकः
कप्रत्ययः । तु किन्तु हेमकूटनिवासे व्यसनि आसक्तिमत् तेन हृदयेन (कत्रा), देव्याः कादम्बरीः समीपे
नास्थेव जन्मानः कृते, अपि तु जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखित्वा दत्तम् अपितम्, अतो हृदये तस्य-
मीपे स्थास्यतीति न तदनुग्रहं कथङ्कारमपि विस्मरिष्यामीत्याशयः ।

विस्मरणभावे अन्यदपि कारणान्तरं दर्शयति—गौलिमकेन सैन्याधिपतिना, आदविकस्य वनेचर-
स्येव, देव्याः कादम्बरीयाः प्रसादेन अनुग्रहेण, अस्य सकलज्ञस्य पुंसः गन्तुं न दत्तम्, सैन्याधिपतिवर्था
चपलं वनेचरं निशमयति तथा देव्याः प्रसादो मामपीत्यर्थः । नन्वेवं कथं प्रस्थातुं शक्नोषीत्यत आह—
सर्वथेति । पितुरादेशात् तातनिदेशात् केवलं देहमेव याति न पुनर्हृदयं, तस्य कादम्बरीयां अनुग्रहेणाबद्ध-
स्वादिति सर्वथा गन्तुं न शक्नोस्येवेत्याशयः । ह्मोपमालङ्कारः । 'गुह्यमस्तमे प्लीहं चरसैन्ययोः सैन्य-
रक्षणं' इति विश्वः ।

प्रसङ्ग इति । असज्जनकथाकीर्त्तनेषु असाधुजनोदन्तोच्चारणेषु चन्द्रापीड एव चण्डालः चन्द्रापीड-
चण्डालः खलु निश्चयेन स्मर्त्तव्यः स्मरणीयः, प्रसादकर्तुरपि क्लेशदत्त्वादित्याशयः ।

सा चैविति । देव्याः कादम्बरीयाः चरणारविन्दस्य पादकमलस्य वन्दनं नमस्करणं तस्माद् य
आनन्दः प्रमोदः तम् अननुभूय अनुभवमविषयीकृत्य स्थास्यति । अनेन नूनमेव भूयोऽव्यागमनं चोत्तितम् ।

मेरा हृदय, उस प्रकार गुह्यतर लज्जा-भारसे जड़ नहीं होता है, जिस प्रकार महाश्वेताके प्रति । क्योंकि—जो
गुण सुझाते नहीं हैं उन्हें मिथ्या आरोप करके उनके सामने वर्णन कर मेरी प्रशंसा करने तथा अपात्रतां पक्षपात
करनेके कारण, देवी मिथ्य ही महाश्वेताकी बारंबार उल्लङ्घना देगी । किन्तु अब मैं क्या करूँ ? अलुङ्घनीय
मिताका आदेश केवल शरीरके ऊपर ही आधिपत्य कर सकता है । वह शरीर ही उज्जयिनीमें जाता है । किन्तु
हेमकूटमें निवास करनेके लिए अनुरागी हृदय देवीके समीपमें हजारों जन्मान्तरके लिए दास्यपत्र (गुलामी
वैनामा) लिख दिया है । सैन्याध्यक्ष जिस प्रकार दुष्ट वनेचर—व्याधकी नहीं निकलने देता उसी प्रकार देवीका
अनुग्रह मुझे जाने नहीं देता । तथापि पिताकी आज्ञासे ही उज्जयिनी (उज्जैन) में जाता हूँ—(किन्तु यम तो
सर्वथा प्रस्थान करनेके लिए समर्थ नहीं हो रहा है) तब प्रसङ्गकमसे दुर्जनकी कथा कहनेके समयमें 'चण्डाल'-
चरित्र चन्द्रापीडकी भी मिथ्य स्मरण करना । किन्तु इस प्रकार गमनमें नहीं करना कि—चन्द्रापीड जीवित रह

१. प्रभवति हि । २. देवमात्रस्य हि देवमात्रकस्य । ३. दास्यपट्टं । ४. आदविकलौलिमकेनेव, देव्या
हस्ते न दत्तमस्याः । दविकलौलिमकेनेव । ५. प्रसङ्गती जनकथा... । ६. कथित 'चण्डाल' पदं न विषय ।
७...चरणारविन्दमननुभूय ।

स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महारवेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ बन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशितिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनादशेषः प्रष्टव्यः कुशलं कादम्बरीपरिजनः, रचितान्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति ।

एवमादिश्य तम्—'सुहृदादि-साधनमकलेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्' इत्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धावारभारं न्ययुक्त्वा स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेतावर्ष-हेषारव-कम्पित-कैलासेन खुर-ताण्डव-खण्डितभुवा कान्त-कुन्त-लता-वनवाहिना तरुण-तुरगप्रायेण

इह वृत्त्युपग्रासोऽलङ्कारः । यद्यपि कादम्बर्या निश्चीयमानभाविपत्नीत्वेन निखिलोऽपि व्यवहार उपपद्यते, तथापि शिष्टाचारद्योतनेन भक्तिभावप्रकाशः अत्यन्तप्रीत्युपपादनार्थमित्यवधेयम् ।

महाश्वेतैति । सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ चरणौ बन्दनीयौ नमस्करणीयौ । एतस्याः अत्यन्तहितैषितया तपस्वितया च केवलं सस्नेहा भक्तिरेव प्रकटिता । प्रणाम-पूर्वकं नमस्कारपूर्वकं यथा स्यात्तथा अशितिलो गाढः, कण्ठग्रह आलिङ्गनम्, कथनीयो वाच्यः । एतस्यास्तु कादम्बर्याः सहचरीत्वेन तुल्यस्थानपातितया नमस्कारविज्ञापनम्, तदवलम्बितत्वेन किञ्चिन्म्यूनतया च अशितिलकण्ठग्रहनिवेदनसाहसम् । गाढम् अशितिलं यथा स्यात्तथा आलिङ्गनीया आश्लेषणीया । स्वयं तु कादम्बर्याः परिजनत्वविज्ञापनात्, तुल्यस्थानपातितया स्नेहस्थानतया च परिजनीभूतायास्त-मालिकायाः केवलमशितिलश्लेषनिवेदनम् । अस्मद्वचनात् अस्मद्वक्तृत्वात् अशेषः समग्रः कादम्बरीपरि-जनः कादम्बरीसेवकवर्गः कुशलं श्रेयः प्रष्टव्यो जिज्ञासितव्यः । परिजनेषु कुशलप्रश्नविज्ञापनन्तु तेभ्यः सेवाप्राप्त्या स्नेहोदयात् कादम्बर्याः स्नेहाकर्षणाय तेष्वपि स्वीयत्वद्योतनस्यावश्यकत्वाच्च । रचितो विहितः अञ्जलिः हस्तपुटद्वयसंयोगो येन तेन, भगवान् हेमकूटः तन्नामको गिरिः आमन्त्रणीयः सम्भाषणीयः । एतद्वामन्त्रणविज्ञापनमपि च कादम्बर्या एव स्नेहाकर्षणाय तस्नेहायत्ततस्नेहद्योतनपरत्वादिस्थाशयः ।

एवमिति । तं मेघनादम् आदिश्य आज्ञाप्य, सुहृदादि मित्रराजवर्गप्रभृतिकम्, साध्यते संग्रामादि-कममेनेति साधनं सैन्यम्, अवलेशयता यथावसरम् अशनस्वापादिसम्पादनेन खेदमविद्यता व्यवेति शेषः । न्ययुक्त्वा नियोजितवान् ।

स्वयमिति । तथा प्रागुक्तदिशा आरूढ एव आरोहणं कृत एव इन्द्रायुधमिति शेषः । गमनं प्रस्थान-मेव हेला विलासः तथा यो हर्षः प्रमोदः तस्माद् यो हेषारवः तेन कम्पितश्चालितः कैलासो गिरिर्येन तेन । खुराणां शफाणां ताण्डवेन उद्धतनृद्येन दडाहननेनेत्यर्थः खण्डिता, विदारिता शूः पृथिवी येन तेन । तथा कान्ता रमणीया कुन्ता भङ्गनामकास्त्रविशेषा लम्बमानत्वाज्ज्ञता इव तासां वनं समूहं वहति धारयतीति तेन । तरुणा युवकाः तुरगा अश्वाः प्राया अधिका यत्र तेन, अश्वसैन्येन तुरगस्कन्धावारेण अनुगम्यमानः

कर फिरसे देवीके चरणारविन्दोंकी सेवा करनेके आनन्दका अनुभव किए बिना रह सकेगा । प्रदक्षिणा करनेके साथ मस्तकद्वारा गद्गदवेताके चरणोंका बन्दन करना । मदलेखासे प्रणाम-पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन कहना । तमालिकाका गाढ़ आलिङ्गन करना । और मेरे कथनानुसार देवी कादम्बरीके समस्त परिजनोंसे कुशल-मङ्गल पूछना और अञ्जलि बाँट कर (हाथ जोड़ कर) माहात्म्यशाली हेमकूट-पर्वतसे सम्भाषण करना ।'

इस प्रकार मेघनादको आधा देकर वह वैशम्पायनसे कहने लगा—'वैशम्पायन ! तुम मित्रराजाओंकी सेवाको यथासमय भोजन शयनादि कलेश न पहुँचे इस प्रकार धीरे धीरे जाना, जो कहकर वैशम्पायनको सैन्य-रक्षाके उपर निजुक किया । और आप भी वसी तरह घोड़े पर बैठे बैठे, नूतन कादम्बरी वियोगके कारण शून्य-मान होने पर भी, अपने परलयन (जीन) में संलग्न देहवाले और दूसरे घोड़े पर चढ़े चलते पत्र-बाहकसे लज्जितनीकी बातों पूछता पूछता प्रस्थान किया (चल निकला) । हेलाके साथ गमनके साथ आनन्दसे हेला-रव (दिन-हिनाइट) करके कैलास पर्वतको कम्पित कराता, खुरों (टायों) के आघातसे भूतलको विदीर्ण कराता, सुन्दर लता-समूहके समान लम्बे लम्बे कुन्त नामक अश्वों (भालों) को धारण करता, बहुसंख्यका तरुण-वयस्क

१. सुहृदादि २. आगन्तव्यम् । ३. मरे । ४. खुरपातनताण्डव-खण्डित-भूमण्डलेन तुरगप्रायेण ।

अश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याण-लभमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्ज्विनीवार्त्ता^१पृच्छन् प्रतस्थे ।

क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्ड-पादप-प्रायथा, मालिनीलतामण्डपैः^२ मण्डलिततरुण्डया, गजपति^३-पातित-पादप-परिहार-वकीकृतमार्गार्थं, जैन-जनित-तृण-पर्ण-काष्ठ-कोटि-कूट-प्रकटित-वीरपुरुष-वातस्थानया, महापादप-भूतलोत्कीर्ण-कान्तर-दुर्गया, वृषित-पथिक-खण्डित-दलो-भ्रिम्तामलकीफल-निकरया, विकसित-करञ्ज-मञ्जरी-रजो-विच्छुरित-तटैस्तट-तरु-बद्ध-पटञ्जर-कपर्त-ध्वज-चिह्नैरिष्टकास्थितैः शुष्क-पल्लव-विष्टरानुमित-पथिक-विश्रान्तैर्विश्रान्तकार्पाटिक-प्रसूको अनुगम्यमानः, पर्याणं पश्यन्नेन लम्पः अन्यतुरगारोहेण संसक्तशरीरस्तम्, तमेव पूर्वोक्तमेव, लेखहारकं पत्रवाहकम् । प्रतस्थे च चाल ।

क्रमेणैति । चन्द्रापीडः क्रमेण च शूरयथा अटव्या दिवसं गत्वा अतिक्रम्येत्थः परिणते रथिभ्यो दूरत एव दधिघ्रादेव चिरप्ररुद्धस्य अधिकसमयेनोत्पन्नस्य रक्तचन्दनतरोः पत्राङ्गपुष्पस्य उपरि बद्धं महान्तं रक्तध्वजं दृष्ट्वा अवलोकयामासेत्यन्वयः । इत आरभ्य छलिङ्गनृतीयेकवचनान्तानि पदानि अमेतनस्य अटव्येत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । अतिप्रवृद्धा अत्यन्तोपचर्य प्राप्ताः प्रकाण्डाः स्कन्धदेशा येषां ते तथोक्ताः पादपा वृषाः प्राया बहुला यस्यां तथा ।

मालिनीति । मालिनी संज्ञिता या लता वक्ष्यः तासां मण्डपैः मण्डलितं वेष्टितं तत्पण्डं वृक्षसमूहो यस्यां तथा तादृश्या ।

गजपतीति । गजपतिभिः यूयाधिपैः पातितानां भगनीकृत्य निपातितानां पादवानां तरुणां परि-हारेण परित्यागेन वकीकृतः कुटिलीकृतो मार्गः पन्था यस्यां तथा ।

जनेति । जनेः पान्थपुरुषैः जनितं स्वरक्षणाय एकत्रीकृतं यत्तृण-पर्ण-काष्ठानां कोटः कोटिसंख्यायाः कूटं राशिः तेन प्रकटितं द्योतितं वीरपुरुषाणां पराक्रमवतामपि घातस्थानं हिंस्रजन्तुभिः प्राणहननस्थानं यस्यां तथा । वीराशिता अपि पथिकजना हिंस्रजन्तुभ्यः स्वरक्षणार्थं तृणकाष्ठादीनां कूटं विधाय तन्मध्ये प्रविश्य निशि निवसन्तीति भयङ्करवर्धोच्यते । इह च्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेकाग्रयातुप्रवेशरूपाः सङ्ख्याः ।

महेति । महापादपा उत्तरेतरवृक्षाः तेषां मूलेषु बुधेषु उत्कीर्णा निस्तव्य रचिताः कान्तरादुर्गा-मूर्त्तयो यस्यां तथा ।

वृषेति । वृषितैः पिपासातुरैः पथिकैः पान्थैः खण्डितानि आस्वादितानि दलानि कानिचित् खण्डानि येषां तानि उद्धितानि आस्वादानानन्तरं परित्यक्तानि च पृतादृशानि यानि आसलकीफलानि धात्रीफलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां तथा । 'दलमुत्सेधखण्डयोः' इति रामाश्रमी टीका ।

विकसितेति । विकसिताः प्रस्फुटिता याः करजमञ्जर्यः नक्तमालवखर्यः तासां रजोभिः परागैः विच्छुरितानि व्याप्तानि तटानि तीराणि येषां तैः । तटतरुषु तीरवृक्षेषु बद्धा नियमिता ये पटञ्जराः चौराः तेषां कपर्टाः प्रसेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवसनखण्डाः त एव ध्वजचिह्नानि पताकावचमाणि येषां तैः । इष्टकासु विद्यमाना ये शुष्कपल्लवानां नीरसकिसलयानां विष्टरा उपवेशनायासनानि तैः अनुमिता अनुमितिविषयीकृताः पथिकानां पान्थानां विश्रामा येषु तैः । विश्रान्ताः स्थिता ये कार्पाटिकाः तीर्थयात्रा-

पुरङ्गवाला अश्वारोहो सैन्य उसके पीछे-पीछे चला आता था ।

क्रमशः चलते-चलते एक शूर्य वन आया, जिसके मध्यमें प्रायः ऊँचे तनेके वृक्ष अधिक वृद्धि पाए थे; मालिनीनामक लताओंके मण्डपसे वृक्षसमूह परितेष्ठित थे; हाथियोंके द्वारा गिराए हुए वृक्षोंको पथिकों द्वारा परित्याग कर सरक जानेसे पड़े रहनेके कारण मार्ग बक हो गया था (पगलण्डी टेढ़ी हो गई थी); जिसके जन्तुओंसे आत्मरक्षा करनेके लिए पथिकों द्वारा काटे हुए करोड़ों तृण-पर्ण (वासपत्ते) और काष्ठके राशि सङ्ग्रह कर रखनेसे वीरपुरुषोंकी हत्याके स्थानकी सूचना होती थी; पथिकों द्वारा बड़े-बड़े वृक्षोंकी जड़में खोद कर बनाई हुई वन-दुर्गोंकी दृष्टियों विषयमान थी; पिपासातुर पथिकों द्वारा छिलका उतार कर चवर्ण कर बादमें फेंके गए आमलकी-फलसमूह (औंठे) पड़े थे; वहाँ कितने ही पुरातन (पुराने) कूप थे; उनके तीर देशमें प्रस्फुटित (खिले हुए) करजनामक वनस्पतिकी मञ्जरीकी रज व्याप्त हुई थी; किनारों पर उत्पन्न हुए बुधोंमें चोरोंके पुराने बकों और चिथड़ोंको पताकाओंके चिह्न धँधे थे; इँटों पर निर्मित हुए शुष्क पत्तोंकी शृङ्गासे बड़ी पथिकोंके विश्राम

१. उज्ज्विनीमार्ग । २. मण्डपलः । ३. वनगजपति । ४. पथना । ५. अजन । ६. पुष्यहृदय ।

७. कपिकच्छुरितमञ्जरी । ८. तटवद्ध । ९. जलकपर्त । १०. इष्टकवित ।

टिते-चरणधूलि-धूसर-किसलय-लाङ्घितोपकण्ठैः पत्रसङ्करासुरभीकृताशिशिरपङ्क्तिविवर्णा-
स्वादुजलेनैतित-प्रन्थि-मथित-पर्णपुट-नृण-पुली-चिह्नानुमे^१ यैर्जरत्कान्तारकूपैरसुलभ-सलिलत
या अनभिलषितोद्देशया, मधु-विन्दु-स्यन्दिस्मिन्दुवार-वनराजि-रजोधूसरित-तीराभिश्च कुक्षक-
लताजालकैर्जटिलीकृत-सैकताभिः अध्वगोत्खात-बालुका-कूपिकोपलभ्यमानै-कलुष-स्वल्प-स-
लिलाभिः शुष्क-गिरिनदिकाभिर्विभीकृत-न्तरालया, कुक्कुट-कौलेयकरटितासुभीयमान-गुल्म-
गहन-ग्रामटिकर्या शून्यया दिवसमटव्या गत्वा, परिणते रविबिम्बे^२, बिम्बा^३प्रातपविसरे

कारिणः तैः प्रस्कटिताः किसलयद्वाराघातेनैव विह्विता याश्चरणधूलयः पादपांसवः ताभिः धूसराणि
धूसरवर्णकृतानि यानि किसलयाणि पल्लवानि तैर्लाङ्घितः चिह्नितः उपकण्ठो निकटदेशो येषां तैः ।
पत्राणाम् अनेकविधतरुणानां सङ्करेण मेलनेन असुरभीकृतानि दुर्गन्धीकृतानि अशिशिराणि अशीत-
लानि (उष्णानि), पङ्क्तिानि आविलानि, विवर्णानि अशुभवर्णानि अस्वादूनि स्वादुरहितानि च जलानि
सलिलानि येषां तैः । व्रततिप्रन्थिभिः वल्लीग्रन्थिभिः ग्रन्थिता गुफिता याः पर्णपुटयुक्तास्तृणपूखयः
तृणचितपत्रपुटाधारविभेदाः ता एव चिह्नानि लक्षणाणि तैः अनुमेयैः दूरादलक्ष्यत्वेनानुमातुमुचितैः ।
पिपासिताः पान्या हि रञ्जयाः पान्स्थ चामावे, तृणैर्गुह्यभारं पूर्णं निर्माय तत्र च पत्रपुटं स्थापयित्वा
दीर्घलताभिर्वन्धा पत्रपुटकैः कृपाजलमुदञ्जन्तीति प्रसिद्धिः । जरन्तः प्राचीना ये कान्तारस्य महाविपिनस्य
कृपास्तैः कारणैः, असुलभानि दुष्प्राप्यानि सलिलानि येषु स्थानेषु ते तथा तेषां भावस्तथा कारणेन, अन-
भिलषिताः प्रयातुमनिच्छिता उद्देशाः स्थानानि यस्यास्तथा । इह स्वभावोक्तिः ।

मध्विति । अपि च, मधुविन्दुस्यन्दिन्यः पुष्परसकणवपिण्यो या सिन्दुवारवनराजयः निर्गुण्डी-
काननपङ्कजः तासां रजोभिः परागैः धूसरितानि कपोतवर्णकृतानि तीराणि तटानि यासां ताभिः ।
कुक्षकाणि लघुसिक्काणि तेषां लताजालकैः वल्लीसमूहैः । जटिलीकृतानि व्याप्तानि सैकतानि जलोच्चित-
पुलिनानि यासां ताभिः । तथा अध्वगैः पान्यैः उखाता बालुकां दूरीकृत्य रचिता या बालुकासु कूपिकाः
लघुविदारकाः (कृपाः) तासु उपलभ्यमानानि प्राप्यमाणानि कलुषाणि पङ्क्तिानि स्वल्पानि स्तो-
कानि च सलिलानि जलानि यासु ताभिः । शुष्काः जलशोषणं प्राप्ता या गिरिनदिकाः पर्वतीयलघुसरितः
ताभिः विपरीकृतानि उन्नतावनतीकृतानि अन्तरालानि मध्यदेशा यस्यास्तथा । इह वृष्यगुप्रासः ।

कुक्कुटैति । कुक्कुटाः ताम्रचूडपक्षिणः कौलेयकाः श्वानः तेषां च रटितैः शब्दैः अनुसीयमानाः
अनुमितिविषयीक्रियमाणाः तेषां ग्राम्यत्वादित्याक्षयः, गुल्मगहनेषु वृक्षवल्लीसान्द्रभूमिषु ग्रामटिका
बुद्धानामा यस्यां तथा । इह बुद्धानां ग्रामशब्दाद्विक्रन् प्रत्ययो ज्ञेयः । तथा शून्यया निर्जनया अटव्या
विपिनेन काननमार्गेणेत्यर्थः, दिवसं गत्वा वासरं व्यतीत्येत्यर्थः, अन्वयस्तु प्रतिपादित एव ।

परीति । रविबिम्बे सूर्यमण्डले, परिणते अन्तिमदशापके अस्तोन्मुखे सतीत्यर्थः, तथा वासरे दिने
विश्ववत् विश्वफलवत् अरुणो लोहितवर्णः आतपविसरः सूर्यप्रकाशसमूहो यत्र तथोक्ते सति । इह

करनेका अनुमान होता था; उनके किनारों के समीपके प्रदेश, तीर्थयात्रियों के विश्राम करनेके समयमें उनके द्वारा
चरण पाँछनेके कारण लगी धूलसे मलिन हुए पक्षोंसे चिह्नित थे; अनेक प्रकारके वृक्षोंसे पत्र गिर कर मिश्रित
होनेसे उनका जल-दुर्गन्ध, वर्ण (गरम), पङ्कमय, अन्ववर्ण (गन्दा) और अस्वादु हो गया था; चारों ओर
लताओंकी गाँठें लगाकर निर्मित हुए पत्तोंके पात्र और तृणके निर्मित हुए पत्रपुटाधारविशेष (फिरकिनी) के चिह्न
देखकर दूरसे ही उनका अनुमान होता था; महावनके पुराने कुरा होनेके कारण उनमें जल दुष्प्राप्य होनेसे
उस प्रदेशमें कोई जानकी इच्छा नहीं करता था । कितनी ही शुष्क पार्वत्य नदियोंसे उस वनका मध्यभाग ऊँचा
नीचा हो गया था; उनके तीरदेश मधु-विन्दुओंका वर्षण करते (टपकाते) सिन्धुवारवृक्ष वन-पङ्क्तिमेंसे उड़कर
आई हुई रजसे धूसरवर्ण (मलिन) हो गए थे; कुञ्जनामक लताके समूह उनकी रेतों पर व्याप्त थे और पथिकोंने
वाल्काओंकी हटा-हटा कर बहाँ छोटी-छोटी कुहियाँ खनन की (खोदी) थीं जिनमेंसे थोड़ा-थोड़ा कर्दमाक्त
(मटियाल) जल मिल जाता था) जिसमें वन-सुगों और कुत्तोंके शब्दसे अनुमान किया जाता था कि सबन-
त-र-लतामय (झाड़ी) के अन्धन्तरमें कोई छोटा गाँव होगा—ऐसे शब्द वनमें दिन भर चलनेके पश्चात्
जब सूर्यमण्डल प्रायः अस्त होने लगा और दिन विश्व-फलके समान रक्तवर्ण आलोक (पुर) से समन्वित

१...प्रस्कटित, स्फोटित... । २. धूलि... । ३. तृणोलुपपुलाक... । ४. अनुमितप्रमेयः ।
५...सिन्धुवार... । ६. कुञ्जक... । ७...कूपकोप लभ्यमान... । ८. कुक्कुटकुल... । ९. ग्रामया ।
१०. परिणतवरविबिम्बे । ११. सन्ध्यारुणा ।

वासरे, निःशास्त्रीकृत-कदम्बशास्त्रमली-पलाशा बहुलैः शिखर-शेषैक-पल्लव-विडम्बितातपत्रैः पादपैः, ऊर्ध्वस्थित-प्ररोह-स्थूल-स्थाणु-मूल-ग्रन्थि-जटिलैश्च हरिताल-कपित-पक्ष्मेषु-विटप-पटल-रचित-वृत्तिभिर्मृग-भय-कृत-तृणपुरुषकैर्विपाकपाण्डुभिः फलितैः प्रियङ्गुपायैरटरीचैर्त्रैर्वि-रलीकृते वनप्रदेशे चिरप्ररुढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरस-पिशित-पिण्डनिभैरल-ककैः, अभिनवशोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चार्द्रम्, जिह्वा-लता-लोहिनीभी रक्तपता-काभिः, केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यप्रविशसितानां जीवानामिवावय-

लुप्तोपमाच्छेकानुगासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।

निःशास्त्री । निःशास्त्रीकृता वनस्थायिभिः विटपैः शृङ्गीकृताः कदम्बशास्त्रमलीपलाशाः निजभिषे-यविख्याताः तत्र एव बहुला अधिका येषु तैः, तथा शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु शेषा अवशिष्टा एके एकेके ये पल्लवाः किसलयः तैः विडम्बितानि अनुकरणकृतानि आतपत्राणि छत्राणि येस्तैः पादपैः अगणितैस्त-रुभिः । 'विरलीकृत' इत्यग्रेतनस्य कर्तृपदमेकमेतत् । अपि च ऊर्ध्वस्थिता उपरिविद्यमाना दृग्दयामानी-भूताः प्ररोहा नूतनाङ्कुरा येषां ते तादृशा ये स्थूलाः स्थानवः निःशाखा वृक्षस्तस्याः तेषां मूलग्रन्थिभिः बुध्नभाभिः जटिलाणि व्याप्तानि तैः । हरितालं नटमण्डनं धातुविशेषः तद्वत् फलितैः पिङ्गलवर्णैः पक्ष्मेषु-विटपपटलैः परिणतवंशशाखानिकरैः रचिता कृता वृत्तिवैष्टनं येषां तैः । मृतेभ्यो हरिणेभ्यः पशुना पशु-द्वारा म्रिगद्वयवद्वानिति तात्पर्यम् अयेन त्रासेन कृताः तृणपुरुषाः तृणरचितपुरुषस्वरूपपदार्थाः चञ्चला पुरुषाः हृत्स्यः, येषु तैः । पक्षवो हि तथाविधान् जनान् निरीच्य त्रासान्नोपापचञ्चल्येति विख्यातम् । विपाकेन विशेषेण परिणततया पाण्डुभैः श्वेतारक्तैः । तथा फलितैः समुत्पन्नफलेः, म्रियङ्गवः श्यामाकाः प्रायेण अधिक्येन येषु तैः । अटरीचैः तद्वत्प्रत्यक्षस्यचैत्रैः विरलीकृते सङ्कोचं माषिते, वनप्रदेशे अरण्य-केशभागे, विरप्ररुढस्य अधिकपूर्वं सञ्जातस्य अत्यन्तपुरातनस्य रक्तचन्दनतरोः उपरि ऊर्ध्वं बद्धं रस-नाभिः संयतस्य 'रक्तध्वजम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणम् । इत्यमतिरिक्तमपि द्वितीयान्तपदं बोध्यम् ।

संसेति । सरसानि मिलन्नानि रक्तानि लोहितानि यानि पिशितपिण्डानि मांसवर्णानि तन्निभैः तत्सदृशैः अलककैर्विवर्कैः अभिनवं तत्कालनिर्गतं यत् शोणितं रुधिरं तद्वत् अरुणेन रक्तवर्णेन रक्तचन्द-नेन पत्राङ्गरसेन च आर्द्रं सरसम् । इहापीपमा लुप्तोपमा चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

जिह्वेति । जिह्वा रसना लता वल्ली इव लम्बमानत्वात्तद्वत् लोहिनीभिः रक्ताभिः रक्तपताकाभिः लोहितवैजयन्तीभिः । इह लुप्तोपमा । तथा 'लोहिनीभी रक्तपताकाभिः' इत्यत्राधिकपदत्वदोषवार-णाय रक्तपदं परिग्राह्यमेव । केशकलापः कचसमूहः तद्वत् कान्तिः शोभा यस्य तेन, कृष्णचामरमेव श्यामबालव्यञ्जनमेव अवचूलम् अधोमुखकूर्चकं तेन च । अत एव प्रायप्रविशसितानां तत्कालनिहतानां

हो गया तब एक विशाल रक्त-ध्वज दूरसे ही उभे दीख पड़ा । उस वनके अधिकतर प्रदेशके मध्यमें अपाणित शाखा-विहीन कदम्ब, शारमगी और पलाश वृक्ष लगे थे, जिनके चौड़ीपर एक पल्लव रहनेसे वे खसका अनुकरण करते थे, जिनमें नए अङ्कुर (कोंपल) निकल कर ऊपरकी चढ़ रहे थे ऐसे स्थूल स्तम्बोंकी जड़ोंसे वह वनेके पारि-पूरते हुए था; वहाँ हरितालके समान पिङ्गलवर्ण हुए पक्षे बौंसके हड्डीकी बेड़ा (चारों ओर घेरा) बनाई गई थी; पशुपण श्रस्य अश्वज कार लेते हैं—इसके भयसे तृणद्वारा बहुतकर कुनिम-पुरुष निर्माण कर रहे गये थे, पक्ष जानिके कारण पाण्डुवर्ण (पीले) दीखते और फल-समन्वित प्रियङ्गु हृद्योसे बद्ध सङ्कुचित हो रहा था, वहाँ चिरकालसे लगे रक्त-चन्दनके वृक्षके ऊपर बद्ध विशाल ध्वजा बँधी हुई थी, जो इतततः पक्षिकोंके बलिरानका मार्ग देखाता था । वह ध्वज, रक्तार्द्र मांसखण्डके समान गाढ़ आस्ता (महावर) रससे और सघोनिःसृता-रक्त (तत्काल निकले शोणित) के समान लाल रक्त-चन्दनके लेपसे आर्द्र था; उस ध्वजके ऊपरमें लताके तुरय लम्बमान जिह्वके समान रक्त वर्ण रक्त-पताकाएँ और केश-कलापके समान सौन्दर्य-समन्त और अधोमुखसे काले बहनेसे चामर लटकते थे, जिनसे प्रतीत होता था कि मानो सघोनिहत (ताजे मारे हुए) प्राणियोंके

१. निःशास्त्रीकृतैः । २. ऊर्ध्वोक्तप्ररोहस्थूलस्थित, 'अर्द्धादुत्तमरोहन्मूलस्थूलस्थाणुग्रन्थि' ।

३. विटपिपटलरचित, विटपिदल...विटपदल... विटपरचित । ४. फलितैः । ५. विरलीकृतवनप्रदेशे ।

६. दूरत एवाचिरम् । ७. अभिनवशोणितारुणेन । ८. रसेन आर्द्रजिह्वा ।

वैरुपरचित-पण्ड-मण्डनम्, परिणद्ध-वराटक-घटितबुदबुदार्द्धचन्द्र-खण्ड-खचितम्, सुत-महिष-रक्षणायतीर्ण-दिनकरावतारित-शशिनेव विराजितशिखरम्, दोलायित-शृङ्ग-सङ्गि-लोह-शृङ्खलोलम्बमान-घर्घर-रव-घोरघण्टया च घटित-केसरि-सटा-रुचिर-चामरया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिकपुरुषोपहार-मार्गमिवावलोकयन्तं महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श।

तदभिमुखश्च कश्चिदध्वानं गत्वा, केतकी-सूची-पण्ड-पाण्डुरेण वन-द्विरद-दन्त-कपाटेन

जीवनाम् अवयवैः अङ्गैः उपरचितं विहितं दण्डे दण्डांशो मण्डनम् अलङ्करणं यस्य तमिव। वैजयन्तीनां रसानसदृशत्वात् श्यामबालव्यजनस्य च कचतुल्यत्वादित्याशयः। इहालङ्करणनिर्माणोत्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षा।

परिणद्धेति। परिणद्धा दण्डाग्रभागे परितः संयता ये वराटकाः कपर्दकाः तैः घटितं रचितं यद् बुदबुदवत् (बुदबुदतुल्यः पीनो मध्यभागो यस्य) यः अर्धचन्द्रखण्डः अर्धचन्द्राकारं मण्डनमित्यर्थः तेन खचितम् ऊर्ध्वभागोऽङ्कितम्, अतएव सुतस्य आत्मजस्य यमस्य यो महिषो रक्ताक्षः तस्य रक्षणाय श्राणाय अवतीर्णो यो दिनकरः सूर्यः तेन अवतारितो गगनादवरोहितो यः शशो चन्द्रः तेनैव विराजितं शोभितं शिखरम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तम्। कपर्दकनिर्मितार्धचन्द्राकारभूषणस्य प्रकृतशशिवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः। इह वाक्यार्थहेतुर्लक्ष्यः काव्यलिङ्गम्, तथाविधार्थशशिनि प्रस्तुतशशिवत्प्रेक्षणात् द्रव्योत्प्रेक्षा चेत्पुन्यभयोदङ्गाङ्गिभावसङ्कारः। अत्र हि चण्डिकासन्निधौ प्रतिदिनमेव निरतिशयाः पशुबल्यो दीयन्ते तदर्थं महिषवाहनो यमः सन्निहितः। तत्र च पशूनां प्राणविनाशाय यमस्यातिव्याकुलतायां पशुबुद्ध्या मा केनचित् यममहिषो विहन्यतामिति सुतस्नेहेन सूच्यतेऽप्यवतीर्णः, अवतरता च तेन स्वजनभूतश्रद्धा-ऽप्यवतारित इति महाकवेरभिप्रायः।

दोलायितेति। अपि च दोलायितं घण्टान्दोलनात् दोलावच्चलितं यत् त्रिशूलिकायाः त्रिशूलस्य एव एकं शृङ्गं विषाणं तत्सङ्गिनी तत्सम्पर्कवती या लोहशृङ्खला तत्र अवलम्बमाना संयततया विद्यमाना घर्घरवा काहलस्वरा वीरा भीषणा च घण्टा यस्यां तथा। तथा घटितं संयोजितं केसरिसटावत् शृङ्गेन्द्रजा-वत् चामरं बालव्यजनं यत्र तथा, काञ्चनत्रिशूलिकया सुवर्णरचितविस्तृतत्रिशूलेन लिखितं संपृष्टं नभस्तले गगनतले येन तम्। इह लुप्तोपमा।

इत इति। पथिकपुरुषाः पान्थजना एव उपहारा बल्यः तेषां मार्गम् आगमाध्वानम् अवलोकयन्तं पश्यन्तमिव विद्यमानम्। अत्युन्नतत्वादार्धचन्द्रसदृशवराटकाभूषणस्य विकसितलोचनरूपत्वाच्चेत्याशयः। इह क्रियोत्प्रेक्षा।

तदिति। अपि च, चन्द्रापीडः तस्य रक्तध्वजस्य अभिमुखः संमुखः सन्, किञ्चित् कियन्तम् अध्वानं मार्गं गत्वा 'चण्डिकामपश्यत्' इति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः। इह खोलिङ्गद्वितीयैक-घचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'चण्डिकाम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि।

केतकीति। केतक्याः तदारूयकुसुमस्य सूचिषण्डवत् अग्रसमूहवत् पाण्डुरेण श्वेतेन, वनद्विरद-दन्तस्य आरण्यकगजस्य दन्तस्य दशनस्य कपाटेन अररेण, परिबृताम् आवृताम्। इह लुप्तोपमा।

अवयवोक्ते ही अलङ्कारोऽस्ते एते सुसज्जितं किया हो। बुदबुदके समान तथूलमध्यवाले और अर्धचन्द्रके समान देदे-देदे सब और कपर्दक (कौटिल्यो) बाँधकर उस ध्वजाके ऊपरका भाग चिह्नित किया हुआ था; अत एव प्रतीत होता था कि मानो—अपने पुत्र यमके महिषको रक्षा करनेके लिए उसपर उतरे सूर्यने चन्द्रको भी उतार लिया हो। उसके ऊपर जो आकाशको स्पर्श करले इतना ऊँचा—एक सुवर्ण-निर्मित त्रिशूल लगा था, उसको ही चञ्चल शृङ्गमें बँधी लोह शृङ्खलाओं (लोहेकी जंजीरों) के हिलनेसे गम्भीर-ध्वनि करनेवाली तथा बगड्कर एक घण्टी लटक रही थी, और सिंहकी सटाके समान सुन्दर एक चामर उसमें बँधा हुआ था।

उस ध्वजाके अभिमुख होकर थोड़ी दूर चलनेके पश्चात् उसने वनके हाथीदाँतके बने हुए, केनकेके अग्रभाग

१. परिणतः, हाटकघटितबुदबुदपुटार्धचन्द्र । २. लोहशृङ्खलामाला । ३. नभःस्थलम् ।

४. आलोकयन्तं । ५. किञ्चिदध्वानं । ६. केतकीसूचित-खण्डपाण्डुना च । ७. कवाटेन ।

परिवृताम्, लोहोत्तोरणेन च रक्तचामरपरिकरां कालायस-दर्पणमण्डलमालां शबरमुख-
मालामिव कपिलकेशभीषणां विभ्राणेन सनाथीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च
विनिहितरक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुण-यम-करतलास्फालितेनैव शोणित-लवर्-लोभलो-
शिवालिङ्गमान-लोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासितास्त्रानशिलावेदिकाम्, कचित्रकोपलैः
शबरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः कचिदगस्तिकुसुमकुडमलैः केसरिणामिव
करजैः कचित् किंशुककुसुमकुडमलैः शार्दूलानामिव सरुधिरैर्नखैः कृतपुण्यपुरुषप्रकराम्,

लोहेति । अपि च, कपिलैः पिङ्गलवर्णैः केशैः कचैः भीषणा भयङ्करा ताम्, शबरानां भिन्नानां मुख-
मालां वन्दनपङ्क्तिमिव, रक्ता लोहितवर्णां चामरावलिः बालव्यञ्जनपङ्क्तिः परिकराः परिच्छदो यस्यास्ताम्,
कालं श्यामं अथो लोहमिति कालायसं तस्य यानि दर्पणमण्डलानि आदर्शाकारगोलखण्डानि तेषां माला-
पङ्क्तिं विभ्राणेन धारयन्ता, लोहोत्तोरणेन अयोरेषितबहिर्द्वारेण, सनाथीकृतो युक्तो द्वारदेशो यस्यास्ताम्
चण्डिकामित्यस्य विशेषणमिदम् । इह शबरवदनानि श्यामवर्णानि तस्कचाश्च कपिलवर्णाः, अतएव शव-
रवन्दनपङ्क्त्या सह कृष्णलौहादर्शमण्डलपङ्क्त्याः तदीयपिङ्गलवर्णकचसमूहैश्च सह लोहितवर्णचामरावले-
रीपममत्युपमालङ्कारः । तथा 'शबरमुखमालामिव' इत्यस्य स्थाने 'शबरमुखश्रेणीमिव' इत्येव पाठो
विशेषः, अन्यथा पौनरुक्त्यस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

अभोति । अपि च, विनिहिताः तन्त्रयलोकरिपिताः रक्तचन्दनहस्ताः पत्राङ्गरसाकहस्तचिह्नानि
यत्र स तथा तस्य अवस्था तादर्या कारणेन रुधिरणे शोणितेन अरुणं रक्तवर्णं यद् यमस्य धर्मराजस्य
करतलं युग्मपाणितलं तेन आस्फालितः चालनाय खन्तादितः तेनैव, पत्राङ्गरसाककरचिह्नानामास्फा-
लनसमयखनन-शोणिताक्त-यमकरचिह्नवद्वलोक्यमानत्वादित्याशयः । तथा शोणितलवानां रुधिरकणानां
लोभेन रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरबिन्दुभ्रमात् तरपान्तुण्येत्थर्थः, लोलाश्रयला याः शिवाः जन्मकपस्यः
तामिलिङ्गमाने जिह्वया आस्वाद्यमानो लोहिते अरुणवर्णे लोचने नयने यस्य तेन । अभिमुखप्रतिष्ठितेन
भगवत्याः संमुखस्थापितेन, लोहमहिषेण कालायसनिमित्तरक्ताक्षेण, अध्यासिता अधिष्ठिता अञ्जनशिला-
वेदिका कञ्जलवत् श्यामवर्णप्रस्तररचितबद्धभूमिः यस्यास्ताम् । इह क्रियोष्पेक्षान्वयप्राप्तोक्तिमर्थो नैर-
पेक्षेण संसृष्टिः । तथा रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरबिन्दुभ्रमव्यञ्जनाद् भ्रान्तिसान्दङ्कारः । प्रतीयते ।

कचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे शबरनिपातितानां भिन्नव्यापादितानां वनमहिषाणाम् अर-
ण्यवृक्षाणां लोचनैर्नयनैरिव रक्तोपलैः कोकनदैः, कोकनदानां रक्ताचनयनसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः,
कचित् केसरिणां गुणाधिपानां करजैर्नखैरिव अगस्तिकुसुमकुडमलैः वक्रप्रसूनकोरकैः, अगस्तिकुसुमकुड-
मलानां केसरिनखसमानस्वरूपवत्त्वादित्याशयः, कचिच्च शार्दूलानां व्याघ्रानां सरुधिरैः शोणितसहितैः कर-
जैरिव किंशुककुसुमकुडमलैः पलाशपुष्पकोरकैः, पलाशपुष्पकुलानामपि शार्दूलमखरसमानरूपत्वादित्य-
भिप्रायः, तन्मुकुलानां रक्तावत् सादृश्यनिरूपणाय सरुधिरैरिति विशेषमवगन्तव्यम्, कृतो विहितः
पुण्यः पूतः पुष्पप्रकरः प्रसूनोपहारो यस्यास्ताम् । इह तिष्ठः श्रीतोपमाः तासां परस्परं नैरपेक्षेण

(बाल) के समान देवतावर्ण, कपाट (कैयाडो) के अन्त्यन्तर, चण्डिकाकी मूर्तिको देवा । वहाँ द्वारदेशमें लोहेका
तोरण (महराव) बना था । उसमें शबरों के पिङ्गलवर्ण (कपिल) केश-कण्डासे भयङ्कर मुख-पङ्क्ति के समान
काल-बाल चामर-पङ्क्तिमें परिबेष्टित और दर्पण के समान बल्लुकाकार (गोल) काले लोह-खण्ड (वन्दनवार)
लटक रहे थे । देवी के सम्मुखमें कञ्जल-तुल्य कृष्ण-वर्ण-प्रस्तर-निर्मित एक वेदी (काले पत्थरके बने हुए
बुन्दारे) पर एक लोह-निर्मित महिष बैठा था, उसके शरीरमें इत्ताकृति रक्त-चन्दनके चिह्न (धापे) लगे थे;
उनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानो यमने उसे चरानेके लिए रक्ताद्र् हाथसे ताड़न किया हो; और रक्तबिन्दुके
लोभसे बल्लल श्यालगण, उसके लाल नेत्रकी जिह्वासे चाट रहे थे । किसी स्थानमें व्याघ्रोंके द्वारा मारे गए जङ्गली
महिषोंके नेत्रोंके समान रक्त-कमलोंसे किसी स्थानमें सिंह-नखों (पंजों) के समान अगस्तिकुसुमकी कलियोंसे,
किसी स्थानमें रक्ताद्र् व्याघ्र-नखके समान पलाश-पुष्पोंकी कलियोंसे पवित्र-पुष्पोंके उपहार दिए गए थे । अन्य
किसी स्थानमें हनन कर देवीके उपहार (मॅट) दिए गए पशुओंकी हिंसा, मन्दिरमें एक ओर ऐसी प्रतीत होती

१. नवरक्त*** । २. रक्तचन्दननिहित । ३.***नव*** । ४. शिवालिङ्गमान । ५. लोहित । ६. अगस्तिकु-
कुडमलैः अगस्त्यतत्कुडमलैः । ७.***प्रकोपहारम् ।

अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकुटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छोदशतैः कुसु-
मितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमुण्डलैरुपहारहिंसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तराल-
निरन्तर-निलीनैरन्त-कुम्भकुट कुलैः श्रमयात् अकाल-दर्शित-कुसुमस्तवकैरिव रक्ताशोकवि-
टपेविभूषिताङ्गनाम्, बलि-रुधिर पान-तृणया समागतैश्च वेतालैरिव तालेदीयमानफलमुण्डोप-
हाराम्, शङ्काउपरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्कण्ठितैरिव श्रीफलतरुषण्डैश्चासौ ध्वंशकैरिव
खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृतम्, विदलित-वन-करि-कुम्भ-विगलित-मुक्ताफलानि रुधिरारु-
संस्थितिः । तथा पौनरुक्त्यदोषनिवारणाय एकस्य 'कुसुमकुडमलैः' इत्यस्य स्थाने 'पुष्पमुकुलैः' इति पाठ
एव विधेयः । हिंसाया मुख्यस्थानत्वात् हिंसाद्योतकोपमानप्रदर्शनमित्यवधेयम् ।

अन्यत्रेति । अन्यत्र अपरस्मिन् भागे, कुटिलानि वक्राणि यानि हरिणानां मृगाणां विषाणानि
शृङ्गाणि तेषां कोटयः अग्रभागाः तेषां कुटैः पुञ्ञैः सुगहत्यापूर्वकनिहितैरित्यर्थः, अङ्कुरितां समुत्पन्न-
प्ररोहामिव, तच्छृङ्गाप्रदेशराशीनां प्ररोहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । सरसा आर्द्रा रुधिराक्ता ये जिह्वा-
च्छेदा रसनाखण्डानि तेषां शतैः समूहैः पल्लवितां समुत्पन्नकिसलयामिव, रसनाच्छेदानां किसलयसदृश-
त्वादित्याशयः । मुण्डमुण्डलैः क्षिप्तमस्तकसमूहैः फलितां समुत्पन्नफलामिव, तेषां फलसदृशस्वरूपा-
दित्यभिप्रायः । उपहाराणाम् उपायनीभूतानां जीवानां हिंसां दर्शयन्तीं प्रकाशयन्तीम्, हिंसापूर्वकं
शृङ्गाप्रराशीनां विचित्रत्वादित्याशयः ।

इह प्ररोहादीनामुत्पन्नोत्प्रेक्षणात् चतसृणां क्रियोत्प्रेक्षणागमङ्गाङ्गभावसङ्करः । तथा सर्वासां तृनी-
यानामभेद एव विद्यमानत्वात् शृङ्गाप्रदेशराद्यादिरूपप्ररोहादिप्रतीतेरुपायनहिंसाया वल्लीरूपव्यवप्रतीतेश्च
साङ्करूपकालङ्कारो ध्वन्यते ।

शाश्वेति । श्रमयात् कौलेयकनासात् शाखान्तरालेषु शाखामध्येषु निरन्तरम् अनवरतं निलीनानि
निविडं निभृतभावेनावस्थितानि रक्तकुक्कुटकुलानि लोहितताम्रचूडपटलानि येषु तैः, अतएव अकाले अस-
मये दर्शिताः प्रकटिताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येस्तैरिव विद्यमानैः, लोहितताम्रचूडपटलानामेव पुष्प-
गुच्छसदृशत्वादित्यभिप्रायः, रक्ताशोकानां लोहितकङ्केश्विवृत्तानां विटपैः विस्तृतशाखाभिः विभूषितम्
अलङ्कृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्यास्ताम् । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

वलीति । अपि च, वलीनाम् उपायनीभूतजीवानां रुधिरपानतृणया रक्तपानलोभेन समायातैः
समायातैः वेतालैः भूतविशेषैरिव तालैः वृक्षैः, दीयमानाः समर्प्यमाणा फलान्येव मुण्डानि मस्तकानि
तेषाम् उपहारा उपायनानि यस्यै ताम्, तालफलानां मस्तकसदृशस्वरूपावादित्याशयः । इह आत्युत्प्रे-
क्षा निरङ्गकेवलरूपकं चेत्युभयोरङ्गाङ्गभावसङ्करः ।

शङ्कति । शङ्का पशुवधजनिता स्ववधातङ्कः तस्या यो उवरस्तापः तेन कम्पितैरिव आन्दोलितैरिव,
पवनेनान्दोलनादित्याशयः, कदलिकावनै रम्भाकाननैः । भयोत्कण्ठितैरिव त्रासीत्युत्थोरपन्नपुलकसदृश-
कण्टककूटावलोकनादिति भावः, श्रीफलतरुषण्डैः विषववृक्षपुञ्ञैः । तथा त्रासोर्ध्वंशकैरिव भयोर्ध्वंशकैरिव,
उर्ध्वपन्नसमूहानां त्रासेनोर्ध्वभूतकचवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृतानां
परितः सान्द्रीकृतानां । इहाद्या द्वितीया च क्रियोत्प्रेक्षा, तृतीया तु गुणोत्प्रेक्षा, आलाञ्छ परस्परं नैरपेक्षणे
संस्थितिः ।

विदलितेति । बलिसिक्थेषु पूजोपायनीभूतास्त्रेषु रुधिराक्तेष्वित्यर्थः लुब्धाः तृणायुक्ताः, सुग्धा
श्री किं मानो हरिणोके टेढे सांगांके अग्रभागके पुञ्ञोसे अङ्कुरित हुई हो, सैकड़ो रक्ताई जिह्वाभोसे पछवित हुई हो,
हजारों रक्त-नेत्रोंसे पुष्पित हुई हो और मुण्डसमूहसे फलित हुई हो । उसकी प्राङ्गण-भूमि (अँगन) रक्तवर्ण
अशोक वृक्षसे अलङ्कृत थी; उसकी छोटी छोटी शाखाके अभ्यन्तरमें (डालियोंके बीचमें) रक्तवर्ण बहुत वन-
कुम्भकुट (वन गुँगे) निरन्तर कुम्भकुटों (कुत्तों) के भयसे छिपे हुए थे, इससे प्रतीत होता था कि—उसकी
शाखाओंमें अकाल पुष्प-स्तवक लगे हों । बलि-रुधिर पान करनेकी अभिलाषासे आयेवेतालगाणके समान तालवृक्ष
फलरूपी मुण्डका उपहार दे रहे थे; पशुओंके वध देखनेके आतङ्कसे उत्पन्न हुए उबरसे मानो कम्पित होती कदली-
वनोसे, भयसे मानो उत्कण्ठित हुए विषव वृक्षोंसे और नातसे मानो ऊँचे ठके केशवाले खर्जूर (खजूर) के
वनोसे उसकी प्राङ्गण-भूमि व्याप्त हो गई थी । वहाँके प्राङ्गणमें सिंह-विदारित जङ्गली हाथियोंके कुम्भस्थलोंमेंसे

१. शाखान्तरालनिलीन*** । २. कुम्भकुटकुलैश्च भयात्*** । ३. खर्जूर ।

णानि बलि-सिक्कैः लुब्ध-मुग्ध-कुकवाकु-ग्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिः रम्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीड-
द्भिः केशरि-कशोरकैर शून्योद्देशाम् । प्रभूत-रुधिर-दर्शनेद्भूत-मूच्छीपतितेनेव प्रतिबिम्बिते-
नास्तताम्रेण सवित्रा ताम्रवरीकृतैः श्वेतज-जल-प्रवाहैः पिच्छिलीकृतजिराम् । अवलम्ब-
मान-दीप-धूप-रक्तांशकेन ग्रथित-शिखि-गल-वलयानिलिनो पिष्ट-पिण्ड-पाण्डुरितं चन-घण्टा-
मालभारिणो त्रापुष-सिंह-मुख-मध्यस्थित-स्थूल-लोह-कण्टकं दत्त-दन्त-दण्डगर्लं लसःपीतं-
नील-लोहित-दर्पणं स्फुरित-बुद्बुदमालं कपाटपट्टद्वयं दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम्,

मुक्ताफलेषु पुञ्जोपायनीभूताश्चभ्रान्त्या मूढा ये कृकवाकवः ताम्रचूचाः तैरादौ ग्रस्तानि पुञ्जोपायनीभूतान्-
भ्रमादेव कवलितानि पश्चात् मुक्तानि कार्कश्यावगमाद् विहतानि, रुधिरारुणानि शोणितानि रक्तवर्णानि,
विदलितेश्चो विहारितेश्चः करिकुम्भेश्चो राजमस्तकेश्चो विगलितानि प्रसूतानि यानि मुक्ताफलानि
मौक्तिकानि तानि, विकिरद्भिः रुधिरारुक्तया तृणया गृहीत्या मांसाद्यभावाद्भूयो विपिपद्भिः रित्याश्वः,
अश्विकायाः चण्डिकायाः परिग्रहेण वाहनसजातीयतया स्वीकारेण दुर्ललितैः प्राणवियोगाभावाद्दुर्ललितैः
भूतैः क्रीडद्भिः खेलं कूर्चद्भिः, केशरिकशोरकैः सुगोन्द्रबालकैः अश्वरूपैः अजितेन उद्देशः श्यामं यस्यास्ताम् ।
इह केशरिकशोरकैः हृद्यत्रच्छेकानुपास्यः, तेन हि कुक्कुटानां मौक्तिकेषु पुञ्जोपायनीभूताश्चभ्रमाद्भ्रान्ति-
मानलङ्कारः संयुज्यते ।

प्रभवेति । प्रभूतं प्रचूरं यद् रुधिरं शोणितं तस्य दर्शनेन अवलोकनेन उद्भूता उत्पन्ना या मूच्छी
मोहः तथा पतितेनेव स्तनेनेव, प्रतिबिम्बितेन क्षतजमलिलधारास्वेव सङ्क्रान्ताकुलिना, अस्ते अस्ताचल-
गमनमगम्ये ताम्रो रक्तवर्णः तेन, सवित्रा सूर्येण, ताम्रवरीकृतैः विशेषेण रक्तवर्णीकृतैः क्षतजप्रवाहाः प्रागेव
ताम्रवर्णैः, ततस्तु अस्तकालिकसूर्यप्रभया नितान्तप्रहणीकृता हस्यभिप्रायः । क्षतजान्येव
जलानि सलिलानि क्षतजानि जलानीति वा तेषां प्रवाहैः धाराभिः, पिच्छिलीकृतम् आर्द्राकृतम् अजिरम्
अङ्गणं यस्यास्ताम् ।

इह क्रिशोष्णालङ्कारः, तथा 'क्षतजजले' स्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहसङ्कारः, उभयोश्च
मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अवेति । अवलम्बमानानि अवलिष्टमानानि दीपधूपै रक्षितानि अंशुकानि वस्त्राणि यत्र तेन, ग्रथिता
गुम्फिता शिखिगलवलयानां बहिर्कण्टमण्डलानाम् आवलिः पङ्क्तिः अस्मिन् तेन, पिष्टपिण्डेन सण्डुलचूर्ण-
पिण्डेन पाण्डुरिताः श्वेतपर्णीकृताः वनाः सान्द्राः या घण्टाः तासां मालां पङ्क्तिं विमर्त्तं धारयतीति तच्छ्री-
लेन 'दृष्टकेपीकामालानास्य' हस्यादिना हस्यः । त्रापुषः सीसकस्यामिति त्रापुषः सीसकरचितो यः सिंहः
केशरी तस्य मुखमध्ये चक्षुःपात्रराले स्थितं विद्यमानं स्थूलं लोहकण्टकं यत्र, तत्, दत्तं दन्तदण्डो गजद-
नानदण्ड एव अर्गलं विष्कम्भः कपाटरोधनकाष्ठमित्यर्थः यत्र तत्, तथा लससु अमिसुखे शोभमानेषु
पीत-नील-लोहितवर्णेषु दर्पणेषु सुकुरेषु स्फुरिता सङ्क्रान्ता बुद्बुदमाला बुद्बुदसदृशगोलाकारलोहश-
ङ्कुपङ्क्तिः यत्र तत्सोक्तं कपाटपट्टद्वयं अररफलकयुगलं दधानेन धारयता, गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य द्वारदेशेन

रक्ताद्रं मुक्तासमूहं गिरे इव ये, उन्हे वलिका अन्न-समूह समझकर लोभी वन-कुलकुट, पहले खाकर पीछे काटिन
होनेके कारण परित्याग कर दिए थे, इवर अश्विकाके परिग्रह करनेसे हिंसाके आभासे दुर्दान्त सिंहके बच्चे उन
मुक्ताओंको बिछेर कर क्रीड़ा करते हुए विचरण करते थे । जलके समान रक्तका प्रवाह वहाँके प्रांगणको पिच्छिल
कर दिया था, अस्तकायोन ताम्रवर्णं सूर्य उस रक्तके प्रवाहमें प्रतिबिम्बित होकर उसे औरी भी अधिक ताम्रवर्ण
कर दिया था, उससे प्रतीत होता था कि,—प्रचुर रक्त देखनेसे मूच्छी वपस्थित हो जानेके कारण ही मानो सूर्य
उसमें गिर पड़ा हो । अभ्यन्तरस्थ द्वारदेशके बरफ, लटकते हुए दीपकोंके धूमसे रक्तवर्ण (रंगीन) हो गए थे; उसमें
मथुरके कण्टकी माला युथी हुई थी, तण्डुल-चूर्ण (आँटे) से सुज्वर्ण की हुई निरन्तर घण्टियोंकी माला लटक
रही थी; उस द्वारदेशके दोनों किवाड़ोंमें शोथके सिंहके मुखके अभ्यन्तरमें मोटी एक लोहेकी काँटी (चटखनी)
बनी थी; दाहिनी दाँतकी अर्गला (कील) वी हुई थी, और उस कपाटमें बुद्बुदके समान वल्लुकाकार लोहशङ्कुजोड़ी
(लोहेकी काँटियों) का सम्मुखवर्ती पीतवर्ण, नीलवर्ण और रक्तवर्णवाले दर्पणोंमें प्रतिबिम्ब पड़ता था । मन्दिरके

१. वनकरिकुम्भविदलितमुक्ताफलानि, विदलितवनकरिकुम्भविगलितरक्तमुक्ताफलानि नवशरिरा वण-
वलि । २. अन्तरीकृतैः । ३. क्षतजप्रवाहैः । ४. दीपधूम । ५. वक्र्यावलम्बिता । पिष्टपाण्डुरितं ७. ८. ९. १०. ११. कपाटपट्टद्वयं ।
मालामारिणः । ८. कण्टकदत्त । ९. गलपीतलस्य । १०. तर्पण । ११. कपाटपट्टद्वयं ।

अन्तःपिण्डकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलक्तकैरस-रक्त-पटैरविरहित-चरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिबिम्बानाञ्च शिरश्छेदलप्र-केशजालकानामिव परशुपट्टि-शमभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्बद्धबहलान्धकारतया पातालगुहवासिनीम् इवोप-लक्ष्यमाणाम्, रक्तचन्दन-खचित-स्फुरत्फल-पल्लव-कलितैश्च बिल्वपत्रदामभिर्- बालकमुण्ड-प्रालम्बैरिव कृतमण्डनाम्, शोणितताम्रैरकदम्ब-स्तवक-कृताच्चर्चनैश्च पशूपहार-पटह-पटु-रटित-

दीप्यमानां निराजमानाम्, कपाटद्वये ये लोहकीलका जटितास्ते 'जगन्मोहन' (स्वभवनस्याग्रदेशे) स्थ-दर्पणेषु प्रतिबिम्बता इत्यभिप्रायः ।

अन्तरिति । अपि च, अन्तर्मध्ये या पिण्डका परिष्कृता भूमिः तत्र यत् पीठं मूर्तिस्थापनाय सिंहा-सनं तत्र पतन्तीति तैः, शरणमुपागतैः रक्तकं प्राप्तिः सर्वपशूनां जीवितैरिव, तेषामपि रुधिरसम्पर्केण लोहि-तवस्वम्भादित्याशयः, अलक्तकरसेन यावद्वेगं रक्ता लोहिता ये पटास्तैः, अविरहितम् अवर्जितं चर-णयोः पादयोः मूलं निकटं यस्यास्ताम् । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

पतितेति । अपि च, पतितानि कृष्णचामराणां श्यामबालव्यजनानां प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छायाणि येषु तेषाम्, अत एव शिरश्छेदे मस्तककर्त्तने सति लभं सक्तं केशजालं कचसमूहो येषु तेषामिवावलोक्य-मानाम्, श्यामबालव्यजनप्रतिबिम्बानामेव कचसमूहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः, परशुः कुठारः, पट्टिशः 'पट्टिशो लोहदण्डो यस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः' इति वैजयन्त्युक्तः तत्प्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्राणि-हिंसायुधानां प्रभाभिर्दीप्तिभिः बद्ध उरपादितः, बहलोऽधिकः अन्धकारस्तिमिरो यत्र गुहे तस्य आवस्तया कारणेन, पातालगुहवासिनीमिव अधोभुवनभवननिवासिनीमिव उपलक्ष्यमाणां दृश्यमानाम् ।

इह कचसमूहलभक्रियोत्प्रेक्षणादाद्या, अधोभुवनभवनवासोत्प्रेक्षणादपरा च क्रियोत्प्रेक्षेव, उभ-योश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

रतेति । अपि च, रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन खचिता रञ्जिता अतएव स्फुरन्तः शोभमाना ये विल्वस्यैव फलपल्लवाः तैः कलिताः सम्मेलितास्तेः, अतएव बालकमुण्डानां शिशुशिरसां प्रालम्बैः ऋजुलम्बिनीभिः क्षमिभिरिव विद्यमानैः, विल्वपत्राणां श्रीफलद्वानां दामभिः क्षमिभिः (मालाभिः) कृतमण्डनां विहिता-लङ्कारात् । विल्वपत्राणां मालासु मध्ये मध्ये रक्तचन्दनखचितानि श्रीफलान्यपि प्रोतानि, अतएवमव-बुध्यते यद् बालकमस्तकानां माला परिहिता भवेदित्यभिप्रायः । इह जात्युत्प्रेक्षा । शिशुमस्तकगतलोहि-तसादृश्यनिरूपणाय 'रक्तचन्दनखचिते'ति विशेषणम् । बालकपदन्तु तच्छिरसामापेक्षिकलघुतया श्रीफल-सादृश्यावगमायेति बोध्यम् ।

शोणितेति । अपि च, शोणितेन रुधिरसंस्त्रवेण ताम्रा रक्ता ये कदम्बस्तवका नीपगुच्छकास्तैः कृतं विहितम् अश्चर्यं पूजनं येषां तैः संसक्तनीपपुष्पपरागरित्यर्थः, अतएव पशूपहारे पशुपायनदानकाले पट-दृश्यं दुन्दुभेः सत् पटुरटितम् उच्चशब्दः तस्य रसेन श्रवणोत्साहेन उल्लसन्ति उद्ब्रजन्तीति ते तादृशा रोमाकाः पुलका येषु तैरिव, अङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैः, क्रूरतां रौद्रताम् उद्ब्रह्मन्तीं धारयन्तीम् ।

अन्तरमे देवीके चरणके समीपमे पक वेदी थी बह आस्ताके रससे रञ्जित एक वखसे आच्छादित थी, उससे प्रतीत होता था कि वहाँ समस्त पशुओंका जीवन आकर मानो शरणागत होकर रहता है । वहाँ परसु और पट्टिश (माला) आदि कितने ही जीवहत्या करनेके शस्त्र थे, उनमें कृष्णवर्ण चामरोंका प्रतिबिम्ब (परछाईं) पड़नेसे ऐसा प्रतीत होता था कि—शिरश्छेद हो जानेसे उसके केश-कलाप ही मानो चिपक रहे हों । इस प्रकारके शब्दोंकी प्रभासे प्रचुर अन्धकार हो जानेके कारण देवी पाताल-वासिनीके समान देखनेमें प्रतीत होती थी । देवी कण्ठदेशमें कितनी विल्व-पत्रकी मालाएँ पढ़न कर मूर्ध्ति हुई थी, उनके बीच-बीचमें रक्त-चन्दन-रञ्जित (लाल-चन्दन-लित) बहुतर विल्व-फल और विल्व-पत्र संयोजित (चिपके) हुए चमक रहे थे अत एव वे मालाएँ बालकी मुण्ड की लम्बी-लम्बी मालाओंके समान प्रतीत होती थीं । रुधिरसे रक्त हुए कदम्ब-पुष्पके गुच्छोंसे अर्चन किए गए और पशुओंका बलिदान करते समय बजाई गई दुन्दुभीके उत्पन्न हुए उच्च शब्द श्रवण

१. अलक्तकपुटेः, अलक्तकापटेः । कलापानाम् । ३. अविपरशुम् ।
४. बहलबद्धम् । ५. पातालनिवासिनीम् पातालगुहवासिनीम् । ६. स्फुरत्फलका । ७. विल्वदामभिः ।
८. कृतमण्डलम् । ९. शोणिताताम्रम् ।

रोल्लसितं रोमाञ्चैरिवाङ्गैः कृतामुद्रहन्तीम्, चारुचामीकरपट्टं प्रावृतेन च ललाटेन शबर-
सुन्दरी-रचित-सिन्दूर-तिलक-विन्दुना दाडिम-कुसुम-कर्णपूर-प्रभा-सेक-लोहितायमान-कपोल-
भित्तिना रुधिर-ताम्बूलारुणितावरपुटेन भृकुटि-कुटिल-बभ्रु-नयनेन मुखेन कुसुम्भ-पाटलित-
दुकूलं-कलितया च देहलतया महाकालाभिसारिकावेशविभ्रमं विभ्रतीम्, सम्पिण्डित-नील-
गुग्गुलुं धूपधूमारुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहदीपिकालताभिरङ्गुलीभिरिव महिषासुर-
शोषित-लवालोहिनीभिः स्कन्धपीठ-कण्डूयन-चलित-त्रिशूलदण्ड-कृतापाराधं वनमहिषमिव
तर्जयन्तीम्, प्रलम्ब-कूर्चचरैश्छागैरपि धृतव्रतैरिव, स्फुरद्वधरपुटेरासुभिरपि जपपरैरिव,

इह पुलकाभिर्बोधेचणात् क्रियोद्येष्वा वृष्यमुप्रासश्चेत्युभयोरैकाग्र्यात्प्रवेशरूपसङ्गः ।

चाति । अपि च, चारुः सुन्दरो यः चामीकरपट्टः सुवर्णफलकं तेन प्रावृतम् आच्छादितं तेन, तथा
शबरसुन्दरीभिः भिन्नवनिताभिः रचितो विहितः सिन्दूरतिलकविन्दुः यत्र तेन तथोक्तेन ललाटेन
भालेन । दाडिमकुसुमे एव करकपुष्पे एव कर्णपूरी श्रवणालङ्कारौ तयोः प्रभायाः कान्तेः सेकेन सम्पर्केण
लोहितायमाने रक्तायमाने कपोलभित्ती गण्डद्वयं यस्य तेन, रुधिरताम्बूलाभ्यां शोणितनागवल्लीभ्याम्
अरुणितं लोहिवर्णकृतम् अधरपुटं यस्य तेन, तथा भृकुट्या भ्रूभङ्गेन कुटिले वक्त्रे बभ्रुणी पिङ्गले च नयने
लोचने यस्य तेन तथोक्तेन, तथा कुसुम्भेन कमलोत्तराक्षरभ्रजनद्रव्यविशेषेण पाटलितं श्वेतलोहितीकृतं
यद्दुकूलं वसनं तेन कलितया आच्छादितया देहलतया शरीरवल्लया च करणेन, महाकालस्य रुद्रस्य-
अभिसारिकावेशविभ्रमम् अभिसारिकानेपथ्यविलासं विभ्रतीं धारयन्तीमिव विद्यमानाम् । इह प्रतीत्य-
माना क्रियोद्येष्वा ।

सम्पिण्डितेति । अपि च, सम्पिण्डित एकत्रीभूतो यो नीलगुग्गुलुधूपयोः पलङ्कधूपयोर्मयस्तेन
अरुणीकृताभिः रक्तीकृताभिः प्रचलन्तीभिः पवनभरात् कम्पमानाभिः, गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य दीपिका-
लताभिः पवनवशात् वल्लीवल्लम्बमानाभ्युतैः प्रदीपैः, महिषासुरस्य तन्नामकप्रसिद्धदैत्यस्य शोणितलवः
रुधिरकर्णेः आलोहिय आरक्ताः ताभिः अङ्गुलीभिः करशाखाभिरिव विद्यमानाभिः, स्कन्धपीठस्य स्कन्ध-
भागस्य कण्डूयनेन खर्वनेन चलितः कम्पितो यः त्रिशूलदण्डः तेन कृतो विहितः अपराध आग येन तं
वनमहिषम् अरण्यकाक्षं तर्जयन्तीं न्यवङ्कुर्वन्तीमिव विद्यमानाम् । चूर्णहरिद्रयोः संयोगो यथाऽरुणवर्ण-
स्तथा नीलस्थापि गुग्गुलुधूपयोर्मयस्य दीपिकाभिः संयोगे अरुणवर्णः समुत्पद्यते, संयोगवैचित्र्यादित्यव-
धेयम् । अत एवेह हेतुविरुद्धकालननाद्विषमालङ्कारः, तथाया जात्युद्येष्वा अपरा च क्रियोद्येष्वा नैवे-
त्तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ननु भगवत्याश्चण्डिकाया मन्दिरं वनमहिषप्रवेशः कथमिति चेत् ? तन्मन्दिर-
स्थारण्यान्तःपातितया वनमहिषप्रवेशस्थापि सम्भवदिति बोध्यम् ।

प्रलम्बेति । अन्येषु का कथा, प्रलम्बकूर्चचरैः लम्बमानचिज्जकाशस्थलवर्त्तितोभधारिभिः छागैरपि
बस्तैरपि धृतव्रतैः गृहीततपोनियमैः सन्निः आराध्यमानामिव उपारथमानामिव, प्रलम्बकूर्चचरैरस्वादि-
करणेके वसाहस्ते मानो रोमाञ्चित हो ऐते अवयवोस्ते वह भयङ्करता दिखाती थी । सुन्दर स्वर्णफलकसे आवृत
तथा शबर-रमणियों (भोजिभियों) द्वारा लगाए गए सिन्दूरके तिलक विन्दुसे सम्बन्धित ललाटेसे, कर्णयुगलमें
धारण किए हुए दाडिमपुष्प (अनारके फूल) की प्रभाके सम्पर्कसे रक्तवर्ण हुए कपोल-भित्ति (चौड़े गाल) से,
रुधिर-संलवते और ताम्बूलके रससे अरुणवर्ण हुए ओष्ठ-युगल (होठ) से, स्वभावतः पिङ्गल नयनवाले तथा
देही भौहवाले सुखसे, और कुसुम्भ नामक रजनद्रव्यविशेषमें श्वेतरक्तवर्ण (गुलाबी रंग) हुए वक्त्रसे सम्पन्न
हुई ललाटे समान लम्बमान द्यामवर्ण गुग्गुलु और धूपके धूपगुच्छसे अरुणवर्ण हुए-अभयन्तरके गण्डपके चञ्चल
प्रदीप, महिषासुरके रुधिर-विन्दुओंसे रक्तवर्ण हुई अङ्गुलियोंके समान दीखनेमें आते थे, इधर एक जङ्गली
महिषने अपने चौड़े कंधेको खुजला कर मन्दिरके विशाल-दण्डको कम्पित कर दिया, इस अपराधके कारण ही
उसको मानो देवी उस प्रदीपोंसे तर्जना करती (धमकाती) थी । दीर्घ-दमशु-धारण (लम्बी-लम्बी ढाड़ी बढ़ा)

१. अविरतपशुपहारपट्टपट्टरचितरसोत्तम्भित... । २. चाङ्गैः । ३. पट... । ४. दाडिमी... ।

५. भृकुटिकुटिलभ्रूया रक्तनयनेन, भृकुटिकुटिलभ्रूया रक्तनयनेन, भृकुटिः... । ६. पाटलितमुखदुकूल ।

७. गुग्गुलु... । ८. विरचिताङ्गुलीभिः... । ९. प्रवल... ।

कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयितैरिव^१ उज्ज्वलित-लोहित-मूर्द्ध-रत्न-रश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि शिरोधृतमणिदीपकैरिवाराध्यमानाम्, सर्वतः कठोरवायसगणो न च रटता^२ स्तुतिपरेणैव स्तुयमानाम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधा-गोधिका-कृकलासकुलैरिव दग्धस्थाण्वाशङ्कया समारूढैर्गवाक्षितेन, अलक्ष्मी-समुत्खात-लक्ष्णस्थानैरिव^३ विस्फोटव्रणविन्दुभिः कलमापित-सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकाभिर्व^४ दधानेन,

त्यभिप्रायः । स्फुरन्ति स्पन्दमानानि अधरपुटानि येषां तैः, आखुभिर्मूषकैरपि जपपरैः मन्त्रजपप्रवृत्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, जपप्रवृत्तवत् स्पन्दमानाधरपुटत्वादिति भावः । अधरपुटस्पन्दनमाखुनां स्वभावः । कृष्णाजिनं श्यामवर्णमास्मीयं चर्म कृष्णसारचर्म च तेन प्रावृतम् आच्छादितम् अङ्गमवयवो येषां तेषां तैः कुरङ्गैर्मृगैरपि प्रतिशयितैः कृतप्रतिशयनैः सद्भिः आराध्यमानामिव, तद्वत् कृष्णाजिनाच्छादितवायव्यत्वादिति भावः । विपत्प्रतीकाराय अभीष्टप्राप्तये दिवसमासादिनियतमशनापरित्यागपूर्वं देवताग्रे शयनं प्रतिशयनम् । तथा उज्ज्वलिता दीप्ताः, लोहिता अरुणवर्णाः, मूर्धरश्मस्य शिरोमणे रश्मयो रोचिवो येषां तैः कृष्णसर्पैर्विजातीयशुजङ्गैरपि शिरःसु मूर्धसु धृता मणयो रत्नान्येव दीपा मणिवद्दीपाश्च यैस्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, मस्तकेषु दीपधारणादिस्थाशयः । अन्योऽपि मस्तके दीपधारणपूर्वकं देवतोपासनां विषयः । इह प्रत्येकवाक्य एव क्रियोपेक्षा, तथा 'आराध्यमानाम्' इत्येकस्यामेव क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अनेन च महाराधनाभूमित्वं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । अपि च, सर्वतश्चतुर्विधं रटता शब्दं विदधता, कठोरः कर्कशस्वरो यो वायसगणः सकृत्प्रजासमूहस्तेन, स्तुतिपरेण स्तुतिप्रवृत्तेन सता स्तुयमानामिव न्ययमानामिव, स्तवप्रवृत्तवत् समन्तात् शब्दविधानात् । स्तुतिपरो हि प्रदक्षिणतया भ्रमन्तुच्छैः स्तुतिशब्दं विधत्ते । इहापि क्रियोपेक्षा ।

स्थूलेति । दग्धो उज्ज्वलो यः स्थाणुः शाखापर्णरहितस्तस्य तस्य आशङ्कया आन्त्या समारूढैः शरीरारूढैः, गोधा गोधिका, कृकलासः सरट् एतेषां कुलैः समूहैरिव, स्थूलस्थूलैः अन्यान्यापेक्षया अत्यन्तस्थूलैः शिराजालकैः धमनीसमूहैः, गवामङ्गीवेति गवाक्षः 'अचणोऽदृशनात्' इत्यच्, गवाक्षं सञ्ज्ञातमस्येति गवाक्षितः तारकादिस्वादित् । तेन जालकमयीभूतेन 'जरद्विडविडधार्मिकेणापिठिताम्' इत्यधिक-दूरस्थानिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह भ्रान्तिमान् जात्युपेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इत आरभ्य पुँल्लिङ्गवृत्तीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'जरद्विडविडधार्मिकेण' इत्यस्य विशेषणान्वयगन्तव्यानि । अलक्ष्मीति । अलक्ष्म्या अश्रिया देव्या समुत्खातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्ष्णानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि शुभचिह्नानि तेषां स्थानैरिव, विस्फोटकाः शीतलाप्रकोपाः प्रसिद्धाः तेषां व्रणविन्दुभिः कलमापितं विचित्रीकृतं सकलं समग्रं शरीरं यत्र तेन । इह जात्युपेक्षा ।

कर्णैति । अपि च, कर्णावतंसं श्रवणालङ्कारस्थाने संस्थापितं तथा न्यस्तया चूडया शिखया कारणेन, रुद्राक्षमालिकां दधानेन धारयते, मयूरपिच्छरचितायास्तच्छिखयाः कण्ठपर्यन्तपातित्वेन रुद्राक्षमालावद्वर्गतेरित्याशयः । क्रियोपेक्षा ।

कर छागगण (बकरे) भी मानों ब्रतालम्बन कर देवीकी आराधना करते हैं; ओष्ठयुगल निरन्तर स्पन्दित होनेके कारण मूषकगण भी मानों जपमें प्रवृत्त होकर देवीकी उपासना करते हैं, कृष्ण-चर्म ओढ़ कर हरिगण भी धरना देकर देवीकी आराधना करते हैं, और मस्तकमें प्रज्वलित (चमकते) हुए रक्तवर्ण रत्नकी किरणोंके कारण कृष्णसर्पगण भी मानों मस्तक पर मणिपदीय धारण कर देवीकी उपासना करते हैं—ऐसा प्रतीत होता था । कर्कश-स्वरवाले काकगण (कौवे) भी सर्वत्र कौंव कौंव करके मानों स्तुति करनेमें प्रवृत्त होकर उसकी आराधना करते थे । वहाँ एक द्रविडदेशीय वृद्ध धार्मिक रहता था । दग्ध-स्थाणु (जले हुए टूटे) की आशङ्कासे शरीर पर चढ़े हुए गोह, छिपकली और गिरगिटोंके समूहके समान अत्यन्त-स्थूल शिराओं (मोटी मोटी नसें) के समूहसे न्याप्त होनेके कारण उसके शरीरमें गवाक्ष-जाल (जालीदार सिद्धिकियाँ) उत्पन्न हो गए थे । अलक्ष्मी देवीके द्वारा जड़से उखाड़े गए शुभलक्षणोंके रिक्त-स्थानके समान विस्फोटक-व्रण-विन्दुओं (फोड़ोंके पावके चिह्नों) से उसका शरीर विचित्र हो गया था । कर्णाभरणके स्थानमें रक्खी गई उसकी शिखा वक्षःस्थल पर्यन्त लटकनेके कारण प्रतीत होता था कि वह मानों रुद्राक्ष-माला धारण करता था । अम्बिकाके चरणोंमें गिरनेसे उसके काले ललाटेदक्ष पर अबुद-

१. प्रतिशयनैरिव । २. रटता । ३. शिराजालकैर्गोधा-गोधिका, गोधारागुग्गोयिका गोधारागोधिका । ४. लक्ष्मी । ५. विस्फोटक । ६. कचित 'हव' शब्दो नास्ति ।

अम्बिकापाद-पतन-श्याम-ललाट-वर्द्धमानाभुवेन, कुवादि-दत्त-सिद्धाञ्जनदानस्फुटितैकै-लोचन-
तथात्रिकालमितलोचनञ्जनदानादर-शुद्धीकृत-दाशलाकेन, प्रत्यहं कटुकालावु-स्वेद-भास्व-
दन्तुरताप्रतिकारेण, कथञ्चिदस्थान-दत्तेष्टका-प्रहारतया शुष्केकै-भुजोपशात-मर्हत-त्र्यसनेन, उ-
पयुपयविश्रान्त-कटुकवर्ति-प्रयोग-वर्द्धिततिमिरेण, अश्रमभेद-संगृहीत-वराहदंष्ट्रेण, इज्जुदीकोष-
कृतौषधाञ्जनसंग्रहेण, सूची-स्यूत-सिरा-सङ्कोचित-वाम-कराङ्गुलिना, कौशेयक-कोषावर्ण-क्षति

अम्बिकेति । अम्बिकायाः पाद्व्याः पादपतनेन श्यामे कृष्णवर्णीभूते ललाटे भाले वर्धमानः पृथमानः
अर्द्धदः कृष्णवर्णः किमि यस्य तेन, अनवरतभूतमिषवर्णादित्याशयः ।

कुवादीति । कुवादिना कुतूहलाद्य असत्यभाषिणा पुरुषेण दत्तस्य सिद्धाञ्जनस्य नेत्रौषधस्य दानेन
अपणेन स्फुटितं नाशयुगतम् एकं लोचनं नयनं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, त्रिकालं प्रातर्मध्याह्न-
सायाह्नेषु, इतरलोचने अपरनयने अञ्जनदाने सामान्यकज्जलार्पणे न तु कुवाद्यापितसिद्धाञ्जनाद्य ह्यर्थः
भादरेण यस्मिन् श्लक्ष्णीकृता चिकनकीकृता दाशलाका काष्ठरचिता कज्जलार्पणशलाका येन तेन । एकं
लोचनं तु सिद्धाञ्जनाभासेन लुप्तमेव, उन्मीलिते द्वितीये नयने तु सोभायै तत्र नित्यमाह्न साधारण-
कज्जलम् (न तु सिद्धाञ्जनम्) इयदीयते येन नित्यवर्षणात् दाशलाकाऽपि चिकनका जावेति
निखिलाभिप्रायः ।

प्रत्यहमिति । कटुकालावुः कटुतुम्भी तस्याः स्वेदेन घर्मवारिणा प्राग्बो दन्तुरताया उज्जतदशन-
तायाः प्रतीकारश्चिकित्सा येन तेन । तथाविधस्वेदेन दशनपतावश्यम्भावात् वर्वरसवावगतिः ।

कथञ्चिदिति । कथञ्चिद् केनापि विधिना अस्थाने अप्रतिपादितस्थाने दत्त इष्टिकाप्रहार इष्टिकाघातो
यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, शुष्के शुष्कीभूते एकस्मिन् भुजे बाहौ उपशान्तं कलाभासनाथत्वं म-
र्हन्वयसं वायुविनाशकतैलमर्हनाग्रहो यस्य तेन । आमवातेन व्याथिता स्तब्धीकृतशरीरस्य तद्वायुदूरीक-
रणाय सैन्धवादिसन्नेहविशेषमर्हानानन्तरं स्थानविशेषे करञ्ज(चिरविस्रव)काष्ठपादित्वाग्निनतलेष्टकानामावात-
आयुर्वेदशास्त्रप्रतिपादितः, तस्मिन्स्थानिहितस्थाने विहिते कश्चिद्वाहुः शुष्को भवति, तत्र च शुष्कतास्योत्पन्ना,
एवञ्चासौ तस्मिन् बाहौ व्यपगतो वायुरिति विज्ञाय सैन्धवादितैलमर्हन् परित्यक्वाविति स्फुटोर्थः ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं अधिकधिकमित्यर्थः अधिकशान्त निरन्तरञ्च यथा स्यात्तथा यः
कटुवर्तिप्रयोगः कटुवस्तुरचितनेत्ररोगापनोदकवर्त्तिका (दशा) दानं तेन वर्धितम् अधिकं सजातं तिमिरं
नेत्ररोगविशेषो यस्य तेन, आन्ध्यविनाशाय कटुवर्तिप्रयोग इत्यङ्कतो येन नेत्रमन्दस्वं बहुलीभूतमित्यर्थः ।

अश्मेति । अश्रमभेदाद्य प्रस्तरखण्डार्थं संगृहीता एकरीकृता वराहदंष्ट्रा ननक्रोडदशना येन तेन ।
इज्जुदी कोष । इज्जुदी तापसदुमः तस्य कोषः फलं तन्मध्ये कृतो विहित औषधाञ्जनस्य तिमिररोगो-
पधीभूतकज्जलस्य संग्रहो येन तेन, तत्र स्थापितस्यौषधाञ्जनादेर्विशेषगुणजनकवादित्याशयः ।

सूचीति । सूच्या स्त्रीवन्या स्यूताभिः औक्षत्यव्यावृत्तये तन्तुना गुम्फिताभिः धमनीभिः सङ्कोचित-
दृढाकर्षणेन खर्वाकृता वामकराङ्गुल्यः सव्यहस्तशाखा यस्य तेन ।

कौशेयकेति । कौशेयकः कृमिसूत्रं तस्य कोषो गुहं तेन यत् आवरणम् आच्छादयन् तेन वा क्षतिः

रोग (गुग्मफ) को वृद्धि हो गई थी, किसी मिथ्यावादीके द्वारा दिए हुए सिद्ध-कज्जल (अञ्जन) के प्रयोग
करने (लगाने) से उसकी एक आँख फूट गई थी, इस लिए वह सायं प्रातः मध्याह्न समयमें दूसरी आँखमें
साधारण कज्जल लगानेके लिए यहाँ-पूर्वक एक पतली दाश-शलाका (लकड़ीकी सलाई) किया करता था । बाहर
निकले दौनोंकी चिकित्साके लिए वह प्रतिदिन कड़वी तुँबरीका स्वेद लगाया करता था । आमवात विनाश
करनेके लिए तेलविशेषके मसैन करनेके बाद अविहित स्थानपर करजासिमें तपी हुई ईंट लज जानेके कारण शुष्क
हुई एक जुमका उसने तैल मर्हान करनेका आग्रह छोड़ दिया था । बार-बार कटुदार्थनिर्मित नेत्ररोगनाशक
वर्षिकाका निरन्तर प्रयोग करनेसे उसका नेत्र-रोग बढ़ गया था । पापाण भङ्ग करने (काटने) के लिए उसने
शूकरके दांत सङ्ग्रह कर रखे थे । इज्जुदी फलके कोषमें नेत्ररोगके औषध कज्जल (अञ्जन) का संग्रह कर
रखा था । प्रकीर्णकी एक नसको औत्स्य निवृत्तिके लिए तुरंसे सों लेनेके कारण बाएँ हाथ की अङ्गुलियाँ दृढा-
कर्षणसे सङ्कुचित हो (सिक्कुड़) गई थीं । कुशादिसङ्घर्षवारण करनेके लिए जो कौशेयक कोषो (रेशमी मोर्चों

१. उद्वृत्तेन ।

२. कुवादिक... कुवादी...

३. स्फोटितैकै... सिद्धाञ्जनस्फुटितैकै...

४. भास्व । ५. कथञ्चिच्छुष्कम् । ६. उपयविश्रान्तम् । ७. कौशेयकास्तरणम् ।

प्रणितचरणाकुप्टकेन, असम्यक्कृत-रसायनानीताकालञ्चरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथाधि-
राज्यवरप्रार्थना-कदर्थित दुर्गेण, दुःशिक्षित-श्रमणादिष्ट-तिलकाबद्धविभवप्रत्याशेन, हरित-पत्र-
रसाङ्गार-मसी-मलिन-शम्बूकवाहिना, पट्टिका-लिखित-दुर्गास्तोत्रेण, धूम-रक्तालक्तकाक्षर-ताल-
पत्रकुहक-तन्त्र-मन्त्र-पुस्तिका-संग्राहिणा, जीर्ण-पाशुपतोपदेश-लिखित-महाकालमतेन, आवि-
र्भूत-निधि-वाद-व्याधिना, सज्जात-धातुवाद-वायुना, लग्नासुर-विवर-प्रवेश-पिशाचेन, प्रवृत्त-

सङ्कर्षः तेन प्रणितः चरणाकुष्ठो यस्य तेन, दर्भादिचित्दूरीकरणाय कृमिसूत्रकोषेण पादाकुष्ठाच्छादनम् ।

असम्यक्कृति । अस्यक् कृतो यथाविधि विहितो येन तेन रसायनेन जराव्याधि-
विनाशिवहुद्वयव्ययसाध्यपारदकलङ्काद्यौषधसेवनेन आनीतः प्रापितः कालञ्चरः मरणपर्यवसायितापो
येन तेन । अनेन मुमुर्षोरपि वैराग्यं नोत्पद्यत इति तृष्णातिशयो ध्वन्यते ।

जरा मिति । जरां गतेनापि अत्यन्तप्रणिगतवयस्खं वृद्धत्वमिति यावत् प्राप्तेनापि सता, दक्षिणा-
पथस्य दाक्षिणात्यदेशस्य यद् अचिराद्व्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थनया अभीष्टयाश्रया कदर्थिता विरक्ती-
कृता दुर्गा चण्डिका येन तेन ।

दृष्टि । दुःशिक्षितेन लब्धकुक्षिणेन श्रमणेन केनचित् अनिर्दिष्टनाम्ना परित्राजकविशेषेण आदिष्टे
तिलके सिद्धौषधजनिसे अयुगलमध्यखिन्दी आबद्धा विहिता विभवप्रत्याशा धनसम्पदभिलाषो येन तेन ।
हरितेति । हरितपत्ररसेन नीलपलान्ननिर्यासेन युक्ता सहिता या अङ्गारमसी तथा मलिनं शम्बूकं
शङ्खं वहतीति तेन शङ्खमयमसीपात्रधारित्यर्थः ।

पट्टिकेति । पट्टिकायां दारुफलके लिखितं लिपीकृतं दुर्गास्तोत्रं येन तेन ।

धूमेति । धूमेन रक्ताक्षि रञ्जितानि अलक्तकाक्षराणि यावद्वा लिपीकृतवर्णा येषु तैस्तथोक्तैः
तालपत्रैः या कुहकाय इन्द्रजालाय तन्त्रमन्त्राणां वशीकरणमारणमोहोच्चाटनादीनां पुस्तिका तां
संगृह्णातीति तेन सङ्ग्रहकारणित्यर्थः ।

जीर्णेति । जीर्णः परिणतवयो यः पाशुपतः शैवः तस्य उपदेशेन मनुष्यरुद्धिरेण होमप्रतिपादक-
लिचया लिखितं लिपीकृतं महाकालमसम् ईश्वरमतं येन तेन ।

आविर्भूतः । आविर्भूतः प्रकटितो निधिवादः 'अनेन विधिना निधिर्लभ्येत' इति धनभाण्डवाद इव
व्याधिर्यस्य तेन ।

सज्जातेति । सज्जातः समुत्पन्नः धातुवादः 'अनेन कर्मणा लौहं ताम्रं वा सुवर्णं भवति' इति धातु-
विषयकप्रवाद एव वायुः वातव्याधिर्यस्य तेन ।

लग्नेति । लग्नः असुरविवरे पातालवासिदैत्यच्छिद्रे प्रवेशः प्रवेशावेश एव पिशाचो यत्र तेन ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तः उत्पन्नो यत्कन्यासु गन्धर्वपुत्रीषु कामित्वमनोरेयेन सुरताभिलाषेण व्यामोहो
विशेषेण बुद्धिभ्रान्तिर्यस्य तेन ।

से अङ्गुष्ठारण किया था उसे बिस जानेके कारण चरणके अँगुठेमें विवाई फट गई थी । विधिके अनुसार निर्माण
नहीं किए गए रसायनके प्रयोग (सेवन करने) से असामयिक ज्वर आ गया था । अत्यन्त वृद्ध होने पर भी
दक्षिणात्यदेशके राज्यके बरकी प्रार्थना करके चण्डिका देवीको विरक्त करता (पीड़ा देता) था । कुशिक्षासे
शिक्षित किसी संन्यासीके आदेशसे तिलक धारण कर, उससे ही धनसम्पत्ति मिलनेकी प्रत्याशा करता
था, हरिद्वर्ष पत्रोंके रससे संयुक्त अङ्गार (कोयले) की बनी हुई मसी (स्याही) से मलिन हुई एक तोपी
उसके निकट थी । एक काष्ठ-फलक (पट्टी) पर उसने दुर्गाका स्तोत्र लिख रक्खा था । उसके पास इन्द्रजालके
लिए एक मन्त्रिक मन्त्रोंकी पुस्तकोंका संग्रह था, जिनके तालपत्रों पर लिखे आरतके रस (लाल लाख) से अक्षर
थुईसे रँग गद थे । किसी प्राचीन महापाशुपतके उपदेशसे उसने महाकाल-मत लिख लिया था । 'इस अनुष्ठानको
करनेसे निधि (खजाना) प्राप्त किया जाता है' इस प्रकारके प्रवादकी व्याधि उसके हृदयमें आविर्भूत हुई थी ।
'इस अनुष्ठानको करनेसे लोहा भी सोना होता है' इस प्रकारके धातुविषयक प्रवादमूलक वातव्याधि उसे उत्पन्न
हो गई थी । असुरोंके हृद (पाताल) में प्रवेश करनेका आग्रहरूप पिशाच उसके पीछे लगा था । यक्ष-कन्याओंके

१***श्रवणादिष्ट*** । २***मवी*** । ३. कृतकुहकतन्त्रयन्त्रमन्त्र । ४. जीर्णमहापाशुपतोपदेश ।

यक्ष-कन्यका-कामित्व-मनोरथ-व्यामोहेन, वद्धितान्त्वर्धान-मन्त्रसाधनसंपहेण, श्रीपर्वताश्चर्य-वात्सलसहस्राभिज्ञेन, असकृदभिमन्त्रित-सिद्धार्थक-प्रहृति-प्रधावितैः^१ पिशाचगृहीतकैः करतल-ताडन-चिपटीकृतं श्रवणपुटेन, अभिमुक्त-रौवाभिमानेन, दुर्गुहीतालावुवीणा वादनोद्वेजित-पथिक-परिहृतेन, दिवसमेव मशककणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमाङ्गं गावता, स्वदेश-भाषा-निबद्ध भागीरथी भक्ति स्तोत्र नर्त्तकेन, गृहीत-सुरगब्रह्मचर्यतया अन्यदेशागतोपिनामुं जरत्प्रजितासु बहुकृत्यः सम्प्रयुक्त-स्त्रीवशीकरणचूर्णेन, अतिरोषणतया कदाचिदुन्मथ्यस्ताष्ट्रपु-

वधिरिति । वधितो वृद्धिसुपगतः अन्तर्धानमन्त्रसाधनाय शिरोभावमन्त्रनिष्पादनाय सङ्ग्रह आग्रहो येन तेन ।

श्रुति । श्रीपर्वते श्रीसंज्ञकशैले यत् आश्चर्यवात्सल्यसम्पदं अद्भुतजनश्रुतिसमूहस्तस्य अभिज्ञेन निपुणेन ।

पुरा किल कस्मिंश्चिद्वले वाग्देव्या अपि सौभाग्यमिच्छन्ती लक्ष्मी (सुहृद्मुहुः) रथ्यन्तं तपस्यन्ती निजवचोर्न कर्षयित्वा बह्वो हवनं चकार, तत आरभ्यासावचलः 'श्रीपर्वत' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूदिति पुराणप्रसिद्धम् ।

असकृदिति । असकृन्निरन्तरम् अभिमन्त्रितानां मन्त्रद्वारा लौकिकशक्तिसुत्पादितानां सिद्धार्थकानां संप्राप्त्यां प्रहत्या रक्षोभूतपिशाचानां दूरीकरणाय तच्छरीरेषु सुहृद्मुहुः प्रक्षेपेण प्रधावितैः कोपाच्छीघ्र-माग्यतैः पिशाचगृहीतकैः भूताविष्टैर्लोकैः करतलताडनेन हस्तलतास्फोटेन चिमदीकृतं चिपटिकव विस्तारितोक्तं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तेन ।

अवीति । अभिमुक्तः अनुविद्यतः शैवाभिमानः शैवोऽहमित्यवलेपो येन तेन ।

दुर्गुहीति । दुर्गुहीता वादनकालिकग्रहणप्रकारं विरहय परिहृता या अलावुवीणा तुम्बीरचित-वल्लकीयन्त्रे तस्य वादनेन उद्वेजितैर्विरक्तीकृतैः पथिकैः पान्थैः परिहृतः परित्यक्तस्तेन ।

दिवसमिति । दिवसं वासरमेव न तु रात्रौ यत् मशकस्य कणिलं शिञ्जितं तत्सुकुत् शीलं यस्य तद् यथा स्यात्साध्या, कम्पितं चालितम् उत्तमाङ्गं शिरो यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्साध्या च किमपि वक्तुम-शक्यं गावता गानं विदधता । वासरमित्यन्त्रात्यन्तसंयोगो द्वितीया ।

स्वदेशेति । स्वदेशभाषा द्विविद्देशवाणी तथा निबद्धं गुम्फितं यद् भागीरथ्या गङ्गायामभक्तिस्तोत्रं तेन नृत्यति गात्रविशेषं करोतीति तेन ।

गृहीतेति । गृहीतं स्वीकृतं सुरगस्येव अश्वस्येव ब्रह्मचर्यं येन—स तादृशस्तस्य भावस्तया कार-णेन यथा आनिरन्तरसंयमनप्रतिबन्धादेव ब्रह्मचर्यं धारयन्ति न पुनः पुण्यप्राप्तिलोभात् तथा अन्य-मपि योषिध्यापस्यभावादेव ब्रह्मचर्यं धारितवान् न पुनः पुण्योपाज्जनप्रत्याशयेत्याशयः । अन्यदेशात् अन्य-जनपदात् आगता आयाताः सस्य उचिताः तन्नावस्थितास्तासु जरत्प्रजितासु जराजीर्णसंन्यासिनीषु बहुकृत्यः अनेकवारान् सम्प्रयुक्तं निषिंसं स्त्रीवशीकरणचूर्णं येन तेन । एतेनास्य महाकामुकत्वं प्रतीयते ।

अतीति । अष्टानां पुष्पाणां कुसुमानां समाहार इत्यष्टपुष्पी अज्ञाता अष्टपुष्पीत्यष्टपुष्पिका अज्ञाते साध सम्भोग करनेकी अभिलाषा होनेसे उसको मतिभ्रम (बुद्धिमें भ्रम) उत्पन्न हो गया था । अन्तर्धान (भद्रद्वय) हो जानेके उपयोगी मन्त्र-साधन करनेके लिए उसकी आग्रह-बुद्धि पाई जाती थी । श्रीपर्वतके हजारों आश्चर्यमय घुचान्तोको वह जानता था । अभिमन्त्रित की हुई सरसोंको भूतापसरणके लिए बार-बार शरीरों पर फेंकनेसे दीड़े हुए—पिशाचसे अभिमुक्त—मत्स्थानं करतल (थपड़) से मारकर उसके कान चपटे कर दिए थे । उसने अपने शैव होनेका अभिमान नहीं छोड़ा था । विपरीत भावसे (उल्टा पुल्टा) पकड़कर बजाई गई अलावू (तमूरे) की बीणा का शब्द सुनकर उद्विग्न हो कर पथिक गण (राहो) उसका परिव्यापक जले जाते थे । दिन भर मस्तक हिला-हिलाकर वह मशक-शब्द (मच्छर के भिनभिनाहट) के समान अनिवचनीय गान करता था । स्वदेशीय भाषामें रचना किए हुए गङ्गाके एक भक्तिस्तोत्रको गाता हुआ नृत्य करता था । अन्य-मशकचर्य (श्रियोके न होनेसे बलात्कारसे रहित ब्रह्मचर्य) के समान ब्रह्मचर्य ग्रहण करनेके कारण, अन्यदेशसे आकर उस स्थानमें बसती हुई बुद्ध संन्यासिनीयोंके शरीरपर स्त्री-वशीकरणका चूर्ण निक्षेप (डाला) करता था । अत्यन्त कोपन-स्वभाव (चिड़-चिड़ापन) होनेके कारण चण्डिकाके समीपमें बैसी-तैसी अथवा दूसरेके द्वारा

१...अन्तर्धानमन्त्रसंमहेण । २...आहृतिधावितैः । ३...निविडीकृत । ४. श्रवणनासापुटेनाप्यवुक्त ।

५. अनवमुक्त । ६. अनवमुक्त... अनवमुक्त... । ६. दिवसमशककणितानुकारिणा स्वरेण । ७...आगतता ।

८. प्रजाविकासु । ९. शालुपुष्पिका... ।

टिपकापातोत्पादितक्रोधेन चण्डिकामपि मुखभङ्गविकारैर्भृशमुपहसता, कदाचिन्निवार्यमाणान्-
वास-क्षिताध्वगारब्ध-बहु-बाहुयुद्ध पात-भग्न-पृष्ठकेन, कदाचित् कृतापराध-बालक-पलायना-
मर्ष-पश्चात्-प्रधावित स्खलिताधोमुख-पात-स्फुटित शिरःकपालभुग-ग्रीवेण, कदाचिज्ज्ञानपद-
कृतं नवागतापरधार्मिकादरमस्सरोद्गतात्मना, निःसंस्कारतया यत्किञ्चनकारिणा, खञ्जतया
मन्दमन्द-सञ्चारिणी, वधिरतया सञ्ज्ञाव्यवहारिणा, राज्यन्धतया दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया

कःप्रत्ययः, यानि कानिचित् अष्टसंख्याकानि कुसुमानीत्यर्थः। एवञ्च अतिरोषणतया अत्यन्तकोपस्वभाव-
तया, कस्मिंश्चित्समये दुर्न्यस्ताया अथारूपे स्थापिताया अष्टपुष्पिकायाः, पातेन कुतूहलाज्ञाभ्याम् केन-
चित्पुरुषेण चण्डिकापीठात् पातनेन उत्पादितो जनितः क्रोधः कोपो यस्य तेन, अतएव मुखभङ्गविकारैः
चण्डिकामपि भृशमत्यर्थम् उपहसता हासं विदधता। अज्ञातानि यानि कानिचिद्दृष्टौ पुष्पाणि चण्डिकायाः
पीठे दुष्प्रकारेण विहितानि तानि पुष्पाणि देवापतितानि कुतूहलाय केनचित्पातितानि वा। ततस्तदुपरि
द्रविडस्य कोपश्चण्डिकाया उपरि भवति यत्त्वं पुष्पाण्यपि रचितं नापारयः, अतएव मुखभङ्गविकारैस्ता-
मुपहसतीत्यभिप्रायः।

कदाचिदिति। निवार्यमाणेन 'इह वासो न विधेयः' इति निविध्यमानेन आवासेन निवासस्थानेन
कारणेन, रुपितैः कुपितैः अन्धैः पान्थैः आरब्धेषु बहुषु अनेकेषु बाहुयुद्धेषु भुजसङ्ग्रामेषु पातेन भग्नं
स्फुटितं पृष्ठं पश्चाद्भागो यस्य तेन।

कदाचिदिति। कृतो रजः पर्णनिक्षेपादिना विहितः अपराध आगो येन तस्य तथोक्तस्य बालकस्य
शिक्षोः पलायनेन योऽमर्षः कोपः तेन यत् पश्चात् प्रधावितं शीघ्रगमनं तेन यत् स्खलितं प्रच्युतिस्तस्मात्
अधोमुखपातेन स्फुटितं भग्नं शिरः कपालं मस्तकखपरं भुग्ना कुटिलीभूता च ग्रीवा यस्य तेन।

कदाचिदिति। जानपदैः देशस्थितैः पुरुषैः कृतो विहितो यो नवागतस्य नूतनायातस्य अपरधार्मि-
कस्य अन्यसत्पुरुषस्य आदरः संमानं तत्र मस्सरेण विद्वेषेण उद्बद्धः स्वनिधनायोद्धन्धनावलम्बनीकृत
आत्मा शरीरं येन तेन।

'आत्मा कलेवरे यस्ने स्वभावे परमात्मनि। चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च।'
इति धरणिः।

निरिति। निःसंस्कारतया शिक्षा—सस्सङ्गाद्युत्पन्नसाधुवासनारहितत्वेन, यत्किञ्चनकारिणा तुच्छ-
कर्मविधायिना अकार्येष्वपि प्रवृत्तिविधायिनेत्यर्थः।

खञ्जेति। खञ्जतया खोदतया मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चारितुं विहर्तुं शीलं यस्य तेन।

वधिरिति। वधिरतया श्रवणेन्द्रियरहिततया, सञ्ज्ञया हस्तचालनादिकसङ्केतेन व्यवहर्तुं शीलं
यस्य तेन।

राज्यन्धेति। राज्यन्धतया रजन्यामनवलोकितत्वेन दिवाविहारिणा दिवसभ्रमणकारिणा।

लम्बोदरेति। लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा अत्यधिकभोजनकारिणा।

इधर उधर रक्खी इई अष्टपुष्पिका (आठ प्रकारके फूलोंका संग्रह) के गिर जाने पर उसको अभिनव क्रोध उत्पन्न
हो जाता था, अतएव उस पुष्पकी रक्षा करनेमें समर्थ न होनेसे नानाविध मुखभङ्गी (मुँह बना-बना) कर
चण्डिका देवीका भी अत्यन्त उपहास करता था। वहाँ विश्राम करने की अभिलाषा वाले पथिकों (राहियों) को
रहनेके लिए निषेध करने पर क्रुद्ध हुए उन लोगोंके साथ अनेक बाहुयुद्ध होनेमें गिर पड़नेसे किसी समय उसकी
पीठ टूट गई थी। किसी समय धूल-पत्र आदि फेंककर अपराध करके भागे हुए बालकोंसे चिढ़ कर उनको
पीछे दौड़नेमें पद-स्वल्हन हो (टोकर लग) जाने पर अधोमुख (ओँधे मुँह) होकर प्रस्तर पर गिर पड़नेसे
उसके मस्तक और कपाल फूट गये थे तथा गर्दन टेढ़ी हो गई थी। वहाँके लोगोंके द्वारा किसी समय नवीन आए
हुए अन्य किसी धार्मिकाका आदर किया हुआ देखकर उसमें विद्वेष हो जानेके कारण वह आत्महत्या करनेके लिए
गलेमें उद्बन्धन (फाँसी) लगा लेता था। शिक्षाजनित व्युत्पत्तिरहित होनेके कारण वह अतितुच्छ (चाहे
जो कुछ) कार्य करता था। खज (लंगणा) होनेके कारण धीरे-धीरे चलता था। वधिर (वहूँ) होनेके
कारण अङ्गुलीदि संकेतों (हशारों) से दूसरेके साथ व्यवहार करता था। राज्यन्ध (रतौंधी) होनेके कारण
दिनमें ही बाहर भ्रमण करता था और लम्बा उदर (पेट) होनेके कारण प्रचुर भोजन करता था। विविध उपायों

१. कदाचिन्निवार्यमाणवासात्तात्पद प्रारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठेन, कदाचिदनपरतमुजसिखरलोहिना शिरः
कम्पनवक्रितभग्रीवेण। २. जनपदकृत। ३. उद्ग्रहामना। ४. मन्दं मन्दं सञ्चारिणा।

प्रभूताहारिणा, अनेकशः फल-पातन-कुपित-वानर-नखोल्लेख-च्छिद्रितनासापुटेन, बहुशः कुसु-
मावचय-चलित-भ्रमर-सहस्र-दंश-शीर्णीकृत-शरीरेण, सहस्रशः शयनीकृतासंस्कृत शून्यदेव-
कुल-कालसर्पवृष्टेन, शतशः श्रीफलतरु-शिखर-च्युति-चूर्णितोत्तमाङ्गेन, असकृदुत्सन्न-देव-
मातृ-गृह-वास्यश्व-नखं जर्जरित कपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जननोत्थिप्त-खण्ड-खटवारो-
पित-मुद्रदासी-विश्राह-प्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतन-प्रतिशयित-निष्कलोत्थानेन, दौःस्थित्य-
मर्षि विविध-व्याधि-परिवृतं स्वकुटुम्बमिवोद्धृता, मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतं प्रसूतानेका-
पत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डघात-निर्मितबहुगात्रगण्डकं फलितमिव प्रकाशयता,

अनेका इति । वृचान्दोलनाद्युपायैः फलपातनेन कुपितानां क्रुद्धानां वानराणां कपीनां नखैर्नखैः
उल्लेखेन अनेकशो बहुवारं छिद्रितं कृतच्छिद्रं नासापुटे यस्य तेन ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमावचये पुष्पचयनकाले चलितस्य शीघ्रं गतस्य भ्रमरसहस्रस्य
वृहत्समूहस्य दंशेन दशनेन शीर्णीकृतं शरीरं वपुर्नस्य तेन ।

सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतेषु स्वापस्थानीकृतेषु असंस्कृतेषु अवोधितेषु शून्येषु
निर्जनेषु देवकुलेषु देवभवनेषु कालसर्पैः कृष्णनागैः दृष्टो दंशितस्तेन ।

शतश इति । शतशः शतवारं श्रीफलतरुः शिखरात् अग्रदेशात् च्युत्या पतनेन
चूर्णितम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तेन ।

असकृदि । असकृत् वारंवारम् उत्सरेषु भग्नेषु देवमातृगृहेषु ब्राह्मीप्रभृतिभवेन चसन्तीति
तादृशा ये श्वहा भल्लकाः तेषां नखैः नखरावातैः जर्जरित-क्षतविचुरीकृतः कपोलो यस्य तेन ।

सर्वदे । सर्वदा सर्वस्मिन् काले वसन्तक्रीडिना वसन्तोत्सवविधायां लोकेन उल्लिख्यताम्
उत्तोलितायां खण्डायां मुद्रितायां खटवायाम् आरोपिता स्थापिता या वृद्धा परिणतवया दासी कूटहारि-
का तया विवाहेन परिणयेन प्राप्तं लब्धं विडम्बनं कर्तव्यं वा येन तेन ।

अनेकेति । अनेकेषु बहुषु आयतनेषु देवतास्थानेषु याति प्रतिशयितानि मनोरथप्राप्तये दिनमासा-
दिनियतं भोजनादिपरित्यागपूर्वकं देवताये शयनानि तेभ्यो निष्फलं निरर्थकम् उत्थानं जागरणं यस्य तेन
दौःस्थित्यमिति । विवधा अनेकप्रकारा ये व्याधयः पीडाः तैः परिवृतं परिच्छितम्, दुःस्थितस्य
भावो दौःस्थित्यं तदपि दुर्गतिमपि स्वकुटुम्बमिव आश्रीयवर्गमिव उद्धृता धारयता । इह जायुष्येबा,
तथा च दुर्गतिपीडानां नैरन्तर्यं प्रतीयत हृत्पलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मूर्खतामिति । बहुभिः अनेकैः व्यसनैः सुरापानायासकिभिः अनुगतम् अनुसृतम्, मूर्खतामपि
अविवेकस्वमपि, प्रसूतानि जनितानि अनेकानि बहूनि अपस्थानि सन्ताना यया तामिव, दर्शयता
व्यवहारेण प्रकाशयता व्यसनानामेवापत्यरूपत्वादित्याशयः । इह बहुसन्तानजननोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा ।
क्रोधमिति । अनेकैर्वि विषैः दण्डाघातैः अपकारिलोकद्वारालगुदप्रहारैः निमिषा रचिता बहुवोऽ-

के द्वारा फल गिरानेसे क्रुद्ध (चिढ़े) हुए वानरोंने नखों (पंजों) के आघातसे अनेकवार उसको नाक पर छिद्र कर
दिष्ट थे । कितनी ही बार पुष्पचयन करने के समयमें उड़े हुए हजारों भीरोंने दंशन (डंक मार मार) कर
उसका शरीर शीघ्र कर डाला था । अपरिष्कृत (साफ किए बिना) शून्य देवाल्योंमें शयन करनेसे काले सर्पों
हजारों बार उसे काट लिया था । श्रीफल-वृक्षके शिखर (चीटी) पर से गिरने के कारण सैकड़ों बार उसका मस्तक
चूर्ण हो गया था । ब्राह्मी-प्रभृति देवमाताओंके भय (डूटे फूटे) मन्दिर में रहने वाले भङ्गुओं (रोखों) ने नखों
(पंजों) के आघातसे मार मार कर उसके गाल जर्जरित कर दिए थे । वसन्तोत्सव (होली) में मत्त नागरिकों द्वारा
एक टूटी खाट पर बैठाकर लाई गई वृद्ध-दासों के साथ उसका विवाह करा देनेसे वह सर्वदा विडम्बना पाता था ।
अनेक देव-मन्दिरों में मनोरथ सिद्धिके लिए धरना देकर शयन करने पर भी वहाँ से वह निष्फल होकर ही
उठता था । अनेक व्याधियोंसे पीड़ित अपनी दुर्गति का भी वह अपने परिजन (कुटुम्ब) के समान पालन करता
था । मध्यानादि बहुतेसे व्यसनो से समन्वित मूर्खता को इस प्रकार प्रकाशित करता था मानो उस मूर्खाने अनेक
सन्तान उत्पन्न किए हों । अपकारियों द्वारा अनेक लाठियों (डंडों) के आघात (चोट) से शरीर में उत्पन्न गहरे रंगके

१.***असरीकृत*** । २.***वाति श्वक्षनख*** । ३. दौःस्थित्यमपि । ४.***अभिवात*** । ५.***गण्डकं ।

क्लेशमपि सर्वावयवव्यलितदीपिका-दाह-प्रण-विभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि निष्कारणाकृष्ट-जनपददत्त-पदाकृष्टि-शत-सम्प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलता-विनिर्मित-वृह-स्कुसुमकरण्डकेन, वेणुलता-रचित-पुष्प-पातनाकुशिकेन, क्षणमल्पमुक्त-काल-कम्बल-खण्ड-खोलैर्न, जरद्विविधधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरोचयत् ।

आधावतीर्थं तुरगात् प्रविश्य । भक्तिप्रयोजनं चेतसा तां प्रणाम । कृतप्रदक्षिणश्च पुनः प्रणम्य प्रशान्तोद्देशादशनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारुन्तमाकोशान्तश्च कुपितं द्विविधधार्मि-

नेका गायत्रण्डका देवव्रणविशेषा येन तम्, क्रोधं कोपमपि फलितमिव समुपपन्नफलमिव, प्रकाशयता प्रकटयता, शरीरव्रणानामेव कोपफलरूपत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

क्लेशमिति । सर्वेषु समस्तेषु अवयवेषु अङ्गेषु ज्वलिताः द्विविधोत्पीडितलोकैर्दाहार्थं प्रज्वालिता या दीपिकाः प्रदीपाः ताभ्यां दाहेन प्रज्वलनेन ये व्रणाः गण्डकाः तैः विभावितं परिचायितं क्लेशमपि बहुमुख-मिव अधिकात्मन्मिव प्रकटयता सहासमुखेन लोकसमूहे विज्ञापयता । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

प्राप्ति । परिसर्वं तिरस्कारमपि, निष्कारणं निर्हेतुकम् आकृष्टा अपमानिता ये जनपदा देशवासिनो लोकाः तैः दत्तस्य अपितस्य पदाकृष्टिगतस्य चरणाघातसमूहस्य संप्रवाहं विस्तृतकोत इव दधानेन धारयता । जायुत्प्रेक्षा ।

शुभेति । शुष्काभिर्निरसाभिः वनलताभिः अरण्यबह्वीभिः विनिर्मितं विरचितं वृहत् विशालं कुसुमकरण्डकं पुष्पसंस्थापनपात्रं येन तेन ।

वेणुति । वेणुलता वंशकञ्जिता तयारचिता कृता पुष्पपातनाय कुसुमपातनार्थम् अङ्कुशिका येन तेन । क्षणमिति । क्षणं किञ्चित्कालमपि अमुक्तः अनुजिह्वतः कालकम्बलखण्डस्य कृष्णरत्नकैकभागस्य खोलः शिरस्त्राणायितमाव्रणं येन तेन । 'खोलकः पाकवल्लीकपूगकोपशिरस्त्रके' इति विश्वः । जरन् वृद्धो यो द्विविधधार्मिको द्विविधदेशीयसाधकस्तेन, अधिष्ठिताम् आश्रिताम् । इह द्विविधदेशीयोपासकवर्णन-समूहेनैकविशेषणपरिपुष्टः केवलं स्वभावोक्तिरलङ्कार एव मुख्यः । तथा च दर्पणे—

‘स्वभावोक्तिर्गृहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ।’

अहो ! सुप्रसूतिरिवेयं कविकल्पना निरतिशयकुतूहलोत्पादिनी प्रकृत्यैव स्वामिमुखं करोति काव्यरसिकान्, अन्यांश्च वैराग्यमुत्पादयत्याधिव्यात् ।

तस्यामिति । तस्यामेव चण्डिकायां तन्मन्दिर इत्यर्थः वासमरोचयत् रजन्यामवस्थानं विधातुमै-च्छत् चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

अथेति । प्रविश्य चण्डिकायतनमिति शेषः । भक्तिप्रवणेन प्रेमप्रणतेन चेतसा मनसा प्रणमाम नमश्चक्रे । प्रशान्ताः शमगुणोत्कर्षका ये उद्देशा भूमयः तेषां दर्शनकुतूहलेन अवलोकनकौतुकेन परिभ्रमन् पर्यटन्, षष्ठैस्तारस्वरेण आरुन्तं शब्दाद्यमानम् आकोशान्तं सैन्यानिचिपन्तं च । एकदेशे एकस्मिन् भागे दृष्टं अवलोकयामास ।

(गुप्तर्षी) से क्रोध भी मानो फल गए हो इस प्रकार प्रकाश करता था । उसके व्यवहारसे उत्पीडित लोगोंके द्वारा समस्त अवयवों पर प्रज्वलित दीपकके समान दाह उत्पन्न करने वाले व्रणों से अपने क्लेश को भी वह हास-युक्त मुखसे बहुत सुखके समान जन समाजमें दिखाता था । बिना कारण गालि-प्रदान करने से देशीय लोगोंके द्वारा मानो प्रदाघात (पैरोंसे मार) होनेके प्रवाहके समान हो इस प्रकार अपमान भी सहन करता था । शुष्क वन्य लता द्वारा एक बड़ा पुष्प-पात्र (दोकरी) फूल भरने के लिए और बाँस की एक अङ्कुशिका (अँकड़ा) फूल तोड़ने के लिए उसने निर्मित कर ली थी और कृष्णवर्ण (काले) कम्बलके खण्ड (टुकड़े) का एक शिरस्त्राण (टोपी) का क्षणकालके लिए भी परिस्वाग नहीं करता था । उसी चण्डिकामन्दिरमें चन्द्रापीडने रातमें निवास करनेके लिए इच्छा की ।

तदनन्तर बोड़े परसे उतर कर, चण्डिकाके गृह में प्रवेश-पूर्वक उसने भक्ति-पूर्णचित्तसे उसे प्रणाम किया और प्रदक्षिणा-पूर्वक फिरसे प्रणाम करके शान्तकर स्थानों को दर्शन करनेके कौतुक (चाव) से वह हस्ततः

१***आकृष्ट*** । २***शतं प्रवाहमिव,***शतं संप्रवाहमिव । ३. क्षणमल्पामुक्तकालकम्बलखण्डलोकेन ।

४. आवासम् अरचयत् । ५. प्रशस्तदेवादशेन ।

कमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्भेद्यमानोऽपि सुचिरं जहास । न्यवारयञ्च तेन साह्रं प्रारब्धकलहान् उपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्त्वयैश्च कथमपि भियाला-पशतानुनयेः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्याञ्च कलत्रमपरत्यानि विभवं वयः-प्रमाणं प्रसज्यायाञ्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ । पृष्ठश्चासावर्णयद्वात्मानम्, अतीत-स्वशौर्य-रूपविभववर्णनवाचालेन तेन सुप्रसन्नराज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहदयस्य विनोदन्तामिवा-गार् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसती, आवा-सितेषु यथासम्पन्न-पादपतलेषु राजसुतेषु, शाखावसक्तपानीतपर्याणेषु श्रितितल-लुण्ठन-पांशुल-सटावधूतनानामितोत्साहेषु गृहीत कतिपय-शष्प-कवलेषु पीतोदकेषु स्नानाद्दृष्टवत्या

दृष्ट्वेति । कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्रया विरहेण विद्योगेन या उत्कण्ठा औत्सुक्यं तथा च उद्भेगे हृदयस्य चाञ्चल्यं तेन दूयमानोऽपि सम्पत्त्यमानोऽपि चन्द्रापीडः, सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा विलोक्य जहास हास्यं चक्रे । तेन जरद्विडधामिकेण सार्धं सह प्रारब्धकलहान् उपहसतं हास्यं विवृणतः स्वसैनिकान् निजसैन्यान् न्यवारयत् न्यपेधयत् । भियालापानां मधुरसंभाषणानां श्रुतानि च अनुनयाश्च तैः, उप-शान्त्यनयैः साममिश्र कथमपि महता क्लेशेन प्रशमं शान्तभावम् उपनीय प्रापयञ्च । विभवं धनसम्पत्तिं वयःप्रमाणं वर्णपरिमाणम्, प्रवृत्तयायाः संन्यासतायाः कारणं हेतुम् ।

पृष्ठ । अस्मै जरद्विडधामिकः । अवर्णयत् वर्णितवान् । अतीतानां व्यतीकृतानां स्वशौर्व-रूपविभवानां स्वकीयपराक्रमसौन्दर्यधनसम्पदां वर्णनेषु, कृतिसितो बहुभाषत इति वाचाळो सुखर हस्यथः 'आलजाटो बहुभाषिणि' इत्यालञ्च प्रत्ययः, तेन । तेन जरद्विडधामिकेण कारणेन, सुतरीं निरान्तं राजपुत्रग्रन्थापीडः अरुज्यत अनुरक्तो बभूव । विद्योगविलुप्तमानसस्य राजपुत्रस्य विनोदनात् विद्योगोत्पन्न-प्रसन्नमिदृशपुत्रपायतां आपदिह, जरद्विडधामिक इति शेषः । अपि च, उपजातपरिचयः प्राप्ताभिज्ञः, अस्मै जरद्विडधामिकाय ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदापयत् द्वापितवान् ।

अस्तमिति । सप्तसप्तसंख्याका अध्याः तुरगा बस्य तस्मिन् सप्तसप्तौ सूर्ये । उपगते प्राप्ते । राजसुतेषु नृपसुतेषु, यथासम्भवा यथाप्राप्ता ये पादया वृक्षाः तेषां तलेषु आवासितेषु परिचारकैवासमुपलब्धितेषु सप्तसु । शाखासु विटेषु अवसक्तानि संलग्नानि अपनीतपर्याणानि शरीरप्रापितपत्ययनानि येषां तेषु श्रितितले भूतले लुण्ठनेन पांशुला रजोव्यासा याः सटाः केशसंहतयः तासां अवधूतनेन कम्पनेन अमुमितः अमुमिति विषयीकृतः उरसाहः पुनर्गमनोद्योगो येषां तेषु, गृहीता आत्ताः कतिपये कियन्तः क्षपकवला घासप्रासा यैस्तेषु, पीतानि उद्कानि सलिलानि यैस्तेषु, स्नानेन आच्छवेन आर्द्राणि शिलानि

परिभ्रमण करने लगा । इतनेमें उसने देखा कि एक स्थानमें द्विड धामिक कोपमें आकर, जैने स्वस्ते चौत्कार करता और सैनिकों का तिरस्कार करता है । कादम्बरीके विरहसे उत्पन्न हुई उत्कण्ठा और उद्भेगसे सन्तप्त होने पर भी उसे देखकर बहुत काल तक हँसा । उसके साथ कलह आरम्भ कर उड़ास करते अपने सैनिकों को उसने रोक दिया और बहुत सान्त्वना युक्त मित्रवाक्य (मीठे-मीठे वचन) तथा अनुनयसे किसी-किसी प्रकार समझा हुआकर उसे शान्त (ठंडा) किया । क्रमशः उसको जन्मभूमि, जाति, विद्या, स्त्री, सम्पत्ति, धनसम्पत्ति, वयःप्रमाण और संन्यास ग्रहण करने का कारण इन सबों को उसने अपने आप ही पूछा । इस प्रकार पूछे जाने पर उसने अपना सब वर्णन किया और पहले के शौर्य, सौन्दर्य और धनसम्पत्ति आदि का विस्तार-पूर्वक वर्णन सुन कर राजकुमार को अत्यधिक ही आनन्द हुआ । अतएव उसके विरहातुर-हृदय को अशान्ति से निवृत्ति होने का कुछ उपासना हुआ । परिचय हो जानेसे उसको ताम्बूल दिखाया । उसके बाद जब भगवान् सुवर्नारायण अस्तमित हुए, सब राजपुत्रोंने जैसे प्राप्त हुए वेसे वृक्षोंके तले डेरें डाल लिये, छवर्णों की जीनें घोड़ों पर से हटाकर शाखाओं पर लटका दिए भूतल पर लोटनेसे संसक्त हुई धूल हारनेके लिए सटाओंको इधर उधर फटकानेसे घोड़े पुनर्गमनका उत्साह सूचित करने लगे उन्होंने थोड़ी घासकाप्रास ग्रहण करके, जल पी लिया, स्नान

१. संरब्धकलहान्, समारब्धक... । २. अतीतस्वसौन्दर्यरूपविभववर्णनवाचालेन ।
३. तच्चरितं विनोदन्ताम् । ४. शाखावसक्तपानीतपर्याणेषु । ५. लुण्ठन ।

विं तश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजि-समीप-विरचित-पर्णसंस्तरै^१ च दिवस-गमन-खिन्नं परिवर्त्तितयामिकै^२ सुपुप्सति सैनिकजने, कृत-बहु-पावकप्रभा-पीत-तमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परि-कल्पितं प्रतीहार-निवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम्, अरतिगृहीतञ्च विसर्जयाम्बभूव राजलोकम्, अतिबल्लभानपि नाललाप पार्श्व-स्थान्, निमीलितलोचनो मुहुमुहुर्मनसा जगाम किम्पुरुषविषयम्, अनन्यचेताः सस्मार हेमकूट-रस्य, निष्कारण-बान्धवतामर्चिन्तयन्महाश्वेतापादानाम्, जीवितफलमभिललाप पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम्, अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृह्यन्मदलेखापरिचयाय, तमा-

घृष्टानि येषां तेषां भावस्तथा तादृश्या कारणेन निगतश्रमेषु दूरीभूतायासेषु, वाजिषु तुरगेषु पुरः अग्रतो निखाताः प्रोथिता याः कुन्तयष्टयः प्रासलपुष्टाः तासु संयतेषु बद्धेषु सख्यु । वाजिनां तुरगाणां समीपेषु निकटेषु विरचिताः स्वपाय निर्मिताः पर्णसंस्तराः पत्रमयास्तरणानि येन तस्मिन्, विवसं वासरपर्यन्तं गमनेन विद्या केचन परिश्रान्ता अत एव अन्ये परिवर्त्तिताः परिवर्त्तनं कृता यामिका प्रहरिणो येन तरिमन्, सुषुप्सति रिचिपुमच्छति सति, तथा कृतानां जनितानां बहुनामनेकेषां पावकान् बद्धानां प्रभाभिर्द्वीप्तिभिः पीतानि प्रस्तानि विलोपितानि तमांसि अन्धकारा यस्य तरिमन् तादृशे सेना निवेशे सैन्यसमूहे, रजन्यामपि दिवस इव विराजमाने शोभमाने सति । परिजनेन सेवकेन एकदेशे एकभागे संयतस्य बद्धस्य । प्रतीहारेण द्वारपालेन निवेदितं विज्ञापितम्, शयनीयं तवम् अगात् गतवान् ।

निषण्णस्येति । अपि च, दुःखस्य आसनम् आसिका दुःखप्राप्तिरित्यर्थः, 'पर्यायाह्णोत्पत्तिषु' इत्यनेन ण्युत्पत्त्यर्थः । निषण्णस्य तल्पे विद्यमानस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य । पस्पर्श स्पृष्टवती । अपि च अरतिगृहीतः समस्तविषयेष्वेवावचित्सम्पन्नः । विसर्जयाम्बभूव शयनायासुजां प्रदत्तवान्, अतिबल्लभा-नपि अतिमिथानपि पार्श्वस्थान् समीपस्थानि नाललाप न बभाषे, निमीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य सः । किंपुरुषविषयं किन्नरदेशं मनसा जगाम चिन्तयामासेत्यर्थः । मातुःस्मरति इतिवत् 'हेमकूटस्य' इत्यत्र 'अधीगण्यद्वयेषां कर्मणि' इत्यनेन पृष्टी । महाश्वेतापादानां महाश्वेताया इत्यर्थः, तपस्वितया गौरववशात्प्रादशब्दयोगो बहुल्यं च सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु—'प्रसादानाम्' । इत्युचित इव इति प्रतिभाति । जीवितफलं जीवनप्रयोजनस्वरूपम् कादम्बरीदर्शनम् । अभिललाप ववाञ्छ । अपगतेन दूरीभूतेन अभिमानेन अहङ्कारेण कारणेन पेशलो मनोहरः तस्मै, मदलेखापरिचयाय मदलेखासंस्तवाय । आचकाङ्क्ष

करनेसे पीठ आर्द्र हो जानेके कारण परिश्रम (थकावट) दूर हो गया और उनको सम्मुखमें प्रोथित (गद्दी हुई) सालोंकी लकड़ियोंसे बौंधकर रख दिया, दिन भर चलनेसे परिश्रान्त हुए प्रहरिगण (पहरदार लोग) प्रहर मिश्रकर घोड़ोंके समीपमें ही पलोंकी शय्या (बिछौने) निर्माण कर उस पर शयन करनेकी अभिलाषा करने लगे और बहुत स्थानोंमें प्रचलित अचिके आलोकसे अन्धकारका नाश हो जानेके कारण समस्त सेनानिवेश (सेनाका डेरा) दिनके समान शोभा पाने लगा, तब चन्द्रापीड किसी शय्यके द्वारा एक भागमें बँधे गए हन्दायुधके सम्मुख (सामने) निर्माण किए हुए किसी दीवारिके द्वारा निवेदित किए हुए, शयनके तन्ममें प्रवेश किया । वहाँ आकर उस शय्याके ऊपर जब बैठा तत्काल ही दुःखासिका (अकुलहृद) आकर उसके हृदयका स्पर्श करने लगी, इस तरह समस्त विषयोंसे ही अरुचि हो जानेके कारण उसने समस्त राजाओं को बिदा किया । समीपमें बैठे हुए अत्यन्त प्रियजनोंके साथ भी वह कुछ वार्त्तालाप नहीं कर सका । केवल नेत्रोंको सङ्कुचित (मीच) कर बार्त्तार मनसे किन्नरदेशकी भावना करने लगा । एकाम्रचित्तसे हेमकूट-पर्यंतका स्मरण करने लगा । महाश्वेताकी अयुक्त्याकी अकारण बान्धवताके विषयमें चिन्तन करने लगा । बार्त्तार कादम्बरीके दर्शन करनेसे ही सफल जीवन है, ऐसा मनमें समझकर उसकी ही इच्छा करने लगा अहङ्कार-रहित होनेके कारण बहुत ही मनोहर लगते-मदलेखाके-आलाप-व्यवहारको फिरसे निरन्तर होनेकी

१. प्रस्तरे, स्तरैः । २. खिनेषु । ३. परिकल्पितयामिके । ४. प्रभाप्राणितातमसि दिवसायमाने सेनानिवेशे । ५. प्रतिहार । ६. हेमकूट हेमकूटस्य रम्यताम् । ७. उत्कण्ठितोऽचिन्तयत् । ८. प्रसादानाम् । ९. जीवितमिव ।

लिकां द्रष्टुमाचकाङ्क्ष, केयूरकागमनमुत्प्रेक्षत, हिमगृहकमपश्यत्, 'उष्णमायतं पुनरुक्तं' निश्वासात् बन्ध चार्थिकीं प्रीतिं शोषहारे, पश्चात् स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम्, एवञ्चातुपजातनिद्र एव तामनयनिशाम् । उपसि चोत्थाय तस्य जरद्वविडधार्मिकस्येच्छया निस्तुष्टैर्वनविसरैः पूरयित्वा मनोरथम्, "अभिमतसमिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहो-मिर्जज्जयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकागमनप्रदृष्टसम्भ्रान्तानां पौराणामर्षकमलानीव नमस्काराजलसिंहहाणि प्रतीच्छन्नतर्कित एव विवेश नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितादतिहर्षरसविह्वलात् परिजनात्—'देव ! द्वारि चन्द्रापीडो वर्त्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमार्कषन्, प्रहर्षनेत्रजलबिन्दुवर्षां मुक्तमुक्ताफला-

अभिलक्षात् । उज्ज्वल सम्भावितवान् निजतुलनया कादम्बर्या अत्युत्कृष्टेन तथैव प्रेषणसम्भाव-दिश्याशयः । अपश्यमनसेति शेषः, अचित्तयदित्यर्थः । आयतं दीर्घं पुनरुक्तं मुहुर्मुहुः निश्वासात् निश्वासान् सुमोच । शोषहारे शोषसंज्ञके मुक्तामालायाम् अधिकां बहुलां प्रीतिं स्नेहं बन्ध विदधौ । पुण्यभागिनीम् अमन्यत अबोधिष्ठ कादम्बरीविलोकनलाभादिश्याशयः । एवञ्च अनेन विविधा अनुप-जातनिद्रोऽनागतप्रसील एव तां निशां रात्रिम् अनयत् यापितवान्, सर्वत्र प्रायेणैव कादम्बर्या औत्सुक्य-वशादित्यभिप्रायः ।

उपसीति । इच्छया तदभिलाषानुसारेणैव निस्तुष्टैर्द्वैतैः, धनानां द्रव्याणां विसरैर्द्वैतैः । अभिरमणी-येषु समन्तादैव सुन्दरेषु प्रदेशेषु अस्मिन् इह यथा स्यात्तथा निवसन् आवासं विदधन् अर्षैः स्तोत्रैरेव अहोमिदिवसैः उज्जयिनीं विशालाम् आजगाम आययौ ।

आकस्मिकेति । आकस्मिकम् असम्भावितं यत् आगमनम् उपस्थितिस्तेन प्रदृष्टाः प्रसुविताः सम्भ्रान्ताः सखराश्रिते ते तादृशास्तेषाम्, पौराणां पुरवासिनाम् अर्षकमलानीव पूजानिमित्तपङ्कजानीव नमस्काराजलसिंहहाणि प्रणामाजलसमुदायानि प्रतीच्छन् गृह्णन् अतर्कित एव असम्भावित एव नगरीम् उज्जयिनीं विवेताम्रवैलं चकार । इहोपमालङ्कारः ।

अहमिति । अपि च, अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिकया । उपलभ्य संवादं प्राप्य, अस्य चन्द्रापीडस्य पिता तारापीडः, निर्भरेण सातिशयेन आनन्देन प्रमोदेन मन्दं मन्थरं गमनं यस्य सः, मन्दः सागर-मन्थनकाले मन्दराचलः क्षीरोदजलमिव दुरधाम्भुधिसलिलमिव, आगलितं स्कन्धदेशाशिपतितम् अमलं विशदम् उत्तरीयांशुकम् उपसंन्यानवस्त्रम् आकर्षन् स्वस्थानं प्रापयन् । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोगः संसृष्टिः । प्रहर्षोपमोदात् नेत्रजलबिन्दून् अश्रुकणां वर्षतीति सः, अत एव सुक्तस्यक्तः मुक्ताफलानां मौक्तिकानाम्

अभिलाषा करने लगा । तमालिकाको देखनेके लिए आकाङ्क्षा होने लगी । केयूरकके आगमनकी सम्भावना करने लगा । उस हिमगृहकी कथा रूढ़ि हुई । उसके बाद वह बारंवार उष्ण और दीर्घ (गरम और लम्बे) निश्वासात् परित्याग करने लगा । 'शिव' नामक मुक्तामालासे अधिक प्रीति करने लगा । पश्चाद्विनी (पीछे रहो) पत्रलेखाकी पुण्यवती मानने लगा । इस प्रकार निद्रा नहीं होनेके कारण जागरित अवस्थाओं में ही उसने समस्त रात्रिको व्यतीत किया । एवं प्रातःकालमें उठकर, उस दृढ़ द्रविडधार्मिकको अभिलाषाके अनुसार बहुत द्रव्यके दानसे उसका मनोरथ पूर्ण करके, मार्गमें सुन्दर स्थान पर यथासुवि (इच्छाके अनुसार) ठहरता हुआ, थोड़े ही दिनोंमें उज्जयिनीमें प्रवेश किया (आ पहुँचा) ।

आकस्मिक आ जानेसे आनन्दसे व्यस्त हुए पुरवासियोंको—पूजाार्थकमलके समान-हजारों नमस्काराजलियों को ग्रहण करते राजकुमारने सबके अतर्कित भावमें ही राजधानीमें प्रवेश किया । सर्वप्रथम समाचार ले जानेकी आशासे 'मैं आगे, मैं आगे' कह कर दौड़ते और अत्यन्त संरम्भ तथा आनन्दसे विह्वल हुए राजपरिजनोंसे जब उसके पिताने सुना कि—'महाराज ! चन्द्रापीड द्वार पर उपस्थित हुए हैं', तब वह अत्यन्त आनन्दके भारसे मन्द मन्द गमन करता, क्षीरोदसागरके जलको मन्दराचलके समान अपने नीचे गिरते निमल उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टे) को आकर्षण करता (खींचता), कल्पवृक्षमें से गिरते मुक्ताओंकी वषाके समान ओँछोंमें से आनन्दाक्ष

१. उष्णमुष्णमायतः । २. मुहुर्निश्वासात् । ३. बन्ध बन्धवैभ्यश्चार्थिका । ४. स्वेच्छाविसृष्टः । ५. मनोरथानिमित्तैवतिरमणीयेषु मनोरथमिमितैस्व । ६. आविधेश । ७. प्रधावितानतिरमसहर्षविह्वलान् परिजान् । ८. कचित् मुक्तपदं नास्ति ।

सार इव कल्पपादपः, प्रत्यासन्नवर्त्तिभिर्जरापाण्डुभौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारिभिः केयूरिभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शोखरिभिर्वहुकैलासामिवबहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्नासि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रेश्वराभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । चन्द्रापीडोऽपि दृष्ट्वा पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना भौलिना महीमगच्छन् । अथ प्रसारितभुजेन 'एहोहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य तत्कालसन्निहितानाञ्च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गला-

आसारो धारा येन स तथोक्तः कल्पपादप इव परिजाततरुविर स्थितः । इहोपमा । प्रत्यासन्नवर्त्तिभिः सततं निकटस्थाभिभिः सहचारिभिरित्यर्थः, जरया वार्धकेन पाण्डवः श्वेताः मौलयः शिरांसि येषां तैः, चन्दनविलेपनैः मलयजाङ्गरागैः, अनुपहतानि अलण्डानि क्षौमानि पटवस्त्राणि धारयन्तीति तैः, केयूर-मङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीषं शिरोवेष्टनं विद्यते येषां तैः, किरीटं कोटीरं विद्यते येषां तैः, शोखरः विद्यते येषां तैः, बहुतोऽनेके कैलासाः पर्वता यस्यां तामिव, तथा बहवः क्षीरोदाः सागरा यस्यां तामिव, क्षितिं भूमिं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः, तुल्यश्वेतत्वासर्वेषामेव कैलासक्षीरसागरयोः सदृशत्वादित्याशयः । इह जात्यु-ष्मेच्छादयन्, तथाश्च परस्परं नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः । तथा प्रतिपन्नानि शिष्टताप्रकटनाय दृष्टानि (गृहीतानि) असि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामराणि खड्ग-वेष्ट्रातपपताकबालव्यजनानि यैस्तैः, राजसहस्रैः स्वार्थीनचूपसमूहैः अनुगम्यमानोऽनुज्जगामनः सन् चरणाभ्यामेव पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम अभिमुखं प्रतस्थे ।

चन्द्रेति । वाजिनः अश्वात् । चूडामणेः शिरोरत्नस्य मरीचिमाळा वीधितिश्रेणी अस्थस्येति तादृशेन, भौलिना शिरसा, महीं भूमिम्, अगच्छत् प्रामोत् स्पर्शमकरोदित्यर्थः, प्रणामार्थमित्याशयः । इह च्छेकानुप्रासः ।

अथेति । अथ प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना । गाढमत्स्यर्थम् उपगूढ आलिङ्गितः सन् सुचिरं बहुकालं परिष्वज्य तातं प्रत्याश्लिष्येत्यर्थः, तत्कालसन्निहितानां तत्समयसमीपागतानां माननीयानां पूज्यानां च जनानामिति सम्बन्धविवक्षया पृष्ठी, कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विलासवतीभवनं मातृगृहं राज्ञा तारापीडेन अनीयत प्राप्यत ।

तवेति । सर्वाणि समस्तानि अन्तःपुराणि अवरोधपुरस्थजनाः परिवारा यस्यास्तथा, तया विलासवत्याऽपि, प्रत्युद्गम्य अभिमुखमेव अभिनन्दितां श्लाघितम् आगमनम् उपस्थितिर्यस्य सः, तथ कृतो विहित आगमनस्य मङ्गलाचारः अभ्युदधिकन्यवहारो यस्य स चन्द्रापीडः । दिग्विजयसम्बद्धाभिः

वर्णनं करता (दणकाता) पैदल ह्यो सामन मिलने आया और उसके पश्चात् महाराज तारापीडके अनुगमन करने वाले हजारों राजाओंका आगमन हुआ । उनके केश वृद्धावस्था होनेके कारण अनुवर्ण हो गए थे । चन्दनका उन्होंने लेप किया था । और अचिद्वक्ष पट्टवस्त्र (कोरे रेशमी कपड़े) केयूर (वाजुचन्द) उष्णीष (पगड़ी), मुकुट और शोखर (शिरोमात्य) धारण करनेसे वे पृथिवीको बहुततर कैलास-पर्वत एवं बहुततर क्षीरोद-सागर-सम्पन्नके समान द्रशते थे, और उन्होंने खड्ग (तलवार), छड़ी, ध्वज तथा चामर आदिको धारण किया था । पिताको दूरसे ही देखकर चन्द्रापीडने पीछे परसे उतर कर चूडामणिके किरण-त्रालसे व्याप्त हुए मस्तकके द्वारा नमस्कार करनेके लिए अवगत हो भूमिका स्पर्श किया । तदनन्तर—'आओ, आओ' इस प्रकार कह कर बाहु झुगल प्रसारण-पूर्वक (फैला) पिताने उसका गाढ़ आलिङ्गन किया । चन्द्रापीड भी बहुत काल तक पिताका प्रत्यालिङ्गन कर, उस समयमें निकटवर्ती माननीय व्यक्तियोंको नमस्कार किया । तदनन्तर महाराज तारापीड हाथ पकड़ कर उसको विलासवतीके महलमें ले गया । महारानीने भी उस भावसे ही अन्तःपुरस्थ समस्त रमणियोंके साथ मिलनेके लिए आगे आकर, आगमनका अभिनन्दन करके माङ्गलिक क्रियाएँ सम्पन्न कीं । उसके

२. धारिभिर्हारीभिः । २. कविद 'चन्द्रापीडोऽपी'ति नोपलभ्यत । ३. दृष्ट्वा च । ४. आदरा-दाह्यम् । ५. सुचिरं गाढमुपगूढः । ६. माननीयाममात्यानां महोपतीनां च । ७. प्रत्युद्गमाभिनन्दि-तागमनः ।

चारो दिविजयसम्बद्धाभिरय कथाभिः कश्चिच्छृङ्खलं स्थित्वा शुक्रनासं वृष्टमाययौ । तत्राप्य-
मुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धाधारवर्त्तिनं कुशलिनम्, आलोक्य
च मनोरमां, आगत्य विलासवतीभवनं एव सर्वाः स्नानादिकाः परादरा इव क्रिया निर-
वर्त्तयत् । अत्राहो निजमेव भवनम् अयासीत् । तत्र च रणरणक-खिद्यमान-मानसः काद-
म्बरी विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यम-
भ्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवात्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिव ईप्सितव्यप्राप्तिकालमिव अमृ-
तोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखामनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखमादायगच्छत्, उपानयचैवान् । कृत-
नसस्काराश्च दूरादेवस्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभमपि कादम्बरीसकाशात्
प्रसादलब्धापरसोभाग्यामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्गं पत्रले-
खाम्, मेघनादञ्च प्रणतं पृष्ठे करकिशालयेन पस्पर्श । समुपविष्टश्च अब्रवीत्—‘पत्रलेखे !

दिगधीनीकरणविषयाभिः । आययौ आगत्याम् ।

तत्रेति । तत्रापि शुक्रनासभवनेऽपि अमुना क्रमेणैव उक्तविधिनैव । स्कन्धाधारवर्त्तिनं सैन्यमध्य-
स्थायिनम् । परवश इव परतन्त्र इव, कादम्बर्यैः सुख्येन चेतोरहितवादित्याशयः । निरवस्यैव
निष्पादितवान् ।

तत्रेति । रणरणकेन कादम्बर्या औत्सुक्योद्देगेन खिद्यमानं पीड्यमानं मानसं चेतो व्यस्य सः ।
अमन्यत अगणयत् ।

तत इति । ईप्सितव्यप्राप्तिकालमिव अभिलषितवरलङ्घिसमयमिव । प्रत्यपालयत् प्रतीक्षितवान् ।
इह तिष्ठन्नामुपमानां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तत इति । कतिपयदिवसापगमे कियरकालातिक्रमे । आदाय गृहीत्वा आगच्छत् आययौ । पुनौ
पत्रलेखां, उपानयत् चन्द्रापीडनिकटे उपास्थापयत् । प्रकाशिता आविष्कृता प्रीतिः स्नेहो येनैवभूतः ।
प्रकृत्या स्वभावेनैव वल्लभा प्रिया तामपि । प्रसादेन अनुग्रहेण लब्धं प्राप्तम् अपरसोभाग्यस्य अन्य-
सुभाग्यत्वं यथा तामिव, अतएव वल्लभतरतां अतिशयेन द्युतितत्वात् उपगतां प्राप्तां पत्रलेखाम् । अतिशयेन
आधिष्येन दर्शितः प्रकाशित आदर्शः सम्मानं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा आलिङ्गि आश्लेषितवान् ।
करकिशालयेन हस्तपल्लवेन परस्परं स्पृष्टवान् । इह क्रियोत्प्रेक्षा पदार्थहेतुकं काश्यलिङ्गञ्चुभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनः । कथय निवेद्य, तत्रभवत्तथाः पूजयाः । मन्दलेखया सहति-
त्वाद् वहाँ थोड़ी देर तक दिविजयके सम्बन्धमें नानाविध कथोपकथन (वातचीत) करके वह शुक्रनाससे मिलने
गया । वहाँ भी उसी भावसे अधिक देर तक रहकर ‘वैशम्पायन सैन्यगणके अभ्यन्तरमें ठहरे हैं, एवं कुशल
हैं’ इस प्रकारका वृत्तान्त सुचित कर, मनोरमासे मिलकर, फिर विलासवतीके महलमें आकर, वहाँ ही पराधीनके
समान उसने स्नानादिक समस्त कार्योंका सम्पादन किया । एवं साथझुल्लूम अपने महलमें ही चला गया
किन्तु वहाँ उक्ताष्टोद्देगसे मन पीडित होने लगा, इसलिए वह कादम्बरीके विरहमें केवल अपने ही को, अपने
महल ही को, एवं उज्जयिनी-नगरी ही को नहीं, किन्तु समस्त भू-मण्डलको ही शून्य समझने लगा । उसके
बाद गन्धर्वराजनन्दिनी-कादम्बरीका वृत्तान्त सुननेके लिए उत्कण्ठित होनेके कारण, महोत्सवके समान, जमीठ
(मनोवाञ्छित) वर-प्राप्ति समयके समान एवं अमृतके उत्पत्तिकालके समान पत्रलेखाके आगमनकी प्रतीक्षा
करने लगा ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर मेघनाद पत्रलेखाको लेकर आया और उसे राजपुत्री निकट
उपस्थित किया; उस समय पत्रलेखाको नमस्कार करने पर दूरसे ही ईष्यहास्य (मुसकुराहट) उसके प्रति
दिखाकर चन्द्रापीडने स्वभावसे ही प्रियपात्र होने पर भी, कादम्बरीके समीपसे उसके अनुग्रहसे अन्य सौभाग्य
प्राप्ति कर लेनेके कारण ही मानो और भी उसको अधिक प्यारी समझ कर, उठ कर अत्यन्त आदर दिखा कर
आलिङ्गन किया । प्रणाम करते हुए मेघनादकी पीठ पर उसने अपना कोमल हाथ फेरा और बैठ कर करने

कथय, तत्रभवत्या महारवेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशली वा सकलः तमालिका-केयूरकादिपरिजनः ?' इति । साम्रवीत्—'देव ! यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामै-
र्चयति श्रेष्ठरीकृताञ्जलिना ससस्त्रीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति । एवमुक्तवतीं
पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्तम्यता मनसा धार-
यितुमपारयन् कुतूहलम् , अतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारप्रकटायाः स्थलकम-
लिन्याः प्रधुभिर्विस्तृतैः पलाशैरुपरचितातपत्रकृत्यार्याः अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकत-
पताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्या-
प्राक्षीत्—'पत्रलेखे ! कथय, आगते मयि कथमसि स्थिता ? कियन्ति वा दिनानि ? कीदृशो
वा देवीप्रसादः ? का वा गोष्ठ्यः समभवन् ? कीदृशो वा कथाः समजायन्त ? को वातिश-
येनास्मान् स्मरति ? कस्य वा गरीयसी प्रीतिः' इति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—'देव !
दत्तावधानेन श्रूयताम्, यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा

समदलेखा तस्याः । शैलरीकृतो मस्तकालङ्कारीकृतो योऽञ्जलिः पाणिद्वयसंयोगस्तेन ।

२६. मिति । विसर्जितः परित्यक्तो राजलोकः स्वाधीननृपतिवर्गो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विवेश
प्रविष्टवान् । उत्सायता कादम्बरीवियोगेन अस्थैर्यं प्राप्नुवता । धारयितुं संवरीतुम् अपारयन् अक्षानुवन् ,
अतिप्रीत्या अत्यधिकस्नेहेन दूरम् उत्सारितो विसर्जितः परिजनो येन सः । अगरप्रकटाया भवनाभ्यन्त-
रोत्पन्नायाः प्रधुभिर्विस्तृतैः, तथा उद्गतानि उत्थितानि नाळानि येषां तैः, पलाशैः पर्णैः, उपरचितं विहि-
तम् आतपत्रकृत्यं छत्रकार्यं यथा तस्याः स्थलकमलिन्याः स्थलपद्मिन्याः, मध्यभागां मध्यदेशम् अध्यास्य
अधिष्ठाय, मरकतपताकायमानस्य अश्मगर्भरत्नरचितवैजयन्तीवदाचरतः पत्रमण्डपस्य पर्णमण्डपस्य
तले अधःप्रदेशे सुखप्रसुप्तम् आनन्दस्थितं हंसमिथुनं हंसयुगलं चरणारविन्देन पादकमलेन समुत्सार्य
दूरीकृत्य । अप्राचीतं पृष्टवान् ।

पत्रेति । कियन्ति किं संख्यावन्ति वा दिनानि वासराणि स्थितासीति शेषः । देव्याः कादम्बर्याः
कीदृशः किंकृपः प्रसादोऽनुग्रहः । गोष्ठ्यः अग्न्योन्संलापाः । 'गोष्ठो समासंलापोः' इति मेदिनी । अति-
शयेन आधिक्येन, स्मरति स्मृतिपथमानयति । गरीयसी अतिशयेन गुरुतरा प्रीतिः स्नेहो मयीति शेषः ।
एवमिति । अपि च, एवम् उक्तप्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयीकृता पत्रलेखेति शेषः, व्यजिज्ञपत् न्यवे-
दयत् । दत्तावधानेन चित्ताप्रवेगेन ।

लगा—'पत्रलेखे ! भाननीया देवा महारवेता और मदलेखासहित देवी कादम्बरी सबको कुशल तो कहो ? एवं
तमालिका और केयूरकादि समस्त परिजनवर्ग भी कुशलसे तो हैं ?' पत्रलेखाने उत्तर दिया—'राजपुत्र ! जैसे
आप पूछते हैं वैसे ही वे कुशल हैं सबी-जन और परिजनों के साथ देवी कादम्बरी मस्तक पर अञ्जलिपुट रखकर
आपको नमस्कार करती हैं । इस प्रकार कहती हुई पत्रलेखाको लेकर और समस्त राजाओंको विदा करके वह
मन्दिरके अन्धन्तरमें प्रवेश किया । वहाँ मन विरहसे उतावले होनेके तथा अत्यधिक प्रीतिके कारण वह बहुत
देर तक कुतूहलको रोकनेमें समर्थ न हुआ, इसलिए समस्त परिजनोंको हटोकर एक कमरेमें जाकर, एक स्थल-
पद्मिनीके मध्यमें प्रवेश कर गया । उसके ऊँचे नाल (वण्ड) वाले और बड़े बड़े पत्रसमूह छत्र (छाते) का
कार्य करते थे । आनन्दसे सोए हुए एक हंस-निधुनको मरकतमणि-निर्मित पताकाके समान शोभायमान प्रतीत
होते एक दूसरे पत्र-मण्डपके तले चरणारविन्दद्वारा सरका कर, वहाँ बैठ कर, पत्रलेखासे पूछने लगा—'पत्र-
लेखे ! कहो, मेरे जाने पर तुम किस भावसे वहाँ कितने दिन तक रही ? देवी कादम्बरीका अनुग्रह तुम्हारे
ऊपर किस रूपका था ? परस्पर क्या क्या वार्तालाप हुआ (बात-चीत हुई) ? सहचरियोंसे कैसी कैसी बातें हुईं ?
[मेरा प्रस्ताव किस रूपमें आया] हमें वहाँ कौन अधिक स्मरण करता है ? और मेरे प्रति किसकी अधिक प्रीति
मालूम होती है ?' इस प्रकार राजपुत्रसे पूछी जाने पर उसने उत्तर दिया—'राजकुमार ! मैं किस भावसे कितने
दिन वहाँ रही, देवीका जिस प्रकार अनुग्रह हुआ, परस्पर जो वार्तालाप हुआ, और जैसी कथाएँ हुईं

१. केयूरकादिः, केयूरकादिकः । २. स्वामेव । ३. अगरमचिरप्रकटायाः । ४. विरचितातपत्रकृत्यस्य ।

५. शयनमण्डपस्य तालस्थ तले । ६. कचित् 'आगते मयोति' पाठो न विद्यते । ७. यो वातिशयेन तव स्मरति
मय्य वा स्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति । ८. इह 'मयि' इत्यधिकः पाठः ।

या गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त, यो वातिशयेन तव स्मरति, यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति ।

‘ततः खल्वगते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्त्याहं’ तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समु-
पाविशम्, अतिष्ठञ्च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना, प्रायेण मम चक्षुषि
चक्षुः, वपुषि वपुः, करेकरपल्लवः, नामाक्षरेषु वाणी, प्रीती हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत्
अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात् सञ्चरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वज्र-
भवालोद्यानं जगाम । तत्र मुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमद-
वनवेदिकामध्यारोहत् । तस्याञ्च मणिस्तम्भावष्टम्भस्थिता स्थित्वा च मुहूर्तमिव हृदयेन सह
दीर्घकालमवधार्य किमपि व्यग्रहर्तुमिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपद्मणा चक्षुषा सुखं
मे सुचिरं व्यलोकयन् । विलोकयन्त्येव च कृतसङ्कल्पा मदनार्तिं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सत्स्राविव

तत इति । तथैव प्राग्बदेव, कुसुमशयनीयसमीपे कादम्बर्याः पुष्पतपनिकटे समुपाविशं समुप-
विष्टा । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादा अनुपमहास्तात् ।

किमिति । मम ‘चक्षुषि चक्षुः’ देव्या हृदयम्बधः, एवं सर्वप्राप्यनुसन्धेयः, अनेन मद्बलोकनातिशयः,
‘वपुषि वपुः’ रित्यनेन सङ्गमातिरेकः, ‘करे करपल्लव’ इत्यनेन मयि स्नेहाधिक्यम्, ‘मम नामाक्षरेषु वाणी
वचनम्’ अनेन मुहुषुहृद्गमनं नामोच्चारणम्, ‘मम प्रीती च हृदयम्’ इत्यनेन च मम प्रीत्युत्पादने चित्ते
काप्रयं ध्वन्यते । इह अभवदित्येकस्यां क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धाच्चरयोर्गिता ।

अपेति । अवलम्ब्य आश्रित्य । निष्क्रम्य निर्गत्य । यदृच्छया स्वेच्छया सञ्चरन्ती व्रजन्ती निषिद्ध-
परिजना निवारितपरिच्छिन्ना, वल्लभं मिथं यद् बालोद्यानम् अभिनवोपवनं तद् जगाम गतवती । तत्र
वल्लभबालोद्याने कालिन्ध्यायमुनाया जलतरङ्गैः सलिलकलोलैः रचितेति कालिन्दीजलतरङ्गमयी तथैव,
श्यामत्वसादृश्यादित्याशयः, मरकतसोपानमालया अश्मगर्भसोपानपङ्क्त्या कण्ठेन, सुधया चूर्णलेपेन
ध्रुवला शुभ्रा ताम्, प्रमदवनस्य श्रीलोद्यानस्य वेदिका परिष्कृतोजतभूमिस्ताम् अध्यारोहत् अधिरोहणं
कृतवती । क्रियोमेष्टा ।

तस्यामिति । अपि च मणिस्तम्भस्य अवष्टम्भेन आश्रयेण तदाधारेणेत्यर्थः । स्थिता उपविष्टा, हृद-
येन सह दीर्घकालं बहुसमयम् अवधार्य सम्मन्त्रणेन निश्चित्य । व्याहर्तुं कथयितुम् इच्छन्ती अभिल-
षन्ती, निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा धृता तारका कर्त्तव्यता यस्य तेन, निष्पन्दानि निश्चलम्भिः प्रभामाणि
रोमाणि यस्य तेन । व्यलोकयन् अपश्यत् ।

विलोकेति । विलोकयन्त्येव कृतसङ्कल्पा व्याहर्तुं प्राणान् परित्यक्तुञ्चेति शेषः । ‘मदनः’ काम एव
अग्निर्वह्निस्तं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, स्वेदाग्भसो घर्मजलस्य क्षौतसि प्रवाहे सत्स्राविव

[जेते प्रस्ताव हुआ], जो आपको अधिक स्मरण करती है और आपमें जिसकी अधिक प्रीति है, यह सब आप
मनोयोग (ध्यान) देकर श्रवण कीजिए ।

आपके वहाँसे आने पर ‘केयूरकके साथ पीछे लौटकर’ मैं पूर्वेक समान पुष्प-शब्दाके समीप जा बैठी
और देवी कादम्बरिकी पचन-प अनुग्रहका अनुभव करती वहाँ सुखसे रहने लगी । अधिक और क्या कहूँ, जहाँ
मेरी आँख, वहाँ देवीकी; वहाँ मेरा शरीर, वहाँ देवीका; जहाँ मेरा हाथ, वहाँ देवीका हस्त-पल्लवः [विद्यमान
था] वह मेरे नामके अक्षरोंका ही उच्चारण करती थी और मुझसे प्रीति करनेमें ही देवीका मन संलग्न था । इस
प्रकार उन दिनोंके सधर्म प्रतिदिन ही होता रहा । सन्ध्या-कालमें मेरे ही सहारे हिम-गृहमें से निकल कर,
समस्त परिजनोंकी साथ आनेमें रोक कर, अग्ने इच्छानुसार भ्रमण करती वह अपने प्रिय नूतन उपवन
(फुलवारी, बगीचे) की ओर चली । वहाँ यमुनाके जल-तरङ्गसे निर्मित समान प्रतीत होती, एक मरकत-मणि
की सोपान-माला (सीढ़ियाँ) पर होकर चूर्णलेप (चूने) से शुभ्रवर्ण हुए प्रमद-वनकी वेदिका (चबूतरा) पर
चढ़ी और उस वेदिकाके ऊपर मणिमयस्तम्भका अवलम्बन (सहारा) लेकर क्षगमर खड़ी रहकर, मनके साथ
बहुत समय तक स्थिर विचार करके, मुझसे कुछ कहनेकी अभिलाषासे नयनयुगलों ताराओं और पलकोंकी
निश्चल भावसे मेरे सुखकी ओर अधिक काल तक अवलोकन करती रही । अवलोकन करते-करते ही कृतसङ्कल्प
होकर मदनानलमें प्रवेश करनेकी अभिलाषासे घर्म-जलके क्षौतमें ही मानो स्नान किया । उस प्रवाहसे

स्वेदाम्भसः स्रोतसि', स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत, कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुख-विनिवेशित-निष्कम्प-नयन-दत्तावधानया 'आज्ञा-पय' इति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमङ्गिनिवार्यमाणेव, रहस्यश्रवणलज्जया आत्मप्रति-मामपि लिखित मणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुणेनापक्रमायेवाभ्युशन्ती, भवनकलहं सान् कुट्टिमोन्मे-खमुखर-नूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्यद्वदनव्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचमिव दन्तखण्डितं शिखण्डितेन ददती, वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म

स्नानं कृतवतीव । अन्योऽपि मर्त्तुकामोऽग्निप्रवेशायाभिलषन् प्रथमं स्नाति । स्रोतसा धर्मप्रवाहेण तरली-कृतेव चालितेव सती समकम्पत । अन्योऽपि धर्मजलेन चालितः सन् कम्पते । विषादेन वियोगकलेशेन, कम्पिताङ्गी, कादम्बरी, पतनभियेव च्युतीभीत्येव अगृह्यत अवालम्ब्यत । अन्यमपि अपस्मारप्राप्यादिना कम्पिताङ्गं च्युतिभीत्या अन्य आदत्ते । इहाथे द्वे क्रियोत्प्रेषे, तृतीया च गुणोत्प्रेषा ।

अथेति । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः कादम्बर्या हृदयभावप्रकाशाशयो यया तथा, तस्याः कादम्बर्यां मुखे वदने विनिवेशिते स्थापिते निष्कम्पे निश्चले मयने लोचने यया सा चासौ दत्तम् अवधानं चित्ते-काप्रयं यया सा चेति तथा । विज्ञापिते निवेदने कृते । वेपथुमदिभः कम्पवद्भिः निजावयवैः स्वाङ्गैरपि निवार्यमाणेव निषिध्यमानेव । अन्योऽपि कम्पयुक्तः सन् बन्धुमनधां विषेधयति । रहस्यस्य गोपनीय-वस्तुनः श्रवणलज्जया आकर्णनप्रपथा । अग्रिमवाक्येष्वप्येतत्कारणमित्यवधेयम् । लिखितं संप्रदं मणिकु-ट्टिमं रत्नबद्धभूमिः येन तेन चरणाङ्गुणेन पादाङ्गुष्ठेन, अपक्रमायेव अपसारणायेव, आत्मप्रतिमामपि निज-प्रतिबिम्बमपि आभ्युशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । कुट्टिमस्य बद्धभूमेः उदलेखेन घर्षणेन मुखं वाचालं नूपुरं पादकटकं यस्य तेन, चरणारविन्देन पादकमलेन भवनकलहं सान् गृहकादम्बान् विसर्जयन्ती अपसार-यन्तीव, चरणे नूपुरबाधो नास्ति मन्ये तस्मात् स्थानादपसरणस्यैव स शब्द इत्यभिप्रायः । स्विद्यतो ज्वातीभ्यो वदनस्य मुखस्य व्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेन वस्त्रप्रान्तेन, कर्णोत्पलमधुकरानपि श्रवणो-त्पलभ्रमरानपि उत्सारयन्तीव दूरीकुर्वन्तीव । शिखण्डिते गृहमयूराय, दन्तदंशनेः खण्डितं चर्वितम्, ताम्बूलवीटिकायाः नागवल्लीदलवीटिकायाः शकलं खण्डम् उत्कोचमिव अपसारणार्थं 'रिशव' इति यवन-भाषाप्रसिद्धं गुप्तं द्रव्यदानमिव ददती अर्पयन्ती । अन्योऽप्यर्थी स्वाभीष्टस्थानादपसर्तुं कस्मैचित् द्रव्यं ददाति । तथा वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां श्रवणात् आकर्णनात् शङ्कितेव सती । लज्जया प्रपथा कलितो विहितो गद्गदः अरकुटस्वरो यस्याः सा, गदितुम् अभिधातुं न शक्नोति स्म न समर्थी बभूव ।

इह निवार्यमाणेव 'अपक्रमायेव' 'शङ्कितेव' इत्येतेषु वाक्याः क्रियोत्प्रेषालङ्काराः । 'विसर्जयन्ती' 'उत्सारयन्ती' इत्युभयत्र प्रतीयमानक्रियोत्प्रेषे । 'उत्कोचमिव' इत्यत्र तु जात्युत्प्रेषालङ्कारः ।

सञ्चालित होकर ही मानो काँपने लगीं और उस समय कम्पित होनेके कारण गिर जानेके भयसे ही मानो विषाद ने आकर उनको पकड़ लिया ।

उसके बाद मैंने उनका अभिप्राय समझ लिया और उनके मुख-मण्डल पर निश्चल भावसे नेत्रोंको रख मनोयोगपूर्वकसे कहा—'देहि ! आप अपने मनका भाव व्यक्त करें, इस प्रकार निवेदन करनेपर उनके अवयव भी कम्पित होकर मानो उसकी रोकने लगे; उस-विषय सुननेकी लज्जासे अपने प्रतिबिम्बको भी मानो हटानेके लिए चरणके अङ्गुष्ठसे मणि-मय भूतल कर्षण (घिस) कर वह उसे स्पर्श करने लगी; मणि-मय भूतलपर अङ्गुष्ठ-घर्षण (घिसने) से शब्दावमान (झनझनाहट करते) नूपुरवाले चरणकमलोंसे गृहपालित "कलहंसाँको भी मानो दूर भगाने लगीं; धर्मात् मुखमण्डल पर हवा कारनेके लिए सञ्चालित वसनाञ्जलसे कर्णोत्पलस्थित भ्रमरोंको भी मानो उड़ाने लगीं; गृह-पालित मयूरीको (बेका न करनेके लिए) उत्कोच (रिशवत) के समान दन्त-चर्वित ताम्बूल खण्डको देने लगीं; 'वनदेवताएँ सुन लेंगीं' इस आशंकासे मानो बारम्बार श्वर-उधर इष्टिपात करने लगीं; और

किञ्चिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुम् । प्रयत्नतोऽपि चास्या निःशेषं वलता मदनानलेनेव दग्धा, प्रवहता नयनोदकेनेबोहा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता, पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव शक-लीकृता, निष्पतद्भिर्निश्वसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्त्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधूर्ता, निश्चास-पायिभिः मधुकर्कुलैरिव निपीता, त प्रावचत वाणी । केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमा-लिकाभिर्व कल्पयन्ती गताद्भिरस्पृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिर्धोमुखी नयनजलबिन्दुभिर्दुर्दिनम-दर्शयत् ।

तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेर्व लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विनयाति-

प्रयतत इति । अस्याः कादम्बर्या वाणी वाक्, निःशेषं समस्तावयवं यथा स्यात्तथा उवलता कामाक्षिना दग्धैव सती, प्रवहता प्रवहता नयनोदकेन अश्रुणा ऊडा सञ्चाल्य प्रापितेन सती, पविशद्भिः वदननिष्ठद्भिरा हृदयं प्राप्नुवद्भिः दुःखैः क्लेशैः आक्रान्तेव व्यासेव सती, पतद्भिः उपरि पतनं कुर्वद्भिः कुसुमचापस्य कामस्य शरैर्बाणैः शकलीकृता खण्डीकृता निष्ठैव सती, निष्पतद्भिर्निःसरद्भिः निश्चासपा-यिभिः वदनाभिलेः निर्वासिता बहिष्कृतेव सती, हृदयवर्त्तिभिः मानसस्थापिभिः चिन्ताशतैः विधृता आकृ-ष्टैव सती, निश्चासपायिभिः वदनानिलपानकारिभिः निरतिशयसौरभस्यादिश्याशयः, मधुकर्कुलैः अमर-समूहैः निपीतेव पानविषयीकृतेव सती च, प्रयत्नतोऽपि अत्यधिकशोभादपि न प्रावचत वदनाच्च निराग-च्छत् । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोत्प्रेक्षा ।

केनमिति । कादम्बरी अधोमुखी अवाङ्मुखी सती दुःखसहस्रगणनाय क्लेशसहस्रवृष्टकमङ्गुया-विधानाय मुक्ताक्षमालिकी मुक्तामयजपमालां कल्पयन्तीव रचयन्तीव, अवाङ्मुखीवत्वादेव अस्पृष्टकपोल-स्थलैः विद्यामानैः गलद्भिः खवद्भिः शुचिभिः श्वेततवणैः नयनजलबिन्दुभिः बाष्पकणैः केवलं दुर्दिनं वृष्टिम् अदर्शयत् प्रकटमकारयत् । इह क्रियोत्प्रेक्षा । 'घनान्धकारे वृष्टी च दुर्दिनं कवथो विदुः' इति कोशः ।

तदेति । अपि च, लज्जा त्रपापि तदा तस्मिन् समये तस्याः कादम्बर्याः सकाशात् लज्जालीलां त्रपाकार्यं सङ्कुचितभावस्य अक्षिप्तैव शिञ्चितवतीव । लज्जाया लज्जा जाता, अर्थात् लज्जावशाञ्चल्लज्जा सङ्कुचितताऽभवदित्यनेन न्यूना लज्जा जातेति प्रतीयते । यदि लज्जा प्रवला स्यात्तदा चन्द्रापीड-प्रणयो वाण्या कथं प्रकाशयेत् ? किन्तु विश्वासवशात्तस्या न्यूनत्वे सति प्रणयप्रकाशनं सञ्जातमित्यभि-प्रायः । परमाश्रयतस्तु—इत्यन्तं समयपर्यन्तं लज्जा स्वकृत्यं सङ्कुचितभावं न जानाति स्म, तस्याः सकाशात् शिञ्चणोत्तरमेव तं प्रकाशितवतीति रहस्यम् ।

इह क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः, तेन च कादम्बर्याः निरतिशयलज्जया सङ्कुचितभावो ध्वन्यत इत्य-लङ्कारेण वस्तुध्वनिः । उत्तरप्राप्यैवंविध एवाभिप्रायोऽलङ्कारो ध्वनिश्रोहनीयः । विनयः शिष्टाचारोऽपि

बोलनेको अभिलाषा रहने पर भी लज्जासे कण्ठ गद्गद (स्वर अस्पष्ट) हो जानेके कारण कुछ भी बोलनेमें समर्थ न हुई । उनकी वाणी मानो प्रज्वलित मदनानलने निःशेष करके दग्ध कर (जला) दी हो, अनवरत नयन-जल-प्रवाहमें मानो बह (सञ्चालित होकर ले) गई हो, हृदयमें प्रवेश करते हुए ही मानो दुःखोंने आक्रमण किया हो, मदनके बाण गिरते रहनेसे ही मानो डुकड़े-डुकड़े कर दी गई हो, निकलते हुए निशासोंने मानो निर्वासन कर (बाहर निकाल) दी हो, हृदयमें रहनेवाली संकष्टों चिन्ताओंने मानो आगवर्षण कर (पकड़) रखा हो और निशासकी पान करते हुए अमरोंने मानो पान कर लिया हो—इस प्रकार विशेष यत्न करने पर भी निकलनेमें प्रवृत्त न हुई । हजारों दुःखोंकी यणना करनेके लिए ही मानो मोतीके दानों की जपमाला निर्माण करती हों, इस प्रकार बह अधोमुख होकरके, कपील (गाल) का स्पर्श न करें ऐसे निर्मल अश्रु-विन्दुओंके द्वारा केवल वृष्टि प्रदर्शन करने लगीं ।

उस समय लज्जाने भी मानो उनके समीपसे लज्जाके कार्यकी शिक्षा ली, विनयने भी मानो अत्यन्त

१. लज्जाकुलितगद्गदतया । २. कश्चित् 'अस्या' इति पदं न विद्यते । ३. दग्धम् । ४. कोलित । ५. निःश-सितैरिव, श्वसितैरिव । ६. आवृता । ७. निःश्वासपायिभिः, निश्चासपायिभिः । ८. लज्जापि लज्जा लीलाम् लीलाम् विनयोपदेशम् ।

शयम्, सुगन्धतापि सुगन्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, भयमपि भीरुताम्, विभ्रमोऽपि विभ्र-
मिताम्, विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् ।

तथाभूता च 'देवि ! किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रसूय लोहितायमानोदरे
लोचने दुःखप्रकर्षेणात्मनः समुद्रन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुम-
पालिकाप्रथित-कुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गम् इवावलोकयन्ती दीर्घ-
मुष्णञ्च निश्चितवती । तद्दुःखमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनः पुनरनुबध्यमाना मया
ग्रीडया नखमुख-विलिखितकेतकीदला^१ लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा
निश्वासमधुकरानिवोपांशु सन्दिशन्ती क्षितितल-निहित-निश्चल-नयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनः पुनरप्यापूर्वमार्गं लोचनच्युतैर्मन्दानलधूम-

विनयातिशयस्य अक्षिप्ततेव । विभ्रमोऽपि अधीरताऽपि, विभ्रमिताम् अधीरताम् । विषाद इष्टविषयेषु
प्रातिष्ठत्यरूपः ।

तथेति । लोहितायमानो निरन्तररोदनाद्वारक्तवर्णे उदरे अभ्यन्तरे ययोस्तथोक्ते लोचने नयने
प्रसूय प्रोन्मुख, दुःखप्रकर्षेण क्लेशातिशयेन आत्मनः स्वस्य समुद्रन्धनायेव संयतायेव मृणालवत्
विलसन् कोमलया मृदुलया बाहुलतया भुजवल्ग्वया करणभूतया, वेदिकाकुसुमानां या पालिका रक्षिका
दासी तथा प्रथिता मुक्तिया या कुसुममाला पुष्पस्रक् ताम् अवलम्ब्य आश्रित्य, समुन्नता ऊर्ध्वमुपगता
युक्ता भ्रूलता यस्याः सा अत एव मृत्युमार्गं यमपन्थानम् अवलोकयन्तीव पश्यन्तीव सती । इहाद्या
फलोद्दिष्टा अपरा क्रियोद्देशेभ्युभयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तदिति । किञ्च, तस्याः कादम्बर्यां दुःखं क्लेशम् उत्प्रेक्षमाणया स्वप्रज्ञया सम्भावयन्त्या (मया),
पुनः पुनः भूयो भूयः कथनाय अभिधानाय अनुबध्यमाना, ग्रीडया लज्जया नखमुखेन
नखराग्रेण विलिखितं ग्रीडास्वभावात् संवृष्टं केतकीदलं यया सा, अत एव वक्तव्यं कथनीयं विषयं लिखित्वा
लिपीकृत्य अर्पयन्तीव दृढतीव, विवक्षया वक्त्रमिच्छया स्फुरितश्चलितः अधरो यस्याः सा, अत एव
निश्वासमधुकरान् वदनाविलुपानाथोपस्थितभ्रमरान् उपांशु रहसि सन्दिशन्तीव कथयन्तीव, चित्तितले
भ्रूलले निहिते स्थापिते निश्चले निस्पन्दे नयने लोचने यया सा तादृशी सती, सुचिरं बहुकालपर्यन्तम्
अतिष्ठत् स्थिता ।

क्रमेणति । भूयः पुनरपि मन्मुखे मद्भूते दृष्टिं निधाय स्थापयित्वा । आपूर्वमाणार्था लोचनाभ्यां
नयनाभ्यां च्युतैः पतितः श्लाघजलबिन्दुभिः अश्रुकर्णैः, मन्दानलस्य कामाग्नेः धूमेन धूसरां मलिनान्

विनयका अभ्यास किया, सुगन्धता (अनभिष्टता) ने भी मानो सुगन्धता की शिक्षा ली, सौन्दर्यने भी मानो सौन्दर्यका
अभ्यास किया, भयने भी मानो भीरुता की शिक्षा ली, अर्थयने भी मानो अधीरता की शिक्षा ली, विषादने भी
मानो विषादिताका अभ्यास किया और विलासने भी मानो विलासकी शिक्षा ली ।

इस प्रकार उनकी अवस्था होने पर मैंने उनसे विनती की—'देवि ! यह कैसा व्यापार है ?' तब उन्होंने
अभ्यन्तरसे रक्तवर्ण हुए अपने नखतुल्य पोंछ डाले, अत्यन्त दुःखसे अपनेको उद्वन्धन करने (फाँसी लगाने) के
लिए ही मानो मृणाल तुल्य कोमल बाहुलता द्वारा वेदिका-पुष्परक्षिणी दासी (लता-गृह की मालिक) की गूँगी
हुई एक पुष्प-मालाको पकड़ कर, मृत्युका मानो मार्ग देखती हों इस प्रकार एक भ्रूलताकी उन्नमित (ऊँची
चढ़ा) कर, वह दीर्घ और लम्बा निश्वास (लम्बी और गरम साँस) छोड़ने लगीं । उनके मनोदुःखकी सम्भावना
कर कहनेके लिए मैंने बारम्बार अनुरोध किया, उस समय वह लज्जाके कारण वक्तव्य विषयको नखायाद्वारा
केतकीके पत्र पर लिख कर ही मानो समर्पण करने लगीं और बोलनेकी अभिलाषासे अवर स्पन्दित होने
(होठ फट्टने) लगे, उससे वह निश्वास-दान करनेके लिए आप हुए भ्रमरोंके समीपमें ही मानो गुप्त विषय
कहने लगीं और भूमि पर निश्चलभावसे नेत्र रख कर अधिक काल तक खड़ी रहीं ।

क्रमशः फिर मेरे मुखकी ओर दृष्टि रख कर, मन्मथान्निके धूमसे धूसरवर्ण हुई अपनी वाणीको परिपूर्ण

१. मृत्युपाशम् । २. तद्दुःखकारणं ततो दुःख । ३. विलिखितैककेतकीदला । ४. पुनरथापूर्वमाण ।

धूसरां वाचमिव प्रक्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिः, बाष्पजलबिन्दुव्याजेन च विलक्ष-स्मित-
स्फुरितदेशनांशुभिः साध्वस-विस्फुतान् पूर्वान् अभिवेद्यवर्णानिव ग्रथन्ती कथमपि व्याहारा-
भिसुखमात्मानमकरोत् । अग्रवीचाम्—‘पत्रलेखे ! वल्लभतया तस्मिन् स्थाने न तातो
नाम्ना न महाभ्येता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवती दर्शनात्प्रभृति प्रियाऽसि । न
जाने केनापि कारयेनापहस्तितं सकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरसुपा-
लमे, कस्य वाऽन्यस्य कथयापि परिभवम्, केन वाऽन्येन साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःख-
भारमिममसह्यमद्य’ निवेद्य भवत्यास्त्यद्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते, स्वहृदये-
नापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्मेमि, किमुतान्यहृदयेन । कथमिव माहशी रजनिकर-किरणा-

अस्फुटामित्यर्थः । वाचं स्वयमुच्चार्यमाणं वचनं प्रक्षालयन्तीव धौतं कुर्वन्तीव सती । अपि च, विलक्षस्मितं
सलज्जमन्दहास्यं तेन स्फुरितैर्द्वीपितैः दशनांशुभिः दन्तमयूखैः, साध्वसेन भयेन विस्फुतान् स्मरणरहितान्,
पूर्वान् पूर्वनिश्चितान् बाष्पजलबिन्दुव्याजेन अशुककण्ठप्रणना विद्यमानानिति शेषः, अभिवेद्यवर्णान् प्रतिपा-
दयित्वसुखकाचराणि ग्रन्थतीव गुरुकतीव सती । इहाशुकणानां गोलाकारतादिरूपत्वेन अचरसादृश्यं
दशनांशुनाम्बु विस्फुतत्वेन सूत्रसादृश्यम्, अत एव च तैस्तेषां गुरुजनमुपपद्यत इत्यवधेयम् । आत्मानं
स्वं व्याहाराभिसुखं भाषणाद्योद्यतम् अकरोत् ध्वदधात् । इह सापह्नुवा क्रियोषेवा ।

अग्रवीदिति । अग्रवीत् अवादीत् । स्थाने विषये । यत्र स्थाने, भवती त्वम् दर्शनात्प्रभृति अवलोक-
नाद्वारभ्य प्रिया वल्लभाऽसि । अपक्रान्तो हस्तादित्यपहस्तः स कृत इत्यपहस्तितः कर्मणि क्तः । अपहस्तितता
निकासिताः सकलाः समस्ताः सखीजनाः सहचरीवर्गा येन तत्, मे मम हृदयं चित्तं कर्तुं, केनापि
प्रतिपादयितुमशक्येन हेतुना त्वयि भवति विश्वसिति विश्वासं विधत्ते, इति न जाने नाकलयाभि इत्यन्वयः ।
कथिति । अपरमन्यं कम् उपालभे निन्दामि, परिभवं कामदेवजनितमत्याचारम्, कथयामि
निवेदयामि । दुःखं मानसवलेशम् साधारणीकरोमि विभज्यामीत्यर्थः ।

दुःखेति । असह्यं सोढुमशक्यम् इमम् अनुभवविषयीभूतं दुःखभारं वलेशातिशयं, निवेद्य कथ-
यित्वा, अवत्यास्त्यव निकटे जावितं जीवनं त्यजयामि विसर्जयिष्यामि ।

ननु ‘शोकयोगे मे हृदयं प्रलापेरेव धार्यते’ इत्यभियुक्तोक्तिद्विधा सहचरीभ्यः श्रावयित्वा वलेशा-
तिशयोऽयमवश्यीकृत्यतामिष्यत आह—‘जावितं’ति । जावितं नैव निजजीवनेनैव, ते तव निकटे शपामि
शपथं करोमि । विदितो ज्ञातो वृत्तान्त उद्धृतो येन तेन, अमुना स्वहृदयेनापि निजस्वान्तेनापि जिह्मेमि
जपे, अत एव अन्यहृदयेन किमुत कथनीयमित्यर्थः । सुतरां न सम्भवितुमर्हति परेभ्यो निवेदनमित्याशयः ।
कथमिति । माहशी शैशवातिकास्तत्वाद्बुद्धूतविचारशक्तिरित्याशयः । कौडीनेन, सहस्रात्मसमर्पणा-

नेत्रोर्मिसे विगलितं (गिरते) बाष्प-विन्दुद्वारा मानो वारम्बार प्रक्षालनं कर्तता (वार्ता) हुदं, और बाष्प-विन्दुओंके
वहाने भयवश पूर्वनिर्दिष्ट भूले हुए वक्तव्य विषयोंके अक्षरोंको लज्जा-युक्त मन्द-हाससे प्रकाशित हुई
दन्त-रश्मियोंसे मानो ग्रथित कर्तता (गूँथती) हुई देवीने किस प्रकारसे अपने आप ही बालनेमें साहस किया
और मुझसे कहा—‘पत्रलेखे ! श्रियताके कारण जिस स्थानमें तू है, उस स्थानमें न पिता है, न माता है, न
महादेवता है, न मदलेखा है, न मेरे प्राण हैं । जबसे तुझे देखा है तबसे ही तू मेरी प्रिय हो गई है । मैं नहीं
जानती कि मेरा हृदय क्यों सब सखियोंको भी दूर रख कर तुम्हारे कर हा विश्वास करता है । मैं और
किसकी निन्दा करूँ ? अन्य किसके समीपमें ही इस अत्याचारकी कथा कहूँ ? अन्य किसको इस दुःखको विमल
कर दूँ ? तो आज तुम्हारे समीपमें इस असह्य दारुण दुःखको जता कर अब मैं अपना जीवन त्याग कर दूँगी । मैं
तुम्हारे निकटमें अपने जीवनको शपथ लेती हूँ । मेरा हृदय भी यही वृत्तान्त जातता है, इसलिए मैं उससे भी
कजित होती हूँ, फिर अन्य किसीके हृदयका तो कहना ही क्या है ? मेरे समान कन्या चन्द्र-किरणोंके समान

वदातं कौलीनेन कलङ्कयिष्यति कुलम्, कुलक्रमागताञ्च लज्जां परित्यज्यति, अकन्यकोचिते^१ वा चापले चेतः प्रवर्त्तयिष्यति । साहं न सङ्कल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा,^२ नानुमोदिता गुरुभिः, न किञ्चित् सन्दिशामि, न किञ्चित् प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि, कातरेव^३ अनाथेव नीचेव बलादवलितेन^४ गुरुगर्हणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय, महतां किमय-माचारः, किं परिचयस्येदं फलम्, यदेवमभिनव-विस-किसलय-तन्तु-सुकुमारं मे मनः परि-भूयते । अपरिभवनीयो^५ हि कुमारिकाजनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेषुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माणि । तदामन्त्रये

जनापवादेन, रजनिकरस्य शशिनः किरणवत् अवदातं निर्मलं कुलं वंशं कथमिव कलङ्कयिष्यति कलङ्क-वत् कलङ्कयुक्तं विधास्यति न कथमपीत्यर्थः । अप्रशस्ता कन्या अकन्यका, एवञ्च अकन्यकोचिते अप्रशस्त-कन्यायोग्ये, चापले मदनचाञ्चले स्वेनैव निजार्पणे चेतो हृदयं प्रवर्त्तयिष्यति प्रेरयिष्यति ।

साहमिति । साहं कादम्बरी, पित्रा जनकेन न सङ्कल्पिता परिणयेन दातुमभिमतता, न मात्रा जनन्या दत्ता अपिता, गुरुभिर्मातुलादिभिः नानुमोदिता न समर्थिता । सन्दिशामि वाचिकं कथयामि । किञ्चित् मदनोपायनादिकं न प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । आकारं स्वरूपविकारं शृङ्गारव्यापारमित्यर्थः । इह तथापीति अध्याहृत्यम् । कातरा सामर्थ्यहीना, अनाथा परित्रायकरहिता । अर्वाक्षेण आत्मना प्रवृत्तेर्देपितेन कुमारेण अनुद्वाहिनेन चन्द्रापीडेन गुरुभिर्महद्भिः गर्हणीयतां निन्दनीयतां नीता प्रापिता निजसौन्दर्यावलाकनेनैव मदनविह्वलीकृतत्वादित्याशयः । इह हेतोरभावेऽपि महानिन्दनीयताप्रापणरूप-कार्योत्पत्तेर्विभावात्कलङ्कारः ।

कथयेति । कथय अभिधेहि, महतां सत्पुरुषाणाम् । आचारः कुलक्रमागतव्यवहारः । परिचयस्य संस्तवस्य । अभिनवं नूतनं यद् विसकिसलयं मृणालपङ्खवं तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् सुकुमारं कोमलम् । परिभूयते आक्रम्य स्वाधीनीक्रियते । नन्वेतेन का हानिरित्यत आह—अपराति । हि यस्मात् यूनां तरुणः, कुमारिकाजनः अपरिभवनीयः आक्रम्याधीनीकर्तुं न योग्यः, अधर्मोत्पत्तेरित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः स च वेषम्यपुरस्कृतो वेदितव्यः । तथा 'अमुक्ता भवता नाथ !' इतिवत् मुख्यस्य नञर्थस्य 'अपरिभवनीय' इत्यत्र समासेन गुणीभावाद्विधेयाविमर्शोदाहः समापतति, स च नञः पार्थक्यकरणेनैव समाधातुं शक्यः ।

प्रायेणेति । प्रथमम् आदौ । दहति भस्मीकरोति विलोपयतीत्यर्थः । कुसुमेषुशराः मदनबाणाः विनयादिकं शिष्टाचारादिकं खण्डयन्ति शकलीकुर्वन्ति छिन्दन्तीत्यर्थः ।

ममच्छेदे प्राणविद्योगस्य निश्चितश्चादाह—तदिति । तत्तस्मात् कारणात्, आमन्त्रये अभ्यर्थयामि,

निर्मल कुलको लोकापवादद्वारा कलङ्कित कैश्चकरेगी ? और किस प्रकार ही कुलक्रमागतका परित्याग करेगी ? और निन्दनाय कन्याओंके उपयुक्त चञ्चलतामें कैसे चित्तको प्रवर्त्तित करेगी ? पिताने मुझे देनेके लिए अपना मत नहीं दिया, माताने भा दान नहीं किया, और गुरुजनोंने भी अनुमोदन नहीं किया, इसलिए मैं कोई भी सन्देशा नहीं कहती हूँ, न उस प्रकारका कोई उपहार भी भेजती हूँ और न कोई आकृतिका विकार दिखाती हूँ; तथापि गर्वित-स्वभाव कुमार चन्द्रापीडेने मुझे कार्तरताके समान, अनाथके समान एवं नीच जातीयके समान बलपूर्वक अत्यन्त निन्दाके पात्र बना दिया है । तू ही कह-क्या यह महापुरुषोंका व्यवहार है ? क्या यह परि-चयका फल है कि—नूतन-मृणालसूत्रके समान मेरे कोमल मनको इस रीतिसे आकुल कर दिया जाता है ? क्योंकि युवकोंको तो प्रायः कन्याओंको आकुल करना उचित नहीं है [अर्थात् कन्याओंके साथ कभी बलात्कार नहीं करना चाहिए] । कामाग्नि प्रायः सर्वप्रथम लज्जाको दग्धकर देती (जला डालती) है, उसके बाद हृदयको; कामके बाण तो सर्वप्रथम विनयादिकका खण्डन करते हैं, तदनन्तर मर्म-स्थानका अत एव जन्मान्तरमें

१. कौलीनेन । २. अन्यकन्यकोचिते, अन्यकन्यकाजनोचिते । ३. सा चाहमसंकल्पिता मात्रा पित्रा न दत्ता । ४. कातरा च इतरेव । ५. कातरा चानाथेव । ६. अवलिसेव । ७. गुर्वी गर्हणीयताम् । ८. अनभिभवनीयः, परिभवनीयः ।

भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय, नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्तेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् ।^१ इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

अहन्तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्यतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविषादं विज्ञापितवती—‘देवि ! श्रोतुमिच्छामि, आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन, को वाऽपराधः समजनि, केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः ? । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात् समुत्सृज्यति देवी जीवितम्’ इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—‘आवेदयामि ते, अवहिता शृणु—स्वप्नेषु प्रतिदिवसम्’ आगत्यागत्य मे रहस्यसन्देशेषु निपुणधूर्तः^३ पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति^४ । सुप्तायाः श्रवणदन्तपद्मोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः सङ्केतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निप-

भवतीं स्वास् । जन्मान्तरसङ्गमाय भवान्तरसम्बन्धाय । ननु मामेव केवलं कथमभ्यर्थयसीत्यत आह—नहीति । प्राणपरित्यागो मृत्युरेव प्रायश्चित्तं तेन, आत्मनः स्वस्य कलङ्कमपवादं प्रक्षालयामि अपाकरिष्यामीत्यर्थः ।

अहमिति । अविदितवृत्तान्ततया अज्ञातोदन्ततया सत्यम् (निश्चितम्) हीतेव लज्जितेव । विलक्षेव त्रपावशारिककर्त्तव्यविमूढेव, विसंज्ञेव विगतचेतनेव सती । विज्ञापितवती निवेदितवती । अविनयेन अशिष्टाचारेण । देव्या भवत्याः कादम्बर्याः, कुमुदवत् केरववत् सुकुमारं खेदितं खेदयुक्तीकृतम् । उत्सृष्टम् उज्जितं जीवितं जीवनं यया तस्यां सत्याम् । समुत्सृज्यति त्यज्यति ।

इह ‘विसंज्ञेव’ इत्यत्र चेतनाविगमोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, ‘हीतेवेत्यादौ तु नोत्प्रेक्षा तासां वास्तविकत्वेन सम्भावनाभावात् । तथा ‘उत्सृष्टजीवितायाम्’ इत्यस्य स्थाने ‘जीवितमुत्सृजन्त्याम्’ इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

एवमिति । आवेदयामि विज्ञापयामि, अवहिता दत्तावधाना । निपुणश्चासौ धूर्तश्चेति निपुणधूर्तः दक्षकूटस्वभावः धूर्तकर्मसु दक्ष इत्यर्थः, रहस्यसन्देशेषु गोपनीयवाचिकेषु मे मम पञ्जरशुकसारिकाः पञ्जरवत्किरीटपीतपादा दूतीः करोति तन्मुखेन मञ्जिकटे रहस्यसन्देशात् प्रेषयतीत्यर्थः, प्रतिदिवसमेतादृशमहं स्वप्नमवलोकयामीत्यभिप्रायः । इत्थमप्रेऽप्यवगन्तव्यम् ।

सुप्ताया इति । व्यर्थः सर्वथैवासम्भवान्निरर्थको यो मनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं हृदयं यस्य स चन्द्रापीडः, सुप्ताया निद्रिताया मम, श्रवणयोः श्रोत्रयोः ये दन्तपत्रे गजदन्तरचितपत्रसदृशभूषणे तयोः उदरेषु मध्यभागेषु, सङ्केतस्थानानि लिखति लिपीकरोति ।

स्वेदिति । स्वेदेन घर्मेण प्रक्षालितानि धौतानि अक्षराणि वर्णा येषां तानपि निपतित्ता रोदनेन

फिरसे सम्मिलनके लिए तुल्यसे प्रार्थना करती हूँ; क्योंकि तुल्यसे अधिक प्रिय व्यक्ति मुझे और कोई दूसरा नहीं है । इस समय प्राण-परित्याग-रूपी प्रायश्चित्तद्वारा मैं अपना कलङ्क^१ मिटाकर लेती (धो डालती) हूँ । इस प्रकार कह कर वह निःशब्द (चुप) हो गई ।

मैं तो वृत्तान्त न जाननेसे निश्चय हो मानो लज्जितके समान हो गई होऊँ; भयके समान हो गई होऊँ अप्रतिभाके समान घबरा गई होऊँ; चेतना-रहितके समान हो गई होऊँ; इस प्रकार विषादके साथ कहने लगी—‘देवि ! कुमार चन्द्रापीडने क्या किया ? क्या अपराध उनसे हुआ ? और खिन्न करनेके अयोग्य एवं कुमुदके समान कोमल आपके मनको किस अन्याय आचरणसे उन्होंने खेद पहुँचाया है ? यह सब मैं सुननेके लिए इच्छा करती हूँ, इसलिए कृपा करके कहिए । इन सब विषयोंको सुन कर पहले मैं अपना जीवन त्याग करूँगी, पीछे आप त्याग कीजिएगा ।’ मुझसे इस प्रकार कहे जाने पर फिरसे वह बोली—‘ले’ मैं तुल्यसे कहती हूँ, मनोयोग देकर सुन—धूर्तकार्यमें निपुण वह चन्द्रापीड प्रतिदिन मेरे स्वप्नमें आ-आकर पिञ्जरवर्ती शुकसारिका-रूप दूतियोंके साथ गोपनीय संवाद भेजता है । मैं निद्रित रहती हूँ उस अवस्थामें, निष्फल अभिलाषासे मनको मोह कर, मेरे कानोंके हस्त-दन्तनिर्मित आभूषणके ऊपर सङ्केत स्थान लिख जाता है । चित्त-भ्रमके कारण सम्मिलनकी आशासे प्रेरित होकर वह कितने ही ऐसी सुन्दर सुन्दर काम-लिपि भेजता है कि—अक्षर घर्मे-जलसे

१. समुत्सृज्यामि जीवितम्, समुत्सृज्यति जीवितम् । २. प्रतिदिनम् । ३. निपुणो धूर्तः ।

४. पञ्जरशुकं सारिकां च दूतीकरोति ।

वदातं
वा चा
गुरुभि
नीचेव
माचार
भूयते
ततो ह

जनपव
वत् कल
कन्याये

जनन्या
किञ्चित्
इह तथा
प्रवृत्तेर्दा
निजसी-
कार्यस्य

संस्तवस्
परिभूय
कुमारि-
सामान्
इतिवत्
स च न

विनया

निर्मल
निन्दन

नहीं दि
नहीं क
गर्वित-
बलपूर्व
चयका
क्योंकि
नहीं क
हृदयक

न द
६. अ

तित-साञ्जनाश्रुबिन्दु-पङ्क्ति-कथितात्मावस्थान् मनोहरान् संमोहाशानुवर्तिनो मदनलेखान् प्रेषयति । निजानुरागेणैव बलाद्भ्रज्यत्यलक्तकरसेन चरणौ । अविनयनिश्चेतनो नखप्रतिविम्बितमात्मानं बहुमन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलगनांशुक-दशा-प्रतिहत-गमनाया गृहीतेव लतासखीभिः अर्पिताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखायाः परिष्वङ्गम् आचरति । स्तनस्थले मे लिखन् पत्रलतां कुटिलतामिवानुजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरङ्गवातैरिव शीतलैर्मुखमरुद्भिः श्रमजल-शीकर-तारकितावलीकचाटु-

लोचनात्प्रच्युता साञ्जना लोचनकजलयुक्ता या अश्रुबिन्दूनां वाष्पकणानां पङ्क्तिः श्रेणी तथा कथिता द्योतिता आत्मनः स्वस्य अवस्थाः कामपीडादशा येषु तान् मनोहरान् रम्यान्, सम्मोहेन चित्तभ्रान्त्या या आशा मत्सम्मिलनाकाङ्क्षा तामनुवर्तन्ते अनुसरन्तीति तान् मदनलेखान् कामद्योतकानि पत्राणि प्रेषयति ।

निजेति । निजानुरागवत् अलक्तकरसेन यावकद्रवेण 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयप्रसिद्धा सादृश्यावगतिः, मम चरणौ पादौ बलाद् हठात् रजयति । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

अविनयेति । अविनयेन अशिष्टव्यवहारेण निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः, नखेषु मम पादनखरेषु प्रतिबिम्बितं सङ्क्रान्तम् आत्मानं स्वं बहु मन्यते अधिकं जानातीत्यर्थः । अनेन मानभङ्गाय चरणपतनं प्रतीयते ।

उपेति । उपवनेषु उद्यानेषु एकाकिन्या असहायायाः, ग्रहणभयेन तद्द्वारा ग्रहणत्रासेन पलायमानायाः शोन्नन्नजन्याः, पल्लवेषु किसलयेषु लग्नाभिः ससक्ताभिः अंशुकदशाभिः वसनाञ्जलैः प्रतिहतं निवेधितं गमनं पलायनं यस्यास्तस्याः, अत एव लता वल्लय एव सख्यः सहचर्यः ताभिः गृहीत्वा धृत्वा अपितायाः तस्मै दत्ताया इव सत्याः । अपरा अपि सहचर्यः मिथ्यासम्बन्धनासात् पलायमानां सहचरीं प्रति इत्थमेव कुर्वन्ति । पराङ्मुखाया हिया विवृताननाया मम, मिथ्याप्रगल्भः असत्यदृष्टश्चन्द्रापीडः परिष्वङ्गं पृष्ठत आश्लेषम् आचरति कुरुते । इह क्रियात्प्रेक्षा ।

स्तनेति । अनुजु अमृद्वी प्रकृतिः स्वभावो यस्य स चन्द्रापीडः, मे मम स्तनस्थले कुचस्थले पत्र-लतां वक्रपत्रसदृश लतासदृश च चिह्नं लिखन् चित्रीकुर्वन्, प्रकृतिमुग्धं स्वभावसरलम्, कथमन्यथा मम कुचस्थलस्य स्पर्शं कुर्यादित्याशयः, मम मनश्चित्तं कुटिलतां वक्रतां शिक्षयतीव पाठयतीव, वक्रपत्र-लतालिखनादेवेत्याशयः । उत्कलङ्कारः । तथा 'प्रकृतिमुग्धम्' इत्यस्य स्थाने 'स्वभावमुग्धम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा प्रकृतिपदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

हृदयेति । अलीकचाटुकारोऽसत्यप्रियंवदश्चन्द्रापीडः, हृदये स्वमानसे या उत्कलिका उत्कण्ठाः ता एव तरङ्गाः कञ्जोलाः तेषां वातैः पवनैरिव शीतलैः शिखिरैः मुखमरुद्भिः वदननिःसृतपवनैः, श्रमजल-शीकरैः स्वेदवारिकणैः तारकितौ समुत्पन्नकनीनिकासदृशचिह्नौ कपोलौ मम गण्डी बीजयति वायुं

प्रक्षालित (विगड़े) होने पर भी, उनमें पही हुई अजन-समन्वित अश्रु-बिन्दुके समूह ही उसकी अवस्था व्यक्त कर देती है । बलात् मेरे चरणोंको वह मानो अपने अनुराग के समान अलक्तक (आस्ता, महावर) के रससे रजित करता (रँगता) है । अशिष्ट व्यवहारसे वह प्रायः चैतन्य-रहित होकर गिर जाता है, अत एव अपने प्रतिबिम्बकी मेरे पाँवके नखमें पड़े हुए देख कर अधिक आदर करता है । उद्यान (बगीचे) में अकेली जब उसके पकड़नेकी आशङ्कासे दौड़ती हूँ और पल्लवोंमें वखाञ्जल संलग्न हो (कपड़ेका पछा अटक) जानेसे दौड़नेमें असमर्थ हो जाती हूँ तब लता-रूप सखियाँ मुझे पकड़ कर मानो उसके समीप समर्पण कर देती हैं, ऐसे समयमें मेरे मुख फिर लेने पर वह अलीक-प्रगल्भ-स्वभाव चन्द्रापीड मेरा आलिङ्गन करता है, कुटिल-स्वभाव वाला वह मेरे स्तन-मण्डल पर पत्र-लताओंका निर्माण कर, मेरे स्वभावसे मुग्ध मनको मानो कुटिलताकी शिक्षा देता है । घर्म-जलके बिन्दु-रूपी समुत्पन्न तारकाकारचिह्नोंसे परिपूर्ण हुए मेरे कपोलोंका वह—मिथ्या चाटुकारी (मधुर भाषण

१. अश्रुवद्ध । २. अवस्थानान् । ३. निजानुरागेण***रसेनेव । ४. नखेषु । ५. सखीभिः । ६. पराङ्मुखपरिष्वङ्गम् । ७. पत्रलेखी ।

कारः कपोलौ बीजयति । स्वेदसलिल-शिथिलित-ग्रहण-गलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिर्वनखकिरणान् शुद्धान् दुर्विदग्धः कर्णपूरीकरोति । वल्लभतर-बाल-वकुल-सेक-काल-कवलीकृतान् सुरागण्डूषान् सकचग्रहमसकृद्वृष्टो मां पाययति । भवनाशोकरुताडनोद्यतान् पादप्रहारान् दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथ-मूढ-मानसश्च कथय हे पत्र-लेखे ! केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीष्या सम्भावयति, आक्रोशमपि परिहासमाकलयति, असम्भाषणमपि मानं मन्यते, दोषसङ्कीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति, अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते, लोकापवादमपि यशो गणयति' इति ।

विदधाति, धर्मजलापनोदायेत्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकं जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्वेति । दुर्विदग्धः अलीकवैदग्ध्यदर्पितश्चन्द्रापीडः, स्वेदसलिलेन धर्मवारिणा शिथिलितं श्लथीकृतं ग्रहणं धारणं तेन गलितं च्युतं यत् उत्पलं कैरवं तेन शून्यो वर्जितः करः पाणिस्तेन, यवाङ्कुरानिव शुद्धान् केवलान् नखकिरणान् नखररश्मीन् कर्णपूरीकरोति श्रवणालङ्कारीकरोति, उत्पलभ्रमादित्याशयः । इहोपमा तथा भ्रान्तिमानलङ्कारो ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

वल्लभेति । वृष्टः प्रगल्भप्रकृतिश्चन्द्रापीडः, वल्लभतराणां ममात्यन्तप्रियाणां बालवकुलानां लघुकेसराणां सेककाले तत्पुष्पप्रफुटनाय मदद्वारा मुखमद्यसेचनवेलायां कवलीकृतान् स्वयमेव वदने गृहीतान् सुरागण्डूषान् मद्यचुलुकान्, सकचग्रहेण मम केशकलापधारणेन सहेति सकचग्रहम् असकृत् मुहुर्मुहुः मां पाययति पानं कारयति, वकुलसेकसमयेऽयं चन्द्रापीडः, स्वमुखेन मद्यगण्डूषान् कवलीकृत्य कचग्रहणपूर्वकं तान् मां बलापाययतीत्यभिप्रायः ।

भवनेति । दुर्बुद्धिविडम्बितः कुमतिवञ्चितश्चन्द्रापीडः, भवनाशोकरूपां गृहकङ्केलिवृक्षाणां ताडनाय पुष्पप्रफुटनायेति तात्पर्यम्, उद्यतान् कर्तुमुद्यतान् मम पादप्रहारान् चरणाघातान् शिरसा मूर्ध्नां प्रतीच्छति, गृह्णाति, सम्मानाधिक्यसूचनायेत्याशयः ।

ननु यद्येतान्यनर्थजनकान्येवावबुध्यन्ते तर्हि कथं न निवारणाद्यो विधीयन्त इत्यत आह—मन्मथेति । अपि च, हे पत्रलेखे ! त्वं कथय निवेद्य, मन्मथेन मदनाभिर्भावेन मूढं सदसद्विचाररहितं मानसं चेतो यस्य सः, अत एव निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः केन प्रकारेण केन विधिना निषिध्यते निवार्यते । विधीयमानेऽपि निवारणे मन्मथमूढमानसत्वेन चैतन्यशून्यप्रायत्वेन च वारणफलस्य निवृत्तेरसम्भवादित्याशयः । प्रत्याख्यानमपि तथाविधव्यवहारसमये मया विधीयमानं निराकरणमपि ईष्याम् असूयां सम्भावयति उपप्रेक्षते चन्द्रापीड इति शेषः, मां प्रति वल्लभाज्ञानादित्याशयः । इत्थमन्मथाऽप्यभिप्रायो ज्ञेयः । आक्रोशम् अवमाननम् । आकलयति चिन्तयति अवबुध्यत इत्यर्थः । असम्भाषणम् असंलापमपि मानं प्रणयकोपम् । अवज्ञानं तिरस्कारम्, अनियन्त्रणम् अनिर्बाधम् अदत्तां प्रायैव तथा व्यवहरणाज्जनापवाद इत्याशयः । इह विरोधाभासः ।

करनेवाला) हृदय की उत्कण्ठारूप तरङ्गां पर होकर पवनके समान आती हो ऐसी शीतल मुख-पवनसे बीजन (पंखा) करता है । धर्म-जलके धारण करनेसे शिथिल (ढीला) होकर कमल जिसमें गिर गया ऐसे शून्य हस्तद्वारा भी वह मिथ्या-नैपुण्य-गवित, यवाङ्कुरके समान केवल अपने नख-किरणोंका ही मुखे कर्णका आभूषण पहनाता है । अत्यन्त-प्रीति-भोजन नूतन वकुल-वृक्षके सेचन करनेके समय मुखमें भरे गण मद्य की गण्डूषों (घूंटों) को चबल-स्वभाव वह मेरे केश-पाश पकड़ पकड़ कर बारम्बार मुखे पान करा (पिला) देता है । गृहस्थित अशोक-वृक्षके ताड़न करनेके लिए जब मैं पाद-प्रहार करती हूँ तब उसे दुर्बुद्धिप्रतापित होकर वह अपने मस्तक पर धारण करता है । कामदेवने उसके चित्तको सदसद्विवेचनाहीन कर दिया है, जिससे वह चैतन्यहीनप्राय होकर गिर गया है, अत एव पत्रलेखे ! कह, उसे किस रीतिसे अब मैं रोकूँ । मुखसे प्रत्याख्यान करने पर भी वह उसको ईष्यां समझता है । तिरस्कार करने पर भी उसे परिहास समझ कर धारण करता है । सम्भाषण नहीं करने पर उसको मान समझ कर विवेचना करता है । दोषकीर्तन करने पर भी उसको स्मरण करनेका उपाय मानता है । अवहेलना करने पर भी उसको अवाध प्रणय समझ कर धारण करता है और लोक-निन्दाको वह यश सकल कर गणना करता है ।

१. यवाङ्कुरविकरानिव । २. सकचग्रहमगणितचेष्टः पातुं प्रार्थयते । ३. अवशामपि निर्वैज्जणप्रणयम् ।

तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—‘अहो ! चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्विव मकरकेतुना । यदि च सत्यमेव कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना देवस्य चन्द्रापीडस्य, ततः सहजैः सादरं संवर्द्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैल्लिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरामददोषो गुणताम्, दर्शितं मुखं मन्मथ-

तामिति । एवंवादिनीम् एवंभाषिणीं ताम् आकर्ण्य तस्य वचनं श्रुत्वेत्यर्थः । प्रहर्षभरेण प्रमोदरसेन निर्भरा परिपूर्णा अहम्, उचितसंमिलनोपक्रमादित्याशयः । अकरवम् अकरपयम् । चन्द्रापीडम् उद्दिश्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । मकरकेतुना मदनेन, सुदूरम् आकृष्टा आकर्षिता । देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि कादम्बरीव्याजेन कादम्बरीं व्याजीकृत्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, साक्षान्मनोभवस्य कामस्य चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यदि च सत्यमेव तस्यमेव प्रसन्ना दयापन्ना जाता, ततस्तदा, सहजैः प्राकृतिकैः सादरं संवर्द्धितैः एतावत्समयपर्यन्तं सत्यं वृद्धिसुपनीतैः, एतेन गुणान् प्रति चन्द्रापीडस्योपकृतिकरणं ध्वनितम् । अस्य चन्द्रापीडस्य गुणैः रूपशिक्षाचारादिभिः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः, सर्वोचिताया एव समाकर्षणादित्याशयः । तथा यशसा कीर्त्या ककुभो दिशो धवलिताः श्वेतीकृताः, भूतले कन्यारत्नभूताया एवाकर्षणादित्याशयः । तथा यौवनेन तारुण्येन रतिरसः शृङ्गाररस एव सागरः समुद्रः तस्य तरङ्गैः कल्लोलैः रत्नवृष्टिः मणिवृष्टिः पातिता व्याविता । चन्द्रापीडस्य यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः शशिनि नाम शशकलङ्क इत्यभिधेयं लिखितं लिपीकृतम्, एवञ्च कलङ्कवत्तया शशिना (चन्द्रेण) कादम्बर्या अनाकर्षणात्, कलङ्कशून्यतया च चन्द्रापीडेनाकर्षणात् शशितश्चन्द्रापीड एवातिशयश्रेष्ठ इत्याशयः । सौभाग्येन प्रियवाङ्मयेन निजश्रीः स्वसौन्दर्यं प्रकाशिता प्रकटिता, तस्या वातलभ्यादित्याशयः । इन्द्रोरिमा ऐन्दव्यस्ताभिः इन्द्रुसम्बन्धिनीभिः कलाभिरिव चन्द्रापीडस्य लावण्येन, अमृतं पीयूषं हर्षश्च वृष्टमुत्सृष्टम्, तस्या आकर्षणेनानन्दवर्षणादित्याशयः ।

इह ‘यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः रत्नवृष्टिः पातिता’ इत्यत्र पदार्थसम्बन्धोऽसम्भवन् कादम्बरीं लक्ष्यीकृत्य चन्द्रापीडोपरि मकरकेतोः चित्तवृत्तेः कृष्णापन्नत्वं तारुण्यद्वारा रतिरससागरतरङ्गकरणकमणिवृष्टिपातनमिवेति साम्यमाक्षिपतीति निरङ्गकेवलरूपकेण निदर्शनालङ्कारः सङ्कीर्यते । तथा ‘रतिरसे’ त्यस्य स्थाने ‘भाव’ इत्येव पदं पठनीयम्, अन्यथा ‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि’ इत्युक्तदिशा तयोः स्वशब्दाभिधानेन दोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् । एवं यौवनविलासैः नामलिखनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारस्तेन चोक्तरूपो व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । ‘कलाभि’ रित्यत्र च पूर्णोपमालङ्कारः ।

तथेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । मलयानिलेन दक्षिणपवनेन चिरात् बहोः कालादनन्तरं कालः समयो लब्धः प्राप्तः परस्परमुचितयोरेव कादम्बरीचन्द्रापीडयोः सम्प्रति यथाशक्ययुद्दीपनसम्भवादित्याशयः । इत्थमपरयोरप्यभिप्रायो ज्ञेयः । समासादितः प्राप्तः । मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्या पुष्पसम्पदा । मदिरामदस्य मद्यपानोत्पन्नमत्तताया दोषः अनुचिते अनुरागोत्पादनरूपो दोषः सम्प्रति गुणतां गतः

उनकी इस प्रकारकी वाणी सुन कर, मैं आनन्दसे परिपूर्ण होकर विचार करने लगी—‘कितना आश्चर्य ! चन्द्रापीडके वहे-से कामदेव इसे बहुत दूर ले गया है । यदि सत्य ही कादम्बरीको वहे-से कर साक्षात् कामदेवकी चित्तवृत्ति ही महाराज पर इस प्रकार प्रसन्न हुई है, तब तो उनकी स्वभाविक एवं सावधानतासे सम्बद्धित सौन्दर्यादि गुणोंने प्रत्युपकार किया; यशसे समस्त विश्वाओंको धवलवर्ण कर दिया; तारुण्यने शृङ्गार-रूपी समुद्रकी तरङ्गों द्वारा रत्न-वृष्टि बरसाई; यौवनकी विलासिताने चन्द्रके ऊपर ‘शशकलङ्क’ यह नाम लिख दिया; सौभाग्यने आने सौन्दर्यका प्रकाश किया; चन्द्रकी कलाके समान लावण्यने अमृतकी वृष्टि की । इस प्रकार ही मलयसमीरणको बहुत दिनके बाद अब समय मिला; चन्द्रोदयको अवसर प्राप्त हुआ; चैत्रमासकी पुष्प-समृद्धिको

१. एवं तदा । ३. मनोभवे चित्तवृत्तिः प्रसक्ता । २. विलासैः । ४. मनुरूपफलं, प्राप्तं फलम् ।

५. मदिरामददोषः ।

युगावतारेणे'ति ।

अथाहं प्रकाशं विहस्याव्रवम्—'देवि ! यद्येवम्, उत्सृज कोपम्, प्रसीद, नार्हसि कामापराधेनं देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य । इत्येवमुक्तवतीं मां पुनः सङ्कुतूहला सा प्रत्यभाषत—'योऽयं कामो वा कोऽपि वा कथय कानि कान्यस्य रूपाणी'ति । तामहं व्यजिज्ञपम्—'देवि ! कुतोऽस्य रूपम् ? अतनुरेष हुताशनः । तथाहि, अप्रकाशयन् उज्जालावलीः सन्तापं जनयति, अप्रकटयन् धूमपटलमश्रुपातयति, अदर्शयन् भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवने, अस्य शरशर-व्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा । को वाऽस्मान्न त्रस्यति, गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्बलव-

प्रातः उचितयोरेव मिथोऽनुरागोत्पादनादित्याशयः । तथा मन्मथयुगस्य मदनसमयस्य अवतारेण आविर्भावेन सुखं वदनं दर्शितं प्रकटितम्, केवलमनयोर्मनोविकारोत्पादनारम्भादित्याशयः ।

अथेति । प्रकाशं प्रकटम् । उत्सृज त्यज । कामस्य मनोभवस्य अपराधेन आगता देवं चन्द्रापीडं दूषयितुं नार्हसि, अन्यापराधेनान्यस्य दूषणायोक्तत्वादित्याशयः । शठस्य धूर्तस्य कुसुमचापस्य पुष्प-धनुषः (कामस्य) चापलानि विकारोत्पादकचेष्टाः, परन्तु देवस्य चन्द्रापीडस्य न अपराधव्यवहारादित्याशयः ।

इतीति । उक्तवतीं कथितवतीम् । सङ्कुतूहला कौतुकेन सहिता । सा कादम्बरी प्रत्यभाषत प्रत्य-वोचत् । कोऽपि अन्यो वेत्यर्थः । कथय प्रतिपादय ।

तामिति । रूपं स्वरूपम् । एषः कामः अतनुः मूर्तिरहितो हुताशनो वह्निः, तद्वत्सन्तापकत्वात्स्व-रूपस्यादर्शनाच्च, अत एवास्य न विद्यते स्वरूपमित्यभिप्रायः । इहाधिकारुढवैशिष्ट्यरूपकम् ।

अस्य वह्निर्मास्यं निरूपयितुमाह—तथाहीति । उज्जालावलीः शिखापङ्क्तिः अप्रकाशयन् अप्रकटी-कृत्यं सन्तापं दाहं जनयति उत्पादयति । भस्मरजोनिकरं भस्मकणसमूहमदर्शयन् अप्रकाशयन् । आविर्भावयति प्रकटयति । इह उज्जालाप्रकाशादीनां हेतूनामसत्त्वेऽपि तत्कार्यदाहाद्युत्पत्तेः । प्रत्येकवाक्य एव विशावनाङ्कारः ।

नचेति । अपि चेति चार्थः । एतावति अतिविस्तृते हत्यर्थः, त्रिभुवने त्रिविष्टपे, तत्तथाभूतं भूतं न, स प्राणी नास्तीत्यर्थः । यद्भूतं कर्तुं, शरव्यतां वेध्यतां न यातमुपगतमित्यतीतनिर्देशः, न यातीति वर्तमाननिर्देशः, न यास्यतीति भविष्यत्कोक्तिः, अत एवायं त्रिविष्टपि समयेषु त्रिविष्टप एवाव्याहतमाहा-त्यशालीत्याशयः । इह वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषधारणाय यच्छब्दस्य पूर्वपाठ एव विधेयः ।

क इति । अस्मान्मनोभवात् को वा जनो न त्रस्यति भयमाप्नोति अपि तु सर्व एव, इह कारणं प्रदर्शयति—गृहीतेति । गृहीतस्य आर्त्तं कुसुमकार्मुकं पुष्पधनुर्ग्रेहं स तादृशः, बाणैः शरैः बलवन्तमपि शक्तिशालिनमपि विध्यति तादृशति, अत एवास्मात् सर्वेषां त्राससम्भव इत्यभिप्रायः इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

अनुरूप फल मिला; मदिरा-रसका दोष गुणता प्राप्त किया और कन्दर्प-युगके आविर्भावे मुँह दिखाया ।

उसके बाद मैं हँस कर प्रकट-रूपसे बोली—'देवि ! यदि ऐसा ही है, तो आप कोपका परित्याग करें और प्रसन्न हो जाइए । कामदेवके अपराधसे आपको राजपुत्रको दोष नहीं देना चाहिए—यह सब तो धूर्तप्रकृति कामदेवकी ही चञ्चलता है—किन्तु राजपुत्रकी नहीं ।' इस प्रकार मेरे कहने पर उन्होंने फिरसे कौतुकके साथ प्रत्युत्तर दिया कि—'यह काम अथवा जो कोई पदार्थ हो, उसके रूप क्या-क्या हैं ? वे मुझसे कह ।' तब मैंने उसे सूचित किया—'देवि ! इसका रूप कैसा ? यह तो मूर्तिरहित अग्नि है । देखिए—उज्जालाओंका प्रकाश किए बिना ही सन्ताप उत्पन्न करता है, धूमराशिको बाहर निकाले बिना लोगोंका अश्रुपात कराता है और भस्मोंके कणोंको दिखाए बिना ही शरीरमें पाण्डुता प्रकट करता है । इस विशाल त्रिभुवनके मध्यमें ऐसा कोई प्राणी ही नहीं जो कामदेवके बाणके लक्ष्य हुआ ही नहीं है, या होता ही नहीं है, या होवेगा ही नहीं । कौन व्यक्ति ऐसा है जो इस कामसे डरना ही नहीं हो; क्योंकि—पुष्पमय-धनुष धारण कर यह बाणों द्वारा बलवान् व्यक्तिको भी

१. कामापराध । २. खलु खलस्य कुसुमचापस्य । ३. कामः कोऽपि वा । ४. प्रकाशयन् ।

५. शरव्यतां । ६. को वाऽस्य त्रस्यति ।

न्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्तया 'प्रियमुखचन्द्र-
सहस्राणि सङ्कटमम्बरतलम्', लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्, गणयन्तीनां
वल्लभगुणानल्पीयसी संख्या, शृण्वतीनां 'प्रियतमकथामबहुभाषिणी सरस्वती', ध्यायन्तीनां
प्राणसमसमागमसुखानि हसीयान् कालो हृदयस्यापतति' इति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत—'पत्रलेखे ! यथा कथयसि, तथा जनोऽयं
कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते ।

अपीति । अनेन कामदेवेन अधिष्ठितानाम् अभिभूतानाम्, चिन्तया चिन्तावशात् प्रियस्य
वल्लभजनस्य मुखचन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनाम् अवलोकयन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां कृते हृदयस्य
चेतसः समीपे अम्बरतलम् आकाशं सङ्कटं तन्मुखचन्द्रस्यासं सत् आपतति उपगतं भवति, सर्वत्रैव
तन्मुखचन्द्रावलोकनादित्याशयः । अनेन सुन्दर्यो वल्लभजनमुखचन्द्रमयमेव संसारमवलोकयन्तीति
ध्वन्यते । दयिताकारान् प्रियस्य प्रतिमूर्त्तिः लिखन्तीनां चित्रणं कुर्वन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे
महीमण्डलं भूमण्डलम् अविस्तीर्णम् अविस्तृतम् आपतति, यतो हि तच्चित्रिता दयिताकारास्तत्र न मा
(भा) न्तीत्याशयः । एतेन निरन्तरमेव कामिन्यः प्रियवल्लभस्य दयितस्य गुणान् सौन्दर्यविनयादीन् गण-
यन्तीनां गणनां विदधतीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे संख्या परार्धान्तापीत्यर्थः । अल्पीयसी अति-
स्तोका सत्यापतति, तद्गुणगणनसमये परार्धान्ताया अपि संख्यायाः पर्याप्तत्वादित्यभिप्रायः । अनेन
कामिन्यो गुणरहितानपि दयिताननन्तगुणसंयुक्तान् अवबुध्यन्ते इति चिन्त्यते । प्रियतमस्य दयितस्य
कथां शृण्वतीनामाकर्णयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे सरस्वती वाणी अबहुभाषिणी अनधिक-
संलापिनी सती आपतति, आवाजुरूपं वदितुमसमर्थत्वादित्याशयः । एतेन अनन्तथापि कथया तासां
श्रवणाशा न परिपूर्यते इति ध्वन्यते । तथा प्राणसमस्य जीविततुल्यस्य दयितस्य समागमसुखानि
सङ्गमसुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे कालः समयो हसीयान् अतिह्रस्वः
सञ्चापतति, झटित्येवावसितत्वादित्याशयः । अनेन कामिन्यः सर्वस्मिन् काल एव वल्लभसमागमसुखानि
चिन्तयन्तीति व्यज्यते । इह 'आपतति' एकस्यां क्रियायाम् अम्बरतलादीनां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्य-
योगितालङ्कारः ।

यदिति । कथयसि प्रतिपादयसि । अयं मल्लक्षणो जनः । कुमारे चन्द्रापीडे । पञ्चसंख्याका इषवो
बाणा यस्य स तेन मद्नेनेत्यर्थः । अस्य पञ्चेषोः, यान्येतानि रूपाणि दाहोत्पादकत्वादीनि पूर्वोक्तानि
स्वया प्रतिपादितानीति शेषः, तेभ्यः समधिकानि वाहसन्तीति शेषः, तानि समस्तानि मयि विद्यन्त
इत्यर्थः, सन्तापबाष्पपतनपाण्डुतावलोकनात् तत्समधिकार्थैर्यदवलोकनाच्चेत्याशयः ।

विद्ध कर देता है । और जो सुन्दरियों का माविष्ट होकर चिन्ताद्वारा जब अपने प्रियतमके हजारों मुख-चन्द्र देखा
करती हैं, तब उन लोगोंके हृदयके समीप आकाशमण्डल ही प्रियतमके मुख-चन्द्रसे व्याप्त होकर उपस्थित होता
है । प्रियतमकी आकृति चित्रित करनेमें तत्पर समस्त भू-मण्डल क्षुद्र सा प्रतीत होता है । प्रेमी जनकी गुण-गणना
आरम्भ करने पर परार्द्ध पर्यन्त संख्याएँ भी अत्यन्त अल्प प्रतीत होती हैं, प्रियतमकी कथा सुनते रहने पर भी
उसकी वाणी कम बोलनेवाली लगती है और प्राणतुल्य प्रियतमके समागम-सुखका ध्यान करते रहने पर भी
उनके हृदयको तो अधिक समय भी अल्पसा प्रतीत होता है ।

यह सुन कर क्षण भर विचार कर उन्होंने प्रत्युत्तर दिया—'पत्रलेखे ! तुम जिस प्रकार कहती हो उस
प्रकारसे ही मुझे कामने कुमारके प्रति पक्षपाती (तरफदार) बना दिया है । उसके ये सब और इनसे अधिक भी
जो रूप हैं, वे सब ही इस समय मुझमें विद्यमान हैं । तुम मेरे हृदयसे अतिरिक्त नहीं हो, इसलिए इस समय में

१. चिन्ताप्रिय । २. क्वचित् 'चन्द्र' पदं न विद्यते । ३. चिन्ताप्रियमुखसहस्रसङ्कटम्, चिन्ता-
प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि । ४. वल्लभगुणानसंख्यान् । ५. शृण्वन्तीनां । ६. अबहुभाषिणी सरस्वतीम् ।
७. कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण ।

हृदयादव्यतिरिक्तासि, इदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वम्, यदत्र मे साम्प्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञाऽस्मि । अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति 'हृदयम्' इति ।

एवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमबोधयाम्—'अलमलमिदानीं देवि ! किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन', अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवक्तव्यता, यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः सङ्कल्पयति, मातेवानुमोदते, भ्रातेव ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां रत्युपचारं शिक्षयति । कति वा कथयामि ते याः स्वयं वृत्तवत्यः पतीन् । यदि च नैवम्, अनर्थक एष तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः ।

हृदयादिति । अव्यतिरिक्तासि अभिज्ञासि । इदानीम् अधुना भवतीमेव त्वामेव । साम्प्रतं युक्तं समीचीनमित्यर्थः 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । अनभिज्ञा अपरिचिताऽस्मि । गुरुजनैः मातापित्रादिजनैः वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीताया मदनेन प्रापितायाः, नितराम् अत्यर्थं लज्जितायाः त्रपायुक्तायाः मे मम मरणमेव श्रेयः श्रेष्ठमिति हृदयं पश्यति जानातीत्यर्थः ।

एवमिति । अलमलम् एवमभिधेहीति शेषः । अकारणम् अहेतुं यन्मरणं तस्य अनुबन्धेन आग्रहेण, अनाराधितोऽनुपासितोऽपि प्रसन्नस्तेन । वरो दत्तः, समुचिताधिकारिणं प्रत्येव ते प्रीतिजननादित्याशयः ।

केति । गुरुजनवक्तव्यता मातापित्रादिनिन्दनीयता । तरुणतायां यौवने । गुरुः पितेव सङ्कल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति, मातेव जननीव अनुमोदते एतत्त्वया साध्वनुष्ठितमिति श्लाघते । सखीव सहचरीव उत्कण्ठाम् औत्सुक्यं जनयति उत्पादयति । रतौ सम्भोगविषये उपचारं तदुपयोगिविभ्रमादिकं शिक्षयति अभ्यासं कारयति, अत एवास्याः पञ्चशरक्रियाया अवश्यं भाविस्वास्नास्ति मातापित्रादिनिन्दनीयतेत्याशयः । इह प्रत्येकवाक्य एव श्रौतोपमा ।

कति । याः पतीन् स्वयं वृत्तवत्यः आत्मनैव वरणं कृतवत्यस्ताः कति कथयामि बह्व्यः सन्तीत्यर्थः । अत एवाप्यनेकेषां व्यवहारास्नास्ति दोष इत्याशयः ।

यदीति । अपि च, एवं यदि न भवेदित्यर्थः । अनर्थक एव निष्प्रयोजन एव, अनुष्ठानलक्षणप्राप्ताप्याभावादित्याशयः । स्वयंवरविधिरेव गान्धर्वविधिः । तथा च याज्ञवल्क्यः—'गान्धर्वः समर्थः निमर्थः' इति । मनुरपि—

'दृच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुनः कामसम्भवः ॥'

तुझसे ही पूछती हूँ । इस समय मेरे लिए जो उचित हो तुम ऐसे ही उपदेश दो, क्योंकि—ऐसी ऐसी घटनाओंको मैं कुछ भी नहीं समझती । और भी देखो—कामदेवने मुझे गुरुजनकी निन्दाका पात्र बना दिया है, इसलिए मैं अत्यन्त लज्जित हो गई हूँ, अत एव हृदय समझता है कि—जीवनकी अपेक्षा मेरा मरण ही श्रेय (अधिक अच्छा) है ।'

उनके इस प्रकार कहे हुए वचनोंको सुनकर मैं फिर उनसे इस प्रकार कहने लगी—'देवि । आप इस समय यह मत कहें, मत कहें । यों निष्कारण मरनेके लिए आपका यह आग्रह कैसा ? माहात्म्यशाली कामदेवकी आराधना न करनेपर भी, उसने स्वयं ही आपके ऊपर प्रसन्न होकर वर दिया है । इस विषयमें गुरुजनकी निन्दा क्या ? जब स्वयं कामदेव यौवनकालमें कन्याका दान करनेके लिए सङ्कल्प करता है, माताके समान अनुमोदन करता है, भ्राताके समान दान करता है, सखीके समान उत्कण्ठा उत्पन्न करता है, और धात्रीके समान अनुरागके उपयोगी विलासादिकी शिक्षा देता है । कहो तो, आपके सामने कितने ही कन्याओंकी ऐसी कथा कह दूँ, जिन्होंने अपने आप ही पतिका वरण किया है । यदि यह प्रकार ही नहीं होता, तो धर्मशास्त्रमें बताया हुआ स्वयंवर-विधान निरर्थक होता । इसलिए देवि ! आप प्रसन्न होइए, इस तरह मरनेके आग्रहका परित्याग कीजिए; मैं आपके

१. कचित् त्वमिति नास्ति । २. अपि च गुरु' । ३. मे हृदयम् । ४. वरो ! अनाराधित' ।

५. पितेव । ६. तरुणतारत्युपचारम् । ७. किमिव, कति च ।

तत् प्रसीद, देवि ! अलममुना मरणानुबन्धेन, शपे ते पादपङ्कजस्पर्शेन, सन्दिश, प्रेषय माम्, यामि, आनयामि देवि ! ते हृदयदयितम् ।

इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्रव्याद्रया दृष्ट्या पिवन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशर-शत-जर्जरितां भिस्त्रेव लज्जां लब्धान्तरैर्निपतद्भिः अनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा, प्रियवचनश्रवणप्रीत्या च स्वेदारिल्लिष्टम् उत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकम्, प्रेङ्खत्कुण्डल-माणिक्य पत्र मकर-कोटि लम्बञ्च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्ती, प्रहर्षविह्वलान्तःकरणपि कन्यकाजनसहजां लज्जामिवावलम्ब्य शनैः शनैर्-वदन्—‘जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम्, केवलमकठोर शरीरं-पुष्प-मृदुप्रकृतेः कुतः प्राण-

तमिति । मरणानुबन्धेन प्राणवियोगाग्रहेण । पादपङ्कजस्पर्शेन चरणकमलस्पर्शेन शपे शपथं करोमि, चित्तवृत्तमानयनं प्रत्येव शपथोऽयमित्यवधेयम् । सन्दिश आज्ञापय । प्रेषय प्रेरय । आनयामि तव समीप इति शेषः ।

इति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण । उक्ते अभिहिते सति । सा कादम्बरी प्रीतिद्रवेण प्रमोदरसेन आर्द्रा तथा दृष्ट्या लोचनेन मां पत्रलेखां पिवन्तीव पानं कुर्वन्तीव, निरुध्यमानैरपि सन्निधयमाणैरपि, मकरकेतोः कामस्य शरशतेन बाणसमूहेन जर्जरिताम् अतएव भेदं सुसाध्यमित्याशयः, लज्जां त्रपां भिस्त्रेव विदार्यैव लब्धान्तरैः प्रासावकाशः, निपतद्भिः प्रकटोभवद्भिरत्यर्थः । अनुरागविभ्रमैः स्मिताद्यनु-रागघोतकविलासैः आकुलीक्रियमाणा चञ्चला क्रियमाणेत्यभिप्रायः । अपि च, प्रियस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य यद् वचनं वाच्यं तस्य श्रवणेन आकर्णनं तथा प्रीतिरानन्दस्तथा, ये स्वेदा वमाः तैः आरिल्लिष्टं देहसंसक्तम्, उत्तरीयांशुकम् उपसन्धानवस्त्रम्, रोमाञ्चानां पुलकानां आलकेन समूहेन उत्क्षिप्य उन्नतं विधाय दधतीव धारयन्तीव । अपि च, प्रेङ्खतश्चलतः कुण्डलस्य कर्णभूषणस्य चो माणिक्यपत्रमकरः रत्नरचितपत्रात्मक-मकरसदृशभूषणं तस्य कोटा अग्रभागे लग्नं संकम्, शशिकिरणमयम् अत्युज्ज्वलस्वाच्छुशिप्रभानिष्पन्न-मित्यर्थः, मकरकेतुना कामदेवेन कण्ठे गले निहितं स्थापितं मरणपाशमिव मृत्युजालकमिव विद्यमानं हारं शोषाभिधानम् उन्मोचयन्ता प्रत्यावयन्ती, प्रहर्षेण निरतिशयानन्देन विह्वलं व्याकुलम् अन्तःकरणं यस्याः सा तादृश्यपि, कन्यकाजनस्य कुमारिकाजनस्य सहजां स्वाभाविकीम् । लज्जां त्रपाम् अवलम्ब्य आश्रि-त्येव शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवदत् अवोचत् ।

इह केवलं ‘मरणपाशमिव’ इत्यत्र जात्युपेच्छालङ्कारः । ‘पिवन्तीव’ ‘भिस्त्रेव’ ‘उत्क्षिप्येव’ ‘दधतीव’ ‘अवलम्ब्येव’ एषु सर्वत्र क्रियाउपेच्छालङ्कारः ।

जानामि । गरीयसीम् अतिशयेन गुर्वी प्रीतिं स्नेहं मयीति शेषः, अत एव त्रयोमीत्याशयः । तर्हि शीघ्रमेव स्वयं वरणाप उद्योगं कथं न करोषीत्यत आह—केवलमिति । केवलं किन्तु, अकठोरं नूतनं यत् शरीरपुष्पं तद्वत् मृदुः सरला प्रकृतिः स्वभावो यस्य तस्य नारीजनस्य, एतावत् स्वयं वरणरूपं पाद-पङ्कज-स्पर्श कर शपथ (सौगन्ध) लक्ष्म कहेता इ कि—अपि कुल सन्दिश दकर सुखे भोजिप, ता कि मे जाकर अपि क प्राणवल्लभको ले अक ?

मेरे इस प्रकार कहनेपर आनन्द-रससे अहो हृदय रितग्गदहृष्टि मेरा मानो पान करती, छिपाये जानेपर भी काम-बाणके प्रहारसे जर्जरित हुई लज्जाको मानो मूकनसे, मागे पाकर बाहर निकलते ईषद् हास्यप्रभृति अनुराग-सूचकविभ्रमासे आकुल होता, प्राणद्वारतन्वन्धा प्रियवचन सुननेसे आनन्दवश उत्पन्न हुए स्वेदसे शरीरमें संलग्न (चिपटे) उत्तरीयाशुकका इधर, उत्पन्न हुए रोमाञ्चके जालसे मानो उठाकर धारण करती, और दोलायमान (लटकते हुए) कणकुण्डलके रत्ननिर्मित मकराकार भागके अग्र (नोक) में उलझे हुए चन्द्रकिरणके समान शुभ्रवर्ण अपने हारको, कामदेवके द्वारा गलेमें समर्पण किए गए मृत्युपाशके समान उन्मुक्त करती (मुलझातीं), वह अत्यन्त आनन्दसे अन्तःकरण विह्वल होने पर भी कन्याओंकी स्वाभाविक लज्जाका अवलम्बन करके ही मानो धीरे धीरे कहने लगी—‘पत्रलेखे ! मेरे ऊपर जो तुम्हारा अव्यक्त प्रेम है, उसे मैं जानती हूँ; किन्तु अभिनव-शरीर कुष्ठमके समान कोमल-प्रकृतिवाली रमणियोंमें और फिर विशेष करके बाल-भावकी कुमारियोंमें इतनी

१. अलं मरणानु... । २. यामि । ३. सन्दिश माम्, याम्यानयामि तं देवं चन्द्रापीडं ते हृदयदयितम् । ४. जर्जरिता । ५. निपतद्भिः । ६. स्वेदारिल्लिष्टम् । ७. मरणाय पाशमिव । ८. आलम्ब्य । ९. शनैर्वदत् । १०. पक्षम् ।

लभ्यमेतावन्मारीजनस्य, विरोधतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ताः, याः स्वयं सन्दिशन्ति समुपसर्पन्ति वा । स्वयं साहसं सन्दिशन्ती बाला जिह्वेभिः । किं वा सन्दिशामि । अतिप्रियोऽसीति पौनरुक्त्यम्, तत्राहं प्रियारमेति जडप्रश्नः, त्वयि गरीयानमुराग इति वेश्यालापः, त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपात्मभ्यः मनोभवेनाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्धृनोऽसि मयेति बन्धकीधाष्टयम्,

पुनरुत्तरं प्रागल्भ्यं पृष्टतां कुतः, अपि तु कस्मादपि न भवितुमर्हतीत्यर्थः । बालभावभाजः बालिकावस्थस्य कुमारीलोकस्य कन्यकाजनस्थः । इह लुप्तोपमा अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

नन्वेवं सति रुक्मिणीप्रभृतयो नार्थः स्वयंवरणात्मकपुनरुत्तरधाष्ट्यै कथं प्रवृत्ता इत्यत आह—साहसेति । याः स्वयं सन्दिशन्ति सन्देशं प्रेषयन्ति एतादृश्यश्च रुक्मिणीप्रभृतयः, 'रुक्मिणी हि श्रीकृष्णसमीपे ब्राह्मणद्वारा सन्देशं प्रेषितवती' इत्येवा कथा सुप्रसिद्धैव । स्वयमुपसर्पन्ति वरणार्थं स्वयमेव समीपे गच्छन्ति, इत्थंभूताश्चेन्दुमतीदमथन्यादयः, स्वयंवराय ताः स्वयमेव सभायां गतवत्य इत्येवमपि कथा सुप्रसिद्धैव ।

अथैवमपि तथाविधसाहसस्वीकारे मम लज्जैव प्रतिबन्धिकेत्यत आह—स्वयमिति । साहसरूपं स्वयं सन्दिशन्ती सन्देशं प्रेषयन्ती बालाऽहं जिह्वेभिः लज्जे ।

लज्जाजनितं प्रतिबन्धं दूरीकृत्यापि सन्देशप्रकारमेव नावलोकयामीत्यत आह—किं वेति । वा अथवा किं सन्दिशामि सन्देशं प्रेषयामि, त्वं ममातिप्रियोऽसीति सन्देशे पौनरुक्त्यं समस्तलोकस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे तथाविधसन्देशः 'अग्निहृणः' इतिवत् पुनरुक्तता, एवञ्च ज्ञातार्थज्ञापकत्वेन पुनरुक्तताद्वेषप्रसङ्गा नार्थं सन्देशो रोचत इत्याशयः ।

तवेति । तत्राहं प्रियारमः बलभावरूपा किमिति सन्देशस्तु जडप्रश्नः अज्ञजनजिज्ञासा, इङ्गित्वेनैव बलभरानिश्चयेऽपि पुनर्जिज्ञासाकरणात् अज्ञानात् तथैवाचरणात्, अत एवायमपि न समुचित इत्याशयः । तदुक्तम्—

'स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तं पौष्टमेव वा । प्रकाशयन् स्वयं यस्तु स वै जडतरः स्मृतः ॥

तथाति । त्वयि गरीयान् अतिमहान् ममानुराग इति सन्देशस्तु वेश्याया गणिकाया आलापः संभाषणम्, तद्वत् स्पष्टप्रतिपादनात्, कुलवधूनां तु चेष्टयेव प्रियस्वद्योतनौचित्यादयमपि पक्षो न समस्तस्य इत्याशयः ।

त्वयेति । त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण न जीवामि न प्राणान् धारयामीति समीपे तु अनुभवविरोधः । प्राणधारणाभावे मरणमेव स्यात्, एवं रूपत्वे च सन्देशप्रेषणासम्भवात्, अतएव पक्षो न युक्त इत्याशयः ।

परोति । अनङ्गः कामो मां परिभवति परिभूय व्यथयतीति सन्देशे तु आश्रयता स्वयं दूरेण कायुकवररूपस्य उपलब्धो निन्दा करणीया, न तु तद्दूरीकरणाय समीपोपगमः, समीपगतं नापेक्षानां मदनविकारस्यावहरीकरणीयत्वेन तत्प्रकटनायोग्यत्वादयमपि पक्षो न युक्त इत्याशयः ।

मन इति । मनोभवेन कामेनाहं भवते दत्ता समर्पित इति सन्देशस्तु उपसर्पणस्य स्वयं समीपे पस्थितेरुपायः, समर्पणेन समुपसर्पणस्य वस्तुनस्तदधिकारिण्यपि पक्षो विद्यमानोचित्यात् । कौशर्यमकाशुनपूर्वकरवादयमपि पक्षो न युज्यत इत्याशयः ।

बलादिति । मया त्वं बलाद्वशात् पुनोऽसि गरीयोऽस्मात् समीपे तु बन्धकीधाष्ट्यै त्वेति अथ अधिक प्रगल्भता कहाँ ? जो स्वयं सन्देशा भेजती है, अथवा अपने से ही प्रियतमके समीप उपस्थित हो जाता है, वे साहसका कार्य करती हैं। मैं तो बाला हूँ और अपने से ही समाचार भेजनेमें अजिब होती हूँ—मगर मुझे सन्देशा भी क्या कहलाना है ? यदि इस प्रकार कहूँ कि—'आप मेरे अत्यन्त प्रिय हैं' तो यह कहना केवल पुनरुक्ति ही होगी; क्या आपकी मैं प्रिय हूँ ? [क्या आपकी प्यारी हूँ ?] इस प्रकार कहूँ तो इससे अनर्थ तो प्रकाशित होगी; 'आपके प्रति मुझे अत्यधिक अनुराग उत्पन्न हुआ है' यदि इस प्रकार कहूँ तो यह वेश्याओंके कहनेका क्रम है; 'आपके बिना मैं जीवित नहीं रह सकती हूँ' यदि मैं कहूँ तो अनुभव-विरोध है; 'काम मेरे मुझे अधिक पड़ा देता है' यों कहूँ तो अपने दोषकी निन्दा ही करनी है; 'कामदेवने मुझे आपके हाथमें समर्पण (दाव) कर दिया है' यह तो उनके निकट जानेका उपाय है, 'मैंने आपकी बलपूर्वक एकड़ रक्कल' तो

१. सन्दिशन्ति, दिशन्ती । २. प्रिया नेति ।

अवश्यमागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तेऽयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवम्^३। प्रत्याख्यानशङ्कया न सन्दिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम्^४ अनपेक्षितानुजीवितं दुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणे प्रीतिमित्यसम्भाव्यमेव^५।

इति श्रीबाणभट्टविरचितः कादम्बरीपूर्वभागः।

धृष्टताप्रतीतिः, कुलीनायास्तु तद्योग्यत्वादयमपि पक्षो न सङ्गच्छते इत्याशयः।

अवश्यमिति। स्वया अवश्यं नूनम् आगन्तव्यम् उपस्थातव्यमिति सन्देशे तु सौभाग्यस्य द्युत-
वाङ्मयस्य गर्वोऽभिमानः प्रकाशते, तस्य स्वसत्त्वादेशोऽपि पक्षो न समञ्जस इत्याशयः।

स्वयमिति। स्वयमात्मनेव आगच्छामि आयामीति सन्देशे तु स्त्रीचापलं योषितां प्रकृतिमुल्लं-
चापल्यमात्रं प्रकाशते, परमार्थतो गमनासम्भवात्, अत एवायमपि पक्षः परित्याज्य इत्याशयः।

अनन्येति। अनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः अयं मल्लच्छणः परिजन इति सन्देशोऽपि स्वभक्तेः स्वप्रेरणः
स्वयमेव निवेदनेन ज्ञापनेन लाघवम्, अत एवैषोऽपि पक्षो नितरामुपेक्षणीय इत्यभिप्रायः।

प्रत्याख्यानंति। प्रत्याख्यानं सन्देष्टव्यविषयनिराकरणं तस्य शङ्कया आतङ्केन न सन्दिशामि न
सन्देशं प्रेषयामीति सन्देशोऽपि अप्रबुद्धस्य अविदितनिराकरणस्य बोधनं तत्सूचनम्, निद्रितभुजङ्गो-
त्थानवत्, सुतरामेषोऽपि पक्षो न रोचत इत्याशयः।

अनपेक्षितेति। न अपेक्षितं पालनीयतया कयापि नाभिलषितम् अनुजीवितं प्रियविरहानन्तरसमय-
स्थापिजीवनं येन तथोक्तेन दुःखेन निरन्तरतथाविधक्लेशसहनेन दारुणा कठिनस्वभावा स्यां सहचरीणां
समञ्ज इति शेषः, इति सन्देशे अतिप्रणयिता अस्युत्कटस्नेहवत्ता प्रतीयेत। परमार्थतस्तु इदानीं पर्यन्तमपि
तथाविधायुत्कटस्नेहवत्ताया अभावादिदमपि न सन्देशयोग्यमित्याशयः।

ज्ञास्यसीति। मरणे त्वद्विरहपीडयैव मम मृत्यौ सति प्रीतिं ज्ञास्यसि, भवति कियान् मे स्नेह आ-
सीदित्यवगमिष्यसि इति स्नेहबोधनम् असम्भाव्यमेव एतादृशदुःखान्यनुभवन्त्या मन्दभाग्यायामे बह्वपे-
क्षितस्य मृत्योरेवासम्भवात्, अत एवायमपि सन्देशो न प्रेषणाय इत्याशयः।

इति मुद्रलपुर (मुङ्गेर) मण्डलान्तर्गत—'बरौनी'ग्रामवास्तव्य-वासकुलावतंस-वैयाकरणकेसरि-

'बदरीनाथ'शर्मात्मज-उयोतिर्विदुःग्रगण्यानेकराजसम्मानित-श्रीलोकनाथ-तनुजन्म-व्या-

करण-साहित्य-वेदान्ताचार्य-मीमांसा-शास्त्रि-ठक्कुरोपनामक-श्रीकृष्णमोहन-

शास्त्रि एम० ए० निर्मिता कादम्बरीपूर्वार्द्ध—'चन्द्रकला'—टीका समाप्ता।

कुलदाकी धृष्टता है; 'आप यहाँ अवश्य आइएगा' यह तो सौभाग्यका अहङ्कार है; 'मैं अपनेसे ही आपको निकट आती हूँ' यह तो स्त्रियोंकी स्वाभाविक चञ्चलता है; 'यह दासी केवल आपमें अनुरक्त है' यह तो अपनी भक्ति अपनेसे ही प्रकाश करनेमें लघुता है; 'आप अव्वोकार कर देंगे इस आशङ्कासे मैं सन्देशा नहीं भेजती' यह तो निश्चयपूर्वक नहीं समझे गये विषयकी जनाचा है; 'आपके साथ वियोग ही जानेके कारण जीवन की अपेक्षा नहीं मालूम होती है और मैं दुःख सहन करती हुई सखियोंकी समीप कठिन हृदयवाली होकर परिचित हो रही हूँ' यह तो अत्यन्त प्रणय-प्रकाश है, और 'मेरी मृत्यु होनेपर आपके प्रति कितनी दूर तक प्रणय था उसे जानिएगा' यह तो अत्यन्त असम्भव ही है।

इस प्रकार ठक्कुरोपनामक श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचित कादम्बरी-

पूर्वार्धका विद्योतिनीनामक भाषानुवाद समाप्त हुआ।

१. अनुरक्त। २. स्वयं भक्ति। ३. निवेदनापलाघवम्। ४. उद्धतप्रतिबोधनम्। ५. 'अनुजीवित'।
६. ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसम्भाव्यमिति।

टीकाकर्तुः परिचयः

आस्ते भारतवर्ष एव नितरामाचारदीक्षागुरुः

यत्रासन् षड्दर्शनादिकृतिनो व्यासाक्षपादादयः ।

श्रीवाचस्पति मण्डन प्रभृतयो ये दर्शनोद्धारकाः

सञ्जाताः प्रबलान्धकाररवयः सर्वप्रधाना इह ॥

तत्रास्तेऽखिलखलोक एव प्रथिता सद्भिप्रभूपान्विता-

गङ्गा-कौशिकि-गण्डकी हिमघनैर्या चैव सीमाकृता ।

आद्याशक्तिजनिश्च यत्र समभूस्वर्गात्मिका याऽवनौ

सा नाम्ना*मिथिलेति तन्त्रलसिता विद्योतते सर्वतः ॥

तस्यां चैव हि 'द्वारवङ्ग' बलये 'उच्चैठ' पीठान्तिके

ख्याता 'चानपुरे'ति रम्यनगरी विद्वद्वरैर्मण्डिता ।

तत्रास्मत्कुलपूर्वजाः समभवन् सत्कर्मदीक्षाव्रताः

शास्त्रारण्यविहारिणो नृपकुलाल्लब्धप्रतिष्ठादिकाः ॥

अत्रास्मज्जनकाच्च यः समभवत् पूर्वक्रमे सप्तमो

योगाभ्यासरतो विचारनिपुणो ज्ञानैकनिष्ठो महान् ।

वत्सेत्यन्वयसन्मणिः सुनगरे शिष्योपशिष्यैर्द्युतः

सुख्यातिं समुपागतः खलु भवान्न्दाभिधानो बुधः ॥

एतस्माद्गुणनाथोऽभूच्छास्त्रविज्ञानतत्त्ववित् ।

तदात्मजौ खलु महा-महोपाध्यायसंयुतौ ॥

तेजनाथ-मेहर्वाणौ सिंहविक्रान्तशालिनौ ।

अनेकग्रन्थकर्तारौ सञ्जातौ सुषमान्वितौ ॥

तत्र जातः सुनिपुणो 'बाबूराम'-पदाभिधः ।

तेजनाथाद्धि सर्वोपकारी लोकोक्तिसंग्रही ॥

हर्षदत्तो घरभर्णो वेणीदत्ताभिधस्तथा ।

त्रयः पुत्राः समभवंस्तेषु तार्तीयकाच्च यः ॥

नेयायिकवरो भाइ-नाथनामा श्रुतः किल ।

स श्रीजयपुरेशस्य प्रधानः पण्डितोऽभवत् ॥

ॐ यामलसारोद्धारे—

वैकुण्ठगान् पुरस्कृत्य लोकाँल्लक्ष्मीरवातरत् ।

वैकुण्ठस्तु निजांशेन मिथिलाभूमिमाविशत् ॥

अतो निवासभूमिस्तु सर्वस्थानादिशिष्यते ॥